

१८ श्रीराधारमणोजयति

...मद्भागवतम् ।

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपायन प्रणीतम् ।

श्रीभीषाद् श्रीधरस्वामिकृत भावार्थ दीपिका श्रीराधारमणदास गोस्वामि विरचित दीपिन्यास्य तद्विषय
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचंद्रिका श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली श्रीमद्विष्णुभाचार्यकृतसुवा-
धिनी श्रीगौडीय वैष्णवाचार्यप्रवर श्रीमज्जीवगोस्वामिकृत क्रमसन्दर्भ श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्ति
कृत सारार्थदर्शिनी तथा श्रीनिम्बार्क सम्प्रदायि श्रीमच्छुकदेवकृत सिद्धान्तप्रदीपाख्य
शुद्धि संसर्ग भणितुष्टादलीति ॥

परमहंस परब्राजकाचार्य श्रीमत् स्वामि प्रकाशनिन्दसरस्वती पूज्यपादाश्रय

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

बङ्गदेशान्तर्गत ताड़ास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षि राय

श्री वनमालि राय बहादुरस्य

सम्पूर्णं साहाय्येन

प्रकाशितम् ।

निगमकल्पतरंगालितं फलं, शुक्लमुक्तादमृतद्रवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रसमालयं, मुहुर्गतां रसिका भुवि भावुकाः ॥

श्रीवृन्दावनधामनि

श्रीमदेवकीनन्दनाख्य स्वकीये यन्त्रे श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा
मुद्रितम्

सम्वत् १९६१

S/5
294.2925
P 222 L. 11
V. 3

THE ASIATIC SOCIETY
CALCUTTA-700018
ACC NO. B 5192
DATE 25.1.90

श्रीमद्भागवतम् ।

पञ्चमस्कन्धः ।

—(: 0 :)—

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

॥ राजोवाच ॥

प्रियव्रतो भागवत आत्मारामः कथं मुने ! ।

गृहेऽ रमत यन्मूलः कर्मबन्धः पराभवः ॥ १ ॥

न नूनं मुक्तसङ्गानां तादृशानां द्विजर्षभ ! ।

गृहेष्वभिनिवेशोऽयं पुंसां भवितु मर्हति ॥ २ ॥

महतां खलु विप्रर्षे ! उत्तमश्लोकपादयोः ।

छायांनिर्वृतचित्तानां न कुटुम्बे स्पृहामतिः ॥ ३ ॥

संशयोऽयं महान् ब्रह्मन् ! दारागारसुतादिषु ।

सक्तस्य यत्सिद्धिरभूत्कृष्णे च मतिरव्युता ॥ ४ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

तद्यं । वाढमुक्तं भगवत उत्तमश्लोकस्य श्रीमञ्जरुगारविन्दमकरन्दरस आवेक्षितचेतसो
भागवतपरमहंसदयितकथां किञ्चिदन्तरापविहतां स्वां क्षिप्ततमाम्पदवीं न प्रायेण हिन्वन्ति ॥ ५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

॥ श्रीमत्परमहंसास्त्रादितत्त्वचरणकमलचिन्मकरन्दाय ।

जनमानसनिधासाय श्रीरामाय ॥

अथातः पञ्चमस्कन्धव्याख्यानेकविशेषवान् ।

प्रियव्रतान्घयो यत्र सप्रपञ्चः प्रपञ्च्यते ॥ १ ॥

वर्द्धिशस्यधुनाध्यायैः पञ्चमे स्थानमीर्यते ।

श्रीकृष्णपादिमर्यादापाखनाख्यमनेकधा ॥ २ ॥

पृथिव्युपर्यधोखोकेर्मयंदा त्रिविधा मता ।

पुनश्चैकैकशस्तेषु मर्यादा बहुधा मता ॥ ३ ॥

भुवि द्वीपाद्विमर्यादाः पालयन्ते राजभिः पृथक् ।

अमेरुपरि. देवायैस्ततश्चाथोऽक्षरपुद्भिः ॥ ४ ॥

तत्राध्यायेस्तु विंशत्या प्रियव्रतपुरःसरैः ।

भुवि द्वीपादिमयांदाः पाणिना इति वक्ष्यते ॥ ५ ॥

त्रिभिः सूर्यादिभिर्ज्योतिष्मद्गणितं कृतं ।

अतस्मादिषु दैत्याद्यैः पापेभ्यः तत्तत्त्रिभिः ॥ ६ ॥

तत्र त प्रथमेऽध्याये क्षान्तिर्ना राज्यानिर्वातिः ।

पुनश्च ज्ञाननिष्ठेति प्रियवचनकथान्धता ॥ ७ ॥

संज्ञः प्रियवत्सक्यापि शिष्योऽयं नृपसत्तमः ।

यो ना (दावा) स विद्यामि विगम्य पतुर्महिस ।

भक्त्या विभज्य पत्रेभ्य ऐश्वरं समगा

स्कन्धांते प्रियव्रतस्य प्रथममाग्मविद्या ततो गृह्णाथम

सर्वसङ्ख्यागेन मोक्ष इत्युक्तम् तत्र विस्मितः पृच्छति प्रियव्रतः।

स्वस्वविहितधर्मसाधनसामग्र्या समुत्पन्नेन ज्ञानेन यः

अत्रिजवन्मज्जीयेकतरकावली ।
 तत्र विशेषविधि-
 योऽपि कुरुते । प्रियव्रत इति । जीवात्मनः पराभवः
 समाप्तवानलक्षणः यन्मूकः यदहंकलत्रादिलक्षणां मूलं
 न कस्मादित्यत उक्तम् । कर्मेति । पुष्कर्मनिमित्त इत्यर्थः
 गृहे कथमरमतेत्यन्वयः ॥ १ ॥

न केवलमस्यैवायुक्तं गृहे रमणमस्यैवामप्येतादृशानां न
 रक्तमिह । न नूनमिति । मुक्तसङ्गानां कलाभिसम्भरहि-
 तानाम् ॥ २ ॥

अथ इतमाह । महतामिति । ज्ञानलक्षणाया ज्ञायया (१)
 संस्तवस्त्यपं परिहरन्त्या आह्लादं जनयन्त्या निवृत्तं प्राप्तपर-
 मानन्दं चित्तं येषां ते तथा तेषां कुटुम्बे स्पृहया युक्ता मति-
 र्भवतीत्यन्वयः ॥ ३ ॥

सामान्यमुक्त्वा विज्ञानमिति । संशय इति । ज्ञानविरोधिषु
 द्वारागारादिषु सकस्य प्रियव्रतस्य कृष्णे अच्युता निरन्तर-
 मनुवर्तमाना मतिरुपासनलक्षणा च तथा सिद्धिमुत्कलक्षणा
 चाभूदिति यद्यस्मात्तस्मात्संशयः कुटुम्बानकस्य सिद्धावच्युतमतिः
 प्रयोजिष्यते "उत गृहस्थोऽपि विमुच्यत" इति स्मृतेः "कुटुम्बी शुची
 तेनो ज्ञानायमधीयान" इति श्रुतेस्तत्रैतत्सः कुटुम्बमरणलक्षणा-
 न्तःकः आहोस्विदुभयमथवा निवृत्तिमार्गानुपमर्देन तत्सक्ति-
 रविरोधिनीति ॥ ४ ॥

तत्र तृतीयपक्षमङ्गीकृत्य परिहरति। बाढमिति । उक्तं बाढमोमिति किं
 न बाढमिति । तत्सकलसौभाग्यनिधेः सदा निर्वोपयशसो हरेः सक-
 लसम्पत्कल्पकमलमधुरसे आदितः आर्वाशतचैनसो जन्मप्रभृति-
 कस्यापि भूतः करणस्य पुरुषस्य गृहस्थाभ्रमो निवृत्तिमार्गोर्वोधी
 न स्यात् इति यत्तदिति शेषः तर्हि कस्य विरोध इति चतु-
 र्थांशमिह इत्याह । बाढमिति । वेदशिरस्त्वेनोत्तमश्रेष्ठो वेदान्त-
 लक्षणा यस्य स तथा तस्य हरेः श्रीमन्नखारविन्दमकरन्दरसे
 निरन्तरतिलक्षणा आदितोत्तुकात्तः करणस्य भगवतः सर्वपू-
 न्यस्य सङ्गासिनः ।

श्रीभूहिरण्यपशवो यतेर्यस्य परिग्रहाः ।

तादृशं कश्मलं हृष्टा सचैवो जलमाविशेत् ।

इति अजिह्वावचनं तद्बाढमिति वा सिद्धावच्युतमतिः प्रयो-
 क्तानि यत्तत्रापीहमेवोत्तरं बाढमिति । तर्हि कुटुम्बासक्तिर्विद्या-
 तिति तत्राह । भगवत इति । वायोर्विषमिध हरिचरणौकशरणस्य
 सः कुटुम्बामिनिवेशो न मुक्तिपद्वीपरिपन्थी किन्तु भूयण्यमे-
 न्यमिधायः गृहस्थोऽपि विमुच्यत इत्यत्र भगवद्वेषावुद्ध्या यदि-
 मे करति तर्हि ज्ञानजननद्वारा मुक्तिसाधनमन्यथानर्थ इत्यङ्गी-
 तारम्भेदिवमेवोत्तरं बाढमिति नैष्कर्म्यमन्यच्युतभाववर्जितमिति
 श्रुतिः अनेन तृतीयपक्षोऽपि व्याख्यातः अत्रापि भगवत इत्यु-
 क्तिरेव हेतुः कुटुम्बमरणव्यासकस्य विसर्पणादिविधैः भग-
 वदुपासनलक्षणापरिचर्याया विहितरवश्यमाविनीति तत्राह ।
 भगवन्तति । भगवतश्च परमहंससमाजश्च भगवतपारमहंस्यः
 यस्य द्भिः प्रियो जनः स्वां स्वविहितां शिवतमां शुभतमां
 यस्मिन् निवृत्तलक्षणां विसर्पणाद्यन्तरायेर्विहनां विच्छेदमुर्जामपि
 भवेत् ॥ ३ ॥ बहुलं न हिन्वन् न त्यजन् ह्यवास्त इत्यन्वयः

१) अज्ञाविद्याहरेद्व्यायेति नृनयनास्पयत् ।

२) अस्मदादिव्यावृत्तये प्राप्येति ।

अस्यागे कारयां भागवतेति अथवा भगवतेन उक्तमस्योक्तं
 तदत्रापि हेतुत्वेन सम्प्रवृत्ते समोचोक्तचेतस्वादिति भग
 प्रियं परमहंसाभ्रमं दधितः प्राप्नोऽपि "द्वय दानगतिशोचयुः
 इति धातुः अत्रापि पूर्वोक्त एव हेतुः ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भ्रमः ।

श्रीकृष्ण कृष्णचैतन्य ससनातन रूपक ।
 गोपात्र रघुनाथात्त ब्रजजीवक पाहि माम् ॥
 पञ्चमकमसम्भ्रमे सन्दर्भाणां समाहृतिः ।
 क्रियते यजिदेशेन स मेऽनन्यगतेर्गतिः ॥
 अथ पञ्चमस्कन्धस्य कमसम्भ्रमः ।
 खामिवादेन यद्व्यक्तं यद्व्यक्तं चास्फुटं कञ्चित् ।
 तत्र तत्रैव लक्ष्योऽयं सन्दर्भः क्रमनामकः ॥
 वैष्णवापरितापः स्याद्यत्र यत्र ततस्ततः ।
 लक्ष्यं वैष्णवसिद्धान्तदाक्षिण्यमेव किञ्चन ॥

भागवत आत्माराम इति भगवदादिष्वद्वारामारामेष्वपि
 भागवत इत्यर्थः । मुक्तानामपीत्यादिः अत एवामेऽप्यस्य मुख्य
 भागवतत्वमेवानुगच्छ्यते ननु गौडारामारामश्च ततश्चारामारामश्च
 ऽपि गृहारामश्च न संभवति कुतस्तरां भागवतत्वेऽपीत्याह । कथं
 मुन इति । ततश्च सुतरां मोक्षमपि न संभवतीत्याह । यन्मूल इति ।
 कर्मण्या बन्धः पराभवश्च स्वकपतिरकारो यतो भवति यद्गृहं
 मूलं यस्य ॥ १ ॥

तदेव रूपयति । न नूनमित्यादि ॥ २ ॥

ज्ञाया भाग्यः कान्तर्वा स्पृहा तावज्जास्त्येव मतिस्तद-
 नुसन्धानञ्च नास्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

सिद्धिभगवत्सामीप्यादिकृपा न केवलं तस्यामिव संशयः
 अपितु तत्साधनरूपायां तादृशतन्मतावपीत्याह । कृष्णो-
 चन्ति ॥ ४ ॥

भागवता ये परमहंसा इति पूर्ववत् । शिवतमामन्तरा-
 वेष्टवपि भगवच्चित्तापादनेन परमकल्याणरूपामित्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

प्रणम्य भृगुकं भूयः श्रीकृष्णं कल्याणायम् ।
 लोकनाथं जगन्नाथः श्रीशुकं तमुपाश्रये ॥
 गोपराभाजनप्राणप्रयमेति प्रभुष्णम् ।
 तदीयप्रियदास्याय मां मदीयमहं ददे ॥
 त्रिभिः प्रियव्रताप्रीधनामीनां चरिते क्रमात्
 आर्यमे त्रिभिर्ध्यायेत्तस्य तथाष्टभिः ।
 तयोपाख्यानमेकं चतुर्भिर्जम्बुसंजितः ।
 द्वीपां निरूप्येन द्वीपात्तरदीक्षतगादिकम् ॥
 एकेन उच्यतेऽथकाद्वि द्वाभ्यां ध्रुवपदं तनः ।
 एकेन द्वाभ्यां सूर्याधः अशेषरूपानमुच्यते ॥
 एकेन नरकार्धं पञ्चमैस्कन्धसङ्ग्रहः ।
 अत्र स्थानं तच्च देवादिभिः पावनमुच्यते ॥
 देवासुरनरादीन् मूर्ध्वाधोमध्यवर्तिनाम् ।
 तत्र तु प्रथमं ब्रह्मा गिरं सम्मानयन् व्यधात् ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।
राज्यं प्रियव्रतः पञ्चाद्विरज्यावाप माधवम् ।
वैरा प्रियव्रतस्यापि निषाध नृपसत्तम ! ।
यो नारदादात्मविद्यामधिगम्य पुनर्महीम् ।
भुक्ता विभज्य पुनश्च ऐश्वरं समगात् पदम् ॥

ते पूर्वस्कन्धान्ते प्रियव्रतस्य प्रथममारामस्थं ततो विषय-
भोग इति ध्रुवा विस्मिनः पृच्छति । प्रियव्रत इति । भागवत
इत्यादिनामस्यैव भवानिवातिविशिष्ट इत्यर्थः । यस्मै गृहा-
सक्तिहेतुकः कर्मबन्धो भवति स च शुद्धः शुद्धजीवस्य तस्य
पराभवप्रदत्वात् पराभवः ॥ १ ॥

भागवतस्येत्यस्य आसक्तिर्न सम्भवतीत्याह । न नूनमिति ॥ २ ॥

भगवत्प्राप्तहेतुमाह । महतामिति । ज्ञाया संसारसन्ताप
निवर्तिका तथेति येषां चित्तं सदा भगवत्पराध्यानागामीति
ध्यानमुक्तं भवति स्पृहा संवामतिरज्ञानम् ॥ ३ ॥

अथ न या कथञ्चिदपराधवशात् किन्तु तत्रापि तस्य सिद्धिः
कृष्णासक्तिश्च न च्युतेति कथम् ॥ ४ ॥

अङ्गीकृत्य परिहरति । वादमिति । आत्मारामस्य गृहारामता
गृहासक्तस्य च कृष्णासक्तिरित्युक्ते न सम्भवति इति सत्यमेव तद-
व्यतिरिक्तं नृद्विषयचरितानां कापि कादाचित्की विषयासक्ति-
स्य न विश्वसनीयत्वात् । भगवत इति । आवेशितचेतसो जनाः
भागवती भगवतः सम्बन्धनी चामी परमहंसानां दयिता प्रिय-
तमा न या कथा तां किञ्चिन्मात्रेण अन्तरायेण विघ्नेन विहतां
व्यग्रीकृतां न प्रायेण हिंसन्ति न त्यजन्ति कीदृशीं स्वां शिव-
तमां पदवीमिति तत्कथं भक्तानां पदवीं सुखमयवर्त्म
तथैव गम्ये भगवानित्यर्थः । ननु "त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति
निर्भया विनायकानीकपमूर्खेषु प्रभो ! " इत्याद्युक्तं भक्तानामन्त-
रायो नास्त्येव सत्यं कालकस्माद्विहेतुकोऽसौ नास्त्येव किन्त्व-
न्तरायो हि भक्तानां द्विविधः महदपराधहेतुको भगवद्विच्छा-
हेतुकश्च । तत्र महदपराधो हि समुचितकष्टभोगेन चिरकालत
एव तस्यैव महतः कृपया सद्य एव च शास्यति । यथा द्विविधा-
दीनां गृहगणादीनाञ्च । भगवद्विच्छा च स्वभक्तसदाचारविच-
क्षणार्था । ननु यो विघ्नस्तु प्रमथज्जनार्थ एव यथा भरतादीनां तत्र
प्रियव्रतस्यापराधभावाद्भगवद्विच्छानिबन्धन एव विघ्नोऽयं तत्र गुण-
बुद्ध्यापि भक्तः कापि ममता न कर्तव्येति यथा भरतस्य मृग-
योपगमदर्शनया स्वभक्ता भगवता दिक्षिताः तथा महदाज्ञा हि
भक्तं विन्यस्य भक्तैः प्रतिपालनीयेति प्रियव्रतकर्तृक-
प्रज्ञायाः प्रतिपालनप्रदर्शनया शिक्षिता इति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीरुसं भीकुमारं च देवर्षिं निम्बभास्करम् ।
श्रीश्रीनिवासमाचार्यं भाष्यकारं महामुनिम् ॥
सर्वेश्वरं नमस्कृत्य श्रीगुरुं तत्पदाश्रयम् ।
सिद्धान्तशातकां दीपः पञ्चमे क्रियतेऽधुना ।

अथ क्रमप्राप्त स्थानम् षड्विंशत्यायेतिवक्ष्येन पञ्चमस्कन्धेन
वर्ण्येन । यत्कृतमतिक्रान्तस्कन्धान्ते यो नारदादात्मविद्यामधि-

गम्य पुनर्महीम् । भुक्त्वा विभज्य पुनश्च ऐश्वर्यं समगात् इति
तत्र प्राप्तात्मविद्यस्य गृहेष्वभिनिवेशो गृहस्यैव च पुनः
स्यागेन मोक्ष इत्यवदमानं मत्वा पृच्छति । प्रियव्रत इति चतु-
हे मुने । प्रियव्रतो राजर्षिः भागवतः भगवत्पूजकः अतः यो नारदः
रामः आत्मापरमेश्वरः तत्कल्पगुणशक्तिविस्तारसा-
यद्रहं मूलं यस्य सः कर्ममिबन्धः ज्ञानमाकिसुखोपकरणेन परा-
भवश्च भवति तस्मिन् गृहे कथं केन हेतुना परमं आ-
निवेशमकरोत् गृह इत्युपलक्षणं दारापत्यादीनाम् ॥ १ ॥

वसन्त्योक्तस्योत्तमकीर्तिविधयोः पादयोः सर्वार्थप्रदस्य गुण-
योगात् चरणकल्पद्रुमयोः शरणीक्रियमाणयोः कामादिताप-
हारित्वगुणयोगादनुस्मृतिश्चाया तथा निर्दुतं मुक्तिं चेतो येषां
तेषां स्पृहायुक्ता मनिर्नास्ति ॥ ३ ॥

हे प्रह्वन् ! दारादिषु सक्तस्य कृष्णे अच्युता दादादित्यागेन
निर्विघ्ना मतिः तथा सिद्धिः श्रीकृष्णसाधर्म्यरूपा मुक्तिश्चाभू-
दिति यत् अयं महान् संशयः प्राप्तविद्यस्यापि यदा दारा-
द्यासक्तिरुदा अल्पसंशयः अनाविबद्धस्य जीवस्य मायामो-
हादिसम्भवात् दाराद्यासक्तस्य तस्यागपूर्वकपरमेश्वरसक्तिमुक्ति-
श्चेति तु महान् संशय इति भावः ॥ ४ ॥

उत्तरमाह । वादमित्यादिना । यद्यपि प्राप्तपरमात्मविद्यस्य
गृहासक्तिः गृहासक्तस्य तस्यागेन कृष्णे अच्युता मतिमुक्तिश्च
संशयं जनयतीति भवदुक्तं सर्वं वादं सत्यमेव तथापि भग-
वतः पाङ्गुण्यनिधेः उत्तमाः श्रुतिस्मृतिरूपाः निपादकाः
श्लोका यस्य तस्य श्रियुक्तचरणपद्ममकरन्दभूता यो रसः
तत्रावेशितचेतसोऽपि उत्तममार्गस्या अपि किञ्चिदन्तरायेण
केनचिद्विघ्नेन विहता उत्तममार्गाच्छालिताः अपि भागवता
एव परमहंसा हेयोपदेयविदस्तेषां इदित्यस्य प्रियस्य भगवतः
कथां स्वां शिवतमां पदवीं मार्गे न हिंसन्ति किन्तु हृदन्त्येव
प्रायप्रहयेन कामात्मा कलत्रापत्यकिङ्करः कृपणः अतिमन्त्रोऽ-
धिकारी किञ्चित्कालं हिंसतीति द्योत्यते उत्तमाधिकारिणस्तु
गार्हस्थ्यं प्रथमत एव न स्वीकुर्वन्ति किं प्रजया किं धनेन
त्यागनैकनामृतत्वमानश्रुतियादिभूतेः मध्यमाधिकारिणस्तु गार्ह-
स्थ्यं स्वीकृत्यापि त्यजन्त्येव यदहरेव विरजेत्तदहरेव परिमर-
दितिभूतेः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

दोहा—रामानुज पदं दंदि करि. कृष्ण पाद शिरनाय ।

पञ्चम की भाषा लिखत. लक्ष्मणदास बनाय ॥ १ ॥

श्री परीक्षित महाराज शुकदेवजी से बोले कि हे महामुनि !
प्रियव्रत जी तो महाभागवत हैं आत्माराम हैं वह घर में कैसे
रत भये क्योंकि घरतो महा बुद्धि संसार बन्धन का
मूल है ॥ १ ॥

हे मुनि श्रेष्ठ ! तिस प्रकार के संसार सङ्ग को छोड़
वाले महा पुरुषों को इस प्रकार का धरो में बाँधने
होने के योग्य नहीं है ॥ २ ॥

यः कवः ह राजन् ! सराजपुत्रः प्रियव्रतः परमभागवतो नारदस्य चरणोपसेवया ज्ञसावगंतपरम-
 रको ब्रह्मसन्नेषा दीक्षिष्यमाणोऽवनितक्षपरिपालनायान्नातप्रवरगुणगणैकान्तभाजनतया स्वभि-
 न्निभ भगवति वासुदेव एवाव्यवधानसमाधियोगेन समावेशितसकलकारकक्रियाकलापो नैवा-
 न्नयपि तदप्रत्याम्नातव्यं तदधिकरण आत्मनोऽन्यस्मादसतोऽपि पराभवमन्वीक्षमाणः ॥ ६ ॥
 अथ ह भगवानादिवे एतस्य गुणविसर्गस्य परिवृंहणानुध्यानव्यवसितसकलजगदभिप्राय आभ-
 योनिर्विखनिगमनिजगणपरिवेष्टितः स्वभवनादवततार ॥ ७ ॥

स. तत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव विमानावलिभिरनुपथममरपरिवृतैरभिपूज्यमानः
 पथि पथि च वरूथशः सिद्धगन्धर्वसाध्यचारणमुनिगणैरुपगीयमानो गन्धमादनद्रोणीमवभासयन्नु-
 पससर्प ॥ ८ ॥

तत्र ह वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन पितरं भगवन्तं हिरण्यगर्भमुपलभमानः सहसैवोत्थायार्हणेन
 सह पितापुत्राभ्यामवहिताञ्जलिरुपतस्थे ॥ ९ ॥

भगवानपि भारत ! तदुपनीतार्हणः सूक्तवाकेनातितरामुक्तिगुणगणावतारमुजयः प्रियव्रतमादि-
 पुरुषस्तं सदयहासावलोक इति होवाच ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

हे विभीष ! उत्तमश्लोक भगवान् के चरण कमल की
 छाया में जिनका चित्त सन्तुष्ट हो रहा है तिनको कुटुम्ब में
 इच्छा बुद्धि नहीं होती है ॥ ६ ॥

हे ब्रह्म ! हमको यह बड़ा सन्देह है जो कि श्री पुत्र
 गृहादि में आसक्त होने पर भी उनकी मति कृष्ण के विषय
 में अखण्ड भई और मोक्ष की सिद्धि भी होगई ॥ ७ ॥

श्री शुकदेवजी बोले हे राजन् ! आपने ठीक कहा है परन्तु
 जिन पुरुषों के चित्त उत्तम श्लोक भगवान् के श्रीमच्छरण
 कमल के मकरन्द रसमें खगे हैं उन पुरुषों को मध्य में
 कोई विषय आपडते हैं तो भी अपने कवयाण करने वाली
 महाभागवत परमहंसों के प्रिय जो श्रीकृष्ण तिनकी कथा
 को प्रायः करके नहीं त्यागते हैं तिसी से गृहस्थ होने पर
 भी प्रियव्रत जी की कृष्ण कथा नहीं छूटी तब कथाही से उनकी
 मोक्षसिद्धि भी होगई तो कुछ आश्चर्य नहीं है ॥ ५ ॥

भीषरस्वमिकृतभाषार्थटीका ।

प्रियव्रतस्य ब्रह्माज्ञेयान्तरायरूपा बभूवेति सप्रसङ्गमाह । यर्ही-
 त्यादिना । विमुक्तसङ्गः प्रकृति भजस्तेत्यनेन यर्हि वाच ह यथा
 हि वाचेति प्रसिद्धादौ ह इति च स स्वपित्रा मनुनाऽवनित-
 तक्षपतिर्गुणायोपामन्त्रितो नियुक्तो नैवाऽवनन्दसौख्यं अथ ह
 तदैव भगवानादिवे ब्रह्मा स्वभवनादवततारेत्यन्वयः उपामन्त्रयो
 हेतुः भगवता राजा शास्त्रेणोक्ता ये प्रवराः भेष्टा गुणास्तेषां
 भगवताभाजनतया नियताभयत्वेन अनिच्छायां हेतुः पर-
 लोकात् न गता भवन्ति ब्रह्मसन्ने-
 णपि

वासुदेव एव निरन्तरसमाधियोगेन चित्तैकाग्र्येण समावेशितः
 समर्पितः सकलकारकाणामिन्द्रियाणां याः क्रियास्तासां कलापां
 येन सः यद्यपि तत्पित्रोक्तं न प्रत्याख्येयं तथापि तदधिकरेण
 राज्याधिकारेऽसतोऽपि मिथ्याभूतादपि राज्यप्रपञ्चादारम्भः
 पराभवमात्राच्चयथाऽन्यनन्दत् ॥ ६ ॥

गुणविसर्गस्य गुणसूत्रेः परिवृंहणं समुत्तिस्तदनुचितया
 व्यवसितः सकलजगतामभिप्रायो येन सः यथा राजा चारि-
 यडत्तेश्वराणामभिप्रायो निश्चीयते तद्वत् अलिखेर्निगमैर्भूतिमन्त्रि-
 यैर्देर्निजगणैश्च मरीच्यादिभिः परिभूतः सत्यलोकाद्वतीर्यः ॥ ७ ॥

स च ब्रह्मा तत्र तत्रोडुपतिश्चन्द्र इव प्रकाशमानो गन्ध-
 मादनस्य द्रोणीं वरीमवभासयन्नुपससर्पेत्यन्वयः अमरपरिवृ-
 द्देवेन्द्रादिभिः ॥ ८ ॥

हंसयानेनोपलक्षणेन पितरमुपलभमानो मत्पितामसि
 लक्षयन्पितापुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्यां सह नारदः कृताञ्जलिः
 सस्सहसैवाभ्युत्थायार्हणेन पूजया सहोपतस्थे तुदाच ॥ ९ ॥
 तदा मन्दरद्रोण्यां नारद उपदिशति मनुश्च तं भगवानोऽ-
 स्तीति ज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥

हे भारत ! भगवानादिपुरुषो ब्रह्मापि तं प्रियव्रतमिति होवाके-
 त्यन्वयः तेन नारदेनोपनीतमर्हणं यस्य सः सूक्तवाक्येन यथा-
 चित्तवाक्येन अनिशयेनादिना वर्णिता गुणगणा अवताराः
 मुजयाः सर्वोत्कर्षाश्च यस्य ॥ १० ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

यदुक्तं स्वात्मपरमात्मयाधारस्यानुभवनिष्ठस्य कथं
 गृहार्थमनिवेश इति तत्परिजिहीर्षुस्तस्य प्रथमं निवृत्ति-
 धर्मेनिष्ठा स्वायम्भुवस्त्वयभूमाद्यनया गृहाभ्यमपरिमहं चाह । यर्ही-

भीमद्वारा राघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

यु । बावेति निपातसमुदायः प्रसिद्धिद्योतकः यदा हि राज्ञः पुत्रः स प्रियव्रतः सर्वोत्कृष्टभागवतधर्मेनिष्ठः नारदस्य वरणासेवयाजसा मुलेनैव तत्त्वेन सहितः सतत्त्वः तत्त्वग्रहणं हितस्याप्युपलक्षणम् अभिगतः परमपुरुषार्थः सतत्त्वः तत्त्वहिताश्रयां युक्तः येन अभिगततत्त्वहितपुरुषार्थ इत्यर्थः भगवत्परमपुरुषार्थतत्त्व इति पाठेऽप्ययमेवार्थः पुरुषार्थतत्त्वग्रहणस्य उपायस्याप्युपलक्षणत्वात् ब्रह्मसन्नेह्य ज्ञानयत्नेन दीक्षिष्यमाणाः स्वपरयाध्यात्मविज्ञाननिष्ठो भवेयमिति कृतसंकल्पः भगवति वासुदेवे एवाधिकं ब्रह्मज्ञानयोगेन समाधियोगेनेति हेतुर्थं तृतीया हेतुरित् फलमध्ययनेन वसतीतिवत् अव्यवधानसमाधियोगार्थं समावेशितः ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविरिति न्यायेन भगवति समर्पितः सकलकारकाणि कर्त्रादीनि पदं तेषां क्रियास्तद्यापारास्तासां च कलापः समूहो येन कर्तृकरणात्वादिकं ब्रह्मण एवानुसन्धन् कारकस्यापाराणां ब्रह्माराधनरूपतां चानुसन्धानः भक्तियोगानुग्राहकत्वेन फलासङ्गकर्तृत्वस्यागपूर्वकमीश्वराराधनकथेष्ववधारणांशमोचितधर्मानुष्ठानपर इत्यर्थः स्वपित्रा स्वायंभुवमनुना उपामन्त्रणकर्त्रा ब्राह्माता राज्ञां गुणत्वेन नीतिशास्त्रेषु कथिता ये भ्रष्टाः गुणास्तेषामेकान्तभाजनतया नियताश्रयत्वेन हेतुना स्वनिनलपालनाय उपामन्त्रित उपच्छन्दिताऽपिप्रार्थिताऽपि नैवाश्रयनं द्रष्टुं शक्नुवन् भवनिनलपालनमिति विभक्तिव्यत्ययेनानुषङ्गः नन्वेतावदेव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः बाढमित्यनुमन्येत सादरं यदुचितं इत्यादिशास्त्रार्थं जानन् सद्गुणाभयः कथं नैच्छदित्याशङ्क्य समाधत्ते । यद्यपीति । तत्पित्रोक्तं यद्यपि न प्रत्याख्येयं तथापि तदधिकरणे राज्याधिकरणे सर्वोत्तमः अन्यस्मादसतः प्रकृतिपरिणामरूपादेहात्प्रयुक्तरागादेश्च पराभवं ज्ञानसंकोचमन्वीक्षमाणाः निरुपयन्नाश्रयनन्दित्यनुषङ्गस्तेनैवान्वयो वा ॥ ६ ॥

अथ पितृप्रार्थनानभिनन्दनानन्तरं द्वावेति पूर्वप्रसिद्धिद्योतको निपातसमुदायः देवानामाद्यो भगवानात्मयोनिर्ब्रह्मा गुणपरिणामरूपस्यैतस्य जगतः परिवृहणं ज्ञानेन परितो व्याप्तिरनुष्ठानमनुचिन्तनं ताश्रयमवसितः सकलजगदभिप्रायो येन सः स्वधर्मभूतज्ञानेनामितो व्याप्य तद्वृद्धिर्बिषयं साक्षात्कृत्य एवंविधाऽस्य लोकस्याभिप्राय इति कृतनिश्चय इत्यर्थः अखिलैर्निगमेष्टं तन्मिदमेवेति जगत्सर्वमिदमेवेति च्यादिभिश्च परिहृतः स्वभवनास्तत्त्वज्ञाकाद्वर्तीर्णः ॥ ७ ॥

किं न ब्रह्माणं विंशत्यभिप्रायसमीपं जगामेत्याह । तत्रेति । तत्र तेषां लोके स्वांर्चनं गगनतले उडुपतिश्चन्द्र इव प्रकाशमानः अनुपदं पदेपदे प्रतिक्षणमित्यर्थः अमरभण्डं देवैर्द्राविभिरभिनः कारस्त्रेण पूज्यमानः प्रतिमार्गं यकथशः संघीभूतैः सिद्धानां गणैः प्रत्येकं सिद्धादिसङ्काभिम्रायेण गणशब्दः प्रयुक्तः अतो न पीनरुक्त्यमुपसमीपमेत्य गीयमानस्य गणमादनस्य गिरेर्द्रांशां प्रकाशयन्नुपसर्प समीपं गतः ॥ ८ ॥

तत्रह देवर्षिर्नारदः एनमयतरन्तं हंसबाहनेनोपलक्षणेन पितरं भगवन्तं चतुर्मुखमुपलभमानः हिरण्यगर्भोऽयमिति जानन् स आश्वेय पितापुत्राश्रयां मनुप्रियव्रताश्रयां सहोत्थायाहंशेन पूजया सह कृताञ्जलिर्वेङ्गाञ्जलिरुपतस्थे तुष्टाय तदा मन्दरद्रोण्यां प्रियव्रतस्य ज्ञानोपदेशाय नारद आगत्य स्थित इति बोध्यम् ॥ ९ ॥

हेभारत ! भगवान् हिरण्यगर्भोऽपि तेन नारद उक्तं महेष्टं पूजनं यस्य सम्यगुक्तेन वाक्येन समीचीनस्तुतिकेन वाक्येन नितरामुदितः वर्णितः गुणगन्धारवतारः सत्यबोधवत्कृष्ण पृथिव्यामागमः तत्सम्बन्धिस्तुजयः सर्वोत्कर्षः आगत्य मिति यावत् चतुर्मुखरूपेण भगवद्वावेशावनारस्तास्तम्बस्तुजयो वा यस्य सहितः दयायुक्तोऽवलोकको यस्य सः स प्रियव्रतमिति वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच ॥ १० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

द्वारादिषु सकस्य प्रियव्रतस्य कृष्णाविषयाच्युतमत्या सिद्धिः कथमभूदिति प्रश्नपरिहारः कथमागत इति तद्वक्तुमपक्रमते यहीति । प्रियव्रतोऽप्येष्वेक इति कृत्वा तच्चरितं बहुवचनकमते इत्यतोवाह । यहीति । यर्हि यदा स राजपुत्रः प्रियव्रतो 'भुवनरक्षाय स्वपित्रा स्वायंभुवेनोपामन्त्रितो नियोजितोऽपि राज्यरक्षणालक्षणां पितृवचनं नैवाश्रयनन्दन्नाङ्गीकृतवान् वाच किञ्च अथ तदात्मयोनिर्ब्रह्मा स्वभवनादवततार हेत्यन्वयः अनभिनन्दने किङ्कारणमित्यत उक्तं ब्रह्मेति ब्रह्मसन्नेह्य सन्यासेन दीक्षिष्यमाणाः सन्यासदीक्षां प्राप्नुयामिति मन्वानः ननु ब्रह्मतत्त्वस्य सन्यासाधिकारः कथमस्य सम्भवतीत्यत उक्तमवगतेति अवगतं परमार्थसत्तत्त्वं येन सोऽवगतपरमार्थसत्तत्त्वः कालत्रयेऽप्यबाधितब्रह्माव्यतत्त्वज्ञानीत्यर्थः भौतिकस्य वस्तुनो विशेषज्ञानं गुरुकटाक्षं विना न घटत इत्यत उक्तं चरयति गुणैः शोषः एवं विधस्य समग्रानुग्रहकर्ता गुरुः कः येन तत्त्वज्ञानं स्यादित्यत उक्तं नारदस्येति नन्वयोग्यश्चेत्तत्त्वज्ञानग्रहणं कृथं सम्भाव्यत इत्यत उक्तं परमभागवत इति इदं चानभिनन्दने कारणमित्याह । भगवतीति । अव्यधानोऽव्यवधानरहीतोऽप्रतिपक्षो यः समाधियोगश्चित्तैकाग्रतालक्षणास्तेन वासुदेवे भगवत्येव स्वरूपावेशितः समर्पितः सकलानां कारकाणां चक्षुरादीन्द्रियाणां क्रियाकलापो व्यापारसमूहो येन स तथा जीवस्य ब्रह्माधीनत्वनिरीक्षणालक्षणासमाधियोगेन सन्यस्ताहंकर्तृत्वादिसमुदायो वानन्वक्ष्यन् पित्रादिशमुदलङ्घ्यत्कथमयमिति तत्राह । यद्यपीति राज्यं कुर्वन्ति यत्पित्रोक्तं तद्वचनमप्रत्याम्नातव्यं न करोमीति निराकृतुमयुक्तं यद्यपि यद्यपीति जानाति तथापि तदधिकरणं राज्यरक्षणाधिकारे असतोऽप्रशस्तादन्यस्माच्छब्दादेर्विषयादात्मनो मनसादः पराभवं पुनः पुनः संसारप्राप्तिलक्षणां पराजयमन्वीक्षमाणाः सम्यक् पश्यन् गुरुवचनं चान्दस्नेहे निमित्तमिति संपश्यमानः अनेन गुर्वादेशोल्लङ्घनबोपोऽपि पर्यहारीति (१) द्रष्टव्यम् नन्वेवं विधश्चेत्किमिति पित्रोपामन्त्रित इति तत्राह आम्नातेति । आम्नाता नीतिशास्त्रेण परिपठिताः प्रवराः उक्तमा राज्ञां गुणा अभिगम्यादयो ये तेषामेकान्तभाजनतया नियतपान्त्वात् ॥ ६ ॥

नन्वतर्किताश्रयागमने किङ्कारणमिति तत्राह । इति । सत्त्वादिगुणैर्विधिषः सर्गो यस्य तत्तथा तत्त्वेनैव जगतः परिवृहणं वृद्धिस्तस्यानुष्ठानं सदा सञ्चिन्तनं तेन व्यवसितो निश्चितोऽखिलजगदभिप्रायो येन स तथा परिवृहणं वाचि

(२) गुरुणां वचनमपि मोक्षपरिपन्थीचेष्टदमाह्वयति

अथैव प्रतीयते तत्पदवत्तावली ।

मन्त्रिकादीनामुपधानेनापरीक्षित इष्टानिष्टमपि परिहारोपाय-
योगी जगदमित्राद्यो वेनेति वा अखिलैर्मूर्तिमद्भिर्निगमैर्वैदिक-
मन्त्रैर्मरीच्यादिनिजगणैश्च परिहृत इत्यनेन भूतशास्त्रस्य प्रिय-
स्यात्मनोमित्रवचनेऽतिविश्वासजननायोकार्मात् दर्शितम् ॥ ७ ॥

तद्वचनस्यप्राप्त्या च तन्माहात्म्यमाह । तत्र तत्रेति । उडुपनिष्पन्न-
इवेति इष्टान्तः सौम्यत्वे अमरपरिवृद्धेर्वैवर्धनेरनुपपत्तिरिति वीप्सायां
गन्धमानदस्य पर्वतस्य द्रोणी निम्ने नितम्बप्रदेशं प्रियव्रततपः-
स्थानं प्रकाशयन्नुपसर्पे प्राप बाटमित्याद्येकं वाक्यं वा महान्
संशयो म इति यदुक्तं तदाहं सत्यमित्यर्थाङ्गकारः कथं
मन्त्राणां सन्नेहावकाशो न विदुषां तथा हि प्रियव्रतस्य प्रथमश-
रीरपद्मद्वयमारुह्य हारिचरणारविन्दमकरन्दरसास्त्रादनेकचित्पश्चात्
कुटुम्बासक्तिर्मुक्तिपरिपन्थिनी न स्यात् त्रिजगद्गुरुवरचतुर्मुखाङ्गा-
कारित्वेन गुणकरी च एतत्कुत इति तत्राह । भगवतेति । शेषं
पूर्ववत् ॥ ८ ॥

इवा इत्येतौ निपातौ गद्यवाक्यान्तङ्कारार्थौ इतिहासभङ्गा-
तिशयजननार्थौ वा तत्र तस्यामवस्थायां हंसयानेन लक्षणेन
स्वपितरं चतुर्मुखमुपलभमानः पद्मधारकः शिष्यशिष्याय
पूर्वमुपविष्टः सहसैव कटिस्थं पितापुत्राभ्यां नास्ना स्वयं-
भुवमिवप्रताप्या सह वज्राज्जिरुपतस्थे उत्थानसेवामक-
रोत् ॥ ९ ॥

तेन प्रियव्रतेन मनुना चोपनीतमर्पितमहंगमस्यपाद्यादि-
पूजने यस्मै स तथा "हिरण्यगर्भः समवर्गनाम्" इत्यादिमूक्त्यव-
नेन स्वागतमुपविशासनमित्रादिप्रियवाक्येन वा नितरामनिश-
येनोदितौ प्रकाशितौ गुणावतारौ गुणविस्तारश्च शोभनो
विजयश्च यस्य स तथा दयया सहितो ह्रासः तादृशेन युक्तोऽ
वलोक्य यस्य स तथा एवमिव आदिपुरुषश्चतुर्मुखः प्रिय-
व्रतमिति वक्ष्यमाणप्रकारेणोपाह्वयं ह किल प्रत्यारम्भे प्रसिद्धौ
च "वार्तासम्भाष्योः किल" इत्यादिः सूक्तवाक्येन हिनोपदेश-
सहितवाक्येन वा ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

राजपुत्र इति लघुवयस्त्वं ज्ञापितं तत्र स्वभावत एव पर-
मभागवतः ततो नारदस्येत्यादि । ततो भगवति वासुदेव इत्यादि
ततो ब्रह्मसन्नेह्येत्यादि ततोऽवधितलपरिपालनायेत्यादि । ततो-
रेवाभ्यनन्ददिति योज्यम् । तत्र परमार्थसतत्त्वं भगवत्त्वं कार-
णानिष्ठाभाविक्केन्द्रियचेष्टाः क्रियाकलापाश्च शास्त्रोक्ताः तेषां
समर्पणञ्च यत् करोषि यदश्नासीत्यादि । ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हवि-
र्यथादि श्रीगीतोक्तप्रकारेण ज्ञेयम् । ब्रह्मसन्नेह इतः परं भग-
वत्स्वमात्रं परस्परं विचारयितव्यम् नान्यत् किमपि कर्त्तव्य-
मेति सङ्कल्पेन वीक्ष्यमाणानां नियमं कर्त्तुमुद्यत इत्यर्थः
॥ ६-२० ॥

श्रीमद्विष्णुमाधवकृतनिरुक्तसागर्थदर्शिनी ।

प्रियव्रतस्वात्मारामत्वमौपसिकमेव श्रीनारदकृपया परमं
तत्त्वं श्रीब्रह्माङ्गा गाहस्थ्यञ्चाह । यर्हत्यादिना । गाह्ये-
त्यर्थः प्रियव्रतः स्वपित्रा भवतितलप्रतिपालनाय उपा-

मन्त्रिनो नियुक्तोऽपि तत् नैवाभ्यनन्दत् तदा ब्रह्मा
ततोरेत्यन्वयः । अङ्गसा शीघ्रं सतत्त्वं तत्त्वं ब्रह्मसन्ने-
ह्यानेन वीक्ष्यमाणानां वीक्षां प्राप्स्यन् अतः परं सति
मात्रं यद्वत् तदेवानुभवनीयं ननु प्राक्तनं किमपीति सङ्क-
नियमं कर्त्तुमुद्यत इत्यर्थः । तत्सु एव पित्रा मनुना आत्मात्-
राक्षां शास्त्रोक्ता ये प्रवरा गुणास्तेषां गणस्य एकान्तभाज-
नतया नियताभ्यत्वेन हेतुना ह प्रियव्रत ! स्रपति त्वमवनिं
पालय इत्युपामन्त्रितस्तत्ताभ्यनन्दत् स्वस्याभद्रममयनेति नेष्ट-
दित्यर्थः । कुतः भगवति अव्यवधानसमाधियोगेन निरन्तर-
चित्तैकाग्र्येण सम्यक् निर्वातः सकलानां कारकाणामिन्द्रि-
यणां व्यापारसमूहो येन सः यद्यपि तत् पित्रोक्तमप्रत्या-
म्नानध्यमप्रत्याख्येयम् । तदपि नाहं राज्यं करोमीति प्रत्याख्यान-
वान्नेत्यर्थः कुतः तदधिकरणं राज्यधिकारं आत्मनः स्वस्य
मंशतः असाधुभूतादपि कामकांक्षाः सकाशात् पराभव-
पर्यालोचयन् ॥ ६ ॥

अथ ह ततश्चादिदेवो ब्रह्मा गुणविसर्गस्य जगत्सृष्टेः परि-
हृदयं समृद्धिस्तदनुचिन्तया व्यपसितः सकलजगन्नामभ-
प्रायो येन सः । यथा राजा चारिः मण्डलेश्वराणामभिप्रायं
निश्चीयते तद्वत् अखिलैः निगमैः मूर्तिमद्भिर्देवैः निजगणैश्च
मरीच्यादिभिश्च परिहृतः इति प्रियव्रतं प्रत्युपदेष्टव्यं धर्मं
प्रमाणीकरणाथं सत्यलोकादवतीर्णः भूतलमिति शेषः ॥
तत्र प्रियव्रतं वाक्यमारभ्यैव विरक्तं गृहार्थविषयं धन एव
कृतवासं ज्ञात्वा तदाज्ञया कनिष्ठोऽप्युत्तानपादो राज्यं चकार
तद्वद्व्याजं प्रचेतः पर्यन्तं यथा समयं राज्यं चक्रेवञ्च स्थाप-
म्बुवमन्वन्तरस्यार्थाद्व्यधिकः काखो गच्छतिस्म । प्राचैतस्मो
दक्षस्तु स्वायम्भुवं मन्वन्तर एव लब्धजन्मा पौर्वर्धमधिकं भवत्य-
कामनया तपसं जगाम ततश्चाराजकं दीक्ष्य मनुकपापान्तर-
मनालोच्य विरक्तमपि प्रियव्रतं घनाहानितीपन्नयानेतुं यदा न
शशाक तदा ब्रह्मयोगस्य प्रियव्रतं राज्यं प्रवर्त्तयामास । ततश्च
पञ्चममन्वन्तरपर्यन्तं कमेण प्रियव्रतस्य तद्वद्व्याजं राजा-
ध्याधिकारः तृतीयचतुर्थपञ्चममनूनामुत्तमतामसरं धत्ता प्रियव्रत-
पुत्रत्वात् द्वितीयमनोः स्वार्थविषयापि तद्वत्तः पातात
तत्तन्मनुपुत्रपौत्राद्यास्तु प्रियव्रता एव राज्यं जगदमप्यहंश्वर
रूपा राजानो यभ्युः ततश्च पष्ठस्य चाधुपमन्वन्तरस्याप्यारम्भे
तपसां निवृत्तेन दक्षेण प्रजासृष्टिर्नैत्रय तस्य साक्षाज्यञ्च
यदुक्तं "चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्तिं प्राकर्मणो कालं विन्दुते । यः सज्जं
प्रजा इष्टाः स दक्षा देवचोदितः" इति । चाक्षुषस्य पुत्रानां
पाद्वद्व्याजं तन्मन्वन्तरपर्यन्तमेव स्वायम्भुवमनोराधिकार इति
ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

भूतलं प्रति तस्यावतरणं शोभामाह । स ब्रह्मा परिवृद्धैर्मुख्यै-
र्कादशैः विमानानामावलिख्य तैः ॥ ८ ॥

हंसयानोपलक्षणेन पितापुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्याम् ॥ ९ ॥

तदा नारदस्तत्र प्रियव्रतमुपदिशति । मनुस्मै ननुमागतोऽस्मीति
ज्ञेयम् । भगवान् ब्रह्मापि प्रियव्रतमुवाच नैर्नाममनुप्रियव्रत-
रुपनीतमहंगं यस्मै सः उदितो यर्गितो गुणगणैः स्वप्रजास्तु
वाप्यन्याद्विरुत एव हेनोरवतारः सत्यलोकादवतरणं तत एव
सुजयः अयुष्कर्णो यस्य सः । सद्गतिं अस्याभियादिकृतमिति-

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि मासूयितुं देवमहस्यप्रमेयम् ।

वयं भवस्ते तत एव महर्विर्वहाम सर्वे विवक्षा यस्य दिष्टम् ॥ ११ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानवैराग्यागाममदमेव प्रतिबन्धकः। भूवे तद्गार्हस्थ्येऽप्यस्य भक्ति-
नञ्जनामेवत्याशीत्यञ्जकः सद्योबलाकः अहं राज्यं न करो-
मीति तव प्रौढिः त्वामहं राज्यं कारयामीति मम प्रौढिस्तत्र
पदशामः कस्याद्य प्रौढिन्निष्ठनीति नमरि प्रियव्रते सहासाव-
लोकश्च यस्य सः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

प्रियव्रतस्तु ब्रह्मणोऽपि गार्हस्थ्ये किञ्चित्कालं नियोजितस्तदाकां
पालयित्वा पुनर्निवृत्त इत्याह । यर्हीत्यादिना । नारदस्य पदार्थो
पुनरुद्धानुससारत्यन्तेन बाधह इति निपातसमुदायो वाक्यालं-
कारार्थः यर्हि यदा सः प्रियव्रतः नारदस्य चरणोपसेवया
अङ्गमा सुगमेनैव यत्नेन अवगतपरमार्थसतत्त्वः अवगतमुपलब्धं
परमार्थसतत्त्वं परमात्मस्वरूपगुणाद्विधायात्स्यं येन सः अत एव परम-
भागवतः अत एव ब्रह्मसन्नेह बृहत्स्वरूपगुणादिभगवद्भयकज्ञानय-
ज्ज्ञान भगवत्स्वरूपादिभगवत्तत्त्वनिर्दिध्यासनव्यापारं गच्छित्वा
आत्मापिवा मनुना आत्माना राजनीतो प्रोक्ता ये प्रवराः गुणास्तेषां गुण-
स्थैकान्तभाजनतया अर्चानतलपरिपालनाय उपामन्त्रितः अनुज्ञातः
यद्यपि यत्पितृव्येनमप्रत्याम्नातव्यमप्रत्याख्येयं तथापि नाशयन्स्वत्
न प्रशंसं नाङ्गीचकारित्यर्थः तत्र हेतुमाह । नदधिकरणे इत्यादिना
नदधिकरणे अर्चनिपालनाधिकारे आत्मनः जीवस्वरूपतः अन्वयस्मान-
नमः अमनः असाधुनः बन्धकारणात् पराभवमन्वीक्षमाणाः वासुदेव
एव श्रुत्वरसमाश्रित्योगेन समावेशितः सम्यगर्पितः सकलकारकाणां
मिन्द्रियाणां याः क्रियास्तासां कलापो येन सः अद्यान्तरमेव एतस्य
विश्वस्य गुणविसर्गस्य गुणाविक्षुप्तेः परिवृंहणानुष्ठानेन व्यवसितः
सकलजगद्भिराश्रितो येन सः अखिलैर्निगमादिभिः परिवेष्टितः
स्वभवाद्बलतार ॥ ६ ॥ ७ ॥

स ब्रह्मा अनुपपन्नं पथि पथि विमानावलिगिरुपलक्षितैः
कृत्वा अभिपूजमानः पथि पथि च वरुधशः पुञ्जभूतः
प्रादिकोपणीयमानः उडुपतिरिव गन्धमादनस्य प्रोक्षी-
द्रीमवभासयन्नुपससार समीपं गतः ॥ ८ ॥

देवर्षिः एनं पितरं हंसयानेनोपलक्षणेन पितृवायमित्युपल-
भमानः पुत्राभ्यां पितापुत्राभ्यां मनुप्रियव्रताभ्यां सह कृताञ्जलिः
अर्हयेत पूजया सहोपतस्थे तुष्टाव ॥ ९ ॥

तेन देवर्षिणा उपनीतं संपादितमर्हणं पूजनं यस्य सूक-
वाक्येन सूक्तानि सुष्ठु उक्तानि वाक्यानि यस्मिन्स्तेन स्तोत्रं
अतितरामुदिताः प्रकाशिता गुणगणाः अवताराः शोभना
जयाः सर्वोत्कर्षाश्च यस्य सः प्रियव्रतं ह स्फुटमुवाच ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

हेराजन् ! जय वे राजपुत्र प्रियव्रत परम भागवत भीमा-
रवजी के चरणसेवा से अनायाससे परमार्थतत्त्व ज्ञान को प्राप्त
करके ब्रह्मसन्नेहसे दीक्षाग्रहण करने को उद्यतभये तब भगवान्
वासुदेव के विषय निरन्तर चित्तकी एकाग्रता से सब क्रिया
सब इन्द्रियों के व्यापार को भगवान् मे समर्पण कर दिया
फिर राजों के कहे जो शालोक भेष्टगुण तिनका पात्र होनेसे उन
के पिताने जब पृथ्वी के पावन करने की आज्ञा दी तब
उस बात को अच्छा नहीं समझा यद्यपि पिता की आज्ञा
त्यागने योग्य नहीं है तथापि राज्य का अधिकार होने से
असत्प्रपञ्च में पड़नेसे सत् आत्म स्वरूप का तिरस्कार
होना जानकर राज्यपावन न किया ॥ ६ ॥

इसके अनन्तर इस सब जगत् के गुणत्रयकी सृष्टि
की ब्रह्मीकी चिन्ता के होने से सब प्राणियों के अभिप्राय
को जानने वाले भगवान् आदि देव आत्मयोनि ब्रह्माजी देह
धारी वेदगुण तथा मरीचवादि श्रुति गुण इनोसे वेष्टित हो
कर अपने स्थान सत्य लोका से उतरे ॥ ७ ॥

मार्ग में आकाश के मध्य में बड़े देव गणों के विमानों की
पङ्क्तियों से वेष्टित होकर पूजित होते हुये रस्ते रस्ते में
समूहके समूह सिद्ध गन्धर्व साध्य चारण मुनि गणोंसे गाये
जातेये इसी प्रकार से गन्धमादन पर्वत की कन्दरा को प्रकाश-
करते हुये प्रियव्रत के समीप आगये ॥ ८ ॥

उहाँपर हंसविमानपर बैठे हुये भगवान् हिरण्यगर्भ ब्रह्माजी
को देखकर अपने पिता होने से पिता पुत्र जो स्वायम्भुव मनु
प्रियव्रत तिनके सहित आप भी नारदजी हाथ जोड़कर ब्रह्माजी
की अस्तुति करने लगे ॥ ९ ॥

हे परीक्षितजी ! नारदादिकों ने जब ब्रह्माजी की पूजा की
और सुन्दर वचनों से अत्यन्त उनके अवतारों के सुन्दर
गुणगणों का गान किया तब बैठकर आदि पुरुष
ब्रह्माजी दया से हासयुक्त कृपा दृष्टि से देखकर प्रियव्रत
से बोलेने लगे ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतसारार्थदीपका ।

प्रवृत्तिनिष्ठं मन्त्राक्यं प्रतिकूलं मत्वा मध्यसूर्या करिष्यती-
ति शङ्कमानो नाहमेवं वदामि किन्तु मन्मुखेन हरिरेव त्वामा-
ज्ञापयतीति वदन्प्रवृत्तिनिवृत्तिरहस्यमाह । निबोधेति नवामिः ।
अतः सत्यमप्रमेयं देवमसूयितुं दोषारोपेण इदं नार्हेति ते
तव तत्तात एव स्वद्रुह्य महर्षिः दिष्टमदिष्टमाणां
अस्तन्त्राः सन्तो बहामः ॥ ११ ॥

न तस्य कश्चित्तपसा विद्यमा वा न योगवीर्येण मनीषया वा ।
 नैवार्थधर्मैः परतः स्वतो वा कृतं विहन्तुं तनुभृदिभूयात् ॥ १२ ॥
 भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदाभयाय ।
 सुखाय दुःखाय च देहयोगमव्यक्तदिष्टं जनताङ्ग ! धत्ते ॥ १३ ॥
 यद्वाचि तन्त्यां गुणकर्मदामभिः सुदुस्तरैर्वत्स ! वयं सुयोजिताः ।
 सर्वे बहामो बलिमीश्वराय प्रोता नसीव द्विपदे चतुष्पदः ॥ १४ ॥
 ईशामिसृष्टं ह्यवरुन्महेङ्ग ! दुःखं सुखं वा गुणकर्मसङ्गात् ।
 आस्थाय तत्तद्यदयुक्तं नाद्यश्चबुष्मतान्धा इव नीयमानाः ॥ १५ ॥
 मुक्तोऽपि तावद्विभूयात्स्वेदेहमारब्धमशनन्नभिमानशून्यः ।
 यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः किन्वन्यदेहाय गुणान्न वृद्धे ॥ १६ ॥
 भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद्यतः स आस्ते सह षट्सपत्नः ।
 जितेन्द्रियस्यात्मरतेर्बुधस्य गृहाश्रमः किन्नु करोत्यवद्यम् ॥ १७ ॥
 यः षट्सपत्नान्विजिगीषमाणो गृहेषु निर्विश्य गतेत पूर्वम् ।
 अत्येति दुर्गाश्रित ऊर्जितारीन् क्षीणेषु कामं विचरोद्विपाश्रित् ॥ १८ ॥
 त्वं त्वब्जनाभाङ्घ्रिसरोजकोशदुर्गाश्रितो निर्जितषट्सपत्नः ।
 भुङ्क्ष्वेह भोगान्पुरुषातिविष्टान्विमुक्तसङ्गः प्रकृतिं भजस्व ॥ १९ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति समभिहितो महाभागवतो भगवत्स्त्रिभुवनगुरोरनुशासनमात्मनो लघुतयावनतशिरो-
 धरो बाढमिति सबहुमानमुवाह ॥ २० ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विषयशब्देनाह । चतुर्भिः नेति । तस्य कृतं तेन निर्मितं तनु-
 जीवस्तपसादिभिर्विहन्तुमन्यथाकर्तुं न विभूयात्प्रभुर्न भवेत्
 नीषया सामादिवुद्धिबलेन परतो बलवदाभयात् ॥ १२ ॥

तत्र देहयोगे तावत्पारतन्त्र्यं प्रसिद्धमित्याह । भवायेति ।
 भवो जन्म भवाद्यर्थमव्यक्तेनेश्वरेण दिष्टं दत्तं देहयोगं जनता-
 जीवसमूहः सदा धत्ते नन्वमन्यथा कर्तुं शक्नोति भङ्ग ! हे प्रियव्रत ॥ १३ ॥

कर्मकरोऽपि पातन्त्यमाह । यद्वाचीति । यस्य वाचि वेद-
 वक्त्राणां तन्त्यां कामन्यां गुणाः सत्त्वाद्यस्तत्पूर्वकाणि च
 यानि कर्माणि तज्जिबन्धनैर्दामभिर्गुणैश्चादिशब्दैः सुदुस्तरैः सुह-
 रैर्ह वत्स ! वयं सर्वे सुयोजिता निबद्धाः सन्तस्तस्मै ईश्वराय
 बलिं बहामस्तदिच्छया कर्म कुर्मः नसि नासिकायां प्रोता
 बद्धाः सुस्तम्बमुष्पदो बलीबद्धो यथा द्विपदे पुरुषाय ॥ १४ ॥

मोक्षेषु पारतन्त्र्यमाह । ईशा ईश्वरोऽयमिसृष्टं दत्तमेवाङ्ग हे
 प्रियव्रत ! तव तन्त्र्यमाह । ईशा ईश्वरोऽयमिसृष्टं दत्तमेवाङ्ग हे
 प्रियव्रत ! तव तन्त्र्यमाह । ईशा ईश्वरोऽयमिसृष्टं दत्तमेवाङ्ग हे
 प्रियव्रत ! तव तन्त्र्यमाह । ईशा ईश्वरोऽयमिसृष्टं दत्तमेवाङ्ग हे

योजितवांस्तत्तदास्थाय स्वीकृत्य यथास्थानं बुष्मता छायामान-
 पे वा नीयमानाः सन्तस्तत्रैव गच्छन्ति तद्वत् ॥ १५ ॥

नन्वेतत्सर्वमविदुष एव नत्वाभविद् इत्याशङ्क्याह । मुक्तोऽ-
 पीति । यावत्पारतन्त्र्यं कर्म तावत् यथा स्वप्नेऽनुभूतं प्रतियात-
 निद्रा गतनिद्रोऽभिमानशून्य एवानुस्मरति तर्हि भोगवासनया
 पुनर्जन्म भवेत्तत्राह । किन्तु देहान्तरारम्भकाङ्क्षागुणात्कर्माणि वा-
 नाश्च न वृङ्गे न स्यात्भजने ॥ १६ ॥

ननु गृहे वर्तमानस्य भोगान्भुञ्जानस्य कुतोऽभिमानमावा-
 मोक्षो वा अतस्तस्यागेन वनवास एव युक्तस्तत्राह । भयं स-
 सारः स्यादेव प्रमत्तस्याजितेन्द्रियस्य यतोऽप्यनि मङ्गमिषा घना-
 द्दानान्तरं गच्छतोऽपीत्यर्थः सहेव षट्सपत्न्याः शत्रवो मनो-
 ब्धीन्द्रियाणि च यस्य स तथाभूत एव वनेष्वपि यत आस्ते
 बुधत्वेन जितेन्द्रियत्वादात्मरतेरात्मारात्मन्यावयं रागादिदोषे कि-
 नु करोति न करोत्येव ॥ १७ ॥

ननु गृहे वसतः पुरुषस्य रागादयः संभवन्ति ननु यत-
 इत्याशङ्क्याह । य इति । यः षट्सपत्न्याः यद्विद्वेषाणि विजि-
 गीषमाणः स पूज्य गृहेषु स्थित्वा तेषामत्यन्तं निर्दोषमकुर्वन् जनु-
 वतेत क्षीणेष्वारिषु कामं गृहेऽभ्यस्य वा विचरेत् यतोऽपि

यत्तु समुत्तरं हि देहधारणां प्रारब्धानामवस्थां वक्ष्येति चे-
देहधारणामवस्थायां एषाहं वक्ष्यामि गृहाग्रमस्य संसृतिहे-
तुः सत्त्वात् । नर्थासति । प्रमादा प्रमादा येयति भयाभयहेतु-
प्रपन्नस्य साध्यायाः स्याद्विस्मरणेन देहेन्द्रियपाववयस्य घनेष्वपि
स्मृतिशक्त्यावृणोति च यस्मै नान्यं राक्षसं स्यादेव तनुर्कः ।

तदनुवर्धिनां कलत्रादीनां प्रसह्य प्रयत्नेयतां ज्ञाननिष्ठाधिरोधिना-
भावात्मा प्रतिष्ठिता स्याद्गृहं तु विपरितन्यत्राह । यतः यस्मात्स-
मवात्मा सह पटुसपत्नः सहैव पटुसपत्नाः भवन्ते मन सहितानि
मनस्त्रियाणि यस्य तथाभूत एव तेन आर्त्ते 'वोपमर्त्त' स्यात्त-
वाग्रहणात्सहस्य सभावभावः 'हान्द्रियाणां ह नरतां यन्म-
नाऽनुवर्धयते' इति समनस्कान्द्रियवर्गस्य नियमप्रमाणस्य ज्ञान-
निष्ठाधिरोधित्वाकृताश्रमिणोऽपीन्द्रियवर्गस्य सहैव नियमान्वाक्य-
स्यादेव अत इन्द्रियवर्ग एव नियन्तव्यः यद्येव तर्हि किमप-
राजं गृहाश्रमोऽप्याह । जितेन्द्रियस्यान्मरतेः प्रकृतिविविक्तान्मा-
नुभवशीलस्य यक्षस्य प्रह्वनिष्ठस्य पुंसः गृहाश्रमः किञ्चन य वाप-
करोति न कस्यपि दोषं करोतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु गृहीन्द्रियापास्वद्वयकपप्रमाद एव भवेत्तस्मिन्निह इन्द्रियाणि
 ज्ञाननिष्ठाविरोधानि सन् एव नमन् ज्ञापामिनिश्चाह । य इति ।
 सपत्नान् ज्ञाननिष्ठाविरोधत्वेन शङ्कन्त्येति पांडिन्द्रियाणि यो
 विजिर्गपमाणः विजेतुमिच्छन्मः पूर्वं प्रथमं गृह्येत् तर्जिद्वय
 गृहाश्रम एव स्थित्वा यत्नेन इन्द्रियतया यत्नेन तथा हि लोकं
 यः कश्चन शङ्कन्विजिर्गपमाणः विजेतुमिच्छन्प्रथमं दुर्गमाश्रय
 कृज्जिगान् योजिष्टान् शङ्कन्त्येति जर्पान् ततः क्षामात् शत्रव यत्न-
 र्जनेन सन्तु कामं यथेष्टं दुर्गस्यत्र वा विजिद्वेत् विपाश्रिद-
 यन्त्यर्थः ॥ ६८ ॥

सन्त्युत्तमं दुर्गाश्रित पवारितन्येति अहमपि भगवत्परमा-
विन्दरूपं दुर्गमाश्रित शङ्खं ज्ञेयामि नन्वातिशयान् गृह्णानित्ययाह ।
स्व निवति ! यथापि त्वमस्तनाभस्य भगवत्परमात्मकमलकोशदु-
र्गाश्रित, यथा कमलकोशान्तर्गतभ्रमरे वाद्यातपवपादयो न वायन्ते
तद्वद्भगवत्परमार्थविन्दसमानो जलपानभागिनिष्ठायाम् न वायन्त
इति उच्यते । कोशशब्दः पृथक्, श्रितित्वेन तानां पवित्राश्रयवि-
न्दिगवर्गा येन तथापि पुरुषेण परमपुरुषेण विष्णुन भोग्यत
इह लोके भुक्त्वा ततो विमुक्तवद्भ, भगवत्तु हा पदमपि अभावमा
विमुक्तवद्वत्पदमन्वादिगुणापेक्ष्यमानं भवतीति या म् ॥ ६ ॥

इतिस्थं ब्रह्मणा स्पर्धमानादित उक्तं महाभागवतं त्रिभु-
वनार्हणोपनैष्टमंगवतश्चतुर्मुखस्यानुशासनमाश्रित्य स्पर्धयन्त्य-
न्याः हेतुना भोगाननुभवन् एव पुनर्मुखस्यैवानुप्रदन्तिनामक-
त्वात्तच्छासनस्य सुकरत्वं यथा आश्रितो यदनुशासन् तदनुभ-
वत्या गौरवेण वाटं कुर्यात्तस्मादनुभवकत्वम् सन्तर्पित्वा यत्न-
वहुमानं यथा भवति तथा उच्यते तत्रैवानुष्टिप्राप्तिर-
थावन् ॥ २० ॥

ॐ महिजयभाजनार्थं पुनपुनः नमः नमः

[illegible]

प्रांटेन नत प्राप्स्यथ्यं जनाभितोति सन्नाय ईनामति ते नव
नतस्नातो मनो वाप्यानेशा पायः पक्षिपमामना इतः पायः
दधमाज्ञाम ॥ ६१ ॥

नन तपमदित्य मर्त्यमित्थादाप्रोत्तुत्वे सुशक कथादू
न तर्क्येति । तस्य दशप्राप्त्युत्तम कृत शास्त्राभावा विहितेन कथाम
विहितम् उद्भूतत्वाभावात् कर्तुं न विभूयान् स्वमर्षा न मर्षा
दित्यन्वयः परतः स्वतः । अतः स्वतःप्राप्त्युत्तम ॥ २२ ॥

निवृत्ता इत्येकं स्वप्नादौ । भाषाया । स्वप्नेषु जगता मत्वा-
 तर्कमध्यमेन होमिणा होमिर्गन्त इत्यत्र वा वा दिव्य दत्त
 स्वकर्मफलयोगाय कान्तिपत्र निर्मित वा दृष्टयाम भक्त पुष्पाति
 कर्मभिर्गन्ति शेषः "मत्वा भद्रं हरे प्रसीदा मन्तायस्माज्जन्मपु" इति
 यादवः ॥ १३ ॥

हरमात्रावन्तौ विष्णुनिष्क्रमदोषिणौ पृथग्गोऽप्युपस्थादित्या
 शयेनाह । यज्ञस्यार्तिः । पृथग् हरमात्रं वेदाय गायो नन्वा गाय
 पयश्चनदीपैरुज्ज्वां नक्षत्रावप्यगोब्राह्मणादयैर्यकमिन्द्रोक्तम्
 त्रिषयाद्नामभिश्च भृगुकर्मभिर्नक्षत्राभिर्नयोऽवदामिन्द्रोऽप्यगो
 सुष्टु योजिता यज्ञा नयमाश्रयस्य वात्र नक्षत्रां ब्रह्मण्यगोऽन
 नक्षत्रद्वेषाकयानवितं कमं कृमं इत्यर्थः कणमन तामिन्नाभिक्रिया
 प्रांताश्चतुषष्टौ गानो द्विषदं मनुष्यस्यस्माभिन गायपादक
 वहन्ति यथा तंशति पादन्धमात्रे इष्टान्ताऽप्यन नु वातप्रवे
 कर्तुन्वे ॥ १४ ॥

यथा कार्याग्राह्यवर्षानि तथा फलं च तदर्थवर्षमाप्नोति ।
 ईशोति । ईशानस्य आदयिमां दत्तं यत्कृतिमयमुक्तं सर्वोक्तं यत्नं
 तत्तत्कृतिमाप्नोत्या । इत्यमरः । अङ्गाज्यं मुद्रादं कर्माग्नौ नष्टु
 यन्ता नीयमाना अन्ता इव यत्पुष्पादीनिमाग्नौ नष्टव्यं तदन्तमे
 नष्टुने । यथा तथानि ॥ २२ ॥

इत्यक्षज्ञानस्यापि चरमोदितसो वक्ष्यतेऽप्यनेन स्मरितं तन्मम
कर्तव्यमित्येतत् । मुक्तोऽप्येति । यथाप्यनेन देवः प्राप्तं तदापि प्राप्तं न
फलद्विजायो भवन्ति कर्मफलमदन ज्ञानमानसयोः । तदर्थं समानमात्रं ।
प्रतिपत्तिर्नष्टा । निःशब्दं नाप्यप्राप्तिः । अतस्त्वोर्ध्वं । यथाप्य
ममकर्मनाशः । ज्ञानवन्दितं । अथवापि तत्र निर्दिष्टं यथाप्यपान्न
कर्म च कर्तव्यमित्यर्थः । तर्हि । ईश्वरनिर्गुणः । को हि ज्ञायतेन तदापि ।
किन्तिनिति । ज्ञानप्राप्तवदन्त्येहापि शरीरान्तराद्यस्तथापि यथापि
लक्षणात् । तत्कृतं न स्मर्यते । आदशकर्मणि न कर्मणि
त्यर्थः ॥ २६ ॥

[illegible][illegible]

भ्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समस्तजिह्वयावपराधं युध्यन् विषयगमनं निरुध्यात्मा-
निर्यात् पुनः क्षीणोपरतविषयप्रचारेणैवविशेषेण सत्सु
अधिकां निर्मयो विश्वेदित्यन्वयः विपश्चिदित्यनेन ।

न जातु कामः कामानामुपमोर्गनं शास्वति ।

हविषा कृष्णवर्मेभ्य भूय एवाभिवर्धत म०

इत्येनधिरुक्तम् ॥ १८ ॥

यद्वालापेक्षे किमधुना कर्तव्यमत्राह । त्वमिति । तुना प्रिय-
जनस्य स्वस्माद्विशेषं सूचयति तमेवाह । अञ्जनायेति । पुरुषा-
निसृष्टान् श्रीनारायणपसादोपनतान् विमुक्तसङ्गः पुत्रादिस्तं-
लक्षणाभङ्गरहितः सर्वं प्रकृतिं पश्चिदानन्दलक्षणास्वभावं सत्यासा-
श्रमेण मांशो नान्याश्रमेणेत्यर्थं ब्रह्मव्यामाह एव "विहिता यस्य
या भ्रमो विष्णुना प्रमद्विष्णुना । तेन मुक्तिर्मेवैतस्य ते गुरुर्वेद
सर्वेभित्" इति स्मृत्यन्तव विहिनेन प्रजापालनलक्षणाश्रमेण स्वयो-
ग्यमुक्तिरिति विहित्या (१) तत्र विमुक्तं त्वामुद्बोधय तत्कर-
णायावामिषमिष्यतस्तत्कर्वित्येतद्वा (२) तुनाह ॥ १८ ॥

अथ प्रियजनस्य शिष्टजनशिक्षणाय विरिञ्चस्याक्षाग्रहणप्रका-
रमाह । इतीति । विरिञ्चादात्मनः स्वस्य लघुनयामिनमहिमत्वाद्-
वननशिरोधरः प्रणतकण्ठः ॥ २० ॥

भ्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदुशिनी ।

प्रवृत्तिनिष्ठं महाकथं स्वात्मज्ञं मत्वा मय्यसूयां माकृष्याः भोः
प्रियजन ! अहम्तु त्वत्प्रभोरेखाधीनस्तस्यैवाभिप्रेतं वक्ष्याम्याह ।
निर्बोध स्ववृत्त्यैवेवं परामुशेत्यर्थः । हे तानेति नाहं तव शत्रुय स्वां
दुःखयामीति भावः । श्रुतं सत्यमेव न तु त्वामहं प्रतारयामीति
भावः । अर्वामीत्येवं ब्रह्मा न तु स्वापितेवाहमप्यप्रमाणी कर्तव्य इति
भावः । किं सत्यं तत्राह । वयमिति । भवो रुद्रोऽपि ते तव तत्-
स्नानो मनुर्महर्विनांराऽयं तव गुरुख्येते वयं यस्य दिष्टमाहा-
मेव बहामः स खलु यस्मै यस्मै इहा यद्यदादिशति तथैव वेष्टेते
इति तदाव्येव त्वामहं राज्ये प्रवर्तयामीति भावः । यमहं सर्वो-
त्मना भजे स प्रभुर्वेव मां संसारसिन्धौ निमज्जयतीति स्नेह-
वैवंऽपि द्वापदर्शी मा भूरित्याह । मासूयितुमिति । अपमेयं प्रमानु-
मशक्यं कमपि संसारेऽपि प्रवर्त्य शीघ्रमुद्धरति कमपि धनेऽपि
प्रस्थाप्य नोद्धरतीति कस्तस्य चरितं वेदिति भावः ॥ १९ ॥

स्वहठं रत्नितुमात्मनस्वर्पोन्यायोगवत् प्रदर्शयि-
तव्यमित्यदि । नेति । तस्य कृते तेन निर्मितं तपस्त्रादिभिर्विहन्तु-
मन्यथा कर्तुं तनुभुज्जीवां न विभूयात् न प्रभवेत् तनु त्वद्वारा
मां राज्ये प्रभुः प्रवर्तयति यथा तथा महर्षिद्वारा मां राज्यात्
प्रव्राजयति चेति किमत्र निश्चिनामीति चेत् बुद्धिवलेन मां
परमेश्वरं विजिगीष्वेत्याह । मनीषया चेति । नेनोभयमपि भगव-
दादिष्टं मत्वा राज्यं कर्तव्यं तत्रातामस्त्वा तत्रत्यामपि कुर्वन्ति
भावः । न च यथेष्टद्रव्यदानतः स्वयतिमूर्त्तिकल्पनेन राज्यं
चिकीर्षन् नापीमां विपदं बहुवर्मेवैलवदाश्रयेण वा स्वबाहु-
बलेन वीक्षन्तीत्येवाह । नैवात्मत्यादि ॥ २२ ॥

(१) प्रजापालनकर्मणि ।

(२) प्रजापालनं ।

नात्र किमपि शोचनीयं यतो देहधारिण इह गच्छानां भद्रम्-
मद्रं वा खेच्छया परेच्छया वा सर्वं सहजं एवेत्याह । भवत्येति-
भवनाशो पुनः पुनर्जन्मसृष्ट्यु तदापर्यं जनता जीवन्मृतः
अव्यक्तेनेभ्यः दिष्टं दत्तं देहयोगे सदा भवेत् स्वकर्मोपाजितं
मपि देहमीश्वराणां विना न प्राप्नोति यथा साधवसाधुक्रिया-
पाजितमपि शास्त्रिणैकागारादिक नृपाणां विना प्रजा न
प्राप्नोति नृपः खल्वन्यथापि कुर्यादित्यतो हेतोः ॥ १३ ॥

देहधारणं पारतन्त्र्यमिव कर्मकरोऽपि पारतन्त्र्यमाह । वंस्य
वाच वेदलक्षणायां तन्त्र्यां द्रामन्यां गुणाः सर्वदायन्त-
चित्तानि कर्मणि नाजबन्धनानामिन्द्राणां दशाब्देः सुतुस्तरेः
सुहृदः हे तन्म ! वयं सर्वं सुयोजिताः निबद्धाः तस्मै ईश्वराय
धर्तुं बहामः तदादिष्टं कर्म कुर्मः अत्र दशान्तः । नसि नासि-
कायां प्राप्ता बद्धाः सन्तः अतृप्त्यो वधीवर्हा द्विपदे गनुष्याथ ।
ने यथा मन्त्र्यदत्तस्य भारस्यावहने गमनागमनक्रियादिषु स्वात-
न्त्र्यं न ददाह प्राप्नुवन्ति तथा वयमपीति भावः ॥ १४ ॥

कर्मफलमोर्गेऽपि पारतन्त्र्यमाह । ईशा ईश्वरेण अभिसृष्टं
दत्तमेव अङ्गं प्रियजन ! अवकम्प्यते प्राप्नुमः दुःखं सुखं वेति नचात्र
वैषम्यमोश्वरस्येत्याह । गुणेति । तमभाविगुणानिबन्धनानि
यानि कमाणां तेषु सङ्गादासक्तत्वात् यथा स्त्रीयत्वात् जमेवपि
वधीनहेषु मध्ये साधवसाधुकर्मकरात्तारतम्यानुकूपमेव
केश्याश्चिदुत्तमगृहाऽन्यन्तरे स्थापनस्यः सद्युतदुःखोदनादिकं
तत्त्वामो दत्तं केश्यश्चन रुक्मवन्निबन्धनं रायादिकं
केश्यश्चन कशिपुशायनादिकं केश्यश्चन नीहारातपपङ्कजादि-
मानं नाहःस्थले स्थापितेभ्यः साकोशगण्डप्रहारे विरमे दल-
पलादादिकमानि किं कृष्णा अवकम्प्यते नाथः स्वामी यद्यद-
युक्तं अमद्रं भद्रं वा फलं ददौ तत्तदास्याय अस्मद्वैगुण्य-
साद्रययानुकूपमेव ददाति स्वामिनः कोदोष इति मनस्वि विश्व-
स्येत्यर्थः । प्रयुत परमेश्वरस्यात्र गुण एव द्रष्टव्य इति दृष्टा-
न्तेनाह । अश्रुपमेनेति । शीतलमानपततं वा वरमं नीयमानालत्र
कदाचित् शीतलं वर्मानं कष्टकृर्पादिकं दृष्ट्वा यदा तत्
वरमं नीयन्ते तेन किमन्यैश्चभुषणानुपालभ्यते अपि तु हितकुर्य-
माति विश्वस्य प्रशस्यत एवाति भावः ॥ १५ ॥

नन्वेतत् सर्वमविदुषः कर्मिण एव ननु कर्मप्रस्थित उन्ती-
णस्यात्मज्ञानिन इत्याशङ्क्याह । मुक्तोऽपीति । यावत्प्रारब्धं कर्म
तावत् यथा स्वप्नेऽनुभूतं प्रतियतानिद्रो गतनिद्रोऽभिमान-
गन्ध एवानुस्मरति तर्हि भागवासनया पुनर्जन्म स्यात्तत्राह । किन्तु
अन्य देहाय देहान्तरं प्राप्नुं गुणात् कर्माणि वासनाश्च न
वृङ्क्ते न संभजते ॥ १६ ॥

ननु तदपीश्वराधीनत्वेऽपि मम संप्रतिकाह्ननवासात् भावि-
नी गृहे स्थितिरपकारं कर्त्तव्येत्येत्याशङ्क्याह । मयं संसारः सह-
पदसपन्नः षड्विद्रयशत्रुसंहितः जिनेन्द्रस्य तत्राप्यात्मरने-
रात्मारामस्य तत्रापि बुधस्य वनगृहयोस्तातम्याभावं बुद्धमानस्य
किमवद्यं रागादिदोषम् ॥ १७ ॥

अजिनेन्द्रियो जितेन्द्रियः इन्द्रियत्रयेऽकुरित्यत्र । लोके
त्रिविधो जनस्तत्राद्ययोग्यहाश्रमो न दोष इत्युक्तम् । अस्वस्य तु
प्रयुत गुण एवेत्याह । यो विजिगीषमाणः । विजितमिच्छति स पुं-
गृहेषु स्थित्वा तेषामन्यन्तनिरोधमकुर्वन् जेतुं यतः

भीमाश्रमनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ॥

प्रथमो लोक ऊर्जितान् बलिष्ठानरीन् दुर्गाभिन एवात्येति जयति
नित्यं स्त्रीणां प्रारिषु कामं गृहेष्वन्यत्र वा विचरेत् शुध्येति
मते प्रहरेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

त्वन्तु तेषु त्रिषु मध्ये न केऽशियाह । स्वमिति । तूर्तिप्रोप-
कमे सुजनामेति नत्वन्यप्राकृतं गृहदुर्गाभिनतः नत्वा न्यर्वाज-
नेन्द्रियस्य यती निर्जिनेति जितवदसपक्षेभ्यो निर्गतः तत्र
परिन्द्रियाणि भगवत्सौन्दर्यादिपामकानि परममित्रायेव
नतु शत्रवः मनः पुरुषेण स्वप्रभुगौवातिशयेन दिष्टान् दत्तान्
भोगान् इति कर्म जन्मानामिव भोगानां बन्धकत्वं नस्वीश्वर-
दत्तानामिति भावः । प्रकृतिं भजस्विति पञ्चाङ्गाज्यभारं स्वपुत्रं
विष्वस्य वनेऽपि गत्वा निष्ठ ॥ १९ ॥

आत्मनः स्वस्य लघुतया तत्पौत्रत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

भीमचक्रवर्त्तिकृतसद्धान्तप्रदीपः ।

हेतान् ! पौत्र ! ने तनः तातः मनः एव देवर्षिः ने गुरुः
भवः वयमिति मरीचवाद्यभिप्रायेण बहुवचनमेतत् सर्वं वि-
वशाः यस्य दिष्टमात्रां वहाम अयमर्थः ज्ञानेन वयसा
च त्वत्तोऽधिका वयं यत्र नियोजितास्तत्पराः सन्तः तस्य दुर्ज्ञे-
यत्वदुर्गमत्वादिकमनाहत्य तमर्थेव द्रक्ष्यामः अथैव प्राप्त्याम
इत्येव नास्वयाम इति आतोऽविपककपायस्त्वम अप्रमथं निखिलैः
प्रमाथीः लोकव्येन प्रमातुमशक्यमसूयितुम् अविपककपायाधि-
कारिसाध्यत्वद्वारापेक्ष्य द्रष्टुं नार्हसीत्यर्थः ॥ ११ ॥

यत्र यैस्तेन नियोजितस्तस्वीकुर्वन् आत्मपरयोनियम्य-
नियन्तृतावमवधार्य शनैः शनैर्मुक्तो भवेदित्याह । न तस्येति
पर्याप्तम् । तस्य तेन परमेश्वरेण कृतं विद्वन्तुमप्यथाकर्तुं न
विभूयात् न प्रभुर्भवेत् ॥ १२ ॥

अमवाच मोक्षाय च अव्यक्तदिष्टं दुर्लभ्यपरमेश्वरदत्तं देह-
योगं जनता मुमुक्षुबुभुजनसमूहः धने अव्यक्त एव भागं मोक्षं
च यथाधिकारं यथाकालं जनताये ददाति तदर्थमातुरो न भवे-
दिति भावः ॥ १३ ॥

आतुरत्वं तु न पुरुषार्थसाधकमित्याशयेनाह । यद्विनि-
ष्टाश्याम । यस्य भगवतः वाचि तस्यां वेदरूपायां दामनि, गुणक-
र्मनामभिः सत्त्वादिगुणैः पुण्यदिकर्मभिः देवादिनामभिः सुदु-
म्नैर्दुर्निवार्यैः सुयोजिताः वयं तस्मै बलिं वहामः तत्र हृष्टान्तः
नमि नासायां प्रोताश्चतुष्पदा बलीवहा यथा द्विपदे कर्पकाय
बलिं वहन्ति तद्वत् ॥ १४ ॥

गुणकर्मयोगात् अस्माभिः सत्त्वादिगुणयशास्कृतानि यानि
कर्मणि तद्योगात् नाथः यद्यदेहादिकमयुक्तं योजितवान्
नत्वा स्वायाङ्गीकृत्य ईष्ट इतीदृ नेनेशा नियन्त्रा दुःखं सुखं वा
अभिसृष्टं दत्तम् अवदन्महे स्वीकुर्मः तथा च मन्त्रः “ईशा वास्य-
मिहं सर्वं यकियञ्जगतां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मागृधः
कस्य चिद्विद्वन्म” इति ॥ १५ ॥

पञ्चसामान्यतः सर्वैरेश्वरदत्तमिष्टमनिष्टं वा पारवश्यत्वात्स्वी-
कार्यमेव अथ मुमुक्षुणापि पारवश्यात्पारवश्यकर्मफलं स्वीकर्तुं
अन्येच्छेत् । प्रनियाननद्रः प्रनिबुद्धः मुमुक्षुः यथानुभूतं शरीरं

तादृशाय अग्रेदेहाय गुणान् “ऊर्ध्वं गच्छस्ति सत्त्वस्या” इत्यादि-
नोक्तान् स्वर्गादिप्रदानं सत्त्वादीन् न दृष्ट्वैव भजति किन्तु यावन्मोक्ष-
तावत्पारवश्यमभ्युदेहं विभूयादेव ॥ १६ ॥

ननु गृहे वसतः पुनः रागादृष्टत्वा संसारमयं क्याहंभ्यः
भयमित्यादिना । सहेव यद् एकं मनः पञ्चानिन्द्रियाणि च
सपरमाः शत्रवा यस्य सः ॥ १७ ॥

अत्येति जयति ॥ १८ ॥

पूर्व भोगान् भुङ्क्त्व पुनर्जितवदसपत्नः विमुक्तमद्व-
त्यक्तकलत्रादिः सन्प्रकृतिं विश्वहेतुं “कारणं तु धेवम्” इति भुजः
अनेनाजितेन्द्रियत्वात्तन्नाथुना न वैराग्याधिकार इति सूचनम्
॥ १९ ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

भीमवशान् ब्रह्माजी बोले हे तात ! हम तुम से सत्य
वचन कहते हैं अप्रमेय परमात्मा की प्रस्था नहीं करना
जिसपरमात्मा के वश हो कर हम महादेव जी तुमारे पिता
यह मनुजी महर्षि नारद सबही जिनकी आज्ञा को ग्रहण
करते हैं ॥ ११ ॥

काई भी देह धारी उस परमात्मा की आज्ञा को तपस्या से
या विद्यासे या योग प्रभाव से या बुद्धिसे धर्म अर्थ से
दूसरे से या अपने से टाक नहीं सकता है ॥ १२ ॥

हे प्रियमनजी ! जितना जनसमूह है सो जन्म के लिये
मरने के लिये कर्म करने के लिये शोचने को मोहित होने
को भ्रान्त होने को भीत होने को सुखी दुःखी होने को
ईश्वर के दिये देह को प्राप्त होता है ॥ १३ ॥

हे वत्स ! जिस परमात्मा के वचन रूप (वेद) खड़ी रस्मी
में हम लोग गुण कर्मरूप छोटी डोरों में बंधे हुए मय
ईश्वर को भेट देते हैं जैसे नाक में नथे हुये पशु मनुष्यके
आधीन होकर काम करते हैं ॥ १४ ॥

सत्त्वादि गुणों के अनुसार जो जो देह ईश्वर की
आज्ञा से प्राप्त होता है तिसदेह को धारण करके हम
लोग वसी ईश्वर के दिये हुए सुख दुःख को भोगते हैं जैसे
कि अंघों को आँख वाक्का जहाँ चाहे तहाँ जाता है तैसे
हमारे भोग ईश्वर के आधीन हैं ॥ १५ ॥

जिस को जगत् का अहंकार ममकार छुटगया है वहभी
अभिमान रहित होकरभी तबतक प्रारब्ध को भोगता है जो
देह को अवश्य धारण करेगा जैसे कि निद्रा कटने परभी
स्वप्न की स्मृति घनी रहती है केवल दूसरे देह के हेतु
उस के कर्म नहीं होते हैं ॥ १६ ॥

जो पुरुष अपने कर्तव्यमें कुशल नहीं है तिसको वनमें
रहने से भी भयहोगा क्योंकि काम को धार्मिक के शत्रु तो
उसके साथी है जो मुमुक्षु है जितेन्द्रिय है विवेकी है तिस
का तो गृहाश्रमभी क्या घिगाड कर सकता है ॥ १७ ॥

जो पुरुष है शत्रुओं को जीतना चाहे यह घर में रह
कर उनके जीतने का यत्न करे पहिले जैसे कि किछ में
रातनेवाला राजा प्रयत्न शत्रुओं को जीतता है इसीप्रकार
घर में रहने में कामाविशत्रु यदि शीघ्र होजावे तब ज्ञानी
होकर यथेष्ट विचरता रहे ॥ १८ ॥

भगवानपि मनुना यथावदुपकल्पितापचितिः प्रियव्रतनारदयोरविषममभिसमीक्षमाणपारात्म-
भिमवस्थानमवाङ्मनसं क्षयमव्यवहृतं प्रवर्तयन्नगमत् ॥ २१ ॥

मनुरपि परेणैवं प्रतिसन्धितमनोरथः सुरर्षिवरानुमतेनात्मजमखिलधरामण्डलस्थितिगुप्तय-
आस्थाप्य स्वयमतिविषमविषयविषजलाशयाशया उपरराम ॥ २२ ॥

इति हवाव स जगतीपतिरीश्वरेच्छयाऽधिनिवेशितकर्माधिकारोऽखिलजगद्वन्धध्वंसनपरीनुभावस्य
भगवत आविपुरुषस्याङ्घ्रियुगलानवरतध्यानानुभावेन परिरन्धितकषायाशयोऽवदातोऽपि मानवर्धनो
महतां महीतलमनुशशास ॥ २३ ॥

अथ च दुहितरं प्रजापतेर्विश्वकर्मणा उपयेमे बर्हिष्मतीं नाम तस्यामुहवाव आत्मजाभात्मसमा-
नशीलगुणकर्मरूपवीर्योदारान् दश भावयाम्बभूव कन्यां च यवीयसीमूर्त्नस्वतीं नाम ॥ २४ ॥

आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहुमहावीरहिरण्यरंतोघृतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति सर्व एवा-
ग्निनामानः ॥ २५ ॥

एतेषां कविर्महावीरः सवन इति त्रय आसन्नध्वरेतसस्त आत्मविद्यायामर्भभावादारभ्य कृतपरि-
त्रयाः पारमहंस्यमेवाश्रममभजन् ॥ २६ ॥

तस्मिन्नुद्भवा उपशमशीलाः परमर्षयः सकलजीवनिकायावासस्य भगवतो वासुदेवस्य भीतानां
शरणभूतस्य श्रीमञ्जरणारविन्दानिरतस्मरणाविगलितपरमभक्तियोगानुभावेन परिभावतान्तर्हृदयाधि-
गते भगवति सर्वेषां भूतानामात्मभूते प्रत्यगात्मन्येवात्मनस्तादात्म्यमविशेषेण समीयुः ॥ २७ ॥

अन्यस्यामपि जायायां त्रयः पुत्रा आसन्नूतमस्तामसो रैवत इति मन्वन्तराधिपतयः ॥ २८ ॥

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ जगतीपतिर्जगतीमर्बुदान्यकादशपरिवत्सराणामव्याहताप्रविल-
पुरुषकारसारसंभृतदेवैशङ्खयुगलापीडितमौर्वीगुणस्तनितविरमितधर्मप्रतिपक्षो बर्हिष्मत्याश्चानुदिनमेव
मानप्रमोदप्रसरणयौषिण्यव्रीडाप्रमुषितहासावलोकरोचिरक्षेत्र्यादिभिः पराभूयमानविवेक इवान-
वबुद्धयमान इव महामना बुभुजे ॥ २९ ॥

यावदवभासयति सुरगिरिमनुपरिक्रामन् भगवानादित्यो वसुधातलमर्धेनैव प्रतपत्यर्ह्येनावच्छा-
दयति तदा हि भगवदुपासनोपचितातिपुरुषप्रभावस्तदनभिनन्दन् समज्वेन रथेन ज्योतिर्मयेन रजनी-
मपि दीप्तं करिष्यामीति सप्तकृत्वस्तरणिमनुपर्यक्रामद्वितीय इव पतङ्गः ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

तुमतो पद्म नाम भगवान् के चरण कमलरूप किले को
आश्रय करके देहस्थित शत्रुओं को जीतगये हो तौभी भगवान्
त दिये अभिकार भागों को भागों पीछे आसक्ति छोड़ कर
आत्मनिष्ठ होकर विचरना ॥ २६ ॥

श्रीशुकदेव जी बोले इस प्रकार त्रिभुवन नाथ भगवान्
ब्रह्मा जी के वचन को महाभगवत प्रियव्रत जीने अपने
को छोटा मान कर मस्तक नवाकर बहुमानपूर्वक स्वीकार
किया ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मनुना सन्तुष्टोपकल्पिता पूजा यस्य । प्रियव्रतस्य योगध-
शास्त्रारदस्य च शिष्यनाशाङ्कुटिलमौल्यं मन्मथनि तत् ना-
स्तीत्याह । अविषमं यथा तथा तयोरभिसमीक्षमाणयोः सत्ता-
रात्मनः सम्यगवस्थानमवाङ्मनसं वाङ्मनसयोरविषयं क्षयं
निरासं जगाम । पाठान्तरे अवाग्याचामगोचरं कथञ्चिन्मनसः
क्षयं विषयमतोऽव्यवहृतं व्यवहारशून्यं ब्रह्म निवृत्तं प्रवर्तयन् ।
व्यवहाराद्विषयः सन् व्यवहारातीतं स्वरूपं चिन्तयन्तुर्हित-
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुत्रं राज्यं भित्तिच्य वनं वास्यामीत्येवं यो मनोरथः

श्रीमच्छास्त्रिभक्तभाष्यदीपिका ।

इति ब्रह्मण्यैव प्रतिसन्धितः सत्पादितो यस्य सः नारदस्या-
नुमतेन राज्ये स्थापयित्वा निविशतो दुस्तरो यो विषयविषयजलाशयो
तस्याशा दिक् बहुविधासना भोगेच्छा वा तस्या उपरतो-
भूत् ॥ २२ ॥

यत्पुष्टं गृहे कथमरमत तत्रोक्तमुत्तरमप्यसंहरति । इति हवाच ।
इत्युक्तं हि अभिनिवेशितः प्रापितः कर्माधिकारो यस्य अलि-
ख्य जगतो बन्धध्वंसनः परोऽनुभावो यस्य तस्य यद्वृद्धियुगलं
तस्यानवरतं ध्यानं तदनुभावेन पाररन्ध्रनकपायो दग्धरागादि-
मज्ज आशयो यस्य अतोऽवदानः शुद्धाऽपि महतां ब्रह्मादीनामा-
ज्ञापात्रेण मानुषजैनः ॥ २३ ॥

उ इति मिस्मये ह इति प्रसिद्धौ वाचिनि निश्चये आत्मनः
समानैः शीलादिभिर्द्वारात्महतो दशपुत्रान् जनयामास ॥ २४ ॥
• नानाह । आग्नीध्र इभमिहो यक्षबाहुर्महावीरो हिरण्यरेता
धुनपुत्रः सवनो मेधातिथिर्नीतिहोत्रः कविश्वेत्यग्नीनां नामानि
येषां ते ॥ २५ ॥

अभेमाज्ञाद्वाराद्वारः ॥ २६ ॥

तस्मिन्पारमहंस्याभमे श्रीमच्छास्त्रविन्द्योरनिरतस्मर्योना-
विगलितोऽस्मिन्नुदतो यः परमो भक्तियोगस्तस्यानुभावेन विशोऽ-
क्षितास्तः करणं प्रतीतो यो भगवांस्तस्मिन्नात्मनस्त्वेव पश्यत्य-
तादात्म्यमनिशंशेण विशेषो देहाद्युपाधिस्तद्विपादं प्रापुः ।
॥ २७ ॥ २८ ॥

उपशमाभयेषु सत्सु दशकोटिभिरेकमर्षुद्वय एतादृशानि
वर्षाणामेकादशानि जगतीं बुभुज इत्यन्वयः राज्ञो भर्मेपा-
लनविषयभोगप्रभावेर्भोग्यम् तत्रानायासेनैव भर्मेपालनमाह ।
मद्याहृतो अलिखाः पुरुषकाराः पौरवाणि यस्मात्तेन सारेण
बलेन सम्भूतो पूर्णो बोध्यो तथोयुगलं तेनापीडित आकृष्टो
नौर्वागुयस्तस्य स्तनितं टङ्कारस्तैरेव युजं विना विरमिता
नरस्ता भर्मेप्रतिपक्षा येन भोगातिशयमाह । बहिष्मत्याः स्वभा-
गाया अनुदिनमेधमानैः प्रमोदादिभिः परामूयमानविशेक इवान
एव विषयासक्त्यात्मानमनन्तबुध्यमान इव बुभुजं तत्र प्रमोद-
मायस्ते पति इष्टा हर्षस्ततः प्रसरणमभ्युत्थानादिबिबीक्षा ततो
वीषियं योविश्रम्भावकृतमृत्कारानुभावप्रकाशनं ततो ग्रीडया
प्रमुषिताः सकुचिता हासावलीकास्ततो रुचिररुच्येक्याद्यः परिहा-
सवाक्यादीनि तैः ॥ २८ ॥

प्रभावातिशयमाह । यावद्वसुधातलं लोकालोकपर्यन्तमवभा-
सयति मेरुं प्रक्षिप्यीकुर्वेज्जादियस्तस्मिन्नेवोपलक्षितं प्रतपति
प्रकाशयत्यर्जेन चावच्छादयति तमसा दृग्गोति तदा द्वितीयः
पतङ्गः सूर्य इव पर्यक्रमत् न चेद्मसम्भावितम् यतो भगवद्-
वासनेनोपचितोऽतिपुरुषः पुरुषानतिक्रान्तः प्रभावो यस्य ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो भगवान् ब्रह्मापि मनुना स्वायम्भुवेन यथाविधि कृत-
पुजेऽभिषेकतस्य योगसंशान्तरस्य शिष्याभावात् कुटिलमीक्षणं
नेमवेक्षणं नारदीयम् । अविषमकुटिलं यथा भवति तथा
कुटिलतदीरदुयोरपि समीक्षमाणयोः सतोरवाङ्मनसम्बन्धं

वाक्चमनस्य वाङ्मनस्य "अवतुगविचतुर" त्यादिना निषाननात् समा-
सान्तोऽन्वयः तयोः अय वेद्यं "सि निवासगण्योः" इति गत्यर्थ-
त्वाद्वाङ्मनस्य ज्ञानार्थत्वाद्वाङ्मनस्यविषयं न वाङ्मनस्यगमनेन
वाचिनिलोकापेक्षया वैचिदय विचिदितं विचिदितराह इत्यर्थः ॥
ङ्मनसगावराभानि लोकं प्रयोगो इत्येतं यत्क चैतपरब्रह्म-
रूपगुणानामेवापरिच्छिन्नत्वेन वाङ्मनस्योर्निषयत्वात्कार्यवर्गस्य
वाङ्मनस्यविषयत्वात्सत्यलोकस्यापि कार्यत्वाद्वाङ्मनस्य विषय-
राज्ञावसानपर्यन्तं तत्रत्यानां जन्मजगत्प्रशासनाभावेन तत्र
जीर्णमित्यादिभ्यश्चाराविषयं तथाचोक्तं द्वितीयं "यस्यै परार्थ्यत-
दुपास्येष्ठं न यत्र शांको न जग न मृत्युर्नानिर्गम्योऽपि" इत्येव
विषमात्मनः समवस्थानं निवासस्थानं सत्यलोकमगमत् ॥ २१ ॥

मनुः स्वायम्भुवाऽपि परेण ब्रह्मण्यैव प्रतिसन्धितः सत्पा-
दितः मनोरथः राज्ये पुत्रमाभिविष्य धनं वाक्यामीत्येवकपां
मनोरथो यस्य तथाभूतः सन् सुरविशरो नारदस्तस्यानुमतेनान-
मत्या भावे कः आत्मजं पुत्रं प्रियव्रतं निखिलभूमण्डलमयो-
दारक्ष्याय स्थापयित्वातिविषमा दुस्तरा ये विषयाः शब्दादय-
स्त एव विषयजलाशयाः विषोदकाशयास्तद्वपं यद्वहं तस्मिन्भागा
भोगेच्छा तत् उपरतोऽभूत् ॥ २२ ॥

इति हवाचेत्तं हि स जगतीपतिः प्रियव्रतः प्रथममात्मनः स्वस्थ-
च्छाया अभिनिवेशितः प्रापितः कर्माधिकारः भगवद्वाङ्मनस्य
कर्माधिकारः यस्य सः अलिख्य जगतः बन्धध्वंसनः यक्ष-
नित्यसंकः अत एव उत्कृष्टः अनुभावः प्रभावो यस्य तस्य
भगवतः कृत्स्नजगद्द्वयविभवलीलस्य यद्वृद्धियुगलं तस्य यद्व-
च्छिन्नं ध्यानं तस्य प्रभावेण परिरन्ध्रनकपायः दग्धरागादिमज्ज
आशयोऽन्तःकरणं यस्यात् एवावदानः निर्मलोऽपि महतां ब्रह्मादी-
नामाज्ञापात्रेण मानुषजैनः भूमण्डलमनुशिषवान् ॥ २३ ॥

अनुशासनप्रकारमेव विषयस्त्वाद्यहारपरिग्रहगतपत्येति चाह ।
अथेति । अथ चतुर्मुखादिशानन्तरं निर्वातनिष्ठोऽपि प्रवृत्तोऽभूदिति
विरमयते । हाति । विश्वकर्मण विश्वकर्मनाम्नः प्रजापतेर्ब्रह्मणां
बहिष्मती नाम दुहितरमुपयमे उद्गोढ उ इति विरमये हवाचेति
प्रसिद्धौ तस्यां बहिष्मत्यामात्मसमानं स्वतुल्यैः शीलादिभिर्गु-
णैर्द्वारात्महतः आचार्यानिनि पाठे आत्मसमाः शीलादयः
येषामिति बहुव्रीहिः तत्र शीलं स्वभावः सद्गुणश्च गुणाः शौ-
चादयः कर्मव्यापारः रूपं सौन्दर्यं गीर्षो पराभिभवसामर्थ्यं
शौर्यं रणमये स्वगृह इव प्रवेशसामर्थ्यमौदार्यं युक्त्यन-
एवं विधान् दशामजान् भाषयाम्यभूष उत्पादयाम्यनृपा
यवीधर्मी दशानामात्मजानामनुजामुजस्वती नाम कन्यां भाषया-
म्बुधोति पूर्वयान्वयः ॥ २४ ॥

पुत्राभिर्विशति । आग्नीध्रानि । आग्नीध्रादीनामितरेतरयोग-
दृष्टः सर्वेऽग्नीनां नामानि येषां तथाभूता ये तेषां दशानां
पुत्राणां मध्ये कथिमहावीरः सवन इति अथ ऊर्ध्वरेतस्य
जितेन्द्रिया आसन् ते कव्यादयः त्रयः याक्याद्वारऽप्याग्नी-
ध्यायां कृतः परिचयो यस्ते पारमहंसो परमहंसाः शुक्रान्त-
करणाः तेषां सर्वस्मिन्माधममभजन् कवले निवृत्तिर्भगवत्परायणा
मभवन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तस्मिन्नुद्गता पारमहंस्याभमे हि यनेमानाः उपशम
इन्द्रियनिग्रह एव शीलं येषां ते अत एव परमपयः

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

सकृत्तृणां त्रिकाणः सूर्यः स अत्रासः शरीरे यस्य
रूपायभ्याधारस्तस्येति वा मृत्युभयं संसृतिभयं तेन भीतानां
रक्षाभूतस्य रक्षणोपायभूतस्य रक्षितश्च भगवतो वासुदेवस्य
श्रीमते अशास्त्रिन्दीपायंदात्रिच्छत्रं स्मरणां तेनाश्रितः आश्र-
च्छत्रं अत्यन्तार्थरूपो यः परमभक्तियोगः तस्य प्रभावेण उप-
पन्नेन वा परिभाषिते निरन्तरागाधिकं निर्वात्मिनामिति यावत्
यदन्तर्हृदयं मनस्मिन्नधिगते साक्षात्कृते सर्वेषां भूताना-
मात्मभूते भूतः प्रविश्य शास्त्रेण धारकं प्रत्यगात्मनि प्रत्यग्-
ज्ञेयः आत्मा शरीरं यस्य तस्मिन् प्रतीचः आत्मनीति वा
प्रत्यगात्मशरीरक इति वा भूतानामात्मभूते इत्यत्रैतस्यशरीर-
कस्यमुक्तं प्रत्यगात्मनीतिं जीवशरीरकस्यमेवभूते भगवत्येव
यत्मानस्य भगवदपृथकासद्विशेषगतया साक्षात्कृतस्यात्मनः
स्वस्यात्मादात्म्यं तत्त्वभावनां साधर्म्यमित्यर्थः अविशेषणं जगद्व्या-
पारवर्तकत्वेन समीयुः मक्ता बहुवृत्त्यर्थः अविशिष्टाः सप्त-
पुत्राः पित्रधीनाः स्थिता इतिभावः ॥ २७ ॥

तथा अन्यस्यापि भार्यायां त्रयः पुत्राः जातास्तान् तद्व-
धिकारं च निर्दिशति । उत्तम इति ॥ २८ ॥

एवमुपशमायनेषु उपशमो गुणान्तरागाम्युपलक्षणमात्म-
समानशीलेति पूर्वमुक्तत्वात् सदगुणाश्रयेषु सांस्वत्यर्थः अथ-
जगतीपतिः प्रियव्रतः मयुदः कोटिः अन्य तु दशकोटिमयुद-
मित्याहुः वत्सरागामिकादशार्धुदानि जगतीं बुभुज इत्यन्वयः
राज्ञा धर्मपरिपालनविषयभागप्रभावेर्भाव्ये तत्रानायासेनैव
धर्मपरिपालनमाह । अद्याहता अखिलाः पुरुषकायाः पौरुषाणि
यस्य तेन सारेण बलेन संभूता पूर्णा यो द्वादशगणैः तयोः
युगले तेनापीडित आक्रुष्टो योमोर्वीगुणस्तस्य स्तनितं टङ्कारस्तेनैव
युद्धं विना विरामता निरस्ता धर्मोर्वीगुणो येन गोमाति-
शयमाह । बर्हिष्मत्यां स्वभार्यायामनुदिनमेवमानैः प्रमोदादिभिः
पराभूयमानविशेष इवात एव विषयरुच्यानवबुद्धमानः स
बुभुजे तत्र प्रमोदः पति हृष्टा हर्षः ततः प्रसरणमभ्युत्थानादि
लीलाः ततो योपिषयं योपिस्वरूपकृतटङ्कारादिभावप्रकाशनं ततो
ब्रीडया मुपिताः सङ्कोचिताः हासावलोकाः ततो रुचिरक्षे-
प्यादयः सुदुतरगिहासवाक्यादीनि तैः ॥ २८ ॥

प्रभावतिशयमाह । यावदिति । भगवानादित्यः सूर्यः सुर-
गिरिं मेरुमनुष्मामन्परिक्रमप्रदक्षिणीकुर्वन् वसुधातले भूमण्डले
यावत् प्रापयति सङ्गेनैव प्रतपत्यज्जमेव प्रकाशयत्यर्थमाच्छाद्य-
तिमेरुं प्रापयति स्तनमाच्छाद्यति मेरोः पार्श्वान्तरमवभासयन्नपि
पार्श्वान्तरं न प्रकाशयतीत्यालोच्य तद्वसुधातलाद्विमानमनभि-
नन्दनसमीचीनं मन्थानः रजनीमपि दिवसं करिष्यामीति यत्सूर्य-
ज्ञानवसानं वसुधातलाज्जं तदववभासयामीति कृतसङ्कल्पः भग-
वदुपासनेनोपासनेतिपुरुषप्रभावः अमानुषप्रभावः यस्य समजवेन
सूर्यसमानोऽयं तत्प्रकाशवद्वलेन च रणेन द्वितीयः पतङ्गः अपरः
सुगं इवातस्तरणि सर्पमनुष्यं यथा तरणिमच्छति तथा मेरोः
परितः आक्रामयित्वा मेरोः शीतलमाणां दिशि सूर्योऽपराशमे तदा
स्वयमुत्तरभागां यदा स उत्सर्ग्य तदा स्वयं दक्षिणस्यामित्येव मची-
षकासदित्यर्थः अयमप्यन्वयः प्रभावविशेषः सूर्योऽन्तरिक्षे चरन्नय-
ज्ञासयति अयं तु भूम्यां चरन्पृथग्धर्मार्चीचकासदिति ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

आज्ञाप्रहणाप्रियव्रताय तुष्यन्विरिञ्चः सत्यलोकमापेत्वाह
भगवानपीति । मनुना यथावदुपकल्पिता भर्षाचरितः पूजा यस्य
सः भानिमिशमिति क्रियाविशेषणं परमशिवस्य आत्मसमवस्थानं
स्वरूपानं सत्यलोकं वाङ्मनसयोः वाचो मनसश्च कथं विषयो
कर्तुमशक्यमव्यवहितं सतामिति शयः रागादिदोषराहित्यम् ॥ २१ ॥
स्वायम्भुवमनोरपि संसारत्यागप्रकारमाह । मनुरपीति । परेषां
विरिञ्चेन सुरपिबगनुमतेन देवर्षीणां मध्ये वरः भेष्टः नारदः
तस्यानुमतेन गुप्ती रक्षा अतिविषमविषय एव विषं तदेव
जलाशयां हृदस्तस्मात् ॥ २२ ॥

प्रियव्रतस्य यथा विरिञ्चोपदेशं क्षितिरेक्षणप्रकारं ब्रवीति ।
इति हेति । इतिशब्दो हेत्वर्थः यस्माद्भूक्यागनुशासनमनुलुङ्घनी-
यमत इति बन्धध्वंसनपरोऽनुभावः प्रभावः सामर्थ्यं यस्य स
तथा तस्य ध्यानानुभावेन ध्यानसामर्थ्येन ध्यानादुत्पन्नज्ञानेन
वा कयागः पापं रश्मिदाहे रश्मितं इत्यमपि सम्भावित-
मिति ॥ २३ ॥

धानप्रस्थाश्रमस्य एवायं राज्यमपालयद्विरकत्वात्तु गृहा-
श्रमस्य इतिशङ्कनं परिहर्तुमाह । अथेति । साप्युभयकुलशुद्धि-
रीत्याशयेनाह । तस्यामिति । उहवा इति निपाताः प्राकृपुत्रानुत्पत्तौ
सन्तापं पश्चात्तन्तोषं तत्र प्रसिद्धिं सूचयन्ति भावयाम्यभू-
धात्पादयामास ॥ २४ ॥

तेषां नामान्यमाह । आसीधेति । यज्ञवाहोरनुजं महावीरः
घृतपृष्ठानुजः सधनः वीतिहंशानुजः कविः ॥ २५ ॥

ऊर्ध्वरेतसां ब्रह्मचर्याव्यव्रतधारिणः धर्मकमावाहान्याप्र-
भृति आत्मविद्यायां परविद्यायां कृतपरिचयाः पूर्णाभ्यासाः
एवाधेन मानसपरमहंसाधमं व्यावर्तयति ॥ २६ ॥

तस्मिन्नाश्रमे वर्तमानाः स्वयोगगुणोपसंहारेण मुक्तिः
स्पर्धादिं दर्शयितुं सकलजीवेत्यादिगुणविशिष्टं हरेरुक्तं ननु
गुणानामित्यस्या अविरतस्मृत्या विगलितस्य तैलधारायितस्य
परमभक्तियोगस्यानुभावेन परिभाषिते कशीकृतेऽन्तर्हृदयेऽधिगते
ज्ञाने आत्मभूते अतिप्रिये प्रत्यगात्मनि स्वविश्वेऽन्तर्धामिणि अवि-
शेषेण पाथिवदेहत्यागेन तादात्म्यं तद्रूपसाध्यमेवापुः स
चतुर्बाहय इत्यादिः भगवतीति सप्तमीनिर्देशात्कैवल्यमत्राच्यते
तदधीनत्वं तत्त्वामित्थं वा तदेकचित्त्वं वा तत्कामितकामित्थं
वा विशेषेण स्वातन्त्र्यमन्तरंगोति च ॥ २७ ॥

न केवलमभ्यैकैव पत्नी किन्तु द्वितीयाप्यस्ति सापि प्रयाज-
कपुत्रप्रसूतिरित्याह । अन्यस्यामपीति । तत्कृत्यमुक्तं मन्वन्तराधिपत्य
इति ॥ २८ ॥

स प्रियव्रतो राजा कियन्तं कालं राज्यमभुङ्कति तत्कालाव-
धिमाह । एवमिति । उपशमायनेषु संन्यस्तेषु भगवतोऽधिकनिष्ठ-
वायनमाश्रयो येषां ते तथा नेप्तिनि वा परिश्रमरागामिका-
दशार्धुदानि मौर्वीगुणो ज्याप्यरज्जुस्तस्य स्तनितेन विस्फूर्जितेन
प्रमोदप्रसरणमानन्दप्रवाहस्तस्य पोषणं प्रवर्धनं तेन च ब्रीडया च
निशप्रवेष्टालक्षणाया च प्रमुपितहाम ईषत्तिरस्कृतहामुने तेन
युक्तोऽवलोक्यो यस्तेन कचिरा इषेलमममवागेवं पूर्वः पराभू-
मानविश्वेकोऽगानिभूतमिदं कलान्धावनवबुध्यमान इवाहनुन्यः
न्यव इत्यर्थः महामना इत्युक्तेः ॥ २९ ॥

भीमस्त्रिजवधजनीयंकुतपदस्नावली ।

मन्वन्त्राख्य विषयमाध्यायमंगविशेष एवोको न तु माहात्म्य-
विशेष इत्यतस्तन्माह । यथावदिति । अथमादित्यो भगवान्मुरगि-
मनुकामन्वावधमासयतात्युक्तमेव विदुर्गतां । वसुधातलमिति ।
तपति प्रकाशयति पुरुषमानमतिक्रम्य वर्त्तमानः प्रभावां यस्य
स तद्भा तदादित्यप्रवर्तनमात्रमराज्यान्धकारकरां समजवेन
सूर्यरथसदृशवेगेन रजनीं रात्रिमापि दिनं प्रकाशयत् व्यवहार-
योग्यं करिष्यामीति मत्वा तरणिमन्वादिष्यस्य पृष्ठतः सम-
चारं पर्याकामत् मेरोः परिसरभूमिमिति शेषः पतङ्गः सूर्यः ॥ ३० ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकुनकममन्दर्भः ।

अवाकमनसं क्षणमिति पाठं क्षयं निवासं ब्रह्मलोकमगम-
दित्यन्वयः । अवाकमनस इत्यादिकं त्वात्मसमवस्थानमित्यस्यैव
विशेषणम् । तच्च भगवत्स्वरूपस्फूर्तिः तत्प्रियव्रतनारदयोः
प्रवर्तयन् अगमत स्वं निवासम् ॥ २१ ॥

मनुत्पीत्यादिवाक्येन प्रियव्रतस्य राज्यं पूर्वमिति गम्यते
तथैव भीमिष्णुपुराणोऽपि इत्यते तथैवच तत्पुत्राणां तृतीय-
चतुर्थपञ्चममनुत्त्वमुत्तानपादवंशजस्य तु चाक्षुषस्य षष्ठमनुत्त्वं
तद्वंशान्तिमस्य प्राचतसस्य दक्षस्य च षष्ठमन्वन्तरे राज्यं घटते
अन्यथा परिवर्तित्वादिकमापद्यते । न च तयोर्ज्येष्ठानुक्रमेणैव
राज्यं किन्तु वंशेषु कदाचित् कस्यचित् साम्राज्यामिति वंश
मृत्यो प्रवर्तमानां तपस्यायां चाराजकत्यासम्भवात् किन्तुत्तान-
पदस्य चिरकालेनैव सुतोत्पत्तिरिति गम्यते यत् चतुर्थे ।
"प्रियव्रतोत्तानपदी मनुपुत्रो महोजसो । तत्पुत्रपौत्रनप्तृ-
णामनुवृत्तं तदन्तरम्" इति तदपि तद्वदस्यस्य मनुनामपि तद्वद्वंशेन
गृहीतत्वात् स्मारोच्चिषस्यापि तदन्तःपातात् यच्च भीष्मं प्रति
ब्रह्मवचनम् । "न बध्यो भवतामिन्द्रो यद्यज्ञां भगवत्तनुः" इति यस्म्ये-
न्द्रत्वेन तद्वाज्यस्य स्त्रायम्भुवसमकालत्वं बोधयति । अत्रापि
तदादरायैव तद्वेदनिर्देशो ज्ञेयः तद्वंशवेदोन्नयन्यामिन्द्रत्वात्
शास्त्रार्थस्तु तत्रैव दर्शितः तत्र प्रायः प्रियव्रतादिराज्यं तृती-
मन्वन्तरावसानमुत्तानपादादिराज्यन्तु षष्ठावसानम् प्रियव्र-
तवद्वंशोस्तामसरेवतयोस्तु मनुत्वं राजत्वमतीत्य अगमाव-
स्थायां ज्ञेयं चाक्षुषवत् तस्मात् सर्वमेव समजसमतः कथन
एव उपर्ययो न तु कथनीये । यथा दशमे कुरुक्षेत्रयात्रादौ ॥ २२ ॥
रागादिदोषराहित्येन शुद्धोऽपि महीतलमनुवाशास । महतां
मानवर्जनः सन् तत्रापि तदर्थमेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ अतो हेतोः राज्यास्तनोरिव ॥ २४—२६ ॥

तादात्म्यं तत्साम्यम् ॥ २७ ॥ २८ ॥

अर्बुदं कोटिपर्यायं न्यर्बुदमेव तु दशकोटिः । तथैव षष्ठ-
स्कन्धे बह्वः स्वर्गविजयं तेष्वारूढात्म । तथाचामरकांये श्रीरस्त्रा-
मिधूतं प्रमाणवचनम् । "एकं दशशतमहस्रागययत् प्रयुताख्यं
खस्यमथ नियुतम् । अर्बुदकोटिन्यर्बुदपक्षे खर्व्वं निखर्व्वमिति
दशभिः । शुखनाम महाशङ्खमुद्रमध्यान्तमण पराङ्मुखः ।
सहते पराङ्मुखमिति तत् सहते भूर्यताऽमङ्कयमिति । प्रयुताख्य-
वचमिति तयोरकपर्यायत्वमित्यर्थः एवमर्बुदकोटिरपि
दशकोटिरिति मध्यपदलोपी समासः । तथा च माध्य-

न्दिनशास्त्रायाम् इमा मेऽष्टवः इष्टका धनवः सन्त्येकादश
चातञ्चल सहस्रञ्च सहस्रायुतं चायुतञ्चाब्जुदञ्च स्यर्बुदञ्च
समुद्रमध्यं चान्तञ्च पराङ्मुखत्वादि ॥ २६ ॥

यथावदिति प्रजापयः सुखदानं चक्रेव न तु स्पर्शयेति ज्ञेयम् ।
गद्यान्ते एवं कुष्माण्णं प्रियव्रतमागत्य चतुराननस्तथाधिकारां
नास्ताति निवारयामासेत्यधिकं कञ्चित् ॥ ३० ॥

भीमस्त्रिजवधजनीयंकुतसाराधर्शिनी ।

यथावदिति तत्काखदेशोचिनसपर्यया इत्यर्थः । अत्र
प्रियव्रतस्य योगसंशयं नारदस्य च शिष्यगतमनोरथध्वंसात्
कुटिलमोक्षणां सम्भवति तत् नाल्स्याह । अविषमं यथा स्वात्तया
तयोरभिसमीक्षमाणयोः सतोः आत्मनः परमात्मनः सम्पद्य-
स्थानं स्वरूपं खल्विदं प्रवर्तयन् स्मरन् कीदृशं वाकमनसयोः
प्राकृतयोरविषयं क्षयं सर्वनिवासस्थानात्वादाभयतत्त्वमित्यर्थः ।
पाठान्तरं अवाक् न विद्यन्ते पाचस्त्रैगुण्यविषया विधिनिष्ठा-
त्मिकाः भूतयो यत्र तथाभूतं यन्मनस्तस्य क्षयं निस्त्रैगुण्यमनो
विषयमित्यर्थः अव्यवहृतं व्यवहारशून्यं यद्वा अव्यवहृतं
प्रियव्रतं व्यवहारं प्रवर्तयन् क्षयं सत्यलोकमगमत् कीदृशान्
आत्मनः स्वस्य सस्यगवस्थानं यत्र तत् प्रियव्रतं कीदृशमवाकमनसम्
आत्माराममहाभागवतस्यात् प्राकृतयाकमनसस्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

परेण ब्रह्मणैव प्रतिमन्थितः संपादितो मनोरथो यस्य सः
स्थितिगुणैव मार्गोदापादनाय विषमविषय एव विषयज्जा-
शयः विषयसमुद्रस्तत्र या आशा प्रवृत्तिवाचना तस्याः
सकाशात् ॥ २२ ॥

गृहे कथममतेत्यस्योत्तरमाह । इति इवाव इत्यमेवेत्यर्थः ।
बन्धवन्मन एव परानुभावः प्रकटप्रभावो यस्य तस्य परिरम्यत-
कपायो दग्धरागादिमज्जः आशयो यस्य सः भन एवावधानः परम-
शुद्धोऽपि महतां ब्रह्मादीनामाहापालनेन मानमादरं वर्जयती-
ति सः ॥ २३ ॥

शीलादिभिरुदारान् भावयाम्बभूव उत्पादयामास ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥

तास्मिन्नुदये पारमहंस्याभ्रम एव अविगलितो निश्चलो
यः परममक्तियोगः तस्यानुभावेन प्रभावेण परिशोधितं बह-
न्तर्हृदयं तत्राधिगतः प्रतीति यो भगवान् तस्मिन् आत्मन-
स्त्वेवदार्थस्य तादात्म्यं लयमविशेषेण विशेषो वेद-
धिकृतपृथग्भाषस्तदपोहेन ॥ २७ ॥ २८ ॥

उपशमाभयेषु सत्सु दशकोटिभिरकमर्बुदमिति श्रीस्वामि-
चरणाः अर्बुदं कोटिपर्यायमिति सन्दर्भः एकादशाब्जुदानि
परिवत्सरान् जगतीं बुभुजे इत्यन्वयः राज्ञां खलु परियशःस्तु
प्रतापाविषयमोगप्रभावंध्यावदयंकपु मध्ये प्रथमं तस्य
प्रतापानिधयं वर्णयति । अत्राहनाः अस्त्रिताः पुरयकाराः
पौरुषाणि यस्मान्न सारंग वनेन संभृतं पूर्णं यदोर्द्विगुणं तेन
आर्पाडनः आकृष्टा मोर्द्विगुणस्तस्य स्तनिनं दृष्ट्वाः तेनैव युज्य
विनैव विरामता निरस्ता धर्मप्रतिपत्ताः शत्रवो येन सः भोगा-
तिशयं वर्णयति । बर्हिष्मत्याः स्यमाख्याया अर्बुदमेवमानीः प्रमो-
दादिभिः पराभूयमानविषयः एव तत्र प्रमोद आयाज्यं पनि दृष्ट्वा
इयं तदाः प्रसुराणमप्युत्थानस्त्राद्वरणाविवर्तनान्तरगमनादि

भीमजिह्वाभाषकवर्तिकृतसारायं दर्शितो ।

नतो योपयं योषिस्त्रिभाषिकधर्मोऽपाङ्गचाखननासमुक्तोन्नत-
कंगकगङ्गनादिस्त्रयं इत्यम् । ततः पत्युरोत्सुक्य माखक्ष्य श्रीडया
प्रमुखाः सङ्काचिता हासावलोकास्ततोऽचिराः स्वेल्यादयः
परिहासवाक्यादानि तैः अत एव विषयासक्त्या आत्मानमनघ-
युद्धयमान इव अत्र इवद्धयेन तस्य विवकज्ञानयोः संपूर्णयोरभ्रुगण-
योरोप वैषयिकलोके दुर्गमत्वं व्यज्जिनं तत्र हेतुर्महामनाः विषया-
सक्तिनदभावयोर्योगपद्येन सद्भाववाद्दुस्तरकमनस्तत्त्व इत्यर्थः ॥ २६ ॥

प्रभावातिशयं वर्णयति । यावत्सुधातलं लोकांलोकपर्यन्त
मादित्योऽवभासयति मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वन् तत्र अर्द्धेन अर्द्धा-
वर्त्तेन प्रतर्पति प्रकाशयतीति दिवा भवति अर्द्धेन अपरार्द्धा-
वर्त्तेन आच्छादयतीति तमसा रात्रिर्भवति तदाहि प्रियव्रत-
राज्याधिकारममय इत्यर्थः । भगवदुपासनेन उपचितः अति-
पुरुषः पुरुषानतिक्रान्तः प्रभाषो यस्य सः तद्वन्नित्यन्द् अर्द्ध-
नाच्छादनमप्रशंसन् तराणिमनुलक्ष्यीकृत्य तगणोरस्ताच्छात्रो-
हसंमये स्वयमुद्याच्छमारोहाश्रयार्थः । पतङ्गः सूर्यः पत्यंका-
मत् परिक्रान्तवान् प्रजापत्यः सुखदानेच्छयैव न तु सूर्यस्पर्द्धया
नेन उपेष्टादिमासेषु प्रियव्रताख्यसूर्यस्य चन्द्रादप्यतिशीत-
लत्वं मार्गशीर्षादिमासेषु तु सूर्यादपि प्रातःसायंकालयोरी-
ष्यमधिकमिति ज्ञेयम् । एवञ्च प्रियव्रतस्य सौम्ययोर्दिव्य यो-
गबलेनैव राजत्वसूर्यत्वे कायर्द्धेनेनैव ज्ञेये ॥ ३० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभिसमीक्षमाण्याः सतामनुना उपकल्पिता अपचितिः
पूजा यस्य स अविषमं सर्वदैकरसमवाङ्मनसं वाङ्म-
नसयोः कात्स्न्यैर्नाविषयमव्यवहृतं लौकिकव्यवहारातीतम्
आत्मसमवस्थानमात्मनि उपासके सम्यगवस्थानं यस्य तम-
न्तर्यामिणो प्रवर्त्तयन् चिन्तयन् क्षयं स्वस्थानमगमत् ॥ २१ ॥

अतिविषमः सुमुश्चननुरूपो यो विषयजलाशयः गृहं तस्य
आशा दिक् तस्याः अपि सकाशात् सुरर्षिवरस्य योगाधीशस्य
अनुमतेन उपरराम ॥ २२ ॥

अधितिर्विशतः प्रवर्तितः कर्माधिकारो यस्य सः परिरन्धि-
तकषायः दुग्धरागादिमलः आशयोऽन्तः करणं यस्य सः महतां
ब्रह्मन्वादिनां मानवर्द्धनः तदाज्ञापाजनात् ॥ २३ ॥ २४ ॥

अग्नीनां नामानि येषां ते तथी ॥ २५ ॥ २६ ॥

भीमशरणादिन्द्रयोर्विरतस्मरणेन निरन्तरध्यानेन अवि-
गलितः अस्खलितो यः परो ध्रुवानुस्मृतिरूपो भक्तियोगस्त-
स्यानुभावेन परिभाषिते योग्यतां नीने अन्तर्हृदयेऽधिगते
आधिर्भूते भगवति मन्त्रेषां भूतानामचेतनानामात्मभूते आध्य-
रूपे प्रत्यगात्मनि इतीचां चेतनानां आत्मनि आधये विद्वि-
च्छक्तिमतीत्यर्थः आत्मनस्तादात्म्यम् अंशत्वेन मिश्रस्वरूप-
क्यापि जीवात्मनः अंशभिन्नावस्थानाभावाद्भिन्नत्वं सर्वे अवि-
शेष्य समीयुः ॥ २७ ॥ २८ ॥

उपशमायेनपु सत्सु एकदशशहस्रायुतं लक्षमप्रयुतकोटीः
क्रमशः अर्धुदमज्जं अर्धनिष्यर्धमहापञ्चशतशतस्तस्मात् । जलाधि-
पत्यं मध्यपराद्धमिति दशगुणां सारासंज्ञाः संख्याया व्यवहारार्थं
यथाकृताः पूर्ववर्तित संख्यावचनात् दशकोटिशतं भवति एवं
त्रिधान परिचयसंख्यामेकादशाशुदानि जगतीपतिः बर्हिष्मत्याः

अनुदिनमेधमानमनुदिन प्रसरणमभ्युत्थानादिव्यापारेण योप-
गयेन योषिस्त्रिभाषानुरूपगुणप्रकाशनेन श्रीहामुषितैः वज्रास-
ङ्गाचतैः हासावलोकेः रुचिरैः स्वेल्यादिभिश्च पगाभ्यमानो
वैक इव अनवष्टुध्यमान इव च जगतीं बुभुजे कथम्भूत
अव्याहताः अखग्रिहताः अखिलपुरुषकाराः समप्रपौरुषादि
यस्मात्तेन सारेण बलेन सम्भृतयोः पगायोर्दोदण्डयोः युगलेन
आपोऽङ्गस्य मांवांगुणस्य स्तनितेन टङ्कुरेणैव विरमिताः
त्यक्ताः धर्मव्यापाराः धर्मप्रतिपक्षा अभार्मिका ये न तः ॥ २६ ॥

आदित्यः सुगर्गिरमनुपारक्रमन् यावत् वसुधातलमवभा-
सयति प्रकाशयति तत्र अर्द्धेन उपलक्षितं यदा प्रतपान
अवशिष्टनाडेनोपलक्षितं तु अवच्छादयति दूरीभूतस्वतेजोऽभा-
येन तमसा पूर्यन्तीत्यर्थः तदाहि तद्वत्सुधातलस्य अर्द्धभागं
तमोऽवभासमभिनन्दन् रजनीमपि दिनं करिष्यामीति ब्रह्मा-
द्वितीयः पतङ्गः आदित्य इव समकृत्वः सप्तवारान् तरणिमनु-
पत्यक्रामत् यतो भगवदुपासनेनोपचितः सुसमृद्धः अतिपुरुषः
पुरुषानतिक्रान्तः अतिपुरुषः । तथाभूतः प्रभाषो यस्य
सः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

भाषाटीका ।

प्रियव्रतजी का इस प्रकार सद्व्यवहार को देखने से
मनुजी का बड़ा स्तोष हुआ तब तिनने आनन्द से ब्रह्मा-
जीका पूजनकिया ब्रह्माजी भी मनु के पूजन को ग्रहण-
करके प्रियव्रत तथा नारदजी के सामने ही अपने वचन
के अगोचर जो अपना भाम सत्यलोक तहां चले गये ॥ २१ ॥

मनुजी भी अपने मनोरथ के सिद्ध होजाने से नारद-
जीकी अनुमति से संपूर्ण पृथिवी मण्डल की स्थिति तथा
पालन के निमित्त अपने पुत्र प्रियव्रत के हस्त में राज्य का देकर
दुस्तर विषय वासना रूप जलाशय से निवृत्त हो गये ॥ २२ ॥

यद्यपि भगवान् आदिपुरुष के चिन्तन से सब संसार
का बन्धन नाश होजाता है तब प्रियव्रत भी उन भगवान् के
चरणयुगल के आश्रय करने से रागादिक मलों के नष्ट
होजाने से शुद्ध चित्तवाले होगये तथापि ब्रह्माजी की आज्ञा
का पालन करने के निमित्त राजा होकर पृथिवी का पालन
करने थे फिर विश्वकर्मा नामक प्रजापति की पुत्री बर्हिष्मती
के साथ उनने विवाह किया ॥ २३ ॥

उसी भार्या में उनने अपने तुल्य शीलगुण वाले रूप-
वाले धीरतावाले उदार गुणवाले दश पुत्रों को एक ऊर्जजनी
नामक कन्या को उत्पन्न किया ॥ २४ ॥

हे राजन् ! प्रियव्रत के दशपुत्रों के नाम सुनो अग्नीध्र
इध्मजिह्व यज्ञवाह महावीर हरिणधरेता घृतपृष्ठ सघन
मधार्ताथ धीतिहोत्र कवि अग्नि के नाम के समान के नाम है
तिन के मध्य में कवि महावीर सघन तीनों जन ऊर्ध्वरेता इत्ये २५
वे सब वाल्य अवस्था से आत्मविद्या में अङ्ग्यास करके
परमहंस आश्रम को धारण करके रहे ॥ २६ ॥

उस आश्रम में वे तीनों शान्त परम ऋषी होकर जो
भगवान् सब जीवों के निवासभूत हैं संसार में डरने
वाले के रक्षक हैं उन भगवान् वासुदेव के चरणारविन्दों
निरन्तर स्मरण करने से निश्चय परमभक्तियोग को प्राप्ति

क्षारोदेक्षुरमोदसुरोदघृतोदक्षिरोदधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त जलधयः सप्त द्वीपपरिखा इनाभ्यन्तरद्वीप-
सप्ताना एकैकशेन यथानुपूर्वं सप्तस्वपि बाह्वर्दीपेषु पृथक्परित उपकल्पितास्तेषु जम्ब्वादिषु बर्हिष्मती-
पतिरनुव्रतानात्मजानाग्निध्रुमजिह्वयज्ञबाहुहिरण्यरतो घृतपृष्ठमेधातिथिवीतिहात्रसंज्ञान्यथासंख्येनैकैकस्मि
न्नेकमेवाधिपतिं विदधे ॥ ३३ ॥

नैवम्विधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तदाङ्गिरजसा जित वहुणानाम्।

चित्रं विदूरविगतः सकृदाददीत यन्नामधेयमधुना स जहाति बन्धम् ॥ ३५ ॥

हाकर अपने अन्तःकरण को शुद्ध करने भये तिस से
 तिनके अन्तःकरणों में सर्वभूतात्मा भगवान् का प्रकाशहोने
 में प्रत्यगात्मा में देहादि उपाधियों के नाश होने से दिव्य
 भगवत्स्वार्थ को प्राप्त भये ॥ २७ ॥

वे तीनों पुत्र शांति के प्राप्ति करने वाले भये तब वडे
उत्साह वाले प्रियव्रत जीने पृथिवी के पति ग्यार। भृशुद वर
पर्यन्त पृथिवी का भोग किया उनके भुजा दोनों अतिशय
बलसे परिपूर्ण हैं तिस से धनुष के गुर्ताको आकर्षण करके
ध्वनि करते थे तब युद्धके बिना भी उस शब्दों सुनकर भयभी
लोग दूर होजाते थे उनका विषय भोग भी बहुत था अपनी
प्रिया बर्हिष्मती के साथ प्रतिदिन वदन वाले आनन्द क्रीडा
को करते थे हास्यपरिहासादिकों से विज्ञान विषेक सब
छिपगयेथे तिस से आत्म तत्त्वको भुल गये ॥ २६ ॥

रथीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपका ।

तानाह । जश्म्वति । तेषां परिमाणं श्रुत्वातिशयः पूर्वस्य
यद्विस्तारमानमुत्तरस्मृतो द्विगुणेन विस्तारमानेनन्येवं सिद्ध्यति
वद्विः समन्तत उपकल्पता रचिताः ॥ ३२ ॥

प्रिता ये ह्यपाभैः समाना विस्तारतः बहिर्नान्तः पृथगसङ्की-
र्णतया ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

महो आश्चर्यं राक्षः सामर्थ्यमिति पराभिरुभिप्रायकां भग-
न्यादरायणिराह । नैवमिति । जिताः पङ्गुणाः इन्द्रियाणि पङ्-
मयो वा यैस्तैरामेवंविधः पुरुषकार इति न चित्रं नामसमाधि-
तम् यतो विदूराविगतोऽन्यजोऽपि यस्यांरुक्रमस्य नाम सक्तदुष्कार-
येद्यः सोऽधुना तन्नुष्णामेव बन्धं संसारं तन्वामिति पाठोऽप्ययम-
वर्थः पाठादन्तरे तत्त्वं चागडालत्यम् जहाति शुद्धां भवतात्पर्यः ॥३५॥

भूमिठारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रभाषान्तरमप्याह । य इति । ये हि सप्ततमस्य प्रियमतस्य यद्वय
 चक्रं तस्य नेमिना कृताः परिता गताः त एव सप्त सिन्धवः
 सप्तसमुद्रा आसन् यतः येनैव सिन्धुभिः कृताः सप्तसंश्रकाः
 भुवा द्वीपाः कस्मी द्वीपा के या सप्त सिन्धव इति विवि-
 त्मायां तावत् द्वीपानिर्दिशति । जम्बिवत् । तेषां द्वीपानां परि-
 माणां शृङ्गवति कथयामीति वा शेषः पूर्वस्मात् लक्षयो-
 जनादिपरिमाणाविशिष्टाजम्बुद्वीपपूर्वपूर्वात्तद्वीपादुत्तरात्तरः पश्चा-
 द्द्वीपः यथासंख्येन द्विगुणेन त्रिगुणेण परिमाणेनैवैव बहिः
 पूर्वपूर्वद्वीपाद्बहिः परिण उपपन्नाः कल्पिताः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अथ भिन्नाङ्गविशेष्टेषां परिमाणं व्याह । क्षारोदिति । दक्षिण-
मण्डो मयितं दाधि एतं सप्त भिन्धवः सप्तहोषानां पञ्च-
दश इत्यन्ते अष्टयन्तरहोषसमानाश्चाष्टयन्तरहोषास्तस्मिन्नु-
द्वेष्टिता होषास्तस्तत्परिखावर्धनमानाः समानपरिमाणाः सप्तहो-
षेषु यथापूर्वमेकैकशः वर्धितान्तःपृथगसङ्कीर्णमुपकल्पिता
इत्यर्थः अयमर्थः प्रथमं जम्बूहोषो लक्ष्यो जनविस्तारस्तत्परिखाभूतः
क्षारोदोऽपि लक्ष्यो जनविस्तारः (१) ततः प्लक्ष्महोषो हि लक्ष्यो
जनविस्तारः तत्परिखाभूतेश्चुरसोदश्च द्विलक्ष्यो जनविस्तारः ततः
शात्मलिङ्गतुल्लक्ष्यो जनः सुरोदोऽपि त्रितुल्लक्ष्य इत्यादिना न-
व-
लपपरिमाणां अथिकपरिमाणेन धेष्टितेन समपरिमाणोक्तं कथमे-
तदुच्यते विस्तारस्मादेषु वैक्षोधिक्यादुपपत्तिः तेषु जम्बादिषु
होषेषु बहिष्पन्तापत्तिः प्रियव्रतः अनुवर्तिन आग्नीध्रादिस्व-
कान् समानमजान्कार्कस्मञ्जकस्मिन् होषे जम्बादि यथामेक्येन
ज्येष्ठादिकमेण एकमेकमनाधिपतिं विद्धे चकार उज्ज्वलीनाम्

श्रीमद्भिराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुहितरमुत्तमने शुक्राय प्रादात् यस्यामुञ्जस्वयां काव्यस्यो-
शनमः सुता देवयानी नाम कन्यका आसीदुत्पन्नाभूत् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
पञ्चगानमानुषाप्रयत्नप्रभावं भूतवतो राजस्तत्प्रभाववि-
षयासम्भावनामाशङ्क्य न कलमुक्त एव तस्य प्रभावः किन्त्व-
न्येऽपि मन्तीनां वनजननविशेषविशिष्टप्रशक्तिं भगवन् सर्वोत्तम-
नोपासानानां विचित्रभक्तानां प्रभावो नासम्भावनीय इत्याह ।
नैवमिति । उरुक्रमस्य पुंसां तद्वृद्धिप्रजसा जितपङ्कगानां पुरु-
षकारः पुरुषस्यापार एवंविध उक्तविधः चित्रमसम्भावनीय
इति न किन्तुक्तिविधा अन्येऽपि प्रभावाः सम्भाव्यन्ते एवेति
भावः तत्र हेतुः । उरुक्रमस्य त्रिलोकीं पद्मत्रयगाक्रान्तवतो
विचित्रशक्तिर्भगवतः पुंसां भक्तानां तस्योरुक्रमस्याङ्गप्रजसा
जिताः पङ्कगाः अशनायापिपासाशोकमोहजमगामृत्युवो येस्ते-
र्यामिति त्रिलोक्याक्रमगादिरूपानिनरसाधारणप्रभावशोले भग-
वत्पञ्चगानां वस्तुपासीनानामनितरसाधारणप्रभावसम्भावना न
कार्येति द्योतनायोरुक्रमस्य तद्वृद्धिप्रजसेयुक्तं किं वक्तव्यं तच्च-
रणप्रभावोऽनितरसाधारण इति यस्तत्प्रभावप्रभावो न बाहुम-
नसगोचर इत्याह । विदूरविगतः सत्पथादपेनः अन्ये तु विदू-
रविगतः दूरतः परित्याज्योऽन्यज इति व्याचक्षते यस्य भग-
वतो नामधेयं सकृदप्यादृशीनामिदध्यात् स विदूरविगतः अधुना
तत्तत्पथमव बन्धे समारं विजहानि मुक्तो भवतीत्यर्थः एवं
सागान्येन नामस्मरणस्य मुक्तिसाधनत्वप्रतिपादकमेवंविधं
वचनजानमन्तिमस्मरणस्य मुक्तिसाधनत्वपरं द्रष्टव्यं "जन्मलामः
परं पुंसांस्ते नारायणस्मृतिः नामानि येऽमुविगमे विवशा
गुणान्ते तेनेकजन्मशमलं सहसैव हित्वा संयान्ति" इतिगचनान्त-
गानुरोधात् अन्यथा "तमेवं विद्वानमृता इह भवति नान्यः
पन्था अयनाय विद्यत" इति वेदनातिरिक्तापायान्तरनिषेधश्रु-
तिविरोधापत्तेः अन्तिमस्मरणं तु वेदनरूपतामापन्नं तत्साधनं
भवतीति न विरोधः ननु वेदनं हि नाम ज्ञानकर्मयोगानुशृ-
हीता हरहरश्यासाधेयानि शयमाप्रयाणादनुवर्तमानमसकृदावृ-
त्तिकं विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितं प्रत्यक्षनापन्नं प्रीतिरूपात्मकं
ज्ञानं तत्कथमन्तिमनामस्मरणमात्रमुक्तिविधवेदनात्मतामापन्नं
भवतीति उच्यते नेकाकारा अपि वेदनशब्दाच्याः किन्तु
परमात्मविषयं स्मरणरूपकं ज्ञानमेवास्तिमप्रत्ययरूपं तत्र प्रवृत्त-
प्रतिबन्धानश्यासावच्छेदक्यात्मकाः श्रेयोऽपेक्षादिभिस्तत्काले
कवचित्प्राप्तद्विषयसम्भवपरिहारोपायतया ज्ञानकर्मयोगानुग्रहा-
दयं नेकाकारा उपासनप्रकरणेषु कीर्तिताः तत्र भगवत्प्रसादव-
शाज्जायमानस्वविषयस्मरणरूपकज्ञानस्य नेकाकारा अपेक्षिता
अन एव हि गणहोपमयाद्यात्मकमपि भगवद्विषयमन्तिमं ज्ञानं
मुक्तिसाधनमिति वक्ष्यति गोप्यः कामाद्भ्यान्कंस इति ॥ ३५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीधकृतपदरत्नावली ।

अथदृश्यमानं तदुज्जगं किन्तुर्दति तत्राह । यो वा इहेति ।
अथ वा इत्यादिनिपाताः अस्य प्रत्यस्य वेदतुल्यव्यपेतनाय
अन एव संदितायानिति प्रत्यध्यायमुक्तिरिति इह भूले तस्य
प्रियव्रतस्य रथचरणस्य रथचक्रस्य नेमयोः प्रान्तधारास्तभिः
कृताः परिष्ठा दीर्घिकास्ताः समपरिष्ठाः सप्तासन्धन आसन्धि-
त्यन्वयः वा इत्यनेन समुद्राणां पूर्वसद्भावप्रसिद्धिं ध्वनयति

अथं तु तेषां स्थोत्रं कृतवानिति ननुक्तम् ।

पूर्वमुद्रां रथावृत्त्या स्थूलाधके प्रियव्रतः ।

समुद्रांस्तेन तत्कर्तव्याहुनेन प्रियव्रतम् ।

इति यतो यक्षः समद्रेक्ष्यः सीमाभनेष्य एव भुवः सप्त

द्वीपाः कृताः यद्वा एवशाब्दः प्रधानभूताः सप्तवान्येऽवान्तरद्वीप-
बहवः सन्तीति विशेषद्योतनार्थः ते सिन्धवः सन्तिशेषः ॥ ३१ ॥

तेषां नामान्याह । जम्बुव्यादिना । तेषां द्वीपानां पारमाणां
शृण्वानि शेषः किमित्यन उक्तं पूर्वस्मादिनं पूर्वस्मान्पूर्वस्मा-
दुत्तरोत्तर इत्यान्तरादान्तरात् बाह्योबाह्य इत्यन्तर्बोहमीवेन वर्त-
मानाः द्वीपा यथासंख्यं द्विगुणेन बाहः समन्तत उपकल्-
प्ताः ॥ ३२ ॥

सिन्धुनामान्याह । जवशोति । अथ्यन्तरद्वीपसमानी इतिजम्बुद्वीप-
समानां जवशोदधिः प्लक्ष्मीपसमान इधुरसोदधिरित्येव संख्यं
तत्राराजकत्वे तत्रत्यानां जनानां मिथो विशादेन विनाशः स्यादिति
कृत्वाप्राध्नादि सप्त पुत्रास्तत्पतीक्षक इत्याह । नेष्विति ॥ ३३ ॥

पारिवहेदने सुतानां मिथो विवादः स्यादिति कृत्वा कम्पा-
दानमपि स्वयमेव चक्र इत्याह । दुहितरमिति । "उशना शुक्रः
काव्य" इति हलायुधः तत्पुत्र्यपि राजकुलवृद्धिकरीति भावेन तत्सु-
तामाह । यस्यामिति ॥ ३४ ॥

एषां विक्रमस्योरुक्रमविक्रमसम्बन्धित्वान्मुमुक्षुणा अवस्था-
दिनावश्यमभ्यसनाय इति भावेनाभिधीति । नैवीवध इति । हरः
पुंसां भक्तानामिवावधः पुरुषकारो माहात्म्यावधोऽस्मिन्नं न
भवतीति कुत इति तत्राह । तद्वृद्धिप्रजसेति । निषेविर्ननति शेषः
पङ्कगाः कामादयो आरामादयो वा अशनादयो वा मनसा सह
शब्दादयो वा यैरेते जितास्ते तथोक्ताः इतोऽपि चित्रं नेत्याह ।
विदूरति । विप्रविधक्षया विदूरः शुभ्रस्मदादि विगतभ्रगडाहः
यस्य हरेर्नारायणादि नामधेयं सकृदादृती सोऽधुना मय एव
संसारलक्षणे बन्धे जहानि त्यजतीत्यन्वयः । तस्योरुक्रमस्येति ।
यद्वा विदूरविगतः दूरादूरकतो दोषनिमित्ताद्विहितोऽपि बन्धं
दोषलक्षणांमिति ॥ ३५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ये वै इति । रथोऽयमेकचक्रस्तद्विच्छा परिमाणश्च ज्ञेयः ॥ ३१ ॥

अतो बहिर्बहिर्मण्डलस्याधिक्यत्ताहशतविच्छया समुद्रा-
णामुत्तरोत्तराधिक्यम् ॥ ३२ ॥

बहिर्बहिर्गमनं चान्तचान्तरावकाशनाशाशङ्कया ज्ञेयम् ॥ ३३ ॥
३४—३८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

ये वै उह अति प्रसिद्धास्तस्य रथचक्राप्रकृताः परिष्ठाता
गत्ता अत्र समुद्राणां सप्तसङ्ख्यत्वाद्वा अथ सप्तैव
स्वयंगवलकल्पिता एकचक्राः सूर्यरथावप्युत्तराः मण्ड-
लावृत्तिरीत्या भ्राम्यमाणा ज्ञेयाः तत्र च बहिर्बहिर्मण्डलानाम-
धिकप्रमाणत्वाद्वा अथ क्रमशाधिकप्रमाणा अवगम्यन्ते
इति सन्दर्भः मदीयो दूरस्योऽपि रथ आर्यावर्तगतमदीयराज-
धानीरूपजानां दृष्टिगोचरी भवन्विनीच्छया पूर्वपूर्वस्थादि-
गुणोच्चताविशालताक उत्तरोत्तरो रथः कृत इत्यन्ये प्राहुः ।

स एव मपरिमितबलपराक्रम एकदा तु देवर्षिचरणानुशयनानुपतितगुणविसर्गसंसर्गोऽनिर्वृतामि-
धात्मानं मन्यमान आत्मनिर्वेद इदमाह ॥ ३६ ॥

अहो असाध्वनुष्ठितं यदभिनिवेशितोऽहमिन्द्रियैरविद्यारचितविषमविषयान्धकूपे तदलमलममुष्या
वनिताया विनोदमृगं मां धिग्धिगिति गर्हयाञ्चकार ॥ ३७ ॥

परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शनानुप्रवृत्तेभ्यः पुत्रेभ्य इमां यथादायं विभज्य भुक्तभोगां च
महिर्णी मृतकमिव सह महाविभूतिमपहाय स्वयं निहितनिर्वेदो हृदि गृहीतहरिविहारानुभावो भगवतो
नारदस्य पदवीं पुनरेवानुससार ॥ ३८ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

एव रथचक्राप्रमाणमीधकधिकप्रमाणत्वात्तत्तत्परिखाताः समुद्रा-
प्रप्यधिकप्रमाणा दृश्यन्ते तेषु चांस्तरोत्तराधिकप्रमा-
णेषु सप्तसु रथेषु मध्ये पञ्चविंशत्या दिनेः सार्धपञ्चत्वारि-
ंशद्विष्टकाधिकैकरथस्यारोहणमेवं सूर्यस्येव दक्षिणायनस्यो-
पक्रममारभ्य क्षिप्रनक्षत्रोत्तरदेशतो दक्षिणदेशगमनं पौषप-
रथेन पुनरुत्तरायणस्योपक्रममारभ्य परिसमाप्तिपर्यन्तं तावत्-
सङ्ख्यकदिनेष्वुक्तमेव पुनरपि तत्तद्व्यथारोहणम् । एवं दक्षिणदे-
शत उत्तरदेशगमनमापादपर्यन्तं किन्तु स्वगत्या मेरुं वामावर्त्तनेव
परिक्रास्यतोऽपि सूर्यस्य ज्योतिश्चक्रार्धानरेव प्रदक्षिणीकृत्य क्रमेण
शीघ्रगमनेऽक्षिणायनं दिनानि मासि मासि ह्रस्वन्ति उत्तरायणं
तु क्रमेण मन्दगमनेर्दिनानि वर्द्धन्ते प्रियव्रतस्य तु सूर्यकृत
रात्रिजोषार्थं स्वेच्छयेव मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य परिक्रामतः स्वेच्छयेव
मन्दीकृतैर्गमनेरुत्तरायणं दिनानि वर्द्धन्ते दक्षिणायने तु स्वेच्छा-
धीनया शीघ्र गत्या दिनानि ह्रस्वन्तीति ज्ञेयं रथानां योगप्रभा-
वत्वाद्यथा समयं प्राकट्याप्राकट्ये च ज्ञेये तेषां सप्तसङ्ख्य-
त्वेनैव सप्तकृत्य इति पूर्वमुक्तं ज्ञेयं व्याख्येयं सप्तदिनान-
न्तरं प्रियव्रतस्य स्वयं निवृत्त्यनौचित्याद्यन्येन केनाप्यनिवर्त्तनश्रव-
णाच्च नासमञ्जसा यतो येभ्यः सिन्धुभ्य एव हेतुभ्यः ॥ ३१ ॥

परिमाणं ऋषिवति शेषः । द्विगुणविस्तारमानेन एकैक-
मात्र सिन्धोर्बहिः समन्ततः चतसृष्वेव दिक्षु ॥ ३२ ॥

यथैवैकैकशः सिन्धोर्बहिरेकैकोऽपि सप्तैकैकस्माद्द्विपाद्विरे-
कैकः सिन्धुरित्याह । चारोदिति । दक्षिणदेशोमथितं दधि अङ्ग्यन्तरे
वर्त्तमाना ये द्विपास्तेः अमाना विस्तारः एव एकैकदेशेनेति एक-
स्मादेकस्माद्बहिरेकैकः सिन्धुरित्येवं सप्तस्यपि द्विपेषु यथानुपूर्व्य-
मानुपूर्व्येण पृथगसङ्कीर्णतया बहिर्बहिरेव नान्तः ॥ ३३-३४ ॥

एवं विधः पुरुषकारः पौरुषः प्रभावो न चित्रं तद्विघ्न-
जसति । रजसापि यैर्बुज्यानि षड्विन्द्रियाणि जीयन्ते इति विरोधः
यतो विदुरविगतोऽस्यजोऽपि अष्टना नामोच्चारणक्षय एव बन्धे
तन्वं तत्त्वमिति त्रय एव क्षामिसम्भवाः पाठास्तत्र बन्धे कर्म-
बन्धे तन्वं तनुं तत्त्वम् एव तनुत्यागादशनात् तत्त्वारम्भकं
कर्ममिति प्रारम्भकमन्वय उक्तः तत्त्वं महाद्विपृथिव्यन्तं स्थूलसूक्ष्म-
देहावित्यर्थः तदापि तदेव स्थितिर्नास्ति यथाचिन्त्यप्रभावात्त्वादिति
ज्ञेयं गत्यन्तराभावात् ॥ ३५ ॥

श्रीमच्छक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेषां द्विपानां परिमाणं वदामीति शेषः पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्-
क्षयोजनपरिमाणकजम्भादेः उत्तरोत्तरः प्रक्षयिर्यथासङ्ख्यं द्विगुण-
मानेन योध्यः इत्येवं समन्ततः जम्बुबहिर्भूतचारोद्बहिर्भ्यो बहि-
रुपकृताः रचिताः ॥ ३२ ॥

एवं जम्बुबहिर्भ्यो बहिः विस्तारतो जम्बुबहिर्ममानाः भारो-
दादयः रचिता इत्याह । चारोदिति । अङ्ग्यन्तरद्वीपसमानाः स्वस्मा-
द्वृत्तद्वीपसमानाः सप्तस्यपि द्विपेषु बहिः परितः पृथक् न बहि-
कुण्डलानीवोपकल्पिता इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

एवंविधः पुरुषकारः पौरुषं चित्रमङ्गनं न भवति एतदेव
केमुत्पिकन्यायेन इदीकरोति विदुरं विगतः परित्याज्योऽस्यजोऽपि
सङ्कटप्याददीत यः स बन्धं संसारमधुनैव क्षीप्रमेव अहानि
त्यजति मुक्तो भवति ॥ ३५ ॥

भाषाटीका ।

प्रियव्रत के रथके चक्रों के चक्कने से जो सात गर्दभ
भये बड़े सात समुद्र हांगये जिनसे सात द्वीप कल्पित भये ॥ ३१ ॥

जम्बू प्रक्ष शास्त्रमखी कुश क्रीच शाक पुष्कर इन द्वीपा-
के नाम हैं उनका परिमाण एकसे एक बाहिर का द्विगुण
बड़ा है चारों ओरसे ॥ ३२ ॥

ज्वारा जल ईश्वर रस मन्दिरा घृत दूध दधि भात का
मांस शुद्ध जल ऐसे सात समुद्र हैं सो सातों द्वीपों में
बहिर्मती के पति प्रियव्रत जी ने अपने आकाश की सात पुत्रों
को क्रमसे राजा किया उनके नाम आग्नीध्र इक्ष्माजिह्म पुष्यपाद
हिरण्यरता घृतपृष्ठ मेधातिथि तीतिहोत्र ॥ ३३ ॥

उज्ज्वली नामक पुत्री को शुक्राचार्य को दिया जिसमें
शुक्राचार्य की पुत्री देवयानी हुई ॥ ३४ ॥

उत्पत्त्यादि खाला करने वाले उरुक्रम भगवान् के चक्रों
के रजसे सब धिपों को जीतने वाले महापुरुषों को यह
कुछ आश्चर्य नहीं है क्योंकि जिन भगवान् के नाम जिन
से नीच योनि वाले भी एक बलत में भी संसार बन्ध को
छोड़ देते हैं ॥ ३५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य पराक्रममुपसंहरन्निवृत्तिक्रममाह । स एयमिति । देव-
र्षिचरणयोरनुशयनमुपसंस्तुतदनुपतितो यो गुणविसर्गो

तस्य ह वा एते श्लाकाः ।

प्रियव्रतकृतं कर्म कोनु कुर्याद्विनेश्वरम् ।

यो नेमिनिम्नैरकरोच्छ्रायां घ्नन्सप्त वारिधीन् ॥ ३६ ॥

भूतस्थानं कृतं येन सरिद्विरिवनादिभिः ।

सीमा च भूतनिर्वृत्यै द्वीपे द्वीपे विभागशः ॥ ४० ॥

भौमं दिव्यं मानुषं च महित्वं कर्मयोगजम् ।

यश्चक्रे निरयौपम्यं पुरुषानुजनप्रियः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतविजये

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

राज्यादिप्रपञ्चस्तरसंसर्गं आत्मनि मनसि निर्वेदो यस्य ॥ ३६ ॥

तमाह । मयाऽऽसाध्यनिष्ठितम् यद्यतोऽभिनिवेशितः तत्ततः अल-
मलं विषयेः विनादमृगं मर्कटम् ॥ ३७ ॥

परदेवताया हरेः प्रसादेनाधिगतः प्राप्तो य आत्मप्रत्यव-
मर्शो विवेकस्तेन नारदस्य पदवीं तदुपदिष्टमार्गमेव पुनरनुस-
साम्यन्त्यन्वयः । किं कृत्वा । अनुगतेभ्यः पुत्रेभ्य इमां पृथ्वीं विभज्य
भुक्ता भोगो यस्यास्तां भार्या महाविभूतिः साम्राज्यसम्पत्तस-
हितां महिरीं मृतशरीरमिव परित्यज्य तत्र हेतुः हृदि निहितो
निर्वेदो येन हृदीत्यस्योत्तरप्राप्यन्वयः हृदि गृहीतो निश्चितो
हरिबिहारस्तेनानुगावस्थ्यागसामर्थ्ये यस्य ॥ ३८ ॥

तस्य महिमोपनिबन्धनश्लोकाः पूर्वसिद्धाः कथ्यन्ते यथा वेदे
नदप्येव श्लोको भवतीति को नु को नाम कुर्याच्छ्रायां घ्नन्
तमां निरस्यन् ॥ ३९ ॥

भूतस्थानं द्वीपैः कृतम् । सरिद्विरिवनादिभिः सीमा च येन
कृता भूतानां निर्वृत्यै सुखावविवादाय ॥ ४० ॥

भौमं पातालजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मर्त्यलोकजं महित्वं
चैभवं यो निरयतुल्यं मेने पुरुषानुजना विष्णुभक्तास्त एव प्रिया
यस्मिन् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीधर-

स्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम् ।

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यप्युक्तं कथंचिदन्तरायविहताः स्त्रां शिवतमां पदवीं न
प्रायेण हिंस्वन्तीति तत्प्रियव्रतदृष्टान्तेन स्पष्टयितुं तस्य ताव-
न्निर्वेदो वदति । स इति । एवमपारी वलपराक्रमौ यस्य सः प्रिय-
व्रतः देवर्षेणारदस्य चरणयोरनुशयः सेवा नदनुपभ्रातृपतितः प्राप्तः-
गुणविसर्गसंसर्गः प्रकृतिमार्गसम्बन्धस्तेन स्वात्मानमनिर्गुणम-
सुखिनमिव मन्यमानः इवशब्देन तद्गौमभोगानां तुल्यमर्थं तेषु

तस्य निरयौपम्यं च सूच्यते तथाचोक्तं “एते वै निरयास्तात
स्थानस्य परमात्मन इति । वासुदेवे मनो यस्य अपहोमार्थ-
नादिषु । तस्यान्तरायो मैत्रेयः देवेन्द्रत्वादिकं फलम्” इति अत
एवात्मनि मनसि निर्वेदः परितापो यस्य स इदं वक्ष्यमाण-
माह ॥ ३६ ॥

अहो इति निर्वेद्योतको निपातः मयाऽऽसाध्यनिष्कीर्णम-
नुष्ठितमाचरितं किन्तद्यद्साध्यमनुष्ठितं तत्राह । अहं प्रथमं केवलं
निवृत्तिधर्मपरोऽहमिन्द्रियैः प्रमाथिभिरविद्या रक्षिता प्रकृतिपरि-
णामरूपा अज्ञानमूलया भोग्यतमबुद्ध्या रक्षिताः सत्पादिताः विषयाः
परिणामविशेषमाः हया ये विषयाः शब्दादयस्त एवाश्वरूपः
तृणाद्वनकूपः तस्मिन्मगिनिवेशितः पातित इति धृतततः
अलमलं विषयानुभवेन अमुष्या धनताया बहिर्भूतया विनादमृगं
कीडामृगं मां विविधगतिं निन्द्यामास आत्मानं निन्दित-
वान् ॥ ३७ ॥

ततः परदेवतायाः भगवतः प्रसादेन “नहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्य-
वायोन । विद्यते स्वल्पमपि इत्याद्युक्तप्रकारेण महाप्रभाव-
शीलोपक्रान्तिमात्रनिवृत्तिधर्मांराधितभगवत्प्रसादेनाधिगतं प्राप्त-
मात्मनः स्वात्मनः परमात्मनश्च यत्प्रत्यवमर्शनं यथावस्थितस्व-
रूपचिन्तनं तेन परिनिर्गुणः निरस्ततापत्रयः नितरां सुखितः
अनुगतेभ्यः स्त्रानुवर्तिभ्यः पुत्रेभ्यः इमां समद्वीपात्मिकां भूमिं
यथादायं यथा योग्यं भागं विभज्य गङ्गां दायं पितृकमागतं
यथावद्विमज्ज्याग्नीध्रादिप्रतिपुत्रं जम्बादिप्रतिद्वीपं विभज्येत्यर्थः
भुक्ता भोगो यस्यास्तां पञ्चमर्थं बहुव्रीहिः महिरी भार्या ब-
हिर्भूमती मृतकमिव शवमिव मन्यमान इतिशेषः महाविभूतिं महदे-
व्यमपहाय महाविभूत्या सहितां महिरीं मृतकमिवापहायेति
वा स्वयमुपदेशमन्तराण्येव विहितः कृतः निर्वेदः परितापो यस्य
हृदगृहीताः परिशीलिताः हरेर्भगवतः विहारणां प्रभोवाः यस्य
सः भगवतो नारदस्य पदवीं पुनरप्यनुससार गन्धमाद्वनद्रोण्यां
श्रीनारदमेव संवमानः सिद्धिं गत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तस्य प्रियव्रतस्येति श्लोकाः तन्महिमोपनिबन्धने पूर्वप्रसिद्धा

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व श्लोकाः कथ्यन्ते यथा वेदे तद्व्येष श्लोको भवतीति के ते श्लोकाः तत्राह । प्रियव्रततेति । प्रियव्रततेन कृतं कर्म ईश्वरं विनाम्यः को मम कुर्यात् यः प्रियव्रतः ज्ञायां तमः पृथिव्यस्य रथनेमिनि-
नेरेव सप्त वारिधीन् समुद्रानकरोत् ॥ ३६ ॥

येन प्रियव्रतेन भूतस्थानं द्वीपैर्भुवः संस्थानमवधनिम्यासः
हन्तया द्वीपैर्भूतनिर्हृत्य भूतानां कृत्यै सुखाय वा सवि-
तादिभिः विभागशः असङ्कुरेण सीमा च कृता ॥ ४० ॥

यः भौमं पाताळजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मृत्युलोकजं सुखं
योगरूपकर्मजमणिमार्गिसिद्धिरूपं महित्वं माहात्म्यं योगस्य
मनोव्यापकपद्वेन कर्मस्वव्यपदेशः ।

वार्त्तिकैः पञ्चमृगतो मानसैरन्यजातताम ।

शरीरजैः कर्मदोषैर्यतिस्थावरतां नरः ।

इति मनुनापि मानसैः कर्मदोषैरिति मनोव्यापारे कर्मशब्दः प्रयुक्तः
निरयोपस्थं नरकसदृशं चक्रे अनुसंहितवान् "एते वै निरया-
स्तात स्थानस्य परमात्मनः" इत्यादिचचार्योऽत्रानुसन्धेयः निरयो-
पस्थकृतौ कारणमाह । पुरुषस्य परमपुरुषस्यानुजना अनुचरा
भक्ता एव प्रिया यस्य सः नेयां हि प्रिय इति वा ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्भारवाचार्थ-
कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीं पूर्वोक्तवादपूर्वकं वैराग्येण [१] तस्य संसारान-
न्दाप्रकारं कथयति । स एवमिति । अनुपतितो यदच्छया प्राप्तो
गुणविसर्गः ।

संस्थि च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ।

क्षेत्रीभावे संशयं च पङ्क्त्यान् कथयति विदुः ।

इत्यादि गुणप्रयोगो गुणकार्यविषयप्रपञ्चो वा तस्य संसर्गं
सम्बन्धेन प्राप्तनिर्देहः प्राप्तवैराग्यः ॥ ३६ ॥

किमाहेत्यत्राह । ब्रह्म इति । विनोदमृगम् ॥ ३७ ॥

तस्य संसारविरक्त्या सन्ध्यासप्रकारं धत्ति । परदेवतेति ।
परदेवता नारायणः तस्य प्रसादेनाभिगतम् प्राप्तमात्मप्रत्ययमशीनं
प्राप्तपरमात्मज्ञानं तेन परिनिर्हृतो नष्टलब्धचिन्तामणिरिव परमा-
नन्दमाप्तः यथादायं यो योग्यः पितृधनस्य तस्य तथा मृतकं
शर्वमिव महती विभूतिर्यस्याः सा तथा तां नारदस्य पद्वी
निवृत्तिमार्गः सन्ध्यासलक्षणः ताम् ॥ ३८ ॥

प्रियव्रतचरितभवनस्मरणादेरनायासेन मुक्तिसाधनव्याप्ति-
त्यजयाय श्लोकरूपेण संक्षिप्य तच्छरितं कीर्तयति । तस्येति ।
रथचक्रनेमिकृतनिम्नैः ज्ञायां रात्रिकृताम् ॥ ३९ ॥

भूतस्थानं भुवोऽ (१) वयवविशेषनामभूतनिर्हृत्यै प्राणिनां
सुखाय ॥ ४० ॥

महिम्नं माहात्म्यं योगकर्मजं योगसामर्थ्यजातं निरयापस्थं

[१] प्रियव्रतस्य ।

[२] सीमाभावे परस्परविवादान दुःखमेव स्यादिति ।

निरयसुखसमम् ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

रथस्याकाशमार्गेणैव तन्मगडलगामित्वं ज्ञेयम् ॥ ३९—४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीयाम्

भोगप्रभावमुपसंहरन्तस्य वैराग्यप्रभावमाह । स एव-
मिति । देवार्थचरणयोरनुशयनानि गुरुत्वेन दण्डवत्-
प्रणामास्ताननुपतित एव गुणविसर्गो राज्यादिप्रपञ्चस्त-
संसर्गश्च अनिर्हृतमिवेति यद्यपि राज्ञोऽप्यनासक्त्येवास्तनि-
वृत्तिरासीत्तदपीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

विनोदमृगं मर्कटम् ॥ ३७ ॥

परदेवताया हरेः प्रसादेनाभिगतः प्राप्तो य आत्मप्रत्य-
यमशो विवेकस्तेन नारदस्य पद्वीं तदुपदिष्टमार्गमेव पुनर-
नुससारेत्यन्वयः किं कृत्या अनुग्रहेऽन्यः अनुगतेऽन्यः ।
इत्यादि हृदि गृहीतो यो हरेर्बिहारो जाला विलासस्तेनानु-
भावा अधुपुलकादयो यस्य सः ॥ ३८ ॥

इदंकाः पूर्वमिदं एव कथ्यन्ते ज्ञायां रात्रिम् ॥ ३९ ॥

भुवः संस्थानं द्वीपैः कृतं सविदादिभिः सीमा च भूतानां
जनपदप्रांताद्यधिपतीनां निर्हृत्यै निर्विवादानुवाय ॥ ४० ॥

भौमं पाताळजं दिव्यं स्वर्गजं मानुषं मृत्युलोकजं महित्वं
वैभवम् ॥ ४१ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे प्रथमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं महद्वाङ्मया प्रवृत्तिमार्गे प्राविष्टस्य कर्मागयुक्त्याय स प्रवृ-
त्तिमार्गोऽनिर्हृतोऽभूदिति धत्तुमाह । स इति । देवार्थचरणयोरनुश-
यनमनुवर्तित्वं तदनुपतितो यो गुणविसर्गः गुणानां प्रपञ्च-
कर्मफलानां विसर्गो विस्तारः साक्षात्प्राप्त्यर्थश्च तदनुवर्तित्व-
मिति मनसि निर्धेदो यस्य सः अनिर्हृतमिव घनितादावस-
कमिव अनिर्निर्माणं पाठेऽमुनि तमिव ॥ ३६ ॥

असाध्वनुष्ठिते मये निशेषः यत् यस्मिन् अविद्यया अचेत-
नया भगवच्छक्त्या रचितं विषमा मुमुक्षुजनानर्हा विषया
यस्मिन् तत्तथाभूतं गृहं तदेवाश्वकपस्तस्मिन् प्रवेशितः तस्तेन
गृहेण ब्रह्म पर्योपमं किञ्च घनितायाः घनितादमृगं क्रीडामर्कट-
मोऽपि धीगन्यात्मानं गह्वराञ्जकार ॥ ३७ ॥

परदेवताप्रसादात्प्राप्तं आत्मार्थचारेण नारदस्य स्वगुरोः
पद्वीं निवृत्तिमार्गे पुनरनुससार कथयन्तः हृदि गृहीतो यो-
हरीवहारस्तेनानुभावः सर्वपरिभ्यागपूर्वकहरिप्राप्त्यर्थं यस्य स
गत एव हृदि निहितनिर्धेदः ॥ ३८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्यगीता इति शेषः छायां रात्रिरुपां प्रन् निरस्यन् ॥ ३६ ॥

येन भूस्स्थानं द्वीपविभागरूपं सरिदादिभिः द्वीपे द्वीपे
स्तीमा च भूतसुखाय कृता ॥ ४० ॥

यः पुरुषानुजनाः वैष्णवाः प्रिया यस्य स भीमं भूविश्वस्थं
नामसं मानुषं राजसं दिव्यं सात्त्विकम् योगजमणिमादिरूपं
महितं वैभवं कर्म च तत्तत्साधनं काश्यपसुखम् एतत्साध्यं
साधनं च सर्वं निरयोपमं चक्रे तस्य माहात्म्यं किमन्यद्व-
शिष्यते इति भावः ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार के बड़े पराक्रम वाले प्रियव्रत जी एक दिन
श्री नारदजी के चरण कमल के शरणागति के होने से
पीछे आया जो राज्यादि प्रपञ्च तिसके संसर्ग से अपने
आत्मा को बहुत असन्तुष्ट मानकर विरक्त चित्त होकर इस
वचन को बोलने लगे ॥ ३६ ॥

महो यह बड़ा आश्चर्य हुआ जो कि विवेकी होकर मैंने

अच्छा नहीं किया जोकि शरीर के अभिनिवेश से इन्द्रिय भोगों
के हेतु अज्ञान रजित विषम विषय रूप अन्धे कुवा में गिर गया
हूँ सो अब नहीं करूँगा मेरे को अधिकार है जो कि मैं इस स्त्री को
कीड़ामृग होगया हूँ इस प्रकार अपना निन्दा किया ॥ ३७ ॥

पर देवता परमात्मा के प्रसाद से आत्मज्ञान के प्राप्त होने
से अपने अनुवर्तन करने वाले उन पुत्रों को यथायोग्य इस
पृथिवी का भाग देकर भोगी हुई रानी को मरीसी छोड़कर
स्वयं महाविभूति को छोड़कर हृदय में वैराग्य की धारणा
करके भगवान् के विहार के प्रभाव को स्मरण करके फिर भग-
वान् नारदजी के मार्ग को ग्रहण कर लिया ॥ ३८ ॥

उन प्रियव्रतजी के ये श्लोक हैं प्रियव्रत के किंच कर्मों को
ईश्वर बिना दूसरा कौन करेगा जिनने कि भैंसे के नाश-
कर्त्तव्य के लिये रथचक्र के खातों से सात समुद्र बना दिये ॥ ३९ ॥

जिनने सब प्राणियों के सुख के लिये सब द्वीपों में विभाग से
पर्वत नदी बनादिकों से पृथिवी का विभाग कर दिया ॥ ४० ॥

जिनने भगवद्भक्तों के प्रिय होकर स्वर्ग मर्त्य पाताल के कर्मा-
नुष्ठान से भये भोगोंको नरक के तुल्य करके छोड़ दिया ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवतपञ्चमस्कन्धे प्रथममध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एकं पितरि संप्रवृत्ते तदनुशासने वर्तमान आग्नीध्रो जम्बूद्वीपौकसः प्रजा औरसवद्धमविक्षमाणः पर्यगोपायत् ॥ १ ॥

स च कदाचिपितृलोककामः सुरवरनिताक्रीडाचलद्रोण्यां भगवन्तं विश्वभृजां पतिमाभृतपरिचर्योपकरण आत्मैकाग्र्येण तपस्व्याराधयाम्बभूव ॥ २ ॥

तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः सदसि गायन्तीं पूर्वचिन्तिं नामाप्सरसमभियापयामास ॥ ३ ॥

सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं विविधनिविडविटपिविटपनिकरसंश्लिष्टपुरटलतारुढस्थलविहङ्गममिथुनैः प्रोच्यमानश्रुतिभिः प्रतिबोद्धयमानसलिलकुकुटकारण्डवकलहंसादिभिर्विचित्रमुपकृजितामलजलाशयकमलाकरमुपवभ्राम ॥ ४ ॥

तस्याः सुललितगमनपदविन्यामगतिविलामायाश्चानुपदं खगाखगायमानरुचिरचरणाभरणस्वनमुपाकुर्य नरदवकुमारः समाधियोगेनामीलितनयननालिनमकुलयगलमीषद्विकचय व्यचष्ट ॥ ५ ॥

श्रीभरद्वाजमहोपाध्यायविरचिते श्रीमद्भागवतसंस्कृतटीका ।

द्वितीये प्रोक्तमाग्नीध्रचरित्रं त्रैलोक्यमन्तम् ।

पन्थां हि पूर्वोच्यतां ये नामिमुख्यतोजीजनत् ॥ १ ॥

अस्मिन्वंशे प्रसिद्धोऽयमाग्नीध्रः खगापुङ्गवः ।

विहसन्निव नस्येदं चारते मुनिरब्रवीत् ॥ २ ॥

जम्बूद्वीपमोको यासां ताः प्रजाः पुत्रस्यालयायामस धर्मा-
वेषमाणाः धर्ममवेषमाणां धर्मगत्यर्थः ॥ १ ॥

पितृलोककामः पुत्रकामः सुरवराणां वनितास्तासामाक्रीडा-
लला मन्दस्नस्य द्रोण्यामाभृतानि लम्बादितानि परिच-
र्योपकरणानि पुष्पादीनि येन ॥ २ ॥

तदुपलभ्य हारत्वा ब्रह्माभियापयामास सम्भोगार्थं प्रस्था-
पयामास ॥ ३ ॥

सा च तदाश्रमोपवनमुपवभ्रामित्यन्वयः रमणीय-मेवाह ।
विचित्राश्च निविडाश्च ये विटपिनस्तेषां विटपा शालाकेषां
निकरास्तेः संश्लिष्टाः पुरटलताः स्तम्भयुक्तचक्राकाराः स्थल-
विहङ्गमा मयूरादयस्तेषां मिथुनः प्रोच्यमानानां श्रुतिमिक्षाय-
माणः पङ्कजादिवर्गः प्रतिबोध्यमाना ये तां लज्जुकुटारयस्मै-
र्विचित्रं रचयन्तोपकृजिता नाडिता ममला जलशयसोपु-
ल्लानि तेषामाकरमुपवतम् ॥ ४ ॥

सुललिते गमने ये पदविन्यासादीनि विहङ्गमाः यस्याः चक्रा-
रस्याश्चलेकवाक्यन्यायः प्रमुदं हि पदम् नशापणोत्तरेति
कुर्येतां रुचिरस्य चरणाभरणस्य स्वनमानीति नयने एव
नालिनमुकुले तयोपललापद्विकचय किञ्चिदुत्तल्य व्यचष्ट
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रीमद्भारद्वाजव्याख्यायकृतभागवतसंस्कृतटीका ।

एवं ध्यायितप्रियव्रतचरित्रो मुनिस्तत्पुत्राणां चरित्रं विषभू-
स्तावदाग्नीध्रचरित्रमाह । एवमिति । एवमुक्तविधज्ञानपूर्वकं पितरि
प्रियव्रते सङ्गते मुने सति तस्य प्रियव्रतस्यानुशासने अनु-
पदः शास्त्रिर्विविचयं श्रवणे वर्तने तदुपलब्धिर्हताहितविधेके वर्तमानः
आग्नीध्रः धर्ममवेषमाणाः धर्मसञ्चयमेव कर्तुमुद्यतः जम्बूद्वीपे
ओकः स्थानं यासां ताः प्रजा औरसवद्धमपुत्रवत् परितः सन्तः
सर्वेभ्य उपद्रवेभ्योऽगोपायद्वस्तु जम्बूद्वीपस्य स्वभागव्याज-
म्बूद्वीपौकस इत्युक्तम् ॥ १ ॥

सः आग्नीध्रः कदाचिपितृलोककामः सन्तानार्थं पितृलोक-
कस्य सन्तानवता प्राप्यन्वर्त्तितपितृलोककाम इत्युक्तम् पितृलोक-
प्राप्तकसन्तानार्थमित्यर्थः "पितरो हि प्रजया पितृभ्य इति श्रुत्य-
न्तराया सन्तानाय कृतर्गाः प्राप्यन्ते सुराणां धनिताः ता-
की जन्ता मन्दः आक्रीडन्त्यस्मिन्नित्याक्रीडः ततो अचलपदेन
वर्धयन्त्यः तेन सुवर्धनितापदेन पद्मासमामस्तस्य द्रोण्यामाहृतानि
सम्पादितानि परिचर्योपकरणानि पुष्पादीनानि पुष्पादीनि
येन कालकव्यापारेऽनेनक्तः विनैकाम्यरूपेण तपसा एव
विश्रुतां पतिं ब्रह्मणोपाराधयाम्बभूव ॥ २ ॥

तदाश्रममुपलभ्य श्रवता भगवानादिपुरुषो ब्रह्मा स्वस्व-
गायन्ती गाये कुन्तीं पूर्वचिन्तिं नाम पूर्वोच्यतां तस्यापसर-
समाभियापयामास भोगार्थं प्रस्थापितवान् सन्तानार्थमपसरः प्रेषण-
न तु तपोविश्रम ॥ ३ ॥

सा च पूर्वचिन्तिस्तस्याग्नीध्रस्याश्रमे यदुपवने तदुपव-
भ्राम समीपे चत्वार आश्रमोपवनं विविधाः अतिरमणीय-
तदेव प्रवक्ष्यति । विविधाश्च निविडाः साग्नीध्रश्च ये विटपि-
न-

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वृक्षास्तेषां विटपाः शाखास्तेषां निकराः समूहास्तैः संनिष्ठाः पुरटलताः स्वर्णवर्णवल्गयस्नास्त्राकटाः स्थिता विहङ्गमाः मयूरा-
दयस्तेषां मिथुनैः स्त्रीपुंसद्वन्द्वैः प्राच्यमानाभिः उच्चार्यमाणाभिः
भुजभिः षड्जादिस्त्रैः करणभूतैः प्रबोध्यमाना ये सखिलकु-
कुटादयस्तैर्विचित्रं यथा भवति तथोपकृजिता नादिता अमला
जलाशयास्तेषु कमलानि पङ्कजानि तेषामाकरमुपवनम् ॥ ४ ॥

तस्या इति सुखलिते गमने सुन्दरगतौ ये पदविन्यासा-
स्तेर्गतिविज्ञासा यस्यास्तस्याः पूर्वचित्तिः खणखणोति ध्वनि-
कुर्वता रुचिरस्य चरणाभरणस्य स्वनं ध्वनिमुपाकर्ण्य भुत्वा
नरदेवस्य प्रियव्रतस्य कुमारः आमी-
लिते नयने एव नखिनमुकुले तयोर्युगलमीपद्विकचय्य किञ्चि-
दुन्मील्य व्यचष्ट ददर्श ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीमङ्क परिहरतः पुंसः करनलस्यैव मुक्तिरित्यभिप्रेत्य
तस्यापरिहारार्थं प्रतिपाद्यतेऽस्मिन्नध्याये तत्रावावाप्रीध्वजस्य
राज्यलक्षणप्रकारमाह । एवमिति । औरसवदात्मपुत्रवत्पर्यगापाय-
वत्तत् गुण रक्षणे ॥ १ ॥

विश्वसृजां पतिं ब्रह्माणं पितृलोककाम इत्यनेन सन्ताना-
र्थं च खल्वयति "नोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेण जेय" इतिभुतेः सुपु-
त्रेण पितुः पितृलोकप्राप्तिर्भवताम् आक्रीडः क्रीडास्थानमात्म-
नोऽन्तःकरणस्यैकान्तं यस्मिन्स्तत्तथा तेनारम्भकवियोगे वा ॥ २ ॥

अभियापयामास प्रेषयामास ॥ ३ ॥

अतिरमणीया विविधाश्च निविडाश्च सङ्कटिनाश्च विटपिने
वृक्षास्तेषां विटपाः शाखास्तेषां निकटपुटेषु समीपमार्गेषु या जना-
स्नात्मां कुटिलेषु वक्रमार्गेषु कटा आकटाश्च स्थलविहङ्गमाः मयूर-
कोकिलादयस्तेषां मिथुनैः प्लाव्यमाना भुतिः धनुर्मण्डलमा-
त्रप्रदेशव्यापिनी ध्वनिमन्ततिर्येषां तानि तथा तैः प्रबोध्यमानैः
प्रतिनादोन्मुखीकरणायेति शेषः जलकुक्कुटादिभिर्विचित्रं यथा
तथोपकृजितं निर्मलजलाशये कटः कमलाकरा यस्मिन्
नत्तथा ॥ ४ ॥

प्रादिनां ललितपदविन्यासः कोमलपदविचित्रो यथा सा ललि-
तपदविन्यासा च गतिर्गमनं तस्या विज्ञासन् शृङ्गारलक्षणशो-
भयानुपदं प्रतिचरणविचित्रं खणखणायमानं मिञ्जितध्वनिवि-
शेषं कुर्वाणं रुचिरे शोभने चरणाभरणे नूपरे ये तयोर्ध्व-
निमाकर्ण्य स राजकुमारः समाधियोगेन निमित्तेनामीलितौ नयन-
नखिनमुकुलौ यौ तयोर्युगलमीपद्वत्पं विकचय्य विकासं कृत्वा
आचष्ट अद्वालीत् ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

पितृलोककाम इति तस्य स्त्रिया बन्ध्यात्वं गम्यते
॥ १-१२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

द्वितीये तपसा प्राप्य पूर्वचित्तिमजिह्वपत् ॥

आप्रीधो निजलाप्यत्वं पुत्रांश्चास्यामजीजनत् ।

धर्म एव अवलम्ब्य यस्य सः ॥ १ ॥

पितृलोककामः पुत्रकामः विश्वसृजां पतिं ब्रह्माणं भू-
तानि संपादितानि परिचर्योपकरणानि पुष्टीनि येन सः
॥ २-३ ॥

सा च तदाभ्रमोपवनमुपबभ्रामेत्यन्वयः विविधाश्च निविडाश्च
ये विटपिनस्तेषु विटपाः स्कन्धाः यासां नासु निकटस्थपुरट-
लनासु आकटाः स्थलविहङ्गाः कोकिलादयस्तेषां मिथुनैः
प्राच्यमानाभिः भुतिभिरुच्चार्यमागौः पञ्चमादिस्त्रैः प्रतिबुद्धय-
मानां ये सखिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रं यथा स्वात्तथा उपकृ-
जिता नादिता अमला जलाशया वाप्यादयः कमलाकराः
कासाराश्च यस्मिन्स्तत् ॥ ४ ॥

तस्यां सुखलिते गमने ये पदयोर्विन्यासास्तैरेव गतिश्चेष्टा
विज्ञासश्च सर्वशृङ्गतो यस्याः ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वितीये प्रियव्रतपुत्रस्य आप्रीधस्य भार्योत्तमोऽपत्योद-
यश्च वयंयेत । एवमिति । संप्रवृत्ते प्रजापादनानिभूते सति
आप्रीधः धर्मावेक्षमाणाः राज्ञां प्रजापादनमेव धर्म ईदृशं धर्म-
मवेक्षमाणः जम्बूद्वीपमोको वासस्थानं यासांन्ताः प्रजाः और-
सवत्पुत्रवत् परितः क्षुब्धोदयो वृत्तिदानेन शत्रुद्वयो रक्षणेन च
अगोपायत् अरक्षत् ॥ १ ॥

स आप्रीधः पितृलोककामः पुत्रेण लोकान् जयनीनि
पितृलोकजयार्थं पुत्रमभिलषन्त्यर्थः आभृतानि संप्रवृत्तानि
परिचर्योपकरणानि पूजासाधनानि येन सः ॥ २ ॥

आदिदेवः विश्वसृङ्गयः पूर्वो ब्रह्मा तदाराधनमुपलभ्य ज्ञात्वा
अभियापयामास पुत्रात्पादनार्थं प्रस्थापयामास ॥ ३ ॥

सा च पूर्वचित्तिः तदाभ्रमोपवनमुपबभ्रामे कथंस्तम्
अतिरमणीयम् तद्रमणीयत्वं प्रपञ्चयति । विविधनिविडविट-
पिनां बहुजातिसघनद्रमाणां विटपिनकरैः स्कन्धसमूहैः संनि-
ष्ठासु पुरटलतासु स्वर्णवल्गुषु आकटानां स्थलविहङ्गानां मयूरा-
दीनां मिथुनैः स्त्रीपुरुषद्वन्द्वैः प्राच्यमानाभिः भुतिभिः षड्ज-
मादिस्त्रैः प्रतिबोध्यमाना ये सखिलकुक्कुटादयस्तैर्विचित्रं यथा
भवति तथोपकृजितेषु नादिषु अमलजलाशयेषु यानि कम-
लानि तेषामाकरमालयम् ॥ ४ ॥

नरदेवस्य कुमारः अनेनाहटसमाधिन्वे हेतुवक्तः आमी-
लिते नयने एवमुकुले तद्युगलमीपत् किञ्चिद्विकचय्योन्मील्य
तस्या अनुपदं प्रतिपद्य खणखणायमानस्य रुचिरचरणाभ-
रणस्य स्वनमुपाकर्ण्य व्यचष्ट ददर्श तामिति शेषः कथंस्तम्
सुखलिते गमने ये पदविन्यासास्तैर्गतिर्विज्ञासो यस्याः ॥ ५ ॥

आवाटीका

श्रीशुकदेवजी बोले पिता प्रियव्रतके रूप प्रकार भजनमे
प्रवृत्त होने पर उनकी आज्ञा से वर्तमान आप्रीधराज

तामेवाविदूरे मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रन्ती दिविजमनुजमनोनयनाह्लाददुर्घैर्गतिविहारव्रीडा-
विनयावलोकसुस्तराचरावयवैर्मनमि नृणां कुमुमायुधस्य विदधती विवरं निजमुखविगलितामृतासव-
संहामभाषणामोदमदान्धमधुकरनिकरापराधेन द्रुतपदविन्यासेन वल्गुस्पन्दनस्तनकलशकबरभारर-
शनां देवी तदवलोकनेन विवृतानस्रस्य भगवतो मकरध्वजस्य वशमुपनीतो जडवदिति होवाच ॥८॥

का त्वं चिकीर्षसि च किं मुनिवर्य! शैले मायाऽसि कापि भगवत्परदेवतायाः ।

विज्यं विभर्षि धनुषी सुहृदात्मनोऽर्थं किम्वा मृगान्मृगयसे विपिने प्रमत्तान् ॥ ७ ॥

बाणाविमौ भगवतः शतपत्रपत्रौ शान्तावपुङ्गरुचरावतितिग्मदन्तौ ।

कस्मै युयुत्ससि वने विचिरन्न विप्रः क्षेमाय नो जडधियां तव विक्रमाऽस्तु ॥ ८ ॥

शिष्या इमं भगवतः परितः पठन्ति गायन्ति साम सरहस्य मजस्रमीशम् ।

युष्मच्छिखा विलुलिताः सुमनोऽभिवृष्टीः सर्वे भजन्त्यपिगणा इव वेदशाखाः ॥ ९ ॥

वाचं परं चरणपञ्जरतिनिर्गिणां ब्रह्मन्नरूपमुखरां शृणुवाम तुभ्यम् ।

लब्धा कदम्बरुचिरङ्कुविटङ्कुविम्बे गस्यामलातपरिधिः क्व च वल्कलं ते ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

धर्मकी अपेक्षा करते हुए सबप्रजोंकी रक्षापुत्र सरीकी करते थे ॥ १ ॥

सो आग्नीध्र किसी समय में विदुषोंकी कामना करके देवनाभों की स्त्रियोंके कीड़ाकास्थान जो मन्त्रराखल पर्वत तिसकी कम्बुगमे जाकर पुष्पादि पूजाकी सामग्री का जोड़कर एकत्र चित्तसे तपस्वी होकर प्रजापतियों के पति ब्रह्माजीका पूजन करने लगे ॥ २ ॥

उस बातको जानकर आदिपुरुष भगवान् ब्रह्माजीने अपनी सभामें गान करती हुई पूर्वचिन्ती नामकी अम्बरिकाको भेज दिया ॥ ३ ॥

सो अम्बरा उस आश्रमके उपवनमें जाकर अतिरमणीय-स्थान देखा माना प्रकार के सघन वृक्षों के मूल में लगी हुई जो सुवर्ण की खताओं में खड़े जो स्थलके पत्तियों के जोड़े तिनके उच्चारण किये जो गान्धारादि शब्द तिसमें चेतन होने हैं जबके मृगा बारूँध कलहर्मादि पक्षि तिनके नामा प्रकारके शब्दोंसे युक्त सरोवरवाला जो वन तिसमें वह अम्बरा विचरती रही ॥ ४ ॥

उसके सुन्दर ललित चालमें जो पगनकी धरणा तथा गतिके विलास तिसके साथ खण खण शब्द करने वाला जो मनोहर चरण के आभरणका शब्द तिसको सुनकर राजपुत्र आग्नीध्रने समाधि योगमें जो किञ्चित् शब्द दोनों नेत्रकमल तिनको कुछ थोड़ा खोलकर उसकी ओर देखा ॥ ५ ॥

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तामेव देवी मकरध्वजस्य वशमुपनीतः सन् जडवदिति वक्ष्यमीत्यादि वश शब्दकानुवच आख्यानुकरणं च वैदग्ध्यं तद्वशीकारार्थं दिविजानां देवानां मनुजानां च याति मनोमि

नयनानि च तेषामाह्लाददुर्घैर्गत्यादिभिर्नृणां मनसि कामस्य विवरं प्रवेशद्वारं विदधती गतिश्च विहारश्च व्रीडाविनययुक्ताऽवलोकश्च सुस्तराययस्यराणि चावयवाश्च नेत्रादयस्तेः निजमुखादिगलितममृतामिव स्वादु आसव इव मादकं च यस्यहामं भाषणं तस्मिन्नामोदो निःश्वासगन्धस्तेन मदाश्चा ये मधुकरनिकरालैरुपरोध आवरणं तेन भयाद्भूतः शीघ्रो यः पक्षि-न्यासस्तेन वल्गु स्पन्दने किञ्चिन्नयने स्तनकलशयोः कबर-भारं रशनाया यस्यास्तां तस्या अवलोकनेन विवृतावम-रस्य दत्तावकाशस्य ॥ ६ ॥

का त्वं शैले गिरावस्मिन्किञ्चिकीर्षसि मुनिवर्यत्यादिपु-स्त्वेन सम्बोधनादि आख्यानुकरणार्थम् । हे मुनिवर्य ! नूनं भगवतः परदेवताभूतस्य मायाऽसि भ्रूयावलाक्ष्याह । हेमुहूर्तभक्षे विज्यं निगुणं धनुषी विभर्षि किमात्मनोऽर्थं तवैवाङ्गां किं कार्यमस्मि किं ता प्रमत्तानजिर्नान्द्रयाश्चमृगान्मृगयसे तान्य-शोकर्तुं धनुषी धारयसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

कटाक्षयावाक्यस्याह । बाणाविमौ शतपत्रं नेत्रकमले ने पत्र पत्राणि पिच्छानि यथाः शान्तौ विभ्रमेण मन्थरी पुङ्गव-विनापि रुचिरी पत्रतया कन्पितनेत्राङ्गां परभागस्य पुङ्गव्यानी-यस्याभावात् । अनितिग्मौ तीक्ष्णौ दम्भावप्रभासौ गयोस्तौ कस्मै प्रयोजकमिच्छामीति न विप्रः अतो भयाद्विभावप्रार्थयामहे तवाय विक्रमाऽस्माकं श्रेयायास्तु ॥ ८ ॥

तदङ्गपश्मिललोभनानुगच्छतां भ्रमरानालक्ष्याह । शिष्या इति । अत्रत्ये सन्नते युष्मच्छिखानां विलुलिता धिगलिताः समनभा-मभितो वृष्टीगलितानि कुमुमादि मज्जन्तीत्यर्थः शुद्धन्वेनोपमा वेद-शाखा इत्यादि ॥ ९ ॥

नृपस्वनमाकयथाह । बाणमिति । नृपं तव चरणगतपञ्जर-गानैरुपरोधितसरीगासमनगतस्नानां परं कथं तव चरणं शृणुम-कथम्भूतामरूपा अदृष्टवत्कृता मुखरा इति प्रकटा च तां च त-च पीते परिधानयन्त्रं नितम्बकार्णितम्बेन प्रकल्प्याह । कदम्बकुम्भ

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

विजयाविलुखिता युष्माकं केशपाशच्युताः सुमनोऽभिबुद्धीः पुष्प
वृष्टीः ॥ ९ ॥

हे बहन् ! तुभ्यं तव चरणपङ्कजनिस्तिरीणां चरणपद्मपु-
ष्पमग्नैतरत्नावयोपलानां वाचं शब्दमात्रं परं न तु व्यक्तार्थो कथं-
भूतां रुचं विनापि मुखरी शब्दवादनशीलामित्येकपुष्पमुखरी "तिसि-
रिन्पुष्टान्तस्थरत्नपद्मविशेषयोः । वक्रमागं यजुर्वेदे सिद्धयामपि च
कथ्यते" इत्यभिधानं कदम्बपुष्पवर्द्धिचरस्य सुन्दरस्याङ्गुल्य-
सामीप्यात् कटिप्रदेशस्य घट्टङ्कुबिम्ब उन्नतमण्डले शृङ्गार-
विशेषयुक्तमण्डले वा वर्तमाना ते तव वल्कला पटः क लब्धा
यस्यां वल्कलायां अलातपरिधिः अलातमेवालातः तद्वर्तिस्थता
परिधिः पदिवेषः काञ्चीवक्षणा च "वल्कं वल्कलमधियाम" इत्य-
भिधानाज्जटालिलुङ्गयत्यासः तथाच यस्य वल्कलस्योपयोजा-
नपरिधिरस्तीत्यन्वेतव्यम् ॥ १० ॥

भीमद्विभवापचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

तामेव देवीं मकरध्वजस्य वशमुपनीतः सन् जडवदिति
वक्ष्यमाणां दशदलकीमुवाच जाड्यानुकरणञ्च वैदग्ध्यविशेष-
द्योतनार्थं विवरं मनोऽन्तःप्रवेशद्वारं विदधतीं निजमुखा-
द्विगलितममृतमिव स्वादु आसव इव मादकं यत् सहासं भाषणं
नस्मिन् सति य आमोदो गन्धस्तेन मदान्धा मधुकरनिकरा-
स्नेहपरोऽभावरणं तेन भयात् द्रुतः शीघ्रो यः पदविन्यास-
स्तेन वल्गु स्पर्शने किञ्चिच्छलनं स्तनकलशयोः कबरभारं रस-
नायाञ्च यस्यास्ताम् ॥ ६ ॥

का त्वमित्युक्त्वा ममभ्रममतिबाल्यमारब्धेव तपस्यतो मम
स्त्रीपुत्रविशेषज्ञानं नास्तीति द्योतयन्नाह । हे मुनिवर्येति । अह-
मिव त्वमपि तयोऽर्थमेवत्र तिष्ठामि किमिति भावः किञ्च त्वं
मुनिवर्यो भूत्वा मुनि मां यन्मोहयस्यत्र किं कारणमिति त्वया
विभाष्य ज्ञातमित्याह । मायास्मीति । भगवानेव परदेवता तस्याः
मायैव त्वं मुनिवर्यरूपेणात्र वर्तसे इति भावः किञ्च भुवा-
बालक्याह । विजये निर्गुणे धनुषी विमर्षि हे सुहृत् ! मत्तः
किमात्मनोऽर्थे स्वस्य कृते त्वेताभ्यां किं कार्यमास्ति किं वा
मृगान्स्मदादीनिति गूढोऽर्थः ॥ ७ ॥

कटाक्षबालक्याह । बाणौ शतपत्रे नेत्रकमले एव पत्रे यथोक्तौ
शान्तौ विभ्रमेण मन्थरौ पुङ्खाभ्यां विनापि रुचिरोऽस्मिन्निगमौ
नीक्ष्यो दन्ताग्रभागी यथोक्तौ क्षेमायेति यद्यस्मान् प्रतियोग्यसं
तर्हणयोर्ज्वालया नैव जीविष्याम इति भावः ॥ ८ ॥

तस्याः सौरभ्यलोभेनानुगच्छतो भ्रमरानालक्याह । शिष्या
भ्रमराः ॥ ९ ॥

नूपुरस्वनमास्त्राद्याह । वाचमिति । तुभ्यं त्वामानन्दयितुं तव
चरणस्थयोः पञ्जरयोरन्तर्गतान्तिरिपित्तुणां वर्तमाना अनुमी-
यन्ते यस्मादरूपामहृष्टवस्तुकां मुखरां पारम्परिककलहप्रयीं
वाचं शृङ्गायाम हे ब्रह्माज्ञानं तव तपोयोगवलविलसितमयं-
दिति भावः परिभानीयान्तिमश्मर्षितवस्त्रस्य नितम्बलप्रवेन
जावययमास्त्राद्याह । अङ्गुनिटङ्कुविम्बे नितम्बस्य सुन्दरमण्डले
कदम्बकोशैः पीतकाङ्तिवर्णा इयामस्यापि तव नितम्बः पीत
इत्याश्चर्यकृतनितम्बविम्बे इति पाठे अङ्गेनि सन्धोधनं गन्तव्यत्वं
निययोह । यस्यां पीतकाङ्तिं अलातपरिधिर्ज्वलद्भारमण्डलं

अहो ते तपस्वीव्रतेति भावः क च वल्कलं ते इति कि
स्वाभ्रम एव वल्कलं भ्रमादेवापहाय मलिकटं नम्र एवायानोऽ-
सीति भावः भङ्ग्या सुरतप्राथना च द्योतिता ॥ १० ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तां नयनगोचरां देवीमायिदूरं निकटे सुमनसः उपजि-
घ्रन्तीं मधुकरीमिव जडवादि उवाच कथम्भूतः तदवलोकनेन
तस्या अवलोकनेन विहृतावसरस्य दत्तक्षणास्य मकरध्व-
जस्य वशमुपनीतः कथम्भूताम् द्विजिदिमनोनयनाल्हादुद्योग-
त्यादिभिर्गुणां ममसि कुसुमागुधस्य विवरं किं
विदधतीं निजमुखाद्विगलितममृतमिव स्वादु आसववन्मादकं
यत्सहासं मन्दहमितसहितं सम्भाषणं तस्मात् य आमोद-
वाहिनिःभूतां गन्धस्तेन मदान्धमधुकरनिकरैरुपरोऽभावरणं तेन
भयाद्द्रुतेन शीघ्रेण पदविन्यासेन वल्गु स्पर्शने किञ्चिच्छलनं
स्तनकलशयोः कबरभारे रसनायां च यस्याः ॥ ६ ॥

तद्वचनमेवाह । का त्वमिति दशभिः । मुनिवर्येत्यादि पुरुषेन
सम्बोधनं भ्रातृदीनां धनुषादिकल्पनं च स्वात्मनस्तद्वचन-
द्योतकं तस्याः वशीकरणार्थं च भगवतां ब्रह्मादीनां परदेवता
उपास्यभूता या देवता तस्याः कापि काञ्चित् मायाऽसि किम
भूयो धनुष्टेन कल्पयित्वाह । हे सुहृत् ! विजये ज्यारहिते
विमर्षि किमात्मनोऽर्थे स्वमांजनार्थं वा शब्देन वृथा मांस-
भक्षणास्य निन्दितत्वात् आश्चाप्यर्थमप्रमत्तान् अनर्वाहितान्स्मृ-
धान् मृगयसे ॥ ७ ॥

कटाक्षौ बाणत्वेन कल्पयित्वाह । बाणाविति । शतपत्रे नेत्र-
रूपेण संस्थिते कमले ते एव पत्राणि पृच्छन्ति ययोः अपुङ्गव-
चिरो पुङ्खाभ्यां दीर्घशलाकारुपाभ्यां विनापि रुचिरोऽस्मिन्नि-
गमवन्तौ स्मिन्नीक्ष्याग्रभागी कस्मे युयुङ्क्षसि प्रयोक्तुमिच्छामीति
न विद्यः स्वस्य तल्लुब्धत्वं ज्ञापयन् प्रार्थयन्ते तव विक्रमः अत्र
प्रचारः नोऽस्माकं क्षमायेष्टमिच्छे अस्तु ॥ ८ ॥

तदङ्गुसारमलाभेन परिणो भ्रममाणात् ध्वनिं कुर्वन्तः मधुक-
रात् तच्छिष्यत्वेन कल्पयित्वाह । शिष्या इति । सरहस्यं साङ्गं साम
पठन्ति अजस्रं सन्ततमीद्वरं गायन्ति च मूर्खे मत्वा त्यस्यतीति
शङ्कया तथ्येन मधुकरानेवाह । ऋषिगणाः वेदशास्त्रा इव
सुमनोऽभिबुद्धीर्भजन्ति अर्थादन्ते पुष्परारमजलुब्धा मधुकरा
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

नूपुरादीन् पञ्जरादिवेन कल्पयित्वाह । वाचमिति । हे मुनि !
तुभ्यं तव चरणस्थपञ्जरयोः नूपुरयोः निस्तिरीणां मग्नैतरत्नानाम
अरुपमस्वगमरूपा अहृष्टवस्तुका नुयरा प्रफटा तां च याचं
परं केवलं शृङ्गायाम शृणुमः पीतं पटे तत्र काङ्तिवर्णेन कल्प-
यित्वा पृच्छन्ति अङ्गुनिटङ्कुविम्बे नितम्बस्य सुन्दरे मण्डले कदम्ब-
कुमुदस्य रुचिः काङ्तिः क लब्धा कुत्र प्राप्ता काञ्ची मयनाम
अलातपरिधिं प्रकल्प्याह । यस्यां कदम्बकचयामलातपरिधिर्भूति
नितम्बकाङ्तिवर्णेनाकाङ्तिं प्रकल्प्य पृच्छति च पुनस्ते वल्कल
केति ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

योडे दृग्मे जैमे भौरी फुल्लो को मृगनी हो तैम देव-
मनुष्योके मनको आनन्द देने वाले गति विहार धिनय अत्र-

किं सम्भृतं रुचिरयोर्द्विज ! शृङ्गयोस्ते मध्ये कुशो वहति यत्र दृशिः श्रिता मे ।

पङ्कोऽरुणः सुरभिरात्मविषाण ईदृग्येनाश्रमं सुभग ! मे सुरभीकरोषि ॥ ११ ॥

लोकं प्रदर्शय सुहृत्तम! तावकं मे यत्रत्य इत्थमुरसावयवावपूर्वौ ।

अस्मद्विधस्य मनउन्नयनौ विभर्ति बहद्भुतं सरसराससुधादि वक्रे ॥ १२ ॥

का वात्मवृत्तिरदनाद्धबिरङ्ग ! वाति विष्णोः कलास्पनिमिषोन्मकरौ च कर्णौ ।

उद्विग्नमीनगुगलं द्विजपङ्क्तिशोचिरासन्नभृङ्गनिकरं सर इन्मुखं ते ॥ १३ ॥

योऽसौ त्वया करसरोजहतः पतङ्गो दिक्षु भ्रमन् भ्रमत एजयतेऽक्षिणी मे ।

मुक्तं न ते स्मरसि वक्रजटावरुपं कष्टोऽनितां हरति लम्पट एष नीवीम् ॥ १४ ॥

रूपं तपोधन! तपश्चरतां तपोघ्नं ह्येतनु केन तपसा भवतोपलब्धम् ।

चतुं तपोऽर्हसि मया सह मित्र! मह्यं किम्वा प्रसीदति स वै भवभावनो मे ॥ १५ ॥

भाषाटीका।

लोकस्य सुन्दर भृङ्गोंके घबनोंसे मनुष्यों के हृदय में काम-
के बाणों से घबराती हुई निज मुखसे निकला जो अमृत-
रूप आसव सहित सम्भाषण तिससे जो आमाद तिसके
मदसे मध्ये भौंरोंके समूह से जो रुकावट तिससे चलनेमें
जो शीघ्र पदग्यास तिससे मनोहर किंचित् चालसे चलाय
मान स्तनोंका भार तथा कोंधनी जिसकी ऐसी प्रकाश
मान जो अस्तरा तिसके देखनेमें अवसर पाने वाले
भगवान् मकरध्वज कन्दर्पके वशीभूत हांकर जड बुद्धी सा
हांकर राजा इस वचनको बोला ॥ ६ ॥

मोहित होकर खीलिङ्ग पुलिङ्गको न समझकर बोलने लगे
कि हे मुनिवर्य! तु कौनसी है क्या करने चाहती है इस
पहाड़पे क्यों आयी है परवेषता भगवान् की कोई माया है
क्या है सुहृत् विना प्रत्येकांक दो भनुप (भौं) धारण किय
हा वे भनुप क्या अपने वास्ते हैं कि वा कोई हमसे प्रमादी
मृगोंको वनमें ढूँडनी है ॥ ७ ॥

बुकुटी देखकर कहते हैं कि नेत्र कमल ही बाण के
पक्षम पत्र हैं अतिशान्त है पुंल बाणके मूलके बिना भि अति
मनोहर है अति तीक्ष्ण दांत वाले हैं ऐसे दोनों बाणों को
कि ऊपर छोड़ींगे वनमें विचरने समय आपका पराक्रम
हम जड बुद्धि वालों के कल्याणको होवे ॥ ८ ॥

भौंरोंको देखकर कहते हैं कि आपके शिष्यसे सब भग-
वान् आप ईश्वरका चारों तरफसे रटने हैं और रहस्य
सहित सामकी गान करने हैं आपके वालोंके शिष्यों से
गिरि फूलोंकी वृष्टि को ये सब प्रदणकर तहें जैसे कि
ऋषिगण भेद शास्त्रोंको ग्रहण करें ॥ ९ ॥

हे भगवन्! आपके चरण पङ्कज जोतिस्तिरूप रूप तिनके
जो बिना रूपके और शब्द वाले वचन को केवल हम सु-
नने मात्र हैं आपकी कटि मनीहर है तिसविषयमें कदम्ब की
गन्धि कहां से आई तुमारी कटि पर मेखला मे आदि का चक्र-
भूषणतहें आपका वल्कल वस्त्र कहां गया है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्तनावालक्ष्याह । शृङ्गयोः स्तनयोः किं सम्भृतं किं पूर्ण-
मस्ति । मनोहरं किञ्चिदस्तीत्येतावन्तु जानामि । यतो मध्ये कुशो-
ऽपि त्वं कृच्छ्रेण वहसि धारयसि । यत्र च मे दृशिर्दृष्टिः भिता
संलग्नास्ति । अन्यथेदं ह्ययं न घटत इति भावः । स्तनगतं कुकु-
ममालक्ष्याह । पङ्कोऽरुण आत्मनस्तव विषाणो शृङ्गे ईदृग्यपूर्वः ।
कुंत इत्यत आह । येन पङ्कनाश्रमं सुरभीकरोषि सुगन्धयुक्तं
करापीति ॥ ११ ॥

लोकं स्थानं यत्रत्यो जन उरसा इत्थमपूर्वावयवी विभर्ति ।
मनस उन्नयनौ । शृंगभौ पाठान्तरे "इत्थमभूतलक्षणां" तृतीया ।
वक्रे च बहद्भुतं विभर्ति । किं तदाह । रमो मधुरालापौ रासां
विलाससाध्यां सहिता सुधा अधरामृतमादिशब्दास्मिन्त-
नर्मादि ॥ १२ ॥

का वा तव लोके आत्मनो देहस्य वृत्तिराहारः । अङ्ग !
हे सखे ! अदनाध्वर्षणाद्विवर्ति तत्सम्बन्धी गन्धो वात्यागच्छति
इति ताम्बूलाभिप्रायम् । अदनाद्धाहरङ्ग भातीति पाठं ममतावद्भा-
जनाद्विभूतेव वृत्तिर्भातीत्यर्थः । यत्स्वं विष्णोः कलाशनि
विष्णोश्च नाश्रान्ति "अनश्नन्त्यो अभिचाकशीति" इति श्रुतेः विष्णोः
कलासीत्पत्र हेतुः । तव च कर्णौ विष्णोरिवानिमिषोन्मकरौ
अनिमिषा रत्ननेत्रयन निमेषशून्याबुलुमन्तौ मकरौ तदाकारं
कुण्डलं ययोस्तां । किञ्च । तव मुखं सर इत् सर इव । तदेवाह ।
उद्विग्नं चञ्चलं मीनगुगलमिव नेत्रद्वयं यस्मिन् । द्विजा
दन्नास्तेषां पङ्क्षा शोचिः शोभा यस्मिन् । सरसि तु द्विजा
राजहंसाः आसन्ना भृङ्गनिकर इव केशस्तोमः परिमल्लुब्धभृ-
ङ्गस्तोमा वा यस्मिन् ॥ १३ ॥

पतङ्गः कन्दुको भ्रमन् । भ्रमाश्चरस्य मे अक्षिणी एजयतं चञ्च-
लतां नयति । वक्रजटासमूहं मुक्तबन्धनं न स्मरसि न सम्भा-
वयामि किम् । कष्टो भूतोऽनितां नीवी हरत्येतन्न स्मरसि
किम् ॥ १४ ॥

उपलब्धं प्राप्तम् । मह्यं मम । हेमम मित्र ! मया सह तपश्चतुर्म-
हसि । किञ्च स वै भवभावनः संसृतिविस्तारको ब्रह्मा मे प्रसीदति ।
न्यां भार्या कल्पयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमद्भिराववाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्तनावाक्याह । हे द्विज ! सुन्दरयोः शृङ्गयोः किं सम्भूतं किं पूर्णमस्ति मनोहरं किञ्चिदस्तीत्येतावत्तु जानामि यतो मध्ये मध्यकाये कशोऽपि त्वं कुरुक्षेत्रे शृङ्गद्वयं वहसि अत्र शृङ्गयोर्मै शिराभिता संलग्नास्तु अन्यथेदं वहनं मम हृदयसङ्गनं च न घटन् इति भावः स्तनगतं कुङ्कुममालक्याह । पङ्कोरगाः सुर-भिरात्मनस्तव विषाणो स्तने ईदृशस्यपूर्वः खिम इति शेषः कुतः यन् पङ्कनं सुमगं ममाश्रमं सुरभीकरोपि ॥ ११ ॥

हे सुहृत्तम ! तावत् स्तनसम्बन्धितं लोके स्थानं मे मह्यं प्रदर्शय यत्रत्यः यः तावत्कलोकस्थः जनः अस्माद्विषयस्य माहशस्य मनउ-प्रयनो मनःक्षोभको उल्लासकरो वा रुच्ययत्नयलोपाः यलोपस्या-सञ्चत्वाञ्ज गुणः इत्थं ईदृशावपूर्वावयवौ शृङ्गरूपौ स्तनौ रसा विभर्ति वक्त्रे च बहुभूतं विभर्ति किं तत्सरसरासमु-दि सरसो मधुरालापः रासो विज्ञासस्ताभ्यां सादृता सुधा अधरासृतादिशब्देन स्मितादिसङ्ग्रहः ॥ १२ ॥

तव लोके आत्मनो देहस्य वृत्तिराहारः का वा अङ्ग ! हे मयं ! अदनाश्चर्याद्विहः भक्षणाव्यतिरेकेण भक्षयां विनैव तवात्म-वृत्तिजीवने संभवतीति भावि सा कीदृशी अदनाश्चर्याद्वितीति पाठे हविः शब्दस्तद्वन्धे उपचाराद्धनैः अदनाश्चर्याद्विः सम्बन्धि गन्धो वात्यायातीति ताम्बुलाभिप्रायं पूर्वोक्तपाठ एव साधुः विष्णोः कलासीति हेतुक्तः तथाहि तस्मिन्पाठे तव भोजनाद्विभूतैव वृत्तिरित्यवभातीत्यर्थः कुतः यतस्त्वं विष्णोः कलाशोऽसि विष्णुर्नोदनाति "अनहनन्नन्यो अभिचकाशीति" इति भूतैः विष्णोः कलासीत्यत्र हेतुः तव कर्णौ विष्णोर्विधानिमिषोन्म-करावनिमेषौ रत्नभ्रष्टत्वेन निमेषशून्यौ उल्लसन्तौ मकरौ तवा-कारे कुण्डले ययोस्तौ किं च तव मुखं सरस्वर इव तदेवाह । उद्विग्नं चञ्चलमनियुगलमिव नेत्रद्वयं यस्मिन् द्विजाः दन्ता-स्तथा पङ्कजैः शोचिः शोभा यस्मिन् शोचिःशब्दः सान्तः -रसि तु द्विजाः हंसाः आसन्नो भृङ्गनिकर एव केशस्तोमः मललुब्धभृङ्गस्तोमो वा ॥ १३ ॥

त्वया करसरोजं हतः योऽसौ पतङ्गः कन्दुकः दिक्षु भ्रमन् रतः अमिताचक्षस्य मेऽक्षिणी एजयते चञ्चलतां नयति वक्र-तासमूहं मृत्कवचने न स्मरसि न वदनामि किं कष्टं धृतः लम्पटो लसः एव अनिलो वायुः नीर्वी हरत्यधराभ्यं हरति, एतच्च स्मरसि किम् ॥ १४ ॥

हे तपोधन ! तपश्चरतां तपोविघ्नकरमेतद्रूपं भवता केन तप-पलब्धं प्राप्तं हे मित्र ! मया सहितस्तपश्चतुर्महर्षि भवभा-रः विद्वत्पृष्टा स वै अजो ब्रह्मा किं वा मह्यं प्रसीदति त्वां यथा कल्पयतित्यर्थः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

मध्ये कुरा इत्यलुक् कुरामध्यस्थं यौ वहसि ते तव तयोः चरयोः शृङ्गयोः शृङ्गद्वयजतयोः स्तनयोः संभूतं किं च्युक्त-क्षणीलरत्नामिति शेषः यत्र ययोः द्विजेति सम्बोधनं जड-तात् कुङ्कुमाद्यङ्गरागमिप्रायेणाह । पङ्क इति । आत्मविषाणो तव तनूयैरङ्गाः पङ्कः कुङ्कुमाद्यङ्गरागः ईदृगीदृशगुणोपेतः कथ-त्राह । येनेति ॥ ११ ॥

यत्रत्यः यस्मिन् देशे भूतस्त्वमुरसा अपूर्वो नूतनो भव-यवो स्तनलक्षणी विभर्ति किं विशिष्टानस्मद्विषय मनउ-प्रयनो मनस उक्तेप्रदो स त्वं तावत् लोके प्रदर्शयत्यर्थः अन्यदपीत्याह । ब्रह्मति । किं तदत्राह । सरसो । वक्त्रे रसेन सह घनमानः सरसो हामः मन्दहामः तेन युक्तां सुधामधुराम् च विभर्ति पानेन सम्महामप्रोडाकरी सुधामिति वा ॥ १२ ॥

अङ्ग ! तवात्मवृत्तिदेहयात्रा का अत्रागति चक्षत्राह । अदना-दिति । अदनाद्विहर्भोजनं विनैति मे भाति अन्नभक्षणोत्पन्नं यत्ना-पलितशैवेन्द्र्यादकं क्यास्तत्तव नास्तीति भावना कल्प्यत इति भावः किं च त्वं विष्णोः कलासीति मन्त्रे अदनाद्यभावात् लक्षणात्तरं चास्तीत्याह । अतिमिषमकराविति । अतिमिषमना-वुन्मीलन्तौ मकरौ मकरमस्यलक्षणां कर्णौ कुण्डलाभ्याकलपो विष्णुत्वं लक्षणांमिति शेषः इदं चास्मन्मनोहरमित्याह । उद्वि-प्रमीनेति । ते तव मुखं सरः मुलाख्यं सरः उद्वृत्कप्रमित्यन्वयः कथमद्विप्र संखलितं मीनयानैत्रयैर्युगलं यस्मिन्स्तथा अनय-स्थितिलक्षणाभ्यामन्वाराभेत्तस्याने मानप्रदं सरः परोपादानाच्च द्विजानां दन्तवर्षाविडनया स्थितानां पक्षमणां पाङ्गुभिः शोभास्यति द्विजपाङ्गुशोभि अन्यत्र पक्षिणां पाङ्गुभिः शोभि आसन्नो शृङ्गाणां निकरो यस्मिन् तत्तथा उभयत्र समं द्विजपङ्क्तिशोचि-रिति कश्चित्पठन्ति ॥ १३ ॥

त्वया करसरोजं हतो योऽसौ पतङ्गः कन्दुकः दिक्षु भ्रमन् भ्रमन्तः तवाक्षिणी एजयते चालयतीत्यन्वयः लम्पटो रागी भन एव कृष्ण १ एवः आनिलो वायुः वरो वरणीयश्च वक्रः कर्त-लक्ष जटानां वक्रयः समूहस्ते तथं हरति नीर्वी वस्त्रवन्धं च हरतीत्येतन्न युक्तमित्यन्वयः ॥ १४ ॥

हे तपोधन ! तव यद्रूपं तपः कुर्वणांतां पुमां तपोधं तपो-विप्रकरमेतद्रूपमिह तपोराशौ केन तपसा त्वया लक्षमित्य-न्वयः हे मित्र ! मया सह तपः कर्तुमहंसीत्यन्वयः "तप एष्वर्थः" इति धातो एष्वर्थानमित्ते विषयभोगलक्षणांमानन्दं गमयितुमिति वा चरन्तर्गन्त्यन्वात् महो मे त्वं प्रसीदसि किं वा तर्हीति शेषः कुत इति तत्राह । न इति । स भवान्मे भवभावनः सम्प्रकरो वा इत्य-न्वयः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

लोकमिति । उन्नयनेर्गति पाठे क्षोभगौरवपूर्वत्वप्रकारं प्राप्ता-वित्यर्थः ॥ १२ ॥

तनु निराहार एवाऽहं तत्राह । अदनाश्चर्याद्विहताः हवि-र्योश्चिद्रत्यामिव परमपावधं किमपि धानि तनुर्मध्यस्थि-गन्धः प्रसरतीत्यर्थः पूर्वपाठे विष्णोः कलासीति हेतुत्वं तु विष्णोर्गन्धभोगान्वादिनि ज्ञेयम इदित्यन्वयमवार्थः एषार्थश्चात्र सादृश्य इति ज्ञेयम उदीरितं तु काल्पनिकं ॥ १३—१७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

स्तनावाक्याह । हे द्विज ! शृङ्गयोः किं सम्भूतं किं पूर्णं यद्-मूल्यरत्नं वस्तु धृतं वस्त्रं यस्मद्वर्हाप्राप्तममय एव मुहुराच्छा-दयसीति भावः ब्राह्मणा भूत्वापि शृङ्गद्वयं धत्ते तत्रापि वक्ष्यामि तत्रापि मनोहरमेव वस्तु धत्ते यतो मध्ये कशोऽपि

श्रीमद्भुवनाचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी

कृच्छ्रेणापि वहसि यत्र दशिमं दृष्टिः धिता लभेति महृष्टिरेवात्र प्रमाणाभिनि भावः तेनाच्छादनमुद्राया स्वयमेव दर्शयित्वा मतस्मद्देहमपाकुरु किं वा आक्षापयसि चेत् सौहार्देताहमे-
वाद्घाटयामि तपस्विनो मम धस्तुनि प्रयोजनं नास्ति केषलं दर्शनं एवेति भावः स्तनस्य शृङ्गत्वे तुङ्गत्वातिशयविवक्षया ज्ञेयं स्तनगतं कुङ्कुममालक्ष्याह । आत्मनः स्वस्य विषाणं शृङ्ग ईदृक् पङ्क्तौ धृतः कस्य सरोवरस्य सुरभिरदृश्या पङ्क्तुस्तमहमपि वक्षसि भित्तामीति भावः ॥ ११ ॥

अस्मद्देशे मनुष्याऽपि वक्षसि शृङ्गजं धत्त इति चेत्तत्रैव गन्धा तपश्चिकीर्षामीत्याह । लोकाभिनि । हे सुहृत्तमेति सौहार्द-
नैवेति भावः नन्वेतं शृङ्गं न भवत इत्यत आह । यत्रत्यो जन इत्यमुरसा वक्षसा मनस उन्नयनी क्षोभकौ उन्नयनैरिति पाठे उत्कर्षेण प्रहस्यो वक्षसे च बहुद्भुतं विभर्ति किन्नदाह । सरमां मधुरालापः रामो विलासः ताड्यां महिता सुधा अधरामृतम आदिशब्दादामादमकरन्दादिकं स्मितनन्मादि ॥ १२ ॥

का वा तव लोकं आत्मनो देहस्य वृत्तिर्जीविका नाम्बूल-
गन्धमनुभूते व्यञ्जयन्नाह । हार्यारति । अदनात् भक्षणाद्धेतोः हवि-
रिति तत्सम्बन्धी गन्धो वाति आगच्छति देशान्तरे यलोका हविर्भोजनः श्रूयन्ते तस्मादेष हविष एव गन्धोऽनुमीयत इति नाम्बूलहविषोः स्वापरिचितत्वं व्यञ्जितम् अदनाद्विरङ्ग भार्ताति पाठे भोजनाद्वाहर्भूतेय वृत्तिर्भोतीत्यर्थः यतस्त्वं विष्णोः कलासि विष्णुश्च "नादनातन्नन्नन्नन्याऽभिचाकशीति", इति धृतः अत्र लिङ्गं विष्णोरिवानिमिपोन्मकरो रन्नेत्रत्वेन निमेषशून्यो उत्कृष्टम-
करो कुण्डलाकारो ययोस्तौ किञ्च एवं मुखं सर इत् सर इव उद्भिर्मीनयुगलमिव नेत्रद्वये यत्र तव द्विजाः हेमा दन्ताश्च नेपां पङ्क्ता शोचिः शोभा यस्मिस्तत् आसन्नो भृङ्गनिकर इया-
लकममूहो यस्मिस्तत् ॥ १३ ॥

कन्दुककीडामालक्ष्याह । पतङ्गः कन्दुकः भ्रमनः भ्रमाश्चित्तस्य मे अक्षिणी एजयते चञ्चलीकरोति वक्त्रं जटावकथं केश-
समूहं मुक्तं मुक्तबन्धनं न स्मरति कष्टे धूर्तः नीधीं हरति पतञ्च न स्मरति किमेतावांस्तव कन्दुककीडायामावेश इति भावः ॥ १४ ॥

स्वस्विनो मम तपस्विनङ्गोऽपेक्षित एवेत्याह । रूपमिति । हे तपोधन ! उप आभिक्षयेन लब्धं मया मां सुखयितुं मया सह तपश्चरितुमर्हसि मे मां पूरणेनोपधीकृतुं भवभावनां ब्रह्मा ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

स्तनौ शृङ्गयुग्मेन प्रकल्प्य पुच्छति हे द्विज ! ते त्वया शृङ्गयोः किं रत्नादिकं सम्भूतं निर्हितं यतो मध्ये कृशोऽपि न्वं वहसि यत्र शृङ्गयोर्भुतं धस्तुनि शृङ्गद्वये वा मे दृशि दृष्टिः श्रिता प्रश्रिता न पणकष्टे शक्ता इत्यर्थः स्तनस्थकुङ्कुमं पङ्क्तुत्वेन परिकल्प्याह । आर्मानप्राणं भवदीयशृङ्गं अन्ताः सुर-
भिश्च ईदृक् पङ्क्तोऽस्मा येन पङ्क्तुत्वं आश्रमं सुरभी करोति सुगन्ध-
व्यास करोति ॥ ११ ॥

हे सुहृत्तम ! तावत् त्वदीयं लोकं स्थानं मे दर्शय यत्रत्यो जन इत्यमपूर्वावयवौ विषाणरूपौ उरसा विभर्ति मनस उन्नयनी हर्षकरो वक्त्रे च रसस्य मृदुभाषणस्य यो रासः प्रवर्त्तनं तं सहितं सुभावं अधरामृतदन्तकान्तिं अमन्वस्मि-
तादि बहु अद्भुतं विभर्ति ॥ १२ ॥

हे अङ्ग ! मित्र ! आत्मनस्तव का वा वृत्तिः आहारविरूपा जीविका अदनाद्भक्षणात् हविः वाति गन्ध आगच्छति गुण-
गुणानोरभेदात् किञ्च विष्णोः कलासि किं च ते आर्निमि-
पोन्मकरो कर्णौ भवतः नेत्राकारमणिद्वययुक्ततया निमिषर-
हितौ उज्ज्वलौ मकरो तत्सदृशौ कुण्डले ययोस्तौ भवतः किञ्च ते मुखं सर इत् मीनदंसभ्रमरादिभीयुक्तसर इवास्ति यतः उद्भिर्नेत्रं चपलं मीनयुगलमिव नयनयुगलं यस्मिन् द्विजपङ्क्ता दन्तपङ्क्ता शोचिरोचिर्यस्मिन् आसन्नो गन्धलोभेन निकटगो भृङ्गानकरो यस्य तत् ॥ १३ ॥

भ्रमनः सोद्वेगस्य मुक्तं गतबन्धनं वक्त्रजटावकथं न स्मरति कष्टः धूर्तः लम्पटः त्वय्यासक्तः नीधीं वक्त्रं हरति तत्र स्मरति किम् ॥ १४ ॥

हे मित्र ! स ब्रह्मा ॥ १५ ॥

भाषाटीका

हे द्विज ! आपके सुन्दर दोनों सींगों में क्या रखा है बीच में छुप हाकर उन भींगों को [स्तनों] को धारण करते हैं जिनमें मेरी दृष्टि लग गई है आपके भींग में लाल कीचड़ इस प्रकार का है जिससे कि हे सुभक्त ! हमारे आश्रमको सुगन्धित करते हो ॥ ११ ॥

हे सुहृत्तम ! आप अपना लोक हमको दिखाओ जहाँ रहने वाले पुरुष हमारे मनको हरण करने वाले ऐसे अपूर्व अघयवों को जानीसे धारण करते हैं और मुख में बहुत अद्भुत सरस विलास प्रभूत हासादि धारण करते हैं ॥ १२ ॥

हे मित्र ! आपकी आहार की वृत्ति क्या है जिसके भक्षण से सुगन्ध आता है आप तो विष्णु की कला हो आर तुम्हारे कर्णों में भी विना निमिष के सुन्दर मकर हैं भय से चलाय मान दो मत्स्य हैं जिसमें हंसों की पङ्क्ति की शोभा है जिसमें समीप में भैरों का समूह है जिसमें ऐसा तुम्हारा मुख सरोवर सरीका भाग होता है ॥ १३ ॥

यह जो तुमने हाथ से फेंक दिया सूर्य (गेहूँ) दिशों में घूम-
ता है सो मैं प्रीति है मेरी भावों को घुमाता है तुम्हारा जटाओं का समूह खुला हुआ है जिसको तुम नहीं याद करते हो यह दृष्ट पवन तुम्हारे काँट वस्त्रको उड़ा देता है सो भी तुम स्मरण नहीं करती हो ॥ १४ ॥

हे तपोधन ! इस रूपको तुमने किस तपस्या से लाभ किया है यह रूप तपस्या करने वाले हम सरीके पुरुषों के तप का नाश करने वाला है हे मित्र ! आप तो मेरे साथ तपस्या करने लायक हो अथवा वह जगत्कर्ता ब्रह्मा हम पर प्रसन्न होकर ऐसा करेगा क्या ॥ १५ ॥

न त्वां त्यजामि दयितं द्विजदेवदर्शनं यस्मिन्मनोदृगपि नो न विधाति लग्नम् ।

मां चरुभृङ्गयर्हसि नेतुमनुव्रतं ते चित्तं यतः प्रतिसरन्तु शिवाः सचिष्यः ॥ १६ ॥

॥ श्रीशुकउवाच ॥

इति ललनानुनयातिविशारदो ग्राम्यवैदग्ध्यया परिभाषया तां त्रिबुधवधूं त्रिबुधमतिरधिसभाज-
यामास ॥ १७ ॥

सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेर्बुद्धिशीलरूपवयःश्रियौदार्येण पराक्षितमनास्तेन सहायुतायुतपरिवत्स-
रोपलक्ष्यं कालं जम्बूद्वीपपतिना भौमस्वर्गभोगान् बुभुजे ॥ १८ ॥

तस्यामुहुरा आत्मजान् स राजवर आग्नीध्रो नाभिकिंपुरुषहरिवर्षेलावृत्तरम्यकहिरण्मयकुरुभद्राश्व-
केतुमालसंज्ञान्नव पुत्रानजनयत् ॥ १९ ॥

सा सूत्राण्य सुतान्नवानुवत्सरं गृह एवापहाय पूर्वचित्तिर्भूय एवाजं देवमुपतस्थे ॥ २० ॥

श्रीपरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

द्विजदेवेन ब्रह्मणा दत्तं त्वं न त्यजामि यस्मिन्मनोदृगपि नो न विधाति लग्नम् । हे चारु-
भृङ्ग ! यतस्ते चित्तं तत्र मां त्वदधीनं नेतुमर्हसि सचिष्य-
स्तव सच्योऽपि शिवा अनुकूलाः सस्यो मां प्रतिसरन्तु वत्स-
नेभ्यस्तव यद्वा एतावत्पर्यन्तं मे याः सचिष्यः सस्यः शिवाः
फेरवस्ताः प्रतिसरन्तु नियान्तु यद्वा वनवासे सहचर्यो हरिणयः
शिवाः प्रतिसरन्तु प्रदक्षिणं गच्छन्तु ॥ १६ ॥

ग्राम्येषु वैदग्ध्यं यस्यास्तथा परिभाषया तां सभाजया-
मास पूजयामास सम्मुखीकरोत्यर्थः ॥ १७ ॥

बुद्ध्यादीनां द्वन्द्वैक्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

सूत्राण्य उपनयेऽभजत् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

हे द्विज ! देवेन ब्रह्मणा दत्तं त्वां न त्यजामि यस्मिन्मनोदृ-
गपि नोऽस्माकं हृत्प्रेमलक्ष्मं सन्न विधाति न ततो गच्छति हे चारु-
भृङ्ग ! यतस्ते चित्तं ततो मां त्वदधीनं नेतुमर्हसि सचिष्य-
स्तव सच्योऽपि शिवा अनुकूलाः मां प्रतिसरन्तु वत्सनेभ्यस्तव यद्वा
एतावत्पर्यन्तं मे याः सचिष्यः शिवाः फेरवस्ताः प्रतिसरन्तु
नियान्तु यद्वा वनवासेन सह वसन्त्यो हरिणयः शिवाः प्रति-
सरन्तु प्रदक्षिणं गच्छन्तु सरण्य इति पाठे सरन्तीति सरण्यो
रात्रयः शिवाः मङ्गलरूपाः सरन्तु गच्छन्तु ॥ १६ ॥

इतीत्यं ललनानुनये ताः स्वाधीनाः कर्तुमित्यर्थः अतिनिपुणो
ग्राम्येषु वैदग्ध्यं कौशलं यस्यास्तथा परिभाषया तां त्रिबु-
धवधूमत्सरसं मोहितचित्तः अति सभाजयामास सबहुमानं
नामनुकूलामकरोदित्यर्थः ॥ १७ ॥

सा च पूर्वचित्तिः तस्य वीरयूथपतेः वीराणां युथाः तेषां
पनेराग्नीध्रस्य बुद्ध्यादीनां द्वन्द्वैक्यं तेन पराक्षितमासक्तं मनो
यस्याः सा जम्बूद्वीपपतिना तेनाग्नीध्रेण सह बहुकालं भौमस्वर्गोः
नववर्षाः तेषु ये भोगास्ताम् बुभुजे ॥ १८ ॥

ततः स राजधेष्टः आग्नीध्रः तस्यां पूर्वचित्त्यां नाभिमर्शना-

[६]

अवात्मजान् पुत्रानजनयत् पुमाख्यासरकाङ्क्षावन इति पुत्र इत्यय-
यवार्थोपगमाय पुत्रशब्दः प्रयुक्तः अतो न पीनरुक्तम् ॥ १९ ॥

सा पूर्वचित्तिः प्रतिसरन्मेकैकं पुत्रमिति नव सुतान् सूत्रा-
गृह एवापहाय विहाय पुनरजं देवं ब्रह्मण्यमुपतस्थेऽभजत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रतापटी ।

हे द्विज ! देवेन विधिना दत्तं यस्मिन्मनोदृगपि नो न विधाति लग्नम् । हे चारुभृङ्ग ! सुदूरग-
तं त्वं मां नेतुमर्हसि कुतः मम चित्तं ते तवानुव्रतमनुगमयामि
यतः मुग्धो ग्राम्यकाम इवाह । प्रतिसरन्मिति । इमाः शिवाः शुभाः
सचिष्यो दासीवद्वर्तमाना मधुकर्तयः प्रतिसरन्तु पसरन्तु दूरं गच्छन्तु
अधुनाहं त्वां समोक्तुकाम इति शेषः यद्वा सचिष्यवद्वर्तमानाः
शिवाः शृगालस्त्रियः प्रतिसरन्तु प्रदक्षिणं गच्छन्ति त्वं कार्यार्थ-
ज्ञं शकुने प्रार्थयन् इति नन्वत्र कथं विज्ये इत्याद्यायनर्था चार्थाः
संगच्छन् इति चेत्तुच्यते परिहासादिषु दर्शनात्तदुक्तम् । परिहास-
प्रकापादिष्वनर्था वाग्भवेत्कश्चिदिति । तस्मादाग्नीध्रः कामार्थेऽवा-
दधीवधानं वाक्यानि प्राकपदिति युक्तम् ॥ १६ ॥

विरागिणां भोक्तृणां कर्णदुःखहायाः इह शास्त्रिकानामप-
हासहेतोरेव स्थिताया ग्राम्यकथाया अप्यापि समाप्तम् । इति
मन्वान इवोत्तरकथाप्रसंगमाह । इतीति । इतिशब्द आदि-
वचनः समाप्तवचनो वा ग्राम्य विषयभोगकथायां वैदग्ध्य-
पाटव्यं यस्याः सा तथा तथा परिभाषया संज्ञानुस-
वायया ॥ १७ ॥

यद्यनया परिभाषया वर्गीकृता स्यात्तर्हि अस्म्य तत्र घट-
ग्ध्यमस्तीति वक्तुं युक्तं तत्कथमत्राह । सा चेति । अनया
विषयभोगात्सिद्धं वर्गीकृतम् ॥ १८ ॥

न केवलमियं भोगक्री किं नु संनानकर्तानि भावेनाह ।
तस्यामिति । पुत्रोपस्यन्मनरे पूर्वचित्त्या किमकारीति तत्राह ।
सामुत्वेति । अजं देवं ब्रह्मणम् ॥ १९ ॥ २० ॥

आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेनैव संहननबलोपेताः पित्रा विभक्ता आत्मतुल्यनामानि यथाभागं जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः ॥ २१ ॥

आग्नीध्रो राजाऽतृप्तः कामानामप्सरसमेवानुदिनमधिमन्यमानस्तस्याः सलोकतां भूतिभिरवारुन्ध यत्र पितरो मादयन्ते ॥ २२ ॥

सम्परेते पितरि नव भ्रातरो मेरुदुहितृर्मरुदेवीं प्रतिरूपामुग्रदंष्ट्रीं लतां रम्यां श्यामां नारीं भद्रां देव-
वीतिमितिसंज्ञा नवोदवहन् ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामाग्नीध्रवर्णनं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अयुनायुतं न्यबुद्धम् । नृपत्वे भौमभोगात् देवत्वे स्वर्गभो-
गाच्च ॥ १८—२० ॥ २१ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु त्वया मम किं फलं तद्विना यामीत्याशङ्क्याह । न
त्वामिति । यतो द्विजदेवेन ब्रह्मणा यस्मिन्स्वायि लग्नं न विद्याति
न विगतं भवति हे चारुष्टङ्गि ! उन्नतस्तनीति स्त्रीलिङ्गेन सम्बो-
धनमिति कामवैवर्धन्यावहिस्थाया नाशं द्योतयति । यतः यत्र देवो
नव चित्तं तत्रैव सच्चिद्व्यस्तव सख्योऽपि शिवाः अनुकूलाः सख्यः
मां प्रति सरन्तु अनुवर्त्तन्ताम् ॥ १६ ॥

ग्राम्याणामिव वैदग्ध्यं यस्यां तथा ॥ १७ ॥

बुद्ध्यादीनां द्वन्द्वैक्यं गालवमने यकारः अयुनायुतं न्यबुद्धम्
॥ १८—१९ ॥

गृहे राज्ञां भवन एवापहाय अप्सरस्त्वास्तेषु वात्सल्यमपि
पूर्वकृतं त्यक्त्वा ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

हे छज ! हे चारुष्टङ्गि ! यतः यत्र ते चित्तं तत्र त्वं मां नेतु-
मर्हसि । सच्चिद्व्यस्तव पारिवारिकाः शिवाः कल्याणयः अनुवर्त-
नवदीपपरिचर्यायां समासक्तं प्रतिसरन्तु अनुसरन्तु ॥ १६ ॥

ग्राम्येषु वैदग्ध्यं वैशारद्यं यस्यास्तया सभाजयामास आह-
नवान् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

उपनस्थेऽभजत् ॥ २० ॥

भाषाटीका

ब्रह्माजी ने मेरे को आपसे मिलाया है अब मैं आपको नहीं
झाड़ूंगा जिन आपसे मेरे मन तथा नेत्र लगगया है सो हटना
नहीं है हे सुन्दर सींग वाली तु मेरे को जहां इच्छा हो तहां ले
चल मैं तेरा अनुचर हूं इस मनोरथ सिद्धिके लिये मेगलिक हरिण
मेरे दाक्षिण्य ओर से चल ॥ १६ ॥

श्रीशुक्रदेवजी बोले इस प्रकार से देवता की सी बुद्धि-
वाला स्त्रियों के वशीकरण में बड़ा चतुर आग्नीध्र ने
प्राप्त्यावधियों में बड़ी निपुण बोली से उस अप्सरा का
बड़ा सत्कार किया ॥ १७ ॥

तदनन्तर वह अप्सरा पूर्वचित्ति भी उस आग्नीध्र के
बुद्धिशील रूप शोभा उदारबुद्धि इनों से मोहित होकर
अबुद्ध अयुत परिवत्सर काल पर्यन्त उस जम्बूद्वीप के पति
आग्नीध्र के साथ भूमि स्वर्ग के भोगों का भोगती
रही ॥ १८ ॥

उस राजभेष्ट आग्नीध्र ने उस अप्सरा में अपने वीर्य
से नाभि किम्पुत्र्य हरिवर्ष इच्छाकृत रम्यक हिर-
ण्यमय कुरु भद्राश्व केनुमात्र नाम के नौ पुत्रों का
पैदा किया ॥ १९ ॥

वह पूर्वचित्ति एक एक वर्षमें एक ऐसे नौ वर्ष में
नौ पुत्रों का पैदा करके उन सर्वोंको घरही में छोड़कर
फिर ब्रह्माजीकी सेवा करने चली गई ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

औत्पत्तिकेनैव स्वभावेन संहननं दृढाङ्गत्वम् ॥ २१ ॥

कामानां भोगैः अर्थाधिकं मन्यमानः भूतिभैर्वैदोक्तैः कर्मभिः
अवारुन्ध प्राप मादयन्ते मोदन्ते ॥ २२ ॥

इत्येवम्भूताः संज्ञा यामां ताः परिणीतवन्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीधर-

स्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नाश्यादयः आग्नीध्रसुता मातुरनुग्रहादौत्पत्तिकेन स्वभावेन
संहननं दृढाङ्गत्वं बलं च ताभ्यामुपेताः पित्रा आग्नीध्रेण विभक्ता
विभागमनतिक्रम्य आत्मतुल्यनामान्यात्मभिः सह तुल्य-
नामानि जम्बूद्वीपवर्षाणि बुभुजुः भारतवर्षस्यापि भरतसम्बन्धा-
त्पूर्वमजनाभिप्रति व्यवहारादात्मतुल्यनामानात्यस्य न विरोधः ॥ २१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आग्नीध्रो राजाऽतुल्यकामस्तामेवाप्सरसे पूर्वचित्तिमधिगम्य-
मानः तत्सङ्गनिमित्तानन्तरमधिकं कामयमानः भुविभिः भृत्य-
कसाधनेः कर्मभिस्तस्याः सकालतामवरुन्धे प्राप कोऽसौ
लोकस्तत्राह । यत्र लोके प्राप्ताः पितरो मादयन्ते ॥ २२ ॥

पितृणां प्रीतिं सम्परेते मृते सत्यनन्तरं नव भ्रातरः नाभि-
प्रभृतयः सुमेरौर्दुहितृर्मरुदेवीप्रभृतीः नव उदवहनं विवाहित-
वन्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतने देहपुष्टिः आत्मतुल्यनामानि आत्मनामाक्षरतुल्यना-
माक्षराणि जम्बूद्वीपे विद्यमानानि वर्षाणि खगडानि "खगडोऽ-
स्त्री खण्डिते त्रिषु" इति यादवः ॥ २१ ॥

आग्नीध्रेण पुनः किमकारीत्यत्राह । आग्नीध्र इति । तामभि-
मन्यमान इति तथा सह सुरतोत्सवसुत्वं चिन्तयन्नित्यर्थः समा-
नलोकतामवरुन्धेवाप्तुकामः भुविभिः भृतिविहितैः साधनेराजं
भीहरिमिति शेषः यद्वा एवं विधिसाधनेनैव यजन्नाप्सरः समा-
नलोकतां भुतिभिराकर्ण्यनैरवरुन्धन् लोकं विशिनष्टि । यत्रेति माद-
यन्ते हृषीकेशेन अनेन पितृलोक एवाप्सरसां लोक इति ध्व-
नितम् ॥ २२ ॥

सम्परेते मृते मेरुर्दुहितृः पुत्रीः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यत्र पितर इति तत्र पितृणामधिकारस्य वर्तन इति
अर्थम् ॥ २२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

मातुरनुग्रहात्तदीयस्तनपानात् भौत्पत्तिकेनैव स्वाभाविकेन
संहनने ददाङ्गत्वं युभुतुः प लयामासुः ॥ २१ ॥

कामानां कामैः भ्रातृभिः श्रुत्युक्ततादृशकर्मभिः अवाक्यं
प्राप मादयन्ते मादयन्ते मादयन्ते ॥ २२-२३ ॥

इति साराथ्यदर्शिनीयां हर्षिण्यां भक्तवन्तसाम् ।

द्वितीयः पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः समाप्तः ॥ २ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भौत्पत्तिकेन स्वाभाविकेनैव गुणेन ॥ २१ ॥

काम्यन्ते इति कामाः विषयास्तेरतुल्यस्तृतीयार्थं पृष्टी अनु-
दिने प्रतिदिनमधि अधिकं मन्यमानः भृतिभिर्वदेकपायार्थकैः
भवाक्यं प्राप यत्र प्राप्तं पुरुषं पितरो मादयन्ते ॥ २२ ॥

इति उदाहृताः संज्ञा यासां ताः उदवहनं परिणीत-
वन्तः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वितीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ २ ॥

भाषाटीका ।

आग्नीध्र के वे पुत्र सब माता के अनुग्रह से उत्पत्ति के
स्वभाव से उत्तम शरीर रखने युक्त होकर रहे थे पितर
के विभाग करके देने से अपने नाम के तुल्य नामवाले
जम्बूद्वीप के नौ वर्षोंका भोगने लगे ॥ २१ ॥

आग्नीध्रराजा कामों से तृप्त न होकर उसी अप्सरा के
सघटित अधिक मानना रहा फिर भृतिवों से उसी अप्सरा के
लोकको प्राप्त हुआ जहाँ पितृलोक मानन्द करने है ॥ २२ ॥

पिता आग्नीध्र के परलोक जान पर नौ भ्रातों ने मेरु-
की पुत्री मेरुदेवी प्रतिकृपा उपद्रष्टी बना रखा दिया।
नारा भद्रा देवर्वाति इन संज्ञावाली नौ कन्यों के साथ
विवाह किया ॥ २३ ॥

इति श्री भागवत पञ्चमस्कन्ध दूसरा अध्याय का
भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत
समाप्त ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या भगवन्तं यज्ञपुरुषमवहितात्माऽयजत ॥ १ ॥

तस्य हवाव श्रद्धया विशुद्धभावेन यजतः प्रवर्ग्येषु प्रचरत्सु द्रव्यदेशकालमन्त्रत्विग्दक्षिणाविधानयो-
गोपत्या दुरधिगमोऽपि भगवान् भागवतवात्सल्यतया सुप्रतीक आत्मानमपराजितं निजजनाभिप्रेतार्थ-
विधित्तया गृहीतहृदयो हृदयङ्गमं मनोनयनानन्दनानयवाभिराममाविश्वकार ॥ २ ॥

अथ ह तमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं हिरण्मयं पुरुषविशेषं कपिडाकौशेयाम्बरधरमुरासि विलसच्छ्रीवासल-
लामं दरवरवनरुहवनमालाचूर्णमृतमणिगदाविभिरुपलक्षितं स्फुटकिरणाप्रवरमुकुटकुण्डलकटककटिसूत्र-
हारकेयूरनूपुराद्यङ्गभूषणनिभूषितमृत्विक्सदस्यगृहपतयोऽधना इवान्तमधनमुपलभ्य सबहुमानमर्हणो-
नावनतशीर्षाण उपतस्थुः ॥ ३ ॥

॥ ऋत्विज ऊचुः ॥

अर्हसि मुहुरर्हन्तमार्हणमस्माकमनुपथानां नमोनम इत्येतावत्सदुपशिक्षितं कोऽर्हन्ति पुमान्प्रकृति-
गुणव्यतिकरमतिरनीश ईश्वरस्य परस्य प्रकृतिपुरुषयोर्वाक्तनाभिर्नामरूपाकृतिभी रूपनिरूप-
णम् ॥ ४ ॥

सकलजननिकायवृजिननिरसनशिवतमप्रवरगुणागणैकदेशकथनदृते ॥ ५ ॥

परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्दसलिलसितकिसलयतुलसिकादूर्वाङ्गुरैरपि सम्भृतया सपर्यया-
किल परम ! परितुष्यसि ॥ ६ ॥

अथानयापि न भवत इज्ययोरुभारभरया समुचितमर्थमिहोपलभामहे ॥ ७ ॥

आत्मन एवानुसवनमजसाऽव्यतिरेकेण बोभूयमानाशेषपुरुषार्थस्वरूपस्य किन्तु नाथाशेष आशा-
मानानामेतदभिस्तराधनमात्रं भवितुमर्हति ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

● तृतीयं चरितं नामेः परं मङ्गलमीर्यते ।

यस्य यज्ञे प्रतीतः सन्पुत्रोऽभूदशमो हरिः ॥ १ ॥

नाभिराग्नीध्रसुतः अपुत्रया मेरुदेव्या भार्यया सह ॥ २ ॥

प्रवर्ग्यसङ्गेषु कर्मसु क्रियमाणेषु द्रव्यादयः सप्त ये योगा
उपायास्तेषामुपपत्त्या सम्पत्त्या दुरधिगमो दुष्प्राप्तोऽपि भागवतेषु
कुपालतया सुप्रतीकः शोभनावयवः स आत्मानमाविश्वकार अपरा-
जितं स्वतन्त्रं निजभक्तानां येऽभिप्रेतार्थोक्तेषां विधिस्तया गृहीत-
माकृष्टं हृदयं चित्तं यस्य हृदयङ्गमं सुल्लकरं यतो मनो नयना-
न्यानन्दयन्ति येऽव्यवास्तैराभिरामं सुन्दरम् ॥ २ ॥

अथ हेत्यादिनिपातबाहुल्यं वाक्यालङ्काराय आविष्कृतम्
भुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन हिरण्मयं तेजोमयं पुरुषेषु
विशिष्यत इतितया पुरुषोत्तममित्यर्थः अर्हणोनात्थं सहोपत-

स्थुरभाजमित्यन्वयः विलसन् श्रीधरस्य पञ्च लक्षामं चिह्नं यस्य
दरवरः शङ्खभेष्टः वनरुहं पद्मम् अचकुरि चक्रम् अमृतमणिः कौस्तुभः
एवमादिभिरुपलक्षितम् स्फुटकिरणा ये प्रवरा मण्यवस्तन्मयानि
यानि मुकुटादीन्यङ्गानां भूषणानि तैर्भिभूषितं बहुमाने दृष्टान्तः
मधना इवान्तमधनं निधिस ॥ ३ ॥

अर्हसीत्यादिना निगमेन स्तुवन्ति हे अर्हन्तम परिपूर्णो ! अपि
त्वमनुपथानां भृत्यानामस्माकमर्थं मुहुःस्वयमेव स्वीकर्तुम-
र्हसि न तु वयं स्तोतुं शक्ता इत्याहुः । नमोनम इत्येतावदेवास्माकं
सङ्गिरुपशिक्षितं तद्रूपस्य दुर्ज्ञेयत्वात् तदेवाहुः । कोऽर्हन्तीति । प्रकृ-
तिगुणानां व्यतिकरः प्रपञ्चस्तस्मिन्नेव मतिर्यस्यात् एवानीशः
प्रकृतिपुरुषयोः परस्यात् एवंभरस्वार्वाक्तनामिस्त्वामस्पृश्यामीनिः
प्रपञ्चान्तर्गतमिनीम च रूपं चाकृतिश्चाकारस्तामिजव कपनि-
कपयं कर्तुं को नाम पुमानर्हति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

म ह्येतन्मात्रमेवाहति । नाधिकमित्याहुः । सकलजननिकायस्य
वृजिनं निरस्यन्तीति तथा शिवतमाः प्रवराश्च ये गुणगणान्तवा-
कदेशस्तस्य कथनाद्विनाधिकं नाहति ॥ ५ ॥

वाङ्मनसागोचरोऽपि त्व भक्तानां सुवाराश्च एवेत्याहुः ।
हे परम ! परिजनैरनुरागेण विराचिता ये शवलसशब्दा गद्गदाश्च-
रन्तुतयः सलिलं च सिताकसलयाश्च शुद्धपल्लवाः शिलति
पाठे शिलं कुशादिमञ्जरी एवमादिभिः सम्भूतया सम्पादितया पूजया
परितुष्यासि ॥ ६ ॥

अथेति प्रकाशान्तरे अन्यथा त्वनयेज्यया यागेनाश्रुभारभर-
यानेकाङ्गममुद्गयापि भवतः समुचितमपेक्षितं प्रयोजनं नैव
पश्यामः ॥ ७ ॥

• अत्र हेतुः । आत्मनः स्वन एवानुसवनं सर्वदाश्रमा साक्षा-
दव्यतिरेकेण समन्वयेन बोध्यमाना अतिशयेन भवन्तीति यदेषाः
पुण्यार्थान्ते स्वरूपं यस्य परमानन्दस्य तत्त्वं सत्यपि यागानर्थ-
क्यमित्याहुः । किन्त्विति । सकामानामस्माकमेतदुपपद्यते न
तत्रेत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराराधवाचायैकृतभागतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रियव्रताश्रीधरचितमभिधायाश्रीधराप्यचरित्रमभि-
धितस्तुत्तावशाभिचरितमाह । नाभिरिति तृतीयं । अपत्यकामः
सन्तानार्थी • नाभिराश्रीधरपुत्रः अप्रजयाधिमानसन्तानया
मेरुदेव्या भार्यया सह समाहितचित्तः यक्षपुत्रं यक्षाराध्यं परम-
पुरुषमयजन् यक्षैराराधितवानित्यर्थः ॥ १ ॥

अथवा कर्त्तव्यविषयचरया विशुद्धान्तःकरणेन च तस्य
नाभेर्यजतः सतः प्रवर्धेनामकेषु यागेषु प्रचरन्सु प्रवर्त्तमानेष्व-
नुष्ठायमानेषु द्रव्याद्यः सम योगाः उपायास्तेषामुपपत्त्या
सम्पत्त्या दुरधिगमो दुष्प्रापोऽपि भगवान् द्रव्यं हविर्देशः स म-
जेनेति विहितः कालो वसन्तादिरूपः विधानं विधिरनुष्ठान-
प्रकारः भागवतेषु वात्सल्यं यस्य तस्य भावः तत्ता तथा वत्स-
लतयेति पाठे भागवतेषु हयालतया निजजनानां भक्तजनानाम-
मिप्राप्तये विधितसयाभिमतार्थेतिष्पादनेच्छया हेत्यर्थं मृतीया
अव्ययेन वसतीति धत्तं गृहीतमुदयः कृतसङ्कल्पः शाभनाः
प्रतीकावयवा यस्मिन् तदेव प्रपद्यते हृदयङ्गमं चित्तापहा-
रिण्यं तत्र हेतुः मतमां नयनानां च आनन्दयन्तीत्यानन्दनाः
नन्द्यादित्वाकर्त्तरित्युः तैत्तरीयैर्मन्त्रे सुन्दरतपराजितमकर्म-
बद्धमात्मानं दिव्यविग्रहमाविश्यात् प्रकटीचकार ॥ २ ॥

अथानन्तरं हेति विस्मये तमाविर्भूतं भगवन्तं कथम्भूतमा-
विष्कृतं भुजानां युगलद्वयं चतुष्टयं येन हिरण्यमयं प्रकाशय-
दुर्लभं पुरुषं विशिष्यते इति पुरस्कारोपपन्नं पुरुषोत्तममित्यर्थः कापयं
पिच्छङ्कं कौशेयं कुमिकौशेयजन्तुजन्ममन्त्रं विभ्रतमुग्मं
विहसच्छूर्वात्स एव लक्ष्मिं चिह्नं यस्य सः दशरथः शङ्खः वन-
रुहं पद्मे कूरि चक्रममृतमणिः कौमुदः एवमादिभिरुपलक्षितं
सुकुरात्किरणा ये प्रवरा मणयः तन्मणिं यानि मुकुटादीन्य-
द्धानां भूषणानि तैर्भूषितामुराजं दृष्ट्वा ऋतिजः सदस्या गृह-
पतिर्यजमानस्तेषामितरेतरयागं यज्जुः ते निवेता इवामत्तं धन-

मुपलभ्य यथा बहुमानयन्ति तथा अहंशेन पूजापुरःसरमवध-
तशीषांशुः नम्रशिरसः कृतप्रणामा इत्यर्थः उपतस्थुः समीपमेव
स्ततवन्तः धातूनामन्तर्काथत्वात्तिष्ठान धातुरत्र स्तुतौ वर्त्तते
मन्त्रकरणात्वाभावाभावापान्मन्त्रकरणा इत्यात्मनपक्षम् ॥ ३ ॥

स्तुतिमेवाह । अहंसीत्यादिना । परममङ्गलायनगुणकथनोऽपीत्यन्ते
न निगदेन त्वद्याहंशप्रहणोऽसुकमपरिपूर्णं मां कथं स्तुयान्ति
शङ्कामपनुवन्त आहुः । हे अहंशम् ! परिपूर्णाऽप्यनुपयातां भृत्या-
नामस्माकमहंशं मुहुः स्वयमेव स्वीकर्त्तुमर्हसि परिपूर्णस्य तव
नास्मदहंशप्रहणं न्यूनतां भावः न वयं कस्मैव्यनं भवद्वा-
यगुणकथनं प्रभवामः किन्त्वैकदेशकथन एवेति वदन्तः स्तुष्यान्ति
नमानम् इत्यादिना ह्युत इत्यन्तेन नमो नम इत्यादि तावदेवा-
स्माकं सद्गुरुपशिक्षनं त्वत्स्वरूपस्वभावयोरानन्त्यात्कस्मैव
तत्कथनायोगात्कथनं नमो नम इत्येव कथनीयमिति सद्गुरु-
पशिक्षना वयमित्यर्थः ॥ ४ ॥

एतदेवाहुः । कोऽहंतीति । प्रकृतगुणाः सत्त्वाद्यः तेषां इवति-
करः परिणामः शब्दादिरूपः तद्विषया मतिर्यस्य अत एवा-
नीशः कर्मपञ्चशः अर्वाकनाभिः स्वकार्यभूतार्त्तार्त्तमादिभिरु-
पलक्षितः तत्र नाम देवमनुष्यादीनामधेयं रूपं संस्थानमा-
कृतिस्तद्व्यजानिःप्रकृतिपुरुषयोः परस्य विलक्षणस्यैश्वरस्य
तव स्वरूपानुरूपं स्वरूपशब्दः स्वभावादेरप्युल्लङ्घ्यः कर्त्तुं
को नाम पुमानर्हति सत्त्वोनावन्मात्रमेवाहात नाधिकमित्याहुः ।
सकलजनानां निकायः समूहस्तस्य वृजिनं पापं निरस्यन्तीति
तथा शिवतमाः प्रवराश्च ते गुणान्तेषामेकदेशस्तस्य कथना-
द्विना गुणलवकथनमेवाहति नतु स्वरूपानुरूपं स्वरूपस्वभा-
वादीनामान्त्यादिति भावः ॥ ५ ॥

यद्यपि समस्तपुरुषार्थस्वरूपस्य नित्यतुष्टस्य तव नानेन यो
नगार्थस्तथापि “पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति”
इति भाक्तपूर्वकाराधनस्य किञ्चिन्मात्रस्यापि तत्प्रतीतिकर्मत्वं
त्यर्थेव गीतामतीदं यजनं सूर्याय दीप इव किञ्चिद्वाराधन-
मात्रमित्याहुः । परिजनैत्यादिना अहंतीत्यन्तेन परिजनैरनुरा-
गेण विराचिताः शवलसशब्दा गद्गदाश्चरन्तुतयः सलिलं विशुद्धं
जले शिलं ब्रह्मादिमञ्जरीमण्डः सिनेति पाठे सिताकस-
लयाः शुद्धपल्लवाः एवमादिभिः सम्भूतया सम्पादितया पूजया
परितुष्यासि किल ॥ ६ ॥

तस्मादन्त्याऽर्था नानयेत्याहुः । अनया इत्यया उक्तमारभयानि-
काङ्गमभूतया भगवतस्तव समुचितं संमतमपेक्षितमर्थं
प्रयजने नैव पश्यामः अत्र हेतुं वदन्ती विशिष्यन्ति आत्मनः
स्वन एवानुसवनं सर्वदा श्रद्धा साक्षात्प्राप्तमाना अतिशयेन
भवन्तीति यदेषाः पुण्यार्थान्ते स्वरूपं यस्य नानपेक्षयाऽस्ति
किन्त्वद्वाराधनमात्रमित्याहुः । किन्त्विति । हे शाय ! आशिषः पु-
पायानाशासानानामभाप्सनामस्माकमेतद्यजनं त्वदीयाराधन-
मात्रं भावितुमर्हति त्वत्सन्तोषजननद्वारास्मादुपयोग्येवेति भा-
वात्तत्रा भगवतामनुरूपत्वं विवाचितम् अनुरूपाराधनप्रकृत्या
परमकार्यायकत्वं च व्यञ्जितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वभावतोऽप्यक्तोऽपि भगवान् भक्तवत्सलनया प्रत्यक्षोऽपि भवतीत्यतो हरी भक्तिरव कर्तव्येति विधीयतेऽस्मिन्नध्याये तत्र नाभिनाम्नो राक्षोऽपत्यार्थं हरियजनप्रकारमाह । नाभिरिति । न प्रजा अपत्यं यस्याः सा तथा तथा सह ॥ १ ॥

शुद्धभावेन शुद्धान्तःकरणेन शुद्धकर्मणा वा प्रवर्ग्येषु कर्मविशेषेषु प्रचरन्तु प्रवर्तमानेषु सत्सु दुरधिगमो दुर्ज्ञेयोऽपि द्रव्यदेशादीनामुपपत्त्या सम्पत्त्या भागवतेषु स्नेहातिशयेन च सुप्रीनो भगवान् गर्भवासादिकुक्षीरपराजितं हृदयद्रुमं मनोहरं मनोनयनसुलभं चारुतरकरचरणायवयोपेतमात्मानमाविश्रुत्वा प्रत्यक्षीचकारेण्यन्वयः किङ्कार्यो भगवानित्यत उक्तम् । निजैति । योगो ध्यानम् ॥ २ ॥

निराकारं चेतकं ध्यानास्पदं स्यादित्यत आह । अथेति । भाविष्कृतभुजयुगलद्वयं स्पष्टीकृतचतुर्भुजं हिरण्यमयं "सुवर्णवर्णं कौशेयं कृमिकौशोन्मयम्" इत्यभिधानम् धिलसन् श्रीवत्स एव ललामं चित्रं यस्य स तथा तं स्फूर्जामृतमणिगणप्रवराः स्फूर्जः शायणोऽलङ्घ्यमानवज्रवलाश्च मणिगणभ्रेष्टाः एत एवादिष्येपां ते तथा तैः द्रव्यरादिभिः शायणतजितधवलमणिगणभ्रेष्टादिभिश्चोपलक्षितं विशिष्टम् मुकुटं शिरस्त्राणं किरीटं मौलिः स्फुटकिरणानि फुल्ल-शमीणि प्रवराणि मणिमयानि मुकुटकिरीटादीनि स्फुटकिरण-प्रवरमणिमयमुकुटकिरीटादीनि एतैरङ्गभूषणैर्भूषितमलङ्कृतमधना दारद्रा उत्तमं धनं रत्नमुपलभ्य स बहुमानमर्ह्येन पूजा-साधनेन ॥ ३ ॥

अहोमि मुहुरित्यारभ्येति निगदेनेत्यतः पूर्वतनो ग्रन्थ उपस्था-नमन्त्रः हे अहोमि ! अनुपथानां भृत्यानां नाऽहंणं त्वमहमि प्रहीतुमिति शेषः मुहुरित्यनेनाहंणस्य भूयस्त्वं सूचयति । किन्त-इहंणं तदाह । नम इति । तत्र दोषलेशो नास्तीत्याह । सदिति । सद्ग्रन्थः पुरुषस्यः उपाशिक्षतत्वात्सप्रशस्तं नमो नम इत्येतद्व्य-तिरिक्तनामादिकीर्तनस्मरणायहंणं किञ्च क्रियत इति तत्राह । कोऽहंतीति । नामरूपादिवन्दनस्य श्रुत्यादिसद्ग्रन्थात्कथमाक्षिप्यते इति तत्राह । प्रकृतीति । प्रकृतिगुणैः शब्दादिभिः व्यतिरेकः भ्रंशो यस्याः सा तथा तादृशी मतिर्यस्य स तथा अत एवा-र्वाक्यनमतिः बहिर्बुद्धिः तत्र कारणमनीश इति सर्वेश्वरस्य सम्बन्धो सामर्थ्याभावात्स्वदीश्वरत्वमनुपहनमिति भावेनाह । प्रकृतीति ॥ ४ ॥

तर्हि किमपि नाहंतीत्यत उक्तम् । सकलेति । सकलजनानां निकायस्य वृजिनं दुःखं निरस्यन्तीति वृजिननिरमनाश्च शिव-तमा नङ्गलामाश्च प्रवराश्च ये गुणगणान्तेषामेकदेशकथनमन्त-रेणान्यत्किमपि नाहंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

गुणगणकथनासक्तस्य हरिपरिनायः कया विधया स्याद-त्राह । परिजनेति । हे परम ! परिजनेभ्योजनैरनुरागेण विरचितः स्तवः स्तोत्रं तस्य तवः देशस्तस्य संशयः कथनं सलिलं जलं किमन्तयः पल्लवस्तुलसी च दुर्वाङ्कुरश्च ते स्तवजलाद-यस्तेः सम्भृतया सम्पादितया पूजया परितापं यास्यसि किले-त्यन्वयः ॥ ६ ॥

नित्यमुदस्य कदाचिपरितोषो भक्तानुकम्पोऽनुसुखं नन्व-

प्राप्तप्राप्तिलक्षणा इत्याह । अथेति । उरुसम्भारलक्षणा भारो यस्याः सा तथा तथा सम्भारः साधनं भरः समूहः ॥ ७ ॥

कुतोऽमुष्य नार्थ इति तत्राह । आत्मनर्हति । स्वत एवानुसन्धनं सर्वं दाञ्जसामुत्थनो व्यतिरेकेणाभेदेनानुबोध्यमानोऽयन्तमनुभूयमा-शेषः पूर्णः पुरुषार्थः सुखमनुबोध्यमानपुरुषार्थः स एव स्वरूपं यस्य स तथा तस्य तर्हि किमर्थमाराधनं क्रियत इति तत्राह । किन्त्विति । किन्तु त्वार्थो नास्त्येव तथापि हे नाथ ! आशिषः साधासानानां कामयमानानामेतत्कर्मलक्षणां यजनं तवाभिसंराधनमात्रं केवल-मनुग्रहलक्षणासिद्धिसाधनं भवितुमर्हति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

पितृलोकं काम इति तस्य स्त्रिया बन्ध्यात्वं गम्यते ॥ १ ॥
वक्ष्यमाणमनोनयनानन्दनावयवाभिरामत्वेऽपि भागवतवत्सल-तया सुप्रतीकः परमसुन्दरः ॥ २-३ ॥

अहंसीत्यादि गद्यानामिति निगदेनाभिधूयमान इति त्रयोदश-गद्यन्तवयः टीकायां निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण स्तुवन्ति न तु वयं स्तोतुं शक्ता इति येन च स्तवनं तदङ्गीकुर्व्यास्तमपि कर्तु-मित्यर्थः पन्थानं भक्तिमार्गमनुगतास्तस्मात्प्यमागताः ननु तमेव साक्षात् प्राप्ताः सकामत्वात् । तथा भूता ये तेऽनुपथा-स्तेषामपि पूजां मुहुरर्हसि स्वीकर्तुं योग्योऽसि तव कृपालुत्वा-देव न तु वयं योग्या इति भावः तयोत्कर्षे विचार्यन्मणि तु सर्वं एवायोग्या इत्याहुः । नमोनम इति ॥ ४ ॥

तर्हि मनुत्कर्षोऽपि वार्यतां तत्राहुः । कोऽहंतीति । अर्वाक्य-नाभिः प्रपञ्चान्तर्गतसाहचर्येण स्फुरन्तीभिरित्यर्थः नाम च रूपञ्च आकृतिश्च जातिः ताभिस्तव रूपनिरूपणं याथाार्थ्येन प्रति-पादनं कर्तुं को नाम पुमान् अर्हति तत्र हेतुः । प्रकृतिगुणेति । प्रकृतिगुणानां व्यतिकर आसङ्गः तदीयनामादीनां तदतीतत्वे हेतुः । ईश्वरस्य परस्थेति । ननु तादृशत्वमनुसन्धायैव निरूप्यताम् तत्राहुः । अनीश इति । रूपनिरूपणं याथाार्थ्येन प्रतिपादनं तर्हि तादृशन जागेन तन्निरूपणं कीदृशं किमाहात्म्यं वा तत्राहुः । एक-देशत्वं यत् किञ्चित् तदाभास इति यावत् तादृशत्वेऽपि सकले-त्यादिमाहात्म्योऽसाधित्यर्थः । तस्मादत इति । तदेव निरूपयितु-मर्हतीत्यर्थः । अथवा अर्वाक्यनाभि स्वल्पप्रमाणाभिः । अन-न्तानां स्फुरणासंभवात् रूपनिरूपणं सम्यक् स्वरूपप्रतिपा-दनं किं तर्हि तत्राहुः । सकलेति । यद्वा अर्वाक्यनाभिरिति कर्मोपासनादौ तत्तद्व्यनासम्बन्धनीभिरित्यर्थः । तर्हि केन निरूपणं स्यात् । तत्राहुः सकलेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

अव्यतिरेकेणाविच्छेद राहित्येन बोध्यमाना अतिशयेना-विभवन्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदीशिनी ।

तृतीयं नाभिनेष्टोऽभ्युदये तृष्टोऽस्य नन्दनः ।

न्यतसमो मे सुतोऽस्त्वन्तर्हरं भूषा हरिः स्वयम् ॥ १ ॥

नाभिरार्द्राग्रस्य प्रथमः पुत्रः ॥ १ ॥

प्रवर्ग्यसंज्ञकेषु कामेषु प्रचरन्तु संपद्यमानेषु द्रव्यादिभिः समभिः शुद्धैः सह यांगः भक्तियोगस्तस्य उपपत्त्या निष्पत्त्या

भूमिद्विभवाद्यचक्रवर्तिकृतसारथ्यं दर्शयति ।

प्रतीकः सुन्दराङ्गः आत्मानं स्वदेहमाविष्कार अपराजितं
न्येधेशीकलुमशक्यमपि गृहीतहृदय आरुपचित्तः मनो
नानन्दनैरेवयैः श्रीमुखाध्यादिभिरभिराममतिरमणीयम् ॥ १ ॥

हिन्दुमये प्रकाशयदुल्ल पुरुषेषु विशिष्यत इति पुरुषात्तम
यथैः । कपिशेति तेन इयामवगामिति बुद्धयते । पीतांशुकं
क्षितिर्लक्षितं श्रियेत्यत्र पीतांशुकपदेनात्र ध्वन्यते इयाम-
ण्यन्ते भोगयतामृतोक्तः दवरः शङ्खः घनरुहं पद्ममच्छरि-
क्रममृतमणिः कौस्तुभः ॥ २ ॥

अहंसीत्यादिगद्यानामिति निगदनाभिप्रेयमान इत्यनेनान्वयः ।
परिपूर्णाऽप्यस्माकमप्यहंमङ्गीकर्तुमर्हसि तत्र हेतुः अनु-
पधानां पद्या भक्तियोगस्तमनुवत्तमानानां ननु साक्षात् प्राप्तानां
सकामत्वात् तदपि तव भक्तिसम्बन्धगन्धवत्यापि वात्सल्या-
दर्थेति भावः ॥ ३ ॥

अस्माकमनुपपत्त्येऽप्येतावदेव लक्षणमस्ति नाधिकमित्याहुः ।
तमो नम इति । मद्भयः सकाशात् शिक्षितं ननु पूजापरिचर्या-
स्तुत्यादिकं जानीम इति भावः ॥ ४ ॥

ननु विद्वांसो मद्भक्ताश्च यूयं सर्वे जानीमेष तत् किं स्मिन्
संकुचयति तत्राहुः । कोऽहंतीति । लोके हि मुख्याङ्गानां चन्द्राण्युप-
माभिः स्तुतिर्भवति । तव नु अर्वाक्तनाभिः प्रपञ्चान्तर्गतनाभिः
नाम इन्द्रजिह्वमयादिकं तच्छ्रवामनाकृतिस्तत्प्रतिमा तभिः
रूपस्य निरूपणमपि कर्तुं कोऽहंति स्तुतवतीनां तु दूरे वर्ततामित्यर्थः
तव कीदृशस्य प्रकृतिपुरुषयोरपि परस्य नाहं प्रकृतिपुरुषा-
नीति रूपं प्रकृतेन्द्रीलमगयादिभिः सहशी कर्तुमर्हतिमिति
भावः । नन्वप्राकृतपदार्थैरेव मद्भूमपुनर्यथा तत्राहुः । गुणानां
यो व्यतिकरः प्रपञ्चः तस्मिन् एव मतिर्यस्य सः प्राकृतजीव-
लोकस्याप्राकृतपदार्थेषु बुद्धिप्रवेशासम्भवादिति भावः । अतस्तव
भक्त्यात्सल्यगुणानां केनाप्यंशेन कीर्तनमात्रं कर्तुमर्हतीत्याहुः ॥ ५ ॥
सकलति । भक्त्यात्सल्यमेवाहुः ॥ ५ ॥

परिजनैर्भक्तजनैरनुरागेण विरचिता शवलसंशब्दा गद्गदा-
शरस्तुतयश्च सखिलाद्यश्च तैरपि सम्पादितया शिलेति पाठे
शिखं मञ्जरी हे परम ! ॥ ६ ॥

अस्माकन्तु भक्तिर्नास्तीत्यतः कथं ते परितोषो भविष्यती-
त्याहुः । इत्यथा योगेन उरुभारभरया अनेकाङ्गसमृद्धयापि
भवतः समुचितमपेक्षितं प्रयोजनं नापलभामहे ॥ ७ ॥

तत्र हेतुः आत्मनः स्वतन्त्रानुभवणं प्रतिक्षणमेव अङ्गमा
साक्षादेव अव्यतिरेकेण व्यतिरेकं विच्छेदं नितैव बोध्यमाना
अतिशयेन भवन्ती यदशेषाः फलभूता आनन्दान्ते स्वरूपं
यस्यनैवेत्यस्यैव सत्यपि यागानर्थक्यमित्याहुः । किन्त्विति । सकामाना-
मस्माकमेतदेव सराधनमात्रमिति अस्मत्कर्तृकमय ननु
वस्तुतोभवत्कर्मकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकेदेवकर्तासङ्खान्तप्रदीपः ।

आग्नीध्रपुत्रस्य नामैः यत्पुष्टपाराधनकर्म भगवद्वत् पुत्रं
च दर्शयति । तुनीयेन नामिरिति ॥ १ ॥

तस्य नामैः विशुद्धेन भक्तिभावितेन भावेनान्नःकण्ठेन
यजतः सतः प्रवर्थावेषेषु कर्मसु प्रचरन्तु कियमाणेषु द्रव्याद्युप-

पत्वा दुरधिगमोऽपि दुष्प्रापोऽपि भगवान् भागवतवत्सलनयास्वान-
न्यजनार्हताकार्त्स्न्येन निजजनाभिमतार्थविधत्तया गृहीतहृदय
आरुपचित्तः सुप्रीकः शोभनानयवः सन् अपराजितमभक्त-
वेहाभिः साधनवर्लेष्टमनर्हमपि मनोनयनान्यानन्दयन्ति ये अथ-
वास्तेर्भिराम सुन्दरं हृदयङ्गममात्मानमाविष्कार ॥ २ ॥

अथेति मङ्गलं हेतिहपि अङ्गीकृतं भुजानां युगलं येन हिरण्य-
यमप्राकृतज्योतिर्मयं पुरुषेषु विशिष्यते इति पुरुषविशेषस्त
पुरुषोत्तम कपिशकौशेयाभ्यरधरे कपिशं पीतं कौशेयाभ्यरं
विभ्राणमुरभि विलसत् श्रियस्स एव लज्जामं चिन्हं यस्य
तं दवरः शङ्खः घनरुहं पद्ममच्छरि चक्रम् अमृतमणिः
कौस्तुभः एवमादिभिरुपलक्षितम् अफुटाकिरणा ये प्रवराः श्रेष्ठाः
मणयस्तन्मयानि यानि मुकुटादीन्यङ्गभूषणानि तैर्यभूषितमधना
उत्तमधनं चिन्तामणिमिव उपलभ्य निकटं प्राप्य आर्त्थिग्राह्यः
अहंशेन अर्थेणा सह बहुमानं यथा तथायततशीर्षाणां कृत-
प्रणामाः उपतस्थुः स्तुष्टुः ॥ ३ ॥

हे अहंत्तम ! अनुपथानामनुवृत्तिनाम अहंशमर्थं मुहुः अहंसि
स्वीकर्तुं योग्योऽसि तव स्वरूपगुणादीनां तुल्यगवात्सर्जनमां
नम इत्येतावदेवोपशिक्षितम् तद्व्योपपाद्यन्ता कोऽहंतीति । प्रकृ-
तिगुणानां व्यतिकरः संसारस्तस्मिन् मतिर्यस्य सः अर्वाक्त-
नाभिः प्रकृतिगुणकार्यभूताभिः नामरूपाकृतिभिरुपलक्षितः अत
एव अनीशः प्रकृतिपुरुषयोः मायाजावयोः परस्य तव स्वरूप-
निरूपणं कर्तुं कोऽहंति न कोऽपीत्यर्थः रूपस्येयत्तागुणत्वात्
तर्हि गुणा एव योर्गताया अत आहुः । सकलानां देवमनुष्या-
दीनां जनानां निजायस्य समुदायस्य वृजिनानि पापानि
निरस्यन्तीति तथा ते शिवतमाः मद्भक्तमाः प्रवराः श्रेष्ठाश्च ये
गुणगणान्तेषामेकदेशः ज्ञेयमात्रं तस्य कथनार्हेत तव स्वरूप-
निरूपणं च कर्तुं कोऽपि नाहंतीति यावत् ॥ ४ ॥ ५ ॥

एवमन्तस्तस्वरूपगुणस्य स्वरूपतो गुणतश्च ज्ञातुमशक्योऽपि
परिजनैर्भक्तैः अनुगण्य विरचिताः शवलसंशब्दाः गद्गदाशुभाः
सम्यक् शब्दाः स्वल्परागा वाक्यानि सखिलानि च शिताः
गुहाः किशलयाः पल्लवाश्च एवमादिभिः सम्भूतया सम्पादितया
सपर्यया पूतया पवित्र्याभि भक्तितार्थं पूतां गृह्णांस्व स्वभयो-
जनार्थी तु तादृशपूजया कोर्थादिकं कुर्यादिति भावः ।

पद्मे पुष्पे फले नांये यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।

तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतामिनः ।

इति श्रीमन्मन्त्रमन्त्रानुसन्धेयम् ॥ ६ ॥

अथेति प्रकारान्तरे उक्तप्रकाराद्व्यवहारं प्रयोजनार्थं पूजा-
प्रवणत्वेन भवतः प्रयोजनः स्वतन्त्रानुभवने सर्वदा अङ्गमा-
साक्षादेव तत्रापि व्यतिरेकेण अस्माकुर्येण वाध्यमानाः अतिशयेन
भवन्ती ये अशेषाः पुरुषार्थान्तेषां स्वरूपस्य कारणस्य अनया
इत्यथा उक्तप्रकारेण अनेकाङ्गसमृद्धयापि समुचितमपेक्षितमर्थं
प्रयोजनं नैव पदगामः ॥ ७ ॥

किन्तु आशयः पुरुषार्थांश्च आशासानातामभोक्तान पत-
नकर्म अभिसंगजनमात्रमितिः सत्यक् स्वदायनमात्रं सर्व-
पुरुषार्थानुभूतवानुग्रहे निमित्तमात्रं भविष्यतीति । तथ प्रयो-
जनार्थमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तद्यथा बालिशानां स्वयमात्मनः श्रेयः परमविदुषां परमपरमपुरुषप्रकर्षकरुणया स्वमहिमानं चाप-
वर्गाख्यमुपकल्पयिष्यन् स्वयं नापचित एवेतरवदिहोपलक्षितः ॥ ९ ॥

अथायमेव वरो ह्यर्हन्तम! यर्हि बर्हिषि राजर्षेर्वरदर्पभो भवान्निजपुरुषेक्षणाविषय आसीत् ॥ १० ॥

असङ्गनिशितज्ञानानलविधूताशेषमलानां भवत्स्वभावानामात्मारामाणां मुनीनामनवरतपरिगुणित-
गुणगण परममङ्गलायनगुणगणकथनोऽसि ॥ ११ ॥

अथ कथञ्चित्स्वल्पननुत्पन्नजृम्भणदुर्वस्थानादिषु विवशानां नः स्मरणाय ज्वरमरणदशायामपि
सकलकष्टमलनिर्गसनानि तव गुणकृतनामधेयानि वचनगोचराणि भवन्तु ॥ १२ ॥

किञ्चायं राजापरिपत्यकामः प्रजां भवादृशमाशासान ईश्वरमाशिषां स्वर्गापवर्गयोरपि भवन्तमुपधा-
वति प्रजायामर्थप्रत्ययो धनदमिवाधनः फलीकरणम् ॥ १३ ॥

को वा इह तेऽपराजितोऽपराजितया माययाऽनवसितपदव्यानावृतमतीविषयविषयानावृतप्रकृति-
रनुपाभितमहश्चरणः ॥ १४ ॥

यदुहवान् तव पुनर्दध्नकर्तृगृह्य समाहूतस्तत्रार्थधियां मन्दानां नस्तद्यदेवहेलनं देवदेवार्हसि साम्येन
सर्वान् प्रतिबोद्धुमविदुषाम् ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजी बाले नाभिराजाने पुत्रकी कामना से
मेरुदेवी माया के सहित यक्षपुरुष धिष्णु भगवान् का
यजन किया ॥ १ ॥

तबके अत्यन्तभङ्गासे निमलभाव से यज्ञकरने से
प्रवर्ग्य कर्षों के प्रचार होन में उत्तम द्रव्य देश का मन्त्र
ऋग्विष्णु दक्षिणा विधि योग के संपात्त से अपने भक्त जनों
के मनोरथ सिद्ध करने में चित्त के वश होजाने से यद्यपि
भगवान् दुर्लभ हैं तथापि भागवतों में अतिकृपा होनेसे
सुन्दर शरीरको धारण करके भक्तों के मन नयन के मोद
करने बाले अवयवों से युक्त अपने शरीर को प्रगट
करनेभये ॥ २ ॥

हे महाराज ! भगवान् की जो मूर्ति नाभिराजके आगे
प्रगट भई उस मूर्ति में चार भुजा प्रकाश मान हैं वह
मूर्ति त्रिजामय है और पुरुषाकृति है ऐसे पिङ्गलवर्ण
के चेशमा धर्म को धारण कीये हुये हैं वत्सुस्थलमें श्रीवत्स-
का चित्त है और शङ्ख चक्र गदा पद्म वनमाळा कौस्तु-
भादि माला से लोभित हैं वडे तेज वाला भणिका मुकुट
है कुण्डल कङ्कण कटिचूड़ हार केयूर नूपुर आदि सब
मङ्गल मूर्तियों से मनाहर वाञ्छित हो रही है इसी से सब
शरीर शोभित होता है तबसे ऋग्विष्णु सदस्य गृहपति
ये पञ्च भगवन् मूर्ति का दर्शन करके ऐसे होगये कि
जैसे दक्षिणमुख नन्दवन के मिलने में होवे वडा मान कर
के यज्ञका को पत्र करके सब सामग्री से पूजन करने
भये ॥ ३ ॥

शुद्ध करके लगे हे पूज्यतम ! हम लोग आपके भृत्य
हैं आप परीक्षण हैं सोभी हम लोगों की पूजा को ग्रहण

करने को चारम्बार योग्य हो हे प्रभो ! हम लोगोंका ऐसा
सामर्थ्य नहीं है कि जो आप की स्तुति कर सकें आप
का स्वरूप बडा दुर्लभ है तबसे महात्माओं से हम ने
आपको नमस्कार करना मात्र सीखा है हे ईश्वर ! जिन
पुरुषों का चित्त संसार में आसक्त है वे क्या कभी
आप के स्वरूप का निरूपण करसकते हैं प्रकृति पुरुष
दोनों से पर आप ईश्वर हो तब आप के स्वरूप का निरू-
पण नूतन नाम रूप आकृतियों से कौन पुरुष कर
सकता है ॥ ४ ॥

सब मनुष्यों के समूह के पापों के नाश करने वाले कल्याण
कारी आपके गुण गणों का एक देश के कथन से अधिक
कोई नहीं जानता है ॥ ५ ॥

सबकों के अनुराग से कीने प्रेम युक्त वचनों से
समेत जल सफेद दूर्वा अक्षुर तुलसी पल्लव इन्हो से करी-
हुई पूजा से भी हे परम ! आप सन्तुष्ट होजाते हैं ॥ ६ ॥

और यह सिद्ध जो बडी भारी सामग्री सहित पूजा है
तबसे भी आप का उचित मनोरथ को हम नहीं देख-
ते हैं ॥ ७ ॥

अपने स्वरूप ही से आपको सब पुरुषार्थ अनायास से
प्राप्त हो रहे हैं तब हे नाथ ! जो लोग स्वयं मनोरथ को
चाहते हैं वे क्या आपका आराधन कर सकेंगे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

स्वोपयोगमेव प्रदर्शयन्ति । तद्यथेति । परमेश्वरोऽपि हे परमपुरुष
प्रकर्षयुक्तया करुणया उपकल्पयिष्यन् सम्पादयिष्यन् चकारात्का-
मितं च नापचितोऽनपचितोऽपूजित एव पूजानपेक्षत्वात्स्वयं
मेवोपलक्षितो दृष्टोऽसि इतरवरसापेक्षवत् ॥ ९ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषायेदीपिका ।

यद्यपि त्वं वरान् दातुमाविर्भूतोऽसि तथापि हे अर्हत्तम ! राज-
र्वर्द्धिर्हि यत्ने निजपुरुषाणां त्वङ्गकानामस्माकमीक्षणाविषयो
भवान् यर्हि यदा आसीत्तदा ह्ययमेव वरः सञ्जातः ॥ १० ॥
दर्शनस्य दुर्लभतामाहुः । असङ्गेन वैराग्येण निश्चितं यज्ज्ञानं
स एवानलस्तेन विधूता अशेषा मला येषाम् अतो भवत इव
स्त्रमधो येषाम् । तन्निवाहुः । आत्मारामाणामेव भूतानां मुनी-
नामपि परममङ्गलायनं गुणगणकथनमेव नन् दर्शनं यस्य अत-
स्तेन वरतं परिगणिता अभ्यस्ता गुणगणा यस्येति
सम्बोधनम् ॥ ११ ॥

दर्शनेनैव कृतार्था अपि वरमेकं प्रार्थयन्ते । अथेति । स्मर-
णाय विवशानां त्वां स्मरतुमशक्तानां नः ॥ १२ ॥

अस्यैव प्रार्थनीयमस्तीत्याहुः । किञ्चेति । आशिषामेहिकानां स्वर्गा-
भ्यर्गेश्वरीश्वरं त्वामुपधावति प्रजायामेव पुरुषार्थे इति प्रत्ययो
यस्य अभिनो यथा फलीकरणं तुषकणादिकमाशासानां धनवमुप-
धावति ॥ १३ ॥

इदं च नानिच्छिन्नमित्याहुः । इह संसारे तेऽपराजिनया माय-
यानवसितपदव्यालक्षितमार्गेया पराजिनः को वै न कोऽपि अन-
स्तयानावृत्तमतिः कः अन एव विषय एव विषं तस्य रया
वेगास्तेरनावृत्ता प्रकृतियस्य स कः यद्यनुपासितमहच्छरणः अत
स्त्वन्मायया मोहितस्यैवमाशंसा घटत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अद्वैतकर्म ! हेवहुकार्यकारिन् ! अन्वीयसे कार्याय त्वं यद्य-
स्मादिह समाहृतोऽसि तत्र प्रजायामर्थे धीर्येषां मन्त्रानां तेषां
नां यद्देवह्वलनमवज्ञानं तत्सर्वमस्ति तव साम्येन हेतुना प्रतिबोद्धुं
सोऽदुमर्हसि ॥ १५ ॥

श्रीमद्भिरराधवाच्यैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेव स्पष्टयन्त आहुः । तद्विति । हे परमपुरुष ! तत्तदा आराधन-
समय एव नापचित एवानुरूपमनाराधित एव प्रकृष्टकण्ठया
स्त्रमहिमानं महत्तयैश्वर्यादिरूपं मोक्षार्थमाविर्भूतगुणाष्टकमप-
त्तिरेव हि मोक्षकारादस्मत्समीहितं च फलमुपकल्पयिष्य-
न्निर्वर्त्यिष्यन् त्वमितरवरपरिपूर्णाऽप्यपरिपूर्णा इव नोऽस्माभिरिह
योगे यथा यथावदुपलक्षितः इष्टोऽसि नः कथम्भूतानां प्रात्मनः
स्वस्य परमुत्कृष्टं भयः पुरुषार्थमविदुषामत एव बालिशाना-
माम् ॥ २ ॥

परमकारुणिकात्समस्तपुरुषार्थस्वरूपाद्भगवतो राज्ञा प्रार्थनी-
यस्य पुत्रस्य भुद्रपुरुषार्थतामाविष्कर्तुमतिदुर्लभस्य भगवद्दर्श-
नस्यैव कैमुत्यनयेन निरतिशयपुरुषार्थतामाहुः । अथेति । अर्ह-
त्तम राज्ञोऽभिमतान् दातुं यद्यप्याविर्भूतोऽस्यथाप्ययमेव वरः सञ्जातः
कोऽसावित्यत्राहुः । यर्हि वाव । यदा हि राजर्षेर्दीपि यत्नं वरद्वंष्ट्रो
मवाभिजजनानां पुरुषाणां त्वङ्गकानामस्माकमीक्षणाविषयः
आसीदिति यत् असङ्गेन वैराग्येण निश्चितं यज्ज्ञानं तदेवानि-
जस्तेन विधूता अशेषा मलाः येषामात्मारामाणां प्रकृतिविधिक-
व्यात्मकस्वात्मयथास्थानसम्भानपराणां भगवत्स्त्रमभावानां भग-
वत्समानधर्माणां मुनीनां कर्तारं पृथी मुनिभिरनवरतं संबद्धा
परिगुणितैः गुणगणाः यस्य तस्य सम्बोधनमीदृशस्य तव

गुणगणकथनमेव परममङ्गलायनं निरतिशयभेयः साधनं किमु-
त्सर्वानमित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

यतः त्वद्गुणकथनं परममङ्गलायनमतस्तदेवायुक्तास्वपि
दशासु नो भूयार्दति प्रार्थयन्त आहुः । अथेति । अथ ननु भग-
वतः भुद्रादिष्वयुक्तदशासु तत्र तत्र स्त्रलनं चलनं पतनस्यो-
क्तत्वात् दुरवस्थानं दुःस्वित्नावस्थानमादिशब्देनाशुचित्वाय-
वस्थान्तस्त्रमहः तथा उवरदशायां मर्यादशायां च परवशा-
नामस्माकं श्रीमनस्तव चरणारविन्दस्मरणाय चरणारविन्दं
स्मरन् सकलानां कष्टमलानां निरसनानि निवर्त्तकानि गुण-
कृतनामानि नामधेयानि कल्याणगुणप्रवृत्तिनिमित्तकानि तव
नामानि वचनगोचराणि उच्चारणविषयाणि भवन्तु ॥ १२ ॥

इदमिदानीं राज्ञा प्रार्थनीयमस्तीत्यादिभ्यस्त आहुः । किञ्चेति ।
अयं राजर्षिर्नाभिः पुत्रं कामयमानः तत्रापि भवादृशी त्वत्सदृशी
प्रजामाशासानः आशिषामेहिकपुरुषार्थानां स्वर्गापवर्गयोश्च
प्रदातारं भगवन्तं पादुगुणपूष्णीं त्वां प्रजायामेव पुरुषार्थे इति
प्रत्ययो यस्य सः उपधावति अनुयन्तं भजनीत्यर्थः तत्र
इष्टान्तः यथाधनो वरिष्ठः फलीकरणं तुषकणादिकमाशासानां
धनदं कुर्वमुपधावति ॥ १३ ॥

इदं च नानिच्छिन्नमित्याहुः । इह सं सारोऽनुपासितमहच्छरणोः
यदि भवेत् उपासितमहच्छरणं जन्म विनित्यर्थः तथा अपरा-
जिनया कर्मवश्येन भिभूतया अनवसितपदव्या अलक्षितमार्गेया
सर्वार्थतरोधायिकया अलक्षितः को वै न कोऽप्यतस्तयानावृत्तम-
तिकः अन एव विषया एव विषं तस्य रयो वेगाः तनानावृत्ता
प्रकृतियस्य सः अनस्त्वन्मायामोहितस्यैवमाशंसा घटत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अतिदुर्लभमस्तपुरुषार्थभूतस्य स्वपुत्राशंसार्थमाह्वानं हेतु-
नमिवातस्तत् क्षन्तुमर्हसीति विज्ञापयन्त आहुः । यदुहवावेति । हे
अद्वैतकर्तः ! बहुकार्यनिष्पादक ! उदारव्यापारकारिणवितथकर्तः
सत्यसङ्कल्प इतिवार्थः हे देवदेव देवानां प्रह्लादीनामपि देव हे
सर्वोत्तमज्ञपीयसे प्रयोजनाय यद्यस्माद्व्याहृतोऽसि ततस्तदर्थेभिया
तत्र प्रजायामर्थेभ्यः पुरुषार्थेभ्यश्चिरेयामत एव मन्त्रानां नोऽस्माकं
देवदेवजनं देवस्य तव हेतुनामाह्वानरूपमवज्ञानं तव साम्येन
हेतुना प्रतिबोद्धुं सोऽदुमर्हसि ॥ १५ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थैकृतपद्मनाभजी ।

तत्कथमत्राह । तद्विति । हे परमपुरुष ! यत्तत्प्रमये यत्तत्तथा
प्रतिपादयामस्तथाह परं परमं भयोऽविदुषामजाननामत एव
बालिशानां शिशुस्थितानां नः सम्बन्धिन्या प्रकृष्टया कृपया
चद्व एवार्थे अपवर्गाद्यं संसारमोक्षलक्ष्यं महिमानमुपकल्प-
यिष्यन् समर्थमानः स्वयत्नोपचितः स्नानुग्रहलक्षणायास्तान्त्रिक
एव इतरवत्परप्रयःनोपचितवदुपलक्षितः प्रकाशित इति
यस्मात् ॥ ६ ॥

अथ तस्मात् हे अर्हत्तम ! परं फलप्राप्त्यनन्तरमपि याम-
र्हयामः त्वद्विषयामर्हणक्रियां प्रार्थयामहे कस्माद्विप्रार्थनामि-
त्याशङ्क्य फलदर्शनादित्याहुः । यर्हीति । स्वमन्त्रानां दृष्टिनिषय
आसा इति यर्हि यस्मात्तस्मादिति शेषः यर्हीति यत्ने ॥ १० ॥

मुनीनामिति पृथी तृतीयाधे मुनिभिर्नित्यं परिगणि-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुणगणानां परममङ्गलायतनं स्वरूपसुखविषयं कथनं कीर्तनं यस्य स तथा असङ्गं निशितं तेजितं यज्ज्ञानं तदेवानलोलोऽग्निस्तेन विधूतानि निर्मूलितानि समस्तरागादिमलानि येषां ते तथा तेषां भग [१] वस्त्रभाषाणां सार्विकानाम् ॥ ११ ॥

किमन इति तत्राह । अथेति । यत् एवममितमाहात्म्यसम्पन्नोऽथ तस्मादस्माकं तव गुणकृतनामधेयानि श्रीमद्योगार्थिन्द्रस्मरणा यच्चनगोचराणि भवन्ति त्वय्यन्वयः ज्ञानानन्दादिगुणाः कंसहननादिकृतानि नारायणादिनामानि च सदा असम्भवेऽप्येषु सर्वथेति भावेनाह । स्वल्पेति । न केवलं तात्कालिकफलदानं किन्तु पारार्थिकफलदानादित्याशयेनोक्तम् । ज्वरेति । दृष्टिसङ्गान् कथं पारार्थिकफलदानं स्युरित्यत उक्तम् । सकलंति । दुःस्वस्थानं प्रशासादिकम् ॥ १२ ॥

अन्यथ प्रयोजनमस्तीति विज्ञापयन्ति । किञ्चेति । ऐहिकीनामांशियार्थिभ्यः न केवलमात्मासीश्वरं किन्तु स्वर्गापवर्गयोर्गोपानि उपधावति । शरणागतांस्तानि पुरुषार्थप्रदे त्वां प्राप्य प्रजालक्षणां तच्छफलमाकाङ्क्षितं कथामिति तत्राह । प्रजायामिति । अर्थप्रत्ययः पुरुषार्थेषुभिः अत्र दृष्टान्तमाह । भनदमिति । फलीकरणं शुद्धकणं पलजं (२) वा न कोऽपि याचत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तर्हि कीदृश ईहत इति तत्राह । अपराजितेति । हे अपराजित ! हरेः प्रसादे विना त्वपराजितया मायया मोहकशक्त्या नवसि-नमर्निश्चितं यत्पदं स्वरूपं तत्त्वलक्षणां तस्य ध्याने व्यावृत्ता मतिर्यस्य स तथा कुतस्तत्राह । अनुपासितेति । तत्रापि कारणा-माह । विषमेति । प्रकृतिः स्वभावः एवं विधे ईहत इत्यर्थः अथनो दारिद्र्यः भनमपेक्षितशेषपुष्टिं ददातीति भनदः ॥ १४ ॥

नं मनयः स्वात्मधिकमिति मन्वाना भगवत्तुमां प्रार्थयन्ते । यदहेति । हे अदभ्यकर्तारनल्पकर्तः कृपाङ्कुरा [३] चित्तस्य हरे-रनाद्यन्तकालीनानन्दोपानन्दरूपमुक्तिद्वन्द्वोदयदत्तदत्तमेरुस्थस्य विष्णुमित्रस्य काकिणिकाभनदत्वदर्शनाद्येति राज्ञः पुत्रार्थ-मेवह समाहृत इति यत्तदर्थेधियां तत्प्रयोजनपुष्टीनां मन्वानां स्तुत्यादावपट्टनां राज्ञोऽर्थे यत्तदाह्वानं विष्णुवायाहीनि तज्जलनमग्न्याने सन्धेयं तत्तद्वस्तुयोग्यतादर्शनेन प्रतिबोद्धुं क्षन्तु-मर्हस्येत्यायः ज्ञानपूर्वोक्तमन्त्रेण कथं क्षान्तिवचनमित्यत उक्तम-पि नृपामिति ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अस्य महिमानोऽर्थसम्पत्तिम् अपवर्गोऽर्थमिति तस्यैवा-पमो इति सेतत्यर्थः । उपकल्पयिष्यन् साक्षात्कारयिष्यन् नाप-क्षितं भवेति । पूजासंग्रहादकमत्त्वभावादिति भावः ॥ ९ ॥

यथापि तव अत्र दृश्येति कश्चिन् निजपुरुषलक्षणविषयोऽपि भवन्ति यद्विधिं यजमानं यर्हि यदासीदयमेव वर इत्यर्थः ॥ २० ॥ ११ ॥

(१) भगवन्ति स्वार्थो भावो भक्तियोगान्ते तथा ।

(२) पल्लवं तिलचूर्णं चितिर्भाद्री ।

(३) भगवत्कर्तृनामुपपादयति ।

गुणकृतानि च लीलानामधेयानि च ॥ १२ ॥

यजमानस्य स्वापराधमपि निवेदयितुं सकुचन्तः परमात्मी-यत्वेनाभिप्रायेण च तन्निवेदनीयमेव निवेदयन्ति । किञ्चेति । प्रथमं तावत् प्रजामाशासानः आशिषामेहिकानां स्वर्गापवर्गयोर्गोपानि त्वामुपधावति यथा फलीकरणमाशासानो भनदमुपधावति तद्वदिति परममौक्त्यं न च तावन्तैव स्थितिः किन्तु मन्त्रादशी-माशासान इति धाष्ट्यं चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुपासितमहधरणा इति सम्प्रति तेनोपास्यमानं स्ममपि तुच्छी कुर्वन्ति ॥ १४-१५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवत्तिकृतसाराथेदर्शिनी ॥

ननु तर्हि कथं सन्तुष्टोऽहं युष्मत्प्रत्यक्षीभूतोऽस्मीति तत्राहुः तत्तस्मात् यथा बालिशानामज्ञानमपि समीपमनाहुतोऽप्यपूज-तोऽपि विद्वः कृपावशात्तानुद्वृत्तमायाति तथैव त्वं परमेष्ठ्योऽपि परमः पुरुषः प्रकर्षयुक्तया निरुपाधिकया करुणया स्वगहि-मानं स्वमहेश्वर्यं तदनुभवमित्यर्थः अपवर्ग इत्याख्या यस्य ते चकारात् कामितं वस्तु च उपकल्पयिष्यन् दास्यन् स्वयं नाप-क्षितं एवास्मद्भक्त्यावादापूजित एव इतरवत् यत्तत्कौतुक-दर्शी इतरजन इव ॥ ८ ॥

यथा तथा भवतु यूयन्तु वरं वृणुयन्ति चेत् तत्राहुः । अथ हायमिति निजपुरुषाणां स्वभक्तानामौत्तुगविषयोऽपि भवान् यर्हि यदा राजपैवर्हिपि यज्ञेऽप्यासीत् आभिरभूदयमेव वर इत्य-न्वयः ॥ १० ॥

सर्वैरिति तुल्यभावात् त्वदर्शनादप्यधिको वरो वरणीय इति मूढानामेव मतं न तु विद्वानामित्याह । असङ्गं वैराग्येण निशितं यज्ज्ञानं स एवानलस्तेन निर्धूताशेषसकामत्वमलानां भव-त्येव स्त्रीयो भावो दास्यादित्येवामत एवाभिन त्वय्येष आस-म्यगेव रममाणानां मुनीनां परममङ्गलायनं गुणगणकथन-मेव न तु दर्शनं यस्य अततैरनवरतं परिगुणिता अङ्ग्यस्ता गुणगणा यस्म्येति सम्योधनम् ॥ ११ ॥

अस्माकं त्वस्थिरमनसां मन्वानामेतावत् भवत्वित्याहुः । अथेति । त्वदर्शनप्राप्त्यन्तरमित्यर्थः स्मरणाय विवशानां त्वां स्मर्त्तुमभ्यर्थनाम् ॥ १२ ॥

किञ्चेति । निवेदयितुमयोग्यमप्यावश्यकत्वेनैकं निवेदयाम-एवेत्यर्थः । अयमस्मद्यजमानो राजर्षिरपत्यकामः अपत्यं देवता-न्तरयजनेनापि भवति तदपि त्वां भगवन्तमुपधावति ननु तदप्यहं स्वर्गापवर्गादिकमपि दास्यामीत्याशङ्क्यामाहुः । आशिषामे-हिकानां स्वर्गापवर्गयोर्गोपानि त्वामुपधावति अथ च प्रजायामेव अर्थः पुरुषार्थः इति प्रत्ययो न त्वपवर्गादिषु यस्य स इति मौढ्यम् अथनो यथा फलीकरणं तुपकणादिकमाशासानो भनद-मुपधावतीति तत्रापि प्रजां भवादशीमाशासान इति धाष्ट्यं पश्येति भावः ॥ १३ ॥

नचास्य दोष इत्याहुः । को वा इति । इह संसारे अपरा-जितया केनापि पराजेतुमशक्यया अनर्वासितपदव्या केनाप्यल-क्षितमार्गया मायया कोऽपि अनाहतमतिः न कोऽपीत्यर्थः ते तव कीदृशस्य पराजितः मायां पराजयत इति पराजितं किञ्चन तस्य अनुपासितेन्युपासितमहधरणा एवैको मायां निस्तरति राजर्षिरयन्तु न तद्वत् इति भावः ॥ १४ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति निगदेनाभिपूयमानो भगवाननिमिषर्षभो वर्षधरभिवादिताभिवन्दितचरणः सदागमिदमहा॥१६॥

श्रीमद्भगवत्पादचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

यज्जलस्य सकामत्वलक्षणमपराधं क्षमयन्तः स्तोत्रमुपसं-
हरन्ति । यदि हेति । हे भद्रभक्तः ! अनल्पकारिन् प्रह्लादि-
दुर्लभं त्वद्दर्शनमपि सकामोऽप्यस्मभ्यमदा इति भावः ।
यत् त्वमिह समाहूतस्त्वेतन् अर्थधियां सकामानामस्माकं यद्दे-
वस्य तव ह्येतन्मन्त्रज्ञानं तत् प्रत्ययोऽहं सांक्ष्मर्हसि तत्र
हेतुः हे देवदेव सर्वान् प्रति यत्तव साभ्यं तेन ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

अतोऽस्मदाराधनं निमिषीकृत्य अस्मत्प्रयोजनार्थमाविर्भूतोऽ-
भीत्याहुः । तद्यथेति । हे परम ! परमपुरुषः पूर्योत्तमः भवान् परं
मोक्षार्थं श्रेयोऽचिदुपामतो यथायथावत् वालिशानामसुखे सुख-
मानिनां वृभुक्ष्यामप्यस्माकं तत्तस्मादाराधनमात्रत आत्मनः
प्रकृष्टया करुणया अपवर्गाय स्वमहिमानं स्वज्ञानं स्वसा-
धये चकारात्कामितं च स्वयमुपकल्पयिष्यन् सम्पादयिष्यन्
नापचिदः अस्माभिरनुपकृतः एवैतरेष्वनुपकृतवदुपलक्षितो
दृष्टोऽसि ॥ १६ ॥

तत्र मुख्यकामितं त्वद्दर्शनमित्याहुः । अथायमिति ॥ १० ॥

मगवद्दर्शनस्य दौर्लभ्यमाहुः । असङ्गति । हे अनवरतपरिगुणाग-
गुणगण ! अनवरतेनित्योद्युक्तः परिगुणिता भिष्यन्ता गुणगणा
यस्य एकभूत ! असङ्गं कुटुम्बादिमङ्गल्यागेन निमित्तं यज्जानं
तदेवानलस्तेन विधूनाशपमलानां भवान् भजनीयं स्वभावाऽनन्य-
नाथत्वलक्षणां येषां तेषामन एव आत्मनि त्वयि भजनीये रमण-
शीलानामेवं विधानां मुनीनामपि परमगङ्गलायनं गुणगण-
कथनमेव ननु दर्शनं यस्य सोऽसि ॥ ११ ॥

हरिभामकीर्तनादीनां भक्तिभेदानां दुर्लभत्वं सूचयन्तो
हरिनामकीर्तनरूपां भक्तिं प्रार्थयन्ते । अथ कथमिति ॥ १२ ॥

प्रसन्नं कामितं प्रार्थयन्तः । किञ्चेति । आशिषामेहिककामानां
अनधान्यादीनां स्वर्गापवर्गयोश्चेत्त्वरं दातारं त्वामुपधावति
प्रजायां पुत्रे अर्थः पुरुषार्थः इति प्रत्ययो यस्य सः कभीतरमां
नुपकृणादिकमाशासानाऽऽनो यथा अनदमुपधावति तद्वत् ॥ १३ ॥

स्वमायया मोहितानां पुत्रादिवर्धययौ युक्त एवेत्याहुः ।
क इति । अनवसितपदव्या तुर्गममाययाने मायया गुणमग्न्या शक्त्या
कः अनावृतमतिः अनावृतज्ञानः अत एव अपराजितश्च इति
कारणनावरणो दर्शितः कथिष्याययौ दर्शयति विषयः शब्दा-
द्विरव विषयस्य स्वयमेवनावृता पकृतिर्मस्य स च कः । उपार्ति
तमहृष्टरणां विना न कोऽनित्यः ॥ १४ ॥

• अर्पयिष्यमि प्रयोजने समाहूतं तव ह्येतन् कृतं तन्ममस्वेत्याहुः ।
हे भद्रभक्तः ! अनल्पकारिन् ! अर्पयिष्ये प्रयोजनाय ययस्मादित
यक्षे समाहूतोऽसि तत्र अर्थधियामर्थं पुत्रनाशिन श्रीमैयां तेषां

तोऽस्माकं यद्देवहलनं तत्त्वर्षान् प्रति तव साभ्यं हेतुना हे देवदेव !
प्रतिशोऽहमर्हसि ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

हम लोग मूर्ख हैं अपने परम कल्याण को नहीं जानते
हैं हे परम पुरुष परम करुणा से आपकी महिमा भोग्य
नामक फल देने के लिये आप पूजित न होकर भी और
सकाम देवता से इहाँ देख पड़े हो ॥ १५ ॥

हे अहंसेम यही एक हमारा वर है जो कि आप राजपि
नामिके पक्ष में वर दाता में श्रेष्ठ होकर निज पुरुषा के
नेत्र गोचर भये हो ॥ १० ॥

संसार के वैराग्य से तीक्ष्ण ज्ञानरूपा अग्निसे जिनके
सब मूल नष्ट होगये हैं आपके महेश जिनके स्वभाव
हैं जो आत्माहीमें रहते हैं ऐसे मुनिगणों के निरन्तर गान-
करने के योग्य परममङ्गल दायक गुणों से आपका गान
होता है ॥ ११ ॥

हे प्रभो ! अब हम लोगोंको किसीप्रकार ठाँकर लगकर
गिरने में रूकनेमें जमुहाई में कोई दुर्दशा में परतस होजाने
में भी उबरमें मरण के समय में भी सब पापों के नाश
कर ने वाल आप के गुणों के नाम हमारे वचन के या
स्मरण के गोचर होयें यही प्रार्थना है ॥ १२ ॥

और भी यह नागमहाराज पुत्रकी कामनावल
होकर आपभरि के पुत्रको चाहते हैं आपका पूजन
करने है आप सब संपत्तियों के तथा स्वर्ग मोक्ष के लार्ता
हो जेमे कुंवर के पास कोई धन के छिन्नका मार्ग तेरे
इन की केवल भोगार्थ में लुप्त है ॥ १३ ॥

संसार में ऐसा कौन है कि जो महापुरुषों के चरणों
के धिना उपासना किये विषयरूप विषयों जिसकी बुद्धि
भ्रान्त नहोई हो और जिस के मार्गका कोई नहीं जान-
सकता है वह सबको जीतने वाला है उस को कोही नहीं
जीतसकता है उस माया के वस न हूँ या ऐसा कौन होगा कोई
नहीं है ॥ १४ ॥

हे प्रभो ! सकल कर्ता आपको जो हम लोगोंने इहाँ
पुत्रार्था है सो हम लोग प्रयोजन मात्र में अर्पयिष्ये वांछे
है यह जो आपकी अयत्रा है निमित्त आप अपनी भूमहृषि-
से महान कीजिये हम लोगोंको और आपको उद्धाना होगा ॥ १५ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषाटीका ।

इति निगदेन गत्यात्मकस्तेजसा वर्षधरो नारदवर्षपतिना-
मिस्तेनानिवादिता ये ऋषिजन्मरश्मिर्भान्दिता चरणां यय ॥ १६ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

अहो वताहमृषयो भवद्भिरवितथगीर्भिर्वरमसुखमभियाचितो यदमुष्यात्मजो मया सदृशो भूय
यादिति ममाहमवाभिरूपः कैवल्यादद्यापि ब्रह्मवादो न मृषा भवितुमर्हति ममैव हि मुखं यद्विजदेवकु
लम् ॥ १७ ॥

तत आग्नीध्रीयेऽशकलयोऽवतरिष्याम्यात्मतुल्यमनुपलभमानः ॥ १८ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः पतिमभिधायान्तर्दधे भगवान् ॥ १९ ॥

बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त ! भगवान् परमर्षिभिः प्रसादितो नाभेः प्रियचिकीर्षया तदवरोधायने मेरु-
देव्यां धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमग्निनां शुक्लया तनुवाऽवततारं ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

असुखमप्य हेतुः ममाहमवाभिरूपः सदृशः कैवल्याद्विती-
यस्यान् द्वित्रेण देवा इव ये ब्राह्मणास्तेषां कुलम् ॥ १७ ॥

आग्नीध्रीये नाभौ ॥ १८ ॥

पतिं नाभिम् ॥ १९ ॥

हेविष्णुदत्त ! तस्यावरोधायनेऽन्तःपुरे मेरुदेव्यां शुक्लया शुद्धम-
त्सरूपया मूर्त्याऽवततार केयां धर्मान् वातरशनानां दिग्वाससां पाव-
गिडव्यावृत्त्यर्थमाह । श्रमणानां तपस्विनामृषीणां ज्ञानिनां
ऊर्ध्वमग्निनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भरतारघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्येवं निगदेन गद्यात्मकसूक्तेनाभिप्रेयमानो भगवान् देवो-
त्तमो वर्षधरः भाग्यधरधारको नाभिस्तेनाभिवाचितो ऋत्विग्भि-
रग्निनिन्दितो चरणी यस्य सः सदयं दयासहितमिदं वक्ष्य-
माणां वाक्यमाह ॥ १६ ॥

अहो ऋषयः ! अविद्ययागीर्भिः सत्ययागीर्भेवद्भिरसुखं दुर्लभं
चरं प्रत्यहमभियाचितः प्रार्थितः घनेत्याश्रये कोऽसौ दुर्लभो वरस्त-
त्राह । मया सदृशः आत्मजो भूयादिति कथं तस्य वरस्य दुर्लभं
तत्राह । ममाहमवाभिरूपः सदृशः कुतः कैवल्यात्प्रकृतपुरु-
षविलक्षणत्वमावाप्तं न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते न त्वत्समोऽस्य-
ऽधिकः कुतोऽन्यत्तस्य उरीत्या प्रकृतपुरुषविलक्षणसमाप्यधिकर-
हितस्य सत्त्वान्तराभावात्सदृशरूपां वरोऽति दुर्लभं इत्यर्थः
यद्यप्ययं वरोऽति दुर्लभस्तथापि हि यस्माद्वद्विजदेवकुलं द्विजा एव
देवास्तपोविद्यादिभिर्दीप्यमानास्तेषां कुलं ममैव हि मुखं "ब्राह्म-
णोऽस्य मुखमासीदिति, उक्तीत्या मुखं ततो ब्रह्मवादः ब्रह्मकुलस्य

मन्मुखभूतस्य वादो वचः मृषा मिथ्या न भवितुमर्हती
त्यहमेव मत्सदृशमन्यमनुपलभमानः कलयाऽशेनाग्नीध्रीये नाभि-
सम्पन्निनि त्रेण मेरुदेव्यामवतरिष्यामीत्येवं मेरुदेव्याः निगाम-
यन्त्याः शृण्वत्या सत्याः तत्पतिं नाभिं प्रत्यभिधायोक्त्वा
भगवान् यज्ञपुरुषोऽन्तर्दधेऽन्तर्हितधानित्यर्थः ॥ १७-१८-१९ ॥

हं विष्णुरात ! राजन् तस्मिन् बर्हिषि यज्ञे एव महर्षिभिः
प्रसादितः आराधितो भगवान्नाभेः प्रियमिष्टं कर्तुं निर्दिष्टमित-
च्छया तदवरोधायने नाभेर्भीर्यायां मेरुदेव्यां शुक्लया सत्त्वप्रधानया
तन्वाद्यततार किं कर्तुकामः वातरशनानां दिग्वाससां पाव-
गिडव्यावृत्त्यर्थमाह । श्रमणानां तपस्विनामृषीणां ज्ञानिनामूर्ध्व-
मग्निनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धर्मान् दर्शयितुकामः अयमंशाव-
तारः कपिलः तावन्मात्रकृत ईश्वरव्यपदेशः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भरतारघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निगदेन महिमाविष्कर्तृणां स्तुतिवचनेन अनिमिषाणामृषमो
देवानां भ्रेष्ठः वर्षधराभिवन्दितचरणः [१] नाभिवान्दित-
श्रीपादः ॥ १६ ॥

किमाहति । तत्राह । अहो इति । अहो विस्मयोऽयं वत तुष्टोऽहं
"अहो हि विस्मय" इत्यादयः "वताभिमन्त्रणो भूने तोषं खेदे
कृपायां चेति" च हे ऋषयो ! वितथगीर्भिः सत्यवचनैः सर्वाङ्ग-
मया सदृशः आत्मजो भूयादिति यं वरमभियाचित इति यदे-
तदसुखं तत्कुतोऽन उक्तम् । ममेति । अभिरूपः प्रतिकृषः एतदपि
कुत इत्यत उक्तम् कैवल्यादिति । अग्नितीयस्यात् नन्वेवामृषित्वं
मुनित्वं च गतमेतद्वद्विनायत्त्वज्ञानाभावादिति चैव भगवदुक्त्या

[१] भरतस्वदाधिपो नाभिः ।

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

लोकज्ञापनपरत्वादर्शनायाः नृत्वादितीयवाहानास्तुक्कम् । “नास्ति विष्णोः समम्” इति जानन्तोऽप्युचयः सदा तज्ज्ञापनाय लोका-
नामन्वे च प्रार्थयन् सममिति अन्ये कथ्यपादयोऽपि हरिणा समं
सुत्रमर्थवन्त इत्यर्थः एवं चेद्भगवदुक्तमपि विद्वद्भिरुक्तमपहा-
सकमिति तत्राह । अथापीति । कर्तव्यत्वे हेतुमाह । ममेवेति ।
द्विजदेवानां ब्राह्मणभेदानाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

निधामयन्त्याः पश्यन्त्याः ॥ १८ ॥

बर्हिषि यद्ये हे विष्णुरात ! हे विष्णुदत्त ! परीक्षितस्य नामे-
रवरोधजने भार्गवाजने वातरशानां वायुवस्त्राणां दिग्गम्बरा-
णामित्यर्थः भ्रमणानां परमहंसानां परमहंसाभमानुष्ठानवताम्
ऊर्ध्वमण्डिनामूर्ध्वरेतसामृषीणां धर्मात् दर्शयितुकामो हरिः
शुक्लया शुक्लं लापयान् नाशयति शुक्लं ज्ञानं ज्ञाति रातीति
वा “शुक्लगतौ” इति धातुः गतिज्ञानमतिशयितसुखज्ञानत्वाद्वा
शुक्ला तथा तनुवा देहेन ॥ २० ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

वातवसनानां सम्प्रदासिनां भ्रमणानां वानप्रस्थानामृषीणां
सत्सम्पन्नदर्शनमययाज्ञिकानां गृहस्थानामित्यर्थः ऊर्ध्वमण्डिनां
ब्रह्मचारिणामपि तस्मिन्ने तस्य तस्य दर्शयिष्यमाणात्वात् ॥ २० ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे तृतीयस्कन्धे

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्बन्धस्य

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायर्दर्शिनी ।

निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण वर्षधरो भारतवर्षपतिर्नामि-
स्तेनाभिवादिता ये ऋत्विजस्तैरभिवादिता चरयो यस्य
अभितथगीर्भिरमोघवाग्भिः ॥ १६ ॥

अभिरूपः सदृशः कैवल्यादिति अहं जलु जगदीश्वरः नहि
जगदीश्वरोऽन्यः कश्चिदस्तीत्यर्थः द्विजेषु देवा इव ब्राह्मणा-
स्तेषां कुलम् ॥ १७ ॥

आग्नीध्रिये अग्नीध्रपुत्रे ॥ १८ ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! तद्वरोधायने तदन्तःपुरस्थले या मेरुदेवी
तस्यां वातवसनानां दिग्वाससो दिग्वाससो बाला अपि भवन्ती-
त्यत आह । भ्रमणानां तर्पाक्षनां तथा भूताः पाषाण्डनोऽपि भव-
न्तीत्यत आह । ऋषीणां शास्त्रोक्तज्ञानवतां तेषां ब्रह्मचर्या-
बध्नेशमाह । ऊर्ध्वमण्डिनामूर्ध्वरेतसां शुक्लया शुक्लसत्वरूपया तनुवा
तन्वा ॥ २० ॥

इति सारायर्दर्शिण्यां हविष्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमस्य तृतीयोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ३ ॥

भीमशुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

इत्येवम्भूतेन निगदेन गद्यात्मकस्तोत्रेण अभिषूयमानो वर्षधरो
भारतवर्षपतिना नामिना अभिवादिताः ऋत्विग्भिरभिवादिता
चरयो यस्य स भगवान् सदयमिदमाह ॥ १६ ॥

कैवल्यात् निःसमागतिशून्यात्वात् द्विजेषु त्रैविधिकेषु देवा इव
द्विजदेवाः विप्रास्तेषां कुलम् ॥ १७ ॥

ततो हेतोः आग्नीध्रिये वंदे अवतरिष्यामि ॥ १८ ॥

इति भगवद्वचनं निधामयन्त्याः पश्यन्त्याः पतिं नामिभ
अभिधायोक्त्वा ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! परीक्षित ! बर्हिषि यद्ये परमर्षिभिर्भागवतेः
ऋत्विग्भिः प्रसादितः तद्वरोधायने नामेरन्तःपुरे मेरुदेव्यां शुक्लया
शुक्लया तनुवा तन्वा अवततार किं कर्तुकामः वातरशानां दिग्वा-
ससां पाषाण्डन्याहृष्यमाह । भ्रमणानां वेदोक्ततपोनिष्ठानाम
ऋषीणां ज्ञानिनाम् ऊर्ध्वमण्डिनां नैष्ठिकब्रह्मचारिणां धर्मान्दर्श-
यितुकामः ॥ २० ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमशुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

तृतीयाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीकाः ।

श्रीशुक्लदेवजी बोले इस प्रकार से स्तोत्रसे जब स्तुति किये गये
तब देवताओं में अष्ट भगवान् पृथिवीपति तथा विप्रों के चरया
बन्दा करने पर द्वायुक्त होकर यह वचन बोले ॥ १६ ॥

भीमभगवान् बोले हे ऋषिगण ! आपलोग सत्य वचन बोले
हो आप लोगोंने मेरेसे अनिवृत्तम् वर माँगा है जोकि हमारे
सदृश इस राजाका पुत्र होना चाहिये सोतो कैवल्यदाना
होनेसे मेरे सदृशतां मेरी हूँ तोभी ब्राह्मणों का वचन मिथ्या
नहीं होना चाहिये जिससे कि ब्राह्मण देवता कुलतो हम-
राही मुख है ॥ १७ ॥

तिस से अपने सदृश किसी को मैं नहीं देखना हूँ तो
आग्निप्रके वंश में अंशकलासे मेरी अवतार लेऊंगा ॥ १८ ॥

श्रीशुक्लदेवजी बोले इस प्रकार वचनकों सुननी
हुई मेरुदेवी के सम्मुख उसके पति का कह कर भगवान्
अन्तर्धान होगये ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! परीक्षितजी उस यज्ञ में इस प्रकार प्रसन्न
करने से भगवान् नामभराजा के प्रति करने की इच्छा में
उस राजाके रनवास में मेरुदेवी के गर्भ में दिग्गम्बर
सन्धासी ऊर्ध्वरेता ऋषि लोगों के धर्मोंको दिखाने के वाक्य
शुद्ध सत्त्वमयकूप से अतीर्ण भये ॥ २० ॥

इति भीमज्ञागवते पञ्चमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः सङ्गतः ॥ ३ ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अथ हं तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमानभगवत्लक्षणां साम्योपशमवैराग्यैश्वर्यमहाविभूतिभिरनुदिनमेधमानानुभावं प्रकृतयः प्रजा ब्राह्मणा देवताश्चावनितलसमवनायातितरां जगृधुः ॥ १ ॥

तस्य हवा इत्थं वर्ष्मणा वरीयसा बृहच्छ्लोकेन चौजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्यां च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार ॥ २ ॥

(१) तस्य हीन्द्रः स्पर्द्धमानो भगवान् वर्षेन वर्षेन तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोः गमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्यवर्षत् ॥ ३ ॥

नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजस्त्वमवरुध्यातिप्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलो-
कसधर्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्सतातेति सानुरागमुपलक्षयन् परां निर्वृत्तिमुपगतः ॥ ४ ॥

विदितानुरागमापौरप्रकृति जनपदो राजा नाभिरात्मजं समयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनि-
धाय सह मेरुदेव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं
वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्महिमानमवाप ॥ ५ ॥

यस्य ह पाण्डवेय ! (२) श्लोकाबुदाहरन्ति ।

को नु तत्कर्म राजर्षेर्नाभिरन्वाचरेत्पुमान् ।

अपत्यतामगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः ।

यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासुरोजसा ॥ ७ ॥

अथ ह भगवानृषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुमन्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनु-
ज्ञातो गृहमेधिनां धर्माननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभयलक्षणां कर्म समाम्नायाम्नातमभियु-
क्तात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

चतुर्थादिभिः प्रोक्तमुपमस्येदितं महत् ।

लोकार्थं येन सत्कर्म नैष्कर्म्यं च निदर्शितम् ॥ १ ॥

चतुर्थे शतपुत्रस्य राज्यं तस्यापवर्ण्यते ।

यस्य राज्ये जनः सर्वः सन्तोषामृतनिर्हृतः ॥ २ ॥

अभिव्यज्यमानानि भगवत्लक्षणानि पादतलादिषु घञाकुशा-
नीनि यस्य । महाविभूतिः सर्वसम्पत्तिः साम्यादिभिः सह वर्ज-
मानप्रभावम् । प्रकृतयोऽमात्यादयः । जगृधुः भिकाकुक्षन्ति स्म ॥ १ ॥

वर्ष्मणा देहेन । तस्य तपोऽप्यवर्ष्म । वरीयसा भेष्टतमेन ।
वृहन्तः श्लोकाः पद्यानि । चौजसा च । ओजसेजः वीर्यं

(१) यस्य हीति श्रीधरस्वामिपाठः ।

प्रमायः शौर्यमुत्साहः यत्तैर्गुरुभिरतिभेष्टवाच्यम् । भेष्ट इति नाम
चकार ॥ २ ॥

तस्य वर्षे मयङ्गले ॥ ३ ॥

अवरुध्य प्राप्य । स्वैरमिच्छया गृहीतो नरलोकसमानधर्मो
मनुष्याकारो येन तम् । अतएव मायया ऋषु इति विल-
सिता मतिर्यस्य ॥ ४ ॥

आपौरप्रकृति पौरान्प्रकृतीश्चाभिव्याप्य विदितोऽनुरागो यस्मिन् ।
कथम्भूतो नाभिः । जनपदः जनाः पौरादयः पदं प्रमाणां यस्य
सः आत्मजं धर्ममर्थाद्वारक्षणाधर्ममभिषिच्य ब्राह्मणानामुत्सङ्गे
निधाय विशालायां बदरिकाश्रमे । प्रसन्नं परानुद्वेजकं निपुणं

(२) श्लोका इति श्रीधरस्वामिपाठः ।

भीमरक्षामिकृतभावाधर्मीपिका ।

तीव्रं तेन उपासीनः सेवमानः कालेन तन्महिमानं जीवन्मुक्तिमवाप ॥ ५ ॥

नाभेस्तत्प्रसिद्धं कर्म अनु तदनन्तरं को नु पुमानाचरेत् कोऽपीत्यर्थः ॥ ६ ॥

मङ्गलैर्दक्षिणाभिः पूजिताः सन्तः भोजसा मन्त्रबलेन ॥ ७ ॥

अन्येषां प्रहणाय प्रदर्शितो गुरुकुलवासो येन अनुशिक्षमाणाऽनुशिक्षयन् उभयविधं भुतिस्मृतिविक्षणं कर्म विधिमभियुज्यनुतिष्ठन् जयन्त्यां भार्यायामात्मजानां शते जनयामास ॥ ८ ॥ ६ ॥

भीमहीराक्षवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं नाभेश्चित्रमुपवर्णितमुपसंहर्त्स्विभिरध्यायेनाभिः पुत्रस्य रूपमस्य चरित्रमुपवर्णयति । अर्थात् । अथ हावतारानन्तरमुत्पस्येव जन्मनैवाभिम्यज्यमानानि भगवत्पुत्राणि पादतलादिपुवजाकुशादीनि यस्य साम्यं सर्वभूतेषु समत्वमुपशमः अन्तर्वाह्यान् प्रणियमः वैराग्यं विषयेष्वनामक्तिः ऐश्वर्यं सर्वभूतनियन्तृत्वं महाविभूतिः सर्वसम्पत्तिः साम्यादिभिः सह वर्जमानः अनुभावः प्रभावो यस्य ते निशाम्य हृष्टा प्रकृतयाऽमात्यादयः प्रजा जना ब्राह्मणा देवताश्च गोचलीवर्द्धन्यायेन ब्राह्मणादेवता इत्युक्तमवतितसमवनाय भूमयद्वयपरिपालनायातितरां भृशं जगदुद्वेगम् ॥ १ ॥

तस्य जातस्य पुत्रस्य इत्थं सत्त्वप्रधानेन वरीयसा भेष्टेन वर्णमणा देहेन बृहत्श्लोकेन विपुलगुणप्रथया भोजसा इन्द्रियबलेन बलेन देहबलेन श्रिया सम्पदा यथासा विपुलचरित्रप्रथया धीर्य पराभिभवसामर्थ्ये शौर्ये रणामध्ये स्वगृहे इव प्रवेशसामर्थ्ये ताड्यां चातिशयितप्रभावत्वेन भेष्टत्वाद्यपि इति नामधेयं पिता नाभिश्चकार ॥ २ ॥

ऋषभशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं प्रभावातिशयमेव संग्रहेत्याह । यस्य इति । यस्य ऋषभस्य वर्षे राज्ये भारतवर्षे स्पष्टमानः ऋषभेण विरोधमाचरन्निन्द्रः नववर्षे वृद्धिं निरुद्धवान् तदिन्द्रः कर्मवर्षेणामवधार्य निश्चिन्नेन्द्रकृत्यः प्रहस्य भगवानुपमदेवो योगेश्वरः आत्मीयविचित्रशक्त्या स्वयमेवाजनामवर्षे भारतवर्षस्य प्राकृतं नामाजनाममित्यवर्षत् ॥ ३ ॥

नाभिस्तु यथामिलयितं स्वेच्छानुरूपं सुप्रजस्त्वं शोभना जा यस्य सः सुप्रजाः "नित्यमसिचप्रजामधयोः" इत्यसिच तस्य भावः सुप्रजस्त्वं सुपुत्रत्वमवश्यं प्राप्य निरतिशयप्रमोदेन बह्वलः गद्गदया गिरा मायया भगवन्मायया स्वपुत्र इति विलसता मतिर्यस्य सः हे वत्स ! तानेति सानुरागं पुत्रमुपबालयन् तं निहृतिमानन्दमुपगतः प्राप्तः कथंभूतं पुत्रं स्वेरं स्वेच्छया पृहीतः नरलोकसधर्मः मनुष्याकारो येन भगवन्तं वाङ्मयपूर्य पुराणं पुरणं पुरापि नभः पुराणः तं पुरणं पुरणशब्दवाच्यं तत्ततो राजा नागिरापरिपूरितजनपदं पौराण्यकृतीदेशवासिनश्चाभिध्याप्य विदितोऽनुरागो यस्मिन् जनपद इति पाठे आर्षत्वात्प्रयोगस्य "नाभ्यधीमावादतोऽमित्यमभावोऽव्यावादात्सुप" इति लुगभावश्च नाभिरात्मजं समयसेतवः वर्णाश्रमधर्ममर्यादास्तेषां रक्षायामभिषिच्य राज्याभिषिक्तं कृत्वत्यर्थः ब्राह्मणा-

नामुत्सङ्गे निधाय निशालायां वदरिकाश्रमे मेरुदेव्या स्वभायया सह प्रसन्नेन परानुद्वेजकेन निधिरागान निघ्नानुपहतन समाधिना साङ्गुन भक्तियोगत भगवन्तं नारायणावधं वासुदेवमुपासीनः कालेन प्रारब्धावसानकालेन तस्य वासुदेवस्य महिमानमवाप प्राप्याविर्भूतगुणाष्टकोऽभूत् मुक्तोऽभवदिति यावत् ॥ ४-५ ॥

नाभेश्चित्रं निगमयन् तत्प्रभावप्रतिपादको श्लोकाबुदाहर्तुं नयोः सर्वपरिगृहीतत्वमाह । यस्यात् । ह पाण्डवेय ! यस्य नाभे श्लोका "लोपः शाकल्यस्य" इति यस्य लोपे तस्यासिद्धत्वात्स्वरसंध्यभावः उदाहरन्ति आर्या इति शेषः तादाह । को नु इति । राजर्षेर्नाभेस्तत्प्रसिद्धं कर्म को नु पुमानाचरेत्कुर्यान्नकोऽपीत्यर्थः यस्य नाभेः शुद्धं कर्मणा भगवानपत्यतां पुत्रतामगात्प्राप्तः ॥ ६ ॥

नाभेरन्यः कुतो ब्रह्मण्यः को ब्रह्मण्य इत्यर्थः प्रथमार्थे तस्मिन् रायः यस्य नाभेर्बहिर्दिपि यत्नं मङ्गलैर्निर्जार्जितधनादिभिः पूजिता विराः भोजसा मन्त्रबलेन यत्नं दर्शयामासुः प्रदर्शितवन्तः ॥ ७ ॥

अथ राज्याभिषेकानन्तरं भगवानुपमदेवः स्ववर्षमजनाभं वर्षं कर्मवर्षं स्वर्गापवर्गसाधनकर्मानुष्ठानयोग्यं स्थानं मन्यमानः अन्येषां प्रहणाय प्रदर्शितो गुरुकुलवासो येन उपलब्धः वरा येस्तैर्गुरुभिरनुकृतः गृहमधिनां गृहाभिमियां धर्माननुशिक्षमाणाः अनुशिक्षयितुमित्यर्थः समाप्तात् विहितमुभयविधं प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणां औत्सर्गिकरूपं वा कर्माभियुज्यनुतिष्ठन् इन्द्रेण दत्तायां जयन्त्यां भार्यायामात्मजानां शते जनयामास येषामात्मजानां मध्ये भरतो नाम ज्येष्ठः पुत्रः भेष्टगुण आसीत् येन भरतेन भरतमम्यन्धेन इवमजनाभं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति व्यवहरन्ति ॥ ८-९ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली

ऋषभनाम्नो हंरगाहंस्थधर्मप्रदर्शनव्याजं देवादीनामवन्धवतारं तत्प्रघर्तकप्रकारो दरीहृदयतऽस्मिन्नध्याये तत्रादौ तस्मिन्लोकानुरागप्रकारं कथयति । अर्थात् ॥ १ ॥

अथ पिता तद्गुणानुविशष्ट नाम चकारेत्याह । तस्येति । इत्थं विचिन्त्य कथम"ऋषभान् भा र्क्षामो" इति धातुव्याधेः वरीयसा भेष्टेन वर्णमणा देहेन ज्ञानप्रकाशदेहत्वाद्यपि ऋदुरवाणां मूर्धेति स्थानसाभ्याहकारेण शाकारो ज्ञयने तेन शाकारपकाराभ्यामोजो बले गृह्यते "शाकारो बलं पकारः प्राण आत्मा" इति श्रुतेः बृहता श्लोकेन ग्रन्थनिबद्धं यथासा किञ्चिदन्तीति लक्षणेन सामान्याविशयात्मना वा औत्सर्गिककर्मानुष्ठाननिमित्तप्रसिद्धलक्षणादीत्या वा श्लोकेन यथासा श्रिया काम्या मयमेतद्व्याकरणं गृह्यते ऋषभ इति समकनेन वीर्यशौर्यं गृह्यते "यश्वर्यस्य समग्रस्य" इति वचनात् शश्वत् पद्मशश्वत्वाद्वा ऋषभ इति वलिभ इति घमस्यर्थे सः ईहक नाम ईहक गुणविशिष्टं नाम ॥ २ ॥

प्रमादतोऽर्थेदेवं नाम्नायेति भावेनाह । यस्यात् । योगमायया स्वरूपसामर्थ्येन अश्ववर्षादिभिरुक्तमकार्यं अत्र इन्द्रशब्देनन्दपदे स्थितः यदनामा हीरगृह्यते तदुत्तम ।

भूमिज्ञानवृत्तजगतां कृतपदरत्नावली ।

दृष्टानां (१) मोहनार्थाय यद् इन्द्रपदे स्थितः ।

पस्पर्थं श्रुपमेशोऽव खरूपेण हरिः खरुचम् ।

इति ॥ ३ ॥

सुप्रजस्वसत्पुत्रम् "सुप्रजस्वमङ्गिरसो यो ऽस्तु प्रति-
गृह्णातमानवं सुमेधम्" इति भूनेः स्वरं स्वेच्छया गृहीतो
नरलोकधर्मो मोहनार्थः काकपक्षादिवो चोलादिवो वक्ष्यमाण-
गुरुकुलवासिनां येन स तथा मायया प्रकृत्या विलसिता वशी-
कृता मतिर्यस्य स तथा मायाविलासमेव वाक् । वरमेति ।
पौरादीनां पुत्रं योऽनुरागः स विदितो येन स तथा समय-
सेतुरक्षायां "समयस्तु क्रियाकारे मङ्गले चरिते सतां मित्राग्ने
शपथे कावे" इत्यभिधानेकार्थं श्रुत्यो विद्यालयां वदरिकाभ्रमे
नगरीप्रहारां नरनारायणाभ्रमित्युक्तिं विद्यालयां कालेन ज्ञाना-
दिसामग्रीलक्षितेन तस्य हरेर्महिमानं जरामरणादिराहित्यलक्षणां
नतु अष्टादशलक्षणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

हे पाण्डवेय ! भोजसा तपोजनितेन ॥ ६ ॥ ७ ॥

उपलब्धदक्षिणास्वधरेः उभयलक्षणां प्रवृत्तिनिवृत्तिवृत्तयो
समाप्तायाप्तात् समीचीनेषु निर्दोषेषु आत्मायेषु देवेष्वाम्ना-
तमभ्यस्तमभियुञ्जन्प्रयुजानः कुर्वाण इत्यर्थः आत्मसमानानां
लक्षणां रिति शेषः ॥ ८ ॥

भूमिज्ञानवृत्तजगतां कृतपदरत्नावली ।

साध्यविधिभिः पूर्वस्थैवावयवैः वर्णादिभिः श्रुपमः श्रेष्ठ
इति हेतोर्विद्वत्पुत्र इत्येतन्नाम चकार ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

समयसेतुरक्षायां न तु राज्ञे इति ज्ञेयं तदाहि तदुचित-
गार्हस्थ्याभमपरिग्रहाभावात् राज्याभिवेकस्तु पश्चात् ब्राह्मणो-
रेव कर्तव्य इति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

मङ्गलमत्र सुखभायः ॥ ७—१३ ॥

भूमिज्ञानवृत्तजगतां कृतपदरत्नावली ।

अतुर्थं पुत्रशतकं भरतप्रवरं प्रभुः ।

(१) जनार्थत्वा व्यधाद्राज्यं प्रजानां सार्धकामिकम् ॥ ७ ॥

जशुधुरिमचकाङ्क्षुः ॥ १ ॥

वर्षमा देहेनेत्यस्य विशेषणद्वयम् वरीयसा श्रेष्ठेन वृद्धेनः
श्लोकाः कवीनां यस्मिन् तेन वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः ।
श्रुपम इति श्रेष्ठत्वादित्यर्थः ॥ २ ॥

भजः श्रीश्रुपमदेवः नमिस्तवपिना ताड्यां रक्षितत्वा-
जनाभसंक्षमिल्यर्थः वृद्धभावात् आर्यः ॥ ३ ॥

अथरुद्र प्राप्य मायया पुत्रज्ञानेन विलसिता मतिर्यस्य सः
"स्वाभ्याशा शाश्वरी बुद्धिः" इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ४ ॥

[१] स्वायम्भुवमन्यन्तरे श्रुपमः पुत्रेऽपि यद्वनामा
भगवानेव अतः कथं खेनेव श्रुपमः स्वयं प्राप्य मायानेव तदु-
त्तरमिप्रायमाह ।

आपौरप्रकृति पौरान् प्रकृतीन्नाभिव्याप्य विदितोऽनुरागो
यस्मिन् कथंभूतो नाभिः जनपदः जनाः पौरादय एव पदं
आभ्याभिवेक प्रमाणा यस्य सः समानां सदाचारानां वा
या मर्यादास्तद्वक्ष्याय विशालायां वदरिकाभ्रमे प्रसन्नेन सर्वत्र
प्रसादवता सर्वसुखदेनेत्यर्थः निपुणेन फलसाधनसामर्थ्ये
तस्यैव महिमा यत्र तं वैकुण्ठम् ॥ ५ ॥

शुद्धेन कर्मणा भक्तियोगेन ॥ ६ ॥

मङ्गलं यथास्यात्तथा दक्षिणादिभिः प्रसादिता भक्त्याम्भुलेनैव
कर्त्ता पूजिता इति वा भोजसा भक्तियोगेन ॥ ७ ॥

अनुमन्यमानो जानन् प्रदर्शितेत्यन्येषां ग्रहणायेत्यर्थः । लब्धवरे-
लब्धदक्षिणैः अनुशिक्षणायाः शिक्षयन् उभयविधं श्रुतिस्मृति-
लक्षणाभुमयलक्षणांमिति पाठः सम्यग्गाम्नायेन ब्राह्मणोपदेशो-
नाम्नातमभ्यस्तमभियुञ्जन् अनुतिष्ठन् "आम्नायोगिगमेऽपिच उपदेशो
ऽपि" इति मेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥

भूमिज्ञानवृत्तजगतां कृतपदरत्नावली ।

अयेत्याद्यध्यायत्रयेण श्रुपमचरित्रं वर्णयति । उत्पत्त्यैव जन्मनैव
अभिव्यज्यमानानि भगवत्पुत्राणि यस्य तम् प्रकृतयः मन्त्रिप्र-
भृतयः अवनितवस्य सम्भगवनाय जशुधुः अभिकाङ्क्षन्ति
स्म ॥ १ ॥

वरीयसा अतिशयतो वरेणोक्त्येन वृद्धः, पादेयत्वेन
श्रेष्ठः श्लोकाः कवीनां यस्मिन् तेन वर्षमा देहेन भोज आदि-
भिश्चातिश्रेष्ठत्वावयवः श्रेष्ठ इति नाम चकार ॥ २ ॥

तस्य वर्षे भजनाभाख्ये मण्डले ॥ ३ ॥

नाभिर्यथा अभिज्ञातं कामितं तथैव सुप्रजस्वम् सुपुत्रत्वम्
अवबध्य प्राप्य अतिप्रमोदभरेण विह्वलः स्वरं स्वेच्छरः गृहीतो
नरलोकसधर्मः नरलोकसमानो धर्मः वेदोक्तमार्गो येन तम्
भगवन्तं वत्स ! तातेति गिरा उपलब्धयन् परां निर्दृष्टिमुपगतः
प्राप्तः यतो मायया भगवत्कृपया विलासिता मतिर्यस्य सः ॥ ४ ॥

नाभिः जनपदः जनाः पौरादयः पदं प्रमाणा यस्य सः
पौरादिलक्षणे तन्मतानुसारीत्यर्थः अतः समयसेतुरक्षायां वेदो-
क्तप्रजापालनादिधर्ममर्यादागम्याम् आपौरप्रकृति पौरान् मर्यादा-
रूपान् प्रकृतीन्नाभिव्याप्य विदितः अनुरागो यस्मिन् तम्
अभिपिच्य ब्राह्मणेषु हेयोपादेयरूपसकलव्यवहारशास्त्रेषु उपनि-
षाद्य विशालायां नरनारायणाभ्रमे प्रसन्ननिपुणेन प्रसन्नं सात्त्विकं
निपुणं सुदृढं च तेन तपसा समाधियोगेन भगवत्समाधि-
रूपेण योगेनोपायेन वासुदेवमुपासीनः तन्महिमानं तत्साधर्म्य-
मवाप ॥ ५ ॥

तत्प्रसिद्धं कर्म ॥ ६ ॥

मङ्गलेन भजार्जवादिना पूजिताः ॥ ७ ॥

उपनयनादरश्च तच्चरित्रं वर्णयते । अयेति । लोकसङ्गर्हाय प्रह-
र्षितो गुरुकुलवासो येन अनुशिक्षणायाः अनुशिक्षयन् उभयल-
क्षणां जायापतिपुग्मानुरूपं समाप्तायाप्तात् सहोमी धर्ममाचर-
तामित्यादिचेदप्रोक्तम् अभियुञ्जन् जयन्त्यां पुत्रशतं जनवा-
मास ॥ ८ ॥ ९ ॥

येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसद्यिनेनैवं वर्षे भारतमिति व्यपदिशन्ति ॥ ६ ॥

तमनु कुशावर्त इक्षावर्तो ब्रह्मावर्तो मलयः केतुर्भद्रसेन इन्द्रस्पृग्विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्र-
धानाः ॥ १० ॥

कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।

आविर्होत्रोऽथ शुमिलश्चमसः करभाजनः ॥ ११ ॥

इति भागवतधर्मदर्शना नव महाभागवतास्तेषां सुचरितं भगवन्महिमोपवृंहितं वसुदेवनारदसम्बाद-
सुपशमायममुपरिष्ठाद्दर्शयिष्यामः ॥ १२ ॥

यवीयांसं एकाशीतिर्जायन्तेयाः पितुरादेशकरा महाशालीना महाश्रोत्रिया यज्ञशीलाः कर्मवि-
शुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः ॥ १३ ॥

भगवानृषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः स्वयं नित्यनिवृत्तानर्थपरम्परः केवलानन्दानुभव ईश्वर एव विपरीत-
वत्कर्माण्यारभमाणः कालेनानुगतं धर्ममाचरणेनोपशिक्षयन्नतद्विदां सम उपशान्तो मैत्रः कारुणिको
धर्मार्थयज्ञः प्रजानन्दामृतावरोधेन गृहेषु लोकं नियमयत् ॥ १४ ॥

यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तदमुवर्तते लोकः ॥ १५ ॥

यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ब्राह्मं गुह्यं ब्राह्मणैर्दक्षितमार्गेण सामादिभिरुपायैर्जनतामनुश-
शास ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले तदनन्तर उत्पत्ति ही से जिन के भगवच्छिद् विदित होते हैं समता ऐश्वर्य उपशम महा विभू-
ति से जिनका प्रभाव प्रतिदिन बढ़ता जाता है तिन को देखकर सब प्रजा ब्राह्मण देवता उन के पृथिवी पालन की इच्छा करने लगे ॥ १ ॥

उन के शरीर के बड़ेहोने से बड़े यश के होने से सब से शोभा से वीर्य से शौर्य से पितानाभीने रूपम ऐसा नाम रक्खा ॥ २ ॥

किसी समय पर इन्द्र भगवान् ने ईर्ष्यासे उन के वर्ष में वर्षा नहीं किया जिस बात को जानकर भगवान् रूपभदेव-
जी ने योगेश्वर होने से हैसिकर अपनी योगमाया से अपना अजनाम वर्ष में वर्षा कर दिया ॥ ३ ॥

नाभि राजा तो अपनी इच्छा के माफिक पुत्र को प्राप्त होकर अत्यन्त आनन्दित विह्वल होकर गद्गदवाणी से अपनी इच्छा से नरधर्म धारण करनेवाले पुराण पुरुष भगवान् से माया में बुद्धि के मोहित होजाने से हे धत्स ! हे तात, इस प्रकार से प्यार करते हुए बोले ॥ ४ ॥

नाभि राजाने जानलिया कि पुरवासीजन देश के जन सब रूपभदेवप्रभ अनुराग करते हैं तब राज्य धर्म के मर्यादा के पालन में पुत्र को अभिषिक्त कर के ब्राह्मणों को सौंप कर मेव देवी के सहित घट्टीनारायण को जाकर अति प्रसन्न मनसे तपस्या कर के समाधि योग से नरनारायण वासु-

देव भगवान् की उपासना करके काल आने पर भगवान् की महिमा को प्राप्त होगा ॥ ५ ॥

हे परीक्षित ! जिस नाभि राजा के दोश्लोक कहे गये हैं नाभि राजर्षीके कर्म की तुल्यता कौन पुरुष कर सकेगा जिन के शुद्ध कर्म से हरि भगवान् पुत्र होगये ॥ ६ ॥

ब्राह्मणों का मानने वाला नाभी से दूसरा कौन होगा जिनके मङ्गलाचार से पूजित ब्राह्मणों ने बहम अपने प्रभाव से भगवान् का दर्शन कराहिया ॥ ७ ॥

इसके अनन्तर भगवान् श्रीरूपभदेव जी अपने अजनाम वर्ष को कर्मेश्वर मानकर गुरुकुलवास की ब्राह्मणों की शिक्षा लोको को दिखाई फिर गुरुनकी आज्ञापाकर गृहस्था के धर्मों की शिक्षाने के निमित्त इन्द्र की दी हुई जयन्ती भस्म में शास्त्र में कहे दोनों प्रकार के कर्म में युक्त होकर अपने तुल्य सी पुत्रों को उत्पन्न किया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तं भरतमनुकुशावर्तादयो नव पुत्रा नवतः प्रधाना ज्येष्ठाः ॥ १० ॥ ११ ॥

तदनन्तर कविप्रमुखा नव भागवतधर्मप्रदर्शकाः वसुदेवनारदयोः सम्बादो यस्मिन् उपरिष्ठाद्देकादशस्कन्धे ॥ १२ ॥

महाशालीना अतिशोभाः ॥ १३ ॥

केवलः शुद्धः विपरीतवर्तनीभरवत्कर्माणि कुर्वन् नियमयन् नियमितवान् पाञ्चालदे निरामरमण्य कर्मकरयो हेतु अनुग-

भीमरस्त्रामिकृतभाष्यदीपका ।

तमुत्सन्नं धर्मं स्वयमाचरणेनातद्विदामुपशिक्षयन् कथं धर्मा-
दीनामवरोधेन सङ्गहेण आनन्दो भोगः अमृतं मोक्षः ॥ १४ ॥

शीर्षण्यः श्रेष्ठस्तेनाचरितम् तत्तदनुवर्तते यतः ॥ १५ ॥

सकलौ धर्मौ यस्मिन्तद्वाङ्गं गुह्यं वेदरहस्यं यद्यपि स्त्रेनैव
विदितं तथापि ब्राह्मणान् पृष्टुं करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्वाराधवाचार्यकृतमानवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तं भरतमनुपश्चात्कुशावर्त्तादयो नव सङ्ख्याकाः नवतिप्र-
धानाः प्रथमपुत्रदशके भरतः प्रधानः इतरेषु नवपुत्र दशकेषु
प्रत्येकं कुशावर्त्तादयः प्रधानाः स्वव्यतिरिक्तनवापेक्षया प्रधानाः
ज्येष्ठाः कुशावर्त्तादयो नव भरतमनुजाताः तमेवानुसृत्य स्थिता
इति वार्यः ॥ १०-११ ॥

तत्र नवतिपुत्राणां मध्ये कथादयो नव भागवतधर्मप्रका-
शका महाभागवता भगवद्धर्मनिष्ठा अमृतं तेषां कथादीनां
सुचरितं भगवन्महिम्नोपबृंहितं वर्धितं भगवन्महिम्ना युक्तमि-
त्यर्थः अत एवापशमायनं चित्तशान्तिहेतुकमुपरिष्ठादेकादश-
स्कन्धे वसुदेवनारदसम्वादे वक्ष्यामः कथयिष्याम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यदीयांस एकाशीतिसङ्ख्याकाः जायन्तेया जयन्तीपुत्राः
पिशाहानुवर्त्तिनो महाशालीना गार्हस्थ्यसम्पत्समृद्धा महाधो-
धिया अवीतसाङ्गवदाः यज्ञानुष्ठानशीलाः कर्मणा सदाचारेण
विप्रुद्धा ब्राह्मणा बभूवुः ॥ १३ ॥

अथ ऋषभसंज्ञां भगवानात्मतन्त्रः स्ततन्त्रः अकर्मवश्यः
अत एव नित्यं निवृत्तकर्मायत्ताः सुखदुःखाद्यनर्थपरम्परा यस्य
सः केवलदुःखासम्भिन्ना य आनन्दः स्वरूपानन्दः तस्यानुभावो
यस्य सः स्वयमीश्वर एव सन् इतरवत्प्राकृतवत्कर्मागारभमाणाः
वर्णाधर्मधर्मरूपाणि कर्माणि कुर्वाणः किं कुर्वन्कालेना-
नुगतं प्रलीनं धर्ममाचरेणातद्विद्वां धर्मतदनुष्ठानादिकमजानताम्
उपशिक्षयन् किमर्थं धर्माद्यविरोधेन धर्मादिप्राप्त्या हेत्वर्थं तृतीया
फलं चात्र हेतुः धर्मादिप्राप्तिरुपफलायेत्यर्थः प्रजानन्दः प्रजार्थो
भोगः अमृतमेवं पुरुषार्थचतुष्टयसंग्रहः सर्वभूतसमः उपशान्तः
रागाद्यफल्गुपतचित्तः भैत्रः अपकृष्टेष्वपि भूतषु स्वसाम्यबुद्धिः
कारुणिकः परदुःखासाहृणुः गृहेषु गृहाश्रमेषु लोकाश्रय-
ममृतं नियमयन्नभूदित्यर्थः नियमयादिति वा पाठः आपन्धादङ-
भावा वा ॥ १४ ॥

आचरिणोपशिक्षयन्नियमदित्यत्र हेतुः । यद्यदिति । शीर्षण्यः
श्रेष्ठः तेन यद्यदाचरितं तत्तदेव हि यस्मादुक्तोऽनुवर्त्ततेऽनुति-
ष्ठति तथाचोक्तम् ।

यद्यदा चरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः

स यन्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्त्तते

इति लोकसंग्रहार्थमाचरेणोपशिक्षयन्नित्यर्थः तथा सकलौ धर्मौ
यस्मिन्तद्वद्वङ्गं गुह्यं वेद-... यद्यपि स्त्रेनैव विदितं तथापि ब्राह्मणान्
पृष्टुं तैर्दर्शितमार्गाणां नामादिभिरुपायैर्न तां जनसमुहमनुश-
शान्तिं दृष्ट्यादिभिः पश्यतः सधर्मैर्धर्मैश्च शतकृत्व इयाज
इत्यनान तत्र... देशः कालः
वसन्तादि वयः...

कर्त्तव्यविषया त्वरा विविध उद्देशः इति कर्त्तव्यता ॥ १५-१६-१७

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

येन भरतेनाधिकृतत्वाद्भारतामिति नाम्ना कथयन्ति ॥ ६ ॥

तं भरतमन्वनन्तरं नवतिभ्यः प्रधानाः ॥ १० ॥ ११ ॥

भागवतधर्मान् दर्शयन्तीति भगवतो महिम्नोपबृंहितं पूरितमुपरि-
ष्ठादेकादशस्कन्धे उपशमायनं भगवन्निष्ठाप्रकारदर्शकम् ॥ १२ ॥

जायन्तेया जयन्तीपुत्राः महाशालीनाः महाशालाः कलमा-
जभोजिनो वा गार्हस्थ्यधर्मप्रदर्शका वा ब्राह्मणाः यजनया-
जनाध्ययनादिविप्रकर्मणिष्ठतत्वेन तच्छब्दाख्याः ॥ १३ ॥

विपरीतवत् प्राकृतजनवत् आचारेण स्वयमनुष्ठानेन अत-
द्विद्वांसं ब्रह्माज्ञानिनं लोकमिति शेषः धर्मायादीनामविरोधेना-
नुकूल्येन शीर्षण्येन श्रेष्ठेन "यद्यदाचरति श्रेष्ठ" इति स्मृतेः ॥ १४ ॥ १५ ॥

यद्यपि यद्यपि स्त्रेन विदितं तथापि ब्राह्मणैर्दर्शितमार्गाणां
प्रकारेण सकलधर्मं जनतामनुशशासेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

कालेन संहारकेण अनुगतमुत्सन्नमित्यर्थः ॥ १४-१६ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्त्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

तं भरतमनुभरतस्य कनिष्ठा इत्यर्थः । नवतिप्रधानाः नवते
ज्येष्ठा इत्यर्थः । पुंस्त्वमार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥

उपरिष्ठादेकादशस्कन्धे ॥ १२ ॥

महाशालीना अतिविनीताः ॥ १३ ॥

विपरीतवत् अभीश्वरो जीव इव अतद्विद्वांसं द्वितीयायै पट्टी
धर्ममविदुष इत्यर्थः धर्मादीनामविरोधेन प्राप्त्या हेतुना न्यय
मयत् नियमितवान् । न्ययमयदिति च पाठः ॥ १४ ॥

शीर्षण्यः श्रेष्ठः ॥ १५ ॥

सकला धर्मो यस्मिन् तद्वाङ्गं गुह्यं वेदोक्तं रहस्यं यद्यपि
स्त्रेनैव विदितं तदपि ब्राह्मणैर्दर्शितेनैव ॥ १६ ॥

भीमचक्रकेशवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नवतेः प्रधानाः श्रेष्ठाः ॥ १० ॥

अर्थाष्टेषु नवतिसङ्ख्याकेषु नव कविप्रभृतयः भागवतध-
र्मप्रदर्शका इत्याह । कविरिति ॥ ११ ॥

तेषां वसुदेवनारदयोः सम्वादे यस्मिन् तच्छोभनं चरित-
मुपरिष्ठादेकादशे वर्णयिष्यामः ॥ १२ ॥

महाशालीना विनीततमाः ॥ १३ ॥

नित्यनिवृत्ता रागद्वेषादिरूपा अनर्थपरम्परा यस्मात्सः केव-
लानन्दस्य साधनरक्षणाद्युपकरणापेक्षस्य स्वरूपानन्दस्यानुभवा-
यस्य स स्वयमीश्वरः इतरवत्प्राकृतवत् कर्मागारभमाणाः काले-
नानुगतमुत्सन्नं धर्ममाचरणेन अतद्विद्वांसं धर्माचरेणातत्प्रयोजना-
नभिज्ञानामुपशिक्षयन् धर्माद्यविरोधेन सङ्गहेण अध्ययनेन वस-
न्तानि वत्तृतीया धर्मादिप्राप्त्यर्थमित्यर्थः गृहेषु सन्तं लोकं ममृशुः
बभूवुः च न्ययमयत् नियमितवान् तत्र गृहस्थेन बुभुक्षणा
धर्मार्थयशः प्रजानन्दप्राप्त्यर्थं मुमुक्षुशामृतार्थं कर्म कर्त्तव्यमिति
लोकं नियमितवानित्यर्थः ॥ १४ ॥

द्रव्यदेशकालवयःश्रद्धाविविधोद्देशोपचितैः सैवैरपि क्रतुभिर्यथोपदेशं शतकृत्व इयाज ॥ १७ ॥

भगवतर्पणेण परिरक्ष्यमाण एतस्मिन्वर्षे न कश्चन पुरुषो वाञ्छत्यविद्यमानमिवात्मानोऽन्यस्मात्क-
थञ्चन किमपि कर्हिचिदवेक्षते भर्तयनुसवनं विजृम्भितस्नेहातिशयमन्तरेण ॥ १८ ॥

न कदाचिदटमानो भगवानृषभो ब्रह्मावर्तगतो ब्रह्मर्षिप्रवरसभायां प्रजानां निशामयन्तीनामात्म-
जानंवहितात्मनः प्रश्रयप्रणयभरसुयन्त्रितानप्युपशिक्षयन्निति होवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यामृषभदेवानुचरिते

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिर्षययेन श्रेष्ठेनाचरितमनुष्ठितम् ॥ १५ ॥

किञ्च सकला धर्मा यस्मिन् तद्भाष्यं गुह्यं वेदरहस्यं यद्यपि
स्वविदितं स्वतोऽनुभूतं तथापि ब्राह्मणैर्दक्षितमार्गणैव जनसमूहं
सामादिभिरनुशास ॥ १६ ॥

भाषाटीका

जिन के मध्य में महा योगी भरतजी बड़े हैं श्रेष्ठ गुण
वाले भये जिन से यह वर्ष भारत कहाता है ॥ १५ ॥

भरतजी के पीछे कुशावर्त इलावर्त ब्रह्मावर्त मलयकेतु
भद्रसेन इन्द्रस्पृक विदर्भ कीकट इन नामों वाले नौ पुत्र भये वे
तन्वै पुत्रों के बड़े हुये ॥ १० ॥

कश्चिद्विद्वि अन्तरिक्ष प्रजुह्व पिप्पलायन आविर्होत्र ठूमिल
चमस करभाजन एनमों के नाम हैं ॥ ११ ॥

यह सब भागवत धर्मके दर्शन वाले महा भागवत भये
उनका चरित्र जो भगवान् के महिमासे युक्त है तिसको वसुदेव
नारदजी के संवाद शान्ति का देनेवाले को भाग एका
दशस्कन्ध में वर्णन करेंगे ॥ १२ ॥

कौटि एकाशी जयन्ती के पुत्र भये पिता की आज्ञा
करने वाले बड़े गृहस्थ बड़े वैदिक यज्ञों के करने वाले कर्म
काण्ड में निरत ब्राह्मण होगये ॥ १३ ॥

ऋषभनामा भगवान् स्वयं स्वतन्त्र हैं नित्य अनर्थ की
परम्परासे निवृत्त भी हैं केवल आनन्द अनुभव स्वरूप हैं
इंश्वर हैं नौ भी विपरीत से कर्मों को आरंभ करते काल में
प्राप्त धर्म को लोकों को सिखाते भये अज्ञानि जनो को
उपदेश करते हुये रहें शान्त स्वरूप सबके मित्र करुणा वाले
होकर धर्म अर्थ यश संतति आनन्द मोक्ष इनके संग्रह के हेतु
से मनुष्यों को गृहस्थ धर्म की शिक्षा देने भये ॥ १४ ॥

जिस जिस कर्म को श्रेष्ठ जन करते हैं तिसी कर्म को सब
लोक करते हैं ॥ १५ ॥

यद्यपि ब्राह्मणों का सब धर्म गुप्तभी आप को विदित है
नौ भी ब्राह्मणों के बताये सामादि उपायों से प्रजाओं को
सिखाते भये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्रव्यादिभिरुपाचितैर्यथैरिष्टवान् तत्र यथो यौवनम युवैव धर्म-
मन्विच्छन्दिनवचनात् विविधोद्देशा नानादेवताहंशाः यथोपदेशं
यथाविधि ॥ १७ ॥

अन्यस्मात्सकाशादात्मनः कश्चिदपि किमपि कथञ्चनापि न
वाञ्छति इच्छानुदये दृष्टान्तः अविद्यमानं स्वपुष्पादिकमिय नवान्य-
दीयमवेक्षतेऽप्यत्यर्थः भर्तारि ऋषभदेवे प्रतिक्षणमुल्लसितस्नेहोद्भूतं
चिन्तान्यत्रवाञ्छति ॥ १८ ॥

अर्वाहतात्मनः संयतचित्तानपि प्रजानुशासनार्थमुपशिक्षयन्निति
ह वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भरतवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

भगवता ऋषभेणोक्तस्मिन् वर्षे भारते परिरक्ष्यमाणे सति
कश्चन पुरुषो भर्तारि ऋषभे अनुसयने शश्वद्विजृम्भितो य-
स्नेहोऽनुरागः तस्यातिशयमन्तरेण चिन्तान्यं पुरुषार्थमात्मनः
स्वस्वार्थविद्यमानमन्यस्मात्पुरुषान्तरात्कदाचिदपि किञ्चिदपि केनापि
निर्मितेन तापेक्षते ॥ १८ ॥

स भगवानृषभदेवः कदाचित्मभरन् ब्रह्मावर्तगतः ब्रह्मर्षि-
पुत्रानां सभायां प्रजानां निशामयन्तीनां गृहवन्तीनां सतीनामा-
त्मजान् अर्वाहतात्मनः समाहिताचित्तान् प्रश्रया विनयः प्रणयः
स्नेहगताभ्यां यत्सुखे तेन यन्त्रितान् वशीकृतानुपशिक्षयन्निति
वक्ष्यमाणप्रकारणमुवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरतवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयजीवरूपकृतपरमेश्वरी :

अविद्यमानमिदं वाच्यं इति आत्मनोऽन्यस्मात् पुंसः किमपि

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नापक्षत इत्यन्वयः तर्ह्यपेक्ष्यमाणं किन्तुग्राह । भर्तरीति ॥ १८ ॥

अटमान इति शान्तं ताच्छास्त्रिकार्यः अटितुकामः प्रव्रजि-
प्यन्नित्यर्थः निशामयन्तीनां शृण्वन्तीनामवहित्तात्मनः उक्तप्रहृष्ट-
निरतमनसः प्रभवादिगुणैः सुयन्त्रितान् सुपुत्रान् इतिवक्ष्य-
माणप्रकारेण ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धस्य

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शनी ।

द्रव्यादिभिरुपचितैः वयो यौवनं युवैव धर्ममन्विच्छेदिति
वचनात् विविधोद्देशा नानादेवतोद्देशाः ॥ १७ ॥

कश्चन कश्चिदपि पुरुषोऽविद्यमानं स्वपुष्पमिव कमपि आत्मनः
स्वस्य अन्यस्मात् सकाशात् नवाञ्जति भर्तारि ऋषभदेवे
महातिशयं केवलमवेक्षते अन्तरेणान्तरात्मना "अन्तरमवकाशावधि-
परिधानान्तर्द्धिभेदादर्थे । द्विद्रास्मीयविनावहिरवसरमच्येऽन्त-
रात्मानि च" इत्यमरः ॥ १८ ॥ १८ ॥

इति साराथ्यदर्शिन्यां हर्षणयां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमस्य चतुर्थोऽयं सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

किञ्च द्रव्यादिभिरुपचितैः सर्वैर्यथैवोपदेशं यथाविधि श-

तकृत्व इयाज इष्टवान् तत्र द्रव्यं पुरोडाशादि देशः पुण्यतीर्थादिः
काष्ठो वसन्तादिः वयो यौवनम् भक्षाभिरुचिः ऋत्विजः बहुधा
कृतानुष्ठानाः विविधोद्देशाः भगवतः सर्वयज्ञभोक्तुः सर्वभोग्यस्य
सर्वात्मनः अंशभूताः नाना या देवताः वेदे प्रोक्तास्तत्तद्द्वारेण
कृताः "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इति
श्रीमुखोक्तः ॥ १७ ॥

अविद्यमानं स्वपुष्पादिकमिव कश्चिदपि अन्यस्मात् किमपि
न वाञ्छति न चान्यदीयमवेक्षते ॥ १८ ॥

इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्थोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ४ ॥

उत्तम द्रव्य उत्तम देश उत्तम काष्ठ भवस्था भक्षा ऋत्विजु
विविध विधानों से सब यज्ञों से उपदेश के अनुसार सों
चार भगवान् ने यज्ञ किया ॥ १७ ॥

भगवान् ऋषभजी के रत्ना करने से इस वर्ष के मध्य
में कोई भी पुरुष कोई चीज अपने पास न रही सरीकी,
दूसरे किसी से नहीं मांगता था कभी भी किसी प्रकार
नहीं चाहता था केवल अपने खामी राजा का स्नेह मात्र
सब चाहते थे ॥ १८ ॥

सो भगवान् ऋषभजी कभी ब्रह्मावर्त में प्रान होकर
ब्रह्मर्षियों के सभा में प्रजाओं के सुनते ही अपने अनुकूल
अपने पुत्र जोकि प्रेम नम्रता से युक्त हैं तिनको शिक्षा
करते हुये यह वचन बोले ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध चौथा अध्यायका

भाषानुवाद स्वधर्म्याचार्य कृत

समाप्त ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

॥ ऋषभ उवाच ॥

नायं देहो देहभाजां नृलोके कष्टान् कामानर्हते विद्भुजां ये ।
तपो दिव्यं पुत्रका ! येन सत्त्वं शुद्धयेद्यस्माद्ब्रह्मसौख्यं त्वनन्तम् ॥ १ ॥
महत्सेवां हारमाहुर्विमुक्तेस्तमोहारं योषितां सङ्गितङ्गम् ।
महान्तस्ते समचिन्ताः प्रशान्ता विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥ २ ॥
ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था जनेषु देहभरवार्तिकेषु ।
गृहेषु जायात्मजरातिमत्सु न प्रीतियुक्ता यावदर्थाश्च लोके ॥ ३ ॥
नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म यदिन्द्रियप्रीतय आपृणोति ।
न साधु मन्ये यत आत्मनोऽयमसन्नपि क्लेशद आस देहः ॥ ४ ॥
पराभवस्तावदबोधजातो यावन्न जिज्ञासत आत्मतत्त्वम् ।
यावत्क्रियास्तावदिदं मनो वै कर्मात्मकं येन शरीरबन्धः ॥ ५ ॥
एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते अविद्ययाऽऽत्मन्युपधीयमाने ।
प्रीतिर्न यावन्मयि वासुदेवे न मुच्यते देहयोगेन तावत् ॥ ६ ॥
यदा न पश्यत्यथ गुणोहां स्वार्थे प्रमत्तः सहसा विपश्चित् ।
गतस्मृतिर्विन्दति तत्र तापानासाद्य मैथुन्यमगारमज्ञः ॥ ७ ॥
पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं तयोर्मिथो हृदयग्रन्थिमाहुः ।
अतो गृहक्षेत्रसुतास्रविनैर्जनस्य मोहोऽयमहंममेति ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

पञ्चमं मोक्षधर्मोपदेशैः पुत्रानुशासनम् ।

उक्तं पारमहंस्यं च तस्य द्वाहर्तितत्त्वया ॥ १ ॥

विद्भुजामपि ये सन्ति तात्कष्टान्दुःखान्कामान् विषयाश्चा-
र्हन्ति तद्योगोऽयं मनुष्यदेहो न भवति दिव्यमुत्कृष्टम् येन
तपसा यस्माच्छुद्धात्मस्वादनन्तं ब्रह्मसुखं भवति ॥ १ ॥

मोक्षधर्मोपनिदानमाह । महत्सेवामिति । तमसः संसाररूप
कारं योषितां ये सङ्गितङ्गेषां सङ्गम् महतां लक्षणमाह साञ्जनं ।
महान्त इति । साधवः सदाचाराः ॥ २ ॥

मयि ईशे कृतं सौहृदमेवार्थः पुरुषार्थो येषाम् वाशब्देना-
न्यनिरपेक्षस्यैवायं लक्षणार्थे दृश्यते । देहं विभ्रतीति ।
देहभरा विषयवार्त्ति न धर्मविषया येषु तेषु जनेषु जायादियु-
क्तेषु गृहेषु च रातिमित्रं धनं वा पाठान्तरे जायादिप्रदेषु
यावदर्थाश्च यावदर्थमेवाप्यं येषामिति मध्यमपक्षोपी समासः
देहनिर्वाहार्थकस्पृहागून्या इत्यर्थः ॥ ३ ॥

[१४]

कामाश्चाहर्हन्तीति यदुक्तं तदुपपादयति । नूनमिति । यदा वा
प्रीत्ये अपृणोति व्याप्रियते तदा प्रमत्तः सन्न विकर्म पाप
कुरुते यतो विकर्मेणः प्राचीनादयं क्लेशदो देहो जानन्न
पुनःकरणं साधु न मन्ये ॥ ४ ॥

देहादेर्नश्वरत्वात्क्रियानयमनर्थ इत्याशङ्क्याह । पराभवो
विना स्वरूपाभिभयो ज्ञानकृतस्तावद्वयति तत्र हेतुः यार्था-
न्यस्तावदिदं मनो हि कामेभ्यभावमेष स्यात् येन कामो
मनसा ॥ ५ ॥

उक्तमुपसंहरति । एवं पूर्वकृतं कर्म कर्तुंभूतं मनः कर्मभू-
तं प्रयुङ्क्तं पुनः कर्मेनिष्ठं करोतीति जीवन्मुक्तकर्मव्यावृत्त्यर्थे
अविद्ययति । अविद्यया आत्मनि उपधीयमाने आत्मना
सति एवं मनः कर्तुं पुरुषं कर्म वशं प्रयुङ्क्त इति वा ॥ ६ ॥

न केवलं देहयोगमात्रमनर्थान्तरं ज्ञेयाह । यदा गु-
मिन्द्रियाणांमिहो ज्ञेयस्य मिथ्या अस्मीत्या न भवतीति
अद्वैतकी सन्न पश्यति न पश्यतीति पाठे अथवा ।

अभिज्ञानशङ्करभाष्यटीपिका ।

वत्वेनेत्यर्थः तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः स्वरूपस्मृतिश्चैव
सम्बन्धो मूढो मधुनसुखप्रधानं गृहं प्राप्य तापात् बिन्दति ॥ ७ ॥

ननु यद्योपयोगं स्त्रिया मिथुनीभूय सुखमात्रमनुभवतः कुत-
स्तापाः स्युस्तत्राह । पुंस इति । प्रत्येकं तयोरेकैको हृदयप्रस्थिर-
स्थेय एवं मिथः परस्परं स्थूलमन्यं हृदययोर्ग्रन्थि बुभेदं
वदन्ति कुत इत्यत आह । अतोऽस्मान्मिथुनीभावात् प्रत्येकं
हृदयप्रस्थिता तु देहेन्द्रियमात्रेऽहं ममेति मोहोऽस्मात् गृहादिभि-
र्विषयभूतैर्महान्मोहो भवेदित्यर्थः ॥ ८ ॥

अभिज्ञानशङ्करभाष्यटीपिका ।

उक्तमेवाह । अपम इति । तद्वन्मुक्त्युपायत्वेन भगवदुपासन-
मुपदेश्यमागो वैराग्यं विना उपदिष्टोऽपि भक्तियोगो न सध्य-
प्रतिष्ठतीति तदुत्पत्तये कामाभिन्दति । नायमित्यर्थेन । देहभूतां
मध्ये यो नृलोकः मनुष्यस्तस्मिन्सत्यं मनुष्यदेहः कष्टान्कष्ट-
सम्पादान्ततो दुःखरूपान् कामान् यद्वादिन् प्रति नार्हति कामा-
ननुभवितुं नार्हतीत्यर्थः कामोपभोगार्थो नायं देह इत्यर्थः ।
कुतः ये कामा विद्भुजामपि सूकरादीनामपि सन्ति किन्तु
हे पुत्रकाः ! दिव्यं देवस्य विष्णोराराधनरूपं तपश्चक्षुर्महति किं
वचनात् विविधीः तत्राह । यस्मात्कामाः कामान् कश्चिदपि पुरुषाविद्यमानं स्वपुष्पमिव कमपि आगम्य-
तत्तपः यद्वादिन् सकाशात् तत्तपः शुभ्याकारस्तसंसारो
भवेत् येन च ब्रह्मसुखमपारं भवेत् कामोपभोगेन संसृतिः
एवं कामोपभोगः संसृतिहेतुः भगवदुपासनं मोक्षहेतु-
र्युक्तम् ॥ १ ॥

एवं भोगोपासनयोर्विश्वमोक्षहेतुत्वमभिधाय तयोर्निदानमाह ।
महतां सेवां विमुक्त्यर्थं मूलं कारणमाहुः तथा योषितां
स्त्रीणां ये सङ्गिनः तेषां सङ्गं तमसः संसारस्य द्वारमाहुरित्य-
नुषङ्गः के ते महान्तः यस्सेवा विमुक्त्यर्थं तत्राह । सार्द्धेन । ये
समन्वितत्वादिगुणयुक्तास्ते महान्त इत्यन्वयः समन्विताः सुख-
दुःखादिष्वविक्रियमायुषिताः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वज्ञानात्
प्रशान्ताः जितवासान्तःकरणाः विमन्यवः तितिक्षवः सुहृदः
सर्वभूतहितैषिण्यः साधवः परोपकारनिरताः ॥ २ ॥

मयीशोऽस्मच्छरीरकेऽस्मदन्तरात्मनि सर्वेश्वरे शास्त्ररचया
स्वात्मनो भगवदात्मकत्वादेव मुक्तिः यथाह “प्रहादः सर्वगतवा-
दन्तस्य स एवाहमविस्थित” इति । यद्वा क्षेत्रज्ञशक्त्यभिभ-
वाद्भगवदंशोद्भावेव मुक्तिः कुतः सौहृदं प्रीतिरेवार्थः प्रयोजनं
तेषां ते देहभरवार्तिकेषु देहभारणा वार्त्सव न धर्मविषया
वार्त्ता येपु जनेषु गृहेषु च कथंभूतं जाया कलत्रमात्मजाः पुत्राः
रातिमित्रं धनं वा तद्वत्सु प्रीतियुक्ता न भवन्ति ये च लोके
बावद्वर्थाः देहभारणापेक्षामात्रमाहिण्यः देहनिर्वाहकाधिक्यार्थ-
वृद्धाश्चैव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

कामाज्जाहतीति यदुक्तं तदुपपादयति । नूनमिति । प्रमत्त-
मात्मभ्रान्त्या देहपरवशः अत एव हीनः यद्विन्द्यप्रतीत्ये कर्म
मापृणोति व्याप्रियते करोतीति यावत् तत्र कर्म साधु समी-
चीनं न मन्यते कुतः यतः यस्माद्विन्द्यप्रतीत्यर्थकर्मणः अस-
ह्यस्थितोऽप्ययं क्लेशशरीरं देहः आत्मा प्राप्ति इति तस्यैव
पुनः करणं साधु न म- इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु देहस्यास्थिरत्वात्क्रियानयमनर्थ इत्याशङ्क्याह । पराभव
इति । यावदात्मनः प्रकृतिविषयस्य स्यात्तमनः तत्त्वं याथात्म्यम्
यावन्न जिज्ञासते ज्ञातुं नेच्छति न जानातीत्यर्थः तावदबोधजातः
आत्मस्वरूपतिरोभावः आत्मयाथात्म्याज्ञाननिमित्तपराभवः यावन्न
पराभवस्तावद्विन्द्यप्रतीत्ये क्रियाः प्रवर्तन्ते यावन्न क्रिया-
स्तावदिह मनः कर्मात्मकं कर्म प्रवर्तन्तं न तु ज्ञानप्रवर्तन्तं येन
कर्मात्मकेन मनसा भूयोऽपि शरीरबन्धः शरीराणां नश्वरस्यैव
पुनःपुनस्तत्सम्बन्धोऽविच्छिन्न इति तन्निमित्तानर्थपरम्परान्य-
विच्छिन्नोति भावः ॥ ५ ॥

एतदेवाह । एवमिति । अविद्यया देवमनुष्याद्यौपाधिकदेह-
विशिष्टत्वेनाहङ्कारममकाररूपयोपधीयमाने कर्मवासनामूल्या
संसृत्यमाने सत्यात्मनि मनः कर्मवशं प्रयुक्ते व्यापारयति पुरु-
षमिति शेषः अतो यावद्वासुदेवे मयि प्रीतिः प्रीतिरूपा भक्ति-
र्न स्यात्तावदेहयोगेन न मुच्यते ॥ ६ ॥

न केवलं देहयोगमात्रमपि त्वनर्थान्तरसत्त्वं चेत्याह । यदेति स्वायं
स्वस्य पुरुषार्थभूते स्वात्मपरमात्मयात्मानुसंधानेऽप्रमत्तः सन्न
गुणेषां शब्दादिगुणविषयामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिमयया आत्मनः
स्वाभाषिकी न भवति किं तु देहसंबन्धप्रयुक्तेति विपश्चिद्विचकी
सन्न यदा सहसा न पश्यति तदासौ पुमान् गतस्मृतिः
नहीं जाग्रता या केवलं जगत्तु आत्मा नैव स्यात् मधुनसुखप्रधानं
गृहं प्राप्य तत्र तापात् बिन्दति प्राप्नोति एतदुक्तं भवति
अनादिकर्मवासनयाहङ्कारममकाररूपाविद्याविषया च देहसं-
बन्धः देहसंबन्धेन पुनः पुनः कर्म कर्मणस्तापः तापानुभवेन
कर्मणो विनाशेऽपि तद्वासनाया अनिदृशो पुनरविद्याविषया च
देहसंबन्धद्वारा तापानुभव इत्येवं चक्रवर्त्तपरिवृत्तिरिति ॥ ७ ॥

एवं रूपसंसारस्य निदानं वासनैव तन्निवृत्तिरेव मुक्त्यनिदान-
मिति प्रतिपादयितुं तावद्वासनापि मिथुनीभावमुच्येत्याह । पुंस
इति । पुंसः स्त्रिया सह योऽहं मिथुनीभावस्तं प्रत्येकं तयोर्हृदय-
प्रस्थिताहुः । इमनः तद्वत्ता कर्मवासना बुभेदत्वाद्ग्रन्थिग्रन्थिच्यते
मिथुनीभावं हृदयप्रस्थिकारणमाहुरित्यर्थः कोऽसौ हृदयप्रस्थियै
मिथुनीभावमाहुरस्तत्राह । यतः हृदयप्रस्थिहेतोः गृहादिभिर्विषय-
भूतैरहं ममेत्यविद्यारूपो मोहो जनस्य भवेत् ॥ ८ ॥

अभिज्ञानशङ्करभाष्यटीपिका ।

पुत्राणां तत्त्वापदेशाव्याजेन लोकहिताय सकलशास्त्रसारभूतं
तत्त्वं निरूपयत्स्मिन्प्रधाने तत्रादौ विषयसेवामुमुक्षुणा अवश्यं
वर्जनीयेति भावेनाह । नायमिति । नृलोके देहभाजां शरीरिणा-
मयं देहः क्लेशवन्नादिभोगाय न भवति किन्तु तपश्चरणा-
येति शेषः सांख्ये पुरुषार्थेष्वेकत्वेन विहितत्वात्कर्तव्यं इति
तत्राह । क इति । ये कामा विद्भुजाश्च सूकरादीनामपि सन्ति
को विचकी तत्कामान् कामयन्त इति कामाः विषयास्ताव-
पयानर्हति न कोऽपीति शेषः तर्हि अनेन किम्बधेयमत्राह ।
तप इति । तपोऽर्हं कर्तुमिति शेषः इहमेव प्रयोजनं, नान्यत्
पूर्वतनैः सांप्रितत्वादितीममर्थं हिशब्देन वक्ति येन तपसा
सत्यमन्तः करणं ततः किन्तत्राह । यस्मादिति । यस्माच्छ्रुत्वा-
नन्तः करणादनन्तमन्तत्रयविधुरं सुखं सुष्ठु निर्वाच्यं च ज्ञानात्मक-

उपदिश्याम्यथाचेत्युक्तं तत्र भक्तियोगे प्रवर्त्तयितुं प्रथमं
मनुष्यदेहस्य पुरुषार्थसाधनत्वं विषयमोगानौचित्यञ्चाह । नाय-
मिति । कष्टान् कष्टप्रदान् कामान् योऽपि दर्शनस्पर्शनादीन् नार्हेन
नैवाहन्ति इति कुतः ये विद्भुजाग्रमपि स्मृति कामाहर्षे मनुष्यदेह-
शुक्लदेहयोस्तुल्यत्वापत्तेरिति भावः । तेन गृह्यते देहादिभि-
र्यज्ञ लभ्यते तदेव मनुष्यदेहेन लब्धुं यतनीयं तदेव मनुष्यवश-
चित्तं किं तत्राह । तप इति । तज्ज्ञानाहारवर्जितपमहनादिकं ब्रह्मा-
दीनामपि वर्त्तते इति सूक्ष्माहुष्यर्थमाह । दिव्यमप्राकृतं भगवत्-
सम्बन्धीत्यर्थः हे पुत्र ! मनुष्यस्यैवा कर्त्तव्यमस्तःकर-
णम् ॥ १ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथकवार्त्तिकनसाराधर्षिणी ।

मनुष्यदेहादेवोद्धारोऽधःपातश्च भवतीति तयोः कारणमपि मनुष्यदेहेऽस्तीत्याह । महदिति । विमुक्तैर्विभिन्नभुक्तेः ब्रह्मसौख्यं ह्यनन्तमिति पूर्वोक्तेर्ब्रह्मसौख्यस्य च निविशेषसविशेषब्रह्म-सम्बन्धित्वेन द्विविध्यान्मुक्तिरापि सायुज्यं भक्तिमत्पापद्वन्द्वेति द्विविधा विशदय्याह तस्या महात्माऽपि द्विविधा ब्रह्मापासका भगवदुपासकाश्च तेषां लक्षणं तन्त्रेणैवाह । समाचिन्ताः अमेद-दर्शिनः अकृष्टलिप्ताश्च प्रशान्ताः प्रशमादियुक्ताः भग-वन्निष्ठबुद्धयश्च शमांसांशप्रता बुद्धिरिति भगवदुक्तेः विम-न्यव इत्यादि विशेषणत्रयमुभयत्र तुल्यार्थं साधयः परदोषा-ग्राहणः ॥ २ ॥

उत्तरपामसाधारणं लक्षणं पुनराह । मयि ईशे कृतं सौहृदं प्रीति-रेव अर्थः पुरुषार्थो येषां मत्प्रीतेरन्यद्वस्तु ये पुरुषार्थे न मन्यन्त इत्यर्थः आश्रयान्तरपेक्षस्याप्येव लक्षणत्वं दर्शयतीति आत्माविचरणाः देहभरणां भोजनपानाद्यासक्तानां या वाक्तां जाजिकाः कथा वा ताभिरेव ये दीव्यन्ति तेषु जनेषु जायादियुक्तेषु गृहेषु च विद्यमानेष्वपि न प्रीतियुक्ताः राति-भनं ननु तर्हि किमर्थं तेषु गृहेषु तिष्ठन्तीति तत्राह । यावज्जिरेव धनादिभिरर्थो मत्पादसेवनाद्यात्मिका भक्तिमत्वेत्तावन्त एवैव-दया येषां ते तावदादि पदानां वृत्तावन्तः ॥ ३ ॥

तमां हारात् योतिस्तस्मिन्निष्कृता देहिन एवमधःपातः कथादिति न दर्शयति शोचति च । नूनमिति । विकर्म परदारादि-यद्गणपापम् आपृणोति विकर्मण्येव व्यापृणो भवति यतो विकर्मणः प्राचीनाद्यं क्लेशो देहो जातः तस्यैव पुनः करणं न साधु मन्ये देहः कीदृशः आत्मनो जीवस्य असन्नपि तन्मनो न वर्त्तमानोऽपि । "असङ्गोऽयं पुरुष" इति श्रुतेः ॥ ४ ॥

तर्हि पुण्यं कर्त्तव्यमिति चेन्न तस्यापि संसारेहेतुत्वेन क्लेश-हेतुत्वात् तस्मात् पुण्यपापयोर्निरासकं ज्ञानमेवाध्यसनीयमेवे-त्याह । पराभवः कर्मपारतन्त्र्यं तदेव जीवस्य बन्धः सचाज्ञान-कृतस्तावदेव भवति यावन्न जिज्ञासन् इति "ज्ञानाग्निः सर्व-कर्मणि भस्मसात् कुर्वन्नेऽजुनः, इत्युक्तेः । यावज्ज्ञानं नोद्भवेत् तावत् कर्माणि न नश्यन्ति यावत् क्रियाः पुण्यपापकर्माणि स्युस्तावदिदं मनो हि कर्मात्मकं कर्म स्वभावमेव स्यात् येन कर्मात्मकेन मनसा ॥ ५ ॥

केन प्रकारेण मनः कर्मात्मकं स्यात्तमाह । एवमिति । कर्म प्राचीनमर्वाचीनं वा कर्तुं मनः कर्मभूतं वशं प्रयुङ्क्ते पुनः कर्मनिष्ठं करोति एवमनेन प्रकारेण मनः कर्मात्मकं स्यात् यद्वस्तु यदधीनं स्यात् तच्च तदात्मकमेव भवेदित्यर्थः । जीव-मुक्तकर्मव्याप्यर्थमाह । अविद्येति । आत्मनि जीवे लपधीयमाने युज्यमाने सति उपधिरुपाधिलिङ्गं तदध्या-मानरूपीकयमाण इत्यर्थः किञ्च सर्वकर्मनिर्मूलीकरणी भक्तिरेवेत्याह । प्रीतिरिति ॥ ६ ॥

एवञ्च भक्तिमिभस्य ज्ञानस्य परिपाकदशाद्यमेव नैष्कर्म्यं तत्त्व-परिपाकदशायामित्याह । यदा गुणेषु तदाऽर्थेषु ईशं वाञ्छाम-प्रयया अन्तर्हृत्पां विपश्चित्तज्ञानादिति एवमेव यदानुपपद्य-तीति पाठे गुणानामिन्द्रियाणां तदात्मन एव

चेष्टित्यर्थः तत्र तदा सहसा गतस्मृतिः सन्न तापात् विन्दति मेधुनाहंमगारं प्राप्य स्वतितापानित्यर्थः ॥ ७ ॥

इन्द्रियचेष्टानामात्मीयत्वाभिमाननमज्ज्ञावेऽपि खकुटुम्बसङ्ग-स्ततो यथा मोहस्तथा तद्रहितस्य नेत्याह । पुंस इति । मिथं हृदयग्रन्थि ममेयं खीत्येकोऽयं ग्रन्थिस्तदुपरि ममायं पतिरिति त्रितीयां ग्रन्थिस्तेन पुंसा वैराग्येण त्यक्तमिष्टापि, खीर्ने तै जहा-तीति बन्धस्य गाढत्वमुपलक्षणमेवं पिता पुत्रयोरपि हेयम् । कुटुम्बराहृत्य तु यस्मात्तन्नादिष्वाम्नीयत्वेनाभिमानसज्ज्ञा-वेऽपि मिथो ग्रन्थिभावात् तादृशो बन्ध इति भावः अतो मिथो हृदयग्रन्थिनो हेतोः गृहादिभिरहं गृही मम गृहमित्येवम-मोहो भवति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चमे पुत्रादीन् प्रति मोक्षधर्मोक्तिरूप्य गृहादिष्वो विरक्तोऽ-भूदप्यम इति धर्यते तत्र तावज्जिपयासक्तिर्यन्धेहेतुः भगवत्सम्बन्धि-नप आसक्तिमोक्षहेतुरित्याह । नायमिति । कष्टान् दुःखोदकां कामान् विषयान् दिश्यं परदेवसम्बन्धि तत्प्राप्त्यर्थं यत्नं तपसा सर्वं शुद्धयन्तं पुत्राभ्युत्थं भवेत् यस्मात् भुवाभ्युत्थं सत्त्वात् ब्रह्मसौख्यं ब्रह्मसाम्यं भवेत् ॥ १ ॥

तपोरुच्युत्पादनद्वारा गृहसेवां विमुक्तेर्द्वारं विषयरुच्युत्पाद-नद्वारा योषितां सङ्गिसङ्गं तमसः संसारस्य द्वारम् आहुर्वन्ध-मोक्षविद् इति शेषः महल्लक्षणमाह । महान्त इति साहचै । कृतं सौहृदमेवार्थः प्रयोजनं येषां ते देह विभ्रतीति देहभराः कलत्राप-त्यादयस्तत्परा वार्ता येषां तेषु जनेषु जाया आत्मजाः रातिमिन्ध्रभनं वा तद्वस्तुगृहेषु च न प्रीतियुक्ताः यावदर्थः यावदर्थमेवार्थो येषा-मिति "शाकपार्थिवनादीनामुत्तरपदलोपञ्च" इत्यनेन समाप्तः देहनि-र्वाहो यावता भवेत्तावन्मात्रप्राहिण इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

महत्सेवां मुक्तेर्द्वारं योषितां सङ्गिसङ्गं संसारद्वारं आहुरित्यु-क्तम् । अथात्र पञ्चमिः संसारप्रकारं तदनन्तरं पङ्क्तिर्मुक्तिप्रकारं च प्रपञ्चयति । यद्यदा असत्सङ्गाविना नूनं मिश्रितं प्रमत्तः इन्द्रियप्री-तये आपृणोति व्याप्रियते तदा विकर्मे पापं कुरुते यतो विकर्मणः पूर्वकृतात् अयं असत् हरिसेवानर्हः अत एव क्लेशो देहो जातः तस्यैव विकर्मणः पुनःकरणं न साधु मन्ये ॥ ४ ॥

पराभवो जन्ममरणप्रवाहलक्षणं संसारप्राप्तिः अर्वाधः आत्मा-नाम्परमात्मविवेकस्तस्याज्ञातः आत्मनः यद्विज्ञानेन सर्वं विज्ञानं स्यात्तस्य भगवत्तत्त्वं यावन्न जिज्ञासते तत्र हेतुः यावत्क्रियाः विकर्मव्यापाराः तावत्कर्मात्मकं कर्मस्वभावमेव मनः स्यात् येन कर्मात्मकेन मनसा शरीरैः पुनः पुनर्जायमानैर्वन्धा यद्वा शरीरादिबन्धाः बन्धानानि यस्मिन् सः संसारः स्यात् जन्म-मरणप्रवाहलक्षणः संसार एव स्यात् ॥ ५ ॥

एवमविद्यया आत्मानात्मपरमात्मविवेकेन आत्मनि जीवे उपधीयमाने आच्छाद्यमाने सति मनः उपधीयमानमात्मानं कर्म-वशं प्रयुङ्क्ते पुनः पुनरात्मानं कर्तुं निष्ठं करोति एवं विधम्य वासुदेवे यावत्प्रीतिं तावन्न देहयोगेन मुच्यते संसारान्मुक्तो न भवति ॥ ६ ॥

अविपाश्चिद्विवेकी स्वार्थं मोक्षमार्गे अप्रमत्तः गुणोहां माया-गुणकारितामीहामययामनिष्ठां संसारप्राप्तिकाम ॥ ७ ॥

यदा मनोहृदयग्रन्थिरस्य कर्मानुबद्धो दृढ आश्लषेत ।
 तदा जनः सम्परिवर्ततेऽस्मान्मुक्तः परं यात्यतिहाय हेतुम् ॥ ६ ॥
 हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या वितृष्ण्या द्वन्द्वतितिक्षया च ।
 सर्वत्र जन्तोर्व्यसनावगत्या जिज्ञासया तपसेहानिवृत्त्या ॥ १० ॥
 मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं मदेवसङ्गाद्गुणकीर्तनान्मे ।
 निर्वैरसाम्पोषशमेन पुत्रा ! जिहासया देहगेहात्मबुद्धेः ॥ ११ ॥
 अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया प्राणोन्मियात्माभिजयेन सध्यक् ।
 सच्छ्रद्धया ब्रह्मचर्येण शश्वदसम्प्रमादेन यमेन वाचाम् ॥ १२ ॥
 सर्वत्र मद्भावविचक्षणो ज्ञानेन विज्ञानविराजितेन ।
 योगेन धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो जिह्वं व्यपोहेत्कुलोऽहमारुपम् ॥ १३ ॥
 कर्माशयं हृदयग्रन्थिबन्धमविद्यासादितमप्रमत्तः ।
 अनेन योगेन यथोपदेशं सम्यग्व्यपोह्योपरमेत योगात् ॥ १४ ॥
 पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा मल्लोककामो मदनुग्रहार्थः ।
 इत्थं विमन्युरनुशिष्यादतज्ज्ञानं योजयेत् कर्मसु कर्ममूढान् ।
 कं योजयन्मनुजोऽर्थं लभेत निपातयन्नष्टदशं हि गते ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुंनः, न्मिया सह मिथुनीभावं तयोः स्त्रीपुंसयोः हृदयग्रन्थि
 हृदयग्रन्थिभूतमाहुः अतो हृदयग्रन्थितः अहं मांगीत्यादिमोहो
 गृहादिभिश्च बाह्येर्गृहादयो ममेत्यादिमोहश्च भवति ॥ ८ ॥

भाषाटीका

मगवान् श्रीशुक्रमदेवजी बोले हे पुत्रो ! इस मनुष्य-
 लोक में देहधारियों का जो देह है सो कष्टदायक कर्मों के
 करने को नहीं है जो कि कुत्सिनकर्म सुकरादिक भी करते हैं
 यह मनुष्य देह तो तप करने के योग्य है जिस तप-
 से अन्तःकरण शुद्ध होता है फिर अन्त में सुखकी प्राप्ति
 होती है ॥ १ ॥

महत्पुरुषों का सङ्ग मुक्ति का द्वार है स्त्रियों के सङ्गियों
 का सङ्ग नरक का द्वार है ऐसा शिष्ट जनों का कथन है
 महत्पुरुष वेही हैं जोकि समान बिच बाँध क्रोध रहित
 सब के कार्य के साधने वाले हैं ॥ २ ॥

अथवा जो ईश्वर मेरे मे प्रेमरूप प्रयोजन को जानने
 वाले हैं केवल देह के भरण पोषण वृत्ति वाले स्त्री पुत्र
 धन घर इन्हींमें जिनकी प्रीति नहीं है संसार में देह निर्वाह
 मात्र प्रयोजन करते हैं ॥ ३ ॥

निश्चित है कि मनुष्य प्रमादी होकर इन्द्रियों की प्रीति
 के वास्ते पाप कर्मों में लग्न रहता है तिस बान को मे
 ठीक नहीं मानता हूँ जोकि देहादि असत्यार्थ होकर भी
 प्रशस्तता है ॥ ४ ॥

जब पर्यन्त यह पुरुष आत्मतत्त्व को नहीं जानता है तब
 पर्यन्त आत्मा का अज्ञान रहता है तब ही तक संसार की
 क्रिया रहती है जबतक क्रिया है तबतक इस पुरुष का शरीर
 बन्धनरहता है ॥ ५ ॥

इस प्रकार अज्ञान से आत्मस्वरूप के आच्छादित हो
 जाने से मन इस पुरुष को अपने आधीन करकेता है
 जबतक हम वास्तव में प्रीति नहीं होती है तबतक इसका
 देहयोग नहीं छूटता है ॥ ६ ॥

विवेकी भी होकर जबतक गुणों की प्रवृत्ति के बाँधों
 को नहीं देखता है तबतक स्वार्थ में प्रमादी होने से शीघ्र
 ही अपने स्वरूप के भूषजाने पर अज्ञानी होकर मैथुन सुख के
 हेतु घर में रहकर तहाँ पुःखों को भोगता रहता है ॥ ७ ॥

स्त्री पुरुष का परस्परमे जो प्रेम है सो हृदय की प्रस्थि
 है ऐसा शिष्टजन कहते हैं इसी से गृहस्थेन सुन पुत्र धन
 इन्हींसे पुरुष को अहस्ता ममता रूप मोह होता है ॥ ८ ॥

श्रीधरखामिहृतभाषार्थदीपका ।

कहा तर्हि तस्य निवृत्तिरत आह । अर्थात् जनस्य कर्मभि-
 रनुबद्धो दृढो मनोःकपो हृदयग्रन्थिः शिष्याद्यो भवेत्तदास्माभि-
 थुनीभावनिवर्तते ततो हेतुमहद्गुरुं स्वकथा मुक्तः सम्परं य-
 त्नाति ॥ ६ ॥

हेतुमतिहायेत्युक्तं तदा पञ्चविंशतिसाधनान्याह चतुर्भिः ।
 हंसे मयि गुरौ भक्तिः स्त्री मनुवृत्तिस्तत्परता विगततृष्णता

लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिर्योऽर्थान् समीहेत निकामकामः ।

अन्योऽन्यवैरः सुखलेशहेतोरनन्तदुःखं च न वेदमूढः ॥ १६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

सर्वत्र लोकास्तरेऽपि व्यसनाद्यगत्या दुःखानुसन्धानेन इहानि-
वृत्त्या काम्यकर्मयोगेन ॥ १० ॥

मर्थः कर्मभिः ग्रहमेव देवो येषां तैः सङ्गात् हंपुत्राः । देह-
नह्योरात्मबुद्धेरहमेवेति बुद्धेः ॥ ११ ॥

अध्यात्मयोगेनाध्यात्मशास्त्राध्यासनं सध्वं सध्वगतिं सर्वत्र
सम्बन्धः असंप्रमादेन कर्तव्यस्यापारित्यागेन ॥ १२ ॥

सर्वत्र मज्जावो मज्जायना तत्र विचक्षण्येन निपुणेन विज्ञान-
विराजितेनानुभवपर्यन्तेन ज्ञानेन योगेन समाधिना धृत्युद्यमस-
त्त्वयुक्तो धैर्यप्रयत्नविचक्रेयुक्तः सन्नहङ्काराख्यमुपाधि व्यपारोक्षि-
रस्यत् ॥ १३ ॥

ततः साधनादुपरमेदित्याह । कर्मागयाशरने यस्मिन् योगनो-
पायेन यद्यपि फलं सिद्धं साधनोपरमः सिद्ध एव तथापि
यावद्देहपातं तदध्यासशङ्कावारणायोग्यम् ॥ १४ ॥

किञ्च पुत्रान्पिता शिष्यान्वा गुरुर्नृपश्च प्रजा एवमनुशिष्य-
वेत् मम लोकः-यः कामयते यद्वा मनुप्रद एवाथो यस्य
विमन्युः शिष्यस्त्वाकरणाऽपि कोपशून्यः अतः उक्तास्त्वस्वमविदुषः
श्रेयाश्चक्षया कर्मसु मूढान् अन्यथापदेशे प्रत्यवायमाह । मनुजः
काम्यकर्मसु पुरुषं योजयन् गते संसारकूपे तं पातयति स
मनुजः कर्मणं पुरुषार्थं लभेत न कर्मपीत्यर्थः ॥ १५ ॥

न याजयदित्यतदुपपादयति । लोक इति त्रिभिः । नष्टदृष्टि-
र्ये हेतुः । य इति । निकाममतिशयेन कामो यस्य ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराजभाष्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हृदयप्रग्विशीघ्रियमेव मुक्तिहेतुरित्याह । यदेति । अथ पुरुषस्य
हृदिमो दाख्यंयुक्तः कर्मानुबन्धः कर्म अनुसृत्य बध्यते सम्बन्ध्यते
इति कर्मानुबन्धः कर्मणि क्रियमाणं तत्पृष्ठभागेन प्राप्तमित्यर्थः
यद्वा कर्मानुबन्धते प्राप्यते येन स कर्मानुबन्धः यस्मिन् सति
नाम्नरीयकं कर्म सकर्मानुबन्ध इत्यर्थः एवं भूतो मनोहृदयप्राग्यः
मनीषि यदन्तःकरणं हृदयशब्दस्य हृदयस्थानपरत्वशङ्का-
निवृत्त्यै मन इत्युक्तं तद्वतो प्रग्विर्वासानाकपः यद्वा हृदयप्रग्वि-
नाम्ना वासनायां रुढः मनसा यां हृदयप्रग्विर्वाहा ऋणत
शिथिलो भवत्तदा जनः अस्मात्सम्परिचरतः संसारान्मुक्तः
हेतुं कर्मरूपहेतुमतिहाय पुण्यपापं विधूयेत्यर्थः परं परमपुरुषं
यति ॥ १० ॥

इदानीं हृदयप्रग्विशीघ्रिये साधनाग्राह चतुर्भिः । हंसेऽविद्या-
दाशगन्धरहिते गुरोः । इतोपदेशेन मयि यद्वा मन्त्रे गुरो भक्त्या
गुरुभक्तः प्रथमकारणत्वात् अनुब्रूया संवया तत्परतया शब्दा-
दिषु विगततृष्णाया इन्द्रानां शीतोष्णार्थं तिष्ठितया सर्व-
त्रहामुत्र च जन्मोऽव्यसनावगत्या हृदयस्थानेन जिज्ञासया
हंसापदययोर्जातिशून्यया तपसा हंसा इहानिब्रूया
इहाकाङ्क्षानिब्रूया ॥ १० ॥

मत्कर्माभिमन्त्राधनरूपेण श्रमोचितकर्मभिः भगवत्कथया
चाहमेव देवां येषां ते भागवतास्तेषां सङ्गात् मनुष्यकीर्तनात्
निर्वेरादीनां समाहारश्चन्द्रः निर्वेरादीनां हेतुनाः । इहंगह्यारा-
त्मोयबुद्धेर्जिहासया त्यागच्छया ॥ ११ ॥

अध्यात्मयोगेन प्रकृतिवत्सत्त्वात्मयाध्यानुभवयोगेन विवि-
क्तसंख्या । विशुद्धाहारेण सम्यक् प्राणोन्मिश्रमनसा जयेन
सच्छ्रद्धया सत्पुपायविषयभ्रष्टया ब्रह्मचर्येण संसङ्गविराहित्येन
शब्देन सर्वदासम्प्रमादेन कर्तव्यस्यापारित्यागेन वाचायमेन
नियमेन ॥ १२ ॥

सर्वत्र भूतेषु मज्जाविविचक्षण्येन ब्रह्मात्मकत्वप्रदर्शनेन विज्ञानं
शास्त्रं तेन विराजितेन उद्दीपितेन ज्ञानेन ध्यानात्मकेन योगेन
समाधियोगेन नच धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तो धैर्यप्रयत्नव्यवसायेयुक्तः
सर्वशब्दो व्यवसायपरः उक्तसाधनकलापे तत्साध्ये च व्यव-
सायस्तनः प्रयत्नस्तत्र धैर्यमेवमुक्तेन साधनज्ञानेन कुशलः
सन्नहमाख्यं देहाहङ्काराख्यं लिङ्गं बन्धहेतुं यद्वाहङ्कारगोचर
देहेऽहंशब्दो बन्धयोगा वतनेऽहंबुद्धिः विद्धं देहं व्यपो-
ह्यपनुद्यात् उक्तसाधनकलापोपनिनया भगवत्कथा हृदयप्रग्वि-
शीघ्रित्यापादनद्वारा देहसम्बन्धं व्यपोहेदिति भावः ॥ १३ ॥

तदेवाह । कर्माशयं कर्मवासनाकपं हृदयप्रग्वि-
बन्धं कथम्भूतमविद्ययाहङ्कारादिकपाविद्यया कर्मद्वारा
आसादितं प्रमादरहितः यथापदेशमुपदेशमकारमनातकस्यानु-
ष्ठितेन योगेन सम्बन्ध्यपोह्य योगानुपरमेत् यावत्कर्माशय-
व्यपोऽहं योगोऽनुष्ठेय इत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं संसारेकमेव जं योगमुपविश्य हितोपदेशस्तस्मिन्नेव योगे
लोको नियोज्य इत्याह । पुत्राश्चेति । मनुके मत्सराकप्यं कामय-
मानः मनुप्रदो यस्यायः प्रयोजननयाभिमतः स मनुप्रदार्थः
पिता पुत्रान् गुरुः शिष्यान्पुत्रः प्रजाः विमन्युः शिष्यस्त्वाक-
रयो कोपशून्यः अनज्ज्ञानुक्तयोगमज्ञानात् इत्यमनुशिक्षयेत् ननु
कर्ममूढानादिविपुण्यापुण्यरूपकर्मणा मूढानान् पुनः कर्मसु योज-
येत् ॥ १५ ॥

एतदेवोपादयति । लोक इति त्रिभिः । लोकः कथं श्रेयसि
नष्टदृष्टिस्तस्माधनज्ञानशून्यः तत्र हेतुः यो लोकः निकाममति-
शयेन कामो यस्य तथाभूतः सन्नर्थात् शब्दादिविषयानेव
समीहेतुऽनयोवहायसाधनकर्मयोगेन कुरुते अतः श्रेयसि नष्ट-
दृष्टिरिति भावः अर्थानामनर्थगर्भत्वेन तत्प्रसाधने श्रेयोऽमि-
क्षनामूलमित्याह । अन्याऽन्येति । सुखलेशानां शब्दादीनामर्थहेताः
कर्मणाः अन्याऽन्येति ततः अनन्तदुःखं च न वेदतो मूढः
अर्थात् लोक इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतोषकृतपदरत्नावली ।

सर्वदुःखनिवृत्तौ किकारयामित्यतो हृदयप्रग्विनिनाश एवे-
त्याह । यदेति । कर्मणामनुबन्धः परम्परा यस्य स कर्मानुबन्धः
संसारहेतुं हृदयप्रग्विमतिहाय परं ब्रह्म यामीत्यर्थः ॥ १० ॥

भीमश्चिजयपञ्चजतीर्षकृतपदरत्नावली ।

(१) भक्त्याविसाधयत्सम्पत्त्या सत्यस्यापि बन्धस्य निवृत्तिः
सुघटा गुरुद्वयानेन विचरन्निवृत्तिवदित्याभिप्रेत्य तत्साधनमाह ।
प्राप्तिरिति । हरी मयि गुरौ स्थिते हरी मयीति वा अनुवृत्त्या-
निरन्तरसेवया सर्वत्र योनिषु व्यसनावगत्या विविधकृशोऽस्तीति
ज्ञानपूर्वकविचारण्य जिज्ञासया वेदाचारविचारण्य पञ्चाग्नि-
प्रथस्थित्यादितपसा इहा निवृत्त्या आत्मविहितकर्मव्यातिरिक्त-
कर्मपरित्यागेन तदुक्तम् ।

आत्मनोऽविहितं कर्म वर्जयित्वाभ्यस्तमः ।

कामस्य वा परित्यागो निरीहेत्याहुस्तमाः ॥

इति मत्कर्मभिर्मदाराधनवक्ष्योः मम पादः स्वरूपं येषु ते
मत्पादास्तेषां महतां सङ्गात् मम प्रतिमासेवावक्ष्यसङ्गात्
देवकीनन्दननन्दकुमारस्यादिगुणानामसङ्कीर्तनात् ॥ १० ॥

• भूतबु निर्देहेण साम्यनोपशमेन च देहान्मगेहान्मबुद्धेर्जिहा-
सया हानेच्छया अध्यात्मयोगेन नाडीशोधनाविलक्षणोऽपि प्राप्य-
स्थेन्द्रियाग्रामात्मनो मनसश्चाभिजयेत् वर्णाकरणेन ॥ ११ ॥

सत्या प्रज्ञास्तथा अहंया असंप्रमादेन इतिकर्तव्यताया अविस्मृत्या
वाचाभिनि पुनर्वाङ्मन्यग्रहणं दुःशास्त्राभ्यासनिवृत्त्यर्थं सर्वदा
मीनकरणार्थं वा मज्जाविचक्षण्येन सर्वत्र मम सत्तालक्षणस्यासि
दशनेन येन मुक्तिः स्यात्तद्विज्ञानं तेन विराजितेन तेजितेन
प्रतिजिह्वं विष्णुः सर्वस्मादुत्तम इति यत्तेन ज्ञानेन तदुक्तम् ।

सर्वस्मादुत्तमां विष्णुरिति ज्ञानमुदाहृतम् ।

प्रतिजिह्वं येन मुक्तिस्तद्विज्ञानं विद्वां मतम् ।

इति यद्वा यद्विष्णोरुत्तमव्यक्तानं तदेव प्रतिपूरुषं विशेषविषयं
तद्विज्ञानं तेन विराजितेन विशेषितेन ज्ञानेन अनयोर्विशेषं च
सर्वेषां गुणैर्ज्ञानानि तदुक्तम् ।

ज्ञानं विष्णोरुत्तमत्वे तदेव प्रतिपूरुषम् ।

विशेषेण तु विज्ञानं तच्च जानाति सर्वविद् ।

इति च स्वस्वयोग्यतानुसारेण सर्वेषामपि सर्वज्ञत्वेन तज्ज्ञा-
नमपि विज्ञानं स्यादित्यतो व्यावृत्तलक्षणं वक्तव्यं तन्किमिति
हेतुव्युत्पत्तेरिति शङ्कसाध्यापुषेति एव सर्वज्ञ इत्युच्यते न तु स्वपा-
न्यतानुसारेण विद्वांस्तदुक्तम् ।

ज्ञानिशलक्षणीयं कृतीत्यावंपूष्य सौम्यम् ।

घोरकृच्छेति पुरुषः सर्वज्ञः स उदाहृतः ।

इति सर्वज्ञस्य गुरोः प्रत्यक्षलक्षणान्यपि शास्त्रैर्निरूप्यन्ते

वयस्यवयस्कृत्तौ यस्तु न्यप्रोषपरिमयश्च ।

सप्तपादश्चतुर्हस्तः स वैश्वरूपि पूज्यते ।

इत्यादी न्यप्रोषपरिमयल्लो बाहुद्वयमग्नयमग्नयितः
“वप्रीधमयश्चोऽयामो बाहुन्यप्रोष उच्यते” इतिवचनात् ॥ १२ ॥

योगेन ध्यानेन जिह्वोपस्थेन्द्रियजयो धृतिः वैष्णवसिद्धा-
न्ताद्वचनं वा उज्ज्वलसर्वं स्वदीकृतसर्वगुणः ताभ्यां युक्तः
धृत्वा उज्ज्वलेन उरुकुण्डजम्भना सत्त्वेन ब्रह्मकल्पावधनशानेऽप्य-
म्भानेन युक्त इति वा ब्रह्माख्यमहङ्कारशब्दवाच्यं विद्वां
शरीरं व्यपोहेत् त्यजेत् किञ्चिद्विद्वां कर्माण्याशेरतेऽ

(१) अत्र त्रिभिर्भरतैः श्लोकस्तेन पञ्चदशपर्यन्तं मूलटीकायाः

किपागस्तिभेदस्तस्तीत्यम् ।

स्मिन्निति कर्माद्यर्थं हृदयप्रस्थं मिथुनीभाषणवत्त्वं बध्नातीति
हृदयप्रस्थं बन्धमविधायानेन प्राप्तम् ॥ १३ ॥

अनेनोक्तेन योगेन व्यपोह्य निरस्य पञ्चाद्यांगानुपरमेत
प्रासादात् प्रेक्ष्य इतिवत्पञ्चाद्यांगमुपगम्य कीदृश इत्यर्थः
उक्तमतिदिशति । पुत्रानिति । शिक्षाफलमाह । मदनुग्रहार्थं इति ।
ममानुग्रह एवार्थः प्रयोजनं यस्य स तथा मत्प्रसादवक्ष्यो मोक्षो
यस्येति वा ॥ १४ ॥

विमन्युर्ज्ञानशक्तिः विगतपापो वा निरस्तक्रोधो वा अतज्ज्ञा-
नब्रह्मज्ञानं ननु कर्मकरणाप्रेरणायां गुरुत्वेन पूजादिज्ञानात्
किमिति न योजयेदित्युच्यते इति तत्राह । कं योजयज्जनि । प्रवृत्ति-
कर्मणि प्रेरयन् कर्मार्थं खभते न कर्मणि प्रयुतज्ञानवधुराहित-
स्याधःपातहेतुत्वेन स्वस्यापि नरकपातः स्यादित्यभिप्रेत्याह । निपा-
तयज्जिति ॥ १५ ॥

माभूत्परोपदेशस्तथापि स्वयमेव प्रवर्तमानो जनोऽर्थान् लभ-
तामत्राह । लोक इति । नितराङ्गमकामो विषयमांगेच्छा यस्य स
तथा अत एव भ्येयसि नष्टशालादृष्टः स्वयमुपार्थो विना यो
लोको जनोऽर्थानापादयितुं समीहेन इच्छेत् स जनस्तेषामर्थानां
मध्ये कं पुरुषार्थं लभते न कर्मपाति पूर्वज्ञानवयः न केवलं
पुरुषार्थानवाप्तिरपि तु बहुबुद्ध्यावाप्तिश्च स्यादित्याह । अम्योऽन्येति ।
सुखलोहोहान्तरम्योऽन्यवेरमनस्तदुक्तं च मूढो न वेद ॥ १६ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

हेतुमतिहायेत्युक्तम् । तत्र च प्रीतिरेव कारणमुक्तं सा च तत्र
द्विधा प्रवर्तते खमात्रपुरुषार्थानां स्वरूपा मुमुक्षुणां तु ज्ञान-
कारेति किञ्चन्येच्छुत्वात् प्रीत्याभास एवैषां स्वरूपाः तत्रोभय-
त्रापि गुरुमकरोक्षत इत्याह । हेतु इति चतुष्केण । तत्र पूर्वार्थो
साधनान्याह । विवृण्वथेति पञ्च पद्या ॥ १० ॥

अपरेषामाह । निर्देहेतिहाभ्याम् । अतो विद्वां व्यपोहेदिति
पूर्वैरुत्तरेण पृथग् योज्यम् योगेन धृत्युद्यमसर्वयुक्त इति नृमय-
त्रैव विवृण्वथा तृष्णाविगमनेत्यर्थः । जिज्ञासया शास्त्राङ्गवत्त-
त्त्वविचारेण तपसा भगवत्प्रीत्यानखधर्मैश्च इहा निवृत्त्या
पेदिकपारलौकिककामान्तरनिवर्तनेन ततश्च नित्यं मत्कर्म-
भिर्मन्त्रेणपादसेवनलक्षणीरित्यादिप्रवक्ष्येण कायमनोवागातेन
॥ ११-१२ ॥

अत्र प्रीतिं वीजं विवृण्वथेति । सर्वत्र मज्जावन्ति । योगेन
उपायेन धृत्यादियुक्तः सन् ॥ १३ ॥

अभिनविशार्थं तदेव भन्तिव्य पुनराह । कर्मेति । अनेन पूर्वा-
त्तेन योगेन उपायैकतरेण तेन च न पुनरुद्देशनमात्रस्या-
भ्युत्थितेन अपि तु यथोपदेशं भीमगुर्वाश्वतप्रकाराणां व्यर्थः ।
उपरमेतेति । प्रीतिपुरुषार्थिना अनुसङ्गमात्रेण तद्व्यपार्हकायाः
प्रीतिरेव स्वयं सिद्धः मुमुक्षुणां तद्व्यपार्हतिरिक्तमाभ्यामा-
वात् ॥ १४-१७ ॥

भीमश्चिजयपञ्चजतीर्षकृतसाराण्यदर्शनी ।

कदा तर्हि मुक्तिरतः । यदा मनोरुपां हृदयप्रस्थिरस्य

श्रीमद्भिन्ननाथकवर्तितुसारायं दर्शनी ॥

जनस्य कर्मभिरनुवर्ततेऽपि ज्ञानधैराव्याध्यासेन शिषिषो भवेत्तदा
अस्माग्निधुनीभावाज्जिह्वते ततश्च हेतुमहङ्गुराख्यमुपाधि त्यक्त्वा
मुक्तः सन् परम्पदं याति ॥ ६ ॥

भक्तिमिभ्रानेन जिह्वभङ्गमुक्त्वा ज्ञानमिभ्रया च भक्त्या
पञ्चविंशत्यङ्गया जिह्वभङ्गमाह । अतुर्भिः । तत्रापि शुद्धभक्तानां
केवलमेव भक्त्या पञ्चदशाङ्गया जिह्व भङ्गमाह । प्रथमद्वयाङ्गमाह । हंसे
परमहंसस्वरूपं मयि गुरौ भक्त्येत्यादिभिः अहमाख्यं जिह्व जिह्व-
देह व्यपदेशित्यन्वयः । विनृप्याया निष्कामतया जिह्वास्तथा भक्ते-
र्मजनीयेभ्यस्वरूपं चेति शेषः । तपसा एकादशिकास्ति-
कादिप्रतलक्षणेन विष्णुवैष्णवसंन्यानिबन्धनस्त्रीयभोजनशय-
नादिस्त्रुतोचलक्षणेन च । इहानिहृत्या व्यापारान्तराहि-
त्येन अहमेव देवः प्रभुयंतां तैः सङ्गात् निर्वैरमद्वैतत्वम-
साध्यमन्यस्य सुखदुःखयोः स्वसुखदुःखसाध्यभावना उप-
श्रामः कोपशोकाद्वेगेषां हृद्भैरव्यं तेन देहगोहदिस्त्रात्मी-
यत्वबुद्धेस्त्यागासामर्थ्येऽपि त्यागेच्छया असंप्रमादेन कर्मव्य-
व्यापारित्यागेन मन्त्रावविचक्षण्येन मदीयसत्तादर्शनेन विज्ञान-
विराजितेन विज्ञानजनकेनैत्यर्थः । अनुभवजनकत्वमेव ज्ञानस्य
विराजनामिति भावः योगेनाद्यात्वेन सर्वमुत्साहः व्यपदेशित
निरक्षेपः ॥ १०—१३ ॥

ततश्च जिह्वभङ्गार्थकसाधनानुपरमेदित्याह । कर्मेति ।
यद्यप्येवं योगेन गुरुपदेशमनतक्रम्य यां योग उपायस्तेन
ननु पाण्डित्यवहात् पुस्तकदर्शनमात्रादेव स्वातुप्रक्षितेन
कर्माव्यापारते यस्मिन्ते बन्धं व्यपोह्य निरक्ष्य योगादुपायात्
विरमेदिति जिह्वव्यपोहनार्थमेव विरमेत् ननु तत्पदार्थज्ञानार्थ-
मिच्छार्थः । तदर्थेऽपि भक्तिं कुर्वीतेत्य युक्तम् ।
अहङ्गुतः प्रसङ्गात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

समः सर्वेषु भूतेषु भजति न भजे पराम् ।

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मिन्नवतः ।

इति तत्पदार्थानुभवसिद्धेऽपि भक्तेः सर्वव्याप्याग आत्माराम-
माश्च मुनय इत्यादिप्रमाणाद्व्याख्येय एवेत्यतो भक्तिमिभ्रादुपा-
याद्विरमेदिति केचिदाहुः ॥ १४ ॥

एवं भक्तेर्गुणभावमन्तर्भूतकेवल्यञ्जोक्त्वा भक्तेरुपदेष्टापि
कृतार्थः स्यादित्याह । पुत्रानिति । विमन्युः शिषितस्याकरणेऽपि
कोट्युः कर्मसु न योजयेत् कर्मैव कुरुतेति नोपदिशेत् ।
'योजयेत् सर्वं कर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्' इति तज्ज्ञानोपदेष्ट-
विषयं ननु भक्त्युपदेष्टविषयमिति हेतुः ॥ १५ ॥

एतदेवोपापादयति । जांक इति त्रिभिः । अर्थात् भोग्यपदार्थान्
हृदयानुदृष्ट्या निकाममतिशयेन काम एव यस्य सः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुक्तिप्रकारं प्रपञ्चयति । यदेत्यादिना । यदा मनोहृदयग्रन्थिः
आरुप्येत शिषिषो भवेत् तदा अस्मात् संसारत्वं अबोधजात् हेतु-
मबोधं पूर्वोक्तमतिहाय संश्लिष्यते मुक्तो भवति मुक्तश्च परंपर-
मात्मसाधर्म्यं याति च ॥ १७ ॥

तत्र साधनाभ्यासः । हंसे परमहंसे गुरौ
सपि च ॥ १७ ॥

अहं देवो येषां तेषां सङ्गात् ॥ ११ ॥

सत्यं सत्यं ॥ १२ ॥

सर्वत्र मन्त्राव विचक्षण्येन सुखेन योगेन ध्यानाध्यासेन
धृत्युद्यमसत्त्वयुक्तः धैर्यसाधनेनाद्यमेन साधनाद्व्याप्यात्मात्मपर-
मात्मबोधयुक्तः अहमाख्यं जिह्वं तदुपवाक्षितं संसारं व्यपो-
ह्येत त्यजेत् ॥ १३ ॥

एतदेवाह । कर्माशयमिति । कर्माणि संसारप्रवाध्याशेरते यस्मिन्
तत् ज्ञानेन योगेन साधनयोगेन सत्यग्यपोह्य निरक्ष्य योगात्
युज्यते इति योगः जन्ममरणप्रवाहवधुः संसारस्तस्मात् ॥ १४ ॥

अतिदिशति । इत्थं यथा मया पुत्रादयः शिषिषाः तथा
अन्योऽपि पिता पुत्रान् गुरुः शिष्यान् नृपः नृपः अनुशिष्यान्
अनुशिष्येत् कर्ममूढान्कर्मसु न योजयेत् ननु कर्मसु यस्मान्
योजयेत् स्वर्गं गच्छेत्स्वर्गप्राप्तिमार्गोपदेशतः किं स्यादत्राह । मल्लोक्त-
कामः मदनुग्रह एवायं प्रयोजनं यस्य सः ॥ १५ ॥

कर्मसु न योजयेदिति युक्तं तदेव द्रष्टव्यं । ज्ञयेन ।
निकामकामः अत्यन्तः कामो यस्य सः ॥ १६—१७ ॥

भाषा टीका ।

जब कर्मों से बंधे हुये इस पुरुष के मन की हृदय-
ग्रन्थि छूट जाती है तब इस मिथुन भावसे छूटकर अनर्थ
का कारण अहङ्कार को छोड़कर मुक्तिमार्ग को प्राप्त
होता है ॥ ९ ॥

छूट ने के साधन ये हैं विवेककारक हंससरी के गुरु मे
मगवान् मे भक्ति के होने से अनुवर्तनकरने से विषय
तृष्णा छोड़ने से सुख दुःखों के सहने से सब कार्यों मे
जीव के दुःख देख ने से तत्त्व विचार से काम्य कर्म के
त्याग से ॥ १० ॥

प्रतिदिन हमारे पूजाधिकर्मों से हमारी कथा से हम को
देवता मानने वाले भक्तों के सङ्ग से हमारे गुणों के कीर्तन
से निर्वैरता से समता से चित्तकी शान्ति से देहगुहादि-
क मे जो आत्मबुद्धि तिस के छोड़ने से ॥ ११ ॥

अध्यात्मयोग से एकान्त सेवासे प्राण इन्द्रिय मन इनों
के अच्छीतरह से जीतने से शास्त्र में अच्छी अज्ञासे निरन्तर
ब्रह्मचर्यसे सावधानतासे वचनों के नियमन से ॥ १२ ॥

सर्वत्र हमारे भाव के देखने से अनुभव सहित ज्ञान के
होनेसे समाधिसे धैर्यसहित यत्न के करने से कुशलपुरुष का
अहङ्कारनामक जिह्व देह छूटजाता है ॥ १३ ॥

अविद्या से प्राप्त हुआ जो कर्मोंका स्थान हृदयका ग्रन्थि
अज्ञान तिसको उपदेश के अनुसार इस उपाय से अच्छी-
तरह दूरकरके सब उपायों से निवृत्त होजावे ॥ १४ ॥

मेरे अनुग्रह को चाहने वाला मेरे लोकको चाहने वाला
पुरुष राजा अथवा गुरु अपने पुत्रों को तथा शिष्यों को
कोचरहित होकर जो कि अज्ञानी हैं तिनको इस प्रकार
शिक्षावे जो कर्ममे मोहित हैं तिनको कर्म मे संयुक्त नहीं
करे काम्यकर्मों में उन को लगाने से मनुष्य को क्या अर्थ
लाभ होगा ॥ १५ ॥

कस्तं स्वयं तदभिज्ञो विपश्चिदविद्यायामन्तरे वर्तमानम् ।

वृष्टा पुनस्तं सघृणः कुबुद्धिं प्रयोजयेदुत्पथगं यथान्वधम् ॥ १७ ॥

गुरुर्न स स्यात् स्वजनो न स स्यात्पिता न स स्याज्जननी न सा स्यात् ।

दैवं न तत्स्यान्न पतिश्च स स्यान्न मोक्षयेद्यः समुपेत मृत्युम् ॥ १८ ॥

इवं शरीरं मम दुर्विभाव्यं सत्त्वं हि मे हृदयं यत्र धर्मः ।

पृष्ठे कृतो मे यदधर्म आरादतो हि मामृषभं प्राहुरार्याः ॥ १९ ॥

तस्माद्भवन्तो हृदयेन जाताः सर्वे महीयांसममुं सनाभम् ।

अक्लिष्टबुद्ध्या भरत भजध्वं शुभ्रूषणं तद्गणां प्रजानाम् ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

सब लोक स्वयं अपने कल्याण में लक्ष्मण होगया है जोकि मलान्त कामी होकर विषयो को चाहता है थोड़ेसुक के लिये परस्पर में बैर करता है मूढ होने से अनन्त दुःख को नहीं जानता है ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तमीदृशी कुबुद्धि इहा तत्रैव कस्तं प्रवर्तयेन्न कोऽपि उत्प-
येन गच्छन्तमन्त्रं यथा तेनैव गच्छेति को ज्ञेयात् ॥ १७ ॥

समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं ततो भक्ति-
मार्गोपदेशेन यो न मोक्षयेत्सगुर्वादिर्न भवतीत्यर्थः यद्वा यस्तं
मोक्षयितुं न शक्नुयात्स तस्य गुर्वादिर्न स्यादिति निषेधः
नतश्च पिता न स्यादिति पुत्रोत्पत्तौ यत्नां न कार्य इत्यर्थः
दैवं देवता न स्यादिति पूजा न प्राप्नोत्यर्थः एवमन्यदपि द्रष्ट-
व्यम् ॥ १८ ॥

एवं मोक्षधर्मानुपादिष्य भ्रातृशुभ्रूषणलक्षणं धर्मं स्वर्गादिनि-
वृत्तये तेषां जन्मकथनपूर्वकमाह । ब्राह्मणम् । इदं मनुष्याकारं
शरीरं मम दुर्विभाव्यमवितर्क्यं मदिच्छाविद्यसितम् नत्वेह
प्राकृतो मनुष्य इत्यर्थः मे हृदयं तु सत्त्वं किं तद्वदयं यत्र
धर्मस्तत् शुद्धं सर्वमित्यर्थः कुतः यद्यस्मान्मयाधर्मो दूरादेन
पृष्ठे कृत उत्सारितः अत एवमामृषभं श्रेष्ठं प्राहुः ॥ १९ ॥

भवन्तश्च हृदयेन जातास्तस्मान्मत्सरं हित्वा
महत्तमं सनाभं सोदरं भजध्वम् ननु त्वत्पुत्रत्वात्त्वां वयं
भजेम राजपुत्रत्वात्प्राजाश्च पाशयामेति चेदत आह । तदेव मे
शुभ्रूषणं प्रजानां च पावनं भरतानुवृत्त्यैव सर्वं कृतं स्यादिति
भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका

एवमविद्यायामन्तरे वर्तमानमज्ञानान्तरे वर्तमानं कर्ममार्गं
एव वर्तमानमिति वा तं श्रेयसि नष्टवृद्धिः पुरुषं इहा स्वयं तदभिज्ञः
श्रेयस्तत्प्राधान्याभिज्ञः अत एवविपश्चिद्वेयोपादेयविभागः सुहृ-
क्षेपकः पुनश्च कुबुद्धिं तत्र कर्मणि पुनः प्रयोजयेत् शत्रुभेदकर्मणि

[१६]

प्रयोजयेदित्यर्थः तत्र इहान्तः यथानुत्पथेन गच्छन्तमन्त्रं तेनैव
गच्छेति यो ज्ञेयात् इति ॥ १७ ॥

यस्मिन्मक्तिमार्गोपदेशेन संसारात् मोक्षयेत्तस्य गुरु-
त्वादिकमेव नास्तीत्याह । गुरुति । यः गुर्वादिति तापुषदेहापि
समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं पुनस्तं योगोपदेशेन
संसारात् मोक्षयेत्स गुर्वादिरिव न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

एवं तावन्मोक्षधर्मानुपादिष्य भ्रातृशुभ्रूषणलक्षणं धर्मं
स्वर्गादिनिवृत्तये तेषां जन्मकथनपूर्वकमाह । ब्राह्मणम् । अमेदं
शरीरं दुर्विभाव्यमितरसजातीयत्वेन विभावयितुमशक्यमित्यर्थः
कुतः हि यस्मात् सत्त्वं मे हृदयं इदं सर्वप्रचुरं अमेदं शरीरं
रजस्तमः प्रचुरमिति सजातीयत्वेन दुर्विभाव्यमित्यर्थः किन्तु सत्त्वं
यद्वदयं म इत्यर्थं तत्राह । यत्र सर्वधर्मः अमे कृतः यत्र चाधर्म-
भ्रातृत्वं दूरात् पृष्ठे कृतः भागवतधर्मरोचकं प्रवृत्तिधर्मरोचकं
यत्तत्सर्वमित्यर्थः अतः सर्वप्रचुरं मच्छरीरमतो मामाशौ श्वभं
श्रेष्ठं प्राहुः ॥ १९ ॥

हृदयेन सर्वप्रधानहृदयेनोपवाञ्छिताः तस्मात् मच्छरीरा-
जाताः भवन्तः सर्वे सर्वप्रचुराः अतः सनाभं सोदरं महीवासं
भवतां पूज्यममुं भरतमक्लिष्टबुद्ध्या निष्कपटभावेन भजध्वं
ननु त्वत्पुत्रत्वात्त्वां वयं भजेम राजपुत्रत्वात् प्राजाश्च पाशयाम
इति तत्राह । तदेव मे शुभ्रूषणं प्रजानां च पावनं भरतभजनैव
तदुभयं कृतं स्यादिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तर्ह्यमूढो वेत्तीत्यायातं तदस्तु ततः किं तत्राह । कस्तमिति ।
स्वयं तदभिज्ञः प्रवृत्तिधर्मादनन्तदुःखावासिमभिजानम् । को
विपश्चित्तं ज्ञानी पुरुषः अविद्यायामन्तरे अज्ञाननिमित्तसंसार-
विषये वर्तमानं कुबुद्धिं तं इहा सघृणो दयालुः पुनरपि तं पुरुषं
प्रवृत्तिधर्मे प्रयोजयेत् न प्रयोजयतीत्यर्थः कर्षामिव उत्पथगं मार्गं
विहाय गच्छन्तमन्त्रं यथा कुमारो न योजयति तथेत्यर्थः ॥ १७ ॥

इतोऽपि प्रवृत्तिधर्मस्थोपदेश्यां गुरुत्वादिकमपि न स्यादि-
त्याह । गुरुति । समुपेतमृत्युमज्ञानादवाससंसारं प्रवृत्तिधर्म-
स्थोपदेश्चरि चिन्वेयं गुर्वादिकुदिरपि न कर्तव्येत्याह ।
गुरुति । गुरुति पूज्यं न स्यादित्याद्युक्तम् ॥ १८ ॥

भीमजीवनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अतो गुवादिना हरेः स्वरूपमुपदेष्टव्यमित्याशयवानाह । इदं शरीरमिति । दुर्बिभाव्यं दुर्निरूप्यम् अपरिच्छिन्नत्वाद्भौतिकत्वात् ज्ञानात्मकत्वाच्च कृत इत्यत्राह । सत्त्वमिति । मे सत्त्वं बलं ज्ञान-समाहारलक्षणां वस्तुहृदयं हि यस्मात्तस्मात् ज्ञानपूर्वमनुष्ठित एव धर्मः न त्वन्य इत्याभिप्रेत्याह । यत्रेति । यत्र यस्मिन् ज्ञाना-त्मके हृदये धर्मः स्थितः अनेन ज्ञानपूर्वानुष्ठितो धर्मः नित्य-फलप्रद इत्युक्तं भवति प्रसङ्गादधर्मस्थानमाह । छष्ट इति । मे पृष्ठं भूत्वा अधर्मं आरात्कृतो दूरीकृत इति यद्यस्मात्तस्मा-ज्ज्ञानरूपत्वाद्धर्मादिस्थितिहेतुत्वाच्च श्रुतममाहुः ज्ञानपूर्वकमनुष्ठितं धर्मं हृदये विभर्तानि के आर्याः शब्दतत्त्वायंवेदिन इति ॥ १९ ॥

उक्तार्थमुपसंहरन्नेषां योग्यगुणविशिष्टं हरिमुपदिशति । तस्मा-दिनि । भवन्तः सर्वे मम हृदयेन जाता इति यस्मात्तस्माद्यु-महीयांसं महतां महान्तं भरतं प्रजाभरणारतं सुनाभं सर्वा-धारं हरिमक्लिष्टबुद्ध्या भजध्वं "नाभिरित्यथ नाम स्याद्धरेः सर्वाध्यायं यत्," इति वचनाद्धरेरिदं योगिकं नाम अनेन भरतो येषां पूज्य इति ध्वनयति भवच्छुभ्रवर्णनं भवन्मिष्या मुक्तिः कर्तव्यगता स्यात् ज्येष्ठानुवर्तनशुभ्रवर्णलक्षणेन किमित्याशङ्क्य भवद्भिरनुवर्तिनेन भरतेन यत्प्रजानां भरणं तत्रस्थस्य मम शुभ्रवर्णं भवतीत्याह । शुभ्रवर्णमिति । ज्येष्ठानुवर्त्या राष्ट्रमेदाभावेन भवन्निरपि प्रजाभरणमनुष्ठितमिति । अतो भरतं शुभ्रवर्जमेव-न्निरपि मम शुभ्रवर्णं कृतमिति ज्ञातव्यम् ॥ २० ॥

भीमजीवनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यावहारिकगुणां विपत्त्यागोऽपि परमार्थपधिकानां न होय इत्याह । गुरुन स स्यादिति टीकायां पुत्रोत्पत्तौ यन्मो न कार्य इत्यत्र तेनेति शेषः यन्मो न कुर्यादित्यादिकं तु वक्तव्यं कर्तृपक्षानेनैव विवक्षितत्वात् ॥ १८ ॥

माधेशावतारतया प्रतीतस्य भीष्मपदेवस्यापि विग्रह एव युज्यते । इदं शरीरमिति । इदं मनुष्याकारं मम शरीरं हि निश्चितं दुर्बिभाव्यं दुर्निरूप्यं यत्तत्त्वं तदेव यत्रैव धर्मो भागवतलक्षणाः तत्रैव मे हृदये मनः यद्यस्मात्तद्विपरीतादि-लक्षणां धर्मो मया पृष्ठे कृतः ततः पराङ्मुखोऽहमित्यर्थः अत एव वक्तुरस्य भीष्मपदेवस्य सर्वान्तिमलीलापि व्याजेनान्त-र्भाषनमेव प्राकृतलोकप्रतीत्यनुसारेणैव तु तथा वर्णितम् आत्मा-रामनारीतिर्दर्शितार्था तदुक्तम् । योगिनां साम्प्रदायविधिमनु-शिष्यपन्निति । अतः स्वकलेवरं जिहासुरित्यत्र कलेवरशब्दस्य प्रपञ्च एवार्थः उपासनाशास्त्रे तस्य तथा प्रसिद्धेः ॥ १८ ॥

ननु जायात्मजरातिमत्सु न प्रीतियुक्ता इत्यनेन स्वस-म्बन्धिभक्तिः परित्याजितैव पुनः कथमुपदिश्यते तत्राह । महीयांसमिति । महत्सङ्गं द्वारमाहुर्दित्यादिना तेषां महतां सङ्ग उपदिष्टः तेषां मयि, अथ भवद्भिरनुवर्त्या न एवाह-वद्व्या सुखमेव महत्सङ्गं ॥ १९ ॥

भीमजीवनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तमेतादृशं कुषुडि इष्टा तत्रैव कस्तं प्रवर्तयेत् न कोऽपि उतपथेन गच्छन्तमन्धं कः खलु तेनैव गच्छन्ति वदेत् ॥ १७ ॥

एवं मकरपदंष्टारमभिनय्य तदनुपदेष्टुणां गुरुत्वबन्धुत्वात् भावं तद्वस्तुके तेषां त्यागं चाभिप्रेत्याह । समुपेतः संप्राप्तो मृत्युः संसारो येन तं जनं भक्तिमार्गोपदेशनं यो न मोच-येत् स गुरुर्वादिनं भवेत् न भवति वाचिः शुक्रमिष तं गुरुं त्यजेदेव तस्य प्रणत्यनुवर्त्याद्यभावेऽपि न प्रत्यवायी स्यादिति भावः एवं विभीषणा रावणमिष तं स्वजनं प्रह्लादो हिरण्य-कशिपुमिष तं पितरं भीमरतः कैकेयीमिष तां जननीं खट्वाङ्ग इन्द्रादिमिष तद्वैव याज्ञिकप्राज्ञायां याज्ञिकविप्रमिव तं पतिं त्यजेदेवेत्यर्थः वद्व्या स्यादिति विधीलङ्घा यस्तं मोचयितुं न शक्नुयात् स तस्य गुरुर्वादिनं स्यात् प्रणत्य-नुवर्त्यादिकं न गृह्णीयाद्यादि गृह्णीयात्तर्हि प्रत्यवायी स्यादिति तेन च यदि मोचयितुं न शक्नुयात् तर्हि गुरुर्मन्वि-मन्धं न शिष्यं कुर्यात् स्वजनो भवितुं बन्धूनां न दद्यात् पिता भवितुं पुत्रोत्पत्तौ न यत्नेन जननी भवितुमन्धं गवर्मे न दद्यात् देवं भवितुं पूजां न गृह्णीयात् । पतिर्मन्वि-पाणि न गृह्णीयादिति धर्तितम् ॥ १८ ॥

यस्य भक्तिः कस्तथा स क भगवांस्तथा भक्तिप्राप्त्यर्थं भाग-वतसेवाच्चापेक्षणीयेति क वा स भागवत इति युष्माकमलोऽपि प्रयासो नास्ति यतो गृह एव भगवानहं चः पिता तत्रैव गृह एव भागवतोऽयं वा भ्राता वसंत इत्याह । इदमिति द्वाऽयम् । इदं शरीरमिति इदं मनुष्याकारं शरीरं हि निश्चितं दुर्बिभाव्यं दुर्निरूप्यं यत्तत्त्वं तदेव यत्रैव धर्मो भागवतलक्षणाः तत्रैव मे हृदये मनः यद्यस्मात्तद्विपरीतादि-लक्षणां धर्मो मया पृष्ठे कृतः ततः पराङ्मुखोऽहमित्यर्थः अत एव वक्तुरस्य भीष्मपदेवस्य सर्वान्तिमलीलापि व्याजेनान्त-र्भाषनमेव प्राकृतलोकप्रतीत्यनुसारेणैव तु तथा वर्णितम् आत्मा-रामनारीतिर्दर्शितार्था तदुक्तम् । योगिनां साम्प्रदायविधिमनु-शिष्यपन्निति । अतः स्वकलेवरं जिहासुरित्यत्र कलेवरशब्दस्य प्रपञ्च एवार्थः उपासनाशास्त्रे तस्य तथा प्रसिद्धेः ॥ १८ ॥

हृदयेन उरसा जाताः अत एव पुत्रा औरसा उच्यन्ते इत्यर्थः सनाभं सोदरं भरतं भजध्वं ननु गृहेषु जायात्मजराति-मत्सु न प्रीतियुक्ता इत्यनेन कलत्रपुत्रप्राप्तिश्चासक्ति निश्चि-द्ध्यापि पुनस्तां किमिष्युपदिशसीत्यत आह । महीयांसं मह-त्सङ्गं द्वारमाहुर्विमुक्तारित्यादिना भक्तिहेतुत्वेन महत्संवाया मयैवोक्तत्वात् अक्लिष्टबुद्धेति भ्रातृत्वेन तुल्यै-रस्माभिः कथमयं भजनीय इति व्यवहार दृष्टिर्न कार्येति भावः ननु तत्र परमेश्वरत्वात् पितृत्वाच्च त्वां वयं भजामः भक्ति-हेतुत्वेन नारदादीन् महतः सेवेमहि महाराजपुत्रत्वात् प्रजाध-पालयाम इति चेत्तत्राह । तदेव मे शुभ्रवर्णं प्रजानां च पालनं भरतानुवर्त्यैव सर्वं कृतं स्यादिति मन्मतमिति भावः ॥ २० ॥

भीमजीवनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अथ यः यं जीवं भगवन्प्राप्तिमार्गोपदेशादिना संसारान्मोच-यितुं न शक्नुयात् स तं जीवं शिष्यादिकं न कुर्यादित्याह । यः समुपेतमृत्युं समुपेतः संप्राप्तः मृत्युः संसारो यं यद्यदि संसा-

भूतेषु वीरुद्वय उदुत्तमा ये सरीसृपास्तेषु संबोधनिष्ठाः ।

ततो मनुष्याः प्रमथास्ततोऽपि गन्धर्वसिद्धा विबुधानुगा ये ॥ २१ ॥

देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना दक्षादयो ब्रह्मसुतास्तु तेषाम् ।

भवः परः सोऽथ विरिञ्चवीर्यः स मत्परोऽहं द्विजदेवदेवः ॥ २२ ॥

न ब्राह्मणैस्तुल्ये भूतन्यत्पश्यामि विप्राः ! किमतः परं तु ।

यस्मिन्नृभिः प्रहुतं श्रद्धयाहमश्नामि कामं न तथाग्निहोत्रे ॥ २३ ॥

धृता तनूरुशती म पुराणी येनेह सत्त्वं परमं पवित्रम् ।

शमो दमः सत्यमनुग्रहश्च तपस्तितित्त्वानुभवश्च यत्र ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

राक्ष मोक्षयेत् स गुरुर्न स्यात् शिष्यं न कुर्यात् एवमग्रं अपि बोध्यम् ॥ १८ ॥

अथ भरतानुवृत्तिब्राह्मणभक्तिः सर्वभूतेषु वासुदेवदृष्टिश्च भवतिः कस्येभ्यः दुर्लभं यथासनस्येश्वरस्य ममाश्रयेति पुत्रशि-
ष्यार्थं स्वस्येश्वरस्येश्वरत्वमाह । न तु स्वमाहात्म्यसूचनार्थमिदं-
मिति इदं मम शरीरं तावदुर्विभाष्यं दुर्लभं मम स्वरूपस्य
तु का कथा मे हृदयमन्तःकरणाच्च तर्ह्यं शुद्धं यथार्थं व्यव-
हारनिष्ठमित्यर्थः यत्र धर्मो वसतीति शेषः यद्येन मे मम हृदयेन भवतिः
दुरात्पृष्ठे कृतः जतो मामृषभं श्रेष्ठं प्राहुः ॥ १९ ॥

हृदयेनोक्तं त्वयोनं तस्मादुक्तं त्वया च्छरीराज्जाताः ॥ २० ॥ २१ ॥

भाषाटीका ।

पण्डितः होकर खर्य उस बात को जानने वाला ऐसा
कौन होगा जो कि उसका अविद्या में वर्तमान देख करके
भी दर्यालु होकर उस कुबुद्धिपुरुष उत्पत्तगामी को अन्ध-
की तरह उसी मार्ग में चलावेगा ॥ १७ ॥

इस संसार में जन्म मरण रूप मृत्यु को जो नहीं
सुटासके सो न किसी का गुरु होवे न स्वजन होवे
न पिता होवे न माता होवे न देव होवे न पति होवे उसको
कोई जोग्यता नहीं है ॥ १८ ॥

यह हमारा मनुष्याकार शरीर तर्कना करने के योग्य
नहीं है जिससे शुद्ध सत्त्वमय हमारा हृदय है जिस हृदय
में धर्म है मैने अधर्म को दूरही से पीठ के तरफ कर दिया
है इसी से श्रेष्ठपुरुष मेरे को आश्रय कहने हैं ॥ १९ ॥

हे पुत्रो ! तिस हेतु से आप जोग मेरे हृदय से सब भये
हो तो सब मिलकर तुमारे सहोदर तुम से बड़े इन भरत
को शुद्ध बुद्धि होकर मज्जो तिसी से तुमारा प्रजापवनरूप
धर्म भी होजायगा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इदानीं ब्राह्मणाश्च मेव्या इत्याशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठ-
माह पञ्चमिः । भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहन्तीति वीरुद्वयः स्थावरा

उदुत्तरतिशयेनोत्तमाः नेभ्योऽपि ये सरीसृपाः सर्वेभ्योऽपि जड
मास्ते उदुत्तमा इति सर्वत्रानुपङ्गः तेष्वपि संबोधा निष्ठ
स्थितिर्येषां पञ्चादीनां ते कीटकादिभ्यः तनस्तेष्वपि मनुष्या
ततोऽपि प्रमथा भूतप्रमादयः ततोऽपि गन्धर्वाः ततः सिद्धाः ततोऽपि
विबुधानुगाः किन्नरादयः ॥ २१ ॥

तेभ्योऽसुराः देवा असुरेभ्यः संधिरार्यः देवाश्च मघवत्प्र-
धानाः देवेभ्य इन्द्रः श्रेष्ठ इत्यर्थः ततोऽपि ब्रह्मसुता दक्षादय
तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स भवो विरिञ्चवीर्यो विरिञ्च-
वीर्यं शक्तिः कारणा यस्य स विरिञ्चवीर्यः अतस्तज्जनकरवाङ्मिरि-
ञ्चस्ततः पर इत्यर्थः स विरिञ्चो मत्परः अहं परो यस्य द्विज-
देवा ब्राह्मणा एव देवाः पूज्या यस्य सोऽहम् ॥ २२ ॥

ब्राह्मणैरन्यद्भूतं न तुल्ये समं न पश्यामि अतो ब्राह्मणा
त्परं तु भूतं किं पश्यामि न किञ्चित् विप्रा इति तत्रत्यानं
ब्राह्मणानां सम्बोधनम् समस्येषामावाधिकां कुतस्त्यमित्यर्थः तत्र
हेतुनाह साक्षाद्व्याम । यस्मिन् ब्राह्मणे श्रद्धया प्रकर्वेण हुतमश्रादि
कामं यथेच्छमहमश्रामि ॥ २३ ॥

मे तनूर्मूर्तिर्निदास्या येन ब्राह्मणेनेह लोके धृता यत्र च
ब्राह्मणे सत्त्वादयोऽष्टौ गुणाः सन्ति ततः परं किं पश्यामीत्य-
न्ययः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारवाच्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

इदानीं भागवताश्च संबोधा इति वक्तुं तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठमाह
पञ्चमिः । भूतेषु चेतनाचेतनेषु विरोहन्तीति वीरुद्वयः धातुद्वयः ये
उत्तमाः सरीसृपा जडमास्तेषु संबोधनिष्ठाः बोधेन सहिता
स्थितिर्येषां पञ्चादीनां ते कीटकादिभ्यः उत्तमाः तेषां मनुष्यास्ते
भ्योऽपि प्रमथास्ततो गन्धर्वाः किन्नरादयः ॥ २१ ॥

तेभ्यः असुरास्तेभ्योऽपि मघवत्प्रधाना इन्द्रप्रभृतयो देवाः देवा-
सुरेभ्य इत्यत्र संधिरार्यः तेषोऽपि दक्षादयो ब्रह्मसुताः तेषोऽपि
भवो इन्द्रः परः श्रेष्ठः स भवः विरिञ्चवीर्यः विरिञ्चः ब्रह्मा वर्यः श्रेष्ठो
यस्मात्तथा भवस्य जनको विरिञ्चो भवाच्छ्रेष्ठ इत्यर्थः विरिञ्चवीर्ये
इति पाठे विरिञ्चस्य वीर्यं शक्तिः कारणा यद्विरिञ्चवीर्यः तज्जन-
करवाङ्मिरिञ्चस्ततः पर इत्यर्थः स विरिञ्चः मत्परः अहं परो
यस्य तथाभूतः अहं द्विज- ब्राह्मणश्रेष्ठा एव देवा यस्य तथा-
भूतः उत्कर्षकाष्टाभूता इति शेषः ॥ २२ ॥

श्रीमद्दीराववाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह । नेति । हे विप्रा ! इति तत्रत्याग्राह्यानां सम्बोधनं ब्राह्मणैरभ्यजतं न तुल्ये सममेव न पश्यामि अतो ब्राह्मणोऽयः परमुक्तं भूतं किं पश्यामि न किञ्चित्समस्यैवामावाधिकं कृत इत्यर्थः तत्र हेतुनाह । साज्ज्ञेन यस्मिन् ब्राह्मणाप्रौ भजया प्रकर्षेण हुनमन्नादिकं कामं यथेच्छमहमभ्यामि यथा ब्राह्मणास्तथाभिधेनाभ्यामि तथाग्निहोत्रे नाभ्यामि अग्निहोत्रशब्दः कर्मनामधेयवैदिककर्मोपखण्डकः तत्राग्निहोत्रे नाभ्यामीत्यर्थः ॥ २३ ॥

किं च तन्मूत्रशब्दः शमादिगुणपरः वेदपरो वा पुराणी चिरन्तना मे तन्मूर्तिर्वेदाख्या येन ब्राह्मणेनेह लोके भूता शमादिगुणपरत्वे तु शमोदम इत्यादिस्तरपञ्चः यत्र ब्राह्मणे निरतिशयपवित्रं सत्त्वं प्रतिष्ठितमिति शेषः तथा यत्र ब्राह्मणे शमादयः प्रतिष्ठितास्तत्र शमोऽन्तःकरणनिग्रहः बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः मनूतरादित्यं भूतहितं च सत्यम् अनुग्रहः भूतानुग्रहः तपः मनशानादित्यतिशया इन्द्रसहिष्णुता अनुभवः आत्मपरमात्मयाथास्थानुभवः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

तारतम्यज्ञानमेव मुक्तिसाधनं नास्वादिति भावेन तदाह । भूतेष्विति । भूतेष्वपनेषु प्राणिषु मध्ये वीरुद्रपः स्तम्भेऽप्यो ये सरीसृपा जङ्गमास्त उदुत्तमा उरुहृतमा इति ज्ञेयाः तेषु सरीसृपेषु ये सुबोधनिष्ठाः ज्ञानयुक्तास्ते पश्चादय उत्तमा इति सर्वत्र याञ्चय ॥ २१ ॥

ये दक्षादयोऽब्रह्मकुताः सनकादयश्च तेषां सकाशाद्भिन्द्रः प्रधान इत्यर्थः अथ इन्द्रानन्तरं विरिञ्चवीर्यो विरिञ्चपुत्रो यो भवः स रुद्र उत्तमः स विरिञ्चस्तस्माद्भुवात्परः तस्माद्दहमेव परो नाग्य इत्यत उत्तम मत्पर इति अहमेव परो यस्य स तथा अनेन मुख्यप्राणस्य विरिञ्चसमत्वं सूचयति राजभिर्ब्राह्मणमक्तिर्विशेषतोऽनुष्ठेयेति वेदयितुमाह । अहं द्विजेति । द्विजदेवानां देवः ॥ २२ ॥

चन्द्रादीनामेभ्यर्मन्त्रेण ब्राह्मणतिरस्कारसम्भवेन कुक्षनाशः स्यात्सन्धानुपपन्न इति तेषु भ्रष्टातिशयजननार्यमाह । न ब्राह्मणैरिति । ज्ञानपात्रत्वात्तः विप्रात्परमुत्तमं मम सन्निधानपात्रं किञ्च न किमपीत्यर्थः कुत एतद्वत्ताह । यस्मिन्निति । मम दृष्टिः हेतुर्वा इत्यर्थः नन्वग्न्यादेः सम्भवात्किञ्चिद्विशेषोच्यत इति तत्राह । न तथेति ॥ २३ ॥

अग्न्यादेर्गुणैर्वादिष्टादित्याह । भूतास्तनूरिति । पवित्रं सत्त्वं शमादिगुणा अनुभावो ज्ञानं च यत्र येषु ब्राह्मणेषु सन्ति ते ब्राह्मणा मे पुराणीरुशतीः शुद्धास्तनूर्मेत्स्यादित्युक्त्वा वेदाख्या वा भूता भारयन्तीति येन तस्मात् ब्राह्मणोऽयः परं न किमपीति भावः यद्वा येन ब्राह्मणकुलेनापौरुषेयत्वेन निर्मलाः पुराणीः अनभिनिधनाः मे तनूस्तनवो वेदखण्डा भूता यत्र ब्रह्मकुले सत्त्वादिगुणाः सन्ति तस्मात्परमुत्तमं न किमपीति ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतम्

भूतेष्वित्यादिकमुत्तरादिसंक्षेपः द्विजदेवतानाम्

आदरणीयत्वाच्छ्रेष्ठं विवक्षितं तच्च खोपकारित्वमनमेन तत्र वाह । यस्मिन्निति । तद्वारेव मम दृष्टिः स्यादित्यर्थः ॥ २१—२३ सा च कुतस्तथाह । भूतेति । तद्वारेव कारणात् सत्त्वमिति सत्त्वमन्तःकरणं पवित्रं विशुद्धमनुग्रहोभूतत्वा तपः कर्षः अनुभवः श्रीभगवतः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधर्शिनी

इदानीं ब्राह्मणाश्च सेव्या इत्याशयेन तेषां सर्वेभ्यः श्रेष्ठतमाह चतुर्भिः । अत्रेभ्यु मध्ये विरोहन्तीति विरुधः स्थावरा उत्तमा उच्चैरतिशयेनोत्तमाः तेभ्योऽपि सर्वेन्तीति सरीसृपा जङ्गमाः तेष्वपि सबोधनिष्ठा स्थितिर्येषां ते पश्चादयः विभुभानुगाः किन्नरादयः तेभ्योऽसुरा देवाः असुरेभ्यः सन्निधिरार्यः देवाश्च मघवत्प्रधानाः देवेभ्य इन्द्रः श्रेष्ठ इत्यर्थः । तत इन्द्रादपि ब्रह्मभूता दक्षादयः तेषां मध्ये भवः परः श्रेष्ठः स च विरिञ्चवीर्यः ब्रह्मपुत्रः पुंस्त्वमार्यं तज्जनकत्वात्ततो ब्रह्मा श्रेष्ठ इत्यर्थः । अत्र ब्राह्मणभक्तेः प्रक्रान्तत्वात् ब्राह्मण्येनैवांशेन भवादिप्रिञ्चस्य श्रेष्ठं वेष्णावतया ऐश्वर्येण च भवस्यैव तस्मात् श्रेष्ठमिति हेयम् । स ब्रह्मा मत्परः अहं परो ब्रह्मेति ब्रह्मतोऽप्यहं श्रेष्ठ इत्यर्थः द्विजेषु दीव्यन्तीति द्विजदेवा विप्रा एव देवा ब्रह्म सः मत्तोऽपि पूज्या ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

ब्राह्मणैरभ्यजतं न तुल्ये हे विप्रा ! अतो ब्राह्मणोऽयः परं किं पश्यामि नैव पश्यामीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । यस्मिन्निति साज्ज्ञेन ॥ २३ ॥

मम तन्मूर्तिर्वाख्या येन इह लोके भूता यत्र च ब्राह्मणे सत्त्वादयोऽहो गुणाः सन्ति ततः परं किं पश्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः

द्विजदेवा देवा यस्य सः तथा ॥ २२ ॥

ब्राह्मणैरभ्यजतं न तुल्ये समं न गणयामि अतो ब्राह्मणात् परं श्रेष्ठं तु अभ्यजतं किं पश्यामि न किञ्चित् हे विप्रा ! इति तत्रत्यानां मुनीनां सम्बोधनं यस्मिन् ब्राह्मणः ॥ २३ ॥

येन ब्राह्मणेन मे तन्मूर्तिः वेदरूपा इह लोके भूता यत्र ब्राह्मणे सत्त्वादयो गुणाः सन्ति ततः परं किं पश्यामीत्यनुवक्तुः ॥ २४ ॥

भाषाटीका

सर्व प्राणिमात्र मे इह उत्तम हैं तिनसे चखने वाले उत्तम हैं उनसे भी ज्ञानवाले पशु प्रादि उत्तम हैं तिनसे मनुष्य उत्तम हैं तिनसे भूत प्रेतादि उत्तम हैं तिनसे गन्धर्व उत्तम हैं तिनसे सिद्ध उत्तम हैं तिनसे किन्नर उत्तम हैं ॥ २१ ॥

तिन से असुर उत्तम हैं तिनसे देवता उत्तम हैं देवतों से इन्द्र उत्तम है तिससे ब्रह्माजी के पुत्र इत्यादिक उत्तम हैं उनमें भी महादेवजी उत्तम हैं उन से भी ब्रह्माजी उत्तम हैं महा से मैं बड़ा हूं मेरे भी पूजनीय ब्राह्मण हैं ॥ २२ ॥

मनोऽप्यनन्तात्परतः परस्मात्स्वर्गपिवर्गाधिपतेर्न किञ्चित् ।
 'येषां किमु स्यादितरेण तेषामकिञ्चनानां मयि भक्तिभाजाम् ॥ २५ ॥
 सर्वाणि मद्भिष्यतया भवन्निश्चराणि भूतानि सुता ! ध्रुवाणि ।
 सम्भावितव्यानि पदेपदे वो विविक्तदृग्भिस्तदुद्गार्हणं मे ॥ २६ ॥
 मनोवचोदृक्करोहितस्य साक्षात्कृतं मे परिवर्हणं हि ।
 विना पुमान् येन महाविमोहात्कृतान्तपाशान्न विमोक्तुमीशेत् ॥ २७ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एवमनुशास्यात्मजान्स्वयमनुशिष्टानपि लोकानुशासनार्थं महानुभावः परमसुहृद्भगवानृषभाप-
 देश उपशमशीलानामुपरतकर्मणां महामुनीनां भक्तिज्ञानवैराग्यलक्षाणां पारमहंस्यधर्ममुपाशिक्षामाणः
 स्वतनयशतज्येष्ठं परमभागवतं भगवज्जनपरायणं भरतं धरणिपालनायाभिषिष्य स्वयं भवन एवोर्व-
 रितशरीरमात्रपरिग्रह उन्मत्त इव गगनपरिधानः प्रकीर्णकेश आत्मन्यारोपिताहवनीयो ब्रह्मावर्ता-
 त्रवव्राज ॥ २८ ॥

जडान्धमृगकक्षिरिपिष्ठाघोन्मादकवदवधूतवेषोऽभिभाष्यमाणोऽपि जनानां गृहीतमौनव्रतस्तूष्णीं
 बभूव ॥ २९ ॥

तत्र तत्र पुष्पामाहृत्य पाटखर्वटशिविरत्रजघोषसार्थगिरिवनाश्रमादिष्वनुपयमवनिचरापसदैः
 परिभूयमानो मक्षिकाभिरिव वनगजस्तर्जनताडनावमेहनष्ठीवनप्रावशकृद्रजः प्रक्षेपपूतिवातदुरुक्तैस्तदवि-
 गणायन्नेवासत्संस्थान एतस्मिन्वेहोपलक्षणे सवपदेश उभयानुभवस्वरूपेण स्वमाहिमावस्थानेनासमा-
 रोपितीहंममाभिमानत्वादविखण्डितमनाः पृथिवीमेकचरः परिवभ्राम ॥ ३० ॥

भाषाटीका ।

हे विप्रो ! मैं ब्राह्मणों के साथ दूसरे प्राणियों की तुलना नहीं करता हूँ ।
 इनसे ज्यादा कोई को भी नहीं देखता हूँ जिन ब्राह्मणों के मुखमें
 भक्षा पूर्वक दृष्टियों का दिया जो भक्षादिक तिसकों में यथेष्ट
 भोजन करता हूँ तैसा अग्निहोत्र में नहीं ग्रहण करता हूँ ॥ २३ ॥

जिस ब्राह्मणने हमारी प्राचीन वेदकपी मूर्तियों धारण
 की है तथा परम पवित्र सत्त्व धारण किया है शम दम सत्यदया
 तप तितिक्षा ज्ञान जिसमें स्थित हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

निःस्पृहत्वमाह । मनोऽपि येषां न किञ्चिन्प्रार्थनीयमस्ति तेषा-
 मितरेण राज्यादिना किमु स्यान्न किमपि ॥ २५ ॥

तदेवं ब्राह्मणसम्मानं विधायिदानीं सर्वभूतसम्मानं विधत्ते
 हे सुता ! सर्वाणि जङ्गमानि स्थावराणि च भूतानि मद्भि-
 ष्यतया वो युष्माभिः सम्माननीयानि पदे पदे क्षणेक्षणो
 विचिकां पूता मत्सरदिद्विहता दृष्टिर्धेया तैः तदेवं समाह-
 ण्यम् ॥ २६ ॥

सर्वकर्मणामीश्वरार्पणं विधत्ते । मनोवचोदृशामर्थ्यां च कर-
 णानामीहितस्य व्यापारस्य मे परिवर्हणमाराधनमेव साक्षात्कृतं ।

कलम । येन परिवर्हणेन विना कावशाशास्त्रिमोक्तु न ईच्छेत् समर्थो
 भवेत् ॥ २७ ॥

स्वत एव सुशिक्षितानपि लोकानुशासनार्थमनुशास्य मुनीनां
 पारमहंस्यधर्ममुपाशिक्षयिष्यन्भरतमभिषिष्य ऋषय इत्यपदेशो
 नाम यस्य स भगवान् ब्रह्मावर्ताखण्डशापप्रमाजित्यन्वयः उर्व-
 रितोऽप्यशिष्टः शरीरमात्रपरिग्रहो यस्य ॥ २८ ॥

अभिभाष्यमाणोऽपि जनानां मध्ये जडादिबद्धमेमानस्तीर्णी-
 बभूव अचभूतस्यैव वेषो यस्य ॥ २९ ॥

तत्र तत्र पुष्पादिष्वनुपयं मानं मांसिऽपनिचरापसदैर्नृजनेरन-
 जनादिभिः परिभूयमानोऽपि तदधिगणयन्नेकचर एकार्थः
 पृथिवीं परिवभ्रामित्यन्वयः तत्र पुरं पत्तनं ग्रामा दृष्टदीनाः साकर-
 रानिः खेटः कृषीनतग्रामः वाटः पुष्पादिवाटिका लघ्वेतः पत्त-
 नपानग्रामः शिबिरं सेनाया वासस्थानम् व्रजा गणां स्थानं
 घोषो गोपानां स्थानं साधो यात्रिकजनसङ्घातः आश्रमा ऋषीणां
 तर्जने भयजननं ताडनं प्रहारः अयमेहनमुपरिभूतनां प्रायन
 कृत्कृत्य श्रेष्ठाप्रक्षेपः प्राण्यां शकतो रजसश्च प्रक्षेपः पुनिषातोऽघो-
 नायुः दुरुक्तं शापः एतैः भगवान्ने दृष्टान्तः मक्षिकाभिरिवैति नत्र
 हेतुः अस्ति मिथ्याभूते भूतानि सन्निवेशे देन इत्युपलक्षणात्
 कारो यस्य सदित्यपदेशः यस्य तस्मिन्नभिमानत्वात् येन

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

हेतुना उभयोः सदसतोर्योऽनुभवस्तरूपेण यस्मिन्महामय-
स्थाने तेन अत एवाकण्टितं मनो यस्य स परिव्रजाम ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

नथाच निःस्पृहा च यत्रास्तीत्याह । मत्त इति । परस्माद्-
भावेरपि परतः परस्मात्स्वर्गापवर्गयोरधिपतेर्मत्तोऽपि प्रार्थनीयं
येषां ब्राह्मणानां न किञ्चित्स्ति एवार्माकञ्जनानां नस्ति किञ्चन
प्रार्थनीयं येषां तेषां कञ्जनाः तेषामपि भक्तिं कुर्वताम् इत-
रेणादिकपुरुषार्थेन किमु स्यान्न किमपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं भागवतभक्तिं विधायेदानीं सर्वभूतानां ब्रह्मात्मकत्व-
भावं विधत्ते । सर्वोष्णीति । हे सुताः ! चराणि भूवाणि स्थावराणि
च सर्वाणि भूतानि मन्त्रिष्यतया मन्त्रिगणतया प्रकृतपुरुषेश्व-
राणां परस्परवैखल्ययुक्तमद्भिः भवद्भिः पदे पदे क्षणे
समाननीयानि तद्भूतसम्भावनेमेव ममाहंयां महाराधनम् ॥ २६ ॥

महाराधनमेव निरतिशयफलसाधनमित्याह । मन इति । मनो
यच्चाहशामभ्येषां च करणानाम् ईदितस्य व्यापारस्य साक्षात्कृतं
पदं फले मपरिवर्हणं महाराधनमेव येन मपरिवर्हणं विना
यमात् काङ्क्षाशकृपात् महाविमोहान् विमोक्तुं नेशेत् न
शक्नुयात् महाराधनमेव मुक्तिसाधनं महाराधनं च सर्वभूतानां
ब्रह्मात्मकतया सम्भावनेमेवति भावः ॥ २७ ॥

एवमिति । स्वयमनुशिष्टान् देयोपादेयविभागज्ञानव्याप्त-
नान् लोकानुशासनार्थं लोकस्य विविच्य आपनार्थमेवमनु-
शास्य स महाप्रभावः सर्वभूतसुहृद्गणान् ऋणम इत्यपदेशो
व्यवहारो यस्य सः परमहंसाः ब्रह्माविहस्तेषां धर्मं भक्त्या-
दिरूपमुपशिक्षयिष्यन् मरतं भूमण्डलपालनायाभिषिच्य ब्रह्मा-
वतीन् कन्देशात्प्रव्रज्येत्यन्वयः केषामुपशिक्षयिष्यन्मुनीनां शुभा-
भयमननशीलानां कथम्भूतानामुपरतकर्मणां निवृत्तप्रवृत्त-
सोण्यामुपशमशीलानां बाह्यान्तरनियमनशीलानां कथं-
भूतं मरतं स्वस्य तनयानां पुत्राणां शतज्येष्ठं भगवज्जना
भागवतान्त एव परायणा भजनीया यस्य तमत एव परमभा-
गवतं भागवतभ्रेष्ठं भगवद्भक्तैः भागवतपथेस्तत्त्व एव पूर्णैः स्वयं
कथम्भूतः प्रव्रज्य गृह एव उर्वरितः अवशिष्टः शरीरमात्रपरिग्रहो
यस्य सः परित्यक्तवस्त्रभूषणादिदेहानुबन्ध इत्यर्थः उन्मत्त इवो-
पलब्धितः गगनमाकाश एव परिधानं यस्य सः दिग्गम्बर इत्यर्थः
प्रकीर्णाः विक्षिप्ताः केशा येन सः आत्मन्यारोपितः आहवनीयो
वेदकोऽग्र्येन सः उन्मत्त इवेत्यादिना न शास्त्रातिवृत्तिमुच्यते
किन्तु "जनेनावमतो योगी सिद्धिं च विन्दति" इति न्यायेन योग
वर्जकायमानादिकलकलविशेषा उच्यन्ते ॥ २८ ॥

अभिभाष्यमाणोऽपि जनानां मध्ये जडादिवद्वर्तमानः अवभू-
नवेवः सर्वैः परिभाष्यो वेपं यस्य सः गृहीतं मोनं मत्तं येन
यः तूष्णीं बभूव जडाचारज्य नाभापेत्यर्थः ॥ २९ ॥

तत्र तत्र पुराविष्यनुपदं मार्गं पार्श्वं निचरापसद्वैः तुर्जनैस्त-
जनादिभिः परिभूयमानः मत्ति तत्र तत्र तद्विगणयन्नेव
एकचरः एकाकी सन्पृथिव्य परित्यक्तवस्त्रयः तत्र पुरं
यत्नं प्राप्नो हृद्गृहीतः अन्तरः कृपियलप्रामः
स्वर्गः निपादादिप्रामः यत्नः कृपियलप्रामः शिवायं सेनाया

आवासस्थानं ब्रह्मो गोविदासस्थानं घोषो गोपानामावासस्थानं
सार्थो यात्रिकजनसङ्घातः आभ्रमः ऋषीणामाभ्रमस्थानं तर्ज-
नमयजनकस्यापारः ताडनं प्रहारः मेहेनमुपरिपूषणं मिष्टीवने
आत्कृत्य श्लेष्मप्रक्षेपणं ब्राह्मणां पाषाणानां शकुतो मलस्य र-
सश्च क्षेपः पूतिशतोऽपानवायुः दुरुक्तं शापः एनैः अविगण-
दृष्टान्तः । मत्तिकामिरिष यनगज इति । तत्रैव हेतुः । असत्सं-
स्थानं सततपरिणामिनोऽविद्वद्व्यस्य परिणामरूपे सन्निवे-
देहोपलक्ष्यो देहाकारे सदपदेशे देहात्मभ्रान्तिमतामात्मत्वव्यप-
देशविषये शरीर इत्यर्थ उभयानुभवः स्वात्मपरमात्म्यायात्मा-
नुभवः स्वरूपेण स्वमहिम्नः अवस्थानेन स्वस्य आत्मनो महिमा
स्वभावः तस्मिन्नवस्थानेन उभयानुभवरूप एव ह्यात्मनः
स्वस्वभावत्वेनावस्थितिरित्येवमुक्तं स्वमहिमावस्थानेन हेतुना
देहे तदनुबन्धिनि चानारोपित महंमममिमनो येन तस्य
भावस्तरं तस्माद्देहविलक्षणआत्मयाथाव्यानुभवरूपभावात्-
स्थित्या निरस्तदेहात्माभिमानत्वादित्यर्थः अत एवाकण्टितमनाः
सर्वोत्तमब्रह्मसाक्षात्कारेणैककृपा मतिर्यस्य ॥ ३० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्राह्मणोऽपि विशेषोऽस्तीत्याह । मत्त इति । येषां मत्तोऽपि
न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति तेषामितरेण स्वर्गाद्याशीर्षक्षणेन पुरुषा-
र्थेन किमु स्यान्न किमपीत्यर्थः स्वचोविश्वासाधर्मन्यादित्यादि-
विशेषणं भक्तिमन्तस्त्वयि किमप्यपेक्षणीयमिति प्रकटनाया-
किञ्चनानां भक्तिभाजामिति विशेषणद्वयम् ॥ २५ ॥

इदानीं चराचरभूतानि स्वनिवासहेतुत्वेन सम्भावनीत्याह ।
सर्वोष्णीति । हे सुताः ! भवद्भिः सर्वाणि भूतानि मन्त्रिष्यतया
मम निवासस्थानत्वेन भूवाणि निश्चिन्तानि सम्भावितव्यानी-
त्यन्वयः ननु मम विष्यतया मम विग्रहत्वेन स्वकपत्वेन
सम्भावितव्यानीत्यर्थः किं न स्यादित्याशङ्क्य तस्य तदपूजन-
त्वादित्याह । पदे पदे इति । या पदे पदे अनुक्षणा विवि-
कृष्टाः जीवानां विष्यतया परमेश्वरस्य भेददृष्टिः भेददर्शनं
तनुत तद्वच मे महंयां भवति प्रीतिजनकं नान्यादित्यर्थ इति
यद्वा भेददर्शनमेव नाहंयमपि तु भेदप्रतिपादनमप्युतार्थे इति
तनुक्तम् ।

उपपादयेत्परात्मानं जीवेज्यो यः पदे पदे ।

भेदेनैव न जैतस्मात्प्रियो विष्णोस्तु कश्चन इति ।

"यो हरश्चैव जीवानां भेदवक्ता हरः प्रिय" इति च भजेन
भेददर्शनात्प्रतिपादनस्य फलाधिक्यं भवतीति ध्वनित-
मिति ॥ २६ ॥

भेददर्शनस्य मोक्षसाधनत्वासायमर्थ इति तत्राह । मनोवच
इति । करणैः कर्मभिः यन्मन आदिना जीवपरयोर्भेददर्शना-
दिकं यस्य तस्य साक्षात्कृतं मुख्यतः पूर्णं तस्य तद्वि तदेव
मे परिवर्हणं पूजनं भवति भवदहंयेन किं फलमित्यतोवाह ।
मनोवच इति । मन आदिसाधनेयमभेददर्शनं तस्मात्साक्षात्कृतं
साक्षात्कारफलं भवति येनाहंयेन विना पुमान्महाविमोहकृता-
तपाशादशानखक्षणासंसारद्विमाकुलीशः समर्थो न स्यादित्य-
न्वयः ॥ २७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रज्ञावली ।

● बाधमयोजनमनुशासनं केरसमाप्तमतः परं हृग्या किम-
कार्यथापि हरिकथया भुनयत्यभुविज्ञेन जायतेऽनः सा वक्तव्ये-
व शारीरकप्रज्ञावली मुनिस्तत्परिशेषमुक्तमाहव्य वक्ति । स
एवमनुशास्येति । श्रुत्वापदेश श्रुत्वाभनामा भवन एव सर्व
परित्यज्यते । शेषः उर्वरितशरीरमात्रपरिग्रहः अवाशिष्टशरीर-
मात्रपरिग्रहः गगनमेव परिधानं वस्त्रं यस्य स तथादिगम्बर
इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

गृह्यसंन्यस्तस्य उत्तरस्थितिप्रकारं कथयति । तत्र तत्रेति ।
अपटं वस्त्रोपलब्धस्य कुविन्वाभयः प्रजां गोकुलं घोष आभीरपल्लुं
साधः परिपञ्चनः अवनिवरापसदैः भूमिचरेषु दुर्बुत्तैर्नाशिर-
त्यर्थः निष्ठावनं धृक्कारः पृतिवातोऽधोवायुः तत्तज्जनादिक-
मविगण्यंस्तुत्यापतिप्रसिद्धमपि अकृष्येव स्थितः कुत इति
तत्राह । असदिति । अन्तर्नामगङ्गालां क्लृप्तानां संस्थानं यस्मि-
न्तस्मिन्नेतस्मिन् देहोपलक्षणे अमलस्रतन्त्र इत्यपदेशः शब्दो
यस्य स तथा तस्मिन् जडशब्दादये देहे अभयानुभवस्व-
रूपेण सर्वभयशून्यत्वान्तरूपेण स्वमहिमावस्थानं यस्मिन्तेना-
समवरोपिताहंममामिमानत्वात्कदाहंममामिमानत्वादखिद्युतः अप-
रिच्छिन्न इति यस्मादिति शेषः यद्वा अन्तो ब्रह्माणः
संस्थानं यस्मिन्तथा तस्मिन् तर्हि देहदेहिनोर्मेवापस्या "मेह-
नानास्ति किञ्चन" इति भुतिव्याकोपः स्याद्ब्रह्म । असदिति ।
असद्व्योपदेशो यस्य देहस्य स तथा देहोऽपि ब्रह्म एवेत्यर्थः
"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति भुतिः अस्मिन् अत्रैव तदमेहः सूचयत
इत्याह । समवरोपितेति । समवरोपितः सम्यक् ज्ञातः महम्ममामि-
मानस्तस्य भावः समवरोपितान्मममामिमानत्वं तस्मात् "तद्व्योपदेशं
ब्रह्मस्मि" इति भुतिश्च तर्हि स्वपरिच्छिद्यत्वेन क्षयितव्यमत्राह ।
अक्षयित इति । अक्षयितव्यस्य क्षयितव्यत्वेन ज्ञानात् तत्र
तत्कावच इत्यर्थः एकचर इत्यन्तमादावन्ते स्वाप्येक एव चर-
तीत्यर्थोऽपि गृह्यते इत्यभिप्रायस्योक्तमिति ज्ञायते ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रज्ञावली ।

द्विजदेवके कारणाविशेषमाह । मत्त इति । मत्तोऽपि सका-
शात् ॥ २५ ॥

तदुह तदपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

साक्षात् कृतं पुरनः करणं समपर्णमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एवमिति । भक्तिशिष्टात्र भरतद्वारा ज्ञेया ॥ २८ ॥ २९ ॥

असत् संस्थानमित्यादिकं लोकशिष्टाण्य व्यञ्जनमात्रमिदं
शरीरं मम दुर्बिभाव्यं तत्त्वमित्याद्युक्तेः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रज्ञावली ।

ततो मङ्गलाः भेदास्ते सर्वे एवाधिक्येनाराधनीया इत्याह ।
मत्तः सकाशादेषां न किञ्चित् प्रयोजनं प्रार्थनीयमस्ति अनन्ता
दित्यत एवानन्तैश्वर्यमाधुर्यगुणोऽहमेव प्रभुर्गुणोऽहमेव प्रयोजनत्वेन
वर्त्तते इति भावः । इत्येव ब्रह्मादना भक्तिजनानामहन्तात्पद-
ममतात्पदयोर्महमेव दैत्यत्वात् विद्यते किञ्चनापि येषामित्यर्थः ।
मयि भक्तिः प्रेमा तामेव भजतां प्रानिच्छतां प्राप्नुवतामित्यर्थः ।
अत एव तथा बुभूषामस्ते नित्यमाराधनीया इति भावः । तृती-

योऽपि ब्राह्मणेऽपि सकाशात्कृताः भेदा उक्ताः श्रीकृष्णदेव
यथा "तस्मान्मत्तपरितीक्ष्णक्रियायां निरन्तरः । मत्तपरितीक्ष्णः
पुंसो मयि संन्यस्त कर्मणः । न पश्यामि परं भुनक्तुः सगद-
शेनात्" इति ॥ २५ ॥

स्वर्गावहादिदेवशास्त्रार्थं सर्वभूतसम्माननं विधत्ते । सर्वाणि
भूतानि मज्जिष्णवतया मद्भाषिष्ठानतया हे सुताः ! भूतानि स्थाव-
राणि च भवन्तिः सम्भावितव्यानि ज्ञेयानि विशिक्ता मत्स-
रादिदापरहिता हृदयैर्गताः तैः तदेव हिंसा युष्माभिर्ममाहंश-
मिति पृथग्वाक्यमनो य इत्यस्य न यौगक्त्यम् ॥ २६ ॥

समासेन भक्तेर्लक्ष्यं तां च विना निस्ताराभावं च वदन्तु-
पसंहारं । मना यच्चोदशामन्येषाञ्च करुणानां यथावदीहितस्य
देहोपापारूपं च मे साक्षात् कृतं साक्ष्यमनस्यविधानेन यत्
करणं प्रवृत्तिस्तद्वै मे परिवहणमाराधनमित्यर्थः । येन परिवह-
णं विना ॥ २७ ॥

उपशिक्षमायाः उपशिक्षयिष्वन् उर्वरितोऽशिशुः शरीरमात्र-
परिग्रहो यस्य सः ॥ २८ ॥ २९ ॥

तत्र पुरं पत्तनं ग्रामा हट्टदीनाः आकरः खनिः खेटः कूर्वाव-
ल्लग्रामः खर्वटः गिरितटग्रामः घाटः पुष्पाट्वाटिका शशि-
सेनाया वासस्थानं प्रजां गवां घोषो गोपालां साधो यात्रिक-
जनमङ्गलः आधमा श्रुत्याममवनिचरापसदैः मनुष्याधमः ।
नज्जनं भयजननं ताडनं प्रहारः मेहनमुपरिभूषणं धीधनं
कृत्स्न्य श्रेष्ठमप्रक्षेपः प्रावशकृत्प्रजसां शिखाविडुल्लानां
प्रक्षेपः पृतिवातोऽधोवायुः दुरुक्तं शापस्त्रैः परिभयमानस्तत्
परिभवनगणायन् अमति अनित्यं संस्थानं संनिवेशे देह इत्यु-
पलक्षणाकारो यस्य सवित्यपदेशमात्रं यस्य तस्मिन्परिभमान-
त्वात् इति आगच्छरायाः असत् संस्थानमित्यादिकं लोकशिष्ट-
ाण्य व्यञ्जनामात्रमिदं शरीरं मम दुर्बिभाव्यं तत्त्वमित्याद्युक्ते-
रिति सन्दर्भः ॥ किञ्च श्रीकृष्णमदेवदेहस्य यत्परात्पराद्वैत-
त्वात्कथ्यत्वं न घटते तस्मादेवं व्याख्येयमस्मिन् जगति नभर-
त्वात्सर्वसंस्थानं समष्टत्वेन देहमुपलक्ष्यतीति जगदपि प्राकृतः
स्वदेहर्तास्मात्परिभमानत्वादिति तज्जनादिकृत्जनमनुदाययनां
जगतः स्वदेहत्वेनाभिमाने हस्त हस्त एतादृशमहत्पराध्वोप-
दुष्टं जगदात्मको मदेह इति ज्ञेयं मनः क्षयितव्यं स्यात् अनः
स्वमहिम्नि निम्नमानन्दे यद्व्यस्थानं तेन हेतुना तत्र देहं निरभि-
मानत्वात् कीदृशेन उभयोश्चिच्छक्तिमायाशक्त्याः स्वीयस्युपा-
स्वरूपवाङ्मयां योऽनुभवेत्तेन यत् स्वमहिमावस्थानं तेन ॥ ३० ॥

श्रीमच्छङ्करदेवकृतमिज्जानप्रदीपः ।

येषां मत्तोऽपि किञ्चित् स्वर्गादिरूपमपि प्रार्थनीयं नास्ति
इत्येतां दात्रा तद्वत्तेन वा गत्वादिना किमु स्यात् ॥ २५ ॥

मज्जिष्णवतया मद्भाषिततया मद्भाषिततया भूतानि कार-
णान्यानि "मदेवमेवमेवमम आसीत् सम्पूनाः सौख्येमाः प्रजाः
सदायतनाः सम्पनिष्ठाः" इत्यादिभूतेषां युष्माभिः पदे पदे प्रानिच्छाम
सम्भावितव्यानि सम्माननीयानि तदेव सर्वभूतसम्माननमेव मम
मह्यं पुजनम् ॥ २६ ॥

आत्रादिशिष्टजनमपि आत्रादिभिः सर्वभूतसम्मानं च स्वा-
नुकन्नाय सर्वसाधनकर्म आदिस्वापारकलं च मन्त्राद्यन्त-

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थलविपुलवाहंसगलवदनाद्यवयवविन्यासः प्रकृतिसुन्दरस्वभावहाससु-
मुखो नवनलिनदलायमानशिशिरतारारुणायतनयनरुचिरः सदृशसुभगकपोलकर्णकण्ठनासो विगूढास्मि-
तवदनमहोत्सवेन पुरवनितानां मनसि कुमुमशरासनमुपदधानः परागवलम्बमानकुटिलजटिलकपिशके-
शभूरिभारोऽवधूतमलिननिजशरीरेण ग्रहगृहीत इवावृश्यत ॥ ३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

मिथुर्पादशशि। मन इति। मनोवचोदकमहिमानां करणानां भोत्रादी-
नामीदितस्य व्यापारस्य मे परिबर्हणं ममाराधनं स्वाक्षारकृतं फलं
येन परिबर्हणं काळपाशात् जनो विमोक्तुमारमानं विमोक्षयितुं
नेशेन समर्थो भवेत् ॥ २७ ॥

अथ गार्हस्थ्यस्य कथा जनसङ्ग्रहाय विरक्तोऽभूदित्याह। स एव-
मित्यादिना । स्वयमनुशिष्टानापि लोकानुशासनार्थमेवमनुशास्य
मुनीनां मननशीलानां मुमुक्षूणां भक्तिकान्तवैराग्यलक्षणं पारम-
हंस्यं देहगहादिविस्मृतिपूर्वकभगवत्प्रावणययुक्तः परमहंसस्त-
न्यानुष्ठेयं पारमहंस्यमुपशिष्ययिष्यन् भरतमसिषिच्य शृणुम
इत्यपदेशो नाम यस्य स भगवान् ब्रह्मावत्ताम्रवज्राज उर्वरेतोऽ
वशिष्टः शरीरमात्रं परिग्रहो यस्य स ननु दण्डादि आभ्रमन्त्र-
ग्रापरिग्रहे कांसिप्राय इति चेच्छृणु द्विविधा हि आभ्रमियाः
शोकप्राप्तिकामाः भगवज्ज्ञानभक्तिसम्पन्ना भगवत्प्राप्तिकामाश्च
तत्राद्याः ।

अनलिलोककां त्वपरो गृहमेधोऽवृहद्भूतः ।

लोकाल्लयो बहिष्सासन्नप्रजानां य आश्रमाः ।

इति द्वितीयं रक्तं सूचिताः तेषां लोकप्राप्तिकामानां ललोक-
सिद्धये आश्रमचिन्हधारणमावश्यकमेव ज्ञानभक्तिसम्पन्नानां तुच्छी-
कृतब्रह्मलोकवर्त्मफलानां भगवद्वनुरागिणां धूर्तोर्ध्वपुण्ड्रमुद्रादि-
वैष्णवचिन्हानां परमभागवतानां निर्दिष्टमानिनां दण्डाद्याश्रम-
चिन्हधारणमावश्यकम् ।

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मज्जको वानपेक्षकः ।

सखिज्ञानाश्रमास्त्यक्त्वा चरेद्विभिगोचरः ।

इति चक्षुमायावर्तिन दिक् ॥ २८ ॥

अभिभाष्यमाशोऽपि जनानां मध्ये गृहीतमौनव्रतः जडादि-
वक्षुष्या बभूव ॥ २९ ॥

पुरादिषु अनुपमं प्रतिमार्गम् अवनिचरेष्वपसदैरधर्मैः मक्षि-
कामिर्नगज इव परिभूयमानोऽपि तदधिगणयन् एकलर गफाकी
पृथिवीं परिव्रजामेयन्त्ययः तत्र पुरं पत्तनं ग्रामो दृष्टहीनः
आकरो मगयाद्युत्पत्तिस्थानम् खेटः कर्षकग्रामः याटः पुष्पादि-
वाटिका शिथिरं सेनास्थानम् वज्रो गवां घोषो गोपानां सार्थो
यात्रिकसमूहः आश्रम श्रृण्वाणाम् कथं भूतः एतस्मिन् संसरे
अस्मत्तां यावदाभ्यन्तरचारिणां विरोधानां सम्पक् स्थानं यस्मिन्
सत्कार्यमपदेशो नाम यस्य तस्मिन् देहोपलक्षणो देह अतित्य
उपलक्षणमनित्यतादिदोषघातको यस्य तस्मिन् उभययोः हेयो-
पादेययोः अनुभवो यस्मिन् तेन स्वरूपेण स्वमहिम्नि अवस्था-
नेन असमारोपितः अटं सम्राट् सर्वभूतेषु महं ममाभिमानो
येन स तस्य भावस्तरत्वं तस्मिन् देहोपलक्षणाः ॥ ३० ॥

भाषाटीका

सब देवतों से परमश्रेष्ठ अनन्त में हूँ स्वर्ग मोक्ष का अधि-
पति हूँ तो भी मेरे में भक्ति करने वाले पुरुषों को मेरे से
भी कुछ प्रयोजन की चाहना नहीं है तो उन भक्तियों को
और पेश्वों से क्या प्रयोजन है ॥ २५ ॥

हे पुत्रा! स्थावर जड़म जितने भूतमात्र हैं तिनको आप-
लोग क्षयक्षयमें निर्मल ज्ञानहीन होकर हमारे निवाज
स्थान रूप समुक्तो यही हमारा पूजन है ॥ २६ ॥

मन बचन कर्म की चेष्टा साक्षात् फल हमारा पूजन
ही है कैसा वह पूजन है कि जिसके बिना जीवमात्र महा-
मोह रूप यमपाश से छूटने को समर्थ नहीं होसका है ॥ २७ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले महानुभाव परमसुद्ध शृणुभनामक
भगवान् सब पुत्र स्वयं शिक्षित हैं तो भी लोकों के शिक्षा
के लिये इस प्रकार से उनको शिक्षाकर ज्ञानि स्वभाव वाले
सब कर्मों से निवृत्त जो महानुमिजन निन के भक्ति ज्ञान
वैराग्य रूप परमहंस धर्मकी शिक्षाने की इच्छा से अपने सौ
पुत्रों में बड़े जो भरतजी जो परमभागवत हैं भगवज्जनों में
प्रेमी हैं तिनको पृथिवी के पावन में राज्याभिषेक करके आप
घरही में शरीर मात्र से अन्य सब पदार्थों को छोड़कर पागल से
होकर दिगम्बर होकर केशों को खोलकर गार्हस्थ्य अग्नि की शास्त्र-
विधि से आत्मामें आरोपण करके सर्व संन्यास लेकर ब्रह्मावत
से निकल गये ॥ २८ ॥

जब अन्ध मूक बधिर सरी के पिशाचसरीके अवधूत ने
धारण किये रहे सब मनुष्यों के तिरस्कार करनेपर भी मौन
व्रत धारण करके उदासीन होकर रहगये ॥ २९ ॥

तहाँ तहाँ पुरग्राम खान खेतीके ग्राम पुष्पवाटिका सेनास्थान
गड्यों के स्थान गोपों के स्थान यात्रावालों का समूह पर्वत
आश्रम वन इन सब स्थानों में पुरुषों में अधमलोगोंके तिरस्कार
करनेपर भी जैसे वनकी मालीयों से हस्ति को होषे तैसे
मनुष्यों के तर्जनता उनके ऊपर मृत्तना धूकना पत्थरीवृष्टा धूलका
फेंकना अशोनायू का छंडना इत्यादि को कुछ न गिनकर असत
स्थितिवाले इस देह में सत् मात्र व्यवहार होनेका है जिसमें
स्थूल सूक्ष्म अनुभव से जो अपने स्वरूपमें स्थिति है तिस से महं
ममाभिमानको छोड़नेसे चित्त के क्षोभसे रहित होकर इकोलेही
पृथिवीमें घूमने लगे ॥ ३० ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषाटीका ।

स च तदा ग्रहगृहीत इवावृश्यत तत्र हेतुः पराक् पुरतोऽ
वलम्बमागाश्च ते कुटिलाश्च ते जटिलाश्च कपिशश्च केशास्तेषां भूरि
भागो यस्य सः अवधूतमनाहतमठ एव मलिनं निजशरीरं तेन कप

यर्हि वाव स भ । कमिमं योगस्याद्धा प्रतीपमिवाचक्षास्तत्प्रतिक्रियाकर्मबीभस्तितमिति
व्रतमाजगरमास्थितः शयान एवाश्नाति पिबति खादत्यवमेहति हवति स्म चेष्टमान उच्चरित आदि-

श्लोदेशः ॥ ३२ ॥

तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगन्ध्यवायुस्तं देशं दशयोजनं समन्तात्सुरभिं चकार ॥ ३३ ॥

एवं गोमृगकाकचर्या ब्रजंस्तिष्ठन्नासीनः शयानः काकमृगगोचरितः पिबति खादत्यवमेह-
ति स्म ॥ ३४ ॥

इति नानायोगचर्याचरणो भगवान्कैवल्यपतिर्ऋषभोऽविरतपरममहानन्दानुभव आत्मनि सर्वेषां
भूतानामात्मभूते भगवति वासुदेव आत्मनोऽव्यवधानानन्तरोदरभावेन सिद्धसमस्तार्थपरिपूर्णां योगैश्व-
र्याणि वैहायसमनोजवान्तर्धानपरकायप्रवेशदूरग्रहणादीनि यदृच्छुयोपगतानि नाजमा नृप ! हृदयनाभ्य-
नेन्दत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्याम्
संहितायां वैयासिक्यामृषभदेवानुचरिते

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

● श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

भूतोऽप्येवमदृश्यत । अतिसुकुमाराणि करचरणोरःस्थलानि तथा
विपुला बाह्वयस्त एवावयवास्तेषां विशिष्टो न्यासः सन्निवेशो
यस्य सः तथा प्रकृत्यैव सुन्दरः स्वभावसिद्धो हासस्तेन शोभनं
मुक्तं यस्य तथा नवनलिनदलवदाचरती यं शिशिरनारे ताप-
हारिकर्तनिके अरुणे आयने नयने नाभ्यां रुचिरः तथा सहसा
अन्युनाधिकाः सुभगाश्च कपोलकण्ठकण्ठनासिका यस्य तथा
विगूढस्मितं यद्वदनं तस्य महोत्सवेन विश्रमेण पुराङ्गनानां
मनसि काममुदीपयन् एवंभूतोऽपि तथा दृश्यतेत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

यर्हि यदा लोके जनं योगस्याद्धा प्रतिपक्षमाचक्षात् पश्यन्-
भूय तस्य प्रतिक्रियाकरणं कर्म च निन्दितमित्याचक्षात्कृत-
माजगरं व्रतमास्थितः सन् शयान एवाश्नातिस्मेत्यन्वयः आज-
गरं व्रतं नामैकत्रैव स्थित्वा प्रारब्धकर्मोपभोगः अवमेहति मूत्र-
यति इति पुरीषमुत्सृजति उच्चरिते पुरीषे चेष्टमानो विलु-
ठन् तेनैवादिग्धा आलिप्ता उदंशा देहप्रवेशा यस्य सः ॥ ३२ ॥

वीमत्समिवाशङ्कुयाह । तस्येति । पुरीषस्य सुरभिणा गन्धेन
सौगन्ध्यं यस्य सः वायुः ॥ ३३ ॥

एवं गवादिचर्यायां पानादि करोति स्म तदेवाह । भृजान्नित्या-
दिना । काकमृगगवामिवायद्यपि चरितं वृत्तिर्यस्य ॥ ३४ ॥

नानायोगचर्या आचरतीति तथा लोकयात्रापरिहाराय योगिभिरनं-
धर्तितव्यमिति प्रदर्शनाय तथा कृतवान् वस्तुनस्तु भगवान्यतो-
ऽविरतः परममहानुत्तरोत्तरशतगुणान्वनोक्तो य आनन्दस्तदनु-
भवस्वरूपः किञ्च वासुदेवं आत्मनोऽव्यवधानेनाभेदेन न विद्य-
नेऽन्येषामिवागतरा मध्ये उदरस्य देहोपाधेर्भाक्त्वेन नित्यनिवृत्ता-
पाधिभेदेत्यर्थः स्वन एवसिद्धः समस्तैरर्थैः फलैः परिपूर्णत्वा-
द्योगैश्वर्याणि नाश्रयन्वत् वैहायसं स्वचरत्वम् मनोजवं मनस-

इव देहस्य घेगं दूरग्रहणं दूरदर्शनम् हे नृप ! हृदयेन
मनसा ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीभरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीरायवाचायंकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

अतिसुकुमाराणां करचरणायवयवानां विशिष्टो न्यास
सन्निवेशो यस्य सः तथा प्रकृत्यैव सुन्दरः स्वभावसिद्ध
हासः तेन सुन्दरं मुक्तं यस्य नवनलिनदलवदाचरती शिशिरना
तापहारिकर्तनिके ययोस्ते अरुणे आयने नयने नाभ्यां रुचि-
रस्तथा सहसा अन्युनाधिकाः सुभगाश्च कपोलकण्ठे यस्य
तथाविगूढं स्मितं यद्वदनं तस्य महोत्सवेन विश्रमेण पुराङ्गनानां
मनसि कस्तुमशरासनकाममुपवधानः उदीपयत्येवभूतोऽपि दूर-
परित अवलम्ब्यमानाश्च ते कुटिलाश्च कपिशश्च केशास्तेषां
भूरिभारां यच्च अयमेव वृजनेरिति शेषः अत एव मालिन च
यश्चिज्जरीरं तेन ग्रहयहीत इव पिशाचग्रस्त इवाहृदयनाश-
यित जनैरिति शेषः ॥ ३१ ॥

यर्हि यदा स भगवानुपमः लोके जनं योगस्याद्धा सा
क्षात्प्रतीपं विरोधमाचरन्तमाचक्षात् पश्यन् यभूय तस्य
प्रतिकृष्टं प्रतिक्रियाकरणं च वीमत्समेन निन्दितमित्या-
चक्षात् प्रतिक्रियाकरणस्य लोकावर्थावहवादिता भावः तथा
आजगरं व्रतमेकत्र स्थित्वा प्रारब्धोपभोगरूपं व्रतमाश्रित सन्
शयान एवाश्नाति काहति अशनं भोजनं पानादिचर्यायां व्यावर्तनं महति
मूत्रयति स्म इति पुरीषमुत्सृजति स्म उच्चरितमूत्रमखमुच्चरित-
पुरीषे चेष्टमानो विलुठन् तेनैवादिग्धा आलिप्ता उदंशा देहप्रवेशा

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लोनां मनसि कुसुमशरासनमुपस्थानः पर्यभूतोऽपि पराक परितः
अवलम्बमानाश्च ते कुटिलाश्च जटिलाश्च कपिलाश्च केशास्तेषां
रिमारो यस्य सः अवधूतं तपोयुक्तम् यथेष्टभोजनवस्त्राभ-
रणशय्यसनोन्मर्दनापि सकलसुखवर्जितमित्यर्थः अत एव
मलिनमसंस्कृतमणिष्वत्तु गूढप्रकाशं निजशरीरं तेन ग्रहगृहीतं
हृद्वाहयत ॥ ३१ ॥

स ऋषभो भगवान् यद्दि लोकां जनं योगस्य भद्रा साक्षा-
त्प्रतीपमिवाचक्ष्णाः पश्यन् बभूव तत्तस्य लोकस्य प्रतीकिया-
करणं च बीभर्तिसत्तं गर्हितमित्याचक्ष्णाः तदा आजगरं प्रत-
मास्थितः सन् शयान एवाश्रान्तिं भोजनं करोति पियति च
खादति चक्षादीनां चर्यणां करोति अवमहति मूत्रयति हृदति
पुरीषमुत्सृजति उच्चरिते पुरीषे चेष्टमानो विलुपयन् तेनैवा-
दिग्धा उद्देशाः शरीरावयवा यस्य सः ॥ ३२ ॥

तस्य भगवतः पुरीषस्य सुरभिणा गन्धेन सांगन्ध्यं यस्य
स वायुः समन्तात् दशयाजन्तं तं देशं सुरभीचकार ॥ ३३ ॥

किञ्च गवादिचर्येषां पियति त्वादित्यवमहति स्म काकमिव
मृगगवामिवाव्यदपि चरितं यस्य सः ॥ ३४ ॥

इति एवं नानायोगचर्यां आचरतीति तथा अविरतः अवगडः
परममहान्दानुभवो यस्य सः आत्मनि परमात्मनि वासुदेवे
सर्वावतारभूते आत्मनः अवतारभूतस्य अवयवधानः अव्युच्छिन्नः
न निघने अन्तरे मध्ये उदरः फलाभिसन्धिजक्षणां छिद्रं
यस्य स चक्षुरी सच तेन भावेन ध्यानेन सिद्धः समस्तैरर्थः
फलैः परिपूर्णः योगेश्वर्योऽपि हे नृप ! हृदयेन मनसा ताड्य-
नन्दतु ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ५ ॥

भाषाटीका

भगवान् ! ऋषभदेवजी का वर्णन है अत्यन्त सुकुमार
उनके कर्चण वक्षस्वज अति सुकुमार हैं भुतास्कन्ध गला
वदन अति पुष्ट हैं सुन्दर उनका विन्यास है मुखारविन्द में सुन्दर
हास स्वभावहीन सिद्ध है नूतन कमल हल सरिके शीतलता
वाले लालवर्ण के नयनों में अत्यन्त मनोहर हैं सुन्दर धरोवर
कपोल कर्ण नासिका वाले हैं मन्दहासके गुण होनेसे मुखमें
जो विलक्षण शोभा तिसमें पुराग्रयो के मनमें कन्दर्प को
पैदा करने हैं आगे की तरफ लटकते टेढ़े जटा बन्धे पिङ्गवर्ण
के केशों का भार धारण किये हैं अवधूत का सा मलिन अपने
शरीर में ग्रहों के पकड़े से लोगों को दीगपड़े ॥ ३१ ॥

जब ऋषभ भगवान् ने देखा कि यह सबारी लोग योगका विरोधी
हैं और उसके हटाने का उपाय भी पड़ा मराव है तब अजगर
प्रतको धारणा किया तिसमें एक ठिकाने से तिहा हृदये स्थित
पीते थे और मलमूत्र करने थे उसीसे शरीर भी उनका सब
लिप्त हो गया था ॥ ३२ ॥

उनके शरीर के विष्टोंके सुगन्ध से युक्त जो वायु तिसमें
चारों तरफ दश योजन मात्र देशको सुगन्धित कर दिया ॥ ३३ ॥

इस प्रकार गड मृग काक की चेष्टासे चलने बैठने खड़े होने
सोनेकाफो मृग के तुल्य ही स्थिति पीते मलमूत्र करते थे ॥ ३४ ॥

निरन्तर परम महा आनन्द अनुभव करने वाले कैव-
ल्यके पति भगवान् ऋषभदेवजी ने सब भूतों के आत्म-
भूत सब के आत्मा वासुदेव भगवान् में निरन्तर आत्मा के
भाव होने से सिद्ध सब अर्थों से परिपूर्ण हो जाने से अपने
आपही प्राप्त जो आकाश गगन मनोवेग गगन रूपजाना पर-
काय प्रवेश दूरदर्ष्ट इत्यादि योग के तत्त्वों को साक्षात्
देखकर भी मन में अच्छा नहीं माना ग्रहण नहीं किया ॥ ३५ ॥

इति श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पांचवां अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ।

॥ राजोवाच ॥

न नूनं भगवः ! आत्मारामाणां योगसमीरितज्ञानावभर्जितकर्मबीजानामैश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुमर्हन्ति यदृच्छपोपगतानि ॥ १ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

सत्यमुक्तं किन्त्वह वा एके न मनसोऽह्वा विश्रम्भमनवस्थानस्य शठकिरात इव सङ्गच्छन्ते ॥ २ ॥

॥ तथाचोक्तम् ॥

न कुर्यात्किर्हिचित्सख्यं मनसि ह्यनवस्थिते ।

यद्विश्रम्भाच्चिराच्चीर्णं चस्कन्द तप ऐश्वरम् ॥ ३ ॥

नित्यं वदाति कामस्य छिद्रं तमनु येऽरयः ।

योगिनः कृतमैत्रस्य पत्युर्जायेव पुंश्चली ॥ ४ ॥

कामो मन्युर्मदो लोभः शोकमोहभयादयः ।

कर्मबन्धश्च यन्मूलः स्त्रीकुर्यात्कोऽनु तद्बुधः ॥ ५ ॥

अथैवमखिललोकपालललामोऽपि विलक्ष्यौर्जडवदवधूतवेषभाषाचरितैरविलक्षितभगवत्प्रभावो योगिनां सांपरायविधिमनुशिक्षयन् स्वकलेवरं जिहासुरात्मन्यात्मानमसंव्यवहितमनर्थान्तरभावेनावर्त्तमान उपरतानुवृत्तिरुपरराम ॥ ६ ॥

तस्य ह वा एनं मुक्तलिङ्गस्य भगवत ऋषभस्य योगमायावासनया देहद्वयां जगतीमभिमानाभासेन संक्रममाणः कोङ्कवेङ्ककुटकान्दक्षिणकर्णाटकान्दशान्यदृच्छयोपगतः कुटकाचलोपवन आस्य कृताश्मकनल उन्माद इव मुक्तमूर्धजोऽसंवीत एव विचचार ॥ ७ ॥

अथ समीरवेगविधूतवणुनिकर्षणजातोप्रदावानलस्तदनमालेलिखितः स त्वेन वदाह ॥ ८ ॥

श्रीधरस्मामिकृतभावार्थदीपिका ।

पष्ठे लीलाभिमानस्य नेत्रत्यागक्रममाभिधा ।

प्रवृत्तं देवाः यः पश्यन्नापि न पश्यति ॥ १ ॥

योगेश्वर्याणि नाश्रयन्न्दिगुप्तं तत्र पृच्छति । नेति । भगवः ! हे भगवन् ! योगेन समीरितमुद्दीपितं यज्ज्ञानं तेनावभर्जितानि दग्धानि कर्मबीजानि रागादीनि धैर्येणां यदृच्छया प्राप्तानि योगेश्वर्याणि पुनः क्लेशदानि भवितुं नार्हन्ति अतः किमिति नाश्रयन्न्दिगुप्तं ॥ १ ॥

मङ्गलकृत्य परिहरति । सत्यमिति । एकं युक्तिमन्तोऽनवस्थानस्य अक्षलस्य मनसो विश्वासं न सङ्गच्छन्ते न सत्यं प्राप्तुमर्हन्ति शठः किरातो यथा धूतवेषाणि मृगेषु शठे किराते यथा मृगा इति सत्यमन्ते वा पाठात्तर शठो बध्नकः किरातो

वागिगव्यवर्तनेरि यथा तस्मिन्नाश्रयन्न्दिगुप्तं विश्वासं न यातीत्यर्थः पञ्चकोऽपि दोषो न जनेति न युपदेष्टु नाश्रयन्न्दिगुप्तं भावः ॥ २ ॥

तत्र हेतुः यद्विश्रम्भाद्यस्य मनसो विश्वासश्चिराच्चीर्णं बहुकालसञ्चितं तपश्चस्कन्दं सुखाय ऐश्वर्याय चोपार्जनोपदेशेन यद्वा ईश्वराणां समर्थानामपि संशयिणीति तत्र ॥ ३ ॥

नित्यमिति । कृतविश्वासा यो योगी तदीयं मनः कामस्य तमनु येऽरयस्ते नित्यं वदाति यथा कृतविश्वासास्य पत्युः पुंश्चली इत्यादि शब्दाणां वदति वाचयति तथा नित्यं वदति इति तत्र ॥ ४ ॥

मर्दाङ्गीकारेण परिहरति । सत्यमिति । मनङ्गीकारपञ्चमाह ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदवत्तावली ।
किमिति । एके महात्मानः घटकिराटे नूतनघटे स्थितस्य
जलदेवानवस्थानस्य विस्तरं विश्वासं वा इत्यनेन ।
महेश्वर्यकपोऽपि भगवानृषभो घिराट् ।
नैश्वर्याणि स्वकीयानि व्यापयामास सर्ववित् ।
उत्तमानां ज्ञापनार्थं धर्मतत्त्वस्य केशवः
तेषामिहोर्ध्वमोने हि मनः सक्तिं ब्रजेयदि ॥
ज्ञानम्भो मुक्तिगो ह्रासं विकर्मकरणाङ्गजेत् ।
धर्माधर्मविहीनोऽपि भगवानृषभस्ततः ॥
तेषां धर्मज्ञापनार्थं नाविश्वके परां स्थितिम् ।
देवानां नाशुभादासः शुभातिशयिष्ठोऽस्मिन्निति ।
आधिकारिकजीवानामेवमन्वेषु तद्वृत्तयम् ॥
अवधारिकादिनां तत्र ह्रासोऽपि भवति ध्रुवम् ।
अशुभाभावजोऽहो महाधिकारिणामपि ॥
अशुभे कृते न भवति तारतम्या च सस्मृतः ।
प्रजायाश्च तथा देवा महाधीकारिणः स्मृताः ॥
श्रुत्यशीतिस्तथा सप्त पितरोऽपसरसां शतम् ।
गन्धर्वाणां तथा राक्षां विशदम्यासु जातिषु ॥
अवधारिकादिनां प्रोक्ता अनधिकारिणः परे इति ।

शान्तातरसिद्धं तारपयं ज्ञापयति । मठकिराट् इति
पठित्वा वागुरेति कश्चिद्व्याचक्षते ते प्रेक्षकाणां परिचयसम्प्रदा-
यः इति परिहर्तव्यः इति ॥ २ ॥

त्रैलोक्यविशदार्थं श्लोकसंग्रहेणमुक्तमित्याह । तथाचोक्त-
मिति । यथा मनोविश्वासे तपसाद्विर्लसं मनो भवति तथा
चोक्तमित्यर्थः ऐश्वर्यमीश्वरविषयम् अनेन सौमर्यादीश्वराणामपि
यथा तपः स्कन्धितं तथेति ध्वनयति ॥ ३ ॥

क्षिप्रमवकाशं तमनु कामान्तरम् अरयः क्रोधादयः तेषां
चक्षिद्रं वदातीत्यर्थः कृतमैत्रस्य मनसा सहोति शेषः पुण्यवी
पुरुषमाश्रितगामिनी जाया पश्युरीणामुपपत्तीनां प्रवेश-
मिव ॥ ४ ॥

पात्रे प्राप्ते प्रव्यात्यगच्छा लोभः अनीतदुःखस्मरणमिष-
चित्तविलेपः शोकः वैख्यं विपरीतज्ञानं मोहः पूर्वस्थितास-
ञ्जनं भयं कर्मणा संसारबन्धो यन्मनोमुखं यस्य स तथा
कृत्तु बुधस्तन्मनो ममेष्टमिति स्त्रीकुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अधुना प्रासङ्गिकं मोहं परिकृत्य प्रकृतानुसरति । अयेति ।
विष्णोः कलेवरस्यागो भूत्यागोऽन्यो न विद्यते ।

कलेवरस्यागोऽप्येषां पञ्चत्वं समुद्धारितम् ।

इति यच्चनारस भगवान् स्वकलेवरं स्वार्थीनां पृथिवीं जिहासुः
त्यक्तुमिच्छन्नुपरराम विरतव्यापारी बभूवेत्यन्वयः कलेवरशब्दस्य
प्रतीत एवार्थः किं न स्यादित्याशङ्क्य बन्धमाणां विशेषणानां
प्राकृतपुरुषसम्भवावुक्तपदार्थ उच्यते इति भावेनाह । अखिलेति
अखिललोकापादानां लक्ष्मामश्चुडाश्रयिः अनेनाप्राकृतत्वं कथमव-
गममित्यत उक्तं विजयस्य इति । लोकविपरीतलक्षणाः अस्पृक्षमन-
एवहृक्षमित्यादेः कथं तर्हि तस्य प्रभावो न लक्ष्यत इत्यत उक्तं जड-
वद्वधूनेति । किमतः प्रयोजनमत उक्तं योगिनामिति । साम्परा-
पविधि मोक्षसाधनप्रकारम् उपहितस्यास्य शिक्षा कथं मोक्षा-
पयोगिनी स्यादित्यत उक्तमात्मनीति । आत्मानं स्वस्वरूपमात्मनि

प्रवृत्तिः मनसोऽन्तरमात्रेण निर्वो नास्तीति मनसा असंख्यवाहितं
व्यवधानं दृष्टित्वा श्रीकृष्णोऽनुभवन्नुपररामावृत्तिः निवृत्तविषयः
नुवृत्तिः निवृत्तविषयवत्त्वो वा नित्यमुत्पद्यवत्त्वादिति ॥ ६ ॥

इदानीं हरेर्देहः सविदानन्दत्वेन नदमिन्न इति दर्शयितुं
तस्य सञ्चरणप्रकारं वक्ति । तस्य हवेति । एकद्वयमस्य देह
इमां जगतीं विचरन्त्येवमस्यः मुक्तलिङ्गस्य वराङ्गभर्मादिष्व-
रहितस्य भौतिकशरीराहिनस्य वा योगमाया योगसामर्थ्ये तस्या-
वसानं काष्ठोक्तयोः तस्य स तथा देहस्य जडस्य सञ्चरणं
कथं घटत इत्यत उक्तमभिमानाभासेनेति । अभिमानं ज्ञानप्रकाशेन
चक्रक्रममायाः पुनः पुनः अन्तर्ध्वं कुवायाः ज्ञानात्मकत्वात् गम-
नादिक्रियां कुवायाः अन्तः अनेन देहदेहिनोर्भेदोऽपि सूचित
इति कस्मात् कान् देहादिष्व गमनमित्यत उक्तम् । काकुटक-
णाटकादीनि काकुटकाणां क्रीमिरध्युपपन्नदीमातृकदेशादिक-
णां कणाटकात् सोराणां देहात् स्वेच्छयापगतः तत्र नागपुरप्रामा-
त्पूर्वं उत्तरगङ्गाप्राप्तिस्तस्य निकटं कुटवाचलस्य कुटचपर्व-
तस्य प्राचीनतया विद्यमाने उपवने स्थित आस्यकुनामकचलः
मुखान्तर्गतपापगुणस्य असंख्यतो वखाद्यावरणरहितः उन्मादे
सति पुमान्मया विष्टेन आस्यः ॥ ७ ॥

इदानीं तस्य देहस्याव्याजेन दावाग्निनिविष्टस्य जगत्संहार-
प्रकारमाह । अयेति । समीरवेगेन विधुना अग्न्याऽप्यमाकपिता ये
वेद्यावः वेद्यास्तेषां निकर्षोऽनुपपन्नो जातो यो देवानलोऽवधक्षिण-
या विषमावेक्षितः तस्यैव जगत्संहारः साधनेन सह भगवांस्तदुपवनं
वदाहेत्यन्वयः कश्चित्तु पक्षेऽपि जगदपीति शेषः अत्र प्रतीतमन-
क्रीकृत्याभ्यासोऽनीतरे किं प्रमाद्यमवोच्यते ।

ज्ञानात्मकस्य देहः प्रपन्नस्य महात्मनः ।

तारोनेनैवमन्सा कर्मस्य कुटवाचले ।

दावाग्निनिविष्टस्य तत्रस्थः प्राद्वहजगदिति ।

कालान्तर्भाविनो विद्वद्विद्वान् इदानीमयं कर्तेति कथं युज्यत इति
वेद्य तदेहत्वेनाग्नेरावकाशः तस्य स्थानस्य तस्य योगात् तदुक्तम् ।

एवमग्नेरविष्णोः सनातन इति

न केवलं विश्वव्यापकत्वेन नित्यं किन्तु पञ्चादपि मतं तर्हि
स्वमाहात्म्यं किं न प्रकृत्या तस्यैव जगत्संहारस्य देवशिक्ष-
णार्थत्वेन धर्माणामप्राप्त्या तस्यैव जगत्संहारस्य सङ्कार्थ-
धर्मानद्यापि तत्रगः अनेन जगत्संहारस्य वासुदेवोऽहमित्यजः
सदास्थित इत्यनेन स्वमित्यनेन अहमित्यनेन तिरोभावो नास्तीति
सूचितं निर्वेपेन सर्वज्ञेन जगत्संहारस्य किं प्रयोजनमकारीति
वेद्य असुरजनमोहनार्थः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवाकाशस्यैवमन्साः ।

टीकायां पाक्षिक इति शब्दोऽस्ति अयेति सन्निह्यमान-
दोषोऽपीत्यर्थः अनुवृत्तु इति शब्दोऽस्ति अयेति सन्निह्यमान-
तानपि शिक्षितुमिति भावः अयेति सन्निह्यमान-
यानुकरणात्रमिति हेयम् । शिक्षयामिति शब्द-
व्यञ्जनात् तत्रागोऽयं स्वकलेवरं जगत्संहारमात्मनि निज-
शिरा जीवाद्युदेवे आत्मानं तस्यैव जगत्संहारमात्मनि निज-
शिरा जीवाद्युदेवे आत्मानं तस्यैव जगत्संहारमात्मनि निज-

यस्य क्लिप्तानुचरितमुपाकर्ण्य कोङ्कवेङ्ककुटकानां शिष्य कलावधर्म उत्कृष्यमाणो
भवितव्येन विमोहितः स्वधर्मपथमकुतोभयमपहाय कुपयन् निजमनीषया मन्दः सन्
वर्त्तयिष्यते ॥ ६ ॥

येन हवाव कलौ मनुजापसदा देवमायामोहिताः स्वविचित्रां च नृचारित्रविहीना देवहेलपान्यप-
व्रतानि निजनिजेच्छया गृह्णाना अस्नानानाचमनाशौचकेशोक्त्यादि कलिनाऽधर्मबहुलेनोपहतधियो
ब्रह्मब्राह्मणयज्ञपुरुषलोकत्रिदूषकाः प्रायेण भविष्यन्ति ॥ १० ॥

ते च ह्यर्वाक्तनया निजलोकयात्रयाऽन्धपरम्परयाऽऽश्वस्तमस्य स्वयमेव प्रपतिष्यन्ति ॥ ११ ॥

अयमवतारो रजसोपप्लुतकैवल्योपशिक्षणार्थः तस्यानुगुणान् लोकान् गायन्ति ॥ १२ ॥

अहो भुवः सप्तसमुद्रवत्या द्वीपेषु वर्षेण्वर्षेषु च ।

गायन्ति यत्रत्यजना मुरारेः कर्माणि भद्राण्यवतारानि ॥ १३ ॥

अहो नु वंशो यदासावदातः प्रैयव्रतो यत्र पुमान् पुराणः ।

कृतावतारः पुरुषः स आद्यश्चचारधर्मं यत्र कर्महृत्सु ॥ १४ ॥

को न्वस्य काष्ठामपरोऽनुगच्छेन्मनोरथेनाप्यविस्वा योषी ।

यो योगमायाः स्पृहयत्युदस्ता ह्यसत्तया येन कृतमनुनाः ॥ १५ ॥

इति ह स्म सकलवेदलोकदेवब्राह्मणगवां परमगुरोर्भगवतः श्रीपद्मस्य विशुद्धाचरितमीरितं पुंसां
समस्तदुश्चरिताभिहरणं परममहामङ्गलायनमिदमनुश्रव्योपचितयाऽनुगुणेत्याश्रावयति वाऽप्रहितो
भगवति तस्मिन् वासुदेव एकान्ततो भक्तिरनयोरपि समनुवर्त्तते ॥ १६ ॥

भाषाटीका

राजा परीक्षित जी बोले हे भगवन् ! निश्चित है कि योगसे
उद्दीप्त किये ज्ञान रूप प्राप्ति से जिन के कर्म बीज नष्ट हो-
ग-
ये हैं जैसे आत्माराम योगिजनों को देवयोग से प्राप्त जो
ऐश्वर्य है सो तो क्लेशदायक नहीं होते हैं तब ऋषभदेवजीने
क्यों उनका त्याग किया ॥ १ ॥

ऋषि श्रीशुकदेवजी बोले कि आपका सत्यकथन है तथापि
गृह मन भूत किरात सरीका है उत्तम महारमा लोग इस
का विश्वास नहीं करने हैं ॥ २ ॥

तैसा कहा है अश्वत्थ मनका कभी विश्वास नहीं करना
आहिये जिस के विश्वास करने से चिरकाज से सञ्चित जो
तपस्या सो श्रीमहादेवादिकों का नष्ट होगया है ॥ ३ ॥

जैसे कि दुष्ट स्त्री के विश्वास करने वाले पुरुष के मारने
का कोटी स्त्री जार पुरुषों को अवकाश बताती है तैसे
मन के साथ विश्वास करने वाले योगी को भ्रष्ट करने को
मन भी विषय भोग रूप शत्रुओं को अवकाश देता रहता
है ॥ ४ ॥

जिसमन के हेतु से काम क्रोध मद लोभ शोक मोह
अपादिक कर्म बन्ध इस मनुष्य को होते हैं तिस को
कोन पण्डित विश्वास से ग्रहण करेगा ॥ ५ ॥

इसप्रकार से सब लोकवालों के भूषण रूप भी भगवान्
जड अवधूत सरी के निरुद्ध वेव भाषा चरितों से भगव
त्प्रभाव को क्षिपाकर वेदों का देहत्याग विधि दो दिक्का-
ने के वास्ते शरीर के अन्तः की इच्छा से सदा निरन्तर
प्रमद भावसे परमात्मा से अलग को खगाते हुये देहादि
अभिमान वृत्ति में निमग्न रहते हैं ॥ ६ ॥

इस प्रकार से सकल लोक मान भगवान् ऋषभदेवजी का
शरीर, योगमाया की कल्पना से अभिमान के आभास से इस
पृथिवी में घूमना हुआ कलौ निकट कुटक आदि दक्षिण
कर्णाटक देशों में देवकीयों को आकर कुटकावध पर्वत के
जङ्गल में प्रमत्त के लक्ष्य को भ्रमों को खोजकर नष्टहुआ
मुख में पाषाण की शस्त्रों को खोज रहा ॥ ७ ॥

इस के अनन्तर भाषा के कासे कम्पायमानवालों के
धिसने से उत्पन्नहुआ जो कि नष्टहुआ उस वन को जजाता
हुआ उन के सहित रहते हैं ॥ ८ ॥

श्रीभरखाणि

अवधूतदेवेषु ऋषभदेवोऽपि सत्यमाह ।
यस्य किञ्चाभमातीतमनुचाप्युपाकर्ण्य हृद्-
जिति नाम यस्य स राजा ॥ १६ ॥

भीमदीराधवाचार्य

अथोपायवद्वयं तं निजमनीषया कृत्वा नृपः प्रवृत्तः
तत्र हेतुः कदाचित्काले भवितव्येन निजपाप-
कृतेन ॥ २० ॥

येन प्रवर्तनेन मनुजेष्वपसदा निकृष्टाः निधिनो
यस्मिन् भीमदीराधवाचार्ये तद्विहीना देवाः तान् निजपाप-
कृतेन निजपापकृतादीनां विपुलका मांशकाः ॥ २१ ॥

तत्फलं चाभ्यस्तमः प्राप्स्यन्तीत्याह । तेषां कनया
अथैवमुक्त्या निजलोकायात्रया स्वर्गमाप्नुयान् । आभ्यस्ताः
कृतविभ्रासाः ॥ २१ ॥

ननु तद्यन्त्रकांरी किमर्थोऽयमुपायः । अयमिति ।
रजोव्याप्तानां जनानां मोक्षमार्गोपायः । केवल्योप-
शिक्षणस्यानुकूपात् ॥ २२ ॥

अथि अधिकं पुण्यं यस्मिन् । अथि अधिकं पुण्य-
तारयुकानि कर्माणि ॥ २३ ॥

प्रियव्रतस्य वंशः अवदातः । अथि अधिकं पुण्य-
मोक्षस्तस्य हेतुः धर्मं चकार ॥ २४ ॥

अपरः को नु योगी अस्य । अथि अधिकं पुण्य-
योगी येन श्रुतमेवासाधयामास । अथि अधिकं पुण्य-
सिद्धिर्वाञ्छति कथम्भूताः कृतः । अथि अधिकं पुण्य-
च करोतीत्यर्थः । अथि अधिकं पुण्य-
मुपता अपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

विशुद्धाचरितं यदीरितं । अथि अधिकं पुण्य-
हरतीति तथा परममहामहत्कृतम् । अथि अधिकं पुण्य-
जनयोरपि भोतृभावयिजोरपि । अथि अधिकं पुण्य-
तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

भीमदीराधवाचार्य

तस्य श्रुतमस्याधमातीतं । अथि अधिकं पुण्य-
नुचरितं कृतकाचलोपदेशः । अथि अधिकं पुण्य-
स राजा विमोहितः । अथि अधिकं पुण्य-
शास्त्रीयत्वमजानन् । अथि अधिकं पुण्य-
नास्ति कुतोऽपि मयि यस्मात् । अथि अधिकं पुण्य-
मुपशिक्षयमाणं । अथि अधिकं पुण्य-
मनुपधर्मं प्रति मनुजाभिजयः । अथि अधिकं पुण्य-
श्रुतेन सम्पत्तिरिति कथम्भूताः कृतः । अथि अधिकं पुण्य-
भोक्तृ कदाचधर्मं उक्तं । अथि अधिकं पुण्य-
पूर्वसंज्ञितपापमूलकेन । अथि अधिकं पुण्य-
प्राप्ते सतीत्यर्थः । अथि अधिकं पुण्य-
स्वादाहर्ते प्रवर्तते । अथि अधिकं पुण्य-

मनुजेष्वपसदाः । अथि अधिकं पुण्य-
हिता । येनाहर्तेनोपदेशः । अथि अधिकं पुण्य-
अथि अधिकं पुण्य-
अथि अधिकं पुण्य-

शुद्धिः चारित्र्यं संजोवासवादिदेवावकाशायकन्यादीनि कुत्र-
तावि निजेष्वपसदाः कुर्वन्त्याः । अथि अधिकं पुण्य-
समिभूता भव्यो विवेका येन ते प्रजादिविदूषकाः प्रायशो
मविष्यन्ति अस्माकं स्नामावाः आचमनामात्रः । अथि अधिकं पुण्य-
केवल्यजनं केचोत्पादनं । अथि अधिकं पुण्य-
लोका भागवताः ॥ २० ॥

तत्फलं चाभ्यस्तमः प्राप्स्यन्तीत्याह । ते चेति । अर्थाकनयाऽव-
दमुक्त्याऽत एवाभ्यपरम्परया निर्मुक्त्या स्मृत्या चाराध्यामपि वेद-
मृत्वेनेव प्रामादयादिति भावः । ते निजपात्रया कोष्ठाकृतप्र-
वृत्त्या निजलोकायात्रयेति पाठेऽप्ययमेवार्थः । लोकाद्यो देहपरः
तथैवाहर्तस्मृत्येवाभ्यस्ताः । तनुकेऽप्यधर्मेषु कृतविभ्रासाः
अथि अधिकं पुण्य-
नरकविशेषे स्वयमेव स्नात्वेन रिपुणा प्रपत्ति-
यन्ति पतन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु तर्हि भगवतर्वशेन किमर्थमेव मनुजिनं तन्नाह । अय-
मिति । रजसा उपप्लुतानां व्याप्तानां रजःप्रचुराणां केवल्यस्य
मोक्षमार्गस्य योगचार्यभेदस्य शिक्षणार्थोऽयमवतारस्तद-
र्थमेव कृतमिति भावः ॥ २२ ॥

आर्यमप्रभावप्रतिपादकाद् स्त्रोकादुदाहरन्ति पठन्ति आर्या
इति शेषः क त इत्यत्राह । अहो इति । सप्त समुद्राः अस्यां सन्तीति
सप्तसमुद्रवती तस्या भुवः द्वीपेषु मध्ये य उक्तो जम्बूद्वीपः
तस्यापि वर्षेषु नवसु मध्ये एतज्जार्तं वर्षमथि अधिकं पुण्यं
यथाभूतम् । अहो इत्याद्यर्थे कृतः यत्रत्याः भारतवर्षस्या जनाः
मुरारेभ्यः भवतः श्रुतमावतारयुकानि कर्माणि भद्राणि भयः
साधनानि मायन्ति ॥ २३ ॥

अहो प्रियव्रतः प्रियव्रतसम्बन्धी वंशः यद्यथा विशुद्धः विशुद्ध-
विपुलकीर्तिसम्पन्नः यत्र वंशे प्रियव्रते वंशे पुराणः पुरुषो
भगवानृषभकृपेण कृतावतारः बभूव सत्पात्रीत्यर्थं भावः । पुरुषः
यतोऽकर्महेतुकं न विद्यते कर्म साधनं तपो यस्य तदकर्म मोक्षः
तस्य हेतुं धर्मं चकार ॥ २४ ॥

अस्य श्रुतमस्य काष्ठां निर्घां दिशं वाऽपरो योगी मनोरथे-
नपि तत्त्वानुष्ठानेन कोऽनुगच्छेदनुवर्त्तते न कोऽपीत्यर्थः । कुतो
यो योगी येन श्रुतमेवा योगमाया मनोज्ञवाद्यः कृतप्रयत्नः सेवितुं
उद्यता अप्यसत्तया हेयतयानाहतास्ताः स्पृहयति हि ॥ २५ ॥

श्रुतमचरितभ्रष्टादिफलमाह । इतीत्यर्थे भूतं हस्मेति प्रसि-
द्धाध्ययानार्थं निपानो सकललोकादीनां परमगुरोर्लोकाध्य-
प्राह्मणानां हिनोपदेष्टृत्वाद्गुरुः । अथि अधिकं पुण्य-
गन्धामपि पुण्योपदेष्टृत्वाद्गुरुः । अथि अधिकं पुण्य-
रितं यदीरितं कथितं समस्तशुद्धितममिनो हरतीति तथा
परममहत्त्वानामथनमाभ्यमिदमन्याकमातुचितया । प्रवृत्त्यानया
भद्रयाऽनुसन्धनं सर्वदा यः पुमाननुष्ठानाभ्यासयत्पुनःमरति
अनयोः भोतृभावयिजोः भगवति यादृशेन एकाग्रतः एकाग्र-
अभ्यभिचरिता भक्तिः समनुवर्त्तते भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

भीमदीराधवाचार्य

किमनेन तदभूदिति तन्नाह । यस्येति । जनानुपशिक्षणं उक्त-
प्यमाणं वर्धमानं भवितव्येन विधिना निजमनीषयेत्येनाहस्या-

भीमज्जलवततीर्थकृतपदरक्षावली ।

सुरासमसुचि मन्त्रो निर्मोह इत्यनेन जानन्वात्मपुरुषार्थज्ञानं
इति ध्वनयति भगवन्मततात्पर्यं न जानातीति वा उपाकयत्ये-
नेन तस्यतश्च स्थितिं तां तु शुभावाहो दुरात्मत्वमिति वाक्यं स्मार-
यमि पाकयद्भक्तमसमजसं जैनमतमित्यनेन शास्त्रप्रयत्नेनाका-
रीति सूचितम् । तदुक्तम् ।

पूर्वं तु पीयङ्गो नामा वासुदेवः सुदुर्मतिः ।
जातिस्मरो विधा शास्त्रं पाकयत् निर्ममे नृपः ॥
एकं तु वासुदेवाक्यं वासुदेवोऽहमित्यपि ।
कुत्सितं वासुदेवत्वप्रतिपादकमात्मनः ।

लोकार्थं चापरमिति चकारार्हतनामकमिति ।
अनेनाहंत्वं पूर्वजन्मनि पीयङ्गकाव्यासुरत्वं स्पष्टीकृतं वासुदेवोऽहं
मित्यात्मनो जीवस्य वासुदेवत्वप्रतिपादकवासुदेवाक्यं कुत्सितमेकं
शास्त्रं वदमाहंत्वं नामकं लोकार्थमहिंसाधर्मप्रतिपादकमपरं चकारेत्य-
न्वयः ॥ ६ ॥

शास्त्रस्य प्रचरणमनमाह । येनेति । येन शास्त्रद्वयेन ह वा
इति निपातद्वयेन तत्प्रतिषेधेण क्रमुणा विरचितेन शास्त्रेणेति
स्मारितं तदुक्तम् ।

तस्मैशिष्यः कमुनाम न जानन्तस्मत् परम् ।
वासुदेवात्मतां सर्वजीवानामवदकुधीः ॥
कयवाक्यं शास्त्रमकरोद्भक्तप्रतिपादकम् ।
कुशास्त्रं सर्वदेवानां विदुः तामसाजयम् ॥
तदुद्भाषापि वर्तन्ते वर्तिष्यन्ति तथा कवी ।
अशीवा भगवताचार वासुदेवोऽहमित्यपि इति ॥

परमिश्रयेणास्मानेत्युक्तं मनुजापसहा मनुष्याभासाः
अविधिः स्वकीयो वेदः तस्य नियोगं विहायार्थो मखवद्भाससा
न संवदेतेत्यादिकः तेन विहितः शौचाद्याचारः विष्णवादिदेवानां
देवनादीन्वभेददर्शनावधानादीन्यपन्नानि वेदविद्वज्जनानि
खेच्छन्ना प्रमाथं विना किञ्चास्नानादीनि गृह्यन्तः निर्मितमाह ।
कञ्चिनेति । वेनदेवनादि विधिनाहि । प्रकृति ॥ १० ॥

तत्फलमाह । तैरपीति । तैर्देवनादिभिः किवमाद्यवाऽर्था-
कनया नीचबान्धपरस्परया निजलोकपात्रया अग्रमनोरथकद्वि-
तस्यवहारेण । अशरीरजीवनेन वा त एवानास्थाः एकद्वापि
व्यापारमन्तरेण न स्थिताः हि शब्देन "अन्धेनैव नीचमाना
यच्छा" इति श्रुतिं प्रमाथयति ॥ ११ ॥

न केवलमसुरमोहनार्थः किन्तु अपादमूकशरणजनस्य
मुक्तिसाधनार्थोऽपीत्याह । अयमिति । रजसा गुणोन्मेष्युनस्य उप-
द्रुतस्य साधुजनस्य केवल्यशिक्षणार्थो मुक्तिसाधनशिक्षणामि-
प्राय इत्यन्वयः कुत इति तत्राह । तस्येति । तस्य केवल्य-
साधनोपदेशस्वानुगुणानुकरूपमित्यर्थः ॥ १२ ॥

सप्तद्वीपेषु नवसु वर्षेषु एनज्जारताक्यं खण्डमधिपुण्यमधि-
कपुण्यसाधनमुपलक्ष्यमेतत् पापसाधनं चेति तदुक्तम् ।

विशेषाज्जारते पुण्यं चरेयुः पापमप्यथा ।

तथैव भगवज्जकिं पुण्यं वा नान्यवर्चसा इति ।

अनेनाहंसाधनमेतदुत्पत्तिं भोगसाधनानीति विशेष उक्तं
इति ज्ञायते अतारवन्ति प्रकाशयन्ति ॥ १३ ॥

प्रेममतः । यमतत्त्वमस्मीति पुराणपुरुषेणवतीत्येन किं प्रयो-
जनमप्युच्यते पुरुष इति । अकर्मदेवतां मांश्चैतन् मोक्षकारणं
धर्मं लोकाधिक्यं चकारेति यद्यस्मात्तस्मादिति शेषः पूर्वं
पुराणसंगीति रक्षीति पुर्योक्तं मांश्च ददातीत्यर्थः इति कर्तव्यं
उः उपलयेनैदिकः ॥ १४ ॥

अबमो नाम विद्योगी न हरिरिति तत्राह । कोन्विति ।
प्रभवाय मुकये लोकाधिक्यार्थमेव धर्मोचरयं न तु तत्कला-
पयत्येत्याह । यद्योगीत्वमिति । भीहरिमेरण्या कृतप्रयत्नाः
महापुरुषाः येनोक्तं नित्यनिरस्ता योगमायामधिमादिवाद्या-
योगफलं स्पष्टव्यतीति इत्यस्मात्तस्माद्लोकाधिक्यार्थं धर्मोचर-
तोऽस्य काङ्क्षा कल्पयति योगशक्तिं हरिर्मन्तरेणापरः को तु योगी
गच्छेन्न कोऽप्यलम्ब्यः ।

मिलोदस्ताः प्रतिकिरणयेत्यं फलं यतः ।

नित्यस्वरूपमस्मीतिः कलविचर्जनात् ॥

अकर्मैत्युच्यते प्रमोक्षः कलविचर्जनात् इति ।

यचनात् उक्तमिति विशेषणायोगमायामिन्द्रजालमुच्यत
इत्येतन्निरस्ते तस्मादधिक्योपशक्तिमित्याहस्ताः कुतःफलमनपे-
क्ष्यमिति यतस्त्वर्हि इरेः प्रकृपभूतायामादिशक्तिर्नास्ति कमित्यत
उक्तं मिलेति यद्यपि प्रकृपभूतायामादिशक्तिरस्ति तथाप्यन्धे-
च्छाविषयायामादियोगा बाधिनित्यस्वरूपशक्तेः पृथक् फलवि-
चर्जनात्किंयासात्प्रकृपप्रवृत्त्यात्तद्व्याप्तः । अकर्मैति । यथा
मोक्षस्त्वकर्मैति वदन्ति कलविचर्जनात् तथा चेति ॥ १५ ॥

ननु कृष्णादिचरितस्य चरितमपि यदि संसारनाशनं
स्वाप्तदायमपि भीमाराधना इति निश्चयेन निरूपचरितमकिः
स्वाप्तकथमिति शङ्कां परस्परमुपसंहरति । इतीति । इति शब्दः
प्रभृतिवचनः इत्येति निर्मो अज्ञातिशयजननाथौ न केवलं
रामाद्यवतारवदुत्तमज्जनः पितु आसाद्यवतारवत् ज्ञानस्वीप-
देवेति आपनाय परमगुरोरेति विमुखाचरितं कथितमिति
शेषः इदमाचरितं विशेषतः सुहमेव न तु पुरुषमर्हादयस्तु
तापसोपरिज्ञानादभ्यसा गृहीतस्त इति न तेनाशुभमभाकर्त-
व्येति विहायपितुं विमुखाकिं न एतदिति तत्राह । पुंसा-
मिति । दुश्चरितामिदं च अप्येनाशानं न केवलमेतदेव कव-
मप्यभास्तीत्याह । यद्वैति । ननु कोपयोगित्वे युक्तमुक्तमकिं
तत्कथमत्राह । इमिति । उपर्युक्तानुदिनमेवमानया इमेव
भेय इत्यन्तःकरणाधर्मविशेषः न भगवोः भोक्तृवक्तव्योः अपि
शम्भात्पठनः वासुदेवे निश्चिन्ना भक्तः समनुवर्तत इत्यन्वयः ॥ १६ ॥

भीमजीवनोक्तमिन्द्रजालमर्थः ।

अत एव अत्रभवेवाविनाशोपशान्तिरित्याह इत्येवोक्तं ननु
जन्मेति तदेवं सर्वहितमपि चरितं वैदिकवेदाद्यपराधसंस्का-
रवतां स्वमर्थेषु मानमित्याह । इत्यादि । अन्वयो तु रजसोप-
रकानामपि तद्भवभववेनाशानुपशान्तिरिति तादृशं ज्ञायते
तदित्याह ॥ ६—११ ॥

अयमिति ॥ १२—१३ ॥

महो इति । अतः पुराणः अत्रोक्तं अत्रोक्तं अत्रोक्तं
रत्नं प्रायः किन्तु स मायः इत्यन्वयः अत्रोक्तं अत्रोक्तं

यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं विविधवृजिनसंसारवितापोपतप्यमानमनुसवनं स्नापयन्त-
स्तयैव परया निर्वृत्त्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भग-
वदीयत्वेनैव परितः समाप्तसर्वार्थाः ॥ १७ ॥

राजन् ! पतिर्गुरुल्लं भवतां यदूनां दैवं प्रियः कुलपतिः । च किङ्करो वः ।

अस्त्वेवमङ्ग ! भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् न भक्तियोगम् ॥ १८ ॥

नित्यानुभूतनिजसाभनिवृत्ततृष्णाः श्रेयस्यतद्रचनया चिरमुत्तबुद्धे ।

लोकस्य यः करुणायाभय मात्मलोकमाख्याममो भगवते श्रेष्ठाय तस्मै ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पाण्डुरस्य

संहितायां वैपातिक्यामृषभदेवानुरिते

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

अहो प्रियव्रत का वंश वंशसे बड़ा पवित्र है जिस में
आप पुराण पुरुष भगवान् ने अवतार लेकर कर्मों के निवृत्त
करने का धर्म को किया ॥ १४ ॥

जगत् में दूसरा ऐसा कौन योगी है जोकि मनोरथ से
श्री श्वभजी की पदवी को पहुँचे वह योगी बड़े बलों
की करके उन मायाओं को चाहता है कि जिनको श्वभ-
जी ने असत् मानकर छोड़ दी है ॥ १५ ॥

इस प्रकार से सकल बड़े लोक देव ब्राह्मण गऊ इन के
रक्षक भगवान् श्वभदेव का निर्मल चरित हमने कहा यह
चरित पुरुषों के सब पापों के नाश करने वाला है अति
मंगल दायक है इसको भक्तिभङ्गा से जो सुने या सुनावे साव-
धान तासे तो सुनने सुनाने वाले दोनों की भगवान् वासुदेव से
अतिशय भक्ति प्रवृत्त होती है ॥ १६ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भक्तेः परमपुरुषार्थत्वमाह । यस्यां भक्तावेव नतु योगादिषु
अनुसवनमविरतमात्मानं स्नापयन्तः स्वयमासादितमप्रार्थितं
भगवता स्वयमेव दीयमानमपि । अनादरे हेतुः । भगवदीयत्वेनैव
परितः समाप्ताः सम्यक् प्राप्ताः सर्वे पुरुषार्थाः येन ॥ १७ ॥

ननु भगवतोऽतिसुखमवशानामोक्षस्य चातिदुर्लभत्वादि-
यमतिस्तुतिरेवेत्याशङ्क्याह । हे राजन् ! भवतां पाण्डवानां यदूनां
च पतिः गालरुः गुरुद्वेषा दैवमुदास्यः प्रियः सुहृत्
कुलस्य पतिर्नियन्ता किं बहुना क च कदाचिद्द्वेषादिषु वः
पाण्डवानां किङ्करोऽप्याज्ञानुवर्ती अस्तु नामैवं तथाप्यन्येषाम्
नित्यं भजतामपि मुक्तिं ददाति ननु कदाचिदपि सप्रेम-
भक्तियोगम् ॥ १८ ॥

वर्णितसुषमावतारं नमस्करोति । नित्यमनुभूतं यत्किञ्च रूपम्
स एव लाभस्तेन निवृत्ता तृष्णा यस्य सः । अतद्रचनया
देहाद्यधर्मनोदयेन श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिरस्य तस्य

जनस्य करुणाया निर्मयस्त्वत्कारणं य आख्यातव्यस्तस्मै नमः ॥ १९ ॥

इति श्रीभगवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्गीतराजचार्यकृतसंस्कृतभाषाव्याख्यानम् ।

किं भक्ता साधुत्वेन भगवदनुभवकलाया मकरोत्थि-
यपुरुषार्थतामाह । यस्मिन्मिति । यस्यां भगवदनुभवसुधारस-
रूपायां भक्तौ कवयो नेकिनः विविधानि वृजिनानि पापानि
यस्मिन्स्तस्मिन् संसारे ये रितापाः क्लेशास्तेरुपतप्यमानं श्लिष्ट-
मानमात्मानमनुसवनं स्नायन्तः भगवदनुभवेन बुद्धिः न बुद्धानि
तुः शान्त्यनुदन्त इत्यर्थः । तत्र भगवदनुभवजनितया निर्वृत्त्या-
भानन्देन परमपुरुषार्थकलाया विषये प्राप्तमप्यापवर्गिकमप-
वर्गकं फलमात्यन्तिकमत्यन्तं निवृत्तिवन्तं अनादरे हेतुः भग-
वदीयत्वेनैव परितः समाप्ताः संपुरुषार्था येन ॥ १७ ॥

भक्तेर्दुर्लभं सनिर्दोषमाह राजाक्षिति । हेराजन् ! भगवान्
पाण्डवानां यदूनां च मुकुन्दो भवात् पतिः पावकः शुद्धितोष-
देष्टा दैवमुपास्यः प्रियः सुहृत् लक्ष्म पतिर्नियन्ता किं बहुना
क च कदाचिद्द्वेषादिषु वः पाण्डवानां किङ्करोऽप्याज्ञानुवर्ती
अस्तु नामैवं तथाप्यङ्ग । हेराजन् ! नित्यं भजतामपि मुक्तिं
ददाति इति ननु भक्तियोगमि । भक्तेर्दुर्लभत्वोक्तिः ॥ १८ ॥

श्वभचरितमुपसंहरन् नमस्करोति । नित्यमनुभूतं यत्किञ्च
प्रज्ञात्मकं स्वरूपं स एव लाभस्तेन निवृत्ता तृष्णा पुरुषार्थान्तरेषु
यस्य एवंभूतो यः अतद्रचनया श्रेयसि पापकर्मणां रचनया
श्रेयसि विषये चिरं सुप्ता बुद्धिरस्य तस्य लोकस्य करुणायाऽभ-
यमात्मस्वरूपमाख्यातव्यत्वात् तस्मै श्वभरूपाय परमपुरुषाय
नमः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीतराजचार्यकृतसंस्कृतभाषाव्याख्यानम्

षष्ठोऽध्यायः

भीमङ्कुकदेवकुतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लोकं स्थितिप्रवृत्तिस्थानममर्षं वासुदेवं य आचक्षते उक्तवाक्
तस्मै नमः ॥ १६ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमङ्कुकदेवकुतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चाध्यायावधिकाशः ॥ ६ ॥

भाषाटीका

वह भक्ति कैसी है कि जिसमें लानी पुण्य निरन्तर
नामा प्रकार के दुःख रूप संसार के तापों से तपाय मान
आत्माको सब काख में स्नान करायते हुये अत्यन्त सुख से
अत्यन्त परम पुरणार्थ मोक्षनामा सुख को भी खय प्राप्त होने
पर भी आवर नहीं करते हैं क्योंकि वे भगवत्सम्बन्धि होने
से सब अर्थों से पूर्ण रहते हैं ॥ १७ ॥

हे राजा! भगवान् भीकृष्ण यदुन के आप पाण्डवों के
रक्षक हैं तु हैं मित्र हैं प्रिय हैं कुलपति हैं कहीं पर अङ्क
जबड़बोई के हकूम भी होगये हैं यद्यपि ऐसा है तथापि
मुकुन्द भगवान् मर्ष बाणों को मुक्ति तो देते हैं परन्तु मेरे
वक्ष्यमक्ति को कभी नहीं देते हैं ॥ १८ ॥

निश्चयी अपने रक्षापुत्र के काम से मुग्धा से निवृत्त
जो अरुण भगवत् उनके अर्थ नमस्कार है उन भगवान्
ने संसार की रक्षा के भोग से चिरकाळ तक सोई हुई
दुःख बाणों को पर कठघना करके अपने अरुण का
उपदेश किया है ॥ १९ ॥

इति भीमङ्गावत पञ्चमस्कन्ध कटवांशत्रयाय का

भाषाव्याख्यानप्रकाशः

काश ॥ ६ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

अष्टाध्यायः ।

शिशुक उवाच ।

भरतस्तु महाभागवतो ॥ १ ॥ भगवताऽनित्यपरिपालनाय संचिन्तितस्तदनुशासनपरः पञ्चजनीं
विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥ १ ॥

तस्यामुहवा आत्मजान् पश्यन् पश्यन्नात्मनः पञ्च जनयामास भूतादिरित् भूतसूक्ष्माणि ॥ २ ॥
सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शकं सत्कृतुमिति अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य
अपदिशन्ति ॥ ३ ॥

स बहुविन्महीपतिः पितृतामसं कुरुत्सलतया स्वं स्वं कर्मणि वर्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्त-
मानः पर्यपालयत् ॥ ४ ॥

इंजे च भगवन्तं यज्ञमन्त्राणां क्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे मर्न-
प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं कुरुत्सलतया ॥ ५ ॥

संप्रचरत्सु नानायागेषु क्रियाः क्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे मर्न-
देवतालिङ्गानां मन्त्राणां क्रियाः क्रियाः साक्षात्कर्तारि परदेवतायां भगवति वासुदेव एव भावयमान
आत्मनैपुण्यमृदितकषायाः क्रियाः क्रियाः भिर्गृह्यमाणेषु स यजमानो यज्ञभाजो देवास्तान्पुरुषावयवेष्वा-
भ्यध्यायत् ॥ ६ ॥

एवं कर्मविशुद्ध्या विमुक्तस्त्वस्यान्तर्हृदयाकाशगरीरे ब्रह्मणि भगवति वासुदेवे महापुरुषरूपो-
पलक्षणे श्रीवत्सकौस्तुभेऽस्मात्प्रादिरगदादिभिरुपलक्षिते निजपुरुषहृत्लिखितेनात्मानं पुरुषरूपेणा विरो-
धमान उच्चैस्तरां भक्तिं प्रविशमानरयाऽजायत ॥ ७ ॥

एवं वर्षायुतसहस्राणि कर्मनिर्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्वतनयेभ्यो रिकथं पितृपैतामहं
यथादायं विभज्य स्वयं कुरुत्सलतया केतात्स्वनिकेतान्पुलहाश्रमं प्रवव्राज ॥ ८ ॥

भीषरस्माद्विद्वत्परीपिता ।
अध्यायानां त्रयसंख्यायां प्रथमं रितम् ।
अष्टभिर्भरताम्भुवन्तः सप्तमं रितम् ॥ १ ॥
सप्तमे भरतो यज्ञमन्त्राणां क्रियेष्वपूर्वं यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे मर्न-
प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं कुरुत्सलतया ॥ २ ॥
सञ्चिन्तितः सङ्कल्पेनैव ॥ ३ ॥
आत्मनोऽनुकृपात् ॥ ४ ॥

यत्तत्क्रियाफलं धर्माख्यं परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे मर्न-
प्रकृतिविकृतिभिरनुसवनं कुरुत्सलतया ॥ ५ ॥

अष्टभिर्भरताम्भुवन्तः सप्तमं रितम् ॥ ६ ॥

कृतुभिः कर्मभिः अष्टया इंजे च । तानेवाह । आहताः स्वाधि-
कारेणारमसात्कृताः येऽग्निहोत्रादयस्तेषां प्रकृतिविकृतिभिः
अग्निहोत्रादयो द्विविधाः सकलाङ्गयुक्ताः प्रकृतयः विकलाङ्गा
विकृतय इति । तैर्द्विविधैरपीष्टवानित्यर्थः । अनुसवनमित्यन्तं वा
चातुर्होत्रविधिनेत्यन्तं वा गद्यम् ॥ ५ ॥

किञ्च संप्रचरत्सु प्रवर्तमानेषु नानायागेषु विराचितानुष्ठि-
ताङ्गक्रिया येषां तेषु यत्पूर्वं तद्वासुदेव एव भावयमानश्चिन्त्यम्स
यजमानो यज्ञभाजो ये देवाः सूर्योदयस्तान्पुरुषस्य वासुदेवस्या-
वयवेषु चक्षुरादिविषयध्यायकतु पृथक्त्वेनेत्यन्वयः । अपूर्वं पञ्चमयम
मीमांसकानाम् तदानीमेव सूत्रमन्वेतोऽप्यं फलमवापूर्वं काला-
न्तरफलात्पादिका कर्मशक्तिर्वेति । तदुक्तम् ।

यागादेव फलं ताञ्च शक्तिद्वारेण मिश्रयति ।

सूत्रं वास्तव्यमकं वापि फलमेवापजायत इति ॥

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीविका ।

तदेवाह । क्रियाफलं धर्माख्यमिति च ननु यद्यङ्गं देवताः
कर्मप्रधानमिति मतं तर्हि कर्तृनिष्ठमपूर्वं स्यात् । तदुक्तम् ।

कर्मभ्यः प्रागयोग्यस्य कर्मणः पुरुषस्य वा ।

योग्यता शास्त्रगम्या वा परा सा पूर्वमिष्यन् इति ।

अथ देवताप्रधानं कर्म तु देवताराधनार्थं तदा देवताप्रसा-
दरूपवादपूर्वस्य देवताभयत्वमेव युक्तम् । श्रोत्र्याद्यपूर्वस्यैव
ब्राह्मणाभयत्वम् । कुता वा वासुदेवाभयमपूर्वं भावयति ।
उच्यते यदि कर्तृनिष्ठमपूर्वं तर्हि वासुदेवस्यान्तर्यामिणः
प्रवर्तकत्वेन मुख्यकर्तृत्वात्तदाभयमेवापूर्वं ननु तत्प्रयोज्ययज
मानाभयम् । “शास्त्रफलं प्रयोजकं” इतिभ्यावात् अन्तर्या-
मिण्यपूर्वाभयत्वमसङ्गात् । तदेवाह । साक्षात्कर्तरीति ।
देवताभयत्वेऽपि वासुदेवाभयत्वमेवेत्याह । परदेवतायामिति ।
परदेवतात्वे हेतुः । सर्वदेवतालिङ्गानां तत्तद्देवताप्रकाशकानां
मन्त्राणां चोपाया इन्द्रादिदेवतास्तेषां नियामकतया तस्यैव प्रसा-
दनीयत्वात्फलदातृत्वाच्च युक्तमेवापूर्वाभयत्वमित्यर्थः एवं भाव-
नमेवात्मनो नैपुण्यं कौशलं तेन श्रुतिताः स्थायाः कथाया
रागादयो यस्य अभ्यर्चुमिति बहुवचनं नानाकर्माभिप्रा-
येण ॥ ६ ॥

एवमस्तया कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भक्तिरजायतेत्य-
न्वयः । क अन्तर्हृदये य आकाशः स एव शरीरमभिधत्ति-
स्थानं यस्य तस्मिन् ब्रह्माणि कीदृशे महापुरुषरूपस्योपलब्ध-
माकारो यस्य तस्मिन् । किञ्च । श्रीवत्साहमिरुपलक्षिते निज-
पुरुषाणां नारदादीनां हृदि लिखितवज्रिभ्रलतया स्थितेनोक्तं
पुरुषरूपेणात्मनि स्मरन्मनि विरोचमाने कीदृशी भक्तिः
अत्यन्तानिशयेनैषमनो रयो वेगः प्रकर्षो यस्याः ॥ ७ ॥

एवमनुवृत्त्या वर्षाणामयुतानि तेषां सहस्रं तत्पर्यन्त-
काष्ठेऽवसितो निश्चितः कर्मनिर्वाणायसरो राज्यभोगादृष्टसमा-
तिसमयो येन सः अधिकृत्य भुज्यमानं रिक्तं धनं यथाविभागं
विभज्य सकलसम्पदां निकृतादाभ्यात् अगृहात् पुत्रहा-
धमं हरित्वेन प्रब्रज ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुपमन्वितमुपवच्यं इदानीं तत्फलस्यास्य भरतस्य
चारमुपवर्णयति पङ्क्तिरध्यायैः । भरत इति । महामागवतो
भरतो यदा भगवता ऋषभेणावधितपरिपालनाय सञ्चिन्तितः
संनियुक्तः तदा तदनुशासनपरः भूतलानुशासनपरः विश्व-
रूपस्य दुहितरं पञ्चजनीं नामोपयेमं विवाहितवान् ॥ १ ॥

तस्यामुवाच पञ्चजन्यां ह्यारमनः अस्य कारस्येनानुकरणात्
पञ्चमज्जात् सुमत्यादीनुपादयामास यथा भूतादिस्तामसोऽद्भुतरो
भूतसूक्ष्माणि शब्दस्पर्शादीनीति साक्ये सन्ततिवृत्तौ च
दृष्टान्तः ॥ २ ॥

पूर्वमजनाभास्यमेतद्वर्णयतो यज्ञरताधिपरादारुण्यं भारतं
समुदाहरति स भरतो बहुवचनं महीपतिः पित्रादिवद्विततरां
वात्सल्येण स्वस्ववर्णाश्रमोचिते कर्मणि वर्चमानाः प्रजाः स्वय-
मपि स्वधर्ममनुवर्तमानः पर्यपात्रयत् ॥ ३ ॥

इंजे जेत्यादिप्रकृतिविकृतिगिरित्यन्तमेकं वाक्यं उच्चावचैर्ना-

माकर्तव्यमिति वक्ष्यते यजमानं देवतां प्रति द्रव्यस्वामात्मकैः
कर्मविशेषैः कर्तव्यमिति इदं वाच्यं कर्तव्यं प्रपञ्चयति अङ्गि-
होत्रादीनां प्रतिविधितमिति यत्र पूर्वमज्जातमुपवर्ण-
यति प्रकृतिः यथा आग्नेयोहिः यथावन्मोक्षमज्जातमुप-
वर्णयते सा विद्यति यथा सौर्वेहिः ॥ ४ ॥

यजनप्रकारमेव । अनुसन्तवन् प्रातरादिसन्तवन्ने ज्ञानु-
होत्रविधिना चाहुते । अतुर्भिः ऋग्विष्णुभिः क्रियमाणं यथादि
कर्म तद्विज्जुगुणमिहैः विरचितः अङ्गिक्रिया येषु तेषु नाना-
यागेषु सम्प्रचरन्तु धर्ममिति सन्तु तत्र यागेषु धर्मोप-
योगसाधनं कर्म इतिवदिदं यजमानमपूर्वापरपर्यायं क्रियाफलं
तद्गगवति वासुदेवे अर्पमानः भगवदनुग्रहरूपमिति मन्वानः
क्षत्रियध्वंसिनो यागेः कालान्तर्भावविशेषादिकृत्साधनत्वा-
नुपपत्त्या तान्त्रिकैर्यजमानेन यागसत्त्वात्मकमपूर्वं यागजन्यं
फलसाधनमिति तद्वचोऽह ॥

इदं पूर्वं बहुवचनं जायमानं विश्वम्

विभर्ति भुवनं नामिः तदेवाग्निस्तद्वायुः इति

भुव्युत्पत्तौ इन्द्रादिदेवतास्तयामितयावस्थितस्य भगवतो-
ऽनुग्रह एवापूर्ववचनी इति भावयमान इत्यर्थः तदेव विश्वद्वय-
भगवन्तं विधिर्वाह । अर्पणं तद्विज्ञानम् । उद्देश्यत्वेन स्मृतायां
देवतालिङ्गानि स्मारकत्वे विज्ञानियन् तेषां मन्त्राणामर्थनिर्वाहक-
तया अर्पणमिहैव इन्द्रादिदेवतास्तयामितयावस्थितस्य प्रसिद्ध-
त्वेन नियन्तृत्वा प्रयोऽनिर्वाहकतया वा साक्षादेव कर्तारि द्रष्टरि
मन्त्रकृतो वृणीतेतिवचनं निर्देशः यथा कर्तारि फलोत्पादयि-
तरि कर्मणः फलसाधनानुपपत्त्यापि नापूर्वं कर्तव्यं किन्तु
रात्रिसप्तप्रतिष्ठाफलवत् वेत्तरात्रेणामिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पय-
तीति वायुर्वेदविष्ठा देवेत्याद्यर्थवादेः फलप्रदतयत्रगताग्नी-
द्रादिदेवतायास्त्वदेवाग्निस्तद्भुविभुकरित्यान्तर्यामितयावगन्तव्यं
एव फलप्रदत्वमित्याख्येयं तदेवाह । यद्वचने यदोद्देश्ये-
न्द्रादिपुरुषरूपे परब्रह्मणि पौर्णमायामिति एवं भावनेवात्म-
नोर्नैपुण्यं कौशलं तेन श्रुतिरिस्ताः कथायाः कर्मवासना
रागादयो वा यस्य अभ्यर्चुमिति बहुवचनं नानाकर्माभिप्रा-
येण हविःषु चरुपुरोडाशाभ्यर्चुषु गुह्यामाद्येषु होमार्थमिति
शेषः यजमानः कृत्यं यदैर्भोज्यं आराध्यन्त इति यज्ञभाजो
देवा इन्द्रादयस्ताह पुरुषस्यैवमपुरुषस्याधयवेष्टव्यव्यायत्
“यस्याग्निरास्यं योर्मुखां जं नास्म्यौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशः
श्रोत्रं लोकपाला भुजेष्वांसद” इतिवदिकल्पप्रतिपादकशास्त्रानुसा-
रेणानुसंहितवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं भगवदाराधनरूपकर्मणा अनुवृत्तौ भक्तियोगोऽव-
जायतेत्याह । एवमुक्तीवधर्ममिहैव चाहुतान्तःकरणास्य तस्य
भगवद्युद्देश्येस्तरामितरं प्रतिविधितमनो वर्चमानो रय उत्कर्षो
यस्याः सा भक्तिरजायतेत्यन्वयः अन्तः करणं विश्वमिति । अन्तः
शरीरान्तःस्थितं यद्वचनं पुत्रकं ब्रह्म इति तस्मिन् य आकाशः
दहरः सशरीरं रूपं यस्य तद्वचनं पुत्रकं ब्रह्म इति तस्मिन् य आकाशः
रूपे दहराकाशस्य परमात्मनो भावनेवात्मनोर्नैपुण्यं कौशलं तेन
श्रुतिरिस्ताः कथायाः कर्मवासना रागादयो वा यस्य अभ्यर्चुमिति
बहुवचनं नानाकर्माभिप्रायेण इदं पूर्वं बहुवचनं जायमानं विश्वम्
विभर्ति भुवनं नामिः तदेवाग्निस्तद्वायुः इति

ननु "तावत् कर्माणि कुर्वन्ति न निर्दिशन् यावत् । मनःकथा-
भ्रवणादी वा भक्षा यावत् जायत" इति भगवदुक्तमेवमेतदभा-
विषु प्रौढभट्टस्य निष्कामस्य मुमुक्षुभक्त्यभिकारिणां भगवत्त्व-
कर्मकर्मत्वं कर्मफलभोक्तृत्वं वा कथं समुच्छेदयिष्यन् भाह । संप्र-

भीमहिम्ननाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मदीप्ति ।

अतस्तु प्रवर्तमानेषु विरचिता अनुष्ठिता अङ्गीक्रिया येषां तेषु यत्पूर्वं तत् परे ब्रह्मणि वासुदेवे खेददेवे एव भावयमानः अस्य कर्मणो यत् फलं भावि तत्र न मे विप्लावा किन्तु तद्वासुदेवप्रीत्यर्थं वासुदेवायैव समर्पितमिति तत्र न मे स्वस्वमिति चिन्तयन्नित्यर्थः ननु कर्म कर्तृप्रधानं देवनाप्रधानं वेति भीमांसकानां पक्षद्वयं तत्रापि पक्षे कर्तृनिष्ठमपूर्वं द्वितीये कर्मणो देवनाप्राधान्यत्वादेव नानिष्ठं तत्र भरतस्य निष्कामत्वादपूर्वस्य देवनानिष्ठत्वे एव युक्तं देवतानां चन्द्रसूरीदीनां बाहुव्यात् कथमेकस्मिन् वासुदेव एव कर्मफलभावेत्यत आह । सर्वदेवनादिज्ञानां तत्तद्देवताप्रकाशकानां मन्त्राणां वेद्यां इन्द्रादेवतास्तेषां नियामकतया यत्पुरुषं यत्फलमोक्तरीत्यर्थः । नन्वेवं भरतस्य मास्तु भोक्तृत्वं कर्मकर्तृत्वं तु तस्य बुद्धोरमित्यत आह । साक्षात् कर्तरि वासुदेवस्यैवास्त्यामिषः प्रवर्तकत्वेन स्वतन्त्रकर्तृत्वात् साक्षात् कर्तृत्वं ननु तत्प्रयोज्यस्य यजमानस्यास्वतन्त्रस्य अन्यथा ऋत्विजामपि साक्षात् कर्तृत्वप्रसङ्गात् “यत्तद्भुग यत्तद्भुव” इति तन्नामस्मृतेः तस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वंऽप्यज्ञानाद्दृष्टोमीति स्वस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वमनमेव कर्तृत्वगमकं बन्धकारणञ्च हेयम् । आत्मनो नैपुण्यमेव भावनमेव तेन सृदिताः स्त्रीणां कथायाः कर्मकरणासनात्मका येन सः अध्वर्युभिरित्यनेन तथाविधानां भक्तानां कर्तृत्वाद्यभिमानशून्यानां कर्मफलत्यागिनां स्वप्रतिमूर्तिद्वारा कर्मकरणमपि कर्मणि भजारादित्यात् कर्मकरणा-मैव हेयमिति इति धोतितम् ।

अभयया हुतं हसं तपस्तप्तं कृतञ्च यत् ।

असद्विरुध्यते पार्थ । न च तत् प्रेत्य नो इह इति ।

भगवद्गीतोक्तैः अत एवाध्वर्यादीनां शुद्धया भगवद्भक्त्यैव यापि-नाष्टवामानामपि पितृपितामहसदाचारपरंपराप्राप्त्यादिकर्माचरणं प्रतिनिधिद्वारेण भूयते अर्वाचीनानामपि प्राच्यादिदेशवर्तिनां सुप्रतिष्ठानां गृहस्थमहाभागवतानां विवाहोपनयनाद्यापि सर्वथैव वशेषमोभावे लौकिकादपि साङ्ख्येदोषाद्विध्यतां प्रतिनिधिद्वारेण कर्मकरणं दृश्यते च तत् एव तावत् कर्माणि कुर्वीतित्यागनेपद-प्रयोगादयन्तनिर्देशाज्ञानात्मगामिकफलत्वे सति प्रतिनिधि-द्वारा कर्मकरणमपि शुद्धसत्त्वभक्तानां न रूपं तथैव शुद्धभक्तिलक्षणेऽप्यन्याभिधापिताशून्यमिति वज्रज्ञानकर्मादिशून्य-मित्यनुक्ता ज्ञानकर्माद्यनावृत्तमित्यनावृत्तपदोपन्यासात् प्रतिनिधि-द्वारा कर्मकरणेऽपि स्त्रीपेन्द्रियैः प्रतिपद्यन्नव्यादिभक्तवक्ताश-प्रयोगा भक्तेः कर्मानावृत्तत्वात् शुद्धत्वमेवेति केचिद्व्याचक्षते । नन्वेवम्भूतत्वेन भरतस्य मास्तु कर्मकरणादोषः यज्ञानां नानादेव-नाराधनात्मकत्वात् कथमनन्यता तस्योपपाद्यतामित्यत आह । स यजमानो भरतः यज्ञभाजो देवानिन्द्रादीन् पुरुषस्य भगवतोऽवय-वेषु याद्वाविषु अङ्गपध्यायन् इन्द्राय स्वाहेत्युक्तेर्मतप्रमोबाहुपूजेयं सूर्योय स्वाहेत्युक्ते लोचनपूजेयमिति भावयामास । पृथक् पृथग्-देवतात्वेन पूजा ह्यनन्यता विघ्रातिनी ननु तदङ्गत्वेनेति ॥ ६ ॥

एवं कर्मकर्तृन्तःकरणं विशेषतः शुद्धतयाह । एवमिति । “अङ्गिष्ठबुद्ध्या भरतं भजध्वम्” इति भगवद्वाक्यादेव उत्पत्तित एव शुद्धान्तःकरणस्य तस्य पिष्टपेषणान्योन्य एव कर्मविशुद्ध्यापि शुद्धान्तःकरणस्य यद्वा एवमनेन प्रकारेण कर्मणो विशुद्धि-योस्मिन् स चासी विशुद्धसत्त्वमेति तस्य भक्तिरूपसत्त्वमेव प्रतिदिनमुद्देशतरां यजमानवेगा गङ्गव भुवनपावपञ्जायतेत्य-

न्वयः । अतस्ते वासुदेवनन्दने कृप्ये स एव परमात्मब्रह्म-भगवन्तु तत्तन्मोचयते इत्याह । अन्तर्हृदयाकाशे शरीरं योगिमिति । तस्मिन् परमात्मवीत्यर्थः “केचित्सर्वदेवा-न्तर्हृदयाकाशोद्गमात् पुरुषं वसन्तं चतुर्भुजम्” इत्यादिना पर-मात्मनोऽपि साक्षात्त्वव्यात् तथा ब्रह्मणि ज्ञानिभिरुपास्ये भ-वति भक्तिकारण्ये सुदेवपुत्रत्वेऽपि महापुरुषस्य वैकुण्ठनाथस्य यद्वपुं शालेषु प्राञ्जं तदुप आधिक्येन लक्ष्यते दृश्यते यत्र तस्मिन् श्रीवत्साधिरपि चित्रिते निजपुरुषाणां नारदादीनां इति विश्वरूप इव चित्रितवर्णभक्ततया स्थितेन पुरुषरूपेण निराकारकर्मण्ये किञ्चिन्मने क आत्मनि खमनसि ॥ ७ ॥

एवं अर्वाचीनानामपि सत्त्वं तत्पर्यन्तकाशेऽपि न वसितोऽ-नावसितो न निश्चितः तन्निर्वाद्यावसरः राज्ञोभोगाद्वसमाप्ति-समयो येष सः प्राञ्जोभोगस्य भक्त्यानुषङ्गिकफलत्वात् कर्मफलत्वाभावेऽपि कर्मफलमप्यनं देव्यादेवेति हेयम् । ततश्च विरज्यैव हठादेव प्रवर्तयिष्यं धनम् ॥ ८ ॥

भीमहिम्ननाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्मदीप्तिः ।

अथाहनिर्भरताक्यामाह । तत्र तावद्भरतस्य पित्राज्ञानुसा-रेण प्रजापादनदेवचन्द्रादिकं कर्म सप्तमेन वर्णयति । भरत-स्त्विति । सञ्जातितो ब्रह्माधर्माग्रमनवेद्यायामयमनितवपाजनं करिष्यमीति मनसैवाधर्माग्रपरिपादनाय लङ्कृत्यतः ॥ १ ॥ भूतादिरहङ्गारः ॥ १-१-४ ॥

किञ्च स बहुविधः कर्तुं कर्तुं यज्ञाः अयूपाः क्रतूः सयूपाः तद्व्यमन्यादिसर्वदेवानां युक्तसर्वपक्षकपमित्यर्थः “यज्ञो वै विष्णुः तदेवाग्रिस्तदायुः” इत्यादिभिः उच्चावचैर्हृदयैः स्वल्पेण कर्तुमियोगैः अयया ईजे इहवाक् कर्तुमेवाह । आहताः स्वाधिकारतः स्त्रीकृताः येऽग्निहोत्रादयः पञ्चविधकृतिभिः स्वप्रकराणां कस-कजाङ्गयुकाभिः प्रकृतिभिः प्रकरणात्तरोक्तेरङ्गैः पूयमायाभिर्बि-कृतिभिश्च तैर्द्विविधैरीजे अक्षरं प्रातरादिषु त्रिषु कथिषु चातु-र्होत्रविधिना चतुर्णां होमेषु विजां कर्म चातुर्होत्रं तद्विधिना ॥ ५ ॥

अथ भीमांसकानां सर्वपक्षैकारणभूतभगवदनुग्रह एव कर्मफलमिति सिद्धात्मज्ञानं अतः निराशङ्कीर्णः भरतस्य बहु-विधं प्रपञ्चयत् “तुष्टं इवैनमिह प्रजया पशुभिश्च तर्पयति” इत्याह । भुतिप्रोक्तान् फलवानिन्द्रादीन् ज्ञानतिहाय कथमेकं भगवन्त-मेवेष्टवानित्याशङ्को निवारयति । अक्षरस्त्विति । सप्रचरंस्तु अनु-ष्टीपमानेषु विरचिता निष्पत्तिः अङ्गीक्रिया येषां तेषु अह-पूर्वं साध्यं तद्वासुदेवे भावयमानं वासुदेवप्रसाद एव सर्वैः कर्मैः साध्य इति मनवान् इत्यर्थः स यजमानो भरतो यज्ञभाजो यं देवास्ताम् पुरुषस्य वासुदेवस्याङ्गेषु अङ्गपध्यायन् “अग्निर्मुखां चक्षुषी चन्द्र-सूर्याः” इत्यादिभिरुक्तिभिः ।

यस्याग्निरास्यं घोरं सूर्याः नाभिश्चरणां सिति ।

सूर्यश्चक्षुर्दिवः शोभते तस्य भगवते नमः ॥

घां सूर्याने यस्य विप्रं तद्वति

खं वै नाभिश्चन्द्रसूर्यौ यनेने ॥

दिवः शोभं विप्रं पादौर्द्वि च

सोऽविन्यात्मा सर्वभूतहेतुः ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च प्रसङ्गात्भीमांसाधर्माग्रमनवेद्यायामयमनितवपाजनं करिष्यमीति तदानीमेव कर्मणो विशुद्धि-योस्मिन् स चासी विशुद्धसत्त्वमेति तस्य भक्तिरूपसत्त्वमेव प्रतिदिनमुद्देशतरां यजमानवेगा गङ्गव भुवनपावपञ्जायतेत्य-

१ पञ्चमपञ्चमिह इति सुब्रह्मण्यः ॥

इत्थं धृतभगवद्भूत ऐशोयाजिनवाससाऽनुसवनाभिषेकाऽपि कुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः
सूर्यर्चा भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने सूर्यमण्डलेऽभ्युपनिषेतदुहोवाच ॥ १३ ॥

परोरजः सवितुर्जातिवेदो देवस्य भर्गो मनसेदं जज्जान सुरेतसाऽदः पुनराविश्य बध्ने हंसं
गृधाणं नृषद्वित्रिरामिमः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे परमहंस्याम्

संहितायां वैयासिक्यामृषभदेवानुव्रति

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमरस्वामिकृतमार्थदीपिका ।

आभ्रमस्थानान्युभयत उपर्यधश्च नाभिर्येषां तेहंषकैः शिखा-
मध्यगतैश्चक्रेष्वक्रनदी गयङ्की सरितां भ्रेष्टा पवित्रीकरोति ॥ १० ॥

एकल एकः आराधनं समीहमानः कुर्वाणः विविक्तः
गुह्यः अतएवोपरतो विषयाभिखाषो यस्य । उपभूतः संवृष्ट
उपशमो यस्य ॥ ११ ॥

प्रवर्धमानानुरागस्य भरेण यद्वृत्तं प्रवीभूतं हृदयं तस्मिन् शैथि-
न्यमनुद्यमो यस्य । आत्मनि देहे उज्जिहमानं रोमपुलककुलं रोमा-
श्चद्वन्द्वं यस्य । ककारः समासान्तः । औत्कण्ठ्यात्प्रवृत्तेन प्रणय-
वाप्येण निरुद्धोऽत्रलोको यथोस्ते नयने यस्य सः एवं वर्त-
मानस्तामपि भगवत्सपर्या न सस्मारेत्यन्वयः । तत्र हेतुः । निजर-
मण्डलस्य स्पर्शप्रीतिदातृर्ये अरुणो चरणारविन्दे तयोरनुष्ठानेन
परिचितः समृद्धो भक्तियोगस्नेहो परिप्लुतः सर्वतो व्याप्तः
परम आह्लादः परमानन्दो यस्मिन्गम्भीरहृदयहृदे तस्मिन्भवगाढा
निमग्ना विषया यस्य ॥ १२ ॥

धृतानि भगवद्भूतानि येन स भगवन्तं सूर्यमण्डलेऽभ्युप-
निषेत्तदुहोवाचेत्यन्वयः । कीदृशः । एषया हरिण्या अभिन-
मैशोऽयं तदेव वासस्तेनानुसवनाभिषेकेणाग्राः कपिशोऽयं याः
कुटिला जटास्तासां कलापेन च विरोचमानः सूर्यप्रकाशिकया आका-
शहिरण्मयं “ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्ती” इत्यादिनोक्तम्
उज्जिहाने उग्रच्छति सति । सकरान्तपाठं सज्जन्तात्पचायच्च ।
अर्थस्तु स एव ॥ १३ ॥

परोरजः रजसः प्रकृतेः परं गुह्यस्वात्मकं सवितुर्देवस्य
सूर्यस्य भर्गः स्वरूपभूतं तेजः जाते वेदो धनं कर्मफलं यस्मात्तत्क-
र्मफलमित्यर्थः । अत्र हेतुः । यस्मिन्सैवेदं विश्वं जज्जान ससृजे पुनश्च
अदः सृष्टं विश्वमन्तर्यामिरूपेण प्रविश्य गृधाणं काङ्क्षन्तं हंसं जीवं
सुरेतसा चिच्छत्वा विचष्टे पश्यति पालयतीत्यर्थः । नृषु सीदत्यु-
पाधितया तिष्ठतीति नृषद्वित्रिस्तस्यां रिङ्गि रिङ्गणं गति राति
दृष्टातीति नृषद्वित्रिरामा “आ कृन्वसि ॥ ६ । १ ॥ १०६ ॥
इत्यादिपूर्वरूपाभावः तद्ग्राः इमः शरणं प्रजामः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतमार्थदीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्गीतरावकायंकृतभागवतचन्द्रवद्विषया ।

कोऽसौ पुण्ड्राभ्रमः प्रवृत्ताज्यत्राह । गद्यद्वयेन च त्र ह
पुण्ड्राभ्रमं भगवान् हृषिगुणापि निजजनानां वात्सल्येन निज-
जनविषयकवात्सल्येन संछापिर्युहीतकपेण सन्निधाप्यते सान्नि-
हितो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यत्राभ्रमस्थानान्युभयतः उपर्यधश्च नाभिर्येषां तेहंषकैः
शिखामध्यगतैश्चक्रेनिमिषूतैश्चकनद्यास्या सरितां प्रवरा भ्रेष्टा
सर्वतः पवित्रीकरोति ॥ १० ॥

तस्मिन् पुण्ड्राभ्रमयेन एकलः असहायः नानाविधैः कुसु-
मादिभिः कन्दारिकपेक्षारैर्नैवेद्यैश्च भगवत आराधनं समी-
हमानः कुर्वाणः विविक्तः विमुखाहारः उपरतो निवृत्तो विष-
येष्वभिखाषो यस्य अतएवोपरतः समृद्धः उपशमः बाह्यान्तः
करुणानिग्रहो यस्य स निवृत्ति प्रीतिकृपां परां भक्ति-
मवाप ॥ ११ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति गद्येन । एवं तथोक्तविधया अविच्छि-
न्नपरमपुरुषपरिचर्यया सन्तरात्मनि भगवति निरतिशय-
कीर्त्तौ प्रवर्द्धमानो यः अनुगः प्रेमा तस्य बलेन उत्कर्षेण यत्
वृत्तं प्रवीभूतं हृदयं तेन शैथन्यमनुद्यमो यस्य प्रहर्षवेगेना-
नन्दातिशयेनात्मनि देहे उज्जिहमाने रोमपुलककुलं रोमाश्चद्वन्द्वं
यस्य समासान्तः ककारः औत्कण्ठ्यात्प्रवृत्तेन प्रणयानन्दवाप्येण
निरुद्धोऽत्रलोको यथोस्ते नयने वा सः (१) अभिरेमे उपररामे-
त्यर्थः एवं वर्तमानः तामपि स्वां भगवत्सपर्या न सस्मार
तत्र हेतुं चद्वन् विशिष्यति । निमग्नस्य निरतिशयप्रीतिविष-
यस्य भगवतोऽरुणो चरणारविन्दयोरनुष्ठानेनोपचितः समृद्धः
यो भक्तियोगः कृत्स्नः शुभाभ्रमयः तेन परिप्लुतः सर्वतो
व्याप्तः परमाह्लादः परमानन्दो स्मन् सः गम्भीरो हृदय-
हृदस्तस्मिन्नेव गाढा निमग्ना विषा बुद्धिर्यस्य सः ॥ १२ ॥

एवं धृतानि भगवद्भूतानि सः एषया हरिण्याभ्रम
ऐशोऽयं तदेव वासस्तेनानुसवनाभिषेकेणाग्राः कपिशोऽयं याः
कुटिलाश्च जटास्तासां समृद्धेन विरोच-
मानः सूर्यमण्डले उग्रच्छति स अयमुपनिषत् सूर्यमण्ड-
लस्थं हिरण्मयम् “एषोऽन्तरादित्यो यमयः पुण्ड्रो हृदयते हिर-
ण्यमभ्युर्हिरण्यकेश आग्रयास्वातव एव सूर्योऽस्तस्य यथा
कल्पासं पुण्डरीकमेवमखिणी” इत्यादिकविधौ भगवन्तं
सूर्यं वा सूर्योत्पत्तिर्भगवत्प्रकाशः सदा भगवत्प्रकाशः

(१) अभिरेमेति युक्तं ।

भीमजीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिकायां
मुद्रा मज्जु मज्जुप्रकाशे व्याख्येयः पञ्चमः भागः
मुद्राच ह ॥ १३ ॥

अथमुद्रावति । परोरज इति । सविताः सर्वलोकां प्रसवना-
नुत्पन्नात् सविता "सर्वलोकप्रसवनात् सविता स तु कीर्तितः",
इति स्मृतेः यद्वा प्रेरणे प्रबोद्धयिता सविता विष्णुरेव
"विष्णोर्नामिसहस्रं मे" इत्युपक्रम्य "सविता रात्रौ च" इति सवि-
तुश्चादस्य भगवन्नामतयापठितत्वात् तस्य विदुर्देवस्य विष्णो-
र्भग्नोऽजोमयं रूपम् इमः "इयं गतौ" इत्यस्त्वहं उच्यते इत्यनेन
रूपमेतत् शरणं गच्छेत् इत्यर्थः भग्नो विजिहि परोरजः रजसः
परं लोकं विजिह्वन् लोकपरोऽत्र रजः इत्यर्थः "लोक रजस्यु-
च्यते" इति यास्कोकेः यद्वा रजः प्रकृतमवच्छिन्नतः परं "स्य-
न्तमस्य रजसः पराके प्रादित्यवर्णं तमः परस्तात्" इति भुनेः
रजसः प्रकृतिमवच्छिन्नत्वात् परस्तात् स्यन्तं निवसन्त-
मित्यर्थः जातवेदः जातं सततमाविर्भूतः इति तस्य तत्
नित्यासङ्कुचितज्ञानमित्यर्थः अत्र विदुर्देवभग्नपदैर्गायत्री
प्रत्यभिज्ञाता भवति तत्रापि यथोक्तं यत्तदेव भग्नं इम इति
निर्देशः शिवापुत्रकस्य शरीरमितिवद्देवः कीदृशोऽसौ देवः
यस्य भग्नं इमस्तत्राह । मनसा संकल्पकज्ञानेन विविदारमक-
मिदं जगज्जान ससर्ज यथाहः खलु रजः खरेतसा खस्य रेतः
खशकिः खशरीरभूतेन जीवेनाविश्रुतमविद्यं यद्वा इदं
विद्विद्वत्कर्म जगत् खतेजसारमीयसंकररूपेण ज्ञानेन प्रविश्य
पूर्वं जीवान्तःप्रविष्टोऽपि पुनः करणं परमेष्ठानादुत्पत्त्याया-
राय खसंकल्परूपेण ज्ञानेनानुप्रविश्येत् इदं जीवं च ह पश्यति
हंसं विशिनष्टि । गृध्राणां शब्दादिविषयः काकुमायां नृपद्रिक्किरां
नृवीदति अथसादयति क्लेशयति संसावति इति नृपद्रिक्किरस्तस्या
रिक्किः रिक्किं इति "रिगि गतौ" इति धातुः बुद्धिच्युत्तित्यर्थः
तथा रात्यादवाति कर्मफलानि भुङ्क्ते नृपद्रिक्किरस्तं नृपद्रि-
क्किरां खान्दसत्वात् । वा खन्दसि । इति पूर्वकपत्वाभावे सवयोदीये
इति नृपद्रिक्किरं हंसमाचष्टे इति पदेः तयोरन्वः पिप्पलं खादस्यन-
भ्रमण्यो अभिजाकशीति" इति भुः प्रत्यभिज्ञाता भवति तत्रापि
यथोक्तं एवार्थः ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्गीर-

राधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिकायां

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिज्जवज्जतीकृतपदरत्नावली ।

कीदृशमिच्छारूपमित्यतस्तद्विधानमिति । यत्रेति । यत्र चक्रनदी-
नाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

स पञ्चमोऽध्यायः । यत्रेति । यत्र चक्रनदी-
नाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

श्रीमद्भिज्जवज्जतीकृतपदरत्नावली ।

नभिश्चक्रं दशचक्रैः शास्त्रप्राम् ॥ १०—१२ ॥

तं प्रेमविकारमपि भगवतोऽर्थायां विघ्नमेव मत्वा तनुपहनि-
योग्यं बुद्धिच्युत्तिप्रकृतया तनुपासनाभ्यन्तरे कृतमित्याह । इति
मिति ॥ १३ ॥

तत्र गायत्रीसहोदरं मन्त्रमाह । परोरज इति ॥ १४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिज्जवज्जतीकृतपदरत्नावली ।

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

श्रीमद्भिज्जवज्जतीकृतपदरत्नावली ।

यत्र चक्रनदीनाम सरित्प्रवरा उभयतो त्रिभिर्द्वारैश्चक्राद्विद्वत्तदेवचक्रैः
विज्ञासमूहेः सर्वतः पवित्रीकृतीत्यन्वयः ॥ १० ॥

भीमश्चिन्नायचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

आभमस्थानानि पवित्रीकरोतीत्यन्वयः । उभयत उपर्य-
ध्व नाभिर्येषां तैर्दशचक्रैः शिखामध्यगतैश्चक्रैरेव चक्रनदी
गण्डकी ॥ १० ॥

उपभृतः संवृद्धः उपशमो यस्य सः ॥ ११ ॥

द्रुतं द्रुवीभूतं यत् हृदयं तेनैव हेतुना शैथिल्यं नित्यकृत्येऽप्यनु-
यमो यस्य सः आत्मनि वेदे उज्जिद्यमानै रोमभिः पुष्पककुक्षं यस्य
सः कृप समासान्तः । परिप्लुतेन सर्वतो व्याप्तेन परमाह्लादा-
मृतेन गर्भीरो यो हृदयहृदस्तत्रावगाढा निमग्ना धिषणा बुद्धि-
यस्य सः ॥ १२ ॥

तमपि प्रेमविकारं पूजायां विप्रमिष मरवा प्रेमविकारेणापि
मे बुद्धिर्नखलवाम्रियतामिति विमृश्य बुद्धिप्रकाशकेन केन च
भगवन्मन्त्रेण भगवन्तमुपासितुं प्रवृत्ते इत्याह । इत्यमिति । सूर्य-
यां सूर्यमण्डलस्य भगवत्प्रकाशिकया ऋचा हिरण्यमयं “ध्ययः
सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती” इत्यादिनोक्तम् उज्जिहाने उदयति
सति उज्जिहास इति पाठे सज्जन्तात् पचायच्च उदेतुमिच्छति
सतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सवितुर्देवस्य भर्गः तन्मण्डलमध्यस्थितम् ।

ध्येयः सदा सवितुमण्डलमध्यवर्ती

नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥

इत्यादि मन्त्रवाक्यं तेज इमः शरणां ब्रजामः कीदृशं परोरजः
रजसः प्रकृतेः परं विशुद्धसत्त्वात्मकं जातं वेदो धनं भक्ताना-
मभीष्टं यतस्तत् यद्भर्गः कर्तुं मनसा सङ्कल्पमात्रेणैव इदं जगत्
जजान जनयामास स्मरेतसा स्वीयचिच्छक्तितेजसा पुनरपि
अदो जगत् आविश्य मन्त्रयामिकपेण प्रविश्य गृध्राणां दुर्वि-
षयसुखमभिकाङ्क्षन्तं मद्भिधं इदं जीवं चष्टे पश्यति कृपया
पाष्यतीत्यर्थः केन प्रकारेणोत्पेक्षायां अस्मिन् बुद्धिबुद्धिप्रेरणयैवे-
त्याह । नृपु सीदति उपाधितया तिष्ठतीति नृपत् बुद्धिस्तस्या रिङ्गि
अस्मिन्नेव गतिं राति ददातीति तत् अतस्तद्विषयिणी मे बुद्धिः
केनाप्यावृता मास्तिष्ठति भावः । वा छन्दसि । इत्यादिपूर्वकपत्वा-
भावः ॥ १४ ॥

इति साराधर्शनीयां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे सप्तमोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ ७ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यत्र पुण्ड्राभमे वास्तव्यकर्तृत्वेन सन्निधाप्यते सन्निहितः
क्रियते स्वेच्छारूपेण स्वमकेच्छानुसारिकपेण ॥ ६ ॥

उभयतो नाभिर्येषां तैः दशचक्रैः शिखामध्यगतैश्चक्रैश्चक्रनदी
गण्डकी यत्र क्षेत्रे आभमपदानि आभमस्थानानि सर्वतः पवित्री-
करोति ॥ १० ॥

समीहमानः सम्पक् कुर्वाणः ॥ ११ ॥

तथा इत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया निरन्तरभगवत्सेवया आत्मनि
विश्वात्मनि भगवति प्रवृजमानानुरागभरेण द्रुते द्रुवीभूते हृदये
शैथिल्यं यस्य सः प्रहर्षवेगेन उज्जिद्यमानं रोमपुलककुक्षं
रोमाञ्जहृदं यस्य समासान्तः ककारः भौतिकपठप्रवृत्तेन प्रणय-

यत्र क्षेत्रे आभमपदानि आभमस्थानानि सर्वतः पवित्री-
करोति ॥ १० ॥

समीहमानः सम्पक् कुर्वाणः ॥ ११ ॥

तथा इत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया निरन्तरभगवत्सेवया आत्मनि
विश्वात्मनि भगवति प्रवृजमानानुरागभरेण द्रुते द्रुवीभूते हृदये
शैथिल्यं यस्य सः प्रहर्षवेगेन उज्जिद्यमानं रोमपुलककुक्षं
रोमाञ्जहृदं यस्य समासान्तः ककारः भौतिकपठप्रवृत्तेन प्रणय-

इति भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमोऽध्यायः सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ ७ ॥

पञ्चमोऽध्यायः

जिस क्षेत्र में भीमचक्र के सिद्धांत उद्घाटन के अपने भक्तों के वा-
स्तव्य से इच्छा रूप से प्राप्त होती है रहते हैं ॥ ६ ॥

जहां पर चक्र नदी नामक नदी दोनों किनारों के चक्रा-
कृत शिखा रूपों से बह रही है आभमों को पवित्र करती
है ॥ १० ॥

उस पुण्ड्राभम के उपरान्त आभमकार के पुष्प कोमल पद्म-
तुलसी दल शीतल जलों से भरी चक्रों की सामग्री से भगवान्
का आराधन करते रहे तिससे आभमकार से निवृत्त हो जाने
से दिव्य शान्ति प्राप्त होनेसे आभमकार को प्राप्त होगये ॥ ११ ॥

उस भक्ति से इस प्रकार भक्ति भगवत्सेवा के करने से
भगवान् के विषय बड़ा हुआ जो भगवत्सेवा के करने से
देह में पुण्ड्राभम का समूह होगा है उत्कण्ठासे प्रवृत्त जो
प्रेम के आसु तिनो से हृदि में की रकगई है जिनकी
इस प्रकार से अपने पति परमेश्वर के कमल से अपने
ध्यान से बड़ा जो भक्तियोग तिससे अपने जो

भाषाटीका

जिनमें गम्भीर हृदयकपी होइ में जिनकी बुद्धि नहीं है, सब जिस पूजा को करते थे तिसको भी भूल गये ॥ ११ ॥

● इस प्रकार से भगवान् के व्रत धारण किये भक्तजी मृगचर्म के वस्त्र से सब काख में स्नान कर से गीछे तथा पिङ्गल वस्त्रवाले देहे जटों के समूह से शोभायन होकर, सूर्य-मगद्वय के उदय के समय हिरण्यमय पुरुष भाव को सूर्यकी ऋचा (गायत्री) से स्तुति करते इस श्लोकको बोले ॥ १३ ॥

प्रकृति से परे वर्तमान बेदोक्त कर्मों के उपलब्ध करने

वाले जिनने संकल्पसे इस जगत्को पैदा किया है जोकि सृज हुये इस संसार को अन्तर्यामी रूपसे प्रविष्ट होकर सुखकी कांक्षा करने वाले इस जीवकों देखते हैं तथा मनुष्यों में वर्तमान बुद्धि इन्द्रिय प्राणादिकों की गतिको प्रेरणा करते हैं तिन भगवान् सूर्यनारायण के तेजको हम ध्यान करते हैं ॥ १४ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे सातमे अध्यायका

भाषानुवाद वसन्तशास्त्रार्थकृत

समाप्त ॥ ७ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे सातमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः

श्रीशुक उवाच

एकदा तु महानद्यां कृताभिवेकनैयमिकावश्यं प्रसङ्गो गृह्याणो मुहूर्तत्रयमुपकान्त उपविवेश ॥ १ ॥

तत्र तदा राजन् ! हरिणी पिपासया जलाशयाः प्रसङ्गो गृह्याणो मुहूर्तत्रयमुपकान्त उपविवेश ॥ २ ॥

तथा पेपीयमान उदके तावदेवाविदूरेण नदतो मृगपतेः प्रसङ्गो गृह्याणो मुहूर्तत्रयमुपकान्त उपविवेश ॥ ३ ॥

तमुपभुज्य सा मृगवधूः प्रकृतिविकृता चकितनिरीक्षणा सुतस्यपि हरिभयाभिनिवेशव्यग्र-
हृदया पारिप्लवदृष्टिरगततृषा भयात् सहसैवोच्छक्राम ॥ ४ ॥

तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्वन्त्या उरुभयावगलितो योनिनिर्गताः श्रोतसि निपपात ॥ ५ ॥

तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना कस्यापि कृष्णासारसती निपपाताथ
च ममार ॥ ६ ॥

तं त्वेणकुण्ठाकं कृष्णं श्रोतसाऽनूह्यमानमभिवीक्ष्यार्पायितुं शक्तवानुक्तमप्या राजर्षिर्भरत
आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ॥ ७ ॥

तस्य हवा एणकुण्ठाक उच्चैरेतस्मिन्कृतनिजाभिमानस्य हरिभयाभिनिवेशव्यग्र-
नानुध्यानेनात्मनियमाः सह यमाः पुंश्चपरिचर्यादय एकैकशः कतिपयैर्गणेन वियुज्यमानाः
किञ्च सर्व एवोदवसन् ॥ ८ ॥

श्रीभरतस्त्वामिहकृतभावायदीपिका ।

अष्टमे भजतो विष्णुं तस्य कर्मान्तरापतः ।

एणकुण्ठाप्रसक्तस्य जातमेयात्समीर्यते ॥ १ ॥

कृपयापि कृतः सङ्गः पतनायैव योगिनः ।

इति प्रदर्शयन्नाह भरतस्यैणपोषणम् ॥ २ ॥

नैयमिकं नित्यनैमित्तिकविधिसमावह्यकमर्थप्राप्तं मूत्रो-
त्सर्गादि कृतमभिवेकादिकं येन । प्रह्लाद्वरं प्रणवं जपन् उद-
कान्ते नद्यास्तीरे ॥ १ ॥

जलाशयाभ्याशं नद्याः समीपे ॥ २ ॥

पेपीयमाने अत्यासक्त्या पीयमाने सति । तावदेव तत्प्लव-
मेव अविदूरेण सन्निधौ मृगपतेः सिंहस्य उन्नादा महाभाद
उन्नतः ॥ ३ ॥

प्रकृत्त्या स्वभावत एव विकृता व्याकुला सुतरां तु हरिभ-
यस्याभिनिवेशेन व्यग्रं व्याकुलं हृदयं यस्याः पारिप्लवदृष्टिः
परिप्लवनेन न गता तृषा तद् यस्याः उच्छक्राम नदीमुल्ल-
ङ्घितवती ॥ ४ ॥

अन्तर्वन्त्या गर्भिण्याः उरुभयेन स्थानाद्विचलितो योने-
र्निर्गतः सन् श्रोतसि प्रवाहे निपतितः ॥ ५ ॥

तत्प्रसवो गम्यमानाः कृष्णासारसती नद्यः च एतैः केदे-
नानुरा पीडिता दृष्टाः कृष्णासारसती नद्यः च एतैः केदे-
न्तरं मृता च ॥ ६ ॥

एणकुण्ठाकं कृष्णं श्रोतसाऽनूह्यमानमभिवीक्ष्यार्पायितुं शक्तवानुक्तमप्या राजर्षिर्भरत
आदाय मृतमातरमित्याश्रमपदमनयत् ॥ ७ ॥

कृतो निजः स्वीय इत्यर्थः । तस्य पोषणं तृणादिना पाचनं
वृकादिभ्यो रक्षणं वागवः प्रसङ्गः । प्रीणनं कण्डूनादिना
एनैर्यदनुध्यानमासक्तिस्तेनैव । स्नानादयो यमा अहि-
सादयस्तस्माद्विहा ईश्वरपरिचर्या प्रत्यहमेकैकशो वियुज्य-
मानाः सन्तः कतिपयेनाहमन्तः । मृगा भया भूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमदीश्वरायवाच्यं । अष्टमोऽध्यायः ।

स भरत एकदा कदाचित्कदा नद्यां कृताभिवेकः कृतः
अभिवेकः स्नानं नैयमिकं विष्णुं नित्यनैमित्तिकं च वेद
स प्रह्लाद्वरं प्रणवं जपन् उदकान्ते नद्यास्तीरे ॥ १ ॥

हे राजन् ! तत्र तीरे तदा नद्यां कृताभिवेकः कृतः
पिपासया जलाशयाः प्रसङ्गो गृह्याणो मुहूर्तत्रयमुपकान्त उपविवेश ॥ २ ॥

श्रीमद्गीतराधाचार्यकृतमनिसंज्ञकमन्त्रः ।
शुभा हरियया उदके नितरां पेयीयमाने सति । तस्मीप
एव नदतो ध्वनिं कुर्वतो मृगपतेः सिंहस्य बोधयन् । उच्चादो
निरुद्धपद्यत हरियया धृतोऽभवदित्यर्थः ॥ २ ॥ ॥

तनुजान्मुपभृत्त्याकरयं सा मृगस्य वधुर्हृदिया प्र
वेनेव चिह्निवा व्याकुला सुतरां हरिमयस्य किमयस्य निवेशेन
व्यग्रं व्याकुलं हृदयं यस्याः सा भत एव गारिष्ठा निवेशेन
रद्विरत एव अकितनिरीक्षणा प्रतिहतनिरीक्षणा भः निवेशेन
तृषा पिपासा यस्याः साः तथा भूतैव यस्याः सा उचक्राम
नदीमल्लङ्घितवती ॥ ४ ॥

ततः उपतन्त्या मन्तवन्त्याः पूर्वागमियया तस्या हरिय गमं उद-
भयेन सिंहमयेनावगच्छितः सस्यानात्मन्तो योनेर्निर्गतः कोतलि
प्रवाहे निपपात पतितोऽभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्प्रसवो गर्भपातः उत्सर्पणमुल्लङ्घनं मयं केन तेनः केद-
स्तेभानुरा पीडिता स्वययेन विमुक्ता कृपासाः कृपामृगवधूः
कस्यां चिह्नं गिरिगुहायां निपपात अयमननान्तरं ममार मृत-
वती च ॥ ६ ॥

तस्कोतसा प्रवाहेनोद्यमानमेवाकुलमेवापत्यमभिधीय
राजर्षिभरतः मृता माता यस्य तं मृतमनं बभूविः अपित्रा-
दिभिरपविष्टं परित्यक्तमित्यनुकम्पया वदाव हस्ते गृहीत्वा
आभ्रमस्थापनमनयत्प्रापितवान् ॥ ७ ॥

एतस्मिन्नेवाशिषो कृतः निजामिमां आत्मीयत्वाभिमानो
येन तस्य भरतस्यैवाहरहस्तस्यैवाशिषोः प्रवृत्त्यानुष्ठानेन ध्यानेन
तत्र पोषणमाहारेण पाकनं द्वात्रादिनी रक्षयं प्रीयानं कण्डू-
यनादि लाजनं करस्पर्शनं चुम्बनादि एतेष्वनुष्ठानमासात्किस्तेना-
रायेण भीषत्परिचर्यादयः आत्मनिष्ठाः शौचाचारादयः सह
यमाः अहिंसादिभिः सहिताः सर्व एवमौः प्रत्यहमेकैकशो विमु-
ज्यमानाः सन्तः कतिपयेनाहर्गच्छेन्नेव सपुत्रसजा बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजर्षिः उपवदन्माधवी ।

सत्सङ्गतिमन्तरेणेतत्सङ्गतिः सारहेतुरिति एतन्निरूप्यतेऽस्मि-
न्नाध्याये तत्र भरतस्यैवाश्वत्थानयप्रकारं कथयितुमुपक्रमते
एकैवेति । अभिवेकः स्नानमावृण्वं मृगपुरीषोत्सर्जनं नैयमिकं
नित्यकर्म अत्र क्रमस्त्वविषयिण्य एतावत्करोतीति क्रियमाया-
मनुष्ठानं नैयमिकं सत्त्वानुष्ठानमावृण्वकमिति वा ब्रह्माक्षरं
प्रणवः गायत्री वा अथमर्चयन् वा जलाशयाभ्याशं नदी-
समीपं तावत्तदानीं मृगपतिः जग्नः ॥ १-३ ॥

प्रकृत्या समावेन निष्कृष्टाधारवद्वयोपेता भत एव अलित-
निरीक्षणा चञ्चलावलोकनं द्वात्रात्रात्राभिनिवेशः भयोद्वेगः
तेन व्यग्रं भ्रान्तं हृदयं यस्याः सा तथा हरिद्व्याग्रे पञ्चमुले मेके
सूर्यसमीरयोः इति स एव रिव्ववद्विः चञ्चलद्विः तृपेति-
मन्त्रः ॥ ४ ॥

ततः उपतन्त्या मन्तवन्त्याः पूर्वागमियया तस्या हरिय गमं उद-
भयेन सिंहमयेनावगच्छितः सस्यानात्मन्तो योनेर्निर्गतः कोतलि
प्रवाहे निपपात पतितोऽभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवाकुलं मृगबाधकमपविष्टवन्तु स्वकवन्तुजनं मृता माता
यस्य स तथा तम ॥ ७ ॥

पोषणं तृणादिना पाकनं वृकादिभ्यः प्रीयानं कण्डूयना-
दिना लाजनं चुम्बनादिना एतेष्वनुष्ठानमासात्किस्तेन । उद्वसन्न
उत्सजा बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

योगारम्भगतो यमनियमादितः स्वारम्भकर्मणा अपराध-
रूपेण योगमिभस्तापसो भगवदुपासकः ॥ १-३१ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अष्टमे भरतश्चक्रे मृगपाजनञ्चाक्रेन ।

तद्वियोगेन तच्चेताः प्राप तद्देहतामपि ॥

व्यामपि त्यजेन्नकिञ्चाधिनीमिति दर्शयन् ।

तं मृगं पोषयामास कृष्णधनुरिमाभुविः ॥

अनुतापाम्बुधौ क्षिपवा स्वप्नेमाधौ निमज्जयन् ।

तमेनं पोषयन् भकवारसत्त्वं चाप्यदीदृशत् ।

नैयमिकं नित्यनियमप्राप्तमावृण्वकं मूत्रोत्सर्गादिकमभिवेकस्ना-
नं च कृतं येन सः ब्रह्माज्ञादित्वावल्पात् त्वावृण्वकमभिवेकश-
ब्दस्य पूर्वनिपातः । अक्षरमक्षरार्थकं ब्रह्म कृष्णमम्ब्रम् । अभि-
गुणानो जपन् ॥ १ ॥ २ ॥

पेयीयमाने अत्यासत्त्वा पीयमाने मृगपतेः सिंहस्य ॥ ३ ॥
सहसा नादसमकाशमेव भयात् प्रासात् । उचक्राम नद्या
धारामुल्लङ्घय ॥ ४ ॥

अन्तर्धृत्या गर्भवत्याः ॥ ५ ॥

उत्प्रसव उच्चाकाशादेव गर्भपातः ॥ ६ ॥

एवाकुलं हरियावाकम् । अपविष्टं बभूविस्त्यक्तम इति एनेः
कुलकादिहेतुभिर्वा अनुकम्पा तथा ॥ ७ ॥

पोषणं तृणादिना पाकनं वृकादिभ्यः प्रीयानं कण्डूयना-
दिना लाजनं चुम्बनादिना एतेष्वनुष्ठानमासात्किस्तेन । उद्वसन्न
उत्सजा बभूवुः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टमे देवादेशारक्षप्रसत्त्वा भरतस्यैवाभावो वर्णयते । एक-
देति । महानद्यां गण्डकायां कृतमभिवेकादिकं येन सः तत्र अभि-
वेकः स्नानं नैयमिकं नित्यनैमित्तिकविधिप्राप्तमावृण्वकं
मूत्रोत्सर्गादि ब्रह्माक्षरं प्रणवं जपन् उपविवेश उपविष्ट-
वान् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

परिप्लवद्विः परिभ्रान्तद्विः उचक्राम नदीमुल्लङ्घितवती ॥ ४ ॥

महज्जयेन प्रचञ्चितः अत एव योनितो निर्गतः ॥ ५ ॥

ततश्च प्रसवोत्सर्पणमयैः गर्भपतननपुल्लङ्घनासिंहमयेन
केदस्तेनानुरा व्याकुला पपात ममार च ॥ ६ ॥

अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरणाः स्वर्णसुहृद्वन्धुभ्यः परिवर्जितः
शरणं च मोपसादितो मामेव मातापितरौ भ्रातृजीनः (१) नान्मं कश्चन वेदं मर्याति-
विस्त्रब्धश्चात एव मया मत्परायणस्य पोषणपात्रमस्मिन्मया सुयुनाऽनुष्ठेयं शरण्योपेक्षादाय-
विदुषा ॥ ६ ॥

नूनं द्वार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणमृद एवमिह स्वस्मिन्पि गुरुतरानुपेक्षन्ते ॥ १० ॥
इति कृतानुष्ङ्ग आसनशयनाटनस्थानाशनादिषु सः सुमनसः स्निहानुबद्धदृढव आसीत् ॥ ११ ॥
कुशकुसुमसमित्पलाशफलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो कृपणः कादिभ्यो भगमादांसमानो यदा
सह हरिणकुणकेन वनं समाविशति ॥ १२ ॥

पथिषु च सुग्धभावेन तत्र तत्र विपक्तमतिप्रसूतः ग्रहण्यः आपात्स्कन्धेनोदहति एवमुत्सङ्ग-
उरसि चाधायोपलालयन् सुखं परमामवाप ॥ १३ ॥

क्रियायां निर्वर्त्यमानायामन्तरालेऽप्युत्थायोत्थाय यदैवमभ्यस्यति तर्हि वाव स वर्षपतिः प्रकृति-
स्थेन मनसा तस्मा आशिष आशास्ते स्वस्ति स्ताद्वत् ! ते सर्वे ॥ १४ ॥

अन्यदा भृशमुद्विग्नमना नष्टवृत्तिः इव कृपणः सकरुणमतिप्रसूतः हरिणकुणकविरहविद्वलहृदय-
सन्तापस्तमेवानुशोचन् किल कश्मलं महदभिरम्भित इति होवान् ॥ १५ ॥

अपि वत स वै कृपण एणबालको मृतहरिणीसुतोऽहो ममाभिमुखं शठकिरातमतेरकृतसुकृ-
तस्य कृतविस्त्रम्भ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन् सुजन इवागमिष्यति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्देवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

न तु एणकुणकं मृगद्वारकमिति शब्दो हेतौ यतः मृतमात-
रमत्रत्यक्तं बन्धुः पित्रादिवर्धयामयति तद्वत् आदाय आभ्रमस्थान-
मनयत् ॥ ७ ॥

एतस्मिन् एणकुणके कृतनिजाभिमानस्य तस्य भरतस्य
यत्तस्य मृगद्वारकस्य मृगादिना पोषणेन व्याघ्रादिभ्यः पाख-
नेन कपटयनादिना प्रीणनेन सुम्बनादिना लाजनेन यदनुध्यानं
पुनःपुनश्चिन्तनं तेन पुरुषपरिचर्यादयः आत्मनो नियमाः स्नाना-
दयः सह यमाः अहिमादियमसहिताः अहरहः प्रातिदिन-
मेकैकशो विद्युत्प्रमानाः कतिपयेनार्हगण्येन सर्वे उद्वसन् त्यक्ता
बन्धुः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक्देवजी बोले श्रीभरतजी एक दिन महानदी गण्डकी
में स्नानादि नित्यकर्म का करके आंजुआ का जप करते तीन
मुहूर्त तक जलके भीतर बैठे रह गये ॥ १ ॥

हे राजन् ! तहांपर निम्नीसमय एक हरिणी व्यासी इकेबी
नदीके पास जलपीने को आई ॥ २ ॥

उसके जल पीने समय थोड़े दूरसे गर्जन करते हुये सिंह-
का महा शब्द सुन पड़ा ॥ ३ ॥

उस शब्दकी सुनते सब स्वभावसे डरने लगी वह मृगी

बकित होकर देगम ली आभ्रम करके सिंहके भयसे जिसका
हृदय कांप उठाहै उसका हृदि बचल हांगई है तो जलभी नहीं
पीसकी श्रीमदी कुरगई ॥ ४ ॥

वह मृगी गर्भकी भी उसके कूदते समय बड़े भयसे मांरे
योनिके रस्ते निकल कर नदी के प्रवाह में गिरगया ॥ ५ ॥

उस गर्भके गिरने तथा डूबने के भयसे दुःखित हुई अपने
यूथसे छूटी वह मृगी किछु कदरा में गिरपड़ी और
मरगई ॥ ६ ॥

अतिदुःखित पड़े हुये जलके प्रवाह में बहते उस मृग-
के बच्चे को देखकर गिरा में जानकर राजर्षि भरतजी
बन्धु सरीके होकर कृपा करने उसकी माता मरी जानकर उस
बच्चेको आभ्रममें ले भाये ॥ ७ ॥

उस मृगके बच्चे से निज सिका अभिमान करने से नित्य-
प्रति उस के पाखन पोषण का प्रीणन ध्यान के करने में
यम नियम भगवत्पूजा आदि का एक एक कूदते कूदने कुछ
दिन में सबही छूटगया ॥ ८ ॥

श्रीभरतानि कृतमार्थदीपिका ।

आसक्ति प्रपञ्चयति । अहां इत्यदिना तसि कृतमनुष्ठेयं इति-
त्यर्थेन ईश्वररथचरणाः कावचं तस्य परिभ्रमणं कृतं आग-
यादिभ्यो विवर्जितः सा इति कश्च शब्दो कतिपयं कालं

१) गोपायनं नान्यमिति श्रीश्रीशायव श्रीविजयव्यजतीर्थयोः पाठः

भीमरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

मातापित्रादिबुद्ध्यापेयाय प्राप्तः यौधिकाद् बुद्ध्याः । अन-
स्युना एतन्निमित्तं मम स्वार्थो नश्यतीति दोषः हिमकुवता ॥६॥

तदेवाह । नूनं इति ॥ १० ॥

इत्येवं कृतोऽनुपपन्नः प्राप्तिकिर्येन । मृगजहुना मृगपत्नेन सह
स्नेहेनानुबन्धं हृदयं येन ॥ ११ ॥

स्नेहानुबन्धमेव प्रपञ्चयति । कुशकुसुमेत्यादिना स्वधयनी-
त्यन्तेन । साक्षाद्भावाः भवान् यदा भयं शङ्कुमानो भवति तदा
तेन सह वनं समाविशति ॥ १२ ॥

अतिशयितः प्रणयभरो यस्य तद्वदयं यस्य सः ॥ १३ ॥

क्रियायां देवपूजादिवृत्त्यायां वर्षपतिमरतः प्रतिक्रि-
त्येन स्वस्थेन स्तात् भूषात् ॥ १४ ॥

अन्यदादर्शने सकलं यथा भवत्येवमनुशोचन्निति हावाचेत्य-
न्वयः । अतितर्पेणाल्यस्तुकेन हरिणकुण्डलविरहेण विह्वले हृदये
सन्तापो यस्य कश्मलं मोहं प्रापतः ॥ १५ ॥

अपीति सम्भावनायां बलेत्यनुकम्पयाम् । महो इति खेदे
शठकिरातयोरिव वञ्चनपरा क्रूरा च मतिर्यस्याकृतसुकुनस्य निर्मा-
गस्य मम तच्छाठ्यादिकमगणयन्मत्तयत्तागमिष्यति किम-
अपराधाच्चिन्तने हेतुः आत्मप्रत्ययेन स्वामिच्छया कृतविश्वासः
सह सुजनो न यथा गणयति तत्र ॥ १६ ॥

भीमहिरराधवाच्यैकतमागव्यं चन्द्रचन्द्रिका ।

तदासक्तिं प्रपञ्चयति । महो इत्यादिना इति कृतानुपपन्न इत्य-
न्तेन । अयं हरिणकुण्डलः ईश्वररथचरणं कालचक्रं तस्य परि-
भ्रमणवेगेन स्वगणादिभ्यो विवर्जितः अत एव कृपणो दीनोऽयं
मां शरणमासादितः प्राप्तश्च मामेव मातापित्रादिबुद्ध्या उपेयाय
प्राप्तः युधिकाः सङ्कलितः मोषेणैव मामेव गोपायने गोप्तार-
मधिकं मन्वानः मन्त्रोऽयं कञ्चन गोप्तारं न वेद मय्येवातिविश्रब्धा-
श्रितितरां विश्वासयुक्ता मतिर्यस्य सः अतः कारणादेवं मत्पराय-
णस्य मदेकशरणस्य हरिणकुण्डलस्य पोषणादिकम एतस्मिन्नि-
मित्तं मम स्वार्थो नश्यतीत्यसूयारहितेन मयावश्यमनुष्ठेयं हि
यस्माच्छरण्योपेक्षा शरणागतानादरः विदुषां दोषः प्रत्य-
बाधकरः यदा शरणं गन्तव्या शरण्या रक्षकत्वेन विश्वसनी-
यास्तेषामुपेक्षा शरणागतविषयेष्वनादरः विदुषां दोष इति ॥ ६ ॥

अत एवार्थोः साधवः परोपकारशीलाः उपशमस्वभावाः
कृपणेषु सुहृदः सौहार्देवन्त एवंविधार्थं शरणागतरक्षणाद्यं
स्वार्थान्न स्वप्रयोजनानि गुरुतरानपि उपेक्षन्त गुरुतरानपि प्रया-
जतमनाहर्त्यैवंविधशरणागतरक्षणं कुर्वन्ति नूनमित्येवं कृता-
नुपपन्नः कृतः अनुपपन्नः प्राप्तिकिर्येन भरतः प्राप्तनायकस्यासु-
तप्राप्तमनुपदेशनमटने सञ्चरन्मम भोजनं कन्दमूलादीनां
मृगपत्नेन सह स्नेहस्तेनानुबन्धं हृदयं येन तथाभूत

अव्ययत्वमित्यन्तेन
प्राप्तिं चेत्यन्तेन
माशङ्कुमानः

साक्षाद्भावाः भवान् यदा भयं शङ्कुमानो भवति तदा
तेन सह वनं समाविशति ॥ १२ ॥
अन्यदा दर्शने अतितर्पेणाल्यस्तुकेन हरिणकुण्डलविरहेण विह्वले हृदये
सन्तापो यस्य कश्मलं मोहं प्रापतः ॥ १५ ॥
अपीति सम्भावनायां बलेत्यनुकम्पयाम् । महो इति खेदे
शठकिरातयोरिव वञ्चनपरा क्रूरा च मतिर्यस्याकृतसुकुनस्य निर्मा-
गस्य मम तच्छाठ्यादिकमगणयन्मत्तयत्तागमिष्यति किम-
अपराधाच्चिन्तने हेतुः आत्मप्रत्ययेन स्वामिच्छया कृतविश्वासः
सह सुजनो न यथा गणयति तत्र ॥ १६ ॥

क्रियायां नित्यनेमिस्तिकादिक्रियायां निर्वर्त्यमानायां क्रिय-
माणायां सत्यागन्तगणे मध्ये क्षणो क्षणो उत्थायांस्थाय यदेन
मृगममिच्छति पश्यत तर्हि वा तदा हि स वर्षपतिः भरतः
प्रकृतिरूपेण मनसा तस्मै मृगाय माश्रित्य आशास्ते आशीराशासन-
मेवाह । स्वस्तीति । ह यत्स ! ते तृप्यं सर्वतः सर्वत्र देशे कांक्ष
व अस्ति स्यादित् आशास्ते स्तादिति पाठोऽप्यभेदायः ॥ १४ ॥

अन्यथा मृगस्यादर्शने तु सकलं यथा भवति तथा
एवमनुशोचन्निति वक्ष्यमाणप्रकारेण प्रोवाचेत्यन्वयः कथम्भूत
अनुशोचन्नप्यन इव नितरां भीतमना अतितर्पेणाल्यस्तुकेन हरिण-
कुण्डलसेवाविरहेण विह्वले हृदये सन्तापो यस्य महत्कश्मलं
मोहमभिलम्बितः प्रापितः ॥ १५ ॥

किमुवाच तदाह । अपीति । मम तदनायेकादिकमावि-
गच्छन् कृतः विभ्रमो येन तथाभूत एवात्मप्रत्ययेन स्वकुण्डला
एव सुजन इवागमिष्यत्यपि आगच्छेत् किं स्वमेव हृकादिभिरनु-
पहतं तत्र हेतुः देवेन भगवता गुप्तं रक्षितं महाभयसमीप-
वेन शरणागि कोमलपुण्यानि चरन्ते मनुष्यन्तमपि प्रवृत्तिमि
॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमहिरजयध्वजनीर्यकृतपहरनावली ।

ईश्वररथचरणस्य कालचक्रस्य परिभ्रमणारंभेण गमनागमन-
वेगेन मां मां गोपायने गोप्तारं रक्षितारं शरणं प्राप्तस्योपेक्षया
महान् दोषो भवतीति दोषविदुषा ॥ ६ ॥

मृगपोषणादिना भगवदुपासनाभङ्ग इति तत्राह । नून-
मिति ॥ १० ॥

इत्युक्तप्रकारेण कृतानुपपन्नः कृतस्नेहाभिनिवेशः मृगजहुना
मृगवालेकेन ॥ ११ ॥

माहरित्यमात्र आनयित्यत्र ॥ १२ ॥ १३ ॥

वर्षपतिः भरतखण्डनायः प्रकृतिरूपेण स्वस्थेन ॥ १४ ॥

अन्यदा दर्शने अतितर्पेणाल्यस्तुकेन विह्वले हृदये
अभिरम्बित आश्रितः ॥ १५ ॥

आत्मप्रत्ययेन स्वमनःशुद्ध्या तन्ममोदासीन्यमभिगणय-
न्निचिन्तयन् स्वजनः पुत्र इव ॥ १६ ॥

भीमहिरध्वनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मासक्तिं प्रपञ्चयति । महो इत्यादिना इति कृतानुपपन्न इत्यन्त-
पयन्तेन । ईश्वरस्य रथचरणः कालचक्रं तस्य परिभ्रमणारंभेण
परिवर्जितः विवर्जितः मां माम् अनस्युना एतन्निमित्तं मम स्वार्थो

अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि चरन्तं देवगुणं दयामि ॥ १७ ॥

अपि स न वृकः शालावृकोऽन्यतमो वा नैकचर एकचर इवा भक्षयति ॥ १८ ॥

निम्नोचति ह भगवान् सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्माऽद्यापि अश्रम न मृगवधून्पात आगच्छति ॥ १९ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

अक्षयतीति दोषदृष्टिमकुर्वता शरण्यकर्तृकोपेक्षायां दोषं जानता ॥ ६ ॥

यन एव एव मे वस्तुतः स्वार्थ इत्याह । नूनमिति ॥ १० ॥

अनुपङ्ग आसक्तिः मृगजडुना मृगापत्येन ॥ ११ ॥

स्नेहानुपङ्गमेव प्रपद्यति । कुशकुसुमंति । शाला वृकाः कपि-
क्रोष्टुभानः तदादिभ्यः ॥ १२ ॥

तत्र तत्र महाकर्मोपरितले कोमलतृणादौ मुग्धभावेन
कर्ममध्ये निमज्ज्यामीति ज्ञानराहित्येन विषयमासक्तम् ॥ १३ ॥

क्रियायां भगवत्परिचर्यायामपि अन्तराखं मध्येऽपि अभिच-
क्षितं न जाने क गतो मे हरिणवाक्य इति उत्थाय पश्येत् प्रकृति-
स्थितं तद्दर्शनानन्तरं प्राप्यार्थम् ॥ १४ ॥

अन्यथा देवादर्शने सतीत्यर्थः । अतितर्पणं तद्दर्शनाति-
तृप्याया कश्चिज्जं मोहमभिरम्भितः प्रापितः ॥ १५ ॥

अपीति सम्भावनायां वतेत्यनुकम्पायाम् अहो इति क्षेपोरप्ये
आश्चर्यं । अनार्यस्य तत्पालनपोषणादावसावधानत्वाभिर्दय-
स्यात् एव शठकिरातयोरिव कृपा मति रस्य तत्र हेतुरकृत-
सुकृतस्य भाग्यहीनस्य मम तर्हिर्दयत्वादिकमपराधमगणयन्
आगमिष्यति किमपराधागणने हेतुः आत्मप्रत्ययेन आत्मव-
गमन्यते जगदिनि म्यायेन अस्य शुद्धचित्तत्वान्मामपि शुद्धचित्तं
प्रतिपद्यितव्यं । अत एव कृतविस्मयः अविश्वास्येऽपि मयि विश्व-
स्तः सन् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ईश्वरस्य रथचरणः कालचक्रं तस्य भ्रमणवेगेन मोपसा-
दितः ॥ ९ ॥ १० ॥

कुनोऽनुपङ्गोऽनुरागो येन सः ॥ ११ ॥

शालावृकः श्वा ॥ १२ ॥

अपि अतिशयितः प्रणयभरो यस्य तद्वृद्धं यस्य सः ॥ १३ ॥

प्रकृतिस्थितं स्वभावस्थेन स्तात् स्यात् ॥ १४ ॥

अन्यथा तद्दर्शने सकलं यथा स्यात्तथा तमेवानुशोचन्
महत्कर्मजं कष्टमभिरम्भितः प्राप्तः सन् इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ १५ ॥

शठकिरातयोरिव मन्दा निर्दया च मतिर्यस्य मम तदनार्य-
व्यगणयन् आगमिष्यति किम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

भरतजी कहनेलगे अहो आश्चर्य है यह हरिणाका वच्चा बड़ा
दुस्ती है भगवान् के कृपाचक्र के भ्रमण के वेगसे अपने
अपने समूह सुहृद वन्धुओं से रहित होगया है तब मेरे

को प्राण दुःख है मेरेही को माता पिता मानता है माता
जाति पुत्र पुत्र समझकर आया है और कोई को नहीं जानता
है मेरे में बड़ा विश्वास करता है इसी से मेरे में तत्पर
इसका पालन पोषण प्रीणन खाने इस के अवशुओं को
न देखकर मेरे को करना चाहिये क्योंकि मैं शरणागत के
उपेक्षा होयका जानने वाला हूँ ॥ ६ ॥

यह बात निश्चित है कि उत्तम साधु शान्तिशील कीर्ति-
के दयालु पुत्र इस प्रकार के कार्य में अपने भारी कार्यों-
को छोड़ते हैं ॥ १० ॥

इस प्रकार मैं भरतजी आसक्ति करके आसन शयन चलन
बैठन समर्थोंपर सुगम एक के साथ जोह से बंधगये ॥ ११ ॥

जिसवलन कुशा पुष्प लकड़ी पत्ता फल मूख जल खाने को
जाते थे तिस वस्तु मेडिया गिरह व्याघ्रादिकों से भयमान-
कर जब जाते तब मेरे वच्चेको साथ में लेजाते थे ॥ १२ ॥

रस्तामें भोजेपने में जहाँ तहाँ मृगका वच्चा तृणादिकों
में आसक्त होता तब मृगजी बड़े प्रेमसे कृपाके मारे उस-
को कांधे में बंधावे । मैं तैसेही गोहमे छातीमें रखकर
धड़े सन्तुष्ट होते थे ॥ १३ ॥

पूजादि क्रियाके लिये हरिणपर या मध्यमें ही उठकर
जब उसका देखते थे तब मैं अर्पणित भरतजी निश्चल मन-
से उस के वास्ते आराधना करते कहते कि हे देव ! तेरा
सर्वत्र कल्याण होवे ॥ १४ ॥

जब किसी दिन मृग कांधे से वह खलागया तब अति
दुःखित लोगये धन के बरोबर अति अक्षेय से होगये वही
उत्कण्ठा होनेसे मृग के वच्चे के विरह से हृदय में विह्वल होगये
सन्ताप करने लगे महा मोह को प्राप्त होकर बोझने लगे ॥ १५ ॥

बोझे वह दुःखित मृगबाजक मरी हुई हरिणी का वच्चा
मेरेपर विश्वास करता था मैं खुद हूँ शठ किरातकी बुद्धिवाला
हूँ मैंने पुण्य नहीं किये हैं तौमी वह मृगबाजक हमारे अव-
शुओं को न गिनकर सुजन के माफिक आजायगा क्या ॥ १६ ॥

श्रीभरतखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

शष्पाणि कोमलतृणानि ॥ १७ ॥

नैकचरो यूयचरः सुकरादिः । यद्वा । एक एव चरति यः
कूरखभावो व्याघ्रादिर्न भक्षयति किम् ॥ १८ ॥

सकललोकास्य क्षेमो यस्मात्स उदयो यस्य वेदत्रयी आत्मा
स्वरूपं यस्य सः सूर्यो निम्नोचत्यस्तं वाति ॥ १९ ॥

हरिण एव दंष्ट्रामार आगच्छति ॥ २० ॥

अपिस्त्रिदशसुसुतमागम्य मां सुविपिष्यति हरिणाराजकुमारो विविधरुचिरदर्शनीयनिजमृगदा-
कविनोदैरसन्तोषं स्वानामपनुवन् ॥ १० ॥

श्वेलिकायां मां मृषासमाधिनाऽमीक्षितवृशं प्रेमसंरम्भेण चकितचकित आगत्य पृषदपरुषविपा-
गाग्रेण लुठति ॥ २१ ॥

आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मद्योपालब्धो भीतभीतः सपद्युपरतरास (१) ऋषिकुमारवद्वहित-
करणाकलाप आस्ते ॥ २२ ॥

किंवा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्याऽनया यदियमवनिः सविनयकृष्णसारतनयतनुतरसुभग-
शिवतमास्वरसुर (२) पदपङ्क्तिभिर्द्रविणाविधुरातुरस्य कृपणस्य मम द्रविणापदवीं सूचयन्त्यात्मानं च
सर्वतः कृतकौतुकं द्विजानां स्वर्गोपवर्गकामानां देवयजनं करोति ॥ २३ ॥

अपिस्त्रिदशौ (३) भगवानुदुपतिरेनं मृगपतिभयान्वत्तमातरं मृगबालकं स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकम्पया
कृपणजनवत्सलः परिपाति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अर्थः किं कुर्वन् विविधैः रुचिरैर्दर्शनीयैर्मृगदारकविनोदैः स्वीयानां नः अस-
न्तोषं लेखमपनुवन् ॥ २० ॥

सम्भवति चेदित्याह । श्वेलिकायां क्रीडायां मृषा यः समा-
धिस्तेनामीक्षिते दृशौ येन तं मां प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन पृष-
जलबिन्दुस्तद्वदपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण लुठति सङ्गृहयति ॥ २१ ॥

आसादितं हविष्यस्मिन्बर्हिषि दमे दन्ताकर्षणादिना चाप-
त्वेन दूषिते सति । दूषित्वेति पाठे बर्हिषि विषये दूषणं कृतेत्यर्थः
मयाऽभिहितः सेस्तस्मादमेषोपरतकीडः निश्चय आस्ते ॥ २२ ॥

इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बर्हिर्निगतः तत्पुत्रात्तभूभागोप-
लभ्यसंभ्रान्तद्वय आह । किमेति । अरे अहो अनया स्त्रिया
किंवा तप आचरितं तपस्विन्या सभाष्यया । यद्यस्मादियं
सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाश्च शिवतमा-
स्वरसुरा येषु तेषां पदानां तत्तत्पङ्क्तिनां पङ्क्ति-
भिर्द्रविणं मृगस्तेन रहितस्यात एवातुरस्य दुःखितस्य मम द्रवि-
णमार्गं सूचयन्ती सती स्वात्मानं च ताभिः कृतमयङ्गनं द्विजानां
देवयजनं यत्कर्म करोति । “यस्मिन्देशे मृगः कृष्णस्त-
स्मिन् धर्माभिबोधत” इति स्मृतेः ॥ २३ ॥

तावदुदिते चन्द्रे मृगं दृष्ट्वा स्वमृगत्य संभावयन्नाह । अपि-
स्त्रिदशौ ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभाष्यटीपिका ।

वृकः शालावृको वा नैकचरो वृषचरो वराहादिरसहाय-
चरो व्याघ्रादिवो अपि न भक्षयति सकलजोकानां क्षेमो
यस्मात्स उदयो यस्य त्रीं वेद आत्मा स्वरूपं यस्य सः सूर्यो
भस्माम् भिक्षोः भस्मस्तं गच्छति किंवाद्यापि मम मृगवधूत्यासः

मार्गः हरिणा-
स्त्रिदशः किं

कुर्वन् विविधैः रुचिरैर्दर्शनीयैर्मृगदारकविनोदैः स्वीयानां नः अस-
न्तोषं लेखमपनुवन् ॥ १८—२० ॥

सम्भवति चेदित्याह । श्वेलिकायां खेन सह क्रीडायां
मृषा यः समाधिस्तेनामीक्षिते दृशौ येन तं प्रेमसंरम्भेण प्रण-
यकोपेन पृषजलबिन्दुः तद्वदपरुषेण मृदुना विषाणाग्रेण
चकितं चकितं पुनः पुनः प्रतिहतं यथा तथा आहत्य परितो
व्याहत्य लुठति सङ्गृहयति ॥ २१ ॥

आसादितं हविष्यस्मिन् बर्हिषि दमे दूषिते दन्ताकर्षणादिना
चापत्वेन दूषिते सति मयाभिहितः सन् भीतः तत्पुत्रात्तभू-
उपरतरासः निवृत्तकीडः अवहितः निश्चयः कृतः करणाना-
मिन्द्रियाणां कलापो येन एवंभूतः ऋषेः कुमारवत् आस्ते ॥ २२ ॥

इति बहुधा प्रलप्योत्थाय बर्हिर्निगतः सन् सुराघातभूभागो-
पलभ्यसंभ्रान्तद्वय आह । किमेति । अरे अहो तपस्विन्या
सम्भाव्यमानयाऽनया स्त्रिया किं तप आचरितं यद्यस्मादियं स्त्रि-
सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाश्च शिव-
तमाश्च स्वरसुरा कठिनाश्च सुराः येषु तेषां पादानां तत्तत्पङ्क्ति-
नां पङ्क्तिभिर्द्रविणं मृगस्तेन रहितस्यात एवातुरस्य दुःखि-
तस्य मम द्रविणमार्गं सूचयन्ती सती स्वात्मानं च ताभिः
पङ्क्तिभिः कृतमयङ्गनं स्वर्गोपवर्गकामानां द्विजानां यत्कर्म
करोति “यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्माभिबोधत” इति
स्मृतेः ॥ २३ ॥

उदिते चन्द्रे तस्मिन् मृगं दृष्ट्वा स्वमृगत्य संभावयन्नाह ।
अपिस्त्रिदशौ । सिंहभयान्मृगं माना यस्य न मदाभयान्परिभ्रष्टं
मृगबालकं कृपणजनवत्सलऽसौ भगवानुदुपतिश्चन्द्रः कृपयाऽपि
स्त्रिपरिपाति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभाष्यटीपिका ।

क्षेमो सुखेन ॥ १७ ॥

नैकचरः अष्टपामृगविशेषः ॥ १८ ॥

॥ (२) पदपङ्क्तिभिर्द्रविणैः श्रीधरस्वाम्याचार्यपाठः । (३) भगवानुदुपतिः

भीमशङ्करवर्तनीकृतपदप्रकाशनी ।

निम्नोच्चत्यस्तं गच्छति मृगवध्न्यासः मृगानिक्षेपलक्ष-
णाऽर्थः ॥ १९ ॥

विविधाश्च रुचिराश्च दर्शनीयाश्च निजाः स्मृतिप्रयुक्ताश्च
मृगदारकाणां मृगबालकानां ये विनोदा जीजाविशेषास्तेः ॥ २० ॥

श्वेलिकाया मृगजातिः कथया नादविशेषक्रियया वा प्रेमसं-
रम्भेण स्नेहाद्रेकेण प्रणयकोपेन वा सचकितं समर्थं पृथतः
कृष्णमृगः अपरुपविषाणाप्रेण कामलशृङ्गमुखेन लुठति परि-
वर्तयति भूमिमुक्तीकरोतीत्यर्थः उपहन्तीति वा "लुठ उपघातः,
इति धातुः लुठतीति पाठे अनुष्ठानाख्यं करोति लुठि
आलस्ये ॥ २१ ॥

आसादितं अवरोपितं हविर्द्यस्मिन्तत्तथा तस्मिन्वर्हिपि
भक्षणादिना दूषिते सति उपाख्यं भास्तिन उपरतरमसः
शान्ताभिनिवेशः अत एवावहितकरणाकलापः संवृतसर्गेन्द्रियव्या-
पारसमूहः ॥ २२ ॥

अनया भूम्या तप आचरितं तत् किमिति शेषः सविनयस्य
कृष्णसारतनयस्य तनुतरा अतिशयेनाणवश्च सुभगाः सुन्द-
राश्च शिवतमाः सुखतमाश्च खराः परादाश्च खुरा ये तेषां
पदानां निक्षेपचिह्नानां पङ्क्तिभिर्द्रविष्यविधुरवर्धरद्रवदातुरस्य
न केवलं ममोपकरोति किन्तु ज्ञानानामप्यस्याह । आत्मानमिति ।
कृष्णसारतनयस्य पदपङ्क्तिभिः कृतकौतुकं कृतमङ्गलमारमानं
द्रिजानां देवयजनं च करोति इदं प्रख्योत्थाय बहिर्गत्यापश्यतो
हि यजनं "यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् भर्मांशिवोधतः,
इति स्मृतिः ॥ २३ ॥

अधुनेन्द्रियेऽप्यनागतं दृष्ट्वा तत्प्रलापप्रकारमाह । अपिस्त्रिदिति ।
उदुपश्चन्द्र एनं मृगबालकं परिपाख्यत्यपि स्त्रिदित्यन्वयः ॥ २४ ॥

भीमशङ्करनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवेन कृपालुना महिष्टदेवेनैव रक्षितम् ॥ १७ ॥

नैकचरो यूथचरः सुकरादिः एक एव चरति यः क्रूरो व्याघ्रा-
दिर्न भक्षयति किम् ॥ १८ ॥

निम्नोच्चति सम्प्रत्यस्तं यात सकलजगतामपि क्षेममुदया-
देऽयस्य सः केवलं ममेव दुर्भेगस्याक्षेममिति भावः । अथ्यात्मा
वेदस्वरूपो वेदप्रवक्तृको वा केवलमहमेव वेदोक्तदयाधर्मविमुख
इति भावः । मृगवध्वा न्यासो निक्षेपभूतः ॥ १९ ॥

प्रेमाद्य नद्रुणमुत्कीर्त्तयन् विलपति । अपिस्त्रिदित्यादिना ।
सुखयति सुखयिष्यति ॥ २० ॥

श्वेलिकायां कीडायां मृवासमाधिनेति रे मूढ ! त्वां पुष्यतो
मे स्मरणाकालेनादि नित्यकृत्यं न निर्वहति तत्त्वं मया त्यक्तो
यथेष्टमित्रो याहीति मृगैवाकृत्य मृवासमाधिनेति तच्छेषतद्विह-
आयाः प्रावल्यात् प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन पृथक् जलविन्दु-
स्तत्रपदपरेण मृदुना विषाणाप्रेण लुठति सङ्कटयति ॥ २१ ॥

आसादितं हविर्द्यस्मिन् तस्मिन् बहिर्दि दर्मे दन्तस्पर्शनं
दूषितं सति दूषितेति पाठे बहिर्दि विषये दूषणं कृत्वा स्थित-

वतीत्यर्थः मयोपाख्यः आः किमरे करोषीत्यभिहितः उपरत-
कीडः अवहितकरणाकलापः निम्नोच्चतसर्वोद्गमः ॥ २२ ॥

इति बहुधा प्रख्योत्थाय बहिर्निर्गत्य तत् खुरजातमृमा-
गोपलक्ष्या प्रेम्णवारोपितेन तत्र माहात्म्येन खं साधिसु-
सम्बोध्य विलपति अरे मन्दभाग्य ! भरत ! वृथा तपस्विन ! अनया
अवन्या किं तप आचरितं तत्तपस्तपस्या न तत्तमिति भावः ।
यद्वा विशेषानुत्था अरे अनुदृशलोका इत रे इन युष्मासु
मध्ये अनयेति युष्माकमीदृशं तपो नास्तीति भावः । तनुतरे-
त्यादिविशेषयोगेस्तस्माधुर्वासादः स्वस्य व्यञ्जितः । "द्रविष्यपदवीं
सूचयन्तीति भो दुःखिन ! भरत ! किं रोदधि अनयेव खुरक्षुण्य-
या पदव्या वनं प्रविशन्तं मृगबालकं स्मृणाधुर्धनं प्राप्यसंति
कृपया मा माश्वासयतीत्यर्थः । आत्मानं स्वं च तामिः पदपङ्क्ति-
भिर्मण्डितत्वात् कृतकौतुकं देवयजनं यद्व्यस्यलं करोति "यस्मिन् देशे
मृगः कृष्णस्तस्मिन् भर्मांशिवोधतः," इति स्मृतेः ॥ २३ ॥

उध्वमवलोच्य तत्रोपलब्धे चन्द्रे क्षमगं सम्भावयन्नाह । अपि
स्त्रिदिति । स्त्राभमात् परिभ्रष्टमिति ममेव पापिष्ठस्यानवधाना-
दिति भावः भगवानिति भगवत्त्वं विना इदं भाग्यं न सम्भ-
वेदिति भावः ॥ २४ ॥

भीमशङ्करदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शष्पाणि बालतृणानि ॥ १७ ॥

नैकचरः यूथचरः घराहादिः एकचरः व्याघ्रादिः ॥ १८ ॥

सकलजगतः क्षेमो-यस्मात्स उदयो यस्य त्रयामृषिभिः
स्तुत्यर्थं प्रोक्ष्यमागयामात्मा मनो यस्य सः वेदत्रयी आत्मा मूर्ति-
र्वा यस्य स भगवान् सूर्यो निम्नोच्चति अस्तं यानि मम मृगवध-
न्यासः मृगभार्ययोपन्यस्यः ॥ १९ ॥

हरिणराजस्य कुगरः विविधरुचिरदर्शनीयैर्निजैर्मृगदारक-
विनोदैः स्वानामसन्तोषमपनुदन् आगत्य माम् अपिस्त्रिदं सुखयति
सुखयिष्यति ॥ २० ॥

श्वेलिकायां बाललीलायां प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन चकित
चकितः अतिधुभितः माम् आहूय पृषद्वत् जलविन्दुवत् प्रपश्येण
मृदुना विषाणाप्रेण लुठति सङ्कटयति ॥ २१ ॥

आसादितं निहितं हविर्द्यस्मिन् तस्मिन् बहिर्दि दर्मे कथं-
चिदूषिते सति मयोपाख्यः सन् सपथेव उपरतरासः त्यक्त-
कीडः ॥ २२ ॥

तदन्वेषणे प्रवृत्तस्तत्खुराङ्गितां भूमिं दृष्ट्वाह । किञ्चेति । यत्
यतः सविनयस्य कृष्णसारतनयस्य तनुतराः सुभगाश्च शिव-
तमाश्च खराश्च खुरा येषां पदानां तत्र तत्राङ्गितानां पङ्क्तिभिः
द्रविशेण धनभूनेन मृगेन रहितस्य अत एवावहितस्य मम द्रविष्य-
पदवीं सूचयन्ती स्वात्मानं च तामिः कृतमङ्गलं द्रिजानां यद्व्यस्यलं
करोति तथाच स्मृतिः "यस्मिन् देशे मृगः कृष्णः तस्मिन् भर्मांशिवो-
धतः" इति ॥ २३ ॥

चन्द्रे मृगं दृष्ट्वाह । अपीति ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न मां येऽयं चन्द्रः स्वययति विभ्रान्तिं विगमयति कैः
शिशिरवच्छातं च मध्यनुरागेण गुणितं आवर्तितं च पुनः
पुनः स्वयत् यस्सखिलं त एवामृतमया गमस्तयः किरणास्मै
लोकं हि मान्त्रिका मुखसखिलैस्तापं शमयन्तीति प्रसिद्धम् उप-
सृष्टमृगीतनय इति पाठे मनोरथान्तरमेतत् उपसृतः प्राप्तो
मृगीतनयः किं वा स्वययतीति शेषं सर्वे समानम् ॥ २५ ॥

इत्युक्तीत्या एवं शब्दोऽनुक्तमनोरथान्तराद्यन्तकः उक्ता अनुका-
श्चाद्यमानाः ये मनोरथास्तेराकृष्टं हृदयं यस्य स भरतः मृगदार-
काभासेन मृगपुत्रव्याजेन प्रारब्धकर्मणामन्तरायभूतेन योगार-
म्भागतः ज्ञानयोगारम्भाख्ययोगनपसः स्वययां भर्माचितकर्म-
योगरूपात्तपसः भगवदाराधनलक्षणाङ्गवद्भक्तिकरूपाश्च तपसः
विभ्रान्तिशो विभ्रष्टोऽभूत् प्रारब्धकर्मत्वे हेतुः कथमितरयोति
इतरथा प्रारब्धकर्ममूल्याभावे मृगदारकासक्तिः जात्यन्तरैण-
कुणाकं साक्षत् स्वपुत्र इव कथमासङ्गः स्यात् भयम् प्रति-
पन्नया मुक्तिविरोधतया पूर्वं परित्यक्ताः दुस्त्यजाः हृदयाभि-
जाताः औरसा येन तस्यैव पुनरेवाधिधेनान्तरायेण विहितो
योगारम्भो यस्य तस्य राजप्रेमरतस्य मृगभक्तस्य पोषणादि-
निमित्तनानुपङ्गणान्मानमनिगायनः प्रमत्तस्य तावदेव करा-
लभयः तीव्रवेगः काष्ठः मृत्युकालः दुरागिकमः अवर्जनीयः मूष-
कावले प्रलाहिः मर्पे इवापद्यत प्राप्तः ॥ २६ ॥

स भरतस्तदानीमपि मर्यासमयेऽपि स्वपाश्वर्तितेन मृग-
मात्रमजमिबानुशोचन्तमभिवीक्षमाय आसीत्तमिमानेन पश्यन्
मृगमिवासक्तमना इमं देहं मृगण सह विस्तृत्य कलेवरमव-
नुसृत्य अमृता अचिनपा पुञ्जमानुस्मृतिर्यस्य तथाभूतः इत-
रन्तराकृतवन्मृगशरीरमवाप ।

ये ये वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेवैति कीर्तय ! सदा तज्ज्ञावभाषिनः ॥

इत्युक्तीत्या मृगमनुस्मरन्मृगवत्तेषावापेत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत्र मृगजन्मन्यामनः मृगवनिमित्तं पौनर्भवभगवदाराधना-
नुष्ठानप्रभावेण मृगासङ्ग एवेत्यनुस्मृत्य नितरामनुनयमानः
साह ॥ २८ ॥

(४) श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किञ्च रक्षित्वा सादृकुर्वन्महं प्रयच्छत्यापिस्त्रिदिव्याह । एष
इति उपसृतभ्रासौ मृगीतनयः उपसृत्य गमस्तिमिर्मा स्वययति
लेदयपि स्त्रिदिव्यन्वयः शिशिराणि शीतलानि च तानि अनुरागेण
गुणितानि बहुलीकृतानि च तानि निजवद्वर्तनगतसलिलानि
तान्येवामृतगमस्तयश्चन्द्ररश्मयस्तैः किं विशिष्टं मामात्मज
इवात्मजो मृगीतनयस्तस्य धिक्प्रेपनिमित्तो यो उवरः सन्तापः
स एव दधदहनः वनाग्निस्तस्य शिखारूपतप्यमानं दह्यमानं
हृदयस्थलनलिनं यस्य स तथा तम् ॥ २५ ॥

सङ्कलमाह । इति, इत्यादिप्रलपन् । सः योगतापसो भरतो
योगारम्भागतो भगवदाराधनलक्षणाङ्गकर्मणश्च विभ्रान्तिः
परिमोचन इत्यन्वयः केन मृगदारकरूपेणानमस्ताज्ञास्त इति
तेन स्वारब्धकर्मणा अनुपस्थेयवमघटमानो मृगे मनोरथः स्ने-

हविषयस्तेनाकुर्वन् हृदयं यस्य स तथा इतरथा प्रारब्धकर्म-
भावे जात्यन्तरेऽस्मज्जातिविलक्षणमृगजातावासङ्गः स्नेहः कथं
स्यात् भोगो ध्यानं तस्य भरतस्य कथममृतस्य साक्षात्भयं
सस्य प्रतिपन्नतया विभ्रान्तेन हेतुना पूर्वपरित्यक्तास्त्यक्तमश-
क्या हृदयाभिजाता औरसाः पुत्राः येन स तथा तस्य एव
मृगयोतल्लक्षणायाकुलचेतसो भरतस्य मर्यासमयासृतिमाह ।
तस्येति । अन्तरायेण विधेन विहतं योगारम्भं ध्यानोपक्रमो
यस्य स तथा तस्य पोषणादिषु सतानुपङ्गणैर्निरन्तरस्नेहा-
भिनिवेशनात्मानं भीहरिं स्वं वा विगणयतो विन्तयतः करावो
रभसो वेगो यस्य स तथा ॥ २६ ॥

इमं लोकं भरतोपाध्युपलक्षितशरीरं मृगेण सह वर्तमानं
विस्तृत्य इतरमृगवन्मृगशरीरमवाप पूर्वकलेवरमनु तस्यानुकूलत्वे-
न अमृता जन्मानुस्मृतिर्जातिस्मृतिर्येन स तथा पूर्वदेहताकृतकर्म-
स्मृतिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

भगवदाराधनस्य समीहानुष्ठानं तस्य सामर्थ्येन ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतसाराधर्शनी ।

चन्द्राकिरणां दाहकत्वमनुभूयाहो मदात्मजविरहे शीत-
किरणोऽप्ययमुष्णाकिरणो भवति हन्त हन्त स किमेसमयो भवि-
ष्यति यत्र स मृगीतनयो भूयोऽपि मामुपैष्यति चन्द्रोऽप्ययं मां
शिशिरार्यप्यतीत्यभिष्वज्माह । किञ्चेति । उपसृतो मृगीतनयो यं
तथाविधं मां चन्द्रोऽयं स्वययति विरहसन्तसस्याङ्गस्य सुभा-
षुलीकरणात् सुभाषन्तं किं नु करिष्यतीति । “विष्वनोर्लुक्” इति
मनुषो लुका रूपं कैः शिशिरश्च तत् शान्तमनुभवं च मध्यनुरागेण
गुणितञ्च यद्वदनसखिलं पुनः पुनः स्वयत् तदेवामृतमया गमस्त-
यस्तैः । लोकं हि मान्त्रिका यथा वदनसखिलैस्तापं शमयन्ति
तथैवायमपीत्यर्थः उपसृतो मृगीतनय इति पाठे स एव मृगात्रेषु
प्रेम्णा निजमुखरूपेणैवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

मृगदारकमासासयति प्रकाशयति पसेन स्वारब्धकर्मणोनि
प्रारब्धं हि द्विधिं शोभनमशोभनञ्च तत्रार्थं भक्तप्रियेणापि
नयनीप्राञ्जनदानन्यायेन स्वभक्त्युत्कर्षणार्थनविद्वन्नेन भग-
वतैव स्नेहयैव प्रारब्धतुल्यत्वात् प्रारब्धमुपपाद्यते यदुद-
को भक्त्युद्भक्त एव स्यात्तत् अमृतपन्नरतीनामपि सम्भवेदेव ।
द्वितीयन्तु प्राचीनमाकृतकर्ममयमेव । यदुदको विषयानिनिधेश
एव स्यात् अत्र तु शोभनेनारब्धेनेति साक्षात् सुशब्द एवोपप-
न्नः योगेन भक्तियोगेनैव हेतुना तापसः सर्वविषयत्यागरूपं
तपः कुर्वन् । अप्यर्थे चकारः । यद्यपि भक्तियोगो बहुविधा-
कुलो न भवति तदपि भगवद्विच्छया भगवदाराधनाद्विभ्रान्ति
इत्यर्थः ॥ २६ ॥

इतरथेति भगवद्विच्छामयं प्रारब्धं यदि न स्यादित्यर्थः । हृद-
याभिजाताः स्वपुत्राः । यद्वा । मृगदारक एवामासो यस्य तथाभू-
तेन स्वस्वारब्धकर्मणेति प्रारब्धकर्मभासेनेत्यर्थः । यथा जीव-
न्मुक्तानामभिमाणाभावेऽप्यभिमानाभासस्तथैव जातवन्भक्तानां
प्रारब्धाभावेऽपि प्रारब्धाभासः । अथवा मृगदारकाभासेन निकृष्ट-
मृगदारकेण विभ्रान्तिः कीदृशेन शोभनमास्ते कर्म कथं तेन
तस्य मृगदारकस्य स्वस्वारब्धवशादेव भरतस्य पाद-
पङ्क्तौ ॥ २६ ॥

अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथायद्विमुक्तसमस्तसङ्गस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणास्यात्मवत
 आत्मनि सर्वेषामात्मना भगवति वासुदेवे तदनुश्रवणमननसंकीर्तनाराधनानुस्मरण॥भियोगेनाशून्यसकल-
 यामेन कालेन समावेशितं समाहितं कात्स्न्येन मनस्तनु पुनर्ममाबुधस्यारान्मृगसुतमनु परिसुन्नाव ॥२९॥
 इत्येवं निगूढनिर्वेदा विसृज्य मूर्गीं मातरं पुनर्भगवत्क्षेत्रमुपशमशीलसुनिगणदयितं शालग्रामं
 पुलस्त्यपुलहाश्रमं कालजरात्मत्याजगाम ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथसकलवर्तिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

इतरथा यदि मृगस्य सुखप्रारब्धं न स्यात्तदा तस्यापि तत् पिपा-
ल्यपि न स्यादित्यर्थः । भरतस्य विभ्रंशस्तु “यथाधनो लब्धधने
विनष्टे तस्मिन्त्यान्यभिभृती न वेद्” इति भगवदुक्तन्यायेन मृगज-
न्मनि ब्राह्मणजन्मनि च भक्षयुक्तकथा वञ्चनायो भगवतैव निर्मितः ।
ब्राह्मणमविगणायतः । आत्मस्मिन्तामकुर्वतः आलुबिलमहिरिष
नं भरतं काष्ठो मृत्युः अनुशोचन्तं मृगं लोको देहं मृगेण सहितं
विस्तृज्य मृगशरीरमवाप । कलेवरं मृतमनु न मृता न विनष्टा
पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य सः इतरवदितरः प्राकृतः कर्मा तन्निति ।
अतस्तु कर्मातीन इत्यत एव तस्य प्रारब्धाभावः प्राक् सम-
र्थितः ॥ २७ ॥ २८ ॥

● श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किम्वा उडुपतिः आत्मजः मम पुत्रो मृगस्नद्विस्तेवेण विधो-
नेन यो उजरस्तापः स एव द्रवद्रुहो द्वाग्निस्तस्य उवाखामि-
रुपतप्यमाना हृदयार्मिका स्थलानखिनी यस्य तमुपसृतः
अश्विष्टः मुगीसुनो येन स शिशिरं शतित्वं च तच्छा-
न्तमुद्ग्रेगह्वं च मध्यनुरागेण गुणितं निरन्तरं प्रवर्तितं यद्वदन-
सखित्वं तदेवाभृतमया गमस्तयः किरणास्तैः मां स्वधयति
शान्तिं गमयति ॥ २५ ॥

स भरतः एवभूतेरघटमानैर्मनोरथैराकुलं हृदयं यस्य सः
योगतापसः योगी ज्ञानयोगभक्तियोगी तन्नाभार्य यत्तपः तीर्थ-
वासभूषणफलहारादेहशोषणादिकं तन्निशिष्टः मृगदारकाभा-
सन मृगबाणकवदाभासमानेन प्रारब्धकर्मणा योगारम्भयातः
योगयोः ज्ञानयोगभक्तियोगयोः आरम्भयातस्तदुपक्रम्यभूता-
त्तपसः भगवदाराधनलक्षणात् तदर्थेनवम्भनरूपास्ताधनभक्ति-
योगाच्च विप्रश्रितः इतरथा मृगदारकव्याजेन प्रारब्धकर्मणा
आधर्मनिष्ठाभ्रंशानङ्गीकारे प्राक्परित्यक्ता दुस्त्यजा हृदयाभिजाताः
येन तस्य राजर्षेः साक्षात् पुत्रवत् जात्यन्तरे पणकुण्डने श्रेयसो
मोक्षस्य प्रतिपद्यतया विरोधित्वेन भासङ्गः भासक्तिः कथं घटेनेति
शेषः एवमुक्तप्रकारेणान्तरार्येण विहतं योगारम्भणी यस्य तस्य
राजर्षेः मृगाभं कपोवणाद्यनुपङ्गेण आत्मानमविगणयतः आत्मनः
कृतार्थताश्चिन्तामकुर्वतः तावदेव दुरतिक्रमो पुर्वेक्ष्यः कराखरभ-
सस्तीव्रवेगः, काणः मृत्युसमर्थमापद्यत ॥ २६ ॥

पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः ।
अथ पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः ।
अथ पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः ।
अथ पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः । अथ पार्श्ववर्तिनः ।

श्रीमुखवचनात् किन्तु भगवद्वाराधनप्रभावात् कक्षेवरं मृत-
 मनु न मृता न विलुता पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य सः ॥ २७ ॥
 आह स्वचित्ते एव ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

अथवा पुत्रके वियोगसे जो उधर वगके अग्नी सर्रीका
तिसकी शिक्षाओं से तपायमान है हृदयकपस्थल कमल
जिसका तथा आभय किया है मृगीके तनयको जिसने तिस
मेरेको शीतल शान्त अनुराग युक्त निज मुखके अमृत रूप
किरणों से मेरे को अमृत से चन्द्रमा तुल्य करेगा क्या ॥ २५ ॥

इस प्रकार से मनके समुद्र न होने से हृदय भाकुल होगया फिर मृगपुत्रके स्वरूप वाले प्रारब्ध कर्मसे योगारम्भ-से भ्रष्ट होगये यांगयुक्त तापस वे भरतजी भगवान् के आराधनसे भ्रष्ट होगये यदि प्रारब्धमे न होता तो मोक्षके विरोधि जानकर जिनने पहिले निज पुत्रों को छोड़ दिये थे तिनकी-दृष्टिसे जादके मृगबालक मे क्यों आसक्ति होती तब इस प्रकार-से उन राजर्षि भरतजी के विप्रसे योगारम्भ भ्रष्ट होने से मृग-के बाखक के पोषण पावन प्रीयान बाखन की आसक्ति से आत्माको न गिननेसे जैसे मूँसेके बिलमे सर्प आजाये तैसं वडे विकराल वेगधाखा काख जिसको कि कोई अति कमश नहि कर सकता है सो आगया ॥ २६ ॥

तिस समयपर भी पास में बैठकर होखते हुये पुत्रसरीके उस मृगबाधक को देखते हुये भरनजी मृगही में मन को प्रवेश करने से मृग के साथ इस शरीर को छोड़कर शरीर के कूटने से भी स्मृति के न कूटने से भगवद्विमुख सरीके मृगसरीर का प्राप्त होगये ॥ २७ ॥

तिस मृगजन्म में भी पहिले भगवान् की आराधना के प्रभाव से अपने मृगजन्म के कारणों का स्मरण करके बड़ा अनुताप करते हुये यह वचन बोले ॥ २८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषाथंदीपिका ।

महो कष्टं धीराणां मार्गाद्ब्रष्टोऽहम् भ्रशमेवाह । यत्नेन-
विमुक्ताः समस्ताः सङ्गा येन र्थायकं पुण्यारगयं शरणा
यस्य आत्मवतो धीरस्य मम मनः सर्वेषां भूतानामात्मानं
वासुदेवं समावेशितं समाहितं च निश्चलं मदारादृशं च सुस्वा-
गलितं निःसृतम् । केन समावेशितम् । तस्यानुकूल्यणादिष्व-
भियोगेनामित्रवेशेनाशय्याः सकला यामा यस्मिन्तेन कालेन ॥२९॥

निगूढोऽनाधिष्कृतो निर्वेदो येन शास्त्रवृद्धोपलब्धिं प्राप्नुम
कालजराद्यत्र हरिणो जातस्तस्मात्पर्यन्तात् ॥ २० ॥

तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः सङ्गाच्च भृशमुद्विग्न आत्मसहचरः शुष्कपर्णतृणवीरुषा वर्तमानो
मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणायन्मृगशरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

भरतचरिते अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीभरत्स्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

आत्मैव सहचरो यस्य एकाकी प्रतीक्षणास्यैव प्रपञ्चः
मृगत्वनिमित्तेति । तीर्थोदकेन क्लिन्नमार्द्रमर्धोदकस्थमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीभरत्स्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भरतचरितचरितभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह । अहो इति । आत्मविदां ज्ञानिनामनुपयागमार्गानुसरणा-
इहं भ्रष्टः अहो कष्टमिति खेदं प्राप्नोति । यद्यस्मात्पुत्रः
ममस्ता देहदनुबन्धिसङ्गा येन विविक्तं निर्जनं पुण्यवारयं तदेव
शरणं गृहं यस्य आत्मवतः जितेन्द्रियस्य मम सर्वेषां भूतानामन्तरा-
न्मभूते भगवति वासुदेवे तस्य भगवतः अनुभवशायमिनिवेशो-
नाश्रुत्याः सकला यामा यस्मिन्नेन कावेन सम्यगावेशितं कास्म्येन
मर्वविषयेऽयः समाहितं प्रत्याहृतं यन्मनस्तदेव पुनरनुना रागा-
न्मृगसङ्गाद्विषयस्य मम मृगसुतमनुसृत्य परितः कास्म्येन
योगात् सुखाच्च प्रीतिम् ॥ २६ ॥

इत्येवं निगूढः अनाविष्कृतो निर्वेदो येन सः मातरं मृगी
हृदि विस्मृज्य उपशमशीलानां दयितं प्रियं भगवद्भिष्यक्ति-
स्थानं शालग्रामाख्यं पुण्ड्रारामं प्रतिकाञ्जराख्यारक्षोत्पत्तिस्था-
नात्पर्वनादाजगाम ॥ ३० ॥

तस्मिन्पुलहाश्रमे आत्मैव सहचरः सहायो यस्य एकाकी
मग्नत्वं कालं मृगदेहावसानकालं प्रतीक्षमाणः सङ्गात्क-
म्यन्विदपि सङ्गाभितरां भीतः शुष्कपर्णादिना आहारेण वर्त-
मानः कालं नयन्नात्मनो मृगत्वनिमित्तस्य प्रारब्धस्यावसान-
रे । गणायन् तीर्थोदके क्लिन्नमार्द्रम मर्धोदकस्थितं मृगशरीर-
मुत्ससर्ज तत्प्राज ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्भर-
तचरितचरितभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमाह । अहो इति । किं कष्टं तदाह । भ्रष्ट इति । आत्मव-
नानुपयात् आत्मा ज्ञानी ममास्तीति भाववन्त आत्मवन्तः पर-
मात्मज्ञानिन इत्यर्थः तेषां समूहः आत्मवन्ता जनताशब्दवत्त-
स्यानुपयादनुगमनवृत्त्यामार्गात् आत्मास्यास्तीत्यात्मवान् तस्य
भावः आत्मवत्ता तस्यानुपयादनुसरणात् "पथगतौ" इति धातोः
भ्रष्टः आलस्यं मुक्ताश्वः पतितः कुत एतदिति तत्राह । यदिति ।

सर्वेषामात्मनां चेतनानामात्मनि अन्तर्यामिणि वासुदेवे भगवति
कास्म्येन कावेन समावेशितं समाहितं सन्निधाय स्थिरकृतं
यन्मम मनः पुनस्तदेव मम मनः रागान्मृगसुतमनुसृष्टानुसृत-
मभूदित्यन्वयः तस्मादिति शेषः विविक्तं च तन्पुण्यसाधनं च तत्
भरणं विविक्तपुण्यवारयं तदेव शरणं यस्य सः तथा तस्या-
त्मवतो बुद्धिमत्तः कथं कास्म्येनेति विशेषणं सङ्गच्छते श-
यार्थमन्यप्रसङ्गसम्भवदिति तत्राह । तदिति । तस्य वासुदेवस्यानु-
भवशायिषु योऽभियोग आग्रहश्चायः प्रयत्नस्तेनाश्रुत्या अवि-
नाश्रुताः सफलाः सकला यामाः यस्मिन्सः तथा तेन ॥ २९ ॥

निगूढनिर्वेदोऽन्तर्गतचैराग्यः दयितं प्रियं काञ्जराद्विरेः ॥ ३० ॥
आत्मसहचर एकाकी मृगत्वनिमित्तस्य दुष्कर्मणः प्रारब्ध-
स्यावसानं नाशमेव गणायन्मन्त्रयन्संख्यां कुर्वन्निति वा क्लिन्न-
मार्द्रमिति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भस्य
अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मवतो धीरस्य आत्मनां जीवानामात्मनि परमात्मनि
तदनुभवशायिनामभियोगोऽभिग्रहणं तेन समाहितं निश्चलं यन्म-
नस्तत् सुखाच्च अधः पपात ॥ २६ ॥

काञ्जरात् अजन्मभूमिपर्वतात् शालग्रामं शालग्रामाख्यं
क्षेत्रम् ॥ ३०-३१ ॥

इति सारार्थदर्शिनी हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
पञ्चमस्कन्धोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुपयात् योगमार्गात् अहो कष्टमहं भ्रष्टः सत्त्वपञ्चयति ।
यदिति । यद्यतः विमुक्ताः समस्ताः सङ्गा येन तस्य
निविक्तं प्राप्यजनशब्दं पुण्यवारयं तदेव शरणं गृहं यस्य
आत्मा परमात्मोपासत्वेन विद्यते यस्य तस्य मम मनः सर्वेषां
चित्पदार्थानामात्मनि सर्वात्मनि वासुदेवे समावेशितं
निश्चलं च सत् आराद्रादेव सुखाच्च पञ्चमस्कन्धे

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राग्निः सृतं भवति केन समावेशितं तस्य वासुदेवस्य अनुभवया-
दध्वभियोगोऽभिनिवेशस्तेन अशून्वाः सकला यामा यस्मिन् तेन

खेन ॥ २६ ॥

इत्येवं नितरां गूढो गुप्तो निर्धेयो यस्य सः काखंजरात् स्त्रोप-
लिस्थानात् गिरेः शालग्रामाख्यं भगवत्स्वप्नं पुनराजगाम ॥ ३० ॥

तस्मिन् भगवत्स्वप्ने आत्मैव सहचरो यस्य सः काखं मृग-
देहभोगकाखं प्रसीदमायाः तदेव विवृणोति । मृगत्वनिमित्तावसानं
गणयन्निति तदवसाने तीर्थोदकेन विवृणमात्रं तीर्थोदके स्नानं
कृत्वत्यर्थः मृगशरीरमुत्ससर्ज ॥ ३१ ॥

इति भीमशुक्रदेवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

महो वडी खेदकी बात है जो कि मैं आत्मज्ञानियों के मार्ग-
से भ्रष्ट होगया मैंने सबकी आसक्ति छोड़ि दी थी एकान्त पुण्य-
वनमें वास करता था आत्मज्ञानी था सब आत्माओं के आत्मा

भगवान् वासुदेव मे उनके अवश्य मनन कीर्तन आराधन अनु-
स्मरण के अभि निवेश से किसी वस्तुत लाली न रखने से सब-
प्रकार से समर्पित जो मेरे मूर्खका मन फिर भी शीघ्रही मृग-
सुतके पीछे नष्ट होगया ॥ २६ ॥

इस प्रकार से अत्यन्त घेराव होने से माता मृगीको बाँड-
कर शान्त शीलवाले मुनिगणों का प्रिय भगवत् स्नेह पुख्क
पुख्कस्वाभ्रम शालग्राम क्षेत्रको काखंजर पर्वत से मृग भरतजी
खले गये ॥ ३० ॥

तिस क्षेत्रमें भी सङ्गसे अति उद्वेग को प्राप्त होकर
केवल आत्माके साथी होकर काखकी प्रतीक्षा करके सूखे पत्ते
घास खाता इनो से वृत्ति करके मृग पत्ते के समानि का
गिनते हुये तीर्थों के जलमें भीजि हुये मृगशरीर का त्याग
दिया ॥ ३१ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे अष्टमाध्यायका

भाषानुवाद खम्भणाचार्यकृत

समाप्त ॥ ८ ॥

इति भीमशुक्रदेवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे अष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अथ कस्यचिद्द्विजवरस्याङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतपःस्वाध्यायाध्ययनत्यागसन्तोषतितिक्षाप्रश्रयवि-
द्याऽनसूयात्मज्ञानानन्दयुक्तस्यात्मसदृशभुतशीलाचाररूपौदार्यगुणा नव सोदर्या अङ्गजा बभूवुर्मिथुनं
च यवीयस्यां भार्यायाम् ॥ १ ॥

यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरं भरतमुत्सृष्टमृगशरीरं चरमशरीरेण विप्रत्वं
गतमाहुः ॥ २ ॥

तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्विजमानो भगवतः कर्मबन्धविध्वंसनश्रवणास्मरणगुणविवरणाचरणा-
रविन्दयुगलं मनसा विदधदात्मनः प्रतिघातमाशङ्कमानो भगवदनुग्रहेणाऽस्मृतस्वपूर्वजन्मावलि-
रामानमुन्मत्तजडान्धबधिरस्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य ॥ ३ ॥

तस्यापि हवा आत्मजस्य विप्रः पुत्रस्नेहाउबद्धमना आसमावर्तनात्संस्कारान् यथोपदेशं
विदधान उपनीतस्य च पुनः शौचाद्यमनादीन्कर्मनियमाननभिप्रेतानपि समशिक्षयत् षाडशिष्टेन
हि भाव्यं पितुः पुत्रेणेति ॥ ४ ॥

स चापि तदुह पितृसन्निधावेवासधीचीनमिव स्म करोति कुन्दांस्यध्यापयिष्यन् सह व्याहृतिभिः
सप्रणवशिरस्त्रिपदीं सावित्रीं प्रैष्मवासन्तिकान् मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं ग्राहयामास ॥ ५ ॥

एवं स्वतनुज आत्मन्युरागावेशितचित्तः शौचाध्ययनव्रतनियमगुर्वनलशुभ्रशायौपकुर्वाण-
ककर्माश्रयनभियुक्तान्यपि समउशिष्टेन भाव्यमित्यसदाग्रहः पुत्रमउशास्य स्वयं तावदनभिगतम-
नोरथः कालेनाप्रमत्तेन स्वयं गृह एव प्रमत्त उपसंहृतः ॥ ६ ॥

अथ यवीयसी द्विजसती स्वर्गर्भजातं मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमउमंस्थया पतिलोकमगात् ७।

पितर्युपरते भ्रातर एनमतत्प्रभावविद्वद्यां विद्यायामेव पर्यवसितमतयो न परविद्यायाम्
७। जडमतिरिति भ्रातुरनुशासननिबन्धान्यवृत्तसन्त ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नवमे जडविप्रस्य तस्य रागाद्यभावतः ।

भद्रकाशीपशुत्वेऽपि निर्विकारत्वमीर्यते ॥ १ ॥

पितुः प्राप्तात्मविज्ञानो भरतो मृगतो गतः ।

प्रारब्धकर्मवेगेन तद्वन्ते जडविप्रताम् ॥ २ ॥

आङ्गिरसगोत्रजानां प्रवरस्य श्रेष्ठस्य शमादियुक्तस्य । त्यागोऽ-
त्रातिध्यादिऽप्योऽक्षदानादि विद्या कर्मविद्या आत्मज्ञाने देहा-
दिव्यतिरिक्तभाक्तात्मज्ञानमानन्दो धर्मसंपत्तिजः आत्मना
सदृशाः भुतादयो गुणा येषां ते समानोदरा नव पुत्रा बभूवुः
यवीयस्यां कनिष्ठार्या च मिथुनं स्त्रीपुरुषयुग्मम् ॥ १ ॥

उत्सृष्टं मृगशरीरं येन तं "शुचीनां भीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽ-
मिजायत", इति स्मृतः ॥ २ ॥

तत्रापि चान्यसङ्गादात्मनो अंशमाशङ्कमानश्चात्मानमुन्म-
त्तादिरूपेण दर्शयामासेत्यन्वयः किं कुर्वन् कर्मबन्धविध्वं-
सनं श्रवणं स्मरणं गुणानां विवरणं कथनञ्च यस्य तत् मग-
धतश्चरणारविन्दयुगलं मनसा विशेषेण धारयन् प्रतिघात-
शङ्कायां हेतुः अनुस्मृता स्त्रीयपूर्वजन्मनामावलिः तस्य
येन सः ॥ ३ ॥

पुत्रस्नेहेऽनुबद्धं मनो यस्य यस्य स्वस्य बन्धु-
मावर्तनान्ताद् संस्काराद् विद्वद्भानस्यैवेति समर्थयितुं

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

मूर्तिस्त्वानभिप्रेतानपि शिक्षितवान् । तत्र हेतुः । अनुशिष्टेन हि भाव्ये पितुः सकाशादनुशिष्टेन ॥ ४ ॥

सोऽपि च पितुः शिक्षानिर्वन्धनिवृत्तये असधीचीनमसमीचीनमिव करोति स्म उपाकरणवद्वताद्यनन्तरं भाषणादिमानेषु वेदान्तध्यापयिष्यन्नादौ तावद्व्याहृतिभिः सह प्रणवशिरः सहितानि त्रिपदी चैत्रादिवतुरो मासानधीयानमप्यसमवेतरूपं यथा भवत्येव प्राहयामास तावतापि कालेन स्वरानुपूर्व्या वियुक्तं व्याहृत्यादि तस्य नागतमित्यर्थः ॥ ५ ॥

आत्मभूते स्वतनुजेऽनुरागेणावेशितं चित्तं येन शौचादीनि याम्योपकुर्वाण्यकस्य सावधिप्रवृत्त्यर्थवतः कर्माणि तेनानभियुक्तान्यनादृताभ्यां तं पुत्रं प्रत्यनुशास्याप्यप्राप्तपुत्रपायिद्वयमनोरथः स्वयं कालेनोपसंहृतो मृत इत्यर्थः । अनुशासननिर्वन्धे पुनस्तद्वत् हेतुमाह । अनुशिष्टेन भाव्यमित्यसन्नबोध्यं आपद्गो यस्य ॥ ६ ॥

सपत्न्यै समर्प्य । अनुसंस्थयाऽनुमरणेन । सत्सम्यन्तापठोऽप्यवमेवार्थः ॥ ७ ॥

न्यवृत्तस्तु निवर्तितुमेच्छन् । निवृत्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भरतमहाकविचरितकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमारब्धमगवर्गकियोगस्यापि भरतस्य प्रारब्धकर्मात्सृगासक्त्या मृगत्वापत्तिं प्रारब्धकर्मावसाने मृगत्वनिवृत्तिं चाभिधायेदानीं "नेहमिहक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायमे महतो भूयात् इति ।

नाहं कल्याणकृत्कामिदं दुर्गेति तान् ! गच्छति ।

प्राप्य पुण्यकृतौलोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।

अथवा योगिनामेव कुले भवति भीमताम् ।

इत्युक्तेरित्या तस्य विशिष्टकुलप्रसूतिं वेदादिष्वनादरं ततो मुक्तिं चाभिधत्ते । अयेत्यादिना । अथ मृगशरीरत्यागानन्तरमाङ्गिरसस्य यवीयस्यां कनिष्ठायां भार्यायां यन्मिथुनं स्त्रीपुस्युग्मे समजायत तत्र मिथुने यस्तु पुमान् तं परमभागवतं राजर्षिप्रवरमुत्सृष्टं मृगशरीरं येन ते वरमशरीरेण विप्रस्रवं गनमाहुरित्यन्वयः आङ्गिरसप्रवरं विशिनष्टि । द्विजभेदस्याङ्गिरसमगोत्रोद्भवानां मध्ये प्रवरस्य शमादियुक्तस्य तत्र शमदमाचन्तर्वाह्येन्द्रियनिग्रही तपोऽनशनादि स्वाध्यायाध्ययनं वेदाध्ययनं त्यागो दानं सन्तोषो देवाल्लुब्धेन त्रितिक्षा द्वन्द्वसहिष्णुता प्रभयो निनयः विद्या शास्त्रजन्यज्ञानं मनमूया परेषु द्रोपानाविष्करणात्मज्ञानं ज्ञानयोगः आनन्दो प्रज्ञानान्दानुभवरूपा मक्तियोगः आत्मना स्वेन स्वसदृशाः भुतादयः गुणा येषां ते भूतं वेदार्थभ्रवणं नव सोदरा भङ्गजा आत्मजा बभूवुः ज्येष्ठायां भार्यायामिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥

अपि विप्रजन्मस्यपि अजन्मसङ्काश्रयः प्रतिघातं भ्रंशगवदनुग्रहेणैवानुस्मृता स्त्रीया पूर्वसः आत्मानमुपमादिकल्पेण कुर्वन् कर्मवन्धविध्वंसनं अवश्यं

स्मरणं गुणानां विवरणं कथनं यस्य तत्कर्मवन्धविध्वंसनसमर्थं भवत्यादियुक्तमित्यर्थः एवमिदं भगवतश्चरितारविन्दं मनसा निदधानः विशेषेण धारयन् ॥ ३ ॥

स विप्रः आङ्गिरसस्तस्य जडादिवेषस्य पुत्रस्य पुत्रस्नेहेनानुवृत्तमासक्तं मनो यस्य तथाभूतः सन् समावर्तनं ज्ञातकं तत्पथं तान् संयतान् संस्कारान् गर्भाधानादीन् यथाविधि कुर्वाण उपनीतस्य तस्यानभिप्रेतान् पूर्ववासनयावगतस्यात् शिक्षणीयस्तेनानभिप्रेतानपि शौचाद्यमनादीन् कर्मनिवर्तकान्तिवर्तिकादिभेदेन नियतान् समाश्लेषत् शिक्षायां हेतुमाह । अनुशिष्टेनेति । पितुः सकाशादनुशिष्टेन विविच्य ज्ञापितेनैव पुत्रेण मन्त्रितव्यामतीति बुद्ध्यर्थः ॥ ४ ॥

सोऽपि च पितुः शिक्षानिर्वन्धनिवृत्तये तत्संज्ञिभावसमीचीनमसमीचीनमिव करोति कर्मास्यध्यापयिष्यन् "भावशयो प्रौष्ठपायां वा उपाकृत्य यथाविधि । युक्तश्चन्द्रास्यधीयीतमासां श्विप्रोऽथपञ्चमान्" इत्युक्तेरित्या वेदानध्यापयिष्यन् तावदादौ व्याहृतिभिः सह प्रणवशिरः सहितानि त्रिपदी सावित्री गायत्री व्याहृतयो भूरादयः प्रणवमोक्षारः शिरः भामापांज्योतिरित्यादि एवभूतां सावित्री प्रैष्यवास्तिकागमासांश्चतुरो मासानधीयानमप्यध्ययनं कुर्वाण्यपि पुत्रमसमवेतरूपं स्वरहितायप्यनपूर्व्या वियुक्तं न भवति यथा तथा प्राहयामास तावता कालेनापि स्वरानुपूर्व्या वियुक्तव्याहृतिसहिता गायत्री तस्य ददामाभूदित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं आत्मजे आत्मनि "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति अत्युक्तेरित्या पुत्ररूपे आत्मस्यनुरागेणावेशितमासृजितं चित्तं येन सः शौचादीन्योपकुर्वाण्यकस्य सावधिप्रवृत्त्यर्थवतो यानि कर्माणि उपकुर्वाणो गुरुगृहपादिना वेदाध्ययनादि कुर्वाणः ब्रह्मचारी शौचस्नानाहिजम्बा शृङ्गः प्रतानि कायवृत्तादीनि तास्यमियुक्तानप्यविस्मृतवेदस्य तस्याध्ययनानपेक्षत्वाद्ध्यापनाङ्गानि कर्मागयनपयुक्तानित्यर्थः सम्यगनुशिष्टेन पुत्रेण भाव्यमित्यसद्व्यग्रहः दुरभिमानवान् पुत्रमनुशास्यापि शिक्षित्वापि अनधिगतः मनोरथः पुत्रवैदुष्यरूपो येन सः तावदेवाप्रमत्तेन कालेन मृशुना स्वयगृहे प्रमत्तः सक्षुपसंहृतः मृत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ संहृत्यनन्तरं यवीयसी कनिष्ठा द्विजसती द्विजभाषो खगभेजातं मिथुनं सपत्न्या उपसमीपे निधाय सपत्न्यधीनं कृत्वा स्वयमनुसंस्थया अनुसरणप्रक्रियया पतिलोकमगतामवती ॥ ७ ॥ पितर्यपरते मृते सति भ्रातरो न च एते जडमतिरिग्निं बुद्ध्याऽनुशासनरूपाग्निर्वैश्याम्बवृत्तस्तु निवर्तितुमेच्छन् शिक्षां नाकुर्यान्नित्यर्थः जडमतिरित्यत्र हंतुं वदन्विशिनष्टि । अतः प्रभावविदस्तस्य भ्रातः प्रभावमजानन्तः तत्रापि हेतुः अयामेव विद्यायां कर्मावधोधात्मककेन त्वेव विद्यायामेव पर्यवसितमतयः न ब्रह्मविद्यायां वेदान्तविद्यायां पर्यवसितमतयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रायो वैराग्यसाधनसामग्रीसंपन्नस्यापि ब्राह्मणशरीरस्य मनः पुरुषस्य ज्ञानात्मुक्तिरित्यभिप्रायोऽस्मिन्नध्याये निरूप्यते । तदर्थमु-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अपञ्चानस्यापि भरतस्य विप्रतनुत्वप्राप्तिमाह । अथोति । अथ मृगशरीरोत्सर्जनानन्तरं कस्याश्चरभरतकथोच्यत इति वा न्यागो दानं देवतामुद्दिश्य द्रव्यस्यागच्छन्त्या यक्षो वा सन्तोषो पदच्छालाभेनाहं बुद्धिः शमाधारमज्ञानान्तं तैर्य आनन्दस्तेन युक्तस्य शमादीनामानन्देन समुद्भूता युतस्येति वा आत्मनः पितुर्गुण-महशभुतादिगुणा येषां ते तथा सोदर्या अङ्गजाः एकस्या मातुः उदरजातत्वात् सोदर्याः अङ्गजाः पुत्राः ॥ १ ॥

उत्सृष्टं मृगशरीरं येन स तथा चरमशरीरेणाभ्यवे-
मन ॥ २ ॥

तत्र विप्रजन्मस्यपि लोकस्यात्मानमुन्मत्तादिरूपेण दर्शया-
मासेत्यन्वयः उद्धिजमानः स्वस्थानप्रच्युतिरिति विप्रतः गुण-
विशेषां व्याख्यानं विशेषेण दत्तः आत्मनः स्वस्य भवत्यादिः
प्रतिघाते विप्रमाशंसमानः निरुपयन् अनुस्मृता स्वस्य पूर्व-
जन्मनामावलिः परम्परा येन स तथा ॥ ३ ॥

स विप्रः पिता तस्यात्मजस्यापि लोकविद्विष्टस्यापि समा-
ननपर्यन्तं सतः संस्कारान् विप्रजातिविहितान् जातकर्मा-
दीन्वयोपदेशं विदधानः कुर्वाणः पुनरुपनीतस्य शौचाचमना-
दीन् कर्मान्वयमाननमीष्टानपि समश्चिन्त्यदित्यन्वयः अनभिप्रेता-
भक्तिमित्याशङ्क्यदिति तत्राह । अनुशिष्टेनेति । हवा इत्येतौ
भरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेन कामचारो न दोषावेति सूचयतः अत
एवासदाग्रह इत्युक्तम् ॥ ४ ॥

यत्पित्रा शिक्षितं तदेव सग्रीचीनं समीचीनं रमणीयमिव
किञ्चिदप्यथा ह्येनेन अतीतानागतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणक्षमः
इत्यादि स्मार्तन्यायमनुसन्धान इवेति दर्शयति । सह प्रणवेन
शिरसा त्रिपदी सप्रणवशिरस्त्रिपदी तामसमवेतरूपं असमज-
नरूपं यथा तथा कदासि वेदात् ॥ ५ ॥

“आत्मा वै पुत्रनामासि,” इति भूतेरात्मनीति व्यपदेशः औपकुर्वा-
णकानि उपकुर्वाणयोग्यानि उपकुर्वाणो विवाहः भिक्षाटनं वा
अतदभियुक्तानि तत्त्वानपेक्षितानि एवमादीन्वपि कर्माणि ग्राह-
यन् पुत्रमशिक्षयदित्यन्वयः अनागतमनोरथः अप्राप्तनिजामिप्रायः
उपसंहृतो मृताभूत् ॥ ६ ॥

अनुसंस्थया अनुमरणेन अग्निप्रवेशक्षणेन त्रयां अग्नि-
श्रामेन स्वर्गकामो यजेतेत्याद्यां कर्मप्रतिपादिकायां पर्ववसि-
धमतयः पुरुषार्थबुद्धयः “ब्रह्मविद्यामोति परं तमेवं विज्ञानमृत इह
भवति,” इत्याद्यां न निष्णातमतयः अनुशासननिर्वाहच्छि-
तभ्रमाग्रहात् न्यवृत्तस्तं निवर्तितुमैच्छन् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

भक्तत्वादेवमात्मनो भक्तिप्रतिघातमाशङ्कमानः ॥ १ ॥ २ ॥

स्वजनसङ्गाच्च भृशमुद्धिजमान इत्यधिकं चान्यत्र नास्ति
ज्वाप्यसम्मतश्च इत्यते । व्यवधानेन योजितत्वात् ॥ ३ ॥

अनुशिष्टेन हि भाव्यं पितुः पुत्रेणोतीत्यस्य पितुर्वाक्यस्य तस्मा-
द्वयमनुशिष्टः कर्त्तव्यः । व्यतिरेकेतु अयं दोषाग्रहः स्यादिति तात्-
पर्यम् ॥ ४—७ ॥

पितर्युपरत इति । एवं जडमतिरिति ज्ञात्वेति योज्यं ज्ञात्वं-
त्यव्याहारात् न परविद्यायामित्यनेन भगवत्कृतेष्वप्यविद्यानी-
तत्वं परविद्यावच्च दर्शितं तन्वापीत्यादि गद्ये तस्य मत्स्येक-
निष्ठताया दर्शितत्वात् तत्तत्त्वं परामृश्यते । सोऽयमन्तर्मगवच्छिष्ट-
एवेत्यामारामता तु बहिरङ्गा तदाचरण्याय प्रयुक्ता तस्याप्य-
ख्यायोन्मत्तवेष्टेति न्यवृत्तसंज्ञिति लुब्धप्रत्ययान्त आर्द्रः ॥ ८-२० ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराधेदर्शिनी ।

नवमे जडता तस्य गायडया अप्यशिक्षणम् ।

केदारकर्म देव्या अप्युष्माटनमितीर्यते ॥

आङ्गिरसगोत्रजानां प्रवरस्य श्रेष्ठस्य शमादियुक्तस्य आगोऽत्रा-
तिथ्यादिभ्योऽभदानादि विद्या कर्मविद्या आत्मज्ञानं देहादिव्यतिरि-
क्तमोक्षात्मज्ञानमात्मना सदृशाः भुतादयो गुणा येषांते समानोद्वा-
नश्च पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥ २ ॥

कर्मबन्धविध्वंसनं भवत्यादिकं यस्य तथाभूतं चरणारविन्दं
विशेषेण दधत् लोकस्य लोकम् ॥ ३ ॥

अनभिप्रेतानिति शब्दद्वन्द्वभूयमानभगवत्स्वरूपत्वेन स्वस्य
कर्मान्विकारमननात् पितुः सकाशात् अनुशिष्टेन ॥ ४ ॥

स भरतः पितुः शिक्षानिर्बन्धनित्यस्य तत् शौचाचमनादिकं
मसग्रीचीनं विपर्यस्तं मूत्रपुरीषोत्सर्गादेः प्रागेवाचमनमृत्ति-
काशौचादिकं करोति नन्वनन्तरमेवेति तस्य तदपि वस्तुतः
समीचीनमेवेति उपाकरणावेदग्रहणाद्यनन्तरं आचमनादिमासेषु
वेदान्यापयिष्यामि सम्प्रति तु जडमिमं गायत्रीन्तु शिक्षया-
मीति विचार्य चैत्रादिभिस्तुर्भिरपि मासेर्मिरन्तरमपि गायडयाः
पादत्रयं पाठयन् सम्पूर्णां तां धारयितुं न शक्नोति ॥ ५ ॥

अतनुजे पुत्रे आत्मनि स्नेहात् अप्राणादप्यधिकं इत्यर्थः ।
औपकुर्वाणस्य सन्धिप्रवृत्त्यर्थतः कर्माणि तेनानभियुक्तानि
अनाहतान्यपि ते पुत्रं प्रत्यनुशास्य अनुशासननिर्बन्धे पूर्वोक्त-
मेव हेतुमाह । अयमन्विति उपसंहृतः मृतः ॥ ६ ॥

सपत्न्ये उपपत्न्यस्य सपत्न्यामिति सप्तम्यन्तोऽपि पाठः । अनु-
संस्थया अनुमरणेन सप्तम्यन्तपाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ ७ ॥

अनुशिष्टवतीति शेषः एनमनुशिष्टवति पितरि उपरते सती-
त्यन्वयः । न्यवृत्तसन् निर्गर्हितुमैच्छन् लुब्धवा रूपं निवृत्ता इत्य-
र्थः उभयथाप्यप्यप्रयोगः नतु पितेव तस्मिन्जयाग्रहवन्त
इति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भरतस्य जन्म तत्र प्राणवाये उपस्थितेऽपि निर्विकारत्वं वक्ष्य-
यति नवमे । तत्रादौ मृगशरीरत्यागानन्तरम् ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ।

अथवा योगिनमेव कुले भवति धीमताम् इति ॥

श्रीमुखोक्तरीत्या द्विजोत्तमपुत्रे भरतो जात इत्याह । अत्रागत-
आङ्गिरसो गोत्रजानां प्रवरस्य शमादियुक्तस्य आमावन्तिः तत्त्वं
आत्मना सदृशाः भुतादयो गुणा येषां च चरन्तं पुत्रं यस्य
नव अङ्गजा बभूवुः यदीयस्यां कनिष्ठान् सप्तमं नवमं
कर्म बभूव ॥ १ ॥ २ ॥

स च प्राकृतैर्द्विपदपशुभिरुन्मत्तजडबधिरैस्त्यभिभाष्यमाणो यदा तदनुकृपाणि प्रभाषते कर्माणि च स कार्यमाणः परेच्छया करोति विहितो वेतनतो वा याज्ञया यदृच्छया वोपसादितमस्य बहुमिष्टं कदम्बं वाऽभ्यवहरति परं नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तम्, नित्यनिवृत्तिनिमित्तस्वसिद्धविशुद्धानुभवानन्दस्वात्मलाभाधिगमः सुखदुःखयोर्हन्तानिमित्तयोरसम्भावितदेहाभिमानः ॥ ९ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्रापि विप्रजन्मस्यापि खजनसङ्गात् चकाराद्देहाभिरिवशाच्च भृशमुद्विजमानः यतः आत्मनः प्रतिघातं भ्रंशमाशङ्कमानः कर्मबन्धविष्वसने भवयां गुणविवरणां च यस्य तद्गणयतश्चरणारविन्दयुगलं मनसा चिद्वधत् विधारयन् भगवदनुग्रहेण अनुस्मृता स्त्रीयपूर्वजन्मनामावर्जितेन सः आत्मानमुन्मत्तादिकृपेण दर्शयामास ॥ ३ ॥

तस्यापि उन्मत्तादिवद्वर्त्तमानस्यापि पुत्रस्नेहेन अनुबन्धं मनो यस्य सः आसमावर्त्तनात् समावर्त्तनपर्यन्तान् उपनयनादीन् संस्कारान् यथोपदेशं विदधानः यथाविधि कुर्वाणः तमुपनीषोपनीतस्य च पुनः शौचादीन् तस्यानभिप्रेतानपि समशिक्षयत् पितुः सकाशादनुशिष्टेन सुशिक्षितेन पुत्रेण भाव्यमिति हेतोः ॥ ४ ॥

स चापि तत् उपदिष्टम् असभीचीनमसमीचीनं करोतिस्म स विप्रः उपाकरावेदमनाद्यनन्तरं भाव्यादिमासेषु बहानध्यापयिष्यन् आदौ तावद्व्याहृतिभिः सह प्रणवशिरःसहितां त्रिपदीं चैत्रादिचतुरो मासानधीयानमप्यसमवेतकं यथाभवत्येवं प्राह यामास ॥ ५ ॥

एवमुक्तप्रकारेण समनुशिष्टेन भाव्यमित्यस्य अयुक्त आग्रहो यस्य सः अतएव आत्मानं "आत्मा वै पुत्रनामासि," इति वाक्यात् आत्मभूते अतनुजे अनुरागेणावेशितं चित्तं येन सः शौचादीनि यावौपकुर्वाणकस्य सावधिप्रवचनवतः कर्मणि अनमित्युक्तानि पुत्रानभीष्टास्यपि पुत्रं प्रत्यनुशास्यापि अनाधिगतमनोरथः नाधिगतो न प्राप्तः पुत्रकर्मकौशलमनोरथो येन सः स्वयं यमेनापसंहृतः । ॥ ६ ॥

● यदीयसी कनिष्ठा द्विजसती विप्रपत्नी सप्तम्यै मिथुनं खपुत्रकन्यकायुग्ममुपवस्य समर्थं स्वयमनुसंस्थया अनुमरणेन पति-लोकमगात् ॥ ७ ॥

एवं जडमतिरिति मत्वा अनुशासननिर्बन्धात् व्यवहृतसम् निवर्त्तितुमैच्छन् निवृत्ता बभूवुरित्यर्थः । यद्वारे उन्मत्त ! जड बधिर इत्यभिभाष्यमाणस्तदा तदनुकृपाणि प्रभाषते स परेच्छया कार्यमाणः कर्माणि च करोति ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले इसके अनन्तर अंगिरा गोत्र शम, दम, मा, आख्यायक अध्ययन त्याग सन्तोष तितिक्षा ममता विद्या - अपि विप्रजन्म आत्मभूत आत्मभूत आत्मभूत के अपने सहस्र दायें गुणोंवाले नौ पुत्र भये और कन्या दो भये ॥ १ ॥

॥ वे तो मृगशरीरको छोड़ेहुये राजर्षि

श्रेष्ठ परम भागवत अस्त शरीर में ब्राह्मणता को प्राप्त भये भरतजी हैं ऐसा महात्मा जन कहते हैं ॥ २ ॥

तिस जन्म में भी खजन संगसे अत्यन्त उरतेहुये भरतजी कर्म बन्धके नाश करनेवाले भगवान् के चरित्रों के भव्य स्मरण गुणों के वर्णन तथा चरणारविन्द युगल को मनमें धारण करके अपने आत्मा को घात की शङ्का से भगवान् के अनुग्रह होनेसे पूर्वजन्मों के स्मरण होनेसे सब लोकों को पागल अन्धा बहिरा रूपसे अपने को दिखाने लगे ॥ ३ ॥

उनके पिता ब्राह्मण पुत्र के स्नेह में मन के बंधजाने से अपने पुत्र जन्मादिक समावर्त्तन पर्यन्त संस्कारोंको विधि पूर्वक कराकर उपनयन होनेपर शौच आचमन आदिक कर्म जोकि भरतजी के प्रिय नहीं थे तिन को भी शिक्षा ते भये क्योंकि उनसे समझा कि पुत्र को शिक्षाना पिता का धर्म है ॥ ४ ॥

सो भरतजी पिताके कर्म/पही में किसी शिक्षित आचार को नहीं करते थे पिता उनके वेद पढ़ाने की इच्छा से ओंकार शिरो मन्त्रके सहित गायत्री सावित्री व्याहृति प्रेम्भावसात्मिक मासों के बागों को अथार्थ रूपसे भी प्रवृत्त कराते थे ॥ ५ ॥

इस प्रकार से अपने पुत्र से अनुराग से चित्तके अमि निवेश होने से पिता अपने पुत्रको शौच अध्ययन अत निवन्ध गुरु भिक्षा सेवा इत्यादिक अवधि वाले ब्राह्मचारी के लायक कर्म जो कि भरतजी को अभिमत नहीं थे पिताका ऐसा असत् आग्रह था कि अवश्य शिक्षानाही चाहिये इस प्रकार पुत्र को शिक्षाते थे जब तक मनोरथ नहीं पूरा भया तबही इनके प्रमाद में रहने के समय अग्रमादी कालमें इनको संहार कर दिया ॥ ६ ॥

तब ब्राह्मणकी छोटी भार्य अपने दोनों पुत्र पुत्री को दूसरी सौतेन के पास छोड़ कर पति के साथ सती होगई ॥ ७ ॥

पिता के चले जाने पर भरतजी के प्रमाण को न जानने वाले और सब भ्राता वेद त्रयी के कर्म मार्गमें निश्चित हुई वाले होने से ब्रह्म विद्या को नहीं जानते थे तिससे भरतजी को अति अहानी समझकर भ्राता के सम्बन्ध से उनको अलग करते भये ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यदाभिभाष्यमाणस्तदा तदनुकृपाणि प्रभाषते । मूल्यमन्तरेण बह्वायकर्म कार्यते सा विधिः । वेतनं मूल्यम् । विद्याविभिरुपसादितमजमभ्यवहरति परं भुङ्क्ते केष्वं नित्यिन्द्रियप्रीतये । अत्र हेतुद्वयमाह । नित्यं सदा निवृत्तं निमित्तं यस्मात्स उत्पादककृत्यः आसिद्धोऽस्मिन्त्यजकृत्यां विशुद्धः केष्वो वाऽनु-

शीतोष्णवातवर्षेषु वृष इवानावृताङ्गः पीनः संहननाङ्गः स्थण्डिलसंवेशनानुन्मर्दनामजनरजसां
महामणिरिवानभिव्यक्तब्रह्मवर्चसः कुपटावृतकटिरुपवीतेनोरुमपिण्डा द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति संज्ञया
ऽतज्ज्ञजनावमतो विचचार ॥ १० ॥

यदा तु परत आहारं कर्मवेतनत ईहमानः स्वभ्रातृभिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तदपि करोति
किन्तु न समविषमन्यूनमधिकमिति वेद कणापिण्याकफलीकरणाकुलमापस्थालीपुरीषादीनप्यमृतवद-
भ्यवहरति ॥ ११ ॥

अथ कदाचित्कश्चिद्वृषलपतिर्भद्रकाल्यै पुरुषपशुमालभतापत्यकामः ॥ १२ ॥

तस्य ह देवमुक्तस्य पशोः पदवीं तदनुचराः परिधावन्तो निशि निशीथसमये तमसावृतायाम-
नधिगतपशव आकस्मिकेन विधिना केदारान् वीरासनेन मृगवराहादिभ्यः संरक्षमाणमङ्गिरःप्रवर-
सुतमपश्यन् ॥ १३ ॥

अथ त एनमनवद्यलक्षणमवमृश्य भर्तृकर्मनिष्पत्तिं मन्यमाना बध्वा रशनया चण्डिकागृहमुप-
निन्युमुदा विकसितवदनाः ॥ १४ ॥

अथ पण्यस्तं स्वविधिनाऽभिषिच्यहतेन वाससा ऽऽच्छाद्य भूषणालेपस्रक्तिलकादिभिरुपस्कृतं
भुक्तवन्तं धूपदीपमाल्यक्षजकिमलयाङ्कुरफलोपहारोपेतया वैशससंस्थया महता गीतस्तुतिमृदङ्गपण्य-
वघोषेण च पुरुषपशुं भद्रकाल्याः पुरत उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

अथ वृषलराजपणिः पुरुषपशोरसृगासवेन देवीं भद्रकालीं यक्ष्यमाणस्तदभिमन्त्रितमभिमतिकरा-
लनिशितमुपाददे ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भवः स एवानन्दरूपः स्वात्मा तस्य लाभ एवंभूतोऽहमिति
ज्ञानं तस्याधिगमः प्राप्तिरस्ति यस्य । ब्रह्मानि सन्मानावमाना-
दीनि तज्जेतुकयोः सुखदुःखयोरकृतबन्धाभिमानः तस्मात्तन्निवृ-
त्तिरिति निमित्तमव्यवहरतीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

अतएव शीतोष्णावृषवनावृताङ्गो विचचारेत्यन्वयः कीदृशः पीनः
पुष्टः संहननाङ्गः संहन्यन्ते निबिडीभवान्त स्माङ्गानि यस्य कटि-
नाभयव इत्यर्थः । स्थण्डिलसंवेशनं भूमिशयनम् अनुन्मर्दनं मर्द-
नाभावः अमज्जनं स्नानाभावः तैर्यद्रजस्तेनाप्रकटं ब्रह्मवर्चसं
ब्राह्म तेजो यस्य । यथा महामणिरनभिव्यक्ततेजा भवति कुत्सि-
नं पट्टेनावृता कटिर्यस्य । उरुमपिण्डाऽतिमखिनेन । तस्वनस्तं
न जानन्ति ये तेजनेरवमनः सन् ॥ १० ॥

यदा तु परेभ्यः कर्ममूल्येनाहारमपेक्षमायां भवति तदा
केदारकर्मणि शालिच्छेत्रे कर्दमविलोडनादावाहारप्रबोधनेन नियुक्तः
संक्रोति कित्स्वत्र कर्दमस्य प्रक्षेपे क्षेत्रं समं भवदिति
उत्तरणं विषमं स्यादित्यादि न वेद भ्रातृभिर्देसाङ्गणादीन-
प्यमृतवदङ्कैः । कणापिण्याकफलीकरणाकुलमापाः कटिपट्टा मापाः । स्था-
लीपुरीषे स्थालीलसं दग्धाक्षम् ॥ ११ ॥

तस्य रागादिराहित्यमौर्जन्यं चैवमीरितम् ।

अथान्यच्चरितं प्राह चित्रं मृत्यायसंभ्रमम् ।

वृषलपतिः शुद्धसामन्तश्चोरराजः आलभताऽऽलम्बुं प्रवृत्तः ॥ १२ ॥

देवाङ्गधनविमुक्तस्य पशोः । तमसा व्यासायां निशि तत्रापि
निशीथसमयेऽर्द्धरात्रौ वसरे । आकस्मिको देवनिर्मितो विधिः
प्रकारस्तेन । वीरासनेनोर्ध्वासंस्थानेन ॥ १३ ॥

अवमृश्य ज्ञात्वा ॥ १४ ॥

पण्ययञ्जोराः । अहतेन नूतनेन उपस्कृतमङ्कृतम् । वैशस-
संस्थया द्विसाविधानेन गीतादिघोषेण सह ॥ १५ ॥

वृषलराजस्य पण्यः पुरोहितत्वेन वर्तमानश्चोरः । तदभिमन्त्रितं
भद्रकालीमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥ १६ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदा स जडविप्रो द्विपदपशुभिर्ह उन्मत्तजड वधिरेत्यभिमाध्य-
मायास्तदा तदनुकृपाणि उन्मत्ताद्यनुकृपाणि उन्माधजाख्यवाधि-
यादिसूचकानि चर्चास्याभाषते स्वयं निर्यापारोऽपि परेच्छवा
कार्यमाशुः कर्माणि करोति मूल्यमन्तरेण वलाघातकर्म कार्यते
सा विष्टिः वेतनं भृतिः विष्ट्यादिभिर्वैदक्या देवाद्योपसादितं
प्राप्तं तदप्यल्पं बहु वा मृदं कदम्बं वाऽप्यवहरति मलयति वरं
केवलं प्रारब्धोपभोगयुक्तदेहभरणार्थं भुङ्क्ते नत्विन्द्रियप्री-
तये ॥ ६ ॥

तत्र हेतुं बहन्विज्ञानादि । निश्चेति । किञ्च सिद्धिप्राप्तिं निमित्तानि
सुखदुःखनिमित्तानि पुण्यापुण्यकर्मावयवात्मककृपनिर्मायकानि

श्रीमद्भिराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचिन्मिका ।

यस्मात्स एवविधो यः स्वसिद्धविशुद्धाभुवनानन्दः स्वात्मा
नित्यसिद्धरागादिरहितज्ञानानन्दस्वरूप आत्मा तस्याधिगमः
याथावयविज्ञानं तत्तिल्यं सदा यस्य द्रव्यानि शीतोष्णादीनि
निमित्तानि कारणानि यथोक्तयोः सुखदुःखयोरसम्भावितदेहा-
भिमानः द्रव्यनिमित्तसुखदुःखादिप्रयुक्तदेहाभिमानसम्भावना-
मात्ररहित इत्यर्थः अत एव शीतातपादिषु हृष इव घलीवद् देहा-
नाहतमनाच्छन्नमङ्गं यस्य सः पीनः परिपुष्टसंवायवः संहतनानि
कठिनान्यङ्गानि यस्य स्थण्डिलसंवेधानं भूशयनम् अनुमर्द्दनं
तैलेनाङ्गमर्दनाभावः नमज्जनं मलापनयनार्थं स्नानाभावः पमि-
र्बद्रजः शरीरमालिन्यं तेनानभिव्यक्तमप्रकटं ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मतेजो
यस्य यथा महामणिर्वाष्पमलेनानभिव्यक्ततेजा भवति कुत्सितेन
पट्टेनाहता कटिर्यस्य उदमपिणा प्रभूतं मङ्गं यस्य तेनोपवीतेनोपख-
द्येन द्विजातिरित्यादिसंख्या वाचकशब्देन व्यवहियमाणाऽत-
ज्जनेनः योगीश्वरचर्यानभिज्ञजनैरवमतः निन्दितः सद्
विचचार ॥ १० ॥

यदा तु वेतनाद्भूतः परेभ्यः आहारमीहमानः इच्छन्भवति वेत-
नमिति पाठे आहारमित्यस्यानन्तरं खड्गुमिति शेषः आहारम-
न्नादिकं खड्गुं वेतनमीहमानः कुर्वाणो भवति तदा आहारप्र-
लोभनेन खड्गावृमिः केदारकर्मणि शाखिसेत्रकर्मविबोडनादौ
नियुक्तस्तदपि केदारकर्म करोति किं त्वत्र कर्मस्य प्रक्षेपे
क्षेत्रं समम्भवेदित उद्धरणे विषयं स्यादिति न वेद वैषम्यं नैव
पश्यति । न्यूनमधिकं वा स्यादिति भ्रातृभिर्वृत्ताजक्यादीनप्यमृ-
तवद्भक्षयति कस्याश्चर्यात्तपडुलाः पिययाकस्तेखयन्त्रोद्धृतं तिलपिष्टं
फलीकरणं तुषः कुल्माषा कुलुत्थाः पुष्टा माषाः स्याद्विपुलीषं
पात्रखलं दग्धाजम् ॥ ११ ॥

एवं तस्य देहानाहरमभिधाय “कृतकल्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं
प्रियमिवातिथिम्” इत्युक्तरीत्या मरणोद्योगेऽप्यसम्भवं धत्तुं तस्या-
भ्यन्तमत्वमाविष्कुर्वन्नाह । अथेति । हे विष्णुरात ! भरतस्वेदं वक्ष्य-
माखमङ्गुर्न कर्म शृणु कश्चिद्वृत्त्याः शूद्रायाः पतिः पुत्रकामः
भद्रकाल्ये पशुं पुरुषपशुमाखममानः पुत्रभोग्यम भविता तदा
मिषवै पुरुषपशुमाखप्ये इति कृतसङ्कल्पोऽभूदित्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्यैव कृतसङ्कल्पस्य पुत्रप्राप्तिकूपसिद्ध्यनन्तरं देवाल्लभ्यं
पशुमानयतेयुक्तास्तदनुचराः शूद्राः देवादिमुक्तस्य आखमङ्गस्य
पशोः पद्वीं प्रति परितो धावन्तः अन्वेयमाणाः तमसा व्याप्तायां
निशि रात्रावर्द्धरत्रिसमये अनधिगतः पशुर्यस्ते आकस्मिको वैव-
निमित्तो विधिः प्रकारस्तेन वीरासनेन ऊर्ध्वावस्थानेन केदा-
रान् मृगादिभ्यः संरक्ष्यमाणां गोवखीवर्धन्यायेन वराहशब्दप्रयोगः
आङ्गिरसप्रवरस्य सुतं भरतमपश्यन् दृष्टवन्तः ॥ १३ ॥

अथैनमाङ्गिरससुतमनवधानि निर्दुष्टान्यङ्गानि यस्य पङ्कत्व-
कात्स्वादिरहितमवमृष्ट्य ज्ञात्वा भर्तुः कर्मणः पुरुषपञ्चालम्भन-
कर्मणः निष्पत्तिं मन्यमाना रशनया रज्ज्वा बध्वा मुद्रा विकसितानि
वदनानि येषां ते अथिडकाया भद्रकाल्या मन्दिरं प्रत्युपनिन्यु-
र्गतिवन्तः ॥ १४ ॥

अथ पण्यः श्वोराः तमाङ्गिरससुतं स्वविधिना विशासनविधिना-
भिषिक्त्य ज्ञापयित्वा हतेन मृतनेन वामसा वक्षेयाच्छाद्यभूषणादि-
भिरुपस्कृतमङ्गं भुक्तवन्तं धूपादिमिरुपेतवा युक्तया वैशस-

संस्थया हिसाविधानेन महता स्तुत्यादिषोषेण च पुरुष एव
पशुस्तं भद्रकाल्या भग्रे उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

अथ हृषखराजस्य पण्यः पुरोहितत्वेन वर्तमानश्वोरः
पुरुषपशोरमुद्रकमेवासवं मघं तेन च भद्रकाशीं यक्ष्यमाणः
तपयिष्यमाणः तद्भिमन्त्रितं भद्रकाशीमन्त्राभिमानितमतिभय-
ङ्करं तीक्ष्णधारमसि खड्गमुपाददे गृहीतवान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराववाचार्थकृतपदरत्नावली ।

अतः परमसौ भरतः किमकरोद्ब्रह्माह । सचेति । सचैवम
विचचारेत्यन्वयः कथं प्राकृतेरित्यस्य विवरणं द्विपदेति । अतु-
स्पदः पशोर्द्विपदत्वमेव विशेषः नतु ज्ञानेन तादृशैर्मनुष्यैर्देवादि
उन्मत्सेत्यादिनामभिरभिमाप्यमाणा भवति तदा तदनुकपाययुग्म-
सादिवचनानुकूलवचनानि भावने धिष्टितः कर्तुः कर्मानुकूलद्र-
व्यकल्पितिमन्त्रेण कर्मणा वेतनतो मौल्येन कर्मानुकूलद्रव्यकल्-
प्येत्यर्थः कदाचं कुत्सिताजम् अङ्गवहरति भुङ्क्ते परं केवलम्
नेन्द्रियप्रीतिनिमित्तं न जिह्वादीन्द्रियवृत्तिकारणमत्र हेतुगर्भवि-
शेषश्चाह । नित्येति । नित्यानिहृष्टदुःखस्वसिद्धविशुद्धाभुवनान-
न्दोऽहमिति यः स्वात्मजाभस्तमधिगच्छतीति स तथोक्तः यथा
नित्यानिहृष्टदुःखस्यादिविशिष्टस्वात्मा परमात्मा स एव लाभः फलं
जानातीति स तथोक्तः अत एवासम्भावितोऽनुत्पादितो देहाभि-
मानो येन स तथा शुष्कजलनारिकेलफलसम इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उपखिसभूमौ शयित्वा निद्राकरणं स्थण्डिलसंवेधानमनुम-
र्दनं देहमवात्यागः अनुमज्जनमस्नानं कपटं पटवीरेण जीर्णो-
वक्षेयोत्यर्थः आहताच्छादिता कटिर्यस्य सः तथा उदमपिणा-
तिर्मखिष्टेन ॥ १० ॥

यदा परतः आहारं प्रतिवेतनतः कर्महमानश्चेहमानस्तदा खड्गा-
वृमिरपि केदारकर्मणि निरूपितस्तत्कर्मापि करोति अस्य कर्मण्य
इदं मूल्यं सममिदं विषममिदमधिकमिदं न्यूनमिति न वेद कथं
पाषाणोपेताणुतरतयदुलं पिययाकं नीरसतिलपिष्टं फलीकरण-
मवहतनयदुलतुषं कुल्माषः कीटाविचित्रमाषः वनमाषो वा
स्याद्विपुलीषं स्यालीनयदुलखलं दग्धाजं यावनाखड्गयामाकौद्र-
वादीन्यादिशब्दगृहीतानि आरोक्षयति मधुरीकरोति ॥ ११ ॥

अखितकणादिजीर्णिकरणं नातिगणितमाहारम्यम औपचारि-
नापि तत्सम्भवादित्याशङ्क्य विष्णुमाहारम्यगर्भिनं माहारम्यान्तर-
माह । अथेति । अथान्यमाहारम्यं यक्ष्यामीति शेषः ॥ १२ ॥

वैवधिमुक्तस्य अहोद्योधिकपरमात्मापेक्षया क्षीणायुषः
निशीथसमयं मध्यरात्रिकाले अनधिगतपशवः अप्राप्तपुरुषाख्यप-
शवः केदारान् शाखिसेत्राणि वीरासनेन मङ्ग्रे स्थित्वा भर-
क्ष्यमाणां पात्रयन्तं यत्प्रत्ययस्तु स्वयं हरिणा पाल्यत इति
द्योतनपरः ॥ १३ ॥

रशनया रज्ज्वा ॥ १४ ॥

पण्यो हृषखराजो वा स्वविधिना ज्ञागमोक्तमार्गेण अह-
तेनाच्छन्नं धीनेन वा किमख्यः पल्लवः अङ्कुरो नवाङ्कुरः वैश-
ससंस्थया हिसाविधानेन ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वृषो धर्मो जीयत एमिरिति वृषलास्तेषां राजा वृषलराजः
अत एव पण्डितः वृषलराजेषु चोर इत्यर्थः असृगासवेन
रक्षावधमद्येन तस्याः भद्रकाल्या मन्त्रेण "गृध्रकर्णविकृपाक्षि-
भस्मनिमहोदरि । हनशत्रुं त्रिशूलं क्रुद्धस्य पिव शाण्डितम्"
इत्यादिनाभिमान्त्रितं जप्तमसि खड्गम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मूलमन्त्रेण बलात् यत् कार्यते सा विधिः नित्यं सदैव
पूर्वजन्मस्यपि निवृत्तं निमित्तं कर्म यस्य सः स्वसिद्धेन अत
एव सिद्धेन विशुद्धेनाप्राकृतेन अनुभवानन्देन हृदयेन स्वात्मनः
स्वदेवस्य कृष्णस्य लाभधिगमः लाभप्रतीतिर्यास्मिन् स च
न च सः अत एव द्वन्द्वानि सम्माननायमानादीनि तद्येतुकयाः
सुखदुःखयोरकृतदेहाभिमानः अत एव नान्द्रव्यप्रतीतिनिमित्त-
मभ्यवहरतीत्यन्वयः ॥ ६ ॥

अपावृताङ्गः अनावृताङ्गः संहननाङ्गः अतिवलिष्ठगात्रः स्थण्डि-
लसम्भ्रान्तं भूमिशयनमनुमर्दनमभ्यङ्गाद्यभावः अमज्जनं
स्नानाभावस्तेर्यद्रजस्तेनानभिष्यक्तं ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चं तेजो यस्य
सः उरुमणिष्या अतिमखिनेन ॥ १० ॥

कर्मवतनतः कर्ममूल्येन आहारमीहमानो यदा भवति तदा
अध्रातृभिरिति सर्वे दिने कर्म कारयित्वा आहारमात्रं वेदन्ये
ददति नहि वयमेव तथा कारयामः अप्रतिष्ठा च नस्तावती न
भविष्यतीति मत्वेति भावः कर्मविषयोऽनादिकर्मसि अत्र कर्म-
मस्य प्रत्येके क्षेत्रे समं भवेदित उद्धरणे विषयं भवेदित्यादि
तु न वेद पिययाकं तैल्यन्त्रोद्धृतं तिलकिट्टं फलीकरणं तुषः ।
कुलमाषाः कीटविद्यमाषाः स्थालीपुरीषं स्थालीजघ्नं दग्धाजं
तदादीनि भ्रातृभिर्दत्तानि ॥ ११ ॥

वृषलपतिः शूद्रसामन्तश्चौरराजः अखभन आलम्बुं
प्रवृत्तः ॥ १२ ॥

देवाङ्गधनविमुक्तस्य पलायितस्य पुरुषपशोः वीरासनेन
ऊर्ध्वावस्थानेन ॥ १३ ॥ १४ ॥

पण्डितश्चौराणां पुरोहिताः आहतेन नूतनेन वैशससंस्थया
सिद्धाविधानेन युक्तम् ॥ १५ ॥

वृषलराजस्य पण्डिः मुख्यः पुरोहितः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विहितः बलात्कार्यमाणा क्रिया विधिः वेतनतः वेतनं मूल्यं ततः
यावत्प्रया यद्वच्छया शोपसादितं लब्धम् तत्राप्यल्पं बहु वा
कुत्सितं मिष्टं वा अन्नम् अभ्यवहरति भुङ्क्ते परं केवलं तस्मिन्निद्रय-
प्रतिनिमित्तं तत्र हेतुमाह । नित्येति । नित्यं निवृत्त्यादिहेतुर्यस्मात्
सः अत एव स्वसिद्धः स्वायत्तः स्थितिप्रवृत्तिकः विशुद्धः स्वभाव-
ताऽपास्तसमस्तदोषः सर्ववैदिकवेद्यः श्रीवासुदेवः तद्विषयको

याऽनुमद्यः तस्माद्य आनन्दः स एव आत्मनो मुमुक्षोर्नामस्तस्या-
धिगमः प्राप्तिरस्ति यस्य सः हेत्वन्तरमाह । द्वन्द्वानि खड्गतानि
पण्डितपुण्यकर्माणि निमित्तानि यत्नेस्तयोः सुखदुःखयोः अस्ति
स्मावितदेहाभिमानः अहं सुखी अहं दुःखीत्यकृतदेहाभिमानः ॥ १७ ॥

शीतोष्णादिषु अनावृताङ्गः वृष इव विचचारेत्यन्वयः कर्म-
भूतः पीनः पुष्टः संहननाङ्गः कठिनाद्ययवः भूशयनादिभिर्ब्रज-
स्तेन अनाभिव्यक्तमप्रकटं ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मतेजो यस्य सः कुपटं
माखनवस्त्रेणावृता कटिर्द्वयस्य सः उरुमणिष्यातिमखिनेनोपवीतेनो-
पलम्ब्येन द्विजातिरिति संख्या अतः शूद्रजनाद्यमतः ॥ १० ॥

कर्मवतनतः कर्मवतनेन कर्ममूल्येन कथा वृत्तिसुत्रादिनिष्कृष्टाः
पिययाकं तिलपिष्टं फलीकरणं तुषाः कुलमाषाः कीटदूषितमाषाः
स्थाणीपुरीषं स्थालीजघ्नं दग्धाजम् आदिना गतरसाद्यसंग्रहः
एतान्यप्यमृतवद्भुङ्क्ते ॥ ११ ॥

वृषलानां शूद्राणां पतिश्चौरराजः पुत्रकामः भद्रकाल्ये पुरुष-
पशुमालमत आलम्बुं प्रवृत्तः ॥ १२ ॥

यं पुरुषपशुमालम्बुं प्रवृत्तस्तस्य पुरुषपशोः देवान्मुक्तस्य वन्धन-
विमुक्तस्य यथेष्टं दिशं पलायमानस्य पदवीं मार्गं तस्य वृषलपते-
रनुचराः परिधावन्तोऽपि अनभिगतपशवः तं पलायमानं पशुमप्रा-
प्येत्यर्थः तमसावृतायां निशि निशीयसमये अर्धरात्रावसरे आक-
स्मिकेन विधिना दैवकृतेन योनेन अङ्गिरःप्रवरसुतमपश्यन् दृष्ट-
वन्तः ॥ १३ ॥

अनवधानि शुद्धानि लक्ष्यान्वयानि यस्य तमवगृह्या-
वधार्य ॥ १४ ॥

पण्डितश्चौराः स्वविधिनाभिविद्य आहतेन नूतनेन वाससा-
च्छाद्य भूषणादिभिरुपस्कृतमलंकृतं वैशससंस्थया हिंसाविधानेन
गीतादिषोषेण च सह पुरतोऽग्रे उपवेशयामासुः ॥ १५ ॥

अपानन्तरं वृषलराजस्य पण्डिः चोरभूतः पुरोहितः तदभिमान्त्रितं
निश्चितं तैल्यधीतम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

उन भरतजी को दो पैरवाले पशु सरीके मनुष्य पागल है मूर्ख
है वाहरा है ऐसे कहने लगे तब भरतजी तैसाही करने लगे
तैसेही बोलने लगे दूसरे के कराने से काम करते थे वेगारसे
मजरीसे मागने से आपही मिलने से जो कुछ मीठा या खट्टा
मिले तिसको खातेते कुछ इन्द्रिय प्रीति नहीं करने थे नित्यही
सब निमित्तों को छोडबिये तिससे स्वयं सिद्ध निर्मल आनन्दानु-
भव आत्मलाभ के होनेसे सुख दुःख देह निमित्त द्वन्द्व
देहाभिमानको छोडबिये ॥ ६ ॥

ठण्ड गरम पवन वर्षा मे बैलके तुल्य उघाडे ही रहने मे
खूब शरीर से मोटे ताजी दीलते थे जमीन मे सोनेसे मर्दनादि
करने से शरीर मे रजके भरजाने से जैसे मणि मैला होने मे
रहता है तैसे ब्रह्म तेजको छिपाये रहते थे कमरमे मैला
बख रलते बहुत मैला जनेऊ रलते थे तिसी से ब्रह्मानी मनुष्य
कहते थे कि यह तो द्विज है अथवा अथम ब्राह्मण है इत्यादि
ऐसे अपमान पाकर भरतजी पृथिवी में बिचरते थे ॥ १० ॥

इति तेषां वृषलानां रजस्तमःप्रकृतीनां धनमदरजउत्तिकमनसां भगवत्कलावीरकुलं कदर्धी-
कृत्योत्पथेन स्वैरं बिहरतां हिंसाविहाराणां कर्मातिदारुणां यद्वह्मभूतस्य साक्षाद्वह्मर्षिसुतस्य निर्वैरस्य
सर्वभूतसुहृदः सूनायामप्यननुमतमालम्भनं तदुपलभ्य ब्रह्मतेजसाऽतिदुर्विषहेण दन्वह्यमानेन वपुषा
सहसोच्चचाट सैव देवी भद्रकाली ॥ १७ ॥

भृशममर्षरोषावेशरभसविलसितभृकुटिविटपकुटिलदंष्ट्रारुणोक्षणाटोपातिभयानकवदना हन्तुका-
मेवेदं महादृष्टासमतिसंरम्भेण विमुञ्चन्ती तत उत्पत्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवासिना विवृक्षाशीष्णां
गलात्स्त्रवन्तमसृगासवमत्युष्णं सह गणेन निपीयातिपानमदविह्वलोच्चैस्तरां स्वपार्षदैः सह जगौ ननत्
च विजहार च शिरःकन्दुकलीलया ॥ १८ ॥

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः कात्स्न्येनात्मने फलति ॥ १९ ॥

न वा एतद्विष्णुवत् ! महदद्भुतं यदसम्भ्रमः स्वशिरश्छेदन आपतितेऽपि विमुक्तदेहाद्यात्मभाव-
सुदृढहृदयग्रन्थीनां सर्वसत्त्वसुहृदात्मनां निर्वैराणां साक्षाद्भगवताऽनिमिषारिवरायुधेनाप्रमत्तेन तैस्तैर्भावैः
परिरक्ष्यमाणानां तत्पादमूत्रमकुतश्चिद्वयमुपसृतानां भागवतपरमहंसानाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्याम्

भरतचरिते नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

भाषाटीका ।

जब दूसरे से काम करने के मजदूरी से आहार की इच्छा करते थे तब उनके भाईयो ने भी जब खेतीके काम में रखा दिया तो उसको भी करते थे परन्तु जमीन कहाँ पर ऊँची है कहाँ नीची है इस बात की नहीं जानते थे चामलकी कण्ठी खली भूषा आदि जो कुछ मित्रों तिसको अमृत के तुल्य मानते थे ॥ ११ ॥

किसी समय पर किसी शूद्रों के राजा ने पुत्रकी कामना से भद्रकाली देवी के वास्ते मनुष्य पशु मारने की तैयारी की ॥ १२ ॥

वह मनुष्य दैव योग से छूटकर भाग गया तब तिसके पीछे राजा के चाकर दौड़ते गये फिर अन्धेरी रात में उस पशुके न मिलने से आधीरात बीती तब अकस्मात् दैव योग से मृग सूकर आदिकों से खेत की रक्षा करते हुये वीर आत्मन पर बैठे आँकुरा गोत्री भरत जी को उन दूतों ने देखा ॥ १३ ॥

तब वे लोग भरतजी को निर्दोष पशु जानकर अपने मालिककी कार्यसिद्धको समझकर रस्सीसे बाँधकर प्रसन्नमुख होकर चंडिका के मंदिरको ले गये ॥ १४ ॥

इसके अनन्तर वे पुरोहितलोग अपनी बिधिसे भरतजी को स्नान कराकर धीत वस्त्र से आच्छादित करके गहना चम्बन आदि तिलकादि से युक्त करके भोजन कराकर पूष दीप मादय

काइ नये पक्षे भंजुर फल उपहार से युक्त जो हिंसा बिधि तिससे छड़े भारी गाजा घाजा से उस पुरुष पशुको लेकर भद्रकाली के आगे बैठते मये ॥ १५ ॥

इसके अनन्तर पुरोहित नामक चोरने पुरुष पशु के रक्त से भद्रकाली देवी को पूजन करने की इच्छा से काली के मन्त्र को पढ़कर घड़ा भरेकर तीक्ष्ण तरवार को हाथ में लिया ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

धनमद एव रजस्तेनोत्तिकं त्यक्तमर्थादे मनो येषां भगवत्कलायुक्तं वीराणां ब्राह्मणानां कुलं तच्छीकृत्य यथेच्छं वं मानानां यत्कर्म तदुपलभ्य देवी उच्चचाट प्रतिमां त्यक्त्वा बहिर्निर्मता । कथम्भूतमालम्भनम मृनायामप्यापत्कालेऽनुज्ञाया-यामपि हिंसायामननुज्ञातम भद्रकालीत्यन्तं गद्यम् ॥ १७ ॥

अमर्षोऽपराधमहनं रोषश्च वपुषो दाहनं तयोरावेशस्तस्य रमसेन वेगेन विवृक्षित उत्सर्भिना भृकुटिलक्ष्णो विटपः शान्ता कुटिला दंष्ट्राश्चाकृणानीक्ष्णानि च भेयामाटोपः सम्भ्रमस्तेनानिमयानकं वदन् यस्या इदं जगज्जन्तुमन्त्रेण महान्तमदृष्टासं सनाद्वह्मं ततः स्थानादुत्पत्य विवृक्ष्यानि छिन्नानि शीषांश येषां गणेन परिवारेण सह शिरःस्थेव कन्दुकानि तेषां लीलया खिन्नीड च ॥ १८ ॥

ननु कथं देवपाराधकानामेवं विपरीतं फलं तत्राह । एवमेवेति । महत्स्वमिचारकपोऽतिकमोऽपराधः ॥ १९ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नन्वसम्भाषितमिदमेवं यन्मरणोऽप्यव्याकुलत्वं मारकेषु च
क्रोधाभाव इत्यादि तत्राह । न वा इति । विमुक्तो देहाद्यात्मभावल-
क्षणः सुखदो हृदयप्रस्थितैः सर्वसत्त्वानां सुखं आत्मानश्च ये
तेषां न च तेषां देहाद्यभिमानस्तद्भावेऽपि मरणादिभयमस्तीत्याह ।
साक्षाद्भगवतामितो रक्ष्यमाणां केन अनिमिषः कालः स एवार्चि-
चक्रं तेन वरायुधेन तैस्तेर्भावेऽन्तर्धामितया प्रवर्त्यमानैर्भद्र-
काल्यादिरूपैः न कुतश्चिदपि भयं यस्मिन् भागवतानां भगवदु-
पासकानां परमहंसानाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्यं तेषां वृषजानां रजस्तमःप्रचुराणां धनमह एव रजस्तेन
उत्तिक्रममयां मनो येषां भगवत्कल्या युक्तं श्रीराणां ब्राह्म-
णानां कुलं कर्तव्यं कृत्य तुच्छीकृत्य उपपद्ये दुर्भागं यथच्छे विहरतां
हिंसैव विहारो येषां तेषां यदतिशयमात्रमनरूपं कर्म तदु-
पलभ्य सैव भद्रकाली देवी ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मसाम्यमापत्त्यम-
नस्य ब्रह्मरैराङ्गमः सुतस्य सूनायां हिमायामप्यननु-
मतस्य दुर्विषहण सोदुमशक्येन ब्रह्मनेजसातिनरां दह्यमानं वपु-
स्तेन हेतुना सहसा भागूचघाट प्रतिमां त्यक्त्वा बहिर्निर्गता-
भूदित्यर्थः ॥ १७ ॥

अमर्षोऽपराधासहने रोषश्च वपुषो दाहस्तयोरावेशस्य रभ-
सेन वेगेन विलसिनो विजृम्भितो भृकुटीवक्ष्यो विटपः शाखा
कुटिला दंष्ट्राभ्यासो ईक्ष्यो च तेषामाटोपः संभ्रमस्तेनातिभयदुरं
वदने यस्या इदं जगज्जन्तुकामेव हन्तुमुद्यतेनादृहासं सनादं
हासं मुञ्चन्ती ततः स्थानादुत्पत्य वृक्ष्यानि छिन्नानि शीर्षाणि
शिरांसि येषां नेषामतिगर्वितानां पापिष्ठानां कण्ठात्प्रवृत्तं प्रसृत-
मन्युष्णमसृगासवं रुधिररूपं मद्यं परिवारेण सह निपीयानि
अत्यन्तरुधिरपानजमवेन पिबन्ना परवशा स्वपार्यदगण्योः सहोद्यैस्तरां
जिगो गानं कृतवती ननर्न च चिशरांस्येव कन्तुकानि तेषां
कीडया विजहार विहारं कृतवतीव ॥ १८ ॥

अनु भद्रकाल्याराधनमेवं कथं विपरितफलं तत्राह । एवमेवेति ।
महत्स्वभिचाररूपः हिंमारूपः हिंमारूपोऽतिक्रमोऽपराधः कात्स्न्ये-
नात्मने अभिचारिनृणांमेव फलति क्लि ॥ १९ ॥

नन्वेवमसंभाषितमेवेदं यन्मरणाव्याकुलत्वं मारकेषु द्रोहा-
भावश्च तत्राह । न चेत्तदिति । हे विष्णुदत्त ! भागवतपरमहंसानां
भागवताश्च ते परमहंसाश्च नेषामेवं विघ्नानां स्वाशिरदंष्ट्रे आपतिते
प्राप्तेऽपि यदसंभ्रमः यः असंभ्रमः इत्येतन्महद्भुतमतीवाश्चर्यं न
भवति परमहंसशब्दो विरक्तपरः आङ्गिरससुतस्य चतुर्थांश-
प्रवेशमावाह्य असंभ्रमे हेतुं वदन् विशिनष्टि मुक्तस्यक्तः देहादि-
भ्यामभाव आत्माभिमानरूपः सुखदो प्रस्थितैः सर्वेषु भूतेषु सुख-

स्सौहार्दयुक्तः आत्मा मनो येषामत एव निर्वेराणां देहात्माभि-
मानाभावाद्देहाभावाच्च व्याकुलत्वाद्यभाव इति भावः देहात्मा-
भिमानादिसत्त्वेऽपि न तेषां मरणाभयमस्तीत्याह । साक्षाद्भगवताभि-
रक्ष्यमाणां केन अनिमिषः कालः स एवार्चिचक्रं तेन वरायुधेना-
प्रमत्तेनानलसेन तैस्तेर्भावेऽन्तर्धामितया प्रवर्त्यमानैर्भद्र-
काल्यादिरूपैः न कुतश्चिदपि भयं यस्मिन् भागवतानां भगवदु-
पासकानां परमहंसानाम् ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्भिर-

राधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उत्तिक्रममुच्छृण्वं मनो येषां ते तथा तेषां भगवत्कलास-
न्निहिताङ्गिरसकुलं कर्तव्यं कृत्य वृषजानां ब्रह्मर्षिसुतस्य भरतस्या-
लम्भेन हिंसनमतिदारुणं यत्कर्म तदुपलभ्य दृष्ट्वा ब्रह्मतेजसा शत्रु-
वहनलक्षणाभरणस्य श्रीहरिसामर्थ्येन भृशं दंष्ट्रमानेन देहेन
युक्ता सा भद्रकाली सहसोच्चाल "सद्योऽर्थः सहसा भुतः" इति
यादवः ॥ १७ ॥

या यष्टुमाकाङ्क्षिता सैवेत्येषादार्थः किम्विशिष्टस्य
सूनायां हिंसायामनभिमत्स्यायोग्यस्य सर्वप्राणिहिंसका अपि
ब्राह्मणहिंसां नानुमन्यन्त इति अमपरोषयोर्यं आवेशः तस्य
रभसेन कोलाहलेन विलसितः प्रकाशितः भृकुटीवक्ष्यो विटपः
शाखा तथा कुटिलाभ्यां दंष्ट्राभ्यां चारुणानामीक्ष्यानामाटो-
पेन चातिभयदुरं वदने यस्याः सा तथा इदं जगज्जन्तुकामेवाह-
हासं कुर्वती ततः पूर्वस्थानादुत्पत्योत्पायागल्य वृक्ष्यानि छिन्नानि
शीर्षाणि येषां ते तथा तेषाम् ॥ १८ ॥

महत्स्वभिचारेण योऽतिक्रमः अनिष्टकराय तदात्माने कर्त्रे
कात्स्न्येनैकदेशमन्तरेण फलति परिपाकं प्राप्नोति ॥ १९ ॥

आश्चर्यमेतद्यदन्तकान्तिकानीतोऽपि ब्राह्मणस्तृष्णीमासेति
राजाभिप्रायको बादरायणिराह । न वा इतीति । हे विष्णुरात !
परीक्षितस्त्रिशिरश्छेदेन आपातितोऽप्यसम्भ्रम इति यदेतद्भागवतपर-
महंसानामङ्गनं नवै नैवेत्यन्वयः विमुक्तो देहाद्यात्मभावलक्षणा-
सुखदहृदयप्रस्थितैः सर्वसत्त्वानां सुखदहृदयात्मभूता-
श्च सर्वसत्त्वसुखदात्मानः तेषां सुखदात्मा मनो तेषां ते तथा तेषा-
मिति वा "साक्षात्प्रत्यक्षतुययो" इत्यभिधानात् साक्षाद्भगवतस्तुय-
मूर्तेर्हेरेनिमिषारिवरायुधेन कालरूपचक्राख्यभेष्टायुधेन तैस्ते-
र्भावेर्भद्रकाल्यादिसंज्ञैः परितो रक्ष्यमाणानामप्रमत्तेनेत्यनेन चक्र-
स्य चैतन्यमुपलक्षयति, अत एव वैलक्षण्यसूचनाय भगवत
अनिमिषेत्यपसन्धिः कृतः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ध्रीमञ्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

इति ध्रीमज्जागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

ध्रीमञ्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धस्य

नमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ध्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनो ।

भगवतः कलामावधतारायां वीराः सेनान्योये भक्तास्तेषां
कुलं कदर्यीकृत्य दुःखयित्वा खैरं विहरतां यत् कर्म तदुपलभ्य
देवो उच्चवाट । प्रतिमां भित्त्वा बहिर्निर्जंगाम यद्वा सैव प्रतिमा-
रूपा देव्येष उच्चवाट भरततेजसा छिन्नमित्रा बभूव नतु
तदीयासिना भरतश्छिन्नो बभूव इत्येवकारार्थो व्यक्तः सूनाया-
मापत्काळे खरक्षार्थमनुज्ञातायामपि हिंसायामननुज्ञातं सर्वेष्वेव
निषिद्धमाख्यमनमित्यर्थः ॥ १७ ॥

अमर्षोऽपराधामहनं तद्धेतुकः कोपश्च तयोरावेशस्य चोरभसो
वेगस्तेन विलसितो विजृम्भितो ध्रुकुटिकुण्डलो विटपः
शाखा कुटिला वृष्टाश्च अरुणानीक्ष्यानि च तेषामाटोपेन प्रता-
पेन अग्निभक्षणकं घटनं यस्याः सा इदं जगदपि तस्यैकस्य
जगद्वर्तिनोऽपराधेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

मन्वस्मभाषितमेतद्यन्मरयोऽप्यव्याकुलत्वं मारकेषु क्रोधा-
भावेस्तत्राह । नवेनि । हे विष्णुदत्त ! परीक्षित्व विमुक्तो वेहाद्या-
त्मभावकक्षणाः सुरदो हृदयप्रस्थित्यर्थः सर्वेषामेव सत्त्वानां खह-
न्त्यामपि सुहृत्स्वरूपाणां न विद्यते निमित्तमनवधानं यस्य
तादृशमरिचक्रं तेन वरायुधेन करणेन भगवता कर्त्राप्य-
प्रमत्तेन तैस्तेः प्रसिद्धैर्भावैर्भक्तवात्सल्यशिष्टपावनदुष्टनिप्र-
हायैः ॥ २० ॥

● इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे नवमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ ६ ॥

ध्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थमेव तेषां रजस्तमःखभाषानां धनेन यो मदः स
एव रजस्तेनोत्सर्क निमग्न्यादं मनो येषां तेषां भगवत्क-
लाभिर्वेदादिभिर्भुक्तं वीराणां ब्राह्मणानां कुलं कदर्यीकृत्य तुच्छी-
कृत्य उत्पथेन दुर्गमैश्च खैरं यथेच्छं विहरतां रममाणानां
हिसैव विहारो येषां तेषां ब्रह्मभूतत्वादिगुणवतः यदालम्बना-
त्मकमानदाक्यां कर्म तदुपलभ्य सैव देवी अतिदुर्विषयेण प्रह-
तेजसा द्रव्यगानं यदुपलभ्य हेतुना सहसा आशु उच्चवाट प्रति-
मां हित्वा बहिर्निर्गताभूत् कथंभूतमाख्यमनम सूनायामपि आप-
त्काळे अनुज्ञातायामपि प्राणिहिंसायाम् अननुमनमननुज्ञातम्
● ब्राह्मणवधस्य आपद्यपि निहितत्वमित्यर्थः अतो बुभुक्षितो गदडः

आपद्यपि कदप्येन निपादप्रामसमूहमन्वये अनुज्ञातस्तत्र यदि ब्राह्म-
ण्यस्ते कदपि प्राप्स्यति स तथा त्वां देहेतुः अतस्तथा निवारणीय
इतिमहाभारवे स्थितम् ॥ १७ ॥

तदनन्तरं किङ्कर्तव्यमत्राह । भृशमिति । भृशमत्यर्थम् अमर्षो
व्यतिक्रमासहनं ततो रोषो व्यतिक्रमोक्तिर्नाशहेतुः कोपस्तस्या-
वेशस्य रभसेन वेगेन विलसित उत्तमिती ध्रुकुटिकुण्डलो विटपः
शाखापरपर्यायः कुटिला वृष्टाश्च अरुणानीक्ष्यानि च तेषामा-
टोपेन संश्रमेणातिमयानकं घटनं यस्याः सा इदं विश्वं
हन्तुकामेष महादृष्टासं सत्तादं विमुञ्जती ततः स्थानादुत्पत्त्य
तेनैवासिना विद्वक्ष्यानि विहारितानि छीणाणि येषां तेषां गत्वा-
त्स्वधन्तमसृगासत्वं गच्छेत् परिकरजनसमूहेन सह निपीय जगौ
ननर्ते शिरांस्थेव कन्दुकानि तेषां खीक्षया खिळीड च भरनामे
इति शेषः ॥ १८ ॥

महतसु अभिचारो द्रोहस्तन्निमित्तो नानाविधोऽप-
राधः ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! विमुक्तो वेहेन्द्रियाद्यात्मभावकक्षणाः सुरदो
हृदयप्रस्थित्येषां तेषां सर्वसत्त्वानां सुहृत् अनुकूलः आत्मा मनो
ययाम् अग्निमिषः सर्वमारकः काखः अखिरं सर्वेभ्योऽरिभ्यश्च-
क्रभ्यो वरं श्रेष्ठं सुदर्शनाख्यं चक्रं लेखे आयुधे यस्य तेन
भक्तक्षयो सदैवाप्रमत्तेन साक्षाद्भगवता तैस्तेर्भावैर्भक्त्यान्तर्धामि-
तया प्रवर्त्यमानैर्भक्त्यान्तर्धामि- रक्षमाणानाम् आशिरहणैः
आपतिते प्राप्तेऽपि यदस्त्रम् इत्येतन्महद्वृत्तं न भवति ॥ २० ॥

इति ध्रीमज्जागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

ध्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

नवमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषाटीका

इस प्रकार मे रजोगुण तमोगुण प्रकृतिवाले धन के मद
से बड़े रजोगुणी हिंसा में विहार करनेवाले उन गृहों का
तेजस्वी ब्राह्मणों के कुल का अपमान करके मर्दाश को
झोडकर इच्छा माफिक विहार करना इत्यादि कठिन कर्म
साक्षात् ब्रह्मभूत ब्रह्मर्षि पुत्र निर्वैर सर्व सुहृत् भरत जी
का हिंसा करना जोकि नहीं करने के योग्य तिसको हेयकर्म
अति दुःसह ब्रह्म तेज से देवी का शरीर जलने लगा प्रतिमामें से
देवी बाहर हो गई ॥ १७ ॥

तबतो देवी बड़े असह होने से रोषके आवेश होने से जो
वेग तिस से देवी का शाखारूपी ध्रुकुटी खड़ी होगई और टेंडी
होगई टेंडे भयंकर डाढ़ निकाल खिंचे लाख भांखें होगई तिनका
जो संभ्रग तिससे बड़ा भयानक देवीका मुख होगया तब देवी
ऐसी मालूम भई जैसे इस संसार को नाश करदेगी वड़े जोर से
महदास कर उहां से उछलकर उन्हीं के उसी तरवार को
लेकर उन्हीं गृहों के कंदेहुर गलों से गिरने हुये गरम मादक-
रक का सब गलों के साथ पान करके मदसे अति बिह्वल

भाषाटीका ।

होकर पार्षदों के साथ ऊँचे स्वरसे गान करने लगी और नाचने लगी और मूडों की गेंदों से खेलने लगी ॥ १८ ॥

इसी प्रकार से महात्मा को अपमान करे तो अपने ऊपर पड़ता है ॥ १९ ॥

हे विष्णुदत्त ! परीक्षत जी यह बात कुछ बड़ी अज्ञान नहीं है जो कि अपने मस्तक के छदन का समय माने से भी जिनके भय नहीं है देहादिक में से मात्मभाव छूटगये हैं जिनकी हृदय प्रस्थि खुल गई है वे सर्व प्राणिक सुहृद होगये हैं

निर्वैर हैं साक्षात् अक्रायुध भगवान् सावधानतासे जिनकी रक्षा करते हैं तिन तिन भावों से वे रक्षित रहते हैं सुदृढ़ प्रकार निर्भय भगत्पाद के वे आश्रित हैं परमहंस हैं उनका यह क्या आश्चर्य है ॥ २० ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध नवमाध्यायका

भाषानुवाद ब्रह्मण्यार्यकृतः

समाप्त ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

दशमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अथ सिन्धुसौवीरपते रङ्गणस्य व्रजत इन्नुमत्यास्तटे तत्कुलपतिना शिविकावाहपुरुषान्वेषणा-
समये दैवेनोपसादितः स द्विजवर उपलब्ध एष पीवा युवा संहननाङ्गो गाग्ररवहुरं वोढुमलमिति
पूर्वविष्टिगृहीतैः सह गृहीतः प्रसभमतदर्ह उवाह शिविकां स महानुभावः ॥ १ ॥

यदा हि द्विजवरस्येषुमात्रावलोकानुगतेन समाहिता पुरुषगतिस्तदा विषमगतां स्वशिविकां
रङ्गण उपधार्य पुरुषानधिवहत आह हे वोढारः ! साध्वतिक्रमत किमिति विषममुह्यते यान-
मिति ॥ २ ॥

अथ त ईश्वरवचः सोपालम्भमुपाकर्ण्योपायतुरीयाच्छङ्कितमनसस्तं निज्ञापयाम्बभूवुः ॥ ३ ॥

न वयं नरदेव ! प्रमत्ता भवन्नियमानुपथाः साध्वेव वहामः अयमधुनैव नियुक्तोऽपि न द्रुतं व्रजति
नानेन सह वोढुमुह वयं पारयाम इति ॥ ४ ॥

सांभर्गिको दोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेषां सांसर्गिकाणां भवितुमर्हतीति निश्चित्य निशम्य
कृपणावचो राजा रङ्गण उपासितबृद्धोऽपि निसर्गं बलात्कृत ईपदुत्थितमन्युरविस्पष्टब्रह्मतेजसं जात-
वेदसमिव रजसावृतमतिराह ॥ ५ ॥

अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एव ऊहिवान् सुचिरं नातिपीवा न संहन-
नाङ्गो जरसा चोपद्रुतो भवान् सखे ! नो एवापर एते संघट्टिन इति बहुविप्रलब्धोऽप्यविद्यया विहित-
द्रव्यगुणाकर्माशयस्वचरमकलेवरेऽवस्तुनि संस्थानविशेषेऽहंममेत्यनध्यारोपितमिध्याप्रत्ययो ब्रह्मभूत-
स्तूष्णीं शिविकां पूर्ववदुवाह ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दशमे क्षिपता राजा शिविकां खां वहन्मुनिः ।

अनुर्वादानुवादेन विज्ञायाश्च प्रसादितः ॥ १ ॥

एवं भूताविकारित्वमहसर्वज्ञयोः समम् ।

इति सर्वज्ञता सिद्धौ रङ्गणकथेरणम् ॥ २ ॥

रङ्गणो नाम सिन्धुसौवीरदेशयो राजा तस्यजिज्ञासुः कपि-
लाभ्रमं यदा गच्छतिस्म तदा यज्ञस्तं तदाह । अयेति । इक्षुमत्या
नद्यास्तीरे तेषां शिविकावाहानां कुलस्य नाथेन एष गौरिष
जर इव च भारं वोढुं समर्थ इति धिया पूर्वं ये केचन विष्टया
बलाद्वृहीतास्तैः सह प्रसभं बलाद्वृहीतः सन् अतर्होऽपि स
महानुभावः शिविकामुवाहेत्यन्वयः ॥ १ ॥

द्विस्ता परिहारार्थं इषुमात्रप्रदेशावलोकस्यानु पश्चात् या
गतिस्तस्या हेतुभूतायाः पुरुषाणां गतिः न सम्यगाहिता एक-
कथा नास्ति ॥ २ ॥

सोपालम्भं साक्षेपं सामानमेवदयतेऽनु उपायेषु चतु-
र्थाच्छङ्कितचित्ताः ॥ ३ ॥

भवन्नियमानुपथास्वदाज्ञानुवर्तिनः न पारयामो न शक्नुमः ४.

कृपणानां वच्चा निशम्य सांसर्गिकः संसर्गनिमित्त एक-
स्यापि दोषः सर्वेषामेष भवितुमर्हतीति निश्चित्य रङ्गण आह
इत्यन्वयः । कथम्भूत उपासिता बृद्धा येन सांऽपि स्वभावेन बलैति
परवशः कृतः सन् कथम्भूतं प्रत्याह न विस्पष्टं ब्रह्मतेजो यस्मिन्
भस्मनाच्छन्नमग्निमिव स्थितम् ॥ ५ ॥

भ्रातरिति सम्बोधनमाक्षेपाभिप्रायं व्यक्तं निश्चितम् उरु
अधिक परिश्रान्तोऽर्मात्यादीनि विपरीतार्थानि पञ्चवाक्यानि । ऊहि-
वान् प्रापितवान् । तत्रापि सुचिरं जरसा च बृहत्त्वेन । सङ्घट्टिनः
सहचरा बहु यथा भवत्येवं विप्रलब्धोऽपि वक्रोक्ता उपहसि-
तोऽपि तूष्णीमुवाहेत्यन्वयः । तूष्णीमभाव हेतुः अविद्यया रचितः
द्रव्याद्यो यस्मिन् तस्मिन् स्वचरमकलेवरेऽनध्यारोपितः
मिध्याप्रत्ययो येन । तत्र द्रव्याणि महाभूतानि गुणा इन्द्रियाणि
कर्माणि पुण्यपापानि आशयोऽन्तःकरणं यतो ब्रह्मभूतः ॥ ६ ॥

अथ पुनः स्वशिविकायां विषमगतायां प्रकुपित उवाच रहूगणः किमिदमरे त्वं जीवन्मृतो मां कदर्थीकृत्य भर्तृशासनमतिचरसि प्रमत्तस्य च ते करोमि चिकित्सां दण्डपाणिरिव जनताया यथा प्रकृतिं स्वां भजिष्यस इति ॥ ७ ॥

एवं बहुबद्धमपि भाषमाणं नरदेवाभिमानं रजसा तमसानुविद्धेन मदेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतं पण्डितमानिनं स भगवान् ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसुहृदात्मा योगेश्वरचर्यायां नातिव्युत्पन्नमतिं स्मयमान इव विगतस्मय इदमाह ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मामनाहस्य भर्तुः स्वामिनो मम शासनमाह्वामतिक्रामसि ॥ ७ ॥

चिकित्सां शारितं दण्डपाणिर्यमो यथा जनसमूहस्य शारितं करोति तथा स्वां प्रकृतिं प्रमत्तताम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्दीरघवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं मृत्युभयासंभ्रममभिधाय परापरज्ञानवृत्तां प्रपञ्चयितुमाह । अथेति । मिथुसौवीरदेशयो राहः रहूगणाख्यस्य कपिलमुनिं प्रष्टुं तत्त्वमिति शेषः तत्त्वजिज्ञासोभिर्जनो गच्छन्तः सत इभुमत्या नद्यास्तीरे शिविकायां आन्तर्लिकायां ये वाहका बोढारस्ते यामन्वेषणसमये तेषां वाहकानां कुन्त्यस्य पत्या नाथेन स आङ्गिरससुतो द्विजभेदो देवानुपसादितो लब्धः पीवा पुष्टावयवः युवा संहननाङ्गः सुहृदाङ्गप्रत्यङ्गसन्धिरेव गौरिव खर इव धुरं भारं बोढुमलं समर्थ इति ध्याया पूर्वं ये विष्टया बलाद्गृहीतास्तेः सहितः सन्नदहोऽपि स महानुभावः शिविकामुवाह ऊढवान् ॥ १ ॥

यदाहि शिविकावाहनसमये द्विजवरस्येष्टुमात्रप्रदेशावलोकस्यानु पश्चाद्या गतिः कर्तव्या तस्या हेतुभूतायाः पुरुषाणां गतिनं सम्यगाहिता एकरूपा नाभूत् इषुमात्रप्रदेशगत्यलोकानन्तरद्विजसंघनिधिसंज्ञकगतिनिमित्तवैषम्ययुक्ता पुरुषगतिरभूदित्यर्थः तदा विषमगतां सविषममूल्यामानां स्वशिविकामुपधार्य इष्टा रहूगणः अभिवहतः वाहकान्पुरुषानाह उवाच उक्तमेवाह । अहो इति । अहो बोढारः ! हे वाहकाः ! साधुसम्यगतिकमत पादविच्छेदान् कुत किमिति किमर्थं यानं शिविका विषमं यथा-न्याहृत इति ॥ २ ॥

अथ एतदुक्तानन्तरं ते बोढारः सोपाख्यं साधेयम् ईश्वरस्य भर्तुः रहूगणस्य च भाकर्म्ये उपायेषु सामदानविधिभेदेषु यस्तुरीयश्चतुर्थः तस्माच्छङ्किनमनसः निग्रहकपादुपायाच्छङ्कितचित्ताः अस्मान् दण्डयेदिति बुद्धयेत्यर्थः तं यानस्य विषमगतिहेतुकं द्विजम् आङ्गिरससुतं विज्ञापयामासुः विज्ञातिपूर्वकं कथयामासुरित्यर्थः विज्ञातिपूर्वकत्वमेवाह । नेत्यादिना पारयाम इत्यन्तेन । हे नरदेव ! अयं न प्रमत्ताः किन्तु अवज्ञायमानुवर्तिनः साधेयसम्यगेव ब्रह्मणः अयं पुरुषोऽयमेव नियुक्तोऽप्यस्माभिस्सह द्रुतं नैव गच्छत्यतो वयमनेन सह नाहुं न पारयामः न समर्थाः ॥ ३ ॥

इति कृपणानां वचो निशम्य संसर्गनिमित्त एकस्यापि दोषः सर्वेषामपि भावितुमर्हति नूनमिति निश्चित्य रहूगण आहृत्य स्वयः कथम्भूत उपासिता वृद्धा येन सोऽपि स्वभावेन प्राकृतेन

वलात्परवशः कृतः रजोगुणव्यासचित्तः कुपितभगः सन् कथम्भूतं प्रत्याह न स्पष्टं ब्रह्मतेजो यस्मिन् रजसा भस्मना आवृतं प्रच्छन्नं जातवेदसमग्निमिव स्थितम् ॥ ४-५ ॥

उक्तमेवाह । अहो इत्यादिना संघट्टित इत्यन्तेन । अहो भ्रातरिति संघोषनमात्रेणामिप्रायकं व्यक्तं निश्चितम् उर्वधिकं परिभ्रातोऽसीत्यादीनि विपरीतार्थकानि पञ्चाक्यानि एक एषोदिवान् तत्रापि सुखिरं जरसा वृद्धावेन च उपद्रुतः दौर्बल्यं प्राप्तो भवानपरे त्वद्व्यतिरिक्ता एते संघट्टिनः सह वाहका नो एव दीर्घाभ्वगमनादिकमकुर्वेव सुखिनस्तिष्ठन्तीत्येवं बहुविप्रच्छन्नोऽधिष्ठातोऽपि ब्राह्मणस्त्वर्थां पूर्ववदुवाह तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि । अविद्ययाहंकारममकाररूपया कर्मसंज्ञया वा हेतुभूतया विराचिताः परिणताः द्रव्याणि पञ्चमहाभूतानि गुणाः शब्दादयः ज्ञानेन्द्रियविषयाः कर्माणि वागादिकमैन्द्रियविषयाः अभिजल्पादयः गुणकर्मशब्दौ तद्दिन्द्रियाणामप्युपलक्ष्यो भाशयोऽन्तःकरणं वासना वा यस्मिन्नवस्थानि वसत्येकरूपेणेति वस्तु ततोऽन्यस्मिन्सततविकारिणीत्यर्थः अवयवविन्यासविशेषरूपे स्वस्वमकलंघने तदनुबन्धिनि च अनारोपितः अहंमत्त्वेन रूपो मिथ्याप्रत्ययो ज्ञानं येन अनहमर्थे शरीरे अहंप्रत्ययः रजतादिप्रत्ययवत् मिथ्येति मिथ्याप्रत्यय इत्युक्तम् ब्रह्मभूतः ब्रह्मसाधस्यमापस्यमानः तस्य ब्रह्मभावस्य साक्षिध्यासिद्धवर्जितः ॥ ६ ॥

अथ पुनः शिविकायां विषमं नीयमानायां सत्यां रहूगणः प्रकुपितः पूर्वमीषः कुपित आह । इदानीं तु प्रकुपित आहेति प्रकुपितस्यैकोक्तिमाह । किमिदमिदानीं भजिष्यस इत्यन्तेन । इदं किमिदमिदानीं लक्षितं दर्शयति । अरे त्वं भवान् जीवन्मृतो मृतप्रायः मां कदर्थीकृत्य तुच्छीकृत्य भर्तुं मम शासनमतिचरस्यतिक्रम्य वर्तसे ततः प्रमत्तस्य ते चिकित्सां दण्डं करोमि दण्डपाणिर्यमश्च जनसमूहस्य यथा त्वं स्वां प्रकृतिं भजिष्यासि समीचीनां करिष्यसि तथा चिकित्सां करोमीति ॥ ७ ॥

एवं बहुधिकमवदन्मनस्वित्तमभिभाषमाणं नराणां देवोऽहमित्याभिमानवन्तं तमसानुविद्धेनानुसङ्गतेन रजसा रजोगुणकार्येण क्रोधेन तन्मूलभूतमदेन सम्मोहितेन तिरस्कृताशेषभगवत्प्रियनिकेतनं भगवत्प्रियनिकेतनशब्दो भागवतपरः भगवतः प्रियनिकेतनशब्दो तिरस्कृता अशेषा भगवत्प्रिया निकेतना येन सः एतास्तिरस्कृतेषु सर्वेऽपि भागवतास्तिरस्कृतप्राया एवेत्यभिप्रायेणाशेषपदं प्रयुक्तं यद्वा तिरस्कृतः अशेषः सम्पूर्णः भगवतः प्रियः आश्रयो येनेति च पण्डितमात्मानं मन्थमानं योगीश्वराणां चर्या जडादिवदाचरणं तस्यं बाह्यन्तप्युत्पन्ना परिचिता मतिर्यस्य तं रहूगणं सर्वभूतसुहृदात्मा कृतागस्यपि सौहृदयुक्तमनाः ब्रह्मभूतो भगवान् जगदुत्पत्त्यादिकानवान् ।

भीमजीरराजवाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गनिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स बाहवो भगवानिति ॥

किं स ब्राह्मणः भरतः विगतस्मयो विगताश्चर्योऽपि स्मय-
मानो हसन्निव जनेन सुप्रसन्नता योत्यते इदं वक्ष्यमाणमाह ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अत्र पुरुषान्तरसम्वादबाहुल्येन भज्जातिशयो भवतीति पुन-
रपि पञ्चस्रज्यायेंषु हरेस्तत्त्वं निरूपयति । तदर्थं ब्राह्मणरहस्ययोः
संल्लापं घटयितुमाह । अथेति । इक्षुमत्या नद्यास्तटे कस्मिंश्चिदा-
श्रमे स्थितं कपिलं मुनिं द्रष्टुं ब्रजतो रहस्यस्याम्बोलिकावा-
नकपुरुषाभ्येक्षणावकाशां तस्य राज्ञः कुलपतिना प्रधानपुरुषेण
दैवेनाहमप्रेरकेण हरिणोपसादितः प्रापितः एव पीडा पुष्टः
खरवत् धुरं शिविकां बोद्धमन् समर्थ इति निश्चित्य प्रसभे
पूर्वविष्टियुहीतैर्बाहकैः सह गृहीतोऽतर्द्धः वहनायोग्यः स ब्राह्मणः
शिविकामुत्राहेत्यन्वयः किं चित्रमिदमिति तत्राह । स हीति । स
ब्राह्मणो महानुभावो हि यस्मात्सस्माद्ब्राह्मणेन वाहयितृत्वमनुपपन्न-
मिदमस्यात्यन्तायोग्यं महासामर्थ्योपेतत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

युगमात्रप्रदेशस्यावलोको दर्शनं युगमात्रावलोकः तदनुकूल-
गीतगमनं यस्य स तथा तस्य गत्या अन्येषां वाहकानां पुरुषाणां
गतिर्न समन्वयिका न भवति यदा तदा रहस्यः अभिवहतो
बोद्धुनाहेत्यन्वयः अतिक्रमत् पदं निक्षिपत् ॥ २ ॥

सोपालम्भं सैतर्जनमीश्वरस्य राज्ञः वचः तुर्यात्सामाद्युपायानाम
मध्ये चतुर्थादयदात् ॥ ३ ॥

भवतो नियमोऽनुशासनं तस्यानुपया अनुगुणमार्गः द्रुतमस्म-
द्रमनानुगुणं न ब्रजति पारयामः पारं गच्छामः ॥ ४ ॥

नूनमिदानीमेकस्य सांसर्गिकः सम्बन्धात्सम्भूतः सम्भावना-
भावं ननु तारिक्कं विचारसहवादितीममर्थमपिना सूचयति
अयं पुष्ट इति निसर्गेण निश्चयेन सिन्धुविषयस्याधिपतिरह-
मित्यभिमानवशात्कृतः पूर्णः स्वभावान्तरं राजसं प्राप्त इति वा
अत्र यवोत्थितकोपः ॥ ५ ॥

अहो कष्टमित्याद्यक्षेपाः विपरीतार्थो वेदितव्याः भ्रातः सखे !
इत्याक्षेपे सम्बोधनं ज्ञातव्यं लोके भ्रात्रादिभिः सह विराधो
नाम्यैरित्यत एतादृशैः शब्दैः सम्बोधनं कृतमित्यर्थः संकुट्टिनः
सह बाहकाः ॥ ६ ॥

इत्येवम्विप्रलब्धोऽपि भस्मितोऽपि तूष्णीं भूत्वा शिविकामुवा-
हेत्यन्वयः तूष्णींभावे कारणमाह । ब्रह्मेति । ब्रह्मभूतः ब्रह्मनिविष्ट-
मना इत्यर्थः मन्त्रापि कारणमाह । अरमेति । इतः परं भौतिकं शरीर-
गस्य नास्तीति द्योतनाय अरमेति स्वत्वेनाभिमानेऽत्यदेहं न अद्या-
नोपितो मिथ्याप्रत्ययो येन स तथा अनारम्भेन कर्तृत्वमिमानो
मिथ्याप्रत्ययः नरनिर्वाच्यलक्षणाः कस्माच्छरीरस्य हेतव्यमिति
तत्राह । अवस्तुनीति । अवस्तुत्वादित्यत्वादित्यर्थः तदपि कुत
इत्यत्राह । संस्थानेति । अवयवविन्यासविशेषाद्वाट्टवदित्यर्थः केन
विन्यासविशेष इत्यत्राह । अविद्ययेति । हरीच्छया प्रेरितया प्रकृत्या
विहितानां द्रव्याणां पञ्चभूतानां गुणानां सत्त्वादीनां कर्मणां
पुण्यपापवृत्त्यानामाशयः समूहो यस्मिन्तत्तथा द्रव्यादीन्या-

धेरने यस्मिन्निति वा विहितद्रव्यगुणकर्मणां च स्वचरगत-
क्षेपं चेति विप्रहस्तस्मिन् विचिकित्सया किम्फलमत्राह । यथेति ।
प्रकृतिं समस्यमाधम ॥ ७ ॥

एवं राज्ञोपालब्धो ब्राह्मणः किमकरोद्ब्रह्म । एवमिति । अत्रज्ञा-
भिभाषणो कारणमाह । रजसेति । फलान्तरमाह । निरस्कृतेति । अश-
वा ये भगवत्प्रिया भागवतास्तत्कालावयमनुप्यास्तेषां निकेतं ब्राध्यां
विप्रजन्मा यः स भरतोऽशेषभगवत्प्रियानिकेतः तिरस्कृतोऽधिक-
तोऽशेषभगवत्प्रियानिकेतो येन स तथा न मनुष्यपदं प्रक्षिप्य कि-
मिति समस्यत इतीयं शङ्का तत्कालस्थितभक्तेषु मानुषेष्वपि नामत्र
वर्गोऽपि अधिकृतो राज्ञा तुष्टदा वैष्णवेष्वापीत्यनेन परिहर्तव्येति सक्तै-
भूतस्तुष्टदो वैष्णवास्तेष्वात्मा यस्य स तथा अत एव तुष्टदा
वैष्णवेऽस्ति तर्हि किमिति धिक्कार इत्यत उक्तं योगेश्वरं न
योगेश्वराणां चर्यायां शुभ्यायां व्यवहारे वा नातिठगुरूपकमति
नाशयस्तुष्टिं स्मयमान इत्येतिवशब्दो मन्त्रहासस्य स्वरूपभूतत्वं
दर्शयति स्मयो नामकश्चन दोषः स विगतो यस्मात्स तथा इव
राज्ञ आक्षेपवचनानामुत्तरम् ॥ ८ ॥

भीमजीधनोऽस्मिन्कृतक्रमसम्बन्धः ।

अस्य च भीमरतस्य भागवतपरमहंससत्त्वाङ्गगवद्गुण-
संक्रान्तत्वेन सर्वत्र समस्यापि भक्त्यात्सत्त्वं परमसत्त्वं । ननु
भजतोऽपि न वै केचिदिति न्यायेनान्येषामात्मागमाद्यामिव तत्रा-
प्योदासीन्यमिति महागुणान्तरं दर्शयितुमाह । अथ सिद्ध्यति ॥
१ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

परिभ्रान्तोऽस्तीति टीकादृष्टमपि सर्वत्र नास्ति परिभ्रान्त
इत्येव सर्वत्र पाठः ॥ ६-७ ॥

ब्रह्मसूतः देहद्वयावेशरहितः ॥ ८-१४ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

वहन्तं शिविकां स्त्रीयकटूत्तर्यंकृतं मुनिम् ।

ज्ञात्वा राजाधरकल्याणं तुष्टाव दशमं स्फुटम् ॥

तदेवं भीमरतः कणपिण्याकादिभिः स्वपात्रकंपु भ्रात्रादिषु ननु प्र-
तिवेष्टितेषु च कर्मिष्वपि राजसंस्वपि कृपाञ्जकार्यं यतो बहुकालमपि
तेभ्यः स्वदर्शनं ददौ तथैव हृष्यराजं तुराचारसकृत्वादिनामसंस्व-
घातकेऽपि कृपाञ्जकारेव यतस्तेनापि प्रकारेण स्वस्य देव्याश्च सा-
दर्शनं जन्मान्तरेऽपि तन्मुक्तिकारणं कारयामासैव तथैव रहस्यो
ज्ञानित्वात् सारित्रके राजसंस्वचितरजसा शिविकां याहयत्यपि कृपा-
ञ्जकारेति तत्र रजस्तमसोः प्रकाशकत्वाभावात् सर्वस्य स
प्रकाशकत्वात् रहस्य एव भरतस्य भक्तिज्ञानादिप्रकाशां न
पूर्वयोरिति ज्ञापयन् ननुपाख्यानमात्मते । अर्थात् । परमहंस-
त्वेन सर्वत्र तस्य साम्यस्योच्चत्वेऽपि महाभागवतत्वादेव कृपा-
न्यायेना भरतस्य भक्तिज्ञानवेराद्यादिकं भगवत्कृत्या ज्ञान-
गुणो यभूवेति एतत् कथं ज्ञापयेत्येतदर्थं रहस्योपाख्यानमिति
च केचिदाहुः । सिन्धुसौवीरदेशयोनेपस्य तेषां शिविकावाहानां
कुलपतिना पीडा पुष्टाङ्गः सहनगाङ्गां गच्छिष्ठश्च प्रसभे यदा
कृतं यथा स्यात्तथा गृहीतः अलं समर्थ इति मनसि विमार्थ-
त्यर्थः ॥ १ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायैर्दर्शनी ।

हिंसापरिहारार्थमिषुमात्रप्रदेशावलोकनान्तरमेव या गति-
स्तस्या हेतोः पुरुषाणां गतिर्न समाहिता न सम्यगाहिता एकरूपा
नाभूत् ॥ २ ॥

ईश्वरस्य राज्ञो वचः सोपाख्यम् साक्षेपमुपायेषु सामदान-
भेददृग्देषु मध्ये तुरीयात् चतुर्थात् दृग्द्वयम् ॥ ३ ॥

न वयं प्रमत्ताः किं तु भवदाहानुवर्तिन एव ॥ ४ ॥

निसर्गेण राजत्वाद्राजसस्त्रभावेन वखात्कृतः वखात्कार-
विपरीकृतः जातयेदसमग्रि भस्माच्छादितमिव ॥ ५ ॥

भ्रान्तिरित्याक्षेपाभिप्रायं सङ्गृह्यतः सङ्गिनः विप्रलब्धः विपरीत-
वक्ष्यया उपहसितः नेन त्वं न भ्रान्तोऽसि यतोऽधुनैवात्र नियो-
जितः अतिपीवा भवसि दृढाङ्गश्च भवसि युष्मा चासि एते अन्ये
तत्र सङ्गिनश्च तदपि विप्रलब्धत्वा बोद्धुं न शक्नोमीति मयि राज-
न्यपि दृष्टतां किं प्रकाशयसीत्यर्थः । विप्रलब्धोऽपि तूष्णीमुवाह ।
नत्र हेतुः अविद्यया मायया रक्षिता द्रव्यादयो यस्मिन् तत्र
स्वचरमकलेवरे न अभ्यारोपितो मिथ्याप्रत्ययो येन तत्र द्रव्याणि
भूतानि गुणा इन्द्रियाणि कर्माणि पुण्यपापानि आशयोऽन्तः
काया अवस्तुनि कलेवरस्य प्राधानिकायेन वस्तुत्वेऽपि स्वस्य तत्-
त्वम्बन्धाभावादेवेति भावः यतो ब्रह्मभूतः यद्यपि भरतस्य
नच्छरीरं शुक्रदेवादीनामिवाप्राकृतत्वाद्नभ्वरं नित्यमेव तदपि
नभ्य तदानीमुत्पन्नप्रेमत्वादेव भगवन्तं विना अग्नयश्च दे-
हादौ ममत्वासम्भवात् तदानीं तेन देहेन साक्षात् सेवाया अजाभा-
दीतकण्ठयद्व्यानिर्देन्येनाहं स्वस्याप्यनर्पणात् सर्वज्ञत्वेऽपि तत्र
स्वदेहे प्राकृतत्वमानमेवातस्तत्सम्भवा श्रीशुक्रदेवेनापि तत्-
प्राकृतमिव वर्णितं वस्तुतस्तु स्वसम्भवा तदप्राकृतमेव व्या-
ख्यातं सा व्याख्या च यथा अविद्यया मायया न विहिता द्रव्य-
गुणकर्माशया यत्र तथा भूने स्वस्य चरमेऽवशिष्टे पूर्वपूर्वेष्वो
नष्टेषु कलेवरेऽप्योऽवशिष्टेऽनभ्वर इत्यर्थः । यद्वा सुष्ठु अचरमे अनि-
कृष्टे कलेवरे कर्मारब्धत्वाभावाद्वास्तुनि परमसत्ये सम्यगवस्थान-
विशेषो वैकुण्ठलोको यस्य तस्मिन्नपि प्रेमोत्थदैव्योद्वादेव प्राकृ-
तत्वे इव अहं ममेति न अभ्यारोपितो मिथ्याप्रत्ययो येन सः ॥ ६-७ ॥

अवस्थमनन्वितमनुविद्येन प्रथितेन तिरस्कृतः अशेषः संपूर्णो
भगवतः प्रियो निकेत आश्रयो भरताख्यो येन तं सर्वभूत-
नुकृत् स्वरूपः स्त्रापराधिन्यपि कृपालुरित्यर्थः । पण्डितमानिन-
मिति तस्य किञ्चिन्मात्रज्ञानित्वं सर्वज्ञत्वेनैव ज्ञात्वेत्यर्थः । योगे-
श्वराणां चर्या जडादिनदाचरणां तस्यां तज्ज्ञाने इत्यर्थः स्मय-
मान इत्यसौ स्त्रं ज्ञानिने जानात्यथ चाज्ञानिवदुक्तिरिति इथेति
नभ्य बहिरनिष्क्रमात् विगतस्मयः ज्ञानित्वगर्वरहितः ॥ ८ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं द्विजवरस्य शिरःछेदप्रसङ्गेऽपि निर्विकारत्वमुक्त्वाय शिवि-
कोदहनदुर्ध्वजनभयणादावपि निर्विकारत्वं वर्णयति दशमेना-
ध्यायेन । अथेति । तत्त्वजिज्ञासोः रङ्गणस्य कपिलाश्रमं व्रजतः
शिविकावाहपुरुषान्वेषणसमये तेषां शिविकावाहानां कुलस्य पतिना
स द्विजवर उपलब्धः प्राप्तः पीवा पुष्टः संहननाङ्गः सुरहाव-
पनः एव गौरिव ऊर इव धुरं भारं बोद्धुमर्हं पठ्योतः इति

शुद्धया पूर्वं ये विष्टया “विष्टिः कर्मकरे मूल्ये भद्राऽऽकृमेरयोपु
च” इति हैमकोशात् वखात्मेरयेन गृहीतास्तैः स शिविकामुवाहेत्य-
न्वयः कथंभूतः प्रसभं वखादेव गृहीतः सन् अतर्होऽपि स महा-
नुभावः ॥ १ ॥

यदा शिविकोदहनसमये पिपीलिकादिहिंसापरिहारार्थम्
इषुपरिमितप्रदेशावलोकस्यानुपभ्याया गतिस्तस्या हेतुभूतायाः पुरु-
षाणामप्येषां बोद्धव्यां गतिर्न सम्यगाहिता एकरूपाभूत् तदा रङ्ग-
णाय आह ॥ २ ॥

ईश्वरस्य प्रजारक्षितुः सोपाख्यम् साक्षेपं वचः उपायेषु साम-
दानभेददृग्देषु चतुर्थोऽङ्कितचित्ताः तं द्विजवरं विज्ञापयामासुः
ज्ञापितवन्तः ॥ ३ ॥

हे नरदेव ! वयं प्रमत्ताः अनवहिता न किं तु भवाम्रियमानु-
पयाः भवदीयाहानुसारिण्यः द्रुतं शीघ्रं न व्रजति अतोऽनेन सह-
बोद्धुं न पारयामः न शक्नुमः ॥ ४ ॥

अथ रङ्गणः कृपणानां तेषां वचो निशङ्क्य भूत्वा सांसर्गिकः
संसर्गनिमित्तः एकस्यापि दोषः सर्वेषां संसर्गिणामिव
भवितुमर्हतीति निश्चित्य उपासितवृद्धोऽपि रजसादृतमतिनिर्-
र्णय राजसस्त्रभावेन वखात्परवशः कृतः न विस्मयं ब्रह्मतेजो
यास्मिन् तं रजसा भस्मना जलं जातयेदसमग्रिमिव वर्तमानं
प्रत्युवाच ॥ ५ ॥

तदाह । अहो इत्यादिना । हे भ्राता ! इत्थं निश्चितमुर्ध्वजिकं
परिभ्रान्तो दीर्घमध्वानमेक एवोद्विवात् प्रापितवान् तत्रापि सुषिरं
नातिपुष्टः कुशोऽस्ति भवान् न संहननाङ्गः शिविकावय-
वश्च जरसा च भवानुपद्रुतः संघाटितः सहचराः इत्येवं बहु वखा
भवति तथा विप्रलब्धोऽपि विपरीतार्थैर्वाक्यैरुपहसितोऽपि अवि-
द्यया अचेतनस्वरूपया भगवन्मायया विहिता रक्षिता द्रव्यादयो
यस्मिन् स्वचरमकलेवरे अवस्तुनि वस्तु आत्मा तज्ज्ञे संस्था-
नविशेषे आकारविशेषे अनभ्यारोपितः देहोऽस्मीति मिथ्या-
प्रत्ययो येन सः शिविकां तूष्णीं पूर्ववदुवाह ॥ ६ ॥

विपमगतायां विषमं नीयमानायां सत्यां भर्तुः स्वामिनो हे
शासनमाज्ञामतिक्रामसि चिकित्सां शास्त्रिणम् ॥ ७ ॥

अनुविद्येन युक्तेन तिरस्कृतः अशेषस्य साङ्गोपाङ्गस्य छेयस्य
भगवतः प्रियो निकेतो ध्यानरूप आश्रयो येन तं ब्रह्म
अशेषो भगवान् भूतमनुभूतं ध्याने साक्षात्कृतं येन सः स्मय-
मानः स्वभावादेव हसन्निव विगतस्मयो विगतगर्वः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्री शुक्रदेवजी बोले इसकें अनन्तर सिन्धु सीवीर देश
का पति राजा रङ्गण नाम का किसी समय में ब्रह्मविद्या
शीखने को कपिलजी के आश्रम को जाता था तब इक्षु-
मती नदी के किनारे पर पालकी ढोने वाले मनुष्यों के मालिक
ने दुवाने को कोई मनुष्य ढूँढा उस समय दैवयोग
से श्रीभरतजी मिले तब तिसने इनको देखा कि मोटा ताजा
है जवान है दृढ़ शरीर बाबा है तब समझा कि वैल
गधा सरीका खूब बीका ढाँवैगा । इस बुद्धि से पहिले पकड़

॥ ब्राह्मण उवाच ॥

त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर ! भारः ।
 गन्तुर्यदि स्यादधिगम्यमध्वा पीवेति राशौ न विदां प्रवादः ॥ ९ ॥
 स्थौल्यं काश्यं व्याधय आधगश्च बुद्धभयं कलिच्छिन्ना जरा च ।
 निद्रा रतिर्मन्युरहं मदः शुचो देहेन जातस्य हि मे न सन्ति ॥ १० ॥
 जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन्नाद्यन्तवद्यद्विकृतस्य दृष्टम् ।
 स्वस्वाम्यभावो भुव ईड्य ! यत्र तर्ह्युच्यतेऽसौ विधिकृत्ययोगः ॥ ११ ॥
 विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक्च पश्यामि यन्न व्यवहारतोऽन्यत् ।
 क ईश्वरस्तत्र किमीशितव्यं तथापि राजन् ! करवाम किं ते ॥ १२ ॥
 उन्मत्तमत्तजडवत्स्वसंस्थां गतस्य मे वीर ! चिकित्सितेन ।
 अर्थः कियान् भवता शिक्षितेन स्तब्धप्रमत्तस्य च पिष्टपेषः ॥ १३ ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युदीर्य मुनिवर उपशमशील उपरतानात्म्यनिमित्त उपभोगेन कर्मा
 रब्धं व्यपनयन् राजयानमपि तथोवाह ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

वेगारीयों के साथ इनको भी पकड़ लिया यद्यपि ये इस लायक नहीं थे तथापि जबरदस्ती करने से महानुभाव होने से पालकी को देने लगे ॥ १ ॥

जब हिंसा के भय से एकवाण के जाने पर्यन्त दृष्टि करके जीर्ण को बचाकर चलने से सबकी आँख उनके साथ नहीं मिली तब पालकी को ऊँची नीची होनी देखकर दोनों वाले मनुष्यों ने रङ्गशा बोलें हैं दोने वाले ! अच्छे लो क्यों पालकी को टूटी करने हो ॥ २ ॥

तब लो वे सब लोग राजा के भयानक वचन को सुनकर मारने से शङ्कित होकर भरतजी को राजा के आगे बताने लगे ॥ ३ ॥

वे लोग बोले हैं राजन् ! हम लोग प्रमाद नहीं करने हैं आपके हुक्म पर चलने हैं अच्छे ही देने हैं यह मनुष्य अभी पकड़ा गया है यह जल्दी नहीं चलता है इस के साथ हम लोग नहीं टाँसकते हैं ॥ ४ ॥

निश्चित है कि सङ्का दोष एक का हो तो भी सब सङ्कान्तों को लगता है इस प्रकार से उनके दुश्चिन्त वचनों का भ्रमण करके रङ्गशा राजा बुद्धों के उपासना करने वाले हैं तो भी खराब के परम होने से कुछ कुपित होकर रजोगुण की बुद्धि से ज़िपी हुई अप्रि सरीके छिपे मन्त्रनेजवाले ब्राह्मण भ्रष्ट भरतजी से बोलें ॥ ५ ॥

हे साह ! मलूम होता है कि तू बहुत भ्रमिन् हो गया है यही रस्तातक मन्त्रेजा ही दाँखाया है बड़ी देर में

तू तो बड़ा मोटा नहीं है बड़ शरीर बाँझा नहीं है बूढ़ा हो गया है हे सखे । तेरे साथ वाले दूसरे ए खोंग तो नहीं डोते हैं इस प्रकार से बहुत कठोर वचनों के कहने पर भी ब्रह्मभूत भरतजी महान् भे रक्षित महाभूत सत्त्वादिगुण इन्द्रिय पुण्य पाप वाले अपने मल्लय शरीर में कुछ होने से मैं तू मेरा है ऐसा मिथ्या प्रतीति को आरोपन करने से चुपड़ी पहिले सरीके पालकी को देने रह गये ॥ ६ ॥

तदनन्तर फिर भी अपनी पालकी के धियम होने से कुपित होकर रहूँगा राजा बोलें ॥ ७ ॥

क्यों रे यह क्या है तू जीत ही मेरे भारी का मेरा भना करके मालिक की आज्ञा को नहीं मानता है तू पागल हो गया है जैसे यमराज सब मनुष्यों को दण्ड देने हैं तेरे में तेरी दयाई करुणा जिससे तेरी अकल ठिकाने आजायगी ॥ ८ ॥

श्रीभरस्त्रामिकुलभाषार्थटीपिका ।

तत्र वक्रोक्त्या यदुक्तं त्वं न श्रान्तो न च दीर्घमध्यानमागत इति तत्रोत्तरमाह । त्वया यदुदितमुक्तं श्रमादि तात्काली तदुच्यते स्फुटं तत्तथैव । अविप्रलब्धं विप्रलम्भं न भवति । तद्वगाह । हे वीर ! यदि मारो ताम कश्चित्पयास च मर्त्योर्दुर्बलस्य यदि स्यात् स च मे यदि प्रसक्तः स्वप्नहीदानीं भारमावाहप्रलम्भः स्यात् स्वेनदस्ति भारश्च बौद्धिमान्कृत्यत्वात्तम च तत्संयन्त्राभावात् तथा गन्तुरधिगम्ये प्राप्यमध्वा वा यदि स्यात् । अद्वेति पाठ साक्षात्परमार्थतः । तच्च मे यदि स्यादित्यादि योज्यम् । यद्वोक्तं नातिपीबेति तत्राह । चेतनमुद्दिश्य त्वं पीयति प्रयादां चित्ता

स चापि पाण्डवेय ! सिन्धुसौवीरपतिस्तत्त्वजिज्ञासायां सम्यक् श्रद्धयाऽधिकृताधिकारस्तद्द्वयग्रन्थि-
मोचनं द्विजवच आभूत्य बहुयोगग्रन्थसम्मतं त्वरयाऽनरुह्य शिरसा पादमूलमुपसृतः क्षमापयन्विगत-
नृपदेवस्मय उवाच ॥ १५ ॥

कस्त्वं निगूढश्वरसि द्विजानां विभर्षिं सूत्रं कतमोऽनधूतः ।

कस्यासि कुत्रत्य इहापि कस्मात् क्षेमाय नश्वेदसि नोत शुक्रः ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतमाचार्यदीपिका ।

विदुषां न भवति किन्तु मूर्खाणाम् । यनोऽयं प्रवादो राशौ भूत-
सङ्गं देहे एव न त्वात्मनि देह एव पीनो नाहमित्यर्थः ॥ ९ ॥

एतत्प्रपञ्चयति । स्थौल्यमिति । कलिः कलहः । अहङ्कारेण
मदश्च देहेन सह नदभिमानेन जातस्य हि भवन्ति मम तु निरभि-
मानस्य न सन्ति यद्वा । देहे जाते यो जानस्तस्यैव तानि मम
तु तत्र न जातस्य न सन्ति ॥ १० ॥

यद्योक्तं जीवन्मृतेऽसीति तत्राप्याह । जीवन्मृतत्वं न केवलं
मम किन्तु विकृतस्य सर्वस्यापि परिणामिनो दृष्टम् । यद्यस्मा-
द्विकृतं प्रतिक्षणमाद्यन्तवत् । यदुक्तं भर्तृशासनमतिचरसीति
तत्राह । खं च स्वाभ्यं च तयोर्भावः सत्ता हे ईड्य । यत्र पक्षे ध्रुवो
यदि व्यवास्थितः स्यादित्यर्थः । तर्हि विधिनिर्वाहः कृत्यं कर्म तयो-
र्योगो ध्रुव उच्यते उचितो भवति । “उच्च समवाये” इति धातुः
यदि तु तत्र राज्यभ्रंशो मम च राज्यं स्यात्तदा सर्वमेतद्विप-
रीतं स्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु यावद्वाजाहं तावत्तत्र स्वामी भवाम्येवेति चेत्तत्राह ।
विशेषो राजभृत्यादिभेदस्तद्वृद्धिर्विवरमवकाशं व्यवहारादन्वय-
पदयाम् । मनाक् च ईषदपि अथापि तवायमभिमानश्चेत्तर्हि ब्रूहि
किं ते करवामेति ॥ १२ ॥

यदुक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमि यथा स्वां प्रकृतिं
भजिष्यन् इति तत्राह । उन्मत्तादितद्वर्तमानस्य वस्तुनः स्वसंस्थां
ब्रह्ममात्रं गतस्य भवना कृतेन चिकित्सितेन दृष्टेन शिष्टि-
नेन वा कियानर्थः मुक्तस्वार्थानर्थयोरसम्भवात् । यदि पुनरहं
न मुक्तः किन्तु पमत्तः स्तब्धः एव नथापि मम शिक्षादिकं विदु-
षेणावश्यमर्थमित्यर्थः नहि जडस्वभावः शिक्षयापि गदूकर्तुं
क्षमिष्यति इति ॥ १३ ॥

अनुवादरूपया परिभाषया भाषणेन तं प्रत्युत्तरं दत्त्वा उपर-
तमनाम्ये देहात्मत्वे निमित्तमविद्या यस्य आरब्धफलं कर्म क्षप-
यन् ॥ १४ ॥

हे पाण्डवेय ! सम्यक् या श्रद्धा तथैव तत्त्वजिज्ञासायां प्राप्ते
ऽधिकारो येन । यथा दशपूर्णासासाधिकृतस्यैव गोदोहनेन पशु-
कामस्यापः प्रणयेदिति शुण्डफलसम्बन्धोऽप्यधिकारः । एवं सात्त्विक-
श्रद्धायामधिकृतस्यैवाधिकार इत्यर्थः । बहुयोगग्रन्थसम्मतं
द्विजस्य तद्वचः भूत्वा विगतां नृपदेवोऽभिराज इति स्मर्यो
गर्वा यस्य ॥ १५ ॥

द्विजानां मध्ये कतमः यतः सूक्ष्मपुष्पीतं विभर्षिं । यद्वा दक्षा-
त्रयादीनां मध्ये कतमोऽनधूतः । इहापि कस्मात् हेतोः प्राप्तः

नोऽस्माकं क्षेमाय चेत् प्राप्तः तर्हि शुक्रः कपिलो मुनिर्न भवति
किम उतेति वितर्कं ॥ १६ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र यदुक्तं यद्योक्त्या त्वमुक्तं परिभ्रान्तो दीर्घमध्वानमेक
एगोहिवा नित्यादि तत्रोत्तरमाह । स्वयेति । यत्त्वयोक्तं तद्वचकं
स्पष्टमविप्रलब्धं लोकदृष्ट्या सत्यं त्वद्वचसां विपरीतार्थपरत्वेन
दीर्घमार्गागमनपरिभ्रमस्यौघयौवनाद्यभिप्रायकायेन प्रवृत्तत्वा-
च्चलोकदृष्ट्यासत्यमेव तथाप्यन्यगतानामेतेषामन्यत्रारोपेण प्रवृत्त-
त्वात्परमार्थदृष्ट्या सत्यमेवेति भावः तदेव व्यनक्ति । भर्तुरिति ।
भर्तुरित्यादिषु तवानुपेक्ष्यान्वयः यदि भर्तुर्भारः तत्प्रयुक्तः
भ्रमश्च स्यात् स न मे स्यान्मम मरणाभावात् यदि गन्तरविगतवर्थं
गन्तव्या भूमिः स्यात्स न मे ब्रह्मा साक्षात्स्थात्साक्षात्प्रमनस्याप्य-
भावात् पीवा पीन इति वादो राशौ भूतसङ्गते देहे स्यात्स मे स्या
दिति विदुषामात्मयाचार्यविद्वां प्रवाद इत्यर्थः ॥ ९ ॥

न मेत्युक्तम् प्रपञ्चयति । स्थौल्यमिति । व्याधयः शरीरोद्भवा
रोगाः आधयः मनःपीडाः भयमागमिषुः स्वदर्शनजं ज्ञानं कलिः
कलहः इच्छा कामः दम्भो वञ्चनं रतिर्विवेकासक्तिः मम्युः
क्रोधः अहमहङ्कारः अनात्मन्यात्माभिमानहेतुः मदः मोहः
एते बाह्याकारा अन्तराकाराश्च सर्वे देहेन सहजातस्यापि मम
स्वतो न सन्तीत्यर्थः एते देहे एव न जातस्याजातस्योत्पत्त्यादिरहि-
तस्य मे न सन्तीति वार्यः ॥ १० ॥

यदुक्तम् । जीवन्मृत इति तत्राह । जीवन्मृतत्वमिति जीवत्वं
श्वासवत्त्वं मृतत्वं त्यक्तपूर्वावस्थत्वं चैतन्यहान्यत्वं वा एत-
दुभयं हे राजन् ! यदाद्यन्तवदुत्पत्तिविनाशवत्तस्य विकृ-
तस्य देहस्य दृष्टं नत्वात्मन इत्यर्थः यदुक्तं भर्तृशासनमतिचर-
सीति तत्स्वस्वामिभावं प्रतिक्षिपति । स्वस्वामिभावो यत्र ध्रुवः
नियतः ईड्य ! हे राजन् ! तत्र नियतस्वस्वामिभाववस्तु पुरुषेषु-
विधिकृत्ययोगः विधिर्नियोगः शासनमिति यावत्कृत्यं कर्म च तयो-
र्योगो ध्रुव उच्यते उचितो भवति उच्च समवाये इति धातुः
यथोर्जनिशयोः स्वस्वामिभावसम्बन्धो नियतस्तथोरेव नियमेन
प्रयोज्यप्रयोजकभावः त्वं चेन्न नियमेन भर्ता कालभेदेन यदि
तु तत्र राज्यभ्रंशः मम च राज्यं स्यात्तदा विपर्ययसम्भवात्
ममो न तत्र प्रशास्तृत्वं स्वतोऽस्ति अतः स्वस्य क्षामित्वबुद्धि-
र्ज्ञानित्यर्थः ॥ ११ ॥

त्वं भृत्यः अहं स्वामीति वैवम्यदुद्धेर्विवरमवकाशं मनागीव-
दपि व्यवहारत उक्तिमात्रादन्वयश्च न पदयाम् । तत्रैवं सति क
ईश्वरः किमीदृशतत्त्वं न त्वमीश्वरो नाहमीदृशतत्त्वं यद्ययमर्थस्त-

भीमशिराघवाबाधकृतभागवतचन्द्रिका ।

निमित्तः अथापि किं कुर्मः अर्थोऽर्थान्तरमथा कर्तुमशक्ये-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

यदुक्तं प्रमत्तस्य ने चिकित्सां करोमीति तस्योत्तरमाह ।
उन्मत्तानि । अस्मिन् ब्रह्मात्मके स्वात्मनि संस्थां तिष्ठान् "ब्रह्म-
संस्थाऽमृतत्वमाप्नोति" इति श्रुतौ संस्थाशब्दस्य निष्ठापरत्वेन प्रयो-
गादिप्रचोपासनाया अविच्छेदः स्वसंस्थां प्राप्तस्य उन्मत्तादी-
ननुकुर्वतः तज्जननाडनादिपरिभवार्थिना मम हे धीर ! चिकि-
त्सितेन दण्डेन वा कियानयः स्वकृतं प्रहरणादिकं ननिष्ठं स्यादि-
त्यर्थः यदि पुनरुन्मत्तं स्वसंस्थां गतः किन्तु प्रमत्तः संस्थां य-
तयापि स्तब्धस्य प्रमत्तस्य मम चित्तादिकं पिष्टपेषणवद्वाच्यं-
मेव ज्ञानराहिते माहं संसारजने यत्तथा चिकित्सितं दण्डप्र-
दानं तन्पिष्टपेषो निष्फलः पूर्वमेव संसारव्यसनानुरत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अनुवादपरिभाषयानुवादरूपभाषणपूर्वकम् एतावत्प्रत्युदीयं
प्रतिगच्छन् कृत्वा उपशमः अक्षोधादिरेव शास्त्रं यस्य उपश-
निरन्तमनात्मनो देहान्तरस्य निमित्तं येन सः विद्यया
निरन्तदेहान्तरसम्बन्धापादकपूर्वोत्तरसंज्ञितानुपपन्नप्रामादिक-
बुद्धिपूर्वकभेदमिष्टपुण्यापुण्यरूपपापः आरब्धमनुपपन्नप्रारब्ध-
रूपमपि कमपुण्यापुण्यरूपमप्युपभोगेनानुभवेन उपनयन् स
मुनिवरः नक्षयेव पुर्ववद्वाजयानमप्युदवाह ॥ १४ ॥

हे पाण्डुके ! स चापि सिन्धुनौवीरपती रङ्गगणोऽपि सम्यक्
वा भवति तथैव तत्त्वविज्ञासायामधिकृतः प्रामोऽधिकारभावो येन
अधिकारः प्रस्तुतः प्रारम्भ इति यावत् तत्त्वज्ञानमायां कृतारम्भ
इत्यर्थः अज्ञानविमोक्षेन बहुयोगग्रन्थसम्मतं बहुविधाध्यात्मशास्त्र-
सम्मतं च द्विजवच आभूत्वा भूत्वा विगतो नरोणां देवाधिगज-
इति स्मर्यु गतो यस्य सः शिविकायास्वरयावरुणावतीयं
तत्पादमूत्रमुपसृतः द्विजपादमूलं प्रति प्रणतः क्षमापयन् वक्ष्य-
माणांमुवाच ॥ १५ ॥

तदेवाह । द्विजानां मध्ये एवं कतमः निबूढः अनभिष्यक्त-
ब्रह्मचरः चरसि नाहं द्विज इति चेन्न यतः । सूत्रमुपवीतम्
क्षमयि मत्स्वमवधूतः सर्वैः परिभाष्यतेषां ज्ञाननिष्ठः कस्य
पितृगुरोर्वा असि पुत्रः शिष्यो वासि कुत्र भवः इहापि कस्मा-
द्धेतोः प्राप्तः नोऽस्माकं क्षमाय चेन्माप्तः किं शुकः कपिलो
मुनिर्भवसि किम उतेति वितर्क ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उक्तं परिभ्रान्तो दीर्घमध्वानमेक ऊहितवान्मुचिरमिति यद-
ध्यधायि राजा तत्रोत्तरमाह । त्वयेति । ओ वीर ! निरूप्यमाणो सति
यद्यहं भर्ता यदि च भर्तुं मम स भारः स्याद्यदि वाहं गन्ता
यदि वा गन्तुमेषाधिगम्यं विषयावश्यं किञ्चित्स्याद्यदि वाध्या मार्गः
कश्चित्स्यात्तर्हि त्वयोदितमिदं सर्वं इयं स्वप्नमविप्रलब्धं सत्यं
भवेत् किन्तु नाहं भर्ता न तत्रां भारः नाहं गन्ता न तद्गङ्गन्तव्यं
न तमां मार्गं इत्यर्थः अस्मकं शिविकाहण्डस्य प्रत्यक्षसिद्ध-
त्वात् कथमेतद्वचनमित्यत उक्तं व्यकमिति "भर्ता सन् प्रियमाणो
विभर्ति य उ त्रिधातुपृथिवीमुत धाम" इत्यादिभूतौ मरणादेर्हरिनि-
यन्तस्य इयं मुक्तत्वाच्चद्विभाषेण भरतेनोच्यत इत्येतदपि
अरुणादिशुद्धिरिति चिन्त्ययश्चमप्रवीदिति स्मृतिसिद्धं यदुक्तम्

नातिपीवेति तत्राह । पीवेति । पञ्चभूतात्मके शरीरे पीवेति यः प्रवादः
असौ विद्वां ज्ञानिनां पक्षे न शोभते देहस्य पारिणामित्वेन
चेतनस्यापारिणामित्वेन सिद्धत्वात् ॥ ६ ॥

नातिसंहननाङ्ग इत्यादि यदुक्तं तत्राह । स्थौल्यमिति । अथ
हिंसाद्य एवार्थे स्थौल्यत्वाद्यो देहेन जातस्य देहाभिमानिनो ह्येव
मानसं न मे सन्ति देहाभिमानाभावात् "देहमानी देहजानो विदेहा
घञ्जित" इति वचनात् देहाभिमानिन एव स्थौल्यत्वादिक्कानि
नाम्यस्येति बोध्यमरातस्मन्मूर्ता अहमहङ्कारः ॥ १० ॥

जीवन्मृतोऽपीत्यस्योत्तरमाह । जीवन्मृतमिति । भाष्यतत्त्व-
त्वात्तद्विनाशव्ययस्य निवृत्तस्य जडस्य नियमेन जीवन्मृतम-
हृष्टं तथाहि जीवन् प्राणयोगेन चेष्टावत्तं मृतमहं प्राणत्यागेन
रतिजल्लग्नमुत्तराहित्यमेतच्छरीरस्याविनाशपूर्वं प्राणयुक्तरस्या च
"जडं जीवन्मृतं स्मृतम्" इति स्मृतः न चैवं मम चेतनस्य देहयो-
गवियोगजल्लग्नजन्ममरणं अन्तरेण स्वतो विकाराभावो नाद्य-
वत्त्वायोगात् "नित्या नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" इति श्रुतेः देहस्य
सर्वथा नाशादनाशाच्चेतनस्य चेत्यादिभ्यः अत एव देहेन जातस्य-
त्युक्तं यच्च मां कर्तृकृत्य भर्तृशासनमतिचरसीत्युक्तं तत्राह-
यति भावेनाह । स्वस्वामीति । यत्र यद्येव स्वस्वामिभावो भूवः
इति त्वयोच्यते तर्ह्येवाच्यते हरी मुख्य इत्युच्यतां "एव
सर्वेश्वर" इति श्रुतेः ननु त्वयि तवास्मात्स्वकात् भूत्यधमेव
मुख्यं तदुक्तं "स्वामित्वं तु हरेरेव मुख्यमप्यत्र भूत्येतेन एव
राजा दण्डनाथ" इति वचनात् अच्युते मुख्यत्वं कथमत्रादेतीति
"मम स्वामी हरिर्नित्यं सर्वस्य पतिरेव च" इति स्मृतेः सन्ध्योपा-
सनवन्मम स्वामी हरिरतीति कतं स्यतालक्षणां योग उपानेन
हरावेव विहितमिति यस्मात्तस्मादिति शेषः भूव इति विशेष-
णादप्यत्राभूवस्य न्यायप्राप्तत्वाच्च ॥ ११ ॥

"एको रङ्गो न द्वितीयोऽप्यनस्य" इति श्रुतेः रङ्गादीनामपि
स्वामित्वप्रतीतेरिति तत्राह । विशेषबुद्धेरिति । मनागीवदपि विशो-
षबुद्धे रङ्गादीं मुख्यबुद्धेर्विश्वमयकाशं स्वामिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं
न पश्यामि भरतस्यापरोक्षज्ञानित्वेन कर्तृत्वामलकवदशेषशब्दप्र-
वृत्तिनिमित्तस्यापरोक्षत्वात् पश्यामीत्युक्तं तस्मादेतद्वर्तमानं महा-
निति सूचितं चशब्देन कर्मादादिषट्कृत्यमाणास्य कथं नाद-
नमिति तत्राह । यद्व्यवहारोऽन्यदिति व्यवहारोऽस्मकदिलक्षणा-
द्यदन्यमुक्तं तदिति शेषः अतो देवेषु प्रतीयमानं यस्वामित्व-
तद्विरनियतमिति बोध्यं तदुक्तं देवेषु तन्नित्यत्वा चेति अनेन
हरिमन्तरेण देवेषु यथा तारतम्यं स्वामित्वं मुख्यमिति च ज्ञान-
व्यम तर्हि सिन्धुपतिरिति व्यपदेशो मम कथमित्यतो वाह ।
विशेषेति । सन्धैवैरङ्गैस्त्वामुद्दिष्य व्यवहारो ननु मुख्य इत्यर्थः
एतदप्युक्तं त्वदादेव्यावहारिकमिति आदिशब्देन भवतो देहा-
धिपतय इति गृह्यते अस्तु व्यावहारिकमतः किं तत्राह । क ईश्वर
इति । हरी देवेषु च स्वामित्वमनेऽन्यत्र मानुषेषु तस्य व्यत्या-
सात् को विशेषः व्यवहारमात्राभिर्मुखमिति तत्र तस्मिन्पक्षे
स्थितं मनुष्येषु क ईश्वरः स्वामी ईशानस्य समर्थनीयं च किं
न किमपीत्यर्थः तदुक्तम् "मानुषेषु विशेषः को व्यवहारोऽन्यत्र
व्यत्यासादिति तत्र हरी देवेषु स्वामित्वं मुख्यं यथाक्रमं स्थितेऽ-
न्यत्र क ईश्वर इति वा यथा मानुषेषु स्वस्वामिभावस्य व्यत्यासां न
तथा देवेष्विति द्योतनाय तत्रेति तदुक्तं नहि देवेषु व्यत्यासः स्वामिता-

श्रीमद्भजयध्वजनीयकृतपदरत्नावली ।

कृत इति एषं विचार्यमाणोऽप्येभ्यो जीविभ्यस्तत्र निशेपामानेऽपि सम्भावनार्थं तत्र स्वामिन्मङ्गीकृत्याप्यस्माभिः किं कर्तव्यं तद्वदत्यभिप्रेत्याह । अथापीति । विशेषबुद्धेर्यद्विचरं पश्यामि तद्वद्व्यवहारतोऽप्यत्र कृतः मनागन्वयमहाविषयत्वादि विचार्यविशेषः अवशिष्टं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

प्रमत्तस्य ते करोमि चिकित्सामिति यदुक्तं तत्र शृण्वित्याह । उन्मत्तस्य । उन्मत्तादिस्वरूपास्थिति र्जनन्ते हर्गे स्थितिम् वा प्राप्तस्य मे चिकित्सितेन दृग्दृष्टशरणं भवता शिञ्जितेन चिकित्सेन त्वार्थः कियान्न कोऽपि तत्र रोदनादिदर्शनेन मम मनस्तु न्तर्भवतीति तत्राह । स्तब्धश्चास्मीं प्रमत्तश्चास्मीं स्तब्धप्रमत्तः तस्य पिष्टपेषणवाप्तिफलं चिकित्सितं शिक्षास्वहृद्व्यापि निर्मुक्तदेहाभिमानस्य मम व्यवधानुभवाभावेन रोदनाद्यनुभवादिनि द्विगुणितकोपवह्निना दग्धदेहस्तपमन्तराण्यन्त्योऽर्जं नास्मीति भावः ॥ १३ ॥

ब्राह्मणः पुनः किमकार्षीदत्राह । एतावदिति । तथा पूर्ववदुवाहेति अनुवादपरिभाषया उक्तस्य पुनर्वचनमनुवादपरिभाषया नया अनुधानेत्यर्थः मनाग् देहस्तम्भच्छान्त्यं देहान्तरग्रहणं तस्य निमित्तं कारणं तदुपरतं निवृत्तं यस्य तत्तथा तादृशमारब्धं फलदानायोऽमुल्लं कर्मोपभोगेन व्यपनयन् क्षपयन् यथा देहान्तरोत्पत्तये न स्यात्तथा भुञ्जाम इत्यर्थः ॥ १४ ॥

स रङ्गणस्ते परित्यज्यान्त्येन वाहयित्वा विवर्जितगम्यं गतः किं नेत्याह । स चेति । अपिपदेन स्त्रोक्तस्य गतिर्न त्वं सूचयति । अधिकृताधिकारः । उपदिष्टानप्रहणयोग्यतावान् बहुयांगग्रन्थमतमनेकयांगशास्त्रसिद्धं हृदयग्रन्थिरहङ्कारबन्धस्तं मोचयतीति हृदयग्रन्थमोचनं तत् ॥ १५ ॥

कः किं जातिविशिष्टः न दृश्यते किं सत्यमित्याह । द्विजानामिति । सूत्रं लक्षणं यक्षोपवीतमात्रं मखिनं धनुग्रन्थिवरं न दृश्यते अतः संशयः किं चेत् विधा बहुषो योगीन्द्रा भवन्ति तेषां मध्ये त्वं कतमोऽवधूतः योगीन्द्रः कस्य योगीन्द्रस्य वंशे जातोऽसि कुत्रत्यः कस्मिन्देशे विद्यमानः इहास्मिन्देशे कस्मात्कारणाद्भूः चेद्यदि नोऽस्माकं क्षमायासि तर्हि शुक्रः कपिलः वासुदेवः उत किं स न भवति तत्त्वज्ञानसामग्र्यभावादित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सम्यक् भ्रष्टया श्रीगुरुविषयया ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ज्ञानिमाननमेतं ज्ञानेनैव परास्तीकृत्य कृपयिष्यामीत्यभिप्रेत्याह । त्वयोदितमिति । तत्र विरुद्धलक्षणाया यदुक्तं त्वया त्वं न आन्तो न दीर्घमध्वानमागत इति तद्विप्रलब्धं अथार्थमेव नत्वाज्ञेयः यतो भर्तुः शिविकावाहकस्य भारो यदि मे मम स्यात्तदा न विप्रलम्भः स्यादिति सम्बन्धः अहं देहाद्विषो वोदेव न भवामीति भावः । एवं गन्तुरित्यादि अधिगम्यं प्राप्त्यं स्थानादिकमध्या वा यस्त्वयोक्तं त्वं पीवा भवसीति तत् राशौ भूतानां राशि-रूपं देहे विहां धिबुषां ज्ञानादो न भवति किन्तु सत्यमेव पीवत्यमित्यर्थः । मयि चेतनस्वरूपे तु प्रवादः कश्चिद् एवेति भावः ॥ १८ ॥

न केवलं पीवत्वमेव मे नास्त्यपि त्वमप्येऽपि देहधर्मो न वसन्त इत्याह । स्वीकृत्यमिति । देहेन सह यो जानस्तदभिमानो जीवस्तस्यैव हि निश्चितं सन्नि नतु मे निरभिमानस्य ॥ १० ॥

यद्योक्तं जीवन्मृतोऽस्मीति तत्राप्याह । जीवन्मृतमिति । त्वया मम देहाभिमानित्वमेव निर्धारितं तदपि जीवन्मृतत्वं नियमेन ममेव केवलं न किन्तु सर्वैक्येव विकृतस्य परिणामिनो हृष्टं प्रत्यक्षमेव यद्यस्माद्विकृतं प्रातस्तृणमेवाद्यन्नवत् यद्योक्तं भर्तृशामनमनिचरसीति तत्राह । स्वञ्च स्वाभ्यं स्वामिन्स्व तयोर्भाषो विद्यमानत्वं स च यत्र यदा ध्रुवः स्थिरः स्यात्तर्हि विषिक्त्ये शिविकानहनादिकर्मणि योगः अयं जनो युज्यतामिन्त्युच्यते कथ्यते उचिता वा भवतीति “उच्च स्फुरवाये,” इत्यस्य रूपं यदि तु नव राज्यमंशो मम राज्यं स्यात्तर्हि त्वामप्यहं शिविकां वाहयन् किमिदमर इत्यादि कथयेयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ननु यावद्वाजाहं तावत्सव आमी भवाभ्येवेति चेत्तत्राह । विशेषो राजमृत्याविभेदस्तद्वद्विचरमवकाशं व्यवहारादन्यत् न पश्यामि मनाक् ईपदपि तथापि तवायमभिमानश्चेत्तर्हि क्वहि किं ते करवामेति ॥ १२ ॥

यद्योक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमीति तत्राह । उन्मत्तादि-वद्वर्त्तमानस्य वस्तुतस्तु स्वसंस्थानमन्तर्निष्ठां गतस्य चिकित्सितेन कायिकेन वाचिकेन वा दृष्टेन कियानर्थः साधयितव्यः मुक्तानामर्थानर्थयोरप्रहणात् यदि पुनरहं नृमुक्तः किन्तु प्रमत्तस्तस्य एव तदापि शिक्षितेन स्वदत्तदयदेन पिष्टपेष एव भवति यथा पिष्टं वस्तु प्रहारेणापिष्टं न भवति किन्त्वति-पिष्टं भवति तथैव प्रमत्तस्य हृदयेन प्रमत्तता न शाम्यति किन्त्व-तिप्रमत्तता स्वार्य ॥ १३ ॥

अनुवादरूपया परिभाषया भाषमाणेन उपरदमनात्म्यस्य देहात्मभावस्य निमित्तमविद्या यस्य सः ननु स्वदेहाभिमानं विना तद्वच्चोऽनूद्य सोऽदुमसमर्थ इव समादधानः कथं तथा प्रत्युक्तवांस्तत्राह । उपभोगेन राजोचितैश्वर्यमोगेन ज्ञापितं यत् रङ्गणस्य प्रारब्धं कर्म तदपि व्यपनयन् व्यपनन्तुम् अनुवादविषेण रूपया खोपदिष्टतदनुष्ठितया उक्तैव तत् प्रारब्धमपि दूरीकर्तुमित्यर्थः । यद्वा प्रमोदयद्भ्येन स्वस्य भक्त्यामननात् उपभोगेन शिविकाभारोऽहनादिना आरब्धफलं कर्म व्यपनयन् व्यपनयामीति मनसि भावयन्नित्यर्थः ॥ १४ ॥

अधिकृतः प्राप्तोऽधिकारो येन सः ॥ १५ ॥

द्विजानां मध्ये त्वं कतमः यतस्त्वं सूत्रं विमर्षि अवधूतः किं दत्तात्रेयोऽसि कस्य पुत्रोऽसि कुत्रत्यः किं देशजन्मासि नोऽस्माकं क्षेमाय प्राप्तश्चेत् शुक्रो नारायणो नासि उत तदवतारः कपिलो नासि ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

कापिलानां मते अष्टाष्टमकप्रधानपरिणामभूतेषु भारवाहकादिषु मारादिरूपेषु च पदार्थेषु ब्रह्मरहितं भवति तेषां ब्रह्मकार्य-नाभावात् स्वमते तु “यतो वा इमानि भूतानि जायन्त” इत्यादिभूतेः सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वात् “कारणं तु ध्येयः सर्वं कश्चिद् ब्रह्म तज्ज्ञानातिशान्त उपासीत” इत्यादिभूतिभ्यः ।

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सङ्गविचर्जितः ॥

तुल्यानन्दस्तुतिर्भोगी सन्तुष्टो येन केनचित् ।

अनिकेतः स्थिरमतिर्यो गङ्गाकः स मे प्रियः ॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

तस्याह न प्रणम्यामि स च मे न प्रणम्यति ॥

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ।

वासुदेवात्मकं प्राहुः क्षेत्रज्ञमेव च ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च मनत्रं ब्रह्मात्मकत्वदर्शी मुनिः तत्र विपरीताय-
वाक्येन यदुक्तं त्वं न भ्रान्तो न च दीर्घमध्वानमागतः न चासहाय
इति तत्रोक्तमाह । त्वयोदितमिति । त्वया यदुक्तं भ्रमादिनास्तीति
नक्षयकं स्फुटम् । अविप्रलम्भमुपहास्यमात्रं न भवति भ्रान्त्यदु-
रगामित्वासहायत्वाभावात् परमायापन्नस्य मममति भावः किं तु
यावत् भारो भर्तुर्बोद्धुं स्यात् न त्वमर्थं भारोपपन्नं पवार्यजानं
ब्रह्मात्मकं स्यात् तथा विप्रलम्भं स्यादिति शेषः यदा तु भारः
बोद्धुं न स्यात् "तत्र को माहः कः शोकः एकस्वमनुपश्यतः । ऐतदा-
त्ममिदं सर्वम्" इत्यादि श्रुतेः सर्वस्य बोद्धुं शक्यं ब्रह्मात्मकत्वात् तदा तु
त्वयोदितं न युक्तमिति भावः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वं पश्यतो मे
श्रमादिनास्तीति फलितोऽर्थः "द्वितीयाद्यै भयं भवति" इति श्रुतेः एवं
यदि अथ गन्तुं अविगम्यं भ्यात्तदा त्वयोदितं विप्रलम्भं
भवतु सर्वस्योक्तं भूत्वा ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानं तु तत्र युक्तमित्यर्थः
यद्युक्तं नातिपीडयति तदपि राशौ पाञ्चभौतिकं देहं युक्तम् । विदा-
मात्मविदां तु पीडयति प्रवादां न भवति पीवा स्थूलो देह एव
न स्वात्मः ॥ ६ ॥

किञ्च स्थूलमिति । कतिः कलहः अहंमदः अहङ्कारेण मदः
देहेन सह जातस्य देहात्माभिमानवतो जायस्य भवन्ति मे मम
तु आत्मयाथात्म्यविदो न सन्ति ॥ १० ॥

● पञ्चयुक्तं जीवन्मृतोऽस्मीति जीवन्मृतरवमपि यदाद्यन्तवत्
तस्य त्रिकुलस्य परिणामिनो देहादिव निषेधेन दृष्टं मम नित्य-
ज्ञानरूपस्य तु नेत्यर्थः भर्तृशासनशक्तिरस्तीति त्वदुक्तः स्वस्वा-
त्म्यभावः स्वं च स्वात्म्यं च तयोर्भावः यत्र वक्ष्यते "यदासीत्तदधीन-
मेवामीत्" "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः" इत्यादिभूत्वा धर्यते तत्र ध्रुवः हे
इन्द्र ! नृप असौ प्रभिज्योऽपि नृपत्यादिविषयः यत्रास्ति तर्हि विधि-
कृत्यस्य विहितकर्माणां योगः फलदाध्रुव इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अध्वन्मेवाह । यतो विशेषबुद्धेः अहंनरपत्यादिः स्वामी अस्मी
नरादिः सेवक इति विशेषबुद्धेर्विवरमवकाशं व्यवहारतोऽन्यत्र
पश्यामि नरपतिवत्तत्त्वादिब्यवहारापगमे तु क इन्द्रः किर्मा-
गतस्य च स्यात् अनोऽसौ विधिकृत्ययोगोऽध्रुव इत्यर्थः तथापि
हे राजन् ! उच्यतां ते किं करवाम ॥ १२ ॥

यद्युक्तं प्रमत्तस्य ते चिकित्सां करोमीति तत्राह । उन्मत्त
इति ॥ १३ ॥

अनुवादपरिभाषया अनुवादरूपेण भाष्येण प्रत्युदीर्य प्रति-
बन्धनं कृत्वा उपरतं निवृत्तमनास्य देहात्म्यस्य निमित्तमज्ञानं
यस्य सः मारुतफलं कर्म उपभोगेन व्यपन्नम् ॥ १४ ॥

हे पाण्डवेय ! परीक्षत ! अधिकृतः प्राप्तोऽधिकारो येन
सः ॥ १५ ॥

शुक्रः कपिलः ॥ १६ ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकारसे बहुत अधिक भाषणा करने वाले राजा के
अभिमान वाले रजोगुण तमोगुण के मदमें सम्पूर्ण भगव
प्रियों के स्थानरूप भरतजी के निरस्कार करने वाले पाण्डव
मानी राजा मे वे सर्वभूतों के सुहृत् प्रहभूत सबके आत्मा
योगेश्वरों के आचरण मे. अति निपुण वाक्क वाले भरतजी
गर्वराहत होकर यह बचन वाले ब्राह्मण गाले में
धार ! तुमारा कथन बुरा नहीं है किन्तु सच्चा ही है
उस भारका टोने वाला मैं होताना मेरेको दुःखहोना यह
तो शरीर है मैं नहीं हूं यदि बचने का मार्ग मेरे खेतान का होता
तो मेरे को भ्रम होता वहतो वेदका है मोटा होना भी शरीर-
का धर्म है ऐसा जानीयों का कथन है तो मेरेको कोई दुःख
नहीं है तुमारा कथन ठीकही है ॥ ९ ॥

मोटा पतलापन शरीर के दुःख मन का दुःख लुधा लुधा
भय कलह इच्छा जरा निद्रा खानि शोध अहङ्कार मद शोक
ये सब देह के साथ हमको है वस्तुतः हमारे धर्म नहीं
है ॥ १० ॥

हे राजन् ! जीवते मरण यहतो नियमसे सबके है क्योंकि
जो विकारवान् वस्तु है वह सब आदि अन्त वाला है स्वामी
सेवक भाव यदि नियमसे होना हो तो यह नियम से आकाकरना
आप का ठीक है सोनो ठीक है नहीं ॥ ११ ॥

हम राजा हैं यह भ्रम्य है इस ज्ञान में केवल बुद्धि व्यवहार
को छोड़कर और कोई हेतु नहीं है तो कौन स्वामी है कौन
सेवक है यद्यपि ऐसा है तथापि हे राजन् ! तुमको हम क्या
करें ॥ १२ ॥

मैं तो अपनी स्थिति से पागल मरीका होरहा हूं तब मेरे
दण्ड आदि चिकित्सा करने से तुमारा क्या सिद्ध होगा पागल
को दंड देना तो पीसको पीसने के तुल्य है ॥ १३ ॥

श्रीशुक्रदेवजी वाले उपशान्त स्वभाव वाले देहादि भावसे
निवृत्त मुनिवर भरतजी प्रारब्ध कर्म के भोगसे बंध
करने के वास्ते राजाकी पालकी को फिर उसी प्रकार टोने
लगे ॥ १४ ॥

हे पराश्रितजी ! मेरी सिन्धु सोबीर देशके राजा रहुगगाजी
तत्त्वज्ञज्ञासामे अच्छे प्रहस्ये भ्रष्टात्म अधिकारीय तिसस
हृदयप्रन्या के लुटाने वाले बहुत योगप्रस्थ से मज्जत ब्राह्मण
के बचनको धरणा करके तुरन्त उतरकर मस्तक से खरणामुख
में जाकर राजाक अभिमान को छोड़कर क्षमा कराने को यह बचन
वाले ॥ १५ ॥

अवलोकन होकर विचरनेवाले आप कौन हो अवभूत वेद
आप हो ब्राह्मणों का यक्षोपवीत धारण किये हो किसके पुत्र हो

नाहं विशङ्के सुरराजवज्रात् त्र्यक्षशूलान्न यमस्य दण्डात् ।

नाग्न्यर्कसोमानिलवित्तपास्त्राच्छङ्के भृशं ब्रह्मकुलावमानात् ॥ १७ ॥

तद्ब्रह्मसङ्गं जडवन्निगूढविज्ञानवीर्यो विचरस्यपारः ।

वचांसि योगप्रथितानि साधो ! न नः क्षमन्ते मनसाऽपि भेतुम् ॥ १८ ॥

अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदां मुनीनां परमं गुरुं वै ।

प्रष्टुं प्रवृत्तः किमिहारणं तत्साक्षाद्भरिं ज्ञानकलावतीर्णम् ॥ १९ ॥

स वै भवांल्लोकनिरीक्षणार्थमव्यक्तलिङ्गो विचरत्यपि स्थितः ।

योगेश्वराणां गतिमन्धबुद्धिः कथं विचक्षीत गृहानुबन्धः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

कहाँ के हो इहाँ क्यों आये हो यदि हमारे कल्याण को आये हो तो क्या कपिलजी तो नहीं हो ॥ १७ ॥

श्रीभरखामिह्नभाषाटीका ।

किमनया चिन्तया शिविकां तावद्ब्रह्मासीति चेदत्र आह । नाहमिति । वित्तपः कुवेरः ॥ १७ ॥

यस्माद्भृशं शङ्के तत्तस्मात्कस्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि । निगूढं पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावो येन । अपारोऽनन्तमहिमा । तत्र हेतुः । नो मनसापि भेतुं न क्षमं न शक्यम् । किं भेतुमित्यपेक्षायामाह । ते वचांसि । यद्वा मनसा युक्ताः सूक्ष्मदृष्टयोऽपि भेतुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अस्य ज्ञानार्थितां दर्शयति । अहं चेति । इह संसारे यद्वर्यं शरणं तत्किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि । ज्ञानशक्त्यावतीर्णो कपिलम् ॥ १९ ॥

स एव भवान् किं क्षिदेवं विचरति । गृहाविष्टः कथं विचक्षीत पश्येत् ॥ २० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभाषावतचन्द्रचम्पिका ।

किमनया चिन्तया शिविकां तावद्ब्रह्मासीति चेदत्र आह । नाहमिति । सुरराज इन्द्रः तस्य वज्रादहं न विशङ्को न विभेमि तथा रुद्रस्य त्रिशूलात् यमस्य दण्डादपि तथान्यादीनामस्मादपि तत्र विषेशः कुवेरः किन्तु ब्रह्मकुलावमानास्त्रिरां शङ्के ॥ १७ ॥

तस्मान्मत्प्रश्नानामुत्तरं ब्रूहि असङ्को निष्परिग्रहः निगूढं पिहितं विज्ञानरूपं वीर्यं प्रभावो येन अपारः दुर्विभाव्यामिप्रायः जडवद्विचरसि तव वचांसि तु योगशास्त्रेण सन्वर्तितानि नत्र हेतुः हे साधो ! नोऽस्माकं मनसापि साक्षाद्दृष्ट्यापि त्वद्ब्रह्मो भेतुमभिप्रायतोऽवगन्तुं न क्षमं न शक्यम् ॥ १८ ॥

अस्य ज्ञानार्थितां दर्शयति । अहं चेति । तत्त्वविदां चिद्विद्भिर्भरतस्त्वविदां मुनीनां मध्ये प्रवरं हितोपदेशारं ज्ञानकला नित्या-

पारिच्छिन्नज्ञानशक्त्यंशेनावतीर्णो साक्षाद्भरिं योगेश्वरं कपिलमुनिं प्रति इह संसारे यद्वर्यं शरणं तत्किमिति प्रष्टुमहं प्रवृत्तः ॥ १८ ॥

लोकनिरीक्षणार्थं स एव कपिलो भवान् विचरति किं क्षिदेवं कथंभूतः अत्यक्तलिङ्गः अस्पष्टहेतुः गृहासक्तो मादृशो मन्दबुद्धिर्योगेश्वराणां गतिं कथं विचक्षीत पश्येत् विद्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

ननु यो वा को वास्तु तव तावच्छिविकावहनमस्ममिति चेत्तत्र आह । नाहमिति । ब्रह्मकुलस्य ब्राह्मणकुलस्यावमानादपराधात् शङ्के तस्माद्ब्राह्मण्येत्स्वमावयितुमिच्छया पृच्छामीत्यर्थः ॥ १७ ॥

यत् एवं शङ्के तत्तस्माद्यथा जडस्य सङ्गबुद्धिर्नास्ति तथा तवापीत्यसङ्गः निगूढमप्रकाशितं विशिष्टं ज्ञानवीर्यं यस्य स ब्रत एवापारः अगाधः मादृशानामिति शेषः योगे अध्यात्मविषये प्रथितानि सत्त्वज्ञानि ब्रह्मज्ञानाणि मनसा विभेतुं विवर्क्तुं नोऽस्माकं न क्षमन्ते न शक्यानीत्यन्वयः मनसा विभेतुं न शक्नुमः किं पुनर्वचनेभ्यस्तो मनसेति ॥ १८ ॥

अहमपि कार्यान्तरमुद्दिश्य जनपदान्तरं गमिष्यामीति शङ्कामाभूत् किन्तु ज्ञानार्थित्वेन कपिलवासुदेवम् अगो ज्ञानाधिकारित्वेन मम तत्त्वमुपदेष्टुं योग्यतास्तीत्यभिप्रेत्य विज्ञापयति । अहं चेति । अहमपीह संसारे क्लिश्यमानानां जनानां यवर्ति अवगच्छति जानात्यनेन तत्त्वमिति ज्ञानलक्षणांशमरणं शरणं तत्किं प्रष्टुं प्रवृत्त इत्यन्वयः कपिलः किमयं श्रोत्रिय उत प्रवर्त्तेति तत्राह । गुरुमिति । श्रोत्रपेक्षिताशेषभोतव्यस्योपदेशारं केषां मुनीनां किमेते पाषाणवन्मौनशीलाश्चेन्न प्रवचनेन प्रयोजनमेतादृशशिष्यात् संशुद्धा व्याख्या सर्वस्य सुशक्ता चेति तत्राह । तस्वेति । तत्तत्पदार्थतत्त्वविवरमादिविकानामप्यस्तीत्यत आत्मेति । नचायं कपिलः सांख्यशास्त्रप्रणेतेत्याह । हरिमिति । न चायं शब्दः सावकाश इत्याह । साक्षादिति । नचास्यान्यत्र व्यापृतत्वे ज्ञानोपदेशानवसर इत्याह । ज्ञानेति । ज्ञानकामभेतुमवृत्तयेऽवतीर्णो कलकामधेनाधितिधानः कलविस्तार इति वा ज्ञानव्याप्तय इति वा ज्ञानेन ज्ञेन मम कार्यान्तरं व्यापारो नास्तीति दर्शयति ॥ १९ ॥

दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै भर्तुर्गन्तुर्भवतश्चानुमन्ये ।

(१) यथाऽस्तोदानयनाद्यभावात्समूल इष्टो व्यवहारमार्गः ॥ २१ ॥

स्थाल्यग्नितापात्ययसोऽभितापस्तत्तापतस्तण्डुलगर्भरन्धिः ।

देहेन्द्रियास्वाशयसन्निकर्षात्तत्संसृतिः पुरुषस्यानुरोधात् ॥ २२ ॥

शास्ताऽभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां यः किङ्करो वै न पिनाष्टि पिष्टम् ।

स्वधर्ममाराधनमच्युतस्य यदीहमानो विजहात्यघौघम् ॥ २३ ॥

तन्मे भवान्नरदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य ।

कृपीष्ट मैत्रीदृशमार्तबन्धो ! यथा तरे सदवध्यानमंहः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः किं प्रकृत इति तत्राह । सबा इति । मघात्स वै कपिलो भगवानेव लोकनिरीक्षणार्थं साध्वसाधुजनपरीक्षणार्थम् अव्यक्त-
खिन्नो भूत्वा विचरत्यपि खित् किमित्यन्वयः मादृशानां संशयः
न्याय्य इत्याशयेनाह । योगेश्वराणामिति । विचक्षीत जामीयात्
अन्धबुद्धिस्त्वे कारणं गृहानुबन्ध इति ॥ २० ॥

● श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नोऽस्माकं मनसा सह योगेनोपायेन युक्त्या प्रथितान्यपि
यज्ञेभ्यु न क्षमन्ति तद्वद्बुद्धि विशदीकुर्वित्यर्थः ॥ १८-२२ ॥

● श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

ननु शिविकाकृतस्य तत्र किमनेन विचारेण इत्यत आह ।
नाहमिति । सुरराजादयो वज्रादिभिर्युधि मां हन्तुं यदि प्रयतन्ते
तदपि स्वस्थ धीरस्त्वस्वभावात् न शक्नुः प्रयुतोत्साहमुखमेव
प्राप्नोमीति भावः यद्वा सुरराजादिषु -जातापराधोऽहं तेषां कुपि-
तानां वज्रादिप्रहारादपि न शक्नुः इत्यर्थः ॥ १७ ॥

१ तत्तस्माद्बुद्धि कस्त्वमित्यर्थः । त्वच्छिविकावाहकोऽस्मीति चेद-
क्षमतः परमपि मन्त्रिदम्बनैस्त्वामहं कमपि महायोगीन्द्रमज्ञासि-
मेवेत्याह । वचांसीति । यतो योगप्रथितानि ते वचांसि नोऽस्माकं
मनसापि भेषु न क्षमे न क्षमाणि न शक्यानि इत्यर्थः । यद्वा
वचांसि योगैर्प्रथितान्यपि योगेश्वराणामुपदेशवाक्यानि कर्तृणां
नोऽस्मानतिकठोरान् भेषु खिन्नसंशयीकर्तुं न क्षमन्ते न
शक्नुवन्ति । कीदृशान् मनसापि सहितान् अवहितमनसोऽय-
वादिभ्यः तानि जिघृक्षुर्नपीत्यर्थः । तत्र त्वेतावतापि प्रतिवचने-
नैव खिन्नसंशयोऽस्मि सम्भृत इति भावः ॥ १८ ॥

योगेश्वराणामिति मुख्य एव मतसंशयं क्लृप्तुं समर्थ इति
योतयज्ञाह । ग्रहजेति । साक्षाद्वरि श्रीकपिलदेवं ज्ञानस्य कलायै
ज्ञापनाय भूवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

स एव भवान् किं खिदेव विचरति अन्धबुद्धिर्मन्त्रिभ्यः ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु मद्रूपादिकं खयमेव चेदितुमर्हसीत्यत्राह । नो मनसापि
भेषु न क्षमे न शक्यं यत्तत् कस्त्वमित्यादिप्रश्नानामुत्तरं इति
यतो निगूढं विज्ञानरूपं वाच्यं येन सः अपारः पुर्व्याभिप्रायः
एवं भूनां विचरसि हे साधो ! त वचांसि योगप्रथितानि ज्ञानयोग-
भक्तियोगविषयाणि ॥ १८ ॥

इह यद्वरणं शरणं तत्किमिति प्रष्टुं प्रवृत्तोऽस्मि ज्ञानशक्त्या-
विभूतं कपिलम् ॥ १९ ॥

लोकनिरीक्षणार्थं गूढचिह्नः सन् सः कपिल एव भवान्
किं खिद्विचरति गृहानुबन्धः कथं विचक्षीत पश्येत् ॥ २० ॥

भाषाटीका

इन्द्र के वज्रमे में नहीं डरता हूँ रुद्रजी के त्रिशूल से भी नहीं
डरता हूँ यमके दगडसे भी नहीं डरता हूँ अग्नि सूर्य चन्द्रमा
एवम कुबेरास्त्रमे भी नहीं डरता हूँ केवल ब्राह्मण कुलके अपमान
से अत्यन्त डरता हूँ ॥ १७ ॥

निसमे विज्ञान के गुप्त करने को आप जड़ सरीके निःसङ्ग
होकर विचरते हो अगाध हो हे साधो ! योगप्रथित आपके
वचनां को हम लोक मनसे भी भेद न करने को समर्थ नहीं हे
सो आप अपना हाल कहो ॥ १८ ॥

मे तो आत्मजानी मुनियों के परमगुरु योगेश्वर ज्ञानकला
अवतीर्ण साक्षात् हरि कपिलजी को पूछने को प्रवृत्त हुआ हूँ कि
संसार में शरण करने को क्या वस्तु है ॥ १९ ॥

जिना नहीं कपिल कपही आप छिपकर संसार के देखने को
विचरते होगे हम सरीका गृहादिक में बुझिवाला योगेश्वरों की
गति को कैसे देख सकेंगा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एवं तत्स्वरूपं पृष्ट्वा तदुक्तोत्तरायवाक्ष्यपति तत्र यदुक्तं
मम श्रमो नास्तीति तत्राह । इष्ट इति । आत्मनो मे अनु-
मन्ये अनुमिमे अनुमानं खेवं भवान् भारवाहनादिना आन्तः

● (१) यथा श्रुतोदानयनादिभावाः समूलइष्टोव्यवहारमार्ग इति श्रीविजयध्वजतीर्थपाठः ।

न विक्रिया विश्वसुहृत्सखस्य साम्येन वीताभिमतेस्तवापि ।

महद्भिमानात्स्वकृताद्धि मादृङ्मनोऽक्षय्यदूरादपि शूलपाणिः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां जडभरतरङ्गणसम्वादे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कर्मत्वात् यः कर्ता स आशयति यथाऽहं युद्धादिकर्ततेति । नन्विदं व्यवहारमात्रं न तु सत्यम् । यदुक्तं व्यवहारतोऽन्यत्र पश्यामीति तत्राह । यथेति । व्यवहारमार्गः प्रपञ्चः समूलः प्रमाणक एव इष्टः । यथा यथावत् । असता घटादिनादकानयनादेरभावात् । एवं प्रयोगः । प्रपञ्चः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारी यथा मिथ्याघटादिरिति ॥ २१ ॥

यदुक्तमुपाधिभर्ताः स्थौल्यदयो मे न वस्तुनः सन्तीति तत्रोपाधिकत्वेऽपि सत्यत्वं किं न स्यादित्याह । स्थौल्यं अग्निना तापात्तन्मध्यवर्तिनः क्षीरस्य तापः तस्य तापात्तयदुल्लानां वहिर्भागस्य ततस्तद्रूपस्य च रन्धिः पाकः । न चात्र किञ्चिन्मिथ्या एव देहादिभिः सन्निकर्षात्सम्यग्भावात्तन्निमित्ता संसृतिः पुरुषस्य भवति । असवः प्राणाः आशयो मनः अनुरोधादुपाधिभर्तानुवृत्तेः । तथाहि । निदाघादिना देहे तप्ते इन्द्रियाणां तापस्ततः प्राणस्य ततो मनस इत्येवं यथायथमूह्यम् ॥ २२ ॥

यदुक्तं स्वस्वाम्यभावो ध्रुव इति तत्राह । शास्तेति । अभ्रवत्त्वेऽपि यदा यो नृपतिः स प्रजानां शास्ता गोमा च । यच्चोक्तं स्तब्धादेः शिञ्जा पिष्टपेय इति तत्राह । याऽच्युतस्य किङ्करः स पिष्टं न पिनष्टि निष्फलं न करोति । स्तब्धत्वाद्यनपगमेऽपि शास्तुरीश्वराज्ञासम्पादनेनैव सफलत्वात्तदाह । स्वधर्मरूपमच्युतस्याराधनं कुर्वन्वस्माद्वैधर्म्यं विजहाति ॥ २३ ॥

यस्मादेवं मम त्वदुक्तं विपरीतं प्रतिभाति तत्तस्मात्परदेवाभिमानमदेन तुच्छीकृतास्तिरस्कृताः सत्तमा भवादृशा येन तस्य मे मैत्रीदृशं स्नेहयुक्तं दृष्टिं कृषीष्ट करोतु सतामवधारूपं पापं यथा तरिष्यामि ॥ २४ ॥

६ ननु ममावहाकृतविकाराभावात्कुतः पापं तत्राह । नेति । यद्यपि तत्र विक्रिया नास्ति । विश्वस्य सुहृत्चासौ सखा च तस्य जनः सर्वत्र साम्येन स्वदेहे विगताभिमानस्य तथापि महतामवमानान्मादृशो विनङ्गयति अदूरात् क्षिप्रं शूलपाणिरिवातिसमर्थोऽपीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भरतरङ्गवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं तत्स्वरूपं पृष्ट्वा तदुक्तोत्तराययाक्षिपति । तत्र यदुक्तं

मम भ्रमो नास्तीति तत्राह । इष्ट इति । देहादन्यत्वेऽपि देहयोगात्वात्मनो मम कर्मतः युद्धादिकर्मणा भ्रमो इष्टः अतो मदृष्टान्तेन भर्तुर्भारस्य गन्तुरध्वनञ्च गन्तुर्मवधतोऽपि भ्रममनुमन्येऽनुमिमं भवता भ्रान्तेन भवितव्यं भर्तृत्वाद्गन्तुंत्वाच्च यथा युद्धादिकर्ताहमित्यनुमिनोमीत्यर्थः । नन्विदं व्यवहारमात्रं न तु सत्यं तत्राह । असता घटादिना उद्काहृत्पाद्यभावदर्शनात् सता तु दर्शनाच्च व्यवहारमार्गः प्रपञ्चः समूलः प्रमाणमूलक एव इष्टः अत्रायं प्रयोगः प्रपञ्चः सत्यः अर्थक्रियाकारित्वात् यः पुनरसत्यः नासावर्थक्रियाकारी यथा शुक्तिरजतादिरिति ॥ २१ ॥

आत्मनः स्वतो दुःखाद्यभावेऽपि देहसंसर्गात्तत्सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह । स्यात्तीति । स्यादद्यादिगताभितापात्तन्मध्यवर्तिनः शिशिरस्य पयसोऽभितापस्तस्य तापात्तयदुल्लग्नमर्थविक्रिस्तिर्भवति तत्तस्मादृष्टान्तदर्शनादेहादीनां सन्निकर्षादुनुरोधात्तन्निमित्तस्य चर्जनीयत्वात्तन्निमित्ता पुरुषस्य संसृतिः सुखदुःखाद्यनुभूतिर्भवतीत्यर्थः असवः प्राणा आशयो वासनः अन्तःकरणं वा ॥ २२ ॥

तथाहि निदाघादिना देहे तप्ते इन्द्रियाणां तापः ततः प्राणस्य ततो मनसस्तत आत्मन इत्येवं च सति दृग्दृष्टि-तृत्वादिकमपि सफलमित्याह । शास्तेति । यदाहं कर्मवशात्नृपतिस्तदा प्रजानामुत्पत्यवर्तिनीनां शास्ता सन्मार्गवर्तिनीनां तु गोप्ता ननु पूर्वमेव व्यसनातुरं दृग्दृष्ट्यपिष्टं पिनष्टीत्युक्तमिति चेत्तत्राह । अच्युतस्य भगवतः स्ववर्णाभमधर्मस्य किङ्करः आराधकः भगवदाराधनस्वरूपं स्वस्ववर्णाभमप्रयुक्तं निग्रहादिकं कुर्वन् पिष्टं न पिनष्टि निष्फलं न प्राप्नोति यस्ववर्णाभमोचितं कर्म ईहमानः कुर्वन्ः अधौघं पापराशिं विजहाति विधुनोति ॥ २३ ॥

तस्मादेवं जिज्ञासुत्वादे आतंयन्धो ! नरदेवोहृदमिलमिमानजमदेनानादृतसज्जनस्य मे मष्टं मैत्रीदृशं स्नेहयुक्तं दृष्टिं कृषीष्ट कुरु यथा इहा सद्वचनान् सतामवधानरूपमहः पापं तं तरिष्यामि ॥ २४ ॥

ननु ममावहाकृतविकाराभावात्कुतः पापं तत्राह । नेति । विश्वसुहृदीश्वरः सखा यस्य स विश्वसुहृत्सखः "ह्यसुपर्णा सयुजा सखाया" इति भूतेः तस्य साम्येन सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वभावेन वीता । निरस्ताऽभिमतिर्देहानामभिमतः स्वतन्त्रवस्त्वभिमतश्च यस्य तत्र यद्यपि मरुतादवधानाद्विकारो नास्ति तथापि महतामवमानात्सकृत्कृतान्मादृशो जन्तुः शूलपाणिरिवातिसमर्थोऽप्यदूरात् क्षिप्रं नङ्गयति स्यात्वरतामेभ्यति

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कृपावरताप्रतिरेव हि जीवस्य विनाशो नाम तत्र नितरां चैत-
न्यानिमित्तकः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अधुना यत्प्रयोजकं भर्तुर्मम भारो नास्ति गन्तुः कर्मतः भ्रमो
नास्तीति तत्राह । नष्ट इति । यथात्मनो मम भर्तुः कथमुपगता-
हेतुभारो गन्तुर्गमनलक्षणात्कर्मतः भ्रमः पादवेदनालक्षणां दृष्ट-
स्तथा भर्तुर्गन्तुर्भवेतोऽद्य वहनगमनादिक्रियादर्शनाच्छ्रमो युक्त इति
मन्ये वै सर्वानुभवसिद्ध इति न केवलं दृष्टिः श्रुतिरप्यस्तीत्याह ।
श्रुतेति । श्रुता उदानयनादिभावा इति प्रयोगमुत्सृज्य एकपद्येन
प्रयोगस्तु छात्रसः उदानयनादिभावा जलाहरणसाधनघटादिपदार्थो-
पयोगां भ्रमजनकाः श्रुताः इतीदमपि भ्रमसङ्गाधे प्रमाणाभि-
त्यर्थः “भावां लीला क्रिया चष्टा” इत्यभिधानाज्ज्ञानयनादिक्रियाः
भ्रमहेतव इति वा किमत इति तत्राह । समूल इति । यतो वह-
नगमनादिक्रियाः भ्रमजनकत्वेन सत्याः तस्माद्वानोपादानादि-
व्यवहारमार्गः समूलः सप्रमाणः दृष्टः साक्षिसिद्ध इत्यर्थः केचि-
तुदानयनादिभावेति पठन्ति तत्र श्रुतेति पदच्छेदः क्रियावाचिनो
मावशब्दस्य टापि कृते स्त्रीलिङ्गत्वं साधु भवेन जीवन्मृत्युं निय-
मेन राजजित्यत्र यदेहस्येति उक्तं तत्प्रत्युक्तं “शतं कुम्भमसिञ्चन्तं
सुराया” इति श्रुतेः क्रियायाश्चेतननियतत्वात्, ॥ २१ ॥

स्थौल्यवादो न मे सन्तीति यद्वादि तत्रोच्यते । स्थालीनि ।
स्थातयाः भावउत्थापना तापात् भाण्डस्थपयसो जलस्य तापः
स्थातस्य पयसस्तापात्तदुल्लगभस्य तदुल्लान्तःसारस्व रन्धिः
पाकः संयोगलक्षणासम्बन्धपरस्परयाऽप्राप्त्यकार्योत्पत्तिर्यथा तथा
देहश्चेन्द्रियाणि चासवश्चाशयोन्तःकरणं ते तथा तेषां सन्निक-
र्षासंयोगलक्षणासम्बन्धात् या स्थौल्यविजृम्भणा संसृतिः सा
पुरुषस्य भवतीत्यन्वयः कुतः अनुरोधात् अभिमानात् नचाभि-
मानो नास्तीति वाक्यं देहसङ्गाधेऽभिमानस्यावश्यं भावित्वाद्-
भिस्तत्तायोक्तं ननु हेयाहेययोः स्वरूपे सामान्यतो ज्ञातेऽत्र प्रश्न-
पूर्वकं विशेषतो जिज्ञासा सङ्गाघटीतीति तदभावं स्तम्भसम्भ-
वनवद्वयर्थः स्थादित्यतो वा हेयस्वरूपं निरूपयति । स्थालीति ।
अर्थस्तूक्त एव आत्मा संसारी संसारान्तः पातिस्वाप्नैः कर-
णवत्स [१] च सत्याऽर्थक्रियाकारित्वादात्मवदित्याद्युहनी-
यम् ॥ २२ ॥

स्तम्भप्रसक्तस्य च पिष्टपेय इति यदुक्तं तत्राह । शास्तेति । यो नृप-
निर्बुद्धप्रजानां शास्ता शिष्टप्रजनां गोप्ता देवप्राह्मणमुनीनां किङ्कुरश्च
स्वविहितं नित्यनैमित्तिकं कर्माच्युतस्वाराधने स्त्रधर्मं यदीहमानः
कुर्वाणश्च भवति तर्हि स राजा पिष्टं न पिनाष्टि निष्फलव्यापारवाच-
भवति किन्तु सफलव्यापारवानेव एतत्कुनोऽवगम्यत इति तत्राह ।
विजहानीनि । ज्ञानमन्तरेणान्येन न हस्यन्त इत्येवमिति दुःखान्याधि-
व्याधिनिमित्तानि तेषामोघो यस्मिन् स संसारस्तथा तं विजहानि

(१) संसारः ।

मुञ्चति मुक्तो भवतीत्यर्थः एवं संसारस्वरूपं निरूप्य राज्ञः स्त्रधर्मं
निरूपयतीत्यतो वाह । शास्तेति ॥ २३ ॥

यत एवम ज्ञानं शब्दं न शुद्धं कलादर्शनादतः संसार-
निर्मुक्तकरं ज्ञानमुपदिशेत्याह । तन्म इति । नराणां देवोऽहमित्यभि-
माननिमित्तमदेन तुच्छीकृतसत्तमस्य धिक्कृतसज्जनोत्तमस्य मे
यथा दृशा सत्त्वध्यानं सज्जनवृत्तानिमित्तमहः पापं तरये
तीर्णो भवामि तां मैत्रीं मित्रं सर्वस्माद्विप्रेतमो हरिस्तद्विपयां
दृशे कृपांष्ट भत्र करणं नाम प्रकाशनं विवर्त्तनं नत्वाविद्यमानस्य
निर्माणं प्रकाशयेत्यर्थः मुक्तो मुख्यं साधनं ब्रह्मज्ञानमेवाभ्यस्त
सर्वं तत्साधनमिति द्योतनाय वा कृपांष्टगुक्तम आनन्दबोधो इत्यनेन
संसारान्धकूपे पतितानां जनानां द्वापिकालक्षणाद्विप्रेतानेन समु-
द्धरणबन्धुभूतस्त्वमेव त्वादृशोऽन्यो नास्तीति स्वाभिप्रायसिद्धये
प्रयुक्तमिति ज्ञातव्यं “हि गर्तं” इति धानोर्गतेर्ज्ञानस्य प्रातिषेधक-
त्वेन पापार्थं ग्रह इति निपातनात् साधुः ॥ २४ ॥

शिविकावाहनलक्षणायास्मद्वक्तव्या तव कोपाद्विकारो नास्ती-
त्याह । न विवर्त्तयति । विश्वसुहृत् विश्वस्य विश्वात्मना सर्व-
प्रकारेण वा सुहृत् श्रीनारायणः स एव सखा यस्य स
तथा तस्य ते तव धिक्रिया सन्नापलक्षणां मनसि विकारः
कापो वा नास्ति केन हेतुनैतत् उक्तम् । सार्वभौमेति । मानावमा-
नयोः समत्वकारणेन “मानावमानयोस्तुल्य” इति स्मृतेः तत्रापि
किङ्कारण्यमत्राह । धीताभिमतैरिति । धीता विगताभिगतिरभिमानो
यस्य स तथा तस्य सामान्यज्ञानिनोऽपि मनसि विकारो न
क्याङ्क्षादृष्टज्ञानिनस्तस्य तव किं वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः धीता-
भिमानत्वेन तव मनसि विकाराभावोऽपि सम्भावित इति वा
मम तु वेदाभिमानो दुस्त्यजो यतोऽनेन महद्वक्तानं प्राप्तं
शास्त्रतः कर्तव्य आत्मवेदाहो न कुत इत्याशयेनाह । महिष्ठमाना-
द्वि । माहक पुरुषः स्वकृतात्महतो भवादृशस्य विमानाद्वक्तान्ध-
दूरात्तदानीमेवात्मानं धक्षयति वहति न केवलं माहगेवात्मानं
वहति किन्तु गतोऽप्यधिकः शूलपाणिः सदा शिवोऽपि स्त्रतो
महद्वक्तानादात्मानं वहति ।

ब्रह्महत्यासहस्रस्य पापं शाश्वतं कथञ्चन ।

न पुनस्त्वद्वक्तानं कल्पकोटिशतैरपि ॥

स्त्रतो महद्वक्तानाद्रुद्रोऽप्यात्मानमाहरेत् ।

इति वाक्यद्वयं दिशब्देनोपात्तमिति ज्ञातव्यमनो भवन्तं
प्रार्थय इत्यपिशब्दार्थ इति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

किङ्करो वेश्कपेभ्यराज्ञाकारी माहवो जनः ॥ २३—२५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

कपिलदेवं प्रष्टुं प्रवृत्तोऽहमध्वन्येव तमिमं प्राप्तस्तदेतद्वृत्तो-
त्तरायेव प्रथममाक्षिपन् सर्वमेष खजिज्ञास्यमाविष्कारिष्यामीति
मनसि विचारयन् यदुक्तं मम भगो नास्तीति तत्राह । इष्ट इति ।
आत्मनो मे अनुमन्यं अनुमिमं अनुमानञ्चैवं भगान् भारवादा-
दिना श्रान्तः कर्तृत्वात् यः कर्त्ता स आत्मनि यथाह युखादि-
कर्त्तृति नचैवं व्यावहारिका एवं जल्पन्ति ननु पारमार्थिका इति
वाच्यं व्यवहारमार्गस्यापि निर्मूलीकर्तृमशक्यत्वादित्याह । यथेति ।
घटादिकरण्यकजलादिकमाहृत्युक्तं असता घटादिना उदका-
नयनादिरष्टप्रत्यान् व्यवहारमार्गः प्रपञ्चः समूलः सप्रमाणक
एवेष्टः । यथा यथावन् एव प्रयोगः प्रपञ्चः सत्यः अर्थक्रियाका-
रित्वात् यः पुनरसत्यः नासावर्थाक्रियाकारी यथा मिथ्या घटा-
दिरिति ॥ २१ ॥

मारोद्धहनादिना देहेन्द्रियादेः भ्रान्त्या आत्मा विभ्रान्तो भव-
तीति तत्र दृष्टान्तमाह । स्थाल्या अग्निना तापात् तन्मध्यवर्त्तिनः
पयसस्तापः । तस्य तापात् तण्डुलानां बहिर्भागस्य तापः
ततस्तद्रभस्य रन्धिः पाकां यथा तथैव देहादिभिः सन्निकर्षात्
सम्यग्भात् तद्वत्सृतिस्तन्निमित्तकः संसारः पुरुषस्य भवति
असवः प्राणाः आशयो मनः । अनुरोधादुपाधिभर्मानुवृत्तेः । यथा
निदायादिना देहे तमे इन्द्रियाणां तापः ततः प्राणस्य ततो मन-
सस्तत आत्मन इति ॥ २२ ॥

यदुक्तं स्वस्वाम्यभाषां ध्रुव इति तत्राह । शास्तेति । अध्रुवत्वेऽपि
यदा यो नृपतिः स प्रजानां शास्ता गोप्ता च भवत्येव यदुक्तं
स्वभावेः शिक्षा पिष्टपेय इति तत्राह । योऽच्युतस्य किङ्करो मन्त्रि-
भः स पिष्टं न पिनाष्ट यतस्तव्यत्वाद्यनपगमेऽपि शास्त्रीश्वरस्याज्ञा-
सम्पादनैवेव फलवत्त्वात्तदाह । प्रजाशासनलक्षणं स्वधर्मरूप-
मच्युतस्याराधनं नृप ईहमानः कुर्वन् स्वस्याधीर्धं प्रत्यवायसमूहं
जहति ॥ २३ ॥

यस्मादेवं मम त्वदुक्तं विपरीतं विभानि । तत्तस्मात्परदेवोऽ-
हमित्याभिमानेन यो मदो विभ्रमन्यत्वादिर्मिथ्यागर्भस्तेन तुच्छी-
कृता इमे किं जानन्तीत्यनादृताः सत्तमाः भवाद्दशा येन तस्य मे
मैत्रीदशं तुर्जिवोऽयं नरकेऽपि पतिष्यतीति विभाव्य स्नेहयुक्तां
दृष्टिं कृपां करोतु यथा सतामवन्नारूपमहस्तस्मिन् ॥ २४ ॥

ननु त्वत्कृतेन तिरस्कारेणास्मादृशां दुःखं नोत्पद्यते कुतस्त-
त्रास्ति तत्राह । नेति । तवापि तव यद्यपीत्यर्थः तदपि माहक विनङ्गानि
गूलपाणीसदृशोऽपि यदुक्तं सत्यं महापुरुषपादपांशुभि-
रतिरस्तजःस्वित्यादि ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे दशमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं तस्मै रूपं पृष्ट्वा यदुक्तं मम ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धा-
नयतः भगो नास्तीति तत्राह । इष्ट इति । कर्मतः भगः सामान्यतः
सर्वेषां इष्टः अतः ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानवतोऽपि भर्तुर्वोदुः गन्तु-

र्भवतश्च भवतोऽपि अनुमन्ये यदुक्तं विशेषबुद्धेर्विपरं व्यवहारतोऽयं
न पदधामीति तत्राह । यथेति । व्यवहारमार्गः नरदेवः नरा-
दिस्वस्वामिभावरूपः समूल इष्टः ब्रह्ममूल इत्यर्थः अतो यथा
यथावदेव ब्रह्मविचारवद्वारणीय इत्यर्थः व्यवहारस्य निर्मूलत्वं
तु न सम्भवतीति हेतुना साधयति । असता निर्मूलेन घटादिना
उदानयनाद्यभावादिति ॥ २१ ॥

यद्युक्तं स्थाल्यादयः देहात्ममानिनः सन्ति न त्वात्माविक इति
तत्राह । स्थालीति । स्थाल्या अग्निना तप्तायास्तद्रतस्य क्षीरस्य
तापस्तत्तापतस्तण्डुलगर्भस्य रन्धिः विकृतिः एवं देहादिभिः
सन्निकर्षात्संयन्धात् अनुरोधात्स्वस्वकर्मानुरोधात् तत्तस्य देहा-
दिसंसर्गिणः ब्रह्मस्य ज्ञानिनश्च पुरुषस्य संसृतिः सुखदुःखाद्य-
नुभूतिर्भवति असवः प्राणाः आशयोऽन्तःकरणम् ॥ २२ ॥

यदप्युक्तमसौ विधिकृत्ययोगः अध्रुव इति तत्राह । अध्रुवत्वेऽपि
यदा यो नृपतिः स प्रजानां शास्ता गोप्ता च भवत्येव यदुक्तं
स्वभावेः शिक्षा पिष्टपेय इति तत्राह । स्वभावेऽपि राजा भूतदण्डाः
स्वर्गे यान्ति राजा च निष्पापो भवतीत्याह । योऽच्युतस्य किङ्करो
यथायथं प्रजाशासनेन भाक्षापालकः पिष्टं न पिनाष्ट किन्तु प्रजां
शोभयति स्वयं च प्रजाशासनाख्यस्वधर्मरूपमच्युतस्याराधनमी-
हमानोऽधीर्धं विजहति ॥ २३ ॥

योगशास्त्रे राजशास्त्रे च स्वकीश्वरं प्रदर्श्यापराधनिवृत्त्यर्थं
प्रार्थयते । तदिति । तत्तस्यासमीक्षकारिणो मे नरदेवहृदेन तुच्छी-
कृतः सत्तमो येन तस्य मैत्रीदशं स्नेहदृष्टिं कृपां करोतु यथा
सर्वध्यानमहः महद्वन्नारूपं पापं तरे तरिष्यामि ॥ २४ ॥

विश्वस्य सुहृन्वासौ सखा च स तथा तस्य साम्येन सर्वत्र
ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानेन धीता अभिमतैरुत्तमत्वाभिमानो यस्य
तस्य तव यद्यपि विविक्त्या नास्ति तथापि महतां विमर्शादवमा-
नात् माहक नङ्क्ष्यति मूरात् क्षिप्रं गूलपाणिरतिप्रबलतोऽ-
पीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

आपने जो कहा मेरे को भ्रम नहीं है तिसमें हमारा कथन है
कि मेरे को जैसे युखादिक करने से भ्रम होता है तैसेही बांभा
दोने से तथा चलने से आपको भी होता होगा जैसे झूठे घडा
से जल नहीं लाया जाता है तैसे मिथ्या सब जगत् हो तो कोई
व्यवहार नहीं होगा ॥ २१ ॥

जैसे कि वर्तनमें अग्नि के ताप जगने से जल तपता है
तिसके तपने से खामख के भीतर का अंश पकजाता है तैसेही
घामादिकों से देह तपता है फिर इन्द्रिय तपती हैं फिर प्राण
फिर मन इसप्रकार आत्मा को संताप होना सत्य ही है ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

● . राजा तो प्रजों का श्पसन तथा रक्षा करनेवाला है सो ईश्वर की आज्ञा को करनेवाला है वह पीसे को नहीं पीसता है आशान् का आज्ञा करना स्वधर्म है वही अच्युत का आराधन है जिसके करने से सब पाप दूर होते हैं ॥ २३ ॥

तिससैं हे मुनिवर्य! नरदेव के अभिमान के मद्दे आपसरीके महन्पुरुषों के तिरस्कार करनेवाले मेरेपर आप मित्रहृष्टी करो हे आर्तबन्धो ! जैसे सत्पुरुषों के अपमान के पापों से छूटें तैसा उपाय कीजिये ॥ २४ ॥

यद्यपि समदृष्टि होने से अभिमान के छोड़ने से सबके सुदृक् सत्ता होने से आपके मन में कोई विकार नहीं है तथापि हम सरीका पुरुष तो महान्मों के अपमान करने से क्रुद्ध के तुल्य हो तो भी शीघ्र ही नष्ट होजायगा ॥ २५ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध दशमाध्यायका

भाषानुवाद छद्मशास्त्रार्थकृत

समाप्त ॥ १० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे दशमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

ब्राह्मण उवाच

अकोविदः कोविदवादवादान् वदस्यथो नातिविदां वरिष्ठः ।
 न सूरयो हि व्यवहारमेनं तत्त्ववमर्शेन सहामनन्ति ^(१) ॥ १ ॥
 तथैव राजन्नुरुगार्हमेधवितानविद्योरुविजृम्भितेषु ।
 न वेदवादिषु हि तत्त्ववादः प्रायेण शुद्धो नु चकास्ति साधुः ॥ २ ॥
 न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षाद्वरीयसीरपि वाचः समासन् ।
 स्वप्ने निरुक्त्या गृहमेधिसौख्यं न यस्य हेयानुमितं स्वयं स्यात् ॥ ३ ॥
 यावन्मन्त्रे रजसा पूरुषस्य सत्त्वेन वा तमसा वानुरुद्धम् ।
 चेतोभिराकूतिभिरातनोति निरङ्कुशं कुशलं चेतारं वा ॥ ४ ॥
 स वासनात्मा विषयोपरक्तो गुणप्रवाहो विकृतः षोडशात्मा ।
 बिभ्रत्पृथङ्नामभि रूपभेदमन्तर्बहिष्ठं च ^(२) पुरैस्तनोति ॥ ५ ॥
 दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं कालोपपन्नं फलमाव्यनक्ति ।
 आलिङ्ग्य मायारचितान्तरात्मा स्वदेहिनं संसृतिचक्रकूटः ॥ ६ ॥
 तावानयं व्यवहारः सदाविः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति स्थूलसूक्ष्मः ।
 तस्मान्मनो लिङ्गमदो वदन्ति गुणागुणात्वस्य परावरस्य ॥ ७ ॥
 गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोः क्षेमाय नैर्गुण्यमथो मनः स्यात् ।
 यथा प्रदीपो घृतवर्तिमश्नन् शिखाः सधूमा भजति ह्यन्यदा स्वम् ।
 पदं तथा गुणकर्मानुबद्धं वृत्तीर्मनः श्रयतेऽन्यत्र तत्त्वम् ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकादशे तु संपृष्टं ब्रह्मण्यमदीभूता ।

उपादिशत्परं ज्ञानं स योगीति निगद्यते ॥ १ ॥

अकोविदोऽविद्वानपि त्वं कोविदानां वादा उद्गच्छिकास्त-
 नुव्यान् वादानेव वदसि अर्थः अतः अत्यन्तं विकृतां मध्ये श्रेष्ठो
 न भवसि कुतः हि यस्मात् यं स्वामिभृत्यादिलौकिकव्यव-
 हारं त्वं सत्यमात्य एनं सूर्यस्तत्त्वाविचारेण सह न वदन्ति
 किन्त्वविचारसुन्दरं वदन्ति अतो न सत्यः ॥ १ ॥

वैदिकोऽपि कर्मव्यवहारो न सत्य इत्याह । तथैवेति ।
 उरधो गार्हा गृहसम्बन्धिनो मेधा यज्ञास्तेषां वितानो विस्ता-
 रस्तद्विषयास्तु विद्यास्तु उरु अधिकं विजृम्भितेषु विलसितेषु
 वेदवादिषु तत्त्ववादा नु निश्चितं न चकास्ति न प्रकाशते
 तथाच भूतिः "नेह नानास्ति किञ्चन" इत्यादि शुद्धो हिंसादि-

शून्यः साधु रागादिशून्यश्च प्रायेणेतीश्वरार्पितकर्मणां परमार्थ-
 फलत्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ २ ॥

ननु धृतवदन्तस्यपि पुंसः कर्मसु प्रवृत्तेः कथञ्चसत्यता
 तन्नाह । गति । साक्षाद्यथावत्तत्त्वज्ञानाय वरीयस्याऽपि वेदान्त-
 वाचस्तस्य न सम्यगासम् बभूवुः स्वप्ने या निरुक्तस्तथा स्वप्न-
 दृष्टान्तेन दृश्यत्वादिहेतुना स्वयमेव हेयत्वेनानुमितं यस्य न
 स्यात् ॥ ३ ॥

एवं प्रपञ्चस्य सत्यत्वं तदुक्तं निराकृत्य संसारस्यापि
 तदुक्तां सत्यतां निराकर्तुं तस्य मनोनिमित्ततामाह । याव-
 दित्यादिना यावत्समाप्ति । मनो यावद्भजन्नादिभिर्गुणैरनुबद्धं वशी-
 कृतं भवति तावत्तन्मनो निरङ्कुशं सत्पुरुषस्य कुशलं धर्म-
 मितरमधर्मं वा आतनोति । केः चेतोभिर्ज्ञानेन्द्रियैः आकूतिभिः
 कर्मेन्द्रियैश्च ॥ ४ ॥

(१) समामनन्तीति भीमरराघवपाठः ।

(२) वयुनैरिति भीमरराघवपाठः ।

भीषरस्त्रामिकृतभाषार्थदीपिका ।

● ततश्च धर्माधर्मवासनायुक्तं तदेवानेकदेहादिवैचित्र्यं करंतीत्याह । स इति । पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणात्वेन तन्मन इत्यर्थः वासनायुक्तं आत्मोपाधिवादात्मा अतो विषयैरुपरक्तोऽनुनिष्ठः अतो गुणप्रवाहो गुणैरितस्ततश्चालयमानः । अत एव विकृतः कामादिपरिणामवान् षोडशात्मा षोडशकलासु भूतेन्द्रियरूपासु मुख्यः पृथङ्मनसिः सह पृथग्भवेद् देवतियर्गादिरूपं विभ्रत् । अन्तर्बहिर्दृष्टमुत्कृष्टत्वं निकृष्टत्वं च पुरस्तेरेव देवैर्देतुभूतेनोति । नाममित्यत्र रेफलोपे दीर्घाभाव आर्थः ॥ ५ ॥

फलं च तदनु रूपं करोतीत्याह । दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च मोहं तीव्रं दुर्निवारं काल्पितं सर्वतोऽभिव्यनक्ति मृजति ननु जडः कथं मृजति तत्राह । स्वदेहिनमालिङ्ग्य । आलिङ्गने कारणात्माह । मायाचितोऽन्तरात्मा जीवां पाधिः । उपाधिनामाह । संसृति-चक्रे कूटयति छलयतीति तथा यथा ग्रामकूटक इति ॥ ६ ॥

एवमयं मनोनिवन्धनः संसारो जीवे फलतीत्याह । तावा-विनि । आविः प्रकाशमानः सदा क्षेत्रज्ञस्य साक्ष्यो दृश्यो भवति । स्थूलसूक्ष्मा जाग्रदुत्पन्नस्वरूपः मनसः संसारहेतुत्वमुपसंहरन् मोक्षस्यापि तदेव कारणाभित्याह । तस्मादिनि । अतो मनः लिङ्गकारणं गुणत्वं गुणाभिमानित्वमगुणत्वं तद्वाहित्यं तदेव परमवरं च तस्य ॥ ७ ॥

कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणभावस्याभेदवित्याह । गुणोऽपि नैगुण्यं निगुणमथो इति कारस्व्येन दृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति । अन्यद्यु तु घृतक्षयं स्वं पदं शुक्लमास्त्ररूपं महाभूती-त्मत्वं वा अन्यत्रान्यदा ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं देहगतानां परिभ्रमस्थौल्यादीनां सत्यानन्वे देहात्म-ध्यान्त्यात्मनि प्रतीयमानानामपि यस्तुत आत्मन्यभावे निराक्षेपे मयाभिहिते सत्यं प्रपञ्चानित्यत्वं मिथ्यात्वं मयाभिहितमिति श्रुत्यद् क्रियाकारित्वहेतुना घटादीनामिव तेषां सुखदुःखाद्यो-क्रियाकारित्वेन सत्यतामुपपादयन्न कुशलः असत्यत्वेऽभिहिते सत्यत्वोपपादनं युक्तमन्यथाप्यत्र गतानामन्यत्र प्रतीतिभ्रमरूपत्वं कथिते तेषां सत्यत्वोपपादनवैयर्थ्यात् तथा देहसम्बन्धात्मात्मनि तेषां प्रतीतिर्न यस्तुत इत्युक्तेः पुनर्देहादिस्मरणवादात्मनि परि-भ्रमादिप्रयुक्तसुखदुःखादिप्रतीतिरिति वक्ष्यं न निगुणः उक्त-स्यैव पुनराक्षेपत्वेनोक्तेः तथा जीवानां मिथः स्वस्थामिभावस्थो-पाधिकत्वे कथिते पुनस्तस्य स्वाभाविकत्वाभिमानेन स्वस्य दण्डने-तृत्वं साधयन्नयं निगुण इत्यभिरयन्नाह । अकोविद इति । त्रिविकी-रामपरमात्मयाथात्म्यज्ञानरहित एव त्वं कोविदवादानाद् कोवि-दवाक्यतुल्यानि वाक्यानि वक्ष्यथोऽन्यन्तविदुषां मध्ये श्रेष्ठो न भवसि कुतः हि यस्मादितं व्यवहारं देहात्मभिमानस्वतन्त्रात्माभि-मानप्रयुक्तं पीतत्वयुक्तवद्वरगन्तृत्वादिव्यवहारमात्मविषय देहिनो परस्परं स्वस्वामिभावादिव्यवहारमन्यथा सर्वं सूयस्तस्यत्रययाथा-त्मविदः तत्त्ववचनार्थेन तद्विचारमूलकेन न समामनन्ति न सम्य-ग्ब्रह्मन्ति न परमार्थत्वेन गृह्णन्तीत्यर्थः सहामनन्तीति पाठे तत्त्व-विचारेण सह न वदन्ति किमर्थविचारितसुन्दरं वदन्ति सूरयो

न समामनन्ति इत्यनेन निरन्तरमध्यात्मशास्त्रपरिशीलनवता-मात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञाननिष्ठानां अस्मिन् देहात्मध्यान्त्यादिमूले व्यवहारेऽपरमार्थज्ञानं तद्विपरीतानां त्वस्मिन् परमार्थाभिमान-श्चेति सूचितम् ॥ १ ॥

तत्र तेषां तदभिमाने हेतुस्तत्त्वत्रयस्वरूपस्वभावप्रतिपादक-वेदान्तशास्त्रार्थपरिशीलनमेवेति वक्तुं तावत् शास्त्रस्तुतये पून-गागस्यातत्त्वादेकत्वमाह । तथैवेति । तथाहि हे राजन्पुनरो वक्ष्यः गार्हमेधाः गृहमेधिसम्बन्धिभ्यो घिताना यज्ञादकर्मणिस्तारास्त-द्विपयविद्यया उरुभृशं विजृम्भितेषु धीरभिनेषु नृवादेषु वेदरूपेषु उक्तेषु वेदपूर्वभागेषु तत्त्ववादः शुद्धः निर्वाणामकः अत एव साधुः प्रायेण न चकास्ति न प्रकाशते प्रायेणान्येनैश्वरा-राधनत्वेन कर्म कुर्वतां रोचते एवेदमुक्तं देहान्निरक्तस्य फल-भोक्तृत्वमात्रं ज्ञायते न तु स्वरूपं शोध्यते इत्यर्थः यद्वा तत्त्वस्य वाद उक्तिर्यस्मिन् स तत्त्ववादः तत्त्ववादीत्यर्थः एवं वेदवादेऽप्यित्यपि वेदशब्दस्तत्पूर्वभागपरः पूर्वभागवत्त्वर्थवा-दिषु उत्तरभागार्थवादी न सम्यक् प्रकाशते इत्यर्थः कर्मस्वैव कश्चि-मनो ज्ञानं कश्चि मोत्पादयितुं शक्नुयादिति भावः ॥ २ ॥

श्रुतवेदान्तस्याप्यनिरक्तस्य न तैस्तत्त्वविषयोऽप्येत्याह । नेति । स्वप्नं स्वप्नप्रदार्थं निरुक्त्वा व्याख्यानेन स्वप्नसुखस्यात्पास्थिरत्वा-द्यमेनाप्यदपि गृहमेधिनं पौहिकाभूमिकसुखं यस्य हेयत्वेना-नुमितं न स्यात्तस्य सांसारिकदुःखानिरक्तिविरहाद्वा तत्र स्वप्न-कस्य साक्षादप्यवत्तत्त्वज्ञानाय वरीयसीवरीयस्यः गरीयस्योऽपि वेदान्तवाचः सम्यक्ज्ञानं वेदान्तेन तत्त्वविषयोऽप्येत्याह । स्वप्न-दृष्टान्तेन गृहमेधिसौख्यस्य हेयत्वानुमानं तत्त्वानुपपन्नकारणा-श्रुतसुखान्तिमूलकमित्युक्तम् अनन गृहसौख्यस्य हेयत्वमध्य-साये तत्त्वज्ञानोदय इति फलितम् ॥ ३ ॥

तत्र गुणत्रयोपरागणं कुशलाकुशलकर्मापादनकारणव्याच-वेहमव्यवधापादयन्मन एवावस्थिरसुखासक्तिजननकारा तत्त्व-ज्ञानपतिवन्धकं संसृतिकारणं तदेव च गुणत्रयाकर्लपितं सज्ज्ञानजननकारा मुक्तिहेतुश्चेत्याह । यागविति सार्धः पञ्चभिः । यावदस्य पुरुषस्य मनो रजसादिभिरनुबद्धम उरक्तं भवति तावन्निरदुःखं सत्तत्त्वगुणानुसारेण चेतोऽभिज्ञानेन्द्रियव्यापारैरकु-तिभिः कर्मेन्द्रियव्यापारैश्च हेतुभूतकर्माभ्यन्तरकर्मभिः पुण्यापुण्य-रूपैः कुशलमुत्कृष्टमितरं तिहीनं वा देहमाननोति भ्रष्टादयति ॥ ४ ॥

एतदेव प्रतिपादयति । स इति । पुंस्त्वमात्मशब्दविशेषणात्वेन तन्मन इत्यर्थः सवासनात्मा वासनाधीनस्वरूपः विषयोपरकः शब्दादिभिरुपरक्तः गुणैः सत्त्वादिभिः प्रगाढः प्रवृत्तियस्य स गुणप्रवाहः पञ्चभूतकादशेन्द्रियरूपषोडशद्रव्येष्व्यात्मा प्रधानः नामभिर्वाचकशब्दैः सह रूपभेदं देवमनुष्यत्वाद्ययवसंस्थानक-पाकारभेदं विभ्रदेगमनुष्यत्वादिकमात्मनो वाहिष्ठं चान्तेन रागा-दिकं च ययुतेः सङ्कल्पविकल्पात्मवर्जानैस्तनेन आत्मानं देवोऽह मनुष्योऽहमिच्छामि ह्यमीत्येव रूपवृत्तिभिश्चोपाध्याकारयुक्तं करो-नीत्यर्थः । यद्वा ययुतेः सङ्कल्पविकल्पात्मवृत्तिभेदः रूपभेदानेक-रूपतां विभ्रस्ववासनात्मान्तर्गतरागादिकं बहिर्गतदेव्यादिकं नामभिः सह तनोति अत्र पुरस्तेनोनीत्यपि पाठो दृश्यते तदा-यमर्थः पुरुषस्य मनो यागद्रजसादिभिरनुबद्धं सन्निरदुःखं यथा भवति तथा ज्ञानकर्माभ्येन्द्रियगुणानुसारेण पुण्यापुण्य-रूपव्यापारमापादयति तावदस्य स्वतोऽविकृतोऽपि पुरुषः

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सवामनाधीनस्वरूपान्तःकरणयुक्तः मन एव वासनावशाद्विपर्ययरक्तः विपर्यासक्तः गुणप्रवाहः गुणैः प्रवाहः प्रवृत्तयस्य गुणानुरूपप्रवृत्तिमान् मनः पञ्चभूतकादशेन्द्रियरूपयोऽशपदार्थानामात्मा धारकः सन् अत्रिन्द्रियरूपसूक्ष्मदेह इत्यर्थः नामभिः सह देवमनुष्यादिरूपभेदं विभज्यते पुरुः शरीरः पुनरन्तर्गतरागद्वेषादिकं बाह्यं बाह्यं च कमंगुणानुसारेण पुण्यापुण्यरूपं करोति ॥ ५ ॥

नदनुरूपमिष्वरादिष्टं फलं च प्राप्नोतीत्याह । दुःखमिति । एवं विधेयं यत्संस्तुतिचक्रं तस्मिन्कृतवत् पर्वतशृङ्गवद्विचालयतया वर्तमानः मायारचितान्तरात्मा प्रकृतिपरिणामरूपान्तःकरणवात् स्वदेहिनं स्वशरीरिणं परमात्मानमालिङ्ग्य तमविनाभूयैवान्तःकरणपारवश्यास्वदेहिनं परमात्मानमजानन्नपि तच्छरीरतया वर्तमान एवत्यर्थः । यद्वा स्वः देहो यस्य स स्वदेहस्तमालिङ्ग्येत्यर्थः कालेन देवाद्युपपन्नं प्राप्तं दुःखादिकं फलं कामफलमाव्यर्नात् आप्नोति व्यतिरिक्तं मोहं तीव्रं दुर्निवारामत्यर्थः मज्जिरत्र गत्यर्थः ॥ ६ ॥

यावदेवं तावान् तत्पर्यन्तवानयं स्थूलसूक्ष्मो व्यवहारो व्यवहारस्य स्थूलत्वं सूक्ष्मत्वं च व्यवहियमाणाकारस्थूलत्वसूक्ष्मत्वे देवोऽहं मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं कृशोऽहमत्यादिबाह्याकारविषयः स्थूलः इच्छामि द्वेषमि सुखं दुःखमिष्यत्याद्यन्तराकारविषयः सूक्ष्मः सदात्रिः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यो भवति सर्वदा स्वरूपेणानिरोहितजीवः साक्ष्यो विषयो यस्य तथाभूतो भवति कर्मणा स्वस्वभावसङ्कोचरूपतिरोधाने सत्यपि स्वरूपस्यातिरोधानात्सदाविरत्युक्तं सदा आविः स्वरूपेण भासमानो यः क्षेत्रज्ञो जीवः तद्विषय एवायं व्यवहारो देवात्माभिमानात् उक्तमर्थमुपसंहरन्मनस एव बन्धमोक्षकारणत्वं सहृष्टान्तमाह । तस्मादिति द्वाभ्याम् । तस्मान्मनसो गुणानुरक्तादुक्तविषयसंस्तुतिचक्रापत्तेरनुरक्ताश्च तत्त्वज्ञानोदयाद्गुणानुरूपत्वस्य गुणानुरूपत्वाः गुणत्रयमहितत्वनद्रहितत्वयोः संसारमोक्षयोरित्यर्थः "गुणवचनेऽप्यो मनुषो लुगिष्टः" इति गुणशब्दो गुणिपरः लिङ्गं हेतुमपि तन्मनो वहन्ति तथा परावरस्य देवादिस्थावरान्तपरावरभावस्य च मन एव लिङ्गं वहन्ति यद्वा । परावरशब्दो व्युत्क्रमेण गुणानुरूपत्वविशेषणमन्वयं निरूप्यं यद्गुणसहितत्वं परमुत्कृष्टं यद्गुणराहित्यं तयोर्लिङ्गं मन इत्यन्त्यः ॥ ७ ॥

तद्विदुषोति । गुणानुरक्तमिति । गुणशब्दस्त्रिगुणपरः त्रिगुणानुरक्तं मनः जन्तोर्व्यवस्थाय संसाराय नैर्गुण्यममलं मनस्तु क्षेमाय मुक्तये स्यादित्यर्थः निर्गन्तं गुणान्निर्गुणं तदेव नैर्गुण्यं चातुर्यगोद्विराकृतिगणत्वात्स्वार्थं व्यञ्ज मनसो मलिनत्वे विमलत्वे च दृष्टान्तमाह । यथार्थं । घृतवर्ति घृतावासिकां वर्तिमश्नन् प्राप्नुवन् सधूमां शिखीं भजति अन्यथा घृतानवासिकवर्तिगतः स्वं परं रूपं धूमानाविलं भजति तथा गुणकर्मानुबन्धं गुणानुसारिभिः पुण्यापुण्यकर्मभिः कलुषितं मनः प्रदीपस्थानीयं शिखास्थानीया धूममुत्पन्ना रागद्वेषाद्यावृता वृत्तीर्भजते अन्यत्र गुणत्रयेणाकलुष्ये सति तत्त्वं स्वस्वभावं सर्वप्राचुर्यतां श्रयते प्राप्नोति । यद्वा तत्त्वं श्रयते तत्त्वाभासस्तदा स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्प्रध्याये हेयत्वेन प्रथमतो, वक्तव्यत्वेन संसारस्वरूपं निरूप्य तन्निवर्तकसाधनं निरूपयति प्रथमतस्तत्तुक्माक्षिप्राविवाह । अकोविद इति । राजस्त्वमकोविदोऽप्यिदतः कथं कोविदवाच्यं न्वदसि यत्कोविदानां पण्डितानां वादवद्वचनवद्वभासमानान् वादान् वचनविशेषान् हूय इति यस्मात्तस्मात्स्वधर्ममाराधनमन्युनस्येत्यादिवदतो ममापायिदित्यं कथमत्राह । नातिविदामिति । मिश्रकथृतगणोपरिवृत्तवद्वक्तृत्वान्नातिविदां इष्टकरतन्नामकवत्तत्त्वज्ञानां मध्ये गणनीयत्वेन वरिष्ठः न हि हेतुवद्भासमानान् प्रपञ्चमिथ्यात्वे प्रयुक्तान् इत्यतःवादिहेतून् प्रयुज्जान मानुमानिकेषु कोविदो भवति कुतस्तरां वरिष्ठः कुतो वचसामाभासत्वमत्राह । न सूरय इति । सूरयः सर्वज्ञाः शब्दतत्त्वज्ञाः एनं व्यवहारं "भक्तुर्गन्तुर्भक्तश्चानुमन्ये । शास्ताधिगोप्ता नृपतिः प्रजानां स्थाल्यग्नितापात्पयसोऽभितापस्तत्तापतस्तयदुल्लगर्भरन्धिः" इत्यादिब्रह्मण्यतत्त्वाधमर्शनं यथाव्यतवस्तुस्वरूपविचारेण सह नामनन्ति देहेन जातस्य हि मे न सन्ति विशेषबुद्धेर्धैवतं मनाक पद्मामीत्यादिग्रन्थस्याथोपरिज्ञानाद्विजृम्भितमिति एतद्विशिष्टेनाह । अतः प्रेक्षावज्जिः कटाक्षेणाप्यनभिधीक्षितत्वात्तुपेक्षणीयस्त्वयं पक्ष इति ॥ १ ॥

ननु माभूत्सुरिभिरामनने वेदैः किं न स्यादिति तत्राह । तथेति । यथा सुरिसिद्धान्ते त्वद्वच्यवहारो न चकास्ति सद्योत्पाज्जलदच्छन्नद्युमणिवदल्पबुद्धीनां वेदानां वादेषु मुक्ततः प्रतीयमानार्थप्रतिपादकलक्षणेषु वाक्येषु तत्त्ववादः परब्रह्मस्वरूपविषयज्ञानसिद्धान्तो नानु चकास्ति न प्रकाशते कथं न चकास्तीत्यत उक्तं शुद्ध इति । "स्वर्गकामो यजेत", इत्यादिकर्मप्रतिपादकानां "ब्रह्मविदामोति परम" इति ब्रह्मज्ञानप्रतिपादकानां च वाक्यानां यथैकवाक्यत्वं तथा न प्रकाशत इत्यर्थः कस्मात्तथा न प्रकाशनमत्राह । उरुगार्हमेधेति । उरु विस्तीर्णो गार्हमेधं गृहस्थसम्बन्धिवित्तं यद्वकर्म तत्प्रतिपादकया विधया उरुधा विजृम्भितेषु सम्यगुद्बोधकेषु यतोऽल्पबुद्धीनां न प्रतीयते ततो महाबुद्धीनां प्रकाशत इत्यतो हीति "न धेद्वेत्स्वल्पबुद्धीनां ब्रह्म तत्त्वं समीक्ष्यते । महाबुद्धिस्तु वेदेषु पश्येद्ब्रह्म केवलम्" इति वचनात् अल्पबुद्धीनां बाहुल्याभिप्रायेण प्रायेणोति अयोग्यानामयमेवार्थ इत्यस्मिन्नर्थे एवशब्दः "वाक्को विपर्यवक्तृत्वं मुक्तो वचनं स्मृतम्", इत्यभिधानं कर्मपराणां कर्मैव न तत्र विभाग इतरेषामितर एव शुद्धः किं न स्यादिति नेत्याह । साध्विति । एकवाक्यत्वकरणमेव साधु नान्यदित्यर्थः ॥ २ ॥

पुरुषार्थबोधकत्वेन प्रवृत्तस्य वेदस्य सर्वस्य पुरुषार्थत्वेन सर्वसाधारणस्य केषांचित्तत्त्वप्रकाशकत्वं केषांचिन्निति विशेषो वैषम्यादिदोषापसोरित्याशङ्क्य पुरुषदोषादिविदमिष्याह । न तस्येति । वरीयसीः वरीयस्योऽपीरुपेयत्वेन प्रशस्ता वेदान्तगता अपि वाचस्तस्य पुरुषस्य साक्षात्तत्त्वप्रहणाय पुरुषार्थोपयोगिब्रह्मज्ञानाय न समासज्ञ सस्यगभवन्नित्यन्वयः तच्छब्देनाक्तं यच्छब्देन विशिनष्टि । स्त्रज्ज्ञ इति । यस्य पुरुषस्य गृहमेधिसौख्यं स्त्रज्ज्ञे निरुक्त्या स्त्रज्ज्ञानेन स्त्रज्ज्ञमेव स्वत एव हेयत्वेनानुमितं न स्यादित्यन्वयः स्त्रज्ज्ञसुखवज्जाप्रसुखं हेयमिति लिङ्गज्ञानं न स्यादित्यर्थः अनेन विषयराग एव वेदान्तवाक्योक्ततत्त्वज्ञानानुदये कारणं नाप्यदित्युक्तं भवति ॥ ३ ॥

ननु हेयाननुमितत्वे किं कारणमित्यतो रद्गुणस्याकोविदत्वव्यापनाय तन्निरूपिताद्वयथा संसारस्वरूपं निरूपयति । यावदिति ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुरुषस्य मनो रजसादिगुणैरनुकूलं गुणवशात्वेन स्थितं
राश्वत्पुष्पं चेतोभिर्बुद्धिबुद्धिभिरत एवाकृतिभिर्विषयसुखेच्छाभिः
नानुभवमस्कारैर्वा निरदुःशः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तमाना यः
पुरुषः कुशलाकुशलयोरैकतरमातनोतीत्यन्वयः ॥ ४ ॥

कुशलाकुशलकैर्ममयां किं फलमापादयतीति तत्राह । स वास
नात्मेत्यदिश्लोकद्वयेन । स मायारचितान्तरात्मा प्रकृतनिमित्तं मनः
पृथङ्नामाभिः स्वपुंरः स्वस्य जीवस्य सुरनरतिर्यगादिदेह रूप-
भेदे सुरनरतिर्यगादिदेहभेदे चित्रं बहुविधं तनोति अन्तरात्मानं
विगिनष्टि । वासनात्मेति । नानाकर्मवासनामयः गुणानां प्रवाहो
यस्मिन् स तथा षोडशात्मा दशेन्द्रियाणां पञ्च प्राणाः स्वयमेकं मन
एवं षोडशभेदेन विभक्तः अन्तर्बहिष्ठः वासनारूपेणान्तःस्थितं
विषयरूपेण बहिःस्थितं संसृतिचक्रस्य कूटे राशिर्यस्मिन् स
तथा ते स्वदेहिनमालिङ्ग्य वशीकृत्य सुखं दुःखं वा व्यतिमिश्रसुख-
मिश्रं दुःखं दुःखमिश्रं सुखं फलं च व्यतीकृत्य व्यञ्जयतीत्य-
न्वयः ॥ ५-६ ॥

यावानहंमेवमिमानस्नावानयं व्यवहारः संसारः सुख-
दुःखलक्षणः अभिज्ञाभिवदनादिलक्षणो वा भवति ननु मनसः
प्रवर्तकत्वाङ्गीकारे प्रवृत्तेर्भगवत्कर्तृत्वे गते क्वादिति तत्राह ।
क्षेत्रज्ञेति । क्षेत्रज्ञः श्रीनारायणः साक्षी प्राणः ताड्यां प्ररि-
नेन मनसा जीवः संसारमनुभवतीत्यर्थः “क्षेत्रविष्णु हरिः प्राणः
साक्षी ताड्यां पुमान्सरेत्” इति वचनादुक्त एवार्थः स्थूलसूक्ष्मदे-
हविषयः “मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः” इत्यभिप्र-
त्योपसंहरति । तस्मान्न मन इति । यत एव श्रीहृदिकटाक्षेपितमनसा
संसारस्तस्मादशो मनः परावरस्य पूर्वोत्तरकाले वर्तमानस्य
गुणागुणश्च मुख्यकर्तृ हरेः प्रवृत्तौ गुणभूतस्य स्वतः सत्त्वादि-
गुणमुक्तस्यस्य जीवस्य संसृती लिङ्ग हेतुं वदन्ति अयं व्यती-
को नेत्याह । सन्देहि । वा इत्यनेन हेतुभूते प्रमाणां सूचयति ॥ ७ ॥

एकस्योभयहेतुत्वं कथमत्राह । गुणेति । गुणानुरक्तं विषया-
पिनिविष्टं गुणानां विषयाणां समुदायो गगनं निर्गते विषय-
जाताद्यस्मिन्गगनं ब्रह्म तत्सम्बन्धि नेर्गुण्यं “केवलो निर्गुणश्च” इति
श्रुतेः सत्त्वादिगुणराहितं तत्सम्बन्धि वा नेर्गुण्यं क्षेमाय मोक्षाय
मनोनिमित्तं भवतीत्यर्थः उभयत्रापि दृष्टान्तमाह । यथेति । यतः
सह वर्तमानां वर्तिमास्थितो प्रसमानः प्रदीपो यथा सधूमां
स्थितिं शिखालक्षणां भजति धूमसाहित्येन सम्यक् ज्वलती-
त्यर्थः अन्यथा धूमवत्यभावे स्वरूपं तेजोमात्रवक्षणं निजस्वर-
पलाभेन सम्यक् प्रकाशितो भवति धूमवर्तिग्रामाभावे निर्म-
लीकस्त्रप्रकाशलक्षणं स्वरूपं व्रजतीति वा हिशब्देन लोकदृष्टं
प्रमाणवति तथा सत्त्वादिगुणैः पूर्वसञ्चितैः कर्मभिश्चानुवर्द्धं पृष्ठ-
बन्धनप्राप्तचोरवन्मनो बहिः (१) पदे विषयं शब्दादिलक्षणां श्रयते
मेवने पुनः पुनरुपपन्नप्रवृत्तरागादिदोषान्धीकृतमदभेव श्रेयां
नाम्बदिति निर्धार्य वर्तते इत्यर्थः अन्यत्र तुच्छकृतविषयसंप-
र्कस्य तत्त्वमनारोपितं ब्रह्मस्वरूपं श्रयते निरस्तरागादिदोषत्वेन
निर्मलं मनोऽनादिमत्परं ब्रह्मेति स्मृतिबलादिदमेवानुष्ठित्य
नश्वरं श्रेयोऽन्यन्नश्वरं दुःखाकरमिति निश्चित्य तदकान्तं भूत्वा

वर्तते इति भावः अतो विरुद्धधर्माक्रान्त्या त्वेकस्य मनसः उभ-
यत्र प्रवृत्तिर्न घटत इति दोषो निरस्तो भवत्यनेनेति सिद्धम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वप्ने निरुक्त्येति । भवणात् पूर्वं व्यवहारवैराग्यं तर्कदृष्ट्या-
पेक्षयत इत्यर्थः ॥ १-५ ॥

मायारचितान्तरात्मेति । श्रीवदव्याससमाधिनाक्यानुसारेण
अयं द्वितीयाभिनिवेशतः क्वादित्याद्यनुसारेण च क्षेत्रज्ञ एता मन-
सोविभूतीत्यस्य वक्ष्यमाणशक्यानुसारेण व्याख्याय प्रवर्णय-
स्यास्य सिद्धान्तक्रमः समाधेयः ॥ ६-८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारांशदर्शनी ।

मनमेव हि संसारो यद्वृत्तानामनन्तता ।

एकादशोऽत्र तेनैकमोक्षो भक्तियुजोदितः ॥

तत्र कोविदो न भवसि अथ च कोविदानां ये वादा उद्वाहास्त-
सृष्ट्यानेव वादान् वदामि अथो भत एव अत्यन्तं विदुषां मध्ये
श्रेष्ठो न भवसि । यतः सूरयः कोविदा एते व्यवहारं व्यापार-
रिकं वस्तु च तत्त्वावगर्शनं तत्त्वविचारिणं तत्त्ववस्तुना च सह
न आमनन्ति दृष्टान्तादिना नाशयस्यन्ति । तथाः परस्परानिविर्ज-
र्यात् तथाहि स्थावर्तापात पयसस्तापस्तपापापगुलताप
इति तगुलस्य जडस्य स्थावरादिभिर्जडैर्वह्निनापि जडैः यथा
संसर्गस्तथा वेहेन्द्रियादिभिर्जडैर्मुक्तजीवस्य चिद्ब्रह्मनः संसर्गा-
भावादेव देहादिधर्मनो भ्रमः सिद्ध्यति । पञ्चजीवस्य तु जडदेहा-
ध्यामाज्जडत्वेन नेर्गुण्यस्य भ्रम इति वक्तृजीवैर्यस्याभिर्मुक्तजीवा-
नामस्माकं साहचर्यासम्भवादानुमानं न घटत इति ॥ १ ॥

ननु मीमांसकाः कर्मफलात् स्वर्गसुखादनिर्गते, एवमर्थं न
मन्यन्त इत्यतः किं तत्त्वादेनेति चेत् सत्यं नेष्ट्येत्येवमाधिकारिणं
तत्त्वादेशो नैव भवति इत्याह । तथेति । यथैव भवति
ज्ञानां दृष्टकलेषु व्यवहारकर्मसु तथैव उक्तो गालां गृहकर्म-
निर्वाते मेधा यथास्तेषां विद्वानां विस्तारस्तर्हिपरायं निष्पत्त्य
उक्तं अधिकं विज्ञातमेव विलसितेषु चेदवादेष्टव्यफलत्वेन
कर्मसु न निर्भरते तत्त्वादेो न चकारिते न प्रकाशने शङ्का कर्मा-
हिमादिशून्यः साधुः रागादिशून्यश्चेति साक्षात्त्याभावादेव-
त्यर्थः प्रायेणेति ईश्वरपितृनिष्कामकर्मणां ज्ञानवैराग्यज्ज्ञाना-
परमार्थफलत्वाभिप्रायेणोक्तम् ॥ २ ॥

ननु कर्मिणां स्तान्तरं ग्राहयितुं का चिद्धो यत्किमस्ति
किम्वा ताश्रोपदिशाम इति केवलं मीमांसक एवेत्यत आह । नेति ।
तस्य जनस्य साक्षात्प्राप्तवत्तत्त्वग्रहणार्थं वरीयस्योऽपि चेदा
न्तवाचः न सस्यगासन् न समर्थो यभूवः । स्वप्ने भोगानां स्वप्न-
कालमात्रस्यापि स्वप्नस्य स्वप्नो विनाशान्धं मिथ्यात्वमिति
या निरुक्तिस्तथा स्वप्नदृष्टान्तेनेत्यर्थः । स्वयमेव हेयत्वानु-
मितं यस्य न स्यात् कर्मिणां नश्वरमसार्थकालिकं लुप्तं चेपाय-
कमेव सुखं तथा पैपायकेण सुखेनात्यन्तो वस्तुनः सम्यग्ज्ञा-
भावात् तत् सुखमात्मनः शशस्य शृङ्गमिव मिथ्याभूतं ज्ञानं-

• (१) पद्यत इति पदं विषयमित्यर्थः ।

श्रीमद्विष्णुनाथश्चकवर्त्तिकृतसारायं दर्शनी ।

नाम्नवगन्धरं सार्वकालिकं महद्भाष्यं सुखमिति बहुधा न्तरमित्ये-
वं तत्प्रहणं युक्तिरिति भावः ॥ ३ ॥

नन्वेवं सद्भिः प्रबोधिता अपि प्रायः सर्वे जना वैषयिके
सुख एव प्रवर्तमानाः कथं हृदयन्ते तत्राह । यावन्मनो रजमादि-
भिर्गुरुषु संश्रयं भवति तावत्तन्मनो निरकुशमसमनङ्गजापमं सत्
पुरुषस्य कुशलं धर्मेतिरमममं वा ज्ञातव्यं किं चेतांभिर्भा-
नेन्द्रियैः आकृतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च गुणमयं मन एव बलाद्विष-
कादिकमपि निर्गोप्य पुण्यपापकर्मणोः प्रवर्तयति पुरुषस्य को दोष
इति भावः ॥ ४ ॥

तत्र च सवासनात्मा पण्यपापवासनायुक्त आत्मा मनः
विषयपरकोऽनुविद्धः अत एव गुणप्रवाहः गुणैरितस्तन्मात्र-
मानः अत एव विकृतः कामादिविकारवान् पांडशेषु भूतान्द्रि-
यस्य मुख्यः रूपभेदं देवतैर्यगादिशरीरभेदं विभ्रत द्रव्यत्वे पुरे-
स्तेरेव शरीरहेतुभिः अन्तर्बहिष्पुमुत्कृष्टत्वं निकृष्टत्वं ततोति
नामभिरिति रेफलोप दीर्घाभाव आर्षः ॥ ५ ॥

फलञ्च तदनु रूपं सृजतीत्याह । दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं मोहञ्च
तत्र दुर्निवारं व्यनक्ति सृजति ननु जडः कथं सृजति तत्राह ।
स्वदेहिने जीवमात्रमात्रिण्य आलङ्घने कारणमाह । मायया
राजतः अन्तरात्मा जीवोपाधिः उपाधिनामाह । संसृतिचक्रं कूट-
यति क्लृयतीति तथा यथा ग्रामकूटक इति ॥ ६ ॥

एवमयं मनोनिबन्धनः संसार एव व्यवहारपदवाच्य
इत्याह । तावानिति । आर्षः प्रकाशमानः सदा क्षेत्रज्ञस्य साक्ष्यो-
दयः स्थूलो जागरः सूक्ष्मः सूक्ष्मश्च तत्त्वपदवाच्यमात्रसुख-
मापि मनोनिबन्धनमेवेत्याह । तस्माद्दो मन एव लिङ्गं कारणं
कस्य गुणस्य संसारस्य अगुणत्वस्य मोक्षस्य च तौ च संसार-
मोक्षौ कस्य स्थानामित्यत आह । परावरस्य उत्कृष्टनिकृष्ट-
जनमङ्गस्य पाठकमो नात्र विवर्तितः निकृष्टस्य संसारो भवति
उत्कृष्टस्य तु मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७ ॥

कथमेकमेव विलक्षणयोः कारणमवस्थाभेदादित्याह । गुणोति
मात्रेण । निर्गुणं निर्गुणमन्यद्वा वृत्तस्य सति निर्वाणो
भूत्वा स्वे पदं महाभूतारम्भं भजति अन्यत्र अन्यद्वा । यद्वा
नतवर्त्तिमदनकेवाग्निः सधूमाः शिखा भजति अन्यद्वा काञ्चनपि-
ष्टमदनस्तु स्वपदं निर्धूमतेजःस्वरूपं तथैव मनोऽपि तत्त्वं भग-
वन्मायया स्थादम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकादशे रहगणोक्तं बालमापितमिवानाहत्य प्रसङ्गतो मुनिः
बन्धमोक्षयोः कारणं मन एवेत्याह । अकोविद् इति । अकोविद्
सिद्धान्तानभिज्ञः कोविद्वादाः यत् सर्वस्य ब्रह्मात्मकानुसन्धान-
त्वेन प्रावण्यं तद्विषयकाः शब्दास्तत्तुल्यान् वादान् शब्दान्
वदन्ति अथो मनो विद्वां मध्ये अतिविद्वदो नास्ति एनं नरदेव-
नगदिव्यस्वामिभावरूपं व्यवहारं तत्त्वविमर्शनं ब्रह्मविचारेण
सह न आमतन्ति ब्रह्मविचारवद्दर्शनीयं न वदन्ति ॥ ९ ॥

तमेवमात्मानं ब्रह्मणा निविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा

नाशकेनेति भगवत्प्राप्त्योक्तो वः परमानन्दसाधने कर्मकाण्ड-
स्योपयोगस्तमृते सर्वोऽपि कर्मकाण्डोऽनित्यफलविषयः संसार-
हेतुर्हेतु तत्त्वप्रस्तावे योजितुं योग्य इत्याह । तथैवेति । उरवो गाहाः
गृहसम्बन्धिनो मेधा यद्वास्तेषां वितानो विस्तारस्तद्विधासुह
विजृम्भितेषु बहुविलसितेषु वेदवादेषु तत्त्ववादः शुद्धः फलतः
स्वरूपतश्च निर्दोषः साधुमुमुक्षुपादैः नु निश्चितं न चकास्ति
न प्रकाशते प्रायप्रहणं विविक्तावाक्योक्तप्रकारं विनैति धोत-
यति ॥ २ ॥

नन्वध्ययनविध्युपात्ता वेदान्तवाचः सर्वेषां विविक्तोत्पादना-
दिना कुतो न तत्त्वज्ञानदाः स्युरित्यत आह । नेति । यस्य मन्दबुद्धेः
स्वप्ने यानिरुक्तिः नितरां क्रियमाणा नित्यतां किंस्तथा गृहमेधिसौ-
ख्यं ह्यत्वेनानित्यत्वेन हेतुना अनुमितं न स्यात्तस्य साक्षाद्यथावत्त-
त्त्वप्रहणाद्य वरीयस्योऽपि वेदान्तवाचः न सम्यगासन् बभूवुः प्रया-
गस्तु कर्मफलं गृहमेधिसौख्यमनुपादेयम् अनित्यत्वात् स्वप्नधनव-
दिति ॥ ३ ॥

ननु कस्यचिद्वरीयस्यो वाचस्तत्त्वप्रहणाय न समासन्नित्युत्तरा
तस्य संसारित्वं दर्शितं तत्र कः संसारहेतुः अर्थात् यस्य तु तात्पर्य-
प्रहणाय स्यः स मुक्त्यधिकारी तत्र च को मुक्तहेतुरित्याकाङ्क्षायां
मन एवेत्याह । यावदिति साक्षेः पञ्चभिः । रजमादिभिः पुरुषस्य मनो
यावदनुकूलं व्याप्तमन एव निरकुशं दुर्निग्रहं सत् तावत् कुशलं धर्म
मत्त्वस्यासम् इतरमधर्मं तमोव्याप्तं चकाराद्रजोव्याप्तं यत्कञ्च-
नोभिर्ज्ञानेन्द्रियैः आकृतिभिः कर्मेन्द्रियैश्च ज्ञातव्यं ततोति विस्ता-
रयति ॥ ४ ॥

तदेवं धर्मादिवासनायुक्तं नानादेहपापकं भवतीत्याह । स इति ।
पुरुषमात्रमशब्दविशेषणत्वात् वासनानामात्राश्रयः धर्मादिवा-
सनायुक्त इत्यर्थः विषयोपरको विषयासक्तः गुणप्रवाहः गुणै-
श्चाव्यमानः विकृतः अनकशास्त्रः पांडशात्मा लिङ्गशरीरे मुख्यः
पृथङ्गमाभिः सह पृथक् रूपभेदं देवमनुष्यपशवादिरूपभेदं विभ्रत
अन्तर्बहिष्पुमुत्कृष्टत्वं निकृष्टत्वं च पुरेस्तेरेव देहेषु ततोति
विस्तारयति नामभिरित्यत्र "द्वलोपं पूर्वस्य दीर्घोऽण" इति दीर्घाभावः
आर्षः ॥ ५ ॥

दुःखादिकं फलं चाव्यनक्ति प्राप्नोति व्यतिरिक्तं मोहं
तीव्रं क्रोधादिकं च ननु जडः कथमान्नोति तत्राह । स्वदेहिने
जीवमात्रिण्येति यतः मायाराजितः प्रकृतिपरिणामभूतः अन्त-
रात्मा अन्तःकरणमेवात्मा जीवेन मायामोहितेनात्मतयारोपि-
तमित्यर्थः अत एव संसृतिचक्रं जन्ममरणचक्रं कूटयति देहादे-
हान्तरं गच्छन् क्लृयतीति तथा एकत्र स्थिरी न भवती-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

यावदेव तावान् अयं प्रसिद्धः व्यवहियते इति व्यवहारः
संसारः क्षेत्रज्ञसाक्ष्यः जीवस्य दृश्यः जीवभोग्य इत्यर्थः स्थूल-
सूक्ष्मः सूक्ष्मसंहार्यरूपः कस्य चिन्मुमुक्षुर्मुक्तोऽपि अनन्तवज्जीव-
व्याप्तत्वात्सदाधिः सर्वदा प्रकाशमानः सुष्ठुनन्तरस्थूलरूपेण
प्रलयानन्तरं सूक्ष्मरूपेण च न केवलं मनः संसारकारणं किन्तु
संसारमोक्षयोरुभयोः कारणमित्याह । गुणत्वमुपादेयत्वं मोक्ष-
भावः अगुणत्वमनुपादेयत्वं संसारभावः तयोः समाहारश्चन्द्रः
तस्य तद्वत्त्वं क्रमादाह । परावरस्येति । अदो मनः लिङ्गं कारणम् ॥ ७ ॥

गुणानुरक्तं विषयासक्तं व्यसनाय संसाराय निर्गुणं त्यक्त्विवश्यं

एकादशासन्मनसो हि वृत्तय आकूतयः पञ्च धियोऽभिमानः ।
 मात्राणि कर्माणि पुरं च तासां वदन्ति हैकादश वीर ! भूमीः ॥ ६ ॥
 गन्धाकृतिः स्पर्शरसश्रवांसि विसर्गैरत्यभिजल्पिषित्वाः ।
 एकादशं स्वीकरणां ममेति शय्यामहं द्वादशमेक आहुः ॥ १० ॥
 द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैरेकादशामी मनसो विकाराः ।
 सहस्रशः शतशः कोटिशश्च क्षेत्रज्ञतो न मिथो न स्वतः स्युः ॥ ११ ॥
 क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीर्जीवस्य मायारचितस्य नित्याः ।
 आविर्हिताः कापि तिरोहिताश्च शुद्धो विचष्टे ह्यविशुद्धकर्तुः ॥ १२ ॥
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः साक्षात्स्वयंज्योतिरजः परेशः ।
 नारायणो भगवान् वासुदेवः स्वमाययाऽऽत्मन्यवधीयमानः ॥ १३ ॥
 यथानिलः स्थावरजङ्गमानामात्मस्वरूपेण निविष्ट ईशेत् ।
 एवं परो भगवान् वासुदेवः क्षेत्रज्ञ आत्मेदमनुप्रविष्टः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नद्वैतं नैगुण्यं स्वार्थे पञ्च क्षेत्रमाय परमपुरुषध्यानपूर्वकतत्त्वाद्वाप्राप्त-
 रूपमोक्षाय च मनः स्यात् निर्मलं मनः परमपुरुषध्यानाहं भवति
 अतस्तस्य निर्मलं रूपं दृष्टान्तेन स्फुटयति यथा प्रदीपः घृतयुक्तां
 वर्तिमश्रद् सधूमाः शिखा भजति मलिनवृत्तिमान् भवनीत्यर्थः
 अन्यथा तु घृतवर्तिक्षये स्वं पदं महाभूतावस्थास्यं शुद्धं रूपं
 प्राप्नोति एवं विषयसेवनार्थं कर्मासक्तं सत् मलिनः घृत्तीर्भ-
 जते अन्यथा विषयपरित्यागे निर्मलं सत् परमपुरुषध्यानाहं
 तस्य शुद्धं निजरूपं भजते ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

● ब्राह्मण श्रीभरतजी बांछे तुम पण्डित नहीं हो परन्तु पण्डितों
 की सी बातें करते हो तिससे तुम ज्ञानियोंमें श्रेष्ठ नहीं हो जो
 विद्वान् हैं सो तो इस व्यवहार को तत्त्व विचार के साथ नहीं
 गिनते हैं ॥ १ ॥

हे राजन् ! इसी प्रकार गृहस्थों के करनेयोग्य जो यज्ञ हैं
 तिनके विस्तार से युक्त जो वेदवाक्य तिनमें तत्त्ववाक्य अति शुद्ध
 होने से भी अति उत्तम प्रायः नहीं प्रकाशित होता है ॥ २ ॥

जिस पुरुष को स्वप्न के तुल्य यज्ञादि जन्य सुप्त होय नहीं
 है उस पुरुष को साक्षात् वेदवचन भी तत्त्व ग्रहण नहीं करा-
 सकते हैं ॥ ३ ॥

जवपर्यन्त पुरुष का मन रजोगुण से अथवा तमोगुणसे या
 मिश्रित इन कर्मों को करना रहता है तबतक वह मन निरंकुश
 होकर ज्ञान कर्म इंद्रियोंसे पुण्य अथवा पाप करता है ॥ ४ ॥

वासना सहित वह मन गुणों के साथ बहता हुआ बोझ
 विकार बाधा भिन्न रूपों को धारण करनेवाला होकर वैदिक
 अधिकारी अनधिकारी पुरुष को कन्देता है ॥ ५ ॥

माया से रचित जो मन है सो जीव को आलिंगन

कर के संसार चक्र में गत हुआ काल से प्राप्तः सुख दुःख
 वा अनिरक्त तीव्र मोह फल को प्रकट करता है ॥ ६ ॥

जबतक यह मन इस पुरुष को ध्रुवमात्रा है तभीतक जीव का
 हृदय यह स्थूल सूक्ष्म प्रपञ्च प्रकाशमान रहता है तिसी से मन्त्री
 बुद्धी योगी का बन्ध मोक्ष का कारण मन ही है ऐसा महापुरुषों
 का कथन है ॥ ७ ॥

गुणों में आसक्त जो मन है यह बन्ध का हेतु है गुणरहित
 मन मोक्षका हेतु है जैसे दीपक घृतकी बत्ती के खाने से
 धुंआं सहित शिखों को निकालता है साक्षात् रहने से केवल
 अपने शुद्ध रूपसे रहता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषावेदीपका ।

वृत्तिर्दिशेयति । एकादश वृत्तय आसन् । आकूतयः क्रियाकारा
 पञ्च धियश्च ज्ञानाकाराः पञ्च अभिमानश्चेति है वीर ! भूमीति
 पथान् ॥ ६ ॥

विषयानेवाह । गन्धादयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियद्वारा धीवृत्तीनां विषया
 आकृतिः रूपम् । श्रवः वाक्दः विसर्गादयः पञ्च कर्मेन्द्रियद्वारा
 कर्माकारवृत्तीनां विषयाः रतिः सम्भोगः अतिर्गतिः पुरुष्याभि-
 मानविषयव्यप्रकारमाह । एकादशं पुरम् । स्वीक्रियत इति
 स्वीकरणम् अयमर्थः शरीरमाभिमानस्य न ज्ञेयतया गन्धादिव-
 द्धिषयः नापि कार्यतया विसर्गादिवत् किन्तु ममेति भोगायतन
 स्थेन स्वीकार्यतया विषय इति । एकं तु विवेकिनामेष पुरं मम-
 त्वाभिमानविषयो न तु मुढानामनो मूढदृष्ट्या ग्रहमहङ्कार द्वादश
 वृत्त्यन्तरमाहुः । तस्य च पुरमेव शय्यास्थं द्वादशं विषयमाहुः ।
 तत्र हि जीवोऽहङ्कारेण सह शेते यतः पुरि शयनात्पुरुष इत्यु-
 च्यते ॥ १० ॥

तासां वृत्तीनामवान्तरभेदेरानन्त्यमाह । द्रव्याणि विषया

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्वभावः परिणामहेतुः आशयः संस्कारः कर्म अष्टौ कालः
लोभकः निर्निमित्तभूतः प्रथमं शतशस्तनः सहस्रशस्तनः कोटिशः
स्युर्न तु मिथः स्युर्न च स्वतः किन्तु क्षेत्रज्ञः परमेश्वरात् । तस्य
चानन्तर्गतत्वादनन्ताः स्युरित्यर्थः । यद्वा । तासां मिथ्यात्वमे-
नोच्यते कोटिशो भवन्त्यनन्ताः क्षेत्रज्ञ एव स्युस्तत्सत्येन
सत्तां लभेरन्न तु मिथो न च स्वत इति । यद्वा । क्षेत्रज्ञो जीव-
स्तस्मात् स्युः तस्याविकारित्वात् न मिथः इतरतराश्रयत्वा-
पत्तः न स्वतः आत्माश्रयत्वापत्तेः अतो मिथ्याभूता एव ॥ ११ ॥

तदेव श्लोकत्रयेण गुणकर्मोन्वज्ज मनो वृत्ताः श्रयत इति
यदुक्तं तत्प्रपञ्चनम् । अन्यदा तस्य श्रयत इति यदुक्तं तदेव
तत्त्वमाह । क्षेत्रज्ञ इति । जीवस्य जीवोपाधेः अविशुद्धकर्म-
नमः नित्याः प्रवाहरूपेणार्वाचल्यता जायतस्त्वनयोगाविभूताः
पश्यन्ति क्वापि सुप्ता निर्गोभूताः पश्यन्ति अवस्थात्रयसार्द्धा
क्षेत्रज्ञ आत्मा तत्त्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥

क्षेत्रज्ञो विविधः । त्वेपदार्थो जीवः तत्पदार्थः ईश्वरश्च ।
तत्राथो निरूपितः इदानीं तत्प्राप्यमार्गश्च निरूपयति । क्षेत्रज्ञ
आत्मा व्यापः । पुराणो जगत्कारणभूतः । पुरुषः पुरुषः साक्षा-
दपरोक्षः । स च स्वयंभूतः ननु ज्ञानस्य विषयत्वेनाश्रयत्वेन
वा परोक्षः अतो जन्मादिशून्यः परेषां ब्रह्मादीनामपि ईशः
नारं जीवसमूहः सोऽयमेव यस्य नियन्तुः भगवानेश्वर्यादिपङ्-
गणान्तरं । यान्तेयः सर्वभूतानामाश्रयः स्वाधीनतया माययात्मनि
जीवेऽवधार्यमानोऽवस्थाप्यमानः । कर्मकर्तरि प्रयोगः । तत्रियन्तु-
त्वेन वर्तमान इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एतन्महद्गुणान्तमाह । यथेति । आत्मस्वरूपेण प्राणरूपेण ईशो-
क्षियमयात । इदं विश्वम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गुणकल्पस्य मनसो वृत्तीः प्रपञ्चयति । एकादशेत्यादिना । मनसः
एकादशवृत्तित्वस्य आत्मन् ताः का इत्यत्राह । आकृतयः कर्मेन्द्रि-
याणां व्यापारविषयाः पञ्च ध्रियः क्रियाकारा धियः ज्ञानेन्द्रियद्वार-
णां पञ्चवृत्तयो ज्ञानाकाराः एकादश सद्धारकाः अहममाद्यभिमा-
नत्वद्वारकाः संयुक्तादश हे वीर ! तासां वृत्तीनां भूमिर्विषया
मात्राणि पञ्च कर्माणि पञ्च पुरम् इत्येकमिति संभूयैकादशेति
वदन्ति तत्त्वविदः तत्र मात्राणि गन्धादीनि ज्ञानाकाराणाम्
वृत्तीनां विषयाः कर्माणि तु विस्मर्गादीनि क्रियारूपाणां पुरं
अभिमानरूपाया इति विवेकः पुरमत्र शरीरं तस्याहमभिमा-
नविषयत्वादीनि ॥ २ ॥

ज्ञानकर्माभ्यामिन्द्रियव्यापारविषयाणि मात्राणि कर्माणि प्रपञ्च-
यति गन्धेति । गन्धः घ्राणेन्द्रियवृत्तिविषयः आकृती रूपं चक्षुर्विन्द्रि-
यवृत्तिविषयः स्पर्शः त्वर्गिन्द्रियविषयः रसो रसनेन्द्रियविषयः श्रवः
शब्दः श्रोत्रेन्द्रियस्य विषयः एवं पायुपस्थपादवाक्पाणिवृत्तीनां
क्रमेण विस्मर्गादयः पञ्च विषयाः तत्र विस्मर्गः पुरीषोत्सर्गः रतिः
संभोगः अर्निभमनमभिजल्पो मापणं शिदप आदानादिः गन्धा-
दयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियद्वारा मनोवृत्तीनामेव विषयाः तथा विस्मर्गादयः
कर्मेन्द्रियद्वारा मनोवृत्तीनामेव पञ्चानां पञ्च विषया इति विवेकः

पुरस्याभिमानविषयत्वप्रकारमाह । एकादशमिति । स्त्रीकरणं ममेव
शिरः ममाऽयं हस्त इत्याद्यभिमानेन स्त्रीकरणं स्त्रीकार्यं शरीर-
मभिमानस्य विषयः तदेकादशं वदन्ति अयमर्थः शरीरमभि-
मानस्य न ज्ञेयतया गन्धादिविषयः नापि कार्यतया विस्मर्गादि-
व्यक्तितु ममेति स्वशेषतया स्त्रीकार्यत्वेन विषय इति विवेकि-
नामेव शरीरं ममाभिमानविषयमिति वदन्ति प्रायेण स्त्रीक-
रणं ममाभिमानस्य विषयत्वेनोक्तमविवेकिनां तु शरीरमहम-
भिमानविषयमिति तदभिप्रायेणाह । शय्यामहं द्वादशमेकं आहुः
इति । एके केचिदहमहङ्कारः अनात्मन्यात्मतादास्याभिमानरूपत्वे
द्वादशी वृत्तिस्तस्या विषयभूतां शय्यां शरीरं द्वादशविषयम्
चाहुरित्यर्थः जीवो यतः स्वस्वरूपव्यामोहेन शरीरं शोते वस-
तीति शरीरं शय्याशब्देनोच्यते ननु गन्धादीनां तद्विषयज्ञानानां
च वृत्तिरूपाणां भेदाद्विषयविषयभाव उपपन्नः विस्मर्गादीनां
कर्मेन्द्रियवृत्तिव्याप्तेरपामेव पुनस्तद्विषयत्वमनुपपन्नमिति चेन्न
विस्मर्गादीनां क्रियात्मकत्वात् क्रियायाश्च फलव्यापारोदेन वैवि-
ध्यात्तत्र व्यापारांशस्य वृत्तित्वं फलांशस्य विषयत्वमिति भेदात्
तथाहि उत्सर्गस्यागो विश्लेषस्तद्विषयः तदनुकूलो व्यापारो
वृत्तिरेवं तस्याद्विषयि बोध्यम् ॥ १० ॥

उक्तानामेकादशानां वृत्तीनामवान्तरभेदेनान्यमाह । द्रव्यं
पृथिव्यादिभूतपञ्चकं तेषामसाधारणो गुणः स्वभावस्तत्त्वां परि-
णामस्वभावा वा तेषां विचित्रपरिणामहेतुत्वं आशयो वासना
कर्माणि पुरमपापानि एतैः पूर्वोक्ता एकादशवृत्तैरुपा मनसो
विकाराः प्रथमं शतशस्तनः सहस्रशः ततः कोटिशश्च स्यु-
र्नने विकाराः केवलस्य मनसः किन्तु क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्यैव भव-
न्तीत्याह । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य मनसो भवन्तीत्यर्थः क्षेत्रज्ञमनसो-
रपि परस्परधाधिष्ठितयोर्न भवन्ति किन्तु क्षेत्रज्ञाधिष्ठितमनस
एवेत्याह । न मिथ इति । तत्रापि न स्वतो भवन्ति किन्तु
कर्मन इत्याह । न स्वत इति कर्माधीना इति भावः क्षेत्रज्ञ-
शब्दोऽत्र जीवपरः तस्यैव मनोऽधिष्ठातृत्वात्सङ्कोचविकासवज्जर्म-
भूतज्ञानाश्रयत्वाच्च यद्यप्यत्र प्रकरणं क्षेत्रज्ञशब्दो नारायणवासु-
देवभगवादादिसामानाधिकरण्येन प्रयुज्यमानः परमात्मपरोऽवग-
म्यते क्षेत्रं जानातीत्यवधार्यार्थोपलक्ष्यञ्च तत्रैव तथाप्यत्र जीवपरः
आश्रयणीय उक्तयुक्तः क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीः क्षेत्रज्ञ
आत्मा पुरुषः पुराण इत्यत्र तु परमात्मपरः यद्वात्रापि क्षेत्र-
ज्ञशब्दः परमात्मपर एव तस्य सर्वोपादानतया विदुषादान-
त्वाद्येतद्वारा तद्धर्मभूतज्ञानसङ्कोचविकासाश्रयत्वात् जीवद्वारा
मनोऽधिष्ठातृत्वसम्भवाच्च ।

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक् चेष्टा देवं चेवात्र पञ्चमम् ।

इति प्रयोजकतया देवस्य परमात्मनोऽपि सर्वत्रान्वयस्मरणाच्च ११॥

तदेवं मनसो गुणत्रयोपरागानुपरागाभ्यां तन्वकत्वमोच-
कत्वे गुणोपरक्तस्य मनसः क्षेत्रज्ञस्याधिष्ठितस्य वृत्तयश्चाभि-
हिताः एवमचेतनतत्त्वं निरूपितमिदानीं चेतनतत्त्वं निरूपयिष्य-
तावत्प्रधानभूतं परमात्मतत्त्वं शोधयति । क्षेत्रज्ञ इति श्रुतिः ।
अत्र क्षेत्रज्ञशब्दो न जीवपरः किन्तु परमात्मपरः जीवस्येति
पृथग्निर्देशात् अविशुद्धकर्म कर्तृजीवस्य मनसः जीवाधिष्ठितस्य

भीमदीराववाचकतभागततचन्द्रचन्द्रिका ।

मनसः मायारविनाः प्रकृतिमुखा एता उक्ताः तत्फलभोक्तृषु विभूतिः वृत्तिविस्ताराभित्याः प्रमादो नित्याः कश्चिज्जाग्रदवस्थायाभावविभूताः कापि सुषुप्तौ तिरोहिताश्च क्षेत्रज्ञः परमात्मा शुद्धवृत्त्या यतः सुषुप्तौऽविरूपमाविष्परहित एव विवर्धते तथाच धृतिः “तज्जोऽस्यः विप्लवं ज्ञात्वायनभक्त्यो अभिवाकशीति” इति मायारहितस्येति पाठे मनसो विशेषणं प्रकृतिपरिणामकपस्य मनसः ॥ १२ ॥

एवं कर्मकर्तृतत्फलभोक्तृजीवसाक्षिणया तदभोगेन स्वयंप्रकाशमानतया च वर्तमानः परमात्मस्युक्तं भवति पुनः प्रकृतिपुरुषयोरसंभावितधर्मविशेषेस्तं विशिष्टं । क्षेत्रज्ञ इति । भवेनाचेतनत्वावृत्तिर्जीवस्यावृत्तिश्च नहि जीवः क्षेत्रं यावत् परस्वरूपं तथा जानाति किंतु ममेदमिति सामान्याकारेणैव प्रकृतिपुरुषयोरन्तः प्रविष्ट्य नियन्त्रणेन धारकः पुराणः पुरुषः न जगदाधिकारणतया वर्तमानः पुरुषः साधारणप्रकाशस्वरूपः स्वयं ज्योतिर्गुणं जीवेशि प्रसक्तं तद्व्युदास्तये यत्साक्षादित्युक्तं साक्षादपरोक्षं स्वयंज्योतिः नहि जीवस्वरूपं मनसाविश्यो विविक्तं ब्रह्मावस्थायामवभासते मुक्तावस्थायामपि तदवभासस्य परमात्मप्रसादावस्थत्वात् निरुपाधिकसाक्षादवभासाभावाधिकरूपाधिकसाक्षात्स्वयंज्योतिरूपैवात्राभिप्रेतत्वात् नित्यासिद्धानामपि तथावस्थे परमात्मनो नित्येच्छायत्तत्वेन निरुपाधिकत्वाभावात् अतः स्वरूपैः स्वभावतश्चोत्पत्त्यादिविकाररहितः अचेतनस्वरूपस्वभावाभ्यामुत्पत्तिमनोः प्रकृतिपुरुषयोर्व्योवृत्तिः जीवस्यापि ज्ञानविकाशरूपस्वभावोत्पत्तेः सत्त्वात् परेषां ब्रह्मादीनामपि ईश्वरः देवताविशेषनिश्चयायोकम् । नारायणो भगवान् वासुदेव इति । नारं जीवसमूहस्तस्यायनं प्राप्यं प्रापकमाधारस्त्वर्थं नारायणशब्दो यैकदिश्यां विष्णोरेवासाधारणः अत्र निर्वचनानि पूर्वमेवोपपद्यन्ते एव वासुदेवशब्दोऽपि “वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि” इति तत्रैव नियतः स्मर्यते भगवच्छब्दोऽपि भगवत्पराशरदिभिः “संहर्ता च तथा भर्ता” इत्यादिभिर्देवतः समुदायरूपेण च तत्रैव नियतः स्मृतः नन्वात्मतया सर्वेष्वपक्षिण्येक्यमवर्तनमत्राह । समायया आधीनमायया आत्मन् जीवे आर्षेवास्तस्यैव लुङ् परमे व्योमजितिवत् व्यवधीयमानः तिरोधीयमानः प्रकृतिवशादेन्द्रमुद्राशक्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥

५. प्रकृतिवशादेतद्वैश्वमात्रेण सर्वव्यापकत्वं भगवतः किन्तु वायुवद्वद्वय एव सर्वव्यापकतया नियमयतीत्याह । यथैति । यथानिखो वायुरात्मस्वरूपेण चराचरभूतानामन्तःप्रविष्ट ईष्टं प्रेरयति । एवं क्षेत्रज्ञः परमात्मा भगवान् वासुदेवोर्षाष्टं जगचेतनाचेतनात्मकमन्तर्नियन्तृतया प्रविष्टः भगवतो व्याप्तिद्वारा प्रेरकतया वेत्यनिवृत्त्यान्तः ततः सिद्धः ॥ १४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ओत्रादीन्द्रियेषु सन्तु मनस एव प्राधान्यं कथमित्याशङ्क्य तत्तद्विन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयेषु मनसः प्रवृत्तेरित्याह । एकादशोति । अस्य मनस एकादशवृत्तीर्हृतय आसन्नित्यन्वयः । अयमर्थः ओत्रादीनि दश एकं मनः स्वयमित्येकादशोन्द्रियाणि इन्द्रियद्वारेण बह्वीरुपादिषु प्रवर्तमानस्य मनस एकादशवृत्तय इत्युच्यन्ते

[१५]

तदुक्तम् “एकादशेन्द्रियद्वारा स्युरेकादश वृत्तयः” इति अत्र काश्चिद्विभागोऽप्यस्ति एकादशधा विभक्तस्य मनस आकृतयः अहं शब्दं शृण्वानात्त्यादिविषयानुभवेकता पञ्चदश्यादीनां च तावत्त्रयविधपञ्चलक्षणरूपान्तरमास्थितस्य धियो ब्रह्मपरपर्यायस्य मनसोऽभिमाना अहं मधुर गृह्योमीत्यादिरूपाश्च पञ्च तदुक्तं “शब्दाद्यास्तन्वभीमानास्तद्विच्छाद्यैव पञ्चदश” इति कर्मेन्द्रियाणां रूपशान्तभावेषु एकत्वेन पृथग्विषयभावेन पञ्च पञ्च सङ्ख्यात्वावपस्या एकादशधापि विभक्तस्य मनस एकादशाकृतयोऽप्यपेक्षिता इति पुराप्रहो निरस्तः “रूपशान्तभावतः कर्मस्त्राणां नैव पृथगतिः” इति वचनात् । तर्हीन्द्रियचेष्टानामपि पञ्चत्वं स्यादित्याशङ्क्य विषयबाहुल्येन तावत्त्वं न घटन इत्यभिप्रेत्याह । मात्रायाति । मात्राया ओत्राद्विज्ञानेन्द्रियविषयाः शब्दादयः कर्माणि वागादिकर्मेन्द्रियविषया गमनादिव्यापाराः पुरं शरीरं चेत्यतस्मात्सामिन्द्रियवृत्तीनां भूमिमधिष्ठानमेकादशवद्वन्ति हेत्यनेनेन्द्रियगणं च भूमिं वदन्ति तदुक्तम् ।

एकादशेष चेष्टाः स्युरिन्द्रियाणां पृथक् पृथक् ।

गोत्रकास्तदधिष्ठानं चैकादश निगद्यन् इति ।

हे वीर ! ज्ञानप्रहयोरुक्तालक्षणाध्यवसायान्तगामिन् ! मात्राणीत्यादिनोक्ता भूमीः पृथक् पृथक् निदर्शयति ॥ ६ ॥

गन्धेति । आकृती रूपं अनिरूपस्थविषयः शिल्पो हस्तविषयः । एकादशमधिष्ठानं ममंति स्वीकरणां सङ्कुलपक्षिकरूपलक्षणं स्वीकारयोग्यमिन्द्रियगणं चाहः । ‘पुरि तनौ शत’ इति भूतः हृदयलक्षणाख्याधिष्ठानसम्भवात्कथमेकादशत्वमित्याशङ्क्य संख्यान्तरमाह । मायामिति । मायां नानाधिष्ठानभूतां नादीमहमित्यभिमतत्वं मायां निश्चयज्ञानविषयीं वा तदुक्तम् “एष संसृतिस्त्रिभागां द्वादशैवाथ वा भवेत्” इति एकादशत्वं च प्रसङ्गाद्विक्तं “दशकं त्रिषयाणां च म(१)गार्हमिति च द्वयम्” इति सर्वान्तर्भाषणं द्वयमेव त्रिं द्वयमेव समाह्वयति । मायागहमित्यनेनायमर्थो ध्वनितः तथाहि त्रिषयाणां दशकं मायामित्येकमहमित्येकमिति द्वादशमित्यर्थः ममेति वृत्तविशिष्टमन्तःकरणं मायामिति ज्ञातव्यम् । यद्वा द्वादशसङ्ख्या विशिष्टत्वेनोक्तमहमिति वृत्तविशिष्टमन्तःकरणमेकमेव संसृतिकारणमिति शेषः तदुक्तं संसृतिस्त्वहमेव चेति ॥ १० ॥

गृह्णमाहिकथैवाभिव्यक्तिनिमित्तमाह । द्रव्येति । द्रव्यं देहादिः स्वभावो जीवस्यानादियोग्यता आशयः पूर्वानुभवसंस्कारः कर्मजन्मान्तरकृतं पुण्यपापलक्षणमर्हत् कालः फलपाचनः एतच्छोभिता अमी मनसः एकादश विकारा जायन्त इति शेषः केवलं मनस एकादशैव विकाराः किन्तु मन्दमध्यमोत्तमविज्ञेयभेदेन शतश आदिविकाराः सन्तीत्याह । सहस्रश इति । कर्मभङ्गस्तु नियमः ज्ञाय ननु देहाद्यैरेषां यदि निमित्तं तर्हि जन्मादिसृष्टोक्तमसङ्गोचनं ब्रह्मकाश्यात्मनर्थकं स्यादपि च ब्रह्मावा एतैः कारणैः कारणनीति धृतिभ्यापहसितता स्यादिति तत्रह । क्षेत्रज्ञत इति । क्षेत्रज्ञतो ब्रह्मणो जीवात्मन्यामिणो तरे ते विकाराः स्युर्जीवस्येति शेषः देहाद्यधिष्ठाय जीवात्मन्यामी हरिः जीवाहृष्टमपेक्ष्य तज्जोगार्थमुत्पादयत्यतो देहादिः पदार्थोऽप्यत्रोऽपि न धृतिमुत्रे इत्यर्थे इति भावः नन्वयोऽप्योत्सवामादिराद्रव्यवस्त्वतो वेद्यामुत्पत्तिः किं न स्यात् किंमर्थं ब्रह्मकल्पनयेति तत्राह । न मिथ इति ॥ ११ ॥

(१) ममेते अहंकर्तृत्वमिमानद्वयम् ।

भीमज्जागवतजीवकृतपदरत्नावली ।

नन्वेयां सत्यं किं मानमिति तत्राह । क्षेत्रज्ञ इति । भोग-
योग्यः क इत्यत उक्तं जीवस्येति । उपादानाभावेनेन्द्रजालसृष्टि-
यत् मिथ्याभूता इति नेत्याह । मायारचिता इति । मायया
प्रकृत्या रचिताः “मायां तु प्रकृतिं विन्द्यात्” इति वचनात्
नित्यत्वे कथं रचितत्वमित्यत उक्तमनित्या इति नित्यस्य जीव-
स्यानित्यानामनुभवः कथमित्यत उक्तमाविहिता इति जाग्र-
त्स्थप्रतीतिरविहिताः कापि सुप्तौ निरोहिताः विच्छेदे पश्यति
दर्शने साक्षित्वेन नान्यनुभवतः “अनश्नन्नस्यो भान्नाकाशीनि” इति
श्रुतेः अविशुद्धकतुरित्यनेन साक्षिणो हरेर्जीवं व्यावर्तयति ॥१२॥
शुद्धाशुद्धविशेषणार्थां वैलक्षण्ये ज्ञाते मन्दस्यैकमेव
नस्तु शब्दनिर्गुणभेदेनोच्यत इति शङ्का स्यादिति तत्परि-
हाराय क्षेत्रज्ञं विशदयति । क्षेत्रज्ञ इति । आत्मा व्यापी “यश्चा-
प्राप्तिं यदाक्षते महान्तं विमुक्तामानम्” इत्यादिश्रुतेः व्याप्तस्य
नारूपत्वेनाकाशवत्प्रतिपत्त्यनुपपत्तिरित्यतः पुरुष इति “सहस्र-
शीर्षो पुरुषः” इति श्रुतेः पुरि शरीरे निषण्णो भवतीति मिहकृत्वा
पुरुषश्चेत्परिणामे तत्स्थस्यापि परिणामप्रसङ्ग इत्यतः पुराण
इति “शाश्वतोऽयं पुराण” इति श्रुतेः कतिपयदिनस्थायित्वेनापि
पुराणशब्दार्थोपपत्तिरित्यतः साक्षादिति जडप्रकृतेरपि साक्षात्
पुराणत्वोपपत्तेरनार्थादित्यतः स्वयंज्योतिरिति “अत्रायं पुरुषः
स्वयंज्योतिर्भवति” इति श्रुतेः स्वयंज्योतिरिति जीवस्य जननं
किं न स्यादित्यतोऽज इति “अजो नित्य” इति श्रुतेः नन्वेयं
हिरण्यगर्भः किं न स्यादित्यतः परेश इति । परो हिरण्यगर्भ-
स्तस्येशः “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्” इति श्रुतेः “ब्रह्मणोऽधि-
पतिः” इति श्रुतेः हिरण्यगर्भोऽपि पशुपतिः किं न स्यादित्यतो
नारायण इति । नरसमुदायो नारः तस्याश्रय इति कस्यचिद्वा
माश्रित्वेन नारायणत्वं स्यादित्यतो भगवानिति ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाक्यो भगवानिति इति स्मृतेः

ऋषिस्त्रिकालदर्शी स्यात्तस्मादपरि भगवच्छब्दवा-
क्यतोपपत्तिरित्यतो वासुदेव इति । अत्र व्यावृत्तिः पौराणिक-
करीत्योक्ता नतु न्यायशास्त्रोक्तिमवलम्ब्येत नोपहासविषयोऽ-
यमिति ज्ञातव्यं नन्वेवैलक्षण्यकः क्षेत्रज्ञश्चेत्किमिति जनने
पश्यत इत्यतः स्वमाययेति । स्वमायया क्षेत्रज्ञात्मन्नात्मनि स्वस्मि-
न्नेव व्यवधीयमानः तिरोहितत्वेन चित्तः स्वात्माधारः स्वच्छ-
येव जीवहृष्टस्तरोहितः क्षेत्रज्ञेनोच्यते विष्णुः जीवस्थः पुरु-
षोत्तम इति च अतो निर्वाच्याविद्ययाच्छाद्यमानो न स्यादित्यर्थः
“नं वृद्धं भूतमनुप्रविष्टं गुहादितं गह्वरेण पुराण” इति श्रुतेः ॥१३॥

नतु क्षेत्रज्ञो मनसो विभूतीः पश्यतीत्युक्तं तत्र दर्शने
वर्द्धः स्थित्वोत्तान्तः स्थिता नाद्यः वहिष्ठस्यान्तर्दशनायोगात्
न द्वितीयः “असङ्काशं पुं” इति श्रुतेरसङ्गस्य देहान्तः प्रवे-
शायोगात्तथोपपन्नवृत्तः स्वभावाभावेनेन्द्रजालसृष्ट्याह । यथानिल
इति । यथानिल आत्मस्वरूपेण प्राणस्वरूपेण स्थावरजङ्गमाना-
त्मनि विष्टः स्थावरजङ्गमानामीष्टे चेष्टाक्षममीशानं करोति
“ममीशं पश्येदंशं कर्मणि” इति द्वितीयार्थे पश्या नहो भवता वायोः
गुणादिभोगः श्रुतचरः एवं क्षेत्रज्ञनामा वासुदेवो भगवानिदं
जगदात्मस्वरूपेणान्तर्धामिकरूपेणातः प्रविष्टः एता मनोविभूतीः

पश्यतीति पूर्वैशान्वयः सर्वत्रोपि क्रीडत इति वासुदेव
इति वासुदेवपदप्रयोगेन बुभुगशरीरयोग्यदुःखभागाभाषो जीवा-
न्तःस्थत्वेन क्षेत्रज्ञस्यार्थोऽपि दर्शित इति ज्ञायते न निखः सङ्गा
यस्यासावनिल इत्यतोऽसङ्गस्याप्यन्तःप्रवेशो युज्यत इति ॥ १४ ॥

भीमज्जागवतोऽस्माकमिहकृतकमसम्भवं ।

मात्राणि विवृणोति । गन्धाकृतीति । कर्माणि विवृणोति
विसर्गेति ॥ ९-११ ॥

क्षेत्रज्ञ इति । यः शुद्धोऽपि मायारचितस्य वक्ष्यमाणसर्वक्षेत्र-
ज्ञस्य मायया कल्पितस्य मनसोऽन्तःकरणस्यैताः प्रसिद्धा विभू-
तीर्वृत्तिर्विच्छेदे विशेषेण पश्यति । पश्यंस्तत्राविष्टो भवति । स
खल्वसौ जीवनामा कशरीरद्वयलक्षण क्षेत्रज्ञस्य ज्ञातृत्वात् ।
क्षेत्रज्ञ उच्यते इत्यर्थः तदुक्तं “यथा सन्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगु-
णात्मकम्” इत्यादि । तस्य मनसः कीदृशतया मायारचितस्य तत्रा-
ह । जीवोपाधितया जीवतादात्म्येन रचितस्य ततश्च तत्तथोपच-
येमाद्यस्येत्यर्थः ततश्च कीदृशस्य । अविशुद्धं भगवद्बहिर्मुखं कर्म
करोतीति तादृशस्य । कीदृशीर्विभूतीः । नित्या भवादित पवानु-
गताः । तत्र च कदा कीदृशीरित्यपेक्षावामाह । जाग्रत्स्वप्नयोरा-
विर्भूताश्चेति ॥ १२ ॥

यस्तु पुराणः पुरुषः आद्योऽवतारः पुरुषः एव स्यादिति
द्वितीयस्कन्धादौ प्रसिद्धः साक्षादेवं स्वयं उच्यतेः स्वप्रकाशः ।
नतु जीववदभ्यापेक्षया अजो जन्मादि शून्यः परेषां ब्रह्मादीना-
मपीश्वरः नारं जीवसमूहः स नियम्यत्वेनायनं यस्य भगवान्
ऐश्वर्यार्थं शवान् भगवदंशत्वात् । स्वमायया स्वरूपशक्त्या । आत्मनि
स्वरूपे । अत्रधीयमान इति । मायया मायिकेऽप्यन्यामित्वेन
प्रविष्टोऽपि स्वरूपशक्त्या स्वरूपस्य एव नतु तत् संसक्त इत्यर्थः ।
वासुदेवत्वेन सर्वक्षेत्रज्ञातृत्वात् सोऽपरः क्षेत्रज्ञः आत्मा परमा-
त्मेति । तदेवमपि मुख्यं क्षेत्रज्ञत्वं परमात्मत्वेव । तदुक्तं । सर्वं
पुमान् वेद गुणांश्च तज्ज्ञां न वेद सर्वज्ञमनन्तमीह इति । तथा
भीगीतोपनिषत्सु ।

इदं शरीरं कौन्तेय ! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्यं वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ।

क्षेत्रज्ञापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

क्षेत्रक्षेत्रयोर्ज्ञानं यस्तज्ज्ञानं मतं मम इति ।

अत्र यत्क्षेत्रक्षेत्रापि मां विद्धीति सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु माञ्च
क्षेत्रज्ञं विद्धि नतु जीवमिष स्वरूपेण एवेत्यर्थार्थं वदति । नच
जीवशयोः सामानाधिकरण्यात् न विविशेषे चिद्वस्त्वेव ज्ञेयतया निर्दि-
शति । सर्वक्षेत्रेष्वित्यस्य वैयर्थ्योपपत्तेः । ज्ञेयं यस्तत् प्रवक्ष्यामीत्यादौ
सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिना सविशेषत्वस्यैव निर्दिष्टत्वात् ।
अमानिर्गमित्यादिना ज्ञानस्य च तथोपनिष्ठत्वात् । किञ्च क्षेत्रज्ञं
चापीत्यत्र तत्त्वमसीत्यतः सामानाधिकरण्यात् तन्निर्विशेषज्ञानं
विचक्षिते क्षेत्रज्ञेऽभ्यर्थोर्ज्ञानं विचक्षिते क्षेत्रज्ञेऽभ्यर्थोर्ज्ञानमित्य-
वानुयेत । नतु क्षेत्रक्षेत्रयोर्ज्ञानमिति । किन्तु क्षेत्रक्षेत्रयो-
रित्यस्यायमर्थः द्विविधयोरेव क्षेत्रक्षेत्रयोर्धेज्ज्ञानं तन्ममेव ज्ञानं
मतम् । “अन्यार्थस्तु परामर्श” इति न्यायेन तज्ज्ञानैकतात्पर्यकः

भीमजीवगोस्त्रानि कृतकमसम्बन्धः ।

विलयः । क्षेत्रस्यैकत्वेन निर्दिष्टत्वात् योग्यत्वाच्च । नच निरीश्वर-
साङ्ख्यवत् क्षेत्रक्षेत्रमात्रविभागादत्र ज्ञाने मनं मानित्यनेने-
स्यापेक्षितत्वात् । नच विघर्नेवाद्बन्दीश्वरस्यापि भ्रममात्र
प्रतीतिपुरुषत्वम् । तद्वच्चनलक्षणासंबन्धीतादिशास्त्राणामप्रामा-
न्याद्वैवादापत्तेः तस्यां च सत्यां योऽज्ञानमिष विध-
तवादिनां तद्व्याख्यानायुक्तेः ॥ १३ ॥

यथेति । श्रुतिश्च

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो
बहिर्भेति काठके ॥ १४-१७ ॥

भीमवृक्षनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वृत्तिर्दशैवति । एकादश वृत्तयः इन्द्रियरूपाः तत्र पञ्च आकृतयः
कर्माकाराः पञ्च धियः ज्ञानाकाराः एकाऽभिमानोऽहङ्कारः इत्ये-
वमेकादश तासां वृत्तीनां भूमिर्विषयानप्येकादशैव वदन्ति
वीर ! हे ज्ञानवीर राजन् ! मात्राणि गन्धादयः पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां
विसर्गादिकर्माणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणां पुरं देहगेहाद्येकम् अभि-
मानस्येत्येकादश ॥ ८ ॥

मात्रादीनि विवृणोति । गन्धेति । पञ्च नासिकादीनां ज्ञानेन्द्रि-
याणां विषयाः आकृतिः रूपं विसर्गादयः पञ्च पादधादीनां कर्मेन्द्रि-
याणामेव दश अस्तिगमनं स्त्रीक्रियत इति स्त्रीकरणम् एकादशं
पुरमभिमानस्य विषयमाहुः । एके आचार्याः अभिमानस्य द्वैवि-
ध्यात् ममेक्ष ममकारस्य शय्यां विषयं गेहादिकमेकादशम् अह-
मिति अहङ्कारस्य शय्यां देहं द्वादशमाहुः ॥ १० ॥

तासां वृत्तीनामवान्तरभेदेरानन्त्यमाह । द्रव्यादिभिर्भेदेरमी
विकाराः वृत्तिरूपाः प्रथमं शतशः ततः सहस्रशः लक्षशः कोटि-
शुब्ध स्युः द्रव्याणां चान्ननकम्प्रीकुङ्कुमादीनां स्पर्शरजन-
प्रचालादीनाञ्ज्ञानस्यात् कोऽपि गन्धरूपादिः कस्मैचित् रोचन
इति स्वभावान्तरात् आशयोऽस्मिन्करणं तस्य शिष्टतादृष्टताभ्यां
कर्म अहृष्टं तद्वशादपि कालोऽल्पययीवनादिस्तद्वशादपि
प्रत्येकाना एव गन्धादयः स्युस्त्वित्यर्थः ननु मिथः स्युर्नोपि
स्वनः स्युः किन्तु क्षेत्रजनः परमेश्वरात् तस्य चान्तर्जातित्वा-
दगन्ताः स्युस्त्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

क्षेत्रज्ञो हि त्रिविधः परमात्मा जीवात्मा च तयोः प्रथमः पूर्व-
श्लोके उद्दिष्ट उत्तरश्लोके वक्ष्यते च द्वितीयश्च त्रिविधः यजो
मुक्तश्च तत्र मगसा अलिङ्गितः तदभिगामी यजः तेन अनादि-
ज्ञो निरभिगामी मुक्तः तयोः पूर्णं ज्ञायत एव उत्तरः कीदृशः
स्यादित्यपेक्षायामाह । क्षेत्रज्ञः एता मनसो विभूतीर्विचष्टे पश्यति
जानाति केवर्त्तं ननु तदभिगामी सन् भुङ्क्ते । अत एव शुद्धः
समागन्मुक्तः अत्यस्त्वयुद्धः संसारीत्यर्थः मनसः कीदृशस्य
जीवस्य जीवोपाधेः तस्य मायया रचितस्य अत एवाविशुद्धं
भगवद्विहसुं कर्म ज्ञेयं तस्य । विभूतीः कीदृशाः नित्याः ।
अनादित एवानुगताः कथं तर्हि सदा न दृश्यन्त इत्यत आह ।

आविर्हिताः कापि जाग्रत्स्वप्नयोः निरोहिताः कापि सुषुप्ति-
प्रलययोः ॥ १२ ॥

यज्जीवस्य व्यवहार एव सदैवावधानविषयो यथा तथा
मुक्तजीवस्यावधानविषयः क इत्यपेक्षायामाह । क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्य का-
त्स्न्येन ज्ञाता परमात्मैत्यर्थः । आत्मा व्यापकः पुराणो जगत्कार-
णभूतः पुरुषः पुरुषाकारः स्वयंज्योतिः स्वप्रकाशः यजो मायिक-
जन्मादित्यर्थः परेषां ब्रह्मादीनामपीशः नारायणः कारणाख्यं
वशाया भगवान् पदैश्वर्यपूर्णो पैकुगठनायः वासुदेवो बभूव-
नन्दनः भीमधुगद्याधिपतिः । सृष्ट भगवत्या हेतुना आत्मनि
मनधीयमानः मुक्तजीवन आत्मनि मनसि अवधानविषयीक्रिय-
माणः । यज्ञा स्त्रयायया स्वरूपशक्त्या कृपया वा सहितः ॥ १३ ॥

स च भगवान् मुक्त जीवेन सुखम् एवेति सहस्रान्तमाह ।
यथेति । आत्मस्वरूपेण ईशेति ईशेति इदं विश्वम् ॥ १४ ॥

भीमच्छक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वृत्तयस्तु आकृतयः क्रियाकाराः पञ्च धियश्च ज्ञानाकाराः पञ्च
अभिमानस्येत्येकादश आत्मन् विषयानाह । मात्राणीति । मात्राणि
गन्धादीनि ज्ञानाकाराणां कर्माणि विसर्गादीनि क्रियाकाराणाम
पुरं शरीरमभिमानस्य एवमेकादश हे वीर ! तासां वृत्तीनां भूमिः
विषयान् वदन्ति ॥ ८ ॥

विषयानाह । गन्धेति । आकृतिः रूपमस्तिगमनः गमेति स्त्रीक्रियत
इति स्त्रीकरणं शरीरं केचित् अभिमानो द्विविधः विदुषां मम
देहः इति मूढानां तु देहोऽहमिति तत्र देहोऽहमित्यहङ्कारं द्वादश
वृत्तयस्त्वमाहुः तस्य देहमेव शय्यां विषयमाहुः ॥ १० ॥

एकादशवृत्तीनामवान्तरभेदेर्वाहुत्यमाह । द्रव्येति । द्रव्याणि
विषयाः स्वभावः परिणामहेतुः । आशयोऽस्मिन् कर्म एवया-
दिकम् कालः क्षोभकः तैर्निमित्तभूतः अमी पूर्वोक्ता एकादश
मनसो विकाराः वृत्तयः प्रथमं शतशस्ततः सहस्रशस्ततः कोटिश-
ताः केवन्नात्मनसो न स्युस्तस्य कथात्वात् न च मिथो न च स्वतश्च
स्युः नहि अचेतने करणे एकैकशः मित्रिया वा वृत्तयो जायन्ते
असम्भवान् अतः क्षेत्रजनः मनसि जायन्ते इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥

अथ भजनीयस्य मुक्तो प्राप्यस्य भगवनः सर्वज्ञत्वादीन् गुणान्
क्षेत्रज्ञादीनि बहूनि नामानि चाह । क्षेत्रज्ञ इति त्रिविधः । अविशुद्ध-
कर्त्तव्यस्य जीवस्य सर्वज्ञस्य यन्मनस्तस्य मायारचितस्य प्रकृति-
कार्यस्य प्रवाहरूपेण नित्याः जाग्रत्स्वप्नशरीराभिभूताः । केचित्
स्तुपुण्यादी निरोहिताः एताः विभूतीर्वृत्ताः क्षेत्रज्ञः समष्टिस्थाप-
कसर्वेश्वरीरचित शुद्धः स्वभावतोऽपान्तममन्तदोषो भगवान्
विचष्टे पश्यति ॥ १२ ॥

स्वमागत्या मायादम्भे कृपायां च इति विश्वः स्वरूपया आत्मनि
जीवे अनर्थायमानः प्रेरकतया बलमानः ॥ १३ ॥

यथा अनिलो वायुः आत्मस्वरूपेण प्राणारूपेण स्थानरज्जुमाना-
मन्निविष्टः ईशेति प्रेरयति एवं भगवानपि इदं विश्वमनुप्रविष्टः
ईशेति प्रेरयति ॥ १४ ॥

न यावदेतां तनुभृन्नेन्द्र ! विधूय मायां वयुनोदयेन ।
 विमुक्तसङ्गो जितवद्सपत्नो वेदान्ततत्त्वं भ्रमतीह तावत् ॥ १५ ॥
 न यावदेतन्मन आत्मलिङ्गं संसारतापावपनं जनस्य ।
 यच्छोकमोहामयरागलोभवैरानुबन्धं ममतां विधत्ते ॥ १६ ॥
 भ्रातृव्यमेतं तदध्वन्यैर्यमुपेक्षयाधोऽधितमप्रमत्तः ।
 गुरोर्हरेश्चरणोपासनात्त्रो जहि व्यक्तीकं स्वयमात्ममोषम् ॥ १७ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां
 संहितायां वैयासिक्यां जडभरतरङ्गणमन्वादे
 एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषाटीका

मनकी वृत्तियाँ ग्यारह हैं जिनमें पाँच क्रिया मय कर्मेन्द्रिय हैं पाँच ज्ञानेन्द्रिय हैं एक अभिमान है हे वीर ! कर्मेन्द्रियों के पाँच कर्म विषय हैं ज्ञानेन्द्रियों के पाँच गन्धादिक विषय हैं मन अभिमान का विषय है ॥ ६ ॥

ज्ञानेन्द्रियों के विषय गन्ध रूप स्पर्श रस शब्द कर्मेन्द्रियों के विषय मल त्याग रति खजना खोजना करना भेरा है ऐसा स्वीकार करना अभिमान का विषय है कोई खोग शरीर के अभिमान को बारहमा इन्द्रिय कहते हैं ॥ १० ॥

अन्धनादि द्रव्यों के रसि के स्वभाव अन्तःकरण अदृष्टवाल्या-
 विकार आदि के भेदों से मन के भिन्नतासे यही विकार सो हजार कांठि अनंत हो जाते हैं सो विकार न जीवसे हैं न परस्पर से हैं आपहीसे हैं किंतु वृत्ति से कल्पित हैं ॥ ११ ॥

अशुद्ध कर्मों के करनेवाले मनकी वृत्ती जो कि जीव की माया से रचित हैं प्रवाह से नित्य जाग्रत अवस्था में प्रघट स्वप्नावस्था में अग्रघट इन मनकी वृत्तियों का देखनेवाला जो शुद्ध है वही क्षेत्रज्ञ है ॥ १२ ॥

ईश्वर क्षेत्रज्ञका स्वरूप यह आत्मा है पुराण पुरुष है साक्षात् स्वयं ज्योति है परेश है नारायण भगवान् वासुदेव है जीवों के हृदय में वर्तमान है ॥ १३ ॥

जिस प्रकारसे पवन बाहिर स्थित होकर भी स्थावर जंगम प्राणियों के आत्मरूप होकर भीतरभी प्रेरक होता है तैसी भगवान् वासुदेव क्षेत्रज्ञहोकर जीवों के बाहिर भीतर व्याप्त हो रहे हैं ॥ १४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदेवमात्मनः शुद्धत्वं संसारस्य च मिथ्यात्वं प्रवक्ष्येदानीं नञिहृत्तिमाह । तनुभृदेही वयुनोदयेन ज्ञानोत्पत्त्या यावन्मायां विधूयात्तत्त्वं न वेद तावदिह भ्रमति ॥ १५ ॥

यावच्च विषयानुरक्तं मन एवानयं हेतुरिति न वेद तावच्चि-
 वेदाभावात्परिभ्रमत्येवेत्याह । नेति । आत्मनो लिङ्गमुपाधिभूतं मनः
 संसारतापानामावपनं क्षेत्रं यावच्च वेद तावद्भ्रमतीत्यनुबन्धः
 तापावपनत्वे हेतुः । यन्मनः शोकाद्यनुबन्धं ममतां च विधत्ते ॥ १६ ॥

तत्तस्मात् । भ्रातृव्यं शत्रुमध्यस्थितं संग्रह्यं स्वयं व्यक्तीकं
 मिथ्याभूतं तथात्वात्मानं मुष्णानीति तथा तं गुरुदेव इति स्वरूप
 चरणां पासनमेवास्मै यस्य तथाभूतः सन् जहि घातय ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं प्रकृतिपुरुषविलक्षणं परमात्मस्वरूपमुपदिश्य तनुपास-
 नया तत्साक्षात्कारापन्नज्ञानपर्यन्तं संसारो न निवर्तत इत्याह ।
 नेति । हे नरेन्द्र ! रङ्गगा ! तनुभृदेही वयुनोदयेन ज्ञानोदयेन
 यावदेतां मायामहंममाभिमानरूपां विधूय निरस्य विमुक्तः
 सङ्गो देहगेहादिषु येन जिताः षट् सपत्नाः शत्रवाः सङ्गो
 इन्द्रियरूपाः येन तथाभूतः सञ्चारमनः परमात्मनो तत्त्वं
 यावद्यात्म्यं न वेद तावदिह संसारे भ्रमति ॥ १५ ॥

कदायं तनुभृदात्मतत्त्वं वेदेत्यत्राह । नेति । यदि जनस्य
 संसारतापानामाध्यात्मिकादीनामावपनं क्षेत्रमात्मनो जीवस्य लिङ्गं
 पूर्वोक्तरीत्या संस्तुतिमुक्त्याः कारणं मनो यावच्छोकादिकं
 ममतां च न विधत्ते तदा वेद । यद्वा यावच्छोकादिकं विधत्ते
 तावच्च वेदेत्यन्वयः तत्र मोहः प्रमादः आमयो रोगः वैरानु-
 बन्धः वैरपूर्वकानुस्मरणं शोकादीनां समाहृत्यङ्गः । यद्वा
 शोकादिकरूपमनुबन्धमनुबध्यते पृष्ठनः सम्बध्यते इत्यनुबन्धः
 अग्रतो ममतां तत्पृष्ठभागेन शोकादिकं च यावच्च विधत्ते
 इत्यर्थः कदेहं मनः शोकाद्यविधायकमिति चेद्यदा न गुणा-

श्रीमद्गीतराववाच्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

चुरकं कदा गुणानुपपत्तिमिति चेत् "माहारशुद्धौ सर्वशुद्धिः" इत्याद्युक्तसारिकाहारसत्क्रियादिभिः सत्त्वप्रचुरमित्यन्यदेतत् ॥ १६ ॥
तस्मादेनमन्तःकरणरूपं भ्रातृव्यं सहजशत्रुमुपेत्यानि-
ग्रहेणात्यन्तमेधितं संवृद्धमत एवादभ्रमनल्पधीर्यं संसारयितृ-
त्वरूपं यस्य भूत एव व्यलीकमप्रियकारिणं तत्र हेतुः
आत्ममोषमात्मापहारिणं त्वम् अप्रमत्तः अनलसः गुरोर्हरेः
गुरुरेव हरिस्तस्य चरणोपासनमेवास्त्वं यस्य तथाभूतः सन्
जहि घातश्च सदाचार्यसेवादिप्रमादया स्ववशीकुर्वित्यर्थः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीतराववाच्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं संसारबन्धस्य श्रीनारायणसाक्षिसिद्धत्वेन सत्यत्वं प्रमा-
ध्याधुना श्रीहरिकटाक्षानुगृहीतस्वापरोक्षज्ञानमन्तरेण तन्निवृत्त्यनुप-
पत्तेश्चैव तत्कसाधनमाह । न यावदिति । तनुभृजो यो यावद्यावन्तं
कालमहममेति मनोनिगूढामेतां सर्वसाक्षिसिद्धां मायां भ्रान्ति
वयुनोदयेन शास्त्रभ्रवणजनितज्ञानोदयेन विभूय भ्रान्तिरेषेति निश्चि-
त्यार्थतत्त्वं सकलवेदान्तविषयीभूतभगवत्स्वरूपं न वेद तावन्पर्य-
न्तमिह संसारे पूर्वोक्तप्रकारेण भ्रमति पुनः पुनः जननमरणवृत्त्या
घर्तते इत्यन्वयः कीदृशस्येवं घटन इत्यत उक्तम् । विमुक्तेति । फल-
संकल्पराहितः भ्रमापि किं कारणमित्यत उक्तम् । जितेति । जिताः
षड्विन्द्रियशैत्र्यो येन स तथा पुरुषार्थविरुद्धचेष्टाहेतुत्वादिन्द्रि-
याणां सपत्न्यमन्यथा सुहृत्त्वमिति भावः ॥ १५ ॥

ननु भ्रान्तीनामनेकत्वेन प्रत्येकं तन्निवर्तनानुपपत्तेरतः क
उपाय इति सुहृत्त्वेन पृच्छन्तमाह । न यावदित्यादिश्लोकद्वयेन ।
यावन्तं कालं जनस्य यदेतन्मनो ममतां विधत्ते ममेवमहमित्य-
भिमानमुपाद्य स्वामिनं संसारयतीत्यर्थः तावन्तं कालं न निवर्तत
इतिशेषः कीदृशमात्मलिङ्गमात्मनो योग्यताज्ञापकं संसारतापकं
संसारताप उच्यतेऽनेनेति संसारतापावपनं कीदृशं तापं वपतीत्यत
उक्तम् । शोकेति । शोकादीनामनुबन्धो येन तत्तथा शोकादिजन-
कत्वेन तापावपनमित्यर्थः ॥ १६ ॥

हे राजस्त्वमेतमात्मनो मनसः उत्पन्नं मोहं विपरीतज्ञानमत
एव भ्रातृव्यं शत्रुं जहि नाशयेत्यन्वयः अनपत्वेन स्वयमेव विरम-
तीत्यन उक्तमद्वैतेति । अद्वैतं महद्द्वैतं यस्य तत्तथा अद्वैतार्थत्वं
हेतुमाह । उपेक्षयेति । अतिगर्हितेन पापेनैधितं वृद्धितं शत्रुहन-
नमस्त्रेण भाव्यं किमत्रास्त्वमित्यन उक्तं गुरोरित्यादि । उपासन-
मेवास्त्वं यस्य स तथा प्रमादाद्वासस्य हनने अप्रमाद एव प्रथम-
साधनमित्यभिप्रायेणोक्तम् । अप्रमत्त इति । गुवादिचरणसेवादा-
वन्तरङ्ग साधनमनलीकत्वमित्यत उक्तम् । व्यलीकमिति । क्रिया-
विशेषगुमेतत् आत्मनो मोहविशेषणं वा विविधवस्तुविषय-
मनेनानेकान्यथाज्ञानानीति सूचितं परकीयं वेदुःस्वसाधनं हन-
नमत उक्तम् । स्वयमिति । स्वकीयमित्यर्थः अन्नेदमाकृतं द्विविधं

[३६]

मनः चिद्विज्ञेदेन तत्र चिन्मनस्तु स्वरूपमभिज्ञं मुक्तावानन्दा-
नुभवसाधनं तन्नाशे स्वरूपनाश एव स्यात्तथा च "अविनाशी वा
अरे अयमात्मानुच्छित्तिधर्मो" इति भुतिव्याकोपः स्यादितरन्मन
आदिमं प्रलये लिङ्गशरीरवत्सुकं यावन्मुक्तिं तर्हीयतया
स्थितं सत्सृष्टावुपचितं स्थूलशरीरवर्तिनश्चेतनस्य ममेवमह-
मित्यभिमानमुत्पाद्य संसारापादनपटु स्वामिनश्चिदानन्दलक्षणस्य
दुःखापादकत्वेन धैरि मनो जहि हन तस्य हननेन तन्निमित्ता-
भिमानलक्षणमोहनाशेन व्यलीकं विगताचिन्मनः संसर्गं स्वयं
स्वरूपभूतं सच्चिन्मनः स्वयमिति विरावर्तनीयं सुपूजितमिष्टप्रदं देवं
श्रीनारायणारूपं जहि गमयं तद्विषयं कुरु भ्रमार्थद्वयाभिप्रायेण
"हन हिसागल्योः" इतिभातुः प्रयुक्त इति ज्ञायते अननार्हमित्यभि-
मानः संसारहेतुः तन्मूलाचिन्मनोनाशेन तदभावेन तदभाव
इति परिहारः सूचित इति तदुक्तमभिमानादेय संसारोऽप्यथा
नेति परिहार इति ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीतगोखामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एवमविद्याक्षीर्णानां भगवदवधानलक्षणं ज्ञानं शाश्वतिकमेवे-
त्युक्तम् । अविद्यापतितानां जीवानामप्यविद्याक्षीर्णो तदेव साधन-
मित्याह । नेति । वयुनोदयेन उक्तलक्षणज्ञानोत्पत्त्या विमुक्तमङ्गः
सन् यावन्मायां विधूयामतत्त्वं न वेद तावदिह भ्रमति ॥ १५ ॥

मायाविधूयनञ्च सम्यक्तया कथं ज्ञानव्यमिति चेत् यावद्विषयानु-
रक्तं मनस्तानन्मार्गाविधूयनमात्मतत्त्वज्ञानञ्च न स्यादित्याह । नेति ।
आत्मनो लिङ्गमुपाधिभूतं मनः यावन्ममतां विधत्ते तावदात्मतत्त्वं
न वेदेत्यनुपपन्नः । कीदृशं भ्रममात्मापानाभावापनं भ्रमं तापानेवाह ।
यद्यतः शोकादीन्यनुबन्धादीनि तत्तदेवं मनः श्रयते अन्यत्र तत्त्व-
मिति यदुक्तं तत् क्षेत्रज्ञ एता इत्यादिश्लोकपञ्चकेन प्रपञ्चितम् ॥ १६ ॥

तस्मान्मन एव निग्रहीतव्यमित्याह । भ्रातृव्यं शत्रुम् उपेक्षयेद्य
जहि निगृह्याद्य तदुपेक्षयमेव तद्वध इति भावः । ननु तद्विष-
यविषयभोगप्रदानलक्षणया अपेक्षया अनुगृह्याद्येत्यर्थः । सर्वार्थेन
तद्वधस्त्वन्तमप्रेत एव तस्मान्मनो लिङ्गमदो यद्वान् गुणागुणात्मस्य
परानरस्येति श्रयते अन्यत्र तत्त्वमिति चेत् पूर्वोक्तेः दृष्टान्तं च भ्रातृ-
पुत्रस्यावध्यत्वात् । मनः कीदृशमधिकमाधनं स्ववृत्तिः संश्रित्य
संवृद्धं ननु यत्नवन्तमिमं तुर्मेखोऽहं कथं निगृह्यामीत्यत आह ।
गुरोः सकाशात् प्राप्तस्य मन्त्ररूपस्य हरेश्चरणयोरुपासना श्रव-
णादिनवाविधभक्तिरेवास्त्वं यस्य सः । यद्वा गुरुरेव हरिस्तस्य
चरणोपासनमेवास्त्वं यस्य सः । व्यलीकमप्रियं यतः स्ववृत्ति-

भीमङ्गिभवायककषणिकृतसारायंर्क्षिणी ।
 सन्दर्शनवा समीह्य आत्मानं परमात्मकं सर्वज्ञमेव मुञ्छातीति
 तं महावीरमित्यर्थः ।
 भक्त्यन्तेन्या व्याजयित्वा विषयान् स्वमनो यतिः ।
 भवस्ताविष्टोऽवधत्ते यः कृष्णं मुक्तः स उच्यते ।
 भक्त्यभावात्मनोवृत्तीराभयह्नासनामयम् ।
 भविष्यां यस्य पुञ्जाति स पुमान् बद्ध उच्यते ॥ १७ ॥
 इति सारायंर्क्षिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।
 एकादशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम ॥ ११ ॥

भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तनुभूत जीवः मायैव मम संसारकारणमिति व्युत्पद्येन
 ज्ञानोत्पत्त्या एतां मायां प्रकृतिं विधूय बाधत आत्मतत्त्वं पूर्वोक्तं
 भगवत्सर्वं न वेद तावत् इह संसारे भ्रमति ॥ १५ ॥

किञ्च यत् शोकाद्यनुबन्धं ममतां विधत्ते तदेतन्मनः खिन्नं
 मूढमशरीरभूतं तत्र तस्यैव मुक्तत्वात् जनस्य देहितः संसार-
 तापानामाध्यात्मिकमहिमावपनं क्षेत्रं तनुभूत बाधन वेद ताव-
 दिह भ्रमतीत्यन्वयः ॥ १६ ॥

तस्मादेनं मनोक्तं भ्रातृभ्यं शत्रुमध्येधितं प्रवृज्यं व्यलीकं

तुह्य आत्मानं मुञ्छातीति तत् भीमङ्गरेव हरिः तस्य चरञ्छो-
 पासवधेवाहं यस्य तथाभूतः सन् जडि यातय ॥ १७ ॥
 इति भीमङ्गावते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
 भीमङ्गुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
 एकादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषाटीका ।

हे नरेन्द्र ! जब तक मनुष्य ज्ञान को उदय करके इस माया
 को दूर करके कामादि छे: शत्रुओं को जीतकर निःसङ्ग होकर
 तत्त्व को नहीं जानता है तबतक इस संसार में भ्रमता
 रहता है ॥ १५ ॥

जब तक आत्माके उपाधिरूप संसार तापों का बढानेवाला
 मनुष्य का मन शोक मोह रोग प्रीति खोभों की वृत्ति तथा ममता
 को धारण करता है तावत् मनुष्य भ्रमता है ॥ १६ ॥

तिस हेतु से बड़े बलवाले शत्रु रूप इस मनका उपेक्षा करके
 बड़ेहुये इस मन को सावधान होकर भीहरि गुरु चरण की
 उपासना रूप भस्मकी धारण करके आत्मा के नाश करनेवाले
 इस मनको नाश करौ ॥ १७ ॥

इति भीमङ्गावते पञ्चमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥
 भाषानुवाद खड्गमहाराचार्यविरचित
 समाप्त ॥ ११ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे एकादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

रहूगण उवाच ।

नमो नमः कारणाविग्रहाय स्वरूपतुच्छीकृतविग्रहाय ।
 नमोऽवधूत ! द्विजबन्धुलिङ्गनिगूढनित्यानुभवाय तुभ्यम् ॥ १ ॥
 ज्वरामयार्तस्य यथागदं सन्निदाद्यदग्धस्य यथा हिमाम्भः ।
 कुदेहमानाहिविदष्टदृष्टेर्ब्रह्मन् ! वचस्तेऽमृतमौषधं मे ॥ २ ॥
 तस्माद्भवन्तं मम संशयार्थं प्रक्षयामि पश्चादधुना सुबोधम् ।
 अभ्यात्मयोगप्रणितं तवोक्तमाख्याहि कौतूहलचेतसो मे ॥ ३ ॥
 यदाह योगेश्वर ! वृक्षयमानं क्रियाफलं सद्यवहारमूलम् ।
 नह्यजसा तत्त्वविमर्शनाय भवानमुष्मिन् भ्रमते मनो मे ॥ ४ ॥

ब्राह्मण उवाच ।

अयं जनो नाम चलन् पृथिव्यां यः पार्थिवः पार्थिव ! कस्य हेतोः ।
 तस्यापि चाङ्घ्र्योरधिगुल्फजङ्घाजानूरुमध्योरशिरोधरांसाः ॥ ५ ॥
 अस्तेऽपिदार्ढ्यं शिबिका च यस्यां सौवीरराजेत्यपदेश आस्ते ।
 यस्मिन् भवान् रुढनिजाभिमानो राजास्मि सिन्धुष्विति दुर्मदान्धः ॥ ६ ॥
 शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टवीनान् विष्टया निगूढन्निरनुग्रहोऽसि ।
 जनस्य गोप्तास्मि विकल्पमानो न शोभसे बृद्धमभासु धृष्टः ॥ ७ ॥
 यदा क्षितावेव चराचरस्य विदाम निष्ठां प्रभवं च नित्यम् ।
 तन्नामतोऽन्यद्व्यवहारमूलं निरूप्यतां सत्क्रिययाऽनुमेयम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्वादशो पुनरापृष्टः सन्देहेन महीभृता ।

स योगी सर्वसन्देहानपानुदधितिर्यते ॥ १ ॥

कारणमीश्वरस्तस्यैव [लोकसंरक्षणार्थं] विग्रहो देहो यस्य
 स्वरूपेण परमानन्दप्रकाशेन तुच्छीकृतो विग्रहो येन हे अवधूत !
 योगेश्वर ! द्विजबन्धोर्लिङ्गेन वेपथु निगूढा नित्यानुभवो येन
 तस्मै नमः ॥ १ ॥

विशेषतः प्रष्टुं तद्व्याख्यमभिनन्दति । उपर एवामयो रोगरु-
 नार्तस्य यथा सस्त्राद्गदमौषधम् । यथा च निदाघेन दग्धस्य
 सस्तस्य हिमाम्भः शीतलमुदकं गङ्गोदकं वा तथा हे ब्रह्मन् !
 कुतिसते देहे यो मावोऽहङ्कारः स एवाहिस्तेन विशेषेण
 ब्रह्म एविविषेकवस्तुना यस्य तस्य मे तवेवं वचोऽमृततुल्य-
 मौषधम् ॥ २ ॥

मम संशयविषयमर्थं पश्चात्प्रक्षयामि अधुना नावश्यवृत्तं
 वचोऽप्यात्मयोगेन प्रणितं वृत्तेषु सुबोधे यथाभवत्येवं व्याख्या-
 कौतूहलपुत्तं चेतो यस्य तस्य मम ॥ ३ ॥

त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलम्बमित्यादिना शारवहनादिक्रिया च
 तत्फलं च अमादित्यशार्वादिभिर्दृश्यमानं सदावाधितमपि व्यवहा-
 रमात्रमूलम् । यज्ञा । यतोऽवाधितव्यवहारस्य भूषं कारणादपि
 नह्यजसा तत्त्वविमर्शनाय भवान् यदाह । अमुष्मिन्मये
 मम मनो भ्रमति ॥ ४ ॥

अवाधितमममिहमित्याह । हे पार्थिव ! यः पार्थिवो विकारः
 स एव कस्य हेतोः कस्माच्चिकारणान्पूर्वपक्षं चलन्नयं भार-
 वाहकविज्रता नाम प्रसिद्धः यस्तु न चलति स पाषाणादि-
 रसंभावानेव भेदः तस्य च जडव्याज भारः श्रमश्च किञ्च ।
 मभेदेवं यदि भमस्याभयो निरूप्येत नरचेतस्ति अक्षयव-

श्रीभरस्त्रामिकृतभाष्यदीपिका ।

व्यतिरेकेण भ्रमास्पदस्यावयविनां स्वरूपज्ञादित्याशयेनाह । तस्या-
ऽपि पृथ्वाविकारस्यापि अङ्गस्योरध्युपयुं परि गुल्फादयः उरसः
सलोप आर्यः ॥ ५ ॥

शिविकायामवयवधी नास्ति स्वयपि नास्ति तदाह ।
सौवीरराज्यपदेशो नाममात्रं यस्य स पार्थिवो विकार
आस्ते राजेति सन्धिरार्यः यस्मिन् भवाम्भिरुद्धान्माभिमानः
मिन्धुषु राजास्मीति दुर्मदेनान्धः सन् ॥ ६ ॥

शोच्यानिर्माविवृष्ट्या निगूढाभिप्रेत्यो वर्तमानो मिथ्यैव
गोमास्मीति श्लाघमानो महतां सभासु न शोभते यतो
भृष्टः ॥ ७ ॥

न चोक्तं रावणवधवारः पुनर्पुनर्विषयानां भवेदिति वाच्यम्
नेषामप्यनिरूपणादित्याशयेनाह । यदेति । निष्ठां नाशं प्रभवमु-
त्पत्तिं विद्वाम विप्रस्तत्तदा क्षितेरन्यस्य विकारस्याभावात्प्राम-
मात्रादप्यव्यवहारस्य मूलं कारणागम्यक्रियया सदित्यनुमेयं
निरूप्यताम् तथाच श्रुतिः “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सज्जम्” इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कारणो परमात्मस्वरूपे चापदिष्टे देहात्मनोरन्योऽन्यभेदं
जिज्ञासुः प्रयात्या तदुक्ताभिनन्दनेन च ते प्रसादयन्पृच्छन्ति रद्-
गणः । नमो नम इति चतुर्भिः । कारणाविग्रहाय कारणास्य परमा-
त्मनो विग्रहाय शरीरभूताय । यद्वा माहशब्दोक्तं कारणात्
विग्रहो देहो यस्य तस्मै “आचार्यदेवो भव देवमिवाचार्यमुपासीत
आचार्यं मां विजानीयात्” इति शास्त्रानुसन्धानकृतेनेश्वरभावेनैव-
मुक्तं स्वरूपानुसन्धानेन तुच्छीकृतो निरस्तो विग्रहो विरोधः
कृतापराधेष्वपि माहशेषु यस्य अवभूतः सर्वैः परिभाष्यवेपः
द्विजबन्धोर्लिङ्गेन वेवेण निगूढो नित्यानुभवः नित्यस्य परमात्मनो-
ऽनुभवः येन ततोऽवभूतशब्देन कर्मधारय एवं भूताय तुभ्यं नमः १॥

उत्तररूप आभयो रोगः तेनार्तस्य पीडितस्य यथा सखिशु-
द्धमगम्योपश्रं यथा वा निदाघेन प्रीयतापेन तप्तस्य हिमाग्निः
पीडानिवर्तकं च तथा हे प्रह्वन् ! कुरितसो यो देहस्तस्मिन्मान
आत्माभिमानः स एवाहिः सर्पस्तेन विशंबेण दष्टा दृष्टिविषेक-
लक्षणा यस्य तस्य मम ते तव वचः असृततुल्यगोपधम् ॥ २ ॥

तस्माद्भवन्तं प्रति मम संशयार्थं संशयनिवृत्त्यर्थमर्थ-
शब्दोऽत्र निवृत्तिवाची मशकार्थो भूम् इतिनत् तं पश्चाद्दृश्यामि
अधुना तु यत्तव त्वया उक्तं तदध्यात्मयोगेन प्रश्रितमतो
दुर्बोधं सुबोधं यथा तथा कौतूहलचेतसः कौतूहलशब्दस्तद्यु-
क्तपरः कौतूहल्युक्तं चेतो यस्य तस्य मे महामाख्याहि कथय ॥ ३ ॥

तत्र दुर्बोधमर्थमनुवर्तते । यदाहेति । हे योगेश्वर ! भवाम्प्रत्यक्षा-
दिभिर्दृश्यमानं यत्क्रियाफलं दृग्गमनक्रियाफलं खेदभ्रमादिकं
सद्व्यवहारमूलमवधिगम्यव्यवहारहेतुकमुपरिश्रान्तोऽसीत्यवधि-
तव्यवहारस्य मूलं नहि भवतीति यद्वयानाह तत्र मे मगः
मज्जसा सुखेन तत्त्वविमर्शनाय भ्रमते भ्राम्यते क्रिदयति ॥ ४ ॥

तत्र क्रियाफलस्य वाधितव्यवहारमूलत्वं भवतु
नहि स्थैर्यकादयोदिव्यव्यवहारस्य स्वरूपेणास्त्वमुक्तं देहविष-

यस्य तस्यावाधितत्वात् किम्वारम्भेन यद्भवता परिभासोऽसि
नातिपीवा शास्ताधिगोप्ता पतिरिति व्यवहृतं तद्वाधित-
मित्युच्यते न च मदीयोऽपि व्यवहारः शरीरविषय एवेति वाधि-
तत्वमहत्वं शब्दयोरात्मविषयत्वादमिमुखी कर्तव्यतरप्रतिसंबन्धि-
प्रत्यवस्तुनि च चेतने एव तयोर्बुद्धेः भवेतनादीष्टामि मुखाद-
चेतनविषयत्वेऽपि विशेष्यास्थौल्यादेर्वाधितत्वादिति वैदेहात्मनो-
रत्यन्तभेदमाह ब्राह्मणः । अयमिति । हे पार्थिव ! पार्थिवः पृथिव्या
विकारः स एव कस्य हेतोः कस्माद्विकारस्यापृथिव्या
चक्षत्रयं भारवाहार्जुनो नाम प्रसिद्धः यस्तु न चक्षति सपा-
पाणादिरित्येतावानेव भेदः कस्य हेतोरित्यनेन कश्चिज्जीवस्य
कर्म शेष एव एतच्छरीरस्य चराचरव्यवहारहेतुरित्यभिप्रेतं
तस्यापि पृथिवीविकारस्याप्यङ्गयोः पादयोः उपर्युपरि गुल्फा-
दयः उरसः सलोप आर्यः शिरोधरा प्रोवा भंसीस्कन्धौ ॥ ५ ॥

अन्ते च दारुमयी शिविका तस्यां च सौवीराणां राजे-
त्यपदेशः अपदिश्यत इत्यपदेशः व्यवहृतव्यः आस्ते सौवीर-
राजंति व्यपदेशो व्यवहारो यस्य स मांसपिण्ड आस्ते इति
वा यस्मिन् सौवीरराजव्यपदेशो भवान् स्वरूपतः स्वभावतश्च
ततोऽन्यन्तविलक्षणाऽपि भवाम्भिरुद्धादात्म्याभिमानः मिन्धुषुषु
राजास्मीति दुर्मदेनान्धः सन् अनन्तात्मनि राजत्वबुद्धिर्भ्रान्ति-
रित्युक्तम् ॥ ६ ॥

अत्यन्तं कष्टेन वहनादितनित्यः क्षेपेन दीनानत एव शोच्यानिमान्
विप्रेया वलाभिगूढभिरनुग्रहः निष्कपो वर्तसे अनन्तात्मनि राज-
त्वबुद्धिप्रयुक्तनिग्रहादिकर्तृत्वस्य च स्वरूपप्रयुक्तवर्तुर्बुद्धिर्भ्रान्ति-
रित्युक्तं जनस्य गोप्ता रक्षकोऽस्मीति कथ्यमानस्त्वं वृक्ष-
भासु देहात्मविषेफिषु न शोभते यतो भृष्टः देहात्मभ्रान्त्यो-
द्धतः ॥ ७ ॥

अस्थिरेषु स्थिरबुद्धिश्च भ्रान्तिरिति दर्शयितुमस्थिरत्व-
माह । यदेति । चराचरस्य देहजातस्य प्रभ-
वमुत्पत्तिं निष्ठां नाशं च क्षिप्तो भ्रम्यामेव विद्वाम क्षितिशब्दो
ब्रह्माण्डपरः “सभूमिं विश्वतो हृत्वा” इति श्रौतप्रयोगात् उत्पत्ति-
विनाशौ क्षितावेष पश्याम स्थिरत्वं पश्याम इति भावः तस्माद्
स्थिरत्वात्प्रामात अनित्ये नित्यत्वादेहात्मभ्रान्तिमूलादित्यस्त्वस्य
वाधितवात्स्वदुक्तिमात्रादन्यरसक्रियया भवाम्भितव्यवहारेणानु-
मेयव्यवहारात्म्यानि राजत्वादिव्यवहारस्य मूलं निरूप्यतां
तत्र किञ्चिदप्यस्ति उक्तविषयस्यभ्रान्तिमूलत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जन्माद्यस्य यतोऽवयवावित्यत्र कारणात्वं हरेरुक्तं तदधुना
हरेरेव नान्यस्येति सयुक्तिकमस्मिन्नध्याये निरूप्यते तत्रादौ
ब्राह्मणस्तुतिव्याजेन तदन्तर्गामिणं स्तौति । नम इति । लोका-
ग्रहलक्षणाकारणाग्रिग्रहो यस्य स तथा तस्मै ब्रह्मानान्धस्य
लोकस्य ज्ञानाज्जनदानाय देहं भूतवत इत्यर्थः स्वरूपापरोक्षज्ञा-
नदीपेन तुच्छीकृतो धिक्कृतो विग्रहः पाञ्चनतिको देहो यस्य
स तथा तस्मै किमर्थं तर्हि स्वसामर्थ्ये न प्रकाशयत इति
तत्राह । अवभूतेति । अवभूतश्चासौ द्विजपन्धुराह्मणांभासः तस्य
लक्षणेन निगूढः सम्भूतो नित्यानुभवः स्वरूपसामर्थ्ये यस्य नः
तथा तस्मै अवभूतद्विजा एव सम्भवो येषां ते तथा तेषां विज्ञे-

श्रीमद्विजयचरितोक्तपदरत्नावली ।

किं वा अवधूतः । तुभ्यं नम इति वा तुभ्यं तवाभ्यर्थोमिश्रे नमः किं विशिष्टाय कस्यानन्दस्यार्थं शरणं विप्रहो यस्य कमेवारणं विप्रहो हस्येति वा स तथा तस्मादानन्दमूर्तय इत्यर्थः क्षितिमारासुरान-
रसनखक्षयकारणमुद्दिश्य विप्रहो यस्य स तथा असुरनिरासाय स्वीकृतदेहायत्यर्थः "यदा यदाहि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत" इत्यादिः । मायया कष्टो रणो येषान्ते कारणा असुराः तैर्विप्रहो विरोधो यस्य स तथा तस्मै "मायाभिरुत्सिख्यन्त इन्द्राद्या मारु-
रुक्षतः अवदस्युरधुना" इति ध्रुतेः स्वरूपेण चिदानन्दब्रह्मणा-
कारेण कुरीकृतप्राकृतदेहाय द्विजबन्धयति भावप्रधानो निर्देशः
द्विजानां बन्धुः तस्य भावो द्विजबन्धुत्वं तदेव लिङ्गं यस्य स तथा नितरां गूढदृक्लो लोकापेक्षया प्रकृत्यापिहितो नित्या-
नुभवो यस्य स तथा द्विजबन्धुलिङ्गभावं निगूढनित्यानुभवञ्च तस्मै ॥ १ ॥

किं कलरत्नमुपलभ्य स्तोषीति तत्राह । उच्यते । निदा-
वेन औषधेन इत्यस्य तस्य कुदेहमानाहिसुनष्टहोरेति
पाठः कुदेहमाभिमानाख्यसर्पेण सम्यक् नष्टज्ञानचक्षुषो मे समृ-
न्मृतकल्पं सम्भू उषो दाहां येषां ते औषास्तान् दधाति
पुष्पातीत्यौषधम् ॥ २ ॥

किमत इति तत्राह । तस्मादिति । यस्माद्भवद्भवान्मृतं
संसारारण्येणोन्मूलनकरं तस्मात्सैश्वर्यं कोटिद्वयारुढमर्थम् ।
यद्वा संशयनिवृत्त्यर्थं मशकार्थं धूम इति वत् वक्तव्यत्वे निमित्तमाह ।
पञ्चादिति । अधुना स्वतस्त्रिधौ सुबोधं पञ्चात्स्वतस्त्रिधौ प्रत्यक्ष-
णासुबोधं ज्ञातुमशक्यं यस्मात्तस्मादितिशेषः किमुक्तार्थं प्रश्न
उत्तरार्थान्तर इति विकल्पो मा भूदित्याह । अध्यात्मेति । अध्यात्मा-
योगेन परमात्मज्ञानेन प्रथितं ब्रह्म यत्पुरा तत्रोक्तं वचनं तस्या-
भिप्रायं ममाख्याहि विश्वस्य वदित्यन्वयः ॥ ३ ॥

किं तदुक्तं तत्राह । यदाहेति । हे योगेश्वर ! इदमन्तं प्रत्य-
क्षादिप्रमत्तैर्ज्ञायमानं क्रियाफलं भरणगमनक्रियाजनितं भर्तृत्व-
गन्तृत्ववक्ष्यं फलं लौकिकम् "अपाम सोमम्" इत्यादिना निरूप्यमाणं
जीमपानादिक्रियाजातममृतत्वादिकं फलं वैदिकं च सङ्ख्यव-
हारमूलमवधिताभिज्ञादिव्यवहारकारणमज्ञसा मुख्यया वृत्त्या
तत्त्वविमर्शनाय तत्त्वनिर्णयाय न भवति स्यादित्येनैकनिष्ठं भव-
तीति ब्रह्मचनं "भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर ! भारः व्यवहारमेनं
तत्त्वावमर्शेन सहामनास्ति" इति उरुगार्हमेधवितानविद्येत्यादिकं
भवानाह । अनुप्रमत्तचक्षुषि मे मनो भ्रमते अस्य वचनस्यार्थोऽव-
मेव नाप्य इति स्थिरस्थितिं न लभते सा यथा स्यात्तथा-
स्याहीति भावः भ्रमते इत्यात्मेनेपदप्रयोगेण सकृन्निगदिननिग-
दाभिप्रायापरिज्ञानं नास्मिन्नुत्तमाधिकारित्वं तत्त्वोपदेष्टृज्ञानि-
सङ्गात् तस्मात् स्वयोग्यं सविशेषं ज्ञातव्यमन्यथानर्थः स्यादिति
भोतृजनशिक्षार्थं चेति सूचयति ॥ ४ ॥

भर्तुः स मे स्याद्यदि वीर ! भार इत्यादिनोच्यमानं भरण-
विक्रमन्तर्गमिहर्निनियतमित्येव मुमुक्षुणा स्मर्त्तव्यमेव परा-
भगवानित्युक्तेः यतः "अक्षरमम्बरान्तध्रुवः" य उन्निधातु पृथिवीमुन-
यामेको दधार भुवनाब्धि विश्वा आत्मा वा इदमेक एवाग्र
आसीन्नान्यत्किञ्चनमिषस्त इनाङ्गोऽकान्तजित" इत्यादिनोच्यमान-
मूलकारणत्वं हरेरेव नहि मूलं विश्वस्याग्रप्रदह्यं युक्तिमतं अनव-

स्थानापातात् कथं तद्विनिश्चयित्वा विपक्षे बाधकमाह । अयं जन
इति । हे पार्थिव ! यदि मूलकारणविषया न स्यात्तर्हि यः पृथिव्या-
मुपपन्नवाह्य विद्यमानत्वाद्वा पार्थिवो नाम सोऽयं जन्यत इति
जनो देहो देही वा पृथिव्यामेव चलन् चलनीति व्यवहारः
कस्य हेतोः कुतो वर्तने प्रत्यक्षसिद्धं कथमपलपितुं शक्यत इति
वक्ष्यमाह । तस्यापीति । तस्य जनस्यापि पादाद्यवन्तराधाराः
सन्तीति यस्मात्तस्मादस्यापि प्रामाण्यकत्वात्पृथिव्यामिव पादा-
दिव्यपि चलतीति कस्मात् भवेत्तथाभावस्तत्तस्मान्मूलका-
रणमेकमङ्गीकर्तव्यं तदनङ्गीकारे सर्वस्यापलापः प्रसज्यते अत्रा-
धिशब्द उपर्युपर्यर्थाच्चकः तथाष्टाङ्ग्योरङ्ग्युपरि गुल्फो तयो-
परि जङ्घ इत्येवं योजना गुल्फो च जङ्घे च जानुनी च ऊरु च
मध्यं च उरश्च शिरोधरा च अंशो च ते तथा ॥ ५ ॥

दार्ढ्यं दारुमयी यस्यां शिबिकायां सौधीरराजेत्यपदेशः शब्द-
मात्रं नतु रज्जनाश्रयेत्यर्थो यस्य स तथा पिण्डे भारे यस्मिन्
पञ्चभूतराज्येन देहलक्षणो पिण्डे भवान् वर्तते कथंभूतो भवान्
रुढो बद्धमूलो निजत्वेनाभिमानो देह यस्य स तथा अत एव
सिन्धुषु राजास्मीति दुष्टो गदाऽस्ति तेनाभ्यध्वरहितः ॥ ६ ॥

एतत्फलमाह । शोक्यानीति । नाभिमानं वाहकाविवृष्ट्या निवृ-
ह्यस्त्वं निरनुग्रहोऽसि मधुरवचनाद्यनुग्रहार्होऽसीति यस्मा-
त्तस्माद्विहामुत्र च तथाधिरधिकः स्यादित्यन्वयः यथा शिबिका-
भर्तृत्वं मद्गन्तव्यमिमूलकारणानिष्ठमेवं जनस्य गोप्तास्मीति स्वाय-
कल्पमानं मूलगोप्तृत्वं च तद्गन्तव्यमिहर्निनियतमित्यभिप्रेत्याह ।
जनस्येति । वृद्धसमाप्तु विहन्समितिषु जनस्य गोप्तास्मीति
विकल्पमानो बहुभाषमाणो दुष्टोऽयं तत्त्वं न जानातीति श्लाघ्यो
न भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वेवं तर्हि पृथिव्या मूलाभयत्वमापन्नं तथाहि यदि मूला-
भयविषया न स्यात्तर्हि पृथिव्यां चलनीति व्यवहारो न स्यात्त च
तथा तस्मात्पृथिव्या मूलाभयत्वं विष्णुविषयायाममङ्गत्वं चेत्याशङ्का
शालाचन्द्रन्यायेनोक्तमिति परिहरति । यदीति । उत्पत्तिस्थित्या
पृथिव्यां दर्शनात्तस्याः मूलकारणत्वमित्यतो वाह । यदीति ।
यदि चराचरस्य क्षितावेव निष्ठां स्थितिं तत एव प्रभवमुत्पत्ति-
च विद्वाम विद्वाः अविद्वद्भवेति शेषः तथाप्यालोचने तन्नामनः
प्रसिद्धक्षितिनाम्नाऽप्यव्यवहारमात्रं क्षितिशब्दव्यवहारयोग्यं मन्ति-
गया अवाधितार्थक्रियया "क्षि निवासगत्योः" इति धातोः निधस्त्व-
स्यामिति गच्छत्यस्यामिति निवासगत्योरप्रतिपत्ताभयभूतं यत्क्षि-
मेयं क्षितिशब्दमुक्त्यार्थमिति निरूप्यतामित्यन्वयः "यः पृथिव्यां तिष्ठ-
मेयं क्षितिशब्दमुक्त्यार्थं क्षितिशब्दमुक्त्यार्थं हरिरन्यस्याः पृथि-
पृथिव्या अन्तर" इति ध्रुतेः क्षितिशब्दमुक्त्यार्थं हरिरन्यस्याः पृथि-
व्यास्तद्विषयत्वेन तच्छब्दवाच्यत्वं तदर्थानत्यादर्शयत्" इति मूला-
दिति सञ्ज्ञितमीयमित्यर्थः प्राथितत्वात्पृथुत्वाद्वा पृथिवीति पृथि-
शब्दवाच्यत्वं मुख्यं हरेरेवेति पृथिव्यां चलनीत्युक्तं नतु पृथिव्या
मुख्याभयत्वविषया अङ्ग्युपायाभयत्वनिरासाय चेत्यतो नास्मद्
दापोऽसीति उत्पत्तिस्थितौ इन्द्रजालवयथाहच्छक्याः फलितु प्रणा-
रूपेण सदातनं इत्यतो नित्यमिति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्देशः ।

स्वरूपेण तदनुभवेन लुब्धकानां दण्डरूपं निग्रहो येन ॥ १ ॥

श्रीमज्जीवगोक्षामिकृतकमसम्भवे ।

हे ब्रह्मन् ! ते तव वचः कुदेहाभिमानाद्दिदृशस्यासुखि-
पर्यन्तस्य ममौषधं तत्र दृष्टान्तः । जरेति । कश्चित्तद्वयमिच्छात्कर्ता
पुनर्दृष्टान्तः । निदाघेति । तत्राप्यपरितोषात् अमृतमिति सुतो-
पमेवममृतमिवेत्यर्थः ॥ २-४ ॥

तत्र श्रीमद्वयव्यासं तत्त्वमेव सर्वसाधकं खान्त्येव तु
किमपि रूपयितुं न शक्यमित्याह । अयमिति सप्तमिः ॥ ५-८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

मिथ्यात्वेऽप्यस्य विश्वस्य सत्याः कृष्णस्य पङ्गुणाः ।

द्वादशे कथिता धामभक्त्याद्या अपि ते ततः ॥

कारणमीश्वरस्तस्येव लोकरक्षणाथो नित्यो विप्रहो देहो
यस्य तस्मै । स्वरूपेण खान्त्यानुभवेन तुच्छीकृतविप्रहोः शास्त्र-
कृतां विवादा येन तस्मै हे अथभूत ! ॥ १ ॥

कुरित्ते देहे अभिमान एवाहिस्तेन विशेषतो दृष्टा दृष्टि-
र्यस्य तस्य मम हे ब्रह्मन् ! ते वचः अगदमौषधं तत्र दृष्टान्तः ।
जरेति । कश्चित्तद्वयमिच्छात्कर्ता पुनर्दृष्टान्तः । निदाघेति । तत्रा-
प्यपरितोषात् अमृतममृतमिवेत्यर्थः ॥ २ ॥

मम संशयविषयमर्थं पश्चात् प्रक्षयामि अथुना तावत् त्वत्तुल्यं
वचः अध्यात्मयोगेन प्रथितं बुद्धौषधं सुबोधं यथा भवत्येवं
व्याख्याहि कौतूहल्युक्तमनसो मम कृते ॥ ३ ॥

हे योगेश्वर ! यज्ञवानाह । दृष्टः भ्रमः कर्मत इत्यादि मनुक्तौ
भारवहनादिक्रिया तत्फलञ्च भ्रमादि प्रत्यक्षादिभिर्दृश्यमानं
सत् विद्यमानं व्यवहारमात्रमूलं तत्त्वविमर्शनाय दृष्टान्तादि-
नापि तत्त्वज्ञानमुपकर्तुं न क्षममिति । अमुष्मिन् त्वद्वचने भ्रमतं
स्पष्टस्याभिप्रायस्याप्राप्त्या मनो भ्रमति ॥ ४ ॥

पूर्वं स्वमतेन भङ्ग्या दत्तमप्युत्तरमप्युच्येव पुनः पृच्छन्तं राजा-
नमवजानन्निव भो राजस्तव व्यवहारोऽयमप्रमाद्य एवेति मता-
न्तरमाभित्य पुनः प्रत्याह । अयं जनो भारवाहकः नाम प्रसिद्धः
पार्थिवः पृथिव्या विकारः कस्यापि हेतोर्भवन् भवति वस्तु न
चलति स तु पाषाणादिरित्येतावानेव भेदः । तस्यापि पार्थिवस्य
मङ्ग्री पृथिव्या उपरिस्थौ अङ्ग्योरत्रि उपर्युपरि गुरुकादयः
ऋतः सन्नोप भार्यः ॥ ५ ॥

अस्ते स्कन्धे दावीं दारुविकारः शिविका यस्यां सौवीर-
राजः इत्यपदेशो नाम मात्रं यस्य स पार्थिवो विकार आस्ते
अस्मिन् भवान् राजास्मीत्यभिमानेनैवास्ते न तु वस्तुतः । अत्र
पृथिव्यादीनां शिविकान्तानां भारवहनात् किं सर्वेषां भ्रमः उत
कस्यचित् कस्याचित् न तावत् सर्वेषां पृथिव्याः शिविका-
याश्च भ्रमादृशनात् अङ्ग्यादीनां भ्रम उपलभ्यते इति चेन्न
शिविकाया अभवात् गुरुकादिभारवाहिनामपि तेषां भ्रमानुपलब्धे-
प्रङ्ग्याद्यवगमिनः शिविका वहनात् भ्रम इति चेत् अवयवेष्वयः
पृथगवयविनः भ्रमाभ्यवस्थानिरूपणात् । नन्वस्तु मास्तु वा अव-
यवी भारवाहिनः भ्रमदुःखमनुभूयत एवेति चेदेतदपि नैकान्तिकं
नतिसुकुमार्यो अपि रत्नालङ्कारान् बह्व्याः स्ववाक्यं च
बह्व्याः भ्रमदुःखानुपलब्धेस्तस्मादभिमानविशेषेणैव दुःखं

सुखं च यथा राजास्मीति दुर्मेदेन दुरभिमानमस्ततया भ्रमः
किमपि न पश्यसीत्येतदेव तव सुखं निरभिमानानाम् न
दुःखसुखे इति भावः ॥ ६ ॥

ज्ञानाभावेऽपि राज्ञः प्रजाशासनं धर्म एवेति यदुक्तं तत्राह
शोच्यामिति । विदुषा निगूढाकिति ईदृशमेव निर्दयस्य तव प्रजा-
शासनं धर्म इति भृष्ट एव तदप्युच्युतस्य किङ्करोऽस्मीति जिह्वा-
रस्मीति कथय इति भावः ॥ ७ ॥

मन्वमिमानश्च्यस्य मुक्तस्यापि प्रारब्धसुखदुःखभोग-
भवत्वात् तवापि भारवहनक्रियाफलस्य भ्रमस्य प्रत्यक्षादिभि-
र्दृश्यमानत्वेनावहितत्वाद्यवहारस्याप्राप्त्याप्यं त्वत्तुल्यं न घटत इति
चेत् सत्यं मुक्तानां मादृशानां वाधितानुवृत्त्यैव दुःखसुखमाप्नो-
यथा स्वमात् प्रबुद्धस्य जनस्य स्वप्नदृष्टसंपत्त्य मिथ्यात्वज्ञानेऽपि
क्रियतश्चापर्यन्तं भवकम्पावकिञ्चित्करावेव अमनुजानाम्
स्वामिकः सर्वः सत्य एव भाति यथा युष्माकं व्यवहारस्तदपि
व्यवहारस्यासत्यत्वं युक्त्वा दर्शयामि श्रुतिवत्त्वाद् । वदेति । चरा-
चरस्य जगतः क्षितावेव निष्ठां नाशं प्रभवमुत्पत्तिञ्च विदाम
विद्यस्तत्तस्मात् सर्वेषां विकाराणां क्षितिभित्तिर्वाभावात् नाम-
मात्राद्व्यवहारस्य मूलं कारणमर्थक्रिया सदेत्यनुमेयं
निरूप्यतां यदि ते युक्तिः प्रतिभातीति भावः । तथा च श्रुतिः
“वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

द्वादशे रङ्गगणकृतान् संदेहान् मुनिरपानुदादिति वयस्येते
हे अवभूत ! तुभ्यं नमः कारणमूषभादिपरमहंससूतिर्विष्णुस्तस्येव
विप्रहो यस्य तस्मै स्वरूपेण भगवत्स्वरूपेण प्रत्यहं ध्येयेन तुच्छी-
कृतो विप्रहो कृतापराधेष्वपि कलहो येन तस्मै द्विजबन्धोर्लिङ्गेन
वेष्टेण निगूढो नित्यानुभवो येन तस्मै नमः ॥ १ ॥

कुरित्तः देहमानः देहात्माभिमानः स एवाहिस्तेन विदृष्टा-
विवेकवक्ष्या दृष्टिर्यस्य तस्य ॥ २ ॥

मम संशयविषयमर्थं पश्चात्प्रक्षयामि अथुनेदानीन्तु अध्यात्म-
योगेन प्रथितं बुद्धौषधं त्वद्वचः सुबोधं यथा भवति तथा कौतू-
हल्युक्तचेतसो मे प्राण्याहि कथय ॥ ३ ॥

तदेव बुद्धौषधमनुवदति । वदेति । अयं सुखी अयं दुःखी
इत्यादिव्यवहारस्य मूलं निर्वाहकं क्लिफफलं पुण्यापुण्य-
कर्मजन्यं दृश्यमानम् अग्रह्यात्मकतया प्रत्यक्षप्रमाणावगतम् वोढु-
वोढव्यादिकं सर्वं त्वयोदितं व्यक्तमित्यादिना भवान् सदेव
प्रह्यात्मकमेवाह । अमुष्मिन् त्वद्वचसि मे मनो भ्रमति अज्ञसा
तत्त्वविमर्शनाय न भवति अतः यथा सर्वस्य ब्रह्मणि अन्त-
र्भावः स्यात्तथा आख्याहीति भावः ॥ ४ ॥

एवं साङ्ख्यतार्किकादिकृतैर्विमोहितेना ब्रह्मात्मकमिद-
मित्येवं मन्वमानेन राजा पृष्टो मुनिस्ते वेदमार्गे प्रवर्तयन्
सर्वस्य पदार्थजातस्य शक्तिमति वासुदेवे ब्रह्मणि कारणे अन्त-
र्भावमाह । अयमिति सप्तमिः । हे पार्थिव ! पार्थिवः अजमवः कस्य
चिज्ज्ञेतोः परमेश्वरांशभूतजीवसम्बन्धादित्यर्थः साङ्ख्यतार्किकमो-
हितो यथावज्जानाति न वा रङ्गगणः अतः कस्यचिज्ज्ञेतोः श्रुतिः

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तमसन्निधानात्परमाणवो ये ।
 अविद्यया मनसा कल्पितास्ते तेषां समूहेन कृतो विशेषः ॥ ९ ॥
 एवं कृशं स्थूलमणुर्वृहदसञ्च सजीवमजीवमन्यत ।
 द्रव्यस्वभावाशयकालकर्मनाम्नाऽजयाऽवेहि कृतं द्वितीयम् ॥ १० ॥
 ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकमनन्तरं त्वबहिर्ब्रह्म सत्यम् ।
 प्रत्यक्षप्रशान्तं भगवच्छब्दसंज्ञं यद्वासुदेवं कवयो वदन्ति ॥ ११ ॥
 रङ्गगणैतत्तपसा न याति न चेज्यया निर्वपणाद्ब्रह्माद्वा ।
 न च्छन्दसा नैव जलाग्निसूर्यैर्विना महत्पादरजोऽभिषेकम् ॥ १२ ॥

भीमच्छकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अयं बोधार्थकः पृथिव्यां चलत्तु नाम प्रसिद्धः जनो भवति
 तस्य पार्थिवस्यापि अङ्गप्रयोः अग्नि उपरि उपरि गुरुकाश्यः
 तदात्मका इत्यर्थः उरसः सखोप मार्गः ॥ ५ ॥

क्षिविकापदार्थश्च पार्थिव एव तत्र सिन्धुराजनामका
 देहश्च पार्थिव इत्याह । अस्मि इति । सौवीरराजेज्यत्र सन्धि-
 शर्षः ॥ ६ ॥

जीवन्तु सर्वात्मभूतवासुदेवज्ञानहीनः पार्थिवदेहात्माभिमानो
 अस्याञ्च तथा विशानुपतापयति सर्वात्मभूतवासुदेवज्ञानवांस्तु
 नापतापयति नपितप्यते चेत्याशयेनाह । शोचयान्ति ॥ ७ ॥

चराचरस्य अङ्गमस्य स्थीवरस्य च पार्थिवमात्रस्य क्षिप्तो
 कारणाभूतार्थां सतां क्रियया अज्ञापाजननज्ञाजनपूर्वकगर्भाधाना-
 दिव्यापारेक्षानुमेयम् अज्ञाज्ञान्ति भूतानांत्यादिनचनेन च प्रभव-
 म्प्राप्तिं निष्ठां च प्रलयञ्च यदा त्वदाम तदा तजामतः
 क्षितिनामकात् कारणात् अन्वत् पृथक् व्यवहारमुखं क्षिति-
 मयव्यवहारकारणं निरूप्यताम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

रङ्गगणजी बोले किसी कारण से देहधारण करनेवाले, स्वरूप
 के अनुभव से सब कह को दूर करने वाले अवधूत के वेपमे
 आकाश के सिद्ध को गुप्त करने वाले निरव्यवस्थाके अनुभव
 स्वरूप आपको नमस्कार है ॥ १ ॥

हे ब्रह्मन् ! उबर रोग दुःखिन पुरुष को जैसे औषध अच्छा
 होता है घाम में जलने वाले को जैसे चरफ का जल होता है इसी
 प्रकार खोटे देहके मान से ज्ञान नष्ट होनेवाले मेरे वास्ते आपका
 वचन अमृतमय औषधके तुल्य है ॥ २ ॥

तिससे अपने संशय अर्थ को तो मैं पीछे पछुंगा इस चलन
 में आपके कहे वचनों का जैसे अर्थ मालूम पड़े सो कहिये
 मे को बड़ा कौतुक है ॥ ३ ॥

हे योगेश्वर आपने जो कहा कि इदममान क्रिया फल वर्तमान
 ! तो भी व्यवहार मात्र ही है किन्तु अनायास से तत्त्वज्ञान के
 रास्ते नहीं है सो इस बात में हमारा मन श्रमता है ॥ ४ ॥

आकाश बोले हे पार्थिव सबही पृथिवी का विकार है तोभी
 किसी हेतु से यह पृथिवी में चलता हुआ पृथिवी का विकार
 पुरुषरूप है तिस पुरुष के भी पैरोंपर गुल्फ पीड़री घाटू जाय
 कमर छाती कांधा गला शिर ये अवयव हैं ॥ ५ ॥

तिसी काँधपर काठ की पालकी है जिसपरसौ वीरदेश के राजा-
 के नाम से प्रसिद्ध तुमारा शरीरहै जिसपर मेरा ऐसा अभिमान
 करने वाले सिन्धु देश के हम राजा हैं ऐसा माननेवाले पुष्टमद
 से अग्नि तुम बैठे रहो ॥ ६ ॥

अधिक कष्ट से दुःखिन शोचने के योग्य इन मनुष्यों को
 बेमार में पकड़ने वाले तुम निर्दयी हो हम प्रजों के रक्षा करनेवाले
 हैं ऐसे गदा मारने वाले भूट हो सो इन्हींकी सभा में तुम नहीं
 शोभित होनेवाले हो ॥ ७ ॥

अब कि सब चर अचर की उत्पत्ति तथा नाश पृथिवीही में
 निरव्य है तो फिर व्यवहार को छोड़कर क्रियामत्त है ऐसा
 अनुमान करने के योग्य और क्या है सो कहो ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तर्हि क्षिप्तः सत्यता स्यात्तत्राह । एवं क्षितिशब्दस्यापि वृत्तं
 वर्तनमर्थे चिन्तय निरुक्तम् । यद्वा । क्षितिशब्दस्य वृत्तं यस्मिन्-
 दपि मिथ्यात्वेन निरुक्तमित्यर्थः । कुतः । असत्सु सूक्ष्मेषु पर-
 माणुषु स्वकारणभूतेषु निधानात्तुयात् अतः परमाणुव्यतिरेकं
 क्षितिर्मास्तीत्यर्थः । परमाणुवत्तर्हि सत्याः स्युः तत्राह । न मनसा
 कार्यानुपपत्त्या चादिभिः कल्पिताः । कल्पनार्थाजमाह । येषां
 समूहेन विशेषः कृतस्तेषां समूहः पृथ्वीबुध्यात्स्वनाम-
 त्यर्थः अवयविनो निरस्तत्वात्समूहग्रहणम् । तथापि सत्याः
 स्युः न अविद्यया प्रपञ्चस्य भगवन्मायाविजसितत्वावज्ञानेन
 कल्पिताः ॥ ८ ॥

एवमन्यमपि कृशत्वादिभ्रमं बुद्ध्या प्रतीतं द्वितीयं त्वं
 द्रव्याविनाम्नोपलक्षितयाऽजया मायया कृतमवेहि । तत्र कृशं
 त्वत्त्वं स्थूलं तत्प्रतियोगि । अनुब्रूताः पृथगुपादानात् असत्का-
 रण सत्कार्ये जीवज्जेतनम् अजीवज्जडम् ॥ १० ॥

तर्हि किं सत्यं तत्राह । ज्ञानं सत्यं व्यावहारिकसत्य-
 त्वं व्यावर्तयति परमार्थम् वृत्तिज्ञानव्यवच्छेदाद्यानि बहुविध-

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

यानि । विशुद्धं तत्त्वाधिक्यम् । एकं तत्त्वं मानाकूपम् अनन्तरं शब्दविद्यायाऽनन्तरं तत्त्वं तत्त्वं विपरीतम् । प्रज्ञा परिपूर्णं तत्त्वं परिच्छिन्नम् । प्रत्येकं तत्त्वं विषयाकारम् । प्रज्ञानं निर्विकारम् तदेवं स्वरूपज्ञानं सत्यमित्युक्तम् । कीदृशं तत् । ऐश्वर्यादिपञ्चगान्धेन भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य यच्च ज्ञानं वासुदेवं वदन्ति ॥ ११ ॥

एतन्प्राप्तिस्तु महत्सेवां निना न भवतीत्याह । हे रहू-कगण ! एतज्ज्ञानं तपसा पुरुषो न याति । इज्यया वैदिक-कर्मणा । निर्वपणादन्नादिसम्भवागेन । गृहाद्या तन्निमित्तपरोप-कारेण । छन्दसा वेदाभ्यासेन । जलाग्न्यादिभिरुपासितैः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीताध्यायार्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्षिणाधेवोत्पत्तिविनाशी चराचरस्य विदाम इत्यनेन क्षितेस्तु नित्यत्वं प्रतीते तन्निराकुर्वन्नाह । एवमिति । अमन्निधानम-सनामनित्यानां कार्याणां निधानं लयस्थानं यत्क्षितिशब्द-वृत्तं क्षितिशब्दस्य वृत्तं वृत्तिर्यस्मिन्नेतत् क्षितिशब्दवाच्यं नदप्येवं निरुक्तं दर्शितं यत्र देहाद्युत्पत्तिः सा क्षितिरेत्यनित्य-त्यर्थः भूमेरनित्यत्वज्ञापनाय तत्राप्यवयवविभागमवयवानां चानित्यत्वमाह । परमाणव इति । ये परमाणवः भूतसूक्ष्माणि येषां परमाणूनां समूहेन विशेषः कृतः भूमण्डलं कृतं ते पर-माणवः मनसाधिष्ठातृश्वरसङ्कल्पेनाविद्यया प्रकृत्या कल्पिता ईश्वराधिष्ठितप्रकृतिपरिणामरूपत्वादनित्या एवेति भावः । यद्वा ये परमाणवो नित्यास्ते मनसाविद्यया कल्पिताः शरीराकारेण संहिताः त एवाहंमेत्यविद्यया आत्मत्वेन कल्पिता इत्यर्थः वेदा-भ्यासोपबृंहणपरेऽस्मिन् प्रबन्धे परमाणुकारणवादायोगाद्वैशेषिका-दिभिस्तेषामविद्याकल्पितस्थानभ्युपगमाच्च यथोक्त एवार्थः अस-न्निधानादित्यापि पाठो दृश्यते तत्रासत्त्वमित्येषु स्वकारणभूतेषु भूतसूक्ष्मेषु निधानात् ज्ञात्वा क्षितिशब्दवृत्तमप्यनित्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

शरीरा नित्यत्वं निगमयन्त्यौत्पत्तिरिति तद्वत्तमेवेत्याह । एवमिति । एवं कार्यादिगुणयुक्तं सद्सद्भात्मकं कार्यकारणा-त्मकमुत्पत्तिपक्षेण वा जीवसजीवं जीवभेदमिदं चराच-रात्मकं द्वितीयमात्मनो भिन्नं शरीरं द्रव्यादिनाम्ना ऽजया प्रकृत्या कृतमिति शुद्धा निपुण्यावेहि तत्र द्रव्यं पृथिव्यादिपञ्चभूत-जैस्त्रिभिर्भाष्येण परिणाम आशयोऽन्तःकरणं यासना वा काष्ठः सर्वादिगुणक्षेत्रमकः द्रव्यादीनां प्रकृतिप्रपञ्चत्वात् द्रव्या-दिनाम्नेत्युक्तम् ॥ १० ॥

एवं देहस्यानात्मत्वमुक्तमथात्मस्वरूपं शोध्यति । ज्ञानमिति । ज्ञानमवावृत्त्युदासः विशुद्धं स्वतः कर्मसम्बन्धराहितं रागादिदोष-रहितं वा परमार्थं पुरुषार्थभूतमेकं सर्वत्र ज्ञानैकाकारमनन्तरं न बहिरन्तर्यैः प्रदेशभेदरहितं निरवयवत्वात् ब्रह्म गुणतो व्यापकं सत्यं नित्यं प्रत्येकं स्वस्मै भासमानं प्रज्ञान्तमशनायापियासा शोकमोहजराभ्युत्थमिषट्करहितं साङ्ख्यमतव्यावृत्त्यर्थं ब्रह्मा-त्मकं सामानाधिकरण्येनाह । भगवच्छब्दसंज्ञं वासुदेवमिति । भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य स भगवच्छब्दसंज्ञः

तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासम्बन्धितः ।

अन्वोऽर्थो नोपचारेण इत्यत्र उपचारतः ।

इत्युत्कीरयता भगवच्छब्दो यत्र वासुदेवे मुख्यवृत्तं वासु-देवं वसुदेवात्मजं वदन्ति कथं । आत्मयाथात्म्यमिदं वदन्ति ॥ ११ ॥

अत्र विशुद्धं परमार्थमित्यादिविशेषणैरचेतनशरीरव्यावृ-त्ति वासुदेवात्मकत्वकथनेन तत्सृज्यत्वपाल्यत्वनियाम्यत्वशेषत्वादि-भर्मः तत्तदाक्षितैस्ततो वैलक्षण्यं सूचितमेवभूतप्रकृतिविषय-ज्ञास्वात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानं कथं वक्ष्यतेत्यपेक्षायां नोपायान्तरैः किन्तु महत्सेवाभगवद्गुणानुभवगादिप्रणाल्यैवेत्याह द्वाभ्याम् । हे रहूगणौ नदात्मपरमात्मयाथात्म्यज्ञानं महतां भागवतानां पादरजःसेवां विना तपआदिभिः स्वमनीषापूर्वकैर्न याति न प्राप्नोति तत्र तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिरनशनदिवा इत्यावैदिकं कर्म निर्वपणं सत्पात्रनिःक्षेपकं दानं गृहं गृहस्थधर्मः छन्दो वेदा-भ्यासः एभिस्तपआदिभिस्तथोपासितैर्जलादिभिश्च न यती-त्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कलितमाह । एवमिति । यथा प्रथितत्वयोगेन पृथिवीशब्द-वाच्यत्वं हरीं निर्णीयते एवमाभ्यन्तारक्षितिशब्दवृत्तं क्षिति-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमपि निरुक्तं निर्णीतं हराविनि शेषः क्षिति-शब्दरूपं निर्वचनेन मुख्यं हरावेव दर्शितमिति वा प्रत्यक्षस्य क्षितिराश्रयत्वापत्तापे बाधकं किमित्याशङ्क्य परमाणुमात्रायाः पृथिव्या आधारत्वानुपपत्तिरेव बाधकेत्यभिप्रेत्याह । असन्निधान-मिति । ये परमाणवः पार्थिवा इति शेषः । तेषां पार्थिवानां परमाणूनां समूहेन पुञ्जेन विशेषः पृथिवीलक्षणः पदार्थश्च कृतः ते परमाणवश्चराचरस्याभ्या इत्यसन्निधानं दूरे ननु-कस्य चोद्यस्य परिहारः कथमागत इति तत्राह । अविद्ययेति । अविद्ययाऽज्ञानेन मनसा मनोरथेनाधारत्वेन कल्पिताः ननु मुखयाधारा इति शेषः किमेकैकं परमाणवश्चराचरस्याधारा उत मिश्रिता इत्युभयोरपीदमेवोत्तरमसन्निधानमिति ये पार्थिवाः पर-माणवस्तेषां निधानं नितरां स्वातन्त्र्येण धानं धारणमसदनु-पपन्नं येषां समूहेन विशेषः कृतस्तेषां चासन्निधानं सामर्थ्यं नास्ति ईश्वरनियतप्रकृतिसन्तरेणेति शेषः तत्कुत इत्यत उक्तम् । अविद्ययेति । मनसेश्वरेच्छाविशिष्टेन तदन्तःकरणेन निय-तया अविद्यया प्रकृत्या ते परमाणव आधारत्वेन कल्पिताः ननु स्वतन्त्रा इति वा येषां परमाणूनां द्रव्यगुणादिसमूहेनेति काणादाः पुञ्जेनेति बीजाः अविद्यया कल्पिता ये परमाण-वस्तेषां समूहेनेति गायत्रादिनः तेषां सर्वेषां पक्षेऽपि तेषां परमाणूनां चराचरधारणमसन्निधानं दूरीभूतमिति भाव इति वा ॥ २ ॥

ननु क्षित्यादिशब्दानां मुख्यार्थोऽश्वराचरस्थोपरव्यवस्थाने यदि स्यातां तर्हि जगत्यां जगत्पृथिवी वा "इदं सर्वम्" इत्यादि-भूतेः प्रकृत्यादिवाच्यागाधेनाप्राप्यमापन्नमिति तत्राह । एव-मिति । असत्कारणं सत्कार्यं वाच्याकाशौ वा पृथिव्यसेजांसि वा जीवं चैतन्यविशिष्टं यस्तु अजीवमन्यदस्वतन्त्रं जडमिति यावत् अन्यन्मिथो विष्णोश्च भिन्नमेवं विधं जगद्यथा हरिणाकृतं भूतं चैवमजया भगवन्भित्तया प्रकृत्वा द्वितीयकारणं धारणं च कृतमवैहृत्यन्वयः अत्रायमाद्यः राजादीनां गोपुत्रे परमा-

भीमहिजवज्जतीर्यकृतपदरत्नावली ।

भूमिभाया भूमेराभयकारणत्वे च यो व्यवहारः स उपचारो यतो राजादीनामाभयो जनिकर्ता च ब्रह्मा तस्य प्रकृतिस्तस्याः विचारयतो नाम्नाधारोऽतः सर्वाभरत्वादिर्क मुख्यतः सर्व-
शब्दवाच्यत्वं च तस्यैव ननुप्रवृत्तेश्च प्रकृत्यादीनां तत्तत्कार-
यकारणं तत्तच्छब्दवाच्यत्वं शिरभाद्यववाधारत्ववदाधारत्वं
चाप्रत्ययमिति एतदभिप्रायेण द्रव्यादिनाम्येत्युक्तं चित्प्रकृतेर्द्रव्या-
द्यभिमानित्वेनान्यस्याः तदात्मत्वेनेति शेषः

राजा गोप्ताभयो भूमिः कारणं चेति लौकिकः ।
व्यवहारो च तत्सत्यं तयोर्ब्रह्माभयो विभुः ॥
गोप्ता च तस्य प्रकृतिस्तस्या विष्णुः स्वर्यं प्रभुः ।
तत्र गोप्त्री तु पृथिवी न त्वं गोप्ता क्षितेः स्मृतः ॥
अनः सर्वाभयश्चैव गोप्ता च हरिरीश्वरः ।
सर्वशब्दामिधेयश्च शब्दवृत्तेश्च कारणम् ।
सर्वांतरः सर्ववहिरंक एव जनादनः ।
शिरसो चारता यद्द्रोवायाम्नद्वेष्ट तु ॥
आभयत्वं च गोप्त्वमप्येषामुपचारतः ।

इत्येवमत्राक्यमस्मिन्मुक्तायं जागर्ति अत इदमेव भज्ये नान्यस्त्रक-
पोलकल्पितमिति ज्ञायते ॥ १० ॥

ननु हस्तः प्रकृत्याविसर्वजगत्प्रसक्तस्य हरेः स्वरूपम्
कीदृशं येन तद्वत्पन्नितस्यापि न तस्मिन्लक्षणे इति तत्राह ।
ज्ञानमिति । “ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति भूनेगुणागुणानोरभवाभवा-
येण गुणशुद्धपदेशः हृत्तिज्ञानवद्विषयोपरक्तं नेत्याह । विशुद्ध-
मिति । विशुद्धं विषयसंसर्गोऽपि तत्कृतदोषलक्षशेषो नास्ती-
त्यर्थः “अनङ्गोऽक्षयं पुरुष” इतिभूतेः विशुद्धस्यापि केनचित्पा-
द्वद्भववद्भयः किं न स्यादिति नेत्याह । परमार्थमिति । परमा-
र्थम् उत्तमार्थमवाधितं वस्तुत्वर्थः “वस्तु हेतुर्नवृत्तिषु” इत्य-
क्षिपानात् तदवयववदस्तीति नेत्याह । एकमिति । एकम् “आत्मा
वा इदमेक एवात्र आसीत्” इति भूतेः लोके साम्याधिक्यदर्श-
नात् कथमस्य तदभाव इति नेत्याह । अनन्तरमिति । अतः
स्थित्वा प्रेरको नास्तीत्यनन्तरमन्तरभावे बहिः किं न
स्थादिति नेत्याह । न बहिरिति । बहिरपि प्रेरको नेति घटादि-
वत्परिच्छिन्नं नेत्यतो वाह । अनन्तरं न बहिरिति । यस्मादन्तर्बहिश्च
नास्तीति “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः” इति-
भूतेः “अथोरणीयामहन्तोमहीयान्” इति च किमस्य संश्लेष्य
उक्तम् । ब्रह्मेति । कस्माद्यस्यान्तर्बहिर्नास्तीत्यतो वाह । ब्रह्मेति ।
ब्रह्म पूर्णं निरुपमचरितमितिशेषः किमेक एव गुण इति नेत्याह ।
सत्यमिति । सत्यं साधु सुखादिगुणयुक्तं किमिदं चतुर्मुखाव्य-
मिति नेत्यतो वाह । सत्यमिति । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति भूतेः
मुख्यं ब्रह्मेत्यर्थः गुणानां साम्येऽपि ज्ञानानन्दयोर्लोकपक्षया
आध्यात्म्यज्ञापनायवताराणां रामकृष्णयोर्विद्येत्यतो वाह । सत्यमिति ।
उत्कृष्टज्ञानज्ञानम् ।

सच्चिद्वत् उत्तमं ज्ञानानन्दमस्तीति वै वदेत् ।

येति ज्ञानं समुद्दिष्टं पूर्णानन्दवद्विस्तृतः ।

इति वचनात् एतद्वस्तु कुत्र सति तत्राह । प्रत्यगिति ।
जीवस्य हृद्यभिमुखं चिद्वरूपमिति यावत् “रूपं रूपं प्रतिक्रपो
बभूव” इति भूतेः कृद्वत्त्वभावं नेत्याह । प्रशान्तमिति । प्रशान्तम्
निरन्तरवृत्तिमितसमुद्रकल्पं “निरुद्धं निरुद्धं शान्तम्” इतिभूतेः
किमस्माकं कार्यमित्यत्राह । भगवच्छब्दवाच्यमिति । अस्माकं
पूज्य इतिशब्देनोच्यते अत्र भगवानिति शब्दो वृद्धैः प्रयु-
ज्यते “भगवान् पूज्य” इति ह्यत्रायुधः नमस्कृत्य शब्दस्य नापस-
मात्रेऽपि प्रयोगदर्शनात् कथं निर्णय इति तत्राह । यदिति ।
कथं यद्भगवच्छब्दवाच्यं वस्तु क्रीडित्वा सर्वत्र वसनाद्वा-
सुदेवनाम गृणन्ति तज्ज्ञानादिगुणपूर्णं ब्रह्म प्रकृत्यादिवैरेकं
जानीहीति वाक्यशेषः उक्तानामनुक्तानां सर्वेषां गुणानां कव-
लीकरणेनेति वा भगवच्छब्दवाच्यं तत्प्रतिपादनार्थं वासुदेव-
पदं चेति वज्रज्ञानानन्दादयो गृह्यन्ते अस्मिन्ति शत्रुनिरास-
पटीयोदीयशौर्योद्धार्यादयो देवेति क्रीडाजिगीषाकाभ्यादयः
एते यत्र प्रत्येकं पूर्णतयाभ्योऽभ्यासिबद्धतया च विहृत्य वसन्ति
तद्वासुदेवसंज्ञं वदन्तीति समुदायार्थं इति वा अज्ञानामपि बुद्धय-
वतारार्थं वसुदेवपुत्रत्वाद्वासुदेवामृत्युकमिति वा ॥ ११ ॥

एतादृशवस्तुज्ञानप्रापकः कोऽन्तरङ्गोपाय इत्याशङ्क्य वेगान्य-
रमायनमेवया प्रवृत्तवला भक्तिरेव सा च सुवृत्तातिविशेषा
महत्सेवामन्तरेण न स्यात्तपमाद्यस्तदुपदिष्टा एव तस्या-
निदानभूतास्तदर्थं तत्सेवैवावश्यं भाषिणीत्यभिप्रेत्याह । रङ्गगोति ।
यातिरत्र ज्ञानं गतिं च वक्ति विषया शास्त्रविषयया केव-
लया निर्वसनं संश्रामः कृत्वासा ब्रह्मयत्नेन ज्ञानाग्निसूर्यः
सर्वविभक्तिशेषः “नायमात्मा प्रवचनेन लब्ध्या न मेधया न बहुना
भूतन इत्यादिभूतेः ॥ १२ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अविद्ययेति । यस्य समूहकपक्ष्य विशेषस्याभ्ययानुपपत्त्या
तद्वत्तत्त्वः परमाद्यवः कल्प्यन्ते । तस्याप्यवयवविभक्तिरूपयाशक्यत्वा-
सेऽप्यज्ञानेनैव कल्पिता इत्यर्थः ॥ ८-१० ॥

एवं तर्कमयस्त्रयकारणसमूहवाद्मायावर्षावलयडनाव
तर्कः प्रयोजिनः अथ शब्दमयस्त्रयमनस्थापनाय सर्वत्र पर-
मात्मैकत्वावयवित्वं बह्वन्तत्र तारगद्वयेन मनद्वयमाह । भाव-
मिति । यदेव कथयः पूर्वोक्तनिर्दिष्टोपज्ञानवादिभ्योऽपि शब्दप्रमाणा
निपुणा भगवच्छब्दसंज्ञमाहुः धृत्या युक्त्या च सशक्तित्वेनैव
सिद्धत्वात् एतदेव सर्वाभयत्वेन दर्शयति । वासुदेवमिति ॥ ११ ॥

एतद्भगवत्संज्ञं तत्त्वं कृत्वासा ब्रह्मचर्येण गृहाद्वाहस्येन तपसा
धानप्रस्थेन निधेपणात् संन्यासात् । इत्येवा तत्र तत्र तत्तदेवतो-
पाननया तस्यामपि विशेषः ज्ञानाग्निसूर्येति । महत्पादरङ्गोऽभि-
पेक्षं विनोति । तस्यैव सर्वशुद्धिहेतुत्वेन योग्यताहेतुत्वात् ॥ १२ ॥

भीमहिजवज्जतीर्यकृतसारार्थदर्शनी ।

तर्हि विनेः सत्यता व्याप्यता । एवं विनिर्दिष्टवत्तन्नि-
वर्तनं सत्ता नाममात्र एव ।
गुणु खकारयोषु निधाना

दयः कुतस्तमां तेन भगवद्वाणीकार इति सत्यं महाचिन्त्यशक्तो भगवति काव्यसम्भाषना न भावनीया यदुक्तं स्वयं भगवतैव
“एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्मेनीषा च मनीषिण्याम् । यत् सत्यममृतं तेन ह
मल्यं नाप्नोति मामृतम्” इति । अस्यार्थः यत् यतः अमृतं मिथ्या
भूतेनापि मर्त्येन मर्त्यशरीरेण मामृतं सत्यं परमसत्यमात्रं
प्राप्नोति । यद्वा मा माममृतं परमानन्दस्वरूपं सत्यममृ-
तेनापि मर्त्येन मरणाधर्मवता देहेन्द्रियप्राणादिना पत्रपुष्प-
गन्धधूपदीपविबिधनैवेद्यच्छत्रचामराद्युपचारिण च यदाप्नोति
एवैव बुद्धिमतां बुद्धिरैव मनीषिण्यां परमपरामर्श-
वतां मनीषा विचार इति प्रतिप्रकारश्च स्वयं भगवतै-
वांक्तो यथा । “मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मो निर्वादितात्मा
विचिकीर्षितो मे । तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च
कल्पते वै”, अस्यार्थः यदा मर्त्यस्त्यक्तसमस्तकर्मो गुरुपदेश-
काले त्यक्तसमस्तवशांश्रमधर्मकामनः मयि श्रीगुरुप निव-
दिता आत्मानो अहन्तास्पदममतास्पदे येन सः । “योजं ममास्ति
यत् किञ्चिद्दिशं लोके परत्र च । तत् सर्वं भवतो माय ! चरणेषु
समर्पितम्” इति व्यवसायवान् भवति तदा स जनो मिथ्या-
भूतोऽपि मे मया विचिकीर्षितः स्यात् विशदः कर्तुमिष्टः
स्यात् निगुणो मद्याभ्य इति मनुके निरुपगुण्य एव स्या-
दित्यर्थः स हि मायाकार्यत्वात् नश्वरः सत्यः नाप्यज्ञानकार्य-
त्वान्मिथ्याभूतः किन्तु स्वरूपभूतो मत्कार्यत्वाभिगुण्य एव
स्यात् । किञ्च मायाविशिष्टः कुतः स्यादित्यप्रयुयं विचिकी-
र्षित इति सन्प्रत्ययप्रयोगाभिगुण्यः कर्तुमारभमाण एव स
शनैः शनैर्भक्त्यभ्यासवान् निष्ठारुच्यासक्तिरतर्तभूमिकाकट
एव सम्यक्निगुण्यः स्यात्ततो मिथ्याभूतवस्तुभिः सह तस्य
व्यवहारो न स्यात् तत्पूर्वन्तु यथा बाणं व्यवहारस्तैश्च सह
क्षयते । अयमर्थः अचिन्त्यशक्त्या भक्त्युपदेशकाले एव तस्य
गुणातीतानि देहेन्द्रियमनांसि मया भक्तिमाहात्म्यदर्शनाय-
मखक्षितमेव सृज्यन्ते मिथ्या भूतानि तान्यत्यखक्षितमेव खयं
यान्ति । यथा “नैवविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य पुंसां तद्वद्वि-
रजसा जितपङ्क्त्यानाम् । चित्रं विदूरविगतः सकृदाद्रीत यथा-
मध्यमधुना स जहानि तत्त्वम्” इति । अस्यार्थः पूर्वविधः
मित्रव्रतकर्तृकसतसमुद्रनिर्माणप्रपञ्च इव पुरुषकारो न चित्रं
चित्रं कल्पेत्तदेव यद्विदूरविगतोऽप्यजोऽपि यस्मोरुक्रमस्य नामधेयं
सकृदप्याद्रीत अधुना तत्क्षय एव तत्त्वं तनुं विजहातीति
तदानीं तनोर्द्वयमानत्वेऽपि प्रारब्धकर्मसंश्लिततनुत्यागः
अखक्षित एवेत्यर्थः । ततश्च तदा अमृतत्वं मरणाधर्माभावं प्रति-
पद्यमानः तदानीमेव प्राप्नुयन् मया सह आत्मभूयाय आत्म-
पाषाण्य आत्मनः यस्य स्थित्यै कल्पते यत्राहं तिष्ठामि तत्रैव
ऽपि मत्स्येयार्थं तिष्ठतीत्यर्थः । एवञ्च जगत्स्मिन् यानि यानि
वस्तूनि मिथ्याभूतान्युपलभ्यन्ते तेषामेव भक्तिसम्पर्कान्मिथ्या-
भूतत्वं प्रविज्ञाप्य भगवता स्वभक्तेच्छानुकूलं परमसत्यत्व-
मेव तत्क्षय एव सृज्यते किमशक्यमचिन्त्यशक्तेर्भगवत इत्यत
एव मत्संस्थापान्तु निगुण्येति मन्त्रिकेतन्तु निगुण्यमित्यादिकानि
भगवद्वाक्यानि सङ्गच्छन्ते । “अचिन्त्याः खलु ये शोभा न तांस्त
कैव योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यत् तदचिन्त्यस्व लक्षणम्” इत्यु-
च्यमपर्ववचनं भाष्यकारेणापि भूतं तत्र भाषा इति बहुवचनेन
नास्तेभक्तो मध्यमस्तेषामेकवादिति स्वर्गमवदातम् ॥ ११ ॥

यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तूयते ग्राम्यकथाविधातः ।

निवेद्यमाणोऽनुदिनं मुमुक्षोर्मतिं सती यच्छति वासुदेवे ॥ १३ ॥

अहं पुरा भरतां नाम राजा विमुक्तदृष्टश्रुतसङ्गबन्धः ।

आराधनं भगवत ईदृमानो मृगोऽभवं मृगसङ्गाद्धतार्थः ॥ १४ ॥

सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर ! कृष्णार्चनप्रभवा नो जहाति ।

अथो अहं जनमङ्गादसङ्गो विशङ्कमानोऽविवृतश्वरामि ॥ १५ ॥

भीमद्विभूनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एतत् प्राप्तिसिद्धमहत्कृपाविभूतया भक्त्या विना न भवतीत्याह द्वाध्यायः । हे रङ्गगण ! एतदुक्तलक्षणा त्रिविधं ज्ञानं तप-
आदिभिर्नैव प्राप्नोति तत्र तपश्चैकैकाग्र्यमिज्या धैरिकं कर्म
निवेद्यमाणमभादिसम्बन्धभागः गृहं तन्निमित्तपरोपकारादि कृत्वा
वेदाध्यासः । जलाग्निसूर्यास्तत्करणकतपश्चरणानि ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं पार्थिवानां देहादीनां पृथिव्यात्मकत्वं दर्शितम् अथ
पृथिव्या भूतसूक्ष्मात्मकतां दर्शयति । पथमिति क्षितिशब्दस्य भूतं
वृत्तिर्यत्र तदपि भूतम् अमस्तु भूतसूक्ष्मेण स्वकारणेषु निधानात्
लयात् निरुक्तं । भूतसूक्ष्मात्मकत्वेन निरूपितं येषां समूहेन
विशेषः भूमिपदार्थः कृतस्तानि भूतसूक्ष्माणि ये च परमा-
णावः अणुपरिमाणकाः प्राण्यः एकादशेन्द्रियाणि च अवि-
द्याया प्रकृष्टाभ्यां शक्त्या मनसा सङ्कल्पमात्रेणैव वासु-
देवेन ब्रह्मणा परमकारण्येन कल्पिता रचिताः तद्व्यापका
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

• किञ्चिन्ना एवमन्यत् यत्कृशत्वादिधर्मकं द्रव्यादिनाम्ना
उपलक्षितमजया प्रकृष्टा सह द्वितीयं कृतं कार्यज्ञानं च
तत्सर्वं यद्वासुदेवाय ब्रह्म कवयो वदन्ति तदेव हीत्यन्वयः
"सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ऐतद्व्यामिदं सर्वं सर्वं खल्विदं
ब्रह्म" इत्यादिभूतिः ।

न तदस्ति विना यस्यान्मया भूतं चराचरम् ।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

इन्द्रियाणि मनोबुद्धिः सर्वं तेजो यत्नं भूतिः ।

वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रक्षेत्रज्ञेयं च ॥

इत्यादिस्मृतिः ॥ १० ॥

तदेव ब्रह्म विशिष्टं । ज्ञानमिति । ज्ञानं "सत्यं ज्ञानम-
नन्तं ब्रह्म" इति भूतेः विशुद्धं हेतुगुणगूढं परमार्थं मुक्तोपसृप्यम्
एकं समानातिशयशून्यम् अनन्तरं त्वयिहिः सर्वस्मिन्निहितं
मज्जागते च ब्रह्म बृहत्स्वरूपगुणशक्तिप्रत्यक्ष जीवः प्रशान्तो
यस्मात्तत् भगवच्छब्दः संज्ञा यस्य तत् ॥ ११ ॥

अथ मम संशयार्थं पञ्चाप्रश्यामीत्युक्तवना राजानापु-
ष्टोऽपि मुनिः स्वयं कृपया तदमीष्टार्थेषु तं विसंशयं कृत्वा हरि-

ज्ञानभक्तिभ्यां मुक्तो भवेति राजानं प्रत्याह । रङ्गगणैत्या-
रभ्य "असंज्ञितात्मा हरिसेवया शानं ज्ञानाभिमादाय तरा-
निपारम्" इत्यन्तेन महतां भागवतानां पादरजोऽभिषेकं विना
तत्परण्येषां विना एतत्सर्वात्मभूतं ब्रह्म पुरुषस्तपश्चादिभिर्न
यानि तपसा कृच्छ्रादिना इज्या वैदिककर्मणा निवेद्यमाणं
अज्ञादिभन्धिभागात् गृहात्पुत्राद्युत्पादनेन कृत्वा वेदाध्या-
सेन जलादिभिरुपासितैः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

इसी प्रकार से पृथिवी शब्द के अर्थ की भी स्थिति है क्या
कि पृथिवी अपने परमाणुओं में खीन हो जाती है जो परमाणु
होंगे सो भी नैयायिकों ने युक्तिसे नित्यरूप अज्ञान से कल्पना
किये हैं उन परमाणुओं के समूह से ही पृथिवी खनी है ॥ ६ ॥

इसी प्रकारसे पतला मोटा खाटा बड़ा कारण कार्य जड़
क्षेतन और जो कुछ पृथिव्यादि द्रव्य स्वभाव संस्कार का
अवष्टा इत्यादि नाम से जो पदार्थ प्रसिद्ध हैं वह सब व्यवहार
के लिये भेद कल्पित करके बनाया गया है ॥ १० ॥

विशुद्ध अवाधित एक बाहिर भीतर रहित सत्य एक
स्वोपकाशमान प्रशान्त भगवत् शब्दवाच्य ज्ञान स्वरूप ब्रह्म
ज्ञान ही कविजन वासुदेव कहते हैं सोई सत्य है ॥ ११ ॥

हे रङ्गगण ! इस आत्मतत्त्व को मनुष्य न तपस्या करने से
न यज्ञाः कर्मों से न अज्ञादि दान से न संन्यास से न वेदाध्य-
यन से न जब अग्नि सूर्यादिकों की उपासना से प्राप्त हो सक्ता
है किन्तु महापुरुषों के चरण रजके स्नान होनेही से प्राप्त होना
है ॥ १२ ॥

भीमरत्नामिहृतभाषार्थदीपिका ।

महत्सेवायाः जगत्प्राप्त्युपायतामाह । यत्र येषु महत्सु । प्रादय-
कथानां विद्यतोऽस्मात् ॥ १३ ॥

पियसङ्गस्तु भोगभ्रंशक इति घट्टकस्त्वं निगूढभरमीति
प्रभ्रम्योत्तरमाह । गृह्णामि द्वाध्यायम् । विमुक्तो दृष्टभूताभ्यां
सङ्गनिमित्तो बन्धो येन हतोऽर्थः प्रयोजनं यस्य ॥ १४ ॥

श्रीकृष्णार्चनं ब्रह्मस्युत्पत्तीत्याह । सेति । जनसङ्गाद्विशु-
द्धात् । अविद्वतोऽप्रकटः ॥ १५ ॥

तस्मान्नरोऽसङ्गसुसङ्गजातज्ञानासिनेहैव विवृक्कणमोहः ।

हरिं तदीहाकथनस्मृतिभ्यां लब्धस्मृतिर्यात्यतिपारमध्वनः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां ब्राह्मणरहूगणनम्वादे

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मसङ्गैर्महद्भिः सुमङ्गस्तेन जातं ज्ञानमेवासिः सङ्गस्तेन छिन्नमोहः सन् अध्वनः संसारमार्गस्यातिशयिनं भ्रेष्टं पारं हरिं याति । यद्वा । पारमतिं अतिक्रम्य हरिं याति । “अति-
रतिक्रमयो च” इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्वितीया तस्य हरेरीहानां कथनस्मृतिभ्यां लब्धा स्मृतिर्येन सः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवार्त्तिकम् ।

कथं महत्संवेद्या तद्यातीत्यत्राह । यत्र येषु महत्सु कथानामभिघातो यस्मात्स उत्तमश्लोकस्य भगवतो वादः प्रसूयते प्रसूयतां गुणानुवादः प्रकृते किमायातं तदनुदिनं निषेव्यमायां गुणानुवादः वासुदेवं सतीं मतिं यच्छति स्वात्मपरमात्मयाधारम्यविषयं ज्ञानं त्वर्थः ॥ १३ ॥

एवं गृहमेधिसौख्यवैराग्यस्य ज्ञानहेतुत्वमभिधातुं सङ्गस्य ज्ञानसंशकारत्वं स्वहृष्टान्तेन बद्धं कस्त्वं निभृष्टं विप्रभ्रष्टोत्तरमाह । अहमिति द्वादश्याम् । पुरा पूर्वजन्मनि अहं भरतो नाम प्रसिद्धः राजाऽभूत् तत्र शत्रोः युद्धेऽपैहिकसुखेषु भुजेष्वामुष्मिकेषु स्वर्गादिषु येषो येन तथाभूतः सन् भगवत आराधनं कृतवान् तस्मात्तत्पुण्यं विहतः आराधनलक्षणांशो यस्य तस्मात्तत्पुण्यं जगज्जन्मप्राप्तोऽभूवम् ॥ १४ ॥

हे वीर ! कृष्णार्चनप्रभावाद्भगवत्प्राप्तं ज्ञानं त्विदं ज्ञानं त्विदं स्मृतिः मृगदेहेऽपि मां न जहाति तस्मात्तत्पुण्यं ज्ञानं प्रभाविष्यको विस्मय अहो इति अयुः । तस्मात्तत्पुण्यं ज्ञानं मानः भव एवासङ्गः विवृतः भगवतः गुहायप्रविष्ट-
रामि ॥ १५ ॥

तस्मात्सङ्गस्य बन्धकत्वात्तदः ज्ञानं सङ्गेन जातो यः ज्ञानरूपोऽसिः सङ्गस्तेन विवृतः सङ्गो-
देहनदनुबन्धिषु येन तथाभूतः संसारादव्यध्वनः पारमत्यन्तमधि हरिं भगवतः कथनभुताभ्यां भग-

वर्षेष्टकथनभयव्याप्त्यां कथनादिप्रमाद्येत्यर्थः लब्धा स्मृतिर्भग-
वद्विषया यस्य स याति प्राप्नोति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवार्त्तिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यत्र येषां महतां सकाशे प्रसूयते प्रसज्जने प्रकर्षेण स्तूपने वा प्राप्यकथाविधानः विषयवार्ताप्रसङ्गनाशनः सेवा-
फलमाह । निषेव्यमाया इति । भक्तिशायोर्ल्लाहा सतीं मतिरुच्यते यच्छतिश्च भक्तिनिशितज्ञानं तथा संसारोपरमं करोतीत्युम-
गार्थः ॥ १३ ॥

इदानीं भरतः श्लोकार्थासिजननाय कुत्रत्य इति चोद्यपरि-
हाराय च स्वरूपं स्वचरितं च वक्ति । इहेषु राजादिविभवेषु
भुजेषु स्वर्गादिविषयेषु सङ्गबन्धः स्नेहबन्धः इहभुजसङ्गबन्धः
सविमुक्तो येन स तथा इत्यर्थः नहपुरुषार्थबन्धप्रयोजनः ॥ १४ ॥

या पूर्वजन्मनि कृष्णार्चनजाता सा मां नो जहाति न
तज्जनि अपुनापि वर्तते इत्यर्थः अवधूतो ज्ञानविद्धः दुःसङ्गा-
संसारो भवतीति शङ्कया भियावधूतः कम्पितः हृदयसाररहितः
इत्यर्थः इति वा ॥ १५ ॥

उपसंहरति । तस्मादिति । यस्माद्भगवतः पूजैतादृशकला तस्मा-
त्तदः पुरुषः संसारमतीत्याध्वनः संसारमार्गस्य अतिपारं तीरा-
न्तरीभूतं हरिं यतीत्यन्वयः केन साधनेन असङ्गानां दुष्टसङ्ग-
रहितानां सतां सुष्ठु सङ्गेन सेवालक्षणेन ज्ञानेन ज्ञानाख्यासि-
पत्रिकया विवृक्कादिछन्नः सङ्गः स्वर्गादिफलभेहो यस्य स तथा
तस्य हरेरीहानां चरितानां कथनेन अवश्येन च लब्धा स्मृति-
र्यस्य स तथा संसाराध्वनः पारं विष्णोर्लोकमतिर्याति अतिक्रम्य
यतीत्यर्थोऽनुपपन्नः हरिमित्यस्यान्वयानुपपत्तेरतोऽसङ्गतोऽव-
मर्शयति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भः ।

• तत्र विशेषमपि वक्ष्येत्तत्त्वप्रसिद्धिपानमाह । यमेति । मुमु-
क्षोः प्रयतिरित्यसर्वपरिवागेच्छोः ॥ १३-१६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

• भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसन्दर्भस्य

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

भीमद्विधनायकवर्तितसाराथ्यदर्शिनी ।

ते च महान्नः कृष्णमका एवेत्याभिव्यज्यति । यत्र महत्पाद-
रजोऽभिव्येके सति यत्र महत्सु वा गुणानां भक्त्यास्त्वयाहीना-
मनुवादः पुनः पुनः कथनं मुमुक्षोर्मोक्षकामस्यापि सती मोक्षेच्छा-
राहित्येन शुद्धां मतिं वासुदेवे वसुदेवनन्दने ॥ १३ ॥

मह्यं स्त्रापरार्थिने महापामरायाप्येवं ज्ञानमुपदिशन् परम-
कृपणः को भवानित्यपेक्षायां आह । अहमिति । इहे भूते च व्यवहारे
सङ्गबन्धः आसक्तिवश्यां भूयो विमुक्तो येन स नवपि देवा-
दसावधानोऽभवमित्याह । शुण इति ॥ १४ ॥

भीकृष्णार्थने भूतव्यवहारीत्याह । सेति । जनसङ्घाद्विशङ्कः । रः
अविद्वतोऽप्रकटः ॥ १५ ॥

असङ्गो व्यवहारानासक्तिः सुसङ्गः साधुष्वासक्तिस्तुभ्यां
जाते ज्ञानमेवासिः तेन द्विजमोहः अप्वनः संसारमार्गस्य आते-
पारं हरिम् ॥ १६ ॥

इति साराथ्यदर्शिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे द्वादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

भीमकृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

• यत्र येषु महत्सु प्राग्वाचां वा कथा सिद्धोदरनिमित्ता
वार्ता तस्या विधातो यस्मात् स उत्तमश्लोकगुणानुवादः प्रस्तु-
यति ते महान्त इत्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

यस्मात्प्राणिषु मोहः संसारहेतुस्तस्मात् असङ्गैर्महर्षियः सुसङ्ग-
स्तेन जाते ज्ञानमेवासिस्तेन इह गृहादी विघोषतो इक्यादिछां
मोहो येन सः तदीहाकथनभूताभ्यां हरिचेष्टितकीर्तनभव्याभ्यां
अप्वनस्मृतिः प्राप्तभुवास्मृतिः अप्वनः संसारमार्गस्य अतिपारम-
तिशयितं भेदं पारं हरिं यति ॥ १६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमकृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्वादशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

जिन महारामाओं में संसारी बर्त्ताओं का बन्द करनेवाला उत्तम
श्लोक भगवान् का गुणानुवाद होता है उस गुणानुवाद के
प्रतिदिन सेवन करने से वह गुणानुवाद मुमुक्षुपुरुष की भग-
वान् वासुदेव में सुन्दर मती को कर देता है ॥ १३ ॥

हम पूर्वजन्म में भरत नाम के राजा थे ऐसे सुने इस लोक
परलोक के सङ्गों के बन्धों से छूटकर रहते थे फिर भगवान् का
आराधन करने समय में मृग के साथ स्नेह करने से अपने
स्वार्थ से नष्ट होकर मृग होगये ॥ १४ ॥

हे वीर ! भीकृष्ण भगवान् की पूजा के प्रभाव से मृग हान-
पर भी वह स्मरण मेरे को बना ही रहा था इसी हेतु से सङ्गसे
हर कर में अब भी छिपकर विचरता हूँ ॥ १५ ॥

तिस हेतु से जो मनुष्य मन से विरक्त महापुरुषों के सङ्ग-
से उत्पन्न भयं ज्ञान वीराग्य रूप खड्ग से मोह को छेदन करके
भगवान् की कथा और स्मरण में आश्रयान को पाव होता है
सो हींसार से पार होकर भीहरि के शरण को प्राप्त हो-
दे ॥ १६ ॥

इति भीमज्ञागवते पञ्चमस्कन्धे द्वादश अध्यायका

भाषानुवाद छद्मगुणानुवादार्थकृत

समाप्त ॥ १२ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १२ ॥

॥ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥०॥

ब्राह्मण उवाच ।

दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेदिता रजस्तमःसस्वविभक्तकर्मदृक् ।
 स एव सार्थोऽर्थपरः परिभ्रमन्भवाटवीं याति न शर्म विन्दति ॥ १ ॥
 यस्यामिमे षण्णरदेव दस्यवः सार्थं विलुम्पन्ति कुनापकं बलात् ।
 गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थिकं प्रमत्तमाविश्य यथोरणां वृकाः ॥ २ ॥
 प्रभूतवीरुणगुल्मगह्वरे कठोरवंशैर्मशकैरुपद्रुतः ।
 कचिन्नु गन्धर्वपुरं प्रपद्यति कचिन्कचिच्चाशुरपोल्मुकग्रहम् ॥ ३ ॥
 निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिस्ततस्ततो धावति भो ! अटव्याम् ।
 कचिच्च वात्योत्थितपांसुधूमा दिशो न जानाति रजस्वलाक्षः ॥ ४ ॥
 अद्रुदयभिल्लीस्वनकर्णशूल उलूकनग्निभर्व्यधितान्तरात्मा ॥
 अपुण्यवृक्षान् श्रयते बुधार्दितो मरीचितोयान्यभिधावति कचित् ॥ ५ ॥
 कुचिद्धितोयाः सरितोऽभियाति रस्तरं चालयते निरन्धः ।
 आसाय दावं कचिदग्नितप्ते निवसते क च यत्तैर्हतासुः ॥ ६ ॥
 कचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः पम्पे शोचन्विमुह्यन्नुपयाति कश्मलम् ।
 कचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्टः पम्पे ते निर्वृतवन्मुहूर्तम् ॥ ७ ॥
 चलन्कुचिक्कण्टकशर्कराङ्घ्रिने हरुचुर्विमना इवास्ते ।
 पदे पदेऽभ्यन्तरवह्निनाऽदिते कृदुन्मिक्कः कुह्यति वै जनाय ॥ ८ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावायदीपिका ।

त्रयोदशोऽधिरक्तय वृथा तस्वनिःपण्यम् ।
 इति धैर्यवदाह्याय भवाटव्युपघमयते ॥ १ ॥
 अध्वनः पारमिन्नुक्तं तमोवाध्वानं प्रसिद्धसंगमपथे ।
 ग्याय प्रपद्यति । दुरत्यये दुरत्ययेऽध्वनि प्रपद्यमानः ।
 भस्वविभक्तानि भस्मणि कार्यतया पश्यतीति तत् । स एव
 प्रभिक्तः सार्थो जीवममृतोऽर्थपरः सुखार्थः । सार्थोऽर्थपरः
 वार्थिक सार्थोऽर्थपरः सत्त्वममृतवीं याति तत्त्वतः ॥ १ ॥
 मस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उक्तदाह्यायः । तथापि
 सुखप्रतिपत्तये किञ्चित्किञ्चित्वाक्ययते । भवाटः भिमो
 इन्द्रियनाभानः यद् दस्यवश्चाराः । कुचिद्धितः मयकः सारः ।
 यद्विषयं न सार्थं विलुम्पन्ति यदेषः । धनमुपयोगेन
 नृणां नीत्यर्थः । गोमायवः । गोमायवः । गोमायवः । गोमायवः ।
 भर्तुः पितृव्येवं प्रविश्य प्रमत्तः । सार्थोऽर्थपरः । सार्थोऽर्थपरः ।
 उन्मिक्कः पाकपन्ति उरणां मेलाः ।

वीर्या लतास्तृणानि च गन्माश्च लतादिजालानि प्रभूतैरे-
 तैर्गह्वरे बुधप्रवेशे क्षेपे कठोरैस्तन्निर्देशैर्मल्लिकाविशेषैर्मशकैश्च
 यथा कचिद्रुपद्रुतो भवत्येवं कामकर्मोदिभिर्गह्वरे गृहाभ्रमे
 वर्तमानो दृजेनैरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः । गन्धर्वपुरं द्रष्टमानमेव
 देहादिकं प्रकर्षणं सत्यमेवेदमिति पश्यति । कचिन्कचिक्कण्ट
 काप्याशुरयोऽतिवेगो य उल्मुकाकारो ग्रहः पिशाचस्तत्सुदं
 तुवर्गमुपादेयत्वेन प्रपद्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥
 निवासोद्विषात्मा स्वभावो यस्यः सा बुद्धिर्यस्य स तन-
 स्तनो धावतीत्युभयत्र तावानेवार्थः । वात्या स्वक्रान्तस्तस्या-
 मुन्मिक्तः पांसुत्वेन धूमा दिशो रजस्वले रजोऽयाने अक्षिणी
 यस्य स यथा न जानाति तथा वात्येव भ्रमयन्ती या स्त्री
 तस्यामुद्रनेः रागादिभिरप्रकाशमानाः दिग्देवताः कर्मसंक्षिप्तानां
 जानातीत्यर्थः ॥ ४ ॥
 अद्रुदयानां हितां भृङ्गारियासंज्ञानां कीटविशेषाणां स्मृतैः
 कः । गोः शूलं यथा यस्य उलूकाः शूकास्तेषां वाग्विभक्त्यर्थ-
 ताः । तरात्मा मनो यस्य अत्र च परोक्षप्रियवकारो शिखी ।

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तुल्याः प्रत्यक्षमप्रियवक्तारो धूकतुल्याः येषां ज्ञायापि पापदे-
तुस्ते अपुण्यवृक्षास्तुल्यानां धार्मिकान्तेष्वते । मरीचितोयानिति ।
निष्कलत्वेन विज्ञातानपि विषयाद् ॥ ५ ॥

चित्तोयास्तु सरित्सु पतितस्य मात्रमङ्गात्मस्यो दुःखं भवति
नचोदकलामिस्तद्विह च परत्र च दुःखदाप्ताखण्डानभिधाति
माखयते दायाद्विषयोऽत्रादि वाञ्छति । उभयत्रापि स एवार्थः ।
दावं दायाप्रितुल्यं दुःखदं गृहं प्राप्य शोकाग्निना तमो निर्वि-
द्यते विधीदिति । तत्र च यत्पराक्षसतुल्यः राजभिहंतमसुख-प्रष्ट-
धनं यस्य स निर्विद्यते ॥ ६ ॥

अन्येभ्य गृहेभ्यं खं वित्तं यस्य निर्विगमां विषयमां चेतो
यस्य कश्मलं मूर्छाम् गन्धर्वपुर्णिव मनोरथोपगतपितृपुत्रादि-
समाजं प्रविष्टः सन् ॥ ७ ॥

कण्टकादिविषयाङ्गिरिव विप्रैर्गमिभूतः सज्जगत्तुल्यं महत्कर्मा-
रोदु कर्तुमिच्छुर्विगता इव आस्ते पदे पदे क्षणे क्षणे अग्र्यन्त-
रेण वह्निना जाडरेण ॥ ८ ॥

भीमहीरराघवाचार्यैकृतभाषवतचन्द्रसन्दिग्धा ।

एवं तत्त्वं निरूपितमप्यत्रैकस्य न प्रतिष्ठितं भवतीति न-
योवधाय संसाराध्वानं लोकप्रसिद्धदुर्गाध्वेन संसारमद-
त्वेन च रूपयति । दुरत्यय इति त्रयोदशनाध्वयन ब्राह्मणः । दु-
त्यय दुरतिक्रमेऽध्वनि कर्ममार्गेऽजया प्रकृत्या निवेदितः रजस्तम-
सत्त्वेर्विभक्तानि कर्माणि कार्यतया पश्यतीति तथा शुभाशुभ-
मिश्ररूपकर्मणि दृष्टिमानित्यर्थः स एवः सार्थो जीवसमूहः अथपरः
धर्मादिपुरुषार्थत्रयासक्तः भवादर्थो याति कर्मफलं तु प्राप्नोती-
त्यर्थः शमं सुखं न विन्दति न लभते यथा र्वाणक अथाजनाय
गच्छन्नटवी याति सुखं च न विन्दति तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

यद्यप्यस्याध्यायस्य व्याख्यानरूप उत्तराध्यायः प्रवृत्तस्त-
थापि सुखप्रतिपत्तये किञ्चिदत्रापि व्याख्यायते तद्वद्वाह । यस्या-
मिति । हे नरदेव ! यस्यां भवादृशां पण्डित्यनामानः दस्यवो दुष्ट-
जस्तवः क्षीराः कुस्मितः सम्मार्गानभीष्टः नायकः युद्धिरूपः
नेता यस्य तं सार्थं जीवसमूहं विलम्पन्ति जीवस्य भगवदा-
राधनरूपं धनं लुम्पन्तीत्यर्थः यत्र भवादृशां गोमायवः शृगाल-
तुल्या दारापत्यादयः प्रमत्तानवहितसार्थकं त्वं मे गर्तापि
पितासीत्येवं प्रविश्य हरन्ति यथोरणं सपं वृका हरन्ति
तद्वत् "योऽन्यथा सन्तमानमानमन्यथा प्रणिपद्यते" इत्युक्तीत्या आत्म-
स्वरूपविस्मारकाभिमानजननद्वारा आत्मानतपहन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

वीरयो लता गुल्मानि च तैः गह्वरेऽद्वयकर्मनीजस्यपुत्रा-
दक्षेत्रभूते गृहाश्रम इत्यर्थः कठोरैर्नैर्विद्वैर्गोमिश्रकारिणैर्मिश-
कैश्च यथा काश्चिद्वने उपवृत्तो भवति तथा देशार्णवदृष्टेः राज-
भटादिभिरुपवृत्तो भवतीत्यर्थः कश्चिद्वन्धवपुत्रवदस्थिः सनुष्य-
शरीरं स्थिरवति पश्यति गन्धर्वाणां हि पुत्रं न विजते तद्व-
दस्यापि निर्यत्यमप्रियमानमपि पश्यतीत्यर्थः कापि कापि शाश्वतः
अतिवेगो य उल्लुकाकारो ग्रहः तत्तुल्यं सुखसमुपादेयत्वेन प्रपद्य-
तीत्यर्थः असुरैर्लल्लुकग्रहमित्यपि पाठो दृश्यते तत्र प्रागाद-
र्शमुकपिशाचतुल्यं परकीयं सुखसमुपादेयत्वेन प्रपद्यतीत्यर्थः

यथा पिशाचगतोल्काज्वलनं प्रकाशार्थं जिघृक्षन् यथा पिशाच-
हतो भवति एवं वृज्जनसम्बन्धि सुखस्य खोपकारकत्वबुद्ध्या
जिघृक्षुः वृज्जनरुपद्रुतो भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

पिपासतोयद्रविणात्मबुद्धिः पिपासाविषय तोयं पिपास-
तोयं पीपासतोयं मृगवृष्णाका पिपासाशब्दस्य "ऊयापोः संज्ञा-
चक्रन्दसो" रित्यापो हस्तः पिपासाविषयतोयतुल्यं द्रविणं वित्त-
तास्मिन्नात्मबुद्धिः स्वबुद्धिरस्य तथाभूतः कश्चिज्जासतोयं द्रवि-
णात्मबुद्धिरिति पाठस्तत्र निवासविध्यात्मभावो यस्याः सा
बुद्धिर्यस्येत्यर्थः अटव्यामिनस्ततो धावति अगति भो गजन् !
वात्या चक्रवातः तत्तुल्या नार्गं वात्या वात्यया प्रगदया उत्थितो
रागादिदोषः पांसुस्तेन धूम्रा आखिला विशाः धर्ममर्यादाः
रजस्वलाश्च । रजोव्यामे अक्षिणा यस्य सः रजोगुणोपहतज्ञानः
सन् न जानाति यथा चक्रवातोत्थितधूम्रव्याप्तनेत्रो प्राच्याद्वि-
ग्विभागाश्च जानाति तद्वज्जर्ममार्गान् स न जानातीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कश्चिद्वदयानां भित्तानां भृङ्गारकासंज्ञानां कीटविशेषाणां
म्वनेन ध्वनिना कर्माणां शृङ्गे वगथा यस्य सः परोक्षगति-
यभाषितपुत्राक्यश्रवणजनितकर्मावध्यायुक्तो भवति यथादृशां
प्रविष्टोऽदृश्यभित्तोस्वनव्यभितकर्मा इत्यर्थः तथा उल्लमानां
प्रत्यक्षमप्रियभाषिणां धूकसदृशानां राजभटादीनां नागभिर्यथित-
अन्तरात्मा मनो यस्य तथाभूतः कश्चिद्वन्ति यथारण्ये उल्ल-
काभिर्मन्थितहृदयो भीतहृदयो भवति इत्यर्थः कश्चित् श्रु-
ऽज्ञानाया अक्षितः पीडितः अप्रगयवृत्तान् विषयवृत्तमदृशान् अनु-
पकारकमोपनिग्राहयन्नान् श्रयते आश्रयति कश्चिन्मरीचिनोयानि
मरीचिकाजलधरमुपाभासान् विषयाननुधावति भोग्यबुद्ध्याऽन्वे-
त्यस्मिन्मोघं देयं विषयमनुधावतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कश्चिद्वितोयाः जलराहताः सरितः नदीरोगचर्तन ममा-
चित्तोयास्तु सरित्सु पतितस्य मात्रमङ्गात्मस्यो दुःखं भवति नचा-
रकलामः तद्वद्विह परत्र च दुःखदाक्षिण्यकलान् पापगडाश्रम-
भायाति आश्रयते कश्चिद्विहः परस्परं दायाद्विषयोऽत्रादक-
लामो वाञ्छति पुत्रः पितृधनमिच्छति पुत्रार्थमिच्छति पितः
नित्यैकतयत्यर्थः कश्चिदावं दायाप्रितुल्यं गृहभागमतप्रिय-
जन्यं दुःखदं प्राप्तः प्रविष्टः अग्रतमः शोकातुरो भवति कायज-
यस्यैव वन्प्रतिहतुमशक्यः राजभिहतासुरपहतप्राणतुल्यधनः
निर्विद्यः क्षिद्यते ॥ ६ ॥

तथा मूरेः राजभटादिभिर्गृहं खं धनं यस्य सः कश्चित्
दक्षिति त्वे भवति हे जुष ! कच शोचन् विमुग्धश्च कश्मल-
मूर्च्छो य इति कश्चिद्वन्धवपुर्णिवमार्थिरे वन्धुवर्गं प्रविष्टः निवृ-
त्तवस्तुमिह सुखममात्रं मोदते ॥ ७ ॥

कश्चिन्नगच्छः पतितवतदुरागद्वयप्रादिकलापं विधियुः
कमलैः शकैः मि. गुह्यपापाभ्यश्च दत्तस्वतचक्राणां यथा पतित-
मार्गो न शक्यते तथा कण्टकादितुल्यविध्वंसनभूतः कण्टक-
वैद कर्ममशकः सन् विमगा इवास्तेऽनाम्यतेनायं प्रप-
द्यते ननु शयोऽन्तरवह्निना जाडर्गाग्निना विन. पतित भवत्य-
नाप्रादानं प्रति कुप्येति यतोऽयं कण्टुमिकः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्मन्त्राये संसारविरक्तस्य हरौ सुहृदा भक्तिः स्यात्तया तदपरोक्षज्ञानं जायते तेन स्वयंभ्या मुक्तिः स्यादित्यतः संसारस्य हेतुवद्भावेन तत्र विगतिस्तदर्थं तत्स्वरूपं निरूपयति । दुरत्यय इत्यादिना । दुरत्यये हरिकटाक्षमन्त्रेणात्यन्तमशक्ये अजया प्रकृत्या रजस्तमः सस्वगुणैः विभक्तानि यानि कर्माणि तानि पश्यति ममाहमित्यभि- मन्वते इति रजस्तमःसस्वविभक्तकर्मदृक् साधः परिपञ्चनः वशिक साधनार्थपरः स्वप्रयोजनाभिनिविष्टवृत्तिः भवादर्थं ब्रह्मादिस्तम्भ- पर्यन्तं संसारवन् याति तत्र शमं स्थापितेन सुखं न लभत इत्यन्वयः ॥ १ ॥

स्वार्थोन्नाम निमित्तमाह । यस्यामिति । षट् द्रव्यैः भोत्रादि- ज्ञानेन्द्रियाणि मनश्चानि स्वार्थं पुण्यवस्तुनां विलुम्पन्ति विषयो- पभोगद्वारेणापहरन्ति कुस्मितः कामादिनायका यस्मिन्स तथा अन्तःशत्रुत्वा बाह्यानाह । गोमायव इति । गोमायव इति लुप्तो- पमा गूगलसदृशाः पुत्रकलादयः सार्थकं संपद्युक्तं कलभा- यस्यादिना मन आविश्य उरग्रमजाम ॥ २ ॥

वीरयो मन्त्रो गुणमायगुणि बहुगुणीनि समृद्धवीरकृपा- गुणवदपरिपक्वकामबीजः श्रीतस्मान्कर्मभिर्गह्वरे गृहस्थाधमे वर्तमानः कठोरमशक्यदंशकल्पः राजभटनस्कारादिरुपपन्नो बाधितः अपहृतहिरण्यशान्यादिकः काचित्संसारस्थानं गन्धर्व- कर्मभिः निर्मितपुरं मनुष्याद्यन्यतमं शरीरं दृष्ट्वाऽऽविश्य च कर्म भुङ्क्ते इत्यर्थः अस्थिरत्वात्प्रसिद्धगन्धर्वपुरसाध्वमसुहृदः प्राणाहरः उन्मुक्तप्रहः उन्मुक्तपशाचः तत्सदृशशब्दादिपद- पश्यतीति शेषः ॥ ३ ॥

निवासनोऽप्यत्र यत् यस्मिन्निविष्टो आत्मवृत्तिर्यस्य तं तदा न तन्मनस्तन्मन्त्रं चानति भावनमवावशिष्यते न तु काचित्कावैति द्विरित्यर्थः अत्र कचिच्छब्दा अनवस्थानवाचका इति । चात्योन्निवृत्त- सुषुम्नाः मण्डलवायुसदृशस्त्रीनिमित्तरागादिलक्षणापांसुः । अत्र दिशन्ति स्थापितं प्रवृत्तंतीति दिशः सुषुप्तिविवताः रजस्तमः मयिवकविज्ञानः ॥ ४ ॥

अनिगहनवनवासिस्थो फिल्लिषः कीटविद्योवाः एव हृदयन्ते न खरूपं हृदयत इत्यहृदयानां फिल्लिषा इति । महराजचोरादिनिहुराशयैः पुरितकणामूखः उन्मुक्तः । नृजनेः व्यथितान्तरात्मा परित्तिग्रहयः कर्म । निषयतृष्णाया क्रुद्धः अपुण्यवृत्तान् कारस्कराः । कलशस्य पात्रयथाभमान्मरीचितायानि मरीचकाः । वीर ॥ ५ ॥

धिताया अपरामृतशून्याः सरितः पुंशोः । पते स्त्रीकरोति पितृधनं पुत्रो लभते पुत्रधनं । अत्र भवत् भ्रात्रादिजनोऽन्योऽन्यं शत्रुं कुरुते धनविषय इति । अत्र भव- स्वभादिपरिकरान्यः पुनर्तीति दावं प्रयोजनम् । दनसमं गृहं शोकाग्निना संतप्तः यत्प्रहवत्प्रवृत्तः । अत्र तासुः अप- हृतवर्तिः प्राणाव्यहिरण्यः तनुक्तं कीर्तिः । अत्र हि मनुष्यस्य प्राणा अन्ते बहिर्भवाः, इति ॥ ६ ॥

क च संसारे परस्मात्पश्यन्ति । अत्रानिभिः इतःकः अपहृतवृत्तः तेन विरक्तवृत्तिः । अत्रानिभिः शोकमोहादृषां

कदम्बं कष्टावस्थां याति कापि कर्मविद्योवाद् गन्धर्वपुरं स्त्रीणां- दिव्यलोकमाप्नोति यावत्प्रारब्धसमाप्तिं सुखमनुभवति पतन- भयात्तद्वन्वदित्युक्तमाकस्मिकपुष्पितामहादिसंयोगं वा ॥ ७ ॥

कण्टकशर्कराकाशः कण्टकादिखग्नवाद् द्वाशक्यगन्धर्वकर्म- मार्गः कण्टकादियुक्तमार्गगतिशोच इव दुःसहकर्ममार्गो वा अत्र- रत्र गत्यर्थः कचिन्नगवत् दुर्गं निवृत्तिमार्गमादौक्यशकः सन् नष्टमना इव तिष्ठति अत्युच्छिन्नारोहाशक्यवर्ततसदृशवेदवि- हितानेककर्मसंपादनेच्छुस्तदृश इव वा अभ्यन्तरवह्निना जाठ- राग्निना ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्देशः ।

कर्हिस्मिति तानुपहरकम् यदाभियुङ्क्ते इति शेषः तेषामा- भिमुख्येन युक्तोद्यमं करोतीत्यर्थः ॥ १-१३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजाय चक्रवर्तिकृतसार्थदर्शिनी ।

आदेशो भवाद्व्याः पारं प्रापयितुं नृपम् ।

तां चर्यायित्वा वैराग्यहृद्यमारोहयन्मुनिः ॥

पारमित्युक्तं स एवाश्वा अध्वनीनश्च कीदृश इत्य- भास्यते । दुरत्ययं दुरन्तरे अस्वनिं प्रवृत्तिमार्गे अजया रजस्तमःसस्वविभक्तान्येव कर्माणि कादर्थतया विधीति स तथा एषः प्रासजः साधः "सार्थो वशिक स्यात्" इति गेहिनी । स इव मर्त्यपर एव जीवलाकः एतदादीनां व्याख्या उत्तराध्याय एवास्ति तद्वि- शेषः किञ्चिदशक्यायने ॥ १ ॥

इमे गेहिनामानः कुतमितो नायकः सारथिर्बुद्धिर्यस्य तं गृह्यते भगवत्सेवार्थेधिनियुक्तमपि धनं स्वस्वविषय- विभागः सुष्णन्तीत्यर्थः गोमायवः गूगलतुल्या दारापस्था- यः स्व मे मर्ता पिनेत्येवं सार्थिकं सार्थभवनमवस्थादि- त्पुष्टं प्रमत्तं परमार्थवद्विमुक्तमविश्य तस्य गृह इवास्तुः कदम्बोऽपि प्रविश्येत्यर्थः उरग्रं मेवम् ॥ २ ॥

अमूनवीरवादिसदृशैः कामकर्मभिर्गह्वरे गृहस्थाधमे वैशमशकतुल्यैर्दुर्जनैः गन्धर्वपुरवदधमानं देहगेहादिकम् प्रकर्षेण सत्यं स्थिरमेवेहमिति पश्यति कापि कापि आशुरयः अतिवेगो य उन्मुक्ताकारो ग्रहः पिशाचः तं तनुक्तं सुषुम्णमुपादे- यत्वेन पश्यति ॥ ३ ॥

निवासादिषु आत्मनो ममैवेदमिति बुद्धिर्यस्य तथाभूतः सन् ततस्ततस्तत्र तत्र भावतीत्युभयत्र पक्षे तावानेवार्थः वात्या चक्रवानकृपा या स्त्री तदुत्थितैः पांसुभिः कल्प- वेगेऽप्रा आच्छन्नीकृता दिशः दिग्देवताः कर्मसाक्षिभूता न जानाति रजस्तलाक्षः कामान्धः ॥ ४ ॥

अहृदयानां फिल्लिनां भृङ्गारिकाव्यकीटविद्योवास्वामिष परोक्षमभियवकृणां खनेः कटुभाषणैः कर्णयोः शूलं व्यवा यस्य सः उन्मुक्तानामिव प्रत्यक्षमभियवकृणां वाम्भिः कटुभाषितैर्यथितमनाः तेषां ज्ञायापि पापदेतुस्तान् अपुण्य-

भीमश्चिन्नाथकवर्तिकृतसाराथर्वशिनी ।

कृत्वा निव अथार्मिकलोकान् मिदार्थं मेवते मरीचितोऽवतुदयात्
अदात्तलोकानपि कश्चिन्नित्यर्थं गच्छति ॥ ५ ॥

विनोयासु सरिस्तु पतितस्य गात्रभङ्गात् सद्यो दुःखं भवति
न चादकलाभस्तद्विह च परत्र च दुःखद्वान् पालयदानमिवाति
आलपते अभिलष्यति निरन्ध इति निरन्ध्वेति पाठद्वयमुभयत्र
पक्षे साम्यं दावं दावाप्रितुल्यं दुःखदं गृहं प्राप्य शोकाग्निना
ततो निर्विधेन विधीदति । यक्षराक्षसतुल्यैः राजभिर्हृतम-
सुवत् प्रेष्टं धनं यस्य सः पिङ्गमां धनरहितमिति निर्विधेः ।
कदाचित् अन्यैः शूरैः संप्राप्तं विजयिभिश्च हृतधनः ॥ ६ ॥

गन्धर्वपुराभिश्च अनोरथापलब्धं पुत्रकलत्रधनेभ्यश्च प्राप्य
प्राप्नुवन् ॥ ७ ॥

नगान् कंठ्युः नगं महापर्वतमिव कन्यापुत्रोत्ताहादिभिः
आरुह्युः प्राप्तुमिच्छुर्धिमनाः कथमेतत् पारं प्राप्स्यामीति वि-
वक्षास्ते । यतः पादुकाद्यभावात् कण्टकादीन् यथाह्वयिः पक्ष
सहायाद्यभावात् विप्राभिभूतः अश्वन्तरं गच्छति जाठरे ॥ ८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अध्वनोऽतिपारं हरिं यातीत्युक्तं तत्र हरिस्तु प्रागेव कि-
पितोऽधाध्वानं प्रसिद्धदुर्गमगुरुपकेण वैराग्याय प्रपञ्चयति ।
दुरत्यय इति त्रयोदशेनाध्यायेन । दुरतिक्रमं अध्वनिं प्रवृत्तिमां-
अजया जीवमोहिन्या प्रकृत्या निर्विशतः रजमादिभिर्विभि-
क्तानि कर्माणि कुर्यात्तथा पश्यतीति तथा स एव प्रसिद्धा जीवस-
मूहः अर्धपरः त्रिवर्गोक्तः भवाटवी याति शुभं सुखं च न
विन्दति न लभते यथा वणिक् साऽर्थोऽर्थोऽज्ज्ञानाय गच्छन्
अटवीं याति सुखं च न विन्दति तद्वत् अयमध्याय उत्तराध्या-
येन व्याख्यानस्तथापि सुखबोधाय किञ्चिद्व्याख्यायते ॥ १ ॥

इमे पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनश्च षट् कुम्भितो नायकः बुद्धि-
र्यस्य तमै मायै विलुम्पन्ति यस्य परमपुरुषाराधनलक्षणाधर्मकं
धनमुपभोगेन मुष्णन्ति गोमायवः तत्तुल्याः कौटुम्बिकाः सार्थिकं
मार्थं स्थितं हरन्ति धर्ममार्गादपकर्षन्ति वृका उरगं मेवम
यथा आकर्षन्ति ॥ २ ॥

वीरभा जनाश्च तृणानि च गुल्मानि खगादिजालानि च
प्रभूनेरैतैर्गह्वरे दुष्प्रवेशे कठोरदंशमंशकंश्च यथा कश्चिदुपद्रुतो
भवति तथा प्रदुर्गवीजक्षेत्रवत्कर्मक्षेत्रे गृहाश्रमे वर्तमानः दंश-
मशकमदौः मनुजापमं दुर्गपद्रुतोऽपि कश्चित् गन्धर्वपुरावन्त-
कालस्यापि देहादिकं नित्याभिव प्रपद्यति कश्चित् आश्रयः
अतिधेगः उल्लुक्कप्रतः उल्लुक्कसदृशः पिशाचः तत्सदृशं सुवर्ण-
मुपाधेयनया प्रपद्यति ॥ ३ ॥

निवामादिपञ्चानां स्वभावो वस्या सा बुद्धिर्यस्य सः
वात्यायां चक्रवांति उत्थितेन पांशुना धृष्टा दिशः रजस्त्रयं
रजसा व्याप्ते अन्निर्गमि यस्य स न जानाति यथा तथा चान्या-
तुल्यायां प्रमदायामुद्धतेन रागादिना प्रकाशमाना दिग्भेदताः कम-
साक्षिभूताः दिग्जाला देवता न जानाति रजोगुणावृतदृष्टिः ॥ ४ ॥

अदृश्यकिञ्चिन्निभाः पराक्षाप्रियवादिनस्तत्स्वमेव कस्यां
शूलं पांडा यस्य उल्लुकिभिः प्रत्यक्षाप्रियव्राधितारः तद्वा-
र्णमव्येथिताऽन्तरात्मा यस्य अपुण्यवृद्धिभिः अयार्मिकास्तान्

सेवते मरीचितोऽवतुदयात् पावण्डानमिवाति प्रयाति निरन्धो
मिथः परस्परमन्याऽन्यतः अज्ञादिकमालपते वाञ्छति
दाधेनानिखनिभं गृहमासाद्याधिप्राय अग्निनसः अग्निवहुः सह-
शोऽसंततः निर्विधेन विधीदति यत्तु यक्षवदुर्निवार्यः राजभि-
मिमुषदुस्त्वजं धनं यस्य सः निर्विधेन ॥ ६ ॥

अन्येभ्यः शूरैः राजभट्टादिभिः गन्धर्वपुरवदस्थिरं पितृपुत्रा-
दिसमाजम् ॥ ७ ॥

कण्टकादिनल्येर्दिनेः शिथिलक्रियः सन् नगवहुलं दृष्ट्वं
महाकार्यं विधितुः पदे पदे प्रतिक्षणम् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

ब्राह्मणा घोले रजोगुणा सन्धगुणा तमोगुणा मे दृष्टि रत्ननेवाला
पुरुष अर्थो का अभिलाषी होकर स्वार्थी बनिया के समूह सरिका
जन समुदाय भगवान् की माया से प्रवृत्तिरूप मार्गमें निर्वाशन
हुमा है देवादियोनियों में घूमते २ भवाटवी को प्राप्त होता है
सुख नहीं पाता है ॥ १ ॥

हे नरदेव ! जिस भवाटवी में ये कः इन्द्रियनाम के चोर है
बुद्धिरूप खोटा जिनका नायक है तिस समूह को जबरदस्ती
खटते हैं जिस वन में पैठकर प्रमादी पुरुष को कुटुम्बी सब इयाल
सेरी के चारों ओर खंचते हैं जैसे बकरी को भेड़िये
खंचते हैं ॥ २ ॥

बहुत से गुल्म खता तृणों (कर्मादिकों) से जति कठिन
हांस मच्छरों (दुर्जनों) से उपद्रवयुक्त होता है कहींपर गंधर्व
गगर (मलमय मनोरथों) को देखता है कहींपर बड़े धगधाले
गिया घेताल (सुवर्ण) को देखता है ॥ ३ ॥

हे राजन् ! वामस्थान जल धन देह इन में लगी है बुद्धि जिस
की ऐसा पुरुष वन में इधर उधर होडता है कहींपर आर्थी के
उडसे पूछ भरी नेत्रों (कामादि दृष्टि) से दिशों को भ्रम
जाता ॥ ४ ॥

कभीर अदृश्यकिगारी (खोटा वचन कहनेवाले मनुष्यों)
के शब्द को सुनकर दुखपाता है कहींपर घुग्घु [राजपुरुषों]
के शब्द से दुःखित होता है कहींपर भ्रम के मारे धिना
काया के पिंडों (पापी पुरुषों) का आश्रय करता है कभी
मृगतृणा निष्कल धियों] पर दौडता है ॥ ५ ॥

कहींपर बिनाजल की नदी [पापगडमार्गों] को आश्रय-
करता है जो अश नमिलने से परस्पर में चारना करता
है कभी बावाले प्रहादि प्राप्तहोकर बड़ी गर्मी [शोकाग्नि]
के मारे व्याकुल होता है कभी यक्ष [राजपुरुष] धन हर-
लेंते हैं ॥ ६ ॥

कभी प्रचल दुर्जोग धन हरलेंते हैं तब दुःखित होजा-
ता है शोचकर के मोहत होकर भ्रमकों को प्राप्त होता है
कभी गन्धर्वपुर [मनोरथों] में प्रविष्ट होता है मूर्खित सरिका
मृहन्भर आनन्दित होता है ॥ ७ ॥

कचिन्निगाणोऽजगराहिना । किञ्चिद्विपिनेऽपविद्धः ।
 दष्टः स्म शेते कच दन्तश्रेणी । पतितस्तमिस्त्रे ॥ ९ ॥
 कर्हि स्म चित्पुद्गरसान्निध्यवशात् । त्रैकाभिर्व्यापितो विमानः ।
 तत्रातिकृच्छ्राप्रतिलब्धकामः । तत्रादितुम्पन्यथ तं ततोऽन्ये ॥ १० ॥
 कचिच्च शीतातपवातवर्षप्रतिनिधिः । अर्तुमनीश आस्ते ।
 कचिन्मिथो विपणन्यथ किञ्चिद्विपिनेऽपविद्धः । वित्तशाठयात् ॥ ११ ॥
 कचित्कचिच्छीणधनस्तु नस्मिन् । कथासनस्थानविहारहीनः ।
 याचन्परादप्रतिलब्धकामः । पारस्यैर्लभतेऽवमानम् ॥ १२ ॥
 (१) अन्योऽन्यवित्तव्यति । कचैर्वैराध्यो विवहन्मिथश्च ।
 अध्वन्यमुष्मिन्नुत्कृष्टविपणन्यथ । विहरन्विपन्नः ॥ १३ ॥
 तांस्तान्विपन्नान्स हि न तत्र विपण जातं परिगृह्य सार्थः ।
 आवर्ततेऽद्यापि न कश्चिन्न वीराध्य पारमुपैति योगम् ॥ १४ ॥
 मनस्विनो निर्जितदिग्गजेन्द्रा ममेव । सर्वे भुवि वद्वैराः ।
 मृधे शयीरन्न तु तद्भजन्ति । निस्तदण्डो गतवैरोऽभियाति ॥ १५ ॥
 प्रसज्जति कापि जताभुजा । शालास्तद्वत्सुकुमारा ।
 कचित्कदाचिद्धरिचक्रतस्तु । विधत्ते वककङ्कगृध्रैः ॥ १६ ॥

भाषाटीका

कभी पर्वतोपर चढ़ने [शास्त्रोक्त कर्मों को करने] ताहै तब कांटे कंकड़ों (विधनों) के मोरे दुःखित होकर कभी कभी जठराग्नि से पीड़ित होने से कुटुम्ब बालों से अपने पुत्रादिकोंपर क्रोध करता है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अजगराहिना, निद्राकूपेण गिरितो न । शयः शय दन्तश्रेणीहेतुर्जनेर्दः पीडितो कोऽप्यकूपे मोहे पतितस्तमिस्त्रे दुःखे शेते वीरशः ।

शुद्धरसान्तरयोपादीनि चिन्मन्मवेपयन्तुमात्रेण । श्वाभिमिर्विमानोऽप्यज्ञातस्ताडितः सन्व्यभिचारेण । चित्तप्रातिक्षेपेन प्रतिलब्धमानः प्राप्तमानेन । कच दन्त्येऽपहरति तान्बदाभियुद्धके तदा ।

यत्किञ्चिद्व्यवपमपि मिथो । अर्तुमनीश आस्ते । वित्तशाठ्याज्जनयमानात् ॥ ११ ॥

शय्याविहीनः । आस्यतेऽपि । स्थीयते-ऽप्रेति स्थानं गृहम् । विहरन्त्यभियानादि । याचमानोऽपि यदा परस्मादमा । वस्तुनि दृष्टि-मिलनाथो यस्य सोऽवमानः ।

अवमानोऽन्यं वित्तव्यतिषङ्गेण धनविनिमयेन विवृद्धो वैरानु- यस्य तथाविधोऽपि परस्परं विवहन्मिवाह । विसम्बन्धं किञ्चिद्विपिनेऽपि परस्परं भवेत्तत्तथाप्येवपसर्गोऽप्यत्रेणादिमिथिपन्नो वृत्तमात्रो भवति ॥ १३ ॥

दुरत्ययत्वमध्वनो दृश्यति । तांस्तान्विपन्नान्मृतान्विहाह जातं परिगृह्य विहरन्त्यतः प्रस्थितस्तं प्रति नावर्तते । अध्वनः पारं यो योगस्तं च नोपैति । अत्र सार्थं कश्चि- न्नसमर्थोऽपि ॥ १४ ॥

पदेवाह । मनस्विनः शूराः निर्जिता दिग्गजेन्द्रा ये ममेव भूमियमिति भुवि निर्मितभूतायां वद्वं वैरं ये न्यस्तवद्वः संन्यासी यद्विपणाः पदमभियाति तत्तु न व्रजन्ति ॥ १५ ॥

सिंहावलोकनेन पुनर्भवाटवीमेवानुवर्णयति । प्रसज्जत्यासक्तिं करोति । कीदृशः । जतानां भुजाः शालास्तद्वत्सुकुमारा ये स्त्रीणां भुजास्तदाभयः सन् । तदाभया अव्यक्तपदा अस्कुटा- नुगाः कलभाविणो ये द्विजाः पक्षिणस्तत्तुल्येषु स्त्रीसङ्क्रमसके- तपत्वेषु स्पृहा यस्य तादृशो भूत्वा हरिचक्रं सिंहसमूहस्त- तुत्वात्कालचक्रनिमित्ताज्जन्ममरणादेस्तसंस्तत्परिहाराय कैश्चित्प्र- बोधितो वकादिवज्रजकैः शूत्रैः क्रूरैश्च पाशयष्टैः सह सव्यं करोति तेषु प्रविशति ॥ १६ ॥

(१) इतः परं श्लोकप्रमाणेन । अर्थमते सटीकमहादशश्लोकानन्तरं विद्यते तथैवात्रापि टीका स्थापितास्ति अत्र तु प्रसज्जती-

भूमिजयः स्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

● कचिदयं जनः भ्रजगराहिना भ्रजगराव्यसर्पेण हृष्य
निगीर्णो प्रसृतः किञ्चिदपि न वेत्ति यथा विपित्रेऽरण्येऽपि
स्थितः शब इव क च दन्दगृहेः सर्पतुल्यैर्हिंसैर्दुर्जनैर्वृष्टः रोडित
ग्रन्थो लुप्तत्रिवेकः ग्रन्थकूपे मोहे शरीरदुःखे वा तसिः
तमिक्के दुःखदिमिव्यांसि ॥ ९ ॥

कार्हिचित् शुद्धरसान् विचिन्वन् तन्मत्तिकाभिः रसा-
स्त्रामिभिर्व्यथितः ताडितः विमानोऽग्रहानो भयति यदि कथञ्चि-
त्तप्रातिहृद्येन प्रतिखिद्यमानः प्राप्तपरदारदिभ्यति तद्वा तं
वञ्चयित्वा बलादन्ये तान् शुद्धरसानपहरन्ति एवं तेऽप्योऽप्यङ्ग-
हरन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

कविष्वशीतादीनां प्रतिक्रियां कर्तुं शीतादिनिर्हारकस्य
 १. शुद्धादिकं सम्पादयितुमसमर्थस्तैर्दूषित आस्ते कविप्रथः
 यत्किञ्चिदत्यल्पमपि विपणान् कयविक्रयादिभिर्व्यवहारिणि-
 ज्यदुर्वर्जित्यर्थः विसृज्यशान्तिवाञ्छया विद्वेषं प्राप्नोति ॥१॥

तस्मिन् संसाराध्वनि कञ्चित् क्षीणं धनं यस्य सः पु एव
शब्दादिभिर्विहीनः रहितः भवति शतं सस्यामिनि शय्या इति
आस्यतेऽस्मिन्नित्यामनं कम्बलादि स्थीयतेऽस्मिन्निति स्थाने इति
विहरन्त्यनेनेति विहारो यानादिः याचमानो यदा परस्मादप्राप्तपदः
तदा परकीये वस्तुनि हृष्टिरभिज्ञापो यस्य सोऽवमानमहां
खभते ॥ १२ ॥

एवमन्याऽपि वित्तव्यतिपङ्क्त्या वित्तव्यत्यासेन बृद्धः वैरा-
नुबन्धो यस्य सः मिथः विवादं कुर्वन् विवहन्मिभक्षेत्यपि
पाठः तदाभाषालङ्कारवित्तनियमव्यत्यासेन विवृद्धवैरानुबन्ध-
वैराविष्टचित्तः परस्परं विवाहं कुर्वन्मिभक्षन् दुरत्ययेऽर्था-
उरुभिः कृच्छैः श्रमैः वित्तवाचैरुपसर्गैश्च द्वेषादिभिर्निपन्न-
मुनपायो भवति ॥ १३ ॥

तत्र विदुषां जातं सार्धं पुत्रादिकं परिगृह्याद्याप्यत्रावसं
भ्राम्यति हे धीर ! अश्वनः पारं योगं कश्चिदपि नापेति अ
स्यै कश्चिदतिसमर्थोऽपि ॥ १४ ॥

तदेवाह । मनस्विनः शुभा निर्जिताः दिग्गजेन्द्रा येस्ते ममे
भूमिर्मेमेभं भूमिरित्यभिमाननिमित्तभूतायां भुवि बद्धं वैरं येस्ते मृ
युजे केवलं शरीराभ्यासांस्त्यक्वन्तः ननु तद्रज्जगति प्राप्नुवन्ति ।
तत्र यत्र व्रजन्ति मनस्विनस्तत्राह । न्यस्तदण्डस्य कभूतदण
त्यकभूतभैरश्च योगी यद्विष्णोः पदं याति तत्र व्रजन्तीत्यर्थः ॥ १५

सिंहावलोकनन्यायेन पुनर्भवाटवीभवानुवर्णयति । प्रसज्ज-
तीति । प्रसज्जयामकिं करोति कीदृशः जतानां भुजाः शाखाः
तानाश्रितः खानातुल्यकामिनीभुजांप्रधान इत्यर्थः तदाभयाः
कामिनीखनाश्रया येऽव्यक्तपद्माः स्वानभिभ्यक्तवर्णमभुरग्र्यभागापिणो
ह्रिजाः शशसदृशाः शिशवः बालाः तेषु स्पृहा यस्य सः
नादृशो भूत्वा प्रसज्जतीत्यर्थः कश्चित् हृन्निचकं सिंहममूहन्
तुल्याद्विरिचक्राङ्गवत्सम्बन्धिनः कालचक्रात् प्रसन्नं विभ्रयत्
कालचक्रनिमित्तजन्मजरामरणादेष्वमन् तत्परिहाराय कैश्चित्प्रलो-
भितः वकादितुल्यैः पाण्डुरङ्गैर्वैतैः सह सख्यं विभ्रते तेषु भक्तिं
करोतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

मञ्जराहिना “मञ्जरः शयुः” इत्यभिधानाभिद्राशीलो महा-
सर्पः सङ्गभिद्रया काललक्षणेन वा पिनोर्तेर्गतकर्मण्योऽर्थ्युपपदाया-
विपरीतायायाः ज्ञा (२) नोपरतिलक्ष्यारात्रिरित्यर्थः तत्रापविद्धः
तिरस्त्रीनागतशरविद्ध इव दुःखितो दग्धशूकैः पुनः पुनरुपद्र-
वशीलैरसज्जनैर्दण्डोऽर्थ्यन्तिमोऽर्थो विवेकशून्योऽन्धकूपसमानयोनि-
विशेषे तमिन्ने नरकवत् दुःखरूपे ॥ ६ ॥

परवनितासङ्गुन भुद्ररसानल्पानन्दान् विचिन्त्यन्नभेदयां कुर्व-
स्तम्मक्षिकाभिस्तासां वनितानां समानशीलैरभ्योऽप्यवनितालोकेः
स्वाभिभिर्धयितस्तडितो विमानो बिगताभिमानस्तत्रापि परस्त्री-
विषयेऽपि कृच्छ्रात्स्वामिवञ्चनायासेन प्रतिलब्धं स्त्रोधनादि मन्ये
राजानां बलात् विलुम्पन्ति अपहरन्ति अथ ततः तेभ्यः अन्ये
उपपतयस्तं स्त्रीजनमपहरन्तीत्येषमनवस्थाधिपयमुन्नस्य क्षुधं
राप्तीति क्षुद्राः मल्पयेनेति शेषः तान् शुद्ररसान्नखल्लुणान् वि-
चिन्त्यस्तम्मक्षिकाभिस्तद्ग्रहातृभिर्गदनेन दुःखितो विमानोऽनाभयां
मघति तत्र कचित्कालान्तरे अत्यायासेन प्रतिनिधिया स्वाभ्युक्तकर्म-
कर्याल्लुणेन लब्धं निष्प्रश्नमन्येऽन्नकार्ष्णा याचका विद्याबला-
दपहरन्ति तेभ्यो याचकेभ्योऽन्ये ततोऽप्यधिकनिधाबद्धेन महामार्गे
क्लृप्तं विप्रभोजनमपहृत्य भुञ्जत इति धर्मेभाजनस्यांसिद्धिः अथ-
दाढ्यः आश्रयोर्थं इति वा ॥ १० ॥

प्रतिक्रियां परिहारं प्रावरणाद्यभावेनेति शेषः विषयान्
क-धिक्रियलक्षणां व्यवहारं कुर्वन् यन्किञ्चिदपि विक्रयं रसलक्ष-
णादिकमपि श्रुच्छ्रुतिं प्राप्नोति ॥ ११ ॥

तस्मिन् व्यवहारे क्षीणभनः नृपमोक्षः यावद्यथा हरिद्रः परे
 तथैवेति तदा पराद्वयस्मादप्रतिपक्षप्रकामः प्रतिप्रहादिधर्मणा-
 न्नामीष्टनः पारक्यवष्टिः परकीयद्रव्यव्याकाररुद्धावैवेति
 ५०: अत्रमानं बन्धनताडनादिकम् ॥ १२ ॥

(२) कदाचित्कोमलभुजाश्रयः अद्यत्पद्मव्यक्तस्य प्रकृतिसंज्ञस्य जनस्य पदं स्थानं प्रसज्जनि प्रकर्षणां सक्तो भवति द्विजस्य कुत्र जाड्यमिति शोकः तदाश्रय इति हेतुगमं विशेषणं स्त्रीजनाभ्य-
स्थाति ।

मन्वन्ति मनसि विवेका विदुषामपि शास्त्रसम्भवस्तावत् ।
 निम्नि हर्षिर्वाशस्वा यावन्मन्दीयराश्याम ॥
 इति मार्जि हर्षदेनाह । हरिश्चक्रतः कालचक्रात् प्रसन्न
 विष्णुत्वं प्रकमख्ये "ककिलौघं" "गृध्र अभिकाङ्क्षायां" वक-
 त्विधुदयदिभक्ष्याशीलविघ्नेश्वरदेवतया कङ्कवन्मथुनलोख-
 च्चिस्वयसादिवतया कधिरासवाकाङ्क्षाग्नमद्रकाङ्क्षादेवतया च
 सेवाङ्क उग्राङ्कयम् ॥ ० ॥

वक्रितोऽपुनरुदयः अर्भाष्टकलाभावादिनि शेषः हंसकुलं

(१) । विपिनस्य स्यात्थो यम् ।

[illegible]

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्राह्मणकुलं संन्यासाश्रमं वा हंसानां शीलमुपनयनादिवत् ।
त्रिपयसाश्चानभिच्चावृत्त्यादिकं वा न रोचयन् पथ्यं नयति ।
मन्वानां वानरः वानेन हिमया रमत इति गूढस्त्वयि ।
हिमालयगतं वानेन रमत इति गमनागमनलक्षणं तेषां ।
गूढवन्धवावृत्तिमुपजीव्य चर्तत इत्यर्थः तज्जातिरासेन भूद्विजाति-
काडारसेन सुष्ठु निवृत्तानि प्रीतान्द्विजाति यस्य स तेषां ।
परस्परान्धौल्यविस्मृतावधिः स्त्रीपुरुषयोरन्याऽन्यमुन्मथित-
यान विस्मृतिनिहतकालमर्यादः ॥ ० ॥

द्रुमेऽपेक्षिकफलभोगोऽप्यलक्षणेषु गृहेषु रंस्यन् रतिं कुर्वन्
मुनदारेषु स्निग्धो व्यवस्येन मेथुनक्रियया दीनः शोच्यो दशा-
मापन्नोऽन एव विवशां वने संसाराख्ये चरन् भवति ततः
कदाचित् प्रमादाद्गवन्मन्यापारहानाद्द्विजिकन्दरवद्वयङ्गनरके
पतन्वद्वा जन्मान्तरोपाजितपुण्यकर्मलक्षणं पाशमवधस्य
गजभानो भयङ्करमृत्युभीतोऽपि ॥ ० ॥

ततः सापदः कथञ्चिन्मुक्तो भूत्वा भद्रधानः सार्धं भद्रा-
चारोपेतवर्णाश्रमे स्थाने प्रविशति संसाराध्वनि प्रवेशस्य प्रधा-
नकारणमिदमेवेत्याह । अध्वनोति ॥ ० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विपन्नः काश्चिन्मृता भवति ॥ १४—२२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवचकृतसारार्थदर्शिनो ।

अजगराहिना निद्रारूपेण अपविष्टः बन्धुभिरमर्षितः
दृग्दृक्केरिष दृजेनः पीडितः अन्धो विवेकहीनः ।
मोहे तमिन्ने तमोवृते पक्षे दुःखमये ॥ ६ ॥

शुद्धमान् परदारान् तन्मक्षिकाभिस्तद्वन्धव-
मानो विगतमानः कुतो व्यथिनो भवति । यदि कश्चिन्मृ-
क्लेशेन धनव्ययादिना प्रतिबुध्यमानः प्राप्तपरदारवि-
तान् दारान् अन्ये विलुप्यन्ति ततोऽप्यधिकविषय-
पात्येवम् ॥ १० ॥

मिथो विपणान् विपणयन् क्रयविक्रयादिना व्य-
शाठ्यान् धनवञ्चनात् विह्वले प्राप्नोति ॥ ११ ॥

पणत् परम्मात् याच्यमानादपि अप्राप्तपण-
परकीर्तिं वस्तुनि दृष्टिगमितायो यस्य सोऽप्युज्ज्वले भवति ॥

पराश्रयोऽन्यवित्तस्य उपनिपङ्केण परदारान्धव-
जितश्रया विवृता । भैरानुयन्तो यस्य तन्मात्र-
निरतन् विनातादिनमन्यं कुर्वन् अन्धो भवति ।
उल्लिखति कृच्छ्रविक्रमोऽप्यसतोः सोऽपि नि-
भवति ॥ १३ ॥

निपन्नाद् मृताद् विजाय प्राप्ते ज-
तावन्ने यतश्चालिनस्ते परेभ्य-
योगमुपायं भाक्तज्ञानादिकं भा-
साधयं मध्ये काश्चिदपि ॥

देवाह मनस्विनः शूरा निर्जितेत्यतिदूरवर्तिनो दिग्गजे-
न निर्जयन्तिस्म नृपतिनिकटवर्तिन एकादशेन्द्रियभद्र-
इति व्यवहार एव तेषां शौर्धं ननु परमार्थ इति भावः ।
नोऽस्मत्प्रादुर्भावेतः शूरमाह । न्यस्तंति । गतवैरत्वेन न्यस्त-
नृपतिमेव शौर्यमिति भावः ॥ १५ ॥

सिंहावलोकने पुनर्मेवाटवीमेवानुवर्णयति । प्रसज्जतीति ।
समां स्त्रीणां भुजान् स्पर्शसुखानाश्रयत इति सः तदाश्रयेषु
कामलमिव सुमत्वादव्यक्तपदेषु द्विजेषु पक्षिषु स्पृहा दिहत्ता
सः । पक्षे भायौतमङ्गवर्तिनि अङ्गुटाक्षरभाषिणि द्वाभ्यां
कान्ताभ्यां जानन्वात् द्विजे बालके दर्शनस्पर्शनादिस्पृहा यस्य
तासो भूत्वा कदाचित् काले कापि देशे स्वयमेव वा कथमरे
काले तरिष्यसीति देवात् पाखण्डानां वाक्येन वा हरिश्चक्रतः
सिंहकुतल्यात् कालचक्रात् प्रसन्नं प्रस्यन् तत्परिहाराय
तेषां त्रयद्वरेण सुखेन तरिष्यसीति प्रबोभितो वकादिवद्वचकैः
कुतुम्भिः क्रूरस्तेरेव पाखण्डिभिः सह सख्यं करोति ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

जगराहितुल्यया निद्रया ग्रस्तः विपिने अपविष्टस्यक-
सो इव दृग्दृक्कैः सर्पसहसैः हिंसेर्जेनः दृष्टः मर्मसु वाक्-
स्ताडितः अन्धो नष्टविषेकः अन्धकूपे मोहे पतितः तमिन्ने
मगसं शेन लीयते ॥ ६ ॥

शुद्धमान् तत्तुल्यान् परदारादीन् तन्मक्षिकाभिस्तद्वन्धव-
मानो यथा भवति तथा प्रतिबुध्यमानः प्राप्तपरदारादि-
भिरपि तथा बलाद्विस्तुप्यन्ति तन्मिलुप्यकान् अन्ये विलुप्यन्ति ॥ १० ॥
विपणान् व्यवहरन् ॥ ११ ॥

तस्मिन् भवाध्वनि शेनेऽस्यामिति शय्या आस्यतेऽस्मिन्नि-
वासनम् विहरत्यनेनेति विहारः यानादिः परात् याचन् याच-
मानः अप्रतिबुध्यमानः यदा भवति तदा पारकये परकीये
शय्यादौ दृष्टिग्रहणो मनिर्यस्य स अवमानमक्षां प्राप्नोति ॥ १२ ॥

इत्थं परस्परं धनस्य व्ययिमङ्गेन विनिमयेन विवृ-
त्तुवन्धो यस्य स तादृशोऽपि व्यवहरन् नानाव्यवहारात्
वृत्तं अस्मिन् अध्वनि उरुकृच्छैः नानाक्लेशैः वित्तवाधधन-
शोरुपसर्गहोवादिभिश्च विपन्नो नष्टप्रायो भवति ॥ १३ ॥

हे घोर ! विपन्नाष्टान् पित्रादीन् विहाय जानान् पुत्रा-
दीन् आदाय अद्यापि अत्रैव भवाध्वनि पण्यसेते भ्रमति
योगं ज्ञानभक्तिलक्षणां साधनम् अध्वनः पारं हरिं च काश्चि-
दपि प्रवृत्तनिष्ठः नोपनीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

हरिं प्रवर्गिका नैव यान्तीति वदन् तच्छरणो मुमुक्षुर्गानी-
त्याह । मनस्विन इति । मनस्विनाश्चिन्नेऽर्थाचिन्ताः भुवि शयी-
रन् प्राणाभ्यस्तवन्तः तत्र ये च नमेति बद्धवैराः निर्जितदि-
ग्गजेन्द्रा राजानः मृधे शरीरन् ते सर्वेऽपि तदध्वनः पारं हरिं
न प्रजानि यत् ये हरिं न्यस्तदण्डः सर्वभूताभयप्रदः कृतापराधेषु
गतवैरः हरिभक्तः याति "मङ्गका वाग्ति मामपि" इति श्रीमुख-
वचनात् ॥ १५ ॥

काप कदाचित् यदा प्रसज्जति विषयामर्कं करोति
तदा जतायुक्ताः भुजा द्रुमशाखाः तत्सदृशा ये भार्याभुजास्तदा-

तैर्वञ्चितो हंसकुलं समाविहन्त्ययच्छीलमुपैति वानरान् ।
 तण्जातिरासेन सुनिर्वृतेन्द्रियः परस्परोद्दीक्षणाविस्मृतावधिः ॥ १७ ॥
 द्रुमेषु रंस्यन्सुतदारवत्सलो व्यवायदीनो विवशः स्वबन्धने ।
 क्वचित्प्रमादाद्गिरिकिन्दरे पतन्त्यर्ली गृहीत्वा गजगीत आस्थितः ॥ १८ ॥
 अतः कथञ्चित्स विमुक्त अपदः पुनश्च सार्थं प्रविशत्यरिन्दम ! ।
 अध्वन्यमुष्मिन्नजया निवेशितो भ्रमन् जनोऽद्यापि न वेद कश्चन ॥ १९ ॥
 रहूगण ! त्वमपि ह्यध्वनोऽस्य संन्यस्तदण्डः कृतभूतमैत्रः ।
 असज्जितात्मा हरिसेवया शितं ज्ञानासिमादाय तरातिपारम् ॥ २० ॥
 राजोवाच ।

अहो नृजन्माखिलजन्मोभनं किं जन्मभिस्त्वपरैरप्यमुष्मिन् ।
 न यद्गृहीकेशयशःकृतात्मनां महात्मनां वः प्रचुरः समागमः ॥ २१ ॥
 न ह्यद्भुतं त्वश्चरणाब्जरेणुभिर्हतांसो भक्तिरधोक्षजेऽमला ।
 मौहूर्तिकाद्यस्य समागमाच्च मे दुस्तर्कमूलोऽपहतोऽविवेकः ॥ २२ ॥

● भीमचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयः सन् तदाभयाः अयत्कपदाश्च ये द्विजाः अवडजाः
 कोकिलादयस्तत्सिद्धेषु भार्योसङ्गसाध्येष्वपत्येषु स्पृहा यस्य
 स तथाभूतो भवति कश्चिद् हरिचक्रतः सिंहसमुद्भवस्यैव
 कालचक्रतस्तस्य विष्णुपत्तपरिहास्य वक्रादितुल्यः केवल-
 मुदरम्भरः अण्डिभिमः सव्यं विभजे तज्जको भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

कहींपर मनुष्य भजगर सरे (निद्रा) से प्रसित होता है
 फिर अङ्गुल में छोड़ दिया जाता है तब कुत्तभी नहीं जानता है
 कहींपर सपों (क्रमनुष्यों) से पीड़ित होता है तब बिना पानी-
 के क्ये (मोह) में अंधेरे (दुःख) में पड़ता है ॥ ९ ॥

कभी सुदूरस (परस्त्रीभावि) को दूढ़ता है तब गधुमाजि
 (उन स्त्रियों के स्वामि) आदिकों से बुझित होने से लिप्त हो
 जाता है यदि कदाचित् उसमें परदारादि प्राप्त होजायें तो तिस
 से बली उसको लूटकर लेजाते हैं ॥ १० ॥

कहींपर शीत पवन वर्षा इनके निवारण करने में असमर्थ
 होकर रहता है कहींपर आपसमें मोह होता बचता है धनकी
 शठता से थोड़े में बहुत चाहता है ॥ ११ ॥

कहीं कहीं पर तिस वनमें शय्या आसन स्थान विहार से
 रहित होता है फिर दूसरे से मागता है नौमी कामना नहीं पूरी
 होती है पराई वस्तु में इच्छा करनेसे अपमानको प्राप्त होता है ॥ १२ ॥

आपसमें धनके वदवाचकी में बैरके वदने परभी विवाहा-
 दिक करता है इस मार्ग में धूमने में बड़े कष्टोंसे धनकी बाधासे
 धर्मों से विपत्तिको प्राप्त होता है ॥ १३ ॥

[४१]

हे धीर ! उन उन दुःखिया मरे मनुष्यों को तहींपर छाँड़कर
 नयेको या पैदा होनेवाले को लेकर वह मनुष्य समूह जाता
 है इस प्रकार चलने में भी जहाँ से यह चलता है वहाँ को नहीं जा
 सकता है और मार्ग के जानके योगकों भी नहीं प्राप्त
 होता है ॥ १४ ॥

बड़े युद्ध के उत्साही दिग्गजों के जीतने वाले मरी है करके
 पृथिवी पर बैर बाँधने वाले सब युद्धमें मरगये परन्तु सब भूतों
 के समय देनेवाले जिस स्थान को जाते हैं तहाँ न जास-
 ते हैं ॥ १५ ॥

कहींपर जतासरीके स्त्रीभुजों का आश्रय करके उनके
 आश्रित अयत्क भाषण करने वाले पक्षि (पुत्रादिक) में इच्छा
 करता है फिर इनके पोषण में आसक्त होता है कभी कहींपर
 सिंह समूह (जन्ममरणादि कालचक्रसे) डरकर चलने का
 बक का गीध (पाखण्डा) इनके साथ मित्रता करता है ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तैर्वञ्चितस्तत्र फलाभावं ज्ञाना हंसानां ब्राह्मणाः । कलं
 पुनः प्रविहन्त्यां शीलं प्रायश्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनात् ।
 रोपचक्रमिदं पश्यन्वानरतुल्यान् भ्रष्टाचारान् शुद्धप्राक् सुपनि ।
 तज्जातिरासेन आनरजान् कोडया स्त्रिया मिथुनाभूय परस्पर-
 मुलाढीक्षणेन विस्मृतो जीवितावधिभरण्याकालो येन ॥ १७ ॥

द्रुमवत्केवलद्वयेषु गृहेषु व्यवायदीनः सुरनेच्छया । पणः एवं
 स्वस्य यद्वन्धने प्रोक्तस्तन्निवशः पारितुमशक्तः । पाठास्तरे
 तु वनं संसरे च यथार्थः । गिरिकिन्दर उदतिभयान्न । रोगादि-
 दुःखे पतन्त्यदृश्यमानोऽध्वान्मृतोर्भीतिः सन् वल्लीतुल्यः ।
 कर्मावशमवस्थितो भवेति ॥ १८ ॥

भीभरस्वामिकृतमात्रार्थदीपिका ।

सार्धं प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते न वे
पुरुषार्थम् ॥ १९ ॥

स्वर्माप ग्रन्थनि निर्वाशित इत्यनुपपन्नः । अतोऽस्याध्वनः प्रथम
तितर । अमज्जितान्मा विषयेष्वनभिनिधेशितचित्तः सन् ।
संख्या शितं तीर्णार्थाकृतम् ॥ २० ॥

आखिलजगत्सु शोभन्ते नृजन्मैश्च न परं श्रेष्ठं येषाम् देवजन्मभ्यस्तेरपि किम् अमुष्मिन् स्वर्गेऽपि जन्मभिः किं न किञ्चित् यद्येषु जन्मसु यत्र स्वर्गं वा वा महात्मनां समागमः सः न भवति दुर्घीकृतास्य यदासा कृतः शोचन् आत्मा येस्तेषाम्

सन्ततमुपासितैस्त्वत्पदाद्यज्ञेषुभिर्हतमहं । यस्य तत्त्व-
 भाञ्जने निर्मला भक्तिर्भवतीति जैत्राद्यन्तं यस्य तव सुहृन्मात्र-
 भवात् समागममात्रादपि दुस्तरं वदन्मूलोऽपि ममाविर्भावो
 नष्टः ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीतरात्र्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नैवेद्यञ्चतः स्वयं तान् वक्ष्येन्मैवञ्चितः कलाभावं ज्ञात्वा हस्तकृतं
पुनर्निशुद्धं ब्राह्मणकुलं समाविशन् प्रविशन् नेपां शीलं प्राप्य
अन्नपूर्वकं पुनरुपनयनायाचाररूपमरोचयन् पूर्वद्वाम्ननसहितं
पितृ पश्यन् वानरनुल्यान् भ्रष्टमदाचारान् गूढमायानुपति तज्जाति-
रास्त्रिय-राज्यप्रतिष्ठाडया स्त्रिया मिथुनीभूय रहोभाग्यपूर्वक-
गङ्गा-मुक्ति-क्षणात् विस्मृतः अवधिजीवनावधिमरणकाशी

[illegible]

अतः प्रसिद्धं दुःखान् कथंचिदतिप्रयासेन विमुक्तः पुनरपि
 कथंचिदतिप्रयासेन प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिः । अग्रे सति
 अतः प्रसिद्धं दुःखान् कथंचिदतिप्रयासेन विमुक्तः पुनरपि
 कथंचिदतिप्रयासेन प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिः । अग्रे सति
 अतः प्रसिद्धं दुःखान् कथंचिदतिप्रयासेन विमुक्तः पुनरपि
 कथंचिदतिप्रयासेन प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिः । अग्रे सति

[illegible]

तिं तदुक्तीत्याभिनन्दनमस्फरोति त्रिभिः श्लोकैः । अतः
अहो नृजन्म मनुष्यजन्म सुशोभनं परममुष्णिग्परकोर्कं
द्विजन्मभिरपि किं प्रयोजनं येषु देवाद्विजन्मसु रूपीकिं
भगवतो यशसा कृतः शोभित आत्मा चित्तं येषां देव
मतां त्यादृशानां समागमः प्रचुरो न भवति भागवत
वर्हितदेवाद्विजन्मभिरपि किं व्यर्थान्येव त्रानित्यर्थः ॥ २१ ॥

नित्यं तत्रैव तद्वाक्यानामुपनिमित्तयोश्चरणावज्यो रेणुभिर्हृत्तमह
प्रत्यक्षस्य नस्याधोक्षजस्यैव भाक्तिर्भवतीति नैवाज्ञतं कुत
तत्रैव भौतिकीकामुहर्तगात्रभावात्समागममात्रान्मं वुस्तर्कण
यथाशब्दोऽनियेकाऽपहतः विनष्टोऽभवत् ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीरंभकृतपद्मरत्नावली ।

अथ कथं नृगमजानमुत्पादयतीति तत्राह । अस्याऽन्येति ।
अस्याऽन्येति नित्येति पदः परस्परद्वयदानादानसम्बन्धत्वेन वृत्ता
विवक्षितः । नैरपरम्परा यस्य स तथा मिथोऽधिवहन् कुटुम्बपेक्षां
सुखं यत्नानि विहरन् श्रीऽङ्गहृगा कच्छेणाप्तं यावत् तस्य
सर्ववर्गिनां शलक्षणापद्रवैर्विषणो निपत्ति गतः ॥ ० ॥

तत्र मनुष्यादिजन्मनि तांस्तान्धिपन्ना-
पिन्नादीन् स्वेदहान् वा विहाय जातं
वैश्वदेवम् (१) परिगृह्णाद्याप्यावर्तत इत्यन्वयः फलतमाह । त
हे यीर । संसागधनः पारं युज्यतेऽहनेति योगो हरि-
तः पृथिवीत्यन्वयः अत्र करतलामलकधपरोक्षीकृतधीनारा-
जस्यैवात्माद्वरतस्येदं ज्ञानं युक्तं तदुक्तम् ।

श्रुते हृदयवेन्यार्दानार्पभस्येह कः समः ।

यस्यापदेशात्सिन्धुशो ददर्श कपिलं प्रभुम् ॥

नाम शङ्का कार्यन्ति ॥ ० ॥

ध्वनः पारमार्थ्येति । योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम्" इत्यादिः

पारं नोपैति इति सर्वनिषेधः कथं युक्तिमानि-

भक्तिहानिपुरुषावश्यं मयाक्तमन्तःस्थं द्विष्यं (२) ॥

यां राजानः निर्जित्वा तपःपुत्रं हन्तुं यत्नयन्ति ।

। किमनेनेति तत्राह । भमेति । भाव भमिषिषयं समं

गणतन्त्रादयस्त्वयि सुखित्वं न गिद्यो वद्वैतः अत एव मृधे शयी-

शङ्काशङ्कशरीराः पञ्चत्वंमवाञ्चन्ति न तु मर्हि मुञ्च-

एत नम्रं व्रजन्ति चित्का व्रजतात तत्राह । यन्त्यस्त-

सारेण निरस्तभतघैरः परुषो हरेमंदपदमभिराजि

यः ॥ ० ॥

पद्मार्चनसंस्कारनरुन्मूलनमसुकरमिति न मन्तव्यं यतो

॥ निशितज्ञानासिमाद्दानस्य तव सुश्रुतमित्याह । रक्त-

रहत्यागि "गणसङ्ख्यान.. इति संसारं रहयन् गणो

स तयो र्व्य सन्मुखः ह रङ्गमिति "यह प्रापण" इत्य-

(१) शरीरं ।

(२) भक्ताविषयं त्वन्यत् ।

भीमद्विजयस्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

स्मादुत्पन्नवह्निशब्दवदयं वाहः संसारानिष्क्रान्तपारं हरिमुद्दिष्टं
संसारनीं नरेत्यन्वयः छेडा पताति छेडगांधीं बहुपपत्ते
पूर्वोक्तैव योजना ॥ २० ॥

सर्वेष्वपि जन्मसु नृजन्मैव श्रेयःसाधनमन्यानि भोगानि-
सान्नीत्याभिमेल्याह । अहो इति । ननु सर्वस्मात् स्वर्गे जननं शोभन-
म् । क तत्राह । किं जन्मभिरिति । कं गुणं निराक्षयाक्षिप्यत इति ।
तत्राह । अमुष्मिन्निति । अमुष्मिन्स्वर्गे हर्षकेशस्य यशसा ततः
शिक्षितः आत्मान्तःकरणं येषां न तथा तेषां महात्मनां वा
युष्माकं सङ्गमो न प्रचुर इति यस्मात्तस्मात् ॥ २१ ॥

नवस्मत्समागमेन तव किं फलमभूदिति तत्राह । मतिः ।
मे अथोभजेऽमलागकिरमुदित्येतद्वृत्तं नहात्यन्वयः शिष्ट-
नानुभाधिकार्थमाह । कुत एतादृशं । तत्राह । मोहर्तिकानि ।
यस्य तव मोहर्तिकान्मुहूर्तकालभवात् समागमान्मे आधकाऽप-
हृतो नष्ट इत्ययमर्थो ममानुभाषिक इत्यर्थः अस्मद्वत्समोप-
जीवनेनास्माच्छ्रुत्यायोग्या एत इति दूतकः दूषा युक्तिः यस्य
स तथा दूतकं मूलयति प्रतिष्ठापयतीति वा "मूलप्रतिष्ठापः"
इति धातुः ॥ २२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

तैर्धञ्जितस्तर्ष फलाभावं ज्ञात्वा हंसानां ब्राह्मणानां कुल-
प्रविशन् तेषां शीलं प्रायश्चित्तपूर्वकं पुनरुपनयनाद्याचार-
मरोचयन् स्वानभीप्सितं जानन् वानरतुल्यान् भ्रष्टाश्च न
शुद्रप्रायाः लिङ्गिन उपैति तज्जानो रासेन भोजनपानार्थं
झादित्वाच्छयेन परस्परमुखोच्छीक्षणेन विस्मृतां जीविता-
वधिमेरण्णकालो येन सः ॥ १७ ॥

कश्चिदन्यः सार्थो द्रमतुल्येषु केवलहण्येषु गृहे व्यव-
हीतः सुरतेच्छुत्वात् स्त्रिया पादौ ताड्यमानः एवं कस्य यद्-
बन्धनं प्राप्ते तस्मिन् विवशः परिहर्षमशक्तः चरन् वने इति पाठः
गिरिकन्दरवदति भयानकरोगादिषु दुःखे पतन् कन्दरस्थगज-
तुल्यामृतोर्भीतिः सन् बह्नीतुल्यं प्राचीनकमांवलस्थायवस्थितो
भवति ॥ १८ ॥

पुनश्चेति । यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते न चेद् न परमेश्वरं
जानाति ॥ १९ ॥

त्वमप्यध्वनि निवेशित इत्यन्वयः । अतोऽस्याध्वनः पारमति
तर याहि ॥ २० ॥

कथममकस्मादेनं कृतार्थोऽभूवमिति साध्यं सचिन्तकमाह ।
अखिलजन्मसु मध्ये अहोऽह्नेऽस्मिन् मर्त्यलोके नृजन्मैव शोभ-
नममुत्र स्वर्गे परं भ्रष्टं येभ्यस्तेभ्येवादिजन्मभिः किं यद्येषु वो
महात्मनां समागमो न सम्भवति कीदृशानां हर्षकेशस्य स्वभक्त-
सर्वेन्द्रियाकांक्षस्य हर्यशोभिरेव कथा निर्भिन्ना आत्मानो देह-
मनोबुद्धिप्रपन्नजावात्मानो येषाम् ॥ २१ ॥

ननु प्रचुर इत्युक्त्वा किं कल्पसङ्गस्यानर्थक्यं श्रुते मेवम-
त्योत्सुक्ययन्त्रित एव तथा ब्रवीमीत्याह । नहीति । अहोऽह्नेऽस्मिन्

रपि कुलं भा भगवत्यमला भक्तिर्गुण-
मन्वीयितव्यं नाध्ययमाध्ययं कल्पेन
पूर्विकानामानि कृतार्थक्यप्लुतधियां
गोष्पुष्पीकरणं तव मोहर्तिकानि स-
समागमस्य माहात्म्यं को वक्तुं शक्नोति
कथमेव व्यञ्जितमिति भावः ॥ २२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतमिजान्तप्रदीपः ।

हंससमूहस्य सहस्रं सारप्रादिभगवज्जनसमूहम् यान-
रान् तत्तुल्यान् दुर्गचारान् हरिषिमुखान् ॥ १७ ॥

द्रमेषु द्रमवहण्येषु गृहेषु रस्यन् विहृत्य सवश्वं
निहर्तव्यं त्ववशः गिरिकन्दरं तज्जन्मरमान्भयदेवं रागादीं पतन्
गिरिकन्दरसंघर्षा गजतुल्यामृतोः भीतः सन् बह्नीतुल्यं दह-
धारकं कमांवलस्य आस्थितो भवति ॥ १८ ॥

अतः आपदः कथाञ्जातमुक्तः पुनः सार्थं त्रयमिकं जने
प्रविशति यथा पूर्वं प्रवृत्तिमार्गे रमते मायया संसारोऽध्वनि
निवेशितोऽस्माति न जानाति ॥ १९ ॥

हे रतुगण ! त्वमपि सत्यस्तदगडः सत्य इत्युक्तभूतद्रोहः कुतः
प्राणेषु भ्रष्टं येन सः अस्मिन्निः विषयेषु अनागतियेन
आत्मा मनो येन सः हरिभक्तिधियाऽप्यत्रानन्दमच्छन्दनाय ज्ञानो-
त्सिमादाय हरिमेवया अभिने कृष्णोर्गति अस्याध्वनः पारमति-
तर म्वाटवीमतिजडस्य कृष्णोर्गति ॥ २० ॥

अखिलजन्मसु नृजन्मैव शोभने न परं भ्रष्टं येभ्यस्तेभ्येवादिजन्मभिः
किं न किमपि हर्षक-
यशसा कृतः शोषितः आत्मा मनो येन सः येषां वो युष्माकं महा-
त्मानां यत्र स्वर्गे समागमः प्रचुरो न भवति तत्र महात्मसु
भारदादिषु विचरन्त्यपि तत्रत्यस्वर्गमस्पदा विमोहितमनसो
राज्यैकं प्रचुरं सङ्गं न कुर्वन्तीति भावः ॥ २१ ॥

येषुमूर्त्तान्तस्यचरणाञ्जरेणुनिहन्तमहो यस्य तस्य
अथोभजे निर्मला भक्तिर्भवतीति नहि अह्नेन यस्य तव मुहूर्त-
मात्रभक्तसमागममात्रादपि दूतकः अह्नेनात्मकाविश्ववर्त्तिकः
मूले यव स मे मम अविश्वकः अपहन्तः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

उन बन्धकों (पार्वीदियों) में जय उगा जय है तब
हमो (ब्राह्मणों) के समूह में जाना है फिर उगा जय खाज
आचार्यदिक उ अछे नहीं लगते है तब बन्धकों (शूद्रों)
के पास जाता उहां उनकी कीड़ा में आप (भगवान्) के
खी मूलेके देखते अपने मरणा के काल में मूले
जाना है ॥ १७ ॥

पेड़ा में (तब) कि कड़कों में कीड़ा का उगा हुआ
पुत्र खा इन पर मोह है भयन के वास्ते कुञ्जित
रहता है जब की बन्धन में तब कुटनेमें असमर्थ

सायं
पुरुषार्थे

नमो महद्गयोऽस्तु नमो भूयः नमो युवभ्यो नम आबहुभ्यः ।
ये ब्राह्मणा गामवधूतलिङ्गानि शिवः शिवमस्तु राज्ञाम् ॥ २३ ॥

श्री भूतलोक ।

इत्येवमुत्तरामातः ! स वै ब्रह्मर्षिसुतः सिद्धपतेः आत्मसतत्त्वं विगणयतः परानुभावः परमका-
रुणिकतयोपदिश्य रहूगणो न सकरुणमगिवन्दितश्च सापूर्णाणिव इव निभृतकराणोर्म्याशयो धरणि-
मिमां विचचार ॥ २४ ॥

सौवीरपतिरपि सुजनसमवगतपरमात्मसन्तः परमन्याविद्याऽध्यारोपितां च देहात्ममतिं विस-
सर्ज एवं हि नृप ! भगवदाश्रिताश्रितानुभावः ॥ २५ ॥

राजोवाच

यो ह वा इह बहुविदा महाभागवत ! त्वपरिनिहितमसेत्वेण वचसा जीवलोकभवाध्वा स ह्यार्यम-
नीषया कल्पितविषयो नाजसाऽव्युत्पन्नलोकसमं गमयिष्ये तदेवैतदुरवगमं समवेतानुकल्पेन निर्वि-
श्रयतामिति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महाभारतस्य कण्ठे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिकेन ब्रह्मव्यासपुत्रेण नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाषाटीका ।

रहता है कभी असावधानता से पर्वत की कंदरों (रोमों) में पड़ जाता है तब उहाँ के हाथी (मृत्यु) से डरकर उस (निजकर्म) को भाव्य करता है ॥ १८ ॥

हे ब्रह्म ! इस आपत्ति से जब कभी ब्रह्मचर्य में निरत ब्रह्मसौ समूह (प्रवृत्तिमार्ग) में पड़ता है तब भी भाग्योपाय के प्रवेश करने से घमता हुआ वह पुरुष अपने पुरुषार्थ को भवने परम पुरुषार्थ मोक्ष को ही समझता है ॥ १९ ॥

हे पुरुष ! तुम भी इसी मार्ग में प्रविष्ट हो जाओ, तुम अपने प्रभु माता से मित्रता करके सब से ऊपर आओ, जो मैं आसक्तिन करके भीहरि सेना में जान कर इस वन को काटकर अपने भगवत् मार्ग में पाऊँ, राजाओ ॥ २० ॥

हे राजा ! ब्रह्मण्यो ब्रह्म मनुष्य जन्मों में जन्मों से भगवत् मार्ग में देवादि जन्मों में जन्मों से जिस लक्ष्मी में भगवत् मार्ग के यश में भगवत् मार्ग में भगवत् मार्ग में बहुत समागम ॥ २१ ॥

जब भी भगवत् मार्ग रजसे जाते हैं तो भी नारा-
यण के मार्ग में मेरी भी भगवत् मार्ग नहीं है

जिन आपके मुहूर्त मात्र के समागम होने से बड़ी आपत्ति से बड़ी जड़ बाधा मेरा अविश्वक नष्ट होगया ॥ २२ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ब्रह्मविदः कन रूपेण चरन्तीत्यज्ञानात्सर्वोक्तमस्त्विति । ये बटवः क्रीडारतत्वाद्भक्षेयधौरेयास्तानप्यभिव्याप्य सर्वेभ्यो नम इत्यर्थः । स्वदृष्टान्तेन राज्ञां महद्वक्त्रां सम्भाव्याह । राज्ञां शिवमस्त्विति ॥ २३ ॥

उत्तरा माता यस्य हे उत्तरामातः ! विगणयतो न गणयतः अवमन्तर्यपि परमकरुणाकरत्वेन सिद्धपतये आत्मतत्त्वमुप-
दिश्य । निभृताः शान्ताः करुणानामुभयो यस्मिन् स आशयो यस्य ॥ २४ ॥

सुजनात्परमात्मस्यगगतं परमात्मसतत्त्वं येन तथाभूतः संस्तवानीमेव देहे आत्ममतिं च विससर्ज हे नृप ! भगवदा-
श्रितो भरतस्तदाश्रितो रहूगणो यस्तस्यानुभावः सद्यो देहा-
हङ्कारत्यागः ॥ २५ ॥

परांक्षेण वणिक्कार्यरूपकेण भार्यायां विवेकिनां मनीष-
येव ब्रह्मचर्यानीयानीन्द्रियाणि गोमायुस्त्वानीयान्यपत्यादीनीत्येव
कल्पितविषयः अव्युत्पन्नस्य तु लोकस्य जनस्य सम्यग्धि-

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

मौ न भवति । अथ अतस्त्वेतदेव भवाध्वकं समवेतानुक-
ल्पेन प्रस्तुते तत्तदनुकूपार्थोपकल्पनेन ॥ २६ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमरक्षामिकृतभाष्यदीपिकायां

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमद्भागवतभाष्यदीपिकायां

ज्ञानिनः केन रूपेण चरन्तीत्यज्ञानात्सर्वात्मस्वरूपं ।
नम इति । महद्भयो नमः तत्रापि शिशुरूपेभ्यो नमः ये युक्त-
स्त्वाहशास्तेभ्योऽपि नमः आश्रयः वदुपयन्तेभ्यः वदुमात्रकः
वदुश्चस्त्वाहशास्तेनाविष्काराशीलपर्यन्तेभ्यः इत्यर्थः अनिनो
हि स्वमाहारात्म्यानाविष्कारेण निष्ठान्ति "तस्माद्वाङ्मयाः पाद्वलं
निर्विद्य वालयेन निष्ठान्ते", इति श्रुतेः पाद्वलं नाम ज्ञानिनां
निर्विद्य वालयेन निष्ठान्तेत्यर्थः ये त्वाहशा आहाराणां भवन्तेषां
गां भूमिं चरन्ति तेभ्यः सकाशाद्वाङ्मां माहशानां कृतासां-
शिवमस्तु महतां निग्रहो माभूत् ॥ २३ ॥

सम्वादमुपसंहरति शुकः हे उत्तरामातः ! उत्तरा मा
यस्य स उत्तरामाता परीक्षितस्येदं संबोधनमुत्तरामातरि
अविगच्छयते न विगच्छयत इत्यविगच्छयत् तस्मै अब्रह्मं कुबो-
द्याव सिन्धुसौवीरपते रङ्गगङ्गायाविगच्छितः परिरुद्धमु-
शक्यः परमानुभावः प्रभावो यस्य स वै ब्रह्मर्षिसुतः परम-
कारुणिकत्वेन हेतुना आत्मनस्तत्त्वं प्रकृतिविषयप्रज्ञात्मकाव-
विशुद्धज्ञानानन्दप्रकृतशान्तरादिवाचाश्रयमुपदिश्य सकलार्थं
सन्नेह ययौ भवति तथा रङ्गगङ्गेनाभिविन्दितौ चरन्तौ पादौ
यस्य सः आसमन्तारपुण्यः समुद्र इव निभूतानि शान्तानि
करुणानि इन्द्रियाणि ऊर्मयः अशनायादयः आशयोऽन्तःकरुणं
वासना वा यस्य सः इमां धरणिं भूमिं विचचार ॥ २४ ॥

सौवीरपतिः रङ्गगङ्गोऽपि सुजनाङ्गर्षिसुतात्सम्यक्वगतं पर-
मान्तरत्वं याथाश्रयं येन तथाभूतः सन् तदानीमेवात्मस्य-
विषयाज्ञानेनारोपितं देहात्माभिमतं विसर्ज्य जहौ हे नृप !
भगवदाभिता भागवतास्तानाभिता भगवदासानुदास्तास्तेषां
ब्रह्मव एवविधो हि भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

एवं नरसम्वादे उपवर्णिते वणिक्सार्वभारिकरूपेण प्रवृ-
त्तानां परोक्षरूपाणामुक्तीनामाशयजिज्ञासयाह राजा परीक्षि-
त्युक्तं प्रति य इति । हे महाभागवत ! शुक ! बहुविधा बहुशेन त्वया
यो जीवलोकेभ्य भवाध्वा पारोक्ष्यरूपेणाभिहितः कथितः स हि
यस्मादार्थाणां विवेकिनं मनीषया बुद्ध्या एव द्रव्यस्थानीन्द्रि-
याणि गोमायुस्थानीवान्यपत्यादीनीत्येवं कल्पितः विषयो ज्ञानं
यस्य सः कल्पितपदार्थवान् अतोऽज्ञसा सुखेन व्युत्पन्ना विवे-
किनां लोकास्तेः समधिगम्यः नरवद्वृत्तमाहशसमधिगम्यः
अथ तस्मात् दुरधिगमं दुःखेनाप्यवगन्तुमशक्यमेतत्परोक्षरूप-
मुक्तिजातं समवेतानुकल्पेन प्रकृतोपयुक्तार्थसमवेतशब्दप्रयोगात्
निर्दिश्यतां दृष्टव्यायतां शब्दार्थबोधपुण्यकृत्स्नत्वाभिप्रायेण सम-
वेतशब्दः प्रयुक्तः । यद्वा एतदप्रसिद्धाध्वत्वेन कृपितं संसाराध्व-
कं समवेतानुकल्पेन प्रसिद्धा उत्पत्यध्वनि समवेताः समव-

स्थिता वै द्रव्यगोमायुप्रभृतयः ताननुसृत्य तज्जर्मत्वेन कदापि
कल्याणोपकल्पेन निर्दिश्यतां कथ्यतामित्यर्थः ॥ २६ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमद्भागवतभाष्यदीपिकायां

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भीमद्भागवतभाष्यदीपिकायां

अतिप्रशंसयास्मानपहससि त्वमित्याशङ्क्यापराधं आपयन्निव
नमस्फुरोति । नम इति । आशङ्क्यः वदुपयन्ते गां राजभ्य
इति अतुर्थमिप्रयुज्य राक्षामित्यनया वदुपयन्ते एवमाकाङ्क्षत
इति ॥ २३ ॥

रङ्गगङ्गास्य समग्रानुग्रहं कृत्वा ब्रह्मर्षिसुतेन किमका-
रोति तत्राह । इतीति । इति समाप्य परमात्मस्तत् परमात्मनो
निर्दोषस्वरूपमधिगच्छितो सङ्गुप्तः परमानुभावो य स तथा
निभूतकरुणाश्रयायः स्तिमिर्नन्द्याश्रयाभिप्रायः यद्वा निभ-
वेन्द्रियाव्यतररूपानः स्ववशीभूतान्द्रियतरङ्ग इत्यर्थः स्थानेऽभि-
प्राय आशयः इति ॥ २४ ॥

सुजनाङ्गर्षिजनपूजितजन्मनो ब्रह्मज्ञात्मानपरमात्म-
सम्बन्धः सत्यं ज्ञातपरमात्मस्वरूपः आत्मनि स्थितिं परमात्म-
विषये वाच्यविषया भक्त्या भगवद्भक्तानामपीदमाहार्थं किं पुनः
आनारायणस्येत्युपसंहारमुखेन नृपमभिमुक्तीकरोति । अस्मिन् २५ ॥

(१) माहात्म्योपलक्षणकीर्तिप्रथितान् श्लोकानित्यर्थं भार्गवस्य
श्रुतमपुनस्य भवनस्यानुवर्त्तमानं श्लोकशालयोरेनुकूलमार्गम् ॥

१ विष्णुसौवीरपते रङ्गगङ्गायाविगच्छितः ॥ ० ॥

हाराहाराप्रकटनाय पुनरुक्तं करोति । यो बुरत्युत्तिनि ।
रतस्त्वं नैच्छदिति यस्तदुचितं तथाहि मधुविधो हरेः श्रवा-
नुरक्तधियां महताममघो मोक्षोऽपि फल्गुः मरणं ब्राह्मणो
मघनीत्यर्थः सेवाया अर्चयुक्तगोचरत्वात् अत्र तात्पर्यं हेतु
इति हेतुवैयर्थ्यादीन् इत्यादिप्रमाणेन पूर्वोक्त इति ॥ ० ॥

यथावद्व्याप्य धर्मपतये सकलैरनुधीयमानपुण्यकर्मै-
विषयं कर्मणि नैपुण्याय कुशलबुद्ध्युपेतय योगाय कर्मकां-
पावस्य साङ्ख्यशिरसे उत्तमज्ञानस्वरूपाय शिरसः पूर्वगाने

(१) तस्येवान् श्लोकान् गायन्ति ।

भार्गवस्येह राजर्षेर्मनसापि महारमनः ।

तानुवर्त्तमानं नृपो मक्षिकेव गरुडमतः ॥ ० ॥

तानुस्त्वजान् दारसुतान् सुहृद्वाज्यं हविष्पुत्रम् ।

यो युवैव मल्लवदुत्तमश्लोकालम् ॥ ० ॥

यो तुस्त्वज्जितिसुतस्त्वज्जनार्थद्वारात् प्रार्थ्या भियं शिरैः
सदया श्लोकैः नैच्छकृत्स्तनुचितं महतां मधुविद्वेषानुवर्त्तमान-
सामभः अपि फल्गुः ॥ ० ॥

यथाधर्मपतयेविषयेपुण्यायोगायसंक्षयशिरसेप्रकृतिराय ।
नारायणादहरवेनद्रव्यद्वारायन्मृगव्यमपि यः समुदाजिह्व ॥ ० ॥

इदं भागवतभाष्यदिग्दृष्टातगुणकर्मगोराजर्षेर्मनसापि
वर्त्तितं स्वस्वगणमाध्वत्वेन यशस्यं स्वर्गमापन्नं नृप-
गात्यात्यान्तराभिनन्ति च सर्वांस्वाशिष्यभाष्येनाज्ञाने
नकाञ्चनपरमइति ॥ ० ॥

(२) एते श्लोका अत्रिनास्तस्याभापि भाष्यकृतवर्त्तमान-
मने अत्रैवमूलवर्त्तमाने ।

श्रीमति विष्णुजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृतम् । सायं १२३४ । गानार्थत्वेनायमर्थः सिद्ध्यति । अस्मिन्मन्त्रे
स्वतः १२३४ । रुद्रादेरित्येतः प्रकृतीश्वराय लक्ष्मी-
नय इति मातापुत्राय हरये नम इति मन्त्रद्वयसूक्त-
प्रसिद्धायादन्तः कृतमपरोक्षज्ञानिनो भरतस्य मृगतत्वं । अत-
र्वातत्वं च । योगाय समुद्राजहार उत्ससर्ज ॥ ११ ॥

आराम एव सर्वत्र आश्रय आश्रयस्ते प्राप्तुमिच्छति शक्यते
वेति । विदुषां च इति शब्दो भर्ता व्यानसमाप्त्यर्थं
इति ॥

॥ श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

५. राजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अद्वयः सिद्धः तत्त्वाद्भवेयमविविध इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथवा ३ विस्वर्गान्तपाठ आर्षप्रयोगो मन्तव्यः
अथवा ३ मातृन्तविधौ मातृमांतजादेशविधानात् ततोऽपि
अथवा ३ मातृमांतजादेशविधानात् २४-२५ ॥

इति श्रीमद्भक्तिसुखाश्रित्यः ॥ २६ ॥

इति भीमम् । गवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

॥ मद्भिश्चनाथश्चक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शिविकां बह्वन्तत्र भवान् खं यदि नाहापयिष्य
ममराशिनः का गतिरमविष्यति समर्थं प्रशमयि
ति ॥ गवदुभयः ये वटवः कीदृशतत्वाद्भवेयमर्थः
ममिदं यत्नं करहृष्टतेन राज्ञां महत्परायं सम्भाष
यिष्यमस्तिवति ॥ २३ ॥

इहं ह्यन् महाभूरिभाग एव रहगणो यत्तद्विद्वत्तु
 काशादनादपराशोऽपि तदनुग्रहामृतबुद्धयमिषिभ्यः
 ब्राह्मतिमन्त्रभाग्यो विप्रगणे सार्वविद्यानामस्य
 विद्यापयास्तदमिषापविषदग्धो न जने प्रसज्यते
 विषीदन्ते राजानमाश्वासयति । इत्येवमिह कृष्णरा
 जः प्रत्यक्षं भो राजन् । त्वस्मात्तुर्गमे पविष्य भवतु त्वं साका
 श्च संपन्नं स्वयमेव त्वां ररक्षं । इषीयासि न तु नरपि
 प्रतेजसो रक्षितुं ममेतांश्च भारवादिभ्यो नृद प्रेष
 तव । कर्त्तव्य एतेषामपारकृपास्त्वनं स्वर्गिण्यपि भाग-
 तिमं भद्रां पाययन् स एव प्रभुर्मातुषां स्वर्गीयकार
 तिः । रागास्तस्माद्भरताञ्च मत्तश्च एतेषां प्राणैर्यश्च त्वदीयं
 त्विह ममिह हस्तं व्यज्रयामास । त्वं हि विषीदसीति
 भावः । विप्रगृह्यतः तिरस्कृतोऽपि त्वं न भवस्यस्य सः ।
 त्वं एव तस्मै भारवादिभ्यो नृद त्वां सरोदन् ।
 त्वं त्वं कर्त्तव्यः सः । सः प्राचयो यस्य

अनाद श्रीमद्भरतात् आत्मनि ह्यस्मिन् वा अपि वा अना-
दिव प्रवृत्ता तथा अध्यारोपितां देहे आत्ममतिमात्मधुर्दि-
यात्मभितो भरतस्तदाभितो वृहगयाः ॥ २५ ॥

अथैस्यातिविशुष एव मनीषिकाया उल्लभमुद्धा कविषा
 यथा दस्युस्यानीयेन्द्रिबगोमायुस्यानीवापत्यादयो । यस्य सः ।
 बुद्धिनाम दार्ष्टान्तिकानामनुकल्पात् समवेतेन समुचितेन अनु-
 कलेन दार्ष्टान्तिकवाचकशब्देन ॥ २१ ॥

इति साराथं दर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

त्रयोदशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

भीमछुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतोऽमेकैः रूपैर्विचरन्ति अतः सर्वात्मस्यति । नम
इति २३ ॥

भारा माता यस्य हे उत्तराभातः ! विगच्छतः अपरा-
 विनिः परमकारुणिकतया तस्मै कृतापराधायपि सिन्धुपतये
 भोः सतत्त्वं परमात्मतत्त्वमुपदिश्य रङ्गयोगेन सकलं यथा
 भक्तं तथा बन्धितचरणाः निभृताः घास्ताः करग्रानामूर्मयो
 यस्मिन् स आशयो ममो यस्य स महीं विजहार ॥ २४ ॥

सुजनासत्त्वादेव समवगतपरमात्मसतत्त्वं येन सः ब्रविष्यथा
 निन आत्मनि अध्यारोपितां देह एवास्मेत्येवं कश्चित्ताम
 निगच्छेद्भितो मुनिस्तदाभितो रङ्गयास्तस्यानुभावः तत्त्वग्रहण-
 पूर्वकं रूपात्ममतिव्यागित्वम् ॥ २५ ॥

॥ महाभागवत ! बहुविदा सर्वज्ञेन त्वया यो जीवद्योक्तमवा-
प्त्वा परीक्षेण वशिष्कसार्यकरूपेण प्रमिश्रितः कथितः स आर्याणां
विद्वेकनां मनीषयैव वद इत्युत्थानीवासीन्द्रियाणि गोमासुत्था-
नीवाः यपत्यादीनीत्येवं कथितविषयः प्रप्युत्पन्नस्य द्योक्तस्य जनस्य
सद्वचनविग्रमः सुष्ठुविग्रम्यो न भवति अथ अतः तदेतदेव पुरवचनं
यवगन्तुमशक्यं संसाराश्चकारं समवेतानुकल्पेन सम-
र्थायै इन्द्रियादौ इत्युत्थादिकल्पेन निर्दिष्टवताम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपे

त्रयोदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १३ ॥

भाषाटीका ।

पृथ्वी को नमस्कार है वायुओं को नमस्कार है शुभानों को नमस्कार है ब्रह्मचारियों से लेकर सबको नमस्कार है जो ब्राह्मण अवधूत बेपसे पृथिवी में घूमते हैं उनको नमस्कार है जिससे कि सब राजों का कल्याण होवै ॥ २३ ॥

श्रीशुकदेवजी बांछे हेउसरा के पुत्र परीक्षित । अपना अपमान करने बाछे उस सिंधुपति रहूगया राजाकों भी ब्रह्मर्षि पुत्र भरत जीने परमदयालु होने से इस प्रकार के आत्मतत्त्व का उप-देश किबा फिर रहूगया ने बड़ी दीनता से उनके चरण में बन्दना की तब बड़े प्रभाव बाछे समुद्र सरीके बानसे पूर्ण सब इन्द्रियों की बहर जिसकी शांत हो गई हैं ऐसे मन्तःकरण बाछे वह भरतजी इस पृथिवी में फिर बिचरने लगें ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

● 'सौवीर देशके राजा • रघुनगभी सत्पुरुषसे परमेश्वर के प्रति होनेसे अज्ञानसे आत्मा में आरोपित जो देहात्मबुद्धि को छोड़ते भये हे राजन्! परीक्षित! इस प्रकार का भगवत् के आश्रय करनेवाले राजाका प्रभाव होगया ॥ २५ ॥

राजा परीक्षित जी बोले हे महाभागवत! इहाँपर वडे ही आपने वडे बुद्धिमानों के विषय कल्पना के योग्य जीवोंका महाद्वीमार्ग में लिखे हुये वचन से कथन किया है कि

अनायास से भवपङ्क जोग नहीं जान सकते । तिस हेतु-
से इस कठिन वचन को समझने लायक व्याख्यान से आप
कहिये ॥ २६ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध त्रयोदश अध्यायः

भाषानुवाद ब्रह्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ १३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १३ ॥

॥ चतुर्थः ॥

॥ सप्तमः ॥

यथा देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषविकातकुशलाकुशलसमवहारविनिर्मितविविधदेहाव-
भिभिन्नसंयोगाद्यनादिसंसारानुभवस्य द्वारभूतेन इन्द्रियवर्गेण तस्मिन्दुर्गाध्ववदसुगमेऽध्वन्यापतित
इत्येवमवतो विष्णोर्वशवर्तिन्या मायया जीवकोऽयं यथा वणिक्सारथोऽर्धपरः स्वदेहनिष्पा-
दितकामवः श्मशानवदशिवतमायां संसारलब्धः सो नाद्यापि विफलबहुप्रतियोगेहस्तत्तापोपश-
ान्तो ह्यचरणारविन्दमधुकरानुपदवीमवरुन्धे यदभ्युहवा एते षडिन्द्रियनामानः कर्मणा दस्यव
॥ १ ॥

तथा पुरुषस्य धनं यत्किञ्चिद्धर्मोपयिष्ये बहुकृपाधिगतं साक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणो योऽसौ
धर्मस्तु भाम्पराय उदाहरन्ति तद्धर्म्यं धनं तस्मिन्सुखप्रवणास्वादनावग्राणसङ्कल्पव्यवसायगृहग्राम्यो-
पयोगे कृतायस्याजितात्मनो यथा सार्थस्य तत्र तात्मानो विलुम्पन्ति ॥ २ ॥

तथा च यत्र कौटुम्बिका दारापत्यादयो नास्ते कर्मणा वृकसृगाला एवानिच्छतोऽपि कदर्यस्य
कुटुम्बेन इरणकवत्संरक्ष्यमाणं मिषतोऽपि हरन्ति ॥ ३ ॥

यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणामप्यदग्धवीजे सेधुनोर्वावपनकाले गुल्मतृणवीरुद्भिर्गह्वरमिव भवत्येव-
मनुवाश्रमः कर्मक्षेत्रं यस्मिन्न हि कर्मण्युत्तीर्ण्य यदयं कामकरण्ड एष आवसथः ॥ ४ ॥

तत्र गतो दंशमशकसमापसदैर्मुजैः श्वशकुन्ततस्करमूषकादिभिरुपहृत्यमानबहिःप्राणः
तत्परिवर्तमानोऽस्मिन्नध्वन्यविद्याकामकर्मणिरकमनसाऽनुपपन्नार्थं नरलोकं गन्धर्वनगरमुपपन्न-
मिति मिथ्यावृष्टिरनुपश्यति ॥ ५ ॥

तत्र च क्वचिदातपोदकनिभान्विषयानुसृत्य भानभोजनव्यवायादिव्यसनलोळुपः ॥ ६ ॥

तत्र च शेषदोषनिषदनं पुरीषविशेषं धर्माणि निर्मितमतिः सुवर्णमुपादित्त्याग्निकामकातर इवो-
पपन्नमिषम ॥ ७ ॥

अथ कदाचिन्निवासपानीयद्रविण्यभोजनोपजीवनाभिनिवेश एतस्यां संसाराटव्यामितस्ततः
परि व्रति ॥ ८ ॥

भीषणस्त्रामिकनभावार्थदीपिका
इत्युक्तं भवारण्यरूपकस्याकृतिः कृतः
इत्युक्ते तस्य गोमायुमसाकाद्यर्थकल्पः
इत्युक्तं पुनः स श्रीगुरु उवाच ॥ १ ॥
इति निवाशन इति ॥ २ ॥
इति निवाशनप्रकारकथनेन
पुनः ॥ ३ ॥
इति निवाशनप्रकारकथनेन
पुनः ॥ ४ ॥
इति निवाशनप्रकारकथनेन
पुनः ॥ ५ ॥
इति निवाशनप्रकारकथनेन
पुनः ॥ ६ ॥
इति निवाशनप्रकारकथनेन
पुनः ॥ ७ ॥
इति निवाशनप्रकारकथनेन
पुनः ॥ ८ ॥

मद्यापि नावरुन्धे न संप्राप्नोतीत्यन्वयः । मायायाः स्वकार्यडा-
नेन संसारमार्गे पातहेतुत्वमाह । देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुण-
विशेषविकल्पितानि विभक्तानि यानि कुशलाकुशलविभिन्न-
कर्माणि तैर्निर्मितानि विविधदेहावभिभिन्नसंयोगादिव्यो-
नादिः संसारस्तदनुभवस्य द्वारभूतेन षडिन्द्रियवर्गेण तस्मिन्
संसाररूपे दुर्गमगणवदसुगमेऽध्वन्यापतितो यथा वणिजं सार्थः
समूहोऽयं जनपरः स्वदेहनिष्पादितानां कर्मणां फलद्वारेणानु-
भवो यस्य विफलाश्च बहुप्रतियोगा बहुविधश्च संसारश्च

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

यस्य सः । तस्यां संसारादध्यां ये तापास्तेषामुपशमनीं नाशनीम् । यस्यामित्यादि व्याचष्टे । यस्यां भवाटव्याम् ॥ १ ॥

इत्युत्तुन्यं तेषां कर्म दर्शयति । तद्यथेति । धर्मोपयिकं धर्मकारणम् । तैमिव स्नाभिप्रेतं धर्ममाह । साक्षादिति । तं साम्प्रदाये परबोकार्यमुदाहरन्ति तदर्थं धर्मार्हं धनं दर्शनायः पञ्चानेन्द्रियाणां इत्ययः सङ्कल्पव्यवसायावन्तः करणस्य यद्युदे यो प्राप्य उपभोगस्तेन कुनायस्य कुबुद्धेरजितात्मनो विलुम्पन्ति यथा चोराः कुपालकस्यानवहित्तात्मनः साधनं धनं हरन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

गोमायवो यन्नेत्येतद्व्याचष्टे । अथ चेत्यर्थान्तरोपपत्त्ये । यथा ते तु वृकाः शृगाळाश्च कर्द्वस्यातिलुब्धस्य ॥ ३ ॥

प्रभूतवीरकृष्णगुल्मगङ्गाइत्येतद्व्याचष्टे । यथाहीति । न दानि बीजानि यस्मिन् यद्यस्माद्योऽयमावसथ आश्रम एव कर्मानां करणः यथा कर्पूरभाजने कर्पूरक्षयेऽपि परिमलो न भायते एवमत्र वासनानामचीणात्वाच्च कर्माययुस्सीदन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

दंशमशकतुल्यैरपसदैर्नोचैः शलभादिभिश्चोपकुम्भमानः पक्ष्ममानो बहिःप्राणो विच्छं यस्य तथाविधोऽयस्मिन्नध्वनि र्भ्रमन्नविद्यादिभिरुपरक्तेन मनसा गन्धर्वैरुत्तुल्यमघटमानं लोकोक्तं सत्यतया मिथ्यादृष्टिरनुपपद्यति ॥ ५ ॥

प्रपश्यतीति प्रशब्दसूचितमर्थान्तरं दर्शयति । तत्र च गन्धर्वपुरे कश्चिदातर्किकं मृगतृण्यजखं तत्तुल्यान्विषयानुपधावतीति ॥ ६ ॥

कश्चिःकश्चिश्चाशुरयोऽलुक्प्रहमिष्येतद्व्याचष्टे । कश्चिश्चाशेषाणां दोषाणां निषेधनं स्थानं पुरीषविशेषमप्रेषिष्टा तस्य पुरीषस्येव कोहितो वर्णो यस्य रजोगुणस्य तेन निर्मिता तद्विषया मतिर्यस्य स सुवर्णमुपादानुमिच्छति अग्रिकामेन कातरः परवश उल्लुक्कसदृशं पिशाचमिव शीतान्तरो हरययेऽग्रिवज्जाज्वल्यमानं ततस्ततो धावन्तमुल्लुक्कपिशाचमग्रिबुद्ध्याऽनुधावति ननु तं प्राप्नोति कर्षाच्चप्राप्तश्चेत्तर्हि तेन भक्षितः सन् भिषते एवं सुवर्णमनुधावन्नपीत्यर्थः ॥ ७ ॥

निवासतोयद्रविण्येत्येतद्व्याचष्टे । अथेति । निवासाद्विष्वक्के-
व्वात्मन उपजीव्येष्वभिनिवेशो यस्य ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

एवमापृष्टः शुकः समवेतानुकल्पेन निर्दिशंस्तत्तावदुत्तरस्य इति श्लोकं व्याचष्टे । य इति । य एव जीवलोकः ईश्वरस्य भगवतो विष्णोर्विशयतिन्याऽधीनया माययाऽतिबुद्धिर्ध्वनि असु-
गमे संसाराध्वनि कर्ममार्गे आपतितो मायायाः स्वकार्यद्वारेण हं र्मार्गपातहेतुवमाह । देहात्मामिमानिनां सत्त्वरजस्त-
द्वैर्विशेषेण कल्पितानि विभक्तानि सार्विकराजस्तताम-
सिकुशलानि यानि कुशलानि सुखसाधनानि सार्विकानि
कुशलानि दुःखसाधनानि राजस्तानि मिश्राणि प्रमादालस्या-
दिसाधनानि रजस्तमोमूढानि कर्माणि तैर्विनिर्मितानि रापादिता-
मिर्विषयभेदावलिभिः ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सर्वस्या मध्ये तिष्ठन्ति हं साः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था भोगच्छन्ति तामसा ।

प्रात्यन्तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे ।

धरां रजः स्वभावेन इत्याद्युक्तरीत्या नियतदेशवृत्तिरनुप्या-
सुरादिदेहपङ्क्तिभिर्यो वियोगसंयोगो देहवियोगतत्संयोगो ब्राह्मि-
क्ष्णेन बाल्ययौवनवृत्तिविरादभावसङ्गः एतद्व्योम्नादिः । तारस्तद-
नुभवस्य द्वारभूतेन पङ्क्तिव्यवर्गेण स एतस्मिन् गोप्य-
सुगमे संसाराध्वनि कर्ममार्गे आपतितः यथा वणि । सार्धः
समूहोऽर्थाङ्गनपरः तथा स्वदेहनिष्पादितानां पूर्वोक्तं कर्मणां
फलद्वारेणानुभवो यस्य विफलाच्च बहुप्रतियोगा बुविष्णोप-
हता ईहांछेष्टा यस्य सः स्वशानवदमङ्गलकपः संसारा-
दध्यां गतोऽद्यापि तस्यां संसारादध्यां ये तापा आत्मिकादव-
स्तेषां शमनीं हरिरेव गुरुस्तस्य हरिगुरोश्चरणाग्रे ये मधु-
करा भ्रमरतुल्या भक्तास्तपामनुपद्वीं तेरनुष्ठितं भगमार्गे नाव-
रुन्धे न प्राप्नोति ॥ १ ॥

यस्यामित्यादिश्लोकं व्याचष्टे । यस्यामुहवेति । यां संसा-
रादध्यां ये पङ्क्तिव्यवर्तमान एते कर्मणा इत्यथ ए इत्युच्चा-
पारेण इत्युत्वेन पूर्वं निरूपिता इत्यर्थः । इन्द्रियनाशः इत्य-
नेन केवलं नामभेद एव कर्मणा ते इत्यथ एवेत्युक्त्वा इत्युच्चा-
मिन्द्रियाणां च धनापहारित्वकपं कर्म तुल्यमिति इत्युच्चा-
स्तिकभावेन दर्शयति । यथेति । यथास्य पुरुषस्यानवतारमनः
सार्धस्व वणिजादः धनं बहुकुच्छेद्यातितुःकनाजितं धैर्ययिकं
धर्मोपयोगार्हं धनस्य धर्म एवोपयोगः सफलो ननु भान्ति इमि-
षावेष्ट धर्मोपयिकमित्युक्तं तथाचोक्तं प्रथमे ।

धर्मस्य हापवर्गस्य नार्थोऽर्थोवोपकल्पते ।

नार्थस्य धर्मकान्तस्य कामो लाभाय हि स्मृतः ॥

येवमिषे यत्किञ्चिन्नं यथा दस्यवञ्चोरा अपहरन्ते य
पुं यस्य यो भगवदाराधनरूपो धर्मस्तं साम्प्रदायिकं पर-
हितं धनमित्युदाहरन्ति तदर्थं धर्मादध्यां भगवदाराधना-
धर्मो वर्णाभमादिधर्मयुक्तमित्यर्थः । धनं भगवदाराधनात्मकमे
इन्द्रियवर्षि दर्शनादिभिः पञ्चमिहानिन्द्रियवृत्तिभिः सङ्ग-
व्यवसो गङ्गामन्तःकरणवृत्तिभ्यां चेत्येतयो गृहेषु भवः
सांसारिः उपभोगस्तेन कुनायस्य कुबुद्धेरत एवाजितान्
मजितेन्द्रियव्यास्य पुरुषस्य सत्त्वान्धि विलुम्पन्ति अपहरन्ति
गोमायवो यन्नेति एतद्व्याचष्टे । अथ चेत्यर्थान्तरोपपत्त्ये
नाम्ना दा यस्यादयः कर्मणा तु वृकाः शृगाळाश्च एतेत्यर्थः
वृकशृगालश्च धर्ममेवाह । अनिच्छत इति । कुटुम्बिनः पुष्टामिणः
कर्द्वस्यातिलुब्धस्यानिच्छतोऽपि आत्मापहारमिति शेषः । इति
भावः मिषतः पश्यतः सतः संरक्ष्यमाणसुरासिद्धिरिति
स्वशेषत्वेन ई ईश्वरस्तत्त्वरूपं भगवच्छेपककपमस्ती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रभूतवीरकृष्णगुल्मगङ्गा इत्येतद्व्याख्यातुं तावद्भ्रमस्य
प्रसिद्धचेतनतुल्यतामाह । यथाहीति । अनुवर्तते प्रतिवर्तते कृष्ण-
मायं इत्युक्तेऽपूर्वकं कर्मणः संस्कृतमपि क्षेममद्वयं न
दग्धानि बीजानि द्रुममूढानि विमदं तथाभूतं सत्पुनरावकाशे
बीजावापकाशे यथा शुक्रादिभिः प्रमेव भवत्येवं गृहमकपं

भीमद्विभवाय च कर्त्तुं कृतसाराधर्षिणी ।

दस्युकोष्ठप्रभृतिभिरुक्तैः सह चतुर्दशैः ।

इहैन्द्रियकुटुम्बाद्यास्तद्वाहान्ता निरूपिताः ॥

स भीशुको ह स्पष्टमुवाच स एष प्रसिद्धो जीवलोकः संसार-
ाटव्यां गतः सन्नद्यापि हरिरूपस्य गुणेश्वरगारविन्दे ये मधु-
करा गुरुभजनासक्ता इत्यर्थः । तेषामनुकूलां पदवीं नावरुन्धे न
आप्नोतीत्यन्वयः । तेन श्रीगुरुचरणार्थं विना संसाराटव्यां भ्रम-
येवेति भावः । कीदृशः देहात्ममानिनामध्वन्यापतितः दुर्गा-
त् प्रसिद्धदुर्गमार्गे इव सत्त्वादिगुणविशेषैर्विकल्पितानि विम-
कानि यानि कुशलाकुशलविभक्त्याणि तैर्विनिर्मिताभिर्विष-
देहावलिभिर्वियोगसंयोगतदुत्पत्त्युत्पत्त्युत्पत्त्युत्पत्त्यादेः संसारस्य
योऽनुभवस्तस्य । ननु जीवसंसारस्य मायाकृतत्वात्
देवीमेव जीवः प्रपद्यतां सैव प्रसन्ना तं बन्धान्मोचयिष्या । किं
हरिगुरुचरणप्रपत्त्या तत्राह । विष्णोर्विश्वसिन्ध्या मा प्रसति ।
संसारमोचने न तस्याः स्वातन्त्र्यमिति भावः । यदुक्तम् ।

देवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।

इति गीतायामत्र श्लोकं एवकारेण समुच्चयपरोक्षेण
निरस्तीकृतः विफलाश्च बहुविप्रतियोगा बहुविप्राश्च ईहाः उष्टा
यस्य सः ॥ १ ॥

यस्याग्निर्हति व्याचष्टे । यस्यामुहेति । यथा पुरुषस्य ब-
हुकक्षाभिगतं धर्मोपयोगि धनं दस्युवां विलुपन्ति तत्तथा इन्द्रिय-
नामानः पडन्ते कर्मणा स्वस्वव्यापारेण दशनादिना अजितात्मनो
जनस्य धनं विलुपन्तीत्यन्वयः । तत्पदस्य यद्युद्योभावाय व्यव-
हितान्वयः पोटव्यः । धनमेव किमित्यपेक्षायामाह । साक्षादिति ।
सात्पर्येभ्यश्चलोकार्थं तदर्थं भगवत्संवाहमित्यर्थः । सङ्कल-
नसः समवसायो व्यवसायः स च बुद्धेर्व्यापारः । यथा कुना-
थस्य कृतायकस्य अजितात्मनः अवशीकृतात्मीयलोकस्य वणिक्-
सार्थस्य चौरा हरन्ति तथा ॥ २ ॥

● गोमायवो यत्रेत्येतद्व्याचष्टे । अगन्तेति । अपहरन्त्येत्यर्थः ।
संरक्ष्यमाणा अन्नवस्त्रादिभिस्त्वया ययमनद्यं पालया एव भवा-
मेति न्यायमिषं अपहरन्तीत्यस्य कर्मपदं पूर्वोक्तं स्वार्थिकमत्र-
गुडघृतादिसम्पुटं ज्ञेयम् । अत्र दस्युनां गोमायूनाञ्च दुर्वारत्व-
स्याधिक्यव्यूनत्वाभ्यां भेदो ज्ञेयः ॥ ३ ॥

प्रभूतवीरुत्तुगुल्मगह्वर इत्येतद्व्याचष्टे । यथेति । एष आव-
सथः आश्रमो यद्यस्मात् कामानां कुरगद इति । यथा हिहृत्तुयंयपि
गन्धो न क्षीयते एवमत्र वासतानामश्राव्यात् न कामगन्ध-
वन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कटारदंशरित्येतद्व्याचष्टे । अग्रेति । असदंशरित्तरुपरिस्थितः
पण्डितमाना बाहुपाशां विस्तं यस्य सः । कश्चिच्च गन्धवपुर् प्रप-
श्यतीत्येतद्व्याचष्टे । कश्चिदिति । परिवर्त्तमानः परावृत्त्या परामृशन्
उपरक्तं यन्मनस्तेन न उपपन्नोऽर्थो नितं यत्नस्तेन न लोके वञ्चक-
नृपादिकं पश्यति ततश्च तदुपासनाया वाञ्छितविनायिकमुप-
पन्नमिति गन्धर्वनगरमिव तमनुपश्यति । कश्चिच्च गन्धवपुर् प्रप-
श्यतीत्येतदुपलक्षितमर्थान्तरं दर्शयति । आनपादकं मृगतृणाजल-
तत्तज्यान् विषयानुपधावति ॥ ५-६ ॥

कश्चित् कश्चिच्चाक्षुरयोऽमुकशर्मित्येतद्व्याचष्टे । कश्चिच्चेति ।

पुरीषविशेषमग्रेर्दिष्टां तस्य पुरीषस्येव लोहितो गुणस्य रजो-
गुणस्य तेन निर्मिता तद्विषया मतिर्यस्य सः । सुमिति पर-
कीयद्वयमात्रस्योपलक्षणमादानुभिच्छति नरके भूतुमिच्छति
इति भावः । शीतादित्राणार्थमरयं भूमजप्रिकामेनातरो यथा
उत्सुकतुल्यं पिशाचमग्निबुद्ध्या धावति तर्तुमिति भ ॥ ७ ॥

निवासतोयद्विष्णात्मबुद्धिरित्येतद्व्याचष्टे । अथेति ॥

भीमच्छकदेवकृतसिद्धान्तप्रणीपः ।

समवेतानुकल्पेन निर्दिश्यतामित्यनेन प्रार्थितोः स चतु-
र्दशेनाध्यायेन उवाचेति सूक्तोक्तिः । दुरत्ययेऽध्वरा निवेशत
इति यदुक्तं तद्याचष्टे । य एषः प्रसिद्धो वस्त्रार्थोऽर्थपरः
अर्थेन हेतुभूतेन अध्वनि दुर्गाध्वन्यापतितो भव यथा तथा
अर्थमिति जीवलोकः भगवतो वशवर्त्तिन्या मा हेतुभूतया
दमशानवदशिवतमायां संसाराटव्यां गतः श्रेष्ठः तस्यां
संसाराटव्यामाध्यात्मिकादयस्तापास्तेषामुपशमनीरिरेव गुरु-
स्तस्य चरणारविन्दे ये मधुकराः संघकास्तेषां पदवीं हरि-
भक्तिद्वारा हरिप्राप्तिरूपमद्यापि नावरुन्धे न प्राप्नो कथम्भूतः
जीवलोकः देहात्ममानिनां सत्त्वादिगुणविशेषेण विकल्पितानि
विमकानि यानि कुशलाकुशलविभक्त्याणि कर्माणि ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्यस्था मध्ये तिष्ठन्ति शताः ।

जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ।

इति श्रीमलोकगीत्या विनिर्मिताभिर्विषयभेदवस्तुभ्यां हावलि-
भिर्वियोगसंयोगादयोऽनादिमंसारस्तदनुभवस्य तदनुभूतेन
पडिन्द्रियवर्गेण दुर्गाध्ववदसुगमे संसाराटव्यन्तर्गते प्रवर्ग-
मार्गे पतितः पुनः कथम्भूतः स्वदेहान्पादितानां कर्म-
कारणानुभवा यस्य सः पुनः कथम्भूतः विफलाश्च प्रति-
योगाः बहुविप्राश्चेष्टा यस्य सः ॥ १ ॥

यस्यामित्यादिव्याचष्टे । ते लोकं प्रसिद्धाः दस्यवः स्य
अजितात्मनः अमेयनचित्तस्य कुशाश्रयं वृद्धेः बहुकक्षाभि-
गतं धर्मोपायक धर्मकारणं यत्किञ्चिदन्नं भक्ष्यं तद्यथा उल-
म्पति तथा अजितात्मनः साक्षात्परमपुरुषाराधनलक्षणा यः
साक्षात्कर्मः तेन सात्पर्यायं मुक्तौ साध्यं साधनतया उदा-
हरन्ति तदर्थं स्वाश्रमधर्मादनपेन धनं तस्यां भवत्या-
मेते पडिन्द्रियनामानः कर्मणा दस्यव एव दशनादिभिर्
प्राप्त्योप भोगस्तेन विवर्त्तन्ति ॥ २ ॥

गोमायवो यत्र हरन्ति सार्थकमित्येतद्व्याचष्टे । नाम्ना दारा-
दयः कर्मणा तु वृकादयः कस्यस्य प्रातलव्यस्य ॥ ३ ॥

प्रभूतवीरुत्तुगुल्मगह्वरे कटारदंशरित्तरुपरिष्ठितः कश्चित्
गन्धवपुर् प्रपश्यतीत्येतद्व्याचष्टे । अनुकल्पेन प्रसिद्धं न
दधानि गुल्मवृक्षादिवृत्तानि यस्मिन् यद्यस्मात् यो विषयः
आश्रमः एष कातानां कर्मणो भोजनविशेषः यथा वृत्तमानेन
कपूरक्षयसि परिमृष्टो न क्षीयते एवमत्र वासना गच्छि-
त्यान्न कर्मण्युत्तीर्यतीति भावः ॥ ४ ॥

तत्र शृष्टाश्रमं गतः पतितः वंशमशकसमाधौ ते पसदा
अनाचाराश्च तमेवुज्जः शालादिभिश्च कर्त्तारूपकमानः भोज-
यन्ते बहिःपाशः यथायथादृष्ट्या यस्य स तथा ततोऽपि

कचिदुलूकभिल्लीखनवदतिपरुपरभसाटोपं प्राप्तामपरोक्षं वा रिपुराजकुलनिर्भर्त्सितेनात्ययित-
कर्णमूलहृदयः ॥ ११ ॥

स यदा दुग्धपूर्वसुकृतस्तदा कारस्करकाकतुहाद्यपुण्यद्रुमलताविषोदपानवदुभयार्थानुन्यपान-
जीवन्मृतान् स्वयं जीवन्म्रियमाण उपधावति ॥ १२ ॥

एकदाऽसत्प्रसङ्गाभिकृतमतिव्युदकस्रोतःस्वगतनवदुभयतोऽपि दुःखदं पाखण्डमभियति ॥ १३ ॥

यदा तु परबाधयाऽन्ध आत्मने नोपनमति तदा हि पितृपुत्रबहिष्मतः पितृपुत्रान्वा स रुभञ्च-
यति ॥ १४ ॥

कचिदासाय दाववत्प्रियार्थविधुरमसुखोदं शोकाग्निना दह्यमानो भृशं निर्वेदमुपगच्छति ॥ १५ ॥

कचित्कालविषमितराजकुलरक्षासाऽपहतं प्रयतमधनासुः प्रमृतक इव विगतजीवजक्षणा अस्ते ॥ १६ ॥

भीमरक्षाभिकृतभावापदीपिका ।

इत्यपीनरुक्ताय समयमेव सकृद्वगतं विषयाणां घेतध्यन्विषयं
येन पराभिध्यानेन देहाभिनिवेशेन विभ्रंशिता स्मृतियस्य तस्यैव
विभ्रंशितया स्मृत्या स्मृतिभ्रंशादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अदृश्यभिल्लीखनेत्येतद्व्याचष्टे । कचिदुलूकेति । अतिपरुष-
रभस उत्साहिस्तेनाटोपः । संभ्रमो यथा भवत्येवं रिपूणां
राजकुलस्य च निर्भर्त्सितेनातिव्ययितं कर्णमूलं हृदयं च
यस्य ॥ ११ ॥

अपुण्यद्रुमानित्येतद्व्याचष्टे । स यदेति । कुण्डमुपभुक्तं पूर्व-
सुकृतं येन तदा कारस्करो विपतिस्तुस्तत्प्रमुखा येऽपुण्यद्रु-
मास्तथाविधौ लताश्च विषोदपानाश्च विषकूपास्तत्तुल्यान् दृष्टा-
दृष्टप्रयोजनस्यधनान् ॥ १२ ॥

कचिद्विषयोः सरित इत्येतद्व्याचष्टे । एकदा कचिद्वसनां
प्रसङ्गाभिकृता विभ्रता मतिर्यस्य सः निरुदकनदीगर्भपाने
युष्मा सद्यः शिरः स्फुटति पश्चादपि तद्वदनानुवर्तते एवमिह
परत्र च दुःखदम् ॥ १३ ॥

परस्परं व्यालपते निरन्ध इत्येतद्व्याचष्टे । यदा स्थितिः । मन्धोऽन्धं
नोपनमति नोपतिष्ठति । पितृपुत्राणां बहिः कुशस्तद्वज्रः पितुः
पुत्राणां वा कुशादितृणमात्रमपि येषु पश्यति तान् भक्षयति
बाधत इत्यर्थः पितृपुत्रबहिष्मानिति तु पाठः सुगमः ॥ १४ ॥

आसाय दावमित्येतद्व्याचष्टे । कचिदासायेति ॥ १५ ॥

क च यक्षैर्हनासुरित्येतद्व्याचष्टे । कचित्कालेन विषमितं प्रति-
कूलतां नीतं यद्राजकुलं तदेव सस्तेनापहृताः प्रियतमधन-
कपा असतो यस्य विगतानि जीवजक्षणाणि हर्षादीनि यस्य
शरीरं तस्य इत्यप्यनेनैव व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

भीमरक्षारक्षयाचार्यकृतभाषितचन्द्रचम्पिका ।

कचिच्च वारंवेत्यादि व्याचष्टे । कचिच्छेति । व्यात्योपमया चक्र-
वाततुल्याः प्रमदया म्रिया यथा व्यात्या रजःप्रक्षेपेणाग्नीक-
रोत्येवं रजोगुणोत्कर्षकत्वेनालतामादायस्ती तत्तुल्या प्रमदेति
भावः आरोहमकुमारोपितः आकृष्टस्तिमन् कावे यद्रजो रागस्तेन
कथंभूतेन रजनीभूतेन रात्रिवदप्रकाशकेनालतावर्णेनेत्यर्थः रजनी-

भूतइत्येवमपि पाठः तत्र तमोमय इत्येत्यर्थः कीदृशे रजनी-
रात्रौ भूता इत्येत्यर्थः अतिरजस्तत्प्रमतिरतीव रजस्तत्प्रमतिरस-
त्पवासापुमर्षादः अतो रजोव्याप्तचक्षुरिव दिक्षु स्थिताः पार्श्वानि-
कमसादीभूता देवता न जानात्यनुपादेयमधोपादेयतयाकाति ॥ १७ ॥

प्रकमसाजात्यादुत्तरश्लोकचतुर्थपादं व्याचष्टे । अदिति ।
कचिच्चित्सकृद्वगतं विषयेषु शब्दादिषु घेतध्यन्विषयार्थ-
श्रयत्वं येन तथा भूतोऽपि पराभिध्यानेन देहाभिनिवेशेन विभ्रं-
शितस्मृतिविभ्रंशिता स्मृतिरामविषया यस्य तस्यैव विभ्रं-
शितस्मृत्या मरीचितोयप्रायान् मरीचितोयतुल्यान् समयमात्र-
रूपत्वेऽपि तत्त्वेनायमासमानान् तानेव विषयानभिधावति ॥ १० ॥

पूर्वादि व्याचष्टे । कचिदुलूकेति । उलूकभिल्याः भूककी-
र्योर्ध्वनिवदतिपरुषो रभस उत्साहस्तेनाटोपः सम्भ्रमः शा-
भवत्येवं रिपूणां राजकुलस्य च निर्भर्त्सितेनातिव्ययितं व्ययित-
मूलं हृदयं च यस्य तथाभूत आस्ते तत्र प्रत्यक्षाभिष-
मुलूकस्थानीयं राजकुलं परोक्षाभिषयाकपकृतसिद्धीस्थानीयं
कुलं विवक्षितम् ॥ ११ ॥

स इति । यथा दुग्धपूर्वसुकृतः अपूर्णपूर्वसुकृतहीन इत्यर्थः
तथा कारस्करो विपतिस्तुः तत्प्रमुखा येऽपुण्यद्रुमाः तस्यां
लताश्च विषोदपाना विषकूपाश्च तत्तुल्यानुसर्षार्थस्य
यान् दृष्टादृष्टप्रयोजनस्यन्यानि द्रविण्यानि धनानि येषां तादृश-
द्रविण्यं कीर्त्येह दृष्टार्थं च न भवति ते उभयार्थस्यद्रविण्यं अत-
एव जीवन्मृतान्स्वयंजीवन्म्रियमाणः मृतप्रायः जीवन्मृत-
उपधावति ॥ १२ ॥

कचिद्विषयोः सरित इत्येतद्व्याचष्टे । एकदिति । वि-
द्वसनां वेददेवब्राह्मणविद्वकाणां प्रसङ्गात्प्रसङ्गाभिकृता वि-
मनिर्यस्य सः व्युदकस्रोतःस्वगतनन्निरुदकनदीपतन-
निर्जलनदीगतं पतितस्य न पिपासाशामकजलक्षाम प्रयुत-
शिरःस्फुटनं च सद्यो भवति पश्चादपि तद्वदनानुवर्तते एव-
मुभयत इह परलोके च दुःखदं पापगडं पापगडा-
यति प्राप्नोति स्त्रीरुतेति । यद्वा पापगटकुलं प्राप्नोति त-
इत्यर्थः ॥ १३ ॥

परस्परं व्यालपते निरन्ध इत्येतद्व्याचष्टे । यदेति । यदातुप-
पदवा

अदृश्यामलीखनेत्येतद्व्याचष्टे । कश्चिदुल्लेखेति । प्रतिपत्तयो
यस्य उक्तस्याहस्तेनादोषः सम्भ्रमां यत्र तद्यथा श्यासत्वा निमित्तं-
॥ ११ ॥

अपुण्यवृत्तानित्येन ब्रह्माद्ये। स यदेति। दुग्धमुपभुक्तं पूर्वसुकृतं
यस्य सः पारस्करो विप्रतिन्दुकः तत्प्रमुखा येऽप्यब्रह्मास्तथा-
विप्रतिन्दुका विप्रकृपास्तत्तुल्यान् दृष्टादृष्टप्रयोजनशून्यधनान्॥१२॥

बहिर्लोभः सति ह्येतद्व्याचष्टे । एकदा भसतां प्रसङ्गा-
जिह्व ॥ बहिता मतिर्यस्य सः निरुदकनदीगर्तपाने यथा सद्यः
शिरः स्फुटति पश्चादपि वेदनानुवर्तते एवमिह च परत्र च दुःख-
दम् ॥ १३ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १४ ॥

आसाद्य दशमित्येतादृश्यान् । कश्चिदासाद्येति ॥ १५ ॥
 कच यत्तद्विनासित्येतादृश्यान् । कश्चित्कालेति । विगतानि
 अवलम्बणानि हर्षादीनि यस्य सः शोकमूर्च्छितो वा ॥ १६ ॥

भीमशङ्करदेवदत्तसिद्धान्तप्रदीपः ।

कचिच्च वात्योस्थितेत्येतद्व्याचष्टे ॥ तत्कालरजसा तात्का-
लिकेन रागेण रजसीभूतस्तमोमय इव अनिरजसलक्ष्मणः अनिर-
जोऽप्यस्तबुद्धिः असाधुमर्यादः दिग्देवताः दिभु स्थिता मयादा-
तिक्रमसाक्षिदेवता न जानाति यथा वात्योस्थितरजसाच्छुभनेत्रो
दिशो न जानाति तद्वत् ॥ २ ॥

अदृश्याभिलक्षीत्युत्तरस्फोटस्य मर्यादितोवाच्यमिधावति कश्चि-

दिति चतुर्थपादः स्त्रीविशेषसङ्क्रान्तिप्रथमं व्याख्ये । कश्चिस्त्वयमेव
सकृद्वगतं पिपयपु इत्यादिभिरात्मसदस्त्वानादिषु नैतद्यं नैत-

रीत्यममङ्गलत्वं मेन तथैविधोऽपि परामिध्यानेन हृद्याद्विध्यानेन

विश्वश्रिता स्मृतिरेव स. पुनश्चोदकेषु प्रमज्जलेषु विषयेषु पुनः
मुलबुद्धिस्तर्पय विश्वश्रितायां स्मृत्या स्मृतिश्रिशादेव मरीचितो-

यत्तुल्यान् नानिव विद्यातामि विदित ॥ १० ॥

रमसः उत्साहमतेनाश्रयः सङ्गो यथा स्यात्तथा विपगां राजक-

तस्य च निर्भस्तितात्वादिर्भाष्ये कर्तामुच्यते हृदयं च यस्य सः तथा-
भूतो भवति ॥ १५ ॥

अपुण्यवृत्तान् भवन्त्येव प्रवृत्तये । स यदेति । स भवादभ्यां
प्रविष्टः यदा दुष्प्रसङ्गभूतं पुण्यवृत्तं येन सः अवशिष्टेन दुष्कृतेन
प्रवर्तितः कारस्करा विविताः सुखादयो ये अपुण्यद्वयमाः नाहस्यो

सततं विचार्यमानः किञ्चित् कालं तत्प्राप्त्यान् दृष्टादृष्टप्रयोजनव-
र्जितयिस्तानुपभूयति ॥ २३ ॥

काच्यद्वाग्याः सन्ति तेनैव वाच्यते तद्वशाच्चे । एकमुक्ति । एकदा
कचित् असतां वेदवाद्यानां पञ्चाण्डनां सङ्गाधिकृता वज्रिना
मतिर्यस्य सः सङ्गाधिकृतो वज्रिना यथा निर्जलमग्नीगते न
जलधामः प्रत्युक्तं सङ्गाधिकृतो वज्रिना यथा निर्जलमग्नीगते न

कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहाद्यसस्तद्विषयं स्वप्ननिवृत्तिलक्षणमनुभवति ॥ १७ ॥

कचिद्ब्रह्मभ्रमकर्मचोदनाऽतिभरगिरिमारुह्यमाणोऽशोकव्यसनकर्षितमनाः कण्टकशकंराशौ प्रवि-
ष्टमिव सीदति ॥ १८ ॥

कश्चिच्च द्रुःसहेन कायाभ्यन्तरवह्निना गृहीतः । रः स्वकुटुम्बाय कुञ्जयति ॥ १९ ॥

स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोऽन्धे तमसि मग्नः शून्यारण्य इव शेते नान्यत्किञ्चन वेद हाववाप-
विद्धः ॥ २० ॥

कदाचिज्जगन्मानदंष्ट्रो दुर्जनदन्दशूकैरलब्धनेद्राक्षणो व्यथितहृदयेनानुक्षीयमाणविज्ञानोऽ-
न्धवत्पतति ॥ २१ ॥

कर्हिं स्म चित्काममधुलवान्विचिन्वन्त्यदा । रदारपरद्रव्याण्यवरुन्धानो राज्ञा स्यामिभिर्वा निनः पत-
त्यपारे निरये ॥ २२ ॥

अथ च तस्मादुभयथापि हि कर्मास्मिन्मात्मनः संसारावपनमुदाहरन्ति ॥ २३ ॥

मुक्तस्ततो यदि गन्धर्वेवदन् उपाच्छिन्नः । तस्मादपि विष्णुमित्र इत्यनवस्थितिः ॥ २४ ॥

तत्र तथेह । कचः स्वप्ननिवृत्तिलक्षणमनुभवति । मार्गमभि-
याति ॥ १३ ॥

परस्परं चाप्येकं गिरिमारुह्यमाणोऽशोकव्यसनकर्षितमनाः कण्टकशकंराशौ प्रवि-
ष्टमिव सीदति । यदा तु परबोध-
यापि मन्त्रः भ्रमः भ्रममिति नोपतिष्ठति तदा पितृपुत्रसम्बन्धि-
र्वाहिः कुशलमात्रमुपलप्य पितृपुत्राभ्यां भ्रममिति पीडयती-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

आस्ताद्य दारमल्येन द्रव्याच्छे । प्रियार्थविधुरमनुकूलार्थरहि-
तम् ॥ १५ ॥

कचः ब्रह्मैतानुसुरित्येन द्रव्याच्छे । कश्चिदिनि । कालेन विषमि-
तप्रतिकूलतां नीतिं यद्राजकुलं तदेव रक्षस्तेनापहृता प्रियतमाः
स्त्रीनासहः धनात्मकाः असहो यस्य सः विगतानि विनष्टानि
जीवन्मुक्त्यानि हर्षादीनि यस्य सः प्रमृत्तक इवास्ते अनेनैव
शरीरेनैव इत्यपि व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

कर्हिपर एवमनुकूलता की ली जब उसको अपने
अनुपर रखलेती है तब तिस समय के कामधंग से मन्त्रासा
होकर साधु मर्यादा को छोड़कर अत्यन्त बुद्धि के नष्ट
होजाने से सब दिशों की धर्म साक्षी देवता को नहीं
देखता है ॥ १६ ॥

कर्हिपर एक एक वखत विषयों की अभिलषता जानने पर भी
फिर आपही शरीर अभिमान से मालिके भ्रष्ट होने से उमी
भ्रष्टमति से उन्ही मृगतृष्णा सरीके, विषयोंपर दौडता
है ॥ १७ ॥

कर्हिपर किंगारी पुष्प सरीके भी कठिन प्रत्यक्ष से ग्रथवा
अप्रत्यक्ष से शत्रुओं को सुनाकर भी सम्भ्रम को प्राप्त करा देने

वाले शत्रु या राजपुरुषों के भस्मनी युक्त शत्रुओं । सुनकर
कानों की तथा हृदय की पीडा को भोगता है ॥ १९ ॥

जब उसके पूर्व सुकृत सब नष्ट होजाते हैं तब शरस्कर
काकतुण्ड नाम के कोई खोटे वृक्ष खोटी लता बिये जलके
कुम्पा जैसे खोटे हैं तबे इस लोक परलोक दोनों के
प्रयोजन से रहित धनी जो कि ज्ञानही में मर सरी के हृदयके
पास आप भी जीते ही मरा हुआ सरीका जाता है ॥ २० ॥

कोई एक वखत असत्पुरुषों के संग से मोहित मतिहानि
से विना जल की नदी में गिर सरीका होकर दोनों को से
दुःखदायक पात्यगड मन में चला जाता है ॥ २१ ॥

जब दूसरे की या काल की बाधा से अपने को
नहीं मिलता है तब पिता अथवा पिता के पुत्रों की वस्तु की
इच्छा से उनको पीडा देता है ॥ २४ ॥

कभी जंगल की अग्नि सरी के घरको प्राप्त होकर जिन
कि प्रियवस्तु नहीं है पीछे भी सुख नहीं होना है तब
देखकर शोकाग्निसे जलकर बड़े दुःख को प्राप्त होता है ॥ २५ ॥

कभी काल के विपरीत होने से कृपित जो राजकुल में
राजस सरीके होने हैं वे जब इसके अनिप्रिय धनरूप को
हर लेते हैं तब जीवित चेष्टा में रहित मृतक सरीके हो-
रहता है ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कचिच्च गन्धर्वपुरं प्रविष्ट इत्येन द्रव्याच्छे । कदाचि-
प्राप्तं पित्राद्यमन्त्रेन सद्दिनि मन्त्रा पूर्व गन्धर्वपुरवत्तद्वत् । दर्शन-
मुक्तिमदानीं तन्निमित्तमुत्सासकिरुच्यत इति भवः ॥ १३ ॥

चक्षुः कचिदित्येन द्रव्याच्छे । कचिद्ब्रह्मभ्रमे याः
मास्तासामिति भरोऽतिविस्तारः स एव गिरिस्तमास्त-
दन्ते गन्तुमिच्छन् ॥ १५ ॥

कश्चिद् शीतवाताद्यनेकाधिदैविकभौतिकार्मीनां वशानां प्रतिनिवारणोऽकल्पो दुरन्तेन तथा विषण्ण आस्ते ॥ २५ ॥

श्रीमद्विष्णुनायककवार्तिकतसारार्थदर्शिनी ।

असन्नं तादृशकर्मणांशक्तिरनेन कर्षितमनाः । एते खलु विद्वद्भिः । इहलोकं कुर्वन्ति ग्रहं कथं न करोमीति विधुष्यन्ति ॥ १८ ॥

पदेपदेऽप्यन्तरवह्निनेत्येतद्व्याचष्टे । कश्चिदुःसहेनेति । शुद्धी-सारः दम्भध्वजः ॥ १९ ॥

कश्चिन्निगीर्य इत्येतद्व्याचष्टे । स एवेति । अपविष्टः अजने-स्त्वकः ॥ २० ॥

दृष्टः स्म शोते इति व्याचष्टे । कदाचिद्भवेति ॥ २१ ॥

कर्हिस्मच्चित्तुद्रस्तानित्येतद्व्याचष्टे । कर्हिस्मच्चित्तु कामेति ॥ २२ ॥

अथ चेति यस्मादेवं तस्मादुभयथापि पापप्रकारेण पुण्य-प्रकारेण च कर्म अस्मिन् जगति ॥ २३ ॥

तत्रातिकृच्छ्रं प्रतिबध्यमान इत्येतद्व्याचष्टे । मुक्तं इति व्याचष्टे । तस्मादित्येवमप्युक्तं । मुक्तः सन् महारान् सम्भोक्तुं प्राप्नोति । इह लोके । अथः कश्चि-लुम्पटः तत् प्राप्तिं न भुङ्क्ते तस्मादप्यस्य इति न कोऽपि प्रकामं भोक्तुं समते ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कश्चिद्गुणध्वजपुरं प्रविष्ट इत्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदिति । मनो-रथेन मनोव्यापारेण सङ्कल्पेनोपगतं नित्यं मनसि मत्पित्रादिकम-स्तीत्येवं वर्तमानमित्यवस्थाभूतं यत् पितृपितामहादिसंमुख-करं तद्विपरीतमसदपि सत्सुखकरमिति मथेति शेषः । अप्पानि-हंसिष्यन्तं अप्पानिहंसिः सुखं यस्मात्प्राप्तम ॥ १७ ॥

● अथ कश्चिदकटकाशं कश्चिदित्येतद्व्याचष्टे । कश्चिदिति । शुद्धाश्रमे याः कर्मचोदनास्तासां प्रतिमरोऽतिविस्तारः स एव गिरि-स्तमारुह्यमाणः तद्वत्तुद्रस्तानित्येतद्व्याचष्टे । अथ कश्चिदिति । कर्हिः कर्हिः मनो यस्य सः कश्चिदकटकाशं प्रविष्टान् नगमारु-ह्युपस्था सीदति तद्वत्सीदति ॥ १८ ॥

पदेपदेऽप्यन्तरवह्निनेति व्याचष्टे । कश्चिदुःसहेन सोढुम-शक्येन कायाऽप्यन्तरकोषाग्निना दग्धः । अस्मिन्कृतः सारो ध्वज यस्य सः ॥ १९ ॥

कश्चिन्निगीर्य इत्येतद्व्याचष्टे । स एवेति ॥ २० ॥

दृष्टः स्म शोते कश्चिदुःसहेन इत्येतद्व्याचष्टे । कदाचिदिति । मानो गर्भः एव दृष्टा परपीडाकरत्वात् । मन्त्राः मानदंष्ट्रा यस्य सः मन एव न खण्डी निद्राश्रया येन तः । अथ कश्चिदुःसहेन गते पतति यथाऽनकूपेऽप्य ॥ २१ ॥

कर्हिस्मच्चित्तुद्रस्तानित्येतद्व्याचष्टे । कर्हिस्मच्चित्तु कामो विषयोपभोगस्तेन ये मधुखण्डाः सुखं तास्तान् विचिन्त्यन् परदा-डादीन् अवलम्बन्तः स्त्रीकुलान् यत् तस्मादिभिः दाया वा निहता भवति तदापारे निरर्थे कारुण्यं प्राप्ति ॥ २२ ॥

प्रसङ्गात्प्रवृत्तं कर्म संसारहेतुरित्याह । अथेति । अथ भवा-ध्वनि प्रवृत्तिर्माणे उभयत्र इह च परं च संसारं कर्म जन्म-चक्रं कर्मोदाहरति ॥ २३ ॥

तत्रातिकृच्छ्रं प्रतिबध्यमान इत्येतद्व्याचष्टे । मुक्तं इति । यदि मुक्तः कारागृहादितो मुक्तो भवति तर्हि ततः सर्वत्र देव-दत्तस्तस्माद्विष्णुमित्र उपाच्छिनसि इत्यनवस्थितिर्न । नत्वसौ भोक्तुं समते इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

कभी मनोरथ से आये हुये पिता पितामहादि को देख-कर मरे हुओं को भी सच्चे भाये सरी के भाए कल्प सरी का सुख भोगता है ॥ १७ ॥

कभी गृहस्थाश्रम के कर्मों के विधि के मरूप पर्वत-पर चढ़ने चाहता है तब शौकिक विषयों के इच्छासे दुःखित होकर जैसे कांटे कटुओं के जेत में पैर से हाँसे तैसे दुःखित होता है ॥ १८ ॥

कहीं तो मतिकठिन पेटकी धुआ अग्नि से जे के लह होजाने से अपने कुटुम्ब के मनुष्योंपर कोप करता है ॥ १९ ॥

सो पुरुष निद्राकपी अजगर से पकड़ खिचा जाता तब महानरूप अंधेरे में डूबजाता है शून्य जैसे अरवस । तैसे सोता है मुरदा सरीका डारा हुमा कुछ नहीं जाता है ॥ २० ॥

कभी मान रूप दान्त के टूटने से दुर्जनकपी सवे निद्रा के समय को नहीं पाता है तो दुःखित मनसे हाँसे खीख होने से सूखे कुमा से महा मोह में पड़ता है ॥ २१ ॥

कभी कामनाओं के मीठे कणिकाओं को छूटता हुआ । च दृशरे की ली दूसरे के धन को छेने चाहता है तब राज के अथवा उसके माखिक के मारने से नरक में जा के पड़ाता है ॥ २२ ॥

इसी हेतु से पुण्य पाप दोनों प्रकार का कर्म इस संसार में आत्मा के जन्म मरण का हेतु है देख के कहते हैं ॥ २३ ॥

उस राजादिवन्धन से यदि छूटता है तो उ । की या धनको देवदत्त जवरदस्त केजाना है उससे । बली विष्णुमित्र केजाना है इस प्रकार कोई ठीक नहीं सु भोगने का होता है ॥ २४ ॥

श्रीभरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कश्चिद् शीतानपेत्येतद्व्याचष्टे । कश्चिदेति । शीतानपेता माधिदैविकाया या दया दुःखकथास्तासां ॥ २५ ॥

॥ २६ ॥

मोक्षान्नपिपासाधिव्याधिजन्मजरामरणदमः ॥ ३७ ॥

पि मेमायया स्त्रिया भुजलतोपगूढः प्रस्कन् विवेकविज्ञानो यद्विहारगृहारम्भाकुलहृदयस्तदा-
कमुतदुहितृकलत्रभापितावलोकविचेष्टितापहृ हृदय आत्मानमजितात्माऽपारऽन्धे तर्मासि प्रहि-

॥ २६ ॥

पाखण्डभिरात्मवञ्चितैस्तैरुह्वञ्चितो ब्रह्मकुलं निभाषन्नेषां शीबमुत्तयनादिश्रौतस्मार्तक-
विद्वद्भिर्न भगवतो यज्ञपुरुषस्याराधनमेव तदरोच्यम् । अथ कुलं भजते निष्ठासाक्षरेऽभुञ्जितो यस्य मिथुः
निमित्तः स्वभरणं यथा वानरजातेः ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥

अत्रिमुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु रंश्यन् यथा वानरः सुतदारवत्सलो व्यवक्षणाः ॥ ३२ ॥

भीषरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कविर्मिथो यत्किञ्चिन्न व्यग्रहर-
विनिश्रमाद्ये दिशतिकपदेकमात्रं ततोऽपि न्यूनं वा यत्कि-
ञ्चिद्विद्वेदमति ॥ २६ ॥

[illegible]

पुनरुक्तं च नानापाठैरतः परम् ।

सुखोऽपि भवाध्वायं सम्प्रदायेन तीर्यते ॥

कापीत्यादिना सिद्धावलोकेनन्यायेनोक्तमर्थमप
कमेव व्याचष्टे । कापि देवमायेति । प्रसन्नमपगत
यस्याः स्त्रिया विहारगृहं क्रीडागृ
हद्वयं यस्य अनेन प्रसज्यतीति व्याख्या
व्याचष्टे । तस्या आश्रयेऽवसक्ताः संलग्नाः सुत
च सैव स्त्री तेषां भाषितादिभिरपहृतं हृद
प्रांक्षपति ॥ २८ ॥

॥ यथा विदुः शिवं तत्त्वसमस्तं तद्वाच्यम् । वदन्ति दीर्घाश्च
॥ यथा विदुः शिवं तत्त्वसमस्तं तद्वाच्यम् । वदन्ति दीर्घाश्च

त्यर्थः रंहसा शीघ्रं परिषर्जितेन परिश्रमणेन वयसा बाल्या-
दिकमेव ब्रह्मण्यमभिधाय तृणस्तम्बादीनि भूतानि हरतश्च-
कतः सकाशाद्व्रस्तद्दृश्यः सन् पाखण्डदेवता आभिमुख्येन धृत-
इत्यन्वयः । मर्निमिषतो निमेषमकुर्वतः अप्रमत्तादित्यर्थः । मिषतां
प्रतिकर्तुमशक्तानामित्यर्थः कर्मणा षष्ठ्यः काखचक्रं निजं नित्य-
मायुधं यस्य साङ्केत्येन नृपशासक इति पाखण्डागमेन ॥ २६ ॥

तैर्वञ्जित इत्येतत्प्रमाणं । पुरुषवृत्तिः । आत्मना वञ्जितैरुह
अधिकं वञ्जितः सन् । तेषां प्राक्षयानां यच्छीलमुपनयनादि
तदनेचयन् शब्दवत्तत् । निरामेतास्यारे अशुद्धितः स्वस्य
शुद्धभावात् यस्य भावः मिथुनीभावः कुटुम्बमयी
च व्यापारा नामिदं प्रमाणं । इति ।

तज्जातिरासेनेक... तत्रापि निरवरोधः प्रतिबन्ध-
रहितः स्वरेण स्वच्छता... तद्वत्तमृत्युकालः सन् ॥ ३१ ॥

द्रुमेषु रस्यामस्य च । अथ द्रुमवादात् । व्यवायक्षणा
मैथुनोत्सवो भवति ।

श्रीमद्भारतवर्षस्य तत्त्वसूत्रस्य तत्त्वचन्द्रचन्द्रिका ।

कचिच्च शीतं चित्तं विचिन्चेति । शीतादशोभेका-
भिदैविकानां भौतिकानां दशा दुःखावस्था आभिदैविका
आभिभौतिका आभिभविका इत्यर्थस्तासां दशानां प्रति-

श्रीमदीश्वराय नमः कृतभागवतचम्पूव्याख्या ।

निर्धारणाय प्रतिक्रियायै अकालोऽसमर्थः प्रतिक्रियां कर्तुमसमर्थः
अन एव विषयतः दुःखिनः अपारचित्तायुक्त आत्मे ॥ २५ ॥

कचिन्मिथ इत्येतद्व्याचष्टे । कदाचित्परस्परं व्यनहन् यत्कि-
ञ्चिद्व्यनमन्येभ्यः सकाशात् कचिन्मिथकामात्रं तन्नातिकर्तुमात्रं
ततोऽपि मृतं वा यत्किञ्चिदपहरन् विस्तृतायेन धनलोभेन विज्ञेयं
प्राप्नोति ॥ २६ ॥

(१) कचिन्मिथ आगाधन इत्येतद्व्याचष्टे । कचिन्मिथ धनं
यस्यात् एव शय्यासनानिवासादिभिरुपभोगभोगोपकरणैर्विहीनः
राहितः उपभोगशब्दो भोगोपलक्षकः कचिन् यदेवमिषां भवति
तदा यावद्व्यनिलक्ष्यमनोरथः अप्राप्तसमोद्भूतः नाप्यपर-
स्वादिनेऽन्यद्वायधनग्रहणं व्यनमनमितिः केनापि परमज्ज्ञानयोगेन
तदीयं धनं ग्रहीतव्यमिति निश्चययुक्तः ततः परधनादिग्रह-
णाद्योगादपमानादीनां प्राप्नोति ॥ २७ ॥

अन्योऽन्यविस्तृतिरव्याचष्टे । एवं परस्परं स्वस्वस्य भावावध-
नरूप धनस्य व्यतिषेद्धा व्यत्यासेन निवृत्ताकृदमूलं पश्येत् तदनुबन्धो-
ऽप्रियकारिस्वाधिकपक्षे यस्यैवभूतोऽपि पूर्वजन्मजातौ विमि-
मानप्रयुक्तया पूर्ववासनया मिथ उद्भवत् तद्विवाहं कुवांशोऽन्ता-
देव वैरविषयानेवोद्भवति । वैरविषयैव साजात्याभिमानेन विवा-
हादिक्रिया सम्बध्नातीत्यर्थः ॥ २८ ॥

एतस्मिन् संसाराध्वनेष्वमुक्तविधेर्नानाविधैः क्लेशरूपसर्ग-
बंधमायोः सुखदुःखरागद्वेषादिभिश्च वितते विस्तृतेऽनन्तकृ-
शोपसर्गयुक्त इत्यर्थः आपन्नं आपदं प्राप्तस्तत्र यो या विपन्नः
विपत्तिं प्राप्तः मृत इति यावत् तं विपन्नं विपन्नदिकं विमृज्य
जाते जातु पुत्रादिरूपमुपादायास्मियाभिमतं कृत्वा पुनर्जात-
विपत्तौ शास्त्रं तेन मुह्यन्त्यन्यप्रवृत्तं तत्र शांको मानसी
व्यथा केनो वाचिकी दैन्यात्किरुपा प्ररोदः कायिका अश्रुविमो-
क्षनादिरुपा जातान्पुनरन्यस्य जनने संवृत्त्यर्हाहादिभिरुद्धध्वनिं
कुर्वन् विध्यत् जातार्दानासागमिदुःखसम्भावनानिमित्तप्रति-
कूलज्ञानप्रयुक्तः कवान्निजातादीनां गुणान् गायन्मुह्यमानः
खेदं मोहं प्राप्तस्तेन साधुना कर्मणा वर्जितः नह्यमान
इति पाठे बध्यमानः अद्यापि जीवसमूहः आरब्ध उग्रक्रान्तयोगः
संसाराध्वनः पार इतोऽस्मात्संसा-ध्वनः सकाशात्तदध्वनः पारं-
प्रति नैवावसन्ते नायानि न प्राप्नोतीत्यर्थः किं तदध्वनः पार
यन्मतिनावसन्ते तत्राह । यदिदे योगानुशासनं नाम योगान-
शासनमिति प्रसिद्धं तत्संसाराध्वनः पारमुपदिशन्ति तत्त्वविद-
इति शेषः योगस्याध्यात्मयोगकर्मयोगानुगृहीतभगवद्भक्तियोगस्या-
नुशासनं विविध्य ज्ञानं शिक्षणं वा तदनुष्ठानमिति यावत्तदेव
संसाराध्वनः पारमित्यर्थः ॥ २९ ॥

मनस्विनो निर्जितेति श्लोकं व्याचष्टे । न वा इति । उपशम एव
शीलं येषामुपरतः निगृहीतः आत्ममनो येस्ते मुनयो मननशाला
न्यस्तदगडाः निवृत्तभूतद्रोहाः सर्वसंतुष्टाः सन्त इत्यर्थः यच्छ-
न्तमं निरतिशयसुखरूपं परमात्मप्रत्युपायं योगानुशासनमुप-

(१) अत्रत्यं मूलं तु श्रीवैद्यस्य कमेय पञ्चविंशच्छोकान-
न्तरमेकोनचत्वारिंशत्पर्यन्तमस्ति । इतस्तदमष्टाविंशत्येकोनत्रि-

तिष्ठन्ति प्राप्नुवन्ति तच्छ्रुतमं निर्जितविषयेभ्यः प्रमनस्विनः
अनिर्जितान्तःकरणा राजस्यो नैवावकम्भन्ते न प्रवृत्ति नैव
व्रजन्ति उपायानुष्ठानपूर्वकमुपेयं न यास्यति किमपि दुःखिणी
ममेत्यभिमानेनैव प्रकृतवैरानुबन्धाः मृषे सुखे चोदयं
ममाभिमानविषयभूता तत्राह । यां पृथिवीं विमृज्य कमुपसंहृता
इत्यर्थः सिंहावलोकन्यायेन बाधोपसर्गमित्यत्राभिप्रेतमुक्तं शाब्दा-
र्थमाह । अध्वनीति । अस्मिन्नध्वनि संसाराध्वनि इत्येकादशः
उपसर्गो इत्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रसज्जतीत्येतद्व्याचष्टे । कापीति । स्त्रीविषया देवताया भग-
वन्मायया कर्त्या भुजलताध्यामुपगूढः आलिङ्गितस्त्वं गतं
विषेकात्मविज्ञानं यस्य । यद्वा । विषेका देहविलक्षणस्त्वविषेकः
विज्ञानं भगवदुपासनात्मकं तद्विहितः यस्याः स्त्रियविहारगूढं
कीडागूढं तदारम्भे आकुलं हृदयं यस्य तस्मिन्ममे वनिता-
विहारगूढं आसक्ताः प्रसक्ताः सुतादयस्तेषां अपि विमिरपहते
हृदयं यस्य अत एवाजितेन्द्रियः अन्धे तमसि दुःखे नो आत्मानं
प्रदिशोति प्रक्षिपति ॥ ३१ ॥

पूर्वाद्धं व्याख्यातमयोत्तरार्द्धं व्याचष्टे । कदाचित् । परमा-
गुरादिः परार्थोऽपवर्गोऽन्तः स एवोपलक्ष्यो यो काको-
पलक्षणादिति पाठे तु पारमाववादिपरार्थोपवर्गकं कालस्थो-
पलक्ष्यमुपलक्ष्यत इत्युपलक्ष्यं स्वरूपं तस्मादित्ये दहसा
शीघ्रं परिवर्तितेन परिध्रमयेन वयसा वाल्यादिकमे ब्रह्मा-
णमभिव्याप्य तृणस्तम्बादिभूतानां कालयमानानां लविकपेण
गययमानायुषामित्यर्थः म्रियतां पश्यतामिति म्रियतः निद्राकुर्वत
अप्रमत्तादिति वा हरतः आयुरिति द्वितीयात्मस्य शेषे अनि-
म्रियतः अकालयमानादिप्राणोच्छ्वासात् विप्रस्तहृदयो भ्रामा-
शङ्कमान इति यावत् अमरत्वाय पाश्वर्यदेवताः साङ्केताभि-
मुखेन धत्ते किं कृत्वा कावचक्रं निजं स्वीयमायुधं यस्मिन्
साक्षाद्भगवन्तं यज्ञपुरुषमनाहत्य पाश्वर्यदेवताः कथम्भूताः
गृध्रवक्त्राः विश्वसन्त्याऽपि वञ्चयन्त्यः आर्याणां वैशि-
समयात्स्विज्ञानाद्विहाः कृताः साङ्केत्येत्यनेन पाश्वर्यदेवता-
ध्वनं पाश्वर्यसङ्केतनिवर्धनं न तु वैधर्म्ययुक्तम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनाथकृतपदव्याख्या ।

कचिच्छ शीतानपेत्येतद्विज्ञोति । कचिच्छ शीतानपेत्यादिना ॥
कचिन्मिथो विपण्याश्रित्येतद्विज्ञोति । कचिन्मिथ इत्यादिना ।
विपणिकः धणिकः ॥ २६ ॥

(१) कचिन्मिथो धन इत्यस्यार्थमाह । कचिच्छेत्यादिना ॥ ३७ ॥
अन्योऽन्यविस्तृत्यस्यार्थमाह । एवं विस्तृति ॥ २८ ॥
यत आरब्धो नरलोकमार्थस्तमश्वरमध्वनः पापवि-
शन्ति विज्ञांसः ॥ २९ ॥

के ते गच्छन्तीति तत्राह । यदिदमिति । योगमनु स्तीति
योगानुशासनं भगवद्भक्त्यन्तमं सुखतममुपशमशाला मुनयः
उपनिष्ठन्ति प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥ ३० ॥

प्रसज्जतीत्यस्यार्थमाह । कापि देवमाययेति । प्रसक्तो
ज्ञानः नष्टविधेर्विज्ञानस्तस्याः स्त्रियाः विहागर्थं गृह्यमाणम्

(१) श्रीवैद्यस्य व्याख्यानध्वनिप्रत्युपायवद्वापि नृलोकमो-

एवमध्वन्यवरुन्धानो मृत्युगजभयात्तमसि गिरिकन्दरप्राये ॥ ३३ ॥

कचिच्छीतवातायने रुदैविकभौतिकात्मीयानां दुःखानां प्रतिनिवारणोऽकल्पो दुरन्तः ।
व्यमस्ते ॥ ३४ ॥

कचिन्मिथो व्यवहरन्यत्किञ्चिद्धनमुपयाति वित्तशाठ्येन ॥ ३५ ॥

कचिच्छीणधनः शय्यासनाशनाद्युपभोगविहीनो यावदप्रतिलब्धमनोरथोपगतादानेऽपि तमसि-
स्ततस्ततोऽवमानादीनि जनादभिलभते ॥ ३६ ॥

एवं वित्तव्यतिषङ्गविवृद्धवैशानुबन्धोऽपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहस्यथापवहति ॥ ३७ ॥

एतस्मिन्संसारध्वनि नानाक्लेशोपसर्गबाधित आपन्नविपन्नो यत्र यस्तमुहवावेतरस्तः विसृज्य
जातंजातमुपादाय शोचन्मुहान्विम्याद्विवदन्कन्दन्संहृष्यन्गायन्नुद्यमानः साधुवर्जितो नैवास्तिऽपि
यत आरब्ध एष नरलोकसारथोऽयमध्वनः पारमुपदिशन्ति ॥ ३८ ॥

यदिदं योगानुशासनं न वा एतद्वरुन्धते यन्वस्तदण्डा मुनय उपशमशीला उपशममानः
समवगच्छन्ति ॥ ३९ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवप्रसादसंज्ञाप्रदीपः ।

कौरेण खेच्छीया गिरिकन्दरप्रसादः कालावधिरायुषोऽवसानं
येन स वास्ते ॥ ३३ ॥

दुःखेषु रंज्यन्ति येन ह्यथाचरे । कचिद्दुःखमवहति । व्यवधये मैथुने
यथाः उत्सवो यस्य सः ॥ ३२ ॥

मायाटीका ।

कहीं पर शीन पवन आदि अनेक आधिदैविक आधिभौ-
निक आदि अपनी दशाओं के निवारण में असमर्थ होकर
बड़ी भारी चिन्ता से खिन्न हो रहता है ॥ २५ ॥

कभी-आपस में व्यवहार करने में अथवा और से कौड़ी-
मात्रमी धन किसी से हरता है तो धनकी शठता से अथवा
और किसी बातसे बेरको प्राप्त हो जाता है ॥ २६ ॥

इस मार्गमें ये सब उपद्रव हैं जिसे कि सुख दुःख रागद्वेष
मान प्रभिमान प्रमाद उन्माद मोह लोभ मात्सर्य
ईर्ष्या अमान क्षुधा व्यास मनके दुःखशरीरके दुःख जन्म बुढ़ाई
मरण आदिक ॥ २७ ॥

कहींपर देव की माया ली भुञ्जकर सना से ज़िपटा
हुआ विवेक विद्वान् से नष्ट हो जाता है जिस ली के विहार-
घरके बनाने में इसका हृदय बाधित हो जाता है फिर उस
के आश्रय में खगे जो पुत्र पुत्री पुत्रपुत्री इनके आपस अन्-
लोकन वेशाओं से उसका हृदय बाधित हो जाता है तब मन-
के न जीने, से आपको नरक में डालता है ॥ २८ ॥

कभी ईश्वर भगवान् विष्णुका चरणार्ज से लेकर ज़िप-
राई पर्यन्तरूप का काल काटता है तब नृसंपर्क सखी
आयु को वादवादि अवस्थाओं के लिये काला सर्वदा धूमने

वाला सब के देखते ही हर खेने वाला जो काबू त के डरसे
हृदय के कांपने से काबूचक को अपने आश्रय में लेने वाले
उन्ही भगवान् ईश्वर यज्ञपुरुष को अनादर के लिये कौंक
गृध्रकवट के तुल्य जो पालयदेवना तिन्होको जो कि
उत्तम मार्गसे परित्यक्त है तिनको सङ्कल के प्रणयों से मानने
लगता है ॥ २६ ॥

जब उन पालयिद्यों को आप धन नहीं दे सकता और
नह फिर इसका भुञ्जकर कुछ नहीं देते हैं तब प्रणयों
के समूह में वास करता है तब उनका जो आप
यज्ञोपवीतादि धौतस्मर्न कर्म का अनुष्ठान भगवान् के लिये
का आराधन तिससबको जत अच्छा नहीं मानता है तब प्रणयों-
का भजता है जिनका कि स्वयं अशुद्ध होने के वेद में
अधिकार नहीं है केवल ली पुत्र के साथ मैथुन और
वानरजाति के तुल्य कुटुम्बका पोषणमात्र होता है ॥ २७ ॥

तहाँपर भी अपनी इच्छासे विहारकरने में अतिशुद्धि
नेसे आपसमें लीपुत्रादिको के मुकदेअनेमें कुरिस्त भोगोंमें लीपु-
को भुञ्जता है ॥ ३१ ॥

कभी हृदय सरीके इस लोकके भोगोंमें रमण करके लीपुत्र
जैसे बन्दर होवे तैसे ली पुत्रोंपर प्रेम करके मैथुन के मार्ग में
समयको बिताता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यटीपिका ।

कचिन्मार्गादित्येतद्व्याचरे । एवमध्वनि मृत्युगजभयात्तमसि
गिरिकन्दरप्राये तमसि रोगाद्यापि पततीति शब्दः ॥ ३३ ॥
कचिच्छीतवातायनेऽपि पूर्ववासनया मिथ उद्वहस्यथापवहति
सर्व शीतादिभिः हृदयवास्त इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अंधरस्वामिकृतभावाथंदीपिका ।

॥ ३५ ॥

अथ ततोऽप्येनोपगतं धाञ्ङितं तस्यादानं स्वीकारे
नान्यथास्मृते ॥ ३६ ॥

अत्रत्यादि व्याचष्टे । एतस्मिन्निति । आपन्नमापदं
यां वा यत्र यस्तमितरस्तत्रैव विस्तृत्य । ननुमातो

जैतः साधुव्यतिरिक्तः ॥ ३८ ॥

इतिमाह । यदिदमिति ॥ ३६ ॥

स्यादि व्याचष्टे । यन्नपेति । ये वै राजर्षयस्तंऽपि
 कर्तुं परं केवलं मूढे शयीरन् ॥ ४० ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथैवमिति । आत्मा धञ्जितो येस्तेरुपवाञ्जितः सन् ब्रह्म-
विदोऽप्येवमेषां ब्राह्मणानां शिष्यमिति प्रतीकोपादानं

उपनयनादीत्याराधनमेवेत्यन्तेन
वानरानित्यस्य व्याख्यानं श्रुत-

निगमोक्ते प्राचारेऽपरिशु-
द्धस्य शब्दभावात् यस्य शब्दस्य स्थितीभावः

अथ कथञ्चदेहव्यापारश्चेत्येवं केवलब्रह्मसुखमिव नादृष्टं
अदृष्टमस्तीति तत्र दृष्टान्तः ॥ ३३ ॥

विशेषेणैव न ह्यथा चष्टे । तथापीति । शूद्रकुलं अपि निरवगोचः
पितृभार्या सौरेया स्वेकहया यत्करंशकाक्षप्रतीत्यामनयेत्

विष्णुः शान्तं व्याकुला बुद्धिर्यस्य योषिषु पुरुषयोः
 भवति तस्यैवातिरूपेण प्राप्य कर्मणो विस्मृतः कालः

॥ ३४ ॥

[illegible]

उत्सर्गो यस्य तथाभूता भवत्येवमयमपि केव-

॥ ३५ ॥

अनुभवमानः मृष्युरेव गजस्तस्य भयान्निरि-

ततः पुनरप्यथ जायत-
ततः प्रापद् रोगाद्युपद्रवकृपा-

(४) श्रीधरस्वामिनाथकमेय त्रिशत आरण्य त्रयस्त्रिंश-

इत्येवमपि व्याख्यानस्य सम्यक् लोकास्तु पूर्वं व्याख्याता एव ।

ध्वनि वस्तुमानो नरलोकसार्य नरशरीरजीवसमूहमुपवासी-
 र्वेषमुपरि गतोऽपि लोकांतरेषु विद्यमानां देवादिभ्यः सुहोऽपि
 संसाराध्वम्यदतीत्यर्थः तथाचोक्तं “ते ते भुक्त्वा जगल्लोकं
 विशालं क्षीणो पुण्ये मृगुल्लोकं विशन्ति” इति ॥ ३६-४१ ॥

श्रीमद्विजयभ्यजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(१) तैश्चैश्चिन्त इत्येतद्व्याख्यं । यदा तु तामिरिति । यत्पुरुषाराधनं तेषां स्त्रीणां यत्पदरोधयन् अपत्यं मन्वानः अजिगमगरिणः वेद-

शुद्धिर्गतिं यस्य गूढकुलस्य मिथुनीभावः कुटुम्बभरणां नाश-
 र्ति ॥ ५ ॥ निरवरोधः भाषांरहितः समिधारण इति वा ॥ ३३ ॥

इमेण संव्यसिग्यस्वार्थं दर्शयति । कान्तिद्वन्द्वमवदिति । व्यस्यो
॥ ३५ ॥

एवमध्वन्यवकम्भान इति

निष्पत्तयः समस्तानि विना प्रत्यक्षप्राप्तम् ॥ एकपीति ॥ ३६ ॥

(२) बाकीपसंदायका अनुषंगीत : पुस्तकामित : १७ ॥

श्रीमज्जीवगोखारिहृतकमसम्भ

गिरिकम्बुराये तमसि रोगाया यदि मयतः मृत्युगजमया-
वर्त्तितज्यप्राचीतकर्मावशस्य स्थितो मयतीति श्रुः ॥ ३३-४५ ॥

—

कश्चित् प्रमादादित्येतद्व्याख्याये । एवमभ्यनीति । मृत्युमया-

सप्तमसि महाराणाद्युपशमार्थे कुकर्मणि अवस्थानः आरमानम-
वरुणादि ॥ ३३ ॥

कचिच्च शीतानपेत्येतद्व्याख्ये । कचिच्छीतवातेति ॥ ३४ ॥
कचिन्मिथ इति व्याख्ये । कचिन्मिथ इति ॥ ३५ ॥

कश्चित् कश्चित् क्षीणम् इति प्रशङ्कये । कश्चित् कश्चित्
सीयाधन इति । यन्मनोरथेनोपार्जितं याज्जितं धनमिदं तस्याधने

स्वीकारे निश्चितमतिः सन् । । ।
अन्योन्यावित्तव्यापिकत्वेन । प्रामिति । मयाप्रकटम्

पुनरुद्वाहं त्यजति च ॥ १३ ॥

प्राप्तः विपश्चो मृतः सति सति । वैष्णवसङ्गे सति
नानाभि भावः यतः सति सति । सति सति सति सति

प्रापकं तत्र साधुमुक्तं भुवि ॥ ३८ ॥

वर्ग ॥ ३५ ॥

(१) अत्रापि भीष्मस्य चतुर्थांशं भवति

(२) अत्रत्या अत्रत्या गताः

कर्मवल्लीमवलम्ब्य तत आपदः कथञ्चिन्नरकादिमुक्तः पुनरप्येवं संसाराध्वनिं वर्तमानो नरलोक-
सार्थमुपयाति एवमुपरि गतोऽपि ॥ ४१ ॥

॥ तस्येदमुपगायन्ति ॥

आर्षभस्येह राजर्षेर्मनसाऽपि महात्मनः ।

नानुवर्त्माहति नृपो मक्षिकेव गरुत्मतः ॥ ४२ ॥

यो दुस्त्यजान् दारसुतान् सुहृद्राज्यं हृदिस्पृशः ।

जहौ युवैव मलवदुत्तमश्लोकलाजसः ॥ ४३ ॥

यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थद्वारान् प्रार्थ्या श्रियं भुरवरैः सदयानलोकाम् ।

नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विद्वसेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विष्णुनायककविसंस्कृतसारांशदर्शिनी ।
पृथिव्यां शरीरान् कीदृशान् ममेयमिति कृतो धैरानुवृत्तः । तस्याम् इमां विसृज्य स्वयमेव संहृताः सन्तः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्लेष्टसिद्धांतप्रदीपः ।

कश्चित्प्रसीदादिर्येन व्याचष्टे । एवमध्वनीति असमर्थः ॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥

यत्किञ्चिन्नमुपयाति परेऽप्य इति शेषः ॥ ३५ ॥
कश्चित्कश्चित्कीदृशधन इत्येतद्व्याचष्टे । कश्चित्कीदृशधन इति ।
अप्रतिलब्धमप्राप्तं यन्मनोरथेनोपगतं वाञ्छितं तस्यादाने सखा-
दने ॥ ३६ ॥

अथोऽन्यविस्तार्यति यत्केनैतद्व्याचष्टे । एवं विंसेति । तथापि
वित्तमुद्वहति गृह्णाति अपवहति अपयति ॥ ३७ ॥

अथान्यमुष्मिन्निष्यादि व्याचष्टे । एतस्मिन्प्रति । आपन्नविषयः
अपद्रवस्तो मृतो वा यस्तामतरः विसृज्य जातं जातं पुत्रादिकमु-
पादाय नष्टवान्ः वध्यमानः यतः ब्रह्मणो भगवतः सकाशात्तत्पथः
संसाराध्वा तमध्वनः पारमर्थाभ्यूतं संसारोद्धेतुं भगवन् साधुव-
र्जिनः साधुजनभिन्नः एव निरयनस्तुतिवसमूहकपः नरलोकसार्थः
मेवावर्त्तेन नैव प्राप्नोति इत्युपदिशति । तत्तद्वा ॥ ३८ ॥

योगानुशासनं भगवत्प्राप्तिसाधनभूतज्ञानमत्तयाद्युपदेशमपि
न गृह्णीत्याह । यदिति । यत् यत् ब्रह्मणो भगवतः ॥ ३९ ॥

मनस्विन इत्यादि व्याचष्टे । यदिति ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार से इस प्रवृत्ति में मैं दुःखों को भोगता
हुआ परंतु कन्दरा सरी के संसार में पड़कर मृत्युरूपी हाथी
से डरता रहता है ॥ ३३ ॥

कहींपर शीतपवन आदि कने वैषिक भौतिक अद्या-
त्मिक दुःखों के निवारण में कलम में देने से दुःखित होकर
रहता है ॥ ३४ ॥

कहींपर आपस में व्यवहार करने में कुछ धन का प्राप्त
होना है सोभी धन की खजाना करने से ॥ ३५ ॥

कभी धन के खर्च होजाने से शयन आसन भोजन आदि
भोगों से हीन होता है तब जबतक मनोरथ नहीं मिलता है
तबतक उस के यत्न में बुझि रहता है तब तहां तहां
मनुष्यों से अपमानादिकों को प्राप्त होता है ॥ ३६ ॥

इस प्रकार धन के बढ़ते बढ़ते में पैर के बढने से भी
फिरभी पूर्व की वासना से विवाहादि सम्बन्ध करता है
फिर कभी छोड़ताभी है ॥ ३७ ॥

इस संसार मार्गमें नागाप्रकार के क्लेशों चिह्नों से
बाधित होने से जो जहां मर या दुखीहो निम्नको छोड़कर
पैदा होनेवाले कां खेकर शोचता हुआ मोहित होता हुआ
डरता हुआ विषाद करता हुआ रोता हुआ हर्षित होता हुआ
गाता हुआ बंधा हुआ सम्पुष से वर्जित ऐसा यह नरलोक
समूह जब से आरम्भ हुआ है तब से अभीतक उधर कां
नहीं लौटा है कि जिस परमात्मा का संसार का पार कह-
ते हैं ॥ ३८ ॥

जो योग भक्तियोगगम्य जिस को सन्यासी मुनि शास्त्र-
स्वभाव निवृत्तमानवाले जाते हैं तिस को नहीं प्राप्त हो-
ता है ॥ ३९ ॥

जोभी घड़े दिग्गजों को जीतनेवाले राजर्षि वेभी इसी
पृथिवी में मेरी ऐसा धैर्यकर के जय काल के मारे संश्रान
में मोजाना है पृथिवी को छोड़जाते हैं परन्तु उसपद को नहीं जाना
सकते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाध्याह्निकटीका ।

प्रगज्जनीत्यादिगिरिकन्दर इत्यन्तमपकृत्य व्याख्यातं ग्रन्थ-
मतिकृत्य लक्ष्मीं गृहीत्वस्यादि ग्रन्थं व्याचष्टे । कर्मवल्लीमिति ।
एवमुपरि स्वर्गं गतोऽपि नरलोकसार्थमेवोपयाति ॥ ४१ ॥

तदेवं मरनेति व्याख्याय तन्मरिणसंमहदलोकानाह । तस्येह
कर्म वल्लोकैरुपगायन्ति आर्षभस्य स्वयमपुत्रस्य अथवा नृपोऽनुवर्त्त-
माहति यस्मिन्नुगन्तुं न शक्नोति ॥ ४२ ॥

जिनने भविष्य के स्वजन धन की तथा
देवताओं की प्रार्थना सहित देवनेयोग्य जो
राज्यबल्गी उस को दत्त इनको उचित ही है ।

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय योगाय सांख्यशिरसे प्रकृतीश्वराय ।

नारायणांय हरये नम इत्युदारं हास्यन् मृगतृमपि यः समुदाजहार ॥ ४५ ॥

य इदं भागवतसभाजितावदातगुणकर्मणो राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं स्वस्त्ययनमायुष्यं धन्यं यशस्यं स्वर्गापवर्ग्यं वाऽनुशृणोत्याख्यास्पत्यभिनन्दति च सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते न काञ्चन परत इति ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां-

संहितायां वैयासिक्यां भरतोपाख्यानं नाम

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

क्योंकि भगवान् की सेवा में निरत महापुरुषों को तो मोक्ष भी तुच्छ होता है तो फिर और क्या है ॥ ४५ ॥

श्रीभरतस्वामिकृतभाषाटीका ।

तस्य सेवानुरागमेवाह । यज्ञायैति । यज्ञरूपाय धर्मपतये यज्ञादिफलदायि विधौ नैपुण्यं यस्य तस्मै धर्मानुष्ठाने योगोऽष्टाङ्गस्तस्मै सांख्ययोगे तच्छिरः प्रधानं फलं यस्य तस्मै योगाय प्रकृतीश्वराय मायानियन्त्रे अत एव नारं जीवसमूहः सोऽयनमाश्रयो यस्य सर्वजीवनियन्त्रे । एवं कर्मज्ञानदेवताकाण्डेः प्रतिपादिताय हरये नम इत्युदारमुद्यैः सम्यगुच्चारितवान् मृगतृमं मृगदेहमपि हास्यन् त्यक्त्यन् य एवमभूतस्तस्य तनुचितमिति वा तस्यानुवर्तमानेति वा सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

भरतचरितभयणादिक्रमाह । य इति । भागवतेः सभाजिता अवदाताः शुद्धाः गुणाः कर्माणि च यस्य तस्य भरतस्यानुचरितं योऽनुशृणोति स आत्मन एव सकाशात् सर्वा आशिष आशास्ते स्वत एव प्राप्नोति न तु काञ्चिदपि परस्मादपेक्षन् इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीभर-

स्वामिकृतभाषाटीकायाम्

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभाषातत्त्वचन्द्रिका ।

तस्य मधुसूदनेनानुरागातिशयेनाह । यज्ञायैति । यज्ञानां मोक्षं प्रमत्ते च धर्मपतयेऽवतारैर्भगवत्परां गात्रे विधिनैपुणाय धर्मानुवर्तिनां रक्षाविधौ युवयुक्ताय साङ्ख्यमात्मानात्मविधेकात्मकोऽध्यात्मयोगः स एव शिरः शिरोवत्प्रधानं यस्य तस्मै योगाय विधेकः साधनसप्तकानुगृहीतमक्तियोगगन्धाय योगशब्दस्तद्व्यञ्जकः प्रकृतीश्वराय मायानियन्त्रे नारं जीवसमूहः अयमभाषा यस्य तस्मै अनेन चिद-

[४७]

विच्छेदीरकत्वमुक्तं हरये आभितथ्यभरतय नम इत्युदारं शुद्धा-मुदाजहार उदाहृतवान् किं कर्तुमिच्छन् मृगतृमं हरिणाशरीर-मपि हास्यन् हातुमिच्छन् अत्र मृगतृमं हास्यन् समुदाजहारेति हासोदाहरणयोर्योगपद्यं प्रतीयते तथापि मृगजन्मनो वैकल्य-दशायां समुदाहरणमत्रं विवक्षितमन्यथा चरमदशायामुक्त-नामग्रहणे तदुदाहरणं मुक्तेरस्मिन् प्रबन्धे बहुषु स्थलेषु-क्तत्वेन पूर्वोक्तप्रत्यविरोधापत्तेः उदाहरणं चात्राव्यक्तोच्चारणं विवक्षितं मृगजन्मनस्तस्य व्यक्तोच्चारणात्प्रसङ्गादप्यथा साङ्ख्य-भक्तियोगोपसंहारापत्त्या जन्मान्तरविलम्बायोगापत्तेः ॥ ४५ ॥

एतद्भरतचरितभयणादिक्रमाह । य इति । भागवतेः सभाजिताः संस्तुता अवदाताः शुद्धा गुणा अर्कोपादयः कर्माणि भूतहिताचरणादिकर्माणि च यस्य तस्य राजर्षेर्भरतस्यानुचरितं यशस्यं स्वस्त्ययनं मङ्गलावहमायुस्करं धन्यं धनप्रापकं स्वर्ग्यं स्वर्गापवर्ग्यं मुक्तिसाधनं च योऽनुशृणोत्याख्यास्पत्यभिनन्दति कथयति आभिनन्दति अनुमोदते च स आत्मनः स्वतः एव सर्वा आशिषः समीहितान्याशास्ते प्राप्नोति न तु काञ्चिदप्याशिषं परस्मादपेक्षन् इत्यर्थः चरितस्य स्वस्त्ययनादिकं च न स्वर्गेणापि तु भयणादिविषयत्वेनेति व्यापनाय शृणोत्याख्यास्पत्येत्युक्तं न केवलं स्वस्त्ययनादिकमेवास्य फलमपि त्वनु-क्तमन्यतमर्धमर्पात्यगिप्राप्त्युक्तं सर्वा एवाशिष आत्मन आशास्ते इत्यादि ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभाषातत्त्वचन्द्रिकायां

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतपदप्रज्ञावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतपदप्रज्ञावली

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसंदर्भः

ब्रह्मायेति । धर्मरूपाय तत्पालकाय तत्प्रवर्तकाय ज्ञान-
साधनरूपाय ज्ञानरूपाय मायानियन्त्रे सर्वजगद्भाषाय ततोऽपि
पराय हरये मनोहराय दास्येनात्मानं समर्पयामीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमङ्गावते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसंदर्भस्य

चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षदर्शिनी ।

ब्रह्मायेति त्रिभिः पार्थः क्रमेण कर्मज्ञानभक्तिमार्गाणां
यथोत्तरमुत्कर्षो व्यञ्जितः । विधेयज्ञविधेयैर्नैपुण्यं यस्मात्तस्मै
दास्यन् त्यक्ष्यन् तेन मरणकाले न उदाजहार तथासति जहदि-
त्युच्येत भगवतेव स्वभक्त्युद्रेकार्थं पुनर्जनयिष्यमाणत्वादिति
भावः ॥ ४५ ॥

भागवतैः श्रीभागवतेऽस्मिन् शाले वा सभाजिताः स्तुता
भवदाताः शुद्धा गुणाः कर्माणि यस्य । आत्मन एवेति सर्ववाञ्छि-
तानि तस्यानायासेनैव स्वतः प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति साराधर्षदर्शिनां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

चतुर्दशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य भगवत्सेवानुरागं स्फुटयति । ब्रह्माय "यज्ञो वै विश्वः"-
इति भुक्तेः धर्मपतये धर्मगोप्त्रे विधेर्ब्रह्मणः नैपुण्यं यस्य तस्मै
युज्यते भक्तैः स्नानुकृत्ये प्रवर्त्यते इति योगस्तस्मै भक्तवदयाय
सम्यक् कथायन्ते प्रकथयन्ते तत्त्वान्वयनया इति संख्या अध्या-
त्मविद्या तथावधारणीयानि चिद्विज्ञानाख्यानि तत्त्वानि
सांख्यानि तेषु शिरःप्रधानं ब्रह्म तस्मै सांख्यशिरसे प्रकृत्योः
परापरयोः चेतनाचेतनरूपयोरीश्वराय नारस्य जीवसमूहस्याय-

नाय स्थितिप्रवृत्तिप्रदाय हरये भक्तकेशाहारिणे नमः इत्युदाह-
रं परममङ्गलं वेदवेद्यावयवमूर्तिस्वधर्मगोप्यत्वब्रह्मादिनैपुण्यहेतु-
त्वं भक्तवदयत्वं सर्वतत्त्वप्रधानत्वादि भगवदुक्तविषयकवाक्यं मृगत-
मृगभावं दास्यन् त्यक्ष्यन् यः समुदाजहार सम्यगुच्चारितवान्
तस्यानुवर्तमानो नाहंतीति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

भरतचरितभ्रमणादिफलमाह । य इति । भागवतैः सभा-
जिताः संस्तुता भवदाताः शुद्धाः गुणाः कर्माणि च यस्य
तस्य राजर्षेभरतस्य अनुचरितं योऽनुशृणोति आख्यास्यति
अभिनन्दति च स आत्मनः सकाशात् सर्वान् आशिवः पुरुषा-
नान् आशास्ते प्राप्नोति ननु काञ्चन काञ्चिदपि परत अपे-
क्षते ॥ ४६ ॥

इति श्रीमङ्गावते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्दशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १४ ॥

भाषाटीका ।

भगवान् धर्मपति विधिर्नैपुण्यं
भक्तवदयत्वं सर्वतत्त्वप्रधानत्वादि भगवदुक्तविषयकवाक्यं मृगत-
मृगभावं दास्यन् त्यक्ष्यन् यः समुदाजहार सम्यगुच्चारितवान्
तस्यानुवर्तमानो नाहंतीति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

भागवतजनों से पूजनीय भगवान् को बाले राजर्षि
भरतजी के कल्याण भाए धन यशस्विता प्राप्त होने वाले
चरित्र को जो सुने कई प्रशंसा करे इसको आपही सद
संपत्ति मिलती है दूसरे से नहीं जानना पड़ती है ॥ ४६ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे चतुर्दश अध्यायः ।

भाषानुवाद श्रीमच्छुकदेवकृत

संस्कृत ॥ १४ ॥

इति श्रीमङ्गावते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः समाप्तः ।

॥ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीशुक उवाच ॥

भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो यमुह वाव केचित्पाखण्डिन ऋषभपदवीमनुवर्तमानं चानार्या
अवेदसमाभ्यातां देवतां स्वमनीषया पापीयस्या कलौ कल्पयिष्यन्ति ॥ १ ॥

तस्माद्बृहन्नेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ २ ॥

अथासुर्यां तत्तनयो देवद्युम्नस्ततो धेनुमत्यां सुतः परमेष्ठी तस्य सुवर्चलायां प्रतीह उपजातः ॥ ३ ॥

य आत्मविद्यामालयाय स्वयं संभूतो महापुरुषमनुसस्मार ॥ ४ ॥

प्रतीहासुवर्चलायां प्रतिदुर्गादप्यस्त्राय आसन्निष्याकोविदाः सूनवः प्रतिहर्तुः स्तुत्यामजभूमानाव-
जनिषाताम् ॥ ५ ॥

भूम्न ऋषिकुत्सायां विद्वान् प्रस्तावो देवकुल्यायां प्रस्तावान्नियुत्सायां हृदयज आसीद्विभु-
र्विभो रत्नं तस्य तन्मनीषया आकूत्यां जज्ञे नक्ताद्द्रुतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारश्रवा अजायत
साक्षात्प्राप्तो निरभिमानः क्षीयया गृहीतसत्त्वस्य कलात्मवत्तादित्तत्त्वेन महापुरुषतां प्राप्तः ॥ ६ ॥

तस्मात्सर्वमग्नं प्रजापालनपोषणप्रीणनोपलालनानुशासनलक्षणेनेज्यादिना च भगवति महापुरुषे
परावरे सर्वं सर्वात्मनाऽर्पितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविश्वरूपानुसेवयापादितभगवद्राक्तियोगेन चाभी-
क्षणः परिभावितातिशुद्धमतिरुपरतानात्म्य आत्मनि स्वयमुपलभ्यमानब्रह्मात्मानुभवोऽपि निरभिमान
एवावनिमज्जगुपत् ॥ ७ ॥

तस्येमां गाथां पाण्डवेय ! पुराविद उपगावन्ति ॥ ८ ॥

• श्रीभरस्व विष्णोः पुत्रोऽपिका ।

एवमष्टमिरध्यायः भरतस्यैवोद्दिष्टम् ।

ततः पञ्चदशं तस्यैवोद्दिष्टं यथा नृपाः ॥ १ ॥

ऋषभपदवीं जीवन्मुक्तमार्गमनुवर्तमानं यद्वष्टेति शेषः । यत्र
यं सुमतिमवेदसमाभ्यातां देवतां कल्पयिष्यन्ति बुद्धोऽयं साक्षा-
दवतीर्ण इति मेवमन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

तत्तनयो देवताजितः पुत्रः ॥ ३ ॥

आत्मविद्यां बहुभ्य आख्याय इत्याख्यानेनैव स्वयं संभूतो-
ऽनुसस्मारापरोक्षतयाऽनुभूतत्वाद् ॥ ४ ॥

प्रतिहर्ता प्रसन्नोता उद्गातेति जगो यज्ञनिपुणोः सूनव आसन्
प्रजनिषातां जातो ॥ ५ ॥

हृदयजः पुत्रः जगतो रिरिष्याया रक्षितुमिच्छया गृहीतं
सत्त्वं येन तस्य त्रिष्योः कलांशः सारः ॥ ६ ॥

महापुरुषत्वमेवाह । स वै इति धर्मस्तस्य द्विविधः अमि-
यिक्तत्वात्प्रजापालनादिरिक्तः पदस्य गतिश्चादिभापरः द्विवि-
धोऽपि भगवति सर्वात्मनाऽर्पितः सत्त्वोपलब्धत्वात्तन् परि-

भाविता संस्कृतातिशुद्धा गतिर्यस्य अत एवोपरतमनात्म्यं देहा-
द्यहंभावो यस्मिन्नास्मिन्नात्मनि चित्ते स्वयमेवोपलब्धत्वात्तन् ब्रह्म-
यथाऽनुभवो यस्य तादृशोऽपि निरभिमान एवावनिमज्जगुपत्पा-
जयामास ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्भैरवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भरतचरित्रमुपवर्णयन् तन्मन्त्रान्मुपवर्णयति श्रीशुकः ।
भरतस्य सुमतिर्नामाभिहितः व्यवहृतः यं सुमतिमृषमस्य पदवीं
योगचर्योरुपामनुवर्तमानमवलोक्य केचित्पाखण्डिनोऽनार्याः कलौ
पापीयस्या स्वमनीषया अवेदसमाभ्यातामवेदार्कां बौद्धदेव-
तार्तिनां यावत् कल्पयिष्यन्ति बुद्ध एव साक्षात्सुमतिरूपे-
णावतीर्ण इति अकृमनीषया पश्यन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्मान्नुमनेः बृहन्नेनायां भार्यायां देवताजिन्नाम पुत्रं उत्पन्न
आसुर्यायां देवताजिन्नायां तत्तनयः देवताजिपुत्रः देवद्युम्नो
नाम्ना भवन्तो देवद्युम्नास्तद्वार्यायां धेनुमत्यां परमेष्ठीनाम सुतो
जानः तस्य परमर्षिस्तद्वार्यायां सुवर्चलायां प्रतीहास्यः पुत्र
उपजातः यः प्रतीहः बहुभ्यः आत्मविद्यामालयाय उपदिष्टा-

यः प्रियथ धिरजस्य च ॥

गर्भं नृपः कः प्रतिधाति कर्मभिर्यज्वाऽभिमानी बहुविद्धर्मगोप्ता ।

संमग्नतुष्टीः सदसस्पतिः सतां सत्सेवकोऽन्यो भगवत्कलामृते ॥ ६ ॥

यमभ्यषिञ्चन् परया मुदा सतीः सत्याशिषो दक्षकन्याः सरिद्धिः ।

यस्य प्रजानां दुदुहे धराशिषो निराशिषो गुणवत्सस्तुतोधाः ॥ १० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

कलौ तस्य चरितं श्रुत्वा तादृशाचारवन्तोऽस्माकं सुमति-
रेव देवता यथा बुद्ध इति बौद्धसम्प्रदायव्रिच्छिद्य कल्प-
विष्णुति ॥ १-३ ॥

अनुसस्मर अनुबभूव प्राप वा ॥ ४ ॥

प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्गातेति त्रयः यद्वनिपुण्याः सुनव
आसन् ॥ ५ ॥

हृदयजः पुत्रः कला अंशांशः ॥ ६ ॥

पालनं विपक्षविमर्हनादिना पोषणं वृत्तिदानादिना अर्पितः
सन् परमार्थलक्षणा भवति यः स्वधर्मस्तेन सर्वतो भावेन
भाविता भावयुक्तीकृता विशुद्धा मतिर्यस्य सः । उपरतमनस्यं
देहाद्यहंभावो यस्य सः ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भरतवंश्या कृपाः कील्यन्ते । भरतस्यात्मजेति पञ्चवंशेनाध्या-
यनं । यं सुमतिम् अवेदसमाप्तातां बुद्ध एवार्थमवतीर्णः इत्येवं
बुद्धरूपां देवतां कल्पयिष्यति ॥ १ ॥ २ ॥

तत्तस्य देवताजितः ॥ ३ ॥

आख्याय व्याख्याय तदधिकारिभ्यः ॥ ४ ॥

प्रतिहर्ता प्रस्तोता उद्गातेति त्रयः अन्ननिवातां जातौ ॥ ५ ॥

कला अंशः ॥ ६ ॥

प्रजापुलनादिलक्षणेनेत्यादिना प्रह्लादविष्णुशक्त्यानुसे-
वया च विशेषतया सत्पादितभगवत्प्रकीर्णयोगेन कथम्भूतेन परं
ब्रह्मादयोऽपि अवरे यस्मात्तस्मिन् सर्वोत्तमा अर्पितपरमार्थलक्ष-
णानि निवेदितपरमप्रयोजनरूपेण परिभाषिताऽन्ता विशुद्धा मति-
र्यस्य सः अतः आत्मनि मनस्वि स्वयमेवोपलभ्यमाने ब्रह्माणि
अंशानि आत्मनः अंशस्य स्वस्य अनुभवो यस्य स तथा-
भूतोऽपि निर्गमिमानः एव अवतीर्णः गुपत ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक्कदेवजी बोले भरतजी ! पुत्र सुमति कहे हैं जिनको
कोई पाखण्डी लोग ऋषभजी के मार्ग में चलने जानकर
स्वयं आप कुबुद्धि होने से अपनी पापी बुद्धि से कालियुग
में धर्मों से बाह्य देवता सुति कल्प करके ॥ १ ॥

उस सुमति से बुद्धसेनसम्प्रदाय में देवताजितनाम का पुत्र
भया ॥ २ ॥

[४८]

तदनन्तर देवताजितकी आसुरी नाम भार्या में देवद्युम्न
पुत्र भया तिस देवद्युम्न से भेनुमती भार्या में परमेष्ठी पुत्र
भया उस परमेष्ठी से सुवर्चला भार्या में प्रतीह नाम का पुत्र
भया ॥ ३ ॥

जिस प्रतीह ने बहुतों को आत्मविद्या का उपदेश किया
फिर स्वयं शुद्ध होकर महापुरुष का स्मरण करने
लगा ॥ ४ ॥

प्रतीह से सुवर्चला में प्रतिहर्तादिक तीन पुत्र यक्ष में
बड़े निपुण भये प्रतिहर्ता से स्तुति भार्या में अज भूमा हो पुत्र
भये ॥ ५ ॥

भूमासे ऋषिकुल्या में उद्गीथ भया उद्गीथ से
देवकुल्या में प्रस्ताव पुत्र भया प्रस्ताव से नियुक्ता में विभु
पुत्र भया विभुसे रति में पृथुसेन भया पृथुसेनसे आकृता
में नक्तपुत्र भया नक्तसे द्रुति में गय नाम के पुत्र भये वे
राजर्षियों में श्रेष्ठ हैं उदारगुण वाले हैं जगत्की रक्षा करने
के लिये सत्त्वगुण को धारण करने वाले साक्षात् भगवान्
के अंशावतार हैं सो आत्म ज्ञानी होकर महापुरुषता का
प्राप्त भये ॥ ६ ॥

सो गय महाराज अपने धर्म से प्रजों का पालन पोषण
प्रीयान उपलक्षण अनुशासन रूप धर्म से और यक्षादि से शृङ्ख
सूक्ष्म रूप महा पुरुष परब्रह्म सर्वान्तर्धामी परमार्थस्वरूप
भगवान् में सब कर्मों का अर्पण करके ब्रह्मज्ञानियों का
चरण सेवन करके प्राप्त भया जो भगवद्भक्ति योग तिससे
निरन्तर बुद्धिके शुद्ध होने से देहादि वस्तु रहित केवल आत्मा
में अपने ब्रह्मानुभवको प्राप्त होकर भी निर्गमिमान से इस
पृथिवी का पालन करते थे ॥ ७ ॥

हे पांडवेय ! परीक्षित जी ! उन गय महाराज की इस स्तुति
को प्राचीन कथा के जानने वाले गान करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीपरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कर्मभिर्यज्जः कः प्रतिधात्यनुकरोति न कोऽपि । अत्र हेतुः ।
यज्ज्वादिकृपा भगवत्कलां गच्छन्तेऽन्यः क इत्यनुपङ्गः । अभिमानी
सर्वतो मानास्पर्धं मनस्वीति वा समागता सत्प्राप्ता भीर्षेन
यामिति वा सतां सदरः सभायाः पतिः सतां सेवकः । यथा ।
यज्ज्वादिकृपाऽपि भगवत्कलामृते गये कोऽन्यः प्रतिधातीत्य-
न्वयः ॥ ६ ॥

सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः श्रद्धा-
मैत्रीदयस्याद्याः निराशिषोऽपि यस्य प्रजानामाशिषः कामाक्ष
धरा दुहे तस्य गुणा एव वत्सस्तेन स्तुतमृधा यस्याः
पृथिव्याः यक्षाद्यानां तं गये कः प्रतिधातीति सम्बन्धः ॥ १० ॥

छन्दांस्यकामस्य च यस्य कामान् दुदुह
प्रत्यञ्जिता युधि धर्मेण विप्रा यदाशिषां षष्ठमंशं परेत्य
यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा मघोनि माद्यत्युरुतोमपीथे ।
श्रद्धाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्याफलमाजहार ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

छन्दांसि वेदास्तद्विहितकर्माणि च दुदुहन्तुः युधि प्रत्य-
ञ्जिता वाग्यैः प्रतिपूजिता नृपा यस्य बलिमाजहुरप्यमासुः ।
धर्मेण पावनं दक्षिणादिभिश्च यदा प्रत्यञ्जिता विप्रास्तदा परेत्य
लोकान्तरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजहुरः । “पुण्यवड्भाग-
मादत्ते न्यायेन परिपालयन्” इति स्मृतेः ॥ ११ ॥

उरुसोमपीथे बहुसोमपानेऽध्वरे मघोनि इन्द्रे माद्यति मघं
प्राप्नुवति सति श्रद्धया विशुद्धो योऽब्रह्मो भक्तियोगस्तेन सम-
र्पितमिज्याफलमाजहार । महर्णमिष प्रत्यक्षतः स्वीकृतवानि-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गाथामेवाह । गयमिति पञ्चमिः । गयं नृपं कः पुमान् कर्मभिः
प्रतियाति तत्सजातीयकर्मभिः कोऽपि पुमानानुकर्तुं शक्नोतीत्यर्थः
नःकृतं कर्म पुनरन्यः कर्तुं न प्रभवतीति यावत् तत्र हेतुं वदन्प्र-
तियानाशक्यधर्मनसामाह । यज्वा यावच्छ्रुतिविहितयज्ञानुष्ठाता
अभितो गानी सन् मानारूपदः बहुजः नृणांश्रमधर्माणां मोक्ष-
समागता सम्प्राप्ता श्रीः सम्पद्येन यस्मिन्निति वा सप्तमी सदसः
समायाः पतिः सतां सेवकभ्रान्तो भगवत्कलां गयमृते यं विना
यज्वादिगुणाभयः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । यज्ञा । यजन्त्वादिगुणावि-
शिष्टोऽपि भगवत्कलां गयमृते कोऽन्यः प्रतियातीत्यन्वयः अस्मिन्
पक्षे भगवत्कलारूपमेव प्रतियानशक्तो धर्मः ॥ ६ ॥

सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः
श्रद्धामैत्रीदयाकीर्तिभीस्मृतिमेवाधृतितितिच्चाक्षमाद्याः सरिद्धिः
ऽप्तेजोभिः यमभ्यपिञ्चन् श्रेष्ठमकुर्वन् यस्य गयस्य निराशिषः
निष्कामस्य प्रजानामाशिषः कामान् भरा दुदुहे भरा कथाभूता
तस्य गुणा एव वत्सास्तैः स्तुतमूढो यस्याः सा ॥ १० ॥

छन्दांसि च यस्य कामान्दुदुहः नृपा युधि युद्धे प्रत्यञ्जिताः
वाग्यैः प्रतिपूजिता बलिमाजहुरप्यमासुः तथा धर्मेण धर्म-
परिपालनेन दक्षिणादिभिश्च प्रत्यञ्जिता विप्राः परेत्य लोका-
न्तरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजहुरः “पुण्यवड्भागमादत्ते
राजा न्यायेन परिपालयन्” इति स्मृतेः ॥ ११ ॥

यस्य गयस्याध्वरे यज्ञे गयकर्तृके यज्ञ इत्यर्थः । तानीन्द्रे
जहः सोमपीथः यस्य अस्मिन् बहुसोमपानेऽत एव माद्यति मघं
प्राप्नुवति सति उरुसोमपीथे इत्यध्वरस्य विशेषणं वा । अध्व-
रात्मा यज्ञशरीरकः स भगवान् श्रद्धया विशुद्धो निष्कामो
योऽब्रह्मोऽन्तरायानुपहतो भक्तियोगस्तेन समर्पितमिज्याफलमाज-

हार भक्तियोगोपपादितं प्रीतिरूपमिज्याफलमहर्णमिष प्रत्यक्षतः
स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

गयमित्यादिना अन्यः कः कर्मभिः गयं नृपं प्रतियाति प्रति-
निधिर्भवति कीदृशः यज्ज्वलादिगुणकर्मवान् सतां सदसस्पतिः
कोऽपि वास्तीति नेत्याह । भगवत्कलामिति । भगवतां ज्ञानभक्त्या
भाज्यतां कर्मदेवानां कलामङ्गमेकमन्तरेण तदुक्तम् “प्रियव्रतां
यज्ञेऽर्चयन्तु” इति ॥ १० ॥

सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः स्मृतिमेवाधृतिः
क्षमत्याद्याः स्वयंगुणवर्जिताः सप्तमी सत्याः सा तथा सा भरा
गयस्य राज्ञः सतीनां मज्जती यथा सताः आशिषो दुदुहे वा
इत्यनेन सकलजगद्वाक्यशक्तिस्तुष्टेः तदुक्तम् “सममन्त्रसिद्धो
गय इति सूच्यते ॥ १० ॥

वेशा अपि तदुक्तफलानिच्छेदेऽपि सर्वार्थे हान् दुदुहति-
त्याह । छन्दांसीति । नृपान्विशिनष्टि । प्रस्थाहता इति । युद्धे
पराजिता इत्यर्थः विप्रा धर्मं प्रस्थाहता धर्माभिमुखीकृताः प्रजाभ्य
यस्याशिषो भनवत्तयाः षष्ठमंशमाजहुरित्यन्वयः । अनुष्ठितपुण्य-
लक्षणाशिषो वा ॥ ११ ॥

उरुसोमपीथे बहुसोमपानेऽध्वरस्य सारमादत्ते । कर्तुंभ्यः
फलं ददाति चेत्तदध्वरात्मा मघोनि देवेन्द्रे माद्यति मघं गच्छति
सति श्रद्धया विशुद्धो योऽब्रह्मो भक्तियोगस्तेन समर्पितमिज्या-
फलं यागादिपूजालक्षणकर्मफलमाजहार ददौ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

प्रतियाति अनुकरोति । अस्मिन्मार्गे सर्वतो मानारूपदं मन-
स्वीति वा सतां यत् सदसस्तपः सति भगवदंशं विना कोऽन्यो
यज्वादिरूपोऽपि गयं प्रतिय गच्छत्यर्थः ॥ ६ ॥

सतीः सत्यः सत्या आशिषो यासां ताः दक्षकन्याः श्रद्धा-
मैत्रीदयायास्ते सान्निध्यं सा स आशिषो यासां ताः । निराशिषो
निष्कामस्यापि यस्य प्रजानां आशिषो भरा दुदुहे । गुण एव वत्सः
तेन स्तुतमूढो यस्याः सा ॥ १० ॥

युधि प्रत्यञ्जिता नृपा बलिमाजहुरः
धर्मेण दक्षिणादिभिश्च प्रत्यञ्जिता विप्रा यदास्तदा परेत्य लोका-
न्तरे आशिषां धर्मफलानां षष्ठमंशमाजहुरः । “पुण्य-
वड्भागमादत्ते” इति स्मृतेः ॥ ११ ॥

प्रप्रीयतां हर्षिणि देवतिर्यङ्मनुष्यवीरुपृणमाविरिच्यताम् ।

प्रीयेत सद्यः स ह विश्वजीवः प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाद्वयस्य ॥ १३ ॥

गयद्विपन्त्यां चित्ररथः सुगतिरवरोधन इति त्रयः पुत्रा बभूवुश्चित्ररथादूर्णायां समूढ-
जनिष्ट ॥ १४ ॥

तत उत्कलायां मरीचिर्मरीचेर्विन्दुमत्पां विन्दुमानुदपद्यत तस्मात् सरघायां मधुनामाऽभवन्
मधोः सुमनसि वीरव्रतस्ततो भोजायां मन्धुप्रमन्धू जज्ञाते । मन्थोः सत्यायां भौवनस्ततो दूषणायां
त्वष्टाऽजनिष्ट त्वष्टुर्विरोचनायां विरजो विरजस्य शतजिम्बवरं पुत्रशतं कन्या च विपूषां किञ्च
जातम् ॥ १५ ॥

तत्रायं श्लोकः ।

प्रीयतं वंशमिमं विरजश्वरमोद्वयः ।

अकरोद्वयं कीर्त्या विष्णुः सुरगणं यथा ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां प्रियव्रतवंशानुकीर्तनं नाम

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

उरु भ्रूमपीये बहुसोमपानेऽध्वरे मधोनि इन्द्रे माद्यति
सति आजहार अर्हणमिव प्रत्यक्षतः स्त्रीचकार ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

● भगवत्कलामृते यज्वादिरूपः कः नृपः गयं प्रतिपत्तिं अनुक-
रोति न कोऽप्यित्यर्थः समागता संप्राप्ता भीर्यं तथाभूतोऽपि सतां
सदृशः सभायाः पतिः सतां सेवकोऽपि ॥ ९ ॥

सत्या आशिषो यासां ताः सतीः सत्यः दक्षकन्याः भ्रष्टा-
मैत्रीदयाकीर्तिस्मृतिमेवायाः सरिद्धिः सह यं मुदा अश्व-
विज्जन् निराशिषः निष्कामस्यापि यस्य प्रजानामाशिषः कामान्
गुणाः गयगुणाः एव वत्सास्तेः स्तुतमूषो यस्याः सा भरा बुद्धिं
तं कः प्रतियातीति सम्यग्धः ॥ १६ ॥

यस्याकामस्यापि छन्दसि वेद्यः कामान् बुद्धिः अर्धमागसुः
युधि प्रत्यञ्जिताः धर्मयुजेन पूजिताः यस्य यत्तिमाजन्तुः त्रिपाः
यदा दानमानैः प्रत्यञ्जिताः तदा परेषां लोकान्तरे आशिषां
स्वपुण्यकर्मफलानां पट्टमंशमाजन्तुः "पुण्यारब्धं ताममादत्ते न्यायेन
परिपालयन्" इति स्मृतं । यस्य गयस्य उरुसोमपीये बहुसोमपाने
अध्वरे यज्ञे मधोनि इन्द्रे माद्यति मन्दाविष्टे सति अध्वरस्य
आत्मा आश्रयः स्वामी "अहं हि देवैश्चानां भोक्ता च प्रभुरेव
ह" इति श्रीमुखवचनात् अश्वत्थामिन्द्रो निर्मलोऽचक्षो इदो यो
● भक्तियोगस्तेन सतर्पितमिच्छाफलमहादर साक्षादविर्भूय मह-

तादरेण गृहीतवान् ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

यज्ञ करनेवाला हाँवे बड़ा मानी हाँवे शास्त्रज्ञ हाँवे धर्मरक्षक
होवे सब सम्पत्ति को प्राप्त हाँवे सभापति हाँवे सत्पुरुषों का सेव-
क हाँवे तोभी कौन ऐसा राजा है जोकि भगवान् के अंशाव-
तार के बिना गय महाराजकी तुल्यता का कर्मोंसे करसके ॥ ९ ॥

सत्य सम्पत्तिवाला सती दक्षकन्या भ्रष्टा मैत्री आदिको ने
परम आनन्द से नदियों के ज्यों से जिनका अभिषेक किया है
जिन गय महाराज के निष्काम होनेपरभी उनके प्रजानों के
मनोरथों का गुणरूपी बरतसे पिदाकर पृथिवी ने पूज्य
करदिये ॥ १० ॥

जिन राजाके निष्काम होने परभी वेदोंने सब मनोरथ पूज्य
करदिये और सधराजों ने युद्ध में समुष्ट हाँकर भेट दे दिया
और धर्म से प्रजापालन होनेसे ब्राह्मणादि प्रजोंने परलोक में
धर्मका छठमां अंश दिया ॥ ११ ॥

जिनके यज्ञमें वेद सोमके पान करने से इन्द्रके मद होने-
पर यज्ञमूर्ति विष्णु भगवान् ने भ्रष्टा से विष्णु अचक्षु भक्ति
भाव से अर्पणको हुये यज्ञफल को मन्त्रात् प्रदण किया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यस्य भगवतः प्रीयताम् देवार्दीनां हर्षकथम् । तस्मै
प्रीयेत प्रीतिं गच्छन् स विश्वजीवः सर्वांगयामी स्वयं प्रीतरूप

श्रीभरस्वामिकृतभार्यार्थदीपिका ।

एव बहिषि यद्य गयस्य ह स्फुटं प्रीतिमगानृतोऽस्मीति प्रत्यक्ष
प्रीतिमाविष्कृतवानित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुमनसि स्त्रियाम् ॥ १५ ॥

कीर्त्या मतिशयेनालमकरोद्भूषितवान् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीभर-

स्वामिकृतभार्यार्थदीपिकायाम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीररामवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रैव प्रपञ्चयति । बहिषि यद्य यः प्रीणानाद्यस्य भगवतः प्रीण-
नादाच्चतुर्मुखं देवादि सद्यः प्रीयेत प्रीतं भवेत् देवार्दीनां इन्हेक्यं
कुतः हि यस्मात्स विश्वजीवः विश्वं जीवयतीति विश्वजीवः
विश्वस्य प्राणभूतः एवम्भूतो भगवान् स्वयं प्रीतः निरतिशय-
प्रीतिविशिष्टः गयस्य प्रीतिमगात्प्राप्तः गयस्य प्रीतिविषयोऽभूद्वि-
त्यर्थः भद्रादितिपाठे स्वयं गयविषयकनिरतिशयप्रीतियुक्तो भग-
वान् तस्यापि स्त्रिययां प्रीतिं प्रीत्यात्मिकां बुद्धिमदादित्यर्थः

प्रियो हि ज्ञानितोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।

दशमि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥

अहंमे ज्ञानमैश्वर्यं स्त्रिभन् भावं च केशवः ।

इत्यादि चचनजातायोऽत्रानुसन्धेयः ॥ १३ ॥

एवं गयस्य महापुरुषतामुपपाद्य प्रस्तुतां सन्ततिमाह ।
गयादिति । गयाज्जयन्त्यां भार्यायां चित्ररथादयः त्रयः पुत्रा बभूवु-
स्तेषां मध्ये चित्ररथादुजायां भार्यायां सप्राडास्यः पुत्रोऽजनिष्ट
उत्पन्नस्ततः सप्राजः उत्कलायां भार्यायां मरीचिः मरीचिर्वि-
न्दुमत्यां विन्दुमापुत्र उत्पन्नः तस्माद्विन्दुमतः सुषेणायां भार्यायां
मधुनामारमजोऽभवत् मधोः सुमनसि भार्यायां त्वष्टा नाम
पुत्रो जातः ततस्त्वष्ट्रविरोचनायां भार्यायां विरजोऽजायत जातः
विरजस्य विरजाद्विष्ण्यां भार्यायां शतजित्प्रवरो मूख्यो यस्य
तदुत्राणां शतं जातं कन्या च जाता किञ्चिन् प्रसिद्धौ
॥ १४-१५ ॥

प्रियव्रतसन्तानमुपसंहरति । तत्रेति । तत्र प्रियव्रतसन्तानविप-
येऽयं श्लोकः पठ्यते इति शेषः चरमोद्भवः चरमस्य पुत्रशतस्य
शतजिदादेः उद्भवः उद्भवत्यस्मादित्युद्भवः जनको विरजः
इममुक्तं प्रियव्रते धनं कीर्त्याऽलमकरोदलङ्कृतवान् यथा विष्णु-
रुपेन्द्रः सुरगणमिन्द्रादिदेवतावर्गमिति ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्गीररामवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

यस्य ह स्फुटं प्रीतिमगानृतोऽस्मीति प्रत्यक्ष
प्रीतः ॥ १३ ॥ १४ ॥

शतजिन्नामपुत्रः प्रवरो ज्येष्ठो यस्मात्तच्छतजित्प्रवरो ॥ १५ ॥

मन्यलमतीवालमकरोत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

विश्वजीवः सर्वजीवनहेतुः । स्वयं प्रीतः सुखरूपोऽपि ॥ १३-१६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्

यस्य भगवतः प्रीणानां देवादि सद्यः प्रीयेत स विश्वजीवः
सहित एव स्वयं प्रीतिकर्ता सः स्वयं प्रीतिमगात्प्रीतिमाविष्क-
कार ॥ १३-१६ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसां ।

पञ्चमेऽयं पञ्चदशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १५ ॥

श्रीमच्छुक्कदेव उतसिद्धः प्रदीपः ।

यस्य भगवतः प्रीणानां देवादि सद्यः प्रीयेत स विश्वजीवः
विरजिममिव्याप्य देवादि सद्यः प्रीयेत स विश्वजीवः
जीवः सर्वान्तर्हामी स्वयं प्रीतः स्वभावेन प्रीतिरूप एव बहिषि
यद्य गयस्य ह स्फुटं प्रीतिमगात्प्राप्तः गय प्रति प्रसक्तोऽभूद्वि-
त्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुमनसि भार्यायां ॥ १५ ॥

विरजः प्रियव्रतं धनं कीर्त्याऽलमकरोद्भूषितवान्
विष्णुर्वाहनः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्

पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

जिन विष्णु भगवन्तः से यक्षमें प्रका से लेकर
देवतिये मनुष्य से शीघ्र लुप्तहोजाते हैं सो
विश्वको पालन करने वाला गय महाराज के यक्ष में
प्रसक्त होगये ॥ १५ ॥

● मरुत्तुमात्रेण विष्णुमात्रेण मरुत्तुमात्रेण तीन पुत्र भवे
विष्णुमात्रेण विष्णुमात्रेण विष्णुमात्रेण विष्णुमात्रेण ॥ १४ ॥

● अत्राह उक्तवा में मरीचि पुत्र भवा मरीचि से विष्णुमती
में विष्णुमात्र उत्पन्न भवा विष्णुमात्र से सरघा में मधुनामक भवा
मधुसे सुमना में वीरमत भवा वीरमत से भोजा में मधु
प्रमंथु दौभवे मधु से सत्यामे भौवन भवा भौवनसे वृषणा मे
त्वष्टा भवा त्वष्टासे विरोचना मे विरज भवा विरजके विष्णी में
सौ पुत्र भवे तिनमे बडा शतजित् भवा ॥ १५ ॥

तिस विषय में यह श्लोक है वंशके अन्त में पैदा होने वाले
विरजने प्रियव्रतके वंशकी कीर्ति से ऐसा शोभित किया
ऐसे वामन भगवान् विराजमान होकर देवगणों को शोभित
करते थे ॥ १६ ॥

इति भीमद्भागवत पञ्चमस्कन्ध पञ्चदशोऽध्यायः

भाषानुवाद कश्मलाचार्यकृत

समाप्त ॥ १५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १५ ॥

अमिहजियध्वजतीर्थकृतपदरमावली ।

येषां प्रयोजनसङ्गादेऽपि ममातीव प्रयोजनमिति सूचयति ।
अथवा जिज्ञास्यामीनि सामान्योक्तसम्भवात् ॥ २ ॥

किं तद्वतीव प्रयोजनमिति विदुष्व दर्शयति । भगवत इति ।
इतः पूर्वं गुणमये सत्त्वादिगुणविरचिते स्थूलरूपे पातालाद्य-
चेतनावयवविशिष्टे आवेशिते निधायाम्यस्तं विशेषस्मरण-
समर्थं हि यत्तन्मनोऽगुणोऽपि सत्त्वादिगुणप्रवृत्तिगम्येऽपि सविदा-
नन्दाकारे भूत एव सूक्ष्मे अनुग्रहमन्तरेणादृश्ये तर्हि किं तयो-
रूपं नेत्याह । आत्मज्योतिषि स्वयंप्रकाशे किंजास्मि परे ब्रह्मणि
परब्रह्मसंज्ञे भगवति ऐश्वर्यादिगुणपूरां वैदिकमन्तरेण खौकिकं
नाम किं तन्नाह । वासुदेवाख्ये अनेनात्र किंचदस्तीप्रमाणांमिति
नूचितमावेष्टितुं क्षमं समर्थं तदेतदेव हेत्यनेनाभ्यत्र "नापृष्टः
कस्यचिद्व्यात्" इत्यनपेक्षामाह ॥ ३ ॥

मायागुणविभूतेः प्रकृतिगुणप्रवृत्तये यद्विविधं भवन् बहू-
पग्रहणं यस्य स तथा तस्य महिमागुणविभूतेर्वा काष्ठामव-
मानं पूर्णलक्ष्यं विबुधाद्युषेण द्विपराब्जलक्षणेन ॥ ४ ॥

यो जम्बूद्वीपः पूर्वपश्चिमाभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पार्श्वाभ्यां
सामुद्रं जलं पिबतीति द्वीपः तद् (१) भावे तरणिकिरणसन्तापेन
घनीभावं मुक्ता परमावयवशेषेण द्वीपस्थितजनस्याभाराभावेन
जलमज्जनेन सर्वनाशप्रसङ्गः स्याद्विधेः निपातनात्साधुरिति
सोऽयं नियुतयोजनविशाख एकादशस्थानादिसंख्याक्रमेण नियु-
नसंख्यायाः खलुसंख्यात्वं ज्ञायते तेन जलयोजनेन विस्तार
इति परिमाणमुक्तं भवति शृङ्गप्रादिकस्यैव तत्प्रकारं ज्ञापयति
कुवलयं भूमयडलं तदेव कमलं तस्य कोशस्येतरद्वीपलक्षणा-
स्याभ्यन्तरकोशोऽन्तःस्थितकोशवद्वर्त्तमानः लक्ष्यमाह । सम-
तुल्यः अत्र दृष्टान्तमाह । यथा पुष्करपत्रम् अन्तरकोशद्वाराभ्यन्तराखे
विरलानि भवन्ति न तथा पुष्करपत्रमेकत्वेन चिच्छेदामावा-
दित्यलक्षणा पत्रपत्रोदाहरणं वा इत्यनेनैवमेव मानादिकं नान्यत्रो-
क्तमिति विशदयति ॥ ५ ॥

यस्मिन् द्वीपे ॥ ६ ॥

येषां वर्षाणां वस्त्रेणावृतस्य नाभिस्थाने मध्य इत्यर्थः
जम्बूद्वीपस्य यावान् जलयोजनपरिमित आयामस्तावान् समु-
द्राह उच्छ्रायो यस्य स तथा जलयोजन उच्छ्रित इत्यर्थः
मानमुक्त्वा लक्ष्यमाह । कर्णिकाभूत इति । भूमयडललक्षणा-
पत्रस्य कर्णिकास्थानीयः ननु नियुतयोजनविशाखो द्वीपो द्वीपा-
यमिसमुद्राह इत्येतत्कथं पिशर्व स्यात् "चतुराशीति साहस्रयोज-
नानां समुच्छ्रय" इति पराशरवचनं जागर्तीति चेन्न न तदीदृगिति
ज्ञेयं वाच्यं न च तर्क्यते "पश्यन्तोऽपि न जानन्ति मेरोरुपं विद-
ञ्चित" इति वचनात् पराशरस्यान्यथाज्ञानसम्भवादिद्वन्द्वस्तु वर्तुला-
कारं पञ्चकोणं बृहस्पतिरितीन्द्रादीनामप्यज्ञानकथनात् "अविशि-
कावर्त्ती स्यात्" इति वचनाज्जगत्प्रसादापन्नज्ञानपराशरवचनस्या
न्यथा ज्ञानमूलत्ववचनमिति साहसमिति चेन्न प्रामाणिकत्वा-
त्परमात्मानमन्तरेणाप्येषां तत्र तत्राज्ञानदर्शनाच्च नन्वेवं निरा-
स्यलक्षणाभेदमन्तरेणैकवाक्यत्वाङ्गीकारे महाग्रहर्षः स्यादिति चेन्न
न्तैव तर्हि शृणु प्रविष्टः षोडशावस्थादिति योजनावगमात् ननु
नावसान्तर्भूत्यां प्रविष्ट इति मेरोर्लक्ष्ययोजनोच्छ्रायादधिकपरिमा-
णोक्तेरिति चेन्न भूमिप्रविष्टरूपेण सह जलयोजनोच्छ्रायोपपत्तेः

(१) जलपानाभावे ।

वचनवाच्यं... कोशस्यैव तत्प्रकारं ज्ञापयति
वृत्तस्य प्रवृत्तिः... कोशस्यैव तत्प्रकारं ज्ञापयति
चतुराशीतीति वक्तव्यं... कोशस्यैव तत्प्रकारं ज्ञापयति
स भागवतोक्त एव प्राज्ञः न ज्ञानापरिणाम... कोशस्यैव तत्प्रकारं ज्ञापयति
स्याभ्यन्तराखे शक्याशङ्कं नृणां भागवतोक्तप्रवृत्तिं भुवि-
कोशादिकं प्राज्ञं तथाच ॥

यथा भागवते तत्तं भौवनं कोशलक्षणात् ।
तस्य... योजनं सर्वप्रमथान्तरस्थितम् ॥
मयडोवे पूरणं चैव व्यत्यासं क्षीरसागरे ।
राहुसोमरवीणाञ्च मयडलाद्विगुणोक्तिताम् ॥
विनैव सर्वमुभेयं योजनभेदतोऽत्र स्थितिः ॥ ७ ॥

इवावृतास्त्रयडातुत्तरोत्तरेण शृङ्गेः पूर्वस्यां दिशि भुम्बाव-
स्थिताः प्रागायताः द्विसहस्रपृथवः द्विसहस्रयोजनविस्ताराः
दैर्घ्यं एव द्रुसन्ति नोर्ध्वपृथुत्वे ॥ ८ ॥

अमिहजियगोष्ठाभिकृतकमसम्भवं ।

भगवतो गुणमयमित्यादौ भगवत्स्वन्तु गुणातीतमित्याया-
तम् ॥ १-२ ॥

नियुतशब्दोऽत्र दृष्टान्तमाह कोऽपि कथञ्चिदेकलक्षं वकि
तत् सन्निहितत्वात् ॥ ५ ॥

दीका दर्शिता मतभेदाः सृष्टिमेवेन ज्ञेयाः ॥ ६-७ ॥

अमिहजियनाथचक्रवर्तिकृतसारायैवार्थमी ।

जम्बूद्वीपस्य वर्षाणां शैलानां मध्यवर्तिनः ।

सुमेरोश्च प्रमाणां यत् षोडशे तन्निगद्यते ।

प्रियव्रतचरिते भूतस्य द्वीपसमुद्रादेः प्रमाणादिकं तत्र कथा-
प्रकरणांते पृच्छति । उक्त इति । तपति प्रकाशयति तत्पर्यन्त
इत्यर्थः यत्र यत्र चन्द्रमा दृश्यते तावत्पर्यन्तञ्च तत्रापि तन्मध्य-
इत्यर्थः ॥ १ ॥

यतः सिन्धुध्रुवः । एतस्या भुवः सप्तद्वीपानां ये विशेषा-
स्तेषां विकल्पो भेदः प्रभेदः एतत् सिन्धुद्वीपादिकम् ॥ २ ॥

जिज्ञासायाः फलमाह । भगवत इति । अत्र भवेति कर्तृधर्मानुत्पत्त्या
तत्रस्थानां भक्तिभिर्योगवतां मनोभिधित्साधुरोचनेनैव मयैतत्
पृच्छयते मम तु त्वन्मुक्तकमलस्यन्दमानभगवत्कथाकप-
मकरन्दस्य कर्णाभ्यां पानमेव भगवत्प्राप्तिसाधनमिति द्योतितं
किञ्च इह भगवतो गुणमये स्थूलरूप इति भेदबोधिका
पट्ट्या अगुणो भगवतीत्यभेदबोधकेन सामानाधिकरण्यात् न भग-
वत्स्वस्य गुणातीतत्वं बोधितम् । शूरो इति तव सर्वमुनिजनशुद्ध-
त्वाद्व्यवयवकव्यमेवैतदिति भावः ॥ ३ ॥

काष्ठामन्तं रूपं सन्निवेशः । लक्ष्यं चिह्नम् ॥ ४ ॥

ये निश्चयेन कुवलयं भूमयडलं तदेव कमलं तस्य कोशा
मयडलतया स्थिताः सप्तद्वीपास्तेष्वभ्यन्तरः कोशो योऽयं दृश्य-
मानो जम्बूद्वीपः स नियुतयोजनविशाखः जलयोजनविस्तीर्णः ॥ ५ ॥

नवयोजनसहस्रमायामो येषां आयामोऽत्र विस्तारः अष्टमि-
हिमाजयादिभिः सन्निवेशास्तु बायुनोक्तः ।

अनुवर्त्तसंस्थिते ज्ञेये द्वे द्वे दक्षिणोत्तरे ।

दीर्घांश्चि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिहावृतम् इति ॥

सिंधा हरिः किमुपुषुभारतानां यथा संख्यम् ॥ ६ ॥

तथैवावृत्तमपरेण पूर्वेण च माल्यवद्वन्धमादनावानीलनिषधायतौ हिसहस्रं पप्रथतुः केतुमा-
लमद्राश्वयोः सीमानं विदधाते ॥ १० ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्पिणी ।

दक्षिणोत्तरे भारतोत्तरकुडवर्षे चत्वारि किमुपुषुहरि-
वर्षेऽप्यकहिरयमवानि वर्षाणि नीलनिषधयोस्तिरश्चीनीभूय
समुद्रमविष्टयोः संखप्रत्नमङ्गीकृत्य मद्राश्वकेतुमाखयोरपि धनु-
राकृतत्वम् । अतस्तथावैष्यत एव मध्ये सङ्कुचितत्वेन नवसह-
स्रायामवम् । इलाहृतस्य तु मेरोः सकाशात् चतुर्दिशु नवसह-
स्रायामवम् सम्भवत् वस्तुनस्त्विलाहृतमद्राश्वकेतुमाखानां चतु-
स्त्रिंशत्सहस्रायामवम् ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

नाभ्यां मध्ये द्वीपस्थायासौ खल्वयोजनप्रमाणाः । तावत् समु-
द्राह उच्छ्रायो यस्य सः षोडशसहस्रं बितत इति शेषः तावता
षोडशसहस्रमानेन । अतश्चतुरशीतिसहस्रायोजनोच्छ्रानो भूमितो
दृश्यते ॥ ७ ॥

उत्तरोत्तरेण इलाहृतम् इलाहृतस्योत्तरम् उभयतः पूर्वपश्चि-
मदिशोः पृथुर्विस्तारः एकैकस्मादिति नीलः किञ्चिन्मध्यमव-
योजनो वैष्येण तस्मात् श्वेतः षट्त्रिंशत् दशाद्यादीपदक्षिणो
वोऽशस्तेन ॥ ८ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रियव्रतचरित्रवर्णने संक्षेपेण द्वीपादिकं श्रुत्वा तद्विस्तरं श्रोतुं
पृच्छति । उक्त इति । उयोतिषां गयोः सह प्रसी चन्द्रमा दृश्यते ॥ १ ॥

वतो वैष्णवः सिन्धुध्वजः ॥ २ ॥

जिज्ञासाप्रयोजनमाह । भगवत इति । गुणमये स्थूलरूपे विराजि
भावे शितं मनोऽगुणे प्राकृतगुणरहितं अप्राकृतं रूपं तथा आत्म-
ज्योतिषि प्राकृतप्राकृतविग्रहवनि भावे शितं खमं स्यात् ॥ ३ ॥

मायागुणविभूतिः भूगोलादिरूपा तस्याः स्थानविशेषाणां
अष्टावन्तम् ॥ ४ ॥

अथ प्रसिद्धी यो जम्बूद्वीपः सः कुवलयं भूमण्डलं तदेव
कमलं तस्य कोशेषु सप्तद्वीपेषु अष्टमन्तरः कांशो नियुतयोजन-
विशालः खल्वयोजनविस्तीर्णः ॥ ५ ॥

यस्मिन् जम्बूद्वीपे प्रत्येकं नवयोजनसंखमायामो येषां तानि
नव वर्षाणि भवन्ति आयामशब्दोऽत्र विस्तारपरः एतच्च अत्रि-
न्यायेन षट्त्रिंशद् द्रष्टव्यं तन्मध्यगतस्य सप्तमस्य वर्षत्रयात्मकस्य
चतुस्त्रिंशद्योजनविस्तारयुक्तत्वं वर्षाणां वर्षाणां मर्यादागिरिसहि-
तानां षट्त्रिंशद्योजनविस्तारयुक्तत्वमेवं तन्वयोजनानि भवन्ति
सप्तविंशस्तु वायुनोक्तः ।

अनुर्वर्त्तस्थिते मेघे द्वे वर्षे दक्षिणोत्तरे ।

दीर्घाणि तत्र चत्वारि चतुरस्रमिलाहृतम् इति ॥ ६ ॥

यस्य इलाहृतस्य नाभ्यां मध्ये मेकरवस्थितः द्वीपस्य जम्बूद्वीप-
स्थायासौ खल्वयोजनविस्तारः तावत्समुद्राह उच्छ्रायो यस्य सः
तावता षोडशसहस्रयोजनमानेन ॥ ७ ॥

उत्तरोत्तरेणोलाहृतमिलाहृतस्योत्तरोत्तरतः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

महाराज ! परीक्षितजी बोले आपने भूमण्डल का विस्तार
कहा जहां पर्यन्त सूर्यनारायण प्रकाश करते हैं और नक्षत्रादिकों
के सहित जहां चन्द्रमा दीक्षता है ॥ १ ॥

तद्गुणवर्ती प्रियव्रतके रथ के पहियों से सात समुद्र कक्षित
भये हैं जिससे इस पृथिवी के सातद्वीपों के विशेष का भेद भग-
वन् ! आपने सूचित किया है इसको हम प्रमाणसे और खल्व
से सब जानना चाहते हैं ॥ २ ॥

हे गुरु ! गुणमय भगवान् के इस स्थूलरूप में प्रवेश किया
जो मन है सोई मन सूक्ष्मतम आत्मज्योति परब्रह्म भगवान्
वासुदेव में भी प्रवेश करा जा सका है इस हेतुसे आप इसवान
को वर्णन कीजिये ॥ ३ ॥

अपि भीशुकदेवजी बोले हे महाराज ! मायागुण विभूति
वाले भगवान् के अस्त को मनसे या वचनसे जानने को
देवताओं के प्रायु से भी कोई समर्थ नहीं है । तिस हेतु से
प्रधानता से भूगोल विशेषको नामरूप प्रमाण खल्वसे हम
कहेगे ॥ ४ ॥

जो यह जम्बूद्वीप है सो कमल रूपी पृथिवी के कली
सरीके सात द्वीपों के मध्यमें कली सरीका है सो लक्ष-
योजन का चौड़ा है चारों तरफ से गोख है जैसे कमल का
पत्र होता है ॥ ५ ॥

जिस द्वीप में नौ वर्ष हैं सब नौ नौ हजार योजन के
विस्तार वाले हैं आठ मर्यादा के पर्वतों से अलग विभाग
किये गये हैं ॥ ६ ॥

इन वर्षों के मध्यमें इलाहृत नामक धीव का वर्ष है
जिसके नामिमे स्थित चारों ओर से सुवर्णमय सब
पर्वतों का राजा जम्बूद्वीप के विस्तारके बरोबर ऊंचा पृथिवी
कमलका कक्षिका रूप मेरुपर्वत है शिखरपर ७००० हजार
योजन चौड़ा है पृथिवीपर जउमे सोळा हजार चौड़ा है
सोळा ही हजार योजन जमीन के भीतर पैठा है ॥ ७ ॥

उस सुमेरुके उत्तर में इलाहृत वर्षके आगे नील श्वेत
शृङ्गवान् ये तीन पर्वत हैं सो रम्यक हिरण्यमय कुठ इन
वर्षों के मर्यादा सीमाके पर्वत हैं सो पूर्व पार्श्वम दोनो द्वार
समुद्र पर्यन्त खम्बे हैं दो हजार योजन चौड़े हैं परन्तु
पहिले पर्वत से दूसरा तीसरा लम्बाई में दशमा अंशमे
से एक हिस्सा कम है ऊंचे तो सब दश हजार योजन के हैं ॥ ८ ॥

भीमरस्वामिकृतमाध्याधीपिका ।

भयनयोजन संख उच्छ्रायो येषाम् अयं चोत्सेधो नीला-
दीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिपृथुत्वं येषामपि द्रष्टव्यं यथासंख्यं
मर्यादागिरय इति शेषः ॥ ९ ॥

मन्दरो मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुमुद इत्ययुतयोः
कल्पाः ॥ ११ ॥

चतुर्वेतेषु चूतजम्बूकदम्बन्यम्रोषाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतकेतव इति
स्तावद्विदपविततयः शतयोजनपरिणाहाः ॥ १२ ॥

इदाश्चत्वारः पयोमध्विचतुरसमृष्टजला यदुपस्पर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभाविकानि
भरतर्षभ ! धारयन्ति ॥ १३ ॥

देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥

येष्वमरपरिवृढाः सह सुरलज्जनाल्लभमूषपतय उपदेवगणैरुपगीयमानमहिमानः किल विह-
रन्ति ॥ १५ ॥

मन्दरोत्सङ्ग एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचूतशिरसो गिरिशिखरस्थूलानि फलान्यमृतकल्पानि
पतन्ति ॥ १६ ॥

अधिरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आनीकनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणतो निषधप-
र्यन्तं च दीर्घौ पप्रयतुर्विस्तीर्णौ भवतः तावेव केतुमात्रमद्रा-
श्वयोर्वर्षयोः सीमानं कुर्वते नन्वेवं सति पूर्वापररेखायामिजा-
वृतवेष्टितो मेरुमध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं च नातः
किञ्चिदस्ति दक्षिणोत्तररेखायां तु तथैवेलावृतवेष्टितो मध्ये मेरु-
रुभयतलीणि वर्षाणि गिरयश्च षट् तत्कथं सर्वतो लक्ष-
प्रमाणत्वं जम्बूद्वीपस्य । उच्यते मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः
स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादश अन्येषां षण्णां चतुष्पञ्चाशत्
गिरीणां षण्णां द्वादशेत्येवं दक्षिणोत्तररेखायां तावद्वयं पूर्वा-
पररेखायामपि सुमेरोरिलावृतस्य चतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारि
शेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रं दैर्घ्यं द्रष्टव्या-
न्मतो न विरोधः ॥ १० ॥

अयुतयोजनप्रमाणा विस्तारोऽस्माद् येषां विस्तीर्णमूर्धनो
मेरोरवष्टमत्वात्पूर्वपश्चिमौ गिरी दक्षिणोत्तरविस्तारौ दक्षिणो-
त्तरो च पूर्वपरविस्तारौ द्रष्टव्यौ सर्वतो दशयोजनसहस्रवि-
स्ताराङ्गीकारे त्विलावृतकोपात्पूर्वोत्तरावृतमुपलभयतीत्यादि-
विरोधः स्यात् ॥ ११ ॥

अधिरक्षामिकादशशतानि उज्जाहो येषां तावत्प्रमाणा विट-
पविततिर्वेषां शतयोजनं परिणाहो विस्तारो येषाम् ॥ १२ ॥

यदुपस्पर्शिनो यासेविनः ॥ १३—१४ ॥

लज्जामो भूयथा सुरलज्जनानां भूयणभूताः श्रेष्ठा याः स्त्रिय-
स्तासां यूथस्य पतयः सह सम्भूय येषु विहरन्ति ॥ १५ ॥

एकादशशतयोजनमुत्तुङ्गो यो देवचूतस्तस्य शिरसः सका-
शात् फलप्रमाणमुक्तं वायुपुराणे ।

भरतर्षभ ! शताभ्यष्टावेकषष्ट्यधिकानि च ।

फलप्रमाणाभावात्तद्विभिन्नस्वरूपदर्शिभिः ।

इति ॥ १६ ॥

अभिमीरराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं दक्षिणेनेलावृतमिलावृतवर्षस्य दक्षिणतः निषधायक्यः
पर्वताः क्रमेण नीलादिभिः समपरिमाणा अयुतयोजन उत्तरे
उच्छ्रायो येषां ते अयं चोत्सेधो नीलादीनामपि द्रष्टव्यः नीलादिषु
पृथुत्वं चैवामिति द्रष्टव्यं हरिवर्षादीनां प्राणां यथासङ्गं
मयोदागिरयः ॥ ८ ॥

तथेलावृतमपरेणेलावृतस्यापरेण पश्चात्पूर्वेण पुरस्ताच्च माल्य-
वद्गन्धमादनावपरेण माल्यवान् पूर्वेण गन्धमादनः इत्येतौ पर्वतौ
क्रमेणानीकनिषधायतौ उत्तरतो नीलपर्यन्तं दक्षिणतो निषध-
पर्यन्तं च दीर्घौ नीकनिषधपर्यन्तोत्तरदक्षिणाप्रावित्यर्थः तावेव
द्विसहस्रपृथु विस्तीर्णौ इत्यर्थः । तावेव केतुमात्रमद्राश्वयो-
र्वर्षयोः सीमानं मयोदां विदधाते कुरुतः नन्वेवं सति पूर्वापररेखा-
यामिलावृतवेष्टितो मेरुमध्ये ततः पूर्वापरतो गिरिद्वयं वर्षद्वयं च
नातः किञ्चिदस्ति दक्षिणोत्तरदिशायां च तथैवेलावृतवेष्टितो
मेरुमध्ये उभयतलीणि वर्षाणि गिरयश्च तत्कथं सर्वतो लक्ष-
प्रमाणत्वं जम्बूद्वीपस्य । उच्यते मेरोः षोडशसहस्राणि सर्वतः
स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादश अन्येषां षण्णां चतुष्पञ्चाशत्
गिरीणां द्वादश चेत्येवं दक्षिणोत्तरदिशि तावद्वयं पूर्वा-
पररेखायामपि सुमेरोरिलावृतस्य चतुस्त्रिंशत् गिर्योश्चत्वारि
शेषाणि द्विषष्टिसहस्राणि केतुमात्रमद्राश्वयोरित्येवं अयं सर्वतः
स्थितत्वादिलावृतस्याष्टादश पूर्वापरवर्षयोरासमुद्रं दैर्घ्यं द्रष्टव्यं नातो
विरोधः ॥ १० ॥

मन्दरादयश्चत्वारो गिरयः प्रागादिक्रमेण मेरोश्चतुर्दिशम-
वष्टमगिरयः मेरुजा इव अवष्टममिति प्रतिबज्जन्तीत्यवष्ट-
मास्ते च ते उपकल्पताः विन्यस्ताः कथम्भूताः अयुतयोजनो
प्रमाणा विस्तारोच्छ्रायो येषां तथाभूताश्चतुर्वेतेषु मन्दरादिषु
क्रमेणाजम्बूकदम्बन्यम्रोषाश्चत्वारः पादपप्रवराः पर्वतानां केतवो
ध्वजा इत्याधिसहस्रमेकादशशतान्युज्जाहो येषां तावत्प्रमाणा
निटपानां शास्त्रानां धिततिर्वेषां शतयोजनपरिणाहो विस्तारो येषां ते

सुखलज्जानां खलामभूताः भूयामभूताः याः स्त्रियस्तर्षा
ययस्य पतयः भमरपरिवृष्टाः मेघश्रेष्ठाः सह सम्भूय निहरन्ति
॥ १४ ॥ १५ ॥

तेषां विशीर्षमाणानामतिमधुरसुरभिसुगन्धिः ।
रान्निपतन्ती पूर्वेणैलावृतमुपप्लावयति ॥ १७ ॥

यदुपजोषणाद्भवान्या अनुचरीणां पुण्यजनवधूनामवयवस्पर्शसुगन्धवाता वक्ष्यन्ते ।
वासयति ॥ १८ ॥

एवं जम्बूफलानामत्युच्चनिपातविशीर्षाणामनस्थिप्रायाणां मिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम नर्द
मेऽमन्दरशिखरादयुतयोजनादवनितके निपतन्ती दक्षिणेनात्मानं यावद्विलावृतमुपस्पन्दयति ॥ १९ ॥

तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका तद्रसेनानुविध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाकेन सदाऽमरलोका
भरणां जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति ॥ २० ॥

यदुहवाव विबुधावयः सह युवतिभिर्मुकुटकटकटिसूत्राद्याभरणरूपेण खलु धारयन्ति ॥ २१ ॥

यस्तु महाकदम्बः सुपार्श्वनिरूढो यास्तस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधु-
धाराः सुपार्श्वशिखरात्पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलावृतमनुमोदयन्ति ॥ २२ ॥

या क्षुपयुजानानां सुखनिर्वासितो वायुः समन्ताच्छतयोजनमनुवासयति ॥ २३ ॥

एवं कुमुदनिरूढो यः शतवल्गो नाम वटस्तस्य स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुडान्नाद्यम्ब-
रशय्यासनाभरणादयः सर्व एव कामदुघा नदाः कुमुदाग्रात्पतन्तस्तमुत्तरेणैलावृतमुपयोजयन्ति ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

इलावृत वर्षके दक्षिणकी ओर निषध हेमकुट हिमालय
ए तीन पर्वत पूर्व पश्चिम में खारीसमुद्र तक खम्बे हैं दशहजार
योजन ऊँचे हैं दो हजार योजन चौड़े हैं क्रमसे हरिवर्ष भारत
वर्षों के मर्यादा करते हैं ॥ १७ ॥

तैसेही इलावृत वर्षके पूर्व तरफ माल्यवान् पश्चिम तरफ
गन्ध मादन ए दोनों पर्वत नील तथा निषध पर्वतसे लगेहुये हैं
दो हजार योजन चौड़े हैं केतुमाख भद्राश्व दोनों वर्षोंके सीमा
करते हैं ॥ १० ॥

मन्दर मेरुमन्दर सुपार्श्व कुमुद ये चारों दशहजार योजनके
ऊँचे मेरुके चारों तरफ मेरुके सहारे के बास्ते रखे
हैं ॥ ११ ॥

इन चारों पर्वतों के ऊपर पर्वतों के ध्वजा सरीके बड़े
भारी एक हजार एकसी योजन ऊँचे उतनेही दूर उनकी
आका हैं सी योजन मोटे हैं ऐसे आम जामुन कदम्ब वट के
आर पेड़ हैं ॥ १२ ॥

हे भारतप्रेष्ठ! परीक्षित ! उन चारों पर्वतोंपर बृह मधु इक्षु रस
मीठे जलके चार हीन हैं जिनके स्नान पानादिक से उहाँके
उपदेवतागण स्वभावसिद्ध योग ऐश्वर्यों को धारण करते
हैं ॥ १३ ॥

मन्दन जैन रथ वैभ्राजक सर्वतोभद्र नाम के चार देव-
ताँके विहारके घनभी उन चारों पर्वतोंपर हैं ॥ १४ ॥

जिन वर्गों में उत्तम देवगण देवस्त्रियों को साथ में लेकर उप

देवगणों के किये अपनी महिमाके गान को सुनते हुये विहार
करते हैं ॥ १५ ॥

मन्दराखके ग्यारा हजार ऊँचे आस्र वृक्ष के ऊपर
से पर्वतों के शिखर सरीके बड़े अमृत से भीठें आम के
फल गिरते हैं ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थटीका ।

अनिमधुरश्चासौ स्वतः सुरभिश्च सुगन्धिश्च न चान्येषां गन्धैः
रधिवासितः बहुलश्चादृशश्च रसः स एव उद्भूतश्च तेन ॥ १७ ॥

यदुपजोषणात् यस्य रसस्व सेवनात् ॥ १८ ॥

अनस्थिप्रायाणामतिस्सुस्मधीजानां यत्र निपतति ततश्चारभ्य
आत्मनो दक्षिणतः सर्वमिलावृतं व्याप्य बहतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तापत् सर्वतः रोधसोस्तटयोः ॥ २०—२१ ॥

आयामोऽत्र व्यामः स च “व्यामो बाहोः सकरयोस्ततबो-
स्तियेगन्नरम्” इत्युक्तकथायाः पञ्च व्यागाः परिणाहाः स्थौल्य
यास्मामित्यर्थः । केचित्तु पञ्चव्यामपरिणाहा इत्येव पठन्ति
॥ २२ ॥ २३ ॥

नीचीना अधोमुखाः ॥ २४—२६ ॥

भीमरीरदाववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

तेषां फलानां विशीर्षाणामधःपातेन मिथ्यामानामस्तीव मधुर-
श्चासौ स्वतः सुरभिश्च सुगन्धिश्च न चान्येषां गन्धैरधिवासित इति
उपरिष्ठात् बहुलश्चादृशश्च रसः स एवोदकं तेनादृशोदामादृशी

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपद्मनावली ।

प्रतिप्रसिद्धा नदी मन्दिरेणिराजिपतन्त्रोऽधःस्पन्दमाना पूर्व-
योगादुत्थिता तत्पर्वतस्य पूर्व प्रदेशमुपप्लवयति सिञ्चति आत्मान-
मुपप्लवयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

मेरुणां नदी विशिनष्टि । यदिति । यस्या भरणोद्वाया उपजो-
पप्लावसपानाङ्गीभूया अनुचरीणां पुण्यजनानां यातुधानानां या
वधः तप्तसामयवसंस्पर्शेन सुगन्धसुरभिर्वातो वायुः समन्तात्स-
र्वतो दिवं दशयोजनमनुवासयति सुरभीकरोति ॥ १८ ॥

एवं जम्बूफलानां मेरुमन्दरोत्सङ्गनिरुदजम्बूफलानामप्युच्चाग्ने-
रुमन्दरात् यो निपातस्तेन विशीर्णानां भिन्नानामनस्विप्रायाणां
मनिसूक्ष्मबीजानामिभृकापनिभानां गजशरीरसदृशानां रसेन जम्बू-
नदीतिप्रसिद्धा मेरुमन्दरस्य शिखराद्युत्पन्नोऽजोऽच्छायाङ्गुलले निपे-
तन्ती दक्षिणेनेखावृत्तमिखावृत्तस्य दक्षिणभागं यावद्विखावृत्तमात्मा-
नमुपस्पन्दयति इखावृत्तस्य दक्षिणं भागं प्राप्य बहतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यावद्विखावृत्तमुपस्पन्दयति तावत्पर्यन्तमुभयोरपि रोचसोः
तटयोर्वा मृत्तिका तद्भूमेन तस्या नद्या रसेनानुनिध्यमाना संयुज्य-
माना वाय्वर्कसंयोगतो यो विपाकः परिणामस्तेन जाम्बूनदं नाम
सुवर्णं सदा निरन्तरममरलोकानामभरणोपयोगि भवति एतदे-
वाह । यदुसुवर्णं विबुधादयो युवतिभिः सह मुकुटाद्याभरणक-
पेण धारयन्ति ॥ २० ॥ २१ ॥

यस्त्विति । सुपार्श्वस्य पर्वतस्य यः पश्चिमो भागस्तत्र निकटो
यो महाकन्दैस्त्वस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः पञ्चायामपरि-
खाहाः सकरयोः द्वौ यत्तिर्यगन्तरं तद्वज्रायामः पञ्चायामः
परिखाहः स्थौल्यं यासां ताः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरा-
त्पतन्त्यः अपरेणोखावृत्तस्य पश्चिमं भागं प्रत्यक्षमानमनुमोदयन्ति
सुरभीकुर्वन्ति स्पन्दन्त इत्यर्थः धारा विशिनष्टि । यास्त्विति ।
उपयुज्जानानां धारा उपयुज्जानानां यो मुखनिर्वासितो मुख-
गन्धेन निर्वासितः नितरां सुरभीकृतो वायुः समन्ताच्छूनयो-
जनं सुरभीकरोति निरतिशयसौरभ्ययुक्ता धारा इत्यर्थः ॥ २२-२३ ॥

एवं कुमुदपर्वते निकटो यः शतवल्गु इति प्रसिद्धा वट-
स्तस्य स्कन्धेभ्यो विनिर्गताः पयोद्विभधुघृतशुद्धाद्याम्वरशस्या-
सनाभरणादीनि गुहाकादीनि भस्त्राणि अम्बुगणि धार्याणि
शय्यासनादीनि भोगस्थानानि आभरणाणि च ब्रह्मर्नीति दुषाः त व
नदाः कुमुदस्यपर्वतस्याप्राप्तपतस्तस्तमुत्तरेणोखावृत्तमिखावृत्तस्योत्तर-
भागमुपजोपयन्ति प्रीणयन्ति इखावृत्तस्योत्तरभागस्थान् लोकान्
सुखयन्तीत्यर्थः एतदेवाह । यावदानुपप्लवयानां सेवमानानां
प्रजानां वल्गुद्वयः तापविशेषा न भवन्ति किन्तु यावज्जीवं निर-
तिशयं सर्वोत्कृष्टं सुखमेव भवति बलिस्त्वगगतो विकारः पलितं
केदगतकृमः श्रमः आमयो रोगः उपसर्गाः सुखदुःखरागद्वेषभया-
भिमानप्रमादोऽमोदशोकमोहलोभमदमात्सर्पेभ्यादयः प्रागुक्ता ज्ञेया
इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपद्मनावली ।

तेषां फलानामतिमधुरादिवक्ष्येन रसोदेन रसाख्यजलेन
पूर्वोखावृत्तमिखावृत्तवर्षस्य पूर्वप्रदेशमुपधा (१) वर्तति केचित्सत्र
“बाहु गनिशुद्धोः” इतिज्ञातोः शुद्धं करोतीत्यर्थः खजलप्रवाहशानि
शेषः ॥ १७ ॥

(१) पाठान्तरम् ।

[५१]

उपजोपाधिषेवणात् अनुचरीणां दासीनामनुवासयति सौर-
भ्ययुक्तं करोति ॥ १८ ॥

अनस्विप्रायाणां बहुलमनन्तर्बीजानामिभृकापनिभानामिति ।
बुद्धयारोहार्थमुक्तं ननु तावत्परिमाणनिश्चयेन

अरत्नीनां शताभ्यष्टाविकवष्टयधिकानि च ।

फलप्रमाणमाख्यातमृपिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

इति वायुपुराणवचनात् तत्प्रमाणमवगन्तव्यमयुतयोजनादिति ।
शिखरस्यैव तावत्वं न किन्तु शिखराद्वनितखान्तरालप्रदेशस्य
तावत्त्वमित्यवगन्तव्यमिखावृत्तमात्मानं दक्षिणेन दिग्भागेन यावदु-
पस्पन्दयति तावत्स्थलमुभयोरुपसोस्तीरयोर्जम्बूफलरसेनानुवि-
ध्यमाना प्रतिहन्वमाना वा मृत्तिका सा जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भव-
तीत्यन्वयः तत्र हेतुर्वाच्यवर्तते ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

कोटरेभ्यः वृक्षविषरेभ्यः “व्यामो हस्तावधिः स्मृतः” इति
हज्जायुधः अपरेण पश्चिमेन ॥ २२ ॥

मुखनिर्वासितः मुखनिर्गतः ॥ २३ ॥

इखावृत्तस्य जनानुपभोजयन्ति ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतसारार्थदर्शिनी ।

खतः सुरभिश्चाभ्येपां गन्धैरधिवासितश्च ॥ १७-१८ ॥

अनस्विप्रायाणामतिसूक्ष्मबीजानां दक्षिणेन दक्षिणस्यां
दिशि यावद्विखावृत्तं तावदात्मानं वक्ष्यन्तीति शेषः । नवयोजन-
सहस्रपर्यन्तं निःसृत्येत्यर्थः ॥ १९ ॥

तावत् पर्यन्तमेव उभयोरेव रोचसोस्तटयोरनुविध्यमाना
युज्यमाना वा मृत्तिकास्ताः सुवर्णं भवति ॥ २०-२१ ॥

आयामोऽत्र व्यामः स च । व्यामो बाह्वोः सकरयोस्ततयो-
स्तिर्बेगन्तरमित्युक्तलक्षणः पञ्चभिर्धौमैः परिमितः परिखाहः
स्थौल्यं यासां ताः । केचित्पु पञ्चव्यामपरिखाहा इति पठन्ति
अनुमोदयन्ति तत्र लोकोपशोसाभिरात्मानं हर्षयन्ति ॥ २२-२३ ॥
शतवल्गुशः शतस्कन्धः नीचीनाः अर्धोमुखाः ॥ २४-२५ ॥

भीमच्छुक्लवल्गुतसिञ्चात्प्रदीपः ।

तेषां फलानामतिमधुराभासां सुरभिश्च सुगन्धिश्च गन्धा-
न्तरार्धवासितः बहुलश्चावृण्य रसः स एवोदमुदकं तेन
हेतुनाऽफणोदा नाम प्रसिद्धा नदी ॥ १७ ॥

यत्रस्य रसस्योपजोपप्लावसेवनात् ॥ १८ ॥

अनस्विप्रायाणामनष्टिप्रायाणाम् ॥ १९ ॥

तावत्सर्वतः ॥ २०-२३ ॥

स्कन्धेभ्यो नीचीनाः अर्धः पतमानाः काव्यन्ते इति कागाः
पदार्थास्नान् ब्रह्मर्नीति तथाभूताः कं कागा इत्याकाङ्क्षाया-
माह । पय इति ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

उन ग्राम फलों के गिरकर फटजाने से उत्पन्न मधुर सुरभि
सुगन्धवाले लाल रस के जल से भरे अण्डोद्वा नाम की नदी
मन्दराचल पर्वत के शिखर से गिरती हुई पूर्वकी ओर इखावृत्त-
वर्षके मध्य में बहती है ॥ १७ ॥

यानुजुवाणानां न कदाचिदपि प्रजानां तलीपक्षिः ।
पसर्गादयस्तापविशेषा भवन्ति यावज्जीवं सुखं निरतिशयमेव ॥ २३ ॥

कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्कत्रिकूटशिशिरपतङ्गरुक्कनिषधशिनीवासकापिलशङ्खवैकुण्ठकालिङ्ग
नागकालज्जनारदादयो विंशतिगिरयो मेरोः कर्णिकाया इव केसरभूता मूलदेशे परितः
कल्पाः ॥ २६ ॥

जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वैणाष्टादशयोजनसहस्रमुदगायतौ द्विसहस्रं पृथुतुङ्गौ भवतः एवमपरेश पवन-
पारिपात्रौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ प्रागायतावेवमुत्तरतस्त्रिशृङ्गमकरावष्टभिरेतैः परिस्तृतोऽग्निरिव
परितश्चकास्ति काञ्चनगिरिः ॥ २७ ॥

मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेर्मथ्यत उपकल्पां पुरीमयुतयोजनसाहस्रीं समचतुरस्रां शत-
कौम्भीं वदन्ति ॥ २८ ॥

तामनु परितो लोकपालानामष्टानां यथादिशं यथारूपं तुरीयमानेन पुरोऽष्टावुपकल्पाः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कधे पारमहंस्यं

संहितायां वैयासिकयां भुवनकोशवर्णनं नाम

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

जिम नदी के जल के सेवन से पावतीजी की दासी यक्षोंकी
लीजनों के शरीर का सुगन्धित पवन चारों ओर से दश योजन
तक देश को सुगन्धित करता है ॥ १८ ॥

इसीप्रकार से बड़े ऊँचे से गिरने से फटे हुए बिना गुठली
प्राय हाथी के शरीर के बरोबर जामुन फलों के रस से भरे
जम्बू नाम की नदी दश हजार योजन ऊँचे मेरु मन्दर पर्वत के
शिखर से पृथिवीपर गिरती हुई दक्षिण के तरफ इलाहृत वर्ष में
बहती है ॥ १९ ॥

तिस नदी के दोनों किनारों में जो मृत्तिका है उस नदी के
ऊँछसे भागी हुई सूर्य पवन दोनों के संयोग से पकजाती है तब
देवों के भूषण पहरेलायक जाम्बूगद नाम का सुवर्णरूप
होजाती है ॥ २० ॥

जिस सुवर्ण को देवादिक अपनी स्त्रियोंके सहित मुकुट
कङ्कण कटि मूत्रादि भूषण बनाकर धारण करते हैं ॥ २१ ॥

सुपार्श्व पर्वतपर जमा जो महाकदम्ब का पेड़ उसके खोंतरों
से निकली पांच पुरुषामात्र चौड़ी पांच मधुकी धारा सुपार्श्व
पर्वत के शिखर से गिरती हुई है सो पश्चिम की तरफ इलाहृत में
बहती है ॥ २२ ॥

जिन नदियोंके सेवन करनेवाले जनों के मुखसे निकला
पवन चारों ओर सौ योजन देश को सुगन्धित करता है ॥ २३ ॥

इसी प्रकारसे कुमुद पर्वतपर जमा जो शतवल्गु नाम का
पेड़ है तिसके मध्य स्तम्भों से नीचे मुखवाले सब मनोरथों के

देनेवाले दूध दही मधु घृत गुड मन्नादि वस्त्रादि शय्या आसने
आभरण इनके घटानेवाले पांच नद कुमुद के ऊपर से गिरकर
उत्तरकी तरफ इलाहृत में बहते हैं ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

चतुर्विंश मेरुमूलाद्योजनसहस्रं त्वक्त्वाप्तेः परितः परिधय
इव जठरदेवकूटादयस्तिष्ठन्ति अतोऽष्टादशयोजनसहस्रं प्रमाथी
मन्त्रोकम् ।

वैष्णवादिपुराणेषु परिमाणादि यत्पुनः ।

अन्यथा वर्णितं गन्तु कल्पभेदाद्यपेक्षया ॥

द्विसहस्रं पृथु च तुङ्गौ च ॥ २७ ॥ २८ ॥

यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु यथारूपमिन्द्रादिवर्णानि निरुक्तेषां
तुरीयमानेन सार्धद्विसहस्रप्रमाणेन । नामानि पुराणान्तराज्ञा-
तव्यानि यथोक्तम् ।

मेरो नव पुराणि स्युर्मेनोवस्यमरानती ।

तेजोवती संयमनी तथा कृष्णाङ्गना परा ॥

श्रद्धावती गन्धवती तथा चान्या महादया ।

यशोवती च ब्रह्मन्द्रगहवादीनां यथोक्तम् ॥

इति ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कधे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

● कुरङ्गपुरी । पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली । श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली । श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

तथा मे पूर्वेषु मेरोः पुरस्तात्मेरुमुखाद्योजनसहस्रं पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली । श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली । श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

मेरोमूर्ध्वपरिमाणे मध्यतः मध्यदेशे उपकृता भगवतः आत्मयोनिरनुसृत्य पुरीमनुयोजनविस्तारं समचतुरस्रं शतकोष्ठीति प्रसिद्धा च वदन्ति तां शतकोष्ठीं पुरीमनुसृत्य मेरोपरितोऽष्टदिक्षु यथादिशं पूर्वादिदिशमतिक्रममाणानामिन्द्रादीनां लोकपालानामष्टौ पुरः अमरावतीनेजोवतीसंयमनीकृष्णाङ्गनाभ्रजावतीगन्धर्वनीमहोदयावतीशंखोत्तरीयमानेन अयुतस्य तुरीयमानेन उपकृताः सार्द्धं हि सप्तसहस्रयोजनविशालाः कल्पिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

पञ्चमस्कन्धे ॥ १६ ॥

● श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

उपसर्गा भूताष्टपदः ॥ २५ ॥

कुरङ्गपुरादिपञ्चतः मेरोमूर्ध्वदेशे परित उपकृताः मेरोमूर्ध्वपञ्चकर्मिकायाः केसरा इव स्थिताः ॥ २६ ॥

● अष्टादशयोजनसहस्रं कुरङ्गपुरी । पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली । श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली । श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

मेरोमूर्ध्वनि द्वात्रिंशत्सहस्रयोजनवितने तस्य मेरोमूर्ध्वनि मध्ये आत्मयोनिरनुसृत्य शतकोष्ठी नाम पुरी वदन्ति शतकोष्ठीं सुवर्णमयीम् ॥ २८ ॥

● तुरीयमानेन चिरञ्जिपुर्याश्चतुर्थांशप्रमाणेन सार्द्धं हि सप्तसहस्र-

योजनप्रमाणेनैव पुरः पुनः तामनुपरित इत्यस्य विवरणं यथादिशमिति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

पञ्चमस्कन्धे ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

पञ्चमस्कन्धे ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

यथादिशं प्राच्यादिदिक्षु । यथाकृष्णमिन्द्रादियज्ञानतिक्रमेण तुरीयमानेन सार्द्धं हि सप्तसहस्रमानेन नामानि पुराणान्तराऽऽहृतव्यानि । यथोक्तम्

मेरो नव पुराणि स्युर्गनोवत्यमरावती ।

नेजोवती संयमनी तथा कृष्णाङ्गना परा ।

भ्रजावती गन्धर्वनी तथा चान्या महोदया ।

यशोवती च ब्रह्मन्द्रवन्त्यादीनां यथाक्रमम् ।

इति ॥ २८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां मन्त्रचतसरा ।

पञ्चमस्कन्धे पञ्चमस्कन्धे सप्तमस्कन्धे ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

यत्किञ्चन कुरुते पतिः केशवावत्यं क्रमः कार्येषु श्रमः यत्किञ्चन कुरुते पतिः केशवावत्यं क्रमः कार्येषु श्रमः यत्किञ्चन कुरुते पतिः केशवावत्यं क्रमः कार्येषु श्रमः

पतेः परिश्रतः भावतः सर्वाणि चकारि ॥ २७ ॥

मध्यतः मध्यदेशे ॥ २८ ॥

तां पुरीमनु अनुसृत्य पतिः यथादिशं पूर्वादिदिशमतिक्रम्य यथाकृष्णमिन्द्रादियज्ञानतिक्रमेण तुरीयमानेन सार्द्धं हि सप्तसहस्रप्रमाणेनाष्टौ पुरः उपकृताः पुराणां नामानि पुराणान्तराऽऽहृतव्यानि ।

मेरो नव पुराणि स्युर्गनोवत्यमरावती ।

नेजोवती संयमनी तथा कृष्णाङ्गना परा ।

भ्रजावती गन्धर्वनी तथा चान्या महोदया ।

यशोवती च ब्रह्मन्द्रवन्त्यादीनां यथाक्रमम् ।

इति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भगवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भगवत्पञ्चजनीयं कृतपदरत्नावली ।

पञ्चमस्कन्धे ॥ १६ ॥

॥ सप्तदशोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

तत्र भगवतः साक्षाद्यज्ञलिङ्गस्य विष्णोर्विक्रमतो वामपादाङ्गुष्ठनखनिभिर्भ्रोर्ध्वाण्डकटाहविवरेष्वा-
न्तःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा तच्चरणपङ्कजावनेजनारुणकिञ्जल्कोपरजिताखिलजगदधमक्षापहोपस्पर्श-
नाऽमला साक्षाद्भगवत्पदीत्यनुपलक्षितवचोऽभिधीयमानातिमहता कालेन युगसहस्रोपलक्षणेन दिवो
मूर्धन्यवत्तार यत्तद्विष्णुपदमाहुः ॥ १ ॥

यत्र हवाव वीरव्रत औत्तानपादिः परमभागवतोऽस्मत्कुलदेवताचरणारविन्दोदकमिति यामनुसवन-
मुत्कृष्यमाणभगवत्क्रियोगेन दृढं क्लियमानान्तर्हृदय औत्कण्ठ्यविवशामीलितलोचनयुगलकुङ्कुमल-
विगलितामलबाष्पकलयाऽभिव्यज्यमानरोमपुलककुलकोऽधुनापि परमादरेण शिरसा बिभर्ति ॥ २ ॥

ततः सप्तऋषयस्तत्प्रभावाभिज्ञा यां ननु तपस आत्यन्तिकी सिद्धिरेतावती भगवति सर्वात्मनि
वासुदेवेऽनुपरतभक्तियोगलाभेनैवोपेक्षितान्यार्थात्मगतयो मुक्तिमिवागतां मुमुक्षुव इव सबहुमानम-
द्यानि जटीजूटैरुद्धहन्ति ॥ ३ ॥

ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीकसङ्कुलदेवयानेनावतरन्तीन्दुमण्डलमावर्ध ब्रह्मसदने निप-
तति ॥ ४ ॥

तत्र ऋतुर्द्धा भियमाना चतुर्भिर्नामभिश्चतुर्दिशमभिस्पन्दन्ती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति सीताऽल-
कमन्दा चतुर्भ्योऽपि ॥ ५ ॥

सीता तु ब्रह्मसदनात्केसराचलादिगिरिशिखरेभ्योऽधोऽधः प्रस्रवन्ती गन्धमादनमूर्धसु पतित्वान्त-
रेण भद्राश्ववर्षे प्राच्यां दिशि क्षारसमुद्रमभिप्रविशति ॥ ६ ॥

एवं माल्यवच्छिखरान्निष्पतन्ती ततोऽनुपरतवेगा केतुमालमभिचक्षुः प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति ॥ ७ ॥

भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता गिरिशिखराद्विरिशिखरमतिहाय शृङ्गवतः शृङ्गादवस्पन्दमाना
उत्तरांस्तु कुरूनभित उदीच्यां दिशि जलधिमभिप्रविशति ॥ ८ ॥

भीमरक्षाभिकृतभावायेदीपिका ।

ततः सप्तदशे गङ्गागमनं तच्चतुर्दिशम् ।

इति तत्र च रुद्रेण सङ्कुर्वन्निषेधम् ॥ १ ॥

यज्ञलिङ्गस्य वक्ष्येऽहं विष्णुं त्रिविक्रममूर्तिर्यस्य विक्रमतो
वक्षिणेन पदा भुवं कान्त्वा वामपदमुत्क्षिपतो वामपादाङ्गुष्ठन-
खेन निर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागो यस्याण्डकटाहस्य तस्य विवरे-
ष्वास्तः प्रविष्टा या बाह्यजलधारा सा दिवो मूर्धन्यवत्तारेत्य-
न्वयः तस्य यच्चरणपङ्कजं तस्यावनेजनेन क्षालनेनारुणं तद्रक्तं
कुङ्कुमं तदेव किञ्जल्कास्तैरपरजिता जत एवाकिञ्जलस्य जगतोऽ-

धमलापहमृपस्पर्शानं यस्यास्तथाप्यमला तन्मलसङ्कुर्वन्त्या साक्षा-
द्भगवत्पर्शति यदनुपलक्षितं जान्दर्व्याभार्गारथास्यानुपलक्षणांतर-
रहितं यच्चो नाम तेनाभिधीयमाना तस्मिन् समये भगवत्पर्श-
नाम पश्चात्प्रामान्तराणि जातानीत्यर्थः कोऽसौ दिवो मूर्धः तमाह
यदिनि ॥ १ ॥

किं तद्विष्णुपदं तद्वाह । यत्रेति । वीरव्रतो दृढसङ्कुर्वन्ः
अस्मत्कुलदेवताया हरेश्चरणारविन्दोदकमिति हेतोः परमादरेणा
यिभर्तृस्यन्वयः कथम्भूतः सन् प्रतिक्ष्णं नर्धमानेन भगवत्क्र-
क्तियोगेन दृढमत्यन्तं क्लियमानमन्तर्हृदयं यस्य भत एवौत्कण्ठ्येन

श्रीभरतमिहकृतभाष्यदीपिका ।

त्रिवशमामिहितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुङ्कुमं ताडय-
विगलितममलं वापं तस्य कक्षया सहामिहव्ययमानं रोमपुल-
कानां कुलं यस्य ॥ २ ॥

ततः सप्तश्रवणस्तस्याः गङ्गायाः प्रभावाभिज्ञाः सन्तो यां
जटाजूटैरुद्धृतीत्यन्वयः एतावत्येव नातोऽभिकास्तीत्यभिप्रायवन्तः
तत्र हेतुः भगवति सन्ततं भक्तियोगलाभेनोपेक्षिता अन्ये पुरु-
षार्था आत्मज्ञानं च येः कामिव क इव धारयन्ति । प्रत्यक्षं मुक्ति-
मिव तामागतां मुमुक्षुषो जना इव ते ॥ ३ ॥

ततोऽनेकसहस्रकोटीनां विमानानामनीकैः सङ्कुलेन देवयाने-
नाकाशमार्गेणावतरन्ती सप्तश्रविष्योऽर्वांगेव प्रायशः कर्मिणां
गतिरिति ततोऽर्वांगेव सङ्कुलमुत्तमं आवार्य आप्लाव्य मेरु-
र्ध्वस्थे प्रहसन्ने निपतति ॥ ४ ॥

अभिरुपवृत्ती अभितो गच्छन्ती ॥ ५ ॥

केसराचलानां मेरुसमानोच्छ्रायत्वात्प्रथमं तेषामादिशिखरेषु
मुख्यशृङ्गेषु पतति ततस्तेभ्योऽधोऽधः प्रहवन्ती सती ॥ ६ ॥

मातृवच्छिखरात्केतुमालाभिमुखं निपतन्ती चक्षुःसंज्ञा ॥ ७ ॥
गिरिशिखरादिति । कुमुदशिखरादुच्चिता नीलशिखरं तत
उच्चिता श्वेतशिखरतद्वत्तिहाव शृङ्गवतः शृङ्गादधः खवन्ती ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारतमिहकृतभाष्यदीपिका ।

एवं जम्बूद्वीपपर्वतपर्वतपरिमाणादिकमभिधाय गङ्गागमन-
कथनपूर्वकमिहावृतादिष्वेषु कद्रादीनां संक्षेपादिभगवन्मूर्त्यु-
पासनाप्रकारमुपद्वीपविन्यासं चाह । सप्तदशादिभिर्भिरध्यायैः । तत्र
भगवत इति । यक्षस्य लिङ्गस्य यक्षमूर्तेस्तत्र भगवतः पूज्यस्य
विष्णोर्बामनरूपस्य विक्रमतस्त्रिंशोकी पादत्रयेण क्रममाश्रय-
सतः तस्य वामपादाङ्गुलमलेन निर्भिन्नमूर्ध्वमुपरिभागो यस्य
तस्यापङ्कटादस्य विवरेण रन्ध्रेणास्तःप्रविष्टा या बाह्यजलधारा
सातिमहता कालेन दिवो मूर्ध्ववततारेत्यन्वयः जलधारां विशि-
नष्टि । तस्य त्रिविक्रमस्य चक्षुरापङ्कजं तस्यावनेजनेन खालमेना-
कणं कुङ्कुमं तदेव किञ्चलकास्तेरुपरजितात एवालिङ्गस्य जग-
तोऽर्धं पापमेव मलं तदपहं निवर्तकमुपस्पर्शनं जलं यस्याः सा
तत्र हेतुरगला स्वरूपतो दुरितनिरसनक्षमा यद्वा अलिङ्गजगद्धमला-
क्ष्योपस्पर्शनाप्यगता अन्तर्मज्जगन्मूल्या साक्षाद्भगवत्पदीति यद्-
नुपकृतिर्न जम्बूद्वीपमीरणीत्याद्युपलक्षणान्तरादितं वचो नाम-
धेयं तेनाभिधीयमाना भूस्पर्शनादौ जान्हव्यादिनामात्तरहिता
तथा केऽभगवत्पदीति नामधेयेनाभिधीयमानेत्यर्थः कोऽस्मी
दिवो मूर्ध्ना यत्रावतीर्णा तत्राह । यच्चदिति । यद्विष्णुपदमाहुस्तत्रे-
त्यर्थः ॥ १ ॥

किञ्चिदुपपदं तत्राह । यत्रेति । भूवमण्डले इत्यर्थः यत्र दिवो
मूर्ध्नि वीरयतः हृदसङ्कल्पः भागवतभेष्टः औत्तानपादिः भूयः
अस्मत्कुलद्वजताया भगवतः चरणाविवन्दोदकमिति हेतोः परमा-
दरणा यां धारामनुमानं त्रिकालं शिरसाऽपि विमतीत्यन्वयः
यद्वा अनुसन्धनं गतिवृत्तं यक्षमानो यो भगवत्भक्तियोगः तेन
हृदमन्यन्तं किञ्चिदमनं प्रीयमाणमन्तःकरणं यस्यातएवो-
त्कटयेन त्रिवशमामिहितं य यल्लोचनयुगलं तदेव कुङ्कुमं ताडय

ततः सप्तश्रवः तस्याः सप्तश्रवः सप्तश्रवः सप्तश्रवः
तपः सिद्धिफलमिव विष्णुपदी सप्तश्रवः सप्तश्रवः
नास्तीत्येवं मन्वाना भद्यापि बहुमानं जटा एव सप्तश्रवः
हृतीत्यन्वयः तत्र हटान्तः । मुमुक्षुषो मुक्तिमिर्वागता इति । तत्र
हेतुः सर्वात्मनि भगवति वासुदेवेऽविच्छिन्नमक्तियोगलाभेनैव उपे-
क्षिता भनाहता अन्यपुरुषार्थो अर्थकामादय आत्मगतिः कैवल्यं
च येस्त इति सप्तश्रविशेषणम् ॥ ३ ॥

ततोऽनेकसहस्रकोटीनां विमानानामनीकैः संक्षेः संकुलि-
तेन देवयानेनाकाशमार्गेणावतरन्त्यधः प्रहवन्तीमुत्तमवद्वजमा-
वार्थोद्गाह्य मेरुमूर्ध्वस्थे प्रहसन्ने निपतति ॥ ४ ॥

तत्र चतुर्णां विमज्जमाना सीतादिसंज्ञाभ्यन्तरो धारा भूत्वा
सीतादिनामभिरभिधीयमाना चतुर्विंश नदनदीपति समुद्रमेवा-
भिनिविशति समुद्रे प्रविशति "अभिनिविशति" इत्याधारस्य कर्म
संज्ञायाम् द्वितीया । नामाग्याह । सीतेति ॥ ५ ॥

तत्र चतुर्णां धाराणां मध्ये सीता प्राचीना धारा प्रह-
सदनात्केसरादिशिखरेभ्यः केसराचलादीनि मेरुसमानोच्छ्राय-
त्वात्प्रथमं तेषामादिशिखरेषु मुख्यशृङ्गेषु पतति ततस्तेभ्योऽधोऽधः
प्रहवन्ती गन्धमादनस्य मूर्ध्वसुपरिभागे पतित्वान्तरेण भद्राभ्यवर्ष-
भद्राभ्यवर्षस्य मध्ये च स्वम्बुमाना प्राच्यां दिशि चारसमुद्रे
प्रविशति ॥ ६ ॥

तथा चक्षुःसंज्ञा प्रतीचीना धारा मातृवच्छिखरे निपतित्वा-
ततोऽधः प्रहवन्ती अनुपरतः अप्रतिहतो वेगो यस्याः सा
केतुमालं बर्धमभितो व्याप्य केतुमालस्य मध्ये खवन्तीत्यर्थः
प्रतीचीनां दिशि सरितास्पति समुद्रं प्रविशति । आगारस्यैव
कर्मत्वविवक्षयात्र द्वितीया एवमुत्तरत्राप्यभिनिविशत्येत्यत्रोपसर्ग-
सङ्कातपूर्वत्वस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ ७ ॥

तथा भद्रासंज्ञा धारा उत्तरतो मेरुशिखरादिपतन्ती गिरिशि-
खरात्कुमुदशिखरादुच्चिताध्वं गच्छन्ती नीलशिखरमुच्चिता-
ध्वेत पर्वतस्य शिखरमतिहायास्पृष्ट्वैव शृङ्गवतः पर्वतस्य शृङ्ग
पतित्वा ततोऽधः स्वम्बुमाना उत्तराद् कुलमभितो व्याप्य उदीच्यां
दिशि खत्रागार्यं प्रविशति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारतमिहकृतभाष्यदीपिका ।

अयत्नेन भागीरथीजलनिवेद्यया निर्मलान्तःकरणस्य पुंसो
हरो निरतिशयभक्तिः स्यादिति तन्महिमगमः तद्वतापो निरु-
प्यतेऽस्मिन्प्रध्याये । तत्रेत्यादिना । या बाह्यजलधारा भवदकटाहा-
द्विहस्थिता जलस्य निरन्तरसम्पातकपा सा वसतिशृणुपदं
शिशुमारामनो हरः स्थानमाहुः तत्र दिवोऽन्तरिक्षस्य मूर्ध्नि
भूवर्जोऽयं भवततार प्रकाशितस्वरूपभूदित्यन्वयः स्वतोऽमला
धवला तथाप्यरुणोवेत्याह । तच्चरयेति । यस्य हरेश्चरणावतपशो-
रधनेजनेन प्रक्षालनेन चरणावतजलप्ररोमिभित्तत्वादवक्षि-
ज्जन्करजसोपरजिता रागीकृतेव तर्हि तन्निवेद्यया रागजनकत्वेन
पापजननी स्यादित्यत उक्तमखिलेति अलिङ्गजगतः पापमला-
पहमुपस्पर्शनं यस्याः सा तथा माचमनमन्त्रेण सर्वपापक्षय-

भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

किंमुत कानादिदेवैर्नामकीर्णमादयि दुरितहरा किमुत
स्पर्शनादिभिरिति भावेनाह । साक्षादिति । अनुपलक्षितवचोभि-
रुपलक्षितवचोभिर्वैदपुराणगतैः शालग्रामशिलाभिषेकज-
लस्य पादोत्पत्तिमिषोपचारिकं न भवतीत्यनः साक्षादनुपल-
क्षितेति पदद्वयं कैलपभेदाद्वामपादेति व्यत्यस्योक्तं नत्वेकस्मिन्
कल्पेति तदुक्तं “वारोह वामपादं च तद्व्येषु च दक्षिणम् । पादं
कल्पेषु भगवानुजहार त्रिविक्रम” इति ॥ १ ॥

यत्र ध्रुवलोके ॥ २ ॥

ततो ध्रुवलोकात् उपेक्षिता अन्वया अन्वयिण्या आरमग-
तिर्विस्ते तथा ॥ ३ ॥

ततः सप्तर्षिलोकात् देवयानेन मार्गेण इन्द्रादिपुरसम्बन्धेन
ब्रह्मसद्वने मेरुमध्यस्थिते शतकांठिनाम्नि पुरे ॥ ४ ॥

तत्र ब्रह्मसद्वनाङ्गणे नन्ददीपति समुद्रम् ॥ ५ ॥

अनुषां मित्राया गङ्गाया गतिभेदमाह । सीतेति । चाररस-
समुद्रं खण्डसमुद्रम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

मेरुशिरसो द्योम्ना निपतन्ती नीलगिरिशिखरे पतित्वा
ततो नीलगिरिशिखरादाकाशेन श्वेतगिरिशिखरमवस्यन्माना
पुनस्तदप्यतिहाय अतिक्रम्याकाशेन शृङ्गवतः शृङ्गं प्राप्ता ततोऽपि
व्यवमानोत्तरकुरुननुिकस्य निषधस्य गिरेः बहुनि कूटानि
शृङ्गाग्रयतिक्रम्याकाशेन हेमकूटहिमाचलयोगिर्गोर्मध्ये द्योम्ना
पतन्ती कूटाव्यतिक्रम्य ॥ ८ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

युगसङ्केत्यत्र युगं नाम उच्यतेः शाल्मरीत्या पञ्चवर्षात्मकं
वेद्यम् ॥ १-२ ॥

अद्यापि अवतारसमयानन्तरं सर्वदापीत्यर्थः ॥ ३-१३ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्त्तिकृतसारायेर्दृशिनी ।

गङ्गागामागमं भूमी भीमस्वर्गसुखं तथा ।

सङ्कर्षणस्य रुद्रेण सेवां सप्तदशोऽर्चयात् ॥

सुमेरोः परिक्षिकेसरादिशोमां वर्णयित्वा सर्वशोभायुदा-
मशिमनिर्दीर्घेनरशास्त्राशिखरहीरकमुकुटविशेषायमाणां तन्मूर्ध्नि
विराजमानां भीमङ्गां वर्णयन्तत्प्रादुर्भावप्रकारमाह । तत्र
वामनावतारसमये विक्रमतः दक्षिणेन पदा भुवं क्रान्त्या
वामपादमुत्क्षिपतः “त्रिसाम्यसद्वनादुरुक्कमयानम्” इति ब्रह्मोक्तौ
तस्य प्रकृत्यावरणपर्यन्तव्याप्तिप्रवणत्वात् बाह्या पृथिव्याय-
श्चावरणोऽथो बहिर्भूता कारणाद्यधसम्बन्धिर्गा चिमर्षा या
जलधारा सा दिवो मूर्ध्नि ध्रुवलोकेऽवततारत्यन्वयः । तद्वरणा-
यकुलधारधनेजगे ज्वालनसमये अरुणः अरुणतत्त्वस्यारुणा-
मैव किञ्चिदकस्तेनोपरजिताखिलजगद्व्यमजापन्नमुपस्थापनं यस्या-
स्तथाप्यमजा तन्मजसङ्कष्यया साक्षात् भगवत्पदाति यदनुप-
लक्षितं तस्मिन् काके भागीरथीजाह्नवीत्याद्युपलक्षणात्तर-
रहितं बभौ नाम तेनाभिधीयमाना यत् यो दिवो मूर्ध्ना तत
अवतिष्ठत् ॥ १ ॥

यत्र विष्णुपदे वीरमतो हृदसङ्कल्पः । उक्तुप्यमाद्येन प्रतिव-
द्यमुत्कर्षे प्राप्नुवता भक्तियोगेन अत एवौत्कण्ठ्येन विवश-
मामीक्षितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुङ्कुमे ताभ्यां विगलितममलं
बापं तस्य कलया सह अभिव्यज्यमानं रोमपुलकानां कुलं
यस्य सः ॥ २ ॥

एतावतीति । इतोऽधिकपरिमाणा सिद्धिः कापि नास्तीत्यर्थः
भक्तियोगलाभेनैव उपेक्षिता अन्ये पुरुषार्था आरमभानं च वैरिति
भीष्माभिचरणाः ॥ ३ ॥

देवयानेन आकाशमार्गेण सप्तर्षिर्द्योऽर्चनेन प्रावशः कर्मिणां
गतिरत एव ततोऽर्चनेन सङ्कलत्रमुक्ता । आचार्य आख्याय
मेरुमूर्धस्थे ब्रह्मसद्वने ॥ ४ ॥ ५ ॥

केसराचक्षातां मेरुसमानोच्छ्रायत्वात् प्रथमं तेषामादिशि-
खरेषु मुख्यशृङ्गेषु पतति ततस्तेऽर्चोऽर्चः प्रज्वलन्ती सती
भद्राभवर्षस्य मध्ये पतित्वेति इत्याह नमुत्सङ्कष्येत्यर्थः ॥ ६ ॥

केतुमात्रमभिषेक्य केसराचक्षात् तत्र पतित्वेत्यर्थः ॥ ७ ॥

गिरिशिखरादिति । केसराचक्षाशिखरादुत्क्षिप्ता नीलगिरि-
ततः श्वेतशिखरं तदप्यतिक्रम्य शृङ्गादधः खण्तीति इत्याह ता-
द्विवर्षत्रयमुत्सङ्कष्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमद्विकृतदेवकृतसिद्धागतप्रदीपः ।

भीमङ्गावतरणमिलाहने श्रीसङ्कर्षणरुद्रयोः सेवसेवकसम्ब-
न्धश्च वर्णने । तत्रेति सप्तदशोऽर्चयान । तत्र पुन्यौ गङ्गा भागतंति
शेषः एतदेव भगवन् इत्यादिना ब्रह्मसद्वने निपततीत्यन्तेन प्रपञ्चयति ।
बलियुक्ते लिङ्गं त्रिविक्रममूर्तिर्वस्य साक्षाद्भगवतः विक्रमतः इक्षि-
योन पदा भुवं क्रान्त्या वामपादमुत्क्षिपतां वामपादाङ्गुलनखेन निर्भि-
न्मूर्ध्वमुपरिभागे यस्यायङ्कटाहस्य तस्य विवरेण छिद्रे-
यास्तब्रह्मायङ्कमये प्रविष्टा या बाह्यजलधारा सातिमहता
कावेन दिवो मूर्ध्नि यवतनारत्यन्वयः तस्य विष्णोर्ध्वरुणपङ्कजं
नस्यावेनजनेन क्षालनेनारुणं कुङ्कुमं तदेव किञ्चिदकास्मैरुपर-
जिता अत एवाखिलजगतः अर्घं पापमेव मजं तदपहं तन्निर्वाक-
मुपस्थापनं यस्याः सा तथाप्यमजा साक्षाद्भगवत्पदाति यदनुपल-
क्षितं जाह्नवीभागीरथीत्याद्युपलक्षणात्तररहितं बभौ नामधेये
तेनाभिधीयमाना तदानीं भगवत्पदीत्येकेनैव नामधेयेन सङ्कीर्त्य-
मानेत्यर्थः दिवो मूर्ध्नि दध्ययति । यदिति ॥ १ ॥

यत्र विष्णुपदे धीरे गरुडवाहने प्रतानि यस्य सः अस्मि-
त्कुलदेवताः चण्डारविन्दजलमितिहेतोः यामनुसन्नेन त्रिकाक्षं
परमादरेण शम्भा विभर्ति कथम्भूतः उक्तुप्यमाद्येन भक्ति-
योगेन हृदं यथा तथा क्लिप्तमानगन्तहृदयं यस्य सः अत एवौ-
त्कण्ठ्येन विवशमामीक्षितं यल्लोचनयुगलं तदेव कुङ्कुमे
ताभ्यां विगलितस्यामलयापस्य कलया सह अभिव्यज्यमानरोम-
पुलकानां कुलकं यस्य स एषं विध इत्यर्थः ॥ २ ॥

ततस्तदनन्तरं ननु अहो तपसः आत्यन्तिकी निरतिशया
भिद्धिः एतावती का ह्येव विष्णुपदीति एवं तस्याः प्रमाणा-
भिधा जटाजुष्टेभ्याः पृष्ठहस्ति कथम्भूताः भगवत्यनुपगतभक्ति-
योगलाभेनैवोपेक्षिताः अन्वयात्समगतयः भक्तियोगतदपदार्थविषय-
कमार्थोपायैस्ते ॥ ३ ॥

युगसङ्केतमात्रार्थास्तस्य ब्रह्मसद्वने मेरुमूर्धस्थे ॥ ४ ॥ ५ ॥

तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनादहूनि गिरि-
तरंहसा लुठगन्ती भारतमभिवर्षे दक्षिणस्यां दिशि जलोत्पत्ति-
च्छतः पुंसः पदे पदेऽश्वमेधराजसूयादीनां फलां न दुर्लभमिति ॥ ९ ॥

अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे नर्षे सन्ति बहुशो मेर्वादिगिरिदुहितरः शतशः ॥ १० ॥
तत्रापि भारतमेव वर्षे कर्मक्षेत्रमन्यान्यष्टवर्षाणि स्वर्गिणां पुण्यशेषोपभोगस्थानानि भौमानि
स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति ॥ ११ ॥

एषु पुरुषाणामयुतपुरुषायुर्वर्षाणां देवकल्पानां नागायुतप्राणानां वज्रसंहनबलवयोमोदप्रमुदित-
महासौरतमिथुनव्यवायापवर्गवर्षधृतैकगर्भकलप्राणां तत्र तु त्रेतायुगसमः कालो वर्तते ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

केसराब्जः केसरभूताः कुङ्कुमादयः तेषां मेघसमानो-
च्छ्वासात्साक्षादयो वेऽन्ये गिरयो मन्दरादयस्तेषां शिख-
रेभ्यः ॥ ६ ॥

एवं क्रमतो ब्रह्मसदनादधोऽधः प्रवृत्तगन्ती चक्षुःसंज्ञामाहव-
चक्षिणराकेतुमालाभिमुखं निष्पतन्ती प्रतीच्यां दिशि सरित्पतिं
प्रविशति ॥ ७ ॥

भद्रा च गिरिशिखरादुत्प्लविता श्वेतशिखरं तदव्यतिहाय
गृह्णन्तः गृह्णादवस्यन्माना अधःप्रवृत्ती उत्तरान् कुकुर-
भक्षितः प्लाव्य लवणार्णवमभिप्रविशति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक्रदेवजी बोले तिस मेरुपर साक्षात् यक्षमूर्ति वामन
भगवान् विष्णु के पराक्रम करने के समय दहिने पाद से पृथिवी
को आक्रमण करके वामपाद को ऊपर की तरफ फेंकने से अंगुष्ठ
के नखसे अगड कटाह के उपरि भाग के फूट जाने से कारण-
समुद्र की जो छिद्र में पैठी हुई बाहिर की जख धारा तिस से
प्रवाहन करनेसे बाल भया जो कुंकुम जख सौई कमल केसर भये
तिनो से संयुक्त सब प्राणियों के पापक्षपी मलको नाश करने
बाला है स्पर्श जिसका ऐसी खय निर्मल साक्षात् भगवत्पदी इस
शब्द से युक्त है उपलक्षणरहित नाम से कथन करने के योग्य जो
गंगाजी सो बड़े हजारों युगों से उपलक्षित काल से आकाश
के ऊपर ध्रुव लोक में उतरी है जिस स्थान को विष्णु पद
करके कहते हैं ॥ १ ॥

जहां पर परम आगवत हठ सङ्कल्प वाले उत्तानपाद के पुत्र
परमभागवत ध्रुवजी हमारे कुल देवता के चरण कमल का जल है
करके निरंतर बहते हुये भगवद्भक्ति योग से अत्यंत हृदय के
आर्द्र होने से उत्कठाके परवश होने से किञ्चिन् दोनों
लीचन कमल जिनके बंध होगये हैं निनमें आसुओं की धारा
गिरती है सब शरीर में रोमावली खड़ी होगई है सो ध्रुव
जी अभी तक भी परम आदर से जिस गंगा को मस्तक से
आरण करते हैं सो गङ्गा उतरी है ॥ २ ॥

तिसके नीचे श्रीगंगाजी के प्रभाव के जानने वाले सब
भूवि हैं निश्चित है कि तपस्या की सिद्धि इतनी ही है

जो कि भगवान् वासुदेव सर्वोत्तम के विषय निरंतर भक्ति
योग के लाभ से उन सब ऋषियों ने और सब धर्म तथा ज्ञान
मार्ग की भी उपेक्षा करके साक्षात् आरंभ हुई सुक्ति सरी-
की श्रीगङ्गाजी को मानकर मुमुक्षुसरीके स्वयं बड़े आदर से
अभी पर्यंत अपने जटों से श्रीगङ्गाजी को धारण किया है ॥ ३ ॥

फिर उस सप्तर्षि के स्थान से अनेक हजार विमानों के
समूह से शोभित देवतों के मार्ग से उतरती हुई अम्ब-
मण्डल को पवित्र करती हुई ब्रह्माजी के स्थान में आती
है ॥ ४ ॥

तहांपर चार भाग होकर चार नामों से चार दिशों
को जाती हुई चारों समुद्रों में प्रविष्ट होजाती है सीता
अलकनन्दा चक्षुः भद्रा एनाम है ॥ ५ ॥

सीता तो ब्रह्मस्थान से केसराब्जवादि पर्वतों के शिखर से
नीचे नीचे गिरती हुई गन्ध मादन पर्वत के मस्तकों में गिरकर
भद्राश्ववर्ष के मध्यमें होकर पूर्वदिशा में नारीसमुद्र में
मिलती है ॥ ६ ॥

ऐसेही चक्षुनदी माल्यवान् पर्वत के शिखर से गिरती हुई
बड़े बेग से चलकर केतु मालवर्ष में होकर पश्चिम दिशा में
समुद्र में प्रविष्ट होती है ॥ ७ ॥

भद्रा नदी उत्तर की तरफ मेरु के शिखर से गिरकर एक
पर्वत शिखर से दूसरे शिखर जाती हुई शृङ्गवान् पर्वत के शृङ्गसे
चलती हुई उत्तर कुकुर देशों में होकर उत्तर दिशा के समुद्र में
प्रविष्ट होती है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनिरगसनरंहसा अस्त्राक्षततीव्रतरंगेन ॥ ६ ॥

बहुधा बहुविधाः । मेर्वादिगिरिणां दुहितरस्तत्प्रभुताः ॥ १० ॥

विषयभौमबिलभेदाद्विधः स्वर्गः तत्र भौमस्वर्गस्य पदानि
स्थानानि व्यपदिशन्ति ॥ ११ ॥

अयुतं पुरुषमानेन आयुर्वर्षाणि येषाम् वज्रवृद्धं संहननं शरीरं
तस्मिन् बलवयोमोहास्तैः प्रमुदितानि यानि महासौरतानि मिथु-
नानि तेषां व्यवायापवर्गं सम्भोगावसाने एकवर्षेऽपि आयुषि भूत
एको गमो वैस्तादृशानि कलप्राणि येषां त्रेतायुगसमः विषयः

यत्र ह वैषपतयः स्त्रैः स्त्रीगणमायकैर्विहितमहार्हणाः सर्वर्तुकुसुमस्तवकफलकिसलयश्रिया नम्य-
मानविटपयताविटपिभिरुपशुम्भमानरुचिरकाननाश्रमायतनवर्षगिरिद्रोणीषु तथा चामलजलाशयेषु
विकचविमिश्रनववनरुहामोदमुदितराजहंसजलकुक्कुटकारण्डवसारसचक्रवाकादिभिर्मधुकरनिकराकृति-
भिरुपकूजितेषु जलक्रीडादिभिर्विचित्रविनोदैः सुललितसुरसुन्दरीणां कामकलिलविलासहासवीजा-
वल्लोकारुष्टमनोदृष्टयः स्त्रैरं विहरन्ति ॥ १३ ॥

नवस्वपि वर्षेषु भगवान्नारायणो महापुरुषः पुरुषाणां तदनुग्रहायात्मतत्त्वव्यूहेनात्मनाद्यापि सन्नि-
धीयते ॥ १४ ॥

इलावृते तु भगवान् भव एक एव पुमान् ह्यन्यस्तत्रापरो निर्विशति भवान्याः शापनिमित्तज्ञो यत्-
प्रवेक्ष्यतः स्त्रीभावस्तत्पश्चाद्वक्ष्यामि ॥ १५ ॥

भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैरवरुद्धयमानो भगवतश्चतुर्मूर्तेर्महापुरुषस्य तुरीयां तामसीं मूर्तिं
प्रकृतिमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञामात्मसमाधिरूपेण सन्निधाप्यैतदभिगृह्णान् भव उपधावति ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सुखोत्कर्षात् । कृतयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः । आपरादी तु दुःख-
बहुलाः ॥ १२ ॥

यत्र ह वैषु हि वर्षेषु देवपतयः स्त्रैः स्त्रैः संवकगणेषु मुख्यैः
कृतमहोपचाराः सन्तः स्त्रैरं विहरन्तीत्यन्वयः । केषु स्थानेषु सर्वेषु
श्रुतषु कुसुमस्तवकादीनां श्रिया समृद्ध्यात्यन्तं नम्यमानाविटपा-
स्तवश्रिता लताश्च येषु तैर्विटपिभिरुपशुम्भमानानि शोभमानानि
रुचिराणि काननानि येषु तेष्वश्रमायतनेषु वर्षगिरिद्रोणीषु च
तथा जलशयेषु जलाशयेषु विकचानि विकसीनि विविधानि नवानि
च यानि वनरुहाणि नीरजानि तेषामामोदेन मुदितं राजहंसा-
दिभिर्मधुकरनिकराणां चाकृतिभिर्जातिविशेषैरुपकूजितेषु कामेन
कलिलैः क्षुभितैर्विजासादिभिरारुष्टं मनो दृष्टिश्च येषां तं ॥ १३ ॥

नवस्वपि वर्षेषु ये पुरुषास्तेषां तदनुग्रहाय स चानो वक्ष्यमा-
णोऽनुग्रहस्तदर्थमात्मतत्त्वव्यूहेन स्मृतिस्मरहेन सन्निधीयते सन्नि-
हितो भवति ॥ १४ ॥

अपरोऽर्वाचीनः पश्चाज्जवमस्कन्धे ॥ १५ ॥

भवानी नाथः स्वामिनी येषां तैः स्त्रीगणानामर्बुदसहस्रैरव-
रुद्धयमानः सर्वतः सेवयमानः आत्मनः प्रकृतिं कारणमात्मनः
समाधिर्ध्यानं यस्य तेन रूपेण एतद्वक्ष्यमाणं मन्त्रार्थकर्मभि-
गृह्णान् जपन् ॥ १६ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तथैवाकनन्दसंज्ञा धारा भरी ब्रह्मसदनाहन्तिगतः स्वयन्ती
बहूनि गिरिशिखरायतिप्रस्य मध्यस्थपर्वतशिखरः गय-
स्पृष्टैव हेमकूटहिमवत्कूटानि हेमकूटहिमवत्पर्वतयोः शृङ्गायति-
रभस्ततरं हस्तीनिष्कलितवेगेन सुडम्नी भिन्दन्ती भारते वर्षगाभि-
व्याप्य वृत्तिगस्यां दिशि समुद्रमनुगमिशति अन्ये च नदा नद्यश्च
अग्रे चान्याश्चान्ये “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः मेर्वाः गिरीयां
दुदितरः तत्प्रसूता वर्षे शतशः सन्ति ॥ ९ । १० ॥

तत्रापि जम्बुद्वीपेऽपि भारतं वर्षमेव कर्मक्षेत्रं कर्मणां
सुखदुःखनिमित्तानां पुण्यापुण्यरूपाणां क्षेत्रमनुष्ठानस्थानं व्यप-
दिशन्तीत्युक्तरेखान्वयः । मन्वानि त्वष्टी धर्माणां स्वर्गिणां पुण्य-
कर्मणां पुण्यशेषस्य भुक्तावशिष्टस्य पुण्यकर्मणा उपभोगस्था-
नात्यत एव भोमानि स्वर्गपदानि व्यपदिशन्ति न तु तानि
पुण्यापुण्यकर्मक्षेत्राणीत्यर्थः । नन्वत्र केवलेष्टापूर्तदत्तकर्मकारिणां
धुमाजिना पितृयानेन पया चन्द्रमसं गतानां तत्र सुखानुभव-
स्त्रीणापुण्यकर्मणां पुनरत्रागमनं श्रुतं “यावत्संपातमुपि स्वायेनमे-
वाध्याने पुनर्निवर्तन्ते” इति सप्ततन्त्यनेन स्वर्गं लोकमिति संपातः
कर्मोच्यते श्रुत्यन्तरं च ।

प्राप्त्याप्तं कर्मणस्तस्य यत्किं चेह करोत्ययम् ।

तस्मात्लोकान्पुनरेत्यस्मिं लोकाय कर्मण

इति पुण्यापुण्यकर्मानुष्ठानायेत्यर्थः । तत्कथं पुण्यशेषावस्थानं कथ-
नारं तेषां तद्भोगस्थानत्वम् । उच्यते तावद्वक्ष्ये भोगावशिष्टाभा-
भुक्तफलानामकृतप्रायश्चित्तानां कर्मणां सङ्काशो वक्तव्यः । अन्त्य-
थेह कर्मनिमित्तस्य जन्मनोऽप्यभवापुनरवरोहणानुपपत्तेः तथा च
श्रुतं “एतन्नीयचरणा रमणीयां योनिमापद्यन् ब्राह्मणयोनिं
शत्रिययोनिं वैश्ययोनिं वा” इति स्मृतिरपि “वर्णाश्रमाश्च स्वकर्म-
निष्ठाः प्रत्येककर्मणमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टतरजातिकुल-
रूपायुः धृतचित्तस्त्वैमध्यानां जन्म प्रतिपद्यन्ते” इति एवं च
भुक्तावशिष्टेन पुण्येन कर्मणातिशयविशिष्टभोगार्थं तद्देशो-
पपत्तिः सम्भवतीति ॥ ११ ॥

तान्यष्टौ वर्षाणि वशयति । येष्विति । यत्र इति च गच्छ-
येत् । येष्विति गच्छत्युच्यते वर्षेषु पुरुषाणां येनायुगसमः कालो धनंते
सुखोत्कर्षात्तेनायुगसमस्यमुक्तं कृतयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः । आप-
रादी तु दुःखबहुलाः कष्टभूतानां देवतुष्टानां नागायनबहूनां
पुरुषाणामयुतं पुरुषमानेनायुर्वर्षाणि येषां ब्रह्मवृष्टं संहरन्
शरीरं तस्मिन् वल्लभयोमोदात्मैः प्रमदितानि यानि महानि
सौरतानि येषां तानि मिथुनानि तेषां व्याघ्रापवर्गं संभोगाव-
माने एकवर्षावशिष्ट आयुषि भूत एको गर्भो यस्ताह-
शानि वनत्राणि येषाम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यत्र वर्षे देवपतयः देवप्रेष्ठाः स्त्रैः स्त्रैः सेवकगणानां नायकैः-
विहितमहार्हणाः कृतमहोपचाराः सन्तः स्त्रैः विहरन्तीत्यन्वयः
एतेषु स्थानेषु सर्वेषु सत्सु कुसुमसायकादीनां भियां समृद्ध्यात्यन्तं
नम्बमानाः प्रह्लाभूताः शाखा खनाश्च येषां नैर्भिष्टपिभङ्गशैरुप-
शोभमानानि कञ्चराणि काननानि येषु तेष्वश्रमायननेषु गिरि-
द्रोणीषु च नियमतरास्तर्भूमिषु तथागलेषु जलशयेषु च विक-
चानि विविधानि नवानि वनरुहाणि नीरजानि तेषामामोदेन
प्रमुदिते राजहंसादिभिर्मधुकराणां चाकृतिभिः जानिविशेषैरुप-
कृजितेषु सत्सु तेषु जलक्रीडायां ये विविधा विनोदकैः सुख-
लितानामातिसुन्दरीणां सुरस्त्रीणां कामेन कलिलैः भूमितैः
विलासादिभिराकृतं मनो हृष्टम् येषाम् एवम्भूताः सन्तः स्त्रैश्च-
पूर्वकं विहरन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

इलावृतादिषु नवकापि वर्षेषु भगवात्पारायणः महापुरुषेण
तत्तद्वर्षेपतिना सेव्यमानः पुरुषाणां तत्तद्वर्षपुरुषाणां वक्ष्यमाणानु-
ग्रहाय पुरुषाननुग्रहीतुमात्मतत्त्वव्यूहनात्मना विगत ऊहस्तकः
व्यूह आत्मतत्त्वस्य जीवतत्त्वस्य व्यूहो यस्मिन्नेन जीर्णैष्टवस्तुस-
जातीयत्वेन चित्तवितुमशक्येनात्मनेत्यर्थः । यद्वा । आत्मनः स्थात्मनः
तत्त्वं तस्य भावस्तत्त्वं कल्याणगुणास्तेषां व्यूहः समूहो यस्य तेना-
त्मना समस्तकल्याणगुणविशिष्टनात्मनेत्यर्थः । नन्वात्मतत्त्वव्यूहेन
सङ्कुपण्यादिरूपेणेत्यर्थः । हरिवर्षादिपूपास्यानां नरहृणादि-
कपाणां विमर्शत्वेन व्यूहत्वाभावात् नवकापि वर्षेष्वित्यनेन सह
विरोधापत्तेः सन्निधीयते सन्निहितो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

तत्रेलावृतादिषु क्रमेणोपास्यमानरूपं तदुपासकं चाह । इलावृते
वर्षे भगवान् भवो रुद्र एवैकः पुरुषो वसति नापरः पुरुष-
स्तत्र वसति तत्र हेतुः भवान्याः शापरूपं यस्मिन्निमित्तं स्त्रीत्वनि-
मित्तं तज्जानातीति तथा भवान्याः शापनिमित्तकोऽपरः पुरुषस्तत्र
न वसति यदि शापमजानन्नपि तत्र प्रविशति तर्हि स्त्रीत्वमाप्नो-
तीत्याह । यत्प्रविष्टस्य यत्रेलावृते प्रविष्टस्य स्त्रीत्वाव आपद्यते तत्र प्र-
विष्टस्य स्त्रीत्वनिमित्तं शापरूपं पञ्चाज्वगस्कन्धे वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तत्र भवानी रुद्राणी नाथः स्मामिनी ईश्वरी येषां
तैः स्त्रीणामर्बुदसहस्रैरुपवर्धमानः सेव्यमानः भवो रुद्रः भवानी-
नाथ इति पृक्षपदं भवविशेषणं वा भनेन भवानीसामिप्यं
विशक्षितम् आत्मनः स्वस्य प्रकृतिं कारणाभूतां चतुर्भुजां सुदे-
वद्विरूपेणावस्थितस्य भगवतो महापुरुषस्य सङ्कुपण्यासङ्कां तुरीयां
मूर्तिरुपमित्यर्थः । वासुदेवस्य पुनानिरुद्धसङ्कुपण्याकमविचक्षया
तुरीयामित्युक्तं क्रमानादृश्यात् तामसीं तमो-भिष्टात्रीं तमःशब्दे-
नात्र प्रधानं विधक्षितम् “तम आसत्तिमसा गूढमग्रे प्रकृतम् अव्य-
क्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते” इति प्रयोगात् ज्ञान-
वरणाच्च तमसो नियन्त्रीमित्यर्थः आत्मानं चित्ते सनाधिरेव
रूपमाकारो यस्य तेन उपायनेति शेषः सन्निधाय साक्षात्कृत्य
एतद्वक्ष्यमाणं मन्त्रात्मकं वाक्यमनुशृण्वन् जपश्रुपभावति स्तोति
भज इत्यादिनिरित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिमध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रभसनरः सम्भ्रमातिशयस्तस्य जेगनोपर्यधःपाषाणाशिक्ष-
रेषु लुहन्ती स्फुरित्वाः परितर्तमाना ॥ ८ ॥ १० ॥

न
पापकर्मणां
पुण्यकर्मणां
स्वर्गप्राप्त्यवशिष्टपुण्यानुभवस्थितिर्नाम
गानीत्यत्राह । गौमानीति । भूमिस्तस्य
नानि ॥ ११ ॥

येषु वर्षेषु वसतां त्रेतायुगसमः कालो वर्तते इत्यन्वयः । नरवरा-
वरारो राजयोग्यगृहे मिथुनानां यो व्यवस्यः प्राश्यधर्मलक्षणा-
रतिस्तस्यापर्वो अवसाने धून एकगर्भो यैस्तानि धूतैकगर्भाणि
तानि च कलत्राणि येषां ते धूतैकगर्भकलत्रास्तेषां वज्रवृद्धं
संहननं शरीरं बलं वपश्च मोक्षश्च साधारणं सुखं प्रमुदितं
प्रमोदः विशिष्टसुखं च येषां ते तथा महत्सौरतं निरन्तरसुरत-
क्रिया तस्यां निरताश्च वज्रसंहननबलवयोऽगोदप्रमुदिताश्च महा-
सौरतानिरताश्च नरवरावरोधमिथुनव्यवापवर्गधूतैकगर्भकल-
त्राश्च ते तथा तेषां बहुगर्भधारणे देहद्विधत्वात् कलत्रतादय-
नाशात् सम्भोगानुपपत्तिभयात्तदवसाने सन्तत्यर्थमेकमेव गर्भं
धारयन्तीति किंवदन्ती ॥ १२ ॥

यत्र येषु देवपतयः स्त्रैः विहरन्ति किञ्चेत्यन्वयः । केषु स्थाने-
ष्विति तत्राह । उपशोभमानेत्यादिना । सर्वतुसमुद्भूतानां पुष्पस्तव-
कानां फलानां किसलानां च भ्रिया सम्पदा आनन्दमाना भृश-
नमन्यो विटपलना येषां ते तथा ते च भाविटपिनः भारतखण्ड-
वृक्षविषलक्षणा वृक्षा ये तैरुपशोभमानेषु रुचिरेषु काननलक्षणा-
भ्रमेष्वायतनेषु वर्षभविगरीणां द्रोणीषु पार्श्वद्वयोक्तमध्याक्षिप्त-
लक्षणाप्रस्थेषु शमजजलाशयेषु निर्मलसरस्तु विकचानां विविधानां
वनरुहाणां पद्यानामोदजन्यमदेन मुदितैः राजहंसादिभिः भृङ्गा-
गामाकृतिभिः शब्दैरुपकृजितेषु शब्देभ्यः सरोविशेषणमेतत् सुष्ठु
शृङ्गारयुतसुरस्त्रीणां कामेन कालिलैर्विलासादिभिराकृतं मनो-
हृष्टं येषां ते तथा मनांसि च हृष्टम् मनोहृष्टम् ॥ १३ ॥

न केवलं नववर्षस्थानां व्यवसायिक्रियायां कालयापनमपि
तु श्रीनारायणसपर्ययेति भावेनाह । नवस्त्रिणि । आत्मनः स्वस्थ
तत्त्वानामनारोपितरूपाणां व्यूहेन नवसङ्कुपाविशेषेन समूहेन-
वाह्य सन्निधाय पूज्यत इत्यर्थः वर्षस्थैः पुरुषैरिति शेषः ॥ १४ ॥

इलावृते तु विरोपोऽस्तीत्याह । इलावृत इति । तत्रेलावृतमार-
भ्य नववर्षसन्निहितरूपाणि तदुपासकाश्च क्रमेणेत्यतोवाह । इला-
वृत इति ॥ १५ ॥

भवानी पार्वती नाथा येषां तानि तथा तैः अववर्धमानः
परिग्रियमाणः वासुदेवादिचतुर्भुजैः तुरीयां चतुर्थीदाभूतां ताम-
सीं संहारकारणतमोगुणप्रवर्तनीमात्मनः स्वस्य भवस्य प्रकृतिं
प्रकृष्टकारणभूतामात्मलमाभिरुपेण मनस एकाग्रताकारणेन
उपधावत्युपास्ते ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिमध्वजतीर्थकृतपदरत्नावलीः

नवस्त्रिणीत्यादिना । सर्वेषामध्वजाराणां नित्यप्राकट्यं दर्शितम् ।
तत्र आत्मनेति । स्वरूपेणैव नतु प्रतिमाकेपेत्यर्थः । प्रमुदना-
विर्भावे गतिविज्ञासादेरपि वर्णयिष्यमाणत्वात् । अद्यापि सन्नि-
धीयत इति यथावसरं नित्यमेव श्रेयम् ॥ १४ ॥ १५ ॥
तामसी तमोगुणपेरिकां प्रजयहेतुत्वात् ॥ १६ ॥

तदेवेति देवेषु पुनश्च मिश्रितकारिणिरिति शब्दे पत-
न्तीत्यर्थः । भारतमभिषेक्य पतिष्येति शेषः । अत्र द्वापमध्य-
वीचीनि अर्थात् वर्षाणि उल्लङ्घयोल्लङ्घयापि चरन्ती प्राच्यादिषु
चतुर्षु समुद्रसमीपवर्षिष्वेव वर्षेषु कुलाचलादवरुह्य भूमौ
यजिष्यति तत्र जलं स्पर्शति समुद्रमभिषेक्य ज्ञानप्रमुखी
स्त्रीमूलं परिहरन्ती चेति शेषः ॥ ८ ॥ १० ॥

दिश्यमीमविजमेदात्रिविधः स्वर्गः । तत्र भीमस्वर्गस्य पदानि
स्थानानि ॥ ११ ॥

अयुतं पुरुषस्य मनुष्यस्य मानेन आयुर्वर्षाणि येषां ददं
संहननं शरीरं तस्मिन् बलवयोमोदास्तेः प्रमुदितानि यानि
महासौरतानि मिथुनानि स्वीपुरुषयुगलानि तेषां व्यवाया-
पवर्गे सम्भोगावसाने एकवर्षंशेषे अयुषि धृतैकगर्भाणि
कलत्राणि येषां तेषाम् । त्रैतायुगसम इति । विषयसुखोत्कर्षात्
यतः कृतयुगे हि सर्वे ध्याननिष्ठाः द्वापरादौ पुःखबहुलाः ॥ १२ ॥

यत्र ह देवपतयः स्त्रैरं विहरन्तीत्यन्वयः । सर्वेष्वेव ऋतुषु
कुसुमादीनां श्रिया समृद्ध्या अत्यन्तं नश्यमाना विटपाः येषां
मैथुनाविटपिभिरुपशुभमानेषु शोभमानेषु रश्चिरकाननानि तत्र
वर्षगिरयो वर्षवर्षानि करपर्वता राजहंसादिभिर्मैथुकरनिकराणाञ्च
आकृतिभिर्जानि विशेषैरुपकृतिषु अधिकरणे निष्ठा पृथग्भाव
कार्यः ॥ १३ ॥

पुरुषाणां ननु प्रश्रय स चासौ मह्यमागोऽनुग्रहश्चेति तस्मै
तत्पथे आत्मनश्च द्यूहेन समुत्सिसमूहेन सन्निधीयते सन्निहितो
भवति । अत्र उपास्यदेवतावर्षेषु भगवन्मुत्तयः प्रायः प्रतिमा-
रुपा एव भूयाः । आचिराविर्भवेति प्रह्लादस्योपरिष्ठादुक्तेः ॥ १४ ॥

पञ्चीजवमस्कन्धः ॥ १५ ॥

भवानी नाथा येषां तैः अवरुध्यमानः सर्वतः सेव्यमानः
तस्मै नमः कार्यभूतस्य संहारस्य प्रवर्तयित्री वस्तुतस्तु
तुरीयां तमोरजःसत्त्वैर्योऽपि यरां शुद्धचित्तधीमत्यर्थः । न
यत्न्य मायेत्यादिना त्रिभिर्विहीनामित्यादिना च तथा प्रतिपाद-
यिष्यमाणात्वात् आत्मनः प्रकृतिमंशित्वात् कारणम् । आत्मनः
समाधिध्यानं यत्र येन कवेण आकारेण ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अतिरमस्तरंहसा अस्त्वजिततीव्रतरवेगेन लुडन्ती मिन्दन्ती
॥ ८—१० ॥

कर्मक्षेत्र भोगमोक्षसाधनानुष्ठानस्थानं दिश्यमीमविज-
मेदात्रिविधः स्वर्गस्तत्र भीमस्वर्गस्य पदानि स्थानानि व्यप-
दिशन्ति “पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्मणप्रियवस्तु” इति
कोशात् ॥ ११ ॥

एषु ऋषयषु पुरुषाणामयुतं पुरुषमानेन आयुर्वर्षां
तेषां देवकदम्बां गजयुतवलानां वज्रवरसंहनने ददे शरीरे
ये बलवयोमोदास्तेः प्रमुदितानि यानि महासौरतमिथुनानि
महासम्भोगयुक्तापुरुषयुगलानि तेषां व्यवायापवर्गे सम्भो-

गास्ते धृत् एको गर्भो येस्तानि कलत्राणि येषां तेषां त्रैता-
युगसमः कालो वर्त्तने विषयसुखाधिक्यात् कृतयुगे पुरुषाणां
ध्यानसुखं द्वापरादौ पुःखाधिक्यमतस्तेनासग इत्युक्तम् ॥ १२ ॥

यत्र येषु ऋषयषु स्त्रैः स्नेहानायकैर्विहितानि रचितानि
महाहंसाणि महापूजनानि येषां ते देवपतयः सर्वेषु कुसु-
मस्तवकादीनां श्रिया समृद्ध्या मानस्यमानाः विटपाः शास्त्रा-
तदाधिता लताश्च येषु तैर्विटपिभिः उपशुभमानानि शोभनानि
रश्चिरकाननानि येषु तेषु आश्रमावतनेषु वर्षगिरिद्राणीषु च
विचित्रविनोदैः स्त्रैरं विहरन्ति तथैव विविधानि नवानि च वन-
रुहाणि जलजानि तेषामामोहेन प्रमुदितैः राजहंसादिभिः मधु-
करनिकराणां च आकृतिभिर्जानि विशेषैः उपकृतिषु अवल-
जलाशयेषु जलक्रीडादिभिश्च स्त्रैरं विहरन्ति कथम्भूताः सुदु-
ललितानां सुरसुन्दरीणां कामेन कलिनेः क्षुभितैर्विजासविभि-
राकृष्टे मनो हास्य येषां ते ॥ १३ ॥

पुरुषाणामुपासकानां सचासौ वक्ष्यमाणोऽनुग्रहस्तदर्थम्
नयस्वपि वर्षेषु आत्मना स्वत एव कर्मकाजयातायातयेत्यर्थः
आत्मतत्त्वस्य द्यूहः सङ्कल्पेणादिसूतिसमूहस्तेन संनिधीयते संनि-
हितो भवति ॥ १४ ॥

परो भगवान् उपास्यः भीमच्छुक्लः सङ्कल्पेणापेक्षया अपरः उपा-
सकरूपः भगवान् भवः एक एव पुमान् आस्त अयो मन्त्रायाः
शापनिमित्तज्ञो न निर्दिशति पञ्चास्यमस्कन्धः ॥ १५ ॥

अवरुध्यमानः परिसंख्यमानः आत्मनः प्रकृतिं कारणभूताम्
तामसीं तमोऽंधघटाश्रीमार्यानि समाधिध्यानं यस्य तेन रूपेण
संनिधाप्य साक्षात्कृत्य एतद्वक्ष्यमाणं मन्त्राधिकमभिधूयान्
जपन् उपधायांत स्तौति ॥ १६ ॥

भावाटीका ।

तैलेही भलक नन्दा ब्रह्मस्थान से दक्षिण की तरफ बहुतसे
पर्वत शिखरों को बांधकर हेमकूट में आकर फिर बड़े भेगसे
हिमालय के शिखरों पर गिरती हुई दक्षिण दिशा में भारतवर्ष
के मध्य में होकर समुद्र में गवेश करती है जिस अलकनन्दा
भागीरथी गंगा में स्नान के पान के वास्ते जानेवाले पुरुष
को एक पगमें अश्वमेध राजसूय आदि का फल कुछ कुछ
नहीं है ॥ ८ ॥

और भी नद नदी सब वर्षों में बहुत भेद आदि परंतों की
पुत्री सैकड़ों है ॥ १० ॥

निर्गो भी भारतवर्ष ही कर्म का खान है और आठ वर्ष
तः स्वर्ग से निर्गो जीवों के पुण्य शेष के भोगने के स्थान है
पृथ्वी के स्वर्ग है ऐसा धर्मन किया है ॥ ११ ॥

उन वर्षों में दस हजार वर्ष की पुरुषमूल अथुनवर्ष
की आयु वाले पुरुष होते हैं देवों के तुल्य हैं दस हजार
हाथियों के बराबर बल वाले चञ्चल सरीसृप शरीर वाले बल
अवस्था आनंद प्रमोद महाभोगत वाले जो स्त्री पुरुषों के
जोड़ा तिनके मैथुन करने के अनन्त एक धर्म की अवस्था
वाली रहने पर पुत्रको धारण करने वाली स्त्री होती है
नहापर त्रैतायुग के समान काज सदा रहता है ॥ १२ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अंनमो भगवते महापुरुषाय सर्वगुणसंख्यानायानन्तःपादोऽयं तमः ॥ १८ ॥
 भजे भजन्यारणपादपङ्कजं भगव्य कृत्स्नस्य परं परायणम् ।
 भक्तेष्वलम्भावितभूतभावनं भवापहं त्वा भवमावमीश्वरम् ॥ १८ ॥
 न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिर्निरीक्षितो ण्वपि दृष्टिरज्यते ।
 ईशे यथा नोऽजितमन्युरंहसां कस्तं न मन्येत जिगीषुरात्मनः ॥ १९ ॥
 असदृशा यः प्रतिभाति मायया क्षीबेव मध्वासवतामूलोचनः ।
 न नागवध्वोऽर्हण ईशिरे हिया यत्पादयोः स्पर्शनधर्षितेन्द्रियाः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

जिन वर्षों में सब ऋतुओं में फूलों के गुच्छे फल पत्ता कोमल डालियों की शोभा से झुका हुई शाखाओं में खिपटी लता वाले वृक्षों से शोभायमान सुन्दर घनवाले स्थानों में वर्षों के गयाँदा वाले पर्वतों की कन्दरों में निर्मल जल वाले झिले हुए नाना प्रकार के कमल वाले सरोवरों का जो सुगन्ध जिससे आनन्दित जो राजहंस जलमुरगा कारयडव सारस चक्रवाचकवी आदि पक्षि भौरा आदि शब्द कर रहे हैं उन सरोवरों में जल क्रीड़ा के करने से नाना प्रकार के विनोदों से सुन्दर मनोहर जो देखली तिनका जगा हुआ जो कामदेव तिसमे उत्पन्न हुई क्रीड़ा और हासलोला से जो अवलोकन तिससे जिनका मन और दृष्टि मोहिन भोगई है ऐसे जो देवनों के पति अपने गण देवनों के श्रेष्ठों के द्वारा पूजित होकर इच्छा पूर्वक विहार करने हैं ॥ १३ ॥

सबही वर्षों में भगवान् महापुरुष नारायण भक्तपुरुषों के अनुग्रह के वास्ते आत्मगुण के समूह से मूर्ति धारण करके अभीभी विराजते हैं ॥ १४ ॥

इलाहूत में तो भगवान् महादेवजी एकही पुरुष हैं दूसरा नहीं है भवानी के शापका कारण जानकर उहाँ दूसरा कोई नहीं जाता है जिस स्थानमें प्रवेश होने से स्त्री स्वरूप होजाता है इसका वृत्तान्त पीछे हम कहेंगे ॥ १५ ॥

पार्वतीजी जिनकी स्वामिनी हैं ऐसी दशहजार से अधिक स्त्रीजनों से सेवित होकर श्रीमहादेवजी चतुर्ग्रह मूर्त्तिवाले भगवान् महापुरुष नारायण की चौथी तामसी मूर्ति महादेव जी की कारणरूप संकर्षण नामक मूर्तिको आत्माकी समाधि लगाकर प्रमत्तकर के भाग के मन्त्रको कहे हुये स्तुति करते हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

सर्वेषां गुणानां संस्थानं प्रकाशो गस्मात् स्वयं त्वव्यक्तायामे-
 पाय ॥ १७ ॥

हे भगवन् । भजनीयत्वात्वा परमेश्वरं भज इत्यन्वयः । अर्यां शरणां

पादपङ्कजं यस्य कृत्स्नस्य भगव्यैश्वर्यादिपाङ्गुण्यस्य परमयनमा-
 भयं भक्तेष्वलम्भावितं भाषितं प्रकटितं भूतभावनं स्वरूपं येन भवापहं
 संसारहरम् । भक्तेष्वित्यनुषङ्गः भवमावयतीति तथा तम अर्थाद्-
 भक्तेष्विति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

ईश्वरत्वमुपपादयन्तामस्तत्वेन प्रसक्तमनादरं धारयति । न
 यत्येति । यस्य निरीक्षमाणस्यापि दृष्टिर्मायागुणैर्विषयैश्चक्षु-
 स्त्रिभिः कारणैश्चावपीयदपि नाज्यते न लिप्यते । किमर्थं निरी-
 क्षमाणस्य ईशे ईशानाय नियमनाय ईशानमीदृ सम्प्रदादित्वाज्ञाये
 किं अत्र वैभवं दृष्टान्तः यथा अजितक्रोधवेगानां नोऽस्माकं दृष्टि-
 रज्यते न तथेति । अत्र आत्मन इन्द्रियाणि जिगीषुर्जैतुमिच्छुर्मु-
 मुक्षुस्तं को न मन्येत नाद्रियेत ॥ १९ ॥

ननु सुरामशाऽऽयां भक्तस्य कुतो दृष्टिर्नाज्यते तत्राह ।
 असती दृष्टिर्यस्य तस्य स्वमायया क्षीबा भक्त इव यो
 भयङ्करः प्रतिभाति मध्वासवताऽयां ताम्रलोचन भव ।
 नागवध्विमोहनेन तथा प्रतिभातं युक्तमिष्याह । नेति । पदा-
 र्थेन यस्य पादयोः स्पर्शनेन धर्षितं मोहितमिन्द्रियं मनो यासां
 ना न्हिया लज्जया भुजायर्दणे न ईशिरे न शोकः कस्तं न
 मन्येतिति पूर्वैर्भावान्वयः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अप्यमन्त्रमाह । ओं नम इति । ओमिति ब्रह्मणो निर्देशः । ओं
 तन्मदिनि निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः, इति वचनात्स्वय-
 तिरिक्तं चित्रचिदात्मकं सर्वं जगत्त्रिविधमिति च स्वशेषतया
 स्वभावेनैव स्वीकृतवत् इत्यर्थः । भगवत इत्यनेन पूर्णपाङ्कजं वि-
 धत्तं महापुरुषायैव्यनेन निखिलजगदुदयविभवस्य लीलत्वमभि-
 प्रेत्तं महापुरुषशब्दस्य “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्” इति पुरुषसूक्ता-
 र्थगत्यभिप्रायकत्वात् तत्र च तस्माद्विराडजायतेत्यादिना कृत्स्न-
 जगत्कारणत्वं प्रतिपादनात् । अङ्गयः सम्भूत इत्यनुवाकोऽप्यत्र
 पत्यभिप्रायत तत्रापि महापुरुषशब्दश्रवणात् अङ्गयः सम्भूत
 इत्यनुवाकस्य हिरण्यगर्भः सम्भवेताम्र इत्यनेनाप्येव महाङ्गयः
 सम्भूतब्रह्मा गर्भः इत्यष्टावित्येकवाक्यत्वमभिप्रायतत्वात् । अङ्गयगर्भो-
 दिकारणत्वच्छाया अनुकारिणामपि वैदिकवाक्यानां महापुरुषपर-
 त्वमवगतं सर्वगुणावां चेतनाचेतनयोरसम्भवितानां जगत्का-

श्रीमद्विष्णुसर्वगुणैः समभेदेन व्याप्ताय "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति

श्रीमद्विष्णुसर्वगुणैः समभेदेन व्याप्ताय "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति
श्रुत्यादिषु प्रख्याताय अनन्तायेत्यनेन शेषान्न स्थितस्तत्तामा
विष्णुस्तेन सह शिवेनोपास्वत इति ध्वनयति तदुक्तम् ।
अनन्तान्तः स्थितो विष्णुरनन्तश्च सहामुना ।
इज्यते गिरिशेनश इवावृतगतेन तु
इति ननु यदि विष्णुना सह शेषोऽप्युपास्यते शिवेन तर्हि
कथं भवापहमित्यादिगुणाः शेषे युज्यन्त इतीयमाशङ्क्य

तत्प्रतिकृपात् श्लोकानाह । भज इत्यादिना । ईश्वरं त्वां भज
इत्येवमर्थः तमीश्वरं विशिनष्टि । भजभ्याख्यापादपङ्क्तौ भजन्यं
भजनीयमुपास्यमरणं प्राप्य पादपङ्क्तौ यस्य तं भजनीयं
इकारलोप आर्थः भजयति पृथक् पदं सम्बुद्धयन्ते वा यद्वा
भजनं कुर्वाणः भजनः भजनशब्दाद्भावस्याध्यात्मिकरोतीति
यद्यन्तात् कृतटिलोपासकतरे किं तात् यति प्राप्नोति तेषां सज्जि-
हितो भवति इति भजभ्यइति व्युत्पाद्येन भजन्शब्देनास्ते कर्मयुप-
पदे "मातोऽनुपसर्गे कः" ३ । २ । ३ । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न लोपः
कृत्स्नस्य समग्रस्य भगवैश्वर्यादिर्बर्गस्य परं केवलं परायणमाश्रयं
भुक्तेष्वलमर्थं भाषितं प्रकटीकृतं भूतभावनं भूतानि भाष्यन्ते
उत्पाद्यन्ते येन तत्तथा निमित्तभूतकारणं स्वस्य रूपं येन-
त्यर्थः यद्वा भूतभावनं भूतानामभ्युदयहेतुं भक्तेषु भवापहं भव-
नाशनमित्यर्थः भवभावं संसारस्य प्रवर्तकं खसङ्कुल्पापत्तजी-
वसम्बन्धिवधमोक्षकमित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमुपास्यत्वमाप्स्यत्वाद्भुक्त्यर्थेऽप्युदयहेतुत्वं बन्धमोक्षकार-
णत्वादितिर्भेदेभिश्चिद्वैलक्षण्यमुक्तम् । तदेव वैधर्म्यं दृष्टान्तेन
विशदयति । न यस्येति । यस्य निरीक्षितः सर्वं स्मृतः पश्यतः ईश इति
ब्रह्मन्त मीश्वरस्येत्यर्थः दृष्टिर्ज्ञानं मायागुणचित्तवृत्तिभिः प्रकृति-
गुणकार्यरागद्वेषादित्तवृत्तिभिरवबध्यल्पमपि नाज्यते नानुवि-
ध्यते अजितमन्युरहसामजितकोपवेगानां नोऽस्माकं यथेति वैधर्म्यं
दृष्टान्तः ईश इति पाठे ईश ईशानं नियमनं तस्मै निरीक्षित इत्य-
न्वयः तमेवभूतं भगवन्तमारमन् इन्द्रियाणि देहान् वा तदुपल-
क्षितं संसारं जिगीषुर्जुतुभिच्छुः कोनाम पुमान्नानुमन्येत नाद्रियेत
सर्वोऽपि मुमुक्षुस्त्वां सेवत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

रागद्वेषादिभिर्वृत्तिभिर्दृष्टिर्नाज्यते इत्युक्तं तत्कथं तामसत्त्वेन प्रती-
यमानस्य रागादेरनुदय इत्याशङ्क्याह । असदृश इति । असदृशः
अपरमार्थदृष्टेः असति देहे दृष्टिरात्मनोऽभिमानो यस्य तस्याति वा
जनस्य माययाधियाद्याज्ञानेन मध्वासवः मादक आसवः मद्यं तेन
मध्वासवाभ्यां वा ताद्रे रक्ते लोचने यस्य तथाभूतोयः क्षीबः मत्तः
स इवेति प्रतिभाति यो भवाद् शिवेवेत्यत्र सन्धिरार्यः परमार्थ-
तस्तु शुद्धसत्त्वमयाप्रकृतस्येच्छोपासाकर्मवद्वकलयायाधिग्रह
इत्यर्थः जन एव हि नागवध्वो नागानां स्त्रियः नागकन्यकाः यस्य
तत्र पादपङ्क्तौः स्वर्गानेन धर्षितं व्याकुक्षितमिन्द्रियं मनो यासां

ताः कामादिपारवह्वा कथं रागादिप्रतिभाः शुद्धसत्त्वभूतैः पादौ
कथं स्पष्टं प्रभवाम इति धर्षितेन्द्रियाः सत्यः मर्दयं पूजां
न ईश्वरे न समर्थो बभूवुः निदशङ्कः कर्तुमिति शेषः एवंभूतं
को नानुमन्येतेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २० ॥

श्रीमद्विष्णुसर्वगुणैः समभेदेन व्याप्ताय "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति

श्रुत्यादिषु प्रख्याताय अनन्तायेत्यनेन शेषान्न स्थितस्तत्तामा
विष्णुस्तेन सह शिवेनोपास्वत इति ध्वनयति तदुक्तम् ।

अनन्तान्तः स्थितो विष्णुरनन्तश्च सहामुना ।

इज्यते गिरिशेनश इवावृतगतेन तु

इति ननु यदि विष्णुना सह शेषोऽप्युपास्यते शिवेन तर्हि
कथं भवापहमित्यादिगुणाः शेषे युज्यन्त इतीयमाशङ्क्य

जीवस्येपक्षया शेष तथास्तयोऽप्येपक्षया ।

मिधास्तु स्तुतयो ज्ञेया विष्णोरप्यत्र केवलम् ॥

इत्यनेन परिहृतं व्येति ॥ १७ ॥

भजन्तं भजनीयं चारुणं च पादपङ्क्तौ यस्य स तथा न
हे भक्तेष्वलं भावित ! अस्यर्थः ध्यात ! वशीकृतंति वा नित्यत्न-
तया स्थितंति वा भवं संसारमपजहति त्यजतीति भवापहः
नित्यमुक्त इत्यर्थः भक्तसंसारं नाशयतीति वा तं भवस्य पुण्य-
लक्षणास्य भद्रस्य भव उत्पत्तिः यस्मात्स तथा न कृत्स्नस्य
भगस्य ऐश्वर्यादिगुणसामग्र्याः परम्परायणमभ्युत्थमाश्रयं
सर्वस्योपपादकमीश्वरमिति सर्वसमर्थनशीलम् । "स्थेशभासपिम्-
कसोवरश्च ३ । १७ ॥ इति तात्काल्यसूत्रात् अनेन शेषान्नयोमिथो हरेः
स्तुति ध्वनयति तथाहि भक्तेषु स्वसंघेकेषु अलं भाषितसंपूर्णानु-
ग्रहलक्षणावित्त्वत्तुल्यमास्वदस्तथांमिथो भज निषेधश्च ईशजम्बा-
रणापादपङ्क्तौ ईशमीस्तया भजनीयवक्तृतात्वात्प्रपञ्चं कृत्स्नस्य
भगस्य सौभाग्यस्य परम्पराया भाष्यमनेन ब्रह्मादिसकलज्वेतन-
राशिसमवेतसौभाग्यस्य परम्परायास्तारतम्योपतायाः अगर्भमि-
त्युक्तं भवति भूतभावनमनीतानागतवर्तमानजगज्जनकं भवति प्रग-
द्यत्युत्पद्यत इति भवां जगत्तस्यापहर्तारं संहर्तारं न केवलमुत्पादकं
संहर्तारमपीत्यर्थः हरन्तीष्टलोपेतापहेतिरूपं साधु शिष्टं समम् "ईः
स्मरः मोक्षयते प्राज्ञीर्लोकस्मी रुद्र उः स्मृत" इत्यभिधानम् ॥ १८ ॥

ननु जगत्पञ्ची घर्तमानस्य हरेः सकलभगाश्रयत्वं कथं घटते
मायागुणसंपर्कगानां श्रवणपक्षरूपमिदं तत्राह । नेति प्रकृतिगुण
निर्मितशब्दादिषु गतचित्तवृत्तिभिः सर्वैर्निरीक्षितो यस्य ते दृष्टि
स्वरूपज्ञानं मायागुणचित्तवृत्तिभिः प्रकृतिगुणसंघचित्तवृत्त्यापा-
रं मानवीयवदपि नाज्यते न विध्यते दृष्टेर्गुणसंघादभिमानो नास्तीत्यर्थः
निदशङ्क एवायं तत्र हेतुमाह । ईश इति । "ईश ऐश्वर्य" इति भातो-
निरूपपदादपि किंप्रत्ययं ईडिनि शब्दरूपं स्थित्यति तेनेश इति
पठ्यो ईड्याहोऽयं लपनिवारणो निरतिशयं समर्थश्चादित्यर्थः अत्र
व्यतिरेकदृष्टान्तमाह । यथेति । अजितं मन्थुरहः क्राधेनगो यस्ते
तथा तेषां नोऽस्माकं ज्ञानं यथा अभिभूयते तथा नाज्यत इत्यर्थः
आत्मन इति कृपांगे पृष्टीतिवचनाद्वारमानं मनो जीर्णायः पुरुषः न
त्वां न मन्येत श्रोत्रादीन्द्रियेषु सज्जिष्य शब्दादिषु प्रयोज्य तज्जा-
नमुत्पाद्य सुखसंपादनेनारयन्तोपकारकं त्वां कृतघ्नमन्तर्यामिणं
को न सेवेत सेवेतैवेत्यर्थः आत्मनः स्वरूपमिति वा । १९ ।

भूमिज्ञानवतम् ।

सर्वान्तर्यामिन्नातिनिकटवर्तिनो हरेः स्वरूपज्ञानं सम्पद्य-
ज्ञानिन एव नान्यस्येति शयवानाह । असदृश इति । यो मायया-
च्छादकशक्त्यामंशः सम्पद्यज्ञानरहितस्य पुंसः वृक्षकोटरजन्यं
मधु नारिकेलदिपुष्पजन्यं आसन्नस्तयोरेकतरपानेन तास्रे खोचने
यस्य स तथा दुःशास्त्रभ्रवणजनितान्यथाज्ञानलक्षणापरिणामवि-
षयमाश्रमधुरसुरासेवानुज्ञानस्य स्वयमपि तादृशः क्षीयेव मत्त
इति प्रतिभाति । अत्र विभक्तिविपरिणामेनार्थकथनं द्रष्टव्यं मध्वा-
सयनाप्रविलोचनस्य मत्तस्यासदृशः पुंसो मध्वासयनाप्रविलोचनो
मत्त इव प्रतिभाति । पुष्टेन्द्रियस्य पुंसः स्थाणुः पुरुष इव यथा आभाति
तथेति क्षीयेति प्रयोगस्तु छन्दोभङ्गभयाद्विकृताया दृशित इति
ज्ञानस्यम् “न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य” इति श्रुतेः “विद्वन्मुख्यवचनं
केशवां वेदनातैवत्, इति स्मृतेश्च इदानीं हेतुकथनव्याजं न मिश्रस्तु-
माह । न नागेति । इन्द्रियधर्म्याप्रवृत्तिमत्त्वान्मत्तत्वमिति अर्थं पूजां
कर्तुं नेतिरे इत्यन्वयः ॥ २० ॥

भूमिज्ञानवतोऽस्माकमिदं कृतमसन्दर्भः ।

स्त्रीभावोऽयं दास्यभक्त्योपास्त इत्याह । भीमगवानुवाचेति ।
मङ्कुर्यस्यैव प्रथमपुरुषत्वात् । तद्रूपेणैव स्तौति । ओं नम
इति ॥ १७ ॥

भक्तेषु निमित्तेषु अलमव्यर्थम् । भावितं कृतं भूतानां भावने
जननं पालनं वा येन तम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

तत्र पातालस्यसङ्कुर्यो सम्बद्धा सिद्धान्तयति । असदिति ।
वस्तुतस्तु क्षीयत्वादिकं न सुरामयाश्रयम् । नागपत्नीषु भय-
ङ्करत्वेनास्फूर्त्तैरूपकतया सावधानत्वेन स्फूर्त्तश्च । किन्तु निजा-
सन्निवेशेणैव तासां प्रेममोहादित्याह । न नागवध्व इति ॥ २० ॥ २१ ॥

भूमिज्ञानवतश्चकवर्तिकृतसाराथं दर्शनी ।

सर्वेषां गुणानां सङ्कथानं प्रकाशो यस्मान्मत्तं स्वयन्तु अय्य-
काय अप्रमेयाय ॥ १७ ॥

नितरामासम्भवेण अरुणं शरणं पादपङ्कजं यस्य तं भजे भजे
इति हर्षात् द्विषम् । भगवत् पश्यैव्यस्य । भक्तेषु मलमलङ्कार-
वद्वर्त्तमानम् भावितः सुष्टुः ध्यानं कारितो वा भूतभावनां मद्रा
येति तं त्वा त्वां भवस्य मलजलदासस्य भावः प्रेमा यत्र
तम् ॥ १८ ॥

अचिन्त्यमैश्वर्यं विबुधोति । न वस्येति । निरीक्षमाणास्यापि यस्य
दृष्टिर्मायागुणवृत्तिर्मोयागुणरूपाभिरिन्द्रियवृत्तिभिर्धियैर्नमज्यते
न लिप्यते । किमर्थं निरीक्षमाणास्य ईशे ऐश्वर्याय ईशानमीदृ-
सम्पदादित्वात् भावे किं तस्मै वैश्वर्यं दृष्टान्तः यथा अजितकां-
ध्वेगानां गोऽस्माकं दृष्टिः ज्यते न तथेति । आत्मनो जिगीषुरन्तः-
करणाणि वशीकर्तुमिच्छुः कर्तुं न मन्येत नाद्रियेत ॥ १९ ॥

ननु मदिरामत्तस्य कुतो दृष्टिर्नाज्यते तत्राह । असदृशः कुबुद्धिर्
प्रति यो मायया क्षीयेव मत्त इव भाति । यथान्धः शीवा मध्वा-
सवाश्यां ताम्रखोचनः विवेकहीनो भवति तथैवेत्यर्थः । वस्तु-
तस्तु मत्तान्न तथाभूतः किन्तु नित्यानन्दसन्निवेश इति भावः ।
सौन्दर्येण नारीगणमोहनतामाह । अर्थे चरणपूजायां न

ईशिरे न शेकुः स्पर्शधुभिनेन्द्रियाः द्रियेति । यस्माकममत्तः खोभं
सर्वज्ञत्वाद्यं जानातीत्यतः सम्प्रति कथं सेवेमिति भावः ॥ २० ॥

भूमिज्ञानवतश्चकवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयं मन्त्रमाह । ओमिति । सर्वेषां गुणानां सङ्कथानं यः
सर्वज्ञ इत्यादिवेदकर्तृकं कथनं यस्मिन् तस्मै ॥ १७ ॥

स्तोत्रं दर्शयति । भजे इति । हे भजनीय ! अरुणं शरणं पाद-
पङ्कजं यस्य तम् । भगवत्स्पर्शधुभिर्नाद्रियस्य परमृष्टमयन-
माश्रयम् । भावितम् आविष्कृतं भूतभावनं भूतकारणं रूपं येन
तम् । भवापहं संसारमम् । भवं मां भावयति उपादयतीति तं त्वा
त्वां भजे ॥ १८ ॥

यथा नो मीलितनेत्राणामप्यस्माकं मायागुणेषु विषयेषु याश्चि-
तवृत्तयस्ताभिः दृष्टिः अज्यते तत्र हेतुः अजितमन्युरहसा-
मिति । तथः यस्य तव भगवन्तस्तु ईशे ईशनाय जननियमनाय
निरीक्षतोऽपि अयमपि ईशपि दृष्टिर्नाज्यते न लिप्यते तत्र
हेतुः आत्मनः सर्वात्मन इति तं त्वां जिगीषुः संसारं जेतुमिच्छुः
को न मन्येत उपास्यतया को नाद्रियेत ॥ १९ ॥

अहस्य तु रागादियुक्त एव भवान्भातीत्याह । असदृश इति ।
असतीत्यस्वरूपगुणाद्विज्ञानरहिता दृष्टिर्यस्य तस्य ज्ञस्य मायया
अविद्यया मध्वासवाश्यां ताम्रे खोचने यस्य तथाभूतः क्षीवा मत्त
इव यो भाति स्वभावत एवायमेवविधाभूतरूप इत्यसदृक् न जाना-
तीत्यर्थः । अत एव तथाविधं भगवतो रूपं सूचयति । नागवध्वः
यस्य पादयोः स्पर्शनेन धर्षितमिन्द्रियं मनो वासां ताः द्रिया लज्जया
भुजाघर्शेण न ईशिरे न समर्थो बभूवुः तं को न मन्येत इति पूर्वोक्ता-
न्वयः ॥ २० ॥

भाषाटीका

भागभवान् महादेवजी वीजे महापुरुष सर्व गुणों के प्रकाश
करने वाले अनन्त अव्यक्त भगवान् के अर्थ नमस्कार है ॥ १७ ॥
आपका चरण कमल भजने वालों का रक्षक है आप भजने
के योग्य हो ऐश्वर्यादि छेगुणों के आप आश्रय हो भक्तों के
वास्ते अतिथय करके आपने स्वरूप प्रकट किया है आप संसार
के लुडाने वाले हो जगत् के पालन वाले हो ऐसे आपको हम
भजते हैं ॥ १८ ॥

मायाके गुण चित्तकी वृत्तिसे देखनेभी जितकी अनुमात्र
दृष्टि लित नहीं होय है जैसे हमलोग कोय के वेगको जीतने
की सापथ्य नहीं रखते इस कारण हमको इस संसार
सागर से बचना कठिन है आपही अपनी आत्माको जीतकर
वशमें रखते हैं इस कारण जो अपनी आत्माको जीतकर मोक्ष
की दृष्टा करने वह और पुरुष आपको भजन न करे अर्थात्
आपका का करे ॥ १९ ॥

भक्तानी पुरुषों को आप मदमत्त के समान भयदायक
मदिरा और आसन्न से लाल नेत्र किये मायाद्वारा प्रतीत होते हो
कारण कि आपके चरणारविन्द के स्पर्श करने से कर्म्मपत्र वृद्ध

यमादुरस्य स्थितिजन्मसंयमं त्रिभिर्निहीनं यमनन्तमृषयः ।
 न वेद सिद्धार्थमिव क्वचित्स्थितं भूमण्डलं मूर्धनहस्तधामसु ॥ २१ ॥
 यस्याद्य आसीद्गुणविग्रहो महान्विज्ञानधिष्ण्यो भगवानजः किल ।
 यत्सम्भवोऽहं त्रिवृता स्वतेजसा वैकारिकं तामसमैन्द्रियं सृजे ॥ २२ ॥
 एते वयं यस्य वशे महात्मनः स्थिताः शकुन्ता इव सूत्रयन्त्रिताः ।
 महानहं वैकृततामसेन्द्रियाः सृजाम सर्वे यदनुग्रहादिदम् ॥ २३ ॥
 यन्निर्भितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं मायां जनोऽयं गुणसर्गमोहितः ।
 न वेद निस्तारणयोगमञ्जता तस्मै नमस्ते विलपोदयात्मने ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां सङ्कर्षणस्तोत्रकथनं नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

होने से अजित होकर नागोंकी स्त्रियां आपके पूजन में भी अस-
 मर्थ होजाती हैं ॥ २० ॥

• श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका •

अस्य विश्वस्य स्थितिजन्मसंयमहेतुं यमाहुः । अत एव
 त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनमनन्तं च यमाहुः । ऋषयो मन्त्राः
 कन्दोऽनुरोधेन दीर्घपाठे ऋकारो देवमाता लक्ष्मीः सा च ऋषय-
 श्चेत्यर्थः । अनन्तत्वं दर्शयति । मूर्धसहस्रमेव धामानि स्थानानि
 तेषु क्वचिदेकदेशस्थितं भूमण्डलं वा न वेद । सिद्धार्थं सर्वप-
 णिष । तस्मै नम इति चतुर्थेनान्वयः ॥ २१ ॥

तत्र जन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपञ्चयति । यस्य गुण-
 निमित्तां महाज्जाम विग्रह आसीत् । विज्ञाने सत्त्वं धिष्ययमाभयो
 यस्य सः तस्य चित्तकपत्वेन सत्त्वप्रधानत्वात् । स एव कला-
 धिदैवो वासुदेवाभेदविचक्षया भगवानजो ब्रह्मा । यत्सम्भवो
 यस्माद्ब्रह्मणः सम्भूतोऽहं रुद्रः । त्रिवृता त्रिगुणेन स्वतेजसा
 स्वविभूतिरूपेण द्वाारेण वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्ग-
 मैन्द्रियमिन्द्रियवर्गं च सृजे सृजाम ॥ २२ ॥

किञ्च एते वयं मन्त्रादयः सर्वे यस्यानुग्रहादिवं ब्रह्माण्डं
 सृजामः । कथमभूताः । यस्य महात्मनो यशे स्थिताः सन्तः यतः
 सूत्रेण क्रियाशक्त्या यन्त्रिताः प्रोताः शकुन्ताः पक्षिणा इव
 लौकिकेन सूत्रेण ययमित्युक्तं तानिवाह । महानहङ्कारश्च वैकृता-
 दयः पूर्वोक्ताः वर्णाश्च ॥ २३ ॥

स्थितिजन्महेतुत्वं दर्शयन्प्रणमति । येन निर्मितामेतां माया-
 मेवायं जनोऽज्जसा धेद न तु तन्निस्तारणयोगमुपायं कर्हिचिदपि
 वेदेति स्थितिहेतुत्वं दर्शयति । कीदृशी कर्माण्येव पर्वाणि
 अन्वययन्तानि तथैव प्रापयतीति तथा ताम् । प्रपञ्चहेतुत्वमाह ।

विहीयतेऽस्मिन्निति विलयः उद्वेगस्मादित्युदयः विलयश्चादय-
 आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यकृतभाषावृत्तचन्द्रिका ।

पुनरेभ्यमेव व्यञ्जयन्नाह । यमिति चतुर्भिः । अस्य चिदन्वि-
 त्तमस्य जगतः स्थितिजन्मसंयमं स्थित्युत्पत्तिसंहारकारणम्
 ऋषयो वेदान्ता यमाहुः ऋषय इति दीर्घं आर्यः कारणत्वेऽपि
 त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्विहीनं त्रैगुण्यापरवशमनन्तं स्वरूपतः
 स्वभावतश्च देशकालवत्त्वपरिच्छिन्नमाहुः "स देव सोम्येदमग्र आसी-
 द्देकमवाहिनीयम् अस्थूलमनगवहकं सत्त्वं ज्ञानमनन्तम्" इत्यादयः
 श्रुतयोऽत्र ऋषिशाब्दविवाहिताः समन्तत्वेमेवाह । यो मूर्धभूताणि
 सहस्रसंख्याकानि धामानि फणरूपाणि तेषु मध्ये काचित्
 सिद्धार्थमिव सर्वपमिव स्थितं भूमण्डलं न वेद भारत्वेन नाभु-
 मन्वसे न जानाति वा यच्छब्दानां कस्ते न मन्येतेति पूर्वोक्ता-
 न्वयः ॥ २१ ॥

यस्येति । अपादानस्य सम्बन्धमात्रविचक्षया पृष्टी यस्मात् महा-
 शरीरेषु महत्त्वमिमानां विज्ञानाधिपयः जगत्त्रिमाणाद्यप्युक्तज्ञा-
 नाश्रयः गुणविग्रहः रजःप्रचुरविग्रहः भावः रुद्राद्यपेक्षया आदौ
 ११ : भगवानजं ब्रह्मा आसीत् यत्संभवः यस्माद्ब्रह्मणः सकाशा-
 त्संभवोऽहं रुद्रः किमर्थं त्रिवृता त्रिविधाहङ्कारेण मध्ययनेन
 वसन्तानिघतफलस्यैव हेतुत्वाविवक्षया तृतीया देहेषु त्रिविधाहङ्कार-
 प्रवृत्त्यै जातोऽहमियर्थः स्वतेजसा स्वस्य संकर्षणद्वारेण जसा
 स्ववसन्ताहङ्कारप्रयत्नेनापयुक्तेन ज्ञानेन वैकारिकं सान्निविकं तामसमै-
 न्द्रियकं राजसं सृजे देहेषु त्रिविधाहङ्कारं प्रवर्तयामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एन इति महात्महस्तस्य महमहकुस्तद्विधाभिर्माह वैकृतता-
मनेन्द्रियाः सात्त्विकाहकारो वैकृतः तामसो भूताविः ऐन्द्रियो
राजसः सर्वे प्रज्ञादयो यय यस्य महात्मनो भगवतो ब्रह्मे सृजं
रज्ज्वा भग्नताः ब्रह्माः शकुन्ता इव सन्तो यस्य भगवतोऽनुग्रहादिवं
प्रज्ञायते तदन्तर्गतवस्तुजातं च इष्टिसमप्रध्यात्मक यथायथं
सृजामः ॥ २३ ॥

एवं सर्वजगत्कारणत्वसत्यज्ञानान्तरत्वनर्वांतरत्वान्मयाधिप-
तिर्यादिगुणाविशेषं स्तुत्वा "प्रधानक्षेत्रज्ञपतिगुणेशः संसारमोक्ष-
स्थितिवन्धहेतुः" इति बन्धमोक्षहेतुत्वेन स्तुतवन्मस्करोति । यन्निर्मि-
तामिति । येन भगवता निर्मितां कर्मपर्वणां कर्मण्यप्रग्नियमनीं मायां
प्रकृतिं गुणमयसर्गां गुणपरिणामात्मकदेहेन्द्रियादेः सम्बन्धेन
मोहितः स्वामपरगारमयायात्यज्ञानरहितोऽप्रज्ञात्मकस्वतन्त्रात्म-
त्वादिभ्रमयुक्तो जनां जन्ममरणादिकसांसारिकधर्मभाक् जीवः
न वेद मायास्वरूपमेव न वेद किं नञिस्तारणोपायं न वेदतिवक्तव्य-
मित्याह । नञिस्तारणयोगं मायानिस्तारणोपायमज्ञसा सुखेन न
वेद तस्मै तद्विषयोदयारम्भे तद्विषयः प्रकृतिसंबन्धविषयस्तदुक्तः
प्रकृतिसंबन्धः तदुभयापार्थक्ययुक्तमात्रमज्ञानं यस्य तस्मै नम
इति ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदानीं भगवद्विज्ञानाय तल्लक्षणाभ्याहः यमाहुरिति अस्य जगतः
स्थितिजन्मसंयमकारणं यतस्तज्ज्ञाने स्थित्यादीनि लक्षणां इति
ज्ञातव्यं स्वयमेतद्व्यज्जितश्चेत्कथमेतल्लक्षणैर्ज्ञेयं इत्यत उक्तम् । त्रिभि-
रिति । त्रिभिः स्थित्यादिभिर्विहीनं विरहितं जाग्रदाद्यवस्थाविशेषां
कालत्रये अपारिच्छिन्नमहिम्नवाद्युक्तभावेनाह । अनन्तमिति । तदपि
कथमन उक्तमीश्वरमिति ईश्वरत्वं विशदयति । न वेदेति । य इत्यध्या-
हृत्यान्वेनभ्यं मूर्धसहस्रधागस्तु मध्ये कविदेकस्मिन्मूर्धेति सिद्ध्यर्थं
सर्वपमिव स्थितं भूयः उलं न वेद गुरुवाभावादित्यन्वयः छाद्ययात्-
प्रतिमायां न जानातीत्यनेनान्तःस्थितानन्तनामहरिमहिम्ना शेषस्यापि
मूर्धेऽलङ्घनिसामर्थ्यमिति बोद्धव्यम् ॥ २१ ॥

पूर्वोक्तसृष्टेः क्रममाह । यस्येति । यस्य तय सकाशात् अजो
ब्रह्माद्यः सृज्यपदार्थानामाविभूत आसीत् प्रकृतिसृज्यदस्तु
महत्तत्त्वस्यादित्वास्तदाभिगच्छित्वेन ब्रह्मण आदिष्वं युक्तमिति
भावेनोक्तम् । महानिति । निर्देहस्याभिमानित्यं कथमित्यत उक्तं
गुणविग्रह इति । रजोगुणेन निर्मितां विग्रहो यस्य स तथा देहि-
ग्येऽपि ज्ञानलोपोऽन्धदेहदस्य नास्तीत्यभिप्रेत्याह । विज्ञानेति ।
विज्ञानस्य विषयं निजानस्थानं विषय इति पाठे विज्ञानमेव
स्वरूपं यस्य स तथेत्यर्थः महत्तत्त्वस्य सृष्ट्या सृष्टिक्रमः कथं
ज्ञाप्यत इत्यत उक्तं यत्संभव इति । यस्मान्महत्तत्त्वात्संभवो
यस्य स तथा अहं त्रिवृता वैकारिकादिभेदेन त्रिधा वर्त-
मानेन अनेजसा स्वरूपमहिम्ना वैकारिकादिकं तदभिमानिदे-
वाधिकं च सृज इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

अस्मत्सर्जनञ्च श्रीनारायणानुग्रहेण न जातमवेत्येवमाह । एत
इति । ययमिति के इति तत्राह । महानिति । ब्रह्मप्रभृतय इत्यर्थः
सूत्रयन्त्रिताः सूत्रबद्धाः शकुन्ताः पक्षिणः वैकृता वैकारिकादेवाः
तामसाः पञ्चभूतदेवाः ऐन्द्रिया इन्द्रियानिमग्नानिभो देवाः
शब्दाद्यभिमानिदेवताश्च ॥ २३ ॥

यतिरेकमुखेन संसारतरणोपायमाह । यन्निर्मितामिति ।
अयं जनो येन भवता जने मोहयतिवति विनिर्मितां कांक्षतां
कर्मपर्वणां विहितनिषिद्धलक्षणां कर्माणि पवांणि यस्याः
सा तथा तां मायां बन्धकशक्तिसाध कदापि कदापि मायाया
निस्तारणोपायमज्ञसा न वेद तत्र किं कारयामिति तत्राह । गुणै-
रिति । गुणेन सर्गो येषां ते गुणसर्गाः 'शब्दादिविषयास्तैर्मा-
हितः' शब्दादिनिमित्तान्यथाज्ञानं कारयामित्यर्थः अनेन तत्कृत-
ज्ञानपूर्वकं तज्ज्ञानं संसारतरणोपाय इति ध्वनितमिति इदमेव
भगवत्प्रतिकरं सर्वसाधारणमयनसाध्यं साधनमिति भावेनोपसं-
हरति । तस्मा इति । तद्विषयोदयारम्भे तस्या मायाया निवर्त-
कज्ञानस्वरूपाय अनेन प्रणतिप्रसन्नश्रीनारायणस्वरूपज्ञानं माया-
निवर्तकमिति सूचितमतो मुमुक्षुणा तज्ज्ञानमापाद्यमिति
भावः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

महान् महत्तत्त्वं चिन्तायं गुणमयो विग्रहोऽधिष्ठानं स एव
विज्ञानविषयः बुद्धिरूपः स एव किल क्रमेण भेदविषयश्च
भगवान् वासुदेवः अजो ब्रह्मा च । सृजे सर्गोपयोगितां प्राप्नो-
मीत्यर्थः । अप्रिरेवाञ्च पञ्चतीतिवन्मत्कर्मकमिति भावः । २२-२४ ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धस्य
सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधेर्दिशिनी ।

जगत्कारणत्वमाह । यमिति । स्थित्यादिहेतुम् अथ च त्रिभि-
गुणैर्दीनमत एव तत्त्वज्ञानादनन्तं न वेदेति य इति शेषः । अथयः
"श्रुकारो देवमाता स्यात्" इत्यभिधानात् देवमातरश्च श्रुवश्च ते
सिद्ध्यर्थं सर्वपमिव कचित् कस्मिंश्चिन्मूर्ध्नि एकदेशे स्थित-
मिति यद्यपि चतुर्दिशश्चक्षुर्ज्ञानपञ्चाशात्कोटिजोनप्रमाणास्य
भूमण्डलस्य अथस्तादेव स्थितत्वात् तस्मात् सकाशात् तन्मूर्ध्नि
तावद्विस्ताराधिक्यं न युज्यते । तदपि तत्र गतेर्जनेस्तदी-
याचित्यशक्त्यैव तन्मूर्ध्नि प्रमाणापरिच्छेदत्वं भूमण्डलस्य च
सर्वपायमाणात्वं दृश्यं तच्च वास्तवमेव न तु मायिकमित्येतद-
प्येकगद्गत्तमन्तत्त्वमिति तथोक्तम् ॥ २१ ॥

तत्र अजन्महेतुत्वं महदादिद्वारेण प्रपञ्चयति । वक्ष्यामः
प्रथमो गुणमयविग्रहो महान् महत्तत्त्वनामा तेन सङ्कल्पः कल्पः

श्रीमद्भिषग्यजुर्वेदसारायेंद्रीनी ।

गुणानिनिविष्ट इत्यायानं विज्ञानं सत्त्वं विष्णुयमाभयो यस्य
स पर्वोऽग्रे ब्रह्मा यत्सम्भयो यदुपश्रोऽहमहङ्कारात्मको द्वितीयो
ऋः प्रवृत्तः सत्त्वादिप्रवृत्तयेण सनेजसा स्वशक्त्याहं
वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गमेन्द्रियमिन्द्रियवर्गं
सृजामि ॥ २२ ॥

सर्वांनयन्स्वमाह । एत इति । सूत्रयन्त्रिताः सूत्रप्रोताः
शकुन्ताः पान्थाः शकुनिकाधीना इवेत्यर्थः । यथैव के तानाह ।
महानिति । वैकुण्ठः पूर्वोक्ता वर्गाः ॥ २३ ॥

द्वैतं यन्त्रं कैमुत्येन । येन निर्मितां प्रापितां मायामेषां जगो
न वेद किमुत । कर्मपर्वणी कर्मप्रवृत्तयेण तस्या अजसा
शरीरेण निस्तारणोपायं भक्तियोगं च न वेद तस्या मायाया विलयो
भक्तेषु उद्यस्वभक्तेषु यतः तस्मै आत्मने परमात्मने ॥ २४ ॥

इति सारायेंद्रीण्यां हर्षिण्यां भक्त्येनसाम् ।

पञ्चमऽयं सप्तदशः सङ्गः सङ्गतः सताम् ॥ १७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वहेतुत्वेन सर्वात्मन्यं दर्शयति । अन्येति । अस्य चिद्विदात्म-
कस्य विश्वस्य स्थित्यादि यस्मात्स तथा तमाहुः । त्रिभिः । स्थित्या-
दिभिर्मिहीनमनसं कालाद्यपरिच्छिन्नं चाहुः श्रूयय इति दोष-
इन्द्रोऽनुगोपात् मूर्द्धसहस्रमेव धामानि स्थानानि तेषु कवि-
देवक्य स्थिते भूमण्डल सिद्ध्यर्थं सर्वपमिष यो न वेद तं को
न मन्यतेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २१ ॥

विश्वहेतुत्वेन स्तुत्या ब्रह्मादिजनकत्वादिना भगवन्तं स्तुतुं
ब्रह्मादीनां भगवज्जन्यत्वं तदधीनत्वं तन्मायः मोहितत्वं च
दर्शयन् नमस्करोति । यस्येति त्रिभिः । यस्येति पञ्चमयं
पृथी यस्मात् आद्यः अस्मदादिभ्यः पूर्वः अजः ब्रह्मा
आसीत् कथम्भूतः गुणविग्रहः रजोगुणप्रधानशरीरः महान् मह-
त्त्वरूपः बुद्ध्याधिष्ठातृब्रह्मणो बुद्धिकारणो महत्त्वेन सहा-
भेदोक्तिः । भिद्यते अनेनेति विज्ञानं शब्दब्रह्म विष्णुयमाभयो
यस्य सः यत्सम्भयः यस्माद्जातः सम्भूतः अहङ्काररूपः रुद्रः अन्तः-
करणभेदरूपाहङ्काराधिष्ठातुः रुद्रस्यान्तःकरणभेदरूपाहङ्कार-
योगेन सहाभेदोक्तिः । प्रवृत्ता त्रिगुणो नैजसा स्वविभूतिरूपेण
वैकारिकं देवतावर्गं तामसं भूतवर्गम् । ऐन्द्रियकमिन्द्रियवर्गम्
सृजे सृजामि तस्मै ते नम इत्यन्तिमं सङ्गः ॥ २२ ॥

तथाच महान् अस्मत्पिता ब्रह्मा अहं च सर्वं ब्रह्मपुत्राः

मस्तुष्टाश्च वैकुण्ठादयः एने वयं यस्य वशे स्थिताः इदं यथा-
वथ सृजामः तस्मै ते नमः ॥ २३ ॥

गुणसर्गेण मायागुणकार्येण देहेदेहादिना मोहितः जनः
कर्माण्येष पर्वणि प्रपथयस्तानि नयतीति तथा तां येन निर्मितां
देहेन्द्रियादिरूपेण रक्षितां मायां तन्निस्तारणयोगं च कर्हिचि-
दपि न वेद यदनुग्रहं विना न जानातीत्यर्थः तस्मै ते विधीयते
आत्मिजानि विषयः विश्वप्रवेशस्थानम् । उदेत्यस्मादिन्द्रिय-
विश्वनिर्गमस्थानं स च स च तथा तस्य प्रकृत्यादिः कारणभा-
तस्य आत्मा कारणं तस्मै ते नमः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १७ ॥

भाषाटीका ।

श्रुति और वेदमन्त्र या विश्व की उत्पत्ति पालन नाश
करने वाले आपके अनन्त और उत्पत्ति पालन प्रलय से
रहित कहते हैं सहस्रों भक्तों में से किसी एक भक्त
पर सर्वों के समान आप भूमण्डल का धारण करते हैं और
उसके बोझको कुछ नहीं जानते हैं ऐसे आपके निर्मित नम-
स्कार है ॥ २१ ॥

जिनके आद्य सत्त्वगुणी महाविज्ञानरूप से वासुदेव होते
मये उन से भगवान् ब्रह्माभये जिनसे हम रुद्र भये हैं मैं
त्रिगुणात्मक अहंकार से देवता पञ्च महाभूत और इन्द्रियवर्ग
को प्रकट करता हूँ ॥ २२ ॥

जैसे कि विहङ्ग रस्सी से बंधकर पराये वृक्ष
में होजाने हैं इसी प्रकार आपके वश में होकर वह हम
सब महत्त्वं देवताभूत और इन्द्रियगण होरहें हैं जिनके
अनुग्रह से हम सब ब्रह्माण्ड को सृजते हैं और आपका
सृजने वाले कहते हैं ॥ २३ ॥

जिनकी कोई कर्मों की परे रूप धारिणी माया के गुण
सगो से मोहित होय ये जन अनायास से निस्तारण योग
को नहीं जानने परे उत्पत्ति पालन नाश कर्ता भगवान् के
अर्थ नमस्कार है ॥ २४ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे सप्तदशाध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥
भाषानुवाद खड्गशास्त्रार्थकृत समाप्तः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे सप्तदशाध्यायः समाप्तः ॥ १७ ॥

॥ अष्टादशोऽध्यायः ॥

:०:

श्रीशुक उवाच ।

तथा च भद्रश्रवा नाम धर्मसुतस्तत्कुलपतयः पुरुषा भद्राश्रवर्षे साक्षाद्भगवतो नामदेवस्य प्रियां
तनूं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाप्येदमभिगृह्णन्त उपधावन्ति ॥ १ ॥

॥ भद्रश्रवस ऊचुः ॥

ओं नमो भगवते धर्मायात्मविज्ञोपनाय नम इति ॥ २ ॥

अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं धनन्तं जनोऽयं हि मिषन्न पश्यति ।

ध्यायन्न सद्यर्हि विकर्म सेवितुं निर्हृत्य पुत्रं पितरं जिजीविषति ॥ ३ ॥

वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं पश्यन्ति चाध्यात्मविदो विपश्चितः ।

तथापि मुह्यन्ति तवाज ! मायया सुविस्मितं कृत्यमजं नतोऽस्मि तम् ॥ ४ ॥

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ह्यकर्तुरङ्गीकृतमप्यपावृतः ।

युक्तं न चित्रं त्वयि कार्यकारणो सर्वात्मनि व्यतिरिक्ते च वस्तुतः ॥ ५ ॥

वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् रसातलाद्यो नृतुरङ्गविग्रहः ।

प्रत्याददे वै कवयेऽभियाचते तस्मै नमस्ते वितथेहिताय ते इति ॥ ६ ॥

हरिवर्षे चापि भगवान्नरहरिरूपेणास्ते तद्रूपग्रहणानिमित्तमुत्तरत्राभिधास्ये तद्वर्षितं रूपं महापुरुष-
गुणाभाजनो महाभागवतो दैत्यदानवकुलतीर्थीकरणशीलाचरितः प्रह्लादोऽव्यवधानानन्यभक्तियोगेन सह
तद्वर्षपुरुषैरुपास्ते इदं चोदाहरति ॥ ७ ॥

ओं नमो भगवते नरसिंहाय नमस्तेजस्तेजसे आविराविर्भव वज्रनख ! वज्रदंष्ट्र ! कर्माशयान्
रन्ध्रय रन्ध्रय तमो ग्रस ग्रस ओं स्वाहा अभयमभयमात्मनि भूयिष्ठा ओंक्षौम् ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अष्टादशे ततो मेरोः पूर्वदिक्कमतस्त्रिषु ।

त्रिषु चोत्तरवर्षेषु सेव्यमेवकवर्षणम् ॥ १ ॥

भद्रश्रवा वर्षपतिः तस्य कुलपतयः सेवकमुख्याश्च ॥ १ ॥

भद्रश्रवस ऊचुरिति । प्रागुक्त उपधावतीतिपदग्रहणलक्षणाया
तद्योगाद्गुणेषु लिङ्गसमवायन्यायं यदुक्तम् ॥ २ ॥

अयं जनो मिषन्नपि पश्यन्नपि धनन्तं हिमन्तं न पश्यति
नालोचयतीति भगवद्विचेष्टितमेव तच्च विचित्रम् । अदृशने
लिङ्गम् । पुत्रं बालं पितरं वृद्धं मृतं निर्हृत्य दग्ध्वा स्वयं तदु-
भयधनैर्जिजीविषति जीवितुमिच्छति । पाठान्तरे तु छन्दःसाम-
ञ्जस्यम् । किं धर्माद्यर्थम् न यर्हि यतोऽमस्तुच्छं विषयसुखं
सेवितुं विकर्म पापमेव ध्यायन् ॥ ३ ॥

नन्वविद्यास्य पश्यति किमत्र चित्रं तत्राह । नश्वरं वदन्ति स्म

शास्त्रतः पश्यति च समाधौ । हे भज ! तथापि मायया
मुह्यन्ति एतच्च तव कृत्यं चेष्टितं सुविस्मितमतिचित्रमतः
शास्त्रादिश्रमं विहाय ते त्वामजं नतोऽस्मि ॥ ४ ॥

इदमपरं चित्रवत्प्रतीयमानमपि त्वयि न चित्रमित्याह ।
विश्वोद्भवदिकर्मोक्तुंरप्यपगता आबुदाधरणं यस्मात्तादृश-
स्यापि तेऽङ्गीकृतं वेदन । त्वयि तच्च चित्रम् । यतो मायया
सर्वात्मनः कार्यस्य कारणो सृष्टिर् कर्म युक्तम् । तस्तुतः सर्व-
व्यतिरिक्ते निरुपाधावनावृतत्वमकर्तृत्वं च युक्तम् ॥ ५ ॥

परमेश्वरस्येन स्तुत्या प्रस्तुतावतारचरितमाह । वेदाङ्गिति ।
तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतानपनीनान् ना च तुरङ्गश्च नृत्त-
रङ्गौ तद्रूपो विग्रहो यस्य कवये अङ्गणो तदधर्मधितथेहिताय
सत्यमकुलपाय ॥ ६ ॥

उत्तरत्र प्रह्लादचरित्रे महापुरुषस्य गुणानां भाजन आधयः
दैत्यदानवकुलस्य तीर्थीकरणं शीलमाचरितं च यस्य कवः

भीमरक्षामिकृतमावायेदीपिका ।

कुर्वन्नेन व्यवधानशून्यस्यास्यन्यस्याव्यभिचारी यो भक्ति-
योगस्ततोपासने सेवते ॥ ७ ॥

• तेजसामपि तेजसे आविराविः अनिपकटो भव वीरसा
वा कर्माशयः कर्मवासनाः कर्माश्रयानिनि पाठे रागादीन्
रन्ध्रं निर्देह भूयिष्ठाः भूयाः ॥ ८ ॥

भीमह्रीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिलाहते उपास्यं रूपम् उपासनम् उपासनप्र-
कारं चाभिधाय भद्राश्ववर्षादिषु तानाहाद्यायज्ञयेन । तथा चेति
भद्राश्वः नाम धर्मसुतो भद्राश्ववर्षाधिपतिः तस्य कुलपतयः
कुलभेष्टाः सेवकमुल्या उपासकमुल्याश्च भद्राश्वसः पुरुषा भद्रा-
श्ववर्षं मेरोः पूर्वमिन्मसाक्षाद्भगवतो वासुदेवस्य साक्षाच्छब्दः
यत्साक्षादपरोक्षोक्तोऽप्युक्त्यादाविष्य प्रज्ञशब्दस्य भगवच्छब्दस्य च
पौष्कल्येन प्रवृत्तिनिमित्तवत्परस्परसूचनार्थः प्रियामिति वासुदेव-
कथनं नतु रामकृष्णादिनुभयोऽस्या ह्यशेषाभिधानायाः प्रीत्यति
शयद्योतनार्थं धर्ममयी यज्ञोपासनादिधर्माधेदकवेदप्रचुरामित्यर्थः
ईदृशधर्ममयत्वं रामादिष्वप्यविशिष्टं तथापि प्राधान्येन विस्मस्तवे-
दाहरणतदुपदेशार्थत्वादस्यास्तत्त्वा धर्ममयमित्युक्तं ह्यप्रोवाच्यां
ननु परमेष्ठ साक्षात्कारपर्यन्तकाष्ठां गतेन समाधिना सजि-
धाय साक्षात्कृत्वेदं वक्ष्यमाणं मन्त्रवचः आध्यात्मन्तो जपन्त उप-
धावन्ति वक्ष्यमाणश्लोकेः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

आकारार्थः पूर्ववद्भगवच्छब्दार्थश्च धर्माय पूर्वोत्तरभागवतमकवेदा-
वेदिप्रमेयो धर्मस्तत्र पूर्वभागस्याराधनस्वरूपशोधनप्रकारावेदकवे-
दीराध्वतात्पर्यकत्वात् ।

ये च वेदविशो विप्रा ये आध्यात्मविदो जनाः ।

• तैर्वदन्ति महात्मानं कृष्णं धर्मं सनातनम् ॥

इत्युक्तीत्या भगवत एव पूर्वभागप्रमेयत्वम् उत्तरभागप्रमेयं तु
स्पष्टमेवेति । धर्मायेत्यस्य पूर्वोत्तरभागप्रमेयायेत्यर्थः आत्मविशो-
धनाय आत्मान्तःकरणं जीवो वा शोधयते येन स आत्मविशोधन-
स्त्वस्मै यत्प्रज्ञादादन्तःकरणं जीवो वा शुद्धिं रजस्तमोऽध्यात्मनि-
भवरूपां प्रकृतिसम्बन्धाहित्यद्वारा प्रद्वारादिकृपां मुक्तिं
च प्राप्नोति स तथोच्यते अत्र धर्मायेत्यनेन प्रापकव्यापक-
परस्परयामुपायवस्तुचयने आत्मविशोधनायेत्यनेन प्रापदन्व-
मुक्तं भगवच्छब्देन तदुत्तमोऽयुक्तगुणवत्त्वं नियक्षितम् ॥ २ ॥

स्तुतिरूपान् श्लोकानाह । अहो इति । तावद्भगवन्मायाया दुर-
त्ययत्वद्योतनाय विस्मयमाना आहुः । प्रपन्नं सृष्टं विप्रादिदृष्टान्त-
नायं जनो मिरत् पश्यन्नपि न पश्यति नात्मनोऽनुसन्वत् इत्यतद्भगव-
द्विषेष्टं भगवन्मायाधैमवत्तपम् एतच्छब्दादिविभ्रं विस्मय-
नीयम् अहो विचित्रमिति निपातसंघात आश्चर्यघातकः कथ-
म्भूतो न पश्यति पुत्रं पित्रं च सृष्टं निर्द्वन्द्वं दग्धं स्वयं तदुपा-
जितैर्विजिभिर्पुर्जीयतुमिच्छः किमर्थमपत्तुच्छं विपयसुखं सेवितुं
किं कुर्वन् यदि यद्वा विकर्मं विरुद्धं कर्मापायं ध्यायन् ॥ ३ ॥

नन्वविद्वान् पश्यति किमत्र विचित्रमन्नाह । वदन्तीति । कथय
अधीतवेदान्तनिध्या विश्वं जगत् नश्वरं केवलं वदन्ति न त्वनु-
सम्बन्धते नन्वात्मयाथास्त्यविदोऽनुसम्बन्धते एव तत्राह । अध्या-
त्मविदः अधीतवेदान्तनिध्याः विपश्चितः उपासितस्वात्मपरमा-
त्मानः वक्ष्यीदं विश्वं नश्वरं वदन्ति तथापि हे भग ! तव मायया

मुह्यन्ति मोहे प्राप्नुवन्ति विपश्चितामपि पुत्रमरण्यादिनिमित्त-
शोकदर्शनादिति भावः अत इह कृतं भगवद्विषेष्टं सुविस्मयं
विस्मयनीयम् ईदृशमोहनिवृत्तये केवलं त्वां प्रपश्यामहे इत्याहुः
अजं जन्ममरणादिसंसारधर्मप्रतिभटम् त्वां नतोऽस्मि कर्तारि कः
नमस्कृतवानस्मि प्रत्येकाभिप्रायमकथयन् ॥ ४ ॥

ननु किं यदेतन्निभं यज्जीवमोहानुकूलमावाप्रेरयामिति
ततोऽप्येतद्विचित्रतरमकर्तुं मे विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वमस्ति तच्चाव-
न्धकं चेत्तत्राहुः । विश्वाद्भवेति । अकर्तुः ।

आतुर्वर्षय मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।

तस्य कर्तारमपि मां विद्वत्कर्तारमवययम् ॥

इत्युक्तीत्या आतुर्वर्षयत्वात्तुराश्रयादिव्यवस्थयानिविचित्रजगत्सृ-
ष्ट्यादिकर्तृत्वेऽपि तत्तत्कर्मायत्तदवादिबैचित्र्यादकर्तृत्वे तव कर्तार
पट्टी त्वयेत्यर्थः विश्वस्य जगतः उद्भवस्थाननिरोधकमसृष्टिस्थिति-
प्रलयरूपं कर्म अङ्गकृतं स्वीकृतमिति यत्तद्युक्तमेव नतु त्वयि
विचित्रं जीवस्यैव न बन्धकमित्याभिप्रायः कुतः यतस्त्वमपावृतः
कदाचिदपि पुण्यपापात्यकर्मणा ज्ञानसङ्कोचरहितः जीवानां त
“अनृतेन हि प्रत्यूहाः तेषां सत्यानां सनामनृतमधिपानम्” इति कर्मा-
ख्याद्यध्या ज्ञानसङ्कोचरूपावरणसद्भावात् अविद्यावृत्तज्ञानैरनु-
ष्ठितानां पूर्वपूर्ववासनानुरूपाणां सुषुप्त्यादिजननद्वारा बन्धकत्व
युक्तं भगवतो नित्यनिरस्तनिखिलदोषस्य सावज्ञादिगुणविशिष्टस्य
जगदुदयाविमवलयलीलस्य विश्वसृष्ट्यादि कर्म न बन्धकमित्याभि-
प्रायः अपावृतमपगतावरणः अनित्याकृतावरणमपि भटस्तस्यापावृत-
स्य तवेति पट्टयन्तत्वेन व्याख्येयम् अपावृतमिति पाठे विश्वोद्भावादि-
कर्माङ्गीकृतमनावरकं निरोधानद्वारा न बन्धकमिति युक्तं जीव-
स्येवेत्यर्थः । आवरणाद्वारा धैर्मयनेर्गुणयादिव्यापारकं नेति
श्लोकेः कुतो मम विश्वोद्भावादि कर्म नावरकं तत्राहुः । कार्यका-
रणं कार्यकारणरूपं स्थूलसूक्ष्माधम्यचिदादिभूतशरीरकत्वेन
तद्रूप इत्यर्थः कार्यकारणरूपत्वं च न तादात्म्यनियमनं किं
न्यात्मा देवो जान इत्यादितद्वत्तत्त्वप्रयुक्तमित्याशयेन सवात्म-
नीत्युक्तम् एवभूतेऽपि वस्तुतः प्रकृतिपुरुषाभ्यां विविक्तस्वरूपतः
व्यतिरिक्ते साक्षात्कार्यकारणत्वाभावावस्थान्यवराहते त्वयि
न हि कर्तृत्वमात्रेण कर्मणो बन्धकत्वमपि तु कर्मायत्तकर्तृत्वेन
अन्यथा भूतानामपि जगत्सादिकर्तृत्वस्य बन्धकत्वापत्तः अयं भागः
यद्यपि विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेन विश्वोपादानत्वेन च विश्वगतब-
काराभयत्वादिभूतोद्भावादि कर्म तव बन्धकमिति मन्माद्यन्त
तथापि विश्वोद्भावादि कर्मणो क्षालाकारत्वेन कर्मायत्तत्वाभावा-
त्स्वरूपान्यथाभावस्त्रभावाभ्यामप्यथाभावरूपविकाराभयप्रकृतिपुरुषश-
रीरकत्वेन कार्यकारणोभयावस्थाभयत्वात्मज्ञातकावस्थाभयत्वेऽपि
साक्षादवस्थाभयत्वाभावाच्च न विश्वोद्भावादि कर्म बन्धकं यथा
जीवस्य शरीराधिष्ठातृत्वमात्रेण शरीरगतकर्माभयव्यवस्थाभय-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं विचित्रविचित्रशक्तिमत्त्वेन भगवन्नेन स्तुत्या अर्पित-
द्वयताप्रयोजनमाधिरुर्वन्तो नमस्कृत्यन्ति । वेदानिनि । युगान्ते
कस्मिंश्चिदेतन्नप्रत्ये तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतानपनी-
तान् वेदान् नतुरङ्गविग्रहः ना च तुरङ्गश्च तुरङ्गो विग्रहो यस्य
स नतुरङ्गविग्रहः ह्यशिशोर्मूर्तिर्यो भगवान् आभयात्तेन कथये
चतुर्भुजाय प्रत्यावृत्ते प्रत्यर्पितवान् तस्मै तद्विजयवर्धनानामाव-
चेष्टयते तुभ्यं नमः नमस्कृत्यमाति ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

अथ हर्षिर्वै गेर्गच्छिगो उपाधोपासकोपासनाप्रकाश-
नाह । हर्षिर्वै चेति । न हर्षिकेपेण नृमिहकपेणास्ते मर्षिहिना
भवन्ति न नृमिहकपपरिग्रहे निमित्तमुत्तरत्र समागच्छन्त्ये वक्ष्यामः
तन्निप्रयतमं रूपं प्रह्लादमन्त्रपुत्रैः सह दयवधानानन्यभक्ति-
योगेन अव्ययधानः अविच्छिन्नः विद्वानुपहतः अनन्यः न
विद्यतेऽन्यफलं यस्य संऽनन्यः प्रयोजनान्तररहितः तेन भक्ति-
योगेन उपास्ते आराध्यतीत्यर्थः । प्रह्लादं विगिनष्टि । महापुरुषो
भगवांस्तस्य ये गुणास्तेषां भाजनमाश्रयः भगवद्गुणममान-
गुणक इत्यर्थः महाभागवतो भागवतश्रेष्ठः देवानां दानवानां
च यक्षकुलं तत्पविर्भाक्रियतेऽनेनेति दैत्यदानवकुलतीर्णकरगाम
पदंभूतं शीलमार्चयन् शीलरूप आचारां यस्य । यद्वा उक्त-
निधं शीलं सद्गतिः शौचाचमनसंघोषामनादिकपमाचरित-
व्याचारां वषट्कारादीमादिरूपश्च यस्य इदं वक्ष्यमाणमुदाहरति
अपति ॥ ७ ॥

इदमादिप्रमेवाह । ओमिति । ओ भगवच्छब्दायां पूर्ववत् तेज-
सामपि तेजसे तेजोऽन्तरप्रकाशाय सर्वतेजसां प्रकाशयेत्यर्थः
तथा च श्रुतिः ।

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् ।

मेगा विद्युतां भाति कुनोऽयमग्निः ।

तमेव भातमनुभाति सर्वं तस्य आत्मा सर्वमिदं विभाति ।

इति कठवल्लीध्यानायने नद्रूपमेव आश्रयणं परं ब्रह्माधिकृत्य
श्रूयते अतोऽत्र परं ब्रह्मत्वं विवक्षितम् आधिराविर्भवं आधिरंवाचि-
भवं आधिः शब्दो निपातः प्राकृत्यद्योतकः तस्य द्विवचनं पुनः
पुनः प्रकटीभवत्यर्थः । अत्र यज्यवदप्रतिहतमलद्वेषेति सम्बोधनं
कर्माशयान् कर्मधासनाः रन्ध्य रन्ध्य निर्वेदति द्विवचनं ये
भूयिष्ठा बहुलास्तान् कर्माशयानित्याशयविशेषणमध्याहारणेति
बौध्यम् आत्मने गहमभयं भयप्रतिभट्टं यथा तथाविर्भवेत्यनु-
पङ्क्तः । यद्वा भूयिष्ठा इति विभक्तिप्रतिरूपकमभयं भयसाधकं
भूयः अभयमाधिरंभवेत्यर्थः अधवाभयं यथा भयाभायं यथा तथा
भूयिष्ठाः भूयांसोऽभयं बहुला वयं भवामित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नमस्तजीवराशेः श्रवणायतानुसरिणः पूज्या हरेरनन्ताः प्रादु-
र्भावविशेषाः सन्तीति दर्शयितुमिलावृत्तवर्षमवैः पूज्यां देवतां
निगद्यावशिष्टवर्षमवैः पूज्या देवताः क्रमेणास्यामध्यायाभ्या-
निरूपयति । तथाचेत्यादिना । तस्य भद्रप्रवसः कुलपतयः धर्मप्रयी
ज्ञानोपदेशेन सर्वजगद्धारणप्रधानभूताम् "हृद्यतां" इतिज्ञातोः
हृद्यन्ति अवगच्छन्ति पुरुषन्ते सर्वमिति हयाः सर्वज्ञाप्रज्ञाव्यस्तेषां
शीर्षः प्रधान इति हृद्यशीर्षः ॥ १ ॥

ज्ञानं दत्वात्मानं शोषयतीत्यात्मशोषनस्तस्मै ॥ २ ॥

आत्मशोषनपदार्थमाह । अहो इति । अयं जनो प्रवृत्तं स्वमृत्युं
मिषन् पश्यन्नपि न पश्यति हि यस्मात्समाज्जिचित्रं भगव-
द्विशेषितमहो कालात्मनो मृत्योश्चरितं निद्रालोरिव पश्यतोऽप्य-
दर्शने किं कारुण्यमिति तत्राह । ध्यायन्निजं । शास्त्रतोऽन्यदमङ्गलं
शास्त्रादिविपर्ययजतं ध्यायन् निकर्मं भवते यर्हि यस्मात्तस्मात्

पापलक्षणाङ्गप्रतिबन्धश्चभूतं पश्यतीत्यर्थः अत्र सुतोपममाह । निर्ह-
त्येति । पृथो मृतं पितरं निर्हृत्य ब्रह्मादिपितृमेधकियां कृत्य
जिजीविषुः स्वजीवनमेवेच्छन्मत्पितृमरणाश्रममापि मर्यां, मधे-
दिनि युक्तिबलाच्चिन्त्यन्नपि स्वात्मनो मृत्युं न चिन्तयति यथा
तथायं जन इति अतस्तस्य प्रसादेन शुद्धास्तःकरणस्य पुरुषस्य
करतलामलकवद्विधं प्रकाशत इति भावः ॥ ३ ॥

न केवलं प्राकृतजनमोहकस्य किं तु कथीनामप्यतो निरति-
शयमहिमस्तस्य चरितं चित्रमित्यनस्यन्नतिरेव स्वतःसत्तो प्रधानं
भावनमित्याशयवधानाह । वदन्तीति । अनेन कथीनां परोक्षज्ञा-
निनां वदन्मध्यान्मविदामपरोक्षज्ञानिनां दर्शनञ्च जगत्प्रवाहनि-
त्यये प्रमाणायुक्तं भवान् तथापि ज्ञागस्मात्प्रतिज्ञाऽपि स्वहनुग्रहम-
न्तरेणातवविषये मुह्यन्ति अनेन मुह्यन्ति ये सूरय इत्येतद्विष्टं अचानि
सुष्ठु विगतः स्मयाख्यो होयो यस्मात्स तथा नं सुविस्मयो यथा
भवति तथेति क्रियाविशेषणं वा यत्न एवं ज्ञानिनांऽपि कर्तव्यं
स्वस्माद्यथा न जानन्ति अतो भवानेक एव तज्ज्ञ इत्याह । कृत्यवि-
दमिति ॥ ४ ॥

इदं चास्माकं तत्र चरित्रं चित्रमित्याह । विश्वेति । जगत्स-
जनाद्विलक्ष्य कर्तव्यं स्वयैव कर्तव्यं नान्येनेति यद्वत्स्वमेव
तद्भिन्न इत्यतो वै तत्प्रतिपादयन्ति विश्वेति "न तस्य कार्यं
करणं च विद्यते" इति श्रुतेः कार्यकारणाविरहितस्य हरेः प्रपञ्च-
निर्माणादिकं कथं घटत इत्याशङ्क्य महाशक्तिस्त्वादित्यतो वाह ।
विश्वेति । अपिशब्द एवार्थे दिशब्दः अकर्तुः कर्तृत्वघटकयो-
तकः हे हरे ! अकर्तुस्तव जगत्सजनाधिकर्माङ्गीकृतमेव नैतद्भ्रम-
पावृतं वेदादिषु प्रकाशितं मृद्वन्नोदित्याविधेदसिद्धं मृदादिषु
कर्तृत्वं युक्तिविरुद्धत्वाद्यथा नाङ्गीक्रियते तथाप्रापीति तत्राह । युक्त-
मिति । न हरेः कर्तृत्वमात्रं निषिध्यते किन्वायासत्न, अप्रयासेन
कर्तृत्वमकर्तृत्वमिहोच्यते "महाशक्तिस्त्वनस्तव युज्यते परमस्य
तु" इति मृदादीनां कर्तृत्वस्य प्रत्यक्षतोऽदर्शनाद्व्याप्तिसाहचर्यमा-
गाभावादानुपपत्त्या तत्राङ्गीक्रियते अत्र तु ज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वा-
द्वैदिकत्वाच्च युक्तं हीत्याभिरागः तथापि निर्विकारस्य हरमोषा-
कर्तृत्वमन्तरेणा नात्यक्कर्तृत्वाङ्गीकरणं चित्रमिति तत्राह । ज्ञा-
नचित्रमिति । ज्ञानदीर्घतयाऽस्माकमेव चित्रं स्वयि न चित्रं कुतो
न चित्रं कार्यकारणोऽप्याश्रयलक्षणाकार्यस्यापि कारणात्वात्
इतोऽपि नेत्याह । सर्वोन्मनि । सर्वेस्त्वामिनितनु कार्यकारणस्ये मृदा-
दिवत्तद्विभक्त्यमापन्नमिति तत्राह । व्यतिरिक्त इति । विमिसका-
रणात्वेन तद्विभक्त्यं युक्तमिति चशब्देन ध्वनयति तर्हि लोक-
विलक्षणमच्छ्रयकल्प इति तत्राह । वस्तुर्नाति ॥ ५ ॥

अर्थायति पश्यन्निप्रययाह । वेदानिति । तमसा मधुनाग्ना
देत्येन तिरस्कृतानपहतान् प्रत्यावेदं सृष्टौ दत्तान् पुनश्च तानेव
देत्यापहतान् दत्तवानित्यर्थः कवये ब्रह्मणो अधिनथेदित्येत्य-
नेन भगवन् इत्यस्यार्थ उक्तः नेश्वर्यादिगुणानामश्रीमन् एव
भयकर्मत्वोपपत्तेः "अशक्ताः सत्यसृष्टौ हि मायासृष्टिं वितन्वन्",
इत्यादिः ॥ ६ ॥

वैर्यदीयांदयो भक्तिज्ञानादयो वा महापुरुषगुणास्तेषां भाजनं
पात्रं महापुरुषगुणभाजनः पुल्लिङ्गस्तु ज्ञान्वत्सः तान् भजतीति
वा प्रकृष्टो हाहः शान्त्यादिगुणो यस्य स तथा दैत्यदान-
वकुलस्य तीर्थीकरणं शीघ्रं वाञ्छचरितं च यस्य स तथा

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कैलकामजस्यैवध्यानरहितध्यानस्यः असदृशभक्तिभोगस्तेन॥७॥

सूर्यादितेजोऽप्यधिकतेजोरूपाय तमो देवमज्ञानं वा प्रस-
सिद्धं भूयिष्ठद्वित्यर्थं भाष्य ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकगसन्दर्भः

भद्रभवस्तु भद्रतमयभक्तिरसेनोपासत इत्याह । भद्रभवस-
इति । समाधिना तदेकावेशेन सन्निधाय साक्षात्कृत्य पश्य-
न्तीति द्रष्टुं प्रवर्तन्ते इत्यर्थः न चित्रमित्यनित्यशक्त्येति भावः
भीमद्रष्टुं वीरकटाशास्त्रादिमयभक्तिरसेनोपासत इत्याह ।
मां नम इत्यादि ॥ १-६ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतसाराथदर्शिनी ।

अष्टादशे तु भद्राद्यादिषु पदसु निरूप्यते ।

भद्रश्रवःप्रभृतिगिह्यगीर्णादिमेवमम् ॥

भद्रश्रवा नाम वर्णयतिस्त्वस्य कुलपतयः सन्तानमुत्थाः ॥ १ ॥

भद्रश्रवःशब्देनाजहत्स्वार्थलक्षणाया तद्रूपोऽप्युच्यते अतः
प्राणभृताः उपपद्यन्तीतिबहिरुत्समवायन्यायेन बहुवचनम्
अष्टमनो जीवस्याविद्यामानिन्पदवीकरणाद्विशोधनाय ॥ २ ॥

घ्नन्ते हिंसन्ते मृत्युं मित्पु पश्यन्ति न पश्यन्ति यतः पुत्रं
स्नेहं जनितं पितरं स्वस्य जनकश्च निहृत्य मृतं दग्ध्वा तन्मध्य-
वर्ती जनको जाननश्चापि सन् तदुभयधर्मेर्जीर्णतुमिच्छति
मृत्युर्मा कथं हास्यतीत्यपि नानुसन्त्यत इत्यतिमोक्षमिति भावः
ननु पञ्चैवनिपि वासरान् जिजीविषा भगवद्भक्त्यर्थं तादृशस्यापि
न विगीतेत्यत आह । विकर्मसंविदुं स्त्रीसङ्गादिसुखं कर्तुम् असत्
स्त्रिवाहादिकं ध्यायन् यद्वाति तत्रापि यद्वा पुत्रादिकं निहृत्य
विधाम्यति तद्वैधेयाध्वर्याधिक्यं जिजीविषाति पाठः कृत्वोभ-
ङ्गभावादितिसमञ्जसः । ननु भद्राद्यादिवर्णां भीमस्वरूप-
त्वात्तद्वासिनां युगपदेव पितुः पुत्रस्य च मृत्युदर्शनं न घटते
सत्यं सर्वं एव वाचो भारतभूमिवर्तिनां जनानां लक्ष्येभ्योच्यन्ते । वय-
मध्वर्याः स्वकर्मफलं भुञ्जानाः । अत्र भद्राद्यादिवर्णं पश्यन्तस्त-
महे ये स्थितिध्वर्या अपवर्गसाधने भारतभूमण्डले लब्धजन्मानः
श्वपचादिजातयोऽपि यत्रानापासेनैव धेकुण्ठपदमपि साधयन्ति
तत्रापि कथमेवं मुह्यन्तीति रीत्या ॥ ३ ॥

नन्वविद्वान् पश्यन्ति किमत्र चित्रं तत्राह । वदन्तीति ।
अतस्तव सुविस्मयनमत्याश्चर्यमित्यन्वयः । अतः शास्त्रादिभ्रमं
विहाय ते त्वामजं नतोऽस्मि त्वां भजन्त एव विद्वान् इति
भावः ॥ ४ ॥

ननु विद्वानोऽपि ममैव मायया मुह्यन्ति चेत्तर्हि मयेन
दोषं प्रसज्यसीति तत्र मायायास्तत्कार्यस्य च त्वदीयत्वेऽपि त्वं
नतः पृथगेव वृत्तस इत्याह । विश्वोद्भवेति । अकर्तुरिति गुणानामेव
कर्तृत्वादिति भावः । अङ्गीकृतमुक्तं वेदेनेति त्वय्युपचारादिति
भावः । न च जीववत् कर्तृत्वाभिमानादित्याह । अपावृतः त्वं गुणो-
रावृतो न मयसीत्यर्थः । अपगता आवृतावरणं यस्य तस्येति वा

एतच्च त्वयि युक्तमेव न तु चित्रं मायायास्त्वच्छक्तिर्यात् तत्का-
र्याणां कारणे मतः सन्तमनि सर्वस्वकरो मायायाः स्वरूपशक्ति-
त्वाभावात् सर्वतो व्यतिरिक्ते चेति ॥ ५ ॥

प्रस्तुतावतारचरित्रमाह । वेदान्ति । तमसा दैत्य रूपेण नि-
रुक्तान् अपनीतान् । ना च तुरङ्गश्च तद्रूपो विग्रहो यस्य सः कथं
ब्रह्मणे तदर्थमविनश्येहिताय सत्यमङ्गुल्याय ॥ ६ ॥

उत्तरत्र । सप्तमस्कन्धे तीर्थाकरणां शीलमाचारश्च यस्य सः
ज्ञानकर्माद्यभिधत्वाद्यवधानः अन्यदेवोपासनासाहित्याभावा-
दनन्यश्च यो भक्तियोगस्तेन ॥ ७ ॥

तेजसामपि तेजसे । कर्माशयान् कर्मवासनाः । वर्गाश्रयानिति
पाठे रागादीन् रन्ध्रय निरेह अभयं यथा स्यात्तथा आत्मनि मन्म-
नसि भूयिष्ठाः भूयाः ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतमिदं प्रदीपः ।

अष्टादशे भद्राद्यादिषु पदसु भगवन्मर्सीस्त्वनेवकसहिताः
निरूप्यन्ते । तथा चेति । भद्रश्रवाः तस्यकुलपतयः पुत्रादयः पुरुषाः
संवकमुख्याश्च भगवत इदं मन्त्ररूपमभिगृह्यन्तः तनुं सन्निधाय
उपधावन्ति स्तुवन्ति ॥ १ ॥

भद्रश्रवसः राज्ञः पुत्रादयः संवकमुख्याश्च तदीयत्वात्तद्गुणयो-
गाच्च तदाचकनं शब्देन गृह्यन्ते । अतो भद्रश्रवस ऊचुरिति बहुवच-
नम् भद्रश्रवःप्रधानाः ऊचुरित्यर्थः ॥ २ ॥

घ्नन्ते मृत्युम् निहृत्य दग्ध्वा तदुभयधर्मेन जिजीविषति जीवि-
तुमिच्छति किं कुर्वन् असद्वर्तित्वं विषयसुखं संविदुं विकर्मं विविधं
कर्म ध्यायन् एतद्भगवद्विभेदितं विभिन्नमत्यन्तमित्यन्वयः ॥ ३ ॥

किञ्च विपश्चिनो विवेकिनः अध्यात्मचिदः आत्मानात्मपरमा-
त्मस्वरूपादियाद्यत्यभिदः कथयःक्रान्तदर्शिनः विश्वं नश्वरमानित्वं
चन्दति पश्यन्ति च तथापि हे भजो तव मायया गुणमग्न्या मुह्यन्ति
नित्यसुखे त्वयिप्रेम न कुर्वन्ति किन्तुदहोहार्हादुपायां भवदीयमाया-
यामासक्ताः गर्वन्ति एतच्च तव कृत्यं विचेष्टितं सुष्ठु चित्रमित्यन्वयः
त्वत्कृपां विना शास्त्रभमादिभिरपि त्वयि भक्तिर्न जायते इति भावः
तथाह भगवान् पूर्वाचार्यैः "कृपास्य दैन्यादियुजि प्रजायते यया
भवेत्प्रमदविशेषलक्षणा भक्तिर्ह्यनन्याधिपतेर्गोहात्मनः" इति अतस्ते
त्वामजं नतोऽस्मि एकवचनमत्र भद्रश्रवसो मुख्यस्थाभिप्रायेणा प्रत्य-
काभिप्रायेणा वा ॥ ४ ॥

अनादिना विषयप्रापययभगवच्छिदुंस्त्वान्निश्चयेपसूचनार्थ-
एवं जीवानां स्वभावमुक्त्याय भगवद्गुणगणं वर्णयन्तस्त्वस्वभाव-
माह । विश्वोद्भवेति । नन्तः अनन्तशक्तियुक्तमिदंस्वरूपतएव नन्त-
न्याश्रयणेन निश्चोद्भवादिकं ते कर्म "तदागमानं स्वयमकुर्वन्" इति
भूतः अनन्तान्यनिरपेक्षत्वात्निश्चयजन्मादिदेवत्वाद्यो गुणा दर्शिता
कथंभूतस्य अकर्तुः नास्ति कर्ता यस्य स तथास्य अनेकवर्तित्व-
ज्जन्तिःसमानानि शयन्तान् यो गुणा दर्शिता । यदा संकल्पमात्रेणा
निश्चयजन्मादिहेतुत्वात् भोगार्थकर्तृत्वंभूत्वात् अकर्तुरिति अनेन
सत्यमेकत्वमित्यनित्यानन्दनिधित्वादयो गुणा दर्शिताः पुनः कथंभूतस्य
अपावृतः अपगतः आवृतावरणं यस्मात्तस्य अनेन स्वकपते
गुणान्नापारिच्छिन्नत्वं दर्शितम् तच्च निश्चोद्भवादिकर्मं बुभुक्षु-
भोगार्थं मुमुक्षुमुक्त्यर्थञ्च वेदेनाङ्गीकृतं गीतमित्यनेन सर्वोपकारित्य-

स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायन्तु भूतानि शिवं मिथो धिया ।

मनश्च भद्रं भजतादधोक्षज आवेश्यतां नो मतिरप्यहैतुकी ॥ ६ ॥

माऽगारदारात्मजवित्तबन्धुषु सङ्गो यदि स्याद्भगवत्प्रियेषु नः ।

यः प्राणवृत्त्या परितुष्ट आत्मवान् सिद्ध्यत्यदूरात् तथेन्द्रियप्रियः ॥ १० ॥

यत्सङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं तीर्थं मुहुः सम्पृशतां हि मानसम् ।

हरत्यजोऽन्तः श्रुतिभिर्गतोऽङ्गजं को वै न सेवेत मुकुन्दविक्रमम् ॥ ११ ॥

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः ।

हरावभक्तस्य कुतो महदुणा मनोरथेनासति घावतो बहिः ॥ १२ ॥

भीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कारुण्यवात्सल्यादयो गुणा द्योतिताः तच्च कर्म त्वयि युक्तं न च त्वयि चित्रमित्यनेनोक्तकर्मणोऽन्यत्रासेभवत्वं भगवति किञ्चिन्मात्रत्वं च दर्शितं भवति कथंभूते कार्यकारणे कार्याणि महदादितृणान्तानि तेषां कारणो पूर्वपूर्वरूपेण तत्तज्जनके प्रकृतिमधिप्राय महत्तत्त्वमुत्पादयति तदधिप्रायाहङ्कारमित्येवमुत्तरोत्तरं योध्यम् अनेन सर्वान्तर्यामिवादयो गुणा दर्शिताः सर्वात्मनि सर्वेषां चेतनाचेतनपदार्थानामात्मन्याश्रये । ननु सर्वात्मत्वे संसारित्वजडत्वादीनां भगवति प्रसाक्तिः स्वादन्नाहुः । व्यतिरिक्ते चेति सर्वे चेतनाचेतनात्मत्वेऽपि संसारित्वात्पक्षत्वादिभिर्देवतेन भर्मेज्जडत्वादिभिरचेतनभर्मेज्जडत्वात् इत्यर्थः अनेन दोषास्पृष्टत्वमुक्तम् ॥ ५ ॥

तमसा दैत्यरूपेण तिरस्कृतान् ज्ञेयान् ना च तुरङ्गद्वयमृतरङ्गी तयोर्विव विग्रहो यस्य सः कथं चतुर्मुखाय यः आदं प्रत्यर्पितवान् तस्मै ते अविनश्येहिताय सत्यचेष्टाय नमः ॥ ६ ॥

उत्तरत्र ! सप्तमे स्कन्धे द्ययिगं प्रियतमम् महापुरुषगुणभाजनः सद्गुणाश्रयः दैत्यदानवकुलस्य तीर्थांकरणां शीलमाचरितं च यम्ब सः अग्रधानः निरन्तरश्चासावनन्तोऽप्यभिचारी च यो भक्तिर्योगसनेन उपासने आराधयति ॥ ७ ॥

तेजस्नेजसे तेजसामपि तेजसे "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति ध्युतेः आविराविर्भाव प्रकटो भव प्रकटो रवेत्यर्थे द्विकीकराविर्निपातस्य हेतुजनक ! हे वज्रदंष्ट्र कर्माशयान् कर्मवैभवाः रन्ध्रय रन्ध्रय निर्वह निर्वह तमोऽङ्गानं प्रस आत्मनि अभयमभयं भूयिष्ठाः भूयात् मन्त्रस्य भादौ मध्ये अन्ते च वीजानि गङ्गाद्यर्थानि ॥ ८ ॥

भाषाटीका

भीशुकं देवजी बोले तैसेही भद्राश्ववर्ष में भद्रभवानाम का धर्मपुत्र है उसके सन्तान महा पुरुष साक्षात् भगवान् वासुदेवकी धर्ममयी प्रियतनु हयशीर्षनाम की मूर्ति को परम समाधि से सन्निधान करके यह मंत्र बोलते हुये स्तुतिकरते हैं । १ ।

भद्रभवा बोले आत्मा के शुद्ध करनेवाले धर्मरूप भगवान् आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २ ॥

महो भगवान् का चरित्र घडा विचित्र है जोकि यह संसारी जीव मारने हुये मृत्यु को देखता हुआ भी नहीं देखता है जिससे कि असत् पदार्थ का स्मरण करके पाप ही करना चाहता है और अपने पिता तथा पुत्र दोनों को मरने पर जलाकर भी आप जीने चाहता है ॥ ३ ॥

कथिलोग संसार को नाशमान् कहते हैं और ज्ञानी पुरुष जगत्को नश्वर देखता भी है तांभी है अज ! आप का माया से मोहित होजाने है ऐसा विस्मयकारक आपका कार्य है आप अजहो आपको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ४ ॥

आप माया के आवरण से रहित हो अकर्ता हो आप का जो जगत् का उत्पत्ति आदि अन्त ये वेदने कहा है तिस में कुछ आश्चर्य नहीं है क्योंकि सर्वात्मा होने से आप जगत्के कारण भी हो जगत् रूप कार्य भी हो वस्तुतः सब से अलग भी हैं ॥ ५ ॥

जिन आपने प्रलय काल में ब्रह्मा के निद्रा होने से मधुकैटभ दैत्य के लेगयेहुए वेदों को पाताल से लाकर मागने वाले ब्रह्मा को देविया तिन सत्य संकल्प आपको नमस्कार है ॥ ६ ॥

हरिचरण में भी भगवान् नृसिंहरूप से हैं तिन के अवतार की हेतु आगे कहेंगे उस अत्यंत प्रिय रूप का दर्शनकरके "महापुरुषों के गुणवाले महाभागवत दैत्यदानवों के कुल के पवित्र करने योग्य शीलस्वभाव वाले प्रह्लाद जी निरन्तर अनन्य भक्तियोग से उस वर्ष के पुरुषों के सहित उपासना करते हैं और इस मन्त्र को जपते हैं ॥ ७ ॥

अग्नि आदिकों के प्रकाशक भगवान् नरसिंह जी आप के अर्थ नमस्कार है हे वज्र सरीके नखोंवाले ! भगवान् ! आप प्रकट होवो कर्म वासनाओं का नाश करो अज्ञान को दूर करी तिस से जैसे सब आत्मा में अभय हों तैसे आप होजावो आप में सब कर्मों को समर्पण करते हैं ॥ ८ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विश्वस्य स्वस्तिप्रार्थने खलस्यापि भवेत्तच्च साधुपीडां विना न स्यात् । अन्योऽन्यममङ्गलं ध्यायतां च भूतानामन्योन्यात् विना न संबद्ध्यताङ्गुयाह । खलः प्रसीदतां प्रसीदतु

हरिर्हि साक्षाद्भगवान् शारीरिणामात्मा भवाणामिव तोयमीप्सितम् ।

हित्वा महांस्तं यदि सज्जते गृहे तदा महत्त्वं वयसा दम्पतीनाम् ॥ १३ ॥

तस्माद्भजोरागविषादमन्युमानस्पृहाभयैरन्याभिमूलम् ।

हित्वा गृहं संसृतिचक्रवालं नृसिंहपादं भजताकुतोभयमिति ॥ १४ ॥

केतुमालेऽपि भगवान् कामदेवस्वरूपेण लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया प्रजापतेर्दुहितृणां पुत्राणां तद्वर्ष-
तीनां पुरुषायुषाहोरात्रपरिसंख्यानानां यासां गर्भा महापुरुषमहास्त्रतेजसोद्देजितमनसां विध्वस्ता व्यसवः
सम्बत्सरान्ते विनिपतन्ति ॥ १५ ॥

अतीव सुललितगतिविलासनिलसितरुचिरहासलेशावलोकनीयया किञ्चिदुत्तम्भितसुन्दरभ्रमण्डल-
भुभगवदनारविन्दश्रिया रमां रमयन्निन्द्रियाणि रमयते ॥ १६ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभावाद्यर्थदीपिका ।

कौटिल्यजनु । भूतानि च मिथः शिवमेव ध्यायन्तु तेषां
मनश्च भद्रमुपशमादिकं भजन्तु नोऽस्माकमपि मतिः अपिशब्दा-
द्भूतानां च मतिरहेतुकी निष्कामा सती ॥ ६ ॥

नः सङ्गः कापि मा स्यात् । यदि कथञ्चित्स्यात्तर्ह्यगारा-
दिषु मा स्यात्किन्तु भगवत्प्रियेष्वेव अगारादिसङ्गे दोषमाह ।
य इति । इन्द्रियप्रियो गृहाद्यासक्तः ॥ १० ॥

भगवत्प्रियसङ्गे गुणमाह । येषां भगवत्प्रियाणां सङ्गा-
ल्लभ्ये मुकुन्दविक्रान् धृतिभिः भवणादिभिः संस्पृशतां सेव-
मानानां पुंसामन्तर्गतोऽजो मानसं मलं हरति* कथम्भूते विक्र-
मम् निजमसाधारणं वीर्यवैभवं प्रभावातिशयो यस्य तीर्थन्तु
गङ्गादि* मुहुः संस्पृशतामङ्गजं मलं केवलं हरति नतु वासनाः
तान् को वै न सेवेनेत्यन्वयः ॥ ११ ॥

मानसमलापगमफलमाह । यस्मैति । अकिञ्चना निष्कामा
मनःशुद्धौ हरेर्भक्तिर्भवति ततश्च तत्प्रसादे सति सर्वे देवाः
स्वर्गगुणैर्भक्तानादिभिः सह तत्र सस्यगासते नित्यं वसन्ति
गृहाद्यासक्तस्य तु हरिभक्त्यसम्भवात्कुतो महतां गुणा ज्ञान-
वैराग्यादयो भवन्ति असानि विषयसुखे मनोरथेन बहिर्भा-
वतः ॥ १२ ॥

ननु हरिर्विमुखस्य गृहाद्यासक्तस्यापि लोके महत्त्वं दृश्यते
सत्यं दृश्यते तत्तुपहासास्पदमिति सहेतुकमाह । हरिर्हीनि ।
यथा भवाणां मीनानामीप्सितं तोयमेवात्मा तेन विना जीव-
नाभावात् महानतिप्रसिद्धोऽपि गृहं यदि सज्जते तदा दम्प-
तीनां मिथुनानां शुद्धादिष्वपि प्रसिद्धं वयसेव केवलं यन्म-
हत्त्वं तदेव तस्य भवति नतु ज्ञानादिना मिथुनेषु पूज्यमानेषु
स्त्रीषु पुंसां महत्त्वं बालमिथुनेष्वथ वृद्धमिथुनानां महत्त्वं
यथेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्मादेवं तस्माद्गृहं हित्वाकुतोभयं नृसिंहपादं भजनेत्य-
स्तुपानुपदिशति कीदृशं गृहं रजस्तृणा रागोऽभिनवेशः रज-
मादीनां मूलं कारणमप्येव संछिन्नीनां जन्ममरणादीनां चक्र-
वाले मण्डलमधिच्छेदो यस्मात् ॥ १४ ॥

* केतुमालेऽपि कामदेवस्वरूपेणास्त इति शेषः । किमर्थमास्तेऽत

माह । लक्ष्म्या इति । प्रजापतिः सम्बत्सरः "सम्बत्सरो वै प्रजा-
पतिः" इति ध्रुवः तस्य दुहितरो राश्यभिमानिन्यो देवताः पुत्रा
दिवसाभिमानिनो देवास्तेषां च प्रियचिकीर्षया पुरुषायुषा वर्ष-
शतेन वान्यहोरात्राणि तैः परिसंख्याने गणना • येषां पट-
त्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः यासां दुहितृणां महापुरुषस्य महालं-
चकं तस्य तेजसा ॥ १५ ॥

रमां रमयन् स्त्रीयानीन्द्रियाणि रमयते केन साधनेन रम-
यन्तदाह । अतीव सुललितया गत्या यो विलासनेन विल-
सितो रुचिरो हासलेशो मन्दस्मितं तत्सहितोऽप्यलोक एव
लीला तथा किञ्चिदुत्तम्भितमुत्तुङ्गं सुन्दरं यद्भ्रमण्डलं तेन
सुभगं यद्भवनारविन्दं तस्य श्रिया ॥ १६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

श्लोकानाह । स्वस्तीति । विश्वस्य जगतः स्वस्ति गङ्गलं
भूयात् । ननु विश्वस्य स्वस्तिप्रार्थनं खलस्यापि भयं तच्च साधु-
पीडां विना न स्यादन्त्योऽन्यमङ्गलम् आयातां भूतानां परस्परं
घातं विना न भवेदित्याशङ्क्याह । खलः प्रसीदतां खलो दुर्मतिः
प्रसन्नो भवतु क्रोधादिकं परित्यज्य सुमतिर्भवतित्यर्थः भूतानि
मिथः परस्परं केवलं शिवमेव धिया सुमत्या ध्यायन्तु तेषां
भूतानां मनश्च भद्रमुपशमादिकं भजन्तु नोऽस्माकं मतिरपि-
शब्दाद्भूतानां च मतिः अहेतुकी फलाभिसंधिरहिता सत्यभा-
क्षजं भगवत्यादिदयतागार्हाशता भवन्तु भगवत्प्रवणा भवत्वि-
त्यर्थः ॥ ९ ॥

मतिः । नोऽस्माकं सङ्ग आसक्तिः कापि मा न स्यात् यदि
कापि कथञ्चित्स्यात्तर्ह्यगारादिषु न स्यात्किन्तु भगवत्प्रियेषु
भागवतेष्वेव स्यात्तत्रागाराणां गृहाः भवत्प्रियादिष्वप्यासक्ति-
स्तत्र को दोष इत्याशङ्क्यायां भागवतसङ्गगृहादिसङ्गयोगुणादो-
पावाह । यः पुमानात्मवान् भगवत्प्रियसङ्गे समाहितमगः प्राणा-
वस्था प्राणधारणमात्रापयुक्तवस्तुपरिग्रहेण परित्यजेत् यथा मिथ्यानि
भगवत्कथाभ्रवणाचार्यापसत्यादिप्रणादया दूरादाशु मुक्तो भवति
न तथा इन्द्रियप्रियः इन्द्रियपोषणप्रियः शब्दादिविषयप्रवण
वित्तः सिध्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥

भीमहिजयध्वजगीर्णकृतपद्मनाभली ।

सिद्धतरुं हरिं भजतां नोऽस्माकं मतिरप्यथोत्तुजे आविश्यताम्
महेतुकी कलाभिसन्धिरहिता ॥ १० ॥

• अतस्माद्देहयैकवियपत्वे इत्येतावलक्षणं साधनमाह ।
मागारेति । महाहिपु सङ्को माभूत् यदि सङ्ग आवश्यकस्ततो-
स्माकं भगवत्प्रियेषु स्यात् तनु गृहादिसङ्काभां जीवनाभा-
कादुत्तुजानर्थः स्यादिति तत्राह । य इति । यः प्राण-
वृत्त्या प्राणधारणालक्षणजीवनस्थितिमात्रेण परितुष्टः स आत्मा-
वान् वशीकृतमना अदृगच्छाप्रै सिद्धयति संसारमुक्तो भवति
यथा मुक्तपद्मस्तथेन्द्रियविधौ मुक्तो न स्यादित्यर्थः ॥ १० ॥

महात्मनां सङ्गात् कलं स्यादत्राह । यत्सङ्केति । येषां भग-
वत्प्रियाणां सेवालक्षणासङ्गादरेनिर्जगत्पत्तिकी वीर्यं माहात्म्यं
वैभवं विभुत्वं व्याप्तलक्षणा च यास्मिन् तीर्थे तत्तथा तादृशं
तीर्थं वेदान्तशास्त्र मुदुर्निर्गन्तं संपृगतां श्रवणादिनाऽप्यस्यतां
पुंसां मानसं त्रिपयसंस्मरणं मनोगतमेहो हरति अजः कथं
श्रुतिभिः भवगोविन्दयद्गारेणान्तर्गतः हृदये प्रविष्टः ततः किं
यत एवविधफलमतः कां वै मुकुन्दविक्रमं न सेवेत रसज्ञ
इति शेषः । यद्वा यस्य हरेः श्रीपादसङ्कालम्भे यस्य तीर्थस्य
गिजवीर्येभवे तादृशं गङ्गादितीर्थं मुहुः संपृगतां दर्शनस्पर्श-
नादिना सेवमानानां पुंसां मानसमहः सोऽजो हरति हि
यस्मात्समाभुमुकुन्दस्य गृहीतवामनाद्यवतारस्य विक्रमं प्रलोक्य-
त्रिकमलक्षणां चरितं कः पुरुषो न सेवेत यद्यपि बाह्यं स्नाना-
दिना इत्यान्तर्यामिः कथमित्यत्र उक्तम् । अन्तरिति । बहुवारं
भूतव्यमित्यभिप्रायेण भाग्यभिरभ्युक्तमिति ॥ ११ ॥

भक्तैरिन्द्रियाधीनत्वेनेन्द्रियाणां च स्वाभिमानिदेवताधीन-
त्वेन तुप्रकाशमन्त्रेण इन्द्रियाणामात्मावस्थेन भातिकारणा-
नुपपत्तिरित्याशङ्क्य भगवत्सत्त्वा देवप्रीतिरपि तद्विनामूर्ति-
भावेनाह । यस्मिन्ति । व्यतिरेकणापि हरेर्भक्ति कार्ययेत्याह ।
हराविति । महतां गुणा अस्यमङ्गले तदिन्द्रियादिविषये भाव
नमेवावशिष्यते नयामातुस्त्वमित्यत्र भावत इति ॥ १२ ॥

• भगवत्सत्त्वाभिमानिदेवप्रीतिमुपपादयति । हरिर्हिति । आत्मा
जीवनः अत्रापि व्यतिरेकमाह । हित्येति । महान्तमनाद्यवतारका-
लाने हरिं हिवा यदि गृहे सज्जेत बहुकालं जीयति तत्र
वयसा आयुषा दम्पतीनां गृहस्थं न गुणतः गुणतो गृहस्थं
हरिभक्त्येवत्यर्थः ॥ १३ ॥

उपसंहरति । तस्मादिति । यस्माद्देहं रजोगादिपूले तस्मा-
दभिहृपाद् भजनेत्यन्वयः संसृतिचक्रवालं संसारवृत्तिदेतु-
भूतम् ॥ १४ ॥

कामदेवस्वरूपेण कामदेवसन्निहितप्रभुस्त्रास्यात्मरूपेण प्रजा-
पतेर्बुद्धितृणां केतुमालवर्षपतीनां लक्ष्म्याश्च प्रियार्थकीर्णेत्य-
नेन हरेर्भक्तभक्तलक्षणे प्रयोजनं नान्यदिति दर्शितं पुरुषाद्युपा-
दातवर्षसङ्काशानेन यावद्वाराणि तैः पद्मिशास्त्रलक्ष-
परिसङ्काशानं गणानं यासां तास्तथा तासां महापुरुषो हरिस्त्वस्य
महास्त्रतस्मी सुदर्शनचक्रेतजसा व्यसवः गतप्राणाः ॥ १५ ॥

उत्तमिमतमूर्ध्वं नीति सुभगं सुन्दरमिन्द्रियाणि रमयन्ते
द्रष्टव्यामिति शेषः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्त्रागिहृतक्रमसम्बन्धः ।

मागारेति । तदेवोपपादयति । यः प्राणेत्यादिलक्षणाः स यथा
मिथ्यति तथेन्द्रियाप्रया न मिथ्यति तद्वत् तारतम्ये सत्यपि याद-
नः सङ्गः स्यात् तद्मागारादिष्वन्येषु च सर्वथा मा स्यात् किन्तु
भगवत्प्रायेषु स्यादेवेत्यर्थः । प्राणवृत्त्या श्रुत्तमात्रशान्त्येत्यर्थः ।
आत्मवान् सङ्गरहितः ॥ १० ॥

यत्सङ्गस्य तीर्थभूतं मुकुन्दविक्रमं संपृगतां श्रवणादिन्द्रिये-
रन्तर्गतोऽजः मानसं मनो हरति । अकिञ्चनभक्त्येकैकमाकर्षति ।
अन्यत् टीकया च समम् अङ्गजं कामं च हरति स्वगङ्गतीत्य-
न्वयः ॥ ११ ॥

किञ्च । यस्येति । सदा भगवदादयः सर्वभूतैरिति यदृच्छये-
त्यर्थः । समासने वशीभूय तिष्ठन्ति ॥ १२ ॥

हित्येत्यन्यमर्थः ते हित्वा यदि गृहे सज्जेत तत्र यदि महानु-
च्येत तत्रा दम्पतीनां कामार्थं युग्मीभूतस्त्रीपुंसानां वयसा यौवन-
मात्रेणापि महत्त्वमादरो ददते । द्वयोर्युताः परस्परमादरः स्यात्
एकत्र तु एकत्रैवेति अर्थान्तरे तु नृणामादरमात्रेणैव चरितार्थना
स्यात् किं दम्पतीप्रहयोनं दम्पत्याः पुरुषमहत्त्वं च वयमेत्यन्तमिदं
स्यात् ॥ १३ ॥ १४ ॥

लक्ष्मीस्तु दास्यसम्बलितशुचिरस्मेन स्नौतीत्याह । केतुमाल-
इत्यादिना । एवमप्रेष्यनुसन्धेया तत्र पुरुषायुषेति कथनसमकाल-
कलियुगापेक्षयाकम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमहिध्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

मत्सं जपित्वा प्रार्थनम् । सस्तीति । विश्वस्य स्मरितप्रार्थने
मलस्यापि भवेत् । नच साधुपीडां विना न स्यादित्यत्र आह । भजः
प्रसीदतां क्रोधं त्यजन् साधुमपीडयतामपि परस्परवैरिणां
भूतानां परस्परघातं विना स्वस्ति न भवेदित्यत्र आह । ध्याय-
न्ति । तदापि विषयार्थकितमतां विषयभोगं विना स्वस्ति न स्या-
दित्यत्र आह । मनश्चेति । भद्रमनामपि तदपि भक्तिं विना भद्र-
मन्यभद्रमेवेत्यत्र आह । अथोश्चते श्रीकृष्णो नो मत्सहितानां
निध्वेयाभोगं भोजनदेतुकी निष्काशा भर्ता आविश्यतामभोजननेव-
त्यर्थः । भज प्रार्थयेति युग्यार्थानि पदोपन्यासाभावात् क्रमेण
काजतः प्रहृष्टनाडितनं भगवान् सम्पादयिष्यत्येव न च तद्वि-
सर्वभूतोऽप्रहृष्टानां श्रुत्यन्तप्रसङ्ग इति याच्यम् । अन्तर्धौकि-
मायाशक्त्येनित्यत्वात्तदा तदेव तावतामनन्तानामन्वेषा जीवानां
प्रसवार्थिति ॥ १७ ॥

अथोत्तुजाम्भक्त्य यद्यपि सत्पद्मसङ्गसङ्गा साधकवाच्यता
तदपि सत्पद्मसङ्गस्य प्रावक्तव्यं तस्मिन् सति दुःसङ्गः स्त्रत एवाप-
यतीत्याह । मोक्षो नोऽस्माकं यदि भगवत्प्रायेषु सङ्गः स्यात्तदा
अगारादिषु नैव स्यात् स्त्रत एव तेषामात्मिकाः अद्वैतप्राप्त्यर्था
त्यर्थः । नवगारादिगार्हत्ये भोगमिन्द्रिया क्रिष्टदेहः यत्र वस-
नेत्यत्र आह । इति । प्राणवृत्त्या निश्वासादिभिरुद्गृह्यते तद्वत् यत
सात्मावात् सत्वियुक्तः । अदृगिति । इन्द्रियप्रियेण विनश्यनेव-
त्यर्थः । यत्र यदि भगवत्प्रायेषु सङ्गः स्यात्तदा अगारादिषु
सङ्गो मास्तु । मनो युगपद्भगवत्सङ्गे सति शीघ्रं न भवत्यर्थः प्राणा
तीत्याह । य इति । यद्वा अगारादिषु सङ्गो मास्तु यदि भगवत्प्रायेषु

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सङ्गः स्यात्तदेव । भगवत्प्रियसंगाभावे सति भक्त्यभिज्ञा असंगस्य ज्ञानजनकस्यापि धैकल्यमेवेति भावः । ननु तर्ह्यज्ञानसंगेन केवलः साधुसंग एव प्रार्थयतां सत्यं तदपि असङ्गरहितः साधुसङ्गः शीघ्रफलप्रदो भवतीत्याह । य इति । लब्धभगवत्प्रियसङ्गः किञ्च यदि सङ्गः स्यात्तदा अगारादिषु मा स्यात् किन्तु भगवत्प्रियेषु स्यादिति व्याख्याने असङ्गादपि भगवत्प्रियसङ्गस्यापकृष्टत्वे व्यञ्जनयावगमिते भक्तिमिद्धान्तापगमे उत्तरश्लोकार्थस्यासङ्गतिस्तुल्यतां लब्धेनापीत्यादि वचनञ्च विरुद्धत इत्याद्यवधेयम् ॥ १० ॥

भगवत्प्रियसङ्गरूप माहात्म्यमाह । येषां सङ्गादेव लब्धं निजवीर्यमेवम् श्रीगोवर्द्धनधारणादिप्रमाणात्कर्पे सत्यशोधकत्वात्तीर्थश्रुतिभिः संस्पृशतां कर्णोराचम्यतां जनानां मानसमङ्गजं मनःसम्यग्निधनं कायं वासनामयमजः श्रीकृष्णो हरति दूरीकरोति श्रेयसां मानसं मनश्चाकर्षति । कीदृशः सन् श्रुतिभिः श्रवणान्द्रियैरेव अन्तर्गतः अतः को मुकुन्दस्य विक्रमं गोवर्द्धनोद्धारणादिवीर्येण न सेवेतेति तस्य च मुकुन्दनिक्रमस्य भगवत्प्रियसङ्गं विना दुर्लभत्वात्तस्यैवोत्कर्षः ॥ ११ ॥

मुकुन्दविक्रममेव नस्य भक्तिवात्तस्याश्च साधुसङ्गलब्धायाः परमात्कर्षत्वात्तद्वतो भक्तस्याप्युत्कर्षमाह । यथेति । अकिञ्चना निष्कामा सर्वधर्मज्ञानवैराग्यादिभिः सह तत्रैव सम्यक्तया आसने वसन्ति सर्वदेवमयः स एव स्यात्तत्सेवैव सर्वदेवसेवेति भावः । यद्वा । सुरा इन्द्रियाधिष्ठातारो रुद्रादयः सर्वैर्गुणैरेव सह ननु वीर्यैः सहेत्यर्थः । तेन तस्याहङ्कारादीनामिन्द्रियाणां दुरभिमानादयो दोषा नैव भवन्तीति भावः । अगकस्य तु महद्गुणा महतो भक्तिसमर्थस्य ये निर्दोषा गुणास्ते कुतः यदि च शास्त्रकृत्वाद्यो गुणाः स्युस्तदा स्वस्वीर्ष्यामत्सरादिदोषसहिता एव स्युः । कुतः असति सङ्गिर्निन्द्ये अधिद्यमाने वा बहिर्लोभप्रतिष्ठादिसुखे मनोरथेनापि धावतः । यद्वा । समासने इति सुरा इन्द्रियाधिष्ठातारोऽप्यत्र सांसारिकलोके संसारप्रवर्त्तकत्वेन दापैरेव सहासने ज्ञानिलोके नित्यमध्यात्मादिलयभावनायति न सस्यगासने किन्तु अस्मत्त एव ज्ञानमवाप्य पुनरस्मान्नेन संजिहीयांस्मिन् कृतं पुंसि स्थिता वयमय श्वो वा मरिष्याम एवेति स्वस्योत्कर्षपंगवास्ते भक्तजने तु प्रतिदिनं भगवन्माधुर्यं पद्याध्यात्मोदकं संचारयति सति सर्वैर्गुणैरेव समासने यथं कृष्णाय सज्जातयः प्राकृता अप्यप्राकृताः कृष्णरूपसंयोगात् कायार्थाः प्रातदिव्यजातिरूपगुणा नित्यमेव भगवन्माधुर्यामृते विहरन्तोऽत्र पुंसि नूतगतिमृत्युवो भवामेति सानन्दचमत्कारं निश्चलीभवन्तीत्यर्थः अन्यत् समानम् ॥ १२ ॥

ननु भक्ति राहित्यादेव गृहे सज्जतां शास्त्रकृत्वादिगुणयतां लोके महत्त्वं दृश्यते सत्यं तत्तु वस्तुत उपहासारूपदमेवेति संहतकमाह । हरिर्हर्षी । तोयमपि सतमिति किञ्चिन् अपजातिर्येषां तोयमपि हिन्वा वाहकनटादिषु सत्यार्थं प्रसन्नं जीवन्मुक्तो भवति तथैव हरिर्विमुखो जीवन्मुक्त एव स ननु महान्ति भावः । तदपि यदि लोके महान् स्यात्तदा वयसा र्थान्तेव दम्पतीनां गणा महत्त्वं तथा युनोर्दम्पत्योऽप्यपारस्परमादरस्तथा न पुत्रयोर्नापि नाकयोः दम्पतिपुत्रायाञ्च

यौवनविशिष्टावेव दम्पती वस्त्राजङ्गुरादिभिरधिकं पूज्येते । तथैव वृद्धाविति ॥ १३ ॥

रजस्तृष्णा रागोऽभिनिवेशः । संसृतेश्चक्रवाले मयङ्गरूपं गृहमध्य एव संसृतिस्तिष्ठतीति भावः । भजतेत्यसुरान् मत्स्यपु- देशः ॥ १४ ॥

कामेन कन्दर्पविलासेन दीव्यतीति कामदेवस्तत्स्वरूपेण भगवानास्त इति शेषः । “सम्बत्सरो वै प्रजापतिः” इति श्रुतेः प्रजापतिः सम्बत्सरात्मकः कालस्तदभिमानो देव एव तस्य बुद्धि-तृणां पुत्राणाञ्च रात्रिदिवसाभिमानिनां देवानां प्रियचिकीर्षया पुरुषायुषेति कथनसमकालकलियुगापेक्षयोर्कैवर्षशतेन धाव्य-होरात्राणि तैः परिसङ्ख्या गणना येषां पटत्रिंशत्सहस्राणामित्यर्थः । यासां पतिमतीनां बुद्धितृणां दिवससहितानां रात्रीणामित्यर्थः । महाखतः कालचक्ररूपात् गर्भाः क्षणजघाद्यात्मकाः कालाः । यद्वा । वर्षभोजयानि लोकानां प्रारब्धकर्मफला-न्येव ता रात्रीर्निमित्ताकृत्याङ्गतत्वात्तासांमेष गर्भा इत्युत्प्रेक्षन्ते तथा तेषां सम्बत्सरात्मकस्थूलकालान्ते भोगेन क्षय एव गर्भ-पातत्वेनोत्प्रेक्षितः । अहोरात्राधिष्ठातारो देवतास्ताः प्राकृतलोक-वर्त्तिन्यो भगवन्तमुपास्य धैक्येण एव तज्ज्ञानामनश्चरप्रेमसेवा सुखनिमित्तरूपा भविष्यन्तीत्युपासनाफलञ्च द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥

अतीव सुखलितो यो गतिविलासः विशेषेण लसितोऽतिकम-नीयो रुचिरहासलेशयुक्तोऽवलोकश्च ताभ्यां या खीला तूया कीदृश्या किञ्चिदुत्तमिभितेन सुन्दरचक्रमण्डलेन सुभगे यद्दत्तारविन्दं तस्यापि धीर्यतः तथा स्त्रीयया रमां रमयन् रमासम्बन्धिण्या च तथा इन्द्रियाणि स्त्रीयानि रमयते ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

खलः प्रसीदतां खलतां त्यजतु भूतानि शिषं मङ्गलं परस्परं ध्यायन्तु तेषां मनः भद्रं कल्याणं भजतां जजतु नोऽस्माकं मतिः अहेतुकी फलाभिसन्धिरहिता सती अभोक्ष्ये त्वय्येव अन्नेद्यताम् प्रविष्टा भवतु ॥ ९ ॥

प्राणवृत्त्या यथा लाभेन ॥ १० ॥

यत् येषां भगवत्प्रियाणां सङ्गालुब्धं निजमसाधारणं मुकुन्द-साक्षात्कारकरं वीर्यं बलमेव धैमवं सामर्थ्यं यस्य तस्मुकुन्द-विक्रमं श्रुतिभिः श्रुतिः श्रवणं बहुवचनेन वागादिसङ्ग्रहः श्रवणवर्णनमननादिभिः संस्पृशतां संवमानानां जनानाम् अन्त-र्गतः हृद्रनोऽजः श्रीमुकुन्दः मानसम्मनोगतं सर्वानुभवीजभूतमलं हरति तीर्थजलादिरूपन्तु मृदुः संस्पृतामङ्गजमलं केवलं हरति तान् भगवत्प्रियान् को न सेवेत ॥ ११ ॥

अकिञ्चना भगवदितरफलविषयरहिता भगवद्भक्तिरिति तत्र तस्मिन् भगवद्भक्ते सर्वधर्मज्ञानादिसाधनसहितैर्गुणैः फलैः सह सर्वे सुराः फलदाः सम्यगासते सानुकूला भवन्ति असति शोभे स्त्रज्जादौ बहिर्जगरे धावतः हरावभक्तस्य तु महान्तो गुणा येष्यस्ते सुराः सर्वैर्गुणैः सह सानुकूलाः कुतः ॥ १२ ॥

अपार्यां तोयमिव शरीरिणां हरिरात्माभ्यस्तं हिन्वा महानपि यदि गृहे सज्जेत तदा दम्पतीनां मिथुनानां वृद्धादीना-मिव वयसा महत्त्वं तस्यापि भवति ननु हेयोपादेगविवेका-दिना ॥ १३ ॥

तद्भवतो मायामयं रूपं परमसमाधिपोगेन रमा देवी सम्बत्सरस्य रात्रिषु प्रजापतेर्दुहितृगिरुपे-
ताऽहस्सु च तद्भर्तृभिरुपास्ते इव चोदाहरति ॥ १७ ॥

ॐ ह्रीं ह्रीं ॐ नमो भगवते हरीकेशाय सर्वगुणविशेषैर्विललितात्मने आभूतीनां चित्तीनां चेतसां
विशेषाणां चाधिपतये षोडशकलाय छन्दोमयायान्तमयायामृतमयाय सर्वमयाय सहस्रे श्रोत्रसे
बलाय कान्ताय कामाय नमस्ते उभयत्र भूयान् ॥ १८ ॥

स्त्रियो व्रतैस्त्वां हृषिकेश्वरं स्वतो ह्याराध्य लोके पतिमाशासतेऽन्यम् ।

तासां न ते वै परिपान्त्यपत्यं प्रियं धनार्थं यतोऽस्वतन्त्राः ॥ १९ ॥

स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं समन्ततः पाति भयातुरं जनम् ।

स एक एवतरथा मिथो भयं नैवात्मलाभादधिमन्यते परम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

असुरानुपदिशति । तस्मादिति । रजभादिमूलं गृहं हित्वा
अकुतोभयं नृसिंहपादं भजतेति ॥ १४ ॥

लक्ष्म्याः प्रियचिकीर्षया कामदेवरूपेण आस्ते इतिशेषः
“सम्बत्सरो वै प्रजापतिः” इति श्रुतेः प्रजापतेः सम्बत्सरस्य
दुहितृणां राड्यभिमानिनीनां देशतानाम् पुत्राणां दिनाभिमा-
निनां च प्रियचिकीर्षया यासां दुहितृणाम् महाश्वं चक्रम ॥ १५ ॥

अतीव सुललितगत्या यो भिलासस्तेन धिलसितो रजचरो
हामलेखो मन्दस्मितं तेन सहितोऽवलोक्य एव लीला तथा कि-
ञ्चिदुत्तमिमेन सुन्दरभ्रमण्डलेन सुभगस्य वदनारविन्दस्य धिया
रमां रमयन् इन्द्रियाणि रमयते ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

सब संसार का मङ्गल होवे दुष्ट की बुद्धि निर्मल होवे सब
प्राणिआपस में मन में सब का भला चाहें हे अयोधज ! हमारा
रक्त शान्ति का प्राप्त होवे हमलोगों की बुद्धि निष्काम होकर
परमेश्वर में लगे ॥ २ ॥

हम लोगों का सङ्ग कभी स्त्री पुत्र धन आदि में मन होवे
यदि होवे तो भगवद्भक्तों के साथ होवे जो ऐसा निरक्त है
बहु प्राणवृत्ति भोजनादि मात्र से सन्तुष्ट होकर आत्मब्रह्मा
हाने से थोड़े दिन में सिद्ध होजाता है इन्द्रियों की प्राप्तिवाला
कभी नहीं सिद्ध होता है ॥ १० ॥

जिन महा पुरुषों के सङ्ग से प्राप्त भगवत् चरित्र को नार-
म्भार चितन करने वालों के मन को साक्षात् भगवान् कणों
के द्वारा हृदय में आकर पवित्र कर देते हैं वह मुकुन्द भगवान्
का चरित्र उत्तमतीर्थ है जिसको कौन नहीं सेवन करेगा और
पुष्करादि तीर्थ तो देह के मल को ही वाय्वा सेवने से
छुटाने हैं ॥ ११ ॥

जिस पुरुष की भगवान् में निष्काम भक्ति है निमकंक्षी
पास सबगुणों के सहित सब देवता रहते हैं जो हरि का भक्त
नहीं है बाहिर के भक्त पदार्थों में मनोरथ को दौड़ाना है उस
के पास महापुरुषों के गुण कहां से आयेगे ॥ १२ ॥

हरिभगवान् तो सब प्राणियों के जीवन के हेतु हैं जैसे कि
गर्जलियों को जलजति प्रिय है तब महात्मा होकर भी उन
परमात्मा को छोड़ कर यदि गृहादि में आसक्त होजाये तो
उन स्त्री पुरुषों का कबल अशुखादी से बड़ापन है और गुण
कुछ नहीं होंगे ॥ १३ ॥

तिस कारण से अनुराग दुःख कोष मान इका भय
दीनता मनचिन्ता इन सबों का कारण संसार बढानेवाला जो
घर तिस को छोड़कर सबप्रकार में निर्भय श्रीनृसिंहजी के चरण
को भजो इस प्रकार स्तुति करने हैं ॥ १४ ॥

केतुगाल वर्ष में भी लक्ष्मी की प्रमथना के वास्ते और प्रजा
पती के पुत्र तथा पुत्री जोकि उमरवर्ष के छत्तीसहजार संख्या वाले
हैं श्रीनारायण के अग्र कालचक्र से मन में डर होने से जिन
के गर्भ ध्वस्त होकर मरकर सम्बत्सर के पीछे गिरने हैं ऐसे
जो रात्रि दिन दिन के वास्ते भी भगवान् कामदेव रूप से
विराजते हैं ॥ १५ ॥

अति सुन्दर जो चाल का कीड़ा तिस से जो मनोहर हाम
कालेश तिस के सहित जो देवना तिस की लीला में कुछ उठाया
हुआ जो सुन्दर भ्रमण्डल तिस में सुन्दर जो वदनारविन्द तिस
की दोआ से लक्ष्मी को प्रसन्नकरते हुये भगवान् अपनी इन्द्रियों
को भी नृपत करने हैं ॥ १६ ॥

श्रीभरद्वाजिकृतभाषाप्रदीपिका ।

तद्भर्तृभिर्दिग्माधिप्रातृभिरुपेता ॥ १७ ॥

सर्वगुणाविशेषः श्रेष्ठतन्मूर्तिर्बिललितो लक्ष्यकृत आत्मा यस्य
आकृतीनां क्रियाणाम् । चित्तानां ज्ञानानाम् । चेतसां सङ्कल्पाध्य-
सायादीनाम् । विशेषाणां तत्तद्विषयाणां षोडशकला भंजा
एकादशेन्द्रियपञ्चविषयलक्षणा यस्य । छन्दोमयाय वेदोक्तकाम-
प्राप्त्याय । अक्षययायाशोणप्रत्ययान् । अमृतमयाय परमानन्द-
प्राप्त्याय । अक्षययाय मर्धविषयत्वान् । सहस्रे भोजसे बलाय तद-
नुवाच ॥ १८ ॥

न्यायार्थमेव न्यायसंनक्त्यादहं कृतार्थास्मि । अयकामनया
तु त्वामर्चयन्तो न परिपूर्णात्मनोऽथाः स्युरित्याह । अथ इति । स्यन
एव हृषीकेशामश्वरं पतिं सन्तं त्वामाराध्य याः स्त्रियोऽन्यम्

या तस्य ते पादगङ्गेरुहार्हणं निकामयेत्साखिलकामलम्पटा ।

तदेव रम्भीष्मिन्तमीष्मिन्तोऽर्चितो गद्गप्रगाञ्जा भगवन् ! प्रतप्यते ॥ २१ ॥

मत्प्राप्तयेऽजशसुरासुरादयस्तप्यन्त उग्रं तप ऐन्द्रियेभ्यः ।

ऋते भवन्पादपगणान्न मां निन्दन्त्यहं त्वद्दया यतोऽजित ! ॥ २२ ॥

स त्वं ममाप्यच्युत ! शीर्ष्णि वन्दितं कराभ्युजं यत्त्वदधापि सात्वताम् ।

विभर्षि मां लक्ष्म नरेण्य ! मायया क ईश्वरस्येहितमूढितुं निभुरिति ॥ २३ ॥

रम्यके च भगवन्तः प्रियतमं मान्दस्यमनताररूपं तद्वपुर्गुरुस्य मनोः प्राक्प्रदर्शितं स इदानीमपि
महता भक्तिप्रेगिताराभयनीदं चोदाहरति ॥ २४ ॥

श्रीश्वरस्वार्मिकुतभावाधेदीपिका ।

पतिं प्रार्थयन्तं पतिं कामानां हि कामाराधनं व्रतेषु प्रसिद्धम
तासामपत्यादीनि ते पतयो न पातु शक्ताः ॥ १६ ॥

अनर्थो पतय एव न भवन्तीत्याह । सवा इति । स चैवभूतः
पतिमेवानेकः एव नान्यो यो भवानात्मज्ञाभास्परमस्यर्थाधिकं न
गच्छते । इतरथाऽन्याधानसुखस्य न सतन्त्रता । स्वतन्त्रनानात्वे
च भगवन्नेश्वराणांमय मिथो भयं स्यादित्यर्थः ॥ २० ॥

किञ्च । निष्कामभजनेऽप्रार्थिता एव सर्वे कामा भवन्ति
सकामभजने तु कामतमात्रमनित्यं चेत्याह । या स्त्री तस्यो-
क्लृप्तशाय तव पादसङ्गेरुहस्यार्हणं पुजंमत्र कामेण फला-
न्तरं साखिलेषु कामेषु लम्पटा सर्वाऽन्कामाप्रप्रांतीत्यर्थः । ईप्सित-
मार्थिभूतः फलान्तरमाप्नुमर्षितुः सत्कर्म्मिणश्चेत्किं तद्वैकं रासि
नर्दासि । किञ्च । यद्यतः फलमोगान्तरम्भग्नयाञ्जया याचिनोऽर्थो
यस्याः सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोति तद्वै रासि ननु
नित्यम् ॥ २१ ॥

ननु गमार्हणं कुतः सर्वकामप्रार्थिभ्यमेव कामार्थिभिः
संयम्येऽन आह । मत्प्राप्तये ब्रह्माद्यस्तपस्तप्यन्ते कुर्वन्ति । कथं-
भूताः । ऐन्द्रियेभ्यः भुक्ते भर्षियाम् अलुक्कममासः तथापि भवत्पा-
दपरायणादने मां न विन्दन्ति मत्कटाक्षनिलसिता विभूर्मानं
नभन्त इत्यर्थः । यतः । यद्येव हृदयं यस्याः साऽहं स्वप्नरतन्त्रत्वा-
न्वदनुवर्तिनमपि निजोक्त्यामि नान्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

इति त्वया यत्कराभ्युजं सात्वतां भक्तानां
शीर्ष्यर्थापि कृपाः त्यस्तं तन्ममापि शीर्ष्णि निधेहीति शेषः ।
कथंभूतम् । वन्दितं सर्वकामवर्षिवेन सद्भिः स्तुतम् न च मयि
तवानादरः यतो हे नरेण्य ! मां वक्षसि लक्ष्म विभर्षि । अहो
चिन्तमन्तव मयि केवलमादरमाधे भक्तेषु तु परमा कृपाऽन
ईश्वरस्य तव यन्मायया हर्हितं तत्को वितर्कयितुं
समर्थः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्भिराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदं वक्ष्यमाणमन्त्रवाक्यं चोदाहरन्ति जपन्ति बहुवचनं सम्ब-
त्सरबुद्धितुल्यभिमप्रायकं जप्यं मन्त्रमाह । ३० भगवच्छब्दार्थः

पूर्वतन् हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशाय नियन्त्रे सर्वैः प्रकृतिपुरुष-
योरसम्भाननीयेषुभावशेषैः सत्यज्ञानादिभिः गाम्भीर्यादिभिः “सर्व-
कर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धैर्विधातु-
तमाशयत्वेन वक्तुं प्रतिपादयितुमिष्टमात्मस्वरूपं यस्य तस्मै
कल्याणागुणाश्रयत्वेन वेदान्तैः प्रतिपाद्यमानागेल्यर्थः सर्वत्राधि-
क्यार्थाऽत्रानुसन्धेयः आकृतीनां क्रियाणां चिस्तीनां ज्ञानानां
चेतसां सङ्कुलपाध्यवसायादीनां कर्मेन्द्रियकर्मेन्द्रियमनोव्यापा-
राणां विशेषः पृथिवी बहुवचनमाकाशाद्यभिप्रायकं पृथिवी-
प्रभृतिपञ्चमहाभूतानां चाधिपतये निगन्त्रे इहै चाधिपत्यं न
सत्यपि पृथगावे भृत्यनिरूपितनियन्तृभावस्य राज्ञ इव भवि-
त्यात्मत्वप्रयुक्तमिति द्योतयितुं शरीरात्मभावनिबन्धनसामानाधि-
क्यमयमाह । पोडलकलयेति । पोडशकलाः पञ्चभूतानि मनः सद्भि-
नान्येकादशेन्द्रियाणि एतत्स्वरूपाय तच्छरीरकत्वेनावस्थिताये-
त्यर्थः पोडशकला भेदा मूर्त्यो यस्येति बहुव्रीहिर्घो १३भूतान्ये-
कादश इन्द्रियाणि च जगत्कारणत्वमाह । कुन्दमयाय कुन्दः-
प्रचुराय “तस्य ह वा एतस्य महतां भूतस्य निश्वसितमेतद्यद्देहं”
इति श्रुत्यर्थोऽत्र विवक्षितः एवं सगृहीतस्त्वशरीरकत्वमभिधाय
वर्णितत्वात्मकत्वमाह । अन्नमयाय अन्नमयश्ब्दोऽत्र व्यष्ट्यवस्था-
तत्त्वसंघातात्मकदेहपरः तद्व्याय वर्णितशरीरकत्वित्यर्थः एनं व्यष्टिं
सगृह्यात्मकतत्त्वान्तरात्मकत्वमभिधाय जीवत्त्वतात्मकत्वमपि सामा-
नाधिक्यगतेनाभिधत्ते । अस्मत्प्रयोगेति । अस्मादाब्दोऽत्र जीवार्त्वा-
परमा मपर्यन्तः अस्मत्शरीरकत्वित्यर्थः उक्तानुक्तकालाद्यन्तरा-
न्तरान्तरातिप्रायेणाह । सर्वमयायेति । सर्वोन्मत्ताप्यर्थः किं बहुना
नक्षत्रभूतगन्तशक्तिरूपस्यमेवेत्याह । महते गतः सामर्थ्यरूपाय
श्रीजने इन्द्रियशक्तिरूपाय बलाय देहशक्तिरूपाय सहस्रादेर्ह-
तत्त्वाच्च तादात्म्यव्यपदेशः कान्ताय निरतिशयप्रीतिविधेयस्य
कामाय स्वर्गेषु निरतिशयप्रीतिविधेयस्य ते तृणमुभयत्र
पुरस्तात्पृष्टतश्च गतो नमने भूतादस्त्वित्यर्थः ॥ १८ ॥

एवमिमं मन्त्रमुदाहरन्ती उवाच पत्नी लक्ष्मीः पतिशब्दप्र-
वृत्तिनिमित्तपौष्कल्यविशिष्टस्येति ॥ १९ ॥ स्त्रिय इति । स्त्रतः
हृषीकाणामिन्द्रियाणामीश्वरमधिपति स्त्रतःशब्देनाधिपत्यस्य
निरुपाधिकत्वं व्यज्यते एवंभूतं त्वां व्रतेराराध्य लोकं संस्मरे
स्त्रियः अन्ये पतिमाशासते कामयन्ते ते चाशास्यमानाः पतयः
तासां कामयमानानां स्त्रीणां प्रियं प्रीतिविषयमात्मा-
पत्यधनान्युपि च न परिपान्ति न रक्षन्ति पातुमसमर्थत्वादिनि

श्रीमद्भिराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

श्रीवः तत्कुतः यतस्ते पतयः अन्यतन्त्राः कर्मवश्याः तेषां पतित्वं हि कर्मायत्तं न हि कर्मपरवशाः कर्मनिर्हरण्ये समर्था इति भावः एवं निरुपाधिकरत्नकत्वस्यैव पतिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् ते पतय एव न भवन्तीत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

एवमन्यत्र पतिशब्दोऽमुख्यवृत्त इत्युक्तं भगवति तु मुख्य-वृत्त इत्याह । स वा इति । सः मन्त्रोक्तगुणसम्पन्नः भवान्प-तिर्वै वैशब्दोऽवधारणो भवानेव पतिरित्यर्थः तथा च भुतयः ।

एष सर्वेश्वरः एष भूनाधिपतिरेव भूतपात्रः ।

पतिं विश्वस्थात्मेश्वरं न तस्य कश्चिन्पतिरस्ति लोके ।

इति सूत्रं चैतद्विषयकम् “अनन्याधिपतिः” इति कुतो मम निरुपा-धिकपतित्वं तत्राह । अकुतोभयः नास्ति कुतोऽपि भयं यस्य सां-कुतोभयः अकर्मवशत्वेन कर्मकृतपारतन्त्र्याभावाच्चिरुपाधिकर-त्नकत्वं त्वय्येवेति भावः अत एव भयातुरं जने समन्ततः पतिं सर्वेऽप्योऽपि भयंश्चैत्रायते स च निरुपाधिकपतिर्भवानेक एव इतरथा ईश्वरत्वे मण्डलेश्वराणामिव मिथोऽन्योऽन्यं भयं स्यात् यतो भवानेक एव पतिरत एव भवानात्मन्मात्परमन्यदधि-अधिकं न मन्यते आत्मनो लाभः परमात्मशेषत्वज्ञानं तस्मिन्नेव हि सत्यात्मनः सत्ता इतरथासत्प्रायतैव तन्मात्रमेव चेतन-संरक्षणे भवानपेक्षते न तु ततोऽन्यदित्यर्थः ॥ २० ॥

तदेव प्रवक्ष्यति । येति । अखिलेषु कामेषु पत्यपत्यधनापुरादिषु लक्ष्मणां आसक्ता सती या स्त्री तस्योक्तविधस्य ते तव पाद-सरोरुहयोरर्हणामाराधनं न कामयेत् कुर्यात्तस्यास्तोदेषेऽपि पत्य-पुत्रादिकं भुद्रं फलमर्चितस्त्वं रासि ददासि “रा दाने” इति धातुः कथंभूतः त्वमीप्सितः प्रीतिविषयः पुरुषार्थरूपः सर्वविध-पुरुषार्थरूपं त्वामपुरुषार्थरूपं मत्वा त्वत्तोऽन्यं यत्किञ्चित्पुरुषार्थं स्वतः प्रार्थयते तस्यास्तदेव पुरुषार्थमांसं ददासि न तु स्वात्मान-मित्यभिप्रायः यतस्त्वत्तोऽन्यदपुरुषार्थरूपमत एवमप्रायाच्छायाचि-तायौ स्वस्यास्तथाभूता सती हे भगवन् ! कामदेव ! प्रत-प्यते दुःखिता भवति न तु लब्धत्वाहमिति नितरां सुख्यतीत्य-भिप्रायः इप्सितार्चितमिति पाठान्तरं तदा इष्टत्वेन पूजितं प्रकृतमीप्सितमिति यावत् तुच्छपुरुषार्थरूपमपि निरतिशयपुरु-षार्थरूपत्वेन मन्यमानं पत्यपत्याद्यन्यतमं सांसारिकमेव फलं रासीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

ननु लक्ष्मीर्हि लोके पुरुषार्थत्वेन प्रसिद्धा नत्वं तत् कथ-मेवमुच्यते तत्राह । मत्प्राप्तय इति । ऐन्द्रिय शब्दादौ धीर्येषां तथाभूताः कण्ठे कालवदलुकसमासः अजा ब्रह्मा ईशो रुद्रः सुरा इन्द्रादयः असुराश्च ये यद्यपि मत्प्राप्तये मां प्राप्तुं भव-त्पादपरायणाः सन्ते भवत्पादाराधित्वेन शरण्यवराणां विनान्यदुग्रं तपः तप्यन्ति पाकं पचतीतिवन्निर्यदेशः तपः कुर्वन्तीत्यर्थः तथापि मां न विन्दन्ति न प्राप्नुवन्ति कुतः हे अजित ! यतोऽहं त्वद्भूया तव हृदया हृत्प्रमया प्राप्ता त्वद्भूताहं त्वदपृथक्-सिद्धत्वेन मम त्वदन्तर्गतत्वेनैव पुरुषार्थरूपत्वं ननु पृथगित्यर्थः यद्वा । त्वन्निरतिशयपुरुषार्थरूपा त्वं हृदये हृद्गतो यस्यास्तथा-भूताहं त्वमेव हृदये यस्याः सेति निरतिशयपुरुषार्थरूपस्य तव नित्यं गन्तव्यत्वेनाहमपि पुरुषार्थरूपा भवामि ननु अत इत्यर्थः अतो ये भवत्पादाराधित्वपरायणास्तानेवाहमनुवर्त-यामिः इतिप्रायः ॥ २२ ॥

इदानीं तत्कृपां प्रार्थयते । स त्वमिति । यः पुरुषार्थरूपः स त्वं हे अच्युत ! वन्दितं सर्वपुरुषार्थप्रदत्वेन स्तुतं तत्कराभ्युजं मम शिरसि निधेहि कथंभूतं यत्सात्वतामेकान्तिनां शीर्ष्णि-अधायि कृपया निहितं मत्पूर्णाकृपाविषया त्वमप्यपूर्वं किमिदं प्रार्थयसे तत्राह । हे वरेण्य ! मायया मायामयकृपेण भीवत्सेन सह मां चिन्हं वक्ष्यामि विभीषि चिन्हकृपेण विभीषि-त्यर्थः भीवत्सस्य प्रधानात्मकत्वं “भीवत्सस्यानमपरमनन्तेन समा-श्रितम् । प्रधानबुद्धिरप्यास्ते गद्वारूपेण माधवम्” इति भगवता परा-शरेशोक्तं माययति दृष्टान्तार्थः यथा भीवत्सं तथा लक्ष्म तथा-हमपि लक्ष्म भूतः सात्वतस्य शिरसि कृपास्त्येवत्यभिप्रायः “प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्ययेमहं स च मम प्रियः । ज्ञानो त्वात्मेव मम तम” इत्युक्तभगवद्भिप्रायमात्रोच्च शीर्ष्णि सात्वतां यदध्यायीत्युक्तम् अत्र कारणं न कोऽपि वेत्तुं प्रभुरित्याह । ईश्वरस्य त्वं हि न चेष्टितमभिप्रेतं वा ऊहितुं कथयितुं का वा प्रभुः समर्थः न कोऽपी-त्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं केतुमाले उपाख्योपासकादिकमुक्तमण रम्यके तदाह । रम्यके चेति । प्राग्युगान्तसमये मनो रम्यकवर्षाधिपतेः प्रव-र्शितं यन्मात्स्यं रूपं भगवतः प्रियतमं तदेव रूपं स एव मनुः रम्यके वर्षे इदानीमपि महतार्षिच्छन्नं भक्तियोगेनारा-धयन्नास्ते ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपद्मनाबली ।

मायामयमिच्छामयं रमा देवी भगवतो रूपमुपास्ते इत्यस्येह तात्पर्यमवगन्तव्यं रतिमग्नहिता रमा देवी कामान्तःस्थितं हरः रूपमुपास्ते रतिस्तु विष्णोः प्रतिमास्थानीयं कामदेवस्य कामदेवस्थितं विष्णुमुपास्ते श्री रतिस्थिता कामदेयं रतिश्चापि विष्णोस्तु प्राकृतां ननुम

इति स्मृतेः अनेन मायामयमित्यस्य प्राकृतमित्यर्थः सूच्यते सम्वत्सरस्य राष्ट्रिषु प्रजापतेर्बुद्धिभिरहस्तु तासां भर्तृभिरु-पेता ॥ १७ ॥

ये ये सर्वे विशेषा व्यावर्तकधर्मास्तांस्तान् विदन्तीति सर्वविशो-पविदो ब्रह्मादयस्तेषां भेदमावासस्यानमात्मा देहो यस्य स तथा तस्मै आकृतीनामभिप्रायाणां पृथानुभवसंस्काराणां वा चिन्तानां स्मरणाकारणानामन्तःकरणाविशेषाणां चेतनां बुद्धि-वृत्तीनां वृत्तिविशेषाणां चाधिपतये सर्वमयाय सर्वोत्तमाय उ-प-त्रान्तर्बहिश्च भूयात्तत्ताया इति शेषः ॥ १८ ॥

लोके विद्यमानाः स्त्रियो नानाधर्तैरिन्द्रियस्वामिनं त्यामाराध्य त्वत्तोऽन्ये पतिमाशासन्तं प्रविशन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः त्वमनेन व्रतलक्ष्याराधनेन हेतुना तामामपत्यं प्रियं मनोरमुपभोग-साधनं धनान्यायुष्यहोरात्रगमागमलक्ष्यानि रक्षसि कृतकताः स्त्रियः पतिध्वेन वृताः पुरुषाश्चास्वतन्त्रास्त्वत्पत्नेन शक्तिहीना यतोऽनन्तर्गतत्वं व्यावहारिकमित्यर्थः ॥ १९ ॥

तर्हि मुख्यपतिः क इति तत्राह । स वा इति । यः स्वयमकुतो-भयः सन् भयातुरं जने समन्ततः पतिं स च स एव पतिः स्यात् नन्वेवं तर्हि बहवः किं न स्युरिति तत्राह । एक इति । भवति नित्यं शेषः इतरथा बहूनां पतित्वं मिथोऽन्योऽन्यं भयं स्यात्प्रमण्डले-श्वराणामिदं शेषः अतस्त्वमेक एव पतिरित्यर्थः इतोऽपि त्वत्ताम

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एव पुरुषार्थ इत्याह । भजन्निति । त्वां भजन्पुरुष आत्मसाभात् त्वत्ताभात्परमन्यमध्यधिकं नैव मन्यते अभावादिति शेषः “एकमेवाद्वितीयम्” इति श्रुतेः ॥ २० ॥

अतोऽप्यस्यैव पुरुषार्थप्राप्तिहेतुत्वादित्याह । य इति । निरुपम-
चरितपतियस्तस्य ते तव यः पादसरोरुहयोरहं पूजनं
नितरां कामयन्तोऽखिलकामसम्पदः अपेक्षिताशेषपुरुषार्थप्राप्तिपटु-
तरः हे ईप्सितप्रपु ! अतस्त्वदर्थितमेवाभीप्सितं नान्यदर्थनं
विशिष्टफलहेतुत्वात् व्यतिरेकमुखेन निर्धारयति । यद्गच्छति । अयं
भावः यत्कामोऽन्यपादार्चनं करोति तस्मात्फलानुदयात् प्रत-
प्यत इति यद्यस्मात्समादिति चशब्देन पूर्वमर्थितमिदानीम-
र्च्यते उत्तरत्रार्चिष्यत इति सूचयति ॥ २१ ॥

अन्यपादार्चकस्य भग्नपादभावमत्र द्रष्टव्यमित्याह । मत्पा-
त्रय इति । ये ऐन्द्रियेभ्यः इन्द्रियविषये धीर्येषां ते तथा शब्दा-
दिविषयरागान्धीभूतबुद्धयः ससुरासुरादय उग्रं तपस्तप्यन्ते ते मां
न विन्दन्ति मत्तोऽमीष्टफलं न विन्दन्तीत्यत्र कारणमाह । ऋतु
इति । भवत्पादपरायणमर्चनमृते त्वत्परायणार्चनाभावः कारणां
हेत्वन्तरमाह । अहमिति । अजित ! अहं त्वत्पदा यतस्तस्मादिति
शेषः त्वयि हृदयं यस्याः सा तथा यस्त्वत्पादार्चकस्तस्य
मत्प्रसादः यो न तस्य नास्तीति अयं भावोऽसंप्रज्ञातस्थया
मया ज्ञायत इति ॥ २२ ॥

स्वशिरसि नित्यभूतकराम्बुजत्वेऽपि भगवत्पूजकैरेव प्रार्थ-
नीयमित्याशयवत्त्याह । स त्वमिति । यत्कराम्बुजं सात्वतां स्त्रीणा-
मिति शेषः शिरस्स्त्रीभ्यां येन त्वया स त्वं मम मूर्ख्यपि तत्कु-
र्वित्यन्वयः । किञ्च सर्वस्मान्मयि तव प्रसादाधिक्यमस्तीति
श्रुतयति । विभर्षीति । हे वरेण्य ! त्वत्पूजसि मा मां लक्ष्म चिन्दं
विभर्षि यदतो मायेश्वरस्य ईदितमूहितुं को विभुर्न कोऽपि
समर्थः ॥ २३ ॥

मनोर्ध्वस्वतस्य ॥ २४ ॥ २५ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतक्रमसम्बर्धः ।

मायामयं कृपाप्रचुरम् ॥ १७ ॥

पांडशशक्त्यधिष्ठात्र वेदाधिष्ठात्रे पार्थिववज्रदायकभोज्य-
आधिष्ठाने दिविजवज्रदायकभोज्यशक्त्यधिष्ठात्रे किं बहुना
सर्वशक्त्यधिष्ठात्रे अत एव सर्वसहमायधिष्ठात्र इति क्रमेण ॥ १८ ॥

आत्मनस्तस्य स्वरूपस्यैव लाभात् । परमन्यत् मेवादिकं
नाधिकं मन्यते । यथाह श्रीप्रह्लादः । “यस्त आशिप आशास्ते न
स भूत्यः स वै शक्तिः” इत्यादि । “नान्यथेहावयोरर्थो राजसंवक्या-
रिव” इति ॥ १९ ॥ २० ॥

अखिलकामलम्पटेति सर्वकामस्यापि कामनीयार्थस्य प्रतिष्ठा
हि त्वत्पादसरोरुहमिति ॥ २१ ॥

यद्यजादयोऽपि विषयविषयो भूत्वा मत्प्रामये मद्देशभूत-
प्राकृतसम्पत्तये तप्यन्ते तदा मां मद्देशभूतां सम्पत्तिं न विन्दन्ति
किन्तु प्राकृतीमेव निन्दन्तु नामेत्यर्थः । ऋतु इति । यदि तेषु
कोऽपि त्वत्पादपरायणो भवति तदा तु स विन्दत्येवेत्यर्थः । त्वत्-
इत्येति गर्वप्राप्तेः ॥ २२ ॥

स त्वमिति । दैव्योक्तिः यद्वया यत् कराम्बुजं स्त्रीकारव्यञ्जकं
सात्वतानां शीर्षिणं अधायि तन्ममापि तादृशभक्तिहीनाय ॥
शीर्षिणं अधायीत्येकमाश्रयम् । किञ्च । स तादृशस्त्वं मायया
कृपया मा मां वक्षसि लक्ष्मरूपत्वेन विभर्षीति ततोऽपि परमा-
श्रयम् । तस्मात् क ईश्वरस्येति । मत्स्यत्वेनानुत्कृष्टदृष्टिं प्रत्याह ।
प्रियतममिति । तदपि भगवतः परमस्वरूपमेव जानीयादित्यर्थः ।
अथाप्यात्मना सन्निधीयत इति सामान्योक्तेराराधयतीत्यत्र
सन्निहितं सन्तमिति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारूप्यदर्शिनी ।

मायामयं कृपामयं मायाया जीवाविद्याया आमयो रोगो यत-
स्तमिति वा रात्रिषु प्रजापतेर्बुद्धितुमिः रात्र्यभिमानिनीमिदं देव-
ताभिः सह ब्रह्मसु तासां रात्र्यभिमानिदेवतामां पतिमिदं देव-
साभिमानिनिर्देवं सहित्यर्थः ॥ १७ ॥

कृपामयत्वमेव विवृणोती मन्त्रं जपन्ती एतन्मन्त्रोपासकोऽन्यो-
ऽप्येवं स्वसम्बन्धेन मन्त्रार्थं भावयेदिति व्यञ्जयन्ती प्रणमति
कान्ताय मत्पतये कामाय नम इत्यन्वयः । देवपदानुक्तिः परमः
सम्पूर्णनामोच्चारणानौचित्यात् । अन्यस्तु लक्ष्म्या दासीभावेनै-
वात्मानं ध्यात्वा मन्त्रमिममुच्चारयेदिति सम्प्रदायः । हृषीकेशाय
स्त्रसौन्दर्यादिना मन्त्रेन्द्रादीन्द्रियाकर्षकाय मन्त्रेन्द्रादीन्द्रियमाधुर्य-
सम्भोक्ते इति वा स्त्रस्य तथा योग्यतायां हेतुः । सर्वगुणविशेषै-
रप्राकृतैर्गुणैर्धिलक्षिता विलक्षणीकृता आत्मानो देहमनोबुद्ध्या-
दयो भवन्ति, यत्तस्मै हृषीकेशत्वं विवृणोति । आकृतीनां
मम कर्मेन्द्रियाणां चित्तानां ज्ञानेन्द्रियाणां चेतसां चित्ताहङ्कार-
बुद्धिमनसां विदोषाणां तत्तद्भूतानां तत्तद्विषयाणां वा अधि-
पतये स्वामिने तत्तन्माधुर्यास्त्रादिने अयोपासकपक्षे अधिष्ठात्रे
तेषामप्राकृतीकरणान् स्वयमेवाधिष्ठाता न तु दिगादिदेवसमूह
इति भावः पांडशकलाय राकाचन्द्रतुल्यत्वात् पूर्णां चन्द्रा-
मयाय वेदरूपेण स्वभक्त्युपदेष्टुं अन्नमयाय अन्नरूपेण साधक-
भक्तप्रतिपालकाय अमृतमयाय अमृतवदास्त्राधरपद्मगुलीलादिकथि
मोक्षरूपाय च सर्वमयाय मम सर्वस्वरूपाय सहस्रं भोजने वलाय
त्वत्सवायां मन्त्रितेन्द्रियदेहसामर्थ्यप्रदाय उभयत्र इह लोकं
परलोकं च ॥ १८ ॥

स्वयं निष्कामा सकामभक्तिमतीरन्या कर्त्री शोचति । त्रिषय
इति । स्वत एव हृषीकाणामीश्वरं पतिमपि त्वा त्वामाराध्य
अन्यम् ॥ १९ ॥

पतिशब्दार्थमेव ता न जानन्तीत्याह । सवा इति । पतौति पति-
यश्चात्मानमपि पातुं न शक्नोति सकथमन्यान् पतौत्यर्थः अतः प्रथम-
मकुतोभयः क्वात् स च एको भवानेव इतरथा प्रकारान्तरेण
पतिशब्दवाच्यायामित्यर्थः । यद्वा । सप्तम्यर्थ एव शालप्रत्ययः
इतरत्र मण्डलेभ्यराणांमिष स्वप्रजापालकानामपि मिथो गय
ततश्च प्रजानामपि भयमिति तदपान्नमेव वस्तुत इत्यर्थः अतः
एवात्मानः परमात्मनस्तव लाभात् अधि अधिकं परं वस्तु न
मन्यते शास्त्रज्ञरिति शेषः । त्वत्प्राप्तेः सकाशात् अन्यप्राप्तिर्न
वाधिकं त्वमेव वस्तुतः पतिशब्दवाच्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

भीमद्विभवाय चक्रवर्त्तिकृतसाराधर्शनी ।

● किञ्च निष्कामभजने मदीर्यिता एव सर्वे कामा भवन्ति सकामभजने तु कामितमात्रमनित्यञ्चेत्याह । या स्त्री तस्य उक्त-
लक्ष्यस्य तव पादपद्मपूजामेव नितरां कामयेत् न तु फलान्तरं
साखिलेषु लक्ष्मेषु लभ्यते । सर्वानेव कामान् प्राप्नोतीति अथ च
निष्कामपदवाच्या भवेत् । यथा तु ईप्सितं प्रति ईप्सितः फलान्तरं
प्राप्तमपेक्षितः सन् अर्चितो भवति । तस्यै तद्वैकं रासि
ददासि यद्यतः फलभोगानन्तरं भग्ना याचन्ना याचितोऽर्थो यस्याः
सा प्रतप्यते दुःखं प्राप्नोतीत्यतः सैव निष्कामापि सकाम-
पदवाच्या भवेदित्यतो भगवन्तं कामयमाना भक्ता नैव सकाम-
शब्देन वाचनीया इति सिद्धान्तो व्यञ्जितः अत्र ईप्सितान्तर-
कामायाः परितापः स्वस्वभावः प्रातिकूल्यदृष्ट्यैव लक्ष्म्या
नामभिक्षपन्त्यैवोक्तः । वस्तुतस्तु सकामभजनादपि कृतार्थत्वमु-
परिगृह्यते ॥ २१ ॥

केचित् सकामास्तु स्वामप्यपहाय मामेव भजन्ते तेऽपि भूखिमैव
लभन्ते इति तान् निन्दन्त्याह । मत्प्राप्तये प्रह्लादयस्तपस्तप्यन्ते
कुर्वन्ति । ऐन्द्रिये विषयसुखे एव धीर्येषाम् अलुक्समासः तदपि
भवत्परायणात् श्रुते विना मां मत्कटाक्षविलासितां सम्पत्ति-
रूपां लक्ष्मीं न लभन्ते भवत्परायणाः प्रह्लादभूवाद्य एव
चिन्दन्ति या तु स्वज्ञकेष्वपि देवासुरादिषु सम्पदृश्यते सा तु गुण-
मयी प्रतिस्वकैर्मफलरूपा मायाशक्तेर्बुद्ध्या एव प्रसादाद्वा कामा-
दितरङ्गजनिका कदाचित्की न तु स्वत्वस्वरूपभूताया ममेति मम
मायावाभावात् मत्प्रसादोत्पाद्याः सम्पत्तेरपि त्वद्वैमुण्यापादक-
त्वाभावात्तत्र हेतुः । त्वद्वैमुण्यात्स्वमनस्का त्वमनस्कान्वावलोकयामि
नान्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

तद्वै प्रह्लादीनामाराध्यापि तव भार्याप्यहं निष्किञ्चनो भक्तो-
यथा त्यक्तः सौभाग्यं लभते तथा नाहं लभे एवं मे ललाटमित्याह
मम मङ्गद्वयनित्यविहारोऽपि त्वं ममापि शीर्षिण कराम्बुजं धेहीति
शेषः । त्वत् त्वया यत् सात्वतां शीर्षिण भवामि । यन्निवन्तं कृपा-
म्युभाग्यवर्तिनं सद्भिः स्तुतम् । ननु त्वत्सौभाग्यं सर्वतोऽप्यधिकं
यत्स्वामहं हृदये एव नित्यं दधामि तत्र सत्रपं साञ्जलमुखा-
च्छादनं सहज्जननीचिराह । बिभर्षीति । हे वरेण्य ! मा मां लक्ष्म कन-
करेखाचिह्नतया यद्वक्षसि दधामि तन्माययैव मङ्गद्वयसौभाग्यं
दृष्ट्वा निर्वृद्धिरेवा मय्यस्यां माकापीदिति कपटं नैव । ननु कोऽप्येवं
न ज्ञाने तत्राह । कः खल्वीश्वरस्य तव ईहितमूढितुं विनर्कितुं
क्षमः यतः "न च सङ्कुर्यान् श्रीर्नवात्मा च यथा भवान्" इति तव
भक्तं प्रति निभृत्तोक्तिमहमश्रुपमेवेति ध्वनिः । प्राणिनि चाश्रुपमन्व-
न्तरान्ते प्रजयं स वैवस्वतां मनुः ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमचक्रवर्त्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माया वस्तुनं सङ्कल्पस्तन्मयं स्वसङ्कल्पेनाविष्कृतमित्यर्थः
"माया च वस्तुनं ज्ञानम्, इति कोशात् उदाहरन्तीति बहुवचनं
प्रजापतिपुत्राद्यभिप्रायेण ॥ १७ ॥

सर्वैर्गुणविशेषैः "एष सर्वेश्वरः" इत्यादिभूतिप्रोक्तैस्तदस्मा-
द्वारणैः सर्वेश्वरत्वादिभिर्विवक्षितः वर्णयितुमिष्ट आत्मा यस्य

तस्मै प्राकृतीनां ज्ञानेन्द्रियव्यापाराणां चेतसामन्तःकरणव्या-
पाराणां विशेषाणां तत्तद्विषयाणां आधिपतये षोडशकलाय
सूक्ष्मशरीरात्मने छन्दोमयाय वेदात्मने ब्रह्ममयाय स्थूलशरीरात्मने
अमृतमयाय नित्यपदार्थात्मने सहस्रं मनःसामर्थ्यात्मने भोजसे इन्द्रि-
यसामर्थ्यात्मने यलाय देहसामर्थ्यात्मने किं बहुना सर्वमयाय
सर्वात्मने "एतद्वाक्यमिदं सर्वम्" इतिभूतः कान्ताय प्रियाय काम्येत
इति कामः ईप्सिताय भगवते अन्तर्बोद्धव्यं नमः ॥ १८ ॥

एतत् एव हृषीकाणामाश्वरं पतिं सन्तं स्वामाराध्य अभ्यं
पतिमाशासते कामयन्ते याः स्त्रियः तासां ते अपत्यादिकं न
परिपान्ति रक्षन्ति अतस्ते पतयो नेति फलितोऽर्थः ॥ १९ ॥

कस्तर्हि पतिरत आह । स इति । यः आत्मलाभात्परमन्यदधिकं
नैव मन्यते स पतिः स्यात् स च भवानिक एव "एष सर्वेश्वरः
एषः भूताधिपतिः प्रधानक्षेत्रज्ञपतिः" इत्यादिभूतः इतरथा अनेकेश्व-
राङ्गीकारे मिथो भयं स्यादित्यन्वयः ॥ २० ॥

या ते पादसरोरुहयोः अर्हणमर्चनमेव निकामयेत् नान्यत्
साऽखिलकामानां लभ्यते पदशीकरयोः कुवाला ईप्सितमीप्सितः
पत्यपत्यादिकं प्राप्तमपेक्षितः सन् अर्चितश्चेत्तदा तद्वै रासि
ददासि यद्यतः भग्ना याचन्ना याचितोऽर्थो यस्याः सा
प्रतप्यते ॥ २१ ॥

ऐन्द्रिये मत्प्रसादलब्धविभूतिमुखं धीर्येषां ते कण्ठे काष्ठ इति
वदलुक्समासः भवत्पादः परावर्णं यस्य तस्मादते मां न
चिन्दन्ति विभक्त्यर्थं मामनुकूलयितुं न शक्नुवन्ति भवत्पादपराय-
णास्तु मां चिन्दन्ति मम पुत्रत्वात् यतोऽहं त्वद्वैमुण्यात्वं हृदये
यस्याः सा तथा अत्र गृहोऽभिप्रायः भवद्दीयाः भवत्पाद-
ध्यानामृततृप्ताः ध्यानविच्छेदकरा महत्तां विभूतिं न वाञ्छन्ति
किन्तु मम हृदयस्थं त्वां लब्धुं परां मातरं महतादरेण मां
भजन्ति अहं च तान् पुत्रवत्सला कदाचिदपि न त्यजामि एवं
ते मां चिन्दन्तीति ॥ २२ ॥

हे वरेण्य ! म उक्तप्रकारम् मां लक्ष्म वक्षामि विभर्षि
कृतार्थो यद्यप्यहमिति भावः तथाप्यनुग्रहविशेषं कुर्वित्याह । त्वत्
इति पञ्चमी तृतीयार्थं त्वया यत्कराम्बुजं सान्वतां भक्तानां
शीर्षिण मायया कृपया भवामि न्यस्तम् तन्ममापि शीर्षिण हे
अच्युत ! कृपया निधेहि अत्र हेतुं दर्शयितुं कराम्बुजं विशिष्टमि-
दं निवन्तं परानन्दत्वेन सद्भिः स्तुतम् अथ किं योयं तर्वाद-
तस्य दुष्पारम्भादित्याह । ईश्वरस्य तर्वादितं चिह्नितमूढितुमेताय-
दिति वितर्कयितुं कः विभुः समर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् के उम माया मयस्वरूप को लक्ष्मी देव्यः
राक्षस्वर प्रजापती के पुत्ररात्रियों में दिनों म
उन दोनों के देवता के सहित सेवा करती है और यह
मन्त्र बोलती है ॥ १७ ॥

भगवान् हृषीकेश सत्र गुण विशेषों से युक्त स्वरूपवान्
मायादिबर्माण्डियों के अश्रु आदि ज्ञानेन्द्रियों के अन्तःकरणों
के वृष्टिधादि द्रव्यों के पति षोडशकला बाह्य वेद स्वरूप मनुष्यों

ओं नमो भगवते मुख्यतमाय नमः सत्त्वाय प्राणायौजसे सहसे बलाय महामत्स्याय नमः
इति ॥ २५ ॥

अन्तर्बहिश्चाखिललोकपालकैरदृष्टरूपो विचरस्युरुत्वनः ।

स ईश्वरस्त्वं य एवं वशेऽनयन्नाम्ना यथा दारुमर्या नरः स्त्रियम् ॥ २६ ॥

यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा हित्वा यतन्तोऽपि पृथक्समेत्य च ।

पातुं न शेकुर्द्विपदश्चतुष्पदः सरीसृपं स्थाणु यदत्र दृश्यते ॥ २७ ॥

भवान्युगान्ताणां व ऊर्मिमालिनि क्षोणीमिमामोपधिवीरुवां निधिम् ।

मया सहोरुक्रमतेऽज ओजसा तस्मै जगत्प्राणगणात्मने नम इति ॥ २८ ॥

हिरण्यमयेऽपि भगवान्निवसति कूर्मतनुं विभ्राणस्तस्य तत्प्रियतमां तनुमर्पमा सह वर्षपुरुषैः पितृ-
गणाधिपतिरुपधावति मन्त्रमिमं चानुजपति ॥ २९ ॥

ॐ नमो भगवते अकूपाराय सर्वसत्त्वगुणविशेषणायानुपलक्षितस्थानाय नमो वर्ष्मणे नमो भूम्ने
नमोनमोऽवस्थानाय नमस्ते ॥ ३० ॥

यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितमर्थस्वरूपं बहुरूपरूपितम् ।

संख्या न यस्यास्त्ययथोपलम्भनान्तस्मै नमस्ते व्यपदेशरूपिणे ॥ ३१ ॥

जरायुजं स्वेदजमण्डजोद्भिदं चराचरं देवर्षिपितृभूतमैन्द्रियम् ।

द्यौः खं क्षितिः शैलसरित्समुद्रद्वीपग्रहर्क्षेत्यभिधेय एकः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

का भोज्य अन्न देवों का भोज्य अमृत तद्रूप सर्व स्वरूप अन्तः-
करण इन्द्रिय देहसामर्थ्यरूप सब के पति आप के अर्थ इस लोक
तथा परलोक में नमस्कार होय ॥ २८ ॥

जगत् में सब स्त्रियां अर्तों से स्वयं तृपीकेश आपकी आराधन
करके अन्यपति को चाहती हैं वे अन्यपति उन स्त्रियों के प्रिय पुत्र
धन आयु इन का नहीं रक्षा कर सके हैं जिस से कि वे
स्वतन्त्र नहीं हैं ॥ २९ ॥

जो सर्वथा निर्भय है वही पति सब प्रकार से प्रजाओं के
भय से रक्षा कर सका है सो आपही हैं जोकि आत्मलाभ से
अन्य को अधिक नहीं मानते हो अन्यको तो आत्मलाभ न होने-
से सुख नहीं है ॥ ३० ॥

जो स्त्री सब कामों की इच्छावाली होकर भी आपके
चरण कमल मात्रको चाहती है उसका आप सब देने हो
जो अन्य पदार्थों को चाहती है उसको वही चीज
देते हैं जिसके नाश होने पर फिर दुःख पाती है ॥ ३१ ॥

हे अजिन ! इन्द्रिय के विषयों में जिनकी बुद्धि है ऐसे
ब्रह्मा महादेव देवादिक सब यद्यपि मेरे प्राप्ति होने के वास्ते
उग्र तपस्या करते हैं ती भी आपके चरणारविन्द के आश्रय
के बिना मेरे को नहीं प्राप्त होते हैं क्यों कि मैं तो आप से
मन खगाने वाली हूँ ॥ ३२ ॥

हे अच्युत ! सब लोगों के प्रशंसा करने योग्य जो आप
का हस्त कमल जिसको कि आपने सात्वतयाद्यों के या
भक्तों के मस्तक पर रखा है तिसहस्तको मेरे मस्तक पर
रखो हे वरेण्य ! आप मेरा चिन्ह मात्र बनाकर बलस्थल में
धारण करते हैं आपकी चेष्टाको जानने को कौन समर्थ
होसका है ॥ ३३ ॥

रम्यक वर्ष में भी भगवान् की अति प्रिय मूर्ति जो कि
उस वर्ष के पति मनु को पहिले दिखाई थी वही मनु इस समय
पर भी बड़े भक्ति योग से आराधन करते हैं और इस मन्त्र
को पढ़ते हैं ॥ ३४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सत्त्वाय सत्त्वप्रधानाय । मुख्यतमाय प्राणाय सुत्रात्मने ॥ २५ ॥
उरुः स्वनो वेदात्मको नादो यस्य । य इदं विश्वं ब्राह्मणा-
दिनाम्ना विधिनिषधालम्बनभूतेन वशेऽनयन्निधमितवान्स त्वर्मा-
श्वरः । तथाच श्रुतिः । "तस्य वाक्कृन्तानामानि दामानि" इति ॥ २६ ॥
नन्विन्द्रादयो वशं नयन्ति लोकपालत्वात्कुनोऽहं तत्राह ।
यमिति । मत्सर एव उवरो येषां ते । यं हित्वा द्विपदश्चतुष्पदः
सरीसृपं जङ्गमं स्थाणु स्थावरं च यदत्र दृश्यते तत्किञ्चिदपि
पातुं न शक्ताः स त्वमेव प्राणरूपेण पालक ईश्वरश्चे-
त्यर्थः । तथाच श्रुतिः । "ता अहिंसन्ताहमुकमस्यहमुकमस्मि"
इत्यादि ॥ २७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

● प्रश्नारचरितमाह । भक्तानिमां क्षोणीं मया मनुना सह
मत्प्रद्वितां धृत्वेत्यध्याहारः ऊर्मिमात्रावनि प्रक्षयाणांवे मोजना
कृमते विचरति । यद्वा । पानुमित्यस्यानुपङ्गः क्षोणीं पातुं क्रमते
उत्सह्यत इत्यर्थः । यतोऽजः कीदृशीम । गोपधीनां वीरुषां च निधि-
माभयभूताम् । तस्मै नमः जगतो यः प्राणगणस्तस्यात्मने
नियन्त्रे ॥ २८ ॥

तत्प्रियतमां तां प्रियतमाम् ॥ २९ ॥

अकूपाराय कर्माय । सर्वः सम्पूर्णः सस्वगुणो विशेषणं
यस्य न उपलब्धितं स्थानं यस्य वास्त्वित्वात् । वर्षाणो सर्वा-
यस्ते काक्षानवष्टिञ्जाय भूम्ने सर्वगताय अवस्थानावा-
धाराय ॥ ३० ॥

• निजमाययापितं प्रकाशितमेतदर्थस्वरूपं इदं पृथिव्यादि
यस्यैव करं यतः पृथङ्नास्ति । कथम्भूतम् । बहुमीरूपं रूपितं
निरूपितम् । यस्य च सङ्ख्या नास्ति । कुतः । अथवा मिथ्येवाप-
क्षमनात् । न हि मरीचिजलमेतावदिति सङ्ख्यातुं शक्यते
अव्यपदेशरूपिणे निरुक्तप्रपञ्चाकाराय ॥ ३१ ॥

बहु रूपत्वं दर्शयन्तस्यैश्वरादव्यतिरेकमाह । जरायुजमिति ।
 कृपिप्रहर्षमित्यभिप्रेयस्त्वमेवैको न त्वद्व्यतिरिक्तोऽस्ति । “सर्वं
 त्वत्विदं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मन्त्रमाह । ओमिति । सत्त्वाय शुद्धसत्त्वमूर्तये मुखे भवः
मुखः तस्मै प्रथमावतारायैत्यर्थः प्राणाय जीवविभ्रे प्राणव्यष्ट्य-
न्तरात्मने वा ओजसे इन्द्रियशक्त्यधिष्ठात्रं क्लृप्त्य शरीरशक्त्य-
धिष्ठात्रं तत्तदवतारासाधारणगुणाः सर्वत्रोपासनार्थं मन्त्रपूजा
पञ्चमूल्यायैभूतने इष्टविसंज्ञानियमस्तथाय नमः ॥ २५ ॥

कुत्स्नश्चिद्विदात्मकजगन्प्रियन्तृश्वरत्त्वविविशिष्टं स्तुवन्ति ।
अन्तर्बहिर्नि । लोकपालैरन्तर्बहिर्दष्टं रूपं यस्य उर्यधिकं
ज्ञानो वैदात्मको नादो यस्य तथाभूतस्त्वमीश्वर एव कोऽसा-
वीश्वर इत्यब्राह्म । य इदं विश्वं चिद्विदात्मकं कुत्स्नं जग-
द्विधिनिवेधावलम्बनभूतेन ब्राह्मणादिनाम्ना वशेऽनयस्मृतवान्
नयनं चात्र नियमनपूर्वकं रक्षणं यथा दारुमयी दारुणा त्रिका-
ररूपां स्त्रियं स्त्रीप्रतिकृतिं नरः स्ववशीकृत्य नाटयति तथेति
अनेन कुत्स्नजगन्प्रियन्तृत्वकथनेन कारणात्वमप्युक्तं कारणात्वन-
तृत्वधोरेकगतत्वात् “एय सर्वभूतान्तरात्मापहतपाप्मा दिव्यो देव
एको नारायणः” इतिश्रवणात् सर्वभूतान्तरात्मत्वेन न तन्मूर्त्तमक
इत्यनेन कारणात्वश्रोकम् “एको ह वै नारायण आसीत्” इत्यनेन
सम्वादादित्यर्थः ॥ २६ ॥

इदञ्च जगज्जयन्तृत्वादिकप्रतिनिरन्तराधारणमित्याह । यस्मिन् ।
मत्सरज्वरं मत्सरः परैश्वर्यासहिष्णुत्यं स एव ज्वररुनं हित्वापि
पृथक् समेत्य संघीभूयापि वा यतन्ताऽपि लोकपात्रा इन्द्रादयो ये
प्रपञ्चं पातुं रक्षितुं न शक्नुः न प्राशवन् प्रपञ्चश्चिन्तितः । यत्किंदादि
रूपं अरिणु स्यान्नु पर्वतादिकपञ्चावरजातं च अथ प्रपञ्चं इदमेत
त्वं तु रक्षितत्रानित्यर्थः ॥ २७ ॥

मथानिति । ऊर्मिमार्जनि उद्यतरनरूपकियुक्तं युगान्तागंधं
कस्मिंश्चिदैनदिनप्रलयार्थायै प्रापधानां वीरुधां गुह्यमानां च
निधिमभयभर्ताममां क्षोर्णां भूमि मया मनुना सह धृत्वाति

शेषः यो भवानाजसा उर्वधिकं विक्रमने विश्वरति । यद्वा । पानु-
मित्यस्यानुगङ्गः क्षीणीं पानुं क्रमते उत्सहन इत्यर्थः यतोऽ-
जस्त्वम् । यद्वा । हे उरुक्रम ! तेजभाजसा तेजोरूपेण सङ्कुलरूपज्ञा-
नात्मकेन ओजसा बलेन नतु साधनान्तरेणैव सांख्यी रक्षित-
वानित्यप्याहारः उवाह धृतवानित्यर्थः तस्मै जगत्प्राणगणा-
त्माने नुश्यं नमः जगत्प्राणगणः प्रतिशरीरं प्राणव्यष्टिगणः
तदन्तरात्मन इत्यर्थः जगत्प्राणगुणात्मन इति पाठे तु जगत्प्राण-
रूपगुणस्वभावायेत्यर्थः ॥ २८ ॥

मय हिरण्यमयवर्षे उपाख्योपासनादीनाह । हिरण्यमग इति ।
भगवान् कूर्मरूपे बिभ्राणो हिरण्यमये वर्षे निधसति तस्य भग-
वतस्तां म्रियतां कूर्मननु पितृगणानामभिपतितर्यमा तद्वर्षस्थेः
पठ्यैः सहोपधावति अनुवर्तते उपास्ते इत्यर्थः श्रावं पूर्ववत् ॥ २८ ॥

अकूपाराय कर्मरूपाय कुस्मिताः स्नत्वा आपो यस्मिन्-
त्कूपं स्नाभ्यतया तद्रात्याद्धानि स्वीकरोतीति कूपारः स
न भवतीत्यकूपारः सर्वं सत्त्वा जन्तवः गुणान्तरा हेयाः कल्या-
णाश्च ज्ञानशक्तिवर्तुश्वयोदयः ते विशेषणानि सङ्कारकागयङ्कार-
काणि च प्रकारभूतानि यस्य तस्मै तत्र सर्वसत्त्वानां कल्या-
णगुणानां च साक्षाद्विशेषणत्वं सत्त्वगतगुणानां सत्त्वङ्कारा
विशेषणत्वमिति विवेकः अनुपलक्षितस्थानायास्तःसमुद्रे मन्दरमूले
स्थितायेत्यर्थः मधर्मयोगे प्राकृतदेहरहिताय धर्मयोगे इत्यप्राकृतवि-
व्यवेष्टाय धर्मशब्दो देहिपर्यन्तवृत्तिः धर्मयोगे श्रेष्ठायेति आ-
गरीयसे वा गरीयस्त्वं च कालानागच्छकशब्दं भूमेन महिमवनेत्यवस्था-
नायाधारभूताय अभिकरणे व्युद्रे गुणभेदाभिप्रायाय नमः पदा-
वृत्तिः ॥ ३० ॥

विश्वरूपस्थानन्तत्वादिगुणाविशिष्टं स्तीति । यद्रूपमिति । एतन्
जगत् यस्य रूपं शरीरं तस्मै व्यपसायकपिणो नम इत्यव्ययः
व्यवसायकपिणो मम्यगज्ज्ञानप्रवर्तकायेत्यर्थः । यद्वा । व्यपसायोऽत्र
नित्यासंकुचितापारिच्छिन्नं ज्ञानं तद्वय रूपमाकारस्तदस्यास्तीति
तथा तस्मै नमस्ते व्यपदेशकपिणो इति पाठान्तरं तत्र व्यप-
देशकपिणो व्यपविद्यते इति व्यपदेशः चाव्ययहाराहः ध्वम-
नस्यादिनामरूपात्मकः प्रपञ्चः स जगद्वय रूपं तदस्यास्तीति तथा
न च यद्रूपमित्यनेन पौनरुक्त्यं व्यपदेश्यकपिणो इत्यस्यैवोपपाद-
कत्वात् श्रेयकशेषस्य अव्यपदेशकपिणो इति वा छेदः अव्यपदेश-
चेतनमज्ञातीयत्वेन व्यपदेशद्रुमशक्यं रूपं तस्यास्तीति तथा तस्मै पौन-
च्छब्दनिर्दिष्टं जगद्विशिष्टं । निजमाययार्पितं प्रकृत्या निर्धारितम्
अर्थरूपं योग्यत्वेन प्रतीयमानं बहुरूपरूपितं जानिगुणादिकस्य
एवंविधं जगत् यस्य रूपं यस्य च संख्यापरिच्छेदो नास्ति कृ-
तः अथोपलम्भनान् यथायत् माकल्पेन उपलम्भाभावात् यस्यस्येन
जगद्वा परासृज्यते यस्य जगतः संख्या प्रकाशो नास्ति कुतः
अथोपलम्भनान् द्रव्यात्मकत्वेनोपलम्भान् यद्यपि जगत्प्रतीयते
एव तथाप्यथद्रुपामप्रव्यात्मकत्वेन तत्प्रतीत्यभिप्रायणा
संख्या न यस्यास्तीत्युक्तम् । यद्वा । यस्य जगतः अथोपलम्भनान्म-
रूपापरिच्छेदो नास्ति अथोपलम्भनान्मरूपात्वेन उपलम्भन-
भावात् "कोटिशो रागद्वाराजय" इति जगतोऽप्यव्ययत्वादिनं भावः
। यद्वा यस्य जगतः अथोपलम्भनान्मरूपात्वेनोपलम्भनान्मायार्प-
नत्वाथैव रूपमव्ययकपिणस्य नम इति संख्यादिनिर्देशोपल-
म्भनात् संख्याप्रकाशो नास्ति जगत उक्ताकारनिर्दिष्टाकारोपलम्भ-
भ्रमकर इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं विश्वरूपत्वमन्तत्त्वञ्चोक्तं यतो विश्वरूपस्त्वमत एव
योः स्वमादिशब्दैः भवान्वाभिधीयत इत्याह । जरायुजमिति ।
हे देव ! चराचरभेदेन द्विविधं पुनर्जरायुजादिभेदेन चतुर्विधमेतज्ज-
गत् तत्र विभूतिभेदे विभूतिविशेषरूपमित्यर्थः अत एव योः स्वमि-
त्याद्येवमभिधीयस्त्वमेक एव योरादिशब्दैरभिधीयमानस्त्वमेवेत्यर्थः
“अनेन जीवनात्मनानुगृह्य नामरूपं व्याकरवाणि नतुष्टु तदे-
वानुप्राविशत्तदनुप्रविश्य सञ्चत्यश्चाभवत्” इति श्रुत्युक्तविधया नाम-
रूपतदनुगृहीनां परमात्मपर्यन्तस्त्वमिदं योरादीनां परम तत्तदशरी-
राच्छरीरवाचिनां शब्दानां शरीरपर्यन्ताभिधानस्य गवादिशु-
क्रादिजनिगुणादिशब्दानां व्यक्तिगुणादिपर्यन्ताभिधानवदाकृत्य-
विकरणाभ्यासिद्ध्या च योः स्वमित्येवं रूपेण त्वमेव वाच्यो
वेद्यश्चेत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उक्तुं यो नः परमपुनः इदं जगद्वशे अनयस्तीतवान्
स त्वमीश्वरः साक्षात्प्रापणः आत्मा स्वामी । यद्वा । य आत्मा
आदानसमर्थः इदं जगद्वशे नयन् वर्तते स त्वमीश्वर ऐश्वर्यादि-
गुणसमुद्ग इति ॥ २६ ॥

लोकपालादिविश्वस्येश्वरवशात्वे तद्वद्वरूपत्वं कथमस्येत्या-
द्यङ्क्यस्पर्द्धाहेतोरिति भावेनाह । यमिति । चशब्दो विकल्पार्थं यत्त्वां
हित्वा लोकांशः पृथग्ना समेत्य वा यत्तन्तोऽपि द्विपदश्च-
तुष्पद इत्यादि यत्सरीसृरस्यास्तु चराचरमत्र दृश्यते श्रुतिदृष्टि-
विषयं तत्पातुं न शक्नुवित्यन्वयः अशक्तत्वे निमित्तमाह । मत्सर-
ति । मात्सर्यावयवप्रस्तत्वादित्यर्थः “वार्तासम्भावयोः किल” इति
वचनादिदं स्पर्द्धालक्षणां मात्सर्यं सम्भावनामात्रं नतु मुख्य-
माङ्गनिमित्तं दैत्यावेशनिमित्तं चेति गमयितव्यं तदुक्तम् ।

स्पर्द्धन्त इव देवान्तु हरिणा यत्र कुत्रचित् ।

हरेरेवाक्षया कापि दैत्यावेशाद्यापि वा ॥

इति अनेन स्पर्द्धाया अन्यानिमित्तत्वेन पाजनाशक्तिः स्वरूपकृ-
तेति ज्ञातव्या ॥ २७ ॥

यद्यप्यस्तु मूलरूपस्य हरेर्जगत्पालनशक्तिः स्वरूपभूता तथा-
प्यवताराणां सा न समास्तीत्याशङ्क्य द्वयोरपि कोऽपि माहात्म्य-
विशेषो नास्तीति भावेनाह । भवानिति । भवान् युगान्तार्थाव इमां
क्षीणीमूढे उवाहेत्यन्वयः तस्मै जगत्प्राणगुणात्मने जगच्छेष्टक-
गुणस्वरूपाय मत्स्याय हरेये नम इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ २९ ॥

न कृपे आरो गमनं यस्य स तथा तस्मै महासमुद्रनिवा-
सायत्यर्थः सर्वसत्त्वगुणाः पराक्रमगुणा एव विशेषणं यस्य
न तथा तस्मै सर्वसत्त्वगुणा ज्ञानानन्दादिगुणा इति वा नोप-
लब्धिनस्थानाय अज्ञानस्वरूपाय वर्त्मणे भक्तानीष्टवर्षणशीलाय
प्रमाणाय सम्प्रयुक्ते वा “प्रमाणं बोधनेयता मर्यादा शास्त्रहेतुषु
सम्भवत्कारि चाप स्यात्प्रयाणमरणे गतौ” इति यादवः “वर्त्म
इहप्रमाणायोः” इति न अनेन विव्यतिर्धर्मोनेरपि सम्प्रयुक्त-
माहात्म्यं सूचितम् भूयसे महते “महतो महीयान्” इति श्रुतिः अव-
स्थानाय जगत्स्थितिहेतवे ॥ ३० ॥

मन्त्रसूचितगुणविशिष्टत्वेन श्रीहरिं स्तोति । यदुपमिति । यदु-
पमेतद्विश्वं निजमायया तव स्वरूपेच्छयापितं मदाधारतया तिष्ठ-
त्विति माययैस्तुक्त्यानिर्वाच्याविद्याकल्पितं किं न स्यादित्य-
तोऽर्थेति अत्राधितरूपं जरायुजादिवस्तुकेण रूपितं शब्दितं यस्ये-
त्यन्तेति सङ्ख्या च नास्ति “परमाणुप्रदेशोऽपि ह्यनुन्ताः प्राणि-
राशयः” इति वचनात् यद्योपलम्भनादयथा ज्ञेयं यथा दृश्येन
श्वस्वना न निवृत्ति विकारित्वात् उर्वारुकफलादेरन्यथा दर्शनात्
च तावता धैतव्यं “विश्वं सत्यम्” इत्यादिश्रुतेः अतः प्रवाह-
रूपेण नित्यमित्येष्टव्यमित्यर्थः रूपं साक्षिधानयोग्यप्रतिमास्था-
नीयमित्यर्थः तस्मै तुभ्यं नम इत्यन्वयः न व्यपदेशो यस्य
तदव्यपदेशं तादृशं रूपमस्यास्तीति अव्यपदेशरूपी तस्मै
वाङ्मनसागोचररूपत्वादित्यर्थः अनेन सर्वसत्त्वविशेषणाय
नोपलब्धनस्थानायति पदद्वयं विवृतम् ॥ ३१ ॥

सन् घटः सन् पटः इति सद्बुद्धिद्वयेन प्रतीयमानत्वात्
“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इति श्रुतेश्च विश्वस्य ब्रह्मात्मकात्वं मुख्यं किं
न स्यादित्याशङ्क्य तत्सङ्ख्या तदेवानुप्राविशदित्याह ।

सर्वान्तर्यामिकत्वात् सर्वनामा हरिः स्वयम् ।

नतु सर्वस्वरूपत्वादूपत्वं तूपचारतः ॥

इति स्मृतेश्च सर्वान्तर्यामित्वेन तत्तत्सत्ताप्रद्वयेन तच्छब्द-
प्रवृत्तिनिमित्तस्य तदधीनत्वेन तत्तत्तामत्वं हरेरित्यभिप्रेत्याह ।
जरायुजमिति । देवादीनां भेदो यस्मिन्तत्तथा इतिशब्द आदि-
वचनः ऋक्षादिनामवानेक एवेत्यनेन “यो देवानां नामभा एक
एव” इति श्रुतिं सूचयति “नमो वर्त्मणे नमो भूयसे” इति मन्त्रा-
वयवस्याभिप्रायः “सूचित इति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः

मुख्यतमायैरपि पूर्ववत् । सत्त्वादिपरमाश्रयत्वात् सत्त्वादि-
रूपाय ॥ २५ ॥ २६ ॥

यमित्यस्य टीकायां मत्सर एनेत्यत्र परस्परमिति ज्ञेयम् । ता
देवताः अहिंसन् समस्तरा बभूवुः । तत्र प्रत्येकं भाभिमानमाहुः ।
कमाश्रित्याहमस्मि अपि तु न कमपीति श्रुतेरर्थः ॥ २७ ॥

युगान्तोऽत्र मन्वन्तरान्तः क्षीणीमिति धृतनौकारूपमित्यर्थः
“नाम्पारोप्य महीमय्याम्” इत्युक्तेः ॥ २८—३० ॥

यस्य तथैतत् कूर्माकारं रूपं निजेषु भक्तेषु मायया रूपया
अपितं प्रकाशितम् अयथोपलम्भनात् यथानुपलब्धभुमशक्यत्वात्
वाङ्मनसातीतत्वादित्यर्थः । यस्य च तव सङ्ख्या नास्ति अय-
पदेशं वक्तुमशक्यं रूपं नित्यमेव विद्यते यस्य तस्मै ॥ ३१ ॥

पूर्ववत् नद्विरूपत्वं दर्शितम् । तच्च जरायुजस्यादिना किञ्चित्
सङ्ख्यातम् । यत् न यस्य सङ्ख्यास्तीत्युक्त्वा तस्यैकत्वात्तामरूपा-
दीनामेवासङ्ख्यत्वमानीतं तेषां स्वरूपसिद्धत्वं दर्शयन् सङ्ख्याता-
नामारोपितत्वमाह ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मुख्यतमाय सत्त्वाय शुद्धसत्त्वस्वरूपायैत्यर्थः प्राणादिनियन्तृत्वात् प्राणादिकाय ॥ २५ ॥

• सर्वत्रैवान्तर्बहिरपि चरति । अथ च लोकपालैरपि अष्टरूपः किमुनान्यैः ननु तर्हि ममास्तित्वमेव मास्तु तत्राह । उरुध्वेदात्मकः स्वर्गो यस्य सः । चेद् एव तत्रास्तित्वं प्रतिपदमुध्वेदेन इत्यर्थः । अत एव य इदं विश्वं ब्राह्मणादिनाम्ना त्रिभिर्निवेधाभ्य-भूतेन वशे अनयन्नियमितवान् स त्वमीश्वरः । तथा च भूतिः । "तस्य वाक् तन्तिनामानि दामानि" इति । स्त्रियं पाञ्चालिकाम् अतो विश्वस्य पारतन्त्र्यादपि स्वतन्त्र ईश्वरस्त्वमनुमानेनापि ज्ञाप्यस इति भावः ॥ २६ ॥ •

नन्विन्द्राद्वयो वशं नयन्ति लोकपालकत्वादीश्वराः स्वतन्त्राश्च कुतोऽहं तत्र तेषां लोकपालकत्वादिकं सर्वमौपचारिकमित्याह । यं हित्वा पृथग्भूता वा समस्य मिलित्वा वा द्विपदः चतुस्पदः सरीसृपं जङ्गमं स्थास्तु स्थावरश्च यद्यत्र दृश्यते तत् पातुं न शक्ताः अतो मत्सरज्वराः । तथा च भूतिः "ता अहिंसन्ताहमु कमस्म्यहमु कमस्मीति" इत्यार्थः । ता देवता समत्सरा बभूवुः । अहम् उ भोः कमाश्रित्य अस्मि वशे अपि तु न कमपीत्यर्थः । इत्येवमिति स त्वमेव प्राणरूपेण पालक ईश्वरश्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥

भक्त्या तु त्वं दृष्टरूपः प्रत्यक्षतयाप्युपलभ्यसे तत्र भक्ताभासोऽहमेव प्रमाणमित्याह । भवानिति । इमां महीं मया सहभूत्वेति शेषः हे भजे ! युगान्तार्थाय भवान् क्रमते विहरति जगतां यः प्राणगण-स्तस्यात्मने नियन्त्रे ॥ २८ ॥

• सा चासौ प्रियतमा चेति ताम् ॥ २९ ॥

अकृपाराय कूर्माय । सर्वैः सम्पूर्णैः सत्त्वगुणो यत्र तथाभूतं विशेषग्रामश्रारो यस्य तस्मै शुद्धसत्त्वमूर्तये इत्यर्थः । न उपलब्धं सर्वैरदृष्टं धैर्यगुणैश्च स्थानं यस्य तस्मै वर्णमयो महाप्रमाणाय भूमेन व्यापकाय अवस्थानाय आधाराय ॥ ३० ॥

• एतादृशं यस्य तवैव रूपं किन्तु मायाशक्त्या अपि न तु स्वरूपभूतमित्यर्थः । अर्थस्वरूपं वस्तुस्वरूपं न त्ववस्तुभूतं बहुभि-नैरगोपशुषुष्वित्तत्त्वादिरूपं रूपितं निरूपितं किन्तु सङ्ख्या यस्य नास्ति कुतः अयथोपलम्भनात् यथाबहुपल्लवधुमशक्यत्वात् यैः प्रका-रैरिदं विश्वमभूत्तेषामुपलम्भनाशक्यत्वादित्यर्थः । तथा लोकस्य स्थूलस्य नरजातेरिव प्रतिशरीरं वर्णाश्रमावकण्ठस्त्रादिभेदा-द्वन्तप्रकारा ज्ञातुमशक्याः सूक्ष्माणां क्षेत्रज्ञोज्जिजादीनां का वास्त-त्यनन्तस्य तव शक्तिकार्यस्याप्यानन्त्यमिति भावः । अतस्तव स्वरूपभूतस्य रूपस्य सर्वांगशब्दे कैमुत्यमेवेत्याह । अव्यपदेशं बहुमशक्यं नित्यं रूपं यस्य तस्मै ॥ ३१ ॥

तदेवमनन्तमेवस्यापि विश्वस्य तद्वैककारणत्वादेकविध-त्वगपीत्याह । जगद्युजति । प्रहर्षेत्पारम इत्यपामकस्त्वमेवा मिधेयः । तथा च भूतिः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इति ॥ ३२ ॥

श्रीगच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मुख्यतमाय सर्वश्रेष्ठाय ॥ २५ ॥

अन्तर्यामिरूपेणात्मनोनावतारैर्बहिरपि विहरति तथापि अष्टरूपोऽयं परमात्माति न दृष्टं निश्चितं रूपं यस्य सः । उरुर्विपुलः

स्वनो वेदरूपो नादो यस्य सः ॥ २६ ॥

कुतस्तेरदृष्टरूपोऽस्मीत्यत्राह । मत्सरज्वरा इति मत्सरः परोक्त-पासहने स एव ज्वरो येषां ते अत एव हित्वा साक्षाद्रूपेण सत्त-मप्यनादस्य द्विपदादि यद्यत्र दृश्यते तत् किञ्चिदपि पातुं न शक्नुः ॥ २७ ॥

मया सह क्षीरार्थं पातुमित्यनुपङ्गः भजः भवान् उच्यते अजसा क्रमते विहरति जगत्प्राणगणस्य आत्मने आभयाय ॥ २८ ॥

तस्य भगवतः तत् तां प्रियतमाम् ॥ २९ ॥

अकृपाराय कूर्माय सर्वैः सम्पूर्णैः सत्त्वगुणैः नियम्यभूतः विश्वपालनादिहेतुविशेषणमितरव्यावर्तकं यस्य तस्मै वर्णमयो वर्णयिसे कालानधच्छिन्नाय अवस्थानाय आधाराय ॥ ३० ॥

स्पर्शादिशोपनिवृत्तिपूर्वकभजननिष्ठामिच्छये विश्वरूपेण भगवन्त वीक्ष्यति । यदुभि रूपरभिदेवादिभि रूपितं निरूपितम् अर्थस्वरूपम अर्थः दृश्यमानः पृथिव्यादिपदार्थः स्वरूपं मूर्तियस्य तत् निजमा-यया प्रकृत्या स्वशक्त्या अपि न स्थापितम् एतद्विश्वम यस्य रूपं शरीरं यस्य च यथाबहुपल्लवभावात्संख्यावाप्तारायययगगना नास्ति तस्मै व्यपदिश्यते इदमित्येव वगर्धते इति व्यपदेशः दृश्यपदार्थः स एव रूपं यस्य तस्मै नमः ॥ ३१ ॥

अत एव जगद्युजाति तथाशैलसर्गिन्ममुद्रुपिप्रहर्षामिधेयस्त्व-मेवैकः सर्वस्य त्वदात्मकत्वात् सर्वनामा सर्वरूपः "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिभूतेः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका

भगवान् सय इन्द्रियों के नियन्ता सत्त्व गुण प्रधान सूत्रात्मा मन बल इन्द्रिय बल देहबल के हेतु महामत्स्य आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २५ ॥

आप वही ईश्वर हो जिनने ब्राह्मणादि नामों के कर्मानि इस जगत्को वश कर रक्का है जैमें कि मनुष्य लकड़ी की पुतला को वशमें रखे आपको सकल लोकपाल नहीं बेलने हैं तभी आप वेद के वडे शब्द को करते हुये विचरने हो ॥ २६ ॥

जिन आप को छोड़कर मत्सर के ज्वर से युक्त सब लोकपाल एक एक या मिलकर द्विपाद चतुष्पाद सर्प स्थावर रूप इहां जो यह जगत् दीखता है तिसके रक्षाकरने में समर्थ नहीं होसके ॥ २७ ॥

जो आप प्रलयकाल के लहरों वाले वडे समुद्र में सब ओपधियों की आधाररूप इस पृथिवी को लेकर वडे धरा से मेरे को मायाम लेकर विचरने थे तिन जगत्प्राणरूप आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २८ ॥

हिरण्यमय वर्ण में भी कूर्ममूर्ति को धारण करके भगवान् निवास करने हैं उन की उस अनि प्रिय मूर्ति को उठाके यय-पुरुषों के सहित अयंमा पितृगणों का पनि स्तुति करना है इस गंत्र को जपना है ॥ २९ ॥

कूर्म रूप सबप्राणियों से विशिष्ट प्रत्यक्षस्थान में अवस्थित अनिष्ठेय सर्वगत सय के आधाररूप भगवान् आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३० ॥

यस्मिन्नसङ्ख्येयविशेषनामरूपाकृतौ कविभिः कल्पितेयम् ॥

सङ्ख्या यया तत्त्वदृशापनीयते तस्मै नमः साङ्ख्यनिदर्शनाय त इति ॥ ३३ ॥

उत्तरेषु च कुरुषु भगवान् यज्ञपुरुषः कृतवराहरूप आस्ते तं तु देवी हैपा भूः सह कुरुभिरस्वलित-
भक्तियोगेनोपधावति इमां च परमामुपनिषदमावर्तयति ॥ ३४ ॥

ओं नमो भगवते मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय यज्ञकृतवे महाध्वरावयवाय पहापुरुषाय नमः कर्मशुक्लाय
त्रियुगाय नमस्ते ॥ ३५ ॥

यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो गुणेषु दारुणिव जातवेदसम् ॥

मथन्ति मथ्ना मनसा दिदृक्षवो गूढं क्रियार्थैर्नम ईरितात्मने ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

जित आप का रूप यह जगत् अपनी माया से युक्त है यथार्थ रूप है नानाप्रकार का है यथार्थ विदित न होने से जिसकी संख्या नहीं हो सकती है ऐसे निर्देश के योग्यरहित रूपवाले आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३१ ॥

[जरायुज] मनुष्यादि (स्वेदज) खटमल आदि [अगडज] पक्षि आदि [उड्गज] इत्यादि [स्थावर] पर्वतादि (जडम) गड आदि देवता ऋषि पितर भूत इन्द्रिय समूह स्वर्ग आकाश पृथिवी पर्वत नदी समुद्र रूपा ग्रह तारा नक्षत्र इन नामों के प्रधान वाच्य अर्थ आपही ही और सब आपक शरीर होने से गीष्म वाच्य है इसीप्रकार तत्त्व ममि के अर्थ में भी ईश्वर जीव का अमर्श शरीर शरीरि भाव से यथार्थही है ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

सप्रपञ्चतामनूय तन्निरासेन प्रणयति । यस्मिन्निति । असं-
ख्येया अनन्ता विशेषा येषां तानि नामानि रूपाण्यकृतयश्च
यस्य तादृशे यस्मिन्स्वयि कविभिः कपिलादिभिर्यि चतुर्वि-
ंशत्यादिसंख्या कल्पिता सती यया तत्त्वदृशा येन तत्त्वज्ञाने-
नापनीयमे तस्मै ते साङ्ख्यसिद्धान्तरूपाय नमः परमार्थज्ञान-
रूपायेति वा ॥ ३३ ॥

एषा भूरुपधावति हेत्यन्वयः ॥ ३४ ॥

मन्त्रैस्सत्येन लिङ्ग्यत इति तथा तस्मै । यज्ञा अयुपाः कवतः
सयुपास्तद्वयाय अत एव महान्तोऽध्वरा अमयवभूता यस्य ।
कर्मणा मुक्ताय मुक्ताय यज्ञानुष्ठाने । त्रियुगाय कृतयुगे यज्ञा-
भावात् । यज्ञा । कलियुगे छप्रत्वात् ॥ ३५ ॥

कवयो विद्वान् विपश्चितो निपुणा गुणेषु देहेन्द्रिया-
दिषु मथन्ति विचिन्वन्ति । मथ्ना विवेकसाधनेन मनसा ।
क्रियार्थैः कर्मभिरन्वयैश्च गूढमप्रकाशमानं दिदृक्षुः । एवं
मथने ईरितः प्रकटित भासा स्वरूपं यस्य तस्मै नमः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भरस्वाम्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमनन्तविविधविचित्रविभूतिमस्त्वमुक्तम् । ननु सङ्ख्या न
यस्यास्तीत्यानन्त्यमुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यादितत्त्वानां चतुर्विंशत्यादि-
सङ्ख्यावाच्छ्रुत्वात्तन्माह । यस्मिन्निति । असङ्ख्येयान्त्यनन्तत्वा-
त्परिच्छेदमशक्यानि विशेषणानि विलक्षणानि देवादिनामानि
रूपाणि चाकृतयश्च यस्य रूपशब्देन पृथिव्यादिद्रव्यं विवक्षितं
तत्सङ्ख्यानगतसङ्ख्यानमाकृतिशब्देन तदाचक्षशब्दो नामशब्देन
विवक्षितः असङ्ख्येया विशेषा येषामिति पूर्वत्र बहुव्रीहिः उक्तानि
नामानि रूपाण्यकृतयश्च यस्येति वा एतादृशे प्रकृतिपुरुष-
कालशरीरकेऽसङ्ख्येयैर्भवेत्ययि इयं चतुर्विंशतिः पञ्चविंश-
तिरित्यादिरूपा सङ्ख्या कविभिः कपिलादिभिः पृथिव्यादित-
त्त्वयाथास्त्यविद्विः कल्पिता मन्दबुद्धीनां सुखप्रदणाय सङ्कल्प्य
संयुक्ता प्रदर्शिता वस्तुतः पृथिव्यादीनामचेतनतत्त्वानामनन्ता-
वान्तरभेदानां च चेतनानां च परमात्मनश्चानन्त्यादिसङ्ख्ये-
यत्वमेवेति भावः । एवं कल्पिता सङ्ख्या यया तत्त्वदृशा यद्वि-
षयया तास्विकबुद्धान्तर्गतेभ्यस्तथास्त्यबुद्धानपनीयते अपनुद्यते
ऽसङ्ख्यातविभूतित्वात्तस्मै सांख्यनिदर्शनाय संख्या बुद्धिर्व्यवसा-
यात्मिका प्रकृतिपुरुषेश्वरथाथास्त्यविषया भैव साङ्ख्यं नितकं
दृश्यतेऽनेनेति निदर्शनं यस्य साङ्ख्यज्ञानगम्यायेत्यर्थः । ननु
भगवद्विभूतिभूतस्य जगत् आनन्त्ये कथं भगवत्स्वरूपस्यानन्त्यं
प्रकृतिपुरुषादिनिरूप्यं हि तस्यानन्त्यं प्रकृतिपुरुषपरत्वमेव
न घटते नान्यथा अत्रोच्यते देशकालवस्तुपरिच्छेदराहित्यरूपं
हि तावदानन्त्यं तदेव त्रिविधमानन्त्यं परमात्मनि सुस्थम् इवमत्रा-
स्त्यथ नास्तीदमिदानीमास्ति कल्पान्तरे नास्ति इति देशकाल-
परिच्छेदयोरभावादिदमिदं न भवतीति वस्तुपरिच्छेदस्यापि सर्व-
वस्तुसामानाधिकरण्याभावरूपस्याभावाद्भावात् । सर्वोत्पत्त्येन
सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यावस्थापदेशविषयत्वात् जीवानां तद्युगपरि-
माणविषयत्वेऽपि तेषामानन्त्यादमभूतज्ञानस्य संसारदशायां
कर्मसङ्क्रान्त्येऽपि वस्तुतस्तदभावात्सुक्तिदशायां सञ्चानन्त्याय
कल्पान्तरं "इयानन्त्या दम दृश्यतेऽनेनानन्त्यात्" जीवधार-
कतया "अनेन जीवनामनामुप्रावदथ" इति श्रवणाद्विषयस्वरूपस्य
नित्यत्वाच्च तेषामनन्त्यं देशतः काजन्तत्वात्त्येव अचेतनस्यापि
कारणावस्थायां नित्यतश्चसङ्ख्येयदशापञ्चत्वेऽपि कार्योपस्थायामा-
नन्त्यमस्त्येव तर्हि प्रकृतिपुरुषापेक्षया परमात्मन आनन्त्ये को

श्रीमद्गीतरावधायकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

विशेष इति चेदियास्तु विशेषः, यस्कार्यावस्थायां कारणावस्थायाञ्च स्वरूपेण गुणैश्चानन्वयमिनरयोस्तु देवातः कालतश्च धर्मकृतं कालकृतं मुक्तावस्थाकार्यावस्थयोरिति । ननु ब्रह्मणः स्वरूपस्य सर्वात्मकत्वेन सर्ववस्तुसामानाधिकरण्यात्मकवस्त्वपरिच्छेदसत्त्वेऽपि कथं तद्-
गानां वस्त्वपरिच्छेद इति चेद्वे तर्हि वस्त्वपरिच्छेदः यद्-
योगिकर्तुः तद्यथा दशवर्गस्वर्गापेक्षया नववर्गस्वर्गाभ्यः परिवर्त्तनो-
त्पन्नवस्तुगुणत्वादिभिर्गुणैर्निकर्तव्यस्तदपेक्षया च कालधर्मस्यैव गुणै-
र्निकर्तव्यभावो वस्तुपरिच्छेदो बाध्यः ॥ ३३ ॥

अथोत्तरेषु कुरुषूपाभ्यादिकमाह । उत्तराप्सवति । कृतं भूतं
वराहरूपं येन तादृशः भगवान् पागङ्गयपूर्णः यज्ञपुरुषः यज्ञशरी-
रकः तद्वाराध्यस्तत्फलद्व्यास्ते ते तु वराहरूपं भगवन्तमेव
भूदेर्धि कुरुमिः कुरुवर्षस्थैः पुरुषैः महास्खलितभक्तियोगना-
विच्छिन्नभक्तियोगनोपधावत्यनुवर्त्तते भक्तियोगनाराध्यतात्यर्थः
इमां वक्ष्यमाणां परमां श्रेष्ठामुपनिषद्मावर्त्तयति जपति ॥ ३४ ॥

ॐ भगवच्छ्रद्धायां पूर्ववत् मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय मन्त्रप्रतिपाद्यं वस्तु
तदेव लिङ्गं शरीरं यस्य । यद्वा । मन्त्रतत्त्वस्य स्वरूपस्य लिङ्गं ज्ञापको
यस्य मन्त्रतत्त्वं मन्त्रतत्त्वप्रतिपादितं लिङ्गं शरीरं ज्ञापके वा यस्येति
वा । यद्वा । मन्त्रगतानि तत्त्वानि इन्द्राद्यर्थस्वरूपाणि तानि लिङ्गानि
शरीराणि यस्य तस्मै यज्ञकृतं असौमकाः यागाः यज्ञाः समामा-
कृतवः तदुभयाय तदन्तरात्मत्वात्तदाराध्यत्वात्तत्फलदत्त्वाच्च तत्तादा-
त्म्यं विवक्षितं महान्तोऽध्वरा भवयवभूता यस्य । यद्वाध्वरस्यावयवाः
सृष्ट्वेवेदादयः महान्तः अध्वरा अनयवाः स्मृगादयो यस्य स्मृगादि-
रूपेण यष्टिभिरनुसन्धेया यस्य तस्मै इत्यर्थः तथा चोक्तं तृतीयं 'सृक-
तुण्ड आसीन्सुव ईश नामयोरिदोदं चमसाः कर्णोरन्ध्र' इत्यादिना
महापुरुषाय 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्गो तमसः परस्तात्'
इति पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यजगत्कारणत्वाद्यनन्तकल्याणमहागुणाविश-
द्याय पुरुषाय सर्वान्तरात्मने कर्मशुक्लाय कर्मणा शुक्लाय विशुद्धाय
विशुद्धकर्मणे संसृतिप्रतिभट्टकर्मणा इति यावज्ज्ञ तु कर्मरहिता-
येत्यर्थः 'सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस' इति देवमनुष्यादि-
स्मृजातीयविजातीयबन्धकसर्वकर्माभ्यव्यवभवात् 'निरूप्यं निष्क-
लम्' इत्यनेन बन्धककर्मानाश्रयत्वमुच्यते त्रियुगाय कर्मशुक्लायापि
त्रियुगाय बाङ्गययपूर्णाया श्रीणि युगानि ज्ञानशक्त्वादीनि यस्य
तस्मै यद्यपि भगवन् इत्यनेनापि बाङ्गययपूर्णोक्ता कर्मशुक्ला-
येत्यनेन क्रियाभयव्यकथनप्रयुक्त जीवस्येवाज्ञानादिकं वारयितुं
त्रियुगायेत्युक्तमन्ता न पौनरुक्त्यमरुणाय अरुणवर्णाय श्वेतवराह-
रूपेऽपि चक्षुषोररुणवर्णात्वात्तदभिप्रायेणाख्यायेत्युक्तं भवतीति
मन्त्रार्थो ज्ञेयः ॥ ३५ ॥

सर्वान्तरात्मत्वमुभयप्राप्त्यन्वादिक्मनुसन्ध्याना नमस्करोति ।
यस्येति । कथयः प्रकृतिपुरुषश्चरयायात्स्यविदः यस्य विपश्चिनः सधं
ज्ञस्य तव विविधं पदार्थविशिष्टवस्तुपदोदरादित्वात् पश्यच्छब्दस्य
स्थाने पकारादेशः 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिताः'
इति विपश्चिच्छब्दो ब्रह्मणि प्रयुक्तः स्वरूपम् 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म',
इति ब्रह्मण्यवस्थितं गुणेषु गुणपरिणामरूपेण देवादिशरीरेन्द्रियसं-
स्पृष्टेषु भूतेषु क्रियाधैर्गूढं क्रियाधैः कर्मफलैर्गूढं निरोहितं जीवसम्ब-
न्धिक्रियाफलैस्तेषां गूढम् 'तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं
गृहरेष्ठं पुराणम्', इति जीवानां कर्मभिः परमात्मस्वरूपस्य तिरो-

हितत्वभवात्तात् दिदृक्षुषो ब्रह्म साक्षात्कर्तुमिच्छुवः दारुणं जात-
वेदसमिव मथना धिक्कसाधनेन मनसा मथन्ति विविधतः
पञ्चविंशतितत्त्वेभ्यः पृथक्कृत्य पश्यन्तीत्यर्थः दारुणं जातवेद-
समित्यनेन दृष्टान्तेन सर्वान्तरात्मत्वमुक्तं दिदृक्षुषः कथय इत्यने-
नोपास्यत्वमुक्तमीक्षितान्तेन कर्त्तार क्तः ईश्वराय परमात्मने नमः
ईक्षितान्तेन इति पाठे ईक्षिताः प्रीताः नियमिता आत्मानो जीवा
यस्य तस्मै इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदग्रन्थावली ।

असङ्ख्येया विशेषाः व्यावर्तकधर्मा असङ्ख्येयानि नामानि
नारायणादीनि शुक्रादीनि रूपाणि यस्याः सा तथा तादृशी
आकृतिर्निर्ग्रहा यस्य स तथा तस्मिन्नेवमिच्छे यस्मिन् त्वयि
दशावतारा इत्यादिकेयं सङ्ख्या कविभिः कल्पिता जर्गास्थिति-
लक्षणरक्षणार्थेति शेषः नेयं सङ्ख्या तात्त्विकीत्याह । यथेति । यथा
दशावतारा इत्यादिकया सङ्ख्यया भवाम्स्त्वदशा वस्तु याथावस्थे
पश्यता जानावेकवचनं विनियते विशेषेण नीयते शिष्य-
प्रशिक्षणादिपूषदिष्य प्रवर्त्यते इति अनेन यथाह कथयन्तः
कथयो न भवन्ति किन्तु अपरोक्षं पश्यन्त इत्युक्तं नखेदे
वृत्तिज्ञानं सङ्ख्याप्रणयनस्य विशेषग्रहणस्य व्यर्थत्वापातादतः
स्वरूपज्ञानं भवार्त्ताकर्तव्यम् आचार्यैरप्येतदभिप्रायेणोक्तं तज्ज्ञानं
तद्रूपमेव हीनं जीवस्य तिरोहितं स्वरूपज्ञानं च श्रीनारायण-
प्रसादनाधिभवेतात्त्विकप्रणयेण तं श्रीहरिं विशानधि । साङ्ख्यनि-
दर्शनाय साङ्ख्यं यथार्थज्ञानं स्वरूपविषयं निदर्शयति सन्ध्या
ज्ञापयति प्रदीपप्रदीपयति इति साङ्ख्यनिदर्शनः तस्मै

वलमानन्द भोजश्च महाज्ञानमनाकुलम् ।

स्वरूपागमेव जीवस्य व्यज्यन्ते परमाद्विभोः ।

इति वचनात् स्वरूपज्ञानमस्तीत्यत्र किं निदर्शनामित्यतो वा तत्स्थ-
लमाह । साङ्ख्यनि । हरिज्ञानं यथा तद्रूपमेवं जीवज्ञानमित्यर्थः 'सर्वं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः इदं च भगवत्पादाभिप्रेतमिति ज्ञायते
तज्ज्ञानं तद्रूपमेव हीनं अनेन यथा ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मस्वरूपं तथा
जीवज्ञानं जीवस्वरूपमेव तत्र ब्रह्मज्ञानं नित्यं प्रकाशितं जीव-
ज्ञानं स्वादृष्टेन तिरोहितं श्रीहरिप्रसादेन प्रकाशितं भवतीति
विशेषं दिदृक्षेदेन प्रथयति ॥ ३३ ॥

उपनिषदं पदकर्णागोचरं मन्त्रम् ॥ ३४ ॥

मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय मन्त्रतत्त्वमुत्तये मन्त्रार्थज्ञापनाय वा यज्ञकृतये
यज्ञस्तद्रूपविषयाय कर्मणा क्रियाया पञ्चाक्षरवर्णमाया शुक्लाय
शुक्लाय त्रिषु युगेषु भवतारो यस्यार्मा त्रियुगस्तस्मै ॥ ३५ ॥

वनगोचरस्य वराहस्य मन्त्रतत्त्वलिङ्गादिकं कथमुपपश्यन्
इत्यादिषु प्रस्तावजिर्मृग्यरूपेण पुराणोक्तमन्त्रावगमात्तद-
वतारत्वेनोपपद्यत इत्याह । यस्येति । काव्यकर्तृत्वेन कथय इति
ननु वेदान्तवेद्यवस्तुज्ञत्वेनत्यस्यथा प्रतीतिनिरासाय विपश्चिन
इति गुणेषु सत्ताविकार्येषु शरीरेन्द्रियादिषु नियामकत्वेन
संनिहितं यस्य तव स्वरूपं विपश्चितः कथयो मनसा मथना
योनियु काष्ठेषु जानवेदसममिच्छित मथन्ति आग्नेदवर्ति विचार्य
जानन्तीत्यन्वयः शरीरादौ संनिहितश्चेत्कृतो न प्रकाशन इति
तत्राह । गूढमिति । 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः विद् उवाचि-

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इदं यद्वाहितं यत्, इत्यादिभूतिः क्रियाधैर्यविषयैरिन्द्राग्ण्यादिनाम-
भिरीरितात्मने प्रतिपादितस्वरूपाय ॥ ३६

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

यस्मिन्निति । इयं संज्ञया जरायुजादिरूपा कल्पिता । प्रथ-
मोपासनाय त्वद्रूपत्वेनारोप्येवोपदिष्टा । यथापनीयने तस्मै तदेक-
गम्यायेत्यर्थः । साङ्ख्यानं साङ्खाविदां तेषां निदर्शनाय सिद्धान्त-
रूपाय ॥ ३३-३६ ॥

श्रीमद्विभवायचकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च । विभवायस्य तत्त्वत्वाज्ज्ञानमिरनुपादेयत्वमाह । यस्मि-
न्निति । मसङ्ख्येया अनन्ता विशेषा येषां तानिनामानिरूपाययाकृ-
तयश्च यस्य तत्र इयमुक्तलक्षणा जरायुजादिरूपा सङ्ख्या कल्पिता
सती यथा तु तत्त्वदशा येन तत्त्वज्ञानेनापनीयते तस्मै ते साङ्खा-
निदर्शनाय ज्ञानस्वरूपाय नमः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

मन्त्रैरेव तत्त्वं लिङ्गयते ज्ञायते यस्तस्मै । यद्वा अयूपाः कतवः
सगूपास्तद्रूपाय महान्तोऽध्वरा अवयवभूताः यस्य । कर्मभिः
स्त्रीयचरित्रैः सह शुक्लाय शुद्धस्वरूपरूपाय । त्रियुगाय सत्या-
दियुगत्रय एव प्राकृत्यात् कलौ लक्ष्म्यात् । यद्वा । श्रीणि युगानि
युगलानि यस्य तस्मै । षडैश्वर्यायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥

कवयो विद्वांसः विपश्चितः भक्तिचतुराः यस्य गुणेषु शब्द-
रूपादिषु कृष्णारामेति नीलोत्पलदूर्वाज्जड्यामेत्यादिषु मनसा
मथना मथनसाधनेन यस्य स्वरूपं दिदृक्षुर्वा मथन्ति दारुस्विष
ज्ञातधेदसमिति यथा मथनेनैव जानधेदा वग्निः प्रत्यक्षीमवति
तथैवात्र यस्य नामरूपादिषु पुनः पुनर्मनोनिधानमेष मथनं तेनैव
यत्स्वरूपं प्रत्यक्षीकुर्वन्तीत्यर्थः । कीदृशं क्रियार्थः कर्मभिस्तत्-
फलैश्च गूढं भक्तैश्च नैकमर्थं सत्येव द्रष्टुं शक्यमित्यर्थः । एवमेव
इरितः कथितः आत्मा स्वभावां यस्य यत्नो वा यत्र तस्मै । यद्वा
गुणेषु भोत्रवागादीन्त्रियेषु यस्य स्वरूपं स्वरूपभूतं नामगुण-
स्त्रीवाभिभूयमाणकीर्त्यमानादि मनसा मथना मथन्ति मनः-
सहितभयश्चकीर्त्तनादिदृष्ट्यासेनैव यं प्रत्यक्षीकुर्वन्तीत्यर्थः ।
अन्यत् समानम् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु नानापदार्थानामेकत्वं कथं घटेतेत्यत्र कार्यदृष्ट्या नानात्वं
कारणमात्रदृष्ट्यैकत्वं च सुघटमेवेति "उभयत्रयपदेशात्स्वहिकुण्डलव-
त्" इति श्रुत्या येन जगद्रूपयोः स्वामात्रिकभेदाभेदसम्बन्धमाह । यस्मि-
न्निति । यस्मिन् कविभिः कान्तदर्शिभिर्वेदैः यथा तत्त्वदशा सर्वात्म-
भूतब्रह्मविषयिण्या दृष्ट्या इयं नाना संख्या अपनीयने "सदेव सौम्ये-
दमम आसीदिकेमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन" इत्येवमपसार्थं
तथैव तत्त्वदशा "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्येवं कल्पिता
तस्मै अत एवासंख्येया विशेषाः येषां तानि नामानि रूपाणि आकृत-

यश्च यस्य तथाभूताय सांख्यनिदर्शनाय ज्ञात्वं सम्यक् ज्ञायते प्रक-
र्यते ब्रह्म अनयेति संख्या उपनिषत् दशावधारणाय सांख्यं तथा-
भूतं निदर्शनं ज्ञानं यस्य तथाभूताय ते तुभ्यं नमः इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥
एषा भूर्भुवःपिष्टाग्नी देवता ॥ ३४ ॥

मन्त्रा एव तत्त्वलिङ्गानि स्वरूपज्ञापका यस्य तस्मै यद्वा
अयूपाः कतवः सगूपाः तद्रूपाय महान्तो महाध्वराः अवयवा यस्य
तस्मै कर्मणा भुवः उत्तराणो शुक्लाय प्रकाशमानाय त्रियुगाय
श्रीणि युगानि ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामगतिं गतिम् ।

वैलिविद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ।

इति स्मृतिप्रोक्तानि यस्मादुपासकानां स तथा यदुपासनया जीवो-
प्युक्तवाङ्मययोगाद्भगवान् भवति तस्मै इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

यस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्व "सोऽऽनुने सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा
विपश्चिता" इति श्रुतिप्रसिद्धस्य ते स्वरूपं क्रियाधैर्यगूढं जीवस्य
स्वरूपकर्मफलैः सङ्कुचितज्ञानस्य दृष्टप्रकाशमानं गुणेषु स्वकार्य-
भूतचतुर्विंशतिप्राकृततत्त्वसहितेषु जीवसहितेषु चाष्टाविंशति-
पदार्थेषु वक्ष्यमाणेषु एकोनविंशं मथन्ति विविचिन्वन्ति दारुषु
जातयेदसमप्रमिथ मथना विवेकसाधनेन मनसा इत्यं कृते
यत्ने इरितः प्रकटितः आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै
नमः ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

जिन आप के असेख्य नामरूप आकृति हैं तिन आप के
कवियों की वर्णन करी जो चतुर्विंशति तत्त्व की संख्या जिस
तत्त्वदृष्टि के होने से दूर हो जाती है तिन सांख्य प्रतिपादित आप
के अर्थ नमस्कार है ॥ ३३ ॥

उत्तर कुरु वर्ष में वराह रूपवाले भगवान् यह पुरुष हैं उन
को यह भूमी देवी अखण्डभक्ति योग से आराधन करती है इस
उपनिषद् मन्त्र का आवर्तन करती है ॥ ३४ ॥

मन्त्रों से तत्त्वों से जानने योग्य यह रूप क्रतुरूप महा अध्वर
अवयव वाले महापुरुष कर्मों के शुद्ध फलरूप देव्यादि छे गुणों
वाले भगवान् आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३५ ॥

कवि विद्वान् आपके जानने की इच्छा करनेवाले पुरुष कर्म-
फलों से गुणों में गुप्त जिन आपके स्वरूप के साधन भूत निर्मल
मनसे निश्चित करते हैं जैसे विवेकी पुरुष काष्ठमें से मथनसे
अग्नि पैदा करते हैं इस प्रकार जिनका आत्मा प्रगट है उन आपके
अर्थ नमस्कार है ॥ ३६ ॥

द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिर्मायागुणैर्वस्तुनिरीक्षितात्मने ॥

अन्वीक्ष्यान्नातिशयात्मबुद्धिभिर्निरस्तमायाकृतये नमो नमः ॥ ३७ ॥

करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं यस्येप्सितं नेप्सितमीक्षितुर्गुणैः ॥

माया यथाऽयो भ्रमते तदाश्रयं प्राव्या नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे ॥ ३८ ॥

प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृगे यो मां रसाया जगदादिसूकरः ॥

कृत्वाप्रदंष्ट्रे निरगादुदन्वतः क्रीडन्निवेभः प्रणताऽस्मि तं विभुमिति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां भुवनकोशवर्णनं नाम

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमरस्मिक्तभाषार्थदीपिका ।

मयनमेव दर्शयन्त्याह । द्रव्येति । द्रव्यं त्रिवयः क्रिया इन्द्रिय-
व्यापारः हेतुर्देवता अयनं देहः ईशः काष्ठः कर्ताहङ्कारः एतैर्माया-
गुणैः कार्यरूपलक्ष्यैर्वस्तुत्वेन निरीक्षितो य आत्मा तस्मै
अन्वीक्ष्या विचारेणाङ्गैर्यमनियमादिभिरतिशयात्मा निश्चयवती
बुद्धियेषां तेनिरस्ता मायानिमित्ता आकृतिर्यस्मात्तस्मै ॥ ३७ ॥

तदेवं निगुणरूपेण तस्या परमेश्वररूपेण प्रणमति । करो-
तीति । यस्यैक्षितुर्जीवार्थमीप्सितम् । अत्यन्तानिच्छायाभीक्ष्णयो-
गात्।स्यार्थं तु नेप्सितम् । विश्वस्थित्यादिस्त्रिगुणैर्माया करोति तस्या
जैहत्वेऽपीश्वरसंज्ञिधानाप्रवृत्तिरुदात्तेनाह । यथायो खोहं प्राव्या-
ऽयस्कान्ताक्षिमित्ताङ्गमिति तदाश्रयं तदभिमुखं सत् गुणानां
कर्मणां जीवैरुदात्तां च साक्षिणे तस्मै ते नमः ॥ ३८ ॥

अवतारचरितमाह । प्रमथ्येति । यो जगतामादिः कारणभूतः
सूकरो मां पृथ्वीमप्रदंष्ट्रे दंष्ट्रां कृत्वा रसानादादरऽयोदन्वतः प्रज-
यां बाहिर्भागे गज इव निरगात् ततश्च प्रतिगजतुल्यं दैत्यं प्रमथ्य
क्रीडन् स्थितस्तं विभुं प्रणतास्मीत्यन्वयः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमरस्मिक्तभाषार्थदीपिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

गुणशब्दोपलक्षितविद्विज्ज्ञातमजजगदन्तरात्मत्वेन तद्वै-
खण्ड्यमुक्तं तदेव विशदयन्नमस्करोति । द्रव्येति । अङ्गैर्यमि-
मुक्तीकरणं हे भगवन्निशयात्मबुद्धिभिरतिशयितारमपरमात्म-
विषयबुद्धिमद्भिः पुरुषैरन्वीक्ष्या निपुणनिरूपणेन वस्तुनः
परमाथतः प्रकृतिपुरुषविद्वज्ज्ञातत्वेनेति यावत् निरीक्षितः
आत्मा सूक्ष्मं यस्य निरस्तमायाकृतये निरस्ता मायाकृतिः
प्रकृतिकार्यं यस्मात्तस्मै ते नमो नम इत्यन्वयः कैः सह कुत्र
निरीक्ष्यं तत्राह । द्रव्यं भूतपञ्चकं क्रियाक्रियाहेतुर्मायादिक-
मैन्द्रियमयं ज्ञानेन्द्रियमीषतेऽनेनेति ज्ञानसाधनत्वाच्चक्षुरादे-
र्बानेन्द्रियस्य एषां समाहारः पञ्चः एतत्सङ्घातरूपे शरीरे

मकर्तृभिः सपरिच्छिन्नैः मायागुणैः सह निरीक्षितात्मने नमः
देहभूतेन्द्रियगुणत्रयजीवात्मनिः सह निरीक्ष्य निरीक्षिताये-
त्यर्थः अनेन पूर्वश्रुतेः गुणपदं देवाद्यवस्थाजीवापलक्षणाभित्या-
वेदितुम् अग्न्यादिभिर् श्रुतेः जीवापस्थापककर्तृपदमङ्गतिः
रूपेण एव गुणपदेन देहमात्रमभिप्रेत्य तेषु जीवतादात्म्येन
मयनतीति न भ्रमितव्यम् ॥ ३७ ॥

निरस्तमायाकृतये इत्यनेन मायाकार्यदोषप्रतिभट्टयमुक्तं तदुप-
पत्तये मायायाईश्वरवदयतामाह । करोतीति । यो भयाद् यस्य प्रजा-
नस्य गुणैः सत्त्वादिभिः प्रजानाभिप्रायेण यस्येति नपुंसकनिर्देशः
विश्वस्य स्थितिसंयमोदयं स्थितिलयोदयं करोति कथं भूतमी-
प्सितं धर्मोदकामोक्षार्थं तदुपपत्तये साधनोपयुक्तकरणकालेयरा-
दिप्रदानेन जीवानुग्रहार्थं याज्ञगःसृष्ट्यादेस्तत्त्वमित्यर्थः जीवार्थ-
त्वेनेप्सितमिति यावत्स्यार्थेऽन्वयान्तिवर्तमान्यर्थः तस्मादीक्षितुः
सङ्कल्पकज्ञानचतस्तस्य ततः माया सत्त्वादिगुणैर्मयिका स्वच्छ-
रीरभूता माया यथा प्राव्याऽयस्कान्ताक्षिमाश्रयं तदभिमुखं सद्यो
खोहं भ्रमति तथा त्वत्सङ्कुलानुगुणकारिणी भ्रमतीति भावः
यद्वा । ईक्षितुः "तदेतन् बहुधां प्रजायेय" इत्युक्तविधिलक्षणागतः तस्य
तत्र माया यस्येति पट्टी शरीरशरीरिभाष्यसम्बन्धे स्वच्छरीरभूता
माया । यद्वा । तदर्थान् पट्टी हृष्टास्तस्य सामर्थ्यात्स्वर्धना माया
त्वदाहितशक्तिर्बिम्बस्य सृष्ट्यादि करोति इत्यर्थः स्वतोऽशक्ता या
कथमनुप्रवेशमात्रेण शक्तिमती स्यात्तत्राह "यथायो भ्रमते तदा-
श्रयं प्राव्या" इति विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वस्य परमात्मधर्मत्वेन माया
करोतीत्युक्तमिति तदुच्यते भगवदयतारुपाणां प्रह्लादीनां सृष्ट्या-
दिकर्तृत्वस्य रजसादिमायागुणप्राप्त्युत्पत्त्युक्तमाया विश्वसृ-
ष्ट्यादिकं करोतीत्युक्तमिति नेप्सितमित्यनेन विश्वस्थित्यादिकं न
भगवतो भोगार्थमित्युक्तमिति नेप्सितमित्यनेन जीवानुग्रहार्थं स्वीकार्यं
चेति सूचितम् । ननु विश्वस्थित्यादिकं न जीवानुग्रहार्थं किन्तु
गर्भजन्मजरामरण्यादिदुःखहेतुत्वेन जीवानुग्रहार्थं भगवत्
किञ्चाहितकरणादिताकरणादिप्रयुक्तधैर्यनेष्ट्रगं च भगवतः
प्रसज्येत तत्राह । नमस्ते गुणकर्मसाक्षिणे इति गुणानां माया-
गुणानां सत्त्वादीनां कर्मणां पुण्यपापकृपाणां चाहृष्टादीनां साक्षिणे
साक्षाद्भूते नमः जीवगुणकर्मनुसारित्यात्तादिताकरणादेन धैर्य-

श्रीमद्भिररायवाचायंकृतभागवतसम्प्रदायचन्द्रिका ।

यथेष्टैर्गुण्यक्षोपप्रसक्तिरिति भावः तथा च सूत्रम् "वैषम्यैर्गुण्येन सांप्लवात् । न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलक्ष्येन च" इति अयं भावः भगवान् जगदादीं स्वस्मिन्नुपसंहृत-
चिदचित्सत्त्वः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः परमकारुणिकोऽवाप्तममस्त-
कामः स्वस्मिन् प्रलीनमसत्कृतं चेतनवर्गमालोक्य सर्वेषां
सामान्येन धर्मादिप्रकृत्यर्थसाधनत्वाराधनोपयुक्तकरुणाकलेवराणि
प्रदायाराधनप्रकारावस्थांश्च वेक्ष्यत्यं शास्त्रं च प्रदर्श्य स्वयं जग-
न्मृष्ट्यादिर्जीव आस्ते ततस्ते जीवाः करुणाकलेवराणि परि-
गृह्य प्राचीनकर्मबामनानुसारं साध्वसाधुकर्माणि कुर्वन्तः
स्वस्वकर्मानुसारं ईश्वरादिष्टं फलं भुञ्जन्ते इति नेश्वरस्य वैष-
म्यादिप्रसक्तिरिति ॥ ३८ ॥

प्रकृतावतारचरित्रं वदन्ती नमस्करोति । प्रमथ्यति । यो जग-
तामादिः कारणाभूतः सूकरः मां पृथ्वीं दंप्राप्ते कृत्वा निधाय
रस्यातलादारभ्य उदन्वतः प्रलयागोषादिभ्यो गज इव निरगा-
नतश्च प्रतिवारणं प्रतिगजनुनयं दैत्यं हिरण्यक्षं प्रमथ्य हत्वा
क्रीडन् स्थितः ते विभुं प्रणुतास्मि ॥ ३६ ॥

इति भीमद्वागवतं महापुराणं पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विराट्पादार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

शरीरादिगुणैश्चरसद्भावं ब्रह्मादिप्रत्यक्षं च प्रमाथयित्वाह।
द्रव्येति। द्रव्याक्रियाहेत्वयनेशाश्च कर्तारश्चेति तथा ईशशब्दः
प्रत्येकमभिसम्बन्धने हतुः कारणमयनमाधारः द्रव्यादीनामीशैः
शङ्कुरगदग्रद्वयाद्यभिर्जगत्कर्तृभूतमायागुणीर्हरीच्छानुसारीभिर्यस्तु
यथा तथा निरीक्षितात्मनः साक्षात्कृतस्वरूपाय त्वग्रन्दादवला-
न्तवत्साक्षात्कारे बुद्धिपादवं चैषामस्तीत्याह। तत्रेति। तत्र नव
स्वरूपे यथा शक्त्याखिलविशेषदर्शनपटुरनुबुद्धिभिः यद्व्यने
ब्रह्मशिवतेशादिभिर्मायारूपमेव गृह्यतेन तात्त्विकमिति तत्राह। निर-
स्तेति। शङ्कुरादीनां द्रव्यादीशत्वम्

द्रव्येशः शङ्करः प्रोक्तः श्रियेशो गरुडः स्मृतः ।

कारणशक्त्या ब्रह्मा वायुराधारवान् स्मृतः ।

इति वाक्यमिदं गद्येषां यस्तु निरीक्षणं शक्यते । तथेति । एव-
 ष्वादेशनाभ्येषामेतादृशशक्तिं निवारयति ॥ ३७ ॥

ब्रह्मादीनामपि स्वत्कटाक्षेक्षमन्तरेण त्वज्ज्ञानादौ पाटवं नास्ति
अतो निर्मातृत्वं च मुख्यं तत्रैवव्यभिचरेणाह । करोतीति यो विश्वस्य
स्थित्यादिभं करोति ब्रह्माद्यश्च यस्य ततोऽप्यस्तमीक्षितुं
नेदते सत्त्वादिगुणमोहितत्वादिनि शेषः ब्रह्मादीनामपि तदी-
प्यस्तज्ञानशक्त्याभावेऽपि लक्ष्म्याः सास्तु तदनुवर्तमानत्वादित्या-
शङ्क्याह । मायेति । यदाश्रया यस्त्वमाश्रयो यस्याः सा तथा माया
लक्ष्मीर्भ्रमति अतस्तत्त्वाम्यरूपं न परिच्छिन्नान्त अनुवृत्तिरपि न
स्वाधीना किन्तु ह्यर्थानित्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति । अयस्कान्त-
न्तसन्निधानाद्यथाऽथो भ्रमते चेष्टते तथैवमपि स्वत्सन्निधाना-
न्वामनुवर्तते इत्यर्थः स्वत्सन्निधानाभावे अङ्गप्रायेति चोतनाया-
योनिर्दर्शनामिति भाषः अनेन स्वत्सन्निहितलक्ष्मीसन्निधानः अ-
ङ्गप्रकृतकार्येषु प्रवर्तते तत्रैवं निदर्शनमिति चोक्तं भवति तथाच
योजना यस्य तवाश्रया माया अङ्गप्रकृतिर्भ्रमतीति अयस्कान्त-

स्वाध्यायेष्टकत्वशाकिरीश्वरानिष्येति ज्ञापनाय यदाश्रयति मत एव
प्राच्य इति अयस्कान्ते सन्निधाय द्रव्यान्तरच्छेदाशक्तिप्रदवाक्य-
द्विगिरत्याद्या तच्छब्दवाच्याय एतदेव सूचितं गुणकर्मति । ज्ञे-
नाद्येतनाश्रयगुणकमेयाः साक्षियो कर्तृत्वेनेति शेषः ॥ ३८ ॥

प्रतिस्वारणं प्रतिगजस्वानीयं निरस्तनिवारणं वा अप्रददौ
 वंशध्रे जगदादिः श्रितापायण एव सूकरः जगदादिभ्यां सूकर-
 रश्च सुष्ठु करातीति सूकर एव सूकरः शुमित्यनुकारं शब्द-
 कर्णेतीति सूकरो वराहः “यथा शसाधिति प्राच्या” इति सूत्रात्
 सस्योरभेदः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

द्रव्यादिभिर्मायागुणैरुपलक्षितं यद्वस्तु शुद्धजीवतत्त्वं तत्रापि
निर्लक्षितं यच्चात्मा परमात्मा तत्स्वरूपाय । अन्वीक्षादिभिर्नि-
रस्ता प्रत्याख्याता माया यतस्तथाभूताकृतियस्य तस्मै ॥ ३७ ॥

तत्स्थापनाय वशीभूतमायां स्वरूपशक्तिं योजयति । करो-
तीति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

इति श्रीगङ्गावतरे महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य ८

अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं स्थलस्थानामाधिकदहज्वरसद्भावे एव मन्थनं सम्भवेत् मन्थ-
ने च स्मृति तन्मयरूपं दृश्यं स्यादित्याह । द्रव्यं शब्दादिक्रिया इन्द्रिय-
व्यापारः हेतुदेवता अयनं देहः ईशः कालः कर्ता भङ्गकारः । एतै-
र्मायागुणैः श्रवणकृतिनपरिचरणादिभिर्भजनसाधनैर्वाक्षया मनः
कृतेनः पुनः पुनः परामर्शेन च भङ्गानां अवयवाकृतिनादीनामति-
शये आत्मा यतो बुद्धिश्च येषां तैवेस्तुत्वेन निरीक्षित आत्मा स्वरूपं
यस्य तस्मै । तच्च ते स्वरूपं चिन्मयमेवेत्याह । निरस्ता माया यत्र
तथाभूता माकृतिताकारो यस्य तस्मै । श्रेयेण निरस्ता माया
भक्तस्याप्याकृतियेतस्तस्मै ॥ ३७ ॥

ननु मत्कार्यत्वादधिदपि जगन्ममेवाकारं मृदृष्टादिवत्तत्र
जगदिदं न वस्तुनस्त्वत्कार्यं किन्तु मायाकार्यमित्याह । करोतीति ।
यस्मैक्षित्तुर्जीवायैर्माप्सितमत्यन्तानिच्छायामीक्षणायांगत् स्वार्थं तु
नैप्सितं विश्वस्थित्यादिद्विगुणैर्मयैयं करोति । तस्या जड-
त्वेऽपि ईश्वरसंनिधानात् प्रवृत्तिं दृष्टान्तेनाह । यथा लोहं प्राश्याऽय-
स्कान्ताद्धतोभ्रमति तदाभ्रं नदभिमुखं सत् अनो गुणानां
कर्मणां जीवादृष्टानाञ्च साक्षिणो तस्मै तथ्यं नमः ॥ ३८ ॥

अवतारश्चरित्रं ध्रुवती स्मस्मिन् दृष्टान्तिशयं धोतयति । प्रमथ्येति ।
प्रतिधारण्य प्रतिपद्यारं हस्तिनामिव इभो हस्ती रम्या रसातलोप-
लक्षिताव गम्भीराव जगद्दिर्जगत्कारणसूतः सूकरः । उद्भवतः
उदभवति प्रलयः शेषे ॥ ३९ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे ऽष्टादशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १८ ॥

भीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

● पूर्वश्लोकं विवृणोति । द्रव्येति । अन्वीक्षया विचारेण अद्वैतम-
नियमादिभिः अतिशयात्मा निश्चयवती बुद्धिर्येषां तैर्दिदभुभिः
द्रव्यानिभिः पञ्चविंशतितरैः सह त्रिभिर्मायागुणैश्च सह वस्तुनो
याथार्थ्येन निरीक्षितो य आत्मा एकोनत्रिंशः परमात्मा तस्मै
नमो नमः । तत्र द्रव्याणि महाभूतानि पञ्च क्रियाशब्देन कर्म-
द्रव्याणि पञ्च हेतवः प्रकृतिगह्वरहङ्काराः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ
प्रकृतयः अवयवानि ज्ञानावयवानि पञ्च ज्ञानन्द्रियाणि ईशः
इन्द्रियेशः मनः कर्ता जीवः एतैर्मायागुणाः सत्त्वरजस्तमांसि
तैश्च सहित इत्यर्थः कथम्भूताय निरस्ता मायानिमित्ता आकृति-
र्यस्मात् तस्मै अत्राकृताकृतय इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

एवं चेतनाचेतनब्रह्मावयवानि त्रीणि तत्त्वान्युक्तानि तत्र से-
विरसाङ्गपक्षे प्रकृतिर्यथेश्वरादित्यन्तमिहातः सैव जगत्कर्त्रीति
शङ्का प्राप्ता तां वारयन् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमाह । करोतीति
यस्य जगत्कारणस्य ईक्षितुः “तद्वैक्षत बहुस्याम्” इत्यादि श्रुति-
प्रसिद्धस्यैव सम्बन्धिनी शक्तिभूतैव माया न तदित्यन्तपृथग्भूता मा-
यास्तीति “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” इति
भुतेः उपलक्ष्यमेतज्जीवादेरपि न ह्यब्रह्मात्मकश्चेतनोऽचेतनश्च
कश्चित्पदार्थोऽस्ति “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति” इति भुतेः
मा च माया ब्रह्माधीनस्थितिप्रवृत्तिमतीति दृष्टान्तेनाह । यथा
अयो लोहं प्राण्योऽयस्कास्ताञ्जेतास्तदाभयं तदभिमुखं भ्रमति
तद्वन्मायापि स एव मायेशः ईप्सितं बुभुक्षोर्जीवस्य भोगार्थं
मुमुक्षोर्मांश्चार्थं स्वार्थं तु नेप्सितं विश्वस्थित्यादिकं गुणैः
स्वमायागुणैः करोति तस्मै ते जीवस्य गुणानां सार्विकत्वा-
दीनां कर्मणां च गुणानुकरणां साक्षिणो नमः ॥ ३८ ॥

प्रतिवाक्यं विरोधिनमिममिह इव मृधे युजे दैत्यं प्रमथ्य

रसायाः रसातलात् अग्रहं दे इष्टाग्ने मां कृत्वा उद्भवतः प्रल-
यार्थं वाक् कीडक्षिप निरगात् तं प्रणतास्मि ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमच्छुक्तेषुकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टादशोऽध्यायप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषा टीका

विचार सहित यम नियमादिक अङ्ग इनो से अतिशय युक्त
स्वरूपवाली बुद्धिवाले पुरुषोंने विषय इन्द्रिय व्यापार इन्द्रियदेवता
देह ईश्वर का कर्ता माया के गुण इनो से जिनके स्वरूप का
देखा है ऐसे आत्ममाया को दूर करनेवाले आप के अर्थ
नमस्कार है ॥ ३७ ॥

जो आप गुण कर्मों के साक्षी हैं नहीं इच्छा करनेवाले भी
जिन आपकी इच्छा गुणों से संसार के उत्पत्ति स्थिति प्रलय को
करती है जैसे कि खुशक पर्यर के पास में रहने से छोड़ा घूमता
है ऐसी शक्तिवाले आप के अर्थ नमस्कार है ॥ ३८ ॥

जो आप जगत् के प्रादि में कारण सूकरूप होकर
रसातल में गई पृथिवी को दन्त के अग्र भाग में रखकर प्रलय
समुद्र के जलमें से निकल आये जैसे कि हस्ति कमल के नाख
कां खेकर आये तैसे फिर दूसरे हस्तिसरी के हिरगयास दैत्य
को युद्ध में मारकर स्थित हैं उन प्रभु को मैं नमस्कार करती
हूँ ॥ ३९ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः

भाषानुवाद समाप्त ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

॥ ऊनविंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

किंपुरुषे वर्षे भगवन्तमादिपुरुषं लक्ष्मणाग्रजं सीताभिरामं रामं तच्चरणसन्निकर्षाभिरतः पर-
मभागवतो हनुमान् सह किंपुरुषैरविरतभक्तिरूपास्ते ॥ १ ॥

आर्ष्टिवेणेन सह गन्धर्वैरनुगीयमानां परमकल्याणीं भर्तृभगवत्कथां समुपशृणोति स्वयं चेदं
गायति ॥ २ ॥

ओं नमो भगवते उत्तमश्लोकाय नम आर्यलक्षणाशीघ्रव्रताय नम उपशिक्षितात्मन उपासित-
लोकाय नमः साधुवादनिकषणाय नमो ब्रह्मण्यदेवाय महापुरुषाय महाराजाय नम इति ॥ ३ ॥

यत्तद्विशुद्धानुभवमात्रमेकं स्वतेजसा ध्वस्तगुणव्यवस्थम् ।

प्रत्यक् प्रशान्तं सुविगोपलम्भनं ह्यनामरूपं निरहं प्रपद्ये ॥ ४ ॥

मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोबधायैव न केवलं विभोः ।

कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ ५ ॥

न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः सक्तस्त्रिलोकां भगवान् वासुदेवः ।

न स्त्रीकृतं कश्चलमश्नुवीत न लक्ष्मणां चापि विहातुमर्हति ॥ ६ ॥

न जन्म नूनं महतो न सौभगं न वाङ् न बुद्धिनाकृतिस्तोषहेतुः ।

तैर्यद्विशृष्टानपि नो वनौकमश्चकार सख्ये वत लक्ष्मणाग्रजः ॥ ७ ॥

सुरोऽसुरो वाऽप्यथवा नरो नरः सर्वात्मना यः सुकृतज्ञमुत्तमम् ।

भजेत रामं मनुजाकृतिं हरिं य उत्तराननयत्कोसलान् दिनमिति ॥ ८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावायार्थदीपिका ।

ऊनविंशे किंपुरुषे भारते चोपवर्णयते ।

सेव्यमेवकभाष्यश्च भारतभैरवसमेव च ॥ १ ॥ २ ॥

मर्ता आसी भगवांश्च तस्य कथाम् ॥ २ ॥

आर्याणि लक्ष्मणानि शीलं यं च यस्मिन् । उपशिक्षिताः मने
संयतचित्ताय उपासितोऽनुसृतो लोको येन । साधुवादः साधुत्व-
प्रसिद्धिस्तस्य निकषणाय निकषादगवन्निर्धारस्थानाय परमधीन
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

श्रीरामं परमार्थरूपेण प्रणमति । यदेकं वेदान्तेषु प्रविष्टं
तत्त्वं तत्प्रपद्ये तत्कथम्भूतम् । विशुद्धासायनुभवश्च ॥ ४ ॥ एष
मात्रा स्वरूपं यस्य विशुद्धत्वे हेतुः प्रशान्तं तत्रापि हेतुः अने-
जसा स्वरूपप्रकाशेन ध्वस्ता गुणानां विविधा जाग्रदाद्यवस्था
यस्मिन् अनुभावमात्रत्वे हेतुः प्रत्यक् दृश्यावन्यत तत्कृतः अना-
मरूपम् । ननु वस्तुत एवम्भूतस्यापि जीवस्योक्तसर्गविपर्ययो दृश्यते
तत्राह । निरहम् । अहङ्काराभावात् तथा वैपरीत्यमित्यर्थः । ननु

श्रीरामस्य स्वरूपं नैवं प्रतीयते तत्राह । सुधिया पुंसा उपलक्ष्यते
इत्युपलम्भनं शुद्धचित्तेन ब्रह्मत्वेनैवोपलक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कथं तर्हि दशरथपुत्रत्वं तत्राह । विभोर्मर्त्यावतारस्तु रक्षसो
राक्षसाश्च धमाय तस्य मनुष्यादन्यतोऽवध्यत्वात् न केवलमेता-
वत्कस्त्विह संसारे स्त्रीमङ्गादिकृतं दुःखं दुर्वारमिति मर्त्यानां
शिक्षणं च शिक्षार्थमपीत्यर्थः । अन्यथा स्वे स्वरूपे रममाणस्य
जगदात्मनः सीताविरहकृतानि व्यसनानीति कुतः स्यात् ॥ ५ ॥

विषयासक्त्यभावेन व्यसनानाह्वयमुपपादयति । न वै स भगवां-
स्त्रिलोकां कापि सक्तः यत आत्मवतां श्रीरामात्मा सुकृतमश्न
अतो न स्त्रीकृतं मोहं प्राप्नुयात् न लक्ष्मणां चेति देवदुतेन
श्रीरामं संगन्धयता विज्ञापितमभ्रागतस्त्वया रक्ष्य इति तदेव
ह्यारि स्थितं लक्ष्मणां दुर्वारसमागमं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हन्तुमु-
च्यतो वसिष्ठवाक्यात्तत्याज तच्च न युज्यतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अतः श्रीराम एव सर्वैः सेव्य इति वक्तुं न तस्य तोषहेतुः
सत्कुलजन्मादि किन्तु भक्तिरेवेत्याह । न जन्मेति । महतः पुरुषा-

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

महान् भीरामस्वेति वा । सौमगं सौन्दर्यम् आकृतिर्जातिः
यद्यस्मात्सौर्जमादिभिर्विशुष्टांस्वयंकानपि नो जनयन्तु यत महो
लक्ष्मणस्याप्रजोऽपि सन्निधौ कृतवान् ॥ ७ ॥

• तस्मात्सुरो बान्धो वा यः कोऽपि भीराममेव सर्वप्रकारेण
भजेत् । सुकृतमदुपीयस्यपि भजने बहुमानिनम् उत्तरान् कोस-
लानथोपधासिनः ॥ ८ ॥

भीमह्रीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिच्छावृत्तिषु सर्वेषु सप्तप्रास्यादिकमुक्तमग्रेक्षणी किपु-
रुषे भारते च । वर्षे तद्वद्वेनेषां मध्ये भारतावर्षेप्रत्ये
साद्वैकोनविंशेन । तत्रादौ किपुरुषे उपास्यां भगवत्तनु तदुपासकं
जप्यं मन्त्रं चह । किपुरुष इति । आदिपुरुषं जगत्कारणभूतं
परमपुरुषं लक्ष्मणस्य सौमित्रेप्रजं सीताया मैथिल्या अभि-
राममनुरूपं रामं दाशरथि रामम् ।

रमस्ते योगिनोऽनन्ते नित्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनामौ परं ब्रह्मभिधीयते ॥

इति निरुक्तरामशब्दपुष्पकपटुत्तिनिमित्ताश्रयं तस्य भीरामस्य
यौ चरणौ तयोः सन्निकर्षः सन्निकर्षे भजनमिति यावत्तस्मिन्
मिरत आसक्तौ महाभागवतो हनुमानाजनेयः किपुरुषवर्णस्थः
सहाविरता अविच्छिन्ना भक्तिर्यस्य तादृश उपासने ॥ १ ॥

भगवन्ते भर्तुः भीरामस्य कथां गन्धर्वरुपसर्मापे गीयमानां
आर्धितेणोऽपि किपुरुषवर्णस्थपुरुषश्रेष्ठेन सह सम्यगुपशृणोति
रूपमिदं वक्ष्यमाणमुपाशु गायति जपति ॥ २ ॥

• औभगवच्छब्दार्थो पूर्ववत् उत्तमैर्ब्रह्मादिभिः श्लोकाने स्तुयते
उत्तमःनिरतिशयः श्लोकः यशो यस्येति वा तस्मै आर्याणां लक्षणाति
व्रतानि च भूतानि यस्मिन् उपशिक्षितः संयतः आत्मा चित्तं येन
उपाश्रितः लोको येन साधुवादः साधुत्वभिज्ञः तस्य निकृ-
ष्याय निकृष्टमवशिष्टांशस्थानाय ब्रह्मणा कुले साधुः ब्रह्मणः
तत्र साधुरिति यत्प्रत्ययः "येचाभावकर्मणाः" इति प्रकृतिभाव-
सं टिप्पणः ।

• अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते ! सलक्ष्मणाम् !

न तु प्रतिष्ठां संभूय ब्रह्मणोऽर्थो विद्वेषतः ॥

इत्युक्तीत्या ब्रह्मणोऽन्तर्याम्यैकदीप्त्यमेवात्र ब्रह्मण्यत्यं स चासी
देवः स्तुतेजसा दीप्यमानः अस्पष्टप्राकृतव्याप्तस्मै । ब्रह्मा । ब्रह्म
वेत् तत्र साधुः सम्यक् प्रतिपाद्यः सचासी देवस्तस्यां ब्रह्म-
पुरुषाय पुंस्त्वर्थातपाद्यजगत्कारणत्वापयुक्तकल्याणगुणवि-
शिष्टाय परमपुरुषाय महाराजाय ।

राजाधिराजः सर्वेषां विष्णुर्ब्रह्ममयो महान् ।

ईश्वरं ते विजानीध्वं स पिता सप्रजापतिः ।

इत्युक्तमहाराजाय नमः पदावृत्तिगुणभेदादिप्राया ॥ ३ ॥

प्रकृतिपुरुषविलक्षणपरमात्मस्वरूपं विशोध्य तच्छरीरामरूप-
णावस्थितं नमस्करोति । यदिति । विशुद्धं रागाद्यकलुषितं तदनु-
भवेकमात्रं हानैकस्वरूपं मात्रचा कचिदप्यजडस्वरूपत्वं विव-
क्षितं विशुद्धानुभवेकमात्रमनेन स्वरूपं निर्दिश्यते स्तुतेजसा
स्वप्रकाशेन नित्यासङ्कुचितानन्दस्वरूपविषयकधर्मभूतज्ञानेन
ध्वस्तान् नित्यं निरस्ता गुणा रजभाद्यः तत्कृतास्तिष्ठ उप-
स्थितस्थितिमरणभूता अवस्था यस्य स्तुतेजसा ध्वस्तगुणव्य-

वस्थमित्यनेन प्रकृतिमंसुष्टुवेतनव्यावृत्तिः सहाप्यस्तगुण-
व्यवस्थः प्रशान्तमशानायापिप्रासाशोकमोहजरासृग्युक्तोर्मिपङ्क-
यारहितानन्दस्वरूपम् । यद्वा । विशुद्धशब्देनैन्द्रियकानुभवव्यावृत्तिः
प्रशान्तशब्देन नित्यं रागाद्यकलुषितत्वमुपवनेऽनेन मुक्तचेतनव्या-
वृत्तिः स हि यद्वावस्थायां रागादिभिः कलुषितः प्रत्यक् स्वस्मै
भासमानमनेन पराचोऽनेतनस्य व्यावृत्तिः नष्टावेतनं स्वस्मै अव-
भासते किन्तु परस्मै एव सुखिया सत्परिज्ञानेनोपलब्धमनुपलभ्यते
इत्युपलम्भनम् "इत्यने त्वग्नयया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मवर्तिभिः हृदा
मनोया मनमाभिकल्पितः" इतिभुक्त्युक्तयोगपरिशुद्धवृत्त्युपलभ्यमान-
मित्यर्थः अनेनैव तत्कारणावमप्युपलक्षितम् "कथंभ्यः कारणां
तु ध्येय" इति ध्येयत्वकारणात्त्वयोरैकनिष्ठत्वश्रवणात् यदि कारणां
तर्हि कारणात्वस्य भाव्यवस्थाविशेषवतः प्रागवस्थायांगौरवरूप-
त्वादेवादिनामरूपाश्रयत्वं स्यात्ततश्च "सत्यं ज्ञानमनन्तं निष्कियं
निष्कलम्" इत्यादिनिर्विकारित्वश्रवणाविरोधस्तत्राह । अनामकप
मिति । न विद्येत स्वमात्रनिष्ठे देवादिनामरूपस्य प्रकृतिपुरुषविशि-
ष्टस्यैव कारणात्वादेवादिनामरूपाः स्वविशेषणीभूतप्रकृतिपुरुष-
गतत्वात्तद्वद्वारा अनामरूपत्वेऽपि साक्षादनामरूपमित्यर्थः एवमभूतं
यद्वेदानेषु प्रसिद्धं तत्परब्रह्मस्वरूपं नरहर्षि पुरुषश्रेष्ठ पुरुषोत्तम-
मिति यावत् एवं च "हृदिमौ पुरुषो लोक" इत्यादि "उत्तमः
पुरुषस्त्वयः परमात्मोऽयुद् हृतः" इति भगवद्गीतोक्तान्वयमुक्तवद्वि-
विचचेतनव्यावृत्तस्वरूपं विनाक्षितं तत्र हि कृत्वाप्यभूतं मुक्तं
नित्यमिच्छा चेतन उच्यते उच्यतेरापि प्राकृतविशेषादिभेदाभावात्
कृत्वाप्यभूतव्यावृत्त्युत्तमं नृहरिमित्युक्तं निरहमिति पाठे त्वनामरूपत्वं
निरहं हेतुः अहमर्थाशयः अहंशब्देनाहङ्कारः प्रकृतिपरिणा-
मविशेषः अविशेषोच्यते आत्मनोऽप्यहमर्थत्वात्ततश्च निरहं प्रकृतिपुरुष-
गतनिकारान्तेन हि यतस्तस्मादनामरूपमिति योजनार्थोपाय एवमभूत
प्रपञ्चे उपायोपयभावेनाध्यवस्थ्यामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

नन्वस्तु परस्य ब्रह्मणाऽनामरूपत्वं भीरामस्य त्वनामरूपत्वमित्य-
युक्तं तस्य मनुष्यनामरूपभाक्त्वात्तत्राह । मर्त्येति । विमोः पर-
स्यैव ब्रह्मणा इह लोकं भीरामरूपेणा मर्त्यावनारः मनुष्यावनारः
अवनारो नामाजहत्स्वभावस्यैव रूपान्तरपरिग्रहः एवञ्च परब्रह्म-
हानहस्वभावे मनुष्यसज्जानीयरूपे परिशुद्धीतवदिनि भावः किम-
वनारप्रयोजनं तत्राह । मर्त्यैश्चक्षुषां मर्त्यानां संस्कारोपस्थापनेन
धर्मसंस्थापनं साधुपरिज्ज्ञाणं प्रयोजनमिति भावः । ननु मर्त्यैश्चक्षुषां
नावतारप्रयोजनं किन्तु रावणादिरक्षोष एवेत्यत्राह । रक्षोवधार्थं
न केवलमिति । विमोर्मर्त्यावनारो न केवलं रक्षोवधार्थमपि तु
मर्त्यैश्चक्षुषां तस्य प्रधानं प्रयोजनमित्यर्थः तथा चोक्तं भगवता ।

परिज्ज्ञाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनाय सप्तमामि युगे युगे ॥

इति विनाशाय चेत्यत्र चशब्दोऽन्धानयपरः भिक्षामादृशमानयेति
वत् दुष्कृतविनाशनमानुष्यार्थकं प्रयोजनमित्यर्थः धर्मा न म-
र्त्यान्धर्मेणानुग्रहस्य व्यवस्थयावस्थित ईश्वरायामरूपपञ्च
महापञ्चादिः तस्य संस्थापनं संस्कारोपस्थापनेन शिक्षणं दुष्कृ-
तविनाशनं तु सङ्कटमात्रेणाप्युपपद्यते साधूनां शय्यात्मक-
दण्डमोजनानिषु भगवता सह वर्तमानानां ते विना क्षणमात्रमापि
कदाप्यहं मन्वानानां दर्शनस्पर्शनमेवापगादिभिः परिज्ज्ञाणं
सुधीकर्तव्यं धर्मसंस्थापनञ्च सङ्कटमात्रेणाप्युपपद्यते

श्रीमद्भिरामवतारवार्त्तकभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति भावः यदुक्तं मर्त्यशिक्षणार्थमेवावतार इति न शक्तिर्यथावतारे निदर्शयति । कुत इत्यादिना । अन्यथावतारस्य मर्त्यशिक्षणार्थमेवाभावे ईश्वरस्य ।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽजुन ! तिष्ठति ।

भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्राकृतानि मायया ।

इत्युक्तमर्थनियन्तुः द्वारापहर्तुरायणाद्यन्तरात्मनया द्वारापहरणा-
द्विककारयितुः स्वे स्वात्मभिरतिशयापरिच्छिन्नानन्दस्वरूपे आत्मनि
रमन्तः उक्तविधस्वरूपानुभवेन नित्यसन्तुष्टस्य विषयासक्तिरहि-
तस्य सीताकृतानि सीताविद्वेषादिभिः कृतानि व्यसनानि दुःखानि
कृतः कस्माद्धेनोः स्यात् प्रत्येकामिमांशं क्यदित्येकवचनं कुतोऽन्य-
थास्यु रमत इति पाठस्तु सुगमः सर्वनियन्तुः सर्वान्तरात्मनः
व्यानुभवसन्तुष्टस्य श्रीरामस्वरूपेणावस्थितस्य परब्रह्मणः सीतावि-
द्वेषादिकृतव्यसनानुकरणं निरतिशयदुःखावहः संसार इति लोक-
स्य प्रदर्शयितुमेवावतारोक्तविधस्य तस्य सीताकृतव्यसनाहं न
घटन्त इति भावः ॥ ५ ॥

एतदेवोपपाद्यति । नेति । स श्रीरामरूपेणावस्थितः परमात्मा
आत्मवर्त्ता प्रशस्तमनसां निर्भूतनिखिलसांसारिकधर्माणां सन-
कादीनामात्मा सुहृत्तमः स्वाभिनेषु निरतिशयसौहार्दनिष्ठः
आश्रितानां निरतिशयप्रीतिविषयश्च भगवान् ज्ञानशक्तिबलेश्व-
र्यदिगाङ्गवपुर्गोः वामुद्वेहः ।

सर्वत्रासी समस्तञ्च वसत्यत्रेति वैयनः ।

नतः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिकीर्तितः ।

इत्युक्तरीत्या सर्वत्रासीत्यतोऽपि तद्वतदोषैरसंस्पृष्टः सर्वे स्वधा-
यन्त्रेण अशेषतश्च परिगृहीतवांश्च त्रिलोक्यां कृत्स्नजगदन्त-
र्भूते कस्मिंश्चिदपि शब्दादिविषयभूते वस्तुनि न सक्तः वैशब्दोऽ-
वधारणो न सक्त एवेत्यर्थः यतो न सक्तः अत एव स्त्रीकृतं स्त्रीवि-
द्वेषादिकृतं कश्चिदं दुःखं नाश्नुवीत अवतारस्य मर्त्यशिक्षणार्थ-
त्वाभावे स्त्रीकृतं कश्चिदमेवभूतो न प्राप्नुयादेवावयवेत्यस्य सर्व-
त्रानुवृत्तः तथा लक्ष्मणा च शब्दात्सीतां च विहातुं त्यक्तुं नाहंति
निवासशय्यासनपादुकांशुकोपधानवर्षातपवारणपुष्पयुक्तशरीर-
भूद्वैः शोषत्वं गतस्य भगवतो नित्यानपायिनो न तस्यावताररूपम् ।

भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिमानुषु रंस्यते ।

अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ।

कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते ॥

कुमारोऽहं भविष्यामि तव चार्थः प्रकल्पने ।

इति सर्वावस्थोचिताशेषशेषतैकरतिकृतनित्यकिङ्करतां प्रार्थयमानं
लक्ष्मणम् ।

नित्यैषा जगन्माता लक्ष्मीर्नित्यानपायिनी ।

राघवस्यै भवेत्सीता रक्तिमयी कृष्णजम्बिनी ।

अन्येष्ववतारेषु निष्कारिण्यनपायिनी ।

इत्युक्तविधो नित्यानपायिनी लक्ष्म्यवताररूपं भगवतीं सीतां च
मर्त्यशिक्षणमन्तरेण ।

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ।

मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथञ्चन ।

अभयं सर्वभूतेऽगो वदाम्येतद्वत्तं मम ।

इति वदन् कथं त्यक्तुमर्हति अतः केवलं मर्त्यशिक्षणार्थं सांसारिकपुरु-
षेष्वहमनुचरवानित्यर्थः सीतालक्ष्मणत्यागास्तु श्रीरामायणे उत्तर-

काण्डे प्रसिद्धः भद्रात्मयतामात्मोत्थनेन "अमृतस्य तु नाशास्ति चित्ते-
न आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति
धीनरागोपाख्याप्रतिपादकभुक्त्यर्थप्रत्यभिज्ञानास्य सगोदिभिर-
कालुष्यं सूचितम् अत एव स्त्रीसंयोगविशेषकनसुकुटुः कायमविद्या-
वेदिनः भगवानित्यनेन वाङ्मयपूर्णोक्त्यावाप्त समस्तकामर्थोक्ति-
लाभात् स्त्रीसङ्गादिनिमित्तसुखानादरञ्जकः सुहृत्तमोत्थनेन ।

न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यामवसथा ॥

कथञ्चिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ।

इत्युक्तरीत्या दोषानवेक्ष्य तारतम्यमनालोच्य उपकाराभासमव-
लम्ब्य आश्रितत्वमात्रेणापरित्यजतां निरतिशयसुहृत्तमस्य
मर्त्यशिक्षणमन्तरेण नित्यानपायिनोः सीतुलक्ष्मणयोश्चरागो न
घटन्त इत्युक्तं भवति ॥ ६ ॥

तारतम्यमनास्य यस्याभितत्त्वमात्रेण निरतिशयप्रीतिविशि-
ष्टस्वरूपं तद्विभजेनावतारे दर्शयति । नेति महतः शरणागतशब्दभाजं
निहीनजन्माविशिष्टं पापीयांसमपिरक्षितं वज्रदीक्षितम् ।

गावस्थितस्य ब्रह्मणः जन्म विप्रादिजन्म न तोषहेतुः तथा सौम्य-
ध्ययनसुखिजातयो न तोषहेतवः तिर्यक्त्वपि तस्यानुग्रहवर्धना-
दिनिभावः तथाहि निरञ्जोभावः तैर्यज्ञं तिर्यक्त्वं तेन सुष्टाम्बनौकसः
वनस्थानस्मान् कपीन् प्रतिलक्ष्मणाग्रजः पूर्वोक्तविधानन्तावताररूप-
लक्ष्मणाग्रजो नित्यं तत्सहचरः श्रीरामः सख्यं चकार वतेश्चार्थं
सख्य इति पाठे सख्ये विषये नञ्कारेत्यर्थः तैर्यज्ञिसृष्टामिति
पाठे यत् यस्मात्तैर्जन्मसौभगादिभिः विसृष्टापरित्यक्तानपि नाऽस्मान्
सख्यं चकार जन्मादिकतारतम्यमनवेक्ष्य संभ्रममात्रेणास्माभि-
र्हृत्तेः सख्यं कृतवान् वताहोऽस्य सुहृत्तमत्वमेवैवधिमिति निर्व-
क्तुमशक्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यत एव निरतिशयसुहृत्तमस्ततस्तं मनुजाकृतिं मनुष्याकारं
श्रीहरिं सुकृतमुपकाराभिषम

मयेव जीर्णानां यातु यस्वयोपकृतं कवे ! ।

नरः प्रत्युपकारार्थं विपत्तमभिकाङ्क्षति ।

इति मां प्रत्युक्तविधोपकाराभिषं पुरोत्तमं श्रीरामं सुरासुरनराणां
मध्ये यः कश्चित्सर्वोत्तमः सर्वप्रकारेण केनापि नदीयनासम्पादन-
प्रकारेणोपि यावत् भजेन सेवेन कथं तन्मात्रेणैव तमनुगृह्णाती-
त्यत्राह । यः श्रीरामः उत्तरकोसलानुत्तरकोसलस्थान् लोकान्
तरुणमल्लतादींश्च स्वदेशवासित्वमात्रमवलम्ब्य दिवं स्वर्गमनयत्
प्रापितवान् न केवलं ज्ञानक्रियाभक्तियोगानेवापेक्ष्यानुगृह्णात्यपि तु
यत्किञ्चिज्ज्ञाजगात्रमवलम्ब्यानुगृह्णात्यर्थं श्रीराम इति भावः
तथा चोक्तम् श्रीवत्साङ्कुमिभैः ।

त्वामामनन्ति कवयः करुणामृताब्धे !

ज्ञानक्रियाभजनलक्ष्म्यमलक्ष्मण्यैः ॥

एतेषु केन वरदोत्तरकोसलस्थाः पूर्वम्

सर्व्वमभजन् हि जन्तवस्त्वाम् ॥

इति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरामवतारवार्त्तकभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सीतामभिगमयतीति सीतामिरामस्तम् ॥ १ ॥

भगवत्कथामित्युक्तेः कस्याचित्पूज्यस्य कथामिति तद्व्यावृत्त्यर्थः ।

भीमश्चिज्जयज्जनीयं कृतपदरक्षावली ।
मर्तिनि "मतां सन्निभामां विमर्ति" इति भुनेरपि सङ्गृहीताने-
तिहातस्यम् ॥ २ ॥

अप्यस्य हरंलक्ष्यं शीघ्रं नित्यनिर्दोषत्वं सत्यजगत्प्र-
काशि ज्ञानं च यस्य स तथा तस्मै "विश्वं सत्यं मघवानायुधो-
दापश्च न प्रणिमिन्, ज्ञानं चाम्" इति भूतिः उपाश्रिता आत्मानो
जीवाः यस्य स तथा तस्मै लोकानुग्रहायाङ्गोक्तानुग्रहायान वा
उपासित उपासना युक्तो लोका यमुद्दिश्य स तथा तस्मै साधुर्य-
मिति वादस्य वचनस्य निकर्षणाय सम्यग्विचारकाय । यद्वा ।
साधूनां वादस्य विवादस्य विरोधस्य निकर्षणाय परि-
हारकाय ॥ ३ ॥

अहं तं त्वां शरणं प्रीपय इत्यन्वयः यत्तत्तत् स्वरूपं विगुह्य-
नुभवमात्रं प्रकृतिप्राकृतवैकृतसम्बन्धरहितज्ञानात्मकोद्दिष्टादि-
मन्त्रनेजसा स्वरूपसामर्थ्येन ध्वस्ता निरस्ता गुणाः सत्त्वाद्यश्च
निष्ठा ज्ञानस्यवस्थाश्च येन स तथा तं ध्वस्ता गुणानिमत्ताः

येन स तथा तं वा प्रत्यग् जीवामिमुखावस्थितं
प्रशान्तं प्रकृष्टमुत्तमं प्रसन्नाकारं वा सुधिया शोभनवृद्ध्या-
पलभ्यत इति सुधियोपलभनं प्रत्यक्षपदार्थवत् प्रत्यक्षप्रमाणं
नोपलभ्यते प्राकृतनामरूपरहितत्वादित्याह । अनामरूपमिति । अन
एव निरहमहङ्कारादित्याह ॥ ४ ॥

ननु श्रीरामस्य विगुह्यनुभवादिविशेषणानि कथं सङ्गृह्यन्ते
सोताविशेषादिना दुःखाज्ञानादिप्रदर्शनादिति तत्राह । मर्त्येति ।
विमोक्षयोगस्य हरेर्मर्यादवतारः मर्यादारूपप्रहणं रक्षोवधायैव
न केवलं नावन्मात्रं न भवति किन्तु मर्त्यशिक्षणं यमुद्दिश्य
गुरोराज्ञाकरणां शरणागतपालनमभीष्टदानमित्यादिमर्त्यैः कर्त-
व्यमिति एतत्कृतोऽनेन कृतमिति ज्ञायते इत्याशङ्क्य दशरथाज्ञा-
करणावनाभियुक्तानसीनान्धेषणादिप्राप्तयस्तनशरणागतसुग्रीवाभी-
ष्टकरणाविवर्धयाराज्यदानादिप्रयोजनस्य इत्याह । कृत इति ।
ज्ञे आत्मनि स्वस्वरूपे रमनो रममाणस्य भगवतः "कस्मिन्प्रति-
ष्ठित इति ज्ञे महिमिन्, इति भूतेः ॥ ५ ॥

इश्वरश्चेन्न दुःखानुभवी तदनुभवी चेन्नैश्वर इति तत्राह । नवा
इति । स आत्मा इति पदद्वयेन । "आत्मा वा इदमेकगवाग्र आसीत्"
इति भूतिं परामृशति वा इत्यनेन "निरतिशयो निरवयव" इति
भूतिं प्रमाख्यति दिशब्दो हेतुर्थः कश्चिदं सुरतलक्षणमपि
पदेन १ सीतामपीत्याह । अतो भक्तानुकरण्या कृतावतारस्य श्रीरा-
मदेवस्य दुःखभोगमात्रेणैश्वर्याविरोधात् भक्तिज्ञाने एव तत्प्री-
तिजनकं न जन्मादिकं धानरासुरादिपापयानिजातस्यापि भक्ति-
ज्ञानमहात्वे मांक्षस्य सुनियन्तत्वात्तदुक्तम्

यस्य सत्यग् भगवति ज्ञानं भक्तिसंयुतं च ।

निश्चितस्तस्य मोक्षः स्यात्सर्वपापकृताऽपि तु ।

यो ममत्वादिना दोषस्मृत्यव्यविषयः स्मृतः

इत्यभिप्रेत्याह । न जन्मेति । अन्यविषयस्तद्विषयदुष्टजातिविषय इत्यर्थः
महतो महात्मनो मुक्तियोग्यस्य अङ्ग आर्द्धिण्या ! कस्माज्जन्मादि-
स्माद्वेतुर्न भवतीति तत्राह । तैर्यग्यसुष्ठानिति । तिर्यकस्मर्याध-
यानी विस्तृष्टान् जातान् वगहादियान्धानरयानिर्निरुद्धव्ययो-
ननाय वनोक्तस इति एतद्व्याहृतिपदेन गार्हितव्याचिना
वशब्देन कृपाशीलत्वमेव प्रयोजनमित्याह ॥ ६-७ ॥

• (१) न जहामीत्यन्वयः ।

अतः पुरुषार्थी भक्तिकानाङ्गो श्रीराममेव भजेतेत्याह । सरो-
ऽसरो वेति । यो मुमुक्षुः स पुरुषः श्रीराममेव भजेतेत्यन्वयः
असुरादिजानेर्ममत्वाविरोधसम्भवेन रामभजनं कथं सत्तापयन
इति चेन्न तस्य मुक्तयोर्यासुरजातिविषयत्वाद्योग्यस्य तज्ज-
त्वेऽपि तदभावात् "यो ममत्वादिना दोषः सत्यव्यविषयः स्मृतः"
इति स्मृतश्च "महद्दवानामसुरत्वमेकम्" इति भूतेः मुक्तियो-
ग्यानामसुरजातित्वमस्तीति ज्ञायते इत्याभिप्रेत्यासुर इति । न तु
तमोयोग्यजात्यभिप्रायेणोति न केवलं मूलरूपस्यैव मोक्षदासुख-
शक्तिरपि स्ववताररूपस्याप्यस्तीति आशयनाह । य इति । उत्तरान्
कोसलानयोध्यावासिनो दिवं धीकुपठम् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मर्त्यभगवत्कथामिति । मर्त्यत्वादिमननविशेषेण सुख-
शिष्टं दर्शितम् ॥ १ ॥ २ ॥

नमो भगवते इति । अत्र भगवत इत्येवमुत्तमः स्तुकायेति
माधुर्यश्च दर्शितम् । आर्यत्वं पूज्यत्वम् ॥ ३ ॥

स्वरूपज्ञानमाह । यत्तदिति । यत्तत् प्रसिद्धं श्रीरामचन्द्रस्य
द्व्यांशद्वयामलं रूपम् । अत्र प्रकाशकलक्षणवस्तुनः सूर्यादि-
उपोतिषः प्रकाशकत्वं शौकल्यादिमन्त्रमित्यादिभवेन गुणरूपादि-
लक्षणानुत्पन्नरूपभवेत्यापि तदात्मकत्वदृष्ट्या तन्मात्रत्वमुक्तं य
एव धर्मस्वरूपशक्तिरिति भगवत्सम्बन्धोद्दीप्यपितम् अत्र एक-
मात्रं तस्याश्च शक्त्योपातिरित्यवमाह । स्त्रनेजसा ध्वस्तगुण-
व्यवस्थमिति । स्वरूपशक्त्या दूरीभूता वैगुण्यात्मिका माया-
शक्त्येवमाह । प्रशान्ते सर्वोपश्रवहितम् । अनुभवमात्रत्वं
हेतुः । प्रत्यक्ष इत्यादयत् "न चक्षुषा पश्यति रूपस्य यमेव
वृक्षुने तेन लक्ष्यस्वरूपेण आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" इति भूतेः ।
तत् कुतः अनामरूपम् "एतास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानु-
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति प्रसिद्धप्राकृतनामरूपरहितं
तत्र हेतुर्निरहमिति । आत्मशब्देन हि भूतावस्थां परमात्मनो
जीवाव्यवशक्तिकरणोऽज्ञा उच्यते । अनेनेति । पृथक् निर्देशात्
तदुपेक्ष्य च प्रवेशो नाम देवताशब्दवाच्येनोच्चारितमूल-
क्षणापाध्यमितिदेशः । स च तस्य जीवस्य तस्य तत्राहस्याव्या-
सादिव भवति । ततोऽन्यार्थमिदं कथं तत्र स्थितस्यापि तदव्यासा-
भावादुपाधिकृतनामरूपरहितस्य युक्तमेतत्त्वर्थः । सर्वथाहङ्कार-
राहित्यं सति व्याकरवाण्यति प्रयोगस्यानर्हत्वादिति भावः । ननु
श्रीरामरूपं न सर्वत्र प्रतीयते तत्राह । सुधियोपलभनं शुद्ध-
चित्तं स्वरूपनयैवोपलभ्यत इत्यर्थः । नातः परस्परम् ! यद्भवतः
स्वरूपमित्यादि श्रीमहावाक्यात् ॥ ४ ॥

नन्वेवं भूतस्य मर्त्येण प्राकट्ये किं प्रयोजनम् उच्यते गोशं
मर्त्यापि प्रयोजनान्तरे मुख्यं तु भक्तेषु जीना माधुर्याभिव्यञ्ज-
नमेवेत्याह । मर्त्येति । तु शब्द आशङ्कानिरूप्यर्थः । मर्त्यलोके
योऽवतार आधिर्भावः स तु साधुजनोंऽजकरज्ञानधायि कर्तव्यं
न भवति किन्तु मर्त्यशिक्षणमपि मर्त्येण शिक्षणं तदनर्थ-
प्रकाशनं यत्तन्मयमपि तत्र अहिर्मुक्षेषु विषयावद्गुणान्ता-
प्रकाशनमानुषाङ्गकमुद्दिश्यन् स्त्रभक्तिनामनेषु विनाशनाकर-
विहङ्गसंयोगमयनिजलीलाविशेषमाधुर्यप्रकाशनम् । ततस्तदर्थ-
मेवेत्यर्थः । अन्यथा यदि केवलं तद्व्याप्येव स्यात्तदा आत्मनः

श्रीमद्जीवगोक्षामिकुनकमस्तुर्धर्मः ।

परमात्मनेन परिपूर्णस्य ईश्वरस्य सर्वोत्तमयोगिणः स्वे स्वरूपे तदेककूपे नेककूपे च रममाणस्य सीताकृतव्यसनानीनि कुतः स्यात् मनसैव तद्विषये सक्तत्वात्तद्व्यसननामसम्भवाच्च । निजमाधुर्यप्रकाशनपक्षे तु तत्तत् समवस्थेति भावः । अत्र कृपाकूपे नादशखीखारूपञ्च माधुर्यमधिकं श्लाघितम् । तत्र श्रीसीताविशेषगुरुः खञ्ज खीखामाधुर्यान्तर्गतमेवेति न दोष इत्यपि दर्शितम् ॥ ५ ॥

नादशखीखा च न प्राकृतवत् कामादिमक्ततया किन्तु स्वजनविशेषविषयककृपाविशेषश्लाघेत्याह । न वै इति । स वै खलु त्रिलोक्या न सक्तः तत्र हेतुः आत्मा परमात्मा भगवान् परिपूर्णैश्वर्यादिः वासुदेवः सर्वोत्तमश्चेति । किन्तु आत्मवतामात्मा स्वयमेव नाश्वनेन विद्यते येषां तेषां स्वविषयकममताधारिणां भक्तविशेषाणामित्यर्थः । तेषामेव सुदृढतमः । तस्माद्यथाप्ये स्वीकृतं स्वीहेतुकं कदमलमदनुवते तथा नासावदनुवीत । अतस्तस्या आत्मवत्त्वेनैव नादशकदमलहेतुतत्प्रतीतिविषयतापीति भावः । तथा देवदूतसमयातिक्रमेण आत्मवतोऽपि लक्ष्मणस्य परित्यागो यः स खलु नात्यन्तिक इत्याह । न लक्ष्मणमिति । विहातुमपि नार्हति न शक्नोति अतस्तत् फोडयेव स्वास्थतया स्वागमने प्रतीक्षमाणैस्तदादिभिः सह स्वाधिपत्यमारोहात् अधुनापि तेन सीतादिभिश्च सहैवास्मिन् किंपुरुषार्थेऽप्यस्माभिर्हृदयभान्त्यात् । ततो मर्षाद्वारक्षार्थमेव किञ्चित्दनुकरणीमिति भावः ॥ ६ ॥

पूर्वांशमेव स्थापयितुं भक्त्येककारणकारणयपमुखपरमाधुर्यं सर्वोत्तमाह । द्वाभ्याम् । महतः पुरुषाज्जन्म सौमगं सौम्यं आकृतिर्जातिः यद्यस्मात् नैः जन्मादिभिर्विसृष्टान् स्वकान् नोऽस्मात् तदीयपरमभक्तश्रीसीताम्बेष्टयादिभक्तितुष्टवेन ब्रह्मवत् लक्ष्मणस्य सर्वसद्गुणलक्षणस्य श्रीसुमित्रानन्दनस्याभजोऽपि सखित्वं कृतवान् दास्ययोग्यानापि सह विहारदिना सखीनिव स्वीकृतवानित्यर्थः सुग्रीवमुपलक्ष्य वा तथोक्तम् । तस्मात् सुर इति । पूर्वं स्वरूपज्ञानमयभक्त्या मनुजाकृतावेव परमस्वरूपं दर्शितवान् । सम्प्रति माधुर्यज्ञानमयभक्त्यापि विशिष्य तामेवावधारयति । मनुजाकृतिं हरिमिति । तत्रापि भीकपिलादिकं दवावर्जयति । राममिति । उत्तममसमोऽप्यगुणं सुकृतञ्च स्वरूपयापि भक्त्या सन्तुष्यतम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

रामः किंपुरुषे नारायणः सेव्यश्च भारते ।

सर्वतो भारतभेष्टयमूनविशे निरूप्यते ॥ ० ॥

भर्तृदेव भगवतः कषामित्यनेन नारदादिव नावतारान्तरकथायामनुज्यतीति द्योतितम् ॥ १ ॥ २ ॥

आर्याणि सर्वैः शिरोधार्याणि खद्युणानि चर्यातलगतध्वजवज्रादीनि आजानुवाहृत्वादीनि च शीलानि धीरोदात्तादीनि व्रतानि धर्मनिष्ठवादीनि यस्य तस्मै उपशिक्षितात्मने गुरुब्राह्मणादिशिष्यामाहिण्यो उपासितलोकयोति स्वरूपं ब्रह्माद्युपास्य

त्वेऽपि मयास्वाचरणेन रजकपर्यन्ता अपि लोकाः प्रसादनीया इति विचारवत्त्वलोकानां तदुपासितत्वं साधुवादानां ब्रह्मयुत्वसत्यसम्पत्कृपालुत्वादीनां निकषणाय परमोत्कर्षप्रापकाय लोका हि साधुवादैरुत्कृष्यन्ते । रामं प्राप्य साधुवादाव्युत्कृष्टा भवन्तीत्यर्थः । यथा परमोत्कृष्टस्यापि कनकस्य निकषे प्राप्तस्यैवात्कर्षां लोके प्रमाणीभवति तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु शङ्खचक्रादिमत्त्वगुरुदवाहनम्बाद्यैश्वर्यानाविष्काराद्वनारस्यास्य ब्रह्मत्वे केचित् संशेरते तत्र ये संशेरते ते संशेरत नाम ब्रह्मन् साक्षादिमं परब्रह्मरूपमेवानुभवाभीत्याह । यदिति विशुद्धो मायात्मव्यञ्जन्यो योऽनुभवस्तन्मात्रमेकं केवलं यत् देहेन प्रपद्ये । ननु शुद्धजीवोऽप्येवं भवति तद्वाह । स्नेहेजसा स्वरूपशक्त्या दूरीभूता गुणव्यवस्थानरूपा माया शक्तिर्यस्मात्तत् अत एव प्रत्यक् दृश्यादन्यत् “न चक्षुषा पश्यति रूपमस्य यमेवैव वृणुते तेन लक्ष्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते ननु स्वाय” इति ध्येते । यतः प्रशान्तं सर्वोपद्रवहरितम् । ननु श्रीरामस्य रूपं नैव प्रतीयते तत्राह । सुधियैव पुंसा उपलभ्यत इत्युपलम्भने यतो नामरूपम् “एतास्मिन्सो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति” प्रसिद्धप्राकृतनामरूपरहितम् । धृतौ निश्च इति तेजोवारिमुदः निर्गिक्षेणेनाह प्रपद्ये । यद्वा । ब्रह्मकाररहितं यथा स्यात्तथा तत्प्रपन्निरपि कृपया तेनैव कारितेति बुद्ध्यत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु तर्हि प्रपञ्चलोके कथमेव प्रकटीभवतीति तत्राह । मर्त्यावनारः मर्त्याकारस्य प्रपञ्चलोके प्राकट्यं न केवलं रक्षसो राक्षस्यैव यथाय किन्तु मर्त्यशिक्षणं मर्त्यशिक्षणार्थोऽपि इत्यर्थः । मर्त्या द्विविधाः धर्मवन्तो भक्तिमन्तश्च तेषुः क्रमेण स्वस्य धार्मिकत्वप्रेमवद्वयार्थः प्रदर्शनया धर्मशिक्षणार्थं प्रेमशिक्षणार्थञ्चेत्यर्थः । अन्यथा स्वे स्वरूप एव रममाणस्य परमात्मनः दीनाविरहकृतानि व्यसनानि दुःखानि कुतः स्यात् स्युः किन्तु साध्या स्वभार्या धार्मिकैः संधैव नोपक्षितव्या तदर्थं प्राप्तानि दुःखाण्यपि सह तैरेवेति शिक्षणार्थं स्वास्मिन् सन्त्यपि दुःखानि दर्शितानीति प्रथमं पक्षे द्वितीये तु सीताविरहकृतानि विषादादीनि कुतो दुःखानि किन्तु प्रेम्णाः स्थायिभावस्य विप्रलम्भनरसास्वादनजनिता नि दुःखत्वेन भासमानानि परमसुखान्येव ननु दुःखानीत्यर्थः । आत्मारामत्वदुःखित्वयोर्युगपदेकत्र विरोधात् न च सीतार्या रममाणस्य कुत आत्मारामत्वमिति वाच्यं सीतायाः स्वरूपशक्तिर्येनात्मभूतत्वात् । ननु सीतायाः स्वरूपभूतत्वे कथं तद्विरहः सम्भवेत् उच्यते एकमेव परमतरत्वं चिच्छक्तिवृत्तिभेदेन महासारेण प्रमास्येतानादित एव द्विधा विभक्तं तिष्ठति द्वादशैश्वर्यमयं केवलं द्वादशमयं च प्रथमं परमेश्वराख्यं द्वितीयं भक्त्याख्यं पुनश्च तेनैव प्रेम्णा स्वस्य चतुर्भुक्तिभिर्द्वितीयं तत्त्वं चतुर्धा विभक्तं दाससखिपित्रादिप्रेयस्याख्यं प्रथमस्य तदेव तत्त्वस्य दास्यादिभावमवितरत्वं व्यवस्थापितं प्राकृतैश्चपि जीवेषु बह्वङ्गीतादशभक्तिमाधनवत्सु भक्तिपरिपाके स्वयमभिर्भूय एतच्चतुष्कमावेष्ट्य तेषु दासादित्वेन यथाकावं प्राप्य चतुष्केण तेन समनुगम्यते पुनरपि तेनैव प्रेम्णा स्थायिभाषणां प्राप्तेन स्वशक्त्यैवाभिर्भावितभिर्विभावादिभिः स्वरसकपीकृत्य तदेव तत्त्वयुगलं स्वस्य विषयाभ्यामावभाषितं कृत्वा स्वाधीनीकृत्य योगवियोगाभ्यां सुखदुःखायितं समाधुर्यमसाधारणमपारमास्वादयता

भीमाद्विभवाद्यक्षकर्मिकुनसाराधर्षिणी ।

कीडयानन्दचमत्कार एव तद्विद्वां निष्पाद्यते अतद्विद्वां तु केषा-
ञ्चित् । रामकृष्णादीनामप्येतावद्द्विजानिर्वाचयामि केषाञ्चिज्जीव-
पुद्गलानि अनुकृतमित्यर्थं उच्यते ॥ ५ ॥

तस्य प्रेमवद्भक्त्यस्य प्रत्यक्षप्रमाणमस्मादिभिरप्राकृतैर्गौरेव
वतदुपपद्यते नान्यथेत्याह । नेति न चै स्मृतुं त्रितोत्र्यां न सक्तः यतः
आत्मा परमात्मा तदपि आत्मनतामात्मा सेवयमेव न सन्ते येषां
तेषां दासादीनां सुहृत्समः यतो भगवान् पूर्णवैश्वर्यः अतः
प्रेमवद्भक्त्यान्तर्हीकारे प्राकृतानामिव श्रीकृष्णं कथमलं मोहं नादनुवीन
न प्राप्नुयात् तथैव सत्यव्रजस्य ब्रह्मण्यस्याद्यन्तर्हीकारे लक्ष्मणमपि
त्यक्तं नाहंत् । तथाहि देवदूतेन श्रीरामं मन्त्रयता विज्ञापितम् ।
अत्रागतस्य वाच्य इति तदेव द्वारि स्थितं लक्ष्मणं द्रुपदस्य
विज्ञापयितुं प्रविष्टं हन्तमुद्यतो वशिष्ठवाक्यात्त्याजेति तस्मादे-
तादृश्या लज्जया प्रमाणा धर्मं च शिष्यायामासति युक्तमुक्तं मर्य-
शिष्यामिति ॥ ६ ॥

तत्तत्सर्वगुणाकरस्य तस्य कृपाया निरुपाधि विशिष्याह ।
न जन्मति । महतो वशाज्जन्म महतः श्रीरामस्येति च । तैः सज्जन्मा-
दिभिर्लक्ष्मणस्य सर्वमलक्ष्म परिपूर्णस्य सुमित्रासूनोरप्रजो-
ऽप्रजत्वेन तमपि दास्ये विदधानेऽस्मान् सर्वमलक्ष्मणारहितान-
पि सख्ये चकारेति सुग्रीवमुल्लस्योक्तिः ॥ ७ ॥

तस्माद्भूमीनीयेषु सर्वेष्ववतारेषु मध्ये राम एव कृपासिन्धुर-
निशयेन भजनीयो यद्भजने सर्वे एवानुशयिष्वाधिकारीत्याह । सुर-
इति । यः कोऽपि सर्वात्मना सर्वपकारेण उत्तमान् कोसलान् अयो-
ध्यावासिनः सशरीरानेव दिवं वैकृतम् ॥ ८ ॥

भीमच्छक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकोनविंशे किपुरुषे भारते च मध्यमेवकभावः भारतधेष्टुषु
च वयस्ये । किपुरुषस्य इति ॥ १ ॥

आर्द्धिषणो गन्धर्वमुख्यस्तेन राजर्षिरप्यार्द्धिषणस्तस्यां दिशि
महोभारते प्रसिद्धस्तेन सह वा भर्ता चासौ भगवाञ्छ तत्क-
थाय ॥ २ ॥

आर्याणि उत्तमानि लक्ष्मणानि शीलं व्रज्य यस्मिन् तस्मै
उपशिक्षितानां सद्गुणानामनुपास्यस्तस्मै उपासितः धर्म-
शिष्यामनुसृतो जाको येन तस्मै साधुवादस्य साधुप्रसिद्धे-
निकषणाय परीक्षास्थानाय धर्मधुरन्धरशरीरभूषणायत्यर्थः ॥ ३ ॥

उक्तगुणगणनिधिं वेदान्तैकवेद्यं श्रीरामाख्यं ब्रह्मेव मुमुक्षुष्य-
मित्याह । यदिति । यदेकं निःसमानातिशयं वस्तु तत्प्रपद्ये कीदृशं
विशुद्धानां ध्यातृणामनुभवे ययोस्ते मात्रे नामरूपे यस्य तत्
अप्राकृतनामरूपमित्यर्थः स्वतेजसा चरुता देयाः गुणाः रागादयः
विबिधा अवस्था च यस्मात्तत् प्रत्यग् जीवः शान्तः यस्मात् स्मर-
णीयास्तत् सुविश्व उपलभ्यते इत्युपलम्बनम् । अनामरूपं प्राकृत-
नामरूपश्चैव अहमेवेतौऽस्मीत्यभिमानशून्यम् ॥ ४ ॥

एवंभूतस्य मर्त्येषु अवतारस्तु रक्षावधाय न केवलं मर्त्यशि-
क्षणमपि तु मर्त्यवेष्टानुकरणेन मर्त्यैरेवं यथाशक्ति गुणानुपादन-
स्वरूपसन्तोषधार्मिकाधार्मिकजनानुग्रहादिकं कर्तव्यमिति शिक्षा-
यमित्यर्थः अन्यथा मर्त्यानुकरणं विना आत्मनः सर्वात्मनः स्वे

स्वासाधारणे निजानन्दे रमनः सांताविरहकृतानि व्यसनानि कुनः
भ्युः ॥ ५ ॥

एतदेवोपपादयति । नेति । त्रिजगत्यामनिग्यभिभूतो न सक्तः
यतो वासुदेवो भगवान् अत एव स्त्रीकृते सुपेगास्त्रीकृते कदम्ब-
मीनानिरहानिरूप नादनुवीन लक्ष्मणो विहातुं च नाहंति एषे हि
श्रीरामायणो कथा एकदायोध्यायां यथासुखं वक्तुमानं श्रीराम-
मेकान्ते सम्मन्त्रयता देवदूतेन विज्ञापितमत्रागतस्य वाच्य इति
तदेव द्वारि स्थितं लक्ष्मणं द्रुपदस्य समागतं विज्ञापयितुं प्रविष्टं हन्ता
सत्यव्रजस्य प्रज्ञानपि प्रियतर आतर हन्तमुद्यतस्तदा बभूवपि-
त्यागोऽपि बभूव एवतो लक्ष्मणो त्यक्त्वा सत्यव्रजस्य पर्याप्तमभिप्रेत्या-
क्यात्तयात्र तदुभय नरत्वेष्टानुकरणमन्तरंगा न गृज्येनेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सौम्यं सौन्दर्यं आकृतिर्जातिः तैजसादीनामिन्द्रा-
स्यक्तान् ॥ ७ ॥

अतः सृष्टादिः यः कश्चिन्मनुष्यो वा राममेव भजतेत्यस्यैव
उत्तरान् कोसलान् अयोध्यावासिनः ॥ ८ ॥

भाषाटीका

श्रीशुकदेवजी बाजे किपुरुष वर्षमें आदि एक भगवान्
लक्ष्मणजी के वडे भ्राता सीताजी के रमाने बाजे श्रीराम-
चन्द्रजी को उनके चरगारविन्द के समीप में निरन परम भाग-
वन श्रीहनुमान्जी किपुरुषों के साथ में निर्दिष्ट भक्ति से उपा-
सना करते हैं ॥ १ ॥

मनुष्यों की गई अपने पति श्रीरामजी की कथा को
आर्द्धिषण के साथ सुनते हैं आप स्वयं इस स्तुति का गान
करते हैं ॥ २ ॥

भगवान् उत्तमश्रेष्ठ भूषों के लक्ष्मणों से शीघ्र आचार्यों
से युक्त अपने मन को वश करने बाजे उत्तम जाकों के
अनुसरण करने बाजे सत्पुरुषों के वाद के परमसीमा प्रहस्य-
देश महापुरुष महागज श्रीरामजी के अर्थ नमस्कार है ॥ ३ ॥

जो वह विशुद्ध अनुभव स्वरूप तत्त्व है अपने तेज के
गुणों की नाना अवस्थाओं का नाश करने बाजा है साक्षी
स्वरूप शान्त स्वरूप शुद्ध बुद्धि से प्राप्त होने योग्य प्राकृत
नाम रूप ब्रह्मकारणित सो आप हैं तिनके मे शरणागत हूं ॥ ४ ॥

आपका जो मनुष्य अवतार है सो केवल राज्यों के वश
के ही लिये नहीं है किन्तु मनुष्यों के शिक्षाके के अर्थ है
ऐसा न होता तो स्वयं आत्मस्वरूप में रमन बाजे ईश्वर को
सीताजी के वियोग के दुःख क्यों दीखते ॥ ५ ॥

मनुष्य जीला न होनी तो आत्मज्ञानियों के भी आत्मा बनि
सुदृढ़ वे भगवान् वासुदेव मीनों जाकों में कहीं आत्मक
होने बाजे नहीं हैं तो सीताजी के वियोग के दुःख को न
प्राप्त होने लक्ष्मणजी को भी नहीं छोड़ने को योग्य है ॥ ६ ॥

श्रीरामचन्द्रजी महापुरुष के सम्भाव का हनु एक प्रेम
छोड़कर न उत्तम जन्म है न सुन्दरता है न यवन की मधुरता
है न उत्तम जन्म है न उत्तम बुद्धि है न उत्तम जाति है क्योंकि

भारतेऽपि वर्षे भगवान्नरनारायणारूप आकल्पान्तमुपचितधर्मज्ञानैराग्यैश्वर्योपशमोपरमात्मोप-
लम्भनमनुग्रहायात्मवतामनुकम्पया तपोऽव्यक्तगतिश्चरति ॥ ६ ॥

तं भगवान्नारदो वर्णाश्रमवतीभिर्भारतीभिः प्रजाभिर्भगवत्प्रोक्ताभ्यां साङ्ख्ययोगाभ्यां भगवदनुभा-
वोपवर्णनं सावर्ण्यरूपदेक्ष्यमाणाः परमभक्तिभावेनोपसरति इदं चाभिगृणाति ॥ १० ॥

अनमो भगवते उपशमशीलायोपरतानात्म्याय नमोऽकिञ्चनवित्ताय ऋषिऋषभाय नरनाराय-
णाय परमहंसपरमगुरवे आत्मारामाधिपतये नमो नम इति ॥ ११ ॥

गायति च दम् ॥ कर्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते न हन्यते देहगतोऽपि दैहिकैः ।

द्रष्टुर्न दृग् यस्य गुणैर्विदूष्यते तस्मै नमोऽसक्तविविक्तमाक्षिणो ॥ १२ ॥

इदं हि योगेश्वर ! योगनैपुणं हिरण्यगर्भो भगवान् जगाद यत् ।

यदन्तकाले त्वयि निर्गुणे मनो भक्त्या दधीतोऽजितदुष्कलेवरः ॥ १३ ॥

यथैहिकामुष्मिककामलम्पटः सुतेषु दारेषु धनेषु चिन्तयन् ॥

शङ्कते विद्वान् कुक्कलेवगत्ययाद्यस्तस्य यत्नः श्रम एव केवलम् ॥ १४ ॥

तन्नः प्रभो ! त्वं कुक्कलेवगर्पितां त्वन्माययाहंममतामधोक्षज ! ।

भिन्द्याम येनाशु वयं सुदुर्भेदां विधेहि योगं त्वयि नः स्वभावमिति ॥ १५ ॥

भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवो मलयो मङ्गलप्रस्था मैनाकस्त्रिकूट ऋषभः कूटकः
कोलकः सद्यो देवगिरिऋष्णमूकः श्रीशैलो वेङ्कटो महेन्द्रो नारिधरो विन्ध्यः शुक्तिमान्शुक्तिगिरिः पारि-
यात्रो द्रोणश्चित्रकूटो गोवर्द्धनो रैवतकः ककुभो नीलो गोकामुख इन्द्रकीलः कामगिरिरिति चान्ये च
शतसहस्रशः शैलास्तेषां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसङ्ख्याताः ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

श्रीलक्ष्मणाप्रजने तो इन सब गुणों से हीन वानरों को सखा
बनाया है ॥ ७ ॥

इस हेतु से देवता हो अथवा मनुष्य हो अथवा वृक्षरी
योंनि का हो जो जीव अतिकृत्त मनुष्यरूपी सब को सलवासी
जीवों को वैकुण्ठ को लेगये हैं तिन श्रीरामजी को अवश्य
भजे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

उपचितधर्मोद्भिन्नारामोपलभ्यते येन तत्तत्पश्यति तत्रो-
पशम इन्द्रियाणां संयमः उपरमो निरदङ्गारता आत्मवता-
मनुग्रहाय न स्वार्थमीश्वरत्वात् ॥ ६ ॥

भगवदनुभावा उपनश्यते येन पञ्चरात्रेण तत्साधर्म्यमनोः
उपसरति सेवते ॥ १० ॥

उपरतानात्म्याय निरदङ्गाराय ॥ ११ -

असक्तश्चासौ विविक्तश्च साक्षी च तस्मै नमः असक्तस्य
दर्शयति । अस्य विश्वस्य सर्गादिषु कर्तापि यो न बध्यतेऽहं-
कनेति न मन्यते । विविक्तत्वमाह । देहगताऽपि दैहिकैः क्षुत्पि-

पासादिभिर्यो न हन्यते नाभिभूयते साक्षित्वमाह । यस्य
द्रष्टुरपि सत्ता दृष्टिगुणैर्दृश्येन विदूष्यते न विक्रियते ॥ १२ ॥

योगकौशलं निरूपयन् योगं प्रार्थयते । इदमिति त्रिभिः
हे योगेश्वर ! हिरण्यगर्भो यद्योगनैपुणं जगाद इदमेव तत्
किम् जन्मप्रभृति भक्त्यान्तकाले पुमांस्त्वयि मनो धारयेदिति
यत् कथंभूतः सन् उज्ज्वलं दुष्कलेवरं तदभिमानो येन ॥ १३ ॥

अथवा तस्य शास्त्राभ्यासादिश्रमो व्यर्थ इत्याह ।
यथैहिकामुष्मिककामेषु लम्पटो मूलः सुतादिषु योगक्षेमं चिन्तय-
न्कुत्सितस्य कलेवरस्यात्ययान्मृत्योः शङ्कते तथा विद्वानपि सन् यः
शङ्कते तस्य यत्नः शास्त्रश्रवणादिः श्रम एव ॥ १४ ॥

यस्माद्विदुषोऽपीयमेव दशा तत्तस्माद्धं प्रभो ! अधोक्षज ! स्वमेव
नो योगं विधेहि । कीदृशम् । त्वयि स्वभावं सहजव्रत्सरूपम्
येन योगेन वयं त्वन्मायया नः कुक्कलेवगर्पितामहममतां शीघ्रं
भिन्द्याम त्यजेम । सुदुर्भेदामुपायान्तरैः सर्वथा त्यक्तमण-
क्याम् ॥ १५ ॥

इत्याहुनयद्रस्मिन्नपि वर्षे सरितः शैलाश्च सन्ति नितम्बप्रभवा-
स्तदेव्यः सम्भूताः ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतासु ब्रह्मसूत्रभाष्येऽपि ।

● अथ भारते चर्च उपस्थं भगवत्पदं उपासकं जयमानं मन्त्रं स्तोत्रं च । भारतेऽपीति भारतेऽपि चर्च भगवाञ्जारायणाद्यो वदिकाभ्यम् । आकल्पान्तं कल्पपर्यन्तमव्यक्तगतिरेतदर्थमेवं कैतोमीतीतरैरविज्ञानचेष्टस्तपश्चरन्ति कथंभूतम् उपस्थिताः प्रवृत्ता धर्मादयो येन उपस्थितधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्ययोगोपरमात्मोपलभ्यमानमात्मा उपलभ्यते साक्षात्क्रियते येन तदात्मोपलभ्यते ततः कर्मधारयः तत्र धर्मः कर्मयोगः ज्ञानमात्रमायात्मज्ञानयोगः वैराग्यं मनो-निग्रहः ऐश्वर्याद्यपिमाद्रीनि योगः प्राणजयः उपरमो बाह्येन्द्रियजयः किमर्थमेवमनीश्वरवत्तपश्चरतीत्यत्राह । आत्मवतामनुग्रहायात्मवतोऽनुग्रहीतुं मुमुक्षु एवमिदं तपः कुर्युरित्येवं शिक्षया ताननुग्रहीतुमिति यावत् आत्मवत्तनुग्रहे तस्य रूपेव ज्ञारणमित्याशयेनाह । अनुकम्पयेति ॥ ६ ॥

तं श्रीमन्जारायणं भगवान् पाङ्गयपूर्णः नारदः धर्माभ्य-वतीभिर्वर्णाभ्यमभ्यानुवर्त्तनीभिः भारतीभिर्भरतवर्षवासिनीभिः प्रजामिः सह साङ्ख्यमात्रमयात्मज्ञानयोगः योगोऽमङ्ग-वर्णाभ्यमोचितपञ्चमहायज्ञादिरूपः कर्मयोगः आङ्ग्यां भगवत्पंक्ता-ङ्ग्यां भगवता गीताचार्येण प्रोक्ताङ्ग्याम् "अशोक्यानन्वशोचस्त्वम्" इत्यारभ्य "एवा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु" इत्यारभ्य चोक्ताङ्ग्यां गीताया वेदवदनादित्वादेवमुक्तं परमभक्ति-भावेन परमभक्तिरूपेण भावेनाभिप्रायेण उपसरति अनुवर्त्तते कर्मयोगज्ञानयोगानुगृहीतनिरतिशयभक्तियोगेनानुवर्त्तते इत्यर्थः कथंभूतः भगवतोऽनुभावः उपलभ्यते येन पञ्चरात्रेण तद्भगवदनुभवोपवर्णनं तत्पञ्चरात्रं साधर्म्यमनोरूपदेवमाणाः इदमुदा-हरति ॥ १० ॥

मन्त्रमाह । ओमिति । ओमन्त्रवच्छ्रुत्वा पूर्वेन परमं निरति-शयं शीघ्रं स्वभावो यस्य तस्मै सौशील्यविशिष्टायेत्यर्थः महतो मन्त्रेः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषस्वभावत्वं सौशील्यम् अयमाभ्यगासौ-कर्षापादको गुणः इदं वास्तव्यसौलभ्यस्त्रामित्वानामप्याभ्यगा-सौकर्षापादकानामुपलभ्यमानुपगतानामप्यायानात्मा देहन्द्रियादिः तस्य भावः प्रकारः धर्मः अशनायादिषुर्मिषाः उपरतं निर-स्तमनाभ्यं यस्माद्येन वा तस्मै अकिञ्चनचित्ताय नास्ति किञ्चन प्रार्थनीयं येषां तेऽकिञ्चन निष्कामा मुमुक्षुस्तथा विज्ञाय निधाय नरनारायणरूपेणावनीर्णाय परमहंसाय पर उत्कर्षा मा न भवति हंसा जीवो यस्मात् पृथोदरादित्वात् माशब्दस्य द्रवः यद्वा । हस्ति निरस्यति निजिज्ञात् दोषानिति हंसः पृथोदरादित्वात् साधुः "अवेष्टर्णगमाजंस" इत्यानुशासनिकस्मरणात् परमभ्यासो हंस इति कर्मधारयः परमः निरतिशयकल्याणगुणगणः हंसा निरस्तनिजिज्ञादोषः तस्मै परमगुरवे निरतिशयहितोपदेष्टे आत्मा-रामाय नित्यासङ्कुचितपरिच्छिन्नानन्दरूपस्वात्मानुभवपरायाधिप-नये भूतानामधिपतये "एव भूताधिपतिः" इति भवणात् नमस्का-राङ्ग्यासो गुणभेदाभिप्रायकः ॥ ११ ॥

इदं वक्ष्यमाणश्लोकचतुष्टयं स्तुतिरूपं गायति पठतीत्यर्थः यद्वा । इदं वक्ष्यमाणं गुणजातं गायति तावज्जगत्कारणं चिद-च्छिन्नलक्षणं निरस्तनिजिज्ञादोषं निरस्तमाभ्यधिकं सर्वज्ञं नम-स्करोति । कर्तेति । अस्य कृत्स्नस्य चिदचिदात्मकस्य जगतः सृष्ट्यादौ कर्त्तापि यो न बध्यते नाभिमन्यते

चातुर्धर्मे मया सुहं गुणकर्मविभागः

तस्य कर्त्तारमपि मां विद्वद्यकर्त्तारमव्ययम्

इति भगवदुक्तत्वा कृत्स्नजगत्कारणमात्मानं तद्गुणकर्मवत्त्वेन-मन्त्रवत्पञ्चादवतारतम्येन कर्त्तारं न मन्यते सुखायां देवादिपदा-याणां देवत्वमनुपस्थादिनानाविधसर्गकर्मणि सृज्यशक्तीनामेव गुणकर्मणा प्रधानकारणत्वात्मानं गुणकर्मानुगुणकर्त्तारं मन्यते न तु साक्षाद्विचित्रं प्रतिहतं मन्यत इत्यर्थः तथा देह-गतोऽपि अन्तरात्मनो देवादिदेहस्थोऽपि देहकैर्देहसम्बन्धप्रयुक्तैः सुखदुःखादिभिर्न न हन्यते नाभिमन्यते एवं द्रष्टृर्जीवस्य यद्देह-इयमन्तर्गतं प्रधानं तस्य गुणैः रजमादिभिर्न हन्यते न संकु-चितज्ञानो भवति कर्त्तृत्वेऽपि मोहाभावात् देहस्थत्वेऽपि दुःखाभावात् त्रिगुणात्मकप्रधानशरीरकत्वेऽपि गुणकृतज्ञानसङ्को-चाभावाच्च जीवाद्देहलग्नयमुक्तं द्रष्टृर्जीवस्य गुणैः संसारि-त्वादितिर्देहस्य गुणैर्जात्यादिभिश्च न दूष्यत इति वा योजना एवंचिदचिद्विज्ञेयमुक्तमत एवासक्तो रागादिरहितो विविकोऽ-सहायः स्रज्जगदधिकारिणीयवस्तुरहितः साक्षी सर्वस्य चेतना-चेतनारमकस्य जगत् द्रष्टा चेत्यसक्तविविक्तसाक्षी तस्मै ते नमः "कर्त्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते" इत्यपि पाठः तत्रास्य जगतः सर्गादौ सृष्टिस्थितिलयेषु कर्त्तापि न बध्यते असक्त-त्वाज्जीवस्तु स्वगुणानुगुणपरमात्मायत्तः कर्त्ता अकर्मायत्तमोग-सङ्गात् स्वात्मस्थेण कर्त्तास्मीत्यभिमानेन बध्यते संसारी भवति परमात्मा जगत्सर्गादौ निरपेक्षः कर्त्तापि न बध्यते जगद्व्यापारस्य लीलाकपत्वेन सुखदुःखादिफलभागायत्त्वाभावात्तत्रासक्तभावा-दितिभावः तथा देहगतोऽपि देहकैः देहसम्बन्धप्रयुक्तैः सुखदुःखादिभिर्न हन्यते नाभिमन्यते भवति कुतः विविक्तत्वाच्चि-रस्तनिजिज्ञादोषतया समस्तकल्याणगुणाकरतया च जीवपर्यन्तंभ्यो देहन्द्रियादिषु विद्वद्यत्वाच्चिद्विज्ञेयस्यरूपायलोकनशीलत्वा-दितिभावः तथाच शरीरकं मन्त्रम् । न स्थानतोऽपि परस्वोभर्त्याङ्ग-सर्वत्रहिंशोऽपि इति सर्वत्रावस्थानतोऽपि न परस्य ब्रह्मणोऽपुरुषाय-गन्धः सन्भवति कुतः सर्वत्र अतिस्मृतिषु परं ब्रह्मोभर्त्याङ्गमुभ-लक्षणां निरस्तनिजिज्ञादोषमनन्तकल्याणगुणाकरमाभिधीयत इति तदर्थः "अपहृतपाप्मा विजरो विमृशुर्विशोको विजघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" इत्यादयः श्रुतयः ।

समस्तकल्याणगुणात्मकोऽसौ स्वशक्तिलेशाद्भूतभूतसंगः ।

परः पराणां सकलानां यत्र क्लेशादयः सन्ति परावरोधो ॥

इत्यादयः स्मृतयः अयं भागः जीवस्य कर्मवद्व्याप्त-कर्मानुगुण्येन तत्तद्भूतसम्बन्धोऽपुरुषार्थं एव स्यात्परस्य तु ब्रह्मणः स्वार्थेन स एव सर्वत्रावस्तद्विचित्रनियमनरूपक्षी-लारमार्थेव स्यादिति दिक् । तथाच भुक्तिः "तयोरप्यः पिप्पलं स्वाहृत्यनभ्रमन्यो अभिजाकशीति," इति तथा द्रष्टुः स्वस्वकर्मानुगु-णाज्ञानाभ्यस्य "अनुतेन हि प्रगुदासोऽप्यो सत्यानां सतामनुमपि-धानम्" इति श्रुत्युक्तत्वात्कर्माणां निर्गन्धितज्ञानस्य जीवस्य यद्दर्श-कमायत्तदर्शनविषयं यत्प्रधानं तस्य गुणैः रजमादिभिर्न दूष्यते च गुणपरवशो न भवति कुतः साक्षात्प्राप्ताच्चाहङ्कारात् "साक्षा-दृष्टिरं संज्ञायाम्" इति साक्षादृष्टौ व्युत्पादितः साक्षादृष्टोऽव्यय-वृत्त्या समुदायकत्वाच्च भगवत्स्यैव मुख्यवृत्तिः अव्ययः पुरुषः साक्षीति भगवन्नामसहस्रपाठात् अतः संज्ञायामित्यस्य न विरोधः

भीमजीबगोखामिकृतकमसम्भ्रमः ।

● तस्य परमहंसत्वं दर्शयन् गुरुत्वं योजयति । कर्त्तुंति । देहगतोऽन्तर्यामिकपेयं द्रष्टुः परमसाक्षिणः ॥ १२ ॥

● अनासक्तत्वं कैमुत्येन स्थापयन् विशेषतो ज्ञेयस्य योगस्य सामान्यतो ज्ञानं तत्कारणमाह । इदं हीति । उज्ज्वलवृत्तलेखर इति । पवित्रकलेवरस्य शोभनत्वमुपादेयत्वं च बाधयति ॥ १३ ॥ तज्ज्ञानयोग्यत्वापादकं सारासारविवेकमपि सामान्यतो निवेदयति । यथेति ॥ १४ ॥

अभीष्टमाह । तत्र इति । कुकलेवरति । स्वेतरेपां कलेवरपेक्षया प्रोक्तम् ॥ १५ ॥

कोकः कोकक इति पाठो । गोवर्द्धनोऽयं शास्त्रलोकप्रसिद्धः श्रीहृद्भावनगतः श्रीकृष्णक्रीडत्वेन तमनु रंघतोऽपि पठ्यते । अथुना तस्य स्वल्पत्वादिवृष्टिः काले कालेऽन्तर्जानात् ॥ १६—१८ ॥

भीमद्विध्वनाय च कवर्तिकृतसाराधं दर्शनी ।

उपचितैर्धर्मादिभिः सहित आत्मा त्वंपदार्थं उपलभ्यते येन तत्तपश्चरति तत्र उपशमः इन्द्रियाणां संयमः उपरमो निरहङ्कारिता आत्मवतां ज्ञानिनामनुग्रहाय तपःशिक्षणरूपायति तपसि प्रयोजनमनुकल्पयति तत्र कारणमित्यपौनरुक्त्यम् ॥ ६ ॥

भगवदनुभावो वययंते येन तद्भगवदनुभाववर्णनं पञ्चरात्रशास्त्रं साङ्ख्ययोगाभ्यां सह साधयैः साधयिष्य ॥ १० ॥

उपरतानाख्याय न विद्यते आत्मा ज्ञानव्यत्येन यस्य सः अनात्मा अनात्मनो भावः अनात्म्यमुपरतमनात्म्यं यस्मात्तस्मै ॥ ११ ॥

आत्मारामचूडामणित्वमाह । कर्त्तुंति । न नियम्यत इत्यतस्तेष्वसक्त्या । दैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिर्न हन्यते नाभिभूयते इत्यन्तं देहाद्विक्त्या द्रष्टुं सतो ह्यदृष्टिः गुणैर्दृश्यं दृश्यते अत एव असक्तधर्मा विविक्तसाक्षी अलितसाक्षी चेति तस्मै ॥ १२ ॥

● योगाभ्यासिनां रहस्यमाह । इदमिति । यदिति । शत्रन्तम् अन्तकाले यत् गच्छन् चपलमिति यावत् मनस्त्वयि दर्शित स्थिरिकुर्यादित्यर्थः उज्ज्वलेति वर्तमाने निष्ठा ॥ १३ ॥

अन्यथा योगाभ्यासो व्यर्थ एवेत्याह । यथेति । चिन्तयन् चिन्तां कुर्वन् कुकलेवरात्ययात् शङ्केत । मयि मृते सति मत्सुतादयः कथं वर्त्तेरिति भावयेत् तथैव विद्वानपि यः शङ्केत तस्य यत्नः भ्रम एव ॥ १४ ॥

तस्माद्व्यावेशं त्याज्यित्वा त्वयि मनसोऽभिनिवेशं त्वमेव कृपया देहीत्याह । तत्र इति । योगं विधेहि योग एव कस्तत्राह । त्वयि नोऽस्माकं स्वस्यात्मनो भावं रतिं यद्वा । यथा विषयेषु स्वभावस्तथैव त्वयि स्वभावो निसर्गोऽस्त्वित्यर्थः ॥ १५ ॥

अपीति । यथा इजाहते तथा अस्मिन्नपि वर्ग इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्तेव कृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपचितैः समृद्धैर्धर्मादिभिः आत्मा परमेश्वर उपलभ्यते येन तत्तप आकर्षणं कल्पपर्यन्तं चरति आत्मवतामात्मा विद्यते उपास्यत्वेन येषां तेषामनुग्रहाय शिक्षायै न च स्वार्थमश्वरत्वात् उपशमो निरहङ्कारता उपरमः इन्द्रियसंयमः ॥ ६ ॥

भगवदनुभाव उपपद्यते येन तत्पञ्चरात्रं शास्त्रं साधयैः उपदेक्ष्यमाणः भगवत्प्रोक्तोऽयं साङ्ख्ययोगाभ्याम् ।

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ।

इति भीमुखवचनात् साङ्ख्यमात्रज्ञानं योगो निष्कामकर्मयोगः क्ताभ्यां सन्वर्जितेन परभक्तिभावेन प्रजार्जितः सह उपसरति सेवते इत्यन्वयः ॥ १० ॥

परमहंसानां परमगुरवे उपरतानाख्याय निरहङ्काराय ॥ ११ ॥

देहगतोऽपि देहेषु अन्तर्यामिकपेयं संस्थितोऽपि दैहिकैः क्षुत्पिपासादिभिः असक्तः सर्वदा पूर्णकामत्वात् विविक्तः सर्वदा सर्वदापस्पृष्टत्वात् साक्षी सर्वदा सर्वदर्शी स च सः तस्मै ॥ १२ ॥

ज्ञानस्य देहाद्विचित्रिपूर्वकं भगवति मनोर्नैश्वर्यं कलमन्यथा ज्ञानयत्नः केवलं भ्रमोऽतस्तं ज्ञानयोगं नो विधेहि येन त्वयि मनोर्नैश्वर्यं भवेदित्याह । इदमिति त्रिभिः । हे योगेश्वर ! हिरण्यगर्भः योगनेपुण्यं योगस्य ज्ञानयोगस्य नेपुण्यं यत् जगाद् तदिदमेव किमुज्ज्वलवृत्तलेखरः त्यक्तबुद्धजगदेहसङ्गः सन्न भक्त्या त्वयि मनो दर्शित भारयेत् किं बहुना अन्तकालेऽपि इतियत् ॥ १३ ॥

यदि यथा ऐहिकामुष्मिककागलस्पष्टः अविज्ञानं स्वतद्विषु चिन्तयन् योगक्षेममिति शेषः कुकलेवराणां स्वकीयदेहस्य स्नादिदेहाणां च अत्ययाभावात् शङ्केत तथा विद्वानपि सन्न यः शङ्केत तर्हि तस्य यत्नः विद्यायत्नः भ्रम एव ॥ १४ ॥

तत्तस्मात् हे प्रभो ! अर्धोक्षज ! त्वं तद्योगं तादृशं ज्ञानयोगं नो विधेहि येन त्वयि स्वभावं स्वकीयं भावं मनोर्नैश्वर्यं लक्षणे धुगस्मृत्याप्यं प्राप्नुयाम इति शेषः येन च योगन वयं त्वमप्यया नः कलेवर अर्पितामहममतां शीघ्रं मिन्द्याम ॥ १५—१६ ॥

भाषाटीका ।

भारतवर्ष में भी नरनारायणबद्धीनारायणनाम के भगवान् कल्पपर्यन्त की इच्छा से आत्मज्ञानियों की कृपा से अनुग्रह करने को आप अत्यक्त मार्गवाले होने से भी वृद्धि को प्राप्त आत्मा के लाभ के हेतु धर्म ज्ञान वैराग्य ऐश्वर्य शान्ति के हेतु तपस्या को करते हैं ॥ ६ ॥

भगवान् श्रीनारदजी भगवान्का कहा जो सांख्य तथा योग उन दोनों से भगवान् के चरित्र को साधयि मनु को उपदेश करने को स्थित हैं वर्ण आश्रम धर्म वाली भारत की प्रजाओं को साथ में लेकर परम भक्ति भाव से बद्धीनारायणजी का अनुसरण करने हैं इस वचन को उच्चारण करते हैं ॥ १० ॥

उपशम स्वभाव वाचं अहंतादि पुण्यो से रहित निर्धन पुरुषों के धनरूप श्रुतियों में श्रेष्ठ नर नारायण परम हंसों के परमगुरु आत्मारामों के अधिपति आपके सर्व नमस्कार हैं ॥ ११ ॥

इस स्तोत्र का गानभी करने हैं आप इस जगत् के कर्ता हो तो भी सृष्टि नादि को के कर्मों में नहीं वर्ज्य हो देह में स्थित होकर भी दैहिक धर्मों से बाधित नहीं होतेहो प्रष्टा होने

एतासामपो भारत्यः प्रजा नामभिरेव पुनन्तीनामात्मना चोपस्पृशन्ति ॥ १७ ॥

चन्द्रवशा ताम्पर्णी अवटोदा कृतमाला वैहायसी कवेरी वेणी पयस्विनी, शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा
कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्विन्ध्या पयोष्णी तापी रेवा सुरसा नर्मदा चर्मण्वती सिन्धुरन्धः
शोणश्च नदी महानदी वेदस्मृतिर्ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृष-
द्वती गोमती सरयू रोधस्वती सप्तवती सुषोमा शतद्रूश्चन्द्रभागा मरुद्वधा वितस्ता असिक्री विश्वेति
महानद्यः ॥ १८ ॥

अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैर्लब्धजन्मभिः शुक्ललोहितकृष्णावर्णैः स्वारब्धेन कर्मणा दिव्यमानुषनारक-
गतयो बह्व्य आत्मन आनुपूर्व्येण सर्वा ह्येव सर्वेषां विधीयन्ते यथा वर्णाविधानमपवर्गश्चापि
भवति ॥ १९ ॥

योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मन्यनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने परमात्मनि वासुदेवेऽनन्यनिमित्तभक्तियोग-
लक्षणो नानागतिनिमित्ताविद्याग्रन्थिरन्धनद्वारेण यदा हि महापुरुषपुरुषप्रसङ्गः ॥ २० ॥

एतदेव हि देवा गागन्ति ।

अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां सिद्धुत स्वयं हरिः ।

यैर्जन्म लब्धं नृषु भारताजिरे मुकुन्दसेनौपगिकं स्पृहा हि नः ॥ २१ ॥

किं दुष्करैर्नः क्रतुभिस्तपोव्रतैर्दानादिभिर्वा द्युजयेन फल्गुना ।

न यत्र नारायणपादपङ्कजस्मृतिः प्रमुष्टातिशयेन्द्रियोत्सवात् ॥ २२ ॥

कल्पायुषां स्थानजयात्पुनर्भवात्क्षणायुषां भारतभूजयो वरम् ।

क्षणेन मर्त्येन कृतं मनस्विनः संन्यस्य संयान्त्यभयं पदं हरेः ॥ २३ ॥

न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ।

न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः सुरेशलोकोऽपि न नै स सेव्यताम् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

पर भी आपकी दृष्टि गुणों से दूषित नहीं होती है ऐसे
अलिप्त निर्मल साक्षी आपके अर्थ नमस्कार है ॥ १२ ॥

हे योगेश्वर ! ब्रह्माजीने हमको उपदेश किया है सो योगकी
निपुणता यही है जोकि अल्पकाल में पुरुष अहम्ता आदि
शरीर वासनों को छोड़कर भक्ति से प्राकृत गुण रहित
आप से मनको लगा देवे ॥ १३ ॥

जिस प्रकार इस लोक के पदार्थों में लपट पुरुष पुत्र
स्त्री धन की चिन्ता से मरण समय में रोका करता है
तैसे ही निद्रा होकर भी खोटे शरीर के नाश होने
की शंका करे तो उसके सब साधन श्रम व्यर्थ ही हैं ॥ १४ ॥

हे प्रभो ! हे अघोक्षत्र ! जिस हेतु से इस खोटे शरीर
में अर्पित हमारी इस अति दुस्तर महता गमता रूप माया को
जिस योगसे हम शीघ्रही दूर करें ऐसे स्वाभाविक आप
के विषय के प्रेमभक्ति योगका विधान करो ॥ १५ ॥

इस भारतवर्ष में भी बहुत नदी तथा पर्वत हैं जैसे
कि मलय मङ्गलप्रस्थ मैनाक त्रिकूट अष्टपथ कूटक कांलुक
सह्य देवगिरि अष्टपथक श्रीशैल धंकेट महेंद्र चारिधार
विध्य शुक्तिमान् अक्षगिरि परियात्र द्रोण शिखरकूट गोवर्धन
शैवत ककुभ नील गोकामुख इन्द्रकील कामगिरि और भी
सैकड़ों हजारों पर्वत हैं तिनके नीचे से होने वाले नद नदी
असंख्य हैं ॥ १६ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

आत्मना च देहेनाप्युपस्पृशन्ति ॥ १७ ॥ १८ ॥

लब्धं जन्म यैस्तैः पुरुषैः । सात्त्विकादिना स्वकृतेन कर्मणा
दिव्यादिगतय आत्मनो विधीयन्ते साध्यन्ते । हिंयस्मात् सर्वा
एव गन्तव्यः कर्मानुसारिण सर्वेषां भवन्ति यस्य वर्णस्य यद्विधानं
गोक्षप्रकारः संन्यासवनस्थत्वादित्यनतिक्रमेणास्ति शेषं
वर्णमपवर्गश्च भवति । एतच्च कर्मादिबहुसाधनसम्भवाभिप्राये-

श्रीभरतस्मिन्महामहोपाध्यायिका ।

शुभोक्तं नरवन्द्यपुत्रवर्गभावेन । तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् १ । ३ । २६ । इति देवानामपि मोक्षस्य सूचितत्वात् ॥ १६ ॥

अपवर्गस्वरूपमाह । योऽसाविनि । अनात्म्ये आत्मनि भव-
मात्म्ये रागादि तद्रहिते । अनिरुक्ते वाचामगोचरे । अनिलय-
नेऽनाधारे । अनित्यनिमित्तोऽद्वैतको भक्तियोग एव लक्षणं स्वरूपं
यस्य कथं भवति नानागतानां निमित्तं यो विद्याप्रस्थितस्य
रन्ध्रं कृदने तद्द्वारेण महापुरुषपुरुषा विष्णुभक्तास्तैः प्रकृष्टः
संयोगो यदा भवति तदा ॥ २० ॥

एतदेव मानुष्यमेव सर्वपुरुषार्थसाधनं गायन्ति । अमीयामेभिः
उत खित् अथवा स्त्रक्षमेव साधनं विनैव हरिरेयां प्रसन्नोऽभूत्
एवम्भूतस्य पुण्यस्य दुष्कर्मत्वात् भारताजिरं भारताङ्गो नः
कैवल्यं स्पृहैव यत्र तस्मिन्कुन्दमेवोपयोगि नृषु जन्म यैर्लभ्यम् ॥ २१ ॥

स्पृहामेवाहुः । किमित्यादिसमभिः । दुष्करैः क्रत्वादिभिर्नः
फलमुना तुच्छं द्युजयेन स्वर्गप्राप्त्या किं न किञ्चित्फलम् । कुतः ।
यत्र नारायणपादपङ्कजस्मृतिर्नास्ति । प्रत्युतातिशयितादिन्द्रिया-
णामुत्सवाद्भोगात्प्रमृष्टाऽभूत् ॥ २२ ॥

क्षणमल्पमेवायुर्मेव पराये हेतुः मत्तेनापि देहेन क्षण-
नेव कालेन कृतं कर्म संशयस्य हरः पदं सम्यग्वान्ति ॥ २३ ॥

अतो यत्र वैकुण्ठकथामृततयो न सन्ति तदाभयाः कथा-
पगाभयाः महान्तो नृत्याद्युत्सवा येषु तादृशा यज्ञशस्य
मलाश्च पूजाः स सुरेशस्य ब्रह्मणाऽपि लोको न सेव्यताम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारतवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतासां नन्दनीनाम् आपो जलानि भारत-
वर्षस्थः प्रजाः कर्म पूर्वसम्बन्धीर्घाभाव आपः नामभिरेव
पुनरिति नामभिरेव पञ्चिष्यन्ति हि ।

गङ्गागङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनां शतैरपि
मुक्यन्ते सर्वपापेभ्यो विष्णुलोकं स गच्छति ।

● इत्याद्यभियुक्तस्मरणमत्रानुसन्धेयं या आपो नामभिरेव
पुनरिति प्रजास्ता अपः प्रजा आत्मना देहेनापि स्पृशन्ति
यदा । भारतः भरतवर्षस्थपुण्याश्चापो नामभिरेव प्रजाः पुनरिति
नामतः आपः प्रजा आत्मना देहेनापि स्पृशन्तीत्यन्वयः नृरीरुहि-
शति । चन्द्रमसेत्यादिना । विश्वेत्यन्तेन सिन्धुः शोणश्च नदावि-
त्याह । सिन्धुः शोणश्च नदाविति । कावेर्षाः पृथगुक्तत्वात्प्रकृत्यन्त
ननुत्तरपरः गीवलीवहेत्यायात् गङ्गा तु पूर्व प्रपञ्चिर्मेधस्यत्रानु-
क्तं बोध्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

अस्य भारतवर्षस्य प्राशस्यप्रतिपादनपरानभियुक्तैर्गीतात्
श्लोकानुवक्ष्यन्नस्य प्राशस्यं कारणात्माह । अस्मिन्नेत्यादिना । प्रसङ्ग
इत्यन्तेन गद्येन अस्मिन्नेव वर्षे भारते लब्धे जन्म विप्रादिजन्म
येस्तैः पुरुषैः शुक्लबोहिनिकृष्णवर्णौ सत्त्वरजस्तमोगुणकल्पितकु-
शलमिधरूपेण स्मारयेन स्वकृतेन कर्मणा बह्व्यः दिव्यादिगतयः
तत्र शुक्लकर्मणा दिव्यगतिः रजःकर्मणा मनुष्यलोकगतिः तामस-
कर्मणा नारकगतिः तथा च भगवता गीतम् ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
अधो गच्छन्ति तामसाः ।

[६४]

इति अत्रापि पुनरपि उक्तम् ।

आत्यन्तिकेन मत्तेन दिवं देवाः प्रपेदिरे ।

धरां रजःस्वभावेन" इत्यादिना ।

एवं दिव्यादिगतय आत्मनः स्वस्य विधीयन्ते सम्पाद्यन्ते हि
यस्मात्सर्वा एव गतयः आनुपूर्व्येण कर्मानुसारेण सर्वेषां भवन्ति
सर्वेषामविशेषेण त्रैगुण्यवस्थात्वाद् गुणानां हासोल्लासादिभिः
कृतानि कर्माणि दिव्यादिगताः सर्वाः सर्वेषामापादयन्तीत्यर्थः
एवमस्मिन्नेव वर्षे यथावर्णविधानं यस्य ब्रह्मज्ञानादेः यज्ञ-
धानम् ।

शमोदमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।

ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभाषजम् ॥

शौर्यमेजा धृतिर्दक्षिणं युद्धे चाप्यपलायनम् ।

दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभाषजम् ॥

इत्यादिविधानं गुर्वेनलशुभ्रया पञ्चमहायज्ञादिकपविधानं च तदन-
तिक्रम्य यथावर्णविधानमनभिसंहितफलस्ववर्णाश्रमाञ्चिन-
कर्मानुष्ठानानुशूहीतभक्तियोगेनेत्यर्थः अपवर्गो मोक्षश्च भवति
एतच्छात्रं वर्षे मोक्षसाधनबहुधर्मानुष्ठानसम्भवाभिप्रायेणोक्तं नर-
वन्द्यपुत्रवर्गसाधनधर्मानुष्ठानासम्भवाभिप्रायेण । तदुपर्यपि वाद-
रायणः सम्भवात्" इत्युपरितनकोक्त्यापि ब्रह्मविद्याधिकारस्य
भगवता वादरायणेनेव सूत्रितत्वात् सूत्रे तदुपर्यपीति रम्यकारि-
वर्षाणामप्युपलक्षणम् ॥ १६ ॥

ननु यथा वर्णविधानं कदापवर्गो भवति को वा स्वस्ववर्गा-
श्रमोच्चिनो धर्मः साक्षादपवर्गसाधनमुत कस्यचिदनुप्राहकः
अनुप्राहकश्चेत् कोऽसावनुप्राहः कथं वा अनुप्राहकः अनुप्राहश्च
कीदृशः अनुप्राह्यविषयश्च कीदृश इत्याशङ्क्याह । योऽसाविनि । यदा
ह्यविद्याप्रस्थिरन्धनद्वारेणाविद्यापुण्यपापामकं कर्म भक्तियोगो-
त्पत्तिविरोधिप्राञ्चिनकर्म तद्रन्धनद्वारेण तन्निरसनद्वारेण महा-
पुरुषो भगवान् तस्मिन् प्रसङ्गे भवति तदा यथाविधानमपवर्गश्च
भवतीत्यन्वयः "धर्मेण पापमपनुदति कपायं कर्मभिः पक्व ततो
ज्ञानं प्रवर्तते" इतिभूतिभृत्युक्त्या स्वस्ववर्णाञ्चिनामभिसंहित-
फलकर्मानुष्ठानेनाविद्याप्रस्थिरन्धनं तद्द्वारेण महापुरुषे प्रसङ्गः
प्रकृष्टः सङ्गः विजातीयप्रत्ययान्तरात्मवतो ध्यानरूपो मनोव्यापारो
भवति तदापवर्गो भवतीत्यर्थः अविद्याशब्दोऽत्र पुण्यपापामककर्म-
परः तदेव कर्म ।

अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया मृतमश्नुते ।

इयाज सोऽपि मुबहन् यद्राजं ज्ञानव्यपाश्रयः ॥

ब्रह्मविद्यामधिष्ठाय तर्कं मृत्युर्मावश्यया ।

इत्यादिषु मृत्युशब्देनाभिधीयते अविद्याया मृत्युमित्यादावविद्याशब्द-
नानभिसंहितफलं वर्णाश्रमोच्चिनं कर्माच्चयेन विद्येतरन्ध्रया मृत्यु-
तरणापायव्यवधायविरोधात्तात्राविद्याशब्दस्थानीयोऽत्र यथावर्णो-
विधानशब्दः तत्रत्यमृत्युशब्दस्थानीयोऽत्राविद्याशब्दः अविद्याशब्दो-
हि विद्येतरद्विद्याकर्मस्य कर्ममात्रे वर्तमानो यथाञ्चिनं कच्चि-
दनभिसंहितफलं वर्णाश्रमोच्चिनं विहितं कर्मादिध्यानं कच्चि-
द्व्यक्तं कर्मेति विवेकः महापुरुषप्रसङ्गं विनिर्दिष्टः । अनानागति-
निमित्तः नानागतिः स्वर्गनरकादिगतिस्तन्निमित्तो न भवतीत्य-
नानागतिनिमित्तः स्वर्गादिगतिनिवारकः मोक्षसाधनमिति भावः
निमित्ताविद्याप्रस्थितिपाठे नानागतिनिमित्तोक्तं केदः स्वर्गनरका-

श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिनानागतिनिमित्तभूता याविद्या तद्रूपो यो ग्रन्थस्तस्य रन्ध्र-
नद्वारेणेत्यर्थः ग्रन्थशब्देनाविद्याया तुमात्रिणीयत्वमभिप्रेतं न विद्यते
अन्यदेहाहकारात्मककर्म निमित्तं फलं यस्य अनन्यनिमित्तः
निष्काम इत्यर्थः सचात्मा भक्तिलक्षणा भक्तिरूपश्चेति कर्मधारयः
एवं यदाहीत्यस्योत्तरमुक्तं यणाश्रमधर्मस्य भक्तियोगानुग्राहकत्वं
तत्प्रकारश्चोक्तः अविद्याग्रन्थिरन्ध्रनद्वारेणेत्यनेन महापुरुषप्रसङ्ग
इत्यनेन वानुग्राह्यं चोक्तम् अनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणा
इत्यनेनानुग्राहाकारश्चोक्तः महापुरुष पुरुषप्रसङ्ग इतिपाठे महा-
पुरुषाणां प्रकृष्टः सङ्कोचः यस्य सः भक्तियोगलक्षणा इत्यर्थः
अथानुग्राहविषयं महापुरुष इत्यनेनाभिप्रेतं दर्शयति ।
सर्वभूतात्मनस्त्याजिना । यद्यपि सर्वभूतात्मवासुदेवशब्दयो-
स्तुन्यार्थता तथापि देवताविशेषे निर्दिष्टारविषया वासुदेव
इत्युक्तं वासुदेवशब्दावयवार्थप्रदर्शनाय सर्वात्मनीत्युक्तम् ।
इत्येतां न पानरुक्तं भक्तियोगविषयं चिद्विचित्रलक्षणात्वेन
निर्दिष्टमनात्म्ये इति आत्मनो भावः प्रकारः अपृथक्सिद्धविशेषणं
शरीरमात्म्यं ततोऽन्यस्मिन् स किं जीवः नेत्याह । अनिरुक्ते देवमनु-
ष्यादिनामरूपाऽयामनिरुक्ते अनात्म्ये इत्यन्तनव्यावृत्तिः अनिरुक्त
इति यद्विजिघृक्षुः स तर्हि किं मुक्तजीवो नेत्याह । अनिलयने
आधाराभरणनपेक्षाय अनेन मुक्तजीवव्यावृत्तिः तेषां हि भगवान्-
नाधारः "ब्रह्मभूयाय कल्पते ब्रह्मणा हि प्रतिष्ठाहम्" इत्युक्तत्वात्
अत्र ब्रह्मशब्दा मुक्तजीवपर आचिन्त्यात् स तर्हि नित्यमिन्द्रः
नेत्याह । परमात्मनिति । अश्वशब्दनाच्याऽयां मुक्तनिर्गमिन्द्राऽयां
क्षरशब्दाच्याऽयद्व्यञ्जनाय योऽन्यत्वेन गीतः परमात्मा ।

द्वामो पुरुषो लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कृत्स्नो क्षर उच्यते ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

इति तस्मिन्निर्णयः । एवावधे भगवति पाङ्गयपूम्णे निरस्ति-
न्विलक्षणे योऽसावनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणा इत्यन्वयः ॥ २० ॥

एवं स्वर्गापवर्गसाधनभूतबहुविधधर्मानुष्ठानोपयुक्तप्रदेशन्या-
दस्य सर्वस्य प्राशस्त्यम् अथेतत्प्राशस्त्यप्रतिपादनपरान् इलोकात्
नक्तं तेषामभिहितानां दर्शयति । एतदेव हीति । एतद्व्यप्राशस्त्यं
गायन्ति देवा इति शेषः श्लोकानेवाह । अहो इत्यादिना । अमीपा-
मभिः कर्तुः सम्यग्भविष्यत्या षष्ठी किं शोभनं मुकुतमकारि
अहो अपिस्वित् किं स्वयं साधनं विनैव हरिभगवान् प्रसन्नः
किं निरतिशयसुकृतमेवमभिः कृतं किम्या स्वयमेवेषां भगवान्
प्रसन्न एवं रूपस्य धर्मस्य दुष्करत्यादिति वितर्क्यते क इमे
इत्यत्राह । यैर्जाविः भारताजिरं भरतवर्षाङ्गणे भारतप्रदेश इत्यर्थः
एवम्भारताजिरस्य तत्रापि नृजन्मनश्च प्राशस्त्यमुक्तं तत्र कारणं
मुकुन्दसेवोपयिकमिच्छुक्तम् ॥ २१ ॥

चर्षान्तरस्थानां लोकान्तरस्थानां मनुष्याणां भगवत्सेवानुप-
युक्तिं वदन्ताभिन्दन्ति त्रिभिः । किमिति । दुःखेनापि कर्तमशक्येः
कर्तुमशक्तोपपन्नः तपः सहितैर्वा अनेन तपः कृच्छ्रवान्द्रायभा-
दिरूपं अनेन प्राजापत्यादिकं दानं पात्रेण द्रव्यत्यागाभ्यां कृत्वा
दिभरतत्साध्यं फलानुपार्जयितुं नृजन्मेन स्वर्गप्राप्त्या वा
किं न किञ्चित्फलं कुतः यत्र स्वर्गादौ श्रीमद्भागवतस्य पादपङ्क-
जस्य स्मृतिर्नास्ति प्रत्युत्पीनपतिशयितादिन्द्रियाणामुन्मत्तवत्

सुखात् स्मृतिः प्रणष्टाभूत् अधिकेन्द्रियोत्सव एव भगवत्सेवाविरो-
धीतिभावः ॥ २२ ॥

कल्पमायुर्षेणां पुनर्भवः जन्म यस्य तस्मात्स्वानजयादुपरि-
तनलोकप्राप्तेः आकल्पानुभावसुखोपरिलोकापेक्षयेत्यर्थः क्षणम-
ल्पमायुर्षेणां तेषां भारतभूजयः भारतवर्षप्राप्तिर्जिज्ये जय उत्की-
र्षप्राप्तिः ऊर्ध्वस्थानेषु सुखोत्कर्षप्राप्त्यपेक्षया भारतवर्षे जन्मलामरु-
पोत्कर्षप्राप्तिरूपो जयो वरं श्रेष्ठ इत्यर्थः भारतभूजयश्रेष्ठ्ये हेतुमाह ।
अस्थिरं मर्येन मरणशीलेन शरीरेण कृतं क्रियाजातं संन्यस्य
भगवति समर्प्य मनस्विनः प्रशस्तमनसः भगवदुपासकाः सन्तः
हरिभवं न विद्यते भयं कालकृतं जन्मजरामरणादिनिमित्तं
यस्मिन् तत्पदं स्थानं श्रीवैकुण्ठकर्म यान्ति कल्पायुषस्तु कल्पा-
नन्तरं पुनर्भवमेव यान्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अतो यत्र वैकुण्ठस्य भगवतः कथारूपाः सुधापगा प्रसृतं
नद्यो न सन्ति तदाध्या भगवत्कथामृतनदीसेवापराः साधवः
साधूनां लक्षणलक्षिता भागवताश्च न सन्ति यत्र च महान्तो
नित्यपक्षमाससम्पत्सरायनाद्युत्सवा येषां ते यज्ञशमखाः यज्ञ-
शस्य भगवतः "अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च" इति
भगवदुक्तेः "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं विमर्ति भुव-
नस्य नाभिः" इति श्रुतेश्च तस्य मखा आराधनरूपा यज्ञाः न
सन्ति स सुरशस्य ब्रह्मणा लोकोऽपि सेव्यतां प्राप्यतां न याति
प्राप्यो न भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मना कार्यनान्तरेण उपस्पृशन्ति आचमनस्नानाभ्यामिति-
शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

पुण्यपापार्जनं च सत्त्वादिगुणैः क्रियते तत्फलभूताः स्वर्गा-
दिगतयोऽपीत्याह । अस्मिन्नेति । शुक्लोहितकृष्णवर्णेन सार्विक-
राजसतामसभेदमिदं स्वारन्ध्रं स्वफलदानायरेपक्रान्तेन
स्वर्गादिगतय आनुपूर्व्येण पर्यायिणामनः परमात्मनः प्रेरणया
सर्वेषां विधीयन्ते यथावर्णाविधानं वर्णाश्रमविहितानुसारेण
ननुभारतीनां प्रजातां यदि तिस्रो गतयस्तर्हि निजान्द्राविर्भाव-
लक्षणां मोक्षो दुरवस्थः किमिति तत्राह । अपवर्गश्चेति । न केवलं
स्वर्गादिगतयोऽपि तु संसारदुःखनिवारणसमर्थो मोक्षश्चेति च
शब्दार्थः ॥ १९ ॥

अपिशब्दाद्यदा महतां पुरुषाणां श्रीनारायणपरायणानां
सङ्कतिस्तदा योऽसौ भगवत्यनन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षणा उपायो
भवतीत्यन्वयः न अन्यदेश्वयोदिप्राप्तिनिमित्तं यस्य सोऽनन्यनि-
मित्तः तादृशो भक्तियोगलक्षणास्तस्मात्स्वरूपानन्दाविर्भावलक्षणां
मोक्षो भवतीति ज्ञातव्यं केन प्रकारेण तदुच्यते नाना गतीति
पूर्वोक्तानां नाना गतीनां निमित्तहेतुभूतो यः अविद्याग्रन्थस्तस्य
रन्ध्रनद्वारेण दहनप्रकारेण भक्तियोगोऽप्येवं प्रकारेणोत्पादनीय
इति दर्शयति सर्वभूतात्मनि भूतभवज्जिह्वसर्वजगदन्तर्यामिणि
अनात्म्ये जीवधर्मगर्हते अनिरुक्ते चेदपि सर्वोत्तमा निर्वैकुण्ठशक्ये
प्रतिजयते अनन्याधारे परा प्रकृष्टा मा, श्रीवेषां ते परमा मुक्ता-
न्नेगामप्यानन्ददानादिकर्तारि संज्ञामाह । वासुदेव इति । अथ-
तारूपाणामपि मुक्तिदानसामर्थ्यमस्तीति यातायितुं वा वासु-

ननु भवद्भिर्गपि भारते जन्म प्राप्यैव स्वर्गमर्जितव्यं सुख-
सुपुण्ड्रयते इति चेदस्माकं तज्जन्म विष्कं नाति कर्मांगयपि विष्कं
ननु प्राप्यं द्विजमपि विष्कं अत्रत्यं सुखमपि विहित्यभिद्वय-
यते आहः । किमिति धृजयेन स्वर्गमाप्स्या किं न किञ्चिदपि फल

श्रीमद्विष्णुनाथकवचिकृतसाराधर्शनी ।

कृतः यत्र द्वित्रि नारायणपादपङ्कजस्मृतिर्नास्ति । प्रत्युत अतिशयिनादिन्द्रियाणामुन्मत्तवाङ्मातृ स्मृतिः प्रमुष्टा ॥ २२ ॥

ब्रह्मलोकश्चि सकाशात् भारतभूमेरुत्कर्षः खल्वप्यं पञ्चेत्याह । कलगायामिति । ब्रह्मलोकं द्विपरार्द्धपर्यन्तनिवासादपि सकाशात् भारतभूमौ क्षणमात्र वासोऽपि भ्रष्ट इत्यर्थः । तत्र हेतुः पुनर्भवात् ब्रह्मलोकं तावान् वासोऽपि पुनर्भवप्रद इत्यर्थः भारतं तु मन्यन्ते मरणधर्मणापि देहेन क्षणं क्षणमात्रकालेनापि मनस्यनो भगवत्परादक्षमनसः हरः पदमभयं वैकुण्ठं ब्रह्मलोकमूढैरपि पादौ निधाय यान्ति कृतं शुभाशुभं सर्वमेव कर्म संन्यस्य परित्यज्य ॥ २३ ॥

तस्माद्विष्णुकिनामयमेव विवक्ष्य इत्याहुः । न यन्नेति । वैकुण्ठकथासुबोध सर्वत आधिक्येन स्वाह्मी नदापेक्ष भयसा नत् ज्ञानयोगादिकथय श्रव्या अल्पीयसी च । भागवता भगदात्मिनः नदाभ्याः नामवाश्रयन्तः नत् परमात्मालम्बनः ज्ञानादिसङ्ख्यार्थं तां किञ्चिन्मात्रीमपेक्षमाणाः यज्ञानां ब्रह्मज्ञादीनामाङ्गिरसबृहस्पतिमवादीनामप्यन्यथा चेशस्यापि हरेर्मत्वाः "यक्षः सङ्कीर्तनप्राप्त्यैरजन्ति हि सुमेधसः, इति प्रमाणोक्तक्षणाः सङ्कीर्तनबहुलाः परिचर्यादिकृपाः महान्तः उत्सवा गीतनृत्यवाद्यभक्ताराधनाया येषु ते यत्र न सन्ति सः सुरेशस्य ब्रह्मणाऽपि लोकाः न सेव्यतां न श्रीयताम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नामभिः पुनर्न्तीनामर्यात् हे गङ्गे ! हे यमुने ! इत्येवं नामोच्चारणमन्त्रेणैव पवित्रीभूताः प्रजाः अपः आत्मना च देहेनाप्युपस्पृशन्ति ॥ १७-१८ ॥

अस्मिन्नेव वर्षे लब्धजन्मभिः शुक्लादिवर्णैर्न स्वारथेन स्त्रकृतेन कर्मणा आनुपूर्व्येण स्वकर्मानुसारेण दिव्याद्या गतयः सर्वा एव आत्मनो विधीयन्ते साध्यन्ते किञ्च सर्वेषां धर्मानां यथावर्णविधानं यस्य ब्राह्मणादिवर्णस्य यद्विधानं मोक्षोपायविधानं तदनतिक्रमेणापवर्गो मोक्षश्चापि भवति अस्मिन् वर्षे मोक्षसाधनप्राप्त्यस्यमिति भावः सुक्तधिकारस्तु देवानामपि दर्शितः । तदुपर्यपि यादरायणाः सम्भवात् इति १-३-२६-३ ॥ १८ ॥

भगवन् ! कोऽसौ उपायः तद्वर्णनं स्वयमेव कृपया कुरु इत्यत्र । मोक्षोपायमाह । य इति । नानागतिनिमित्तायाः

अविद्याकर्मसंज्ञान्या लुनीया शक्तिरिष्यते ।

यथा क्षत्रहशक्तिः सा वेष्टिता नृप ! सर्वेणा ।

इतिस्मृतिप्रमिद्धायाः पुण्यपापकृपायाः अविद्यायाः प्रमथितभ्रष्टारिणा भगवति योऽसौ अनन्यनिमित्तो निष्कामः भक्तियोगलक्षणः इत्यन्वयः कथम्भूते नास्ति आत्मनः अत्मभवं रागद्वेषादि यस्माद्भजनीयात्स्मिन्ननिरुक्ते पतावानित्येवं वाचामगोचरे अनिलयने स्वाभयं स भक्तियोगः यदा महापुरुषस्य भगवतः पुरुषैर्दीप्तिः प्रकृष्टः सङ्गा भवत्तदा भवति ॥ २० ॥

एतद्वै । भरतखण्डजानां कृतार्थत्वम् अगीपामेभिः ॥ २१ ॥

फलगुना तुच्छेन अतिशयेन्द्रियोत्सवात् हेतोः प्रमुष्टा अभूत् अतः नारायणपादपङ्कजस्मृतिरप्यत्र नास्ति २२ ॥

क्षणायावामल्पायुषां क्षणेनाल्पेनायुषा मर्त्येन देहेन कृतं कर्म संन्यस्य अमयमपुनर्भवम् ॥ २३-२४ ॥

भाषा टीका ।

ये नदी नामही छेने से मनुष्यों को पवित्र करनेवालों हैं तहां पर भी भारतवासीजन इनके जलों से स्नानादि करना करते हैं ॥ १७ ॥

उन के नाम चन्द्रवशा नामपणीं अथर्षोदा कृतमाला वैहायसी कावेरी वेणी पयस्विनी शंकरावती तुङ्गभद्रा कृष्णा वेण्या भीमरथी गोदावरी निर्भिन्ध्या पयोप्प्या तापी रेवा सुष्मा नर्मदा चर्मशवनी मिन्धु अन्ध शोणनद महानदी वेदस्मृती ऋषिकुल्या त्रिसामा कांशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती इषवती गोमती सरयू रोधस्वती समवती सुसोमा शनद्र चन्द्रभागा मरुद्वी वितस्ता अमिक्ती विश्वा ए सब महानदी हैं ॥ १८ ॥

इसी भारतवर्ष में जिनपुरुषों के जन्म भये हैं उनहीको अपने प्रारब्ध के अनुसार सांस्विक राजस तामस कर्म से देवन मनुष्य नास्की गात सबों को सब क्रम से विधान की जाती हैं और वर्णाश्रम के अनुसार धर्मों से मोक्ष भी उन का होता है ॥ १९ ॥

जब कभी भागवतों के सङ्गहोने से सर्वभूतों के आत्मा देह होय रहित घवन के अगोचर सर्वाधार परमात्मा भगवान् वासुदेव में नाना प्रकार की गतियों के निमित्त भ्रमन प्रस्थि का नाश करने वाला निष्काम भक्तियोगरूप भजन होता है वही मोक्ष है दूसरा मोक्ष नहीं ॥ २० ॥

इसी बात को देवता गान करने हैं अहो इन जीवों ने क्या पुण्य किया है किश्वा इन से उपर हरि भगवान् प्रसन्न हैं जिन ने भारत भूमी में प्राप्त होकर मनुष्यों के जन्म दिया है जोकि जन्म भगवान् की सेवा के योग्य है जिसमें हम लोगों की इच्छा होती है ॥ २१ ॥

हम लोगों के बड़े कठिन यज्ञों में तपसे वनों से अथवा वानादिकों से अनित्य स्वर्ग से जय के क्या प्रयोजन है जहां पर की भीनारायण चरयारविन्द की स्मृति नहीं होती है उलटा और बड़े इन्द्रियों के आनन्द से नारायण स्मरण नष्ट होगया है ॥ २२ ॥

कल्पपर्यन्त आयुवाले ब्रह्मादिकों के स्थान के प्राप्त होने से तो भारत भूमी का प्राप्त होना अच्छा है क्योंकि ब्रह्मादिकस्थानों से तो फिर संसार में आना पडता है और इस भारत भूमी में तो उत्साही पुरुष क्षणभङ्ग मनुष्य शरीर से सब कर्मों को परमात्मा में समर्पण करके क्षणमात्र ही में अमय पुनरावृत्ति रहित भीहरि के स्थान वैकुण्ठ को चले जाते हैं ॥ २३ ॥

जहां पर भीनारायण कथा रूपा अमृत की नहीं नहीं बहती हैं अथवा जहां पर भगवान् के आश्रय करने वाले भागवत साधु नहीं हैं जहांपर बड़े नाम संकीर्तनादि उत्सव वाले भीभगवान् के पूजनादिक नहीं होते हैं ऐसा तो यदि ब्रह्मलोक या इन्द्र लोक होवे तो उसमें नहीं रहना चाहिये ॥ २४ ॥

प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जन्तवो ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसंभृताम् ।
न वै यतेरन्नपुनर्भवाय ते भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनम् ॥ २५ ॥
यैः श्रद्धया बहिर्षि भागशो हविर्निरुत्तमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा गृह्णाति पूर्णः स्वयमाशिषां प्रभुः ॥ २६ ॥
सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां नैवार्थदो यत्पुनरर्थिता यतः ।
स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छतामिच्छापिधानं निजपादपल्लवम् ॥ २७ ॥
यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्त्रिष्टस्य सूक्तस्य कृतस्य शोभनम् ।
तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्याद्वर्षे हरिर्यद्वज्रतां शं तनोति ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाथदीपिका ।

अमुसुसुंभराश्रित्यन्ति । प्राप्ता इति । ज्ञानञ्च तदर्थः क्रियाश्च तदर्थानि द्रव्याणि च तेषां कलापेन सम्भृतां पूर्णामपुनर्भवाय मोक्षाय वनौका इव वनौकसः पक्षिणो यथा लुब्धका-न्मुक्ता अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे प्रमत्ता विहरन्ति तर्हि यथा बध्यन्ते तद्वत् ॥ २५ ॥

अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः । यैरिति । “अग्नये जुष्टं निर्वपामि इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि” इत्येवं भागशो निरुप्तं पृथक् कृतं कथं विधिना प्रकारेण मन्त्रेण च वस्तुतश्चरुपुरोडाशादिभेदेन चेष्टं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं निरुप्तं च ममद-मिति स्वीकृत्य त्यागानन्तरमभ्यानीत्यर्थः पृथगिन्द्रादिनामभिराहुतं आहुतः आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णां अपि हरिः ॥ २६ ॥

तत्रापि निष्कामाः कृतायां इत्याहुः । सत्यमिति । प्रार्थितः सन्नर्थितं ददातीति सत्यं तथापि परमार्थदो न भवत्येव यद्य-स्माद्यतो दत्तादनन्तरं पुनरप्यर्थिता भवति । ननु नार्थितश्चेति-कमपि न दद्यादित्याशङ्क्याहुः । अनिच्छतां निष्कामानां तु इच्छानां पिधानमाच्छादकं सर्वकामपरिपूरकं निजपादपल्लवं स्वयमेव कृत्वा दयति ॥ २७ ॥

स्त्रिष्टस्य सव्ययजनस्य सूक्तस्य प्रवचनस्य कृतस्याभ्य-स्यापि कर्मणः स्वर्गसुखादुपभुक्तावशेषितं यदि किञ्चिदस्ति तेनाजनाभे वर्षे नोऽस्माकं जन्म स्यात् कीदृशं स्मृतिमत् हरिरेव सेव्य इत्यनुसन्धानयुक्तम् । यतो हरिमंजतां शं मुखं तनोति ॥ २८—२९—३०—३१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं भारतवर्षेऽन्तरस्थान् विनिन्याधुना भारतवर्षस्थानपि नरानमुमुक्षुभिन्दन्ति । प्राप्ता इति । इहास्मिन् भारते वर्षे ये च जन्तवो जीवाः नृजातिं मनुष्यजन्म प्राप्ताः कथम्भूता द्रव्यक्रिया-ज्ञानकलापसंभृतां श्रद्धं भूतपञ्चकं क्रिया कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानं ज्ञानेन्द्रियाणि च एतेषां कलापेन सङ्गानेन च संश्रुतां पूर्णां भगवद्गुणकीर्तनार्चनपदप्रक्रमणगुणभवाविप्रहावखौकनसमापित-कवस्याप्राणनोपयुक्तसगन्धवासोऽलंकारचर्चितोच्छिष्टभोजनादि-

रूपसर्वविधभगवत्सेवापयुक्तज्ञानकर्मेन्द्रियतदाभ्यभूतसङ्घातपूर्णा-मित्यर्थः एवमिच्छां नृजातिं प्राप्ता अपि यद्यपुनर्भवाय मुक्तय न यतेरन् यत्नं न कुर्येच्छादिं भूयः पुनः वनौका इव वने स्थिता भौकाः शकुन्ता इव “भौकः शकुन्तपृशती” इति कोशः “उच्च समवाये” इत्यस्मादातोः कप्रत्यये गुणः कुत्वं च “भौक उच्चः क” इति मन्त्रेण निपात्यते कप्रत्ययस्तु “इगुपधनाप्रीकिरः क” इत्यधिकारं “घप्रथं कविधानम्” इति वचनेन यद्यपि घप्रत्ययानुपसर्गिण्यस्य-प्यन्तोदात्तार्थमिदं निपातनं घञि सति प्रत्यवेद्यापुद्गातः स्यात् दिवौकसः जलौकस इत्येवमादौ तु असुप्रत्यये “उणादयो बहुलम्” इति वचनात्कुत्वं द्रष्टव्यं यथा शकुन्ता लुब्धकांमुक्ता अपि पुनर्यदि तत्रैव प्रमत्ताः विहरन्ति तर्हि पुनर्यथा बध्यन्ते तद्वत् ॥ २५ ॥

अहो भारतवासिनां भाग्यमित्याहुः । यैरिति । यैर्भारतवासि-भिर्नरैः बहिर्षि यद्ये श्रद्धया विधिना प्रकारेण मन्त्रेण वस्तुतश्च-रुपुरोडाशादिभेदेन चेष्टं देवताभेदेन त्यक्तं तथा भागशः “अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि” इत्येवं भागशो निरुप्तं च हविः अग्नीन्द्रादि-रूपेणैक एव स्थितः पृथग्नामभिरग्नीन्द्रादिनामीभिराहुतः हुत इति दीर्घाभाव आर्थः पूर्णाः स्वतोऽवाप्तसमस्तकामः अविजि-घत्सोऽपि इति यावत् हविर्गृह्णातीत्यर्थः पूर्णाः किमर्थं गृह्णाति तत्राह आशिषां प्रभुरिति । यत आशिषां पुरुषार्थानां प्रभुर्दता अतो यदृणां आशिषः प्रदातुं तत्कृताराधनं परिगृह्णातीत्यर्थः तदुक्तं भगवता “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” इति ॥ २६ ॥

आशिषां प्रभुरित्यनेन धर्मादिचतुर्विधपुरुषार्थेषुभिर्भगवान् भारते वर्षे आराध्य इत्युक्तं तत्रापि कवलममुमुक्षु स्तुवन्ति । सत्यमिति । अर्थितस्तत्पुरुषार्थेषुभिः प्रार्थितः सन्न भगवान-र्थितं याचितं तं पुरुषार्थं दिशति ददातीति सत्यं तत्रापि नैवार्थदः न परमपुरुषार्थदः अस्मिन्नात्मपुरुषार्थदो न तु नित्यनि-रतिशयमोक्षपुरुषार्थप्रदोऽभूदित्यर्थः अर्वाचीनपुरुषार्थद्वानानन्तर-मप्यर्थितुर्याज्ञाया अनिष्टसंश्रितं दिशन्नपि न दत्तवानिति भावः एतदेवाह । जनः अत्रापपुरुषार्थोऽपि यद्यतः पुरुषार्थान्तरं पुनरीश्वरं प्रत्यर्थिता याचिता एवमितरपुषार्थेषुनां नित्ययावत्कथा-श्रित्यदरिद्रवस्तुक्तं तथा च वक्ष्यत्येकादशे “द्विद्वो यस्त्यसन्तुष्ट- इति अयानिच्छतां मुमुक्षुणां सर्वपुरुषार्थानां भोक्षा-न्तर्भावादाव्यवसाहः अनिच्छतामकामयमानानां भजतां जनानाम्

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इच्छापिधानम् इच्छायाः पिधानमाच्छादकं स्वकीयं पादपल्लवं स्वयमेव विधत्ते समस्तपुरुषार्थरूपं स्वात्मानमेव ददातीत्यर्थः ॥ २७ ॥

एवं भारते मुमुक्षुर् प्रस्तूयाथ स्वमनीषितमाविष्कुर्वन्तस्तमेव भारते स्तुवन्ति । यदाति । यदा नः अस्माकं कृतस्य स्त्रिष्टस्य सत्य-
ग्यजनस्य मृतस्य प्रवचनस्य स्वर्गसुखावशेषितं स्वर्गसुखेना-
वशेषितम् अस्माभिः कृतं यागादिरूपं स्वर्गादिसुखं संपाद्य कि-
ञ्चिच्छोभनं सुकृतमुपभुक्तावशिष्टमस्ति चेद्यदीत्यर्थः तेन आच-
रितेन शुभेन कर्मणा नोऽस्माकमजनाभे भारते वर्षे भगवद्वि-
षयकस्मृतिमज्जन्म नृजन्म स्यात् नृजन्मन्येव भगवद्विषयक-
स्मृतिमस्मत्तत्वात् सम्भावितस्मृतिमात्रजीवजन्मना किं स्यादित्य-
त्राहुः । यतः स्मृतिवशाद्भजतां हरिः शं सुखं मोक्षरूपं सुखं ततो-
ति ददातीत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतोऽपि भारते पृथगुत्तममाहुरित्याह । प्राप्ता इति इह भारते ये
जन्तवः प्राणिमात्रानामानोऽपुनर्भवाय मोक्षाय न यतरेच्छेते भूयो
वनौका इव निरयथास्मिन् एव न चेषां पुनरुत्थितिरित्याह । यस्तीति
“वनन्तु नरकं शिन्धाद्भजेन” इत्यभिधानं यच्च नृजातिपुरुषत्वेन जनने
प्राप्ताः “जातिः सामान्यजन्मनोः” इत्यभिधानं मुक्तये न यतरेच्छेते
सुतरां भूयो वनौका महान्तमः स्थानयोग्याः एषशब्दवदोक्तशब्दोऽका-
रान्तः नानाथेषु शब्दानामेकान्तत्वेन पाठात् “बहिर्नामो नपुंसक”
इत्यादिषु ये च नूनय इति धातोर्ज्ञानकर्मयोग्यविप्रजातिं प्राप्तास्ते-
ततोऽपि भूयो वनौकाः ॥ २९ ॥

अशेषसाधनत्वेन भारतस्योत्तमत्वमितरत्रयडेऽयो यतोऽत्र
क्रियमाणाङ्कुरं यज्ञादिखलुयां श्रीहरिप्रीतिजनकमतः स्तुवन्तीत्याह ।
येरिति । भारतवर्षास्मिभ्यः भज्या बहिर्षि यज्ञे निरुप्तं हविराशिषां
प्रभुरेकः स्वयमुदा गृह्णाति । कथं निरुप्तं विधिमन्त्रवस्तुतो भागश
इष्टं इन्द्राय निवेपामि प्रजापतये निवेपामि, इति पृथङ्निरुप्तम् “इन्द्रं
यज्ञाग्निं यज” इति पृथगिष्टं विधिमन्त्राणामिन्द्रादिबिषयत्वेन सिद्धत्वात्
तत्कथमेको हरिर्गृह्णातीत्युच्यते इति तत्राह । नामभिर्नि । इन्द्रादि-
नामभिरत्राहुतः त्रिभुवरादिवत्प्राप्तव्यफलापेक्षी नेत्याह । पूर्ण इति
कुतः आशिषां प्रभुत्वात् ॥ २६ ॥

न केवलं हविरादाय तृष्णीमास्ते हरिः फलं च प्रयच्छतीत्या-
हुरित्याह । सत्यमिति । अर्थितो हरिस्तेषां यज्वनां नृणाम् अर्थितं
स्वर्गादिकं दिशतीति सत्यं शपथेन प्रतिजानीते प्राप्तस्वर्ग-
वर्धितोऽपि पुनः फलं नैव दिशतीति इदञ्च सत्यम् अर्थिनो मनो
भवतीति यद्यस्मात् “अपाम सोमम्” इत्यादेः तस्मात् पुनरर्थितं
प्राप्य पुनः प्रार्थयमानस्य प्रार्थितो न दिशतीति । अमद् इति । यदि-
ति वा तर्ह्यत्रत्यानां स्वर्गादिकमेव दिशति न मोक्षमित्याहुः
माभुदित्याहुरित्याह । स्वयमिति । इच्छाया विधानं यस्मात्सदिच्छा-
विधानम् अर्भीष्टं निजपादपल्लवमभजतां फलमनिरुद्धतां भक्ति-
मन्तरेण तेषां स्वयमात्मानं विधत्ते ददाति ॥ २७ ॥

स्वामिप्रेतमाहुरित्याह । यद्यत्रेति । यत्र यस्मिन् भारतेऽपि वर्षे
हरिर्निजपादपत्र भजतां शं सुखं तनोतीति यद्यस्मात्तस्मात्तः
स्त्रिष्टादेः स्वर्गसुखावशेषितं स्वर्गसुखमनुभूयावशिष्टं यच्छोभनं
नेन पुनयेत नोऽस्माकमज्जन्मस्मृतिनिमित्तं जन्म स्यादिति
प्रार्थयामहे । तदुक्तम् ।

अनधिकारिणो देवाः स्वर्गस्था भारतोद्भवम् ।

वाञ्छन्त्यात्मविमोक्षार्थमुद्वेकार्थेऽधिकारिणः ।

इति वेदैर्गीतमिति ज्ञायते अनेन शास्त्रतात्पर्यार्थोऽपि निःसं-
दिग्ध इति बोद्धव्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धेः ।

हयपंगमेव दर्शयति । येनृभिरिष्टं देवतामुद्दिश्य त्यक्तं यत्-
देव भागशस्तत्तदेवतामुद्दिश्य निरुप्तं पृथक् कृतं सत् पृथगिन्द्रा-
दिनामभिरप्याहुत एक एव मुदा गृह्णाति तमुद्दिश्यैव तत्तत्रास्मा
त्यक्तत्वादिति भावः ॥ २६ ॥

सत्यमिति । अर्थितः प्रार्थितः सन् नृणामर्थितं सत्यमेव ददाति
न तत्र कदाचिदपि व्यभिचार इत्यर्थः । किन्तु तथोपि तन्मात्रेणा-
र्थितो न भवति । तन्मात्रं दत्त्वा निवृत्तो न भवतीत्यर्थः । यत उपा-
सकस्तत्रापूर्णावाद्भोगक्षये सति यदेव पुनरप्यर्पिता भवति “न जानु
कामः कामानामुपभोगेन शायति, इत्यादेः । तदेवमभिमेव सतु पर-
मकारुणिकस्तत् पादपल्लवमाधुन्यहानेन तदनिच्छतामपि भजता-
मिच्छापिधानं सर्वकामसमापकं निजपादपल्लवमेव विधत्ते
तेऽयो ददातीत्यर्थः । यथा माता चक्षुर्माणां मृत्तिकां बालक-
मुत्पादयत्यत्र तत्र खण्डं ददाति तद्वदिति भावः । एवमप्युक्तम्
“अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम” इत्यादौ तीव्रत्व भक्तः । तथोक्तं
गारुडं ।

यदुल्लभं यदप्राप्यं मनसो यज्ञगोचरम् ।

तदप्यप्रार्थितं ध्यातो ददाति मधुसूदनः इति ॥ २७—३१ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथस्वकर्तृकृतसारार्थदर्शिनी ।

तादृशं भारते प्राप्ता अप्युक्तार्था अनिश्चयेन शोचन्वा एव यथा
लब्धाचिन्तामणयोऽपि पूर्ववत् कृपिवला एवेत्याहुः । प्राप्ता इति ।
ज्ञानमधिदैवं क्रिया अध्यात्मं द्रव्यमधिभूतं तेषां समूहैः संभूतां
पूर्णां भवणादिस्वैन्द्रियैः पूर्णामिति हरिनामभ्रवणकीर्तनादि-
सम्भवेऽपीति भावः । अपुनर्मुनाय भक्तियोगाय वनौका इव वनौ-
कसः पक्षिणो यथा लुब्धकान्मुक्ता अपि पुनर्यदि तस्मिन्नेव वृक्षे
प्रमत्ता विहरन्ति तर्हि यथा बध्यन्ते तद्वत् ॥ २५ ॥

अत्र भारते “एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्,
इत्यादिश्रीभगवदुक्तां भगवद्विभूतिबुद्ध्या विश्वरूपोपासना-
मपि कुर्वाणा धन्या एवेत्याहुः । येरिति । बहिर्षि यज्ञे विधिना
प्रकारेण मन्त्रेण वस्तुतश्च हविर्यज्ञीयद्रव्यमिष्टं शुद्धं भागशः
इन्द्राय स्वाहा अग्नये स्वाहा इत्यादि पृथक् कृतं निरुप्तं दत्तं पूर्णोऽपि
आशिषां प्रभुः हरिस्तेषां भक्त्या गृह्णाति एकोऽपि पृथगिन्द्रा-
दिनामभिराहुतः आहुतः ॥ २६ ॥

शुद्धां भक्तिं कुर्वाणास्तु सकामा अपि कृतार्था निष्काम-
भक्तनुत्वा एव भवन्तीत्याहुः । सत्यमिति । नृणां भजतामर्थितं
कामितं पदार्थं नैरर्थितः सन् दिशति ददातीति सत्यं किन्तु
यद्यथा पुनरर्थिता भोगान्ते याचकत्वं स्यात्तथा नैवापेक्षः
कथमेवमवगतमित्यत आह । यतः निजपादपल्लवमनिरुद्धतामपि
भजतां स्वयमेव भूवादीनामिव इच्छापिधानं सर्वकामाच्छादकं

श्रीशुक उवाच ।

जम्बूद्वीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ हैक उपदिशन्ति सगरात्मजैरश्वान्वेषणा इमां महीं परितो निखनद्विरुपकाल्पितान् ॥ २९ ॥

तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल आवर्त्तनो रमणको मन्दरहरिणाः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति ॥ ३० ॥

एवं तव भारतोत्तम ! जम्बूद्वीपवर्षविभागो यथोपदेशमुपवर्णीत इति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां जम्बूद्वीपवर्णनं नाम

एकोनविंशतितमोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिना ।

तदेव निजपादपल्लवं विधत्ते कृपया ददाति निजपादपल्लवं स्वयमेव बलाद्वत्वा इच्छायाः पिधानमाच्छादनं विधत्ते करोतीति वा । ततश्चानभीप्सिनामपि सितशर्करां पितुः सकाशात् प्राप्य शिशवो यथा मृदि स्पृहां न्यजन्ति तथैव कामानपीत्यर्थः । अत एव “अकामः सर्वकामो वा” इत्यादौ तीव्रेणा ज्ञातकर्माद्यभि-
भेद्य भक्तियोगेन यजेतत्युक्तम् । अत्र निष्कामाणां सकामानाञ्च भक्तावामन्तनैः पादपल्लवप्राप्तावपि नैव सर्वथा ऐक्यं भावनीयम् । न हि जात्येव शुद्धं बलात् शोधितञ्च वस्तुतत्त्व-
मूल्यं भवत्यतो धुवादिभ्यः सकाशाच्चनुमदादीनामुरक्तैः परम एव हृदयत इति ॥ २७ ॥

अत एव प्रार्थयन्ते । यद्यत्रेति । स्विष्टस्येति स्विष्टादिजन्यात् स्वर्गसुखादुपभुक्तादवशापितं शोभनं सुकृतमस्ति तेन हेतुना भजनाभे भारते जन्म स्यात् स्मृतिमतेनारदशौस्तुत्य-
स्मरणायुक्तम् । ततश्च तत्र साधुसङ्गे कृत्वा हरिं भजिष्यामः यद्यस्माद्भजतां हरिः शं तनोत्येव ॥ २८—३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नित्यबद्धाभिन्दन्ति । प्राप्ता इति । ज्ञानञ्च तत्पूर्विका क्रिया वास्-
देवाराधनं तदर्थानि द्रव्याययागधनोपकरणानि च तेषां कला-
पेन संभृता पूर्णा वनोक्ता वनोक्तसः ॥ २५ ॥

सकामानामपि भगवद्भक्तानां भारतवासिनामहोभाग्यमि-
त्याहः । वैरिति । बहिर्वि यज्ञं वैः भारतवासिभिः “अग्रये जुष्टं निर्वपामि इन्द्राय जुष्टं निर्वपामि” इत्येवं भागशो निरुप्तं पृथक् कृतम्
अथवा विधित्वा प्रकारेण च मन्त्रेण वस्तुतश्च चरुपुरोडा-
शोदिभेदेन इष्टं देवतोद्देशेन त्यक्तं पृथगिन्द्रादीनां नामभिः
माहुनः माहुनः आशिषां प्रभुः स्वयं पूर्णोऽपि भगवानेक
एव हविः गृह्णाति “अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव
च” इति श्रीसुखवचनात् ॥ २६ ॥

निष्काममक्तास्तु कृतार्थो इत्याहुः । सत्यमिति । अर्थितः प्रार्थितः
अर्थितं याचिनं पुरुषार्थः ददातीति सत्यमथापि अयं दः
परमपुरुषार्थदो न भवति यद्यस्माद्यतो दत्तानन्तरं पुनरर्थिता

इच्छा भवति अनिच्छतां निष्कामानां भजतां तु इच्छानां
पिधानमाच्छादकं सर्वकामपरिपूर्कं निजपादपल्लवं स्वयमेव
विधत्ते ददाति ॥ २७ ॥

यदि नोऽस्माकं स्विष्टस्य सस्ययजनस्य प्रयत्नस्य कृतस्य
अन्यस्यापि तपोव्रतादेरनुष्ठितस्य स्वर्गसुखादुपभुक्तादवशापि-
तमवशिष्टं शोभनं पुण्यं यत्किञ्चिदस्ति तर्हि तेन शोभनेन
भजनाभे सर्वे नोऽस्माकं जन्म स्यात् कीदृशत्र सर्वे हरियं-
जतां भजतां शं सुखं तनोतीति स्मृतिमत् ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

जो जन्तु इस भारतवर्ष में ज्ञानेन्द्रिय कर्मेन्द्रिय पञ्च भूत-
समूह रूप मनुष्यजाति को प्राप्त होकरभी मोक्ष के वास्ते
यत्न नहीं करते हैं वे लोग वन के पक्षी के तुल्य फिर बन्धन
में ही प्राप्त होते हैं ॥ २५ ॥

जिन भारत वासिमनुष्यों के विधिपूर्वक मन्त्रों से यज्ञतर्पण
द्वारा यज्ञ में पृथक् भाग में प्रधान किये हयि को स्वयं चारों
पुरुषार्थों के प्रति भी एकहोकर भी भगवान् भिन्न नामों से
देने परभी परिपूर्ण होकर भी बुलाने पर वडे हर्ष से प्रहण
करते हैं ॥ २६ ॥

यद्यपि भगवान् उन सकाम पुरुषों को देते हैं सो ठीक
है परन्तु तौभी वह देना ठीक नहीं होता है क्योंकि उस के भोग
होजाने पर फिर मांगना पडता है और निष्काम भक्त तो
इच्छा नहीं करते हैं तौभी सब इच्छाओं के दूरकरने वाले
अपने चरण के स्मरण को भगवान् दे देते हैं तिस से फिर
चाहना नहीं होती है ॥ २७ ॥

यदि इहां पर स्वर्ग सुख से शेष मुन्हर यह का य
वेदाध्ययन का या सुकृत का कुछ पुण्य होवे तिस से भारत
वर्षमें हरिस्मरणा सहित हमारा जन्म होवे जहांपर कि
भजन करने वालों का भगवान् कल्याण करते हैं ॥ २८ ॥

श्रीभरव्यामिहृतभाषार्थदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीभरव्यामिहृतभाषार्थदीपिकायाम्

ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भरारघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं नवल्लगडात्मकं जम्बूद्वीपं ससंस्थानं सपर्वतनदिं सवर्णा-
भ्रमधर्मवन्मनुजमुपवर्णयथजम्बूद्वीपस्योपद्वीपानष्टौ ब्राह्म । जम्बू-
द्वीपस्येति । हे राजन् ! एकं अभिमुक्ता मखा जम्बूद्वीपस्योपद्वी-
पान् उपदिशन्ति ते जम्बूद्वीपाः न प्रियव्रतस्य रथचरणानेमिना
परिफल्गुता इत्याह । सगरान्मज्जं यागीयाभ्यस्यान्वेयणसमये इमां
जम्बूद्वीपात्मिकां पृथिवीं तत्र निखनद्भिरवदारयद्भिरुप-
कारिणः ॥ २६ ॥

तेषामुद्देशं प्रतिजानीते । तद्यथेति । तानुद्दिशति स्वर्णप्रस्थ
इत्यादिना ॥ ३० ॥

एवं संपद्वीपं जम्बूद्वीपमुपवर्णयौपसंहरति । एवमिति । हेभारतो-
तम ! जम्बूद्वीपस्य ये वर्षा इत्यादिनादयस्तेषां विभागो यथोपदेशं
यथाक्रममनुवर्णितः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्भरारघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

एक इति विशेषणान्निरूपयितुं योऽष्टावुपद्वीपानुपदिशन्ति ।
सामान्यविवक्षितान् समुद्रकदेशानिति ॥ २६ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावल्याम्
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
ऊनविंशः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इमां महीं निखनद्भिरित्यनेन नवसहस्रयोजनविस्तारो भरत-
खण्डस्तत्र भूखननजलप्रवेशादिनाल्पविस्तारोपलब्धिर्न विरुध्यते
इति सूचितम् ॥ २६—३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

ऊनविंशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १८ ॥

भाषाटीका ।

श्री शुकदेव जी बोले हे राजन् ! कोई मुनि जम्बूद्वीप के
आठ उपद्वीप हैं ऐसा कहते हैं जिन को कि घोडा के दूढ़ने
समय मे सगर के पुत्रों ने पृथिवी के खोदने से बनाये हैं ॥ २६ ॥

तो जैसे स्वर्णप्रस्थ चन्द्रशुक्र भावतेन रमणक मन्दरहरिण
पाञ्चजम्ब सिंहल लङ्का इनके नाम हैं ॥ ३० ॥

हे भारत ! इस प्रकार से जम्बूद्वीपवर्णोंका विभाग जैसा
सुना है मैसा तुम से हमने वर्णन करदिया है ॥ ३१ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध उक्तीसमे अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्य कृत

समाप्त ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे ऊनविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ १८ ॥

॥ विंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

अतः परं प्लक्षादीनां प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्ण्यते ॥ १ ॥

जम्बूद्वीपोऽयं यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारोदधिना परिवेष्टितो यथा मेरुजम्बूवाख्येन सवणो-
दधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्लक्षाख्येन परिक्षिप्तो यथा परिखा बाह्योपवनेन प्लक्षो जम्बूप्रमाणो
द्वीपाख्याकरो हिरण्यमय उत्थितो यत्राग्निरुपास्ते सप्तजिह्वस्तस्याधिपतिः प्रियव्रतात्मज इध्मजिह्वः स्व
द्वीपं सप्त वर्षाणि विभज्य सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्मयोगेनोपरराम ॥ २ ॥

शिवं यवयसं सुभद्रं शान्तं क्षेमममृतमभयमिति वर्षाणि तेषु गिरयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः ॥ ३ ॥

मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ज्योतिष्मान् सुपर्णां हिरण्यष्ठावो मेघमाल इति सेतुशैलाः अरुणा
नृणाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतुम्भरा सत्यम्भरा इति महानद्यः यासां जलोपस्पर्शनविधूतरज-
स्तमसो हंसपतङ्गोर्ध्वार्यनसत्याङ्गसंज्ञाश्रित्वारो वर्णाः सहस्रायुषो विबुधोपमसंदर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं
त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते ॥ ४ ॥

प्रतनस्य विष्णो रूपं यत्सत्यस्यर्तस्य ब्रह्मणः । अमृतस्य च मृत्योश्च सूर्यमात्मानमीमहीति ॥ ५ ॥

प्लक्षादिषु पञ्चभु पुरुषाणामायुरिन्द्रियमोजः सहो बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्वेशमौत्पत्तिकी
सिद्धिरविशेषेण (१) वर्तते ॥ ६ ॥

प्लक्षः स्वसमानेनेत्तुरसोदेनावृतो यथा तथा द्वीपोऽपि शात्मलो द्विगुणविशालः (१) समानेन सुरोदे-
नावृतः परिवृङ्क्ते ॥ ७ ॥

यत्र ह वै शात्मली प्लक्षायामा यस्यां वाव किल निक्षयमाहुर्भगवतश्चन्द्रस्तुतः पतत्रिराजस्य
सा द्वीपहूतये उपलक्ष्यते ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

विंशे प्लक्षादिषु द्वीपस्थितिमाह महाशयैः ।

लोकालोकीस्थितिश्चान्तर्बहिर्भागादिमानतः ॥ १—१ ॥

नाचता लक्षविस्तारिणः परिक्षिप्तः परिवेष्टितः । उपास्ते निष्ठानि
आकलय्य समर्प्य ॥ २ ॥

अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः सप्तैव अग्रे च पर्वता नद्यश्च सह-
स्रशः समीत्यर्थः । मानसोत्तरस्य मण्डलाकारलोकेनेषु प्लक्षा-
दिषु द्वीपेषु वर्षाद्रयस्तिर्यग्प्रेक्षाकारा उभयतोऽपि चस्पृश्या इति
गम्यते अन्यथा समभिः सप्तवर्षविभागासम्भवात् प्लक्षावै वर्षा-
यां पूर्वोदक्रमोक्तेश्च ॥ ३ ॥

जलोपस्पर्शनेन विधूतं रजस्तमश्च येषां हंसादयो ब्राह्म-
णादिस्थानीयाः निबुधोपमं संदर्शनं क्लृप्तस्वेदादिरहितं रूपं प्रज-
ननमप्योत्पादनं च येषाम् ॥ ४ ॥

विंशिता अपि द्वीपमन्त्रा व्याख्यायन्ते प्रतनस्य पुराणापु-
रस्य विष्णोर्यद्रूपं तं सूर्यमीमाह शरणां प्रजम कथंभूतम
सत्यादीनामात्मानमभिप्रातारं तत्र सत्यमनुष्ठायमानं धर्मः
ऋतं प्रतीयमानं धर्मः ब्रह्मणस्तर्होऽयस्य वेदस्य । अमृतस्य
शुभफलस्य मृत्योरशुभफलस्य ॥ ५—६—७ ॥

“सुपर्णाऽसि गरुडान् त्रिवृत्ते शिरः” इत्यादिभूतैरङ्गवाभिः
स्वावयवभूतैः श्रीविष्णु स्तोतीति चन्द्रस्तुतः तस्य गरुडस्य
निलयनं स्थानं सा शात्मली द्वीपस्य हूतये व्यपदेशाय
॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमद्भारवाचस्पत्यैकतमागवतसम्प्रदायिका ।

एवं जम्बूद्वीपः सप्तपञ्चमुपवर्णितः अथ प्लक्षादीनां द्वीपाना-
मुपवर्णनं प्रतिजानीते शुकः । अतः परमिति । प्लक्षादीनां ये वर्षा-

परिवृत्तेनेति श्रीविजयध्वजतीर्थपाठः । (१) समानेनेति श्रीधरराघवाचार्यपाठः ।

श्रीमहिररायवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्तेषां विभागः प्रमाणं परिमाणं लक्षणं तेषु वसन्तामायुरिन्द्र-
याजः सहायलघुद्विचक्रमादीनां स्वभावतो यद्वैकत्वरूपं संस्थान-
मनिरासाधारणाकारः एवैकरूपवर्णने ॥ १ ॥

तावत् पञ्चद्वीपमुपवर्णयति । जम्बूद्वीप इत्यादिना जम्बूद्वीपे-
नेत्यन्तम् । दृष्टान्तार्थं यथा जम्बूद्वीपो यावद्विस्तारः लक्षयोजनवि-
शालः । तावता लक्षयोजनविस्तीर्णो ज्वालामुखी लक्षयोजनविशालः ।
परितो घटित आकृतः यथा च मेरुद्वीपमध्यस्थो जम्बूद्वीपेन
द्वीपेन परिवेष्टित इत्यनुपङ्गः तथा लवणादधिरेपि ततः लव-
णोदधेर्द्विगुणाधिशालेन द्विलक्षयोजनविस्तीर्णो पृथ्वीद्वीपेन परि-
तः अभितः क्षिप्तः आकृतो जम्बूद्वीपस्याप्यत्रत्यः साकल्येनादृष्ट-
त्वात् अप्रसिद्धत्वात् दृष्टान्तान्तरमाह । यथा परिक्षा बाह्योप-
वनेन परिक्षिप्तेति लिङ्गपरिणामेनानुपङ्गः द्वीपमध्यस्थः प्लक्षो
वृक्षः जम्बूप्रमाणः जम्बूवृक्षतुल्योच्छ्रायः द्वीपस्य आख्या-
तिराख्यानं यत् पृथ्वी नामधेयं तत्कर आपादकः हिर-
गमयः प्रकाशयद्गुलः उत्थित ऊर्ध्व स्थितः यत्र यस्मिन्
पृथ्वीमूले सप्त जिह्वाः ज्याला यस्य तादृशोऽग्निरुपास्ते तिष्ठति
तस्य द्वीपस्याधिपतिरधिपतिरित्यनेन चिरं तद्द्वीपाधिपत्यं कृत-
वानिति गम्यते प्रियव्रतस्यात्मज आग्नीध्रानुज इधमजिह्वः तं पृथ्वी-
द्वीपं श्रीमावन्धनेन सप्तवर्षात्मकं विभज्य सप्तानां वर्षाणां
नामानि तान्येव नामानि येषां तेष्यः पुत्रेभ्यः सप्त वर्षाण्याक-
लय्य समर्थं स्वयमात्मयोगेन भगवदुपासनात्मकभक्तियोगेना-
परामोपरतः संसारान्मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

पुत्रनामानि वर्षाणि निर्दिशति । शिवमित्यादिना । तान्पुत्रा-
नाकल्येति पूर्वेष्वान्वयः तेषु वर्षेषु गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तवाभि-
ज्ञाताः प्रसिद्धा आसन्नित्यर्थः तावत्पर्वताज्जामाभिर्निर्दिशति । माण-
कट इति मेघमात्र इत्यन्तेन । एते एव वर्षाणां मर्यादागिरय
इत्याह । सप्तशेला इति । नदीर्निर्दिशति नामभिः अरुणेत्यादिना
विश्वम्भरेत्यन्तेन । इतिशब्देनैतरेव नामभिस्तत्र तत्र शिवादिर्वर्षे
व्यवहित्यन्ते इति सूच्यते नदीर्निर्दिशति । महानद्य इति । स्वच्छत्व-
विश्वत्त्वविस्तृतत्वादमहागुणाध्याय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

पुनस्त एव नदीर्निर्दिशतेषु पृथ्वीद्वीपवर्षेषु चतुरो वर्षाणाम-
भिर्निर्दिशतेषामायुःपरिमाणमुपास्यमाह । यासामिति । यासा-
मरुणादिनदीनां जलस्योपस्पृशेन स्नानपानादिना विभूतं रज-
स्तमश्च येषां ते चत्वारो वर्षा हंसादिसंज्ञाः ब्राह्मणादिसंज्ञा-
स्थानीया हंसादिसंज्ञाः सहस्रं वर्षाण्यायुरेषां ते तादृशाः
विभुजोपमं संदर्शनं सौन्दर्यं येषां तानि प्रजननान्यपत्यानि येषा-
मेवम्भृताः सन्तस्त्रया विद्यया चैद्विद्यया वेदोक्तकर्मयोगादिभिः
तन्मूलस्मृत्याद्युक्तमोक्षं यथायोग्यं त्रयामयम् आग्यजुरादिवेदप्र-
चुरं तद्भारकत्वात् तदध्यापयितृत्वात्तत्प्रतिपाद्यत्वाच्च तत्प्राप्त्यै
नोभ्यं सूर्यं सूर्यशरीरकमात्मानं परमात्मानं यजन्ते आराध-
यन्ति ॥ ४ ॥

तेषां तत्प्रयोजनमात्रमाह । प्रत्यस्येति प्रत्यस्य पुराणस्यानादेर्जगत्का-
रणस्येति यावत् सत्यस्य निर्धिकारस्य प्रत्यस्येत्यनेन समष्टिजी-
वद्यावृत्तिः तस्य सादृशत्वात् सत्यस्येत्यनेन व्यष्ट्यवस्थावर्णनं चत-
नद्यावृत्तिः तथोर्धिकारोऽस्मद्वत्तस्य निरतिशयसुकृतफलस्य धर्मा-
दर्शनीनसुकृतफलप्रदस्येत्यर्थः ऋतस्य तदधीनत्वादुपचारस्तदमे-

देन निर्देशः ऋतशब्दो हि सुकृतफलपरः "ऋतं पिबन्तो
सुकृतस्य लोके," इति श्रौतप्रयोगात् । यद्वा । ऋतशब्दः पुण्यस्य
कर्मणां वाचक उपचारात्तदन्तरात्मतया तत्कारयितरि प्रयुज्यते
पुण्यस्य कर्मणाः कारयितृत्वार्थः तत्कारयितृत्वञ्च श्रुतेः "एष एव
माधु कर्म कारयति यमुज्जनीयति," इति ऋतशब्दो हि पुण्यस्य
कर्मणांऽपि वाचकः "यथा पुण्यस्य कर्मणां दूराद्गङ्गां वाति" इति
पुण्यं कर्म प्रस्तुत्य तत्प्रतिसम्बन्धिनो पुण्यस्य कर्मणा एवम् "अनुना-
दात्मानं जुगुप्सेत" इत्यनुनादयेन निर्देशात्पुण्यस्य कर्मणाः ऋतशब्दो
वाचक इत्यवगम्यते तथा अमृतस्य च मृत्योश्चेत्यमृतमृत्युशब्दा-
वपि बन्धमांक्षवाचकौ उपचारात्तदन्तौ प्रयुक्तौ भगवतश्च बन्ध-
मांक्षहेतुत्वञ्च श्रुतम् "संसारमांक्षस्थितिवन्धहेतुः" इति "उनामृतत्व-
स्येशानां यद्वेदनातिरोहति" इति च एवम्भूतस्य ब्रह्मणां निष्णायेद्वपं
शरीरभूतं तत्सूयाख्यमात्मानं जीर्वावशेषमीमहि शरणं ब्रजं
प्रतर्दन्निद्यान्यायेनात्र सूर्यजीवशरीरकपरमात्मापासनमुक्तमित्य-
वगन्तव्यम् ॥ ५ ॥

पृथ्वीद्वीपे पञ्चसु द्वीपेषु अविशेषेण सामान्येन सर्वेषां
पुरुषाणांमायुरादिरूपा सिद्धिरौपत्तिकी जन्मसिद्धा वर्तन्ते अत्रे-
दमवगन्तव्यं मानसोत्तरगिरिमण्डलाकारत्वेोक्तेरेतेषु पृथ्वीद्वीपेषु
पञ्चसु द्वीपेषु वर्षाद्वयस्त्यक्तत्वाकारा उभयतोऽधिस्पृशः अन्यथा
सप्तभिः सप्तवर्षाणां विभागासम्भवाच्च अधिष्ठात्रे पुराण
वर्षाणां पूर्वादक्रमोक्तेश्चेति ॥ ६ ॥

एवं पृथ्वीद्वीपः सर्वपर्वततर्वासवर्षाश्रमपुरुष उपेक्षितः अथ
तद्दृष्टान्तेन शाल्मलीद्वीपमुपवर्णयति । पृथ्वी इति । यथा पृथ्वीद्वीपः
समानेन सप्ततुल्यविशालेनधुरसादेन द्विलक्षयोजनविशालेनाकृतस्त-
था शाल्मलीद्वीपोऽपि द्विगुणविशालः पृथ्वीद्वीपापेक्षया चतुर्लक्षयो-
जनविशाल इत्यर्थः स्वमानेन चतुर्लक्षयोजनविशालेन सुरोदधिना-
भितो वृत्तेनाकारणाकृतः परिवेष्टितः ॥ ७ ॥

यत्र द्वीपे शाल्मलीपृथ्वीद्वीपसमानविस्तार आस्ते तां विशिनष्टि ।
यस्यां शाल्मलीयां वार्तिकलशब्दो निपातसमुदायः प्रसिद्धि-
द्योतकश्चन्द्रस्तुतः छन्दोभिः "सुपणोऽसि गरुत्मान् त्रिवृत् शिरो
गायत्रं चक्षुः स्तोमः आत्मा साम ते तनु वामदेव्यं बृहद्रथन्दरं
पक्षौ यज्ञायज्ञीयं पुच्छं छन्दांस्यङ्गानि धिष्णि पाणिशस्त्रा
यजुषि नाम" इत्यादिभिः छन्दोऽध्ययवधेन स्तुयते इति छन्दस्तुत आर्प-
त्वात्कर्मणि क्तिप् तस्य छन्दसामक्षरेयत्वात्परिणामात्मकानां
गायत्र्यादीनां तन्मूलश्रवणवत्त्वं तेषां तन्मूलश्रवणवत्त्वं दृष्टयोपास-
ननिबन्धनमित्यवगन्तव्यम् । यद्वा छन्दः सुपणोऽसीत्यादिरूपं स्तुत्यं
यस्य गायत्र्याद्यवयवकत्वेन स्तावकं यस्येत्यर्थः एवम्भूतस्य पत-
त्रिराजस्य पक्षिराजस्य गरुत्मतः सौपण्यस्य निलयनं नीडमाहुः
विपश्चित इति शेषः सा शाल्मली द्वीपहृतये इतिव्यवहारः शाल्म-
लीद्वीप इति व्यवहारायेत्यर्थः उपलभ्यते उपलभ्यते इत्यत
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावली ।

पृथ्वीद्वीपप्रमाणादिज्ञानेन श्रीनारायणमाहात्म्यमेव ब्राह्म-
तेऽस्मिन्नध्याये प्रमाणाभिमित्या "प्रमाणं बोधनेयत्वा-
मयांदाशास्त्रहेतुषु" इति यादवः सत्त्वमेतावद्विस्तरिद्वयवृत्तं
संस्थानं यत्तुल्यचतुरस्रत्वाद्विस्तरप्रकारः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजय-वज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

● नावता निस्तारणं लक्ष्योपमप्रमाणेन ततो जम्बूद्वीपात्
पुष्पाख्येन बहिःस्थितेन तत्र दृष्टान्तो यथेति । यत्र द्वीपे
पुच्छ उन्मिथः असौ पुष्पः जम्बूप्रमाणः द्वीपाख्यातिकरूपे
जम्बू प्रमाणीकरोति अभिसहस्रयोजनोन्नाह इति वा यत्र-
त्युत्तरत्रापि समस्तद्वयेन श्रीहरीर्गमितशेषः आकलय्य दत्त्वा ॥ २ ॥

अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः प्रधाना वा ॥ ३ ॥

सेतुशैलाः मर्यादागिरयः विबुधोपमसंदेशेन प्रजनने
सुरतवलञ्च येषां ते तथा सूर्यात्मानं सूर्यस्वरूपम् ॥ ४ ॥

प्रत्यस्य पुरातनस्य विष्णोर्वर्णनस्य हरेर्यद्वपुं प्रतिमास्था-
नीयं यच्च सत्यतस्तु वाचिककायिकसुकृतप्रेरकस्य ब्रह्मणा
त्रिरिञ्चस्य रूपं साध्वाननिर्मितं यथास्मृतस्यामरसमूहस्य
मृत्योर्मारकस्य महेश्वरस्य रूपम् एवं त्रिमूर्तिनिवासयोग्यं ते
सूर्यमात्मानमीमहि शरणं प्राप्नुम इति मन्त्रार्थः । तनु सूर्यान्तः
स्थितं हरिं शरणं प्रपद्यामह इति व्याख्यानं किं प्रमाणकं
प्रतीतार्थं परित्यज्यान्वयार्थाङ्गीकारस्य प्रमाणसापेक्षत्वाद्विती-
यमाशङ्का ।

सूर्यसोमप्रिवारीशविधातृषु यथाक्रमम् ।

पुष्पाद्वीपसंस्थासु स्थितं हरिमुपासते ॥

इत्येतेन परिहर्तव्यं ॥ ५ ॥ ६ ॥

परिवृत्तेन वतुलंतेत्येतत्सूर्यद्वीपसमुद्रेष्वनुसन्ध्यम् ॥ ७ ॥

यत्र शास्त्रमाली समुत्पन्ना स द्वीपः शास्त्रमलः पुष्पायामत्यन्तेन
शास्त्रमलः परिमाणं सम्यक् न ज्ञातं स्यादित्यतः साध्यर्थेति
‘सुपर्णांसि गरुडान्’ इत्यादिश्रुतौ भिन्नैः स्तूयत इति छन्दः
स्तुतः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

परिवृत्त इति ‘वृजी वर्जने’ रभादिरुदात्तत आत्मनेपदमात्रं
पृथग्वर्तते इत्यर्थः ॥ १—१६ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

पुच्छद्वीपादिष्वर्धाधिपदीशैलज्यदेवताः ।

लोकालोकाञ्चलश्चापि विशेषोक्ता यथा स्थितम् ॥ ० ॥ १ ॥

परिक्लिप्तः परिवेष्टितः उप आधिक्येनास्ते आकलय्य दत्त्वा ॥ २ ॥

गिरयो हि वर्षसीमामिष्यञ्जका उभयतोऽर्धे स्पृशन्तस्तिर्यग्-
काराः ॥ ३ ॥

हस्तादयो ब्राह्मणादिस्थानीयाः विबुधोपमं संदेशेन रूपं
प्रजननमपत्योत्पादनञ्च येषां ते ॥ ४ ॥

प्रत्यस्य पुराणपुरुषस्य यद्वपुं तं सूर्यमीमहि शरणं ब्रजेम ।
कीदृशं सत्यादीनामात्मानमधिपतातं सत्यमनुष्ठीयमानो धर्मः
श्रुतं प्रतीयमानो धर्मः ब्रह्मणस्तद्विषयकस्य वेदस्य । अमृतस्य
शुभफलस्य मृत्योरनुष्ठीयफलस्य ‘सुपर्णांसि गरुडान् त्रिवृत्ते शिरः’
इत्यादिश्रुतेः श्रुतौ भिन्नैः स्वाध्यायभूतैर्विष्णु स्तोत्राणि छन्दस्तुत-
तस्य सा शास्त्रमाली द्वीपस्य हृतये नास्ते ॥ ५—११ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जम्बूद्वीपं निरूप्य ततः परितः संस्थितान् आरोग्यदीप्तान्
समुद्रान् पुष्पादीन् द्वीपान् च वर्णयति भगवान् शुक्रः विशना-
ध्यायेन ॥ १ ॥

नावता लक्ष्योपमविस्तारणं क्षारोदधिना अयं वेष्टितः
परिक्लिप्तः परितः आवृतः द्वीपाख्याकरः पुष्पद्वीपसंज्ञासम्पादकः
जम्बूप्रमाणः जम्बूद्वीपसमानविस्तारः समजितः सतीशस्य
उपासने निष्ठिति आकलय्य समर्थे आत्मनि परमात्मानं ये
योगो ध्यानयोगस्तेनोपरगम संभारान्मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

अभिज्ञाताः प्रसिद्धास्तु सप्तैव अप्रसिद्धाः सहस्रशः
इति भावः ॥ ३ ॥

हस्तादयो ब्राह्मणादिस्थानीया वर्णाः विबुधोपमं सम्यग्देशेन
प्रजननञ्च येषां ते सहस्रायुषः सहस्रं सम्यक्परा-
आयुष्येषां ते स्वर्गद्वारं स्वर्गप्रापकं त्रयाण्ये त्रयाग्निपाल-
सूर्यात्मानं सूर्यरूपमात्मानं भगवन्ते त्रया विद्यया वेदत्रयो-
क्तकर्ममार्गं यजन्ते आराधयन्ति ॥ ४ ॥

प्रत्यस्य पुरातनस्य जगत्कारणस्य विष्णोर्वर्णनं तं सूर्य-
मात्मानं परमात्मानमीमहि शरणं ब्रजेम विष्णाः सर्वोत्त-
ममाहुः । सत्यस्य सम्यग्देशेन रूपस्य श्रुतस्य सन्ततवर्गा रूपस्य
ब्रह्मणः शब्दब्रह्मरूपस्य अमृतस्य जायतस्ततोः मृत्योर्माणाहता-
चकारात्मवंचराचररूपस्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

औत्पत्तिकी सहजा ॥ ६ ॥ ७ ॥

पुष्पायाम् पुष्पद्वीपवर्णनायां विस्तारो यस्याः सा अत-
एव यस्यां विबुधविस्तारायां पतञ्जराजस्य निलयं नीदमाहुः
प्राञ्चः कथम्भूतस्य ‘सुपर्णांसि गरुडान्’ त्रिवृत्ते शिरो गायत्र-
चक्षुस्तेन आत्मा माम ते तन वामदेव्यं बृहद्भगवन्ते पञ्चा यज्ञा
यज्ञाय पुच्छं कृत्वांश्चक्षुः इत्यादिश्रुतेः कृत्वांश्चक्षुः स्वाध्यायभूतैः
श्रीविष्णु स्तोत्राणि छन्दस्तुतस्य द्वीपस्य हृतये व्यपदेशाय
संज्ञासिद्धये इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

भाषा टीका

श्रीशुक्लदेवजी वीरते इस के अनन्तर पुष्पाद्वीपों का
प्रमाण लक्षणा स्थितिसं वर्णों का विभाग वर्णन किया
जाता है ॥ १ ॥

यह जम्बूद्वीप जितना चौड़ा है उतनेही चौड़े खारी समुद्र
में चारों तरफ घिरा है जैसे जम्बूद्वीप में भेरु घिरा है खारी
समुद्र भी उस में त्रिगुण पुष्पनामा द्वीप में घिरा है जैसे खाई
उपवन में घिरा होता है पुच्छ मेंटोंका पेड़ जामुन के पेड़ के चारोंतर
ऊँचा है द्वीप के नाम करनेवाला है जहाँपर ऊपर को उठा हुआ
सात जिद्धा वाला अग्नि स्थित है उस द्वीप का पति प्रियव्रतका
पुत्र इधमजित् जो है तिसने अपने द्वीपके सात धर्म विभाग करके
सात वर्णों के नामवाले पुत्रोंको देकर स्वयं आत्म योगमें निवृत्ति
मार्गके ग्रहण किया ॥ २ ॥

जिध यवयम सुमद्र शास्त्र वेद अमृत अमय य नर्प है
तिनोंमेंपर्वत नदीभी सातहो है मणिमूढ वज्रमूढ इन्द्रभन ज्योति-

तद्दीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञबाहुः स्वसुतेभ्यः सप्तभ्यस्तन्नामानि सप्त वर्षाणि व्यभजत् सुरो-
चनं सौमनस्यं रमणाकं देववर्षं पारिभद्रमाप्यायनमविज्ञातमिति ॥ ९ ॥

तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः स्वरसः शतशृङ्गो वामदेवः कुन्दो मुकुन्दः पुष्पवर्षः सहस्र-
श्रुतिरिति (१) अनुमतिः सिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राकेति ॥ १० ॥

तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधरवसुन्धरेषन्धरसंज्ञा भगवन्तं वेदमयं सोममात्मानं वेदेन यजन्ते ॥ ११ ॥

स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो विभजन् कृष्णाशुक्लयोः ।

प्रजानां सर्वासां राजान्वः सोमो न आस्त्विति ॥ १२ ॥

एवं सुरोदाद्बहिस्तद्दिगुणाः समानेनावृतो घृतोदेन यथा पूर्वः कुशद्वीपो यस्मिन् कुशस्तम्बो देव-
कृतस्तद्दीपाख्याकरो ज्वलन इवापरः स्वशष्परोचिषा दिशो विराजयति ॥ १३ ॥

तद्दीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् ! हिरण्यरेतो नाम स्वं द्वीपं सप्तभ्यः स्वपुत्रेभ्यो यथाभागं विभज्य स्वयं
तप आतिष्ठत वसुवसुदानदृढरुचिनाभिगुप्तस्तुत्यव्रतविविक्तवामदेवनामभ्यः ॥ १४ ॥

तेषां वर्षेषु सीमागिरयो नद्यश्चाभिज्ञाताः सप्त सप्तैव चक्रश्रुतुःशृङ्गः कपिलश्चित्रकूटो देवानीक
ऊर्ध्वरोमा द्रविणा इति रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमा-
लेति ॥ १५ ॥

यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः कुशलकोविदाभियुक्तकुलकसंज्ञा भगवन्तं जातवेदसरूपिणं कर्म-
कौशलेन यजन्ते ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

यमान् सुपर्णं हिरण्यं प्रीतिं भयमात्रं ये सब संतु पवर्तं हैं अरुणा
जम्णा अङ्गिरसा मावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरासत्यम्भरा ए
नदान्दी हैं जिन नदियों के जलक स्नानपानादि से राजागुण तमा-
गुणके लूटजाने से निर्मल मनवाले हंसपद्म ऊर्ध्वायन सत्य
संज्ञक चारवर्षा हजारवर्ष की आयुवाले देवता सरीका
जिन का दर्शन और प्रजा हैं सो लोग स्वर्ग के द्वार
भूय वेद त्रय प्रतिपाद्य भगवान् आत्मा सूर्यनारायण का
नेत्रत्रयी से आराधन करते हैं ॥ ४ ॥

क्रियमाणधर्मं प्रतीयमाणधर्मं वेद शुभफल अशुभफल
रूपपुराण पुरुष साक्षात् विष्णु के रूप सूर्यात्मा भगवान् को
हम शरण प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

पुत्रादिक पांच द्वीपों में पुरुषों की आयु इन्द्रिय देह-
बल इन्द्रियबल मनोबल बुद्धि पराक्रम सब लोगों को
स्वभावही से सिद्ध समान रूप से रहती है ॥ ६ ॥

पुत्रद्वीप अपने चरोवर ईश के रस के समुद्र से घिरा
है जैसे नैसर्ही शाल्मल द्वीप भी दोगुण विस्तार है
अपने चरोवर मदिरा के समुद्र से घिरा हुआ प्रकाशित
होरहा है ॥ ७ ॥

जिस द्वीप में पुत्र के चरोवर विस्तार वाली शाल्मली
का पेड़ है जिस में कि, वेशों से विष्णु की स्तुति करने

वाले भगवान् पक्षिराज गरुड जीका स्थान है पेंडा कहते
हैं वह शाल्मली का पेड़ उस द्वीप के शाल्मलीद्वीपनाम
जानने के वास्ते लक्षित होता है ॥ ८ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वगोभिः स्वरदिभिः । अन्धोऽपि सोमो नो राजा आस्तु
आभिमुख्येन भवतु हृत्पठे त्वविवक्षया सन्ध्यभावः ॥ १२ ॥

एवं सुरोदाद्बहिर्घृतोदेनावृतः कुशद्वीप इत्यन्वयः । स्वश-
ष्पाणि स्वकोमलाशस्वास्तेषां रोचिषा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य द्वीपस्य शाल्मलस्याधिपतिः चिरं कृताधिपत्यो यज्ञ-
बाहुः प्रियव्रतस्यात्मजः सप्तभ्यः स्वसुतेभ्यः तन्नामानि स्वपुत्र-
तुल्यनामानि सप्त वर्षाणि व्यभजन्निभज्जादादित्यर्थः ॥ ९ ॥

पुत्राणां वर्षाणां च साधारण्येनाभिर्वर्षाणि निर्दिशति
सुरोचनमित्यादिना । तेषु सुरोचनादिषु वर्षेषु शैलाः सप्त नद्यश्च
अभिज्ञाताः प्रसिद्धाः अन्ये च शैला नद्यश्च सन्तीत्यर्थः तावत्स-
प्त शैलानाह । स्वरस इत्यादिना । सेतुशैलाः मर्गादागिरयः नदीराह ।
अनुमतिरित्यादिना ॥ १० ॥

तद्वर्षपुरुषां श्रुतुर्धा वर्षाविभागं तेषामाराध्यं भगवत्पुं
जप्यमानमन्त्राह । तद्वर्षेत्यादिना । श्रुतधरादिशब्दाः संज्ञा-

(१) सेतुशैलादित्यधिकः पाठः भीमदीरराघवाचार्यमते ।

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

नामानि येषां ते भेदमयं वेदप्रचुरं भगवदात्मकं सोमाख्यं
सोमाख्यमात्मानं जीवविशेषं वेदेन वेदेनोक्तेन तन्मूलस्मृत्या-
द्युक्तेन स्वस्ववर्णोचितस्वधर्मेण यजन्ते आराधयन्ति ॥ ११ ॥

• स्वर्गोभिः स्वकिरणैः शुक्लकृष्णयोः पक्षयोः पितृदेवैः सोम-
मन्त्रं शुक्लपञ्च देवैः कृष्णो पितृभ्यश्चाक्षं विभजन् स्वर्गोभि-
भ्यश्च शुक्लकृष्णपञ्चविभाजकत्वाभावे उचितकाले पित्रा-
दीनां स्वधास्वाहापूर्वकं हविर्दानमयं न स्यादिति भावः यत
एव पित्रादीनामप्यसाङ्कर्येणाश्वस्य विभागेन प्रदाययिताऽतो
नोऽस्माकं सर्वासां प्रजानां राजा चन्द्रः सोमः अमृतमस्तु सुख-
करोऽस्तिवति यावत् ॥ १२ ॥

एवं शाल्मलीक्षीप उपवर्णितः अथैतद्दृष्टान्तेन कुशक्षीप-
मनुवर्णयति । एवमिति । यथापूर्वं शाल्मलः तथा कुशक्षीपोऽपि
सुरोदधेर्वह्निः द्विगुणमानेनाष्टलक्षयोजनविशालेन घृतोदधिना
परिवर्धितः स्वयमप्यष्टलक्षयोजनविशालः यस्मिन् कुशक्षीपे
क्षीपस्य कुशक्षीपस्य व्यपदेशकः अपरोऽग्निरिव प्रकाशबहुलः
देवेन भगवता ब्रह्मणा निर्मितः स्वशष्पाणां स्त्राययधानां काम-
लतृणानां रोचिया दिशो दश विराजयति प्रकाशयति ॥ १३ ॥

तस्य कुशक्षीपस्याधिपतिः हिरण्यरेतोनाम प्रियव्रतस्य पुत्रः
स्वीयं सप्तभ्यः स्वपुत्रभ्यो वस्त्रादिवर्धनामभ्यः यथाभागे विभज्य
स्वयं तपःशान्तिष्ठत तपसा युक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ १४ ॥

वर्धनाग्निः सप्तपुत्राद्विर्दिशति । वस्त्रित्यादिना । वस्त्रादी-
नामिदं तत्तत्प्रयोगद्वन्द्वः तेषां वर्धेत् तत्तुल्यनामससीमा गिर्यः
सप्त तथा नद्यश्च सप्त बभूवुः शैलाद्विर्दिशति । चक्र इत्यादिना ।
सैतुधैला मर्यादा गिरयः ॥ १५ ॥

नदीराह । रमकुल्येत्यादिना । नदीर्विर्दिशति । महानद्य इति ।
पुनर्नदीर्विर्दिशति तद्वक्षीपस्थानां पुरुषाणां चतुर्धा वर्णविभागं
तेषामुपास्यं भगवद्रूपं जप्यमानं मन्त्रश्चाह । यासामिति ।
यासां रमकुल्यादिनदीनां पयोमज्जैर्विधृतमलाः कुशक्षीपा नीडः
स्थानं येषां ते कुशलकोविद्विद्वन्महाः जानवेदमरूपिणं जानवेदा
पञ्च जानवेदसः प्रज्ञादिन्वात् स्मार्थिकोऽप्यप्रत्ययः स अग्निरेव रूपं
शरीरं जानवेदस्वरूपं तदस्यास्तीति तथा ते भगवन्तं कर्मनैपुण्येन
यजन्ते आराधयन्ति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

शुक्लकृष्णयोरुभयोः पक्षयोरपि स्वर्गोभिः सुधाक्षयैः
पितृदेवानुद्दिश्य सोमलक्ष्यमन्त्रोऽग्नं विभजन् राजा चन्द्रान्त-
र्यामी सप्तसां प्रजानां नोऽस्माकञ्च राजा रजकोऽस्तिवति
प्रजानां नोऽग्नो विभजन् पित्रादिभ्यः सोमं विभजन् राजा नः
भोमं सुखमस्तिवति वा ॥ १२ ॥

मङ्गयथा कुशक्षीपसमानेन यथापूर्वं शाल्मलः सुरोदेनावृत-
स्तथा स्वशष्पाणां निजबाह्वृणानां तेजसा ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथंद्शिनी ।

स्वर्गोभिः स्वर्गिभिः । अन्धोऽन्धः । सोमो नो राजा
आभिमुख्येनास्तु । हृत्पठे त्वविवक्षया सम्प्रभाषः ॥ १२ ॥

[६७]

सुशष्पाणि सुकोमलशिखास्तेषां रोचिया ॥ १३-१६ ॥

श्रीमच्छकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अन्धः भक्तं नोऽस्माकं राजा मा आभिमुख्येन अस्तु ॥ १२ ॥

स्वशष्परोचिया स्वगतबाह्वृणकाम्या ॥ १३-१६ ॥

भाषाटीका

उस छापका पति प्रियव्रत का पुत्र यज्जवाहुने अपने सात
पुत्रोंको उनही नामवाले वर्षोंका विभाग करके दे दिया जिनके
सुरोचन, सोमनस्य, रम्याक, देववर्ष, पारभद्र, आप्यायन,
अविज्ञानय नाम हैं ॥ ६ ॥

उन वर्षोंके मर्यादा पर्वत तथा नदी भी हैं स्वस्म शानभृद्
वामदेय कन्द मकन्द पुष्पदन्त सहस्रधति ये पर्वत हैं अनुमति
मिनीवाली सरस्वती कुहू रजनी नन्दा राका ये नदी हैं ॥ १० ॥

उस वर्षके श्रुतधर वीर्यधर वसुधर इन्द्रधर महाबाले पुरुष
देवमय सोम आत्मा भगवान् को वेदोंका कर्मसे पूजन करते हैं ॥ ११ ॥

उसका मन्त्र अपने किर्णोंमें शुक्ल कृष्ण दोनों पक्षों में सब
प्रजों के अन्नरूपसे पोषण करनेवाले सोमराजा हमारे ऊपर
प्रसन्न होंगे ॥ १२ ॥

इसी प्रकार मंदिरा समुद्र से बाहर अपने दृगुण प्रमाण
घृतके समुद्र से घिरा हुआ कुशक्षीप पहिले सर्गिका है जिस
छाप में उस छाप के नामको करने वाला परमेश्वर का रक्षक
आग्नि सर्गिका प्रकाशमान अपने घासोंकी क्षमिसे सब दिशों
को प्रकाश करता हुआ कुशका गुच्छा है ॥ १३ ॥

उस छाप के अधिपति हिरण्यरेत नामा राजा प्रियव्रत
के पुत्र ने अपने छापको सात अपने पुत्रों को यथा योग्य
विभाग देकर अपनी तपस्या में निष्ठा करलीनी ॥ १४ ॥

उनके नाम वसु वसुदान हृदकचि नाभि गुप्तस्तुत्य व्रत
विचित्र नामदेव हैं उनवर्षों में मर्यादाके पर्वत तथा नदी भी
सात सात हैं जिनके नाम चक्र चतुःशृङ्ग कपिल चित्रकूट देवानीक
ऊर्ध्वगेमा द्विगुण ये हैं ॥ १५ ॥

रमकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा वेवर्गमा घृतवृता
मेघमाला ये नदियों के नाम हैं जिनके जलों में कुश क्षीपके
घासिजन कुशल कविद आभियन्त कुलक संज्ञावाले अग्निरुपा
भगवान् को कर्मों की निष्ठातासे आराधन करते हैं ॥ १६ ॥

परस्य ब्रह्मणाः साक्षाज्जातवेदोऽसि हव्यवाट् ।

देवानां पुरुषाङ्गानां यज्ञेन पुरुषं यजेति ॥ १७ ॥

(१) तथा धृतोदाहृतिः क्रौञ्चद्वीपो द्विगुणः समानेन क्षीरोदेन परित उपकल्पितो वृतो यथा कुशद्वीपो
धृतोदेन यस्मिन् क्रौञ्चो नाम पर्वतराजो द्वीपनामनिर्वर्तक आस्ते ॥ १८ ॥

योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथितनितम्बकुञ्जोऽपि क्षीरोदेनासिच्यमानो भगवता वरुणेनाभिगुप्तो विभयो
बभूव ॥ १९ ॥

तस्मिन्नपि प्रैयत्रतो धृतपृष्ठो नामाधिपतिः (२) स्वे द्वीपे वर्षाणि सप्त विभज्य तेषु पुत्रनामसु सप्त
स्त्रिधादान्वर्षपान्नित्रेय (३) स्वयं भगवान् भगवतः परमकल्याणयशस आत्मभूतस्य हंश्चरणारविन्दमुप-
जगाम ॥ २० ॥

आमो (४) मधुरहो मेघपृष्ठः सुधामा (५) भ्राजिष्ठो लाहिताणो वनस्पतिरिति धृतपृष्ठसुतास्तेषां वर्ष-
गिरयः सप्त सप्तैव नद्यश्चाभिख्याताः शुक्लो वर्धमानो भोजन (६) उपवर्हिणा नन्दो नन्दनः सर्वतोभद्र
इति अभया अमृतौघा आर्यका तीर्थवती (७) वृत्तिरूपवती शुक्लेति ॥ २१ ॥

यामामम्भः (८) पवित्रममलमुपयुज्जानाः पुरुषऋषभद्रविणदेनकमंज्ञा वर्षपुरुषा (९) आपोमयं देवमपां
पूर्णनाञ्जलिना यजन्ते ॥ २२ ॥

आपः ! पुरुषवीर्याः स्थ (१०) पुनन्तीर्भूभुवः सुवः ।

ता नः (११) पुनीतामीवधनीः (१२) स्पृशतामात्मना भुव इति ॥ २३ ॥

एवं पुरस्तात्क्षीरोदात्परित (१३) उपवेशितः शाकद्वीपो द्वात्रिंशल्लव्यांजनायामः समानेन च दधिमण्डो-
देन परितो यस्मिन् शाको नाम महीरुहः स्वचत्रव्यपदेशको यस्य ह (१४) महासुरभिगन्धस्तं द्वीपमनुवा-
सयति ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

हे जातवेदस्त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणां हरेर्हव्यवाट् इति अतो
देवानां यज्ञेन पुरुषं हरिमेव यज । अङ्गानां नाम्ना दत्तमङ्गिने सम-
र्पयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

उपकल्पितो वेष्टितः । यथा कुशद्वीपो धृतोदेन वृतः ॥ १८ ॥

गुहस्य कार्त्तिकयस्य प्रहरणेनायुधेनोन्मथितानितम्बाः कुञ्जानि
च यस्य ॥ १९ ॥

स्वयं भगवान् ज्ञानी परमकल्याणं यशो यस्य ॥ २० ॥ २१ ॥

आपोमयमभोमयम् ॥ २२ ॥

हे आपः ! पुरुषवीर्याः ईश्वरालुब्धसामर्थ्याः स्थ भवथ अतएव
भूभुवः स्मरन्तीत्यर्थं पुनन्त्यस्ता भवत्यो नाऽस्माकं स्पृशतां
स्पर्शनं कुर्वतां भुवः शरीराणि पुनन्तु । यत आत्मना स्पर्क-
योगोऽमीवधनीः पापहन्त्र्यः ॥ २३ ॥

दध्नां मण्डं रस सः एषोदकं यस्य । यस्य पश्यान्त्यन्तः
स्वरस्पर्शानि बहिर्मुदस्पर्शानि स शाको नाम वृक्षः ॥ २४—२७ ॥

श्रीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हे जातवेदः ! त्वं साक्षात्परस्य ब्रह्मणोऽसि तदीयोऽसि तच्छरीर-
भूतोऽस्मीत्यर्थः तथा हव्यवाट्सि हव्यमिन्द्रादीनां भगवदात्मकानां
यज्ञियं हव्यं वहति प्रापयति इन्द्राद्यन्तर्धामिणं भगवन् प्रतीति
तथा तथाभूतोऽसीत्यर्थः अनो देवानां पुरुषस्य परमपुरुषस्या-
ङ्गानां शरीरभूतानाम् "स आत्मा अङ्गान्यन्गा देवताः" इति धृतेरा-
त्मशब्दमतिस्मरन्निष्ठ अङ्गं शरीरमेव भूतानामिन्द्रादीनां सम्बन्धिनां
भगवदात्मकेन्द्राद्याराधनभूतेन यज्ञेन तदन्तरात्मानं परमपुरुषं
यज्ञमाराधय तत्प्राप्तिं जनय अङ्गेभ्यः समर्पितं हविरङ्गिने समर्प-
येत्यर्थः ॥ १७ ॥

(१) तथा वहिः क्रौञ्च द्वीपः कुशद्वीपाद्विगुणभमानेन (२) सप्तद्वीपवर्षाणि सप्तधा विभज्य (३) स्वयं भगवतः परमकल्याणस्य
(४) मज्जो (५) ऋषिज्वा (६) उपवर्हिणा उपभोजनो (७) रूपवती पवित्राशुक्लेति (८) पवित्रमुपयुज्जानाः गुरुऋषभ (९) अम्भयं
(१०) वीर्याश्च (११) पुनीयुरधनीः (१२) संस्पृशतामात्मना भवः (१३) परित उपकल्पितः (१४) महासुरभिगन्धः इति श्रीविज-
यध्वजतीर्थपाठः ।

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतद्ब्रह्मपदवाच्येन कौञ्जक्षीपमनुवर्णयति । तथेति । यथा कुश-
क्षीपः घृतोदेन स्वसमविशालेन वेष्टितस्तथा कुशक्षीपाद्बहिः
कौञ्जक्षीपोऽपि द्विगुणः कुशक्षीपाद्द्विगुणः षोडशलक्षयोजन-
विशालः स्वमानेन षोडशलक्षयोजनाविशालेन द्वाधमगण्डोदेन
मथितदधिस्नानोद्भूतेन समुद्रेणाभिन उपकल्पनः परिकृतः
यस्मिन् कौञ्ज क्षीपे क्षीपस्य नाम कौञ्ज इति संज्ञा तन्निर्वर्तकः
कौञ्जो नाम पर्वतश्रेष्ठः आस्ते ॥ १८ ॥

कौञ्जपर्वतं विशिनष्टि । य इति । षोडशो कौञ्जो गिरिः पूर्वं
गुह्यस्य कार्तिकेयस्य प्रहस्योनायुधेन उन्मथिता नितम्बाः
कुञ्जानि च यस्य तथाभूतः पश्चाद्दधिमगण्डोदेनास्मिन्मथितः
दधिमगण्डोदे लीनः पश्चाद्भगवता वरुणेनाभिगुप्तः अमय-
प्रदानेनाभिरक्षितः निरस्तमयो बभूव ॥ १९ ॥

तस्मिन्निपि कौञ्जक्षीपोऽपि पियव्रतात्मजो घृतपृष्टो नामाधि-
पतिः सप्तधा वर्णाणि विभज्य तेषु पुत्रतुल्यनामसु समस्तु
वर्षेषु रिक्थादान् दद्यादान् सम पुत्रान् वर्णाणामधिपतीन्निवेदय
प्रतिष्ठाप्य स्वयं परमकल्याणं निरतिशयमङ्गलरूपं यथा यस्य
तस्यात्मभूतस्य स्वान्तर्भावो भगवतः हरेश्चन्द्रहारिणश्चरणा-
रविन्दं जगाम भक्त्या प्राप्तः ॥ २० ॥

घृतपृष्टसुतानाह । अमोघ इत्यादि । तेषाममोघाक्षानां यानि
वर्षाण्यमोघाक्षीनि तेषां गिरयो मयांदा गिरयः सप्त तथा
नद्यः सप्तैकामिहानाः अन्ये च ते ताश्च सन्तीतिभावः
गिरिनाह । शुक्ल इत्यादि । नदीराह । अमयेत्यादिना ॥ २१ ॥

ता विशिष्यन्तर्हर्षस्थानां चतुर्धा वर्णाविभाग भजनीयं भग-
वत्पुत्रं मन्त्रं चाह । यासामिति । यासामभयादीनां निर्भल पवित्र-
मम्भ उपयुज्जानाः स्नानाद्युपयुक्तं कुवांशा गुवादिचतुर्वर्णनामानः
पुरुषाः आपोमयमच्छरीरकं देवं भगवन्तं पूर्वोत्तपामञ्ज-
लिना जनाञ्जलिना आगच्छन्त्यग्रादिप्रदानेनेति भावः ॥ २२ ॥

हे आपः ! युयं पुरुषस्य भगवतो वीर्याः शक्तिरूपाः तद-
पृथक्सिद्धविशेषाभूतास्तच्छरीरभूता इति यावत् स्थ भवथ
तथा भूभुवः स्वः इति भूरादिलोकत्रयं पुनस्त्यः पवित्र-
यैत्यः स्थेयनुपङ्गः यत एवमनः स्पृशताममीवघ्नीः पापहराः
आत्मनो भुवः परमात्मन उपपन्नाः ताः युष्मान् स्पृशत इति
शेषः नोऽस्मान् पुनन्तु भगवन्त्य इत्यर्थः आत्मना भवमितिपाटे
आत्मना देहेन स्पृशताममीवघ्नीयुष्मान्स्पृशतां नोऽस्माकंभवे जन्म
पुनर्नित्यर्थः ॥ २३ ॥

एतद्ब्रह्मपदवाच्येन शाकक्षीपमनुवर्णयति । एवं यथा कौञ्जस्तथे-
त्यर्थः दधिमगण्डोदान्परतः बहिः उपवेशितः विन्यस्तः शाकक्षीपः
द्वित्रिशलक्षयोजनाविशालः समानेन द्वित्रिशलक्षयोजनाविशालेन
क्षीरोद्भिना परिप्रेष्टितः यस्मिन् शाकक्षीपे शाकाक्ष्यो महीरहः स्व-
कीयस्य क्षेत्रस्य व्यपदेशकः नामनिर्वर्तकः आस्त इतिशेषः तं विशि-
नष्टि यस्येति । यस्य शाकस्य वृक्षस्य महासुरभिर्गन्धः निरतिशय-
सुगन्धः । कृत्स्नं शाकक्षीपमनुवासरति सुरभीकरोति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावली ।

हे जानवेदः ! सर्वज्ञ ! त्वं साक्षात्पश्य प्रह्लादाः श्रीनारायण-
स्वार्थं हृष्यवाडसि हृष्यलक्ष्मणहृषियो नेनासि तथा पुरुषशब्द-

वाक्यस्य हरेरङ्गभूतानां देवानाञ्च हृष्यवाडसि स त्वमस्मत्प-
त्रिहिमो भूत्वा यज्ञलक्ष्मणं कर्मणा पुरुषं यज्ञनामानं श्रीहरिं
यज याजयास्माभिरिति शेषः ॥ २७ ॥

क्षीरोदेन मगण्डोदेन ।

मगण्डोदे पूरणं च व्यत्यासं क्षीरसागरं ।

राहुसंग्रहीणाञ्च मगण्डोद्विगुणोक्तिताम् ॥

विनय सर्वभूतं योजनभेदताश्च तु ॥

इति चक्षुनाह्वयनाम्ना ज्ञानव्यः ॥ १८ ॥

गुह्यस्य पद्ममुखस्य प्रहस्योनां शक्त्याख्येनोन्मथिताः पीडिता-
नितम्बाश्च कृञ्जलादिपहिनेदरा अगुपरा गिरिविंशोवा मिथुनानां
किङ्कायोग्याश्च यस्य स तथा क्षीरोदेन मगण्डोदेनाभिषिष्य-
मानः ॥ १९ ॥

रिक्थादान् दद्यादान् पुत्रानित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

अमयं जलाधिदेवतं देवं क्रीडादिगुणामप्यक्षम् ॥ २२ ॥

या आपः पुरुषवीर्याः श्रीनारायणस्य वृत्तोभूताः "आपो नारा-
इति प्रोक्ता आपो ये नरसूतनः" इति स्मृतः भूभुवः स्वः पत्रं त्रैलोक्य-
मर्माप पुनन्तीः पुनन्त्यः याश्चापत्नीः पापहराः भवे भवार्थं शुद्धि-
लक्ष्मणसुखार्थमात्मना देहेन चान्तरेणा च स्पृशत ता आपः
पूर्वीयः पुनर्नित्यर्थः ॥ २३ ॥

दधिमगण्डोदेन "अनाम्लन्तु दधिक्षीरं क्षीरं साग्रे तथा दधि"
इत्यभिधानात् क्षीरोदार्थं दधिमगण्डोदशब्दः ॥ २४—२७ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावः ।

तस्मिन्निपति । स्वगुपतजगामेत्यन्वयः । स्वयं भगवन् इति या
भगवान् उपनि प्रलयश्चेत्यादिलक्षणज्ञानवान् ॥ २०—२३ ॥

तं क्षीपमनुवासरति । तद्क्षीपस्यस्वाधारस्वगर्डावशेषमित्यर्थः ।
सर्वानुवासरन्त्यवर्त्ताप तन् स्मृत ॥ २४—२७ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदप्रस्तावः ।

हे जानवेतस्य साक्षात् परस्य प्रह्लादाः हरेश्चन्द्रवाडसि । अने-
देवानां यज्ञेन पुनर्प हरिमेव यज । अङ्गानां नास्मा दक्षमार्गाने
समर्पयत्यर्थः ॥ २७ ॥

उपकृतः वेष्टितः घृत इति परवर्त्तावतम् ॥ २८ ॥

गुहः कार्तिकेयः विभयः विगतमयः ॥ १९ ॥

भगवान् उपपत्त्यादिज्ञानवान् ॥ २० ॥ २१ ॥

आपोमयम अमयम् ॥ २२ ॥

हे आपः ! पुरुषवीर्याः श्वरात्पश्यन्माभ्यां भवथ । अत एव
भूभुवः स्वः त्रैलोक्यं पुनन्त्यस्ता युयं नोऽस्माकं स्पृशतां स्पृशत
कुमेतां भुवः नारीर्गाणां पुनात यत आत्मना स्वरूपयोग्य अमा-
वघ्नीः पापहन्त्यः ॥ २३ ॥

दधो मगण्डो रम एव उदकं यस्य ॥ २४ ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिहान्प्रदीपः ।

हे जानवेदः ! देवानां परस्य आत्मनः "स आत्मा अङ्गान्यन्ता-
देवानाः" इति श्रुतेः साक्षाद्भगवाः हृष्यवाडसि देवानामङ्गभूतानां

तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः साऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनाम्नानि तेषु
स्वात्मजान् पुरा जन्मनो जन्मवत्मानधूमानीकचित्ररेफवहुरुपविश्वधारसंज्ञान्निधाय्याधिपतीन् स्वयं भगवः
त्यनन्त आवेशितमतिस्तपोवनं प्रविवेश ॥ २५ ॥

एतेषां वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त समैव ईशान उरुशृङ्गे बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोतो देव-
पालो महानम इति अनघाऽऽयुर्दा उभयस्पृष्टिरपराजिता पञ्चपदी सहस्रस्रुतिर्निजधृतिरिति ॥ २६ ॥

तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रतदानव्रतानुव्रतनामानो भगवन्तं वाय्वात्मकं प्राणायामविधूतरजस्तमसः
परमसमाधिना यजन्ते ॥ २७ ॥

अन्तः प्रविश्य भूतानि यो विभर्त्यात्मकेतुभिः ।

अन्तर्यामीश्वरः साक्षात्पातु नो यदशो स्फुटम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नाम्ना दत्तं यज्ञियं हव्यं तस्मै वहसि अतो यज्ञेन पुरुषं सर्व-
देवाङ्गिनं यज तत्तन्नाम्ना दत्तं तस्मै समर्पयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

उपकृत्यो वेष्टितः ॥ २८ ॥

गुह्यप्रहरणान् कार्तिकेयायुधेनोन्मथिता भग्नाः नितम्बाः
कुञ्जानि च यस्य सः ॥ २९ ॥

भगवान् ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

भोति विद्यामविद्यां च स वाच्या भगवानिति ।

इति स्मृत्युक्तविश्वोत्पत्त्याद्विज्ञानवान् स्वयं भगवतः ।

पेश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानत्रैगुण्ययोश्चापि यगणां भग इतीहूना ।

इति स्मृत्युक्तपाङ्गुगयाभयस्य हरं चन्द्रहार्दिरणश्चरणारविन्दमुपज-
गाम प्राप्तवान्मुक्तोऽभूदित्यर्थः ॥ २०-२१ ॥

आपोऽमगममयम् । अपां पूर्णोनाञ्जलिना देवं भगवन्तं यजन्तं
“जलं प्रक्षोपासीत” इति श्रुतेः ॥ २२ ॥

हे आपः ! पुरुषवीर्याः परमपुरुषशक्तिरूपाः स्य भवथ अन-
एव भुभुवः स्वाः लोकत्रयं पुनस्तीः पुनस्त्यः ताः भवत्यो नोऽ-
स्माकं स्पृशतां स्पर्शानं कुर्वतां भुवः शरीराणां पुनीत पुनन्तु
यतः आत्मना स्वाभयेणा पुरुषेणा हेतुभूतेन अभीवक्ष्णीः पाप-
हन्तयः ॥ २३ ॥

दक्षिणमण्डोदेन दध्नी मण्डं रसः एवोदमुदकं यस्य तेन २४।२७

भाषाटीका ।

मंत्र ते अग्निदेव ! आप साक्षात् परब्रह्म त्रिण्युके हवि ग्रहणा-
कारेण बालं मुखं रूपां हौ तिससे परमात्मा के अङ्गभूत जाँ देवता
तिनके यज्ञ में परमात्मा का यजन करो ॥ २७ ॥

जिसी प्रकार भू धृत समुद्र के बाहिर अपने में दुग्धो
दुग्ध समुद्र में घिगाहुआ कौंचझीप कल्पना किया है जैसे
कि कुशझीप धृत समुद्र से घिरा है जिसमें कौंच नामक
पर्वतों का राजा है सो झीप के नामको जनाता हुआ है ॥ २८ ॥

जिस पर्वत के कार्तिक स्वामी के शक्ति आयुध से सब तट
और कुञ्जगी फूट टूट गये तभी क्षीरसमुद्र के जलसे सिचजनि
से भगवान् वरुणाजी रक्षा करने से अभय होकर रहा है ॥ २९ ॥

जिसमें भी प्रियव्रत का पुत्र धृतपृष्ठ नाम के मालिक
हैं वे भी अपने झीप में पुत्रों के तुल्य नाम वाले सात झीपों को
उनको विभाग से देकर सातों को धन के मालिक बना स्थापन
करके आप सब समर्थ होने पर भी परम कल्याण यश-
वाले अपने आत्मा गुरु भीहरि भगवान् के चरण कमल को
प्राप्त होगये ॥ २० ॥

आम मधुरुह मेघपृष्ठ सुधामा भ्राजिष्ठ जेहितार्थे वन
रूपिण ए धृतपृष्ठ के पुत्र हैं तिन के वर्षे मण्डोत्पर्वत सात
हैं सातही नदी भी हैं शुक्ल वर्धमान भोजन उपबर्हण नन्द
नन्दन सर्वतोभद्र ए पर्वत हैं अभया अमृतोद्या आर्षका तीर्थ
वती वृत्तिरूपवती पवित्रवती शुक्ला ये नदी हैं ॥ २१ ॥

जिन नदियों के निर्मल पवित्र जल को सेवन करने हुये
पुरुष ऋषभ द्रविणा देवक संज्ञावाले उस वर्ष के पुरुष आपो
मयदेव को जलों की भरी मंजुली से यजन करते हैं ॥ २२ ॥

मंत्र हे जलदेव ! आप पुरुषके वीर्यरूपहो परमेश्वरसे सामर्थ्यको
प्राप्त भये हो सब के पापों के नाश करनेवाले हो सो भूः भुवः स्वः
तीनों लोकों को पवित्र करते हुये आप तुमारे स्पर्श करनेवाले हम
लोगों के शरीरों को पवित्र करो ॥ २३ ॥

इसी प्रकार क्षीर समुद्र से परे चारों ओर से स्थापित
शाकझीपभी बत्तीस लक्ष योजन चौड़ा है अपने घरोवर
हि माण्ड के समुद्रमें घिरा हुआ है जिसमें शाक नाम
का पेड़ अपने झीप के नाम करने बाधा है जिसका कि
महासुगन्धि सुगन्ध उस झीप को सुगन्धित करता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आत्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः ॥ २८ ॥

एवमेव दधिमण्डोदात् परतः पुष्करद्वीपस्ततो द्विगुणायामः समन्तत उपकल्पितः समानेन स्वादूदकेन समुद्रेण बहिरावृतो यस्मिन् बृहत् पुष्करं ज्वलनशिखामलकनकपत्रायुतायुतं^(१) भगवतः कमलासनस्याध्यासनं परिकल्पितम् ॥ २६ ॥

तद्वृद्धीपमध्ये मानसोत्तरनामैक एवावाचीनपराचीनवर्षयोर्मर्यादाचलोऽयुतयोजनोच्छ्रायायामो यत्र तु चतसृषु दिक्षु चत्वारि पुराणि लोकपालानामिन्द्रादीनां यदुपरिष्ठात् सूर्यरथस्य मेरुं^(२) परिभ्रमतः सन्वत्सरात्मकं^(३) चक्रं देवानामहोरात्राभ्यां परिभ्रमति ॥ ३० ॥

तद्वीपस्याप्यधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नामैतस्यात्मजौ रमणक^(४) धातकिनामानौ वर्षपती नियुज्य स स्वयं पूर्वजवद्भगवत्कर्मशील एवास्ते ॥ ३१ ॥

तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ब्रह्मरूपिणं^(५) सकर्मकेन कर्मणाराधयन्तीदं चोदाहरन्ति ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्त्रामिकृतभावार्यदीपिका ।

ज्वलनशिखावदमलानां कनकपत्राणामयुतानामयुतानि यस्य तत् ॥ २६ ॥

देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणाभ्यामित्यर्थः ३० ॥ ३१ ॥

ब्रह्मरूपिणं कमलासनमूर्तिं सकर्मकेन ब्रह्मसालोक्यादि-
साधनेन ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्यापि शाकद्वीपस्याप्यधिपतिर्मैधातिथिर्नाम प्रियव्र-
तात्मज एव सोऽपि पुत्रतुल्यनामानि वर्षाणि विभज्य तेषु
वर्षेष्व्वात्मजान् पुरोजवादिष्वंशत्रयाय प्रतिष्ठाप्य स्वयमनन्तेऽप-
रिच्छिन्नानन्वस्वरूपेभ्यः भगवत्त्वाद्येति नाहिता मतिर्येन तादृशस्त-
पोवनं तपसोयोग्यं वनं प्रविवेश तपसा सिद्धोऽभूदित्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ शाकद्वीपवर्षविभागं पञ्चनामपूर्वकं पर्वताश्रयी-
श्चाह । एतेषामिदं । तेषु पुरोजवादिषु वर्षेषु सप्त सीमा-
फ्लताः तथा नद्यश्च समवासान् पर्वताश्रयीश्चाह । ईशानः शृङ्ग
इति । अनघेत्याभ्यां गद्याभ्याम् तद्वर्षस्थाः पुरुषाः श्रुतव्रतादिव-
तुर्वर्णात्मकाः वाय्वात्मकं वायुशरीरकं भगवन्तं परमसमा-
धिना निरतिशयध्यानयोगेन यजन्ते आराधयन्ति कृपयन्ताः
सन्तः प्राणायामैरासमन्ताद्विधूतं निरस्तं रजस्तमश्च येषां
तादृशः सन्तः ॥ २६ ॥ २७ ॥

यो वायुशरीरकः परमात्मान्तः प्रविश्य मुख्यप्राणरूपे-
णान्तः प्रविष्टः सन्नात्मनः स्वस्य चिह्नभूताभिः पञ्चाभिः प्राणा-
पानादिभिर्वृत्तिभिः “यः प्राण्येन प्राणानि योऽपानेनापानिति” इत्या-
दिभ्युनिः भूतानि विभर्ति स साक्षाद्दीश्वरोऽन्तः प्रविश्य नियन्ता
नः अस्मान् पातु यस्य प्राणशरीरकस्य भगवतः वशे इदं
जगद्धर्तनं भगवतो वायुशरीरकत्वाद्न्तर्यामीश्वरसामानाधि-
करायम् ॥ २८ ॥

अथ पुष्करद्वीपमनुवर्णयति । एवमिति । क्षीरोदधेः परस्तात्पुष्कर-
द्वीपः ततः शाकद्वीपाद्विगुणायामः द्विगुणाविशालः चतुःषष्टि-

लक्षयोजनविशालः समन्ततश्चतुर्विधं उपकल्पितः ईश्वरं शोचि
शेषः । यथा । प्रियव्रतरथचरणैर्मनेनेति शेषः स्वसमानविशाखेन
चतुःषष्टिलक्षयोजनार्धस्तीक्ष्णं शुखादकेन शुखादकसमुद्रेण
यहिः समन्ततः परिहृतः परिवृतः यस्मिन् पुष्करद्वीपे बृहद् विपुलं
पुष्करं कमलं ज्वलनशिखावदमलानां प्रकाशमानानां कनकप-
त्राणामयुतानामयुतानि यस्य तद्भगवतः कमलासनस्य चतुर्मु-
खस्याध्यासनं परिकल्पितं तत्कर्मिकामध्यगतत्वेन तद्वर्षस्थाः
पुरुषाः चतुर्मुखमुपासन् इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अस्मिन् द्वीपे मर्यादागिरिमानसोत्तरनामा एक एवेत्याह ।
तद्वृद्धीपमध्ये इति । पुष्करद्वीपमध्ये एक एव मानसोत्तराख्यो
ऽयुतयोजनानि उच्छ्राय औन्नत्यमायामो विस्तारश्च यस्य सः सर्वा-
चीनपराचीनयोरन्तर्धर्तिबहिर्वर्तिनोर्वर्षयोर्मर्यादागिरिः यत्र मान-
सोत्तरे गिरौ चतसृषु दिक्षु इन्द्र अद्विषेयां तेषामिन्द्राग्निधरककु-
बेराणां लोकपालानां पुराणि सन्ति यस्य मानसोत्तरगिरेः उपरि
स्थितेन्द्रादिलोकपालपुराणामुपरि मेरुं परिक्रमतः परितो भ्रमतः
सूर्यरथस्य यच्चक्रं सन्वत्सरात्मकं तद्देवानामहोरात्राभ्यामुत्तराभ्या-
माद्विगुणायामाभ्यां स्वावयवाभ्यां चक्रवत् क्रौञ्चिकरथचक्रवत्परि-
भ्रमति ॥ ३० ॥

तस्य पुष्करद्वीपस्यापि परिधीर्निहोत्राख्यः प्रियव्रतात्मज एव
तस्य वीतिहोत्रस्यात्मजौ पुत्रौ रमणधातकार्थ्या रमणधात-
कयोर्वर्षयोः पतीकृत्येत्यर्थः अयं वीतिहोत्रः पूर्वजवन्मैधातिथि-
वद्भगवदाराधनरूपकर्मशील एवास्ते आर्मादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तन्पुष्करद्वीपवर्षपुरुषाः ब्रह्मरूपिणं चतुर्मुखशरीरकं भगवन्तं
कर्मणा कर्मयोगविशिष्टेन कर्मणा मनोव्यापाररूपेण भगवद्भु-
पासनयोगेन कर्मशब्दो हि मनोव्यापाररूपोपासनायोगेऽपि वर्तते
प्रकाशादिवर्षावशेषं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ३१-२५ इति सौत्र-
प्रयोगात् प्रकाशादिवत् ज्ञानानन्दादिस्वरूपवन्मूर्त्तामृतप्रपञ्चविशि-
ष्टताया अपि ब्रह्मगुणान्वाङ्मयं प्रतीयते “तद्धेतुपद्वयन्प्रियमिदं
प्रतिपदं ब्रह्म अनुरभधं सूर्यश्च” इत्यादिब्रह्मस्वरूपमृतप्रकाशानन्दा-
दिवश्च तेषां वामदेवार्त्तानां संराधनात्मकं कर्मण्यभ्यासानुप-
लभ्यते तद्व्याख्यस्तस्यैराधनानां तेषां मूर्त्तामूर्त्तादिना विशिष्ट-
त्वमप्यविशेषणं प्रतीयते इति तदर्थः तथा च ।

(१) पञ्चयुतं । (२) परिच्छिन्नमतः । (३) चक्रमहोऽ इति श्रीविजय० पाठः । (४) रमण इति श्रीधर० विजयचन्द्रजपाठः ।

५) रूपिणमकर्म० इति श्रीविजय० पाठः ।

श्रीमद्भीमराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका
वाचिकैः पक्षिमृगनां मानसैरन्यजातिताम् ।
शरीरजैः कर्मदोषैर्यानि स्थावरतां नरः ॥
इतिभगवता मनुनापि मानसैः कर्मदोषैरिति मनोव्यापारे
कर्मसम्बन्धः प्रयुक्तः अकर्मणा इतिपाठे अकर्मणो कर्मवन्धनि-
रासाय कर्मणा स्वस्ववर्णाच्चित्तकर्मणेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिक्षजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

आत्मकेतुभिः आत्मस्वरूपैः प्राणादिभिरुत्तिभेदैर्वा ॥ २८ ॥
दधिमयडादात् क्षीरोदात् ज्वलनशिखावदमलानां कनक-
पात्राणामयुतं यस्य तत्तथा अर्वाचीनपराचीनयोर्वाह्याभ्य-
न्तरप्रदेशस्थितयोर्यस्य मानसोत्तरपर्वतस्य

महाभ्रितामिः सूर्यस्य एकचक्रस्य वै स्मृतम् ।
अराः संवत्सराः पञ्च तेषु पट्टं श्रुतवः स्मृताः ।

इति मत्स्यपुराणे चक्रस्य संवत्सरात्मकत्वमुक्तम् “त्रिणाभिचक्र-
मजरमनत्रं पञ्चारे चक्र” इत्यादि च ॥ २८—३१ ॥

अकर्मकेण ध्यानलक्षणेन कर्मणा ध्यानस्य चित्तनिरोध-
लक्षणकर्मसाध्यत्वात् फलाभिसन्धिरोहतेन वा ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

जम्बूद्वीपदक्षिणदिक्स्थितानामेवोद्देशावगमादन्तः प्रविश्येति
स्फुटं व्यक्तं जगदिति यावत् ॥ २८—३१ ॥

सकर्मकेणोति । क्रियते साध्यते इति कर्मफले तेन सहवर्त-
मानेन ब्रह्मसाजोऽप्यादिसाधनेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिक्षनाथचक्रवर्तिकृतसारायंदिशिनी ।

आत्मकेतुभिः प्राणादिवृत्तिभिः ॥ २८ ॥

ज्वलनस्य तेजसः शिखाभिरमलानि यानि कनकवर्णानि
पत्राणि तेषामयुतायुतं यस्य ॥ २८ ॥

तद्द्वीपमध्य इति । मानसोत्तरस्य मण्डलाकारत्वात्तत्पार्श्व-
द्वयवर्तिनी द्वे वर्षे अपि मण्डलाकारे एव ज्ञेये इत्याह । अर्वाचीनेति ।
देवानामहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनाभ्यामित्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

सकर्मकेण । यतः कर्मणः कर्माग्रेष्वानुवृत्तिरिति कर्मक्षयः
तेन सकामेनेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

आत्मकेतुभिः प्राणापानादिवृत्तिभिः ॥ २८ ॥

ज्वलनोऽग्निमन्त्रिस्तावदमलानां कनकपत्राणामयुतानामयु-
तानि यस्य तत् ॥ २८ ॥

अहोरात्राभ्यामुत्तरदक्षिणायनलक्षणाभ्याम् ॥ ३० । ३१ ॥

भगवन्तं वासुदेवम् ब्रह्मरूपिणं सकर्मकेण कर्मयोगसहि-
तेन कर्मणा वन्दनस्तवनादिव्यापारेण आराधयन्ति साक्षाद्वा-
सुदेवं न जानन्तीति भावः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

उस द्वीपका भी पति प्रियव्रत का पुत्र मेधातिथि नामका
है सोभी अपने पुत्रों के नाम वाले सातवर्षों का विभाग कर
के तिनमें पुरोजय मनोजय पवमान धूम्रानीक चित्ररेफ
यदुरूप विश्वधार संज्ञक अपने पुत्रों को राजा करके आपनों
अनन्त भगवान् में मनकों लगाकर तपुवनको चलागया ॥२९॥

इनके वर्ष मर्यादा पर्वत नदी भी सातही खान हैं ईशाद
उरुशङ्ख बलभद्र शनकमर सहस्रस्रोत देवपाल महानस प
पर्वतों के नाम हैं अन्तवा आयुदा उभयस्पृष्ट अपराजिता
पञ्चपदी सहस्रमृति निजभूति ये नदी हैं ॥ २९ ॥

उस वर्षमें पुरुष ऋतव्रत सत्यव्रत दानव्रत अनुव्रत नाम
वाले हैं सो प्राणायामों से रजोगुण तमोगुण को दूर करके
वायु रूप भगवान् को समाधि से यजन करते हैं ॥ २७ ॥

मंत्र जो सब भूतों के भीतर प्रविष्ट होकर अपनी प्राणादि
वृत्तियों से सबको पालन करते हैं सबके अन्तर्यामी साक्षात्
ईश्वर हैं जिनके वशमें सब जगत् है सो हमारी रक्षा करें ॥२८॥

ऐसेही दहीमण्डके समुद्र से परे पुष्कर द्वीप है उससे
द्विगुण विस्तार चारों ओर से कल्पित है अपने समाप्त
स्वाक्षजल के समुद्र से बाहिर से घिराहै जिसमें बड़ा भारी
कमल अग्निकी शिखा सरीके निर्मल सुवर्ण के अयुक्त पत्रों
वाला है वह श्रीभगवान् ब्रह्माजी के आसन रूपसे कल्पित है ॥२९॥

उस द्वीप के मध्यमें मानसोत्तर नाम का एकही पर्वत
है पूर्व परके वर्षों का मर्यादा गिरि है दशहजार योजन लम्बा
ऊँचा है जहाँ चारों दिशों में चारों इन्द्रादि लोकपालों के
पुर बने हैं जिस के ऊपर मेरुके चारों ओर धूमने वाले सूर्य
के रथका सम्बत्सररूप चक्र देवतों के अहोरात्र में घूमताहै ॥३०॥

इस द्वीप का भी पति प्रियव्रतका पुत्रवीतिहोत्र नामक है
उसके रमणक धातकि नामक दो पुत्र हैं उन दोनों को वह
वर्ष पति बनाकर आप पूर्वज सरीका भगवान् के सेवा में
तत्पर होकर रहा है ॥ ३१ ॥

उस वर्ष के पुरुषभी ब्रह्मरूपी भगवान् को अनेक जन्मार्जित
कर्मवाले कर्म से आराधन करते हैं और इस मन्त्रको
पढ़ते हैं ॥ ३२ ॥

यत्तत् कर्ममयं लिङ्गं ब्रह्मलिङ्गं (१) जनोऽर्चयेत् ।

(२) एकान्तमद्वयं शान्तं तस्मै भगवते नम इति ॥ ३३ ॥

ऋषिरुवाच ।

तत् परस्ताल्लोकालोकनामाचलो लोकालोकयोरन्तराले परित उपक्षिप्तः (३) ॥ ३४ ॥

प्रावन्मानसोत्तरमेवोरन्तरं तावती भूमिः काञ्चन्यन्यादर्शतलोपमा यस्यां प्रहितः पदार्थो न कथ-
ञ्चित् पुनः प्रत्युपलभ्यते तस्मात् सर्वसत्तपरिहृतासीत् ॥ ३५ ॥

लोकालोक इति समाख्या यदनेनाचलेन (४) लोकालोकस्यान्तर्वर्तिनावस्थाप्यते ॥ ३६ ॥

स लोकत्रयीन्ते परित ईश्वरेण विहितो यस्मात् सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ज्योतिर्गणानां गभस्तयो
ऽर्वाचीनांस्त्रील्लोकानावितन्वाना न कदाचित् पराचीना भवितुमुत्पहन्ते तावदुन्नहनायामः ॥ ३७ ॥

एतावाँल्लोकविन्यासो मानलक्षणसंस्थाभिर्विचिन्तितः कविभिः स तु पञ्चाशत्कोटिश्च (५) गणितस्य
भूगोलस्य तुरीयभागो (६) ऽयं लोकालोकाचलः ॥ ३८ ॥

तदुपरिष्ठाञ्चतसृष्वाशास्त्रात्मयोनिनाखिलजगद्गुरुणाऽधिनिवेशिता ये द्विरदपतय ऋषभः पुष्कर-
चूडो वामनोऽपराजित इति सकललोकस्थितिहेतवः ॥ ३९ ॥

तेषां स्वविभूतीनां (७) लोकपालानां च विविधवीर्योपवृंहणाय भगवान् (८) परममहापुरुषो महाविभूतिपति-
रन्तर्याम्यात्मनो विशुद्धसत्त्वं धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याद्यष्टमहासिद्धशुपलक्षणां विष्वक्मेननादिभिः सापार्षद-
प्रवरैः परिवारितो निजवरायुधोपशोभितैर्निजभुजदण्डैः संधारयमाणस्तस्मिन्निरिवैर समन्तात् सकल-
लोकस्वस्तय आस्ते ॥ ४० ॥

श्रीश्वरस्वामिकृतभागार्थदीपिका ।

कर्ममयं कर्मफलरूपम् । ब्रह्म लिङ्गयुतं यस्मात् । एकस्मिन्नेव
परमेश्वरेऽन्तो निष्ठा यस्य तद्वत् एव घस्तुनोऽद्वैतम् ॥ ३३ ॥

ततः शुद्धोदात्परस्तात् । लोकः सूर्याद्यालोकयान् देशः
लोकस्तद्विस्तृतयोरन्तराले मध्यं । तयोर्विभागार्थमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

ततः परस्तादित्युक्तं तद्देशं कियतान्तरेणेत्यपेक्षायां तदन्तर्व-
र्तिनीं भूमिमाह । प्रावन्मानसोत्तरमेवोरन्तरं सार्धसप्तलक्षोत्तरमा-
धेकोटिपरिमितं तावती भूः शुद्धोदात्तरास्ति तत्र च प्रदृश्यानांऽपि
मन्ति ततः काञ्चनी भूमिरन्यास्तीत्यर्थः । सा चैकान्तत्वादिशत-
क्षोत्तरकोट्येकपरिमिता ज्ञेया एवं हि सति मेरुलोकालोकयो-
रन्तरं सार्धपञ्चाशत्कोटिपरिमितं वक्ष्यमाणमुपपन्नं भवति एत-
देव शेषतन्त्रेपूज्यम् !

कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशत्क्षणाणि च ततः परम् ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्तहोराः सप्तागराः ॥

ततो ह्यममयी भूमिर्दशकोट्यो धरानने ! ।

देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परम् ॥

इति मन्त्र च दशकोटिर्न पूर्वोक्तभूम्या सह द्रष्टव्यम् । सर्वसत्त्व-
परिहृतेति देवव्याप्तिरेकेणैति विज्ञेयं देवानां क्रीडनार्थायैत्युक्त-
त्वात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(१) जनोऽर्चयति (२) भेदमेकान्तमद्वैतं (३) उपकल्पः (४) लोकालोकावन्तर्वर्तिना (५) गुणितस्य (६) यावान् (७) मेरुद्वारानां

• (८) परमपुरुष इति श्रीविजयध्वज श्रीवीरराघव पाठः ।

लोकत्रयस्यान्ते परितो मर्यादारूपां विहितः । यस्मात्प्रति-
यन्धकात् । सूर्यमादिर्येषां ध्रुवोऽपवर्गाऽन्तो येषाम् । आवितन्वानाः
समन्तात्प्रकाशयन्तः परमां गन्तुं न शक्नुवन्ति तावदुन्नहनाय-
मधस्तदनु रूपं आयामश्च विस्तारो यस्य । ध्रुवादप्युक्तत्वा-
द्विबोकांमर्यादाभूत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

सोऽयन्तु लोकालोकाचलस्तुरीयभागश्चतुर्थोऽंशः सार्धपञ्चा-
शत्कोटयः मेरोरेकत इति द्रष्टव्यम् ॥ ३८ ॥

आशामु दिक्षु येऽर्चयन्निवेशितास्ते आसते ॥ ३९ ॥

तेषां दिग्गजानां स्वविभूतीनां स्वांशभूतानां मेरुद्वारानाञ्च
विविधधीर्यापवृंहणाय सकललोकस्थमये च भगवांस्तस्मिन्नास्ते
इत्यन्वयः । किं कुर्वन् । आत्मनः स्वरूपं यद्विशुद्धं सत्त्वं तस्मिन्प्रा-
रयमाणं प्राणिष्वुच्यते । कीदृशं धर्मज्ञानाद्यैरष्टमहासिद्धयश्चाप-
लक्षणां यस्य तत् । दोर्दण्डैरुपलक्षितः सन्महाविभूतः परमेश्व-
रस्य पतिरादेकयन्तु मृत्यां समन्तादास्ते ॥ ४० ॥

श्रीमद्गीतायवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भेदेन धर्माधर्मभेदेनोपलक्षिता जनः यद्विज्ञातः परस्य
लिङ्गं शरीरभूतम् । यद्वा । ब्रह्म भेदस्तदेन लिङ्गं प्रापकं यस्य तद्-
स्मिन्लिङ्गे वेदावबोधो कर्ममयं जगत्प्रधानमणिकारप्रचुरमादि-

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्षेत्रज्ञत्वाद्ब्रह्मणः परमात्मनो लिङ्गं शरीरमर्चयेदाराधयेत् कथम-
द्वेतमिति क्रियाविशेषणं देवमनुष्यादिकार्यवर्गं प्रति ब्रह्मणः सम-
ष्टिरूपत्वात्कारणयोरभेदाध्यवसायाद्वेतं यथा भवति तथा-
र्चयेदित्यर्थः यच्चतुर्मुखरूपं केवलं देवावर्गं यद्यष्टिसृष्ट्यात्मककर्म-
प्रचुरं यद्ब्रह्मणः परस्य शरीरभूतमद्वेतं यथा तथाचर्चयेदिति यावत्
तत्रैकान्तमित्यपि क्रियाविशेषणमेकान्तमव्यभिचरितं यथा तथा-
चर्चयेदिति तस्मै भगवते हिरण्यगर्भाय नमः ॥ ३३ ॥

एवं शुद्धादधिपर्यन्तं सप्तद्वीपात्मकं भूमण्डलमनुवर्गयति
ततः परमनुवर्गयति । तत इति । ततः शुद्धादान्परस्ताद्वहर्लोक-
कालोकस्थः पर्वत आस्ते इति शेषः तस्य लोकालोक इति नाम्न
प्रवृत्तिनिमित्तमाह । यतो लोकालोकयोरन्तराले मध्य उपक-
ल्पितः ॥ ३४ ॥

ननु ततः परस्तादित्युक्तं तदेव कियतान्तरेणेत्यपेक्षायां
तदन्तरं निर्दिष्टं भूमिमाह । मानसोत्तरमेवैरन्तराले मध्य यावती
भूमिरास्ते मेरुर्मध्यादरभ्य मानसोत्तरपर्यन्तं सार्द्धसप्तलक्षोत्तर-
सार्द्धकोटियोजनपरिमिता भूमिरास्ते तावती भूमिः शुद्धादा-
न्परस्तादित्यर्थः ततोऽन्यामकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तराष्ट्रकोटियो-
जनात्मनां भूमिमाह । काञ्चनीति । काञ्चनी स्वर्गमयी आदर्शनलो-
पमा द्रपणोदरतुल्या निर्जना भूमिलोकालोकशुद्धादध्वारन्तराले
वनेन इत्यर्थः ततस्मां विशनष्टि । यस्यां लोकालोकान्तरालवर्तिन्यां
सार्धसप्तलक्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनात्मिकायां शुद्धादाद्वाह्याया
भूमिः परस्ताद्विद्यमानायाभिकोनचत्वारिंशल्लक्षोत्तराष्ट्रकोटिपरि-
मितया भूम्यां निर्हितः कश्चित्पर्वतः पुनर्नोपलभ्यते दर्पणो-
दरतुल्यत्वात्तस्या इति भावः । न हि दर्पणोदरे निर्हितमापाद्विशिष्ट-
तीति लोकालोकालोकमाह । तस्माद्विती । तस्मात्लोकालोकपर्वताद्वहिः
सर्वः सत्सर्वैर्जन्तुभिः परिहृता रहिता आभीर्द्धमिरित्यनुपङ्गः अलोक-
भूमिरास्ते इत्यर्थः इदमेव हि पर्वतस्य लोकालोकसमाख्यायां
निमित्तमित्याह । लोकेत्यादिना । स्वपर्यन्ताया अन्तर्भूम्या लोकश-
ब्दाख्यत्वात्सस्माद्वाह्याया अलोकशब्दवाच्यत्वाच्चोभयोरन्तराल
वर्तिनामेव पर्वतेन स्वनिष्ठान्तरालवर्तित्वेन धर्मज्ञ हेतुना स्वास्मै-
ल्लोकालोक इति समाख्या व्यवस्थाप्यते व्यवहृतसमाख्योऽयं पर्वतो
भवतीत्यर्थः पर्वते विशनिष्टि । स इति । लोकालोकः भूरादि-
लोकत्रयमन्तरमन्तर्गः यस्य तस्मान्विषये ईश्वरेण परिवृताका-
रणा निर्हित इत्यर्थः गर्भस्थलोकत्रयत्वेन लोकालोकयोर्म-
योदात्तेन ईश्वरेणायमचलो निर्हित इत्यर्थः एतदेव
प्रपञ्चयति । यस्माद्विती । सूर्यप्रभृतीनां ध्रुवपर्यन्तानां
ज्योतिर्गणानां गभस्तया मरीचयः त्रिलोकान् भूरादीनर्वाची-
नानतःस्थान् वितन्वानाः समन्तात्प्रकाशयन्तो यस्मात्लोकालोक-
पर्वतरूपात्प्रतिवन्धात्कदाचिदपि पराचीनाः परितो व्याप्ताः पर्वता-
द्वहिः प्रकाशमाना भवितुं नोत्सहन्ते न शक्नुवन्ति तावदुज्ज-
नमोत्पत्य तदनु रूप आयामो विस्तारश्च यस्य सः ध्रुवाद्युन्नतत्वा-
द्भूमिस्थानिलोकीत्याश्च लोकालोकयोर्मयोदात्तः इत्यर्थपर्वताद्वहिः
सूर्यादिवकाशाद्वाह्ये लोक आलोकस्तद्वान् लोकः आलोक-
रहितोऽलोक इति च लोकालोकशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं
भवति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

नागदुष्टप्रहायाम इत्युक्तमौन्नत्यं कियद्योजनपरिमितमित्य-
पेक्षायां तद्वक्तुं तस्य कृत्स्नभूमण्डलपरिमितः कथनापेक्षावाच-

त्परिमाणमाह । एतावानेवेति । लोकस्य कृत्स्नभूमण्डलस्य विन्धासः
संस्थानमानादिभिरैतावानिति पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमित इति
कावचिः भूमण्डलस्याथात्म्यविद्भिः चिन्तितः सम्यग्ज्ञातः पर्वत-
स्थोन्नत्यपरिमितिमाह । स त्विति । पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तृतस्य
भूगोलस्य यस्तुरीयो भागः सार्द्धद्व्यंशकोटियोजनात्मकः तत्फ-
रिमितोन्नत्यवान् तदनुगुणायामर्थेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

तस्य लोकालोकस्य गिररुपरिष्ठातसृष्ट्वाशासु पूर्वादिषु
दिक्षु अखिलजगद्गुणा आत्मयोनित्वा ब्रह्मणा ऋषभादिवंश-
ध्वारो द्विरुपतयः गजश्रेष्ठा ये निर्वाशतास्ते सकललोकानां
स्थितिहेतवः क्षेमहेतवः आसन्ते ॥ ३९ ॥

तेषां द्विरुपतीनां खांशभूतानामिन्द्रादिलोकपालानाञ्च
नानाविधमामर्थाभिवृद्धये सकललोकस्वस्तेभ्य भगवान् तस्मि-
न्पर्वते आस्ते इत्यन्वयः कथम्भूतः परमः सर्वोत्कृष्टः निरति-
शयकल्याणगुणाश्रयः पुरुषः विभूतिद्वयाधिपतिः सर्वान्तरात्मा
आत्मनः स्वस्य यादृशशुद्धं सत्त्वं तद्वारयमाणः शुद्धसत्त्वभया-
कर्मवश्यं दिव्यमङ्गलविग्रहं विभ्राण इत्यर्थः कथम्भूतः शुद्धसत्त्वं
धर्मोदयः उपलब्धगानि दर्शनसाधनानि यस्य तद्वर्माद्युपलक्षणं
तत्र धर्मो वर्णाश्रमोर्ध्वतर्कयोगः ज्ञानं प्रकृतिविविक्तान्मज्ञान-
योगः वैराग्यमन्तर्बोह्येन्द्रियनियमः ऐश्वर्यादयः अष्टौ सिद्धयः
अग्निमादयो योगसिद्धयः एभिरुपलक्ष्यते कर्मयोगज्ञानयोगानु-
गृहीतेनागिणमाद्यष्टैश्वर्यसिद्धिपर्यन्तेनोपासनेनोपलक्ष्यमित्यर्थः स्वपा-
र्यद्वैष्टैर्विष्वक्सेनप्रभृतिभिः परिवृतः स्वकायैः श्रेष्ठैश्चका-
दिभिरायुर्वैरुपशोभिताः क्षीपः भुजा दण्डाकारास्तेरुपलक्षितः
तस्मिन्लोकालोके गिरिवरं सर्वत्र सकलजगतां स्वस्त्य
आस्ते इत्यर्थः कियन्तं कालमास्ते इत्यत्राह । आकल्पमिति ।
एव भगवानात्ममायया विरचितो विविधो यो लोकः तस्य
यात्रा जीवने तस्या गोपीथाय रक्षणाय चाकर्षणमर्थभूगं वेप
लोढया प्राप्त आस्ते इत्यर्थः एवं जम्बूद्वीपादीनां परिमाणकथ-
नेन शुद्धादधिपर्यन्तभूमण्डलस्य मेरोर्मूलस्य मध्यादरभ्यामितः
शुद्धादधिपर्यन्तमनुगमने पञ्चाशत्सहस्राधिकत्रिपञ्चाशल्लक्षोत्तर-
कोटिद्वययोजनात्मकं परिमाणमुक्तं भवति तथा चोक्तमन्यत्रापि

कोटिद्वयं त्रिपञ्चाशल्लक्षणि च ततः परम् ।

पञ्चाशच्च सहस्राणि सप्तद्वीपाः ससागराः ॥

ततो हेममयी भूमिर्देशकोट्यो वरानने ! ।

देवानां क्रीडनार्थाय लोकालोकस्ततः परम् ।

इति एवं शुद्धादध्वोह्यायाः काञ्चनीभूमेर्गर्भभूतायाः परिमाण-
मपि याचन्मानसोत्तरमेवैरन्तरा तावती भूमिरित्यनेन सार्द्धसप्तल-
क्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनात्मकमुक्तं यद्यप्यादर्शभूमेर्विशिष्य परिमाणं
नाक्तं तथापि कृत्स्नभूमण्डलस्य पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमितत्वो-
क्तस्तत्र सप्तद्वीपससागरात्मकस्य परिमाणोक्तेरलोकस्य लोकसमा-
नपरिमाणस्य वक्ष्यमाणात्वाच्च “ततो हेममयी भूमिर्देशकोट्यः” इति
वचनान्तरानुरोधाच्च परिशेषादेकानचत्वारिंशल्लक्षोत्तराष्ट्रकोटि-
योजनात्मकं परिमाणं वेदितव्यं हेमभूमेर्देशकोटियोजनपरि-
मितत्वकथनं पूर्वोक्तसार्द्धसप्तलक्षोत्तरसार्द्धकोटियोजनसङ्ख्याया
पूर्वोक्तभूम्या सह किञ्चिदूनमस्तीत्यभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम्
॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विजयभजतीर्थकृतपद्मनाभसी ।

● हे भगवन्! यत्तच्च लिङ्गं सर्वलक्षणसंपन्नं स्वरूपं कर्मणा यत्तल-
क्षणेन मीयते ज्ञायत इति कर्ममयं वेदप्रतिपाद्येषु प्रधानं वा
ब्रह्मा चतुर्मुखं लिङ्गं प्रतिमा यस्य तत्तथा जनोऽन्वेति कथं
भेदेन विरिञ्चात्सर्वजगत्तस्य वैलक्षण्येन एकान्तं नियमेन ब्रह्मेतं
स्वगन्धमेव निर्मितं यत्तस्मै भगवते तुभ्यं नम इति मन्त्रार्थः
● विरिञ्चस्य यत्तलिङ्गं शरारं पुण्यकर्मनिर्मितं ब्रह्मणा
हरेर्लिङ्गं विशेषसन्निधानयोग्यमेकान्तमवसाने प्रख्यं केवलं
निर्घोषारम्भ “एके मुख्यान्वकेवला” इत्यभिधानमद्वैतं मुक्तौ
संसारे च श्रीनारायणमन्त्रभेदेन प्रवर्तमानं “गच्छामि विष्णु-
पादाश्रयम्” इत्याद्यनुसन्धानवचनात् मुख्याद्वैतं किं न व्याख्यातम् ।
भेदेनेति । विरिञ्चपरमात्मनोभेदेन जनः पूजयति तस्मै भगवते
पूजया विरिञ्चाय नमः इति वा ॥ ३३ ॥

ततः परस्तादृशः ॥ ३४ ॥

मानसोत्तरमेवोः पर्वतयोरन्तरमन्तरालं स्थलं यावद्योजनं
षोडशलक्षान्निकृष्टशकोटिप्रमितमस्ति तावती भूमिः काञ्चनी ततो
हिरण्यमयी भूमिरित्यन्यत्र प्रसिद्धिः ।

ततो ह्यमयी भूमिर्दशकोटयो वरातने ।।

देवानां क्रीडनार्थाय लोकांलोकस्ततः परः ।

इति पञ्चावतिलक्षमिति केचिद्वाद्वातलोपमा दर्पणतल-
सदृशी देवतवनुगव्यतिरिक्तसर्वस्वपरिहृता द्विगुणा काञ्चनी
भूमिः सर्वसत्त्वविवर्जितेत्यत्र पूर्वभूमः सकाशात्काञ्चन्या भूम-
िर्द्विगुणसुखहेतुत्वं देवान् प्रत्युच्यते न पुनः सङ्ख्याया द्विगुणत्वं
अन्यान्तरविरोधात् ॥ ३५ ॥

लोकांलोक इति समाख्या सप्तगत्या अन्वर्थमंज्ञा
नत्कथमिति तदाह । यदिति । अनेनाचलनं लोकलोकांलोक-
स्थाप्येति विधिरूपं ज्ञाप्यते अन्तर्धर्तिना लोकांलोकयोर्मध्यव-
र्तिनेति यद्यस्मात्तस्मादिति शेषः असौ लोकांलोकश्चल
इति ॥ ३६ ॥

● स लोकांलोकश्चलो लोकत्रयान्ते लोकत्रयसूत्रयन्तरं मर्या-
त्सिद्धयर्थं परिण उपकल्पः केन परमेश्वरेण अथवा लोकत्रयान्ते
लोकत्रयावसाने । किञ्च लोकत्रयं योजनन एकपञ्चाशद्विंशतया
यावदुच्चं तावन्तं चोच्चिस्तन्त्ये सार्द्धपञ्चाशद्विंशत इति शेषः
तावदुच्चतायाम् इति वचनञ्च आर्यामि कथञ्चिदेव तावानिति
ज्ञातव्यं स पञ्चाशत्सहस्रक्षेत्रेण वचनान् ध्रुवोऽपवर्गं अन्ते येषां
ने ध्रुवापवर्गास्तेषां पराचीना उपरिवर्तमानाः ॥ ३७ ॥

एतावोलोकविन्यासः देवमनुष्यादिव्यवहारयोग्यं लोक-
इत्युच्यमानप्रदेशस्य स्वरूपस्थितिपरिमाणमेतावत् सार्द्धत्रि-
कोटियोजनात्मकं स लोकविन्यासश्च पञ्चाशत्कोटिगुणितस्य
पञ्चाशत्कोटिविस्तारयोजनात्मकस्य भूगोलकस्य ब्रह्माण्डल-
क्ष्यस्य तुरीयभागेन चतुर्षोऽंशेन निष्ठिति ब्रह्माण्डप्रदेशे चतुर्धा
विभक्त एकांशः सर्वस्मात्प्रान्ते विद्यमानो घनोदकालयः छिन्नी-
यस्तत आश्रयन्तरीऽन्तम आलयः तुरीयो लोकांलोकश्चलालयः
चतुर्थस्त काञ्चनी भूमिमारुह्य मरुपर्यन्तप्रदेशः अयं चतुर्थभागो
लोकशब्दितः अथवा यावूलोकांलोकः यत्र लोकांलोकश्चलानि-
ष्ठिति तावत्पर्यन्तत्वेन विद्यते योऽन्तर्धर्तिनारः लोकांलोकश्चलाद्य-
लोकपरिमाणं सार्द्धत्रिकोटियोजनात्मकमेव परिमाणं लोका-

परिमाणं व्याख्यातं भवति लोकांलोकश्चलादृशः स्थलं
तस्यालोकशब्दाच्चस्य लोकपरिमाणेन व्याख्यातमित्यर्थः-
योगेश्वरायामष्टाशिमामिसिद्धानां गतिमदाहरति ॥ ३८-४२ ॥

श्रीमज्जीवणोत्सामिकुलकगमस्वर्भः ।

लिङ्गं मूर्तिस्तस्मै लिङ्गरूपाय । तेषामिति धर्माद्यष्टमहासिद्धयः
उपलब्धयन्ते प्रकाशयन्ते येन तत् ॥ ३३-४० ॥

श्रीमद्विजयभजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

कर्ममयं “स्वधर्मनिष्ठः शानजन्मभिः पुमान् विरिञ्चतामेति”
इत्युक्तेः कर्मप्राप्यं लिङ्गं मूर्तिं ब्रह्म लिङ्गयते ज्ञायते येन तत् ।
भेदेन सत्त्वसंयुक्तमात्रेण ब्रह्मेव । एकस्मिन्नेव परमेश्वरे
अन्तो भक्तिनिष्ठा यस्य तत् । अत एवास्मिन् “यो यच्छब्दः स एव
स” इति न्यायेन परमेश्वराभिप्रायः ॥ ३३ ॥

ततः शुद्धोदात्तलोकः सूर्याद्यालोकान् देशः अलोक-
स्तद्विहितः तयोरन्तरालं मध्यं तयार्विभागाद्यमित्यर्थः पत्तोऽष्ट-
विंशु मण्डलाकारतयेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

ततः परस्तादित्युक्तं तद्वत् कियदन्तरमित्यपेक्षायामाह ।
यावन्मानसोत्तरमेवोत्तरं मानसोत्तरमध्यान्तमेकमध्यपर्यन्तं
स्थलमित्यर्थः । सार्द्धसप्तपञ्चाशद्विंशत्कोटियोजनपरिमितं
तावती भूमिः शुद्धोदात्त काञ्चनी ततः परत्र लोकांलोकं वर्तत
इत्यर्थः । सर्वैः सर्वैः प्राणिमात्रैरेव परिहृता त्यक्ता ॥ ३५ ॥

समाख्या निर्गतिः अनेन अन्तर्धर्तिना मध्यवर्तिना सता लोकः-
आलोकमयो देशः अलोक आलोकभावमयो देशः दृश्यस्थाप्यते
तुल्यप्रमाणत्वेन ज्ञाप्यते ॥ ३६ ॥

लोकात्रयं भूभुवः स्वस्त्यन्ते परितोऽष्टविंशु तर्हि तस्य किया-
नुच्छाया विस्तारश्चेत्यपेक्षायामाह । यस्मात् प्रतिपन्नकाञ्चनीः
सूर्योदीनां ध्रुवान्तानां गमस्तयः किरणास्त्रिलोकान् व्याप्य
आवृण्वन्तानाः समन्तात् प्रकाशं विस्तारयन्तः परतो गन्तुं न
शक्नुवन्ति । तावन्तायुगलनायामौ उच्छ्रायविस्मरौ यस्य सः
ध्रुवादप्युच्छ्रिततर्जिलोकांमर्यादाभूत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स तु लोकांलोकस्तु भूगोलकस्य भूस्वप्नपञ्चाशद्विंशत्कोटियोजनपरिमितः
सूर्यस्येव भ्रुवोऽप्यगडगोलकयोर्मध्यवर्तिन्यात् अगोलामिव भूगो-
लमपि पञ्चाशत्कोटियोजनप्रमाणा तस्य तुरीयभागः सार्द्ध-
त्रिंशत्कोटियोजनपरिमितमन्यतोऽपि तथेत्यतो लोकांलोकालोक-
पर्यन्ते स्थानं द्वाविंशतिलक्षोत्तराष्ट्रकोटिपरिमितं लोकांलोक-
लक्षित्येकतः एतावदेव अन्यतोऽप्येतावदेव । यद्यप्येन “योऽन्तर्धि-
स्मात् एतेन ह्यलोकपरिमाणञ्च व्याख्यातं यद्वर्तमानं लोकांलोकश्चला-
त” इति एकतो लोकांलोकः सार्द्धत्रिंशत्कोटियोजनप्रमाणा अन्य-
तोऽपि स तथेत्यर्थं चतुर्विंशत्कोटियोजनपञ्चाशत्कोटिप्रमाणा भू-
सार्धद्विपर्वन्ता ज्ञेया । अत एवागडगोलकात् सर्वतो दिक्षु सप्त

भीमशङ्कनाथकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

दशलक्षयोजनावकाशे वर्तमाने सति पृथिव्याः शेषनागेन धारणं दिग्गजैश्च निश्चलीकरणं सार्धकं भवेदन्यथा तु व्याख्यान्तरे पञ्चाशत्कोटिप्रमाणत्वादण्डगोलकलक्षणं तत्तत् सर्वमधिकविकृतं स्यात् चाक्षुषे मन्त्रान्तरे आकस्मात्प्रजनं श्रीवराहदेवेनोत्थापनञ्च दुर्घटे स्यादित्यादिकं विवेचनीयम् ॥ ३८ ॥

येऽभिनिवेशितास्तं आसंत ॥ ३९ ॥

स्वविभूतीनां स्नांशभूतानां हस्तिनामुपवृण्वं वर्ज्यं तदर्थं धर्माद्युलक्षयतीति तादृशं शुद्धस्वरं धारयमाणः सकललोक-स्वस्तये च ॥ ४० ॥

भीमशङ्कदेवकृतमिदं तन्मन्त्रदीपः ।

कर्ममयं कर्मसाध्यं लिङ्गं फलं ब्रह्मलिङ्गं वेदज्ञाप्यमेकस्मिन् प्रजात्पादने अन्तो निष्ठा यस्य तद्व्ययमस्माकमुपासकानामुपास्यान्तरस्याभावाद्यस्तद्विशिष्टं वेदेषु तस्मै भगवते नमः ॥ ३३ ॥

ततः शुद्धादौ लोकाः सूर्यादिप्रकाशितदेशोऽलोकस्तमो-व्याप्तो देशस्तयोः ॥ ३४ ॥

शुद्धादौ लोकोरन्तर्गतं भूमण्डलं कृत्वा विभज्य दर्शयति । याव-दिना यावन्मानसोत्तरमेवोत्तरमन्तराखे भूमण्डलं तयोरप्यख्येमा-दायति बाध्यं साख्यं सप्तलक्षधिकसाख्यं कोटियोजनपरिमितमित्यर्थः नावती भूरेव सामान्यतोऽस्ति तस्यां केपाञ्चित्प्रमाणानां संस्थि-तिरप्यस्ति "स्वाद्दकस्य परितः दृश्यते लोकसंस्थितिः" इति-तिरप्यस्ति "स्वाद्दकस्य परितः दृश्यते लोकसंस्थितिः" इति-विष्णुपुराणात् एवं सति पञ्चदशलक्षोत्तरयोजनकोटिप्रत्यं भवति भवति शेषपुष्करद्वीपस्वाद्दकगता पण्णावतिलक्षयोजनपरिमिता एवं स एकादशलक्षोत्तरयोजनकोटिचतुष्टयं भवति तदनन्तरमप्य-काञ्ची भूमिरस्ति सा च "त्रिगुणा काञ्ची भूमिः सर्व-सत्त्वविवर्जिता" इति श्रीविष्णुपुराणात् एवं सति अधिकत्रिशल्लो-करद्वादशकोट्यः स्युः ततोऽयुतयोजनविस्तारः लोकालोका-चलः "लोकालोकाचलः शैलो योजनयुतविस्तरः" इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् काञ्च्याः परिमाणमत्र नाकं तेना-युतानसप्तदशलक्षयोजनपरिमितभूमिखामः तद्विषयं सल्लोका-लोकाचलायाः साख्यं द्वादशकोटियोजनायामख्यं ततः परितः साख्यं द्वादशकोटियोजनपरिमिता तमोव्याप्तौ ज्ञेयं सर्वं सम-जसं न प्रत्युपलभ्यते काञ्चनभावं तत्त्वात्तस्मात्सर्वैः सर्वैः परि-हृता परिबर्जिता ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

लोकत्रयस्यान्ते मर्यादारूपः परितो विहित उपकल्पः यस्मा-ल्लोकालोकात्प्रतिबन्धात्सूर्यादीनां ध्रुवापवर्गाणां ध्रुवानां गम-स्तयः आधिनस्थानाः समस्ताप्रकाशयन्तः कदाचिदपि पराचीना पर्वताद्वर्तिमनशीलाः भवितुं नासहन्ते स तावदुज्जहनायामः ताव-दुज्जहनमुत्सेधः तदनु रूपः आयामश्च यस्य सः ॥ ३७ ॥

तावदुज्जहनायाम इत्येकं तत्रायामः पूर्वत्र प्रतिपादित उज्-हनमाह । स त्विति । तुरियभागः साख्यं द्वादशकोटियोजनोच्छ्राय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

माशासु दिक्षु अधिनिवेशितास्तिस्रस्तानि शेषः ॥ ३९ ॥

तेषामुपमादीनां स्वविभूतीनां स्नांशानां महेंद्रादीनां च विविधधीयोपवृण्वणाय नानासामर्थ्यद्वये सकललोकस्वस्तये च

भगवांस्तस्मिन् गिरिवरे भास्ते किं कुर्वन् आत्मनः स्वस्य यद्विशुद्धमप्राकृतकं भीमशङ्कविग्रहं सन्धारयमाणः कीदृशं धर्मज्ञानादीनि अष्टमहाविभूतयश्चोपलक्ष्यं यस्य तत् । ननु प्राकृतलोकादन्योऽप्राकृतलोकः कस्य यत्रत्यं विग्रहमाविष्कृत्य तस्मिन् गिरौ भास्ते इत्यत आह । महाविभूतिपरितरिति । महावि-भूतिः परमव्योमविष्णुपदादिशब्दवाच्यं परमं व्याम (तद्विषयः) "योऽस्याध्यक्षः स परमे व्योमन्" इति श्रुतेः वनपर्वणि मुहुलो-पाख्याने ।

ब्रह्मणः सद्भावपूर्वं तद्विष्णोः परमं पदम् ।

शुद्धं मनाननं ज्योतिः परब्रह्मेति यद्विदुः ॥

इति स्मृतेश्च विस्तरस्तु वेदान्तकौस्तुभे सूत्राध्ये द्रष्टव्यः दोर्दण्डैः उपलक्षितः सन् ॥ ४० ॥

भाषाटीका

यह कर्मनिष्ठावाला ब्रह्म का जनने वाला एक परमेश्वर मे निरन सर्वोत्तम शान्तरूप है जिसका मनुष्य भजन करने हैं तिस मूर्तिवाले भगवान् ब्रह्माजीके अर्थ नमस्कार है ॥ ३३ ॥

अपि श्रीशुकदेवजी बोले उसके परे लोकालोक नाम पर्वत है लोक अलोक दोनों के मध्य मे चारों ओर से स्था-पित है ॥ ३४ ॥

मानसोत्तर पर्वत तथा मेरु इन दोनों के बीचमे जिनकी भूमि है उतनी ही भूमि शुद्धादौ समुद्र के आगे है सब सुधर्ममयी दर्पण के समान है जिसमे डाला हुआ पदार्थ फिर किसी प्रकार से मिल नहीं सकता है तिससे सब-जन्तुओं से वह भूमि रहित होगई है ॥ ३५ ॥

लोकालोक इसका नाम है जिससे कि बीचमे रहने वाले इस पर्वत से लोक अलोक दोनों की व्यवस्था होती है ॥ ३६ ॥

परमेश्वरने उस पर्वत को तीनों लोकों के अन्तर्मे चारों ओर से विधान किया है सूर्य से लेकर ध्रुवपर्यन्त जितने तेज वाले हैं तिनके किरण उस पर्वत के इसी तरफके छे-कों मे प्रकाश करते हैं कभी भी उसके दूसरी तरफ को नहीं जाते हैं इतना चौड़ा ऊंचा पर्वत है ॥ ३७ ॥

इतना लोकों का विभाग प्रमाण लक्षणा स्थितिसे कवि-जनों ने निश्चित किया है सो पञ्चाशत् कोटि गणित भूगोल का चौथा हिस्सा केवल लोकालोक पर्वत है ॥ ३८ ॥

तिस के ऊपर चारों दिशों में सब जगत्के गुरु आत्मयोनिय ब्रह्माजी के स्थापन किये अष्टम पुष्करचूड वामन अवराजित नाम के चार हाथी सब लोक की धारणा के हेतु हैं ॥ ३९ ॥

परमेश्वर के पति अन्तर्यामी परममहापुरुष भगवान् नारा-यण धर्मज्ञान वैराग्य ऐश्वर्यादि अष्ट महासिद्धियों से उपलक्षित अपने विशुद्ध सत्व मूर्ति को धारण करके अपने पाँचों में अष्ट त्रिभुक्तेनादिकों के सहित अपने आयुधों में अष्ट सुदर्शनादि-सहित भुजदण्डों से सुशोभित होकर उस पर्वत के ऊपर अपनी विभूति लोकपाल तथा इति इनो के विविध पदाक्रमों को बढ़ाने तथा सबलोकों के कल्याण करने को विराजमान हैं ॥ ४० ॥

(१) आकल्पमेवं वेषं गत एष भगवानात्मयोगमायया विरचितविविधलोकयात्रागोपीभाषे-
त्यर्थः (२) ॥ ४१ ॥

∴ (३) योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोकपरिमाणं च व्याख्यातं यद्बहिर्लोकालोकाचलात् ततः परस्ताद्यो-
गेश्वरगतिं विशुद्धामुदाहरन्ति ॥ ४२ ॥

अण्डमध्यगतः सूर्यो द्यावाभूष्योर्ध्वदन्तरम् ।

सूर्याण्डगोलयोर्मध्य कोटयः स्युः पञ्चविंशतिः ॥ ४३ ॥

मृतेऽण्ड एष एतस्मिन् यदभूत्ततो मार्तण्ड इति व्यपदेशः ।

हिरण्यगर्भ इति यद्विरण्याण्डसमुद्भवः ॥ ४४ ॥

सूर्येणा हि विभज्यन्ते दिशः खं द्यौर्मही भिदा (४) ।

स्वर्गापवर्गौ नरका रसौकांसि च सर्वशः ॥ ४५ ॥

देवतियेडमनुष्याणां (५) सरीसृपसर्वरुधाम् ।

सर्वजीवनिकायानां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे भुवनकोशतन्त्रे

समुद्रद्वीपवर्षसन्निवेशपरिमाणलक्षणो

विंशतितमोऽध्यायः ॥ २० ॥

• • श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नन्वभूतयोर्मिथ्यान्तःस्थेनैव सर्वं कर्तुं शक्यं किं तस्य
बहिः समुन्नादवस्थानेनेत्याशङ्क्य तस्यार्थं स्वयमेव व्याचष्टे ।
आत्मनो योगमायया विरचिता वा विविधलोकयात्रा तस्या
गोपीभाष रक्षणाय एव भगवानेवमभूतमाकल्प्य धर्मं गतो
लीलया प्राप्त इति समुन्नादास्त इत्यस्यार्थः ॥ ४१ ॥

अलोकपरिमाणं च मेरोरेकतः सार्द्धाद्दशकोट्यः । ततो
लोकालोकात् अलोकाद्वा परस्तात् विशुद्धां द्विजपुत्रानयने-
ऽर्जुनस्य श्रीकृष्णोक्तं प्रदर्शितम् ॥ ४२ ॥

विस्तरयोः क्रमस्यदमानं सर्वतोऽपि निरूपयति । अण्डमध्य-
गतः किं तन्मध्ये तदाह । द्यावाभूष्योः पूर्वोत्तरकपालयोर्ध्व-
दन्तरं मध्यस्थानं सर्वतः पञ्चविंशतिः ॥ ४३ ॥

अण्डमध्यावस्थाने कारणं तन्नाम निर्वचनेनाह । मृते-
ऽचेतने एष सूर्यो वैराजरूपेण यस्मात्प्रविष्टः ॥ ४४ ॥

किञ्च । सूर्येणैव विभज्यन्ते दिशः खमन्तरिक्षं भिदा
अन्योऽपि विभागः स्वर्गापवर्गौ भोगमोक्षदेशौ रसौकांस्यतला-
दीनि ॥ ४५ ॥

उपासनायमाह । देवादीनां सूर्य आत्मा दृगीश्वरः नेत्रा-
विष्टाता च ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायां

विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्दीर्घवाक्यायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं लोकालोकापर्यन्तस्य लोकस्य मेरोरारभ्य सार्द्धाद्दश-
कोटियोजनपरिमाणमुक्तमथालोकपरिमाणमाह । अर्थात् । ननु
हे राजन् ! तेन लोकालोकात्तन्वेतिनः परिमाणकथनेन लोका-
लोकाद्विर्भावो देशः तस्य लोकस्य परिमाणमपि व्याख्यात-
मलोकोऽपि लोकेन तुल्यपरिमाणः सार्द्धाद्दशकोटियोजनपरि-
माण इत्यर्थः अत्रैवमवगन्तव्यं पञ्चाशत्कोटियोजनात्मकभूमण्डलं
मेरुमध्ये वर्तते तस्मादारभ्य चतुर्विधं अण्डभित्तिपर्यन्तमनुगम-
नेन अधिर्धानकोटियोजनानि भवन्ति दक्षिणागड्भिर्निर्मास्यो-
त्तरभिस्तिपर्यन्तमनुगमने तु पञ्चाशत्कोटियोजनानि भवन्ति
एवं पश्चिमत आरभ्य पूर्वभिस्तिपर्यन्तेऽपि द्रष्टव्यं तत्र मेरो-

(१) आकल्पमेव भगवान् इति श्रीविजयध्वज पाठः । (२) इत्यर्थ इति नास्ति श्रीधरः पाठे । (३) अथ ननु इत्याद्यकः श्रीधरः
(४) तथेति । (५) सरीसृपसर्वरुधाम इति श्रीविजयः पाठः ।

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गरुडयागडभित्तिपर्यन्ते पञ्चविंशतिकोटियोजनात्मके भूभागे जम्बूद्वीपविभागः पञ्चाशत्सहस्रयोजनात्मकः ततो लवणोदध्या-
नयः समुद्राः शुद्धादयो द्वीपाश्च यथाकथंयोजनापरिमाणाः
एवं पञ्चाशत्सहस्रान्तरपञ्चाशत्क्षेत्राधिककोटिद्वययोजनापरिमितानि
सप्तमागरसप्तपञ्चाशत्क्षेत्राधिककोटिद्वययोजनापरिमितानि
सप्तमागरसप्तपञ्चाशत्क्षेत्राधिककोटिद्वययोजनापरिमितानि बाह्या मादशभूमिरेकोनवन्धा-
रिशतक्षेत्राधिककोटिद्वययोजनापरिमितानि सङ्कुलद्वय गगनया साङ्-
गदशकोटियोजनापरिमितानि भवन्ति ततो लोकालोकात्परालोकभूमिः
साङ्गदशकोटियोजनापरिमितानि तत्र न लोकानां सञ्चार इत्याह ।
ततः परस्तादिति । ततो लोकालोकादहविशुद्धां योगप्रमाव-
मिद्धां योगध्वराणांमिध गांन सञ्चारमुदाहरन्ति कथयन्तो-
न्यर्थः वस्तुतस्तुश्च शुद्धादयः पुरस्तात्काञ्चनभूमिनिर्वाका
भूमिर्न प्रतीयत एव किन्तु काञ्चन्या एव भूमिरेकमानसो-
नरमध्यस्थ भूपरिमाणां गण्यते अत एव हि श्रीवैष्णवे
पुराणे “स्याद्दृक्कस्य पुरतः इत्यने लोकसंस्थितः । द्विगुणा
काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता” इति काञ्चनभूमिरेकोका
अत एव हि “ततः काञ्चनभूमिस्तु दशकोट्यां वरानने” इति वच-
नान्तरमप्युपपन्नं तथायमर्थः अणालोकपरिमाणमाह । अथेति । ननु
योऽन्तर्ध्वस्तारः लोकालोकपर्यान्तवर्तिनो भूमगडलस्य विस्तारः
कथित इति शेषः एतेनान्तर्ध्वस्तारः परिमाणकथनेनालोकस्य
लोकालोकपर्यान्तदशान्वर्तिनोऽपि परिमाणमाख्याते कथितप्रायं
पञ्चाशत्कोटियोजनापरिमिते भूमगडले लोकालोकान्तवर्तिनो
विस्तारः कथितेऽत्राष्टमलोकस्य परिमाणमापि कथितप्राय-
मवेत्यर्थः अत्रेष्टमलोकस्य पञ्चाशत्कोटियोजनापरिमितं भूमगडलं
मेरोर्मूलमध्यादरुड्याभित्तभ्रतुर्जागडगोलपर्यन्तं विभजनीयमेवं
विभक्ताश्चत्वारो भागाः अल्पमूला विपुलाप्रभागास्त्रिकोणा-
कारा भवन्ति यथा मेरोरारुड्य लवणोदधिविभक्ता भागाः तत्रै-
कैकस्मिन्भागे मेरोरारुड्यागडभित्तिपर्यन्तमृजुगमने पञ्चविंश-
तिकोटियोजनानि भवन्ति तेषामेव भागानामाद्यन्तभागयोः
समीकरणेन गगनायां साङ्गदशकोटियोजनापरिमितं भवन्ति
यथा च मेरोरारुड्य लवणोदधिपर्यन्तेषु चतुर्षु भागेष्वेकैकस्मिन्
भागे मेरुमूलादारुड्य ऋजुगमनेन शुद्धादधिपर्यन्तं पञ्चाधिक-
सहस्राधिकत्रिपञ्चाशत्क्षेत्राधिककोटिद्वययोजनात्मकः शुद्धादा-
रुड्य लोकालोकापर्यन्तं साङ्गसप्तलक्षोत्तरसाङ्गकोटियोजना-
परिमितः लोकालोकादारुड्यागडभित्तिपर्यन्तो लोकभागः एकान-
वन्धादिशतक्षेत्राधिककोटिद्वययोजनापरिमितः मिश्रित्वा साङ्गदश-
कोटियोजना एकैको भागो भवति चतुर्णां भागानां मेलनेऽगड-
भित्तद्विगुणत आरुड्योत्तरभित्तिपर्यन्तमृजुगमने पञ्चाशत्कोटि-
योजनापरिमितं भवन्ति एवं पाश्चात्यामगडभित्तिमारुड्य पूर्वभित्ति-
पर्यन्तं गमनेऽपीति बोध्यम् । भागानां समीकरणेन गगनायां
त्वष्ट्यश्च परिमाणं भवतीति अयमप्यपरो विशेषः साङ्गदश-
कोट्यात्मके एकैकस्मिन् भागे योऽयं शुद्धादधिपर्यन्तः पञ्चाशत्-
सहस्राधिकत्रिपञ्चाशत्क्षेत्राधिककोटिद्वययोजनापरिमितः एकैकाभाग-
स्मिन्विभक्तिं भागे मेरोर्मूलादारुड्य ऋजुगमने लवणोदधि-
पर्यन्तो जम्बूद्वीपविभागः पञ्चाशत्सहस्रयोजनापरिमितः ततो
लवणोदधिभागोऽपि ऋजुगमनेन लक्षयोजनापरिमितः ततः
शुद्धादयो द्विलक्षयोजनात्मकः तत इक्षुत्ससमुद्रोऽपि द्विलक्ष-

योजनात्मकः एवं ततः शाकल्लादयो द्वीपाः सुरोदादयश्च
समुद्राः चतुर्लक्षादिकपर्ययोकपरिमाणा एव वेदितव्यः
एवं शुद्धादधिपर्यन्तं सङ्कुलद्वय गगनायां पञ्चाधिकस-
हस्राधिकत्रिपञ्चाशत्क्षेत्राधिककोटिद्वययोजनात्मकोकसङ्ख्या सम्पन्ना
भवतीति ततः काञ्चनी भूमिः साङ्गसप्तलक्षोत्तरसाङ्गकोटि-
योजनापरिमिता ततो “द्विगुणा काञ्चनी भूमिः” इति (१) श्रीवैष्णु-
पुराणवचने पूर्वोक्तशुद्धादधिपर्यन्तया भूम्या सह पर्यावृत्ति-
लक्षन्यूनद्विगुणेत्येव तात्पर्यं दशकोट्य इति वचनान्तरं
तु लोकादारुड्य पुनर्लोकालोकपर्यन्तमृजुगमनेन चतुर्दशलक्षो-
त्तरदशकोटियोजनापरिमिता भूमिर्भवतीत्येतदस्मिन्प्रायकं द्विगुणत्व-
दशकोटित्वकथनं भूनाधिकभागावनाहृत्येत्यतो न विरोध इति
ततो लोकालोकावन्तः ततोऽन्धकारभूमिः सा च परिशेष्या-
दशशतकोटियोजनापरिमिता एवञ्च मेरोरारुड्य पञ्चविंशति-
कोटियोजनापरिमिता भवन्तीति द्रष्टव्यम् ॥ ४२ ॥

एवं मेरुमध्यस्थमवधीकृत्य भूमगडलस्य परिमाणमुक्तमथ
अगडलस्य कियपरिमाणकं चावधीकृत्य परिमातव्यमित्ये-
च्छायामाह । अगडमध्यगत इति । अगडमध्यगतः अगडमध्ये स्थितः
सूर्यः यथा भूमगडलस्य मध्ये मेरुः स्थितस्तद्वदित्यर्थः
किं तन्मध्यं यत्र स्थितः सूर्यस्तत्राह । छात्राभूम्योऽयदन्तरमिति ।
छात्राभूम्योऽयदन्तःकपालयोऽयदन्तरं मध्यस्थानमित्यर्थः अनेन
सूर्यमवधीकृत्यागडस्य परिमाणं कार्यमेवेत्युक्तं भवति त्रयोऽगड-
मित्यर्थेमध्ये पञ्चविंशतिकोट्यः सूर्योत्पत्त्यर्थः ‘सूर्यमवधी-
कृत्यागडभित्तिपर्यन्तमूर्ध्वमधस्तात्पाश्वर्यञ्च पञ्चविंशतिकोटि-
योजनानि भवन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अगडमसङ्काः सूर्येचतुर्मुखादीनामगडसम्बन्धादिव मानेगड-
हिरण्यगर्भादिनामवत्त्वमित्याह । मृतेऽगड इति । मृते न भवेत् एतस्मि-
न्गडे यतः स्थितः ततोऽसौ सूर्यो मानेगड उच्यते ‘मृतेऽ
तवगडं च मृतागडं मृतागडे भवः मानेगडः शकन्ध्वादिस्वापररूपे
मानेगड इत्यपि साधुः यद्यस्माद्विरगये हिरण्यगमे समुद्रो
यस्य स ब्रह्मा हिरण्यगर्भः इत्युच्यते हिरण्ययागडस्य गर्भ-
भूतत्वाद्विरण्यगर्भ इत्युच्यते इत्यर्थः । यद्वा । हिरण्यगर्भ इति
सूर्यस्यैव कच्चिद्वचनपदेशनिर्वाहार्थमेव ॥ ४४ ॥

यदुक्तमगडपरिमाणो सूर्यस्यावधित्वं तदेव न केवलं किन्तु
द्विगद्विभागोऽप्यवधित्वं सूर्यस्यास्तीत्याह । सूर्येणेति । दिशः
पूर्वादयः एवं स्वमन्तरिक्षे द्यौः स्वलोकाः मही भूमिः मिदान्योऽपि
विभागः स्वर्गापवर्गा भोगमोक्षदेशौ नरकाः रम्योकांसि अतला-
दीनि च सर्वशः कुरुतः सूर्येणैव विभज्यन्ते ज्ञायन्त
इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

न केवलं द्विगद्विभागजक एव सूर्यः किन्तु देवादीनां
चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठाना चेत्याह । देवेति । आत्मा भगवदात्मकः सूर्यः
देवादीनां सर्वेषां जीवनिकायानां जीवसमुदाहारी ह्यीश्वरः हग-
धिष्ठाना अगानां स्थावराणां धीरुपाञ्च चक्षुरिन्द्रियस्यानभिष्यक्त-
स्य भासकत्वाच्च चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठानत्वमप्युक्तम् ॥ ४६ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

● पञ्चाशत्कोटिगुणितो ब्रह्मण्डकटाह इत्युक्तं तस्य दशदिगपेक्षया मध्यप्रदेशः कियानिति तत्राह। अगडोनि। यावापुथिद्वयोर्यदन्तरं भूतरेक्षं तस्मिन् यत्र स्थितः सूर्यः अगडमग्नयनः अन्तरिक्षप्रदेशे यत्र सूर्यमगडलसञ्चारः सोऽगडमध्यप्रदेशः सर्वदिगपेक्षया सूर्यागडगोलयोर्मध्ये सर्वदिक्षापि सम्भूय अष्टविंशतिर्कोटिगुणितानि सूर्यस्वर्गः ॥ ४३ ॥

एव सूर्य एतस्मिन् मृते जीवगतिने अनेतन इति यावद्गडभूदचेतनब्रह्माण्डमध्ये वनेत इति यद्यस्मात्तस्मान्मानगड इति व्यपदेशः यद्यथा हिरण्यगडसम्भवं विरिञ्चो हिरण्यगर्भ इत्युच्यते तथेति ॥ ४४ ॥ ●

सूरिपाण्यत्वात्तदन्तर्यामिन्वाद्य सर्वस्तेन हरिणा दिगादयो विभज्यन्ते यदतः सूर्य आत्मा श्रीनारायणः सर्वेषां हृद हरिरीति कथितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे श्रीमद्विजय-
ध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

आकल्पं प्रलयपर्यन्तमेवं समन्तात् स्थितिप्रकारेण गत-
स्तत्र प्राप्त इत्यर्थः । इति स एव मर्दायपूर्वाक्तस्याभिप्राय
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

● योऽन्तरिति । लोकालोकस्तु लोकमलोकं चाख्येताद्वेन व्याप्य
स्थितः अतः काञ्च्या भूमिः परमाणुमाकान्तः शिवतन्त्रे च “लोक-
लोकं ततः परम्” इत्युक्तम् । अन्यथा ब्रह्माण्डगर्भस्य पञ्चाशत्-
कोट्यतिक्रमः स्यादिति विगुह्यन्तर्गतमिति विगुह्यगतिहेतु-
त्वात् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

एव सूर्य इत्यन्तर्याम्यभेदविवक्षया ॥ ४४—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

विशोऽध्यायः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतभारणर्दशिनी ।

तनुर्न किं तस्यैतावता प्रयासंतेत्यतः सकललोकस्वस्त्य इत्येतत्
स्वयमेव व्याचष्टे । आकल्पं कल्पपर्यन्तम् एवमेतेन प्रकारेण गतः
लोकालोकं प्राप्तः आकल्पं येन प्राप्त इति वा आत्मनो योगमायया
विचिन्ता या विविधलोकायात्रा तस्या गोपाधाय रक्षणाय
तस्यैव शक्त्या रचितं विश्वं स चेन्न पालयत्तर्हि कः पालयेदिति
भावः ॥ ४१ ॥

अलोकपरिमाणं ऋषिर्वातिनल्लोचनं कोट्यष्टकं यद्भिः सर्व-
दिक्षु योगेश्वराणामावगच्छाष्टकं विविध मुमुक्षुणाम् । यद्वा । नारदा-
दीनाम् ॥ ४२ ॥

● विस्तरेशोक्तमगडगोलकमानमूढांशोऽपि निरूपयति । अगड-

मध्यगत इति । किन्तन्मध्यं तदाह । यावाभूमिः भूपर्लोकभूतलोकगो-
र्यन्मध्यमतः सूर्यभ अगडगोलकश्च तयोर्मध्ये सूर्यादुर्ध्वगोलक-
पर्यन्तं यथा पञ्चविंशतिर्कोटयः तथा अधोगोलकपर्यन्तश्चेत्यर्थः
उपपत्तिस्तुपरिष्ठातृवाच्यता ॥ ४३ ॥

अगडमध्यावस्थाने कारणं तत्राम निर्धयेनाह । मृते अने-
तने एव सूर्योऽभूत् प्रविष्टः ततो मार्तण्डः स एव क इत्यत आह ।
हिरण्यगर्भसमाष्टर्जनसूक्ष्मोपाधिभूयः यत्न एव हिरण्यगडस्य
तदीयस्थूलदेहस्य सम्भवनः सूर्यविवक्षितानता ॥ ४४ ॥

भिदा अन्योऽपि विभागः स्वर्गोपवर्गोभोगमोक्षदेशो रसो-
कांसि अनलादीनि ॥ ४५ ॥

सूर्य आत्मा आत्मस्वेनोपास्यः ॥ ४६ ॥

इति भारणर्दशिनीं दर्शित्वा भक्तचेतसाम् ।

विशोऽध्यायः पञ्चमस्य सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्ववाक्यार्थे व्याचष्टे । एव महानिगतिपतिः आत्मयोगमाय-
याकृतया शक्तिविशेषरूपया विरचितः विविधलोकायात्रा तस्याः
गोपाधाय रक्षणायैवमाकल्पं येन गतः प्राप्तो भवतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अन्तर्विस्तारः सार्द्धं ऋषिर्वातिनल्लोचनपरिमितः लोकालोक-
सहितो मेरोरकतः एतेनैव लोकपरिमाणं व्याख्यातमलोक-
मेवाह । यन्लोकालोकाद्वहिरिति । ततो लोकालोकात् ॥ ४२ ॥

विस्तरेशोक्तं परिमाणं संक्षिप्यानुवदति । अगडस्य मध्यं
सूर्यो गतः प्रविष्टः किं तन्मध्यमित्यत आह । यावाभूमिः
पुनरितरकपालयोर्यदन्तरं मध्यं स्थानं तदेवभूतस्य सूर्यो-
गडस्य प्रकाश्यतया सूर्यमभ्यन्तः अगडस्य लोकाल्लगड-
लस्य गोलयोरुभयपार्श्वयोर्मध्ये पञ्चविंशतिः कोटयः स्युः योज-
नानामिति शेषः । लोकालोकविस्तारोऽप्यथैव त्रयः पूर्वोक्तिर्गो-
यवलात् ॥ ४३ ॥

अगडप्रसङ्गस्यनामान्तरमाह । मृतेऽगडे प्रकाशश्चैव एवः
सूर्यो यतोऽभूदतो मार्तण्डः मृतञ्च तदगडं च मृतगडं सकलव्या-
दित्वात् परकपं तत्रभवो मार्तण्डः इति व्यपदेशः हिरण्यस्य
हिरण्यगडस्य गर्भभूतत्वाद्दिरण्यगर्भ इति व्यपदेशः यथा
एव हिरण्यगडः समुद्भवतीति हिरण्यगडसमुद्भव इति च व्यप-
देशः ॥ ४४ ॥

समन्तरिक्षं महीभिदा अन्योऽपि भविभागः स्वर्गोपवर्गो-
रकाः भोगमोक्षयातना रसोकांस्यतलादीनि ॥ ४५ ॥

देवादीनां यथा सम्भवमुपकारकत्वादात्मा आश्रयः रर्गा
श्वरः दगाधिष्ठाता च ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

विशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २० ॥

भाषा टीका

अपनी योगमाया से रचित नाना प्रकार के लोकों के रक्षा करने के वास्ते भगवान् कल्पपर्यन्त इस क्षेत्रको प्राप्त होकर रहते हैं ॥ ४१ ॥

मेरुसे लेकर खोकाखोकपर्वत के मध्यमे जो विस्तार है उतनाही उधर अलोकस्थान का भी विस्तार है जो कि स्थान उसके आगे योगेश्वरों की विशुद्धगति का है ऐसा कहते हैं ॥ ४२ ॥

अगडके मध्यमे सूर्य प्राप्त है आकाश भूमिका जो अग्नर छोई मध्य है सूर्य तथा अगडगोल के मध्यमें पञ्चाशकोटि योजन का विस्तार है ॥ ४३ ॥

जिस हेतुसे अचेतन इस अगड मरेमें सूर्य भवे हैं इसीसे

मार्तण्ड इगका नाम है हिरण्य अगडके सम्भव होने से हिरण्य-गर्भ ऐसा नाम हुआ है ॥ ४४ ॥

दिशा आकाश पृथिवी और सब भेद खर्ग मोक्ष नरक पाताल के स्थान ए सब विभाग सूर्य से ही होते हैं ॥ ४५ ॥

देवता मनुष्य तिर्यग जन्तु सर्पादिक क्षतादिक और सब जीव-समूह तथा सब के नेत्र इनके अधिष्ठाता ईश्वर श्रीसूर्यनारायण ही हैं ॥ ४६ ॥

इति भीमानवत पञ्चमस्कन्ध वीसमे अध्यायका

भाषानुवाद ब्रह्मणाचार्य कृत

समाप्त ॥ २० ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे पञ्चमस्कन्धे विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

—०:०:०—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

एतावानेव भूवल्लयस्य सन्निवेशः प्रमाणात्तत्तत्ततो व्याख्यातः ॥ १ ॥

एतेन हि दिवो मण्डलमानं तद्विद उपदिशन्ति । यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनां ते अन्तरेणान्तरिक्षं तदुभयसन्धितम् ॥ २ ॥

यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिस्तपन आतपेन त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासयत्यात्मभासा स एष उदगयनं दक्षिणापनैवेषुवतसंज्ञाभिर्मान्यशैध्यसमानाभिर्गतिभिरारोहणावरोहणसमानस्थानेषु यथासवनमभिपद्यमानो मकरादिषु राशिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते ॥ ३ ॥

यदा मेषतुल्योर्वर्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति यदा वृषभादिषु पञ्चसु च राशिषु चरति तदाहान्येव वर्धन्ते ह्रसति च मासि मास्येकैका घटिका रात्रिषु ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

एवमध्यायविशाला भूमर्यादा निरूपिता ।

अतः परं द्युमर्षादापावनं त्रिभिरुच्यते ॥ १ ॥

एकविंशे रवेः कालचक्रेण भ्रमनोऽन्वहम् ।

अगत्या राशिसञ्चारैर्लोकयात्रा निरूप्यते ॥ २ ॥

एतावान्विस्तारेण कोट्यः पञ्चाशत् । उत्सेधेन पञ्च-
विंशतिः ॥ १ ॥

द्विदलयोर्मध्ये यथैकस्य मानेनापरस्य मानमुपदिश्यते तद्वत्
च अन्तरेण तयोर्मध्ये तदुभयसन्धितं ताडयामुभयतः संख्यम् ॥ २ ॥

उदगयनादिसंज्ञाभिर्मन्दिप्रसमगतिभिर्यथाकालमारोहणावि-
स्थानेष्वारोहणाद्यभिपद्यमानो मकरादिष्वहोरात्राणि दीर्घह्रस्व-
समानानि विधत्ते ॥ ३ ॥

तत्प्रपञ्चयति । यदेति । अत्यन्तवैषम्याभावात्समानानित्युक्तं
सर्वथा साम्यं त्वेकस्यैवाहोरात्रस्य यद्यपि वृषभमिथुन-
योरेवान्तां वृद्धिः कर्कटादिषु ह्रासस्तथापि राश्यपेक्षयाधि-
कत्वाद्धर्मेत इत्युक्तम् । एवं रात्रिह्रस्वावपि दिनापेक्षया ह्रसती-
त्युक्तम् । एकैकं स्थूलदृष्ट्युक्तम् । वृद्धिह्रासयोः प्रतिमास-
वैषम्यात् ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं कृत्स्नस्य भूमण्डलस्य सन्निवेशं तत्परिमाणञ्चाभि-
धावाद्य दिवोमण्डलपरिमाणं सूर्यगतिञ्च विवश्रुर्वक्ष्यमाण-
स्थोकसापेक्षबाहुकमनुवदति श्रीभरद्वायैः । एतावानेवंति ।
भूमण्डलस्य सन्निवेशः संस्थानं प्रमाणादिभिरंतावानेव

पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमित एवमाख्यानः एवकारेण उक्ताधि-
कपरिमाणव्यावृत्तिः वक्ष्यमाणमवतारयति । एतेन । भूमण्डल-
परिमाणेन दिवो मण्डलस्यापि मानं परिमाणं तद्विदः दिवो
मण्डलमपि पञ्चाशत्कोटियोजनपरिमितमित्येवोपदिशति कथय-
न्तीत्यर्थः कथमन्यस्य परिमाणकथनेनाश्वस्यापि परिमाणं ज्ञातुं
शक्यमित्यपेक्षायां दृष्टान्तमाह । यथा द्विदलयोर्निष्पावादीनामिति ।
निष्पावो गंधूमादिध्याप्यानि चूर्णापितुं शक्तिपिनिर्मितः द्विदला-
त्मकः पाषाणविशेषः बाह्यद्वयद्विधिशिष्टो भाग्यविशेषो निष्पूर्यते
सूर्यादिभिरिति निष्पावः "निरूप्योः पूर्योः" इति घञ् निष्पावप्र-
भृतीनां द्वयोर्द्वययोर्मध्येऽधःस्थितस्य द्वयस्य परिमाणं कथितं
उपरितनद्वयमपि तत्तुल्यपरिमाणमिति कथितं भवति तथेत्यर्थः
अस्तु दिवो मण्डलं भूमण्डलेन तुल्यपरिमाणं किन्तु भूमण्ड-
लद्युमण्डलयोर्मध्ये यत्र स्थितं सूर्यमवर्थाकृत्य परिच्छेदः कार्य-
इत्युक्तं तत्राह । तयोरिति । तयोर्भूमण्डलद्युमण्डलयोरन्त-
रेण मध्येऽन्तरिक्षमन्तरिक्षलोकमुपदिशन्तीत्यन्यत्रः कथमनं
तदुभयसन्धितं ताडयामुभयतः संख्यं सन्धितं संख्यं सन्धितमित्यर्थः
यस्यान्तरिक्षस्य मध्यगतो मध्ये स्थितो भगवांस्तपतां पतिः तापं कुर्वतां पति-
रन्यादीनां मध्ये पतिः श्रेष्ठः तपनः सूर्यं आतपेन त्रिलोकीं भूभुवः
सुव इत्यात्मिकां प्रतपति प्रकाशयत्यात्मनः स्वस्य भासा काश्चा
त्रिलोकीमवभासयति प्रकाशयति स्वस्वकमंश्चि प्रहृष्टां करोतीत्यर्थः
किमयं सूर्य एकत्र स्थित एव त्रिलोकीं प्रतपत्यवभासयति
उतातमेव यद्यत्रैव तर्हि सदैकरूपेणातीत उत कदाचित्स्वरथा
कदाचिच्छतेः कदाचित्समं किञ्चाध्वमवाटति अथवा अथः
आहोस्विद्युमयतः केषु स्थानेष्वटति कथञ्चा तद्गतिरुक्तो भव-
त्यहोरात्रपरिमाणविभाग इत्याद्यपेक्षायामाह । स एव इति । स एव
अन्तरिक्षमध्यगतः सूर्य उदगयनादिसंज्ञाभिर्मान्यादिगतिभिरारो-

श्रीमद्गीतायवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हणादिस्थानेषु यथाकालमारोहणादिकमभिपद्यमानः मकरादिषु राशिषु वर्तमानः महानि रात्रीश्च दीर्घह्रस्वसमानानि विधत्ते कुरुते मार्गस्य अन्त्येष्ट्यस्वेतावत् "अशानिमगडलशनं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः । आरोहणाचरोहणयोः भानोरधेन यागतिः" इति श्रीविष्णवपुराणां क-
स्या शेषप्रवृत्ताराश्च येऽन्तर्मध्यवर्हिजलयत्रयाकारं अशीतिशत-
कुण्डलाकारं स्वामये अयाक्शिरस्कदत्तिगावर्तकुण्डलीभूतस-
र्पाकारं भगवद्भक्तकं शिशुमाराख्यं कालचक्रं प्रविष्टित्यारो-
हणाचरोहणवममस्यानिष्वन्तर्वलययाहवलयमध्यमवलयपृष्ठग-
गाविसंभ्राजमाल्यादिगतिभिर्यथा सवनमाश्वराष्ट्रकालमनतिक-
स्याभिपद्यमानः प्रातः सन्मकरादिषु शिशुमाराख्यस्य मकराद्या-
कारस्यैवामयमगडलेषु तत्रत्राभिमुख्यतया चरन्महारादीनि ह्रस्वानि
दीर्घानि समानानि च कुरुते तत्र वर्हिजलयादन्तर्वलयगमन-
मारोहणं तदेवोदगयनमारोहं च चिरगतिमार्गस्य राशिकृत-
भूयस्यादन्तर्वलययाहवर्हिजलयगमनमवरोहणं तदेव दक्षिणायन-
मवरोहं च ह्रस्व इति गतेमार्गस्य राशिकृतस्यान्तर्पीयस्वात्
समवस्थानशब्दनिर्दिष्टेषु मध्यमवलेन गमने समवस्थितिः तदेव
विपुर्वाश्रयतिः तत्र समगतिमार्गस्य राशिकृतस्य साध्यात्
आरोहणादिकम् "ध्रुवेण सूच्यमानेन पुरा रश्मियुगेन तु । तस्यैव
वाह्यतः सूर्यो ध्रुवेन मगडलानि च" इति आरोहणो चिरगत्येव
विनर्द्धिरात्रिहोरात्र भवति अवरोहणं द्वागमनेऽह्नां ह्रस्वः
त्रिपूर्वाश्च समवस्थितावहोरात्रस्य साध्यमितिभेदः ॥ १-३ ॥

(१) एतदेव प्रतीपिपादार्थपुस्तकान्कासु राशिषु चरन्महारात्रस्य
सामर्थ्यकं विधत्ते इति शङ्कायामहोरात्रिकृतसाध्याधिकार-
भागमाह । यदेति । यदा वृषादिषु वृषभ आदिर्वाहा
तासु वृषभमिथुनकर्कटीसहकन्यासु राशिषु पञ्चसु यदा
चरति तदाहान्येव वर्द्धन्ते नतु रात्रय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

"चतुर्भिः साकं नगतिश्च नामभिश्चक्रे न वृत्तं व्यती रवीवि-
पत् रीपाश्माह्वानः पवते भोषोदेति सूर्य" इत्यादिध्रुवेरखगडस्वा-
मिनो हरेराज्या स्वाधिकारेषु प्रवर्तमानानामिष्टदेवतात्वेन
लोकनिषेधमाशानां तस्यैव विशेषनिवासस्थानानां सूर्यादीनां
त्रिरूपज्ञानमपि भगवज्ज्ञानोपयोगीत्यभिप्रायेण तन्निरूपयत्यस्मि-
न्ध्याये । तत्रार्त्ताध्यायार्थानुवादमुखेनैतमध्यायमवतारयति । एता-
वानिना । भूवल्लयस्य लोकात्मकस्य सन्निवेशः विस्तारवि-
शेषः ॥ १ ॥

द्विदलनिष्पावादीनां निष्पावराजमापद्विदलानां सर्वप्रकारेण
परिमाणतः समत्वमेव भूवल्लयस्य सर्वस्य परिमाणतः सम-
त्वमेव यस्यान्तरिक्षस्य मध्यगतस्तदन्तरिक्षं तयोर्वावापृष्टयो-
रन्तरेण मध्य उपसंभितं स्थापितम् ॥ २ ॥

आत्मनः परमात्मनो भामा "यदादित्यगतं तेज" इत्यादेः
एव सूर्य उदगयनमुत्तरायणं तत्संज्ञया गत्या आरोहणमंशेषु
मकरादिमिथुनान्तेषु राशिषु यथासवने तत्तन्मकरादिमासकाल-

(१) इतः परमं दशभुजकपर्यन्तं भीधरस्वामिपाठापेक्षया श्लोकानां
क्रमवैपरीत्यं वर्तते तदनुसारं येषु टीकास्ति ।

मनतिक्रम्य तत्तत्रक्षेत्रेऽद्यमभिपद्यमानो दक्षिणायनसं-
ज्ञया गत्यावरोहणसंज्ञकेषु कर्कटादिषुः पर्यन्तेषु राशिषु
तत्तत्कर्कटादिमासकालमनतिक्रम्य तत्तत्रक्षेत्रेऽद्यमभिपद्यमान-
स्तथा वैपुषसंज्ञया गत्या समस्थानसंज्ञयोर्मेपतुल्ययोरभयो-
स्तत्रक्षेत्राभ्यामुदयं प्राप्तुवन्नहोरात्राणि दीर्घह्रस्वसमानानि
करोति ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

भूवल्लयस्येति भुवः पर्येक स्थितानां देशानां प्रहणम् ॥ १ ॥

ते अन्तर्गणान्तरिक्षमिति सूर्यमगडलस्य दलप्रमाण एव देशो-
ज्ञयः ॥ २-६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायं दर्शिनी ।

एकविंशे रवेरुक्तं राशिगत्ययनादिकम् ।

उदयास्तमनादीनां व्यवस्था च गतेर्मितिः ॥ ० ॥

एतेन भूगोलकमानेन निष्पावः शुकशिखी तदादीनामित्यत-
द्गुणसम्बिज्ञानयद्ब्रीहिणा कलापादीनामित्यर्थः । तेषां यथा
अथावल्लयामध्ये एकस्य मानेनापरस्य मानमुपदिश्यते तथैव
भूगोलकमगोलकयोर्विस्तारेण तुल्यमेव मानमित्यर्थः ते अन्तरेण
तयोर्मध्ये अन्तरिक्षं लक्ष्ययप्रमाणं तदुभयसंस्थितं ताभ्यामुभ-
यतः संलग्नम् । यस्य अन्तरिक्षस्य मध्यगतः सः सूर्यः मातृशैष्ट्ये
स्वार्थेऽयजन्ते उदगयननाम्न्या गत्या मन्द्या गत्या आरो-
हणस्थानं यथा सवने समयमनतिक्रम्य अभिपद्यमानश्चलन्
मकरादिषु पटसु राशिषु महानि क्रमेण दीर्घाणि रात्रीस्तु
ह्रस्वा विधत्ते दक्षिणायननाम्न्या क्षिप्रगत्या अवरोहणो कर्कटा-
दिषु पटसु राशिषु अहोरात्रान् ह्रस्वदीर्घान् विधत्ते । नैषुवत-
संज्ञया उत्तरायणदक्षिणायनमध्यवर्तिन्या समा । समानया
गत्या मेपतुल्योः अहोरात्रान् समानान् विधत्ते अभिपद्यमान-
श्चलन् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

एतन् प्रपञ्चयति । यदेत्यादिना । अत्यन्तैषम्याभावात् समा-
नानीत्युक्तम् । सर्वथा साध्यं त्वेकस्यैवाहोरात्रस्य यद्यपि वृषभ-
मिथुनयोरेवाहोरात्रः कर्कटादिषु ह्रस्वस्तथापि रात्र्यपेक्षया
अधिकत्वाज्जेन इत्युक्तम् एवं रात्रिवृद्धावपि दिनपेक्षया ह्रस्-
वीत्युक्तं तदनुगुणं मकरादिषु अहोरात्राणि वृद्धिप्रक्रमः कर्कटादिषु
ह्रस्वप्रक्रम इत्यग्रे रूपेण वक्ष्यते । एकैकानि । स्थूलहृष्टांशं वृद्धि
ह्रस्वयोः प्रतिमासं वैपस्याम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं भूलोकः वर्णितः

पादगम्यं तु यत्किञ्चित्स्त्वस्ति पृथिवीमयम् ।

स भूलोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ।

इति श्री भगवदुपनिषत् तदुपरि लोकाः सन्ति तत्र भूलोकात्
सूर्यलोकापर्यन्तो भुवर्लोकः

भूमिसूर्यान्तरं यत्तु भिज्जादिमुनिसंविताम् ।

भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तमः ।

इति तत्रैवाकत्वात् तदुपरि सूर्यमगडलादूर्ध्वपर्यन्तः स्वर्गलोकः
तदुपरि काटियोजनोच्छ्रया महर्लोकः तदुपरि द्विगुणोच्छ्रया जन-
लोकः तदुपरि तच्चतुर्गुणोच्छ्रयास्तपोलोकः तदुपरि द्वावृ-
-

यदा वृश्चिकादिषु पञ्चसु वर्तते तदाऽहोरात्राणि विपर्ययाणि भवन्ति ॥ ५ ॥

यावद्वह्निगायनमहानि वर्द्धन्ते यावदुदयनं रात्रयः ॥ ६ ॥

एवं नव कोटय एकपञ्चाशद्वह्निगायि योजनानां मानगोत्तगिगिरिवर्त्तनस्योपदिशन्ति तस्मिन्मैत्रीं पुरीं पूर्वैमान्मेरोद्वैवधानीं नाम दक्षिणतो यास्यां संयमनीं नाम पश्चाद्वाह्नीं निम्नोच्चनीं नाम उत्तरतः सौम्यां विभावरिं नाम तामूदयमध्याह्नास्तमपनिशीथानीति भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि समयविशेषेण मेरोश्चतुर्दिशम् ॥ ७ ॥

तत्रत्यानां त्रिसममध्यङ्गत एव सदादिव्यस्तपति सध्वेनाचलं दक्षिणोत्तरं करोति ॥ ८ ॥

भौमचक्रवर्त्तनसिद्धान्तप्रकाशः ।

कोटयच्छायः सत्यलोकः ततो यथा सममध्यं तमस्ततो गर्भोदकं ततोऽप्यङ्कटाहः एवं सर्वदिक्षु तमः गर्भोदकञ्च परितो ज्ञेयं तत्परितोऽप्यङ्कटाहः तमसः परिमाणं प्राङ्मुक्तं गर्भोदककटाहमानम् समस्तसागरमानस्तु गर्भोदस्तदनन्तरम् ।

कोटियोजनमानस्तु कटाहः सम्यगवस्थितः ।

इत्यादिष्वचनादुषोष्यं तथा कटाहादुपरि दशगुणोत्तराणि जला-
घावरण्यानीनि संक्षेपः तत्र भुवर्लोकस्वर्गयोः स्थितिमाह ।
एतावानित्यध्यायत्रयेण सन्निवेशः संस्थानमेतावानेष पञ्चा-
शत्कोटियोजनपरिमितः ॥ १ ॥

निष्पृषते वाटवादिनेति निष्पावो द्विद्वययुक्तोऽन्नविशेषः
“निरूप्योः पूर्योः” इति घञ् निष्पावस्यान्नविशेषणं मार्कण्डेय-
पुराणे प्रसिद्धम् ।

ब्रह्मयज्ञ यवाश्चैव गोधूमार्कगुणाग्निजाः ।

प्रियङ्गवः कोविदारः कारदूयः सर्चाकणः ।

माषा मुद्गा ममूराश्च निष्पावाश्च कुलत्थकाः

इति एतद्दीदीनां द्विद्वययोर्मध्ये यथैकस्य माने वर्णिने अपरस्य
मानं वर्णिने भवति तद्वत् न अन्तरं तथा मध्ये तत्तादृशमुभयतः
संस्थितं खननम् ॥ २ ॥

तपनः सूर्यः स एव सूर्यः उदययनाद्विस्त्राभिर्मन्त्रादिगतिभिः
मारोहणादिस्थानेषु यथास्थानं यथाकालमारोहणादिकमभिपश्य-
मानः भक्तादिपुत्रहोरात्राणि दीधेद्वयसमानानि विधत्ते करोति ॥ ३ ॥

समानानि भवन्ति अन्त्यवैषम्यरहितानि भवन्तीत्यर्थः एक-
महोरात्रं तु संमं भवति द्युभयभित्तयोरङ्गां वृद्धिः कर्कटादिषु तु
हान्यस्तथापि अङ्गां रात्रिभ्यां अधिकत्वाभिप्रायेण पञ्चसु वर्द्धन्ते
इत्युक्तं रात्रिषु एकैकाघटिका मासि हसतीति स्थूलदृष्ट्येकम् ।
प्रतिमासं वैषम्यात् ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

भीशुकदेव जी, घोखे इतनी ही पृथिवी मयडल की
रचना प्रमाण लक्षण से कही गई है ॥ १ ॥

इतनेही से आकाश का प्रमाण भी उसके ज्ञाना खोग कहने हैं
जैसे जनाआदिकोंके दो दूध बरोबर हांते हैं। उन दोनों के मध्यमें
दोनों से मिलाहुआ अन्तरिक्षा खोक है ॥ २ ॥

[७९]

जिन दोनोंके मध्यमें रहकर सब तेजवानों के पाँच भगवान्
सूर्य अपने तेज से तीनों लोकों का तपाने हैं और अपने प्रकाश से
सब को प्रकाशित करने हैं सो यही सूर्यदेव मन्द गीघ्र समान
गनियों से उत्तरायण दक्षिणायन वैष्णव मन्त्रों से ऊपर का
जाना नीचे को आना बीचमें रहना इन क्रियों से यथा काबू बखन
हुये मकरादिक राशियों में महोरात्रों का बड़ा छोटा मध्यम
करने हैं ॥ ३ ॥

जब भेष और तुला राशिपर रहने हैं तब महोरात्र बरोबर
होने हैं जब बुधदि पाँच राशियों में घूमने हैं तब दिन ही बढ़ते हैं
रातों में एक एक घड़ी कम होती जाती है ॥ ४ ॥

भीषरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विपर्ययाणीति अहानि मृगानि रात्रयोऽधिका इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्वृद्धिद्वयसकालमाह । यावदिति ॥ ६ ॥

एवं मन्त्रादिगतिभिः नव कोटय इति मेरोरुभयतो मान-
सोत्तरस्यान्तर्विस्तराण्य पञ्चदशलक्षाधिककोटित्रयपरिमितमेवं
परिमण्डलमस्मिन्त्रयमेवं पञ्चदशभिर्घटिकाभिरित्यादिष्वपि त्रैरा-
शिकगणितेन तत्तन्मानमुत्तरेण । अत्राप्युक्तं विशेषः पुरा-
णां तद्वद्वयमन्तर्यः । तत्राग्रेऽहणादिस्थानानि वायुपुराणे दर्शि-
तानि ।

सर्वग्रहाणां प्रीत्येव स्थानानि द्विजसप्तमाः ।।

स्थानं जरद्वयं मध्यं तत्रैवान्तमुत्तरम् ॥

धैव्यान्तं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तरतः ।

इति तद्वय मध्यमोत्तरदक्षिणमार्गत्रय प्रत्येकं त्रीथीत्रयेण त्रिजा-
मिघेन त्रिभिर्मासिभिर्यत्रादिनक्षत्राणां गतीर्था गजतीर्था वेरा-
वती चेत्युत्तरमार्गं त्रीथीत्रयम् अर्धमा गोतीर्था जरद्वयी चेति
वैष्णवं मध्यममार्गं त्रीथीत्रयम् । अत्रतीर्था मृगतीर्था धैव्यान्ती
चेति दक्षिणमार्गं त्रीथीत्रयं तद्वयुक्तं तत्रैव ।

अश्विनी कृत्तिका चारुण नागवतीर्थात शर्दिता ।

रौहिण्यार्द्रा मृगशिरा गजतीर्थ्याभिधीयते ॥

पुष्याश्रव्या तथादित्या धीथी चैरावती स्मृता ।

एतास्तु धीथ्यास्तस्मा उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

तथा अत्रैवापि फाल्गुन्यौ मघा धैवावती मता ।

हस्तश्रव्या तथा स्वाती गोतीर्थ्यात तु शर्दिता ।

ज्येष्ठा विशाखा नुवाखा धीर्था जरद्वयी मता ।

एतास्तु धीथ्यास्तस्मा मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

भीमरक्षाभिकृतभानाथदीपिका ।

मूलापादोत्तरापादा अजवीर्यभिशब्दिता ।

अथवा च धानप्रा च मार्गी शतभिरुत्तरा ।

वैश्वानरी भाद्रपदे रचना चैव कीर्तिता ।

एतास्तु वीर्यरक्षितो दक्षिणो मार्ग उच्यते ॥

इति यास्या भर्षा आदित्या अरिनिवेशताका पुनर्धसुः मार्गी
मृगशीर्षा एवं स्थिते उत्तरापादो ध्रुवो यगात्तुकोटिनिधिरुवा-
युपाशद्वयाकर्षणो रथस्यारोहणो तदाश्वत्थमगडप्रवेशो गान-
भान्ध चेति दिनवृद्धी रात्रिहामश्च दक्षिणायने च पाशप्रे-
रणाद्वरोहणो यहिमगडप्रवेशो गनिर्दोष्य चैवहोरात्रयोर्वि-
पर्ययः वैपुत्रे तु पाशमास्यान्ममावस्थाने मध्यमगडप्रवेशो
गतिस्सायश्चैवहोरात्रयोः साम्यमिति तथाच पुराणान्तरम् ।

आकृष्येते यदा तौ तु ध्रुवो समधिष्ठितौ ।

तदाश्वत्थमगः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥

ध्रुवेण मुच्यमानेन पुनरिदमयुगेन तु ।

तथैव बाह्वनः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि च ॥

इति तदेतदुक्तम् । यदा मेघतुल्योरित्यादिना । उद्यास्तादिकं
वक्तुमाह । तस्मिन्मानसोत्तरं मेरोः पूर्वेन ऐन्द्रीं पुरीमुपदि-
शन्तीत्यनुषङ्गः तासु पुरीष्वर्यादीन्युपादशान्तिं चतुर्दिशमित्युक्तं
च मेरोर्दक्षिणे देशे तेषामेन्द्रीमारुह्य पूर्वोदयः च पश्चिम-
तेषां धाम्यामारुह्य ये उत्तरे तेषां वारुणीमारुह्य ये पूर्वे
तेषां सौम्यामारुह्य ॥ ७ ॥

तत्रत्यानां मेरुस्थानाम् । सव्येनेति । तत्तत्राभिमुखतया
जगत्या मेरुं वामतः कुर्वाणं प्रवृत्त्यापतंप्रवृत्त्यवयवप्राप्त्य-
माणाज्योतिश्चक्रवर्गाप्रत्यहं दक्षिणतः करोति अतश्चक्रवर्गाव-
शादितवृत्ते भूमिलप्रस्थेव दर्शनमुदयः आकाशमारुह्येव
दर्शनं मध्याह्नः भूमिं प्रविष्टस्येव दर्शनमस्तमयः ततोऽतीव
दूरगमने निशीथ इति समुद्रगिरस्थदृष्ट्या च "अक्षयो वा एष
प्रातर्दिवस्वपः सायं प्रविशति" इति श्रुतिव्यवहारो न वस्तुतः
तदुक्तं वैष्णवं ।

उद्यास्तमये चैव सर्वकालं तु संमुखे ।

दिशास्त्रिशेषास्तु तथा मैत्रेय ! विदिशास्तु च ॥

यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

निरोभाच्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥

नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा स्मृतः ।

उद्यास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम् ।

विकोणौ द्वौ विकोणस्थस्त्रीन् कोणान् द्वे पुरे तथा ॥

इति अत एव तत्रैवेति ।

तस्माद्विद्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सर्वे हि ।

सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरोरुत्तरतः स्थितिः ॥

इति यतो यत्र यः पश्यति सैव तस्य प्राची तस्य च वामतो
मर्गस्तिष्ठतीति ॥ ८ ॥

भीमहोरात्राद्यभिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यद्यपि वृषभमिथुनयोरेवान्हां वृद्धिः कर्कटादिषु हासस्तथापि

राश्येक्षयाधिकत्वाद्भवेत् इत्युक्तं ह्यस्मिन् चेति मासि मासि
रात्रिषु एकैका घटिका ह्यस्ति चहस्तु एकैका घटिका वृद्धे
चैत्यथः वृद्धिश्चतुर्गुणककुम्भराशिषु पञ्चसु वर्तते चरति तदा-
होरात्राणि विपर्ययाणि रात्रयो वृद्धेऽहानि ह्यस्तीत्यर्थः पूर्ववृद्धि-
मापेक्षयात्र ह्यसौ बाध्यः अत्राप्येकैका घटिका रात्रिषु वृद्धेऽहस्तु
ह्यस्तीत्यवगम्यमिदं च स्पृशदृष्ट्योक्तं वृद्धिर्मानयेत् । प्रतिमास-
वैषम्यादथ नास्तिक वृद्धिर्हाममाह । यात्रविनि । दक्षिणायनपर्य-
न्तमहानि वृद्धेऽहस्तु रात्रयो ह्यस्तीति तत उत्तरायणापर्यन्तमहानि
ह्यस्तीति रात्रयो वृद्धेऽहस्तु इत्यर्थः एतदेव प्रपञ्चिनं श्रीवैष्णवे ।

अयनयोत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः ।

ततः कुम्भं च मीनं च राशिराष्टमं तं द्विज ! ॥

त्रिष्वेतेषु च भुक्तेषु ततो वैपुत्रो गतिः ।

प्रयाति मनीना कुर्वन्नहोरात्रं ततः समम् ॥

ततो रात्रिः क्षयं याति वृद्धेऽनुदिनं दिनम् ।

ततश्च मिथुनस्थाने परां काष्ठामुपागतः ॥

राशिककंठकं प्राप्य कुर्वते दक्षिणायनम् ।

कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्त्तते ॥

अतिघाततया कालं बाधयेगगतश्चरन् ।

तस्मात् प्रकृष्टां भूमिं तु कालेनाल्पेन गच्छति ॥

सूर्यो द्वादशभिः शैथ्यान्मुहूर्तं दक्षिणायने ।

त्रयोदशाहं मृच्छाणां ह्यासमाचरते द्विज ! ॥

मुहूर्तस्नातदक्षाणि वक्तुमष्टादशश्चरन् ।

कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रवर्त्तते ॥

तथाद्वयने सूर्यः संपन्नं मन्दविक्रमः ।

तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमत्परां च गच्छति ॥

अष्टादशमुहूर्तं तु उत्तरायणपश्चिमम् ।

अहो मवति तत्रापि चरते मन्दविक्रमः ॥

त्रयोदशाहं मन्दां वै श्रुद्धाणां चरते रविः ।

मुहूर्तस्नातदक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥

अतो मन्दतरं नाश्यां चक्रं भ्रमति वै यथा ।

कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते ॥

ध्रुवस्तथा हि मैत्रेय ! तत्रैव परिवर्त्तते ।

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि तु ॥

दिवा नक्तं च सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ।

एवं प्रमाणांमेषैव मार्गं याति दिवाकरः ॥

अहोरात्रेण यो भुङ्क्ते शमस्ना राशयो द्विज ! ।

पडेव राशीन् यो भुङ्क्ते रात्रावन्त्यांश्च पृथिव्या ॥

राशिप्रमाणाजनिता दीर्घेन्द्रस्वात्मता ततः ।

तथा निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुर्दीर्घता ॥

दिनान्ते दीर्घहस्तत्वं तद्भागेनैव जायते ।

उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्दिवा ॥

दक्षिणे त्वयने सैव विपरीता विवस्वतः ।

इति यदा मेघतुल्योर्वर्तते तदाहोरात्राणि समानानि भवन्ति इत्य-
नेन उत्तरायणो मेघमासे साम्यमहोरात्रस्य दक्षिणायने तुष्ठा-
मासे साम्यमित्युक्तमेतदेव श्रीवैष्णवेऽप्युक्तम् । "तुष्ठांमपगत
भानो समं रात्रिदिनं तु तदा," इति । एवं सूर्यस्य मन्दवि-
गतिभिरहोरात्रपरिमाणाविभाग उक्तः अथाहोरात्रविभाग-
परिमाणाविभागाद्यर्थं मानसोत्तरे मेरुं परिभ्रमता सूर्येण

भीमद्वीराद्यवाच्यैकनभगवत्तन्त्रचन्द्रिका ।

कृति योजनानि परिधिमनानि भवन्तीत्येवमाह ।
एवमिति । एवं मन्दादिगान्भिमानसोत्तरगिरिपविश्वमानस्य
मानसोत्तरे मेरुपरिवर्तमानस्य योजनानां तेन परिधिमनानां
योजनानां नवकोट्य एकपञ्चाशद्वत्तामेव चेत्युपदिशन्त्येव
अथोदयास्तमौर्वादिस्वरूपं विवक्षुस्तदुपदिश्यते प्रपञ्चार्थम् ।
तस्मिन्निध्यादिना विभावरीनामित्यनेन । तस्मिन्मानसोत्तरगिरौ पूर्व-
स्मात्पूर्वस्मिन् दिशि देवधानी नाम पूर्वी दक्षिणादिशि नागना
संयमनी पूर्वी पश्चिम वाकुली नाम वरुणाधिपुतां निम्नात्तनी
नाम उत्तरतः सौम्यां सोमाधिपुतां विभातरी नाम पूर्विमुपदि-
शन्तीति पूर्वोक्तम् । कृद्वीमिति । इन्द्राधिपुतामिन्द्रेण स्वयमाभा-
मित्यर्थः तथा शम्भ्यामिति यमेन पालयमानामिति ज्ञेयम् अथोदया-
दिकमाह । तास्विति । तासु देवधान्यादिचतसृषु पूर्वाषु मेरो-
रनुर्दिश्य चतुर्विंशु समयविशेषेण कालविशेषेण भूतानां
भूगण्डलस्थानां प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तानि व्यापारनभवाचानि-
त्तानि उदयादीनि भवन्ति तत्रास्तमयान्तानि प्रवृत्तिनिमित्तानि
उदयादीनि प्रवृत्तिनिमित्तानि निशीथादीनि निवृत्तिनिमित्तानि
तदा भूतानां सुप्तत्वादिति विवेकः आदशब्दः पूर्वोत्तरात्राभागा
विश्वविताः मेरोरनुर्दिशमित्यस्यायं भावः यानि मेरोरदक्षिणतः
भूतानि तेषामिन्द्रामारभ्य पूर्वादयो दिशस्तु क्रमेण उदया-
दयश्चतस्रो भवन्ति यानि पश्चिमतः तेषां शम्भ्यामारभ्य यान्यु-
त्तरतस्तेषां वाकुलीमारभ्य यानि पूर्वतस्तेषां सौम्यामारभ्येति
ज्ञेयमिति मेरोर स्थितानां तु नोदयादिकमस्तीत्याह । तत्रत्या-
नुमिति । तत्रत्यानां मेरोर स्थितानां भूतानामादित्यः विषय
मध्यं गतः एव मध्याह्नगन्त एव सदा विद्वज्जानः व्यापारयन्
तपनि प्रकाशते किञ्च सर्वेषां क्रीपर्वणाणां मेरुमुत्तरं करोती-
त्याह । सञ्जयेति । आदित्यं पश्यतां, सञ्जयेति स्थितं मेरुमारभ्य
स्वदक्षिणमार्गे स्थितं करोतीत्यर्थः यत्र यः पश्यत्यादित्यं सञ्ज
तत्र प्राची तस्य च वामतो मेरुस्तिष्ठतीति भावः समयविशेष-
स्यैवस्यायमभिप्रायः “उदयास्तमने चैव सर्वकालं तु सम्मुखे । दिशा-
स्वशेषास्तु तथा मैत्रेया ! विदिशास्तु च । यैषत्र दृश्यते भास्वान्
स तेषामुदयः स्मृतः । तिरोभानं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रथः ।
नैवास्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा स्मृतः । उदयास्तमनाभ्यं हि
दर्शनादर्शनं रथः । शकादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येव पुरत्रयम् । त्रिकोणो
ह्रीं त्रिकोणस्थस्त्रिन् कोणात् द्वे पुरे तथा” । इति विष्णुपरा-
याणिकरीत्या दक्षिणावर्तप्रवहात्प्रवायुना भ्रममाणज्योतिश्चक्रव-
शाद्विदूरतो भूस्त्वप्रसंख्य कालावशेष दर्शनमुख्य आकाशमाकृ-
त्येव दर्शने मध्याह्नः भूमिप्रविष्टस्येव दर्शनमस्तमयः ततोर्जित-
दृग्गमने निशीथ इति कालविशेषकृताविर्भावदिकमेषोदयादिक-
मिति एवम् “अद्भुतो वा एष प्रातर्कृति अपः सायं प्रविशति” इति
श्रीतय्यवहाराऽपि समुद्रतीरस्थदृष्टिकृतः मानसोत्तरं भ्रमणं रथे-
रस्य प्रवेशासम्भवादिति भावः ॥ ५-८ ॥

भीमिष्ठ तयच्चजगीर्यकृतपदरत्नावली ।

एतदेव विविच्य दर्शयति । यदेति । वृषभादिकस्यान्तेषु वृद्धिश्च
सम्भवः तौ कियन्ताविति तत्राह । मासीति यद्वन्तं हसति
जेति शेषः अत्र वृद्धिर्मास्योरेकेका घटिकेति नियमो नास्ति
त्रिचतुरादिवृद्धिर्दशानाष्टिं मुहूर्तानामपि वृद्धिर्हार्त्तं स्याता-

मिति नेत्याह । तुल्यं दिनमिति । त्रिशन्मुहूर्तमेव दिवसमाहु-
रित्यर्थः कथं तुल्येति तत्राह । वर्जमानानीति । वर्जमानान्यहानि
भवन्ति तावतीस्तावत्यो वर्जमाना रात्रयश्च संक्षिप्यमाणाः हसत्यश्च
यास्ताः समुद्रतः घटिकाभिरेकीकृत्य त्रिशन्मुहूर्तान्यहागत्राणि
समानानि भवन्ति वृद्धिकारिषु मानान्तेषु महारात्राणि विपरीतानि
अहानि हनान् रात्रयो वर्जन्ते ॥ ५ ॥

मकरादिषु वृद्धिकादिषु मयतुल्योर्विद्येतेषु कथितं सङ्ख्याह ।
यावदिति । अथवा आयहपयहोऽहमयहानिहयराहपरवहपारवहना-
मानः सम वापयो ज्योतिश्चक्रस्य प्रतंकास्तत्र ज्योतिश्चक्रा-
धिपत्यादित्यगमनस्य तिस्रा वीथयो मध्यमोत्तरा दक्षिणा
च तदुक्तम्

सर्वप्रहाणां त्रीण्येव स्थानानि द्विजसत्तमाः ।।

स्थानं जारद्वयं मध्ये तथैरायनमुत्तरम् ।

वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्ततः ॥

इति तच्च धीधीप्रयमेकैकं त्रिधाभिपद्यते अश्विन्यादिनक्ष-
त्राणां त्रिभिर्ध्यानेनैकैकं धीधीगजवीथ्यैरावतीवीथीत्युत्तरमार्गं
धीधीप्रयम् आरभ्य गोवीथी जारद्वयी चेति वैपुत्रे मध्यमार्गं धीधीप्रयं
अजवीथी मृगवीथी वैश्वानरी चेति दक्षिणमार्गं धीधीप्रयम् एतद्वा-
युपुराणे कथितम्

अश्विनी कृत्तिका याभ्या नागवीथी तु शार्ङ्गता ।।

रोहिणीययाद्रा मृगशिरा गजवीथ्यभिधायते ॥

पुष्याश्लेषा तथादित्या धीधी चैरायनी मता ।

एतास्तु वीथयस्तिस्त्र उत्तरो मार्ग उच्यते ॥

तथा द्वे चापि फाल्गुन्यौ मघा चैवापरी मता ।

हस्तचित्रे तथा स्वाती गोर्वाणीति तु शार्ङ्गता ॥

ज्येष्ठा विशाखानुराधा धीधी जारद्वयी मता ।

एतास्तु धीधयस्तिस्त्रो मध्यमो मार्ग उच्यते ॥

याभ्या भरणी आदित्या अर्दितदेवताका पुनर्मसुः मार्गौ
मृगवीथी तत्र च युगाक्षकाटिभ्यश्चवायुपाशद्वयस्य ध्रुवेणा-
कर्षणं यदा तदाऽयन्तरमगडलमनाय रथनीडस्यारोहणं
वायुपाशोर्वाधित्ये च वहिर्भगडलमनायभवरोहणम् ।

आकुर्येते यदा तौ तु ध्रुवेणा समधिष्ठितौ ।

तदाऽयन्तरतः सूर्या भ्रमन्त मगडलानि तु ॥

ध्रुवेणा मुच्यमानेन पुनरिदमयुगेन तु ।

तथैव बाह्यतः सूर्या भ्रमन्त मगडलानि च ॥

इति तत्र वाह्यवीथ्यां गतस्य शीघ्रगतिन्याद्विगह्यासा गात्रिवृद्धिश्च
अश्विन्यन्तर्वीथ्यां गतस्य मन्दगतिन्याद्विगह्यासा द्विनवृद्धिश्च
मध्यवीथ्यां गतस्य समानगतिन्याद्विगह्यासाभ्यामन्याद्विगह्या-
यस्तु कालविशेषवेदिमिस्त्वगम्यते इति तद्विचकारित्वाद्दस्माभिरत्र
यत्नो न क्रियते इति ॥ ६ ॥

इदानीमकाहाराग्रगन्तव्यमार्गसङ्ख्यामाह । एवमिति । एवं
त्रिविधगतिभिः त्रिविधराशिषु वर्तमानस्यादित्यस्य रथचक्र-
स्यैकस्मिन्प्रहारात्रे मानसोत्तरादिस्थं यत्परिवर्तमानं पारतो
भ्रमणं तस्य मार्गमेकपञ्चाशद्वत्ताधिकनवकोट्य इति व्यपदिशन्ति
तन्मार्गता इति शेषः तस्मिन्मानसोत्तरपथे पूर्वस्मात्मेरोः पूर्व-
द्विकमुत्तरपाते दक्षिणत आदिष्वेधं सौम्या सोमस्य

भूमिज्ञानवचनवर्जनीयकृतपदरत्नावली ।

विद्यमाना तासु पुरीष तत्पुत्रद्वारिषादित्यस्य यानि गगनाभ्युदगा-
द्विसंज्ञानि स्युः समयाविशेषेण सङ्कुर्वाणोपेण न हि सर्वदा सञ्च-
रतः उदयादिकमस्ति मेरोश्चतुर्दिश स्थितानां भूतानां प्रवृत्तिनिवृ-
त्तिनिमित्तानि तत्रोदयमध्याह्नं प्रवृत्तिनामस्ते अस्तङ्कमनर्गा-
यन्निवृत्तिनिमित्तम् निर्वाणगतिरङ्गा संख्यमाणां सम्यक्
निवृत्तिनिमित्तभूता निशीथगङ्गाप्रभ ॥ ७ ॥

तत्रत्यानामिन्द्राह्नस्तगदनिवासिनां सव्येनाचलमचलस्य मेरु-
नाम्नो वामपाश्वेनो गच्छन्नचलं दक्षिणेन स्वस्य दक्षिणतः
सर्वदा करोति “सर्वेषां ढाणवर्षाणां मेरुस्तरतः स्थितः” इति
न्यायेन सर्वदिक्मुखस्यपि मेरोः पूर्वाभिमुखत्वात् सर्वत्र
गच्छन् सव्येनैव गच्छत्यादित्य इत्यर्थः गतिघटनोपरि वक्ष्यते
च ॥ ८ ॥

भूमिज्ञानवचनवर्जनीयकृतकगसम्प्रदायः ।

एकपञ्चाशत्तन्त्राणां चोति विचार्यम् । मण्डलत्रयगुणयेन पञ्चत्वा-
विंशत्तन्त्राधिक्यमेव स्यात् किन्तु मूलगते मानसोत्तरः पुष्कर-
ह्रीपाद्वर्गगतिकस्य लक्षद्वययोजनोपरि स्यात् । टीकायां वायु-
पुराणमतेन वीथीगणना न तु नक्षत्राणां व्यवस्थितकमेण तेषा-
मन्यत्रान्यत्र दृश्यमानत्वात् । न च भोगक्रमेण । तथा च सति
आरोहावरोहाभ्यां रेवत्याश्विनयोर्द्वयवर्गहतवीथ्योर्द्वयवर्गहतवीथ्यो-
न्नित्राश्विनयोर्द्वयवर्गमेव वीथ्यां गणना स्यात् । तन्मतेषां तन्त्र-
त्राणां तत्र तत्र सम्प्रदायः केनचित् प्रकारान्तरेणैव स्यात् । तच्च
तासां तत्तद्विधविधित्वात्तुद्वेयत्वेनैवेति ज्ञेयम् । तथा टीकायामेव
तद्वाच्यतममण्डलत्रयगुणो गतिमात्रञ्चेति । अन्तर्मण्डलस्य
स्वरूपभूमिमात्र परिचयस्य बह्वंशोऽपि सूर्यादिरष्टिनिषयो भवति ।
मेढ्रिमात्रकृष्टवृषभवर्गमेव मान्यं भवतीत्यर्थः । मण्डलत्रये-
तद्वर्षोपर्येव गच्छति । उत्तरायणमध्याह्नं मूर्धन्येव सूर्यो दृश्यते
इति । एवं बहिर्मण्डलस्य बहुभूमिमात्रस्तमारुह्य परिचयस्य
स्वरूपांश्च एव सूर्यादिरुह्यते । मेढ्रविप्रकृष्टवृषभवर्गमेव
शैव्यं भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भूमिज्ञानवचनवर्जनीयकृतपदरत्नावली ।

विषययोगाणि । अत्रानि न्यूनानि रात्रयोऽधिका इत्यर्थः ॥ ५ ॥

यावद्दक्षिणायनमिति । उत्तरायणादक्षिणायनपर्यन्तमित्यर्थः
एवमेवोऽपि ॥ ६ ॥

नवकोटय इति । मेरोरुभयतो मानसोत्तरस्यान्तर्विस्तरा-
यस्त्वस्य पांशमाणां पञ्चशतलक्षाधिककोटिप्रत्ये सूर्यवर्षवर्गमेव
लक्षद्वयमित्येव समस्तलक्षोत्तरकोटिप्रत्येण त्रिगुणीकृतमेतत्-
परिमण्डलमानमुत्तरं मेरोः पूर्वस्मात् पूर्वस्यां दिशि यन्मानसो-
त्तरं तस्मिन्मेढ्री पुरीमुपदिशन्तीत्यनुषङ्गः तासु पुरीपूदया-
दित्युपदिशन्ति । चतुर्दिशमित्युक्तेर्ये मेरोर्दक्षिणं देशं वर्त्तन्
तेषामेढ्रीमारुह्य पूर्वादिषु ये पश्चिमे तेषां वायव्यमारुह्य ये उत्तरं
तेषां वाक्कीमारुह्य ये पूर्वे तेषां सौम्यमारुह्य अत एव “सर्वेषां
ह्रीपवर्षाणां मेरुस्तरतः स्थितः” इति वैष्णवोक्तिः ॥ ७ ॥

तत्रत्यानां मेरुस्थानां सव्येनेति नक्षत्राभिमुखतया खगत्या

मेरुं वामतः प्रकुर्वन्नापि प्रदक्षिणावर्तप्रवर्तकप्रवहास्यवायुना
आम्यमागज्योतिश्चक्रवशात् प्रत्यहं दक्षिणतः करोति । अतश्चक-
रानिचक्रादितिदूरतः भूमिलप्रत्येव दर्शनमुदयः आकाशोऽप्य-
माकट्येव दर्शनं मध्याह्नः भूमिप्रविष्ट्येव दर्शनमस्तमसः ।
ततोऽन्विष्टुर्गमने निर्वाण इति अत एव समुद्रीरूपरूपया च
“मण्डलं वा एव पातकदेशः सायं प्रविशति” इति भुनिरपि
व्यवहारा न तु वस्तुतः ॥ ८ ॥

भूमिज्ञानवचनवर्जनीयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विषययोगाणि रात्रयो वक्ष्यन्ते बहःसु एकैका घटिका
हस्मानि अत्रापि रात्रिणां वृद्धिः मासि मासि नाटका हासश्च
पूर्ववदेव ॥ ५ ॥ ६ ॥

एवं मन्दार्दगतिभिः मानसोत्तरगिरिपरिवर्तनस्य नव कोटयः
एकपञ्चाशत्तन्त्राणां चतुर्पदिशानि तस्मिन्मानसोत्तरे मेरोः पूर्वतः
मेढ्रीं देवधानी नामोपदिशन्तीत्यनुषङ्गं मेरोश्चतुर्दिशं तासु
पुरीषु समयाविशेषेण कार्यप्रवृत्तानवृत्तिकालभेदेन भूतानां
कार्यप्रवृत्तिनिवृत्त्योः निमित्तानि उदयादित्युपदिशन्ति चतुर्दिश-
मित्यनेन मेरोर्दक्षिणादिदेशस्थानामेष्टादिषु क्रमयोदयादीनि स्यु-
रित्युक्तम् । यथाकं श्रीनिष्णुपुराणे ।

यैवेन दृश्यते मास्त्रात् न तेषामुदयः स्मृतः ।

तिरोभावं च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ।

इति ॥ ७ ॥

मेरुस्थानां तद्वयादिकं नेत्याह । तत्रत्यानामिति । सव्येनाचलं दक्षि-
णेन करोतीति नक्षत्राणामभिमुखतया खगत्या मेरुं सव्येन
कुर्वन्नापि प्रदक्षिणावर्तप्रवहास्यवायुप्रचालितज्योतिश्चक्रगतिवशा-
दक्षिणेन करोति दक्षिणतः करोति ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

जगद्भ्रिकादि पांच राशियों में रहने हैं सूर्य तप रातदिन
नदने घटने में विपरीत होजाने हैं ॥ ५ ॥

जब तक दक्षिणायन होता है तबतक दिन बढ़ते हैं जब
तक उत्तरायण होता है तबतक रात्री बढ़ती है ॥ ६ ॥

इस प्रकार से एक कोटि एक पंचाशत्तन्त्रयोजन मान-
सोत्तर पर्वत का परिमाण कहते हैं जिस मानस पर्वत
में मेरु से पूर्व देवधानी नामक इन्द्र की पुरी है दक्षिण
में संयमनी नामक यम की पुरी है पश्चिम में निम्लोचनी
नाम की वरुणा की पुरी है उत्तर में विभावरि नाम की
कृत्वर की पुरी है उन पुरियों में सूर्य का उदय मध्याह्न
अस्त अर्धरात्र क्रमसे समय विशेष से मेरु के चारों
दिशों में होते हैं जिनसे कि सब प्राणियों की प्रवृत्ति अनिवार्य
होती है ॥ ७ ॥

मेरुमें रहनेवालों को मध्य दिनहीमें सदा सूर्य प्रकाशित होते
हैं चाये तरफके मेरु की भी सूर्य दाहिने तरफ करते हैं ॥ ८ ॥

• यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपाते निम्नोचति यत्र कचन स्पन्देनाभितपति तस्य द्वेष समान-
सूत्रनिपाते प्रस्थापयति तत्र गतं न पश्यन्ति ये तं समनुपश्येरन् ॥ ९ ॥

• यदा चैद्याः पुर्णाः प्रचलते पञ्चदशघटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि
साधिकानि चापयति ॥ १० ॥

• एवं ततो वारुणी सौम्यामैन्द्री च पुनस्तथाऽन्ये च ग्रहाः सोमादगो नक्षत्रैः सह ज्योतिश्चक्रे
समभ्युद्यन्ति सह ना निम्नोचन्ति ॥ ११ ॥

• एवं मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षणयोजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयामयोऽसौ चतसृषु परिवर्तते
पुरीषु ॥ १२ ॥

• श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

यथोक्तमुद्यास्तमनादिनिर्णयं दर्शयति । यत्रोदेतीत्यादिना ।
स्पन्देन खेरोद्गमेन । प्रस्थापयति निशीथं करोति । ये तं सम-
नुपश्येरन् प्रस्थापसमानसूत्रस्थाः ॥ ९ ॥

साधिकानि पञ्चविंशतिमहत्साधिकानि ॥ १० ॥

सह ना सहैव यद्यपि वस्तुतः सूर्यस्यापि नक्षत्रैः सहो-
द्यास्तमयो । तथापि तस्य तत्साहित्याद्दर्शनार्थोमादीनामेव
तत्साहित्यमुक्तम् ॥ ११ ॥

त्रयामय इत्याद्युपासनार्थम् ॥ १२ ॥

• श्रीमद्भरणीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यथोक्तमस्योद्यास्तमनादिनिर्णयं दर्शयति । यत्रोदेतीत्यादिना ।
यत्र ऐन्द्यादिपुणे उदेति उदये प्राप्नोति ह्ये भवतीति यावत्
तस्य उक्त्यन्तर्गतस्य समानसूत्रनिपाते वारुण्यां निम्नोचत्यस्मिन्
गच्छन्ति न निर्यग्वर्शनं प्रमत्तित्यर्थः यत्र हि यास्यादौ परि-
स्पन्देनाभितपति स्पन्दोद्गमेनाभितपति मध्याह्नस्थितौ भवतीति
यावत्तत्र भगवान् सूर्यस्तस्य समानसूत्रनिपाते स्यूनाधिक-
दंशे सौम्यादौ पुरे स्थिता प्रस्थापयति यावदिदं स्थितानां
मर्ज्यां करोतीत्यर्थः यं यावदिदं स्थिताः अस्ते गतं सूर्य-
मनुपश्येरन् ते तत्र गतं सौम्यदिग्गतं न पश्यन्ति एवं
यावत्त्रिषु पुरीषु उद्यादिनिर्णयो द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

एवमुद्यादिदेशानियम उक्तः अथेन्द्रादिपुर्याः यास्या-
दिपुरी कियता कालेन कति योजनानि गच्छन्तीत्युक्त्यामाह ।
यदेति । यदा ऐन्द्रादिपुर्याः प्रचलति तत्कालेन भवति तदा पञ्च-
दशघटिकात्मकेन कालेन त्रैशकगणितेन योजनानां सार्द्ध-
द्वादशलक्षाणि साधिकानि पञ्चविंशतिमहत्साधिकानि सपाद-
कोटिद्वयं पञ्चविंशतिमहत्साधिककोटिद्वयं चानिर्णयति शेषः
वार्ण्यां पुरीषुपयति ॥ १० ॥

• एवं ततो वारुण्याः प्रचलति एवमुक्तकालेन उक्तयोज-
नानि वारुण्यां पुरी गच्छन्ति एवमुत्तरत्रापि योज्यमेवं सूर्य-
स्योद्यास्तमयादिस्वरूपं न देशानियमं कालपरिमार्णं योजनपरि-
मार्णं चाभिधाय सौम्यादीनामपि ग्रहाणामभ्युद्यादिकमाह ।

तथेति । ज्योतिश्चक्रेण तारागणेन सह वर्तमाना ग्रन्थे सोमा-
दयो ग्रहा अपि नक्षत्रैरभिव्यक्तिभिः सह तथा सूर्योद्यास्तमा-
दिपुरीषु गमनं प्रत्यभ्युद्यन्ति उद्गच्छन्ति उदये प्राप्नुवन्ति सहैव
निम्नोचत्यस्मिन् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः यद्यपि वस्तुतः सूर्यस्यापि नक्षत्रैः
सहैव उद्यास्तमयो तथापि तत्साहित्याद्दर्शनार्थोमादीनामेव
तत्साहित्यमुक्तमिति भावः ॥ ११ ॥

पञ्चदशघटिकाभिः सपादकोटिद्वयं साधिकानि सार्द्धद्वादश-
लक्षाणि योजनानि गच्छन्तीत्युक्तं तत्रैकेन मुहूर्तेन कति योज-
नानि गच्छन्तीत्युक्त्यामाह । एवमेति । त्रयामय इत्यापमनार्थ-
मुक्तं वेदकर्मोपास्यः सौरो रथ एकमुहूर्तेनाष्टशताधिकचतु-
स्त्रिंशल्लक्षणयोजनानि चतसृषु देवभान्यादिषु पुरीषु परिवर्तते
कोऽसौ सौरो रथः एकेन मुहूर्तेन यः परिवर्तते तत्राह । यस्येति ।
यस्य सौररथस्यैकं चक्रं सम्प्रसरणात्कं समामनस्युपासते
चक्रं विशिनष्टि । द्वादशारे द्वादश मासा अग्रा यस्य पङ्क्तयो नेमयो
यस्य त्रीणि चातुर्मास्यानि नाभयो यस्य इदमप्युपासनार्थमेवोक्तं
मासाद्यादिपेण सम्प्रसरणं रूपेण चापास्यमानमित्यर्थः
सौरो रथः परिवर्तते इत्युक्तं स किं निरवयस्य एव
एव भ्रमतीत्यत्र विशिनष्टि । यस्येति । यस्य रथस्याज्ञां भगवन्महि-
कृतमुखः अक्षशब्दोऽत्रोपचारात्स्थितनायां धुरि वर्तते एवं
हिनीयोऽत्र इत्यपि यत्र रथो मानसोत्तर कृतोत्तरभागः मानसो-
त्तरगिरौ लक्षादौपरि घायवद्धभूमौ कृतोत्तरभागः घायुता निबद्धो-
त्तरभागः अन्यथायुनाऽहमात्राच्छ्रयत्वात्मानसोत्तरगिरौमग्राधनु-
रदीपितयोजनोच्छ्रयत्वादनस्तस्य मास्यानुपपत्तेः कोऽर्मावतर-
भागः यो मानसोत्तर कृतमुखः तत्राह । यत्रेति । यत्र इतर-
भागे प्रोते सद्रविरथचक्रं तैलवस्त्रयन्मानसोत्तरगिरौ परिवर्तो
भ्रमति ॥ १२ ॥ १३ ॥

• श्रीमद्भजयध्वजमीरकृतपद्मरावली ।

यत्रोदेति । तत्समानसूत्रनिपाते पञ्चमभागे निम्नोचति
दक्षिणायने किञ्चिकिञ्चिद्दक्षिणभागादेष मात किञ्चिकिञ्चिद्-
क्षिणभागे पञ्चमे निम्नोचति एवमुत्तरायणे किञ्चित् किञ्चिदु-
त्तरतः उदयनिम्नोच्ची याति एवमुत्तरादित्य उदयप्रदेशस्थ-
स्तत्र निपाते विहाय यत्र कापि न स्पन्दते न गच्छति

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तस्योद्यमस्य समानसूत्रनिपाते विभावरीपुरि द्वारि स्थितेऽ
म्यजनान् प्रस्थापयति निद्रितान् करोति उद्यतशृङ्गच्छायापि-
हितं तत्र विभावरी गतं न पश्यन्ति जना इति शेषः ॥ ८ ॥

सार्धैश्चादशलक्षणि साधिकानीति । पञ्चविंशतिसहस्रा-
धिकानि सार्धैश्चादशलक्षणागित्यर्थः ॥ १०-११ ॥

देवधान्या निर्गत्य संयमनीं प्रवेक्ष्यन् पञ्चदशघटिकाभिः
कालात्रयैः पादोनाष्टत्रिंशलक्षोत्तरकोटिद्वयमतिक्रम्य प्रविशति
तपनः एवं चतुर्गुणितान्येतानि योजनानि सैकपञ्चाशलक्षन-
वकोटिसङ्ख्यानीति सर्वात्मना ज्ञातव्यम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यत्रेति । यद्वाप्यधोगतदेश इत्यर्थः ॥ ८-११ ॥

मुहुर्त्तं चतुस्त्रिंशदिति मानसोत्तरमानं नवव्ययत्र एवं पूर्वत्र
यत्तु ज्योतिःशास्त्ररीत्या तच्चदंशे रव्युद्यमविचारेण रवि-
परिक्रमणाय मण्डलमिदं खलपमेव प्रतीयते तत् खलु चलता
बिहूरस्य खलपस्यापि इच्छाः समसूत्रता बहुलदेशेन नैव त्यक्तुं
शक्यते तथातिदूरं व्यामगतेनापि रविणा खलपभूमिसमसूत्र-
तेति रविचलनस्य खलपत्वव्यवहारात् विरुद्धं न च दृष्टिभ्रम-
मात्रमिदं ज्ञायापि दृश्यमानतद्गतिमान्धमनुकरेति इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्विभवाध्वजकवर्तिकृतसारायर्धशिरी ।

उद्यास्तमयमध्याह्ननिशीथानां वर्षभेदेन व्यवस्थामाह
यत्रेति । “यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुद्यः स्मृत” इति वैष्णवो-
क्तेः सूर्यस्य प्रथमदर्शनमवोद्यः निम्नोच्चत्यस्तं गच्छति उद्यान-
न्तरत्रिंशद्घटिकास्ते स्पन्देन आकाशमध्यस्थः सन् प्रखेदो-
द्भवेन तस्य देशस्य समानसूत्रपातविषयीभूते देशे त्रिंशद्घ-
टिकानन्तरं गतः सन्निति शेषः । प्रस्थापयति निशीथं करोति
ये अस्तमुद्यश्च अनुपश्येस्ते जनास्तत्र गतं सूर्यं न पश्यन्त्यत
एव स्वपन्ति तेन च मेरोर्दक्षिणतुष्टये स्थितेषु मध्ये यदा यत्र
सूर्यस्योद्यो दृश्यते तदैव तस्मात् पूर्वं वर्षे मध्याह्नः पश्चिमे वर्षे
निशीथः उत्तरवर्षे निम्नोच्चो ज्ञेयः । एवं मध्याह्नदर्शनसमय
एव पूर्ववर्षे निम्नोच्चः पश्चिमवर्षे उद्यः उत्तरवर्षे निशीथश्च
ज्ञेयः । अस्तदर्शनसमय एव पश्चिमवर्षे मध्याह्नः पूर्ववर्षे निशीथः
उत्तरवर्षे उद्यश्च ज्ञेयः । तदेवं सर्ववर्षस्था अपि मेरोर्दक्षिणदेश-
स्थानेवात्मनो मन्यमानाः स्वयं सूर्यस्योद्यमध्याह्ननिम्नोच्चान्
पश्यन्त एवान्येषु तान् पूर्वाक्तविधेकेन जानन्तीति संक्षेपः ।
विष्णुपुराणे त्विनोऽपि विशिष्याकम् ।

शकादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येव पुरत्रयम् ।

विकर्णा द्वौ विकर्णेष्वलीन् लांकान् द्वे पुरे तथा ॥

इति अर्थः शकाद्यन्यतमस्य पुरे तिष्ठन् पुरत्रयं युगपत् स्पृशति
द्वौ विकर्णां काणां च । तथा हि शकपुरे तिष्ठन् शकदिग्दर्शने
मध्याह्नं दक्षिणदिग्दर्शने उद्यमुत्तरदिग्दर्शने अस्तमनं करोतीति
पुरत्रयस्पर्शः अभिकोशावर्षे प्रथमे याममीशानकोशावर्षे तृतीये
यामं करोतीति विकर्णद्वयस्पर्शः । विकर्णस्यः अग्न्याद्यन्यतम-
कोशस्यः संस्त्रीन् कोशान् द्वे पुरे द्वे दिशां च स्पृशति । तथा हि

अभिकोशे तिष्ठन् अभिकोशावर्षे मध्याह्नं नैऋतकोशावर्षे उद्य-
मीशानकोशे अस्तमनं करोतीति कोशावर्षस्पर्शः । तथा दक्षिणै-
दिग्दर्शने प्रथमो यामः पूर्वदिग्दर्शने तृतीयो यामः इति पुरत्रयस्पर्शः
दिग्दर्शयस्पर्शश्च । एवमन्येषु कोशेषु पुरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

साधिकानि पञ्चविंशतिसहस्राधिकानि ॥ १० ॥

सह वा सहैव ॥ ११ ॥

त्रयीमय इत्युपासनार्थम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तशिरीषः ।

यत्र स्थानं उदेति उदितो ह्यो भवति तस्योद्यमानस्य
समानसूत्रनिपाते निम्नोच्चनि ग्रहो भवति न च प्रातरधः
स्थानानुगच्छति सायं चाधः स्थानं प्रविशतीति मन्तव्यम्
“अज्ञां वा एव प्रातरुदेत्यपः सायं प्रविशति”, इति भगवती श्रुतिस्तु
द्रष्टृजनमत्यनुसारीणीति भावः यत्र कचनजनविषये एव सूर्यः
स्पन्देन स्वेदाद्भवेन प्रतपति मध्याह्नं करोति अभि अभि-
मुख्येन समानसूत्रनिपाते प्रस्थापयत्यर्धरात्रं करोतीति
यावत् ये अस्तं गतं सम्यक् अनुपश्येरन् ते एव तत्रस्थाने
स्थिताः न पश्यन्ति सूर्यस्तु सदा वर्तत एव तथाह
भगवान् पराशरः ।

नैवास्तमनमकंस्य नोद्यः सर्वदा सतः ।

उद्यास्तमनाख्यं हि दर्शनादर्शनं रवेः ॥

इति ॥ ८ ॥

अधिकेन पञ्चविंशतिसहस्रात्मकेन सहितानि ॥ १०-११ ॥

एकेन मुहुर्त्तं कतियोजनानि गच्छन्तीत्यत आह । एवमिति ।

त्रयीमयः वेदत्रयीर्त्वेनोपास्यः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

जहां पर सूर्य देव उदित होते हैं तिसी के सामने अस्त होने हैं
जहां पर मध्याह्न करते हैं तिसके सामने ही अर्धरात्र करते हैं तब
उहां जाने से जो लोग उनको देखते थे सो नहीं देखते हैं ॥ ८ ॥

जब इंद्र की पुरी से सूर्य खजते हैं तब से पदरा घड़ी में
सवा दो करोड़ साठे बारा लक्ष पचीस हजार योजन दूर दक्षिण
संयमनी पुरी की जाते हैं तिसके पीछे वरुणपुरी कुबेरपुरी इंद्र
पुरी कां जाते हैं ॥ १० ॥

और सोमादिक सब ग्रह नक्षत्रों के ज्योतिष्यक में साथ ही
उदित होते हैं साथ ही अस्त होते हैं ॥ ११ ॥

इस प्रकार से एक मुहुर्त्त में चौबीस लाख आठ सौ योजन
पर्यंत वेदत्रयीमय सूर्य का रथ चारों पुरों में घूमता रहता है ॥ १२ ॥

यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्णेमि त्रिणाभि सम्बत्सरात्मकं समामनन्ति तस्याक्षो मेरोर्मूर्धनि कृतो मानसोत्तरे कृतेतरभागो यत्र प्रोतं रविरथचक्रं तैलयन्त्रचक्रवद्भूमन्मानसोत्तरगिरौ परिभ्रमति ॥ १३ ॥

• तस्मिन्नक्षेत्रे कृतमूलो द्वितीयोऽक्षस्तुर्पमानेन सम्मितस्तैलयन्त्राच्चवद्भुवे कृतोपरिभागः ॥ १४ ॥

रथनीडस्तु षट्त्रिंशलक्षयोजनायतस्तुरीयभागविशालस्तावानूविरथयुगो यत्र हयाश्चन्द्रोनामानः सप्तरुणयोजिता वहन्ति देवमादित्यम् ॥ १५ ॥

पुरस्तात्सवितुररुणः पश्चाच्च नियुक्तः सौत्ये कर्मणि किलास्ते ॥ १६ ॥

तथा वाल्मिल्या ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः पष्टितहस्राणि पुरतः सूर्यं सूक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तु-
यन्ति ॥ १७ ॥

तथाऽन्ये च ऋषयो गन्धर्वाप्सरसो नागा ग्रामण्यो यातुधाना देवा इत्येकैकशो गणाः सप्त चतु-
र्दश मासि मासि भगवन्तं सूर्यमात्मानं नानानामानं पृथङ्नानानामानः पृथक्कर्मभिर्द्वन्द्वश उपा-
सते ॥ १८ ॥

लक्षोत्तरं सार्द्धनवकोटियोजनपरिमण्डलं भूवल्यस्य क्षणेन सगव्यूत्युत्तरं द्विसहस्रयोजनानि
स भुङ्क्ते ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

ज्योतिश्चक्रसूर्यरथमण्डलवर्णनं नामैक-

विंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

द्वादश मासा बरा यस्य । षट्त्रयो नेमयो यस्य । त्रीणि
चातुर्मास्यानि नामयो यस्य । कृत इतरभागो यस्य ।
मानसोत्तरगिरौ लक्षाक्षादुपरि वायुचक्रभूमाविति द्रष्टव्यं
चक्रं वा तावदुच्छिन्नमिति मन्तव्यम् अन्यथायुतमात्रोच्छ्रा-
यत्वात्मानसोत्तरस्य मेरोश्चतुरशीत्युच्छ्रायत्वाच्चस्य साध्या-
नुपपत्तेः ॥ १३ ॥

तस्मिन्नक्षेत्रे चक्रप्रान्ते कृतमूलो निषङ्गपरिभागः, प्रथमाक्षो
मेरुमानसोत्तरायतः सार्धसप्तलक्षाधिकसार्धकोटिप्रमाणस्तस्य
तुर्पमानेन सार्धसप्तार्धशतसहस्राधिककानचत्वारिंशलक्षमानेन भूवे
कृतो वायुपाशेन निषङ्ग उपरिभागो यस्य ॥ १४ ॥

नीडं उपवेशस्थानं गायत्र्यादिचन्द्रोनामानः अक्षणेन
योजिताः सन्तो देवं वहन्ति ॥ १५ ॥

पुरस्तात्स्थितोऽपि पश्चात्प्रत्यङ्मुख आस्ते । यद्वा । यस्म्यस्य
पुरस्तात्स्थित्यै पश्चिमवाग्विद्युत्कम् । अश्वस्थानं च वायु-
नोक्तम् ।

सप्तरुणयोजिताः सप्त देवमादित्यम् ।

चक्रपञ्चनिबद्धानि चक्रे चाक्षः समाहितः ।

इति ॥ १६ ॥

• सूक्तवाकाय सुभाषिताय ॥ १७ ॥

एकैकशश्चतुर्दश द्वन्द्वशः सप्त गणाः सन्तो मासि मास्युपा-
सत इत्यन्वयः ॥ १८ ॥

गव्यूतिः क्रोशकथं सगव्यूत्युत्तरं यथा भवति तथा ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्रीमद्भारराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रार्द्रिका ।

तस्मिन्नक्षेत्रे चक्रप्रान्ते कृतमूलः निषङ्गपरिभागः द्वितीयोऽक्षः
प्रथमोऽक्षः मेरुमानसोत्तरायतः सार्धसप्तलक्षाधिकसार्धकोटि-
योजनप्रमाणः तस्य तुर्पमानेन सार्धसप्तार्धशतसहस्राधिककान-
चत्वारिंशलक्षयोजनायतनमानेन समितः पार्श्वमनः ध्वजं कृतः वायु-
पाशेन यच्च उपरिभागो यस्य तथाभूतः तं निबद्ध्यति । तैलयन्त्रा-
च्चतैलयन्त्राच्चद्वयानेन प्रान्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

रथनीडं देः पार्श्वमागमाह । रथनीड इति । नीडं रथिन उप-
वेशस्थानं षट्त्रिंशलक्षयोजनायाम् तुरीयभागविशालः तैलयन्त्रा-
जनिषडालः रविरथयुगोऽपि तावान् षट्त्रिंशलक्षयोजनायाम्
तुरीयभागविशालः । युगं विंशतिः । यत्र युगोऽक्षेण स्मृतः

ध्या॥ कुरुकारं च कृतमिदं नान्तप्रदीपे
एकविंशत्यायार्थप्रकाशः ॥ २१ ॥

भाषा टीका

जिस सूर्यदेव के रथ का द्वादश भरा बाधा के नेमिबाधा तीन नाभि बाधा संवत्सर रूप एक चक्र है ऐसा कहते हैं उस चक्र का पुरा मेरु के मस्तक पर रखा है उसका दूसरा भाग मानसोत्तर पर्वत पर है जिस पुरे में पोहाहुमा सूर्य के रथ का चक्र तेज के कोल्हू सरीका मानसोत्तर पर्वत पर घूमता है ॥ १३ ॥

उस पुराकाष्ठ के ऊपर मूल से रखा हुआ दूसरा मण बाबास बस साठे सैतीस हजार योजन का खंवा है उसका दूसरा भाग भुवजी में खगा हुआ है ॥ १४ ॥

रथ का नीचा बैठक छठीस लाख योजन खंवा नौखाल योजन चौड़ा है सूर्य के रथ का जुभा भी नौखाल योजन खंवा है जिस जुभा में गरुड के जोड़े हुये वेद नाम के सात छोटे सूर्य नारायण को होते हैं ॥ १५ ॥

सूर्य के सामने सारथि के कार्य में नियुक्त गरुड हैं सूर्य के सामने मुक्त करके बैठे हैं ॥ १६ ॥

तैसे ही अंगुष्ठ पर्व के बरोबर साठ हजार बाखलिन श्रुति सूर्य के भागे वेद पाठके बास्ते नियुक्त हैं सौ सूर्य की स्तुति करते हैं ॥ १७ ॥

तैसे ही और भी श्रुति गन्धर्व अक्षरा नाम प्रामर्षी यातुधान देवता ये सब सात गण चौदह नृकन्या बाधे हैं महिना महिना में सब नाना नाम बाधे भगवान् सूर्य को भिन्न नाम बाधे कर साथ में मिलकर सेवन करते हैं ॥ १८ ॥

साठे नौ किरोड एक लाख इतने भूमण्डल में एक क्षण में दो हजार दो कोश योजन प्रमाण से आदित्य चलते हैं ॥ १९ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध बीसमे अध्यायका

भाषानुवाद ब्रह्मणाचार्य कृत

समाप्त ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २१ ॥

॥ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

—०:०:०—

॥ राजोवाच ॥

यदेतद्भगवत आदित्यस्य मेरुं भुवं च प्रदक्षिणेन सरिक्रामतो राशीनामभिमुखं प्रचक्षितं चाप्र-
दक्षिणं भगवतोपवर्णितममुष्य वयं कथमनुमिमीमहीति ॥ १ ॥

॥ स होवाच ॥

यथा कुलाक्षचक्रेण भ्रमता सह भ्रमतां तदाश्रयाणां पिपीलिकादीनां गतिरन्यैव प्रदेशान्तरेष्व-
प्युपलभ्यमानत्वादेवं नक्षत्रराशिगिरूपलक्षितेन कालचक्रेण भुवं मेरुं च प्रदक्षिणेन परिधावता सह
परिधावमानानां तदाश्रयाणां सूर्यादीनां ग्रहाणां गतिरन्यैव नक्षत्रान्तरे राश्यन्तरे चोपलभ्यमान-
त्वात् ॥ २ ॥

स एष भगवानादिपुरुष एव साक्षान्नारायणो लोकानां स्वस्त्य आत्मानं त्रयीमयं कर्मविशुद्धि-
निमित्तं कविभिरपि च वेदेन विजिज्ञास्यमानो द्वादशधा विभज्य षट्सु वसन्तादिषु ऋतुषु
वर्षोपजोषमृतुगुणान् विदधाति ॥ ३ ॥

तमेतमिह पुरुषास्त्रया विद्यया वर्णाश्रमाचारानुपया उच्चावचैः कर्मभिराम्नातैर्योगवितानैश्च
अद्वया यजन्तोऽज्जना श्रयः समधिगच्छन्ति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

द्वाविंशो सोमशुक्रादेः स्थानमाहोत्तरेऽरम् ।

तत्तद्वस्तुन्यारेण दृष्टानिष्टे तथा नृणां ॥ १ ॥

• राशीनामभिमुखमप्रदक्षिणं चोपवर्णितं मध्येन चक्षुः दक्षि-
णेन करोतीति वदता ममुष्य वयं कथमनुमिमीमहि एतत्कथं
शास्त्रासौ विद्वत्त्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

चक्रवर्त्तास्वतश्च गतिद्वयमविरुद्धमिति विद्वत्तार्थः ॥ २ ॥

तत्तत्कालनियमेन कर्मणां विशुद्धेः सादृश्यस्य निमित्तभू-
तमात्मानं विभज्य विजिज्ञास्यमानो वितकमात्रः । यथोप-
जोषं यथाकर्मयोगमृतुगुणान् शीतोष्णादीन् ॥ ३ ॥

वर्णाश्रमाचारानुवर्तिनः पुरुषास्त्रया विद्वत्तैः कर्मभि-
रिन्द्रादिरूपं योगवितानैश्च ध्यानादिभिर्वर्णभिरूपं पूज-
यन्तः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतरावभाष्यकृतभाष्यटीपिका ।

पूर्वमादित्यो नक्षत्राभिमुखं सरिक्राविषु राशिषु चरतीत्युक्तं
तथा मेरुं भुवं च परिवर्तत इति चोक्तं विद्वं गतिद्वयं यग-
पदेकस्वाद्यदमानमुक्तानुवादपूर्वकं युक्तमिति राजा । वदति । यदेत-
दित्यादिनोपवर्णितमित्यन्तेमोक्तत्वात् । अमुष्य आदिना प्रदक्षि-
णं भगवता त्वया वदपवर्णितं किं कथं इति च प्रदक्षिणेन

परिभ्रमतो भगवत आदित्यस्य पुनः राशीनामभिमुखं नक्षत्राभि-
मुखतया राशिषु प्रचक्षनमित्येतत् द्वयं विद्वज्जममुष्य सूर्यस्व
कथमनुमिमीमहे कथमुपपन्नं भवतीति विश्वसिम इत्यर्थः ॥ १ ॥

एवमापृष्टो बादरायणिराहृत्यः ह स्मृतः । सहोवाचेति । शुक्रो-
क्तिमाह । यथेत्यादिना राश्यन्तरे चोपलभ्यमानत्वादित्यन्तेन । विद्व-
ज्जमप्येकस्य गतिद्वयमुपपन्नमिति सहस्रान्तमाह । यथेति । भ्रमता
कुलाक्षचक्रेण सह भ्रमतां कुलाक्षचक्राभयाणां पिपीलिकादीनां
गतिरन्यैव दृश्यते दृष्टान्तेऽपि कथं तत्राह । प्रदेशान्तरे चक्षुष्येव
प्रदेशान्तरे उपलभ्यमानत्वात् पिपीलिकादीनामित्यनुवक्तुः
यदि गतिरनन्यथा तर्हि प्रदेशान्तरे नोपलभ्येरन् अन उपलभ्यमा-
नान्तरन्येवेत्यर्थः एवं दृष्टान्तं प्रदर्शितं गतिद्वयं दार्ष्टान्तिके स्थाप-
यान् । एवमिति । एवं तथा नक्षत्रे राशिभिश्च उपलक्षितेन निराश-
याणां नक्षत्रादीनामवस्थानासम्भवात्तदात्रयं कालचक्रमनुमी-
यत इत्यभिप्रायेण उपलक्षितेनेत्युक्तं मेरुं भुवं च प्रदक्षिणेन
परिभ्रमता कालचक्रेण शिशुमारं परिभ्रमतां तदाश्रयाणां
कालचक्राभयाणां सूर्यादीनां ग्रहाणां नक्षत्राभिमुखतया राशिषु
गतिरन्यान्या उपपद्यते एव कुनः नक्षत्राग्नरे राश्यन्तरे चोप-
लभ्यमानत्वादित्यन्वयः ॥ २ ॥

एवं प्रदक्षिणोत्तरमभिधायाय सूर्यरूपेणावस्थितस्य भगवत-
स्तत्तद्वर्णाश्रमधर्मादप्यर्थं जगत्वा सर्वसाराद्यननुसस्य-
विधानकादिकेण कालविभाजकत्वं चाह । स इति । भगवानादि-

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

पुरुषः जगत्कारणभूतो नारायण एव स सूर्यरूपेणावस्थितः । अथ
य एषोऽन्नरात्रित्वे हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यत इति सूर्यस्य भगव-
न्नात्मकत्वभ्रवणात् शरीरात्मभावनिवन्धनं स एव शरायण इति
सामानाधिकरण्यात् एवमादित्यवर्णो भगवान्नारायणो लोकानां अस्त-
ये त्रयीमयं तत्काञ्चनियमनेन कर्मणां विशुद्धेः सादृश्यस्य निमित्तं
सादृश्यवाच्यमात्मनः द्वादशधा विभज्य वसन्तादिषु यत्तु यत्तु
यथोपजायं यथाकर्मभोगमनुगुणान् शीतातपवातवर्षादिविधाति
करोतीत्यन्वयः । तत्र द्वादशधा विभागा नामादित्यवर्ण-
मासमनुगुणविधानोपयुक्तसङ्कल्परूपज्ञानेनानुपवेशः ।

मासि मासि रवियो यस्तत्र तत्र भिदापरा ।

त्रयीमयी विष्णुशक्तिरवस्थानं करोति वै ॥

विष्णुशक्तिरवस्थानं सदादित्ये करोति सा ।

न केवलं रवेः शक्तिर्विष्णुवी सा त्रयीमयी ॥

एवं सा सात्त्विकी शक्तिर्विष्णुवी या त्रयीमयी ।

अतः सप्तगोपेतं स्वस्मान्तर्भातिष्ठति ॥

तथा बाधित्तनः सोऽस्ति जाड्यवीति स्वरदिमभिः ।

ततः समस्तजगतां नाशं नयति चाखिलम् ॥

इति श्रीविष्णुपुराणोक्तेः त्रयीमयत्वं नाम प्राप्नु-
त्रयास्तुत्यत्वं तदपि चोक्तं तत्रैव "ऋचः स्तुव-
पूर्वाह्ने मध्याह्ने च यजुर्वे च । बृहद्रथन्तरादीनि सामान्याहुः य-
रवेः । त्रयमेवा त्रयो विष्णोः ऋग्यजुः सामसंज्ञिता" इति कथम्भू-
विद्भाति वेदेन तज्ज्ञैः कविभिश्च जिज्ञास्यमानो वेदेष्वध्यमान-
कविभिरुपास्यमान इत्यर्थः एतदेवोपपादयति । तमिति । तमेतमा-
दित्यरूपेणावस्थितं भगवन्तमिह लोके पुरुषा वर्णाश्रमाचारा-
वर्तिनः त्रया विद्यया भ्रज्या यजन्तः त्रया यजनमेव प्रप-
ञ्चयति उच्चावचैः कर्मभिरास्नातेयोंगवितानेक्षेति उच्चावचैर्ना-
नाधिपैरास्नातेर्धदिकैः कर्मभिर्यज्ञादिभिः योगवितानैः उपासननि-
स्तरैश्च आस्नातेरिति पूर्वोत्तराभ्यां सम्बध्यते वेदिकैरुपास-
कैश्चेत्यर्थः यजन्त आराधयन्तोऽजसा सुखेन आशु वा भयः स्वर्ग-
मोक्षादिरूपं सम्यक् प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उक्तेवाध्यावसङ्गतिः राशीनां प्रचलनमपि प्रवक्ष्यात् इति ।
यस्माच्चस्मादेतस्यादित्यस्य राशीनामभिमुखप्रचलनमप्रवक्ष्या-
गमनं घटते तदनुपपन्नं भगवता तदभिमुखप्रचलनमुपवर्णितं
यस्माच्चस्मादमुष्यादित्यस्याभिमुखतया गमनस्य राशीनां प्रचल-
नस्याभिप्रायं कथमनुमिमीमहि युक्तिपूर्वकं बुद्धयामह इति ॥ १ ॥
प्रवक्ष्यातो भ्रमता कुलाज्जकं सहा प्रवक्ष्यामि क्रियमाणा
अपि तद्गताः पिपीलिकादयो यथा स्वप्रयत्नसाध्यगत्या विपरीतं
गच्छन्त्येवं प्रवक्ष्येन भ्रमता उद्योतिज्जकं सहा प्रवक्ष्यामि क्रि-
माणा अपि सविता स्वगत्या पूर्वापरीभाषतया शीघ्रमन्दमध्यमेदेन
राशीनामभिमुखं चक्षतीत्यभिप्रायः राह्यादयः प्रत्यादित्यं ऊपृष्ठतो
गच्छन्तीत्येके विम्वप्रतिविम्बवत् ॥ २ ॥
वसन्तादिषु क्रियमाणां कर्मणां विशुद्धेर्निमित्तं तदपे-
क्षारूपेण शेषः कविभिः भूतमविष्वज्जनमानसैः ब्रह्मविद्भिः यथोप-
जोषं यथाकमम् ॥ ३ ॥

द्वादशधा विभक्तेः कारणमाह । तमेतमिति । वर्णाश्रमाचार-
मनुपपन्ति अनुगच्छन्तीति वर्णाश्रमाचारानुपपत्ताः "पथगतौ" इति
धातोः योगवितानेरीश्वरार्पणबुद्धिजन्योपायविस्तारैः आस्नातैः
प्रतिपादितैः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयगोखामिकृतकमसम्भवेः ।

अभिमुखमत्र प्रवक्ष्यामित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

द्वादशधारायणः सूर्यरूपो विष्णुः ॥ ३-४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारायंहरिणी ।

द्वाविधे चकसूर्याद्योगेति मेदव्यवस्थितिः ।

द्वादशां स्थानमेवाज्जैरवस्थानिष्टत्वमीर्यते । -

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

सूर्याभ्यां सव्येन अक्षरं दक्षिणेन करोतीत्यत्र संशयान्
यदेतदिति । प्रवक्ष्येन परिक्रमत इति प्रवक्ष्यं दृश्यमान-
राशीनामभिमुखं तु अप्रवक्ष्यां प्रचलनमनुस्य तस्या
प्रवक्ष्यमनुमिमीमहि द्वादश्यामो विरुद्धत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथ स एष आत्मा लोकानां द्यावापृथिव्योरन्तरेणा नभोलयस्य कालचक्रगतो द्वादशमासान् भुङ्क्ते (१) राशिसंज्ञान् सम्बत्सरावयवान् (२) मासः पञ्चदशं (३) दिवा नक्तं चेति सपादर्शद्वयमुपदिशन्ति यावता षष्ठमंशं भुङ्जीत स वै ऋतुरित्युपदिश्यते सम्बत्सरावयवः ॥ ५ ॥

अथ च यावतार्धेन नभो (४) वीथ्यां प्रचरति तं कालवयनमाचक्षते ॥ ६ ॥

अथ च यावन्नभोमण्डलं सह द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कात्स्न्येन सह (५) भुङ्जीत तं कालं सम्बत्सर-
परिवत्सरमिडावत्सरमनुवत्सरं वत्सरमिति भानोर्मन्यन्त्यु (६) समगतिभिः समामनन्ति ॥ ७ ॥

एवं चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्ठात्लक्ष्योऽज्मत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं पक्षाभ्यां मासभुक्तिं सपादर्शाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारीद्रुततरगमनो भुङ्क्ते ॥ ८ ॥

अथ चापूर्यमाणाभिश्च (७) कलाभिरमराणां (८) क्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितृणामहोगत्राणि पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यां वितन्वानः सर्वजीविनिवहप्राणी जीवश्चैकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता (९) मुहूर्तैर्भुङ्क्ते ॥ ९ ॥

य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान् मनोऽस्याऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरीसृप-
वीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात्सर्वमय इति श्रियन्ति ॥ १० ॥

ततः (१०) उपरिष्ठात्त्रिलक्ष्योऽज्मतो नक्षत्राणि मेरुं दक्षिणेनैव कालायन ईश्वरयोजितानि सहाभि-
जितांशान्विशतिः ॥ ११ ॥

ततः उपरिष्ठादुशना द्विलक्ष्योऽज्मतः (११) उपलभ्यते पुरतः पश्चात्सहैव वाकस्य शैध्यमान्यसाम्या-
भिर्गतिभिरर्कवच्चरति लोकानां नित्यद्वानुकूल एव प्रायेण (१२) वर्षयंश्चारेणानुमीयते स वृष्टिविष्टम्भप्र-
होपशमनः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

राजा भीमरीक्षितजी बोले यह जो अपने कहा कि भगवान् आदित्य मेरु और ध्रुव को दक्षिण तरफ से जब परिक्रमा करने हैं तब राशियों के सम्बन्ध बखाना फिर बायें तरफ कर देना सो इस विरुद्ध कथा को हम कैसे अनुमान करके ठीक समझेंगे ॥ १ ॥

सो भीशुकदेवजी बोले जैम कुक्षार : एकके घूमने समय उसके ऊपर रहने वाले घूमते ये बीसी आदि जीवों की चाल दूसरी ही होती है क्यों कि दूसरे ठिकाने फिर वे देखते हैं इसी प्रकार से नक्षत्र राशियों करके उपलक्षित काल चक्र के साथ हैं तथा मेरु को परिक्रमा क्रमसे कालचक्र के साथ रहनेवाले तिसके आश्रय रहने वाले सूर्यादिग्रहों की चाल दूसरी ही होती है क्यों कि वे सूर्यादिक दूसरे नक्षत्र में दूसरे राशिमैत्री देखते हैं ॥ २ ॥

वैसेही आदिपुरुष भगवान् नारायण गिरों के कल्याण के वास्ते सूर्यरूप में अपने स्वरूप को बारह प्रकार के

विभाग कर के कर्मों के शुद्धि के निमित्त त्रयीमय जो आत्मा वेदों करके कवियों करके गाया गया है जिज्ञा-
मित भया है तिसी आत्मा से वसन्तादि ऋतुओं को विधान करने हैं ॥ ३ ॥

इन आदित्य को वर्णाश्रम आचार्यों के मार्ग में चलने वाले मनुष्य नाना प्रकार के कर्मों में वैदिक योगादिकों से श्रद्धायुक्त होकर यजन करने हैं तब अनायास से सब पुरुषार्थों को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

स एष स्मृत्या मासादिव्यवहारकारणमित्याह । स एष लोकानामात्मा द्यावापृथिव्योरन्तरेणा मध्ये यन्नभोवलयमन्तरिक्षे तस्य मध्ये यन्काष्ठचक्रं तद्वतः । राशिरभिर्मासाभिः संज्ञा येषाम् । चैत्रादिमेजास्तु चान्द्रमासानां मासमाह । पञ्चदशं मास इति । चान्द्रेण मानेन सपादं महानक्षत्रद्वयं संलग्नं दिवा नक्तं चाहोरात्रमिति पितृणाम् षष्ठमंशं राशिद्वयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

(१) तानेव इति वि० (२) मासाश्च (३) दिवानक्तञ्चेति वि० नास्ति (४) नभोर्वाथ्या (५) सह इति वि० नास्ति (६) स-

मानगतिभिः (७) रूपक्षीयमाणाभिः वि० न (८) अमराणांक्षीयमाणाभिरि वि० नास्ति (९) त्रिंशन्मुहूर्तैः (१०) उपरिष्ठात्लक्ष्यो-
जितः (११) द्विलक्ष्योऽज्मतोऽपलभ्यते (१२) वर्षयंश्चित्कारेण ।

उशनस बुधो ज्यारुमानः उपविष्टाद्विषयोजनतो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः प्रायेण
शुभरुददा (१) काद्वयतिरिच्यते अत्र प्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते ॥ १३ ॥

अतः (२) ऊर्ध्वमङ्गारकादिभिः प्रदीप्तोपलभ्यमानस्त्रिभिस्त्रिभिः (३) पक्षैरेकैकशो राशीन् द्वादशानुपभुङ्क्ते यदि न तदा त्रिभिस्त्रिभिः प्रायेणाशुभग्रहोऽघशंसः ॥ १४ ॥

तत उपरिष्ठाद्द्विलक्षयोजगान्तरात्तत बृहस्पतिरेकैकस्मिन् राशौ परिवत्सरं चरति यदि न
वक्रः स्यात् प्रायेणानुकूलो ब्राह्मणानुक्तः ॥ १५ ॥

तत उपरिष्ठाद्योजनलक्षद्वयात् प्रसन्नमनसोऽभ्युपगच्छन् एकैकस्मिन् राशौ त्रिंशन्मसान्विलम्बमानः
सर्वानिवानुपयंति तावद्भिरनुवत्सरैः प्रायेण तेषां पुनः प्रसन्नान्तिकरः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छंकरदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः । मे मांस के भोग को स्वादो दिनों में पक्ष के भोग
वहानां प्राणः अन्नमयत्वादमृतमयत्वाच्च अत एव । एक दिन में भोगता हुआ जलदी चखने से आगे चखने
जीवः ॥ ९ ॥ १० ॥ भोग करता है ॥ ८ ॥

कालायने कालचक्रे सहाभित्तिने उत्तरायादाश्रयणं
विशेषार्थं पृथक्कल्पितेनाभिजिन्नक्षत्रेण सहाष्टाधिशानिः
श्रुतिः ।

“अभिजिज्ञाम नक्षत्रमुपरिष्ठादापादानामधस्ताच्छोणामि
इति ॥ ११ ॥

चारेण कर्मस्थानक्षत्राद्यतिक्रमेण प्रायेण वर्णयन् वृष्टिं प्रवर्तयन् षोडश कलावाला चन्द्रमा है सो भगवान्
 लोकानामनुकूलः अनुमीयते निश्चीयते जन एव स शुक्रः वृष्टेर्धिष्णुः स एव भगवान् अमृत रूप देवता पितर मनुष्य
 इति स्मृतं यस्माद्वाह्यमुपशमयतीति तथा ॥ १२ ॥ स एव भगवान् स एव भगवान् स एव भगवान्

भाषा टीका ।

इस के अनन्तर यही सब लोकों के आत्मा भगवान् सूर्य आकाशपृथिवी के मध्यमे खगोल के काल चक्र मे प्राप्त होकर सम्बत्सर के अवयव राशि संज्ञक द्वारा महिनों को भोगते हैं महिना पक्ष दिन रात सवादी मक्षत्र जिस मे भोग होते हैं जितने काल मे वर्ष के छठे अंश को भोगते हैं सो काल सम्बत्सर का अवयव ऋतु कहाता है ॥ ५ ॥

और जितने वर्ष के अर्धभाग से आकाश मार्ग में सूर्य
विचरते हैं तिम काल को ग्रहन कहते हैं ॥ ६ ॥

आर जितने काल में आकाश पृथिवी के सहित खगोल को भोगते हैं उस सम्पूर्ण भोग के काल को मन्वत्सर कहते हैं । तत्सम सूर्य के मन्दोदधि समान गति के भेद से संवत्सर पर्ववत्सर इडावत्सर अनुवत्सर वत्सर ऐसे पांच भेदों को कथन करते हैं ॥ ७ ॥

इसी प्रकार सूर्य के किरणों से ऊपर लाख योजन इल्लिता हुआ चंद्रमा सूर्य के वर्ष के भाग के काल को दा

तीन लक्ष योजन पर नक्षत्र हैं मेरु के
चक्र में ईश्वर के नियोजित हैं सो
अष्टाध्यायस हैं ॥ ११ ॥

॥ साख योजन में शुक्र दीक्षता है सो
 ति के भेद से कभी सूर्य के साथ कभी
 सूर्य सरिका चलता है सो बृष्ट के
 नाश करने वाला होने में बृष्ट
 अनुकूल रहता है नक्षत्रों की गति
 ॥

भावाथंदीपिका ।

बुधोपासनायां वा चरतीति किञ्चि-
द्विशेषं च प्राशंसते सूचयति ॥ १३ ॥

अथवास्तव्यं न यन्मोक्षमभिषर्तते तर्हि-
त्रिभिस्त्रिभिर्भ-
यन् न यन्मोक्षमभिषर्तते तर्हि-
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

(१) यद्दार्कामतिरिच्येत (२) ततः (३) त्रिभिःना० (४) वक्रोऽतिवर्तते (५)

ततः उत्तरस्मादुत्तर एकादशलक्षयोजनान्तर उपलभ्यन्ते एव (१) लोकाः भवन्त्युभावयन्तो
भगवतो विष्णोः प्रदक्षिणं प्रक्रमन्ति ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

ज्योतिष्कसूर्यरथमण्डलवानं नाम

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्भरिषाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो बुधमयडलाद्विजयोजनतः उपरिष्टादङ्गारक उपलभ्य-
मान एकैकं राशिं पञ्चत्रयेण भुङ्क्ते यदि न चक्रेणाभिवर्तते
त्रिभिस्त्रिभिः पक्षैर्पदि न चक्रस्य स्यात्तर्हि द्वादशराशीन् क्रमेण
भुङ्क्ते इति पूर्वोक्तान्वयः अयं प्रायेणाशुमप्रदोऽधशंसः दुःखसूचको
वेत्यर्थः । यद्वा । यदि न चक्रेणाभिवर्तते तदानुक्तं इति एवं यदि
चक्रेणाभिवर्तते तदाधशंसोऽपीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

ततोऽङ्गारकमयडलाद्विजयोजनान्तर उपरि तेन पिरि भागं
गतो भगवान् बृहस्पतिरकंस्मिन् राशौ परिवर्तयति परितरति
सोऽपि यदि न चक्रः स्यात्तर्हि द्वादशराशौ प्रान्तोऽनुक्तः
ततो बृहस्पतिमयडलाद्योजनानां लक्षयानुपरि शनैश्चरः प्रतीचमान
एकैकं राशिं पञ्चत्रयेण भुङ्क्ते इति पूर्वोक्तान्वयः अयं प्रायेणाशुमप्रदोऽधशंसः
दुःखसूचको वेत्यर्थः । यदि न चक्रेणाभिवर्तते तदानुक्तं इति एवं यदि
चक्रेणाभिवर्तते तदाधशंसोऽपीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

ततः शनैश्चरमयडलादुत्तरस्मादुपरिष्टादेकलक्षयोजनाना-
मन्तरे देशे समर्वय उपलभ्यन्ते के ते ये ग्रहयः लोकानां शं
सुखमवाप्तुमावयन्तः सम्पादयन्तः विष्णोर्धर्मस्थानं परममुक्तं
भुवमयडलं तद्वदक्षिणं पथा तथा परिक्रमन्ति रिक्तमग्नि ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भरिषाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्भरिषाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्योपलभ्यन्तुकत् शुभप्रदसंयोगे शुभसूचकोऽधशंसो
दुःखसूचक इत्यतः प्रायेणाशुमप्रद इति ॥ १-१५ ॥

तच्चन्द्रिखिशिर्जनुरत्सरैः सर्वराशीननुपयति राशिपुत्रिख्य
सञ्चरणाच्छनैश्चर इति नाम प्रायेणाशुमप्रदो शुभकर-
त्वात् ॥ १६-१७ ॥ (१)

(१) श्रीविजयध्वजतीर्थमते ज्ञानाध्यात्ममार्गिनांस्ति किन्तु
द्वितीयाध्यायान्ते एव ।

(१) एवमिति ।

श्रीमद्भरिषाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भरिषाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

श्रीमद्भरिषाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उशनसा बुधो व्याख्यात इति पुरतः पश्चात् सदैव वा चर-
तीत्यंशेन तन्मुल्यः द्विलक्षेति भूतलात् नवलक्ष इत्यर्थः ॥ १३ ॥

लक्षद्वितीय इति भूतलादेकादशलक्षं । यदि न चक्रेणाभिवर्तते
पूर्वोक्तान्वयः । अधशंसः दुःखसूचकः ॥ १४ ॥

द्विलक्षेति । भूतलात् त्रयोदशलक्षं यदि न चक्र इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १५ ॥

योजनलक्षद्वयादिति । भूतलात् पञ्चदशलक्षे ॥ १६ ॥

एकादशलक्ष इति । भूतलात् पञ्चदशलक्षं परमं पदं ध्रुवलो-
कम् ॥ १७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां मन्त्रचतसाम् ।

द्वाविंशः पञ्चमऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्भरिषाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उशनसोपमानभूतनोऽयमेतथा बुधः चक्रस्य पुरतः पश्चात्स-
दैव चरतीति व्याख्यातः किञ्चिद्विशेषं दर्शयति । तत इति । आशं-
सते द्योत्यति ॥ १३ ॥

अधशंसो दुःखद्योतकः यदि चक्रेणाभिवर्तते तदा त्रिभिः त्रिभिः पक्षैः एकैकशो राशीन् भुङ्क्ते ॥ १४ ॥

यदि चक्रो न स्यात्तदा परिवर्तयति ॥ १५-१७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे

श्रीमद्भरिषाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

शुक्र के कथन में बुधका भी कथन होगा निम्नके ऊपर दे-
लाय जो तन में जो दीखते हैं सो बुध चन्द्रमा के पत्र हैं सो प्रा-
कर्म के शुभ फलक हैं जो सूर्य के सङ्ग में दृश्यमान हैं तदा
अनिवार्य होनेसे आनर्वाष्टि अथवा अनार्वाष्टि आदि भयको जना-
ते हैं ॥ १३ ॥

भाषाटीका
इसके ऊपर मङ्गलमी दोलन योजनके पक्षों
से एक एक राशी को भोगता हुआ चला है
यदि वक्ती होकर न चले तो यह गति है प्रा
पाप का सूचक है ॥ १४ ॥

उस के दो खल योजन में प्राप्त भगवान् इस
राशी में एक परिवत्सर चलते हैं यदि वक्ती
प्राप्त करके ब्राह्मण कुलके अनुकूल है ॥ १५ ॥

तिसके ऊपर दो खल योजन ऊपर प्रतीत हो

है सो एक एक राशी में तीस महीना तक बिखरता हुआ
उत्तरे अनुवत्सरों में सबके ऊपर चलता है प्रायः करके सबकी
अवधि करने वाला है ॥ १६ ॥

तिसके उत्तर में एकादश खल योजन में ऋषिगण दीक्षते हैं
जो ऋषि सब खोगों के कल्याण करते हुये जो विष्णुका परमपद
है तिसकी प्रवक्षिणा करते हैं ॥ १७ ॥

इति भीमभागवत पञ्चमस्कन्ध वाइसमे अध्याय का

भाषानुवाद ब्रह्मशास्त्रार्थकृत
समाप्त ॥ २२ ॥

इति भीमभागवते महीषासुरवधोऽध्यायः समाप्तः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

श्रीशुक उवाच

अथ तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यच्छृङ्गोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र ह महा-
भागवतो भुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना हृषपेन धर्मेण च समकालयुग्मिः स बहुमानं
दक्षिणतः क्रियमाणाः इदानीमपि कल्पजीविनामार्ज्य उपास्ते तस्येहानुभाव उपवर्णितः ॥ १ ॥

स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनादनेमिषेणाव्यक्तं हसा भगवता कालेन भ्राम्यमा-
णानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण विहितः द्वावदत्तासते ॥ २ ॥

यथा मेढीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिस्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्त्येवं
भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेन कालक आयोजिता भुवमेवावलम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आक-
ल्पान्तं (१) परिचरुमन्ति नभसि यथा मेघा द्येनादयो वायुवशाः कर्मसारथयः परिवर्तन्ते एवं ज्योति-
र्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनित्तितगतयो भुवि न पतन्ति ॥ ३ ॥

केचनैतज्ज्योतिरनीकं (२) शिशुमारस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

त्रयोविंशे भुवस्थाने ज्योतिश्चक्राभवं ततः ।

शिशुमारस्वरूपेण हरेश्च स्थितिरुच्यते ॥

यत्तत्प्रसिद्धं विष्णोः पदं यत्र भुव उपास्ते तेष्वतीत्यन्वयः
समकालमेव युज्यन्ते इति तथा तैर्नक्षत्ररूपैः ॥ १, २ ॥

मेढीस्तम्भे बद्धा धाम्याक्रमणपशवो बलीयाः कर्म सारथिः
सहायो येषाम् ॥ ३ ॥

ईश्वराधारत्वात्पतनशङ्कैव नास्तीति च मतान्तरमाह ।
केचनेति । ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रं योगधारणायां स्थितमिति
शेषः ॥ ४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रनिद्रका ।

एवं सृष्टीदीनां गतिविशेषास्तत्स्थानविशेषाः कार्यविशेषा-
भोकाः अथ भुवस्थे स्थाने व्यापारं क्वाह । अथो । तस्मादविमण्ड-
लात्परतस्त्रयोदशलक्षयोजनानां परस्ताद्यस्यसिद्धं विष्णोः
परमपदमामनन्ति विष्णोरभिषेकस्थानत्वात्परमं पदमियुक्तं
किन्तुपरमं पदं तत्राह । यत्रेति । यत्र परमे पदे महाभागवतो
औत्तानपादिः उत्तानपादपुत्रः अग्न्यादिभिः स्रग्भुमानं प्रदक्षि-
णतः क्रियमाणः उपास्ते तिष्ठति तस्य भुवःस्थानुभावः प्रभावः
उपवर्णितश्चतुर्थस्कन्धे इति शेषः ॥ १ ॥

स हि भुवः भगवदात्मकेनानभिषेकवेगेन कालचक्रेण भ्राम्य-
माणाणां ग्रहाणां सूर्यादीनामभिषेकादिनां प्राणां च सर्वेषां
स्थाणुरिव निश्चलोऽवष्टम्भोऽवष्टम्भ ईश्वरेण विष्टम्भत्वेन विहितः

स्थापितः शश्वत् सदा एकत्रैवावभासते ॥ २ ॥

स्थाणुरिवावष्टम्भ इत्येतद्व्योपपादयति । यथा मेढीस्तम्भः त्रिभि-
स्त्रिगुणितैः स्रग्भैः संयोजिता बद्धा धाम्यक्रमणपशवो बलीयर्वाः
मेढीस्तम्भमवलम्ब्येह मण्डलानि पादविशेषस्थानानि चरन्त्येवं
नक्षत्रगणाः सूर्यादयो ग्रहाश्च एतस्मिन् कालचक्रे अभ्यर्वाह-
र्योगेन आयोजिताः केचिद्वर्तयोजिताः केचिद्वर्वाहयोजिताः सन्तो
भुवमवलम्ब्येव वायुना वायुपाशेनोदीर्यमाणाः धार्यमाणा आक-
ल्पान्तं परितः भ्रमन्ते कर्मवशाद्वायुपाशवद्व्यवसात् भुवावलम्ब-
त्वाच्च भुवि न पतन्तीति भावः एतद्वचं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
नभसीति । यथा मेघाः द्येनादयः पक्षिणाश्च वायुपाशवशाः
कर्मसारथयः कर्मवलम्बाः नभसि परिवर्तन्ते न तु भुवि पतन्ति
एवं ज्योतिर्गणा अपि प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः सम्बन्धः कर्मा-
यत्तः तेनानुगृहीताः नक्षत्रादिरूपतां प्राप्ता जीवा एव कर्मायत्त-
प्रकृतिसम्बन्धवशाज्जन्मादिशरीरभाज इत्यर्थः अत एव कर्म
निमित्तं यासां ता गतयो येषामिति तथा केवलनभःसञ्चारपादक-
कर्मायत्तनभोमात्रगतयो भुवि न पतन्ति कर्मणां तत्पर्यागमाणां च
वेचिद्व्याहं प्रकृतेर्वज्रवज्रवज्रायांस्तिर्यग्गातिवज्रमसि भ्रमणं भुव-
पतनं च उपपद्यत इति भावः ॥ ३ ॥

एवं ज्योतिर्गणानां कर्मायत्ता नभस्सञ्चार उक्तः अथ
संधारणस्य भगवत एव शिशुमाराकांक्षायां स्थितत्वात्तदा
भयाणां पतनशङ्कैव नास्तीत्यभिप्रेयन् ज्योतिर्गणस्य शिशु-
माराभयवं योगीनामुपासनेन सत्पादयति । केचिद्विति शिशुमार-
संस्थानस्य शिशुमारशरीरस्य भगवतो वासुदेवस्य कर्मवशाद्वा
चिदात्मकजगद्धारकस्य योगधारणायां वासुदेवाविषयकमन-

(१) परितश्चरुमन्ति । (२) शिशुमारस्थानेन । इति श्रीवि० पाठः

भाषाटीका ।
अथ कथं धारणायां भवेत्तज्ज्योतिरनीकं
भागे योगिनो वर्णयन्ति ज्योतिरनीकाभयं
पाश्य बोधयन्तीत्यर्थः ज्योतिरनीकाभयं शि
विषयीकुर्वन्तीति वार्थः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

ध्रुवेषु समकालं सायुज्यभागिमरुपास्ते श्रीह

अलिमिषेखोन्मीलितखोचनेनाक्रमणपशवः पवि
वर्षा मेढीस्तम्भे बद्धास्तामभितो भ्रमन्त इत्यर्थः ।
शैश्वमाप्स्यसमसञ्चारैर्यथास्थानं विहितादप्यथा
रन्ति भूमयडलानि मेढीस्तम्भे परितः स्थानानि भ्र
हीतास्तारकाः कंचिद्भ्रुवस्यान्तर्योगेन कंचिद्वाह्ययोगेन
त्यर्थः आबद्धादिशब्दवाच्येन बाधनोदीयेमाणाः
नन्वेते निराकृष्टाः कथं न पतन्तीति तत्राह । यथेति ।
अक्षयं कर्मैव सारथिपैषां ते तथा औत्पत्तिकवेगाख्य
वा । अहं वा स्त्रीपुरुषसंयोगेनानुगृहीतैरापादितैर्ममः स
हेतुभूतैः कर्मभिर्निमित्तगान्त्वात् ॥ २ ॥ ३ ॥

शिशुमारसंस्थानस्य शिशुमारावयवोपेतस्य योगबलेन
याक्रियायां स्थितिमनुवर्तयन्ति ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाधिकृतक्रमसंदर्भः ।

त्रिभिः सवर्नेः पूर्वमध्यापराहोषु कृषककर्तृकपरिवर्त्तनेने-
त्यर्थः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः पुरुषाधिष्ठितमायावशीकृता
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

शिशुमारसंस्थानेनोपलब्धिनं योगधारणायां विराड्वबुपास-
नावेशार्थं यथेष्टकल्पनामात्रमय्यां तस्यामित्यर्थः । अत एव मनसि
अम्बु इति वक्ष्यमाणेन मनोऽपि कल्पयिष्यते स्पष्टमपि वक्ष्यते
एतदुद्देशेति ॥ ४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अवजोक्तं त्रयोविंशे प्राह विष्णुपदाभिधम् ।

शिशुमाराकारतया ज्योतिश्चक्रञ्च दर्शितम् ॥ ० ॥

अयोद्देशेति । भूतलादेकोनचत्वारिंशल्लोके समकालमेव युज्यन्त
इति तैरग्र्यादिभिर्नक्षत्ररूपैः ॥ १ ॥

स्थाणुरिवेति स्तेपेण कालचक्रेण खालयितुमशक्यत्वात् स
एवैकः स्थिर इत्यर्थः । प्रत्युत कालचक्रस्यावष्टम्भः । तेन सर्वे
हालचक्रार्थानाः भ्रुवस्तु कालचक्रमध्यधीनीकरोतीति ध्वनिः ।
स्त्रीरुशी योग्यता तस्य कथमभूत्तत्राह । ईश्वरेण कर्तुमकर्तुम-
शक्यं कर्तुमपि समर्थेन विहितः स्वभक्तोक्तवैद्यापनार्थमिति
वाच्यः ॥ २ ॥

धान्याद्याक्रमणपशवो ध्वजकाः जलमज्जिज्जलमज्जि
ही तत्र संयोजिताः कृषीवखेपैत्यर्थः । त्रिभिः सवर्नेमेढीस्तम्भे

निकटमध्यदूरवर्त्तिभिर्भिभागैः यथास्थानं स्वकस्थानस्थिति-
मनतिक्रम्य चरन्ति द्वाष्टान्तिके त्रिभिः सवर्नेरुत्तरापयानैर्बुधनै
दक्षिणायनैः समयैः । अन्तरधोऽधः स्थले बहिरुपयुं परितनं
तत्र योगेन स्थित्या कालचक्र एव योजिताः । यथा सप्तर्षीणाम्
धोऽधः स्थित्या आयोजिताः शनैश्चरादयः तथा सूर्यादीनामुपर्युपरि
स्थित्या आयोजिताः सोमादयः तत्र तत्र आयोजिनः ईश्वरयोगैव
आयुना नृदीर्यमाणाश्चाख्यमानाः । ननु कथन्तेऽन्तरीक्षाश्च पुन-
ः । तत्राह । नमस्मीति । कर्मसारथयः कर्मसहायाः ॥ १ ॥
ज्योतिरनीकं ज्योतिश्चक्रम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विशेषे ध्रुवस्थानं शिशुमारचक्रं च वर्णयति । अथेति ।
पदं स्थानं यदस्ति तदस्ति अग्न्यादिभिः समकाले
समकालयुज्यन्तेनक्षत्ररूपैर्बहुमानं यथा भवति तथा
विष्णुमाणाः यत्र विष्णुपदे उपास्ते तिष्ठति इह अस्मि-
न्मन्त्रोपपत्तिगतः चतुर्यस्कन्धे उक्तः ॥ १ ॥ २ ॥
अहंशब्दो धान्याक्रमणपशवो ध्वजकाः कर्म सारथिः
तथा प्रकृतिः कार्यकारणरूपा पुरुषो जीवस्तयो-
रुद्गीताः प्रकृतिगुणान्तर्यामिणामद्वन्द्वेन्द्रियादियुक्ताः
विश्वीना इत्यर्थं कर्मनिमित्तं यासां ताः गूतयो
तिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

अहंशब्दो धान्याक्रमणपशवो ध्वजकाः कर्म सारथिः
तथा प्रकृतिः कार्यकारणरूपा पुरुषो जीवस्तयो-
रुद्गीताः प्रकृतिगुणान्तर्यामिणामद्वन्द्वेन्द्रियादियुक्ताः
विश्वीना इत्यर्थं कर्मनिमित्तं यासां ताः गूतयो
तिष्ठन्ति ॥ ३ ॥

भाषाटीका ।

फिर तिस के ऊपर तेरा हाथ
योजन है जिस को विष्णु का परमपद
कहते हैं । तेरे पुत्र महाभागवत ध्रुवजी हैं
अग्नि के पुत्र धर्म ये सब एकही साथ
मिलकर तेरे धर्म की प्रवक्षिणा करते हैं वे ध्रुव
जी कल्पों के धर्म को धारण कर अमीमी विराजमान
हैं उन के धर्म को धारण कर आये हैं ॥ १ ॥

जिस को धर्म कहते हैं जिस का वेग मग्न
है ऐसे भगवान् के धर्म को धारण कर प्रहल्लादिक
धुमाये जाते हैं । तेरे कनेबाला स्वमरुप ध्रुव
जीको ईश्वर का धर्म धारण किया है सो प्रकाश
मान है ॥ २ ॥

जैसे धानादि को धरने हुये धान में धुमाने के
पशु तीन तीन काट के धुमाये जाते हैं इसी प्रकार
सूर्यादिक भगवां ध्रुव चक्र में युक्त होकर
ध्रुवजी को अवलम्बक धारण करते हैं तो भी कल्प
पर्यन्त धुमाते रहते हैं । तेरे धर्म को धारण कर
आये हैं ।

यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकारि
वर्षं इति पुच्छमूले घाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयस्तस्य दक्षिणेत्युक्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युक्त
यमानि दक्षिणपार्श्वे तु नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति । दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोग
सन्निवेशस्य पार्श्वयोर्भयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति तेषु खजवीर्या आकाशगङ्गा चोदरतः ॥५॥

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोत्रयोराग्रेऽश्लेषे च दक्षिणवामयोः पादयोरभिजिदुत
राषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोर्ध्यासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठामूले च दक्षि
णवामयोः कर्णायोर्मघादीन्यष्ट नक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववङ्क्रिषु युज्यन्ति तथैव मृगशीर्षादीन्यु
दगयनानि दक्षिणपार्श्ववङ्क्रिषु प्रातिसोम्यन प्रयुज्यन्ति इतमिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत ॥६॥

उत्तराहनावगस्तिरधराहनौ यमो मुखेषु चाग्निरस्कः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुभि वक्षस्या-
दित्यो हृदये नारायणो मनमि चन्द्रो नाभ्यामुत्तरे स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः
सर्वाङ्गेषु रोमसु सर्वे तारागणाः ॥ ७ ॥

एतदुहैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतास्य रूपमहरहः सन्ध्यायां प्रयतो वाग्यतो निरीक्षमाण उप-
तिष्ठेत नमो ज्योतिर्लोकाय कालायनायामिषिषां पतेये महापुरुषायाभिधीमहीति ॥ ८ ॥

ग्रहक्षतारामयमादिदेवैकं पापापहं मन्त्रकृतां त्रिकालम् ।

नमस्यतः स्मरतो वा त्रिकालं नश्येत तत्कालजमाशु पापम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां

वैश्वानिकायां शिशुमारसंस्थानवर्णनो नाम

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

भाषा टीका
ज्योतिर्गण प्रकृति पुरुष के संयोग से पुच्छाग्रे उपकार करने की गति के
अनुसार पृथिवी में नहीं गिरते हैं ॥ ३ ॥

कोई महापुरुष इस ज्योतिर्गणको शिशुमार संस्था से
भगवान् वासुदेव के योगधारणा में विद्यत है ऐसा
कहते हैं ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

छात्रले अप्राप्तोभागे उदगयनान्यसि द्वादीनि पुनर्वसु-
नानि चतुर्दश दक्षिणपार्श्वे दक्षिणायनानि पुष्यादीन्युत्तराया-
दान्तानि चतुर्दश वामपार्श्वे ॥ ५ ॥

तदेव स्थानविशेषेण विभज्य दर्शयति । पुनर्वसुपुष्यावित्या-
दिना । पुनर्वसुपुष्यावित्यादिना । पुनर्वसुपुष्यावित्यादिना । पुनर्वसुपुष्यावित्यादिना ।
श्लेषे तयोर्निर्गस्तरे अभिजिदुत्तराषाढे उप शिशुमारयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयो राहुर्गले केतवः
नक्षत्रे भवणपूर्वाषाढे तयोर्नक्षत्रपूर्व भूमिः पूर्व च तयोर्नक्षत्र-
पूर्व मघादीनि यान्त्रपुराणानि दक्षिणायनान्यष्ट तानि वामपा-
र्श्ववङ्क्रिषु वामपाश्यादीनि पुनर्वसुपुष्यौ प्रातिसोम्येन पूर्वाभाद्र-
पदादीनि यान्त्रपुराणानि दक्षिणपार्श्ववङ्क्रिषु ।

घातमिषाज्येष्ठे उत्तरदक्षिणायनयोर्ध्वे अवशिष्टे ते स्कन्धयोः ॥ ६ ॥

यमो नक्षत्ररूपः तथा नारायणोऽश्विनौ च ककुभि गणपुष्ट-
श्लेषे ॥ ७ ॥

ज्योतिषो लोकायाश्च वाय कालावनाय कालावक्रपाय नमोऽ-
भिधीमहीति मन्त्रेणोपतिष्ठत ॥ ८ ॥

मन्त्रकृतां पूर्वोक्तं मन्त्रं जपताम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीकायां

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्राम्बिका ।

एतदेव प्रपञ्चयति । बस्येत्यादिना । यस्य भगवद्भक्तक-
कुण्डलीभूतदेहस्य सर्ववत्कुण्डलीभूतो चलपीडनो देहो यस्य
प्रवांगनाच्छिरो यस्य अनेनोर्ध्वपुच्छस्त्वैत्यवगम्यते तस्य शि-
मारस्य पुच्छाग्रे ध्रुव उपकल्पितः उपास्यः वागिमिरिति हो-
शिशुमारावयवेषु यत्र यस्मावस्थानं तदाश्रयधनं तत्र तस्या-
वयवस्योपासनं कृतं कैश्चित्तथैवाधुनापि कर्तव्यं तेषामवशिष्टा-

तत्रैव ज्ञेयमत्र प्रतिपादितं पुच्छाप्रपञ्चम् ।
तथाच श्रीवैष्णवे पुराणे ।

उत्तानपादपुत्रस्तु तमाराध्य

सतारिशिशुमारस्य ध्रुवः पुच्छे

इति तस्य शिशुमारस्य लाङ्गुले पुच्छाप्रपञ्चमाह ।
यस्यैव तस्य व्यवस्थिताः अतः प्रजापत्याद्याः
पासनं कर्तव्यमित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।
धाना विधाना चोपकल्पित इत्यनुपङ्गः कस्या
त्रापि प्रजापत्यादयश्चैवं व्यवस्थिताः लाङ्गुले प्रजा
रक्षस्तादृशस्ततोऽधस्तादिन्द्रः ततोऽन्यथो धर्म इति
वत्तकुण्डलीभूतशरीरस्य दक्षिणपार्श्वं यान्युदगयनम्
जिह्वादीनि पुनर्वस्त्वन्तानि चतुर्दश उपकल्पयन्ति उप
दक्षिणायननक्षत्राणि पुण्यादीन्युत्तराषाढान्तानि च ना
पार्श्वं उपकल्पयन्ति एतदेव स्थानविशेषणं विमज्ज्य
दक्षिणोत्तरपार्श्वयोरवयवसम्बन्धं तावदाह । यस्येति ।
लाकारः सर्पाकारः सन्निवेशो यस्य तस्य शिशुमारस्य
योरपि पार्श्वयोर्यथावयवाः समसङ्ख्या भवन्ति तस्य
त्वजवीधी नाम सूर्यस्य दक्षिणायनाख्या शीघ्रगतिर्मागेविशेषः
आकाशगङ्गा उपकल्पिता आर्द्रत्यादि युज्यते ॥ ५ ॥

स्थानविशेषणोभयनक्षत्राणां स्थानविभागकल्पनामाह । पुनर्व
स्त्वित्यादिना । पुनर्वसुदगयनान्नं मन्त्रं पुण्योदक्षिणायनस्या
धस्तावुभौ क्रमेण दक्षिणायनायोः धोरयोरुपकल्प्यौ आर्द्रत्या
दियुज्यतानुसन्धीत उत्तरायणनक्षत्रेष्वभिजिह्वादिषु पुनर्व
स्त्वन्तेषु पुनर्वस्वाद्राभिजिह्वयाभिष्टा दक्षिणभोगिपादना
सिकालोचनकर्णनाभिकास्थानेषु ज्ञेयाः मृगशीर्षोहिष्णी
कुत्तिकाभरणीश्विनीरेवत्युत्तराभाद्रपूर्वाभाद्रपद अष्टौ नक्षत्राणि
दक्षिणपार्श्वेऽवगन्तव्यानि शतभिषग्दक्षिणस्कन्धे दक्षिणायनन
क्षत्रेषु पुण्यप्रभृत्युत्तराषाढान्तेषु पुण्याद्विषोत्तराषाढापूर्वाषाढाम्
लाङ्गुलानि पञ्च नक्षत्राणि पादनासिकालोचनकर्णस्थानेषु
योज्यानि मघादीन्यनुराधान्तानि क्रमेणाष्टौ नक्षत्राणि वाम
पार्श्वे योज्यानि ज्येष्ठाख्य वामस्कन्धे योज्यं हनुः कपोलप्रात
देशः अगस्त्ययमावपि नक्षत्ररूपेण वर्तन्ते इत्यभिप्रायः बृहस्पतिः
ककुदि गलपृष्ठे केतव इति बहुवचनं केत्वाकारनक्षत्राणां तारा
सङ्ख्याविशेषणं प्रयुक्तं शेषं स्पष्टम् ॥ ६-७ ॥

एवं प्रतिनियतस्थानग्रहनक्षत्रतारामयं शिशुमारचक्रं नित्य
प्राप्तमित्याह । एतदिति । एतद्ब्रह्म एतद्वै सर्वदेवनामयं भगवतो
व्यष्टौ रूपं शरीरं शिशुमारचक्रम् अहरहः सन्ध्यायां प्रयतः
मादितचिस्तो वाग्यतो मौनी सन्निरिक्षमाण उपतिष्ठेत नश्य
तामन्त्रेण स्तुधीन मन्त्रमेवाह । नम इति । ज्योतिषां लोकत्रय
ल्लायनाय काळस्याश्रयभूताय काळचक्रस्वरूपाय वा अनि
प्रयां ब्रह्मादीनामपि पतये तेषामपि काळवश्यत्वात् महापुद्ग
लय परमपुरुषात्मकाय नमः अभिधीमहीति उक्तरूपं महापुरुषं
प्रापेय इत्यर्थः ॥ ८ ॥

एवं शिशुमाराकृतेभगवतोऽनुसन्धाननमस्कारयोः फलमाह ।
युज्यते । ग्रहनक्षत्रतारामयमाभिदैविकमभिदैवे वर्तमानं देवेभ्यः

उत्कृष्टमित्यर्थः हरे रूपं शिशुमारं त्रिकाकं नमस्कृतः नमस्कृ
वतः स्मरतो वा त्रिकाकं मन्त्रकृतां उक्तमन्त्रं जपतां वा
तत्कालजं पापमाशु शीघ्रं नश्येत नष्टं भवेदित्यर्थः तत्कालज
मित्यनेन तत्कालतमविष्यद्वर्तमानकालजं विवक्षितम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाश्च

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीभूतदेहस्य वकीकृतशरीरस्य पुच्छाप्र उपकल्पितो
पुच्छाप्रव्यतिरिक्ते स्थले लाङ्गुले पुच्छमध्य इत्यर्थः यान्यु
दगयनादेर्विस्तरा मघादीनीत्यादिः प्रातिष्ठोभ्येन पूर्वाभाद्र
पूर्यादीनां गतीर्यन्तानिति ॥ ५-७ ॥

देवास्तेषां नाथाय किंप्रत्ययास्तत्वेनानिमीरिति
॥ ८ ॥

प्रहणप्रयोजनमाह । ग्रहेति । मन्त्रकृतो जपतो
नक्षत्रं कुर्वतः पुंस इति शेषः प्रातस्तद्वित्रिकाकं
नक्षत्रात्मना नदपते इत्यन्वयः वा इत्यनेन "नारा
यणायाम्" इत्यादिवाक्यं प्रमाणावति ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न तु पृष्ठतः क्रोडतो वा अत एव
दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राणां अन्तव्यानि अत्र यद्वेपरीत्यं इत्यनेन
तत्तु मन्त्रकृतं तत्तु मन्त्रकृतं तत्तु मन्त्रकृतं तत्तु मन्त्रकृतं
नारायणाय नमः इति मन्त्रमिति । अजवीधी दक्षिणमार्गस्य
प्रथमो मागः मघादीनां पादा अजवीधीति शब्दिता इति
तत्रोक्तेः अजवीधीति शब्दिता इति तत्रोक्तेः अजवीधीति शब्दिता
तत्तदङ्गस्य अजवीधीति शब्दिता इति तत्रोक्तेः अजवीधीति शब्दिता
तत्रागमनाय

मङ्गारका इति शब्दोक्तत्वेऽपि तत्तदङ्गस्थितत्वमङ्गा
नञ्छनत्वमङ्गा इति शब्दोक्तत्वेऽपि तत्तदङ्गस्थितत्वमङ्गा

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

यह श्रीविष्णु भगवान् का सर्वदेवता मय रूप है इस कृष्ण का प्रतिदिन सायंकाल में सावधान से मंत्र हाकर व्रतन करण रहना दुष्मा स्मृति करे यह मन्त्र योद्धे ज्योतिषी

समृद्धिः, ततिपरस्पर, समृद्ध भयने। घाभा-
 डेषु आवि, तेष्वाकीडः मिथुनकीडायो-
 पर्वत आ, पर्वतस्यत्वादीभ्यराष्ट्रि-
 थात्वं वराडाः

भीमश्चीवनीकामिकृतकनसम्पन्नः ।

● एक इति । स्वप्ने तु सर्वदाव्यवायुवाहिर्भूतवास्तववचरणां नास्ति । किन्तु स्वगत्येनेति ॥ १ ॥

● नरयेर्मण्डलं रथनीडाऽयन्तरस्थितं तेजश्चक्रम् ॥ २-७ ॥
ईश्वरात् समर्थादपि ॥ ८-१८ ॥

भीमश्चीवनीकामिकृतकनसारथ्यं इति ।

सूर्यादयोऽथः स्वर्भानुसिद्धादीनां स्थितिं भुवः ।

अनन्तादीनि सत्तापि अतुर्विशेषदम्भुनिः ॥

न तद्वत्प्रत्येकं प्रहृत्यैवार्हन्तीति सः ॥ १ ॥

● प्रहृत्यं चक्रं माह । यद् इति । पर्वणा अमायास्यापौर्णमास्योः तपोभूतस्य जनचक्षुषां व्यवधानं कर्मममृतपानं मध्यप्रवेशे तथोर्व्यवधानं पूर्वं कृतवानित्यतः ताभ्यां सूचितत्वात् वेदं नुब्रूमातीति स यथा ॥ २ ॥

उभयत्र सूर्ये चन्द्रेऽपि तत् प्रसिद्धं चक्रं परिणामानं परिणमत् इष्टेति शेषः । अमि अमिमुष्णवस्थितः सत् तद्वत्स्थानमेवोपरागं वदन्ति । तत्र च ऋजुवक्रव्यतिथिभ्यां सर्वप्रासादप्राप्तौ न तु वस्तुनो प्राप्सोऽस्ति अयुनोजनान्तरात् ॥ ३ ॥

तावन्मात्रे योजनायुने ॥ ४ ॥ ५ ॥

पृथिव्या उपरि भूर्लोकविधिमाह । यावत्साक्षात् पार्थिवविहाराः ॥ ६ ॥

अथस्तात् अथोऽथावयवोचित्यर्थः । भूमिवरा भुवो विवरभूताभ्येवातलार्हनीत्यर्थः । योजनायुतास्तत्तत् योजनायुतावयवित्यर्थः । "अन्तरमवकाशावधि" इत्यमरः । भूतलार्थोऽनानुवाच्यो अतस्तस्माद्योजनायुतावधौ विरुद्धमित्येव आपाम-विस्तारेणापि योजनायुतावधिना उपकल्पताः विरुद्धविद्यावताभ्यां समा एवेत्यर्थः । उच्छिन्नत्वं तु यथा सम्भवं वेद्यम् ॥ ७ ॥

सामान्येन विवराणां वर्णयति । एतेष्वप्यदिना । भूतिः प्रभावः विभूतिः सम्पत्तिः । ईश्वरादिभूतदेव ॥ ८ ॥

भीमश्चक्रद्वयकृतसिद्धान्तप्रतीतिः ।

अथ सूर्यादयः स्वर्भान्वादिव्यतिवृत्तव्यतिथिमाह । अथस्तादित्यादिमिस्त्रिमिरायाः । "भूमेर्भोजनं यत् तु सौरं मैत्रय मण्डलम्" इति श्रीपराशरौकिकः तत्र सविहारास्तात् योजनायुतं स्वर्भानु राहुः अनन्तर्होऽपि मण्डलद्वयकृतस्य अन्तर्होऽपि प्रहृत्यं चाख्यमन्तरेण उपरिष्टादष्टमे स्कन्धे ॥ १ ॥

अदो जगत् प्रतपतस्तरणैर्यत्प्रसिद्धं मण्डलं तद्विस्तरतो योजनायुतं योऽमृतपाने मध्यप्रवेशेन तथोः सूर्यश्चन्द्रमसोर्व्यवधानं करोतीति तथा अत एव ताभ्यां सूचितत्वात् वेदमनुब्रूमातीति वेदानुब्रूवो यः स पर्वण्यं सूर्योऽचन्द्रः सावर्णिमावर्णि ॥ २ ॥

तद्विधायकं निरूप्य इष्टं पृथिवीं मिषतमं भागवतं अर्कयं दुर्विषदं सुरासुरैः केनचित् पानं मण्डलं सुरादीनां नामा-ल्लभ्यते उभयोः मण्डलं तद्वत्प्रत्येकं प्रहृत्यैवार्हन्तीति सः ॥ १ ॥

मानं परिणमत् तजसा सुहृत् तजसा तयोरामिषं मुहूर्तमवस्थितं आराधयन्ति इतीत्यमभिमुखावस्थानात्सुहृत्तानां काकी वदन्ति तत्र समविषमावस्थितिभ्यां सर्वप्रासादप्राप्तौ प्रतीयेते ॥ ३ ॥

तत्र स्वर्भानोः तावन्मात्रे योजनायुने ॥ ४ ॥

सिद्धादिसदनमर्थादानः पश्चाद्विहाराजिर्मन्त्र-निर्णयः स्वर्भानुपौरुषेण योजनलक्षपरिमितत्वं मन्त्र-॥ ५ ॥ ६ ॥

एकैकशो योजनायुतान्तरेण योजनायुतारुण्यं भावामवि-स्तारेण वैपुल्यस्य तावता विस्तारेण च उपकल्पताः उपकल्पताः ॥ ७ ॥

अनन्तादिसाधः रणगुणान् दर्शयति । एतेष्वप्यदिना । अथिषं काऽप्यस्ते इति कामाः भाग्यपदार्थान्तेषां भोगस्य ऐश्वर्यान्तरं भूतिरनुभूतिर्भोग्यपदार्थसंपत्तिश्च नैः समृद्धा भवनादयो येषु नित्यप्रमुदिता अनुरक्ताश्च कलत्रादयो येषां ते ईश्वराणां क-श्चिद्विद्वांसः न प्रसिद्धतः कामो येषां ते मायया स्थापिताकी-शक्षेन विनोदो येषां ते दैत्यादयो निषसन्ति ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुकदेव जी बोले सूर्य देव के नीचे बड़ा हजार योजन पर राहु नक्षत्र मरीका नूतना है ऐसा कोई कहने है जोकि स्वयं असुरों में अथम है तो गो विहिका का पुत्र भगवान् की कृपा से अमर तथा प्रह हांगया है तात । इस का जन्म कर्म सच आगे हम कहेंगे ॥ १ ॥

जो यह नपने वाला सूर्य देव का मण्डल है तिस के विस्तार में दशहजार योजन कहने हैं धारा हजार योजन अग्रमा मण्डल है मेरा हजार योजन राहुका मण्डल है वह राहु समुद्रमन्थन पर अमृत के वास्ते सूर्य अग्र के वीच में छिपा तब उनने विष्णु को पतादिया था तिस का धैर वाग्धकर पृथिवीमा अमावास्या को अग्रमा सूर्य दोनों पर रोडता है ॥ २ ॥

इस बात को जानकर अग्र सूर्य दोनों की रक्षा करने की इच्छासे छोड़ा हुआ जो भगवान् की अति प्रिय भागवत सुदर्शनचक्र अस्त्र तिसके तेजसे बार बार घुमने से दुःसह तेजका जानकर मुहूर्त भर बड़े उद्वेगका प्राप्त होकर बड़े चकित हुन्य से शीघ्रही निहत्त होजाता है तिसको सब लोग प्रहण कहने हैं ॥ ३ ॥

तिसके नीचे सिद्ध चारण विद्याधरों के स्थान उतानेही दूरपर हैं ॥ ४ ॥

तिसके नीचे जहांतक वायु चलता है जहां तक मेघ मालूम पड़ने हैं तहांपर पक्ष राक्षस पिशाच प्रेत भूत गणों के विहाराका चींगान अन्तर्लोक है ॥ ५ ॥

तिसके नीचे सौ योजन पर यह पृथिवी है जहां कि हम भाग बाज सुपण आदि यह पक्षी उड़ने हैं ॥ ६ ॥

भूमी के व्यापन की स्थितीनां धर्मानं कर्दी है पृथिवी नीचेनी भाग भूछिद्र है एक एक दश हजारयोजन के दूर लेख चौड़े भूमिके बिच है अतल जिनल सुतल तलानल महातल रसातल पाताल ये सात विवर हैं ॥ ७ ॥

यत्र हि महाहिमवरशिरोमणयः ॥ १२ ॥

येषु विधेः पुनः पुनः चकासति विलसन्तीत्यम्बः
माययार्थक्रियाकरणाय चकासि चकादन्भूतया निर्मिताः जगद-
मयीनां प्रवर्गैः मन्त्रैः चकासि चकादन्भूतया निर्मिताः जगद-

• न क एतेषु वसतां दिव्योषधिरसरसापनान्नपानस्नानाभिः यश्च देहवैवर्ण्यदौर्गन्ध्यस्तदक्लमग्लानिरिति वयोऽवस्थाश्च भवन्ति ॥ १३ ॥

• न हि तेषां कल्पाद्यानां प्रभवति कुतश्चन मृत्युर्विना भगवन्नेजसश्चक्रापदेहात् ॥ १४ ॥

यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरबधूनां प्रायः पुंसवनानि भयादेव भवन्ति पतन्ति च ॥ १५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवाद्ययमायतनं पाषाणवद्बृहत्सूक्ष्मस्थानं नाना स्वनैः मिथुनतो वर्तमानैः पारावतादिभिराकीर्णैः कृत्रिमभूमयो येषु ते तेषां तैर्विवरेभ्यश्च गृहोत्सृष्टैः पुरःश्रेष्ठैः ॥ ६ ॥

येषु विचरेयमानानि चक्रास्मिन् विटपिनां वृक्षाणां मन-
मादीन्द्रियानन्दहेतुभिर्विष्टपैः शाखाभिः कृताभिः श्रीभिः समृद्धिभिः
कनकेति वृक्षविशेषाश्चामृतजलपूर्णां समिथुनां विहङ्गकुक्षानां
कोलाहलशब्दयुक्तानां जलाशयानां सरसां सम्बन्धनां मत्-
कुक्षानामुल्लङ्घनेनात्पश्य पतनं नृपतिनीरञ्जनीरजाविसृष्टेषु
कृतनिवासानामनेकाविहाराकुक्षानां मधुकराणामिन्द्रियोत्सवा-
भुकराणादिभिः स्वर्गभ्रमतिशयितानि अतिशयोपेतान्युद्याना-
नीति सम्बन्धः नीरजं सामान्येन कमलं कटारं खैरिभिर्कं
शतपत्रं रक्तकमलम् आदिशब्देन पुण्डरीकादयो गृह्यन्ते "पुण्डरीकं
मिताम्बुजम्" इत्यभिधानम् ॥ १०—११ ॥

(९) शार्बरे शर्वरीजन्यमिव स्विनं तमः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवचितकृतसाराथ्यदीप्तिनी ।

येषु पुरश्चक्रासनीत्यन्वयः । कीदृश्यः नानाभूतेषु मण्डपप्रवे-
षापि ये प्रवेका मुख्याः तैर्विरचिता विचित्रा ये मन्त्रादयस्ते-
गृहोत्सृष्टाः कृताः कीदृशैः नागाश्च मनुष्याः मिथुनसूताः
पारावतादयश्च तैराकीर्णैः कृत्रिमा भूमयो येषु तैः नाना स्वन
इति पाठः सुगमः ॥ ६ ॥

यासु उद्यानानि अमरलोकभ्रमतिशयितानि अतिकान्तानि
चक्रासनीत्यन्वयः । कामिः कुसुमादिभिरवनात् रुचिरा विटपा
येषां तेषां विटपिनां श्रीभिः मनोहराण्यन्दिमिरिति पुंसव-
मर्थम् । तथा समिथुनाः स्त्रीपुंसा विविधा विहङ्गमा येषु तेषां
जलाशयानां भयकुलोत्प्लवः भुमिषु यानि नीरजादि-
वनानि तेषु कृतनिकेतनानामर्थात् पक्षिणामेकोऽप्यवडो यो
विहारस्तेनाकुक्षा मधुरा विविधाः खनादयस्तेषां इन्द्रियोत्सवा-
स्तेष्व अत्र लोहितं शतपत्रञ्च नीरजविशेषो बौहिल्यदलशत-
पत्रत्वाभ्याम् ॥ १०—१२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तमदीयः

हे महाराज ! येष्वतश्चादिषु मायाविना आभ्यर्थप्रकाशका-
सुरीविद्यावता मयेन विनिर्मिता नानाविधानां मण्डपप्रवराणां
प्रवेकैर्मुखैर्विरचितानि यानि विचित्राणि मन्त्रादीनि तैः नागै-
रसुरैर्मिथुनभूतैः पारावतादिभिराकीर्णैः कृत्रिमा भूमयो येषु
तैर्विवरेभ्यश्च गृहोत्सृष्टैः समलङ्कृताः पुरःशास्त्रि चक्रास्मिन् ॥ ६ ॥

(१) शार्बरन्तम इति मूलम् ।

विशेषः । येषु कुसुमफलस्तवकैः सुभाषितसङ्घेयावनता
रुचिः विटपा येषां विटपिनां लतानामङ्गराजिनीनां श्रीभिः
तथा अमलजलपूर्णां समिथुनाः चक्रवाकादिमिथुनसहिता
तैर्विविधा विहङ्गस्तनयुक्तानां जलाशयानाञ्च श्रीभिः भयकुलो-
त्प्लवनभुमिषु नीरेषु यानि नीरजादीनि तेषां वनेषु कृतनिके-
तनानामर्थात् भ्रमरादीनामेकोऽप्यवडो यो विहारस्तेनाकुक्षा
ते मधुराश्च विविधखनादयस्तेभ्यो न इन्द्रियानन्दार्थिभिः ये इन्द्रियो-
त्सवास्तेष्व अतितराममरलोकभ्रमतिशयितानि उद्यानानि चक्रा-
स्मिन् यत्र येषु अहोरात्रादिभिर्यज्ञं तत्रोपलभ्यते सूर्योद्य-
भावात् ॥ १०—११ ॥

अर्हि कुतस्तत्र प्रकाश इत्यत आह । यत्रेति ॥ १२ ॥

भाषाटीका

हे महाराज ! परीक्षितजी जिन भूमि विषो में माया जाननेवाले
मयदेव के वनायें पुर हैं सो नानाप्रकार के मणियों में अनेक मणियों
से रचित विचित्र घर दीवाल गोपुर सभा आसन गृह अंगना
खेत्य इत्यादिकों से युक्त हैं नाग असुर स्त्रियों सहित उनमें हैं
कबूतर तोता मैना इतोंसे ये स्थान भरे हैं अच्छी बनी हुई उद्या-
न पर जमीन हैं उद्यां के मालकों के अच्छे घर हैं इन सबों से पाता-
लादिक शोभित हो रहे हैं ॥ ९ ॥

जिनों में अत्यन्त मन इन्द्रियों के आनन्द देनेवाले फूलों के
गुच्छ सुन्दर कोमलझाड़ी इतों से झुकते हुये मनोहर शाका
वाले पेड़ हैं जो कि लताओं के अंगों से आलिंगित हैं और भी
स्त्रियों के सहित नाना प्रकार के पक्षि जिन में हैं ऐसे ताजा-
वों के निर्भल पूर्णजनों की शोभा से ये स्थान युक्त हैं मन्त्राखियों
के कूटने से चंचल जो तलावों का जल तिसरे जो कमल तिनके
वनोमें स्थान करने वाले पक्षियों का एक अलगज जो विहार
निस में व्याकुल जो और तिन के जो नाना प्रकार के शब्द
तिनोंसे जो इन्द्रियों के आनन्द तिनों में देवनों की संपत्ति को
जान जाने वाले वगीचा उद्यां पर लगे हुये हैं ॥ १० ॥

जहांपर सूर्य के बिना रात दिन न होने से काख के घीतनेका
भय नहीं जाना जाता है ॥ ११ ॥

जहां पर घड़े भारी सर्पों के मणियों से सब अन्धकार का
नाश हो जाता है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

क्रमः श्रमः खानिरनुस्माहः ॥ १३ ॥

कल्पाद्यानां मङ्गलरूपानाम् ॥ १४ ॥

यस्मिन् भगवन्नेजसि प्रविष्टे पुंसवनानि गर्भाः "आन्वयुयो
ज्वन्त्यावः पातः पञ्चमपट्टयोः" इति स्वावपाती ज्ञेयो ॥ १५ ॥

येन हवा इह सृष्टाः षण्णावतिर्मायाः काश्चनाद्यमपि मायाः
विनो धारयन्ति यस्य च जृम्भन्ति तत्रयस्त्रीगणा उदप्रद्यन्त स्त्रैरिण्यः कामिन्यः पुंश्चल्यः इति
या वै विलायनं प्रविष्टं पुरुषं सखाप उपगूहन् च तदादिभिः यस्मिन् हाट-
गूहनादिभिः स्त्रैरं किल रमयन्ति तदादिभिः पुरुष ईश्वरोऽहं सिद्धोऽहमित्ययुतमहागजबलमात्मा-
नमभिर्मन्थमानः कथ्यते मदान्ध इति ॥ १७ ॥

ततोऽधस्ताद्वितले हरो भगवान्महाप्रसादभूतगणावृतः प्रजापतिसर्गोपबृंहणाय भवो
भवान्या सह मिथुनीभूत आस्ते यतः पुरा हाटकी नाम भवयोर्वीर्येण यत्र चित्रभानुर्मा-
तरिश्चना समिध्यमान ओजसा पिबति तदादिभिः सखाप उपगूहन् च तदादिभिः सुवर्णं भूषणोऽसुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः
सह पुरुषीभिर्धारयन्ति ॥ १७ ॥

ततोऽधस्तात् भुतल उदारश्रवाः पुरुषास्तस्मिन् विनोऽधस्तात्मजो बलिर्भगवता महेन्द्रस्य प्रियं
चिकीर्षमाणो नादितेर्लब्धकायो भूत्वा बटुवामनरूपेण लब्धकायस्तेन लोकत्रयो भगवदनुकम्पयैव पुनः प्रवे-
शित इन्द्रादिष्वविद्यमानया मुमृक्षया श्रिया सखाप उपगूहन् च तदादिभिः सखाप उपगूहन् च तदादिभिः भूषणोऽसुरेन्द्रावरोधेषु पुरुषाः
पगतसाध्वस आस्तेऽधुनापि ॥ १८ ॥

नो एवैतत् साक्षात्कारो भूमिदानस्य यत्तद्भगवत्पदोऽस्य भूमिदायानां जीवभूतात्मभूते परमात्मनि
वासुदेवे तीर्थतमे पात्र उपपन्ने परया श्रद्धया परमभक्त्या यत्तत्तत्सा संप्रतिपादितस्य साक्षादपवर्ग-
हारस्य यद्विलनिलयैश्वर्यम् ॥ १९ ॥

यस्य हवाव क्षुत्पतनप्रस्खलनाविषु विवशः सकृन्नात्मनो विवशः कर्मबन्धनमजसा विधुनोति
यस्य ह्येव प्रतिबाधनं मुमुक्षवोऽन्यथैवोपलभन्ते ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सख्यौ रताः स्त्रैरिण्यः कामिन्यस्त्वसख्यौऽपि तत्राप्यति-
चञ्चलाः पुंश्चल्यः । विलायनं विलायनम् । साधयित्वा सम्भोगस-
मर्थं कृत्वा । स्त्रे ये असाधारणा विलासास्तत्पूर्वकोऽवलोकनेनानु-
रागयुक्तं स्मितं तेन सखाप उपगूहन् च तदादिभिः यस्मिन् हाट-
काख्ये रसे उपयुक्तं सेविते ॥ १६ ॥

भवयोर्भवस्य भवान्याश्च चित्रभानुरग्निस्तेन निष्ठूतं
कृतकृत्यं त्यक्तम् असुरेन्द्राणामवरोधेष्वन्तःपुरेषु पुरुषीभिः
स्त्रीभिः ॥ १७ ॥

भुतले बलिर्भुताप्यास्त इत्यन्वयः कथम्भूतः महेन्द्रस्य प्रियं
कुर्तुमिच्छता भगवता प्रथमं पराक्षितमपहृतं लोकत्रयं यस्य
नः । पुनर्भगवतोऽनुकम्पयैव तत्र प्रवेशितः सन् कीदृशेन
गोऽहिनेः सकाशाद्भूत्वा बटुवामनरूपेण लब्धकायस्तेन ॥ १८ ॥

कचित्तस्य भुतलगायं भूमिदानफलं मन्थ्यते तस्मिन्नाकारोति ।
नो एवैतदिति । यद्विलनिलये विवशस्याने ऐश्वर्यमेतद्भूमिदानस्य
साक्षात्कारः फलं न भवत्येष कुत इत्यपेक्षायामवभूतस्य

दानस्य फलं न भवत्येवमपेक्षा । यत्तत्प्रसिद्धं दानं तस्य तदेव हि ।
भगवत्पदोऽस्य भूमिदायानां जीवभूतात्मभूते सख्यौ जीवनि-
यन्ता वासाविति ॥ १६ ॥

किञ्च भूतलगायं भूमिदानं च विवशोऽपि सकृदपि मुमुक्षु-
कर्मबन्धं विधुनोति । कथम्भूतं यस्य प्रतिबाधनं त्विह मुमुक्षु-
वोऽन्यथैवोपलभन्ते यत्किञ्चनार्थं योगसाध्यादिक्लेशाननुभवन्ती-
त्यर्थः तं कर्मबन्धं विधुनोति ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एतेषु विवशः कर्मबन्धो मनःपीडा व्याधयो रोगाः
बलिस्त्वर्गस्य बलिर्भुताप्यास्त केषु शोकैर्मनोदुःखैर्भूता
जरा व्याधिरादिभ्यः तत्तत्तद्विधाने तथा ईदृशस्य वैवशस्य कृपा-
न्तरं दुर्गन्धं भूतलगायं भूमिदानं क्लेशः भ्रमः ग्लानिरनुत्साह
इति एते बन्धवन्तः । यत्तत्तद्विधाने एतस्यानपार्थिवैर्विद्वद्भिरनुत्साह-
मिच्छा न भवति ॥

भीमद्विराधावाचयंकृतभागवतचन्द्रिका ।

● तथा तेषां विवक्ष्यानां कल्याणानां निर्मुक्तानां कस्मा-
दपि नृपुत्रे हि प्रभवति कोऽपि तांस्मारयितुं समर्थो न भवतीत्यर्थः
भवतीति पाठे मृग्युर्मरणं कुतश्चिदपि तेषां नास्तीत्यर्थः तर्ह्य-
मरास्ते किं तत्राह । विनेति । चक्रावरोशाचक्रमंताङ्गवस्तेज-
सोऽस्त्ररुपाहिना सुदर्शनास्त्राद्विनायस्मात् सृग्युस्तस्मात्स्वस्वैव-
त्यर्थः ॥ १४ ॥

तदेवाह । यस्मिन् सुदर्शनास्त्रे विचरेषु प्रविष्टे सत्यसुरवधूनां
पुंसवनानि गर्भाः प्रायेण चक्रभयात् प्रस्रवन्ति पूर्णाश्चैव त-
स्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं सामान्यतो विवरानुपवर्णयाम्य विशोषेण
द्विवर्णयिषुस्त्वावदतलं विवरमनुवर्णयति । अथेति । अगलाख्ये विचरे-
मयस्य पुत्रो बलो नाम निवसति नं विशिनष्टि । येनेति । येन
बलेनेव सुष्ठु इह पयसावतिमंत्वाका मायाः तासां मायायां
मध्ये काश्चन माया अद्यापि कश्चिन्मायाविनो धारयन्ति
यस्य बलस्य विजृम्भमागस्य सतः तन्मुखाङ्गयः स्त्रीणां माया
उद्बभूवुः गणानेवाह । स्त्रीरिणयः कामिन्यः पुञ्जस्य इति त्रैलोक्य-
रताः स्त्रीरिणयः कामिन्यस्तत्रसर्वगौरताः तत्राप्यतिचञ्चलाः पुञ्जस्यः
शिबिधास्ता विशिनष्टि । या वै स्त्रीरिणयादयः स्त्रियो विज्ञावन्
विचरं प्रविष्टं पुरुषं हाटकाख्येन रसेन रसायनेन बाधयित्वा
स्ववशीकुल्य बन्धायनमिति पाठे तत्र प्रविष्टं पुरुषं रसेन
बन्धायनं साधयित्वा सम्भोगसम्भवे कृत्वा स्वोन्माधारः, विज्ञासा-
स्तत्पूर्वको योऽत्रलोकः अनुरागयुक्तं यत् स्मितं तं प्रापो रहो-
भापणमुपगूहनमाजिह्वनमेवमादिभिः स्वैरं रसयुगितं किञ्च
हाटकाख्यं रसं विशिनष्टि । यस्मिन्निति । यस्मिन् रसे उपयुक्ते
सेविते सत्युपयोका पुरुषः आत्मानममुं महादिग्गजबलं
मन्यमीनो मदान्ध इवाहमीश्वरः सिद्धोऽस्मििति कथ्यते
भ्राष्टरे ॥ १६ ॥

एवमुक्तत्वावधो विचर उपवर्णितः । अथ त्रितलं वर्णयति । तत्
इति । ततोऽतलावधस्ताद्वितलं विचरे भगवत् इदो रुद्रः
हाटकेश्वरः स्वपावनेर्मृतगणैः प्रमथगणैः परिभूतः प्रजापतिसंगः
प्रजायादिष्टः सर्गस्तस्यापवृंहणाय वृद्धये भवाभ्या सह मिथुनी-
भ्यास्ते बहुलं हाटकेश्वर इति नाम तस्मिन्निमित्तं स्पष्टयति
यत इति । भवानीभवयोर्मिथुनीभूतयोर्बीर्येण हाटकिण्याख्या
सरिप्रवरा यतः प्रवृत्ता तस्माद्भयो हाटकस्य कुवर्णस्य ईश्वर
उत्पादकत्वाहाटकेश्वर इत्युच्यते इति भावः । ननु हाटकिण्या-
ख्यसरिप्रवरायाः प्रमथस्वैऽपि न हाटकप्रमथत्वं तत्राह । यत्र
हाटकिण्यां सरिप्रवरायां चित्रभानुरग्निः भूतारिभूता वायुना
समिध्यमानः सख्यगृहीत्यमानः आजला बलेनाविष्ट हाटकिनी पीत-
वान् तेनाग्निना निष्ठयतं फूटत्य त्यक्तं हाटकाख्यं सुवर्णमसुरं द्राणां
विचरवास्तिनामवरोधेऽन्वन्तः पुरेषु पुरुषा पुरुषभिः स्त्रीभिः सह
भूषणानाभरणेन धारयन्ति भूषणानि कारुण्या धारयन्तीत्यर्थः
हाटकिण्या अन्ततो हाटकाख्यसुवर्णकपेण विरिणामास्तप्रभवोऽपि
हाटकेश्वर इति भावः ॥ १७ ॥

अथ सुतलं वर्णयति । तत् इति । ततो वितलावधस्तात्सु-
तलं विचरेऽयुक्थवा विपुलकीर्तिः पुरुषलोकः समरतां पुरपा-
वाद्यकयशःसम्पन्नः महाभूतस्य गणवत्समवयः विरो-
चनस्वात्मजो विजयः ॥ १८ ॥

प्रियं कर्तुमिच्छति । अथ विवरानुपवर्णयाम्य विशोषेण
कावो देहो वै भगवता प्रथमं परावृत्तमपहनं उच्यते
यस्य सधाम् पुनर्विचरतोऽनुकल्पयेत् सुतले विचरे प्रवेष्टोऽत
इन्द्रादीनामपि पुञ्जस्य सुसमृद्धया भिरा सम्पदा जुष्टः
सेवितः विचरहितः तमेव भगवन्तं स्वधर्मेण स्वोचितधर्मेणा-
राधयत् ॥ १८ ॥

एतत् सर्वसम्पत्समृद्धं सुतलाधिपत्यं तद्भूतफलमिति न मन्त-
व्यं । नो पदेतदिति । यद्विलनिलये विचरस्थानं देवैर्ध-
र्मात्तद्विद्वानस्य साक्षात्कारः फले न भवत्येव कुत इत्यपे-
क्षायां भूतस्य दानस्य साक्षात्पदगोहेत्यादित्याशयेन
भूमिदानं विशिनष्टि । भगवन्ति वाङ्मयपुण्योऽप्यभूतजातामां
वै जीवभूताः प्रत्यगात्मानस्तेषामप्यात्मभूतं परमात्मव्यन्तः-
प्रविष्ट्य धारकं वासुदेवं तीर्थेनमे पावनतमे पात्र उपपन्नं समीपं
प्राप्ते सति तस्मिन् परया निरुपाधिकया भङ्ग्या कर्तव्यविषय-
त्वरया समाहितं मनाश्चितं येन तेन बलिना सम्प्रतिपादितस्य
कृतस्य साक्षात्पदगोसाधनभूतस्य भगवन्तस्तीर्थतमस्त्वम्भो-
पपादयति । यस्येति । यस्य हि भगवतो नाम सकृदपि विचरोऽपि
भूतपतनस्त्वलनादिष्ववस्थास्थपि गृहान् पुरुषः कर्मरूपवन्धन-
मज्जसा सुखेन विधुनोति निरस्यति सकृत् स्मरगमात्रेणापि
समस्तवृत्तिनिरासश्चगनामवतो भगवन्तस्तीर्थतमस्त्वम्भोऽप्युत्पाद-
यितुमिति भावः कर्मवन्धं विशिनष्टि । यस्य इवा इति । यस्य हि
कर्मवन्धस्य प्रातवाधने निरसनोपायमिह मुमुक्षुषोऽप्यथा कर्म-
योगादिकंपण उपलभन्ते जानन्ति तत् कर्मवन्धनं धुनोतीति
पूर्वेषामवयः प्रातसाधनामिति पाठे प्रतिषेधसाधननिरसनोपाय-
मित्येवायं यथा कर्मयोगादिकं भगवत्प्रत्ययोगोपासप्रतिबन्ध-
कप्राचीनकर्मवन्धनिरसनद्वारा भक्तियोगानुप्रादकत्वेन भक्ति-
योगद्वारा कृत्स्नपूर्वोत्तराघनिवर्तकमर्थं नामस्मरणमपीत्यत्राभि-
प्रतोऽयं अन्यथा भक्तियोगानर्थक्यापत्तेरित्यवगन्तव्यम् एवं
तीर्थतमे सर्वेषामात्मनि भागवतानामात्मदे आत्मपर्यन्तवद्वादे
आत्मतमे निरांशयप्रियतमे भगवति ध्यानयुक्तस्य लोकत्र-
यस्य न विलनियमनेभ्यर्ष्य फलमिति पूर्वोक्तव्याख्यः ॥ १९—२१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपहरतावर्षी ।

पानसहितजानात् आधयो मनोदुःखानि ग्लानिमनोबल-
स्यः क्लमः शारीरबलक्षयः वयोऽवस्थाः शैशवादिचयोऽ-
वस्थाः ॥ २३ ॥ १४ ॥

यस्मिन्नर्थे पुंसवनानि गर्भाः ॥ १५ ॥

एवं सामान्येन विवरवक्ष्यमुक्त्वा विशोषेणाह । अथेति ।
ताज्जा वलः तासु काश्चन मायाः त्रयो जातिमंद्गेन स्त्रीरिणय
स्वेच्छानुवृत्तयः कामिन्याऽन्तगतकामाद्रेकाः पुञ्जस्यः पुरुषमात्रेण
सुरतमाकांक्षमाणाः पुरुषहशनमात्रेण परिस्तनेन्द्रिया वा सर्वा अपि
नियतपुरुषा न भवन्तीत्याह । या इति । विज्ञायते यितस्थानं संज्ञा-
मियोभापणमुपगूहनमाजिह्वनं सुवर्णादिकमादिपदगृहीतम् ॥ १६ ॥

यस्मिन् रसे भवयोः पावनेतीर्थमभ्यर्चयन्तीत्यर्थे चित्रम-
नुरूपमानो वर्धमानः अवरोधा अन्तःपुराणि तेषु पुरुषी-
पुरुषवद्वयोपेनाभिः स्त्रीभिः ॥ १७ ॥

उदयः बहुनः शास्त्रस्य अर्थः अर्थो यस्य स तथा पा

ननु संप्रदानं भोगार्थं तत्र प्रवेशितः किमित्य-
 प्राह । नो एवेति चेत् तत्र तत्राख्ये विवरस्थाने ऐश्वर्यमे-
 तद्भूमिदानस्य संप्रदानं नो एव तत्र हेतुं वदन् भूमि-
 दाने विशिनष्टि । तस्मिन् सर्वलोकोपेक्षप्रसिद्धे
 सर्वजीवनिर्वाणोत्पत्तिहेतुत्वात् तानां क्षेत्राणां

(१) भक्तानामात्मवता सर्वेषामात्मन्यात्मव आत्मतयेव ।

न वै भगवान्नूनममुष्यानुजग्राह वदुत पुनरात्मानुस्म । नैषां मायामयभोगैर्भयमेवातमु-
नेर्वि ॥ २२ ॥

० श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मभूते उपपन्ने योग्यतानिर्वायेन प्राप्ते पात्रे भ्रष्टादिना सङ्ग-
लिपादितस्य सङ्गपरित्यक्तस्य अत एव साक्षादपन्नग्राहस्य ॥ १६ ॥

किञ्च । यस्य नाम भुनादिषु विषयः उच्चरमरणादिकाद्येऽपि
मरुदपि गृह्यन् कर्मबन्धनमञ्जसा मनायात्मन विधुनोति मुक्तौ
भवतीत्यर्थः यस्य कर्मबन्धस्य प्रतिबाधनमन्यथा नामोच्चा-
रणादिवहिरभजनैरनिरिक्तं कर्मचित्तवृत्तिनिरोधप्रकृतिपुरुषविभे-
कादिकं मीमांसकपातञ्जलसांख्यस्य उपपन्नं न तु परमपुरु-
षाराधने परमानन्दसाधने कश्चि कुर्वन्तीत्यर्थः ते मायामोहित-
इति भावः ।

न मां दुष्कृतिनो मुदाः प्रवृत्तये नराधमाः ।

माययापहतज्ञाना आसुरं भावमाभिताः ॥

इति श्रीमुक्तावतनात् ।

येऽभ्येरविन्दाक्ष ! विमुक्तमानिनस्त्वयस्तमावाद्बिभृशुः ।

आरुह्य कृच्छ्रं परं परं ततः पतत्यधो नाहतयुस्मद्वयः ।

इति तेषामधः पतनार्हतायाः वक्ष्यमाणात्वात् ।

निरीशैः कर्मभिः केचित् केचित्छून्यसमाभिः ॥

पुंमकृत्योर्विभेकेन मन्यन्ते कृतकृत्यताम् ॥

मन्मना भव मङ्गको मयाजी मां नमस्कृत्य

इत्येवं वीरिनो दासा वयं त्वर्जुनसारथ्य ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

इन लोकों में निवास करने वालों को दिव्य ओषधि राम
प्रादिकों के रसायन वाले अन्नपानादिकों के करने से कोई
आधि व्याधि बृद्धपना बालकपना वृद्ध का विषय होना दुर्गंध
पसीना अन्न उत्साह नाश अवस्था का बढ़ना इत्यादिक कु-
नहीं हैं ॥ १३ ॥

एक नारायण के सुदर्शन चक्र के दिना और किमी
हेतु से उन भगलक्षणी पुरुषों का मृत्यु नहीं होता है ॥ १४ ॥

उन सुदर्शन जीके तो उसदेशमें प्रवेश होते मात्र भय के
मारे असुरों की स्त्रियों के गर्भ स्रवित होजाते हैं गर्भ गिरजा-
ते हैं ॥ १५ ॥

इस के अनन्तर जनक लोक में मय का पुत्र बल असुरनिवास
करता है जिसकी सृष्टी हुई कयासवै मायाओं को कोई माया
वी लोग भवतक ही धारण करते हैं जिसके अनुहार होते समय
मुखमें से तीन स्त्रीगण उत्पन्न भये हैं स्त्रीणी कामिनी पुंश्वी
ये उनके नाम हैं जो भी लोग विष में प्रविष्ट होने वाले पुरुष को
हाटक नामक रस से पृष्ठ करके अपने विवास अवलोकन अनु-
पुग मन्दाहास बोलन आखिजन आदि बातों से यथेच्छ रमाव

कराती है उस रस के सेवन करते मात्र पुरुष अपने को दशाह-
जार का हावियों के बल वाला मान कर महसे प्रभा होकर
अभिमान की बातों को करने लगता है ॥ १६ ॥

तिस के नीचे वितल में हाटकेश्वर नामक भगवान्
जो अपने भूतगण पार्वदों के सहित विराजत हैं प्रजा-
पति के सगे की हृष्टि के वास्ते भवजी भवानी के साथ
संयुक्त होकर रहते हैं जहांसे भव भवानी दोनों के
बीच से हाटकी नाम की प्रवृत्त हुई भेद्यनदी बहती है जहां
पर पवन से बढाया हुआ अग्नि उस नदी के जल को
अपने तेज से पान करता है उस के थूक देने से थूक
का हाटक नामक सुवर्ण होता है जिस का भूषण बनाकर
पुरुष लोग असुरों के अन्तःपुरमें स्त्रियों के सहित आपसी
रमण करते हैं ॥ १७ ॥

तिस के नीचे मुनल में उदार कीर्ति वाले पुण्यश्लोक
बिरोचन के पुत्र बली महाराज हैं जिनके तीनों जाँकोंके
पेश्वय को भगवान् ने इन्द्र को प्रसन्न करने की इच्छा से
अदिनी के हाँ अन्तार लेकर बटुवामन रूप से मांग कर
हरण कर लिया फिर उन्हीं भगवान् ने कृपा से इन्द्रादिकों
को भी पुण्य संपत्ति देकर मुक्ती किया है फिर बली
महाराज पूजनीय उन्हीं भगवान् का पूजन करते हुये अभी
पर्यन्त निर्भय होकर रहते हैं ॥ १८ ॥

यह कुछ भूमिदान का फल नहीं है जो कि सब भूतों के समूह
के जीवों के अन्तर्यामी परमात्मा सर्व जीवों के नियन्ता
आत्माराम परमदान पात्र भगवान् वासुदेव के प्राप्त होने पर
बड़ी भ्रष्टासे परम आदर से सावधान चित्त होकर समर्पण
किया हुआ जो दान सोता साक्षात् मोक्षका द्वार है तिससे
मुनलका पेश्वय मित्रनों ही फल होगा यह कुछ बलीका
बड़ी बात नहीं है ॥ १९ ॥

जिन भगवान् के नाम को किसी कष्ट में परवश हो
कर एक घण्टा भी उच्चारण करने से पुरुष मात्र मनायास
से संसार बन्ध को नाश कर सकता है जिस संसार
बन्ध के छुटाने के वास्ते मुमुक्षु लोग कर्म ज्ञान योगादिक
बड़े साधनों को करते हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

तत्तस्मिन् भगवति भक्तानां ज्ञानिनां च यथायथमात्मन्यात्मदे-
ज्ञानं आत्मतयेव समर्पितस्य भूमिदानस्य न तत्फलमिति पूर्वार्थ-
सम्यग्धः ॥ २१ ॥

किञ्च । नैव भगवदनुकम्पाफलमपि किम्येकान्तमकस्य
तस्यान्तरायमात्रमित्याह । नेति । भगवान्मुप्य अमुं नैवानु-

(१) तस्मिन् भगवति भक्तानां ज्ञानिनां च यथायथमात्मन्यात्मदे-
ज्ञानं आत्मतयेव समर्पितस्य भूमिदानस्य न तत्फलमिति पूर्वार्थ-
सम्यग्धः ॥ २१ ॥

ननु को निरिदयां चापविद्ध इति चेत् ॥ २३ ॥

नूनं वतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो योऽस्ताविन्द्रो यस्य सचिवो मन्त्राय वृत एकान्ततो बृहस्प-
तिस्तमतिहाय स्वयमुपेन्द्रेणात्मानं मन्त्राय शिषो नो एव तदास्यमतिगम्भीरवयसः काक्षस्य
मन्वन्तरपरिवृत्तं कियत्लोकत्रयमिदम् ॥ २४ ॥

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः तस्मिन् स्वपितृयं यदुताकुतोभयं पदं दीयमानं भगवतः
परमिति भगवतोपरते खलु स्वपितरि ॥ २५ ॥

तस्य महानुभावस्यानुपपन्नमृजितकण्ठः परिहीणभगवदनुग्रह उपजिगमिषु-
तीति ॥ २६ ॥

अथ तस्यानुचरितमुपरिष्ठाद्विस्तरिष्यते यस्य स्वयमखिलजगद्गुरुनारायणो द्वारि गदा-
पाणिरवतिष्ठते निजजनानुकम्पितहृदयो येन कुपेत् निजजनान्धरो योजनायुतायुतं द्विग्विजय उच्चा-
टितः ॥ २७ ॥

ततोऽवस्तात्तलातले मयो नाम दानवेन्द्रस्त्रिभुवनभगवता पुरारिणा त्रिलोकीशं चिकीर्षुणा
निर्दग्धस्त्वनुपुत्रयस्तत्प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनाभाचापेन परिरक्षितो विगतसुदर्शनभयो
महीयते ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रभाष्यटीका ।

गृहीतवाक् । तत्र हेतुः । वदतेति । आत्मन ईश्वरस्यानुस्मृतिं
मुष्णातीति तथा । तदुक्तम् । "वासुदेवे मनो यस्य उपहो-
माचनान्वितं । तस्मान्तरायो मेत्रेय ! देवेन्द्रत्वादिकं फलम्"
इति ॥ २२ ॥

तस्यैकान्तमर्कं सप्रपञ्चामाह । यत्तद्वति प्रसिद्धमिति वक्ष्य-
मायमुवाच हेत्यन्वयः । कथम्भूतः । अनधिगतोऽप्युपयायो
येन तेन भगवता वाक्प्राप्तलेनापहृतं स्वशरीरमात्रावशेषितं लोक-
त्रयं यस्य । सम्यक् प्रतिमुक्तो बद्धः अपविद्धः प्रक्षिप्तोऽपि
सत् ॥ २३ ॥

वदतेति चेदे । भगवान्विद्वानपि योऽस्ताविन्द्रो यस्यैकान्तेन
बृहस्पतिः सचिवः सहायो यतो मन्त्रार्थं वृतः सोऽपि पुरुषा-
र्थं नूनं न निष्णातो न निपुणः यत उपेन्द्रेण द्वारभूतेन
तमुपेन्द्रं विहायात्मानं मां लोकत्रयमयाचत तं मन्त्रप्रदं बृह-
स्पतिमनिहायेति वा । तस्मिन् प्रसङ्गे स एव वरणीयो न
लोकत्रयं यतस्तद्वतितुल्यमिष्याह । अतिगम्भीरमनन्तं वयो
तस्य कालस्य यन्मन्वन्तरं तेन परिवृत्तं विपर्यस्तं
लोकत्रयमिदं कियत् ॥ २४ ॥

प्रह्लादस्त्रेक पदार्थं निष्णात इत्याह । यस्यानुदास्यमिति ।
स्वपितरि उपरते मृते सति स्वपितृयं पदं भगवता दीयमान-
पि भगवतः खलु परममर्थमिति कृत्वा ननु जगद्गुरुः ॥ २५ ॥

ननु स्वमतिधीरः कुतस्तमेव बहुमन्यसे तत्राह । तस्या-
प्यमनुवर्गः । मृजिता महीयताः कषाया रागादयो

भगवदनुग्रहो यस्य । स को वा उप-
गमयति कति ॥

अथ तस्यानुचरितमुपरिष्ठाद्विस्तरिष्यते यस्य स्वयमखिलजगद्गुरुनारायणो द्वारि गदा-
पाणिरवतिष्ठते निजजनानुकम्पितहृदयो येन कुपेत् निजजनान्धरो योजनायुतायुतं द्विग्विजय उच्चा-
टितः ॥ २७ ॥

यथा हरिश्चातः स्वमर्कः बाधिः सुतले निहितः सुकमास्ते
एवं महादेवः तत्रैव मयस्त्रेकाले सुकमास्त इत्याह । तत
इति । लब्धं पदं स्थानं येन महीयते पूज्यते ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रभाष्यटीका ।

ननु यद्येतद्दानमपवर्गद्वारं यद्वि वा बलिर्मेहाभागवतः यदि वा
भगवानात्मदस्तर्हस्यापवर्गमेव प्रदाय किं नानुजग्राहेत्यपेक्षा-
यामभ्युपगमप्रारब्धस्य विद्याया विनाशयस्यावद्यानुभाष्यत्वादेन-
मपवर्गदानेन नानुजग्राह किं त्वभ्युपगमप्रारब्धफलविलिख-
यन्श्वयंमवाक्यात्तत्राह । इति । भगवाननुप्य बलेन निजग्राह
तदेवानुग्रहः कृतवाक्यं तस्मिन्मोषणं स्वप्रियस्मृतिघातकं
स्वमायया प्रक्षिप्तं तस्मिन्मोषणं भोगनिमित्तं वा ऐश्वर्यं
विलिखयत्यैश्वर्यं तस्मिन्मोषणं दत्तवानित्यर्थः ॥ २२ ॥

महाभागवत इत्याह । तस्यैव एवामिच्छासित्वं विवक्षितं
तत्तस्य तदुक्तं स्वयमेव वदति । यत्तत्प्रसिद्धमिति

श्रीमद्भिराववाचार्यकृतभगवत्सङ्गच्छिका ।

स्वस्वमाद्युपायस्यैवः कथंभूतः भगवत्तः भलस्य भव्यः
वाच्यमेतत्तः उपायो येन तेन भगवता बलेभोगवत्तत्वाद्युपमानह-
आदुर्वायान्तरामावादनधिगतावोपायनेत्युक्तम् एवंभूतेन भगवता
वाच्यमाव्योजनापहृतं स्वशरीरमावाद्येविनमुर्वरिनस्वशरीरमात्रं
यत्लोकत्रयं तत्तस्य तथाभूतः स्वव्यतिरिक्तभगवत्पहृतलोक-
त्रय इत्यर्थः वरुणपाशैश्च प्रतिमुक्तः प्रतिभूनायंभूततावां वरुण-
पाशैः प्रतिबद्ध इत्यर्थः गिरिव्यामपावित्तः प्रक्षिप्तोऽपि सन् ॥ २३ ॥

उक्तिमेवाह । नूनमिति । बतेति केदं भगवान् विद्वानप्यसाविन्द्रः
पुरुषार्थेषु नूनं न निष्णातः न कुशलः पुरुषार्थेषु तारतम्यान्-
मिह इत्यर्थः वस्यैकान्तेन बृहस्पतिः सचिवः सहायो मन्त्रा-
यज्ञोचनाय हृतः सांऽपि पुरुषार्थेषु नूनं न निष्णातः अनिष्णा-
तस्त्वमेवाह । तमिति । यतस्तं पुरुषार्थंरूपं भगवन्तमतिहाय तदास्व-
मयाचतेत्यर्थः तं मन्त्रप्रदं बृहस्पतिमतिहायेति वा उपेक्ष्ये-
न्द्रावरजकरेण भीषामनेन द्वारभूतेनेन्द्र एवात्मानं मामाहः
स्वस्वाशिवः लोकत्रयकृपा वाः आशिव मयाचत याचित-
वाच्यत्वेतस्व भगवतो दास्यमयाचतेत्यर्थः तस्मिन् प्रसवे तदा-
स्थमेव याचितव्यं नवितरद्वयमित्याह । अतिगम्भीरंरहसः नैरति-
शयगम्भीरवेगस्य कावस्य वक्ष्यमिदं मन्त्रमन्त्रपरिहृतं
मन्त्रतरपदपर्यन्तवर्तिलोकत्रयं लोकत्रयाधिपत्यं कियदन्त्यमेत-
दित्यर्थः मन्त्रस्तत्र याचितव्यमिति भावः अत इन्द्रः पुरुषार्थेषु
न निष्णातः ॥ २४ ॥

अस्मत्पितामहस्तु प्रवहादः एक एव पुरुषार्थेषु निष्णात इत्याह ।
कथेति । अस्मत्पितामहः प्रवहादो वस्य भगवतोऽनुदास्यं दासा-
नुदासत्वमेव वृत्तवाचिकं ननु स्वपितुर्द्विरयवकशिषीः सम्बन्धि-
पेभ्यर्यम् स्वरयज्ञहेतुं तस्याभिप्रायं प्रकाशयति । वक्तुमिति । भगवता
नृहरिणा स्वपितरि हिरण्यकशिपौ उपरते हते सति भगवता
दीवमानमपि स्वपिश्यं न वद्रे कुतः यद्यस्मात्पदिमितमिति
परिमितस्मात्पिश्यं न वद्रे उतापित्वकुतोमर्थं पदं वद्रे स्वयं दे-
हावसाने मुक्तिं याचितवानित्यर्थः भगवतः परमिति पाठं
भीषतोऽन्यदिति पिश्यं न वद्रे इत्यर्थः ॥ २५ ॥

मुञ्चकं व गुरुमतो गति को वा तस्य प्रवहादस्य पन्थानम-
नुसर्तुं शक्नोतीत्याह । तस्यातः को वा अमृदितामनुपहताः कपायाः
कर्मवन्धा येन परिधीया अपसूनः भगवदनुग्रहो यस्य तथा-
विधोऽस्मद्विधो मादशः पुमान् तस्य महानुभावस्य प्रवहाद-
स्यानुपथं पन्थानमुपजिगमिपति उपगन्तुमिच्छति इति ॥ २६ ॥

नन्वेवभूतश्चेद्विस्तृतस्तस्यैव चरितं विस्तरेणाक्यतां तत्राह ।
तस्य बलैरनुचरितमुपरिष्ठादृष्टमे विस्तरिष्यते विस्तरेण कथयि-
ष्यन् इत्यर्थः कारस्त्र्येन तत्प्रभावः केनापि वर्णापितुं न शक्य
इत्यभिप्रायेण पुनस्तमेव विशिनष्टि । यस्येति । यस्य बलैर्द्वारि भग-
वानवनिष्ठेन कथंभूतः स्वपमस्त्रिजगतां गुरुः अनेन द्वारपाल-
कत्वानर्हता सूच्यते नारायणः सर्वेशपी अनेनापि तद्वै सूच्यते
एवंभूतो ह्याश्रितवासस्त्यवशो गदापाणिः, सन् गदापाणि न
भगवन्तं विशिनष्टि । येन गदापाणिना वक्ष्योःस्त्रेण भगवता
कर्त्ता अङ्गुष्ठेन पदा पादावयवेनाङ्गुष्ठेन दिग्विजयसमये स्वसमी-
पमागतो दशकम्बरो रावणो योज्यायुनामयुनम् उच्चाटितः
उच्चाटनं प्रापितः दिग्भ्रमं कुर्वन् पश्यः कदाचिद्वेद्वारि

विशदं ब्राम्हणं रामायणादौ भगवत्सङ्गच्छिका भगवत्सङ्गच्छिका विन विन

एवं सुतः पुरुषार्थार्थं तदातं वदतीति । तत इति । ततः
सुतवाच्यस्य चत्वारो विचरे मवाच्यो दानवेन्द्रः मदीयं
तदातल्लस्यैवमुत्पन्न इत्यर्थः कथंभूतः प्रथमं त्रिपुराधिपतिभूत्वा
मिषोक्त्यं यो सुतं कर्तुमिच्छता भगवता त्रिपुरारिणा कद्रेण निर्देष्टुं
पुराचं यस्य तस्य पुरारेः प्रसादालुप्यं पदं तज्जानवाच्यं
विद्वं यस्य स मायाविनामावायो मायातन्त्रोपदेष्टा महादेवेन
कदा परिहृतो विगतं सुवर्धनाज्ञं यस्य तथाभूतः सन्
सुवर्धनभक्तिमता महादेवेन परिहृतस्वाधिगतसुवर्धनभय
इत्युक्तम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवत्सामास्यं चेतस्राम जापिनो मनुष्यान् किमिति नानुज-
ग्राह भगवानित्याद्युक्तं भक्तिज्ञानाद्यतिशयाभावादित्यभिप्रेत्याह ।
न वा इति । नूनशब्दसामर्थ्यात् न मनुष्यशब्देन मृत्तियोग्या
गृह्यन्ते मनुष्यानुद्दिश्य नानुजग्राह प्रकृतत्वात्तद्वशाभ्य-
मिति शेषः तदात्मदानलक्षणांमनुजग्राह किमेत्याह । यदिति ।
पूर्ववाक्यस्थितमत्र अध्याहारः कर्तव्यः यत्पुनरात्मानुसंस्ति-
मोक्षाय तत् "यथावा अपि सम्बदे कां कुन्दस्य तु का कथा, इति
वजानुजग्राहेति किमुत तर्हि तज्जामोपासनं इयं किमिति
नेत्याह । मायामयेति । मायामयं प्रकृतिनिर्मितं नश्वरं नान्धनश्वर-
मित्येवाधः ॥ २२ ॥

इतो भक्त्याद्यनिशय एवैश्वर्यं निमित्तं यतो राज्यापहरणा-
दिलक्षणापकारिण्य हरी भक्त्यातिशयां दरीदृश्यते बलेदेरीलक्ष-
कारागृहे निवसतस्तेन वज्रप्रमुक्तस्य नहि मनुष्याणांमेतादृश्या-
मापयेनादृशी वा भक्तिः समस्तगुणेष्वसूयितामिष्याद्ययानाह ।
यत्तदिति । न अधिगतो भिक्षाव्यतिरेकेणाभ्यः सुखसाध्य उपायो
येन स तथा तेन भगवता याच्यजाव्यजनापहृतं स्वशरीरावश-
पितं लोकत्रयं यस्य स तथा भगवदाज्ञा गड्डेन प्रथमं
वरुणपाशैश्च अश्वत्थाद्वृक्षादीनां याच्यया पञ्चाभ्युक्तः पुनश्च
त्वया प्रतिभूतं दत्तं गन्तव्यमिति तेन कारागृह इति गिरि-
द्वार्यमपावित्त इव निरुद्धो बद्धिरिति वक्ष्यमाणप्रकारेण जगाद
हेरुत्वेन प्राणात्ययेऽपि भगवद्भक्तिं न मुञ्चामीत्यमिसम्भि वक्ष-
यतीति यद्यस्मात्तस्मान्मनुष्यान्नुजग्राहेत्युच्यते ॥ २३ ॥

इन्द्रस्य सचिवो बुद्धिसहायभूतो यदा योऽसौ बृहस्पति-
रस्मत्सन्धानार्थमिन्द्रेण प्रोक्त एकाग्रतो मन्त्राय धनः सज्ज-
स्तदा तमप्यतिहाय सन्धानात्पूर्वमेव समागत्य ममाग्रेषु कृपा-
दमेवनाद्यभिप्रायेण निष्णातस्त्वमेवनादिकमेव वातुमुच्यतां
भगवान् स्वयमुपेन्द्रेण यद्वामनरूपेणात्मेन स्वस्मे प्राणि
पदान्यतर्ह्य याच्यनायायं मामयाचन नो एवाशिव इति यत्त-
त्स्वायमभिप्रायः इदं लोकत्रयं स्वतुर्देशभुवनापक्षया कियदन्त्यं
हि तदपि कालप्राहप्रस्तमित्याह । गम्भीरवेगस्य महतः कालस्य
मन्त्रन्तरलक्षणावयवमितमत एवानित्यं तस्मादैश्वर्यनिर्मितममदा
न स्यादित्यस्मे बलये राज्यं न दास्यामीति त्रिपदच्छेना-
पहृतं नूनं निश्चिनं यत भक्ते मय्यनुकम्पया "यश्चानुग्रहमिच्छामि
दृष्टिं तज्जनं शनः" इत्यादि स्वयचनात् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्तेवदुक्तसिद्धांशप्रदीपः

चित्तस्य भूमिदानस्य विनिर्दिष्टैर्धर्मैः फलं न भवतीति पूर्वो-
क्तान्वयः ॥ २१ ॥

• विनिर्दिष्टैर्धर्मैः भगवदनुकम्पाफलमपि न भक्तस्य बलेरन्त-
रायमात्रमित्याह । 'नेति । भगवानमुष्णं भ्रमं नैवानुगृहीतवान्
कर्मणः सम्बन्धमात्रविवक्षया बद्धी यद्यस्मान्मायामयं भोक्तृव्यामो-
हकत्वादिनित्यत्वादित्युक्तम् । किञ्च । आत्मस्मृतिं भगवद्विषयकं
ज्ञानं मुष्णातीति तथा तथैवाह भगवान् पराशरः ।

वासुदेवे मनो यस्य उपहोमाद्यनादियु ।

तस्यान्तरायो मैत्रेय ! देवेन्द्रत्वादिकं फलमेति

यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं ज्ञानैः ।

इत्यादिभगवद्वचनमप्यनुसन्धेयम् ॥ २२ ॥

बलेरेकात्मभक्त्यं वर्णयति । यत्तदित्यादिना । यद्यदा तत्ते
नेमि अनभिगतः अन्य उपायो येन तेन भगवता यावत्स-
नापहतं स्वशरीरमात्रावशेषितं लोकत्रयं यस्य सैन्यं सम्प्रति
सम्बन्धवदोऽपि गिरिदर्यामपविष्टः प्रक्षिप्तोऽपि सन् हस्तु-
। इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥ २३ ॥

वतेति शब्दे भगवान् बहुविधपि अयं प्रमिष्टो योऽङ्गविश्वः
स्यैकान्तेनाद्वैयमिचारिप्रयत्नेन बृहस्पतिः सचिवः पुर्याका-
यवापकः यतो मन्त्राय वृतः सोऽप्ययं पुर्याकायैषु नूनं
निश्चितं न विध्यातः न कुशलः यतस्तं बृहस्पतिमतिहायोऽल्लुप्त्य
उद्देशेण इन्द्रस्योपरि वर्त्तमानेन भगवता भक्तवत्सलेन द्वार-
भूतेन आत्मानं मां लोकनाथमात्मनः आशिषः लोकनाथाय त नो
एव तस्मैपेन्द्रस्य दास्यमतिगम्भीरमनन्तं वयो यस्य तस्य कालस्य
मन्वन्तरं तेन परितुष्टं विपर्यस्तं लोकत्रयमिदं कियच्च कियदपि
सातिशयत्वादिनित्यत्वादित्युक्तत्वाद्नुपाद्येमिति भावः ॥ २४ ॥

• अस्मात्पितामहः प्रह्लादः स्वपितरि हिरण्यकशिपौ उपरते
मृगे सति स्वपितरं पदमनुपादेयमिति हेतोः इतिशब्दः
हेतुवाचकः, न वद्रे भगवतः पदमकुतोभयं धामापि भगवता
पीयमानमपि न वद्रे किन्तु यस्य भगवतोऽनुदास्यमेव वद्रे
स अयं निष्प्रात इति भावः ॥ २५ ॥

तस्य प्रह्लादस्य अनुपयमनुवर्तमानं अमृजिताः कथायाः
रागादयो यस्य परिहीनो भगवदनुग्रहो यस्य सः को वा
उपजिगमिषति उपगन्तुमिच्छति इतिशब्दा बलिवाक्य-
समाप्तिपरः ॥ २६ ॥

तस्य बलेः उत्तरस्मादष्टमस्कन्धे यस्य बलेः येन भगवता
दिविजये प्रवृत्तो बलिद्वारि प्राविशन् दशकन्धरो रावणः
पदा तत्राप्यङ्गुलिमेव ॥ २७ ॥

अथपदः प्रातस्थानः महीयते पूज्यते ॥ २८ ॥

भाषा टीका

तिस हेतु से आत्मज्ञान मुक्तों को आत्मा को देने

वाले सच प्राविशों के आत्म भगवान् की आत्मता ।
जो अपेक्ष किया कि आत्मा को देने ॥ २८ ॥

वस्तुतः भगवान् ने इन बलि महाराज के ऊपर अपेक्ष
प्रनुग्रह नहीं किया जो कि आत्मा के स्वरूप के वा-
करने वाले मायामय वैभव को दिया है ॥ २९ ॥

जिन बलि महाराज को छलने का और उपाय नहा
जानकर मागने के छलसे भगवान् ने तीनों लोक के
देवर्षि को हरण करलिया केवल शरीर मात्र बाकी छोड़ा
फिर वरुण पाशों से बांध दिया पर्वत के कन्दरा में डार-
दिया तो भी यह वचन बोले ॥ ३३ ॥

इस बात निश्चित है कि इन्द्र भगवान् प्रयोजन में
चतुर नहीं है और जो बृहस्पति जी उनके मन्त्री भये व
भी प्रयोजन में अत्यन्त चतुर नहीं है जिन्होंने कि इन्द्र के
सहित मेरा जीतना और धन सम्पत्ति इन सब बातों को
माँगा परन्तु भगवान् के दास भाव को नहीं माँगा और यह
लोक त्रय का वैभव तो बड़े गम्भीर वेशवाले काख का
मन्वन्तर मात्र ही रहने वाला है इसमें क्या सार है ॥ ३४ ॥

जिन भगवान् के दास भाव को हमारे पितामह प्रह्लाद
जी ने माँगा है और जो निर्भय अपने पिता का राज्य
भगवान् का दिया हुआ भी अपने पिता के मरने के पीछे
नहीं प्रहण किया उनसे समुद्र कि भगवान् से परे यह
नहीं है ॥ ३५ ॥

उन महानुभाव प्रह्लाद जी के सरश करने वाला पाप
रहित ऐसा हम सरीका पुरुष भगवान् की कृपा से
रहित कौन होगा जो उनके मार्ग में चलने की इच्छा
करेगा ॥ ३६ ॥

अब उनका चरित्र आगे के अष्टम स्कन्ध में विस्तार से कहेंगे
उन बलि महाराज के दरवाजे में सब जगत् के गुरु
भगवान् नारायण गदा को हाथ में लेकर अपने भक्त के
ऊपर कृपा करके स्थित हैं जिन भगवान् ने दिग्विजय
करने समय आये हुए रावण को अपने पादों के अंगुठों से
अयुत योजन पर्वत दूर फेंक दिया था ॥ ३७ ॥

तिसके नीचे तलातल में मय नामक हानवोंका राजा
रहता है तीन पुरों का मालिक होकर है तीनों के कल्याण
की इच्छा करने वाले भगवान् महादेवजी ने उसके तीनों
पुर जलादिये थे फिर कृपा करके उसको स्थान दे दिया है
सब माया वालों का गुरु है श्री महादेव जी उसकी रक्षा
करने हैं जिससे श्री सुदर्शन चक्र की मय से रहित होकर
रहता है ॥ ३८ ॥

नैकशिरसां नैकशिरसां क्रोधवशोनाम गणाः कुहकतक्षककालिय-
महाभोगवन्तो महाकायाः पुरुषवाहादनवरतमुद्दिजमानाः स्रक्लत्रापत्यसुह-
कचिद्विहरन्ति ॥ २९ ॥

ततोऽधस्तात्पाताले दानवाः पणयो नाम निवातकवचाः कालिया हिरण्यपुरवाग्निन इति
विवुधप्रत्यनीका उत्पत्त्या महौजसो महासाहसिनो भगवतः सकललोकानुभावस्य हररेव तेजसा प्रति-
हतवलावलेपा बिलेशया इव वसन्ति ये वै सरमयेन्द्रदूत्या वाग्भिर्मन्त्रवर्णाभिरिन्द्राद्विभ्यति ॥ ३० ॥

ततोऽधस्तात्पाताले नागलोकपतयो वासुकिप्रमुखाः शङ्खकुलिकमहाशङ्खश्वेतधनञ्जयधृत-
रापूशङ्खचूडकम्बलाश्वतरदेवदत्तादयो महाभोगिनो महामर्षा निवसन्ति येषामुह वै पञ्चसप्तदशश-
तसहस्रशीर्षाणां फणासु विरचिता महामणयो रोचिष्णावः पातालविवरतिमिरनिकरं स्वरोचिषा
विधमन्ति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां राधादिस्थितिविलस्र्गमर्ष्यादानिरूपणं नाम

चतुर्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

नैकशिरसामनेकफणां गणाऽस्ति । एतत्प्रपञ्चयति ।
कुहकंति । महाभोगवन्तो महाकायाः पुरुषवाहाद्वरं धा-
नात् ॥ २९ ॥

विवुधप्रत्यनीका देवशत्रवः सकलेष्वपि लोकेष्वनुभावो
यस्य तस्यैव तेजसा सुदर्शनेन प्रतिहतो बलावलेपो वीर्यमदो
येषां बिलेशयाः सर्पा इव इन्द्रदूत्या प्रयुक्ताभिर्मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः
एवं हि वैदिकमाख्यानं पण्यभिरसुरैर्निगूढं गामन्वेष्टुं सरमां
देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितां सन्धिमिच्छन्तः पण्यः प्राहुः । किमि-
च्छन्ती सरमेत्यादि माच सन्धिमनिच्छन्तीन्द्रस्तुतिपूर्वकं तां प्रति
परुषमाह । “हना इन्द्रेण पण्यः शयध्वम” इत्यादि ते च तच्छ्रुत्वा
विभ्यतीति ॥ ३० ॥

महाभोगिनो महाफणाः महानमर्षः क्रोधो येषां पञ्चादि-
सङ्ख्यानि शीर्षाणि येषां शीर्षाणिमिति वक्तव्ये शीर्षाणामि-
त्यायः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ महातलमनुष्यार्थयति । तत इति । ततः तलानलादधस्तात्महा-
तले विहरे नैक शिरां येषां तेषामनेकशिरसामित्यर्थः काद्रव्याणां
कद्रोरपत्यभूतानां सर्पाणां गणः क्रोधवशसङ्काऽस्ति । गणो कौक्षि-

प्रधानाभिर्दिशन्विशिनष्टि । कुहकेत्यादिना । कुहकावयः प्रधानाः
मुख्या येषां ते महाभोगवन्तः वीर्यकायाः महापुरुषस्य भगवतो
बाहनभूतात्पक्षिराजानामप्यधिपतेर्गकमतोऽनवरतं निरन्तरे उद्दि-
जमाना विभ्यतः स्रक्लत्रादिरूपकुटुम्बासक्त्या प्रमत्ताः सन्तः
कचिद्विहरन्ति ॥ २९ ॥

अथ रसातलमनुष्यार्थयति । ततो महातलादधस्तात्प्रसातले
विहरे दैतेयदानवाः दितेः पुत्राः दनुपुत्राश्च पण्य इति प्रसि-
द्धास्ते च निवानकवचाः कालकेया हिरण्यपुरवासिन इति
त्रिविधाः विबुधानां देवानां प्रत्यनीकाः प्रतिपक्षिण्यः उत्पत्त्यैव महौ-
जशालिनः महान्तश्च ते साहसिकाः सहसा द्रष्टव्यं चरन्तीति
साहसिकाः तथाभूताः सन्तः सर्वेषु लोकेष्वनुभावो यस्य
तस्य भगवतो हरस्तेजसैव सुदर्शनाख्येण प्रतिहतः बलाव-
लेपः बलनिमित्तो गर्वो येषां ते तादृशा बिलेशया इव सर्पा
इव वसन्ति तानेव विशिनष्टि । य इति । ये वै पण्यः इन्द्रदूत्या
सरमया देवशुन्या प्रयुक्ताभिर्मन्त्रवर्णभूताभिर्वाग्भिरिन्द्राद्विभ्यति
मयं प्राप्नुवन्ति । एवं हि वैदिकमाख्यानं पण्यभिरसुरैर्निगूढं ना-
मन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितां सन्धिमिच्छन्तः पण्यः
प्राहुः किमिच्छन्ती सरमे ! इत्यादिना सा च सन्धिमनिच्छन्ती
इन्द्रस्तुतिपूर्वकं तां प्रति धर्षणमाह “हना इन्द्रेण पण्यः शयध्वम”
इत्यादि ते च तच्छ्रुत्वा विभ्यतीति ॥ ३० ॥

एवं रसातलमनुष्यार्थयति पातालमनुष्यार्थयति । तत इति । ततो
रसानलादधस्तात्पाताले विहरे नागलोकानां सर्परूपाणां जनानां
पतयो वासुकिः प्रमुखः प्रधानो येषां ते शङ्खदयो महाभो-
गिनः फणिनः महाफणिनः महाभोगिनः क्रोधो येषां महाक्रोधाः
निवसन्ति तानेव विशिनष्टि । येषामुह वै येषां हि पञ्चादिसं-

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्त्रियानि शीर्षाणि येषां शीर्षाणिमिति वक्तव्ये शीर्षाणामित्यायं
तेषां शीर्षाणां कणाणां कणास्तु आभारस्य सम्बन्धमात्रविव-
क्षया, पृष्टी चिरञ्चिता भूता ये महामयायो रोचिष्णवः सदा
प्रकाशनशीलाः तेषां खरोचिषा पातालविवरं पातालविवर-
सम्बन्धितमेवाहं विधमन्त्यपनुदन्तीति ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भोजयध्वजनीयंकनपदरत्नावली ।

महाभोगवन्तः स्थूलशरीरवन्तः पुरुषोत्तमस्य बाहो बाह्वं
तस्मात् ॥ २६ ॥

पण्यो दैत्या दानवा निवातकवचाः कालकन्यापुत्राः काल-
केयाः विबुधप्रत्यनीका देवशत्रवः प्रतिहतावलेपा विनाशितगर्वाः
योगबलाद्बिलेशयाः सर्पाकारा ये पण्य इन्द्रदुत्या सरमया शुभ्यो-
क्ताभिर्मन्त्रवर्णाभिर्वाग्भिः "इन्द्रस्य दुर्तारविता चरामि मह
इच्छन्ती पण्यो निधी च,, इत्यादिमन्त्रवर्णात्मकगीर्भिः श्रुताभि-
रिन्द्राद्विभुश्रुति भीतास्तिष्ठन्तीनि यस्मात्तस्माद्विश्लेषाकारा निव-
सन्तीत्यर्थः "सरमा त्वं दुराध्वनो बहिर्गताभिर्जिह्वाभिर्जगुरिः
किमपि निगदन्ती किमिच्छन्त्यत्र प्राणद प्रायासीः" हिगताविनि
भार्ताः अस्यास्तव अस्मे अस्मासु हितिर्गतिः का किं कार्य-
मुद्दिश्यान्नागमनं ते तव कापरितकमूया तस्यार्थे दूतस्यार्थे दूत-
कियासीत् त्वं रसायाः पयांसि कथमतर इति पण्यभिः पृष्टा
सरमा इने महमिन्द्रस्य दूती तेन प्रेषिता चराम्यागतास्मि "व्यत्ययो
बहुलम्,, इति सूत्रात् किमिच्छन्तीत्यस्य परिहारमाह । हे पण्यः !
वो महोज्ज्वलानिधीनिच्छन्ती अपहर्तुमिति शेषः नोऽस्माकमति-
स्कन्धोऽभियसा स्वात्मिनो भयेन तत्तदावत् आवागमनं तथा
तस्माद्रसायाः पयांस्यतरमिति सरमायाः पण्यप्रति परिहारवच-
नमिति मन्त्रवर्णार्थः ॥ ३० ॥

महाभोगिनः स्थूलशरीरा बहुभोगयुक्ता वा शीर्षाणिमिति
वक्तव्ये शीर्षाणामितीतरपुरुषशरीरेष्वलक्ष्यद्यद्योतनाथ विगतं
रञ्जितं रञ्जनं येषां ते तथा आप्तिका त्वर्थः विधमन्ति निर-
व्यन्ति ॥ ३३ ॥ (१)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

शीर्षस्य "शीर्षेच्छन्दसि,, इति भगवान् पाणिनिः ॥ २६—३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य

चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भोजयध्वजनीयंकनपदरत्नावली ।

नैकशिरसाम् नैकशिरसाम् । एतत् प्रपञ्चवर्ति । कुह
पुरुषबाहाव इरेकाहनात् ॥ २६ ॥

दैतेयादयोऽसुरभेदाः प्रत्यनीकाः शत्रवः इन्द्रदुत्या प्रयुक्ताभि-
मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः । एवं हि वैदिकमाख्यानं पण्यभिरसुरैर्निर्गुहां
गामन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितां सन्धिमिच्छन्तः पण्यः
प्राहुः । किमिच्छन्ती सरमत्यादि सा च सन्धिमिच्छन्ती इन्द्र-
स्तुतिपूर्वकं नाम प्रतिपुरुषमाह "हता इन्द्रेण पण्यः पञ्चायध्वम"
इत्यादि ते च तच्छ्रुत्वा विव्यतीति ॥ ३० ॥

महाभोगिनो महाफणाः ॥ ३१ ॥

इति साराधेर्दशिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमस्य चतुर्विंशः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महाभोगवन्तो महाकायाः ॥ २६ ॥

तेजसा सुदर्शनेन प्रतिहतो यथायलेपो वीर्यगर्भो येषां
ते बिलेशयाः सर्पा इव ये पण्यः सरमया प्रयुक्ताभिः "हता
इन्द्रेण पण्यः शयध्वम" इत्यादिमन्त्रवर्णाभिः विव्यतीति ॥ ३० ॥

महाभोगिनो गृहकायाः महामर्षाः अतिक्रोधवन्तः येषां
वास्तुकिप्रमुखानां पञ्चादिसङ्ख्यानि शीर्षाणि येषां तेषां पञ्चा-
दिशीर्षाणाम् शीर्षाणामित्यायः प्रयोगः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुर्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तिस के नीचे महातल मे अनेक मस्तकवाले काष्ठवेष
नामक सर्पों का क्रोधघश नाम का गण है कुहक तल्लक
कालिय सुपेण आदि बड़े शरीर वाले ये सर्प हैं नारायण
के वाहन यक्षिगज गरुड जी से डरते हुये भी अपने
स्त्री पुत्र मित्रों के सहित कहींपर प्रमर्दा हो कर
विहार करते हैं ॥ २६ ॥

तिस के नीचे रसातल मे दैतेय दानव पण्यनाम वाले
निवात कवच कालिय हिरण्यपुरवासी इन नामों वाले
दैवनों के शत्रु उत्पत्ति सेही बड़े तेजवाले बड़े साहसवाले
केवल मकल लोक विदित प्रभाववाले हरिभगवान् के
तेजस से श्री सुदर्शनचक्र सेही डर कर सर्प सरीक
वास करते हैं जोकि इन्द्र की दूती सरमा की मन्त्र वण
रूपावाणी सुनने से इन्द्र से डरते हैं ॥ ३० ॥

३१. टीका ।
 वासुकि
 शंख-
 निवासकरने हैं वे कोई पक्ष फणा वाले कोई सात फणा
 वाले कोई सौ फणा वाले कोई हजार फणा वाले हैं इनों
 के फणों में स्थित जो महामणि हैं सो बड़े प्रकाशमान हैं

वे मणि अपने प्रकाश से पाताल विवर के सब मन्धकार
 को वारण करते हैं ॥ ३१ ॥

इति श्रीभागवत पञ्चमस्कन्ध चौबीसमे अध्याय का

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २४ ॥

॥ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥

तस्य मूलवेधे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तर आस्ते या वै कला भगवतस्तामसी समाख्यातानन्त इति
(१) सात्वतीया द्रष्टृद्वययोः सङ्कर्षणमहमित्यभिमानलक्षणां यं सङ्कर्षणमित्याचक्षते ॥ १ ॥

यस्येवं चित्तिमण्डलं भगवतोऽनन्तमूर्तेः सहस्रशिरस एकस्मिन्नेव शीर्षणि ध्रियमाणां सिद्धार्थ इव
लक्ष्यते ॥ २ ॥

यस्य ह वा इदं कालेनोपसृजिहीर्षतोऽमर्षविरचितरुचिरध्रमद्रुवोरन्तरेण साङ्कर्षणो नाम रुद्र एका-
दशव्यूहस्यक्षस्त्रिशिखं शूलमुत्तम्भयन्नुदतिष्ठत् ॥ ३ ॥

यस्याङ्घ्रिकमलयुगलारुणविशदनखमणिषण्डमण्डलेष्वहिपतयः सह सात्वतर्षभैरेकान्तभक्तियोगे-
नावनमन्तः स्तवदनानि परिस्फुरत्कुण्डलप्रभामण्डितगण्डस्थलान्यातिमनोहराणि प्रमुदितमनसः खलु
विलोकयन्ति ॥ ४ ॥

यस्यैव हि नागराजकुमार्य आशिष आशासानाश्रवर्णवलपविलसितविशदविपुलधवलसुभग-
रुचिरभुजरजतस्तम्भेष्वगुरुचन्दनकुङ्कुमपङ्कगनुलेपेनावलिम्पमानास्तदभिमर्शनोन्मथितहृदयमकरध्वजा-
वैशरुचिरललितस्मितास्तदनुरागमदमुदितमदविधूर्णिताऽङ्गाकरुणावलोकनयनवदनारविन्दं समीढं किञ्च
विलोकयन्ति ॥ ५ ॥

स एव भगवाननन्तोऽनन्तगुणार्णव आविदेव उपसंहृतामर्षरोषवेगो लोकानां त्वस्तय आस्ते ॥ ६ ॥

ध्यायमानः सुरासुरोरगसिद्धगन्धर्वविद्याधरमुनिगणैरनवरतमदमुदितविकृतविह्वललोचनः सुललित-
मुखरिकामृतेनाप्यायमानः स्वपार्षदविबुधयूथपतीनपरिभ्रान्तरागनवतुलसिकामोदमध्वासवेन माद्य-
न्मधुकरव्रातमधुरगीतश्रियं वैजयन्तीं स्वां वनमालां नीलवासा एककुण्डलो हलककुदि कृतसुभग-
सुन्दरभुजो भगवान् माहेन्द्रो वारणेन्द्र इव काञ्चनीं कलामुदारलीलो विभर्ति ॥ ७ ॥

य एष एवमनुश्रुनो ध्यायमानो मुमुक्षूणामनादिकालकर्मवासनाप्रथितमविद्यामयं हृदयग्रन्थिं
सत्त्वरजस्तमोमयमन्तहृदयकृत आशु निर्भिन्नति तस्यानुभावान् भगवान् स्वायम्भुवो नारदः सह
तुम्बुरुणा सभायां ब्रह्मणः संश्लोकयामास ॥ ८ ॥

श्रीधरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पञ्चविंशे ततोऽधस्तादाह शेषस्य संस्थितिम् ।

सृजिहीर्षीर्दे कावे यत्र रुद्रसमुद्भवः ॥ १ ॥

तस्य पातालस्य कोऽन्वाधनन्तः सात्वतीयाः सात्वततन्त्रनिष्ठा-
भतुर्गुहोपासने सङ्कर्षणमित्याचक्षते तथास्याने हेतुः द्रष्टृद्वययोः
सुम्भकर्षणमेकीकरणं चेन्न, तत्कुतः अहमित्यभिमानो लक्षणां

निहन्माधिष्ठानुर्यस्य महद्गुणाधिष्ठानेन द्रष्टृद्वयसङ्कर्षणात् सङ्कर्षणा
इत्यर्थः ॥ १ ॥

अनन्तत्वमाह । यस्येवमिति । यच्छब्दानां स एष भगवाननन्त इत्य-
सरेणान्वयः ॥ २ ॥

तामसत्वमाह । यस्येवं चिन्मयपसंहर्तुमिच्छन्तः अपसंख्या विर-
चिते कुटिलीकृते कान्धरीकृते ध्रुमन्त्यां सुधां तयोर्मध्य उक्त-
मयशुभ्रमयत् ॥ ३ ॥

(१) प्रमातारः सात्वतीया इति श्रीवीरराघवाचार्यपाठः ।

कुण्डलानां प्रमथा मण्डितानि विपुलाश्च धवलाश्च सुभगाश्च रुचिराश्च भुजा एव रजतस्तम्भास्तेष्वगुरुचन्दनकुङ्कुमानां पङ्क्तु एवानुलेपस्तेनावलिम्पमानास्तेषामभिमर्शनेनोन्मथिते हृदये मकरध्वजस्यावेशन रुचिरं च ललितं च स्मितं यासां ताः तस्यानुरागेण मदेन च मुदितं च तन्मदेन विधूर्णिते प्रचलिते च आ ईषदरुणे कठणावलोकयुक्ते नयने यस्मिन्स्तद्वदनारविन्दं विलोकयन्ति ॥ ५ ॥

अमर्षोऽमहनं रोपः क्रोधः उपसंहृतस्तयोर्वेगो येन ॥ ६ ॥

उपासनायमाह । सुरादिभिर्ध्यायमानाश्चिन्त्यमानः मनवरतं मदेन मुदितश्चासौ विकृतविह्वललोचनश्च सुललितेन मुखरिका-मृतेन वचनामृतेन स्वपापदान् विधुष्ययपानां पतींश्चाप्यायमानो हर्षयन्त्रिलो वाससी यस्य एकमेव कुण्डलं यस्य हृदस्य ककुदि पृष्ठे कृतो न्यस्तः सुभगश्च सुन्दरश्च भुजो येन उदारा खीला यस्य सः न परिस्त्रानो रागः कान्तियस्यास्तस्या नवतुर्लासकाया आमोदमध्वासवेन सुरमिमधुरसेन माद्यतां मधुकराणां ये प्रातास्तेषां मधुरगीतेन श्रियस्यास्तां वनमाळां कक्षां वरत्राम ॥ ७ ॥

संश्लोकयामास वर्णयामास ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतरावधायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं पातालान्तान् भूविषयाननुचर्याय पातालपर्यन्तस्य भूम-यडलस्य धारकं रसाया मूले स्थितमनन्तमनुचर्यायति पञ्चविशेन । तस्य पातालस्य मूलदेशेऽधस्ताद्विशद्योजनसहस्रान्तरे आस्ते का सा या आस्ते तत्राह । या वा इति । अनन्त इति समाख्याता प्रसिद्धान्तसंज्ञिकेत्यर्थः तामसी तामसाहङ्गाराधिष्ठात्री या भगवतः कला मंशरूपा सा इत्यर्थः सैव सङ्कर्षण इत्युच्यते तदाह । प्रमातार इति । सात्वतीयाः सङ्कर्षणप्रोक्तसात्वताख्यपञ्च-रात्रिनिष्ठाः प्रमातार उक्तभगवत्कलायाधारस्यविद्वस्तमनन्तं सङ्कर्षण इत्याचक्षते किमिदं सङ्कर्षणानामाश्रयकणां विवर्तकेवलरुदं किम्वा पङ्क्तुजादिवद्योगरुदमित्यपेक्षायां योगरुदमित्याह । द्रष्टृदृश्य-योगिनि । यतोऽयमनन्तः द्रष्टृदृश्ययोर्भातृदृश्ययोः सन्निकर्षणं सन्निक-रूपेण विषयीक्रियतेऽतीन्द्रियार्थोऽनेनेति सन्निकर्षणमतीन्द्रि-यार्थविषयकज्ञानसाधनं स्वयं यथानीन्द्रियार्थविषयकज्ञानवाने-धमिनरेषामप्यतीन्द्रियार्थविषयकज्ञानापादक इत्यर्थः यत एव-मनन्तस्ततस्तं सङ्कर्षण इत्याचक्षते सङ्कर्षणत्वमेव स्पष्टयति । अहमित्यभिमानलक्षणा इति । अहमिति प्रतीयमानोऽतीन्द्रियो यो जीवस्तद्विषयकोऽभिमानः अहमिति प्रतीतिस्तस्य लक्ष्यतेऽनेने-ति लक्षणां कारणं हेतुरिति यावज्जीववर्गाभिमानिदेवतात्वात्तेषा-महमिति बुद्धिदृष्टिहेतुरित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमनन्तश्चाहोऽपि तस्मिन् योगरुद इत्याह । यस्येति । यच्छ-द्धानां च एव भगवाननन्त इत्युत्तराण्यन्वयः यस्य भगवतः सहस्रशिरसः अनन्तमूर्च्छेरकस्मिन्नेव शीर्षणि धीयमाणं धार्य-

मायामिदं कृत्स्नभूमयडलं सिद्ध्यर्थे इव श्वेतसर्पे इव लक्ष्यते इत्यतःऽतोऽपरिच्छिन्नत्वादनन्त इत्युच्यते इति भावः ॥ २ ॥

ययुक्तं तामसीति तामसाहङ्गाराधिष्ठातृत्वं तद्विशदयति । यस्य इवेति । काखेन द्विपराखावसानरूपकाखेनेवं कृत्स्नं जगद् संजहीयतेः सहस्रमिच्छतः यस्य सङ्कर्षणस्यामर्षणं क्रोधेन विरचितं कुटिलीकृते रुचिरे भ्रमन्त्यौ भुवौ तयोर्न्तरेण मर्षे साङ्कर्षणा-ख्य एकादशानां व्यूहः गण एकादशरुद्रसमुदायरूपः कथम्भूतऽय-च्चः त्रीण्यक्षीणि यस्य स इत्युक्तः तिस्रःशिक्षा यस्य तादृशं शूलमुच-भयभूध्वे भारयन्नुदतिष्ठदुग्धभूष तामसाहङ्गाराधिष्ठातृत्वाजगत्सह-स्रतामसरुद्रगणोत्पादक इत्यर्थः ॥ ३ ॥

सुभगत्वमाह । यस्येति । अहीनां पतनः सात्वतश्रेष्ठैः सह यस्य सङ्कर्षणस्याङ्गिकमलयुगलेऽरुणा विशदा नखा एव मणयस्तेषां वयडस्तस्य मयडलेषु प्रकान्तभक्तियोगेनाव्यभिचरितभक्तियोगेना-वनमन्तः प्रणमन्तः उक्तविधेषु नखमणिमयडलेषु प्रतिबिम्बितानि अतिमनोहराणि परिणः स्फुरतां कुण्डलानां प्रमथा मण्डितानि गणदस्थलानि येषु तानि स्ववदनानि प्रमुदितं मनो वेषां तादृशाः सन्तः सुखं विलोकयन्ति जलु नूनम् ॥ ४ ॥

तथा नागराजानां कुमार्यः आशिषः पुरुषार्थानाशासानाः काम-यमानाः यस्य सङ्कर्षणस्य चारुभिः सुन्दरैरङ्गदैर्बल्यैश्च विवक्षिताः प्रकाशिताश्च ते विशदा निर्मलाश्च विपुला दीर्घाः सुभगाः कोमलाश्च रुचिराः सुन्दराश्च भुजास्त एव रजतस्तम्भा-स्तेष्वगुरुकुङ्कुमचन्दनानामपङ्क्तुः एवानुलेपस्तेनावलिम्पमानास्तेषां कुवा-णास्तेषां भुजानामभिमर्शेन स्पर्शेन उन्मथिते हृदये मकरध्व-जस्य कामस्यावेशेन रुचिरं च ललितं च यस्मिन् तद्यास्मां तथाभूताः सत्यः तस्य सङ्कर्षणस्यानुरागमदमुदितमदविधूर्णि-तारुण्यकरुणावलोकनयनवदनारविन्दं समीडं यथा तथा विलोकयन्ति आश्रितेषु मदेन स्नानुभवजनितेन च मुदिते तन्मदेन विधूर्णिते प्रचलिते च ईषदरुणे कठणावलोकनयने यस्मिन् तद्वदनारविन्दमिति तस्यार्थः ॥ ५ ॥

स उक्तविध एव सङ्कर्षणार्थोऽनन्तस्त्रिविधपरिच्छि-दरहितः अनन्तकल्याणगुणार्णवः जगत्कारणभूतो देवः स्वतेजसा दीप्यमानः उपसंहृतः अमर्षरोषयोजगत्संहारविषय-ययोरसहनक्रोधयोर्वेगो येन तथाभूतः लोकानां साधुजनानां जलये सुखायस्ते तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनः कथम्भूतः सुरादीनां गणैर्ध्यायमानः मनवरतं मदेन स्नानु-भवजनितमदेन मुदितः स चासौ विकृतविह्वललोचनः विकृतं धूर्णितं विह्वले परवशे इव स्थिते लोचने यस्य सः सुललितेन सुन्दरेण भावगर्भेण मितेन मुखरिकाभूतेन वचनामृतेन स्वपापदान् स्वविधुष्ययपानां पतींश्चाप्यायमानः हर्षयन् अप-रिस्त्रानः अक्षीणः रागो रक्तिमा यस्यास्तस्या नवतुर्लासकाया नूतनरुण्यतुलस्या आमोदः मधुरूपः आसवश्च तयोः समाहारस्तेन माद्यतां मधुकराणां प्रातास्तेषां मधुरगीतेन श्रिय-स्यास्तां आमसाधार्यां वैजयन्त्यास्थां वनमाळां दधार्दिनि शेषः विभर्तीत्यनेन वान्वयः नीळे वाससी धस्य एकमेव कुण्डलं यस्य हृदस्य ककुदि पृष्ठे कृतो न्यस्तः सुभगः सुकु-मारश्च सुन्दरो भुजो येन एवम्भूतो भगवान् सङ्कर्षणः माहेन्द्रः महेन्द्रसम्बन्धी बारणेन्द्र इव परावत इव शुभ्रः उदारा खीला यस्य

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सः काञ्चनी खर्यमर्थी कदा रंसनां विभर्ति कसे भवा कदा वर-
त्रावर्षी चर्ममयी वधिका "नधी वधी वरत्रा स्यात्", इत्यमरका-
शीता ताम्रपथ्य जायन्तोऽन्धबट्टमार्थी योगपट्टिकास्थां खर्यमर्थी
विभर्ति इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं सङ्कर्षण उपवर्णित इदानीमुक्तविध उपारम्भमान
उपासकानामन्तर्हृदयं गतः प्रकृतिसम्बन्धं निरस्यतीत्याह । य
एव इति । एव भगवाननन्तः एवमनुभूतः उक्तविधत्वेन गुरुमु-
खाच्छ्रुतः अभिधायमानः "भोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः",
इति श्रुत्यर्थोऽत्र प्रत्यभिज्ञातः अतः सामर्थ्याच्छ्रवणानन्तरमन्त इति
लभ्यते मुमुक्षुणां संसारादात्मानं मोक्तुमिच्छनामनादिकां प्रवृ-
त्ताभिः कर्मवासनाभिप्रणयितं सन्दिग्धमविद्यामयं देहात्मभ्रा-
न्तिस्वतन्त्रात्मभ्रान्तिरूपाज्ञानमयं प्रस्थिं प्रस्थितुमर्ह्ये
सत्त्वरजस्तमोमयं सत्त्वादिगुणप्रचुरं गुणत्रयसम्बन्धप्रयुक्ता-
नादिकां प्रवृत्तकर्मवासनाविद्याप्रणिरूपं संसारमित्यर्थः ध्यानेन
मुमुक्षुणामन्तर्हृदये सन्निहितः आशु भिनत्ति नितरां निरस्यती-
त्यर्थः तस्य भगवतः सङ्कर्षणस्यैवमुक्तमनुभावं प्रभावं तुम्बुरुणा
सह स्वयम्भुवः पुत्रो नारदो ब्रह्मण्यश्चतुर्मुखस्य समार्यां संश्लोक-
यामास वर्ययामास ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

• तस्य पातालस्य तामसी तमोगुणप्रवर्धनी अनन्तस्य वस्त्र-
रूपं द्रष्टुञ्चेतनस्य हृदयस्य शरीरस्य सन्निकर्षणं सामीप्यापा-
दकमभेदब्राह्मणं कथं देहोऽहमिति तर्हि इदं सत्यं किं नित्याह ।
अभिमीनलक्षणां भ्रान्तिप्रत्यापादकमित्यर्थः तस्वरूपं सङ्कर्षण-
मित्याचक्षते ॥ १ ॥

• सात्वतः गुरुतरङ्गितिमण्डलं सर्वपलाघववञ्जारयतोऽपरिमितव-
ल्लभेनानन्तत्वं युक्तमित्याभिप्रेत्याह । तस्येति । सिद्धार्थः सर्वपः ॥ २ ॥
एकादशव्यूहः एकादशधा विभक्तरूपविशेषः उत्तमभयानुरक्त-
स्पन्द ॥ ३ ॥ ४ ॥

तदभिमर्शनेन भुजस्पर्शनेन सत्रीडमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ५ ॥
ऋङ्गाराधनन्तगुणार्णवः ॥ ६ ॥

अपरिम्णानो रागः कान्तिर्यस्याः सा तथा आमोदमध्यास-
धेन सौरभरूपमधुरसेन हृदय निजायुधस्य ककुचमे कस्या-
मुदरवन्धम् ॥ ७ ॥

संश्लोकयामास पञ्चलक्षणवाक्यैः कथयामास ॥ ८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसर्व्वर्मः ।

तामसीति तमोगुणाधिष्ठातृरुद्रस्यान्तर्यामित्वात् । "मूर्ति नः
पुरुषपथा बभार सर्व्वं संशुद्धम्" इत्यादिविरोधात् ॥ १ ॥ २ ॥

अमर्षकारणस्तु प्रायः सर्व्वेषां युगपद्गणद्वन्द्वहिंस्यत्वं
क्षयम् ॥ ३-६ ॥

भीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसुरार्णवशिनी ।

पञ्चविंशे तु पञ्चविंशतये शेषस्य भूभूतः ।

जगत्संहर्षरुद्रस्याप्येति शोचिता गुणाः ॥ ० ॥

तामसी तमःकार्यसंहारप्रवर्धयित्री ननु तमोमयी "मूर्ति नः
पुरुषपथा बभार सर्व्वं संशुद्धम्" इत्यादिविरोधात् सात्वतीयाः
सात्वततन्त्रनिष्ठाः द्रष्टृदृश्ययोर्भोक्तृभोग्ययोः सम्यक्परां यतः
सङ्कर्षण इति तच्च कर्षणमहमस्य भोक्ता इदं मे भोग्यमित्य-
भिमानलक्षणां मेव अभिमन्तुरहन्ताममतयाः शुद्ध्यर्थं तदधिष्ठा-
तृत्वेन ये ध्यायन्तीति भावः ॥ १ ॥ २ ॥

उपसर्जिहीयन् इति । यदेवेदं जगदाधिक्येन संहर्षमेच्छत-
दैव मायायास्तद्विच्छाधीनत्वात्तदीयतमः कार्यरोषात्मको रुद्रो
भूमध्ये प्रातुरभूदमर्षविराजित इति रुद्रस्य विशेषणं सुखोप-
भार्षः । यथा सिसृक्षुर्नो द्वितीयपुरुषस्य नाभिमर्षं रमोगुणा-
त्मकं पशं प्रातुर्भवति तद्वत् ॥ ३ ॥

खाद्ययेन मनोहरत्वमाह । यस्येति । नक्षत्राणीनां पयडः समूह-
स्तस्य मण्डलेषु द्रव्यायमानेऽप्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

यस्य चारुणि अङ्गुलये अङ्गुलमण्डले विद्यमानादिविशेषण-
विशिष्टा ये भुजजनस्तम्भास्तेषु अङ्गुलीषु एवानुलपः अनु-
लपसाधने तेन अवलिम्पन्त्यः तदभिमर्शने तत्समय एव यत्त-
दङ्गुलस्पर्शनेन उन्मथिते हृदये यो मकरध्वजावेशस्तेन रुचिरं
भावसूचकं स्मितं यासां ताः तस्यानुरागमदः साहजिको भक्त-
विवशकस्तेन मुदिने मन्विष्युर्गितारणे च नागकुमारीविषयक-
कल्याणवलोकविशिष्टं नयने यत्र तद्वदनारविन्दं सत्रीडं हस्त
हस्तास्मृद्वर्षाविकारं प्रभुरयं ज्ञातवानिति जज्ञापयामास यथा
स्यात्तथा ॥ ५ ॥

उपसंहृतेति । स्थितिकां सप्रति रोपस्यानौचित्यादिति
भावः । अमर्षोऽसहिष्णुता तदुत्थो रोपः क्रोधः ॥ ६ ॥

सुखचितेन मुक्तरिकामृतेन वचनामृतेन कदां वरत्राम ॥ ७ ॥

संश्लोकयामास पुरुषाद्यवतारत्वेन श्लोकैस्तुष्टाव ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीमस्सङ्कर्षणार्थमयं वर्णयति पञ्चविंशताध्यायेन । तस्येति ।
तामसी प्रलयनिमिश्रभूतरुद्राविनियन्त्री सात्वतीयाः वेदार्थभूतभग-
वत्प्राक्तसात्वततन्त्रनिष्ठाः भीमज्जरादाद्यश्चतुर्वर्णोपासने यमनस्तं
सङ्कर्षण इत्याचक्षते तथाभ्याने हेतुं दृशयन्तमेव विशानपि । द्रष्टृ-
दृश्ययोः सम्यक्परांमेकाकारणां येन ते पुनः कीदृशमह-
मित्येवंभूतस्य रुद्रस्य लक्षणं स्वरूपं यस्मात्तम् ॥ १ ॥

यस्येत्यादियच्छ्रद्धानां न एव भगवानित्यभिप्रेत्याश्वयः ॥ २ ॥

इदं विश्वमपसंहर्तुमिच्छतः अमर्षेण विरचितं कृतिर्लोकने
रुचिरं भ्रमस्या भूयो तयोर्नन्तरं माये एकादशव्यूहः एकाद-
शमद्वयान् रुद्रं शूलमुक्तमभयप्रमयशुद्धिद्वन्द्वम् ॥ ३ ॥

सात्वतपंथैः सह अहिपतयः अवनमन्तः यस्य भङ्गुर्पथस्य
अङ्गुलकमलयुगलं अरुणाञ्च विशदाञ्च नखा एव मणयस्तेषां
पयडः समूहस्तस्य मण्डलेषु परिस्फुरतां कुण्डलानां प्रभया
मण्डितानि मण्डलानि येषु तानि वदन्तानि विलोक-
यन्ति ॥ ४ ॥

अपान्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षयासन् ।

यद्रूपं भुवमकृतं यदेकमात्मनानाधात्कथमुह वेद तस्य वर्त्म ॥ ६ ॥

मूर्ति नः पुरुषपया बभार तत्त्वं संशुद्धं सदसदिदं विभाति यत्र ।

यत्स्त्रीणां मृगपांतराददऽनवद्यामादातुं स्वजनमनांस्युदारवीर्यः ॥ १० ॥ ।

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च यस्य सङ्कर्षणस्य आश्रयः सम्पद् आशासनाः चाकांक्षयाभ्यङ्गवलयान्यङ्गवानि नष्टिलक्षितानि ते विशदा विपुलाश्च भवताः सुभगाश्च खिन्नाश्च भुजा एव रजतस्तम्भास्तेषु भगवद्वापिपङ्क्तुः एवानुत्पत्तेर्नावलिम्पमानास्तेषामभिर्मन्त्रोन्मथिते हृदये मकरध्वजस्यावेशेन रुचिरं च खलितं च स्मितं यासां ताः तस्यानुरागमदेन भक्तविषयकस्नेहजानतेन मदेन मुदिते च मन्त्रविपुर्णिते स्वानन्दमदेन प्रखलिते च भास्वरूपे च करुणावशोकयुक्ते नयते यस्मिन् तच्च तद्भदनारविन्दं विलोकयन्ति ॥ ५ ॥

अपराधासहनममर्षः अपराधिदमनचेष्टा रोषः उपसंहृतस्तयोर्बेगो येन ॥ ६ ॥

सुरादिभिर्ध्यायमानः अनवरतमदेन नित्यनिरुद्धानन्दद्योतकस्त्राङ्गचेष्टाविशेषेण मुदितश्चासी विरुतविद्वज्जलोचनश्च सुखखितेन मुख-रिकासृतेन वचनामृतेन स्वपार्षदादीन् आप्यायमानः संहर्षयन् नीले वाससी यस्य एकमेव कुण्डलं यस्य हस्तस्य ककुदि पृष्ठे कृतो न्यस्तः सुभगश्चासी सुन्दरो भुजो येन उदारलीलः रुचिरकीदृशः न परिम्बानो रागः कान्तिर्यस्यास्तस्याः नवतुलसिकाया आमोदमध्वाक्षवेन सुरभिर्मधुररसेन माद्यतां मधुकराणां प्राणास्तेषां मधुरगीतेन श्रियस्यास्तां विभर्ति कक्षां धरत्रां धारयेन्द्र ऐरावत इव ॥ ७ ॥

तुम्बुरुणा गन्धर्वेण सह संश्लोकयामास ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले उस पाताल के नीचे तीस हजार बोजन के अनन्तर भगवान् की तामसी कला अनन्त नाम से प्रख्यात है तिस को पञ्चरात्र तन्त्रवाले आचार्य चेतन अचेतन दोनों के मिश्रभाव करने से मङ्ग ऐसा अभिमान का लक्षण होने से सङ्कर्षण करके कहते हैं ॥ १ ॥

जिन अनन्त मूर्ति भगवान् के हजारों मस्तकों के मध्य में किसी एक मस्तक में रखा हुआ यह भूमण्डल सरसों के तुल्य प्रतीत होता है ॥ २ ॥

प्रलय काल में इस जगत्का संहार करने की इच्छा वाले जिन के क्रोध से रचित भूमण्डल के मध्य में से एकादशशतक वाले तीन नेत्र वाले तीन शिखा के शूल को उठाते हुये साङ्कर्षण नाम के रुद्र प्रगट भये हैं ॥ ३ ॥

जिन सङ्कर्षण भगवान् के चरण कमल दोनों के बाह्य उज्ज्वल नखों के मणियों के समूह के मण्डलों के समीप में बड़े सर्प सात्वतों में अष्ट पुरुषों के सहित एकांत भक्तिभोग से नमस्कार करते हुये चारों तरफ

में प्रकाशमान जो कुण्डलों की प्रभा तिस का जो मण्डल तिस में शोभायमान गण्डस्थलों वाले जो अपने मनोहर वदन तिन को बड़े आनन्दित मन से देखते हैं ॥ ४ ॥

नागराजों की कुमारी अपने मनोरथों की प्राप्ति करने वाली होकर उन अनन्तजी के मनोहर शरीर मण्डल में शोभायमान प्रति निर्मल बड़े सपेद सौभाग्य वाले सुन्दर चाँदी के खंभासरी के भुजाओं में अगुल चन्दन कुङ्कुम के पंकजा बेपन को लगाती हुई खगते समय में शरीर के स्पर्श से हृदय के क्षुभित होने से कामदेव के वेग से प्रति सुन्दर विवास युक्त मुख वाली होकर इनके अनुराग को जानकर सबसे मुदित मद्से प्रमते हुये कुल्लाख वणं वाले अवलोकन से युक्त भगवान् संकर्षणजी के मुखारविन्दको घे नाग कन्या देखती रहती हैं ॥ ५ ॥

सोई अनन्त गुणों के समुद्र भगवान् अनन्तजी आदि देव सब क्रोध मर्ष के वेगको समेटकर सबलों के कल्याणको वासे स्थित हैं ॥ ६ ॥

सुर असुर उरग सिद्ध गन्धर्व विद्याधर मुनि गण निरन्तर उनका ध्यान करते हैं सर्वदा मद्से मुदित होने से विकार युक्त विद्वज्ज नेत्रों से अनन्तजी हैं सुन्दर मुख भाषण के असृत से देवताओं के पति अपने पार्षदों को आनन्दित करते हैं नील वस्त्रको धारण किये हैं एक कुण्डल धारण किये हैं हलके पृष्ठ भाग में सुन्दर सुभग भुजों को स्थापन किये हैं कभी स्थान नहीं होने वाली माळा चन्दन लेप तुलसी इनके मधुर सुगन्ध के मद्से मतवाले मोरों के समूह के मधुर गानकी शोभा से युक्त अपनी वनमाला को धारण किये हैं उससे भगवान् पेसे शोभित होते हैं जैसे कि मनोहर खीळावाला महेन्द्रका हस्ती सुवर्ण की कौंधनी को धारण करा होवै ॥ ७ ॥

इस प्रकार अवण किये हुये ध्यान किये भये संकर्षण भगवान् मुमुक्षु जनों की अनारि काख की जो कर्म वासना रूप ग्रन्थि है जोकि अविद्या से भई है सत्त्व रज तमो भय है तिस ग्रन्थि को हृदय में प्रवेश होकर शीघ्र ही भेदन कर देते हैं जिनके प्रभाव को ब्रह्माके पुत्र नारद भगवान् तुम्बुरु मुनि के सहित ब्रह्माजी के सभा में श्लोक वनाकर गान करते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभामार्थदीपिका ।

अस्य जगत उत्पत्त्यादिहेतवो गुणा यथेष्टा कल्पाः स्वकार्यसमर्था आसन् यस्य तु रूपं भुवमनन्तमकृतमनादि तत्र हेतुः यदेकमेव सदात्मजात्मनि नानाकार्यप्रपञ्चमध्या

यन्नाम श्रुतमनुकीर्तयेदकस्मादार्तो वा यदि पतितः प्रसम्भनाद्वा ।

हन्त्यंहः सपदि नृणामशेषमन्यं कं शेषाद्भगवत् आश्रयेन्मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

मूर्धन्यर्पितमणुवत् सहस्रमूर्धनो भूगोलं तगिरितरित्समुद्रसत्तम् ।

आनन्त्यादनिमित्तविक्रमस्य भूतः को वीर्याशयधिगणयेत् सहस्रजिह्वः ॥ १२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य प्रह्वरूपस्य वर्त्म तत्त्वं जनः कथमुह वेद नैव वेदे-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

तर्हि कथमसौ मुमुक्षुभिः सेव्यते तत्राह । मूर्तिमिति । यत्रेदं
सदृसद्विभाति 'स नोऽस्माकं भक्तानां बहुकृपया संशुद्धं सर्वं
मूर्तिं बभार स्वजनानां मनांस्यादातुं वशीकर्तुं कृतां यस्य
लीलां मृगपतिः सिंह माददे अशिक्षत । यतः उदारशिखि
वीर्याणि यस्य तस्मादन्यं मुमुक्षुः कमाश्रयेदित्युक्तरेणाश्रयः
यद्वा । कृपयेत्यत्र हेतुः । यद्यस्मात्स्वजनानां मनांस्यादातुं लीला-
माददे मृगपतिरिबोदारधीयः । यद्वा । मृग्यन्त इति मृगाः काम-
प्रदास्तेषां पतिर्मुग्धः ॥ १० ॥

किञ्च । आस्तां तस्य कृपया वपुर्धारणं तद्भजनं वा तत्रा-
मौदार्यमेवातिचित्रमित्याह । यस्य नाम यदि पतितो महा-
पातक्यप्यनुकीर्तयेत्सिद्धिं स शुद्धयितुं किमु वक्तव्यं यतोऽसा-
वेव नृणामशेषमंहः सद्यो हन्ति । कथमनुकीर्तयेत् । अन्यतः भूतं वा
कस्माद्वा आर्तो वा सन्प्रसम्भनाद्वा परिहासात् तस्माच्छे-
षाद्व्ययम् ॥ ११ ॥

गिर्यादिसहितं भूगोलं सर्वानि प्राणिनः सहस्रजिह्वोऽपि
को गणयेत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भरस्वामिकृतभाषार्थकृतभाषावृत्तचन्द्रिका ।

प्रथमं तद्व्याख्यानं स्वस्थानधिकारद्योतनाय तत्स्वरूपस्य दुर्लभ-
त्वमभिप्रेत्यकारणत्वेन तमुपलक्षयति । उपसृतिरिति । अस्य जगत्
उत्पत्त्यादिहेतुभूताः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणाः सत्त्वरजस्तमोगुणाः
क्रमेण प्राविर्वाश्रितः रजःसत्त्वतमोगुणाः क्रमेण जगदुत्पत्त्या-
दिहेतुभूता यस्य भगवत् ईक्षया सिस्त्वया कल्पाः सृष्ट्या-
दिसमर्था आसन् बभूवुः गुणत्रयात्मिका प्रकृतिः स्वयं मह-
दादिकार्यवर्गहेतुभूतापि स्वयमसमर्था सती यस्य सिस्त्वया-
पक्षया 'सृष्ट्यादिसमर्थाभूदित्यर्थः अनेन जगत्प्रमित्तकारणत्व-
मुक्तम् "तदेक्षत बहु स्याम" इति श्रुतस्य कर्तृत्वस्यात्र प्रत्यभिज्ञानात्
निमित्तकारणत्वं नाम स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषकालानां स्वकार्या-
कारणं परिणामोपयुक्तप्रवर्तनाश्रयत्वं यथा कुलालादेः स्वका-
यमृत्पिण्डादिघट्टादिकृपपरिणामोपयुक्तप्रवर्तनाश्रयत्वम् अथापादा-
नकारणत्वेन ब्रह्मयति । यद्रूपमिति । आत्मजात्मनि स्वस्मिन्नेवं
देवादिनामकप्राद्यमावःद्विभागेन स्थितं भुवं नित्यम् "प्रकृतिं पुरुषं
चैव विद्वन्नादी उभाष्य" इति गीतोकः कारणावस्थायामेव भूतं
यद्रूपं प्रकृतिपुरुषात्मकं शरीरं तस्मिन्मृत्तान्तरमात्मनि नानाकृतं
• देवादिनामकप्राद्यमावःद्विभागेन स्थितं भुवं नित्यम् "प्रकृतिं पुरुषं
चैव विद्वन्नादी उभाष्य" इति गीतोकः कारणावस्थायामेव भूतं
यद्रूपं प्रकृतिपुरुषात्मकं शरीरं तस्मिन्मृत्तान्तरमात्मनि नानाकृतं

वर्त्म स्वरूपं लोकाविलक्षणं कथमुह कथं हि वेद मादशः
इति शेषः पूर्वमात्मन्यविभागेन स्थितमात्मनि नानाकृतं रूपम-
धादित्यनेनैकत्वनात्वे आत्मपर्यन्त इति विज्ञापितं इदं यच्च हि
तस्य उपादानत्वं यत्प्रकृतिपुरुषगतदेवादिद्विभागस्य स्वशरीर-
भूतप्रकृतिपुरुषद्वारा आत्मपर्यन्तमिति । यद्वा । पूर्वमकत्वेनात्मनि
स्थितं पञ्चाक्षानाकृतमात्मन्यधादित्यन्वयः धाराणं चात्र अनेनः
प्रविष्टप प्रशासनेन इयमेव हि परमात्मनः कारणात्ता कार्यात्ता
च यद्विभक्तनामरूपप्रकृतिपुरुषनियमनं विभक्तनामरूपावस्थ-
प्रकृतिपुरुषनियमनं चेति ज्ञातव्यम् ॥ ९ ॥

यद्यप्येवं दुर्लभं स्वरूपं तथापि भक्तानुजिघृक्ष्येवं साकु-
र्वेण्यं रूपं कृतवानिति कतिपयधर्मधर्मायितुं शक्य इत्याह । मूर्ति-
मिति । यत्र यास्मिन् भगवतीह परिदृश्यमानं सदृसद्विभा-
दात्मकं जगद्विभाति स भगवानोऽस्माकं कृपयास्मासु कृपये-
त्यर्थः संशुद्धं रजस्तमोऽयामभिहितं यच्छुद्धं सर्वं तन्मूर्तिं
बभार दिव्यमङ्गलविग्रहरूपेण भूतवानित्यर्थः भक्तानां नोऽनुग्र-
हयिष्य निरतिशयकृपया मूर्तिमिमां बभारेति भावः कथमेवं
ज्ञायत इत्यत्र आह । यदिति । यद्यस्मात्सृगपतिः सिंह इबोदार-
धीयः । यद्वा । मृग्यन्तेऽन्विष्यन्त इति मृगाः प्रह्वारयो देवान्ने-
यामपि पतिः "तं देवतानां परमं च देवतं पतिं पतीनां परमं पर-
स्तात्" इति श्रुतेः प्रह्वार्यानामप्यन्विष्यीय इति भावः अनेन परमं
सूच्यते उदारधीयः जगत्कर्तृत्वादिसामर्थ्ययुक्त एवम्भूतोऽपि स्वज-
नानामस्माकं मनांस्यादातुं प्रहीतुं स्ववशीकर्तुमिति यावत्
अनवधामकमार्गमितां लीलामदिपतिः सान्वयतन्त्रं नागनात-
कुमार्यादिसुखाराध्यः सान्वयतन्त्रं प्रणयन् भूमगण्डलगरणादि-
रूपां लीलामाददे परिगृहीतवान् सान्वयतन्त्रप्रणयन्तं महा-
भारते उक्तम् ।

सान्वयने विधिमास्थाय गीतः सकूर्पयेन यः ।

अस्मान् प्रवक्ष्यते अर्मान् मनुः स्यात्समुपेक्षता । इति ॥

लीलामाददे इत्यनेन लीलयां सूच्यते अनेनैव तद्व्याख्यानं मादशा-
नामधिकार इति तात्पर्यम् ॥ १० ॥

एवं परममौल्ययोगः समाश्रयणीयताहेतुकः अथ
नामप्रभाषणार्थोचनयापि स एव समाश्रयणीय इत्याह ।
यन्नामिति । आर्तं गंगादिर्पातितः महापातक्यपि यस्य भग-
वतोऽनन्तस्य नाम यद्यनुकीर्तयेदकस्माद्वा प्रसम्भनाद्वा परि-
हासाद्वा यस्य नाम यदि श्रुतं च वा स्यादार्तेन पतितेन वा तर्हि स
एव पतितरितिः स्वपानित्यादिभिर्विमुक्त इत्येवामपि नृणामा-
त्मानं स्मरतामशेषमंहो वृत्तिं हन्ति अनेनः मुमुक्षाः परम्पर-
याप्यशेषवृत्तिनिरासकत्वनामधेयाच्छेपाद्व्यं कमाश्रयेदित्यर्थः
शेषवति आश्रितमिति नामनिधेयतन्त्राभिप्रेतम् ॥ ११ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

इष्टुक्षयान्निवर्तन्ते नान्तरिक्षक्षितिचयात् ।

मत्तिक्षयान्निवर्तन्ते न गोविन्दगुणक्षयात् ॥

इष्टुकरीत्या अनन्तकल्याणगुणगणराशेरनन्तस्य साकल्येन कल्याणगुणान् वर्णयितुं कः प्रभुरित्याशयेनाह । मूर्खनीति । गिरिभिः पर्वतैः सहिताः सरितः समुद्राः सर्वे जन्तवः यस्मिन्समूहस्य यस्य सहस्रशिरसोऽनन्तस्य मूर्खन्यणुवद-
र्पितं तस्य भूम्नोऽपरिच्छिन्नस्यानन्त्यादेवैतरेरित्युक्त्याविदितः विक्र-
मः प्रकारो यस्य तस्यानन्तस्य धीर्याणि कल्याणगुणरूपाणि सहस्रजिह्वाऽपि को वा गणयेदेतावन्तीति गणयेद्व्यानां करो-
तीति भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भजयन्ध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेभ्यस्तुष्टु मूर्तिषु द्वितीयमूर्तेः शेषे विशेषसन्निधानात्-
स्वोपपन्नान् गुणान्छेदयत्येव कीर्तयति । उत्पत्तीति । अथ जगत्-
उत्पत्त्यादिहेतवः सत्त्वाद्याः प्रकृतिगुणा यदीक्षया कल्पाः समर्था
आसन्त्यस्यादाविति शेषः । नन्वेतन्नस्य अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च-
त्सम्बन्धेन प्रवृत्तौ तस्यापि तद्विकारापत्तिरिति तत्राह । यद्रूपमिति ।
भूषं शब्दप्रकारं कुतः अकृतमकृत्रिभवाभित्यस्यापि जीवस्य
शरीरसम्बन्धेन विकारादकृतस्यापि प्रधानस्य कार्यरूपेण तु
तत्त्वदर्शनाद्व्याकृतत्वमौपचारिकं किं न स्यादिति तत्राह । यदे-
कमिति । यदेकं केवलं कार्यात्मना तत्संज्ञकं वा विकारि न
भवति "सत्त्वस्यैवमवत्" इति श्रुतेः कार्यस्य श्रुतेः कथं न तन्मुखं
स्यादित्यत्राह । आत्मजिति । आत्मज्ञात्मनि स्वाधारतया नानाविधं
जगदभाज्यतवास्तु तद्रूपत्वेन "य उ त्रिधा तु पृथिवीमुत
याम्" इति श्रुतेः किञ्चाविन्यमाहिमत्वात्तत्स्वरूपं दृष्ट्वैयमित्यभिप्रेत्य
यत्तदौ सम्बध्नाति । कथमिति । तस्य शेषान्तर्यामिणः सकृपं-
नामधेयस्य हरिर्धर्मं वर्तनं कथमुह वेद न कथमपीत्यर्थः "मुह्यन्ति
यं सुरवः" इति श्लांक्तिं हेत्यनेन स्मारयति ॥ ९ ॥

आत्मज्ञानाभाविष्येत्तत्सङ्क्षिप्याह । मूर्तेमिति । सर्वं ब्रह्मज्ञानस-
माहारलक्षणमत एव संशुद्धं लोकदृष्ट्या मूर्ते परिमितं यत्र
रूपे इदं सदसत्कार्यकारणात्मकमधिकरणाधेययोर्नामभेदः
शङ्कनीयः मृगपतिः सिंहो यस्य बीजां शौर्यादिखल्लयामादवे
अशिक्षित बीजाकरणप्रयोजनमाह । आदातुमिति । अनेनात्मज्ञाना-
भादित्यत्र आभिज्ञा मत्स्यादिनानावतारा अप्यकृता इति ज्ञायते ॥ १० ॥
यन्नामस्मरणाभावेनाशेषजन्माजितपापक्षयभवत्तात्तन्नामकीर्त-
नेनाश्रय्यो भवतीति किं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य स्तुवता शेषान्त-
र्यामी श्रीनारायण एव स्तूयते अजामिखादौ दर्शनाद्यान्यनाम-
कीर्तनेन तादृक्फलादर्शनाच्चेति भावेनाह । यन्नामेति । शेषान्त-
र्यामिणो हरिरन्यं कं पुरुषं मुमुक्षुरित्यनेन "अहं भागप्रदो वत्स !
मोक्षदस्तु जनार्दनः" इत्युक्तिं स्मारयति ॥ ११ ॥

गुरुगिर्यादिभरभरागोलभृतिरपि शेषस्य हरिसन्निधानादेवान्य-
कृता नेति भावेनाह । मूर्खनीति । विक्रमाणामानन्त्यात्साकल्येना-
ज्ञातपराक्रमस्य सहस्रजिह्वः शेष इत्यनेन स्पष्टयते ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतायोगोक्तमिदं कृतकमसम्भवं ।

मृगपतिः भीमराहदेवः जहास चाहो वनगोचरो मृग इति ।
तत्रापि मृगशब्दप्रयोगाद्यस्य बीजां पृथिवीधारणलक्षणा-
मादवे स्वीकृतवानिति परममाहात्म्यं दर्शितम् ॥ १० ॥ ११ ॥

भगवद्विग्रहस्य मध्यमपरिमाणायमानत्वेऽपि विभुत्वाद्भूषण-
लक्षणाण्युक्तम् ॥ १२—१५ ॥

श्रीमद्भिनयाचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

कल्पाः स्वस्वकार्यसमर्थाः यदीक्ष्येव आसन् यावत्पुरुषस्य
प्रकृतावाञ्छयां नासीत्तावत् प्रकृतिगुणाः सूत्राद्या महत्तत्त्वादीना-
मुत्पत्त्यादिषु न समर्था अभूवन्त्यर्थः । यस्य रूपमाकारः भूषं
नित्यं यतोऽकृतमकृत्रिभं चिन्मयत्वादित्यर्थः । किञ्च । यदेकमेव
आत्मनि स्वदेहरोमकूपप्रदेशेषु नानाकार्यप्रपञ्चमभाङ्गधार पुंषो
तस्य वर्त्म तत्त्वं तत्प्राप्तिमार्गं वा को वेद ॥ ६ ॥

रामकृष्णायवतारत्वेन स्तौति मूर्तिं बभार । ननु किं प्रकृतिं
न हि न हि संशुद्धं सत्त्वमत एव यत्र यस्यां चिन्मयतां मूर्त्तौ सत्-
सिद्धिं जगद्विभाति श्रीमद्भेदव्यापि दृष्टत्वादिति भावः । यद्यथा
मूर्त्तौ मृगपतिः सिंह इव अनन्यां लीलामाददे "कदाचिह्नं हसन्मु-
ग्धवाक्सिहावलोकनः" इत्युक्त्युक्तेः किमर्थं स्वजनानां मनांसि
हस्तिन इव आदातुमाकृष्य प्रहीतुं य एव उदारधीर्यः गिरिधरधा-
रणादिपराक्रमवान् ॥ १० ॥

यन्नामपि पतितपावनमिति किं वक्तव्यं यतः पतितमपि पाव-
नीकरोतीति वदन्नेव शेषरूपत्वेनापि स्तौति । द्वाभ्यां यस्य नाम
सङ्कुपेण इति । पतितो महापातक्यपि यद्यनुकीर्त्तयेत्तर्हि संशु-
द्धं विदिति किं वक्तव्यं यतोऽसावेव स्वदर्शनदानादिना नृन्नाम-
शेषमहः सद्यो हन्ति कथमनुकीर्त्तयेदन्वतः भूत्वा अकस्माद्वा
आप्तौ वा सन् प्रलम्भनात् परिहासाद्वा किं पुनः अद्यामक्ति-
श्याम् ॥ ११ ॥

मूर्खनि एकस्मिन्नेव भूगोलमणुवत्तिष्ठति सर्वानि प्राणिनः
सहस्रजिह्वः सन्नपि को गणयेत् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य विश्वस्योत्पत्त्यादिहेतवः सत्त्वाद्या गुणा यस्य सकृप-
णस्येक्ष्येव कल्पाः स्वकार्ये समर्थाः आसन् यस्य रूपं मूर्त्ति-
भूषं नित्यं यतोऽकृतमनादिसिद्धं यदेकमन्यनिरपेक्षं ह्यव
आत्मज्ञात्मनि विश्वाभादे नानाकार्यजातं विश्वमभात्
तस्य वर्त्म कथं वेद जन इति शेषः यदनुग्रहं विना न वेदे-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

नन्वेकस्य स्वरूपमात्रस्य प्रत्यक्षः सदानन्दमयस्य मूर्तिधा-
र्यो सत्त्वादिना विश्वसृष्ट्यादिबीजायां च किम्प्रयोजनमत्राह ।
मूर्तिमिति । यत्र भगवति इदं सहस्ररूपं रूपं रूपं रूपं विश्वं
विभाति स नोऽस्माकमुपपत्तकानां पुरुषपथा त्रिपुलकल्याया
सम्पक् शुद्धं प्राकृतसत्त्वादिसंसर्गरहितं सत्त्वमप्राकृतं सत्त्वं
मूर्त्तिं बभार दधार स्वजनानां मुमुक्षुणां मनांसि आदातुं विश्व-
सृष्ट्यादिबीजांमाददे विश्वसृष्ट्यादिबीजाभावे मुमुक्षुणां मनांसि

एवं प्रभावो भगवाननन्तो दुरन्तवीर्योरुगुणानुभावः ।

मूले रसायाः स्थित आत्मतन्त्रो यो लीलया क्षमां स्थितये विभर्ति ॥ १३ ॥

एता ह्येवेह नृभिरुपगन्तव्या गतयो यथाकर्म विनिर्मिता यथोपदेशमनुवर्तिताः कामान् कामय-
मानैः ॥ १४ ॥

एतावतीर्हि राजन् ! पुंसः प्रवृत्तिलक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतय उच्चावचा विसदृशा यथाप्रज्ञं
व्याचख्ये किमन्यत् कथयाम इति ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भूविवरविध्युपवर्णनं नाम

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्लवैकुण्ठसिद्धास्तप्रदीपः ।

ध्याने निगृहीतानि न भवेयुरित्यर्थः कथम्भूतामनवर्णा स्वभावतः
समस्तदोषशून्याः । किञ्च । मृगाः बुभुक्षन्ती जीवा इत्यत्र मृगशब्दवाच्याः
तेषामपि पतिः यत् यद्य एव तद्भोगसिद्धयेऽपि विश्वसृष्ट्यादिखा-
लामावृत्तेः यदुद्धारवीर्यं तस्मादन्यं मुमुक्षुः कमाभयेदित्युत्त-
रेण सम्बन्धः ॥ १० ॥

किञ्च । यन्नामिति यस्य नाम भूतं गुर्वादितः अकस्माद्वा
आप्तो वा सन् प्रलम्भनात्परिहासाद्वा पतितो महापातक्यपि
यदि कीर्तयेत्तर्हि अशेषमहो हन्ति तत्रापि सपद्येव न च
केवलमात्मन एवाहो हन्ति किन्तु नृणां स्वकीयानामन्येषा-
मपि तस्माच्छेदादन्यं मुमुक्षुः कमाभयेत् स्वयं भगवतः उपा-
सनायाः परमपुरुषार्थत्वे का कथा यदंशः सङ्कल्पो यदंशः
क्षीयस्त्वामोक्षारण्यमात्रेणापि पतितोऽपि कृतार्थो भवदिति फलि-
श्रोतव्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

उत्पत्तिस्थिति के हेतु जो सत्त्वादिक प्रकृति के गुण
जिन आप के देखने से समर्थ भये हैं जिन आप का रूप
भूव हैं बिना घना है जो पहिले एकही रहा है अपन
स्वरूप में जिनने नाना कार्य को धारण किया है तिनके
मार्ग को कोई कैसे जान सकता है ॥ ८ ॥

आपने हमलोंगों पर कृपा कर के शुद्धसत्त्वमय मूर्ति
को धारण किया है जिसमें यह स्थूल सूक्ष्म जगत् प्रका-
शित होता है अपने जनों के मन को वश करने को जिन
आपकी लीला को उद्धार वीर्य वाले सिद्धने सीखा है ॥ १० ॥

दुःखी पुरुष जिन आप के नाम को सुनकर अकस्मात् यदि
कीर्तन करे गिरपडनेपर करे अथवा बन्धना से करे तब वह नाम
मनुष्यों के सब पापों को नाश करता है तिन शेषजी से और
कौन के धारण में मुमुक्षु प्राप्त होवेगा ॥ ११ ॥

हजार मस्तक वाले जिन भगवान् के मस्तक में सर्वत्र
नदी समुद्र सब जीवों सहित सब भूगोल अणु सरीका
रहता है अनन्त होने से जिनकी महिमा नहीं जानी
जाती है ऐसे विभु आपकी जीवें पराक्रमी को हजार
जिह्वा बाधा होने से भी कौन गिनती कर सकता है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दुरन्त वीर्य बलं यस्य उरवो गुणा अनुभावश्च यस्य स च
स च रसाया भूमिमुखं स्थितस्तिष्ठति आत्मतन्त्र आत्माधारः ॥ १३ ॥
उक्तस्य लोकविभागस्योपयोगं बहुमुपसंहरति । एता इतिवद्
कामान्कामयमानैर्नृभिरुपगन्तव्या इत्यन्वयः ॥ १४ ॥

तस्य प्रपञ्चः । एतावत्यो विपाकगतयः कथम्भूता गतयस्ताः
व्याचख्ये व्याख्यातवानस्मि ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचम्रिका ।

किमिदं भूमण्डलं कर्मवशाद्विभर्तिनेत्याह । एवमिति । एवं
प्रभावः उक्तविद्यापरिच्छिन्नप्रभावः अत एवानन्तः अनन्तपरं पुष्क-
लप्रवृत्तिनिमित्ताभयं दुरन्तमपारं वीर्यं बलं यस्य उरवो गुणानुभावा-
मनुभावः प्रभावो यस्य स भगवान् सङ्कर्षण आत्मतन्त्रः स्वतन्त्रः
अकर्मवद् एव मूर्तिलया स्थितयेऽवस्थानाय पादनायेति यावत्
पृथ्वी विभर्ति ॥ १३ ॥

उक्तमुपसंहरति । एता इति । कामान् कामयमानैर्नृभिरुपग-
न्तव्याः प्राण्याः तत्कामानुसारं शोभंश्च सृष्टाः गतयः कल-
रूपा लोका इह ब्रह्माण्डे एता एतेनावत्य एव ताश्च यथाव-
देशं सम्प्रदायागतोपदेशमनतिक्रम्यानुवर्तिताः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुक्तमुपसंहृत्य राज्ञः प्रभावसरप्रदानाय उक्ता गतयो नृभिर्द्वैतैः प्राप्या इति पुनरुपसंहरति । एता इति । हे राजन् ! पुंसः संसारिणः प्रवृत्तिरूपस्य सकामस्य धर्मस्य विपाकगतयः फलरूपा गतयो नानाविधा विसदृशाः सुखदुःखतारतम्येन व्यवस्थिताः एतावत्य एव ताश्च यथाप्रश्नं व्याख्याताः वर्णिता मयेति शेषः ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

शेषे त्वसम्भावितगुणकर्मकथनपूर्वकं स्तवनमुपसंहरति । एवमिति । दुरन्तधीर्य इत्यनेनानन्तनाम हरेरेव मुख्यं नामस्य “अतोऽनन्तेन लिङ्गमप्यनन्तः” इत्यादिसूत्रस्मृती प्रमाणमिति दर्शयति । स्वगुणानेवानुभवति भुङ्क्त इति कर्मण्ययमप्रत्ययः देहिदेहस्थितत्वेन दुःखानुभवस्यापि सम्भवात्कथं स्वगुणभोग इत्यत उक्तं आत्मतन्त्र इति भारस्य भर्तुः भ्रमदर्शनादौपचारिकमिदं स्वातन्त्र्यं किं न स्यादित्यत उक्तं यो वीक्षयेति ॥ १३ ॥

परीक्षितप्रभपरिहारार्थमुपसंहरति। एता इति । गम्यन्त इति गतयो लोका उपगन्तव्या धर्मफलत्वेन यथा कर्मनिर्मितास्तारतम्येनेति शेषः एवमशब्देन निरपेक्षकर्मप्राप्यस्थानमन्तरेणान्यव्यवच्छेदः क्रियते हि-शब्दः प्रमाणप्रसिद्धिं वक्ति मुक्तिगतेरव्यवस्थाः विद्यमानत्वात् कथमेतावत्य इतीयत्तेति तत्राह । कामानिति । मुक्तेरपीच्छाविषयत्वावित्यतः सामान्येनोक्तं विद्यते । प्रवृत्तिरूपस्येति । उच्चावचानां साक्षात्क्षणं नास्तीत्याशयेनोक्तं विसदृशा इति यथाप्रश्नं व्याख्याताः इत्यनेनान्याऽपि वक्तव्याऽस्तीति ज्ञायते तत्र वक्तव्यांशा बहवः सन्ति तेषु किं वक्तव्यं तदावहाहि तस्यापि परिहारं कथयाम इत्याशयेनाह । किमन्यदिति ॥ १४—१५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भस्य
पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

श्रीमद्भिराघवाचार्यकृतसारांशदर्शिनी ।

दुःशब्दो नमर्थः ॥ १३ ॥

कामान् कामयमानैर्नृभिः ॥ १४ ॥ १५ ॥

इति सारांशदर्शिनी हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

पञ्चमे पञ्चविंशोऽर्थः सङ्गतः सङ्गतः सतात् ॥ २५ ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

दुरन्तमनन्तं धीर्यं बलं यस्य उरवो गुण्याः अनुभावाश्च यस्य सच सच रसाया भूमेर्मुखे आत्मतन्त्रः स्वाधीनः सन् इमां विभर्ति ॥ १३ ॥

उक्तलोकविभागमीश्वरकृतं सोपयोगं सम्प्रदायतो मयोक्तमित्याह । एता इति । एताः गतयः विनिर्मिताः कर्मयोति शेषः कामान् कामयमानैर्नृभिर्नृभिर्यथाकर्म उपगन्तव्याः यथोपदेशं मया चानुवर्णिताः ननु स्वबुद्धिमात्रेण ॥ १४ ॥

लोकविभागमुपसंहरति । एतावती एतावत्यः पुंसः प्रवृत्ति-लक्षणस्य धर्मस्य विपाकगतयः फलभूमयः सन्ति याः व्याचक्ष्ये व्याख्यातवानस्मि ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चविंशोऽध्यायप्रकाशः ॥ २५ ॥

भाषा टीका

ऐसे प्रभाव वाले अनन्त पराक्रम वाले बड़े प्रभाव वाले अनन्त मगवान् स्वतन्त्र होकर रसातल के नीचे स्थित हैं जो कि अनायास से जगत्के पावन के वास्ते पृथिवी को धारण करते हैं ॥ १३ ॥

इतनी ही कर्मों के अनुसार निर्मितमनुष्यों के जाने की गति हैं जो सकाम करने वालों को प्राप्त होती हैं सो मैने जैसी सुनी हैं तेसी वर्णन करदी हैं ॥ १४ ॥

हे राजन् ! पुरुषके प्रवृत्ति मार्ग वाले धर्मके परिपाककी ऊँच नीच अनेक प्रकार की इतनी ही गति हैं सो कहिदीनी हैं अब और क्या कहें जो पूछोगे सो सब कहेंगे ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवत पञ्चमस्कन्ध पञ्चसमे अध्यायका

भाषानुवाद लक्ष्मणाचार्यकृत

समाप्त ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २५ ॥

॥ षड्विंशोऽध्यायः ॥

—:०:—

॥ राजावाच ॥

महर्ष एतद्वैचित्र्यं लोकस्य कथमिति ॥ १ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

(१) त्रिगुणात्वात् कर्तुः श्रद्धया कर्मगतयः पृथग्विधाः सर्वा एव सर्वस्य तारतम्येन भवन्ति ॥ २ ॥

(२) अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणाधर्मस्य तथैव कर्तुः श्रद्धया वैसादृश्यात् कर्मफलं विसदृशं भवति या ह्यनाद्यविद्यया कृतकामानां तत्परिणामलक्षणाः सृतयः सहस्रशः प्रवृत्तास्तासां (३) प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः ॥ ३ ॥

॥ राजावाच ॥

नरका नाम भगवन् ! किं देशविशेषा अथवा बहिःखिलोक्या आहोस्विदन्तराल इति ॥ ४ ॥

॥ ऋषिरुवाच ॥

अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि दक्षिणस्यामधस्ताद्भूमेरुपरिष्ठाञ्च जलाशयाद्यस्यामग्निष्वात्तादयः पितृगणा दिशि स्वानां गोत्राणां परमेष्ठा समाधिना सत्या एवाशिष आशामाना निवसन्ति ॥ ५ ॥

यत्र हनाव भगवान् पितुराजो नैवस्वतः स्वविषयं प्रापितेषु स्वपुरुषैर्जन्तुषु सम्परेतेषु यथाकर्मावद्यं शेषमवानुल्लङ्घितभगवच्छासनः सगणो दमं धारयति ॥ ६ ॥

तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति अथ तांस्तं राजन्नामरूपलक्षणातेऽनुक्रमिष्यामः तामिस्रोऽन्धनामिस्रो रौरवो महागौरवः कुर्म्भापाकः कालसूत्रमसिपत्रवनं सूकरमुखमन्धकूपः कृमिभोजनः सदेशस्तप्तसूर्भिर्वज्रकण्टकशात्मनी वैतरणी पूषोदः प्राणरोधो विशसनं लालाभक्षः सारमेयादनमनीचिरयःपानमिति किञ्च क्षारकर्दमो रक्षोगणभोजनः चलप्रातो दन्दशूकोऽवटनिरोधनः पर्यावर्तनः सूचीमुखमित्यष्टाविंशतिर्नरका विविधयातनाभूमयः ॥ ७ ॥

तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशवह्नौ यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्त्रे नरके बलान्निपात्यन्ते अनशनानुदपानदण्डताडनसन्तर्जनादिभिर्यातनाभिर्याप्यमानो जन्तुर्यत्र कष्टमलमासादित एकदैव मूर्च्छामुपयाति तामिस्रप्राये ॥ ८ ॥

भीषरकामिकृतभाषार्थदीपिका ।

षड्विंशे तु ततोऽधस्तात्परकस्थितिरुच्यते ।

पापिनो यत्र दहन्ते यमदूतैर्यथायथम् ॥ १ ॥

पुंसो गतये उच्चावचा विसदृशा इति भोगवैचित्र्यमुक्तं तदेतत्कृत इति पृच्छति । महर्ष इति ॥ १ ॥

कर्मणः समानत्वेऽपि भद्वावैचित्र्यात्फलवैचित्र्यामिति

परिहरति । त्रिगुणात्वादिति । सार्वत्रिक्या श्रद्धया कर्तुं सुमित्यं राजक्यासुमित्वं दुःस्मित्वं च तामक्या दुःस्मित्वं मूढत्वं च । तत्रापि तासां श्रद्धानां तारतम्यात्सुखादितारतम्यं सर्वेषामित्युच्यते ॥ २ ॥

प्रतिषिद्धं प्रतिषेधः स एव लक्षणं प्रमाणं यस्याधर्मस्य कर्तुः श्रद्धावैसादृश्यं तमस्तारतम्यात् तत्रापि कारणं

(१) बहुगुणात्वात् इति श्रीविजो । (२) अथेदानीं मिति श्रीवीरः । (३) तास्ताः इति श्रीवीरः । श्रीविजो पाठः ।

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दर्शयन् । अनाद्यविद्याकृतानां कामानां याः स्तुतयो नर-
कास्तासां ताः । अथेदानीं ताः प्राचुर्येणानुवर्णयिष्यामः
इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

किं भूमिवैव देशविशेषाः त्रिलोक्या प्रह्लादगडाद्वहिर्वा
भावरयोषु मध्येऽन्तराले वा भूमिस्पर्शतिरके ॥ ४ ॥ ५ ॥

कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषमेव इमं पापफलं दण्डं करोति
न उल्लङ्घितं मगधच्छासनं येन ॥ ६ ॥

मनाग्रेयाष्टाविंशतिमाह । किञ्चेति ॥ ७ ॥

पापमेवेन च तत्तत्तत्कथातनामैवं प्रपञ्चयति । तत्र यस्त्विदित्या-
दिना । यात्यमानः पीड्यमानः । एकदैव तदैव ॥ ८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचम्पूचन्द्रिका ।

प्रवृत्तिवृत्तयस्य धर्मस्य विपाकगतय इत्यनेनासां पुरयेन
प्राप्यत्वोक्तेः केवलपुण्यगम्या अन्ये लोकाः सन्ति नरका
इति सूचितं तानेव पिपृच्छिषुस्तावद्युक्तमेवपि लोकेषु सुख-
दुःखयोर्न्यूनाधिकभाववृत्तयः वैचित्र्यमुखाववा विसदृशा इति
तत्र कारणां पृच्छति राजा । महर्षे इति । हे महर्षे ! स्वया यद्वै-
चित्र्यं सुखदुःखयोर्न्यूनाधिकभाववृत्तयामेषु लोकेषु जीव-
लोकस्य व्यवस्थितमुक्तं तद्वैचित्र्यं कथमुपपद्यते को वा तत्र
वैचित्र्ये हेतुरेकरूपेणानुष्ठितेन प्रवृत्त्याख्येन धर्मेण भूरादि-
लोकान् प्राप्तुं केवाञ्चित्सुखमेव केवाञ्चिदुःखमेवाभ्येष्टां तु
मिभमित्येतद्वैचित्र्ये किं कारणांमिति प्रश्नाशयः ॥ १ ॥

सर्वेषां भूरादिलोकप्रापकधर्मस्य समानत्वेऽपि कर्तृवैचित्र्या-
च्छ्रद्धावैचित्र्याच्च सुखद्विचित्र्यवैचित्र्यमित्युत्तरमाह । त्रिगुणात्वा-
दिति । कर्तृजीवस्य त्रिगुणात्वात्सत्त्वादिगुणत्रययुक्तत्वाच्छ्रद्धया
सत्त्वादिगुणैर्भिन्नया त्रिविधया भ्रष्टया कर्मणां गतयः फलानि
पृथग्विधाः सर्वाः भ्रष्टादितारतम्यनिमित्ततारतम्येनैव भवन्ति
अत्रेदमवगन्तव्यम् ।

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।

सर्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्वार्तिभिरगुणैः ॥

इत्युक्तरीत्या सर्वेषां गुणत्रययोगाद्गुणानां हासोत्थासादिरूपेण
परिणामेर्वाविशिष्टं सति प्राचीनकर्मवासनानुगुणगुणत्रयपरि-
णामवशात् सार्विकादिभेदेन धर्मस्य कर्तारो बुद्धयः भ्रष्टाः
तस्मिन्निमित्तानि कर्माणि च त्रिधा भिद्यन्ते तथा च गीतं भगवता ।

मुक्तसङ्कोऽनहंवादी भृत्युःसाहसमन्वितः ।

सिद्धसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सार्विक उच्यते ॥

रागी कर्मफलप्रसुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।

हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥

अयुक्तः प्राकृतः सत्त्वः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।

विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।

बन्धं मोक्षश्च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ ! सार्विकी ॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ! राजसी ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्वते तमसाहता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ ! तामसी ॥

त्रिविधा भवति भ्रष्टा देहिनां सा स्वभावजा ।

सार्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥

इत्यारभ्य ।

यजन्ते सार्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥

इति भ्रष्टायास्त्रिविध्यमुक्तं सार्विकाः सार्विक्या भ्रष्टया युक्ताः

नियतं सङ्करहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सार्विकमुच्यते ॥

यत्तु कामप्रेप्सुना कर्म साहङ्गरेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्भ्राजसमुदाहृतम् ॥

अनुबन्धे स्वयं हिंसामनवेक्ष्य च पीरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥

इति एवं स्थिते यः सार्विकः कर्ता सार्विकीभ्यां बुद्धिभ-
्रष्टाभ्यां धर्माननुतिष्ठति सोऽनन्तसुखं मोक्षाख्यं तारतम्यरहितं
प्राप्नोति यच्च राजसी राजसीभ्यां बुद्धिभ्रष्टाभ्यां धर्माननुति-
ष्ठति स भूरादिलोकाननुप्राप्य परिमितसुखं प्राप्नोति तत्रापि
भ्रष्टातारतम्यकृतं सुखतारतम्यमेव भवति यस्तु तामसः
इमान् लोकान् प्राप्यापि केवलं दुःखमेव प्राप्नोति भूरादिलोक-
प्रापकः प्रवृत्ताख्यो धर्मस्तु राजसतामसयोः कर्त्रोः समानो
भवतीति ॥ २ ॥

एवं धर्मस्य कर्त्रादितारतम्यमधर्मदृष्टान्तेनाह । यथेति । यथा
धर्मस्य भ्रष्टादितारतम्यनिमित्तं सुखरूपफलतारतम्यं तथा प्रति-
विद्धवृत्तयस्य प्रतिविद्धरूपस्याधर्मस्य कर्तुः भ्रष्टायाः अधर्म-
निमित्तभूतायाः केवलतामस्याः भ्रष्टायाः वैसाहस्यात्तारतम्या-
त्कर्मफलं दुःखरूपं विसदृशं तारतम्यं भवति भ्रष्टावैसाहस्ये कार-
ण्यं बद्धकर्मफलवैसाहस्यमेवोपपादयति । अनाद्यविद्येति । त्रिविद्या
कामशब्दः फलकामनापरः कर्मशब्दः तद्भासनापरः फलकाम-
नायाः अज्ञानफलत्वात् । यद्वा । आगादिरविद्या तत्प्रयुक्तानि यानि
कामकर्माणि फलकामनापूर्वकमनुष्ठितानि पापानि वासनारूपेण
वस्थितानि तेषां वैसाहस्यादित्यनुपपन्नः तेषां नानात्वेनावस्थित-
त्वाच्छ्रद्धावैसाहस्यं ततः स्तुतयो गतयः फलरूपाणि दुःखानीति
यावत् तत्परिणामलक्षणाः अविद्याकामकर्मपरिपाकस्वरूपाः सह-
स्रशः आनन्द्येनावान्तरतारतम्येन च प्रवृत्ता अनुभाष्याः सन्तीत्यर्थः
एवमुक्तं सति तर्ह्यनख्येन प्रवृत्ताः स्तुतयस्तदनुभवस्थानानि च
साकल्येन वर्णनीयानीति राज्ञः प्रश्नोद्योगमाद्योच्य केवलतमो-
गुणमूलकानाद्यज्ञानप्रयुक्तकामकर्मरूपाणां पापानामवाप्तरभेदे-
नानन्यात्तरफलरूपाणां दुःखात्मनां गतीनामान्न्यात्तदनुभवस्था-
नान्यपि बहूनि सन्तीति तेषां साकल्येन वर्णयितुमशक्यत्वात्तत्र
प्रभूतदुःखरूपा गतीस्तदस्थानानि च कानिचिद्वर्णयिष्यामीत्युह ।
तास्ताः प्राचुर्येणानुवर्णयिष्याम इति ॥ ३ ॥

एवमुक्ते राजा कात्स्न्येन तद्वर्णनप्रश्नं विहायधर्मफलभूतदुः-
खानुभवस्थानानि नरकाः किं भूमेरेव देशविशेषा उत त्रिलोक्याः
बह्विचरन्ते उतान्तराले कयोश्चल्लोकभोरन्तराले वर्तन्ते इति
पृच्छति । नरका इति । हे भगवन् ! त्रिलोक्या बहिः प्रह्लादगडाद्वहि-
भावरयोष्वेव ॥ ४ ॥

प्रतिपिदलक्षणाध्यायमस्य यः कर्ता तस्य तथैव पूर्वोक्त-
प्रकारेणाथ अत्राद्यमाहृयादधर्मलक्षणस्य कर्मणाः कर्त्तुं विम-
ह्य भवति । तत्र निषेध प्रतितात्वाप सत्यां प्रसादेन तत्परिणाम-
समामोक्षपत्वं मोहेन मध्यमस्य नास्तिकतायां तु पूर्णत्वं ज्ञेयम् ।
अपि ता हेनोपास्तपारिणामलक्षणासृत्तयः सत्त्वशः प्रवृत्ताः
सन्ति ताः प्राशुष्येण तु शोणयिष्यामः । केषामादिकान्गानां सत्त्व-
बन्धवस्तो इत्यपेक्षायामाह । गतादीनि ॥ ३ ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोष्ठाभिरुक्तकमसम्भवेः ।

स्नानां गोत्राणामिति तत्तथाभिमानादेव नन एव यत् किञ्चि-
च्छ्रुत्स्मिन्भवतीति सत्या एवाशेष इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

दोषगोत्र इमरूपेण परिणामयतीत्यर्थः । अनुल्लङ्घितेति । भगवा-
नत्र ब्रह्मा तथा शासनञ्च विभीषिकयापि जीवान् भगवदन्तर्मुखी-
कर्तुर्मात्रेणैव । यद्वा । भगवच्छासनशब्देनात्र भेद एवोच्यते
॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारायर्हर्षिणी ।

भुवोऽधस्ताज्जलादूर्ध्वं नरकस्थानमुच्यते ।

पङ्क्तिं यत्र दग्ध्यन्ते पापिनो यमकिङ्करैः ॥

पुंसो गतयः उच्चायचा । विसदृशा भोगवैचित्र्यमुक्तं तदेतत्
कुत इति पृच्छन्ति । महर्षे ! इति ॥ १ ॥

भद्रावैसाहस्यात् फलवैचित्र्यमाह । त्रिगुणात्वादिति । सारि-
क्या भद्रया धर्म एव भवेत्तस्माच्च कर्तुः सुखमेव राजस्या धर्मा-
धर्मी ताभ्यां सुखदुःखे तामस्या अधर्म एव तस्माच्च दुःखमोहो
तत्रापि तासां भद्रानां तारतम्यात् सुखादितारतम्यं सर्वस्य
सर्वो इति नाह काभत् सर्वदेव सारिकभद्रावानेव तिष्ठति
राजसतामसभद्रावानेव वा अतः काळभेदेन सर्वविधस्यैव
जीवस्य सर्वविधा गतयः ॥ २ ॥

तत्र शास्त्रविहितस्य धर्मस्य फलभूतानि भौमदिव्यविल-
म्बेसुखानि दर्शितान्यत एवाधर्मस्यापि फलभूतानि नरक-
दुःखान्यपि विवर्षितव्यानीत्यत आह । अथेति । प्रतिषेधं प्रतिषेध-
स्त्वदेव लक्षणा प्रमाणा यस्य तस्य तथैवेति । धर्मस्य कर्तुर्यथा
तथैवाधर्मस्यापि कर्तुरित्यर्थः । भद्राया वैसाहस्यादिति । भद्रा-
वैसाहस्येऽपि तमस्तारतम्यमेव कारणं तथा हि प्रमादेनाधर्मक-
णात्तमसाऽन्वपत्तं ज्ञानेन मध्यमत्वं तथापि नास्ति कत्वेन पूर्वोक्तं
ज्ञेयं तमस्त्रैविध्यस्यापि कारणं दर्शयन्नाह । या इति । अनाद्याविद्या-
सम्बन्धा जीवस्य कदा कथं धेति वक्तुमशक्तेः अनादिर्या तमस्मादि-
त्रैविध्यमयी अविद्या तथा कृतानां जीवसम्बन्धित्वेनोपपादि-
तानां कामानां वासनानां याः सृतयः कीदृशस्तेषां कामानां परि-
णामलक्षणाः तासां मध्ये प्राचुर्येण नरकानिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥

भूमः सप्तपातालवत्या अधः जलाद्रुर्गोदात् ॥ ५ ॥

स्वविषयं स्वदेशं कर्मावयं कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषं दोष-
रूपदमं दग्धं तादृश्या विभीषिकयापि जीवान् भगवतोऽन्तर्मु-
खीकर्तुर्मात्रेणैव भावः ॥ ६ ॥

तामिस्रादयः एकविंशतिनरकाः मतान्तरेण पूर्वमिहितान-
ष्टाविंशतिमाह । किञ्चेति ॥ ७ ॥

यात्यमानः पाण्ड्यमानः तामिस्रप्रायेऽन्धकारवहुलं ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

पङ्क्तिं नरकस्थितिर्गर्भे धर्मस्य उच्चावचविसदृशविपा-
कगतय इत्युक्ते भोगवैचित्र्ये कारणं पृच्छन्ति । महर्षे इति ॥ १ ॥

कर्तुर्जीवस्य त्रिगुणात्वात्त्रयो गुणा बन्धनभूताः यस्य स

त्रिगुणास्तत्त्वं तस्माच्छ्रुत्या नक्षत्राणामुक्तया हेतुभूतया
कर्मगतयः सारिककादिकर्मविपाकभूमयः पृथग्विधा बोध्याः ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सर्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।

अधोऽधो गच्छन्ति तामसाः ॥ २ ॥

इति श्रीमुक्लेश्वरनाम्नापि गुणवृत्तितारतम्यात्सर्वा गतयः
सर्वस्य कर्तुर्भवन्ति ॥ २ ॥

प्रतिषेधं प्रतिषेधः ब्राह्मणो न हन्तव्यः आचाराक्षप्रमर्दिनश्च-
मित्यादि तदेव लक्षणां ज्ञापकं यस्य तस्याधर्मस्य कर्तुः
भद्राया वैसाहस्यात्तमोक्षभेदेन भद्राया अपि अनेकवि-
धत्वात् कर्मणोऽधर्मस्य फले विमर्शं भवति तत्र अनाद्य-
ज्ञानेन कृतानां सत्पातितानां कामानां प्लपानां याः सृतयस्तासां
द्वितीयार्थे पृष्टा ताः अथैवानीं प्राचुर्येण प्राधान्येनानुवर्णयि-
ष्याम इत्यन्वयः ॥ ३ ॥

नरकान् वर्णयितुं प्रवृत्तं मुनि नरकाः कुत्र सन्तीति
पृच्छन्ति । नरका नामेति । भूमावेष देशविशेषाः त्रिलोक्याः ब्रह्मा-
वडादूर्ध्वदिशा अन्तराले ब्रह्मावडमध्ये वा ॥ ४ ॥

अन्तराले त्रिजगत्या इति ब्रह्मावडमध्ये इत्यर्थः अधस्ता-
द्रूमेः जलाद्रुर्गोदात्तयाह भगवान् पराशरः

अतलं विनलं वैष नितलं च गमास्तिमत् ।

महावयं सुतलं चापि पातालजापि सप्तमम् ॥

ततश्च नरका विप्र ! भुवोऽधः सखिलस्य च ।

इति तेष्वोऽप्यधस्तमस्ततो गर्भोदकं ततोऽप्यकटाह इत्याहुः ॥ ५ ॥

यथाकर्मावयं कर्मदोषमनतिक्रम्य दोषं यातनालक्षणां दमं
दग्धं धारयति योजयति ॥ ६ ॥

मतान्तरेणाष्टाविंशतिनरका इत्याह । किञ्चेति । त्रिविधानां
यातनानाम् "यातना तीव्रवेदना" इति कोशास्तीव्रवेदनानां
भूमयः ॥ ७ ॥

यात्यमानः पाण्ड्यमानः एकदैव तदृश्यामिव ॥ ८ ॥

भाषा टीका

राजा परीक्षितजी बोले हे महर्षे यह विचित्रता लोक
की कैसे होती है ॥ १ ॥

श्रुति शुक्लेश्वजी बोले कर्ता तीन गुणों वाले होते हैं
तिस से भद्रा के अनुसार कर्मों की गति अनेक प्रकार
की होती है सबगनी सबों को कर्मों धरती से होती है ॥ २ ॥

मैं भी निषिद्ध धर्म करने वाले कांभी कर्ता की भद्रा
के अनुसार भेद होने से कर्म का फल भी भिन्नही होता
है जो कि अनादि काळ के अज्ञान से सकाम पुरुषों को
उन कर्मों के परिणाम रूप मार्ग हजारों प्रवृत्त हैं तिनमें
जो प्रधान अधर्मों की गनी हैं तिनको हम कहेंगे ॥ ३ ॥

राजा बोले हे भगवन् ! नरक नाम जो लोक सो किस
देश में है क्या पृथिवी ही में कोई देश है अथवा तीनों
लोकों के बाहिर है अथवा भीतरही है ॥ ४ ॥

श्रुति बोले त्रिलोकी के मध्यही में नरक है परन्तु
दक्षिण दिशा में सप्त पाताल वाली भूमी के नीचे गर्भोद

एवमेवान्धतामिक्षे यस्तु वञ्चयित्वा पुरुषं वारादीनुपगुड्के यत्र शरीरी निपात्यमानो यातनास्थो वेदनया नष्टमतिर्नष्टदृष्टिश्च भवति यथा वनस्पतिर्वृक्ष्यमानमूलस्तस्मादन्धतामिक्षं तमुपदि-
हन्ति ॥ ६ ॥

यस्त्विह वा एतदहमिति भवेदमिति भूतद्रोहेण केवलं स्वकुटुम्बमेवानुदिनं प्रपुष्णाति स तदिह विहाय स्वयमेव तदशुभेन रौग्रे निपतति ॥ १० ॥

ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता जन्तवः परत्र यमयातनामुपगतं त एव रुखो भूत्वा तथा तमेव विहिंसन्ति तस्माद्रौरवमित्याहुः रुरुरिति सर्पादतिक्रूरसत्त्वस्यापदेशः ॥ ११ ॥

एवमेव महोरौरवो यत्र निपतितं पुरुषं क्रव्यादा नाम रुखस्तं क्रव्येण घातयन्ति यः केवलं देहम्भरः ॥ १२ ॥

यस्त्विह वा उग्रः पशुन् पक्षिणो वा प्राणात् उपरन्धयति तमपकरणं पुरुषादैरपि विगर्हितममुत्र यमा-
नुचराः कुम्भीपाके तप्ततैले उपरन्धयन्ति ॥ १३ ॥

यस्त्विह पितृविप्रब्रह्म कु स कालसूत्रसंज्ञके नरके अयुतयोजनपरिमण्डले तामूमये तप्तखले उपर्य-
धस्तादग्न्यर्काम्भ्यामतितप्यमानेऽभिनिवेशितः क्षुत्पिपासाभ्यां च दह्यमानान्तर्बहिःशरीर आस्ते शेते
चेष्टते अत्र तिष्ठति परिधावति च यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षसहस्राणि ॥ १४ ॥

यस्त्विह वै निजवेदपथादनापद्यगतः पाखण्डं चोपगतस्तमसिपत्रवनं प्रवेदय कशया प्रहरन्ति
तत्र हासावितस्ततो धावमान उभयतो धरैस्तालवनासिपत्रैश्छिद्यमानसर्वाङ्गो हाहतोऽस्मीति परमया
वेदनया, मूर्च्छितः पदे पदे निपतति स्वधर्महा पाखण्डानुगतं फलं भुङ्क्ते ॥ १५ ॥

यस्त्विह वै राजा राजपुरुषो वा अदण्ड्ये दण्डं प्रणयति ब्राह्मणे वा शरीरदण्डं स पापीयान्नरकेऽमुत्र
सूकरमुखे निपतति तत्रातिबलैर्विनिष्पिष्यमाणावयनो यथैवेहेतुखण्ड आर्त्तस्वरेण स्वनयन् कचिन्मूर्च्छितः
ऋक्षमलमुपगतो यथैवेहादृष्टदोषा उपरुद्धाः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

जल से ऊपर हैं जिन में अग्निप्राज्ञादिक पितृगण उस दिशा में हैं परम मन्त्राधि से भगवान् का ध्यान करने हैं अपने गोत्र वालों को सत्य आशीर्वाद देते हुए निवास करते हैं ॥ ५ ॥

जहां पर धैवस्वत भगवान् पितृराज मरनेपर अपने पुत्र्य जिन जन्तुओं को अपने पुरमे पहुँचाते हैं तिन को भगवान् की आज्ञा को बंधन नहीं करके कर्म के अनुसार अपने गणों के सहित दण्ड देने हैं तहां पर कोई नरकों की एक बीस गिनती करते हैं ॥ ६ ॥

हे राजन् ! अब उन सबों को आप से नाम रूप लक्षण से कथन करेंगे तामिक्ष अन्धतामिक्ष रौरव महारौरव कुम्भी-
पाक काष्ठसूत्र असिपत्रवन सूकरमुख अधकूप कृमिभोजन सन्ध्या तप्तसूर्मि बज्रकण्टकशास्त्रमखी धैर्यरणी पूयोद्
ब्राह्मरोध विद्यसन लालामक्ष सारमेयादन अवीची अयःपान

औरभी आरकर्म रक्षागणभोजन गुलप्रान दण्डशक अवन निरोधन परोधन सूर्चिमुख ए अठाईस (२८) नरक नाम प्रकार के दुःखों की भूमि हैं ॥ ७ ॥

तिस में जो दुस्तर के धन स्त्री पुत्रों को हरना है तिसको काट पाश में बांधकर अति भयानक यमपुरुष लज्जित हैं तामिस नरक में जबरदस्ती डार देने हैं तर्जना करने हैं बड़ा बानाया देने हैं उस पर वह जन्तु माह को प्राप्त होकर तामिक्ष में एक साथ ही मूर्च्छित होजाता है ॥ ८ ॥

श्रीअरस्वातिकृतमार्गार्थदीपिका ।

पुरुषं पति वञ्चयित्वा ॥ ६ ॥

एतच्छरीरमहमिति इदं धनादि भवेति मन्वा म्यं च कृत्यमेः पुष्पाति तेनाशुभेन ॥ १० ॥

रुखो भूत्वा । कर्मागयेय तथा परिणामं प्राप्तेत्यर्थः अतिक्रूर भारट्टक्रव्यस्य सत्त्वस्यापदेशः संज्ञा ॥ ११ ॥

श्रीमद्भागवतमिहोक्तमाचार्यदीपिका ।

कव्येण निमित्तेन मांसार्थमित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्राणान् सजीवान् उपरन्धयति पचति अपक्वणं निष्कृपम् ॥ १३ ॥

खलं समे देशे ॥ १४ ॥

स्वधर्महा धर्मत्यागी ॥ १५ ॥

स्वयनरुदन्कदमलं मोहमुपगतो भवति ग्रहदृष्टोपास्तेनोप-
रन्ध्याः सन्तो यथा कदमलमुपगतास्तद्वत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । यथा तामिहो नहःस्नानुभवः एवमन्धतामिहोऽपी-
त्यर्थः तदनुभवनिमित्तं पापमाह । यस्त्विह । यस्तु जन्तुः पुरुषं पतिं
वञ्चयित्वा तद्वागीनादिशब्दाद्विज्ञापयत्वादीनि च उपयुक्ते
स्त्रोपयुक्तान् कुरुते तस्यैवमेवेति पूर्वोक्तान्वयः तर्हि तामिहो-
न्धतामिहो का विशेष इत्येवमेवेति तामिहोन्धतां विनिश्चिष्टा
यत्रेति । यत्रान्धतामिहो शरीरी देही विनिपात्यमानः यातनाभि-
न्तोत्राभिः पाण्ड्यमानः तीव्रवेदनया नष्टा मतिर्यस्य
नष्टा दृष्टिश्च यस्य तादृशो भवति वृद्धयमानं छिद्यमानं
मूलं यस्य तादृशो घनस्पर्शनिर्गता पततीति दृष्टान्तः अस्मात्का-
रणात्तन्मन्धतामिहोमिहोपदिशन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

रौरवानुभवनिमित्तं पापं तच्च वर्णयति । यस्त्विह वावेति । यस्तु
शरीरी इह लोके एतच्छरीरमहेतुतदपत्यकलत्रादिकं ममत्येवं
रूपाश्रयमाहङ्कारममकाराश्रयां केवलम्भूतद्रोहयौव स्वकुटुम्बमेवा-
नुदिनं प्रपुण्याति स इह लोके तत्स्वकुटुम्बं विहाय स्वयमेक-
एव तेन पूर्वोचरितेनाशुभेन पापेन रौरवाख्ये नरके निपतति
अमुना तेन निपतितेन पूर्वमिह लोके ये च जन्तवो यथा येन
प्रकारेण विहितसिनास्त एव जन्तवः रुदः रुदस्तेजका जन्तवो
भूत्वा तेनैव प्रकारेण परत्र रौरवे नरके यातनामुपगतं तमेव
विहितसिनि यतस्तत्र गतं रुदो हिंसन्त्यतस्तं नरकं रौरवमित्या-
हुरित्यर्थः के ते रुदः यत्र गतं हिंसन्ति इत्यत्राह । रुदरिति ।
सर्पादप्यतिक्रूरस्य भूरिशृङ्गाख्यस्य सस्वस्य जन्तोः रुदरिति
व्यपदेशो व्यवहार इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥

महारौरवमुपगच्छति । एवमेवेति । यथा रौरवे निपतितं
रुदो हिंसन्ति तथा महारौरवेऽपीत्यर्थः प्रथमान्तपाठे रौरवसदृश
एव महारौरव इत्यर्थः सादृश्यं च रुदमिहोन्धनेन इयांस्तु
ततो विशेष इत्याह । यत्रेति । यत्र महारौरवे निपतितं पुरुषं
देहिनं कव्यं निपतितस्य मांसमदन्तीति कव्यादास्तथाभूताः
सन्तो रुदः कव्येण निमित्तेन घातयन्ति निपतितपुरुषस्यापि
मांसं भक्षयन्तीत्यर्थः न कव्येणोति विभक्तिव्यत्यय आर्थः अन्यथा
“मादिवायोर्न” इत्यणौ कर्तुरणौ कर्मत्वनिषेधात्तन्नेति तृतीया कव्य-
मिति द्वितीया च स्यात् कव्येण निमित्तेन तं खाद्ययन्ती-
त्यर्थस्तस्मिन्नुक्तः स्यात् कव्यादा इत्यनेन पीनरुक्ताद्यथा
कव्यादाः कव्यादन्तस्तथावा अत एव कव्येण फलस्यैव हेतु-
त्वविवक्षया तृतीया कव्यार्थे तं खादयन्ति “स्निदेर्निवृत्तमेवणा-
गिणाञ्च” खदिरश्च दंशनपरः खादयन्ति तं दशन्तीत्यर्थः अनेन पूर्वा-
क्तनिर्वाहः सूचितः अथ कुम्भीपाकं तदनुभवनिमित्तं पापं
च वर्णयति । य इति । यः केवलं देहस्मरः शरीरपोषणमात्र-

परः यस्मैह लोके उग्रः क्रूरः पशून् पक्षिणः प्राणतः सजीवान्
उपरन्धयति पचति तमपक्वणं निष्कृपं पुरुषादे राक्षसैरपि वि-
हितममुत्र कुम्भीपाके नरके यमानुचरास्तसैल उपरन्धयन्ति
पचन्ति तत्र तैलकुम्भ्यां पच्यन्ते यत्र स कुम्भीपाक इत्यवयु-
वार्थो विवक्षितः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ कालसूत्रस्थनरकानुभवनिमित्तं दुरितं तं च वर्णयति ।
यस्त्विह लोके पितृहन्ता भ्रातृहन्ता च स कालसूत्राख्ये
नरके अयुतं योजनानि परितो मण्डलं यस्य तस्मिन्ताम्र-
विकारे खले खलममदेशे खलो नाम धान्यानि धितुशीकृतं
कृतः कृत्रिमा भूमिविशेषः उपर्यधस्तादग्न्यर्काश्रयामधस्तादग्निना
उपर्यर्केण चाभिनप्यमानेऽग्निनिर्विशितः परितः पतितः क्षुत्पि-
पिपासाश्रयामन्नबहिश्च दह्यमानं शरीरं यस्य सः दह्यमान-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । यद्वा । शरीरादग्निः शरीरं “अपपरिबहिरञ्च-
वः पञ्चम्या” इति समासे बहिःशब्दस्य उपसर्जनत्वात्पूर्वनिपातः
अत एव समासविधानाज्ज्ञापकादन्तर्बहिःशब्दयोः सम्बन्ध-
सामान्ये पञ्चमी भवति शरीरसम्बन्धबहिःप्रदेशे इत्यर्थः
अन्तःशब्देन सन्निधानात् शरीरान्तःप्रदेश एव उच्यते
दह्यमानमन्तःशरीरान्तःप्रदेशः बहिःशरीरं च यस्येत्यर्थः
एवम्भूतः ताम्रमये फले उपवेश्यमानो याचनादि करोति
याचमा चात्र हा हनोऽहं मां हापयेति प्रार्थना एवं याचन्ति पशो
रोमाणि नावस्सङ्खानि वर्षाणां सहस्राणि तत्रास्ते इत्यर्थः
एवं भूयान् दुःखानुभवः कालः सूच्यते ज्ञापते यस्मिन् सका-
लसूत्र इत्यवयवाऽर्थोत्राभिप्रेतः ॥ १४ ॥

एवं कालसूत्रमभिधायाथासिपत्रवनं नरकं तत्प्राप्तिनिमित्तं
च वर्णयति । यस्त्विह वा इति । यस्तु देही निजवेदपथास्वध-
र्माभ्यां चित्ताद्विहितान्मार्गान्नापद्यपगतः अनिकान्तः आपद्यत्र
देशकालवैपरीत्यप्रयुक्ता रोगादिनिमित्ता शक्तिः अनापद्यपगतं इत्य-
नेनापदि स्वधर्मत्यागी न दोषावह इति सूचितं पापघट्टमनैदि-
कमस्मान् च केवलं स्वमनीषया कल्पितमत एव कुपयः कुत्सितं
मार्गमाभासधर्ममुपगतस्तं देहिनमसिपत्रवनस्थं नरकं प्रवेक्ष्य
प्रविष्टं कृत्वा कशया प्रहरन्ति यमभटा इति शेषः कशा हि
नामाश्वानीनां ताडयितुं निर्मितो दण्डाकारो रज्जुविशेषः एवं
कशया ताडितः तत्रासिपत्रवने आसादित इतस्ततो भावमानः
तीव्रदण्डमसहमानो द्रुततरं गच्छति उभयतो धारैः पार्श्वद्वयेऽपि
धारायुक्तैः खड्गस्य त्वेकस्मिन्नेव पार्श्वे धारा एवमभ्युपगतो धारै-
रित्यर्थः तालवनस्यासिपत्रेः खड्गसदृशः छिद्यमानानि सर्वा-
ण्यङ्गानि यस्य तादृशः हाहाकारपूर्वकं हतोऽस्मीति वेदन् परमया
तीव्रया वेदनया पदे पदे मूच्छी प्राप्नोति पतति एवं स्वध-
र्महा स्वधर्मत्यागी पापघटानुगतं पापघटधर्मा-
भासानुगुणं फलं दुःखमनुभवति आससदृशानि पत्राणि येषां
वृक्षाणां वनमासिपत्रवनमित्यवयवार्थः ॥ १५ ॥

अथ सूकरमुखाख्यनरकं तत्प्राप्तिनिमित्तं पापं चानुवर्णयति ।
यस्त्विह लोके राजा वा राजपुरुषो वा कश्चिद्दण्ड्यो दण्ड-
नानहं दण्डं दण्डनं प्रणयति कारयति दण्ड्येऽपि ब्राह्मणे शरीर-
दण्डं वा कारयति ।

वपनं द्रविणादानं स्थानाभिर्योपगच्छति ।

एव हि ब्रह्मवधूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ।
इत्युक्तरीत्या दण्ड्येऽपि ब्राह्मणे देहदण्डानहं यः शरीरं दण्डं

श्रीमद्दीरघाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

कारयतीत्यर्थः स पापीयान् सूकरमुखे नरके निपतति तत्र नरके सूकरस्येव मुखं येषां तैर्जन्तुभिः नितरां पीड्यमाना अवयवा इत्युक्ता इत्यर्थः यथा इमेन गजेनेधुद्वयः पीड्यते तद्वद्वर्तस्वरेण स्वनयन् रुद्रमुच्छ्रितः कश्मलं मोहमुपगता भवति यथा पूर्वमिहाहृष्टदोषा दोषरहितास्तेन उपरुद्धाः पीडिताः सन्तः कश्मलमुपगतास्तद्वद्विषयः अवयवार्थस्तु सुस्पष्टः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयेकृतपद्मरत्नावली ।

बुद्धयमानमूलदिक्ष्यमानशिकः यस्मात्तद्वद्विषयस्मात्तद्वद्विषयामिन्द्रमन्त्रावाहकाश्चकारयुतमित्यर्थेवावृत्तिर्ज्ञानं सूक्तं यथा बुद्धिनाशास्तामिन्द्रे अन्धनामिन्द्रे तु चाध्रुवज्ञानस्य सर्वात्मना नाशादुभयोः सामान्यविशेषसद्भावाद्भिन्नोः ॥ ६ ॥

एतच्छरीरमहमिदं क्षितिमण्डलं ममेति ध्यात्वा तूष्णे महा-
नारतम्यद्योनको इति शब्दौ प्रत्येकं रौघप्रतिनिमित्तं भवत इति
द्योतयतः ॥ १० ॥

प्रकारान्तरेण रौरवं निर्वाक्यं । ये चेति । एवं द्वयं कर्मभरण्या-
वर्तकं करवः मृगाः किञ्चेत्याह । रुद्रगिति । रुद्रित्यपदेशो व्यपदेशः
“मृगा नानाविधमुखा रुद्रः परिकीर्तिताः” इत्याभिधानम् ॥ ११ ॥

रौरवाद्भिन्नोपमाह । पत्रेति । देहभरण्यापतनीति शेषः ॥ १२ ॥

उपरुद्धयन्ति अशक्यत्वात्समाञ्जो यथा भवति तद्योपरुद्धे
कारयन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

• अक्षस्तादृशरूपयकः खले धास्यादिशोषणखल्लक्षणीये न
केवलं पित्रादिभूक्तं चतुष्पाद्विंशकोऽप्येवमित्याह । याधन्ताति ॥ १४ ॥

अनापद्मिति विशेषयादापदि कञ्जानुग्रहं सूचयति “धारा-
श्रेष्ठमुत्सन्नस्यां सैन्याश्रेष्ठगतिध्वनि” इत्याभिधानात् धाराशब्देन
निशितप्रान्तभाग उच्यते नाखवनस्य तालसमुद्भूत्यासिर्वाशि-
तधारपद्मेः स्वधर्मः स्ववर्णादिविहितः ॥ १५ ॥

अद्वयज्ये द्युदनायोग्ये शरीरद्वयद्वयनाडनादिरुपकः कारा-
गृहे भृङ्गबायां वा निवेशितः दृष्टो दोषमोयाहिलक्षणा यस्य स
तथा स दैवक्यते यथा तथेति ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

एवमिति । यस्तु तस्यैवमेव भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ १० ॥

ये त्विति । त एव तस्मिन्माजातकर्माण्येवेत्यर्थः रुद्रशब्दस्य स्वयं
श्रीशुक्लेन टीकानिधानाल्लोककेष्वप्रामिन्दोऽथ जन्तुविशेष इति
सूच्यते ॥ ११—१६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयेकृतपद्मरत्नावली ।

पुरुषं पतिम् ॥ ६ ॥

एतच्छरीरमहमिति इदं धनादिकं ममेति मन्वा भूतद्रोहेणानि
भूतद्रोहं विना तु केवलमहमकारादयां न रौरवं निपततीति
बुद्ध्यते ॥ १० ॥

रुद्रो भूत्वेति कर्माण्येव तथा परिणामं प्राप्तेत्यर्थः अतिकृ-
रस्य भारशुक्लस्यस्वस्य अपदेशः संज्ञाति श्रीस्वामिचरणाः

रुद्रशब्दस्य स्वयं मुनिमैव टीकाविधानाल्लोककेष्वप्रामिन्दोऽथ एवमिति
सम्बन्धः ॥ ११ ॥

कथं निमित्तं मांसाधमित्यर्थः केवलमिति भूतद्रोह-
णोति शेषः ॥ १२ ॥

मायात उपरुद्धयति सपाणान् पचनीत्यर्थः ॥ १३ ॥

खले समे देशे ॥ १४ ॥ १५ ॥

स्वनयन् रुद्रमहृष्टदोषा निर्होषा उपरुद्धा दग्निद्वयाः ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लेश्वरकृतसिद्धाष्टप्रदीपः ।

पुरुषं दाराविस्वामिनम् ॥ ६ ॥

इह कर्मभूमौ एतच्छरीरमहमिति इदं कटुस्वादिकं
ममेति मोहनं स्वयं देहेन सहितं कटुस्वमेव केवलं प्रपुष्णानि
स तदुभयार्गिहेव विहाय तेनाशुभेन ॥ १० ॥

ते एव करभो भूत्वेति करवः याननानिमित्तानि सपां-
दतिक्रूरस्वस्वानि भूत्वेत्यर्थः अतिक्रूरस्यातिमयङ्कुरस्य स्वस्वस्य
अपदेशः संज्ञा ॥ ११ ॥

यत्र महारौरवे कथं मांसं निमित्तं ॥ १२-१३ ॥

खले समस्थाने ॥ १४ ॥

स्वधर्महा निजधर्मत्यागी ॥ १५ ॥

स्वनयन् रुद्रं यथा तेनोपरुद्धाः कश्मलमुपगतास्तद्वत् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इसी प्रकार जो अपने मालिक से छिपाकर उस की स्त्री आदि
को भोगता है सो अन्धतामिन्द्र नरक में डाला जाता है जिसमें
डाढा हुआ शरीरधारी जीव कष्ट के मारे हाँस को भूख जाता है
उस की दृष्टि मारीजाती है जैसे कि जड़ के कटेने से पड़ होता
है तेसा दुःखित होजाता है तिसी से उस नरक को अन्धताः
मिन्द्रकहते हैं ॥ ६ ॥

जो मनुष्य इस संसार में यह चीज मंत्री है मैं इसका
मालिक हूँ ऐसी बुद्धि में प्राणियों का मोह करके केवल
अपने कुटुम्ब को प्रति दिन पाखता है सो उन चीजों को इहाँ
पर छोड़कर उसी पापसे आपही रौरव में गिरता है ॥ १० ॥

जिस मनुष्यने इहाँ पर कोटि जंतु मारे हैं वे जंतु उसके
मरे पीछे यमयातना में जान पर निमी हंतु में रुक होकर
तिसी प्रकारसे उसी पुरुष को मारते हैं निम्न हंतु से उस
नरक को रौरव कहते हैं रुद्रनाम से सपेसे भी बड़ा क्रूर
जंतु का व्यवहार होता है ॥ ११ ॥

इसी प्रकार महा रौरव है जो केवल देह मात्र का पोषक
है तिसको उहाँ डालते हैं जहाँ गिरने पुरुष को कट्यादनामके
जंतु मांस खाने के वास्ते उस को मारते हैं ॥ १२ ॥

जो पुरुष इहाँपर बड़ा उग्र होकर पशु वा पक्षियों को प्राण
से मारता है वह निर्दयी असुर भी उसकी निन्दा करने हैं उस
को परलोक में यम के दूत कर्मापाक नरक में गमने लक्ष में
पकते हैं ॥ १३ ॥

यस्त्विह वै भूतानामीश्वरोपकल्पितवृत्तीनामविविक्तपरव्यथानां स्रयं पुरुषोपकल्पितवृत्तिर्विविक्ता
रव्यथो व्यथामाचरति स परत्रान्धकूपे तदभिद्रोहेण निपतति तत्र हासौ तैर्जन्तुभिः पशुमृगपक्षिसरीसृ-
मंशकयूकामत्कुणामक्षिकादिभिर्ये कंचाभिद्रुग्धास्तैः सर्वतोऽभिद्रुह्यमाणस्तमसि विहतनिद्रानिर्वृति-
रलब्धावस्थानः पश्चिक्लामति यथा कुशरीरे जीवः ॥ १७ ॥

यस्त्विह वा असम्बिभाज्याश्नति यत्किञ्चनोपनतमनिर्मितपञ्चयज्ञो वायससंस्तुतः स परत्र कृमि-
भोजने नरकाधमे निपतति तत्र शतमहस्रयोजने कृमिकुण्डे कृमिभूतः स्वयं कृमिभिरेव भक्ष्यमाणः
कृमिभोजनो यावत्तदप्रत्ताप्रहुतादोऽनिर्वेशमात्मानं यातयेते ॥ १८ ॥

यस्त्विह वै स्तेयेन बलाद्वा हिरण्यरत्नादीनि ब्राह्मणास्य वापहरत्यन्यस्य वानाशदि पुरुषस्तममुत्र
राजन् ! यमपुरुषा अयस्मैरग्निपिण्डैः संदंशैस्त्वचि निष्कुपन्ति ॥ १९ ॥

यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियमगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति तावमुत्र कदाया ताडयन्तस्तिग्मया-
सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या ॥ २० ॥

यस्त्विह वै सर्वाभिगमस्तममुत्र निरये वर्त्तमानं वजूकण्टकशाल्मलीमारोप्य निष्कर्षन्ति ॥ २१ ॥

ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा वा अपाखण्डा धर्ममेतून् भिन्दन्ति ते सम्परेत्य वैतरण्यां निपतन्ति
भिन्नमर्षादास्तस्यां निरयपरिखाभूतायां नद्यां यादोगणैरितस्ततो भक्ष्यमाणा आत्मना न वियुज्यमा-
नाश्चासुभिरुह्यमानाः स्वाधेन कर्मपाकमनुस्मरन्तो विण्मूत्रपूयशोणितकेशनखास्थिमेदोमांसवसांवा-
हिन्यामुपतप्यन्ते ॥ २२ ॥

ये त्विह वै वृषलीपतयो नष्टशौचाचारनियमास्त्यक्तलज्जाः पशुचर्यां चरन्ति ते चापि प्रेत्य पूय-
विण्मूत्रश्लेष्ममलापूर्णार्णवे निपतन्ति तदेवातिवीभत्सितमश्नन्ति ॥ २३ ॥

ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ब्राह्मणादयो मृगयाविहारा अतीर्थं च मृगान्निघ्नन्ति तानपि संपरे-
ताँलक्ष्यभूतान् यमपुरुषा इषुभिर्विध्यन्ति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

जो पुरुष इहां पिता ब्राह्मण वेद इनका द्रोह करता है सो दशहजारयोजन कालमूत्र संश्लोक नरक में डाला जाता है उहां पर गरम करेहुये ताम्बेके खंज में डाला जाता है ऊपर नीचे सूर्य अग्नि से तपायमान होता है फिर उसी में डार देते हैं जुधा व्याससे बाहिर भीतर शरीर उम का जलता रहता है सोना है खलता है खड़ा होता है बीडता है जितने मारे हुये पशुओं के रोम हैं उनसे हजार वर्ष तक उहां दुःख भोगता है ॥ १४ ॥

जो पुरुष इहांपर अपने वेदमार्ग से छूटकर पाखण्ड मतमें बिना भाष्य के समय में भी प्रविष्ट होजाता है तिसको असिपत्र धनमें घेठाकर चाबुक से मारते हैं वहांपर वह इधर उधर बीड-
ता है तब दोनों तरफ धारवाले तरवार सर्पके तालों के वन हैं निम्नसे उसको सब अङ्ग कटते हैं तहां हायमग ऐसा पुकारता है बड़ी पीडा से मूर्च्छित होकर पेंड पेंड में गिरता है अपने धर्म के नाश करने वाले पाखण्ड मतके फलको भोगता है ॥ १५ ॥

जो कोई राजा या राजपुरुष बिना दंड के लोग्य को दण्ड देता है अथवा ब्राह्मण को शरीर दण्ड देता है वह बड़ा पापी सुकरमुख नरक में गिरता है उहां पर बड़े बलिष्ठों से उसके शरीर के सब अवयव पिसजाने हैं जैसे कि ऊखका दंडा पेड़ने से होजाता है तब आगे होकर चिछाता है कहीं मूर्च्छित होकर मोहका प्राप्त होकर रहता है जैसे कि बिना दोष वाले पुरुष उसके दण्ड देने से मूर्च्छित होते थे ॥ १६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

इश्वरोपकल्पिता मनुष्यरक्तपानादिलक्षणा वृत्तिर्येषां मनु-
शादीनां न विविक्ता विज्ञाना परव्यथा धैर्यविवेकमिच्छेतां
पुरुषा ब्राह्मणादिभावेन विधिनिषेधपूर्वकमुपकल्पिता वृत्ति-
र्यस्य विविक्ता परव्यथा येन विवेकिना अभिद्रुग्धा हिंसाः
विहता निद्रारूपा निर्धुनिर्यस्य न लब्धमवस्थानं येन स
तमसि परिक्रामति ॥ १७ ॥

अथर्ववेदमिदं भाष्यं दीपिका ।

● यत्किञ्चन मर्यादिकमुपननं प्राप्तं तदसंविभज्य न निर्मिताः पञ्चयुक्ता येन अत एव वायसैः संस्तुतः समन्वेन वर्णितः कुमिभोजनः कुमिनेव भुजानः वायस्यवाचानि योजनानि तत्कुमिकुण्डं नावन्ति वर्षाणि यावद् न त्पातुकामित्यर्थः अत्रतमसंविभजकमप्रभुतं ज्ञासीति तथा सः आनिर्वेशमकृतप्रावञ्चितम् ॥ १८ ॥ निष्कुपन्ति छिन्दन्ति ॥ १९ ॥

तिग्मया तप्तया सूर्या प्रतिमया ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः पञ्चायुपगन्ता ॥ २१ ॥

अपाञ्चयद्वाः सत्कुलीनाः सन्तः द्वितीयास्तपाठे संतुविशे-
र्या नदीं विशिनष्टि । क्षियमूचेति ॥ २२ ॥

पशुचर्या स्वेच्छाचारम् ॥ २३ ॥

अतीयं विहितादन्यत्र विध्यन्तीति प्राणनिरोधो दर्शितः ॥ २४ ॥

अथर्ववेदमिदं भाष्यं दीपिका ।

अथान्वक्तृं तत्प्राप्तिनिमित्तं पापं च वर्णयति । यस्त्विह वा
नि । यस्तु देही इह लोके ईश्वरेणोपकल्पिता मनुष्यरूपपाना-
दिकया वृत्तयेषामविदिता परस्व इवया यैरविबेकिकमिहनेवाम-
जातपरकृतदुःखानां वा भूतानां मत्कुलमशकादीनां अद्यामा-
चसति करोति कथम्भूतः स्वयं पुरुषोपकल्पितशक्तिः परमेष्ठ
परमपुरुषेण उपकल्पिता वर्णाभमादिविभिन्नेन विधिनिषेधपू-
र्विका कल्पिता वृत्तिर्वस्य विविका विविच्य ज्ञाता परस्व
इवया येन विवेकी सन्नित्यर्थः स एवम्विधो भूतभुक् तदभिद्रोहेण
भूतद्रोहेण निमित्तेनाप्यकृपाक्ये नरके निपतति तत्राप्यकृपे इति
बोदेऽसौ पतितस्तेस्तेः पूर्वं हिसितैर्जन्तुभिः काञ्चित्साह दण्डयति ।
बन्धित्वादिना । तेषामानस्यास्तङ्गुणाह । ये के चाभिद्रुग्वा हिसि-
तास्तेः सर्वैः पञ्चादिकपनामापत्तैः सर्वतोऽभिद्रुग्माणास्तेरेव विहन-
मिद्रानिर्हतिः निद्रासुखं यस्य तथा न लब्धमवस्थानं येन तथा-
भूतस्तमस्यन्धकारे परिभ्रमति । तत्र हृष्टान्तः यथेति कुशरीरे
व्याध्यायुपहृते सञ्जारासमर्थे शरीरे जीवो यथाऽलब्धनिद्रः
क्षियति तथेत्यर्थः अन्धकारावृतकूपोऽन्धकूप इत्यवयवार्थः ॥ १७ ॥

अथ कुमिभोजनं तदनुभवहेतुं पापं च वर्णयति । तु यस्त्विह वा
असंविभज्येति यस्तु देही इह लोके यज्ञादिकं देवानुपननं
प्राप्तमप्यजमसंविभज्यातिथिष्योऽप्रदायेत्यर्थः अस्माति स्वयं
भुङ्क्ते यश्चार्निर्मितपञ्चयज्ञः अननुष्ठितपञ्चमहायज्ञः स वायस-
संस्तुतः, वायसैः समन्वेन वर्णितः परत्र परलोके कुमि-
भोजनाक्ये नरकाभमे निपतति तत्र ज्ञातसहस्रयोजनपरिमिते
कुमिकुण्डे स्वयमपि कुमिभूतः कुमिभिरैव भक्ष्यमाणाः
कुमिभोजनः कुमिनेव भुजानः वायस्यवाचानि योजनानि कुमि-
कुण्डं तावन्ति वर्षाण्यात्मानं यातयन्ते दुःखयानि कथम्भूतं
अप्रस्ताप्रभुतादः प्रसं दत्तावशिष्टं प्रभुतं यद्वावशिष्टं प्रसं च प्रभुतं
च प्रसप्रभुते न प्रसप्रभुते अप्रसप्रभुते ते असीति अप्रसप्रभुतादः एव-
भूतोऽहमित्यकृतनिर्वेद्यः पतितापो येन तमात्मानम् ॥ १८ ॥

अथ संदेशावर्षं नरकं पापं च वर्णयति । यस्त्विह वै स्ते-
वेनेति । इह यो देही स्तेवेन चौर्येण वा अनापदि ब्राह्मण-
स्यान्धस्व वा हिरण्यरत्नादीन्वपहृति तं देहिनं परत्र संदं-

शाक्ये नरके हे राजन् ! यमगटाः अग्निवर्णैः सन्तापेनासि-
वर्णैरामापचैरपस्मयैः खोहमयैः संदेशैः संदेशाभिरिति
संदेशाः तैश्छेदनासाधनैः द्युवैः निष्कुपन्ति छिन्दन्ति संदेशैः
संदेशानि यत्रेति संदेश इत्यवयवार्थः ॥ १९ ॥

अथ तप्तसूर्या तत्प्राप्तिहेतुं वर्णितं चानुवर्णयति । यस्त्विह वा
अगम्यामिति । यस्तु देही स्वयं पुरुषः सन्नगम्यामनुपेयां क्षिय-
मभिगच्छति स्वयं योषित् स्त्री सती अगम्यमुपेतमयोग्यं पुरुषं चाप-
गच्छति तं देहिनममुत्र सूर्याक्ये नरके कशपा ताडयन्तः
खोहमद्या तिग्मया तप्तया सूर्या स्थाणा सैनस्त्रोरुपेण पुरुषरुपेण
चात्कीर्णा तथा सूर्या प्रतिमया पुरुषं पापितमाविष्कृत्यति क्षियं
पापिनी पुरुषरूपया सूर्याविष्कृत्यति तत्ता सूर्यिर्यस्मिन् स तप्त-
सूर्यिरित्यवयवार्थः ॥ २० ॥

अथ पञ्चकण्टकशास्त्रमीमाह । यस्तु इह वै सर्वाभिगम इति ।
सर्वाभिगमः खोमादसंश्लेषेण पञ्चायुपगन्तेति कौत्सद्वयाचक्षते तं
सर्वाभिगमममुत्र निरये पञ्चकण्टकशास्त्रमीमाहोके वर्त्तमानं पतितं
मज्जमयानि कण्टकानि यस्य तं शास्त्रमीमाह वृत्तमारोप्यारोह्य निष्कु-
पन्तीत्यर्थः पञ्चकण्टकशास्त्रमिहस्मिन् स इत्यवयवार्थः ॥ २१ ॥

वैतरण्यां वर्णयति । य इति । राजस्याः क्षत्रियास्तेषां पुरुषा
वापावयद्वाभैदिकान् धर्मसेतून् धर्ममर्यादान् भिक्षुंति नाशयन्ति
कथम्भूताः भिक्षमर्यादा अतिक्रान्तधर्ममर्यादाः ते राजस्यादयः
अस्यां वैतरण्यां नरकस्य परिखाभूतायां नद्यां यादसाङ्गयोरितस्ततो
मङ्गमाणा अपि आगमना देहेन न विषय्यमाना अत्यक्तदेहा इत्यर्थः
तत्र हेतुः असुभिः प्राणैरुल्लमाणाः कर्मणः कर्तृव्यविचक्षायां तृतीयो-
क्तप्राणा इत्यर्थः तत्रापि हेतुमाह । ज्ञायेनेति स्वीयदुरितेनेत्यर्थः
स्वीयदुरितेन कर्मपाकं स्वीयपापकर्मफलमिदमित्येवं
स्मरन्त उपतप्यन्ते क्षिद्यन्ति नदीं विशिनष्टि । क्षियमूचेति । पूर्व
दुर्गोष्ठविषयमूत्ररूपं पूयं विडादीनां वाहिण्यां विडादीनां बाहः
प्रवाहः सोऽस्या अस्तीति तथा तस्यां वा नदीरूप एवायं नरक
इत्यवयवार्थोभेदः ॥ २२ ॥

अथ पशुचर्यामनुवर्णयति । ये रिवहेति । ये देहिनो इह वृषवीप-
तयः ब्राह्मणादयः सन्तः शूद्रायाः पतयो नष्टाः त्यक्ताः शीचा-
दयो येस्तं तत्र शीचं स्नानपर्यन्तं सत्कर्म आचारः सन्ध्यापास-
नादित्यमः मर्यामर्यादित्यमः अत एव त्यक्ता लज्जा यैस्ते
पशुचर्या स्वेच्छाचारं कुर्वन्ति पाकं पचनीतिर्विभर्देशः तेषां प्रेक्ष
मृग्या विडादिभिः पूयं अर्गवयद्विस्तरं हृदे निपतन्ति तदेव
विडादिकमेवातिहेयमभ्यस्यन्ति पूयमुद्भुदकं यस्मिन्नित्यवय-
वार्थः ॥ २३ ॥

अथ प्राणनिरोधं स्वपापं वर्णयति । ये रिवहेति । ये देहिनो इह वृषवीप-
तयः शूनां गर्हमानां च पतयः पाखकाः ब्राह्मणा मृगयैव
विहारो येषां तेषां मृगाग्रिप्रति अर्तयेषु लोकरक्षणाभे-
त्वाभावात्प्राणिवधो दोषावहस्तीर्णं नृ प्राणिसञ्जाराय क्रमो
दुष्टस्वरूपो न दोषाय भवति यत्तस्मादानीं इत्युक्तं नानपि
अगर्हमपनीनपि सपरैतान् मृताभैशसन्ने प्राप्नोतुह्यभूताह-
दयीकृत्येत्यर्थः इषुभिर्वागैर्यममटा विध्यन्ति ताडयन्ति विध्य-
न्तीत्यनेन प्राणनिरोधमिच्छा इत्यभिप्रेतातोऽस्य नरकस्य
प्राणनिरोध इति संज्ञा प्राणानां निरोधो यस्मिन्नित्यवय-
वार्थः ॥ २४ ॥

भीमश्चिजवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविदितपरव्यथानामज्ञानपरक्लेशानामीश्वरेण विधात्रा कल्पिता
सहजत्वेन वृत्तिः मनुष्यादिशरीरभक्षणवृत्त्या येषाममत्कुणा-
दीनां तानि तथा तेषामपकल्पितवृत्तिः तद्वृत्तिकल्पनासमर्थः पुरु-
षेण श्रीहरिणोपकल्पिता प्रावरणादिवृत्त्या वृत्तियस्य स तथा-
पीति वा युकाः शुलमुखाः आदिशब्दास्त्वेवजादयः प्राणिवि-
शेषाः शिरमादिनिलया गृह्यन्ते कुशरीरे कुष्ठादिवृत्ति-
तदेहं ॥ १७ ॥

यस्तु यत्किञ्चन प्राप्तमन्नफलादिकमसंविभज्यातिथिभृत्यवा-
लपृथादीनभोजयित्वा स्वयं भुङ्क्तं स च यश्चानिर्भूतयज्ञोपायम-
कृतदेवतापूजावृत्त्यागार्धभयःसाधनं तदन्नमभाति स च
यश्चासंस्कृतयाज्याद्यपस्कारेण शुभ्यं तदन्नमभाति सोऽपि
कृमिभोजननाम्नि निकृष्टनरकं पतति कृमय एव भोजनं यस्य
स तथा यावद्यावानप्रमत्तस्यातिथिदेवतादिभ्योऽप्रदत्तस्या-
कृतस्यासंस्कृतस्य प्रारब्धापरिसमाप्तस्य कर्मणां वा निवेशः
प्रार्थ्यश्चलक्षणाप्रतिक्रिया तत् तावतात्मानं नरकाद्यातयति
उद्धारयति अग्रमत्तं पाठे यावदग्रमत्तं बुद्धिपूर्वमकृतो निवेशो
येन स तथा तावत्तमात्मानं नरके पातयति प्रापयतीति वक्ष्ये-
तत्सर्वत्रानुकरणीयम् ॥ १८ ॥

संक्षेपैः सूचीविशेषैस्त्वैव निष्काशयन्मुद्राटयन्ति ॥ १९ ॥

सूर्यां ब्रह्मादिमयपुस्तक्या ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः सर्वाभिः स्त्रीभिः कृतसौरतः सम्वादाभावेऽपि
ब्रह्ममनमभिगमः शास्त्रमन्त्री कण्टकतरुः ॥ २१ ॥

आत्मना देहेन स्वास्तुभिः स्वप्राणैश्च भोगेन निरयप्रवाहेण
उह्यमाना अपि विगुज्यमाना अपि ते योगं प्राप्यमाणा अग्नि-
यमाणा इत्यर्थः विद्यमूत्राद्यात्मना स्पन्दमानायाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

अतीर्थे अपात्रमुद्दिष्टाविहितकाले वा ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतकमसम्बन्धः ।

कुशरीरे तिर्यगादिलक्षणे ॥ १७—३८ ॥

भीमश्चिजवध्वजतीर्थकृतसारार्थदर्शिनी ।

ईश्वरेण कल्पिता मनुष्यरक्तपानादिवृत्त्या वृत्तियेषां मत्कु-
णादीनां न विविक्ता न ज्ञाता परेषां व्यथा यैस्तेषां पुरुषोपकल्पि-
तवृत्तिरीश्वरेणैव विहितानिपिञ्जजीविकः । मनुष्यत्वाद्भिक्ताता-
न्यव्ययः ॥ १७ ॥

यत् किञ्चन भक्ष्यभोज्यादिकमुपनतं प्राप्तं तदसंविभज्य वाय-
मैः संस्तुतः समतया वर्णितः वायसतुर्व्यर्था स्तनः कृमिभोजनः
कृमीनेव भुञ्जानः । अग्रतमसंविभक्तमग्रहुतं चासीति तथा सः ।
यत् पापं यावत्तावदित्यर्थः । अनिर्वेशमकृतप्रार्थ्यश्चतम ॥ १८ ॥

निष्कुपन्ति क्रिन्दन्ति ॥ १९ ॥

निगमया तप्तया सूर्यां प्रतिमया ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः पश्वादीनप्यभिगच्छति ॥ २१ ॥

आत्मना देहेन ॥ २२ ॥

विद्यमूत्रेति नदीविशेषव्याय ॥ २३ ॥

अतीर्थे विहितादप्यन्न ॥ २४ ॥

भीमश्चुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

न विविक्ता न ज्ञाता परव्यथा यैस्तेषामसिद्गुणाः पीडिताः
विहता चिनष्टा निद्रारूपा निर्दृष्टिः सुखं यस्य सः ॥ १७ ॥

उपनतं वध्वं वायसैः संस्तुतः समत्वेन वर्णितः यावत्तथावत्पाप
तावत् कृमिकुण्डे अग्रतमसंविभक्तमग्रहुतं चासीति तथा अनिर्वेश-
मकृतप्रार्थ्यश्चतमत्मानं यातयते ॥ १८ ॥

निष्कुपन्ति क्रिन्दन्ति ॥ १९ ॥

सूर्यां प्रतिमया ॥ २० ॥

सर्वाभिगमः पश्वाद्युपगन्ता ॥ २१—२२ ॥

पशुवृत्तौ पशुवत्स्नेच्छाश्चान्त्रम् ॥ २३ ॥

अतीर्थे शास्त्रोक्तप्रकारादप्यन्न इषुभिर्विध्वन्ति प्राणाराध-
कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २४—२५ ॥

भाषा टीका

जो पुरुष यहां पर ईश्वरने जिन की जो वृत्ति कल्पना कर
दी है और वे लोग दूसरे के कष्ट को नहीं जानते हैं ऐसे
जो कोई हिंसक भी अंतु हैं तिनको देखकर आप
मनुष्य होकर परकी पीडा को भी जानने वाला हो-
कर जो पीडा देता है वह मरे पीछे उस ग्रीह से अंधकूप
नरक में गिरता है उहां पर वे जन्तु पशु मृग पक्षि सर्प
मच्छर जुआं खटमल मक्खि और जिनोको उसने दुख दिया
है वेजनावर सब प्रकार से उसको दुःख देते हैं श्री ईश्वर में
पडा रहता है कभी निद्राका सुख उसको नहीं होता है
कभी ठीक स्थिति भी नहीं उसकी होती है जैसे कोई
शरीर में जीव घूमा करते हैं तैसे घूमता रहता है ॥ १७ ॥

जो पुरुष घरमें किसी पदार्थ के आने से सबको नहीं
देकर जाता है अथवा पञ्चयज्ञ विना किये जाता है वो
कौवा के तुल्य है वह मरने पर कृमिभोजन अन्न नरक
में गिरता है उहां पर सौ हजार योजन के कृमि कुण्ड में
कीडा होकर जगं कीडों से मलित होकर कीडों को खाता
हुआ जब तक वे अन्न नहीं देने से होम नहीं करने से
प्रार्थ्यश्चतम न करने से पाप रहते हैं तब तक उन दुःखों को
भोगता है ॥ १८ ॥

जो इहां पर खोरी से या जवरदस्ती सुवर्ण रत्नादिक
अथवा ब्राह्मण की कोईभी चीज को हरता है अथवा दूसरे की
चीज विना आपनके हरता है ऐसा जो कठोर है हे राजन्
उसके मरे पीछे यमके पुरुष अग्नि में गरम करे हुये छोटा के
गोखों से और चीमटों से उसके शरीर में खगाकर चीखते
हैं ॥ १९ ॥

जो इहां पर अगम्य स्त्री को पुरुष गमन करता है अथवा
अगम्य पुरुष को स्त्री गमन करती है उन दोनों को उहां पर
बाहुकों से मारते हुये बड़ी गरम करी हुई स्त्री की मूर्त्ति

ये त्विह वै दाम्बिका दम्भयज्ञेषु पशून् विशसन्ति तानमुष्मिँस्त्रोके वैशसे (१) नरके पतिताभिरयप-
तियो यातयित्वा विशसन्ति ॥ २५ ॥

यस्त्विह वै सवर्णा भार्या द्विजो रेतः पाययति काममोहितस्तं पापकृतममुत्र रेतःकुल्यायां पात-
यित्वा रेतः सम्पाययन्ति ॥ २६ ॥

ये त्विह वै दस्यवोऽग्निदा गरदा ग्रामान् सार्थान् वा विळुम्पन्ति राजानो राजभटा वा तांश्चापि हि
प्रेत्य यमदूता वज्रवृष्टाः श्वानः सप्तशतानि विंशतिश्च सरभसं खादन्ति ॥ २७ ॥

यस्त्विह वा अनृतं वदति साक्ष्ये द्रव्यविनिमये दाने वा कथञ्चित् स वै प्रेत्य नरकेऽवीचिमत्पथः शिरा
निरवकाशे योजनशतोच्छ्रयाद्विरिमूर्ध्नः संपात्यते यत्र जलमिव स्थलमदमपृष्ठमवभासते तद-
वीचिमत्तल्लेशो विशीर्यमाणशरीरो न म्रियमाणः पुनरारोपितो निपतति ॥ २८ ॥

यस्त्विह वै विप्रो राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथस्तत्कलत्रं वा सुरां व्रतस्थोऽपि वा पिबति प्रमाद-
तस्तेषां निरयं नीतानामुरासि पदाक्रम्यास्ये वह्निना द्रवमाणां कार्णायसं निषिञ्चन्ति ॥ २९ ॥

अथ च यस्त्विह वा आत्मसम्भावेन स्वयमधमो जन्मतपोविद्याचारवर्णाश्रमव्रता वरीयसो न
बहुमन्पेत स मृतक एव मृत्वा क्षारकवमे निरयेऽवाक्शिरा निपातितो दुरन्ता यातना ह्यनुत ॥ ३० ॥

ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ते पशव इव निहता
यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सौनिका इव स्ववित्तिनावदायासृक् पिबन्ति नृत्यन्ति च गायन्ति
च हृष्यमाणा यथेह पुरुषादाः ॥ ३१ ॥

ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ग्रामे वा वैश्रम्भकैरुपसृतानुपविश्रम्भ्य जिजीविषून्कूलमूत्राविषूष
प्रोतान् क्रीडनकतया यातयन्ति तेऽपि च प्रेत्य यमयातनासु शूलाविषु प्रोतात्मानः क्षुतुर्दम्पाश्चाभिहताः
कङ्कवादिभिश्चेतस्ततस्तिग्मतुण्डैराहन्यमाना आत्मशमलं स्मरन्ति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

लोहा की 'बनाई' पुरुष के शरीर में छिपटाते हैं और लोही के
शरीर में लोहा के पुरुष को छिपटाते हैं ॥ २० ॥

जो कि इहाँ पर पशु आदि सबका गमन करने वाला
है उसको नरक में जाने पर वज्रसे काटे वाले रौमरके पेड़
में लगाकर खेचते हैं ॥ २१ ॥

जो इहाँ राजवंशी अथवा राजपुरुष आस्तिकवंश में होकर
भी धर्म मर्यादों को तोड़ते हैं वे लोग मरे पीछे भिन्न मर्यादावाले
धैरवर्णी नदीमें गिरते हैं यह नदी नरककी खाई है उहाँ जलजन्तुओं
में इधर उधर में भ्रमण होते हैं और प्राण नहीं कूटते हैं शरीर
भी नहीं कूटता है पाप से चलते रहते हैं कर्म फल को स्मरण करके
दुःखित होते रहते हैं विष्ठा मूत्र रक्त केश नख हाड मेद मांस वसा
उस नदी में बहते हैं निम्नमे खड़े ही दुःख पाने रहते हैं ॥ २२ ॥

जो इहाँ क्षुद्र स्त्रियों के पति हैं शीघ्र आचार नियमों को
काँटे हैं लज्जा को भी छेड़ते हैं पशुओं के आचरण करते हैं वे भी
मरे पीछे पीव विष्ठा मूत्र श्लेष्म से भरे समुद्र में गिरते हैं उन्हीं

खराब बीजों को खाते हैं ॥ २३ ॥

जो इहाँ कुत्ता गधे इन के पति हैं ब्राह्मणादि हो कर
भी सिकार खेजने वाले हैं बिना सब के मृगों को मारते हैं
उन को भी मरने के पीछे उन पियों को खस्य घना कर
बमराज के पुरुष बाणों से वेधन करते हैं ॥ २४ ॥

श्रीधरम्भामिकृतभाषार्थदीपिका ।

निरयपतयो यमपुरुषाः ॥ २५ ॥

बालामत्तमाह । यस्त्विति । रेतःपानं कारयन्ति ॥ २६ ॥

यमदूता ये श्वानः सरभसं सप्तशतस्य ॥ २७ ॥

द्रव्यविनिमये कयविक्रयादौ निरवकाशे निरालम्बे अर्था-
विशङ्काद्येमाह । यत्रेति । वीचिस्तत्कूलमूत्राविषूषादिना ॥ २८ ॥

यो विप्रस्तत्कलत्रं वा सुरां पितृव्याऽपि वा व्रतस्थः सन
राजन्यो वैश्यो वा सोमपीथः कृतसोमपान इत्यर्थः तयोः
सोमस्थाने फलवत्तममभिधानां सोमपाननियमाच्च तथा च धृतिः ।

(१) वैशसे इति श्रीवीरराघवाचार्यपाठः ।

भीमरक्षामिकृतभावावर्दीपिका ।

“न्यप्रोक्षस्तेमिनीराहृत्य ताः सम्पिष्य दध्न्युपमृज्य तमस्मै मङ्गं सम्प्रबच्छेज्ज सोमम्” इति ॥ २६ ॥

स पूर्वमपि मृतक एव सम्मृत्वा ॥ ३० ॥

पुरुषस्य मेघेन हिंसया भैरवादीन् यजन्ते याश्च स्त्रियो नरमां-
सम्भक्षयान्त कामरूपा रक्षोगणा भूत्वा यथेह ते पुरुषादाः
सन्तः पूर्वमनुत्पन्त तद्वत् ॥ ३१ ॥

वैभ्रमकैर्विभ्वासोपायैरुपाविभ्रमय विभ्वास्य ॥ ३२ ॥

भीमह्रीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्रिका ।

अथ सपापं विशमनं वर्णयति । ये त्विह वै दाम्भिका इति ।
इह लोके ये वै देहिनः दाम्भिका लोकवञ्जका दम्भयज्ञेषु वय-
मपि यज्ञानुष्ठानपरा इति लोकाद् प्रलोभयितुमारब्धेषु दम्भाय-
ज्ञेषु पशून् विशमन्ति हिंसन्ति तान् दाम्भिकानमुष्मिन्
वैभ्रमनामाख्ये नरके निपतिताग्निरवपतयः यमपुरुषाः बात-
यित्वा दुःखयित्वा विशसन्ति विहिंसन्ति यस्मिन् स विशसनः
विशसन एव वैशसन इत्यवयवार्थः ॥ २५ ॥

सपापं खालाभक्षमनुवर्णयति । यस्त्विह वै सवर्णामिति । इह
लोके यो वै द्विजः कामेन मोहितः सवर्णा भार्या रेतः
स्वरेतः पाययति पानं कारयति तं द्विजं पापकृतं रेतःकुलपायां
पातयित्वा रेतः सम्पाययति यमपुरुषा इति शेषः खाला रेतः
तस्य भक्षयं यस्मिन् स खालाभक्षः इत्यवयवार्थः ॥ २६ ॥

अथ सारमेयादन्तं सपापमनुवर्णयति । ये त्विह वै दस्यव इति ।
इह ये दस्यवो दुष्टसत्त्वाः के ते अग्निदा गृहादीनां दाहका ये
च गण्डाः विपदाः ये वा राजभटा पुराकरग्रामान् पुराकर-
ग्रामस्थान् अकरः खानिः सार्थान् जीवसमूहान् वा विलुपयन्ति
क्षिप्न्ति हिंसन्तीत्यर्थः तान् सम्परेतान् ये वज्रवज्रिपुरा दंष्ट्रा-
येषां ते यमदूताः भानः विशत्यधिकसप्तशतसङ्ख्याकास्ते स-
भ्रमं संभ्रमं खादयन्ति खादन्तीत्यर्थः निवृत्तप्रेषणात् साहेर्षिच्
सारमेयानां शुनामद्वं सारमेयकर्तृकमद्वं यस्मिन्नित्यवय-
वार्थः ॥ २७ ॥

अथावीचिमन्तं सपापं वर्णयति । यस्त्विह वा अनुतामिति ।
यस्त्विह लोके वेदी साक्षिणः कर्म साक्ष्यं तस्मिन् द्रव्यविनिमये
वा क्रयविक्रयादिक्रये बाणिज्ये वानृतमकृत्यं वदति स वै
प्रेत्य कथञ्चिदित्यन्तदुःखेनार्वाचिमिति नरके निरवकाशे निरा-
लम्बे योजनशतपरिमितौन्नत्यादुन्नतदंष्ट्राद्विरिमुर्जसु पर्वतशिख-
रेण्वधःशिराः निपात्यते अवीचिमच्छब्दश्चावयवार्थमाह ।
यत्रेति । यत्र नरकेऽश्मपृष्ठरूपं स्थलं जलमिवावभासते तदवी-
चिमह्रीचिस्तरङ्गः तदस्यास्तीति वीचिमज्जलं न विद्यते वीचि-
मर्थाभिनन् सोऽवीचिमज्जलराहितमप्यश्मपृष्ठं जलमिवाव-
भासते तदवीचिमद्वित्यर्थः एवं निपात्यमानः पापी तिलप्रमाणाशः
विशर्वमाणां शरीरं यस्य तथाभूतीऽपि न भ्रियमाणाः मरणम-
प्राप्तः पुनरपि तथैवारोपितो निपतति ॥ २८ ॥

अथ सवुरितमयःपानं वर्णयति । यस्त्विह वै विप्र
इति । यो विप्रस्तत्कलत्रं वा सुरां पिबत्य्योऽपि वा व्रतस्थः
राजस्यो वै वैश्यो वा प्रमदात्सोमपीयः कृतसोमपान इत्यवय-
वार्थः तयोः सोमस्थाने फलवत्समविधानात्सोमपाननिषेधश्च तथा

च भुतिः “न्यप्रोक्षस्तेमिनीराहृत्य ताः सम्पिष्य दध्न्युपमृज्य तमस्मै
मङ्गं प्रयच्छेज्ज सोमम्” इति स्तेमिनीः फलानि दधनि दधि तेजो
विप्रादीनां निरखं प्रापितानामुरासि पदा पादेनाक्रम्य द्रवमा-
यामत्यन्ततापेन द्रवीभूतं कार्णायसमयोविशेषं तेषामास्ये
मुखे निविशन्ति अयसः पानं यस्मिन्नित्यवयवार्थः ॥ २९ ॥

अथ सपापं क्षारकर्हममाह । यस्त्विह क्षारमसम्भूयतेति । यो
वै देहीह लोके स्वयं जन्मादिभिरधमः निकृष्ट आत्मनः
स्वस्य सम्भावेनोत्कृष्टपापादनेन जन्मादिमतः अत एव वरी-
यसः भ्रष्टाश्च बहुमन्येत किमवधमन्येत्यर्थः स पूर्वं मृतकमात्रं
एव मृत्वा क्षारकर्हमे नरकेऽनाकृशिरा अघःशिराः निपातित
अपारधातना भद्रनुतेऽनुभवति क्षारः कर्हमो यस्मिन्नित्यवय-
वार्थः ॥ ३० ॥

अथ रक्षोगणभोजनं सवुरितमाह । ये त्विह वै पुरुषा इति । ये चेहपुरु-
षाः पुरुषस्य मेघेन हिंसया भद्रकाल्यादिदेवता यजेरन् याश्च स्त्रियः
मशास्त्रीयान् शास्त्राविहिताभूषणरूपान्पशून् घातयन्ति ताम्भ-
ताश्च तान् “पुमान् स्त्रिया” इत्येकशेषः तांश्च पुरुषान् तांश्च स्त्रीरित्यर्थः
नृपशवस्तैर्निहनास्ते सर्वे यमसदने रक्षोगणा भूत्वा घातयन्ति
दुःखयन्ति सौनिका इव सूना नाम पशूनां वधस्थानं तत्र भवाः
सौनिका “द्वयज्जुह्वाणा केप्रयमाश्चरपुरश्चरणा नामाख्याताः” इति
द्वयचत्वाहृक् स्वायुधेन विनायै क्षिप्त्वा सुप्रक्तं पिबन्ति यथेह
ने पुरुषावा हृत्पमाणाः सन्तः पूर्वमनुत्पन्त अगुश्च तद्वन्नुत्पन्ति
गायन्ति च रक्षोगणानामसृग्भोजनं यस्मिन्नित्यवयवार्थः ॥ ३१ ॥

अथ शूलप्रोतं तत्प्राप्तिहेतुं वुरितं च वर्णयति । ये त्विह वा
अनागस इति इह प्रामेऽरण्ये वा अनागसो निरपराधान् जीवि-
तुमिच्छन् जन्तून् ये वै देहिनो वैभ्रमकैर्विभ्वासोपायैरुप-
विभ्रमय विभ्वास्य शूलसूत्रादिषु प्रोतान् संलग्नान् कृतेत्यर्थः
क्रीडनकतया क्रीडार्थं वातयन्ति दुःखयन्ति तेषां च यमवार्तनास्तु
प्रेत्य सूत्रशूलादिषु प्रोताः संलग्ना आत्मानः देहा येषां ते
भ्रुत्पिपासाङ्ग्यां पीडिताश्च तिग्मतुषडैः सूचीमुज्ज्वलाह्वानि
तुषडानि मुष्णानि येषां तैः काकाविभिरितस्ततो हन्यमाना
आत्मशमखं स्वीयं पापम् अहो एवम्विधर्मित्येवं स्मरन्ति शूलै-
शूलादी प्रोता यस्मिन्निति शूलप्रोतमित्यवयवार्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दाम्भिका धर्मध्वजिनः विशसन्ति अयद्वजः अयद्वयन्ति ॥ २५ ॥

सवर्णो स्ववर्णसमानवर्णाम् ॥ २६ ॥

सार्थान् पान्थान् जनान् ॥ २७ ॥

द्रव्यविनिमये बाणिज्यव्यवहारे साक्ष्ये साक्षिणा वक्तव्ये
अवीचिमज्जलं यत्तदश्मपृष्ठस्थलं दूराद्दर्शने जलमिव दृश्यते
तस्मिन्नवीचिमिति जलद्वये पापाण्यपृष्ठे निरवकाशे निरा-
लम्बने ॥ २८ ॥

सोमपीयाः कृतसोमपानाः विप्राणां नित्यनिषिद्धं राजध-
तज्ञायाणां सोमपानानन्तरं पूर्वं वीधेपानक्षेत्रेण वारुण्यापान-
सम्भवात्सज्ञायाणां सुरते मधुपानाद्वैतपानां च पूर्वोक्त-
वत्पिपादिसृतिनिमित्तीच्छाखक्षुजस्तत्त्वानां वेत्यादिविशेषोऽ-
वगन्तव्यः ॥ २९ ॥

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

• बरीबसः बहुमानयोग्याद् पुरुषामृतकः जीवन्मृतः सार-
कर्मैः कर्षणात्मकपङ्केः पुरस्तयातना मनवसानपुःखानि ॥ ३० ॥

• पुरुषमेवेन पुरुषहत्याखण्डयवेन वमसादने नरके स्वधि-
तिना विशासनकङ्केनावदाय जगद्विस्था सौनिका हिंसकाः
पशुमारा इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

वैकुण्ठमकैः विश्वासोपायैः उपविशममय विश्वास्य आदि-
शब्दाङ्गुपातने क्रीडनतया वीणाकरणभावेन यमयाननासु
यमेनाधिकृतनरकेषु बलाका दीर्घतुण्डाः इयेनविशेषा इन्द्रशूकाः
सदा दंशनशीलाः सर्पाः उद्वेजयन्ति मयमुत्पादयन्ति उपसृज्य प्राप्य
इह लोके यथा विजेशमा अजगराः “विजेशयस्त्वजगरः शयु-
रुको मनीषिभिः” इति ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमद्विभवाचकवर्तिकृतसारार्थदीर्घी ।

विश्वसन्ति भ्रान्ति ॥ २५ ॥

रेतः पायवति वशीकरणाकर्मणो विशेषार्थे रेतःपानं कार-
यति ॥ २६ ॥ २७ ॥

निरवकाशे निराश्रमे अवीचिशब्दार्थमाह । यथेति । अवी-
चिस्तरङ्गहीनं तत्र ॥ २८ ॥

सोमपीयः कृतसोमपानः वह्निना द्रवत् काव्यसं खोदय ॥ २९ ॥

आत्मसम्भावेन मिथ्याहङ्कारेण ॥ ३० ॥ ३१ ॥

• वैकुण्ठमकैर्विश्वासोपायैः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

आकाशमाह । यस्त्विति ॥ २६ ॥

सरस्वतं सप्तममम ॥ २७ ॥

वीचिस्तरङ्गस्तद्विहितत्वाद्वीचिमत्त्वं तदेवावीचिसंज्ञो
नरकः ॥ २८ ॥

सोमपीयः सोमस्य पीतं पानं यस्य स एवम्भूतो यो विप्र-
स्तकवर्णं वा सुरां पिबति अग्न्योऽपि वा व्रतस्यो राजस्यो वैद्योऽपि
वेद्यस्यैव तयोः सोमस्याने फलचमसविधानात् सोमपान-
निषेधाच्च तथा च श्रुतिः “न्यग्रोभक्तिमीराहृत्य सन्निपत्य दधन्पु-
पमुज्य तमस्रै मक्ष्यं तयच्छेन्नसोमम्,” इति ब्राह्मणस्य तु अत्र-
तत्त्वस्यापि सुरापाननिषेध आदिपर्वणि ।

यो ब्राह्मणोऽयमभूनाह कश्चिन्मोहात्सुरां पास्यति मन्ववुद्धिः ।

मपेतधर्मो ब्राह्मणं चैव स स्यादस्मिँल्लोके गर्हितः स्यात्परे च इति ॥ २९ ॥

एवं विशतिनरकानुक्त्वा सप्त नरकानाह । अथेत्यादिना ॥ ३० ॥

रक्षोगणभोजनमाह । ये इति । यथेह ये पुरुषाः पुरुषादाः सन्तः
केकेन हिंसया भैरवादीन् यजन्ते सौनिका इव नृपशूत्र याव्य
स्त्रियः आदन्ति ताव ताव्य ते च ते पशवः रक्षोगणा
भूत्वा यातव्यतः भवन् पिबन्ति ॥ ३१ ॥

वैकुण्ठमकैर्विश्वासोपायैः ॥ ३२ ॥

मावाडीका

जो कोई इहाँ दम्भ करने वाले दम्भ के यकों में पशुओं
को मारते हैं उन लोगों को उस लोक में वैशस नरक में
डाल कर नरक अधिकारी लोग मार करके दण्डित करते हैं २५
जो इहाँ पर अपनी जात की स्त्री को किसी निमित्त से
काम से मोहित होकर अपने बीबे का पान कराता है उस
पापी को पर लोक में रेतः कुल्या नदी में डालकर बीबे का पान
लूच कराते हैं ॥ २६ ॥

जो इहाँ पर चोर वृत्ति से भाग लगाते हैं विष बेते हैं भ्रामों
को जन समूहों को लूटते हैं सो राजा हों या राज पुरष हों
उनको भी मरने पर यमदूत अज सरी के दाँव वाले सात सौ
बीस कुत्ता से बड़ी जल्दी से कटवाते हैं ॥ २७ ॥

जो इहाँ गवाही देने में धनके व्यवहार में धनमें किसी प्रकार
भूठ कहता है सो मरे पीछे अवीची मान् नरक में नीचे को झूक
करके बिना आभारके इह हजार भोजन ऊँचे पर्वत के मस्तक
पर से गिराया जाता है जहाँ पर की परधरों का स्थान जल
सरीका दीखता है अवीचिमान् नरक में तिख सरीके उस के
शरीरके टुकड़े होजाते हैं मरता नहीं है फिर वहाँ पर चढ़ाया
हुमा गिरता है ॥ २८ ॥

जो इहाँ पर ब्राह्मण अथवा उसकी स्त्री यज्ञघन में स्निह
होकर सुरा पान करता है अथवा अत्रिय वैश्य होकर वज्र में
सोमपान करना है ब्रमाद् से भी वे नरक में डरने हैं नौमी यम
दूत उन के ज्ञानी पर पग रख कर उन के मुख में गला हुआ
गरम खोहा डालने हैं ॥ २९ ॥

और भी जो इहाँ अपने बड़े अभिमान से आप अधम
होकर भी जन्म तप विद्या आचार वर्णभ्रात्रम वाले भेष पुरुषों
को अच्छी तरह नहीं मानता है सो मराही मा है नौमी
मरने पर चार कर्म नरक में नीचे को मत्था करके डाला
जाता है फिर कठिन कष्टों को भोगता है ॥ ३० ॥

जो पुरुष इहाँ पुरुष मेधयज्ञ करने हैं भैरवादिकों के
अर्पण करके मनुष्य पशुओं को खाते हैं वे मरने पर पशु
यम पुर में जाकर रक्षोगण होकर घातक सरीके होकर
हथियारों से इस को काट कर उसके रक्त को पीते हैं
जैसे यह पुरुष करता था तैसे दण्डित होकर नाचते हैं
गाते हैं ॥ ३१ ॥

जो इहाँ वन में या ग्राम में विश्वास के उपायों से आये हुए
उन जीवों को विश्वास देकर जीने की इच्छा वालों को शस्त्रा-
दिकों में रख कर खेज के तरे से पीडा देने हैं वे भी पीछे यमदण्ड
में शूखादिकों में चढ़ाये जाते हैं श्रुत्या तथा से दुःखिन होन हैं
कङ्कवट आदि पाखी इधर उधर से खंचने हैं कोकों से धमारे जाते
हैं तब अपने पापों को स्मरण करते हैं ॥ ३२ ॥

ये त्विह वै भूतान्युदेजयन्ति नरा उल्लङ्घ्यस्वभावा यथा दन्द्शूकास्तेऽपि प्रेत्य नरके दन्द्शूकाख्ये निपतन्ति यत्र नृप ! दन्द्शूकाः पञ्चमुखाः सप्तमुखा उपसृत्य प्रसन्ति यथा विलेशयान् ॥ ३३ ॥

ये त्विह वा (१) अन्धावटकुसूलगुहादिषु भूतानि निरुन्धन्ति तथामुत्र तेष्वेवोपवेद्य सगरेण वह्निना धूमेन निरुन्धन्ति ॥ ३४ ॥

यस्त्विह वा अतिथीनभ्यागतान् वा गृहपतिरसकदुपगतमन्युर्दिधक्षुरिव पापेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य चापि निरये पापदृष्टेरक्षिणी वज्रतुण्डा गुप्ताः कङ्काकवटादयः प्रसङ्गोरुबद्धादुत्पाटयन्ति ॥ ३५ ॥

यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरहंकृतिस्तिर्यक्प्रेक्षणाः सर्वतोऽभिविशङ्की अर्थव्ययविनाशचिन्तया परिशुष्यमाणहृदयवदनो निर्वृतिमनवगतो ग्रह इवार्थमभिरक्षति स चापि प्रेत्य तदुत्पादनोत्कर्षणसंरक्षणशमलग्रहः सूचीमुखे नरके निपतति यत्र ह वित्तग्रहं पापपुरुषं धर्मराजपुरुषा वायका इव सर्वतोऽङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति ॥ ३६ ॥

भीमशङ्खामिकृतमावार्थदीपिका ।

विलेशयान् मूषकान् ॥ ३३ ॥

सगरेण सविष्य ॥ ३४ ॥

अतिथयोऽज्ञातपूर्वाः मभ्यागता ज्ञातपूर्वास्तान् पापेन वक्त्रीकृतेन ॥ ३५ ॥

आढ्याभिमतिर्धनगर्वितः ग्रहकृतिः श्रेष्ठोऽहमिति मानी तिर्यक्प्रेक्षणा यस्य सर्वतो गुर्वोदेराप धनं चोरयिष्यन्तीति विशङ्कमानः परिशुष्यमाणं हृदयं वदनं च यस्य अनवगतोऽप्राप्तः तत्सर्वार्थस्यात्पादनादिभिः शमलं गृह्णातीति तथा परिवयन्ति सूत्रप्रोक्तं कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

भीमशङ्खराश्यावार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

अथ दन्द्शूकं सपापमाह । ये त्विह वै भूतानीति । ये च जना अत्युल्लङ्घ्यस्वभावाः अत्युल्लङ्घ्यस्वभावाः यथा दन्द्शूकाः सर्पास्तद्भूतानि उदेजयन्ति भीषयन्ति तेऽपि प्रेत्य दन्द्शूकाख्ये दन्द्शूकसंज्ञके नरके निपतन्ति दन्द्शूकं विशिनष्टि । यथेति । हे नृप ! दन्द्शूके दन्द्शूकाः सर्पाः पञ्च मुखानि सप्त मुखानि येषां तादृशाः उपसृत्य समापमागत्य प्रसन्ति यथा विलेशयान् मूषकान् प्रसन्ति तद्दन्द्शूका अस्मिन् सन्तीत्यवधार्यः अर्शमादेराकृतिगणत्वान्मन्त्रार्थोऽन्वयः ॥ ३३ ॥

अथ सपापमवटं वर्णयति । ये त्विह वा बाह्यानि । इह ये देहिनो बाह्यान्ध्यान् कायान्ध्यानि वा बह्वीनानि भूतान्यवटदिषु अवटो गर्भः यथा निरुन्धन्ति तथा सम्प्रेतानमुत्रावटनिरोधार्थे नरके तेष्वेवावटादिष्वेव उपवेद्य सगरेण विषयुक्तेन वह्निना धूमेन वह्नि-सम्बन्धिना धूमेन निरुन्धन्ति अवटो निरोधोऽस्मिन्नित्यवटनिरोधः निरुन्धते अन्धानस्मिन्निति निरोधः अवटो निरोधो यस्मिन्निति वाच्यवार्थः ॥ ३४ ॥

अक्षिपर्यावर्ते सवुरितमाह । यस्त्विह वा अतिथीनिति । यथेह

लोके स्वयं गृहस्वामी सन्नतिथीनज्ञातपूर्वाभ्यागतान् ज्ञातपूर्वा-नसकदुपगतमन्युः सज्ञातक्रोधः दग्धुमिक्षुरिव पापेन तिरस्त्री-नेन चक्षुषा निरीक्षते तस्य च पापदृष्टेः प्रेतस्य निरयेऽक्षिपर्वा-वर्ताख्येऽक्षिणी ज्ञेने वक्त्रं तुण्डं येषां ते काकादयः प्रसङ्ग-वद्धा-दुत्पाटयन्ति अङ्गोः पञ्चावर्तमनुत्पाटनमस्मिन्नित्यवधार्यः ॥ ३५ ॥

सूचीमुखं सपापमाह । यस्त्विह वा आढ्याभिमतिरिति । यथेह लोके आढ्योऽहमित्यभिमतिरभिमानो यस्य स धनगर्ववानित्यर्थः ग्रहकृतः श्रेष्ठोऽहमिति मानी तिर्यक्प्रेक्षणा यस्य सर्वतोऽगुर्वोदे-रपि शङ्की धनं चोरयिष्यतीति शङ्कमानः व्यस्यो विनियोगिनाथ-स्य विनाशः समूलतः क्षयः तस्मिन्वया चिन्तया परिशुष्यमाणं हृदयं वदनं यस्य अतः निर्वृतिं सुखमनुपगतः अप्राप्तः ग्रह इव विद्याय इवार्थं वित्तममिती रक्षति स चापि प्रेत्य तत्सर्वार्थस्योत्पादनादिभिः शमलं पापं गृह्णातीति तथा उत्पादनं प्रथमतो मूलव्ययसम्पादन-मुत्कर्षणं तस्य पञ्चाङ्गुल्यादिना वर्धनं रक्षणं पावनम् । परतः प्रयुक्त-शमलग्रह इत्यर्थः सूचीमुखाख्ये नरके निपतति सूचीमुखं विशि-नष्टि । यत्र हेति । तं वित्तग्रहं धनविद्यायमत एव पापपुरुषाकृतिं पापं धर्मराजस्य यमस्य पुरुषाः तन्तुवायका इव सूत्रयुक्तसूत्रा वक्ता-दिवेषकारिण इव सर्वेषु अङ्गेषु सूत्रैः परिवयन्ति सूत्रप्रोक्तान् तस्यावधार्यः कुर्वन्तीत्यर्थः नरकावधार्यः स्पष्ट एव ॥ ३६ ॥

भीमशङ्खजघनजतीर्यकृतपदरत्नावली ।

अवटं निरुद्धासविषं कुसूलं ग्रीहगतं गृहं कारागृहम् आदि-शब्दात्सज्जलमज्जनं दारुपात्रं वा सगरेण विषसहितेनाग्निना कृन्तनम् ॥ ३४ ॥

अपचक्षुषा तिरस्त्रीनेन नेत्रेण ॥ ३५ ॥

अथेषु अभिमतिरभिमानो यस्य स तथा ग्रहकृतिरहङ्कार-रत्नरूपः व्ययविनाशयोश्चिन्तया ग्रहः ग्रहाराजसादिबलस्यो यथा निधिमन्त्रेऽभिरक्षति तथेति शेषः तत्सर्वार्थस्य सम्पा-दने अजने उत्कर्षणो वृत्तिकरणो संरक्षणो च यच्छमलं तद्-

एवम्विधा नरका यमालये सन्ति शतशः सहस्रशस्तेषु सर्वेषु च सर्व एवाधर्मवर्तिनां ये केचिदिहो-
दिता अनुविताश्चानिपते ! पर्यायेण विशन्ति तथैव धर्मानुवर्तिन इतरत्र इह तु पुनश्च ये न उभयशेषा-
भ्यां निविशन्ति ॥ ३७ ॥

निवृत्तिवर्णनमार्ग आदावेव व्याख्यातः ।

एतावनेवाण्डकोशो यश्चतुर्दशवा पुराणेषु विकल्पित उपगीयते यत्तद्भगवतो नारायणस्य साक्षा-
न्महापुरुषस्य स्थविष्ठं रूपमात्ममायागुणमयमनुवर्णितमादृतः पठति शृणोति भावयति स उपनेयं
भगवतः परमात्मनोऽग्राह्यमपि श्रद्धाभक्तिविशुद्धबुद्धिर्वेद ॥ ३८ ॥

श्रुत्वा स्थूलं यथा सूक्ष्मं रूपं भगवतो यतिः ।

स्थूले निर्जितमात्मानं शनैः सूक्ष्मं धिया नयेदिति ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गुह्यतीति तत्सम्पादनोत्कर्षयस्तरङ्गशमलप्रहः विलसप्रहमय-
लुब्धपिशाचं वायकाः पटवरेः कथामिमांशानिपुणाः क्षुरधा-
पानिधितैः सूत्रैः परिवयन्ति ओतप्रोतक्रियया चिह्नयन्ति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवचिकृतसाराधर्षदीप्ति ।

विशेषायां सूचकात् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अथितोऽज्ञातपूर्वा अज्ञातपूर्वा ज्ञातपूर्वाः ॥ ३५ ॥

आख्यामिमतिर्धनगर्वितः । महत्कृतिरहङ्कारी सर्वतो गुणा-
दिभ्योऽपि धनं मे प्रदीप्यन्तीत्यभिधातुं परिवयन्ति सूत्रप्रोक्तान्
कुर्वन्ति इतरत्र खगे इह भारतभूमौ पुनरपि धर्मोऽधर्मयोर्मयं
दीपयित्वैतस्तस्मिन् उभयोर्धर्मोऽधर्मयोः शेषाश्रयात् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विशेषायां सूचकात् ॥ ३३-३४ ॥

पर्यायवर्त्तनमाह । अज्ञातपूर्वा अनिधयः ज्ञातपूर्वाः अज्ञा-
गताः ॥ ३५ ॥

तत्त्वार्थस्योत्पादादिभिः शमलं पापं गुह्यतीति तथा ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

जो इहाँ सब प्रणियों को उद्देश करते हैं ऐसे जो क्रूर
जीवाच बाड़े मनुष्य जैसे कि सर्प होते हैं वे लोग इन्हें

नामा नरक में गिरते हैं वे राजन् ! जहाँ पर पाँच मुखवाले सर्प
हैं सात मुखवाले हैं आकर प्रास करते हैं जैसे मृगों को प्रास
करें तैसे ॥ ३३ ॥

जो इहाँ अंधेरे गढ़े कोठी गुफादिकों में किसी प्राणियों
रोकते हैं तैसे यमपुर में उन्हीं में रखकर विष के सहित आग
से धुआँ में वे रोके जाते हैं ॥ ३४ ॥

जो इहाँ पर घरका माखिक होकर अतिथि अज्ञातगते
को बारंबार कोध करके अज्ञाने सरीका पापी नजर से
देखता है उस पापी पाप दृष्टि वालेके आँखोंको नरक में बड़
खोंचवाले गीध कडू काक बटादिक जवरदस्ती उपाड़ते
हैं ॥ ३५ ॥

जो इहाँ पर धनी बुद्धिसे महङ्कार से तेड़ा देखता
है अर्थके नाश होने की चिन्ता से सबसे शङ्का रखता है
उसके हृदय मुक सूख जाते हैं कभी सुख नहीं पाता है
प्रह सरीका धन की रक्षा करता है सो भी मर कर उसके
उत्पादन खर्च के मोहमें पड़के मूर्खी मुख नरक में गिरता
है उहाँपर धन प्रह पापी पुरुष को धर्मराज के पुरुष दरजी
सरी के सब भंगों में मृतों से सीते हैं ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाधर्षदीपिका ।

इतरत्र स्वर्गादी इह मर्त्यलोके पुनर्भवे पुनर्जन्मनिमित्तम् ।
उभयोर्धर्मोऽधर्मयोः शेषाश्रयात् ॥ ३७ ॥

आदावेव द्वितीयस्कन्धे "वैश्वानरं याति" इत्यादिना उपनेयमी-
पनिपदं रूपं अस्माकमिदं विशुद्धा बुद्धिर्वेद ॥ ३८ ॥

यथा अध्यापकमुखा ॥ ३९ ॥

भूदीपवर्षसरिवद्रिनभःसमुद्रपाताद्यादिङ्गरकभागणलोकसंस्था ॥

गीता मया तव नृपाद्भुतमीश्वरस्य स्थूलं वपुः सकलजीवनिकायधाम ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां पञ्चमस्कन्धे नरकवर्णनं नाम

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

॥ समाप्तोऽयं पञ्चमस्कन्धः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

कथम्भूता संस्था सकलानां जीवनिकायानां धाम भाग्य-
भूतं वपुः ॥ ४० ॥

पञ्चमस्कन्धमध्यस्थपदभाष्यार्थदीपिकैः ।

प्रीयतां परमानन्दनृहरिर्बाह्मवितैः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदं नरकवर्णनं पापवर्णनं च विद्मामाश्रित्याह । एवम्विधाः
उक्तविधा नरकाश्च शतशः सहस्रशो यमाख्ये सन्ति तेषु
नरकेषु सर्वे एवाधर्मवर्तिनः अत्रानुक्तबहुविधाधर्मपरा ये चेहो-
दिता उक्ता अधर्मवर्तिनः उक्तेषु नरकेषु निपतेयुस्तेऽपि पर्या-
येण तथैव विशन्ति यथोक्तेषु नरकेषु विशन्ति तथा तेष्वपि
विशन्तीत्यर्थः । यद्वा । तथेत्युत्तरान्वयी यथा धर्मानुवर्तिनां नरकेषु
विशन्त्येवं धर्मानुवर्तिनः स्वर्गादौ विशन्तीत्याह । तथैवेति । इतरत्र
स्वर्गादौ इह लोके विशन्तीत्यत्राह । इह ग्विति । पुनर्मवे पुनः
पुनः भवो जन्म यस्मिंस्तस्मिन्निह मर्त्यलोकादौ उभयशेषाभ्यां
धर्माधर्मशेषाभ्यां भुक्तावशिष्टाभ्यामित्यर्थः विशन्ति जायन्त
इत्यर्थः एवं प्रवृत्तिधर्मवर्तिनां मार्गः कथितः । अथ निवृत्तिधर्म-
वर्तिनः क विशन्तीत्यत्राह । निवृत्तिक्षयमार्ग इति । निवृत्तिधर्मात्तेः
मार्गः आद्यावेव द्वितीयस्कन्ध एव “वैश्वानरं याति विहायसा
गतः सुषुम्णया ब्रह्मपथेन,, इत्यारभ्य कथित इत्यर्थः एवं नरके
प्रायङ्गुलान्तर्भूततत्त्वेनैवोपवर्तितेषु सत्सु तर्हि महर्जनादि-
भुवनानि क सन्तीति राक्षः प्रभोयोगमन्वीक्ष्याह । एतावानिति ।
अगडकोश एतावानेवोकाविधिल्लोकात्मक एवेत्यर्थः तर्हि

चतुर्दशभुवनारम्भकः त्रिलोक्या व्यवहारः कथमिति वाङ्मनो निरा-
कुर्वन्नगडकोशं विशिनष्टि । य इति । योऽगडकोशः त्रिलोक्यात्मकः
पुराणेषु चतुर्दशभा चतुर्दशभुवनारम्भकत्वेन विकल्पितः विमे-
दितः उद्गायते अतस्मादीनि भुवनानि भूलोके महारादीनि
द्विषो मण्डलेऽन्तर्भाष्यान्तरिक्षमण्डलेन सह त्रिलोक्यात्मकागडको-
शोऽत्रानुवर्णितः अवान्तरमिदमाश्रित्य पुराणास्तरेषु चतुर्दशभोप-
वर्णयत इत्यर्थः एतदगडकोशवर्णनभयपठनाद्विफलमनुवर्ण-
यति । य एतदिति । महापुरुषस्य भगवतो नारायणस्य यत्स्थविर्
स्थूलतमं रूपमात्ममायागुणमयं प्रकृतिगुणप्रचुरमनुवर्णितं
तदाहो यः तद्वर्णनरूपमिमं प्रबन्धमादर्यपूर्वकं यः पठति यश्च
शृणोति श्रावयति वा सोऽयमेव परमात्मन उपगेयमुपनिषद्ब्रह्म-
णिष्ठं सुखं सर्वत्र व्यापनस्वभावं दिव्यमङ्गलविप्रहविशिष्टं दिव्या
त्मस्वरूपमपि अस्माभक्तिभ्यां त्रिशुद्धा बुद्धिरस्य तथाभूतः सन्
वेद स्थूलरूपज्ञानं सूक्ष्मरूपज्ञानफलकमिति स्थूलरूपज्ञानसम्पा-
दकमेतत्प्रबन्धपठनादिकं परस्परं वा सूक्ष्मरूपविषयकज्ञानफल-
कमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्थूलरूपज्ञानस्य सूक्ष्मरूपज्ञानसाधनत्वेमवाह । भूत्वेति
भगवतः स्थूलसूक्ष्मे उभे अपि रूपे यथावच्छ्रुत्वा गुरुमुखात्पूर्वं
स्थूलरूपे निर्जितमात्मानं चित्तं शनैः सूक्ष्मविद्या उक्तविधिव्या-
त्मस्वरूपविषयकज्ञानात्मकविद्या उक्तविधिव्यात्मस्वरूपं नयेदि-
त्यर्थः एवं सति प्रपञ्चस्यापि भगवद्रूपत्वेनानुसंहितत्वात्कश्चिदपि
व्याप्रियमायां चित्तं भगवत्त्वेन विशेष्यभूते व्यवस्थितं भवति इति
तत्साधनत्वमिति भावः ॥ ३९ ॥

किं तद्भगवतः स्थूलरूपं यद्विद्येयत्वेनोच्यते इत्यपेक्षायां तद्वद-
ङ्गुलमुपसंहरति । भूतीति । भुवः तद्वान्तरमेदानां द्वीपवर्णाणां
भूमिष्ठानां सरितां नदीनामद्रीणां तथा नभसोऽन्तरिक्षस्य समुद्राणां
पातालपर्यन्तानां भूविचराणां विद्यां नरकाणां भाग्यलोकस्य
नक्षत्रगणालोकस्य भुवमण्डलस्य च भगवत्स्य दीर्घं भाषं संस्थाः
विन्धासविशेषाः हे नृप ! मया तव तुभ्यं गीताः कथिताः एतदेव
श्लाघिमगणलोकपर्यन्तं जगत्सकलजीवसमुद्रस्य धाम भाग्य-

भीमहीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
भूतस्य देवगतः मनुते विचित्रं स्थूलं वपुः शरीरं भवती-
त्यर्थः ॥ ४० ॥

इति भीमस्तम्भपथःपारावारकास्तुभाकरस्य सर्वविद्यानिधेः

भीमेश्वरः सुतेन तत्परमकमलपरिचयाप्रसन्नतरसुखि-

समभिगतभीमज्ञागवतार्थद्वयेन भीमेष्वध्यासेन

भीमहीराघवविदुषा कृतायां भीमज्ञागवत-

चन्द्रचन्द्रिकाव्यायां भीमज्ञागवतव्याख्यायां

पञ्चमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

भीमते रामानुजाय नमः ।

भीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

न इयन्त एव नरकाः किन्वेतादृशा अन्ये नरका अस-
ङ्गताः सन्तीत्याह । एवम्विधा इति । उत्तरत्र स्वर्गादी इह
मनुष्यलोके पुनर्मन्वे पुनरुपपत्तौ उभयशेषाभ्यां धर्माधर्मश-
ेषाभ्याम् ॥ ३७ ॥

चतुर्दशधा लोकप्रकारेण स्थविष्ठं स्थूलतममणिष्ठं सूक्ष्म-
तमम् ॥ ३८ ॥

उभयो रूपयोः कस्मिन् रूपे प्रथमप्रतिपत्तिरिति क्रममाह ।
भुत्वेति । आत्मानं मनः सूक्ष्मधिया सूक्ष्मरूपोपासनया ॥ ३९ ॥

उक्तार्थमुपसंहरन् प्रतिपत्त्यर्थं सङ्कल्प्याह । भूमीपेति । सकल-
जीवानां निकायस्य धाम य आश्रयस्तस्य सकलजीवनिकायां
धाम यद्वय स तथा वा तस्येश्वरस्याद्भुतं स्थूलं वपुर्मया तव
गीतमित्यन्वयः कीदृशं भूमीपादिदोका एव संस्था अवयवाः
कस्य तत्तथा तत् ॥ ४० ॥

वारिजवासावारिजयोनित्रिनयनशतमखमुखसुरमुकटभ्रंशि-
निषण्णभीपदपीठं सखिलसखीलदगतितरुचिरचरम् ॥

मृदुहासेन्दानन्दितलोकं दारिद्र्यदितिसुततनिमगिरिशिखरम्
कृष्णमकृष्णं चिन्तय चेतः शुचितरमतिगुणयदुकुलतिलकम् ॥ १ ॥

विजयध्वजतीर्थार्थं रचिता प्रीतये हरः ।

पदरत्नावली नाम पञ्चमस्कन्धसङ्गता ॥ २ ॥

इतिभीममहेन्द्रतीर्थपूज्यपादशिष्यविजयध्वजमहारककृत-

भीमज्ञागवतटीकायां पदरत्नावल्याम्

पञ्चमस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ (१)

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः

यथा स्थूलं भूत्वा तथा सूक्ष्मञ्च भूत्वा स्थूले रूपे आत्मानं

• (१) मध्येऽध्यायचतुष्टयस्थानेऽध्यायद्वयमेव वर्तते इति द्विप-
थयानुक्रमतोऽत्रचतुर्विंशतिरध्यायाः सन्ति ।

निर्जितं कृत्वा शनैः क्रमेण सूक्ष्मं प्रति धिया व्यवसायात्मिकया
पुञ्जा मवेदित्यन्वयः । पाठान्तरम् सुगमं सूक्ष्ममपि भक्तिभाव
गमनं कर्तुं यावत् जायेत परावरेऽस्मिन् विम्वेश्वरे द्रष्टरि ककिर्गणः,
इति द्वितीयांशः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भम्

षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति भीमज्ञागवतक्रमसन्दर्भे पञ्चमस्कन्धस्य क्रमसन्दर्भः समाप्तः

भीमज्ञागवते महाभूतानिधि संमध्य सन्दर्भतः ।

कृष्णं पूर्णतमं प्रकाश्य द्यौर्धनं हस्तामलक्यादिवत् ॥

यो जानाति तमो विधूय विधिवत् सन्दर्शयद् व्याभिताम्
जीवाद् जीवन्तीति सङ्ख्यगण्यं, तं जीवमीक्ष्य भजे, ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

भीमविजयध्वजकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

आधावेव । द्वितीयं तृतीयादिवु "वैश्वानरं याति", इत्यादिभिः उच्यते-
यमोपनिषदं रूपं प्रहीतुमशक्यम् ॥ ३८ ॥

यथा यथाकथं स्थूले कथे निर्जितं षष्ठीकृतमात्मानं मनः ॥ ३९-४० ॥
सहिष्णुतादिष्वसुधाप्रवाहान् साधून् समाकलयं जीजीविषामि ।
अधाद्यर्थेदुर्बोर्भुजङ्गदृष्टत्वाहो गतिर्मे कथमन्वया स्यात् ॥

इति साराधर्षिण्यां हर्षिययां भक्तचेतसाम् ।

षड्विंशः पञ्चमे स्कन्धे सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ २६ ॥

पञ्चमस्कन्धटीका भीराधाकृष्णसरस्वते ।

कृष्णपञ्चमपूरीयं फाल्गुणे भीमवासरे ॥ १ ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

भीमकलुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

तथैव धर्मतारतम्यतः इतरत्र स्वर्गादी पुनर्मन्वे पुनर्जन्मनि
उभयोः धर्माधर्मयोः शेषाभ्याम् ॥ ३७ ॥

आदौ द्वितीये स्कन्धे "वैश्वानरं याति विहायसा गतः", इत्या-
दिना भूमीपादिमयमगवद्रूपध्वजादिकलं दृश्यं ककार्यमु-
पसंहरति । यत्तदित्यादिना । उपरोक्तं शास्त्रगम्यमाप कर्तुं
वेद ॥ ३८-३९ ॥

कथम्भूता भूमीपादिसंस्था ईश्वरस्य स्थूलं वपुः ॥ ४० ॥

इतिभीमज्ञागवतस्वार्कचरणचिन्तकशुक्रशुर्धामणीते

पञ्चमस्कन्धीयं भीमज्ञागवतप्रदीपे

षड्विंशोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ २६ ॥

समाप्तये पञ्चमस्कन्धव्याख्या ॥ ५ ॥

माया टीका ।

इस प्रकार के नरक यम पुर मे सैकड़ों हजारों हैं उन
सबों मे सवही अधर्मी जो इहां कहे न कहे हैं वे राजन् ! कम
से जाते हैं तेसेही धर्मात्मा दूसरे ठिकाने जाते हैं वे दोनों
शेष कर्मे से इस संसार मे फिर आते हैं ॥ ३७ ॥

भाषा टीका ।

निवृत्ति लक्ष्य का मार्ग तो पहिले ही कह दिया है इतना ही अपेक्षकोश है जिस का चौदह प्रकार से पुराणों में भेद गाया जाता है जो वह साक्षात् महापुरुष भगवान् नारायण का स्थूल रूप आत्ममाया गुण मय वर्णन किया है जो इस को आदर से पढ़े सुने सुनावे सो गान करने योग्य भगवान् के अप्राप्य पद को भी भज्जा भक्तियुक्त होने से जान जावेगा ॥ ३८ ॥

भगवान् के स्थूल तथा सूक्ष्म रूप को सुन कर त्यागी होवे स्थूल में पहिले मन को स्थिर कर के फिर सूक्ष्म में प्रवेश करे ॥ ३९ ॥

हे नृप ! भूमी द्वीप वर्ष नदी पर्वत आकाश समुद्र पाताल

विद्या नरक ज्योतिर्गण लोक स्थिति मैं तुम्हारे गाये हैं यह ईश्वर का स्थूल शरीर है सम्पूर्ण जीवों समूह का स्थान है ॥ ४० ॥

॥ दोहा ॥

रामानुज पद बंधि करि कृष्ण चरण बितकाय ।

भाषा पंचम की लिखी खसमयादास बनाय ॥ १ ॥

इति श्री भागवत पंचमस्कन्ध छवीसमे अध्याय का

भाषानुवाद खसमयाचार्य कृत

समाप्त ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पञ्चमस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः समाप्तः ॥ २६ ॥

स्कन्धश्च समाप्तः ॥

शोधकध्यास्य ग्रन्थरत्नस्य वृन्दावननिवासी खसमयाचार्यः ॥

—○:~:○—

व्याख्यानयुग्मभागवतप्रचारी नित्यस्वरूपः किञ्च प्रह्लादचारी ।

विद्वत्त्रयोप्यज्ञविबन्धनचारी चैतत्समासेर्विनिवेदकारी ॥ १ ॥

समस्त स्वस्व रेजिस्टरी करके स्वार्धन रखा गया है।

द्वादशस्कन्धः

श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

द्वादशस्कन्धः

महर्षिप्रवर श्रीकृष्णद्वैपायनप्रणीतम्
श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीपादश्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका, श्रीमद्विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तनिर्वाहकाचार्यप्रवर श्रीसुदर्शन-
सूरिकृतशुकपञ्चमसमाख्याटीका, तदनुगामिश्रीमद्वीरगाथाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका,
श्रीमन्मध्वसिद्धान्तधुरन्धर श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली, श्रीमद्विष्णुस्वामिसिद्धान्त-
निर्वाहकाचार्यप्रवरश्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी, श्रीगोर्डीयवैष्णवाचार्यप्रवरश्रीमज्जीव-
गोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भाख्यटीका, तदनुगामिश्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसामर्थ-
दर्शिनी, श्रीनिम्बार्कसम्प्रदायि—श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपाख्यटीका
इत्यष्टमिव्याख्याभिर्भाषानुवादेन च समलङ्कृतम् ।

तद्विदम्

परमहंसपरिब्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशनन्दसरस्वतीप्रवरशिष्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

वङ्गदेशान्तर्गत ताडास भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय-

“श्रीविनमालराय बहादुरस्य”

सम्पूर्णसाहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तच्च

श्रीवृन्दाध्वन श्रीरङ्गमन्दिरस्थ पं० भागवताचार्य द्वारा

तथा

काश्मीरमण्डलान्तर्गते ‘कान्दूर’ पं० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा च संशोध्य

श्रीवृन्दावनधामनि

स्वकीये “श्रीदेवकीनन्दन” ग्रन्थालये

मुद्रापितम् ।

सम्वत् १९६४

श्रीमद्भागवतम् ।

द्वादशस्कन्धः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

राजोवाच ।

स्वधामानुगते कृष्णे यदुवंशविभूषणे ।
कस्य वंशोऽभवत्पृच्छामेतदाचक्ष्व मे मुने ! ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

योऽन्तः पुरज्जपो नाम भविष्यो वारहद्रथः ।
तस्यामात्यस्तु शुनको हत्वा स्वामिनमात्मजम् ॥ २ ॥
प्रद्योतसङ्गं राजानं कर्ता यत्पालकः सुतः ।
विशाखयूपस्तत्पुत्रो भविता राजकस्ततः ॥ ३ ॥
नन्दिवर्द्धनस्तत्पुत्रः पञ्च प्रद्योतना इमे ।
अष्टत्रिंशोत्तरशतं भोक्ष्यन्ति पृथिवीं नृपाः ॥ ४ ॥

श्रीधर्मामृतमहाबाहोऽपि ।

श्रीगणेशायनमः ।

श्रीगुरुं परमानन्दं वन्द्यमानं विप्रहम् ।
वन्द्य सज्जतिमात्रेण चिदाकाशदाते वपुः ॥
जयन्ति भीमराजन्दकपाऽपाङ्गलपद्वयः ।
वा नित्यमनुवर्तन्ते सम्पदो विगतादयः ॥
वक्तव्योद्वाह्यायैर्द्वौद्वाह्यौ त्वाभयः सतः ।
अभिष्टानावधिरवः प्रयामाभयश्चैव सतः ॥
उक्तो कथावधिरवेन प्राकृतात्यन्तिके खये ।
अभिष्टानतया चोक्तो महापुरुषवर्धने ॥
तत्राहो वदमि रघुवैः शुकः प्राह परीक्षिते ।
द्यौस्तत्राजिज्जाह सूरः पृष्टोऽयं सन्निभिः ॥
कथावधिरवे कौर्वा न विलम्बो मनीषिणा ।

इत्येतरकाजवैपश्यं चतुर्भिलावतुचये ॥

तत्र तु प्रथमे भाविमागधाभवभूमिपान् ।

कश्चिप्रमातः प्राह सङ्कुरादिमर्षीमसान् ॥

एवम्भूने सोमवंशे मुकुन्दः स्वैरकीडा वरिष्ठाऽयो स एव ।
वंशो भावी वयस्येने कृष्णमकि मुकुरा मुक्त्यै वर्ये नास्तीति वक्तुम् ॥
तदेवं धैर्यप्रतमनुवंशे सोमवंशप्रस्तावेन श्रीकृष्णावतारचरि-
तानि सप्रपञ्चमनुवर्णितानि; अयदानीं भावी सोमवंशः कौ-
विजातीयसङ्कुरादिमर्षीमसो वैराग्यद्वारा श्रीकृष्णैकमकि
निगमनाबानुवयस्येने तत्र तु सोमवंशशालासु चिरकाबानुवर्ति-
तवा मागधवंशोऽनुकम्पने—तत्र पुरोवैशे उपरिचरोपसुस्तस्य
बृहद्रथस्तस्य जरासन्धस्तस्य सहदेवः पुत्रोऽभूदित्युक्तं नवम-
स्कन्धे, तत्रैव सहदेवाभ्याजोरिस्ततः भूतभवा इत्यादयो रिपु-
जयागता विद्यतिर्मावितो राजानो निरूपिताः तत्र राजा पृच्छति—
कथामिति ॥ १ ॥

भीमरक्षामिकृतभावायेदीपिका ।

इदानीम् तदुपरितनं वंशं सङ्कुरादिबोधैः प्रपञ्चयति-बोध्य इति । रिपुञ्जय एव पुरञ्जयः खामिनं पुरञ्जयम् इत्या खपुत्रं प्रद्योतसंज्ञम् राजानं करिष्यति यस्य पाखको नाम सुतो भविष्यति ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रद्योतनाः प्रद्योतसंज्ञाः ॥ ४-८ ॥

भीमद्वयंनसूरिकृतशुकपर्वोपम ।

भीमते रामानुजाय नमः ।

१-३ ॥

अष्टात्रिंशोत्तरं शतमिति काखावधिरुहः ॥ ४-१८ ॥

भीमद्वीरराजवाचायैकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भीमते रामानुजाय नमः ।

तदेवं नवमस्कन्धेनोपक्रान्तसूत्रेणैवावलिं तदनन्तरापनिमसोम-
वंशावधि च भीकृष्णवतारपर्वतां निरूप्य भगवतोवतारप्रभृतीनि
खजामगमनान्तानि खरितानि द्वादशैकादशांशानि निरूपितानि अथ
भाविषोमवंशपरस्पररोत्तरावधि बुभुक्षया पृच्छति राजा-खधा-
मातुगत इति । बहुवंशस्य भूयःपृच्छामावहे भीकृष्णे खधाम
खस्थानमनुगते सति ततः यः राजानां सोमवंशयानाम उक्तानां
मध्ये कस्य वंशोऽमवद्वेषपरस्परा प्रावर्तत तदेतत्तेमुने ! महा-
माचक्ष्व ॥ १ ॥

बाह्वृथवंशोऽभवदित्यभिप्रेत्य भाविनं तम् अनुवर्णयितुमार-
भते, बोध्यः पुरञ्जयो नामेत्यादिना । पुरोर्वंशे उपरिखरोवसु-
स्तस्य बृहद्रथः तस्सुतो जरासन्धः तस्य सहदेवस्तस्य
मार्जारिः तस्य भुनभवाः प्रभृतयः पुरञ्जयान्ताः सुताः विंशति
सङ्ख्या भाविनो नवमस्कन्ध एवोक्ताः बोध्यः कनविभू पुरञ्जयो
नाम बाह्वृथवंशो भविता तस्य पुरञ्जयस्यामाजः यः शुनको
नाम स खामिनं पुरञ्जयं इत्या ॥ २ ॥

तस्याःमजम् प्रद्योतनामानं राजानं कर्ता करिष्यति यस्य
प्रद्योतनस्याऽलकः सुतः तं राजानं कर्तेति पूर्वेषां सम्बन्धः तत्पुत्रः
मजकपुत्रः विद्याकायूषः ततोऽराजको भविष्यति ॥ ३ ॥

तत्पुत्रो राजकपुत्रः नन्दिचर्जनः तस्य पुत्राः पञ्च प्रद्योतनाः
प्रद्योतनसंज्ञिकाः त इमे नृपा अष्टात्रिंशोत्तरशतम् इत्यस्य
समा इति शेषः । एवं काखावधिः एवमपि मोक्षयन्ति पाख-
विष्यन्ति ॥ ४ ॥

भीमद्विजयचण्डीतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भीमनुमते नमः ।

पद्यावासाख्यं नत्वा पद्यापूर्वखर्गीइयम् ।

द्वादशस्कन्धे व्याकुर्वे द्वादशारमप्रीत्यै नित्यम् ॥

॥ १ ॥

भीमारावणकलसिद्धिद्वंशादिकथनेन तन्माहात्म्यमेव कथ-

यत्यस्मिन् स्कन्धे नत्र प्रथमेऽध्याये वंशशेषं कथयति-य इति
अन्त्यः वंशावसानमयः कस्य वंशान्ते भव इत्यत उक्तं बाह्व-
रथ इति खामिनं रिपुञ्जयमाःमजं खरवेति शेषः ॥ २ ॥

यस्य प्रद्योतस्य सुतः पाखको नाम यत्प्राप्त्यस्याऽवश्यंवात-
पत्नी बद्धा, यः पाखको यस्य यत्पाखकः स तस्य सुत इति ॥ ३ ॥

प्रद्योतनेन साकं पञ्च तेषां राज्यावधि काखमाह-मष्टेति ।
मोक्षयन्ति पाखयन्ति "भुजो नयने" (१।३।६६) इत्यनः
परस्मैपदं पूर्ववंशवैखण्डस्यप्रद्योतनार्थो वा व्यत्यासः ॥ ४-७ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

भीमारावणकृष्णांशानां नमः ।

द्वादशक्रमसम्बन्धे सम्बर्माणां समाहृतिः ।

क्रियते यन्निर्देशेन स मेऽनन्त्यगतमंगतिः ॥

१ ॥

तदेवमेकादशस्कन्धपर्यन्तप्रत्येन निजामीह भीकृष्णखसख-
माभयं वधावधिरूप्य पुराणोपसंहाराय द्वादशस्कन्ध आर-
भ्यते यत्र तदन्तर्ज्ञाने लोकानां दुःखमेव स्यादिति दर्श-
यित्वा कथाञ्चितं मजतां तु निस्तारः स्यादिति दर्शयिष्यते
भीशुक उवाच योऽन्त्यो रिपुञ्जय इत्यादिना ॥ २-२४ ॥

भीमिभ्रान्तायचक्रवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

भीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः ।

प्रणम्य भीशुकं भूयः भीकृष्णं करुणायाम्ब ॥
लोकनाथं जगन्धुः भीशुकं तम्प्राभये ॥
गोपरामाजनप्राथम्येतिप्रभूषणम् ।
तदीयप्रियहास्याय मां मदीयमहं हरे ॥
त्रयोदशमिरध्यायेद्वाद्ये तु चतुर्विधः ।
निरोध उक्तः भीकृष्णकथाप्यत्रोपसंहृता ॥
त्रिमिरादौ कजेभर्मद्रोहिण्यः कथने कथा ।
एकेन प्रखवत्याय द्वाभ्यां शुकपरीक्षितोः ॥
पुराणस्य तथैकेन मार्कण्डेयस्य च त्रिभिः ।
सूर्यस्यावधानवृन्दस्य शास्त्रपुत्रैः क्रमाङ्गभिः ॥
तत्र तु प्रथमे भाविभूमिपानां कथोच्यते ।
मागधान्वयजातानां कलिकवमवशादिनाम् ॥

१ ॥

तदेवं चन्द्रवंशावतंसस्य भीकृष्णचन्द्रस्य खरितामृतकथा-
सिन्धुः स्कन्धद्वयेन वर्णितस्तत्रैव लोकान् निमज्जान्द्विषितुं
इदानीं तेषां ततोऽन्यत्र वैराग्यमुत्पादयितुं तस्यैव चन्द्रवंश-
स्यान्तिमो भावो वयंते; तत्र चन्द्रवंशशाखायां पुरोर्वंशे
उपरिखरोवसुः तस्य पुत्रो बृहद्रथः तस्य जरासन्धः तस्य
सहदेवः पुत्रोऽभूदिरयुकं नवमस्कन्धे, पुनश्च तत्रैव सहदेवस्य
मार्जारिस्तस्य भुनभवा इत्येवं रिपुञ्जयान्ता विंशतिर्भाविनो
राजानो निरूपिताः अत्र स्कन्धे तदुपरितनं वंशं सङ्कुरादि-
बोधैर्भेदिनीभूतं वर्णयति, योऽन्त्य इति । रिपुञ्जय एव पुरञ्जयः

शिशुनामस्ततो भाव्यः क्वकवर्णस्तु तस्मृतः ।

क्षेमधर्मा तस्य सुतः क्षेमधर्मजः ॥ ५ ॥

विधिसारः सुतस्तस्याऽजातशत्रुर्भविष्यति ।

दर्भकस्तस्मृतो भावी दर्भकस्याजयः स्मृतः ॥ ६ ॥

बन्धिवर्धन आजेयो महानन्दिः सुतस्ततः ।

शिशुनामा दशैवैते षष्ठ्यन्तरशतत्रयम् ॥ ७ ॥

समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कुरुश्रेष्ठ ! कलौ नृपाः ।

महानन्दिस्ततो राजन् ! शूद्रीगर्भोद्भवो बली ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनामकवर्षिकृतसारायंदर्शिनी ।

बाह्वर्चयः बृहद्वर्चयश्चः क्षामिने रिपुञ्जयं हत्वा अयुजं प्रद्योतं
राजानं करिष्यति यत् यस्य प्रद्योतस्य सुतः पाञ्चकः पाञ्च-
कसंघः प्रद्योतबंधात्वात् प्रद्योतनाः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीमिच्छाकांय नमः ।

श्रीकृष्णं बहुध्यानात्मकबन्धः परं प्रतेत् ।

नत्वा तं द्वादशे स्कन्धे प्रदीपेऽथ विरच्यते ॥

अवशिष्टो निरोधोऽत्र बध्यते विनिवृत्तया ।

प्रासङ्गीकश्च बध्यस्तत्तत्प्रदानानुसारतः ॥

नैवमस्कन्धे सूर्यबंधोद्भवे द्वादशारा सोमबंधावलिः प्रोक्ता
तत्र श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रादुर्भावो वर्धितस्तत्कृष्णजम्बुप्रमातिष्ठ-
येन तत्कृष्णपगुण्यादिवृत्तुं राजानं प्रति तत्त्वाभ्यवभूतस्य गग-
नतः श्रीकृष्णस्य कमलमुल्लङ्घ्य अरुणगुण्यादिविद्यापिका खोखा स्कन्ध-
श्रवेण निरूपिता एकादशे मुक्तिश्च वर्धिताऽशुनास्मिन्
स्कन्धे निरोध उच्यते, तत्र सर्वस्य प्राकृतपदार्थस्य काजतो
निरोध विषयवारसर्पतो विरक्तः सन् हरिमज्जेन आत्यन्तिक
संभ्रवापरपथां मुक्तिं सम्पादयेदिति निरूप्यते त्रिभिरध्यायेः
तत्र तावत् भाविसोमबंधावलिं पृच्छति—अध्यामानुमते इति ।
बहुबंधस्य विमूषणे आसुरयो भुक्तिमुक्तिप्रदस्ये विनोदप्रद
इत्यर्थः । अध्याम अयाकृतं लोकं गते सति यादवानां मध्ये
कस्य तन्नाशिरकाजकावित्तेनाऽमवत् एतन्मे आचक्ष्व ॥ १ ॥

उत्तरमाह—व इति । सोमबंधो बहुस्तपुत्रो पुरुस्तद्वंशे उपरि
शरोवस्तुस्तस्य बृहद्वर्चस्तस्य जरासन्धस्तत्सुतः सहदेवः
इत्युक्तं नवमस्कन्धे, सहदेवाभ्याम्वारिततः अतश्च द्वादशे
रिपुञ्जयान्ता विद्यमिसङ्ख्याकाः भविष्या राजानन्मन्त्रैवोक्ताः
तत्र चोऽम्यो रिपुञ्जय एव पुरञ्जयस्तस्यामात्यः शुनको नाम-
क्षामिने पुरञ्जयं हत्वा आरमजं अपुत्रम् ॥ २ ॥

प्रद्योतसंघं राजानं, कर्ता करिष्यति ॥ ३ ॥

प्रद्योतनाख्याः अष्टत्रिंशत्तरयतं समा इति शेषः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीवटपत्रशाधिने नमः ।

अशेषनिर्जङ्गमातकिरीटधृतिकुम्भम् ।

प्रीत्या श्रीरुक्मिणीकामचरणे चरणं दृश्ये ॥ १ ॥

द्वादशस्कन्धभाषाबंधोधिनीं मक्तोषिष्याम् ।

टीकां भागवताचार्यः कुर्वे अकल्मष्येभाषया ॥ २ ॥

राजोवाच ।

राजापरीक्षितबोले, कि—हे मुने ! बहुवंश के विभूषण श्री-
कृष्णचन्द्र महाराज, जब अपने धाम को पधारे तबके पश्चात्
इस पृथ्वी में किसका राज्य हुआ, सां आप कृपा कर मेरे
आगे बयान करिये ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! बृहद्वर्च के बंध में
एक * पुरञ्जय नामवाला राजा होगा, उसका मेरी शुनक
अपने खामी राजा पुरञ्जय को मार कर प्रद्योत नामक अपने
पुत्र को राजा करेगा, उस प्रद्योत का पुत्र पालक हांगा,
तिसका पुत्र विशाखरूप हांगा, तिस से राजक नामवाला
पुत्र उत्पन्न हांगा, तिस रातक से नन्दिवर्धन पुत्र हांगा, वे
प्रद्योत से लेकर नन्दिवर्धन पर्यन्त पांच राजा प्रद्योतन के
वंशवाले एकपौ मठनीस १३८ वर्ष तक इस पृथिवी पर
राज्य करेंगे ॥ २—४ ॥

*नवमस्कन्ध के नाईममें अध्यायमें यहकथा है, कि—चन्द्र-
वंशी राजा पुरक के बंध में उपरिखर सत्तु हुए, तिनके बृहद्वर्च-
राजा हुए तिनके जरासन्ध, तिनक सहदेव नामक पुत्र हुए,
उस सहदेवके माजोरि तिनके अतश्च द्वादशे इमरीगिसे सह-
देवकी श्रीमयी पीढ़ीमें रिपुञ्जय नामक (शुकदेवजी के कथन
समय में भावी) राजा हुए, उनरिपुञ्जय काही पुरञ्जय बह
भी नाम है, उसी रिपुञ्जय से आगे जो राजा हुए, तिनका नि-
रूपण इस स्कन्ध में करते हैं ॥

महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् ।

ततो नृपा भविष्यन्ति शूद्रप्रायास्वधार्मिकाः ॥ ६ ॥

स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लङ्घितशीसनः ।

शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥ १० ॥

तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ।

य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानः स्म शतं समाः ॥ ११ ॥

नव नन्दान् द्विजः कश्चित्प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।

तेषामभावे जगतीं मौर्या भोक्ष्यन्ति वै कलौ ॥ १२ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नन्दो नाम कश्चिन्महापद्मसङ्कल्पायाः सेनायाः धनस्य वा पतिर्भविष्यति अत एव महापद्म इत्यपि तस्य नाम ॥ ६ ॥

एकमेव क्षत्रस्य वत्सां तां पृथिवीम् शासिष्यति पाण्ड-
विष्यति क्षत्रोत्सादने दद्यान्तः भार्गवः परशुराम इव ॥ १० ॥

समाः सप्तसप्तत्यन् ॥ ११ ॥

नवनन्दाङ्गं च तत्पुत्रादौ चेत्येवं नव प्रपन्नान् शरणागतान् विध्व-
स्तान् विवशातान्वा द्विजः कौटिल्यवार्त्तावनादिपर्यायश्लोकः
उद्धरिष्यत्युद्धारिष्यति मौर्या मौर्वसङ्घाः ॥ १२ ॥

भीमक्षीरराधवाचात्वेकतमागतनक्षत्राङ्गिका ।

ततः प्रद्योतनेऽथः शिशुनागो मविना तस्सुतः शिशुनागसुतः काक-
वर्णः तस्य काकवर्णस्य सुतः क्षेमधर्मा तस्माज्जातस्तु क्षेत्रज्ञः ॥ ५ ॥

विधिसार इति तस्य क्षेत्रज्ञस्याजातशत्रुरित्यस्य विधिसारा-
दित्यादिः तस्सुतः मजातशत्रुसुतः ॥ ६ ॥

नन्दिन्येन इति मजाजयः अज यस्यामजः तस्सुतः नन्दि-
न्येन सुतः ॥ ७ ॥

कुरुक्षेत्रेति सम्बोधने महानन्दिस्तु इति हे राजन् ! ॥ ८ ॥

महापद्मपतिरिति अन्वये नाम महापद्मसङ्कल्पायाः सेनाया
धनस्य वा पतिरिति च (शूद्रा) शूद्रागर्भोद्भवः वक्षी मधिक
बलयुक्तश्च क्षत्रकुलविनाशकृत् नन्द इति तस्यैव नामान्तरं
वर्तोयं शूद्रागर्भोद्भव अतएव तत आरभ्य नृपाः शूद्रपाया
अधार्मिकाश्च भविष्यन्ति ॥ ९ ॥

स इति महापद्म इति नामैकदेशग्रहणं महापद्मपतिः अनु-
ल्लङ्घितशासनः प्रजाभिन्नुल्लङ्घितमात्मशासनं यस्य सः एकमेव
क्षत्रं यस्यां तपाभूतां पृथ्वीं शासिष्यति पाण्डविष्यति द्वितीयो भार्गवः
परशुराम इव ॥ १० ॥

तस्येति तस्य महापद्मपतेः सुतान्निविशति—च इति सहस्रं
संवत्सरान् ॥ ११ ॥

नवनन्दानिति नन्दशब्दस्तस्सुतपरश्च “आत्मा वै पुत्रः” इति
भुव्यनुरोधात् अतएव नन्दानिति बहुवचनेन चेति विशेषणं च
तान् प्रपन्नान् विवशतान् कश्चिद्विद्वत्तत्वात्कः कौटिल्यवार्त्ताव

नाथो द्विज उद्धरिष्यति उन्मुखाविष्यति नाशयिष्यति यावत्
नतस्तेषां सपितृकायां सुमाल्यप्रमुखानामभावे तेष्वतिक्रान्तेषु
इत्यर्थः । एवं सोमवंशे समान्ते मौर्वसङ्घा मोक्ष्यन्ति ॥ १२ ॥

भीमद्विजयश्चजतीयेकतपदरत्नावली ।

महानन्दि विधिसारि—महानन्दिरिति ॥ ८ ॥

महानन्दिर्ब्रह्मणः क इति । कश्चिदिति महापद्मसङ्कल्पा-
सङ्कल्पाया सेना महापद्मा तस्याः पतिः कुलक्षत्रविनाशकृत्
ततः कुलक्षत्राभावात् ॥ ९ ॥

स महापद्मो नाम्ना नन्दः ॥ १०—११ ॥

नन्देन सह नवसङ्कल्पाङ्गशब्दवञ्जानुद्धरिष्यत्यपद् इति
शेषः । मौर्वो मुरवंशजाः हीनजातयः कैवर्त्तः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयश्चकवर्तिकृतसारायंदिनी ।

मजाजयः अजस्य सुतः एकारमज्जात्वमार्गम् ॥ ७—८ ॥

स नन्दः महापद्मपतिरित्यान्महापद्मसङ्कल्पायाः सेनायाः
धनस्य वा पतिरित्यान्महापद्मः क्षत्रविनाशकृत्वे दद्यान्तः भार्गवः
परशुराम इव ॥ १०—११ ॥

नवनन्दान् नन्दं च तत्पुत्रानाष्टौ चेत्येवं नव प्रपन्नान् विव्श-
स्तान् द्विजश्लोकः उद्धरिष्यति उन्मुखाविष्यति मौर्व्याः
मौर्वसङ्घाः ॥ १२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

ततः प्रद्योतानन्तरम् ॥ ५ ॥

मजाजयः अजस्य सुतः ॥ ७—८ ॥

महापद्मपतिः महापद्मसङ्कल्पायाः सेनायाः धनस्य वा पतिः
कश्चिन्नन्दनामकः क्षत्रविनाशकृत् भविष्यति तत आरभ्य
नृपाः शूद्रपायाः भविष्यन्ति ॥ ९ ॥

स नन्दः महापद्म इत्यपि तस्यैव नामान्तरम् न वल्लङ्घित
शासनमात्रा यस्य स एकमेव क्षत्रं वत्सां तां शासिष्यति पाण्ड-
विष्यति द्वितीयो भार्गवः परशुराम इव ॥ १० ॥

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।
 तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशोकवर्धनः ॥ १३ ॥
 सुयशा भविता तस्य सङ्गतः सुयशःसुतः ।
 शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥ १४ ॥
 ज्ञातधन्वा ततस्तस्य भविता तद्बृहद्रथः ।
 मौर्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रिंशच्छतोत्तरम् ॥ १५ ॥
 तमा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं कलौ कुरुकुलोदह ! ।
 (हत्वा बृहद्रथं मौर्यं तस्य सेनापतिः कलौ ।
 पुष्पमित्रस्तु शुक्राङ्गः स्वयं राज्यं करिष्यति) ॥०॥ विज० ।
 अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठोऽथ भविष्यति ॥ १६ ॥

भीमश्चक्रवर्तिकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तस्य नन्दस्य समाः सम्बन्धसराः ॥ ११ ॥
 नन्दमिति एको नन्दः मद्यौ सुमानसप्रमुखास्तपुत्राः एवं
 नवसङ्क्रमाकां प्रजाः नन्दवन्तीति नन्दास्तान् प्रजापावन-
 परान् प्रपन्नान् विश्वस्तान् कश्चिद् विश्वस्तघातकः कौटिल्य-
 वात्स्यायननामकश्चाणक्यः उद्धरिष्यति उन्मूढविष्यति मौर्या
 मौरेयनामकाः जगतीं भोक्ष्यन्ति ॥ १२ ॥

माया टीका ।

तिसके पश्चात् शिशुनाग नामक राजा होगा, तिसका पुत्र
 काकवर्षी राजा होगा, उसका पुत्र क्षेमधर्मा राजा होगा, तिसका
 सुत क्षेत्रव राजा होगा ॥ ५ ॥

क्षेत्रव, का विधिसार पुत्र होगा, तिसका भजानशत्रुनाम
 पुत्र राजा होगा, तिसका पुत्र दमक होगा तिसका भजय नामक
 पुत्र राजा होगा ॥ ६ ॥

भजय का पुत्र नहिवर्धन, तिसका पुत्र महान्दि होगा,
 हे राजन् ! कश्चिपुग में इस प्रकार शिशुनाग यद्यो वे दश-
 राजे तीनोंसाठ (३६०) वर्षे पर्वन्त पृथिवी के राज्य को
 भोगेंगे ॥ और हे राजन् ! महान्दी का पुत्र एक शूद्रों के गर्भ
 से पैदा होगा और बड़ा बली होगा ॥ ७—८ ॥

और वह महापद्म सेना का भयवा महापद्म संख्या
 बाधे दृश्य का पति होगा और उसका नन्द देमा नाम होगा
 वह क्षत्रियों के बंध का नाश करने वाला होगा । उससे
 पीछे राजा बोध शूद्रप्राय और अचार्मिक होंगे ॥ ९ ॥

वह महापद्म भर्वां नन्द एक छत्र पृथिवी पर राज्य
 करेगा और उसकी भाषा को कोई भी उल्लेख नहीं कर
 सकेगा, जिस प्रकार परशुराम जी ने पृथिवी का शासन
 किया, वैसीही वह भी पृथिवी का शासन करेगा ॥ १० ॥

[२]

सुमानस से बाहि लेकर उस नन्द के जाठ पुत्र होंगे
 जो कि-राजा होकर इस पृथिवी पर सौ वर्ष तक राज्य
 करेंगे ॥ ११ ॥

उस समय कोई एक चाणिक्य नामा ब्राह्मण, पिता
 पुत्र सहित उन नवों नन्दों को विश्वास देकर राज्य से
 उखाड़ देगा, जब वे नव नन्द नहीं रहेंगे, तब उनके जमाव
 काब में कश्चि में पृथिवी को मौर्य लोग भोगेंगे ॥ १२ ॥

भीमरक्षामिकृतमायापदीपिका ।

कथं भोक्ष्यन्ति ? तदाह—स एवेति । चन्द्रगुप्तं मौर्यप्रथमम् ॥
 १३ ॥ १४ ॥

तेषां प्रथमो दशरथः पराशरादिभिर्बन्धोऽद्यावन्नुल्लेखः
 तेन सह मौर्या दश सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं सप्तत्रिंशद्वत्तरं शतं
 समाः ॥ १५—१७ ॥

भीमद्वारराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचण्डिका ।

के पुनस्तं मौर्याः ? कथं च भोक्ष्यन्ति ? तदाह—स एवेति
 त्रिमिः, यत्नेषां तवानामुत्तमां त्रिजः स एव मौर्यसंघं प्रथमं
 चन्द्रगुप्तसंघं नाम क्षत्रुतमं राज्येऽभिषेक्षति तत्सुतः चन्द्रगुप्त-
 सुतः ततः वारिसारानन्तरं तत्सुतोऽशोकवर्धनसुतः ॥ १३ ॥
 तस्याऽशोकवर्धनस्य ॥ १४ ॥

ततस्तः मौर्या इति वक्ष्यति चन्द्रगुप्तादयो नवैव तथापि
 पराशरादिभिर्बन्धुगुप्तादिव दशरथ एक उक्तः तदभिप्रायेण एव
 दशत्युक्तम् । यदा, चन्द्रगुप्तस्य यः पिता तेन सह दशौन इत्युक्तम्
 सप्तत्रिंशच्छतोत्तरं सप्तत्रिंशद्वत्तरं समा दशवर्षः । कुरुकुलो-
 दहति सम्बोधनम् ॥ १५ ॥

अग्निमित्र इति । मौर्यसङ्क्रान्त्य बृहद्रथस्य सेनापिः पुष्पमित्रो
 नाम क्षामिन इत्या राज्यं करिष्यति अग्निमित्रादयो नव

वसुमित्रो भद्रकश्च पुष्पिन्दो भविता ततः ।

ततो घोषः सुतस्तस्माद्भूमित्रो भविष्यति ॥ १७ ॥

ततो भागवतस्तस्माद्देवभूतिरिति श्रुतः ।

शुक्ला दशैते भोक्ष्यन्ति भूमिं वर्षशताधिकम् ॥ १८ ॥

ततः काशवानियं भूमिर्यास्यत्यल्पगुणान् नृप ! ।

शुक्लं हत्वा देवभूतिं कशवोऽमात्यस्तु कामिनम् ॥ १९ ॥

स्वयं करिष्यति राज्यं वसुदेवो महामतिः ।

तस्य पुत्रस्तु भूमित्रस्तस्य नारायणः सुतः ॥ २० ॥

(सुशर्माख्यो ऽथ नृपतिः कण्वानां भविता ततः) । (विज०)

(नारायणस्य भविता सुशर्मा नाम विश्रुतः ॥) सिद्धान्तप्रदीपे०)

काशवायना इमे भूमिं चत्वारिंशच्च पञ्च च ।

शतानि त्रीणि भोक्ष्यन्ति वर्षाणां च कलौ युगे ॥ २१ ॥

भीमङ्गिरराजवत्चार्यकृतमागवतचन्द्रचामिका ।

तद्वदद्या दशैते शुक्लसङ्ख्याः वर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्ष-
शतं भोक्ष्यन्ति इति सङ्ग्रहः ॥ १६-१८ ॥

भीमङ्गिरराजवत्चार्यकृतपदरत्नावली ।

कथं भोक्ष्यन्तीत्यत आह—स एवेति । स एव नवनृपा-
चार्यः ॥ १३-१४ ॥

मौर्वेसङ्गा अपि मौर्वीः ॥ १५ - १६ ॥

नवशतस्यैव कथयति—इत्येति । पुष्पमित्र इत्यादि जाति-
प्रयुक्तं नाम शुक्लसङ्ख्या विधेयं नाम ॥ ० ॥

भीमङ्गिरराजवत्चार्यकृतसाराधर्मिणी ।

कथं भोक्ष्यन्ति? इत्यत आह—स एवेति । चन्द्रगुप्तं मौर्येषु प्रथमं
ततश्चेति चकारात् विष्णुपुराणोक्तं दशरथं कथः ॥ १३-१४ ॥

तत्तदनन्तरं राजा सप्तत्रिंशदुत्तरशतं समाः ॥ १५ ॥

बृहद्रथस्य सेनापतिः स्वामिनं हत्वा राज्यं करिष्यति स
पुष्पमित्रो नाम शुक्लानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रादयो नव इत्येवं
शुक्ला दश द्वादशाधिकं वर्षशतम् ॥ १६-१८ ॥

भीमङ्गिरराजवत्चार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कथं भोक्ष्यन्ति? के च ते मौर्याः? तदाह, स इति सार्ध-
स्त्रिभिः । चन्द्रगुप्तं मौर्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

चन्द्रगुप्तादयो द्विजेन सहिता दश मौर्याः सप्त त्रिंशच्छतो-
त्तरं सप्तत्रिंशदुत्तरं शतम् ॥ १५ ॥ १६-१७ ॥

भाषा टीका ।

यही ब्राह्मण चाणिक्य प्रथममौर्वेराजा चन्द्रगुप्त को राज्य
पर अधिकार करेगा, उसका पुत्र चारिमर राजा होगा,
तिस्का अशोकवर्ज्येन पुत्र राजा होगा ॥ १३ ॥

उम अशोकवर्ज्येन का पुत्र सुवशा नामक राजा होगा,
तिस मुयश का पुत्र सङ्गत राजा होगा, तिस्का पुत्र शाङ्गि-
शूक राजा होगा, तिस्का पुत्र सोमशर्मा राजा होगा ॥ १४ ॥

तिस्क पश्चात् सोमशर्मा का पुत्र शतधन्वा राजा होगा
तिस्का पुत्र बृहद्रथ राजा होगा, ये दश राजा लोग मौर्वे
होंगे । और हे कुरुकुलोद्भूत ! राजन् ! ये लोग एकसौ बीस
(१३७) वर्ष तक कर्बुग में पृथिवी पर राज्य करेंगे बृहद्रथ का
सेनापति पुष्पमित्र ही शुक्लसङ्ख्या में प्रथम राजा होगा तिस्का
अग्निमित्र, तिस्का सप्तत्रिंशदुत्तर पुत्र होगा ॥ १५ ॥ १६ ॥

भीमङ्गिरराजवत्चार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपिका ।

बृहद्रथस्य सेनापतिः पुष्पमित्रो नाम स्वामिनं बृहद्रथं
हत्वा राज्यं करिष्यति स च शुक्लानां प्रथमः ततोऽग्निमित्रा-
दयो नवत्येष्वपि शुक्ला दश वर्षशताधिकं द्वादशाधिकं वर्ष-
शतम् ॥ १८ ॥

कथं कण्वान् यास्यन्ति? तदाह—शुक्लमिति । परस्त्रीकामिने
देवभूतिनामानं शुक्लम् हत्वा तदमात्यो वसुदेवनामा कश्चो
राज्यं करिष्यति ॥ १९ ॥

हत्वा कायवं सुशर्मां तन्मृत्यो वृषक्षो बली ।
गां भोक्ष्यन्ध्रजातीयः कश्चिकालमसत्तमः ॥ २२ ॥
कृष्णानामाऽथ तद्भाता भविता पृथिवीपतिः ।
श्रीशान्तकर्णस्तत्पुत्रः शौर्मासस्तु तत्सुतः ॥ २३ ॥
लम्बोदरस्तु तत्पुत्रस्तस्माद्विबिलको नृपः ।
मेघस्वातिश्चिबिलकादटमानस्तु नस्य च ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकुनमावायेदीपका ।

कायवानां वसुधेः सुशर्मा जेयः ॥ २० ॥
इमे वसुदेवादयः कायवायना वर्षाणां त्रीणि शतानि
पञ्चत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं मोक्षयन्ति ॥ २१ ॥
कायवानामन्तिमं सुशर्मां हत्वा बली नामा तद्भृत्यो गां
भोक्षति ॥ २२—२५ ॥

भीमदशानसूरिद्वन्द्वकपक्षीयम् ।

कयवांभूति बहुवचनं तत्सन्तानस्यापि विवक्षा निव-
न्धनम् ॥ १६ ॥
तस्य कयवस्य ॥ २०—२७ ॥

भीमद्वीरायवाचकनमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तैतः कायवानिति । हे नृप ! अल्पगुणान् गुणहीनान् कायव-
संज्ञान् वाक्यति तदधीना भविष्यति तैः पाणिना भविष्यतीति
वाचत कृत् पुनश्च कायवाः ? कथं च तांवाक्यतीत्यत्राह—शुक्र-
मिति साख्येन । यः शुक्रसंज्ञो देवभूतिकर्तुं कामिने
ज्वालाजसं हत्वा तद्माल्यः कायवः वसुदेवो नाम अयमेव करि-
ष्यति ममामत इति पाठे सम्बोधनं लक्ष्येति इमे वसुदेवा-
दयः कायवायनसंज्ञाः पञ्चत्वारिंशद्वर्षाण्ययं समा
भोक्ष्यन्तीत्यर्थः । अत्र नागवचस्य सुतः सुशर्मानामा इत्यर्थः
“हत्वा कायवं सुशर्मां” इत्युत्तरप्रत्याजुराधात् ॥ ६६—२१ ॥

तद्भृत्यः सुशर्मा भृत्यः बली बलीकनामा गां पृथिवीं
कश्चिकालमिति अत्यल्पसमयमगच्छन्तीत्यर्थेन सङ्ख्या न
कृता ॥ २२ ॥

कृष्णनामेति तद्भाता बलीकभाता ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमद्विजयचजतीयेकतपहरनावली ।

॥ १७ ॥
शुक्रः शुक्रवंशजाः ॥ १८ ॥

कयवाः शुक्रवंशजाः तान्नुपान्धाक्यति अल्पगुणा अप्रियादि-
शुद्धसत्त्वसिद्धिताः कथं कयवान्धाक्यतीत्यत आह—शुक्र-

मिति । शुक्रं शुक्राख्यं राजानं देवभूतिं हत्वा नाम्ना वसुदेवः
कयवः तस्य शुक्रस्यामात्यः कामिने प्राप्स्यकर्मसकम् ॥ १९ ॥
कायवायनाः कयववंशमवाः कयवानां वसुधेः सुशर्मा
इमे च वसुदेवादयः कायवायनाः वर्षाणां त्रीणि शतानि
पञ्चत्वारिंशद्वर्षाणि च भूमिं मोक्षयन्ति तस्य सुशर्मा
भृत्यः ॥ २०—२२ ॥
तस्य वृषक्षस्य भाता ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमद्विजयचक्रवर्तिकुनसारथेद्विनी ।

कथं कायवान् वाक्यति ? तत्राह शुक्रमिति । परस्त्रीकामिने
देवभूतिनामानं शुक्रं हत्वा ॥ १६—२० ॥
वसुदेवाद्यः कायवायनाः ॥ २१ ॥
सुशर्मांभूति कायवानामन्तिमः सुशर्मा जेयः बली बलि-
सहः ॥ २२—२५ ॥

भीमरक्षुकदेवकुनमिजान्तप्रदीपः ।

इत्येत इति । बृहद्रथनामकस्य मोक्षेव सेनापतिः पुत्रः
मित्रसेनः बृहद्रथं हत्वा राज्यं कारिष्यति च शुक्रानां प्रथमः
तद्वदेषा अग्रिमित्रादयो नव एव शुक्रा दशसङ्ख्याकाः वर-
शताधिकं कान्तपयनर्षाधिकं शतम् ॥ १८ ॥

अल्पगुणान् वीर्यशौर्यादिगुणलेशयुक्तान् कयवसंज्ञान् वाक्यति
कथं वाक्यति ? तत्राह—शुक्रमिति । वसुदेवसंज्ञः कयवः
॥ १६ ॥ २० ॥ २१ ॥

बलीनामा ॥ २२—२५ ॥

माया टीका ।

सुज्येष्ठ का पुत्र वसुमित्र राजा होगा, निम्नका भद्रक,
निम्नका पुषिन्द पुत्र हागा, निम्नका सुन घोष, और घोष
का पुत्र वज्रमित्र राजा होगा ॥ १७ ॥

निम्न वज्रमित्र से मागवत, मागवत से देवभूति पुत्र हागा
ये शुक्र लोग दशहों भी एक सौ बारह ११२ वर्ष पर्यन्त इस
पृथिवी के राज्य को भागेंगे ॥ १८ ॥

हे नृप ! तिसके पश्चात् यह भूमि अल्प गुणवाले कायव

अनिष्टकर्मा हाक्षेयस्तनकस्तस्य चाऽऽत्मजः ।
 पुरीषभीरुस्तत्पुत्रस्तस्तो राजा सुनन्दनः ॥ २५ ॥
 चकोरो बहवो यत्र शिवस्वातिररिन्दमः ।
 तस्यापि गोमतीपुत्रः पूर्णमान् भविता ततः ॥ २६ ॥
 मेदशिराः शिवस्कन्धो यज्ञश्रीस्तत्सुतस्ततः ।
 विजयस्तत्सुतो भाव्यश्चन्द्रविज्ञः सलोमधिः ॥ २७ ॥
 एते त्रिंशन्नुपतयश्चत्वार्यब्दशतानि च ।
 षट्पञ्चाशच्च पृथिवीं भोक्ष्यन्ति कुरुनन्दन ! ॥ २८ ॥
 सप्ताभीरा आवभूत्या दश गार्दभिनो नृपाः ।
 कङ्काः षोडश भूपाला भविष्यन्त्यतिक्षोल्पाः ॥ २९ ॥
 ततोऽष्टौ यवना भाव्याश्चतुर्दशतुरष्ककाः ।
 भूयो दश गुरुगडाश्च मौना एकादशैव तु ॥ ३० ॥
 एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं दशवर्षशतानि च ।
 नवाधिकां च नवति मौना एकादश क्षितिम् ॥ ३१ ॥
 भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग ! त्रीणि तैः संस्थिते ततः ।
 किलिकिखायां नृपतयो भूतनन्दोऽथ वङ्गिरिः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

जोगों पर आयेगी, उस समय बड़ा बुद्धिमान् कण्व जो
 बसुदेव नामवाला, देवभूति शुङ्ग का मन्त्री होगा, वह परस्त्री
 कापट ऐसे अपने स्वामी देवभूति शुङ्ग को मारकर स्वयं आपही
 राज्य करेगा, तिस का पुत्र भूमित्र राजा होगा तिसका पुत्र
 नारायण नामक राजा होगा ॥ २६ ॥ २० ॥

ये चारों कण्ववंशी राजा कलियुग में तीन सौ पैता-
 बीस ३५५ वर्ष पर्यन्त पृथिवी का राज्य करेंगे ॥ २१ ॥

तदनन्तर सुशर्मा नामवाले काण्व राजा का
 सेवक वृषल (नीच जाति) बड़ी बड़ा गुप्त मन्त्रजानि
 वाला, उसी अपने स्वामी सुशर्मा को मार कर कुछ काछ पृथिवी
 का राज्य करेगा ॥ २१ ॥

तिष्के पीछे उसका भ्राता कृष्ण नाम वाला पृथिवी का
 पति होगा, तिष्का पुत्र भीशान्तकण्ठ नाम वाला होगा,
 तिष्का सुत पौर्यमास राजा होगा, ॥ २३ ॥

तिष्का पुत्र खम्बोदर राजा होगा, तिष्का पुत्र विकल
 नाम वाला राजा होगा, विकल से मेघ खाति पुत्र होगा,
 मेघ खातिका पुत्र मटमान नामक राजा होगा ॥ २४ ॥

भीमरत्नामिहानामावाच्येष्टिका ।

यत्र येष्टु बहुसंज्ञस्तु चरमः शिवस्वातिनामा भविता
 ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

आवभूत्याः अवभूतिमङ्गरी तद्वाजानः ॥ २९ ॥ ३० ॥

एते माभीरादयो मौनव्यतिरिक्ताः पञ्चषष्टिनृपा एकान-
 शानाधिकं वर्षसहस्रं पृथिवीं भोक्ष्यन्ति ततः पूर्वोक्ता एवेका-
 दशमौनास्त्राययब्दशतानि क्षितिं भोक्ष्यन्ति ॥ ३१ ॥

तैः संस्थिते तेषु सृतेषु किलिकिखायां पुर्वी नृपतयो
 भविष्यन्तीत्युत्तरेयाव्यवः ॥ ३२ ॥

भीसुदर्शनसुरिक्तशुक्लपक्षीवम् ।

एत इति एतद्व्यतिरिक्तनृपतिपरः अनन्तमेव मौनानां पृथक्
 उक्तवान् इति ॥ २८—४३ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अनिष्टकर्मेति । तस्याटमानस्यानिष्टकर्मा स्मृत इति पूर्व-
 सम्बन्धः हाक्षेयाऽनिष्टकर्मेत्युत इति ॥ २५ ॥

चकोर इति यत्र येषु चकीकचक्षेष्टु शिवस्वातिनाम चरमे-

शिञ्जुनन्दिश्च तद्भ्राता यशोनन्दिः प्रवीरकः ।

इत्येते वै वर्षशतं भविष्यन्त्यधिकानि वट् ॥ ३३ ॥

भीमहीरकाद्यवाचार्कतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

मविता इत्यर्थः । अरिन्दमेति सम्बोधनं सविसर्गपाठे शिवस्वाते विशेषणम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

एत इति । एते वहीकनामानः पञ्चविंशतिनृपतयः पृथिवीं मोहयन्तीति सम्बन्धः । वर्षसङ्ख्यामाह—त्रिंशत्वार्षाब्दशतानि वट्पञ्चाशद्वेति वटशीत्युत्तरवत्पुत्रशतं वर्षाण्यित्यर्थः ॥ २८ ॥

सतेति । ततः सप्तमीरेसङ्ख्या मासवा इति उत्तरेणाश्वयः । तान् विंशतिभिः—मावभृत्वा अवभृतिनगरी तस्या राजानः मावभृत्वा-सङ्ख्या वा सप्त मासवाः तान् विंशतिभिः, आभीराः आभीरजातीयाः ततो दशगर्दभिनः तत्सङ्ख्या एवमग्रेऽपि चोत्तं छोलुपाः कामिनः ॥ २९—३० ॥

एते मोहयन्तीति । मौना एकादश क्षितिम् इति मौनानां काकावधेः पुत्रगेव वक्ष्यमास्त्यादेत इत्यनेन तेऽवोऽप्ये परामुहयन्ते दशवर्षशतानि नवाधिकाञ्च नवतिम् इत्येकोनैकादशशतवर्षाणि इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अङ्गुलं राजन् । संस्थिते इति भाषे कः तैर्मौनेः संस्थायां तत्कारुण्यं मरये तेषु मृतेषु तेष्विति वाच्य किञ्चकिञ्चाववा पुरी तस्यां भूतनन्द इत्यादयो नृपतयः भूतनन्दाववा वटुत्तरशतं वर्षाणि मोहयमाणा भविष्यन्ति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

• भीमहिजवजतीयेकुत्तपहरनावली ।

हाबेयः इत्याश्वेयः ॥ २५—३० ॥

एते आभीरादयो मौनव्यतिरिक्ताः पञ्चविंशतिनृपा एकोन शताधिकं वर्षसहस्रं पृथिवीं मोहयन्ति ततः पूर्वोक्ता एव एकादश मौनाः त्रिंशद्वर्षशतानि क्षितिं मोहयन्ति मौनाः मौन-कुले जाताः एकादश वीर्यि अष्टशतानि ॥ ३१ ॥

कुले मौनकुले संस्थिते नवे किञ्चकिञ्चावां नगर्वा तस्य शिञ्जुनन्दिभ्राता भूतवन्दोपवटुर्युक्ताः वट् वट् वर्षाण्यधि-कानि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

भीमजीवगोक्षामिकुतकमसम्भवेः ।

अनिष्टकर्मैति हाबेयस्य विशेषणम् ॥ २५ ॥

वज्र वेपु नवस्तु अस्तुकेषु नवमः शिवस्वातिरित्यर्थः । इति-ह्राविच्छतिः गौरीपुत्रपुत्रीमन्ती ह्री ॥ २६ ॥

अग्रे वास्वादिस्त्रयोमधिवर्षेभ्यः पृथक् पृथगववा इति शिञ्ज ॥ २७—४३ ॥

भीमहिजवजकर्मतिष्ठतसारार्थदर्शिनी ।

वज्र वेपु वटुसङ्केतु अस्तु नवमः शिवस्वातिनामा भवति ॥ २६—२८ ॥

मावभृत्वा अवभृतिनगरी तस्य मवाः ॥ २९—३० ॥

[३]

एते मौनव्यतिरिक्ताः आभीरादयः पञ्चविंशतिनृपाः मौना-द्वेकादश त्रिंशद्वर्षशतानि ॥ ३१ ॥

तैर्मौनेः संस्थिते मृते सति किञ्चकिञ्चावां पुत्रांश्च ॥ ३२ ॥

भीमच्छुकदेवकुतसिञ्जास्तप्रदीपः ।

यत्र येपु चकोरः अमवमः कौञ्चदृग्गोः श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ २६—२७ ॥

एते वीर्यभूतयो नृपतयः पृथिवीं त्रिंशद्वर्षाब्दशतानि च वट् पञ्चाशच्च मोहयन्ति ॥ २८ ॥

आवभृतिनगरी तद्भ्राजानः आवभृत्वाः ॥ २९ ॥ ३० ॥

एते मौनव्यतिरिक्ताः आभीरादयः पञ्चविंशतिनृपाः शतवर्ष-शतानि नवाधिकां नवति च मोहयन्ति एकादश मौनास्तु ॥ ३१ ॥

त्रीर्यि अष्टशतानि मोहयन्ति तैर्मौनेः किञ्चकिञ्चावां पुत्रां नृपतयो भविष्यन्तीत्युत्तरेणाश्वयः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

तिस्का पुत्र अनिष्टकर्म, तिस्का पुत्र, हाबेय, तिस्का पुत्र तखक, तिस्का पुत्र पुरीषभीरु' तिस्का पुत्र सुनन्दन राजा होगा ॥ २५ ॥

हे रिपुदहन ! सुनन्दन का चकोरक पुत्र होगा, तिख चकोरक के बट्ट संवक नव पुत्र होंगे, तिनमें नवम शिव-स्वाति पुत्र होगा, शिवस्वाति का गोमतीपुत्र तिससं पुरीमान् पुत्र होगा ॥ २६ ॥

तिस्के मेद्वीरा, तिस्के शिवस्कन्ध, तिस्का पुत्र वडभी, तिस्का पुत्र विजय, तिस्का चन्द्रविह, तिस्का सखामधि पुत्र होगा ॥ २७ ॥

हे कुरुनन्दन ! वे तीस ३० राजाओं का वारसीक्षेपन ४५६ वर्ष तक इस पृथिवी के राज्य का भोगेंगे ॥ २८ ॥

तदनन्तर अवभृति नगरी के सप्त ७ राजा आभीर जाति के (महीर) होंगे, तिनके पीछे दश १० राजा गर्दभिन होंगे, तदनन्तर सोलह १६ ककु नामक राजा होंगे, और ये बड़े छोलुप अर्थात् खोमी व्यभिचारी होंगे ॥ २९ ॥

तिनके पीछे आठ पचयन राजा होंगे, तिनके पञ्चात् चौदह १४ गुरुक राजा होंगे, तिन के पीछे दश १० गुरुवट राजा होंगे, तिन के पीछे ग्यारह ११ मौन लोग राज्य करेंगे ॥ ३० ॥

वे आभीरों से लेकर गुरुवट पर्यन्त मौनों को छोड़कर सब वेसठ ६५ राजा लोग एकसहस्र निम्नानव १०८६ वर्ष पर्यन्त राज करेंगे, और एकादश मौनलोग जाँहें, सो तो इस पृथिवी का तीसरी ३०० वर्षतक भोगेंगे, जब वे मौन लोग मरजायेंगे तिस्के पीछे किञ्चकिञ्चा नगरी में राजाओं होंगे, तहां प्रथम भूतनन्द राजा होगा, तिस्के पीछे वीरि नामक राजा होगा ॥ ३१—३२ ॥

भीमरक्षाभिकुतमावाप्यदीपिका ।

अधिकानि च वटुर्वाणि ॥ ३३ ॥

तेषां त्रयोदश सुता भवितारश्च बाह्लिकाः ।
 पुष्पमित्रोऽथ राजन्यो दुर्मित्रोऽस्य तथैव च ॥ ३४ ॥
 एककाला इमे भूपाः सप्तान्धाः सप्त कोसलाः ।
 विदूरपतयो भाव्या निषधास्तत एव हि ॥ ३५ ॥
 मागधानां तु भविता विश्वस्फूर्जिः पुरजयः ।
 करिष्यत्यपरो यश्चान् पुलिन्दयदुमद्रकान् ॥ ३६ ॥
 प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः स्थापयिष्यति दुर्मतिः ।
 वीर्यवान् क्षत्रमुत्साद्य पद्मवत्यां स वै पुरि ।
 अनुगङ्गामाप्रयागं गुप्तां भोक्ष्यति मेदिनीम् ॥ ३७ ॥
 सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च शूरा अर्बुदमालवाः ।
 ब्राह्मा द्विजा भविष्यन्ति शूद्रप्राया जनाधिपाः ॥ ३८ ॥
 सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां कौन्तीं काश्मीरमण्डलम् ।
 भोक्ष्यन्ति शूद्रा ब्राह्म्याद्या म्लेच्छाश्चाब्रह्मवर्चसः ॥ ३९ ॥
 तुल्यकाला इमे राजन् ! म्लेच्छप्रायाश्च भूभृतः ।
 एतेऽधर्मानृतपराः फल्गुदास्तीव्रमन्यवः ॥ ४० ॥

श्रीधरस्त्रामिकृतभाष्यटीपिका ।

तेषां भूतनन्दादीनां यथावथ बाह्लिकनामानस्त्रयोदश सुताः
 भविष्यन्ति अथ पुष्पमित्रो नामाऽन्यो राजन्यः अथ च दुर्मित्रो
 नामपुत्रः ॥ ३४ ॥

तथा भान्धाः कोसलाः विदूरपतयो निषधाश्च एते च तप्त-
 द्वेष्टानामभिः प्रख्यातास्तुल्यकालाः क्षण्डमण्डलेषु भूपास्तत
 एव तेषां बाह्लिकेभ्य एव भाव्या भविष्यन्ति ॥ ३५ ॥

ततश्च मागधानां तु राजा विश्वस्फूर्जिर्नाम भविता स च
 पूर्वोक्तात्पुरजयादपरः पुरजय इति प्रसिद्धः सन् यस्यां ब्राह्म्या-
 दीन् पुलिन्दयदुमद्रकसञ्ज्ञान् म्लेच्छप्रायान् करिष्यति अपरा-
 निति पाठे अन्धान् पुलिन्दान् विस्मृत्वाऽन्वयान् करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किञ्चैवं कृत्वाऽब्रह्मभूयिष्ठा अभैवयवप्रचुराः सतीः प्रजाः
 स्थापयिष्यति पाक्षयिष्यति स च पद्मवत्यां पुरि वसन् अनु-
 गङ्गां गङ्गाद्वारमारुह्य प्रयागपर्यन्तं गुप्तां पाजितां मेदिनीं
 भोक्ष्यति ॥ ३७ ॥

तदनन्तरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा ब्राह्म्या उपनयन
 रहिता भविष्यन्ति ॥ ३८ ॥

अब्रह्मवर्चसः वेदाचारगुण्याः ॥ ३९ ॥

इमं च म्लेच्छप्राया भूभृतस्तुल्यकाला भविष्यन्ति । किञ्च,
 एते सर्वेऽधर्माऽनृतपरा अधर्मेऽनृते च परिनिष्ठिताः फल्गुदा
 जल्पदानारः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भारविजयभाष्यटीपिका ।

तेषां भूतनन्दादीनां बाह्लिकसञ्ज्ञास्त्रयोदश सुताः भवितारं
 भविष्यन्ति इति तथा पुष्पमित्रो नामाऽन्यो राजान्यः अथ
 दुर्मित्रनामा पुत्रः ॥ ३४ ॥

तथाभान्धाः कोसलाः विदूरपतयः निषधाश्च तप्तदेशानामभिः
 प्रख्याताः क्षण्डमण्डलेषु भूपास्तत एव बाह्लिकेभ्य एव
 भविष्यन्ति ते तेषां जनिष्यन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मागधानामिति ततस्तु मागधानां राजा विश्वस्फूर्जिर्नाम
 भविता स च पूर्वोक्तात्पुरजयादिति प्रसिद्धः सन् यस्यां
 ब्राह्म्यादीन् पुलिन्दयदुमद्रकसञ्ज्ञान् म्लेच्छप्रायान्
 करिष्यति अपरानिति पाठे अन्धान् पुलिन्दसञ्ज्ञान् करिष्यती-
 त्यर्थः ॥ ३६ ॥

स चैवं कृत्वा प्रजाः अब्रह्मभूयिष्ठा अभैवयवप्रचुरान् स्थाप-
 यिष्यति पाक्षयिष्यति । किञ्च, वीर्यवानिति स वै विश्वस्फूर्जिः
 क्षत्रमुत्साद्य निर्मुल्य पद्मवत्यां पुरि वसन्निति शेषः अनुगङ्गां
 गङ्गाद्वारमारुह्य प्रयागपर्यन्तं गुप्तां मेदिनीं भोक्ष्यति
 तदनन्तरं च सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजा ब्राह्म्याः उपनयनादि-
 संस्काररहिताः सन्त एव शूद्रप्राया भविष्यन्ति जनाधिपेति
 सम्बोधनं जनाधिपा इति पाठे ते शूद्रप्रायाः शूद्रप्रचुरा भवि-
 ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

सिन्धोरिति । ब्राह्म्यायां ब्राह्म्या ब्राह्म्या येषां ते शूद्रा म्लेच्छाश्च
 अब्रह्मवर्चस इति असामर्थेऽनुचितत्वाद्ब्राह्म्याविशेषणं चन्द्रभागा-

श्रीमद्गीरायवाच्यं कुतः भागवतं च गुरुमिच्छा ।

इति तस्या तत्तीरे खड्गते कोष्ठीम् । वेद्याम् कोष्ठीमिति वाङ्मे
हन्ति केचो भवां कोष्ठीमिति च गुरुभागाविशेषणम् ॥ ३५ ॥

तुल्यकाया इति । एते श्लेच्छप्रायाः भृशस्तुल्यकाया मवि-
ष्यन्तीत्यर्थः । किञ्च, एते इति मध्ये अनुते च परिनिष्ठिता
फलगुहाः अल्पदातारः तीव्रः उग्रो मयुषेयां ते स्त्रीबाधेति
परदारधनयोरारुता आदरयुक्ताः तद्ग्रहणशीला इत्यर्थः । उदि-
तोन्ममितप्रायाः उदिनप्रायाश्चास्तमितप्रायाः क्षणे तुष्टाः क्षणे कृष्टाः
क्षेप्येः । अल्पसत्त्वा अल्पबला अल्पायुषश्च असंस्कृताः गर्मा-
धानादिसंस्काररहिताः प्रजा इति एवंविधाः ते प्रजाः मक्ष-
यिष्यान्ति पीडयिष्यन्ति ॥ ४०—४२ ॥

१. श्रीमद्विजयध्वजनीयंकुतपदरत्नावली ।

बाह्यिकाः बाह्यिकदेशपतयः ॥ ३४ ॥

तथा आध्या अग्रदेशपतयः कोमलाः कोसलविषयपतयः
वेदूयः वेदूराख्यनगरपतया निषधाश्च एते तत्तद्देशनामभिः
प्रख्याताः तुल्यकालाः खण्डमण्डलेषु भूयाः तत एव तेऽयो
बाह्यिकेऽय एव भाव्या भविष्यन्ति ॥ ३५ ॥

ततश्च नैषधानां विषयाणां राजा पुरजयः शत्रुणामिनि-
शेषः । स पुच्छिन्दुमद्रकानवरात्राचार्यं यथांश्च करिष्यति किं
बहुना सर्वाः प्रजाश्चापि शिञ्जिताः ॥ ३६ ॥

महामूषिष्ठाः बहुलनेदिनः कथापयिष्यन्ति स्थिरीक-
रिष्यन्ति अनुगच्छं गङ्गाभूमिपि आप्रयागे प्रयागाख्यक्षेत्रपर्यन्तं
दीर्घा मेदिनी पञ्चवत्यां पुरि स्थितिं कृत्वा आप्रयागे गुप्तां
पाञ्चिताम् ॥ ३७ ॥

तदनन्तरं सौगण्ड्याश्च मानन्त्याश्च आभीराश्च शुद्राश्च अनु-
दाश्च माख्याश्च प्रात्याः संस्कारहीनाः द्विजाः शूद्रप्रायाः जना-
भिपतयो भविष्यन्ति ॥ ३८ ॥ ३६ ॥

किञ्च, एते सर्वे अधमोन्नतपराः अधमे अनुते च परि-
निष्ठिताः फलगुहाः अल्पदातारः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकुतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चवर्षाणि अजिकानि भविष्यन्ति माघानि' व्याप्च
भोक्ष्यन्ति पक्षयिष्यन्ति ॥ ३३ ॥

तेषां भूतनन्दादीनां त्रयोदश बाह्यिकनामानो भविष्यन्ति अये-
त्यत्र एव पुष्पमित्रः क्षत्रियोऽस्य दुर्मित्रा नाम पुत्रः ॥ ३४ ॥

एककायाः खण्डमण्डलपतयः ॥ ३५ ॥

ततश्च मागधानां मध्ये क्षत्रिजिह्वस्पर्शितां पुरजयः पुरा-
याजंतापरः प्राचीनपुरजयां द्वितीय इत्यर्थः । यथांश्च आध्या-
दीन् पुच्छिन्दुमद्रकसंज्ञान् श्लेच्छप्रायान् करिष्यति ॥ ३६ ॥

महामूषिष्ठाः वेदरहिताः बहुतराः क्षेत्रं पुण्यक्षेत्रम् उत्साद्य
उत्सर्जं कृत्वा ॥ ३७ ॥

ततश्च सौराष्ट्रविदेशवर्तिनो द्विजा प्रात्याः संस्कारहीनाः
भविष्यन्ति ॥ ३८—४३ ॥

श्रीमच्छास्त्रकदेवकुतसिद्धास्तपरीपः ।

एते भूतनन्दादयः ॥ ३३ ॥

तेषां भूतनन्दादीनां बाह्यिकाः तजामानः अथाऽम्बो राजयः
पुष्पमित्रो भविष्यति अस्य पुष्पमित्रस्य दुर्मित्रः पुत्रो भवि-
ष्यति ॥ ३४ ॥

तत एव हि तेऽयो बाह्यिकसंज्ञेऽय एवाध्यादयः तत्तद्देश-
नामभिः प्रख्याताः एककायाः तुल्यकायाः भूयाः तत्तद्भूमि-
प्रवेशयोग्याः भाव्याः भविष्यन्ति ॥ ३५ ॥

ततश्च पुरजयः पूर्वोक्तापुरजयादितरः अयोत्तद्वदितिप्रमिष्टः
विश्वस्पर्शितां मागधानां राजा भविता सतु यथांश्च आध्या-
दीन् पुच्छिन्दुमद्रकान् श्लेच्छप्रायान् करिष्यति ॥ ३६ ॥

एवं कृत्वा विश्वस्पर्शिताः पञ्चवत्यां पुरि वसन् महामूषिष्ठाः
मत्रैवयर्थप्रचुराः प्रजाः कथापयिष्यन्ति यनां दुर्मित्रः कलि-
विदूषितमनिः नन्वये क्षात्रियात्वं कुतो न वारयिष्यन्तीत्यन
माह, वीरवान् क्षत्रमुत्साधति ॥ ३७ ॥

अनुगच्छं गङ्गाहारामारुह्य आप्रयागे प्रयागपर्यन्तां गुप्तां
पाञ्चितां मेदिनीं भोक्ष्यति तदनन्तरं सौराष्ट्रादिदेशवर्तिनो द्विजाः
प्रात्याः उपनयनादिसंस्काररहिताः भविष्यन्तीत्यभिमेगा-
म्यचः ॥ ३८ ॥

द्विजाः त्रैवर्गिका प्रात्याः असंस्कृताः सन्तः शूद्रप्रायाः
भविष्यन्ति ॥ ३९ ॥

महामूषिष्ठैः वेदोक्तकियाशुच्यत्वात् इति च श्लेच्छप्रायाः
भृशस्तुल्यकाया भविष्यन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भाषा टीका ।

फिर तिस बंगिर के पीछे बंगिर का साना शिशुनन्द
राजा होगा, और शिशुनन्द के अनन्तर यथोनन्द राजा
होगा, यथोनन्द के पीछे प्रधीरक राजा होगा, ये भूतनन्द
से लेकर सब राजा लोग पृथिवी पर एकसौ के १०६ वर्ष
पर्यन्त राज्य करेंगे ॥ ३३ ॥

तदनन्तर इन भूत नन्दादि को की सन्तान जेव १३ पुत्र
होंगे, इनका नाम बाह्यिक पड़ेगा, उसी समय अन्य एक
पुष्पमित्र नामक राजा होगा, तिरुका पुत्र दुर्मित्र राजा
होगा ॥ ३४ ॥

और उनही बाह्यिकों की सन्तान सान आन्ध्र, सान
कोसल, तथा विदूरपनि, और नैषध, इस प्रकार देश के
क्षेत्रों में प्रसिद्ध बार मंड मंडल के आधिपति होंगे ॥ ३५ ॥

मगधदेशों का राजा विश्वस्पर्शित नामक दूसरा पुरजय
होगा, और वह आध्यादि यथों को पुच्छिन्द, बहु, मद्रक संज्ञा-
वाले श्लेच्छ प्राय कर देगा, ॥ ३६ ॥

और वह दुर्मित्र, जिसमें प्राय करके त्रैवर्गिक लोग नहीं
देती नीच प्रजा का पावन करेंगे, बड़ा पराक्रमी होगा और
क्षत्रियों को उखाड़ कर पञ्चवती पुरी में रह कर हरिद्वार से
प्रयाग पर्यन्त पृथिवी का राज्य करेंगे ॥ ३७ ॥

स्त्रीबाधगोद्विज्जनाश्च पराधनादृताः ।

उद्वितास्तमितप्रायाः स्यात्प्रायः ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः किञ्चित् तमसावृताः ।

प्रजास्ते मन्त्रिणां ज्ञेयः अन्यरूपिणः ॥ ४२ ॥

तन्नाथः कालः स्यात्प्रायः ॥ ४३ ॥

अन्योन्यतो मन्त्रिणां ज्ञेयः यास्यन्ति पीडिताः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्याम् द्वादशस्कन्धे राजवंशानुकीर्तनं नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

सौराष्ट्र (सौराठ) देश के अवस्थित देश के युद्ध, मनुष्य, और आश्वय देश के आश्वय से लेकर तीनों वर्षों उपनयनादि संस्कारों से हीन होकर पतित होजायेंगे और वहाँ के राजा लोग युद्ध प्राय होजायेंगे ॥ ३८ ॥

सिन्धुनदी के किनारे तथा अश्वमेधा के किनारे २ कौन्ती देश और काश्मीर मयङ्गल इन देशों को युद्ध पतित मन्त्रिणादि जो ब्रह्म तेज से हीन हैं वे राजा लोग भोगेंगे ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! वे सब राजा लोग एकही काश में श्लेष्म प्राय होंगे, वे सब अधर्म और असत्य परायण होंगे, एवं थोड़ा हान करने वाले होंगे, और तीव्र क्रोधी होंगे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

उद्वितास्तमितप्रायाः हर्षशोकादिबहुलाः ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः गर्माधानादिसंस्काररहिताः प्रजाः मन्त्रिण्यन्ति अनाद्यप्यहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

किञ्च, तन्नाथः ते नाथा येषां ते जनपदा देशवर्तिनो मनुष्यास्तच्छ्रीलाचारवादिनस्तेषामिह शीघ्रमाचारो वादश्च तद्वन्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीकायाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीसुबोधगुरुकृतशुक्लपञ्चमम् ।

इति श्रीमद्भागवतस्यावसाने

शुक्लपञ्चमे द्वादशस्कन्धे

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

तन्नाथा इति ते श्लेष्म नाथा येषां ते जनपदादेश वर्तिनः तेषामेव शीघ्रं समावः आचारो वादश्च येषां मन्त्रिण्यन्ति तथाऽन्योन्यतः राजतः राजभिन्न पीडिताः नाथं यास्यन्ति ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिकायां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भजवधजतीयेकृतपदरत्नावली ।

उद्वितास्तमितप्रायाः बहुलं मूर्खेष्वमस्तङ्गतमेव जानन्ति नापरम् अल्पकालावस्थायिनो वा ॥ ४१ ॥

असंस्कृताः गर्माधानादिसंस्काररहिताः प्रजाः मन्त्रिण्यन्ति अनाद्यप्यहारादिना पीडयिष्यन्ति ॥ ४२ ॥

किञ्च, एवंविधाः ये त एव नाथा येषां ते तन्नाथा जनपदा देशवर्तिनो मनुष्याः तच्छ्रीलाचारवादिनः तेषां शीघ्रं समावः वादश्च तद्वन्तः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भजवधजतीयेकृतपदरत्नावलीयाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्भजवधजतीयेकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भजवधजतीयेकृतपदरत्नावलीयाम्

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

भीमद्विभवाय च कर्तुं सारांशं दर्शयिष्यामीति ।

इति सारांशं दर्शयिष्यां दर्शयिष्यां भक्तचेतसाम् ।

द्वादशे प्रथमोऽध्यायः सङ्कृतः सङ्कृतः सताम् ॥ १ ॥

॥ भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उद्दिताऽस्तमितप्रायाः उत्पन्नविनष्टप्रायाः जन्ममरणवद्बुद्धा
इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

मनुष्यिष्यन्ति जीविकापहारादिना पीडयिष्यन्ति जनपदा
देशवर्तिनो जनाः तच्छीलाचारवादिनः मयात् तेषामिष्य शीला-
चारवादाः सन्ति येषां ते ॥ ४३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

प्रथमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १ ॥

भाषा टीका ।

स्त्री, बालक, गौ, द्विज, इनके मारने वाले होंगे, और
पराई स्त्री पराये धन में आदर करने वाले होंगे

और अन्नकाष्ठ में वृद्धिको प्राप्त होकर अन्नकाष्ठ में नष्ट
होते रहेंगे, तथा अन्न पराक्रम, और अन्न आयु वाले
होंगे ॥ ४१ ॥

और संस्कारों से रहित वैदिक क्रियाओं से हीन और
और रजोगुण तमोगुण से ढके हुए होंगे, ऐसे वे राजा
ओं के सिद्ध धारण करने वाले स्वेच्छ लोग, प्रजा का भक्षण
करेंगे अर्थात् प्रजाको दुःख देंगे ॥ ४२ ॥

और जब उस देश के लोगों के ऐसे अन्धाधी खासी
होंगे तब देश की सब प्रजा लोग भी राजाओं के खमाशको
राजाओं के आचार को गृह्य कर राजाओं के सख्त असत्य
बोचने वाले होकर परस्पर में तथा राजाओं से पीडित
होकर क्षय को प्राप्त होजायेंगे ॥ ४३ ॥

इति भीमद्भागवत द्वादशस्कन्धे प्रथम अध्यायकी,

आहुद्वावनस्थ पं ० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्विती

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

ततश्चाऽनुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।
कालेन बलिना राजन्नङ्क्षयत्यायुर्वलं स्मृतिः ॥ १ ॥
वित्तमेव कलौ नृणां जन्माऽऽचारगुणोदयः ।
धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २ ॥
दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥ ३ ॥
लिङ्गमेवाऽऽश्रमख्यातावङ्गोन्यापत्तिकारणम् ।
अवृत्त्या न्यायदौर्बल्यं पाण्डित्ये चापलं वचः ॥ ४ ॥
अनाढ्यतैवासाधुत्वे साधुत्वे दम्भ एव तु ।
स्त्रीकार एव चोद्धाहे स्नानमेव प्रसाधनम् ॥ ५ ॥
दूरे वार्ययनं तीर्थं लावण्यं केशधारणम् ।
उदरम्भरता स्वार्थः सत्यत्वे घाष्ट्यमेव हि ॥ ६ ॥
दाक्ष्यं कुटुम्बभरणां यशोर्थे धर्मसेवनम् ।
एवं प्रजाभिर्दुष्टाभिराकीर्णो क्षितिमण्डले ॥ ७ ॥
ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां यो बली भविता नृपः ।
प्रजा हि लुब्धैराजन्यैर्निर्घृणैर्दस्युधर्मभिः ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

द्वितीये तु कवेर्दोषवृद्धौ कव्यकथनारतः ।

अधर्मिष्ठे जने नष्टे पुनः कृतयुगागमः ॥

कविधर्मान्प्रपञ्चयति-ततश्चेत्यादिना ॥ १ ॥

धर्मन्याययोर्व्यवस्थायां बलमेव ॥ २ ॥

दाऽपत्ये भार्यापतिमावेऽभिरुचिरेव हेतुर्न कुलगोत्रादिः
व्यावहारिके क्रयविक्रयादौ स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च तथाः भ्रेष्टयं
रतिकौशलमेव हेतुर्न कुलमाचारो वा ॥ ३ ॥

आभमाणां कथातौ ज्ञाने लिङ्गमेव दण्डाजिनादिकं हेतुर्न स्वा-
चारविशेषः अङ्गोन्यापत्तिकारणं चाऽऽभगादाभमात्तरप्राप्तौ च
कारणम् यथा अङ्गकटभादीनामङ्गोन्यापत्तौ नमस्कारादि
व्यवहारे कारणम् । अवृत्त्या, मुद्रापेक्षादिदानासामर्थ्येन न्याये
दौर्बल्यं पराजयः, आपलं धनो बहुभाषणम् ॥ ४ ॥

असाधुत्वे चौराद्यभियोगे प्रसाधनमङ्कुरः ॥ ५ ॥

दूरे वर्तमानं वार्ययनं जलाशयस्तीर्थं न तु गुर्वादि स्नानं
पुरुषार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीष्मदर्शनसुरिकृतशुक्लपञ्चम ।

१ ॥ २ ॥

रुचिहेतुः नस्वामिजवात्यादि सा च व्यावहारिकी लोकव्यव-
हारमिच्छा मायैव विनेकप्रतिबन्धिनी स्त्रीत्वे चेति स्त्रीत्वपुंस्त्वयो-
हेतुर्नास्ति स्त्रीत्वपुंस्त्वैकान्तगुणवृत्तयोगो हेतुः किन्तु अभिरतिरेव
मरम्भोग एव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अवृत्तिः दारिद्र्यम् ॥ ४ ॥

स्त्रीकार एव न तु शास्त्रीयविधिनेत्यर्थः ॥ ५ ॥

भीमद्वयं न सृष्टि कृतमुपपन्नम् ।
उदरमिति उदरपाचयमेव कार्यः सत्यं पुनरुपायः ॥ ६—१६ ॥

भीमद्वयं न सृष्टि कृतमुपपन्नम् ।

"तत्कालाचारवादिनः" इत्येतदेव प्रपञ्चयन् कृतमुपपन्नसि-
समीपकात् लक्ष्यन् तत्पक्षेतिप्रकारं कथियुगमात्रमात्रं लक्ष्यन्
वदन् राजवंशानुकीर्तनमुपसंहरति द्वितीयेन—तत्कालादिना ।
हे राजन् ! बलिना बलीयसा कालेन निमित्तेनानुद्दिष्टं धर्मादयो
नङ्गवन्ति ॥ १ ॥

वित्तमेवेति । जम्भामिज्जालं गुणः सद्गुणः तदावहं वित्त-
मेवेत्यर्थः । तथा धर्मस्यावयवव्यवस्थायां बलं धनबलमेव कारणं
हेतुः ॥ २ ॥

दास्यत्येति । दास्यत्ये भर्तृमात्राये अभिमुखिरेव कारणं तस्याभि-
जात्यादिः स्वायत्तारिके क्रयविक्रयादिस्वापारे माया वञ्चनमेव
ननु निष्कापट्यं स्वायत्तारिकीतिपाठे लोकव्यवहारसिद्धा मायेव
विवेकप्रतिबन्धनीत्यर्थः । अस्ति पुनरपि च तयोः प्राशस्त्ये रति-
कौशलमेव हेतुननु स्त्रीवपुर्दत्तकार्तमुपावृत्तयः सूर्यमेव ननु
वपनवनादि ॥ ३ ॥

लिङ्गमेवेति । आभमायां वनाती कान्ते लिङ्गमेव दृग्दृष्टिनादिक-
मेव हेतुनस्वाचारविशेषः अन्वोन्वापत्तिकारणमाभमादाभमान्तर-
प्राप्तौ च कारणं वृत्तान्तरात् वृत्तान्तरप्राप्तौ भीमोन्मत्तभावनप्राप्तौ
वा कारणमित्यर्थः । अद्विष्टः हरिद्रता तथा म्यायद्वौर्बल्यं पराजयः
मत्तवृत्तपाठे तस्यां सत्यां म्यायद्वौर्बल्यं सा म्यायद्वौर्बल्यं
हेतुरित्यर्थः । पाणिद्वये चापद्यं वचः बहुभाषणं हेतुः ॥ ४ ॥

अनात्म्यतेवेति । असाधुत्वे निकृष्टत्वे अनात्म्यतेव हेतुः ननु
कुलहीनता साधुत्वे उत्कृष्टत्वे दम्भः देहालङ्कारः उदाहरे विवाह-
कारणमेव ननु शास्त्रीवधिविः प्रसाधनं शरीरमलापनयनमेव
स्नानं ननु विशुद्धतीर्थावगाहनम् ॥ ५ ॥

दूर इति । यद्वरे वर्तमानं वाच्यं न जलाशयकृतत्वं तीर्थं ननु गङ्गादिः
ननु गुर्वादिषां जावयये निमित्ते केशधारणं ननु शास्त्रीवधिताङ्ग-
वौर्भ उदरमरणमेव सर्वपुरुषार्थः सत्यत्वे सत्यवादिष्वेवाष्ट्यं
प्रतिहिण्यत्यं ननु अनुनवादिष्वम् ॥ ६ ॥

दाहं समर्थत्वे कुटुम्बमरणं ननु धर्मादिपुरुषार्थसम्पादनं
यथार्थं ननु पारलोक्यार्थं एवम् इत्यभूताभिः प्रजामिमाकांक्षं
भूमयद्वे ॥ ७ ॥

ये प्राणायामव्यवस्थायां मध्ये यो बली स एव नृपं भविता
प्रजा इति लुब्धैरर्थकामपरेरेत एव निर्णयैर्निष्कृपैः दृश्यधर्मभिः
चौरव्याघ्रप्रवृत्तिभिः राजस्यैः ॥ ८ ॥

भीमद्वयं न सृष्टि कृतमुपपन्नम् ।

कल्पयन्तारं तत्परितं च युगविभागलक्षणं च वक्तव्यमि-
च्छायेः तत्रादौ कल्पमेवमाह—तत्परितं । कावक्षयानन्तरं
धर्मादयो नङ्गवन्तीत्यन्वयः । कारकामावादिनि शेषः ॥ १ ॥

अदि कक्षी नृणां वित्तमस्ति तर्ह्येतेषां जम्भादयः पूजाः

स्युरिति शेषः । अयं धर्मोऽयं म्याय इति व्यवस्थायां वचमेव
कारणं धनमिति वा पाठः ॥ २ ॥

अभिमुखिरेवकारणं म्यायद्वौर्बल्यहेतुः न कुलगोत्रादिशास्त्रीव-
धोः स्वायत्तारिके क्रयविक्रयादिस्वापारे मायेव हेतुः
अतिरतिः अतितरां मनोदशनीयताविशेषः सूत्रं तन्मुल्ल-
ख्य ॥ ३ ॥

आभमायां वनाती कान्ते लिङ्गमेव दृग्दृष्टिनादिक-
मेव हेतुनस्वाचारविशेषः अन्वोन्वापत्तिकारणमाभमादाभमान्तर-
प्राप्तौ च कारणं वृत्तान्तरात् वृत्तान्तरप्राप्तौ भीमोन्मत्तभावनप्राप्तौ
वा कारणमित्यर्थः । अद्विष्टः हरिद्रता तथा म्यायद्वौर्बल्यं पराजयः
मत्तवृत्तपाठे तस्यां सत्यां म्यायद्वौर्बल्यं सा म्यायद्वौर्बल्यं
हेतुरित्यर्थः । पाणिद्वये चापद्यं वचः बहुभाषणं हेतुः ॥ ४ ॥

अनात्म्यता दरिद्रत्वम् असाधुत्वे दुष्टत्वे त्वं मम जाया इति
स्त्रीकारः हेतुः प्रसाधनं शरीरव्य शुद्धिरङ्गारो वा ॥ ५ ॥

दूरेवायेतनं दूरतरजलयात्रा यत्र क्रियते तत्तीर्थं ननु
गुर्वादि केशधारणं धर्मिलुधारणम् उदरमरता खोदरपूर्यता
कार्यः स्त्रप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

प्रजा प्राणायः दृश्यतां धर्माणि चौर्यादीनि येषां ते तथा
तेः ॥ ८ ॥

भीमद्वयं न सृष्टि कृतमुपपन्नम् ।

१—५ ॥

वाच्यत्वे निमित्ते केशधारणमेव कारणमिति इति मत्तस्य-
नानामन्वयः ॥ ६—२८ ॥

भीमद्वयं न सृष्टि कृतमुपपन्नम् ।

द्वितीये तु कलेर्द्वौर्बल्यहेतुः कल्कसमयः ।

कलेर्द्वौर्बल्यहेतुः नदन्ते मत्तमुच्यते ॥

कलिद्वौर्बल्यहेतुः नदन्ते मत्तमुच्यते ॥ १ ॥

वित्तमेवेति यस्य वित्तं यत्नं स एव साकुलप्रप्ता स
एव सदाचारः स एव सद्गुणः इत्येवमेवाग्रं अपि
स्वायत्तमेव ॥ २ ॥ ३ ॥

अन्वोन्वापत्तौ परस्परमुपकारोपकारेणापि लिङ्गमेव दृग्दृ-

ष्टिनादिकमेव कारणं ननु ज्ञानमवाचारविक्रयमभूत्या
मुद्राद्यपेयासामर्थ्येनैव हेतुना म्यायद्वौर्बल्यं म्याय पराजयः
चापद्यं वचः चापद्ययुक्तः आपद्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

वाच्यत्वं जलाशयः ॥ ६—१४ ॥

भीमद्वयं न सृष्टि कृतमुपपन्नम् ।

कलिद्वौर्बल्यं पुनः कृतमुपपन्नमिति च द्वितीयेऽप्यर्थे निरूप-
यति, तत्र यत्कलं स्लेच्छयायाः भूतनां भविष्यतीत्यादिनद-
नन्तरं धिः भविष्यतीत्यादिनाङ्गावामाह—नन इति ॥ १ ॥

जम्भाचारगुणानुद्ध्यो वस्मात् स तथा जम्भादिव्यवस्थाभिः
हेतुर्निर्जनेय यो वित्तवान् स एव अष्टजन्मादिमानन्वयः । तथा

आच्छिन्नदारद्रविणा यास्यति
शाकमूलामिषद्वौद्रफला
भनावृष्ट्या विनश्यति
शीतवातातपमहाभयम् ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धर्मस्यायसोर्ध्ववस्थायां विलम्बेव कारणं हेतुः कदाचित्प्रसिद्धि
योऽयम् ॥ २ ॥

किञ्च बाह्यं जायापतिमानं अभिरुचिरेव हेतुर्न तु कुल-
गोत्रादिः व्यावहारिकं कथमिच्छायां भाषा वक्ष्यते हेतुः न तु
सत्यभावगं स्त्रीणां पुंशोश्च तयोः भेदोऽपि नतिः अस्यासक्तिरेव
हेतुर्न तु मध्यमचारः विप्रत्वे सूत्रमेव हेतुर्न तु सम्बोधासनसत्त्व-
शील्यार्थः ॥ ३ ॥

आभ्रमाणां स्थानो ज्ञाने द्युडाजिनादिक हेतुर्न तु गुरुशुभ-
यादि अश्याऽन्वतः दानदीक्षादिभिः आपनो प्राप्तो च लिङ्ग-
मन् हेतुर्न तु पात्रत्वादिः न्याये सक्षोपनिर्बोधाऽनां निग्रहा-
नृप्रहनीनां अवस्था दीर्घत्वे निधनत्वादिना द्युडात्वे भवति
न तु सक्षोपत्वेन, पाणिद्वये चापलम्बः लोकरज्जनार्थं बहु-
आपणं न तु तत्त्वज्ञता अमाधुत्वे उपेक्षणीयत्वे अनादयना
अनर्थादिराहित्यमेव हेतुर्न तु सुकृतिर्यत् साधुत्वे आदरणी-
यत्वे इमं एव न तु सुकृतिर्यत् उदाहरे विवाहे स्त्रीकार एव न तु
पाण्यग्रहणमन्त्राः प्रसाधनमन्त्राः ॥ ४-५ ॥

वाच्यं न जहाश्वः दूरे स्थितं तीर्थं भवति ब्रह्मविहारप्रद-
त्वात् ॥

गङ्गां च यमुनां चैव पूज्यमानां सरस्वतीम् ।

रथस्यां सरयूं चैव गण्डकीं गोमतीं तथा ॥

अपर्युषितपापास्ते नही सन्ति पितृनि वे ॥

इति महाभारतादिप्रसिद्धानि तीर्थानि ज्ञातव्येति मित्रं केच-
चार्या न तु ब्रह्मशास्त्रे ब्रह्मचर्योर्निमित्तम् उद्दमरता
उद्दमरत्तमोपस्थजैह्वकस्तुलसाधनाचरणपरत्वं ज्ञायः पुरु-
षार्थः न तु तपोधनाद्याचरणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकल्किभगवते नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजर्ष ! तदनन्तर बड़े बख्खाश
काख के प्रभाव से दिनोदिन धर्म, सत्य, शौच, क्षमा, दया,
आयु, यज्ञ, स्मृति, वे सब नष्ट होते जायेंगे अर्थात् घटते
जायेंगे ॥ १ ॥

कलियुग में जिन मनुष्यों के समीप धन होगा वेही
क्षम अन्धबाबू, शूद्र आचार बाबू, उन्मत्त गुणबाबू कहायेंगे,
और धर्म त्याग की व्यवस्था में सब ही कारण होगा, अर्थात्

जो बर्ग होगा वह शुक मयुक्त जैसा धर्म का त्याग निवेडेगा
वही सबको मान्य होगा ॥ २ ॥

श्री पुरुष के युगल जोड़ी होने में राजी होना ही कारण
रह जायगा, कुछ गोत्र आदि से कुछ प्रयोजन नहीं, कथ
विक्रम आदि व्यवहार में कपट ही प्रधान रहेगा, स्त्रीपने और
पुरुषपने में केवल रति कुशलता ही कारण होगी, कुछ
आचार कुछ नहीं, एवं ब्राह्मणपने में केवल ब्रह्मोपवीत (जनेऊ)
मात्र का पहिरना रह जायगा और कर्म नहीं ॥ ३ ॥

आभ्रम की पहिचान में दंडादिक आभ्रम का चिह्नमात्र
कारण रहेगा, और वही चिह्न बदलना, आभ्रम के बदलने
में कारण होगा, आभ्रम के अनुगुण आचारादिक कुछ नहीं।
और दूँस रिसपत के देने में सामर्थ्य न होना ही। राजकीय
त्याग (मुकद्दमा) से हारने का कारण होगा, अपवाद की
सत्यता नहीं। बातों की खपलता ही पंडिताई में प्रधान
कारण होगी, शास्त्राध्ययन आदि कुछ नहीं ॥ ४ ॥

निधनपना ही असज्जनता में कारण होगा, खोटा आचार
नहीं। ईश्वर करना ही साधुता में कारण होगा, सदाचार
नहीं। स्त्रीकार करकेना मात्र ही विवाह में कारण होगा,
विधि नहीं। स्नान करना ही मन्त्रकार समुझा जायगा, भूषण
वस्त्र तो कहाँ से आवेंगे ॥ ५ ॥

दूर जो जग हो वही तीर्थ समुझा जावेगा, हरि गुरु देव
व्यर्थ नहीं। केचचारण ही आवश्यक में हेतु होगा, पेट भर-
केना ही आर्थ कहावेगा, दीठता ही सत्यपने में हेतु होगी ॥ ६ ॥

कुटुम्ब का पाखन करना ही अतुराई होगी, यश के खिचेही
धर्म किबा जावेगा, इस प्रकार की दुष्ट प्रजा से जब पृथिवी
मंडल स्वाप्त हो जावेगा ॥ ७ ॥

तब ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, इनमें जो बर्ग होगा वही
राजा होजावेगा, और चोरों के सहय धर्मबाबू निर्दय खोभी
राजा खोग, अपनी प्रजा के खी और धन को खीन खिया
करेंगे, इसी ढर से प्रजा खोग परतों में बनों में जाकर निवास
करेंगे, और शाक, मूख, आमिष (मांस) मधु, फल, फूल,
बीज अथवा जाल, से अपने भोजन का निर्वाह करेंगे ॥ ८ ॥ ९ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषार्थटीपिका ।

आच्छिन्ना अपहृता दारा द्रविणानि च बासां च ताः अष्टि-
बीजम् ॥ ६ ॥ १० ॥ ११ ॥

शून्यप्रायेषु व्याधिभिर्भव सन्तप्स्यन्ते च चिन्तया ।

त्रिंशद्विंशतिवर्षाणि परमायुः कलौ नृणाम् ॥ ११ ॥

क्षीयमाणेषु देहेषु रक्षिणां कक्षिदोषतः ।

वर्णाश्रमवतां धर्मे मनु वेदपथे नृणाम् ॥ १२ ॥

पाषण्डप्रचुरे धर्मे दस्युप्रायेषु राजसु ।

चौर्यान्तवृषाहिंसा नानावृत्तिषु वैतसु ॥ १३ ॥

शूद्रप्रायेषु वर्णेषु क्षागप्रायासु धेनुषु ।

गृहप्रायेष्वाश्रमेषु यौनप्रायेषु बन्धुषु ॥ १४ ॥

अणुप्रायास्तोषधीषु शमीप्रायेषु स्थास्तुषु ।

विद्युत्प्रायेषु मेघेषु शून्यप्रायेषु सद्मसु ॥ १५ ॥

इत्थं कलौ गतप्राये जने तु खरधर्मिणि ।

धर्मत्राणाय सत्तेन भगवानवतरिष्यति ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

क्षीयमाणेष्वप्रायेषु ॥ १२ ॥

दस्युप्रायेषु चौरतुल्येषु चौर्यान्तवृषाहिंसाया नाना वृत्तयो
येषां तेषु ॥ १३ ॥

क्षागप्रायासु प्रमायतः क्षीरतश्चाजातुल्यसु ॥ १४ ॥

अणुप्रायासु इयामाकतुल्यसु स्थास्तुषु वृक्षेषु विद्युत्प्रायेषु
तद्विवृद्धेषु शून्यप्रायेषु धर्मद्विरहितेषु सद्मसु गृहेषु ॥ १५ ॥

जने तु खरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ गतप्राये समाप्तप्राये ॥ १६ ॥

श्रीमद्भरतसंस्कृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

श्रीधरः अपहृता दाराः द्रविणनिष्ठया यासां ताः प्रजाः गिरि-
काननं वास्यन्ति तत्र शाकादिभोजनाः तत्र शौद्रं मधु अष्टिर्बीजम् ॥ ११ ॥

तत्राप्यनावृत्त्या यः दुर्मिक्षकरः शाकाद्यभाषकरः काष्ठ-
स्तेन बद्धा दुर्मिक्षे यः करः क्षामिप्राप्तो मागः तेन पीडिताः
पीतादिभिरन्वोष्यतश्च पीडिताः नृक्षयन्ति प्राहुषि हिममेव
केवलं ननु वृष्टिरस्यमिप्राप्य प्राहुष्युक्तं तृतीयान्ताना-
मसामर्थ्येण सामर्थ्यापीडिता इत्यनेन सम्बन्धः । तत्र सन्ताप-
स्त्रिविधः तापः इत्थं पीडितानां नृणां परमायुर्विंशति-
शतवर्षाणि ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षीयमाणेष्विति-सप्तसंस्तानाम् इत्थं कलौ गतप्राये सतीनि
पञ्चमेन सम्बन्धः । वर्णाश्रमाचारार्थायामपि वेदपथे वेदमार्गे
तदुक्ते धर्मे च नष्टे सति ॥ १२ ॥

राजसु दस्युप्रायेषु ससु तदेव विवृणोति-चौर्वेति
चौर्वेदिना वृत्तयो येषां तेषु ॥ १३ ॥

धेनुषु क्षागप्रायासु प्रामयतः क्षीरतश्चाजातुल्यसु आश्रमेषु
गृहप्रायेषु तद्विवृद्धेषु शून्यप्रायेषु ससु बन्धुषु यौनप्रायेषु यौनि-
सम्बन्धमाश्रमप्रायेषु ॥ १४ ॥

योपधीषु धान्येष्वणुप्रायासु अनिसूक्ष्मासु स्थास्तुषु वृक्षेषु
शमीप्रायेषु परिमाणतः स्थायानः फलतश्च तुल्येषु इत्यर्थः मेघेषु
विद्युत्प्रायेषु तद्विवृद्धेषु ससु प्रहृष्टेषु शून्यप्रायेष्वतिथिमाजनादि-
धर्मरहितेषु ससु ॥ १५ ॥

इतीत्यं खरधर्मिणि दुःसहचेष्टिते कलौ सर्वेभ्यः शुद्धसर्व-
मेवेन देहेन ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

आच्छिन्नद्वारविद्याः बद्धाकाष्ठमावृत्तिः शौद्रं मधु
"मधु मयं मधुशौद्रं मधुपुष्परसं विदुः" इत्यभिधानं आकादि-
भोजनं येषां ते तथा ॥ ११ ॥

दुर्मिक्षकरनिमित्तपीडिताः हिमं नीहारः ॥ १० ॥

तृषया तृष्याया व्याधिमिः कुष्ठादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥

चौर्वेदार्थं नानावृत्तयो येषां न तथा ॥ १३ ॥

क्षाग अत्र तुगमानो विद्वद्व्यासं प्रति गृहमावना एव
बन्धुत्वं यौनिसम्बन्धमाश्रम ॥ १४ ॥

अणुप्रायेषु कक्षमावपुष्टरासु जनशून्यप्रायेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमद्विभवायककवर्तिकृतसारायंरश्मिनी ।

स्थास्तुषु वृक्षेषु ॥ १५ ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आष्टिर्बीजम् ॥ ११ ॥ १० ॥ ११ ॥

क्षीयमाणेष्वप्रायेषु सप्तसंस्तानामिति कलौ गतप्राये इति
पञ्चमेन सम्बन्धः ॥ १२-१४ ॥

स्थास्तुषु वृक्षेषु ॥ १५ ॥

खरधर्मिणि सख्यंघातके गतप्राये समाप्तप्राये सर्वेभ्यः

चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरः
 धर्मत्राणाय साधूनां ॥
 शम्भलप्राममुख्यस्य ॥
 भवने विष्णुयशसः क ॥ भविष्यति ॥ १८ ॥
 अश्वमाशुगमारुहा देवदेव जगत्पतिः ।
 अमिनाऽसाधुमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९ ॥
 विचरन्नाशुना क्षोण्यां हयेनाप्रतिमद्युतिः ।
 नृपलिङ्गच्छ्वा दस्यून् केटिशं निहनिष्यति ॥ २० ॥
 अथ तेषां भविष्यन्ति मनांसि विशदानि वै ।
 वासुदेवाङ्गरागातिपुण्यगन्धाऽनिलस्पृशाम् ।
 पौरजानपदानां वै हतेष्वखिलदस्युषु ॥ २१ ॥
 तेषां प्रजाविसर्गश्च स्थविष्ठः सम्भविष्यति ।
 वासुदेवे भगवति सत्त्वमूर्त्तौ हृदि स्थिते ॥ २२ ॥
 यदाऽऽतीर्णो भगवान् कल्किर्धर्मपतिर्हरिः ।
 कृतं भविष्यति तदा प्रजासूतिश्च सात्त्विकी ॥ २३ ॥
 यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यवृहस्पती ।
 एकगथौ समेप्यन्ति तदा भवति तत्कृतम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नियम्भभूतेन सत्त्वगुणोन्नापक्षित भवतारप्यति भावि
 भविष्यति ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

वृष्टि न होने से दुर्गिच्छ और कर से पीड़ित होकर प्रजा
 अनि दुर्गिच्छ होकर, शान, धान, आतप, वर्षा, हिम, इन
 हेतुओं से तथा परस्पर में क्रोध पाकर प्रजा के खान नष्ट
 होवेंगे ॥ १० ॥

क्षुधा, तृषा, व्याधि, सन्ताप, और त्रिन्ना ये बहुत लोग
 नष्ट होजायेंगे, और कलियुग में तीस वर्षे बीस वर्षे पर्यन्त
 ही मनुष्यों की बड़ी आयु कहावेगी ॥ ११ ॥

इस प्रकार जब कलियुग के दोषों से देह धारियों के देह
 भी क्षीण होने लगेंगे, और मनुष्यों के वर्णाश्रमों के धर्म नष्ट
 हो जायेंगे तथा वेद का मान जय नष्ट होजायगा ॥ १२ ॥

धर्म जब पापंड प्रचुर हो जायगा, राजा लोग जब चोर-
 प्राय हो जायेंगे, एवं चोरी, धूँठ, व्यर्थ हिंसा इत्यादिक में निरत
 तान्त्र प्रकार की जब मनुष्यों की वृत्ति होजायगी ॥ १३ ॥

सब वर्ण जब शुद्धप्राय हो जायेंगे, और गावें जब बकरी
 सहाय हो जायेंगी, प्राधम जब गृहप्राय हो जायेंगे, और बालि
 सम्बन्धि मात्र जब बन्धु हो जायेंगे ॥ १४ ॥

औषधि जब मशुपाय हो जायेंगी, वृक्ष जब शमीप्राय
 हो जायेंगे, वर्षा समय में विजुबी मात्र का जब अधिक
 कौधा हुआ करेगा, और वर्षा कुछ न होगी, गृहस्थ लोगों के
 गृह जब किसी कारणों से शून्य प्राय हो जायेंगे, ॥ १५ ॥

तब चराऽचर गुरु अखिलारमा सम्पूर्ण जगत के निवन्ता
 ऐसे भीविष्णु भगवान् का अवतार, साधु जनों के धर्म की
 रक्षा के लिये और उनके कर्म छुड़ाने के लिये, अर्थात् मोक्ष
 देने के लिये होगा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाचर्दीपिका ।

एतत्प्रपञ्चयति-चतुर्भिः । चराचरगुरोरीश्वरस्येति च धर्म-
 प्राये हेतुः गुरुत्वेश्वरत्वबोरुपपादानमखिलस्य विश्वस्याऽऽत्मनः
 कारणस्येति एवम्भूतस्य विष्णोर्जन्म साधूनां धर्मप्रायाय धर्म-
 प्रायपयोजगमाह-कर्मापनुसन्धे मोक्षाय ॥ १७ ॥

शम्भलप्रामे मुख्यस्य प्रधानस्य तान्त्रा विष्णुयशसो प्राङ्-
 यस्य भवने गृहे ॥ १८ ॥

• श्रीधरस्वामिभिरुक्तं ।

अमत्रायप्रकारमाह—अश्वमिति । अश्वमिति इत्येते येन तुमभ्वमारुहासिना दस्युन् कोटिशो निहविष्यतीत्युच्यते । असाधुदमन इति पाठे कटिकविशेषणम् अश्विमाधुदमन इति गुणाश्च सत्यसुक्लपरादवकनैरभितः ॥ १९ ॥

तत्प्रपञ्चः आशुना शीघ्रगामिना तेन हवेनाश्वेन कोटिशो वृथियं विचरन् नृपलिङ्गच्छदो राजवेपच्छन् ॥ २० ॥

ततश्च पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह—अयं न, साक्षाद्वाम । तेषां पौरजानपदानां मनांसि विशदानि भविष्यन्ति तत्र हेतुः वासुदेवस्वाङ्गरागेण अश्वनादिनाऽतिपुण्यगण्यो बोधनिष्ठस्त्वं स्पृशतीति तथा तेषाम् ॥ २१ ॥

कथविष्टः स्थूलः ॥ २२ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदावतीर्थं इति । प्रजानां सृतिः प्रसृतिः ॥ २३ ॥

तद्वतारकालोपलक्षणमाह—यदा अश्वमिति । तिस्रः पुण्यः अयमर्थः अश्वस्यैवृहस्पतीनां यदा पुण्यनक्षत्रे योगस्तदा तत्र कृतयुगं भविष्यति यद्यपि च प्रतिज्ञादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतो वर्तमाने द्वित्रास्वमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुण्ययोगः सम्भवति तथाऽपि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः समेष्यतीति वचनात् अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यकथनम् ।

• आशुना आशुगतिना ॥ २०—२७ ॥

• श्रीमद्गीतराधवाचार्यैकतमागतचन्द्रचन्द्रिका ।

अमत्रागायेत्येतेन अमत्रिप्राप्तमेवावतारप्रयोजनम् इत्युक्तं तदेव अहेतुकमुपपादयति—परावरमुनेरिति । विशेषणानि हेतुः गमेशिवशेषणानि गुरुशब्देन द्विप्रवर्तकत्वमभिप्रेतं तस्य सर्वविषयकत्वकर्करागायास्त्रिणात्मन इत्युक्तम् आश्वमेधं न केवलं मन्त्रःप्रविश्य आरक्तवमेवापि तु तत्प्रशान्तनगर्भमिति द्योतनायश्चरकस्येयुक्तम् एवमभूतस्य त्रिणाजंस्वामितारः साधूनां अमत्रागाय तत्प्रयोजनमाह—कर्मापनुत्तये इति । निःशेषसंप्रति-वाञ्छिकर्मनिवर्तनाय यद्वा दुष्कर्मनिवर्तनाय वा “विनाशाय च दुष्कृतम्” इत्युक्तेः ॥ १७ ॥

कावतरिष्यति ? किन्तु तस्य नाम ? इत्यत आह—शम्भवेति । शम्भ-वाच्यग्रामे मुख्यस्य भेदस्य विष्णुवशसः भवने गृहं कटिक-स्तजामात्रतरिष्यति ॥ १८ ॥

तस्य श्रीकृतमनुवर्षयति आश्वमेध—अश्वमिति । हेवदत्तनामानम् आशु गच्छतीति तदा तमभ्वमारुहासिनाऽसाधून् दमयतीति तथा दस्युन् कोटिशो निहविष्यतीति उत्तरेण सम्बन्धः । अष्टैश्वर्या-ययस्त्रिमासीनि गुणाः शौर्यवीर्यादयः तेरभितः आशुना अशु-गतिनाऽश्वेन क्षीयर्षा पृथिव्यां विचरन् नृपलिङ्गच्छदः राजवेप-च्छन् ॥ १९—२० ॥

अयेति । अजितेषु दस्युषु हतेषु सत्सु अथ तेषां पौरजान-पदानां वासुदेवस्य कर्करः बोद्धव्यः तस्य बोधितवितः पुण्य-

गण्यवायुः तं स्पृशतीति तथा तेषां हेतुगममिदम् अतः मनांसि विशदानि निमेषानि भविष्यन्ति ॥ २१ ॥

तेषां विशदमानसानां प्रजाविसर्गः पुत्रादिरूपः प्रपञ्चः कथविष्टः स्थूलः सम्भविष्यति वासुदेव इति इति स्थित इत्यस्य मतस्य सारित्वकं भविष्यतीति शेषः ॥ २२ ॥

तदा पुनः कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । अयं पतिर्जमेगाता कर्कराशौऽवतीर्थः तदा कृतयुगं भविष्यति तदा प्रजानां सृतिः प्रसृतिः सात्त्विकी सत्यगुणप्रधाना ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिकालोपलक्षणमाह—यदेति । तिस्रः पुण्यः यदा स्याद्वृहस्पतारः एकराशौ सङ्क्रान्ता भवन्ति तदा तत्ततः कृतयुगं प्रवर्तते इत्यर्थः । यद्यपि प्रतिज्ञादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतो वर्तमाने द्वित्रास्वमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुण्य-योगस्तम्भवति तथापि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः “समेष्यन्ति” इति वचनात् अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिज्जवचनोपलक्षणमाह ।

विष्णोर्जन्म कर्म च साधूनां अमत्रागाय दुष्कर्मपनुत्तये च स्थापितं शेषः ॥ १७ ॥

शम्भवेत्येव मुख्यस्य प्रधानस्य नाम्ना विष्णुवशसः आश्वमेधस्य भवने गृहं ॥ १८ ॥

आशुना शीघ्रगामिनम् ॥ १९ ॥

नृपलिङ्गच्छदः राजवेपच्छन् ॥ २० ॥

वासुदेवस्वाङ्गरागेण अश्वनाद्यनुलेपनस्य प्रशस्तपुण्य-गण्येन युक्तं वायुं स्पृशतीति वासुदेवाङ्गरागानिपुण्यगण्यः । तत्र स्पृशः तेषाम् ॥ २१ ॥

प्रजाविसर्गः सत्तनीनामपत्तिः कथविष्टः बहुलः ॥ २२ ॥

प्रजासृतिः सत्तनीनामपत्तिः ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । तिस्रः पुण्यः अश्व-स्यैवृहस्पतीनां यदा पुण्यनक्षत्रयोगः तदा कृतयुगं भविष्यति यद्यपि प्रतिज्ञादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतो वर्तमाने द्वित्रास्वमा-वास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुण्ययोगः सम्भवति तथापि तेषां सह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः “समेष्यन्ति” इति वचनात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिज्जवचनोपलक्षणमाह ।

विष्णोर्जन्म भविष्यति साधूनां कर्मापनुत्तये मोक्षाय ॥ १७ ॥ १८ ॥

यदेति प्रस्थापितवादेव इत्यम् ॥ १९ ॥

आशुना शीघ्रगामिना असाधूनां दस्युन् येन तमसाधुदमनं नृपलिङ्गच्छदः राजवेपच्छन् ॥ २० ॥ २१ ॥

कथविष्टः अमत्रिप्राप्तया स्पृशतः ॥ २२ ॥

सृतिः प्रसृतिः ॥ २३ ॥

सत्ययुगारम्भकालं लक्षणमिति—यदेति । तिस्रः पुण्यः अयमर्थः अश्वस्यैवृहस्पतीनां यदा पुण्यनक्षत्रयोगस्तदा कृतयुगं भवि-ष्यतीति यद्यपि प्रतिज्ञादशाब्दं कर्कराशौ बृहस्पतो वर्तमाने द्वित्रास्वमावास्यासु तेषां त्रयाणामपि पुण्ययोगः सम्भवति

येऽतीता वर्तमाना ये भविष्यन्ति ॥
 ते त उद्देशतः प्रोक्तव्यमस्मिन् ॥
 आरभ्य भवतां प्रवक्ष्यामि ॥
 एतद्वर्षसहस्रं ॥ २६ ॥
 सप्तर्षीणां तु यानि भविष्यन्ति उदितौ दिवि ।
 तयोस्तु मध्ये भिक्षुं दृश्यते यत्समं निशि ॥ २७ ॥
 तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यव्ययं नृणाम् ।
 ते त्वदीये द्विजाः काले श्रधुना चाश्रिता मयाः ॥ २८ ॥
 विष्णोर्भगवतो भानुः कृष्णारूपोऽसौ दिवं गतः ।
 तदाऽविशत्कलिलोकं पापे यद्रमते जनः ॥ २९ ॥

श्रीमद्भगवत्पादकवर्तिकृतसारायं दर्शनी ।

तथापि तेषां मह प्रवेशोऽत्र विवक्षितः "समेत्यन्ति" इति वचनात्
 अतो नातिप्रसङ्गः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतत्प्रपञ्चपति—चराचरगुरोरिति चतुर्भिः । साधूनां बुभु-
 क्षाणां मुमुक्षूणां च भर्मायाय स्वर्गादिसाधवरक्षणाय कर्मा-
 पनुत्तये मोक्षाय च विष्णोर्जन्म ॥ २७ ॥ १८ ॥

देवदत्तसङ्ग्रहमप्रसाधयो दम्बान्ने येन तमाशुगं शीघ्रगम् भव-
 मारुह्य दस्युन् निहनिष्यतीत्युत्तरेण सम्बन्धः । अष्टैर्भ्यः अणि-
 मादिभिः गुणैः सत्यसङ्कल्पादिभिश्च अन्वितः ॥ १८ ॥

आशुना शीघ्रगामिना नृपविष्णुच्छब्दः नरपादवेषच्छ-
 बाद् ॥ २० ॥

तदनन्तरं पुनः कृतयुगप्रवृत्तिं वक्तुमाह—अयेति, सार्धं द्वाभ्याम् ।
 अखिलेषु दस्युषु हनेषु वासुदेवे हृदि स्थिते च मतिः तेषां
 वासुदेवस्य योक्तरागस्तत्त्वातिपुण्यगन्धवायुं स्पृशन्तीति तथा
 तेषां पौरजानपदानां मर्गासि विद्यमानि निर्मलानि भविष्यन्ति
 प्रजानां पुत्रपौत्रादीनां विसर्गश्च स्थविष्ठः स्थूळो भविष्यतीति
 सार्धं चोरम्बवः ॥ २१ ॥ २२ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिमाह—यदेति । प्रजानां मूर्ति प्रसूति सात्त्विकी
 सत्त्वगुणप्रधाना ॥ २३ ॥

कृतयुगप्रवृत्तिकालोपवर्णनाह—यदेति । तिस्रः पुत्रः समे-
 त्यन्ति युगप्रवेशं करिष्यान्त ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार जब कलियुग प्राय करके बहुत बीत जाय
 गा, और मनुष्य जब गर्दम के सरय चोड़ा वाले हो जाय

गे, तब धर्म की रक्षा के लिये भगवान् सत्त्व गुण से
 अवतार लेंगे ॥ २७ ॥

शम्भु नाम के विषे सुबब महात्मा विष्णुवशा ब्राह्मण
 के गृह में कलिक अवतार चारण कर भगवान् प्रकट
 होवेंगे ॥ २८ ॥

और देवताओं के विषे हुये शीघ्र गामी घोड़ा पर बैठ
 कर, अष्ट ऐश्वर्य गुण युक्त जगत्पति कलिक भगवान् हाथ में कङ्क
 लेकर दुष्टों का दमन करेंगे ॥ २९ ॥

अनुब्रू काण्ति वाले श्रीकलिक भगवान् शीघ्र गामी
 घोड़ा पर बैठकर विचरते हुए राजाओं के श्रेष्ठ धरने
 वाले किराडो चोटों को मारेगे ॥ २० ॥

जब सब चोटें हुए लोग नष्ट होजाय गे तब श्रीवासु-
 देव भगवान् के श्रीमङ्ग के चन्दन की सुगन्ध को लेधर जो.
 पवन लहेगा, उस पवन के स्पर्श मात्र से पुरवासी देश
 वासी लोगों के मन निर्मल पाप रहित होजाय गे ॥ २१ ॥

जब सत्त्व मूर्ति भगवान् वासुदेव उन लोगों के हृदय
 में बिराजें गे, तब उनकी सन्तान सतयुग सरय सीधे
 और स्थूल होंगे लगेगी ॥ २२ ॥

जब धर्म के पति श्रीकलिक भगवान् अवतार लेंगे,
 उसी समय से सतयुग हो जावेगा, और प्रजा की पैदा
 इस सात्त्विकी हो जावेगी ॥ २३ ॥

वह निबन्ध है, कि—जब चन्द्र सूर्य और ब्रह्मदेव, पुण्य
 नक्षत्र के साथ योग होता है, अर्थात् एक राशि में चारो
 जब एकही साथ प्रविष्ट होकर, स्थित होते हैं तबही कृत युग
 होता है ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषाटीका ।

एवं नवमस्कन्धमारभ्यानुकान्तं वैवस्वतमनोर्वैद्यस्य निगम-
 यति—वेऽतीता इति । उद्देशतः संक्षेपतः ॥ २५ ॥

यदा मघाभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ।

तावत्कलिवै पृथिवी पराक्रान्तुं न चाऽशकत् ॥ ३० ॥

यदा देवर्षयः सप्तमघासु विचरन्ति हि ।

तदा प्रवृत्तस्तु कलिर्द्विजादशतात्मकः ॥ ३१ ॥

यदा मघाभ्यां यास्यन्ति पूर्वावाढां महर्षयः ।

तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ३२ ॥

भीमरथमिदं कृतमाचार्यदीपिका ।

कलियुगाद्यान्तरविशेषं वक्तुमाह—मारुत्येत्यादिना । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं चेति कयापि निवृत्तयाऽवाप्तरसङ्ख्येयम् वस्तुतस्तु परीक्षितसहस्रोत्तरं द्वाष्ट्यां न्यूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति यतः परीक्षितसमकालं मागधं मार्जारमारुत्य रिपुज्यान्ता विद्यतिराजानः सहस्रसंवत्सरं मोक्षयन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे “वे बाह्वद्रयभूपाखा माग्वाः साहस्रवत्सरम्” इति ततः परं पञ्चप्रद्योतना महात्रिशोत्तरं शतम् शिशुनागाश्च पृथुयुत्तरशतत्रयं मोक्षयन्ति पृथिवीमित्यत्र वाक्यत्वात् ॥ २६ ॥

कलः गृह्णति वृद्धिं च निरूपयितुं कावक्षानोपलक्ष्यमाह—सप्तर्षीणां गतिरिति । अथमर्थः प्रागग्रशकटकारं तारासप्तकं सप्तर्षिर्मयङ्कम् तत्र किञ्चिदुज्जतेषां प्रस्थानीयो मरीचिः ततः पञ्चाद्वानज्युगकण्ठकारो वसिष्ठः समार्धः ततः पञ्चादीष्वुज्जतेषां मूल्यानीयोऽङ्गिराः ततः पञ्चाद्वानुरधनाराचतृके ईशान्वेऽग्निः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यार्पाक्षमतः पुलहः तत उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यौ पूर्वो उदयसमये प्रथममुदितौ दृश्येते पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोस्तु पूर्वयोस्तु मध्ये वरसमं दक्षिणोत्तरं रेखायां समदेशावस्थितः मध्विन्यादिषु यद्व्यवस्थितं नक्षत्रं दृश्यते तेन तथैव युक्ता नृणां ब्रह्मज्ञानं तिष्ठति ते च द्विजास्त्वदीये कावेऽधुना मघाभाभिता व्रतन्ते ॥ २७ ॥ २८ ॥

तेषु मघासु वर्तमानेषु सप्तसु यदा विष्णोर्भानुर्भानिर्भातुः शुद्धसत्त्वात्मको देहो दिवं वैकुण्ठं गतस्तदा कलियुगमविशत् यद्यस्मिन् युगे जनः पापे रमत इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ २९ ॥

ननु, भीकृष्णे पृथिव्यां वर्तमानेऽपि सङ्ख्यारूपेण कलिः प्रविष्टः प्रयाऽऽसीत् सङ्गम तथापि तावत्तस्य पराक्रमो नाभवदित्याह—वाचदिति । पराक्रान्तुमभिवर्तितम् ॥ ३० ॥

अतो वयोक्त एव कलिप्रवेशकाव इत्याह—यदा देवर्षय इति द्वादशाष्टशतात्मक इति । विद्वेन मानेन सङ्ख्यासङ्ख्यां द्वाष्ट्यां सह यो द्वादशाष्टशतात्मकः स कलिस्तदा सङ्ख्यामतिक्रम्य प्रविष्टः इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

कलः प्रवेशकालमुक्त्वा तस्य वृद्धिकावमाह—यदेति । नदा प्रद्योतनात्प्रभृति वृद्धिं गच्छन्नाद्वारप्रभृत्यतिवृद्धिं गमिष्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमदशमसुरिकृतशुकपक्षीवम् ।

ते द्विजाः सप्तर्षयः ॥ २८ ॥

तेषु मघासु वर्तमानेषु सप्तसु यदा विष्णोर्भानुः शुद्धसत्त्वात्मको देहो दिवं वैकुण्ठं गतः तदा कलियुगोऽविशत् यत् यस्मिन् युगे जनः पापे रमत इति कलियुगस्य लक्षणम् ॥ २९—४४ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतमागधतन्त्रप्रदीपिका ।

स्कन्धत्रयाद्यमुपसंहरति—वेऽनीता इति । सोमसूच्योर्बोर्बोर्वा वंशप्रमवाः ते तृष्वम् उद्देशतः उपपत्तिकमतः संक्षेपतां वा प्राप्ताः ॥ २५ ॥

मज्जन्मप्रभृतिष्वसोमवन्धसमाप्ति कियाम् काळो मविष्यति इत्यभिप्रायमाह—मारुत्येति । नन्दांमिवचनपर्यन्तस्य सोमवन्धस्यानुवृत्तिरतो यावत्तन्नामिवचनमित्युक्तम् एतदन्तरं वर्षाणां पञ्चदशोत्तरशतं सहस्रस्येत्यर्थः । वर्षसहस्रं पञ्चदशोत्तरं शतं चेति कयापि निवृत्तयाऽवाप्तरसङ्ख्येयं वस्तुतः परीक्षितसहस्रोत्तरं द्वाष्ट्यां न्यूनं वर्षाणां सार्धसहस्रं भवति यतः परीक्षितसमकालं मागधं मार्जारमारुत्य रिपुज्यान्ता विद्यतिराजानः सहस्रसंवत्सरं मोक्षयन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे “वे बाह्वद्रयभूपाखा माग्वाः साहस्रवत्सरम्” इति, ततः परं च प्रद्योतना महात्रिशोत्तरं शतं शिशुनागाश्च पृथुयुत्तरशतत्रयं मोक्षयन्ति पृथिवीमित्यत्र वाक्यत्वात् ॥ २६ ॥

कदा तर्हि कलियुगारम्भ इत्यभिप्रायमाह—तद्वृद्धिकावं च विवृष्टस्तावदारम्भकालमुपलक्ष्येनाह—सप्तर्षीणां गतिरिति द्वाष्ट्याम् । अथमर्थः प्रागग्रशकटकारं तारासप्तकं सप्तर्षिर्मयङ्कं तत्र किञ्चिदुज्जतेषां प्रस्थानीयो मरीचिस्ततः पञ्चाद्वानज्युगकण्ठकारो वसिष्ठः समार्धस्ततः पञ्चादीष्वुज्जतेषां मूल्यानीयोऽङ्गिराः ततः पञ्चाद्वानुरधनाराचतृके ईशान्वेऽग्निः ततो दक्षिणतः पुलस्त्यः पुलस्त्यार्पाक्षमतः पुलहः तत उत्तरतः क्रतुः एतस्य तेषां मध्ये यौ पूर्वो उदयसमये प्रथममुदितौ पुलहक्रतुसंज्ञौ तयोस्तु मध्ये तयोस्तु पूर्वयोस्तु मध्ये वरसमं दक्षिणतः समदेशावस्थितः मध्विन्यादिषु यद्व्यवस्थितं नक्षत्रं दृश्यते तेन तथैव युक्ता ऋषयः नृणामब्रह्मज्ञानं तिष्ठति ते च द्विजा ऋषयः त्वदीये कावेऽधुना मघाभाभित्य व्रतन्ते पूर्वयोर्मघाभां च साहस्रवत्स्युपक्रमकावः कलियुगारम्भकाव इति सूचितं तदर्थं स्पष्टमेव वादिष्यति ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिराजवाचात्कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदा तर्हि युगामिमानिपुरुषप्रवेश इत्यतस्तमुपलक्ष्योनाह—
विष्णोरिति । मानुः मातीनि मानुः प्रकाशबहुलः कृष्णायो
मगवतो देहः यदा दिवं वैकुण्ठं गतस्तदा कविरिमं वा
अविद्यत् यद्यस्माद्युगामिमानिपुरुषाङ्गतोः जनः पापे
युगसम्भो हि मगवद्वतारः प्रवृत्तेषु कर्मभिः
मगवतः कथामानुगमनात् पूर्वं कविपुरुषो न विदितः
सूचते ॥ २६ ॥

तत् स्पष्टमेवाह—यावदिति । सः श्रीकृष्णः कविपुरुषः कविः
पराक्रान्तमिममवितुं नाशकस्यकार्यक्षमो बभूवेत्यर्थः ॥ २७ ॥

सूचितमर्थं स्पष्टमाह—यदा देवर्षेण इति । मघासु विचरन्ति
तान् समजवे चरितुमारब्धवन्त इत्यर्थः । तदा कवियुगं तस्य
परिमाणं द्वादशाब्दशतारमक इति दिश्येत् मानेन सप्तधासप्तधा-
शाब्दा सह यो द्वादशाब्दशतारमकः स कविः प्रवृत्त इति
सम्बन्धः ॥ ३१ ॥

कदा तर्हि कवियुगमिमद्विरिष्यन्तस्मानुपलक्ष्योनाह—यदा
मघाब्ध इति, मघाब्ध इति पञ्चमी तत्समर्थेण विहाय पूर्वावादानां
(पूर्वकल्पाः) समर्थेण वाच्यमिति तदा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराजवाचात्कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं नवमस्कन्धमारभ्यानुक्तं नैवत्यतमनोर्नैवद्वयमुपसं-
हरति—वे इतीति । उद्देशतः सङ्क्षेपतः ॥ २५ ॥

कवियुगावन्तरविशेषमाह—मारभ्येति । वर्षसहस्रं पञ्चदशो-
त्तरशतं चेति कथापि विवक्ष्याद्वान्तरसङ्ख्ययं वस्तुतः परी-
क्षित्वाद्योरन्तरं द्वादश्यामुक्तं वर्षाणां सार्द्धसहस्रं भवति यतः
परीक्षितसमकालं मागधमार्जारिमारभ्य रिपुञ्जयान्ता विशात
राजानः सहस्रवत्सरं भोक्षन्तीत्युक्तं नवमस्कन्धे "ये बाह्वर्ष
भूपाखा माध्याः साहस्रवत्सरम्" इति ततः परं च प्रधाना मघ
त्रिशङ्कनं शिशुनागाश्च षष्ठ्युत्तरशतत्रयं भोक्षन्ति पृथिवीमि-
त्यत्रैवोक्तम् ॥ २६ ॥

कविः प्रवृत्तिं वृद्धिं च निरूपयितुं कालज्ञानोपलक्ष्यमाह,
सप्तर्षीणामिति । नवमर्थः प्रागग्रं शकटाकारं तारासप्तकं सप्तर्षि-
मण्डलं तत्र किञ्चिदुत्तररेखाया अप्रस्थानीयो मरीचिः ततः
पश्चादान्नयुगम्भराकारो वासष्ठः सभायः ततः पश्चादीषदुज
क्तेषां मूलस्थानीयोऽङ्गराः ततः पश्चात्तुस्तनाराचतुष्के
ईशान्वेदितः ततो दक्षिणतः पुष्यस्थः पुष्यस्थात्पाश्चिमतः पुष्यहः
तत उत्तरतः क्रतुः एवं स्थिते तेषां मध्ये यो पृथो उदय-
समये प्रथममुदितो पुष्यहकतुसङ्घौ तथोक्तु मध्यं तयोः पूर्व-
बांश्च मध्ये परसमं दक्षिणतः समवेशात्ततमभिवन्धाविषु यद-
न्यतमं नक्षत्रं दृश्यते ॥ २७ ॥

वत्सेन तथैव युकाः नृणामब्दानं तिष्ठन्ति ते च
द्विजासवदीये कालं अधुना(म)घाम आभिता वत्सन्ते ॥ २८ ॥

तेषु ऋषिषु मघासु वत्समानेषु ससु ॥ २९ ॥

पराक्रान्तुं स्वसामर्थ्यं दर्शयितुम् ॥ ३० ॥

किं तर्हि द्वादशेति ॥ ३१ ॥

विष्णोर्नैवद्वयमुपसंहरति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराजवाचात्कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नवममारभ्योपक्रान्तां कथामुपसंहरति—वे इतीति ॥ २५ ॥

एतद्वर्षसहस्रमित्यर्थे सङ्ख्या प्रमाणीकर्तव्या परीक्षित-
सकालवर्तिमार्जारिभृन्निमानान्माह मागकासङ्ख्या तु किं
न्यूनं साहस्राहस्रं यद्वर्षाणि भवन्ति तत्तेषां अण्डमण्डलपती-
विनाप्यतन्मन्त्रेण सङ्ख्यातीति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

अथ कलेरुत्पत्तिर्काव इति कालं च निरूपयितुं कालज्ञा-
विशेषमाह—सप्तर्षीणां स्थितिः । प्रागग्रं शकटाकारं तारासप्तकं सप्त-
मण्डलं तत्रोदयसमपूर्वो प्रथममुदितो पुष्यहकतुसङ्घौ
निशि दृश्येते तथोर्मेध्यगतमभिवन्धाद्यन्तममेकैकं नक्षत्रं तिष्ठति
एकैकं शतवर्षं द्वादश तेन तेनैव युका ऋषयस्तिष्ठन्ती-
नियमः अधुना तु ते मघाभिता वत्सन्ते इति तन्नाम्न्याभिते-
तेषु श्रीकृष्णप्रातुभावः मघाभितेषु तेषु तदन्तर्धानं कवि-
प्रवेशश्च पूर्वावादानेषु कलेर्वादिस्तरुत्तरमण्डलपती ज्ञेयः
॥ २७ - २८ ॥

तदेतदभिप्रेत्याह—यावदिति । पराक्रान्तमित्यनेन तत्पूर्वमा-
किञ्चित्कालं द्वादश प्रविष्टोऽस्माविति ज्ञापितम् ॥ ३०-३१ ॥

श्रीमद्भिराजवाचात्कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नवममारभ्योपक्रान्तां कथामुपसंहरति—वे इतीति ॥ २५ ॥

एतद्वर्षसहस्रमित्यर्थे सङ्ख्या प्रमाणीकर्तव्या परीक्षित-
सकालवर्तिमार्जारिभृन्निमानान्माह मागकासङ्ख्या तु किं
न्यूनं साहस्राहस्रं यद्वर्षाणि भवन्ति तत्तेषां अण्डमण्डलपती-
विनाप्यतन्मन्त्रेण सङ्ख्यातीति ज्ञेयम् ॥ २६ ॥

अथ कलेरुत्पत्तिर्काव इति कालं च निरूपयितुं कालज्ञा-
विशेषमाह—सप्तर्षीणां स्थितिः । प्रागग्रं शकटाकारं तारासप्तकं सप्त-
मण्डलं तत्रोदयसमपूर्वो प्रथममुदितो पुष्यहकतुसङ्घौ
निशि दृश्येते तथोर्मेध्यगतमभिवन्धाद्यन्तममेकैकं नक्षत्रं तिष्ठति
एकैकं शतवर्षं द्वादश तेन तेनैव युका ऋषयस्तिष्ठन्ती-
नियमः अधुना तु ते मघाभिता वत्सन्ते इति तन्नाम्न्याभिते-
तेषु श्रीकृष्णप्रातुभावः मघाभितेषु तेषु तदन्तर्धानं कवि-
प्रवेशश्च पूर्वावादानेषु कलेर्वादिस्तरुत्तरमण्डलपती ज्ञेयः
॥ २७ - २८ ॥

तत्रापि मघाब्धे यदा मगवतो मानुः श्रीकृष्णस्य किर-
णरूपो वैकुण्ठनाथः दिवं वैकुण्ठं गतः कृष्णायः कृष्णस्थः
आसन्नपक्ष्वातिर्येष सः मातीति मानुः शुद्धसत्त्वात्मको देह-
इति स्मामिच्छन्ताः ॥ २९ ॥

ननु, द्वापरस्य सप्तर्षीशोभे मगवद्वतारमण्य एव यदा
तुल्योद्यतो घृतं प्रवत्सन्नामास ततो प्रोपदीवस्त्राकर्षणसमय-
मेव मगवदादिष्टः कलिः पृथिव्यामधिकर्तुं प्रथममुदितो-
त्तकारेति भूतं सत्यं तदपि स तदा किञ्चित्कर एवासीदि-
त्याह—यावदिति । कृष्णावतारमण्ये कलिः "चतुर्भिर्वत्से-
ना पादेभ्योऽङ्गुलीभ्यः" इति पृथिव्युक्तेतायुगतोऽपि धर्मस्य प्रा-
वृत्त्या कुतः कलेस्तदा पराक्रम इति भावः ॥ ३० ॥

भीमशिवनाथकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

प्रतो मघायेषु ऋषिषु कृष्णाधीनत्वमेव कवेर्दृष्टव्यं । मघमघंः भीकृष्णां
पूज कलिः प्रविष्ट इत्याह—यदिति । द्वादशाब्दव्याप्तम् । इति-
द्विधेन मानेन सप्त्यासप्त्याशाब्दां सहस्रकथं ॥ ३१ ॥

कवेर्दृष्टिकावमाह—यदिति, ॥ ३२ ॥

भीमशिवकवेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

नवमस्कन्धमात्रं मनोवैद्यम्—

“भूवतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परम्परा ।

न शक्यते विस्तरेतो वक्तुं वंशतैरपि” ॥

इत्यादिमोपक्रान्तं वंशवृक्षमुपसंहरति—ये इति । उद्देशतः सङ्क्षे-
पतः ॥ २५ ॥

प्रथमाध्याये नन्दामिवेचनानन्तरं वक्तुं “ततो नृपा भवि-
ष्यन्ति शूद्रमावास्त्वधार्मिकाः” इति तत्र नन्दामिवेचनान्तं पूर्व-
स्मिन् काले नृपा शूद्राः एव स काळो मज्जमारुप्य नन्दामि-
वेचनपर्यन्तः कतिसम्बन्धसरात्मक इत्येवमिदं विस्तृतमाह इत्याह
प्रारब्धवैति । वर्षाणां सहस्रं दशोत्तरं पञ्चगुणं यतश्च एतत्
दशाधिकं साहस्रसहस्रवर्षाणां भवतीत्यर्थः । अस्मिन्मनुसमकाळो
जरासम्बधृतः सहस्रेवः परीक्षितसमकाळः सहस्रेवधृतो
मार्जारिस्तमारुप्य रिपुजयान्ताः विद्यतिराजानः सहस्रसम्ब-
न्धसं मोक्षवर्तमान्युक्तं नवस्कन्धे “ये बार्हस्पथ्यभूपाळा माभ्याः
साहस्रवत्सरम्” इति ततः पञ्चमयोतनाः महर्षिशोचरयतं
वद्य शिशुनागाश्च पृथुशरयतश्च भोक्ष्यन्ति पृथिवीमित्यत्रै-
वोक्तुमात्रं द्वादशसम्बन्धसराणां शिशुनागराजवृक्षानन्दामिवे-
चनयोरन्तराधिकत्वाच्चोक्तसम्बन्धसङ्ख्या सम्यक् सङ्गच्छते
पञ्चशतस्य पञ्चगुणो वृक्षयां विनोक्तसङ्ख्याविरोधः स्यात् ॥ २६ ॥

• कदा कवेः प्रवृत्तिः इति श्रद्धेयाकाङ्क्षायां तत्प्रवृत्तिं इति च
वृक्तुं काव्यज्ञानोपबन्धमाह—सप्तर्षीयान्निवति द्वादश्याम् । अत्रेदं
बोध्यम् प्रागप्रशक्तकारं तारासप्तकं सप्तर्षिमण्डलं तत्र कि-
ञ्चिदुत्तररेखाप्रस्थानीयो मरीचिल्लतः पञ्चादान्नयुगकम्परा-
कारो वसिष्ठः समारंस्ततः पञ्चादीपजुजतरन्नामूहस्थानीयो-
ऽङ्गिराः ततः पञ्चाक्षतुरन्तराचार्युके ईशानेऽत्रिस्ततो, दक्षिणतः
पुलस्त्यस्ततः पश्चिमतः पुलस्त्यस्ततः उत्तरतः क्रतुः इत्यं संस्थितानां
सप्तर्षीणां तु मध्ये यो पूर्वो उदितो पुलहक्रतुसंज्ञो दक्षेने
तथोक्तु मध्ये वरुणं दक्षिणतः समवेद्यावस्थितमश्विर्वादिषु
वदन्त्यतमं नक्षत्रं दृश्यते ॥ २७ ॥

तेन तथैव युक्ता ऋषयो नृपामब्धयतं तिष्ठन्ति ते च
द्विजार्णवदीये कालेऽधुना मघामाभिताः सन्ति ॥ २८ ॥

यदा मघामाभित्य मुनयः संस्थितास्तदा असौ शास्त्रविषय
धृगः मम इदं गोचरः सर्वत्र सर्वोत्तमत्वेन मातीति कृष्णाक्ष-
मात्रुः दिवं मिजकोकं गतः तदैव च लोकं कजिरावि
शब्दं यत् येन हेतुभूतेन यस्मिन्ना जनः पापे रमते ननु कलि
कालसम्बन्धे किं लोकं माविद्यादिव्यत आह यत् यः कलिर्भोग
मयो विप्लोरेव तदधीनस्थितिमवृत्तिमानित्यर्थः ॥ २९ ॥

कृष्णाधीनत्वमेव कवेर्दृष्टव्यं—वाच्यमिति । मघमघंः भीकृष्णां
तदाद्याया सप्त्यारूपेण यमैः प्रविष्टोपि पराक्रान्तमभिमविभु
तु नाशकदतस्तत्तत्र इत्यर्थः ॥ ३० ॥

तस्माद्यथोक्त एव कलिप्रवृत्तिकाल इत्याह—यदिति ॥ ३१ ॥

कवेः प्रवृत्तिकावमुक्त्वा इति कावमाह—यदिति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजर्षे ! जो व्यतीत हो चुके, और जो वर्तमान है, और
जो आगे होने वाले हैं, उन चन्द्रबन्धी और सूर्यबन्धी राजाओं
का वर्णन हमने तुम्हारे सम्मुख नवम स्कन्ध से लेकर अब
पर्यंत किया ॥ २५ ॥

राजन् ! तुम्हारे जन्म से लेकर जब तक मंदों का अभिवेक
होगा, तब तक एक सहस्र एक सौ पंद्रह १११५ वर्ष बीतेंगे
(मयथा १५१० वर्ष बीतेंगे) ॥ २६ ॥

आकाश में सप्त ऋषियों के मध्य में बहव काल में जो
पूर्व को पुलह और क्रतु वे दो ऋषियों के नक्षत्र देख पड़ते हैं
उनके मध्य में उनके समान अश्विनी आदि में से जो नक्षत्र
रात्रि में देख पड़ता है ॥ २७ ॥

उसी नक्षत्र से युक्त होकर मनुष्यों के सौ १०० वर्ष तक
सप्तऋषि उसी एक नक्षत्र पर स्थित रहने हैं । ये सप्त ऋषि अब
इस तुम्हारे समक्ष में मघा नक्षत्र पर हैं ॥ २८ ॥

मगवान् भीविष्णु का कृष्ण नामक दिग्ग देह जिस
समय पर वैकुण्ठ गमन करना मया, उसी समय से कलियुगभी
लोक में प्रवेश कर चुका है, क्योंकि—मनुष्यों का क्लृप्त पाप
में रमता है ॥ २९ ॥

जब तक रमावति श्रीकृष्णचन्द्र अपने भीवरण कमलों
से पृथिवी का स्पर्श करते हुए विराजते थे, तब तक
कलियुग पृथिवी में प्रपन्ना पराक्रम करने को समर्थ नहीं
हुआ ॥ ३० ॥

जिस समय से सानों देव ऋषि मघा नक्षत्र पर विचरते
हैं तब ही से वह देवताओं के प्रमाण से बारह सौ १२०० वर्ष
तक रहने वाला कलियुग प्रवृत्त होता है ॥ ३१ ॥

जब सप्त ऋषि लोग मघा से पूर्वाषाढ नक्षत्र पर जावेंगे
तब मंदों के अभिवेक से लेकर वह कलि इति को प्राप्त
होगा ॥ ३२ ॥

यदा मायानृतं तन्द्रा निद्रा हिंसा विषादनम् ।
शोकमोहौ भयं दैन्यं स कलिस्तामसः स्मृतः ॥३०॥
यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः क्षुद्रभग्न्या महाशनाः ।
कामिनो वित्तहीनाश्च स्वैरिष्यश्च स्त्रियोऽसतीः ॥३१॥
दस्यून्कृष्टा जनपदा वेदाः पाषण्डदूषिताः ।
राजानश्च प्रजामक्षाः शिशनोदरपरा द्विजाः ॥३२॥

११ श स्कन्ध तृतीय अध्याय ।

श्रीकम् ॥ ३४ ॥

भुवि ।

नि युगे ॥ ३५ ॥

नाम् ।

भुवि ॥ ३६ ॥'

जः ।

ਸੀ ॥ ੩੭ ॥

1

३८ ॥

... चतुयुंगम् ।

अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते ॥ ३९ ॥

राजन्नेते मया प्रोक्ता नरदेवास्तथाऽपरे ।

भूमौ ममत्वं कृत्वाऽन्ते हित्वेमां निधनं गताः ॥ ४० ॥

भीधरस्वामिकृतभाषाग्रंथीपिका ।

ननु यथा कबेरिङ्गमुपखण्ड्य तदैव प्रविष्ट इति युक्तम्
ततः पूर्वमेव प्रवेशस्ततः परं बुद्धिरित्यत्र किं प्रमाणम् ? तत्रा-
ऽऽह—वस्मिन्मिति । प्रतिपन्नं प्रविष्टमिति ज्ञातम् पुराविष्टः
पूर्वज्ञातारः ॥ ३३ ॥

कलेरनन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह—विदयाब्धानामिति । अतुये कलो
प्रवेशनाब्दपरिमितेनांशनाऽपि सहातीति सतीत्यर्थः । कृतयुग-
प्रवेशाब्दिहमाह—यदा नृणां मन आत्मप्रकाशकं भाविष्यति
तदाति ॥ ३४ ॥

राजवंशोक्तं स्थितिं ब्राह्मणादिवंशेष्वप्यतिदिशति—इत्येष
इति । यथा यामिरुचनीचावस्थामिः तास्ता अवस्थाः वंशा
इति वा पाठः ॥ ३५ ॥

एतस्कीर्तनस्य वैराग्योपयोगितामाह—एतेषामिति । नामैव
 छिद्रम् ह्यपक्वम् येषां तेषां कथामात्रेणैवाविशिष्टानां कीर्ति-
 रेव स्थिता न तु राज्यं पुत्रदशो वा ॥ ३६ ॥

कक्षाक्षुत्सवानां राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह—देवापिः
सोमवंशजः भरतु सृवंशजः कक्षापन्नमो नाम योगिना-
मावासः प्रसिद्धः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

इममेव प्रकारं प्रतिचतुर्युगं दृश्यवति—कृतमिति, ॥ ३६ ॥

एतेषां नामविज्ञानमित्यादि बहुलं तत्प्रपञ्चयति—राजसिति
पञ्चमिः ॥ ४० ॥

भीमद्वीपराजवाचार्थकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

पराक्रान्तं न चाशक्यत्वेन प्रविष्टस्यापि कश्चिदुपवस्य भगव-
त्पादपश्यस्पर्शप्रभावात्स्वकार्याक्षमत्वमुक्तं तत्राभिज्ञानसम्भावाच्च-
रस्मिन्निति । यस्मिन्नहनि जातः तस्मिन्नेवाहनि तत्रापि तस्मि-
न्नेव क्षणे कश्चिद्युगे प्रतिपक्षे स्वकार्यकरणे प्राप्तं प्राहुः पुरा-
विदः कात्याभिज्ञाः ॥ ३३ ॥

कषेरनन्तरं कृतयुगप्रवेशमाह—दिव्याद्धानामिति । चतुर्थे-
कक्षौ युगे दिव्यानामद्धानां वत्सहस्रं तद्वाप्ते दिव्येन मन्त्रेन
सहस्राक्षपरिमिते चतुर्थे युगेऽतिक्राप्ते सति इत्यर्थः । द्वाद-
शाब्दघातात्मक इति सन्धिश्चां सङ्कुलव्योक्तम् अत्र तु ती-
विना मध्यकाक्षपरिमाणासुक्तम् इत्यतो न विरोधः कृतयुगा-
रम्भकाक्षमुपलक्ष्योनाह—वदा नृणां मन आत्मप्रकाशक-
मित्यात्मस्वरूपगोचरक्षम् भविष्यति तदा कृतयुगं भविष्यती-
त्यर्थः ॥ ३४ ॥

तत्र प्रजाः कीदृशः इत्यभिप्रायमाश्रित्याह—इमेव इति । इत्य-
म्भृत एव मानवः वैषम्यतममनघः कथासङ्ग्रहायते कामिदम् ।

भीमद्वीराद्यव्याख्यायुक्तमात्रेण विवक्षितम् ।
नीचाऽवस्थाभिः सस्यक् कथायते कथयति । तत्र विदुषा विमर्शो
तास्ता अवस्था युगे युगे बोध्या इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

किं बहुना चानुकीर्तनेन तदवस्थायां चारयति-एतेषा-
मिति । नामविज्ञायां मर्यादायाऽन्यायजनः एवेति नाम-
रूपवताम् इत्यर्थः । महात्मनाम् इत्यनेन तत्र कथाविज्ञागवतत्वं
नत एव तत्परिचयवद्भ्यस्तत्परादिकञ्च सूचयते कथामात्र-
योवाचशिष्टानां ननु नामरूपायामनेन तयोरनित्यत्वं सूचयते
तेन च तत्पर्यायोक्त्यनन्तरं वैराग्यहेतुत्वं फलितं कीर्तिरेव
स्थिता भुवि लोकेनावस्थम् राजभिः कीर्तिमान्मेवित्येवम् इति
व्यवस्यते ॥ ३६ ॥

ननु, कथावृत्तस्य राजवंशानुमाणां कुतः पुनः कुतः प्रवृत्ति-
रिति मन्त्रमालाह-देवापिरिति । शक्तमोक्षानां देवापिनाम
लोमवद्भवः मन्त्रमोक्षकुलजः सूर्यवद्भव इत्यर्थः । तावमा-
वधुना कलापप्रामे आसाते कलापप्रामो बहवोभ्रमस्यो योगिना-
मावाप्तः प्रसिद्धः कथम्भूतो महा योगवन्नेनाम्बितो ॥ ३७ ॥

ततः किमत आह-ताविति । कथेरन्तः कतयुगादिः तदा
मगधता अनुशिष्टितो उपादिष्टव्याभ्रमधर्मा आदिष्टौ खेह
लोके एवागत्वा वयाभ्रमधर्मं पूर्ववत्प्रयच्छतः प्रकटी-
करिष्यतः ॥ ३८ ॥

प्रतिचतुर्युगरीतिः कीदृशीत्यभिप्रायमालम्ब्याह-कृतमिति ।
अनेन क्रमयोगेन निरूपितचतुर्युगक्रमयोगरीत्येव प्रतिचतुर्युगं
भीषिषु वस्यते निमित्ततया प्रवर्तते इत्यर्थः । इयमेव रीतिः प्रति-
चतुर्युगमिति भावः यद्यप्यत्र त्रैताद्यापरयोः प्रकारो गौतम इत्य-
नेन क्रमबोधेनेत्यसङ्गतं तथाप्याद्यन्तयुगरीतिनिरूपणे मध्ययो-
रपि युगबोर्निरूपितप्रायतैवेत्यभिप्रायेण तथोक्तम् ॥ ३९ ॥

कथामात्रावशिष्टानाम् इत्यनेन सूचितं विदुषोति-राजमिति ।
हे राजद्वी ! एते मयाऽधुना निरूपिता वैवर्जनमन्त्रतराऽवस्थाया
राजानस्तावन्ममो ममत्वं ममताबुद्धिं कृत्वाऽन्ते तज्ज्ञेयानिमित्त-
पुण्यावस्थाने निधनं नाशङ्कताः तेनैव ममत्वेन युता निरयं
माप्ता इति भावः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कथ्यन्मर्यादाह्वयानन्तरं कश्चित्काव्यं हिता पञ्चादाविष्टः
किं कश्चित् तस्मिन्नेवाहनीति सम्बद्धं व्यवच्छिन्नसि-वस्मि-
निति ॥ ३३ ॥

ततः कियाम् काव्यः कृतप्रारम्भावेति तत्राह-द्विष्येति । यदा
वस्मिन् कृतयुगे आत्मप्रकाशकं परमात्मप्रकाशकं भवतीति
शेषः ॥ ३४ ॥

इतिशब्दः समाप्तिपर्यन्तं कथितः एव मानवो वंशः वैव-
र्जनमनुसम्बन्धी भुवि यथा सङ्क्रयायते तथा विदुषद्विप्राणां
वंशा अपि युगे युगे देवाः बोद्धव्याः इत्यतिशयोक्तम् ॥ ३५ ॥

एतेषां भवेत् किंवाचकमत्राह-एतेषामिति । नामविज्ञायुक्तानां
अनेनेतिह प्रमाणाश्रयकं भवति ॥ ३६ ॥

* एते भवेत्प्रतिष्ठापकः क इति तत्राह-देवापिरिति । महायोग-

[७]

बलाभितो महाहानययुक्तो अस्मिन्मर्यादाव्युक्तौ वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
कतयुगानां तत्राह-कृतमिति ॥ ३९ ॥
एवमत्रानामाह-राजमिति ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसारायेंदुशिनी ।

ननु, कथं प्रथमसंख्यायां कथ्योऽवनीया इति नवीना बह्वि-
तलेत्याह-वस्मिन्निति । अतो युगानां पूर्वयुगसंख्याशेष एव
आरम्भसमय इति बो नित्यमः सोऽपि कथंमेवमत्रावाच्यं एवा-
भूदिति भावः ॥ ३३ ॥

कृतयुगपदेशकालमाह-द्विष्येति । अतुर्थे कलौ तदीयसंख्यायां
शेषसमय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

मानवो वंशो यथासङ्क्रयायते मनुवंशानां वाच्यः सङ्क्रया
वधोक्ता इत्यर्थः । तथैव तत्र तत्रत्यानां वैवर्ज्यानां वैवर्जादि-
वैवर्ज्यानामपि तावत्यः सङ्क्रया मनुक्ता अपि देवाः ॥ ३५ ॥

नामैव विज्ञां वाचकं यथा ॥ ३६ ॥

कथावृत्तस्य राजवंशानां पुनः प्रवृत्तिप्रकारमाह-देवाविः
लोमवन्जः ॥ ३७ - ३८ ॥

इयमेव प्रकारं प्रतिचतुर्युगं दद्यादिति-कृतमिति ॥ ३९ - ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसिद्धाश्रमप्रदीपः ।

यदुक्तं कथ्योऽवनीया दिवङ्गतः नदाविष्टकश्चिह्नो कश्चित्
तत्रापि कस्मिन्दिने कश्चिः प्रवृत्त इत्यत्राह-वस्मिन्निति । वस्मि-
न्नदिति कथ्यो दिवं वातः तस्मिन्नेवाहनि तत्रापि तदीय तस्मिन्
स्य एव प्रतिपक्षं प्रवृत्तं कलियुगं भवतीति पुराविष्टः पूर्व-
जानारः प्राहुः ॥ ३३ ॥

कथेरन्तरं कृतयुगप्रवृत्तिं दद्यादिति-द्विष्यान्नामिति अतुर्थे
कलौ दिव्यानामन्धानां यस्सहजं तदन्ते पुनः कुतः भविष्यति
सहजमिति मुख्यकलियुगामिप्राचं तत्र संख्यासंख्याशेष-
यावत् सप्तमसंशतसंख्याप्युपलब्ध्या तदाद्यावद्वर्ज्यानामकः
इत्युक्तत्वात् तत्प्रवृत्तिचिह्नमाह-यदा नृणां मनः आत्मप्रकाशकं
भविष्यति तदा ॥ ३४ ॥

राजवंशोक्तं स्थितिं वयांन्तरेष्वप्यनिदिशति-इत्येव इति ।
मानवो वैवर्जनमनुवंशः इत्याकुप्रभृतिद्वारा ऐक्यप्रभृतिद्वारा
च यथा उत्तममध्यमाधमाभिरवस्थाभिः सस्यक् कथायते कथयते
तथा विदुषद्विप्राणां युगे युगे वंशाः देवाः ॥ ३५ ॥

प्राकृतदेहगेहादीनामनित्यतां वैराग्योत्पादनायाह-एतेषामिति ।
एतेषां पूर्वोक्तानां महात्मनां स्वधर्मेनिष्ठानां भ्रान्त्यवकीर्तनां नाम-
विज्ञानां नामरूपवतां मर्यादायाश्च आद्यजन्तो नामविज्ञायाश्चः
कथामात्रेयोवाचशिष्टानां कीर्तिरेव भुवि स्थिता ननु देहगेहादि-
कम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

ननु, कथावृत्तस्य राजवंशादीनां कृते पुनः प्रवृत्तिः कृत
इत्यत्राह देवापिरिति ॥ ३८ ॥

इयमेव युगप्रतिप्रकारः जागृतागत्येषु सर्वेषु युगेषु
बोध्य इत्याह-कृतमिति ॥ ३९ ॥

कुमिविद्भस्मसङ्गाऽन्ते
भूतधुक् तत्कृते स्वार्थं वि ४१ ॥
कथं सेयमखण्डा भूः पू
मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य वा ॥ ४२ ॥
तेजोऽब्रह्ममयं कां गृहीत्वाऽऽमतयाऽबुधाः ।
महीं ममतया चोभौ हित्वाऽन्तेऽदर्शनं गताः ॥ ४३ ॥
येये भूपतयो राजन्! भुञ्जन्ति भुवमोजसा ।
कालेन ते कृताः सर्वे कथामात्राः कथासु च ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे कलिधर्मो नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एतेषां नामविज्ञानाभिनि स्तोकार्थं प्रपञ्चयति—राजज्ञिति
पञ्चभिः । अपरे निदृशूद्रविप्राः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

जिस समय जिस दिन श्रीकृष्ण भगवान् स्वधाम को
पधारे उसी दिन उसी समय कलियुग आकर प्राप्त हुआ
इस प्रकार पहिले जानने चाहें लोग कहते हैं ॥ ३३ ॥

देवताओं के सहस्र वर्ष वीतने पर जितना कि—कलि-
युग का परिमाण है, तिरके पश्चात् फिर सनयुग होवेगा,
और उस सनयुग के होने का यही मुख्य निशान होगा,
कि—मनुष्यों के मन में आत्मा का स्वरूपज्ञान होजायगा ॥ ३४ ॥

जैसे इस भूमि में यथास्वरूप हमने तुम्हारे सामने
मानववंश का वर्णन किया, उसीप्रकार वैश्य शूद्र और
ब्राह्मणों के वंश की भी गिस २ युग में वह २ व्यवस्था
जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

एक नाम मात्रही जिन का ज्ञापक (जनाने वाला) रह
गया ऐसे इन महारमा पुरुषों की केवल कथा मात्रही
अवशिष्ट रह गई, और कीर्ति उन लोगों की भूमि में अब
तक विद्यमान है ॥ ३६ ॥

शान्तनु महाराज के स्राता चन्द्रवंशी राजा देवापि, और
इक्ष्वाकु वंशी राजा मरु, ये दोनों उत्तर में यदरिकाभ्रम के
समीप महान् योग के बल से कलाप प्राप्त में अभी तपस्या
कर रहे हैं ॥ ३७ ॥

ये दोनों भीनासुदेव भगवान् की शिक्षासे इस कलियुग
के अन्त में वर्णाश्रमधर्म की पूर्ण सदृश प्रथा पाँधेंगे ॥ ३८ ॥

कलियुग, त्रेता, त्रापर, कलियुग, ये चारों युग पृथिवी
में इसी क्रमसे प्राणियों में वर्तते हैं ॥ ३९ ॥
हे राजन् ! ये जो हमने तुम्हारे सामने राजा लोग कहे
और इन से अनिरिक प्रत्य बहुत से राजा लोग, इस भूमि
में गमन कर अन्त में इस को छोड़ कर मरणा को प्राप्त
हो गये ॥ ४० ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ममत्वं कुत्सेवनेन सूचितां भूतद्रोहप्रवृत्तिं निन्दति—कुभीति ।
राजज्ञानो राजेति नाम बन्ध तस्यापि देहस्यान्ते कुमयो विष्टा
भस्मेति वा संज्ञा भविष्यति तत्कृते तदर्थं यो भूतधुक् भूतेष्वपि
द्रष्टाति स किं स्वार्थं वेद ? किन्तु नैव वेद कुतः इत्यपेक्षायां
हन्तुर्वेन भूतद्रोहं विशिनष्टि—वतो भूतद्रोहाद्विरयो भवति ॥ ४१ ॥

ममत्त्वप्रकारं प्रपञ्चयति—कथमिति । सेवमखण्डा भूमे
पूर्वजैर्धृता सती इदानीं मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रादेः कथं स्वादि
त्येवम् ॥ ४२ ॥

उभौ महीं कार्यं च अदर्शनं मृत्युम् ॥ ४३ ॥

उपसंहरति—येवे इति । ते सर्वे च कथासु कथमाख्यासु कथा
मात्राः कालेन कृताः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे

इति भीमज्जागवतस्य कण्ठे

शुक्लपर्वणे ब्राह्मणकण्ठे

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमज्जीरायवाच्यकृतमगवतस्य चन्द्रिका ।

एतदेव विशदयति—कमीति । यस्य राज्ञाऽपि शरीरस्याग्ने कृतयो विष्टा मस्मेति वा संज्ञा भविष्यति तत्कृते नश्ये भूतेष्वो द्रव्यनात्ते तथा स किं कथं कथं न वेद ? तत्र हन्तेन भूतद्रोहे विशानधि-यता भूतद्रोहाजिरयो भवति ॥ ४१ ॥

ममत्वं कृतेत्युक्तं ममताप्रकारं प्रपञ्चयति—कथमिति । मयमन्त्रगडा भूमिमम पुनर्जेषुता सती मदनमनं मत्पूर्वमह-मेव पूर्वो अतो यस्यास्तथाभूता सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येषम् ॥ ४२ ॥

किञ्च, नेज इति । अयुधाः देहानिरिक्तमज्ञाननिधुरा मन एव नेजोऽव्यनपरिणामरूपं कायम् शरीरमात्मनया गृही-त्वाऽभिमन्य महीं ममता गृहीत्वा उभौ पृथ्वीकायो हिवाऽन्ते प्रारब्धान्तेऽर्शनम् व्यङ्गनाः प्राप्ताः ॥ ४३ ॥

कथामात्रावशिष्टानाम् इत्यस्य प्रपञ्चमपसंहरति—ये य इति । हे राजन् ! ये ये राजानो भुवमोजसा पौरुषेण भुञ्जन्ति ते सर्वे काञ्चन कृताः समाप्ताः कथासु कियमाणासु कथामात्ररूपाः कृताश्च ॥ ४४ ॥

• इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे

भीमज्जीरायवाच्यकृतमगवतस्य चन्द्रिकायां

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमज्जिजयवज्जतीर्षकृतपदरत्नावली ।

राज्ज्ञाऽनोपि यस्य शरीरस्याग्ने नाशे कृमिचिड्मण-संज्ञा तादृशं शरीरं प्राप्य भूतद्रोहं स्वार्थं मनुते न त्वप्रयोजनं यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति ते बह किन्तु तेदेव यस्य पुरुष-शरीरस्यात् इति वा ॥ ४२ ॥

स्वार्थमननप्रकारमाह—कथमिति । मयमन्त्राणां सस्त्राणीनि भू-वेवं मत्पूर्वः पुरुषः भूता सत्यं भूमिमात्रगडा राजान्तरानधि-कृता कथं स्यात्पुत्रस्य मत्पुत्रस्य च मद्रेशस्य महं पूर्वो यस्यां सा मत्पूर्वा च कथं स्यादिति मत्त्वा ॥ ४२ ॥

तेजोऽव्यनमिदं कावमात्मनया निरत्येन मुखा गृहीत्वा ममी राजानो ममत्वेन गृहीत्वा उभौ महीं च देहं च हिवा अदर्शनं मरणं नीता मवन्तीत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

साकृन्ते तेऽप्येकोऽकिनास्तीत्याशयेनाह—य इति । पुराणादिगन-कथासु कथामात्राः सर्वात्मना कथेष्वेषां ते तथाकृताः कृ-मयो न सन्तीति शेषः ॥ ४४ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे

भीमज्जिजयवज्जतीर्षकृतपदरत्नावली

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमज्जीरायवाच्यकृतमगवतस्य चन्द्रिका ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे

भीमज्जीरायवाच्यकृतमगवतस्य चन्द्रिका

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भीमज्जिजयवज्जतीर्षकृतपदरत्नावली ।

राज्ज्ञाऽनोऽपि देहस्य अग्ने मरणे सति कृम्यादिकर्मण-नाम मवेत् तस्य देहस्य कृते ॥ ४१ ॥

ममत्वप्रकारमभिनयेन दर्शयति—कथमिति । मत्पूर्वा च सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादित्येषम् ॥ ४२ ॥

कावम् मात्मनया महीं च ममतया गृहीत्वा उभौ महीं-कायो अदर्शनं मरणम् ॥ ४३ - ४४ ॥

इति मारायवज्जतीर्षा हरिण्यां भक्त्येनव्याम् ।

ब्राह्मणस्य द्वितीयोऽयं सङ्कतः सङ्कतः सताम् ॥ २ ॥

भीमज्जिजयवज्जतीर्षकृतपदरत्नावली ।

एवं निधनाहं देहादिमनो देहाद्यर्थमकृत्यकारिणो मूर्खत्वं मरका-हं नञ्नाह—कमीति । राजेति नाम यस्य तस्यापि देहस्याग्ने कृम्यादि-संज्ञा भविष्यति तत्तस्य देहस्य कृते यो भूतद्रोहं प्राप्तिष्वो द्रव्यनि स भूतद्रोहे किं स्वार्थं वेद न किमपि तत्र स्वार्थः परार्थो वास्ति मयितु यतो भूतद्रोहाजिरय एव ॥ ४१ ॥

भूमौ ममत्वं कृतेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—कथमिति । वा मे मम पुनर्जेषुता मयमन्त्रगडा सक्त्वा मत्पूर्वा अहं पुत्रादे-रपेक्षया पूर्वः अतो यस्यास्तथाभूता सती मत्पुत्रादेः कथं स्यादिति ॥ ४२ ॥

किञ्च कावमात्मनया महीं ममतया च गृहीत्वा अग्ने जीवनाग्ने उभयं हिवा अदर्शनं व्यं गताः यतोऽयुधाः ॥ ४३ ॥

उक्तां देहगहाद्यनिव्यतामुपसंहरति—ये इति । ये ये भवन्म मोजसा पौरुषेण भुञ्जन्ति ते सर्वे कथासु कियमाणासु कथा-मात्राः काञ्चन कृताः मनः सर्वं प्राकृतं देहादिकं निरोधविव-मनमत्र विरक्तः सन् हरि मज्जति फलिनीऽयः ॥ ४४ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे

भीमज्जिजयवज्जतीर्षकृतपदरत्नावली

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाषा टीका।

जिस देह का राजा वह नाम है, अन्त में उसी देह की कृमि, विष्टा, और भस्म, ये तीन संज्ञा होती हैं, उसी देह के निमित्त वह पुरुष प्राणियों से ग्रोह करता है, वह क्या खार्थ जानता है, ? किन्तु नहीं जानता, क्योंकि ? जिस भूत ग्रोह करने से इस्को नरक होता है ॥ ४१ ॥

राजा खोग ऐसा विचार करते है, कि—वह अजगड भूमि का राज्य हमारे पहिले पुरुषार्थों ने भोगा, और आज कल हम भोगते हैं परन्तु यह हमारे पुत्र पौत्र और वंश के इस राज्यको किस प्रकार निर्बिघ्न भोगेंगे ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार शोच विचार करते हुए निर्बुद्धि लोगों ने जिस तेज जब अन्नमय शरीर को आत्मा करके

जिसको "वह मेरी" है को हाँ होना क हो गये और, होना (जम) को बर्खास्त (अवस्थिति) से भोगा है, उनही राजाओं की कावः कथाओं के बीच में क्या मात्र अवशिष्ट रही है ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः,

श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुक उवाच ।

दृष्ट्वाऽऽत्मनि जये व्यग्रान् नृपान् हसति भूरियम् ।
 अहो मां विजिगीषन्ति मृत्योः क्रीडनका नृपाः ॥ १ ॥
 काम एष नरेन्द्राणां मोघः स्याद्विदुषामपि ।
 येन केनोपमे पिण्डे येऽतिविश्रम्भिता नृपाः ॥ २ ॥
 पूर्वं निर्जित्य षड्र्गं जेष्यामो राजमन्त्रिणः ।
 ततः सचिवपौरासकरीन्द्रानस्य कण्टकान् ॥ ३ ॥
 एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलाम् ।
 इत्थाशाबद्धहृदया न पश्यन्त्यन्तिकेऽन्तकम् ॥ ४ ॥
 समुद्रावरणाजित्वा मां विशन्त्यब्धिमोजसा ।
 कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ ५ ॥
 यां विसृज्यैवमनवस्तस्मिन् कुरुदह ! ।
 मता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यन्त्यबुद्धयः ॥ ६ ॥
 मरुते पितृपुत्राणां भ्रातृणां चापि विग्रहः ।
 जायते ह्यसतां राज्ये ममताबद्धचेतसाम् ॥ ७ ॥
 ममैवेयं मही कृत्स्ना न ते मूढेति वादिनः ।
 स्पर्द्धमाना मिथो घ्नन्ति त्रियन्ते मरुते नृपाः ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

पृथ्वीं भूमिगीतेषु राज्यदोषादि वचयते ।

कठो च दोषभूषिते दोषदृष्टी दरेमतिः ॥

देहेऽहस्तां भूमौ च ममतां कुर्वन्त्यतोऽनुषा इत्युक्तं तदेव
 भूमिगीतेः प्रथमवृत्तिः—दोषादिना । आत्मनि पृथिव्यां जये
 व्यग्रान् नृपान् हसति—महो इति । मा माम् ॥ १ ॥

येन कामेन केनोपमे पिण्डे येऽतिविश्रम्भिता विभ्राजं
 मता ये तेषां नरेन्द्राणामेव कामो मोघ एष स्यात् ॥ २ ॥

काममेव दर्शयति—आत्मना पूर्वेमिति । इन्द्रियाण्यन्तर्गतस्य

न राज्यप्राप्तिः स्वीदिति प्रथममिन्द्रियवद्बर्णं निर्जित्य राज-
 मन्त्रिणो जेष्यामो षड्र्गकरिणामः सचिवा वमात्वाः करीन्द्रा
 दास्तिपास्तां जेष्यामः कण्टकाद् प्रतिपद्याद् अस्य जयास्य

श्रीशुक उवाच ।

एवं केचिदाद्याबद्धहृदया एवं केचिन्मां पुनर्जिगृह्णन्ति पृथिव्या
 प्राप्तिं विद्यान्ति तदेवमिन्द्रियजयेन ये राज्यं साधयितुमिच्छन्ति
 तेऽतिमन्दा इत्याह—कचदिनि ॥ ५ ॥

अन्तर्गतं न पश्यन्तीत्युक्तं तदेवाऽऽह—वामिति । कुकुरहेति
 भूमिगीते वचयत् शुकः सखीवचनि कुबोद्ध इति नु पाठः
 सुगमः ॥ ६ ॥

अबुद्धय इत्युक्तं तदप्रवृत्तिः ॥ ७ ॥ ८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

॥ १ ॥

पिण्डे दरीरे ॥ २ ॥

अग्निं विद्यान्ति द्वीपास्तं राममिजवन्ति ॥ ३—१६ ॥

भीमहीराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रपञ्चितां ममतां महीहासेन सखाद्वन्द्वेराश्वमुपादय
कखिदोषप्रपञ्चवंशं तत्रिरसनोपावमुपदिशति सुतोयेन—इष्टा
विजय इत्यादिना । आत्मनि भूमौ निमित्ते यो विजयः तन्मि
स्वप्नानुष्कात् इष्टा इव भूर्धनति, हासमेव प्रपञ्चयति—म
इत्यादिभिः सार्यैर्दोषशभिः । मृत्वाः कीदृशकान्तदर्शना इव
नृपाः मां विजिगीषसि विजयेन मां आकुम्भिककृतीत्यर्थः ॥ १ ॥

काम इति विबुधमपि। पित्रादिहृद्यस्मै च सुश्रुतव्ययतां पश्यता-
मपि अयं कामः विजिगीषात्मकं ह्याविशेषः मोक्षः स्वर्गः
मोक्षत्वे हेतुतया कामं विशिनष्टि—येन कामेन कनोपमे
जलबुबुधवत्तुल्ये पियडे शरीरे ये नृपाः अतीव विस्मयिताः
विश्वासे नीताः तेषां नरेन्द्राणामिति पूर्वैर्यस्यस्थः ॥ २ ॥

विजिगीषुनां प्रपञ्चवति—साखंद्वाङ्गा पूर्वेमिति । इन्द्रिय-
व्यपदेश्य न राज्यप्राप्तिः स्वादिति तावत् षड्गोत्र इन्द्रियवद्कं
जित्वा तद्वारा देवताप्रसादमधिगतयेति भावः । कमेय राजमन्त्रि-
प्रभृतीनामस्य भूमयद्वयस्य कण्टकतुल्यान् अप्यामः तत्र सन्निष्ठा
अमात्या अवाप्तस्वर्गपात्रिणः पौराः पुरे भवाः तेषाम्प्राप्ताः
करीष्मा हस्तिपात्र ताव ॥ ३ ॥

ततः सागराः मेखला बह्वास्तां मेखलयेव सागरेण परि-
 कृताम् इत्यर्थः । पृथ्वी जेष्यामः स्वाधीनां करिष्यामः इतीत्य-
 भूताद्या बह्व्यम् इत्यम्य येषां ते अस्तिके समीपे वर्तमानमस्तकं
 मृथुं न पश्यन्ति नावलोकयन्ति किन्तु मां समुद्रावरणां जित्वा
 ततोऽदिवि विद्यमितीप्सिवाप्तयाणि प्रविशन्ति तान् विजिगीषन्ति
 इत्यर्थः । तावत्कृतस्वेन्द्रियजयस्य नन्दं फलमित्याह—किञ्चिदिति ।
 एतत् कृतभूमयङ्गस्य सप्तद्वीपेष्वभ्याधीनताप्राप्त्या-
 मिष्येनेत् कियत्फलं न किञ्चिदेतदित्यर्थः । तत्फलस्य नञ्चरत्वा-
 दिति भावः । किं तर्हि फलमित्यत आह—मुक्तिरामजये तावत्
 फलमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

एतदेनोपपाद्यति-वामिति । कुक्कुदेति सञ्ज्ञाघने भूमिर्गति
 कथयन् शुक्रः सञ्ज्ञाधयति कुक्कुदेत्यपि पाठः सुगमः तद-
 स्मृता मनपुत्राश्च वां मां विस्तृज्येव गताः स्मृताः तथा तां विजित्य
 विस्तृजामपि मनुजेषु दुर्जरहिताः युजे जेष्यन्ति युजेन वशी-
 करिष्यन्तीत्यर्थः । गतमिदमेव तैरिति शेषः । तेप्येवमेव गामेष्व-
 ण्डीत्यर्थः । जलगतसाहचरेणामेवमारोप्य गतमिति भूतनिर्देशः ॥८॥

ननु जितानां प्रपञ्चयति मरुते इति । मरुते मर्त्ये
विग्रहः विरोधः जायते तत्र हेतुत्वेन तां विनिश्चयि
दाहने क्षमताभिमानेन वक्षं जेतो जेषां तेषामत एव प्राप्ततां
पुरातनमात्र ॥ ७ ॥

ममतावद्यचेतस्तमेवामिनेन दृष्टव्यं तस्मात्तु ममत्तकर्म
दृष्टव्यं नमैवेति । हे मूढ तं तवेयं मूर्ध्नि भवति किन्तु ममैवेति
वादात् कुर्वन्तः मिथः झगति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयशङ्करीयं कुरुपदरत्नावली ।

चतुर्थगधर्मविभागः कबिदं. वपरिहारमेत्येतदस्मिन् अध्याये

धूमः परिहृत्स्वकारमा
कपरायणान् ॥ १०

नमिति। पद्वर्गं सञ्चरति
 पदं च अनेन भुञ्जेक-
 राजा च मन्त्रिणश्च राज-
 मन्त्रिणः मन्त्री कुञ्जसहायः स्वादिनि ततो मन्त्रिजथान्तर-
 सन्निवः कर्मसहायः "अमात्याः कर्मसन्निवाः" इत्यमरः। आप्ताः
 विश्वस्ताः अथ पञ्चाङ्कयटकान् भुञ्जन्तून् ॥ ३ ॥

एवं क्रमेण राज्ञो जित्वा पृथग्धी^१ जेष्यामः वशीकरिष्यामः
इत्याशयानितुष्यवा अगतकं मृग्युम् ॥ ४ ॥

एवं केचित्पुनः मां जिष्वात्पनिर्मुखायाऽद्विषि विनाप्तीत्यनेन
 द्वितीयादिजयाद्यं सूचयति-भूजयादिना न किमपि प्रयोजनमपि
 त्वन्तर्नोऽनर्थं एवावशिष्यते मनोजयफलपेक्षेवेत्याह—किञ्च-
 हिति । आत्मजयस्य मनोजयस्य फलपेक्षयैतद् भूजयादिकं कियत्
 फलम् आत्मजये किं फलं येनायमेव साध्यः स्यादिति तत्राह
 मांकारिति आत्मजये मुक्तिरेव फलं यस्मात्तस्मादिति शेषः ॥ ५ ॥

इतोऽपि मज्जयकामा अथा एवेत्याह—यामिति । मनवस्तत्-
सुताश्च यां मां विमुञ्चय तथा गता जाताः प्रमुञ्चयः तां मां
उत्पन्नीत्यन्वयः आत्मजयवतां स्वागच्छकिरन्त्येषामन्वयेति सूच-
यति ॥ ६ ॥

न केवलमित्येषां मशकृते विग्रहोऽपि तु शरीरसम्बन्धितानामपि
 स्यादित्याह-मशकृत इति, अपिशब्दः पुत्रादीनामित्यनेन सम्ब-
 धयितव्यः मशमपि प्रायिक इत्याह-मसतामिति । मसतामप्रशस्त-
 कर्मणाम् ॥ ७ ॥

किं प्रकारो विग्रह इति तत्राह-ममेति ॥ ८ ॥

भीमर्जावगोत्रामिकृतकमसम्भवं :

11 2-5

भीमद्विभवाय नमः कवर्तिकृतसारायेंदुर्धिनी ।

तृतीये तु भुवो हार्यं धर्मपादव्यवस्थितिः ।

कखं दोषो दोषहरि हरिस्मरणमुच्यते ॥

कथंसेयमखण्डामूरिकाबुधानां मनोरथ इक्षस्तमेव पृथिव्या-
वर्णनेन प्रपञ्चवति—इहति । मा माय ॥ १ ॥

येन कामेन पिण्डे दंडे ॥ २ ॥

काममेव दृश्यन्ति-पूर्वमिति द्वाङ्गमाह । तत्रेन्द्रियार्थकस्वरूप
राजव्यपत्तिर्न स्यादतः प्रथममिन्द्रियपञ्चमे जिह्वा नस्य मरुति
पञ्चपदस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

मां पृथ्वीं जित्वा नतितुष्टावा मर्दिष्य प्रिदाप्ति तदीवरत्ना-
 स्याहर्षमिति मावः । एवमिन्द्रियजयेन ये स्वाधिस्तुमिच्छन्ति
 ते मन्वा इत्याह—किवावेति, ॥ ५ ॥

यथागतं यथाज्ञानं क्लृप्तज्ञानमनतिक्रम्य धिरका मुखा
वनं गता इत्यर्थः । तां मामेते मन्वा युक्ते जेष्यन्ति ॥ ६-८ ॥

भीमकुरुकेवकुतसिद्धास्तप्रदीपः ।
 भीमस्य तस्य नामः खट्वाणो धुन्वुहा रघुः ॥ ९ ॥
 धुन्वुहोऽप्युपनिषत् शीर्षातिः शन्तनुर्गयः ।
 मनीरयः कुचलयाभ्यः ककुत्स्थो नैषधो नृगः ॥ १० ॥
 हिरण्यकशिपुर्वृत्रो रावणो लोकरावणः ।
 नमुाचः शम्बरो भीमो हिरण्याक्षोऽथ तारकः ॥ ११ ॥
 अन्ये च बहवो दैत्या राजानो ये महेश्वराः ।
 सर्वे सर्वविदः शूराः सर्वे सर्वजितोऽजिताः ॥ १२ ॥

भीमकुरुकेवकुतसिद्धास्तप्रदीपः ।

“तेजोऽवजगमं देहं शुदीत्याऽऽमतया शुभाः” इत्यत्रात्मवृद्धयं प्रपञ्चयन् कश्चिदेषान् तन्निवृत्त्युपायऽवाह-तृतीयेनाभ्यासेन दृष्टान्ति । आत्मनि भुवि यो जयः तत्र व्यग्रान् व्याकुलान् दृष्ट्वा इयं भूदंसति हासप्रकारमाह-अहो इति सार्ज्यहोदयमभिः ॥ १ ॥

येन कामेन पिण्डे देहं प्रतिविम्बिताः प्रतिविम्बाभं नीताः स पुन नरेन्द्राणां विदुषामपि किमु न भूक्षाणां कामः विजिगीवीक्षणाः मोक्षो व्यर्थः एव स्यात् ॥ २ ॥

काममेव दर्शयति—व्याख्या पूर्वमिति । “तच्चानिजितपद्मं राजा ने राज्यमहेति” इत्यतः पूर्वं षड्वर्गमिन्द्रियवत्कं निजित्य ततः क्रमेण राजमण्डपादीन् अस्व भुविजयस्य कण्टकतुल्यान् जेष्ठाः पशीकरिष्यामः तत्र सन्निधाः अमात्याः पौराः पुरे भवाः राजहितैषिणो धनिनः आप्ताः राजपूज्याः करिन्द्राः हस्तिपाः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हेनारकेचिन्मां जिष्वापि सस्तोषं न कुर्वन्मीत्याह—अयेन मनुद्रावैर्यामिति । षड्वर्गजयस्य नेहं फलं किन्तु मुक्तिरिति दृश्यते—किञ्चदिति । एतत् भुविजयादिकम् आत्मजयस्य सेन्द्रियमनोजयस्य कियत्फलं न कियत् ॥ ५ ॥

हे कुरुक्षत्र ! युधिष्ठिर ! कथं कुरुक्षत्रहनीति स तथा हे धर्म जनेन धर्मे प्रतिभूमिगीतं भूषोपादिहमिति गम्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेव जी बोले, कि—हे राजन् ! वह पृथिवी अपने (पृथिवी के) जीतने में व्यग्र होने वाले राजाओं को देखकर हँसती है, कि—अहो ! ये क्षत्रिय के बिखोले मेरे जीतने की इच्छा करते हैं ॥ १ ॥

वह राजा लोगों का मनोरथ व्यर्थ होजाना है, राजाओं की तो काकु-ही क्या है, किन्तु बड़े २ विद्वानों का भी वह मनोरथ व्यर्थ हो जाता है, जिस मनोरथ से केन के डेह कण्ठ इस विण्ड (शरीर) में बड़े राजा लोग विम्बास हो जायते हैं ॥ २ ॥

राजा लोग क्या मनोरथ करते हैं, कि—हम प्रथम तो पट् इन्द्रिय रूप शत्रुओं को जीतेंगे क्योंकि जो इन्द्रिय व्यग्र हो जायगा उसको राज्य की प्राप्ति कैसे हो सकती है । फिर इन्द्रियों को जीतकर राजमन्त्रियों को बध करेंगे, तदनन्तर मन्त्रि (अमात्य) लोगों को बध करेंगे (यहाँ पर सलाह देनेवाले मन्त्री और सन्धि बह जिसको हीवान कहते हैं) इन को बध करके पुनर्वासी आप्तजन और महावत भूनि कामवाले लोगों को बध करेंगे, तिसके पश्चात् राज्य में जो कण्टक रूप होंगे तिनको निकाल कर भक्षण करेंगे ॥ ३ ॥

इस प्रकार समुद्र जिसकी मेखवा है उस समग्र पृथिवी को जीतेंगे—इस प्रकार की भाशा से जिन्हों का हृदय बँध रहा है वे लोग अपने समीप ही में जानेवाले काख को नहीं देखते हैं ॥ ४ ॥

किन्तु एक राजा लोग समुद्र में घिरी हुई मो पृथिवी को जीतकर जीवांतर की विजय अथवा रत्नों के खान से समुद्र में प्रवेश करने दें । परञ्च जय मन को जीत लिया तब पृथिवी को जीतना तुच्छ है क्योंकि ? मन के जीतने से तो मुक्ति पर्यंत फल मिश्र-सकता है ॥ ५ ॥

जिस में जिये छोड़कर मनुखों और उन के पुत्र-लोग प्रियव्रतादि जैसे भाव धर्म ही चले गये, तिस में से कों ये निबुद्ध क्षुद्र राजा लोग क्या जीते में ॥ ६ ॥

मेरे बिय ही पिना पुत्र और भ्राताओं का भी विग्रह (खडाई) होजाना है, यदि असत् हों तो, क्योंकि ? उन-का चित्त ममता से व्याप्त हुआ रहता है ॥ ७ ॥

हे मूढ ! यह समग्र पृथिवी हमारी है तेरी नहीं इस प्रकार कहने हुए परस्पर में स्पर्द्धा करते हुए राजा लोग मारते हैं और मरते हैं ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिहूनभाष्यदीपिका ।

रामो नाम कश्चिद्राजा । यदा, व्यापदहमः दाधराधिरिव निर्दिष्टः ॥ ९ ॥ १० ॥

लोकं दाधयति रोहयतीति लोकरावणः ॥ ११ ॥ १२ ॥

ममतां मयवर्तन्त कृत्वा
 कथाऽवशेषाः कालेन ह्यस्य ॥ १३ ॥
 कथा इमास्ते कथिता महीयसां परमुपायम् ।
 विज्ञानवैराग्यविवक्षया विभो ! यथाविभूतानि तु परमाद्यर्थम् ॥ १४ ॥
 यस्तूतमश्लोकगुणानुवादः सन्नियतेऽभीक्ष्णममङ्गक्षत्रः ।
 तमेव नित्यं शृणुयादभीक्ष्णं कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

केनोपायेन भगवन् ! कलेर्दोषान् कलौ जनाः ।
 विधमिष्यन्त्युपचितास्तन्मे ब्रूहि यथा मुने ! ॥ १६ ॥

श्रीभरद्वाजिकृतभाष्येदीपिका ।

अवि उद्योगमतां कृत्वा वेऽवर्तन्त ते कालेन कथावशेषाः
 कृताः विभो इति सम्बोधनं कुरुद्वेदितवत् ॥ १३ ॥

राजवंशानुकथनस्य तात्पर्यमाह—कथा इमा इति । विज्ञानं
 विषयाऽसारताज्ञानं ततो वैराग्यं तयोर्विवक्षया परमुपां
 मृतानां यथोविभूतीर्वाग्विलासमात्ररूपा न तु पारमार्थ्यं पर-
 मार्थं युक्तं कथनं न भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

कस्तर्हि पुरुषाणामुपादेयः परमार्थस्तस्माद्—वस्तिवति । नित्यं
 ब्रह्महम् तत्राऽऽवभीक्ष्णम् ॥ १५ ॥

कठिहोषोपचये सति भक्तेरसम्भवं मध्यमानः पृच्छति—
 केनोपायेनेति । विधमिष्यन्ति नाद्यविष्यति यथा यथावत् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपर्वीवम् ।

न तु पारमार्थ्यात् न तु पुरुषार्थभूवस्तदादित्यर्थः ॥ १४ ॥
 वस्तिवति तथा विधेयवत् ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्भिराजवाचाप्यंकृतभागवतव्याख्यानिका ।

इतरैरजिताञ्च के पुनस्ते नृपा इत्यतस्ताम् काञ्चिद्द्वयं वति,
 पृथुरिति । अर्जुनः काञ्चिदीर्यः रामो नाम काञ्चिद्भ्राजा न तु
 दासरायिः धुम्पुडा धुम्पुमारः ॥ ६ ॥ १० ॥

शोकं रावयति मारयतीति लोकरावयो रावयः मौमो
 मरकासुरः ॥ ११ ॥

कथेऽयोऽप्ये हेत्वा राजानञ्च महीश्वराः पृथिवीपतयः ते
 सर्वे एव यद्यपि सर्वतः इतरैरजिताञ्च ॥ १२ ॥

मय्यप्युच्चैरुचितां ममतां कृत्वाऽवर्तन्त कश्चित्कावमिति शेषः
 मय्यर्पयिष्य इति हेतुगर्भम् अतः कावनाकृतायाः असमापित-
 मीर्णाभिवाचाः कृताः विभो इति सम्बोधनं कुरुद्वेदितवत्तथा-
 वशेवम् (योऽवयवः) ॥ १३ ॥

राजवंशानुकीर्तनस्य तात्पर्यं कथमाह—कथा इति । शोकेषु
 वशोविताव विस्तारं परमुपां परकोकं प्राप्तानां महीयसां

माहात्म्ययुक्तानाम् इमाः कथाः ते तुभ्यं कथिताः विज्ञानवैराग्य-
 विवक्षया विज्ञानं विषयाऽसारताज्ञानं ततो वैराग्यं तयो-
 र्विवक्षया कथिता इति सम्बन्धः तत्र हेतुत्वेन कथा विधि-
 मति—यथोविभूतीः व्यत्ययेन प्रथमार्थे द्वितीया वाग्वैभव-
 विषयाः अनेन विद्येययोगाभिप्रेतं विद्यादयमिति, न तु पारमार्थ्यमिति
 परमोऽर्थः पुरुषार्थः तस्य भावः पारमार्थ्यं तत्र तु नहीत्यर्थः
 न होमिभुंकेषु मोक्षेषु पारमार्थ्यमिति भावः ॥ १४ ॥

कस्तर्हि परमार्थोपाय इत्यत आह—वस्तिवति । सङ्कीर्तने
 इत्यस्य सङ्कीर्त्यादिः उत्तमद्वयोक्तस्य भगवतो गुणानामनु-
 वादः सच भक्त्यर्थं संमृत्वापादकमशुभं कर्म इतीति तथा
 तमेवमन्वहं तत्राऽऽवभीक्ष्णं शृणुयात् भवत्यप्रयोजनं द्वाय-
 वधिकरणं विशिमहि—कृष्णेऽमलां भक्तिमभीप्समानः अमलामन्व-
 प्रयोजनं भक्तिमभीप्समानः कामयमानः भवत्यपरम्परया भग-
 वति इहा भक्तिमविष्यतीति भावः ॥ १५ ॥

तदा नन्दात्मभृति एव कश्चिद्द्वि गमिष्यतीत्युक्तं तत्रा-
 वसरनिरूपयान्तरं के पुनस्ते कश्चिद्द्विप्रयुक्तयोः ? कथं
 निस्तरयोपायः ? के पुनस्तपुंगासाधारण्यगुणाः ? यावदेतत्तत्तु-
 म्प्रवृत्तिस्ततः कथं वा प्रवयः ? स च कति विधः ? इति पृच्छति
 राजा—केनेति ब्रूयाम । हे भगवन् ! कलौ युगे उपचिताम् कले-
 र्दोषान् केनोपायेन साधनेन विधमिष्यन्ति नाद्यविष्यन्ति तत्साधनं
 मे मया यथावद्ब्रूहि ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिराजवाचाप्यंकृतपदरत्नावली ।

तत्र काञ्चिद्विषयादि निर्दिशति—पृथुरित्यादिना ॥ ६—१२ ॥

एते मय्यर्पयिष्यन्ति सर्वेऽवमर्यादां मित्राणां अवि विवरे
 ममतां कृत्वा अकृतायाः असाधितपुरुषार्थः कालेन कश्चिना कथा-
 वशेषाः कृताः इव वस्मात्तस्मादभीषाम् अज्ञानमही न तु मात्तज्जदेव
 मात्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

निगमयति—कथा इति । शोकेषु वशो विताव विस्तारं परमुपां
 शोकं प्राप्तानां महीयसां मन्वादीनाम् उत्तमानां पुरुषाणां

• श्रीमद्विजयध्वजः

कथां कथिता मयेति शेषः। विद्वान् विद्वान् इति नवाहं विद्वान् इति।
वचनविभूतिः वचसां विभूतयो विद्वान् विद्वान् विद्वान् वा विद्वान् विद्वान्
विद्वान् वा विद्वान् पुंसो विद्वान् विद्वान् कथातामिदमिदं विद्वान्
ननु पारमार्थ्यं परमाद्यं उक्तमाद्यं वेद मुख्याद्यो भगवन्तत्-
सम्बन्धविषयस्य नैव तस्य विद्वान् विद्वान् विद्वान् विद्वान् विद्वान्
तथा अपि बहुक्त एव प्राज्ञो नाम्नेति इत्याह—वचोविभूती-
रिति। अथवाचो विभूतयो वचसां बहुधा पारमार्थ्यमुक्तम्
पुरुषार्थसाधनज्ञानमुद्दिश्य न भवन्तीत्यर्थः। “वाचो विद्वान्
इति तत्” इति श्रुतेः ॥ १४ ॥

• कुत इतरा वाचो विभूतयः पुरुषार्थोपयोगिन्यो न क्युरित्यत
आह—वचनं। अत्र वचसां वाचि उत्तमश्लोकगुणानुवादः सङ्गी-
यते पुरुषार्थसाधनं वाचं शृणुयात् शृणुयादित्यर्थः। श्रीहरिमत्स्य-
पुराणकथावितरता वाचो हेया इत्यर्थः “अन्या वाचो विमुञ्चय”
इति श्रुतेः ॥ १५ ॥

• वातकलिकोपपरिहारोऽपि राजा लोकोपकाराय पृच्छति—
केनेति। कलिकोपकारोपायं विधिमप्यस्ति परिहरिष्यति उपचितान्
सर्वान् तनुपायस्वरूपं यथा यथावत् ॥ १६ ॥

• श्रीमजीवगोस्त्रामिदुतकमसम्भवेः।

पृथुरिति पञ्चकम् ॥ २॥ ११ ॥

• अग्रे चेति चकारादन्ते च मयि ममतां कृत्वा मय-
वर्त्तत तत्र वे ममेभ्यः भगवद्वतारा भगवता वा ते मयं
सर्वविद्वः शूराश्च ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां परमपर्याप्ता इत्यर्थः।
अन एव सर्वजितः अयमजिताश्च सर्वशब्दादुत्तरति ह्ये-
यातिहास्यविषयत्वाच्च ॥ १२ ॥

• ये तु तत्र मर्त्यधर्मिणो मर्त्यस्मात्सकास्ते कावेना-
कुतार्याः कथामात्रावशेषिताश्च कृता इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तदेव, इवनकि—कथा इमा इति द्वाष्ट्याम्। महीवसां भग-
वद्वतारभगवत्पुत्र इतरेषां महाराजानाम् ॥ १४ ॥

• उत्तमश्लोकानां भगवद्वताराणां भगवतानां च गुणा-
ऽनुवादो यस्मिन् नित्यं शृणुयात् तत्र स्वतिष्ठानेनाग्रहं कुर्या-
दित्यर्थः। सर्वेष्वपि परमं फलमाह—कृष्ण इति। कृष्णे
“कृष्णस्तु भगवाद् अयम्” इत्यादिना प्रसिद्धे श्रीगोपाध-
र्यर्थः ॥ १५—१९ ॥

• श्रीमद्विभनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

रामो नाम कश्चिद्वचो राजा ननु दाशरथिरिति आभि-
परय्याः ॥ २—१२ ॥

मयि उद्योगमग्रां कृत्वा वेऽवर्त्तन्ते ते कावे कथावद्येवा
अयम् किन्तु तेन कृतायाः अपितु कृतायाः एव प्राप्तक-
र्माभीष्टा एव कृताः वेदोपताः पूर्णा एव रूपगुणादिभि-
स्त्वपि ते कथावद्येवा अयम् सर्वोपीनास्त कृतायां वनादि-

भिरप्यपूर्णाः किमुतेति भावः। युगपर्याप्तयोः कृतं “वर्त्तन्ति”
पारपूर्वता इत्यमरः ॥ १३ ॥

राजवंशकथनस्य तात्पर्यमाह—कथा इति। महीवसां प्रि-
यतादीनां परेषुषां परं श्रीभगवन्मोयुषां प्राप्तानां किमर्थं
कथितास्तत्राह—विद्वान् तेषां भगवदनुभवः वैराग्यं च तयो-
र्विवक्षया तेषां तथाचर्याम् भोक्तृजना अपि शिक्षयितुं
भावः। हे विमो! इति त्वमपि नाहं एको भवसीति भावः
किञ्च इमाः कथा वचोविभूतीवचसां विभूतयो न भवन्ति
किन्तु पारमार्थ्यम् अस्ती कथानां परमाद्यं तैव वेदोपताः ॥ १४ ॥

नन्वाग्राह्यतां तेषां कथा नित्यम् शृणुयादेव कृष्णगुणा-
ऽनुवादेन तेषां महिष्ठेयोऽप्यधिकतमानां कृष्णकीर्त्यापरि-
कराणां महतां कथाभिर्भिन्निरे विशेषं शृणुयत्वाह—य इति।
उत्तमश्लोकस्य भगवतो गुणानुवादस्तेषु तेषु एकमेव कथितं
कश्चिद्वचनं तु सर्वत्रैव तं नित्यमेव अभीक्ष्यमेव सक्रियमी-
प्समान एव शृणुयादेवेत्यवधारणायतदुक्तम् ॥ १५ ॥

विधिमप्यस्ति नाशयिष्यति यथा यथावत् ॥ १६ ॥

• श्रीमच्छुक्लदेवकुनसिद्धाप्तप्रदीपः।

मयि ममतां कृत्वा उद्योगपतिरनेनाऽवर्त्तन्ते हे विमो!
विष्णुमुत्तं वरे ॥ ११ ॥

वाचद्विवचायामनित्यताज्ञानं ततो वैराग्यं च न कथावाच-
सत्साधनभूताः राजवंशकथाः भोक्तृयाः तयोः सिद्धौ तु
विशेषतो नित्यं भीकृष्णभक्तिमिदमे तत्परिते भोक्तृमिदमाह,
कथा इति द्वाष्ट्याम्। लोकेषु परशिक्षाये यशोविताय विद्वान्
परेषुषां परलोकं गतानां महीवसां महानुभावानाम् इमाः कथाः
हे विमो! राज्यादिवासनात्यागे समर्थे! ते तुष्टं विद्वान् वैराग्य-
विवक्षया विद्वान् विविधानां विषयायामनित्यताज्ञानं विषयेषुषां
वैराग्यं च तयोर्विवक्षया कथिताः कथानां सत्यतामाह, महा-
मुनीनां वचासादीनां वचोविभूतीः वाग्वैभवविषयाः जानीहि।
ननु, प्राप्ततमवाचीविभूतिभूतानां हरिमक्तिसाधनत्वमेव
नेत्याह, न तु पारमार्थ्यमिति। परमाद्यः मुक्त्युपायकपभीकृष्ण-
भक्तिसाधनं तस्य भावस्तत्त्वम् राजकथानां विद्वान् वैराग्य-
साधनत्वं न तु मुक्तिप्रदभक्तिसाधनत्वमित्यर्थः। सामान्यत इह-
मुक्तमश्वरीपादिकथाभयस्य हरिमक्तिजनकत्वात् ॥ १४ ॥

तर्हि कृष्णभक्तिसाधनं किं तदाह—वक्ष्यन्ति। अमङ्गलं
हन्तीति अमङ्गलम्। य अभीक्ष्यं पुनः पुनः सर्वत्र गीतने
वेदमुनिभिश्च तमेव नित्यमनिशं तत्राप्यभीक्ष्यम् ॥ १५ ॥

भीकृष्णभक्तिरेव परमपुरुषार्थ इति निर्णयमतस्तदनुष्ठान-
सिद्धयर्थे कलिकोपकारोपायं युगादिकं च पृच्छति केनेति
द्वाष्ट्याम् ॥ १६ ॥

मावा टीका।

पृथु, पुरुरवा, गाधि, नहुष, भरत, सहस्रबाहु, माण्डाता
सगर, परशुराम, कदाक, पुण्ड्र, रघु, ॥ २ ॥

युगानि युगधर्माश्च मानं प्र

कालस्येश्वररूपस्य गतिं वि

श्रीशुक उवाच

कृते प्रवर्तते धर्मश्चतुष्पातज्जनैर्धृतः ।

सत्यं दया तपोदानमिति पादा विभोर्नृप ! ॥ १८ ॥

सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः शान्ता दान्तास्तितिक्षवः ।

आत्मारामाः समदृशः प्रायशः श्रमणा जनाः ॥ १९ ॥

श्रेतायां धर्मपादानां तुर्यांशो हीयते शनैः ।

अधर्मपादैरनृताहिंसाऽसन्तोषविग्रहैः ॥ २० ॥

तदा क्रियातपोनिष्ठा नाऽतिहिंसा न लम्पटाः ।

त्रैवर्गिकास्त्रयीवृद्धा वर्णा ब्रह्मोत्तरा नृप ! ॥ २१ ॥

तपःसत्यदयादानेष्वर्द्धं हसति द्वापरे ।

हिंसातुष्टयनृतद्वैधधर्मस्याधर्मलक्षणैः ॥ २२ ॥

यशस्विनो महाशालाः स्वाध्यायाध्ययने रताः ।

आढ्याः कुटुम्बिनो हृष्टा वर्णाः क्षत्रद्विजोत्तराः ॥ २३ ॥

कलौ तु धर्महेतूनां तुर्यांशोऽधर्महेतुभिः ।

एधमानैः क्षीयमाणो ह्यन्ते सोऽपि विनङ्क्ष्यति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

तथाविन्दु, बयाति, शर्षाति, शन्तनु, गय, भगीरथ-
कुवलयाम्ब, ककरस्थ, नैषध, नृग, ॥ १० ॥

हिरण्यकशिपु, वृत्रासुर, बांको को रुबाने बाबा रावण,
नमुचि, शम्भरासुर, भौमासुर, हिरण्यक, और तारकासुर ॥ ११ ॥

और बहुत से दैत्य लोग, राजा लोग, जो कि—बड़े-
हम्बर (समर्थ) कहलाते थे, वे सबही सब को जीतनेवाले
और आप किसीसे न जीते जायें ऐसे प्रतापी हुवे ॥ १२ ॥

और वे सब ही मेरे विषे बड़ा ममत्व रखकर बर्त्सते
रहे । परञ्च हे राजन् ! पृथिवी कहती है, कि—उन सबों को
कालने, अकृतार्थ ही करके कथा मात्र में अवशिष्ट रहने दिखे
और उनका नाम निशान कुछ नहीं रहने दिया ॥ १३ ॥

इस लोक में अपने बच को विस्तारकर परमात्मा को
प्राप्त होनेवाले महान्पुरुषों की वे कथा हमने विज्ञान और
वैराग्य के कहने की इच्छा से कहीं, हे विमो ! राजन् !
बहु चौकिस वैभव तो केवल बाणी काही विद्यास है कुछ
स्विर सम्भाव से रहने वाला नहीं है ॥ १४ ॥

जो पुरुष श्रीकृष्णचन्द्र के विषय में निमग्न सकि की
कहना करने वाला हो तो निरन्तर अमङ्गलों (अशुभों)

का नाश करने वाला उत्तमश्रेष्ठ श्रीकृष्णचन्द्र का जो
गुणानुवाद गाया जाता है, उसी गुणानुवाद को निरन्तर
अवश्य करे ॥ १५ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि—हे मुने ! हे भगवन् ! कलियुग के प्रमुख
बड़े हुए कवि दोषों को किसप्रकार दूर करेंगे वह कथा
आप क्या योग्य कहिये ॥ १६ ॥

श्रीचरन्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कलियुगे कः परो धर्म इति । बुभुक्षया पृच्छति—युगानीति ।
श्रीस्यनुपङ्गः, आत्यन्तिकप्रलयजिज्ञासया पुनः पृच्छति प्रलय-
कल्पयोः संहारस्थितिकावयोः नचायं बहिर्भुङ्क्तः प्रश्न इत्याह—
कालस्येति ॥ १७ ॥

तत्र युगधर्मास्तावदाह—कृत इति । तज्जनैस्तत्काळीनैर्जनैः
दानमरागद्वेषतयाऽभयदानं तदेव प्रथमस्तराद्ये शौचशान्देनोक्तं
विमोः सम्पूर्णस्य धर्मस्य ॥ १८ ॥

तदानीन्तनजनानाह—सन्तुष्टा इति । मैत्रा भूतमैत्रीयुक्ताः
अमया आत्माश्वासवन्तः ॥ १९ ॥

• भीमरक्षाभिरुक्तमामाह—

अनुनेन सत्यं हिंसया हया असन्तोषेण तपः विप्रहं दान-
मात वयासमुप्यं योजयम् ॥ २० ॥

प्रहोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

हिंसाऽनुष्टुभनृनृपैरित्यं क्रमो न विवक्षितः धर्मस्वाधे
हसति क्षीयते अथमस्य लक्षणाग्रहः पादैरित्यं ॥ २२ ॥

यद्यस्मिन् कतिप्रियाः क्षत्रिजोत्तराः क्षत्रियब्राह्मण-
प्रधानाः ॥ २३ ॥

कसौ धर्मपादानां तुर्याश्रयतुर्याशोऽवशिष्यते ॥ २४ ॥

• भीमद्वयनैरिक्तशुक्लपक्षीयम् ।

अधर्मपादैरिति असन्तोषो नाम लोभकार्यो दानप्रतिमटः क्रोध-
कार्यो विप्रहः, तत्प्रतिमटकामधिकाराणामप्युपलक्षणागो विप्रहः
कामस्यापि तपः प्रतिमट्पादः ॥ २० ॥ २१ ॥

हिंसाऽनुष्टुभनृनृपैरिति अनुष्टुभसन्धिः द्वयं विप्रह-
मूलमन्तर्भेदम् ॥ २२ ॥

महाशाला महागृहाः ॥ २३—४३ ॥

• भीमजीवरात्राचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रलयस्य मानं वैविध्यं मानं निश्चिन्ति-कालस्येति । ईश्वरस्य
रूपं शरीरं तस्य कालस्य गतिं प्रवृत्तिं ब्रूहीति सम्बन्धः महा-
त्मन इति विशेषणसामर्थ्यादीश्वरस्यैव विशेषणम् ॥ १७ ॥

तत्र तावद्युगधर्मानाह-कृत इत्यादिना यथामधेयमित्यतः
प्राक्तनेन । चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पादः तज्जनेः कृतयुग-
जनैर्भूतः प्रवर्तते के पुनरेव पादाः इत्यत्राह-सत्यमिति । हे नृप
विभोः पुण्यस्य धर्मस्य ॥ १८ ॥

कार्त्तयुगान् जनान् वर्णयति-सन्तुष्टा इति । अस्य दैवात्तुष्टे-
नैर्वादिः कठणाः परदुःखनिराचिकीर्षवः भूतमैत्रीयुक्ताः तनि-
क्षयः ब्रह्मसहिष्णुः समदृष्टः जातिगुणादितारनश्यानाद्रेण
सर्वस्य भीमगवदात्मकत्वदर्शनाः भ्रमणाः तपश्चर्चादिप्रयुक्त-
कायक्रेययुक्ताः ननु सर्वेष्वेवविधाश्चेत्युक्ता एव स्युरिति न युगा-
न्तरप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य व्यावृत्तये प्राबल्य इत्युक्तम्, एवंविधा
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

त्रेतायामिति अधर्मस्य पादैरनुताविमर्शस्य पादानां तुर्याशः
शनेर्हीयते प्रतिपादं चतुर्याशः क्षीयते असन्तोषेति क्रु-
विप्रहः भूतविरोधः क्रमेणैतैः सखादीनां तुरीयांशा हीयन्त
इत्यर्थः ॥ २० ॥

तात्कालिकान् जनान् आह-नवेति । न लक्ष्यताः नातीव विषय
बोद्धुपाः प्रहोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः त्रयोदशाः वैदिककर्म-
दृष्टाः ॥ २१ ॥

प्रापरे युगे अधर्मस्य लक्षणेऽभिप्रेतः पादैरिति यावत् हिंसा-
विमिश्रतुर्मिधर्मस्य पादैश्च पादाविषयस्य सर्वं हसति हिंसाऽनुष्टु-
भनृनृपैरिति क्रमो न विवक्षितः अनुनेन सत्यं हिंसया हया-
• असन्तोषेण तपः विप्रहं दानम् इति वयाई योजयम् ॥ २२ ॥

तादात्मिकजनानाह—यद्यस्मिन् इति । महाश्रीकाः महाबद्धा-
नुष्ठानश्रीकाः महाभोजियाः क्षत्रिजोत्तराः क्षत्रियब्राह्मण-
प्रधानाः ॥ २३ ॥

कक्षाविति । एवमनेननुक्तमप्यवगन्तव्यं धर्मदेतुनां धर्मपादानां
तुर्याशः कक्षावचशिष्यते सोऽप्यधर्मानैर्धर्ममानैरधर्मस्य हेतुभिः
पादैरुद्धः क्षीयमाणाऽन्ते सावद्यं विनश्यति ॥ २४ ॥

• भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कालस्य विषयोर्गतिं गमनप्रकारं च ॥ १७ ॥

सुखीकटाहत्यायेन युगधर्मस्वरूपमाहो वक्ति-कृत इति । तज्जनेः
कृतयुगजनेः क चत्वारः पादाः ? इत्यत्राह-सत्यमिति । विभो-
धर्मस्य ते पादाः ॥ १८ ॥

तत्राभिमियां स्वभावमाह-सन्तुष्टा इति । समदृष्टः वस्तुवाचार्थं
ज्ञानिनः कठणावन्तीति कठणाः आभिमिया इत्यनेन मार्गाय-
वियोगमाह-नित्यगृहस्था इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तुर्याश्रयतुर्याशो दानलक्षणाः पादो हीयत इति पादहानौ
प्रतिपक्षमाह-अधर्मेति, ॥ २० ॥

तदा त्रेतायां यथादिक्रिया तपोनिष्ठा मरुति न लक्ष्यताः
विषयरागिण्यो न भवन्ति त्रैवर्गिकाः त्रिवर्गसहिताः त्रयोदशाः
वेदविद्यायां त्रिचारका त्रैविद्या इत्यर्थः प्रहोत्तराः ब्राह्मणा-
धिकाः ॥ २१ ॥

अधर्मलक्षणाः अधर्मस्वरूपपादैः हिंसाऽनुष्टुभनृनृपैः हिंसा-
नुष्टुभनृनृलक्षणाद्वैधं द्विधं येषां ते तथा तैः अनुष्टुभनृनृनृनृ-
नुष्टुभनृनृ अधर्मस्य तपःसत्यव्यादानेषु पादैर्नृपै हसति अनेन
प्रापरशब्दो निरुक्तः ॥ २२ ॥

महाशाला इत्यनेन वक्ष्यकारः ॥ २३ ॥

पर्याप्तो निरासः सोऽपि सत्यलक्षणाऽपि धर्मो वा ॥ २४ ॥

• भीमजीवरात्राचार्यकृतममसम्भम् ।

त्रेतायामित्यादिकं प्रथमस्कन्धसम्भामोऽनुसारेण सम्भ-
क्षयम् ॥ २०-३१ ॥

• भीमद्विजयनाथकृतचरितकृतसारार्थदर्शिनी ।

युगानि ब्रूहीत्यनुष्टुभः प्रलयकल्पयोः संहारस्थितकालयोः
नवायं वटिमुपः प्रह्न इत्याह-कालस्येति, ॥ १७ ॥

प्रथमयुगधर्मानाह-कृत इति । तज्जनेनैककालमवैलोक्यैः भूतो
भूतः दानमिति “दैव शोधने” इत्यस्मात् शोचामित्यर्थः । तथैव
प्रथमस्कन्धाक्तेः ॥ १८ ॥

अमणाः आत्माऽप्यसम्भः ॥ १९ ॥

अनुनेन सत्यं हिंसया हया असन्तोषेण तपः विप्रहं
शौचम् ॥ २० ॥

प्रहोत्तराः ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

हिंसेत्यत्र क्रमो न विवक्षितः ॥ २२—२३ ॥

तस्मिन् लुब्धा दुराचारा नि ।
 दुर्भगा भूरितर्षाश्च गूढदा ॥ २४ ॥
 सत्त्वं रजस्तम इति दृश्यन्
 कालसञ्चोदितास्ते वै परिवर्तन्ते ॥ २५ ॥
 प्रभवन्ति यदा सत्त्वे मनोबुद्धीन्द्रियाणि च ।
 तदा कृतयुगं विद्याज्ज्ञाने तपसि यद्रुचिः ॥ २७ ॥
 यदा धर्मार्थकामेषु भक्तिर्भवति देहिनाम् ।
 तदा त्रेता रजोवृत्तिरिति जानीहि बुद्धिमन् ! ॥ २८ ॥
 यदा लोभस्त्वसन्तोषो मानो दम्भोऽथ मत्सरः ।
 कर्मणां चापि काम्यानां द्वापरं तद्रजस्तमः ॥ २९ ॥

भीमस्त्रिभुवनचक्रवर्तिकृतसाराधर्मशिखी ।

धर्महेतूनां सत्पापीनाम् अधर्महेतुभिरनृतादीभिः ॥ २४ ॥

भीमस्त्रिभुवनचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युगानि मानतः ब्रह्मिण्युषङ्गः महात्मनः परमात्मनः ईश्वरान् ब्रह्मादीन् तत्तत्कारके तत्तदधिकारे रूपयति निरूपयति तस्य विष्णोः च शक्तिभूतः कालस्तस्य च गतिं ब्रह्मिण्यवयवः । ब्रह्मा, चेतनेन रूपेण भिन्नोऽपि भगवच्छक्तित्वात्तदभिन्नोऽतर्लीयविशेषणानि कावक्ष्येव ॥ १७ ॥

तत्र युगधर्मान् तत्तद्युगजनांश्चाह-कृत इत्यादिना । चतुष्पाद चत्वारः पादा यस्य स तथा तज्जनैः कृतजनैः विभोः सम्पूर्णस्य धर्मस्य सत्पादयः पादाः अधर्माः तत्तद्वहने कृतधर्माः ॥ १८-२० ॥

ब्रह्मोत्तरा ब्राह्मणाधिकाः ॥ २१ ॥

अधर्मस्य तप आदिषु पादेषु भर्त्स्य हसति क्षीयते तत्र असत्पुण्या असत्तोषेण तप अनृतेन सत्यम् हिसया दया द्वेष-शब्देन तत्कार्यभूतो विग्रहो गृह्यते कार्यकारणयोरभेदात् तेन दानमित्यर्थः ॥ २२ ॥

क्षत्रद्विजाः उत्तमाः प्रधानाः येषु ते ॥ २३ ॥

कसौ तु धर्मस्य हेतूनां पादानां तुर्थाश एव केवः । सोऽपि अधर्मस्य हेतुभिः पादैः प्रत्यहम् एधमानैः क्षीयमायः अन्ते विनश्यति ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

नया युग और युगन के धर्म, तथा प्रलय और कल्प का प्रमाण, तथा महात्मा परम समर्थ भीविष्णु रूप का काल की गति को बयायत निरूपण करिबे ॥ १७ ॥

भीष्मक उवाच ।

भीष्मकदेवजी बोले कि—सतयुग के विषय धर्म चारों चरणों से प्रवृत्त होता है, सतयुग के लोग उस धर्म को धारण करते हैं, हे राजन् ! सब दया तप और दान यही धर्म के चारों चरण हैं, ॥ १८ ॥

सतयुग में प्राय करके सब जन सन्तुष्ट दयावान् मेत शान्त शांत तितिक्षु आत्माराम समदृष्टि और परिभ्रमणीय होते हैं ॥ १९ ॥

त्रेतायुग में धर्म के चरणों में से धीरे २ चतुर्थीय हीन होजाता है वह भी अधर्म के जो झूठ हिंसा असन्तोष और विग्रह के चार चरण हैं तिनसे होता है ॥ २० ॥

हे राजन् ! उस समय मनुष्य क्रिया और तप में निष्ठा वाले तथा न अति हिंसक और न अति छत्रपट तथा धर्म धर्म कामरूप त्रिवर्ग के सेवन करनेवाले वेदव्रती के जानने वाले ब्राह्मण जिनमें अधिक ऐसे वर्ण होते हैं ॥ २१ ॥

द्वापर में धर्म के जो तप सत्य दया दान ये चार चरण हैं तिनमें से अधर्म के हिंसा असन्तोष अनृत और द्वेष इन चार चरणों से धर्म अर्थात् हो चरण ह्रास को प्राप्त होते हैं ॥ २२ ॥

उस समय ब्रह्मजी महाशीलवाले ब्राह्मण अध्वर्यु में निरत मातृ कुटुम्बी क्षत्रिय ब्राह्मण प्रधान जिनमें ऐसे चारों वर्ण वर्धित रहते हैं ॥ २३ ॥

और कलियुग में तो अधर्म के हेतु अधर्म के चारों चरणों से क्षीय होता हुआ धर्म के चरणों में चतुर्थीय अवशिष्ट रहता है, सो भी अन्त में अर्थात् घोर कलियुग में नाश को प्राप्त होगा ॥ २४ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाषाधर्मटीका ।

गूढराद्योत्तराः गूढकैवर्तादिप्रधानाः ॥ २५ ॥

भीमरक्षामिह

शुभानामेवमुत्तरेष्वेव कारणात् । इति । ३६ ॥

मनश्च बुद्धिमेन्द्रियाणि च सर्वं यदा प्रभवन्तीत्येव
वर्तन्ते ॥ २७ ॥

यदा चमोदितु मक्तिः प्रीतिस्तदा रजोवृत्तिप्रधानं जेतानुग-
मिति जानीहि ॥ २८ ॥

काष्ठानां कर्मणां विषये यदा प्रीतिरुत्पद्यते रजस्तमः
प्रधानं ज्ञापयं जानीहीति पूर्वोक्तानुवृत्तः ॥ २९ ॥

विषादनं दुःखम् ॥ ३० ॥

कालिहोषात् प्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिना । यस्मात्कलहोऽनोः
धुद्रदशा मन्दमनस्य धुद्रदशा मन्दमनस्यः महाशयः बह्वाहारः
विलसद्दीना अपि कामिनश्च खेरियः पुञ्चलः असतीरसत्यः ॥ ३१ ॥

इत्यथ उक्तुः प्रचुरा येषु ते ॥ ३२ ॥

भीमरक्षीररायचाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जगन्नाह—मन्मिन्मिन्त्यादिना । शुष्कवैरिणः निहन्तृकवैरिणः
दुर्गता मावहनीनाः भूरिः तथा अर्थकामतुष्ट्या येषां ते शुद्रदाशा-
सराजनाः शुद्रा दाशाः केषुतादृशश्च ते उत्तराः प्रधाना येषां ते
प्रजा इत्यस्मि पाठः यदा शुष्कवैरिण इति विद्वत्सत्यस्य
ब्रह्मः ॥ २५ ॥

किं तर्हि युगेष्वेवविधिवेपथ्ये कारणाभित्यपेक्षायां “कथौ
कृतयुगं तस्य कलितस्य कृते युगे । यस्य चेतांस गोविन्दो हृदि
वस्य न केशवः ॥ इत्युक्तरीत्या काष्ठानुगुणस्वभावितुगुणोत्प-
त्त्यासप्रयुक्तकृत्यैवेतिविध्यमेवोपाह—सर्वमिति पञ्चमः । इत्यस्मात् ततः
किमर्थं बाह—काष्ठसञ्ज्ञादिना इति । तेषु सत्त्वाद्बो गुणाः
काष्ठेन सञ्ज्ञादिता आत्मनि परिवर्तन्ते हासोल्लासाश्च मनसि
स्वाकाकार्यकराः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तत्र अनश्च नष्टदयानि बुद्धोद्दिष्टाणि च यदा सर्वे प्रभवन्त्य-
तिशयेन वर्तन्ते उद्विक्तमनसप्रधाना भवन्तीत्यर्थः । तदा कृत-
युगे विद्याजानीयात् यद्यतः सत्त्वोल्लासकानं ज्ञाने नपविच
कार्त्तयुगधर्मे रक्षिः कार्त्तविशेषणैश्च काष्ठविशेषानुमानमिति
भावः ॥ २७ ॥

यदा कर्मवृत्तिभक्तिरभिरुचिः तदा रजोवृत्तिप्रधानं जेता-
नुगमिति जानीहि बुद्धिमज्जिति सम्बोधनम् ॥ २८ ॥

यदा क्रोध इति मानो गर्वः स चात्मेष्ववमनि-
हेतुस्त्रिष्वधिकारः कर्मणामिति विषयविषयिभावसम्बन्धे यदा
अनुवर्त्तते भक्तिपदेन सम्बन्धः काष्ठकर्मवृत्तिभक्तिरित्यर्थः
तदा रजस्तमोवृत्तिप्रधानं ज्ञापयुगं जानीहि इति पूर्वोक्त
सम्बन्धः ॥ २९ ॥

यदेति । माया कापट्यं विषादनमाप्तं दुःखं शोको बाह-
मभुविमोचनादिकं देयं कार्ययं तदा तामसः केषुतमोगुण-
वृत्तिप्रधानः कलिः स्मृतः ॥ ३० ॥

अथ कलिं विशिष्टेस्तदोपात्तपञ्चयति—यस्मादित्यादिना ।
यस्मात् सत्त्वाः यद्यमायादिषाः स कलिरिति पूर्वोक्त सम्बन्धः धुद्र-
[१०]

इत्यः मन्दमनस्य धुद्रदशा मन्दमनस्यः असतीरसत्यः “दुःखीया
कलेशाचयदो नित्यं कलहकारिणी” इत्युक्तविधाः ॥ ३१ ॥

जनपदाः देशावासिनः इत्युक्तिभिरादिभिरुक्तुः उपद्रुताः
प्रजामज्ञाः प्रजापीडनपराः विजास्तु शिद्धानोदरपोषण-
पराः ॥ ३२ ॥

भीमरक्षीररायचाचार्यकृतचन्द्रचन्द्रिका ।

शुष्कवैरिणः निहन्तृकवैरिणः शुद्रदाशोत्तराः मायाव्येन
शुद्राद्या दासाः ॥ २५ ॥

सत्त्वाद्बो गुणा आत्मनि मनसि परिवर्तन्ते पञ्चविध
वर्तन्ते ॥ २६ ॥

कथं तत्राह—प्रसीदन्तीति । यदा सत्त्वं प्रसीदति तदा मन
प्रादीनि प्रसज्यानि भवन्ति ज्ञानात्मनमाह—ज्ञान इति । यद्यदा-
ज्ञानाद्विद्विस्तदा कुत एतत्कल्पन इत्युपाह—यदिनि । मन
प्रादिप्रसादेन ज्ञानाद्यभिरुचिर्भावत इति यद्यस्मात्तत्त्वमात्र
इति ॥ २७ ॥

हेतुना यदा काष्ठेन इति कामास्तेषु कर्मसु यद्यपि चापा-
दनीयमिति स्नेहविशेषो भवति तदा बुद्धिमात्रं रजोवृत्ति-
तेति जानीत जानातु ॥ २८ ॥

यदा आत्मनि क्रोमाद्बो इत्यस्ते तदा रजस्तमः रजस्तमो-
गुणवृत्तिर्युते ज्ञापयं जानातु ॥ २९ ॥

यदा मायाद्बो इत्यस्ते यत्र स कलिस्तामसलमोगुणवृत्ति-
मानिशुष्वकल्पने विषादनं विषययता ॥ ३० ॥

यस्मात् कलिहोषात् धुद्रदशा मन्दमनस्यः शोकोपद्रवकर्म-
ज्ञाना वा वृत्तिहीना जीवनोपावरहिताः मन्मिन्मनः ॥ ३१ ॥

इत्युक्तुः इत्युपद्रुताः “कलहिसायास” इति आतुः ॥ ३२ ॥

भीमरक्षीररायचाचार्यकृतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युक्तुः इत्युपद्रव एव उक्तुः प्रधाना येषु ते ॥ ३२—४३ ॥

भीमरक्षीररायचाचार्यकृतचन्द्रचन्द्रिका ।

शुद्रदाशोत्तरा शुद्रकेशसंप्रधानाः ॥ २५ ॥

यथा एकस्यापि प्रहस्य सत्त्वाद्देशायां सर्वेषां महाशय-
मनस्येव भवन्ति तथैकस्यापि युगस्य मध्ये चत्वारि युगानि
निष्ठस्यतः कलिमत्त्वेऽपि कदाचित् कदाचित् धर्मज्ञानस्तत्रा-
प्येकैकस्मिन् पुण्येव प्रहस्यमन्माह—सत्त्वमिति । आत्मव्यक्तः-
करणे परिवर्तन्ते ज्ञानावानं कुर्वन्ति ॥ २६ ॥

एतद्विद्युत्तानि—प्रभवन्तीति । सर्वे निष्कामधर्म ॥ २७ ॥

काष्ठेषु सकामधर्मेषु मक्तिः प्रीतिः ॥ २८ ॥

यदा काष्ठानां कर्मणां काष्ठेषु कर्मवृत्तिर्यथैव । यकारा-
द्व्यमेष्वपि प्रीतिरुत्पद्यते रजस्तमः प्रधानं ज्ञापयं जानीहि तत्र
क्रोमाद्बो मन्मिन्मनस्यः ॥ २९ ॥

यदा केषुवेष्वधर्मेष्वेव प्रीतिरुत्पद्यते तामसः प्रसिद्धः कलि-
रेव तदा मायाभुताद्बो विषादनं विषादः ॥ ३० ॥

अथ कलिहोषात् प्रपञ्चयति—यस्मादित्यादिनायस्मात्कलहोऽनोः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अत्रता वटवोऽशौचा भि
 तपस्विनो ग्रामवासा न्या
 ह्रस्वकाया महाहारा भूर्यप
 शश्वत्कटुकभाषिण्यश्रौर्यम
 पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः किराटाः कूटकारिणः ॥
 अनापद्यपि मंस्यन्ते वार्ता साधु जुगुप्सिताम् ॥ ३५ ॥
 पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं भृत्या अप्यखिलोत्तमम् ।
 भृत्यं विपन्नं पतयः कौलं गाश्चापयस्विनीः ॥ ३६ ॥
 पितृभातृसुहृज्जातीन् हित्वा सौरतसौहृदाः ।
 ननान्ददयालसम्वादा दीनाः स्त्रैणाः कलौ नराः ॥ ३७ ॥
 शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति तपो वेषापजीविनः ।
 धर्मं वक्ष्यन्त्यधर्मज्ञा अधिरुह्योत्तमासनम् ॥ ३८ ॥

भीमच्छुक्रवैष्णवसिद्धान्तप्रदीपः ।

शूद्राः दायाः कैवर्तद्वय उत्तराः प्रधानाः यासु ताः
 शूद्रदासा इतिपाठे तु शूद्राः दासाः भृत्यभूताः भार्यापुत्रादय
 एव प्रधाना यासु न तु गुर्वावस्थाः ॥ २५ ॥

युगानामुक्तवैषये कारणाद्वाह-सत्त्वमिति । आत्मनि मनसि
 परिवर्तते अतः पुरुषेऽपि दृश्यते ॥ २६ ॥

प्रभवन्ति प्रवर्तन्ते ॥ २७ ॥

भक्तिरुचिः ॥ २८ ॥

कात्यायनां कर्मणां वदा रुचिः ॥ २९ ॥

माया वञ्चनाः तन्द्राऽनवहितता विषादनमन्तुःस्वित-
 रश्म ॥ ३० ॥

अथ कलेर्दोषान् विस्तरयाह-वस्मादित्यादि चतुर्दशभिः ।
 वस्मात् कलेर्हेतोः मर्त्यायाः वक्ष्यमाणप्रकाराः भविष्यन्ति स
 कलिः स्मृत इति पूर्वेषु सम्बन्धः । शूद्राः अधर्मेकविषया
 दक् इष्टिषेपां ते क्षुद्रमन्त्रं भाग्यं येषां ते महवचनं भोजनं
 येषां ते असतीर्धर्मबाह्याः स्त्रीः समाभित्य सत्योऽपि क्षौरियः
 स्त्रेच्छाचारिययो भविष्यन्ति ॥ ३१ ॥

दस्यवः उरुकटाः बलोरुकटाः येषु ते पापयष्टैः स्त्रच्छक्रधर्मा-
 भासैः दूषिताः अभिभूताः ॥ ३२ ॥

माया टीका ।

तिस्र कलियुग में प्रजा के लोग बड़े खोमी दुराचारी
 शुष्क और करने वाले भाग्यहीन और बहुत दुःखी वाले
 होंगे, तथा जहाँ में शूद्र और केनस इत्यादि लोग प्रधान
 होंगे ॥ २५ ॥

सत्त्व रज और तम ये तीनों गुण पुरुष में देख पड़ने हैं
 ये गुण काल में प्रेरित होकर आत्मा में परिवर्तन को प्राप्त
 हुआ करते हैं ॥ २६ ॥

वन वही पहिचान है, कि-जिस समय मन बुद्धि और
 इन्द्रिय सत्त्व गुण में वर्तते हैं उसी समय में ज्ञान और
 तप में रुचि होती है, उसी समय सतयुग जानना चाहिये ॥ २७ ॥

हे बुद्धिमन् ! राजन् ! जिस समय पर कार्य कर्मों में
 रुचि होती है, उस समय रजोगुण की वृत्ति जानना और
 उसी समय को वेतामी जानना चाहिये ॥ २८ ॥

जिस समय खोम असन्तोष मान दम्भ और मरहूर एवं
 काम्य कर्मों में रुचि होनी है उसी, समय को रजोगुण
 तमोगुण मिश्रित व्यापार जानना ॥ २९ ॥

और जिस समय में कपट, झूठ, आलस्य, निद्रा, हिंसा
 दुःख, शोक, मोह, भय, और दीनता होवे; उसी समय में
 केवल तमोगुण की वृत्ति बाधा कलियुग जानना ॥ ३० ॥

जिस कलि के प्रताप से मनुष्य क्षुद्र रुद्धि वाले, क्षुद्र
 माग्य वाले, बहुत खाने वाले, कामी और धनहीन होवे गे
 और स्थिये बड़ी छोटी व्यभिचारिणी होवें गी ॥ ३१ ॥

देशों में खोर बहुत होजाय गे वेद पाकयज्ञ से दूषित
 हो जाय गे, राजा लोग प्रजा को मर्दा करने वाले होवें
 गे, ब्राह्मण लोग शिशुनोदर पराधन हो जाय गे ॥ ३२ ॥

भीमरक्षामिकृतमायावैदीपिका ।

अथवा विहिताचारशून्धाः अशौचाः शौचशून्धाश्च वटवो
 मर्दाचारियो भविष्यन्ति कुटम्बिनश्च गृहस्थाः खणं निष्ठाटनः

नित्यमुद्दिश्यमनसो दुर्मित्तकरकर्षिताः ।

निरमे भूतक्षे राखक्षनावृष्टिभयातुराः ॥ ३६ ॥

वास्तोऽन्नपानशयनव्यवायस्तानभूषणैः ।

हीनाः पिशाचसन्दर्शा भविष्यन्ति कलौ प्रजाः ॥ ४० ॥

भीमरक्षासिंहकृतभाषायेदीपिका ।

परा भविष्यन्ति ननु भिक्षां दास्यन्ति, तपस्विनो वनस्थाः वने हिंसा प्राप्तवासा भविष्यन्ति स्वामिनो वनयोऽतीवायेभ्योऽपि भविष्यन्ति ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह-दूषकाया इति । कटुकभाषि-
यवोऽभिषेधादिभ्यः शौर्यं च माया कापट्यं च साहसं वासां
ताः ॥ ३४ ॥

किञ्च किराटा वणिजः पण्यविषयानि कवचिकवादिद्वयवहारं
प्रवर्तयिष्यन्ति किञ्च सर्वे जना अनापद्यपि जुगुप्सितां निर्दितां वृत्तिं
वागी वृत्तिं साधु मन्थन्ते ॥ ३५ ॥

सर्वोत्तममपि पतिं दृश्यहीनं भृत्यास्त्यक्षयन्ति पतयन्ति विपन्नं
रोगादिभिर्बोपापारक्ष्यं कौक्षं कुलपरम्परायानं त्यक्षयन्ति अपय-
स्विनीकुम्भदीर्घाः ॥ ३६ ॥

सौरते सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते अत एव तनाद्वरोऽत्र
भार्योभगिन्यः दयाका भार्योभानरक्ष्यः सन्वाद्यो मन्त्राखोचनं
येषां ते ननन्द इति वा पाठः ॥ ३७-३८ ॥

पिशाचसन्दर्शः पिशाचसदृशः ॥ ४० ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वटवो ब्रह्मचारिणः अथवाः क्षात्रमोक्षितमनहीनाः
मिशोकाः शौचहीनाश्च भविष्यन्ति कुटुम्बिनो गृहस्थाः
भिक्षवः भिक्षाटनपराः तपस्विना वानप्रस्थाः प्राप्ता वासा येषां ते
वासशब्दोऽधिकरणवत्तनः स्यान्ति तुषांभमिणः अर्थेजालुपाः
विष्ठाभिक्षाविण इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रीणां स्वभावमाह-दूषकायाः अल्पपरिमाणाः
भूरीयवपत्न्यानि वासां ताः त्यक्तवज्राः कटुकभाषिण्यः अप्रिय-
वादिभ्यः शौर्यं च माया कापट्यं च उरु साहसज्जेति दूषः
ततो मतर्थोयोच् ॥ ३४ ॥

किराटाः वणिजः संहस्य उवाचारिणः पण्यविषयानि
कवचिकवादिद्वयवहारं प्रवर्तयिष्यन्ति कुट्टाः सति व्यवसाये
भुद्रवेष्टा भवन्ति किञ्च अनापद्यपि जुगुप्सितां निर्दितां वृत्तिं
साधु मन्थन्ते ॥ ३५ ॥

मन्त्रिजोत्तमं सर्वोत्तममपि पतिं स्त्रियामिन् भृत्यास्त्यक्षयन्ति
तथा पतयन्ति भृत्यं विपन्नं रोगादिभिर्बोपापारक्ष्यं त्यक्षयन्ति
कौक्षं कुलपरम्परायानं महाभागवतं धर्मं गाह्यापवाजानि, कुम्भ-
दीर्घाः त्यक्षयन्ति इति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

विभिति । सौरते सुरतनिमित्तं सौहृदं येषां ते अत एव तनाद्वरो
ऽत्र भार्योभगिन्यः दयाका भार्योभानरक्ष्यः नैः सन्वाद्यो मन्त्रा-
खोचनं येषां ते कुनः स्त्रियाः स्त्रिविधाः ॥ ३७ ॥

कुट्टा इति । तपोवेपथ्योपजीवन्तीनि तथा प्रतिप्रदीप्यन्ति
तथास्त्रवमधमेका अण्युत्तमात्मनमधिकृत्य धर्मं व्यवस्थपदेवर्त्तनी-
त्यर्थः । मन्त्रावतानटन इत्यनेनाभिमिणां कश्चिक्कनदोषकीर्तनं
निहायस्त्रोक्तन्यायेन दूषकाया इति तत्कृतस्त्रीदोषकथनं तत्र एकैकं
तत्कृतवर्णितदोष कीर्तनं ततो दूषकां धातुर्धन्येनहायकथनं
तत्र एकैकं दूषदोषकीर्तनम् इति विभागः ॥ ३८ ॥

अथ धातुर्धन्योवापारणात् तत्कृतदोषानाह-निष्पत्ति-
वद्भाषिः । उक्तिप्रमत्तसदृशस्तत्कृतमानसाः भीतमात्मना वा निरक्षेप-
रहिते दुर्मित्तं करेण स्वामिप्राप्तमागवतं च कर्षिताः पीडिताः
अनापद्यमनःप्यातुराः दुःस्विताः ॥ ३९ ॥

वास इति व्यवसायो मेधुनं वास आदिभिर्हीना पिशाचसदृशः
पिशाचसदृशः ॥ ४० ॥

भीमहिजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

वटवो ब्रह्मचारिणः अथवाः महाप्रतापितहीनाः आद्य-
कार्योद्दिष्टहीना वा ॥ ३३ ॥

भूगपत्न्याः बहुसन्तानाः ॥ ३४ ॥

भुद्राः इन्द्राः किराटाः परिणामफलानि पण्यविषयानि विके-
षयन्ति कुटकारिणः धातुर्धन्यदकरणाशीलाः वागी कुम्भदि-
धेद्वर्त्तनम् ॥ ३५ ॥

मन्त्रलोत्तमं कुलादिनेति शेषः कौक्षं कुक्षं विद्यमानं विपन्नम्
आपन्नं प्राप्तं भृत्यं पतयत्यक्षयन्ति अपगदिनीः क्षीररहिता
गाश्च त्यक्षयन्तीति शेषः ॥ ३६ ॥

सौरते सुरतमन्त्रनिषेधे सौहृदं प्रेम येषां ते तथा भवशु-
दयाकायां सह सत्यक वाद्यो येषां ते तथा ॥ ३७-३८ ॥

पिशाचसदृशः दशनं येषां तथा ॥ ४० ॥

भीमहिजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

वटवो ब्रह्मचारिणः अथवाः प्रतहीनाः शौचहीनाश्च भवि-
ष्यन्ति कुटुम्बिनो गृहस्था भिक्षवः भिक्षाटनपराः ननु भिक्षां
दास्यन्ति तपस्विना वानप्रस्थाः वने हिंसा प्राप्तवासाः प्राप्ता
गृहस्थानि च स्त्रियो दृश्यविषयनीत्यर्थः । स्वामिनो वतः अख्य-
जालुपाः विषमकृपदं प्रयतिष्यन्ते ॥ ३३ ॥

पुनरपि स्त्रियो पण्यवति-दूषयन्ति ॥ ३४ ॥

कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे विगृह्य त्यक्तस्तद्विदाः ।

त्यक्ष्यन्ति च प्रियान् प्राणान् हनिष्यन्ति स्वकानपि ॥ ४१ ॥

न रक्षिष्यन्ति मनुजा स्थविरौ पितरावपि ।

पुत्रान् सर्वार्थकुशलान् क्षुद्राः शिशोदरम्भराः ॥ ४२ ॥

कलौ न राजन् ! जगतां परं गुरुं त्रिलोकनाथानतपादपङ्कजम् ।

प्रायेण मर्त्या भगवन्तमच्युतं यक्ष्यन्ति पाषण्डविभिन्नचेतसः ॥ ४३ ॥

यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः पतन्स्खलन्वा विवशो गृणान् पुमान् ।

विमुक्तकर्माङ्गल उत्तमां गतिं प्राप्नोति यक्ष्यन्ति न तं कलौ जनाः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारायेंदुर्दिनी ।

किराटा वणिजः कूटकारिणः अथमेषा कपटं कृत्वा पण्यवि-
श्वन्ति व्यवहारं प्रवर्त्तयिष्यन्ते किञ्च सर्वे एव वय्याः अनापद्यपि
जुगुप्सितां वार्तां माधु मुञ्च्यन्ते ॥ ३५ ॥

अखिलोत्तममपि पति निद्रुष्यं भाव्यास्तथा भृत्या अपि
त्यक्ष्यन्ति पतयन् विपन्नं रोगादिप्रस्तं भृत्यं कौञ्चकुलपरम्परागत-
मपि त्यक्ष्यन्ति गात्रं वृद्धत्वादिपक्षिणीस्त्यक्ष्यन्ति ॥ ३६ ॥

ननान्द्रोऽत्र भाव्याभगिन्यः ॥ ३७—४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वटयो ब्रह्मचारिणः अमता विहितमनहीनाः तत्र नैष्ठिका-
नाथस्याह—अशौचाः बाह्याऽप्यन्तरशौचहीनाः कुटुम्बिनो
गृहस्थाश्च मिथुनः तपस्विनो वानप्रस्थाः प्राप्ते वासो येषां ते
तथा स्वासिनः संन्यासिनः अर्थेष्विन्द्रियायैषु खोलुपाः व्यपटाः
अविश्वन्ति ॥ ३३ ॥

पुनस्त्रीस्त्रिभाषमाह—दुःखकाया इति ॥ ३४ ॥

किराटाः वणिजः क्रयविक्रयादिव्यवहारं प्रवर्त्तयिष्यन्ति
अनापद्यतिजुगुप्सितां वार्तां वृत्तिं माधु मुञ्च्यन्ते ॥ ३५ ॥

भृत्याः निद्रुष्यन् अखिलोत्तममपि तत्रापि कौञ्चं परम्परा-
प्राप्तं पतिं पतयोपि विपन्नं वृद्धत्वादिना कार्यान्वर्त्तयन् भृत्यं च
त्यक्ष्यन्ति अपर्याखिनोः दुःखदाहाः त्यक्ष्यन्ति ॥ ३६ ॥

सौरतं सुरतहेतुकं सौहृदं येषां ते ननान्द्रोऽत्र भाव्या-
भगिन्यस्ताभिः दयालैश्च सन्वाहो मन्त्रालोचनं येषां ते ॥ ३७ ॥
३८ ॥ ३९ ॥

पिशाचानामिव सञ्चक् दशः दर्शनं यासां ताः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मचारि लोग शौच और शास्त्र विहित आचार से
शून्य होजायेंगे, और कुटुम्बी अर्थात् गृहस्थ लोग मिथुक
होकर भिक्षाटन करेंगे आप भिक्षा न देंगे, तपस्विलोग
वनवास को छोड़ कर ग्राम वास करेंगे, एवं संन्यासी
लोग धनी और द्रव्य के बड़े शोभी हुआ करेंगे ॥ ३३ ॥

और फिर स्त्रियें कैसी होंगी कि—दुःखकाय वाली अर्थात्
कद की छोटी परमाहार बहुत करेगी और उन्हीं के बड़के
बड़की बहुत होंगे और वे स्त्रियें बड़ी निर्बल होंगी, सदा
कटुभाषण करने वाली तथा खोरी कपट और बड़े साहस
करने वाली होंगी ॥ ३४ ॥

और कपट करनेवाले क्षुद्र बनिसे लोग मये २ कव विकस्य के
व्यवहारों को प्रवृत्त करेंगे, तथा सब लोग अनार्पित समर्थ में भी
निमित्तवृत्ति को अच्छी समझेंगे ॥ ३५ ॥

मौकर ब्राह्मण लोग अपने उत्तम खामी (माखिक) को धन हीन
होनेपर त्यागदिया करेंगे, तथा खामी लोग भी परम्परा से सदा के
काम करनेवाले मोंकरो को आपत्तिग्रस्त होनेपर त्यागदिया करेंगे,
एवं बुद्ध नहीं देनेवाली गावों को पति लोग त्याग देंगे ॥ ३६ ॥

पिता, भ्राता, सुहृद्, और जाति के लोगों को छोड़कर मैथुन
के निमित्त सौहृद् करेंगे, और कसियुग में मनुष्य स्त्रीपरायण
होकर साखी और दवाले से सखाह किया करेंगे, और उनके सामने
हीन हुआ करेंगे ॥ ३७ ॥

तप के बेष से जीवन करनेवाले क्षुद्र लोग प्रतिग्रह [दान]
दिया करेंगे, और वह क्षुद्र लोग धर्म को न जानकर भी उत्तम
ऊँचे आसन पर बैठ कर धर्म का उपदेश करेंगे ॥ ३८ ॥

प्रजा के लोग दुर्मिथ और कर से पीड़ित होकर नित्य ही
उत्तम मनवाले रहेंगे, हे राजन् ! भूतल में अब तो रहेगा नहीं तब
निरज भूतल में अनावृत्ति के भय से लोग दबाकुल रहेंगे ॥ ३९ ॥

कसियुग में प्रजा के लोग वस्त्र, अन्न, पान, शयन, विहित
मैथुन, स्नान, भूषण, इन सबों से वंचित (हीन) होकर
पिशाच के सदृश होजायेंगे ॥ ४० ॥

श्रीधरकामिकृतभाषार्येदीपिका ।

काकिणिके विद्यतिवराटकामात्रेऽर्थे विषयभूते विगृह्य वेदं
कृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

महान्तमनयेमाह आङ्गना—कलाविति । विधीयताचैरानतं न-
वकृतं पादपङ्कजं वक्ष्यं तं न यक्ष्यन्ति न, पूजयिष्यन्ति पाषण्डैः
विभिन्नमन्यथा कृतं केतो येषां ते ॥ ४३ ॥

पुंतां कश्चिदुक्तान् दोषान् द्रव्यदेशात्मसम्भवान् ।
 सर्वान् हरति चित्तस्थो भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ ४५ ॥
 श्रुतः सङ्कीर्तितो ध्यातः पूजितश्चाऽऽदृतोऽपि वा ।
 नृणां धुनोति भगवान् हृत्स्थो जन्मायुताशुभम् ॥ ४६ ॥
 यथा हेमनि स्थितो बह्निर्दुर्वर्णं हन्ति धातुजम् ।
 एवमात्मगतो विष्णुर्योगिनामशुभाशयम् ॥ ४७ ॥
 विद्यातपःप्राणनिरोधमैश्रीतीर्थाभिषेकव्रतदानजपैः ।
 नात्यन्तशुद्धिं लभतेऽन्तरात्मा यथा हृदिस्थे भगवन्मनन्ते ॥ ४८ ॥

• श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

विषयो युष्मद् सन् विमुक्ताः कर्मरूपा अगन्ताः प्रतिबन्धा
 बन्ध सः ॥ ४५ ॥

तदेवं कश्चिदोषान् प्रपञ्चय प्रस्तुतं तन्निस्तारोपायमाह—पुंतामिति
 पुंतामिति पदम् । द्रव्यदेशात्मभिः सम्भवो येषां तां चित्त-
 स्थस्थिते स्फुरितः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

अयमेवोपायो नाप्य इति सदृष्टान्तमाह—यथेति । धातुजं
 तादृशद्विर्लभजातं हेमनो दुर्वर्णं माक्षिष्यं तत्र स्थितो बह्नि-
 रेव हन्ति हरति, ननु मोषादि एवं योगिनामपि विष्णुरेव
 ननु योगादिकमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

एतदेव विदुषोति-विद्येति । विद्या देवतोपासना ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

• श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चीवम् ।

विमुक्तकर्मोपायः विमुक्तकर्मवासनः ॥ ४५—४६ ॥

दुर्वर्णं रजतम् ॥ ४७—४८ ॥

• श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रवद्विद्या ।

कथाविति । काकिणिके वराटिकामात्रेऽप्यर्थे विषये विमुक्त
 विरोधं कृत्वाऽतः स्वकं सोढुं ये ते ॥ ४१ ॥

मेति । स्वविरो ह्यसौ अनेन “ह्यसौ च मातापितरौ” इत्यादिशास्त्रो
 लङ्घनं सूचितं सर्वार्थेषु कुञ्जबानपि पुत्राज रक्षिष्यम्यर्थि तु तेऽवो
 विमर्शय बलिस्वस्त इति भावः ॥ ४२ ॥

महात्मनयेमाह—कसौ मेति छात्रां । हे राजन् । त्रेलोक्य
 नाथेन प्रज्ञाया आनतं नमस्कृतं पादपद्मं बन्ध तम् अच्युतं न
 यद्वसति नाराधयिष्यसि तत्र हेतुः पापयद्देविभिन्नमप्यथा
 कृतं वेतो येषां ते ॥ ४३ ॥

वक्रामधेवमिति । शिवमायायन्त्रतमः पुमान् बन्ध भगवतो
 नामधेयं युष्मद् कीर्तयन्विमुक्ताः कर्मरूपा अगन्ताः प्रतिबन्धाः
 बन्ध सः उत्तमं गतिं मुक्तिं प्राप्नोति तं भगवन्तं न यद्वसति
 अनातुरो रोगादिवीक्षितः पतञ्जलेन वतितो विवक्षितः स्वक-
 म्पत्न्येन स्ववर्णाधमादाविचुरः तत्र शिवमायो मर्यादुत्तरमेवो-
 क्तम् । नति प्राप्नुवन्ति इतरेषामवाक्यानुद्वेः कीर्तयेति भावः ।

[११]

बद्धा, आतुराद्यन्यतमोपि शिवमायो युष्मद् प्राप्नोतीति
 सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

तदेवं कश्चिदोषान् प्रपञ्चय तन्निस्तारोपायमाह—पुंतामिति
 पदम् । द्रव्यदेशात्मभिः सम्भवो येषां तां नत्र द्रव्यदेशो निषिद्धो
 आत्मा विषयप्रवर्णं मनः चित्तस्थः आनेन चित्ते स्थितोऽतः
 हरति क्षपयति ॥ ४५ ॥

कथं चित्तस्थो भवतीत्यत आह—भुज इति । भवणादिविषयः
 सन् हृत्स्थो भवति ततो जन्मायुनस्यापि अशुभं जन्मायुनाजित-
 मपि पापमित्यर्थः धुनोति नाशयति ॥ ४६ ॥

नदेव हृत्स्थो नोपादयति—यथेति । धातुस्तादृशः तत्संज्ञेव-
 जातं हेमनो दुर्वर्णं तत्र स्थितो बह्निहरति, एवं योगिनामात्र-
 स्थितो मनसि स्थितो विष्णुरशुभाशयं हन्ति आशयो मनस्तत्सं-
 माक्षिष्यं हन्तीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इतोऽप्य उपायो नास्ति इत्याह—विद्येति । यथा विविधपरि-
 ष्केष्टरहितेषुपासकानुग्रहायै हृदिस्थे सत्यन्तरात्मा मनोऽत्यन्तशुद्धि-
 लभते तथा विद्यादिभिर्न लभते तत्र विद्या शास्त्राध्ययनं तपोऽन-
 यमादि वयोऽभयभो वा प्राणनिरोधः प्राणजपः मैत्री अहिंसा
 प्रतप एकादशीव्रतादि जपं मन्त्रजपः ॥ ४८ ॥

• श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपदहरनाचकी ।

विमुक्त विमर्शं धैरं कृत्वा काकिणिकेऽर्थे प्रत्यक्षपन्न-
 विषये ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

पापयद्दशास्त्रेणैतद्विषयेण विमिश्रयेततः स्वामोहित-
 चित्ताः ॥ ४३ ॥

किं माहात्म्योऽयं भगवान् वेन तद्यजनं सप्रयोजनं इत्यादिति
 तत्राह—वक्रामधेवमिति । विमुक्तं कर्मलक्ष्यमगन्तं तावकीलं बन्ध
 स तथा विषयकर्मबन्धन इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

केनोपायेनेत्यादिना पृष्ठं परिहर्तुमाह—पुंतामित्यादिना । द्रव्य-
 देशात्मसम्भवान् द्रव्यदेशात्मभावोऽज्ञानात् किमपि नावशिष्यतेऽतः
 सर्वमित्युक्तम् ॥ ४५ ॥

चित्तस्थितिभावे नानासाधनमाह—श्रुत इत्यादिना । अशुभम्-

भीमजिजबन्धजतीयंकृतपदस्त्रावली ।

इत्युपलक्षणं प्रथमकर्मभोगावतनप्रारम्भप्रवृत्तिस्त्रावितोशुभ-
मित्यर्थः ॥ ४६ ॥

मन्दाधिकारिणः क्षिप्रप्रवृत्त्यर्थं सहस्रान्तमाह—यथेतिशास्त्रांका
अष्टादशदोषा दुर्बलमित्यनेन गृह्यन्ते धातुजं गैरिकसमुद्भवं
वा आत्मगतः क्षिप्तगतः अशुभाशयं पापराशिं पापसंपृक्त-
जडमनो वा ॥ ४७ ॥

विद्यादिनास्तःकरणशुद्ध्या भेदः स्वात्मिकक्षिप्तस्थेन हरि-
योति तत्राह—विद्येत्यादिना । प्राणनिरोधः प्राणायामः अन्तरात्मा
अन्तःकरणं हृदिकथं सति ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

तदानीं पापगडविभिन्नचैतस्त्वेन तद्याजनवैमुख्यं तु तन्नाम-
विमुक्तानामेव स्वादित्यभिप्रेत्य प्रायेणेत्येव उच्यते—यस्मादेति ।
नामाभ्येवापसंहारिण्येन—कलेरित्यादिद्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥

यदेव नाम भगवद्रूपेण स्फुरन् तद्विधातव्याह—पुंसा-
मिति ॥ ४५ ॥

भगवतः स्त्रमाव एव तादृश इत्याह—भूत इति त्रिभिः ॥ ४६ ॥
तस्त्रमावस्त्वयं नाम्नश्च समवतीत्याह—यथेति द्वाष्टव्यम् ।
॥ ४७—४८ ॥

भीमिभनायकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

काकिशिकं विंशतिवराटिकामात्रेऽपि अर्थविवये विगृह्य
कलहं कृत्वा ॥ ४१—४२ ॥

किञ्च, कलेः सन्धानान्तरं तु महास्तमन्यमाह—कलाविति ।
द्रष्टव्यम् ॥ ४३—४४ ॥

बहुकं कनोपायेन कलिदोषान् नाशयिष्यति तत्रोत्तर-
माह—पुंसामिति । द्रष्टव्यमनःशुद्धयभावेन सम्भवो येषां
तान् क्षिप्तस्थः स्मृतः सन् न कवलमनानेन दोषान् हरति
अपितु प्राचीनार्वाचीनं सर्वमपि पापमित्याह—भूत इति ॥ ४५—४६ ॥

किञ्चान्तःकरणशुद्धी भगवत्स्मरणद्वारेणोपायो नाम्नश्च इति
सहस्रान्तमाह—यथेति । धातुजं ताम्रादिसंश्लेषजातं हेमनो-
तुर्बलं माजिम्बं तत्र स्थितो बहिरैव हरति नतु तोयादि एवं
योगिनामपि विष्णुरेव नतु समनिबमादिकम् ॥ ४७ ॥

एतद्विद्योति—विद्योति ॥ ४८ ॥

भीमचक्रुद्वक्तसिद्धास्तप्रदीपः ।

काकिशिकं विंशतिवराटिकामात्रेऽप्यर्थे विगृह्य विरोधं
कृत्वा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

प्रायेणेत्यनेन भगवदनुगृहीताः केचित्तमाराधयिष्यन्त्यपीति
सूचितम् ॥ ४३ ॥

विमुक्तो निवृत्तः कर्मार्णवः कर्मकपः अर्णवो यस्मै
सः ॥ ४४ ॥

अथ कलिदोषनिस्तारोपायं दर्शयति—पुंसामिति वदति ।
द्रष्टव्यः अयुक्ताद्यादिभिः देशैर्युक्तस्थैः आत्मना मन्त्रिनेन
मनसा सम्भवो येषां भूत ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

आत्मगतः मनोगतः अशुभाशयमशुमयुक्तं मनः शोध-
यतीति शेषः ॥ ४७ ॥

विद्या शास्त्राध्ययनम् तपः वर्णाभ्यस्यमः प्राणनिरोधः
प्राणजपः मैत्री सर्वेषु दया अन्तरात्मा मनः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

भाषा टीका ।

कलि में एक दमड़ी के बास्ते भी खड़ाई कर अपने
सुहृदपने को छोड़ दिया करेंगे । और एक दमड़ी के बास्ते
ही प्रियमायाँ को त्याग देंगे, और अपने लोगों को भी
मारेंगे मरने मारने पर त्थार रहेंगे ॥ ४१ ॥

कलि के मनुष्य अपने माता पिताओं का भति हृद
होने पर भी पालन नहीं करेंगे, अपने पुत्र सर्व कार्य में
कुशल होंगे तौ भी उनका पालन नहीं करेंगे । क्योंकि !
जन निर्दिष्ट दिन शिशोहर परावण होंगे ॥ ४२ ॥

हे राजन् ! एक और बड़ा मनर्थ होगा, कि—कलियुग
में जगत् के परम गुरु, और त्रिलोकी के नाथ जो ब्रह्म
रुद्र इन्द्रादिक हैं वे भी जिनके भीखरयकमल को सदा
नमस्कार करें, ऐसे अकथ्य भगवान् भीविष्णु का मनुष्य
लोग पापगडसे विभिन्न क्षिप्तवाले होकर प्रायकर नहीं पूजन
करेंगे ॥ ४३ ॥

मातुर पुरुष मरने समय, गिरने पर,, जिसखने पर,,
विषय होकर भी जिन भगवान् के भीनाम का प्रहय
करता हुआ, कर्म की अर्णवा (बेड़ी) से छूटकर उत्तम गति को
को प्राप्त होता है, कलियुग में वही भीविष्णु भगवान् को
मनुष्य नहीं पूजेंगे ॥ ४४ ॥

द्रष्टव्य देश और आत्मा से होने वाले कलिकृत पुरुषों के
सम्पूर्ण दोषों को अपुरुषोत्तम भगवान् क्षिप्त में क्षिप्त
होकर हरते हैं ॥ ४५ ॥

भयण करने से, कीर्त्तन करने से, ध्यान करने से, पूजन
करने से भगवान् हृदय में स्थित होजायें, तब मनुष्यों के
कोटों जन्म के पापों का तत्काल में नाश कर देते हैं ॥ ४६ ॥

जैसे कि—अग्नि, सूर्य के तपाने से सूर्य के भीतर में जाकर
अन्ध धातु के छोटे वस्तु को नष्ट करता है । वहीप्रकार
योगियों के हृदय में क्षिप्त होकर भीविष्णु भगवान् योगि-
जनों के छोटे अन्तःकरण को शुद्ध करते हैं ॥ ४७ ॥

विद्या, तप, प्राणायाम, मैत्री, तीर्थस्नान, व्रत, दान,
जप, इन सबों से मन इस प्रकार की—शुद्धि को नहीं
प्राप्त होता है, जैसा कि—अनन्त भगवान् भीविष्णु के
हृदय में स्थित होने से शुद्ध होता है ॥ ४८ ॥

तस्मात्सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् ।

त्रियमाणो ह्यवहितस्ततो यासि परां गतिम् ॥ ४६ ॥

त्रियमाणैरभिधेयो भगवान् परमेश्वरः ।

आत्मभावं नयत्यङ्ग ! सर्वात्मा सर्वसंश्रयः ॥ ५० ॥

कलेर्दोषनिधेराजन्नस्ति ह्येको महान् गुणः ।

कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तमङ्गः परं व्रजेत् ॥ ५१ ॥

कृते यद्व्यायतो विष्णुं प्रतायां यजतो मखैः ।

द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद्वरिर्कीर्तनात् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे युगानुवर्णनं नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमरत्नामिकृतमाचार्यदीपिका ।

आत्ममङ्गलं सख्यरूपम् ॥ ५० ॥

इदानीं कश्चिं स्तौति द्वाष्ट्याम्-कलेर्दोषनिधेराजन्निति ॥ ५१ ॥

तत्सर्वं हरिर्कीर्तनादेव कलौ भवति नाभ्यस्मिन् युगे उक्तं च-

“आवृत्तकृते यजन्त्यैस्तेनायां द्वापरेऽर्चयन् ।

यद्याप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्यं केशवम् ॥

इति ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमरत्नामिकृतमाचार्यदीपिकायाम्

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीसुदृशंनसुरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

आत्मभावम् आत्मस्वभावं साध्यापत्तिरित्यर्थः । “तद्भावभाव-
मापकाः” इत्यादिवाक्येकादशां तत्र हि भावशब्दः सद्भाववाची
नित्यता द्वितीयभावशब्दान्तरत्वात् ॥ ५०-५२ ॥

इति श्रीमद्भागवतस्यावसाने

शुकपञ्चीये द्वादशस्कन्धे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भिररायवाच्यैकतमागवतचन्द्रचम्पिका ।

उपायोपदेशमुपसंहरति-तस्मादिति । हि यस्मात्ततो ह्यव-
स्थापनादवहितविद्योः त्रियमाणः परां गतिं याति तस्मात्त्वं हृदिस्थं
केशवं कुरु इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इममेवार्थं वहीकर्तुं पुनरेप्याह-मिषमांशोरिति । आत्मभावमात्र-
मङ्गलं साध्यापत्तिमित्यर्थः । “तद्भावभावमापकाः” इत्यादिवाक्ये-

कादशां तत्र हि प्रथमभावशब्दः सद्भाववाची नित्यता द्वितीय-
भावशब्दान्तरत्वात् अङ्गेति सम्बोधनद्वारा तत्र प्रथमभावं नयनीत्यत्र
हेतुत्वेन तं विशिष्टमहि-सर्वोत्तमा सर्वेषामात्मनामात्मा आत्मनो हि
शरीरं निरतिशयप्रियमनस्तद्गतमनर्थं दूरीकरोतीति भावः । अनेन
प्राप्त्यर्थोपयुक्तनिरतिशयपुरुषार्थरूपत्वञ्चात्ममात्मा हि निरति-
शयप्रतीतिविषयः प्रापकत्वोपयुक्तं सौख्यप्रसाह-सर्वसंश्रय इति ।
आत्मत्वादेव सर्वैः संश्रियते इति संश्रयः आत्मा हि आत्मिजन-
सुखम् इति भावः ॥ ५० ॥

अथ बहुदोषाकरोऽयं कश्चिः सर्वथा भगवत्प्राप्तिं निरुपश्यादि-
त्याभिप्रायमाह-कलेरिति । दोषनिधेरपि कलेः कश्चिदनिनर-
माधारणो महान् गुणोऽस्ति, कोऽसौ ? भगवतः कीर्तनादेव मुक्त-
मङ्गः निरस्तप्राप्तपतिबन्धकः परं परमपुरुषं व्रजेदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

कृतादिषु ध्यानयोगाद्यन्तानां यत्फलं तत्सर्वं कलौ हरिर्कीर्तना-
देव भवति कीर्तनं स्वभावाभावाद्बुद्धसमित्यवगतव्ययम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भिररायवाच्यैकतमागवतचन्द्रचम्पिकायां

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भिररायवाच्यैकतमागवतचन्द्रचम्पिका ।

उपसंहरति-तस्मादिति ॥ ४६ ॥

आत्मभावम् आत्मनि मक्तिं नयति प्रापयति सर्वमादत्त इति
सर्वोत्तमा सर्वेषु सम्भवा यस्मात्सर्वसम्भवः ॥ ५० ॥

कविः केवलं न दोषाकर एवापि तु गुणावाहकोऽपि भवति
मोक्षोपायविनष्टव्यवहित्वाह-कलेरिति ॥ ५१ ॥

ध्यानादिप्रधानसाधनमन्त्रेण कीर्तनादेव संसारबन्ध-

भीमज्जिवगोखामिकुतकमसम्भवे ।

निर्भोकः कथमित्याद्युक्तं तत्तद्युगेषु भगवत्कल्पितत्वेन युक्तमित्य-
भिप्रेत्याह—कृत इति । कृते वस्तुस्वादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

भीमज्जिवगोखामिकुतकमसम्भवे

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

भीमज्जिवगोखामिकुतकमसम्भवे ।

तदेवं तत्पुष्टायां सर्वान् समापविष्यंस्तत्कल्पितं युपदि-
शति—तस्मादिति । सर्वात्मना कर्षेयैव प्रवर्त्तनेन तत्रैव कैमु-
त्त्वेन हेतुमाह—प्रवर्त्तते । हि यस्माद्व्योऽपि यः कश्चित् प्रिय-
माशोऽवब्रूहि तस्मिन् कृताऽवधानं तत्तत्तस्मात्प्रादेव परां
सर्वोक्त्यां गतिं याति एवं पुनस्तस्य परमाप्तरङ्गः किमुते-
त्यर्थः ॥ ४६—५० ॥

अत एव चात्रैवपि प्रियमाशौरमिष्येवः आत्मभावं परमप्रेम्णा
आत्ममुत्थतां कलिदोषप्रशमनत्वेन नामकीर्त्तनस्मरणमाहारम्ब-
मुक्तोपसंहरति—कलेरिति । स च अत्रोक्तिमहेतूनां दोषाणां
निधेरपि कलेरको गुण्यः कीर्त्तनाद्वरूपो महानेवापि कंसादेः
भीमादवाद् इव अनस्तस्य विघ्नोद्यमाभावात् सिद्ध्यत्येव नाम
कीर्त्तयितेत्याह—कीर्त्तनादेवेति, ॥ ५१ ॥

कीर्त्तनं हि कलावपि सर्वगुणधारिधिरित्याह—कृत इति ।
वद्यच्च कृतादिषु तेन तेन साधनेन स्वात् तच्च तदित्येकशो-
पाचारसर्वे प्राप्नोतीत्यर्थः । अत एवोक्तमन्यत्र—

“ध्यावन् कृते वज्रं बह्वैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्धवन् ।

ब्रह्मोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्तये केशवम् ॥

इति ॥ ५२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

भीमज्जिवगोखामिकुतकमसम्भवे

तृतीयोऽध्यायः ३ ॥

भीमज्जिवगोखामिकुतकमसम्भवे ।

यतो जिवमाशोऽजामिलादिसदृशोपि जनः अवहितः
न विद्यतेऽवहितम् अवहितं अवधानं यस्य तथाभूतोपि ततः
केशवात् यथाकथञ्चिदपि स्मृतात् अभिषेकः ध्यातुं शक्यश्चे-
त्तदा आत्मभावम् आत्मनि प्रेमायां नवतीति तान् प्रापयति ननु
तत्समये भगवज्ज्ञानं तेषां कथं ज्ञेयं स्यात्तत्राह—सर्वात्मा
लोकान् जानेतुनाम सन् जानाति एवेत्यर्थः । ननु कथं
सकृज्ज्ञानमात्रादेव प्रेमायां ददाति तत्राह सर्वेषां माध्यानां
च सम्भवो यस्मात् सः महोद्वारस्य तस्य किमेतच्चिन्मिति
भावः ॥ ४६—५० ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इदानीं कथेः सर्वेष्वपि युगेषुः श्रेष्ठतमाह—कलेरिति
ब्राह्मणम् । दोषाणां निधेरपि कलेरको गुण्यो राजकसि विरा-
मानो राजेवापि तथा एक एव राजा असङ्ख्यानापि दृश्य
इति तथैवैक एव गुण्यः सर्वानप्युक्तवत्तदोषाद् इतीति भा-
स एव कः ? तत्राह—कीर्त्तनादेवेति । नाम ध्यानाद्वरूपेणैवेत्यर्थं
ब्रह्मा कीर्त्तनादेव किमुत कीर्त्तनसहितज्ज्ञानादिवः परं सर्वं
रक्तपुरुषार्थं प्रेमाया ॥ ५१ ॥

सर्वयुगगतानि भगवत्प्राप्तिसाधनानि कलेरैक एव इहा
तत्रापि स्वस्वमवादेकस्मात् सर्वयुगमात् कीर्त्तनादेव इ-
तीत्याह—कृते इति । तत्सर्वं हरिकीर्त्तनादेव भवति ॥ ५२ ॥

इति सारायं दर्शित्वां हर्षिषां भक्त्येन समाप्तम् ।

ब्राह्मण तृतीयोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतस्तथा ॥ ३ ॥

भीमज्जिवगोखामिकुतकमसम्भवे ।

आत्मभावं कथयाम्यहम् ॥ ५० ॥

अथ कथमेवाहं गुणमाह—कलेरिति ब्राह्मणम् ॥ ५१ ॥ ५१

इति भीमज्जागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

भीमज्जिवगोखामिकुतकमसम्भवे

तृतीयोऽध्यायः प्रकाशः ॥ ३ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! तुम तो अब मरनेवाले हो, तस्मात् सर्व
प्रकार से भीकशय को सावधान होकर हृदय में स्थित करो,
तिसीसे उत्कृष्ट गति को प्राप्त होवोगे ॥ ४६ ॥

प्रियमाय लोगों को अवश्य ही भीविष्णु भगवान् का
ध्यान करना चाहिये । हे राजन् ! वे सर्वात्मा और, सर्व
के भाव्य भीविष्णु भगवान् अपने जन को अपने सारथ
कर लेते हैं ॥ ५० ॥

हे राजन् ! वह कवियुग : दोषों का भण्डार है, परन्तु
इसका एक बड़ा ही उत्तम गुण है, कि—पुरुष भीविष्णु
के कीर्त्तन मात्र करने से मुक्तसङ्ग होकर परमात्मा का
प्राप्त हो जाता है ॥ ५१ ॥

देखो कृतयुग में जो फल भीविष्णु भगवान् के ध्यान
करनेवाले को होता रहा, और त्रेतायुग में वहाँ से भीविष्णु
भगवान् की पूजा करनेवाले को जो फल होता रहा, और
द्वापर युग में जो भीहरि की परिणवी से फल प्राप्त
होता रहा, वे तीनों युगों के तीन प्रकार के फल कवियुग में
केवल एक भीविष्णु के कीर्त्तन मात्र से प्राप्त होते हैं ॥ ५२ ॥

इति भीमज्जागवते ब्राह्मणस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ।

आहुदावनस्थ पं ० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

कालस्ते परमाश्वादिर्द्विपरार्धावधिर्नृप !
 कथितो युगमानं च शृणु कल्पलयावपि ॥ १ ॥
 चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
 सङ्कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशाम्पते ॥ २ ॥
 तदन्ते प्रलयस्तावान् ब्राह्मी रात्रिरुदाहृता ।
 त्रयो लोका इमे तत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि ॥ ३ ॥
 एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।
 शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चाऽऽत्मभूः ॥ ४ ॥
 द्विपरार्धे त्वत्तिक्रान्ते ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 तदा प्रकृतयः सप्त कल्पन्ते प्रलयाय वै ॥ ५ ॥
 एष प्राकृतिको प्रलयः प्रलयो यत्र लीयते ।
 आशङ्कोशस्तु सङ्घातो विघात उपसादिते ॥ ६ ॥
 पर्जन्यः शतवर्षाणि भूमौ राजन्न वर्षति ।
 तदा निरन्त्रे ह्यन्योऽन्यं भक्षमाणाः क्षुधाऽर्दिताः ॥ ७ ॥
 क्षयं यास्यन्ति शनकैः कालेनोपद्रुताः प्रजाः ।
 सामुद्रं दैहिकं भौमं रसं साम्बर्तको रविः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाष्यदीपिका ।

चतुर्युगे तु चतुर्थोऽंशः कालः नैमित्तिकादयः ।

तत्र संसारनिस्तारो हरिकीर्त्यैव वच्यते ॥

कश्चिदोपनिषत्तकं हरिनामसङ्कीर्तनादिकं स एव च कसौ परमो धर्म इति प्रश्नत्रयस्योत्तरमुक्तम् । यच्चाभ्युपार्ष्टं प्रलय-कल्पयोर्मानं ब्रूहीति तद्विद्वानो तृतीयस्कन्धोक्तकाव्यमानानुवा-पूर्वकं निरूपयति-काव्य इति । “स काव्यः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुनाम्” इत्यादिना काव्यः कथितः “अस्वारि त्रीणि छे चैकं कृताद्विषु यथाक्रमम् । सङ्कष्यतामि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च” इति युगमानं कथितम् ॥ १ ॥

तत्र कल्पमानमाह-चतुर्युगेति । यत्र चतुर्दश मनवः क्रमेण मवस्यन्ति ॥ २ ॥

नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्मभूः त्रयोऽन्यः ।

अस्ति तत्र नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह-तदन्त इति द्वाऽध्यायः । ७
 तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः सैव ब्राह्मी रात्रिः ॥ ३ ॥

नैमित्तिकत्वं दर्शयति, यत्र यदा विश्वसृक् भीमारावणो विश्वमात्मसात्कृत्य आत्मभूः पश्यत्येव शेते आत्मभूः । यत्र तस्मिन् शेते तयोरेवद्विषयत्वात् वा ब्रह्मण एवानन्तासन-भूः । ब्रह्मणो निद्रा निमित्तिकृत्य पश्यतेमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

प्राकृतिकं प्रलयमाह-द्वाऽध्यायः । द्विपरार्धे तु ब्रह्मण आर्याणि सप्तप्रकृतयो महद्दङ्कारपञ्चतन्मात्राणि ॥ ५ ॥

सङ्घातो महादिकार्यभूतः प्रकृतीनां तत्कार्यप्रदायकत्वं च प्रलयाप्राकृतिक इत्यर्थः । विघातं विघातकारणं उपसादिते सति ॥ ६ ॥

भीमजीरामिकृतभाषायेर्दिपका ।

तदेवाऽऽह-पञ्च इत्यादिना । बुद्धिग्राह्यार्थरूपेणैव ततः प्राक-
मेन ग्रन्थेन ॥ ७ ॥

सामुद्रादिक सर्वरसं रविः पिबते प्राकथेति ॥ ८ ॥ ९ ॥

भीमजीरामिकृतशुक्लपदीयम् ।

॥ १-३ ॥

आरम्भशब्दस्य चतुर्मेखपरत्वे तत्त्वानन्तात्मनश्च प्रासाद-
बद्धपदेष्वन्यायादुपपद्यते "कृष्णनाभिर्द्वन्द्वकमखोदराशायिने"
इत्यनन्तशयनमगवज्जाभिपद्यशायिने स्मर्यते ब्रह्मणः ॥ ४ ॥

सप्तप्रकृतयः महद्दङ्काराकाशादयः ॥ ५ ॥

यत्र प्रलयं प्रयुक्तकांशो लीयते इत्यन्वयः । विघाते
शेषित्वे ॥ ६-८ ॥

भीमजीरामिकृतभाषायेर्दिपका ।

अथ चतुष्टयं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तत्तृतीयस्कन्धोक्त-
काञ्चनकपानुवादपूर्वकं निरूपयितुमारभते-काञ्च इति । ते तुष्टं
कथित इति सम्बन्धः । परमाणुः आदित्यस्य द्विपराजं महाधिकतरा-
वधिर्बन्धस्य सः काञ्चः कथितः "स काञ्चः परमाणुर्न यो भुङ्क्ते
परमाणुताम्" इत्यादिना कथितः तथा "चत्वारि त्रीणि द्वन्द्वं
कृतादिषु यथाक्रमम् । सङ्ख्यानां सहस्राणि द्विगुणानि शतानि
च" इति युगमानं च कथितम् इत्यर्थः । इदानीं कल्पजयावपि शृणु
तयोर्मानं शृणु इत्यर्थः ॥ १ ॥

अत्र तान्त्रिकप्रमाणमाह-चतुर्युगसहस्रमिति । कल्पो द्विविधः
दैनन्दिनो महाश्चेति तत्राद्यो ब्रह्मणो दिनारमक एव कल्प
इत्यभिधीयते न विशानष्टि-हे विशास्पने । यत्र कल्पे चतुर्विंश-
मनवः क्रमेण भवन्ति मन्वन्तरमानं तु "स्रं स्रं काञ्चं मनुभुङ्क्ते
युगानामेकसप्ततिम्" इति तृतीयस्कन्धे एवोक्तमप्यनुसन्धेयम्
इति ॥ २ ॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः, नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्यन्तिको
नित्यश्चेति । तत्र नैमित्तिकं प्रलयं निरूपयति-तदन्ते इति
ब्रूयाम । तदन्ते चतुर्युगसहस्रांते प्रलयकालान् चतुर्युगसहस्र-
परिमाणुः सैव ब्राह्मी रात्रिः दिनांते चतुर्युगसहस्रांते निवृत्त
जगद्वशापारः चतुर्मुखश्चेति स नैमित्तिकः प्रलय इत्यर्थः । तदे-
वाह-त्रय इति । यत्र रात्रौ इमे भूरादयस्त्रयो लोकाः प्रलयाच्च
कल्पान्ते प्रलीना भवन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एव नैमित्तिकः प्रलयः प्रोक्तः तत्र नैमित्तिकशब्दस्य प्रवृत्तौ
निमित्तमाह-यत्र विश्वसृजति । विश्वसृजः शयननिमित्तकत्वा
दस्य प्रलयस्य नैमित्तिकत्वं कथ्यते-शेते इत्यत्राह-मन्वन्तः
शेषः आसन्नं शय्या यस्य सः विश्वमात्मसारकृत्य आरम्भनं
कृत्वा स्निग्धपुंसहस्येति यावत् । अत्र विश्वसृगात्मभूताह-
योश्चतुर्मुखपरत्वेपि तत्त्वानन्तशयनं प्रासादबद्धपदेष्वन्याया-
दुपपद्यते "कृष्णनाभिर्द्वन्द्वकमखोदराशायिने" इत्यनन्तशयन-
मगवज्जाभिपद्यशायिने ब्रह्मणः स्मर्यते इति ॥ ४ ॥

एवं दैनन्दिनकल्पः नैमित्तिकप्रलयश्च निरूपितः ।
महाकल्पे प्राकृतप्रलयं च निरूपयति-द्विपराजं इति । द्विपरा-
ज इत्यनेनायमेव महाकल्प इति सूचितम् सप्तप्रकृतयः मह-
द्दङ्कारौ भूतपञ्चकश्चेति सप्त अयं सप्तप्रकृतीनां खयात्मकत्वात्
प्राकृतिको लय इत्युच्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रकृतयः सप्त कथं लीयन्ते इत्यत्र तत्प्रकारं वक्ष्यं प्रस्तौति
यत्र लीयते इत्यादिना । विघाते विनाशनिमित्ते उपसाक्षिने उप-
गते सति सङ्कानः प्रकृतिमत्तकसङ्कानः परिणामरूपोऽयदङ्कोरः ।
यत्र प्राकृतिकं प्रलये लीयते ॥ ६ ॥

कोऽसौ विघात इत्यत आह-पञ्च इति । अवर्धयतीति सप्तम्यन्तं
शतवर्षाणि पञ्चमेऽवर्धयति सतीत्यर्थः । निरक्षैरिति विज्ञेयस्य च
आर्थः अन्योन्यं मह्यमायाः प्रजा पृथिव्युपद्रुताः काञ्चन शनैः
क्षयं वात्यन्तीति सम्बन्धः । सामुद्रमिति समुद्रादिषु मयं रसं
जलं सामर्थ्येनो रविः प्रलयदित्यः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमजीरामिकृतभाषायेर्दिपका ।

भगवत्कटाक्षप्रेक्षणीयमित्येकप्रलयप्रकारं तत्प्रकारं भागवत-
प्रवृत्तिं च कथयत्यस्मिन्प्रकाशे तत्रादावुक्तमनूय वक्तव्यं प्रतिवि-
धत्ते-काञ्च इति कथितस्तृतीयस्कन्धे । अथ कल्पप्रलययोर्गोप-
काक्षाधीनत्वेन तत्प्रकारप्रवृत्त्यान्तरम् ॥ १ ॥

यत्र दिने ॥ २ ॥

यस्य दिनस्यान्ते ब्राह्मी ब्रह्मसम्यग्धिनी यत्र रात्रौ ॥ ३ ॥

यत्र प्रलये आरम्भसारकृत्य आरम्भनि निधाय ॥ ४ ॥

सप्त प्रकृतयः महद्दङ्काराकाशादिपञ्चभूतानि ॥ ५ ॥

यत्र प्रकृतिप्रलये सङ्कानश्चतुर्विधानिस्त्वसमूहारमकः, प्रलय-
प्रकारमाह-विघात इति । विघाते प्रलये उपसाक्षिते आसन्नं
सति ॥ ६-७ ॥

"कञ्च द्रव्यो" इति धातोः काञ्चन द्रव्यहेतुना सामुद्रं
समुद्रस्य विद्यमानं रसं जलं दैहिकं बहस्य विद्यमानं रसं
रेतोऽलक्ष्यं वीर्यं भूमं रसं तिकादिवक्ष्यम् ॥ ८ ॥

भीमजीरामिकृतभाषायेर्दिपका ।

॥ १-३ ॥

एव नैमित्तिक इत्यपक्षस्य मन्वन्तरनिमित्तत्वमपि तदन्त-
र्भूतं ज्ञेयम् ॥ ४-२२ ॥

भीमजीरामिकृतभाषायेर्दिपका ।

नैमित्तिकाद्यान् प्रलयांश्चतुर्थे चतुरः क्रमात् ।

उत्सवोपसङ्गहार भीशुकः कृष्णकथामृतम् ॥

यत्र पृष्ठं प्रलयकल्पयोर्मानं ब्रूहीति तत्र तृतीयस्कन्धोक्त-
काञ्चानुवादपूर्वकमाह-काञ्च इति, ॥ १-८ ॥

तावान् चतुर्युगसहस्रपरिमाणुः ॥ ३ ॥

श्रीमद्भिवनाप्रवक्तव्यकृतसारार्थद्वितीयः ।

प्रलयवाक्यारस्तत्रैव प्रलयो नैमित्तिकः प्रथमः विश्वसृक् श्रीनारायणः आत्मसारकृत्य स्मिन्नुपसहस्य शेने आत्मभूम्ना च अस्मिन् प्रविष्टो शेने अत एव ब्रह्मणो निद्रा निमिषीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिकः एव एव देवद्विन्द-
शब्दावबन्धे ॥ ४ ॥

प्राकृतिकं प्रलयमाह-द्विपराजं निद्राशयम् । आयः पराजो-
ऽपक्रान्त एव द्वितीयं पाराजं अनिक्रान्ते सति ब्रह्मण आयुः-
समाप्तौ सत्यां सप्तप्रकृतयो महद्ब्रह्मरत्नमात्रपञ्चकानि ॥ ५ ॥

प्रकृतेः सकाशाद्भूतवस्तुनां प्रकृतावेव प्रवेशात् प्राकृतिकः
सङ्घातः महद्वाहितस्वसमूह एवायडकोशः विघाते विघात-
काव उपसजे सति ॥ ६ ॥

तत्र प्रकारमाह-पञ्च इति, ॥ ७ - ८ ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

एवं राजदेहाद्युपलक्षितं सर्वं प्राकृतं निरोधविषयमुक्त्याऽथ
निरोधं प्रपञ्चयति । अतुषाध्यायेन, तत्र तावत् अष्टपुं कलिदेव-
निद्रावृत्तावाहकं तदुत्तरं दृष्ट्वा यच्च पुष्टं युगान्त्यनेन युग-
मानमिति प्रलयकल्पयोमानं, कावस्थ च गतिं ब्रह्मति,
तदुत्तरमाह-काव इति । ते तुष्टं "सकावः परमाणुर्वै-
वो भुक्ते परमाणुनाम्" इत्यादिना तृतीयकस्थे कावः
कथितः "अस्वारे त्रीणि द्वे चैकं कृतादिपु यथाक्रमम् । संवत्-
तानि सहस्राणि द्विगुणानि त्रितानि च" इति युगमानं च कथि-
तम् अथुन् कल्पयथावपि शृणु तयोर्मानं शृणु इति यावत् ॥ १ ॥

तत्र तावत्कल्पमानमाह-अतुष्टुगसहस्रमिति, ॥ २ ॥

प्रलयस्तु अतुष्टुः, नैमित्तिकः प्राकृतिकः आत्मनिको
नित्यस्तु तत्र तावन्नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह-नदन्त इति ।
तदन्ते तस्य अतुष्टुगसहस्रमकस्य ब्रह्मणो दिनक्यान्ते तावत्
अतुष्टुगसहस्रप्रमाणः प्रलयः सैव ब्राह्मी रात्रिः ॥ ३ ॥

यत्र विश्वसृक् श्रीनारायणः अनन्तः शेषः आसने शय्य-
यस्य सः विश्वं लोकत्रयमात्मसारकृत्य स्मिन्नुपसहस्य शेने
आत्मभूः ब्रह्मा च अस्मिन् शेने स च श्रीनारायणो ब्रह्मणो
निद्रा निमिषीकृत्य प्रवर्तमानो लोकत्रयप्रलयो नैमित्तिक इत्य-
भिधीयते कल्पान्ते श्रीनारायणो ब्रह्मादीनां प्रवेश उक्तो हरिवंशे
"ब्रह्मायमग्रतः कृत्वा प्रमथं विश्वतो मुखम् ।
सर्वं देवगणाश्चैव त्रयस्त्रिंशच्च जन्वजाः ।
प्रविशन्ति महाबोमं हरिं नारायणं प्रभुम्" ॥

इति ॥ ४ ॥

अथ प्राकृतिकं प्रलयमाह-द्विपराजं इत्यादिशमिः । मह-
द्ब्रह्मरौ पञ्चतन्मात्राणि त्रैलोक्यं सप्त ॥ ५ ॥

एव वक्ष्यमाणकारणमित्युक्तायाः प्रकृतेर्वैवमयाणं प्रका-
रेण परे द्वे लयात् प्राकृतिको लय इत्यभिधीयते इत्याह-एव
इति विघाते विनाशनिमित्ते उपसाहिते कावेन प्रापिते सति
सप्तप्रकृतिसङ्घातः अयडकोशः विघाते मूलप्रकृताविति शेषः ॥ ६ ॥

तदेवाह-पञ्च इत्यादिना ॥ ७ ॥

पिबते आकंपति ॥ ८-९ ॥

माया टीका ।

भीहरये नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजन् ! परमाणु से लेकर
द्विपराज पर्यंत कालका वंशान तथा युगों का परि-
माण हमने तुमारे आगे तृतीय स्कन्ध में वंशान किया,
अब तुम सावधान होकर कल्प और प्रलय को अवगत
करो ॥ १ ॥

एक सहस्र चतुर्गुणी को ब्रह्माजी का दिन कहते हैं, और
उसी का नाम कल्पभी है, हे राजन् ! जिसमें, कि-चतुर्विंश
१४ मनु राज करने हैं ॥ २ ॥

निकले अन्न में उतनाही भारी प्रलय होता है, जिसका
ब्रह्माजी की रात्रि कहते हैं वस समय में भूलोक भुवनेक और
स्वर्ग लोक इन तीनों लोकों का प्रलय होजाता है ॥ ३ ॥

यहां नैमित्तिक प्रलय कहा जाता है, इसी नैमित्तिक
प्रलय में श्रीनारायण स्वयं विश्वको अपने निषय में उब
सहार करके श्रीशेषभगवान् पर आसन लगा कर शयन
करते हैं, और उन श्रीनारायण के निषय ही ब्रह्माजी शयन
करते हैं, ब्रह्माकी निद्राको निमित्त मानकर निद्रापर्यन्त यह
प्रलय होता है इसी से यह नैमित्तिक प्रलय कहा जाता
है ॥ ४ ॥

परमेश्वर श्रीब्रह्माजी का जब द्विपराज अनिक्रान्त हो
जाता है तब, अर्थात् ब्रह्मा के आयु पूर्ण होने पर, सानों
प्रकृति प्रलय को प्राप्त होती है, महत्कल्प महद्ब्रह्म और
शब्दादि तन्मात्रा से सानों अपने २ कारणों में खीन होजाते
हैं ॥ ५ ॥

हे राजन् ! यह सब प्रकृतियों के लीन होने से प्राकृति
कप्रलय कहा जाता है, और इस प्रलय में कारणों का
नाश प्राप्त होने से ब्रह्मागड रूप काये का भी प्रलय हो
जाता है ॥

हे राजन् ! जब प्रलय होता है तब प्रथम तो सौ १००
वर्ष तक मेघ नहीं गिरते हैं, उस समय निरञ्ज इस प्रकार
में श्रुत्यां उपाकुल होकर जम्बु परस्पर में मल्लय करने
लगते हैं ॥ ७ ॥

उस कालक उपद्रव से प्रजा लोग धीरे २ नाश को
प्राप्त होते हैं । उस समय प्रलय कावके मूखे भी अपनी
नीक्य किस्मों से समुद्र समन्धि देव समन्धि भूमि
समन्धि तीनों रक्षों को शयन लेते हैं ॥ ८ ॥

रश्मिभिः पिबते घोरैः सर्वं नैव विमुञ्चति ।
 ततः सम्बर्तको वह्निः सङ्कर्षणमुखोत्थितः ॥ ९ ॥
 दहत्यनिखवेगोत्थः शून्यान्भूविवरानथ ।
 उपर्यधः समन्ताच्च शिखाभिर्वह्निसूर्ययोः ॥ १० ॥
 दह्यमानं विभात्यण्डं दग्धगोमयपिण्डवत् ।
 ततः प्रचण्डपवनो वर्षाणामधिकं शतम् ॥ ११ ॥
 परः साम्बर्तको वाति धूम्रं खं रजसाऽऽवृतम् ।
 ततो मेघकुलान्यङ्ग ! चित्रवर्णान्यनेकशः ॥ १२ ॥
 शतं वर्षाणि वर्षन्ति नदन्ति रभसस्वनैः ।
 तत एकोदकं विश्वं ब्रह्माण्डविवरान्तरम् ॥ १३ ॥
 तदा भूमेर्गन्धगुणं प्रसन्त्याप उदप्लवे ।
 प्रस्तगन्धा तु पृथिवी प्रलयत्वाय कल्पते ॥ १४ ॥
 अपां रसमयो तेजस्ता लीयन्तेऽथ नीरसाः ।
 प्रसते तेजसो रूपं वायुस्तद्ग्रहितं तदा ॥ १५ ॥
 लीयते चान्तिस्ते तेजो वायोः खं प्रसते गुणम् ।
 स वै विशति खं राजंस्ततश्च नभसो गुणम् ॥ १६ ॥

भीष्मरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

अनिलवेगोत्थो वायुवेगोद्भूतः अनिलवेगो वा इति पाठे
 अनिलेन वेगो बध्य सः वाः रश्मिणा रश्मिभिः पीतमुदकं च
 दहतीत्यर्थः । अनिलवेगो वै इति तु पाठः सुगमः भूविषरान्
 पातालादीन् शून्यान् रश्मिणा दैहिकरसाकर्षणात्प्राणरहितान्
 शिखामिज्ज्वालिः ॥ १० ॥

किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतं सम्बर्तकः प्रलयहेतुकः परो वायु-
 र्वाति तदा रजसाऽऽवृतं खं धूम्रं भवति ॥ ११ ॥ १२ ॥

रभसस्वनैस्तीव्रगर्जितैः ब्रह्माण्डविवरान्तरं ब्रह्माण्डविवरमध्य-
 गमं विश्वमेकोदकमेकाग्रं बोद्धव्याप्तं भवति ॥ १३ ॥

उदप्लवे उदकेनाप्लवे सति प्रलयत्वावाभावात् ॥ १४-१६ ॥

भीसुदशनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भूविषरान् पातालादीन् ॥ १०-१४ ॥

तेजः प्रसतीत्यन्वयः । ता अपः ॥ १५-१६ ॥

भीमश्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

दुःसहैः रश्मिभिः पिबते न त्वयुनेव पीत्वा विमुञ्चतीत्यर्थः ।

तत इति अनिलवेगोत्थः वायुवेगोत्थः प्रलयवाग्निः अनिलवेगोत्थारिणि
 पाठे वाजं रश्मिणा पीतावशिष्टोदकं च दहतीत्यर्थः । वैष्णवपाठस्तु
 सुगमः । अनिलेन वेगो बध्य स इति पाठद्वयेऽन्वयः । ततः शून्यान्
 विजोक्तान् भूविषरान् पातालादीन् च दहतीति सम्बन्धः
 इत्यनुपपत्त्यः समन्ताच्च वह्निसूर्ययोः शिखामिज्ज्वालिर्दह्यमानं
 ब्रह्माण्डं दग्धगोमयपिण्डवद्विभाति वर्तिष्यते तत इति वर्षाणां
 अधिकं शतं किञ्चिदधिकं वर्षाणां शतमित्यर्थः । प्रचण्डोऽति-
 तिसृष्टः ॥ ९-११ ॥

परः बलीवान् सांबर्तकः प्रलयवायुर्वाति तदा रजसावृतं जमा-
 काशं धूम्रं भविष्यति ततो मेघकुलानीति । अङ्ग, दे राजन् ! रभस-
 स्वनैः तीव्रगर्जनैर्नदन्ति गर्जनानि करिष्यन्ति इत्यर्थः । उदप्लवेन
 तुनीया तदा ब्रह्माण्डविवरं मध्यगतं विश्वम् एकोदकम् । एका-
 ग्रं बोद्धव्याप्तं भविष्यति तदप्यप्य उदप्लवे उदकप्लव-
 रूपे सति जगति भूमेर्गन्धगुणमापो प्रसन्ते (मि) सोऽप्लु लीयते
 इत्यर्थः । प्रस्तः गन्धो यस्याः सा पृथिवी प्रलयत्वावाभावात्
 कल्पते ॥ १२-१४ ॥

अपामिति । अथोऽनन्तरमपां रसगुणं तेजो प्रसतीति यच्चन-
 विपरिणामेनानुपपत्तेन सम्बन्धः । अथ नीरसास्ता अपः
 लीयन्ते तेजसीति विमाकिविपरिणामेनापुनरेव सम्बन्धः
 ततस्तेजसो रूपं वायुर्ग्रसते तदा तद्ग्रहितं तेजः वायोऽप्यु-
 त्तमः

* शब्दं प्रसति भूतादिर्नभस्तमनुलीयते ।

तैजसश्चेन्द्रियाण्यङ्ग ! देवान्वैकारिको गुणैः ॥ १७ ॥

महान् प्रसत्यहङ्कारं गुणाः सत्त्वादयश्च तम् ।

प्रसतेऽव्याकृतं राजन्! गुणान्कालेन चोदितम् ॥ १८ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

रूपसरेण सम्बन्धः । वायोर्युगं रूपं जमाकाशो प्रसते ॥ स वै रूपोराहितो वायुः हे राजन् ! जमाकाशं विद्यति तत्र लीयते इत्यर्थः । ततश्च नभसो गुणं शब्दं भूतादिस्तमसाहङ्कारो प्रसति तदनु खगुणप्रसतानन्तरं तस्मिन् भूतादौ लीयते इत्यर्थः ॥ तैजस-
श्चेति । अथाहङ्कारः साहित्यघोतकः राजसाहङ्कारसहितः वैकारिकः
सात्त्विकाहङ्कारः गुणैर्हृत्समिः सह देवानिन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि
प्रसते ततोऽहङ्कारविषयं महान् प्रसते ततः सत्त्वादयो गुणाः तं
महान्तं प्रसन्ति गुणा प्रसन्तिर्युपचारः गुणमयी प्रकृतिरेव
महान्तं प्रसतीत्यर्थः । प्रसत इति । हे राजन् ! कालेन चोदितम्
अव्याकृतं प्रधानं गुणान् प्रसति विषमान् गुणान् समीकरोति समी-
कृतगुणं भवतीति यावत् तस्मिन्नादिनामरूपविभागरहितं गुण-
साम्यावस्थं प्रधानमव्याकृतमव्याकृतमभिधीयते ॥ १५-१८ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतपदरत्नावली ।

साम्यवर्तकः प्रत्यवकाशीनः ॥ ६ ॥

सत्त्वशब्दान् प्राणिरहितान् भूविश्वान् पातालादीन् ॥ १०-११ ॥

इजसाहृतं खं धूम्रस्थानं चित्रवर्णानि नीलादिनामा
विधानि ॥ १२ ॥

ब्रह्माण्डविश्वरान्तरं ब्रह्माण्डविश्वविशेषं ब्रह्माण्डविलोदरं धा-
म्यकोटिकम् उदकारमकं भवति ॥ १३ ॥

पञ्चभूतगुणस्यप्रकारमाह—तद्वति । उपरूढे प्रत्यये ॥ १४ ॥

मीरसाः आपः तद्रहितं कपरीहतम् ॥ १५ ॥

तेजो वायो लीयते स वायुः खं विद्यति तदनु शब्दगुण-
प्रसतानन्तरं तैजसानीन्द्रियाणि तैजसाहङ्कारे लीयन्ते इति
शेषः ॥ १६ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतसारायर्थदीपिका ।

पिबते आकरोति ॥ ९-१० ॥

किञ्चिदधिकं वर्षायां घातं व्याप्य याति तदा रजसाऽऽहृतं
धूम्रं भवति ॥ ११-१३ ॥

प्रत्यवस्थां प्रकृष्टो जयो वरुणाः सा प्रत्यया तस्या माघः
प्रत्यवस्थां तस्मै नाशायैत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपं रसे तेजो प्रसति ॥ १५-१६ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतसारायर्थदीपिका ।

रश्मिः अश्रुजालिः ॥ १०-११ ॥

परः महाबलः रजसाऽऽहृतं खं धूम्रं भवति ॥ १२ ॥

रश्मिस्त्वनस्तावर्गजितः ॥ १३ ॥

उद्वेगं उदकेन व्याधितं सति प्रत्यवस्थां कारणाभावात्
१४-१५-१६ ॥

भाषा टीका ।

और वर्षा के समय पर उस सब रस को नहीं छोड़
ते हैं, किन्तु थोड़ा २ वर्षते हैं। तब उस समय भीषण-
वर्षा के मुखसे प्रत्यवस्था का अग्नि प्रकट होता
है ॥ ९ ॥

और पवन के वेग से बड़ा हुआ वह अग्नि शब्द सम
पातालों को जला देता है, उस समय ऊपर नीचे और
चारों तरफ अग्नि और सूर्य की शक्तियों से ॥ १० ॥

जब हुआ वह ब्रह्मांड जब हुये गोबर के कण्डे सहस्र
देख पड़ता है, तबके पश्चात् कुछ अधिक सौ १०० वर्ष तक
बड़ा प्रत्यवस्था पवन ॥ ११ ॥

अर्थात् प्रत्यवस्था काल का प्रत्यवस्था नामक वायु रज से जमाकाश
को धूमिल करना हुआ वहना है, तबके अनन्तर अग्नि विभिन्न
वर्णों वाले अनेक मेघों के समूह ॥ १२ ॥

सौ वर्ष पर्यन्त आकाश में और शब्द कर वर्षा करने
है। उस समय में सब विश्व ब्रह्मांड के भीतर और बाहर
जलमय होजाता है ॥ १३ ॥

ब्रह्मांड को जब में हुये ने पर पृथिवी के गन्ध रूप
गुण को जल प्रसलेते हैं। जब पृथिवी के गन्ध का प्राण
होजाता है, तब वह पृथिवी अपने कारण में लीन हो
जाती है ॥ १४ ॥

देखेंही जलों के रस को तेज प्रस लेते हैं तब वे जल
भी निरस होकर अपने कारण में लीन होजाता है। इसी
प्रकार तेज के रूप को वायु प्रस लेता है तब वह तेज
उस सम रूपमें रहित होजाता है ॥ १५ ॥

और रूप रहित होकर वह तेज अनिख में लीन हो
जाता है। तब वायु के रूपों गुण को आकाश प्रस लेता
है। हे राजन् ! तब वह वायु आकाश में लीन होजाता है
तबके पश्चात् आकाश का जो शब्द गुण है ॥ १६ ॥

भीमस्त्रीराराधनाचार्यकृतसारायर्थदीपिका ।

भूतादिस्तमसाहङ्कारः गुणैर्हृत्समिः सह ॥ १७ ॥

अव्याकृतं प्रधानम् ॥ १८ ॥

न तस्य कालावयवैः परिणामादयो गुणाः ।

अनाद्यनन्तमव्यक्तं नित्यं कारणमव्ययम् ॥ १६ ॥

न यत्र वाचो न मनो न सर्वं तमो रजो वा महदादयोऽमी ।

न प्राणबुद्धीन्द्रियदेवता वा न सन्निवेशः खलु लोककल्पः ॥ २० ॥

भीमरस्त्रामिकुलभावाद्येदीपिका ।

तस्य तु खयो नास्तीत्याह—न तस्येति । काळावयवैरहो रात्रादिभिः गुणा भावविकाराः परिणामो विपरिणामः अव्यक्त-
मस्तिव्यविकारगुणं नित्यं सदैकरूपं नास्तिरहितमिदं ।
अव्ययमपञ्चगुणं सर्वत्र हेतुः कारणमिति ॥ १६ ॥

किञ्च, बागादिगोचरस्य सविशेषस्य विकारा भवन्तीत्यु-
क्तं तथेत्याह—न यत्रेति द्वाष्टयम् । लोककल्पो लोककल्पः सन्निवेशो
रचनाविशेषो नास्ति ॥ २० ॥

भीमद्विजयभजनीयं कृष्णहरनामली ।

देवान् ज्ञानेन्द्रियाणि अहङ्कारं प्रसन्नीत्यध्याहारः गुणा प्र-
सन्नीत्युपचारः गुणमयी प्रकृतिरेव प्रसन्ति महान्तमव्याकृतं गुणान्
प्रसतीतिविषयान् गुणान् समीकरोतीत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥

परिणामशब्दो वृत्तेः पूर्वावस्थापरः ॥ १९ ॥

न यत्रेति जाग्रत् इत्यादि पञ्चस्तद्गोचरं मनश्च न प्र-
सत्त इत्यर्थः । सत्त्वादिशब्दैर्विषयमावृण्वं गुणत्रयं विवक्षितम् ॥ २० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, तत् कं जीयते ? इत्यभिप्रायमाह त्वं परस्मिन् देव
एवेति वदन् तस्यापि कचित्तु यशङ्कां धारयितुं परमात्मस्वरूपं
शोध्यति—न यज्यति त्रिभिः । यच्छब्दस्य “तन्मूलभूतं पदमा-
मनन्ति” इति तृतीयेन सप्रबन्धः । पदशब्देनाऽव्याकृतखण्डानां वि-
क्षितम् अव्यक्तस्य खयो नामाऽविभक्तनामरूपतया तमोवस्थापत्तिः
वदन् परमात्मस्वरूपस्य काळावयवैरहोरात्रादिभिः परिणामा-
दयो गुणा न सन्ति परिणामशब्दो वृत्तेः पूर्वावस्थापरः तत्र
हेतुरनाद्यनन्तमाद्यन्तगदितमत एवाऽव्यक्तं व्यक्तेरिन्द्रियेन व्यज्यत
इति तथा नित्यमित्यनाद्यन्तस्यैव विवरणम् । यद्वा, स्वरूपतः
स्वभावतश्च नित्यं कारणमव्यक्तादिपृथिव्यन्तजगत्कारणम् अनेना-
ऽव्यक्तखण्डानामवयवयोग्यत्वं सूच्यते तथाऽव्यक्तं कारणमेतदेवैत-
देति न वैविध्यं गच्छतीति तथा ॥ १६ ॥

किञ्च, न यत्रेति जायते वर्ज्यते इत्यादिवाचः तद्गोचरं मनश्च
यत्र न वर्तते यत्र स्वरूपे सत्त्वादयो न सन्ति सत्त्वदिशब्दैः साम्य
वैषम्यावस्थं गुणत्रयं विवक्षितम् अनेन गुणत्रयवदवस्थगुदासः
देवताशब्दो ज्ञानेन्द्रियपरः इन्द्रियशब्दः कर्मेन्द्रियपरः महदा
दयो न सन्तीत्यनेन कर्मावस्तमहदादिसङ्ख्यानात्मकदेहसम्बन्ध
गुदासः करणायत्तज्ञानवस्थागुदासो वा, लोकाः कल्पन्ते यत्र

स लोककल्पः सन्निवेशः प्रह्लादहात्मकः यत्र नेत्यनेन सन्नि-
वेशस्य परमात्मस्वरूपगतत्वगुदासः । तस्य प्रकृतिस्वरूपगतत्वा-
दिति भावः ॥ २० ॥

भीमद्विजयभजनीयं कृष्णहरनामली ।

वैकारिका देवाः वैकारिकाहङ्कारं खगुणैः सह ॥ १७ ॥
तं महान्तं बीजं व्यञ्जकम् अव्याकृतं मूलप्रकृतिः काखेन
हरिणा चोदितं प्रेरितं सत्त्वादिगुणान् प्रसत्ते ॥ १८ ॥

मूलप्रकृतिस्वरूपं चक्ति—न तस्येति । तस्याव्यक्तस्य त्रुटि-
लयादिकाणां वयवैः परिणामादयो गुणा न सन्ति तस्यैव
मूलप्रकृतिं विश्वसृजां कारणम् आमनन्तीति शेषः इतरविशे-
षगुणमुक्तयः सममित्याशयेनाह—अनादीति, ॥ १९ ॥

काखेनेत्युक्तस्य हरेः स्वरूपं दर्शयति—न यत्रेति । बागादयो
यत्र कश्चन विशेषं नापादयन्तीति शेषः ॥ २० ॥

भीमद्विजयभजनीयं कृष्णहरनामली ।

भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः तेजसोऽहङ्कार इन्द्रियाणि प्रसन्ति
महान् अहङ्कारं गुणैरुत्तिभिः सह प्रसन्ति तं महान्तम् ॥ १७ ॥
अव्याकृतं प्रधानम् ॥ १८ ॥

तस्य प्रधानस्य कालावयवैरहोरात्रैः परिणामो विपरिणाम-
अनुयो विकारः अनादीति प्रथमो विकारो जग्नः अनन्त-
मित्यन्तो न अव्यक्तमित्यस्तिस्वरूपव्यविकारो न नित्यं सदैक-
रूपमिति इति न अव्ययमित्यपञ्चयो नेति विकारवदकं निषि-
द्धम् ॥ १६ ॥

किञ्च, रागादिगोचरस्य सविकारस्य विकारा भवन्ति
इदं तु न तथेत्याह—न यत्रेति द्वाष्टयम् । लोककल्पः लोककल्प-
सन्निवेशो रचनाविशेषः ॥ २०—२१ ॥

भीमद्विजयभजनीयं कृष्णहरनामली ।

भूतादिस्तामसोऽहङ्कारः गुणैरुत्तिभिः सह तेजस इन्द्रि-
याणि प्रसन्ति अनेनेन्द्रियाणां स्वरूपतोऽनुत्पत्तेरिति इति किञ्चि-
द्व्यापकत्वमिति सूचितम् ॥ १७ ॥

अव्याकृतं मूलप्रकृतिः भगवच्छक्तिः गुणान् सत्त्वादीन् प्रसत्ते
समीकरोति भग्नं चकारात् पुरुषाव्यक्तवोरिति सर्वमात्मत्वा-
वाचमर्थो बोध्यः प्रकृतिः परे देवे जीयते इति तथाचास्यात्तं
सुवाकोपनिषदि “पृथिव्यं जीयते आपन्नोऽसि ते”

न स्वप्नजाग्रत च तत्सुषुप्तं न खं जलं भूरनिलोऽग्निरर्कः ।

संसुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तन्मूलभूतं पदमामनन्ति ॥ २१ ॥

लघुः प्राकृतिको ह्येष पुरुषाव्यक्तयोर्वदा ।

शक्तयः सम्प्रलीयन्ते विवशाः कालविद्रुताः ॥ २२ ॥

बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण ज्ञानं भाति तदाश्रयम् ।

दृश्यत्वाव्यतिरेकाभ्यामाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥ २३ ॥

दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ।

एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् ॥ २४ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

प्रदीपते वायुराकाशे प्रदीपने आकाशे इन्द्रियेषु इन्द्रियाणि तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ लीयन्ते भूतादिमहति महानव्यक्तं अव्यक्तमक्षरे अव्यक्तमसि तमः परं देवे एकीभवति" इति । अत्राकाशांतः सुगमोऽन्वयः परत्र पाठकमाद्येकमव्यक्तं लीयस्त्वेन आकाशास्तन्मात्रेषु तन्मात्राणि भूतादौ नाममाहङ्कारे इन्द्रियाणिन्द्रियेषु कार्यकारणयोरभेदात्कारण्ये राजसाहङ्कारे लीयन्ते इत्यन्वयः । तत्र तन्मात्रेति बहुवचनं पुण्ड्र्यादीनामपि गन्धादिजारा लब्धद्योनायम् इन्द्रियेष्विति । बुधसनात् सारिङ्काहङ्कारे क्वेताः मनश्च लीयन्ते इति भावः । त्रिविधोऽहङ्कारो महति महानव्यक्तं लीयते अव्यक्तमक्षरे इत्यत्र गुणसाध्यगुणवैयर्थ्याद्यौमुक्तमव्यक्ताभेदेन तमोऽक्षरमव्यक्तमिति प्रकृतेरवावस्थाप्रयत्नतयाचौव्यक्तमक्षरे लीयते इति कार्यौमुक्त्यवस्थां परित्यज्य गुणवैयर्थ्यावस्थां प्राप्नोति प्रकृतिरक्षरे तमभीति गुणवैयर्थ्यावस्थां परित्यज्य गुणसाध्यवस्थां प्राप्नोति सती परं देवे परमाणि भौतदशोत्तमे एकीभवति सूक्ष्मशक्तिरूपतयाऽवतिष्ठति इत्यर्थः ॥ १८ ॥

तत्सर्वकारणं परदेवावचं तत्त्वं कीदृशमित्याकाङ्क्षायां तत्सर्वं निरूपयति—न तस्येति त्रिभिः । अनाद्यन्तमन एव निव्यम् ॥ १९ ॥

बाह्यो मनश्च इत्यन्वाद्येकतया च न मनस्येति । किञ्च, न सत्त्वाद्यः सत्त्विवेशान्ताः प्रातिकूल्येन प्रवर्तन्ते इत्यर्थः । लोकाः भूरादयः कल्पन्ते न स लोककल्पः सत्त्विवेशः प्रज्ञा-यदात्मकः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

इस आकाश के चर गुण को तमस महङ्कार प्रस होता है, तब आकाश तमस महङ्कार में लीन होजाता है हे राजर् ! राजर् महङ्कार इन्द्रियों सहित इन्द्रियों को प्रस होता है, तथा इन्द्रियों के प्रविष्टात् देवताओं को साक्षिक महङ्कार प्रस होता है ॥ १७ ॥

इस महङ्कार को महत्तर प्रस होता है, तब वह

त्रिविध महङ्कार महत्तर में लीन होजाता है, और अस्वा-दिक जो गुण हैं, वे महत्तर को प्रस लेते हैं तब मह-त्तर गुणत्रय में लीन होजाता है । हे राजर् ! तब महत्तर का से मेरित प्रकृति, तीनों गुणों को प्रस लेता है, तब तीनों गुण प्रकृति में लीन हो जाते हैं ॥ १८ ॥

अब जिस परमात्मा में प्रकृति लीन होती है वह भी क्या किसी में लीन होता है, कि—नहीं ? इस प्रकार के संशयको दूर करने के लिये, परमात्मा के स्वरूप का निरूपण करते हैं, वह परमात्मा का स्वरूप कैसा है, कि—जिस परमात्म स्वरूप के लक्षण दिन मास वर्षादि कालके अवयवों से परिणामादिक गुण नहीं हैं, क्योंकि ? यह आदि अमन्य है, और इन्द्रियादि करणों से व्यक्त नहीं होता है, तथा स्वरूप और स्वभाव भे नित्य है । और अवयव है अर्थात् कार्यगत द्वायों से त्रिविध भाव को नहीं प्राप्त होता है, ऐसा वह परमात्म स्वरूप है ॥ १९ ॥

फिर वह परमात्म स्वरूप कैसा है, कि—जिसे जायें वज्रें इत्यादि बाधों नहीं चलेता है, और उस बाधों के मोक्ष मन भी जहां नहीं चलेता है । और जिसे मत्त्व रज तम और महत्वादि प्रकृति के विकार नहीं हैं, तथा प्राण बुद्धि कर्मेन्द्रिय ज्ञान इन्द्रिय ये कुछ नहीं है, और जिसे इन लोकों की कल्पना है वह प्रज्ञादि भी नहीं है ॥ २० ॥

भीमशुक्रामिक्तभाषाटीका ।

स्वप्नजाग्रत स्वप्नजाग्रतव्यायुक्तं सुषुप्तवच्छून्यवदप्रतर्क्यं तत्सर्वं न पुनः शून्यमेवेत्याह—तदिति ॥ २१ ॥

उपसंहरति—अथ इति । शक्तयः सत्त्वाद्यः ॥ २२ ॥

प्रात्यस्तिकं अथमाह—बुद्धीन्द्रियं ज्ञादृशभिः । प्रात्यस्तिक-जना मोक्षः स च प्रज्ञातेन सर्वप्रज्ञायात्मकः न च प्रज्ञा-त्वाऽऽप्तवत्सत्त्वे अथः समवतीति ज्ञानरूपं दृष्टव्यः पृथ-ग्भूतस्य तस्यामत्त्वमुपपादयति—बुद्धिर्बुद्ध्याणि आद्यान्त्येवं प्राहकारणप्राह्यरूपेण तेषामाश्रयभूतं ज्ञानमेव भाति न पृथक्

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ।

मायामात्रमिदं राजन् ! नानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥ २५ ॥

भीमच्छुक्तेवक्तुस्तत्त्वज्ञानप्रदीपः ।

तत्त्वस्मिन् सत्त्वादिकं जीववत् तथा सादृश्यं बहिरन्तर-
रूपकारित्वेन नापेक्षिताः किञ्च सर्वेतिरपेक्षत्वात् ज्ञानसत्त्वत्वाच्च
संयुक्तवत् सर्वोपरोधित्वात्सर्वोपद्रव्यरूपशब्दशब्दवाच्य-
वत् वस्तुत्वं सर्वस्य मूलभूतं चेदाः आमनन्ति ॥ २१ ॥

उपसंहरति—अथ इति । यदा पुरुषाव्यक्तयोः उपलक्ष्यमेतत्
तत्त्वसोपि तथा च पूर्वोक्तानामवकाशरतमः शब्दवाच्यानां
प्रकृत्यवस्थानां परे देवे ज्ञानः शक्तवत् प्रथित्वादिमहद्वत्ता उक्त-
क्रमेण वीर्येण तदैव प्राकृतिको ज्ञान इत्यभिधीयते यदा पुरुषो
जीवः तस्य शक्तयोऽहम्मादिभूतवः ॥ २२ ॥

अथ चेतनचेतनयोर्ब्रह्मात्मकत्वमवधार्य नेहादौ मदीयत्वा-
भिमानं देहे आत्मत्वाभिमानं स्वरूपे आधीनत्वाभिमानं च
हित्वा ब्रह्माभाषणसिद्धयर्थं मोक्षं साधनसम्पत्त्या प्राप्नोति तदैव
नित्यप्रलय इति वक्तुं सर्वब्रह्मात्मकत्वपक्षेण वैदिकेषु विरोधि
श्रुत्यां साङ्ख्यवैशेषिकादीनां पक्षाणामप्रामाण्यं द्योतयन् सर्वेषु
ब्रह्माकार्यत्वादिना ब्रह्मात्मकत्वमाह—युद्धेन्द्रियाण्येकपेक्षेत्यादिना ।
नत्र साङ्ख्याः अचेतनानां महदहङ्काराकाशादीनामचेतन-
मब्रह्मात्मकं प्रधानमेव कारयामित्याहुः—तदुक्तं वाङ्मतेहितायाम्
“मूलप्रकृतिरविकृतिर्ब्रह्माद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । वाङ्मतेहितायाम्
विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः” इति तन्मतं निराकरोति
युद्धेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापञ्च अर्थात् शब्दादयश्च
तद्वाश्रयभूताः सादृश्यं तेषां रूपेण “एतस्माज्जायते प्राणाः मनः
सर्वेन्द्रियाण्ये च खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी”
इत्यादिभूतिमोक्षेन स्वरूपेण “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इतिभूति-
श्रोकं ज्ञानमेव भाति सर्वस्य विश्वस्य तच्छक्तिपरिणामत्वात्
हेतुगमं विशेषणं तदाभ्यामिति तेषां बुद्ध्यादीनामाश्रयम् आदौ
मध्यं अन्ते च धारकम् मन्त्रनस्य प्रधानस्य स्वरूपकत्वमपि
न सम्भवति, कुतः ? पुनः परधारकत्वात् पञ्चजनमाह इत्यत्रा-
व्यतिरेकाभावमिति । इत्यत्राय भोगसुकसिद्धये वा समन्तात्
व्यतिरेकः लोकसुखादिव्यापाररहितो मोक्षस्तरित्यस्य च बुद्ध्यादि
रूपेण भाति एवमभूतस्यैव ज्ञानरूपस्य जगत्कारणत्वमस्ति
“तदेक्ष्यन् एकोहं बहुस्याम” इत्यादिभूतेः । अतो न प्रधानं जगत्कार-
णम् एतेन परमाणुकारणत्वाद्वापि निराकृतः तथाऽऽह भगवान्
सूत्रकारः “इदं तेनांशुदम्” (१।१।५) इत्यादि केचिद्वाद्याः ब्रह्म मिथ्या
जगत्प्रत्ययमित्याहुः तन्मतं निराकरोति—आद्यतन्वद्वस्तु तदिति
वस्तु कारणं तद्विभक्तवस्तु कार्यं तदाद्यतन्वद्वस्तु भवति अनादि
वेदप्रामाण्यगात् जगत्कारणं ब्रह्म नित्यं कार्यभूतं जगद्विपर्यय
शब्दप्रत्ययब्रह्मावयवतरो वाद्याः भयस्कामैर्मुमुक्षुभिरनवबोध्या
इतिभावः । अस्मिन् प्रकरणे केचिज्जगत् मिथ्येति प्रकथयितुं ते
अप्रामाणिकत्वात्पक्षेणैवाः अध्यासवाद्भव आन्तिमूलत्वेनाध्या-
सगोचिष्ये सर्वथा निराकृतत्वात्पक्षेणैव ॥ २३ ॥

कार्यस्य बुद्ध्यादेः कार्यत्वावच्छिन्नेन रूपेणानित्यत्वमुक्तम्

इदानीं “सर्वेव सौम्येदं ब्रह्मासीत्” इतिभूतकरीत्या नित्यत्व
माह—दीपइति । दीपः कार्यं चक्षुरिन्द्रियमनुप्राप्तं रूपं गुणः
ज्योतिषः कारणादनुप्राप्तकादृशगुणितः सकाशादप्या पृथक् न
भवेत् एवमश्रुतात् सत्त्वाकारत्वात् कार्यभूताः जीवभूतवः
अन्त्यतमा न स्युः कार्यमनित्यमपि कारणात्मना नित्यमेवत्वर्थः ।
कारणात्पृथङ् विद्यते इति—कारणभूतसिद्धिः ॥ २४ ॥

और वह आत्मज्ञान के बिना जागृत है न
सुषुप्ति अवस्था वाचा... जल, पृथिवी
वायु, तेज, सत्य, इत्यादि... नहीं है, किन्तु इन
सर्वों में भिन्न है, यद्यपि वे एक ही शून्यता तर्कना
में नहीं आता है, किन्तु वे अलग-अलग मूल भूत पद
कहते हैं यह सब एक ही आत्मा का निकपण है,
विग्रह का नहीं) ॥

हे राजन् ! वह आत्मा... हमने तुम्हारे सामने
वर्णन किया, कि—... प्रकृति का ज्ञान होजाता
है, और जिसमें... से लेकर महत्तर
पर्यन्त सम्पूर्ण... में खीन होजाता
है । और वह... विशेष नाम रूप के
विभाग रहित... देव अनुष्वादि नाम
रूप विभाग रहित... में खीन रहते हैं यही
प्राकृतिक प्रलय...

“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” भूति में ज्ञान शब्द से
कहे हुए जो... बुद्धि इन्द्रिय इत्यादि के
शरीरी होकर... धारक होकर आमाशिक
बोगों को निरन्तर जान जाते हैं, ऐसे निबन्ता देख पड़ने
से, तथा परमात्मा की सत्ता के बिना पदार्थ की स्थिति
न होने से, परमात्मा ही बुद्धेन्द्रियाद्यशरीरक भाग होते
हैं । और बुद्धि इन्द्रियादिक आद्यतन्वात् वे हैं इसीसे यो
एक रूप से नहीं किन्तु निरन्तर परिणाम वाच्य हैं ॥ २३ ॥

जैसे कि दीप चक्षु और रूप इनों की बिना तेज के
अवस्थिति नहीं, क्योंकि ? वे तेज के ही कार्यादिक हैं । इसी
प्रकार बुद्धि इन्द्रिय और तन्मात्रा ये सब भी, इन सबों से
मिश्रित अर्थात् अलग-अलग विच्छेदना जो परमात्मा है तिस
बिना स्थित नहीं होसके हैं, क्योंकि ? परमात्मा के अजे
हैं उसी से अनुग्रहीत हैं और वसी के आभित हैं तस्मात्
इनका परमात्मा से व्यतिरेक नहीं है ॥ २४ ॥

भीषरआमिक्तमाचार्यदीपिका ।

यदा तु बुद्धेरसत्त्वं तदा तदवस्थानां सुतरामसत्त्वमिजा-
शब्देनाऽऽह—बुद्धेरिति । ननु, विश्वतैजस्यैवाह्वानमेता...

यथा जलधरा व्योम्नि भवन्ति न भवन्ति च ।

ब्रह्मणीदं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात् ॥ २६ ॥

सत्यं ह्यवयवः प्रोक्तः सर्वावयविनामिह ।

विनाऽर्थेन प्रतीयेरन् पटस्येवाङ्ग ! तन्तवः ॥ २७ ॥

यत्सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येत सध्रमः ।

अन्योन्यापाश्रयात्सर्वमाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥ २८ ॥

आधरकाभिरुक्तमाधरदीपिका ।

बुद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—आधरकाभिरुक्तमाधरदीपिका । इदं विश्वतैजसमाङ्क-
रूपम् ॥ २५ ॥

आद्यन्तवदवस्तु इत्येवमिहमाशङ्क्य सावयवत्वेन
साधयति—यथेति । अवयवतीति, यस्मावयवं तदाद्यन्तवदवस्तुद्वयादि
बहिर्यथेति । अत उदयाप्यवाद्याद्यन्तवदवस्तुत्वं सन्न भवतीत्यर्थः ।
यद्वा, पृथगेवागमापाश्रित्यादिभ्यः सिद्ध्या ब्रह्म तु तदवयवत्वात्
सत्यमित्यनेन साध्यते इत्याशङ्क्य पूर्वोक्त एव यथा जलधरा
व्योम्नीति इत्याशङ्क्यवागमापाश्रित्यादिव्यतिरेकमात्रे ननु सिद्ध्यात्वे
॥ २६ ॥

अन्तर्माहतादिति प्रतिज्ञातं कारकस्य सत्यत्वमुपपादयति
सत्यमिति । “अवयवः कारणं प्रोक्तं साधारण्यं विकारो नाम-
धेयं, मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्यादिभिरुक्तिभिः । अत्र युक्तिमपि दर्श-
यति—विनेति । अङ्ग, हे राजन् । हि यस्मादर्थेनावयविना पृथ-
गेवावयवः, प्रतीयेरन् यथा पटस्येवाङ्गवदवस्तुतवः पटाप्युक्त
प्रतीयेरन् तद्वदिति ॥ २७ ॥

ननु, कार्याभावे कारणत्वं ब्रह्मणः कुतो घटेत ? सत्यम्
तदपि नानीव सत्यमित्याह—यथेति । सामान्यं कारणं विशेषः
कार्यं तद्व्यपेक्षाभ्यामाश्रयापाश्रयात्परस्परविशेषत्वेन निरूपणासहमा-
दित्यर्थः । अतः कारणत्वमवयवत्वं व्यापकत्वमित्यादिकमपि
व्यपरापेक्षमादाद्यन्तवदवस्तुसर्वमवयवत्वेत्यर्थः । यद्वा, तत्रैव हेतु-
त्वमेतत् यदुपलभ्येत स ध्रमः सामान्यविशेषरूपपरस्परस्पर्धवत्
अन्वयोऽन्वयापाश्रयादिनीदमपि हेतुत्वत्वं शुभशुभविशेषणविशेष-
व्यापकव्यापकत्वादिकेण परस्परधीनसिद्धित्वात् कथाभूत-
स्पर्धवदिति निगमनम् अतो यदाद्यन्तवदवस्तुसर्वमवयवत्वेति ॥ २८ ॥

आधरकाभिरुक्तमाधरदीपिका ।

एवं सर्वस्य परमात्माधीनत्वे स्थिते जीवगतावस्थानामपि
तथात्वं सिद्धं तत्राधिकविशेषमाह—बुद्धेरिति । अत्र बुद्धिशब्दो
जीवत्वमभ्यन्तर्भूतज्ञानपरः । जीवस्य ज्ञानविकाससङ्कोचविशेष-
रूपज्ञानाद्यवस्थानात्वं स्यामात्रं प्रकृतिसम्बन्धमात्रकृतम् ॥ २५ ॥

यवस्विधाः द्वौवाः सर्वोधारमपि परमात्मानं न स्पृशन्तीत्याह—
यथा जलधरा इति । इदं तथा जलधरा इव इदं तथा मासमानं
प्रत्यक्षादि प्रमाणागच्छं विश्वं सिद्ध्यादीन्माप्नोतीत्यव्याहार्य
यथा ॥ २६ ॥

सत्यमिति । पाणिपादाद्युपलभ्येऽप्यात्मनोऽनुपलभ्यस्त्वमुपलभ्यते
अवयविनां देवप्रभुत्वादीनां पाणिपादाद्यवयवताः प्रोक्ताः सति,
ज्ञात्वा व्यर्थोऽयमेतु मयेन पुरुषार्थभूतेनात्मस्वरूपेण बोधादि-
व्यावृत्तधर्मोपेताः विना प्रतीयेरन् विना प्रतीतिः सर्वेषां सम्भवति
पटस्येवाङ्गत्वमिव इति जीवत्वविशिष्टपटावयवत्वात् जीवविशिष्ट-
देहावयवत्वाभ्यन्तरेण विना प्रतीयेरन् इत्यर्थः । यद्वा, जगतो ब्रह्म-
कार्यत्वं पूर्वशक्तौकेन प्रकृतं तत्प्रसङ्गेनास्तकार्यत्वादिनास उच्यते
अवयविनामवयवत्वास्तत्सति अवयवी न तेषोऽतिरिक्तः अतिरेके
देवत्वं न दृष्टव्यमवयविनां उच्यते उपलभ्यते न च तयोपलभ्यते
न हि पटद्रव्यातिरेकेण तन्तव उपलभ्यते इत्यर्थः । पूर्वोक्तानां
उपापरितन्तवकसङ्गता ॥ २७ ॥

आत्मनो देहाद्यव्यावृत्तत्वा प्रतीतिर्भवे इत्याह—यत्सामान्येति ।
साधारणाकाराकाराणां पितृविशेषतया च यदुपलभ्यः सध्रमः
साधारणाकाराकाराणां पितृविशेषतया च यदुपलभ्यः सध्रमः
सम्बन्धात् अतिरेकादित्यर्थः । आत्मस्वरूपा देहस्य व्यावृत्ताकारमाह-
सर्वमिति । सर्वशरीरस्याद्यन्तवदवस्तुत्वं स्यादित्यर्थः ॥ २८ ॥

आधरकाभिरुक्तमाधरदीपिका ।

एवं सर्वस्य परमात्माधीनत्वे स्थिते जीवगतावस्थानामपि
तथात्वं सिद्धं तत्राधिकविशेषमाह—बुद्धेरिति । अत्र बुद्धिशब्दो
जीवत्वमभ्यन्तर्भूतज्ञानपरः । जीवस्य ज्ञानविकाससङ्कोचविशेष-
रूपज्ञानाद्यवस्थानात्वं स्यामात्रं प्रकृतिसम्बन्धमात्रकृतम् ॥ २५ ॥

यवस्विधाः द्वौवाः सर्वोधारमपि परमात्मानं न स्पृशन्तीत्याह—
यथा जलधरा इति । इदं तथा जलधरा इव इदं तथा मासमानं
प्रत्यक्षादि प्रमाणागच्छं विश्वं सिद्ध्यादीन्माप्नोतीत्यव्याहार्य
यथा ॥ २६ ॥

इदं जगतो ब्रह्मकार्यत्वादिनात्मस्वरूपादित्यर्थः कलितः
तद्विद्वत्प्रसङ्गादित्यर्थः निरूपयति—सत्यमिति । अवयविनामवयव-
त्वावयवत्वं प्रोक्ताः अवाधिता व्यर्थोऽयमेतु मयेन पुरुषार्थभूतेनात्म-
स्वरूपेण बोधादिव्यावृत्तधर्मोपेताः विना प्रतीयेरन् विना प्रतीतिः सर्वेषां सम्भवति
पटस्येवाङ्गत्वमिव इति जीवत्वविशिष्टपटावयवत्वात् जीवविशिष्ट-
देहावयवत्वाभ्यन्तरेण विना प्रतीयेरन् इत्यर्थः । यद्वा, जगतो ब्रह्म-
कार्यत्वं पूर्वशक्तौकेन प्रकृतं तत्प्रसङ्गेनास्तकार्यत्वादिनास उच्यते
अवयविनामवयवत्वास्तत्सति अवयवी न तेषोऽतिरिक्तः अतिरिक्ते
देवत्वं न दृष्टव्यमवयविनां उच्यते उपलभ्यते न च तयोपलभ्यते
न हि पटद्रव्यातिरेकेण तन्तव उपलभ्यते इत्यर्थः । तयोपलभ्यते
उपलभ्यते इत्यर्थः । तथा सङ्गच्छत्वाद्यव्यावृत्तत्वात् न पृथग्भूतं

विकारः रूपायमानोऽपि प्रत्यगात्मानमन्तरा ।

न निरूप्योऽस्यणुरपि स्याच्चैश्चित्सम आत्मवत् ॥ २६ ॥

नहि सत्यस्य नानात्वमविद्वान् यदि मन्यते ।

नानात्वं द्विप्रयोर्यद्वज्ज्योतिषोर्वा तयोरिव ॥ २७ ॥

यथा हिरण्यं बहुधा समीयते नृभिः क्रियाभिर्व्यवहारमन्तरा ।

एवं वक्षोभिर्भगवानवोक्षजो व्याख्यायते लौकिकमन्तरा ॥ २८ ॥

यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कवर्णितो ह्यर्कशुभूतस्य च

एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो ब्रह्मांशकस्याऽऽत्ममन्तरा ॥ २९ ॥

भाषा टीका ।

हैं, ये तीनों अवस्था प्रकृति विनिर्मुक्त आत्मा की नहीं हैं ॥ २५ ॥

जैसे, कि-आकाश में अक्षधर (मेघ) होते हैं, और विर्धान होजाते हैं, परन्तु उनके होने न होने से आकाश में कुछ विकार नहीं होता, किन्तु वह स्वरूप से निर्मल ही रहता है। इसी प्रकार अवयवि वह विश्व भी परमात्मा के विषे उदय होने से होता है, खय होने से नहीं होता है, परन्तु इस विश्व के होने न होने से कुछ परमात्मा के स्वरूप में विकार नहीं होता है, किन्तु विशेषणों में ही विकार है, तस्मात् भुतिप्रतिपाद्य परमात्मा का स्वरूप निर्मल ही है ॥ २६ ॥

लोक में सब अवयवियों के अवयव कारण होने से सत्य कहाते हैं, परन्तु वे अवयव अवयवविज्ञापित-काश में अवयविरूप अर्थ के बिना प्रतीत नहीं होते हैं। हे राजर्ष ! जैसे, कि-पटके तन्तु पटावस्था को प्राप्त होने पर पट से अलग नहीं देखा पड़ने हैं, परन्तु वह पट रूप कार्य कुछ तन्तुओं से पूर्ण नहीं है, विवक्ष्य संस्थान को प्राप्त होने वाले तन्तुओं का नाम ही पट है। उसी प्रकार प्रमाण निज चेतन अचेतन ईश्वर इन तीनों का समुदाय रूप सत्य पदार्थ ही विवक्ष्य परिणाम को प्राप्त होकर कार्य रूप होने से जगत् कहाता है। तस्मात् कार्य और कारण दोनों सत्यही है असत्य नहीं ॥ २७ ॥

लोक में घट और मृत्तिका इन दोनों के वाचक शब्द भी भिन्न हैं, और इनकी बुद्धि भी भिन्न भिन्न ही होती है। तस्मात् कार्य कारण का भेद ही सिद्ध है, फिर अभेद कैसा ? तहां कहते हैं, कि-सामान्य शब्द हुआ मृत्तिका, और विशेष शब्द हुआ घट, तहां ऐसा व्यवहार होता है, कि-वह घड़ा मिट्टी है, इस में वस्तु का नाम तो मिट्टी हुआ और अवस्था का नाम घड़ा हुआ, अब मिट्टी और उसके विशेषाकार से घड़ा कोई और ही व्यवहार है, यही घड़ा भ्रम है। क्यों कि ? सामान्य और

विशेष को प्रत्येक सामान्य वस्तु गत विकार का अपेक्षा व्यवहार नहीं हो सकता है, घट ऐसा बुद्धिहीन अवस्था को लेकर भी हो सकने के लिये अवयवि वह शरीर प्रकृति ही उदरना के लिये बाधा है इसी के वह आत्मा नहीं हो सकेगा तब से भिन्न है ॥ २८ ॥

भीषण पिका ।

तदेवमनेकेहेतुविना साधिनम् तत्र शब्दा ननु, प्रपञ्चस्यापि रसरत्नं किं न स्वादिनि तत्राऽऽह-विकार प्रकाशमानोऽपि विकारः प्रपञ्चः प्रत्यगात्मानोऽपि न निरूप्योऽस्ति तं विना निरूप्यः क्वचित् प्रमः स्वादिद्रूपेणाऽऽत्मना समः स्वप्रकाशो मन्तरा लोकात्मवत्स्वात् एककपः स्वादित्यर्थः ॥ २९ ॥

कुन इत्यन सत्यव्याप्तमनो जीव-ब्रह्मरूपं नानात्वमन्तरा नानात्वं मन्यते तद्विद्वान् कथं तर्हि विद्वान् पाषिक्त इत्याह-नानात्वमिति । तत्र प्रकाशयोरिवेति परिकल्पेद्विद्वान् इत्याह-अवयवयोः सूर्ययोरिवेति पाषिक्तविकारमन्तरा बाधशरीरस्य बाधयोरिवेति क्रियामेदं ॥ ३० ॥

प्रपञ्च एव मन्तरं इहाप्तेन स्पष्टयति-यथेति । क्रियाविना मन्तरा कटककुपडवादि रूपेण लौकिकवैदिकेभ्यो मन्तरा इति ॥ ३१ ॥

नन्वहङ्कारस्य मन्तरं मन्तरयोन मेदव्यवहारहेतुत्वम् ? तस्य अकारयोन मन्तरमन्तरादापरके वा अस्यापि प्रकाशासम्भवमन्तरा मन्तरमाह-वयेति । अर्कैरम्ब एव मेघरूपेण मन्तरमाह-वयेति ।

“अर्कैरम्ब मन्तरमाह-वयेति ।

आदिभ्यो मन्तरं ततः ॥ ३२ ॥

इत्यादिभ्यो मन्तरं ततः ॥ ३३ ॥

१. जीवदशाभिन्नतमावायेदीपिका ।

तमः अकपभूताकेश्येनप्रतिबन्धको भवति महमहकुनरो ब्रह्मगुणः
ब्रह्मकेश्येनप्रतिबन्धको भवति महमहकुनरो ब्रह्मगुणः
ब्रह्मकेश्येनप्रतिबन्धको भवति महमहकुनरो ब्रह्मगुणः ॥ ३२ ॥

जीवदशानुरिक्ततयुक्तपक्षीयम् ।

१. देहाकारा आत्मनि न सन्तीत्याह—विकार इति । जातिगुण-
क्रियापञ्चयज्जन्मदुःखादिविकारः कश्चिदपि विकारो न निरूप्यः
आत्ममनसत्वा न चित्तः कश्चिदपि विकार इति प्रथमानोऽयम-
वस्था नानुचितिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

जीवाधिकानां आत्मनि न सन्तीत्याह—जीवात्मन्यविद्यमानत्वमाह-
नदीनि । सत्यशब्दो जीवपरः “ननुप्रविश्य सत्यं त्वत्त्वाऽभवत्, सत्यं
वाञ्छन् न सत्यमभवत्” इति प्रयोगः “प्राणा वै सत्यम्” इति प्रयो-
गाच्च नहि परिशुद्धजीवात्मन्यस्य देवमनुष्यादिनामात्मनि
प्रतीतिरिति जानन्नविज्ञानेन, जीवादि देवस्य अकपव्यतिरेकं नेजो-
बाधुपेतिदिक्षुद्राणि दृष्टान्तवति—नात्मासि । पूर्वापरदेववर्ति-
तत्वाभिज्ञानेन प्रतीयमानयोरात्मनो भेदे दृष्टान्तः किम्वोरिति द्वि-
वचनात् इवाह विशेषः भिन्नकक्षोप-वृत्तमेवराहित्ये तुल्यकाखो-
पाधिकृतमेवराहित्यवस्तु दृष्टान्तमिति केचित् कोशेषु दृष्टत्वात्
पुनर्दिष्टिप्रत्ययैकपेयोति शोकाहं वाक्यातम् ॥ ३० ॥

इवावहारिकेभ्यः क्रियादेपरिहारात् दृष्टान्तेन परिहरति—यथा
द्विरयमिति । यथा क्रियादेवाह द्विरयमिति सत्यम् एवं प्रमा-
यिकत्वापरमात्मन्यवयवविपर्ययमिति ॥ ३१ ॥

आत्मनि न सत्यं वस्तुपक्षमेव—यथा न इति । धूमादिभि-
तमोद्वारकत्वात् मेघस्याकेश्येनप्रतिबन्धको भवति महमहकुनरो ब्रह्मगुणः
ब्रह्मकेश्येनप्रतिबन्धको भवति महमहकुनरो ब्रह्मगुणः
ब्रह्मकेश्येनप्रतिबन्धको भवति महमहकुनरो ब्रह्मगुणः ॥ ३२ ॥

जीवदशानुरिक्ततयुक्तपक्षीयम् ।

किञ्च न देहाकारा आत्मनि सन्तीत्याह—विकार इति । विकारः जाति
गुणक्रियाजन्मदुःखादिविकारः कश्चिदपि विकारो न निरूप्यः
आत्ममनसत्वा न चित्तः कश्चिदपि विकार इति प्रथमानोऽयम-
वस्था नानुचितिरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु, कथावमानोऽपि विकारः कुत आत्मनि नेत्युच्यते इत्य-
जीवाधिकानां आत्मनि न सन्तीत्याह—जीवात्मन्यविद्यमानत्वमाह-
नदीनि । सत्यशब्दो जीवपरः “ननुप्रविश्य सत्यं त्वत्त्वाऽभवत्, सत्यं
वाञ्छन् न सत्यमभवत्” इति प्रयोगः “प्राणा वै सत्यम्” इति प्रयो-
गाच्च नहि परिशुद्धजीवात्मन्यस्य देवमनुष्यादिनामात्मनि
प्रतीतिरिति जानन्नविज्ञानेन, जीवादि देवस्य अकपव्यतिरेकं नेजो-
बाधुपेतिदिक्षुद्राणि दृष्टान्तवति—नात्मासि । पूर्वापरदेववर्ति-
तत्वाभिज्ञानेन प्रतीयमानयोरात्मनो भेदे दृष्टान्तः किम्वोरिति द्वि-
वचनात् इवाह विशेषः भिन्नकक्षोप-वृत्तमेवराहित्ये तुल्यकाखो-
पाधिकृतमेवराहित्यवस्तु दृष्टान्तमिति केचित् कोशेषु दृष्टत्वात्
पुनर्दिष्टिप्रत्ययैकपेयोति शोकाहं वाक्यातम् ॥ ३० ॥

एवमात्मनो देहाकारावकारावप्रतिपादनेनैव देहत्वापि नतो
इवावहारिकेभ्यः क्रियादेपरिहारात् दृष्टान्तेन परिहरति—यथा
द्विरयमिति । यथा क्रियादेवाह द्विरयमिति सत्यम् एवं प्रमा-
यिकत्वापरमात्मन्यवयवविपर्ययमिति ॥ ३१ ॥

आत्मनि न सत्यं वस्तुपक्षमेव—यथा न इति । धूमादिभि-
तमोद्वारकत्वात् मेघस्याकेश्येनप्रतिबन्धको भवति महमहकुनरो ब्रह्मगुणः
ब्रह्मकेश्येनप्रतिबन्धको भवति महमहकुनरो ब्रह्मगुणः
ब्रह्मकेश्येनप्रतिबन्धको भवति महमहकुनरो ब्रह्मगुणः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तपदसमावली ।

यथाऽवयवव्यवधानादीनाम् अमेवो दुरवबोधः एवं पदार्थानामनन्तरात्तरङ्गरूपमेवोपि परमात्मानमन्तरेण पुनरेव इत्याशयनाह-
विकार इति । वि निषेधे पृथग्भाव इत्यनः पृथक्कारो नानाविधो
मेवः प्रत्यगात्मानं साक्षीभूतं श्रीनारायणम् अन्तरेणाणुरूपोपि
निरूप्यो नास्ति स एव निरूपयितुं शक्तः नासत्वात्तेत्याह-
व्यावमान इति । प्रतीयमानस्यासत्त्वं जुगुप्सितं प्रमाणाविरोधा-
दित्यपि उच्यते ॥ २६ ॥

नन्वेकस्य प्रतिमानं तु कृतकाश विशिष्यत इति विप्रधार-
णायोग्य इति नन्वाह—नहीति । यद्यपि द्वाभ्यां प्रकाशयोः नानात्वं
मन्वते तथापि सत्यस्य द्वाभ्यां रूपाणां नानात्वं सत्यं न मननि
अविद्वन्मतत्वात् । ननु, “युक्ताशस्य हरवः शतादश” इति श्रुतेः ।
कथं सत्यं नेत्यत्राह—नानात्वमिति । नेत्यनुवर्तते किन्नयो बांछान्तः
प्राकाशयोः यद्यप्या नानात्वं नास्ति एक एव महाकाशो घटे
जायमाने यहिरस्तस्येति द्वित्वसंख्यामुपैति उपपद्यमानो नीलि-
माकारोऽप्राकाशो द्वित्वमेति तत्र प्रागुक्तो हरेरुपमाने यानः
पञ्चादुक्तो जीवानामित्यर्थविशेषो दिशश्चेनोपात्तः । उक्तञ्च—

“महाकाशो वह्निरस्य घटाद्यन्तः स्य एव च ।
द्वेधा समुदितोऽस्यैव द्वावाकाशो प्रकीर्तितौ ॥
घटरूपस्तदस्यैव महाकाशात्परो खणुः ।
महाकाशवदेवात्र परमात्मा सनातनः ॥
घटान्तःस्थमहाकाशप्रतिमोऽन्तर्गतो विभुः ।
घटस्यान्तर्गताकाशो महाकाशात्परो मतः ॥
तद्वदेवाहवः सर्वे जीवा मुक्त्युपयोगिनः ।
तमोगात्रैव ये सर्वे घटरूपखण्वजराः” ॥ इति ।

उच्यते चैवैवाध्यात्मसङ्गोः “सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मय
आप्तु नाद्विधातनाः” इति श्रुतेर्वा तयोर्वातप्राप्त्यसङ्गयोः “अद्विदैव
मयाध्यात्मम्” इति श्रुतेः । अत्रापि विशेषः पूर्ववदवगन्तव्य
इति ॥ ३० ॥

बहुरूपसङ्ख्यावाचिण्याः श्रुतेः किं विनिगमकमन्वाह—वयेति ।
बहुधा कटककुण्डलाद्यात्मना हेम नानासङ्ख्याविषये समीयते
तथा भगवानपि देवो नरो वराहः शुक्रः पीतो ह्रस्वोऽणुर्दीर्घो
महानति विविधाकारेण व्याख्यायते प्रकाश्यत इति ॥ ३१ ॥

हरेस्तत्त्वस्वरूपं निरूप्य संसारप्रकारमाह—वयेति । अर्कशब्दे
नामिजोवाच्यं वदन्ते तेजःसम्बन्धेन धूम उपखण्डते अर्क-
प्रभवः धूमनेजोऽजलमरुद्वयः प्रभव उपपत्तिः यस्य स तथा
अर्केण नमसि दर्शितः सूर्यप्रकाशे सत्येव दृश्यते नाप्यथा
यथा घनः सूर्यदर्शनप्रतिबन्धकः “आपो वा अर्कः” इति श्रुतेः । यथा-
काशस्य वक्षुवस्तमः सूर्यदर्शने प्रतिबन्धकम् “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा
ऽक्षिणीं प्रविशत्” इति श्रुतेः । एवमेवाहङ्कारो ब्रह्मापेक्ष गुणोऽ
मुपपद्यते तद्विश्रुतः तेन प्रकाशितः ब्रह्मांशकस्य जीवस्य “पादो-
ऽस्य विन्धा भूतानि” इति श्रुतेः । ब्रह्मणो भिन्नांशस्य आत्मनो
जीवस्यात्मानं मतिं ज्ञानं वचनात्स्यात्प्रभवः “आत्मा देहे
धूमो जीवे” इत्यादौ यादवप्रकाशेन मतौ प्रयुक्तत्वात् “तद्वज्रं
वेदाहं ब्रह्मास्मि” इति श्रुतेः । ब्रह्मणो विशेषभूत इति वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तपदसमावली ।

तदेवं आभाविशक्तिकमयमेव परमात्मनोऽगदित्युपसंहरति
विकार इति । यद्यपि व्यावमानः प्रकाशमान एव तथापि
स्वरूपोपि विकारः प्रत्यगात्मानं विना तद्व्यवतिरेकेण अतन्मतम्
न निरूप्योऽस्ति तदुक्तं “तद्व्यवतिरेकेण एव यदि” च ।
विनापि स्यात् तदा हितसमः स्यात् विदूषेण एवमः अत्र
काश एवाऽभविष्यत् आत्मवत् परमात्मवन्नित्येकार्थस्यैवा
भविष्यत् ॥ २६ ॥

ननु, यदि परमात्मा तद्व्यवतिरेकेण नास्ति तर्हि परमा-
त्मनः सोपाधिष्वे निरूप्यते तस्मात् सोपाधे-
निरुपाधिरस्य एव किमिति तद्व्यवतिरेकेण परमात्मनो
नानात्वं न हि विद्यते तद्व्यवतिरेकेण मन्वते तद्व्यवतिरेकेण
यतस्तस्य निरुपाधिरस्य तद्व्यवतिरेकेण मन्वते तद्व्यवतिरेकेण
काशयोर्ब्रह्म तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
शरीरवाच्योरिव वेति ॥

वैमर्श्यादिकारः कदाचन तद्व्यवतिरेकेण न निरु-
प्योक्त्युत्तराणि तस्मात् तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
माह—यथा हिरण्यमिति तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
कुण्डलादिकेषु यथा तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
यते तथा लौकिकवैदिके तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
यते तदुक्तं “सर्वनाम तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
स्कादे ॥ ३१ ॥

तदेवं जगतः परमात्मनोऽगदित्युपसंहरति तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
जीवकर्तृकेन ज्ञानेन तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
ध्यासपरित्यागमुपदेष्टुं तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
सारमकस्याहङ्कारस्य ज्ञानेन तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
मुपपादयति—यथा घटो तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
यता वर्धन्ति—

“अग्नौ प्राकृतं तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
आदित्याज्जातं तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
इत्यादिबचनात्तस्माद् तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
प्रकाशितश्च घनो निर्मितश्च तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
भूमौ च महाभकारेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
गुणः परमात्मशक्तिर्यत् तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
ब्रह्मांशकस्य तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
स्तस्य आत्मनो तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
भवति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतायामुक्तपदसमावली ।

किञ्च विकारः तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
प्रत्यगात्मानं परमात्मनोऽगदित्युपसंहरति तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
सर्वेः परमात्मेव परमात्मनोऽगदित्युपसंहरति तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
जलत्वेन प्रसिद्धं तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
सर्वे तेज एव तेजः तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण
कारत्वेन प्रसिद्धं तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण तद्व्यवतिरेकेण

मेघविना
जीवस्य पर
वायुना निधा
यदा ब्रह्मरारः

रविद्युद्यन्त्रो हतिरोधानविगमे
—यतो यदेति । विदीयते
कारणं, दृष्टिं पश्यति एवं
गामकः । अहमभिप्रायः किं वा

भीमजीराजवाचस्पतिकृतभागवतचन्द्रचिह्निका ।

वादेहः स एवोपाधिरात्मनो जिज्ञासया विचारपूर्वकोपा-
सनवा नश्यति तदा अनुस्मरेत् परमात्मानं साक्षात्कुर्वादिष्येत् ।
ईहा आत्मनो जिज्ञासया विचारयानुस्मरेदात्मानमुपासीत
तदोपाधिर्देवति ततश्च परमात्मानम् ईदृशे इत्यर्थः । "ततस्तु तं
पश्यते निश्चयं उपाधमानः" इति श्रुतेः इति भावः ॥ ३३ ॥

एवमुपाधिविषये उपाधनिर्णयः प्रथम इत्याह—
वदेवति । एतेन विवेकहेतिना विवेकादिसाधनसत्ता-
नुपुद्गीतमगवधुपासनकृतेषु कर्तव्येण माया विकारादङ्कार परिणाम-
रूपदहसम्बन्ध एवात्मनो यत्किञ्चित् किञ्चा अच्युते आन्तरात्मनि
[आन्तरात्मिणि] अनुभवो यस्य स ज्ञानतिष्ठत इति यत्तमेव
अङ्क हे राजन् आत्मनिर्णयं प्रथममाहुः तद्याचार्यविद्
इति कर्तृपदाध्याहारः ॥ ३४ ॥

अथ नित्यं प्रथमं निरूपयति—निवेदतिदे परमप राजन् प्रधादीनां
सर्वभूतानां नित्यत्वा प्रतिज्ञायाम् अस्मिन्प्रथमा प्रथमते [पूर्वपूर्वा-
वस्था एके केचित्सम्प्रत्यक्षते] अस्मिन्प्रथमेन प्रधादीनां सतत-
परिणामरूपभावरथात्तमोपरोपरारम्भात्तद्विपर्ययपूर्वपूर्वावस्था-
त्वागः प्रथम इत्याद्यन्ते । इमांश्च निष्कारणसिद्धप्रथमावितिज्ञावः
स्थूलदृष्टिस्तो न ज्ञाते इत्यस्मिन् प्रथमत्वा इत्युक्तम् ॥ ३५ ॥

एतदेवोपाधवनि-कावेति । एव श्लोकः प्रवाहः तस्य
जनेन वेगेनाशु शीघ्रं द्विषमाणस्य एव दुष्टैकजनीत्याद्यवस्था इवे
त्यर्थः । परिणामिनां देहानां निरर्थं वा अवस्थाः तास्ताः
जन्मप्रलयहेतवः संयोगवियोगविषयं ता हेतव इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

• भीमद्विजयचञ्जलीचक्रवर्तिनरत्नावली ।

यदा मनोऽकंप्रमथा तीव्रता सूर्यवमव विदीर्षते तदा भवति तदा
सूचीं अक्षुः स्वरूपं स्वरूपं रविमीमांसा यथा यदा जीवक्यात्मनः
परमात्मानो दृष्टेन उपाधिमिमित्तमोहद्वारो जिज्ञासया परमात्मो-
पासनया तथा नश्यति तर्हि तदा उपाधः वर्त परमात्मानमनु-
स्मरेत् अनुकूलस्मरणसमर्थो भवतीत्यर्थः । द्विष्येन "मिशाने
दृष्टप्रमिद्विषयान् सर्वसंघाताः" इतीति वाचस्पत्याह ॥ ३३ ॥

असम्प्रज्ञातसमाधिस्थवक्ष्यमाह—वति । एवमुक्तविषयोऽज्ञत-
वैतया विनेतहेतिना निश्चितज्ञानाशुभेण मायामयाहङ्कारयोर्म-
व्ययनं भगवद्विज्ञानिर्मितं चित् । रीरवक्ष्यमाहङ्कारज-
नितस्वसारेणुं छिन्वा अच्युतात्तुम्भः निरवमुक्त-
परमात्मा उपरोक्तज्ञानेनासम्प्रज्ञातवैतया मिश्रकविकृष्टरीरा-
मिमामोऽवतिष्ठते एतमङ्क । आत्मनिर्णयं प्रथममाहुः अस्म-
न्महातसमाधिस्थवक्ष्यमाहः नामात्मनिर्णयः ॥ ३४ ॥

इदानीं देनम्भजन्मप्रथवावाह—निवेदति । दिने दिने प्रधा-
दीनां सर्वभूतानामुपपत्तिबोद्ध इति एके प्रथमत्वा नदृष्टात्य-
नेनाश्वयः ॥ ३५ ॥

वेतनामां निर्विकारत्वेन जन्माद्यन्त आत्मनिर्णयते नित्यया
जन्माद्यस्तीति तत्राह—कावेति । कावेति जन्मेन वेतनादीप्रवाह-
वेगेन मिश्रं द्विषमाणस्य जीवक्यात्मनः निरवमुक्तम् ॥ ३६ ॥

भीमजीराजवाचस्पतिकृतकमसम्भवे ।

स वाच्यासपरित्यागः क्षतो न भवति किन्तु परमात्म-
जिज्ञासया तत्प्रमावेद्येवेति यत्तु पूर्ववदेव दृष्टान्तपरिपाटी-
माह—यन इति । यतो यदाकंप्रमथा विदीर्षते इति दृष्टान्तां
तद्विचारकृत् न अक्षुःशक्तिसाध्यत्वं किन्तु सूर्यप्रभावा-
साधवर्षीमिति व्यक्तम् अनेन दार्ष्टान्तिकेऽपि आत्मनः परमात्मनो
जिज्ञासया ज्ञानेन तत्प्रसाहेनाहङ्कारो नश्यति पञ्चायन इत्य-
न्नाद्ये पुरुषज्ञानसाध्यत्वमहङ्कारनाशक्य अपिष्टतम यतो निश्च-
यार्थो नाश्युपगतः अत्र उपाधिरिति विशेष्येन स्वरूपभूता
अहङ्कारकृत् एवेति स्पष्टीभूतम् एवं यथा दृष्टान्तेन यन्मय-
महाश्वकारावरणमाभावात्प्रभावेन बोध्यतासाध्यायः कर्तुंभूत
स्वरूपं कर्तुंभूतीक्षते स्वरूपप्रकाशमस्तिरत्वेन जानाति
स्वशक्तिप्रकटयं क्षमत इत्यर्थः । कदाचित् नदीक्षयोमुक्तः सन्
रविं चक्षते तथा दार्ष्टान्तिकेऽप्यनुस्मरेत् स्मर्तुंभूतसंघातुं बोधो
भवति आत्मानं परमात्मानं चेति बोधः ॥ ३३ ॥

मिगभवति—वदेवेति । एतेन पूर्वोक्तेन विवेकशस्त्रेण मायामयेति
विशेष्यं स्वरूपभूतस्वरूपचङ्कापेयं भवतिष्ठते स्वरूपेणावस्थितो
भवति न केवलमेतावदेव अच्युतात्मानुभवः अच्युते अच्युत-
नास्ति आत्मनि परमात्मनि अनुभवो यस्य तथाभूत एव सत्यवति-
ष्ठते ॥ ३४—३६ ॥

भीमद्विजयचञ्जलीचक्रवर्तिनरत्नावली ।

तस्येवाहङ्कारस्य माशे सत्त्वावरणमङ्को महास्वरूपदशं
च भवतीति तेनैव दृष्टान्तेनाह—यन इति । विदीर्षतेन विनश्यति
तदा अक्षुः कर्तुंभूतं रविमीक्षते इति मनुस्वादेरेण अक्षुर्नतुलकादे-
अक्षुरविमीक्षते यथा तथा भक्तिमतामेव ज्ञानिनां नतु भक्ति-
मकुर्वतामिति "मत्स्याहमेकया प्राणः" इत्याद्युक्तः अनुस्मरेत् प्रधातु-
भवति ॥ ३३ ॥

अहङ्कारविचारणो भक्तिभिर्ज्ञानं अक्षु साधनमित्याह
वदेति । विवेकहेतिना ज्ञानाश्रेण अच्युते भगवति आत्मनो
मनसोऽनुभवः सुदृष्ट्याने यस्य तथाभूतः सन्नतिष्ठते यथा
एवमहङ्कारं छिन्वा स्थितस्य योगिनः अहङ्कारमानुभवः
पूर्वप्रधानुभवः भवतिष्ठते स्थिरीभवति यत्तम् आत्मनिर्णयं
संख्यं प्रथममाहुः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

नित्यप्रथमाह—नित्यदेति । कुत इत्यत आहः काव्यकपञ्जोन्वो
वेनेन आशु द्विषमाणस्य एकवचनमार्थं द्विषमाणानामित्यर्थः
परिणामिनां देहादीनाम अवस्था वाद्यवैगयहाया जन्मप्रलय
हेतवः जन्मप्रलयवोरनुभाषकाः देहायाः प्रविश्याजन्मप्रलय
वन्तः । अवस्थामेवानां नियमान्तरात् प्रदीपादिवदित्यनुमा-
नम् ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयचक्रवर्तिनरत्नावली ।

आत्मनः जीवस्य उपाधिः अहङ्कारः जन्ममरणप्रवाहावहः
जिज्ञासया यदात्मनर्त्वात्पारेण नश्यति तर्हि हानुस्मरेत्
हानुस्मरेत्परमात्मानं पश्यतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु, यदि
मिथ्यामेव तत्रा
स्तेनार्हितस्य
स्त्रीजास्तास्तौ
तस्यासाधनं न
यकि निवेद्यति

भीमदण्डमसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इन्द्रमूर्तिना इन्द्रमूर्त्या पुनिकृतं प्रार्थः सुस्मावस्थानां
दुर्धरोत्वं दृष्टान्तमाह—उद्योतिषामिति । नक्षत्रादीनां प्रति-
द्वयं स्वप्नो यथा दुर्धरोत्तद्वदित्यर्थः ॥ ३७—३८ ॥

मज्जोपि प्रह्लादपि ॥ ३८—४३ ॥

भीमद्वारायवासायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यदि प्रतिपद्यमानमवस्थितिं तर्हि किं न दृश्यते दृश्यते—
इत्यत्राह । अनाद्यन्तव्यतेति—नित्येन इन्द्रमूर्तिना पुनस्तस्मात् इन्द्र-
मूर्तिना [तेन] कोकेन वा वा मित्यमवस्थाना नैव दृश्यते दुर्धरोत्वे
दृष्टान्तमाह—विद्यतीति । यथा विद्यत्याकाशे चरतां उद्योतिषां सूर्या-
दीनां प्रति क्षणं देशान्तरमागच्छन्ते दृश्यते तद्वत् ॥ ३७ ॥

चतुर्विधप्रख्यानिकपद्यं निगमयति—नित्य इत्यादि ॥ ३८ ॥

“तस्मात्सर्वोत्पत्त्या रसद्वयं हरिः सर्वत्र सर्वदा ।

भोतव्यः कीर्तितव्यश्च प्रत्यक्षलोकात्मनाऽभवत् ।

इति द्वितीये स्कन्धे मुमुक्षोरुत्तराद्यभोतव्यतया प्रतिज्ञानभग-
वत्कथानिकपद्यं निगमयति—एता इति । जगद्विधातुः जगत्सृष्टु-
रत एव नारायणस्य नराणां प्रवक्ष्य प्रपकस्याखिलसत्त्व-
धाम्नोऽखिलाधारस्य भगवतः एताः खिलाकथाः खिलाकथायां
वेदितानां कथाः ते तुष्टं समासः संक्षेपतः कथिताः तर्हि
विस्मरतः कथयेत्तत्राह—कारुण्येति । अजो प्रह्लादपि कारुण्येन
विस्मरेत्यादिधातुं नेभ्यः न प्रभुः ॥ ३८ ॥

• सत्यं कथिताः किमतः इत्यत्र आह—संसारति । विविधं
दुःखमेव इवो दावानलः तेनार्दितस्त पीडितस्वात एवातिदुस्तरं
संसारसागद्वयं उत्तिरीचोः [तर्हि] पुंसो वाः भगवतो खिला-
कथाः तासां रसस्तज्जिवेव्यमन्तरेण प्रखः प्लवः उत्तारणां पावः
न भवेत् ॥ ४० ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयेकनपत्न्यावली ।

प्रतिदिनं जीवस्वोर्वाकविचारपरमार्थमाद्यवस्थाः किं न
स्फुरन्ति तत्राह—अनाद्यन्तव्यतेति । आकाशे उद्योतिषां नक्षत्राणां
यथा खिलेक्षयो नास्ति तथा चेतनस्येति । ॥ ३७ ॥

उक्तमुपमहरति, नित्य इत्यादिनां काव्य काव्यान्तर्या-
मिणो हरं गतः खिलिरीदृशी दुरवधारति ॥ ३८ ॥

परमप्रमेयमुपमहरति—एता इति । प्रमेयतः क्षिणितकोर-
याव विभ्रतकोडीं तनुम्” इत्यारम्भः कः कथाः एताः जगद्वि-
धातृत्वं चतुर्मुखास्तीति प्रतोऽखिलाकारधाम्न इति सर्ववर्ग-
मुदरमररविमरयतो नारायणस्येति । “इत्यो खीजगुडु ह्रीवे”
इति बाहवः । विस्मरतः कथनं किं न कथादिति तत्राह,
कारुण्येनेति मज्जो प्रह्लाद ॥ ३८ ॥

कथाकथनप्रयोजनमाह—संसारति दुषो नोः ॥ ४० ॥

भीमजीवगोत्राभिहितकृतसम्पत्तिः ।

भीमा जीवा तत्रकथयेत्तस्मिन्निर्वाण्य भोतव्ये

मोक्षार्थिभिरप्यवश्यं भोतव्येत्याह—संसारति । अस्यासामपि मूर्तीनां
तत्पूर्वकरेणैव प्रवृत्तेरुपायान्तरासम्भवात् युक्तम् ॥ ४०—४३ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयेकनपत्न्यावली ।

यदि प्रतिपद्यमानमवस्था भवति तर्हि किम् न दृश्यते ?
अनो हेतुरिति इत्यादिपक्षमाह—अनाद्यन्तव्यता काकेन प्रतिपद्यमान
अन्यानाद्यावच्छाया नैव दृश्यते यथा विद्यत्याकाशे गच्छताम्
उद्योतिषां चन्द्रादीनां गमनावस्थाविद्येया नैव दृश्यते तद्वत्
प्रतो यथा तेषां देशान्तरमागच्छा प्रतिपद्यमानं गच्छवस्थाः
कल्पयन्ते तद्वदत्रापि बाह्यतादृश्यादि दृशेन तत्प्रवृत्तवर्तिन्यः
सुस्मा अप्यवस्थाः कल्पयन्ते इति ननु हेतुरसिद्ध इत्यर्थः
॥ ३७ ॥

उपसंहरति, नित्य इति ॥ ३८ ॥

भगवत्कथाः उपसंहरति, एता इति ॥ ३९ ॥

एता विविधाः कथाः खलु विविधमकानां जीवातश्च
एव मोक्षार्थिनामप्येताः कथाविधानादिभिर्न मोक्ष इत्याह,
संसारति दृष्टव्यम् । तथा चत् प्रथमत एव पृष्ठं त्रिविधा-
यास्य किम् कथम् ? तदुत्तरनिरूपणोऽवशिष्टमाह, संसारति ।
तुःसहायाः धुञावा भोजनमन्तरेण भोपयम् इति चत् नाश्वो
धानादिकृष्यः उत्तरयासाधनम् तुःसहायां धुञावां कृष्यभ-
नादिरिव तेनैतदुत्तराध्यायं मयाप्युपदेष्टव्यं महारहस्यमकि-
रत्नाकलादनार्थं यज्जानं तत् तथा चोपादेयत्वेन न प्रत्ये-
तदवमिति भावः । रसवाग्देन खिलाकथानाम् अमृतत्वमारोपितव्यं
अन एव विविधदुःखरूपमहारोगाणां इवा महाज्वालात्मेनां सद्य
एवैकममृतं विना नाप्यदौषधं प्रयाकथयामात भावः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयेकनपत्न्यावली ।

सूक्ष्मज्ञाः परिचक्षुने इत्यनेन कृष्णबुद्धयो न पश्यन्तीति
सम्भितं तत्र कारणमाह—अनाद्यन्तव्यतेति । अनाद्यन्तव्यता नित्येन
इन्द्रमूर्तिनेन्द्रार्थाधिष्ठितेन तच्छक्तिभूतेन उद्योतिषां सूर्यादीनां
विद्यत्याकाशे गच्छताम् अवस्था प्रतिपद्यमानं गमनावस्था नैव
दृश्यते तथा भूतानां प्रतिपद्यमानास्तत्प्रवृत्तयो दौर्ध्र्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

चतुर्विधप्रख्यानिकपद्यमुपसंहरति, नित्य इति ॥ ३८ ॥

ओपादिष्टं सर्ववदेतिहासानां सारमुपसंहरति—एता इति ।
प्रखिलजगतो विधातुः सृष्ट्यादिकर्तुः नारायणपदनिर्वाकं सूच-
यति अखिलानां सत्त्वानां नरादिसमूहानां धाम्नः भगवत्स्य “मवि
सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मयिगया इव” इति भीमवचनात् ॥ ३९ ॥

अस्य महापुराणस्य मुक्तिप्रवर्धनार्थोद्यतप्रतिपादकत्वेन श्रेष्ठव-
माह—संसारसिद्धिर्भूति ॥ ४० ॥

मावा टीका ।

अनाद्यन्त वाक्का अर्थात् जिह्वा आदि न अन्त येने,
इन्द्र की मूर्ति रूप, इस काव के वेग के परिधामो पदार्थो

पुराणसंहितामेतामृषिर्नारायणोऽव्ययः ।

नारदाय पुरा प्राह कृष्णद्वैपायनाय सः ॥ ४१ ॥

सर्वे मह्यं महाराज! भगवान्वादरायणाः ।

इमां भागवतीं प्रीतः संहितां वेदसम्मिताम् ॥ ४२ ॥

एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषाक्षणे ।

दीर्घतन्त्रे कुरुश्रेष्ठ! सम्पृष्टः शौनकादिभिः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस

संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

की अवस्था देखने में नहीं आती है। जैसे, कि—माकाश में अग्निदि ज्योतिष्मत्पदार्थों का परिरूपण अर्थात् किञ्चित् २ चलना नहीं मालूम होता है, परन्तु जब दूर का अग्नर होता है तब गमन का अनुमान होजाता है, कि—बहुत सूक्ष्म क्रम से गमन न होता तो यह दूरका अग्नर कैसे होता, इसी प्रकार प्राणियों के देहादिकों का उपचय (वृद्धि) भी अणु अणु का नहीं मालूम पड़ता है, अधिक बढ़ने पर अणु २ की वृद्धि का अनुमान होजाता है ॥ ३७ ॥

हे राजन्! यह निम्न, नैमिषिक, प्राकृतिक और आत्म-मिक चार प्रकार का प्रत्यक्ष हमने कहा, और कालकी गति ऐसी सूक्ष्म है सो भी कही ॥ ३८ ॥

हे कुरुश्रेष्ठ! राजन्! ये सब जगत् के विधाता मखिल सत्त्व धाम भीनारायण की खीचा कथा हमने तुमसे संक्षेप वर्णन की है, और पूर्ण रीति से कहने को तो ब्रह्माभी समर्थ नहीं हैं ॥ ३९ ॥

विविधदुःख रूप इवाग्नि से आर्त और अति दुस्तर संसार समुद्र को तरने वाले पुरुष को भगवान् भीपुरुषोत्तम की खीचा कथा के रस का निरग्नर सेवन के बिना और कोई उब अर्थात् तरने का साधन नहीं होसका है ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

भोतुरावरदाक्यां सम्प्रदायमवृत्तिमाह-पुराणसंहितामिति-
त्रिभिः ॥ ४१ ॥

सर्वे वादरायणाः प्रीतः सम्प्रदायिमां संहितां प्राहेति पूर्व-
व्याख्ययः ॥ ४२ ॥

असौ सूत इति पुरतः स्थितमकुट्वा निर्दिष्टाऽऽह-नैमि-
षाक्षणे नैमिषारण्यस्थाने ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

भोतुरावरदाक्यां सम्प्रदायमवृत्तिमाह-पुराणसंहितामिति-
त्रिभिः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्दीर्घतन्त्रे कुरुश्रेष्ठ! सम्पृष्टः शौनकादिभिः ।

भोतुरावरदाक्यां सम्प्रदायमवृत्तिमाह-पुराणसंहितामिति-
त्रिभिः ॥ ४१ ॥

सर्वे वादरायणाः प्रीतः सम्प्रदायिमां संहितां प्राहेति पूर्व-
व्याख्ययः ॥ ४२ ॥

असौ सूत इति पुरतः स्थितमकुट्वा निर्दिष्टाऽऽह-नैमि-
षाक्षणे नैमिषारण्यस्थाने ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भोतुरावरदाक्यां सम्प्रदायमवृत्तिमाह-पुराणसंहितामिति-
त्रिभिः ॥ ४१ ॥

सर्वे वादरायणाः प्रीतः सम्प्रदायिमां संहितां प्राहेति पूर्व-
व्याख्ययः ॥ ४२ ॥

असौ सूत इति पुरतः स्थितमकुट्वा निर्दिष्टाऽऽह-नैमि-
षाक्षणे नैमिषारण्यस्थाने ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

• श्रीमन्महाभारतसंस्कृतसम्पदः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धोऽथ

श्रीमन्महाभारतसंस्कृतसम्पदः

• अतुष्टोऽध्यायः ॥ ४ ॥

• श्रीमद्भगवान्वाचकवर्तिकृतसारायंर्धिनी ।

• श्रीगुरुसम्पदायं शुद्धमर्थिभिरुत्तममुत्तमैवेतत् पठनपाठन
अथवा भाषणादिकं कार्यमित्यभिप्रायेणाह-पुराणेति । श्रुतिनां रा-
वयो ब्रह्मणे-इत्येवाहार्थं स च ब्रह्मा अथवाः अपरा-
धानावाङ्मूढिभ्यश्चरद्विती नारदाय पुराणसंहितामेतामिति इमां
भागवतीमिति वाचकमेवाह यौनकस्य ॥ ४१-४२ ॥

असौ सुग इति पुराणितममुत्तमा निर्दिशति ॥ ४३ ॥

इति सारायंर्धिवचनम् ॥ वैश्वनाभ मन्त्रवेतसाम् ।

द्वादशस्कन्धोऽपि अतः सङ्गतः सताम् ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतः पुराणप्रदीपः ।

मगदप्रोक्तत्वेन परमं भूतवत्-पुराणसंहितामिति ॥ ४१ ॥

वेदसंमितां वेदगुणानां स द्वेपावनः-मन्त्रमाह ॥ ४२ ॥

अथैव सुगद्योक्त्यादिद्वारा प्रवृत्तवा जनः पवित्रीभवितुं-
त्याद्येनाह-एतामिति । असौ पुरतो विराजमानः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धोऽथ

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे ।

अतुष्टोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! इस श्रीभागवत पुराण की संहिता को
पहिले श्रीनारायण भाग्य श्रुति नारद जी को कहते हुए,
और वे श्रीनारद जी हमारे पिता श्रीकृष्णद्वैपायन महर्षि
को कहते हुए ॥ ४१ ॥

हे राजन् ! भगवान् श्रीवाङ्मय इस वेद समित
संहिता को प्रसन्न होकर मेरेखिने पढ़ाते हुए ॥ ४२ ॥

हे कुरुभेष्ट ! अब इस भागे संहिता की नैमिषारण्य में
द्यौनकादिक के पूजने पर वह सुग दीर्घवृत्त में श्रुतियों
को इसी भागवत को बखाने करेगा ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध में अतुष्टो अध्यायकी,

श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे अतुष्टोऽध्यायः ॥ ४ ॥

मिष्टुष्य
यानां तु स
हे राजन् । म
यवेष्टवामने

भीमद्विभवाय चक्रवर्तिकृतसारार्थदार्ढिनी ।

संभवेत् किन्तु ये पशुबुद्धयोऽप्ये तामेव प्रति नदपि राज्ञिति
सम्बोधनं तु तमेव वक्ष्योक्त्याभ्यविषयकस्याप्युपदेशस्य बहुमौ-
खित्वात्तस्यैव तद्विषयत्वात् यथा सर्वविषयकोऽप्युपदेशो गीताया-
मजुं न वक्ष्योक्त्यैवोक्तं विवेकमेवाह, न जात इति । यथा देहः
प्रागभूतः पशु इदानीं जातोऽद्य न वक्ष्यति न तथा त्वं जातः नापि
प्रागभूतः नाप्यनवक्ष्यति त्वं जीवात्मा अहानुपाधेः पृथगेवासीति
नाहं भक्तिप्रतिक्रियाऽयं ॥ २ ॥

वया वेहो भूत्वा पुनर्भवति न तथा त्वमात्मा इत्याह—नेति ।
पुनर्योगाद्विपयानिति वयाह—भूतिः—

“मङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।

‘आत्मा ये पुत्रनामाणि सञ्जीव हारदः शतम्’ ॥ इति
बीजाक्षरवर्णमयं पुत्रो भवति ततः पुनरक्षरात्
बीजमिन्द्रियैश्चैव यत्तु तदाहं न भविष्यति चत्वारः
देहादेकपञ्चदेहाश्चमात्मा इति चत्वारः यथा जन्मः काष्ठान् देहा-
न्द्वा ज्ञायते नास्मिन् भावः ॥ ॥

जन्ममरणाद्यवस्थागतो देहः प्राणैः बाधकं दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति, खण्डे इति । नहि ज्ञेयं किं तदेव ज्ञायं सध्येत अत आत्मा
ततः पृथगेव न दृष्टा तथैव आगतेः तस्मात्पुनश्च अत एव आत्मनो
देहस्य प्रज्ञात्वादिपद्मवति ततो जीवतामा अजो जन्मरहितः
ममरो सुखीरहितश्च ॥ ४ ॥

भूमिच्छुक्तेवकुतश्चिन्तास्तप्रदीपः ।

अत्रेवं बोध्यं निष्कामकर्मयोगोऽयमुक्तः करणः भगवति-
पक्वं हानुं ततो भगवत्पूजितं तद्वत्पूजितं ब्रह्मसमश्नुते इति भुजे
अरमकलेखरे एव भगवन्तं ध्याने प्राप्नोति अरमकलेखरस्यागम-
नरं च . भगवत्पूजयेत् भगवत्पूजयितुं कष्टं मांसं प्राप्नोति
समश्नुते इति भोक्तृत्वेनोक्तम्-

“बोगास्त्रयो मया प्रोक्ताः स्युः श्रेयो विधित्तया ।

० ज्ञानं कर्म च भक्तिश्च नोपाधिभ्योऽस्ति कर्हिचित् ॥
इति “भक्तियोगेन भक्तिव्या गङ्गावायोषधेऽप्रति” तत्र देहत्यागानन्तरं
मत्स्या भगवद्गाथापत्तिः पण्डित्याये रात्रिः स्फुटिभविष्यति इदं क-
साधनबलेन निर्मयः सन् भक्तिमत्त्वमेव एव भीकृष्णं
परमात्मानं प्राप्नुहीत्याह शास्त्रं प्रोक्तं भगवान् शुकः—
अत्रेति अत्रास्मिन् महापुराणे हरिः कथां प्रवक्ष्यते यथाहः वयं यंते
भगवान् श्रीमाविकपदेभ्यश्चैतद्वचः वचनं प्रसादजः ब्रह्मा
रुद्रश्च क्रोधसमुद्भवः सर्वेश्वरः सत्ताकातिशयशून्य इत्यर्थः
विश्वारामा चेतनाचेतनत्वबोरोनन्तरं बहो भावयोः समुदायभूतस्य
आत्मा कारणं यद्विज्ञानं तद्विज्ञानस्यात्मन्युत्पत्त्यादि-
विज्ञानं भवति सः भगवान् भीकृष्णः असीदृश्यं पुनः पुनः
नवभिर्लोकयोः सत्त्वाच्च अनुवर्तते ॥

[illegible]

प्रबुद्धस्मरणव्याप्तेन विवेके जातेऽपि संस्कारवशात्प्रसङ्गात्मां
मरिष्ये इति पशुबुद्धिमवगमिति अहि स्वज सन्निधारणः । आत्मानाम-
विवेकेन पूर्वैव ज्ञानाव्याप्तेषूपदिष्टमनुस्मारयति प्रागभूत्या अविद्य-
मानः न जातः नापि देहवत् नृकस्यासि मरिष्यसि ॥ २ ॥

किञ्च भूत्वा उत्पद्य बीजाङ्कुरवत् पुत्रपौत्रादिक्रियत्वाद् न
न मविष्वासि यतः यथा दाहश्चक्षुरप्रकाशकः अग्निर्वा इवति-
रिक्तः तथा देहेन्द्रियमनोबुद्धिमाणादिक्रियस्तेषां प्रकाशकत्वं
इवतिरिक्तोसि अवश्यमर्थः आत्मा इविकारी पुत्रादिक्रियेण न विक्रि-
यते किन्त्वासाभिहितो देह एव विक्रियते" अङ्गाङ्गास्तम्भ-
वसि हृद्वादिमिजावसे । आत्मा वै पुत्रनामानि मर्त्यान् शरवः
द्यानम् " इति ध्येनः ॥ ३ ॥

देहादेर्यथीतिरक्तत्वमेवाह-कर्म इति । कर्मं यथा आत्मनः
ज्ञानदेहात्पृथग्भूत एव शिरच्छेदं स्वयं पश्यति एवं जागरेदपि
देहात्पृथक्भूत एव आत्मनो यो देहस्तस्य पञ्चबाहि पश्यति
ततो हेतारात्मा अजः जगत्पृथक् अमरः सृष्ट्युत्पत्तिजम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकउवाच ।

श्री गुरुदेवजी बाहे, कि—इस भागवत संहिता में निर-
न्तर विश्वात्मा भगवान् श्री हरि का वर्णन किया है जिन
परमात्मा के द्वय से श्रीगङ्गा जी उत्पन्न हुए, और जिन के
मोक्षसे सब संहार करने वाले श्रीगुरुदेव उत्पन्न हुए
हैं ॥ १ ॥

हे राजन् ! तुम तो अब " मैं मरूंगा " इस पक्ष सुखि का खोंड हो । जैसे यह देह पहिने कभी न हुआ रहा, और अब उत्पन्न भवा है, और नष्ट होजायगा, इसी तरह तू मर्यात् मेरा आत्मा न कभी पहिने उत्पन्न हुआ न अब उत्पन्न हुआ है, और न अब कभी नष्ट होयगा ॥ २ ॥

हे राजन् ! तुम पुत्र पौत्रादि रूप नाश होकर बीजांकुर की तरह जैसे धीज से बंकर होता है ऐसे नहीं उत्पन्न होभागे, तुमना देहादिक से व्यभिचारक हो, जैसे—काष्ठ से अग्नि पृथक् है कुछ उत्पन्नही होता है इसी प्रकार देहमें देहही उत्पन्न होता है आत्मा नहीं ॥ ३ ॥

आत्मा तो देहमें मिश्रही है जैसे प्राणी कबल समझ में अपने कबल देहका शिर ऊँचन मरण आपही देखता है तो देखने बाधा मरने पाछे में अण्य है । इसी प्रकार इस विद्यमान देह से भी आत्मा अण्य है, क्योंकि ? जन्महेतु से इस देहकारी मरणादिक यह देखता है निमी हेतुमें देह जन्म मरण बाधा है और अजन्मा आत्मा अजर अमर है ॥ ४ ॥

घटे भिन्ने यथाऽऽकाश आकाशः स्याद्यथापुरा ।

एवं देहे मृते जीवो ब्रह्मसम्पद्यते पुनः ॥ ५ ॥

मनः सृजति वै देहान् गुणान् कर्माणि चाऽऽत्मनः ।

तन्मनः सृजत मायां ततो जीवस्य संसृतिः ॥ ६ ॥

स्नेहाधिष्ठानवर्त्यप्रिसंयोगो यावदीयते ।

ततो दीपस्य दीपत्वमेवं देहकृतो भवः ।

रजःसत्त्वतमोवृत्त्या जायतेऽथ विनश्यति ।

न तत्राऽऽत्मा स्वयञ्ज्योतिर्यो व्यक्ताव्यक्तयोः ।

आकाश इव चाधारो ध्रुवोऽनन्तोपमस्ततः ।

भीषरस्यामिकृतमाचार्यदीपिका ।

यस्माद्देहोपाधिकोऽयमात्मनो जन्मादिसंसारसमस्तस्माद्-
वाधिनिरुद्धो मुच्यत इति सदृशान्तमाह-घट इति । यथा पुरा-
घटोपाधेः पूर्वमिव पुनर्घटे भिन्ने तद्वन्तत्वेनैवकाश आकाश एव
स्याद्यथा एवं देहे मृते तत्त्वज्ञानेन जीने सति ॥ ५ ॥

ज्ञानेन ज्ञेयं भावविभुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधिसम्बन्ध-
प्रकारमाह-मन इति । मन आत्मनो देहादीन्सृजति तच्च
मनो मायां सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुदावाजीवस्य संसृ-
तिर्नैव सतः ॥ ६ ॥

यस्माद्युपाधिनिरुद्धमनो जीवस्य संसारोऽतस्तत्काशे जीवस्य
निरुद्धत्वात्तदेव सदृशान्तमाह, साज्ज्ञेन स्नेहेति । दीपस्य ज्योतिषो
द्विपत्वं उवाचारूपः परिणामः तच्च तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठान-
स्थानीयं मनः धर्तिस्थानीयो देहः अप्रिसंयोग स्थानीयश्चैतन्वा-
ध्यासः दीपस्थानीयः संसार इति चोच्यते देहकृतः देहनि-
बन्धनः यद्वा, देहकृतो मनसो न त्वात्मनः ॥ ७ ॥

अतो दीपस्य संसार एव नश्यते न त्वात्मा ज्योतिर्वदित्याह,
नेति । ननु, तच्च प्रतीयमान आत्मा कुन? इत्यत आह, य इति । व्यक्ता
व्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परोऽन्वः यतः स्वयञ्ज्योतिः परत्वं
प्रपञ्चयति, अकाश इवेति । आधारो देहादेः प्रपञ्चस्य ध्रुवो निर्वि-
कारः नास्त्वन्त उपमा च वक्ष्य सोऽनन्तोऽहमः ततो विभुः ॥ ८ ॥

भीषरवर्चनसुरिकृतशुक्लपद्मीवम ।

यथा पुरात्यात् निरुपाधिकः स्यात् एवं जीवो ब्रह्म सम्प-
द्यते परिशुद्धावस्थो भवनीत्यर्थः । ब्रह्मशब्दोऽत्र मुक्तात्मधार्या
"ब्रह्मभूयाश्च कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम" इति प्रयोगात् ॥ ५ ॥

मनः सृजतीति मनसो देहादिमुद्दिहेत्यर्थं पुनरुपाधारे-
त्याह-कर्माणि चेति । माया प्रकृतिः ॥ ६ ॥

एवं देहकृतो भव इति कर्मोत्पत्त्येव देहिप्रयावधिको
भवति इत्यर्थः । रजः सत्त्वं तमोवृत्त्या गुणत्रयसंसर्गादात्मनो
जन्ममरणादिः क्षतस्तु तद्विषययो नित्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

परो जीवावस्थः ॥ ८ ॥

भीमदीपिका

तच्चन्द्रचन्द्रिका ।

अस्वेवं तत्त्वज्ञानेन निरुद्धचित्तवृत्तस्य मुक्तिरेव
स्यादित्याह-घट इति । यथा पुरा-
सति यथापुराऽऽकाश आकाशः स्यादेवं
जीवोपि देह मृते तत्त्वज्ञानेन निरुद्धचित्तवृत्त-
विगमे सति ब्रह्मसंस्काराणां निरुद्धत्वात्
शब्दोऽत्र मुक्तात्मधार्या "ब्रह्मभूयाश्च कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम" इति प्रयोगात् ॥ ५ ॥

कथमनोदेहस्य संसारोऽतस्तत्काशे जीवस्य
पपादयति-मन इति । मन आत्मनो देहादीन्सृजति तच्च
मनो मायां सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुदावाजीवस्य संसृ-
तिर्नैव सतः ॥ ६ ॥

एतदेव सदृशान्तमाह, साज्ज्ञेन स्नेहेति । दीपस्य ज्योतिषो
द्विपत्वं उवाचारूपः परिणामः तच्च तैलस्थानीयं कर्म तदधिष्ठान-
स्थानीयं मनः धर्तिस्थानीयो देहः अप्रिसंयोग स्थानीयश्चैतन्वा-
ध्यासः दीपस्थानीयः संसार इति चोच्यते देहकृतः देहनि-
बन्धनः यद्वा, देहकृतो मनसो न त्वात्मनः ॥ ७ ॥

अतो दीपस्य संसार एव नश्यते न त्वात्मा ज्योतिर्वदित्याह,
नेति । ननु, तच्च प्रतीयमान आत्मा कुन? इत्यत आह, य इति । व्यक्ता
व्यक्तयोः स्थूलसूक्ष्मदेहयोः परोऽन्वः यतः स्वयञ्ज्योतिः परत्वं
प्रपञ्चयति, अकाश इवेति । आधारो देहादेः प्रपञ्चस्य ध्रुवो निर्वि-
कारः नास्त्वन्त उपमा च वक्ष्य सोऽनन्तोऽहमः ततो विभुः ॥ ८ ॥

भीमदीपिका तच्चन्द्रचन्द्रिका ।

अधुना तत्त्वज्ञानेन निरुद्धचित्तवृत्तस्य मुक्तिरेव
स्यादित्याह-घट इति । यथा पुरा-
सति यथापुराऽऽकाश आकाशः स्यादेवं
जीवोपि देह मृते तत्त्वज्ञानेन निरुद्धचित्तवृत्त-
विगमे सति ब्रह्मसंस्काराणां निरुद्धत्वात्
शब्दोऽत्र मुक्तात्मधार्या "ब्रह्मभूयाश्च कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम" इति प्रयोगात् ॥ ५ ॥

भीमद्विजयस्वजनीयंकृतपदरवाचकी ।

यथा तथा पुरा जीवः मायाधारकः परमात्मान्तयोमी प्रज्ञ-
वातिरूपकमाप्नोति घटान्तर्गतभूताकाशः पुरा यथा महाका-
शाभिन्नः पञ्चादपि तदधीनतामापद्यते तथा चरमदेहास्तच्छि-
द्यरीरे मेहे नष्टे जीवो मुक्तिर्वाच्यः । आत्मा परं उच्यतेः सत्प-
द्यते अक्षय्ये "महाकाशो बहिःस्थश्च घटाद्यन्तस्थ एव च" इति
तत्त्वसंहितावचनादवगन्तव्य इति प्रज्ञा मोक्षं पुनरावृत्तिमुच्य-
ते ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण संसारावस्थामाह—मन इति । आत्मनो जीवस्य
मनः सुरभ्यादिदेहागुणान्कर्मणि मावृत्तिहेतुभूतानि पुनर-
पापकृत्यानि च सृजति आशब्धति शुद्धादिविषयान्क-
हेतुभूतानि वा एवमिदं मनः सत् किं तत्राह, तदिति । माया
जडप्रकृतिः तन्मन इत्यादिमति सृजत इत्यारम्भेनैव प्रयोगेण
। चिन्मिदं 'मन इति सूचयति ततो जडमनसो जीवस्य
संसारो वर्तत इति शेषः ॥ ६ ॥

किञ्चलं काळं जन्मरामकः संसार इति तत्राह—स्नेहेति ।
बाधयावन्तं काळं तैलादिस्नेहप्रमाणित्वान्निरूपितवर्तमानसंयोग-
स्नावसावन्तं काळं हीपस्व हीपस्य प्रकाशसामर्थ्येण एवं देह-
कृतां देहादिकर्मनिमित्तकृतो मन इत्यन्वयः । तैलाद्यभावेन
यथा हीपादेः शुभ्यता एवं जीवस्य हि देहाद्यभावेन जन्मर-
मायातममाह, रज इति । मनसो ज्ञा आदिगुणोपजीवनेन देहा
जायते (१) इत्यादि ॥ ७ ॥

तत्र तत्त्वामवस्थावामपि बोध्यं काव्यकथोर्देहप्रकृत्योः परो
विषयतः स आत्मा जीवो न, उच्यते न चरन् न नश्यति
कृतः । इत्यवस्थोनिर्ज्ञानतामा इदानीमुपस्तिप्रकारं विधत्ते, आकाश
इति । आकाशवत्ततो स्वातो भूवाधारी निष्ठाधारी भूवो निष्ठा-
वः नामाश्रितः तत्त्वस्तुपरिभाष्यपरिचितः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतमसम्भवेः ।

• देह इति देहद्वयम् इत्यर्थः । प्रज्ञा एवं सत्पद्यते यथायथं
माप्नोति ॥ ५ ॥

मायादीनां अपृथक् चतुर्भिर्विषयहेतुत्वात् ॥ ६ ॥

हीपस्व उच्यते हीपस्य स्नेहाद्यभिप्रायत्वेन विकारित्व-
मित्यर्थः । ततस्तस्मात् काव्यकथोपरादिकपरत्वादेनैवोपमः
परमात्मसदृशः "सरथो चलाद्यौ" इति पुनः ॥ ७—८ ॥

• भीमद्विजयनाथः चरितकृतपदरवाचकी ।

तद्व्यात्मनो चिद्रूपरीत्याको ज्ञातो वा ज्ञाने सति निव-
र्त्यत इत्येकात्मवादिनां दृष्टान्तमाह—यः इति । मित्रे विदीर्ष्ये
यथापुरेति चतोरूपः पूर्व यथा नष्टमिदं काव्यमवस्थौ घटे भग्ने-
ऽपीत्यर्थः । एवं देहे मृते ज्ञानेन जीने कति । यत्कालो ज्ञाया जीवात्मा
तथा परमात्मापि तावुमावपि देहात् । इत्येते चिद्रूपमज्ञे सत्यु-
मावपि मुक्तौ स्वातन्त्र्यमिति कथं । तत्र परमात्मन माय-
रथं काव्यकथेपि नास्ति सत्पद्यते घट इति । यथा पुरेति

घटे वत्तमानेऽपि आकाश एव यथा अनाद्वनस्तेव घटे भग्ने-
पीत्यर्थः । आकाशस्य घटाभर्तृत्वमप्येव वत्तमानत्वात् आकाश
घटः कथमावृत्तातिरिति भावः । एवं देहे भग्ने वत्तमानेपि
अजीवो जीवमिदः परमात्मा प्रज्ञा सत्पद्यतावकः सत्पद्यते
विराजते ॥ ५ ॥

ज्ञानेन खयं सम्भावयितुं मायाकृतमात्मनो देहाद्युपाधि-
सम्बन्धकारमाह—मन आत्मनो देहादीन् सृजति यत्तु "वतो
वनो धानानि देवचोदितं मनोविकारात्मकम्" इत्यादि तत्र मनो
माया सृजति ततो मायाद्युपाधिसमुदायात् ॥ ६ ॥

एतदेव स्रष्टास्तमाह—साज्ञेन स्नेहेति । हीपस्य उच्यते
उवाचकः परिग्रामः तत्र तैलस्थानीयं कर्म तद्विष्टानकथा-
नीयं मनः वृत्तिस्थानीयो देहः अग्निबंधोगस्थानीयमैतन्मायासः
हीपस्थानीयः संसार इति योजनं देहकृतो देहसंयोगनिबन्ध-
नीयं भवः संसारः ॥ ७ ॥

अतो हीपवत् संसार एव नश्यति न त्वारमा उच्यते-
वेदित्वाह—नेति । ननु तत्र प्रतीयमान आत्मा कुतः । इत्यत आह य
इति स्पष्टाव्यक्तयोः परः स्थूलसूक्ष्मदेहाभ्यामन्यः यतः कव-
प्रच्योतिः त एव हेतोः माधुरो देहस्य प्रपञ्चस्य भूवो निर्भि-
कारः नास्ति ततः उपमा च वक्ष्य सोऽनन्तोपमः पक्षः च कलु-
षकारणकयोः कार्यकारणयोः परः कारणरूपः परमात्मा
सतु आकाश इव सर्वाधार इत्यादि ॥ ८ ॥

भीमज्जुकदेवकृतसिद्धार्थप्रदीपः ।

एवंभूतात्मानामविवेकेन मागवतः प्रथमं निर्वन्धनं स्वरूपं
माप्नोति पुनः प्रज्ञासत्पद्यतेत्याह—घट इति । घटे मित्रं सति तदाहृतः
आकाशः यथा पुरा अनाद्वतः आकाशः तथैव स्वात् एवं
देहे मृते अत्र देहाभ्येन तत्कारणभूता प्रकृतिर्गुह्यते तत्त्वानु-
परतावामित्यर्थः ।

"यद्यप्यपरता देवी माया वैद्यारदी मतिः ।

सत्पद्य एवेति विदुर्महिम्नि खं महीवने" ॥

इत्युक्तत्वात् जीवः स्वात् निरावरणः स्वात् पुनः स एव
निर्वन्धनो जीवः प्रज्ञा प्रज्ञासत्पद्यते माप्नोति "निरञ्जनः परमं
साम्बभूविति" इति भूतेः ॥ ५ ॥

प्रकृतौ उपरतायां स्वरूपं सत्पद्यते इत्युक्तं तत्र प्रकृति-
कृतएव जीवस्य संसार इति हेतुमाह—मन इति । अन्मनः माया
एव भग्नाद्विज्ञाया सृजति तद्वत् स्रष्टावरकं गुणान्
सकृद्रूपरूपान् कर्मणि देहाद्य सृजति-

"वतो यतो धानानि देवचोदितं मनो विकारात्मनि पञ्चसु ।

गुणेषु माधुराचतसु देहासौ प्रपद्यमानः स्रष्ट तेन जायते" ॥

इत्युक्तत्वात् एवं ततो देहाभ्येन गृहीतायाः प्रकृतेरेव जीवस्य
संस्ततिः ॥ ६ ॥

एतदेव दृष्टान्तेनाह—स्नेहेति । स्नेहादीनां संयोगो बाधहीन-
तावदेव हीपस्व हीपस्य संयोगापगमे तु नश्यति एवं एवं देह
कृतो भवः कार्यकारणरूपः प्रकृतिकृतो भवजन्ममरणप्रवाहरूपः
संसारः ॥ ७ ॥

एवमात्मानमात्मस्थमात्मनैवाऽऽमृश प्रभो ! ।

बुद्ध्याऽनुमानगर्भिण्या वासुदेवानुचिन्तया ॥ ६ ॥

आदितां विप्रनाक्येन न त्वां धक्ष्यति तत्तकः ।

मृत्यवो नोपधक्षन्ति मृत्यूनां मृत्युमीश्वरम् ॥ १० ॥

अहं ब्रह्म परं धाम ब्रह्माहं परमं पदम् ।

एवं समीक्षन्नात्मानमात्मन्याधाय निष्कले ॥ ११ ॥

दशन्तं तक्षकं पादं लेलिहानं विषाननैः ।

न द्रक्ष्यसि शरीरं च विश्वं च पृथगात्मनः ॥ १२ ॥

भीमच्छुकरेश्वरकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स च देहः प्रकृतिरेव मनुष्यदेहतिर्यगादिशरीराकारेण रजः
स्त्वत्तमोवृत्ता जायत विनश्यति च मायाभाहितो जीवस्त्वष्टा-
नात् जानोस्मि मरिष्ये इति मन्यते नस्तु नस्तु यः तत्र मनुष्यादि-
शरीरे आत्मा जीवः स न जायत न विनश्यति मनुष्यादिदेह-
स्तत्प्रकाश्यः स स्त्रयङ्म्यानि यतो व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः
शरीरप्रकृत्योः परः ताडयामस्य आकाश इव अदृश्यत्वात् आधारः
वेदादिधारकत्वात् ध्रुवो नित्यस्ततो हतारनस्त आद्यमनशुभ्यः
अव्ययः अविकारी ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

अस्तु, देह से आत्मा भिन्नहोना तिलसे क्या हुआ, तहाँ बहते हैं कि—इसप्रकार के भेदज्ञानवाले विवेकी मुक्त हो जाता हैं, जैसे कि—घट के भीतर का आकाश घट के फटने पर निरुपाधिक आकाश हो जाता है, इसी प्रकार परमात्मा की उपासना से अपुनर्भावी देह सम्बन्ध नष्ट होने पर अर्थात् प्रकृति सम्बन्ध फूटने पर वह जीव ब्रह्म हो जाता है, अर्थात् जीव मुक्त हो जाता है इस जगह ब्रह्म शब्द मुक्त का वाचक है जैसे, कि—“ब्रह्म भूबाय कल्पते, ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठा इहम्, इन प्रमाणों में है ॥५॥

सर्वादि गुण सब देहों का मन सृजता है, और अपने
 कर्मों को सृजता है, और उस मन को माया जो प्रकृति
 है वह सृजती है, तिन माया मन देह और कर्मों से इस
 जीव को संसार होता है ॥ ६ ॥

जब तक तैल के अधार क्षीपक में बसी और अग्नि का संबंध रहता है, तबही तक क्षीपक में क्षीपण है, इसी प्रकार यह देह कृत संसार है, इहां पर तैल के ठिकाने पर देह है, अग्नि संबंध के ठिकाने हर देहात्माभिमान है, क्षीपक के ठिकाने पर यह संसार है। इस प्रकार जब तक यह कर्माणुष देह की प्राप्ति होती रहती है तबही तक संसार है इसीसे तीनों गुणों का संबंध रूप वपाधि से आत्मा का जन्म मरणादिक है कतः तै आत्मा जन्ममरणादिक

से राहत है गुणत्रय के सम्बन्ध ही से जन्म होता है और मर-
ता है ॥ ७ ॥

इस प्रकार वहने उत्पन्न होने पर आस्था न उत्पन्न होता है। यह क्यों ? वह, अत्यंत शरीर और अवयवों के कारण है। इन दोनों में अस्थि है। अस्थि भी क्यों है, क्योंकि उद्योग अथवा स्वयं प्रकाश है, और शरीर नहीं है। इसमें दृष्टान्त यह है, कि—जैसे कि—आधार आधार ही उसी तरह यह शरीर ही है, स्थिर है, अनन्त है अतएव अवयव ही विकार रहित है ॥ ८ ॥

दीपिका ।

अनद्वयभवे । आत्मस्य देहाद्युपाधि-
स्थितम् आत्मम् । नगर्भेयम् । प्रकृत्यात्मनः
व्यतिरेकयुक्तम् ।

एष च सांख्यसिद्धिर्ब्रह्मसिद्धिरिति हितम् ।
तत्र हेतवः सन्त्येवमिति ॥ १० ॥

निमशंपकात् । न कथयति-ब्राह्मणम् । योऽहं
स ब्रह्मैव यन्मया । ब्रह्मैव न ब्रह्मैव । न ब्रह्मैव न ब्रह्मैव ।
नया जीवस्व जीवस्व । नया जीवस्व जीवस्व । नया जीवस्व जीवस्व ।
पादोऽयनिहान् । नया जीवस्व जीवस्व । नया जीवस्व जीवस्व ।
ब्राह्मणं ब्रह्मैव । नया जीवस्व जीवस्व । नया जीवस्व जीवस्व ।

विषयकैराज
खेबिहानं जि
पृथक् ॥ १२ ॥

गुणपक्षीय ।

परमात्मा मात्मकम् ॥ ६ ॥

न त्वां ध्या
इन्द्रो मृत्यु
नेत्यर्थः ॥ १०

भीष्टदण्डमसुरितशुकपक्षीयम् ।

अहं ब्रह्मेति ब्रह्माहमिति च तात्पर्यमर्हेन विशेषप्रधानो
विशेषप्रधानस्य निर्देशमहः परं पदं परमात्मनः
॥ ११ ॥

न ह्यवस्थानि मगधस्मृत्याहतरपदमन्तथा तु काहेतुभूतमप्य
अवस्थानिः ॥ १२ ॥ १३ ॥

आमिहिरराजवाचकं कृतमगधनचन्द्रचन्द्रिका ।

नमः शशाङ्कः—माकाश इवेति । यथा घटाद्युपाधिराकाशः परतः
ब्रह्माधारः देहस्य धारकः जनतः समावृत्तः परिच्छिन्नः
अर्हः अरूपः विकाररहितः ततः किमन आह—एवविध-
मिति । एवंविधमात्मन्यं परमात्मन्यं देहस्य वा आत्मानम्
आत्मनोवाच्यं विचार्य प्रत्यक्षवादात्मनोवस्थितः ॥ ६ ॥

बुद्धयति—मनुमानगमिण्या मनुमीषनेन सुखमप्य इत्य-
नुमानं शास्त्रं तदुपनिषत्वा अज्ञानयुक्तवत्त्वं । बुद्ध्या
आत्मविमर्शनात्मिकत्वात्मासुद्ध्या चरन्वा वासुदेवानुचिन्तयत्वा
बुद्ध्या वा उपलक्षणं त्वां विचार्य प्रवृत्तिर्नापि तत्त्वकः
न भवति न च वेदना य अज्ञानेन इत्यर्थः मृत्पत्र इति ।
इहमेवे हि मृत्पत्रं मृत्पत्रमस्तु मृत्पत्रः मृत्पत्रेति न भवत्येव
एवं तदुपनिषत्वात्मिप्रमाणः ॥ १० ॥

अहमिहात्मह ब्रह्मेति ब्रह्माहमिति च तात्पर्यमर्हेन विशेषप्रधानो
विशेषप्रधानस्य निर्देशमहः परं आत्म परम पदमिति च ब्रह्म-
विशेषस्य परमं पदं प्राप्य एवमित्यं समीक्ष्य सन्धानः निष्कल
प्राकृतशरीररहित आत्मनि परमात्मत्वात्मानं प्रत्यगात्मान-
माधातुं परमात्मशोभनेकरत्नं आत्मैवत्यर्थः । यदा, अनादि
मावी विद्यया ज्ञानदेहात्म बुद्ध्यामभूतानजस्वरूप राजानं
नित्यं भीमगच्छेत्पुनरात्मानं देहविविक्तस्य गुणत्रया-
तीतं अजविद्यस्य सर्वं चेतनं नित्यं ब्रह्मः परमात्मस्वरूपाधिन-
सत्तास्वरूपं विद्येत्युपदिशति—अहं ब्रह्मादिना । आत्म निर-
वाचिकचेतनं प्रकाशबहुलं तेजोमयं योनिरस्वरूपं परमं भेदं
अजविद्यस्यमम इति एव अजबर्णानिभेदमपि पदं स्वरूपं
वत्त्वं तत् अहम अहतरत्नं जीवस्वरूपं ब्रह्मवरं प्रधानं भेदं
मात्रं पूज्यं सेव्यं वत्त्वं तत् अहम एव ब्रह्माहं ब्रह्मणः अहं
ब्रह्माहं ब्रह्मणः परमात्मनः शेषिण एव देहो नाशक्य तदि-
तरत्वं स्वदेहापि चेतनाचेतनस्य च देहादिदिति तदभिप्रायः
मम च शेषी ब्रह्मेव परमात्मेव आत्म । तथा सति सर्वेषां
शेषिण एव स्युः अतो न शेषस्य शेषीति भूताविक एव
शेषी वर्धितः “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ॥ इति आत्मनि किञ्चन”
“न तत्त्वमस्यैवाधिकस्य हृदये” इत्यादि श्रुतिः । “न तत्त्वमस्यो-
क्त्यधिकः कुतोऽयः” इत्यादि श्रुतिश्चोपनिषत्सु च शेषी
एक एव भीमकोपनिषत्सु शेषात्मा न च शेषि सत्त्वोपनिषदो
मिषत्सु आत्मा शेषभूतेस्सदेव शेषीति अहमहशास्त्रधार-
णीवः । अन्वया शेषस्वरूपमेव न शेषीति निर्दिष्ट एवञ्च सर्वस्य

* शेषस्य शेषो, इति मयाति शेषीति एव शेषो मयाति न
शेषस्य इति इत्यामिति निर्दिष्ट

शेषी परब्रह्मभीमजनारायण एव नाश इति यथा राज-
पुरुष इत्यादौ चष्टोममासर्वाटनपुरुषस्यामाशास्यं प्रसिद्धम् तत्र
भेदादिनः श्रुत्या एवेति परब्रह्मपराधीनमतादशस्वरूपं जीव-
तरत्वं वत्त्वमित्यं स्वरूपं निष्कल आत्मनि जायस्वरूपे आत्मान-
मन्त्रमिच्छं परमात्मानं भीमजारायणं निजस्वामिनं भीरमा-
नाथं निजनाथं (परमात्मस्वरूपे वा आत्मान इवाप्य शेषभूतं)
समीक्ष्य सत्त्वकं पदम् । नित्यस्वामिभेदकमात्रं सत्त्वगात्रो-
क्तम् आत्मन इति प्रत्यक्षमिव कुर्वन् विद्यामध्यवैराग्य-
ज्ञानानुरागमस्तिनयनः प्रत्यक्षमेव कुर्वन्त्यहं अहं देहादि-
वत्त्वो निर्गुणः शुद्धा मुक्तस्वरूपविद्यात्माप्यहं न स्वयं ब्रह्म-
ब्रह्माहमस्मि किन्तु स्वयं ब्रह्मणः सत्त्वशेषः । आत्मामिनो
दास एवाहमस्मि इति अहं अतिशयात्माप्याराधयाम्यः । एता-
दशवाचपुनरुक्तं भीमगच्छानानुरागो मयं देहं स्मृत्वा देह शरीरं
तत्त्वकं स्मृत्वा सुखमज्ञ शरीरमुपदेहात्पादकमविद्याप्रधानादिक
सर्वं जगद्विषयं च तथाशाहिकरं कालं च न द्रष्टव्यमित्यनेन
भीमगच्छशरीरक किमपि न वत्त्वमात्रं परमात्मानमव नित्य-
मात्ममन्त्रमिच्छं परमात्मानं इवापकं भीमस्वामिनं वा नित्य-
इवाप्यभूतं सदा शेषरूपं निजस्वरूपं सत्त्वगात्रोत्तमविद्यमान
सर्वमङ्गलमनवद्यम् ॥ ११ ॥

दशममिति । विषयकैरानेनैवेति लिङ्गानमास्माद्व्यमानं दशमं
च तत्त्वकमात्मनः परमात्मनः पृथक्सिद्ध शरीरं विषयं च न द्रष्टव्यं
भगवत्स्मृत्याहं मगधतथा तु आहं देहभूतमप्यहं वत्त्वस्य-
त्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमजिज्ञयस्वजनीयं कृतपदपरमावली ।

एवंविधमाहात्म्योपेतमात्मन्यं स्वरूपकुहरानजवमात्मानं पर-
मात्मानमात्मनो सन्प्रयत्नेनामृता सत्त्वविद्यार्थोपास्य प्रभो
इत्युपास्तमात्मनोमाह—दुर्मग्नावायुपुष्टस्य मम देहत्वागोप मोक्षो-
नास्तीति न विन्त्येवमाशयमाह, बुद्धयति । आत्मा स्वस्वत-
वृत्तिवान्कात्मनित्यनिष्ठाधिकरणं मेवमात्ममवर्धितं देहः
स्वस्वतर्वात्तत्त्वानाकात्मनित्यनिष्ठाधिकरणं मेवमात्म घटवदित्य-
नुमानगमिण्या वासुदेवानुचिन्तयत्वा हरेर्निरन्तरमनुपासनात्वात्मा-
मानं त्वात् ॥ ६ ॥

विप्रकुमारवाक्येन श्रुतिनः प्रेरितस्तत्त्वको न भवति इह-
दोषं नापादयतीत्यन्वयः । मृत्पत्रां मारकाणां मृत्पत्रं मारकम अहम
उप समीपे स्थितं मृत्पत्रो न सर्वमिति त्वां न प्राप्नुमिति ॥ १० ॥

दशदोषारूपशोभनं प्रकारान्तरेणोपायमाह—अहमिति । न इत्यनेन
इत्यहं न हीयत इति वा कदापि न अहमिति स्वशक्तिमिति
वा एव विद्यमिच्छरं विहाय कदापि न निष्ठस्वस्वतर्वादि-
त्यर्थः उपासनाफलमाह—एवमिति । एवंविधस्य निष्कल
आत्मनि परमात्मानं समाधातुं संयुक्तं समीक्ष्य सत्त्वकं
ध्यायन् ॥ ११ ॥

विषयकानेनः पदं दशमं तत्त्वकं शेषिहमं सर्वं न
द्रष्टव्यं इतरस्यैवदिति शेषः आत्मनो हरेः पृथक् आत्मनो
स्थितं विषयं शरीरं च न पदवसोत्तमवत्त्वः ॥ १२ ॥

एतत्ते कथितं तात ! ययाऽऽत्मा पृष्ठवान् नृप ! ।

हरेर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३ ॥

इति श्रीमहागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयसिक्यां द्वादशस्कन्धे ब्रह्मोपदेशो नाम

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

और आत्मा से पृथक् स्थित शरीर और विश्वको तू नहीं
हेकेगा ॥ १२ ॥

भीधरखामिकुत्तुभावायंदीपिका ।

हरेर्ब्रह्मसमात्मा त्वं यत्पृच्छसि तदेतत् कथितम् शिष्यस्य कृता-
मन्तापरोक्षग्रायं पृच्छति, किमिति ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीधरकवामिकृतम् सायणदीपिकायां

पञ्चमोऽध्यायः । ॥ ५ ॥

भिसुदशनमूरिकृतशुकपक्षीयम

इति भीमद्वागवतठ्ठाव्यामे द्वावशस्कम्भीये

भी सुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चविं

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमद्वीरकथवाच्यंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अस्मिन्प्रश्नोत्तरं निगमयति-एतादिति । हे तात ! हे नृप !

यदेवेष्टं प्रति यद्यदात्मा त्वं पृष्टवान् तत्सर्वं ते तुभ्यं कथितं कृता-
यता परीक्षायै पृच्छन्ति—किं भूयः भोतुमिच्छसीति । भूयः पुनः॥१३॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्दीरदारवाद्यांकृतभागवतचन्द्रशङ्खिकायां

पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

श्रीमद्विजयश्वजतीर्थकृतपरमहंसविरचिता ।

अवाप्तं प्रमेयमुपसंहरति-एतदिति चेदिति पाठे सा कथितेति
शेषः ॥ १३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपरिदत्तमन्त्रम

पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥

(निजयस्वजगीत्या त्रुपं: ।)

भूमिजगिषोऽयामिहसुखं सन्मनः ।

कीर्तिः कथं करिष्ये तस्य पुत्रो नृ नातिहर्षिमाकलय
-प्रदोष-रति-पुत्र इति । ते सर्वे विद्वान् । ते सर्वे शास्त्र मरिचकत

इत्यादिना कथितम् । ननु, ममानमीदमनुपक्रान्तं च तत् कथं कथितं तत्राह—आत्मकस्य विद्यात्मनिष्ठस्य मनो बाधुषाद् परीक्षितोऽवधारमज्ञानं जानमासि नवेति समिद्धा अगतमेवमपि यद्व्याप्तुमिष्टवानित्यर्थः । अहं स्ववानुवचयंत इत्यादिनोपक्रान्तं भीमगवत्समहिमानमेव पुनरपि वर्णयिष्यामीत्याह—हरेरिति । विश्वारभन् इति किं स्वपृथारभनः अरुपादिवर्णनेनेति भावः । नन्व-
स्मिन् प्रकरणे भीशुकदेवक्योपदेशे भक्तावेष तात्पर्यं ज्ञानं वेति समिद्धानं प्रति पुनर्विचार्यते तत्र “अत्रानुवचयनेऽमीक्ष्यम्” इत्याद्युपक्रमे “एतत्तं कथितं तात” इत्याद्युपसंहारेऽपि तादृशमहिमत्त्वं पूर्वोक्तवीक्षाकथाभ्रव्यास्यैव प्राधान्यात् ततोऽनुपक्रमोपसंहार-
निर्दिष्टाच्छब्दयोपपक्षितभक्तेरवात्रापि प्राधान्यं बभूवुः तस्मिन् “एवं तु राजन् मारिष्येति” इत्यादिना ज्ञानोपदेशः स च तस्य प्रागेव गता च । भक्तिनिष्ठा तस्याः सम्प्रत्यपि स्थैर्यप्रकटनार्थ एव एकान्तमकेषु भगवता मोक्षवरच्छेदनतत् पूर्वमपि तज्जि-
ष्ठया अत एव मर्यादमवपरित्यागात् अतस्तत्र च भूत्वापि तज्ज्ञानोपदेश अस्व भक्तिनिष्ठाया एव अयं दशयिष्यमायास्यात् तत्र प्राचीना तज्जिष्ठया यथा प्रथमे “कुण्डाङ्गिप्रसवामभिगम्य-
मानः” इति “दध्यौ मुकुत्थाङ्गिप्रमत्तमभावाः” इत्यादि तज्जिष्ठयैव तद्भवपरित्यागो यथा तत्राक्षे “द्विजोपमृष्टः कुहकस्तत्त्वकं वा दशरत्नं गावत विष्णुगाथाः” इति तज्ज्ञानोपदेशाभ्युपगम्यतमपि तादृशस्मिन्निष्ठायाः स्थैर्यदर्शनं यथा तत्र तावत्पञ्चमेऽपि तदा ज्ञानोपदेशं बहु मत्ना भव्यावस्यगया भक्त्या एव अकुनोपदेश-
मुक्तं पृष्ठाध्यावारम्भे “सिद्धोऽस्वपुनृहीनोऽस्मि” इत्यादि “नालङ्क-
रमिदम्भ” इत्यादि “पुराणसंहिताय” इत्यादि पुनश्चैकेन पद्येन तत्राक्षे गौरवमात्रयाङ्गीकृतस्य ब्रह्मज्ञानस्य तत्तत्कादिभवनित्त-
हेतुत्वमुक्त्याऽऽवश्येन तद्वैयर्थ्याभावेन एव वाक्येनोक्तताम-
कांतमध्यानवैशानुका प्रार्थना “भगवंस्तत्त्वकादिभ्यः” इत्यादिना “अनुजानीहि मां ब्रह्मन्” इत्यादिना अथ पुनरप्येव पद्येनाज्ञान-
निरासज्ञानविज्ञानसिद्धिश्च भगवत्पादाराविष्यदद्वैतसुखास्तमेवैव मम स्फुरतीति ज्ञापितम् “ब्रह्मज्ञानञ्च निरस्तम् ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ! भगवता दर्शितं ज्ञेयं परं भगवतः पदम्” इति अत्र पदशब्दस्य चरणादविषयाभिधावकार्ये “ज्ञानेन वैद्यात्मकशक्तिनेन भजे अगन्त-
ध्वजपादभूषणम्” इत्येवास्ति प्रथमं साधकं तदेतत्प्रकरणार्थस्तु भीमनेनैव स्पष्टीकृतः—

“ब्रह्मकोपोत्थिताय ह्यनु तक्षकात्प्रायविप्लवात् ।

न सम्मुमोहोदमवान्नगवत्यर्पितः॥५॥शयः" ॥

नां सप्तमश्लोकवाचानां युवतास्तत्कथामृतम् ।

भीमजीवगोस्वामिकृतदृष्टकमसम्भवेः ।

स्वास्त्रसम्भ्रमोऽन्तर्काष्ठेऽपि स्मरतां तत्पदाम्बुजम् ॥
इति । तथा पूर्वं द्वादशस्कन्धे तृतीये प्रथमस्कन्धात्तस्यस्य—

“अतः पृच्छामि संसिद्धिं योगिनां परमं गुरुम् ।

पुरुषस्येह यत्कार्यं श्रियमायास्य सर्वथा” ॥

इत्यस्य राजप्रश्नस्योत्तरत्वेन भगवद्भ्यासकीर्त्तने एव खल्वं
भीमशुक्रदेवेनाप्युपदिष्ट—

“तस्मात् सर्वात्मना राजन् ! हृदिस्थं कुरु केशवम् ।

श्रियमायो ह्यर्वाहृतस्ततो याति पराङ्गतिम् ।

श्रियमायोरभिध्येषो भगवान् परमेश्वरः ।

आत्मभावं नयत्यङ्ग ! सर्वात्मा सर्वसम्भवः ॥

कखेर्षोपनिधे राजन् !”—

इत्यादिना । तत्तस्मिन् केशवे अवहितः कृतावधान आत्मभावं
आत्मनो भक्तिम् अस्तु तावदायाससाध्यं ध्यानं हि यस्मादनायास
साध्यात् कीर्त्तनादेवत्यर्थः । द्वितीयस्कन्धेऽपि “नहानो ऽन्धः शिषः
पत्न्याः” इत्यादिना “एवमेतज्जिगादितम्” इत्यस्तेन ग्रन्थेन नानाङ्गवान्
शुद्धभक्तिबोग एव तत्रोत्तरत्वेन पश्येवसितः तत्र “पिबन्ति ये
भगवतः” इत्यादिना लीलाकथाभवया एव तत्पश्येवसितं दृश्यते
तस्मात् साधूक्तं “एवम् तु राजन् मरिष्यति” इत्यादिकं तज्जकिनिष्ठा-
प्रकरणार्थमेवेति अतो भक्तावेव तदुपदेशस्य तात्पर्यम् अत एव
द्वितीयस्याऽष्टमे राजप्रार्थना च नाश्रया स्वात् “कृष्ये निवेदय
निःसङ्गमनस्यस्य कखेवरम्” ॥ १३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारांशं हर्षिणी ।

एतत् प्रज्ञानं त्वया सम्प्रलम्पुष्टमपि ते कथितं यदेत-
द्गं धां वाचाम आत्मा त्वं पृष्टवान् मां पूर्वमपृष्टः तां तु पूर्वं-
मेवावोचमिति शेषः । शिष्यस्य तस्य पूर्वोत्तरावगाथा पृष्टकृति,
किमिति ॥ १३ ॥

इति सारांशं हर्षिणीं हर्षिययां भक्तवत्सलम् ।

द्वादशे पञ्चमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ५ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वप्रश्नोत्तरमुपसंहरति—एतत् इति । तस्मिन्नेव तत्कृतार्थतां
भोतुमाह किम्भूयः भोतुमिच्छसीति ॥ १३ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चमाऽध्यायार्थं काव्यः ॥ ५ ॥

भाषा टीका ।

हे तान ! हे राजन् ! ओ तुमने विश्वात्मा भीहरिकी लीला
का प्रश्न किया रहा, सो इति तुमारे सामने कहा अब तुम
और क्या सुनने की इच्छा करते हो सो कहौ ॥ १३ ॥

इति भीमद्भागवत द्वादशस्कन्ध मे पांचमे अध्यायकी,

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसारांशं

भाषा टीका समाप्ता ॥ ५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः

षष्ठोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

एतन्निशम्य मुनिनाऽभिहितं परीक्षिद्व्यासात्मजेन निखिलात्मदृशा समेन ।
तत्पादमूलमुपसृत्य नतन मूर्ध्ना बद्धाञ्जलिस्तमिदमाह स विष्णुरातः ॥ १ ॥

राजोवाच ।

सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवता करुणात्मना ।
भावितो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः ॥ २ ॥
नात्यश्रुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनाम् ।
अज्ञेषु तापतप्तेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥ ३ ॥
पुराणसंहितामेतामश्रौष्म भवतो वयम् ।
यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्ण्यते ॥ ४ ॥
भगवंस्तत्तत्तत्कादिभ्यो मृत्युभ्यो न विभेस्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५ ॥
अनुजानीहि मां ब्रह्मन् वाचं यच्छाम्यधोक्षजे ।
मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेक्ष्य विसृजाम्यसूत्र ॥ ६ ॥
अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ।
भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम् ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्य भगवान् बादरायणिः ।
जगाम भिक्षुभिः साकं नरदेवेन पूजितः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

षष्ठे परीक्षितो मोक्षः सर्वदेहादितस्तुतात् ।
वेदशास्त्रविभागोक्तौ त्रिवेदियास्तत्त्वार्थनम् ॥

एतत्पुराणं निशम्य निखिलात्मा हरिस्तं पश्यति निखिलं
वाऽऽमनि पश्यतीति तथा तेन ज्ञातः समेत्य नतेनाऽवनेन
मूर्ध्ना तत्पादतलमुपसृत्य तत्पादौ सिद्धिं (नि) विधायेत्यर्थः ॥ १ ॥

सिद्धः कृतार्थोऽस्मि यतोऽनुगृहीतोऽस्मि बद्धमहमेवाऽऽह--
यद्यस्माच्छासितः कृपायाऽप्राप्तिकारणं स भावितम् ॥ २ ॥

करुणात्मनाममिमन्दति-ज्ञाप्याय, नारदभूतमिति ॥ ३ ॥

अश्रोष्म अतश्चतः भवतः सकाशात् ॥ ४ ॥

सिद्धोऽस्मीत्युक्तं तदेवाऽऽनिष्करोति, भगवन्निनि । यनकस्या
दर्शितं ब्रह्म प्रविष्टः कथम्भूतम् ? अमयम् यतो निषाणं कैवल्य-
रूपम् ॥ ५ ॥

किं भूयः श्रोतुमिच्छामीति यदुक्तं तत्र सिद्धोऽहं न किञ्चि-
च्छ्रोतुमिच्छामि केवलमनुज्ञां वेदीत्याह, अनुजानीहि । वाच-
मित्युपलक्ष्य सर्वोद्देश्याणां वाचं निषेध किं करिष्यसि
तद्वा, मुक्ताः कामाशयास्तद्वास्तना येन तच्छेतोऽपेक्षते प्रवेष्टवा-
स्तुविसृजामि ॥ ६ ॥

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

ननु, किं प्रायत्यागेन किञ्चित्काष्ठं ज्ञाननिष्ठो भवेति चेत्तत्रा-
ऽऽह, भवान् चेति । चकारात्तरसंस्कारश्च तच्च स्वरूपवैवेत्याह,
भवति ॥ ७-८ ॥

भीमदशमसुरिकृतशुक्पदीप्य ।

॥ १-४ ॥

प्रधानिर्वाणम् आनन्दरूपं ब्रह्म ॥ ५-१० ॥

भीमजीररात्रवाच्यंकृतमागवतचन्द्रचम्पिका ।

आत्मनः सिद्धार्थेनां कृतज्ञतां चाविष्कुर्वन्नाह राजेत्याह सूनः-
एतादृति । मुनिना शुकेनाभिहितम् एतत् किं भूयः भोतुमिच्छसी-
त्यनभिज्ञस्य कथम्भूतेन समेनेति भावप्रधानो निर्देशः साध्येन
निखिलात्मनः पश्यतीति तथा तेन तनेन नक्षेत्रा मूर्द्धा तस्य पाद-
पद्ममुपसृत्य संस्पृश्य स विष्णुरातः परीक्षित त मुनिं प्रति इदं
वक्ष्यमाणमाह ॥ १ ॥

उक्तिमेवाह-सिद्ध इति । सिद्धोस्मीति सिद्धार्थोऽस्मि कुतः
यतः भवताऽनुगृहीतोऽस्मि कोसाधनुप्रहः ? मे मध्यमनादिनिधनो
हरिः चक्षुःश्रोत्रादप्युपावृण्व आब्रवीत् इति वक्ष्यः ॥ २ ॥

कथयामासामविष्करोति-नेति । अच्युते आत्मा मनो येषां
तेषाम् अत एव महतां यत् वास्तव्यस्योश्रित्यादिगुणोत्कृष्टानां
भवतामिदं नात्यङ्गुतं किन्तद्यद्वैष्यत एव तापत्रयतप्तेषु
भूतेष्वनुप्रह इत्येतत् ॥ ३ ॥

पुराणसंहितामिति । भवतः सकाशाद्भोष्म भूतवस्तः कथ-
म्भूतां वक्ष्यां संहितायाम् ॥ ४ ॥

सिद्धोऽस्मितेनदुपपादयति-भगवन् ! इति । प्रभवहेतुत्वेनात्मानं
विशिष्टमिदं, स्वया दर्शितमभयं निर्वाणमानन्दरूपं (मात्रं) ब्रह्म
प्रविष्टः तदनुभवमप्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्युक्तं किं भूयः भोतुमिच्छसीति तत्र सिद्धोऽहं न किञ्चित्कृतु-
मिच्छामि किञ्चननुज्ञां देहीत्याह-अनुजानीहि हे ब्रह्मन् ! वाचं
वच्छामि मोक्षं विभक्तिं मुक्ताः कामाः आद्याया तद्भासनाच्च
वस्मात्तच्छेत्त भवोच्छेत्तं निवेदयाम्बु मायान् विमुञ्चामि तदर्थं
मामनुजानीहि ॥ ६ ॥

पुनस्सिद्धार्थतामेवाविष्करोति-प्रज्ञानमिति । ज्ञानमुपदेश-
जन्यं विज्ञानं भगवदनुभवार्थकस्तत्किञ्चिदप्यङ्गानन्देहात्मभ्रम-
ज्जन्तन्मात्रममूलं निस्तं भवतश्चेत्तं केवलं सुखरूपं भगवतः
पदं स्वरूपं यतो दर्शितम् ॥ ७ ॥

इतीति । तं राजानमनुज्ञायामुवाच नरदेवेन राजा पूजितः
मिथुभिः मुनिभिः सह जगाम ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतपदरत्नावली ।

भीमारवद्यानुग्रहेण परीक्षितो देहविभोगवृत्तयः भवन्ति
जनमेजयस्य पितृभक्तिप्रदर्शनाय सर्वयागः शक्यश्च न शक्यश्च
स्वविमानपातोपेक्षां कथयत्यस्मिन्नाध्याये; तत्रादौ परीक्षितः
शुकानुज्ञानदानार्थनामकारं वक्तुमाह-एतद्विधि । पुनस्तुराणं
निखलं पूर्णमात्मानं पश्यतीति निखिलात्मकं ज्ञेयं समस्त-
व्यमिदं वा ॥ १ ॥

सिद्धः संपादितपुरुषार्थदेहः ॥ २ ॥

हीनेष्वनुप्रह इति वक्ष्यद्विदम् ॥ ३ ॥

कोऽयमनुप्रह इति तत्राह-पुराणेति ॥ ४ ॥

मयामावे निमित्तमाह-प्रविष्ट इति । निर्वाणमानन्दं प्रकृत-
शरीररहितं वा ॥ ५ ॥

कामानामाशयः शयनं वस्मात्तच्छेत्ततो निगृह्याऽप्योच्छे-
त्तमेव ॥ ६ ॥

क्षेमं मङ्गलं "क्षेमो ना प्रसिद्धायां मोक्षेऽप्यस्ती तु मङ्गले"
इति यादवः ॥ ७-८ ॥

भीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्बन्धः ।

॥ १ ॥

सिद्धोऽस्मीत्यादि । किञ्च, अच्युतात्मनाम् अच्युतस्त्वेषाम्
अभावो येषां तेषां महतामात्मारामायांमपीति तद्भावमाश्रित्या-
दनुप्रहादयो गुणा युक्ता एव तस्मात्तत्प्राप्त्यनमित्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥

यस्माद्भोष्म तस्मादेव भगवज्जिति अच्युता तु वचुपदिष्टं
तच्च मम जातमेवेत्याह-प्रविष्ट इति निर्वाणं परमानन्दस्वरूपं
ब्रह्म सर्वतो बृहद्भगवत्त्वं प्रविष्टस्तस्मिन्नाविष्ट इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अधोक्षजे भीकृष्यो "अधोऽनेन शयानेन" इत्यादि भीहरि-
वंशोक्तः ॥ ६ ॥

भगवतःपदमित्यत्र पदशब्दस्य स्वरयारविन्दवाचकत्वं "ज्ञानेन
वैद्यासकिञ्चिदितेन भजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्" इत्येवास्ति प्रथमं
साधकम् ॥ ७-८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थंकृतसाराधर्षिणी ।

षष्ठे कृष्णपदमातीराक्षोऽय जनमेजयात् ।

सर्पेहोमस्ततो वेदत्रयशास्त्रोपवर्णनम् ॥

निखिलात्मा भीकृष्णस्य पुनरुपति तेन ब्रह्मा, निखिलात्मात्मा,
त्मानं मनः पुनरुपति तेन ब्रह्मा, निखिलात्मात्मा, तत्र-
स्यानां केन पुनरुपति तेन ब्रह्मा, निखिलात्मात्मा, तत्र-
समेन ॥ १ ॥

सिद्धः संपादितपुरुषार्थदेहः स एव आश्रितस्त्वेषां स
एव मया ॥ २ ॥

अच्युतः संपादितपुरुषार्थदेहः स एव आश्रितस्त्वेषां स

ननु, मया संपादितपुरुषार्थदेहः स एव आश्रितस्त्वेषां स

भीमस्त्रिभुवनयन्त्रकवर्तिकृतसाराथेर्द्वितीया ।

इत्येवमावासाह-पुराणेति । भगवाननुवचंते इत्यस्यवचन-
स्यापि । तत्पौषण्यार्थेन तद्वत्त्वात् भगवदनुवचनस्यमेवेति
भावः ॥ ४ ॥

किंश्चैकमेव वाक्यं मन्मनोऽभिधेन स्वया मां प्रति नोक्तं
यद्यपि तद्वत्पौषाकुवतो ममेतावदेवासहस्रमभूदित्याह-हे भगवन् !
सर्वम् । मन्त्रस्य भक्त्येकनिष्ठत्वं जानन्नपि किमेवमुपदिशामीति
भावः । तच्चकादिप्रस्तथा विविधजन्मान्तरप्राप्तेषु मृत्युषुः
सकाशादहं न विभेमि किन्तु स्वया दर्शितममं ब्रह्म निर्वाणं
प्रविष्टः सदैव विभेमीत्यर्थः । अत्र गृहे स्थितो नानोपद्रवेषु
न विभेमि किन्तु वनं प्राविष्टः सन्नेवेति तत् तस्माद्धनं न प्रवि-
शामीति तत्रामिप्रायः तथेवात्रापि तच्चकादिषुः पुनः पुनः
मृत्युषुः सकाशादपि स्वया दर्शिताद्ब्रह्मनिर्वाणमम महाभव-
मिति वाक्यार्थः । तेन पञ्चमस्कन्धवाक्याद्भगवद्वीर्येनैव समाप्त
सर्वाध्यानां "नारायणपराः सर्वे न कुतश्चनविप्रवति । अगोपवर्ग-
नरकेष्वपि तुल्यार्थेदर्शितः" इत्युक्तवता भगवता भीममहा-
रुद्रेणैव प्रकटितमिप्रायस्यामस्माकं भक्तानां निर्वाणमोक्षः
अस्त्वसह एव तत्रापि "पुनश्च सूबाद्भगवत्यन्ते रातः प्रसङ्ग
नवाभ्येषु । महत्सु यां यामुपवामि सृष्टिं भेदयन्तु सर्वत्र नमो
द्विजेषुः" इति प्राचोपवेशारम्भत एव प्रतिज्ञातवन्तं मामपि
ब्रह्मनिर्वाणमुपदिशामीति श्रीमन्नाम्ने ईर्येन ध्वनिता तथापि
तस्य तज्जक्तिनिष्ठं परीक्ष्यमाणस्य सुखमेवाभूत् यथा रामा-
रुद्रेण भावां लङ्कयन्तीनां व्रजसुन्दरीयाभीषण्या कृष्णस्य अत्र
किंस्त्रित्वाक्षेपलब्धमेव "स्वामस्मि वदस्मि विदुषां समनाद्योत्र तिष्ठति"
इति "भारतीयां मतिमादाय स्थितिमत्र निर्धेद तत्" इत्यस्य
पूर्वाश्रयान्ते यथा किंस्त्रित्वाक्षेपलब्धं काव्यप्रकाशटीकाकाङ्क्ष-
स्तथा व्याख्यानान्त व्याख्यानान्तर तु शस्त्रस्य गोद्विनिवृत्तिपा-
दकं भक्तैरप्राप्तम् ॥ ५ ॥

तस्मात् कृपया मामेवदेनाज्ञापयस्वेतत् प्रतिकूलित्याह-
अनुजानीही अनुज्ञादेहीत्यर्थः । अघोक्षजे भीकृष्णे मुक्तकामा-
द्यर्थं त्यक्तकामवासनम् ॥ ६ ॥

ज्ञानं भगवद्विषयकं विज्ञानं तदैश्वर्यमाहकु 'भुवनः ज्ञान-
विज्ञाननिष्ठा तव कुतो जानेत्यन राह, भवतेति । पदं, स्वकां
चरणकमलं भाम वा ॥ ७ ॥

निष्ठुभिः-सर्वमुनीन्द्रैः ॥ ८ ॥

भीमचक्रकदेवकृतसिद्धाभ्यामदीपः ।

पञ्चाध्याये भीशुकस्य गमनं राज्ञो मुक्तिः सर्वपदवेदद्याका
प्रवृत्तिश्च वचयन्ते-एतदिति । निष्कलारम्भं ज्ञानाभ्यामं भीकृष्णं
पश्यतीति संकेतः ॥ १ ॥

अकारात् तत्प्रतिज्ञाधनं च भावि ॥ २-३ ॥

अभीष्टं भुतवन्तः ॥ ४ ॥

स्वया दर्शितं ब्रह्म भीकृष्णार्थं निर्वाणं समानातिशयानन्द-

यदुक्तं किं भूयः भोतुमिच्छसि" इति तत्र ब्रह्मणि प्राप्तनिष्ठ-
त्वात् किंचिच्छृणुष्येच्छाभ्योऽनुज्ञां देहीत्याह-अनुजानीहीति ।
वाचं नागिन्द्रिगोपलक्षितानि सर्वाणीन्द्रियाणि वच्छामि निर्दृशि-
कानि करोमि अघोक्षजे भीकृष्णे चेतः प्रवेद्य असुन् विमृ-
शामि ॥ ६ ॥

भगवतः परं प्रकृतिमण्डलाद्वा हृद्देशीयं पदं कथानं दृष्टो-
मानं लोके खे गोपानां तमसः परामत्यादिषु भवनः दर्शित-
मेव देहं दित्वा तत्र यास्यामीति भावः ॥ ७-८ ॥

भाषा टीका ।

त्रिवेदिष्यासकृन् भीकृष्णमुनये नमः ।

मृत उवाच ।

भीमूनी बोले, कि-सब आत्मान को समता से देखने
वाले, स्वासनन्दन भीशुकदेवजी के कथन को सुनकर विष्णु-
रात राजा परीक्षित । भीशुकदेवजी के शरण कमल के समीप
जाकर मस्तक छुकाकर अंजलि जोड़कर ऐसे बोले
हुए ॥ १ ॥

राजोवाच ।

राजा बोले, कि-हे भगवन् ! कतथा रस परिपूर्ण
हृदय ! आप के अनुग्रह से मैं भय कृतार्थ हुआ । क्योंकि ? जो
आपने साक्षात् अनादिनिधन भीहरि का भवण कराया
है ॥ २ ॥

अरुण भीकृष्ण से मन लगाने वाले आप सहस्र महा-
गात्रों की यह बात, कुछ मैं अज्ञ नहीं मानता हूँ । जो
कि-संसार के तापों से तप हुए मेरे सहस्र भक्त प्राणियों
पर अनुग्रह करना । यह तो भगवज्जनों का काम ही है ॥ ३ ॥

यह भीमज्ञान महापराश्रम की भद्रिना भिने आप से भवण
करी, कि-जिसमें उलगाहोंक भीमगन्ध ही का वचन
किया गया है ॥ ४ ॥

हे भगवन् ! तच्चकादि रूप मृत्युओं से नहीं डरता हूँ
क्योंकि ? मैं जानूँ गात्र ब्रह्म के विधि प्रायण होगया अर्थात्
ब्रह्मानुभव में गगन होरहा हूँ जोकि, अमय ब्रह्म आपने
दिखाया है ॥ ५ ॥

हे ब्रह्मन् ! अब आप मुझे आका रीजिमे में अपनी वाणी
का उपराम करके । और सम्पूर्ण कामनाओं से मुक्त ऐसे
अपने वित्तको अघोक्षजे भीकृष्ण में लगा कर प्राणों का
त्याग करके ॥ ६ ॥

और ज्ञान विज्ञान की निष्ठा से मेरा अज्ञान निवृत्त हो
गया, आपने परम देम रूप उरुहृद गगनात् का पद दिया-
दिया है ॥ ७ ॥

मृत उवाच ।

भीमूनी बोले, कि-हे शौनकादिश्रुतिभो ! अब राजा ने
भीशुकदेवजी से ऐसी प्रार्थना करी, और विधिपूर्वक पूजन
किया, तब भगवान् भीष्यासननन्दन नरदेव ने पूजित होकर

परीक्षितपि राजर्षिरात्मन्यात्मानमात्मना ।
 समाधाय परं दध्यावस्पन्दासुर्गथा तरुः ॥ ९ ॥
 प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो गङ्गाकूल उदङ्मुखः ।
 ब्रह्मभूतो महायोगी निःसङ्गश्छिन्नसंशयः ॥ १० ॥
 तक्षकः प्रहितो विप्राः ! क्रुद्धेन द्विजसूनुना ।
 हन्तुकामो नृपं गच्छन् ददर्श पणि कश्यपम् ॥ ११ ॥
 तं तर्पयित्वा द्रविणैर्निवर्त्य विषहारिणाम् ।
 द्विजरूपप्रतिच्छन्नः कामरूपोऽदशान्नृपम् ॥ १२ ॥
 ब्रह्मभूतस्य राजर्षेर्देहोऽहिरक्षप्रिना ।
 बभूव भस्मसात्सद्यः पश्यतां सर्वदेहिनाम् ॥ १३ ॥
 हाहाकारो महानासीद्भुवि खे दिक्षु सर्वतः ।
 विस्मिता ह्यभवन् सर्वे देवासुरनरादयः ॥ १४ ॥
 देवदुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वाप्सरसो जगुः ।
 ववृषुः पुष्पवर्षाणि विबुधाः साधुनादिनः ॥ १५ ॥
 (१) जन्मेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितम् ।
 यथा जुहाव सङ्क्रुद्धो नागान्तश्च सहद्विजैः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

राजा को आजा देकर अनेक सन्यासी विरक्त भागवत पर
 महर्षों के भक्षित वहां से सिधारते हुए ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिहृतभाषार्थटीपिका ।

आत्मना बुद्ध्या आत्मानं मन आत्मनि प्रत्यक् प्रकाशे समा-
 धाय परमात्मानं दध्यावस्पन्दासुः क्षीनमाणाः यथा तरुः
 कथाशुः ॥ ९ ॥

तमेव विशिष्टपि-प्राक्कूले प्रागमे बर्हिषि इमे ॥ १० ॥

तदेवं ब्रह्मभूते तस्मिन्सकृत्कागमनादिकं पिष्टपेषणमिषाम-
 वादिति दर्शयति-तक्षक इति त्रिभिः । हे विप्राः ! ॥ ११ ॥

तं विषचिकित्सया परीक्षितस्योन द्रव्यार्जनायागच्छन्तम्
 तत्र आसीदवटशृङ्गस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेवोत्थापना-
 द्विषहारिणं तत्पेक्षितद्रविणैः सन्तप्ये ततो निवर्त्य द्विज-
 रूपेण तिरोहितः सज्जदशतः ॥ १२ ॥

तच्च पुनरुत्थमिव जातमित्याह-ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३ ॥

तत्र क्षयं सर्वेषां दुःखं च ततः परमस्तव चाऽऽह,
 हाहायाम् । हाहाकार इति ॥ १४-१५ ॥

प्रासाङ्गिकमाह-जन्मेजय इत्यादि । सर्वाभिचारसंज्ञे द्विजैः
 सह वनेमानो यथावदाजुहाव जुहानेति वा सर्वसर्वावाहने
 कारणमाह-सङ्क्रुद्ध इति ॥ १६-१७-१८ ॥

अनुरोधेनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

विप्रा इति सर्वोचनम् ॥ ११-२२ ॥

भीमरक्षिराववाचायुतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परीक्षितपि इति । आत्मनि परमात्मन्यात्मानमात्मनैव सत्य-
 गाथाय परमात्मनोवनेकरसं स्वात्मानमेव व्याप्तेत्यर्थः ॥ ९ ॥

गङ्गानीरे प्रागप्रदंषु उदङ्मुख आसीनः यथा तरुस्तद्व-
 दस्पन्दासुः तिरोहितसर्वेति । अपारः निस्सङ्गः देहतदुर्बन्ध्यमि-
 मानरहितः क्षिप्ताः । आसीदवटशृङ्गस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेवोत्थापना-
 द्विषहारिणः तत्पेक्षितद्रविणैः सन्तप्ये ततो निवर्त्य द्विज-
 रूपेण तिरोहितः सज्जदशतः ॥ १० ॥

तदा देवदुन्दुभयो नेदुर्गन्धर्वाप्सरसो जगुः ।
 हन्तुकामो नृपं गच्छन् ददर्श पणि कश्यपम् ॥ ११ ॥

तं विषचिकित्सया परीक्षितस्योन द्रव्यार्जनायागच्छन्तम्
 तत्र आसीदवटशृङ्गस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेवोत्थापना-
 द्विषहारिणः तत्पेक्षितद्रविणैः सन्तप्ये ततो निवर्त्य द्विज-
 रूपेण तिरोहितः सज्जदशतः ॥ १२ ॥

(१) जन्मेजय इति विज० वीर०

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

नाञ्जिहृदि तद्वेचितद्विविधैः सन्तप्य निवर्त्य द्विजकपेय
तिरोहितः सन्नदशतः ॥ १२ ॥

निर्जीवस्य शरीरस्य हंशनेन भस्मीकरणं पुत्रकल-
भिव जातेमित्याह—ब्रह्मभूतस्येति । मुकावस्थां प्राप्तस्य राजर्षेर्देहः
सर्वदेहिनां पदवतीं सतां सद्य एव गरुडाग्निना भस्मसादमभवत् ॥ १३ ॥

तद्वचनं सर्वेषां दुःखं ततः परमसुखमवाह—आश्वासम् । हाहा-
कार इति । भुवि के माकाशे सर्वतः सर्वास्तु दिक्षु ॥ १४ ॥

देवदुःखमय इति स्वयमेव दध्नुः ॥ १५ ॥

प्रासङ्गिकमाह—जनमेजय इत्यादिना । तथा सन्ने कोष्ठेन
प्रारब्धे सर्पामिचारयोगे सर्पानाजुहाव मन्त्रैराचक्यं सर्व-
सर्पहाने कारणं सङ्कुञ्ज इति ॥ १६ ॥

भीमद्विजवध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्पृश्यासुनिश्चलेन्द्रियः विषयव्यापारशून्येन्द्रिय इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ब्रह्मणि भूतः ॥ १० ॥

हे विप्राः ! ॥ ११ ॥ १२ ॥

अहिगरुडाग्निना सर्वविषाग्निना ॥ १३—१५ ॥

कथास्तरमारुह्यते—जनमेजय इत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥

भीमद्विजवध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

परमधोच्चं तद्वचनं भीकृष्णमेव दध्यौ ब्रह्मभूतः प्रसन्ने-
त्यादिरीत्या ब्रह्मभूतः ॥ ६—२९ ॥

भीमद्विजवध्वजतीर्थकृतसाराथदर्शिनी ।

आत्मना बुद्ध्या आत्मानं भीकृष्णम् आत्मनि मनसि
परम् अतिशयेन अस्पृश्यासुः प्रस्तरेव जीनप्रायः ॥ ९ ॥

प्राक्कृते बर्हिणि प्रागमे दमे त्रिगुणभित्तवाद्ब्रह्मभूतः
“तासां मध्ये सावाद्मस्य गोपालपुरी हि” इतिवत् ॥ १० ॥

तदेव ब्रह्मभूते तद्विन्दु तत्त्वकागमनादिकं शिष्टेष्वममव-
दिति दशयति—तत्त्वक इति त्रिभिः ॥ ११ ॥

तं विषयिकित्तया परीक्षितप्रत्ययेन द्रव्याज्जनार्यागच्छन्ते
तत्र खाडीदवटवृक्षस्य भस्मीभूतस्य पुनरङ्कुरादिकमेषां तथा-
पनात् विषहारिणं तद्वेचितद्विविधैः सन्तप्य ततो निवर्त्य
द्विजकपेय तिरोहितः सन्नदशतः ॥ १२ ॥

तत्र पुत्रकलमित्याह—ब्रह्मभूतस्येति ॥ १३—१५ ॥

वया वयावत् निरुसर्पमिदं जगत् करिष्य इति वदन्
कुञ्जः द्विभेः सह स्थितः सन् ॥ १६—२० ॥

भीमच्छुक्रद्वन्द्वतनिष्ठा प्रदीपः ।

अस्पृश्यासुः जितप्रायः ॥ ६ ॥

प्राक्कृते बर्हिणि प्रागमे दमे ब्रह्मभूतं प्राधान्ये प्राप्तं येन
१९-२०-२१

प्रकृतेः परं ब्रह्मप्राप्तस्य देहो भस्मसाद्वधुव राजर्षिस्तु “एतां
गतिं भागवतो गता यः सर्वे पुनर्देहं विसृज्यते” इति भीशुक-
प्रोक्तेन मार्गेण प्रकृतेः परं लोकं परं विरजस्कं निशोकं यास्यत्यय
भागवतपञ्चानः इति सनेहानां महामुनीनां वचनादि-
त्यर्थः ॥ १३-२१ ॥

भाषा टीका ।

राजर्षिः परीक्षित भी अपने आप अपने मनको पर-
मात्मा के विषे लगाकर वृक्ष के तरह निष्पन्दस्वभाव बांध
होकर परमात्मा का ध्यान करने लगे ॥ ६ ॥

भीविष्णुपरी के पूरे किनारे पर उत्तर दिशा का मुखकर
कुशके आसन पर बैठकर, समस्त संगों को त्यागकर सशय
जिनके सब दूर हुए, ऐसे महायोगी राजा परीक्षित ब्रह्मभूत
मर्त्यात् मुक्तप्राय होकर भीकृष्ण का ध्यान करते हुए ॥ १० ॥

सूत पौराणिक बोले, कि—हे विप्रदां ! कुञ्ज ब्राह्मण के
पुत्र के शाय से प्रेरित राजा का मारने की कामना खाया
तत्त्वक सपे राजा को उसने को चला, तहां मार्ग में तत्त्वक
ने कदवप को देखा ॥ ११ ॥

तत्त्वक ने ब्राह्मण से पूछा कि—कहां जाने हो विप्र बोला,
कि—राजा परीक्षित को सपे के विष में जिवाकर द्रव्य
खाऊंगा, तब तत्त्वक ने कहा कि—यदि तुमगि इतनी धृति
है तो मैं इस हरे भरे वट के पीदे को उलता हूं तब अटका
करो इतना कहकर तत्त्वक ने वट के वृक्ष में देन लगाय
कि वट का वृक्ष सूख गया, ब्राह्मण ने अपनी विद्या में वृक्ष
को हरा कर दिया । तब तत्त्वक को यह विश्वास हुआ कि
यह ब्राह्मण अवश्य ही राजा को अटका करेगा तब भेरा
काटनाही निष्फल होगा, ऐसा विचार तत्त्वक ने जेपलिन
द्रव्य लेकर तूम कर उस विषहरने वाले ब्राह्मण को निहृत
किया । और बगैर रूप धारण करने वाले उस तत्त्वक ने
ब्राह्मण का रूप लेकर राजा के समीप जाकर छिपकर
राजा को इस किया ॥ १२ ॥

उस समय पर मुक्त स्वरूप राजर्षिः परीक्षित का देह
सपे के विष की आग्नि में, सब प्राणियों के देखते २ तरफाव
भस्म होगया ॥ १३ ॥

उस समय पृथिवी आकाश और सब दिशाओं में यडा
हा हा कार शब्द मचगया । और देव असुर मनुष्य आदि सब
ही खोंग विस्मय को प्राप्त होते हुए ॥ १४ ॥

आकाश में देवताओं के दुःखमि वाजने लगे, गन्धर्व गान
करने लगे, अप्सरा पुष्पों की वर्षा करने लगीं, देव खोंग जय
जय शब्द करने लगे, ॥ १५ ॥

परीक्षित महाराज के पुत्र राजा जनमेजय ने अपने पिता
को तत्त्वक सपे में भक्षित सुन कर बड़ा क्रोध किया, और
ब्राह्मणों के साथ सपे वृक्ष में सर्पों का अच्छी तरह दहन
करने लगा ॥ १६ ॥

सर्पसन्ने समिद्धाग्नौ दह्यमानान् महोरगान् ।
 दृष्ट्वेन्द्रं भयसंविग्नस्तक्षकः शरणां ययौ ॥ १७ ॥
 अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारीक्षितो द्विजान् ।
 उवाच तक्षकः कस्मान्न दह्येतोरगाधमः ॥ १८ ॥
 तं गोपायति राजेन्द्र ! शक्रः शरणामागतम् ।
 तेन संस्तम्भितः सर्पस्तस्मान्नाऽग्नौ पतत्यसौ ॥ १९ ॥
 पारीक्षित इति श्रुत्वा प्राहृत्विज उदारधीः ।
 सहेन्द्रस्तक्षको विप्राः ! नाग्नौ किमिति पात्यते ॥ २० ॥
 तच्छ्रुत्वाऽऽजुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकं मख ।
 तक्षकाऽऽशु पतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥ २१ ॥
 इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः स्थानादिन्द्रः प्रचालितः ।
 बभूव सम्भ्रान्तमतिः सविमानः सतक्षकः ॥ २२ ॥
 तं पतन्तं विमानेन सह तक्षकमम्बरात् ।
 विलोकयाङ्गिरसः प्राह राजानं तं बृहस्पतिः ॥ २३ ॥
 नैष त्वया मनुष्येन्द्र ! वधमर्हति सर्पराट् ।
 अनेन पीतममृतमथवा अजराऽमरः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

कस्मात्तक्षको न दह्येत्युक्ताः सन्तो द्विजा ऊचुः तमिति
 नेनेन्द्रेण असौ सर्पः ॥ १७ ॥
 श्रुत्विजः प्रत्याह-सहेन्द्र इन्द्रसहितः किमिति न पात्यते ॥ २० ॥
 तद्वाहो वचः श्रुत्वा आजुहुवुः साक्षेपमाह्वानं दर्शयति-तक्ष-
 केति । इहाग्रावाशु पतस्व मरुत्वता मरुद्गणवन्तेन्द्रेण सह ॥ २१ ॥
 ब्रह्मणोरुक्तेराक्षेपैः परुषवाक्यैः ॥ २२ ॥
 तं तक्षकम् अङ्गिरसः पुत्रो बृहस्पतिः प्राह ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्पसन्ने इति । समिद्धे प्रज्वलिते दह्यमानान्दृष्ट्वा तक्ष-
 कः भयः संप्रपन्नः इन्द्रं शरणां ययौ ॥ १७ ॥
 अपश्यंस्तक्षकं । पारीक्षितः पारीक्षितः पुत्रः तक्षकमपश्यत्
 उवाच उक्तिमेवाह तक्षक इति ॥ १८ ॥
 इत्थं पृष्टाः प्राहुः विप्राः किमिति हे राजेन्द्र ! तं तक्षकं
 शरणां गतं शक्र इन्द्रः गोपायति रक्षति तस्मात्तेन शक्यं
 संस्तम्भितः निवारितोऽसौ तक्षकः सर्पोऽग्नौ न पतति ॥ १९ ॥
 इति विप्रवचः श्रुत्वा पारीक्षित उदारधीः विपलबुद्धिः पुनः
 श्रुत्विजः प्राह तदेवाह-सहेन्द्र इति । हे विप्राः ! इन्द्रसहितः
 तक्षकः किमिति न पात्यते ॥ २० ॥

तत्पारीक्षितोक्तं श्रुत्वा विप्राः श्रुत्विजः मुखे वागे सहेन्द्रं
 तक्षकमाजुहुवुः आह्वानप्रकारं दर्शयति-तक्षकेति । हे तक्षक
 मरुत्वता मरुद्गणावनेनेन्द्रेण सहाग्रावाशु पतस्वेति ॥ २१ ॥
 इत्थंभूतैः ब्रह्मणोरुक्तेराक्षेपैर्ब्रह्मणोरुक्तेराक्षेपैः सविमानः
 सतक्षकः स्थानात् प्रचालितः सम्भ्रान्तमतिर्मातृवित्तं
 बभूव ॥ २२ ॥
 तमिति । तमिन्द्रमम्बरात्पतन्तमविलोकयाङ्गिरसः पुत्रो बृह-
 स्पतिः राजानं जनमेजयं प्राह ॥ २३ ॥
 तदाह चतुर्भिः-नेति । हे मनुष्येन्द्र ! एषः सर्पराट् तक्षकः
 त्वया वधं नार्हति न वध इत्यर्थः । तत्र हेतुः अनेन तक्षकेण ॥ २४ ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्र यद्ये कुपडाग्नौ ॥ १८ ॥ १९ ॥
 हे विप्राः ! पात्यतामिति शेषः ॥ २० ॥
 मरुत्वता मरुद्गणैः ॥ २१ ॥
 ब्रह्मोदिताक्षेपैः ब्रह्मणोरुक्तेराक्षेपैर्मन्त्रवचनैः ॥ २२ ॥
 अङ्गिरसोङ्गिरो गोविप्रमवः किमिच्छन्तेन्द्रेणोपेक्षाकारि-
 क्षपातेन हीन्द्रस्य ब्रह्मणोरुक्तेराक्षेपैर्मन्त्रवचनैः भवेद्देशोत्तमत्वादिति शङ्का
 न कार्षा जनमेजयस्य कस्तन्तानोद्भवत्वेन तत्प्रीतिकामेनेन्द्रेणैव
 मुपेक्षा कृता-

जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ।

राजंस्ततोऽन्यो नान्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥ २५ ॥

सर्वे चौराग्नियुद्धयः क्षुत्तृडव्याध्यादिभिर्नृप ! ।

पञ्चत्वमृच्छते जन्तुर्मुङ्क्त आरब्धकर्म तत् ॥ २६ ॥

तस्मात्सत्रमिदं राजन् ! संस्थीयेताऽऽभिचारिकम् ।

सर्पा अनागसो दग्धा जनैर्विष्टं हि भुज्यते ॥ २७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्तः स तथेत्याह महर्षेर्मनियन् वचः ।

सर्वसत्रादुपरतः पूजयामास वाक्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

“स्रस्रानोद्भूतं कीर्त्तयं याजयन् जनमेजयम् ।

शक्तोऽप्यशक्तवद्यष्टुरिन्द्र आसीदुपेक्षकः ॥

एवमेव श्रुत्वा श्रुत्वा च कीर्त्तिं योजयताऽमुना ।

कृतोपेक्षा मन्द्रेणा किमु विष्णुः परात्परः ॥

तस्माद्विष्णोराशक्त्यं न भूतमव्ययमवस्थपि ।

न चानिष्टं गुणैरेव पूर्यो नारायणः सदा” ॥ इति ॥ २३ ॥

अथ तस्मात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ।

मरुत्स्येति । अरे इन्द्र ! तव देवेन्द्रोऽहमिति गर्वोऽस्ति तस्मात्तव
देवेरपि समं पातयाम इति भावः “मरुतौ पवनामरो”

इत्यमरः ॥ २१ ॥

अथ प्राणाः अलु गता एवेति सम्प्राप्ता व्याकुला मतिः
यस्य सः ॥ २२ ॥

आङ्गिरसः आङ्गिरसः पुत्र इति गौरववञ्जना एव सतप्तक
इन्द्रः ॥ २३ ॥

मनुष्येन्द्रेण एव देवेन्द्रस्य वधानोचित्यात् सर्वेषां त्र्यम्बकेण
सह राजत इति सः अथ अत एव वै निश्चितम् अजरामरः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मोदिनाक्षेपैः ब्राह्मणोक्तपदवचनैः ॥ २२ ॥

आङ्गिरसः पुत्रः बृहस्पतिः ॥ २३—२५ ॥

भाषाटीका ।

इतिप्राग्ग्राह्ये सर्वेषां मे बडे २ सर्वों को जकते हुए
देखकर तप्तक बड़ा चबड़ाया, और इन्द्र के शरण आता
हुआ ॥ २७ ॥

[२२]

परीक्षित के पुत्र राजा जनमेजय उस जगह तप्तक को
न देखकर ब्राह्मणों से बोले, कि—सर्पों में अथवा वह तप्तक
क्यों नहीं जकता है ॥ २८ ॥

तब ब्राह्मण लोग राजा से बोले, कि—हे राजेन्द्र ! वह
तप्तक इन्द्र के शरण गया है, इस कारण इन्द्र उसकी
रक्षा कर रहा है । इन्द्र के स्तम्भन करने से वह अग्नि में
नहीं पड़ता है ॥ २९ ॥

उद्धार वृद्धि पावे जनमेजय ऐसा सुनकर श्रुतिज्ञों से
बोले, कि—हे विप्रो ! तो फिर इन्द्र सहित तप्तक को क्यों
नहीं अग्नि में गिराते हो, ऐसा मंत्र पढ़ो कि—जिसमें तप्तक
सहित इन्द्र का सिंहासन कुंड में पड़े ॥ ३० ॥

राजा के उस वचन को सुन कर ब्राह्मण लोग उस
ब्रह्म में इन्द्र सहित तप्तक के हवन करने को मंत्र पढ़ने
हुए । ब्राह्मण लोग मंत्र में बोले, कि—हे तप्तक ! तू देवताओं
के कामी इन्द्र सहित शीघ्र पड़े ॥ ३१ ॥

इस प्रकार के ब्राह्मणों के पद (कठिन) वाक्यों से
इन्द्र भी विमान और तप्तक सहित चलावमान मचा, और
घबड़ाया ॥ ३२ ॥

इन्द्र को आकाश से तप्तक और विमान सहित गिरने
हुए देखकर, अंगिरा के पुत्र बृहस्पतिजी महाराज राजा जन-
मेजय से कहने लगे ॥ ३३ ॥

देवगुरु बृहस्पतिजी बोले, कि—हे मनुष्येन्द्र ! आपको
इस सर्व का वध करना उचित नहीं, क्योंकि—इसने अमृत
पात किया है इसी से वह अजर अमर हुआ है ॥ ३४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषाटीका ।

ममत्तु नामाऽजरामरत्तयाऽपि पितृमारकं चक्षामीति केन-
चाऽह-जीवितमिति । गतिः परलोकः अतो दुर्निर्यानिमिषा
पितृदुर्गतिरनेन कृतेऽपि न शङ्कुर्नामीमंस्थयः ॥ ३५ ॥

श्रीभरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कथमर्थः सुखदुःखप्रदाता नास्ति सर्पादीनामुपलभ्यमान-
त्वादिति चेत्तत्राऽऽह—सर्पादिना जन्तुः पञ्चत्वं मृत्युमृच्छति प्राप्नो-
तीति वस्तुतस्तु कर्मैव भुङ्क्ते स्वकर्मप्रयुक्ता एव सर्पादयो न
स्वतन्त्रा इति भावः ॥ २६ ॥

संस्थीयेत समाप्यतां आभिचारिकं हिंसाफलम् दिष्टं
प्राचीनं कर्म भूतः सर्पादयश्च प्रयुक्तस्य तवाप्ययं नापराध इति-
भावः ॥ २७ ॥

वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पितृघातकनक्षकविषक्रोधशास्त्रे तत्त्वमुपदिशति—जीवित-
मिति । जन्तोः प्राणिनः गतिः स्वगतस्वकर्मगतित्वात् अतो हे राजन् !
तेन स्वकर्मणा विना सुखदुःखयोः प्रदाताऽस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

नन्वपरोक्षं तत्त्वकथं मरिचिता दग्धो दष्टः ननु कर्मयोगेन भाह-
सर्पेति । सर्पादिभिः जन्तुः मरणासृच्छति प्राप्नोति इति वस्तु-
तस्तु कर्मैव भुङ्क्ते स्वकृतकर्मप्रयुक्ताः सर्पादयो न स्वतन्त्रा
इति भावः ॥ २६ ॥

तस्मादिनि । यत् एव तस्मात् हे राजन् ! इदमाभिचारिकं सत्रं
संस्थीयेत समाप्यतां वृथा निरपराधाः सर्पा दग्धाः, कुतः ? हि
वस्माज्जनैर्दिष्टं प्रारब्धमेव भुज्यते ॥ २७ ॥

इतीति स जनमेजयः महर्षेर्बृहस्पतेर्वचं मानयन्त्येत्याह, सर्पं
सत्रं समाप्यताम् इत्याह, सर्पसत्रादिति वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्भरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मरणं देहविशेषगलक्ष्यं गतिः परलोकवातिवस्तुना स्वेन
स्वतन्त्रेण हरियौषाद्भोजितेन स्नानुष्ठितेन कर्मणा तेन स्वकर्मोद्घो-
षकेन हरिया विना सुखदुःखयोः प्रदाताऽस्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

कर्मणः कारणात्वे सर्पादिना मृतो विष्णुमित्र इति कथ-
मुपपद्येत्याद्युक्त्यैव तेषां कर्मनिमित्तकत्वात् कारणादिति भावे-
नाह—सर्पेति । आदिशब्देन वृत्तादिभ्यः पतनं गृह्यते सुखादि-
भोगहेतुत्वाच्च कर्मप्रधानकारणादित्याह—भुङ्क्ते इति ॥ २६ ॥

फलितमाह—तस्मादिति । संस्थीयेत समाप्यतां भवतु आभि-
चारिकं जनोपद्रवकारकं कर्म एकस्यापराधेनानपराधिवहु-
जननाशेन पापमेव स्यादिति भावेनाह—सर्पा इति । ननु, तज्जा-
तिस्त्वात्तत्त्वकापराध एवामपराधस्तस्मादनागमो न स्यात् “एकः
वापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः” इत्याद्युक्त्यैव तत्त्वकत्वा-
त्पराधो नास्ति देवेन तद्दर्शनेन स्वकृतकर्मपूर्वकेण परीक्षितो
मरणस्य कल्पात्वादिति भावेनाह, जनैरिति । दिष्टं देवकृतं कर्म
फलम् ॥ २७ ॥

इत्यादिभ्युक्तिपूर्वकेण वचसा वाक्पतिं बृहस्पतिं “वाग्वै
बृहती” इति श्रुतेः तद्बृहतीः करपत्योर्भोरदेवतयोविति सुद-
तकोपध ॥ २८ ॥

श्रीमद्भरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हे राजन् ! अपितृघातकादेवं यद्व्यवस्थसि तत्र तत्त्वं मृत्युवि-
त्त्याह—जीवितमिति । गतिः स्वर्गादिः जन्तोरेति निकृष्टजीवितस्यैव
व्यवस्था तच्च पितृघात जीवितमरणमगमव्याप्यते “मर्ग-
वस्तुना एव तथाहि अहस्तेनैव द्रौण्यस्ततो रक्षणीं मुनि-
यापद्वारा निधनप्रापयं स्वप्रशुकोपदेशद्वारा स्वर्पद्वाराप-
मिति तस्यैवैतानि कर्माणि तत्त्वकस्तु नाममात्रेणैव निमित्त-
मिति भावः ॥ २५ ॥

प्राकृत एव लोकः सर्पादिभिः कर्मवशात्प्रमरणां प्राप्नोति
ननु स्वपिता महाभक्तराज इत्याह—सर्पेति । जन्तुरिति निकृष्ट
जीवः ॥ २६ ॥

संस्थीयेत समाप्यतां वन आभिचारिकं निष्ठं वृथैव एता-
वन्तः सर्पा दग्धाः तत्रापि तच्च नापराध इत्याह—जनैरिति ।
दिष्टं प्राचीनं कर्म सर्पैरपि स्वपराधफलं भुङ्क्ते इति
भावः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पञ्चत्वं मरणं सर्पादिभ्यो वत् ऋच्छति प्राप्नोति तत्
प्रारब्धं कर्म भुङ्क्ते स्वारब्धं कर्म प्रेरिता एव सर्पादयो मारका
इति भावः ॥ २६ ॥

तस्मात्तच्च पितृमरणस्य तत्कर्मफलत्वात् आभिचारिकं हिंसा-
फलं सत्रं संस्थीयेत समाप्यतां जनैः सर्वैरपि दिष्टं पूर्वकृतं
कर्म भुज्यते, सर्पा अपि स्वदिष्टनशान्मुना इति भावः ॥ २७ ॥

वाक्पतिं बृहस्पतिम् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! जन्तु का जीवन मरण और गति ये सब अपने
कर्मसे ही हांती हैं तिसी से तुम यह जानो कि—दूसरा दूसरे
के सुख दुःख का देने वाला कोई नहीं है ॥ २५ ॥

हे नृप ! सर्प, और, अग्नि, विजुबी, धुआ, तथा व्याधि,
इत्यादिको से जो प्राणी मृत्युको प्राप्त होता है, सो तुम यही
जानो कि—यह अपने किये हुए प्रारब्ध कर्म की ही मोगना
है ॥ २६ ॥

हे राजन् ! तस्मात् अब तुम यह शत्रुओं के मारने वाला यह
समाप्त करो, बहुत से निरपराधी अपने इन्मे अलगवे । और
जन नो अपने प्रारब्धकी को मोगते हैं इन्मे इनका कुछ दोष
नहीं है ॥ २७ ॥

अब बृहस्पतिजी ने इस प्रकार राजा को समझाया तब
राजा जनमेजयजी महर्षि के वचन को माहते हुए बोले
कि—महाराज ! जो आपकी आज्ञा, हम इस प्रकार से उपरत हुये
देसे कहकर राजा सर्पों के सब से उपरान्त को प्राप्त होकर
बृहस्पति जीका पूजन करते हुए ॥ २८ ॥

• सैषा विष्णोर्महामायाऽबाध्ययाऽलक्षणा यथा ।

सुहृन्त्यस्यैवाऽऽत्मभूता भूतेषु गुणवृत्तिभिः ॥ २९ ॥

न यत्र^(१) दम्भीत्यभयाविराजिता मायात्मवादेऽसकृदात्मवादिभिः ।

न^(२) यद्विवादा विविधस्तदाश्रयो मनश्च सङ्कल्पविकल्पवृत्ति यत् ॥ ३० ॥

न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं^(३) श्रेयश्च जीवस्त्रिभिरन्वितस्त्वहम् ।

तदेतदुत्सादितबाध्यबाधकं निषिध्य धोर्मोन्विरमेत्स्वयं^(४) मुनिः ॥ ३१ ॥

परम्पदं वैष्णवमामनन्ति तद्यन्नेतिनेतीत्यतदुत्तिसृज्यः ।

विसृज्य दौरात्म्यमनन्यसौहृदा हृदोपगुह्यावसितं समाहितैः ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं समोहो भवति ब्रह्मकोपात्परीक्षितो
सृष्टुः जनमेजयकोपात्सर्पाणामित्यादि तत्राऽऽह—सैवेति ।
तस्या महत्त्वं दर्शयति अलक्षणा न लक्ष्यत इत्यलक्षणा
अवतर्कवैल्यर्थः । कासावित्यत्र आह—यथाऽस्य विष्णोरेवाऽऽत्मभूता
मायाश्चभूताः प्राणिनो गुणवृत्तिभिः क्रोधादिभिः सह भूतेषु मुह्यति
बाध्यबाधकतो मज्जतीत्यर्थः । ननु भवणादिना बाधितया देहेषु
तथा कुतो मोहः स्यात्तत्राऽऽह अबाध्यया बाधितमशक्यया ॥ २९ ॥

कथं तर्हि मायातत्कार्येतिवृत्तिरित्याशङ्क्य श्रीविष्णुस्वरूप-
निरूपणपूर्वकं तज्जननात्मवानर्थेभिवृत्तिरिति शास्त्रार्थमुपसंहरति,
न चनेति पञ्चमिः । दम्भीति मायाकपटवानयं पुमानित्येवं
भूतायां सुखावसक्तदुःखव्यमानाया मायेत्यर्थः । सात्मवाद्
किञ्चमायो आत्मवाद्भिमित्यत्रामया न विजिता न प्रकाशिता
किन्तु भीतेन स्वाकार्यं मोहादिकमकुर्वती कथाञ्जलितं इति
प्रतिपादितेत्यर्थः । तदुक्तम्—

“तस्मै तमो मगधते घालुङ्गाय धीमहि ।

यन्मायया बुजंयथा मां भुवन्ति जगद्गुरुम् ॥

विकल्पमानया यस्य कथातुर्मायापथ्यमुया ।

विमोहिता विकल्पन्ते ममाहमितिदुर्धियः” ॥ इति

किञ्च अस्मिन् तदाश्रयो मायाश्रयो विविधो विवादोऽपि
नास्ति विशेषविषयबाधिकादानां तस्य विशेषार्थान्तरा-
दिति भावः । सङ्कल्पविकल्पावृत्तयो यस्य तन्ममोऽपि यत्र
नास्ति सङ्कल्पविकल्पानामपि विशेषविषयत्वात् ॥ ३० ॥

किञ्च सृज्यं कर्म सृजता कारकभेदा सहोमयोः सृज्य-
लक्ष्योः परं साध्यं भेदःफलमपि अतस्त्रिभिः सृज्यस्रष्टृक-
रन्वितो जीवश्चाहङ्कारात्मको यत्र नास्ति अत एवोत्सादितो
निरस्तो बाधबाधको यस्मिन् तदेतत्त्वमात्मस्वरूपमित्यर्थः तत्त-
स्मिन्मोहोत्सादितो निषिध्य विरमेत् विशयेषु क्रीडेदि-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

यतस्तद्वैल्यं, पदमामनन्तीत्याह—परमिति । यदेतत्तदेव परं
वैल्यं पदं स्वरूपमात्मनस्ति के अतस्त आत्मव्यतिरिक्तसृष्टि-

सृज्यस्वरूपमित्यर्थः यतोऽनन्यसौहृदाः नास्म्यस्मिन् सौहृदं
येषां ते कुतः ? दौरात्म्यं देहाद्यहंभावं विसृज्य देहेऽहङ्कारा-
भावाद्भवन्न सौहृदं नास्म्यस्मिन्स्वरूपमित्यर्थः । कथं नेति
नेतीत्येवम् अत्र निष्ठद्वन्द्वमपि प्रमाणावन्ति हृदोपगुह्या
ध्यानादिना ततः समाहितैरवसितं निश्चितं यद्वा अवसितमव-
यवमात्मतया गृहीतमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीधम् ।

गङ्गीररया दुर्निरूप्यवेगा आत्मवादे आत्मनिरूपणं दुर्धिमत्वा
या माया न यत्र यस्मिन् परमात्मनि नास्ति विविधो विवादो न
तदाश्रयः परमात्माश्रयः परमात्मा तु साधकबाधका ऽगोचर
इत्यर्थः । मनश्च तत्प्रवणं न तदाश्रयमित्यर्थः ॥ ३० ॥

न यत्र सृज्यमिति यत्र परमात्मस्वरूपे सृज्यं शरीरं नास्ति
सृजता इति सृज्यशरीरात्पादकं निमित्तं कर्म च नास्ति उभयोः
परं न कथं तत्कृतदेहादयो नृपं यद्वत्तं इवमनुष्यादिशब्द-
जाने च यत्र न यत्नेन त्रिभिर्गणितः गुणत्रयवद्भो जीवश्च
यः जीवरूपेणावस्थितो यः त-मुनिः तादृशपरमात्मस्वरूपमन-
परः एवं पृथिव्यास्थितं निषिध्य ऊर्मिन् अशनायापिपासा-
शोकमोहजगामुर्ग्यश्च निषिध्य गिरमेत् स्वयः समाहितमनस्कतया
निवृत्तयापारां भवेत् उत्सादितबाधबाधकमिति किञ्चाविशेषणं
परम्परमुक्तवाचिभवेदतदर्थं गुणत्रयं यथा उत्सादितं स्वात्तया
निषिध्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

समाधिदद्यायामनुसन्धयेवं परस्वरूपमित्याह—परम्पदमिति ।
पद्यते इति पदं स्वरूपं नेति नेतीति प्राकृतेति अहङ्कारवद्वक्तु
यादृशं तादृशं भवतीत्याह—आमनन्तीति । सर्वं चिद्वि-
द्वैल्यसुखात् उन्मिन्मूलकः तद्व्यतिरिक्तं चेतनाचेतनं इवान्नस्य-
त्युक्तिच्छब्दः दौरात्म्यं रागद्वेषादि अश्वत्थ भगवत्सौहृदव-
तिरिक्तं सौहृदं येषां नास्ति तैः अनन्यसौहृदैः तैः अवसितं
निश्चितम् अनुभूतम् ॥ ३२—३३ ॥

(१) गङ्गीररया इति शुक्लपं दुर्मांडवत्येति बीर० विज० पा० ।

(२) यादृकार इति बीर० पा० ।

(३) यच्चञ्चेति बीर०

पाठो (३) विरमेतत्तस्मिन् इति शुक्लप० पा० ।

श्रीमद्गीतासुखाद्यव्यक्तमागवतस्य दृष्टिः ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्मोहने यतो ब्राह्मणकामात्परी-
क्षिता मृत्युः जनमेजयकोपाच्च सर्पाणां मत्स्यादि तत्राह-सैवेति ।
बाध्यबाधकंति भावप्रधानो निर्देशः बाध्यत्वबाधकत्वे लक्ष्य-
त्वापादयति तथा तत्र न साक्षात्किन्तु जीवमोहनद्वारेण-
मिमत्याह-ययेति । यथा मायया निदानभूतया भूतेषु क्रीडाविष-
येषु गुणवृत्तिभिः कीडादिभिरसाधारमा मुह्यति (ते) ॥ २९ ॥

विष्णुर्महामायेति सम्बन्धोक्त्या तस्यापि तथा मोहादिशक्तं
धारयन् समाधिद्वयामनुसन्धेयं परमात्मस्वरूपमाह-न यत्रेति ।
आत्मवादिभिः परमात्मस्वरूपनिरूपकैः सङ्कल्पव्यात्मवादे परमात्म-
स्वरूपनिरूपणे क्रियमाणे दुर्विभावयतया दुर्विभावयत्वेन न
विभावयते न स्वकार्यकरणेनावीतघ्ने सा माया यत्र परमात्म-
स्वरूपे न स्वकार्यवक्ष्येति किम्पुनर्धत्तवमित्यर्थः । किं च यत्र
परमममि तदाभवः मायाभवः मायाप्रयुक्तमोहमूलकः
विविधो विकारः कुतर्करूपो नास्ति तस्य तद्विषयत्वादिति
भावः । यद्यत्र सङ्कल्पविकल्पादयं वर्तते इति तथा तन्मनस्य
नास्ति न तद्विषयकीरोति निवृत्तसङ्कल्पविकल्पयोग्यप्राशु-
मनोविषयत्वादिति भावः ॥ ३० ॥

किञ्च नेति सृजं शरीरं सृजतीति सृजतु कर्म तेन सह
सृजं यत्र नास्ति कर्म तदायत्तं शरीरं च यत्र नास्ती-
त्यर्थः । उभयोः कर्म तत्कल्पितदेहयोः परं तादृशं साधं सुख-
दुःखादिकं फलं च यत्र नास्तीत्यर्थः । अथ च देवमनुष्यादि-
शब्दजातं च यत्र न वर्तते तद्विषयभूतं परमात्मस्वरूप-
मित्यर्थः । ततः किमत आह-जीवः स्वयं जगिरन्वितापि गुण-
त्रयवद्गोपि तन्मुनिः तादृशपरमात्मस्वरूपमननपरः एतत्पुण्य-
द्यचित्तरत्नं निषिध्य परिहृत्य ऊर्ध्वमननावापिपानाशोकमोह-
जराभ्युत्थं निषिध्य विरमेत् समाहितमनस्कतया निवृत्तव्यापारो
ममेत् उत्सादितबाध्यबाधकमिति क्रियाविशेषणं पर-
स्परम् उज्जगामिभवहेतुभूतं गुणत्रयं यद्योत्सादितं त्याज्यथा निषि-
ध्येत्यर्थः ॥ ३१ ॥

किञ्च तदेव वैष्णवं परं परमात्मनसि वैष्णवमित्येवम्सम्बन्धे
विशेषणं परं प्रकृतिपुरुषविशेषणं परं सर्वोक्तं वा
पद्यत इति परं स्वरूपं किं न च जगतिनेति प्रकृतिमाकृतजडा-
जडवस्तु तादृशं तादृशं न भवतीत्यत उत्तमसुखवः तद्व्यतिरिक्त-
चेतनाचेन व्यावर्त्तितुमिच्छतः दौरात्यं रागद्वेषादिकमहं
ममाभिमानं वा विमृज्य मनस्यसौहृदाः नाभ्यस्मिन् भगवद्व्यतिरिक्ते
सौहृदे यथा ने हृदोपगूह्य ध्यानादिना संनिष्ठस्य समाहितैः
समाधिनिष्ठैरवसितं निश्चितम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयजतीयंकृतपदरत्नावली ।

सुखादेर्जीवाहृष्टमेव मुख्यं कारणं नाभ्यस्मिन् शक्तं परिह-
रति-सैवेति । तादृशोद्भासिका सैवा महामाया महद्वपरिमितं
माहात्म्यं तस्य विष्णोस्तस्मात् दुर्गाश्रोत्रपते बाधे स्थितत्वात्

बाध्यामरवेन जानाति सर्वविशुद्धवृत्तिभिः कारणैः विषय-
वृत्तिभिर्वापरिरिति शेषः ॥ २६ ॥

मुख्यत्वात्मा परमात्मेति शक्तुमपाकरोति-मेति । आत्मवादिभिः
उपनिषद्भिश्चार्चतुरैः पुरुषैः असङ्कल्पव्यात्मवादे परमात्म-
विचारे कृतं सति मायामोहनशक्तिवत् हरी न विराजते मोदकत्वेन
न प्रवर्तते मयैर्दुर्विभावयतया स्थिता उपक्रमादित्युत्पद्यते
क्रियमाण एव विचारो निर्यायको ननु यथा प्रतीत्यं इत्याह,
नेति । विविधो यद्विधाः तदाभवो ब्रह्मविषयो न भवति "यद्वाचा
नश्युदितम्" इति श्रुतेः । तर्हि मनसमयैश्च मनसो विषयत्वं
व्याख्याह-मनश्चेति । चाप्यर्थः मनोपि यद्वद्वत् न विषयकीरोति
"यन्मनसा न मनुत" इति श्रुतेः । सङ्कल्पविकल्पादयं वृत्तियैश्च
तत्तया मनेन मनसोऽस्थिरत्वेन विषयकीरस्य सामर्थ्यं नास्तीति
सूचितं "मनसा वा मम सङ्कल्पयत्यथ बाधा व्याहरति" इति
श्रुतेः । यत्र विषयो नेति किञ्चलत्वमिति केमुल्लङ्घ्यातोऽप्यर्थं
अत्र बागादिशब्देन तदभिमानदेवता व्यपदिश्यते तासां अह-
त्वेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ ३० ॥

सृजं विश्वं यत्र न वर्तते बाधकतयेति शेषः । उभयो-
र्देवासुरयोः परं निष्कल्पम् मानसवृत्तयं भवः सृजता ददता
येन नैवमयैर्दुर्विभावयते इति शेषः । त्रिभिः सर्वविशुद्धे-
धर्माधैकगैर्वाप्तिता जीवः स्वयं च यत्र न कञ्चन विशेष-
मापादयतीति शेषः । परमहेतु ब्रह्म जानाति तन्मुनिः स ज्ञानी
पद्वर्त्तमानिषिध्य विरमेत् कृत्यादिति शेषः कीदृशं ब्रह्म उत्सा-
दितबाध्यबाधकम् उत्सादितौ बाध्यबाधकौ येन तत्तथा ॥ ३१ ॥

किञ्चामर्थे ब्रह्मति तत्राह-परं पदमिति । यत्रोति नेति
इत्यनुत्तरिसमृद्धौ विचक्षणः यदेवं स्थितं तद्वैष्णवं पदमाम-
नस्य च दन्तीत्यन्तयः । कीदृशं तस्मिन्नेव समाहितैः करणै-
रवसितं सम्पदवशीकृतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयगोस्वामिकृतकमसहस्रम् ।

कथं तर्हि विष्णुर्देवमीधे न तस्य महामायेत्युच्यते तत्राह-न
यत्रेति । यत्र विष्णो यस्य विष्णोः सन्निधाने निमित्ते आ ईषत्
विराजता यत्किञ्चित् लब्धस्मादर्थोपि दम्भी दम्भवानवमित्यभिधा-
न भवति किन्तु तस्मिन् दम्भादर्शनात् समीपेव भवतीत्यर्थः ।
माया हि सद्गम एव निर्गुणा भवतीति तदुक्तं "विश्वजगानया
यस्य कृत्यानुमीक्षापयेऽमुषा" इति किञ्चात्मवादिमिरात्मवादे कर्त्तव्ये
वत् यत्र तदाभवो विविधो विवादो न विद्यते आत्मनः
परत्वादिति भावः । अतो मनश्चेति तत्तत् सुतरां विवादा-
भाव इति भावः । तदेवं तत्साक्षिमात्रेण स्थिता न तु तत्
सम्पत्ता तस्यामनासकत्वात् तत्त्वेति स्थितम् ॥ ३० ॥

मायाभवव्यवधानमसत्त्वं विदुषोनि-न यत्र सृजयमिति ।
जीवस्त्वहमित्यन्वयः निगमयति तत्पूर्वनिर्दिष्टमेतत्प्रकारानुसा-
दितबाध्यबाधकं विष्णुनस्त्वमिति तदेतन्मननेनोर्मीह माया-
दीनिषिध्य मुनिर्धिरमेव तस्मादभ्यस्य स्वयमेव विरतो भवति च
तु ब्रह्मान्तरेणैव ॥ ३१ ॥

• श्रीमच्छीवगोत्राभिहितकमसम्बन्धः ।

पुनस्तदेव विप्रवदति—परमवदमिति । अतत् विष्णुनर-
वृत्तिरिक्तं होरास्थं तस्मिन् सौहृदाभावं समाहितैस्तस्मिन्
समाहितास्तःकरयोः आत्मारामेरपि वा अवसि तमनु-
भूतम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विभवायचकवर्तिकृतसारायेंदुशिनी ।

ननु, कथं विदुषामप्येवं सम्मोहः ? यतो जनमेजयस्य कोपात्
सर्वाणां चक्षतरसभासदां विदुषामपि विप्राखामाभिचारिके सभे
प्रवर्तनमिति तत्राह—सैवेति । नर्या भवत्येव दर्शयति, अत्रचक्षणा
न लक्ष्यत इत्यलक्षणा अप्रतर्क्येत्यर्थः । यथा अयाचया विप्रान्-
रपि बाधितुमशक्त्या मुह्यन्ति, केने ? इत्यत आह, अस्मैव
विष्णोरात्मभूता आत्माशभूताः प्राणिनः भूनेषु प्राणिषु विष-
येषु याः गुणवृत्तयः क्रोधद्वेषाद्यास्ताभिर्मुह्यन्ति ॥ २६ ॥

ननु, यदि क्रोधद्वेषादिमस्तु सर्वजीवेष्वेवास्मा मायाया
मोहनास्तेनोरधिकारस्तर्हि कुत्र नाधिकार इति चेत्—विप्रजमानया
यस्य क्वातुभीक्षापणेऽमुषा “विमोहिता चिकथस्ते समाहमिति
दुर्धियः” इति प्रज्ञांकोभेगवति विष्णौ भागवने च लोकस्या
नेवाधिकारः सत्यं कीदृशं तर्हि विष्णोः स्वरूपमित्यपेक्षाया-
माह—न ह्यत्रेति त्रिभिः । यत्र विष्णुस्वरूपे माया न प्रभवति
कीदृशी दृग्भवति दम्भवति पुनरेव हनौ गमने आक्रम इत्यर्थः
अमया मिमंषेध विराजिता “इयं गतो” कथ्यते विष्णौ नञ्क-
र्त्तव्यं दृग्भामावात् तत्र समवाविराजशब्देन भवतीति भागः
तथा आत्मवादिभिरपि असकृत् पुनः पुनः आत्ममोह-
प्रवर्तिते सन्ति यत् यत्र विष्णुस्वरूपे स्फुरिते सति विनाशो
नास्ति कीदृशः लक्ष्यभयः भां मायामेषाभयत इति सः बहुलं
“यच्छक्तो वदतां वादिनां धै विवादसम्वाद्भुवां भवन्ति”
इति तदा सङ्कल्पविकल्पकया मायिकया वृत्तयो यस्य तथा-
भूते मनोपि यत्र नास्ति ॥ ३० ॥

• यथा यत्र स्फुरिते सति सृज्यं वस्तु सृजना कारणवर्गेण
सह न स्फुरतीत्यर्थः । यतः उभयोः परं सृज्यस्फुट्यं
पृथग्भूतं तच्च रूपं यथा यत्र स्फुरिते सति भेदश्च स्वर्गादि-
फलमपि न स्फुरति तथा त्रिभिर्गुणैर्जागरादिभिर्वा, अन्वितो
अहङ्कारात्मको जीवोपि न तत् तस्मादेतत् विष्णुस्वरूपम् उरसा-
दिता निरस्तु यास्या जीना बाधका गुणाश्च यस्मिन्सत्या-
मृतम् ननु, तर्ह्येतत् कः प्रकाशयेत् तत्राह, निपत्यति स्वभक्त-
इत्याह कूर्मीन् कामकोधादीन् स्वयमेव तत्र विद्ययतो रमेत-
तस्मिन् ॥ ३१ ॥

तद्विषयं पदं विष्णोः स्वरूपम् धामनन्ति भक्ताः पुनः पुनः
स्मरत्योरुष्यन्ति कीदृशाः होरास्थम् अहममेति दौर्जस्यं विमृज्य
नेति नेति नेन ननु कुं नैतदनकुवमिति कृत्वा अनत् तद्वयति-
रिक्तं देहेनेहपुत्रकलत्रादिकमहं ममतास्पदं च उत्तिसृज्यः
क्रमेण स्वकृतमिच्छवः यतोऽनस्येव एकान्तिकनकेष्वेव सौहृदं
येषां ते जनः समद्विनेकाप्रविष्टैरेव गच्छेदरा ममसा
उपगुह्य अवसिष्ठं तत् वैष्णवं पदमवगतं भाष्यैः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

ननु, मूर्च्छाभोगात् परीक्षितो मृग्युः जनमेजयकोपात्सर्वाणां
च मृग्युरित्येवभूते मोहे को हेतुरवाह—सैवेति । यथा अस्म-
विष्णोः आत्मभूताः आत्मन उपपन्नाः स्वाशभूताः जीवाः गुण-
वृत्तिभिः क्रोधादिभिः भूनेषु देहेषु मुह्यन्ति बाध्यबाधकर्ता
प्राप्नुवन्ति सा एषा मोहहेतुभूता विष्णोरेव महामाया ननु
स्वमोहकर्ता सर्वे कुतो न जानन्तीत्यन आह—प्रवक्ष्यामिवादि-
रूपेण पृथग्यादिरूपेण च अनुकूलतया प्रतीयमानापि मोह-
कतया न लक्ष्यते इत्यलक्षणा । ननु, एवभूतामहितकर्ता कथ-
ञ्चित्कारणा कुतो न निवारयत्यत आह—अवाधयेति । विष्णुकृपां
विना बाधयेत्यर्थः ॥ २८ ॥

कथं तर्हि महामायातो जीवस्य विमुक्तिरित्यत्र हनौ निष्ठा-
तिष्ठेनेत्याह—न यत्रेत्यादिना । यत्र जीवे अन्यादित अमया विरा-
जितापि माया स आत्मवादिभिः सकृदपि आत्मवादे आत्मनः
परमात्मनः वाहे स्वरूपगुणादिर्नश्ये कियमाद्ये इति हेतोः इत्थी
न द्वयः अयमर्थः यस्य विष्णोः स्वरूपगुणादिर्नश्ये कियमाद्ये
मायायुक्तापि अवस्थापरो इत्थी न भवति किन्तु साधुरेव भवति “अपि
चेत्सुदुराचारो भजेन मामनन्वमाह । साधुरेव स मन्तव्यः” इति
श्रीमन्नवचनात् यत् यस्मिन् परमात्मनि तदाभयः मायाभयः
विभिन्नो विनाशोप नास्ति सर्वेवदेकवेद्यत्वात् सङ्कल्पविकल्प-
वृत्तिं नशुद्धं अमनस्तदपि यस्मिन् न प्रवर्तते—तस्मिन् परमात्मनि
विष्णौ यदा जीवो विरमेत् तदा मायाविनिर्मुक्तो भवेदिति
द्वयोरन्वयः ॥ ३० ॥

तस्मिन् विष्णौ जीवः ऊर्गोन् शोकमोहादिन् निविष्टः सन्निः
मननधीकः सन् विरमेत् विरोपनो रमेत समुच्छेत् इति शेषः ।
ननु जीवस्येवं देहादिकं प्रियं भवतीत्यन आह—सृजतीति ।
सृजत् विश्वसृष्टगणः तेन सह इदं सृज्यं विश्वं
यत्र यस्मिन् स्थित्यमाने भयो हितं न भवति । किञ्च,
तथाः सृज्यस्फुट्यः परं कारणं प्रधानमपि न भयो भवति
तदा त्रिभिरन्वितः कफवातपित्तसमन्वितोऽतिमन्त्रितो देहः भयो
नेति किम् वक्तव्यम् । ननु, स्वस्वरूपानन्दमेव कृतार्थतासिद्धौ कि
तत्र रमणेनेत्यन आह—अहमिति । एतत् स्वस्वस्वमेव प्रसिद्धम्
उरसादिनां बाधबाधकमाद्यो यस्मात्सह अहम् अस्मच्छब्दाद्येभ्युनं
जीवनस्वमपि यस्मिन् विचार्यमाणो भयो न “सर्वेषामपि वस्तूनां
नृप आत्मेव वस्तुमः । इत्येवमप्युक्त्याद्यास्तत्तुमनयेव हि ॥
तस्यापि भगवान् कृष्णः किमनन्तम् कल्पनाम् । कृष्णमेवम-
वेहि त्वमात्मानमखिलारमनाम्” इति श्रीशुकवचनम् ॥ ३१ ॥

किं तत्परश्यामस्वरूपमित्यन आह—परमिति । होरास्थं देहाद्य-
वहस्यमाभिमानं विमृज्य हरा उपगुह्य आनादिभिर्गान्त्र्य-
यत्तु येः समाहितैरवासनं निश्चिनं तत्त पथ मुह्यन्मगव-
त्तस्याः नास्त्वत्र भगवद्यातिरिक्ते सौहृदं येषां ते जनत् भगव-
द्वर्षातिरिक्तम् उत्तिसृज्यः परं चराचराभ्यां विप्रलयाय—

“वस्मात्सुरमनीतोऽहङ्कारादपि शोक्तमः ।

अनोऽस्मि लोके बह्वे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” ॥

इति स्वमुखार्थां वैष्णवं पदं विष्णुस्वरूपमनन्तीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

त एतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत्परमं पदम् ।

अहं ममेति दौर्जन्यं न येषां देहमेहजम् ॥ ३३ ॥

अतिवादास्ति तद्धेतुः नावमन्येत कश्चन ।

न चेवं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ३४ ॥

नमो भगवते तस्मै कृष्णापाकुण्ठमेघसे ।

यत्पादाम्बुरुहध्यानात्संहितामध्यगामिमाम् ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच ।

पैलादिभिर्व्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ।

वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत्सौम्याभिधेहि नः ॥ ३६ ॥

सूत उवाच ।

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ! ब्रह्मणः परमेश्विनः ।

हृद्याकाशाद्भूनादो वृत्तिरोधाद्बिभाष्यते ॥ ३७ ॥

यदुपासनया ब्रह्मन् ! योगिनो मलमात्मनः ।

द्रव्यक्रियाकारकारुण्यं धूत्वा यान्त्यपुनर्भवम् ॥ ३८ ॥

भाषा टीका ।

वह वही श्रीविष्णु भगवान् की वही मारी अप्रत्यक्ष भाषा है, कि—जिस भाषा के प्रभाव से उनही परमात्मा के अक्षरूप विचार और जीव, काम क्रोध आदिकों से बेहो में मोहित हो जाते हैं ॥ २६ ॥

तो फिर उस भाषा की और भाषा के कार्यों की निवृत्ति किस प्रकार हो सकती है ऐसी शंका में श्रीविष्णु भगवान् के भजन से ही सर्व जन्यों की निवृत्ति हो सकती है, इस तरह के सिद्धांत कहने को प्रथम श्रीविष्णु के स्वरूप का निरूपण करते हैं—कि, जिन श्रीविष्णु भगवान् के स्वरूप के विषये आत्मावाद के विषये अर्थात् आत्मनिरूपण में दुर्विभाव जो भाषा है, वह अभय होकर नहीं बिराजती है । क्योंकि ! ब्रह्माजी ने कहा है कि—हे नारद ! उस वासुदेव भगवान् को नमस्कार है, जिसकी कुंजभाषा से मुझे जगद्गुरु कहने हैं—और जिस भाषा से विमोहित कुबुद्धि लोग में मेरा ऐसा प्रभाव करते हैं । वह भाषा जिन श्रीविष्णु भगवान् की दृष्टि के सामने खड़े होने को भी अजित होती है । और जिन परमेश्वर के विषय में मोहकृत विविध प्रकार का विकार नहीं है । तथा सकृदप्य विकल्प रूप वृत्तियों बाधा मन भी जिनको नहीं ग्रहण कर सका है ॥ ३० ॥

जिस परमात्म के विषे कर्मोधीन देह सहित कर्म नहीं है । और वह कर्म और देह दोनों से पर है, जिसको वाणी भी नहीं ग्रहण करती है कर्म देह वाणी युक्त ब्रह्महार

प्रधान जीव जिसको नहीं देख सका है, जिस परमात्म स्वरूप से बाध्य बाधक सब दूर है । पुरुष मनन शील होकर अहंकारादिकों का निषेध कर उसी परमात्मा में विशेष रमण करे, अर्थात् सर्वदा श्रीविष्णुपरायण हो जावे ॥ ३१ ॥

जिसका वह स्वरूप निरूपण किंवा परमात्म स्वतंत्रिक-वस्तु के परिचाय करने वाले लोग, उसी को विष्णुसम्बन्धि परम पद कहते हैं, क्योंकि—वे महारमाजन कुरारमता का छोड़ कर उसी मात्र में मोहक करने वाले हैं, समाहित अन्तःकरणों से वे माधुजन स्वरूप का निश्चय कर हृदय में छुपा कर उसी तरह का ध्यान करते हैं ॥ ३२ ॥

श्रीधर्मरामिकृतभाषाटीका ।

एतत्समाधिधारिणो दृश्यन्ति—एतद्विधि । देहजमहमिति गेहजं ममेति ॥ ३३ ॥

तत्पादपुपायमाह—अतिवादानिति, ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्तौ गुरुं प्रथममिति—नम इति । कृष्णाय उवाच । आध्वगामधिगतवानस्मि ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगामिर्युक्तं तत्र पुराणसंहिताविभागं विशेषतो बुभुक्षुर्बेविभागमपि प्रसङ्गात्पुनर्युक्तं—पैलादिभिर्मिति । हे सौम्य ! ॥ ३६ ॥

तत्र प्रथमं वेदाविर्भावप्रकारमाह—समाहितात्मन इत्यहमिति ।

ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्तराट् ।

यत्तल्लिङ्गं भगवतो ब्रह्मणः परमात्मनः ॥ ३९ ॥

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तभोत्रे च शून्यदृक् ।

येन वागव्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः ॥ ४० ॥

भीमरत्नामिकृतमात्रार्थदीपिका ।

ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मादाशोऽभूत् यः कर्णपुटपिधानेन
ओत्रविधानोपादयमाहृदयपि विमाद्यने विनश्यते ॥ ३७ ॥

असङ्गादाशोपासकानां भोक्तृत्वमाह—यस्य नादस्योपास-
नयाऽऽत्मनो मलं धूवाऽवोह्य कथंभूतं मलं तमाह—द्रव्यमधि-
भूतस्य किंवा अथारमस्य कारकमधिदैवस्य एवं त्रिधा भूता
आवशा यस्वेति तथा नम ॥ ३८ ॥

त्रिवृत् त्रिमात्रः कण्ठोष्ठादिभिर्द्रव्यार्थमाणस्योङ्कारस्वाक्षर-
स्मादनायासतर्मावास्तुतमनया तं विश्रुति—अव्यक्तः प्रभवो यस्य
सः तदेवाऽऽह—स्तराट् स्तर एव हृदि प्रकाशमानः तमेव
कार्थेण वक्ष्यति—यत्तदिति । नपुंसकत्वं लिङ्गविशेषवशात्
लिङ्गं नमकम् ॥ ३९ ॥

कोऽसौ परमात्मा तमाह—शृणोतीति । इमं स्फोटमव्यक्त-
माङ्कारम् । ननु, जीव एव तं शृणोति नेत्याह सुप्तभोत्रे कर्ण-
पिधानादिनाऽहृदिकेऽपि भोत्रे सति जीवस्तु करणाधीनवान-
स्यात् तदा भोता तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मधारिकेवेति
माधः । इत्यवस्तु नेत्रमयनः शून्यदृक् शून्येषां द्रव्येषां दृक्
ज्ञानं यस्य तथाहि सुप्तो यदा शब्दं भूत्वा प्रवृत्तते तदा
जीवः ओता क्षीनेन्द्रियत्वात् मनो यस्तदा शब्दं भूत्वा जीवं
प्रबोधयति स यथा परमात्मैव तद्वत् कोऽप्याङ्कारस्तं
विश्रुति—मात्रेण । येन वाग्वृद्धी अव्यज्यते यस्य च हृदवाकाशे
आत्मनः सकाशादव्यक्तिरित्यक्तिः ॥ ४० ॥

भीमरत्नामिकृतशुक्लपक्षीवम् ।

कृष्णाय वसाव अकुण्ठमेघसे अपतिहतक्षानाय ॥ ३५-३६ ॥

नादः आकाशशुणभूतः शब्दः ॥ ३७ ॥

वक्षुपासनया अपुनर्भवं यास्मीनि ज्ञानोत्पादनद्वारेणेति माधः ।
द्रव्यं शरीरं रिकयाकारकवद्वाङ्मात्रं व्यक्तं कर्म विवक्षितम् ॥ ३८ ॥

ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कार इति प्रथमं धारणरूपेण प्रतिपन्नः शब्दः
प्रत्यक्षो 'व्यक्तः' अभूदित्यर्थः । अव्यक्तप्रभवः अव्यक्तिमिहानुसङ्गक-
प्रभवः स्वयमेव राजते इति स्तराट् लिङ्गं वापकं नाचकम् ॥ ३९ ॥

इदं स्फोटं प्रत्यक्षरूपं यः शून्यदृक् अव्यक्तरक्षानरहितः
शृणोतीत्यन्वयः येनेति । येन परमात्मना विध्यं कार्यं अव्यज्यते
सुप्तवते स्वप्नारमनः आकाशो व्यक्तकार्यभूतः आकाशादिप्रपञ्च-
कारणस्य तस्य ब्रह्मणो वाचक इत्यन्वयः । यद्वा, येन प्रत्यक्षेन
परमात्मा अव्यज्यते यस्य प्रत्यक्षस्य व्यक्तिरात्मनः आकाशो
परमात्मनः स्थाने हृदवाकाशे ॥ ४०-४१ ॥

भीमरत्नामिकृतमात्रार्थदीपिका ।

होराभ्यं विस्तरेण युक्त्या तद्वर्गस्य साधननिष्पा-
दनद्वारा भगवत्प्राप्तिसाधनत्वं सूचितं तद्वर्गप्रमेदाह—एतदिति ।
येषां देहगेहजं देहगेहनिवस्य अहं ममेति दौर्जस्यं नास्ति न एते
तद्विद्योः परमं पदम् अविगच्छन्ति उपासनया साक्षात्कुर्वन्ति
गत्वयोः बुद्धययोः यद्वा प्राप्नुवन्ति ॥ ३३ ॥

तदेवं वाध्यवाचकभावस्य भगवत्प्राप्तिप्रयुक्तत्वमभिधाया
ननुप्रसक्तञ्च परिहृतं तस्यापानिर्वाप्यां बुद्धिमाह—अतिवादा-
निति । अनिकात्मन्याहृदिकवद्वाङ्मात्रं पदवत्त्वात्मीति यावत् इमं
मार्थं देहमाभित्यामस्तेन [आत्मीयत्वेन] मभिसम्भाय केनाद्यपि नेदं
न कुर्वीत ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्ती गुरुनमस्कारात्मकं मङ्गलमाचरति—नम इति ।
कृष्णाय कृष्णवैपावनायाकुण्ठमेघसे असकुञ्चितवृद्धये मध्यमा-
मधिगन्तवानस्मि ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगाम इत्युक्तं तत्र पुनराभ्युपगमनाय
निर्वापनां बुभुक्षुस्तावत्सम्बभूवदेद्विभागं पृच्छति शीतकः—
पेक्षादिमिति । वेदाचार्यैः वेदाचारिणैः तन्मनसकैश्च कतिशा
व्यक्ताः विभक्ताः एतद्विभागवैविध्यं नोऽस्मदप्यमभिधीह ॥ ३६ ॥

इत्यमापृष्टस्तं विभागं विवक्षुस्मात्तु (वाचत) वादरा-
ज्यमभिभागेनैव पृष्टुं इति वक्तुं तावदेवाविर्भावकममाहात्मिः
मगाहिमिति । हे ब्रह्मन् शीतक । भगवति समाहित आत्मा
मनो येन तस्य परमोष्ठनक्षत्रमुक्तस्य हृदि य आकाशस्तस्मा-
दाशोऽभूत् आकाशसंस्तुपवायुपरिणामात्मकमायाशेषः
प्रभूत्वा अभिवर्धय, नाहं विश्रुति—यो हृत्तिरोपादयमाहृदिक-
निरोधाद्विमाद्यने ओत्रविधानाच्छून्ये इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च यस्य नादस्योपासनया योगिनः योगीश्वराः द्रव्य-
किंवाकारावगात्रमनो मलं विधूयापुनर्भवं मोक्षं प्राप्नुवन्ति
ज्ञानोत्पादनद्वारा तदुपासनाया इति माधः प्रथमं शरीरं क्रिया
पुण्यपुण्ययोगकं कर्म कारकम् इन्द्रियस्य एवम् त्रिधा कथायने इति
तथा देहेन्द्रियतन्मभनिष्पाद्यकर्मोचं मर्त्तमन्वयः ॥ ३८ ॥

तत इति ततो नादात् त्रिवृदोङ्कारोऽभवत्प्रथमं साधारणरूपेण
प्रतिपन्नः शब्दः प्रत्यक्षरूपेण व्यक्तः समुत्पन्नः । त्रिवृत्तयात्रात्मकाणां
कारककाराणां वृत्तानं यस्मिन् सः त्रिमात्रो वा तमेव विश-
्रुति—मदव्यक्तप्रभवः अव्यक्तिमिहानुसङ्गकप्रभवः स्वयमेव राजते
इति स्तराट् यत्तद्वर्गः परमात्मनो लिङ्गं वापकं नाचकम्
यत्तदिति नपुंसकत्वं लिङ्गविशेषवशात् ॥ ३९ ॥

कोऽसौ परमात्मैव तस्मै चक्षुः प्रगवक्ष्य तद्व्यक्तनामाह—
शृणोतीति साधेन । सुप्तभोत्रेणेति समन्तं पदं य इमं स्फोटं
प्रत्यक्षरूपम् शब्दम् सुप्तभोत्रेणापि शृणोति भोत्रं पविहति ।

भीमद्वीपरायवाच्यं कृतभागवतचन्द्रवर्णिका ।

सत्यपि शृणोतीत्यर्थः । यः श्रोत्रयोरिदं पिहितयोः सनो रिमं
स्फोटम् शृणोति स परमात्मैव न तु जीवस्त्वस्य करण्यः
वस्तुज्ञानरथादिनि भावः । परमात्मात्वकरण्यवस्तुज्ञान इत्याह—
शून्यहगनि । शून्येषामीन्द्रबध्ने पश्यतीति शून्यवदजीवस्य तादो-
पलङ्घितं परमात्मह्यारिकति भावः । यद्वा प्रणवमव विशिनष्टि
शृणोतीति । शून्यहगर्थात्तर ज्ञानरहितः पिहितिकर्णै
विषयान्तरागोचरतया भूयमाणा इत्यर्थः । येन वागव्यज्यते
प्रचंडिता सत्त्वमिदव्यज्यते यस्यात्मनः आकाशो व्यक्तिः शरीरम्
[स्वरूपम्] यद्वा येन प्रणवेन वागव्यज्यते औक्तिकर्थादकराशिपमि-
दव्यज्यते यस्यात्मनः प्रणवस्वरूपस्याकाशः हृदयाकाशव्याक-
र्यागव्यक्तित्वानम् ॥ ४० ॥

भीमविजयध्वजतीर्थं कृतपद्मस्तवली ।

अथ प्रमाणायाद-तदेतदिति ॥ ३३ ॥

अतिषादान् दुष्टचनानि ॥ ३४ ॥

भेषः प्राप्तौ तस्मादिह प्रकृष्टत्वाद्यनगित्याशयेनाह-तमदात ।

भीकृष्णस्वरणारविश्रमणानिस्मरणापूर्वकं भागवतपुराणश्रवण-
संहिताभ्रवणमननादिकं मुख्यसाधनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

(विजयतीर्गं नजरीत्याऽत्र पञ्चमाऽध्यायस्मगाद्यते ।

मगवन्माहात्यप्रकट्टमाय ताम्ररितेन चतुर्मुखेन नादादि
 वेदान्तशब्दानामुद्भूत्याध्यापनेन पुत्रेभ्यो विभागानं तच्छिष्येभ्यो
 विभज्य दानमनुयुगं पुनरपि तद्विभागं पुरायाणवनेन च निग-
 दति अनेनाध्यासेन । तत्रादौ शौनकः स्मृतं वेदविभागं पृच्छति,
 पैलादिविरिनिवैपदेन वेदादेरभिषक्तिमृजवेदविभाक्त्य कथं कुर्वति
 सूचयति द्वाप्तशिक्षैरित्यनेन कस्मिन्पुंगवि विभक्तवेदाभ्यस्यन्-
 तान्निभक्तानिति वेदाचार्यैरित्यनेन वेदोपयोगिकत्वाप्रमायननिपुणौ
 रितिमहात्मभिरित्यनेन तपोब्रह्मदेवदानसमर्थैरिति ममिधेही
 त्यनेनाश्वर्यनामपूर्वकं वदंति ॥ ३६ ॥

तथादी सूचितः सूनः प्रश्नं परिहर्तुं कथामाह-समाहि-
ताश्रम इति । सं समीचीने निवृत्त्यानुभवे हरावाहित
आत्मा मनो यस्य स तथा तस्य ब्रह्मपदस्यानेकार्थं वृत्तं
निवृत्तमर्थमाह-परमोष्ठन इति । शब्दस्याकाशविशेषगुणध्वनेन ततो
भिष्यक्तिरुक्तं सूचयति-हृद्याकाशादिनि । तत्सत्त्वे किं प्रमाणा
मप्राह-वृत्तिरोधादिति । स नाहः सधैर्ब्रह्मवृत्तिस्तस्माद्वायु-
वृत्तिनिरोधाच्च निमाद्यन्ते ज्ञायते बोधिनोति शेषः ॥ ३७ ॥

किममुना नादेन शून्यकल्पेन फलमिति तत्राह-यदुपासन-
येति । यच्च नादस्योपासनया संगिनो द्रव्याणि पञ्चभूतानि तज्जि-
र्मितवेदो वा क्रिया यमैर्द्रव्यं कारणं ज्ञानेन्द्रियम् एवम् आचर्यात्
प्रकाशितम् उत्पन्नमिति बाधत् आत्मनो मनसो महं धूर्त्वा
अपुनर्महं मोक्षं वाप्सित्युच्यते—

"स्वापुन्यपुंनकार्थाय नाशो ब्रह्मविनिर्मितः ।

अथ द्वाविनादसदशो मुक्तिस्वर्गादिवो विभुः ॥

इतिवक्ष्यमादपुनर्भावं तारतम्योपेतं फलमाप्नुवन्तीति भावः ॥३८॥

ततो नाहाव घबटानादानुकाराव श्रीरु अकारोकारमका-
राक्यान् वयान् वृणोतीति त्रिवत् ओङ्कारोऽम्बुमिव्यकः
एकस्य प्रपञ्चस्य प्रमथ उत्पत्तिर्यस्य स तथा "भूतं भण-
नविध्यदिति सर्वमोङ्कार एव" इति श्रुतिः । वयंपदे अम्बुस्य
हरेः सकाशात्प्रमथो यस्य स तथा स्वन एकराजतीति, काराद्
अवम्बुकाशमानः स्वनं परमात्मानं राजयतीति वा एतदेवाह-वत्त-
दिति । वत्तदोकाराभ्यं वस्तु हरेर्लिङ्गं व्यापकं "ॐ तरव्याधी
ह्योङ्कारो वत्तस्यो तद्गुणो तताम" इतिवचनात् वत्तमङ्गस्यावृत्तये
परमात्मन इति ॥ ३६ ॥

शाम ऊनं वापयति तैत्त्यादिरिति शून् परं ब्रह्म पश्यतीति शून्ग्रहः सां ब्रह्मा परोक्षैव च सुतः ब्रह्मप्राप्तः स इमं स्फोटं प्रणवसङ्ख्यया ध्वनिं शृणोति क इव भोतव भगवानिव "भोता मन्ता" इति भूतेः । जनेनास्य सर्वे प्रमाणमुक्तं भवति । किञ्च, येनानुसारेण वाग्बेदवक्ष्या व्यज्यते अकारस्य प्रणवात्मकत्वात् अकारः नै सन्ना वाक्" इति भूतेः । प्रणवस्य वेदादिस्वाकारस्यापि सर्वादिस्वावाप्तेरादिमस्वेति भूतेः आत्मनः परमात्मनः उत्प-
द्यमान आकाशो यस्य व्यक्तिः स्थानं "आत्मन आकाशः सम्भूतः" इति धृतिः आकाशसर्वमृष्यत इति च ॥ ४० ॥

भूमिजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्धः ।

तत्र पुनर्ङ्गमाह—त एनदिति व्याख्याम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

तदेतच्च भूमिज्ञागवनादेव ज्ञायत इत्यभिप्रेक्ष्य खस्मिंस्तदुप-
 देशात् प्रयामाति—नम इति । नष्टत्वस्य भूमिकवेवोपदेशा तथापि
 भूमिप्राप्तये पावनमस्कारस्तत्कृतांपदेशस्यापि तत्प्रसादप्राप्तत्वेन
 मननात् तदेतदाह—यार्हति, ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

हृत्तिरोधादिति गुरुपदेशबलेन समाहितेऽन्तःकरणे सती-
त्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथा श्रवणमात्रस्य तस्योपासनाकलमाह — बहुउपासन-
यात् ॥ ३८ ॥

चिह्नं बोधद्वारम् अवयवरूपं वा ॥ ३६ ॥

ननु, तस्य शब्दस्य सदास्तिर्ये किं प्रमाणं कथं विहिते
 भव्यमपेक्षितं चेत् बुद्धारान्दिकमपि भूयते तथा सुप्तो जाग्रदव
 नाऽऽहूतिमहोत्साहव्यवधारयितुं यो न शक्यते तेन तु जन्तवश्चिरे-
 योन्द्रिषामावात् न भूयत एव संः तत्राह—गृणातीति । यः
 परमात्मा सुप्तं भोत्रे चकारात् अनुत्पेपि गृणातीति तस्य अविबदि
 निद्रया (पेक्षा) तस्या नास्तीत्याह—शून्यमिति । “अपायिपाहः”
 इत्यादि “आमायिकी ज्ञानवज्जिवाच” इति श्रुतेः । तत्र
 हेतुमाह—येन वागादीन्द्रियमपि व्यवयते यस्य आत्मनो
 उपकिः कार्यकण्याविमोचः शब्दाभयः अहताशः किमुत
 रूपशोद्याभगो नादवाहिरित्यर्थः । तस्माज्जीवन्तु तदुपायुपासनवा
 तन्नुमद्वैद्यैव गृणातीति भावः ॥ ४० ॥

भीमश्चिन्मायचक्रवर्तिकृतसारार्थद्वितीयः ।

उक्तमर्थं स्पष्टीकृत्य द्वावधेयं न इति । अधिगच्छतीति अव-
भिगच्छित्वाऽर्थः होजंयमिति होरादयपदव्याप्यः ॥ ३३ ॥

किञ्चिन्नक्षत्रसंज्ञकं काव्यपराधे सति तिरोहितं भवेदनः अप-
राधानुज्ञे प्रकारं शिष्ययति, अतिवादान् कटुकीः तिलिच-
तेव ननु तैवेव कटुपरयुक्तं दद्यादित्यर्थः । इमं साधकदेहम्
आधित्येति साधकदशावामपि समर्थमाद्यं खरुष सिद्धदेहं
आधित्यस्य समर्थमाद्येन आविपक्षेण सह धरंन कुप्यदिति रागाजु-
गीवर्तिकमका अभिप्रायमाहुः कश्चन अवमत्तारमपि ॥ ३४ ॥

शास्त्रं समाप्य खरुषेभ्यः भगवन्तं प्रवृत्तमिति, नम इति । अथवा
भीमश्चक्रवर्तिकृतसंज्ञकम् ॥ ३५ ॥

संहितामध्यगमिति भूत्वा संहिताविभागं बुभुक्षते, पैवा-
दिभिरिति ॥ ३६ ॥

वेदकल्पतरोः फलं साधुनया निरूप्य शास्त्रा अपि मरु-
पतो निर्दिष्टेनैव प्रथममिति भावप्रकारमाह—समाहितेन्यदिति ।
प्रवृत्तयो इति य आकाशस्तस्मात्प्राप्तोऽमृतः यः कर्मापुटपिधानेन
आप्तवृत्तिनिरोधोऽस्मद्विषयविभाजयते विनश्यते ॥ ३७ ॥

यस्य नादस्योपासनया द्रव्यक्रियाकारकाणि अभिभूतादीनि
आख्या यस्य तं मलं धूत्वा नाशयित्वा ॥ ३८ ॥

ततो नन्दात् त्रिवृत् अकारोकारमकारामकः अव्यक्तो-
ऽस्त्वैः प्रभवो जन्म यस्य सः खराद् साक्षात्परमेष्ठि एव
यत् यो भगवद्वादिप्रपञ्चं विद्धं गमकं भक्तजानिबोधिनि-
वनास्वत्वात् विद्धव्यविशेषयत्वात्तदित्यस्य नपुंसकत्वम् ॥ ३९ ॥

भगवद्वादिप्रपञ्चः स परमेष्ठि एव कस्तत्राह—शृणोतीति ।
य इमं क्वाडमव्यक्तं नादात्मकमोक्तारं शृणोति सः । ननु, जीव एव
शृणोति नेत्याह, सुप्तभोजे कर्मापिधानादिना भोजे भवये
मिदये सुप्ते सति प्रवृत्तिकेऽपि सति यः शृणोतीत्यर्थः । जीवस्तु
करणाधीनज्ञानरत्नात् तदा भोता किन्तु परमात्मैव तस्य
भोता तदपि जीवस्य वा तदुपलब्धिः सा परमात्मज्ञादिके-
र्तेति हेतुः । यतः स परमेष्ठिः शृण्वहं शृण्वेपीमिदं वेत्ति इह ज्ञानं
यस्य सः तदाहि सुप्तो यदा शब्दं श्रुत्वा प्रबुध्यते न तदा
जीवः भोता क्षीनेन्द्रियत्वात् अनो यस्तदा शब्दं श्रुत्वा जीव
प्रबोधयति स परमात्मैव कोऽस्तोक्तारत्नं विशिष्यति, मूर्खेन ।
वेगं वाक् वेदकल्पया वृद्धी उपजयते यस्य च हृदयाकाशे
आत्मनः सत्ताशान्तिरव्यक्तिः ॥ ४० ॥

भीमश्चक्रवर्तिकृतसंज्ञकस्तद्विषयः ।

ते एव एतत् शास्त्रप्रसिद्धं विष्णुसंज्ञकं गच्छति ॥ ३३ ॥

प्रतिसाधनविशेषमाह—अतिनाशमिति ॥ ३४ ॥

शास्त्रसमाप्तिं गुरुपणामात्मकमङ्गलमाचरति—नम इति ।
अथवाभिमनस्यमिति ॥ ३५ ॥

इमां संहितामध्यगमिति भूत्वा पुराणसंहिताविभागं भेत्तुं
नाकृत्युक्तस्य वेदस्य विभागं पृच्छति शौनकः—पैवादिभि-
रिति ॥ ३६ ॥

● वेदविभागं यत् वेदाविभाजप्रकारमाह—समाहितारमन इत्य-

[२४]

द्विभिः । परमेष्ठिनः यत्तुमुक्तस्य इति य आकाशस्तस्मात्प्राप्तः अमृत-
यः हृत्सरोधान् भोजयति निरोधाय अमुनापि विभाजयते भूपते
इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदुपासनया यस्य नादस्योपासनया परब्रह्मविषयकज्ञान-
मकृत्युक्तं मनीष्याहारो बोध्यः । द्रव्यक्रियाकारकाणि अभिभूता-
ख्यामाधिपत्येनानि आख्या यस्य तं मलं धूत्वा अपवाद्य अमुनमेव
मोक्षम् ॥ ३८ ॥

ततो नन्दात् त्रिवृत् अवाक्यामकारोकारमकाराणां वृत्तं न
यस्मिन् सः मोक्षारः अमृतं तस्य पूर्वसिद्धिमाह—मन्त्रकाल-
सर्वकारणकारणात् भगवतः प्रभवः प्राप्नुभानो यस्य सः अन-
द्यव्यक्तमिदं कारणं वाचकनवा राजते इति खराद् यत् यतः परमे-
ष्ठिनः परब्रह्मं निष्ठनीति परमेष्ठि भीपुत्रोक्तमस्तस्य भग-
वतः तत् लिङ्गं वापकं विद्धव्यविशेषयत्वात्तदित्यस्य नपुं-
सकत्वम् ॥ ३९ ॥

कथंभूतस्य य इमं क्वाडमव्यक्तमोक्तारं शृणोति तस्य ।
ननु, जीवापि कर्मापुटपिधाने शृणोति तस्य स तु कर्मापुट-
पिधानेऽपि प्रसूतेनैव भोज्या शृणोति भगवन्तु सुप्तभोजे च
शृणोति यतः शृण्वहं शृण्वेपीमिदं ज्ञानं यस्य सः कथं-
भूतः स अकारः वेगोक्तारेश्च वाक् वृद्धी उपजयते यस्य आकाशे
हृदयाकाशे आत्मनः परमात्मनः सत्ताशान्तिरव्यक्ति-
रव्यक्तिः सः ॥ ४० ॥

माया टीका ।

जो यह भीषण का उत्कृष्ट पद है तबका वही लोग
मान होते हैं, जाकि—वेह गहाइको में, में मेरा पने कप-
दुर्जनता का स्वश भी नहीं करन है ॥ ३३ ॥

जो उस पद को चाहे तो जगो क छोटे पाक्यों को मृग
का सहन करे, किसी का अवमान न करे, और इस
प्रस्थिर देह को पाकर किसी से वैर न करे ॥ ३४ ॥

उस मरुपट बुझि वाले भीकृष्य मुनि व्यास भगवान् को
नमस्कार है जिनके चरण कमलके ध्यान से मैं इस संहिता का
अध्ययन किया है ॥ ३५ ॥

शौनक उवाच ।

शौनक महर्षि बोले, कि—भीष्माजी महाराज के शिष्य
वेदाचार्य पैवादि महर्षियों ने वेदों के कितने प्रकार के
विभाग किये । हे सौम्य ! यह हमारे विषय कथन की-
जिये ॥ ३६ ॥

सुन उवाच ।

भीसुन पौराणिक बोले, कि—हे प्रसन्न ! हे भीशौनकजी ।
परमेष्ठि भीष्माजी ने जब मन का समवधान किया, तब उनके
हृदयाकाश में नाद उत्पन्न हुआ । जो कि—कान बंद करने
पर हम लोगों को भी मालूम होता है ॥ ३७ ॥

हे शौनक ! जिसकी उपासना से योगाग्रज ब्रह्म किवा
कारक नाम वाले अपने आत्माके सबको दूकर मोक्षको
प्राप्त होते हैं ॥ ३८ ॥

स्वधानो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः ।
 स सर्वमन्त्रापनिषद्वर्जीजं सनातनम् ॥ ४१ ॥
 तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा अकराद्या भृगूदह ! ।
 धार्यन्ते यैस्त्रयो भावा गुणानामार्थवृत्तयः ॥ ४२ ॥
 ततोऽक्षरसमान्नायमसृजद्रगवानजः ।
 अन्तस्थोऽमस्वरसार्शह्रस्वदीर्घादिलक्षणम् ॥ ४३ ॥
 तेनाऽसौ चतुरा वेदांश्चतुर्भिर्वेदनैर्विभुः ।
 स व्याहृतिकान्तोङ्कारांश्चातुर्होत्रविनक्षया ॥ ४४ ॥
 पुत्रानध्यापयतांस्तु ब्रह्मर्षीन् ब्रह्मकोविदान् ।
 ते तु धर्मोपदेष्टारः स्वपुत्रेभ्यः समादिशन् ॥ ४५ ॥
 ते परम्परया प्राप्तास्तत्तच्छिष्यैर्धृतव्रतैः ।
 चतुर्युगेष्वथ व्यस्ता द्वापरादौ महर्षिभिः ॥ ४६ ॥
 क्षीणायुषः क्षीणमत्त्वान् दुर्मैधान् वीक्ष्य कालतः ।
 वेदान् ब्रह्मर्षयो व्यसन् हविस्थाऽव्युत्तनोदिताः ॥ ४७ ॥
 अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मा भगवाँल्लोकभावनः ।
 ब्रह्मेशाद्यैर्लोकपालैर्वाचितो धर्मगुप्ते ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

इस नाद से तीन मात्रा का (म उ म) इन तीन अक्षरों के विभाग यात्रा उँकार प्रकट हुआ । जो कि—मन्त्रक से प्रकट होता है, वह कैसा है, कि—हृदय में स्वयं प्रकाशमान है, और परब्रह्म परमात्मा श्रीभगवान् का वाचक है ॥ ४१ ॥

वह परमात्मा कौन है ? कि—जो इस ऋकोट शब्द को श्राव इन्द्रिय के नहीं गूँह करने पर भी सुनता है । क्योंकि उमका ज्ञान तो इन्द्रियों के बापछ नहीं है । वह मोंकार भी कौन है ? तहाँ कहते हैं, कि—जिससे वाणी व्यञ्जित होती है, और जिसका प्राकट्य हृदयाकाश में आत्मा से होता है ॥ ४० ॥

श्रीधरखामिह्नभाषावेदीपिका ।

किञ्च, स्वधातुः स्वस्याऽऽश्रयः कारणं यद्ब्रह्म तस्य । किञ्च, परमात्मोद्यमसमस्तदेवतानाचकोऽपीत्याशयेनाह—म इति । सर्वमन्त्राणां मुपनिषद्द्रव्यम सूक्ष्मरूपमित्यर्थः । तत्र हेतुः वेदानां बीजं कारणम् बीजत्वेऽप्यधिकारितामाह—सनातनं सदैकरूपम तस्य ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

इदानीं ततः सर्वप्रपञ्चोत्पत्तिप्रकारमाह—तस्य इति । त्रय-
 क्षिप्तव्यायुका भावा धैरकारोकारमकारैर्धार्यन्ते तत्कारणत्वात्

तानेवाऽऽह—गुणाः सत्त्वाद्यः नामानि ऋग्यजुःसामादि
 अर्थां भुम्भुःस्त्रलोकाः वृत्तयो जाग्रदाद्याः ॥ ४२ ॥

तत्कल्पेणो यथोक्त्यः अक्षराणां समासार्थं समाहारं तमे
 वाऽऽह—अन्तस्था यस्त्वयाः ऊष्माद्यः शवसहाः स्यान्मका
 राद्याः रूपशोः काव्यः ह्रस्वदीर्घाश्च आदिशब्दाञ्जहामुक्षी
 यादयः न एव लक्षणां स्वरूपम् यस्य तम् ॥ ४३ ॥

निभञ्जतुर्गुणस्वरूपं भगवान् असृजदिति पूर्वस्वेवाऽनुषङ्ग
 चातर्जानवक्षया चत्वारो होत्रोपलक्षिता ऋत्विजस्तुर्होतार
 एवम् होत्राध्ययवादिनं कर्म चातुर्होत्रं तद्विष-
 यम् ॥ ४४ ॥

पुत्रान् मरीक्यादीन् तान्वेदान् ब्रह्मकोविदान् वेदोच्चारणादि
 निपुणान् ॥ ४५ ॥

एवं चतुर्युगेषु प्राप्ताः द्वापरादौ द्वापरमादिवत्स्य तद्
 स्यात्तत्त्वज्ञानस्य कालस्य तस्मिन् द्वापरान्तं वेदविभागप्रसिद्धे
 शान्तनुसमकाक्षे व्यासावतारप्रसिद्धे च व्यस्ता विमर्शः ॥ ४६ ॥

तत्र हेतुः क्षीणायुषो जनान् तर्हि पुत्रपुत्रिणमन्त्र-
 दनाद्वरणीयत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—हविर्द्योत, ॥ ४७ ॥

एवं सामान्यतो वेदविभागक्रममुक्त्वा वेदोक्तमन्त्र-
 विशेषतो निरूपयितुमाह—अस्मिन्नपीति ॥ ४८ ॥

• श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चमः ।

• यैरकारादिभिः प्रबो भावाः सुप्रसादयः तेन गुणप्रव-
ज्यापरभूताः ॥ ४२ ॥

• ततः प्रवृत्ताः अस्तस्या वरुणाः ऊष्मायाः शवसहाः स्रगा
प्रवः केश्याः कादयो मानसानाः वयोः ॥ ४३ ॥

आतुर्द्विषिष्यवा यक्षप्रकाशनेच्छया ॥ ४४-४० ॥

श्रीमद्भिराध्यायः सुवेकृतभागनचन्द्रचन्द्रिका ।

अकारः अमहिमि प्रतिष्ठितस्य प्रहाराः परमात्मनो वाचकः
किञ्च स इति सर्वेषां मन्त्राणामुनिवर्तनेदानीं च योजं
कारणं सप्तानन्द इत्यनेन तस्य हृदयाकाशेऽभिव्यक्तिमात्र
ननुपसिद्धिर्भवेत् ॥ ४१ ॥

तद्वेति । हे भूगुरुदह ! तस्य प्रवृत्तव्यापकव्याख्या अकाराद्या
अकारोकारमकाराः वयो भावप्रवृत्तयः यक्षः, तस्य प्रवृत्तस्य
प्रकृतिभूतास्तयो वयोः तात्त्विकतां प्र-वाचयन्ति इति । यैरका-
रादिभिस्तयो वयोः अन्तर्भावोऽपत्त्यामन्त्राणां प्रवृत्तानस्य
भावप्रवृत्तयः गुणानां प्राप्यप्रवृत्तयश्चाप्यवस्थादिगुणानां
वाचकानां नारायणादिनाम्नां स्वरूपेषु वा वृत्तयोर्भवाश्च आरुप्येन
प्रकाशकतया कारणानयन्ति भावः ॥ ४२ ॥

ततः प्रवृत्ताश्चरमन्त्रायमन्त्रसमाहारमसृजत् अतः चतुर्मुखशरी-
रकः परमपुरुषः अक्षरमन्त्रायमेव निभज्य विशिनष्टि-अन्तर्यामि ।
वरुणा अस्तस्याः शवसहा ऊष्मायाः अचः स्रगाः कादयो मानसानाः
वयो हृदयार्थशब्दो भावप्रवृत्तौ आदिशब्देन चतुर्मुखमन्त्राय
तस्यादिशब्दमन्त्रः । त्रिह्रस्वोऽप्यध्यामीयमन्त्रश्च अस्तस्या-
दयोः लक्ष्यौ स्वरूपे यस्य तस्य अक्षरमन्त्रमात्रायामिन् सन्ध्याः ॥ ४३ ॥

तेनैवेति । तस्याक्षरमन्त्रमात्रेणैवास्मै चतुर्मुखशरीरको निभु-
ज्यतरो वेदानाधिकृतवानिति शेषः । ततश्चातुर्द्विषिष्यवा
व्यापारी होतारः अथर्वपलक्षिना अस्त्यजः तैत्तिरीयः कर्म चतु-
र्द्विषि तद्विषयया यक्षप्रकाशनेच्छया इत्यर्थः । सव्याहृतिकास्तस्या-
वात् चतुरो वेदान् पुत्रान् मरीक्यादीन् प्रपद्यत ॥ ४४ ॥

पुत्रानिति । "गतिबुद्धिः" (१४।१२) इत्यादिना कर्मस्य द्वितीया पुत्रान्
विशिनष्टि-प्रकाशकोऽपि वेदोच्चारणादिनिपुणान् ते तु मरीक्या-
दयोऽपि वैदिकधर्मोपदेष्टारः सपुत्रेभ्यः कश्यपादिभ्यः ऊर्मादिभ्यः
उपदिदिशुः ॥ ४५ ॥

एवं परंपरया तत्सिद्धिर्वैलेवां तेषां शिष्यैर्भूतजनैः महर्षिभिः
चतुर्द्विषुः पुत्रेषु मन्त्रचतुर्गुणपर्यायं प्राप्तकृत् प्रतिज्ञापरादौ
अति ह्यपरमादित्यस्य तत्प्रत्यक्षप्रवृत्तया कालस्य तस्मिन् ह्यपरान्तं
वेदविभागप्रविष्टेः शक्तनुसमकां व्याप्तावतारप्रविष्टेः ॥ ४६ ॥

काष्ठतः युगधर्मतः श्रियायुगः मरुतायुष्कान् क्षीयसत्त्वान्
अवधवाद् अक्षयिबुद्ध्या जनानयन्लोक्य दयसा निभक्तः इत्यर्थः ।
असन्ने नामाऽपरेभ्यः चतुर्द्विषुः वेदानां उक्त्य संहिताकरणेन
प्रवृत्तेन तर्हि पुत्रेषु त्रिषु मन्त्राणां दृष्ट्या यथा दृष्ट्याऽप्युक्त्याऽह-
वेदानिति । इदमेव चतुर्द्विषुः वेदान् उपकृत्य निभक्तः अतः
तत्तु चतुर्द्विषुः भावः ॥ ४७ ॥

• तत्र वैवस्वतमन्त्रस्तद्वापरादौ वेदविभागकं विशेषतो निरु-

पयति-एतस्मिन्निष्ठादिना । एतस्मिन्मन्त्रे वैवस्वतमन्त्रस्तोऽष्टादि-
शक्तिचतुर्गुणपरादौ इत्यर्थः । लोकभावनः लोकान् भावयत्यभ्यु-
दितान् करोतीति तथा हेतुर्गोमिदम् अतः प्रवृत्ताद्यैरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिराध्यायः सुवेकृतभागनचन्द्रचन्द्रिका ।

पूर्वे विज्ञेयं तद्विषयममुक्तम् अथुना वाचकरवेनाह-अध्यायः
स्वयं प्रकाशस्य आङ्कारस्य सन्नुपगतमाह-स इति । स
आङ्कारः सनातनं सदातनं सर्वमन्त्रोपनिषद्दानां बीजं फल-
वत्प्राङ्मुखजनकशुक्लवर्णं स्त्रीधनदामादयद्विज्ञेयमेवायं-
भागं नयमन्त्रादीनां अन्तानां फलदानसामर्थ्ये जनयतीति
भावः ॥ ४९ ॥

अत्रिष्टयुक्तं निवृत्तौ-तद्वेति । अकाराद्यास्तयो वयो-
स्तयोङ्कारस्यानयना भासाप्रत्ययः । इत्यनेन सोऽयमाद्यङ्कार-
मोङ्कारोऽभिमात्रं वादानां मन्त्राः अकारोकारमकारा इत्यादिप्रति-
ष्ठिताह-यथा, पुराभिदयको प्रत्यारम्भः कियत् इति सूचयति ।
प्रत्यारम्भो प्रभिद्यो हेतुमिधानम् एष्यः भूभुवः स्मरितनामानि-
व्यक्ति र्भाक्त-वाच्येति इति । यैरकाराद्यैस्तयो भावा इवाहृति-
तत्त्वयाचार्येन इवाहृतिऽप्योङ्कारमन्त्राणां व्यवस्थेनादिगुणानां-
मये नियमभूत इति वृत्तिर्येषां ते तथोक्ताः सर्वमन्त्रोक्त्युक्त-
योगनारायणोच्चारणद्वाराऽहृत्य इत्यर्थः । यथा, भूरादि-
लोकेषु शब्दादिगुणानां भागलक्षणाप्रयोजनप्रवृत्तयः ॥ ५० ॥

ततो इवाहृतिऽप्योङ्कारमन्त्रायमकारादिहकाराणां नामच-
राणां समीचीनं सदाद्यं गुणपरपर्यक्रममसृजत् इत्यर्थः ।
कोऽपी प्रम इति तत्प्रवृत्ति-अस्त्यति । वरुणा अस्तस्याः
शवसहा ऊष्मायाः अचः स्रगाः कादयो मानसानाः वयोः
"एवमाद्योऽप्यध्यामीयमन्त्रश्च अस्तस्या-
दयोः लक्ष्यौ स्वरूपे यस्य तस्य अक्षरमन्त्रमात्रायामिन् सन्ध्याः ॥ ४३ ॥

तस्याक्षरमन्त्रमात्रेण सव्याहृतिकान् "भूभुवः सुपरिति वा एना-
सिद्धादयः इत्यर्थः" इत्यादिवाहृतिसहितान् आङ्कारानामिन्धनस्वर-
मिदं सर्वमन्त्राद्योङ्कारसहितान् विनियोगमाह-आतुर्द्विषति ।
चतुर्द्विषिभ्यः विनियोगं कर्म आतुर्द्विषम् ॥ ४४ ॥

प्रकाशविदान् वेदानां चार्यान् चतुर्द्विषुः पुत्राः ॥ ४५ ॥

ते वेदाः चतुर्गुणेषु तत्तच्छब्दः परंपरया प्राप्ताः यथाच-
तुर्मुखमन्त्राणां व्यापितारमया अभ्यवने प्राप्ता इत्यर्थः । उक्ता-
यनादमाह-अर्गात् । अथ त्रैतानन्तरं ह्यपरादौ महर्षिभिर्वेदा
व्यवस्था अधूतम् ॥ ४६ ॥

एतदेव निवृत्तौ-तत्तं गायुष इति । तन्मेषां स्नातक्यमाव-
निर्तामिति मन्त्राह-हृदित्यति ॥ ४७ ॥

तत्तु, सत्यनर्तायुनेन वेदाः कस्मिन् युगे व्यवस्था इत्यत्राह-
अस्मिन्निष्ठादिना आदिशब्देन मन्त्रस्तरे ॥ ४८-४९ ॥

श्रीमद्भिराध्यायः सुवेकृतभागनचन्द्रचन्द्रिका ।

स्वात्माह्वयक इति भाषायादिनामिन् लक्षणा नभस्ता "आमि-
त्येनलक्षणां वेदेषु नाम" इति भूतः ॥ ४९-५० ॥

श्रीमद्विष्णोर्नाममिश्रकृतक्रमसम्बन्धः ।

नन इति खरा उदात्तादयः कृष्णदीर्घादयस्तु सङ्गुणा अयः
विष्णोर्द्वयभ्यन्तरस्य मोक्षारानिर्गोक्षारस्य कारणावधिकार्येषु
पुनरुक्तिर्यथैव यथाभेदेन ॥ ४३—४८ ॥

श्रीमद्विष्णोर्नाममिश्रकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च, अस्य धाम आभयो वत् ब्रह्म नस्य परमात्मनो
मगवानस्य वाचकः "श्रीमिलेनब्रह्मणो नेदिष्ठ नाम" इति श्रुतेः ।
न प्रणवः सर्वे मन्त्रा उपनिषदस्य यत्र तस्य वेदस्य बीजं
कारणं बीजस्ये उपधिकारितामाह-सनातनं सर्वैककल्पं तस्य
ब्रह्मरूपत्वात् ॥ ४१ ॥

तस्य वेदबीजत्वमेव दर्शयति-तस्य प्रणवस्य त्रयः अका-
राकारमकाराः यैरेव त्रिभिर्वर्णैरूपमाभावा धेदा धार्यन्ते यैश्च
त्रिभिर्वर्णैर्गुणानामार्थवृत्तयो धार्यन्ते तत्र गुणा भोजः प्रसादभ्याः
नामानि शब्दाः अर्था वाच्यविष्णुव्यङ्ग्यवृत्तयामिधालक्षणा व्यञ्जना
यथा वटबीजमेव वटवृक्षो धार्यन्ते तेन च एकस्थशाखा
पुष्पफलादयः ॥ ४२ ॥

प्रणवाद्देवोपसौ क्रमे दर्शयति-पतः आङ्गुरात् अक्षराणां
समाप्तायं समाहारः तमेवाह-मन्तरस्या यरखवाः ऊष्मायाः शप-
सहाः खरा अकाराद्याः स्पर्शाः कादयो भावमानाः कृष्णदीर्घाः
स्वरभेदाः आदिशब्दाजिह्वाभूषीवाद्यः त एव अक्षराणां स्वरूपं
वक्ष्ये तं तेनाक्षरसामान्यायेन विभुविष्णुरूपो ब्रह्मा असृज-
दिति पूर्वैकैवानुषङ्गः ॥ ४३-४४ ॥

पुत्रान् मरीक्यादीन् अपुत्रेऽयः कादयपाविऽयः ॥ ४५ ॥

तं वेदाः ॥ ४६-४७ ॥

अन्तरे वैवस्वतमन्त्रस्तरे ॥ ४८-४९ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुनः कथंभूतः अस्य श्रीमद्व्यक्तिस्थानतया वाच्यत्वेन च
धाम आभयः यद्ब्रह्म तस्य परमात्मादिपदाभिधेयस्य वाचकः
किञ्च, सर्वेषां मन्त्राणामुपनिषदां वेदानां च बीजं कारणम् ॥ ४१ ॥

किञ्च, तस्य आङ्गुरस्य त्रयो वर्णाः अकारोकारमकाराः
यैर्वर्णैरूपो माषाः धार्यन्ते तत्राकारेण सर्वमूलभूतं मयं परं
ब्रह्म धार्यते "म ब्रह्मा" इति श्रुतेः "अक्षराणामकारोऽस्मि" इति स्मृत्यः
उकारेण उन्नयनीति उगमयिताचार्यो धार्यते अनेनैव मुक्ति-
काले वतः प्राकृतात् परमं पदं मुमुक्षुर्नियते तद्वत्तत् तस्य
व्याख्यातम मकारेण "पञ्चभिर्वाचं पुरुषः" इति श्रुतेः । गन्ता जीवो
धार्यते माषाद् विचिनिष्ठ-गुणानामार्थवृत्तयः गुणानां तत्त-
द्वसाधारणानां नाम्नां वाचकानामर्थानां वाचकानां शक्तिविभू-
त्वादिवशात्तानां वृत्तिः येषु ते तथा एव एव प्रणवाद्यैस्तद्व-
प्रवात्मकः गायत्रीसहितेषु तन्मूलेषु सर्वेषु वेदेषु तन्मूलेषु
छांदोग्ये च प्रपञ्चितो ज्ञेयः ॥ ४२ ॥

ततः ओकारादेव अक्षराणां समाप्तायं समाहारं मगवानजो

उसृजत् तदेवाह-मन्तरस्या यरखवाः ऊष्मायाः शपसहाः खराः अका-
रादयः स्पर्शाः कादयोभावमानाः कृष्णदीर्घाः स्वरभेदाः आदिशब्दाः
उसृजत्समुच्चयायः मन्तरस्याद्याः लक्षणे स्वरूपं वक्ष्ये तम् ॥ ४३ ॥

तेनाक्षरसामान्यायेन चतुर्भिर्होताभिः अथर्व्यपञ्चभिः ऋत्विग्भिः
अनुष्ठुयंकमेवातुर्होत्रास्तद्विष्णुवाचतुर्भिर्वन्दे "अं ब्रह्मण्यं त्रिदधानि
पूर्वं यो वै वेदांश्च माहिष्याति तस्मै" इति धृत्वास्तु चितान् मगवदु-
विष्टानेव कुटनया चतुरो वेदानमृजदिति पूर्वैकैवानुषङ्गः ॥ ४४ ॥

पुत्राग्मरीक्यादीन् अपुत्रेऽयः कादयपाविऽयः ॥ ४५ ॥

तं वेदा एव परम्परया तर्काच्छ्रुतैः चतुर्गुणेषु प्राप्ताः यदावहा-
द्वापरादि द्वापरमादिवक्ष्ये द्वापरान्तस्य तस्मिन् तस्मिन् द्वापरान्ते
सामान्यतो महर्षिभ्योऽवेस्ता इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तत्र हेतुमाह-क्षीयायुष इति । कावतः क्षीयायुष अत्यल्प-
युष्कात् तत्रापि क्षीयसत्त्वात् रजस्तमोऽप्यप्यप्यसत्त्वात्
मत् एव वृद्धेभ्यो धीस्य वेदान् ब्रह्मवेदो वक्ष्यते । ननु
वेदानां विभागे तेषां का चकितर आह-अक्षयुगचोदिता
इति ॥ ४७ ॥

वैवस्वतमन्त्रस्तरेगताद्याधितिमद्वापरान्ते तु वेदाविभागक्रमं
विशेषतो निरूपयति-मस्मिन्निति । अन्तरे वैवस्वतमन्त्रस्तरे मग-
वानवतीर्णः इत्युत्तरैर्यान्वयः ॥ ४८ ॥

माषा टीका ।

किञ्च बहु प्रणव अपने आभय परब्रह्म परमात्मा का सा-
क्षात् वाचक है, और वह सम्पूर्ण मन्त्र और उपनिषत् रूप
है, और वेदका सनातन बीज है ॥ ४१ ॥

हे भृगुब्रह्म ! उस ओंकार के अकारादि तीन वर्णों हुए
जिनतीनों वर्णोंसे सत्ताद्वितीनों गुण ऋगतजुः साग ये तीनों
नाम, भूः भुवः स्वः ये तीनों लोक, जाग्रत स्वप्न सुषुप्ति ये
तीनों वाच, धारण की जाती हैं ॥ ४२ ॥

मगवान अज श्रीब्रह्माजी उन तीन वर्णों से ही अन्तःस्थ
[यरखव] ऊष्माय [शपसहा] खर [अकारादि]
स्पर्श [क से म तक २५ वर्ण] इत्यादीयें जिह्वाभूषीवादि
स्वरूप इन अक्षरों के समुदाय को सृजते हुए ॥ ४३ ॥

फिर उसी अक्षरोंके समुदाय से चतुर्होत्र क्रमेके कहने
की इच्छा से श्रीब्रह्माजी चारों वर्णों से, व्याहृति प्रणव
सहित चारों वेदों को सृजते हुए, वहां पर अनादिनि-
धन वेद की प्राप्तिपूर्वी [पूर्वापरीमाण] का मुख से उच्चा-
रण करनाही सृजना है ॥ ४४ ॥

तदनन्तर ब्रह्माजी ने ब्रह्मर्षि वेदोच्चारण करने में निपु-
ण ऐसे अपने पुत्रों को वेद पढ़ाये, फिर वे चर्मोपदेष्टा
ब्रह्मर्षि लोग अपने पुत्रों पढ़ाते हुए ॥ ४५ ॥

भूतव्रत तिन २ महर्षियों के शिष्यों ने चारों पुत्रों में वेद
परा से उन वेदों को प्राप्त किये । फिर, द्वापर के अन्त
में महर्षि श्रीवेदव्यास और उनके शिष्यों ने वेद वेदोंका
विभाग किया ॥ ४६ ॥

पराशरात्मत्यवत्यामंशांशकलया विभुः ।
 अवतीर्णो महाभाग ! वदं चक्रे चतुर्विधम् ॥ ४९ ॥
 ऋग्वर्षयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः ।
 चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव ॥ ५० ॥
 तासां स चतुरः शिष्यानुपाहूय महामतिः ।
 एकैकां संहितां ब्रह्मत्रैकैकस्मै ददौ विभुः ॥ ५१ ॥
 पैलाय संहितामाद्यां बह्वृषाखणामुवाच ह ।
 वैशम्पायनसञ्ज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् ॥ ५२ ॥
 साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् ।
 अथर्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे ॥ ५३ ॥
 पैलः स्वसंहितामूच इन्द्रप्रमितये मुनिः ।
 बाष्कलाय च सांघ्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् ॥ ५४ ॥
 चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ! ।
 पराशरायाग्रिमित्रे इन्द्रप्रमितिरात्मवान् ॥ ५५ ॥
 अध्यापयत्संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् ।
 तस्य शिष्यो देवमित्रः सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् ॥ ५६ ॥

भाषाटीका ।

इसमें विहित भी मरुतुन भगवान् की प्रेरणा से महर्षियों ने जन्तुओं को काख के प्रभाव से स्वीय आयु और स्वीयपराक्रम वाले तथा अल्प बुद्धि वाले देखकर वहाँ का विभाग किया ॥ ४७ ॥

हे ब्रह्मन् ! इस मन्त्रतर में भी धर्मकी रक्षा के लिये ब्रह्म-रक्षादि लोकपालों की' प्रार्थना से लोक की रक्षा करने वाले भगवान् ॥ ४८ ॥

भीषरखामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अंशे भावा तस्या अंशः सरव तस्य कलयांशेनाव-
 तीर्थः सः ॥ ४९ ॥

चतुर्विध्यमेवाह—ऋगिति । ऋगादिमन्त्राणां राशीन् । वर्गश
 सप्तसप्तकरयमेकैकस्य तथा अनेकविधमणिराशेर्मणिगणाः पञ्च-
 रागादयो विविचोद्भिद्यन्ते तद्वदुक्त्यै तैर्मन्त्रैश्चतस्र ऋगादि-
 संहिताश्चक्रे ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकाम् ॥ ५१ ॥

ऋक्समुदायकपत्नोद्ग्रहृषाक्याय नितरां प्रश्नेषु गद्य-
 भाष्यवाजिनहाक्यम् ॥ ५२ ॥

[२५]

अर्थः सुगीयमानत्वाच्छन्दोगाख्यां संहिताम् ॥ ५३ ॥

तत्र ऋग्वेदशास्त्रविभागमाह—पैल इति । स्वसंहितां द्विधा
 विभज्य इन्द्रप्रमितये बाष्कलाय ऊचे, स बाष्कलोऽपि स्वकां
 संहितां चतुर्धा व्यस्य बोध्यादिभ्यः शिष्येभ्य आह, हे भार्गव !
 इन्द्रप्रमितरपि स्वां संहितां असुते माण्डूकेयमध्यापयामास
 तस्य माण्डूकेयस्य शिष्यो देवमित्रः ॥ ५४—५५—५६ ॥

भीमदीरराघवाचार्यविरचितमागवतचन्द्रचण्डिका ।

अतः सत्यवत्यामंशांशकलयावतीर्थः हे महाभाग, शौनक ! ॥ ४९ ॥

चतुर्विध्यमेवाह—ऋगिति । ऋगादीनां राशीन् स्वयं साक्षात्-
 कृत्येति शेषः । वर्गशः प्रकरणमेवेन राशिभ्यः उद्धृत्य चतस्रः
 संहिताश्चक्रे राशेयस्येति पाठः सुगमः दृष्टान्ते तथा दृष्टो-
 नात् । यथानेकविधमणिराशेर्मणिगणानुसृत्य भाषाः कुर्वन्ति
 तद्वत् ॥ ५० ॥

अथ तासां संहितानां चतसृणां मध्ये एकैकां संहितां
 चतुरः शिष्यानुपाहूय तत्रैकैकस्मै एकैकां संहितां महामतिः पारा-
 शर्यः ददौ उपदिष्टवान् ॥ ५१ ॥

कस्मै का ददौ इत्यत्राह—पैलावेति शास्त्रम् । अनेक-
 ऋक्समुदायकपत्नोद्ग्रहृषाक्याय "तेषां ऋक्समावेष्टेयं पाठ-

श्रीमद्गीतरात्र्याचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व्यवस्था" इति श्रुत्युक्त्या तेषां मन्त्रप्राप्त्यात्मकवेदैक्यकथायां मध्ये यत्र वेदार्थमेवेन विशिष्टैकार्यप्रतिपादकत्वेऽप्यन्तरार्थ-मेववशात्पादकवत्ता सा श्रुतिगति तदर्थः । यजुर्गण्यस्य नितरां गद्यमानसवाजिगदावयवं यद्यपि श्रुत्सामाश्रयाम्बयप्रतिष्ठ-पठितं मन्त्रजातं तदेव यजुस्तथा च सूत्रिनम् "शेषे यजुःशब्दः" इति "उचैः श्रुत्वा क्रियते उपांशु यजुषा" इति यजुष उपांशु-पाठस्यैव भवत्याजिगदावयवसंज्ञाविरोधश्च तथापि निगदस्वमत्र न यजुषः वक्ष्यम उच्यते किन्तु यजुस्संश्लेषेव केचुषिम्बन्धेषु परसम्बोधनाय "प्रोक्षणीरासादय" इत्येवमादिषु परसम्बोधनाय नितरां गद्यन्ते इति इत्युत्पत्त्या वाचनिकोपांशुववाधेन कार्य-वकाशुचैर्धर्मयोग उक्तः ॥ ५२ ॥

साज्ञामिति । मत्र गीत्याधारभूता श्रुतः सामशब्दवि-
क्षिताः "गीतिषु सामा" इति गीतिमात्रस्य सामत्वसूत्रात्साज्ञां सम्बन्धिनां ज्ञान्दोगसंहितां ज्ञान्दोगाव्यां संहितां जैमिनये प्राह
अथवागिरसं नाम शास्त्रां सुमन्तवे पैलादयोऽपि स्वकथायां
आश्लेषेभ्यः ऊचुरित्याह—पैल इति । असंहितां बहुयावत्त्रां ज्ञेया-
विमज्ज्य सपुत्राव इन्द्रप्रमितये शिष्याव वाक्कलाव ऊचे स च
वाक्कलोऽपि श्लिकां संहिताम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

अतुर्जां स्वस्य विमज्ज्य हे मार्गत्र ! बोध्यादिभ्यः अतुर्भ्यं प्राह
आत्मवान् श्रीमानिन्द्रप्रमितिरपि ॥ ५५ ॥

आं संहितां ससुतं कविं विद्वांसं मयङ्कुकेयमुषिमध्या-
पयामास तस्य मयङ्कुकेयस्य शिष्यो नेदमित्रः सौमयो-
दिभ्यः शिष्येभ्यः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव विदुष्योति—श्रुतिगति । श्रुगादीनां राशीर्गर्गशो वर्ग-
सङ्ख्ययोर्दृष्ट्य अतस्तः संहिताश्लके सूत्रैः व्युत्पत्ता ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकाम् ॥ ५१ ॥

एकैकामित्युक्तं विशिनष्टि, पैलायेति ॥ ५२ ॥

तथा साज्ञानुद्धृतां ज्ञान्दोगसंहितां जैमिनये प्राह ॥ ५३—५४ ॥

इन्द्रप्रमितिरपि असंहितां अतुर्जां स्वस्य विमज्ज्य शिष्याम्
नाम्ना निर्दिशति—बोध्यायेति । हे मार्गत्र ! इन्द्रप्रमितिरपि
आत्मवापरमात्मज्ञानी ॥ ५५ ॥

कविनाम्ना मयङ्कुकेयमुषि च असंहिताम् अध्यापावत्तस्य
मागङ्कुकेयस्य ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्भवेः ।

अंशो महापुरुषः तत्त्वांशो विष्णुः तस्य कलाया अंशेन विभुः
मगवान् ४९-६५ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

ननु, ब्रह्मण्येव अतुर्भिर्मुनेभ्यश्चारी वेदाः प्रथममेव कृतास्ततः

कथमुच्यते वेदं चक्रे अतुर्भिर्मिति ? तत्राह—श्रुगयन्तेति । राशीन्
कृत्वा वर्गशतसप्तप्रकरणमेवेमंशुगया इवेति यथा गीति-
श्लोकेऽपि पञ्चरागादय उद्धृत्य विविच्य पृथक् पृथक् कृत
क्रियत इति अतस्तः श्रुगादिसंहिताः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

बहुयावत्त्रां श्रुत् संहितां नितरां गद्यमानसवाजिगदावयवम् ॥
५२ ॥ ५३ ॥

तत्र श्रुत्वेदशाखाविभागमाह—पैल इति । असंहितां ज्ञेया-
विमज्ज्य इन्द्रप्रमितये वाक्कलाय ऊचे सवाक्कलोऽपि अतुर्जां स्व-
संहितां स्वस्य बोध्यादिभ्यश्चतुर्भ्यः आश्लेषेभ्यः प्राह हे मार्गत्र !
हे शौनक ! इन्द्रप्रमितिरपि असंहितां असुतं मयङ्कुकेयमध्या-
पयामास तस्य मयङ्कुकेयस्य शिष्यो नेदमित्रः ॥ ५४—५६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवानवतीर्थः इत्यत्र ज्ञापकमाह—अंशान्शक्यया अंशानां
आसाधारण्यमज्ञानधैराग्वादिभेदानामंशकल्योपपत्तिर्नो विष्णु-
विष्णुरेवावतीर्थः इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

आतुर्विध्यं दर्शयति—श्रुतिगति । श्रुगादिमन्त्राणां राशीन् वर्गश-
स्तप्रकरणमेवेददृष्ट्य तैः राशिभूतैर्मन्त्रैश्चतस्रः संहिताश्लके
यथा मयिगयाः पञ्चरागादयः नामाविधमयिमज्जवातः उद्धृत्य
पृथक् पृथक् क्रियन्ते तद्वत् प्रथममगवतेव नवेवेदाः
बीजास्तगतशाखा इव ब्रह्माण्यं प्रति सूक्ष्मबीजां पदशेन कथिताः
तेन मरीक्यादिभ्यः सङ्कुरवत् किञ्चित्माकट्यनोपविष्टाः भग-
वता श्रीवेदशास्त्रेण तु वयेष्टं विमक्ता इत्यर्थः । अतः "यो
ब्राह्मण्यं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रदिशोति तस्मै"
इति "तेनासौ अतुरो वेदान् अतुर्भिर्वदनेर्बिभुः" इति च
सङ्गच्छते ॥ ५० ॥

तासां संहितानां मध्ये एकैकामेकैकस्मै ददौ ॥ ५१ ॥

तदेवाह—पैलायेति ज्ञापयाम् । श्रुत्समुदायरूपत्वाद्बहुयावत्त्रां-
मृत्संहिताम् श्रुत्कल्ययम् तेषामृत् यत्रार्थमेवेन पादव्यवस्थेति
तेषां वेदवाक्यानां मध्ये यत्रार्थमेवेन विशिष्टैकार्यप्रतिपादकत्वे-
प्यन्तरार्थमेववशात्पादकवत्तास्त सा श्रुतिगत्यर्थः । नितरां गद्य-
मानसवाजिगदावयवं यजुर्गण्यम् अथमयः श्रुत्सामाश्रयाम्बयत्त यत्
प्रतिष्ठपठितं मन्त्रजातं तद्यजुः तथाह सूत्रकारः "शेषे
यजुःशब्दः" इति तत्र यजुषः उपांशुपाठः उचैः श्रुत्वा क्रियते
उपांशुयजुस्संश्लेषे केचुषिम्बन्धेषु प्रोक्षणीः प्रासादवेत्येवमभ्यु-
तिषु परसम्बोधनाय वाचनिकोपांशुववाधनायो नितरां गद्यते
इत्युचैरन्तर्यामको धर्मयोगो निगदावयवमिति पदेनोक्तः ॥ ५२ ॥

गीताश्रयः श्रुतः सामानि तथाह सूत्रकारः "गीतिषु साम"
इति तेषां सामां सप्तशतभिर् ज्ञान्दोगाव्यां संहिताम् ॥ ५३ ॥

तत्र पैलतच्छिष्यकृतश्रुत्वेदशाखाविभागमाह—पैल इति । पैलः
असंहितायां ज्ञेया विमज्ज्य इन्द्रप्रमितये वाक्कलाय च
ऊचे सोऽपि वाक्कलोऽपि ॥ ५४—५५ ॥

तस्य मयङ्कुकेयस्य शिष्यो नेदमित्रः ॥ ५६ ॥

शाकल्यस्तत्सुतःस्नान्तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् ।
 वास्यमुद्रलशाक्षीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् ॥ ५७ ॥
 जातूकर्णश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् ।
 बलाकपैजवैतालविरजेभ्यो ददौ मुनिः ॥ ५८ ॥
 बाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो बालखिल्याख्यसंहिताम् ।
 चक्रे बालाय निर्भण्य कासारश्चैव तां दधुः ॥ ५९ ॥
 बह्वचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः ।
 श्रुत्वैतच्छ्रुत्वा व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥
 वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
 यश्चेर्ब्रह्म हत्यांऽहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ ६१ ॥
 याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाह्वा भगवन् ! कियत् ।
 चरितेनाल्पसाराणां चरित्येऽहं सुदुश्चरम् ॥ ६२ ॥
 इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया ।
 विप्रावमन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति ॥ ६३ ॥
 देवरातसुतः सोऽपि क्वदित्वा यजुषां गणम् ।
 ततो गतोऽथ मुनयो ददशुस्तान्यजुर्गणान् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

हे महाभाग ! परम समयं श्रीनारायण अपने अंशांश-
 कला करके अर्थात् आवेशावतार लेकर पराशर ऋषिसे
 छलवती देवी के विषे अवतार लेकर एक वेद के चार-
 विभाग करते हुये ॥ ५६ ॥

ऋग्वेद अथर्ववेद, यजुर्वेद, सामवेद, इस प्रकार ऋक्
 आदि मन्त्रों को प्रकरण अर्थात् से अलग २ निकाश कर
 ऋगादि पृथक् २ चार संहिता करदी। जैसे कि-गर्गोपयुक्त
 मन्त्रों के समुदाय को एकत्र कर साम संहिता करी
 इत्यादि ॥ ५७ ॥

हे ब्रह्मन् ! तत्पश्चात् व्यासजी ने चार शिष्यों को बुलाकर उन-
 चारों संहिताओं में से एक एक संहिता एक २ शिष्य को
 पढ़ाई ॥ ५८ ॥

यैव नामक शिष्य को बह्वच जिसका नाम ऐसी आद्य-
 संहिता पढ़ाई, और वैशंपायन को निगद जिसका नाम
 ऐसी यजुर्वेद की संहिता पढ़ाई ॥ ५९ ॥

तथा जैमिनि को छन्दोग जिसका नाम ऐसी सामवेद
 की संहिता पढ़ाई, और अथर्व की आंगिरसी संहिता
 अपने शिष्य सुमन्तु को पढ़ाते हुये ॥ ६० ॥

यैव मुनि ने ऋक् संहिता को दो शाखाकरके अपने शिष्य

इन्द्रमणि और बाष्कल को पढ़ाई। बाष्कल ने भी अप-
 नी संहिता को अपने शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५४ ॥

हे भागव ! बाष्कलने अपनी संहिता के चार विभाग
 किये, और बोध्य, याज्ञकलकण, पराशर, अग्निमित्र इन चार
 शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५५ ॥

जितमनस्क इन्द्रमणि ने भी अपनी संहिता को मा-
 यङ्केय ऋषि को पढ़ाई, जाकि-वडे कवि थे। और माङ्-
 केय के शिष्य देवमित्र ने सौमरि प्रभुतिष्यों को अथर्व-
 वन कराया ॥ ५६ ॥

श्रीरघुपञ्चमिकृतभाषाटीका ।

तत्सुतो मायङ्केयसुतः शाकल्यो वास्यादिषु पञ्चधावात्
 तानप्यापचामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यः शाकल्यः संहितां त्रेधा विभज्य अतर्था
 वैदिकपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तं च कृत्वा बलाकादिष्व-
 अतुल्यो ददौ ॥ ५८ ॥

बाष्कलिः पूर्वोक्तस्य बाष्कलस्य पुत्रः प्रतिशाखाऽथ उक्त-
 संवशाकाऽथः बालायस्यादयस्त्वामाहुरधीतवन्तः ॥ ५९ ॥

ऋक् शाखापसंहारपूर्वकं तच्छिष्यफल्गमाह-वह्वच । इति ।
 एतच्छ्रुत्वासेतेषां ऋक्साम ॥ ६० ॥

भीमरक्षामिकृतभावायेदीपिका ।

वज्रुदे तैत्तिरीयशास्त्रोपनिषत्प्रस्तावमाह—वैशम्पायनशिष्या इत्यादिना । अरकनामनिरुक्तमाह—अरकरिति । यद्यस्माद्विप्र-हत्याकपमहः क्षपयतीति तथा तस्मिन्गुरोरनुष्ठेयं व्रतं तत्पर्या-अरका इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

नाच्छिष्यो वैशम्पायनशिष्यः अल्पसाराणामेतेषां अरितेन कियत् सुदुष्करमहं अरिष्वामीति ॥ ६२ ॥

विप्राणामवमन्त्राऽवकाकर्त्रा मत्तोऽधीतमाशु त्यजेति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतो बाह्वल्क्यः ॥ ६४ ॥

भीमदशानसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अरकाध्वयैवः अथयुशास्त्राध्ययनादध्वयैवः अरकशब्द-निरुक्तये चेररिति ॥ ६१ ॥

अल्पसाराणां अल्पतपसामिनरशिष्याणाम् ॥ ६२—६६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रार्णविका ।

तस्मिन् मयदुर्केषुतः शाकल्यस्तु स्त्रां संहितां पञ्चधा विभज्य वारस्यादिषु पञ्चज्यात् तानध्यापयामासेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यो आनुक्ययस्तु सनिकतां संहितां विभज्य निरुक्तं नाम वैदिकपदव्याख्यानं तेन साकं अतुष्टां विभज्येत्यर्थः । बाजाकादिभ्यश्चतुर्धो ददौ ॥ ५८ ॥

बाष्काणिः पूर्वोक्तबाष्कलपुत्रः प्रतिशास्त्राभ्य उक्तसर्व-शास्त्राभ्य उद्धृत्यतिशेषः । बाह्वल्क्यार्या शास्त्रां चक्रे ताञ्च येनाभ्यास्यद्वयः त्रय आदधुः ॥ ५९ ॥

एवमृक्काकाविभागप्रकारमभिधाय तच्छिष्याफलमाह—बहुच इति । एतच्छब्दसाम एतेषां छन्दसां व्यासं विभागं भूत्वा सर्वैः पापैः प्रमुच्यते ॥ ६० ॥

अथ तैत्तिरीयशास्त्रोपनिषत् प्रस्तौति—वैशम्पायनशिष्या इति । अरकाध्वयैवः अथयुशास्त्राध्ययनादध्वयैव अरकाभ्यासन् तत्र अरकशब्दं निरुक्ति-ये चेररिति । ब्रह्महत्याकपमहः पापं क्षप-यतीति तथा तस्मिन्गुरोरनुष्ठेयं व्रतं चेरः व्रतपर्या-अरकसंज्ञाभा-भवन् इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

बाह्वल्क्य इति । तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः बाह्वल्क्यः अथ पूर्वोक्तार्यः माह—गुरुमितिशेषः । उक्तिमेवाह—महो इत्या-दिना सुदुष्करम् इत्यस्तेन । हे भगवन् ! महो अल्पसाराणां अल्पतपसामेतेषां अरितेन कियद्दहन्तु सुदुष्करं व्रतं अरिष्वामि-तीति ॥ ६२ ॥

इत्युक्त इति । विप्रावमन्त्रा विप्रावमानकर्त्रा हेतुगर्भमिदं शिष्येण बाह्वल्क्येनेतिरथमुक्तः कुपितो गुरुरप्याह, किमिति त्वयाऽहं बाहि मरधीतं मत्तोऽधीतमाशु त्यजेति ॥ ६३ ॥

अथ देवरातसुतो बाह्वल्क्यः वज्रुयां गण्यं अरिष्वामीत्ये-व ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजसीयंकृतपदरत्नावली ।

तस्य सुतो वेदमित्रस्य पुत्रः वारस्यादिषु पञ्चसु अथाह-मदात् ॥ ५७ ॥

तस्य शाकल्यस्य शिष्यः सनिकतां निरुक्तसंहिताम् ॥ ५८ ॥

बाष्काणिः पूर्वोक्तबाष्कलपुत्रः प्रतिशास्त्राभ्यः पूर्वोक्तसर्व-शास्त्राभ्यः उद्धृत्य बाह्वल्क्यार्यसंहितां चक्रे तानाम्ना बाह्व-ल्क्यसंहितां बाह्वल्क्यमिप्रभृतायो बभूवुः मधीतवन्तः ॥ ५९ ॥

उक्ता एताः संहिता नाम्ना विशिनष्टि—बह्वल्का इति । बह्वल्क्य-संहिताः किमनेन छन्दसां व्यासेन भूतेनाधीतेन निःशेषा-नुपयुक्तेनेति तथाह, भूतेति ॥ ६० ॥

अरकास्तीर्थसंस्काराः अध्वयैवो यद्वक्तव्यं निपुण्याः श्रुति-विशेषाः ॥ ६१ ॥

तस्य वैशम्पायनस्य शिष्यो बाह्वल्क्यो गुरुमिवाह—हे भगवन्गुरो ! ब्रह्महत्याहः क्षपयाच व्रतं चेररिति वमन्त्रास्मादेहः प्रत्यक्षपसागाणामेतेषां अरितेन कियदिकम्प्रयोजनं स्याद्दहं दुष्करं व्रतं अरिष्ये करिष्यामीति ॥ ६२ ॥

ततो गुरुणा किमुक्तमत्राह—एतीति । विप्रावमन्त्रा ब्राह्मणा-वकाकर्त्रा शिष्येण त्वयाऽहं एतो बाहि किं च मरधीतं माशु त्यज उरत्यजेति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतः बाह्वल्क्यः ततो गुरुकुलात् ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयध्वजवर्तिकृतसारायेंदशिनी ।

तस्मिन् मयदुर्केषुतः शाकल्यः वारस्यादिषु पञ्चज्यात् तान् अध्यापयामास ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः अस्संहितां तेषां विभज्य अतुर्व-वैदिकपदार्थव्याख्यानरूपं निरुक्तं च कृत्वा बाजाकादिभ्यश्चतुर्धो ददौ ॥ ५८ ॥

बाष्काणिर्वाष्कलपुत्रः प्रतिशास्त्राभ्यः शास्त्राभ्यः शास्त्राभ्यः सङ्गृह्य ॥ ५९ ॥

वज्रुदे तैत्तिरीयकशास्त्रोपनिषत्प्रकारमाह—वैशम्पायनेति । अरकनामनिरुक्तमाह, अरकरिति । ब्रह्महत्याकपमहः क्षपयतीति तथा तस्मिन्गुरोरनुष्ठेयं व्रतं तत्पर्या-अरकाभ्य ते अध्वयैवोति ते तथा ॥ ६१ ॥

बाह्वल्क्योपि तच्छिष्यः वैशम्पायनशिष्यः अल्पसाराणामेतां अरितेन प्रायश्चित्ताचरणेन कियत् एते सुखं तिष्ठन्तु अहमेक एव तपः समर्थश्चरिष्यामि ॥ ६२ ॥

कुपित इति यतो गर्भवशात् एताम् विनीतानपि अल्प-साराणुक्त्वा बाह्वल्क्यसि तस्मात् बाहि एतोऽपसर त्वया शिष्येण ममाहं ततश्च भवत्वं वामीत्युक्त्वा जिगमिषन्तं तं पुनराह—मरधीतमिति ॥ ६३ ॥

देवरातसुतो बाह्वल्क्यः ॥ ६४ ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

शाकल्यस्तस्मिन् मयदुर्केषुतः ॥ ५७ ॥

तच्छिष्यः शाकल्यशिष्यः आनुक्ययस्तु संहितां संहितां

यजुषि तित्तिरा भूत्वा तल्लालुपतयाऽऽददुः ।

तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन्सुपेशलाः ॥ ६५ ॥

याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मन् ! छन्दांस्यधिगवेषयन् ।

गुरोरविद्यमानानि सूपतस्थेऽर्कमीश्वरम् ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच ।

ओं नमो भगवते आदित्यायाऽखिलजगतामात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण च चतुर्विधभूतनिकायानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामन्तर्हृदयेषु बहिरपि चाकाश इवोपाधिनाऽव्यवधीयमानो भवानेक एव क्षण-
लवनिमेषावयवोपचितसम्बत्सरगणोनापामादानविसर्गाभ्यामिमां लोकयात्रामनुवहति ॥ ६७ ॥

यद्दु ह वाव विबुधर्षभ ! सवितरदस्तपस्यनुसवनमहरहराम्नायविधिनोपतिष्ठमानानामखिलदु-
रितवृजिनबीजावभर्जन ! भगवतः समभिधीमहि तपन ! मण्डलम् ॥ ६८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विभक्तां निरुक्तेन वैदिकपदार्थव्याख्यानोक्तं चतुर्थेन संहितायां
चतुर्थ्यां ब्रह्माकादिव्यो ददौ ॥ ५८ ॥

वाक्किञ्चिदप्युक्तं पुत्रः बाह्यानिः भज्यः कासारश्च एते
त्रयो दधुः आदधुः अधीतवन्तः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

यजुर्वेदं तैत्तिरीयशास्त्रोत्पत्तिं दर्शयति, वैशम्पायन इत्यादिना ।
अथैश्वर्याख्यायनादध्वर्यवः यत् यस्मात् ब्रह्महत्याकर्ममहः पापं
सुपतसीति ब्रह्महत्याहःक्षणं गुरोरनुष्ठेयं व्रते चेकस्तस्मा-
च्चरकाः अभवन् तादृशव्रतचरणाच्चरकसंज्ञाभवाजित्यर्थः ॥ ६१ ॥

तौचिह्नयः वैशम्पायनशिष्यः बाह्यवल्क्यः आह गुरुमिति
शेषः । अल्पसाराख्यामल्पतपसाम् एतेषां भवच्चिह्नयाणां चरि-
तेन ब्रह्माचरणेन कियत् ब्रह्मेकः सुदुष्करं व्रतं चरिष्ये
चरिष्यामि ॥ ६२ ॥

* बाह्यवल्क्येन इत्येवमुक्तः गुरुः कुपित आह-विप्रावमन्त्रा-
निष्कारणं विप्रावल्क्यकर्त्रा शिष्येण ममाऽऽत्मन् अतो मदीयं
मशोऽधीतमाशु त्वज्वाहि आभमादपसर ॥ ६३ ॥

देवरातक्य सुतः स बाह्यवल्क्योऽपि यजुषां गणं, छर्दिता
उद्गीर्षं ततः आभमात् ॥ ६४ ॥

मावाटीका ।

मांकेय के पुत्र शाकल्य ने अपनी पठित संहिता
के पांच ५ विभाग कर बारह, मूत्र, शालीय, गोखल्य,
और शिष्य, इन्हें को पढ़ाई ॥ ५७ ॥

शाकल्य के शिष्य जातकर्म ने अपनी संहिता के
तीन विभाग करे, और वैदिक पदार्थों के व्याख्यान रूप
निरुक्त बोधा करके ब्रह्मा, ऐज, वेताह, धिरज, इन
चारों शिष्यों को पढ़ाई ॥ ५८ ॥

वाक्क्य के पुत्र वाक्किञ्चि जी उक्त सभूयं शाखाओं से
वाक्किञ्चिवाक्क्य संहिता करते हुए, जिस संहिता को बाह्या-
नि, भज्य और कासार ने धारण करी ॥ ५९

[१६]

बहुत ऋचाओंवाली इन सीहनाओं को इन पूर्वोक्त ब्रह्म-
शिष्यों ने धारण करी, इस वेदके विभाग को सुनकर पुरु-
ष समस्त पापों से छूटजाता है ॥ ६० ॥

वैशम्पायन के शिष्य चरक अर्धयुं होने हुए, उनका चरक
नाम क्यों हुआ, कि—उन्होंने अपने गुरुके ब्रह्महत्याके पाप के
छुटाने बाह्या व्रतका आचरण किया ॥ ६१ ॥

वैशम्पायन के शिष्य याज्ञवल्क्य बोले, कि—हे भगवन् !
इन अल्पतप वाले आप के शिष्योंके व्रताचरण से क्या
होना है, मैं बड़े दुश्चर व्रतका आचरण करूंगा ॥ ६२ ॥

बाह्यवल्क्य ने ऐसा कहा तब गुरु वैशम्पायनभी कुपित
होकर बोले, कि—आ ब्राह्मणों के अथमान करने वाले मेरे
सरीखे शिष्य से हम का कुछ प्रयोजन नहीं, तूने जो हम
से पढ़ा है उसे जरूरी त्यागकर ॥ ६३ ॥

इतनी बात को सुनकर बाह्यवल्क्य ने भी उन यजुर्गुणों
का छंद (वाग्नि-उच्छटी) कर दिया । तदनन्तर मुनि लोगों
ने उन यजुर्गुणों को देखे ॥ ६४ ॥

श्रीचरकामिहृतमावायेदीपिका ।

छर्दिताऽऽदानं विप्ररूपेणानुचितमिति तित्तिराः पश्चि-
शेषा भूत्वाऽऽददुः ततश्च तैत्तिरीया इति प्रसिद्धाः सुपेशला
भितरिष्वाः बहुवचनमवाग्रभेदविषयत्वा ॥ ६५ ॥

कायवमाध्यन्दिनादिशाखाप्रसङ्गमाह-बाह्यवल्क्य इत्यादिना ।
गुरोर्वैशम्पायनक्य स्वासेन विभज्यानुक्तत्वादविद्यमानार्थाधि-
कानि गवेषयन् मृगयन् सूपतस्थे सम्यक् तूष्ठाव ईश्वरमृगादि-
वेदानां तथा च अतिः "ऋग्मिः पूर्वोक्तः बिभ्रि देव ईश्वरं
यजुर्वेदं निष्ठिति मध्ये अह्नः सामवेदेनास्त्रमथ महीवते वेदे-
शून्वास्त्रभिरिति सूर्यः" इति ॥ ६६ ॥

नमो भगवते यजुषमादित्याय यो भवानेक एवेषां लोक-
यात्रामनुवहतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति-अखिलजगतामात्मस्वरूपे-

य इह वाव स्थिरचरनिकराणां निजनिकेतनानां मनइन्द्रियासुगणाननात्मनः स्वयमात्माऽन्तर्यामी प्रचोदयति ॥ ६६ ॥

य एवेमं लोकमतिकरालवदनान्धकारसञ्ज्ञाजगरग्रहगिहितं मृतकमिव विचेतन्मवलोक्त्यानु-
कम्पया परमकारुणिक ईक्षयैवोत्थाप्याहरहरनुत्वनं श्रेयसि स्वधर्माख्यात्मावस्थाने प्रवर्तयत्यवनि
पतिरिवासाधूनां भयमुदीरयन्नटति ॥ ७० ॥

परित आशापालैस्तत्र तत्र कमलकोशाञ्जलिभिरुपहृताहंशाः ॥ ७१ ॥

अथ ह भगवंस्तव चरणानलिनयुगलं त्रिभुवनगुरुभिर्वन्दितमहमयातयामयजुःकाम उर्पसरा-
मीति ॥ ७२ ॥

श्रीचरन्नामिकृतमाचार्यदीपिका ।

ग्यान्तर्द्वयेषु काखरूपेण च बहिरपि वर्तमान इति अखिल-
जगतामित्यस्य प्रपञ्चः चतुर्विधेति हृदयान्तर्बर्तित्वेऽपि जीव-
वर्तनोपाधिनाऽप्यवधीयमानो अनारब्धमानः । काखरूपेण
वैत्यस्य प्रपञ्चः सृष्टेति सृष्टावसादयो येऽवववास्तैरुपनिताः
सम्भारसरास्तेषां गण्येन प्रत्यक्षमपामादानं शोषयो विसर्गो हृष्टि-
स्ताड्याम् अनेन गावत्रीप्रथमपादोक्तवरेण्यताऽनुवर्षिता ॥ ६७ ॥

द्वितीयापादायानुवर्षणेन स्तौति—यदुहेति । हे विबुधवंश !
हे सवितः ! यद्वन्द्यो भगवतस्तव मण्डलं तपति तत्समभिधी-
महीति सम्भगाभिमुख्येन ध्यायेम पुनस्तस्मैव सम्बोधनं प्रत्यक्षं
त्रिवचनं वैदिकमार्गेण स्तुतनां भक्तानां याग्यल्लिखितानि
दुरितानि तत्फलानि च दुरितानि दुःखानि तेषां बीजमहानं
च तेषामवमर्जन ! विनाशक ! हे तपन ! इति ॥ ६८ ॥

तृतीयापादेन स्तौति—य इहेति । योमवान् स्यावरजङ्गमसमूहानां
स्वाभयाणां जीवानां मनइन्द्रियप्राणगणाननात्मनो जडाश्च
स्वधर्माभ्यान्तर्यामी सन् प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥

तृतीयापादेनैव मण्डलपरतया उवाचच्छायाः स्तौति—य
एवेति । य एक एव भगवानतिकरालवदनो योऽन्धकारसञ्ज्ञो-
ऽजगरग्रहस्तेन गिहितमत एव मृतकमिव विचेतनं स्वधर्मावस्थं
यद्वास्वस्थानं प्रत्यक्षप्रवर्षणं तदेव श्रेयस्तस्मिन्प्रवर्तयति
किञ्च, यो भवानवनिपतिरिवाटति गच्छति ॥ ७० ॥

आशापालैरिन्द्रादिभिः कमलकोशयुक्तैस्तुल्यैर्वाञ्जलि-
भिरुपहृताहंशो हस्ताः ॥ ७१ ॥

यत एवमभूतस्त्वमयातः ह स्फुटमयातयामागम्यैवैवावद-
विहताति यज्जपि तस्माकोऽहमुपसरामि मजामि ॥ ७२ ॥

श्रीसुदर्शनचरितशुकपक्षीवम् ।

नम इत्यादि आदित्यमण्डलान्तर्वर्तिभगवतस्तुतिः ॥ ६७ ॥

यदुहेति यन्मण्डलस्तपति इह स्थितोऽन्तर्यामी देहेन्द्रिया-
सुगणाननात्मनश्च प्रचोदयतीत्यन्वयः ॥ ६८ ॥

स्थिरचरनिकराणामित्यदिष्टकर्मावस्था य एवेति तस्य तव
चरणयुगलमुपसरामीत्यन्वयः ॥ ६९—७० ॥

श्रीमद्दीराघवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ मुनयः कर्तितानामादानं विप्ररूपेणाऽनुचितम् इति
मन्वानाः तिसिरावपक्षिविशेषा भूत्वा तप्तदाहोलुपतयाऽऽहंशुः
जगद्गुः अनो यजुःशाखाः तैत्तिरीयवंशा आसन् सुपेक्षया
अतिरम्भाः बहुवचनमन्तरभेदविषयता ॥ ६५ ॥

कायवमाध्यन्दिनशाखाप्रवृत्तिं प्रस्तौति—याज्ञवल्क्य इत्यादिना ।
हे प्रह्लाद ! गुरोरधीनानि छन्दांस्यधिगवेगवक्ष्येवक्ष्येवक्ष्येवक्ष्येव
कर्तित्वादितिभावः अर्कमादित्यमण्डलान्तर्वर्तिनभीश्वरम् सुष्ठु
उपतस्थे तुष्टाव ॥ ६६ ॥

स्तुतिमेवाऽऽह—ॐ नम इत्यादिना । यो लोकयात्रामनुवहति तस्मै
भगवते आदित्याय तुष्टं नमः इति सम्बन्धः । तदेव दशैवति—
अखिलेत्यादिना । अखिलजगदात्मनस्त्वमेव प्रपञ्चयति—चतुर्विध-
भूतनिकायानां देवमनुष्यपशुपादपभेदेन जगदुज्जायडजस्वेर्जो-
द्भिर्जगद्वेण वा चतुर्विधं भूतसमुदायानां किं बहुना प्रह्लादिकस्तस्मै
पर्यन्तानामन्तर्द्वयेष्वकाशा इव व्यवसायुपाधिना प्रह्लादिकस्तस्मै
पर्यन्तेनाववधीयमान अनपोद्यमान अस्पृष्टव्याप्यगतहोव
इत्यर्थः । काखरूपतां प्रपञ्चयति—बहिःसृष्टादिभिरवयवैरुपनिर्मे-
सम्भारसरागणेन तोषादानविसर्गाड्यामिमां खाकयात्रां शोकहृत्ति-
मनुवहति निवेदति ॥ ६७ ॥

अखिलजगदात्मनस्वरूपेणानेनान्तःप्रविश्य प्रेरकस्वरूपां
गावत्रीप्रथमपादस्य सवितुशब्दाय उक्तः । अथ द्वितीयापादस्य
मार्गवशब्दायैवार्थानेन स्तौति—यदुह वेति । उहवावेति प्रसिद्धि-
द्योतको निपातसमुदायः भगवतस्तव यन्मण्डलमधस्तपति तत्स-
धोमहीति सम्बन्धः । स्वधोमही सुष्ठु ध्यायेत्यर्थः । हे विबुधवंश !
हे सवितः ! हे तपनेति त्रीणि सम्बोधनानि मण्डलं विविनाष्टि-
महरहरनुत्वनम् त्रिसंख्यमाज्ञावधिना वैदिकमार्गेण उप-
तिष्ठमानानां जनानां याग्यल्लिखितानि दुरितानि पापानि दुरितानि
तन्मूलानि दुःखानि च ताग्वेष बीजानि । यद्वा, दुरितानां
बीजमहानं च मर्जयतीति मर्जनं तद्गर्गः नेजो वस्व तत् ॥ ६८ ॥

अथ तृतीयापादायैवार्थानेन प्रचोदयितुमवश्यमेव स्तौति, यदुहवा-
वेति उहवावेति । पूर्ववत् यो भवान्जनिहृत्तनानां स्वधरीयाणां
स्यावरजङ्गमसमूहानां मन इन्द्रियप्राणगणाननात्मनो जीवाश्च स्व-
धर्माधारकोऽन्तर्यामी च सन् प्रचोदयति ॥ ६९ ॥

भीमहीराववाच्यं कुतभागतवद्भवादि ।

अनुविधुषाचमद्वयमाविः कुर्वन्स्वाभिप्रेतं निवेदयति—य एवेति । अतिकरावद्वयो बोधकारस्तद्वोऽजगरप्रहस्तेन गृहीतं गिहितममत एव मृतकमिवाचेतनं निःसङ्गमिमं लोकम् मव-
लोकाशानितरसाधार्यया कृपादृष्ट्या उपाय्य अहरद्वि-
सङ्गं । अथमाववाच्येन अथमावयं आराधनधर्मावयं
वदामावस्थानं चित्तसमाधानं तस्मिन् भवसि प्रवर्तयिष्यति
यस्य भवानवनीपतिरिवानिमिषायां देवानामधिपतिरसाधुनां दुष्ट-
सत्त्वानां भवमुदीरयन्नुपाययजति यस्य परित आशापाक्षैर्दिक-
पाक्षैः कर्तुमिः कमलकोशाज्जलिमिः कमलकोशाकारैरञ्जलिमिदप-
द्वतं समर्पितमहं यम् यस्य सः अटतीति पूर्णान्वयः ॥ ७० ॥ ७१ ॥

मय इ ननु, अलु हे भगवन्निभुवनगुहमिन्द्रादिमिरामि
वन्निभुवनविषयस्य पदकमयुगलमहमवातर्पामवजुः कामः अवा-
तवा मावस्थैवेद्यावद्विज्ञानावगमसाराणि वा अजुपि कामव-
मान उपसराणि भजामीत्युपसराणि इति पूर्णान्वयः ॥ ७२ ॥

भीमहिजवधजनीभक्तपदवनावली ।

तल्लोपतवा यजुग्याप्रहोच्छावर्तनाद्वुः क्रीचक्रुः ॥ ६५ ॥
अर्थावधिगवेषयजुषेत्तु मृगयजर्कं परमानन्दरूपवादि-
रासाचंतावत्सूयान्त्योमवाच नजामानभीभ्वरं नारायणं सुष्टु-
पतस्ये त्रुष्टाव ॥ ६६ ॥

ॐ प्रह्वानं " ॐ क्वाद्ब्रह्मययनुवायाम" इति यादवः
"मय कस्मादुच्यते ब्रह्मेति वृहतां स्यात्स्मन् गुण" इति श्रुतेः गुणो-
पोत्तरवाङ्मोक्षारुणावयमवायः इममेवार्थं सूचयति, भगवत इति ।
भगवते वृष्टगुणपूर्णं अयं वसिष्ठोदिविद्वान्मनो भगवान्मेवाह,
आदिश्यामि आदिमवाय पुरातनाय । अह्ना, अस्मिन्मन्त्रेवाय एतत्
ब्रह्ममुपवाचयति—अस्मिन्मन्त्रे । यो भगवान् ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तानां
अयज्जादिमेवेन अनुविधुषाभूतसमुद्धानां हृदयेष्वस्तरिजजगदा-
त्मस्वरूपेण समस्तजगद्व्यवस्थामिच्छरूपेण स्थितो बहिरपि स्थित-
वृत्तिनिमेषाद्यवयोपचित्तमस्वरूपसराण्यलक्षणो कालरूपेणाकाश-
इव व्यवधीयमानः तोषादानविमर्गाश्च प्रत्यक्षतोयस्य आदानं
शोषणं विसर्गो वृष्टिस्ताड्यामिमां लोकयात्रामनुवहति । यथा,
यथापुषाधिनाकाश इव सुरनरादिशरीरोपाधिना व्यवधीयमानः
परिच्छिद्यमान इति ॥ ६७ ॥

हे विदुषधर्म ! हे सविनः ! तव वद्वोमयडलमनुभवन् तपनि
प्रकाशते इह वा वेदवज्रकारणैः हे तपनी प्रकाशतधीः । तस्म-
मिधमिहिसृष्टकृत्स्नयामः कीदृशं मयडलमहरद्वारनावविधिना
वेदोक्तप्रकारेणोपतिष्ठमानानां सेवमानानामखिलानां दुरितानां
दुष्पापानां दुःसहानां वृजिनानां दुःखानां बीजानि दुष्कर्मो-
यवधमजं विभुं शीलमस्यास्तीति अस्मिन्मेवार्थे व्युत्पत्त्यवः ॥ ६८ ॥

इह भुवि यो वाव खनिकेतनानां आभवायां स्थिरचर-
निकरावामात्मा आमी अन्तः स्थित्वा सुखपरकस्य तत्त्वप्रसारो-
पितस्त्रभावः अथ नैवामनामन अचेतनप्रवायान् मनस्विबासु
गच्छामन्मोदयति प्रीयति मनन निशेषयज्जवेन " तस्वचित्तु-
रेयं भगो देवस्य भीमो हि धियो यो नः प्रचोदयात्" इत्ययं विदुः
यो नो धियो ज्ञानसाधनवादिन्द्रियाणि प्रचोदयात्तस्य सवि-
भुजगत्पदुः भगः सकलदुःखबीजमज्जकं वरेयं रमयति ।

तस्मयडलं भीमहीति "आमाद्यावापुषी मर्तारक्षं स्य मात्मा
जगतस्तस्थुषश्च" इति ॥ ६९ ॥ ७० ॥

अतिकराव वदन् यस्य स तथा स एवावधारः अज्ञान-
लक्ष्यवृत्तमात्मा अजगरप्रहो गृहीतं प्रकृतं मृतकमिव शववद्वे-
तनकवमिमं लोकं जनमवलोकाय प्रतीकृतचित्तवृत्त्या परमका-
रणीको यो भवानिच्छेव कटाक्षगिरीश्वरोनेव तमुत्पाद्यानुविन-
मात्मनः परमात्मनोऽवस्थानं प्राप्तयेष्मात्तया तस्मिन्स्वभावोऽयं
भवसि प्रवर्तयस्व " चित्तं देवानामुद्गादनीकं अक्षुर्मि-
त्रस्य वरुणस्याग्रेः " इति श्रुतेः । काव्यप्रणावको यस्य भवा-
नाशापाक्षैरिन्द्रादिभिः कमलकुङ्कुमाञ्जलिभक्त्य तत्र समुप-
चिताऽसाधुनां मर्यादमयमुदीरयन् परितः अटति परिवर्तने "मा-
माद्यावापुषी मर्तारक्षम्" इति श्रुतिः । तस्मै तुष्टं नम इति पूर्ण-
ान्वयः ॥ ७१ ॥

आमिमायमुद्रवति—अपेति । यस्मादवातवामवजुः कामोऽऽ-
तस्माद्विभुवनगुहमिन्द्रादिभिरहितं तव अर्यानखिलयुगलमुपसराणि
यदयं गतोस्मीति तुष्टावेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसङ्गर्भः ।

ईश्वरमिति तद्वत्तर्वायमेवेन भावमानमित्यर्थः ॥ ६९—७३ ॥

भीमहिजवनायकवर्तिभुवनसाराधर्शिनी ।

आदिन्यादानं विप्ररूपेणायुक्तमिति तालरा पक्षिविशेषा
भूत्वा अल्लुः ततश्च तैसरीया इति कथानाः ॥ ६५ ॥

अधिगवेषयन् अस्मिन्मन्त्रे गुरोर्ब्रह्मपावनस्यापि अविद्यमानानि
नेमाव्यभिगतानीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

यो भगवानेक एव इमां लोकयात्रामनुवहति तस्मै आदि-
त्याय अस्मिन्मन्त्रे भगवते भीमने नम इत्यन्वयः "भगं भी-
काममाह्वये" इत्यमरः अनुविधुषाभूतनिकायानाम् अन्तर्बहिरपि क्रमे-
ण्मात्मस्वरूपेण कालस्वरूपेण च वर्तमान इत्यर्थः । हृदयात्तन्त्रिस्थेपि
जीववत्तेन उपाधिना अव्यवधीयमानः अनाच्छाद्यमानः आका-
शवत् क्षणलवाद्यो वेदव्यवधानैरुपचिताः सत्त्वसरास्तेषां गच्छन्
प्रत्यक्षमेव अपाम आदानं शोषणं विसर्गो वृष्टिस्ताड्याम् ॥ ६७ ॥

हे विदुषधर्म ! सविनः ! तस्मयडलं तपति भदः सर्वाभि-
महि अनुभवन् प्रतिस्मयम् अहरहः प्रत्यहं च आनायविधिना
वेदिकमार्गेण वयतिष्ठतां कृत्वा यान्त्रिकानि दुरितानि
तत्त्वज्ञानि वृजिनानि दुःखानि च तेषां बीजमहानं च तेषा-
मवमज्जं विनाशक ! हे तपनी ॥ ६८ ॥

अनात्मनो जडान् प्रचोदयति प्रवर्तयति ॥ ६९ ॥
ईश्वरोपाय्य पुषाद्रावृष्टि इच्छाप्रदानेनेत्यर्थः । अथमावयं
यत् आमावस्थानम् आमापावनं तत्र ॥ ७० ॥
माशापाक्षैर्दिकपाक्षैरिन्द्रादिभिः कर्मलकोशायुक्तैस्तत्त्वैर्वा
मञ्जलिभक्त्युद्गाहणां दत्तावयः ॥ ७१ ॥

अवातवामानि ऊर्जस्मिन् अयैर्वातुमशक्यानीत्यर्थः । वानि
अजुपि तस्माद्विभुवनसराणि भजामि ॥ ७२—७३ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कूर्चिनश्च यजुर्गणस्य विप्रकृपेयादानमयुक्तमस्तिसिराः
पक्षिविशेषा भूत्वा आदयुः जगृहः, अतो यजुःशाखाः तैत्ति-
रीयाः इति प्रसिद्धाः सुपेशखाः सुरेश्याः बहुवचनमवाप्तर-
मेवमिप्रायम् ॥ ६५ ॥

कायमाध्याग्निनादिशाखाप्रवृत्तिप्रकारमाह-याज्ञवल्क्य इत्या-
दिना । ततः गुरोराधमाग्निर्गमनान्तरं श्रीध्यासेन विमज्जानुप-
दिष्टत्वाद्गुरोर्वेशोपासनस्य अनिष्टमानानि अधिगवेषयन्
अधिकानि अन्विष्यन् अङ्गमीश्वरमिति "एषोऽन्तरादित्ये हिर-
गमयः पुरुषो हृदयेने हिरण्यकेशः हिरण्यश्मभूः आग्रयास्मात्
सुवर्णः" इति भूयुक्तार्कात्तरात्मानं भगवन्तमित्यर्थः । संपतये
सम्पक् तृष्णं अनेन समर्थो याज्ञवल्क्यः क्रोधाभासमिवेया-
वानयामयजुगानयने गुरुणैव प्रवर्त्तित इति ज्ञायते अन्वया-
"नारायणोऽपवाति गुरोः प्रभुयुनस्य वृक्षेः । कमलं जलाद-
पेनं संशोषयति रविर्न पोषयति" इत्यादि शास्त्रविरोधः
स्यात् ॥ ६६ ॥

यो भगवान् एकः निःसमातिशयः इमां लोकवात्रामनु-
वहति तस्मै भगवते आदित्याय नमः इत्यन्वयः । आदित्यशब्दे-
नात्र सूर्यमण्डलाभिमानिदेवतान्तरात्मा सर्वशक्तिः सर्वोत्तमा
श्रीवासुदेवो गृह्यते तदेव स्फुटतया दर्शयति-यः चतुर्विध-
भूतनिकायानां जगद्युजायज्जखेदजोद्भिज्जमाणि समुद्रायानाम्
प्रह्लादितस्तत्परेष्वात्मा किं बहुना निखिलजगतामनेककोटि-
प्रह्लादितानाम् अन्तर्हृदयेषु बहिरपि च आत्मस्वरूपेण स्वाभावा-
द्येन रूपेण आकाश इव वर्त्तमानः उपाधिना चतुर्विध-
भूतनिकायेन प्रह्लादितस्तत्परेष्तेन आखिलैर्जगद्भिश्च अन्वय-
धीयमानः अनाच्छिद्यमानश्च इमां लोकवात्रामनुवहति निर्व-
हति केनानुवहनीयत्वाद् आह-कायरूपेणेति । तदेव प्रपञ्चयति,
क्षणेति । सख्यलवादिभिरवयवैरुपचितानां सम्प्रसारणां
गणेन प्रत्यक्षम् अपामादानविसर्गादेषां जलप्रदण्डस्यागादयाम्
अनेन गावत्रीप्रथमपादगतसवितुपदार्यो वर्णितः ॥ ६७ ॥

द्वितीयपादगतमणेशब्दार्थं दर्शयन् स्तौति-बहुतेति । हे वि-
ध्वम् ! सुवते विश्वं वतस्तरसम्बोधने हे सचितः ! अहरहः प्रति-
दिनम् अनुसन्धने प्रतिसमर्थं त्रिकालमित्यर्थः आत्मावधिना
वेदविधिना उपतिष्ठतां स्तुवताम् हे अखिलपुरितर्हृजिनवीजा-
वमर्जन ! हे सकलपापमूखविनाशक ! हे तपन ! उह बावेति प्रसि-
द्धिद्योतको निपातसमूहः "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"

"यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

बभ्रुमसि बभ्रादौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" ॥

इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धं यत् भगवतस्तथ मण्डलमवस्तपति तस्य
मभिधीमाह सम्प्रणामिमुष्येन ध्यायेम ॥ ६८ ॥

तृतीयपादार्थं सर्वधीमेरकत्वं दर्शयन् स्तौति, य इति ।
यो भवान् निजनिकेतनानाम् "अस्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्"
इत्येवं स्तुतिवचनानां स्मरणचरनिकराणां स्थावरजङ्गमयूयानां मन-
आदिगणान् अनात्मनः जडान् स्वयमात्मनेवान्तर्वासी सन्
प्रचोदयति ॥ ६९ ॥

तस्य सत्पापकारकस्य कारुणिकस्य सर्वाभिषन्धितं चरयं

वज्रुकामः शरणाकृतोऽस्मीत्याह-य एवेत्यादिना । उपसर्गार्थात्त्वेन
यो भवान् अतिकरालवदनेन अश्वकारसङ्घेन अज्ञानावनेन अर्ज-
गरग्रहेण गिरितं कवर्चाकृतम् अतो मृतकमिव विवेतनं निः-
सङ्गम् इमं लोकम् अवलोक्य उत्थाप्य "अयं तु परमो अर्ज-
यद्योगेनात्मदर्शनम्" इति अश्वर्मावने आत्मावधाने परमात्मप्र-
यात्वे भेषसि प्रवर्तयति यश्च भवान् अवनिपतिरिव, अस्मा-
धूनां भयमुदीरयन् अटति ॥ ७० ॥

यश्च आशापातैः दिग्भ्रमकैरिन्द्रादिभिः कमलकांशाज्जिभिः
पक्षकोशयुक्ताः तनुस्था वा अञ्जलवो येषां तेऽपहृतादित्यः उपहृतं
समर्पितमहंशं यस्य स तथा ॥ ७१ ॥

अथ अतो हेतोः भगवतस्तथ चरयानखितयुगलं त्रिभुज-
गुह्यमिन्द्रादिभिर्विन्दितम् अथातयामवज्रुकामः अश्वैर्यथावदादि-
ज्ञानतयाऽगतसाराण्यं यजुर्वि तत्कामोऽहं उपसर्गामि शरणं
प्रजामि ॥ ७२ ॥

भाषा टीका ।

और वे मुनि लोग उन यजुर्वेद के मन्त्रों को उन मन्त्रों के
लोभसे तित्तर पक्षी होकर चुगते हुए, तबसे वे अतिरम्भ
तैत्तिरीय शाखा होती हुई ॥ ६५ ॥

सूनजी बाबे, कि—हे प्रह्लाद ! उस समय से याज्ञवल्क्य
भी उन वेदोंकी तलाश में रहे जो कि—गुरुके पास नहीं वि-
द्यमान रहे, ऐसे मन्त्रों को दूढ़ते हुए सूर्य भगवान् का
उपस्थान करते हुए ॥ ६६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच

श्रीसूर्यनारायण की स्तुति करते हुए याज्ञवल्क्य महर्षि
बाबे, कि—उन श्रीआदित्य भगवान्को नमस्कार है, जो कि—
प्रह्ला से आदि लेकर तृण पर्वत चतुर्विध प्राणियों के हृद-
यमें आत्मस्वरूपसे और बाहर क्षण लव निमेष रूप सब
वर्षों से बड़े हुए सम्प्रसारकों समुद्राचारमक जाल रूप से
आप एकही उपाधि से रहित आकाश की तरह व्याप्त होकर
समय २ पर जलों के छुलाने और वर्षासे इस लोक की
यात्राको चलाते हो ॥ ६७ ॥

हे देवन में भेष्ट ! हे सवितुदेव ! लोग त्रिकाल प्रतिदिन
आत्मावधि से आप को उपस्थान देते हैं, आप वहाँ
के छोटे कम और उनके फल जो दुःख तिन के बीज रूप
अज्ञान के नाश करने वाले हो । हे तपन ! वह जो
आपका मण्डल तप रहा है, हम उसी का समीचीन प्रकार से
ध्यान करते हैं ॥ ६८ ॥

जो श्रीआदित्य भगवान् अपने निवास स्थान रूप स्था-
वर जङ्गम प्राणि समुदायों के जडरूपी मन इन्द्रिय और
प्राणों को स्वयं आत्मा अन्तर्वासी रूप से प्रेरणा कर के
चलाते हैं तिन सूर्यनारायण को नमः हो ॥ ६९ ॥

जो सूर्य भगवान् अति करालवदन अश्वकार नामक अ-
जगर से प्रसूत अत एव मृतक विचिंतन सहस्र इसलोक के

ਸੂਤ ਓਵਾਚ ।

एवं स्तुतः स भगवान् वाजिरूपधरः हरिः ।

यज्जुंष्ययातयामानि मुनयेऽदात्प्रसादितः ॥ ७३ ॥

यजुर्भिरकरोच्छ्रावा दशपञ्च शतैर्निभुः ।

जगृहर्वाज^(१)संन्यस्ताः काण्वमाध्यन्दिनादयः ॥ ७४ ॥

जैमिनेः सामगस्यासीत्सुमन्तुस्तनयो मुनिः ।

(२) सुन्वांस्तु तत्सुतस्ताभ्यामेकैकां ग्राह संहिताम् ॥ ७५ ॥

सुकर्मा चापि तच्छिष्यः सामंवादतरामहान् ।

सहस्रसंहिताभेदं चक्रे साम्नां ततो ^(१)द्विजः ॥ ७६ ॥

भाषा टीका ।

प्रबोधोक्त कर, परम कारुणिक कृपा कर अपनी हथी से सबों को उठाकर निशिदिन नृपति के तरह स्वधर्म स्थितिरूप भय में प्रवृत्त करते हैं । और बुद्धों को भय दिखाते हुए, राजा के तरह पर्यटन करते हैं ॥ ७० ॥

• और जहाँ २ पर्यटन करते हैं उस २ जगह दिक्पाख खोग
कमल के कहीं सहय भज्जि ओडकर आप को भेट देकर
भुजन करते हैं ॥ ७१ ॥

अब हे भगवन् ! त्रिभुवन गुरुओं से वन्दित आप के शोनों
चरण कमलों की, अवातशाम नवीन बज्रुन्द के मन्त्रों की
कामना वाला मैं, शरण लेता हूँ आप मेरा मनोरथ पूर्ण
करें ॥ ७२ ॥

भीधरखा.मिह्रतभाषाचंदीपिका ।

एवं स्तुतः प्रसादितश्च ॥ ७३ ॥

पञ्चदश शाखाः वाः शनैरपरिमितैर्यजुर्मिकरोत् स तैरिति पाठे स एष बाह्वदिक्यस्तैर्यजुर्मिकरोदिति जगृहृधातवतः रविष्ठाऽभ्रकपेय वाजंश्वः कसरंश्वो वाजेन वेगेन वा सम्य-
स्तास्वकाः शाखा वाजसनीसहास्ताः शाखा इति वा ॥ ७३ ॥

सामञ्चास्त्राविभागमाह—जमिनीरिति । तत्सुतः सुमन्सुतः
ताड्यां पुत्रपौत्राड्यां कर्मणैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

तादृश्यां पुत्रप्राप्तिर्वा प्राप्तिर्वासात् । तद्वत् ।
 तादृश्याः अमिनेः शिष्यः महानतिमेवावापि सहस्रसंहिता
 कपं मेवं चक्रे साक्षात् तं संहितामेवम् ततस्तदनन्तरम् ॥ ७६ ॥

भीमहरिराघवाद्यायंकुतभागवतसंग्रहश्रिका ।

एवमिति स्तुतः प्रसादितश्च हरिरादित्यशरीरकः भग-
वान् बाजिकपधरोऽम्बरपधरो मुनिश्च याज्ञवल्क्यवायुऽद्वात उपदि-
देश ॥ ७३ ॥

यजुर्मिरिति विभुषां हवल्कयः शनैरपरिमितैर्यजुर्मिदं शापञ्च-
पञ्चदश शाखा अकरोत् स नैरिति पाठे तु स विभुस्तेर्वाजि-
रूपेण हरिणा दत्तैर्यजुर्मिरकरोत्ततो वाजिना सम्यक्ताः सम्य-
क्वाहवल्क्ये निहिताः शाखास्ततस्ताः कायवा माध्वमिदनाभ्य-
अगृह्णधीतवर्तनः ॥ ७४ ॥

जैमिनः साक्षां विभागमाह-जैमिनिरिति । सामगद्वय जैमिने
मुनेदतनयः सुमस्तुनोमासीन्सुतः सुमस्तुसुतः सुतश्चास्ताभ्यां
तत्पुत्रपौत्राभ्यां कतृध्येस्तमिदं ब्रूया विभर्त्तविकं प्राह-
त्यर्थः ॥ ७५ ॥

तस्य जैमिनेः शिष्यः महान् माहात्म्ययुक्तः सुकमां नाम
स्वामिदेव एव तद्वक्तव्यमास्ताम् सदृशं संहितानां शालानां
मेवं स्वके द्वे द्विज ! ॥ ७६ ॥

भीमद्विजयव्यजनीयंकृतपद्मनाभली ।

वाजिरूपधरः अश्वरूपधरः अयातवामानि अगनमाराणि
वीर्यवन्तित्यर्थः ॥ ७३ ॥

वाजसनः सूर्यस्तत आगताः शाखा वाजसम्यः ताः शाखाः
कायकादयो माध्यामिनादयश्च ॥ ७४ ॥

साम गावतीति सामगः तस्य जमिनेस्तनवः सुमन्तुनाम्
तस्य सुमन्तोः सूनः सुमन्वात्राम ताभ्यां सुमन्तुसुमन्वाभ्यां
पञ्चपौत्राभ्यां क्रमयैकामिकां प्राद ॥ ७५ ॥

सुकर्मापि तस्य जैमिनेः शिष्यः महानतिप्रज्ञावान् सामर्थ्य-
दाक्यतरोः साम्नां सहस्रं संहितारूपं भेदं चक्रे ॥ ७६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिदत्तकर्मसम्भवं ।

वाजसम्यक्ता इत्यत्र प्रथमे व्याख्याने “वा पदागत्य” इत्यनु-
स्वारस्य नकारः व्याख्यातरे “अनादि च” इति द्वितीयम् ॥ ७४-८० ॥

● (१) बाजिसंन्यस्ता इति (२) सुतन्वांस्तःसुत इति च वीर० पा० सुमन्वानिति बिज० पा० (३) द्विजाः । इति वीर० पा०

हिरण्यनाभः* कौशल्यः* पौष्यजिह्व सुकर्मणः ।

शिष्यो जगृहतुभ्रान्य आवन्त्यो ब्रह्मवित्तमः ॥ ७७ ॥

उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन्पञ्च शताति वै ।

पौष्यज्ज्यावन्त्ययोश्चापि^(१) तांश्च प्राच्यान्प्रचक्षते ॥ ७८ ॥

(^१) लौगाक्षिर्माङ्गलिः कुल्यः^(२) कुशीदः कुक्षिरेव च ।

पौष्यजिह्वशिष्या जगृहुः संहितास्ते शतं शतम् ॥ ७९ ॥

कृतो हिरण्यनाभस्य चतुर्विंशतिसंहिताः ।

शिष्य ऊचे स्वशिष्येभ्यः शेषाः आवन्त्य आत्मवान् ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां

वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे ब्रह्मोपदेशो नाम

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शशिनी ।

पञ्चदश शाखाः शतैरपरिमितैर्यजुर्भिरकरोद्दिनि स तैरिति दृश्य पाठे स विभुर्वाङ्मन्यस्तैर्यजुर्भिरकरोत् वाजेश्वरः सूर्योश्च-
केशरेश्वरः सम्भक्तं नयन्तीति वाजसनेयः शाखास्ताः कायवा-
दयो मुनयो जगृहुर्धीनवन्तः ॥ ७४ ॥

सामवेदशाखाविभागमाह—जैमिनैरिति । तस्मिन् सुमन्तुसुतः
जैमिनिस्त्राश्यां पुत्रपौत्राश्यां क्रमेणैकैकां प्राह ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः सामवेदतरोः सामवेदतरोः समवेदतरोः
तच्छिष्यो महान्भूदित्यर्थः । अत एव सामनामेव संहितामेवं चके
हिरण्यनाभः कौशल्यः कोशलदेशोद्भवः पौष्यजिह्व सुकर्मणः
शिष्यां अन्य मावन्त्यश्च तच्छिष्यः सोऽपि जग्राह ॥ ७६—७७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स पर्याजानप्रमाणो रविः एवं कृतः प्रसादितश्च वाजि-
रूपधरोऽम्बरधरः मुनये वाङ्मन्ययाय यज्ञं विद्वांषुप-
विष्टवान् ॥ ७३ ॥

वाजिरूपिणा वाजेश्वरः सम्भक्ताः वाङ्मन्यये गूढतया
सम्भ्रमाहताः विभुः पूर्णज्ञानः वाङ्मन्ययोऽपि प्रकटनया शतै-
र्बहुभिर्यजुर्भिः दशपञ्च पञ्चदश शाखाः अकरोत् । जगृहुः मधी-
नवन्तः ॥ ७४ ॥

सामवेदशाखाविभागमाह—जैमिनैरित्यादिना । तस्मिन् सुम-
न्तुसुतः ताश्यां पुत्रपौत्राश्याम् ॥ ७५ ॥

तच्छिष्यः जैमिनेः शिष्यः सुकर्मा सामवेदतरोः सहस्र
संहिता रूपं भेदं चके ह द्विजाः ! ततो हेतोः सामनां महान्
विस्तर इति शेषः ॥ ७६ ॥

*कौशल्यः * पौष्यजिह्वेति वीर० पाठ (१) तांश्चोदीच्यान् (२) कुशीदः इति वीर० विज० पाठ (?) लौगाक्षिर्माङ्गलिः कल्य इति वीर पाठ

भाषा टीका ।

सुत उवाच

श्री सुनजी बोले, कि—इस प्रकार वाङ्मन्य ने स्तुति
से जब सूर्यको प्रसन्न किये, तब सूर्य मगधान् वाजि (घोड़े)
का रूप धारण कर वाङ्मन्य को प्रवातवाम (ताजे) बज्रुदेव के
मन्त्र देते हुए ॥ ७३ ॥

वे वाङ्मन्य के उन यजुर्मन्त्रों से पाँच शाखा 'करते' हुए
उन वाजसनी संहिताओं का कायव और मावन्दिनों ने ग्रहण
करी ॥ ७४ ॥

सामगान् वाजे जैमिनि के पुत्र सुमन्तु मुनि हुए । 'सुमन्तु'
के पुत्र सुन्वान् हुए, इन दोनों पुत्र पौत्रों को जैमिनि ने
एक २ संहिता पढ़ाई ॥ ७५ ॥

तिस के अनन्तर जैमिनि के महान् शिष्य सुकर्माने साम
वेदरूप वृक्ष की सहस्र शाखा, 'संहिताओं' का भेद
किया ॥ ७६ ॥

श्रीधरजामिनीकृतभाषाटीका ।

सुकर्मणः शिष्य एकः कौशल्यो हिरण्यनाभः पौष्यजिह्वमै-
कस्तौ जगृहुः प्राच्यश्चान्यस्तस्यैव शिष्यः सोऽपि जग्राह ॥ ७७ ॥
पौष्यज्ज्यावन्त्ययोरपि चकाराद्विरण्यनाभस्यापि पञ्चशता-
नि शिष्या आसन् ते तावतीः शाखा वयावयं जगृहुः तानु-
दीच्यान्तः काखतः काश्चित्प्राच्यांश्च प्रचक्षत इत्यर्थः । ययो-
वाकं धेय्ये—

"उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनामासावङ्गः संहिता वैद्विजोत्तमैः ॥

• श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

गृहीतास्तेऽपि षोडशते पण्डितैः प्राच्यसामगाः ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरप्येतेषां त्रयाणां सुकर्मणः शिष्याणां शिष्यान्तरेः
शास्त्राबाहुल्ये दृश्यन्ति-लौकाक्षिरिति द्वाध्याय ॥ ७९ ॥

कृतो नाम हिरण्यनामस्य शिष्यः अशिष्येऽप्य ऊचे शेषा
मन्वा अपि याः प्रसिद्धाः शास्त्रास्ता आचम्यः अशिष्येऽप्य
ऊच इति ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिकायाम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम्

इति श्रीमद्भागवतम्भावधाने द्वादशस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हिरण्यनाम इति कौसज्य इति हिरण्यनामविशेषणं
पौष्पिञ्जी नामैकः तो सुकर्मणः शिष्यो जगद्गुरुः, तथा
आचम्यस्वाभ्यस्तस्यैव शिष्यः स च ब्रह्मविष्णुः सोऽपि जगद्ग-
ुरोः ॥ ७७ ॥

उदीच्या इति पौष्पिञ्जावस्थोऽपि अपि शब्दाद्विरण्यनाम-
त्वापि पञ्चशतानि शिष्या आसन् तांश्चोदीच्यान् सनः काश्चित्
प्राच्योश्च प्रचक्षते इत्यर्थः यथोक्तं वैष्णवे—

“उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनामश्चावस्थः संहिता येर्हिजोत्तमैः ॥

गृहीतास्तेऽपि षोडशते पण्डितैः प्राच्यसामगाः” ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरप्येतेषां त्रयाणां सुकर्मणः शिष्यान्तरेः शास्त्राबाहुल्य-
दृश्यन्ति-लौकाक्षिरिति द्वाध्याय । लौकाक्ष्यादयश्चत्वारः पौष्पिञ्ज-
शिष्याः शतं शतं संहिता जगद्गुरोरित्यर्थः ॥ ७९ ॥

कृतो नाम हिरण्यनामस्य शिष्यः स च अशिष्येऽप्यनुविद्यन्ति-
संहिता ऊचे शेषा मन्वा अपि याः प्रसिद्धाः शास्त्रास्ता
आचम्यः अशिष्येऽप्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयजयन्तीर्यकृतपद्मनाभम् ।

• कौसज्यः कौसज्यपुत्रः हिरण्यनामस्य पौष्पिञ्जस्य सुकर्मणः
शिष्यो जगद्गुरुः सामशास्त्राभितोषः । मन्वा आचम्य उदीच्याश्च

सामशास्त्रां जगद्गुरुरिति शेषः । पौष्पिञ्जावस्थोऽपि सामगाः
पञ्चशतानि शिष्या आसन् ॥ ७७—७८ ॥

तेषां समुद्दितानां मतानां नामानीति पौष्पिञ्जशिष्या लौगा-
क्ष्यादयः नाम्ना शतं शतं संहिता जगद्गुरुः ॥ ७९ ॥

हिरण्यनामस्य शिष्यः नाम्ना कृतः अनुविद्यन्तिर्हिनाः
अशिष्येऽप्य ऊचे शेषा मन्वाः संहिता आचम्यमानाचम्यः
अशिष्येऽप्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयजयन्तीर्यकृतपद्मनाभम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(विजयजयन्तीर्यवीरराघवाचार्यो न समाच्यते)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भम् ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्भम्

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयनाथकवर्तिकृतसाराधर्मिणी ।

तत्र हिरण्यनामस्य पञ्चशतानि शिष्या उदीच्या आसन्
पौष्पिञ्जावस्थोरपि तावन्त एव शिष्यास्तांस्तु प्राचयान् प्राच्य-
सामगान् ते च ते च तावन्तीः शास्त्रा जगद्गुरुः ॥ ७८—७९ ॥

पुनरपि पौष्पिञ्जशिष्या लौकाक्ष्यादयः पञ्च पुनरपि हिरण्यना-
मस्य शिष्यः कृतः शेषा मन्वा अपि वा शास्त्रा प्रसिद्धास्त-
आचम्यः अशिष्येऽप्य ऊचे ॥ ८० ॥

इति साराधर्मिण्यां हर्षिण्यां भक्तवैतनाम् ।

षष्ठोऽध्यायो द्वादशस्य सङ्गतः सङ्गतेः सताम् ॥

श्रीमच्छुकद्वन्द्वकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तमेव महान् विसरं दृश्यन्ति-हिरण्यनाम इत्यादिना ।
सुकर्मणः हिरण्यनामः पौष्पिञ्जेति द्वौ शिष्यौ कौसज्य इति
हिरण्यनामविशेषणं तो जगद्गुरुः सामवेदतः शास्त्रा इति
शेषः । मन्वा ब्रह्मविष्णुः आचम्यः सुकर्मणः शिष्यो जगद्गुरुः ॥ ७७ ॥

पौष्पिञ्जावस्थोऽपि लौकाक्ष्यादयश्चत्वारः पौष्पिञ्जशिष्या
शिष्याः आसन् ते तावन्तीः शास्त्राः यथावन्त जगद्गुरुः तानुदी-
च्यान् सनः काश्चिन्नाम प्राचयान् प्रचक्षते यथोक्तं वैष्णवे—

“उदीच्याः सामगाः शिष्यास्तस्य पञ्चशतं स्मृताः ।

हिरण्यनामश्चावस्थः संहितास्तेर्हिजोत्तमैः ॥

गृहीतास्तेऽपि षोडशते पण्डितैः प्राच्यसामगाः” ।

इति ॥ ७८ ॥

पुनरपि सुकर्मणः शिष्याणां त्रयाणां शिष्यान्तरेः शास्त्रा-
बाहुल्यं दृश्यन्ति-लौकाक्षिरिति द्वाध्याय ॥ ७९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शेषाः श्रवणाः अपि प्रसिद्धाः श्रावणः सशिश्वेष उच्ये ॥८०॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षष्ठोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

सुकर्मा के हिरण्यनाभ नामक कौसल्य और पौष्पजि ये दोनों शिष्य तथा वेद पढ़ने में कुशल श्रावण एक शिष्य, वे तीनों शिष्य उन संहिताओं को पढ़ते हुए ॥ ७७ ॥

पौष्पजि श्रावण्य और और हिरण्यनाभ के सामगान

वाले उदीच्य पांच सौ ५०० शिष्य हुए, उन्होंने ने उन संहिताओं को पढ़ा । फिर उन्हीं उदीच्य शिष्यों को प्राच्यमी कहने लगे ॥ ७८ ॥

बौगाक्षि माङ्गलि कुन्त्य कुसीह कुक्षि वे पौष्पजि के पांचो शिष्य सौ सौ संहिता ग्रहण करते हुए ॥ ७९ ॥

हिरण्यनाभ का छत नामक शिष्य शौचीस संहिताओं को अपने शिष्यों को पढ़ाता हुआ । शेष संहिताओं को वशीकृतमनवाले श्रावण ने अपनाई अवंती पुरी के रघुनेवाले शिष्य ने अपने शिष्यों को पढ़ाई ॥ ८० ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे द्वादशस्कन्धे षष्ठे अध्याय की

श्रीकृष्णार्चनस्थ ५० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

—०:०:—

सप्तमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अथर्ववित्तुमन्तुश्च शिष्यमध्यापयत् (१) स्वकाम् ।
संहितां सोऽपि पथ्याय वेददर्शाय चोक्तवान् ॥ १ ॥
शौक्लायनिर्ब्रह्मबलिर्मोदोषः पिप्पलायनिः ।
वेददर्शस्य शिष्यास्ते पथ्यशिष्यानथो शृणु ।
कुमुदः शुनको ब्रह्मन् ! जाजलिश्चाप्यथर्ववित् ॥ २ ॥
बभ्रुः शिष्योऽयाङ्गिरसः सैन्धवायन एव च ।
अधीयेतां संहिते द्वे सावर्ण्याद्यास्तथाऽपरे ॥ ३ ॥
नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च कश्यपाङ्गिरसादयः ।
एते आथर्वणाचार्याः शृणु पौराणिकान्मुने ! ॥ ४ ॥
त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिरकृतव्रणः ।
(२) वैशम्पायनहारीतौ पट्टे पौराणिका इमे ॥ ५ ॥
अधीयन्त व्यासशिष्यात् संहितां मत्पितुर्मुखात् ।
एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगाम् ॥ ६ ॥
कश्यपोऽहं च सावर्णी रामशिष्योऽकृतव्रणः ।
अधीमहि व्यास (३) शिष्याञ्चतस्रो मूलसंहिताः ॥ ७ ॥
पुराणलक्षणं ब्रह्मन् ! ब्रह्मर्षिभिर्निरूपितम् ।
शृणुष्व बुद्धिमाश्रित्य वेदशास्त्राऽनुसारतः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

सप्तमेऽध्यायविस्तारः पुराणव्यसनं ततः ।

पुराणव्यसनादीनि फलं भागवतश्रुतेः ॥

क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागमाह-मथर्वविदिति । शिष्यं कथञ्चना-
मानं स्वकां स्वकीयां संहितां सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा
विमर्शय तदुक्तं वैष्णवे—

“अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमित्युतिः ।

शिष्यमध्यापयामास कथञ्चं सोऽपि च द्विधा ॥

कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पथ्याय इत्यवान्” ।

इति ॥ १ ॥

तत्र वेददर्शः आसंहितां चतुर्धा विमर्शय चतुरः शिष्या-
नध्यापयामास पथ्यश्च त्रिधा विमर्शय त्रीनित्वाह—संज्ञितं
शौक्लायनिरिति ॥ २ ॥

याङ्गिरसः शुनकश्च शिष्यो बभ्रुः सैन्धवायनश्च तदुक्तम्—

“शुनकस्तु द्विधा कृत्वा वेदार्थिकां तु बभ्रवे ।

द्वितीयां संहितां प्रादात्सैन्धवायन संहिते” ॥

इति । सावर्ण्याद्याः सैन्धवायनादीनां शिष्याः ॥ ३ ॥

नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चेति द्वौ तदुक्तम्—

“नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ।

चतुर्थेः व्यासङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः” ॥

(१) छिकामिति धीर० पा० । (२) शिष्यायनहारीतादिति विज० पा० । (३) पुत्रादिति धीर० विज० पा० ।

भीमरत्नामिकृतमाचार्यदीपिका ।

इति । नक्षत्रकल्पादीनां कर्तारस्तत्तन्नामिकृतवन्ते ॥ ४-५ ॥

मत्पितृमुखादिति प्रथमं व्यासः षट्संहिताः कृत्वा मत्पित्रे रोमहर्षणाय प्रादात् तस्य च मुखादिते त्रयवारुण्यादय एकेकां संहितामधीवन्त एतेषां पण्यां शिष्योऽहं ताः सर्वाः समधीतवान् ॥ ६ ॥

रामशिष्यो षोऽकृतग्रन्थ एवं चत्वारो वयम् मूलसंहिता इत्यनेन ततः संहिता बाहुल्यं सूचिताम् ॥ ७ ॥

शुकपरीक्षितसंवादे निरूपितमपि पुराणलक्षणं तद्वेदकथनाय दद्येति, पुराणेति ॥ ८ ॥

भीमदशमसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

॥ १-१० ॥

भीमजीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्रिका ।

अथ क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभाग माह-मथर्ववेदित्यादिना । शिष्यं कथयतामानं स्त्रिकां संहितामव्यापयत्सोऽपि शिष्योऽपि तां द्विधा विभज्य तदुक्तं वैष्णवे-

“मथर्ववेदे स मुनिः सुमन्तुरमित्यूतिः ।

शिष्यमव्यापयामास कथयं सोऽपि च द्विधा ॥

कृत्वा तु वेदशायं तथा पठ्याय दत्तवान्” ॥

इति ॥ १ ॥

असंहितां चतुर्धा विभज्य शौक्लायनीशतुरोऽव्यापयामास पठ्यन्तु त्रिधा विभज्य श्रीनित्याह-साख्येन, शौक्लायनिरिति । हे ब्रह्मन् ॥ २ ॥

तत्र शुनकेन द्विधा विभक्तां स्वसंहितां ततो बभूवः सैन्धवावनावधीतवन्तो इत्याह-बभूविति । बभूवः सैन्धवावनावधीतवन्तो गोत्रप्रभवः शौनकादिशिष्यावित्यर्थः । सावयवाद्याः सैन्धवायनवध्नोः शिष्याः ॥ ३ ॥

आद्यशब्दविधित्तानाह-नक्षत्रकल्प इति । नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च नक्षत्रकल्पः शान्तिरुच्यते इति तदुक्तं “नक्षत्रकल्पो वेदो शान्ति-कल्पस्तथैव च” इति काश्यपाः कश्यपगोत्रोद्भवाः आङ्गिरसाः नद्रोत्रोद्भवाः एते नक्षत्रकल्पादीनां कर्तृत्वात्तत्तन्नामिकृतवन्ते ते आद्यवर्णाचार्यो अथर्ववेदशास्त्रविभागजननेन नक्षत्रकल्पा इत्यर्थः । इत्थं वेदसंहिताविभागमभिधायान् पुराणसंहिता-प्रपञ्चशुभ्रवामाजस्य तावत्प्रवर्त्तकान् भोक्तुं प्रचोदयति-ऋणु पौराणिकान्मुने इति । हे मुने ! ॥ ४ ॥

के पुनस्ते इत्यत्राह-त्रयवारुणिरिति । त्रयवारुण्यादय इमे षट् मत्पितृमुखादेकेकां संहितां पुराणसंहितामधीवन्त मत्पितृ-मुखादित्यनेन तावत्प्रादायणः षट् संहिता रोमहर्षणाय प्रादात् तस्मादिते षडभ्येव इति सूच्यते महन्त एतेषां पण्यां शिष्यो भूत्वा सर्वाः षडपि संहिता मध्यगामधीतवानस्मि ॥ ५ ॥ ६ ॥

किञ्च, काश्यप इति रामस्य भागवस्य शिष्यो षोऽकृत-ग्रन्थः न एते चत्वारो वयं व्यासपुत्रात् भीशुकावतसो मूल-संहिता अधिमहि ॥ ७ ॥

अधीमहि मूलसंहिता इत्यनेन पुराणसंहिताबाहुल्यं सूच्यते तदमे स्पष्टीकरिष्यन् तावत् शुकपरीक्षितसंवादानिरूपितमपि पुराण-लक्षणं तद्वेदकथनाय दद्येति, पुराणेत्यादिना । वेदशास्त्रानुसा-रेण निरूपितं पुराणलक्षणं बुद्धिमाभिज्ज ऋणु अवहितमनाः ऋणु इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सोऽपि सुमन्तोः शिष्योऽपि पठ्याय ॥ १ ॥

कुमुदादयः पठ्यायिष्याः ॥ २ ॥

बभूवसैन्धवावनौ पठ्यायिष्यस्य अङ्गिरसोऽङ्गिरसोत्रे विद्य-मानस्य शुनकस्य शिष्यौ अधीवेताम् अधीतवन्तौ-

“शुनकस्तु द्विधा कृत्वा द्वावेकान्तु बभूव ।

द्वितीयां संहितां प्रादात्सैन्धवावनसङ्गिने” ॥

इति । सावयवाद्याश्च सैन्धवावनरादीनां शिष्याः ॥ ३ ॥

आद्यवर्णाचार्यो अथर्ववेदशास्त्रार्थः पाठतोऽर्थतश्चाद्यवर्षे-प्रवर्त्तका इत्यर्थः । पौराणिकान् पुराणाचार्यान् ॥ ४-५ ॥

मत्पितृमुखापुराणसंहितामधीवन्त त्रयवारुण्यादयः कथम् एकेकामधीतवन्तः त्वन्तु कथं सर्वाधीतवानिति ? न ब्राह्म, महमिति । महमेतेषां शिष्यः सर्वा पुराणसंहितामपठम् ॥ ६ ॥

व्यासपुत्राच्छीशुकात् ॥ ७ ॥

प्रसङ्गापुराणलक्षणं वक्तुं प्रतिजानीते, पुराणेति ॥ ८ ॥

भीमजीविगोक्षामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

१-३ ॥

अथ तस्य विभागस्थापनायमाह-ऋणु पौराणिकानिति ॥ ४ ॥ ५ ॥

एकेकामिति स्त्रिभिस्त्रिभिर्मिजित्वैकत्वं त्रिषडिति वद-माणाः तस्य प्राज्ञो पाण्डो वैष्णवमिति मिजित्वैकत्वादिक्रमात् प्रवर्त्तकसंहिता तु कश्चिदेका यथा भीमभागवतस्य परमहंससंहिता-त्वं कश्चिदेकैकस्यैव विभागशः यथा स्कान्दस्य सनत्कुमार-भोक्तसंहितानामादिका भीशुकात् भीमभागवतस्य पञ्चादशक्तिः सूच्यते यजुर्भागस्य वाजसनेयस्य त्रैयम् ॥ ६ ॥

मूलसंहिता इति त्रिविधासविशेषापेक्षया हेयम् बहूनामन्येषाम् इतिहासानां मूलत्वात् मूलम् इदं च परिशेषेण लक्ष्यते “इति-हामपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः” इत्युक्तेः ते च महामारताद्याः ऋणु पौराणिकानिति तूपलक्ष्यतयुक्तम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजकवचकुन्तसारार्थदीर्घादीनी ।

सन्नेऽथर्वणो व्यासं पुराणस्य च तस्य च ।

लक्षणानि दश प्रोच्य तस्य संकृष्या च कथयते ॥

शिष्यं विष्णुपुराणोक्तं कथयसङ्गम् ॥ १-२ ॥

अङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यौ बभूवः सावयवाद्याः सैन्धवा-यनादीनां शिष्याः ॥ ३-५ ॥

मत्पितुः रोमहर्षणस्य एतेषां पण्यामप्यहं शिष्यः ॥ ६-८ ॥

(१) सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षान्तराणि च ।

वंशो वंदयानुचरितं संस्थाहेतुरपाश्रयः ॥ ६ ॥

दशभिर्लक्षैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः ।

केचित्पञ्चविधं ब्रह्मन् ! महदल्पव्यवस्थया ॥ १० ॥

भीमशिवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यासशिष्यात् सोमहर्षणात् ब्रह्मविभिः श्रीशुकवर्यैरुप-
क्रमे यदुक्तं प्रायेण तद्वचोपसंहारेऽप्युक्तं ॥ ८—९ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

सप्तमे क्रमप्राप्तमथर्ववेदविभागं पुराणविभागं तल्लक्षणादिकं
ब्राह्म—अथर्वविश्वविद्यादिना । सुमन्तुः स्वकां स्वकीयां संहितां
शिष्यं कथञ्चमध्यापयत् सोऽपि कथञ्चोऽपि तां द्विधा विभज्य
यथावत् वेददर्शाय चोक्तवान् तथोक्तं विष्णुपुराणे—

“अथर्ववेदं सुमन्तिः सुमन्तुरभिमतघृतिः ।

शिष्यमध्यापयामास कथञ्चं सोऽपि न द्विधा ॥

कृत्वा तु वेददर्शाय तथा पश्याय दत्तवान्” ।

इति ॥ १ ॥

• तत्र वेददर्शः संहितां चतुर्धा विभज्य शौक्लायन्यादीन्
पश्यन्तु द्विधा विभज्य कुमुदादीन् अध्यापयामासेत्याह—शौक्ला
वृत्तिरिति साङ्ख्येन ॥ २ ॥

आङ्गिरसः शुनकस्य शिष्यः तदुक्तम्—

“शुनकस्तु द्विधा कृत्वा वदामि तां तु बभ्रुव ।

• द्वितीयां संहितां प्रदत्तमैश्वर्यायनसंज्ञिने” ॥

इति । सावयर्षाद्याः सैश्वर्यायनादिशिष्याः ॥ ३ ॥

आदिशब्देन निर्दिष्टान् स्फुटतया दर्शयति—नक्षत्रकल्प
इति ॥ ४—५ ॥

• मत्पितुः सोमहर्षणस्य अहं तु एषां पत्न्यां शिष्यः सद्यः
बभ्रुवि संहिताः अध्वगामधीतवान् ॥ ६ ॥

व्यासशिष्यात् सोमहर्षणादेव एतेन संहितायास्तुल्यं सूचितम् ॥ ७ ॥

“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानपापणामृतयः ।

मन्वन्तरशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः” ॥

इत्यनेन द्वितीयस्कन्धे श्रीशुकपरीक्षितसम्वादे निरूपितमपि पुरा-
णवत्त्वं तद्भेदकथनाय पुनरपि निरूपयति—पुराणस्या-
दिना ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

सूत्र उवाच ।

सूत्रजी बोले, कि—अथर्व के वेत्ता सुमन्तु ऋषि अपने
शिष्य कथञ्च को अपनी संहिता पढ़ाने हुए, और वे कथञ्च
भी अपने शिष्य पश्य और वेददर्श को विभाग करके संहिता
को पढ़ाने हुए ॥ १० ॥

(१) सर्गश्च विसर्गश्च विभक्तं पाठः ।

वेददर्श के शौक्लायनि, ब्रह्मविधि, मांदाय, और पिप्पलायनि,
ये चार शिष्य हुए, अर्थात् इन चारों शिष्यों को वेददर्श ने
विभाग कर अपनी संहिता पढ़ाई। हे ब्रह्मन् ! अब पश्य के शिष्यों
को सुनो कुमुद शुनक और आजवि ने तीनों पश्य के शिष्य
अथर्व वेत्ता हुए ॥ २ ॥

शुनक के शिष्य आंगिरस बभ्रु और सैश्वर्यायन हैं। हुए
उन्होंने दो संहिताओं का अध्ययन किया। और इसी प्रकार
सावर्गि प्रभृति और बभ्रु ने सैश्वर्यायनादि को के
शिष्य हुए ॥ ३ ॥

नक्षत्रकल्प और शान्तिकल्प के करने वाले इन्होंने
नामों से विख्यात कश्यप आंगिरस प्रभृति और भी हुए,
ये सब अथर्व वेद के आचार्य हुए, हे शौनक ! अब
तुम पौराणिकों का भवण करो ॥ ४ ॥

प्रयपार्याण, कश्यप, सावर्गि, अकृतमण, वैशंपायन, और
हारीत, ये के पौराणिक हुए ॥ ५ ॥

इन छहों व्यासजी के शिष्य भेरे पिता सोमहर्षण के
मुख से एक २ संहिता का अध्ययन किया, और इन छहों
का शिष्य मैं हुआ, मैंने इन्होंने सब ६ संहिताओं का अध्य-
यन किया है ॥ ६ ॥

कश्यप और मैं तथा सावर्गि और परशुरामजी का शिष्य-
अकृतमण हम इन चारों ने व्यासजी के शिष्य हमारे पिता
के अथवा शुकदेवजी के समीप से चार मूल संहिताओं का
अध्ययन किया ॥ ७ ॥

हे ब्रह्मन् ! शुकपरीक्षित के सम्वाद में पुराण का खलना
ब्रह्मर्षि श्रीशुकदेवजी ने निरूपण किया है। अब तुम बुद्धि
का आश्रय लेकर वेद शास्त्र के अनुसार पुराण का लक्ष-
ण सुनो ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अथ विश्वस्य

“अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थाने पापणामृतयः ।

मन्वन्तरशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः” ॥

इत्यत्रोक्ते स्थानपापणं वृत्तिरक्षान्तराणां मुच्येते अन्तराणि
मन्वन्तराणि भेदयानुचरितगतिशानुकथाः संस्था निरोधः
अनेनैवाऽऽत्मिककल्पकथा मुक्तिरप्युक्ता । हेतुशब्देन जंघाभय-
वासनाशब्दवाच्या ऊच्यते गृह्यताः ॥ ६ ॥

दशभिर्लक्षैर्युक्तं महापुराणं विदुः केचित्पञ्चविधम्,

अव्याकृतगुणक्षोभान् महत्स्त्रिवृतोऽहमः ।

(१) भूतमात्रेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते ॥ ११ ॥

पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।

* विसर्गोऽयं समाहारो (२) बीजादबीजं चराचरम् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इति महत्पुराणमल्पं चेति व्यवस्थया यत्र दशापि लक्षणानि (पृथक्) पृथक्कृत्यन्ते तन्महापुराणम् यत्र त्वयेषां पञ्चलक्षणानि-
भाषस्य विवक्षा तद्वत्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ १० ॥

सर्गादिलक्षणानि व्याचष्टे-अव्याकृतेत्यादिना । अव्याकृतस्य प्रधानस्य गुणानां क्षोभाद्यो महांस्तस्माद्यस्त्रिवृद्धकारस्तस्मा-
द्भूतमात्राणां सूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च तदर्थानां च स्थूलानां देवतानां च सम्भवः सर्गः कारणसृष्टिसर्ग इत्यर्थः । उच्यते
इति यथाऽपेक्षमुत्तरत्रायनुषङ्गः ॥ ११ ॥

विसर्गं व्याचष्टे-पुरुषेणैवैवैवानुगृहीतानामेतेषां महदादी-
नाम् पूर्वकर्मवासनाप्रधानोऽयं समाहारः कार्यभूतचराचरमा-
यिकरूपो बीजादबीजमिव प्रवाहापक्षो विसर्ग उच्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीसुबोधनसूक्तिकृतशुक्लपञ्चमः ।

अव्याकृतगुणक्षोभात् मूलप्रकृतेर्गुणक्षोभात् अहमः अह-
ङ्कारश्च ॥ ११ ॥

विसर्गोऽयमिति तत्त्वसमुदाहारमकं बीजात् बीजकारणात्
कारणरूपेण सन्तन्यमानं स्वावरजङ्गमात्मकं च यत्कार्यजातं
स विसर्ग इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किंस्तद्विज्ञाह-सर्गश्चैवेति दशभिः । सर्गादिभिर्लक्षणैर्युक्तं
तदेव पुराणमिति तद्विद्ः पुराणलक्षणाविद्ः विदुः अत्र
स्थानपोषणे हृत्तिरज्ञाशाब्दाऽयमुच्येते अन्तराणि मन्वन्तराणि
वंशो वंशानुचरितं च संस्था निरोधः अनेनैवात्यन्तिकप्रत्ययरूपा
मुक्तिरप्युक्ता हेतुशब्देनोक्तः पृथगुद्गीताः काचिदिति हे
प्रह्लाद ! महत्त्वपश्यवस्थया कचित्पञ्चविधञ्च लक्षणम्, महापुराण-
स्थोक्तानि दशलक्षणानि अल्पपुराणस्तु-

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितञ्चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इत्युक्तविधमित्यर्थः ॥ ६ ॥ १० ॥

क्रमेण सर्गादीनां स्वरूपं निरूपयति, अव्याकृतेत्यादिना । अव्या-
कृतस्य मूलप्रकृतेर्गुणानां सत्त्वरजस्तमसां क्षोभाद्यो महान् गुण-
त्रयपरिणामरूपः तस्मादहङ्कारः तथाभूतः तस्माच्च भूता-

नामाकाशादीनां तत्सूक्ष्माणां शब्दादीनां इन्द्रियाणां चेत-
यानां वस्तूनां सम्भवः स सर्ग इत्युच्यते ॥ ११ ॥

विसर्गं निरूपयति-पुरुषानुगृहीतानामिति । पुरुषेण परमपुरुषे-
णानुगृहीतानामहितसृष्टिसामर्थ्यानाम् एतेषां महदादितत्त्वानां
यः समाहारः सङ्घातपरिणामः स विसर्ग इत्यर्थः कौऽसौ समाहारः
इत्यतस्तं दर्शयति, चराचरात्मकमिति । चराचरात्मकं जगदेव
तत्समाहारः इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः बीजादबीजमिति । कारण
बीजात् कार्यबीजमिव कारणादव्याकृतानामहदादिकर्मण्य चरा-
चरात्मकं यत्कार्यजातं स विसर्ग इत्यर्थः । विसर्गस्य
जीवकर्मवासनाप्रयुक्तत्वात् वासनामयत्वम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयचञ्चलीयंकृतपद्मरत्नावली ।

वृत्तिश्च रक्षा च अन्तराणि च इतिरक्षान्तराणि ॥ ९ ॥

पुराणस्य महत्त्वपश्यवस्थया कचित्स्थले पञ्चविधं पञ्चल-
क्षणप्रकारोपेतम् ॥ १० ॥

तत्र सर्गादिकं क्रमेण लक्षयति-अव्याकृतेति । अव्याकृत-
गुणक्षोभात्प्रकृतिगुणानामभ्योभ्यसंयोगलक्ष्यसञ्चलनामहतः स
हृत्स्वरूपश्च वैकारिकादिभेदेन त्रिवृतोऽहमः अहङ्कारस्य भूतसूक्ष्मे-
न्द्रियाणां पञ्चभूतसूक्ष्मेन्द्रियविषयाणां सम्भवो जन्मभूतमात्रे-
न्द्रियधियां जन्मस्यधस्तादुक्तम् ॥ ११ ॥

पुरुषेण भगवतानुगृहीतानामनुप्रवेशलक्ष्यानुग्रहवतामेतेषां
तत्त्वानां सकाशाद्वासनामयो यः समाहारस्तत्त्वकर्मवासनानुसृतिः,
सृष्टिः सविसर्गो जीवः अजीवश्च चेतनाचेतनलक्ष्यः चराचरः,
चराचरात्मको ब्रह्मायुडसर्गः “ब्रह्मणो गुणवैषम्याद्विसर्गः पौरुषः
स्मृतः” इति ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमलसङ्ग्रहः ।

सर्गोऽस्येत्यादिकं द्वितीयाकण्ड एव व्याख्यातम् ॥ ६-१ ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयनाथकवर्तिकृतसारापदीपिका ।

केचित् पञ्चविधमिति-

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम्” ॥

इति । महत् अल्पं चेति व्यवस्थया यत्र, दशापि लक्षणानि
पृथक् निरूप्यन्ते तन्महापुराणं यत्र त्वयेषां पञ्चलक्षणानि-
विवक्षितस्तदल्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ १० ॥

(१) भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानामिति * विसर्गो य इति च बीर० विज० पा० । (२) जीवोऽजीवश्चराचर इति विज० पा० ।

वृत्तिभूतानि भूतानां चरणामचराणि च ।

(१) कृतास्त्रेन नृणां तत्र कामाञ्चोदनयाऽपि वा ॥ १३ ॥

रक्षाऽप्युतावतरेहा विश्वस्यानुयुगे युगे ।

तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीह्रिषः ॥ १४ ॥

मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः ।

ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते ॥ १५ ॥

राज्ञां (२) ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः ।

(३) वंशानुचरितं तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये ॥ १६ ॥

० श्रीमद्विश्वनाथकवचित्तसारार्थदर्शिनी ।

तत्र सर्गं व्याचष्टे—अस्वाकृतस्य प्रधानस्य गुणानां सोमात् यो महान् तस्माद् बलिबुद्धकुररुतस्मात् भूतमात्रादीनां सम्भवः सर्गः अत्रायंशब्देन देवताः देवाः कारयस्युष्टिः सर्ग इत्यर्थः । उच्यते इति व्याचष्टे मुत्तरत्राप्यनुषङ्गः ॥ ११ ॥

विसर्गं व्याचष्टे, पुरुषेणोऽन्वयेणानुगृहीतानामेतेषां यः समाहारः कार्यभूतः समष्टिर्ब्रह्मजीवोपाधिकः, कीदृशः ? वासनामयः सर्वसङ्गसनामधानः स विसर्गः तत्र चराचरं जङ्गमव्यावृत्तमकं जगदिदं बीजाद्वीजमिव प्रवाहापक्वं भवति ऊनयः कर्मवासनाः इति पूर्ववृत्तिता वा ऊतिः सात्र विसर्ग एवाऽन्तर्भाविता ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्य विश्वस्य सर्गः ॥ १ ॥ विसर्गः ॥ २ ॥ वृत्तिस्थितिः ॥ ३ ॥ रक्षापोषणवक्षसा ॥ ४ ॥ मन्तराणि मन्वन्तराणि ॥ ५ ॥ वंशो वंशानुचरितमितीशानुकथा ॥ ६ ॥ संस्था निरोधः ॥ ७ ॥ संस्थाशब्देनात्मिकप्रवचनमुक्तिरप्युक्ता ॥ ८ ॥ हेतुशब्देन जीवाश्चवासनाशब्दवाचकाः ऊतयो गृहीताः ॥ ९ ॥ अपाभवो वशमः ॥ १० ॥ ६ ॥

एतैर्दशभिः सर्गादिभिर्वक्ष्यैर्धुं तद्विदः पुराणलक्षणविदः पुराणं विदुः केचित्तु—

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥”

इति पञ्चावधं पुराणं विदुः एतदुभयं महदवयवविषयवाच्यं दशलक्षणयुक्तं महापुराणं यत्र तु पञ्चलक्षण्येषां व्याचष्टे मन्वन्तराण्येव पञ्चलक्षणयुक्तमवयवपुराणमित्यर्थः ॥ १० ॥

सर्गं विदुष्योति—अस्वाकृतस्य । अस्वाकृतस्य भगवच्छक्तः अकृतेशुक्तोमाद् त्रिहृद् महान् महतः त्रिहृद् त्रिहृदोऽहमः भूतसूत्रेन्द्रियकर्मात्म्यमाकाशादिभूतानां सुहमाणां तस्मात्त्रायामेकादशेन्द्रियाणां च अर्थाणां वदार्थानां सम्भवः सर्गः उच्यते ॥ ११ ॥

विसर्गं विदुष्योति—पुरुषानुगृहीतानामिति । पुरुषेण परमेश्वरेण अनुगृहीतानां तस्मादात्म्यस्युष्टिसामर्थ्यानामेतेषाम् जीवानां वासनामयः पूर्वकर्मवासनाप्रधानः अयं समाहारः कार्यभूतः चराचरं जङ्गमाजङ्गमकः बीजाद्वीजमिव प्रवाहापक्वं विसर्गो ज्ञेयः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

सर्गं विसर्गं वृत्ति रक्षा मन्वन्तर वंश वंशानुचरित संस्था हेतु और भाष्य ॥ ९ ॥

इन दश लक्षणों से युक्त जो होवे पुराण वेत्ता लोग इसके पुराण कहते हैं । हे प्रह्लाद ! कोई महर्षि लोग कहते हैं, कि—जो दश लक्षण युक्त होवे वह महापुराण है और जो पंच लक्षण युक्त है वह अवयव पुराण है, इस व्यवस्था से कहते हैं ॥ १० ॥

प्रकृति के गुणों के संग्रह होने से महत्त्व उत्पन्न हुआ तिस से त्रिभूत जो अहंकार उत्पन्न हुआ तिस त्रिगुण विधिद्वि विविध अहंकार से भूतों की सूक्ष्मावस्था तस्मात् और पञ्चभूत तथा इन्द्रिय और हेतुता इन कारणों की सृष्टिका नाम सर्ग है ॥ ११ ॥

इन्धरसे अनुगृहीत महादि को का वासनामय अर्थात् पूर्व कर्म प्रधान जैसे बीजसे बीज उत्पन्न होता है इस प्रकार प्रवाह को प्राप्त होनेवाली कार्यभूतचराचर प्राणियों की सृष्टि का नाम विसर्ग है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

चरायां भूतानां सामान्यतोऽचराणि चकाराचराणि च [कामात्] वृत्तिः तत्र नृणां जैन जमावेन कामाञ्चोदनयाऽपि वा नियता वृत्तिर्जीविका कृता सा वृत्तिरुच्यते इत्यर्थः ॥ १३ ॥

तिर्यङ्मर्त्यर्षिदेवेषु वेऽप्युतावतारस्तेषामीहा लीला सा विश्वस्य रक्षोचयत इत्यर्थः । येरवतारैरिति समासाजिह्व कथं चित्सत्त्वः त्रयीह्रिषो देवताः ॥ १४ ॥

षड्विधं मन्वन्तरमुच्यते; षड्विधत्वमेवाह—मनुस्मिन् । मन्वाद्यः पठते वर्गाः कक्षाधिकारेण ब्रह्म प्रवर्तते तन्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ १५ ॥

० (१) कृतेशेनेति (२) ब्रह्मप्रसूतानामिति विज० पा० (३) वंशानुचरितमिति पा० ।

श्रीचरणाभिरुक्तमाचार्यदीपिका ।

बंशमाह—राज्ञामिति । ब्रह्मणः सकाशात्प्रसूतिर्बेदां शुद्धानामित्यर्थः । तेषामन्वयो बंशः [तत्र भवा बंधवाः] तेषां वृत्तमथ च तद्वंशधरास्तेषां च वृत्तं बंशा [इवा] नुचरितमवश्यते ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपदीप्य ।

वृत्तिरिति । चराणां भूतानाम् अचराणि भूतानि वृत्तिर्जीवनोपाय इत्यर्थः । कुतेति सा च वृत्तिः कंबलं रागमाप्ता शास्त्राविरुद्धा चेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अवतारेहा अवतारचेष्टा वैः अवतारैः ॥ १४ ॥

मन्वन्तरमेव मन्वादिभिः बहुविधं बंशधराः पुत्रपौत्रादयः ॥ १५—१८ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वृत्तिं निरूपयति—वृत्तिरिति । चराणां भूतानामचराणि भूतानि वृत्तिर्जीवनोपाय इत्यर्थः । साधेनेनश्चरेण कृता सा च नृणां कामाद्रागात्तत्रापि चोदनया विधिना न केवलं रागमाप्ता शास्त्राविरुद्धा चेत्यर्थः । कृतास्वेनेति पाठे स्नेनश्चरेणैव कृतेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अथ रक्षामाह—प्रतियुगे त्रिवेगादिष्वक्युतस्यावतारस्तचेष्टा विश्वस्य रक्षेत्यर्थः । अवतारतचेष्टितानां विश्वरक्षाकृत्यं दशंपानि, ह्यवन्त इति । यैरवतारचेषितैस्त्रयीद्विषः वैदिकधर्मविराजिनः ह्यवन्ते ॥ १४ ॥

मन्तराज्यं कथयति, मन्वन्तरमिति । बहुविधं मन्वन्तरमुच्यते इति सम्बन्धः मन्वाद्यः पठेते यत्र तन्मन्वन्तरम् उच्यतेत्यर्थः । बहुविधत्वमेवाह, मनुविति । हरेरंशावताराश्चेति सम्बन्धः सुरेश्वरा इत्याः ॥ १५ ॥

बंशमाह—राज्ञामित्यर्थेन । मनोः प्रसूनानां राज्ञां चः प्रैकादिकः काश्चनचगोचरोऽन्वयः स बंशः इत्यर्थः । तदनुचरितमेवाह, बंशानुचरितमिति । ये च बंशधराः बंशनिर्वाहकाः तेषां वृत्तं बंशानुचरितम् उच्यते इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरुक्तशरीरं कृतपद्मराजली ।

पञ्चानां भूतानां पञ्चभूतान्वेषाद्यर्थं वृत्तिर्जीवनमत्रमित्यर्थः । तेजोवृत्तिः पार्थिवानि हाकृषीत्यादि । यज्ञा, भूतानां पिशाचानां भूतानि मनुष्यलोकस्थानि शरीररुधिराणि “पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः” इत्यमरः । चराणां गतिमतम् अचराणि कथावरतुल्यानि प्रोक्षादीनि वृत्तिः ईशेन हरिणा कृता कथिता ।

“महस्तानि सहस्तानां महस्तानि अनुपपदा ।

अणूनि नात ! महतां जीवां जीवस्य जीवनम्” ॥

इत्युक्तम् । तत्रैव स्थितिनृणां वृत्तिः कामाद्विच्छातः कथमूलादीनि

चोदनया विधिना तत्तत्किवानुसारेण विहिताः चतुरोऽंशाद्विचक्षणा ॥ १३ ॥

युगेयुगे विश्वस्य मनुष्येणा मनुयुतावतारेहा हरेरंशावतारेण चेष्टापरिरक्षायं रक्षा “यदा यदा हि धर्मस्य” इति गतिर्ना कुत्रेति तत्राह—तिर्बेगिति । यैरवतारैस्त्रयीद्विषः वैदिकधर्मोऽसुरा ह्यवन्ते तेषां चरितवर्णनं रक्षयमित्यर्थः । “स्थितिर्वैकुण्ठविजयः” इति पोषणं मनुमुग्रह इति च ॥ १४ ॥

एनमन्वन्तरं बहुविधमुच्यते पयसां कपाकयनं मन्वन्तरमित्यर्थः । तत्रांशकानामिति शेषः । मन्वन्तरेषु तद्वन्तं इति मन्वादिधर्मकयनमित्यर्थः ॥ १५ ॥

मनुप्रसूनानां राज्ञामन्वयो बंश इत्युच्यते कीदृशस्त्रैकाधिको भूतमविष्यद्वर्तमानविवयः एतत्कथनमत्रेति बंशस्यानुचरितं नाम तेषां राज्ञां वृत्तिकथनं ये बंशधरा वरसज्जवं भूतवन्तस्तेषां च वृत्तम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतगोखामिकृतकमसम्बन्धः ।

ब्रह्मप्रसूनानां ब्रह्मत आरब्धानामित्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिरुक्तशरीरं कृतसारायं दर्शयिमी ।

पूर्वोक्तं स्थानं पावनमेवात्र वृत्तिचक्षेदोच्यते तां व्याचष्टे—वृत्तिरिति । चराणां भूतानां सामान्यतोऽचराणि चकाराचराणि च कामाद्वृत्तिः तत्र नृणां स्नेन सम्भावेन कामात् चोदनयापि वा या निबता वृत्तिर्जीविका कृता सा वृत्तिरुच्यते इत्यर्थः । तेषां चराचराणां भावतः सर्वेव पूर्ववृत्तिरिति वृत्तिप्रसङ्ग एव भूगोच्यत्वं पञ्चमस्कन्धे निरूपितम् ॥ १३ ॥

“पोषणं तदनुग्रहः” इति पूर्ववृत्तिनं पोषणमेवात्र रक्षश्चक्षेदोच्यते तां व्याचष्टे—रक्षेति । त्रिवेगादिषु वा अक्युतस्यावतारेहा अवतारकरणं सैव रक्षा कृता इत्यत आह, यैरवतारैस्त्रयीद्विषां ह्यवन्ते इत्यतो नुहनिग्रहात् कामकरणात्मेव रक्षेत्यर्थे भावतः । उपलक्ष्यमेतद्व्यवापि महामयात् कामकरणात् रक्षायं रक्षोच्यते अत एव पठे अजामिखादिमकानां रक्षोका ॥ १४ ॥

मन्वन्तराणि सज्जमे इति पूर्ववृत्तिनं मन्वन्तरं व्याचष्टे—मन्वन्तरमिति । विदधति कथं कुर्वतीति विधा मन्वाद्यवस्ते पट् यत्र तत् बहुविधं बहुकमित्यर्थः । मन्वाद्यः पठेते कथं विधाकारेण यत्र प्रवर्तन्ते तन्मन्वन्तरमित्यर्थः ॥ १५ ॥

बंशं व्याचष्टे—राज्ञामिति । ब्रह्मणः सकाशात् प्रसूतिर्बेदां तेषामन्वयो बंशः बंशानुचरितं व्याचष्टे—तेषां मन्वन्तरे बंशधराः प्रसिद्धाः प्रियमतभूतपृथ्वाद्यवस्तेषां वृत्तं चरितं बंशानुचरितमुच्यते एतद्वत् पूर्वमीशानुकथावामेवाभूतमावितम् ॥ १६ ॥

नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लघुः ।।

संस्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धाऽस्य स्वभावतः ॥ १७ ॥

हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः ।

यं (१) चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे ॥ १८ ॥

(२) व्यतिरेकान्वयो यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु ।

(३) मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः ॥ १९ ॥

पदार्थेषु यथा द्रव्यं (४) तन्मात्रं रूपनामसु ।

बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वृत्तिं विवृणोति—वृत्तिरिति । चरायामचराणि चकाराचरा-
वयपि स्वेन स्वकीयेन कर्मकवदात्रा कृता वृत्तिर्बोधा तत्र
नृणां कामात् रागतः बोधनवापि वा प्रवृत्तिरिति शेषः ॥ १३ ॥

रक्षां विवृणोति—रक्षेति । अकथुनाचनारक्ष्येहाशब्देन
समासः कर्तृमङ्गलभाक्कृतः पादयोजनावाप्तु समासो विव-
र्त्तनः नवाच भन्तु युगेयुगं प्रतियुगं तिष्ठयेकमस्यादिषु वर्तमानैः
येरुक्त्युत्पावतारैः त्रयोद्विषः ह्यवस्थे तेषामकथुतावताराणां रक्षा
रक्षा अस्व विश्वस्य रक्षेति पदयोजना ॥ १४ ॥

अन्तराणि एकमन्वन्तरकथनेन विवृणोति—मन्वन्तर-
मिति ॥ १५ ॥

वंशं वंशानुचरितं च विवृणोति—राक्षामिति । प्रपञ्चः
सकाशात् प्रसूनियेषां तेषां राक्षां त्रैकाङ्गिकोऽन्वयः वंशः तत्र
भर्ता वंशधरा वंशः तेषां वृत्तं वंशानुचरितम् एतन्मुमय-
भीष्टानुकथयेत्युक्ते ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

चर भूत प्राणिमो की जीविका सामान्य रीति से अचर है और
चर जो है वह जीविका कामना से है परञ्च मनुष्यों की स्वभाव से
कामना से अथवा विधि से जो नियत जीविका है, उसीको वृत्ति
कहने है ॥ १३ ॥

युग २ में त्रिवेङ्क मनुष्य ऋषि और देवताओं में विश्वके
चाकन करने के लिये भीहरि जो अवतार होने की चेष्टा है, उसीको
रक्षा कहने हैं । जिन अवतारों को धारण कर वेद त्रयी के द्वेषियों
को भगवान् मारते हैं ॥ १४ ॥

मनु, देवता, मनुष्य, इन्द्र, ऋषि, और भीहरि के अंशावतार
वह है प्रकार का मन्वन्तर कहा जाता है ॥ १५ ॥

प्रपञ्चजीसे उत्पन्न होने वाले राजाओं की सर्व कावकी
वंश परंपरा का नाम वंश है । और उन राजाओं के तथा उन
के वंश धारण करने वाले पीढ़े के राजाओं के जो वर्तमान हैं
उनको वंशानुचरित कहने हैं ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

अस्व विश्वस्य स्वभावतो मायातो निष्पन्नस्य पक्षा, मायातो
पञ्चतुर्विधो लघु इति ॥ १७ ॥

अस्य जगतः सर्गादेहेतुर्निमित्तं जीवः सोऽत्र हेतुरुक्त इत्यर्थः ।
तस्य निमित्ततामाह—प्रविद्यया कर्मकारकः कर्मकर्ता जीवा-
दृष्टमयुक्तमिदं सर्वं सर्गादेः सन्तु तत्र हेतुरित्यर्थः । मन्वन्तरादी
निमित्तमिति केचित् अस्वाकृतमित्यपरे तत्राऽह, यमिति । अतएव-
प्राधान्येनानुशयिनमुपाधिप्राधान्यविषयत्वाऽव्याकृतम् ॥ १८ ॥

अपाध्वमाह—व्यतिरेकेति । जाग्रदादिष्ववस्थानां जीवतया
वर्तते इति जीववृत्तयो विश्वतैजसप्राज्ञास्तेषु मायामयेषु साक्षि-
तयाऽन्वयः समाध्याहो च व्यतिरेको यस्य तद् ब्रह्म संसार-
प्रतीतिवाच्योरधिष्ठानावधिभूतमपाध्व उक्तम् इत्यर्थः ॥ १९ ॥

एतदेव सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति—पदार्थेषु घटादिषु द्रव्यं मृदादि-
यथा युतमन्वितमयुतं च बाहिरव्यवस्थानात् रूपनामसु च
सम्प्राप्तं ससामानं यथा एवं बीजं गर्भाधानमाह्वयोसां पञ्च-
ताऽन्तो वासां तासु देहान्तासु नष्टस्यधिष्ठानत्वेन साक्षि-
त्वेन च युतमयुतं च यत्तदपाध्व इति ॥ २० ॥

श्रीसुदशममूरिकृतशुक्लपर्वीयम् ।

व्यतिरेकेति । मायामयेषु प्रकृतिसम्बन्धः कार्येषु जाग्रदाद्य-
वस्थाविशेषेषु यस्य प्रपञ्चो जीववृत्त्या अन्वयव्यतिरेको अवस्था-
निर्वाहकतया अवस्थानादन्वयः अवस्थामिरूपयत्वात् व्यति-
रेकः सर्वोधारत्वात् व्यपाध्व इत्यर्थः ॥ १९ ॥

प्रपञ्चयन्तस्त्विति शिष्टरूपेण सर्वावस्थान्वयः । स्वेन
रूपेण तामिदं निरेकमेत्युक्तं भवति । पदार्थेष्विति बीजादि-
पञ्चान्तासु जन्मादिनिशरगान्तावस्थानामकृपाश्विनेषु घटपटादि
पदार्थेषु द्रव्यमात्रं जन्माद्यवस्थामिः युतायुतं द्रव्यं घटपटादि
विशेषरूपेण जन्मादियुतं तद्विप्रहास्यदृष्ट्यां विशेषमात्ररूपेण
जन्मादिरहितत्वं तद्विद्विषयैः । नहि कटकविनाशे कतकावस्थि-
विनाशः ॥ २० ॥

(१) अनुशयिन मिति । (२) व्यतिरेकान्वयाविति । (४) तन्मात्रमिति च वीर० विज० पा० । (३) मायामयाव्यति मिति० पा० ।

विरमन्त यदा चित्तं हित्वा^(१) वृत्तिप्रयं स्वयम् ।
 योगेन वा तदाऽऽत्मानं^(२) वेदेहाया निवर्तते ॥ २१ ॥
 एवं सत्त्वगुणक्षयाणि पुराणानि पुराविदः ।
 मुनयो ऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च ॥ २२ ॥
 ब्राह्मं पाशं वैष्णवं च शैवं क्षेत्रं सगारुडम् ।
 नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कान्दसञ्ज्ञितम् ॥ २३ ॥
 भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं सवामनम् ।
 वाराहं^(३) मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट् ॥ २४ ॥

भीमच्छुकरवैद्यसिद्धान्तप्रदीपः ।

हेतुविदुषोति—हेतुरिति । अथ विश्वस्य सर्गादेः जीवो ।
 हेतुर्निमित्तम्—

“बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् जनानामसृजप्रभुः ।

मात्रार्थं च मन्वाद्यं आत्मने कल्पनाच्च ॥”

इत्यादौ जीवानामेवोपकारार्थं भगवान् विश्वं करोतीति प्र-
 क्षिप्तम् जीव इत्यत्र एकवचनं जानौ “नित्यो नित्यानां येन-
 नक्षेतनानां गो बहूनां यो निदधाति कामान्” इत्यादि बहुवचन-
 यादौ जीवस्य सर्गादिनिमित्तत्वं हेतुगम्येण विशेषणो दशवति,
 अविद्याकर्मकारक इति । विशेष्येन तादृशो मुमुक्षुः सूचित-
 क्तम् अविद्याकर्मकारक इति अविद्याया अज्ञानेन पुनः पुन-
 र्जन्ममरणप्रदानि कर्माणि करोतीति तथा अज्ञानमूलकर्मकर्तृत्वेन
 हेतुमाह—वस्तुशक्तिं प्रादुरिति । अनुशक्त्यन्तरेण जीवनिमित्त-
 हेतुभूता नावासासनाप्रदा अनाद्यविद्योत्पत्तेरुत्पत्तं य ब्रह्मजीवम्
 ‘अविद्याकर्मकारकं वर्तमानाः स्वयं जीवाः पवित्रतमस्त्वमानाः’ इत्या-
 दिना प्राहुः अविद्याकर्मकारकविशेष्येण तादृशो मुमुक्षुः
 सूचितस्तम् अपरे अस्याकृतं प्राकृतप्रपञ्चरहितं “निरञ्जनः परम
 काश्चमुपैति” इत्यादिना प्राहुः बुभुक्षुर्मुमुक्षुश्च विश्वसर्गादौ हेतु-
 रित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथाश्रयमाह—इतिरेकावस्थाविति द्वाध्वमाह । यस्य आपदा
 विषु जीववृत्तिषु जीवविषयस्ववस्थासु जीवावस्थासु मावा-
 मयेषु महदादिस्वपनेषु च मावावस्थासु स्ववस्थाः स्ववस्था
 इतिरेकोऽन्यथा न तद्ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपगुणव्यवस्थायाश्चो भग-
 वान् जीपुरुषोत्तमः अपाश्रयः स्वयं सर्वाश्रयः आश्रयान्तर-
 श्रयः आश्रय इत्यर्थः ॥ १९ ॥

उक्तार्थं दृष्टान्तेन स्पष्टवति—पदार्थेभ्य इति । यथा पदार्थेषु
 दृष्टादिषु बीजादिमस्मान्नासु तत्तदवस्थासु च तन्मात्रं तत्त-
 त्पदार्थमात्रं ब्रह्म महदादियुतं समन्वितम् अनुत्तं च ब्रह्म उत्पत्ते
 विनष्टे च मुदोऽनुत्पत्त्यादिनिवृत्त्या आश्रयस्ववस्थादिना बहि-
 रव्यवस्थानाच्च तथा कृपनामसु वाक्यवाचकेषु कार्यरूपेषु चिद-
 विच्छिन्नकिष्कां युतमाश्रितं स्ववस्थायुतं तत्तद्विच्छिन्नं वस्तुब्रह्म

अथाश्रयः जगद्विज्ञानिभिराभीपुरुषोत्तमाच्च ब्रह्मानन्वाश्रयमि-
 मित्यर्थः २० ॥

मावा टीका ।

पूर्वोक्त नैमित्तिक, प्राकृतिक, नित्य, और आत्मनिक इस
 चार प्रकार के प्रत्यय को ही कवि भाग सस्था कहते हैं । यह
 जमाव से अनुविध कही गई है ॥ १७ ॥

अज्ञान से पुण्य पाप रूप कर्म करनेवाले जीव को ही इस
 मृष्ट्यादि का हेतु कहते हैं । जिस अनुशक्ति का अर्थात्
 प्रत्ययकाष्ठ में परमात्मा जलवाही के पीछे चलन करने-
 वाले को कोई लोग प्रत्याकृत भी कहते हैं अर्थात् देव
 मनुष्यादि नाम रूप विभाग रहित कहते हैं ॥ १८ ॥

मायाभय अर्थात् प्रकृति के कार्यरूप शरीरों में जो
 आप्त, व्यक्त, सुषुप्ति, वे जीव की वृत्ति हैं । उन वृत्तियों में
 जिक्रका अन्वय इतिरेक है, वही ब्रह्म सबका आधार होने से
 आश्रय कहा जाता है । ब्रह्म को जीव की आपदादि अव-
 स्थाओं का निर्वाहक होने से उन अवस्थाओं में ब्रह्म का
 अन्वय है । और उन अवस्थाओं का ब्रह्म को स्थान होने
 से इतिरेक है ॥ १९ ॥

इसमें यही दृष्टांत है, कि—जैसे नामरूप वाले घटादि
 पदार्थों में बीज से लेकर अर्थात् उत्पत्ति से नाश पर्यन्त
 अवस्थाओं में वह मृत सुषुप्तादि द्रव्य, नाम रूप के नैत-
 त्वय होने से उन अवस्थाओं में युक्त भी है, और अपने
 स्वरूप से अयुक्त भी है । इसी प्रकार ब्रह्म भी चेतनाचेतन
 विशिष्ट होने से अश्वित भी है, और स्वरूप से इतिरेक
 भी है ॥ २० ॥

भीषरखामिकृतमावाधेदीपिका ।

एवं दृष्टादि लक्ष्यानि व्याख्यात—

“इदमस्य विशुध्यते भवानामिह लक्ष्यम् । ब्रह्मवन्ति महा-

(१) वृत्तिप्रयोजकमिति बीर० विज० पा० (२) वेदात्मा तजिबर्तते, वेदेहायानवर्तते इति बीर० वेदान्तानिबर्तन
 इति विज० पा० (३) मात्स्यकौर्म्येति बीर० पा० ।

[१] ब्रह्मनिदं समाख्यातं शाखाप्रणयनं (२) मुनेः ।

शिष्यशिष्यप्रक्षिप्याणां ब्रह्मतेजो (३) विवर्धनम् ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमरस्त्रामिकृतभाष्यटीपिका ।

स्मानः" इति बहुलं तदाह—विरमेतेति । यदा सर्गादीनां भाषा-
मयत्वनुसन्धानेन वामदेवादेरिव स्त्रयमेव चित्तं विरमेत इदे-
वानुष्ठेन योगेन वा देवहृत्यादिषु तदा विज्ञेयभाषावादात्मानं
वेदं तदाचाविद्यानिवृत्तेरीहावाः संसाररूपाया निवर्तते
इत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुराणविभागप्रकृतावेन तल्लक्षणादिप्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुत
माह, एवं विधेर्वैश्वर्यवैश्वर्याणि ॥ २२—२३ ॥

त्रिषद्व्यादयः ॥ २४ ॥

उपसंहरति—ब्रह्मजिनि । मुनेर्व्यासस्य शिष्यादीनां च ब्रह्म-
तेजो ब्रह्मवर्धनं तद्विवर्धनम् भोक्तृणामिति शेषः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमरस्त्रामिकृतभाष्यटीपिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वृत्तिप्रथं स्वयम् अयत्नतः योगेन योगाभ्यासयत्नेन वा
वेदेहाय विदेहभाषाय मोक्षाय ॥ २१ ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने द्वादशस्कन्धे

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमह्रीरराधवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रबन्धिका ।

बहुलं "दशमस्य विशुद्धार्थं नवानामिह वक्ष्यामि" इति तदाह-
विरमेतेति । वृत्तिप्रथाभ्यसमिति भाष्यप्रधानो निर्देशः यदा चित्तं जाग्र-
दादिवृत्तिप्रथाभ्यस्यं हिंसा स्वयमयत्नतः योगेन योगाभ्यासयत्नेन
वा विरमेत विषयेषु इति शेषः । तदास्मानमाभवाक्यं वेदं आत्मा
चित्तं तत् ततः निवर्तते वेदेहाया निवर्तते इति पाठान्तरं तदास्मानं
वेदं ततः देहायाः संसाररूपायाः निवर्तते इत्यर्थः वेदेहाया निवर्तते
इति पाठान्तरं तदा वक्ष्य चित्तं विरमेत स आत्मानं वेदेति शेषः ।
ततः वेदेहाय विदेहभाषाय प्राकृतवेदेहाभाषायेति यावत् निवर्तते
संसारवशा निवर्तते मुख्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तदेवं पुराणसंहिताविभागप्रसङ्गेन तल्लक्षणाभ्यामिच्छा
प्रस्तुतमाह—एवमिति । एवंविधैः दशभिः पञ्चभिर्वा वक्ष्यैः
वक्ष्याणि महानि श्रुत्वा निवृत्तानि भव्यानि च महादशपुराणानि पुरा-
विदः पूर्वकाद्यामिहा मुनयो विदुः ॥ २२ ॥

कानि पुनस्ताभ्यष्टादोष्यन्नाह—ब्राह्ममिति द्वाभ्याम् । आत्मा कौर्म-
मिति समाहारद्वन्द्वः आत्मा कौर्म वेत्यर्थः । इतीत्यं त्रिषद्व-
महादश ॥ २३—२४ ॥

पुराणवेदसंहिताविभागोपपादनं निगमयति—ब्रह्मजिति । हे
ब्रह्मन् ! मुनेर्वाद्यायस्य शिष्याणां प्रशिष्याणां शाखाप्रणयनं
वेदपुराणसंहिताप्रवर्धनं तच्च भोक्तृणां ब्रह्मतेजसः ब्रह्मवर्धनं
विदीपनमुदीपनमिति फलकीर्तनमिति ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीमह्रीरराधवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रबन्धिकायाम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतादृशब्रह्मवादिनः कदा स्वाविति तत्राह—विरमेतेति । वृत्तिः
त्रयाभ्यं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरुत्पत्तिप्रथमिकदे चित्तं हिंसा
वृत्तिप्रथाविरमेत उपरतं भवति तदा योगेन आनन्दलक्षणा-
पासनया निरन्तरं भीनारायणकथाभ्यस्तल्लक्षणापासनया
आत्मानं परमात्मानं वेदं जानाति कर्मते प्राप्नोति च ततः
किमत्राह—नेति । आत्मा जीवः पुनर्निवर्तते नैव "नच पुनरावर्तते
नच पुनरावर्तते" इति श्रुतेः ॥ २१ ॥

उपसंहरत्येव पुराणानां त्रिषद्वृत्तये संख्यामाह—एवमिति ।
श्रुत्वा कानि श्रोतव्यकथापरिमितानि तत्पद्यतः कानिचिदर्थतः
शब्दतः फलतोऽपि महानि ॥ २२ ॥

तानि क्रमेण निर्दिशति—ब्राह्ममित्यादिना ॥ २३ ॥

त्रिषद्व महादश ॥ २४ ॥

अत्र शिष्यप्रशिष्यैः शाखाप्रणयनं वेदपुराणकर्तृब्रह्मतेजो-
मिमत्तं कृतमिति भाष्यकृत्याह—ब्रह्मजिति । शिष्यादीनामेतच्छाखा-
प्रणयनं ब्रह्मजैव समाख्यातं कथितं कीदृशं ब्रह्मतेजो विदीपनं

[१] ब्रह्मजैव इति [२] मुने ! इति च विज० पा० [३] विदीपनमिति वि० विज० पा० ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयकृतपदरत्नावल्याम् ।

ब्रह्मतेजसः प्रकाशकं निरयं प्रणयनं किमर्थं कृतमित्यतो
वाह—ब्रह्मतेजः परमात्मनस्तेजसः प्रभावस्य विहीनं
प्रकाशनकरम् ॥ २५ ॥

इति भीमज्जागवने महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

, भीमद्विजयवज्रजतीयकृतपदरत्नावल्याम्

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

(विजयवज्रजतीया पट्टः ॥ ६ ॥)

भीमद्विभवाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तथा च वाराहे—

ब्राह्मं पापं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।
तथा च नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥
आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा ।
दशमं ब्रह्मवैवर्तं विष्णुमेकादशं तथा ॥
वाराहं ब्राह्मं प्रोक्तं स्कान्दं चात्र प्रबोदयम् ।
अतुल्यं वामनं च कौर्मि पञ्चदशं तथा ॥
मास्वं च गरुडं चैव ब्रह्माष्टादशं तथा ॥

शैवपुराणे—

ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहितायां विभूषितम् ।
शुक्लाकां दशसाहस्रं नामापुराणकथायुतम् ॥
पाञ्च द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतम् ।
चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वाचसीयमिति स्मृतम् ॥
ततो भागवतं प्रोक्तं मानव्यविभूषितम् ।
पञ्चमिः पञ्चमिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरम् ॥
मार्कण्डेयमथा ऋषे नारदीयमतः परम् ।
दशमं ब्रह्मवैवर्तं विष्णुमेकादशं स्मृतम् ।
भागवत्वेन विष्णुं च ततो वाराहमुत्तमम् ।
संयुक्तमष्टमिः खण्डेः स्कान्दं चैवात्र विस्तरम् ॥
ततस्तु वामनं कौर्मि भागवत्परिवर्जितम् ।
मास्वं च गरुडं प्रोक्तं ब्रह्माष्टादशं च ततः परम् ॥
भागवत्वेन कथितं ब्रह्माष्टादशमपि संज्ञितम् ।
इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमम् ॥
संहिताव्यसंयुक्तं पुराणं शिवकथाश्रयम् ।
आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्येर्भाषिता ॥

कूर्मपुराणे—

अस्याप्युपपुराणानि मुनिभिः कथितान्यपि ।

मास्वे—

ब्रह्माष्टादशस्तु पृथक् पुराणं यत्प्रददयते ।
विजगीषुषं द्विजभेष्टास्तदेतेषु विनिर्गतः ॥
पञ्चाङ्गवपुराणं स्वाहाक्यानमितरं स्मृतम् ।
पाञ्च पुराणं या प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना ॥
तद्वत्पञ्चसाहस्रं नारसिंहमिहाकृतं ।
यच्च सास्वं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथयन्तम् ॥

प्रोक्तवते तत्पुनश्चोक्तं सास्वमेव मुनिजनैः ।

एवमादित्यसंज्ञं च तत्रैव परिपठयते ॥ २३ ॥ २४ ॥

शास्त्राप्रणयनमिति पुराणोनिहासार्तां शास्त्रास्थानीयत्वादि-
त्यभिप्रायः शिष्याः साक्षादुपदेष्टव्याः शिष्यप्रशिक्षाः शिष्याणां
शिष्यपरम्पराः ॥ २५ ॥

इति भीमज्जागवने महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

भीमद्विभवाथकवर्तिकृतकमसम्बन्धे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

भीमद्विभवाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं दशलक्ष्यानि व्याख्यावेदार्तां “ दशमस्य विशुद्धयं
नवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मानः ” इति यदुक्तं तदाह
विरमेतेति “ जरत्खाद्यु या कोषं निर्गीर्यमानो यथा ” इति
न्यायेन केवलत्वा भव्यकीर्तनादिभक्त्यैव स्वयमेव वृत्तिप्रयत्नं हिंसा
चित्तं स्वयमेव विरमेत गुणोऽप्ये विरतं स्यात् भगवत्परम्परादिभ्यः
विशेषेण रमेत वा योगेनाष्टाङ्गयोगेन वा विरमेत चित्तं निर्वाणं
स्वास्तदा आत्मानं वेद परमात्मानमनुभवति तदैव ईहायाः वैष-
यिकात् कामात् निवर्तते ॥ २१ ॥ २२ ॥

त्रिपट्टं अष्टादश ॥ २३ ॥

मुनेर्वाससस्य शिष्याणां शिष्यास्तेषामपि प्रशिष्यास्तेषां
शास्त्राप्रणयनं ब्रह्मजो विवर्ज्यमिति आनृत्यामिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥

इति सारार्थदर्शिण्यां हर्षिययां अकथं तसाम् ।

ब्राह्मं सप्तमोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ ७ ॥

भीमद्विभवाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं दशलक्ष्यानि व्याख्याय यदुक्तं “ दशमस्य विशुद्धयं
नवानामिह लक्षणम् । वर्णयन्ति महात्मानः ” इति तदाह विरमे-
तेति वाक्यदः एवमर्थे एवमुक्तसर्गादिनवलक्ष्यानां योगेन
चित्तनेन आत्मानं दशममाश्रयं तत्तत्किञ्चिद्व्यादिना प्रधानभूतं
परमात्मानं यदा चित्तं वेद वृत्तिप्रयत्नं हिंसा तस्मिन्नेव विशेषतो-
रमेत च तदा ईहायाः संसारकपायाः निवर्तते इत्यर्थः
सर्गादिभक्त्येन परमात्मानं तदनन्तरं तस्मिन् तस्मिन्तदन-
न्तरं संसारनिवृत्तिरिति फलितोऽर्थः ॥ २१ ॥

एवमुक्तमकाङ्क्षयैर्लेख्याणि पुराणानि पुरादिः पुराणानि
अष्टादशसंख्याकाण्याहुः ॥ २२ ॥

त्रिपट्टं अष्टादश ॥ २३ ॥ २४ ॥

उपभरति—प्रशिक्षाति । मुनः शिष्येष्टास्तेषां ब्रह्मजो विव-
र्ज्येन आनृत्यामिति शेषः ॥ २५ ॥

इति भीमज्जागवने महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

भीमद्विभवाथकवर्तिकृतकमसम्बन्धे

सप्तमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७ ॥

भाषाशिका ।

जिस समय पुठ्य का चित्त आग्रहादि तीनों वृत्तियों को त्यागकर खयं आपही बिना ही बल किचे किंवा बांगा-धवास के बल से जब विषयों से विराम को प्राप्त होता है, तब वह पुरुष दशम ब्रह्म परमात्मा को जान लेता है। और जानकर सांसारिक जेष्टा से निवृत्त होकर मुक्त होजाता है ॥ २१ ॥

पूर्वकाळ के ज्ञाता मुनि लोग इन ब्रह्मों से ज्ञात पुराणों को अठारह कहते हैं। उन अठारहों में कोई अठप पुराण और कोई महापुराण हैं ॥ २२ ॥

ब्राह्म १ पाप २ वैष्णव ३ शैव ४ जैन् ५ गाऊड ६ नारदीय ७ भागवत ८ आग्नेय ९ स्कान्द १० ॥ २३ ॥

अविष्ण ११ ब्रह्मवैवर्त १२ मार्कण्डेय १३ वासन १४ वाराह १५ मात्स्य १६ कौर्म १७ ब्रह्मावत १८ ये अठारह पुराण हुए ॥ २४ ॥

हे योगिक ! यह मैंने मुनि श्रीधवासजी के शिष्य श्रेश्ठियों के द्वारा ब्रह्म तेज के बढाने बाबा पेर की शाखाओं का प्रख्यान तुमारे सम्मुख बयोन किया ॥ २५ ॥

इति भीमङ्गावत ब्राह्मस्कन्ध में सातवें अध्यायकी,

श्रीब्रह्मावत १० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ७ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे ब्राह्मस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

शौनक उवाच ।

सूत ! जीव चिरं साधो ! वद नो वदतांवर ! ।
तमस्यपारे भ्रमतां नृणां त्वं पारदर्शनः ॥ १ ॥
आहुश्चिरायुषमृषिं मृकशङ्कुतनयं जनाः ।
यः कल्पान्ते उर्वरितो येन प्रस्तमिदं जगत् ॥ २ ॥
स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः कल्पेऽस्मिन् भार्गवर्षभः ।
नैवाधुनाऽपि भूतानां सम्प्लवः कोऽपि जायते ॥ ३ ॥
एक एवाणीवे भ्राम्पन् ददर्श पुरुषं किञ्च ।
वटपत्रपुटे तोकं शयानं त्वेकमद्भुतम् ॥ ४ ॥
एष नः संशयो भूयान् सूत^[१] कौतूहलं यतः ।
तं नश्चिन्धि महायोगिन् ! पुराणेष्वपि सम्मतः ॥ ५ ॥

सूत उवाच ।

प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो २)लोकभ्रमापहः ।
नारायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा ॥ ६ ॥
प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ।
छन्दांस्यधीत्य धर्मेण तपः स्वाध्यायसंयुतः ॥ ७ ॥
बृहद्व्रतधरः शान्तो जटिलो बलकलाम्बरः ।
बिभ्रत्कमण्डलुं दण्डमुपवीतं समेखलम् ॥ ८ ॥

भाष्यरत्नामिश्रकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अष्टमे तु तपश्चर्यामार्कण्डेयस्य मोहकैः ।
कामादिभिरसम्मोहो नरनारायणस्तुतिः ॥

पुराणविभागप्रत्येकं पुराणकर्तृमार्कण्डेयस्य चरितप्रश्नमाह,
सूतेति । त्वमेव वक्तुं योग्य इत्याह तमसि संसारे भ्रमतां पार-
दर्शनस्तत्त्वज्ञानार्थकः ॥ १ ॥

वक्तव्यमाह—माहुरिति । उर्वरितोऽर्वाद्यष्टः येन कल्पान्तेन
एतत्कथं घटते ? इत्यर्थः प्रश्नः ॥ २ ॥

प्रकृत्यामण्डलुश्चेत्यत्र घटत इत्याह—सखा इति । बतो भार्ग-
वर्षभः कोऽपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा ॥ ३ ॥

अर्वाद्यष्टघटितमेवेत्याह—एक एवेति । तोकं बाणकम् ॥ ४ ॥
कौतूहलमौत्सुक्यम् तं संशयं न केवलं त्वं महायोगी किन्तु
पुराणेष्वपि ज्ञातृत्वेन सम्मतः ॥ ५ ॥

प्रश्नमभिनन्दति, हे महर्षे ! अयं प्रश्नः तत्र हेतुः नारायणोक्त
यत्र प्रश्नविषये ॥ ६ ॥

तत्र मार्कण्डेयस्तपसा भगवन्तमागच्छ मायाप्रदर्शनं यत्र
तत्र त्वमेव भगवन्माधवा सप्तकल्पा इष्टाः नागैरित्युक्तं
वक्तुमादित आरभ्य तस्य चरितमाह—प्राप्त इत्यादिना । मार्क-
ण्डेयो मृत्युं जिग्य इति पञ्चमश्लोकेनाश्वयः । मध्यमप्रश्नेन तस्य
धर्मः कथ्यते प्राप्तो द्विजातिसंस्कार उपनयनाख्ये । येन सः
पितुः सकाशाद्भार्याध्यानादिक्रमात् कृष्णोऽपि नेदन् ॥ ७ ॥

* अर्थकम् इति वीर० पा० । [१] जातः कौतूहलमिति विज० पा० । (२) लोकमलापहः इति वीर० पा० ।

भीमरक्षामिकृतभाषायां दीपिका ।

बृहद्रथधरा नैष्ठिको ब्रह्मचारी सन् ॥ ८ ॥

भीमदूतशेनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मार्कण्डेयस्य एतत्कुलप्रसूनस्ये शास्त्राग्नौ परिहारो द्रष्टव्यः
एतत्कल्पप्रसूनो मार्कण्डेयोऽप्यो ना स्वादित्यविरोध उच्यते
आपदो निमुक्तः ॥ १-१५ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुराणगणनायां मार्कण्डेयपुराणमिश्रकृतं तत्र तत्पुराणकर्तुः
मार्कण्डेयस्य मुनेश्चरितं बुभुक्षुस्तत्कथनाय सूतं स्तौति शौनकः—
स्वनेन । हे सूत । हे साधो । हे वदतांवर । शिरजीव नोऽस्मभ्यं वद
येदं श्रुत्वा भूषितं तद्देव्यर्थः । यतश्चमपारे तमासि ब्रह्मणे तत्कार्यं
संसारे वा भ्रमतां जनानां नृणां तत्पारं दर्शयतीति तथाभूत-
कथमेवातो वदेत्यर्थः ॥ १ ॥

किं तच्छुभ्रूषितमित्यत्राह—माहुरिति । शिरायुषमेव दर्शयितुं
विशिष्टमिदं—यः कल्पाग्नौ द्युर्वरितः अवशिष्टः येन भगवतेर्दं जगद्भूतं
तं च ददर्शति शेषः । यद्वा, येन जगत्कल्पाग्नौ प्रसृतं तेनोर्वरितो
ऽवशिष्टो च इति सम्बन्धः । मार्कण्डेयस्य एतत्कल्पप्रसूनस्ये
शास्त्राग्नौ परिहारो द्रष्टव्यः एतत्कल्पप्रसूनो मार्कण्डेयो-
ऽप्यो नास्वादित्यविरोधः ॥ २ ॥

तत्र आत्मनः संशयमुदाहरति—सत्त्वा इति । हे मार्कण्डेय
सत्त्वे मार्कण्डेयः अस्मिन्नेव कल्पे (एव) प्रसूनकुलोत्पन्नः ततः किमत
आह, नैवेति । अत्रुनापि भूतानां समूहः प्रलयः कोपि नैव
जायते अस्मिन्नेव कल्पे जातः कथमसंजातं सम्बन्धमप्राप्तीदिति
संशय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उर्वरितमेव प्रपञ्चयति—एक एवेति । अर्थात् प्रपञ्चयति—
वदतश्च पुटे तत्रे शयानं लोकम् अमर्कं बाहकं पुरुषं ददर्श
बाहकस्यादपरसूचनाय लोकमिश्रकृतमंतो न पीनरुत्तयम् ॥ ४ ॥

इत्थं संशयमाविष्कृत्य तन्निरासाय बोधयति—एष इति । एषः
“न वा आत्मकुलोत्पन्नः” इत्यादिनोकः यतः संशयात्प्रहर्कौतूहलं
तद्भूतास्तध्वनौत्पन्नं भवति तन्नोऽस्माकं संशयं क्षिप्ति न केवलं
तव योगा किन्तु पुराणेष्वपि स्मृत्येन सम्मतः ॥ ५ ॥

इत्थमापृष्टस्तत्परिचयं विस्तरतो विवक्षुस्तत्प्रश्नमभिनन्दति,
सूतः—प्रश्न इति । हे महर्षे ! त्वया कृतोऽयं प्रश्नः लोकस्य मख-
मपहन्तीति तथा तत्र हेतुः यत्र यत्प्रश्नोत्तरे कश्चिमखं कश्चि-
युगप्रयुक्तं मखमपहन्तीति तथाभूता नारायणकथा गीता
अविश्वति ॥ ६ ॥

आदितस्तत्परिचयं वर्णयति—प्राप्तव्यादिना यावद्व्यायसमाप्ति ।
मार्कण्डेयः सूर्यु विजिज्ञे इति पञ्चमेनाश्वयः क्रमाद्भोगानादि
संस्कारकमाप्तः द्विजातिसंस्कारः उपनयनसंस्कारो येन सः
अर्धं शास्त्रोक्तविधिना ज्ञांसि वेदानधीत्य तपसा स्वर्गा-
भोगैश्चितेन ज्ञात्वायन वेदेन च संयुक्तः ॥ ७ ॥

बृहद्रथधरा नैष्ठिकप्रवर्त्यतधरा नियमर्कये नियमर्कये

अधर्मस्य वृत्तिसत्त्वे कर्मवृत्तवादिनं विभ्रायः सन्ध्योर्द्वेसायम्ना
सन्ध्योर्द्वेसायम्ना हरिमर्कन् तत्तस्मात् अहर्कं शुभं मेवमहर्कं
तेनानुज्ञातयेसर्हि बुभुजे सङ्केतवारं नो वेदननुज्ञातभेदुपोषितो
भवति ॥ ८-१० ॥

भीमद्विजयवर्जतीयं कृतपदरत्नावली ।

अस्मिन्पञ्चाये मार्कण्डेयकथायाजेन हरिर्निरतिशयमाहार्यं
घ्ने पुराणविभागप्रसङ्गेन पुराणकर्तुमार्कण्डेयस्य चरितं तत्र
शौनकः सूतं पृच्छति—सूतेति । वद भगवत्कथायांतिनीं कथामिति
शेषः ॥ १ ॥

येन कल्पाग्नौ इदं जगद्भूतं तस्मिन् कल्पाग्नौऽप्युर्वरितः
अवशिष्टः ॥ २ ॥

प्रसूनकुलसम्बन्धितत्वात् चरितमवश्यं अवधार्यमिच्छाशयवा-
नाह—सत्त्वा इति । तस्य भूतानां मध्ये कोपि समूहो न
जायते लुप्त्ये कद् पञ्चभूतानां कोपि समूहो नाद्य इति वा ॥ ३ ॥
तस्यामवस्थायां प्रलय इत्यर्थे पुरुषं ददर्श किलेति वा ॥ ४ ॥

यतः संशयात्प्रहर्कौतूहलविषयोऽयं मम संशयकलहं कथ-
मुपपद्यत इति तत्राह—पुराणेष्विति । स्मृत्येन सम्मतं
मवानिति ॥ ५ ॥

मार्कण्डेयकथायां लोकाजाननिवारणसामर्थ्यं कुतः ? इत्यत्राह,
नारायणोति । यत्र मार्कण्डेयकथायां तत्कथाविषयः प्रश्नः ॥ ६ ॥

पितृभूतकथः प्राप्तिद्विजातिसंस्कारः भगवत्प्राप्तोपनयनात्-
प्राप्त्यसंस्कारात्प्राप्तः ॥ ७ ॥

बृहद्रथधरा ब्रह्मचारिमतधरा ॥ ८ ॥

भीमद्विजयगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः

तदेवं नानाप्रमाणानां कथामयं पुराणमिदं समाप्त्वा
वितर्क्य तत्र निजकुलावतंसतादृशमार्कण्डेयकथाम्भस्तुतां प्रस्ता-
वयति—सूतजीवेत्यादिना ॥ १ ॥

कल्पस्याग्नौ उर्वरितः अवशिष्टस्त्वेन दृष्टः ॥ २ ॥

कल्पाग्नौ न घटत इत्याह—सत्त्वा इति । कथमस्मिन्नेव कल्पे
इति ज्ञायते तत्राह—नैवेति । कल्पाग्नौ सम्प्लवस्त्वावश्यं मार्कण्डेय-
भूतपरम्परानुवादाविच्छेदेन सम्प्रति प्राप्तत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

कल्पाग्नौ उर्वरितस्य किं प्रमाणं तत्राह—एक एवायं इति ।
किञ्च प्रसिद्धौ ॥ ४-५ ॥

इह जलु—कल्पे मन्वन्तरायवेवोक्तवन्ते समूहं तद्भूते
प्रज्ञाजनमेव यत्तु एक एवायं आर्यजित्वादि भवता
पृष्टं तत्तल्लु मायिकमेव सत्त्वानामपि कल्पानां मायिकत्वे तु
स्यमात्रत्वेन सम्मवाचिरजीविरविविधातः स्वादिपुनरवितु-
माह—प्रश्न इति ॥ ६ ॥

प्राप्तेति पञ्चकम् ॥ ७-८ ॥

भीमद्विजयनाथकवर्तिकृतसारायर्धशिनी ।

अष्टमं तपोमन्त्राशक्तिः स्वर्गोपनिषत् ।

मार्कण्डेयस्य तेनाऽयं नरनारायणस्तुतिः ॥

मार्कण्डेयं सवामनमिति मार्कण्डेयपुराणभूतस्य स्मृतिः

कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं कुशांभ [१]नियमर्हये ।
 अग्न्यर्कगुरुविप्रात्मस्वर्चयन् सन्ध्योर्हरिम् ॥ ९ ॥
 सायम्प्रातः स गुरवे भैक्ष्यमाहृत्य वाग्यतः ।
 बुभुजे गुर्वनुज्ञातः सकृन्नो चेदुपोषितः ॥ १० ॥
 एवं तपः स्वाध्यायपरो वर्षाणामयुतायुतम् ।
 आराधयन् हृषीकेशं जिग्ये मृत्युं सुदुर्जयम् ॥ ११ ॥

भीमद्विधनायकवर्तितसारायेहर्षिनी ।

पथमाकृत्य मार्कण्डेयस्य चरितं प्रथमाह-सूतेति । तमसि संसारे ॥ १ ॥

उर्वरितः अवशिष्टः येन कल्पान्तेन ॥ २ ॥

सं कल्पान्ते उर्वरित इति प्रसिद्धिः किन्तु अधुनापि सम्भवः प्रसन्नो नास्तीति संशयः ॥ ३ ॥

अम्बद्वयद्वितमाह-एक एवेति ॥ ४ ॥

यतः संशयदेव कौतूहलं कौतुकं तम् संशयं द्विधं न केवलं त्वं महायोगी किन्तु पुराणेष्वपि ह्यतुल्येन समतः ॥ ५-१२ ॥

भीमच्छकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

मार्कण्डेयं सवामनामिति मार्कण्डेयपुराणाचार्यताभवयेन स्वकुलोत्पत्त्येन च तद्वरितभवेन जातमखः शौनकस्तद्वरितं पृच्छति-सूतेति । नोऽस्मभ्यं बह ॥ १ ॥

वृत्तपर्यवसाह-माहुरिति । येन कल्पान्तेन इदं जगत् प्रवृत्तं तस्मिन् कल्पान्ते यः उर्वरितः एतत् कथं घटते इत्येकः संशयः ॥ २ ॥

संभस्मिन् कल्पे ऽस्मत्कुले भृगुवंशे उत्पन्नः सम्भवस्तु भस्मिन् कल्पे कोपि प्राकृतिको नैमित्तिको वा नैवातः क्रम-मासं सम्भवमद्राक्षीदिति द्वितीयः संशयः उत्पत्तिस्तु भृगुपुत्रो धाता तत्पुत्रो मृकयदुत्तरपुत्रो मार्कण्डेयः तथा भृगुपुत्रद्वय-वनस्पतपुत्रः प्रसूतिवततो रुद्रशुनकादिक्रमण्य शौनक इति ॥ ३ ॥

प्रथमद्वयमाश्रयमस्तीत्याह-एक एवेति । यतः संशयतः कौतू-हलमौत्सुक्यं तत्संशयं द्विधं ॥ ४-५ ॥

तत्प्रार्थितेन भगवता अयोगमायां तस्मै दर्शयता प्रसन्नः प्रकाशितस्ततो रक्षितश्च शिववर्य्य अजरामरत्वादिकं च तस्य जातमिच्छुस्तर् विषयः प्रश्नमभिनन्वति-प्रश्न इति । तव तु का कथा लोकानामप्यन्येषां भ्रममपहन्तीति स तथा प्रश्नः कृतः किञ्च येन प्रश्नविषये कश्चिमखापहा नारायणकथा गीता मविष्यतीति शेषः ॥ ६ ॥

तद्वरितमाह-यावद्व्यावसमाप्तिः, प्राप्तेत्यादिना । मार्कण्डेयः मृत्युं जिग्ये इति प्रश्नमेव सम्प्रश्नः ॥ ७ ॥

बृहद्भूतधर्मे शौनकप्रश्नधरः ॥ ८ ॥

[१] नियमैयुत इति विज० पा०

माया टीका ।

शौ नरनारायणारमकाय नमः ।

शौनक उवाच

शौनक ऋषिबोले, कि-हे सूनजी ! हे साधो ! आप बहुत काज पर्यन्त जिम्मे, हे कहने बाबों में भेष्ट ! आपजो हम पूर्व से कहो । क्योंकि ! इस अपार अज्ञान रूप मन्धकारमें हम-ने बाबे मनुष्यों को तुमही पार दिखाने बाबे हो ॥ १ ॥

मनुष्य, मृकयद के पुत्र मार्कण्डेय को बड़े चिरायु कहते हैं जो प्रलय इस जगत् को ग्रस्त लेता है उस प्रलय के अन्त में भी वो अवशिष्ट रहने हैं । प्रलय में उनका नाश नहीं होता है, वह वातमी कैसे घटती है ॥ २ ॥

बह मार्गव भेष्ट मार्कण्डेय इस रूप में हमारे कुछ में उत्पन्न हुए हैं । और भूत प्राणियोंके मध्य में उनका अवभी किसी प्रकार का नैमित्तिक वा प्राकृतिक प्रलय नहीं होता है ॥ ३ ॥

जो मार्कण्डेय समुद्र में एकही समुद्र हुए, घटपन्नके पुत्रमें शयन किये हुए परमपुरुष को एक अद्भुतबाणक रूप में देखते हुए ॥ ४ ॥

हे सून जी ! यह हमको बड़ा संशय है, जिस संशय से वह कौतूहल हो रहा है । हे महा योगिन् ! आप हमारे इस संशय को दूर करो, क्योंकि-आप केवल योगी ही नहीं किन्तु पुरा-णोंके भी एकही ज्ञाता हो ॥ ५ ॥

सून उवाच

सूनजी बोले, कि-हे महर्षे ! वह प्रश्न तुमने लोको के भ्रम को दूर करने वाला किया है । क्योंकि ? जिम्मे कश्चिमख को दूर करने बाबों नारायण की कथा गाई गई है ॥ ६ ॥

मार्कण्डेय क्रम से अपने पिता से द्विजातियों के उचित सं-स्कार को प्राप्त होकर, धर्म से वेदों का अध्ययन कर, तप और स्वाध्याय संयुक्त हुए ॥ ७ ॥

मौष्टिक ब्रह्मचारी होकर शान्त स्वरूप अट्टाओं को धारण किये वनकछात्रवर्गों को पढ़ने, बंड कमण्डलु और भस्त्रा सहित उपवास को धारण किये ॥ ८ ॥

भीमस्त्वामिकृतमावायेदीपिका ।

नियमर्हये भ्रमर्हये अग्न्यादिषु पञ्चसु हरिमर्हये ॥ ९ ॥

ब्रह्मा भृगुर्भवो दक्षो ब्रह्मपुत्राश्च येऽपरे ।
 नृदेवपितृभूतानि तनात्मजतिविस्मिताः ॥ १२ ॥
 इत्थं बृहद्व्रतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः ।
 दध्यावधोक्षजं^(१) योगी ध्वस्तक्लेशान्तरात्मना ॥ १३ ॥
 तस्यैवं युजतश्चित्तं महायोगेन योगिनः ।
 व्यतीयाय संहान् कालां मन्वन्तरषडात्मकः ॥ १४ ॥
 एतत्पुरन्दरो ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन् किलान्तरे ।
 तपोविशङ्कितो ब्रह्मज्ञादुभे तद्विघातनम् ॥ १५ ॥
 गन्धर्वाप्सरसः कामं वसन्तमक्षयानिलौ ।
 मुनये प्रेषयामास^(२) रजस्तोकमदौ तथा ॥ १६ ॥

भीमरश्मिभक्तभावाद्येद्विपिका ।

भैरवं गुर्वर्धमाहृत्य तेनानुष्ठातश्चेत्तर्हि बुभुजे नोचेत्सकृत्कदा-
 चित्तुपोषितो भवति ॥ १०—११ ॥
 तेन मृत्युजयेन ॥ १२ ॥
 ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना प्रत्याहृत-
 मनसा ॥ १३—१४ ॥
 तस्य तपोनिष्ठाभित्तिहासेन वर्धयति-एतद्विद्यादिना । अस्मिन्
 सप्तमे मन्वन्तरे तपसा तपद् ग्रहीष्यतीति विशङ्कितः ॥ १५ ॥
 मुनये मुनिं अश्विनिम् रजस्तोकमतिप्रियमपत्यं ब्राम्ह-
 नद्वयं तौ ॥ १६—१७ ॥

भीमदृशंनसुरिकृतशुकपक्षीवम् ।

रजस्तोक इति कस्यचिन्नाम ॥ १६—२६ ॥

भीमजीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

एवमिति सुदुर्जयं सुतरां दुःखनापि जेतुमशक्यं मृत्युं जिग्ये-
 जितवानित्यर्थः ॥ ११—१२ ॥
 इत्यमिति । योगेन ध्वस्ताः क्लेशाः रागादयो यस्य तेनान्तरात्मना
 प्रत्याहृतेन मनसा ऽधोक्षजं दध्यौ घ्यातवान् ॥ १३ ॥
 तस्येति । युजतः समाधत्तः सतः महाभूवान् तदेवाह
 मन्वन्तरषडात्मकः व्यतीयाय व्यतिक्रान्तो ऽभूत् ॥ १४ ॥
 तस्य तपोनिष्ठादादर्थम् इतिहासेन वर्धयति-एतद्विद्यादिना ।
 पुरन्दर इन्द्रः एतत्तपश्चरन् ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन्मन्वन्तरे वैवस्वत
 मन्वन्तरे ह ब्रह्मन् तपसा विशङ्कितः किं वाचं तपद् जिघृक्षेदिति
 संशयं प्राप्य तद्विघातनं तपोविघातमारब्धवान् ॥ १५ ॥
 गन्धर्वाप्सरसस्तथा ताः मुनये मुनिं अश्विनिं गन्धर्वादीन्

प्रेषयामास खवं रजस्तोकमदौ रजस्तोको ब्राम्हणस्य रजो-
 गुण्य प्रभवत्वात्तच्च महं च तौ च प्रेषयामास ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतपदरत्नावली ।

हरि स्मरन्निति शेषः ॥ ६ ॥
 नोचिदनुष्ठाभावे ॥ १०—११ ॥
 तेन कर्मणा ॥ १२ ॥
 मनोयोगादन्तरात्मनात्तर्यामिणा ध्वस्तक्लेशः ॥ १३—१४ ॥
 अस्मिन् सप्तमे मन्वन्तरे तपसा विशङ्कितस्तद्विघातनं तस्य
 तपसा विग्रम ॥ १५ ॥
 रजोगुणं स्तोममदौ वर्धयकर्मद्वयं च अत्र कामादये मूर्तिः
 मन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ १६—१७—१८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसहस्रम् ।

सायं प्रातरिति समावर्तनात् पूर्वावस्थावामेव केवं
 वर्षायामयुतायुतमिति कल्पामिप्रोक्ष्य कल्पजीविनाम्
 वावर्ज्जीवमेवाराधयतस्तस्य मृत्युर्न किञ्च प्रापेत्त्यर्थः । तस्यैवं
 युजत इति वक्ष्यमाणपद्यथा ॥ १०—२० ॥

भीमद्विजयध्वजनीयंकृतसारायेंद्विनी ।

ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य तेन अन्तरात्मना
 मनसा ॥ १३ ॥ १४ ॥
 तपसा तपद् ग्रहीष्यतीति विशङ्कितः ॥ १५ ॥
 रजस्तोकमपत्यं ब्राम्हणमदौ तौ ॥ १६—२० ॥

(१) योगादिति । (२) रजस्तोममदा इति च विज० पा० ।

तं वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्व उत्तरे ।
 पुष्पभद्रा नदी यत्र चित्रारूपा च शिला विभो ! ॥ १७ ॥
 तदाश्रमपदं पुण्यं पुण्यद्रुमलताऽश्रितम् ।
 पुरीयद्विजकुलाकीर्णं पुण्यामलजलाशयम् ॥ १८ ॥
 मत्तभ्रमरसङ्गीतं मत्तकोकिलकूजितम् ।
 मत्तबर्हिणटाटोपं मत्तद्विजकुलाकुलम् ॥ १९ ॥
 वायुः प्रविष्ट आदाय हिमनिर्भरशोकरान् ।
 सुमनोभिः परिष्वक्तो ववावुत्तम्भयन् स्मरन् ॥ २० ॥
 उद्यच्चन्द्रनिशावक्रः प्रवालस्तबकादिभिः ।
 (१) गोपद्रुमलताजलैस्तत्रऽऽसीत्कुसुमाकरः ॥ २१ ॥
 अन्वीयमानो गन्धर्वैर्गीतवादित्रयूथकैः ।
 अदृश्यतान्तचापेषुः स्वस्त्रीयूथपतिः स्मरः ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भाषा टीका ।

ब्रह्मा जी भृगु महादेवजी दत्तप्रजापति तथा और सब
ब्रह्मा जी के पुत्र एवं नरदेव पितृछाग और समस्त भूत
प्राणि उस भृगु के जीतने से बड़े विश्वम्भ को प्राप्त
होते हुए ॥ १२ ॥

भीषरखा।मिकुतभावायंदीपिका ।

हुत्वाऽग्निं समुपासीनं ददृशुः शक्रकिङ्कराः ।

मीक्षिताक्षं दुराधर्षं मूर्तिमन्तमिवानसम् ॥ २३ ॥

ननृतुस्तस्य पुरतः स्त्रियोऽथो गायका जगुः ।

मृदङ्गवीणापणवैर्वाद्यं चक्रुर्मनोरमम् ॥ २४ ॥

भीमरथामिकृतभावायदीपिका ।

एवम्भूतं तदाभमपदं प्रविष्टः सन् वायुमंलयनिष्ठो बभौ
प्रससार उत्तममध्वदीपयन् तत्र वृक्षेषु प्रवेशाभ्यां हिम-
निर्भरकक्षानामादानाच्छेत्तं पुष्पपरिष्कारमौगन्ध्यं चाकम् ॥ २० ॥

किञ्च, उद्यच्छन्द्रो यस्मिन्स्तत्रावक्र रजनीमुखं यस्मिन्मः
प्रवालस्तवकानामाख्यः भ्रयायो येषु तैः गुप्यन्ति विटपैः संश्रि-
यन्तीति गोपाः द्रुमा खताश्च तेषां जालैः समूहेरुपपन्नित
आविर्भूय ॥ २१ ॥

किञ्च, तदा गीतवादित्रयूथकेर्गायकादिसमुदायिभिर्गन्धर्वैरस्वी-
यमानः तथा स्त्रियोऽप्सरसस्तासां यूथस्य पतिः आत्तं
चापमिषुष्य येन स्मररश्च तत्राऽदृश्यत ॥ २२ ॥

दुराधर्षमभिमवितुमशक्यम् ॥ २३-२४ ॥

भीमहिराराधनायैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ते वा इति । गन्धर्वाद्यः हिमाचलस्योत्तरे पार्श्वे तत्रापि यत्र
पुष्पमद्रा नाम नदी तत्रापि यत्र च चित्राया शिखा तत्र
तदाभमं मार्कण्डेयाभमं तस्मै हे विमो ! इति सम्बोधनम् ॥ १७ ॥

गन्धर्वेति । तस्य मार्कण्डेयस्याभमपदं प्रविष्टो वायुमंलाविति
तृतीयेतान्ध्वः । आभमपदं विशिनष्टि—पुण्यं पुण्यवाह्यं पुण्यै-
र्द्रुमैर्गन्धर्वैर्मिथ्याभ्रं पूजितम् आकृष्टमिति पाठान्तरं पुण्यवानां
द्विजानामृषीणां कुलेः समूहेराकीर्णं पुण्यं भ्रमज्जालं जला-
शया बन्धितम् ॥ १८ ॥

मधुपानमशानां भ्रमराणां सङ्गीतं यस्मिन् मत्तकोकि-
जानां कूजितं यस्मिन् मत्ता बर्हिषो मयूरा एव मटालेपा-
माटोपः सम्भ्रमो यस्मिन् मत्तानां द्विजानां पक्षिणां कुलेः
आकृष्टं स्वाप्तम् ॥ १९ ॥

इत्यभूतं तदाभमपदं मलयानिष्ठः शीतलगिरिनिर्वासीकरा-
नादाय सुमनोभिः कुसुमैः परिष्कृतः स्मरं काममुत्तममध्वदीप-
यन् बभौ प्रससार एवं मलयानिलस्य व्यापार उक्तः ॥ २० ॥

अथ वसन्तस्य तमाह-उद्यदिति । उद्यच्छन्द्रो यस्मिन्स्तत्रावक्रं
रजनीमुखं यस्मिन् प्रवालानां पल्लवानां स्तवकानां गुच्छानां आख्यः
भ्रयायो येषु तैः गोपद्रुमखलाजालैः गुप्यन्ते विटपैः संश्रियन्ते
इति गोपाः द्रुमाः खताश्चेति तेषां जालैः समूहेरुपपन्नितः कुसुमा-
करो वसन्तः तत्र प्रावुर्भूय ॥ २१ ॥

अथ कामस्य तमाह—अस्वीयमान इति । गीतवादित्राणां
मृदङ्गादीनां यूथं येषामस्तीति तथा तैः मन्थर्वीषण्डं गन्धर्वैरस्वी-
यमानः युथमानः गृहीतधनुर्बाणः 'स्वर्गस्त्रीयाम् अप्सरसां
यूथस्य पतिः स्मरः कामं अदृश्यताऽदृश्यत ॥ २२ ॥

हुंवेति । उरार्मानं तं मार्कण्डेयं मूर्तिमन्तं पुंविप्रदधारिणम्
भ्रमज्जालिष्वितं ददृशुः ॥ २३ ॥

ननृतुरिति तस्य मार्कण्डेयस्य अथो मय वाद्यं स्तुतिसूचकं-
ध्वनिं चक्रुः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयजयजयतिथंकृतपहरणावली ।

आटोपं सविज्ञासनुत्तम् ॥ १९ ॥

उत्तममध्वर्जयन् ॥ २० ॥

उद्यच्छन्द्रो यस्य स तथा स च निष्ठावक्रः प्रदीपो यस्य
स तथा कुसुमाकरः वसन्तः प्रवालस्तवकादिभिः भृङ्गैर्गाय-
द्रुमखतामुकुलेः सहासीदाविरिति शेषः ॥ २१ ॥

आत्तचापिषुष्यंजुर्वासादितबाणः स्वःस्त्रीयूपतिः स्वर्गस्त्री-
गयनायः ॥ २२ ॥

अग्निं हुंवापासीनमग्निसमीपे तिष्ठन्तं दुराधर्षं यक्षितेन्द्रि-
यं कर्तुमशक्यम् ॥ २३-२४ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भ्रमः ।

उद्यदिति । गां पृथ्वीं फलपुष्पादिभिः वाग्तीति गोपाः
सर्वसम्पत्तंका ये द्रुमा इत्यर्थः ॥ २१-२४ ॥

भीमद्विजयजयजयतिथंकृतसारायैर्द्विनी ।

उद्यच्छन्द्रो यस्मिन्स्तादृशं निष्ठावक्रं निष्ठामुखं यस्मिन् सः
प्रवालानां स्तवकानामाख्यो यत्र तैः गाः किरणान् पाप्ति-
रक्षति ये द्रुमा खताश्च तेषां जालैः सह कुसुमाकरो वसन्तः ॥ २१ ॥

गीतवादित्रयूथकेः गीतवादित्रयूथजैः अदृश्यत मुनिमना
स्वयमेव किञ्चिदभ्युपेतोति व्यवकल्पयति प्रबोद्धाद्विमिति
अर्चितोपीत्यभिमतवाक्यादवगम्यते मन्थर्वीषण्डम् ॥ २२ ॥

समुपासीनं मुनिम् ॥ २३-२४ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

तदाभमपदं प्रविष्टां वायुमंलो इति तृतीयेन सम्बन्धः
पुण्येर्द्रुमैर्गन्धर्वैर्मिथ्याभ्रं पूजितम् ॥ १८ ॥

मत्ता बर्हिष एव मटाः तेषामाटोपः सम्भ्रमो यत्र ॥ १९ ॥ २० ॥

उद्यच्छन्द्रो यस्मिन् तादृक् निष्ठामुखं यस्मिन् सः प्रवा-
लानां पल्लवानां स्तवकानां गुच्छानामाख्यो येषु तैः गाः
भ्रमरादिवाणीकपाः प्रतिध्वनिरुपाय पाप्तिर्गोपाः द्रुमाः
खताश्च तेषां जालैः समूहेरुपपन्नितः कुसुमाकरो वसन्तः
आसीदाविवर्भूय ॥ २१ ॥

सन्दधस्त्वं स्वधनुषि कामः पञ्चमुखे तदा ।

(१) मधुर्मनो रजस्तोक इन्द्रभृत्या व्यकम्पयन् ॥ २५ ॥

क्रीडन्त्याः पुञ्जिकस्थल्पाः कन्दुकैस्तनगौरवात् ।

भृशमुद्दिग्मध्यायाः केशविस्त्रंसितस्रजः ॥ २६ ॥

इतस्ततो ध्रमदृष्टेश्चलन्त्या अनुकरिण्यकम् ।

वायुर्जहार तदासः सूक्ष्मं त्रुटितमेतलम् ॥ २७ ॥

विससर्ज (२) तदा बाणं मत्वा तं स्वजितं स्मरः ।

सर्वं तत्राऽभवन्मोघमनीशस्य यथोद्यमः ॥ २८ ॥

त इत्थमपकुर्वन्तो मुनेस्तत्तेजसा मुने ! ।

दह्यमाना निववृतुः प्रबोध्याहिमिवार्भकाः ॥ २९ ॥

इतीन्द्रानुचरैर्ब्रह्मन् धर्षितोऽपि महामुनिः ।

यन्नागादहमो भावं न तच्चित्रं महत्सु हि ॥ ३० ॥

दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं सगणं भगवान् स्वराट् ।

श्रुत्वानुभावं ब्रह्मर्षेर्विस्मयं समगात्परम् ॥ ३१ ॥

तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं तपः स्वाध्यायसंयमैः ।

अनुग्रहायाऽतिरासीन्नरनारायणो हरिः ॥ ३२ ॥

• श्रीमच्छुक्लेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

गीतबोधिप्रयूषकैः गीतबोधिप्रसमूहवृद्धिभिः ॥ २२-३४ ॥

भाषा टीका ।

• इन्द्रके भेजे हुए वे सब हिमाद्रिके उत्तर तरफ जहां पुष्पमन्त्री नहीं और चित्रशिखा नामक शिखा है, उस जगह मार्कण्डेयके आश्रम को जाते हुए ॥ १७ ॥

महर्षि मार्कण्डेय का वह आश्रम बड़ा रमणीय, और रमणीय जगहों से सुशोभित हो रहा, रमणीय पक्षि समूहों से व्याप्त और रमणीय निर्मल जलाशय जिसमें भरे हुए हैं ॥ १८ ॥

मरा मयूर जिसमें गान कर रहे हैं, मरा कोकिल जहां पञ्चम स्वर से कूज रहे हैं, मरा मयूर जहां नृत्य कर रहे हैं इस प्रकार मरा पक्षियों के समूहों से वह आश्रम कूज रहा है ॥ १९ ॥

जिस जगह हिमके किरानों के छोटे-से जलकणों को लेकर पुष्पों से आच्छिन्न करता हुआ वायु आकर काम का उद्दीपन करता हुआ वह रहा है ॥ २० ॥

इस प्रकार के उस आश्रम में रात्रि के आरम्भ समय की शोभा देखा तो चन्द्रना की चार्दिनी स्वारा खिल रही है

बड़े छोटे वृक्षों की शाखा परस्पर आच्छिन्न कर रहीं हैं उन वृक्ष और जगहों के जाओं के साथ अर्थात् जगहों के समूहों सहित वसन्त ऋतु वहां प्रकट होता हुआ ॥ २१ ॥

तथा उसी समय पर गाने बजानेवालों के युगों सहित गन्धर्व लोग जिसके साथ में ऐसा अम्बराओं का व्यथति कामदेव हाथ में धनुष बाण खिये हुए देख पड़ना मया ॥ २२ ॥

इस प्रकार इन्द्र के किकरों ने वहाँ जाकर मार्कण्डेय जी को देखा, कि—वे मुनि अग्नि में हवन करके नेत्र बन्द कर श्रीहरि की उपासना कर रहे हैं । और देखने में बड़े दुर्धन मानों भूमिमान् अग्नि बैठा हो ऐसे देख पड़ते हैं ॥ २३ ॥

उन मुनि के आगे जाकर अम्बरा लोग नृत्य करने लगी, और गायक गन्धर्व लोग गान करने लगे । बाजे बजानेवाले मृदंग वीणा पञ्चव इत्यादि बाजों का बहुत ही मनोहर बजाने लगे ॥ २४ ॥

श्रीधरखामिक्तभाषार्थदीपिका ।

शोषयद्दीपमममोहननापमोष्मादनाकयानि पञ्चमुखानि बन्ध नदस्व मन्दधे तदेव मधुर्वसन्तः रजस्तोकश्च पुंस्त्वभावं प्र बन्ध भृत्वाकनस्य मनो व्यकम्पयन् ॥ २५-२६ ॥

किञ्च, वायुमैत्र्यातलः पुञ्जिकस्थल्पाः मृदुमं यानो जहार ॥ २७ ॥

(१) मधुर्मनोरजस्ताम इति (२) तत इति च धिज० पा० ।

भीमश्रीरामकृतमाचार्यदीपिका ।

सर्वे तेषां कर्म तत्र तस्मिन् मोघं व्यर्थम् - मनीशस्य निर्देवस्य ॥ २८ ॥

मुनेरपकुर्वन्तः प्रतिकूलमाचरन्तः हे मुने ! ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य भावं विकारम् ॥ ३० ॥

निस्तेजसं ज्ञानवदनं खराडिन्द्रः ॥ ३१ ॥

नरनारायणरूपो हरिः ॥ ३२ ॥

भीमश्रीरामकृतशुक्लपञ्चीवम् ।

अहमो भावं अहङ्कारं रागात् न प्रातः ॥ ३०-३१ ॥

भीमश्रीरामकृतमाचार्यकृतमागवतचन्द्रचामिका ।

सम्बन्ध इति । पञ्चारविन्दाहीनिमुक्तानि यस्य तदस्मिन् खे भवन्ति सम्बन्धे मधुर्वसन्तः रजस्तोको खोभो महश्चेति एते इन्द्र-भृत्याः स्वकम्पवत्प्रसन्नोभवन् ॥ २५ ॥

क्रीडन्त्या इति पुञ्जिकस्यखीनामाप्सरसाः तस्याः कन्दुकैः क्रीडन्त्याः स्तनभाराद्भृशमुद्विग्नमध्यायाः खल्वमध्यायाः केशोऽप्यो विस्त्रांसिता स्रग्बन्धास्तस्याः ॥ २६ ॥

कन्दुकमनुसृत्य इतस्ततो भ्रमन्त्यो हृष्टी यस्याश्चखन्वाः अतएव मुटिता मेखला वस्मिन् तस्मिन् वासो वलं वायुजहार ॥ २७ ॥

विससर्जति । तदा पुञ्जिकस्यस्याः नम्रतादृशायां तत्र तस्मिन् मुनौ सर्वमेतत्कृत्यं मोघं व्यर्थमभवत् यथाऽनीशस्य निर्देवस्योद्य-मस्तद्वत् ॥ २८ ॥

त इति । हे मुने मुनेः मुनवे इत्यमपकुर्वन्तस्तस्य मुनेस्तेजसा दह्यमाना निवहन्तिर्निवृत्ता बभूवुः यथामकोऽहि सर्पे प्रबोध्य ततो निवर्त्तते तद्वत् ॥ २९ ॥

चित्रमेतद्वदो तस्य जितेन्द्रियत्वमिति विस्मयमानमाखो-कवाद-इतीति । हे ब्रह्मर्षिर्षितः प्रबोमितोपि यदहमोऽहङ्कारस्य भावं विकारं मोहं नागाविति नम्रापेक्षेतमहस्तु न चित्रम् ॥ ३० ॥

इष्टेति । खराडिन्द्रः निस्तेजसं परिम्जानवदनं कामं हृष्टा ब्रह्मर्षेः मार्कण्डेयस्य प्रभावं भूत्वा च परं भृशं विस्मय-मगात् ॥ ३१ ॥

तस्मेति नरनारायणो नरसहितः भीनारायणः ॥ ३२ ॥

भीमश्रीरामकृतजतीयकृतपदरत्नावली ।

पुञ्जिकस्यस्याः अप्सरसां प्रधानायाः कल्याणिन्दप्सरसः केश-विस्त्रांसितस्रजः केशभागात् विस्त्रांसिता विस्त्रांसिता स्रज् यस्याः सा तथा तस्याः ॥ २६ ॥

अनुकम्पुकम् वरपत्न्य कन्दुकानुकूलं यथा भवति तथा खल्वस्याः सूक्ष्ममणुतरं मुटितमेककं मुटिता खिता मेखला काञ्ची यस्याः तत्तथा तत् ॥ २७ ॥

खोभामना जितम् ॥ २८ ॥

अर्भका नहि प्रबोध्य ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य भावं नागात् कपाळमुक्तनारिकेलफलवद्-हामिमानरहित इत्यर्थः ॥ ३० ॥

निस्तेजसं पुर्वं खराडिन्द्रः ॥ ३१ ॥

नरेण शुको नारायणः नरनारायणः ॥ ३२ ॥

भीमश्रीरामकृतमाचार्यकृतमसम्भवं ।

व्यकम्पवत् विकम्पयितुमारब्धाः ॥ २५ ॥

पुञ्जिकस्यस्यास्तन्याः ॥ २६ ॥ २७ ॥

मनीशस्य मनीश्वरबाहिनः उद्यमः पारलौकिकप्रवृत्तः ॥ २८ ॥ २९ ॥

धर्षितापि धर्षितुमारब्धोपि ॥ ३०-३२ ॥

भीमश्रीरामकृतमाचार्यकृतसारायंदिनी ।

शोषणमोहनसम्भोहनतापनोन्मादनानि पञ्चमुक्तानि यस्य तत् मधुर्वसन्तः रजस्तोकस्य पुंस्त्वमार्भम् स्वकम्पयत् मनश्चाख्य-मासुः ॥ २५-२७ ॥

मनीशस्य भागवद्विद्वत् ॥ २८ ॥

प्रबोध्याहमिति न जानीमहे अद्य किं भविष्यतीति भीताः अत्राहिरुद्यन्तेन प्रथमं किञ्चिदुद्भूतं कामं प्रति क्रोधोऽभूत् पञ्चाद्विचकेन कामक्रोधबोधमयोरप्युपपन्नः कृत इत्यवसी-यते ॥ २९ ॥

अहमोऽहङ्कारस्य ॥ ३० ॥

खराट् इन्द्रः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमश्रीरामकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शोषणमोहनसम्भोहनतापनोन्मादनानि पञ्चमुक्तानि यस्य तत्पञ्चमुक्तम् तस्य मनः स्वकम्पवत् मधुर्वसन्तः रजस्तोकस्य पुंस्त्वमार्भम् आत्महङ्कारभृत्याः महादयः ॥ २५-२६ ॥

अहमः अहङ्कारस्य भावं विकारं मोहम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नरनारायणो नरेण सहितो नारायणः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

उसी समय कामदेव ने भी अपने अनुच पर पंचमुक्त का बाण धारण किया, वसन्त और खोभ तथा अन्य इन्द्र के किकर मुनि के मन को कंपाने लगे ॥ २५ ॥

उसी समय ऋषि के आगे पुञ्जिकस्यखी अप्सरा गेह्-हाथ में लेकर खेळ रही थी, तब उसके स्तनों के मारीपने से उसका सूक्ष्म कटिभाग टूटा सा जाता तिरकी खोमा ग्वारी हो रही, और उसके गेह् के खेह के आघेह में केशों से माछा खुल कर ग्वारी पृथिवी पर गिरने लगी ॥ २६ ॥

गेह् के पटकने पर जहां २ गेह् जाती थी वही गेह् के पीछे जानेवाली उस पुञ्जिकस्यखी अप्सरा की

तौ शुक्लकृष्णौ नवकञ्जलोचनौ चतुर्भुजौ नरनारायणौ ।
 पवित्रपाणी उपवीतकं त्रिवृत्कमण्डलं वरदमृजुं च वैष्णवम् ॥ ३३ ॥
 पद्माक्षमालामुतजन्तुमार्जनं वेदं च साक्षात्तप (१) एव रूपिणौ ।
 तपत्तद्विहर्णपिशङ्गरोचिषा प्रांशु दधानौ त्रिभुवर्षभाक्षितौ ॥ ३४ ॥
 ते वै भगवतो रूपे नरनारायणावौ ।
 दृष्ट्वात्थायाऽऽदरेणोच्चैर्ननामाङ्गुन व डवत् ॥ ३५ ॥
 स तत्सन्दर्शनानन्दनिर्वृतात्मोन्मिषाशयः ।
 हृष्टरोमाऽश्रुपूर्णाक्षो न संहे तावुदीक्षितुम् ॥ ३६ ॥
 उत्थाय प्राञ्जलिः प्रह्वः औत्सुक्यादाश्लिषन्निव ।
 नमो नम इतीशानौ बभाषे गद्गदाक्षरः ॥ ३७ ॥
 तयोरासनमादाय पादयोरवनिज्य च ।
 अर्हणेनानुलेपेन धूपमाल्यैरपूजयत् ॥ ३८ ॥
 सुखमासनमासीनौ प्रसादाभिमुखौ मुनी ।
 पुनरानम्य पादाभ्यां गरिष्ठाविदमब्रवीत् ॥ ३९ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

किं वशांते तव त्रिभो ! यदुदीरितोऽसुः संस्पन्दते तमनुवाङ्मन इन्द्रियाणि ।
 स्पन्दन्ति वै तनुभूतामजशर्वयोश्च स्वस्याप्यथापि भजताममि (२) भाववन्धुः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

के पीछे भ्रमनी रही इनने में कष्ट से अति सूक्ष्म कष्ट मूत्र के टूटने से अति सूक्ष्म वस्त्र की साड़ी पहिने थी वह शिथिल हुई और कन्दुक क्रीड़ा के आवेश में उभय भगवत् को खबर नहीं पड़ी इनने में ही मलयगिरि के पवन ने उस सूक्ष्म साड़ी को पुंजिकण्ठकी के शरीर से उड़ाकर पृथक् कर दी ॥ २७ ॥

काम ने जाना कि मैंने अपने कर्तव्य से सब श्रुति को अति किया, ऐसा मानकर श्रुति के ऊपर अपना हाथ बाँट दिया, परन्तु उन श्रुति के ऊपर तो इनका सब ही प्रयोग निष्फल होगया, जैसे, कि—ससमर्थ का उद्यम व्यर्थ हो जाता है ॥ २८ ॥

मून जी कहने लगे, कि—हे शौनक ! वे इन्द्र के निकट मुनि का इस प्रकार अपराध करके जब उनके नेत्र से जलने लगे, तब वहाँ से निवृत्त हुए ॥ जैसे, कि छंटे २ बाइक सड़ने को जलाने करके दूर हो जायें ॥ २९ ॥

६ ब्रह्मर्षी किस तरह इन्द्र के अनुचरों ने महाशुनि

भीमार्कण्डेय का अपराध भी किया, तो भी जो उनको भड़कार नहीं हुआ वह बात हरिभक्त महामाओं में कुछ नहीं बिखित्र नहीं है ॥ ३० ॥

इन्द्र भी परिकर सहित कामदेव को निना नेत्र का फीका देखकर ब्रह्मर्षि के प्रभाव को सुनकर बड़े विस्मय को प्राप्त होता हुआ ॥ ३१ ॥

तब साध्याय और संवसों से इस प्रकार भीहरि में चित्त लगानेवाले उन मार्कण्डेय श्रुति के ऊपर अनुग्रह करने को अपने दुःख हरन करनेवाले भीमरनारायण सगवान् आकर श्रुति को दर्शन देने हुए ॥ ३२ ॥

अधिरक्षामिकृतमाचार्यदीपिका ।

नानुनर्थावति द्वाष्ट्याम-नाबिनि । रौरव कृष्णाजिनं वरकं चाम्बरं ययोस्तौ पवित्रे पादयोर्बयोस्तौ त्रिवृत्त्रिगुणं नवतन्तुर्कमिति वा त्रिवृद्वह्निः ज्यमानमित्यादौ तवके प्रयोगात् उपवीतकादीन्वदामो ॥ ३३ ॥

(१) पवित्रपाणिनि धीरंविज० पा० (२) भाववन्ध इति विज० पा० ।

धीवरसामिकृतमाचार्य

वेदं दममुष्टिं किञ्च, साक्षात्तप एव
तद्विद्वद्देवोपमानविद्युत्सङ्काशं यति
मूर्तिमन्तो तादृक्तेजोयुक्तमूर्तिभ्यां
मानावित्यर्थः । प्राञ्च उक्तौ ॥ ३४ ॥

उच्येमेहताऽऽहरेण ॥ ३५ ॥

तयोः सन्दर्शनेन यो आनन्दस्तेन
आग्नेन्द्रियाद्या देहेन्द्रियमनांसि
नाशकौ ॥ ३६ ॥

आग्निवज्रादिष्वज्जातिज्ञान ॥ ३७ ॥

पादयोर्वचनज्य पादौ प्रसादय नदंयोनाऽऽपेय ॥ ३८ ॥

पादाभ्यां पादावानज्य गरिष्ठौ पूज्यतमौ तौ प्रति ॥ ३९ ॥

अन्तर्भावमिच्छन्त्येषां प्राणादिप्रवर्तकत्वादात्मनस्तत्कृतता
वस्वातन्त्र्यं पदवशाद्-किमिति । तव त्वां किमहं वर्यये कथं
स्त्रौमि यद्यन त्वयैवोदीरितोऽसुः प्राणः संस्पन्दने प्रवर्तते
तमनुच वागादयः स्पन्दन्ति अत्र हेतुः यैः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
"आत्रस्य आत्रम्" इत्यादिभ्यतिमिच्छितप्रसिद्धमित्यर्थः । न केवलं
प्राकृतानां तनुभूतां किं त्वजशर्वयोश्चातः स्वस्य ममापि तयैव
एवं वद्यपि न कस्यापि स्वातन्त्र्यमयापि दारुणव्यवस्थाप्रवर्तिते-
रपि वागादिभिर्भजतां पुंसां भावबन्धुरात्मबन्धुरासि ननु
पित्रादिबद्धेहमात्रबन्धुः अहो कपालता तवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

धीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीकम् ।

यदुदीरितो येन प्रेरितः असुः प्राणः स्वत्यापि तथापि सवेहमा-
स्परं ॥ ४०-४२ ॥

धीमद्वीररायनाऽऽनन्दकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नानिति । नौ नरनारायणौ वीर्य उपायेऽगुपरिष्टात्सम्बन्ध कथ-
म्भूतौ शुक्लकृष्णौ तत्र नरः शुक्लं धीनारायणः कृष्णवर्णः रौरवं
कृष्णाजिनं वल्कलं च न अम्बरं ययोस्तौ पवित्रे पायवः ययोस्तौ
त्रिवृत त्रिशुणं नवतनुकामिनि वा तनुपवीनं द्विनीबान्तानां
दधानाविरागुपरिष्टात्सम्बन्धः श्रुतुमयक्र भैषागं दगडम् ॥ ३३ ॥

पञ्चाक्षायां माहाम उतापि च जन्तुमाजनें मशकादिजन्तव-
नोदनवत्त्वं वेदं दममुष्टिं च दधानौ साक्षात्तप एव एकं रूपं
मूर्तिरनयोऽस्तीति तथा तपस्तद्विद्वद्देवोपमानतद्विद्वत्सहस्रं
यतिशङ्करोचिन्नेन प्राञ्च प्रगता उपात्ता अंशवो ययोस्तौ विबुधभट्टे
ब्रह्मादिभिरर्चितौ ॥ ३४ ॥

ते इति । कृपावेक्षया नपुंसकनिर्देशः वीर्येति उच्येमेहताङ्गेन
देहेन ॥ ३५ ॥

स मार्कण्डेयकृतयोः सन्दर्शनेन यो आनन्दस्तेन निर्भूताः
सुखिताः शान्ता वा आग्नेन्द्रियाद्याः देहेन्द्रियमनांसि वक्ष्य-
न्तः इष्टानि उत्पुङ्गकितानि रोमाणि यस्य सः तावन्तौ नरनारा-
यणौ प्रधृमाप न संदे न शशक ॥ ३६ ॥

उपायाति । प्रहः तन्नः आग्निवज्रश्च परिरम्भमाय इव

केवलं ननुवाचुरं नमो नम इति वाक्यम् इम्बरौ प्रत्यावभावे
ननुवाचुरमिति क्रियाविशेषम् ॥ ३७ ॥

तयोरिति । आधाव निधाव पादयोर्वचनज्य पादौ प्रसादया-
हंयन योग्यनानुपेनेन चन्दनेन धूपमांशवैः कुसुमेभ्यः
मपूजयत् ॥ ३८ ॥

सुखं यथा तथा आसीनः गरिष्ठौ पूज्यतमौ प्रतीकं वक्ष्य-
माणमवर्षात् ॥ ३९ ॥

उक्तिमवाह—किमित्यादिना, वावदध्यायसमाप्ति ।
युवयोर्देशनं न मे तपःफलं तस्यापि सर्वेन्द्रियप्राणप्रवो-
द्विन्ना त्वयैव कारितत्वात्ततः केवलं त्वत्कृपाफलमेवेत्याभि-
प्रेत्याह—किमिति । हे विमो ! न त्वं त्वां किञ्चन्येव कथं कर्तौमि
यतः स्वस्य मम तनुभूतां किञ्चिदुना अजशर्वयोः प्रहृष्टयोश्चासुः
प्राणः यतो येन त्वयोदीरितः प्रेरितः संस्पन्दते चक्षति
स्वस्वापारम्भो भवति न स्पन्दमानं प्राणमनुसृत्य वागादीनि
स्पन्दन्ति मनुदाक्तेष्वलक्षणाभ्यामनेपदस्वामित्वात्स्वापरस्मैपदं यद्यनं
तर्हि सर्वेपि त्वमिव किं न मामुपासते इत्याह—अयापीति ।
प्राणिमात्रस्य प्राणादिप्रवोदयितृत्वेपि भजतां पुंसांमेव
भावबन्धुभावंस्ववृत्तात्मनरूपोमिप्रायविशेषः न वध्नाति स्थिरी-
करोतीति तथा त्वयि किञ्चिदानुकूलव्युक्तानामेव भावबन्धुत्व-
मिति भावः ॥ ४० ॥

धीमद्विजयजतीयंकृतपदरत्नावली ।

रुदोर्विद्यमानं रौरवं वल्कलं चाम्बरं वा ययोस्तौ ॥ ३३ ॥

जन्तुमाजनें पिञ्जरचिनपुञ्जि चामरविशेषमित्यर्थः । वेदं दम-
मुष्टिं तपती प्रकाशमाना तद्विद्वत्सहितं तद्विद्वद्येन पिञ्ज-
रविषा कपिलप्रमथा तप एककपिण्यौ प्राञ्च अन्तुच्छिनी दधानौ
जन्तुमज्जिन शेषः । उपवीतादिकं च दधानौ रूपविशेषश्च ॥ ३४ ॥

नौ नरनारायणावुषी वीर्य ननाम नमने हेतुमाह—ते इति ।
ते हरे रूपं वै चम्पामात्मात् ॥ ३५ ॥

तयोः सन्दर्शनादुत्पन्नेनाऽनन्देन नियताग्नेन्द्रियाद्या यस्य
स तथा ॥ ३६ ॥

गदवाचुरं वचः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

पादाभ्यां पादावुद्दिष्य गरिष्ठौ शुक्यां प्रह्लादीनामपि
शुक ॥ ३९ ॥

अपरिमितमहिम्नोयुंषयोः पुरतो वत्किञ्चिद्वयं किं वर्यये
न किमपि माहात्म्यानामनन्तत्वात्तदेकदेशमपि वर्ययेदितुं न
शक्तौस्म वागादीन्द्रियाणांस्वस्वित्त्वेन त्वत्प्रसादावत्त्वाद्दिति-
शेषः । एतत्कथमित्याशङ्क्य सर्वेन्द्रियनायकः प्राणोपि भग-
वन्निवत एव वेदते किमृतात्मानीति भावेनाह—यदुदीरित
इति । वेन त्वयोदीरितः प्रेरितोऽसुः प्राणः तमनु प्राणमनु तनु-
भूतां मन इन्द्रियाणि मग्नेरितानि स्पन्दन्ति, वेदन्ते किञ्च
अजशर्वयोश्चेन्द्रियाणि येन प्रेरितानि अनेनाजशर्वयोः समवेन
त्वत्प्रेरितानि विषयेषु प्रवर्तन्ते अतो त्वमिवीति हेतुरिति
निरस्तम् अथापि त्वदिन्द्रियमहत्तौ हेतोर्व्यभिचारस्तद्वत्

भीमद्विजयवज्रतीर्थे कृतचरत्नाचली ।

इति मन्दाशङ्कं परिहरति—एवमेति । अस्मिन्प्रयागवपि स्वस्मे-
रितानि वद्यप्येवं स्तम्भोऽस्मि स त्वमथापि भजतां पुसां माव-
च्यतेति भक्तिवर्त्तासि तस्मात्परतन्त्र इव प्रतीयसे माव-
द्यानामित्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रममन्त्रः ।

उपवीतादिकं दधानौ ॥ ३३—३६ ॥

किं वर्ण्य इति । तथापि भावेन मत्स्या वधुः किमर्थोऽस्मि
॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

भीमद्विजयवज्रकवर्तितुत्तसारायेंदर्शिनी ।

गौरवं कृष्णाजिनं वदकलम् अम्बरं ययोस्तौ त्रिवृत् त्रिगुणं
नवतन्तुकम् उपवीतं दधानौ कमण्डलुवादिभिरुत्तु दधानौ
वदं वेदशास्त्रं जन्तूनां मांजनं शुद्धिबन्धनं वेदं दधेमुष्टिमिति
कंचित् तप एव कपिणौ तपोमूर्त्तौ इत्यर्थः । तपस्तडिद्वयं दीप्य-
मानविद्युत्सङ्काद्य यत् पिबङ्गं रोचिस्तेन प्रांशु मय्युज्यते ॥ ३३ ॥
३४ ॥ ३५ ॥

न स्नेहं न शयाक ॥ ३६ ॥

प्रहो नमः ॥ ३७—३८ ॥

येन त्वमेव उद्धारितः प्रेरितोऽसुः प्राणः स्वप्नेन प्रवर्त्तते
तन्मु च वागादीनि स्वप्नेन “ओन्नस्य ओन्नम” इत्यादिभूतिभिर्भ-
निष्ठिनमेवत्यर्थः । न केवलं प्राकृतानां तन्तुभूतामपि त्वज्जगत्तयो-
श्च ज्ञानः स्वस्य ममापि यद्यप्येवम् तथापि भजतां जनानां
भावेन प्रेम्णा तन्तुवधुरिव वदोऽस्मि प्राणवुद्धिनिर्वादिभ-
रत्वेनैव स्वमज्जनं कारयामि पुनस्तद्व्यमज्जनस्य प्रत्युपकार-
असमर्थोऽङ्गीकृतं भूत्वा तत्तत्प्रमवश्यो भवसीकृतं तत्
कृपावैभवमिति भावः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयवज्रकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नरः शुक्रः भीमाराधणः कृष्णः गौरवं कृष्णाजिनं न
अम्बरे यथास्तौ त्रिवृत् त्रिगुणं नवतन्तुकं वा उपवीतं कम-
ण्डलुवादिभिरुत्तु दधानौ कमण्डलुवादिभिरुत्तु दधानौ ॥ ३३ ॥
जन्तुमांजनं पिपीलिकामशकारिजन्तुपतौदकम् तपत्
दीप्यमानं तडिद्वयसदृशं यत्पिबङ्गं रोचिस्तेन साक्षात्प एव
कपिणौ मूर्तिमग्नौ ॥ ३४ ॥

वधेमेहना आदरेण ॥ ३५ ॥

तयोः सन्देशानाम्भेन निवृत्ताः आनन्दिताः आत्मेन्द्रिया-
शयाः देहेन्द्रियमर्त्तासि वदस्व सः ॥ ३६ ॥

आर्त्तुमन्त्रं श्रीविष्णुमन्त्र इव ॥ ३७—३८ ॥

सर्वेभ्योऽप्येकनिवृत्तारं भगवन्तं स्तोतुं प्रवृत्तस्तस्मिन्
मात्मनः सामर्थ्याभावं प्रथमं दर्शयति—किमिति । हे विमो !

सर्वेभ्योऽप्येकनिवृत्तारं भगवन्तं स्तोतुं प्रवृत्तस्तस्मिन्
मात्मनः सामर्थ्याभावं प्रथमं दर्शयति—किमिति । हे विमो !
मन्त्रिणः । इति स्वावकस्य बहुधादेः सकाशात् जातो विस्फुलि-
क्यादि—किमिति वक्तुं शक्नोति तज्ज्ञानिभावः किञ्च स्व-
यम् तस्याऽपि तन्तुभूतां किम्वदुना अजगत्तयोश्च असुः
वमन्तु वातमनह्निष्वाण्य स्वप्नार्ति एवम्भूतः सर्वेन्द्रिय-
नायकः अहोः येन त्वमेवोद्धारितः स्वप्नेन प्रवर्त्तते अथापि
भगवत्प्रवृत्तिं प्रमाणादिमतां भवत्प्रवृत्तानामांशुभूतानां भजना-
मस्माकं मन्त्रावधुः भावेन ज्ञानाधारणेन भक्तप्रवृत्तभावेनैव
वदन्तुमेवोक्तिः ॥ ४० ॥

माया टीका ।

वे दोनो नर और नारायण कैसे हैं, कि—एक शुक्र
और एक कृष्ण वर्ण हैं, दोनों नवीन कमल सहस्र विशाल
बांछनवारे हैं, चार जिनके भुजा, मृगचर्म और वदकल
के वस्त्र धारण किये, कुशाग्रों के पवित्रों (पवित्रियों)
को हाथों में धारण किये । त्रिगुण यज्ञोपवीत कमण्डलु और
नरक वेणु का दण्ड इनको भी दोनों स्वरूप धारण
किये ॥ ३३ ॥

तथा कमलाक्ष की माला, जन्तु मांजन और हर्म की
मुष्टि इनको भी धारण किये दोनों साक्षात् तप की मूर्ति
दीप्यमान विद्युत्सदृश जो कान्ति निम्न स्वर्णवर्ण और
बड़ उज्ज्वल, तथा बड़े २ देवनागों में भेष्ट जो ब्रह्म ठग्रादि
निम्न पूजित ऐसे उन दोनों को मार्कण्डेय ने देके ॥ ३४ ॥
आद्य ऋषी नर नारायण दोनों उन भगवत्प्रवृत्तों को
देखकर बड़े आदर पूर्वक उठकर मार्कण्डेय महर्षि साष्टांग
दण्डवत् करने हुए ॥ ३५ ॥

भगवान् के दर्शन से उन मार्कण्डेय ऋषि का आत्मा,
हृदि, और अमनःकरण तीनों आनन्द में निगम होगये,
उन समय महर्षि को आनन्द से रोमाञ्च हो आये तथा
नेत्र आनन्दशुभ्रों से पूरित होगये कि—जिससे यथायत्
भगवान् के दर्शन करने को भी मुनि समर्थ न हुए ॥ ३६ ॥

फिर साष्टांग दण्डवत् से उठकर हाथ जोड़ नम्र
होकर उन्मुक्तता के मारे जानों कि भगवान् को आशिर्गम
ही कर लेयेग इस प्रकार प्रेम से गद्गदाक्षर होकर दोनों
जगत के नियन्ताओं से श्रुति नमो नमः ऐसे बांछते
हुए ॥ ३७ ॥

श्रुति दोनों को आत्मन देकर दोनों के चरणाभिर्भों
का प्रक्षालनकर अपने स्वप्न धूप दीप माळाओं से पूजन
करने हुए ॥ ३८ ॥

सुख पूर्वक आत्मनों पर विश्राममान अपने ऊपर अनि
प्रमत्त दोनों आदि मुनिमों के चरण कानों की फिर नम-
स्कार करके परमपूज्य अपने दोनों प्रभुओं से मुनि इस
प्रकार बोलते हुए ॥ ३९ ॥

मूर्ती इमे मगवतो ज्ञेमांश्च तापविरमाय च मृत्युजित्यै ।
 नाना विभर्ष्यवितुः पुनर्भसति सर्गमिवोर्गोनाभिः ॥ ४१ ॥
 तस्यावितुः स्थिरस्थः न कर्मगुणकालरजः स्पृशन्ति ।
 यद्वै स्तुवन्ति निनयन्ति ध्यायन्ति वेदहृदया मुनयस्तदाध्वै ॥ ४२ ॥
 नान्यं तवाङ्गुष्पुनः पश्यन्तः समं जनस्य परितो भिय ईश विभ्रः ।
 ब्रह्मा विभेत्यलमतो विभ्रः कालस्य ते किमुत तत्कृतभौतिकानाम् ॥ ४३ ॥
 तद्वै भजाम्यृतधियः हिन्देदमात्मच्छादि चाऽऽत्मगुरोः परस्य ।
 देहाद्यपार्थमसदन्तः किमेत ते तर्हि सर्वमनीषितार्थम् ॥ ४४ ॥

भाषाटीका ।

मार्कण्डेय उवाच ।

मार्कण्डेय महर्षि बोले, कि—हे ब्रह्मा ! मैं आपकी कृपा स्तुति करूँ ? क्योंकि—जिन कारणों से स्तुति होती है कारण तो सब आपके आधीन हैं, जिन आपकी प्रसादा से मुक्त प्राण प्रवृत्त होता है, कि—जिस प्राण के पीछे देहाधारियों की बाँधी मन और इन्द्रिये अपने २ कार्य में प्रवृत्त होती हैं। मन्त्र प्राणियों की तो बाँधी ही क्या कहें परन्तु ब्रह्मा महादेव तथा मेरी भी बाँधी मन और इन्द्रिये जिनके चखाने से चखती हैं तथा आप ऐसे कृपालु हैं, कि—हम लोगों के मजन से प्रसन्न हो जाते हैं ॥ ४० ॥

भीषरक्षामिकुनभाषार्थदीपिका ।

ननु, कथमात्रं प्राणादिप्रवर्तको भ्रमपुत्रत्वादावधोरिति चेत्तत्राऽऽह—मूर्ती इति । हे मगवन् ! मगवतस्तव इमे मूर्ती त्रिलोक्याः ज्ञेमाश्च पालनाय तापविरमाय च पुनर्भसित्यै मोक्षाय ननु एवं कस्यापि पुन इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः यथेवं विश्वमविभक्तमस्मान्मन्त्रमन्त्रकर्मोद्विज्ज्या नाना अनेक-प्रकारा विभर्षि तद्वत् न केवलं पालनमात्रं तव कर्म किन्तु सृष्टिबाधपीत्याह—स्तुति । तत्राप्यन्यनिरपेक्षत्वे दृष्टान्तः ऊर्गोनाभिरिषोत ॥ ४१ ॥

यस्मादेवमृतस्थं तस्मात्तवाङ्गुष्पिमुखं भजामीत्याह तद्वेति तस्यावितुः पालकस्य स्वावरजङ्गमानामीश्वरस्याङ्गुष्पिमुखं भजामीति तृतीयश्लोकस्यैवानुवक्तुः कथम्भूतमङ्गुष्पिमुखं वरस्य वरस्थितम् कर्मगुणकालानां रजोमलम् ग्रन्थे च पूर्वोक्ता-स्तापादयो न स्पृशन्ति रज इति वा पाठः यतो वेदो हृदये येषां ते वेदनात्पर्यविदो मुनयो वदेव स्तुवन्ति निनयन्ति नमन्ति तदाप्ये तन्प्राप्तये एव स्ववनादि कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥

यतोऽन्वः पुङ्गवार्थो नास्तीत्याह—नाम्यमिति । अङ्गुष्पयुगपदा-ङ्गुष्पिमुखरश्मिप्राप्तेरन्वं ज्ञेयं न विभ्रः परितः सर्वेष्वपि लोकेषु भीर्ष्य तस्य जनस्य तदेवाऽऽह द्विपार्थं विभ्र्यं स्थानं

वस्य सः ब्रह्मापि ते काळस्य त्वङ्गुष्पिमुखरश्मिप्राप्तेरन्वं विभेति अन्वः किमुत वक्तव्यं तेन ब्रह्मणा कृतानां भौतिकानां प्राणिनां भवमिति ॥ ४३ ॥

यस्मादेवं तत्तस्मात्तव पादमुखं भजामि कथम्भूतस्य श्रुतधियः सत्यज्ञानरूपस्य यद्वा सत्या धीरस्य वस्मिन्वा तस्याऽऽत्मगुरोर्जीवनियन्तुरतः कारणात्परस्य किं कृता आत्मच्छादि आत्मावरकमपार्थं च निष्फलमस्य । पुङ्गु-मन्त्रश्च नभ्वरमिदं देहादिहिरवा देहादिभजनं त्वत्सर्वं त्वत्सर्वं कथं परीक्षेत तत्राऽऽह अभिजमात्रम् नृणां त्वत्सर्वस्य आ-त्ममात्रम् न तनः पृथगस्तीत्यर्थः नृण्यपवर्गाय भवतु मङ्ग-जनं फलाग्नरार्थं त्वत्सर्वमजनं कार्यमेव तत्राऽऽह नर्हीति यदि त्वां भजति पुरुषस्तर्हि ते त्वत् एव सर्वं मनीषितमर्थं विन्दे-नेति ॥ ४४ ॥

भीसुवर्गनसूरिकृतशुकपक्षीवच ।

परितोभियः सर्वं मुक्तमयस्य जनस्य द्विपार्थं काळस्यापि लोकाः काळस्य काळरूपस्य ते त्वत्तः ॥ ४३ ॥

श्रुतधियः सत्यज्ञानरूपस्य परस्यात्मगुरोस्तव पादमुखं आत्माभिमतं मूलं भजामि सर्वाभीष्टपुरुषार्थकं यत्पादं मुमुक्षु जनो देहादिकमवाप्त्यै विन्देत् ॥ ४४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

ननु प्राणादीनामुद्दीपीषतेभ्यः नाहमित्यत्र मगवत्स्वना-भूतावेव युक्तमित्यभिप्रेत्यवतारप्रयोजनमाह—मूर्ती इति । हे मगवन् ! मगवतः पाङ्गुयवपुषंस्यैव इमे मूर्ती अवतारो किमर्थं त्रिलोक्याः ज्ञेमाश्च सुखाय तापविरमाय ज्ञातोपदेष्टोनाद्या-त्मिकादिनापविद्यानाय मृत्युजित्यै मृत्युजयाय मोक्षायेति बाधत अत्र दृष्टान्तान्तरालाभात्तदवतारानेक दृष्टान्तपति । नाना-विभर्षि इति यथा नानाविधाम्यतनूः रामकृष्णादितनूः इदं जगद-चित्तं रक्षितुं विभर्षि तद्वत् न केवलं जगद्वर्षीय तद्व्यापारः किन्तु सृष्टिसंहारावपीत्याह सर्वं इदं जगत्सृष्टा पुनर्भसति ननु कि

अमिहीरायवाचकैकनमगवतमभ्युपगच्छिका ।

सर्वेकस्यैव स्मृत्यं पुनरुक्तं इदम् इत्यतो दृष्टान्तमाह—इत्यो-
नाभिरिति ऊर्ध्वनभिरित्येवम् ॥ ४१ ॥

० यमः सर्वजगत्कारणभूतोऽनन्तत्वमेव "कारणं तुल्येयः" इत्यादि
वेदायंतात्पर्येणा आश्रयस्तीत्याह—तस्येति । तस्य स्मृतिद्वार-
कन्तरिभित्तुः स्वात्तरि रक्षितुः स्वराचारायामन्तः प्रविश्य चार-
येन निवर्त्यते तत्र वरपादमूले तत्रे भजामीत्युपगच्छित् सत्यम्भः
कथमभूतं यस्माद्युपासनादित्यर्थः न कर्मगुणकाखरजः
स्पृशति कर्मगुणकाखरानां रजोमलं यदुपासकान् न स्पृशति
रज इति पाठे तथा कर्मोदयो यदुपासकं न स्पृशति
यदुपासका कर्मोदयं स्पृशतीति वा तत्र कर्म पुण्यपापामक-
तस्य कर्मयो रजः रजोवत् कृताचारकचारसुखदुःखे गुणरजः
शब्देन रजमादि गुणकार्ये कामक्रोधादिकं विवक्षितं काल-
शब्देन तत्पुण्यकृतीतातपवर्षादयो निवक्षिताः रज इति पाठे रजो-
रोगाः किञ्च वेदद्वयाः वेदा द्वये येषां ते वेदात्तात्पर्येति नूनयः
इत्यर्थः । यजन्त्याराधयति तदाप्येतत्पादमूलमापद्ये ॥ ४२ ॥

किं तदाप्येतत्तः तस्या एव निरतिशयपुण्यार्थक्यतामाह,
मायमिति । अमिय इति छेदः हे अपवर्गमूर्ते । निरतिशयपुण्यार्थ-
रूपः हे ईश ! परितो न मीमंयं यस्मात्सर्वदृष्ट्युपनवात्स्वदृष्टि-
प्राप्तेरस्य ज्ञेयं भयो न विशाः भिय इति छेदः परितोभिय इति
समस्तं पूर्वं जनस्य विशेषणं ननु, अतुमुल्लोकमपि क्षेम
एतत्त्वमाह—आम्रयेति । अत्र नितरां काखस्य काखरूपस्य ते
मूलः विभेति कुतः यतः सोपि द्विपरायंक्षिप्यः द्विपराय-
काखस्यविशोकः अनो विभेतीति सम्भवः । अनो ब्रह्मण
एवं अत्र किमुन तत्कृतानां तत्सृष्टानां भौतिकानां भूतपरिणा-
त्मकदेहमात्रम् ॥ ४३ ॥

यत्तत्त्वदृष्ट्युपनय एव ज्ञेयः तत्तत्त्वपादमूलमेव तत्प्राप्तये
मजामीत्याह—तद्वा इति । अतश्चिपः सत्यमकुलपक्ष्य परमात्मनो
गुरोश्च परस्य सर्वस्मात्परस्य च तत्त्वमाहितं तदेतत्पादमूलं
मजामि अतश्चिप इत्यनेन "तत्त्वमाहं मनुजानां मृत्युमन्तारमागतात्"
इत्युक्तविश्वसत्यसकत्वात् विवक्षितम् आत्मगुरोरित्यनेनात्मनः
प्रविश्य निवर्तनेन स्वाधुक्तमकारित्वं ज्ञानोपदेशेन उपकृतं च
प्राप्त्येवोपयुक्तनवोक्तम् "हिस्वैतद्वाग्महिमाग्मगुरोः परस्य देहाद्य
पार्थम्यद्वयमभिज्ञमात्रम्" इति पाठे अत्यमल्यमसदृष्टमपार्थ-
म्यकत्वं च देहादि हिस्वा भवाक्यात्महितं पादमूलं मजा-
मीति सम्भवः । हिस्वैतद्वाग्महिमाग्मगुरोरिति पाठे तु आत्म-
हिमाग्मज्ञानावरकं देहादि हिस्वा मजामीत्यर्थः । देहा-
द्यपार्थम्यद्वयमभिज्ञमात्रमिति च कश्चिपाठः तदा अपार्थ-
म्यमिति च न मयस्मिन्मात्रमात्रम् यस्मात्तद्देहादि हिस्वेत्यर्थः
ज्ञानाद्वैतार्थो ह्यः यद्येवं तेषां यो मजेदिति शेषः । तर्हि स एव
सर्वं मनीषिणामभिमतं सर्वं पुरुषार्थं चिद्वेदं ज्ञेयं आद्यपाठे तु
यत्केचि शेषः । यत्तत् तत्रे अभिज्ञामात्रं तत्पादमूलविषयक-
ज्ञानमात्रमिति तर्हि न एव सर्वमनीषिणामभिज्ञेत् "चिद्वेदं
न सर्वमनीषिणामभिज्ञेत्" इति च पाठो दृश्यते तदाभिज्ञमात्रमित्यस्य
वेचामिहोदः किं चिद्वेदं ज्ञेयम् इति सम्भवः ॥ ४४ ॥

यिहोदयव्यवहारीयैकतपदरत्नावली ।

मायवत् इत्येवमिति—मूर्ती इति । हे भगवन् ! सकलसत्त्वस्य
भगवन् इमे मूर्ती मरनाराधयसंज्ञे त्रिकोक्षाः ज्ञेयाः सत्ये
शक्तुक्तमन्त्रमायाय मृत्युजिह्वे संसारावशात्पुनराव भवतः
किञ्च, त्वं ज्ञेया अनुपमाभ्यननूनाविद्या अनुपमा असद्वशी-
रत्वा भवति नितरास्तनूनां विमर्षि त्रिकोक्षेमादिकावायेति
शेषः । किञ्च ऊर्ध्वनाभिरिव इदं सर्वं यथापूर्वं सृष्टा पुनर्यथा
पूर्वं प्रससि ज्ञेयेन मायाविद्युत्पदपदप्रदयो न चिद्वेदादिति
शक्तु परिहा सत्यमपञ्चसृष्टिश्चरस्य तत्रियमार्थं ताव-
द्रूपप्रदयोपात्तेः "तत्सृष्टा तदेवानुमाविशत्" इति श्रुतेः । यद्वा,
अतनूरमाकृतशरीरस्य यथा सर्वमिदं सृष्टा पुनर्यथा स तथा-
पमानि ज्ञानीविधानि शरीराणि विमर्षि प्रससि ज्ञानेनानि
करोति । त्रिकोक्षेमादये भगवन् ज्ञेयाद्यनन्तरमेकीकरण-
मिति विशेषः भगवन् इमे मूर्ती च तथेति ॥ ४१ ॥

एवमर्थं प्रमाययति—तस्येति । यत्तत् यस्मिन्पादमूले स्थितं
पुरुषं कर्मगुणकाखरजः पुष्कलमूलाः सत्त्वाद्यः कालो
जगमादिदुःखः रजः आलम्ब्य शुकशोणिताख्यम् एकवज्राव-
विषयैकमयत्वं न स्पृशति नास्तपति न दुःस्वमापादयति
वेदस्य इदमन् येषां ते वेदद्वयाः वेदात्तात्पर्येणा नूनयो
ब्रह्माद्यः त्रिपरायैरिति श्रुतिः पाखकस्य तत्र ब्रह्ममूलं
कथयति "पादोऽयं विभोभूतानि त्रिपादवामृते दिवि" इति नितरां
नमस्ति नमो विष्णवे महते करोमीति यजति "इयं ब्रह्म
यजामहे सुगन्धि—पुष्टिवर्धनम्" इति आश्रयस्त्वामागमेव लोक-
मुपासते इति यद्यस्मात्तस्मात्सर्वदृष्टिमेवासां तदेवमानं वा
इत्यर्थः । तस्य सर्वदृष्टिमूलं यत्तत् कर्मोदयो न स्पृशति तत्तत्र
पादमूलं मजामीत्येकवाक्यं वा ॥ ४२ ॥

किमर्थमेतदेव कथयति निजुः कसुकावामयं अत्यधिकं न
कथादित तत्राह—नेति । हे ईश ! अपवर्गमूर्ते ! पुरुषार्थसकत्वं
परितोऽभयः सर्वस्मादभयः जनस्य तत्तादृश्युपनवात्तद्विपराय-
प्राप्तेरस्य ज्ञेयं न विशाः परितो भिय इति वा पाठः जन-
स्येति विशेषणं सर्वस्मादभीयम् यत्तत् स तथा तस्य । ननु,
तदस्यः समकतां ब्रह्मास्ति "प्रजापते न त्वदेतात्पर्यम्" इति-
श्रुतेः । अत्राह ब्रह्मणि यतः परितोभयः अनो द्विपरायंक्षिप्य-
क्षिप्यं यत्तत् स तथा स ब्रह्मा काखस्य ते तत्र सकाशाद्वि-
भेति "यस्मां निशय्य सदनानुक्तपमानम्, यो सकमावतुल्यं
सचक्यं निचकमानमर्थोक्तम्" इति श्रुतेः । भूतग्रामस्य विविधा-
दृष्ट्यात्सत्यं चिद्वेदं यद्येवमभिज्ञमात्रम् चोक्तमिहोदयव्यवहारीयं
तथामात्रः किं तत्त्वादिति मन्त्राशक्तुं केमुक्त्यायत परि-
हरति, किमेतेति । अत्र इत्युक्तमत्रावि सम्भवयते ब्रह्मावयं
विभेति यतोऽनन्तरकृतमौलिकानां तेन ब्रह्मणा कृतानि भौति-
कानि शरीराणि येषां ते तथा तेषां प्राणिनां यवमस्तीति
किमेतेत्यन्वयः ॥ ४३ ॥

येनायामिदं मात्रमाह—तद्दे इति । अतश्चिपः एकप्रकार-
बुद्धेर्निश्चयबुद्धेरित्यर्थः आत्मगुरोः जीवगुरोः परस्य परमा-
त्मनस्तत्र पादमूलमेतद्देहाद्यभिमानं हिस्वा यदि मजामि तर्हि
ने तत्र प्रसाधारण्यं मनीषितार्थं विद्ध्य इत्यन्वयः । कीदृशम्

श्रीमद्विजयध्वजतथिकृतपदः

आत्मच्छिद्यम् आत्मनाशहेतुम् अनप्यव
प्रयोजनशून्यम् असदमद्यम् अनाभिज्ञम
केवलाविच्छिन्नकृतं वा अनेन देहेऽहमाद्यो
हेतुरिति कथितं भवति ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकर्मसूत्रः

नह्ये इति तेऽभिज्ञमात्रमिच्छस्य टीकायां विहितं
न्यायिष्ठाने प्रमादेव प्रतीतिर्यस्य तदित्यर्थः

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारः

तस्मात् स्वमजने कारयितुं मजनेन न कर्म-
प्रेमवशो भवितुं च तवावतारः न केवलमेत-
नार्थमपीत्याह—मूर्त्तिं इमे इति । मृत्युजिह्वे
ऽन्यतन्मूर्त्तेश्चकुर्मोषा विमर्षि तथेमामपि त-
वस्य पावनार्थं तन् विमर्षि तत्सर्वं पुन-
रित्युद्धृतं तव जीवाधिभवमपीति भावः

तस्य तवाङ्घ्रिमुखं भजामीति त-
यस्य यदङ्घ्रितलस्य भक्तजनं कर्मगुण-
स्वादिभवं भाषित्वं च न स्पृशन्तीति त-
मिति कर्मेति दुष्कृतं सुकृतं प्राचीनम-
स्पृशन्तीति पुष्कलपक्षांशं जलमिषेति म-
अभीक्ष्णं स्तुवन्ति मुनयो मौनशीला वेद-
तत्प्राप्त्यर्थं ध्यायन्ति ॥ ४२ ॥

अङ्घ्र्युपनयात् चरणप्रतिरन्वत् क्षेमं कुशलं परितो भियः
संनाराङ्घ्र्यनो जनस्य न विश्रः यतो ब्रह्मेत्यादिने कावस्य
कावस्वरूपत्वात् इतः अस्मात् किमुत यत्तत् तत् कृतानां
ब्रह्मकृतानां भौतिकानां प्राणिनां भयमिति ॥ ४३ ॥

श्रुतविषयः सत्यज्ञानस्य आत्मच्छादि हिंसा आत्माच्छादकं
देहादि देहगहादिममत्वं त्यक्त्वा अपार्थे निष्कलम् असत् तुच्छं
अन्यं नश्वरम् एवमन्योपि यो भजति स ते स्वामिभक्तमात्रं भक्त-
भवाभिज्ञमेव प्राप्नोति । ननु, तर्हि निष्कलम् एव मां भजतु सकल-
स्त्वयं तत्राह—तर्हि । यदि त्वां विन्देत् तर्हि सर्वमनीपितार्थं
नाच्छिन्नार्थं विन्देतैव ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छङ्करदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, प्राणप्रवृत्तौ मगवानावाप्तु तापसा विवृत आह—मूर्त्तिं
इति । हे भगवन् ! नारायण ! इमे नरनारायणाख्ये मूर्त्तिं भगवन्
एवाविहिते आनिर्भाषप्रयोजनमाह, त्रिषोक्त्याः क्षमाच रक्षायै
तापविरमाय त्रिविधतापनिवृत्त्यै मृत्युजिह्वे संसारनिवृत्त्यै च
तत्र दृष्टान्तमाह, यथेवं विश्वमवितुमशक्तनूः मरत्यकुर्मादिकपाः
जानां विमर्षि तद्वत् विश्वनिगमनप्रवेशस्थानत्वप्रतिपादनेन भग-

वतां दृष्टवृत्ति, सर्वं विश्वं सुप्ता पुनर्प्रसवति अगारकारणत्वेपि
निर्विकारित्वे दृष्टान्तेन द्योतयति ऊर्ध्वनाभिरिति ॥ ४१ ॥

एकभूतस्य तवाङ्घ्रिं भजामीत्याह—तस्येत्येति । तस्य अङ्घ्रिमुखं
भजामीति तृतीयाङ्गकादानीतेनाध्याहृतं वा क्रियापदेनान्वयः
तदाप्येव अङ्घ्रिमुखप्राप्तये ॥ ४२ ॥

अङ्घ्रिप्राप्तेरन्यत्क्षेमं नेत्याह—नाभ्यमिति । परितो भीयंस्य तस्य
जनस्य यज्ञा, परितः सर्वत्र नास्ति भीयंस्मात्तस्य तल्ल अङ्घ्र्युप-
नयात् भीमत्वादपक्षप्राप्तेः अन्वयस्तु न विश्रः भगवच्छरणप्राप्ति-
रेवोपादेयपदार्थ इति द्रष्टव्यं सर्वं ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तं काव-
प्रस्तवाद्यनुपादेयमित्याह, ब्रह्मेति । द्विपराजकावस्थाविशिष्य-
स्थानं यस्य सोऽपि ते तव शक्तिरूपस्य कालस्य वेगादिति-
शेषः । अक्षं नितरां विभेति तत्कृतभौतिकानां तेन कृतानां भौति-
कानां प्राणिनां भयमिति का कथा ॥ ४३ ॥

तत्सर्वं पादमूलप्राप्त्यर्थं श्रुता भीयंस्मात्तस्य तव धीमर-
कस्य वेदमात्रायेभूतस्य आत्मनां ब्रह्मादिसर्वजीवानां गुराः
परस्य पूज्यस्य तव मादमूलं भजामि नन्वव्यासकस्य नो मजने-
कोऽधिकार इत्यत आह, हित्वेति । इदं इदममानमौहिकम् अन्त्यं-
पारलौकिकम् असद्युक्तम् अत एवापार्थं निष्कलम् आत्माच्छादि
आत्माच्छादकं हिंसा उपेक्षयित्वेत्यर्थः । भगवत्प्राप्तिकामो भग-
वन्तं भजेदिति फलितोर्थः यदि क्षेत्रज्ञस्वरूपमात्रप्राप्तिकामः अर्थ-
प्राप्तिकामो वा तर्हि ते त्वत्त एव अभिज्ञमात्रं क्षेत्रज्ञस्वरूप-
मात्रं मनीषितार्थं वा विन्देतैव तदातापि त्वमेव नान्यः क्षेत्र-
ज्ञस्य त्वदंशात्वात् अर्थस्य सर्वस्य त्वद्विच्छक्तिमयत्वाच्चेति
भावः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

हे भगवन् ! आप इन दोनों मूर्त्तियों को इस त्रिषोक्ती
के संग्रह के लिये, और दुःख दूर करनेके लिये, तथा मोक्ष
के लिये, धारण करते हैं । तथा इस जगत् की रक्षार्थ और
भी नानाप्रकार की मूर्त्तियों को धारण करते हैं । और इस
जगत् को रचकर ऊर्ध्वनाभि (मकरी) की तरह फिर सबको
प्रसूते हैं ॥ ४१ ॥

जगत् के पालन करनेवाले स्थिर चरों के निबन्ता ऐसे
आप के चरणकमल को मैं भजता हूँ । जिस चरणकमल के
समीप स्थित रहनेवाले पुरुष को कर्म गुण काव और रजो-
गुण ये सब रूपों नहीं कर सकते हैं । और वेद के अभिप्राय
जाननेवाले मुनि लोग जिन आप के चरणकमलों की प्राप्ति के
अर्थे इनही चरणकमलों की स्तुति करते हैं, नमस्कार करते हैं,
पूजन करते हैं, और निरन्तर ध्यान करते हैं ॥ ४२ ॥

हे ईश ! अपवर्ग मूर्त्ति जो आप ही निज आप के चरणार-
विन्द की प्राप्ति को छोड़कर सर्वत्र भयभीत इस जन को
और भी कोई क्षेम है इस बात को मैं नहीं जानता हूँ । द्विप-
राज पर्यन्त स्थित रहनेवाले ब्रह्माजी भी, जिन आप के शृङ्खली
विलासकण काव से अत्यन्त ही डरते हैं । और जो निवार
ब्रह्मा की सृष्टि के प्राप्ति हे उनको भय है तर्हि इसमें क्या
माध्यम है ॥ ४३ ॥

सत्त्वं रजस्तम इतीश ! तवात्मबन्धो ! मायामयाः स्थितिलयोदयहेतवोऽस्य ।
 लीलाधृता यदपि सत्त्वमयी प्रशान्त्यै नान्ये नृणां ह्यसन्मोहभियश्च याभ्याम् ॥ ४५ ॥
 तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां शुक्लां तनुं स्वयं वितां कुशला भजन्ति ।
 यत्सात्त्वताः पुरुषरूपमुशन्ति सत्त्वं लोको यतोऽयमुत्तात्मसुखं न चान्यत् ॥ ४६ ॥
 तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने विश्वाय विश्वे (१) परदैवताय ।
 नारायणाय ऋषये च नरोत्तमाय हंसाय संयतायै निगमेश्वराय ॥ ४७ ॥
 यं वै न वेद वितथाक्षपथैर्भ्रमद्भीः सन्तं सखेष्वाशुषु हृद्यपि दृक्पथेषु ।
 (२) तन्माययाऽऽवृतमतिः स उ एव (३) साक्षाद्वाच्यतवाऽखिलगुरोर् (४) पसाद्य वेदम् ॥ ४८ ॥
 यदर्शनं निगम आत्मरहः प्रकाशं मुह्यन्ति यत्र कवयोऽजपरा यतन्तः ।
 तं सर्ववादविषयप्रतिरूपशीलं (५) वन्दे महापुरुषमात्मनि गूढबाधम् ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां
 वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे नारायणस्तवो नाम
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

आत्मा के आवरण करनेवाले तुल्य नाशवान् इस देहादि में आसक्ति छोड़कर, सत्य संकल्प आत्मा के अज्ञान को दूर करनेवाले, ज्ञान स्वरूप परात्पर ऐसे आप के चरणकमल को भजता है ॥ यदि पुरुष आप का भजन करता है तब वह आप ही, स संपूर्ण वांछितार्थ को प्राप्त हो जाता है ॥ ४४ ॥

भीष्मस्वामिकृतभाषाटीकापिका ।

ननु, ब्रह्मरूपापि भवेव मूर्त्तिं अतो मामेव किमत्यन्त-
 माप्स्यसे तत्राऽऽह—सत्त्वमिति । यदपि यद्यपि तथैव मायया कृता एता लीलाश्चैव धृतास्तथापि वा सत्त्वमयी भव प्रशान्त्यै मोक्षाय न केवलमस्य प्रशान्त्यभावात्प्रमत्तमभजते किम्वानिष्टं च भवेदित्याह—उपसन्नेति ॥ ४५ ॥

नदेव सूदाचार्येण द्रव्यमिति—तस्मादिति । हे भगवन् ! तव शुक्लां तनुं भीतारावणाख्याम् अथ तावकानां च शुक्लां तनुं नरावयुम् यद्यस्मात्सात्वताः सत्त्वमेव पुरुषकेश्वरस्य रूप-
 मुशन्ति प्रपश्यन्ते न त्वस्य द्रव्यमस्तीति भ्रमं हेतुः यतः सत्त्वा-
 लोको वैकुण्ठालयः लोकास्ते सत्यत्वमयं च भोगे सत्यत्वात्ता-
 सुखं च ॥ ४६ ॥

अतस्तं प्रशंसति—तस्मै नम इति । हंसाय शुश्राय संयतायै निगमेश्वराय ऋषये च निगमेश्वराय वेदमार्गप्रवर्तकाय ॥ ४७ ॥

वेदार्थसम्प्रवर्तने हेतुत्वं नदस्तीति—यमिति । वितथाक्ष-
 पथैः कपटैर्द्वैपमागैर्भ्रमद्विनिक्षिप्तबुद्धिः पुमान् स्नेहियार्थिगु-

नियन्तृत्वेन अन्तमपि च त्वां न वेद दृक्पथेषु विषयेषु बुद्धिबिम्बे हेतुः तन्मायया तस्य नयेव मायया आधृता आत्मनिष्ठा मतिर्भवेत् स उ सोऽपि भाष्य एव पूर्वमविज्ञाने-
 वाखिलगुरोस्तव त्वत्प्रवर्तितं वेदमुपसाद्य प्राप्य ते त्वां साक्षा-
 द्देह ॥ ४८ ॥

वेदेनैव त्वज्ज्ञानमित्युपपादयप्रशंसति—यस्य तव दर्शनं निगमे भवति कथम्भूतम् ? आत्मनस्तव रहः रहस्यं तस्य प्रकाश-
 कम अन्यथा बुद्धेयतामाह—अजपरा ब्रह्ममुख्याः कवयोऽपि साङ्ख्ययोगादिभिर्धर्मतमाना यत्र त्वयि मुह्यन्ति कुतः ? इत्यत आह,
 सर्वेषां साङ्ख्ययोगादिनां ये वादास्तेषां विषया भेदादयस्तेषां प्रतिरूपं तत्तदनुसारिणीं स्वभावां यस्य तम् । कुतः ? आत्मना देहादिसङ्घातेन निगूढो बोधो यस्य तम् एवम्भूते महापुरुषे त्वां वन्दे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
 भीष्मस्वामिकृतभाषाटीकाभाष्य
 अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भीष्मदर्शनमृत्कृतशुक्लपक्षीयम् ।

मायामयाः प्रकृतिसम्यग्निष्पन्नस्तनव इत्यध्याहारः शुक्लां-
 तनुमित्यन्तरोक्तेः लीलाधृता लीलाया धृता अन्ये रजस्तमभा न प्रशान्त्यै वाऽप्यां द्यमनादिः स्वात् ॥ ४५ ॥
 यत्सत्त्वं ते रूपं स्यात्तथा उद्यमि तत्तुल्यं आत्मज्ञानाय ज्ञानप्रदमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

(१) परदैवताय (२) तन्मायया (३) साक्षाद्वाच्य (४) उपपद्य (५) अहमिह इति धिज० पा० ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपत्रम्

आत्मसुखम् आत्मानुभवमेव आत्मनः
तत्त्वमस्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यं वै इति वितपाक्षपथेः भ्रमस्तीः । तत्र
स्नातमनाः जन्तुः सर्वपदार्थेषु स्वल्पमपि न लब्धं
याधिकारी तवाङ्गमिमुपसाद्य त्वां वेद
योजना । यद्वा, अखिलगुरोरिति द्वितीयं यत्

वर्शनामिति वक्ष्य दर्शनोपायभूता । तत्र
मिति निगमविशेषणम् अजो ब्रह्मा येषां परमं
अपरिकल्पेयान्वेषमवयवम् ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवतवाक्याने

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपत्रम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराववाक्यैकनमागवतम्

ननु, ब्रह्मरुद्रावपि ममेव मूर्त्तिं भजन्ति । कि-
मिति भजन्ते इत्यत आह—सर्वमिति । सर्वमिति
जीवन्मयः । यदपि यद्यपि अस्य जगतः । तत्र
निरुद्धब्रह्मणस्तत्र इति विशेषमव्याज्यते । तत्र
दर्शनात्माह सर्वं रजस्तम इति यी तत्र माया तथैव कृताः
लीलाधूनाः लीलायैव धृता लीलापदेन विषयवाद्याकृततनुसम्बन्धस्य
कर्ममूलकत्वाद्वाहतिः तथापि तत्र सर्वमयी वा तनुः सैव
नृणांमुपास्ममाना शास्त्रे मोक्षोपयुक्तशान्तये भवति नाप्येकमेव
ब्रह्मरुद्रावपि तन्मो न प्रशान्तये भवनः प्रयुत ताडयाम् उपास्यव्य-
सनमोहमिवो मन्त्रयुः स्वसनं दुःखं भीमं यद्यप्यत्र स्थितिहेतु-
भूताया विषयवाक्यतनोरपि मायाकृतत्वात्तथाऽप्राकृतसर्वगुण-
परिणामरूपत्वमवगम्यते तच्च “सर्वाद्यो न सन्तीत्ये यत्र च
प्राकृतागुणाः” इति श्रीभगवद्भिषग्रे प्रतिविज्जं तथाप्यत्र सर्व-
मिति वा माया रजस्तमश्चेति च वा माया ताड्या मायाड्यां
कृता इति योजयम् नत्र सर्वशब्देन कल्पनाभासत्वं सर्वं गुण-
सर्वाङ्गिष्वगुणमित्युक्तं शुद्धसर्वमयं त्रिगुणात्मकप्रकृतिद्रव्य-
विषयं विवक्षितम् इदं योजनार्थमेव सर्वं रजस्तम इति
व्यस्तनिर्देशः कृतः प्रवृत्तापेक्षया “सर्वं रजस्तम
इति प्रकृतेर्गुणास्त्रैयुक्तः परः पुरुष एक इहाऽस्य भक्तं”
इत्यत्रावमेवायं रजस्तमः शाब्दाड्यां सर्वमिधो नो विवक्षितो ॥ ४५ ॥

यतः सर्वमयं यत्र प्रशास्त्रे न त्वस्य तस्मात्त्रिपुण्यशुद्धवस्ता-
मेव उपासते तस्मादिति । अथ ननु, हे भगवन्स्वात्मकानां त्वज्ज-
कानां अर्चिता खलु तव च दयिनां शुक्लां शुद्ध-
सर्वमयी तनुं कुशला भजन्ति काऽसौ शुक्ला तव तनुरित्यत्राह,
वत्सावताः पुरुषरूपमुशन्ति सर्वं लोका इति सात्वताः पञ्च-
वाक्त्रिभुजास्तत्त्वनामिहा लोका जना नन्दनारावणाव्यं यत्पुरुषरूपं
पुरुषाकृत्यावर्त्तनं रूपं पुरुषस्य तव रूपं वा सर्वं विशुद्धं
सर्वमुशन्ति उपास्यन्तेऽकृष्टं सैव शुक्ला तनुरित्यर्थः । तद्वि-
धनादि-यतः पुरुषरूपात्सर्वानुपास्यमानादभवं संस्तुतिभवाभावाः

उतापि आत्मसुखम् आत्मानुभवसुखं तवाव्यवस्थायामिभसुखं
नास्ति ॥ ४६ ॥

इत्थमनन्तकस्यायुगुणगुणं स्तोतुमर्हं न शक्नोमीत्यभिप्रेत्ये-
पस्थितैर्गुणैर्विशिष्टं प्रथममिति—तस्मा इति । पुरुषाय पुरुषिण्यसि,
वदासीति तथा चतुर्विधपुरुषार्थप्रदायत्यर्थः । भूताने सत्तात्तरात्म-
त्वेन भूमगुणविशिष्टायात एव विश्वाय विश्वरूपेणावस्थानायात
एव विश्वगुरवे विश्वस्य हिनकरायात्मनः शरीरहिनावस्थायीकृत-
त्वादिति भावः । परदेवतायै इत्यनेन ततोऽधिकदेवतात्तरव्याहृतिः
नारायणायैत्यनेन प्राप्पत्यं प्रापकत्वं च निवक्षितम् श्रुत्य इत्यनेन
सर्वज्ञत्वं नारायणपदसमभिव्याहृतनरोत्तमशब्देन शिष्याचार्यकृते-
यास्त्रिधाध्यात्मविद्याप्रवर्त्तनकारा जगद्विजिगीषुत्वं विवक्षितम् ।
हं सोऽप्यनेनाधितादावनिराकर्तृत्वं संवतगिर इत्यनेन “सर्वमिदं-
भ्रयातोऽवाक्य नादर इत्यत्रेव परिपूर्णताप्रयुक्तमजपकारत्वं निगमे-
भ्रयायेत्यनेन वेदाऽऽचार्यत्वं च विवक्षितमिति ॥ ४७ ॥

ननु, त्वम् इव माम् इत्थं भूतं सर्वेऽपि किं न विवक्षितं अत आह
यं वा इति । तन्मायवाऽधुना मृतिर्वेत्वात एव वितर्कान्निर्गन्ते-
रक्षपथेर्निद्रियमार्गैर्भ्रमन्ती धीर्यस्य सः वेदात्मागमिनिनी धीर्यस्ये-
त्यर्थः भ्रमद्भिरिति पाठे निवचनप्रावयत्वेन च अङ्गिर्विषयवाक्य-
पथे त्वां न वेद कथंभूतमपि खल्वेव खल्विन्द्रियादिषु अकल्प-
सुषु प्राप्तेषु हवि इदं इदं इदं इदं विषयेषु निवस्तुतया
स्वल्पमपि नहि न कोपि वेदेत्याह—यन्मवाखिलगुरोरपिः । प्रथमं
त्वप्रवर्त्तितः यः तं वेदमुपसाद्य स्थित इति शेषः स उ एव सर्वं
त्वां साक्षाद्देव वेदात्तावहितोपासनाविशुद्धमनसा वेदत्यर्थः ॥ ४८ ॥

वेदेनैव ज्ञानमित्युपपादयप्रथममिति—वदिति । वक्ष्य दर्शनो-
पायभूतो निगमो वेद आत्मरहस्यप्रकाशकः अन्वया तुष्टेयना-
माह—भजपरा इति । अजो ब्रह्मा पर उरुहः प्रशान्तो येषां ते ब्रह्म-
मुखाः कथं वा ततस्तः साङ्ख्ययोगादिभिन्तमाना अपि । यद्वा,
हिरण्यवर्गमकपिवाद्यः योगमाङ्ग्यादितत्त्वप्रणयनेन तत्त्वसकृपाव-
मर्शनाय यतमाना अपि यत्र त्वां विषयभूतं मुह्यन्ति तस्मिन्भूते
सर्वेषां विषयप्रतिकपशीलं सर्वेषां वाहा योगसाङ्ख्यादिवाहाः
प्रकृत्युपादानवपुरुषानिमित्तत्वादिवादास्तेषां प्रतिक्षेपकं रूपं अकल्पं
शीलं समावः सावेकसंभवादिः प्रकृतिपुरुषादिव्यवस्थानिनी
वक्ष्य तमात्मनि अस्मिन् गूढस्तरविज्ञानः बोधः अपरिक्लेप-
ज्ञानमैवो यस्य तं महापुरुषं वन्दे ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

श्रीमद्भिराववाक्यैकनमागवतम्

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराववाक्यैकनमागवतम्

वेदाहंमावस्य निमित्ते रजस्तमसी तदमावस्य-सर्वं त्वजि-
यतामिति भावेनाह—सर्वमिति । हे ईश ! आत्मवन्द्यो ! सर्वं रज-
स्तम इति गुणास्त्वया लीला धृताः जगज्जर्मलकीटावै धृताः
अङ्गीकृताः । ननु, जीवन्मयि किङ्कर्तुं शक्ता येन धर्माः
स्फुरिति तत्राह, स्थितीनि । अस्य जगतः स्थित्यादितेनः किमा-
त्मका इति तत्राह, मायामया इति । इच्छात्मकाः यदपि यद्यपि

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपदरत्नावली ।

तथापि सत्त्वमयः सात्त्विकः प्रशास्त्रे मुकधे भवति अथे
राजसतामसाः प्रशास्त्रे न स्युः किन्तु देहाहमावेन संसा-
रावस्थुरित्यर्थः । ब्रह्मा, सत्त्वाहमेव राजसमसौ शास्त्रे न क्वातां
पुनः कस्मै भवति इति तत्राह, नृणांमिति । याश्चां राजस-
मोऽयां नृणां व्यसनादयः स्युः च एवाथे त्रिविधानां नृणां
मध्यं सत्त्वमय एव इति वा ॥ ४५ ॥

उपसंहारमेव सत्त्वं स्तौति-तस्मादिति । यस्मात्सत्त्वमेव
निःशेषसत्त्वमुक्तमादिह कुशलाः भगवत्पथ कल्याणानां ताव-
कानामेव उपासायोग्यां स्तौतो दयितां शुक्लां तव तनुं भजन्ति
तावकानामिति किं विशिष्योक्त्यत इति तत्राह, यस्मात्सत्त्वा
इति सात्त्वताः साधुगुणयुक्ताः पुरुषाः सत्त्वं सत्त्वगुणप्रबलकं
पुरुष इति रूपं शब्दं यस्व तत्तथा पुरुषशब्दवाच्यमित्यर्थः
उद्यमि कामयन्त इति यद्यस्यात्समाश्लिष्येवचनम यतः पुरुष-
रूपात् लोकोऽमयं विन्दति आत्मसुखमनापि लभते तस्मा-
द्व्यवहारादि न ब्रह्मा, यतः सत्त्वाल्लोको रक्षितो भवति
अमममृतात्मसुखमाप्नोति अथैवजस्तम इति यज्जं चरूप-
सुखादिहेतुर्न भवति ॥ ४६ ॥

निरन्तरव्यानासमर्थस्योपास्तिप्रकारमाह-तस्मा इति । विश्वा-
विश्वनाम्ने अस्य सत्त्वंनामसंज्ञा नास्ति अर्थात्तरव्यासत्त्वसंज्ञा-
धीश्वरेण संवतर्गिर मितभाषणात् ॥ ४७ ॥

भवत्साक्षात्कारो भवत्प्रसादायत्तां न स्वयत्नसाध्य इत्याह,
युमिति । हे वितत ! वः पुरुषोक्षपथैः शब्दादिभिः अमर्त्यै-
त्वां न वेद कीदृशं अक्षेपु खेन्द्रियेषु असुषु प्राणेषु हृदय-
रूपेषु हृदयवेषेषु वसन्तं निर्दोषत्वेन वसन्मानं ज्ञापका-
मावक्ष्ये औन्नतीति नेत्याह, नवेति । अस्मिन्महोक्तव वेदे
ज्ञापकमात्रम् उपपद्यापि सः साक्षादयः भवन्नोक्तयः विषय-
भोगशीलः तस्य तव मायया बन्धकशक्त्या आकृष्टमतिः
आकृष्टादितज्ज्ञानस्तस्मात्स्वप्नसादेन स्वज्ज्ञानं सुखममित्यर्थः ॥ ४८ ॥

• स्वज्ज्ञानस्य किं माहात्म्यं येन स्वदनुप्रदेष्ट सत्त्वापाद्यं
स्यादिति तत्राह-बहर्शनमिति । वस्य तव हर्शनं ज्ञाननिगमे
तद्वर्तमानांके वेदे प्रतिपादितम् आत्मरहःप्रकाशो यस्मात्त-
त्तथा तत् अजपराः विश्वपरायणा यत्नतः कृतोपादिप्रयत्नाः
कथयो यत्र परमात्मरहस्ये मुह्यन्ति इदमित्यमिति ज्ञानम् उप-
देष्टुं च न शक्नुवन्ति तं भगवन्ने घन्दामह इत्यन्वयः । सत्त्वं
वादानां सर्वसिद्धान्तानां विषयाणां प्रतिपाद्यानाम् अर्थानां
प्रतिरूपशीलं विरुद्धमानं तदुक्तान्यथास्त्वन्नामःनमित्यर्थः
आत्मनि जीवविषये गूढबोधं जीनेनाज्ञानरूपमित्यर्थः । आत्मना
ज्जेनेति वा ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपदरत्नावली

, अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

(विश्वविजयचरितार्थकृतपदरत्नावली सप्तमः)

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपदरत्नावली ।

अथ एव इति अष्टमः ॥ ४५-४७ ॥

यं वेदो । अथेपु खेन्द्रियेषु सत्त्वमपि एवमेव निव-
रयन्त असुषु कर्मोद्भवेषु रूपेषु ज्ञानेन्द्रियेषु हृदयमात्मके
“नाहं प्रकाशं” अथैव योगमायासमाकृतः” इति श्रीगीताप-
निषद्भाष्यः ॥ ४५-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपदरत्नावली

अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

यं विश्वनाथकवर्तिकृतपदरत्नावली ।

ननु, सात्मने ज्ञानि देवनाम्नरमपि भजतु नत्तज्जनमपि
मज्जनमेव कृतो देवा अमृतंय एव ते इति तत्राह- सत्त्वमिति ।
आत्मबन्धो ! ब्रह्मात्मना अस्व इन्द्रबन्धादि देवमनुष्यादिमयस्य
जगतः स्थित्वहिंसितवः सत्त्वादयो गुणास्तेपि भावामया एव
किं पुनस्तत्कायो इन्द्रादौ मध्यगस्तेषां भजने मायानीतं त्वां
कथं विन्देति । अथ । यद्यप्यासु खीळासु मध्ये सत्त्वमयी खीळा
प्रशास्ती भूता तस्मै राजसमोमय्यौ बाह्यां व्यसनमोह-
मिथो भवन्ति तद्व्येनास्तिस्त्रोप खीळा भावामयस्य
एवेत्यन्वयः ॥ ४५ ॥

अतस्तव भावामयोमिन्द्रादिमूर्तिभगुणां विहाय शुद्ध-
सत्त्वस्वरूपा एव तस्य तज्ज्ज्ञानां च मूर्तीरभिहा उपासने इत्याह,
नस्मादिति वत् यतः सात्त्वता नारदाद्याः पुरुषरूपं विश्वास्वरूपं
सत्त्वम उद्यमि । ननु, कीदृशं सत्त्वं तत्राह, यतो लोकः किं खगादिकः
न यत्र अमयं पातहेतुकमयामावः आत्मसुखम् आत्मभूतं
सुखं च ननु कर्मफलं स लोको वैकुण्ठो यतस्तत् शुद्धमर्थं
न चाप्यत् प्राकृतं सत्त्वम् ॥ ४६ ॥

पुरुषाय पुरुषाकारत्वेपि भूमे सत्त्वापकाय नहपि विश्वा-
देवमनुष्यतियर्गादिसंरूपाय भाविर्भावप्रयोजनमाह-विश्व-
गुरवे भक्तिज्ञानवैराग्याद्यामुपदेष्टुं न केनचमुपदेष्टुं स्वर्माप-
तु भजनीयमेत्याह, परदेवनाथे मदीष्टदेवाय ब्राह्मणमका-
नारत्त्वमाह, श्रुपये श्रुविस्मरूपनारायणाय श्रुविस्मरूपनारा-
माय च त्वत्परिग्रहत्वमाह इमाव मोनशास्त्रित्वमाह संयत-
गिरं तदपि निगमेशाय वेदप्रवर्णकाय ॥ ४७ ॥

अथैवैयम्मात्र-धैरे इति । वितथाश्रियः कपटोद्भवमार्ग-
भ्रमरुः । आत्मसुखिः पुमान् अक्षेपु अस्मिन्पु असुषु प्राणेषु हृदयां
नियन्तुत्वेन सत्त्वमपि यं त्वां न वेद सत्त्वमयनात्ममय
रूपेषु सत्त्वमपि त्वां तन्मायया तथा प्रसिद्धया मायया
आकृष्टमानं वेद अथेवा का वाक्तां स उ पातयः
आद्यो ब्रह्मापि तज्जिज्ञगुरोः साक्षादेवमुपकाय प्राप्यापि यं
त्वां नैव वेद ॥ ४८ ॥

वेदशास्त्रेयत्वेपि दुर्ज्ञेयत्वमाह-यस्व तव कथंनं ज्ञानं
निगमे वेदशास्त्र एव, कीदृशम् आत्मनस्तव रहस्यस्य प्रकाशकं

भाषा टीका।

भाषके रहस्य का प्रकाश करने वाला और जिन भाषके
व्यापक ज्ञान कराने वाला है, तिन महापुरुषों को मैं बन्दन
करता हूँ । आप कैसे हैं ? कि—सबे वाद के विषय के
अनुकूल समावृत्ति हैं अर्थात् जो जैसे निरूपण करें
उसको, उसी के अनुकूल मान देंगे वादे हो, फिर आप
कैसे हैं, कि ? आप ने ही अपने बोध को अर्थात् खचित्यक

बोध को जिस भाव्यत गूढ़ करके रखा है, कि—जिसमें
भाषा के भाषा न जान सकें ॥ ४६ ॥

इति भीमज्जागवते द्वादशस्कन्धे अष्टौ सप्तम्योः,

भीमज्जागवते द्वादशस्कन्धे अष्टौ सप्तम्योः

भाषा टीका समाप्ता ॥ ८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे अष्टौ सप्तम्योः ॥ ८ ॥

...ऽध्यायः ।
 ...ः—
 ... उवाच ।
 संस्तुतं त्वं मार्कण्डेयेन धीमता ।
 नारायणं प्रीत आह भृगुद्वहम् ॥ १ ॥
 ...गवानुवाच ।
 भोक्तुं शक्नोति सिद्ध आत्मसमाधिना ।
 मयि त्वं कृपया तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २ ॥
 वयं तेन श्रुत्वा त्वद्वृहद्व्रतचर्यया ।
 वीर्यवान् भवते वरदेशादभीप्सितम् ॥ ३ ॥
 ...मृषिरुवाच ।
 जितं त्वं तं प्रपन्नार्तिहराच्युत ! ।
 यद्वदन्ति तेनो यद्वदन्तु समदृश्यत ॥ ४ ॥
 यस्याः श्रमस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनम् ।
 मम त्वं प्रपन्नः स भवान् मेऽक्षगोचरः ॥ ५ ॥
 ...पुण्यश्लोकशिखामणे ! ।
 ब्रह्मे श्रीपादं यथा लोकः सपालो वेदसद्भिदाम् ॥ ६ ॥
 सूत उवाच ।
 (१) इतीदितोऽर्चितः काममृषिणा भगवान् मुने ! ।
 तथेति स स्मयन् प्रागादृबदर्याश्रममीश्वरः ॥ ७ ॥
 तमेव चिन्तयन्नर्थमृषिः स्वाश्रम एव सः ।
 वसन्नन्यर्कसोमाम्बुभूवायुवियदात्मसु ॥ ८ ॥

श्रीशरणाभिरुक्तमाचार्यदीपिका ।
 नवमे भगवत्प्राया दिवसोर्दशमे मुहुः ।
 मायाशिखोर्दशमे च मुनेर्निर्दिष्टानिर्गमैः ॥
 भगवतः परितोषपूर्वकं तदपेक्षितवरदानं कथयितुमाह,
 वस्तुत इत्यादिना ॥ १ ॥
 आत्मसमाधिना चित्तैकाग्र्येण ॥ २ ॥
 वचं ते परितुष्टाः स्मेति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायेण चर-

देशादित्येकवचनं द्वयोरैक्याभिप्रायेण प्रतीकं गृह्यते ॥ ३ ॥
 वरेण कृत्यता त्वया जितमुखर्षो हर्षितः मम तु वरा-
 काङ्क्षा नास्तीत्याह, वरेणेति ॥ ४ ॥
 यस्य तप आत्मपादाब्जदर्शनं मनसापि शुद्धीत्वा प्राप्य
 कृतार्था भजादयो भवन्ति स भवाग्नेऽक्षगोचरो जातोऽस्ति
 किमतः परं वरेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥
 ब्रह्मे ब्रह्मिष्ठामि लोकपालैर्ब्रह्मादिभिः सहितोऽयं लोको
 जनो यथा सद्भिदां सति वस्तुनि मेदम् ॥ ६ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषार्थदीपिका ।

• तथेति द्रष्टव्यमिति स ईश्वरः समयम् प्रागात् पाठाग्नये क्रिया-
विशेषश्च ॥ ७ ॥

• तमेवार्थं भाषादर्थानुरूपम् अग्न्यादिभूतैस्तु ॥ ८ ॥

भीमरक्षानुरूपकृतशुक्लपक्षीयम् ।

॥ १-५ ॥

भाषाम् भाष्यार्थशक्तिम् ॥ ६-१२ ॥

भीमह्रीरराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं संस्तुतस्तदभिमते प्राक्कदित्याह-संस्तुत इत्यादिना ।
हे भृगूहर्ष ! द्वितीयाग्न्याग्रे भृगूहर्ष मार्कण्डेयमित्याह ॥ १ ॥

उक्तिमेवाह-भोभो इति द्वाङ्गमाह । आत्मसमाधिना चित्ते-
कायेज्ज्ञानपाविष्यादिविच्छिन्नत्वा मयि भक्त्या च तप आदि-
भिश्च सिद्धो ब्रह्मविभेद्यश्चासि ॥ २ ॥

तव बृहद्भूतचर्यया नैष्ठिकाकामधर्मैश्चर्यया वयं परितुष्टाः
स्मः वयमिति बहुवचनं सर्वदेवाभिप्रायकं वरदानामीद्यात्मन्तः
वरं प्रतीकञ्च दृष्टीद्वि ते तुभ्यं मद्रं शुभमस्तु ॥ ३ ॥

• इत्थं वराय प्रचोदितः प्राह-जितं न इति त्रिभिः । देवदेवो
ब्रह्मा तस्मादीय ! प्रपन्नानामार्त्तं ह्येवं हरीतीति तथाभूत् । आभि-
नाज कयाववतीति तथा नोऽस्मत्त्वं भवान् सस्यगदद्वयेति
यदेतावन्तैव वरेणाजयम् ॥ ४ ॥

तत्र हेतुतया नद्वन्द्वस्य तुल्यमतामाह-वाञ्छन्तीति । अजादयो
ब्रह्मादयः योगपकेन योगविशुद्धेन मनसा बल्य भीमरक्षादज-
द्वन्द्वं कैवल्यं वाञ्छन्ति ननु पश्यन्ति स गवाह् ममाधि-
गोचर्युति ॥ ५ ॥

अथापीति । यद्यपि त्वद्वन्द्वमेव परस्मयापि तव भाषा-
भाष्यार्थशक्तिं द्रष्टव्यं द्रष्टुमिच्छामि इत्यर्थः । तां विज्ञानदि-
यया मायया लोकापाशैर्ब्रह्मादिभिः सहितो लोको जन-
सङ्ग्रिहं सत्कृद्वाक्यं स्वयि मिदं भेदं देवनिर्देहमनुप-
पन्नारमेव वेदं यथा कृतां मिदं वेदं तां भाषामित्यर्थः ॥ ६ ॥

इतीति । ईदृश उक्तोक्तिस्तस्य भगवान् हे मुने ! स्मर-
मन्मदासस्तेन सहितं यथा तथा तथेति द्रष्टव्यमनुगृह्य वद-
यामि प्रति प्रागात् ॥ ७ ॥

तमेवेति । तमेवार्थं भाषादर्थानुरूपमर्थं चिन्तयन् कदा द्रष्टव्य-
मीति चिन्तयन्नित्यर्थः । अग्न्यादिवत्तु तत्रात्मदृश्यम् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्णकृतपदरत्नावली ।

संस्तुत इति ॥ १ ॥

आत्मनो, ह्येः समाधिनापासनाज्यहानेन सिद्धः कृत-
कृत्यः ॥ २ ॥

प्रतीकञ्च लीकृत् ॥ ३ ॥

[१६]

अथमा-संस्तुतं वरं वरविषयवपि भगवद्भूतानादितरो
वरोऽनभीष्टो द्रष्टव्यमिति दृष्टि कृत्वा प्रतिपत्ति-जिनिमिति ॥ ४ ॥

यथाक-प्राप्तं प्राप्स्यते साध्यमस्य तदभावापयि तुय-
मिदमपि उपमिति तत्राह-वाञ्छन्तीति । भक्तिवोगपकेन
भक्त्युपायनां परिपाकं प्राप्तेन वाञ्छगोचरोऽभूदिति
शेषः ॥ ५ ॥

ननु क-तमेवार्थं भाषामभेदेनैव कथं भाष्यद्वतीति
किमवाह-इति । भाषाघटमानस्यकथाकिञ्चन्या लोकोप-
कारकवशात् न जनकत्वेन द्रष्टव्यमस्तीति भावेनाह, वचेति
सतः परब्रह्मणः सर्वस्मात् मिदं वैकल्यवत् वेदं तादृशीं द्रष्टु-
मिच्छामि तद्वत्तु तद्वत्तुमित्यर्थः ॥ ६ ॥

सकम्पेन सहितं तथा द्रष्टव्यमनुगृह्य ॥ ७ ॥

आत्मनि चिन्तयन् ॥ ८ ॥

भीमजीवगोखामिकृतकमसम्भवं ।

॥ १ ॥

तपस्का-वसंयमेव आत्मममाधिभित्तैकाग्र्ये तेन वा
जनपाविनी म-तः तथा सिद्धोऽसीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

एतावता रेयोवाहं पश्चात्तिजाता किं तत् वज्रवा-
निति ॥ ४ ॥

वतो गृहीतीति । अजादयोपि कृतायां भवन्तीति शेषः ॥ ५ ॥

अथापि प्राक्कदमवकीर्तकवद्यतेति भावः । ननु जगत्पश्यन्
मम मायां पश्यन्वाहं, तत्राह वयेति । अतः सतो बहि-
र्मिदं विहारं प्रकृ-यया मद्भिदितया सत्या मद्द्वारा
भक्त्योपि सपाशो लोको वेदं जानीयात् ॥ ६ ॥ ७ ॥

तमेव भीमरक्षाम्, अर्थं परमार्थरूपं चिन्तयन् ननु भाषा-
दर्थानमित्यर्थः । अकर्मकनिर्दिष्टमिति श्रुत्वा ॥ ८-१८ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्णकृतसारायर्हर्षिणी ।

भाषादर्थानजं तुल्यं नयमे तु मुनेः शिष्यौ ।

प्रवेशो निष्क्रमः पानो लवाभ्यौ वययने मुहुः ॥ ११२ ॥

वयमिति बहुवचनमत्र प्रस्तोत्रमाद्यधिवोमाद्यभि-
प्रायेण ॥ ३ ॥

जितस्ते नव मर्षोत्कर्षोऽस्त्वेष ॥ ४ ॥

गृहीत्वा कृतायां भवन्तीति शेषः ॥ ५ ॥

द्रष्टव्यं दिदृक्षुः सतः कायस्य मिदं कायोकारेण नामा-
भेदं यथा सतो द्वैतप्रपञ्चस्य मिदं प्रकृत्यं सति विहार-
यम् ॥ ६ ॥

स्मर्याजिति । भाषादर्थानं तुल्यमनुमतेतरेव केवलं न एव
वरो जिवते वेदस्य एव वरस्यावयवदेवतात् किन्तु भाषादर्थान-
कोतुकं भाषानास्मादितमित्यवयवस्य तदनुगृह्यया नैव निर्वर्ति-
यते तस्माद्भक्त्यनुभूयेतं नतो निवर्तताम् यथा खड्ग-
हेतावपि कर्मणि कार्यप्रवर्तमाने इतिनि खड्गते निवर्तयितु-
मसमर्थस्य पितुरनुगृह्याप्रदानमेवेति किन्तु भक्त्यावयव निवर्तयते

ध्यायन् भावद्रव्यैरपूजयत् ।
 कश्चिन्मम प्रेमप्रसरसम्प्लुतः ॥ ९ ॥
 तस्यैव पुष्पभद्रातटे मुनेः ।
 उपासीत ब्रह्मन् ! वायुरभून्महान् ॥ १० ॥
 तं चण्डशब्दं ब्रह्मलाहका अन्वभवन्करालाः ।
 अक्षस्थविष्ठास्तस्मिन् स्वनन्त उच्चैरभिवर्षधाराः ॥ ११ ॥
 ततो व्यदृश्यन् समन्ततः क्षमातलमाग्रसन्तः ।
 समीरवेगोन्मत्तं तस्यावर्तगभीरघोषाः ॥ १२ ॥

भीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसाम-
 शिशुरूपेण तन्मयेऽपि अदर्शनानन्दो-
 ऽवज्ञकं क्षिप्तम् ॥ ७ ॥
 तमेवार्थं मायादर्शनरूपम् ॥ ८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धि-

एवं संस्तुताङ्गवतः सकाशात्
 अर्चना मुनिना वदन्तुभूतं तन्मये वदन्तु
 मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥

आत्मसमाधिनाऽऽत्मविषयकसमा-
 प्रतीकं गृहाण ॥ ३ ॥

ते तव जितमुत्कर्षो वर्तन्ते ।

वक्ष्ये तव भीमरपादाज्जदशमे
 दशो भवति चतुर्मुखवादिमां
 कृतार्थो मन्मथीलघाहारः स भवति
 जानः किमतः परं वरेण्येवम् ॥ ५ ॥

यद्यपि भवद्दीर्घं दर्शनमेव वरः अथापि तव मायामाभ्य-
 रूपां शक्तिं द्रक्ष्ये द्रष्टुमिच्छामि यथा स पादो लोकपावे-
 प्रेक्षादिभिः सहितां लोको जनः सज्जिह्वां सतः कारयत्य नाना-
 वस्त्ररूपं मेदं वेदं तां तव मायावैभवदर्शनेन त्वच्छरण्यो भवि-
 ष्यामीति भावः—

“स एवमनुभूयेह नारायणविनिर्मितम् ।

वैभवं योगमाबाधाः तमेव शरण्यं ययुः” ।

इतिवक्ष्यमाख्यात ॥ ६ ॥

स भगवान् समवन् मण्डहासं कुर्वन् तथेति लीकृत्य प्रागात् ॥ ७ ॥

भाषा टीका ।

अवदृष्टपुटपायिने नमः ।

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—बुद्धिशास्त्री मार्कण्डेय ने जब भगवान् की
 इस प्रकार स्तुति करी, तब नरके सजा भीनारायण भगवान्,
 भृगुबुद्धीपूज्य मार्कण्डेय ऋषि पर प्रसन्न होकर बोले हुए ॥ १ ॥

भीमगवानुवाच ।

भीमगवान् बोले, कि—हे ऋषिदेव ! तुम चित्त के
 एकाग्रपने से और मेरे विषे निर्विघ्न भक्तिसे तथा तप
 आध्याय और संवर्धों से सिद्ध हुए ॥ २ ॥

हे महर्षे ! हम तुम्हारे नैष्ठिक ब्रह्मचर्यसे अत्यन्त सम्पुष्ट
 हुए, हम वर देने चाहें के ईश हैं, तस्मात् जो तुमको
 इच्छित वर हो उसे मांग लो तुमारा मङ्गल हो ॥ ३ ॥

ऋषिरुवाच ।

मार्कण्डेय ऋषि बोले, कि—हे देवदेवेश ! हे प्रपञ्चार्ति-
 हर ! हे लक्ष्युत ! वस हम इतने ही वरसे परिपूर्ण हैं, कि—जो
 साक्षात् आपने दर्शन दिये ॥ ४ ॥

हे भगवान् ! ब्रह्मादिक भी समाधिके बीच में परिपक्व मनसे
 जिन आपके श्रियुक्त चरखारविन्दों के मानसिक दर्शन
 को भी प्राप्त होकर कृतार्थ हो जाते हैं, धृष्टि साक्षात् आप
 मेरे नेत्रों के सम्मुख दर्शन दे रहे हो ॥ ५ ॥

हे कमलदल चोचन ! हे पुण्यदशकशिक्षामये ! तथापि
 इतना वर मुझे दीजिये, कि—मैं आपकी उसमाया को देखू-
 कि—जिस से लोकपादों सहित सम्पूर्ण लोक सत्पदार्थ में
 मेद अथवा कपट जानते हैं ॥ ६ ॥

सूत उवाच ।

सूतजी बोले, कि—हे मुने ! हे शौनक ! ऋषिने जब भग-
 वान् की इस प्रकार स्तुति और पूजाकरी तब भगवान् भी
 “नपास्तु” ऐसा कह सुनकर हँसते हुए चरिकाभमको जाते
 हुए । कहानी है, कि—“हासो जनोऽमाहकरी च मावा” अर्थात्
 भगवान् का हँसनाही नौ मावा का प्रसार है सो आप हँसकर
 गये ॥ ७ ॥

ऋषिभी अपने आश्रम में बैठे हुए उन्ही विचार में रहे,
 कि—मावा कब देखूंगा । आश्रम में वस्ते हुए, अग्नि, सूर्य, चन्द्र,
 जल, पृथिवी, वायु, आकाश, आत्मा, इन सबों में ॥ ८ ॥

भीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

मावद्रव्यमनोमयैर्द्रव्यैः कश्चिदकाचित्प्रेमप्रसरसम्प्लुतः प्रेमी-
 द्रव्य प्राप्तः ॥ ९ ॥

अन्तर्बहिर्भास्त्रितियुभिः खरैः शतद्विभीतापितं जगत् ।

चतुर्विधं वीक्ष्य सहात्मना मुनिर्जलाप्लुतां श्रमां विमनाः समप्रसत् ॥ १३ ॥

तस्यैवमुद्गीक्षत ऊर्मिभीषणः प्रभञ्जनाऽऽध्यातवार्महाणवः ।

आपूर्यमाणो वरषस्त्रिम्बुदैः क्षमाप्यवाही वर्षाद्रिभिः समम् ॥ १४ ॥

वर्षाणां सहस्रम्

भीमरक्षाभिकृतमाचार्यदीपिका ।

मावाद्दर्शनमाह-तस्येत्यादिना ॥ १० ॥

तं वायुमनु बलाहका मेघाः अमवकाविर्भूयुः तेषां तडिजिः संहिता उच्चैः खगन्तो गजन्तः अक्षो रवाङ्कु तद्वद्विषाः अमितो वर्षधारा मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

चतुर्विधं वर्तमानाः समुद्राः समीरवेगोर्मिभस्तेभूतं प्रसन्तः उग्रान् नकां येषु महामया भावतां येषु गतीरा घोषो येषु ते च तेषां तेषां ॥ १२ ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सर्वत्र गोविंदादिषु हरिं व्याप्य भावद्रव्यैर्मनोमयैर्द्रव्यैरपूजयत् मानसांस्फुरैः अपूजयदित्यर्थः । कश्चिद्विहितः । भक्तिप्रसरणं प्रीत्यात्मकभक्तिपरीवाहेण संप्लुतः इवाप्तः तां पूजामपि विस्मृतवान् ॥ ६ ॥

मावाद्दर्शनमुपवर्णयति-तस्येत्यादिना वावद्ध्यवसमाप्तिः । हे भूगुप्तेष्ट ! तस्य मुनेः मार्कण्डेयस्य उपासीनस्य सनः हे ब्रह्मन् ! महान् वायुरभूत् ॥ १० ॥

तुमिति । तं वायुमनु बलाहका मेघाः कराखाः भयङ्कराः अमवकाविर्भूयुः तेषां तडिजिः संहिता उच्चैर्ध्वजन्तो गजन्तः अक्षः शकटाक्षः तद्वद्विषाः अमितो वर्षधारा मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

तस्य इति । चतुर्विधं वर्तमानाः समुद्राः परितः क्षमातलं भूमयदलम् उग्रान् नकां येषु तैः समीरवेगोर्मिभस्तेभूतः प्रसन्तः भयानका भावतां येषु गतीरा घोषो येषु ते च उवहद्वयन्तः ॥ १२ ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतपद्मनावली ।

किञ्चिदुना सर्वत्र च इवाप्तं भावद्रव्यैः मनःकल्पपुष्पादिद्रव्यैः अर्चिनापौरित्यर्थः । कश्चित्कर्त्ता भवति विस्मरणे कारणं भक्तिप्रसरसंप्लुत इति ॥ ९ ॥

वरदानफलं वक्तुमुपक्रमे-तस्येति । तस्याभ्यसे महान् वायुरभूत् ॥ १० ॥

तं वायुमनु बलाहकाः अमवमिनः अमवविषाः अक्षो रवाङ्कुनीयो द्रव्यस्तद्वद्विषाः अमितो वर्षधारा मुमुक्षुः तडिजिः सन् ॥ ११ ॥

समीरवेगोर्मिभस्तेभूतः सह उग्रमक्रैर्भयानकस्य भयङ्करस्यावर्तस्य गतीरा गम्भीरा घोषा येषां ते तथा ॥ १२ ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतसारांशदीपिका ।

तस्येत्यादिना ॥ १० ॥

मावाद्दर्शनमाह-तस्येत्यादिना ॥ १० ॥

अक्षो रवाङ्कु तद्वद्विषाः ॥ ११ ॥ १२ ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतसारांशदीपिका ।

मावाद्दर्शनमाह-तस्येत्यादिना ॥ १० ॥

तं वायुमनु बलाहकाः मेघाः अमवन् ते च तडिजिः संहिता उच्चैर्ध्वजन्तो गजन्तः अक्षो रवाङ्कु तद्वद्विषाः अमितो वर्षधारा मुमुक्षुः ॥ ११ ॥

उग्रमक्रैः महामयाभावात् गम्भीरघोषात् ते तथा चतुर्विधं वर्तमानाः समुद्राः समीरवेगोर्मिभिः समन्ततः क्षमातलमाप्रसन्नो व्यवहस्य ॥ १२ ॥

मावाटीका ।

तथा अमवन् सर्वत्र भीमद्विराघवाचार्यकृतसारांशदीपिका । मावमय द्रव्योऽयं भीमद्विराघवाचार्यकृतसारांशदीपिका । किञ्चिदुना सर्वत्र मे मार्कण्डेयजी के प्रवाह में डुबकर पूजा के उपचारों को भूलने लगते हैं, इस प्रकार अपने आश्रम में निवास करते रहे ॥ ६ ॥

हे शौनकाजी ! एक समय पुष्पमद्रा नदी के तट पर मध्याह्न के समय बैठे हुए, मार्कण्डेयजी भीमद्विराघवाचार्यकृतसारांशदीपिका । हे ब्रह्मन् ! इनमें से ही बड़ा भारी पवन चलने लगा ॥ १० ॥

बड़े प्रचंड शब्द करने लगे उस पवन के पीछे ही चारों तरफ से बड़े बिकाराह मेघ घुमने लगे, और (जब के बीच का काष्ठ जिसमें बराबर पुड़े हुए रहते हैं उसका नाम प्रस है) उस प्रस के बराबर मोटी धाराओं से बरसने लगे, वीज-खियों के बीच बड़े जोर जोर से होने लगे, भेंचों में कड़क-डाहट जोर से होने लगी ॥ ११ ॥

तस्के पीछे भूवि क्या देखते हैं, कि-चारों ओर से चारों समुद्र, पवन के वेग से चढ़ी हुई तरंगों से इस भूतल को डुबाने हुए चले जाते हैं । जिन समुद्रों में बड़े उग्र मकर मरुत और बड़े भयंकर भँवर पड़ रहे हैं, और बड़ा ही भारी शब्द हो रहा है ॥ १२ ॥

भीमद्विराघवाचार्यदीपिका ।

आत्मना सह जरायुजाविचतुर्विधं जगद्वर्णयति-आत्मनापि न वीक्ष्य क्षमां च जलाप्लुतां वीक्ष्य मुनिः समप्रसन्नं प्राप कला-

सहमान्तरिक्षं त्रैलोक्यमासीत्सहृदिग्भिराप्लुतम् ।
 स एवोऽपि भ्राम विक्षिप्य जटा जडान्धवत् ॥ १५ ॥
 धुनुद्वपरीतोऽपि उरुपद्भुतो वीचिनभस्वता हतः ।
 तमस्यपारे दिशो न वेद खं गात्र परिश्रमेषितः ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभावांश्वी

लाहका

भीमद्विजयवज्रतीक्ष्णकृतपदरत्नावली

पनापिनम् अग्निः कथम्भूताभिः अतिपुमिः
 करैश्च सूर्यरश्मिभिर्वायुमिवैति शेषः
 दीर्घत्वमाप्ये कन्दोऽनुसारेण ॥ १३ ॥
 प्रमज्जनेनाऽपुमिन् प्रकम्पितं वा
 आच्छादयामास समं सह ॥ १४ ॥
 सहमान्तरिक्षं भूवन्तरिक्षसहितं सवित्रं सगंसहितं
 देवसहितं भागया उद्योतिगंयास्ते
 विक्षिप्य विक्षिप्य ॥ १५ ॥
 परिश्रमेण हवितो गतः प्राप्ता
 स्मात् ॥ १६ ॥

घनेभ्यैरभिपुष्टमिरज्जिरुपतापितमाश्रितमिमो
 मतीमः शतहृदामिर्वाङ्मिरापोतापितं दग्धवस्तुतः समामि-
 ज्जवाप्लुतां वीक्ष्य ॥ १३ ॥
 अप्येवात् आदिनवांस्तस्य मुनेरुद्गीकृतः ॥ १४ ॥
 सवित्रं सगंसहितं सवित्रं सगंसहितं सगंसहितं
 सगंसहितं ॥ १५ ॥
 वीचिनभस्वता तरङ्गवायुना भ्रमण्या दिशो वक्ष्य स
 तथा हृदिमागुरिरहोपमिति वचनात् टावन्तो दिशोऽहः परि-
 श्रमेणितः दुःखसमुद्भासी ॥ १६ ॥

भीमरक्षामिकृतभावांश्वी

भीमद्विजयवज्रतीक्ष्णकृतपदरत्नावली

चतुर्विधं देवतिर्भूतमनुसारेण ॥ १३ ॥
 वातायुर्धितजलमध्यं तिरश्चा
 समागच्छं उद्योतिगंयास्ते ॥ १५-१७ ॥

अनिकास्ता द्यौर्वाभिस्तामिरज्जिः करैः सूर्यरश्मिभिः शत-
 हृदामिर्वाङ्मिराः दीर्घत्वमाप्ये ॥ १३ ॥ १४ ॥
 समागच्छं उद्योतिगंयासहितम् ॥ १५ ॥
 वीचियुक्तेन नभस्वता आहतः प्राप्ताघातः परिश्रमेण
 हवितः व्यातः "हवगतो" हवस्मात् ॥ १६-१८ ॥

भीमद्विजयवज्रतीक्ष्णकृतपदरत्नावली

भीमरक्षामिकृतभावांश्वी

अन्तर्बहिरिति। करैरित्येव
 दीर्घत्वमाप्ये कन्दोऽनुसारेण
 द्यौर्वाभिस्तामिरज्जिर्वाङ्मिराः
 चतुर्विधं देव-
 तिरश्चा
 निर्वज्जनुप्यस्यावसारमकं
 मुनिर्विमनाः समग्रसद्विषीत
 तस्येति । तस्य मुनेरिणमुद्गीकृतसतः
 प्रमज्जनेन वायुना आच्छादितं
 भीषणव्याधयः दीपवर्षादिभिस्समं सह
 स्वामप्येवात् आच्छादयामास ॥ १४ ॥

अतिपुमिः अनिकास्ता द्यौर्वाभिस्तामिरज्जिः करैर्वायुमिरिति
 शेषः शतहृदामिर्वाङ्मिराः दीर्घत्वमाप्ये कन्दोऽनुसारेण
 आदिचतुर्भेदं अगहन्तर्बहिरुपतापितं अजाप्लुतां समां च वीक्ष्य
 विमनाः सन् समग्रसत् ॥ १३ ॥
 समं सह अप्येवात् आच्छादयामास ॥ १४ ॥
 जटा विक्षिप्य विक्षिप्य ॥ १५ ॥
 परिश्रमेण हवितः व्यातः ॥ १६ ॥

सहमान्तरिक्षमिति । भूवन्तरिक्षसहितं सवित्रं सगंसहितं
 समागच्छं नभस्वतासहितं त्रैलोक्यमग्निः आप्लुतमासीत्सदा स
 मुनिरेक एव उद्योतिनः नभोषितः विक्षिप्ताः जटाः येन सः जड-
 वद्वज्रवत् विवश्यात् ॥ १५ ॥

माया टीका ।
 अगं का भी उल्लंघन करने वाले जहाँ से तथा वहाँ
 तीक्ष्ण पवन और वाजलिषों से प्राप सहित अरायुजादि चार
 प्रकार के प्राणियों वाले जगत् को ताप युक्त देखकर, तथा
 पृथिवी को जल से डूबी, डूरे देखकर, अग्नि वहे दुःखित हुए
 और त्रास को प्राप्त होते हुए ॥ १३ ॥

किञ्च धुनुद्वपरीतोऽपि उरुपद्भुतो वीचिनभस्वता हतः
 विशेषणं वीचिमिस्तरङ्गैर्नभस्वता वायुना च हतः ताडितः अत
 एव परिश्रमेणापितो व्यातः दिवमन्तरिक्षं समागच्छं गां भूमि
 च न वेद ॥ १६ ॥

उन अग्नि के इस प्रकार देखते २ तरंगों से भंवर और
 पवन से घूम रहे जब जिसे ऐसा वह महासमुद्र,

श्रीमद्भिरराधवाचां वक्तुमागच्छतः ।

कचिदिति । तरवेस्तरुणैरन्वीक्यति । अथर्ववेदः ।
रामिः जलजन्तुमिः कचम मक्षितम् ॥

कचिन्मोहमिति-मृत्युं मृत्युमिव ॥ १८ ॥

अयुतायुतवर्षाणामिति । विष्णोर्मायया ।
वस्य तस्य मुनेः तस्मिन् जले भ्रमन् ।
व्यतीयावेत्यर्थः ॥ १९ ॥

स इति । पृथिव्याः ककुदि तद्वज्रतस्तस्य ।
शोभितं न्यमोक्षपोतं कोमलवटवृक्षं वदते ।
प्राणिति । तस्य न्यमोक्षपोतस्य प्रागुत्तरस्थितिः ।
शाला तस्यां शिशुमपि वदते, तं विश्वमहि-
तमोऽप्यकारं प्रसृतं निराकुर्वन्तम् ॥ २१ ॥

इन्द्रनीलवच्छयामं श्रीमद्रुद्रं वदनपद्मम् ।
वच्छङ्कन्निरेकाहना प्रीणा वस्य तम् ।
वक्षसम् शोभना नासा वस्य तम् ।
तम् ॥ २२ ॥

निःश्वसैरेजन्तः कम्पमानाः वे मयः ।
मानम् शोभितं कम्पुवदन्तवक्ष्येन ।
तयोः कर्णयोर्दोडिमपुष्पसदृशम् ।
नयोधरस्तस्य मासा इवच्छोया ॥ २३ ॥

पद्मगर्भवत् किञ्चिदवयवी अपाङ्गो नयनप्राप्तो वस्य तम् ।
हृद्ये हृद्यमिव हासावलोकने वस्य तम् ।
हासयुक्तम् मनसोकनम् ।
तिथङ्गिन्निरेका वास्तामि ।
वेस्मिन् तदभ्यर्चय पद्मवत् वदन् वस्य तम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचां वक्तुमागच्छतः ।

तरवेस्तरुणैः

ककुदि वृक्षे

तस्य

श्वसैरेजन्तः कम्पमानानामलकानां प्रातेन
मिथवा भिवा मुके ।
तम् इवच्छोयास्तिष्ठ ॥ २३ ॥

पद्मगर्भवत् किञ्चिदवयवी नेत्राप्तो वस्य तं श्वसैरेजन्तः
अलकयो वक्ष्यति यैरेकास्तामिः सन्निवृत्तगम्भीरा नामि-
वस्य स तथा वक्ष्यते वदन् स तथा श्वसैरेजन्तः सन्निवृत्त-
मिन्ननामिन्नयोदरस्य स तथा तं वक्ष्यते वदन् वा पाठः ।
वदन् वदन् वदन् वदन् वदन् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचां वक्तुमागच्छतः ।

अयुतायुतवर्षाणामिति तस्य मानं जातमित्यर्थः १९-३३ ।
सद्यस्तद्वर्षाणे दद्यान्तः यदेवेति अनीय ईहावामसमर्थः

तेन निर्मिता ईहा वाञ्छा यथा लघोस्तर्हसेतया तन्माह
स्थादयवाञ्छाविषयोपि भगवानन्तरं दत्तः ॥ ३२-३४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचां वक्तुमागच्छतः ।

ककुदि वक्ष्यते ॥ २०-२२ ॥

श्वसैरेजन्तः कम्पमाना अलकास्तैराभातं कम्पुवदन्तवक्ष्येन
श्रीवैकोनो कम्पुभिषो तयोः कर्णयोर्दोडिमपुष्पे वस्य तम् ॥ २३ ॥
श्वसैरेजन्तः कम्पमाना वक्ष्यति यैरेकास्तामिः सह
संविनं वक्ष्यन्तं निम्ननामिन्नमीरनाभिद्वन्द्वं दक्षमभ्यर्चयन्
तद्वदन् वस्य तम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचां वक्तुमागच्छतः ।

अन्वीक्यति मित्तज्ञश्चयार्थं परस्परं युज्यते ॥ १७ ॥

मृत्युं विस्मृतिम् ॥ १८ ॥

विष्णुमावया मातुः नात्मा मनो वस्य ॥ १९ ॥

ककुदि वक्ष्यते न्यमोक्षपोतं कोमलं वटम् ॥ २० ॥

तस्य न्यमोक्षपोतस्य ॥ २१ ॥ २२ ॥

श्वसैरेजन्तः कम्पमानैरलकास्ताम शोभितम् कम्पु-
वत् श्रीवैकोनो कम्पुभिषो तयोः कर्णयोर्दोडिमपुष्पे वस्य
तं विष्णुमवयोधरस्तज्ञासया शोभायितं सुधासदृशं स्मितं
वक्ष्यति वस्य तम् ॥ २३ ॥

पद्मगर्भवत् किञ्चिदवयवी अपाङ्गो नयनप्राप्तो वस्य तम्
हृद्ये हृद्यमिव हासावलोकने वस्य तम् श्वसैरेजन्तः
प्राणसञ्चारेण कम्पमानामिन्नवैरेकास्तामिः सन्निवृत्तगम्भीरा निम्ना
नामिन्नवैरेकम् तदभ्यर्चयन् वदन् वस्य तम् ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

किसी जगह बड़े अमर में पड़जाते, किसी समय तरंगों
से ताड़ित होते, और किसी जगह परस्पर में बात करने
वाले जलजन्तु भी मुनि को मन्त्र करने लगते थे ॥ १७ ॥

किसी समय शोक को प्राप्त होते, कभी मोह को,
कभी दुःख को कभी सुख को, कभी भय को, और कभी
व्याधियों से पीड़ित होकर मृत्यु सदा दुःख को भी प्राप्त
हो जाते थे ॥ १८ ॥

इस प्रकार श्रीविष्णुकी भाषा देखने वाले मुनिको उस
समुद्रमें समते २ लाखों कोडों वर्ष व्यतीत हो गई, ॥ १९ ॥

बढ़ ऋषि किसी एक समय समते २ एक पृथिवी के डीढ़े
पर गति मनोहर फल और पदकों से सुशोभित एक बटके
पोदे को देखते हुए ॥ २० ॥

और बटकी ईशान कोणकी एक शाखामें एक पत्रके
पुटमें सोवे हुए सुन्दर शिशु को देखते हुए, कैसा बड़ किशु
है, कि-अपनी काम्ति से इस प्रलय कावले अंधरे को दूर
कर रहा है ॥ २१ ॥

चार्वकुलिभ्यां पाणिभ्यामुन्नीय च शम्भुजम् ।

मुखे निधाय विपेन्द्रो धयन्तं वीक्ष्य विस्मितः ॥ २५ ॥

तद्दर्शनाद्दीप्तपरिभ्रमो मुदा प्रोत्फुल्लहृत्पद्मविकोचनान्भुजः ।

प्रहृष्टरोमाऽद्भुतभावशङ्कितः प्रपुं पुरस्तं प्रसृतार बालकम् ॥ २६ ॥

तावच्छिशोर्वै श्वसितेन भार्गवः सोऽन्तश्शरीरं मशको यथाऽऽविशत् ।

तत्राप्यदोन्यस्तमचष्ट कृत्स्नशो यथापुराऽऽद्यतीव विस्मितः ॥ २७ ॥

खं रोदसी भगणानद्विमागरान् दीपान् स्वर्णान् ककुभः सुरासुरान् ।

वनानि देशान् सरितः पुराकरान् खेटान् ब्रजानाभ्रमवर्णवृत्तयः ॥ २८ ॥

महान्ति भुतान्यथ भौतिकान्यसौ कालं नाना युगकल्पकल्पनम् ।

यत्किञ्चिदन्यद्वधवहारकारणं ददर्श विश्वं विद्यावभासितम् ॥ २९ ॥

हिमालयं पुष्पवहां च तां नदीं निजाभ्रमं तत्र मृषीनपश्यत् ।

विश्वं विपश्यन् श्वसिताच्छिशोर्वै बाह्विर्निरस्तो न्यपतत्सयाब्धौ ॥ ३० ॥

तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि प्ररुढं वटं च तत्तत्पुटे शयानम् ।

तोकं च तत्प्रमसुधास्मितेन निरीक्षितोऽपाङ्ग निरीक्ष्यमान ॥ ३१ ॥

अथ तं बालकं वीक्ष्य नेत्राभ्यां विधितं हृदि ।

अभ्ययादतिसंक्लिष्टः परिष्वक्तुमधोक्ष्णम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

महामरकतमयी के सहस्र इवाम और सोमा युक्त
बहनकुमल जिस्का, शङ्ख सरी का विद्याव बलःस्थल,
सुन्दर नासिका और सुन्दर भुजुटि जिस्की ॥ २२ ॥

आस से कल्पित हो रही जो बलकावली तिससे
सोमित, और शङ्ख के तरह भीतर बलय से सोमा पाके
हाडिम के पुष्प सहस्र कर्ये हैं जिस्के, और प्रवाल (मृगा)
के सहस्र मोष्ठ की कागित से किञ्चित् लडाई को बिये
हुए प्रभुन सहस्र मन्द हंसन जिस्की ॥ २३ ॥

कमल के गामे के सहस्र प्रदय प्रपांग (नेत्र की कोर
हैं, जिस्के, और हृदय प्राही है हास पूर्वक चिनचन जिन
की, तथा आस से लडावमान जो प्रियवी तिससे लचक
और नेमीर है नाभि जिसमें देसा पीपल के दल सहस्र है उदर
जिस्का ॥ २४ ॥

• अक्षरव्यामिश्रितभाषायेदीपिका ।

चारवोऽङ्गुली यवोस्ताडनामुन्नीयाऽऽङ्गुलं धयन्तं विष
मत् ॥ २५ ॥

हृत्पद्मं वीक्ष्योचनान्भुजं च प्रोत्फुल्लानि तानि वक्ष्य सः
अद्भुतभावशङ्कितं तेन शङ्कितः सञ्जयितं प्रपुं पुरः प्रस-
ृतार समीपं गतः ॥ २६ ॥

मदः इदं जगत्तु पुरा प्रख्यातपूर्वम् अस्ते विषयस्तं दृष्ट्वा
आनीय विस्मितः सः प्रपुं गतः ॥ २७ ॥

कृत्स्नशो दशमं प्रपुं गति-कामित्वादिना । ककुभो विषाः
पुरागयाकरांश्च खेटाद कर्षकमिन्द्राद् अजाद् गोकुलानि आभ्रमांश्च
वर्णान् तेषां वृत्तीभिर्ययः ॥ २८ ॥

नाना युगानि कल्पान्श्च कल्पयति तेषां भ्रमवत् इति तथा तं
कालं च भविष्य परमाये इवावभासितं तेनैव ॥ २९ ॥

वटं च तोकश्च वीक्ष्य तस्व प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितमुक्ता-
पाङ्गनिरीक्ष्यमानं निरीक्षितः सद् अथ तं बालकमधोक्ष्णं परि-
ष्वक्तुमधोक्ष्णः कथमुत्तमः नेत्राभ्यां हृदि विधित-
मधिष्ठितम् ॥ ३१-३२ ॥

अभिप्रेतारवभाषायेकनमागवतचन्द्राङ्गिका ।

चारवः सुन्दरः अङ्गुली यवोस्ताडनां पाणिभ्यां
चरयाम्भुजम् उन्नीय उद्धृत्य मुखे निधाय तद्भुजं धयन्तं विषयम्
दृश्यमानम् शिशुं विलोक्य विस्मितो बभूवेत्यर्थः २५ ॥

तद्दर्शनादिना तस्व शिशोर्दशनात् बीनो गतः परिभ्रमो बभूव
सः प्रोत्फुल्लानि हृत्पद्मं विलोकनान्भुजं च वक्ष्य सः मद्भुन-

भीमदीररायवाचायंकुनभागनत
भावेनात्याक्षयंकपेण शङ्कुनापि तं बाध
समीपं गतः इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तावत्तदा हे भागव ! म मुनिः शिरोः श्वास
वदन्तः शरीरमाविशत् शिशोः श्वास
प्राविशदित्यर्थः । तत्रापि तद्गम्यदोऽप्यम
विशं शिशुमचष्ट यथा पुरा तच्छरीरान्तःप्रवे
कः कमाचष्ट तद्वत् एव हृत्प्राप्तीव विस्मितः

कृत्स्नशो दशनं प्रपञ्चयानि-यमिति । अ
यावापृथिव्यौ भगणाञ्जलत्रगगानद्रीक
विशः सुराञ्चासुराञ्च नान् पुराणि
रत्नाद्युत्पात्तिस्थानानि खेटान् कर्षकम
माभ्रमाञ्जतुरो वयान् तेषां हृत्प्राप्तिर्य

महान्ति भूताभ्याकाशादीनि पञ्च
दीनसौ मुनिः नानायुगानि कल्पानि
कालं च किं बहुना बर्हिश्चन्द्रवद्वि
विषयापिष्यवहारं प्रति कारुण्य
दिवाविमलितमहानां नित्यमिव प्रत
वदद्यं ॥ २९ ॥

किञ्च । हिमाक्षयमिति ॥ अ
विपश्यन् शिशोः श्वासितात् श्वा
प्रख्याब्धौ न्यपतत् ॥ ३० ॥

पश्यन्निनि । तत्पश्यन् पुटे शक्य
तोके शिशुं च पश्यन् तस्य शिशोः
नापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितो

अप्येति । नेत्राङ्ग्यां हृदि
पुनर्बहिः परिष्वक्तमप्ययादिति

भीमद्विजयव

अवन्तं पिबन्तम्
अज्ञतभावेनाक्षयंकी
समीपं गतः ॥ २६ ॥

स भागवः शार्ङ्गपण्डेयः तावत्ततः पूर्वमेव श्वासितेनास्तनं कृत्वा
सह शिशोरन्तःशरीरं मशको वया तथाविशदित्यन्वयः । तत्रो-
दरास्ते निष्यस्तमदो विश्वं कृत्स्नशोऽचष्ट हृद्वान् हृत्वा च
पुरा यथा बहिर्विस्मितो मृच्छतथामृच्छदित्यन्वयः । अत्र मोहो
नामाभ्रवैबुद्धिरेव तत्त्वमयाज्ञानं तथास्वे प्राचीनाचीर्णापुरवराशो-
र्वैबुद्धौपत्तिरिति ॥ २७ ॥

विश्वं विशानष्टि-अं रोदसी इत्यादिना । आभ्रमवर्णवृत्तयो
वास्ताश्च ॥ २८ ॥

महान्ति भूतानि पञ्चभूतानि नानायुगकल्पनं वेन स तथा तं
काष्ठं च अम्यशक्तिश्चन्द्रवद्विषयकारणं हानोपादानादिसमर्थ
तत्त्वाप्राचीनं सर्वभूतमेव वेद्यायेत्येवावभासितं प्रकाशितं
मिथ्याभूतमेव ॥ २६ ॥

पुनः किममूत्राह-विश्वमिति । बहिः श्वासितः शिशोः
श्वासेन बहिर्निरस्तो भुजः प्रख्याब्धौ न्यपतत् ॥ ३० ॥

वट च तोके च वीक्ष्य तस्य शिशोः प्रेमसुधायाः प्रेमा-
मृत्नामुद्भूतस्मिन्सहितनापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितो इति
त्यन्वयः ॥ ३१ ॥

अथ तं बाधकं परिष्वक्तमप्ययात् ॥ ३२ ॥

भीमद्विजनायकवर्तिकृतसारायंकीनी ।

मद्यराश्याभ्युज्जे कीदृशं मधु वर्तते यत एतदास्मादनार्थं बहवो
मद्भक्ता यतन्ते तस्मादिदमहमप्याख्याय परिष्वेप्य इतीव भयशतं
पिबन्तम् ॥ २५ ॥

अज्ञतभावेन अत्याक्षयंकपेण शङ्कितः भावं प्राकृतो
याकः इति प्राप्ताशङ्कापि प्रष्टुम् ॥ २६ ॥

अहः जगत् यथा पुरा प्रख्यात्पूर्वम् ॥ २७-२८ ॥

स मार्कण्डेयः दिना दिवस एव अद्यभासितं प्रकाशयुक्तं
वदतीं पुष्पवहां पुष्पमद्राम् ॥ २९ ॥

खयाब्धौ निपत्य पुनरप्ययुतायुनवर्षपर्वन्तम् कथमनुभूय
पृथिव्याः ककुद्दि वटपत्रशायिनं बाधं वदद्यं नस्य प्रेम्णा सुधा-
तुल्यस्मितयुक्तेनापाङ्गनिरीक्षणेन निरीक्षितः सन् पुनरपि तदीय-
श्वासेन पूर्ववत् प्रवेशनिर्गमौ एवमेव समकृत्वः प्रवेशनिर्ग-
मावप्रिमनाक्यवद्वया द्वयौ ॥ ३०-३२ ॥

भीमच्छुक्तेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अवन्तं पिबन्तम् ॥ २५ ॥

प्रोफुल्लानि हृत्पद्मं विद्योत्तने च यस्य सः अज्ञतेनास्मा-
द्वैष्य भावेन शङ्कितः किमयमीश्वर इति शङ्का प्राप्ता यस्य
सः तं प्रष्टुम् पुरः समीपं प्रससार ॥ २६ ॥

तत्रापि तच्छरीरमख्येपि अहः इदं विश्वम यथा पुरा प्र-
यात्पूर्वम् तथेवाचष्ट अतोऽनीव विस्मितः ॥ २७-२८ ॥

नानायुगानि कल्पानि कल्पयतीति स तथा तं च इवशब्द
एवार्थे सवैवकारणभूतं वस्तुवैव तत्तदाकारेण च भासितम् इव ।
मगवाकृतम् सर्वम् सत्यमेव सर्वस्य तद्वारमकारणात् ॥ २९-३० ॥

तस्मिन् खयाब्धौ पृथिव्याः ककुद्दि वटं तत्पश्यन् पुटे नोकस्य
च वीक्ष्य तस्य प्रेम्णा सुधातुल्यस्मितयुक्तेन अपाङ्गनिरीक्षणेन
निरीक्षितः सन् तं बाधं नेत्राङ्ग्यां हृदि धिष्ठितमपि पुन-
र्बहिरपि परिष्वक्तमप्ययादिति द्वयोरन्वयः ॥ ३१-३२ ॥

भाषा टीका ।

मुनिने और कैसा उस बाधक को देख, कि सुन्दर
मनोहर छोटी २ अंगुलियों बाध दोनो हाथों से अपने करण
कमल को ऊंचा उठाकर मुख में अगुष्ट देकर पीरहा है ।
ऐसे उस अज्ञत बाधक को देखकर मार्कण्डेय जी बड़े विस्मय
को प्राप्त हुए ॥ २५ ॥

मुनि का भी सब परिभ्रम उस बाधक के दर्शन

तावत्स भगवान् साक्षाद्योगाधीशो शिष्यः ।

अन्तर्दध ऋषेः तद्यो यथेष्टमीशानि रता ॥ ३३ ॥

तमन्वथ वटो ब्रह्मन् ! सखिषं लोकांस्तुवः ।

तिरोधायि जगदादस्य स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंसां संहितायां वैयासिक्यां

द्वादशस्कन्धे मार्कण्डेयोपाख्यानं भगवत्प्रापादशनं नाम

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाषा टीका ।

दूर होगया, तथा हृदय कमल और नेत्र कमल प्रफुल्लित होगये, रोमाञ्च स्वारे हो गये, और आश्चर्य से चिह्नित होकर मुनि उस बाखक से पूछने को उसके सम्मुख समीप गये ॥ २६ ॥

इतने में ही भृगु वंशी वह मुनि उस बाखक के आस के साथ बाखक के शरीर में प्रशक के तरह भीतर चले गये, भीतर भी जाकर इस समग्र जगत् को जैसा का तैसा रखा हुआ देखकर बड़े विस्मय को प्राप्त होकर मोहित होने हुए ॥ २७ ॥

मुनिने बाखक के उदर में क्या देखा कि—आकाश, पावा-पुष्पिणी, मलयप्रगल्भ, पर्वत, समुद्र, जगद्विह्वल द्वीप, हिमालय मुर, असुर, वन, देश, सरितायें, पुर, खानें, छोटे-बड़े ग्राम, गोधन के कोठे, आश्रम और वनों की जीविकायें ॥ २८ ॥

बड़े २ भूत प्राणी, भौतिक पदार्थ, तथा माना युग और कल्प जिसमें कल्पना किये जाय इतने बड़े काख का भी बाखक के उदर में देखा, अर्थात् इस जगत् बहुत काल बीत गया, और भी जो कुछ व्यवहार कारक और नित्य-सरीका मान होने वाला विश्व है, तिसको भी देखा ॥ २९ ॥

तिसमें भी हिमालय पर्वत, और पुष्पमद्गा नदी, और उसके तट पर अपना आश्रम भी मार्कण्डेय ऋषि ने देखा, तथा वहाँ पर रहने वाले ऋषियों को भी देख, इस प्रकार उस बाखक के उदर में विश्व को देख रहे थे, कि—इतने में ही बाखक का बाहर को आस निकलता उसके साथ निकल कर भी मार्कण्डेय ऋषि उसी प्रलय के समुद्र में गिरे ॥ ३० ॥

वहाँ फिर भी पुष्पिणी के एक टीले पर जमें हुए एक छोटे से वट के वृक्ष को देखते हुए, और उसके पत्र के पुट में लीये हुए एक मनोहर बाखक को देखते हुए । और ऋषि उस बाखक की प्रेम रूप अमृत युक्त मन्द मुसकानि सहित काटियों के निरीक्षण के पात्र हुए ॥ ३१ ॥

औ बाखक अन्तर्गमि रूप से हृदय में विराजमान है उसी नेत्रों से बाखक को देखकर, ऋषि प्रथम बहुत क्रोध को प्राप्त हुए, रहे अनन्तर अशोक के आश्रित करने को उनके समीप गये ॥ ३२ ॥

श्रीहरकामिह्वनभाषायेदीपिका ।

तावत्परिभ्रमन्नामापूर्वमेव ऋषेस्तस्यास्तर्हिना बभूव तदु-
पमयेकदा जगत्, अनीशो निर्देवस्तेन निर्मिता देहा कीडा
ययेति ॥ ३३ ॥

अस्तर्हितं भगवन्तमनुवटः सखिषं लोकसम्प्लवण
तिरोधावस्थितिः सख्यं आश्रम एव यथापूर्वं स्थित इति ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीहरकामिह्वनभाषायेदीपिकायां

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भागवतसंहितायां द्वादशस्कन्धे

इति श्रीमद्भागवतसंहितायां द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भागवतसंहितायां द्वादशस्कन्धे

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भागवतसंहितायां द्वादशस्कन्धे

तावदिति । तावज्जनयामयि विविधानि च सखायादि-
मुख्यतया पूर्णः योगाधीशः आश्रयार्थकयोगीश्वरः शुद्धाशयः
सर्वोत्तमत्वात् अन्तर्हितवान् तथा ऋषेरीहा आश्रितः यथा
अनीशो निर्मिता निर्देवस्तेन कृता तद्वत्कीर्तिरवयः ॥ ३३ ॥

तस्मिन् ततिरोधनं शिशुमनु लोकसम्प्लवणं सखिषं तिरोधाव-
तद्वत्प्राप्तस्य मुनेः सकाशाद्दोषमन्वेष्ट इति प्रेरणं अस्त्वर्थः ।
यद्वा, भगवान् सखिषं तिरोधावस्थिते तमनु यदापि अन्तर्दधे
इति सम्प्लवः मनिस्तु स्वाश्रमे पूर्ववत्स्थितः अन्तर्दधे विपुल-
दाग्न्यान्तः अन्तर्दधे बहुकायाग्न्यान्तः तदिदं जगत्सर्वमन्तर्दधे-
रिक्तमूर्तामृतं तदप्येव तदन्तर्दधे तदन्तर्दधे तदन्तर्दधे तदन्तर्दधे-
तदन्तर्दधे तदन्तर्दधे तदन्तर्दधे तदन्तर्दधे तदन्तर्दधे ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भागवतसंहितायां द्वादशस्कन्धे

नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भिरजयजतीर्थकृतपदः ।

अनीशोनासमर्थेन निर्मिता । इहा मा...
विममन्तर्धाति तयंममन्तर्धानशौच्यु...
मिदवाये ॥ ३३ ॥

मन्तर्हितं भगवन्ममन्तु शोकस्य सन्तर्धाना...
वायि तिरोहिममन्तु ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे...

श्रीमद्भिरजयजतीर्थकृतपदः...

नवमोऽध्यायः । ३५ ॥

(विजयजतीर्थकृतपदः)

श्रीमज्जीवगोखामिदुत...

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे...

श्रीमज्जीवगोखामिदुत...

नवमोऽध्यायः । ३६ ॥

श्रीमद्भिरजयजतीर्थकृतपदः...

अनीशो हरिस्तस्य इहा मा...
कस्य एव जीवते तद्वदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

इत्यादयेति । इत्यादिमात्रकायम...
प्रविष्टोऽभूतकर्मभगवत्कृतयेति...
चित् ॥ ३८ ॥

इति सारार्थवर्धिका...

इत्यादये नवमोऽध्यायः...

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वाक्परिष्कृतं कर्तुमुपुक्ततावस्तथ एवान्तर्धे तदा कृते
इहा परिष्कृतयेहा यथा अनीशोनासस्यसङ्कल्पेन जीवेन निर्मित
कृता भवति तथा जाता ॥ ३३ ॥

तं सर्वथाकिं भगवन्तं कारयन्तु तद्वन् प्रकाशितं यदाहि
कार्यजातमन्तर्हितमासीद्विज्ञाह—तमन्विति । शोकस्य कर्म...
प्रकाश ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे...

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

नवमोऽध्यायप्रकाशः ॥ ३५ ॥

इतमी ही देर में योगाधीन गुहाद्यव वे साक्षात् भग-
वान्, श्रुति के देखते २ तत्काय मन्तर्धान को प्राप्त
हो गये, जैसे कि—मन्तर् भाग्यवाले पुत्र की निर्मित
क्रीडा ॥ ३३ ॥

हे शौनक ! तिरुके पश्चात् वह बट और जड़, जीव
शोकों को जड़ में डूबना वे सब श्रुति को कुछ मात्र में
मन्तर्हित हो गया और श्रुति अपने आश्रम के विषे डूबकर
क्षित होगये ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवत इत्यादयस्कन्धे नवम अध्याय की

श्रीवृन्दावनस्थ १० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ३५ ॥

श्रीमद्भागवत महापुराणे इत्यादयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

दशमोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

त एवमनुभूयेवं नारायणविनिर्मितम् ।
वैभवं योगमायायास्तमेव शरणं यथा ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

प्रपन्नोऽस्म्यङ्घ्रिमूलं ते प्रपन्नाभयं हरे ! ।
यन्माययाऽपि विबुधा ॥ मुह्यन्ति ज्ञानकाशया ॥ २ ॥

सूत उवाच ।

तमेवं निभृतात्मानं वृषेण दिवि पर्यटत ।
रुद्राण्या भगवान् रुद्रो ददर्श स्वगणैर्बुधैः ॥ ३ ॥
अथोमा तमृषिं वीक्ष्य गिरिशं समभाषत ।
पश्येमं भगवन् ! विप्रं निभृतात्मेन्द्रियाशयम् ॥ ४ ॥
(१) निभृतोदभक्तव्रतं वातापायं यथाऽर्थावय ।
कुर्वस्य तपसः साक्षात्सतिर्हि सिद्धिदो भवेत् ॥ ५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

नैवेच्छत्याशिषः कापि ब्रह्मर्षिर्मोक्षमप्युत ।
भक्तिं परां भगवति लब्धवान् पुरुषेऽव्यये ॥ ६ ॥
अथाऽपि सम्बदिष्यामो भवान्येतेन साधुना ।
अयं हि परमो लाभो नृणां साधुसमागमः ॥ ७ ॥

सूत उवाच ।

इत्युक्त्वा तमुपेयाय भगवान् स सताकृतिः ।
ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः सर्वदेहिनाम् ॥ ८ ॥

श्रीहरकानिष्ठतन्मायायैदीपिका ।

दशमेऽध्याये आगत्य मुनेस्तुष्टो वरानदाय ।
तेन साकामद्विषीणा समामास्य समाजयन् ॥

६१॥

ज्ञानकाशया ज्ञानवशप्रकाशमानया त्वज्जगत्तं विना विह्वलितोऽपि
यस्य कथं मायया ज्ञानिनो ययमित्यङ्कुरेण विमुह्यन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

श्रीनारायण एव समायादशोभमानं विषयमेव सागन्धवा-
यास तदाह-तमेवामत्यादिना । निभृतात्मानं कलाहितविषयम्
रुद्राण्या भवाण्या ॥ ३ ॥

निभृता निभृता आत्मेन्द्रियाशया देहेन्द्रियमर्गासि यस्य
तत् ॥ ४ ॥

निभृतं निभृतामुदकं कथमातस्य यद्विमलम अविद्वि पश्य

(१) निभृतोदभक्तव्रतं वातापायं यथाऽर्थावय इति च विज्ञ० । * पश्येम इति धीर० ।

भीमरक्षामिकृतमावा

साक्षात्कृतं प्रकटीकृतं यतो मवाङ्गि
व्यवस्थाः उत निश्चितम् अत्र हेतुः मक्ति
संवर्धित्वामः संवाङ्गं करिष्यामः ॥
सताकृतिर्ये हेतुः ईशान इति ॥

भीमरक्षामिकृतमावा

माकंयदेवस्य तत् कुलप्रसूनये शास्त्रात्
एतत् कदाचिद् प्रसूनमाकंयदेवो ऽप्यो
रितः आचरो निमुक्तः ॥ १-१५ ॥

भीमरक्षामिकृतमावा

इत्थं भगवता इत्थं तद्योगमावाङ्ग्ये
ततो कदाङ्गवज्जकिर्मेमाकव्याप्तमायुक्ते
अथर्ववेदिनां पुराणाचार्येण च वेम इति
एवमित्यादिना । नारायणेन विनिर्मितम्
तमेव नारायणमेव तन्मायातरयाव

तदेवाह-प्रपञ्चोस्मीति । प्रपञ्चः प्रपञ्चः
प्रपञ्चनीति तथा यस्य तव मायया
विस्तृतचित्ताः सन्तो मुञ्चन्ति तां तेषु प्रपञ्चः
तामिति । इत्थं निभृतारामं प्रपञ्चः
सम्पन्नः दिव्यतरिजे ॥ ३ ॥

अयेति । उमा कदाचिद् । निभृतारामं प्रपञ्चः
निभृतारामं उदकम् । तदाचिद् प्रपञ्चः
समुद्रः (तथा चो) । निभृतारामेन्द्रिवाच्यं
निभृतारामेन्द्रिवाच्यं मुनि प्रपञ्चः
कथं कुत यतो मवाङ्गि साक्षि ॥ ५ ॥

एवमुक्तः माह कदाचिद् प्रपञ्चः । आशिषः कामानुनापिच
मोक्षमय्ये अथर्ववेदिनां पुराणाचार्येण च वेम हेतुः परामन्यप्रयोजनां
भगवति । तदाचिद् प्रपञ्चः । भगवदेकात्मकाः किञ्चिदपि
वाच्यमिति ॥ ५ ॥

तथाचिद् प्रपञ्चः तथाचिद् हे भवानि साधुनाऽनेन मुनिना सङ्घ-
दिष्यामः सङ्घः करिष्यामः किं तावन्मात्रेण तस्येववाह,
अथ हीति । नृणां यः अथमेव परमो लाभः कौसो यस्साधु-
समागमः न तस्य लाभः किम्वस्माकमेवेति मावः । यद्वा
अप्योव्यस्य समागमो ऽप्योव्यस्य लाभ इति मावः । नृणामिति
वारंर्यानिदेशो लोकपरिपाटीप्रदर्शनाभिप्रायः ॥ ७ ॥

इतीति । स भगवाङ् कद्रः सताकृतिर्यस्येविद्यानिर्वाह-
कस्यस्येहीम्वरजगदात्मस्वात्मभूतपरमपुरुषद्वाराकाशीति-
विश्रुतानि "शास्त्रदृष्ट्यानुपदेशो धामदेववत्" (१।१।३१) इति
शास्त्राङ्गवद्विद्यानारायणा तानि विश्रुतानि ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतमावा

माकंयदेवः पुनः किमकार्षीद्यत्कथां श्रुत्वा इतो मक्ति-

समुद्रेकरीति हाई धीमकादीनां योयम् धीरहरति, स प
मिति । यः पूर्ववत्साधने कितः सः योगमावाचाः अविमर्श
विमृतः वेमं च्वापित् अकपयच्छेः प्रमाचं वा ॥ १ ॥

यस्य हरेर्मात्रा मोहनवत्तया विद्युता अज्ञानकातराः
पद्मवेनाप्योव्यस्येनशावाच्यो व्यावर्तत इति ज्ञातव्यम् ॥
निभृतारामं पूर्वमनसं हरावेव नितरां धृतमनसं वा हि
व्योमि ॥ ३-४ ॥

निभृतो ननु, पूर्व एव तपापात्रे वर्षाकात्रे ऋषीणां मा-
मनसमूहो यस्य स तथा पूर्वविद्येवयाये हेतुवत् अत्र मुनेः ॥ १ ॥
कद्रः प्रमिष्यति, नैवेति । मोक्षमपि मेच्छति किमुना
आशिषः तत्र हेतुमाह मक्तिमिति ॥ ६ ॥

यद्यप्येवं तथापि मवत्या वचनगौरवाद्यतिशयमह इत्यादि-
वेनाह-अथापीति । हे भवानीति एतेन साधुना मुनिना सह
समुपनेन किं प्रयोजनमत्राह, अथ हीति । साधूनां समागमः
सङ्गतिः ॥ ७ ॥

समुपेवाय सङ्गाप अथ साधुनां भगवाङ् कद्रु वेद
सङ्घ एवेत्याद्यवेनाह-ईशान इति । अनेन भीमरक्षामपि कद्रु
प्रसादात्कस्यवस्यादित्युक्तं भवति तत्कुन इत्याह, ईश्वर इति
भीमादीन्द्रिववता जीवानां विद्याधीनत्वेन तत्तदिन्द्रिवसाध्यत
ज्ञानस्यापि तत्प्रसादावच्छिन्नं युक्तम् ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतमावा

॥ १-२ ॥

भीमरक्षामिकृतमावा

सोमेशदृष्टेन तस्य स्तुतिस्तेनामित्थनम् ।
मुनेः अथर्वप्रामास्यमादृष्टम् उच्यते ॥

॥ १ ॥

ज्ञानकाशया ज्ञानं धर्तमानेपि काशया प्रकाशितुं समर्थये-
त्यर्थः । तत्राहमेव प्रमागममममिति मावः ॥ २-४ ॥

निभृतानि निभृतोभुनानि उदकानि अथमात्राव्य वव सः ॥ १ ॥
(माकंयदेवस्य एतत् कुलप्रसूनये शास्त्रात्परिहारो द्रष्टव्यः)
आशिषोऽन्त्यामायाः सिद्धीः तर्हि मोक्षं देहीनि तत्राह-मोक्ष-
मपीति तर्हि मक्तिं देहीति तत्राह मक्तिमिति ॥ ६-७ ॥
सताम् अभीप्सितमक्तिप्रदाविश्वान्गतिः न केचन सनामेव
गतिरपि तु सकामानामपीत्याह-ईशान इति । माव विश्रुतित्याह-
ईश्वर इति ॥ ८ ॥

भीमरक्षामिकृतमावा

एवं भगवद्योगमावाधैमवदृष्टेन भगवत्प्रसादात्माकंयदेव
अथम अथ दृष्टमे शिवप्रसादाद्यच्छिन्नं तद्रूपं प्रसीति, क द्रव-
मित्यादिना । योगमावाचाः अन्त्याव्यवस्थायाः भगवत्पुण्यः ॥ १ ॥
ज्ञानकाशया ज्ञाने सद्यपि प्रकाशमानवा ज्ञानवत्तामपि शीघ्र-
ज्ञकथा इत्यर्थः ॥ २ ॥

तयोरागमन गान्धादीशयोजगद्गातुः ।

न नन्द रुद्धभीवृत्तिरात्मानं विश्वमप्युच ॥ ९ ॥

भगवांस्तदभिज्ञाय गिरीशो याममायया ।

आविशत्तद्गुहाकाशं वायुद्विद्वन्मिवेश्वरः ॥ १० ॥

आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तद्विपिङ्गजटाधरम् ।

उपत्तं दशभुजं प्रांशुमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥ ११ ॥

(१) व्याघ्रचर्माम्बरधरं शूलखट्वाङ्गनाभिः ।

अक्षमालाढमरुककपासासिधनुःसह ॥ १२ ॥

बिभ्राणं सहसा भातं विश्वक्षयं निश्चितः ।

किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः ॥ १३ ॥

भीमहृदयदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

दिशि अन्तरिक्षं ॥ ३ ॥

निभृताः निबमिताः आग्नेग्निवाशवाः शरीरेग्निप्रमर्शांसि
वेन नम् ॥ ४ ॥

निभृताः निबमिताः अन्तरिक्षं अन्तरिक्षः भीमसमूहो यस्मिन् सः
संसिद्धिं साक्षात्कुरु प्रकटीकुरु ॥ ५ ॥

आशिवः सिद्धिः ॥ ६ ॥

• संवत्सरायः संवाहं करिष्यामः ॥ ७ ॥

इत्युक्तवत्यादिप्रत्ये श्रीकृष्ण भगवत्सर्व- सर्वदेहिनामिश्रितं
सर्वोत्पत्त्यादिकं च श्रीविष्णुवसादजं ज्ञेयम् सोऽग्रवीरं दृष्ट्वा
“अहमेव पशूनामधिपतिरसानो” अथ वेदेव मीढुबोद्धो विष्णो-
रेव, इत्यादिश्रुतेः “सृजामि नभियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वयः”
इत्यादिप्राशस्त्यान् भगवान्—

“हरपतिं प्रकृतं चैव मृतानामागतिं गतिम् ।

• वेत्ति विद्यामविद्यां च स बाहयो भगवानिति”
स्मृत्युक्तलक्षणः सतां साधूनां हरिमक्तप्रवृत्तावृत्तिः सर्वदेहिनां
सुरासुरादीनामीश्वरो निवृत्ता ॥ ८ ॥

माया टीका ।

सून उवाच ॥

• सूनजी बोले, कि—वह मार्कण्डेय ऋषि नारायण के रचे हुए
योग भाषा के वैभव को इस प्रकार देखकर उनही श्रीनारायण
की शरण आते हुए ॥ १ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

मार्कण्डेयजी बोले कि—हे हरे ! प्रपन्नजनों के जमघटने
वाले आपके चरणों की मैं शरण आया हूँ, जानकर प्रका-
शमान् जिनकी आप से विद्या योग भी मोहित होते हैं ॥ २ ॥

सून उवाच ॥

• सूनजी बोले, कि—श्रीपार्वतीजी सहित स्वयं के ऊपर

बैठे हुए आकाश मार्ग में होकर अपने गणों सहित श्री-
शिवजी आ रहे थे, उन्होंने, नारायण की शरण आने
होने से इस प्रकार चित्त समाहित करके बैठने वाले मार्कण्डेय
ऋषि को देखा ॥ ३ ॥

तदनन्तर श्रीपार्वतीजी ने उस ऋषि को देखकर श्रीशिव
जी से कहा, कि—हे भगवन् ! अपने इन्द्रिय और अंतः-
करण का समाधान करके बैठे हुए हम विषय को तो आप
देखो ॥ ४ ॥

जैसे, कि—पर्वत के अभाव काळ में जल और जड़ अंगु-
लिक के स्थिर होते हैं, ऐसे समुद्र के तट स्थिर होकर
बैठा है। हे भगवन् ! इसके तप की सिद्धि आप को। क्योंकि
कि, आप साक्षात् सिद्धि देने वाले ही ॥ ५ ॥

भीमहृदय उवाच ॥

भीमहृदयजी बोले, कि—हे भगवन् ! यह प्रकृति शौकिक
मनोरथों को तो क्या परब्रह्म की भी इच्छा नहीं करता है
क्यों कि—भगवन् पुरुष जो आकाश के भाव हैं उनके बिना
इसको भक्ति प्राप्त हुई है ॥ ६ ॥

हे भगवन् ! तो श्री हरिमक्त इस सब आत्मा से
सम्वाद ही करेंगे। क्योंकि ! पुरुषों को इस संसार में
यही परम काम है, कि—जो साधुजन का समागम
प्राप्त हो ॥ ७ ॥

सून उवाच ॥

सूनजी बोले, कि—इस प्रकार श्रीपार्वतीजी ने कहकर
भगवान् सन्तो के गति भीमहृदयजी, ऋषि के समाप
पधारे। आप कैसे है, कि—निष्ठाओं के अधिपति और अपने
प्राणियों के निवृत्ता है ॥ ८ ॥

श्रीहरजीमिदुतमायादेविका ।

कदा चितोऽन्तःकरणस्य दृष्टयो येन सः ॥ ९-१० ॥

(१) व्याघ्रचर्माम्बरशूलखट्वरिषसिधर्मभिः । अक्षमालाढमरुककपासं परशु सह ॥ इति सिद्धांतः ॥

भगवांस्तद्भिन्नायेति स्तनिष्ठाभिष्यक्तस्यै कथं शोचिष्यामस्त-
र्हिने स्वमीति गिरिशस्य नन्द्युदात्तसामप्रयायोगात् यद्वा, भीम-
वान् शिवमिमांसे विज्ञाय वंगमाववा गिरिशः सेव ननुप्रमांभिः
पुनस्तस्य मार्कण्डेयस्य गुहाकाशं हृदयमभिर्दित्यर्थः । तत्र
हेतुगिभ्रर इति एवमेवोक्तं तैः श्रीनारायण एव कर्माववा दशम-
भास्ते शिवरूपेण साम्प्रदायमासेति ॥ १०—१६ ॥

नमः शिवाय शान्ताय सत्त्वाय प्रमृदाय च ।

रञ्जोजुषेऽप्यघोराय नमस्तुभ्यं तमोजुषे ॥ १७ ॥

सूत उवाच ।

एवं स्तुतः न भगवानादिदेशः सताकृतिः ।

परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत ॥ १८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

वरं वृणीष्व नः कामं वरदेशा वरं त्रयः ।

अमोघं दर्शनं येषां मर्त्यो यद्विन्दन्तेऽमृतम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मणाः साधवः शान्ता निस्सङ्गा भूतवत्सलाः ।

एकान्तभक्ता अस्मासु निर्वैराः संपदार्थिनः ॥ २० ॥

सत्त्वोक्ता लोकपालास्तान् वन्दन्त्येकैरुपासते ।

अहं च भगवान् ब्रह्मा स्वयं च हरिश्चिवरः ॥ २१ ॥

• श्रीमद्भिन्ननायकवर्तिकृतसारायंदर्शिनी ।

• न केवलं तयोरागमनं चेद् अपि तु आत्मानमहन्तास्वयं विभ्रमिदङ्गारास्वयं च ॥ २-१३ ॥

• सोमवास्यमार्कण्डेयः उवाच सहस्रोऽपि चोपेत्पादपूरणम् (६।१।१३४) इति सोऽप्युवाच ॥ १४-१६ ॥

• श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

अतदात्मनोः अगतामात्मप्रिययोः ॥ २-११ ॥

• शूलादिभिः सहास्यमावादीन् ॥ १२ ॥

• विभ्रमाय सहास्यमावादीन् इत्येकम् । सः मार्कण्डेयः उवाच सह आगतं वदते ॥ १३-१५ ॥

निर्गुणं सुखितम् ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

अब श्रीमहादेवजी आये उस समय मार्कण्डेय समाधि में स्थित होने से रुद्धमनकरण की दृष्टि नाश हो, अतएव भगवान् और विभ्रका भी उनका भान न था, इसी से उगवात्मा साक्षात् श्रीमहानी और शंकर के आगमन को भी धराधि नहीं जाना ॥ २ ॥

भगवान् श्रीकेशवासनी शिवजी इस बात को जानकर अपनी योग माया के बल से श्रुति के इन्द्राकाश में घुल गये, जैसे वायु छिद्र में प्रवेश करे ॥ १० ॥

तब नौ श्रुति के आत्मा में शिवजी की पीछी अट्टाओं को धारण किये, तीन तंत्र और दशभुजाओं का धारण किये, यह उवाच, उवाच का प्राप्ति होने बाधे भास्कर के सदृश श्रीमहादेवजी का समाधि में ही देखें ॥ ११ ॥

कैसे देखें, कि-उवाचभक्त का बल पहिले, शिवाय, धनुष, बाण, कज्ज, हाथ, इन सहित कदाच माता, उवाच, कपाल, परशु इन सब को धारण किये ॥ १२ ॥

एसे महादेवजी को एका एकी दृष्टि में भान होने हुए देखकर श्रुति के विभ्रम को भान हुए, " यह क्या है, और कहाँ से आया " ऐसे विचार कर मुनि समाधि से विरत होगये ॥ १३ ॥

और नेत्र उठाइ के गणों सहित और पांचनीजी सहित त्रिजोक के एक गुठ शिवजी को देखकर मुनि शिव से नमस्कार करने हुए ॥ १४ ॥

गणों सहित और पांचनीजी सहित उन श्रीमहादेवजी की स्वागत कुशल पूछकर, भासन पांचनीजी सहित माता ध्रुव दीव इत्यादि उपचारों से श्रुति पूजा करी ॥ १५ ॥

और श्रुति बोधने भी हुए, श्रुति बोधे—कि विभ्रमों ! अपने प्रभाव से पूर्णकाम जो आप ही आपका मैं क्या उपचार करूँ, हे त्रिजोक के निवासक ! आप मे यह भय अनन्त सुख को प्राप्त होगा है ॥ १६ ॥

श्रीहरप्रामिदुनभाषायंदीपिका ।

निर्गुणस्थे त्रिगुणस्थे च नमस्कारानि—नमः शिवाय निर्गुणाय नमः शिवाय त्रिगुणस्थाय नमः प्रमृदायनि तुष्ट-वनीति तथा नमः ॥ १७ ॥ १८ ॥

मोऽकमलः ययो ब्रह्माधुनमहम्भराः वरोऽयः ने वचन ॥ १९ ॥

वरदानाद्विना मयमेवैवाकममिः क्रियते नरचन्द्रादौ अग-ह्यारवाज्जवतामिनि ब्रह्माधुनमहम्भराः इत्यादि विभाषः महाभाषाः कर्मणा अमरविद्विना निष्कामाः निष्कामाः ॥ २० ॥

न केवलं त एव किमपि चेत्यादि ॥ २१ ॥

न ते मय्यध्युतेऽजे च भिदामश्वपि चक्षते ।
नाऽऽत्मनश्च जनस्यापि तद्युष्मान्वयमीमहि ॥ २२ ॥
न ह्यस्मयानि तीर्थानि न देवाभेतनोष्मिताः ।
ते पुनन्युरुकालेन यूयं दर्शनमाव्रतः ॥ २३ ॥
ब्राह्मणोभ्यां नमस्यामो येऽस्महूयं प्रयीमयम् ।
विभ्रत्पातमसमाधानं तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २४ ॥

भा.धर.स.मि.क.न.भा.वा.पं.दी.पि.का ।

पूज्यतमस्य हेतुमत्तमाह-नेति । अथवापि न
 चक्षते न पश्यन्ति तस्मात्तदेवंभूतात् शुभात् ॥ २२ ॥ २३ ॥

ब्राह्मणायो ब्राह्मणानि आत्मसमाधानं लक्ष्मणायोऽध्ययनम् सर्वमो
तप आशोचनम्
नस्तैः ॥ २४ ॥

भीषुदशंनसूरिकृतशुकरध्यायः

न ते मयीति अजे मयि चाक्षुने प्रह्लादः प्रह्लादः मः यः अक्षुने
इत्यर्थः "स प्रह्लादः न शिवः" इति श्रुतिः अतः प्रह्लादः स वांन-
रक्षस्वपात् महाभियेषस्वास्तारमयः प्रह्लादः अक्षुने अक्षुने
नात्मनः जनस्वापीति महिमेन न चक्षुने इत्यर्थः ॥ २१—२२ ॥

भीमहीरायबाबायंजुतीभागवतचरित्रादिका ।

यतो न किञ्चित्करणात्मा नैककृत्तुमात्रं करवासेत्य-
मिषेत् प्रथममिति नमः इति शिवाय कालावकराव शास्त्राचार्यो-
पदेकरहिताय प्रमुखाय नमः इति मुडयति सुखयतीति प्रमुड-
नमो सरवाय नमः इति शिवाय कालावकराव शास्त्राचार्यो-
पदेकरवाय तमो नमः इति शिवाय कालावकराव शास्त्राचार्यो-
पदेकरवाय तमो नमः इति शिवाय कालावकराव शास्त्राचार्यो-

इत्थं प्राप्ताः सन्ति तस्मात् भवत इत्याह सुतः, एव
• भिति । प्रसन्नारामा प्रसन्नचित्तः स भगवान् उवाच ॥ १८ ॥

भाष्यमेवाह-वरमिति सप्तभिः । मत्प्रत्ये (नोऽस्मभ्यं) कामं यथेष्टं
वरं दृशीत्य यतो वरं प्रथमं ब्रह्मविष्णुरुद्धाः वरदेशाः वरदभेदा-
न मे किञ्चिदपेक्षितमित्यत्र आह, अमोघमिति । येषां प्रवाणा-
मस्माकं दशनममोघमवश्यम् अतो यत्किञ्चिद्व्याप्तेन भावः ।
नहि अमृतत्वं दातुमर्हसि प्रभवसि किमित्यत्राह-मर्थो यद्विन्दते
ऽमृतेमिति । यत् येऽप्यस्मिन्मोक्षं मोक्षं विन्दते सङ्कारोपास-
नादयमिति भावः । साक्षाच्छ्रीमद्ब्रह्मसूत्रस्यापि ब्रह्मरुद्धोऽ-
र्थाभगवद्विभूतिरवानुसन्धानस्यावश्यकत्वात् ॥ १६ ॥

यथा मुनिः क्षात्रदृष्ट्या ब्राह्मणं तुष्टाय तथा क्षत्रियपि
महर्ष्या ब्राह्मण्यस्तिति-ब्राह्मण्य इति द्वाह्याम् । ये साधुवर्ति-
शुश्रूषकाः ब्राह्मण्यस्तितुः स लोका लोकपादा इन्द्रादयः बभूवन्त्ये-

न्युत्पन्नं ह्यत मन्वन्तः साधुवसन्निवसन्वा प्राज्ञाणां विशिर्गा
 शास्त्राः रागाद्यकलुषनिबिन्ताः निःसङ्गः पित्रवसन्नरहिता एकाग्र
 भक्ता इत्येष भगवतीत्यादि देवम प्रमासु कदाचिदु निर्वैराः
 श्रीभगवद्विभूतिष्वनुसन्धानेन वैररहिताः, कुतः? भूतवत्सलाः सर्व-
 भूतेषु वात्सल्ययुक्ताः किं बहुना समन्तानां कृत्स्नस्वापि जगतो
 भगवद्विभूतिष्वनुसन्धानेन सममुद्यतः ॥ २० ॥

सत्वाका देवमनुष्यादिजनमाहताः लोकपात्रा इन्द्रादयः किं
बहुना वर्णनेनत्याह-अहमिति । अयमपि त्रयः रुद्रादयः तादृ
वन्धामहे अस्वयामहे उपारम्भहे ज्येष्ठयः ॥ २१ ॥

तत्र हेतुमाह-नैते हिनि । एते साधवो ब्राह्मणाः नते हिनि वाहे
ते ब्राह्मणाः अजे अकथुने मयिचाकथुने चेत्यर्थः । ब्राह्मणरीरके
मच्छरीरके चाकथुने इत्यर्थः । अथवापि ईषद्विप यथानथा
मिहां भेद न चक्षणे न पदवत्त्वजं माञ्जाकथुनापृथक्स्मिन्
न पदवत्तीति निवृत्त्यागः "स ब्रह्मा न शिवः भेदः" इत्यादि
भूत्वा भीमगन्ता ब्रह्मादिशरीरकत्वेन शरीरार्थमनवस्थानसामाना
धिक्यवशावाभावात्परतन्त्रभेदव्याप्तिपेक्ष्याः स्वतन्त्रभेदवशांनमेवापि
निविध्यते इममर्थं अगमेव स्फुटीकृतमाह, नेति
भ्रातृगनः स्वस्थ जनस्य स्वनरस्य चापि अकथुने मिहां
चक्षुने इत्यन्वयः । आत्मजनशब्दादप्याह आत्मानंस्पृश्या उक्तव
न हि नैः सह ब्रह्मणः स्वरूपाभेदोऽभेदवादिनापि सत्त्वा
अविदेशेन तादृशस्यस्य तन्मनेष्यमिष्टत्वाजहि जनशब्दार्थेन
स्वात्मिकः येन तस्य स्वरूपाभेदः सिद्ध्येत अतोत्राविहो
वाहशो भेदनिषेधः स्मात्तद्विषयवस्तुतस्त एव चिद्वैद्योपासी
दिक् यतो मिहां च न चक्षुने तत्तस्माद्वयमपि सुप्त
नीमाहि मज्जाम नत्र सखीका लोकपाला इह ब्रह्मा चेति च
मगनद्विशेषविष्टान्तवस्तुत्वा सुप्तमात्मजाम अकथुनस्तु "ह
त्वाभेव मे मतम" इति "ये यथा मां प्रपश्यन्ते तांस्तथैव मजाउपहृ
दयस्तपमिमांश्चविशेषेण मज्जतीति विशेषण इति भावः ॥ २९

तद्दर्शनेनात्मनः कृतकतामभिप्रेत्य कथीति—नहीति । आ
 यानि अवयवयानि तीर्थानि न दर्शनमात्रतः पुनश्चित्ति
 चिरं कृतानादिमिस्त्राभि पुनश्चित्ति, तथा मूर्च्छिकाभावाः देव
 प्रतिकृतयश्च न दर्शनमात्रतः पुनश्चित्ति चिरमात्राहनादिषु
 प्रकारपूजादिभिरिति भावः । यत् दर्शनमात्रादेव पुनीयेति वि
 वास्तीयादिषु च सूचयति भावः ॥ २३ ॥

वसन्तेन "वसः शिवाय" इत्यादिना नमस्कृतं तदा कालमेव प्रस्था।

भीमजीराजवाचाचकृतमागवतचक्रवर्त्तिका ।

प्राज्ञायेत्येव इति । नमस्त्वामः नमस्कृत्यः नाग्निविनाशि, ये प्राज्ञायाः ।
अग्निं च (वेद) अग्निप्रचुरमात्रसमाध्यादिभिः सहितं रूपं
विधीति स्मेति विस्तृतं ॥ २४ ॥

॥ भीमजीराजवाचाचकृतमागवतचक्रवर्त्तिका ।

सत्त्वाय पराक्रमयुक्तय सद्गुण शरणां वाति गच्छन्तीति
सत्त्वकर्मणे वा प्रमुखाय प्रकृष्टपात्राय तत्तद्वस्तुयोग्यतायुवा-
रेण रक्षायै सत्त्वादिगुणप्रवर्त्तकत्वात्सत्त्वाय रजोऽप्ये
इत्युक्तम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

अथो प्राज्ञादेवो येषां अवाद्यां इदंनमसोयं तत्र हेतुमाह,
त्वं इति । मत्तोऽमृतं मुक्तिं विन्दते यथास्मादर्थनाय येषो-
मृतं वा ॥ १८ ॥

प्राज्ञायाभक्तिं दर्शयति-प्राज्ञाया इति । प्राज्ञाया प्राज्ञादेक-
गुणाः साधवो रागादिदोषविधुराः शान्ताः भगवन्निष्ठापार-
ताः अत एव निःसङ्गाः दुष्टसङ्गरहिताः अन एव भूतेषु
अनर्क्यं वस्तुत्वाः स्निग्धा एकाग्रतेन विष्णुरेव सर्वोत्तमो
॥ इत्येव इति निर्यायेनास्माद्यु भक्ताः योग्यतातिरेकेण वैर-
हृत्वाः ससं प्रज्ञा तद्दर्शनं येषां ते तथा ॥ २० ॥

यः एवंविधांस्तान्बद्धिं स्तुवन्तीत्यादिसपर्यां कुर्वन्त
त्येवः । अहं प्रज्ञा च हरेः पूजकं अतश्चो न तदधीनायेव
। अ हेतुरीश्वर इति ईश्वरीः शं रूपः शतानन्दस्तयोर्वैर ईशा-
गिद्यानाय वर इति वस्मात्तस्मात् इवोर्वैर इत्युक्तम् एवं
ते इत्यतो वाह, अहमिति । अहमिच्छनेन हरेरेव आनन्दं
। आधुरोराजी तदधीनाविति स्पष्टमुक्तम् अत्रावयमेव हेतुरी-
श्वर इति "ईश देवार्थे" इति आतोऽनुपहृतेभ्यर्मूर्तिरिवादिश्वर
इत्युक्तम् ॥ २१ ॥

इतीपि प्राज्ञाया एव पूज्या वत एवंविधं तत्त्वं त एव
ज्ञानस्वीत्याह-नत इति । ते प्राज्ञाया भवि स्थितत्वाभ्यधीत्युक्त-
माने हरावजे च स्थितत्वाहजज्ञाव्याचये च पूजकं स्थिते
प्रच्युते च मिहामयवपि परमायुमात्रमपि न चक्षुने न
पश्यन्ति । किं च जनस्य जननवतः आवरजस्रूपस्य प्रप-
क्षस्यात्मनोऽर्थाभिम्याश्च मिहो न पश्यन्ति अपिशब्देन "एको
इवः" इति भूतिं प्रमाययति । तत्तस्माद्वयम् युष्मानसिधेः पूज्या-
मीमहि बुद्ध्यामेव यद्वा, भवि मिहामयव्याहानं विष्णुरर्थाभात
किञ्चित्साभ्येनापि न पश्यन्त्यपि तु ततो विजयव्यवनेन तत्कटा-
क्षादित्यक्तित्वेन अगस्त्यहर्षेण ततोऽनन्तांशहीनत्वेनेव मत्तत्त्वं
पश्यन्ति अतुमुके यथास्थितं पश्यन्ति । मच्युते च तथा यथा-
भूतिविहितमात्मनोऽतनसमुदायस्य अन्वत इति अतो देहस्त-
दादिजडस्वाभि तत्त्वं यथातथा मन्वथा न पश्यन्ति ॥ २२ ॥

सर्वस्माच्छुद्धिहेतुत्वाच्च प्राज्ञाया एव पूज्या इत्याह,
नदीति ॥ २३ ॥

अस्माभिः सन्मावत्वादिना एव अर्वांश इत्याह, प्राज्ञा-
येत्येव इति । अर्वाभ्यं वेदमुक्तमतिशयम् आत्मनि सभ्यगाधान-
मुक्त्यान् सन्निधानकर्मणं वक्ष्यं तत्तथा तप आलोचनम्
[४०]

आध्यायोऽङ्गनं संयमो वागादिनिवमस्नेर्भिधति "आचारहीनं
न पुनर्गतिं वेदः" इत्यनन्तप इत्यादि ॥ २४ ॥

भीमजीराजोऽग्रिमिदुतक्रमसम्भवेः ।

प्राज्ञाया इति । वनस्ने समदर्शनोऽस्तस्मात् महादिषु वा
मिहा वक्ष्येने नामयवपि यथाक्यास्तथा न चक्षुत इति सत्यमेव
किन्तु, तत्तद्वस्तुयि युष्माद् इत्येकान्तमकाद् अयमीमहि मिश्रयेन
आमीम इत्यर्थः । तदुक्तं तेनेव अनुर्थे "अथ भागवता पूर्व मिवाः
स्य भगवाद् यथा । न मन्नागवतानां च प्रयानम्भोक्तिं कर्हिचित्"
इति अमेदभ्योर्हि मार्कण्डेयस्य तदनुमये समाधिचिरतिने क्वात्
अत्रामेदहर्षेणानेपि अयञ्च हरिरीश्वर इत्यनेन हरेरेव प्राधान्य-
मुक्तं तस्यै अयमीश्वरस्य चोक्तं प्रथमस्कन्धे "पार्थिवाहाक्या
धूमः" इत्येव । प्राज्ञपूजायां शिववाक्यमपि तथा—

योऽहं नो हृष्टमिच्छेन प्राज्ञायां वा पितामहम् ।
हृष्टवस्तेन भगवाद् वासुदेवः प्रतापवाद् ॥
इति परप्राज्ञावस्व तस्य विज्ञानेन सर्वविज्ञानादिति भावः ॥
॥ २०—२२ ॥

नदीति । ईशा इन्द्रादिप्रतिमा ननु भगवत्प्रतिमा युष्माभिरप्यवा
राष्ट्रवादिनि भावः ॥ २३ ॥

नमस्कारे हेतुः-वस्मादिति । अर्वाभ्यं वेदमुक्तम् उपकारत्वा
दिति भावः ॥ २४—२५ ॥

भीमजीराजवाचाचकृतमागवतचक्रवर्त्तिका ।

नोऽस्मत्तः वत् पूजः ॥ १७—१८ ॥
ये प्राज्ञाया वस्मादेकं नमस्कारं कृत्वा लोकपात्रा एव वन्दन्ते ॥ २० ॥
न केवंच लोकपात्रा एव वन्दन्ते किन्त्वहं वेत्नादि
॥ २१ ॥

अथवापि अनुमात्रमपि न कर्ते न पश्यन्ति यथेवाप्यासु
मेहं न पश्वांत तथेवात्मनः अस्मात्तथापि मुक्तदुःखादिषु
मेहं न पश्यन्ति, तस्मादेवंभूताद् पुष्पे-इति अजेम ॥
॥ २२—२३ ॥

आत्मममाधानं विष्णुध्यानम् ॥ २४—२५ ॥

भीमच्छकदेवकृतसिद्धान्तसंज्ञः ।

प्रकर्षेण मृदवति सुखयतीति स तथः ॥ १७—१८ ॥
नोऽस्मत्तः वत् पूजः ॥ १८—२१ ॥
साधुरवाहवः समदर्शित्वाः प्राज्ञायाः सर्वपूज्यत्वे हेतवः
उकास्तत्र समदर्शित्वं प्रपञ्चयति-नेति । ते प्राज्ञायाः साधुरवाह-
धर्मवतः भवि अमे अकारादिग्राहिषु आत्मनः स्रवत्स्य
जनस्य अपिशब्दप्रकृतिकाशयोः सर्वस्य कार्यकारणस्य च मच्युत
अगत्कारयो भगवति अथवापि मिहो न चानि पश्यन्ति येतना-
येतनप्राज्ञपहायां नामरूपरसव्यञ्जकसर्वव्यापिभिः तत्तदसा-
धारण्येभ्यः अकथं मिश्रयेपि तत्पूजकं । यतिप्रवृत्त्यामावाह

श्रवणादर्शनाद्यापि महापातकिनोऽपि वः ।

शुध्येरन्नन्यजाश्चापि किमु सम्भाषणादिभिः ॥ २५ ॥

सूत उवाच ।

इति चन्द्रललामस्य धर्मगुह्योपबृंहितम् ।

वचोऽमृतायनमृषिर्नास्तृप्यत्कर्णायोः पिबन् ॥ २६ ॥

स चिरं मायया विष्णोर्भ्रामितः कर्षितो भृशम् ।

शिववागमृतध्वस्तक्लेशपुञ्जस्तमब्रवीत् ॥ २७ ॥

कषिरुवाच ।

अहो ईश्वर ! लयं दुर्विभाव्या शरीरिणाम् ।

यज्ञमन्त्रानि स्तुवन्ति जगदीश्वराः ॥ २८ ॥

धर्मं प्रवक्ष्यामि तु श्रेष्ठः प्रवक्तारश्च देहिनाम् ।

आचार्यः प्रोक्तः क्रियमाणं स्तुवन्ति च ॥ २६ ॥

नैऋतः स्वमायामयवृत्तिभिः ।

इति स्तेर्मायिनः कुहकं यथा ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदवेकता

मभिज्ञत्वमित्यर्थः "स ब्रह्मा स विष्णु इति तस्मात्तद्ब्रह्मा
सर्वं कल्पितं ब्रह्म" इत्याद्या शून्योपनिषदः युक्त्या तच्चरमाद्य वयं
युक्तामीमाहि भजेम ॥ २२-२५ ॥

सर्वोच्च न्यायालय को सेवन करने वाले
सेवन करने वाले

...के गति भगवान् महा-
...के ऊपर परिवृष्ट
...हुए ऋषि से बोले ॥ १८ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

हम तुम्हें बचाने के लिए तुम्हें मार रहे हैं। — हे मुने ! तुम हमसे बड़े बर मांगो
 तुम्हारे शत्रुओं के ईश हैं, और हम तीनों का
 मनुष्य हम लोगों से मनुष्य मोक्ष

जो जगत् में निःशंक भूतबलसह और निर्द्वेष्ट
हैं वे हमारे लिये एक ही भक्त होकर समदर्शी रहते हैं २०
बोधपात्रों के लिये जो लोक उनका चंदन करते हैं,
अर्चन करते हैं और उपासना करते हैं, वे तीन लोक हैं

कि—मैं और भगवान् ब्रह्माजी और सब ईश्वर साक्षात्
भीहरि थे हैं। २१ ॥

वे भक्त जन मेरे विषे अक्युत के विषे तथा ब्रह्माजी के विषे अणुमात्र भी भेद नहीं देखते, एवं अपना और मनुष्यों का भी भेद नहीं देखते तस्मात् तुमारे संदेश भक्तजनों को हम भजते हैं ॥ २२ ॥

जलमय तीर्थ, और प्राणवायु के सम्बन्ध रहित 'पेल' देहमूर्ति, ये दोनों सेवन करने से बहुत काब में पवित्र करते हैं, और आप लोग तो दशम मात्र से ही पवित्र करते हैं ॥ २३ ॥

हम ब्राह्मणों को नमस्कार करते हैं, जो ब्राह्मण धर्म का समाधान कर तप खाध्याय और संन्यासों से त्रयीमय ओ हमारा रूप है तिसका धारण करते हैं ॥ २४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषायेन्दोपिका ।

किञ्च, भवयादित्यादि ॥ २५ ॥

अत्रोक्तं ब्रह्मो भूयः यस्य तस्य अमरहस्यमुक्तममृता-
स्पदं तस्यः कर्माणां पिबन्नातृष्यद्वमिति नामधेय कर्माणां-
रमृतापनमिति वाङ्मन्यः ॥ २६ ॥

शिवस्य वागेवाप्तुं तेन ह्यस्तः क्लेशपुञ्जी यस्य सः ॥ २७ ॥

इयं बीजा तुर्विभावाऽवितर्क्या यद्यप्य ईदित्तवानि क-
नियन्त्रयानि यानि भूतानि तानि जगदीश्वराः कथं नमस्ति जग-
पति ॥ ३५ ॥

तृष्ट्वेवं मनसा विश्वमात्मनाऽनुप्रविश्य यः ।
गुणैः कुर्वन्निराभाति कर्तव्यं स्वप्नदृग्गया ॥ ३१ ॥
तस्मै नमो भगवते त्रिगुणाय गुणात्मने ।
केवलायाऽद्वितीयाय गुरवे ब्रह्ममूर्तये ॥ ३२ ॥

श्रीशारङ्गसूत्रप्रमाणपरिचयिका ।

अथवा लोकसङ्ग्रहमात्रमेतदित्याह—धर्ममिति । प्रवक्तारोऽपि यत् स्वयं देहिनां धर्मे प्राहविमुमाचरति ॥ २९ ॥

नन्वेतत्प्रमाणवतिरस्कारकं कथं मया कियते ? तत्राऽऽह, नेतावतेति । एतावता लोकसङ्ग्रहमात्रेण तेनैवमादिभिः कथममृतैः स्वमायामयी दृष्टिषु तेनैवगतो मायिनस्तथानुभावो न दुष्येत यतः प्राप्तव्यस्य मायिनः कुहकं कपटं यथा तथा एतानि नमनादीनि अतस्तस्य तथा कुहके रासानुभावो न दुष्यति तद्वत् प्रदुष्येतानुभाव इति पाठे नकारस्य दृष्टान्तोऽयमुपपन्नः ॥ ३० ॥

मायावैशितं प्रजयति—मृष्टति । स्वप्नदृग्गयेत्यविद्यावैशिते दृष्टान्तः ॥ ३१ ॥

त्रिगुणैर्विषयि न जीववत्तदभिपूनाय किन्तु गुणानामात्मने नियमः ॥ ३२ ॥

श्रीसुब्रह्मण्यसूत्रकृतशुकपर्वीयम् ।

मायामुच्यतेतिभिः आशयं चेष्टाभिः ॥ २६ ॥

आत्मदृष्ट्या भगवदात्मकत्वं मन्वान आह—सुष्टुमिति । इत्यादिभ्यः स्वप्नदृग्गयेति स्वप्नदृग्गयेति कुर्वन्निव स्थितः कमानुगुणैः कुर्वन्परिणामिमिगुणैः विषयमसृष्टिं कुर्वन्निव कुर्वन्निवामातीर्थः ॥ ३० ॥

• ब्रह्ममूर्तये वेदनिर्वाहकाय ज्ञानप्रवर्तकाय वा ॥ ३१—३३ ॥

श्रीमद्भिरावयवार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

येषां च दर्शनभयव्याहृतेनाच्छ्रयव्याहृते महापातकिनोऽप्यजाय विशुद्धचेरन् सत्मावस्थादिभिः विशुद्धचेरिति किन्तु सकलव्यम तेजसो ब्राह्मणेजसो नमस्याम इति सप्रवृत्तः ॥ २५ ॥

इतीति चन्द्रो लक्ष्मणं भूषणं यस्य तस्य कद्रुस्येतेभूतं धर्मगुणोपपृष्टितं सत्सत्त्वात्मकधर्मैरदृश्यं युक्तं कर्णबोरमुनायमानं वचः पिबन्नातुप्यत् कर्णाङ्गं पिबन्वा ॥ २६ ॥

स इति स मुनिः विश्वोर्मावया आश्रयेत्यकस्या चिरं जामितः अत एव निरर्तं कश्चित्तस्य शिवस्य चानेन अमृतं तेन अक्षयः • कलेशपुङ्गवः भ्रमणप्रयुक्तकलेशसमुदायो यस्य सः तं शिष्टं इहं वक्ष्यमाणमवधीत ॥ २७ ॥

तदेवाह—मन्त्रिभिः मन्त्री इति । यदुक्तं “वदं दृष्टीष्व” अमोघं नृपेण वेदाम” इति तत्र तद्वद्वानाव किञ्चित्प्रार्थयितुमिच्छन्तावय माह—“ब्राह्मणाः साधवः” इत्यादिना तथा—“वरस्वरं भावयतः

धेयः परमावस्थाय” इत्युक्तरीत्या स्वयमप्याह—मन्त्री इति मन्त्रिभिः । इयमीश्वराद्यामीश्वरविभूतिभूतानां च यो चेष्टा चारीर्यां दुर्बिभावा दुर्बिहवा दुर्बिभावात्मनः प्रकटयति यतः स्वयं अर्होऽश्वराः जगत्प्रकटाः अपीक्षितव्याप्यपकृष्टानि भूतानि नमस्ति स्तुतिभिः चेष्टयात्मनो नैवमनुसंहितम् इत्यभूनेव हि भागवतानां परिपाटी ॥ २८ ॥

कस्तर्हीक्षितव्यप्रमाणमादावभिप्राय इति विचारं निश्चिन्नाह—धर्मोऽनिति । देहिनां प्रवक्तारः धर्मोपदेष्टारोपि धर्मोपदेष्टावितुं मायवोऽनुतिष्ठति कियमायं धर्मो तत्कारणं वा अनुमोदते अभिमतवृत्तिं स्तुत्यस्वमिहं सन्तोषः ॥ २९ ॥

नेतावतेति । अथप्येवमप्येतावता आचारानुमोदनं स्तुतिमात्रेण तैरीक्षितव्यप्रमाणस्तुत्यादिभिश्च कथममृतैः भगवतः पूज्यस्य स्वमायानवाहृत्तरादृश्यमेव चेष्टा येषु तेऽप्रमावो न दुष्येत न विदुष्येत यथा मायिनः लोकप्रसिद्धमायाविनः कुहकं कपटं यथापारितस्तस्य प्रमावो न दुष्येत न विदुष्येत प्रत्युत स्वमायाविकल्पप्रमावाविवेकारः तद्वत् ॥ ३० ॥

आत्मदृष्ट्या भगवदात्मकत्वं मन्वानः सर्वकारणत्वादिभिर्विशेषप्रमाणमिति—इति आह्वयम् । यो मनसा सकृदप्यमात्रेणैव जगत्सुखा आत्मना २ दृष्टान्तःप्रविश्य कुर्वन्निः पूर्वकमेवास्यानुगुणपरिणामभिरुत्तरोत्तरेण वापुष्वारम्भकविषयमसृष्टिं कुर्वन्निगुणैः स्वयं कर्त्तव्यमाति इत्यर्थः परमाश्रितः पुण्यापुण्यात्मककर्मकृत्त्वाभावः परमात्मनि निरूप्यते आश्रयेन तत्र कर्त्तव्यत्वं न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यमासे दृष्टान्तः स्वप्नदृग्गयेति । न हि स्वप्नायेमृष्टिकर्त्ता स्वप्ने दृष्टव्येपि तत्काले प्रमाणतत्वेकानुमाव्यतत्कालमात्रावस्थायि स्वप्नप्रवृत्तकाला परमपुनः कल्पः “न तत्र रयानरथयोगा” इत्यारभ्य “सृजते स हि कर्त्तव्येति यः सुतेषु जागर्ति कामं पुरुषानिमिमिमास्तद्वत्” इति च भव्यात् यथा स्वप्नायेमृष्टिकर्त्तात्मकत्वेपि तद्वर्तमानायाः प्रयाजीवकर्त्तव्यताभिमानस्तथा पुण्यापुण्याकर्त्तव्यादेर्जीवनतत्त्वाजानतां ब्राह्मणपञ्चजीवमायेन तत्कर्त्तव्यताभिमानमात्रमिति निश्चिन्तायेः ॥ ३१ ॥

तस्मै इति । त्रिगुणाव त्रैगुणवतिवश्वे मन्त्राणि अप्रतिहतसङ्कल्पाव केवलाव निरन्तराणि कलशदेवावादितीत्यादि कर्त्तव्यवस्तुवत्तरादित्यत्र ब्रह्ममूर्तये वेदनिर्वाहकाय कर्त्तव्येति अर्थः वा ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिरावयवार्थकृतशुकपर्वीयम् ।

न केवलं दर्शनाच्छुद्धिरपि तु अथवा दर्शयति समुचितत्वादाह—भवयादिति । तद्विचित्रमुक्तिः अस्मादिति तत्राह किञ्चित् आदिपदेन नामस्मरणं युज्यते ॥ ३५ ॥

कं वृणो नु परं भूमन् ! वरं त्वद्दर्शनात् ।
यद्दर्शनात्पूर्णकामः सत्यकामः पुमान् भवेत् ॥ ३३ ॥
वरमेकं वृणोऽथापि पूर्णकामाभिवर्षणात् ।
भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ॥ ३४ ॥

सूत उवाच ।

इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तपा गिरा ।
तमाह भगवान् शर्वः शर्वपा चाभिनन्दितः ॥ ३५ ॥
(१)कामो महर्षे ! सर्वोयं भक्तिमांस्त्वमधोऽक्षजे ।
आकल्पान्ताद्यशः पुण्यमजरामरता तथा ॥ ३६ ॥
ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन् ! विज्ञानं च विरक्तिमत् ।
ब्रह्मवर्चस्विनो भूयात्पुराणाचार्यतास्तु ते ॥ ३७ ॥

भीमशङ्खकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नाह्नित्येषु एवम्भूतैस्तैर्मनादिभिः भगवतोऽनुभावो न प्रदुष्येत
न विहृष्येत तत्र दृष्टान्तमाह, मायिनः कुहक वयेति मायिनोः
नटादेः कुहकं नाट्यादिकं तदनुभावं न दूषयति यथा तद्वत् ॥ ३० ॥

समाख्यतः ईश्वराणां स्तुतिं कृत्वा विशेषतो हरिं प्रथममिति—
संभूतिं द्वाष्टवाम् । यत्र सर्वोपाख्यः खण्डं हरिरिति निर्दिष्टः मनसा
सङ्कल्पमात्रेणैवं विश्वं सृष्ट्वाऽनुप्रविष्टः गुणैः प्राक्कामानुरूपैः
सर्वगुह्यिभिः देवमनुष्यादिविषमसृष्टिं कुर्वन्निः खण्डं विषम-
सृष्टिकर्त्रेण भाति तस्मै नम इति द्वयोरन्वयः । अवैषम्य-
कर्तुरपि वैषम्यकर्तृत्वावभासे दृष्टान्तमाह, खण्डमव्ययेति “य एव
क्षुत्तेषु जीगर्त्सि कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणा तद्वत्प्रज्ञा” इति भूति-
प्रसिद्धः परमात्मा खण्डरथादिदृष्टा भवति आख्या तु खण्डक-
जीवस्तत्कर्ता प्रतीयते तद्वद्विषयः ॥ ३१ ॥

अत्रिगुणाय त्रिगुणविग्रहादिसम्बन्धशून्याय गुणारमणे गुण-
निवन्त्रे केवलाय आभ्याय अद्वितीयाय निःसमानातिशयाय
ब्रह्ममूर्तये बृहद्विग्रहाय ॥ ३२ ॥

मायाटीका ।

महापातकी लोग भी तथा अत्यन्त खाँडाव लोग भी आपकें
भवण और दर्शन से शुद्ध होजाते हैं, फिर सम्भाषणादि
से तो कहना ही क्या ॥ २५ ॥

सूत उवाच ॥

यद्भक्त्यामं भीमहादेवजी का धर्म रहस्य युक्त और
अमृत के आरूप है ऐसे वचनों को कर्णों के द्वारा धीरे धीरे
श्रुति सुन्त न हूँ ॥ २६ ॥

यह मार्कण्डेय श्रुति बहुत काश से भीविष्णु के माया से
भयते रहे, इस कारण अत्यन्त क्लेशित रहे । अब शिवजी की

अमृत रूप वाणी से श्रुति के सब क्लेश पुञ्ज नष्ट हुए तब
श्रुति महादेवजी से बोल ॥ २७ ॥

श्रुतिउवाच ।

मार्कण्डेयजी बोले, कि—अहो ! समस्त ईश्वर लोगों की बीछा
मनुष्यों की तकला में नहीं आसकी है । क्योंकि—वे जगदीश-
श्वर होकर भी अपने निबन्धनों की स्तुति करा करते हैं ॥ २८ ॥

प्रायः करके यह ईश्वर लोग अन्य लोगों को धर्म
सिखाने के लिये । प्र धर्म कहने हैं, आचरण करते हैं
और अनुमोदन करते हैं, तथा जो कोई आचरण करता है
उस्की प्रशंसा भी करते हैं ॥ २९ ॥

अपनी कृपा प्रमाण ही वाहे इन आचरणों से आप
लोगों का प्रभाव भी दूचित नहीं होता है, जैसे, कि प्रसिद्ध
मायावी के कपटाचरण से उनके प्रभाव नहीं दूचित
होता है ॥ ३० ॥

जो आप अपने मन से इस विश्व की रचना आपही
इसमें प्रविष्ट होकर कार्य करने वाहे गुणों से आपकी कर्ता
सदृश मालूम होते हैं, जैसे खम का देखने वाला ईश्वर
रक्षित खम यह पदार्थों का कर्ता आप ही मालूम होता है ॥ ३१ ॥

भगवान् त्रिगुण वाहे, गुणारमक, निवन्त्र, अद्वितीय,
ब्रह्ममूर्ति, ऐसे जो गुरु आप ही तिनको प्रकाश हो ॥ ३२ ॥

भीमशङ्खकामिकाचार्यदीपिका ।

वरं वृणोति यदुक्तं तथाऽह—कर्मि । वरं दर्शनं
यस्य तस्मात् त्वत्तः परं कं नु वरं वृणोति यस्य तन दर्श-
नादवलोकात्पूर्णकामः सर्वानन्दसम्पन्नोऽस्य कामो यथेष्ट
प्राप्तसर्वानन्दः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

वरदानाय खड्गमेव प्रवृत्तः सर्वसौमना आश्रितमिन्द्रिनोऽ-
नुमोदितः सखाह ॥ ३५ ॥

११. कामस्तेयं महर्षेऽस्तु इति पाठान्तरम् ।

भीमरक्षामिकृतमाचार्यदर्शिनः ।

कामोऽयं सर्वोऽप्यवश्यं यत्पुण्यं यत्तत्त्वज्ञानं ।
जिनस्ते भूयादियुत्तरेणावश्यः यत्तत्त्वज्ञानं भक्ति-
माह ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

भीमदशमसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शर्वेणा शर्वपण्या ॥ ३४-३५ ॥

ज्ञानं तत्त्वज्ञानं महावर्चस्विनः ब्रह्मवर्चस्विनः ॥ ३६-४० ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचान्द्रक ।

यदुक्तं वरं वृणीष्येति तत्रोक्तमाह—कमिति । हे भूमन् !
वरदर्पमात्रं त्वत्तः अतः परमन्वं कं वरं वृणो वरिष्याम्यं वरं
बुद्ध्या सन्निधाप्यत इति निर्देशः कृतः वरदर्शनादिति पाठे वरं
भेदं दर्शनं यस्य तस्मात्तत्त्वज्ञानं अतश्चादिविषयित्वं विद्यामहि,
यदीशानः पूर्णकामः इति । यत्तत्त्वज्ञानं पुमान् ईशानः ईश्वरः
अतश्च न कर्मवद्वय इति वाक्यं पूर्णकामः सत्यकामश्च भवेत्तस्मा-
दत इति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

यद्यप्यतः परो वरणीयो वरो नास्ति तथापि पूर्णकामाभि-
वर्णकारश्च एनं वरं वृणो एनादेशाभावात् भार्यः कोसौ भग-
वत्पुनरेव तत्परेषु तत्त्वकेषु तथा त्वयि च भक्तिमित्यनेन वर-
मिति सम्बन्धः तत्परेष्वित्यनेन गतायं त्वेपि पुनस्तत्त्ववीर्ययुक्तिस्त-
त्त्वज्ञानविषयव्याप्या गोवर्धनीवर्णवाचात्तत्र भगवत्तत्त्वकेषु भक्तिर्नाम-
भगवद्भूतिस्वानुसन्धानसन्धानात्मिका ॥ ३४ ॥

इतीति । सुकणः तत्त्वज्ञानं यथा यथा अभिनन्दितस्तं
मुनिमाह ॥ ३५ ॥

उक्तिमेवाम्—यत्तत्त्वज्ञानं विमो भगवति कामं
नितरां भोतृणां भगवति ॥ ३६ ॥

त्रैकालिकं तत्त्वज्ञानं गोवर्धनीवर्णवाचनं महाविज्ञानं
महाकरुणकपादितम् तत्त्वज्ञानं भक्तिमत् विरक्तियुक्तम् ॥ ३७ ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतपदरत्नावली ।

यत्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानः समो वा नास्ति त्वत्त्व-
ज्ञानात्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं कं वरं वृणो वरं वरेण्यं
दर्शनम् ज्ञानं यत्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं एतदेवाह—यदीशना-
द्यनोपदिष्टत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानः तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं
कामम् ॥ ३८ ॥

महदशमसुरिकृतशुकपक्षीयम् । वृणीष्येति महावचनं स्वयंभू-
दिति माह । तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं वरं न प्रायेनीयस्तथापि
त्वत्त्वज्ञानस्य तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं पूर्णकामाभिबर्णवादिति शेषः
कोऽसौ भगवति भगवति ॥ ३९ ॥

शर्वेणा शर्वपण्या ॥ ३५ ॥

पुण्यं वरं वृणीष्येति तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं ॥ ३६ ॥

किञ्च, वरांतरं च स्थापित्वाह—ज्ञानमिति ॥ ३७ ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतकमसम्बन्धः ।

दोषास्पृशमेव दर्शयति—सुष्ठुवमिति, युग्मकम् । इदं विभु-
मनसा सङ्कल्पेनैव निमित्तेन गुणैः उपादानैः सृष्ट्यापि तत्त्वज्ञान-
रमणा अयं तदनुप्रविश्य प्रवेशेन स्थापयित्वाऽपि तत्त्वज्ञानं
चक्षुषेन संख्यापि कर्तुं न शक्यमिति ननु कस्येति तत्र हेतु-
त्वाय गुणान् विचिन्तयि—कुर्वन्तिरिति । तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं
चेतना इव गुणा एव सर्वे कुर्वन्ति ननु अत्रमिति सङ्कल्प-
स्याभासमात्रत्वेन तदसम्बन्धादित्यर्थः । तत्राविद्यया अयं सृज-
तस्तदीयतटस्थांशस्य जीवस्यापि वस्तुतस्तत्त्वज्ञानं नास्ति
किमुत तस्येति दर्शयन् इष्टान्तवति—अप्रमद्वयथात । अत्र
भगवान्भवत्त्वमरुपा गुणा यस्य तस्मै गुणा ऐश्वर्यादयोऽपि
आत्मानः अरुपभूता यस्य तस्मै केवलाय प्रकृतिसङ्कल्पनाय
प्रद्वितीयाय अतुल्यवरदिताय अत एव गुरवे सर्वोपदेशे ब्रह्मोनि
अपदेशेयम् ब्रह्म वेदः तदपि मूर्तिः अरुपम् यस्य
तस्मै ॥ ३१ (क) ३३ ॥

तथा त्वयि त्वयि च तत्पर इत्यर्थः—

“एकं वर्याये तव विभो यदुदीरितोऽस्तुः—

संस्पृष्टे तमनुवाङ्मन इन्द्रियाणि ॥

स्पृष्टं वै तनुभूतामज्जघर्षयोश्च” ॥

इत्यनेनैव भीमद्विराघवाचार्यं प्रत्युक्तत्वात् ॥ ३४-४० ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतसारायदर्शनी ।

वरं वृणुष्येति यदुक्तं तत्राह—कमिति । वरो दर्शनम् यस्य
तस्मात् सत्यकामः सत्यसङ्कल्प एव तत्परेषु तत्त्वकेषु तथा
तत्त्वभेदे त्वयि भक्त्युपदेष्टरि गुरौ तेन त्वयि मे भक्तिस्त-
त्त्वज्ञानेनैवास्तु तत्त्वज्ञानं त्वमेति भावः ॥ ३३ ॥ ३५ ॥

अयं सर्वोऽपि कामस्ते अस्तु यत्तत्त्वज्ञानं भक्तिमाह
॥ ३६-४० ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतविज्ञानप्रदीपः ।

शिवं प्रत्याह—कमिति ज्ञाप्याम् । यदुक्तं वरं वृणीष्य नः
काममिति तत्र कं परं भेदं वरं वृणो यत्तत्त्वज्ञानम् ॥ ३३ ॥

भगवति भीमद्विराघवाचार्यकृतं त्वयि तत्त्वज्ञानमुपे ॥ ३४ ॥

अत एव वरं दातुं प्रवृत्तः शर्वयोमया चाप्यभिनन्दितो
ऽनुमोदितः सन् तं मुनिमाह ॥ ३५ ॥

अयं सर्वोऽपि कामस्ते अस्तु यत्तत्त्वज्ञानं भक्तिमाह यत्तत्त्व-
ज्ञानं तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानं भक्तिमाह ॥ ३६-४० ॥

सूत उवाच ।

एवं वरान् स मुनये दत्त्वाऽगात् ऽपक्ष ईश्वरः ।
 देव्यै तत्कर्म कथयन्ननुभूतं पुराऽमुना ॥ ३८ ॥
 सोप्यवाप्तमहायोगमहिमा भार्गवोत्तमः ।
 विचरत्यधुनाप्यद्धा हरावेकान्तताम्रतः ॥ ३९ ॥
 अनुवर्णितमेतत् मार्कण्डेयस्य धीमतः ।
 अनुभूतं भगवतो मायावैभवमद्भुतम् ॥ ४० ॥
 एतत्कचिद्विद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ।
 अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रवक्षते ॥ ४१ ॥
 य एवमेतदभृगुवर्य ! वर्णितं रथाङ्गपाणोरनुभावभावितम् ।
 संश्रावयेत्संश्रृणुयादुतावुभौ तयोर्न कर्माशयसंसृतिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां

संहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

हे भगवन् ! वर देने वालों में भेष्ट जो आप हैं, तिन आप से अब मैं क्या वर मांगूँ । क्योंकि-आप के दर्शन मात्र ही से पुरुष पूर्णकाम और सत्य काम हो जाता है ॥ ३८ ॥
 तथापि परिपूर्ण और मनोरथों के पूर्ण करने वाले आपसे एक वर मागता हूँ, कि-मेरी भगवान् के विषे निश्चय भक्ति होय, तथा भगवद्भक्तों में और आप में भी भक्ति होय ॥ ३९ ॥

• सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि-मुनि ने सुन्दर वाणी से इस प्रकार जब पूजन और स्तुति करी, तब भीपार्वतीजी सहित महादेवजी प्रसन्न होकर श्रुति से बोधते हुए ॥ ३९ ॥

श्रीमहादेवजी बोले, कि हे महर्षे ! यह मनोरथ तुम्हारा सिद्ध होय । और तुम भगवान् के विषे भक्तिमात्र ही होई । तथापि तुम्हारा पुण्य यद्य कल्पान्त तक रहे, तथा तुम अजर अमर होय ॥ ४० ॥

हे भगवन् ! तुमको त्रिकाक्ष सम्बन्धि ज्ञान हो, और विरक्ति बाधा विज्ञान भी हो, और, अक्षयचंस् प्रसन्न रहें । तथा तुम पुराण के आचार्य भी होय ॥ ४१ ॥

भीधरखामिकृतभाषाटीपिका ।

तस्य कर्मण्यपि यदि अमुना पुराऽनुभूतं भगवत्प्रसादा-
 वैभवं तच्च कथयन् ॥ ३८ ॥

अवाप्तो महायोगमहिमा येन सः ॥ ३९ ॥

एतन्मार्कण्डेयस्य चरितं नानुभूतं तेऽनुवर्णितम् ॥ ४० ॥

तन्नेनमप्यकर्मकुलोपपन्नत्वात् सप्तकल्पाद्युप्तं दृष्टेयम्-
 मानं विरुद्धमेव तत्राऽऽह-एतन्मात्रं नानुभूतं भगवत्प्रसादा-
 वैभवं नानाकल्पकं कादाचित्कमीश्वरे तस्यैवाकस्मिन्
 ननु सर्वसाधारण्यम् एतत्कचिदनादिबहुकाव्यमावर्तितं देवयुग-
 सहस्रद्वयमानम् पुनः पुनः परिवर्तितं प्रवक्षते केन नृणां
 संसृतिं संग्रहयार्थं दृष्टव्यामात्मनो भगवतो मायावैभवमावर्तितं
 निर्वृत्तस्तु भाषाशिक्षाः आलोकात्मिकाः सप्तकल्पकपुर-
 प्रवेशनिर्गमनः सप्तकल्पकं तत्त्वज्ञानं इति च दृश्यते न
 विरोध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

संश्रृणुयात् उ इति इयं संज्ञाचिह्नात् तेषामुभौ तयोः
 कर्मवासनाकृता संसृतिर्न भवेदिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

भीधरखामिकृतभाषाटीपिका ।

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे भृगुवर्य, शौनक ! एतन्मार्कण्डेयचरितं रघाङ्गपाद्यैः अनु-
भावेन भाषितम् समर्थितम् यः संश्रुत्य वा उत संभाषयेत्
तापुमी सफलितो भवेति चेष्टः । फलमाह—तयोः कर्मोद्यम-
संस्तुतिः कर्मवासनाकृतसंस्तुतिः कर्मवासनाकृतसंसारो न
मवेदिति ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञानवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

दशमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

सूत उवाच ॥

सूतजी बोले, कि—ये तीन नेत्र वाले ईश्वर, श्रीशिवजी मुनि को
इस प्रकार बर देकर, मुनि के प्रथम अनुभूत कर्म को भीषावन्ती-
जी में कहते हुए चले गये ॥ ३८ ॥

और ये भाग्यवोत्तम मार्कण्डेयजी भी महा योगमहिमा को
प्राप्त होकर, अब भी विचरते रहते हैं ॥ ३९ ॥

हे शौनकजी ! हमने यह भीमान् मार्कण्डेयजी का वैभव

तुमारे सम्मुख बख्श दिया, और जैसा ऋषि ने भगवान् की
भाषाके अनुभूत वैभव का अनुभव किया सो बख्श दिया ॥ ४० ॥

मार्कण्डेय ने जिसका अनुभव किया यह भगवान् की
भाषा का माना करण रूप वैभव का दार्ष्टिक या अर्थात् गण-
बहिष्कार से केवल मार्कण्डेय ऋषि मात्र के अनुभव गोचर या
सर्व साधारण नहीं, इसको भगवन्भाषा के संसर्ग को
नहीं जानने वाले कोई २ अविज्ञान् लोग अनादिकात् से प्रच-
लित कथों में से स्वतन्त्र रूप मार्कण्डेय को बात सुके देखा
कहते हैं सो बात नहीं है ॥ ४१ ॥

हे भृगुवर्य ! हे शौनक ! श्रीहरिके प्रभाव युक्त बख्श
किये हुए इस चरित्र को जो सुनावे और जो सुने उन
दोनों भोता बक्तानों को कर्म वासनाकृत संसार नहीं
प्राप्त होवे है ॥ ४२ ॥

इति भीमज्ञानवते महापुराणे ब्राह्मण स्कन्धे दशमोऽध्याय की

श्रीबृह्मवैवर्त पं० भागवताचार्यकृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ १० ॥

इति भीमज्ञानवते महापुराणे ब्राह्मणस्कन्धे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

—:०:—

शौनक उवाच ।

अथेममर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
समस्ततन्त्राद्धान्ते भवान् भागवत ! तत्त्ववित् ॥ १ ॥
तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य भियःपतेः ।
अङ्गोपाङ्गायुधाऽऽकल्पं कल्पयन्ति यथा च यैः ॥ २ ॥
तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुक्षताम् ।
येन क्रियनिपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यताम् ॥ ३ ॥

सूत उवाच ।

नमस्कृत्य गुरुन् वक्ष्ये विभूतीर्वैष्णवीरपि ।
याः प्रोक्ता वेदतन्त्राभ्यामाचार्यैः पद्मजादिभिः ॥ ४ ॥
मायाद्यैर्नवभिस्तत्त्वैः सविकारमयो विराट् ।
निर्मितो दृश्यते यत्र सच्चित्के भुवनत्रयम् ॥ ५ ॥
एतद्वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः ।
नाभिः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः ॥ ६ ॥
प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः ।
तद्वै लोकापाला मनश्चन्द्रो भुवो यमः ॥ ७ ॥
लज्जोऽस्योऽधरो लोभो दन्ता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः ।
रोमाणि भूरुहा भूमनो मेघाः पुरुषमूर्धजाः ॥ ८ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

एकस्मिन् पुरुषवर्णनम् ।
रवेः पश्चिमं प्रतिमासं पृथक् पृथक् ॥
वेदोपाङ्गायुधाऽऽकल्पं मार्गवोत्तमः ।
तं पुरुषं साङ्गोपाङ्गादिकल्पितम् ॥
अथेति । वेदोपाङ्गायुधाऽऽकल्पं मार्गवोत्तमः ।
विद्वदस्यैः ।
प्रवक्ष्यामि । परिचर्यायां भुवोऽस्य विषये
केवलस्य । पद्मजादिभिः पादादीनि, दयाङ्गाणि गरुडा-
दीनि, मायादिकल्पः कौस्तुभादिकल्पः ।

द्विष्टक्यम् तद्यथा कल्पयन्ति यैश्च तत्त्वैः कल्पयन्ति, तन्नो
वर्णयन्ति ॥ २ ॥ ३ ॥

गुरुपदेशगम्यत्वाद्भ्यायार्थस्य तन्ममस्कारपूर्वकमाह—नमस्क-
र्येति । विभूतीर्वैराङ्गिप्रहायाः ॥ ४ ॥

अङ्गादिकल्पनां भूरादिभिर्दर्शयितुं प्रथमं तावद्यथा कल्प-
यन्ति । प्रवक्ष्यामि वैराजकल्पेणैव सत्त्वं चकतुं विराङ्गप्रहायाः,
मायादिकल्पः प्रकृतिसूत्रमद्वैतद्वारापञ्चतन्मात्रैर्नवभिस्तत्त्वैः विकार-
एकादशैर्निर्दिष्टाणि पञ्चमहाभूतानीति बोद्धव्यं तन्मयो विराट्
स प्रपञ्चो निर्मितः यत्र विराजि सच्चित्के चेतनाधिष्ठिते भुवन-
त्रये दृश्यते अनेनाङ्गादिकल्पनासौकर्यं दर्शितम् ॥ ५ ॥

पौरुषं पौरुषं रूपम् पुरुषस्य वैराजस्य रूपमेवेत्येवमादि-

मावाधेरिति अनुग्रहमेकवाक्ये । तत्र विराट् सन्धिः समष्टि-
अव्ययस्यार्थिद्वये ॥ ५ ॥

लज्जा उपरका मोष्ठ है, खोम नीचे का मोष्ठ है, चाँदिली दंस है, रसक भ्रम है, तथा भूमा धुलकने हल रोम हैं, मेघ केव हैं ॥ ८ ॥

यावानयं वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः ।
 तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ॥ ९ ॥
 कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्यजः ।
 तत्प्रभा व्यापिनी साक्षाच्छीवस्तस्मुरसा विभुः ॥ १० ॥
 स्वमायां वनमालारूपां नानागुणमयीं दधत् ।
 वासश्छन्दोमयं पीतं ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत्स्वरम् ॥ ११ ॥
 विभर्ति साङ्ख्यं योगं च देवो मकरकुण्डले ।
 मौलिं पदं पारमेष्ठ्यं सर्वलोकाभयङ्करम् ॥ १२ ॥
 अव्याकृतमनन्तारूपमासनं यदधिष्ठितः ।
 धर्मज्ञानादिभिर्युक्तं सत्त्वं पद्ममिहोच्यते ॥ १३ ॥
 आजःसहोबलयुतं मुख्यतत्त्वं गदां दधत् ।
 अपां तत्त्वं दरवरं तेजस्तत्त्वं सुदर्शनम् ॥ १४ ॥
 नभोनिभं नभस्तत्त्वमर्तिं चर्म तमोमयम् ।
 कालरूपं धनुः शार्ङ्गं तथा कर्ममयेषुधिम् ॥ १५ ॥
 इन्द्रियाणि शरानाहुः^(१) राकूतीरस्य स्पन्दनम् ।
 तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयाऽर्थक्रियात्मताम् ॥ १६ ॥

• श्रीचरित्राभिहितमावायंटीपिका ।
 अनुक्तमव्ययं एवमूह्यमिह—यावानयं स्थितिः पुरुषः स्वमा-
 नतः सप्तविंशतिः संस्थयाऽवयवसंज्ञितो मितः परि-
 मितः ॥ ९ ॥
 • भूषणादीन्वाह—कौस्तुभेत्यादिना । आत्मज्योतिः शुद्धं
 जीवितमव्ययं वा तस्य कौस्तुभस्य प्रभा तामेव जीवितं
 विभर्ति ॥ १० ॥
 त्रिवृत्स्वरं त्रिमात्रं प्रथमम् ॥ ११ ॥
 पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकम् ॥ १२ ॥
 अव्याकृतं प्रधानम् बद्धिद्वय स्थितः तदासनभूतं पद्मं
 सत्त्वं सरवगुणः ॥ १३ ॥
 मुख्यं तत्त्वं प्राणतत्त्वम् “प्राणो वै मुख्यः” इति श्रुतेः । दरवरं
 शङ्खम् ॥ १४ ॥ १५ ॥
 आकृतिः क्रियाशक्तियुक्तं मनः अथ रथस्याभिव्यक्तिं बहि-
 रभिषेकं रूपम् मुद्रया धृनवाऽर्थक्रियात्मनां चरदामयदादि-
 रूपत्वं विभर्ति तत्त्वमुद्रया तथा तथा माययेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

• श्रीसुखंनसुरिकृतशुक्लपञ्चीवम् ।

संस्थया अवयवसंस्थानेन ॥ ९ ॥

आत्मज्योतिः स्वोपभूतम् ज्ञानाकारं जीवात्मरूपं कौस्तुभो
 जीवन्त्याभिमानिनी देवतत्त्वम् । तत्प्रभा जीवितं ज्ञानप्रभा
 जीवितसाक्षिणं तत्त्वनिवासः पुराणात्तरप्रसिद्धोऽपि भूति-
 वैविध्यसम्भवात् तन्मूलतया परिहृतः ॥ १० ॥
 नानागुणमयी मायां पद्मं भूषणवकाशैवकायां प्रकृतिं
 भूतपञ्चकमयीं वनमालामित्यर्थः । ब्रह्मसूत्रं त्रिवृत् स्वरं त्रिमात्रं
 मिमानिनी देवतत्त्वम् ॥ ११ ॥
 पारमेष्ठ्यं पदं ब्रह्मलोकं मुख्यं तत्त्वं प्रथमं तत्त्वम् ॥ १२ ॥
 महत्तत्त्वं महास्ये बुद्धिद्वयः बुद्धिश्च गदेति शङ्खाऽव-
 गतं दरवरः शङ्खः ॥ १४ ॥ १५ ॥
 आकृतिः स्वन्दनं देहाभिमानिनी तदा अभिव्यक्तिः
 प्रचावतारिषु भाङ्गिकांशः मुद्राज्ञानमुद्रायां मायिनी देवता
 प्रयंक्रियाकारिताभिमानिनी ॥ १६ ॥

• श्रीमद्गीतराप्रभावायं कृतमावतकव्यं टीपिका ।

अनुक्तमव्ययं एवमूह्यमिह—यावानयं स्थितिः पुरुषः स्वमा-
 नतः सप्तविंशतिः संस्थयाऽवयवसंस्थानेन मितः परि-
 मितः पुराणात्तरप्रसिद्धोऽपि भूतिवैविध्यसम्भवात् तन्मूलतया परिहृतः
 पदं ब्रह्मलोकं मुख्यं तत्त्वं प्रथमं तत्त्वम् ॥ १२ ॥
 महत्तत्त्वं महास्ये बुद्धिद्वयः बुद्धिश्च गदेति शङ्खाऽव-
 गतं दरवरः शङ्खः ॥ १४ ॥ १५ ॥

(१) आकृतिः स्वन्दनं विभोरिति शुक्लपञ्च विज० पा० । वी०

मण्डलं देवयजनं दीक्षा संस्कार आत्मनः ।

परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥ १७ ॥

भीमाश्वनायकवर्तिकृतसारांशं दर्शितम् ।

निकर्षादमृति कानकोरेणैव अनुकापि देवा र्वया विभूनी राजवादि-
सम्पत् ॥ १० ॥

नानागुणमयीमिति—त्रिगुणात्मिका माया वनमात्राया
विभूतिः वास इति पीतवाससो विभूतिरुच्छ्रांसि ब्रह्मसूत्र
मित्युपवीतस्य विभूतीरुच्छ्रांसः त्रिमात्रः प्रणवः ॥ ११ ॥

एवमेव सर्वत्र स्त्रविभूत्या सामानाधिकरत्यं परममृत्वं ब्रह्म-
लोकम् ॥ १२ ॥

यत् अभिष्टितः अभिष्टाय स्थितः तदासनम् अनन्तावधम्
अव्याकृतं प्रधानमुच्यते इति अनन्तस्यैव विभूतिप्रधानं जगत्
सृष्ट्यादिकारणीभूतं वनमात्राविभूतिर्माया तु ततोपि सूक्ष्मना
देवा तत्र च धर्मादियुक्तमासनेपथा तु सर्वं सर्वगुणः ॥ १३ ॥

मुख्यतरं प्राणतरं “प्राणो वै मुख्यः” इति श्रुतेः । इतरं शङ्खम्
अस्ति नभस्तत्त्वं नभानिमम् आकाशतुल्यं निर्मलं च तमात्म्यं
तमस्तत्त्वं ॥ १४—१५ ॥

अकृति क्रियाशक्तियुक्तं मनः स्वप्नं रथः रथस्य विभूति
मनः तन्मात्राणि शब्दादयो विषयाः अभिव्यक्तिः अस्य
अभिव्यक्तेराविर्भावस्य विभूतयः विषयजिज्ञासुरूपस्य मनोरथस्य
वहिरभिव्यक्तिरूपा एव शब्दादयो विषयाः ईश्वर-
प्राज्ञा इत्यर्थः मुद्रया वरदाभवदानरूपा धृतया अर्थक्रिया
विभूतिं परमनाम अर्थक्रियालोकव्यवहारस्वरूपतां धत्ते वरद
त्वस्य स्वभावस्वरूपं विभूतयस्तास्ता अर्थक्रिया इत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुक्तं लोकप्रसिद्धपुरुषवद्गुणमित्याह—वाचानिति । अयं लोक-
प्रसिद्धः व्यष्टिपुरुषः ज्ञावान् सर्वावतस्तिपरिमाणवान् यावत्ता
संख्या वावदवयवसंख्यानमिति परिमितः तावान् असौ
अपि समष्टिरूपोऽपि ॥ ६ ॥

आकल्पेपाङ्गादीनाह—कौस्तुभेत्यादिना । अजः कर्मनिवृत्त-
जन्मरहितः भगवान् अक्षीयमंशभूतमात्मज्जातिः जीवामनन्तरं
कौस्तुभव्यपदेशेन विमर्शि तत् तस्य कौस्तुभस्य वा प्रभा
धर्मभूतज्ञानात्मिका तां जीवन् विमर्शि ॥ १० ॥

त्रिगुणरम् त्रिमात्रम् प्रणवं नानागुणमयी भूतितगुणम् ॥ ११ ॥

पारमेष्ठ्यं चतुर्मुक्तलोकम् ॥ १२ ॥

वद्विष्टितः अभिष्टाय स्थितस्तदव्याकृतं गुणसाध्यावस्था-
पकं प्रधानमात्मनिमुच्यते इह आसने धर्मज्ञानादभिष्टुतं सर्व
सर्वगुणः परोर्मुच्यते नैराव्यादिगपदार्थः ॥ १३ ॥

मुख्यतरं “प्राणो वै मुख्यम्” इति श्रुतिप्रसिद्धम् ॥ १४ ॥

नभानिमम् नभोवर्तिकृतम् नभस्तत्त्वं नभसिम् ॥ १५ ॥

अस्य भीमगवतः आकृतिः क्रियाशक्तिः मनः स्वप्नं रथः
तन्मात्राणि शब्दादयो विषयाः अस्य रथस्याभिव्यक्तिमाहः
मुद्रया सकटमुद्रया धृतया अस्य रथस्य अर्थक्रियाधर्मो-
पगमनादिव्यापाराणाम् आत्मा आभवः तन्मात्रं निप्रदानुप्रह-
रूपायांयगमनादिव्यापाराभवात् रथस्य तन्मुद्रया भावय-
दित्यर्थः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

और अनुक्त सब बातें इसी प्रकार जानो, जैसा वह
पुरुष अपने परिमाणसे सात विहस के अवयवसंज्ञवेषवाला
है । इसी प्रकार परमपुरुष भी अपने परिमाणसे लोकों के सर्वा-
वेश से उतने ही परिमाणक है ॥ ६ ॥

भगवान् कौस्तुभमणिके नामसे जीव तत्त्वको धारण करते
हैं, और विभु आह्वरि व्यापिनी जो कौस्तुभमणिके की प्रभा
है, तस्को धारणके नामसे वस्तुस्वप्न में धारण करते हैं ॥ १० ॥

नाना गुणवाली अपनी मायाको वनमात्राके नामसे धारण
करते हैं, इसी प्रकार गायत्र्यादि कर्मात्म्य पीताम्बरको धारण
करते हैं, तथा तीन मात्राके प्रणवको ब्रह्मसूत्र [व्यापवीत] करके
धारण करते हैं, ॥ ११ ॥

तथा आह्वरि सांख्य और योग इन दोनों को मकर कुंडलके
नामसे धारण करते हैं, और सर्व लोक को सम्य करने वाक
ब्रह्मलोक को किरिट के नाम से धारण करते हैं ॥ १२ ॥

प्रधान तत्त्व को अनन्त नामके आसने में प्रहण किया है,
जिनपर निराजे हुए हैं । और धर्मज्ञानादियुक्त जो सर्व है, उसको
पक्षके नामसे धारण करते हैं ॥ १३ ॥

अज सह सब इन सहित प्राणतत्त्व को मुखको नामसे
धारण करते हैं । जलतत्त्वको शङ्ख, और अमृततत्त्वको वक्र के
नामसे धारण करते हैं ॥ १४ ॥

आकाशतत्त्वको तन्त्रकलङ्क के नामसे, अथवा कारकोटाह के
नाम से काष्ठतत्त्वको शङ्ख अनुपके नामसे, और कर्मको तूणीर
(नरकम्) के नामसे धारण करते हैं ॥ १५ ॥

परमपुरुष इन्द्रियोंको पाशों के नामसे, मनको रथके नाम
तन्मात्राको अभिव्यक्ति करके, अर्थ क्रिया को मुद्रा करके,
धारण करते हैं ॥ १६ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषाप्रदीपः ।

मण्डलं देवपूजायामि सुवेगपदव्ययेन म विदित्यर्थः । अन्त-
र्बहिर्गण्डलं वा दीक्षासंस्कार आत्मनो मण्डलं मन्त्रदीक्षा-
मेवाऽऽत्मनस्तत्पूजाकोष्यतां भाषयेदित्यर्थः । परिचर्या भगवत-
स्तां परिचर्या अस्य सकलापस्तुवावेत्यर्थः ॥ १७ ॥

श्रीसुदशमसूक्तिनशुकपञ्चीवम् ।

सुदशमं प्रदश्यते तत्तद्विमाना भगवान् परिभाषयन् इत्यर्थः ॥ २२ ॥

मङ्गोपाङ्गेति मङ्गोपाङ्गायुष्माकनयेः विशिष्टा भगवान्
चतुर्भुजः वासुदेवादिपेयं तत्तद्वत्त्वं विभर्ति स्पृष्ट्यादि
चतुष्टयं निर्वहतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

मायवर्गेति उपलक्षणः अनादृष्टाद्यः असङ्कुचितज्ञानः
विभूत इव स्फुट इव निरुक्तः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराजनाथार्यकृतभागवतचन्द्रचामुका ।

प्रदश्यते तत्त्वात्मनस्य पञ्चाकारं प्रदश्यते देवयजनं चतुर्भुज
विमानिदेवताः आत्मनः यजमानस्य दीक्षा यागदीक्षा संस्कारः
प्रोक्षणावधानादिश्च भगवतः परिचर्या तपोरभिमानीदेवता परि-
चर्येत्यर्थः सैव तुरित्तुर्भुजविमानितीति ॥ १७ ॥

भगवत्कृत्यार्थं भगवत्कृत्यस्य यः शब्दा भगवत्कृत्यस्य
वचनभूतस्तत्त्वार्थं ज्ञानादिवाङ्मयं तल्लीलायं कमल तद्वि-
मलत्वं कीलककमलमित्यर्थः । कीलककमलमिमलत्वं वाङ्मयं
वा उद्भूतं विभ्राणः हे भगवः ! हे भगवन् ! यमो वशाच्छत्येन
चामरव्यजने अभजत प्राणवाक् भगवाञ्छेति पाठात्तरम् ॥ १८ ॥

जातपत्रमिति । द्विजा इति सम्बोधनं द्विजेष्वपि कचित् पाठः,
निजधामैत्यपि पाठः नास्ति कुतोपि भवम् अस्मिन्मन्त्रे कुतः नाम
वज्रिजधामं तदातपत्रममममिति सम्बन्धः । वैकुण्ठविमानिनी देवता
जातपत्रमित्यर्थः । यो यत्तं बहाराधं परमपुरुषं वहति तदाहनभूत-
इत्यर्थः । कोसौ सुपर्णावबो गण्डः स त्रिहृदेहः श्रृङ्गः
सामात्मको वेदः वेदविमानिनी देवता गण्ड इत्यर्थः ॥ १९ ॥

श्रीवेङ्कटीः हरेरनपायिनी शक्तिः तत्र हेतुः साक्षात्परमात्मनः
आत्मभूतास्त्वभावः धर्मभूतनि वाचत् प्रमेत्यस्य भास्करस्येतिवादिः
असत्त्वः यः पारंदाधिपः सेनानीर्विष्वक्सेनः स तस्य
मूर्तिर्निप्रदक्षिणो इत्यर्थः ॥ २० ॥

नन्वादयोऽप्यौ हरेर्द्वारपाद्याः अग्निमाद्या गुणाः अग्निमाद्यैश्वर्यो-
विमानिन्वो देवता इत्यर्थः । वासुदेव इति यो वासुदेव इत्यादिमूर्ति-
व्यूहः मूर्तिसमूहः स परमपुरुषः आत्मैवामिधीयते न तत्राभि-
मान्यमिमलत्वमावोलीत्यर्थः । प्रकृतिरिति सम्बोधनं स इति
वासुदेवादिचतुर्भुजैः वृत्तिभिः जागरकल्पमुपति
मुत्पन्नवस्थामिधौ विश्वजैजसः प्राक्स्तुरीयः मुक्त इति
कथ्यते, जीवकतद्विमाना विभ्रादिशब्दैर्जागराद्यनद्विषया
जीवा उच्यन्ते वक्ष्येकैकस्यैव जीवस्यावस्थाचतु-
ष्टयावस्थायापि एकैकस्यैव तत्तद्वस्थायां विभ्रादिशब्दैर्विव-
हारः जागराद्यवस्थाप्रयुक्तविभ्रादिसंज्ञकजीवविमानिन्वो वासु-
देवादेव इत्यर्थः । कमलविवक्षितः तत्र मुत्पन्नवस्थाविमानिनी
देवता वासुदेवः सङ्कर्षणस्तु कामावस्थस्य (प्रयुक्तो जागरवस्था
विमाना सुषुप्तवस्थाविमाना वाऽनिरुक्त इति विवक्षितमात्रः)
इतरी इतरवोरित्युक्तम् ॥ २१ ॥

तदेवाह—अथैन्द्रिय इति । अर्थशब्दो बाह्येन्द्रियैर्यो-
भासकवस्तुजागरावस्थापरः इन्द्रियवशेन मनोविषयेषु सम्प्रदेतना
कामावस्था शोक्ते मनस्युपरते वासनामात्रावस्था सुषुप्तवस्था
सुषुप्तवशेन शोक्ते परिशुद्धावस्थान्नानं च मुत्पन्नवस्था-
जागरावशेन प्रदश्यते तत्तद्वस्थाविमाना भगवान् परिभाष्यते

इत्यर्थः ॥ २२ ॥

नद्वयं तन्वाभिमानिनवा निरूपितैरङ्गादिभिर्बोधिष्टमाह,
अङ्गानि । अङ्गोपाङ्गायुष्माकनयेऽभिज्ञो भगवान् वासुदेवादि-
चतुर्भुजैः तन्मसिद्धं चतुष्टयं स्पृष्टिस्थितिहारात्मकं
विभर्ति निर्वहति, तत्रानिरुक्तः सृजति प्रयुग्मः पाद्ययति
सङ्कर्षणः निहरति वासुदेवो मोक्षवर्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्यैतन्मस्यैव प्रकृतद्रागयोमितया अङ्गवत्सद्वर्ग्ये जाव-
तारूपेण स्थितुं शक्यम्—द्विजश्रुत्येति । एव भगवान् कोसौ यः
कामावस्था स्पृष्ट्यादिकं करोतीति हेतोः । आत्मवत् प्रकृतद्रादिसंज्ञया
उपलक्षणः प्रकृतद्रागं गुणैश्च निरतिशयवृद्धव्युक्तः योनिः सर्व-
कारणभूतः अयं एकः अयं सर्वं युगपरमाकारपदयोनिः तथा अयं
प्रकाशोवा जनेन जनेन दयाहीनकृता अमहिम्नं पूयः अनात्मसमस्त-
कामः अनेन मुक्तमिदं सङ्गोपाङ्गादितिः तयोः परिपूर्णतायाः
भगवत्सङ्कर्षणवत्त्वेन कामहिमापत्त्यामावादिताभावः अना-
दृष्टाद्यः असङ्कुचितज्ञानं अनेन वक्ष्यतीत्युक्तम् इत्य-
भूतं किं सर्वेण ज्ञायते इत्यत्राह, विभूत इव गूढ इव निरुक्तः
“न त्वदंशं गूढमनुपविष्टम् । गूढात्मानं प्रकाशते” इत्यादिभिः शास्त्र-
गूढत्वोक्त इत्यर्थः । तर्हि केरपि त्वदंशः अनादिशब्दाह—तत्पर-
वत्तुवास्तुकेरात्मना योगपरिशुद्धमनसा वक्ष्यत इति ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जनीयकृतपदरत्नावली ।

देवयजनं हरेः पूजात्मानं पञ्चाङ्गादिकं प्रदश्यते आत्मनः
परमात्मनः सकाशात्संस्कारः शरीरशुद्धिर्दीक्षा दीक्षाया हि देह-
शुद्धिः भगवतः परिचर्या आत्मनः अस्व तुरित्तुर्भुजः पाप-
नाशकम् ॥ १७ ॥

भगवत्पूज्यः भगवत्कृत्यार्थं भगवत्कृत्यस्य ऐश्वर्योद्दिगुण-
स्वरूप इत्यर्थः । अयं यथा आत्मैव चामरव्यजने ॥ १८ ॥

निजधाम तद्वैकुण्ठं तद्विमानिदेवता जातपत्रं त्रिहृदं
त्रिविधो वेदः सुपर्णावबो यत्तं पुरुषं वक्ष्यते वहति ॥ १९ ॥

साक्षात्तुर्भुजं नित्याविर्भागीनी श्रीहरेरभ्युत्थानादंशो
नाम विष्वक्सेनः पारंदाधिपो विदितः तन्मूर्तिः तन्मन्त्रा-
विमाना ॥ २० ॥

अथौ नन्वादयोऽप्यौ हरेर्द्वारपाद्याः अग्निमाद्या गुणाः अग्निमाद्यैश्वर्यो-
मूर्तिव्यूहे मूर्तिस्वापने वासुदेवः सङ्कर्षणः सुषुप्ताऽनिरुक्तः अय-
ममिधीयते ॥ २१ ॥

स भगवानेव विभ्रादिशब्दाकृत इति । तै जयैन्द्रिया-
शब्दानैः इतिभिः अर्थज्ञानवस्तुवृत्त्या इत्यवस्थाया विभ्रः
मन आदिन्द्रियगतवासनावस्तुवृत्त्या इत्यवस्थाया तेजसः
प्राद्यावा सुषुप्तिरुत्पन्नवस्थाज्ञानवस्तुवृत्त्या इत्यवस्थायाः पना-
वस्थं काव्यं सुषुप्तवस्थापरम् इत्युत्पन्नवस्थायाः विभ्रः इत्यत्राह,
तत्र इति । ततो व्याप्ताऽपारिच्छक इत्यर्थः । तन्मन्त्राव्याप-
गिरं ननु मिश्रोमिश्रम् ॥ २२ ॥

अङ्गादिकथनस्योपयोगमाह—अङ्गानि । अङ्गोपाङ्गायुष्माकनयेऽभिज्ञो भगवान् वासुदेवादि-
चतुर्भुजैः तन्मसिद्धं चतुष्टयं स्पृष्टिस्थितिहारात्मकं विभर्ति निर्वहति, तत्रानिरुक्तः सृजति प्रयुग्मः पाद्ययति
सङ्कर्षणः निहरति वासुदेवो मोक्षवर्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥
तस्यैतन्मस्यैव प्रकृतद्रागयोमितया अङ्गवत्सद्वर्ग्ये जाव-
तारूपेण स्थितुं शक्यम्—द्विजश्रुत्येति । एव भगवान् कोसौ यः
कामावस्था स्पृष्ट्यादिकं करोतीति हेतोः । आत्मवत् प्रकृतद्रादिसंज्ञया
उपलक्षणः प्रकृतद्रागं गुणैश्च निरतिशयवृद्धव्युक्तः योनिः सर्व-
कारणभूतः अयं एकः अयं सर्वं युगपरमाकारपदयोनिः तथा अयं
प्रकाशोवा जनेन जनेन दयाहीनकृता अमहिम्नं पूयः अनात्मसमस्त-
कामः अनेन मुक्तमिदं सङ्गोपाङ्गादितिः तयोः परिपूर्णतायाः
भगवत्सङ्कर्षणवत्त्वेन कामहिमापत्त्यामावादिताभावः अना-
दृष्टाद्यः असङ्कुचितज्ञानं अनेन वक्ष्यतीत्युक्तम् इत्य-
भूतं किं सर्वेण ज्ञायते इत्यत्राह, विभूत इव गूढ इव निरुक्तः
“न त्वदंशं गूढमनुपविष्टम् । गूढात्मानं प्रकाशते” इत्यादिभिः शास्त्र-
गूढत्वोक्त इत्यर्थः । तर्हि केरपि त्वदंशः अनादिशब्दाह—तत्पर-
वत्तुवास्तुकेरात्मना योगपरिशुद्धमनसा वक्ष्यत इति ॥ २४ ॥

भीमशङ्खनायककृतिकृतसारायंदर्शिनी ।

मुद्राह, तत्परैस्तत्कालनैराश्रमा मनसा एतादृशध्यानेन लक्ष्य
इति, अत्र तत्पादादीनां विभूतिभिः पृथिव्यादिभिर्देहभूतानिरेव
तत्पादादिस्मरणं सुखेन भवेत् तथाहि सर्वदा ध्येयस्य मत्प्रमो-
क्षरक्षणैव विभूतिरियं पृथ्वी सर्वदा दृश्यते अतः पृथ्वीमाभिताः
स्वावरजज्ज्माः मत्प्रमोक्षरक्षाभिता एव ते मया सम्माननीया एव
ननु देहव्याः तथा मत्प्रमोक्षेच्छासि धृतस्य कौस्तुभस्य विभूतयः
सर्वेपि जीवाः अतस्तेषामेकोपि मया देहं निन्दितं वा न युज्यते
इत्येवं भावनेनात्र फलं द्रष्टव्यम् ॥ २४ ॥

भीमशङ्खकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

भीमगवतो मङ्गलमूर्तेः आङ्गोपाङ्गादिभाषनास्थानादिकं स्व-
यनि-मयद्वयमिति । मयद्वयं स्वयंमयद्वयमुपलक्ष्यं चेन्न ह्येक-
मन्वादीनां स्वयंमयद्वयद्वयपद्यादिकं देववजनं देवोपासनस्थानम्
वीक्षा गुरुकृता मन्त्रवीक्षा आत्मनः उपासकस्य संस्कारः उपा-
सनावांगमना फलमाह भगवतः परिचर्या तुरितल्लय इति ॥ १७ ॥

भगवद्वाचं देववादिवाङ्मयम् ॥ १८ ॥

आतपत्रं तु वैकुण्ठममज्जं द्विजाः मुनयः अकृतोभवं धाम
तन्नामस्थानं भवति त्रिवेदेः शृङ्गसामरूपः सुपथोव्यः
सुपथो- इत्यादिवा यद्य सः गुरुः यत् विष्णुं पुरुषं नहति ॥ १८ ॥

आत्मनः परमात्मनोऽनपावनी साक्षाद्भगवती धर्मभूता ज्ञान-
रूपा शक्तिः श्रीवैष्णवीः चित्तमीयाः नम्रमूर्तिः पञ्चरात्रागम-
रूपः अग्निमाद्याः गुणाः नन्दादयोऽष्टौ आख्याः द्वारपालाः
मन्त्रव्याः ॥ २० ॥

वासुदेवः सङ्कुप्यः प्रद्युम्नः अनिरुद्धः इति मूर्तिष्वष्टः मूर्ति-
भेदः पुरुषो वैराजः स्वयमेवामिधीयते ॥ २१ ॥

अथो वाह्या इन्द्रियं मनः आशयः किञ्चित्प्रत्यक्षसंस्पर्शो
जाग्रदवस्थापरायणविभूतिवत्तन्मात्रः करणवृत्तिभेदः ज्ञानं त्रिषन्तु-
गतम् तैर्विभक्तैजसः प्राज्ञस्तुरीय इति या वृत्तयोऽवस्थास्तामि-
निर्वच्यमानिर्निवृत्ता स वैराजो भगवान् परिभाष्यते अनु-
भूयते ॥ २२ ॥

अवस्थाभोक्ता स नैत्याह-अकृतिः अतमूर्तिः अतुल्यहयोपाव्यः
तत्तदवस्थानिबन्तुतया अतमूर्तिर्वा भगवान् एतन्मूर्त्यमवस्था-
अतुल्यं नियन्तुतया विमानं पुण्यानि ननु भुङ्क्ते तत्र हेतुगमोऽपि
विशेषणानि चतः भगवान् वाङ्मयानिभिः संसारहारिः ईश्वरः सर्व-
कृते समर्थः स अङ्गोपाङ्गायुष्माकवैर्भिभाष्यते इति पूर्वेष्टान्नयः
जीवसर्वं विश्वाद्यवस्थानिबन्ता भगवानित्यर्थः ॥ २३ ॥

एवं परब्रह्मपुरुषोत्तमोपासनायामधिकारमिच्छते तदंशभूत
वैराजोपासना भोग्योक्तैव किञ्चिद्विशेषतया फलदाय तया स्थिर-
चित्तैर्मज्जनीयं प्राप्य च सर्वथास्वायंभूतमनस्तामिलाद्भुत-
गुणकल्याणमयं भगवन्तं ब्रह्मादिपदार्थमिष्यं पुरुषोत्तमं प्रति-
वाहयन् तस्य सर्ववैदेकवैद्यस्य, अमकाशपरिपूर्णव्यभि-
ज्ज्मादिहेतुत्वादीन् गुणानाह-द्विज इति । द्विजर्षभ । शौनक !
योऽस्मिन् पुण्यान् वैराजादिरूपैः प्रतिपादितः च एव ब्रह्मवानि-
तुल्यं वेदः बौद्धः ब्राह्मणं प्रमाणं वास्मिन् सः स्वयं इत्

स्वयं प्रकाशः आशाधारणेन महिम्ना परिपूर्णः एतत्
विभं स्वयं अकीयसा शक्तिभूतवा भावना सृजति वाति
इति च यतोऽनादृताद्योऽनादृकज्ञानः इतिवाच्यः प्रसिद्धो
भाववया ज्ञानावकवचनम् । प्रसिद्धेष्टाकाशमाणादिनामभिः
“वृद्धत्वात् वृद्धत्वाच्च तस्मादुच्यते परं ब्रह्म” आ समस्तात्
काद्यते इत्याकाशः प्रकर्षेण भवतीति प्राय इत्येवं विदुः
इव निरुक्तो च सः तत्परैः परमात्मोपासकैः आत्मनैव लक्ष्यः
प्राच्यः “वमेवैव वृणुते तेन लक्ष्यः” इति भूतेः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार भावना करता हुआ अधिकारी देवताओं की
पूजा की भूमि को स्वयं मयद्वय करके भावना करे, और गुरु-
द्वय दीक्षा को आत्माके संस्कार की भावना करे, तथा भगव-
त्परिचर्या को अपने तुरितल्लय करने वाली है ऐसी भावना
करे ॥ १७ ॥

भगवान्, भगवद् का अर्थ जो वाङ्मयव है, तस्को
वीक्षा कमल करके धारण करते हैं । धर्म और यज्ञ का
आमर और ध्यजन करके सेवा में अधिकार करते हैं ॥ १८ ॥

हे द्विज ! निर्भयज्ञान जो भीवेकुंठ है, उसी को भगवान्
का हृत्त जानो । शृङ्ग यन्त्र सामरूप वेद प्रदी को गुरु में
भावना करो, और यज्ञ में पुरुष की भावना करो ॥ १९ ॥

भीहरि की अनपाविनी भी में वस्त्राजी की भावना करो,
पांश्वों के अधिपति विष्वक्सेन, पांचरात्रादिनेत्र मूर्ति विदित
हो हैं । भीहरि के अग्निमादिक अष्टगु ३, च ही नन्दादिक
अष्ट द्वारपाल हैं ॥ २० ॥

हे ब्रह्म ! पुरुष जो स्वयं भीनारावण हैं वे ही वासुदेव,
सङ्कुप्य, प्रद्युम्न, अनिरुद्ध, इन चार मूर्ति भेदों से उपास्य हैं
दूसरा कोई नहीं ॥ २१ ॥

वेही भगवान्, अर्थ, इन्द्रिय, आशय, और ज्ञान, इन उपा-
धियों से अथोत् विषयो के द्वारा जाग्रद्वय अम सुपति
और तुरीय इन अवस्थाओं से विभाजित होता है ॥ २२ ॥

अङ्ग उपांग आयुध और भूषण इन से उपास्य भीहरि
वासुदेवादि अष्टविध मूर्ति होकर अष्ट आदि चारों
अवस्थाओं को धारण करते हैं, और इन अवस्थाओं के
नियामक हो ने से जीवभाव को नहीं छोड़ते, किन्तु
भगवान् ईश्वर ही रहते हैं ॥ २३ ॥

हे द्विज भेद ! वे ही भगवान् के विचारण स्वयं
ब्रह्म अपनी महिमा से परिपूर्ण भीहरि की भावना से इस
विश्व को रचने हैं, इतने हैं, और वे ही हैं, इसी से
विभिन्न भावनाओं (नामों) को धारण करते हैं, और महा-
जिनका ज्ञान प्राप्त नहीं होता है, उनको को दूर
सरीखे कहे जाते हैं परंच भगवन् की आत्माही में प्राप्त
हो जाते हैं ॥ २४ ॥

• श्रीसुब्रह्मण्यसूत्रिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

न्यायक अनवगम्योपेयं अनवरहिषोपेयं इत्यर्थः । येन पावनकीर्तयेः । इत्यर्थः । २५—२८ ॥

अविद्यायाः शान्त्यवरोधित्वा प्रकृत्य तस्य क्रियामुत्तरं तावदाधिकृतया कालो देशोऽपि कार्यम् अपूर्वम् आगमः प्रमाणम् । वेदः । इत्यादिपञ्चमम् सर्वं क्रिया इति सर्वसाधनत्वेन च क्रियामनुत्तरम् एभिर्निर्दिष्टा क्रिया इत्यर्थः । वा क्रियया बहुधाः । तत्तद्भवनाद्रव्यशरीरकत्वात् बहु-
लोक्त इत्यर्थः ॥ २८—३१ ॥

मध्यादिषु चैत्रादिमासेषु गण्यैः प्रत्येकं सप्तसङ्ख्यैः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराजवाचाऽयं कृतभागवतचन्द्राग्रिका ।

नयेन तत्सत्त्वस्वामिकभीमगवद्भ्रातृनि निरूप्य कृतपञ्चधा-
तुपञ्चदशैः तावदेष्टव्यं । अमकरक्षायै प्रायश्चित्त-भोक्तृष्ये-
मादि—

"कृषिभूवाचकः शरीरो गण्यं निर्दिष्टाचकः ।

तयोरेकं परं ब्रह्म कृष्या इत्यभिधीयते ॥

[ति] इत्युपरवा तादृशार्थो वेद्य इत्यर्थः । इमानि नव सङ्ख्येयानि प्रायेण सर्वानवयितुं द्वितीयं सौशीर्यं तुनीयेन सौशीर्यं तुरीयेन बुद्धिजातशक्त्यं पञ्चमेनापारबीर्यं षष्ठेन सर्वाधारत्वं सप्तमेन साधुपरित्रातृत्वम् अष्टमेन पावनकीर्तिमत्त्वं नवमेना-
त्यादरेण भोक्तृत्वं विवक्षितम् कृष्याऽङ्गुलस्वरूपं सजे । तथा रव्यैर्दृष्टमिति तथा ते राजस्या एव वंशा वंशवत्त्वेनां ब्रह्मनाशन । ब्रह्मा, अमरनिष्प्राज्यतां वंशः सन्तानः तस्य ब्रह्म । अनवगम्योपेयं वातः समरनन्धगीर्षेति पाठे परत्वं विवक्षितं गतां द्विजानां सुराणां चानि हरतीति तथाभूतोऽनारो यस्य तीर्थे पुण्यवापहं मनः प्रथो यस्य भव्यमात्रेण मङ्गलमद् । भृत्यान् सवकान् रक्ष ॥ २५ ॥

प्रकृतभगवद्भ्रातृनिरूपणप्रकरणकीर्तनफलमाह—य इति । कस्ये [मातः] प्रमाति उपाय इह महापुरुषस्य लक्षणं चिह्नभूताङ्गापावा-
द्भ्रातृनिरूपणपरं प्रकृत्यं तस्मिन् परमपुरुष एव चित्तं यस्य सः समाहितेन्द्रियः सः स उपवा गुहाशयं इत्युपगुहाशयस्थितं ब्रह्म वेदं यथाचक्षिणादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अथ कश्चिद्व्यावसमासिर्दृष्टेन कश्चित्तेति द्रष्टव्यम् पुनरप्य-
लङ्घिहीनमावश्यं वासुदेवादिभूदपसङ्गास्मारितान्स्वोपा-
नकात् । इत्याह पञ्चमे एकमे दिक्प्रायेण प्रदर्शितान् विस्तरतो
बभूवुः पृच्छति शौनकः—शुक इति ब्राह्मणम् । शुकते अवगं
कुर्वते विष्णुराजाय परीक्षिते श्रीशुको यदाह किन्तत्
सौर्यः स्वोपधको गृह्यः सप्तकः सप्तानामादित्यानां सम-
हारमकः मासिमासि नामावहति नामाविधं कर्म वहतीति
वत् तथाञ्चशुकं पञ्चमे "तथाप्ये च श्रवणो गन्धर्वो अस्तरसो
नागा प्रागप्यो बानुधाना देवाः इत्येकेको गण्यो सप्त चतुर्दश
मासिमासि भगवन्तं स्वर्गारामान् नामानामानं पृथक् नामानः
पृथक् कर्मभिर्द्वन्द्वं यथासते" इति ॥ २७ ॥

नेत्राग्निं सप्तानां सौरगणानाम् अर्थे श्वरेः नियुक्तानां तत्प-
तिभिः सप्तमासां च सूर्येनियुक्तानामित्यर्थः । अतिमासं सूर्येन नाम-
अनाभिप्रायकम् अर्थे श्वरेति बहुलत्वेन आत्मनस्तत्परापरमाभोपा-
सगार्थे सूर्यस्यापि तेषां नामान्तरेण गण्यमध्ये प्रतिपत्त्यात्तदभि-
प्रायकं ना अनन्तेन सदैव सप्तं वहन्ते सूर्योऽमनः सूर्यशरीरक-
इत्युपायक तेषां गणानां सृष्टं तत्प्राप्तानि कर्मणि च अह-
धानानां नाऽस्माकं ब्रह्मिण्यस्यस्यः ॥ २८ ॥

तत्र द्यूहानिर्दिष्टानि तावत्सूर्यस्य तत्त्वमाह—अनाद्येति ।
सर्वदेहिनामस्तरामनो निष्ठाग्निर्यादयवा अनाद्यविद्यया आदि-
गहितया शान्त्यवरोधित्वा प्रकृत्या निर्मितोऽयं सूर्यः लोकतन्त्रः
लोकयात्राप्रणाली इव एव लोकेषु प्रवर्तते पश्चिममति अनाद्य-
विद्यया निर्मित इत्यनेन सूर्यविवक्ष्य प्रतिपत्त्यामाविशेषाम-
कत्वमुच्यते ॥ २९ ॥

तस्य भगवत्परात्मकत्वं ब्रह्म लोकतन्त्रनामुपवाहयति—एक
एव ह्येति । वो लोकानामादिकृत सूर्यकर्ता एक अद्वितीयः अतुल्य-
वस्तुस्तरादितः सर्वोऽमरामा हरिः स एव सूर्यो हरिरेव
सूर्यशरीरकत्वेनाविद्यया इत्यर्थः । कथम्भूतः सर्वोऽपी वेद-
क्रियाणां मूलभूतः वैदिकक्रियामुत्तरं काव्यचतुष्टयकत्वा अ-
मरत्वा आदिभिः पराक्षरादिभिर्बहुधा ब्राह्मण्योऽदितः
उक्तः ॥ ३० ॥

तत्र द्यूहानमाह—काष्ठ इति । हे ब्रह्मन् ! यथा हरिरेक एव
काव्यादिशरीरकत्वेन नवधा उक्तः तद्वदित्यर्थः । तत्र काष्ठो वम-
न्ताद्वैद्यः "समं वजेन" इत्यायुक्तः क्रियायागादिकत्वा करणं साधनं
कार्यं व्याविकायं मूर्तप्रायम् आगमः प्रमाणभूतो वेदः द्रव्यं
चतुर्विधायादि फलं अर्गोर्बि "यथोक्तो बहुधा हरिः" इति पाठान्तर्
देशकाव्यादिकत्वपर्वतमिदं सर्वं साधनत्वेन व्यावर्त्ये नव क्रियात्म्यं
नम एभिर्निर्दिष्टा क्रिया इत्यर्थः । यथा क्रियया इति बहुधाः
द्रव्यादि शरीरकत्वादिनि भावः ॥ ३१ ॥

विवक्षितमर्थे तावत्सूर्यप्रदेश्याह—अनाद्येति । मध्यादिषु
चैत्रादिषु ब्राह्मणसमायेषु काव्यकपधृत(क) काव्यचतुष्टयकपधृत(क)
भगवान् सूर्यः लोकतन्त्राय लोकयात्राणि ब्रह्मण पृथग्ब्राह्मि-
गण्यैः सह चरति एकैकस्मिन् मासे एकैको गण्यः प्रतिगण्यं
गणितस्तु सप्तसप्तत्यर्थः । यद्यपि पञ्चमे एकमे चतुर्दशोक्ताः
तथापि तत्र प्रधानाः सप्त सप्तैवेति तत्र एवोक्ते इति
भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिराजवाचाऽयं कृतपञ्चदशमः ।

एवमुपासन कुर्वन्तः कथमाह—य इति । कस्ये उपासि
महापुरुषस्य अर्पणं स उपवा इत्युपायार्थं आन इति
इत्युपगुहाशयं ब्रह्म जानाति कुपोषावमिति ॥ ३३ ॥

(विजयध्वजगीर्णित्वाऽत्रैव द्यूहमाह—कथमाह—)

सर्वोपासकत्वेनार्हत्वात्तस्यैव इत्युक्तं विवक्ष्यत उपासिनः
कतंयेति तस्मिन्निष्पत्तौ कथयामासः । तत्र शौनकः
पृच्छति—शुक इति । शुको भगवांश्चिह्नभूताङ्गापावा-
दिसप्तको गण्यो मासिमासि नामानामानं सर्वं भगवन्तं नवव-
मायः सौरः सूर्यस्य विद्यमानं सप्तैव देवैर्गण्यो वसति

श्रीमद्भिजयभजनीयंकृतपदरत्नावली ।

"तथा अग्रे च ऋषयो गन्धर्वास्तरसो नागाः" इत्यादि पञ्चम-
स्कन्धे यदाह ॥ २७ ॥

तदा तेषां पृथङ्गतामानि पृथक्पृथक् चानुक्तान्यनः भू-
धानानां ताऽङ्गाकानि तानि श्रुतीत्यन्वयः । सूर्यात्मनः सूर्यान्तर्या-
मिणां हरिव्यूतं इत्यतिशये च चह सूर्यात्मनाऽहरः परितः
स्थिते तेषां व्यूहं पृथक् पृथङ्गात् शेष इति वा ॥ २८ ॥

अथ कदा हस्त्युत्पत्तिं प्रणीतवान् भित्वाभूत इति
भावेनाह-मनादीति । लोकं तन्वयति व्यापारवतीति लोकतन्त्रा-
लोकप्रवृत्तहतरं सूर्यादिः लोकेषु परितो वनेन वृद्ध्यादि-
निमित्तस्यापाराय उदयादिकं गच्छतीत्यर्थः । कीदृशः सर्वदेहिना-
मात्मनो विष्णोः मनाद्यावद्यथा * कारणाभ्युत्थया निर्मितः
'सूर्यान्तर्यामसौ धाता यथापूर्णमकल्पयत्' इति भूतेः ॥ २९ ॥

सरणीति सूर्य इति सूर्याप्यवस्थासूर्य इति तच्छब्दप्रवृत्ति-
निमित्तस्य तद्व्यापारव्याप्त्युत्पत्तिः हरिः एक एवेत्याह,
एक एवेति । लोकानामुभयेषाम् आत्मा "सूर्य आत्मा जगत्त-
त्पुत्रश्च" इति भूतिः । दिनस्यादिकृत "कुनीच्छेद्देने" इति धातोर्दिना-
दिच्छित् अन्तर्गतो च "प्रातरुत्थायाम सन्ध्यामुपासीत" इति भूतः
सर्वदेहोक्तक्रियामूलमत एव ऋषिभिर्बहुर्बोद्धतः उदितमिति
पाठे तत्स्वरूपं नानात्वेन कथितम् अत्र द्वादशसूर्येष्वेकः स्वयं
हरिरस्यन्तर्गतमिदमेवेति विशेषः ॥ ३० ॥

नानात्वमुपपादयति-काल इति । अजया माययाऽनाद्यवि-
द्याया नवधोकः कालः प्रातरादिः देशः समादिः क्रिया अनु-
ष्ठानं कर्ता ब्राह्मणादिः कारणाभिन्नेषु कार्ये देहः द्रव्यं चर्वादि
भूतपञ्चकं वा प्राणमो वेदादिशास्त्रं फले स्वर्गादि काळादिषु
स्थित्वा तत्कर्मकारकत्वेन कालादिशब्दवाच्यत्वेन नवधा हरि-
रुक्तः इति ज्ञातव्यम् ॥ ३१ ॥

एक एव हरिः सर्वे रयनीत्युक्तं तत्प्रकारं दर्शयति-मध्वा-
दिष्विति । काष्ठरूपधृक् जगदान् लोकतन्त्राच्च लोकव्यापाराय
मध्वादिषु चैत्रादिषु तद्वशाभिगुणैर्द्वादशविधकालगुणैः पृथक्
पृथक् चरतीत्यन्वयः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भिजयभजनीयंकृतपदरत्नावली ।

तमेव नामा... मध्यन् प्राथयेते । यद्वा, ममत्वीहश एव
स पु... इहशमेव तं प्राथयेते-भीकृणेति ।
तत्र श्री... पुराणि गोविन्देस्वादिना प्रजलीला
तत्र म... निदेशात्तत्रैव निजस्थितिर्दर्शिता
तीर्थे... विपाश्च वनितास्तद्गुणाश्च प्रजस्तप्रस्था
अग्रे... तैर्गीतेति विग्रहः वत्तमाने
कः भू... स्वयमेव तत् सिद्धि
संपाद... कृतं साधनासाधनैरप्यं दर्शि-
तम् ॥ ३३ ॥

प्रह... ॥ २६ ॥

* अतस्त... कारणां यस्याः सा मनाद्या
या च वि... महः सूचितः ।

शुक इति शुभमकम् । ननु, भुतमागततत्त्वस्य तत्त्वस्यैव गण भवत्ये-
कोऽयमाग्रहस्तत्राह-सूर्येस्वार्मा अन्तर्बोमी हरिः तस्यैव व्यूह-
तत्रैव पश्येवसानादिति भावः । इति गावऽयुपासना तरपदेवते
व्याजितम् ॥ २७-२८ ॥

अनादिरविद्या या तथा मायया विष्णोरेव सकाशाद्विगतो
ऽयं सूर्यः ॥ २९ ॥

अतस्तदनन्तरव्यायेन हरिरेव सूर्यः हरिर्विशेष्यो लोकाना-
मेक एवात्मा इत्यादि अत एव सूर्योऽपि तेषामात्मादिरित्यर्थः
॥ ३०-५० ॥

श्रीमद्भिजयभजनीयंकृतपदरत्नावली ।

यदंशस्यैवमुपासनमुक्तं न भीकृष्यं स्वेष्टदेवं परिचाययन्
प्राथयेते-भीकृणेति । कृष्यव्याजुनस्य सखे इति पायडवेपु
स्नेहः स्नानशीकारकः कृष्ययुषमेति यादवेपु तत्र किं घातक-
मित्यत आह-मर्वातद्गुहो च राजन्यास्तेषां वंशस्य दहन ।
यद्वा, त एव वंशास्तत्परस्परस्नेहोत्पत्तिः । केन पायडवानां
यादवानां च वैरिणः संहृत्य तेषां पायड इति अनपवर्गमस्त्रीणां
वीर्यं पराक्रमो यस्मादिति पायडवान् यादवाश्च यो भगवान्
सर्वजायग्नकारति भावः । गोविन्देति प्रजस्यलोकेषु ततोऽप्यति-
स्नेहः स्वातिवशीकारकः तत्र किं घातकमित्यतः आह-गोप-
वनिनानां प्रजस्य समूहस्य यो भूयः "मासामहो चरणरेणु-
जुषामहं स्वाम" इत्युक्तेषामभिहितभूयभाव उद्वस्तेन गीतं,
"ता तमस्यभिर्दं जगो" इति भीशुकोक्तेर्विज्ञातं तीर्थं जगत्पावनं
अथो वंशस्तदेव भवणमङ्गलं कर्णसुखमहं वर्यं हे तथा-
भूत ॥ २५ ॥

य इहं महापुरुषलक्ष्यं ब्रह्मतत्त्वस्वरूपं जपत्वा वेद-
सं गुहाशयं परमानमव वेदस्यन्वयः ॥ २६ ॥

हस्तानेन शुकपरीक्षितसम्पादमयम् श्रीभागवतशास्त्र-
मस्मभ्यं कथितं तदनन्तरमस्मात्पुण्यपुरस्य मार्कण्डेयस्य चरितं
तदनुष्ठितभगवत्पूजमन्त्रं चास्मात्प्रदानुबोधायुक्तम् । इदानीम्
यस्य श्रीभागवतस्य (न) यद्विषयस्य त्वयं भगवतश्च इहान्तः
भीसूर्यः "कृष्ये स्वधामोर्गते धर्मज्ञानादिभिः सह । कसौ
नष्टधामेव पुराणाकोऽधुनोदितः" इत्येतदुक्त्वा "कृष्ययुग्मि-
निर्लोच" इत्युक्त्वोक्त्वा आद्यगतकृतं द्वादशारमकम् सकलप्रह-
राजमधुना द्वादशस्कन्धात्मकपुराणराजसमाप्तिसमर्थं प्रस्ताव-
यितुमहमर्हामीति मनास् परामृष्ट्वाह-शुक इति । पञ्चमे यदाह
"तथा अग्रे च ऋषयो गन्धर्वास्तरसो नागाः प्राणवयो" चानु-
धाना देवा इत्येकैकशो गत्याः सप्त" इत्यादिना सौरः सूर्य-
सम्बन्धी ॥ २७ ॥

अधीश्वरः अधीश्वरेण परमेश्वरेणेत्यर्थः । नन्वेकं सूर्य-
विषयकं प्रश्नेन तत्राह-सूर्योऽत्मनः सूर्येकवस्ये हरिरेव
व्यूह इति ॥ २८ ॥

सन्निधानस्वरूपस्य त्वयम् भगवतः कृष्यस्य श्रीभाग-
वतस्य च इहान्तीभूतोऽयं सूर्यः प्राकृतो मन्त्रो नाहंतीति मा-
मस्मा इत्याह-मनाद्यविद्ययेति । सर्वदेहिनामात्मनो विष्णोः

भीमविष्णुनाथकृतवर्तितसारवेदिनी ।

देवादि निर्मितः विष्णुनेत्राय खतेजोमूर्तिः सूर्योऽनाद्य-
विद्यया मायया निर्मितः लोकनाथः लोकनाथ प्रवर्तकः ॥२६॥
• एक एव लोकानामात्मा हरिः सूर्यो बहुधा द्वादशधा
उक्तः ॥ ३० ॥

न केवलं सूर्यरूपेण बहुधा कर्मप्रवर्तनार्थं काष्ठादिक-
यादि बहुतेषां—काष्ठ इति । काष्ठः प्रातरादिः देशः वेदि-
यादिः क्रिया अनुष्ठानं कर्त्ता ब्राह्मणादिः कथं सुगादि
कार्यं यागादि आगमः मन्त्रादिः द्रव्यं मीमांसादि फलं
खर्गादि ॥ ३१ ॥

काष्ठरूपधारी भगवानेव सूर्यरूपः सन् लोकनाथ
लोकनाथनिर्वाहयाव ॥ ३२ ॥

• भीमव्युक्तवैश्वकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

एवंविधः कः एवाकाङ्क्षायां तं प्रतिपादयन् तमेव खानन्द-
भक्तस्त्वायै प्रार्थयते—भीकृष्ण इति । हे भीकृष्ण । भीयुक्तसदा-
नन्द । हे कृष्णनन्द । अमुं नन्दं हे वृष्ययुवम ! हे भवनिधुम्राज-
वंशदहन ! भवनिद्रां ये रात्र्यास्तद्व्यतिशयांशक ! हे अनपवर्ग-
धीये निरवधीयं, गां वेदवृक्षाणां वार्त्तां विन्दयते इति गोविन्दः
तस्य संकोचने हे गोविन्द ! गोपवनितामजभूयगीतमीयंश्रवः
गोपवनितानां प्रजेः समूहेः भूयः भीनारदाभिश्च गीतं तार्थ-
भूतं भवः कीर्तिरस्य हे भवणमङ्गल ! भवणमेव मङ्गलं
व्यस्य स तथाभूत ! भूयान् पाहि रक्ष ॥ २५ ॥

महापुरुषस्य वैराजस्य इदं लक्ष्यामङ्गोपाङ्गादिकल्पम कल्पे
उपःकाष्ठे, उर्याच जपरा गुहाशयस्य सर्वान्तरात्मानं ब्रह्म
ब्रह्मरूपगुणादिकं भगवन्तम् परवासुदेवं विश्वकारणं
त्रिजगत्मेति त्रैलोक्योक्तं वेद ॥ २६ ॥

पञ्चमस्कन्धे भीमकेन संक्षेपत उक्तं सूतमुखाच्छ्रुतमपि
मूर्तिव्यूहप्रसङ्गेन सर्वव्यूहं नित्यरतो बुभुक्षुः पृच्छति—शुक-
इति द्वादशमा । पञ्चमस्कन्धे “तथा मय्येव च श्रुतयो गन्धर्वात्म-
रक्षो नागा धामयवो यातुजाना देवा इत्येकैकशो गणाः
सप्त” इत्यादिना शुको बत यमाह स सौरः सर्वसम्बन्धी गणः
सप्तकः सूर्यादिसप्तानां समूहः मासिमासि नाना पृथक्
वसति ॥ २७ ॥

तेषामधीश्वरैस्तद्गणमुखैः सूर्यैः सप्तकं युक्तानां खे-
ले कर्मणि योजितानां नामानि कर्माणि च ब्रूहि सूर्यात्मनः
सूर्यवशांशात्मना स्थितस्य व्यूहं विभागं च ब्रूहि ॥ २८ ॥

तत्र व्यूहत्रये सूर्यस्वरूपनिरूपणपूर्वकमाह—अनादीत्यादिना ।
सर्वदेहिनामात्मनो विष्णोरेवायमंशभूतः सूर्यः, ननु अंशभूतस्य
क्षेत्रज्ञमात्रस्य कथं लोकप्रकाशकत्वमत्राह—अनाद्यविद्यया अनादि-
कर्मप्रवाहकत्वात् “अविद्याकृतसंज्ञाया तृतीया शक्तिरिष्यते” इति
अतिप्रसिद्धया निर्मितः अतः लोकनाथो लोकनाथनिर्वाहकः
सन् लोकेषु परिचरते लोकप्रकाशयतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

आदिकृत विश्वकर्मा लोकानां जेतनाजेतनानामात्मा हरि-
देवैकोऽंशात्मना सूर्यः सन् सर्ववैश्वक्रियायां प्रातरादिकालद्वारा
— लब्धः श्रुतिभिर्बहुधा द्वादशधा उक्तः कथितः ॥ ३० ॥

न केकः सूर्यः एव इत्यात्मकः सर्वकाष्ठादिकं ह्योऽत्मक-
मेवेत्याह—काल इति । अजया इत्युपलक्ष्यं जेतनाजेतनभूतानां
शक्तीनां जेतनाजेतनभूताभिः शक्तिभिः काष्ठादिकृपां नयथा हरि-
रेवाक्तः तत्र काष्ठः प्रातरादिः देशः समादिः “समे वजेत” इति
वचनात् क्रिया अनुष्ठानम् कर्त्ता ब्राह्मणादिः कारणं सुगादि कार्यं
यागादि आगमः मन्त्रादिः द्रव्यं मीमांसादि फलं खर्गादि ॥ ३१ ॥

विशेषतमाह—मध्याह्निकेति । काष्ठं प्रातरादिकल्प-
यतीति काष्ठरूपो सूर्यस्तत्र धृष्योति प्रगल्भे इति काष्ठरूपधृक्
भगवान् सूर्यात्मा हरिः मध्याह्ने चैत्रादिद्वादशसु मासेषु
स्वात्मकेः द्वादशभिर्गणैः पृथक् पृथक् लोकनाथ लोक-
नाथनिर्वाहय चरति ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे भीकृष्ण ! हे अर्जुन के सखा ! हे वदूतम ! हे पृथिवी
के छोड़ी हुए राजाओं के वंश की भाग ! हे अमित धीरे
वाले ! हे गोविन्द ! हे गोप वनिता और प्रज के दासों के
गान होने लायक पवित्र कीर्ति वारे ! हे भवण में मंगल
रूप ! आप हम सब भूतों की रक्षा करो ॥ २५ ॥

जो पुरुष प्रातः काल में उठ कर परम पुरुष में चित्त
लगा कर हम महा पुरुष के लक्षणों को पवित्र होकर
जपे वह अन्तर्यामि ब्रह्म के स्वरूप का ज्ञान वाला है ॥ २६ ॥

शौनक उवाच ।

शौनक श्रुति पाठे, कि—हे सूत जी ! भगवान् भीशुका-
चार्य ने सुनते हुए विष्णु रात राजा पराक्षित के लिये,
मास मास में सूर्य के समीप रहने वाले श्रुति गन्धर्व
अप्सरस, नाग, वज्र, राक्षस, देवता, इन सानों का समु-
दाय कहा है ॥ २७ ॥

तिनके नाग और कर्म प्रधीश्वर भीसूर्य के संयुक्तों के कहो ।
क्योंकि ? सूर्यात्मक भीहरि के व्यूह भवण करने में हम
लोगों की बड़ी भद्रा है ॥ २८ ॥

सूत उवाच ।

सूत जी पाठे, कि—श्रीविष्णु की जनादि भाषा में
निर्मित होकर सब देह धारियों के लोक भाषा के निर्देश के
लिये ये यह सानों का समुदाय लोकों परिचरते होता
है ॥ २९ ॥

सूर्यात्मक भीहरि सब लोकों के क ही आत्मा है
सब देह क्रियाओं के मूल हैं, और जो ने बहुत प्रकार
गाये है ॥ ३० ॥

काल देना क्रिया कर्त्ता करण कार्य भगवन् द्रव्य और
फल में भीहरि के भाषा कृत नव भेद ॥ ३१ ॥

काल रूप धारण करने वाले भगवान् सूर्यात्मक भीहरि
हम लोक तन्त्र के चखाने को जैसे जैसे लेके लेके, द्वादश
मासों में पृथक् २ द्वादश गणों से विभक्त है ॥ ३२ ॥

घाता कनस्थली हेतिर्वासुकीरथकन्मुने ! ।
 पुलस्त्यस्तुम्बुरुरिति मधुमासं नयन्त्यमी ॥ ३३ ॥
 अर्यमा पुलहोऽथौजाः प्रहेतिः पुञ्जिकस्थली ।
 नारदः कच्छनीरश्च नयन्त्येते स्म माधवम् ॥ ३४ ॥
 मित्रोऽग्निः पौरुषयोऽथ तक्षको मेनका हहाः ।
 रथस्वन इति ह्येते शुक्रमासं नयन्त्यमी ॥ ३५ ॥
 वसिष्ठो वरुणो रम्भा सहजन्त्यस्तथा हुहूः ।
 शुक्रश्चित्रस्वनश्चैव शुचिमासं नयन्त्यमी ॥ ३६ ॥
 इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता एलापत्रस्तथाऽङ्गिराः ।
 प्रम्लोचा राक्षसो (१) वर्यो नभोमासं नयन्त्यमी ॥ ३७ ॥
 विवस्वानुम्रसेनश्च व्याघ्र आमारण्यो भृगुः ।
 अनुम्लोचा शङ्खपातो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ३८ ॥
 पूषा धनञ्जयो वातः सुपेणः सुरुचिस्तथा ।
 घृताक्षी गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥ ३९ ॥
 क्रतुर्वर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित्तथा ।
 विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

नानेव गच्छानाह-धानेति द्वावृत्तयः । घाता सूर्यः कनस्थली
 जप्सराः हेती राक्षसः वासुकिर्नागः रथकृत् यक्षः पुलस्त्यः ऋषिः
 तुम्बुरगन्धर्वः मधुमासं वैवं नयन्त्यनुवर्तयन्ति ॥ ३३ ॥

अथौजा यक्षः प्रहेति राक्षसः नारदः गन्धर्वः कच्छनीरो
 नागः माधवः वैवं नयन्त्यनुवर्तयन्ति ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः पौरुषयो राक्षसः रथकृत् यक्षः शुक्रमासं
 उवेल्लम् ॥ ३५ ॥

वरुणः सूर्यः वरुणो यक्षः शुक्रो नाम नागः चित्रस्वनो
 राक्षसः शुचिमासं नयन्त्यनुवर्तयन्ति ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुगन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्रो नागः
 नभो राक्षसः वर्यो नभोमासं नयन्त्यनुवर्तयन्ति नभो मासम् भाव-
 यम् ॥ ३७ ॥

विवस्वानुम्रसेनः गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आमारण्यो
 यक्षः शङ्खपातो नाम नभस्याख्यं भावपदम् ॥ ३८ ॥

धनञ्जयो वातः सुपेणो गन्धर्वः सुरुचिस्तथाः
 तपोमासं माधवः नयन्त्यनुवर्तयन्ति कौर्मोक्तादित्यानुक्रमानुसारेण
 येष्वेव तु मासिकेऽपि विज्ञापयत्यवस्तु कल्पमेवेति
 वेद्यम् ॥ ३९ ॥

क्रतुर्वर्चाः वर्यो राक्षसः पर्जन्यः सूर्यः सेनजिद्राक्षसः विश्वा
 गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्याख्यं कादगुनम् ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपञ्चीवम् ।

घाता मादित्यः कनस्थली जप्सरा हेतीराक्षसः वासुकिः भुजङ्गः
 रथकृत् यक्षः पुलस्त्यः ऋषिः तुम्बुरः गन्धर्वः ॥ ३३ ॥

अथौजा यक्षः प्रहेति राक्षसः नारदः ऋषिर्गोनकः कच्छनीरो
 नागः ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः पौरुषयो राक्षसः तक्षको नागः हाहा-
 गन्धर्वः रथकृत् यक्षः ॥ ३५ ॥

वरुणः मादित्यः सहजन्त्युक्तो वरुणराक्षसो चित्रकृत्
 गन्धर्वः ॥ ३६ ॥

इन्द्रः मादित्यः निष्ठावसुगन्धर्वः श्रोता यक्षः एलापत्र-
 नागः ॥ ३७ ॥

वर्यो नभस्याग्रो वरुणराक्षसो ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः सुपेणो यक्षः सुरुचिर्गन्धर्वः वातो
 राक्षसः ॥ ३९ ॥

तर्को मादित्यः पर्जन्यो गन्धर्वः सेनजिद्राक्षसः ऐरावतो नागः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराध्यायिका ।

के पुनस्ते प्रतिगतां समगगान इत्यत्राह—धानेत्यादिना, धाना मादित्यः कृतकली अप्सराः हेती राक्षसः वासुकिः भुजङ्गः रथकृत् यक्षः हे मुने, शीतक ! पुष्कलः ऋषिः तन्मुरुगन्धर्वः इत्येवं सम मधुमासं नयन्ति स्वस्वकर्मभिः सूर्य गमयन्तीत्यर्थः । मधुमासमित्यन्तमयोगे द्वितीया एवमप्रपि इत्यम् ॥ ३३ ॥

अथमेति । अथेमा सूर्यः पुष्कलः ऋषिः रथोजाः यक्षः प्रहेतिः राक्षसः पुञ्जकली अप्सराः नारदो यक्षः [गन्धर्वः] कच्छनीरो नागः एते माधवम् नैशाक्षमासम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः अग्निः ऋषिः पौनवेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः शुक्रमासं ज्येष्ठमासम् ॥ ३५ ॥

वसिष्ठः ऋषिः वरुणः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजस्यो यक्षः हुङ्गगन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो राक्षसः शक्तिमासम् माघादमासम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुगन्धर्वः भोता यक्षः एला[प]पुत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः प्रजोषा अप्सराः खर्षो राक्षसः नभो-मासम् भाद्रमासम् ॥ ३७ ॥

विश्वामित्रः सूर्यः उग्रमेनो गन्धर्वः द्याघो राक्षसः मासा-रथो यक्षः भृगुः ऋषिः अनुष्ठांषा अप्सराः शङ्खपालो नागः नमस्याक्ष्य माद्रपदम् ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुवेणो गन्धर्वः सुराचयंक्षुः घृताची अप्सराः गौतम ऋषिः तपोमासं माघमासं मासकर्मविलङ्घनं तु कर्मोक्तदित्यक्रमानुसारेण । यद्वा, मासकर्म न विवक्षितः यथा गगिनाम अथवाऽश्वक्रमानुसारेण । यद्वा, गौतमः ऋषिः, तदनन्तरश्चेकद्वयपरतो योज्यं त्वष्ट्यादि-
तु तत्पूर्वश्चेकद्वयपूर्वं योज्यम् ॥ ३९ ॥

ऋतुर्नर्चा राक्षसः मरद्वाजः ऋषिः पञ्चसूर्यः सेनाजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्वाक्ष्य फाल्गुन मासम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयचञ्चलीयंकृतपदरत्नावली ।

इदानीं तेषां नामाभ्याह—धानेत्यादिना । धाना सूर्यः कृतकली अप्सराः हेतीराक्षसः वासुकिर्नागः रथकृत् यक्षः पुष्कलः ऋषिः तन्मुरुगन्धर्वः अग्नी धानावयो मधुमासं नयन्ति ते उक्तक्रिया-प्रवर्तकत्वेन तस्मात्प्रतिपादयन्ति ॥ ३३ ॥

अथेमा सूर्यः पुष्कलः ऋषिः रथोजाः यक्षः प्रहेतीराक्षसः पुञ्जकली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः एते माधवमासाधिपति माघमासं नयन्ति शरथं माघोपासने एवमुत्तरप्रायनुसंधेयम् ॥

मित्रः सूर्यः अग्निः ऋषिः पौनवेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः इत्येते ॥ ३५ ॥

वसिष्ठः ऋषिः वरुणः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजस्यो राक्षसः हुङ्गगन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो यक्षः इत्येते ॥ ३६ ॥

[४६]

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुगन्धर्वः भोता यक्षः एलापुत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः प्रजोषा अप्सराः खर्षो नागः राक्षसः ॥ ३७ ॥

विश्वामित्रः सूर्यः उग्रमेनो गन्धर्वः द्याघो राक्षसः मासा-रथो यक्षः भृगुर्मुनिः अनुष्ठांषा अप्सराः शङ्खपालो नागः ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुवेणो गन्धर्वः सुराचयंक्षुः घृताची अप्सराः गौतम ऋषिः ॥ ३९ ॥

ऋतुर्नर्चा राक्षसः मरद्वाजः ऋषिः पञ्चसूर्यः सेनाजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्वाक्ष्य फाल्गुन मासम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराध्यायिका ।

सौरो गगान् मासमाधीति यत् पृथं तत्र प्रथमश्चैवमासः समकमाह—धाना सूर्यः कृतकली अप्सराः हेतिः राक्षसः वासुकिर्नागः रथकृत् यक्षः पुष्कलः ऋषिः तन्मुरुगन्धर्वः ॥ ३३ ॥

अथेमा सूर्यः पुष्कलः ऋषिः रथोजा यक्षः प्रहेती राक्षसः पुञ्जकली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः माधव नैशाक्ष्यम् ॥ ३४ ॥

मित्रः सूर्यः अग्निर्मुनिः पौनवेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सरा हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः शुक्रमासं ज्येष्ठम् ॥ ३५ ॥

वसिष्ठो मुनिः वरुणः सूर्यः रश्मा अप्सराः सहजस्यो राक्षसः हुङ्गगन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्त्रनो यक्षः शक्तिमासं माघादम् ॥ ३६ ॥

इन्द्रः सूर्यः विश्वावसुगन्धर्वः भोता यक्षः एलापुत्रो नागः अङ्गिरा मुनिः प्रजोषा अप्सराः खर्षो राक्षसः इति स्वयमेव व्याख्याते नभोमासं भावयाम् ॥ ३७ ॥

विश्वामित्रः सूर्यः उग्रमेनो गन्धर्वः द्याघो राक्षसः मासा-रथो यक्षः भृगुर्मुनिः अनुष्ठांषा अप्सराः शङ्खपालो नागः नमस्याक्ष्य माद्रपदम् ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुवेणो गन्धर्वः सुराचयंक्षुः घृताची अप्सराः गौतमो मुनिः तपोमासं माघम् ॥ ३९ ॥

ऋतुर्नर्चा राक्षसः मरद्वाजो मुनिः पञ्चसूर्यः सेनाजित् अप्सराः विश्वो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्वाक्ष्य फाल्गुनम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराध्यायिका ।

तानेव गगान् तेषु मासेषु विभज्य तेषां नामानि सूचीकृत्योक्तमाह—धानाति ब्राह्मणिः । हे मुने ! अग्नी मधुमासं चैत्रमासं नयन्ति तन्मयानि तत्र धाना सूर्यः कृतकली अप्सराः हेती राक्षसः वासुकिः नागः रथकृत् यक्षः पुष्कलः ऋषिः तन्मुरुगन्धर्वः ॥ ३३ ॥

एते अथेमासवयः माधवं नैशाक्षं नयन्ति तत्र अथेमा सूर्यः पुष्कलः ऋषिः रथोजाः यक्षः प्रहेतिः राक्षसः पुञ्जकली अप्सराः नारदो गन्धर्वः कच्छनीरो नागः ॥ ३४ ॥

अग्नी शुक्रमासं ज्येष्ठमासं नयन्तीत्येके अत्र आह—मित्रः सूर्यः अग्निः ऋषिः पौनवेयो राक्षसः तक्षको नागः मेनका अप्सराः हाहा गन्धर्वः रथस्त्रनो यक्षः इत्येते ॥ ३५ ॥

अथांशुः कश्यपस्ताक्षर्य^(१) ऋतसेनस्तथोर्वशी ।

विद्युच्छत्रुर्महाशङ्खः सहोमासं नयन्त्यमी ॥ ४१ ॥

भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमिरुर्ध्वं आयुश्च पञ्चमः ।

कर्कोटकः पूर्वचित्तिः ^(२) पुष्पमासं नयन्त्यमी ॥ ४२ ॥

त्वष्टा ऋचीकतनयः ॥ कम्बलश्च तिलोत्तमा ।

^(३) ब्रह्मापेतोऽथ शतजिह्वतराष्ट्र इषम्भराः ॥ ४३ ॥

विष्णुरश्वतरो रम्भा^(४) सूर्यवर्चाश्च सत्यजित् ।

विश्वामित्रो मखापेत ऊर्जमासं नयन्त्यमी ॥ ४४ ॥

एता भगवतो विष्णोरादित्यस्य विभूतयः ।

स्मरतां सन्ध्ययानृणां हरन्त्यहो दिने दिने ॥ ४५ ॥

द्वादशास्त्रपि मासेषु देवोऽसौ षड्भिरस्य वै ।

चरन् समन्तात्तनुते परत्रेह च ^(५) सन्मतिम् ॥ ४६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अमी वसिष्ठादयः शुचिमासमापादम् नयन्ति वसिष्ठः ऋषिः वरुणः सूर्यः रम्भा अप्सराः सहजम्भो यक्षः हूहूः गन्धर्वः शुक्रो नागः चित्रस्तनो राक्षसः ॥ ३६ ॥

अमी इन्द्रादयः नभोमासं आवयन्ति इन्द्रः सूर्यः विश्वा-वसुः गन्धर्वः भोता यक्षः एलापत्रो नागः अङ्गिरा ऋषिः प्रम्बोचा अप्सराः वर्षो राक्षसः ॥ ३७ ॥

अमी विवस्वत्पञ्चनयः नभस्याख्यं माद्रपदं नयन्ति विव-स्वान् सूर्यः उग्रसेनो गन्धर्वः व्याघ्रो राक्षसः आसारणो यक्षः भृगुः ऋषिः अनुम्बोचा अप्सराः शंखपाखो नागः ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्यः धनञ्जयो नागः वातो राक्षसः सुषेणो गन्धर्वः सुराचि यक्षः घृताची अप्सराः गौतम ऋषिः तपोमासं माघमासं क्रमो वा विवर्त्तनः ॥ ३९ ॥

क्रतुयक्षः वर्षा राक्षसः भरद्वाजः ऋषिः पञ्चनयः सूर्यः सेनजित् अप्सराः वर्षो गन्धर्वः ऐरावतो नागः तपस्वाख्यं फाल्गुणम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तहां चैत्र मास का प्रकार कहते हैं, कि—चैत्रमास को भोता सूर्य, कृतस्त्रिंशो अप्सरा, हेति राक्षस, वासुकि यक्ष, रथकृत् यक्ष, पुत्रास्य ऋषि, तृम्बरु गन्धर्व, ये सातों अपनी नयते हैं अर्थात् चलाते हैं ॥ ३३ ॥

अथमा सूर्य, पुत्रह ऋषि, अथोजा यक्ष, प्रहेति राक्षस, पुत्रि-

१ धृतसेनः (२) सहजम्भयम् (३) मरुतातः (४) सूर्यवर्चोऽस्य सत्यजित् इति मे विजो पाठाः । *कम्बलाश्च इति (५) सद्गतिम् इति च वीरपा०

कक्षली अप्सरा, नारद गन्धर्व, कच्छनीर नाग, ये सब नैशाख मास को चलाते हैं ॥ ३४ ॥

मित्र सूर्य, मित्र ऋषि, पौरुषेय राक्षस, तक्षक नाग, मेनका अप्सरा, हाहा गन्धर्व, रथस्तन यक्ष, इतने जेष्ठ मास को चलाते हैं ॥ ३५ ॥

वसिष्ठ ऋषि, वरुण सूर्य, रम्भा अप्सरा, सहजम्भ यक्ष, हूहू गन्धर्व, शुक्र नाग, चित्रस्तन राक्षस, ये सब आषाढ मास को चलाते हैं ॥ ३६ ॥

इन्द्र सूर्य, विश्वावसु गन्धर्व, भोता यक्ष, एलापत्र नाग, अङ्गिरा ऋषि, प्रम्बोचा अप्सरा, वर्ष राक्षस, इतने भाद्रपद मास को चलाते करते हैं ॥ ३७ ॥

विवस्वान् सूर्य, उग्रसेन गन्धर्व, व्याघ्र राक्षस, आसारण यक्ष, भृगु ऋषि, अनुम्बोचा अप्सरा, शंखपाख नाग ये सब माद्रपद मास को चलाते हैं ॥ ३८ ॥

पूषा सूर्य, धनञ्जय नाग, वात राक्षस, सुषेण गन्धर्व, सुराचि यक्ष, घृताची अप्सरा, गौतम ऋषि, ये सब माघ मास को चलाते हैं, यहां मास के कथन का व्यति क्रम है ॥ ३९ ॥

क्रतु यक्ष, वर्षा राक्षस, भरद्वाज ऋषि, पञ्चनय सूर्य, सेन-जित् अप्सरा, विश्व गन्धर्व, ऐरावत नाग, ये सब फाल्गुन-मास को चलाते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

अंशुः सूर्यः अंश इति वा पाठः नाह्यो यक्षः ऋतसेनो गन्धर्वः विद्युच्छत्रु राक्षसः महाशङ्खा नागः सहोमासम् मार्ग-शीर्षम् ॥ ४१ ॥

सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैर्ऋषयः संस्तुवन्त्यमुम् ।

गन्धर्वास्तं प्रगायन्ति नृत्यन्त्यप्सरसोऽग्रतः ॥ ४७ ॥

उन्नहन्ति रथं नागा ग्रामण्यो रथयोजकाः ।

चोदयन्ति रथं पृष्ठे नैऋता बलशालिनः ॥ ४८ ॥

धीवरजामिकृतभावावेदीपिका ।

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः भरिष्टनेमिर्गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
आयुर्ऋषिः कर्कोटको नागः ॥ ४२ ॥

• त्वष्टा सूर्यः ऋषीकतनुवो जमदग्निः कश्यपो नागः ब्रह्मा-
पेतो राक्षसः शतजिह्वः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषभरा आश्विन-
पावकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः सूर्यवर्चा गन्धर्वः सत्यजिह्वः
मन्त्रापेतो राक्षसः ऊर्जमासं कार्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

एते चादित्यादयः कौर्भे विमज्जोक्ताः—

“धाताऽधमा च मित्रश्च वरुणश्चेन्द्र एव च ।
विश्वाननय पूषा च पञ्चमश्चाङ्गुरेव च ॥
भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च आदित्या द्वादश स्मृताः ।
क्षुब्धस्यः पुण्ड्रश्चात्रिर्बेसिष्ठोऽथाङ्गिरा भृगुः ॥
गौतमोऽथ भरद्वाजः कश्यपः क्रतुरेव च ।
जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥
रथकर्चोऽरिष्टनेमिर्गामण्योश्च रथस्त्रनः ।
रथाचित्रस्त्रनः श्रोता भरुणः सेनजित्तया ॥
नार्यश्चारिष्टनेमिश्च शतजितस्तजित्तया ।

एते यक्षाः—

अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौनवेवो बधस्तथा ।
वर्षो वषाप्रस्तथा ऽऽयुश्च वायुर्निष्ठाह्वाकरः ॥
ब्रह्मापेतश्च विम्रेन्द्र ! ब्रह्मापेतश्च राक्षसः ।
वासुकिः कच्छनीरश्च तक्षकः सर्पपुङ्गवः ॥
एखापन्नः शङ्खपावस्तथैरावतस्त्रिजितः ।
धनञ्जयो महापद्मस्तथा कर्कोटको द्विजाः ॥
कश्यपोऽश्वतरश्चैव बहस्येनं यथाक्रमम् ।
तुम्बुरुनारदो हाहा हृष्टविश्वावसुस्तथा ॥
उग्रसेनो वसुरुचिर्विश्वावसुरथापरः ।
चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः ॥
सूर्यवर्चा द्वादशेति गन्धर्वा गावता वराः ।
कृतस्थस्त्वप्सरसो वर्षा तथाऽस्या पुञ्जिकस्थली ॥
मेनका सहजस्या च प्रमलोत्ता च द्विजोत्तमाः ।
अनुमलोत्ता घृताक्षी च विश्वाक्षी चोर्णशी तथा ॥
अर्वा च पूर्वचिन्तिः स्वाहस्या चैव तिजोत्तमा ।
रम्भा चेति द्विजभेष्टास्तथेवाप्सरसः स्मृताः ॥

इति ॥ ४५ ॥

एतेषां पृथक्कर्मणि निरूपयति—द्वादशस्कन्धोति त्रिभिः ।
प्रलो देवः सूर्यः पञ्चमिर्ऋतौ दिभिरस्य जनस्य समस्ताश्चरन्
श्रमां मतिं तनुतं गायद्वयौऽनेन सूचितः ॥ ४६ ॥

तालुङ्गैः सूर्यपकाशकैः ॥ ४७ ॥

उन्नहन्ति इदं यद्गन्ति ग्रामण्यो यक्षाः नैऋता राक्षसाः ॥
॥ ४८ ॥

धीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीवम् ।

नार्यो यक्षः कृतसेनो गन्धर्वः ॥ ४१ ॥

स्फूर्जो राक्षसः भरिष्टनेमिः यक्षः ऊर्णो गन्धर्वः पू-
चिन्तिः देवर्षी ॥ ४२ ॥

त्वष्टा आदित्यः कश्यपो नागः ब्रह्मापेतो राक्षसः
शतजित् यक्षः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषभराः इषमान-
निर्वाहकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः सत्यजित् यक्षः मन्त्रापेतो
राक्षसः ॥ ४४—५० ॥

धीमहीरायनाचायंकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मंथुमान् सूर्यः कश्यप ऋषिः नार्यो यक्षः क्रतुर्मेनो
गन्धर्वः ऊर्वाश्वा अप्सराः निष्पुच्छकः राक्षसः महाशङ्खो नागः
सहामास मार्गशीर्षम् नयति ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः भरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो
यक्षः आयुः ऋषिः कर्कोटको नागः पूर्वचिन्तिः अप्सराः पुष्पमासं
पौषमासं नयति ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋषीकतनुवः जमदग्निः ऋषिः कश्य-
पो नागः तिलोत्तमा अप्सराः ब्रह्मापेतो राक्षसः अश्व-
जिह्वः धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषभराः एते आश्विनमासनि-
र्वाहकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुरादित्यः अश्वतरो नागः रम्भा अप्सराः सूर्यवर्चा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः मन्त्रापेतो राक्षसः
ऊर्जमासं कार्तिकमासं नयति ॥ ४४ ॥

अथ व्यूहसमूह[निरूपण]मुपसंहरन् तां सरणकवमाह—रता
इति । इ विप्र ! आदित्यस्त्रकपिणो भगवत एताः समाख्यानाः
विभूतयः ताः सन्त्ययोः स्मरतां नृणामहोपायं हरन्ति ॥ ४५ ॥

अथेषां प्रथकमोचयाह त्रिभिः—द्वादशस्कन्धोति । अमाशादित्य-
रूपो देवः द्वादशस्त्रापि मांसपुष्पमिरुकोः पञ्चाक्षः प्रतिगद्यमादिभ्येन
विना पञ्चमयन्तीति पञ्चमिरित्युक्तम् । तेन सह सप्त भवन्तीति
तदभिप्रायेण “मानावहति सप्तकः इत्युक्तं पुष्पसूत्रे । ब्रह्मा,
वाञ्छित्यगण्येन सह सप्ततन्मामिन् तेन विनाऽत्र पञ्चमिरित्युक्तं
प्रतिगद्यमादिभ्योक्तं तु तामभेदविषयया प्राध्याग्यविवक्षया वा

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतसांगतचन्द्रचन्द्रिका ।

विग्रहान्तरेण स्वान्तरात्ममूलमगवदुपासकत्वनिश्चया वेति निमा-
नगीय भगवन्तार्पितभरद् मन्त्र जनक्य इह लोके परत्र च लोके
सद्गतिं शुभां गतिं तनुने स्वमनिमिति पाठे इहामुत्र भयोविषयो
मनिं तनुने इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

सामभिः ऋषिभिः यजुर्भिश्च तल्लिङ्गैः सूर्यप्रकाशकैर्मनुं सूर्यमृषयः
स्तुषन्ति ॥ ४७ ॥

नागाः रघुमुग्रहान्ति इदं वध्मन्ति ग्रामयथो यक्षाः नैऋताः
राक्षसाः पृष्ठं पञ्चादृषं आदृषन्ति गमयन्ति प्रेरयन्ति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतपदप्रत्ययटीका ।

अंशुसूर्यः कश्यप ऋषिः तादृशस्तत्त्वा धृतमेनो गन्धर्वः
उवंशी अस्मराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्खो नागः ॥ ४१ ॥

भगः सादित्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो
गन्धर्वः आयुस्तत्त्वा कर्कोटकं नागः पूर्वचिन्तिरस्मराः ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सादित्यः ऋचीकननयो राक्षसः कम्बलाश्वो नागः
निखिलमास्मराः ब्रह्मापेतो राक्षसः शनजित् यक्षः धृतराष्ट्रो
गन्धर्वः इषमराः आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतर नागः रश्मा अस्मराः सूर्यवर्चा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः मखापेतो राक्षसः
ऊर्जमांस कार्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

सूर्येष्ट्यहमन्त्राफलं दर्शयति—एता इति । विष्णोः सादि-
त्यस्य सादित्याख्यस्य सूर्यान्तरात्मन इति फलितोऽर्थः ॥ ४५ ॥

कर्माणि ब्रूहिभिराधवाचार्यकृतमाह—द्रावशक्तिमि त्रिभिः । असौ
विष्णुः सूर्यः ऋषिभिः ऋष्यादिभिः सह द्वादशस्तु मानेषु पृथक्
पृथक् धात्रादिसूर्यात्मना चरन् अस्य जनक्य इह परत्र च
विषयं सम्मतिं तनु ॥ ४६ ॥

अमुं सूर्यकपं विष्णुम् ॥ ४७ ॥
नागा नासुक्र्यादयः रघुमुग्रहान्ति इदं वध्मन्ति ग्रामयथो
यक्षाः नैऋता राक्षसाः ॥ ४८ ॥

इदानीं तेषां कर्माण्यमाह—सामिति । सामर्थ्यजुर्भिस्तल्लिङ्गै-
स्तल्लिङ्गैस्तत्त्वैरगमकैर्नाकैषां उग्रहान्ति सप्तर्जनयोजयन्ति
ग्रामयस्तत्त्वाः नैऋता राक्षसाः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतसांगतचन्द्रचन्द्रिका ।

अंशु सूर्यः अर्णो इति च पाठः कश्यपो मुनिः तादृशो यक्षः
ऋतमेनो गन्धर्वः उवंशी अस्मराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महा-
शङ्खो नागः सङ्ग्रामासं मार्गशीर्षम् ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
आयुर्मुनिः कर्कोटकं नागः पूर्वचिन्तिरस्मराः पुष्यं पौषम् ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकननयो जमदग्निर्मुनिः कम्बलाश्वो नागः
निखिलमा अस्मराः ब्रह्मापेतो राक्षसः शनजित् यक्षः धृतराष्ट्रो
गन्धर्वः इषमरा एन आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतर नागः रश्मा अस्मराः सूर्यवर्चा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः मखापेतो राक्षसः ऊर्जमांस कार्तिकमा-
सम् ॥ ४४—४५ ॥

असौ देवः सूर्यः सूर्यमिन्द्रादीभिः स्तुतिभूतः सह ॥ ४६ ॥
एतेषां पृथक्कर्माणि निरूपयन्ति—सामिति । तल्लिङ्गैः सूर्य-
प्रकाशकैः ॥ ४७ ॥

उग्रहान्ति इदं वध्मन्ति ग्रामयथो यक्षाः रथं योजयन्ति चो-
यन्ति वधेन नोदनेच्छावन्ति नैऋताः राक्षसाः ॥ ४८—४९ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतपदप्रत्ययटीका ।

अंशः सूर्यः कश्यप ऋषिः तादृशो यक्षः ऋतमेनो गन्धर्वः
उवंशी अस्मराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्खो नागः सङ्ग्रामा-
मार्गशीर्षम् ॥ ४१ ॥

भगः सूर्यः स्फूर्जो राक्षसः अरिष्टनेमिः गन्धर्वः ऊर्णो यक्षः
आयुः ऋषिः कर्कोटकं नागः पूर्वचिन्तिरस्मराः पुष्यमासं
पौषमासम् ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः ऋचीकननयो जमदग्निः ऋषिः कम्बलाश्वो
नागः निखिलमा अस्मराः ब्रह्मापेतो राक्षसः शनजित् यक्षः
धृतराष्ट्रो गन्धर्वः इषमराः आश्विनपालकाः ॥ ४३ ॥

विष्णुः सूर्यः अश्वतर नागः रश्मा अस्मराः सूर्यवर्चा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्रः ऋषिः मखापेतो राक्षसः
ऊर्जमांस कार्तिकमासम् ॥ ४४ ॥

सूर्येष्ट्यहमन्त्राफलं दर्शयति—एता इति । विष्णोः सादि-
त्यस्य सादित्याख्यस्य सूर्यान्तरात्मन इति फलितोऽर्थः ॥ ४५ ॥

कर्माणि ब्रूहिभिराधवाचार्यकृतमाह—द्रावशक्तिमि त्रिभिः । असौ
विष्णुः सूर्यः ऋषिभिः ऋष्यादिभिः सह द्वादशस्तु मानेषु पृथक्
पृथक् धात्रादिसूर्यात्मना चरन् अस्य जनक्य इह परत्र च
विषयं सम्मतिं तनु ॥ ४६ ॥

अमुं सूर्यकपं विष्णुम् ॥ ४७ ॥

नागा नासुक्र्यादयः रघुमुग्रहान्ति इदं वध्मन्ति ग्रामयथो
यक्षाः नैऋता राक्षसाः ॥ ४८ ॥

मापाटीका ।

अंशु सूर्यः कश्यप ऋषिः तादृशं यक्षः ऋतमेनो गन्धर्वः
उवंशी अस्मराः विद्युच्छत्रुः राक्षसः महाशङ्ख नागः ये सप्त
मार्गशीर्ष मास को चखाने हैं ॥ ४१ ॥

भग सूर्यः स्फूर्ज राक्षसः अरिष्टनेमि गन्धर्वः ऊर्ण यक्षः
आयु ऋषिः कर्कोटक नागः पूर्व चिन्ति अस्मराः ये सप्त
पूष मास को चखाने हैं ॥ ४२ ॥

त्वष्टा सूर्यः जमदग्नि ऋषिः कम्बलाश्व नागः निखिलमा अस्मराः
ब्रह्मापेत राक्षसः शनजित यक्षः धृतराष्ट्र गन्धर्वः ये सप्त आश्विन
मास के निर्वाहक हैं ॥ ४३ ॥

विष्णु सूर्यः अश्वतर नागः रश्मा अस्मराः सूर्यवर्चा
गन्धर्वः सत्यजित् यक्षः विश्वामित्र ऋषिः मखापेत राक्षसः ये सप्त
कार्तिक मास को चखाने हैं ॥ ४४ ॥

ये सप्त सादित्यान्तर्वासी श्रीविष्णु भगवाद् की विभूति
हैं, ये सप्त दोनों संख्याओं में स्मरण करने वाले म-
के रात दिन के पापों का हरण करकेते हैं ॥ ४५ ॥

वाक्ताखिल्याः सहस्राणि षष्ठिर्ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।

पुरुतोऽभिमुखं यान्ति स्तुवन्ति स्तुतिभिर्विभुम् ॥ १६ ॥

एवं ह्यनादिनिधनो भगवान् हरिरीश्वरः ।

कल्पे कल्पे स्वमात्मानं व्यूह्य (१)लोकानवत्पजः ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

द्वादशस्कन्धे आदित्यव्यूहविवरणं नाम

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

बारहों महीनाओं के विषे ये भी सूर्य देव आपसे इयति-
रिक्त गन्धर्वादिकों के साथ बारों तरफ विचरते हुए, पर-
बोंक और इस लोक में सुन्दर मति का विस्तार करते हैं ॥ ४६ ॥

जब साथ में जाने वाले ऋषि प्रभूतियों का कार्य कहने
हैं, कि—ऋषि लोग साम ऋग और सूक्त के लोके देव के
प्रकाशक अर्थात् प्रति पादक मंत्र हैं, तिनसे भीसूर्य देवकी
स्तुति करते हैं । गन्धर्व लोग गान करते हैं, अप्सरा आगे में नृत्य
करा करती हैं ॥ ४७ ॥

नाग लोग रथ को बांधते हैं, वज्र लोग रथ को जोड़ते हैं,
और बलशाही राक्षस लोग पिछले भाग से रथ को
चलाते हैं ॥ ४८ ॥

अधिरक्षामिकुलभाषार्थटीपिका ।

किञ्च, वालाखिल्या इति एवं प्रतिमासं त एव स्तुवन्ति विभुं
सूर्यम् ॥ ४६ ॥

व्यूह्य निमज्ज ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

अधिरक्षामिकुलभाषार्थटीपिकायाम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

असुवर्शनसूरिकुलशुकपर्वीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्यानं द्वादशस्कन्धे

असुवर्शनसूरिकुलशुकपर्वीयम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्भिरासवाचार्थेकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

वाक्ताखिल्या इति । पुरतोऽभिमुखं सूर्यमावृण्व
तेन सह यान्ति गच्छन्ति सूर्यं स्तुवन्ति स्तुतिं कुर्वन्ति
केरवर्षः ॥ ४६ ॥

उपसंहरति—एवमिति । अनादिनिधन आद्यन्तरहितः निरतो यो
भगवानित्यं प्रतिकल्पं स्वमात्मानं प्रकृतपुरुषधारीकं स्वमा-
त्मानं व्यूह्यैकादशगणरूपेण विभज्य लोकावयति यं यं
कर्मणि प्रवर्त्तयति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्भिरासवाचार्थेकृतभागवतचन्द्रचामिकायाम्
एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एवं गच्छन्मन्त्रेणाश्वेषि सन्तीत्याह—वाक्ताखिल्या इति ॥ ४६ ॥
अध्यायार्थमुपसंहरति—एवमिति । तपति आवर्त्तयति ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतकमलसम्भवे ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतकमलसम्भवे

एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारांशटीपिका ।

व्यूह्य निमज्ज ॥ ५० ॥

इति भाषार्थटीपिकां हर्षिण्यां सकलसमाप्तम् ।

एकादशो द्वादशोऽत्र सङ्कलनः सङ्कलनः समाप्तः ॥ ११ ॥

श्रीमद्विजयदेवकृतसंज्ञासूत्रटीपिका ।

विभुं सूर्यं विष्णुम् ॥ ४६ ॥
उपसंहरति—एवमिति । स्वमात्मानं विश्वविकल्पकमप्यं
विभज्य विच्छक्तिः क्षेत्रज्ञं वाक्ताखिल्यादिशरीरभिमर्शं

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उक्ताकिः खेत्रं भ्रात्रादिशरीरं खनं ततोर्नियन्ता एवम् इत्यादि
विमज्ज्य भगवान् भीमिष्णुर्वाक्तावति ॥ ४६ ॥

भ्रात्रादिगतखेत्रज्ञानाम् "स एष आदित्ये हिरण्यमयः पुरुषो
वदते" इत्यादिभ्यस्तु साक्षात् हिरण्यमयपुरुषमुत्तमात् कृतपुण्य
पुत्रत्वं सर्वपुण्यस्यैकमस्त्येव ॥ ५० ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकादशाध्यायप्रकाशः ॥ ११ ॥

भाषा टीका ।

अमल प्रद्युम्नि साठ हजार बाळकिय भूषि, अमल मानी में
सम्मुख हाथ जोडकर स्तुतियों से विभु भीसुखें नारायण का
स्तवन करते हैं ॥ ४६ ॥

इस प्रकार अनादि निधन भगवान् ईश्वर भीहरि कल्प २
में अपने आत्मा का विभाग करके लोकों का पालन
करते हैं ॥ ५० ॥

इति भीमङ्गावत ब्राह्मणकण्ठ में उचारहो अध्याय की

भीमच्छुकदेवकृत पं० भागवताचार्यकृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ११ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे ब्राह्मणकण्ठे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशोऽध्यायः ।

—:०:—

सूत उवाच ।

नमो धर्माय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
 ब्रह्मणोभ्यो नमस्कृत्य धर्मान् वक्ष्ये सनातनान् ॥ १ ॥
 एतद्वः कथितं विप्रा विष्णोश्चरितमद्भुतम् ।
 भवद्विर्यदहं पृष्टो नराणां पुरुषोचितम् ॥ २ ॥
 अत्र सङ्कीर्तितः साक्षात् सर्वपापहरो हरिः ।
 नारायणो हृषीकेशो भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ३ ॥
 (१) अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभावाप्यम् ।
 ज्ञानं च (२) तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम् ॥ ४ ॥
 भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयम् ।
 पारिचितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च ॥ ५ ॥
 प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रशापात्परीक्षितः ।
 शुकस्यैव च (३) ब्रह्मर्षेः सम्वादश्च परीक्षितः ॥ ६ ॥
 योगधारणयोक्त्रान्तिः सम्वादो नारदाजयोः ।
 अवतारानुगीतं च सर्गः प्राधानिकोऽग्रतः ॥ ७ ॥
 विदुरोद्धवसम्वादः क्षत्रमैत्रेययोस्ततः ।
 पुराणसंहिताप्रश्नो महापुरुषसंस्थितिः ॥ ८ ॥

भीष्मरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

द्वादशे तु पुराणोक्तैरुपाख्यानैः कृतः ।
 प्रथमस्कन्धमारभ्य प्राधान्येन समासतः ॥
 तदेवास्मिन् पुराणे विस्तरेणोक्तानर्थान्सङ्क्षेपतो वर्णयिष्यन्
 धर्मादीन् प्रथममिति-नम इति । महते हरिमकिलक्ष्मणाय ब्राह्मणेभ्यो
 ब्राह्मणान् सनातनान् धर्मानित्युपलक्ष्यं पुराणोक्तायां-
 नाम् ॥ १ ॥

पुरुषत्वे कथितं भवत्यादियोगस्य ॥ २ ॥
 एतत्प्रपञ्चवति-अत्रेति । भगवानेभ्योर्वादिषड्गुणः साक्षात्
 सङ्कीर्तित इति हेतुताकायकार्यः ॥ ३ ॥

ब्रह्मकायकार्यमाह-अत्र ब्रह्मेति । गुह्यं निगुणम् प्रभावाप्यम्
 प्रभवत्यस्मादिति प्रभवम् अत्येव्यस्मिन्नित्यप्यवयवम् तच्च तच्च

अनेनाऽऽभ्यव्याख्यायां दर्शितः विज्ञानसंयुतमपराख्यानं
 ज्ञानम् तदुपाख्यानं तज्ज्ञानमुपाख्यानं प्रोक्तं इत्यनेन तज्ज्ञान-
 साधनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

कर्मकायकार्यमाह-भक्तियोगश्च साध्यमाधनरूपः तदाभव-
 मक्तियोगेन लिप्तादितम् एवं समाख्यतो निरूप्येदानीं द्वादश-
 स्कन्धप्रकरणार्थाननुकामानि-पारिक्षितमुपाख्यानं परीक्षितसमादि-
 तप्रस्तावाच्च नारदाख्यानम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मर्षेः ब्राह्मणोक्तमस्य इति प्रथमस्कन्धार्थः ॥ ६ ॥
 उक्त्रान्तिरर्चिशादिगतिः प्राधानिकः प्रधानकार्यविराड्गुणः
 योगः अग्रतः आहितो भट्टादिकर्मयोगार्थः इति द्विती-
 यार्थः ॥ ७ ॥

महापुरुषस्य संस्थितिः पल्लवे तृष्णीमथस्थानम् ॥ ८ ॥

(१) वत्सवृद्ध (२) सङ्गुपाख्यानं (३) ब्रह्मर्षेः इति विज्ञ० । वीर० पा०

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-४ ॥

अथ नारायणस्य निखिलवेदोन्निवेशजगत्कारणपरब्रह्मत्वज्ञानाय
भक्तिसाधो नारायणप्रबन्धमहावाक्यार्थ उक्तः भवन्तरवाक्यार्थ
विशेषानाह—पारीक्षितिमिति ॥ ५-८ ॥

भीमजीरवाधवाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं कार्त्तयेन शास्तां बुभुत्सामाहव सुकप्रदद्यादादितः
प्रबन्धायां सङ्गहेयानुक्रमिष्यन् तावदस्य प्रबन्धस्य महा-
वाक्यस्यार्थो नारायण एव वेदान्तवेद्यो जगत्कारणभूतः ब्रह्मवा-
भिधेय इति प्रवक्तुं सगुणदेवतानमस्कारपूर्वकं प्रतिजानीते—नम इति
कृष्णशब्देनात्र भगवान्नामस्यो वादरायणो वा विवक्षितः तत्राद्ये
धर्माय निरूपयधर्माय कृष्णाय द्वितीये धर्मप्रवर्तकाय कृष्णाय
भगवत्कृष्णधर्माय चेति वा वेधसे प्रकृत्ये चतुर्मुखाय ब्राह्म-
योऽयं नारदादरायणभीशुकादिभ्यः शास्त्रताडनविच्छिन्नोपदेश-
परम्पराप्राप्तान् धर्मानेतत्प्रबन्धप्रतिपाद्यान् भागवतान् धर्मान्
वदामि सङ्गहेत्येति शेषः ॥ १ ॥

महावाक्यार्थमाह—एतदिति । एतत्कथितं परमात्मतं पुराणं
विष्णोर्भरितं चरित्रत्वप्रतिपादकं तद्विशिनष्टि—यत्प्रत्यहं भवति
पृष्ठः यच्च नराणां जीवानां पुरुषोचितं पुरुषत्वे मनुष्यत्वे सति
उचितं भवत्यादिबोधयम् ॥ २ ॥

विष्णोर्भरितत्वेभेदोपवादयति—अनेति । अत्र पुराणो भवण-
मात्रेण सर्वाणि पापानि हरतीति तथा हरिराभितव्यहरः इन्द्रि-
याधीशः भगवान्पाङ्गु एवपरिपूर्णः भक्तपात्रकः भीनारायणः
कीर्त्यने ॥ ३ ॥

तमेव विशिनष्टि—यदिति । गुह्य वेदान्तरहस्यं जगतः प्रभवा-
प्यर्थं प्रभवत्यस्मादिति प्रभवम् अप्येत्यस्मिन्नित्यप्यर्थं तच्च
नञ् तत्सुष्टुहंकारकारणमित्यर्थः । अथवा भवन्तरवाक्यार्था-
ननुक्रमिष्यस्तावत्प्रथमकृष्णार्थानुक्रमते—द्वयेन ज्ञानमिति । अने-
त्यनुषज्यते साधूपपन्नं साधूनां भवतामुपाख्यानं प्रह्लादमक-
मुपाख्याय विज्ञानसंयुतं ज्ञानं च प्रोक्तं तत्र ज्ञानं प्रकृतिपुरुष-
विधेयतामकं विज्ञानं परमात्मस्वरूपगुणविचारमकम् ॥ ४ ॥

तदाभ्यं भक्तियोगाङ्गं धैर्यं च समाधत्तम् पारीक्षितं
परीक्षिज्जन्मादिः तत्रोत्तरप्रस्तावाय नारदस्याख्यानं च ॥ ५ ॥

राजपैः परीक्षितो विप्रश्नापारमार्थोपवेशश्च व्याख्यातशब्द-
स्वानुपगतस्य यथायोग्यविज्ञेन विपरिणामस्य प्रथमागतेः सम्बन्धः
अथ द्वितीयस्कन्धायां ननुक्रमति साङ्गेन शुकस्येति । ब्रह्मर्षमस्य
ब्रह्मयोऽसमस्य शुकस्य परीक्षिता सह संवाद इति कृष्ण-
स्कन्धार्थः ॥ ६ ॥

नारदाभ्यन्तरार्थानाह—योगधारणयेति । उक्तान्तरविद्यादिना
मतिः नारदाजयोर्नारदश्चतुर्मुखयोः संवादः तत्राद्यवताराणां-
मनुगीतमनुष्यार्थं नम मनुष्यरितम् इति पाठे भवतारास्तदनुचरितम्

भगवतः व्यष्टिसुष्टुः पूर्वं प्राधानिकः प्रकृतः सर्गः महदादित्य-
सर्गः ॥ ७ ॥

अथ तार्त्तियायां ननुक्रमति—वदामि । विदुरोद्धवसंवाद इत्यादि
तृतीयतुरीयस्कन्धव्यवस्थापकप्रदर्शनं पुराणात्मिका वा संज्ञितम्
तस्याः प्रह्लादः तदर्थं पद्मः महापुरुषस्य भगवतः संस्थितिः सङ्ग-
प्रबन्धेऽवस्थानम् ॥ ८ ॥

भीमजीरवाधजतीयैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपसंहारमुक्तेनानुसंधातुं ब्राह्मस्कन्धात्मकं भागवतार्थं
संक्षिप्तं कथयत्यस्मिन्नध्याये—एतद् इत्यादिना । एतद्विष्णो-
र्भरितं तद्वक्तृत्वे हेतुमाह—भवतिरिति । प्रह्लादेति विस्मृतं
सूचयति—नराणांमिति । नराणां मध्ये सतां पुरुषाणामध्ये
भोतमुच्यते मननाधिकारसामर्थ्यं सूचितम् ॥ १ ॥ २ ॥

भोतत्वायै मुखवहेतुमाह—अनेति । अत्र भीमागवते कस्मात्
मुखवत्त्वमत्राह—समेति । इत्यादिसर्वपापहृत्पुण्यमिन्द्रस्वायत्तीत्यत
उक्तं नारायण इति नायं साङ्गकेतिकनारायण इत्याह—हृषी-
केश इति हृषीकायामीशो जीवोऽपि स्वात्त आह—भगवा-
निति ऐश्वर्यविशुद्धसमुद्रो हि भगवान् एवंविधो नाभ्य इत्याह,
सात्त्वतां पतितरिति ॥ ३ ॥

सगुणमेवोक्तं निगुणमतं नेत्याह—यत्तदिति । जगतः प्रभ-
वाप्यकृष्णपरं गुह्यम् ब्रह्म तत्प्रोक्तं तद्विषयज्ञानं सताम् उपा-
ख्यानम् चेन तत् ॥ ४ ॥

सा भक्तिराभयो यस्य तत्तदाभयम् अनेत्येतत्प्रतिपादक-
मनुसंधातव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

योगधारणया भक्त्युत्तमरक्षणसंयुक्तया नारदाजयोर्नारद-
ब्रह्मयोः भवताराणामनुगीतं कथनं प्राधानिकः प्रकृतिसर्गः
सिस्तुष्टुत्वविशेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमजीरवाधोक्तामिकृतकमसम्भवेः ।

कृष्णाय तदाख्ययतिप्रसिद्धाय ख्यम् भगवते वेधसे
भवतारादिसर्वविघात्रे तच्च खदैत्येन निन्दयः ब्राह्मणोऽयं नम-
स्कृत्येति सनातनान् “कावेन नष्टा प्रकृते वाय्यायम्” इत्यादिप्रमा-
योग प्रसिद्धान् धर्मान् भागवतान् यस्य इति तत्तत्प्रसङ्गानु-
क्रमेण नानिध सूचयिष्यामि “पतितःस्फुलितः” इत्यादिना च
सात्त्विकहृद्यामीत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्रैव भगवच्चरितभवणमेव मुख्यमिष्टमिष्टायेण तेनैव महा-
प्रसङ्गमुपभूयन् ताननुक्रमितुमुपक्रमते—एतदिति । नराणां मध्ये
ये पुरुषास्तेषामिष्टोचितं नतु ये तेषां मध्ये पञ्चवर्तेषामि-
त्यर्थे इति तद्ब्राह्मणैः गान्धर्वान् कथोक्तम् “भविष्यवर्त-
पृथ्वी” इत्यादि ब्रह्म नराणां जीवानां पुरुषे भीमगवति
यदुचितम् ॥ २ ॥

अत्र भीमागवते हरिभगवदाद्याख्यानार्ताविमर्शः परमे-
श्वरस्तापमुत्पत्त्येन कीर्त्यते तत्रापि गुणरूपवीकाभिः सात्त्विक-

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भवं ।

कीर्तयेत् तस्य च माध्यायेन मेदुद्वयं दर्शितमित्याह—नारा-
यणः सर्वजीवाभ्यः हृषीकेशस्तदीयसर्वोद्भिन्नप्रवर्त्तकश्च परमार्थ-
मिदं । इत्येको मेदुः । द्वितीयमाह—भगवानिति । स च सारवतां
पतिः खवं भगवान् भीमाद्वैश्वरूपत्वेन कीर्तयेत्
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अत्र द्वेष्टि सार्द्धं । अत्र भगवत्तरकीर्तन एव तदीय-
निर्विशेषप्रकाशरूपम् यद् ब्रह्म ब्रह्म जगज्जन्मादिना सामा-
न्यतो लक्षितं तदपि प्रोक्तम् ॥ ४ ॥

तदर्थमेव ज्ञानविज्ञानमक्तियोगः यथोत्तरात्कर्तव्योपायवत्
क्रमेण समाख्यातास्तदाभ्यं तदुपयोगिवैराग्यं चेति पद्यद्वयेन
वेदतात्पर्यरूपो ब्रह्मकाण्डार्थो दर्शितः तद्वत् साधारणं प्रति-
पाद्यमुक्त्वा क्रमोक्तमाह—पारीक्षितमिति ॥ ५—२६ ॥

भीमविभवाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रथमादित आरम्भोपाख्यानवितनेः पुनः ।

अनुक्रमः प्रसिद्धावाः द्वादशो क्रियते स्फुटम् ॥

महते मक्तिकलशाय कृष्णाय तत्प्राप्याय वेधसे सर्वकारणाय
ब्राह्मणेभ्यः स्वासादिभ्यस्तत्प्रकाशकेभ्यः द्वितीयायै चतुर्थी धर्मान्
भगवच्चरितानि भवत्यकीर्तनादिविवचने सति भगवच्चरिता-
न्विव परमधर्मा भवतीति भावः । सनातनाद् नित्याद् भगवतो
मक्तियोगस्य च तत्परितानां च निर्गुणत्वमिति भावः ॥ १

• नारायां मध्ये ये पुरुषास्तेषामुच्यन्ते ननु नारायां मध्ये ये
पञ्चस्तेषामिति अनुक्तम् “अविष्वाहोष्ट्रैः संस्तुतः पुरुषः
पशुः” इति ॥ २ ॥

• यः सर्वपापहर्तृत्वेन हरिशब्देनोच्यते यश्च नारक्य जीव-
समूहस्य आश्रयत्वेन नारायणशब्देनाप्युच्यते यश्च सर्वाभ्यासां
प्रवर्त्तकत्वेन हृषीकेशशब्देनोच्यते स एव भगवानत्र द्वादश-
अपि स्कन्धेषु कीर्त्यते स हि क इत्यत आह—सारवतामुज्जवा-
• दीनां पतिः ॥ ३ ॥

तदीयनिर्विशेषप्रकाशरूपं यद्ब्रह्म तदपि प्रोक्तं वागादीन्मित्र्य
प्राज्ञत्वाभावाद्ब्रह्म तर्हि कथं प्रोक्तं तत्राह—जगतः प्रभव उत्पत्ति-
रप्यथो लयश्च यतस्तदित्येतत्प्रकारेणैव प्रोक्तं ननु, साक्षात्-
प्रोक्तमिति भावः । तत्प्राप्तिसाधनं ज्ञानं च तदुपाख्यायने प्रका-
श्यते चेत् तज्ज्ञानसाधनं च विज्ञानमपरोक्षानुभवस्तत्
सहितं च ॥ ४ ॥

मक्तियोगः साधनरूपः साध्यरूपश्च सम्बन्धुपक्रमोपसंहा-
रादुपायैवाख्यातः तदाभ्यं तदुपयम् अथ प्रथमस्कन्धत एव
प्रारम्भिकानर्थाननुक्रामति—पारीक्षितमिति । अत्रानुक्रमिका-
ध्याये वत्प्रसिद्धमपि किञ्चित् किञ्चित्प्राख्यानमुल्लङ्घितं नात्रा-
निष्टमाद्यकूर्तव्यमनुक्रमिका हि नोक्तममस्तायंश्चापिनी भवेत्
वत्प्रथमत एव जन्म गुणाध्यायकथा अनिर्वाणस्याप्युल्लङ्घिता एवं
द्राक्षिद्वयमीश्वरनिर्वाणदिकथा चित्रकेतुत्रिपुरवधादिकथा अम्ब-
रीवादिकथा अर्धासुरवधप्रह्लादनादिकथा बहुधा एवाल्लङ्घिता
कश्चित् श्रुत्यक्रमेणाप्युक्ता इति ॥ ५—७ ॥

[४८]

महापुरुषे पञ्चनामे संस्थितिः प्रथमे ब्रह्मयस्तदुदरे शयनम्
॥ ८—६ ॥

भीमस्तु कदेव कृतसिद्धात्तन्प्रदीपः ।

द्वादशोऽध्याये भीमज्ञागवतायै भीकृष्णाय तत्प्रापकाधर्मा-
नश्यानवात्नारायाय सङ्क्षेपतो वयं विष्णुं धर्मादीन् प्रथमनि,
नम इति । महते भीकृष्णप्रापकाय धर्माय नमः वेधसे सर्वे-
कारणाय धर्मकलभूताय कृष्णाय नमः धर्मप्रवर्त्तकेभ्यः ब्राह्म-
णेभ्यः भीसगकनारदस्यासशुकादिभ्यो नमस्कृत्य सनातनाद्
गुरुपरम्पराप्राप्तान् धर्मान् कर्मज्ञानमक्त्यादीन् ब्रह्म भीमज्ञाग-
वतोक्तार्थेसङ्गृहेत्येति भावः ॥ १ ॥

यद्यदर्थं मन्त्रिर्ह कस्मिन् युगे प्रवृत्तेषामित्यादिना पृष्टः
तदेतद्बभूव पुरुषांश्चितं पुरुषाणामुच्यन्ते भोतुं योग्यं विष्णो-
श्चरितं प्रनिपाद्यप्रतिपाद्यकथोरभेदविशेषा भीमज्ञागवतं महा-
पुराणं वो युष्माकं तथा नारायणसम्भेदां च हिताय कथितम् ॥ २ ॥

अत्र भीमज्ञागवते हरिनारायणादिपदाभिधेयः साक्षाद्भग-
वान् भीकृष्णः सम्बकीर्तितः ॥ ३ ॥

धर्मानाह—मचेतिसाधनम् । अत्र भीमज्ञागवते गुह्यं विज्ञानमभ्यु-
त्थानं च प्रोक्तम् कथम्भूतं ब्रह्मपरं परब्रह्मस्वरूपरूपगुणविभूत्यादि-
विषयम् कथम्भूतं जगतः संसारिणाः प्रकृष्टस्य भवस्य प्रका-
श्यते चेत् तज्ज्ञानसाधनं कर्म च प्रोक्तम् ॥ ४ ॥

मक्तियोगः सम्बन्धगाख्यातः महाभवं मक्तियोगोप-
कारकं वैराग्यं व्याख्यानम् अथ प्रथमस्कन्धतः भीमज्ञागवतो-
क्तान् बहुनर्थाद्वाह—पारीक्षितुपाख्यानमित्यादिना । अत्र केषाञ्चि-
दर्थानामनुक्तिः केषाञ्चित् श्रुत्यक्रमोक्तश्च तत्प्रस्कन्धे प्रसिद्ध-
त्वात् ॥ ५—६—७—८ ॥

माया टीका ।

मृत उवाच ।

मृतजी बोल, कि—भगवत्प्रसिद्धरूप जो महाभवं है, तिरको
नमस्कार हो, वेधा जो भीकृष्ण है तिनको नमस्कार हो,
अथ मैं ब्राह्मणों को नमस्कार करके सनातन धर्मों को अर्थात्
सनातन धर्म प्रचुर पुराणों को अर्थों को निगमन रूप से
कहता हूँ । अर्थात् इस अध्याय में संक्षेप से संपूर्ण भीमज्ञा-
गवत पुराण का अर्थ को कहना हूँ ॥ १ ॥

हे विप्र हो ! जो तुमने हमसे प्रश्न किया रहा (प्रथम
स्कन्ध में कि, मनुष्यों के मध्य में पुरुष को जो उचित
होय सो कहो, सो हमने आदिष्णु का मन्त्र चरित पाप
लोगों से भयंन किया ॥ २ ॥

इस भीमज्ञागवत पुराण के विषय सर्व पाप हरण करने
वाले साक्षात् भीहरिकी कीर्तन किया गया है, इस पुराण
का प्रमेय नारायण हृषीकेश मको के पनि साक्षात् भग-
वान् हैं ॥ ३ ॥

ततः प्राकृतिकः सर्गः सप्त वैकृतिकाश्च ये ।
 ततो ब्रह्माण्डसम्भूतिवैराजः पुरुषो यतः ॥ ६ ॥
 कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य गतिः पद्मसमुद्भवः ।
 भुवः (१) उद्धरणोऽम्भोधेर्हि रणयाक्षवधो यथा ॥ १० ॥
 ऊर्ध्वतिर्यग्वाक्सर्गो रुद्रसर्गस्तथैव च ।
 अर्धनारीनरस्याथ यतः स्त्रायम्भुनो मनुः ॥ ११ ॥
 शतरूपा च या स्त्रीणामाद्या प्रकृतिरुत्तमा ।
 सन्तानो धर्मपत्नीनां कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ १२ ॥
 अवतारो भगवतः कपिलस्य महात्मनः ।
 देवहूत्याश्च सम्वादः कपिलेन च धीमता ॥ १३ ॥
 नवब्रह्मसमुत्पत्तिर्दक्षयज्ञविनाशनम् ।
 ध्रुवस्य चरितं पश्चात्पृथोः प्राचीनवर्हिषः ॥ १४ ॥
 नारदस्य च सम्वादस्ततः प्रियव्रतं द्विजाः ! ।
 नाभेस्ततोऽनुचरितमृषभस्य भरतस्य च ॥ १५ ॥
 द्वीपवर्ष(२)समुद्राणां गिरिनद्युपवर्णनम् ।
 ज्योतिश्चक्रस्य संस्थानं पातालनरकस्थितिः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस भागवत के निम्न परम गोप्य जगत् की उत्पत्ति और नाश के हेतु, परब्रह्म कीर्तित है, ज्ञान और ज्ञान का साधन विशेष ज्ञान सहित निरूपण किया है ॥ ४ ॥

भक्तियोग का इस पुराण में सम्पूर्ण प्रकार निरूपण किया है, तथा भक्ति योग से सिद्ध होने वाले वैराग्य का भी निरूपण किया है । यम से इस पुराण में राजा परीक्षित का सम्बन्ध है, जिसके प्रस्ताव क विषये भीमार्जुन का आशय है, ॥ ५ ॥

जिसके पीछे विश्व शाप से राजा परीक्षित का प्रायोपवेश अर्थात् सर्वज्ञ त्यागकर गंगा तट पर अनशन व्रत करने का वर्णन किया है । वहाँ पर ब्रह्मर्षि श्रीशुकदेवजी का और राजा परीक्षित के सम्वाद का वर्णन है यह प्रथमस्कन्ध की कथा है ॥ ६ ॥

द्वितीय स्कन्ध में योग धारणा से अर्चिरादिगति कही, नारद और ब्रह्माजी का संवाद कहा, अवतारों का चरित वर्णन किया, तथा विराट् रूपकी भाँति से सृष्टि कही, यह द्वितीयस्कन्ध का अर्थ भया ॥ ७ ॥

तृतीयस्कन्ध में विदुर और उद्धवजी का संवाद, तदनन्तर मैत्रेय विदुर का सम्वाद, पुराण संहिता का प्रश्न, और

प्रलयकाल में भगवान् का निर्वाण हाकर स्थिति होने का वर्णन किया है ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

प्राकृतिकः प्रकृतिमयो गुणक्षोभरूपः वैकृतिकाः महदा-
 द्ब्रह्मकारादिकाराश्च ये तेषां सर्गः ॥ ६ ॥

गतिः स्वरूपम् उद्धरणो उद्धरणो ॥ १० ॥

अर्धोऽर्धो नारी च नरश्च तस्य सर्गः ॥ ११ ॥

सन्तानो धर्मपत्नीनामिति नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यस्यानन्तरं
 द्रष्टव्यम् इति तृतीयाध्यायः ॥ १२ ॥ १३ ॥

चतुर्थस्कन्धाध्यायमाह—नवब्रह्मणां भरीकवादीनां समुत्पत्तिः
 सन्तानः ॥ १४ ॥

पञ्चमस्कन्धाध्यायमाह—ततः प्रियव्रतं प्रियव्रतस्य चरि-
 तम् ॥ १५ ॥

द्वीपाद्युपवर्णनं प्रथमं सङ्क्षेपतः ततो द्वीपादीनां वेगिरयो
 नद्यश्च तेषामुपवर्णनम् पातालानां नरकादीनां च संस्थितिः
 अनेनैव नरकनिवर्तकमजामिषोपाख्यानं गृहीतं ततः परा-
 चीनम् ॥ १६ ॥

(१) उद्धरणोति वीर० विज० पा० * अथस्सर्ग इति वीर० विज० (२) ततो द्वीप समुद्रादि वर्षं नदीत्यादि पाठान्तरम् ।

भीमशूदनसूरिकृतशुकपञ्चविंश ।

अत्र ब्रह्मा वैराजः पुरुषो देवादिशरीरम् ॥ ६—४१ ॥

भीमश्रीरक्षाघवाद्याद्येकतभागद्वयचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रकृतिकः प्रकृतिगुणसोभामयः ततो वैकृतिकाः सप्त महद्-
हङ्कारधृतपञ्चकामका व्याख्याता इत्यर्थः । ततस्तत्तयो वैकृतिकयो
ऽब्रह्मायहङ्कारोत्पत्तिः तद्विशिष्टादि यतो यत्र ब्रह्मायहं ब्रह्मा
वैराजः पुरुषः चतुर्मुखाज्जात इत्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मस्य परमायवादि-
वत्परान्तसूक्ष्मस्थूलरूपेणावस्थितस्य कालस्य गतिः सर्वेषां सत्त्वानां
वर्णभूतानामुत्पत्तिः अम्भोधिभुव उद्धरणा उद्धरणम् ॥ ६ ॥ १० ॥

ऊर्ध्वतियेगधःसर्गः देवतियेगधोबोकसर्गः अर्द्धाङ्गानारी
नरस्य तयोः समाहारः तत्तस्य सर्गः तद्विशिष्टादि-यतः यत्र
नारीनरे, स्नायम्भुवो मनुः ॥ ११ ॥

तस्य वा पत्नी शतरूपा स्त्रीत्यामाया प्रकृतिराकृतितर एवोत्तमा
तस्य नारीनरस्य सर्ग इति सम्बन्धः ततः कर्दमस्य
धर्मपत्नीनामिति बहुवचनं पूज्याभिप्रायकं धर्मपत्न्या देवहृत्याः
सन्तानः कक्षाऽनसूयादिनवकस्यकारूप सन्तानः तथा कपिलावपस्य
भगवतोऽन्वतारः कपिलेन साकं देवहृत्वाः संवादभोक्त
इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥

अथ चतुर्धायांनुकामति—नवब्रह्मसमुत्पत्तिरित्यादिना नारदस्य
च संवाद इत्यन्तेन । पञ्चमायांनुकामने प्रेषयन् इत्यादिना पाताञ्जन-
काव्यतिरित्यन्तेन । द्विजा इति सम्बोधनं प्रेषयन्तः प्रियव्रतवृत्तान्तः
आर्यभट्टस्य भरतस्य चानुचरितमिति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥

श्रीपादीनामुपवर्णनम् ॥ १६ ॥

भीमश्रिजयवधजतीयेकतपदरत्नावली ।

आकृतिकः प्रकृतिविकृतः ते सप्त महद्हङ्कारपञ्चभूतानीति
वैकृतिकाः इन्द्रियविषयाः यतो यत्र ब्रह्मायहं ॥ ६ ॥

पञ्चसमुद्भवा नामेरिति शेष अम्भोधिभुव उद्धरणा
उद्धारः ॥ १० ॥

ऊर्ध्वतियेगधःसर्गः देवतियेगधसुःश्रुतिः अर्धनारीनरस्य
ब्रह्मायः सकाशात्स्वायम्भुवो मनुयथात्पन्नतया ॥ ११ ॥

वा स्त्रीयां मध्ये आया प्रकृतिः स्त्री सा शतरूपा च
यथोत्पन्ना तथा ॥ १२ ॥ १३ ॥

नवब्रह्मसमुत्पत्तिः नवप्रजापतीनां मरीचवादीनां सका-
शात्श्रुतिः तेषामुत्पत्तिर्वा ॥ १४—१६ ॥

भीमश्रिजयवधकवर्तिकृतसारायंविशिनी ।

भुव उद्धरणमम्भोधिः सकाशात् मकारलोपद्वन्द्वः ॥ १० ॥

अर्द्धाङ्गानारी वा नरस्य तस्य ॥ ११—१३ ॥

नवब्रह्मस्य मरीचवादिभ्यः समुत्पत्तिः ॥ १४—२० ॥

भीमश्रुतकदेवकृतमिद्वान्तप्रदीपः ।

प्राकृतिकः प्रकृतिगुणसोभामयः वैकृतिका महदाद्यः चका
रादिकाराश्च ये तेषां सर्गः ॥ ९—१०—११—१२ ॥ २३ ॥

नवभ्यो ब्रह्मभ्यः ब्रह्मभ्यो मरीचवादिभ्यः समुत्पत्तिरन-
न्तदपत्यश्रुतिः ॥ १४ ॥

प्रेषयन्तं प्रियव्रतचरितम् ॥ १५—२० ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर प्रकृति से होने वाला गुणों के सोभारूप सर्गका
वर्णन, तिसके पौछे प्रकृति के विकार से होने वाली सप्त
पृथिव्यादिविकारों सहित महदादिकोंकी श्रुति कही, तिन सर्गों
से मिलकर ब्रह्मायहकी वर्णन कही, जिसमें विराट् पुरुषने
अपने शरीरका अभिमान करलिया ॥ ६ ॥

तत्पश्चात् स्थूल और सूक्ष्म काल की गति कही, भीमश्रिजय
भगवान् की नाभिकमल से ब्रह्मा की उत्पत्ति, समुद्रसे पृथिवी
का उद्धार, तथा हिरण्यवक्ष का वध कहा ॥ १० ॥

तदनन्तर उक्त श्रुति वृत्तोंकी तियेक श्रुति पशु पक्षियोंकी
अवाक (गीतों) श्रुति मनुष्योंकी कही, फिर रुद्रकी श्रुति कही
तदनन्तर ब्रह्माके आधेर ब्रह्मसे नर नारी का श्रुति जिसमें
नर स्नायम्भुव मनु हुए, और नारी शतरूपा रानी हुई, जो
शतरूपा सबसे प्रथम स्त्रियों में उत्तम प्रकृति हुई, फिर कर्दम
प्रजापति की धर्मपत्नी भीमवर्ति जो की जो कक्षा अनुसूया
इत्यादि सन्तान हुई तिसका वर्णन है ॥ ११ ॥ १२ ॥

तदनन्तर भीकपिलदेव के भगवत का वर्णन, फिर देव-
हृति के साथ भीकपिलदेव जो के सन्नाह का वर्णन
है ॥ १३ ॥

फिर मरीचवादि नव प्रजापतियों की उत्पत्ति [यह
मरीचवादि नव ब्रह्मणों की उत्पत्ति का कथन, कर्दमकी
की सन्तान के कथन के पूर्व जानना चाहिये] यह तृतीय
स्कन्ध की कथा समाप्त हुई ॥ चतुर्थस्कन्ध में प्रथम ब्रह्म-
प्रजापति के वध का भङ्ग, फिर भुव जो चरित्र,
पश्चात् पृथु का चरित्र, फिर प्राचीन बर्हि का चरित्र, इस
प्रकार चतुर्थ स्कन्ध की कथा समाप्त हुई ॥ १४ ॥

पञ्चमस्कन्ध में पहिले, नारद महर्षि और प्रियव्रत महा-
राज का भगवाद्, फिर नामि महाराज का चरित्र, फिर
भीष्मपमदेव जो का चरित्र, फिर भरत महाराज के चरित्र
का वर्णन है ॥ १५ ॥

तदनन्तर श्री समुद्र आदि अष्ट नदी इनका वर्णन है ।
फिर जोतिष्मक की स्थिति, तथा पाताञ्ज और नरक की
स्थिति का वर्णन है ॥ १६ ॥

दक्षजन्म प्रचेतोभ्यस्तत्पुत्रीणां च सन्ततिः ।
 यतो देवासुरनरास्तिर्यङ्मनस्त्रिधादयः ॥ १७ ॥
 त्वाष्ट्रस्य जन्म निघनं पुत्रयोश्च दितोर्द्विजाः ! ।
 दैत्येश्वरस्य चरितं प्रह्लादस्य महान्मनः ॥ १८ ॥
 मन्वन्तरानुकथनं गजेन्द्रस्य विमोक्षणम् ।
 मन्वन्तरावताराश्च विष्णोर्हृदयशिरादयः ॥ १९ ॥
 कौर्म धान्वन्तरं मात्स्यं तामनं च जगत्पतेः ।
 क्षीरोदमथनं तद्वदमृतार्थं दिवौकसाम् ॥ २० ॥
 देवासुरमहायुद्धं राजवंशानुकीर्तनम् ।
 इक्ष्वाकुजन्म तद्वंशः सुद्युम्नस्य महात्मनः ॥ २१ ॥
 इलोपाख्यानमत्रोक्तं तारोपाख्यानमेव च ।
 सूर्यवंशानुकथनं शशादाद्या नृगादयः ॥ २२ ॥
 सौकन्यं चाथ शर्यातेः ककुत्स्थस्य च धीमतः ।
 खट्वाङ्गस्य च मान्धातुः सौभरेः समरस्य च ॥ २३ ॥
 (१) रामस्य कोशलेन्द्रस्य चरितं किल्बिषापहम् ।
 निमेरङ्गपरित्यागो जनकानां च सम्भवः ॥ २४ ॥

भीमरक्षामिकृतभाषायेकीपिका ।

षष्ठाध्यायमाह-दक्षजन्मेति ॥ १७ ॥
 सप्तमाध्यायमाह-पुत्रयोश्चेति ॥ १८ ॥
 अष्टमाध्यायमाह-मन्वन्तरानुकथनमिति । कश्चित्कस्यचिदनुकि-
 र्ण्युक्तमोक्तिश्च भक्तिरसाकुलत्वेनेति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥ २० ॥
 नवमाध्यायमाह-राजवंशेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

भीमहिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

षष्ठाध्यायानुक्रममिति-सायनेन, दक्षजन्मेति । तत्पुत्रीणां दक्षपुत्रीणां
 ना विशिनष्टि-यतो याऽयो दक्षपुत्रीऽयो देवादयो बभूवु-
 रित्यर्थः ॥ १७ ॥

त्वाष्ट्रस्य देवासुरस्य जन्म निघनं मरणां च । अथ सप्तमाध्या-
 यानुक्रमात्-[पुत्रयोश्चेति] दैत्येश्वरस्येत्यर्थेन । हिरण्यकशिपोः
 प्रह्लादस्य चरितम् ॥ १८ ॥

अष्टमाध्यायमाह-मन्वन्तरेत्यादिना देवासुरं महायुद्धमित्यन्तेन ।
 विष्णोः हृदयप्रोवाहः मन्वन्तरेष्ववताराः ॥ १९ ॥

तथा जगत्पतेः कौर्मदीनि कृपाधि दिवौकसां देवादीना-
 ममृतार्थं क्षीरोदमथनम् ॥ २० ॥

नवमाध्यायानुक्रमते-राजवंशानुकीर्तनमित्यादिना " इति
 गोकुले इत्यन्तेन । अत्र कश्चित्कस्यचिदनुकिः व्युत्क्रमोक्तिश्च
 प्रसिद्धितादनादरादिनि श्रेयम् तद्वंशे १६ वाकुपंशे ॥ २१ ॥ २२ ॥
 सौकन्यं सुकन्याचरितम् ॥ २३-२४ ॥

भीमद्विजयवज्जनीयकृतपद्मनाभकी ।

यतः सन्ततेर्देवासुरनरादयः आसन् ॥ १७-१८ ॥
 मन्वन्तरानुचरितं मन्वन्तरराजानुचरितम् ॥ १९-२१ ॥
 तारोपाख्यानं ताराया देव्या उपाख्यानम् ॥ २२ ॥
 सुकन्यावाचरितं ककुत्स्थस्य चरितम् ॥ २३-२४ ॥

भीमद्विजयनाथकृतवर्षिकृतसारार्थहर्षिणी ।

सुद्युम्नस्येत्यत्र उपाख्यानमिति शेषः ॥ २१-२४ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धाश्वप्रदीपः ।

सुद्युम्नस्योपाख्यानमिति शेषः ॥ २१-२४ ॥

(१) कौशलेन्द्रस्य चरितं मङ्गलमिति विज० पा० ।

रामस्य भार्गवेन्द्रस्य निःक्षत्रकणं भुवः ।
 ऐलस्य सोमवंशस्य ययानेनहुस्य च ॥ २५ ॥
 दौष्यन्तेर्भरतस्यापि शन्ननाम्नस्सुगम्य च ।
 यथातर्ज्येषु पुत्रस्य यदोर्विशोऽनुकीर्तिनः ॥ २६ ॥
 यत्रावतीर्णो भगवान् कृष्णाग्नौ जगदीश्वरः ।
 वसुदेवगृहे जन्म ततो वृद्धिश्च गोकुले ॥ २७ ॥
 तस्य कर्मण्य^(१) पाराणि कीर्तितान्यसुगद्विपः ।
 पूतनाऽसुपयःपानं^(२) शकटोच्चाटनं शिशोः ॥ २८ ॥
 तुणावर्त्तस्य निष्पेषस्तथैव बकवत्सयोः ।
 ❀(अघामुरासुसंहारः कस्य मायाप्रदर्शनम् ।)
 धेनुकस्य सहभ्रातुः प्रलम्बस्य च सङ्क्षयः ॥ २९ ॥
 मोपानां च परित्राणं दावाग्नेः परिसर्पतः ।
 दमनं कालियस्या^(३) हेमहाहेर्नन्दमोक्षणम् ॥ ३० ॥
 व्रतचर्या तु कन्यानां यत्र तुष्टाऽच्युतो व्रतैः ।
 प्रसादो यज्ञपत्नीभ्यो विप्राणां चानुतापनम् ॥ ३१ ॥
 गोवर्द्धनोद्धारणं च शक्रस्य सुरभरण ।
 यज्ञाभिषेकं कृष्णस्य स्त्रीभिः क्रीडा च रात्रिषु ॥ ३२ ॥

माया टीका ।

* वृष्टस्कन्ध में, प्रचेताओं से देव का जन्म, वृद्धकी पुत्रियों की संतान का वर्णन, जिससे देव असुर नर त्रिपक्ष, नग अग आदिक उत्पन्न हुए ॥ १७ ॥

तदनंतर इन्द्रासुर का जन्म और मरुत का वर्णन है यह वृष्ट स्कन्ध का अर्थ समाप्त मया । सप्तमस्कन्ध में हित के दोनों पुत्रों का चरित, तथा वैश्वेश्वर महात्मा भीमहाजी का चरित है, सप्तमस्कन्ध का अर्थ समाप्त हुआ ॥ १८ ॥

अष्टम स्कन्ध में मन्वन्तर का अनुचरित, गजेन्द्र मोक्ष का वर्णन, मन्वन्तरों में धीविष्णु के दशप्राबाद, अवतारों का वर्णन है, यहां पर कहीं २ कथा का व्युत्क्रम कहीं २ अनुक्ति भक्तिरेस के अनुकूलना से है ॥ १९ ॥

तदनंतर कूर्म चरित, मत्स्य भगवान का चरित, नृसिंह चरित, वामनजी का चरित, तथा अमृत के विषय देवताओं का समुद्र का मंथन, ॥ २० ॥

तथा देवासुर संग्राम का वर्णन है, यह अष्टम स्कन्ध का अर्थ समाप्त मया ॥ नवम स्कन्ध में राजवंशों का कथन है इक्ष्वाकु महाराज का जन्म, और उनके वंश का वर्णन, और सुष्टुम का चरित है ॥ २१ ॥

फिर सुष्टुम के इक्ष्वा होने का आख्यान, फिर तारापाख्यान

कहा, फिर सूर्य वंश का कथन किया, फिर यशस्वी और नृग मावि नृगों का आख्यान है ॥ २२ ॥

तदनंतर सुकस्या का आख्यान, शर्वातिका आख्यान, धीमान् ककुत्स्थ महाराज का आख्यान, तथा खट्वांग और माण्डाना महाराज का चरित, भीमरि श्रुति का आख्यान, तथा सगर के चरित का वर्णन है ॥ २३ ॥

फिर भीमोदखदयाम सूर्य लोकाभिराम कोशबन्धु भीरामचन्द्र के पाप नाशक चरितों का वर्णन है ॥ फिर निमि महाराज के अंग का परिखाग, फिर जगक सेतों की उत्पत्ति का कथन है ॥ २४ ॥

भीमरस्त्रांगकनभावायदीपिका ।

सोमवंशादिभूतव्येखस्य चरितम् ॥ २५ ॥

तस्सुतस्य भीमस्य ॥ २६ ॥ २७ ॥

दशमाध्याय—तस्य कर्मोर्णानि । पूतनाया असुर्मादनस्य सत्यपयःपानम् ॥ २८ ॥

सहभ्रातुः समखस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

यज्ञाभिषेकम् यज्ञः पूजा अभिषेकश्च तथाङ्गैकवम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(१) उदाराणि इति (२) शकटोत्पाटनम् इति च बीर० पाठः । * इत्यधिकः पठ्यते बीर० । (३) अहो इति बीर० पाठः ।

शङ्खचूडस्य दुर्बुद्धेर्वधोऽरिष्टस्य केशिनः ।
 अक्रूरागमनं पश्चात्प्रस्थानं रामकृष्णयोः ॥ ३३ ॥
 ब्रजस्त्रीणां विलापश्च मधुरालोकनं ततः ।
 गजमुष्टिकचाणूरकंसादीनां च यो वधः ॥ ३४ ॥
 मृतस्याऽऽनयनं सूनोः पुनः सान्दीपनेगुरोः ।
 मधुरायां निवसता यदुचक्रस्य यत्प्रियम् ॥ ३५ ॥
 कृतमुद्धवरामाभ्यां युतेन हरिणा द्विजाः ।
 जरामन्धसमानीतसैन्यस्य बहुशां वधः ।
 घातनं यवनेन्द्रस्य कुशस्थत्वा निवेशनम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ दशमायामनुक्रामति-तस्य कर्माणीत्यादिना । विप्र-
 शापापदेशेनेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन ॥ २८ ॥

निष्पेपो वधः अघासुरस्यासुसंहारः प्राणापहारः कस्य चतु-
 मुंक्षस्य स्वमायाप्रदर्शनं सहस्रातुः सख्यस्य धेनुकस्य प्रलम्बस्य च
 सङ्कल्पयः वधः परिसर्पेनः इवाग्नेः सकाशाद्गोपानां परित्रागात्
 दमनमनुशिष्यामहो इत्याश्चर्यं नन्दस्य वरुणास्य मोक्षार्थं साका-
 शादिति शेषः । कन्यानां गोपकन्यानां व्रतवर्णां तां विशिनष्टि यतो
 यस्यां प्रजेरुपुनस्तुष्टः ब्रह्मपत्नीस्य इति चतुर्थेऽध्याये प्रवृत्त्याऽनुग्रहः
 शक्रसैन्यस्य परिमवायेति शेषः ब्रह्माभिषेकः यज्ञः पूजा
 अभिषेकश्च तयोर्द्वैक्यम् ॥ २८—३३ ॥

श्रीमद्भोजयध्वजगीर्णकृतपदरत्नावली ।

सोममंशोद्भूतस्यैवस्येष्टापुत्रस्य चरितम् ॥ २५—३० ॥

यज्ञ व्रतवर्णायाम् ॥ ३१ ॥

यज्ञः पूजा अभिषेकः तयोर्द्वैक्यम् ॥ ३२—३६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतकमसम्बन्धः ।

तस्य वृद्धिश्च गोकुल इति चकाराजन्मचेत्यर्थः । अन्यथा
 वृद्धिस्त्वित्येवोक्तं स्यात् अथ स्यापनं "नन्दस्त्वात्मज उत्पन्न"
 इत्यादौ कृष्णसम्बन्धे कृतमेव ॥ २७—३० ॥

विप्राजुतापनं सूक्ष्ममपि अत्रावधारणाय स्मारितं शक्र-
 कर्तृकं सुरभिकर्तृकं च यज्ञाभिषेकम् ॥ ३१—३५ ॥

श्रीमद्भिक्षनाथचक्रवर्तिकृतसारार्णवशिखी ।

पूतनायाः असुपयः पानं प्राणसहितस्य पयसः पानम् शिशोः शिशुना
 निष्पेपोऽभिमर्दः सहस्रातुर्जातिसहितस्य ॥ २८—३१ ॥

शक्रस्य शक्राणु सुरभेः सुश्रया यज्ञः पूजनमभिषेकश्च तत्
 ॥ ३२—३५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूतनायाः असुपयः पानं प्राणसहितस्य पयसः पानम् ॥ २८ ॥

निष्पेपोः शिखायामिति शेषः सहस्रातुः ससखस्य ॥
 ॥ २८—३१ ॥

यज्ञः पूजा अभिषेकश्च तयोः द्वैक्यम् ॥ ३२—३६ ॥

भाषाटीका ।

फिर भृगु वंशी भीमशूरामजी का पृथिवी को निःसुप्रिय-
 करने का वशान, चन्द्रवंशी राजा ऐल यवात और नहुष महा
 राज का चरित्र ॥ २५ ॥

दुष्यन्त के पुत्र भरतजी का चरित्र, शंतनु और उनके पुत्र
 का चरित्र, तथा ययानि के जेष्ठ पुत्र महाराज यदुकें वंश का
 कीर्तन यह नवम स्कन्ध की कथा है ॥ २६ ॥

दशम स्कन्ध में जिनके यहां जगदीश्वर भगवान् श्रीकृष्ण-
 चन्द्रने अवतार लिया है, उन वसुदेव के गृह में भगवान् के जन्म
 का वर्णन फिर गोकुल में वृद्धि को प्राप्त हुए ॥ २७ ॥

तिन भीमगोकुलचन्द्र के अपार कर्मों का कीर्तन है, तहां प्रथम
 असुर नाश कीजा में पूतना के प्राणों का पान करना, फिर
 शिशुका शकटासुर का उखाड़न करने का वर्णन ॥ २८ ॥

फिर तृणावत का तथा वकासुर वसासुर और धेनुका-
 सुर का वध करना, अर्थात् सहित प्रखंडासुर का मारना ॥ २९ ॥

बढती हुई दावाग्ने से गोप लोगों की रक्षा करना, काशी
 का दमन और महासर्प से नंद बाबा का छुटावना ॥ ३० ॥

व्रज की कन्याओं का व्रत करना और उस व्रत से श्रीकृष्ण
 का प्रसन्न होकर चौर हरण करना ॥ फिर श्रीकृष्ण का यज्ञ
 पत्तियों पर प्रसन्न होना, और बाह्यिक माधुर ब्राह्मणों का
 पञ्चाक्षर करना ॥ ३१ ॥

फिर भीमगिरि गोवर्धन का उठावना, इन्द्र और सुरभिने
 श्रीकृष्ण का गोविन्दाभिषेक करना, फिर शरद की रात्रियों
 में व्रज की स्त्रियों के साथ रास कीजा करना ॥ ३२ ॥

आदानं पारिजातस्य सुधर्मायाः सुरालयात् ।
 रुक्मिण्या हरणं युद्धे प्रमथ्य द्विषतो हरः ॥ ३७ ॥
 हरस्व जृम्भणं युद्धे बाणस्य भुजकन्तनम् ।
 प्राग्ज्योतिषपतिं हत्वा कन्यानां हरणं च यत् ॥ ३८ ॥
 चैद्यपौण्ड्रक(मा)शाल्यानां दन्तवक्रस्य दुर्मतेः ।
 शम्बरो द्विविदः पीठा मुरः पञ्चजनादयः ॥ ३९ ॥
 महात्म्यं च वधस्तेषां वाराणस्याश्च दाहनम् ।
 भारावतरणं भूमेर्निमित्रीकृत्य पाण्डवान् ॥ ४० ॥

• भीमरस्त्रामिकृतमावायेदीपिका ।

द्विषतः शत्रून् प्रमथ्य ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ये च शम्बरादयस्तेषां माहात्म्यं वधश्च ॥ ३९—४० ॥

• भीमद्विराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

गजः कुबजयापीडाख्यः सांस्त्रीपनेशुरोः पुत्रस्य मृतस्य पुनरान-
 वनं बभूव साक्षादिति शेषः । मथुरावामिति । हे द्विजाः उद्धव
 तामाङ्ग्यां युनेन हरिणा मथुरायां निवसता यदृगां समूहस्य
 शत्रियं कृतं न च यवनेन्द्रस्य काजयवनस्य कुशस्त्रयो द्वार-
 तायाम् ॥ ३४—३६ ॥

सुधर्मायाश्चादानमिति संबन्धः द्विषतश्शत्रून् प्रमथ्य हरेर्हरिणा
 रुक्मिण्या हरणम् ॥ ३७ ॥

प्राग्ज्योतिषपतिं भीमम् ॥ ३८ ॥

ये शम्बरादयः तेषां माहात्म्यं वधश्चोति संबन्धः ॥ ३९ ॥
 निमिषिकृत्य द्वारिकस्य ॥ ४० ॥

• भीमद्विजयचरितार्थकृतपद्मस्तोत्रम् ।

दाहनं दाहनम् ॥ ४०—४१ ॥

• भीमजीवगोस्त्रामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

उद्धवतामाङ्ग्यामियुद्धवस्यापि नाशस्थं दर्शितम् ॥ ३६—३८ ॥
 चैद्यपिनां माहात्म्यं वधश्च ये च शम्बरादयस्तेषां चैत्य-
 षयः ॥ ३९—४१ ॥

• श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदीपिका ।

माहात्म्यं चैद्यादीनां पराक्रमः ॥ ३९—४१ ॥ ॥

• भीमकुरुक्षेत्रकृतमिन्द्रास्तप्रदीपः ।

द्विषतः रुक्मिणमभृतीन् ॥ ३७—३८ ॥

माहात्म्यम् आसुरः प्रमाणः ॥ ४०—४१ ॥

भाषा टीका ।

फिर दुर्बुद्धि शंखचूड का वध, केशीदानव और अरिष्टासुर
 का संहार करना, अक्रूर का मत्त में आना, पीछे भीकृष्ण
 और बलदेव जी का मथुरा का प्रस्थान करना ॥ ३७ ॥

फिर प्रज्जिगो के गिलाप का यशान, नवमन्तर भीकृष्ण
 का मथुरा में आना, फिर कुबलयागिड दाधी मुष्टिक आशुभान्त
 और कम राजा इनका वध करना ॥ ३४ ॥

सांस्त्रीपन गुरु के भरे हुए पुत्र को फेरकर ला लेना,
 मथुरा में बसकर उद्धव बलदेव साहज मित्रकर यादों
 का प्रेष करना । यह पूर्वार्थ की कथा समाप्त हुई ॥ अगले
 उत्तरार्थ में हे निमो! जयमन्त्र का स्तब्ध हुई भना का यह
 नार वध होना, फिर काजयवन का मय्युद्ध के द्वार
 मारना, और द्वारका के यशान का यशान करना ॥
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

फिर अगले पारिजात वृक्ष और सुधर्मा सती का ले
 आना, फिर युद्ध में शत्रुओं को मथकर भीकृष्ण का
 भीरुकिमयी जी को हरण करना ॥ ३७ ॥

नवमन्तर पाण्डुर के युद्ध में महादेव जी का अस्हाना,
 और भीकृष्ण का पाण्डुर की भुजाओं का काटना, फिर
 प्राग्ज्योतिषपुर के पति को मारकर कन्याओं का खाना ॥ ३८ ॥

पश्चात् विशुपाव पौण्ड्रक बालव और दुर्मते दन्तवक्र
 का वध, तथा शम्बर द्विविद पीठ मुर और पञ्चजन इत्यादिकों
 का माहात्म्य और वध, तथा काशीपुरी का जलाना, और
 पाण्डवों को निमिष करके भूमि का सार उतारना यह
 दशम स्कन्ध की कथा सम्पूर्ण हुई ॥ ३९ ॥ ४० ॥

विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च ।
 उद्धवस्य च मन्वादो वासुदेवस्य चाद्भुतः ॥ ४१ ॥
 यत्रात्मविद्या ह्याखिला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः ।
 ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥ ४२ ॥
 युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः ।
 चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ॥ ४३ ॥
 देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः ।
 शाखाप्रणयनमृषेर्माकण्डेयस्य सत्कथा ।
 महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ॥ ४४ ॥
 इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठाः ! यत्पृष्टोऽहमिहास्मि वः ।
 लीलावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्वशः ॥ ४५ ॥
 पतितः स्खलितश्चार्तः क्षुत्वा वा विवशो ब्रुवन् ।
 हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥ ४६ ॥
 सङ्कीर्त्यमानो भगवाननन्तः श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ।
 प्रविश्य चित्तं निधुनोत्पशेयं यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥ ४७ ॥
 मृषागिरस्ता ह्यनन्तरिसत्कथा न कष्टते यद्भगवानघोक्षजः ।
 तदेव सत्यं तदुहैव मङ्गलं तदेव पुण्यं भगवद्गुणोदयम् ॥ ४८ ॥

अथ वरक्षामिह नमो वाचार्थेर्द्धाएका ।

एकादशार्थमाह-विप्रशापेति ॥ ४१ ॥
 धर्मविनिर्णयो यथाधर्मधर्मविनिर्णयः मर्त्यपरित्यागो मनुष्य-
 रस्याग्नधोनम् ॥ ४२ ॥
 द्वादशार्थमाह-युगेति । युगलक्षणं तदनुकूलं वृत्तिश्चैत्यं-
 त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या चेति ॥ ४३ ॥
 श्रुतेरघोसस्य सूर्यस्य च विन्यास इत्यर्थः ॥ ४४ ॥
 इति चोक्तमिति चकाराशयद्विषयं यस्माभिर्हि यत्पृष्टोऽस्मि
 तदुक्तमानं किमेवं नानार्थकथनेन तत्राऽऽह लीलंति सर्वशः
 तत्तदर्थकीर्तनकार्येणैत्यर्थः ॥ ४५ ॥
 तस्कीर्तनेनापि । कमिष्येपक्षायां तत्फलमाह द्वादशम-पतितः
 कृपादिषु स्खलितः सोपातादिषु भारी दुःखितः क्षुत्वा क्षुन्
 कृत्वा विवशोऽपि ॥ ४६ ॥
 सङ्कीर्त्यमानो यद्वा श्रुतोऽनुभावो यस्य स पुंसो चित्तं प्रविश्य
 निःशेषं दुःखं विधुनोति इति सत्तामनुभवं प्रमाणादिति अर्को
 विरिगुर्द्धादिव्याप्त न धुनोतीत्यपरितोषाद्दृष्टान्तरमाह-अति-
 वातोऽभ्रमिवाति ॥ ४७ ॥
 इति सङ्कीर्तनेनैव महाफलं तद्व्यतिरिक्तं सर्वं मिथ्याज्ञापमात्र-

मिति प्रपञ्चयति-मृषागिर इति चतुर्थीः । मृषागिरा मिथ्या-
 वाक्यः असन्तरस्यः असन्ता कथा वास्तु ताः यथास्तु उत्तम-
 श्लोकस्य यथोऽनुगीयत इति यत्तदेव सत्यं तदेव हि मङ्गलम् उह-
 इति इयं भगवद्गुणानामभ्युदयो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

भीमज्ञानसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

मर्येशरीरत्यागः ॥ ४२-४३ ॥
 महापुरुषविन्यासः देवसंस्थानं सूर्यस्य जगदात्मन इति
 विन्यास इत्यनुषङ्गः ॥ ४४ ॥
 धैर्यं प्रपञ्चमित्यर्थः ॥ ४५ ॥
 पुराणकथाभयव्यापकं यत्तु मगधकीर्तनभयगानुभावमाह,
 पतितः स्खलितः पतितः स्खलितः यच्चन इत्यज्याहायेम ॥ ४६-४७ ॥
 भगवद्गुणानामुदयः प्रकारो यस्मिन् तद्भगवद्गुणोदयं नवं नवं
 इति यच्चन इति प्रथमाशय इति द्वितीयाह ॥ ४८-४९ ॥

भीमविराजवाचकसंस्कृतमार्गवचनचन्द्रिका ।

एकादशायानुक्रमते—विप्रश्नापेति इत्यम । अपदेशो
व्याजस्तन ॥ ४१ ॥

अत्रैवाहं विद्यानिष्ठ-यत्रेति । धर्मविनिर्णयः वशांभमधर्म-
निर्णयः मत्परित्यागः मत्संलोकपरित्यागः भूमिपरित्याग इति
पाठान्तरम् ॥ ४२ ॥

ब्राह्मवैश्यानुक्रमते—युगेति । (सांख्येय) युगलक्षणां तेषु
वृत्तयश्च उपपन्नः कश्चिदोपपन्नः चतुर्विधः प्राकृतिको नैमित्तिकः
आत्यन्तिको नित्यश्चेति चतुर्विधः प्रलयः त्रिविधा प्राकृतिकी नित्या
नैमित्तिकी चेति त्रिविधा उपपत्तिः ॥ ४३ ॥

विष्णुवत्तस्य परीक्षितः महापुरुषविश्रामः अङ्गोपाङ्गादिविश्रामस्य
जगद्वात्मनः लोकवात्राप्रवर्तनेन नियामकस्य सूर्यस्य गणानिभागः
इत्यर्थः । इति चोक्तमिति चकारादयदपि हे हिज्जिष्ठः । नो युष्माभिः
यत्प्रत्यहं पृष्टोऽस्मि तदनुक्रम इति प्रथमं इह पुराणो मन्त्राः कार्त्तव्येन
हरलीलाकृपाणि भवतारकमांशि एव कीर्तितानि ॥ ४४—४५ ॥

एतत्पुराणकथनभयव्यापकं नक्तं भगवत्कीर्तनभयानुभाव
माह—पतित इति । श्रुत्वा श्रुतस्य भवेति वा पाठः तदा
हरये नम इति भूतवैश्वर्यः हरये नम इत्युच्चेष्टवन्निति सप्रवचः ॥ ४६ ॥

किञ्च सङ्कीर्त्यमान इति । भूतोऽनुमायो यस्य तथाभूतो वा
हरिः पुंसां सङ्कीर्तितवतां शृण्वताञ्चात्मनः चित्तं प्रविश्याशयं
इत्यमन्तं दुःखं तदनुवृत्तिं वा धुनोति यथाऽकं सूर्यस्तमो धुनोति
यथावातिवातः खण्डवायुरध्रं धुनोति तद्वत् ॥ ४७ ॥

किञ्च भगवत्सङ्कीर्तनमेव महाफलं तदर्थानतिक्रमं सर्वं मिथ्या
ज्ञापमात्रमिति प्रपञ्चयति चतुर्विधः—मृषागिरः इति । यद्यत्र भग-
वानधोक्षजो न कथयते न प्रतिपाद्यते ता मृषागिरः मिथ्यावाचः
प्रत्युतासनीरसस्यः दोषावहाः यद्भगवद्भूतानामुदयः प्रकाशो यस्मि-
न्नद्वैतवाचः सत्यं मङ्गलावहं पुणयावहं च अस्याद्वैतप्रतिपदं
तच्छब्दप्रयोगः ॥ ४८ ॥

भीमविराजध्वजनीयंकुलपदरत्नावली ।

यत्रैवैवामुदेवमन्त्रादे आत्माविद्याः परमात्माविद्याः अलिङ्गा
अनुवर्तितत्वेनोक्ताः वशांभमविनिर्णयश्लोकः ॥ ४२ ॥

युगलक्षणे तदनुकृपा वृत्तिश्च उपपन्नो नाशः राजमादि-
भेदेनोत्पत्तिस्त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या ॥ ४३ ॥

विष्णुवत्तस्य परीक्षितः महापुरुषविश्रामः महापुरुषस्य अङ्गो-
पाङ्गादिविश्रामविशेषः सूर्यस्य स्थितिश्च इति समाप्तिपर्यन्तं
सर्वमुक्तम् ॥ ४४—४५ ॥

श्रुत्वा श्रुतं कृत्वा ॥ ४६ ॥

अतिशयिनो वातः अग्नं मनीनं नीरदमिव ॥ ४७ ॥

अधोक्षजो भगवाद् यामिगीर्जितं कीर्त्यन्ते नागिरोऽमृतकणः
मृषा मित्रकलाः अमनीरसस्योऽमङ्गलाः यद्भूतो भगवद्भूतोऽयं
तदेव सत्यं यथोक्तफलम् ॥ ४८ ॥

भीमविराजोऽस्मादिकृतकमसम्भवेः ।

पतित इति केमुत्पत्तिमुक्तिः ॥ ४६—४६ ॥

[५०]

भीमविराजवाचकसंस्कृतमार्गवचनचन्द्रिका ।

मर्त्यस्य मत्संलोकस्य परित्यागः आत्मनो योगमात्राप्रमादत
इति लोकेद्वैतिकांता ध्वनिता ॥ ४२ ॥

युगलक्षणे तदनुकृपा वृत्तिश्च उपपन्नो धर्मविश्रुतः त्रिविधा
प्राकृतिकी नैमित्तिकी नित्या च ॥ ४३—४५ ॥

एतत्पुराणकथानीन्तस्य फलं ब्रूति चेत्तत्र केमुत्पत्तिमाह,
पतित उच्यतेऽत्रैवाहः प्राप्तः स्खलितः समानप्रदेशोऽप्ययथा
पादविन्यासात्प्राप्तव्ययः श्रुत्वा श्रुतं कृत्वा उच्येततिथोर-
वावाहपि ॥ ४६ ॥

चित्तं प्रविश्य इत्यमन्तं धुनोति अर्कस्तम इव सद्यः गुहा-
गतं तमो न धुनोतीत्यपरितोषाह—अतिवातोऽग्नमिव ॥ ४७ ॥

अस्य शास्त्रस्य कृपाकीर्तन एव तात्पर्यान्तद्वैतकीर्तन-
मविगीतमपि न कुर्यात् तर्कात्तन्तं यत्पञ्चमिर्विगीतमन्तोकं
तदपि कुर्यादित्याह—मृषेति । ताः सत्या अपि गिरो मिथ्या
एव प्रिया अपि गिरोऽपनीरसस्यः कटुक एव तथा सतां
विदुषामपि कथा असत्कथा एव कुतः यत् यतो भगवात्
कथयते इति भूतः ससत्यवाद्यपि मिथ्यावादी प्रियंवदोऽपि
कटुभाषी सत्कथकोऽप्यसत्कथक उच्यते इति भावः । स
कथितवचनस्य अपि भगवत्प्रवृत्तं तदेव सत्यं प्रह्लादमिष्यन्-
सत्कथादमङ्गलमपि तदेव मङ्गलं नाप्यत भगवतः परदारद-
ग्नादिकामपुण्यपद्मनाभमैककर्मपि तदेव पुण्यं यतो भगवतां
गुणस्यैव ननु दोषस्योदयो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

भीमविराजध्वजनीयंकुलपदरत्नावली ।

मत्संलोक्य अनित्यलोकस्य परित्यागः ॥ ४२ ॥

युगलक्षणां तेषु युगलक्षणां नुकरा वृत्तिश्च कलो नृणां
उपपन्नः त्रिविधोऽयमाहः त्रिविधा प्राकृतिकी नैमित्तिकी
नित्या चेति ॥ ४३—४५ ॥

मृषागिर्युपपन्नं शृण्वन्निश्चयापि ॥ ४६ ॥

भूतोऽनुमायो यस्य सः सङ्कीर्त्यमानः भूतानुभावाभात्रो
वेत्यर्थः । एतद्वैतपक्षेण मृषागिर्युपपन्नं वा व्याजो वा इत्याहः ॥ ४७ ॥

मृषागिरः निरर्थिकाः वाचः अमनीः असत्यः मृषाणां कथा
यामुताः यत् यत् भगवाद् न कथयते सत्यं सफलं भग-
वद्भूतानामुदयो यस्मात्तत् ॥ ४८ ॥

माया टीका ।

किं एकादश स्वरूपं मे ब्राह्मणो के वात के मिय मे
अपने यदुक्त का संहार करना, तिसके पाँके उक्त और
भीमासुदेव का अद्भुत सत्त्वाद् ॥ ४१ ॥

जिस सत्त्वाद् मे सम्पूर्ण ब्रह्मात्मविद्या और धर्म का
निर्णय किया है । पश्चात् अपने योगभाजन से भीकृपा
का अनुग्रह लोक का त्यागना, यह एकादश स्वरूप का
अर्थ समान हुआ ॥ ४२ ॥

तदेव (१) रम्यं रुचिरं नवज्जवं तदेव शश्वन्मनसो महोत्सवम् ।
 तदेव शोकार्णवशोषणं नृणां यदुत्तमश्लोकयशोऽनुगीयते ॥ ४६ ॥
 न(य)तद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो जगत्पवित्रं प्रगृणीत (२) कर्हिचित् ।
 तदध्वाङ्क्षतीर्थं नतु हंससेवितं यत्राच्युतस्तत्र हि साधवोऽमलाः ॥ ५० ॥
 स वाग्विसर्गो जनताऽघमं प्लवो यस्मिन् प्रतिश्लोकमवद्वहत्यपि ।
 नामान्यनन्तस्य यशोङ्कितानि यच्छृण्वन्ति गायन्ति गृणन्ति साधवः ॥ ५१ ॥
 नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनम् ।
 कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न ह्यर्पितं कर्म (३) यदप्यनुत्तमम् ॥ ५२ ॥
 यशःश्रियामेव परिश्रमः परो वर्णाश्रमाचारतपःश्रुतादिषु ।
 अविस्मृतिः श्रीधरपादपद्मयोगुणानुवादः श्रवणादिभिर्हरेः ॥ ५३ ॥
 अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः क्षिणोत्पभद्राणि शमं तनोति च ।
 सत्त्वस्य शुद्धिं (४) परमात्मभक्तिं ज्ञानं च विज्ञानविरागयुक्तम् ॥ ५४ ॥
 यूयं द्विजाग्या वत भूरिभागा यच्छश्वदात्मन्यखिलात्मभूतम् ।
 नारायणां देवमदेवमीश (५) मजस्रभावा भजताऽऽविवेक्ष्य ॥ ५५ ॥
 अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं श्रुतं पुरा मे परमर्षिवक्त्रात् ।
 प्रायोपवेशे नृपतेः परीक्षितः सदस्यृषीणां महतां च शृण्वताम् ॥ ५६ ॥

भाषाटीका ।

कलियुग में मनुष्यों की उन वृत्तियों का व्यत्यय । फिर चार प्रकार के प्रलय और तीन प्रकार की उत्पत्ति का कथन ॥ ४३ ॥

पश्चात् राजर्षि विष्णुराज परीक्षित का देह त्याग, फिर व्यास जी से धर्म की शाखाओं का विभाग, फिर मार्कण्डेय ऋषि की सुन्दर कथा है, महापुरुष भीविष्णु के अंग पापद नायुध और भूषणों का विन्यास, फिर जगद्गुरु श्रीसूर्यनारायण का विन्यास कहा है ॥ ४४ ॥

हे द्विजश्रेष्ठ हो ! जो तुमने प्रश्न किया सो इस प्रकार सम्पूर्ण तुम्हारे आगे वर्णन किया, तथा श्रीकृष्ण की खीला और अवतारों के कर्मों का सर्वत्र कीर्तन किया है ॥ ४५ ॥

पुरुष उच्छ्वसान से गिरपड़े तब, चलने में खिम्बल पड़े उस समय में, भगवा भान्त होने पर, ना लौकिक लंकर भी "हरबे नमः" इस प्रकार ऊँचे स्वर से यदि उच्चारण करे तो प्राणी सम्पूर्ण पातकों से छूट जाता है ॥ ४६ ॥

भीमनस्त भगवान् का कीर्तन करने से तथा प्रभाव सुनने से ने आप ही स्वयं चित्त में प्रवेश कर पुरुषों के सम्पूर्ण

दुःखों को नष्ट करने हैं । जैसे अश्वकार को सूर्य दूर करता है, तथा जैसे प्रचण्ड पथन मंघ को नष्ट कर देता है ॥ ४७ ॥

जिन वाग्वियों में भगवान् भी अयोधज नहीं गाये गये, वो वाणी मिथ्या और खोटी है, तथा अमवालाप रूप है, और जिनमें भगवद्गुणानुवाद का ही वर्णन है, वो ही सत्य है, वही वाणी मङ्गल रूप है, और वही पुण्य रूप है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावायदीपिका ।

नवज्जवं यथा भवति तथा रुचिरं रुचिप्रदम् महानुत्सवो ब्रह्मात् ॥ ४६ ॥

चित्राणि पदानि यस्मिन् तदपि जगत्पवित्रयतीति तथा तद्धरेर्यशो न प्रगृणीत न वर्णयेत्तच्च ध्वाङ्क्षतीर्थं काकतुल्य-नगाणां रतिस्थानं नतु हंसैर्हानिसः सेवितम् तत्र हेतुः यत्रेति ॥ ५० ॥

स वाग्विसर्गः स एव वाचः प्रयोगो जनताऽघसं प्लवो जन-समूहाघनाशकः यद्यस्मात्प्लवेषाभ्यैः कीर्तयमानानि शृण्वन्ति धीतरि सति गायन्ति नो चैस्त्वयमेव शृण्वन्ति ॥ ५१ ॥

(१) पुण्यं । (२) यत्किंचिद्वदत् । (३) यदप्यकारणम् । (४) परमात्म भक्तिं । (५) अवाग्यभावाभजनाविषेक्ष्य इति पिजोपाठाः । मत्राद्यभावाभजताविषेक्ष्य इति धीर० पाठः ।

युषं महोपकलान् इत्यभिप्रेत्याह—महर्षिर्ना। यूपामि संस्मा-
रितम् आत्मानन्मात्मानन्प्रकाशकं पुराणं यक्ष्य सोऽहं च कृताय
इति भावः भूतनृभूतार्थपञ्चानात्मकत्वात् केदम् अत एवे-
त्यत्राह— अर्धर्षिर्ना। स मया महर्षिपञ्चाङ्कानुक्रमस्यमहताम्
ऋषीणां च श्रुतना अनां परीक्षितः प्रायापयत समायाम्
मया अर्धर्षिर्ना अस्वयम् ॥ ५६ ॥

भीमाद्विजयश्चजतीर्थंकृतपदहस्तावली ।

पुनरपि स्नोति-तदेवेति । तदेव पुनरपि पुनर्यकरं रुचिरं सुन्दरं महानुस्सवा येन तत्तथा ॥ ४६ ॥

न बह्वच इत्यादिश्लोकत्रयं व्याख्यातायेम् ॥ ५०—५२ ॥

ननु, वर्णाश्रमाचारादिना निःश्रेयसं क्याठर्णाश्रमाचारयुतो गृहस्थोऽपि निमुच्यत इत्यतोऽच्युतभावेन किं तत्राह—यथा इति । यद्यच्युतभाववर्जितस्तर्हि वर्णाश्रमाचारनपःश्रुतादिषु परः परिश्रमः यथाश्रयामनाथं नत्यात्यन्तिकमिच्छये भवति । ननु, अच्युतभावः केन क्यादप्राह—अविस्मृतिरिति । गुणानुवादध्वन्यादिभिः कदाच्युतमक्तः पुंसः भीमरपादपश्यादविस्मृतिः निरन्तराऽप्यासन्नमगं स्मरयाम भवति ॥ ५३ ॥

सा कर्तुः किङ्करोति फलमित्याह—अविस्मृतिरिति । सर्वस्यान्तःकरणस्य ॥ ५४ ॥

यूयमवाहमावा अनन्यभक्ताः अदेवं देवभ्योऽन्यं नागाययं देवमात्मनि मनस्यधिनेद्व भजतेति यद्यस्मात्समाह्वारभागा आनि भावयन्तः ॥ ५५ ॥

अहञ्च भूरिभाग इति ध्वनयति—महञ्चेति, भवद्भिरहञ्चामन्तत्वं संस्मारितः ममापीदृमात्मनस्वमास्नायतः, प्राप्तमित्याह—श्रुतमिति । प्रसङ्गोऽननुकृञ् इत्याह—प्रायेति ॥ ५६—५७ ॥

भीमजीवयोस्त्रामिक्तकमसम्भवेः ।

न यादिति । यत्राच्युतो गीयत इति शेषः ॥ ५० ॥

स वाग्विस्मयी इति प्रथमं व्याख्यातमेव उत्तमगायकं सति शृग्वन्ति स्तस्य तु तादृशत्वे सति गायन्ति तद्वमयामावे शृग्वन्ति गीर्भात्रेयाऽयसन्ति चेत्यर्थः ॥ ५१—५७ ॥

भीमाद्विजयश्चकपतिंकृतसाराधर्शिनी ।

मरभ्यमपि प्रसेनमार्गानुगमनमल्लूकविलप्रवेशादिकं यत् तत् रभ्यमेव रुचिरमिति भक्तानामरोचकमपि भीजानकीत्यागादिकं रुचिरमेव पुरातनमपि भगवत्परिचरं नवं नवमेव मारीचानुगमनानन्तरम् रात्रयकृतसीताहरणादिकं मनसो पटोत्पलनाशकमपि महोत्सवकारमेव पतिपुत्रादिवैराग्योत्पादकत्वेन श्लोकार्णवकमपि तत् शोकार्णवशोषणमेव ॥ ४६ ॥

न बह्वच इति श्लोकत्रयम् भक्तेरेव सर्वोत्कर्षं ख्यापकं महापुराणस्यास्य प्रथमोऽपि श्लोकपि क्यापितं यथा महामन्त्रः कश्चिदाद्यन्मपत्तिमा बीजत्रयेण पुटितस्यादिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अनुत्तमं श्रेष्ठं निष्कामकर्म ॥ ५२ ॥

किञ्च, वर्णाश्रमादिषु यः परं महान् परिश्रमः स यशोयुक्तायाम् श्रियामेव पशोपनः प्रायो भवेत् यथाऽन्यपत्ति-साधक एव तत् भगवत्प्राप्तिसाधक इत्यर्थः । हरेर्गुणानुवादध्वन्यादिभिस्तु यः परिश्रमः स तु भीमरपादपश्यादविस्मृतिर्न भवति विस्मृतिर्यस्मात् सः ॥ ५३ ॥

ततः किमत आह—अविस्मृतिरिति । शमं बुद्धेर्भगवत्प्रेक्षा तां “शमो गतिष्ठता बुद्धेः” इति भगवदुक्तेः ॥ ५४ ॥

तदेवं न विद्यते हेनो बह्वच यस्मादिति वा, भजतेति । सम्भावनायां खोद् ॥ ५५—६१ ॥

भीमरुक्कदेवकृतमिच्छातप्रहीपः ।

तत् वचः एव रभ्यत्वादिगुणयत् यत् यस्मिन् वक्षसि ॥ ४६ ॥ जगत्पवित्रयतीति मत्तथा ध्वन्युत्तीर्थं नराकारकाकं सौचित्यम् ॥ ५० ॥

वाग्विस्मयः स एव वाचकः प्रयोगः ॥ ५१ ॥

निर्गतानि कर्मणि यस्मात्तन्निष्कर्मं तदेव नैष्कर्म्यं केवलं-चेष्टाविवर्णकं ज्ञानम् निरञ्जनं संवेदासनाश्रयम् तद्वच्युतभावेन “देहेन्द्रियमनोवृद्धिप्राणादिभ्यो विलक्षणाः” ज्ञानस्य रूपः ज्ञानत्वादिधर्मकः क्षेत्रज्ञोऽच्युतात्मकः अतोऽच्युत उपाधययीव इत्येवम्भूतेन वर्जितं चेष्टा शोभते यद्युत्तमं नास्त्युत्तमं यस्मात्तदुत्तमं निष्कामं कर्मापीश्वरेऽनर्पितं चेत्तदपि न शोभत यथा तथा शब्दमन्त्रं काश्यं कर्म कृतः शोभते न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च, वर्णाश्रमाचारादिषु परः भगवत्सम्बन्धवर्जितो यः पारश्रमः यशोयुक्तायाः श्रियाः संपद्य चरितार्थो भवति दुःखोर्ध्वं फलो भवतात्यर्थः । हरेर्गुणानुवादादिभिस्तु भीमरपादपश्यादविस्मृतिः क्यात् ॥ ५३ ॥

अविस्मृतिफलमाह—अविस्मृतिरिति । शमं भीकृष्णप्राप्ति सुखम् ॥ ५४ ॥

देवं सर्वद्योतकमदेवमनस्यद्योत्यम् यतः भजत अतोभूरि-भागाः ॥ ५५ ॥

आत्मा सर्वोत्तम भगवान् तत्त्वमुपादेयो यस्मिन् तत्पराणां मे मया परमपः भीशुकस्य यक्तात् अधुना तु भवद्भिरहं संस्मारितः स्मृतात्मतत्त्वः कृतः ॥ ५६ ॥

भावा टीका ।

जिज्ञ वचन में उत्तम श्लोक का यश गाया जाता है वही, रभ्य है रुचिर है तथा भक्तों को नवीन २ सदृश जान पड़ता है, और वही सदा भग के महान् उत्सवका करने वाला है और वही मनुष्यों के शोक समुद्र को धुखाने वाला है ॥ ४६ ॥

चित्रपदों वाला भी जो वचन कहापि जगत्पवित्र भीहरिके यश को नहीं कहता है, वह काकों का तीर्थ है, उसका सेवन इस नहीं करते, क्योंकि ? जहाँ भी अच्युत भगवान् गाये जाते हैं समस्त साधुजन उन्हीं में रमते हैं, ॥ ५० ॥

वह वाणी का उच्चारण जनों के पापों का नाश करने वाला है, जिसमें प्रति श्लोक अवश्य होने पर भी अनन्त भगवान् के यश से अंकिन नाम गाये जाते हैं और जिसकी साधु जन वक्ता के मिथने पर भवण करते हैं, भोक्तव्य के मिथने पर कथन करते हैं, दोनों के समावेश काह में आपही मनन करते हैं, ॥ ५१ ॥

ब्रह्म के कथन करने वाला उपाधियों का निवर्त्तक ऐसा भी ज्ञान हो परंच यदि भीकृष्ण के भक्ति से वर्जित होवे

- एतद्वः कथितं विप्राः ! कथनीयोरुत्कर्षाः ।
 माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभनिनाशनम् ॥ ५७ ॥
 य एवं श्रावयेन्नित्यं यामत्तुगामनन्यधीः ।
 श्रद्धावान् याऽनुशृणुयात्पुनात्यात्मानमेव सः ॥ ५८ ॥
 द्वादश्यामेकादश्यां वा शृण्वन्नायुष्यवान् भवेत् ।
 (१) पठत्यनश्नन् प्रयतस्ततो भवत्यपातकी ॥ ५९ ॥
 पुष्करे मथुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान् ।
 उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ॥ ६० ॥
 देवता मुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः ।
 यच्छन्ति कामान् गृणातः शृण्वतो यस्य कीर्तनात् ॥ ६१ ॥
 (२) ऋचो यजूंषि सामानि द्विजोऽधीत्यानुविन्दते ।
 मधुकुल्या घृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलम् ॥ ६२ ॥
 पुराणसंहितामेतामधीत्य प्रयतो द्विजः ।
 प्रोक्तं भगवता [तो] यत्तु तत्पदं परमं व्रजेत् ॥ ६३ ॥
 निमोऽधीत्याऽऽप्नुयात्प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम् ।
 वेश्मो निधिपतिवै च शूद्रः शुध्येत पातकात् ॥ ६४ ॥

भाषा टीका ।

नौ वह ज्ञान अच्छी प्रकार सोमा को नहीं प्राप्त होता, नव फिर सर्वोत्तम कर्म भी हो और यदि ईश्वर में अपेक्षा नहीं किया गया हो, तो वह सदा अंगगल है, इसमें क्या संदेह है ५२
 वर्य आश्रम आचार तप इन्में जो परिश्रम है वह केवल यश से युक्त सत्पत्ति की ही कीर्ति है, और हरिकेश गुणा जुवाह अवस्थादि से भीश्वर के चरण कमल का जो अविस्मरण है वही परमपुरुषार्थ है ॥ ५३ ॥

भीकृष्ण के चरणारविन्दों का अविस्मरण ही समस्त अंगगलों को नाश करता है, और शान्ति का विस्तार करता है, तत्त्व सर्व की शुद्ध परमात्मा की भाँक और विज्ञान वैराग्य सहित ज्ञान का भी विस्तार करता है ॥ ५४ ॥

हे द्विज भद्र हो ! आप लोग यडे भाग्य शास्त्री हो आप लोग, सप्रभु के आत्म स्वरूप सर्वोपाय और जिनका अन्व कोई उपाय नहीं ऐसे भीताग्रायण को अपने आत्मा में ध्यान द्वारा प्रवेश करके निरंतर भावना युक्त होकर उनही को भजो ॥ ५५ ॥

आपने कृपा श्रद्धा के मेरे लिये, उस आत्मतत्त्वका स्मरण कराया, जो कि—मैंने गंगा तट पर राजा परीक्षित की समा

में खंड २ ऋषियों के सुगत २ पूर्व काख में भीशुकरं जी के मुख में सुना रहा ॥ ५६ ॥

भीश्वर्यामिक्तमभाषादीपिका ।

एतत्पुराणकीर्तनादिकं प्रपञ्चितमाह-एतदित्यर्थः ॥ ५७ ॥
 यामत्तुगं याम अगं केव्यर्थः । आत्मानमेव साक्षात्पुनाति ननु क्लानादिषुदहमात्रम् ॥ ५८-६१ ॥

ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यादि यदनुविन्दते तत्फलमेतां पठित्वाऽनुविन्दते इति ॥ ६२ ॥

किञ्च, प्रोक्तमिति ॥ ६३ ॥

राजन्य उदधिमेखलां पृथगी अभिधायैः ॥ ६४ ॥

भीसुदेवोत्सृक्तमनुकृपयायम् ।

कालदेशादिशेषयोगात् फलविशेषानाह—अष्टायाति ॥ ५८-६० ॥

फलप्रदानाह-इति ॥ ६१ ॥

फलविशेषमाह-ऋष इति ॥ ६२-६३ ॥

अधिकारानुरूपफलविशेषमाह—विभ इति । उदधिमेखलां भूमिम् ॥ ६४ ॥

(१) पठत्यनश्नः प्रयतः पूना भवति पातकी इति वीर०

[५९]

(२) ऋषयः इति च । •

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतत्पुराणकीर्तनादिकं प्रपञ्चयन्—अहमिः, एतदिनि ।
कथनीयानि उक्तवपरिमितानि कर्माणि चेदितानि यस्य तस्य
विष्णोः बासुदेवस्य महात्म्यप्रकाशकं वो युष्मद्वयं कथितमेतत्पुराणं
सर्वानुमतिनाशकं कीर्तयन् सर्वामङ्गलविघातकम् ॥ ५७ ॥
अथवाफलमाह—य एवमिति । यामं क्षणं चेत्यर्थः स
आत्मानं पुनारभेत् ॥ ५८ ॥

काव्यविशेषयोगात्फलविशेषानाह—ब्राह्मणमिति । यः
पातक्यपि प्रवृत्तः समाहितचित्तः अनन्यः प्रयोजनान्तररहितः
स न पठति स पुनो भवति अनश्वरिणि पाठात्तरम् ॥ ५९ ॥

पुष्कर इति यतात्मवान्समाहितमनः ॥ ६० ॥

सर्वफलसाधनत्वं वदन् फलदानाह—देवतादयः इति । वेदत्र
पुराणोऽनुकीर्तिताः ते देवादयः गृह्यतः कथयतः श्रुयवतो वा पुरु-
षस्य कामानिष्टार्थान्ब्रह्मन् देवताद्यन्तर्यामी भगवान् वच्छ-
तीति भावः ॥ ६१ ॥

फलतिष्ठयमाह—श्रुत्वा इति । वेदत्रयमधीत्य यत्फलं प्राप्नु-
यात्समुद्रकुर्याद्विष्णो वत्फलं मत्वादिप्रवाहयुक्ताज्जहानाद्यत्फल-
मित्यर्थः । तत्फलं प्राप्नुयात् ॥ ६२ ॥

किञ्चेताम् पुराणसंहितामधीत्य ब्रह्मवतः विष्णोः परमं
पदं प्रोक्तं प्रतिपादितं तद्ब्रह्मजन्माप्नुयात् ॥ ६३ ॥

अधिकारानुरूपान् फलविशेषानाह—विप्र इति । राजन्वः अम्बुधि-
मेखलां पृथ्वीं शूद्रः श्रुत्वा पातकान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयंकृतपदरत्नावली ।

यामं क्षणं च नाभ्यान्तरितायां द्वितीया आत्मानम्
मनः ॥ ५८ ॥

काव्यविशेषमाह—ब्राह्मणमिति ॥ ५९ ॥

देवविशेषमाह—पुष्कर इति । पुष्करे वराहक्षेत्रे भवात् संसार-
मयात् ॥ ६० ॥

अत्र ये देवादयः कीर्तिनाम्नेषु संहितापाठादिकुर्वन्तोऽमीष्टानि
ददन्तीत्याह, देवता इति ॥ ६१ ॥

किञ्च, ऋगादीन्वधीत्य वत्फलं क्यासदेतत्संहितामधीत्य
व्यादित्याह—श्रुत्वा इति । मधुकुर्या मधुनयः मधुनयादिकथनं
सुसन्निवेशार्थम् ॥ ६२ ॥

न केवलमेहिकं फलं किन्तु मुक्तिरपीति कथयति, पुराणोति
यद्विष्णोः परमं पदं तद्ब्रह्मजम् ॥ ६३ ॥

अम्बुधिमेखलां भूमिम् ॥ ६४ ॥

भीमद्वीरगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

एवमिति—आत्मानमेव पुनर्निति किं वक्तव्यं काका सर्व-
मेव पुनर्नित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ब्राह्मणमङ्गलमाह—वेति वदन् यस्यां व्रतं प्राप्यते तदा
तस्यामन्वेत्यर्थः ॥ ५९—६३ ॥

विशोधीत्येत्यादिकं तत्तत्कामाग्रहपरिच्छेदोऽन्वयेनाद्यमापात-
कम् ॥ ६४ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिना ।

ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुर्याद्वि वदन्विन्दते तत्फलमेतं
पठित्वा अनुविन्दते इति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

राजस्य उद्धिमेखलां सन्धिरावः ॥ ६४ ॥

भीमद्विजयवज्रजतीयंकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माहात्म्यं माहात्म्यप्रकाशकं महापुराणं वाच्यवाचकयो-
रमेवात् ॥ ५७—६१ ॥

मधुकुर्याद्वि वदन्विन्दते तत्फलं प्रवृत्तः सावधानः एता-
मधीत्यानुविन्दते वत्पूर्वम् बहुशः प्रोक्तं भगवतः पदं तच्च ब्रह्मे-
दिति ब्रह्मोत्तरवचः ॥ ६२—६३ ॥

राजस्योद्धिमेखलां भुवं सन्धिरावः ॥ ६४ ॥

माषाटीका

हे त्रिपद् ! कथन करने योग्य हैं चरित्र जिनके ऐसे
भीषासुदेव भगवान् के सर्व अनुभूति को नाश करने बाधा
वह माहात्म्य हमने तुमसे कहा ॥ ५७ ॥

इसको जो पुरुष नित्य प्रहर भर अथवा क्षण मात्र भी
अनन्य बुद्धि होकर अवश्य करावे और जो पुरुष भ्रष्टावादा,
होकर अवश्य करे, वह अपने आत्मा को अवश्य ही पवित्र
करता है ॥ ५८ ॥

ब्राह्मी अथवा एकादशी में अवश्य करने से पुरुष आशुष्य
बाधा होता है, और जो पुरुष प्रयत्न पूर्वक उपवास
करके इस संहिता का पाठ करते हैं, उनके समस्त पातक
नष्ट होजाते हैं ॥ ५९ ॥

पुष्कर में मधुरा में अथवा द्वारका में जितेन्द्रिय होकर,
उपवास करके जो पुरुष इस संहिता का पाठ करते हैं, वे संसार
के भय से छूटकर परम धाम को प्राप्त होते हैं ॥ ६० ॥

जो पुरुष इस संहिता का अवश्य करते हैं, कीर्तन करते
हैं, तथा मनन करते हैं, देवता मुनि सिद्ध पितर और नृप-
क्षीक उनकी कामना को पूर्ण करते हैं ॥ ६१ ॥

द्विज वर्य, ऋग्वेद यजुर्वेद और सामवेद को पढ़ने से
जिन सहन की नहीं घन की नहीं और दुग्ध की नहीं
रूप फल को प्राप्त होते हैं, सो सब इस संहिता के पढ़ने
से प्राप्त होते हैं ॥ ६२ ॥

हे ब्राह्मण हो ! प्रयत्न पूर्वक इस पुराण संहिता को
पढ़कर पुरुष भीविष्णु भगवान् के सर्वोत्कृष्ट परमपद को
प्राप्त होता है ॥ ६३ ॥

ब्राह्मण, इस संहिता को पढ़कर बुद्धि को प्राप्त होता है,
त्रिपद्, समुद्रान्त पृथिवी के राज्य को प्राप्त होता है,
वेद, निधि का पनि होता है, तथा शूद्र, सम्पूर्ण वातको से
शुद्ध होता है ॥ ६४ ॥

कस्मिन्नसंहितिकालनोऽखिलेशो हरिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णम् ।

इह तु पुनर्भगवानशेषमर्त्तिः परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गैः ॥ ६५ ॥

तमहमजमनन्तमात्मतत्त्वं जगदुदयस्थितिसंयमात्मशक्तिम् ।

द्युपतिभिरेजशक्रशङ्करायैर्दुरवसितस्तवमच्युतं नतोऽस्मि ॥ ६६ ॥

उपचितनवशक्तिभिः स्व आत्मन्युपरचितस्थिरजङ्गमालयाय ।

भगवत उपलब्धिमात्रधाने सुरश्रेष्ठभाय नमः सनातनाय ॥ ६७ ॥

स्वसुखनिभृतचेतास्तद्व्यदस्तान्यभावोप्यजितरुचिरलीलाकृष्टसारस्तदीयम् ।

व्यतनुत कृपया यस्तत्त्वदीपं पुराणं तमखिलवृजिनघ्नं व्याससूनुं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां वैयासिक्यां

द्वादशस्कन्धे द्वादशस्कन्धार्थनिरूपणं नाम

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

अस्य पुराणस्यैवमभावातिरेके कारणमाह—कस्मिन्नसंहितां
संहतिं समूहं काळयति विनाशयतीति तथा इतरत्र शास्त्रा-
न्तरं ॥ ६५ ॥

शास्त्रप्रतिपादितं भगवन्तं नमस्करोति—नामिति द्वाध्यायम् ।
जगदुदयस्थितिसंयमात्मानो रज आद्यः शक्तयो यस्य तम्
द्युपतिभिर्देवैरपि दुरवसितोऽज्ञातस्तवः स्तोत्रम् यस्य तम्
इति ॥ ६६ ॥

उपचिताभिरुक्तभिर्नवशक्तिभिः प्रकृतिपुरुषमहदहङ्कार-
तन्मात्ररूपैः स्वः आत्मन्येवोपरचितं स्थिरं जङ्गमं चाऽऽलभ्यो
यस्य तस्मै भगवते ॥ ६७ ॥

श्रीगुरुं नमस्करोति—स्वसुखेनैव निभृतं पूर्णं चेतो यस्य तेनैव
व्युद्वेष्टोऽन्यस्मिन् भावो यस्य तथाभूतोऽप्यजितस्य रुचिराभि-
र्बोधाभिराकृष्टः सारः स्वसुखगतं स्वैर्बो यस्य सः तत्त्वदीपं पर-
मार्थप्रकाशकं श्रीभागवतं यो व्यतनुत तं नतोऽस्मीति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायां

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीसुब्रह्मसूत्रिकृतशुकपञ्चम ।

प्रशान्तरवेक्ष्यस्वमाह—कस्मिन्नेति । इतरत्र राजवादिपुरा-
णेषु ॥ ६५ ॥

जगदुदयस्थितिं संयमात्मशक्तिं संयमहेतुभूतात्मशक्तिं नव
शक्तय इत्युक्ताः ॥ ६६ ॥

उपलब्धिमात्रधाने अज्ञानमङ्गराहितज्ञानात्मकहेतुशु-
चाय ॥ ६७ ॥

असुखमाप्मानुसन्धानसुखं तेनानुसुखचेताः तेन व्युद्वेष्टाभ्य-
भावः श्रीभगवद्वर्थातिरिक्तमङ्गः अपि शब्दः समुच्चये । यद्वा, सुखम-
समाधितया साक्षात्कृतस्वरूपोपि भगवत्कीर्त्याभिराकर्षित
इत्यर्थः । तत्त्वदीपम् तत्त्वप्रकाशकम् ॥ ६८ ॥

इति हारीतकुलानिखकवार्त्तिजयसूनुना श्रीरङ्गराजद्विषयाज्ञान-
वेदव्याभापरनामधेयश्रीसुब्रह्मसूत्रिणाऽभिहिते श्रीमद्भाग-
वतमहापुराणद्विषयायाने श्रीशुकपञ्चमिणे द्वादशस्कन्धः

समाप्तः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रशेखरिका ।

एतद्व्यवस्थायां कतिपयमात्रातिशयकारणं प्रशङ्गात्तरनेत्रसुख-
माह—कस्मिन् । कस्मिन्नसंहितां संहतिं काळयति विनाशयतीति
तथा सोऽज्ञितानाम् ईश्वरो हरिरितरत्र राजवादिप्रशङ्गात्तरनेत्र
अभीक्ष्णं पुनः पुनः न गीयते अत्र तु तत्त्वप्रकाशमङ्गं अनुप-
पाठितः प्रतिपादितः ॥ ६५ ॥

एतद्व्यवस्थायां कतिपयमात्रातिशयकारणं प्रशङ्गात्तरनेत्रसुख-
माह—कस्मिन् । कस्मिन्नसंहितां संहतिं काळयति विनाशयतीति
तथा सोऽज्ञितानाम् ईश्वरो हरिरितरत्र राजवादिप्रशङ्गात्तरनेत्र

अभीक्ष्णं पुनः पुनः न गीयते अत्र तु तत्त्वप्रकाशमङ्गं अनुप-
पाठितः प्रतिपादितः ॥ ६५ ॥

एतद्व्यवस्थायां कतिपयमात्रातिशयकारणं प्रशङ्गात्तरनेत्रसुख-
माह—कस्मिन् । कस्मिन्नसंहितां संहतिं काळयति विनाशयतीति
तथा सोऽज्ञितानाम् ईश्वरो हरिरितरत्र राजवादिप्रशङ्गात्तरनेत्र

अभीक्ष्णं पुनः पुनः न गीयते अत्र तु तत्त्वप्रकाशमङ्गं अनुप-
पाठितः प्रतिपादितः ॥ ६५ ॥

एतद्व्यवस्थायां कतिपयमात्रातिशयकारणं प्रशङ्गात्तरनेत्रसुख-
माह—कस्मिन् । कस्मिन्नसंहितां संहतिं काळयति विनाशयतीति
तथा सोऽज्ञितानाम् ईश्वरो हरिरितरत्र राजवादिप्रशङ्गात्तरनेत्र

अभीक्ष्णं पुनः पुनः न गीयते अत्र तु तत्त्वप्रकाशमङ्गं अनुप-
पाठितः प्रतिपादितः ॥ ६५ ॥

एतद्व्यवस्थायां कतिपयमात्रातिशयकारणं प्रशङ्गात्तरनेत्रसुख-
माह—कस्मिन् । कस्मिन्नसंहितां संहतिं काळयति विनाशयतीति
तथा सोऽज्ञितानाम् ईश्वरो हरिरितरत्र राजवादिप्रशङ्गात्तरनेत्र

अभीक्ष्णं पुनः पुनः न गीयते अत्र तु तत्त्वप्रकाशमङ्गं अनुप-
पाठितः प्रतिपादितः ॥ ६५ ॥

* सुंकोपं श्रीवीरराघवाचार्य [सत्रवद्व्याप्तसारम्] इति इति कान्तं पठ्यते * तत्राध्यायसमाप्तः वीरराघवाचार्य

श्रीमद्गीराधवाच्यं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

व्यतिरिक्तमङ्गः अपिशब्दः समुच्चये यद्वा सुलभतरसमाधि-
तया साक्षात्कृतान्तरात्मस्वरूपेण भगवद्भक्तिमिराकुष्टचित्त
इत्यर्थः । तदीयमजितस्वरूपपुण्यविभूतिप्रकाशकं तत्त्वानां चिद-
चिद्भूतानाम् अनारोपिताकाराणां दीपमिव प्रकाशकमन एवास्ति-
पापघनम् इहं पुराणं यः कृपया द्यतनुन प्रकाशितवान् तं वाम-
सूनुं श्रीगुरुं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे
श्रीमद्गीराधवाच्यं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

[अत्राध्याया न समाप्ते]

श्रीमद्भजयज्जनीयंकुतपदरत्नावली ।

इतरपुराणेष्वप्येवमाह्वयविशेषाधिक्यं माहाह्वयविशेषं
च प्रतिपद प्रत्यक्षं च श्रीनारायणस्य गुणगगननिपादकभक्त-
त्याह-कलमखेति । कलमखं भेसारं च कावयति नाशयतीति
कलमलसंभूतिनाशनः इतरत्र पुराणेषु इह पुराणे अशेषमूर्तिः
कथाप्रसङ्गः । ६५ ॥

गुरुनमस्कारानन्तरं तदुपविष्टस्वरूपं श्रीनारायणं नमसि, नमिति । यो
भागवतस्याष्टपद्यमारभ्य प्रतिपादितं नमोऽस्मीत्यन्वयः जगद्व्या-
धिपु आत्मशक्ति स्वरूपशक्तिम् आत्मतन्त्रं स्वतन्त्रम् अजं सर्व-
देह्यन एव ज्ञानोत्पत्तेः अस्य तद्भावात् स्वरूपानेव सर्वे जाना-
तीति देशतः कावतो गुणान्मानन्तं द्युपनिभञ्जानपतिभिरज-
शङ्कराद्यैः दुर्धसितस्तवम् अनिश्चितस्तुतिम् अच्युतं मायानिमित्त-
च्युतिरहितम् ॥ ६६ ॥

उपनिषत्तन्त्रशक्तिभिः मूलप्रकृतिमहदङ्कुरमनःपञ्चभूताख्य-
नवशक्तिभिः आत्मनि स्थाधारतया उपरिचितायाः स्थिरजङ्गमयोः
येन भ नया तस्मै उपलब्धमात्रभावे केवलज्ञानस्वरूपाय सुर-
श्रुपभाय देशोत्तमाय सनातनाय शब्दमात्रैकविषयाय नमः
अनेन श्रेयस्कथ्येन जन्माद्यस्य यत इत्यादिरर्थो दर्शित
इति ॥ ६७ ॥

सूतो ग्रन्थान्सानेऽपि गुरुनमस्कारं करोति, स्तुत्येति । स्ना-
नं प्रयातु स्नः परमात्मा तज्जिष्ठं सुख स्तुत्यं तेन निभूतं पूर्णं
चेतो यस्य स तथा स्वरूपसुखस्य निभूतज्ञानस्य स्तुत्यनिभूत-
चेताः चेतो ज्ञानमिति वा तेन सुखेन व्युदस्ताव्यभावः निरस्तान्य-
विषयबुद्धिः तेन विज्ञानेन निरस्तान्यज्ञान इति वा अपि कृत-
कृत्यापि अजितस्य हरेरुच्चिरया लीलया आकृष्टसारः विषयी-
कृतचित्तस्थेयः तस्य हरेः सम्बन्धि अत एव तत्त्वदीपकं पुराणं
द्यतनुन ववाक्यया विस्तृतान् तं ववासूनुं शुक्रं नतोऽस्मि ॥ ६८ ॥

सत्यं ज्ञानमनन्तमच्युतमजं निर्दुःखसौख्योद्दिष्टम्—

निर्दोषमिदं देवदत्तमहं वन्दे मुकुन्दं सदा ॥

गङ्गायाम् कनकाब्जजलगिरिशान्तशिखरेः पदम्—

सायुज्यं प्रभरन्नेकविधया सत्यो विरत्या च तम् ॥

यास्या भागवतस्य कृष्णरविना रवत्प्रतीकामात्मना—

प्रतिभेदमहासि तत्प्रतिनिधिं तज्जीविरस्ये वरान् ॥

प्राक्प्रतिपत्तिरतां तव प्रतिभं पादारविन्दारुणा—

संसक्तिं सुखतीर्थशास्त्रविजराहारस्य पारं तथा ॥

पदरत्नावलीकण्ठे राजतां हि मुरविषः ।

वनमाधेव माधेव मौक्तिकी कृष्णवल्लभा ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भजयज्जनीयंकुतपदरत्नावली

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भजयज्जनीयंकुतकमसम्भवं ।

कलमख इति । कावतो नाशनः इतरत्र कर्मब्रह्मादिकप्रतिपादक-
गात्रान्तेर अखिलेशो विराट्स्वरूपो नारायणोऽपि तत्पात्रको विष्णु-
र्वापि न गीयते कचिद्गीयते वा तत्रत्वमसि इत्येव गीयते
तु शब्दोऽवधारणे साक्षाच्छ्रीभगवान् पुनरिह श्रीभागवत एवाभीष्टं
गीयते नारायणादयो वा यत्र वर्णितास्तस्योपा एव मूर्त्त-
योऽवतारा यस्य सः तथाभूत एव गीयते न त्वितरत्रैव तद्-
विषयेनेत्यर्थः । अत एव तत्तत्कथाप्रसङ्गैरप्यनुपदं पदम्पद-
मपि अक्षीकृत्य भगवानेव परं सर्वतोभावेन पठितो दयक-
मेषोक्त इति ॥ ६५—६७ ॥

नमस्कृत्येव वक्तुं हृदयनिष्ठापयन्तीत्यनया समस्तग्रन्थोत्पत्त्यै
निर्धारयति-स्तुत्येति । अत्रास्ति ह्यजितं तादृशभावस्य प्रतिकूल-
मुदासीनं च सर्वं ह्यमं अजितशब्देनात्र श्रीकृष्ण एवेति प्रथमे
श्रीनारायणस्य भावो व्यक्तीकृतोऽस्ति ॥ ६८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीमद्भजयज्जनीयंकुतकमसम्भवं

द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भजयज्जनीयंकुतसारापेक्षिणी ।

कावतः विनाशकः अनुपदं प्रतिप्रकरणमेव ॥ ६५ ॥

शास्त्रप्रतिपादितं देवं प्रणमति—तम् अजं नतोऽस्मि किं
ब्रह्माय नमसि न अनन्तं किं प्रधानं न आत्मतत्त्वं चेतन-
स्वरूपं किं शुद्धं जीवं न जगद्व्यापकं आत्मशक्तितो यस्य
तं किं दुर्गापतिं शम्भुं न द्युपनिभिर्देवैरजाद्यैरपि पुराकृत-
स्तवम् अज्ञानस्तुतिकम् अच्युतम् श्रीकृष्णम् ॥ ६६ ॥

तमेव स्नान्तर्ध्यामिन्नेन प्रणमति—नवशक्तिभिः प्रकृति-
पुरुषमहदङ्कुरतन्मात्ररूपाभिः ॥ ६७ ॥

स्नेहदेवं प्रणम्य श्रीगुरुं प्रणमति—स्तुत्येन ब्रह्मानन्दं निभूतं
परिपूर्णं चेतो यस्य भः तेन तथात्वेनैव व्युदस्तो दुरीभूतो
अप्यत्र भावो मनोव्यापारो यस्य तथाभूतोऽजितस्य कृष्णस्य
रुचिरलीलया कडवां अतिविलम्बता आकृष्टः तस्माद्ब्रह्मा-
नन्दस्य सकाशादपि अस्मिन्मानीतः सारां रसानुभावनाम-
ध्येन यस्य सः ब्रह्मसाक्षादादपि लीलारत्नाखाद माधु-
र्योधिक्यमनुभूय तत्रैव यः प्राप्तनिष्ठोऽभूदिति भावः । तेन
लीलारम्योऽयं तस्य न समालिख्यकः कथं न विदुः ॥

भीमाश्वनाथचक्रवर्तिनकनसारथ्यदर्शिनी ।

सति तेन पुनरपि तादृशममाश्रयमेवायतिष्यन् ननु तथा
कृतं प्रयुज्य कृपयाऽप्येवमपि तादृशलीलास्वादादिसया तत्त्व-
दर्शने लीलास्वतन्त्रप्रकाशकं वपनज्जल अत एवोक्तम् "हर-
गुणास्त्रिमतिभेदगान् वादरायणिः" इति 'परिनिष्ठितोपि नैर्गुण्यं'
इत्यादि ॥ ६८ ॥

इति साराथ्यदर्शिनी हर्षियया भक्तचेतसाम् ।

आदशे आदशोऽध्यायः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १२ ॥

भीमचक्रवर्तिनकनसारथ्यदर्शिनी ।

अनुपदं प्रतिप्रकाशम् ॥ ६५ ॥

उक्तमाहात्म्यस्य महापुराणस्य विषयं भगवन्ते नमस्करोति,
तस्मिन् आश्रयम् । जगदुदयाद्यात्मनस्तत्त्वतः प्रकृत्याद्याः शक्तयो
वस्य सन्तम् ॥ ६६ ॥

उपचिताभिः समुदाभिः प्रकृतिपुरुषमहद्दहकुरातस्मात्र-
रुपाभिः नवशक्तिभिः स्त्र आत्मन्येव उपचिताः स्थिताः स्थिर-
जङ्गमाः आलभो यस्य तस्मै भीमरपाक्षपक्षयोश्चित्तनेन विग्रहः
गुणाः "हिरण्यमयः पुरुषः" इत्यादिभूतिप्रसिद्धाः सूचिताः । स्वरूप-
गुणान् "अस्थूलः" इत्यादिभूतिप्रसिद्धान् सूचयितुं विशिष्टाष्ट-उप-
चिन्विमात्रधाम्ने इति । उपचिन्विमात्रं स्थूलत्वाद्विप्राकृतदोष-
विचर्जनं धाम स्वरूपं यस्य तस्मै ॥ ६७ ॥

हरिं प्रणम्य गुरुं प्रणमति, स्वसुखं निभृत् परि-
पूर्णं चेतो यस्य सः तेनैव व्युदस्ता दूरीभूतोऽप्यस्मिन् ऐहि-
कामुक्तिकल्पार्थे भावो यस्य तथाभूतोपि अजितस्य भीकृष्णस्य
उचिराभिः लीलाभिस्तत्स्वरूपगुणाद्यतिशयाद्भाभिः आकृष्टः स्वसु-
खादपहृष्टाकृष्ट्य परमस्वरूपगुणाद्यनुभवानन्दे स्थापितः सारः
स्थैर्यस्य सः अत एव अप्येवमपि तादृशान्तादृशस्य
तदीयं भीकृष्णकविगुणीलाप्राप्तपादकं पुराणं तत्त्वदीयं भीकृष्ण-

स्वरूपगुणादिपाद्यात्म्यप्रकाशकं कृपया यो स्वतन्त्रतन्त्रनोस्मि ॥ ६८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे आदशकथाध्याये

भीमचक्रवर्तिनकनसारथ्यदर्शिने

आदशाध्यायार्थप्रकाशः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

कलियुग के मलके समूह को नाश करने वाले भीहरि
इतर शास्त्र में निरन्तर नहि गाये हैं, और इस भीमज्जागवत में
तो अशेषमूर्ति भीमगवाद् कथा प्रसङ्गों के द्वारा यह यह में
गाये गये हैं, इसी से यह पुराण सर्वोत्तम है ॥ ६५ ॥

जगत् की उत्पत्ति स्थिति और संहार करने वाली जिन
की शक्ति है, प्रजा इन्द्र और शक्रादि देवताओं में जिनकी
स्तुति होना सुखार है, ऐसे अज अमर आत्मतत्त्व जो भी-
मचक्रु भगवाद् हैं, तिनको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ६६ ॥

वृद्धकों प्राप्त होने वाली नव शक्तियों से अपने आत्मा
ही में रचा है, स्थावर जंगम प्राणियों का निवास स्थान जिनमें
ऐसे, ज्ञानमात्र स्वरूप वाले, सनातन, देवताओं में अष्ट, जो
भीमचक्रु भगवाद् हैं, तिनको नमस्कार है ॥ ६७ ॥

निज सुख में मरा हुआ है चित्त जिनका, किसी में दूर
हुआ है अन्य में भाव जिनका ऐसे, और पश्चात् भीकृष्ण
लीला से खींचा गया है, मन जिनका, ऐसे जिन भीकृष्ण
जो ने कृपाकर भीहरि के तत्त्व को प्रकाश करने वाले इस
पुराण का विस्तार किया, सम्पूर्ण दुःखों के नाशक उन भी-
कृष्णसन्तान को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ६८ ॥

इति भीमज्जागवते आदशकथाध्याये चारहवें अध्याय की,

भीमचक्रवर्तिनकनसारथ्यदर्शिनी

भाषाटीका समाप्ता ॥ १२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे आदशकथाध्याये आदशाध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

—:०:—

सूत उवाच ।

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै—

र्वेदैस्ताङ्गपदक्रमोपनिषदैः गीर्यान्तं यं सामगाः ।

ध्यानावस्थिततद्व्रतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो—

यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः

पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रीवाग्रकरडूयना—

निद्रालोः कमठाकृतेर्भगवतः श्वासानिलाः पान्तु वः ।

यत्संस्कारकलानुवर्त्तनवशाद्देलानिभेनाम्भसां—

यातायातमतन्द्रितं जलनिधेर्नाद्यापि विश्राम्यति ॥२॥

पुराणसङ्ख्यासम्भूतिमस्य वाच्यप्रयोजने ।

दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेश्च निबोधत ॥ ३ ॥

ब्राह्मं दशसहस्राणि पादं पञ्चोनषष्टि च ।

श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशतिशैवकम् ॥ ४ ॥

दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः ।

मार्करण्डं नव बाह्वं तु दशपञ्चचतुःशतम् ॥ ५ ॥

चतुर्विंश भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च ।

दशाष्टौ ब्रह्मवैवर्ते लिङ्गमेकादशैव तु ॥ ६ ॥

चतुर्विंशतिवाराहमेकाशीतिसहस्रकम् ।

स्कान्दं दश तथा चैकं वामनं दश कीर्तितम् ॥ ७ ॥

कौर्मं सप्तदशाख्यातं मात्स्यं तत्तु चतुर्विंश ।

एकोनविंशतमौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥ ८ ॥

भाष्यरक्षामिकृतभाष्यदीपिका ।

त्रयोदशे पुराणानां सङ्ख्यामाह यथाक्रमम् ।

दानं दानस्य माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥

सर्वपुराणसङ्ख्यादीनुपवर्णविषयस्तत्प्रतिपाद्यं देवं प्रणमति,
यमिति । स्तवैर्वेदैश्च स्तुन्वन्ति स्तुवन्ति उपनिषच्छ्रुत्याकारा-
न्तरं कृत्वाऽनुरोधेन ध्यानेनावस्थितं निश्चयं तद्व्रतं च यमन-
स्तेन यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणाः ॥ १ ॥

क्षीरोदमथनादौ कुर्वन्त्येवमेव प्रदर्शयितुं कर्मावतारमनुस्मार-

यन्नाशिषः प्राच्यन्ते-पृष्ठे भ्राम्यदमन्दो मन्दरगिरिग्रीवाग्रकर-
ण्डलस्तस्य प्राभाणस्तेषामप्राणि नैः कण्डूयनात्तेन सुखेन निद्रालो-
निद्राशास्त्रस्य येषां श्वासानिलाणां संस्कारास्तेषां कलाश्च
वशात्तदनुवर्त्तनवशाज्जलनिधेरम्भसाम् यातायाते न विश्रा-
म्यति । ननु, समुद्रस्रोभादेव तत्र संस्कारवशात्तत्राऽऽह-वेला-
सामस्तस्य निभेन भिषगा ॥ २ ॥

पुराणसंहितानां सङ्ख्यास्तासां सम्भूतिः समाहारम् अस्य
तु श्रीभागवतस्य वाच्यं विषयः प्रयोजनं च दानं च तस्य
पाठादेश्च माहात्म्यं निबोधत ॥ ३ ॥

इकान्दं यताधिकं काशांतिमहत्तम ॥ ७ ॥ ८ ॥

एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।

तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥ ९ ॥

इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणो नाभिपङ्कजे ।

स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्संप्रकाशितम् ॥ १० ॥

आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् ।

हरिबीजाकथाव्राताऽमृतानन्दितसत्सुरम् ॥ ११ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतमिच्छासप्तदीपः ।

अथोद्देशे सर्वशास्त्रसाररूपश्रीमद्भागवतभूषणं चर्चयिष्यन्
नक्षिपयभूतभगवत्प्रतिपूर्यकं पुराणसङ्ख्यासम्भूतिं दर्शयति—
शर्मिणि सार्धैरष्टभिः।स्तुत्यन्ति स्तुवन्ति उपनिषच्छब्दव्याकारात्मकं
काम्यं स्तुतिगानध्यानविषयस्येऽपीत्यस्तान्नाच्छिष्यत्वं दर्शयति,
अस्तु न क्षितुरिति ॥ १ ॥

भगवतः इत्यस्तान्नाच्छिष्यतां कैमुतिक्रियायेन हटयितुं नद्व-
ताराणां कूर्मोपलक्षितानां दुर्लभत्वं दर्शयन् समुद्रमथनकृत्या
अमृतोत्पादनवत्सकलशास्त्रमथनेन श्रीमद्भागवतोत्पत्तिं च द्योत-
यति, पृष्ठे आरभ्यत आम्बोऽर्तिवचनात् गरिष्ठश्च यो मन्दरस्तस्य
प्राग्भूः कण्डूयनात् सुखोत्पादकसङ्कुपेयात् हेतोर्निद्राजोऽनिद्रा-
शीलस्य आसनिलाः चः पान्तु यत् येषां आसनिलानां संस्कार-
कलानुवर्त्तनवशात् जलनिधिरम्भसामतन्द्रित निरन्तरं यातायान-
मद्यापि न विभ्राम्यति नन्वम्भसां गमनागमनं समुद्रक्षोभा-
द्भवतीत्यत आह, वेजानिभन्तेनि । वेजाक्षोभस्तस्य निभन्
मिषेय्य भनेन वायुभिज्जलादिष्वचेतनपदार्थेषु यत्रयत्र क्रिया सा
भगवत्कर्तृकवातः स्वभाववाद्वा नाङ्गीकार्य इति द्योत्यते ॥ २ ॥

पुराणानां पृथक् पृथक् याः सङ्ख्यास्तासां सम्भूतिं समा-
हारम् अस्य श्रीमद्भागवतस्य आख्यप्रयोजने विषयफले दानं
तन्माहात्म्यं पाठादिर्माहात्म्यम् आदिशब्देन भवणादे
ग्रहणम् ॥ ३ ॥

अथोद्देशात् प्रयोविशतिः ॥ ४ ॥

वाङ्मन्त्रेण दशपञ्च सहस्राण्य चत्वारि यतानि च ॥ ५-८ ॥

माया टीका ।

सूत उवाच ॥

सूतजी चेन्न कि—ब्रह्मा वरुण और मरुत् अर्थात् देव
लोग दिव्य स्तोत्रों में जिनकी स्तुति करते हैं। तथा साम
गान करने वाले, मंग पद क्रम उपनिषदों सहित वेदों से
जिनकी स्तुति करते हैं, और ध्यान में स्थित होकर जिन परमा-
त्मा के विषय मन लगाकर योगिजन जिनको देखते हैं, तथा
सुर असुर गण जिनके भक्त को नहीं जान सकते, ऐसे देव
अनिताराग्य को नमस्कार हो ॥ १ ॥

घाट पर भ्रमते हुए बड़े भारी मंदराच्छ की शिखारों
के मग्न भाग से गात्र खोजने के समान निद्रा का अनुभव करने

नाछे भीकछपकप भगवान् के आस से निकले हुए पवन,
तुम सर्वों की रक्षा करो, जिस पवन के संस्कार के लेशमात्र
अनुभवेन के वश में समुद्र की लहर के बहाने [मिष] से समुद्र
के जलों का आना जाना निरन्तर अब भी नहीं विभ्राम
खेता है ॥ २ ॥

सूतजी दो श्लोकों में मंगला चरण करके बोले कि—हे
शौनकादिक हो! अब तुम पुराणों की संख्या का समाहार
और श्रीमद्भागवत का विषय प्रयोजन और दान तथा पाठ-
दि का माहात्म्य भवण करो, ॥ ३ ॥

ब्रह्मपुराण दशसहस्र १०००० है, अर्थात् ब्रह्मपुराण के
के दश सहस्र श्लोक हैं, पद्मपुराण पञ्चपन सहस्र ५५०००
है, श्री विष्णु पुराण तेईस सहस्र २३००० है, शैवपुराण चे-
बीस सहस्र २४००० है ॥ ४ ॥

५४ श्रीमद्भागवत पुराण अठारह सहस्र १८०० है,
नारद पुराण पञ्चीस सहस्र २५००० है, मार्कण्डेय पुराण
नव सहस्र ९००० है, अग्नि पुराण पन्ध्रह हजार चार सौ
१५४०० है ॥ ५ ॥

अविष्य पुराण चौदह हजार पांच सौ १४५०० है, ब्रह्म-
वैवर्तपुराण अठारह सहस्र १८००० है, विंग पुराण एकादश
सहस्र ११००० है ॥ ६ ॥

वाराह पुराण चौबीस सहस्र २४००० है, स्कन्द पुराण
इक्यासीसहस्र एकसौ ८११०० है, वामन पुराण दश सहस्र
१०००० है ॥ ७ ॥

कूर्म पुराण सत्रह सहस्र १७००० है, मत्स्य पुराण अतु-
र्दश सहस्र १४००० है, गरुड पुराण उन्नीस सहस्र १९०००
है, और ब्रह्माण्डपुराण द्वादश सहस्र १२००० है, ॥ ८ ॥

श्रीधरखामिकृतमावायेदीपिका ।

महाभारतं स्थितिहासः रामायणं च आदिपर्वकं काव्यम्
अतः पुराणानां सङ्कोहः समूहस्तुर्लक्षसङ्ख्याक एव
इदानीमस्य आख्यप्रयोजनाद्भिर् दर्शयितुमाह—तत्रेत्यादिना
॥ ९ ॥ १० ॥

हरिबीजाकथानां अतः समूहः स एवायुर्व तेनानन्दितः
सतः सुराद्यं येन तत् ॥ ११ ॥

सर्ववेदान्तसारं यद्वद्व्यात्मैकत्वलक्षणम् ।
वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥ १२ ॥
प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहमम्वितम् ।
ददाति यो भागवतं स याति परमाङ्गतिम् ॥ १३ ॥
राजन्ते तावदन्यानि पुराणानि सताङ्गणे ।
यावन्न दृश्यते साक्षाच्छ्रीमद्भागवतं परम् ॥ १४ ॥
सर्ववेदान्तसारं हि श्रीभागवतमिष्यते ।
तद्रसाऽमृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद्रतिः क्वचित् ॥ १५ ॥
निम्नगानां यथा गङ्गा देवानामच्युतो यथा ।
वैष्णवानां यथा शम्भुः पुराणानामिदं तथा ॥ १६ ॥

श्रीभरखामिकृतमावायेदीपिका ।

तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥ १२ ॥
प्रौष्ठपद्यां भाद्रपद्यां हेमसिंहमम्वितं सुवर्णसिंहासना-
ऽऽकटम् ॥ १३ ॥ १४ ॥
तद्रसं एवाऽमृतं तेन तृप्तस्य निवृत्तस्य ॥ १५—१७ ॥

श्रीमद्दीपिकायाः सारं कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । अतः पुराणानां सम्बोधः समूहस्तुल्यं भवत्येव
एव इदं हि स्य वाक्यादिनिर्देशयितुमाह तत्रेत्यादिना ॥ ६ ॥
* इदमिति भगवतः श्रीनारायणेन सम्प्रदर्शितं चतुःश्लोक-
रूपेणेति शेषः ॥ १० ॥
कथञ्चान्नादिमध्यावसानेषु पृथगाख्यानेनाभिधेयैराख्यायैः
संयुतं तथापि सर्वत्र हरिबीजाकथानां प्रातः समूह एवाऽमृतं
तेनाऽऽनन्दिताः सन्तश्च सुराश्च येन तत् ॥ ११ ॥
अनेन वाक्यं प्रधानं सूचितं—तत्प्रमाणमाह—सर्वेति । सर्व-
वेदान्तेषु यत्सारभूतं ब्रह्म आत्मा च तयोर्भावः प्रह्लादमन्त्र स्वरूपो
गुणतश्च निरतिशयबृहत्त्वमन्त्रः प्रविष्टः प्रह्लादमनेन अर्पितः च
तदेवेकं ब्रह्मण्यम् असाधारणधर्मो यस्य तत् । यद्वा, ब्रह्मात्मैक्य-
ब्रह्मण्यमिति ब्रह्मात्मशब्दवाच्यम् तदेकं वस्तु तस्य भाव-
स्तीत्येवं तल्लक्षणम् यस्य तद्वितीयं स्मृतुं स्वस्वरूपवत्तराहितं
वस्तुमतिपाद्यो विषय इत्यर्थः । तन्निष्ठं तादृशवस्त्वधीनं केनन्यं
प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मुक्तिरिति यावत् तदेकं प्रयोजनं
दानपाठादिप्रयोजनं यस्य ॥ १२ ॥

(शेषं श्रीभरिखामिकाव्याख्यानस्य द्रष्टव्यम्) ॥ १३—१६ ॥

श्रीमद्भिज्जयध्वजतीर्थकृतपदहरनावली ।

पुराणानां सम्बोधः समूहः चतुर्लोकसङ्ख्याक एव ॥ ९—१० ॥
हरिबीजाकथानां प्रातः स एवाऽमृतं तेनाऽऽनन्दिताः सन्तः

सुराश्च येन तत् तन्निष्ठं तद्विषयम् ॥ ११ ॥

प्रौष्ठपद्यां भाद्रपद्यां हेमसिंहमम्वितं स्वर्णसिंहासना-
ऽऽकटम् ॥ १२—१३ ॥

तद्रसं एवाऽमृतं तेन तृप्तस्य ॥ १४—१५—१६ ॥

श्रीमद्भिज्जयध्वजतीर्थकृतमसम्बोधः ।

एवमिति । तेः मन्त्रपुराणोक्तं निवेद्यः—

अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥
खण्डगोप्तेन तस्मात्कं वेदार्थपरिवर्हितम् ।
बालमीकिनपि चमोक्तम् रामोपाख्यानमुत्तमम् ॥
ब्रह्मण्डसिंहितं तच्च शनकोटिप्रविस्तरात् ।
आहत्य नारदनेन बालमीकाय पुनः पुनः ॥
बालमीकिना च चाक्रे धर्मकामार्थसाधनम् ।
एवं संपादाः पञ्चेन खण्डान्ते पारकीर्तिताः ॥

इति ॥ ८ ॥

इदमिति त्रिकम् । गौडकशावितो नामिपकुञ्जं स्थिताय
ब्रह्मण्यं भगवता श्रीकृष्णेन प्रकाशितं सन्त आत्मारामो एव
सुराः “इत्य सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या” इत्यत्र चन्द्रकेशात् सर्वेति
ब्रह्मात्मनोऽवेकत्वं तदेव ब्रह्मण्यं यस्य तद्वितीयं सर्ववेदान्त-
सारं वस्तु तन्निष्ठमित्यस्य । अयमर्थः “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
इति यस्य स्वरूपमुक्तं “येनाभूतं भूतस्मरति” इति “ब्रह्मिणेन सर्व-
विज्ञानं प्रतिज्ञाय ब्रह्मिणस्तानित्यमिहा एव नाणाधर्मो अङ्ग-
पणताः “सर्वेषु सौख्यममम आसीत्” इत्यादिना निखिल-
जगदेककारयता “स एक्षन् बहुस्वाम” इत्यनेन अत्यमरुद्वयता
च प्रतिपादिता तेन ब्रह्मण्यं स्वरूपशक्तिरूपं बृहत्तमं जग-
त्कस्मादुच्यते ब्रह्म बृहति बृहयति चेति श्रुतिभिः “बृहन्नामृद्वशा-
त्वाच्च यद्वृक्षपरमं विद्” इति विष्णुपुराणादिभिश्च प्रतिपादिनेन
साध्यं अनेन जीनेमात्मना इत्यादिनर्हायवचनरूपायां अनाविद्या-
निर्देशेन ततो मिश्रत्वेच्चात्मना निर्देशेन तद्व्याप्त्यविशेषत्वेन

भीमजीवगोत्रामिकृतक्रमसम्भवं ।

अथ "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" इत्यादिपति-
पादितस्य "अंशो नानाव्यपदेशात्" (१२।४२) इति न्यायमिदं
जीवात्मनो यदेकत्वं तत्त्वमसिवाद्वा ज्ञाना तदंशभूता त्रिभूतत्वेन
समानाकारता तदेव अक्षय्यमापाततो ज्ञाने साधकतमं यस्य तथा-
भूतम्—

"वदन्ति तत्तत्सर्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमग्र्यम् ।

ब्रह्मेति परमार्थेन भगवानिति शब्धेन" ॥

इति त्रिधा ऽऽभिभूतं यत् सर्ववेदान्तसारमन्त्रिनीयं वस्तु तन्निष्ठ-
मिदं पुराणं तथा कैवल्यैकप्रयोजनं कैवल्यः शुद्धः सच्च प्रोक्त-
कैतवो यो भक्तः स एव धर्मः प्रोक्तः कैतवोऽत्र परम इत्युक्तत्वात्
तस्य भावः कैवल्यं मोक्षादिकामरहिता भक्तिः "कैवल्यसम्मत-
पथस्तस्य भक्तिर्भोगः" इत्यत्र कैवल्यमित्येव सम्मतः पन्था भक्ति-
र्भोग इति तैत्तिरीयान्तरात् अत्र पन्था इति भगवत्प्राप्त्युपाय इत्यर्थः
सा भक्तिः प्रेमलक्षणा तस्यैव तत्र मुख्यत्वात् तस्मात्कैवल्यं
भगवत्प्रेमैव पुरुषार्थे प्रणिपाद्यं यस्य तत् साक्षीकृत्यसाष्टि-
साक्येऽप्येवादिष्वन्यत्र दृश्ये इति ॥ १०—१२ ॥

तद्ज्ञानत्वापि तादृगेव फलमाह—प्रौष्ठपथमिति । परमां पर-
मस्य भगवतः सम्प्रतिभिरुपां "ज्ञानेन वैवासाकिशब्दितेन" इत्यादेः
इति ॥ १३ ॥

राजन्त इति । अर्थान्निहासनाकदरे हेतुतया राजत्वमेव
दर्शितम् ॥ १४ ॥

तदेव ध्यनकि-सर्वेति । तद्रसः भीमगवज्ज्जितरसः "पिबत
मागवतं रसमालयम्" इत्युक्तेः "नारयणिकं विगणयन्वापि"
इत्यादौ अत एवाह, निम्नगानामिति ॥ १५—१६ ॥

भीमश्चिन्तनायचक्रनर्तितकृतसाराधर्शनी ।

तत्राष्टादशोति यथैवावतारत्वादवतारमध्ये कृष्णं गणयित्वा
पुनः "एतं चांशकक्षाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् अयम्" इति कृष्णस्य
पुण्यगणना तथैव पुराणत्वात् पुराणमध्ये भीमागवतं गण-
यित्वा "तत्राष्टादशसाहस्रं भीमागवतमिष्यते" इति पुन-
गणना पुराणचक्रवर्तिवैयर्थिका यथा च तत्र अयम् परम
सर्वोत्कर्षवृत्तं तथैवात्रापि भीमविति पदम् इदं प्रकान्तं
सम्पूर्णमेव ॥ ६ ॥ १० ॥

वाच्यप्रयोजने आह हरेर्लोकाध्यानां प्रातः समूह एव
अमृतं तेन जानन्विताः सन्तो भक्ता एव सुरा येन तदिति
लोकाध्यानातश्चन्द्रेण भक्तिरूपं वाच्यं व्यञ्जितम् । स एव
अमृतमिति प्रेमरूपं प्रयोजनं च प्रेम्णैव मक्तेरमृतवहासाद्यत्त-
सिद्धे तेन सहनामानन्द इति प्रेम्णोऽनुभावः अत्र कथाया
अमृतत्वारोपेण तत् सम्प्रदानां सताम् सुरत्वारोपेण च
तत् सम्प्रदानः शास्त्रस्यास्य मोहिनीत्वारोपो वृत्तते मोहि-
न्यैव सुरेभ्योऽमृतदानमसिद्धेः ततश्च सुरान् अमृतात् अं-
विदुः - प्रतिभूरिङ्गयोगैव भगवज्जनालक्षितं यथा ब्रूते स्म
महाविर्भावस्वायं युष्मदनुकूलमेव कर्तव्यं प्रयोजनं चा-
सुरान् वञ्चयित्वा युष्मद्व्ययमेवामृतप्रदानं यथा चासुरान् अ-

तत्त्वमविदुः प्रत्यपि युष्मद्व्ययमेव स्पष्टमेव ब्रूते स्म—
विर्भावस्व युष्माकं विजयप्राप्त्यर्थमेव कर्तव्यम् प्रयोजनम् ।
युष्मद्व्ययममृतप्रदानमिति गौणमेव, मुख्यं प्रयोजनं तेनैव
यदानन्दचमत्कारं युष्मान् निरर्थं प्रापयामि युष्मद्व्ययमिति
तत् प्रथममेतानितीदृशान् निकृष्टान् देवान् ईक्षित्वा पारिव-
र्वामीति तथैवेदं भीमागवतं शास्त्रमपि अतस्त्वज्ञान् अमृतात्
हरिर्लोकाध्यायपथेन अवाच्यं अयोजनं च "परोक्षत्वात्
श्रुत्यः पराक्षं च मम प्रियम्" इति भगवदुक्तं व्यञ्जितमेव
पुरा सर्वलोकालक्षितमुक्त्वा अतस्त्वमविदुः शास्त्रमभिन-
प्रकटय्य अवाच्यप्रयोजनं मध्ये एवाह सर्ववेदान्तानां सारं
यत् ब्रह्मणा सह आत्मैक्यमद्वितीयं वस्तु तन्निष्ठं तस्मिन्
वाच्यत्वेन निष्ठा यस्य तत् कैवल्यमेकं मुख्यं प्रयोजनं यस्य
तत् केचित् पुनरेव वञ्चयते शास्त्रेऽस्मिन् भक्तिज्ञानयो-
र्द्वयोरपि मार्गयोरुक्तत्वात् भक्तिप्रेमया वाच्यप्रयोजनेऽङ्गत्वा
ज्ञानकैवल्ये अपि वाच्यप्रयोजने आह—सर्ववेदान्तेति । कैवल्य-
मप्येकं प्रयोजनं यस्य तत् अपरे त्वेवमाहुः शास्त्रेऽस्मिन्
क्रम एव "धर्मः प्रोक्तः कैतवोऽत्र परमः" इत्यनेन परमधर्मस्य
भक्तेरेव वाच्यत्वावगमात् ईश्वरः "सद्यो हृद्यवद्व्ययतेऽत्र कृति-
भिः" इत्यनेन प्रेम्ण एव प्रयोजनत्वावगमाच्च तथा सर्वेष्वपि
स्फुटेषु ज्ञानात्तत्साध्यान् [मुक्तेरपि] मांसाहपि सकाशात् भक्तेरेव
प्राधान्यदर्शनात् प्राधान्येन स्वपदेशा भवन्तीति न्यायात् भक्ति-
प्रेम्णोरेवाभिधेयत्वप्रयोजनत्वे व्यज्येते तस्मात्मोहिनी साधर्म्य-
प्रापकप्रकटार्थमेतत् पथमाश्वस्तरेणार्थान्तरेण योजनीयं तद्यथा
ब्रह्मरामैकत्वलक्षणं यद्वस्तु तन्निष्ठं ततोपि निःसृत्य तिष्ठतीति
तत्तथा ज्ञानकर्मस्वर्गाद्यभिधेय [युक्त]सहिताः केवला भन्यभक्ता-
स्तेषां भावः कैवल्यं तदेव प्रयोजनम् यस्य तदिति ॥ ११-१२ ॥

प्रौष्ठपथां भाद्रसप्तमिभ्यामिति तद्दिन एव भीममुनीन्द्रे
शास्त्रमेतत्समासीकृतमिति पाश्चात्तरजयङ्गतभागवतमाह—इदं
हेमसिंहसमन्वितमिति सर्वेशास्त्रमहाराजस्य पुराणसूर्यस्यास्य
साम्राज्यार्थं सिंहासनौचित्यात् सर्वप्रहराजस्यैतत्पुपमानस्य भूय-
त्वापि तद्दानीं सिंहराशिगतत्वेन सिंहासनाधिकृतता इदं
अस्य सर्वेशास्त्रमहाराजत्वमेवाह—राजन्त इति । अस्यापि पुराणा-
न्यपि प्रायस्तावत् शास्त्रराजानि यावन्नेति भीमागवतं तु
साम्राज्येवातः शास्त्रमहाराजमिति भावः । यद्वा, अस्य पुराण-
सूच्यत्वमाह—राजन्ते दीप्यन्ते रात्रौ नक्षत्राणांवेति भावः ।
यावद्वाऽयन्ते यावन्नेति सति सूर्यो न दृश्यते ॥ १३—१४ ॥

सर्ववेदान्तेऽपि सारं अष्टं गच्छेति सर्वपापनाशनत्वेन
प्रकृत्य इति सर्वोत्कर्षेण शम्भुरिति सर्वभयहर्त्रावपदेष्टुमेव
पमा ॥ १५—१७ ॥

भीमचक्रवर्तकृतसिंहास्तप्रदीपः ।

पुराणानां समूहः समूहः भीमज्ञागवतस्य सर्वपुराणेश्वरो
भगवत्कृतत्वादिना भिद्यते वक्तुमाह—तथेति । अष्टादशसाहस्र-
मुक्तसङ्ख्यापूरककृद्दामानेन केवम् ॥ १८ ॥

अत्रेदमवधेयम् उपास्यरूपं तदुपासकरूपं कृपाकर्म भक्तिरसः

त्रिप्राणी चैव सर्वेषां यथा काशी ह्यनुत्तमा ।

तथा पुराणव्रातानां श्रीमद्भागवतं द्विजाः ! ॥ १७ ॥

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।

तत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैष्कर्म्यमाविष्कृतं तच्छृण्वन् प्रपठन् विचारणापरो भक्त्या त्रिमुच्येन्नरः ॥ १८ ॥

कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो ज्ञानप्रदीपः पुरा तद्रूपेण च नारदाय मुनये कृष्णाय तद्रूपिणा ।

योगीन्द्राय तदात्मनाऽथ भगवद्राताय कारुण्यतस्तच्छुद्धं विमलं विशोकममृतं सत्यं परं धीमहि १९ ॥

नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय सान्निधौ ।

य इदं कृपया कस्मै उपाचक्षते मुमुक्षवे ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विरोधिरूपेण श्रीमद्भागवतस्वातन्त्र्यपञ्चकं विषयः "धर्मः प्रोज्झित-
केतवः" इत्युक्तोपपादितः तत्र 'वद्विज्ञानेन सर्वे विज्ञानं भवति' इति
श्रुतेर्मुख्यो विषयो भगवानिति तत्र चोपास्यं भगवन्तं विषय-
तथोपासकमधिकारितया विरोधिपदार्थं मुक्तिप्रतिबन्धकतया
भक्तिरसं ससाधनं मोक्षोपायतवेति पदार्थचतुष्टयं पञ्चमं कृपा-
फलवृक्षाय विषयविशेषमेव प्रयोजनत्वेनाह-इदमिति त्रिभिः । भव-
भीताय मोक्षविरोधिप्रसारमयुक्ताय ब्रह्मणे सर्वाधिकारि-
मुख्याय भगवन्तैवेदं श्रीमद्भागवतं प्रोक्तम् ॥ १० ॥

वैराग्यमुपपन्नं ज्ञानादिसाधनानां ज्ञानवैराग्यादिभिः साधने-
राश्यायते प्रकाशयते इति वैराग्यावधानं भक्तिरहस्यं तत्संयुतम्
हरेर्मुख्यविषयकथानां प्रातः समूहः स एवामृतं तेनानन्दिताः
सन्तः सन्तः सुरास्य अधिकारिणो येन तम् ॥ ११ ॥

कथम्भूतं सर्ववैराग्यसारम् यद्वा, सर्ववैराग्यानां सारं मुख्यं
प्रतिपाद्यम् अद्वितीयं निःसमानातिशयं ब्रह्मपरमात्मनारायण-
वासुदेवाद्विपदाभिधेयं "वैद्वै सवैरहमेव वेद्यः" इति आमुख्यगीतं
ब्रह्मस्तु तकिष्ठम् ब्रह्म जगत्कारणं सर्वं सर्वशक्ति 'सत्यं ज्ञानं
मनस्तम्' वस्तुपदेनोक्तं तत्पदवाच्यम् आत्मानुपरिमाणाकोऽन्यत्रस्व-
पदार्थः तयोः अर्थवशायाः स्वभावतः एव गुणगुणिवरकाथकारण-
वत् भिन्नस्वरूपयोः स्वभावतः एकैकत्वं खल्यते ज्ञायते यत्र तत्
ब्रह्मजीवयोः ज्ञेताज्ञेयसम्बन्धप्रतिपादकमिदं पुराणमित्यर्थः । अनेन
पुराणेन केवलभेदवादिना तार्किकादयः केवलभेदवादिनश्च
साङ्ख्यवादयः निराकृता वेदविकृष्टवादिति भावः । केवल्यं केवल्यस्य
कारणकारणप्रकृतिसम्बन्धरहितस्य निरञ्जनस्य भावः भगवत्सार-
वत्त्वः केवल्यं तदेकप्रयोजनमिदमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एवं कर्तुं विषयप्रयोजनाभ्यां चास्य भेदयं दर्शितम् इदानीं
ज्ञानमाहात्म्यादिकथनेनाऽस्य भेदयमाह—प्रोष्ठपद्यामिल्लान्दना,
प्रोष्ठपद्यां आद्रपद्याम् इमसिहसमन्वितं अर्थसिंहसल्लारुढम्
॥ १३-१७ ॥

भाषाटीका ।

इह प्रकार महादश पुराणों का समूह चार खण्ड ४०००००
है, जहाँ यह श्रीमद्भागवत अठारह सहस्र १८००० है ॥ १९ ॥

यह श्रीमद्भागवत पूर्वे काष्ठ में संस्कार से भवभीत, और
अपने नाभिकमल में स्थित, ऐसे ब्रह्माजी को श्रीभगवान् ने
कृपा करके प्रकाशित किया रहा ॥ १० ॥

यह पुराण आदि मध्य और अंत में वैराग्य के प्रावधानों
से संयुक्त है, तथा भीहरि की धीला कण्ठों के समूह
रूप अमृत से साधुजन और देवताओं को आनन्द देने
वाला है ॥ ११ ॥

यह सम्पूर्ण वेदात्म का सारभूत है, और परब्रह्म के साथ
जीवात्मा के निष्कपट भाव को दर्शाने वाला है, और यह
अद्वितीय वस्तु है, तथा परमात्मा का प्रतिपादक है, और
इसके पठन अथवा का मोक्ष ही एक प्रयोजन है, ॥ १२ ॥

आद्रपद्माक्ष की पूर्णमासी में सुषण्य के सिंहासन पर
विराजमान कर जो श्रीभागवत के पुस्तक का दान करता
है, वह परमर्गात् को प्राप्त होता है ॥ १३ ॥

अमृत का समुद्र रूप श्रीमद्भागवत पुराण जब तक नहीं
सुनने में आता है, तब ही तक सन्तो के समाज में अथवा
पुराण शोभा देते हैं, श्रीभागवत के आगे कोई भी नहीं आता
है ॥ १४ ॥

यह श्रीमद्भागवत सम्पूर्ण वेदात्म का सार है, इसके
रसाभूत से जो पुरुष तृप्त हैं, उनकी अन्धकार की भी
प्राप्ति नहीं होती है ॥ १५ ॥

जैसे, कि—तद्वियों के मध्य में भीविष्णुवादकी भीमंगा,
जो सब से भेद्य है, जैसे, देवों में भी अच्युत भगवान्
सर्वोत्तम है, जैसे विष्णु भक्त वैष्णवों के मध्य में भीशंकर
भेद्य हैं, इसी प्रकार पुराणों के मध्य में यह श्रीमद्भागवत
पुराण भेद्य है ॥ १६ ॥

भीषरव्यामिक्तमाचार्यदीपिका ।

पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्त्वं नैष्कर्म्यं सर्वकर्मांतरमः
भक्त्या तच्छृव्यादिपरो विमुच्यते ॥ १८ ॥

श्रीभागवतसम्प्रदायप्रवर्तककृष्ण मगधजयानकृष्णं मङ्गल-
माचरति—कस्मै ब्रह्मणे अनलोऽमनः अथवा श्रीभागवतकथः
पुरा कदाचि तद्रूपेण ब्रह्मकृष्ण नारदाय तद्रूपिणा नारद-

भीमज्जागवतसामिहितभाषार्थदीपिका ।

कपिणा कृष्णाव द्वासाव तद्रूपिणा योगीन्द्राव शुकाव तदा-
त्मना शुकरूपेण तत्परम सत्यम् भीमारावणाख्यं तत्त्वं
भीमहि इति गायत्र्यैव यथोपक्रममुपसंहरन् गायत्र्याख्यब्रह्म-
विद्येयमिति दर्शयति ॥ १६ ॥

तमेव देवतारूपेण शुकरूपेण च प्रणमनि—नम इति,
ब्राह्मणम् । व्याख्येयं व्याख्यातवान् ॥ २०—२३ ॥

भीमद्विजयव्यजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पारमहंस्यं परमहंसैः प्राप्यम् ॥ १७—२३ ॥

भीमजीवगोस्वामिहितकमसम्भवं ।

किञ्च भीमागवतमिति वैष्णवानां प्रियमित्यनेनैव तथा विव-
क्षितं तत्रानुषङ्गिकं गुणमाह—वस्मिन्निति । विमुच्येत सर्वमसत्य-
न्तरायेऽप्योऽपि निस्तरत् ॥ १७—१८ ॥

पूर्वं वस्त्वद्वितीये तज्जिह्वमिति सामान्यतस्तात्पर्यं दर्शयित्वा
जम्माद्यस्वेत्याद्युपक्रमपोषकं भीमागवत्त्वे तस्य पदर्थवसानं दर्श-
यन्नुपसंहरति—कस्मा इति । कस्मै ब्रह्मण्यो महावेकुयठं दर्शयता
भीमागवता येन विभासितः प्रकाशितः ननु तदा विरचितः अर्थ
भीमज्जागवद्रूपः पुरा पूर्वपराङ्मादी तदात्मनेत्यस्योत्तरं गान्धर्वः
तत्र तदात्मना भीशुकरूपेणेति गन्धं तद्रूपेणेत्यादिभिस्त्रिभिः
पदेनैव केवलं चतुःश्लोकैव तेन प्रकाशिता अपि तु तत्र तत्रा-
विष्टेनाख्यगडमेवेदं पुराणमिति द्योतितम् भीसङ्कल्पेणसम्प्रदाय-
प्रवृत्तिस्तु भीकृष्णद्वैपायनकर्तृकप्रकाशनास्तर्गतमेवेति पृथङ्का-
तत्परं सत्यं भगवदाख्यं तत्त्वं भीमहि “वस्तुपरमनुत्तमम्” इति
सहस्रनामस्तोत्रं तच्छब्दस्य तन्नामत्वेन गणितत्वात् पराशर्येन
च भीमगवतान्वेद्येन ‘आद्यावन्तारः पुरुषः परस्य’ इति द्वितीयात्
ब्रह्मादीनां बुद्धिवृत्तिप्रकटितनामिधानात् गायत्र्यर्थोपलक्षितेन
भीमहि इति गायत्रीपदानोपसंहारः ॥ १६ ॥

तदेवं भीमागवततात्पर्यत्वेनोपसंहृत्य तं सर्वगुणं भीमाग-
वतमेव प्रणमनि—नम इति । मुमुक्षुं तज्ज्ञं विना सर्वमर्थं
त्यक्तुमिच्छति ॥ २० ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

सर्वोक्त्यर्थमेवोपपादयति—भागवतं पुराणमेव भीमत् सर्व-
ज्ञोभायुक्तं न भवति मन्त्राः त्रिगुणोत्था वस्मात्तत् यत् यतो
वैष्णवानां प्रियं भक्त्युत्कर्षप्रतिपादकत्वादिति भावः । भक्त्युत्थज्ञान
प्रणिप्नोमिभिर्ज्ञानसिद्धैरात्मरामैरप्येतद्वाभ्युपगम्यैवेत्याह—
वस्मिन्निति । परमहंस्यं हितं पारमहंस्यं ज्ञायं ब्रह्म पारम-
हंस्यं परं भक्त्युत्थत्वात् भेदं ज्ञानसाधकैरप्येतद्वद्वद्वत्त्वेन
स्मिन्नाह, यत्रेति । नैष्कर्म्यं सर्वकर्मोपरमः ॥ १८ ॥

भीमागवतसम्प्रदायप्रवर्तकस्य भगवतो ध्यानलक्षणं

मङ्गलमाचरति—अर्चयति । सर्वनामस्वभावम्—अर्चयति । अर्चयति
एकस्मात्प्रत्ययः पुरा कल्पदी तद्रूपेण नारदाय तद्रूपिणां
कृष्णाव द्वासाव व्यासकृपेण योगीन्द्राव शुकाय तदात्मना
शुकरूपेण भगवद्भाताय विष्णुराताय तत्परं सत्यं भीमारावणा-
ख्यरूपं भीमहि इति गायत्र्यैव यथोपक्रान्त्यास्तथैवोपसंहरन्
गायत्र्याख्यब्रह्मविद्येयमिति दर्शयति ॥ १६ ॥

शास्त्रप्रमातो ज्ञासीष्टदेवं प्रणमनि—नम इति । वास्तुदेवाय
वसुदेवनन्दनाय साक्षिणे इति ब्रह्म तस्य भक्तो भीकरहितो
वा शिष्टो दुष्टो वा तदभिप्रेतमर्थं क्वातुं वेत्ति वा न वेत्ति वा
न एव साक्षात्पश्यति तत्कृपेव मे शरणमिति भावः
ब्रह्म तावत्को वराको ब्रह्मापि तत्कृपां विना भीमागवतार्थं
न वेत्तीत्याह—य इति । मुमुक्षुं कृपया व्याख्येयं कृपा-
देश्येतदुपदेशात् पूर्वमेव तस्य मुमुक्षा आसीत् एतदुप-
देशानन्तरं तु प्रमथयेवाकाङ्क्षा मोक्षे तत्पक्षेवाजानिष्टेति-
भावः ॥ २० ॥

भीमज्जागवतसङ्प्रदायप्रवर्तकसङ्प्रदायप्रदीपः ।

परमहंसैः हेवोपादेयविशेषकिमिच्छाम नैष्कर्म्यं मुक्तिविरोधि-
कमेवाहितम् ॥ १८ ॥

भीमज्जागवतसङ्प्रदायप्रवर्तकसङ्प्रदायप्रदीपः मङ्गलमाच-
रति—कस्मे काव चतुर्मुखाय, मतुषः अनुपमः अयम् भीमज्जाग-
वतरूपः ज्ञानप्रदीपः पुरा कल्पदी येन विभासितः तद्रूपेण
चतुर्मुखरूपेण नारदाय तद्रूपिणा कृष्णाव द्वासाव तद्रूपिणा
योगीन्द्राव शुकाय तदात्मना भगवद्भाताय परीक्षिते तत्परं
पूर्णं सत्यं जगत्कारणं निर्व्ययमात्मस्वरूपं भीमहि व्याख्येयः
उपक्रमे उपसंहारं च भीमहि इति गायत्रीपदानोपसंहारः अस्य
शास्त्रस्य गायत्र्यर्थप्रकाशकत्वं सूचयति ॥ १६ ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जैसे पुण्यक्षेत्रों के मध्य में श्रीकेशव निर्मित काशी भेष्ट
है, हे विप्र हो ! इसी प्रकार पुराण समूहों में यह भी-
मज्जागवत सब से भेष्ट है ॥ १७ ॥

भीमज्जागवत जो है, सो निर्मल पुराण है, जो कि वैष्ण-
वों को प्रिय है, और जिसमें केवल पारमहंस्य भगवत् ज्ञान
गाथा गयी है । जिसमें ज्ञान वैराग्य और भक्ति सहित
नैष्कर्म्य प्रकट किया है, उसको भक्ति से सुनना हुआ पहना
हुमा विचार करता हुआ इस संसार से मुक्त होजाता है ॥ १८ ॥

अब भीमज्जागवत की परंपरा कहते हैं, कि—भगवन् श्री
नारायणने यह अनुसूक्त ज्ञान प्रकाश करने वाला पुराण ब्रह्मा
को प्रकाशित किया, फिर भीनारायण रूप ब्रह्मानं नारदमुनि
को उपदेश किया, फिर ब्रह्मरूप नारदजी ने कृष्णमुनि श्री
वेद व्यासजी को दिया, पश्चात् नारद रूप व्यासजीने बीगी
न्द्र श्रीशुक मुनि को दिया, फिर व्यास रूप श्रीशुक ने
कहणा करके ब्रह्मरात राजा परीक्षित को दिया, ऐसे इस
पुराण के प्रतिपाद्य शुद्ध विमल विद्योक्त अमृत पर सब भीमहि
का हम लोग ध्यान करते हैं ॥ १९ ॥

योगीन्द्राय नमस्तस्मै शुकाय ब्रह्मरूपिणे ।
 संसारसर्पदंष्ट्रं यो विष्णुरातममूमुचत् ॥ २१ ॥
 भवे भवे यथा भक्तिः पादयोस्तव जायते ।
 तथा कुरुष्व देवेश ! नाथस्त्वं नो यतः प्रभो ! ॥ २२ ॥
 नामसङ्कीर्तनं यस्य सर्वपापप्रणाशनम् ।
 प्रणामो दुःखशमनस्तं नमामि हरिं परम् ॥ २३ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्याम्
 अष्टादशसहस्रसंहितायां वैयासिक्यां द्वादशस्कन्धे
 त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 समाप्तश्चायं द्वादशस्कन्धः ।
 हरिः श्रीम् ॥

भाषा टीका ।

उन साक्षी श्रीवासुदेव भगवान् को नमस्कार है, कि-जिनने
 इस पुण्यको सुमुमुक्षु भक्षा के लिये कथन किया ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

भाष्यदीपिकामेतां भगवद्भक्तवत्सलाम् ।
 परमानन्दपादाब्जभृङ्गभीः श्रीधरोऽकरोत् ॥
 खड्गालम्बपद्माक्षपैः खलीखापरिमर्शितैः ।
 श्रीवतां परमानन्दनृहरिः सद्गुरुः खड्गम् ॥
 श्रीधरानन्दसङ्गीत्यै गुह्यं भागवतं मया ।
 तन्मतेनेदमाख्यानं नतु मन्मतेवैमवात् ॥
 केवं नानानिगूढार्थं श्रीमद्भागवतं कतु ।
 मन्दबुद्धिरहं कृष्णमेव किङ्कि न कारयेत् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिकायाम्

त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

समाप्तश्चायं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

समाप्ता खेवं भाष्यदीपिका ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीधरचरणसुरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

० (श्रीशुकपञ्चीवरीत्या द्वादशभिरध्यायैरेव
 समापिनोऽयं द्वादशस्कन्धः) ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्भिररायवाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बोऽहो गुरुभक्तो हृदि सन्निविष्टः—

खड्गेभ्यः सुखिनसङ्कटपूर्णा कथा मे ।

वाचीकिञ्चकरतबेन्द्रियवैवतेम्—

सुखिस्तमेनमनसं 'मनसं' परेशम् ॥

[५४]

* बांसो पिशङ्गपरिधिबन्धमाकृष्टार—

गन्धस्मिताकलितधीक्षुभीक्षुनेन ।

सञ्जीविनेन च मया परिदृष्टमूर्तिः—

अमे तमेमि शरण्यं वसुदेवस्तुम् ॥

केवं गभीरानिगमान्तरदृश्यसारं—

कावं सुमन्दमतिरत्र परं निदानम् ।

वीक्षा यदीयकठणाकलिता तमेव—

श्रीधौलवैशिकवरं शरण्यं गताऽस्मि ॥

चिकीर्षोऽमोघा सा निरन्ध्रकपालाकलिता—

यथा वक्ष्याम्यामि विद्वन्निरन्ध्रनाथाः समगमम् ।

स एव श्रीधौलो गुरुर्लज्जालिख्यजलनिधिः—

मम स्यातां खातभ्रष्टाकमखं सङ्ग्रहकटवम् ॥

इति श्रीवत्सलवचनपारावारकासुभाकरस्य श्रीधौलगुरो-

स्तनवेन तच्छरण्यपरिचर्याप्रसन्नतर्माकर्मभाष्यगतश्रीम-

द्भागवतार्थद्वयेन श्रीवैष्णवभाष्येन श्रीधौलगुरो-

विदुषा निखलितायां श्रीमद्भागवतचन्द्र-

चन्द्रिकायां व्याख्यायां द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

(श्रीमद्भिररायवरीत्या द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥)

समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमद्भिररायवरीत्या द्वादशभिरध्यायैरेव

समापिनोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

समाप्ता खेवं भाष्यदीपिका ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

श्रीमद्भिररायवाच्यैकतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बोऽहो गुरुभक्तो हृदि सन्निविष्टः—

खड्गेभ्यः सुखिनसङ्कटपूर्णा कथा मे ।

वाचीकिञ्चकरतबेन्द्रियवैवतेम्—

सुखिस्तमेनमनसं 'मनसं' परेशम् ॥

* काञ्चीकलापपारिधिरिति पाठांतरम् ।

भीमजीविगोखामकृतकमसम्भवं ।

तत्रापि आपदेष्टुं प्रयमति, योगीन्द्राय तदात्मनेत्युक्तेः
तद्वत् तस्य मम हि मानं स्मृत्वा कारुण्यं स्मरति, संसारति ।
संसारस्त्वस्मिन्निति संसारः प्रपञ्चः स एव भीकृष्णान्तर्यामिणे चोदु-
मशक्यत्वात् सर्वैः सर्वेष्वपि विषयैः तेन दृष्टं दंष्ट्रेण वात्यर्थं
नद्विरहदुःखेन पीडितं विष्णुरातं भीपरीक्षितं योऽमुमुक्षुः तां
पीडां त्यक्तुमर्हति प्रेरयामास जनकजनकमात्राद्यदुःखं यच्च
तस्मात्प्रोक्तं तत्तदुभाभ्यामपि नाहनमिति भावः । तादृशप्रेम्ण
च हेतुविष्णुरातमित्येव तेन विष्णुना यो रातः स भक्तेश्वरः प्रसादी-
कृतः स परमतदीय एवेति ॥ २१—२३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धीये
भीमजीविगोखामकृतकमसम्भवं
त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

नामचिन्तामणिः कृष्णचैतन्यरसविग्रहः ।
पूणः शुद्धो नित्यमुक्तोऽभिन्नस्वात्मनामिनोः ॥

अत एव—

सुनयनयौ हेमाङ्गो वराङ्गश्चन्द्रनाङ्गदी ।
सन्ध्यामकृत समः शान्तो निष्ठाशान्तिपरायणः ॥
एवं सहस्रनामोक्तः कृष्णचैतन्यसंज्ञितः ।
मां पाषाणपराङ्मुखः स्त्रमेमांशेन तुष्यतु ॥
स्त्रामिपादैः न बह्वयकं यद्वयकं चास्कुटं कथितम् ।
तत्र तत्रैव विंशतः सम्भवंः कमसम्भक्तः ॥

इति कश्चियुगपावनस्त्रमज्जनविमज्जनप्रयोजनावतारभीमभग-
वत्कृष्णचैतन्यपद्वयचरणानुचरविश्वेश्वरराजसमासमाजन्तभी-
मस्त्रीरूपसनातनानुशासनभारतीगर्भे भीमभगवत्सम्भवं कमसम्भवं
नाम सप्तमः सम्भवंः ॥ भीमभगवानुनविनी जयताम् ॥

समाप्तम्भवं भीमभगवत्कमसम्भवंः ॥
भीकृष्णचन्द्रो जयति ॥
समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्दर्शिनी ।

भीमद्विभं प्रयमति—योगीन्द्राय भक्तियोगज्ञानयोगकर्मयोगा-
न्तर्गतयोगविषां महासुखाय प्रह्लादपिण्डे परब्रह्मरूपाय, संसार
संपदं विष्णुरातमिति यथाऽर्जुनस्य मोहं गीताशास्त्रेण
यथोक्तस्य मोहमेकादशेन भगवान्ज्ञानसंयामास तथैव परिशुनः
संसारं भीशुक इति प्राकृतलोकप्रतीत्येवोक्तिर्वस्तुनस्तु तत्राद्या-
मेव नित्यपारंपर्याय संसारशकुनगणोपि किन्तु जीवहितप्रद-
चातुर्यधुरत्यगयां महाकृपाकृतां महतां कर्मण्येकं महासिद्ध-
जनमवलम्ब्यैव हिमापदेशस्तनिरिति नीतिर्दृष्टा अत एवात्र
विष्णुरातमिति प्रयुक्तम् विष्णुना कृपया युधिष्ठिराय राजः
दत्तः श्रव्यं गृहीतो वा यस्तस्य संसारं कः खलु मन्दबुद्धि-
राजकुलेने भावः । किञ्च, सर्वविषहरा मन्त्रा यथा लोके भग्नज्ञान-
मपि नापेक्षन्ते तथैवार्थं आनातुं न जानातु वा भीमभगवतीयाः
शब्दा एव संसारविषं निमूळवृक्षीत्याचार्याभिप्रायो द्रष्टव्यः
॥ २१—२३ ॥

इति भीमजीविगोखामकृतकमसम्भवं ।
त्रयोदशो द्वादशस्कन्धः सङ्गतः सङ्गतः सताम् ॥ १३ ॥

ॐ नमस्त ॥

नमोऽस्तु गुरवे तस्मै भीकृष्णाय नमो नमः ।

कृपायां वाच भीलीकनायाय प्रभवे नमिः ॥

कृष्णचैतन्यगौराङ्ग ! साङ्गोपाङ्गसंपादक !

निठवाधिकृपासिन्धो ! प्रेम्णा मां परिपूरय ॥

अब बुद्ध्यावकीटारिसकद्वय ! मां नव ।

स्त्रप्रियाखिगणं गीतमवेतत् कथयं भव ॥

अत्यहोपि स्वयैवाहं स्त्रव्याख्यायां प्रवर्तितः ।

हे कृष्ण ! भीमागवत् । प्रसीद त्वं तदेनवा ॥

मद्वीरपि गोपाङ्ग ! स्त्रीकृत्य परिपालव ।

पिबजासां पयः प्रीत्या स्त्रमकानपि पाषय ॥

स्त्रव्याखिभूमिमिते शाके राधाकृष्णसरस्तटे ।

शुक्लवृष्ट्यां सिते माघे टीकेषं पूर्यतामगात् ॥

टीकेषं वेद्वनार्थी भवतु भगवतो भक्तलोकस्य रक्षा—

वदशास्त्रागवधाम्नो मधुरिममहरीलेखनकान्तवृत्तेः ॥

यस्य स्वारोचकस्ये कतिरितकतिनः सर्वसाङ्गयगयवा—

द्विस्वरपार्यङ्क्यनृत्याप्यनुपराधिपुरा स्त्राङ्गनीकुम्भेण ॥

भारम्भे परिग्रामे च विषर्तेऽपि न हि क्षतिः ।

भीमज्ञागवते भक्तेः पुठपार्यंशिरोमयेः ॥

व्याख्याऽस्व मत्स्या गम्या सा भीगुरोः कृपणेक्षते ।

तस्माज्जमो नमस्तस्मै गुरवे गुरवे नमः ॥

हे भक्ताः ! द्वारि चञ्चलद्वाराधीरौख्यं जनः ।

नायाविशिष्टः श्वेवातः प्रसादं वमतं मनाक् ॥

भीमोवर्जनाय हरिदासवर्णाय नमः ।

भीराधाकृपाय भीकृष्णकृपाय नमोनमः

समाप्ता चं च साराथर्दर्शिनी टीका ॥

शुकशास्त्रं च परिसमाप्तम् ।

भीराधावेनमोनमः ॥

भीमभुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुरुं प्रयमति—योगीन्द्रावेति । व्याख्येयं व्याख्यातवान् ॥ २१ ॥ १२ ॥

मिथामिन्नं जगद्यस्मात्पृथिव्या औषधादिवत् ।

तं राधामाधवं वन्दे कदाचिद्युगसागरम् ॥

सर्वेश्वरमहं वन्दे भीगुरुं तत्पदाभयम् ।

पूर्वाचार्यान् सुविख्यातान् श्रुतिस्मृत्यर्थभास्करान् ।

हंससनकदेवर्षिनिष्ठाकर्ममुक्तान् प्रभून् ।

नैष्ठिकान् वेद्विज्ञानसम्प्रदायप्रवर्तकान् ॥

समाधोक्च मुहुस्तथां कृतीः सन्वत्समनोरमाः ।

भीमागवत्सिद्धान्तप्रदीपेण कृतो मया ॥

भीसनकसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यं भीमभगवत्सिद्धान्तप्रदीपे द्वादशस्कन्धीये

शुकसुधीप्रदीपे भीमज्ञागवत्सिद्धान्तप्रदीपे द्वादशस्कन्धीये

त्रयोदशोऽध्यायप्रकाशः ॥ १३ ॥

समाप्तोऽयं द्वादशस्कन्धः ॥ १२ ॥

भाषाटीका

ब्रह्मरूप योगीन्द्र भीष्टकेशजीको नमस्कार है, जिनने संसार
संकेतसे हुए राजा परीक्षित को छुड़ाया है ॥ २१ ॥

अब भीष्टनजी प्रणयकी समाप्ति में भीष्टरिसे प्रार्थना करते
हैं, कि—हे देवेश ! जैसे जन्म जन्म में आपके चरराश्रयियों
की भक्ति प्रभुकी रहे, ऐसी आप कृपा करो । क्योंकि ? हे
भूमों ! भविष्य हमारे खामी हो ॥ २२ ॥

जिनका नाम सद्गुणितन ही संपूर्ण पापों का नाश करने
वाला है, और जिनके विषे प्रणाम करना ही समस्त दुःखोंका
शमन करने वाला है, परस्पर उन भीष्टरिों में नमस्कार करता
हूँ ॥ २३ ॥

ब्राह्मसूत्रम् भाषाटीकां बोधिनी भक्तोपनिषी ।

भाषा भागवताचार्यकृता संपूर्णनामिवात् ॥

इति श्रीबृहद्वाचनरत्नमण्डिरस्योमचवेदाङ्गननिष्ठातनार्किकेसरि-

प्रबोधमहोदधि श्रीसुदेशनाचार्योदधिगतबोधलेखेन,

श्रीबलरामस्वामिचरणभिनन, श्रीबृहद्वाचनस्य-

परिहृतभागवताचार्यकृतः श्रीभागवत-

ब्राह्मसूत्रम् अथोदशाध्यायस्य

भाषाटीका समाप्ता ॥ २३ ॥

श्रीकविमयिरमयो जयति ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे ब्राह्मसूत्रम् अथोदशाध्यायः ॥ २३ ॥

समाप्तिं गतञ्चायं ब्राह्मणः स्कन्धः ॥ २२ ॥

परिसमाप्तश्चैव श्रीभागवतशास्त्रम् ॥

हरिः ओम् तत् सत्

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

संज्ञाधिकार आख्य प्रथमस्कन्ध काशीमहाश्वेतारविर्षि 'काङ्कट' पं० भरिङ्गाचार्य—'श्रीबृहद्वाचनस्य' पं० भागवताचार्यो ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीकृष्णचरणौ नवा भुक्तिमुक्तिप्रदायकौ ।
वेदतुल्येन्दुमिते वैश्रमाब्देऽणफाल्गुने ॥ १ ॥
कृष्णपक्षस्य पञ्चम्यां नृपावनशुभस्थले ।
श्रीमन्नित्यस्वरूपाख्यब्रह्मवाग्निवर्तनात् ॥ २ ॥
अष्टीकासमायुक्तश्रीमद्भागवतस्य च ।
लक्ष्मणाचार्यविदुषा शोधनं परिपूरितम् ॥ ३ ॥
हरिभक्तिविनर्धनकार्परतम्
त्रिविह मुद्रणद्रव्यसुवृत्तिकरम् ॥
हरिरेव विनर्धयतादनिशम्
वनमालिवाहादुररायवरम् ॥ ४ ॥
श्रीमद्भागवतं पूर्णमर्पितं कृष्णपादयोः ।
जनानामघनाशाय सर्वलोके प्रवर्तताम् ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः

श्रीकृष्णार्पणमस्तु

श्रीरस्तु

सं० १९६४ फाल्गुनकृष्ण पञ्चम्यां शनिवासरे समाप्तम् ।

श्री १०८ श्रीराधारमणो जयति ।

श्रीमत्पद्मपुराणान्तर्गत—

श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम् ।

तद्विदं,

परमहंसपरिब्राजकाचार्यपूज्यपादश्रीमत्स्वामिप्रकाशानन्दसरस्वतीप्रवराक्षिप्येण,

श्रीनित्यस्वरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

वङ्गदेशान्तर्गत ताडस भूपति श्रीराधाविनोद प्रेम सेवा परायण राजर्षिराय

“श्रीवनमालिराय बहादुरस्य”

सम्पूर्ण साहाय्येन

प्रकाशितम् ।

तद्वच

काशीमण्डलागतवर्षि 'कान्दूर' ए० श्रीरङ्गाचार्यद्वारा संशोध्य

श्रीविन्दावनधामानि

काशीये “श्रीदेवकीनन्दन” बन्नाडवे

मुद्रापितम् ।

सम्बत् १९१४

॥ श्रीः ॥
श्रीमद्भागवतमाहात्म्यम्॥

अथ प्रथमाध्यायः प्रारम्भः ।

श्लोकः

यं ब्रह्मजन्तमनुपेतमपेतकृतं द्वैपयनो विरहकातर आजुहाव ।
पुत्रेति तन्मयतया तरवोऽभिनेतुस्तं सर्वभूतहृदयं मुनिमानतोऽस्मि ॥

वैमिषे सुतमासीनमभिवाद्य महामतिम् ।
कथामुतरसास्वादकुशलः शौनकोऽब्रवीत् ॥ २ ॥

शौनक उवाच ।

भक्तान्ध्वान्तविध्वंसकोटिसूर्यसमप्रभ ।
सुतारुर्वाहि कथासारं मम कर्णरसायनम् ॥ ३ ॥
मकिञ्चानधिरागोसविद्येको धर्मेते कथम् ।
भायामोहनिरासश्च वैष्णवैः क्रियते कथम् ॥ ४ ॥
इह घोरे कलौ प्राप्ते जीवन्मासुरताङ्गतः ।
क्लेशाक्लान्तस्य तस्यैव शोभने किं परायणम् ॥ ५ ॥
श्रेयसां यद्भवेच्छ्रेयः पावनानाञ्च पावनम् ।
कृष्णप्रप्तिकरं क्षाम्बत्साधनं तद्ववाधुना ॥ ६ ॥
चिन्तामणिर्लोकसुखं सुरेन्द्रः स्वर्गसम्पदम् ।
प्रयच्छति गुरुः प्रीतो वैकुण्ठं योगिबुलभम् ॥ ७ ॥

सुत उवाच ।

प्रीतिः शौनक चित्ते ते यतो वैचित्र्यं चिन्तय च ।
सर्वसिद्धान्तनिष्पन्नं संसारभयनाशनम् ॥ ८ ॥
भक्त्योद्योतनं यच्च कृष्णसन्तोषहेतुकम् ।
तद्वहं तेऽभिधास्यामि सावधानतया शृणु ॥ ९ ॥
कालव्यालमुल्लासत्रासनिर्नाशहेतवे ।
श्रीमद्भागवतं शास्त्रं कलौ कीरेण भाषितम् ॥ १० ॥
एतस्मादपरं किञ्चिन्मनः शुद्धौ न विद्यते ।
जन्मान्तरे भवेत्पुण्यं तदा भागवतं लभेत् ॥ ११ ॥
परीक्षिते कथा वक्तुं सभायां सुषिते शुके ।
सुधाकुर्मं गृहीत्वैव देवास्तत्र जमागमन् ॥ १२ ॥
शुकं नत्वा बहून् सर्वे स्वकार्यकुशलाः सुराः ।
कथासुधां प्रयच्छन्स्व गृहीत्वैव सुधामिमाम् ॥ १३ ॥
एवं विनिमये जाते सुधा राज्ञा प्रपीयताम् ।
प्रपास्यामो वयं सर्वे श्रीमद्भागवतामृतम् ॥ १४ ॥

सुधा क कथा लोके क काचः क मणिर्महान्
प्राप्तो विचार्यते तदा देवान् जहास ह ॥ १५ ॥

भक्तान्तांस्तान् विज्ञाय न वदौ स कथामृतम् ।
श्रीमद्भागवती वार्ता सुराणामपि बुलेभा ॥ १६ ॥
राज्ञो मोक्षं तथा वीक्ष्य पुरा धाताऽपि विस्मितः ।
सत्यलोके ब्रह्मा बध्नाऽतोऽल्यत्साधनान्वजः ॥ १७ ॥
लघून्यन्यानि जातानि गौरवेण इह महत् ।
तदा ऋषिगणाः सर्वे विस्मयं परमं ययुः ॥ १८ ॥
मेनिरे भगवद्भूषं शास्त्रं भागवतं चिन्तौ ।
पठनाच्छ्रवणात्सद्यो वैकुण्ठफलदायकम् ॥ १९ ॥
सप्ताहभ्रवणं नैव सर्वथा मुक्तिदायकम् ।
सनकाद्यः पुरा प्रोक्तं नारदाय द्यावरैः ॥ २० ॥
यद्यपि ब्रह्मसम्बन्धाच्छ्रुतमेतत्सुरर्षिणा ।
सप्ताहभ्रवणविधिः कुमारैस्तस्य भाषितः ॥ २१ ॥

शौनक उवाच ।

लोकप्रियग्रहयुक्तस्य नारदस्याखिरस्य च ।
विधिश्चैव कुतः प्रीतिः संयोगः कुत्र तैः सह ॥ २२ ॥

सूत उवाच ।

अत्र ते कीर्तयिष्यामि भक्तिपुष्टं कथानकम् ।
शुकेन मम यत्प्रोक्तं रहःशिष्यं विचार्य च ॥ २३ ॥
एकदा तु विशालायां चत्वारो ऋषयोऽमलाः ।
सत्सङ्गार्थं समायाता ददृशुस्तत्र नारदम् ॥ २४ ॥

कुमार उवाच ।

कथं ब्रह्मन् दीनमुक्तः कुतश्चिन्तापरो भवान् ।
त्वरितं गम्यते कुत्र कुतश्चागमनं तव ॥ २५ ॥
इदानीं शून्याचिन्तोऽसि गताविन्नो यथा जनः ।
तथैव मुक्तसङ्गस्य नोचितं यद् कारणम् ॥ २६ ॥

नारद उवाच ।

अहं तु पृथिवीं यातो ज्ञात्वा सर्वोत्तमामिति ।
पुष्करञ्च प्रयागञ्च काशीं गोदावर्यं तथा ॥ २७ ॥
हरिक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं भीरुं सुतेबन्धनम् ।
एवमादिषु तीर्थेषु ब्रह्ममाण इतस्ततः ॥ २८ ॥
नापश्यं कुत्रचिच्छर्म मनःसन्तोषकारकम् ।
कलिनाऽधर्ममित्रेण धरेयं धाधनाऽधुना ॥ २९ ॥
सत्यं नाम्नि तपः शौचं दया दानं न विद्यते ।
उदरभरिणो जीवा वराकाः कुटुम्बाणि ॥ ३० ॥

मन्वाः सुमन्दमतयो मन्वभाग्याः ह्युपद्रुताः ।
पापण्डानिरताः सन्तो विरकाः सपरिग्रहाः ॥ ३१ ॥
तरुणी प्रभुता गेहे शालको धुञ्जिदायकः ।
कन्यायाविक्रयो लोभाहम्पतीनाञ्च कल्कनम् ॥ ३२ ॥
आभमा यवनैरुद्धास्तीर्थानि सरितस्तथा ।
देवतायतनान्यत्र दुष्टैर्नष्टानि भूरिशः ॥ ३३ ॥
न योगी नैव सिद्धो वा न ज्ञानी सत्क्रियो नरः ।
कलिदावानखेनाथ साधनं मस्मतां गतम् ॥ ३४ ॥
*अट्टशूला जनपदाः शिवशूला (१) अतुष्पथाः ।
कामिन्यः केशशूलिन्यः सम्भङ्गान्नि कलाविह ॥ ३५ ॥
एवं पश्यन् कलेर्दोषान् पर्यटन्नयनीमहम् ।
यामुनं तटमापन्नो यत्र लीलाहरैरभूत् ॥ ३६ ॥
तत्राश्चर्यं मया दृष्टं भूयतां तन्मुनीश्वराः ।
एका तु तरुणी तत्र निषण्णा खिन्नमानसा ॥ ३७ ॥
द्वौ वृद्धौ पतितौ पाशैर् निःश्वसन्तावचेतनौ ।
शुभ्रपन्ती प्रबोधन्ती रुदन्ती च तयोः पुरः ॥ ३८ ॥
दशविधु निरीक्षन्ती रक्षितारं निजं वपुः ।
वीज्यमाना शतस्त्रीभिर्बोध्यमाना मुहुर्मुहुः ॥ ३९ ॥
दृष्ट्वा दूराद्गतः सोऽहं कौतुकेन तद्वन्तिकम् ।
मां दृष्ट्वा चास्थिता बाला विह्वलाचामवीक्ष्य चः ॥ ४० ॥

बालोवाच ।

भो भो साधो क्षणं तिष्ठ मन्थितामपि नाशय ।
दर्शनं तव लोकस्य सर्वथाऽघहरं परम् ॥ ४१ ॥
बहुधा तव वाक्येन दुःखशान्तिर्भविष्यति ।
यदा भाग्यं भवेद्भूरि भवतो दर्शनं तदा ॥ ४२ ॥

नारद उवाच ।

कासि त्वं काविमौ चेमा नार्थः काः पद्मलोचनाः ।
वद देवि सविस्तारं स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥ ४३ ॥

बालोवाच ।

अहं भक्तिरिति ख्याता इमौ मे तनयौ मतौ ।
ज्ञानवेराग्यनामानौ कालयोगेन जर्जरो ॥ ४४ ॥
गङ्गायाः सरिः श्वेता मत्सेवार्थं समागताः ।
तथापि न च मे श्रेयः सेवितायाः सुरैरपि ॥ ४५ ॥
इहानीं शृणु मन्त्राती सचिन्तस्त्वं तपोधन ।
वार्तां मे वितताऽप्यस्ति तां श्रुत्वा सुखमावह ॥ ४६ ॥
चत्पन्ना द्रविडे साऽहं वृद्धिं कर्नाटके गता ।
कचित्कचिन्महाराष्ट्रे गुर्जरे जीर्णतां गता ॥ ४७ ॥
तत्र घोरकलैर्योगात्पापण्डैः खण्डिताङ्गका ।
तुर्बलाऽहं चिरे जाता पुत्राभ्यां सह मन्दताम् ॥ ४८ ॥
वृन्दावनं पुनः प्राप्य नवीनेव सुरुपिणी ।
जाताहं युवती सम्यक्प्रेष्टरूपा तु साम्प्रतम् ॥ ४९ ॥

*अष्टमञ्जं शिषो वेदः शूलो विक्रय उच्यते ।
केशो भगमिति प्रोक्तमृषिभित्तत्वदर्शिभिः ॥

(१) विज्ञादयः ।

इमौ तु शोयितावत्र सुतो मे ह्रियेतः भ्रमात् ।
इदं ज्ञानं परित्यज्य विदेशं गम्यते मया ॥ ५० ॥
जरठत्वं समायातौ तेन दुःखेन दुःखिता ।
साहन्तु तरुणी कस्मात्सुतौ वृद्धाविमौ कुतः ॥ ५१ ॥
त्रयाणां सहचारित्वाह्नपरीत्यं कुतः क्षितम् ।
घटते जरठा माता तरुणी तनयाविति ॥ ५२ ॥
अतः शोचामि चात्मानं विस्मयाविष्टमानसा ।
वद्योगनिधे धीमन् कारणञ्चात्र किं भवेत् ॥ ५३ ॥

नारद उवाच ।

ज्ञानेनात्मनि पश्यामि सर्वमेतत्सवानधे ।
न विषादस्त्वया कार्यो हरिः शं ते करिष्यति ॥ ५४ ॥

सूत उवाच ।

क्षणमात्रेण तज्ज्ञात्वा वाक्यमूचे मुनीश्वरः ।

नारद उवाच ।

शृणुष्वावहिता बाले युगोयं दारुणः कलिः ॥ ५५ ॥
तेन लुप्तः सदाचारो योगमार्गस्तपांसि च ।
जना अधासुरायन्ते शायदुष्कर्मकारिणः ॥ ५६ ॥
इह सन्तो विषादन्ति प्रहृष्यन्ति ह्यसाधवः ।
धत्ते धैर्यं तु यो धीमान् स धीरः पण्डितोऽथवा ॥ ५७ ॥
अस्पृश्यानवलोक्येयं शेषभारकरी धरा ।
वर्षेवर्षे क्रमाज्जाता मङ्गलं नापि दृश्यते ॥ ५८ ॥
नत्वामपि सुतैः साकं कोऽपि पश्यति साम्प्रतम् ।
उपेक्षितानुरागान्धैर्जर्जरत्वेन संस्थिता ॥ ५९ ॥
वृन्दावनस्य संयोगात्पुनस्त्वं तरुणी नवा ।
धन्यं वृन्दावनं तेन भक्तिर्नृत्यति यत्र च ॥ ६० ॥
अत्रेगौ ग्राहकाभावाच्च जरामपि मुञ्चतः ।
किञ्चिदात्मसुखेनैव प्रसुप्तिर्नृत्यतेऽनयोः ॥ ६१ ॥

श्रीभक्तिरवाच ।

कथं परीक्षिता राज्ञा आपितो ह्यशुचिः कलिः ।
प्रवृत्तेषु कलौ सर्वसारः कुत्र गतो महात् ॥ ६२ ॥
दयापरेण हरिणाप्यधर्मः कथमीक्ष्यते ।
इमं मे संशयं छिन्धि त्वद्वाचा सुखिताऽस्म्यहम् ॥ ६३ ॥

नारद उवाच ।

यदि पृष्टस्त्वया बाले प्रेमतः भवणं कुतः ।
सर्वं वक्ष्यामि ते भद्रे कश्चमलं ते गमिष्यति ॥ ६४ ॥
यदा मुकुन्दो भगवान् धर्मां त्यक्त्वा स्वपदं गतः ।
तद्दिनात्कलिरायातः सर्वसाधनबाधकः ॥ ६५ ॥
दृष्टोद्विग्वजये राज्ञा दीनवच्छरणं गतः ।
न मया मारणीयोऽयं सारङ्ग इव सारथुक् ॥ ६६ ॥
वत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
तत्फलं लभते सम्यक्कलौ केशवकीर्तनात् ॥ ६७ ॥
एकाकारं कलिं दृष्ट्वा सारवत्सारनीरसम् ।
विष्णुरातः स्थापितवान् कलिजानां सुखाय च ॥ ६८ ॥

- कुकर्माचरेणात्सारः सर्वतो निर्गतोऽधुना ।
प्रदार्थाः संक्षिता भूमौ बीजहीनास्तुषा यथा ॥ ६३ ॥
- विप्रैर्भागवती वार्ता गेहेगेहे जनेजने ।
कारिता कपल्लोभेन कथासारस्ततो गतः ॥ ७० ॥
- अत्युभभृङ्गिन्माणो नास्तिका रौरवाजनाः ।
तेऽष्टितिष्ठन्ति तीर्थेषु तीर्थसारस्ततो गतः ॥ ७१ ॥
- क्रामकोधमहालोभतृष्णाव्याकुलचेतसः ।
तेऽपि तिष्ठन्ति तपसि तपःसारस्ततो गतः ॥ ७२ ॥
- मनसश्चाज्याहोभाहम्मपाषण्डसंभवात् ।
शास्त्रानभ्यसनाच्च ध्यानयोगफलं गतम् ॥ ७३ ॥
- परिहृतास्तु कलत्रेण रमन्ते महिषा इव ।
पुत्रस्योत्पादने दक्षा अदक्षा मुक्तिसाधने ॥ ७४ ॥
- नहि वैष्णवता कुत्र सम्प्रदायपुरःसरा ।
एवं प्रलयतां प्राप्नो वस्तुसारः खलेखले ॥ ७५ ॥
- अयन्तु युगधर्मोहि वर्तते कस्य दूषणम् ।
अतस्तु पुण्डरीकाक्षः सहते निकटे स्थितः ॥ ७६ ॥

सुत उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विस्मयं परमं गता ।
भक्तिरूपे वचो भूयः भूयतां तच्च शौनक ॥ ७७ ॥

भीमकिरुवाच ।

- सुर्ये त्वञ्च धन्योऽसि भङ्गाभ्येन समागतः ।
साधूनां दर्शनं लोके सर्वसिद्धिकरं परम् ॥ ७८ ॥
- अथसि जयति मायां यस्य कायाध्वस्ते—
वचनरचनम्रेकं केवलं चाकलय्य ।
ध्रुवपदमपि यातो यत्कृपातो ध्रुवाऽयं—
• सकलकुशलपात्रं ब्रह्मपुत्रं नताऽस्मि ॥ ७९ ॥

इतिभीमपुराणे उत्तरखण्डे भीमभागवतमाहात्म्ये

भक्तिनारदसमागमोनाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्यायः ॥

नारद उवाच ।

- ब्रूयां स्नेदायसे बाले अहो चिन्तातुरा कथम् ।
भीकृष्णचरणाम्भोजं स्मरन् कुःखं गमिष्यति ॥ १ ॥
- द्रौपदी च परित्राता येन कौरवकदगलात् ।
पालिता गोपसुन्दर्यः स कृष्णः कापि नो गतः ॥ २ ॥
- त्वन्तु भके प्रिया सख्य सततं प्राणतोऽभिका ।
त्वया हृतस्तु भगवान् याति नीचैर्गृहेष्वपि ॥ ३ ॥
- सत्यादित्रियुगे बोधवैराग्ये मुक्तिसाधके ।
कलौ तु केवलं भक्तिर्ब्रह्मायुज्यकारणी ॥ ४ ॥
- इति निश्चित्य चिद्रूपः सरूपां त्वां ससज्जह ।
मानसचिन्मूर्तिः सुन्दरीं कृष्णवस्त्रभावा ॥ ५ ॥

बन्धाज्जलिं त्वया पृष्टं किं करोमीति चेकदा ।
त्वां तदाऽप्यप्यङ्गुणो मङ्गकान्पाषयेति च ॥ ६ ॥

अङ्गीकृतं त्वया तत्र प्रसन्नोऽभूदरिस्तदा ।
मुक्तिं दासीं ददौ तुभ्यं ज्ञानवैराग्यकाविमौ ॥ ७ ॥

पोषणं स्नेहं रूपेण वैकुण्ठं त्वं करोषि च ।
भूमौ भक्तविषोषाय छायाकणं त्वया कृतम् ॥ ८ ॥

मुक्तिं ज्ञानं विरक्तिञ्च सहकृत्वा गता भुवि ।
कृतादिद्व्यापरस्यान्तं महानन्देन संक्षिता ॥ ९ ॥

कलौ मुक्तिः खण्डं प्राप्ता पाषण्डामयपीडिता ।
त्वदाज्ञया गता शीघ्रं वैकुण्ठं पुनरेव सा ॥ १० ॥

स्मृता त्वयाऽपि चात्रैव मुक्तिरायाति यानि च ।
पुत्रीकृत्य त्वमेवौ च पाशे स्वस्थैव रक्षितौ ॥ ११ ॥

उपेक्षातः कलौ मन्दो वृद्धो जानौ सुतो तव ।
तथापि चिन्तां मुञ्च त्वमुपायं चिन्तयाम्यहम् ॥ १२ ॥

कलिना सहसाः कोऽपि युगो नास्ति वरानने ।
तस्मिन् त्वां स्थापयिष्यामि गेहे गेहे जनेजने ॥ १३ ॥

अन्वधर्माद् निरस्कृत्य पुरस्कृत्य महोत्सवान् ।
तदा नाहं हरेर्दासो लोके त्वां न प्रबर्णे ॥ १४ ॥

तदन्विताश्च ये जीषा भविष्यन्ति कलाविह ।
पापिनोऽपि गमिष्यन्ति निर्भयाः कृष्णमन्दिरम् ॥ १५ ॥

येषां चित्ते वसेद्भक्तिः सर्वदा प्रियरूपिणी ।
न ते पश्यन्ति कानाशस्त्रेऽप्यमलमूर्तयः ॥ १६ ॥

न प्रेतो न पिशाचो वा राक्षसोऽवासुरोऽपि वा ।
भक्तियुक्तमनस्कानां स्पर्शने न प्रभुर्भवेत् ॥ १७ ॥

न तपोभिर्न वेदैश्च न ज्ञानेनाऽपि कर्मणा ।
हरिर्हि साध्यते भक्त्या प्रमाणं तत्र गोपिकाः ॥ १८ ॥

नृणां जन्मसहस्रेण भक्तौ प्रीतिर्हि जायेत ।
कलौ भक्तिः कलौ भक्तिः भक्त्या कृष्णः पुरः स्थितः ॥ १९ ॥

भक्तिद्रोहकारा ये च ते स्वीदन्ति जगद्भयं ।
तुवासा दुःखमापन्नो पुनः भक्तिर्वानन्दकः ॥ २० ॥

अलं मनोरथं तीर्थं लभ्यते योऽनन्दं मयैः ।
अलं ज्ञानकथालापैर्भक्तिरेवैव मुक्तिदा ॥ २१ ॥

सुत उवाच ।

इति नान्दनिर्णीतं क्षमाहात्म्यं निशम्य सा ।
सर्वोऽप्युत्सियुक्ता नारदं याक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥

भीमकिरुवाच ।

अहो नारद धन्योऽसि प्रीतिस्तं मयि निश्चला ।
न कदाचिद्भिमुञ्चामि चित्तं स्थास्यामि सर्वदा ॥ २३ ॥

कृपानुता त्वया साधो मद्राषा धंसिता क्षणात् ।
पुत्रयोधनना नास्ति भूतं बोधय बोधय ॥ २४ ॥

सुत उवाच ॥

तस्या वचः समाकर्ण्य कारुण्यं नारदो गतः ।
तयोद्योधनमारेभे करग्रहेण विमर्दयन् ॥ २५ ॥

मुखं संयोज्य कर्णान्ने दाम्दमुखैः समुच्चरन् ।
ज्ञानं प्रवृत्ततां शीघ्रं रे वैराग्यं प्रवृत्तताम् ॥ २६ ॥

वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैर्मुमुक्षुः ।
 बोध्यमानो तदा तेन कथञ्चिन्नेति यतौ बलात् ॥ २७ ॥
 नेत्रैरनवलोकन्तौ जृम्भतौ सालसावुभौ ।
 बकवत्पलितौ प्रायः शुष्ककाष्ठसमाङ्गकौ ॥ २८ ॥
 क्षुत्क्षामौ तौ निरीक्ष्यैव पुनः स्वार्थपरायणौ ।
 ऋषिश्चिन्तातुरो जातः किं विधेयं मयेति च ॥ २९ ॥
 अहो निद्रा कथं याति वृद्धत्वं च महत्तरम् ।
 चिन्तयन्निति गोविन्दं स्मारयामास भार्गवम् ॥ ३० ॥
 व्योमवाणी तवैवाभून्मा ऋषे क्षिप्रतामिति ।
 उद्यमः सफलस्ते तु भविष्यति न संशयः ॥ ३१ ॥
 एतदर्थं तु सत्कर्म सुरर्षे त्वं समाचर ।
 तत्ते कर्माभिधास्यन्ति लाभयः साधुभूषणाः ॥ ३२ ॥
 सत्कर्मणि कृते तस्मिन् सनिद्रावृद्धतानयोः ।
 गमिष्यति वृणाङ्गकिः सर्वतः प्रसरिष्यति ॥ ३३ ॥
 इत्याकाशवचः स्पष्टं तत्सर्वैरपि विभुतम् ।
 नारदो विस्मयं लेभे नेदं ज्ञातमिति बुध्न ॥ ३४ ॥

नारद उवाच ।

अनयाऽऽकाशवाण्यापि गोप्यत्वेन निरूपितम् ।
 किंवा तत्साधनं कार्यं येन कार्यं भवेत्तयोः ॥ ३५ ॥
 क भविष्यति सन्तस्ते कथं दास्यन्ति साधनम् ।
 मयात्र किं प्रकर्तव्यं यदुक्तं व्योमभाषया ॥ ३६ ॥

सून उवाच ।

तत्र तावपि संस्थाप्य निर्गतो नारदो मुनिः ।
 तीर्थं तीर्थं विनिष्क्रम्य पृच्छन्मार्गं मुनीश्वरान् ॥ ३७ ॥
 वृत्तान्तः श्रूयते सर्वैः किञ्चिद्विचिन्त्य नोच्यते ।
 असार्थं केचन प्रोच्युर्बुद्धेयमिति चापरे ॥ ३८ ॥
 मूकीभूतास्तथान्ये तु कियन्तस्तु पलायिताः ।
 हाहाकारा महानासीत् त्रिलोकीविस्मयावहा ॥ ३९ ॥
 वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैर्विवोधितम् ।
 भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठन्निकं यदा ॥ ४० ॥
 उपायो नापरोस्तीति कर्णे कर्णे जपन् जनाः ।
 योगिना नारदेनापि स्त्रयं न ज्ञायते तु यत् ॥ ४१ ॥
 तत्कथं शक्यते धत्तुमिदं रिरिह मानुषैः ।
 एयं ऋषिगणैः पृष्टैर्निर्णीयोक्तं दुरासदम् ॥ ४२ ॥
 ततश्चिन्तातुरः सोऽथ बदरीवनमागतः ।
 तपश्चरामि चात्रेति तदर्थं कृतनिश्चयः ॥ ४३ ॥
 तावद्दर्शं पुरतः सनकाथान् मुनीश्वरान् ।
 कोटिसूर्यसमाभासानुवाच मुनिसत्तमः ॥ ४४ ॥

नारद उवाच ।

इदानीं भूरिभाग्येन भवद्भिः सङ्गमाश्रितः ।
 कुमाया वदतां शीघ्रं कृपां कृत्वा ममोपरि ॥ ४५ ॥
 भवन्तो योगिनः सर्वे बुद्धिमन्तो बहुभुताः ।
 पञ्चमयनसंयुक्ताः पूर्वेषामपि पूर्वजाः ॥ ४६ ॥

सदा बहुकुण्डलिन्यां हारिकीर्तनतत्पराः ।
 खीलामृतरसोन्मत्ताः कथामात्रैकजीविनः ॥ ४७ ॥
 हरिः शरणमेव हि नित्यं तेषां मुखे वचः ।
 अतः कालसमादिष्टा जरा युष्माकं बाधते ॥ ४८ ॥
 येषां भ्रूभङ्गमात्रेण द्वारपालो हरेः पुरा ।
 भूमौ निपतितौ सद्यो यत्कृपातः परङ्गतौ ॥ ४९ ॥
 अहो भाग्यस्य योगेन दर्शनं भवतामिह ।
 अनुग्रहस्तु कर्तव्यो मयि इति दयापरेः ॥ ५० ॥
 अशरीरगिरोक्तं यत्तर्किकं साधनमुच्यताम् ।
 अनुष्ठेयं कथं तावत् प्रब्रुवन्तु सविस्तरम् ॥ ५१ ॥
 भक्तिज्ञानविरागाणां सुखमुत्पद्यते कथम् ।
 आपनं सर्ववर्णेषु प्रेमपूर्वं प्रयत्नतः ॥ ५२ ॥

कुमारा ऊचुः ।

मा चिन्तां कुरु देवर्षे हर्षं चित्तं समावह ।
 उपायः सुखसाध्योऽत्र वर्तते पूर्वं पथ हि ॥ ५३ ॥
 अहो नारद भन्योसि विरक्तानां शिरोमणिः ।
 खदा श्रीकृष्णदासानामग्रणीर्योगमास्करः ॥ ५४ ॥
 त्वयि चित्रं न मन्तव्यं भक्त्यर्थमनुवर्तिनि ।
 घटते कृष्णदासस्य भक्तेः स्थापनता तदा ॥ ५५ ॥
 ऋषिभिर्वेदलोके पन्थानः प्रकटीकृताः ।
 भ्रमसाध्याश्च ते सर्वे प्रायः स्वर्गफलप्रदाः ॥ ५६ ॥
 वैकुण्ठसाधकः पंथाः सतु गोपीषु वर्तते ।
 तस्योपदेष्टा पुरुषः प्रायो भाग्येन लभ्यते ॥ ५७ ॥
 सत्कर्म तव निर्दिष्टं व्योमवाचा तु यत्पुरा ।
 तदुच्यते शृणुष्वद्य स्थिरचित्तः प्रसन्नधीः ॥ ५८ ॥
 द्रव्यज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे ।
 स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च तेषु कर्मविसूचकाः ॥ ५९ ॥
 सत्कर्मसूचको नूनं ज्ञानयज्ञः स्मृतो बुधैः ।
 श्रीमद्भागवतालापः स तु गीतः शुक्रविभिः ॥ ६० ॥
 भक्तिज्ञानविरागाणां तद्बोधेन बलं महत् ।
 प्रजिष्यति द्वयोः कष्टं सुखं भक्तैर्भविष्यति ॥ ६१ ॥
 प्रलयं हि गमिष्यन्ति श्रीमद्भागवतध्वने ।
 कलिदोषा इमे सर्वे सिंहशब्दादृका इव ॥ ६२ ॥
 ज्ञानवैराग्यसंयुक्ता भक्तिः प्रेमरसावहा ।
 प्रतिगेहं प्रतिजनं ततः क्रीडां करिष्यति ॥ ६३ ॥

नारद उवाच ।

वेदवेदान्तघोषैश्च गीतापाठैः प्रबोधितम् ।
 भक्तिज्ञानविरागाणां नोदतिष्ठन्निकन्तु यत् ॥ ६४ ॥
 श्रीमद्भागवतालापास्तत्कथं बोधयेष्यति ।
 तत्कथासु तु वेदार्थः श्लोके श्लोके पदेपदे ॥ ६५ ॥
 छिन्दन्तु संशयं ह्येनं भवन्तोऽमोघदर्शनाः ।
 विलम्बो नात्र कर्तव्यः शरणागतवत्सलाः ॥ ६६ ॥

कुमारा ऊचुः ।

वेदोपनिषदां साराज्ञाता भागवती कथा ।
 अत्युत्तमा ततो भाति पृथग्भूता फलोद्भूतिः ॥ ६७ ॥

आवृत्ताम् रसस्तिष्ठन्नास्ते न जायते यथा ।
सम्भूय स पृथग्भूतः फले विश्वमनोहरः ॥ ६८ ॥

यथा दुग्धे स्मितं सर्पितं आदायोपकल्पते ।
द्विधम्भूतं हि तद्विव्यं देवानां रसवर्धनम् ॥ ६९ ॥
इक्षुणामपि मध्यान्तं शर्करा व्याप्य तिष्ठति ।
पृथग्भूता सा मिष्टा तथा भागवती कथा ॥ ७० ॥
इदं भगवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।
भक्तिज्ञानविरागाणां स्थापनाय प्रकाशितम् ॥ ७१ ॥
वेदान्तवेदसुज्ञाने गीताया अपि कर्तरि ।
परितापवति व्यासे मुख्यज्ञानसागरे ॥ ७२ ॥
तदा त्वया पुरा प्रोक्तं चतुश्शोकसमन्वितम् ।
तदीयभवणात्सद्यो निर्बाधो बादरायणः ॥ ७३ ॥
तत्र ते विस्मयः केन यतः प्रश्नकरो भवान् ।
भीमज्ञागवतभावे शोकदुःखविनाशनम् ॥ ७४ ॥
नारद उवाच ।

वद्दर्शनञ्च विनिहन्त्यशुभानि सद्यः —
श्रेयस्तनोति भवदुःखद्वारदितानाम् ॥
निःशेषशेषमुखगीतकथेकपानः —
प्रेमप्रकाशकृतये शरणं गतोऽस्मि ॥ ७५ ॥
भाग्योदयेन बहुजन्मसमार्जितेन —
सत्सङ्गमञ्च लभते पुरुषो यदा वै ॥
अज्ञानहेतुकृतमोहमदान्धकार ।
नाशं विधाय हि तदोदयते निवेकः ॥ ७६ ॥

इतिभीमपञ्चपुराणे उत्तरखण्डे भीमज्ञागवतमाहात्म्ये
कुमारनारदसम्वादीनाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

नारद उवाच ।

ज्ञानियञ्च करिष्यामि शुक्रशास्त्रकथोज्ज्वलम् ।
भक्तिज्ञानविरागाणां स्थापनार्थं प्रयत्नतः ॥ १ ॥
कुञ्ज कार्यो मया यज्ञः खलं तद्वाच्यतामिह ।
महिमा शुक्रशास्त्रस्य वक्तव्यो वेदपारम्यः ॥ २ ॥
कियन्निर्दिशेः आख्या भीमज्ञागवती कथा ।
को विभिक्षत्र कर्तव्यो ममेदं [१] वदतामिति ॥ ३ ॥

कुमारा ऊचुः ।

भृशु नारद वक्ष्यामो विनम्राय विवेकिने ।
गङ्गाद्वारसमीपे तु तदमानन्दनामकम् ॥ ४ ॥
नानाकृषिगणैर्लुप्तं देवसिद्धनिषेवितम् ।
नानातद्वलताकीर्णं नवकोमिलवालुकम् ॥ ५ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

रम्यमेकान्तदेशञ्च हैमपञ्चसुशोभितम् ।
यत्समीपस्थजीवानां वेरं चेतासि न स्थितम् ॥ ६ ॥
ज्ञानयज्ञस्त्वया तत्र कर्तव्योऽहप्रयत्नतः ।
अपूर्वा रसरूपा च कथा तत्र भविष्यति ॥ ७ ॥
पुरस्थं निर्बलञ्चैव जराजीर्णकलेष्वरम् ।
तद्वयञ्च पुरस्कृत्य भक्तिस्तत्र गमिष्यति ॥ ८ ॥
यत्र भागवती धार्ता तत्र भक्त्यादिकं व्रजेत् ।
कथाशब्दं समाकर्ण्य तन्निकं तरुणायत ॥ ९ ॥
सूत उवाच ।

एवमुक्ताः कुमारस्ते नारदेन समन्ततः ।
गङ्गातटे समाजग्मुः कथापानाय सत्पराः ॥ १० ॥
यदा यातास्तटे ते तु तदा कालाहलोपभूत ।
भूलोके देवलोके च ब्रह्मलोके तथैव च ॥ ११ ॥
भीमज्ञागवतपीयूषपानाय रसलम्पटाः ।
धाधन्तोऽप्याययुः सर्वे प्रथमं ये च वैष्णवाः ॥ १२ ॥
भृशुर्वसिष्ठश्चपवनश्च गौतमो मेधातिथिर्देवलदेवराजौ ।
रामस्तथा गाधिसुतश्च शाकलो मृकण्डपुत्रोऽत्रिजिपिप्लादयः
योमेश्वरो व्यासपराशरोच —
छायाशुको जाबालेजहनुमुक्याः ॥
सर्वेऽप्यमी मुनिगणाः सहपुत्राशिष्याः —
स्वर्गीभिराययुरतिप्रणयेन युक्ताः ॥ १४ ॥
वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राः समूर्तयः ।
दशसप्तपुराणानि पद्मास्त्राणि तदा ययुः ॥ १५ ॥
गङ्गाद्याः सरितस्तत्र पुष्करादिसरांसि च ।
क्षेत्राणि च दिशः सर्वाः दण्डकादिवनानि च ॥ १६ ॥
नागादयो ययुस्तत्र देवगन्धर्वकिन्नराः ।
गुरुत्वात्तत्र नायानां भृशुः सम्बाध्यज्ञानयत् ॥ १७ ॥
दीक्षिता नारदेनाथ दक्षमासनमुत्तमम् ।
कुमारा वन्दिताः सर्वैर्निषेदुः कृष्णतत्पराः ॥ १८ ॥
वैष्णवाश्च विरक्ताश्च न्यासिनो ब्रह्मचारिणः ।
मुख्यभागे स्थितास्ते च तदग्रे नारदः स्थितः ॥ १९ ॥
एकभागे ऋषिगणस्तदग्रे द्वितीयकसः ।
वेदाङ्गानिपदान्यत्र तीर्थान्यत्रास्त्रयोन्यतः ॥ २० ॥
जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दस्तथैव च ।
चूर्णलाजप्रसूनानां निक्षेपस्तु महानभूत् ॥ २१ ॥
विमानानि समारुह्य कियन्तो देवनायकाः ।
कल्पवृक्षप्रसूनैस्तान्सर्वास्तत्र समाकम् ॥ २२ ॥
सूत उवाच ।

एवं तेष्वेकचित्तेषु भीमज्ञागवतस्य च ।
माहात्म्यमृचिरे स्पष्टं नृपदाय महात्मने ॥ २३ ॥
कुमारा ऊचुः ।

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामो मां हमा शुक्रशास्त्रजः ।
यस्य भवणमात्रेण मुक्तिः कर्तुं लक्षिता ॥ २४ ॥
सदा संख्या सदा संख्या भीमज्ञागवती कथा ।
यस्याः भवणमात्रेण हरिश्चितं समाभयेत् ॥ २५ ॥

ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः ।
 परीक्षित्वा कसम्बादः शृणु भागवतं च तत् ॥ २६ ॥
 तावत्संसारचक्रेस्मिन् भ्रमत्यतानतः पुमान् ।
 यावत्कर्णगता नास्ति शुक्शास्त्रकथा क्षणम् ॥ २७ ॥
 किं भूतैर्बहुभिः शास्त्रैः पुराणैश्च भ्रमावहैः ।
 एकं भागवतं शास्त्रं मुक्तिदानेन गर्जति ॥ २८ ॥
 कथा भागवतस्यापि नित्यं भवति यद्गृहं ।
 तद्गृहं तीर्थरूपं हि वञ्चतां पापनाशनम् ॥ २९ ॥
 अश्वमेधसहस्राणि बाजपेयशतानि च ।
 शुक्शास्त्रकथायाश्च कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३० ॥
 तावत्पापानि देहेस्मिन् निवसन्ति तपोधनाः ।
 यावन्न भूयते सम्यक् धीमन्नागवतं नरैः ॥ ३१ ॥
 न गङ्गा न गया काशी पुष्करं न प्रयागकम् ।
 शुक्शास्त्रकथायाश्च फलन समतां नयेत् ॥ ३२ ॥
 श्लोकार्धं श्लोकपादम्वा नित्यं भागवतोद्भवम् ।
 पठस्व स्वमुक्तेनैव यदीच्छसि परां गतिम् ॥ ३३ ॥
 धेवादिर्वेदमाताच पौरुषं सूक्तमेव च ।
 त्रयी भागवतं चैव द्वादशाक्षर एव च ॥ ३४ ॥
 द्वादशात्मा प्रयागश्च काश्चः संवत्सरात्मकः ।
 ब्राह्मणाभ्याग्निहोत्रञ्च सुरभिर्द्वादशी तथा ॥ ३५ ॥
 तुलसीच वल्लभश्च पुरुषोत्तम एव च ।
 एतेषां तत्त्वतः प्राज्ञैर्न पृथग्भाव इष्यते ॥ ३६ ॥
 यश्च भागवतं शास्त्रं वाचयेदर्थतोऽनिष्टम् ।
 जन्मकाटिकृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥ ३७ ॥
 श्लोकार्धं श्लोकपादम्वा पठेद्भागवतं च यः ।
 नित्यं पुण्यमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ३८ ॥
 उक्तं भागवतं नित्यं कृतञ्च हरिकीर्तनम् ।
 तुलसीपौषणश्चैव धेनूनां सेवनं समम् ॥ ३९ ॥
 अन्तकाले तु येनैव श्रूयते शुक्शास्त्रवाक् ।
 प्रीत्या तस्यैव वैकुण्ठे गोविन्दोपि प्रयच्छति ॥ ४० ॥
 देवसिंहयुतञ्चैतद्वैष्णवाय ददाति च ।
 कृष्णेन सह सायुज्यं स पुमान् लभते ध्रुवम् ॥ ४१ ॥
 आजन्ममात्रमपि येन शठेन किञ्चित्—
 चित्तं विधाय शुक्शास्त्रकथा न पीता ।
 चाण्डालवच्च खरवद्धत तेन नीतं—
 मिथ्या स्वजन्म जननीनिजदुःखभाजा ॥ ४२ ॥
 जीवच्छब्दो निगदितः स तु पापकर्मा—
 येन भुतं शुक्लकथावचनं न किञ्चित् ।
 भिक्त्वं नरं पशुसमं भुवि भाररूप—
 मेवं वदन्ति दिवि देवसरोजमुख्यैः ॥ ४३ ॥
 बुद्धमैव कथा लोके धीमन्नागवतोद्भवा ।
 काटिजन्मसमुत्थेन पुण्येनैव तु लभ्यते ॥ ४४ ॥
 तेन योगनिधे धीमन् श्रोतव्या सा प्रयत्नतः ।
 दिनानां नियमो नास्ति सर्वदा भवणं मतम् ॥ ४५ ॥

अशक्यत्वात्कलौ बोध्यो विशेषोऽयं शुक्शास्त्रात् ॥ ४६ ॥
 मनोवृत्तिजः शब्द इति नियमाचरणं तथा ।
 दीक्षाकूर्तुमशक्यत्वात्सप्ताहभवनं मतम् ॥ ४७ ॥
 अद्भुतः भावणेऽनित्यं माघे तावद्वि यत्फलम् ।
 तत्फलं शुक्लदेवेन सप्ताहभवणे कृतम् ॥ ४८ ॥
 मनसश्चाजयाद्रोगात्पुंसां विबायुषः क्षयात् ।
 कलेर्दोषबहुत्वाच्च सप्ताहभवनं मतम् ॥ ४९ ॥
 यत्फलं नास्ति तपसा न योगेन समाधिना ।
 अनायासेन तत्सर्वं सप्ताहभवनं लभेत् ॥ ५० ॥
 यद्वात् गर्जति सप्ताहः सप्ताहो गर्जति व्रतात् ।
 तपसो गर्जति प्रोक्षेस्तीर्थान्नित्यं हि गर्जति ॥ ५१ ॥
 योगाद्गर्जति सप्ताहो ध्यानाज्ज्ञानाच्च गर्जति ।
 किं भ्रमो गर्जनं तस्य रेरे गर्जति गर्जति ॥ ५२ ॥

शौनक उवाच ।

साश्चर्यमेतत्कथितं कथानकं—
 ज्ञानादिधर्मान् विगणय्य साम्प्रतम् ।
 निःश्रयसं भागवतं पुराणं—
 जातं कुतो योगविदोऽसूचकम् ॥ ५३ ॥
 सूत उवाच ।

यदा कृष्णो धरां त्यक्त्वा स्वपदे गन्तुमुद्यतः ।
 एकादशं परिभ्रुत्वा ऽप्युद्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५४ ॥

उद्ध उवाच ।

त्वन्तु यास्यसि गोविन्द (१) भक्तकार्यं विधाय च
 मञ्चिते महती चिन्ता तां भूत्वा सुखमाप्नुह ॥ ५५ ॥
 आगतोऽयं कलिघोरो भविष्यन्ति पुनः खलाः ।
 तत्सङ्गेनैव सन्तोऽपि गमिष्यन्त्युग्रतां यदा ॥ ५६ ॥
 तदा भारवती भूमिर्गोरूपेयं कमाभयेत् ।
 अन्यो न दृश्यते प्राता त्वत्तः कमललोचन ॥ ५७ ॥
 अतः सत्सु दयां कृत्वा भक्तवत्सल मा व्रज ।
 भक्तार्थं सगुणो जातो निराकारोऽपि चिन्मयः ॥ ५८ ॥
 त्वद्वियोगेन ते भक्ताः कथं व्यास्यन्ति भूतले ।
 निर्गुणोपासने कष्टमतः किञ्चिद्विचारय ॥ ५९ ॥
 इत्युद्धवचः भूत्वा प्रभासेऽचिन्तयद्भरिः ।
 भक्तावलम्बनार्थाय किं विधेयं मयेति च ॥ ६० ॥
 स्वकीये यद्भवेत्तजस्तत्रैव भागवतेऽददात् ।
 तिरोधाय प्रविष्टोऽयं धीमन्नागवतार्णवम् ॥ ६१ ॥
 तेनेयं वाङ्मयी मूर्तिः प्रत्यक्षा वर्तते हरेः ।
 सेवनात् भवणात्पाठात् दर्शनात्पापनाशिनी ॥ ६२ ॥
 सत्पादभवनं तेन सर्वैर्मयोऽप्यधिकं कृतम् ।
 साधनानि तिरस्कृत्य कलौ धर्मोऽगमीरितः ॥ ६३ ॥
 दुःखदारिद्र्यदोषाभ्यां पापप्रक्षालनाय च ।
 कामक्रोधजयार्थं हि कलौ धर्मोऽगमीरितः ॥ ६४ ॥

[१] भक्ति ।

अथैषा वैष्णवी माया देवेराप स्वप्ना ।
कथं स्यान्माया भवेत्पुष्पिः सताहोतः प्रकृतिर्ततः ॥ ६५ ॥

सुत उवाच ।

एवं नगाहप्रवर्णोरुधर्मं प्रकाशयमाने ऋषिभिः सभायाम् ।
आश्रयमेकं समभूतदानीं तदुच्यते संश्रुणुशौनक त्वम् ॥ ६६ ॥
भार्किः सन्ततो तरुणो गृहीत्वा प्रेमैकरूपा सहसाऽऽविरासीत् ।
श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे नाथेति नामानि मुहुर्वदन्ति ॥ ६७ ॥
तां चागतं भागवतार्थभूषां सुवाक्येषां वदतुः सदस्याः ।
कथं प्रविष्टा कथमागतं मध्यं मुनीनामिति तर्कयन्तः ॥ ६८ ॥
ऊचुः कुमारा वचनं तदानीं कथार्थतो निष्पतितं धुनेयम् ।
एवं गिरः सा सङ्गता निशम्य सनत्कुमारं निजगाद् नम्रा ॥ ६९ ॥

भक्तिरुवाच ।

भुवङ्गिरसैव कृतास्मि पुष्टा कलिप्रणष्टाऽपि कथारसेन ।
काहन्तु तिष्ठाम्यधुना भुवन्तु ब्राह्मणा इव तां गिरमूचिरे ते ७० ॥
भक्तेषु गोविन्दसुरूपधर्मी प्रेमैककर्त्री भवरोगहन्त्री ।
सा त्वं च तिष्ठस्व सुधैर्यसंभया निरन्तरं वैष्णवमानसेषु ॥ ७१ ॥
ततोऽपि दोषाः कलिजा इमे त्वां प्रष्टुं न शक्ताः प्रभवोपि लोके ।
एवं तदावावसरेऽपि भक्तिसदा निवर्णया हरिदासचित्ते ॥ ७२ ॥

संयत्तभुवनमध्ये निर्धनस्तेऽपि धन्याः—
निवसति हृदि येषां श्रीहरिभक्तिरका ।
हरिरपि निजलोकं सर्वथाऽतो विहाय—
प्रविशति हृदि तेषां भक्तिसुत्रांपगच्छः ॥ ७३ ॥
भूमोऽयं ते किमधिकं महिमानमेवं—
ब्रह्मात्मकस्य भुवि भागवताभिधस्य ।
यत्संभयाजिगदिते खमते सुवक्ता—
भोताऽपि कृष्णसमतामलमन्यधर्मः ॥ ७४ ॥

इति भीमप्रपुराणे उत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये

भक्तिकष्टनिवर्तनो नाम

तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सुत उवाच ।

अथ वैष्णवाचित्तेषु दृष्ट्वा भक्तिमलौकिकीम् ।
निजलोकं परित्यज्य भगवाद् भक्तवत्सलः ॥ १ ॥
धनमाली धनश्यामः पीतवासा मनोहरः ।
काञ्चीकलापरचिरो लसन्मुकुटकुण्डलः ॥ २ ॥
त्रिभङ्गललितभारकौस्तुभेन विराजितः ।
कोटिमन्मथलावण्यो हरिचन्दनचर्चितः ॥ ३ ॥
परमानन्दस्निग्धमूर्तिर्मधुरो मुरलीधरः ।
आधिवेशा खभक्तानां हृदयान्मलानि च ॥ ४ ॥
वैकुण्ठवीमिनो ये च वैष्णवा ऊहवाद्यः ।
तत्कथाभवनार्थं गृहकूपेण संखिताः ॥ ५ ॥

तदा जयजयाराधो रसपुष्टिरलौकिकी ।
चूर्णप्रसूनवृष्टिश्च मुहुः शङ्करवोप्यभूत् ॥ ६ ॥
तत्सभासंस्थितानाञ्च देहगेहात्मविस्मृतिम् ।
दृष्ट्वा च तन्मयावस्थां नारदी वाक्यमब्रवीत् ॥ ७ ॥

अलौकिकोऽयं महिमा मुनीश्वराः—
समाहजन्त्योऽपि विलोकिता मया ॥
मृदाः शठा ये पशुपतिर्णोऽत्र—
सर्वेऽपि निष्पापतमा भवन्ति ॥ ८ ॥

अतो नृलोके ननु नास्ति किञ्चित्—
चित्तस्य शोभाय कलौ पवित्रम् ॥
औघीप्रविध्वंसकरं नथैव—
कथासमानं भुवि नास्ति खान्यत् ॥ ९ ॥

के के बिभृक्षन्ति चदन्तु मया समाह्वयेन कथामयेन ।
कृपालुमिलोकहितं विचार्य प्रकाशितः कोऽपि नवीनमार्गः ॥ १० ॥

कुमारा ऊचुः ।

ये मानवाः पापकृतस्तु सर्वदा—
सदा दुराचाररता विमार्गगाः ॥
क्रोधाग्निदग्धाः कुटिलाश्च कामिनः—
समाह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ ११ ॥

सम्येन हीनाः पितृमातृदूषकाः—
तृष्णाकुलाश्चाश्रमधर्मवर्जिताः ॥
ये दाम्भिका मत्सरिणापि हिंसकाः—
सप्ताह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १२ ॥

पञ्चोपपापाच्छलच्छत्रकारिणः—
क्रूराः पिशाचा इव निर्दयाश्च ये ॥
ब्रह्मस्वपुष्टा व्यभिचारकारिणः—
सप्ताह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १३ ॥

कायेन वाचा मनसापि पातकं—
नित्यं प्रकुर्वन्ति शठा दृष्टेन ये ॥
परस्वपुष्टा मन्दिना दुराशयाः—
सप्ताह्वयेन कलौ पुनन्ति ते ॥ १४ ॥

अत्र ते कर्तव्येभ्यः इतिहासं पुरातनम् ।
यस्य ध्वजमात्रेण पापहानिः प्रजायते ॥ १५ ॥

तुल्यमद्रानते पूर्वमभूत्तनमुत्तमम् ।
यत्र वर्णाः स्वर्गं गन्तव्यं कर्मनन्तरम् ॥ १६ ॥

आन्तरेण पुनः तांस्तु सर्वदेविशारदाः ।
भोतसार्तिषु तिष्ठन्ताः द्वितीय इव मास्कृताः ॥ १७ ॥

मिश्रुको विलयात् लोके तन्मया धुन्धुली स्मृता ।
स्ववाक्यवर्षिका तिलां सुन्दरी मुकुन्दोज्ज्वला ॥ १८ ॥

लोकयान्तरा कुरा प्रायशो बहुजल्पका ।
शूरा च गृहकृत्येषु कृपणा कलहप्रिया ॥ १९ ॥
एवं निधमनाः पैरिणा दम्पत्याः (१) ग्नपत्ययोः ।
अथाः कामान्तरासञ्च सुखं गृहादिकम् ॥ २० ॥

[१] रममाणयोः इति पाठान्तरम् ।

पञ्चाङ्गमाः समारब्धास्ताभ्यां सन्तानहेतवे ।
 गोभृहिरयवसांसि दीनेभ्यो यच्छतः सदा ॥ २१ ॥
 धनार्थं धर्ममात्रेण ताभ्यां नीतं तथापि च ।
 न पुत्रो नापि वा पुत्री ततश्चिन्तातुरो भूयम् ॥ २२ ॥
 एकदा स द्विजो दुःखाद्गृहं त्यक्त्वा घने गतः ।
 मध्याह्ने तृपितो जातस्तटाकं समुपेषिवान् ॥ २३ ॥
 पीत्वा जलं निपगणस्तु प्रजादुःखेन कश्चितः ।
 मुहुर्नादपि तत्रैव संन्यासी कश्चिदागतः ॥ २४ ॥
 दृष्ट्वा पीतजलं तन्तु विप्रो यातस्तदन्तिकम् ।
 नत्वा च पादयोस्तस्य निश्चयं संस्थितः पुरः ॥ २५ ॥
 यतिरुवाच ।

कथं रोदिति विप्र त्वं का ते चिन्ता बलीयसी ।
 यद् त्वं सत्वरं मया स्वस्य दुःखस्य कारणम् ॥ २६ ॥
 ग्राह्य उवाच ।

किं ब्रवीमि श्रुये दुःखं पूर्वपापेन सञ्चितम् ।
 मदीयाः पूर्वजास्तोयं कवोष्णमुपभुञ्जते ॥ २७ ॥
 महत्तं नैव गृह्णन्ति प्रीत्या देवा द्विजातयः ।
 प्रजादुःखेन शून्योहं प्राणास्त्यक्तुमिहागतः ॥ २८ ॥
 धिग्जीवितं प्रजाहीनं धिग्गृहञ्च प्रजां विना ।
 धिग्धनं चानपत्यस्य धिक्कुलं सन्तति विना ॥ २९ ॥
 पालयते या मया धेनुः सा वन्ध्या सर्वथा भवेत् ।
 यो मयाऽऽरोपितो वृक्षः सोऽपि वन्ध्यत्वमाभयेत् ॥ ३० ॥
 यत्फलं मद्गृहायानं शीघ्रं नञ्च विशुष्यति ।
 निर्भोग्यस्यानपत्यस्य किमितो जीवितेन मे ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा स करोदंश्चेत्तत्पाद्वै दुःखपीडितः ।
 तदा तस्य यतेश्चिन्ते करुणाभूद्गरीयसी ॥ ३२ ॥
 तद्भालाक्षरमालाञ्च वाचयामास योगवान् ।
 सर्वं ज्ञात्वा यतिः पञ्चाङ्गिप्रमुचे सविस्तरम् ।

यतिरुवाच ।

मुञ्चाणानं प्रजाकपं बलिष्ठा कर्मणो गतिः ।
 विधेकन्तु समामाद्य त्यज संसारवासनाम् ॥ ३३ ॥
 शृणु विप्र मया तस्य दारव्यन्तु विलोकिताम् ।
 सप्तजन्मावाधं तव पुत्रो नैव न नैव च ॥ ३४ ॥
 सन्ततेः सगरो दुःखमवापाङ्गः पुरा तथा ।
 रे मुञ्चाद्य कुटुम्बाशां संन्यासे सर्वथा सुखम् ॥ ३५ ॥

ग्राह्य उवाच ।

विधेकेन भवेत्किम्मे पुत्रं देहि बलादपि ।
 नोच्येत्यजाम्यहं प्राणास्त्वदग्रे शोकमूर्च्छितः ॥ ३६ ॥
 पुत्रादिमुखदीनोऽयं संन्यासः शुष्क एव हि ।
 गृहस्थः सगरो लोके पुत्रपौत्रसमागतः ॥ ३७ ॥
 इति विप्रप्रहं दृष्ट्वा प्राप्रवीरस तपोधनः ।
 चित्रकेतुर्गतः कष्टं विधिलंखविमाजनात् ॥ ३८ ॥
 न यास्यामि सुखं पुत्राद्यथा वैवहतोद्यमः ।
 अतो हठेन युक्तोऽसि ह्यर्पितं किं वदाम्यहम् ॥ ३९ ॥

इदं भक्ष्य पत्न्या त्वं ततः पुत्रो भविष्यति ॥ ४० ॥
 सत्यं शौचं दवादानमेकमकन्तु भोजनम् ।
 वर्षावधि स्त्रिया कार्यं तेन पुत्रोतिनिर्मलः ॥ ४१ ॥
 एवमुक्त्वा ययौ योगी विप्रस्तु गृहमागतः ।
 पत्न्याः पाणौ फलं दत्त्वा स्वयं यातस्तु कुत्रचित् ॥ ४२ ॥
 तरुणी कुटिला तस्य सख्यग्रे च करोद् ह ।
 अहो चिन्ता ममोत्पन्ना फलं चाहं न भक्षये ॥ ४३ ॥
 फलभक्षेण गर्भस्यादूर्गर्भेणोद्वृत्ता ।
 स्वल्पभक्षस्ततोऽशक्तिर्गृहकार्यं कथं भवेत् ॥ ४४ ॥
 दैवाद्यादिं ब्रजेद्विप्रां पलायेद्गर्भिणी कथम् ।
 शुक्लवस्त्रिसेद्गर्भस्ते कुक्षेः कथमुत्सृजेत् ॥ ४५ ॥
 तिर्यक्चेदागतो गर्भस्तदा मे मरणं भवेत् ।
 प्रसूतो दारुणं दुःखं सुकुमारी कथं सहे ॥ ४६ ॥
 मन्दायां ग्रथि सर्वस्वं ननन्दा सा हरेत्तदा ।
 सत्यशोचादिनियमो दुराराध्यः स दृश्यते ॥ ४७ ॥
 लालने पालने दुःखं प्रसूतायाश्च वर्तते ।
 वन्ध्या वा विधवा नारी सुखिनी चेति मे मतिः ॥ ४८ ॥
 एवं कुतर्कयोगेन तत्फलं नैव भक्षितम् ।
 पत्न्या पृष्टं फलं भुक्तं भुक्तेति तयैरितम् ॥ ४९ ॥
 एकदा भगिनी तस्यास्तद्गृहं स्वेच्छयागता ।
 तदग्रे कथितं सर्वं चिन्तेयं महती हि मे ॥ ५० ॥
 दुर्बला तेन दुःखेन हानुजे करवाणि किम् ।
 साऽब्रवीन्मम गर्भोऽस्ति तं दास्यामि प्रसूतितः ॥ ५१ ॥
 तावत्कालं सगर्भेव गुप्ता तिष्ठ गृहे सुखम् ।
 धितं त्वं मत्पतेर्यच्छ स ते दास्यति बालकम् ॥ ५२ ॥
 पाण्मासिको मृतो बाल इति लोके वदिष्यति ।
 तं बालं पोषयिष्यामि नित्यमानस्य ते गृहम् ॥ ५३ ॥
 फलमर्पय धेनवै त्वं परीक्षार्थं तु साम्प्रतम् ।
 तत्तदाचरितं सर्वं तथैव स्त्रीस्वभावात् ॥ ५४ ॥
 अथ कालेन सा नारी प्रसूता बालकं तदा ।
 आनीय जनको बालं रहस्ये धुन्धुलीं ददौ ॥ ५५ ॥
 तथा च कथितं भर्त्रे प्रसूतः सुखमर्भकः ।
 लोकस्य सुखमुत्पन्नमात्मदेव प्रजोदयात् ॥ ५६ ॥
 ददौ दानं द्विजातिभ्यो जातकर्म विधाय च ।
 गीतवादित्रघोषोऽभूत्ताद्वारे मङ्गलं बहु ॥ ५७ ॥
 भर्तुरग्रेऽब्रवीद्वाक्यं स्तन्यं नास्ति कुचं मम ।
 अन्यस्तन्येन निर्दुग्धा कथं पुण्यामि बालकम् ॥ ५८ ॥
 मत्स्वसायाः प्रसूताया मृतो बालस्तु वर्तते ।
 तामाकार्यं गृहे रक्ष सा तेऽर्भे पोषयिष्यति ॥ ५९ ॥
 पतिना तत्कृतं सर्वं पुत्ररक्षणहेतवे ।
 पुत्रस्य धुन्धुकारीति नाम मात्रा प्रतिष्ठितम् ॥ ६० ॥
 त्रिमासे निर्गते चाथ सा धेनुः सुषुप्तेऽर्भकेन ।
 सर्वाङ्गसुन्दरं दिव्यं निर्मलं कनकप्रभम् ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वा प्रसन्नोऽपि तस्मै संस्कारास्तः ।
 भुत्वाभ्यर्च्य जप्ताः सर्वे दिव्यार्थं समोगताः ॥ ६३ ॥
 भाग्योदयोऽधुना जात आत्मदेवस्य पश्यत ।
 ध्रुवा बालः प्रसूतस्तु देवरूपीति कौतुकम् ॥ ६४ ॥
 न ज्ञातं तद्रहस्यं तु केनापि विधियोभितः ।
 गोकर्णञ्च सुतं दृष्ट्वा गोकर्णं नाम चाकरोत् ॥ ६५ ॥
 कियत्कालेन तौ जातौ तरुणौ तनयाबुभौ ।
 गोकर्णः पण्डितो ज्ञानी धुन्धुकारी महाबलः ॥ ६६ ॥
 स्नानशौचक्रियाहीनो दुर्भक्षी क्रोधसंयुतः ।
 दुष्परिग्रहकर्ता च शबहस्तेन भोजनः ॥ ६७ ॥
 चोरः सर्वजनद्वेषी परवेष्टमप्रवीपकः ।
 लाजनायामंकात् भुत्वा सद्यः कूपे निपातयत् ॥ ६८ ॥
 हिंसकः शस्त्रधारी च दीनान्धानां प्रपीडकः ।
 चाण्डालाभिरतो नित्यं पाशहस्तश्च सज्जतः ॥ ६९ ॥
 तेन वेष्ट्याकुसङ्गेन पैश्र्यं विचिन्तु नाशितम् ।
 एकदा पितरौ ताड्य पात्राणि स्वयमाहरत् ॥ ७० ॥
 तत्पिता कृपणः प्रोचैर्धनहीनो करोद् ह ।
 वन्द्यत्वस्तु समीचीनं कुपुषो दुःखदायकः ॥ ७१ ॥
 कं तिष्ठामि कं गच्छामि को मे दुःखं व्यपादयेत् ।
 प्राणास्त्यजामि दुःखेन हा कष्टं मम संस्थितम् ॥ ७२ ॥
 तदानीं तु समागत्य गोकर्णो ज्ञानसंयुतः ।
 बोधयामास जनकं वैराग्यं परिदर्शयन् ॥ ७३ ॥
 असाह्यः कलु संसारो दुःखरूपी विमोहकः ।
 सुतः कस्य धनं कस्य खेहवान् ज्वलतेऽनिशम् ॥ ७४ ॥
 न चेन्द्रस्य सुखं किञ्चित् न सुखं चक्रवर्तिनः ।
 सुखमस्ति विरक्तस्य मुनेरेकान्तजीविनः ॥ ७५ ॥
 मुञ्चाप्लानं प्रजारूपं मोहतो नरकं गतिः ।
 निपतिष्यति देहोऽयं सर्वं त्यक्त्वा वनं व्रज ॥ ७६ ॥
 तद्वाक्यं तु समाकर्ण्य गन्तुकामः पिताऽप्रवीत् ।
 किं कर्तव्यं वने तात तस्यैव सविस्तरम् ॥ ७७ ॥
 अन्धकूपं खेहपाशैर्वलः पङ्कुरहं शठः ।
 कर्मणा पतितो नूनं मामुद्धर दयानिधे ॥ ७८ ॥

गोकर्ण उवाच ।

देहेऽस्मिमांसरुधिरेश्मिमर्ति त्यज त्वं—
 जायासुतादिषु सदा ममतां विमुञ्च ।
 पश्यानिशं जगदिदं क्षणभङ्गनिष्ठं—
 वैराग्यरागरसिको भव भक्तिनिष्ठः ॥ ७९ ॥
 धर्मं भजस्व सततं त्यज लोकधर्मान्—
 सेवस्व साधु पुद्वान् जहि कामतृष्णाम् ।
 अन्यस्य दोषगुणचिन्तनमाशु मुक्त्वा—
 सेवाकारसमहो नितरां पिब त्वम् ॥ ८० ॥

पशं सुनोक्तिवशतोऽपि वृत्तं विहाय—
 सन्धातो गृहं शिरमतिर्गतपट्टिपथः ।

युको हरेरनुदिनं परिचर्ययाऽसौ—
 भीकृष्णमाप नियतं दशमस्य पाठात् ॥ ८१ ॥

इति धीमत्पञ्चपुराणे उत्तरखण्डे
 श्रीभागवतमाहात्म्ये विप्रमोक्षोनाम
 चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ॥

सुन उवाच ।

पितर्युपरने तेन जननी ताडिता भृशम् ।
 कं विसं तिष्ठते ब्रूहि हनिष्ये लक्ष्म्या न चेत् ॥ १ ॥
 इति तद्वाक्यसन्त्रासाज्जनन्या पुत्रदुःखतः ।
 कूपे पातः कृतो रात्रौ तेन सा निधने गता ॥ २ ॥
 गोकर्णस्तीर्थयात्रार्थं निर्गतो योगर्भाष्यतः ।
 न दुःखं न सुखं तस्य न वैरी नापि बान्धवः ॥ ३ ॥
 धुन्धुकारी गृहे तिष्ठत्पञ्चपण्यवभूतः ।
 अत्युग्रकर्मकर्ता च तत्पोषणविमूढधीः ॥ ४ ॥
 एकदा कुलटास्तास्तु भूषणान्यगिलिप्तवः ।
 तदर्थं निर्गतो गृहात् कामान्धो मृत्युमस्मरन् ॥ ५ ॥
 यत्नस्तत्र संहत्य विसं वेष्ट पुनर्गतः ।
 ताभ्यांऽयच्छस्तुवस्त्राणि भूषणानि कियन्ति च ॥ ६ ॥
 बहुविधचयं दृष्ट्वा रात्रौ नार्यौ विचारयन् ।
 चाप्यं करोत्यसौ नित्यमनो राजा गृहादप्यति ॥ ७ ॥
 विसं हत्वा पुनश्चैनं मार्गयिष्यति निश्चितम् ।
 अतोऽयमुपये गृहादस्माभिः किं न हन्यते ॥ ८ ॥
 निदित्यने गृहीत्वार्थं यास्यामो यत्र कुत्रचित् ।
 इति ता निश्चयं कृत्या सुमे सम्बन्धय रश्मिभिः ॥ ९ ॥
 पाशं कण्ठे निधाय तन्मृत्युमुपचक्रुः ।
 त्वग्निं न मभारामौ चिन्तायुक्तास्तश्चाऽभयम् ॥ १० ॥
 तप्ताङ्गारसमृदांश्च तन्मुखे हि विचिन्तयुः ।
 अग्निज्वालातदुःखेन व्याकुलो निधनं गतः ॥ ११ ॥
 ते देहे मुमुक्षुर्गते प्रायः साहसिकाः श्रियः ।
 न प्राते तद्रहस्यं तु केनापीदं तथैव च ॥ १२ ॥
 लोकैः गृष्टा वदन्ति स्म दूतं यातः प्रियो हि नः ।
 आत्मिष्यति वपऽसिन् विल्लोभधिकर्षितः ॥ १३ ॥
 स्त्रीणां नेवतु विश्वासो मृतानां कारणेदुःखः ।
 विश्वासे पराङ्मतो मूढः स दुःखैः परिभूयते ॥ १४ ॥
 मुञ्चाप्लानं वचो यामां कामिनां रम्यवर्जनम् ।
 हृदयं श्रुधाराभं प्रियः को नाम बोधिताम् ॥ १५ ॥
 भहत्य विसं ता यातौ कुलटा बहुमर्तकाः ।
 धुन्धुकारी यभूवाथ महान्धतः कुर्मतः ॥ १६ ॥
 घात्याकृपणं नित्यं धाधुदशदिशोऽनरम् ।
 शीतान्धपारिक्लिष्टो निराहारः पिपीलितः ॥ १७ ॥

न लेभे शरणं कुत्र हा देवति मुहुर्वदन् ।
 कियत्कालेन गोकर्णो मृतं लोकाद्बुध्यत ॥ १८ ॥
 अनाथं तं विदित्वैव गयाभ्राजमचीकरत् ।
 यस्मिंस्तीर्थे तु संयाति तत्र भ्राजं प्रवर्तयन् ॥ १९ ॥
 एवं भ्रामंस् गोकर्णः स्वप्नपुरं समुपेक्षिवान् ।
 रात्रौ गृहाङ्गणे स्वप्नुमागतोऽलक्षितः परैः ॥ २० ॥
 तत्र सुप्तं स विज्ञाय धुन्धुकारी स्वबान्धवम् ।
 निशीथे दर्शयामास महारौद्रतरं वपुः ॥ २१ ॥
 सकृन्मेघः सकृज्जली सकृच्च मणिपोऽभवत् ।
 सकृदिन्द्रः सकृच्चाग्निः पुनश्च पुरुषोऽभवत् ॥ २२ ॥
 वैपरीत्वमिदं दृष्ट्वा गोकर्णो धैर्यसंयुतः ।
 अयं दुर्गतिकः कापि निश्चित्याथ तमब्रवीत् ॥ २३ ॥

गोकर्ण उवाच ।

कस्त्वमुग्रतरो रात्रौ कुतो यातो दशामिमाम् ।
 किंवा प्रेतः पिशाचो वा राक्षसोऽसीति शंस नः ॥ २४ ॥

सून उवाच ।

एवं पृष्टस्तदा तेन हरोदोष्टैः पुनःपुनः ।
 भशको वचनोच्चारि संज्ञामात्रं चकार ह ॥ २५ ॥
 ततोऽजलौ जलं कृत्वा गोकर्णस्तमुदीरयत् ।
 तत्सेकाद्गतपापोसौ प्रवक्तुमुपचक्रमे ॥ २६ ॥

प्रेत उवाच ।

अहं भ्राता त्वदीयोऽस्मि धुन्धुकारीति नामतः ।
 स्वकीयेनैव दोषेण ब्रह्मत्वं नाशितं मया ॥ २७ ॥
 कर्मणां नास्ति संख्या मे महाज्ञानविवर्तिनः ।
 लोकानां हिंसकः सोऽहं स्त्रीभिर्दुःखेन मारितः ॥ २८ ॥
 अतः प्रेतत्वमापन्नो दुर्दशां च ब्रह्मस्यहम् ।
 वाताहारेण जीवामि दैवाधीनफलोदयात् ॥ २९ ॥
 अहं बन्धो कृपासिन्धो भ्रातर्मांसांशु मोक्षय ।
 गोकर्णो यच्च न भुत्वा तस्मै वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३० ॥

गोकर्ण उवाच ।

त्वदर्धन्तु गयापिण्डो मया दत्तोवधानतः ।
 तत्कथं नैव मुक्तोऽसि ममाश्चर्यामिदं महत् ॥ ३१ ॥
 गयाभ्राजान् मुक्तिश्चतुर्पायो नापरस्तिवह ।
 किं विधेयं मया प्रेत तत्त्वं वद सविस्तरम् ॥ ३२ ॥

प्रेत उवाच ।

गयाभ्राजशतेनापि मुक्तिर्मे न भविष्यति ।
 उपायमपरं किञ्चित्त्रिचरय साम्प्रतम् ॥ ३३ ॥
 इति तद्वाक्यमाकर्ण्य गोकर्णो विस्मयं गतः ।
 शाश्वत्त्वेन मुक्तिश्चेदसाध्यं मोचनं तव ॥ ३४ ॥
 इदानीं तु निजं स्थानमतिष्ठ प्रेत निर्भयः ।
 त्वन्मुक्तिसाधकं किञ्चिदाचरिष्ये विचार्य च ॥ ३५ ॥
 धुन्धुकारी निजं स्थानं तेनादिष्टतो गतः ।
 गोकर्णश्चिन्तयामास तां रार्तिं न तदध्यगात् ॥ ३६ ॥

तत्सर्वं कथितं तन यज्ज्ञात च यथा नाश ॥ ३७ ॥

विद्वांसो योगनिष्ठाश्च ज्ञानिनो ब्रह्मवादिनः ।
 तन्मुक्तिं नैव पश्यन्ति पश्यन्तः शास्त्रसंश्रयान् ॥ ३८ ॥

ततः सर्वैः सूर्यवाक्यं तन्मुक्तौ आपितं परम् ।
 गोकर्णः स्तम्भनं चक्रे सूर्यवेगस्य वै तदा ॥ ३९ ॥
 तुभ्यं नमो जगत्साक्षिन् ब्रह्म मे मुक्तिहेतुकम् ॥ ४० ॥

तच्छ्रुत्वा दूरतः सूर्यः स्फुटमित्यभ्यभाषत ।
 श्रीमद्भागवतान्मुक्तिः सप्ताहे वाचनं कुरु ॥ ४१ ॥

इति सूर्यवचः सर्वैर्धर्मरूपं तु विभूतम् ।
 सर्वैर्भुवनं प्रयत्नेन कर्तव्यं सुकरान्तिवद् ॥ ४२ ॥
 गोकर्णो निश्चयं कृत्वा वाचनार्थं प्रवर्तितः ।

तत्र संभवणार्थाय देशप्रामाज्जना वयुः ॥ ४३ ॥
 पञ्चध्वजमन्दाश्च तेपि पापक्षयाव वै ।

समाजस्तु महान् जातो देवविस्मयकारकः ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मवासनमास्थाय गोकर्णोऽकथयत्कथाम् ।

स प्रेतोऽपि तदा यातः स्थानं पश्यन्तिस्ततः ॥ ४५ ॥
 सप्तप्रस्थितं तत्रापश्चक्रीचक्रमुच्छ्रितम् ।

तन्मुलच्छिद्रमाविश्य भवणार्थं स्थितोऽसौ ॥ ४६ ॥
 वातकूपी स्थितिं कर्तुमशक्तो वंशमाविशत् ।

वैष्णवं ब्राह्मणं मुख्यं भोतारं परिकल्प्य सः ॥ ४७ ॥
 प्रथमस्कन्धतः स्पष्टमाख्यानं धेनुजोऽकरोत् ।

दिनान्ते रक्षिता गावा तदा चित्रं बभूव ह ॥ ४८ ॥
 वंशैकग्रन्थिभेदोऽभूत्सशब्दं पश्यतां सताम् ।

द्वितीयेऽन्विह तथा सायं द्वितीयग्रन्थिभेदनम् ॥ ४९ ॥
 तृतीयेऽन्विह तथा सायं तृतीयग्रन्थिभेदनम् ।

एवं सप्तदिनैर्वंशसप्तग्रन्थिविभेदनम् ॥ ५० ॥

कृत्वा पि द्वादशस्कन्धभवणात्प्रेततां जहौ ।

दिव्यरूपधरो जातो तुलसीदाममण्डितः ॥ ५१ ॥

पीतवासा धनश्यामो मुकुटी कुण्डलान्वितः ।

ननाम भ्रातरं सद्यो गोकर्णमिति चाब्रवीत् ॥ ५२ ॥

त्वयाऽहं मोक्षितो बन्धो ! कृपया प्रेतकश्मलात् ।

धन्या भागवती वार्ता प्रेतपीडाविनाशिनी ॥ ५३ ॥

सप्ताहोऽपि तथा धन्यः कृष्णलोकफलप्रदः ।

कम्पन्ते सर्वपापानि सप्ताहभवेण स्थिते ॥ ५४ ॥

अस्माकं प्रलयं सद्यः कथा चेयं करिष्यति ।

आर्द्रं शुष्कं लघु स्थूलं वाङ्मनःकर्मभिः कृतम् ॥ ५५ ॥

भवणं विदहेत्पापं पावकः समिधो यथा ।

अस्मिन् वे भारते धर्मे सुरभिर्वैवसंसदि ॥ ५६ ॥

अकथाभ्राविणां पुंसां निष्फलं जन्म कीर्तितम् ।

किमोहतो रक्षितेन सुपुष्टेन बलायसा ॥ ५७ ॥

अध्वेण शरीरेण शुक्लशास्त्रकथां विना ।

अस्मिन्ममे जायुष्यं मांसशोणितुलपितम् ॥ ५८ ॥

अर्मावनद्धं दुर्गन्धं पात्रं मूत्रपुरीषयोः ।

जराशोकजिह्वाकारं शोणितं त्रिपुराद्वयम् ॥ ५९ ॥

दुर्गं दुर्धरं दुष्टं सर्वेषु चण्डपुरम् ।
 कृमिबिद्धमस्यसंज्ञान्तं शरीरमिति वर्णितम् ॥ ६० ॥
 अस्मिन्नेषु शिरं कर्म कुतोयं साधयेत् हि ।
 यत्प्रातः संस्कृतं चासं सायं तच्च विनश्यति ॥ ६१ ॥
 तदीयस्तस्मिन्पुष्टे काये का नाम नित्यता ।
 सप्ताहभवाप्रालोके प्राप्यते निकटे हरिः ॥ ६२ ॥
 अतो दीपनिवृत्त्यर्थमेतदेव हि साधनम् ।
 बुद्धिबुद्धा इव तायेषु मशका इव जंतुषु ॥ ६३ ॥
 जायन्ते मरणायेव कथाभवनवर्जिताः ।
 जडस्य शुष्कवृक्षस्य यत्र प्रस्थिविभेदनम् ॥
 चिन्तं किमु तदा चित्तप्रस्थिभेदः कथाभवात् ॥ ६४ ॥
 भिद्यते हृदयप्रस्थिचिद्यन्ते सर्वसंज्ञायाः ।
 क्षीयन्ते चास्य कर्माणि सप्ताहभवेन कृते ॥ ६५ ॥
 संसारकर्ममालेपप्रक्षालनपटीयसी ।
 कथातीर्थे स्थिते चित्तं मुक्तिरेव बुधैः स्मृता ॥ ६६ ॥
 एवं भ्रुवति वै तस्मिन् विमानमगमत्तदा ।
 वैकुण्ठवासिभिर्भुक्तं प्रस्फुरद्दीप्तिमण्डलम् ॥ ६७ ॥
 सर्वेषां पश्यतां भजे विमानं धुन्धुलीसुतः ।
 विमाने वैष्णवान् वीक्ष्य गोकर्णो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६८ ॥

गोकर्ण उवाच ।

अत्रैव बहवः सन्ति भोतारो नम निर्मलाः ।
 आर्नातानि विमानानि न तेषां सुमपकुतः ॥ ६९ ॥
 भवणं समभागेन सर्वेषामिह दृश्यते ।
 फलभेदः कुतो जातः प्रभुवन्तु हरिप्रियाः ॥ ७० ॥

हरिदासा ऊचुः ।

भवणस्य विभेदेन फलभेदोऽपि संस्थितः ।
 भवणं तु कृतं सर्वैर्न तथा मननं कृतम् ॥ ७१ ॥
 फलभेदस्ततो जातो भजनादपि मानदः ।
 सप्ताहमुपोऽप्येव प्रतेन भवणंकृतम् ॥ ७२ ॥
 मननादि तथा तेन शिराचिते कृतं भृशम् ।
 अदृष्टं हतं ज्ञानं प्रमादेन हतं भुतम् ॥ ७३ ॥
 सन्दिग्धा हि हतो मन्त्रो व्यग्रचित्तो हतो जपः ।
 अवैष्णवो हतो देशो हतं भाङ्गमपात्रकम् ॥ ७४ ॥
 हतमभोत्रिये दानमनाचारहतं कुलम् ।
 विश्वासां गुरुवाक्येषु स्वस्मिन् दीनत्वभावना ॥ ७५ ॥
 मनोदोषजयश्चैव कथायां निश्चया मतिः ।
 एवमादिकृतं चेत्साक्षात्तदा वै भवणं फलम् ॥ ७६ ॥
 पुनः भवान्ते सर्वेषां वैकुण्ठे वसतिर्भुवम् ।
 गोकर्णं तव गन्धर्वो गोलोकं दास्यति स्वयम् ॥ ७७ ॥
 एवमुक्त्वथ ययुः सर्वे वैकुण्ठं हरिकीर्तनाः ।
 भावणे मासि गोकर्णः कथामूचे तथा पुनः ॥ ७८ ॥
 सप्ताहवर्ती भूयः भूयः तैः कृतं पुनः ।
 सप्ताहवर्ती भूयः भूयः तैः कृतं पुनः ॥ ७९ ॥

विमानैः सह भक्तैश्च हरिराविर्बभूव ह ।
 जयशब्दा नमःशब्दास्तत्रास्तन् बहवस्तदा ॥ ८० ॥
 पाञ्चजन्यध्वनिं चक्रे हर्षात्तत्र स्वयं हरिः ।
 गोकर्णे तु समालिङ्ग्याकरोत्तत्सहस्रं हरिः ॥ ८१ ॥
 भोतृतन्यान् घनश्यामान् पीतकौशेयवाससः ।
 किरीटिनः कुण्डलिनस्तथा चक्रे हरिः क्षणात् ॥ ८२ ॥
 तद्ग्रामं ये स्थिता जीवा आश्चर्याण्डालजातयः ।
 विमाने स्थापितास्तपि गोकर्णकृपया तदा ॥ ८३ ॥
 प्रेषिता हरिलोकं ते यत्र गच्छन्ति योगिनः ।
 गोकर्णेन स गोपालो गोलोकं गोपचतुर्भुजम् ॥ ८४ ॥
 कथाभवनतः प्रीतो निर्ययौ भक्तवत्सलः ।
 अयोध्यावासिनः पूर्वं यथा रामेण सङ्गताः ॥
 तथा कृष्णेन ते नाताः गोलोकं योगिबुल्लभम् ॥ ८५ ॥
 यत्र सूर्यस्य सोमस्य सिद्धानां न गतिः कदा ।
 तं लोकं हि गतास्तं तु श्रीमद्भागवत धवात् ॥ ८६ ॥
 ब्रह्माऽद्य ते किं फलवृन्दमुज्ज्वलं सप्ताहभवेन कथासु सञ्चितम् ।
 कर्णेन गोकर्णकथाक्षरो ये पीतश्च ते गर्भगता न भूयः ॥ ८७ ॥
 वाताम्बुपर्णाशनदेहशोषणस्तपोभिरुग्रैश्चिरकालसिद्धिभैः ।
 योगैश्च संयति न तां गतिं वै सप्ताहगाथाभवेन यान्ति याम् ८८ ॥
 इतिहासमिमं पुष्यं शार्ङ्गश्लोकोऽपि मुनीश्वरः ।
 पठते चित्रकूटस्थो ब्रह्मानन्दपरिप्लुतः ॥ ८९ ॥
 आख्यानमेतत् परमं पवित्रं धुनं सकृदे विद्वद्दोषघ्नम् ।
 भाङ्गं प्रयुक्तं पितृवृत्तिमावहेत्सत्त्वं सुपाठादपुनर्भवेत् ॥ ९० ॥

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये

गोकर्णवर्णनं नाम

पञ्चमाऽध्यायः ॥ ५ ॥

पष्ठोऽध्यायः ॥

कुमारा ऊचुः ।

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामः सप्ताहभवनं विधिम् ।
 महायज्ञं नुनार्थं प्रायः साध्या विधिः स्मृतः ॥ १ ॥
 देवज्ञं तु समाह्वय मुहूर्ते पृच्छत्य यजनः ।
 विधाते यादृशं विज्ञं तादृशं परिक्ल्पयेत् ॥ २ ॥
 नमस्य आश्विनोजीं च मार्गशीर्षः शुक्लचतुर्थः ।
 तर्हि मान्साः कथारम्भे भोतृणां मोक्षमृत्तकाः ॥ ३ ॥
 मामानां विग्रहे यानि नानि त्याज्यानि सर्वथा ।
 महायाज्ञेन चैव चात्र कर्तव्याः सोऽयमाद्य ये ॥ ४ ॥
 देशे देशे तथा लोके यानि प्रेष्या पयजनः ।
 भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुम्बिभिः ॥ ५ ॥
 दूरे हरिकथा कानिदं चाच्युतकीर्तनाः ।
 स्त्रियश्च द्वादशो यं च तेषां बोधो यतो भवेत् ॥ ६ ॥
 देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्तनास्तुकाः ।
 तेष्वेव पत्रं प्रेष्यं च तल्लेखनीमतीरितम् ॥ ७ ॥

सतां समाजो भविता सतरात्रं सुदुर्लभः ।
 अपूर्वरसरूपैव कथा चात्र भविष्यति ॥ ८ ॥
 भीभागवतपीयूषपानाय रत्नलम्पटाः ।
 भवन्तश्च तथा शीघ्रमायात प्रेमतत्पराः ॥ ९ ॥
 नावकायः कदाचिन्नेहिनमात्रं तथापि तु ।
 सर्वथा गमनं कार्यं क्षणाऽत्रैव सुदुर्लभः ॥ १० ॥
 एवमाकारणं तेषां कर्तव्यं विनयेन च ।
 आगन्तुकानां सर्वेषां वासस्थानानि कल्पयेत् ॥ ११ ॥
 तीर्थेयाऽपि वने वापि गृहेवा श्रवणं मतम् ।
 विशाला वसुधा यत्र कर्तव्यं तत्कथास्थलम् ॥ १२ ॥
 शोधनं मार्जनं भूमिलेपनं धातुमण्डनम् ।
 गृहोपस्करमुद्धृत्य गृहकाणे निवेशयेत् ॥ १३ ॥
 अर्चां पञ्चाहतां यज्ञादास्तीर्णानि प्रमेलयेत् ।
 कर्तव्या मण्डपः प्राञ्चः कदलीखण्डमण्डितः ॥ १४ ॥
 फलपुष्पदलैर्विष्यक् वितानेन विराजितः ।
 चतुर्दिक्षु ध्वजारोपो बहुसम्पन्निराजितः ॥ १५ ॥
 ऊर्ध्वं समैव लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम् ।
 तेषु विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबोध्य च ॥ १६ ॥
 पूर्वं तेषामासनानि कर्तव्यानि यथोत्तरम् ।
 वस्तुधापि तदा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥ १७ ॥
 उदङ्मुखो भवेद्भक्ता श्रोता वै प्राङ्मुखस्तदा ।
 प्राङ्मुखश्चेद्भवेद्भक्ता श्रोताचादङ्मुखस्तदा ॥ १८ ॥
 अथवा पूर्वदिक् द्वेया पूज्यपूजकमध्यतः ।
 श्रोतृणामागमं प्रोक्ता देशकालादिकोविदैः ॥ १९ ॥
 विरक्तो वैष्णवो धिमा वेदशास्त्रविशुद्धिकृत् ।
 दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्योऽतिनिःस्पृहः ॥ २० ॥
 अनेकधर्मविभ्रान्ताः स्त्रिणाः पापगण्डवादिनः ।
 शुकशास्त्रकथाश्चारे त्याज्यास्ते यदि पण्डिताः ॥ २१ ॥
 वक्तुः पार्श्वं सहायार्थमन्यः स्थापयन्तर्थावधः ।
 पण्डितः संशयच्छेत्ता लोकधाधनतत्परः ॥ २२ ॥
 वक्ता क्षीरं प्रकर्तव्यं दिनाद्वार्त्तं व्रतासथे ।
 अरुणोदयेऽसौ नित्यं शौचं स्नानं समाचरेत् ॥ २३ ॥
 नित्यं सङ्क्षेपतः कृत्वा सङ्ख्यायं सम्प्रयत्नतः ।
 कथाविप्रविघाताय गणनायं प्रपूजयेत् ॥ २४ ॥
 पितृन् सन्तर्प्य शुद्धयर्थं प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
 मण्डलञ्च प्रकर्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ॥ २५ ॥
 कृष्णमुद्दिश्य मन्त्रेणाचरेत् पूजाविधिं क्रमात् ।
 प्रदक्षिणमस्कारान् पूजान्ते स्तुतिमाचरेत् ॥ २६ ॥
 संसारसागरे मग्नं दीनं मां करुणानिधे ।
 कर्ममोहगृहीताङ्गं मामुद्धर भवार्णवात् ॥ २७ ॥
 श्रीमद्भागवतस्यापि तत्र पूजा प्रयत्नतः ।
 कर्तव्या विधिना प्रीत्या धूपदीपसमन्विता ॥ २८ ॥
 ततस्तु भीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
 स्तुतिः प्रसन्नचित्तन कर्तव्या केवलं तदा ॥ २९ ॥

अथमङ्गावतारपञ्चाशत् प्रवृत्तः कृष्णः ॥ ३० ॥

स्त्रीकृतोऽसि मया नाथ मुक्तये भवसागरे ॥ ३० ॥
 मनोरथो मदीयोऽयं सफलः सर्वथा त्वया ।
 निर्विघ्नेनैव कर्तव्यो दासोऽहं तव केशव ॥ ३१ ॥
 एवं हीनवचः प्रोक्त्वा वक्ता वाथ पूजयेत् ।
 सम्भूय वक्त्रभूषाभिः पूजान्ते तं च संस्तवेत् ॥ ३२ ॥
 शुकरोप प्रबोधक सर्वशास्त्रविशारद ।
 एतत्कथाप्रकाशेन मद्वहानं विनाशय ॥ ३३ ॥
 तदग्रे नियतः पञ्चात्कर्तव्यः श्रेयसे मुदा ।
 सतरात्रं यथाशक्त्वा [१] धारणः सर्व एव हि ॥ ३४ ॥
 धारणं पञ्चविप्राणां कथाभङ्गनिवृत्तये ।
 कर्तव्यं तैर्हरिर्जाप्यो द्वादशाक्षरविधया ॥ ३५ ॥
 ब्राह्मणान्धैष्णवांश्चान्यांस्तथा कीर्तनकारिणः ।
 नत्वा सम्पूज्य दत्ताङ्कः स्वयमासनमाविशेत् ॥ ३६ ॥
 लोकवित्तधनागारपुत्रचिन्तां व्युदस्य च ।
 कथाचित्तः शुद्धमतिः स लभेत्फलमुत्तमम् ॥ ३७ ॥
 आसुर्योदयमारभ्य सार्धद्विप्रहरान्तकम् ।
 वाचनीया कथा सम्यक् धीरं कण्ठं सुधीमता ॥ ३८ ॥
 कथाविरामः कर्तव्यो मध्याह्ने घटिकाव्रतम् ।
 तत्कथामनु कार्यं वै कीर्तनं वैष्णवस्तदा ॥ ३९ ॥
 भलमूत्रजयार्थं हि लब्धाहारः सुस्नावहः ।
 हविष्याग्नेन कर्तव्यो ह्येकवारं कथाऽर्थिना ॥ ४० ॥
 उपोष्य सतरात्रं वै शक्तिश्चेच्छृणुयात्तदा ।
 घृतपानं पयःपानं कृत्वा वै शृणुयात्सुखम् ॥ ४१ ॥
 फलाहारेण वा भाव्यमेकभुक्तेन वा पुनः ।
 सुखसाध्यं भवेद्यत्तु कर्तव्यं भवणाय तत् ॥ ४२ ॥
 भोजनं तु वरं मन्ये कथाभ्रवणकारकम् ।
 नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविप्रकरो यदि ॥ ४३ ॥
 सताहव्रतिनां पुंसां नियमान् शृणु नारद ।
 विष्णुदीक्षाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे ॥ ४४ ॥
 ब्रह्मचर्यमथःसुतिः पत्रावल्याञ्च भोजनम् ।
 कथासमाप्तौ भुक्तिञ्च कुर्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४५ ॥
 द्विदलं मधुतेलञ्चागरिष्ठान्नं तथैव च ।
 भावयुष्टं पशुपितं जह्यान्नित्यं कथाव्रती ॥ ४६ ॥
 कामं क्रोधं मदं मानं मत्सरं लोभमेव च ।
 दम्भं मोहं तथा द्वेषं क्रूरयेच्च कथाव्रती ॥ ४७ ॥
 वेदवैष्णवविप्राणां गुरुमाव्रतिनं तथा ।
 स्त्रीराजमहतां निन्दां वर्जयेच्च कथाव्रती ॥ ४८ ॥
 रजस्वलां त्यजन्मलेच्छपतितव्रातकैस्तथा ।
 द्विजद्विद् वेदबाहौश्च न वदेयः कथाव्रती ॥ ४९ ॥
 सत्यं शौचं दयामौनमार्जवं विनयं तथा ।
 उदारमानसं तद्वदेच्च कुर्यात्कथाव्रती ॥ ५० ॥
 दरिद्रञ्च क्षुधो रोगी निर्भ्रातः पापकर्मवान् ।
 अनपत्यो मोक्षकामः शृणुयाच्च कथाप्रेमात् ॥ ५१ ॥

(१) धारणीयस्स एव हि इति ।

अपुष्पा काकवन्ध्या च वन्ध्या याच मृताभेका ।
 स्रवद्गर्भा च या नारी तथा भाव्यः प्रयत्नतः ।
 धनेन विधिना भावेत्तदक्षयतरं भवेत् ।
 अयुत्तमा कथा दिव्या कोटियज्ञफलप्रदा ॥ ५३ ॥
 एवं कृत्यं मतविधिमुद्यापनमथाचरेत् ।
 जन्माद्विमीयतमिष कर्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥ ५४ ॥
 अकिञ्चनेषु भकेषु प्रायो नोद्यापनाग्रहः ।
 भवणेनैव पूतास्ते निष्कामा वैष्णवा यतः ॥ ५५ ॥
 एवं नगाहयज्ञेऽस्मिन् समाप्ते भ्रातृभिस्तथा ।
 पुस्तकस्य च वक्तुश्च पूजा कार्यातिभक्तिः ॥ ५६ ॥
 प्रसादस्तुलसीमालाः भ्रातृभ्याश्च दीयताम् ।
 सुदङ्गनाजललितं कर्तव्यं कीर्तनं ततः ॥ ५७ ॥
 जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दश्च कारयेत् ।
 विप्रैर्यो याचकेभ्यश्च वित्तमञ्जश्च दीयताम् ॥ ५८ ॥
 विरक्तभेदवेच्छोता गीता वाच्या परेऽहनि ।
 गृहस्थश्चेत्तदा होमः कर्तव्यः कर्मशान्तये ॥ ५९ ॥
 प्रतिश्लोकं च जुहुयाद्विधिना दशमस्य च ।
 पायसं भक्षुसर्पिश्च तिलाद्यादिकसंयुतम् ॥ ६० ॥
 अथवा हवनं कुर्याद्गायत्र्या सुसमाहितः ।
 तन्मयत्वात्पुराणस्य परमस्य च तत्ततः ॥ ६१ ॥
 होमाशक्तौ बुधो हेम्यं दद्यात्तत्फलमिच्छये ।
 नानाच्छिद्रनिरोधार्थं न्यूनताधिकताख्ययोः ॥ ६२ ॥
 दोषयोः प्रथमार्थश्च पठेत्प्रसन्नहृत्कम् ।
 तेन स्यात्सफलं सर्वं नास्त्यस्मादधिकं यतः ॥ ६३ ॥
 द्वादश ब्राह्मणान् पञ्चाङ्गोजयेन्मधुपायसैः ।
 दद्यात्सुवर्णधैतुं च व्रतपूर्णवहेतवे ॥ ६४ ॥
 शकौ पलत्रयमितं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
 तत्रास्य पुस्तकं व्याप्यं लिखितं ललिताक्षरम् ॥ ६५ ॥
 सम्पूज्यावाहनाद्येस्तदुपचारेः सविस्तरम् ।
 वल्लभूषणगन्धाद्यैः पूजिताय यतात्मने ॥ ६६ ॥
 आचार्याय सुधीर्दत्त्वा मुक्तः स्याद्भवबन्धनैः ।
 एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणे ॥ ६७ ॥
 फलदं स्यात्पुराणान्तु भीमङ्गागवतं शुभम् ।
 अर्माधिकाममाद्याणां साधनं स्यान्न संशयः ॥ ६८ ॥

कुमारा ऊचुः ।

इति ते कथितं सर्वं किं भूयः भोतुमिच्छसि ।
 भीमङ्गागवतनैव भुक्तिमुक्ती करे जित ॥ ६९ ॥

सुत उवाच ।

इत्युक्त्वा ते महात्मानः प्रोचुर्भागवतीं कथाम् ।
 सर्वपापहरां पुण्यां भक्तिमुक्तिप्रदायिनीम् ॥ ७० ॥
 अथवा सर्वभूमीनां सप्ताहं नियतात्मनाम् ।
 अथवा प्रतो देवं तुष्टुः पुरुषोत्तमम् ॥ ७१ ॥

तदग्रे ज्ञानवैराग्यभक्तीनां पुष्टता परा ।
 तारुण्यं परमज्ञाभूत् सर्वभूतमनोहरम् ॥ ७२ ॥
 नारदश्च कृतार्थोभूत् सिद्धे स्त्रीये मनोरथे ।
 पुलकीकृतसर्वाङ्गः परमानन्दसम्भूतः ॥ ७३ ॥
 एवं कथां समाकर्ण्य नारदो भगवत्प्रियः ।
 प्रेमगद्गदया वाचा तानुवाच कृताङ्गभिः ॥ ७४ ॥

नारद उवाच ।

धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि भवद्भिः कठणापैः ।
 अद्य मे भगवान् लब्धः सर्वपापहरो हरिः ॥ ७५ ॥
 भ्रमणं सर्वधर्मैर्भ्यो वरं मम्ये तपोधनाः ।
 वैकुण्ठस्थो यतः कृष्णः भवणाद्यस्य लभ्यते ॥ ७६ ॥

सुत उवाच ।

एवं ब्रुवति वै तत्र नारदे वैष्णयोत्तमे ।
 परिभ्रमन् समायातः शुको योगेश्वरस्तदा ॥ ७७ ॥
 तत्राययौ पौडशवार्षिकस्तदा—
 स्वासात्मजो ज्ञानमहाधिष्ठातृमाः ।
 कथावासने निजलाभपूर्णः—
 प्रेम्णा पठन् भागवतं शनैःशनैः ॥ ७८ ॥
 दृष्ट्वा सद्भ्याः परमोक्तजसं सद्यः समुत्थाय दधुर्महामनम् ।
 प्रीत्या सुरार्पितमपूजयत्पुनः स्त्रियोऽवदत्स शृणुतामलां गिरम् ॥

श्रीशुक उवाच ।

निगमकल्पतरुर्गलितं फलं शुक्रमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।
 पिबत भागवतं रसमालयं सुहृदो रसिका भुञ्ज भावुकाः ॥
 धर्मप्रोक्षितकैतवात्र परमां निर्भेत्सराणां सतां—
 वंशं वान्तवममवस्तुशिखं तापत्रयांमूलनम् ॥
 भीमङ्गागवते महाभुक्तिरुने किंवा परैरीश्वरः ।
 सद्योऽहयवदध्यतेऽत्र कतिभिः शुभार्पामस्तत्क्षणम् ॥ ८१ ॥
 भीमङ्गागवतं पुराणतिलकं यद्वैष्णवानां धनम् ।
 यस्मिन्पारमहं स्वमेवममलं ज्ञानं परं गीयते—
 यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नैककर्ममाविकृतम् ।
 तच्छुण्वन् प्रपठन् विचारणपरो भक्त्या विमुच्येश्वरः ॥ ८२ ॥
 स्वर्गे सत्यं च कैलासे वैकुण्ठे नास्त्ययं रमः ।
 अतः पिबन्तु सङ्गाद्या मामा मुञ्जत कर्हिचित् ॥ ८३ ॥

सुत उवाच ।

एवमुवाणे सति वादरायणे
 मध्ये सभायां हरिराविरासीत् ।
 प्रह्लादबल्युदवफाल्गुनादिभिः
 वृतः सुरर्विस्तमपूजयन् तान् ॥ ८४ ॥
 दृष्ट्वा प्रसन्नं महदासेन हरिं
 तं चक्रिरे कीर्तनमग्रदुस्तदा ।
 भयो भवान्या कमलासनस्तदा
 तत्रागमन् कीर्तनदधनाय ॥ ८५ ॥

प्रह्लादस्तालधारी तरङ्गगतितया चोद्धवः काव्यधारी
वीणाधारी सुरारिः स्वरकुशलतया रागकर्ताऽनुभूतः ।
इन्द्रोऽवादीन्मृदङ्गं जयजयसुकराः कीर्तने ते कुमारा-
यन्त्राभे भावयन्ता रसविरचनया व्यासपुङ्गवो बभूव ॥ ८६ ॥
जनने मध्ये त्रिकमेव तत्र
भक्त्यादिकानां नटवत्सुतेजसाम् ।
अलौकिकं कीर्तनमन्तर्दीप्त्य-
हरिः प्रसन्नोऽपि वन्द्योऽग्रवीर्यते ॥ ८७ ॥
मत्तो वरं भागवता वृणुष्व-
प्रीतः कृपाकीर्तनतोऽस्मि साम्प्रतम् ।
श्रुत्वेति तदाक्यमतिप्रसन्नाः-
प्रेमाङ्गचिन्ता हरिमूर्चिरे ते ॥ ८८ ॥
नगाहगाथासु च सर्वभक्तै-
रेभिस्त्वयाभाव्यमिति प्रयत्नात् ।
मनोरथोऽयं परिपूरणीय-
स्तथेति श्रोतृत्वान्तरधीयताक्युतः ॥ ८९ ॥
ततोऽनमस्तु चरणेषु नारदस्तथा शुकादीनपि तापसाश्च ।
अथ प्रहृष्टाः परिनष्टमोहाः सर्वे ययुः पीतकथामुतास्ते ॥ ९० ॥
भक्तिः सुताभ्यां सह रक्षिता सा-
शास्त्रे स्वीक्यतेऽपि तदा शुकैः ।
अतो हरिर्भागवतस्य सेवनात्-
विश्वे समायाति हि वैष्णवानाम् ॥ ९१ ॥
हारिण्यदुःखज्वरदाहितानां-
मायापिशाचीपरिमर्दितानाम् ।
संसारसिन्धौ परिपातितानां-
क्षमायै वै भागवतं प्रगर्जति ॥ ९२ ॥
शौनक उवाच ।
शुकैर्नोक्तं कदा रात्रौ गोकर्णेन कदा पुनः ।
सुरार्ये कदा ब्राह्मैर्दिच्छन्धि मे संशयस्त्रिविधम् ॥ ९३ ॥
सुत उवाच ।
आकृष्णनिर्गमाग्निशङ्खवधिगते कलौ ।
ब्रह्मीतो नभस्य च कथारम्भं शुकोऽकरोत् ॥ ९४ ॥
परीक्षितसूत्रणान्ते च कलौ वर्षतशङ्खे ।
शुके श्रुत्वा नवम्याञ्च धेनुजोऽकथयत्कथाम् ॥ ९५ ॥

तस्मादपि कलौ प्राप्ते त्रिंशद्वर्षे गते सति ।
ऊचुकर्जे सिते पक्षे नवम्यां ब्रह्मणः स्मृताः ॥ ९६ ॥
इत्येतत्ते समाख्यातं यत्पृष्टोहं त्वयाऽनघ ।
कलौ भागवती वार्ता भवरोगविनाशिनी ॥ ९७ ॥
कृष्णप्रियं सकलकर्मलनाशनं च-
मुक्तैकहेतु इह भक्तिविलासकारि ।
सन्तः । कथानकमिदं पिबतादरेण-
लोके हितार्थपरिशीलनसेवया किम् ॥ ९८ ॥
अपुरुषमपि वीर्यं याशहस्तं-
वदति यमः किल तस्य कर्ममूले ।
परिहर[१] भगवत्कथासुमसान्-
प्रभुरहमन्यवृक्षां न वैष्णवानाम् ॥ ९९ ॥
असारे संसारे विषयविषयसङ्गाकुलधियः-
क्षणार्धे क्षेमार्थे पिबत शुकगाथातुलसुखाम् ।
किमर्थं व्यर्थं भो ब्रजत कुपथे कुतिसतपथे-
परीक्षितस्वास्तीयच्छ्रवणगतमुक्तयुक्तिकथने ॥ १०० ॥
रसप्रवाहसंस्थेन भीशुकेनरिता कथा ।
कण्ठे सम्बध्यते येन स वैकुण्ठप्रभुर्भवेत् ॥ १०१ ॥
इति च परमगुह्यं सर्वसिद्धान्तसिद्धं-
सपदि निगदितं ते शास्त्रपुञ्जं विलोक्य ।
जगति शुककथानो निर्मलं नास्ति किञ्चित्-
पिब परसुखहेतोर्ब्रह्मविश्वकर्मधारम् ॥ १०२ ॥
यनां यो नियततया शृणोति भक्त्या-
वशेनां कथयति शुद्धवैष्णवाग्रैः ।
तो सम्यग्विधिकरणात्फलं लभते-
याथाचार्यान्निहि भुवनं किमप्यसाध्यम् ॥ १०३ ॥
इतिभीषणपुराणे उत्तरखण्डे भीमज्ञागवतमा-
श्रवणविधिकथनं नाम
षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

[१] मधुसूदनप्रपञ्चाद इति पाठान्तरम् ॥

इति श्रीभागवतमाहात्म्यं सम्पूर्णम्
हरिःश्रोम् ।
श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

